De Tijdspiegel. Jaargang 40

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 40. Henri J. Stemberg, Den Haag 1883

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

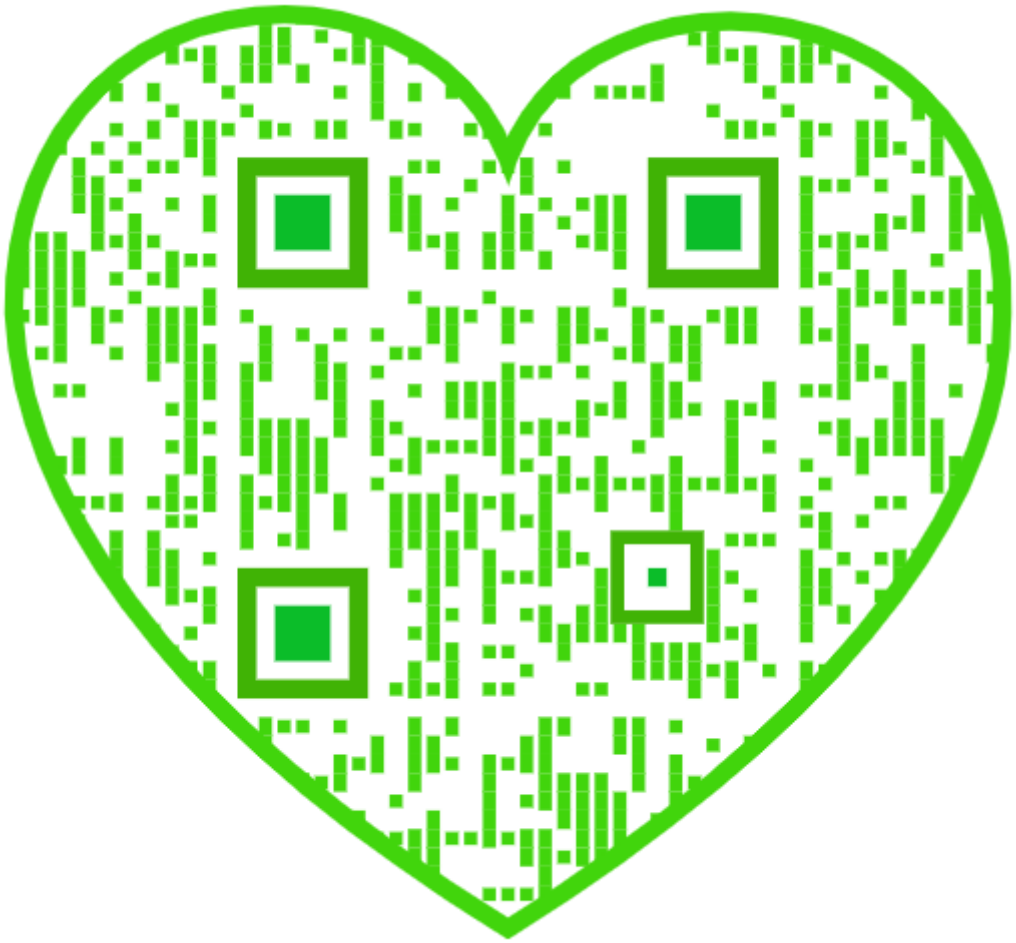

[Eerste deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Bijdrage tot de innerlijke geschiedenis der kerkhervorming in de zestiende eeuw in nederland.

Het oudste Nederlandsche verbodene boek 1523. Oeconomica Christiana. Summa der godliker Schrifturen. Toegelicht en uitgegeven door Dr. J.J. van Toorenenbergen, hoogleeraar te Amsterdam. Te Leiden hij E.J. Brill.

I.

Bij de viering van het tweehonderdvijftigjarig bestaan van de school voor Hooger Onderwijs in Nederland's hoofdstad, als Athenaeum Illustre van 1632 tot 1877 en als Universiteit van 1877 af, droeg de heer Van Toorenenbergen een belangrijk geschrift aan die school op. Het heeft den titel, dien wij aan het hoofd van dit opstel uitschreven. Voorts heeft dit boekwerk ook den tweeden titel: *Monumenta Reformationis Belgicae, Tomus primus*, waaruit blijkt, dat wij mogen hopen op meer gelijksoortige werken, die ter toelichting van onze hervormingsgeschiedenis veel kunnen bijdragen.

Ieder zal met mij zich daarin verblijden en den heer Van Toorenenbergen daarvoor danken.

Want waarlijk, hoeveel er in de laatste jaren is gedaan, om de geboorte der Hervormde Kerk in Nederland en van de Nederlandsche Republiek grondig en onpartijdig in het licht te stellen, die taak is nog niet afgewerkt; maar vondsten, als die van dit geschrift, dragen er veel toe bij, om hare afwerking te bespoedigen.

En dit zal niet alleen een geschiedkundig belang hebben; 't zal ook krachtig kunnen bijdragen, om nu en later de Hervormde Kerk van Nederland van treurige doolwegen terug te brengen.

Eerst worde iets van de uiterlijke geschiedenis van dit hervonden boek opgemerkt.

II.

Tot voor eenige jaren wist men wel, dat een werk, getiteld:

Summa der goddelijke Schrifturen, reeds bij het begin der Hervorming in 1524 in Nederland was verboden; doch niemand wist, drie eeuwen lang, of er nog exemplaren van bestonden.

Immers, als een echt Evangelisch, eenvoudig, duidelijk en stichtelijk boek maakte het grooten opgang, doch werd juist daarom door de Roomsche geestelijkheid als een gevaarlijk en kettersch geschrift hevig veroordeeld en op vele plaatsen aan de vlammen prijsgegeven. Het vuur der vertering won vooreerst het pleit. Hoe vaak ook in de zestiende eeuw gedrukt, het verdween toch telkens spoorloos, totdat eindelijk in de laatste jaren een exemplaar eener Italiaansche vertaling in de stadsboekerij door Prof. Boehmer te Zürich werd ontdekt, waarvan in 1877 een Italiaansch geleerde, Em. Comba, eene nieuwe uitgaaf bezorgde.

Door ijverige nasporingen, welke verschillende geleerden in Italië, Engeland, Duitschland en Nederland in het werk stelden, bleek het, dat het Italiaansche boekje niet een oorspronkelijk werk, maar eene vertaling was en dat het in Nederland in het Latijn was opgesteld, maar hieruit overgebracht, door den schrijver zelven, in het Nederlandsch. Hij had het in het Latijn geschreven ten nutte van de geestelijken, doch was tot eene vrije overzetting en aanvulling ervan op aandrang van vele vrienden besloten. De eerste druk was reeds in of vóór 1523 in het Nederlandsch uitgegeven en weldra in het Fransch, Engelsch en Italiaansch vertaald. Doch hoevele drukken er van het oorspronkelijke en van de overzettingen waren verspreid geweest, - van vier Italiaansche en vijf Engelsche weten wij - alle exemplaren daarvan waren tot op zeer enkele, hier en daar verscholene, na op den brandstapel vernietigd(*).

Wat andere geleerden over dit alles te berde brachten, is aangevuld door Prof. Van Toorenenbergen, die in het voor ons liggend boekdeel den Latijnschen tekst en de door den schrijver zelven vervaardigde navolging ervan in het Nederlandsch hoogst nauwkeurig heeft laten afdrukken en, zooveel noodig, toegelicht.

Tevens is door Prof. Benrath te Bonn aangewezen, 'tgeen door Dr. Van Toorenenbergen nader is bevestigd, dat de auteur van dit werk is Hendrik van Bommel, van wien wij nu weten, dat hij in 1520 student was te Keulen en in 1523 te Utrecht leefde, als Broeder van het Huis van Hieronymus en later als Rector van het Huis der Zusters van Maria Magdalena. Voorts was hij in 1536 in 's-Hertogenbosch en later te Meurs, terwijl hij te Wezel in 1553 predikant bij de

(*) Men weet, dat het evenzoo is gegaan met het traktaatje van Aonio Poleario, *Over de weldaad van Christus*. In de zestiende eeuw in 't Italiaansch geschreven en in vele talen overgezet, is het toch drie eeuwen lang verloren geweest. De Inquisitie speurde de exemplaren overal op en verbrandde ze bij hoopen van duizenden. Eindelijk zijn enkele exemplaren van sommige vertalingen en één van het oorspronkelijke in de allerlaatste jaren hier en daar wedergevonden en opnieuw uitgegeven.

Hervormde gemeente werd en in 1570 als predikant te Duisburg overleed(*).

III.

Wat is nu de *inhoud* van dit geschrift? Welke de *geestesrichting* van den schrijver?

De inhoud van dit geschrift is geheel en al practisch. Er wordt in nagegaan, wat de doop beduidt, en aangewezen, hoe deze niets dan een teeken is. De grondslag immers van het Christen-zijn is het geloof, niet de doop, en niet eenig goed werk. Abraham werd gerechtvaardigd, niet uit de werken, maar uit het geloof aan Gods genade. Waar dit geloof is, daar is ook liefde, en zoo worden wij gedreven tot het doen van zulke goede werken, als Gode aangenaam zijn. Zoo worden wij kinderen van God.

'Het geloof', zegt de schrijver (in het Latijn cap. XIII, bl. 40, in het Nederlandsch bl. 151), 'mag niet staan zonder liefde, en de liefde mag niet staan zonder goede werken. Beweegt u het geloof niet tot goed doen, zoo hebt gij geen geloof, hoewel gij meent het te hebben.

Er is vierderlei geloof. Het eerste is dat, 't welk de kooplieden hebben; daarover spreken de wereldsche menschen, als zij klagen, dat er geen geloof meer in de wereld is. Het andere geloof is, dat wij een ding gelooven, dat het geschied is of dat het zóó is, gelijk wij hooren of lezen, als dat Rome eene stad in Italië is. Het derde geloof is, dat wij gelooven, dat God alle ding magtig is te doen. Dat geloof hebben de duivelen ook. Het vierde geloof is, daar St. Paulus van schrijft. Dit is het fundament des Christendoms. Dit is het, daar ik dit boek van geschreven heb. Dit is het, 't welk niemand heeft, dan die al zijn hoop, al zijn vertrouwen, al zijn troost, al zijn zaligheid en toeverlaat in God heeft, en niet op zijn verdiensten of goede werken.

Eens christens zaligheid is niet gelegen in dit leven, dat men lang leeft, maar in den dood; want wij kunnen niet zalig worden dan door den dood.'

Nadat de schrijver in dezen trant over geloof, liefde en goede werken zijne inzichten heeft uitgesproken, gaat hij nog meer practisch na, hoe alle standen, ieder in het bijzonder, naar het Evangelie en St. Paulus behooren te leven; hoe de monniken en nonnen, de mannen en vrouwen, de kinderen, de burgers, de rijken; hoe de jongelingen en jonge dochters, weduwen, burgemeesters, enz.

(*) Over al het tot dusverre bijgebrachte kan men een nauwkeurig en belangrijk verslag vinden van Prof. Doedes, *De Gids*, Mei 1882. Ook de Hoogleeraar Karl Benrath gaf in de *Jahrbücher für Protestantische Theologie* (Leipzig bij J.A. Barth, 1881 en 1882) een onderzoek naar den oorsprong van dit geschrift. In den jaargang 1882, bl. 686, vindt men een overzicht van 'tgeen wij thans over Hendrik van Bommel weten.

Het oorspronkelijke, in het Latijn gestelde werk eindigt hiermede. De Nederlandsche vrije vertaling heeft nog meer. Vooreerst volgt daarin een opstel over het Avondmaal, 'twelk heet: ‘Het testament Jesu Christi, dat men tot nog toe de misse genoemd heeft, verduitscht door Johannes Oecolampadius.’ Het is eene agende voor de Avondmaalsviering. Eindelijk volgt nog eene beschouwing van de geboden van menschen en van de geboden Gods, met name van de Tien Geboden. Deze beschouwing dient tot aanwijzing van het groote verschil tusschen de Wet of het Oude Verbond en het Evangelie of het Nieuwe Verbond. Dit aanhangsel is geheel in overeenstemming met de Summa en strekt tot nader onderricht van 'tgeen in de Summa was geleerd.

De beteekenis van geheel het werk voor de kennis van het Christendom is evenwel niet groot. De schrijver laat zich de gangbare dogmatiek welgevallen. God is gestorven, God opgestaan, God ten hemel gevaren. ‘Er zijn lieden (luidt het bl. 147), die niet bekennen, dat God voor hen heeft volgedaan; (anders) zoo had God den dood te vergeefs gestorven.’

Van de Roomsche Kerk wil hij ook zich niet afscheiden. De heilige Kerk heeft *wel* ingezet het biechten, de heilige dagen, het aalmoezen geven, het ten sacrament gaan (bl. 248). Ook is, als een monnik of eene non recht leeft, dit leven niet kwaad (bl. 117). Desniettemin ondermijnt Van Bommel de Roomsche Kerk, door het hoofdbeginsel der Hervorming, ‘zaligheid niet uit de werken, maar uit het geloof in God’, telkens weder op den voorgrond te zetten. Ook waarschuwt hij ernstig (bl. 168) tegen de ledigheid, waaraan vele monniken en nonnen zich overgeven. Arbeiden moeten zij, gelijk Paulus arbeidde. ‘Met de handen arbeiden en elkander uit liefde dienen, dàt is een echt christelijk leven.’ Zeer ongepast acht hij het voor nonnen, dat zij in 't Latijn bidden en zingen, dewijl zij er niets van verstaan; Gode behaagt niet dat zingen en bidden zonder verstand en zonder affectie (bl. 167).

Het geloof echter, dat Bomelius zoo sterk aanprijst, is geen aannemen van leerstellingen, maar overgave des harten aan God. Tegen het vertrouwen op goede werken ijvert hij telkens weder uit de eigene en volle overtuiging, dat zij niets baten, zoo zij niet uit de liefde, die in 't geloof haar wortel heeft, zijn ontsproten.

De stamboom van het echte Christelijke leven is derhalve deze: *geloof* is de wortel; *liefde* is de stam; *goede werken* zijn de vruchten.

Sterk dringt Van Bommel aan op de liefde. Aan het slot van alles komt (bl. 247, 248) dit voor:

‘De liefde wast mettertijd zoo sterk in des menschen hart, dat zij den angst geheel verdrijft. Er zijn menschen, die God uit liefde dienen, en zijne geboden uit liefde houden, zoodat zij ze zouden houden, al ware het hun niet geboden. Zij zijn bereid, om de liefde Gods alle ding te doen, te dragen, te lijden, armoede, krankheid,

versmaadheid, overlast, ongelijk, en ten laatste den dood zelven. Zulk een mensch is alleen een kind Gods en een vriend Gods, hij zij dan monnik of canonik, non of bagijn, heer of knecht, arm of rijk, edel of onedel, vrouw of man, burgemeester of burger, paus of bisschop, priester of klerk. Hier ziet onze lieve Heer Jezus Christus niet naar, maar alleen, die zulke liefde heeft tot God almagtig, onzen Heer - die is de grootste bij God.

Mogt iemand zeggen: wat zal ik goeds doen, dat ik die liefde Gods krijge? Gij moogt met geene goede werken de liefde krijgen, want de liefde moet vóór de werken gaan, zoo de werken Gode aangenaam zijn zullen. Wat zult gij dan doen? Gij zult overdenken de weldaden van God, dat Hij u tot zijn kind en erfgenaam gemaakt heeft, eer gij dat verdiend hadt, en als gij dit gelooft, zult gij uit dat geloof komen tot de liefde van God. Gij moet eerst gelooven, dan uit dit geloof liefhebben, en dan uit groote liefde arbeiden.

Als men nu anders geen geboden had, ware dit ééne gebod reeds genoeg, zouden wij alle niet kijven, maar elkander liefhebben en hadden wij de geboden Gods al volbragt'(*).

IV.

Vragen wij nu verder, welke *de bron* is, waaruit de eigenaardige geestesrichting van dit werk is voortgevloeid, dan is er maar één antwoord, 'twelk ook bij vluchtig doorloopen zich vanzelf aan ons opdringt: de Broederschap van Geert Groote.

Doch dit antwoord, hoe algemeen en volkomen juist ook, lokt nog eene andere vraag uit: vanwaar had Geert Groote zijne eigenaardige opvatting van het Christendom? Om haar te beantwoorden, moeten wij teruggaan tot de invoering van het Christendom in de Nederlanden.

Jezus Christus werd hier het eerst gepredikt door ijverige zendelingen, vooral door Eligius, Willebrord, Bonifacius en Ludger. Zij vonden hier een volk, dat veel vatbaarheid had, om het Evangelie aan te nemen; een volk, dat, hoezeer het zich aan dobbelspel, drinkzucht en oorlogvoeren gaarne overgaf, toch ook waarheid, vrijheid en kuischheid liefhad en, al was het niet zonder veel verzet, toch eindelijk erkende, dat het Evangelie een beteren godsdienst leerde dan dien hunner vaderen(†).

Ieder van deze Evangeliepredikers had eene merkbaar onderscheidene

(*) Uit deze inhoudsopgave blijkt, dat de heer H. Marthaler, die de *Summa* in de Protestantsche *Kirchenzeitung* van 19 Juli 1882 aankondigt, gelijk heeft, dat de bijvoeging, door Prof. K. Benrath op den titel zijner uitgave geplaatst: 'Ein Zeugniss aus dem Zeitalter der Reformation für die Rechtfertigung aus dem Glauben', onjuist is. Het ethisch karakter der *Summa*, zegt Marthaler te recht, komt veel meer op den voorgrond dan het dogmatische.
Uitvoerig wordt dit ook aangewezen door M.A. Gooszen in zijn voortreffelijk opstel over *Summa* in *Geloof en Vrijheid*, 1882, bl. 499-527.

(†) W. Moll spreekt (*Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, D.I. bl. 53) van de praedispositie onzer voorouders voor het Christendom.

wijze van het Christendom te beschouwen, doch die was niet hier, maar op vreemden bodem geboren. Eligius was een Franschman; Willebrord en Bonifacius waren Engelschen, en zelfs Ludger, hoewel van afkomst een Fries, had zijne vorming ontvangen in York van den beroemden Alcuinus. Zij vestigden in deze oorden de Christelijke Kerk elk op zijne wijze, zonder dat wij die wijze in elk opzicht kunnen onderscheiden. Alleen blijkt het, dat reeds zeer vroeg hier verschil van beginselen aan 't licht kwam.

Dit kan ons niet verwonderen. Het Christendom is bestemd, om de godsdienst der geheele wereld te worden, en is, om dit te kunnen worden, geest en leven, rijk in idealen, vast in beginselen, vrij in de vormen. Het voegt zich naar de eigenaardigheid van elke natie, van ieder mensch, van elke eeuw, voor zooverre zij waar, goed, edel en schoon is. Het bestrijdt en verwerpt en vernietigt alleen één zaak: de zonde. In alle vormen kan het zich dus kleeden, alle reine en verhevene wenschen bevorderen, alles doordringen, veredelen, heiligen, alle werk, op een troon of in eene hut te verrichten, tot een werk van God verheffen.

Deze alzijdigheid des Christendoms springt overal in het oog. Reeds Jezus' Apostelen hadden elk eene eigene opvatting van het werk en den persoon des Heeren; de Joden, Grieken en Romeinen, die door hen en hunne opvolgers tot Jezus werden gebracht, bleven in hun stand, in hunne woonplaats, in hun bedrijf, vrij of slaaf, rijk of arm, maar reinigden en verhieven al wat zij deden en al wat zij waren, door den geest van Christus, zoodat zij, burgers der aarde blijvende, tevens burgers des hemels werden. De Joden, die Christus als hun Zaligmaker aannamen, bleven Joden; de Grieken, die zich bij hen voegden, bleven Grieken; de Romeinen, die zich voor het kruis bogen, bleven Romeinen. De Christelijke Kerk doodde, waar zij niet vervalscht was, geene nationaliteit, maar veredelde elken volksaard; zij predikte aan allen overal één en hetzelfde Evangelie, maar in de taal en in den geest van elk volk. Nu was bij de Joden hunne wet, bij de Grieken hunne wijsbegeerte, bij de Romeinen hun wereldrijk het beste, wat zij bezaten. Zoo namen dan de Joden het Evangelie op als eene nieuwe *wet*, eene wet der vrijheid; de Grieken als eene nieuwe *wijsbegeerte,* ook voor armen en slaven geschikt; de Romeinen als een nieuw *wereldrijk*, waarin alle volkeren werden opgenomen.

Maar hoe zou het gaan, toen de Germaansche stammen in de Christelijke Kerk werden ingelijfd? Zou het Evangelie hun, als den Joden, eene wet worden? of, als den Grieken, eene wijsbegeerte? of, als den Romeinen, een wereldrijk? Doch zij begrepen geen dezer drie vormen; zij waren noch Joden, noch Grieken, noch Romeinen; zij waren Germanen en wilden dit blijven. Nu kwamen zij met de Joden en Grieken in vele eeuwen niet in aanraking, maar des te meer met de Romeinen. Vanwege Rome's bisschop gingen vele zendelingen

naar de Germaansche volkeren, om hen voor Christus en voor den Paus te doen nederknielen; maar dat wilden de Germanen langen tijd niet. Zij wilden hunne voorvaderlijke vrijheid en hun godsdienst beiden niet laten varen. Door Karel's zwaard evenwel werden zij eindelijk gedwongen zich over te geven, zich, maar niet hunne vrijheid en zelfstandigheid. Zóó ontstond in Duitschland, in ons vaderland en in België, onder de Saksen en Friezen en onder vele andere Germaansche stammen, een worstelstrijd tusschen het Roomsche en het Germaansche bestanddeel in hunne ontwikkeling en beschaving.

Deze twee bestanddeelen openbaarden zich in twee Keizers, Karel den Groote en zijn zoon Lodewijk. Karel, een verheven heerscher, met vrijen, scherpen en gezonden blik, met recht *de Groote* genoemd, wilde het Germaansche element bij zijne volkeren van Duitschen stam bevorderen. Hij liet te dien einde onder anderen de aloude Bardenliederen der Friezen bijeenzamelen. Lodewijk, een bekrompen en bijgeloovig vorst, door de priesterschap, wier slaaf hij was, *de Vrome* geheeten, begreep en gevoelde van zijns vaders geest zeer weinig; hij liet, tot zijne eeuwige schande en onze onherstelbare schade, dien kostbaren bundel in 't vuur werpen.

Gelukkig baatte het Rome op den duur niet, dat het den volksgeest poogde uit te dooven. Hij was machtiger dan Rome's priesterdom(*). Reeds Willebrord predikte in de landstaal in ons vaderland. Melis Stoke zegt van hem (*Rijm-Kronijk,* I, 127):

> ‘Inghels was Willebroert becant,
> Geboren van Northumberlant,
> Want de Ingels (Engelschen) zijn gewassen,
> Als men leest, van Neder Sassen,
> Conste hi te bet de *Vriesche tale*;
> Dat mach elcman proeven wale.’

Omtrent Ludger wordt gemeld, dat, toen Karel de Friezen had overwonnen, zij beloofden, den strijd tegen het Christendom te zullen staken en het Evangelie te zullen aannemen, indien de Keizer hun iemand wilde zenden, wiens taal zij konden verstaan(†).

Ook waren de eerste predikers des Evangelies in de Nederlanden bijbelvrienden. Vooral van Bonifacius wordt dit vermeld. Toen hij door de Friezen vermoord was, vielen de overwinnaars op de veroverde kisten aan; doch in plaats van goud vonden zij *boeken*, in plaats van zilver heilige *schriften*(§).

(*) Zie U.P. Okken, *De priva religionis Christianae, medio aevo inter Nederlandos progressae, natura,* Gron., 1846. Okken toont aan, dat van den beginne af er een Latijnsch en een Germaansch bestanddeel in de beschaving van Nederland is geweest; dat eerst het Latijnsche de overhand had, daarna het Germaansche krachtiger werd, vooral door de Kruistochten; dat er een strijd tusschen die twee is ontstaan en dat eindelijk het Germaansche in de Hervorming de zege heeft behaald.

(†) *Acta Sanctorum*, 26 Maart, bl. 647.

(§) Zie: *Iets bij gelegenheid van het eeuw feest, ter viering van de invoering der Christelijke godsdienst in ons vaderland,* door mij in *Waarheid in Liefde* 1840 geplaatst, bl. 206.

Ook was Ludger geen vriend van het monnikenleven. Hoewel nu en dan in kloosters vertoevende, wilde hij geene kloostergeloften afleggen. Zijn vrije geest verwierp dien band. Tevens keurde hij het begraven in de kerken en het opsieren van de kerken door goud en zilver nadrukkelijk af(*).

Bij deze twee beginselen, *onderricht in de landstaal* en *aanbeveling van den Bijbel*, voegde zich een derde: *zorg voor het volk.* In de elfde eeuw ontstond hier de zusterschap der Begijnen, in de dertiende de broederschap der Begharden en in de veertiende die der Lollarden, wier werk het was, in vrije, niet kloosterlijke vereenigingen zieken te verplegen, onkundigen te onderrichten, armen bij te staan.

V.

De drie genoemde beginselen nu werden gelijkelijk gevolgd en zelfs tot één gebracht door Groote, den stichter der *Broederschap van 't Gemeene Leven.* Om hem te verstaan, moeten wij echter den uitstekenden man kennen, die op Groote's vorming den meesten invloed had: Johannes Ruijsbroek.

Ruijsbroek, geb. in 1294, was eerst pastoor in Brussel en de laatste 28 jaren van zijn leven bewoner van het klooster Groenendaal bij Brussel, waar hij vaak weken- en maandenlang door Geert Groote werd bezocht. Ruijsbroek had twee sterk uitkomende eigenaardigheden: hij was de eerste bekwame taalbeoefenaar in de Nederlanden en tevens de eerste voortreffelijke mysticus (gemoedelijk-vrome godgeleerde) in deze gewesten. Hij was beiden, dewijl eigene taal en eigene vroomheid één waren bij hem. ‘Ruijsbroek’, zegt Dr. Van Otterloo(†), ‘schreef in de moedertaal..... Dit was een uitvloeisel van de zucht naar zelfstandigheid tegenover de Ouden, die hoe langer zoo meer de mondig geworden Germaansche wereld kenmerkte... Zóó is het te verklaren, dat zoowel hij als Dante, als Tauler, als Suso de volkstaal gebruikten, die door den invloed hunner persoonlijkheid allengs algemeene schrijftaal werd.’

Voorts bestrafte Ruijsbroek de gebreken aller menschen, vooral ook der geestelijken, ernstig en vrijmoedig. ‘Christus en zijne Apostelen’, zeide hij, ‘waren arm in aardsche goederen en rijk in hemelsche deugden; doch nu zijn de priesters rijk in goud en arm in deugd. Onder de twaalf discipelen was er slechts één bedorven; thans vindt men onder honderd priesters nauwelijks één, die Christus navolgt; zij schijnen veeleer discipelen van Judas te zijn. Daar zij hunne ambten meestal gekocht hebben, zijn alle geestelijke zegeningen bij hen te koop; zij zouden, indien het in hunne macht stond, Christus en zijne genade en het eeuwige leven voor geld verkoopen.’

(*) Zie *Waarh. in Liefde*, 1840, bl. 210.

(†) A.A. van Otterloo, *Johannes Ruijsbroeck. Eene bijdrage tot de kennis van den ontwikkelingsgang der mystiek*, Amst., 1874, bl. 146.

Evenwel ligt de kracht van Ruijsbroek niet in zijne scherpe, be straffende taal. Zij ligt in zijne mystiek. God lief te hebben, was hem het een en al; Gods liefde te genieten en in dat genot alle aardsche vreugde en smart te vergeten, van die liefde te getuigen, haar over te storten in anderen - dit was het doel van zijn leven. Van heinde en ver, uit Duitschland en Frankrijk, kwam men hem opzoeken. Ook de beroemde Tauler, de vader der mystiek in Duitschland, ondernam in zijn ouderdom de destijds verre reis van Straatsburg naar Brussel, om persoonlijk kennis met Ruijsbroek te maken.

Het was toen de bloeitijd der beste, der Germaansche mystiek. Wel was in de vijfde en zesde eeuw onder de Grieken, vooral door den onbekenden schrijver, die zich als Dionysius de Areopagiter, Paulus' leerling (Hand. 17:34), voordeed, eene mystieke beschouwing van het Christendom in leven en in eere gekomen; maar volgens den wijsgeerigen aard der Grieken verloor zich deze mystiek in ijdele bespiegelingen en, voor zooverre zij practisch wilde zijn, in de zelfkastijdingen van kluizenaren, pilaarheiligen en monniken.

Bernhard van Clairvaux sloeg een beteren weg in, maar een nog betere werd door Ruijsbroek gevonden, vooral daardoor, dat hij het Latijn, waarvan Bernhard zich nog had bediend, verwisselde met de taal des volks. Hij vereenigde theorie en practijk, bespiegeling en beoefening en verschafte aan zijne mystiek zulk eene levenwekkende kracht, als zij nog nooit had bezeten. Hij gaf brood aan de hongerige, water aan de dorstige scharen. ‘Zijne mystiek mag de kroon heeten op al wat vroeger op dit gebied gedaan was’(*).

Wat Geert Groote reeds had: het onderwijs in de landstaal, de aanbeveling van den Bijbel en de zorg voor het volk, werd door de mystiek, welke hij bij Ruijsbroek leerde kennen, gereinigd, verdiept en veredeld, zoodat hij eene eigene beschouwing van het Christendom verkreeg, als nog niet had bestaan. Het was hem geene wet, zooals den Joden, die Christenen werden, eigen was geweest; 't was geene wijsbegeerte, zooals de Grieken uit het Heidendom in het Christendom hadden overgebracht; 't was geen wereldrijk, zooals de Romeinen van het Christendom hadden gemaakt; 't was eene nieuwe beschouwing, voor Germanen geschikt, eene gemoedelijk vrome bespiegeling over 'tgeen Jezus Christus aan de menschheid had aangebracht, om zondebewustheid te wekken, opdat zij verlossing van zonde zouden erlangen, met den Heer leven, Hij in hen en zij in Hem, daar Hij hen liefhad en met den Vader woning wilde maken in hen.

Onder de vele blijken, dat er werkelijk een nieuw, Gode en den Heer gewijd leven door Groote is gewekt en gekweekt, wijs ik, om maar iets te noemen, op de volgende kernspreuken, die hem kenmerken.

‘Het is groot, in die zaken te gehoorzamen, welke tegen onzen wensch en moeijelijk zijn; dit is de ware gehoorzaamheid.

(*) Van Otterloo, bl. 361.

De wetenschap der wetenschappen is te weten, dat men niets weet.

Hoe verder zich de mensch van de volmaaktheid verwijderd kent, hoe nader hij aan de volmaaktheid is.

Nooit wordt een mensch beter gekend, dan als hij geprezen wordt.

Alle uitwendige oefening, hetzij vasten, hetzij geeselen, hetzij waken, of veel psalmzingen, of veel paternosters lezen, of arbeid van buiten, of hard liggen, of een harig kleed dragen: - die werken zijn alleen in zooverre goed, als zij gerechtigheid, vrede en blijdschap in den Heiligen Geest aanbrengen'(*).

Deze zelfde geest is in zijne stichtingen blijven leven. Kort vóór de Hervorming werden in het door hem opgerichte Maagdenhuis te Deventer de volgende vermaningen aan de zusters gegeven:

'Als wij des avonds naar bed gaande ernstig overdenken, hoe wij den dag hebben doorgebracht, zal dit ons eene groote bevordering wezen tot de deugden. Ja, ik durf zeggen, deze tijd is wel zoo nuttig voor ons als de tijd der heilige misse. Want vele lieden hooren de mis, die in doodzonden zijn, en hun helpt de mis niet met al. Maar naarmate wij zelve deugdzaam zijn, komt ons de bediening der mis te stade.

Wij moeten bidden uit het hart, uit den mond en uit de werken Als de werken overeenkomen met het hart, en met de stem, dan is dat eendrachtig geluid zoet in de ooren van God.

Zoo wij van buiten vasten, en heengaan en ons niet van binnen met geheeler harte tot onzen lieven Heer en tot de rechte deugden begeven, maar alleen denken, hoe wij voor de menschen mogen heen komen, en ons niet verder daartoe pijnigen, zoo zijn wij de jammerlijkste van alle menschen. Want daardoor zullen wij de eeuwige zaligheid niet verwerven, maar de eeuwige verdoemenis. En mogen wij nu daarmede heen gaan voor de menschen, onze lieve Heer doorziet de meening en zal het scherp in ons veroordeelen. En is het, dat wij ons niet begeven tot deugden, maar de hel verdienen, zoo zullen wij veel dieper in de hel komen, dan de Heidenen of Joden.

Zoo wij kwade geneigdheid tot zonden gevoelen, of onze hartstochten volgen in het wreken van ons zelve, of in eenige andere zondige dingen, dan zullen wij denken: Ik ben er veel te edel toe, dat ik mijn hartstochten zoude volgen'(†).

Mij dunkt, deze naïeve, eenvoudige, gevoelvolle taal is ons eene liefelijke proeve van den echt Evangelischen, vromen geest, waarmede Groote zijne stichtingen wist te bezielen.

In één opzicht verhief Groote zich niet alleen boven den geest des tijds, maar ook zelfs boven Ruijsbroek: hij hield niet veel van het kloosterleven, in zooverre als daarvoor onherroepelijke beloften moesten

(*) Zie Delprat, *Verhand. over de Broederschap van G. Groote*, bl. 291 der tweede uitgave.

(†) Zie Delprat, bl. 359.

worden afgelegd; ‘conclusa et proposita, non vota’, wilde hij; hij wilde alleen samenleving van broeders en desgelijks van zusters, maar samenlevingen, waaruit men kon heengaan, als men dit verkoos. Groote's Germaansche vrijheidsgeest verwierp allen dwang.

Maar wat beval hij dan aan zijne leerlingen op zijn sterfbed?..... Daarop zoude hij, volgens sommigen, van deze zienswijze zijn teruggekomen en zijn leerlingen hebben aangeraden of wel geboden, behalve de Fraterhuizen ook een klooster te stichten, waarin zijne vrienden bij vervolgingen eene schuilplaats konden vinden. Men mag betwijfelen, of dit gebod wel mogelijk kan geweest zijn. Prof. Acquoy(*) heeft aangewezen, dat dit wel omtrent Groote is bericht, doch alleen door min vertrouwbare auteurs, terwijl in de oorspronkelijke levensbeschrijving van Groote, uit de pen van Thomas van Kempen gevloeid, dit niet wordt aangetroffen; wij mogen het er dus voor houden, dat, toen de Broeders in later tijd meenden kloosters te moeten oprichten, dit door hen werd aanbevolen door een legendarisch verhaal, dat de stervende Groote zelf dit zou hebben aangeraden of wel geboden.

Over het geheel was Groote, dit moet erkend worden, nog zeer gehecht aan het overdreven ascetisme van dien tijd. Vele bewijzen zijn daarvan bij te brengen(†). Evenwel was hij een man, die een geweldigen indruk maakte door zijne geheele persoonlijkheid en eigenaardige richting, eene richting, die niet alleen algemeen Germaansch, maar ook bijzonder Nederlandsch was. ‘Die richting’, zegt Acquoy(§), ‘was eene vrijzinnig-vrome, eene practisch-mystische, eene Nederlandsch-Germaansche. Zoowel het overdreven kloosterachtige der overgeleverde vroomheidsvormen, als het diep-mystische van mannen als Tauler en Ruijsbroek vond geen blijvenden weerklank in de Nederlandsche harten. Deze laatsten gaven eene meer vrijzinnige, eene meer practische wending aan de zaak. Niet meer de strengste kloosterorde was in hunne schatting de beste, zelfs geene kloosterorde, hoe ook genaamd, onbepaald noodig, om te komen tot God. Ofschoon nog niet in staat, zich ook in het volle maatschappelijke en huiselijke leven veilig te achten, zagen zij toch reeds in, dat volkomene afzondering van de wereld niet onontbeerlijk was en dat ook eene vrijere vereeniging van gelijkgezinden, zonder kloostergeloften, tot het voorgestelde doel, een heiligen wandel, zou kunnen leiden. En evenzoo met de mystiek. De Nederlandsche natie is niet de meest geschikte voor het bespiegelende leven. Wel zijn er schouwers en schouwsters uit haar voortgekomen, maar de zaak is bij haar nooit inheemsch kunnen worden. Daarvoor is zij te bedrijvig, te nuchter misschien. In de dagen van Tauler en Ruijsbroek treedt de mystiek ook op Noord-Nederlandschen bodem, doch terstond neemt zij een gewijzigd karakter

(*) J.G.R. Acquoy, *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*, D. I, bl. 46-49.
(†) Zie Acquoy, D. I, bl. 50-53.
(§) Acquoy, bl. 55.

aan, een karakter van even diepe vroomheid, maar verbonden met practischen arbeid.'

Wil men het karakteristieke onderscheid tusschen de Grieksche, de Roomsche en de Nederlandsche opvatting des Christendoms in een enkel voorbeeld zien? Men lette dan hierop.

De Christelijk-Grieksche godsdienst, de Roomsche en de Nederlandsche houden zich alle drie vooral bezig met Jezus Christus te beschouwen. Maar de Grieken doen het, om de betrekking tusschen den Zoon van God en God, al fijner en fijner redeneerende, steeds scherper te omschrijven. De Roomschen nemen die haarklooverijen der Grieken over en vermeerderen ze nog in hunne scholastieke wetenschap, welke de Grieksche fijnheden nog verre overtreft; ook voegen zij erbij, dat Rome's Paus als de plaatsbekleeder van Christus moet worden gehoorzaamd. De Nederlanders hebben de uitpluizingen der Grieken en Romeinen niet geprezen en niet bestreden, maar gelaten voor 'tgeen zij waren. Geen enkel scholastieke wijsgeer is uit hun midden voortgekomen. Afgekeurd hebben zij voorts Rome's vele vervloekingen van hen, die eene andere zienswijze volgden, en afgekeurd het straffen aan lijf en leden van hen, die niet bukten voor de godslasterlijke aanmatigingen van Rome's Pausen. De Nederlanders wilden vóór vijf eeuwen reeds den Heer Jezus Christus al meer en meer liefhebben en navolgen. Uit de Nederlandsche Kerk hebben wij ontelbaar vele levensbeschrijvingen van Christus, de *Levens onzes Heeren*(*), en stamt ook het wereldberoemde boek van Thomas van Kempen over *De navolging van Christus.*

Eene stichtelijke letterkunde, gelijk onze vaderen ons hebben nagelaten, bezit uit dien tijd geene andere Christelijke natie. Immers, dat zoo even genoemde boekje over de navolging van Christus heeft de Christelijke Kerk van alle volken en eeuwen als haar naast den Bijbel grootsten schat aangenomen en in duizenden van uitgaven en in tallooze vertalingen alom verspreid en gaat zij nog voort te verbreiden.

Wat zal ik, na Thomas te hebben genoemd, nog spreken over de vele andere groote mannen, die Groote's geest hebben bewaard? Over Wessel Ganzevoort, Rudolf Agricola en Regnerus Praedinius, het Groninger driemanschap, evenzeer doorkneed in de Grieksche en Latijnsche Oudheid als in de kennis des Evangelies? Of over Johannes Brugman, wiens krachtige welsprekendheid nog spreekwoordelijk wordt geroemd? Of over Erasmus, het orakel zijner eeuw? Of over ontelbare andere uitstekende mannen en vrouwen, die ons door Delprat, Ullmann, Acquoy zijn voor oogen gemaald? Mannen en vrouwen, die, innerlijk met den Heer Jezus Christus verbonden, duizenden tot dien Heer brachten? 'Zij voelden', naar de schoone uitdrukking van Acquoy(†),

(*) Over de veelvuldige levens des Heeren in ons vaderland vóór de Hervorming zie men Moll, *Joh. Brugman*, vooral in het begin van het tweede deel.

(†) *Het klooster te Windesheim,* D. I, bl. 56.

‘den adem des winds, maar wisten niet, van waar hij kwam en waar hij henen ging. Zij grepen niet, zij werden gegrepen. Eene macht, hooger dan de hunne, werkte in hen.’

Hoezeer het Evangelie ons voorgeslacht had doordrongen, getuigt de zoo even genoemde, vrome, moedige en welsprekende boetprediker, Johannes Brugman, die de omliggende landen wèl kende en geen Nederlander was (hij behoorde te Kempen thuis). Hij verklaarde, ‘dat ons land, hoewel het niet dan een klein deel der wereld was, daarom geenszins voor het minste onder de duizenden in Duitschland moest geacht worden, daar het boven vele natiën en landen zeer vervuld was met Christelijk leven’. Vooral is het ook merkwaardig, dat hij een vurig lofredenaar was van de innerlijk vrome Broeders des Gemeenen Levens, bij wie hij gaarne te Deventer en elders vertoefde. Hij stierf in 1473, tien jaar vóór de geboorte van Luther.

VI.

Wij kunnen eene slotsom uit het tot dusver gevondene opmaken. Één en hetzelfde Evangelie van God is, gelijk door de enkele menschen, zoo ook door geheele volken op verschillende wijzen opgevat. Onder de volken bleven de Joden, die Christenen werden, voor een groot deel *Joodsche* Christenen, die het Evangelie als eene nieuwe *wet* aanzagen. Zij hielden zich een tijdlang staande, doch zóó, dat hunne levenskracht steeds afnam, zij wegkwijnden en na de vierde eeuw waren verdwenen.

Na de Joden werden de Grieken met het Evangelie bekend, 'twelk zij, die altijd wijsheid zochten, opvatteden als eene nieuwe *wijsbegeerte.* Zij bleven *Grieken*, beminnaars van haarklooverijen, en zijn dit gebleven, eeuwenlang, totdat zij onder den druk der Turken alle geestelijk leven verloren.

De wereldbeheerschende Romeinen namen ook het Christendom aan, maar als een *wereldrijk,* waarvan *Rome* de zetel was. Van Augustinus tot Luther was deze zienswijze de heerschende.

De Germanen, dankbaar aan de Romeinen, dat dezen hun het Evangelie hadden doen kennen, konden zich weldra, reeds van Karel den Groote af, niet voegen onder de overheersching van Rome. Zij begonnen den kamp van den Germaanschen geest tegen dien van Rome. Zij wilden hunne taal, hunne vrijheid, hun Bijbel, hunne volksveredeling, hun Jezus Christus behouden. *Vroomheid des gemoeds* ontstond bij hen. Ze bleven *Germanen.*

Maar onder deze Germanen was weer onderscheid. De Noord-Nederlanders, vooral de Friesche volksstam, tot welken niet alleen de bewoners van de provincie Friesland, maar ook de Zeeuwen, Noord-Hollanders en Groningers behoorden, waren nog meer dan andere Germaansche stammen op eenvoudige, practische, *gemoedelijke godsvrucht*

gesteld. *Jezus Christus* liefhebben en navolgen, was hunne vreugde en hun leven. Wij moeten, om den geest der Friezen te verstaan, niet voorbijzien, dat hun karakter, vol veerkracht en volharding, uitnemend was ontwikkeld door hun onafgebroken strijd tegen de zee en de rivieren: doch wij mogen in dezen kamp alleen niet de bron zoeken van hun karakter; want niet alle bewoners van riviermonden en zeekusten worden Friezen. De Neder-Saksen, tot wie de overige Noord-Nederlanders en de Vlamingen behoorden, behielden hun aard en hunne eigenaardigheid, die van de Friesche nog al veel verschilden. Evenwel hebben de Friezen en Saksen door de hun eigene beschouwing van het Evangelie en hun ijver, om dit Evangelie in alle standen te verbreiden en de Kerk aldus te reinigen en te verbeteren, gezamenlijk een grooten invloed gehad, om de Kerkhervorming in deze landen voor te bereiden, aan te vatten en door te voeren.

Eerst in de laatste jaren is men op den volksgeest in Nederland in de zestiende eeuw weder gaan letten. De Spanjaarden en de Roomsch-Katholieken wisten niets van een volksgeest. Granvelle zeide ervan: ‘Ce méchant animal, qu'on nomme peuple’ (dat ondeugende beest, 'twelk men volk noemt)(*). Nu was in dit ‘volk’ geen ontwikkeld beginsel, maar wel een diep, sterk, geestelijk instinct, 'twelk de natie dreef en vaak het rechte deed treffen, beter, dan vele edelen dit konden. De kracht van dit instinct toonde zich in den fellen tegenstand tegen Granvelle, die door de algemeene verontwaardiging werd gedwongen heen te gaan.

Ook nog de in vele opzichten voortreffelijke Wagenaar had van den volksgeest onzer voorouders geen recht besef; op de vaak gewelddadige uiting van dien volksgeest starende, noemt hij den Beeldstorm, de Hagepreek en vele oproeren het werk van het *grau*, zonder te doen zien, dat het in den grond niet het grauw, maar de *natie* is geweest, die tegen Spanje is opgestaan.

Deze zelfstandigheid van Nederland in het totstandbrengen der Kerkhervorming is evenwel ook reeds zeer vroeg ingezien en erkend. De heer Van Toorenenbergen haalt daarvoor (bl. IX-XI) eene onwraakbare getuigenis van een doorkundig tijdgenoot aan, welke ik uit hem wil overnemen.

‘Mr. Jacob van Wesembeeck, Raad en Pensionaris van Antwerpen, waarschuwde in zijne *Beschrijving van de Geschiedenissen in de Religie-zaken, toegedragen in de Nederlanden van den jare* 1500 *tot* 1566 tegen de dwaling van hen, ‘die zich inbeelden, dat deze zaken geschied zijn door het beleid van eenigen, of uit oorzaak van sommige dingen, in de jaren omstreeks 1566 voorgevallen’. Hij was door de groote gebeurtenissen, die hijzelf beleefd had, niet zóó verbijsterd geworden, om niet in te zien, ‘dat die zaken al overlang hare begin-

(*) Van Deventer, *Het jaar* 1566, bl. 6.

selen hadden gehad en daarna altoos toegenomen en vermeerderd zijn'. Volgens hem is de geheele vijftiende eeuw gekenmerkt door de toebereiding van onwaardeerbare krachten en middelen, waardoor de verbetering tot stand komen kon, en met dankbare verheerlijking van Gods barmhartigheid, daarin betoond, erkende hij, hoe 'daaruit gekomen zijn zooveel wijze, geleerde mannen en liefhebbers van de ware religie, die God zoo zonderling gedurende den voorschreven tijd, en merkelijk sedert het jaar 1500, verwekt en in de wereld gezonden heeft, die niet opgehouden hebben de uiterste moeite aan te wenden, om den menschen in te planten zoowel de geleerdheid als de religie, tot dien einde boeken schrijvende, predikende, leerende, onderrigtende en alle middelen in het werk stellende, die zouden kunnen dienen tot bevordering van de vrije kunsten en talen en van de Christelijke leer en goede werken van dezelve, mitsgaders ter eere Gods en zaligheid der menschen, aanwijzende meteen het misbruik, dwaling, secten en ketterijen, waardoor men zoude kunnen afgetrokken en verleid worden'.

Als deze onpartijdige getuige voorts verhaald heeft, hoe tegenover deze heilzame pogingen allerlei verleidende geesten zijn werkzaam geweest, om de menschen van den rechten weg te brengen, doet hij zien, hoe deze opkomende verschillen gestrekt hebben, om de oprechten des te meer aan te sporen, dat zij zich zouden verkloeken, om hunne harten gerust te stellen en daartoe vooral de Heilige Schriften te doorzoeken, 'daarin gebruikende hunne aangeborene vrijheid, die in de menschen zoo geworteld is, dat zij ter wereld niets kostelijkers achten, noch iets zoo noode verliezen, en dat hoe men ze meer benemen of onderdrukken wil, hoe meer de mensch trachten zal om die te behouden, al zoude hij alles verlaten'.

'Van deze verscheidenheid en verschillen van leer en religie, die in alle landen verwekt werden, hebben de Nederlanden van het begin af hun deel gehad en is het voorschreven verschil en naarstigheid aldaar zoowel geplant als ergens elders, zoodat 't verschil in de religie voortaan altoos daar gebleven is. Zoodat van de voorschreven tijden af in de Nederlanden altoos menschen gevonden zijn, die op het stuk van 't geloof en Christelijke werken een ander gevoelen hadden en leerden dan de gewone leer, die tot nog toe daar meest geleerd en onderhouden was, welk gevoelen men hun niet heeft kunnen benemen noch ontgeven, welke middelen men ook aanwendde, noch door zachtheid, noch door strengheid, en heeft de ervaring geleerd, dat hoe meer men dit kruid heeft trachten weg te nemen en uit te plukken, hoe meer het voortgegroeid, vermenigvuldigd en dieper ingeworteld is, van tijd tot tijden.'

Prof. Van Toorenenbergen merkt met reden op, dat deze schets van den aanvang der Hervorming in ons vaderland bij de onderzoekingen der laatste jaren getrouw is bevonden, zoodat wij mogen zeggen, dat ons vaderland zijne eigene Hervorming heeft gehad, wel gekweekt en

gewijzigd door 'tgeen in Duitschland Luther en in Zwitserland Zwingli deden, doch niet hieruit geboren, maar veel vroeger, vooral uit het werk van de Broeders van 't Gemeene Leven.

VII.

De geest dezer Broeders komt ons ook te gemoet in een geschrift, dat reeds in 1520 is uitgegeven, *Sermoenen of uitleggingen op al de Evangeliën*, *van de Vasten met de Passiën*, *alzoo men die in de kerken houdt*, *door* Nicolaus Peters, *Minderbroeder.* Van dit werk, van welks bestaan men niets wist en waarvan maar één exemplaar nog bekend is, geeft Prof. De Hoop Scheffer een uitgebreid overzicht(*). Het blijkt daaruit, dat bij Peters de stijl keurig, de toon volksmatig, de inkleeding vaak vernuftig is; dat de stelling innig vroom, diep godsdienstig en echt Evangelisch is, ja, geheel doordrongen van de reformatorische beginselen. Nadrukkelijk bestrijdt hij de tusschenkomst der Heiligen, aangezien Jezus Christus de eenige Middelaar is tusschen God en de menschen; nadrukkelijk ook de eigene verdiensten, aangezien alleen het geloof ons kan zalig maken.

Doch dit moet het rechte geloof zijn, niet dat, ‘waarbij men ledig gaat zitten; dat is geen geloof, want gelijk het vuur niet zonder hitte kan zijn, zoo kan ook het geloof niet ledig zijn; het bewijst met de werken der liefde van *buiten* aan vriend en vijand, wat *binnen* in den mensch leeft. Als de mensch Christus in zijn hart heeft, dan kan hij niet bloot en arm komen, maar brengt hij met zich zijn leven, zijn geest en al wat hij is en heeft en vermag. Zijn geloof rust niet. Ongedwongen, uit liefde doet hij Christus aan in zijne hulpbehoevende lidmaten. Hij kleedt de naakten, spijst de hongerigen, laaft de dorstigen, bezoekt de kranken en gevangenen, troost de bedroefden, vermaant, berispt en straft de dolenden en brengt hen tot op den rechten weg. Dit zijn de werken, welke Christus bij het oordeel zal eischen, en geene andere. Hij zal niet zeggen: gij hebt gebiecht, gevast, u zelve gegeeseld, kerken getimmerd en veel gelezen (gebeden); dit zijn schoon-heilige werken, waarmede de lieden nu omgaan en hun naasten voorbijgaan.’ Met het kloosterleven heeft hij dus ook niet op. ‘Jezus’, zegt hij, ‘plagt op den berg te bidden, niet te wonen, gelijk onze monniken doen. Hij gaat van daar af, om in tijds bereid te zijn elk te helpen. Christus wil niet, dat de mensch altijd in zijne stilheid en ruste blijve, maar dat hij frisch daaruit te velde kome.’

Doch waar zou ik eindigen, indien ik al het schoone, puntige en geestige uit Peters wilde aanhalen? Alleen merk ik nog op, dat hij in de beschouwing van het Avondmaal geheel en al de zienswijze huldigt, die de Nederlanders weldra tegen Luther en bij de Zwitsersche Hervormers handhaafden.

(*) Bl. 118-138 van zijne *Gesch. der Kerkherv. in Nederl.* (afzonderlijke uitgave).

Blijkbaar behoort tot de geestverwanten van Peters ook Hendrik van Bommel, de schrijver van de nu hervonden *Summa der goddelijke Schriften.* Ieder merkt het dadelijk. Maar óók Luther heeft invloed gehad op Van Bommel; immers, hoofdstuk 26 (handelende over het tweederhande regiment, geestelijk en wereldlijk) en hoofdstuk 29 (handelende over ruiters en oorlogen, of men zonder zonde oorlog mag aannemen) luiden anders in de oudste uitgaven dan in de lateren. Men ziet, Van Bommel zelf heeft eene omwerking van die beide hoofdstukken gegeven, en wel naar twee traktaatjes, over die onderwerpen door Luther opgesteld, door Van Bommel ten deele vertaald, ten deele verkort(*).

Hebben wij hierin eene proeve, dat Luther's geschriften op de Nederlandsche geestelijken reeds vroeg invloed uitoefenden, daarvan bestaan nog meer bewijzen. En tevens hiervan, dat zij evenwel hun eigen aard en gedachtenkring niet lieten varen, om nu Luther's leerlingen te worden. Een sterk blijk daarvan zien wij in Hendrik Möller, naar zijne geboorteplaats Hendrik van Zutphen genoemd. Vijf jaren was hij jonger dan Luther en reeds vóór Luther woonde hij een tijdlang als student te Wittenberg, en wel, nadat Luther er gekomen was, met hem in het Augustijner-klooster aldaar. Later was hij te Keulen en nog later te Dordrecht, waar hij het klooster der Augustijnen bestuurde. Hier wendde hij ernstige pogingen aan ter hervorming der monniken en verbetering der kerkelijke toestanden, met name door bestrijding van den aflaat, in hetzelfde jaar 1517, waarin Luther daartegen begon te ijveren. Natuurlijk, dat Luther's moedig optreden te Dordrecht met blijdschap werd vernomen; reeds in het begin van 1518 verschafte men zich daar Luther's geschriften, en omstreeks Paschen 1519 verzocht Hendrik van Zutphen zijn vriend te Wittenberg hem helpers voor zijn arbeid te zenden. In het volgende jaar ging Hendrik naar Wittenberg, om er een academischen graad te verkrijgen. Daartoe verdedigde hij eene reeks van samenhangende stellingen, welke ons twee zaken doen zien: èn Hendrik's afhankelijkheid van Luther èn zijne zelfstandigheid tegenover Luther.

De eerste reeks van stellingen, 21 in aantal, heeft tot opschrift: *Natuur.* Daarin wordt geen onderscheid gemaakt tusschen onze onveranderlijke goddelijke natuur en onzen door de zonde bedorven toestand en menige harde gedachte van Augustinus als ontwijfelbare waarheid uitgesproken.

Veel redelijker zijn de stellingen in de tweede reeks, die over de *Wet*, en in de derde, die over het *Evangelie* en het *Geloof*, en vooral in de vierde, die over de *Liefde* handelen.

Is er in deze stellingen ook veel, dat door ons thans, als onjuist en als met het Evangelie strijdig, moet ter zijde gezet worden; men vergete echter niet, dat in dezen eersten tijd der Hervorming, pas

(*) Zie Van Toorenenbergen, bl. XVI en 179, bl. XX en 189.

drie jaar na Luther's optreden, de groote mannen, die haar tot stand brachten, nog velerlei dwalingen koesterden en moesten rondtasten in de vele wanbegrippen, door twaalf eeuwen opeengestapeld.

Evenwel hebben Hendrik's stellingen groote waarde, om ons de opkomende Hervorming, met name in de Nederlanden, in haar innerlijkst wezen recht te doen kennen. Het is dezen Hervormer niet zoozeer te doen om heldere wetenschap als wel om diep gevoelde waarheid. Niets is afgetrokken en koud, dor en schoolsch; 't is alles uitspraak van een warm gemoed, 'twelk doorleefd en doorworsteld heeft, wat hier wordt verzekerd en als taal der overtuiging van het hart tot het hart gaat.

Men hoore enkele uitspraken!

'Nadat de mensch God heeft verlaten, is zijn hart ijdel en al wat binnen in hem is verkeerd.

Niets heeft hij in wortel, stam en vruchten, dat niet vergiftigd is.

Want het zijn enkel vijgebladen en bedekselen der schande, wat ooit door menschen zedelijks is samengebracht.

Dewijl nu de mensch tweemaal blind en tweemaal dood was, omdat hij zeide: ik zie en leef! wel te weten door de wijsbegeerte onderricht:

Zoo is de wet tusschen beiden ingekomen, om de zonde te toonen en hare ongeneesbare wonde, den dood, open te rijten.

Een nieuwe mensch wordt naar God geschapen, wanneer het hart gelooft tot rechtvaardigheid.

Geloof noem ik eene vaste getuigenis van den geest van Christus, betuigende aan onzen geest, dat wij kinderen Gods zijn;

En niet minder hebben, dan den Zoon zelven, wonende in onze harten.

Laat ons dan dàt in ons gevoelen, wat in Christus Jezus was;

Die den Vader is gehoorzaam geworden tot in den dood.

Verga het geloof, dat, van stompheid slapende, den geest niet gevoelt, die tot de plichten der liefde zoo krachtig dringt.

Vrees niet, dat, zoo gij het geloof hebt, de liefde niet zal volgen.

Neen! Gij wordt door den geest geleid, gewillig tot alles gebracht, ontslagen van de wet.'

Ziedaar eenige hoofdlijnen van het gemoedelijke Christendom, 'twelk aan Johannes en Paulus eigen was, maar, behalve bij de Mystieken, in den loop der eeuwen was verloren gegaan(*).

Er is niet weinig in Hendrik's stellingen, dat ons aan Luther herinnert, vooral in de donkere beschouwing van de menschelijke natuur; maar er is ook het een en ander, vooral in de streng zedelijke opvatting van het doel des Evangelies, dat ons op de Broeders des Ge-

(*) De eigenaardigheid van Hendrik van Zutphen is vooral opgemerkt en aangewezen door C.H. van Herwerden C. Hz., *Het aandenken van H. van Z. vernieuwd,* Gron. 1840.

meenen Levens en op Erasmus wijst. In stede van de rechterlijke voorstellingen van Luther over de kwijtschelding van onze schuld, welke wij aan Christus' verdiensten te danken zouden hebben, vinden wij bij onzen Hendrik de zedelijke denkbeelden van Erasmus over de herschepping van ons gemoed door levensgemeenschap met Gods heiligen Zoon. De theologie van Hendrik van Zutphen is in geest en strekking geheel en al die van Erasmus, zooals deze in vele geschriften, met name in die ter opheldering van het Nieuwe Verbond, zich duidelijk uitspreekt, als ook volledig en bondig in zijn *Handwapen van den Christelijken krijgsman*, 'twelk reeds twintig jaar vroeger was uitgegeven en door menigen herdruk algemeen was bekend geworden(*).

VIII.

In dezen kring van de Broeders des Gemeenen Levens, van Erasmus, van Nicolaas Peters, van Hendrik van Zutphen behoort blijkbaar ook Hendrik van Bommel te huis. 't Is bij deze allen: Evangelie boven de Wet, geloof boven de werken, leven met en in den Heer boven de wetenschap, navolging van Christus boven kerkgebruiken, op aarde wandelen als in den hemel boven vertooningen van vroomheid, in één woord, *de practijk des Christendoms boven de theorie over het Christendom*(†).

Aldus hebben wij in Van Bommel's *Summa* eene nieuwe proeve, dat in ons vaderland de Kerkhervorming in den aanvang een eigen, geheel Nederlandsch karakter heeft bezeten.

Eenige jaartallen komen hier te pas. Het *Handwapen* van Erasmus werd voor 't eerst in 1501 uitgegeven; de leefregelen van de Broeders des Gemeenen Levens, waaruit ik enkele spreuken aanhaalde, zijn afkomstig uit de nalatenschap van Pater Claus van Euskerken, die in 1520 stierf; Peters gaf zijne *Sermoenen* in 1520 in 't licht; Hendrik van Zutphen verdedigde zijne stellingen in het jaar 1521, en Van Bommel's *Summa* werd in 1523 door Keizer Karel verboden en bestond dus toen reeds in druk. In dit vijftal stemmen, uit de eerste jaren van de zestiende eeuw en vóór of zeer kort nà Luther's optreden, hooren wij de getuigenissen van echte Nederlanders, dat zij de Hervorming der Kerk wilden en wel eene Hervorming, niet zoozeer van bestuur, wetenschap, godsdienstoefening, als wel van hart en leven,

(*) Men kan over dit boek van Erasmus, zeker een der schoonste, die ooit uit zijne pen zijn gevloeid, nog der lezing overwaardig, eene verhandeling van mij vinden in *Waarheid in Liefde,* 1840, II. Rome heeft het voor haar gevaarlijke van Erasmus' boekske klaar ingezien en daarom Lodewijk Berquin, die het vertaald en uitgegeven had, 22 April 1529 te Parijs doen verbranden.

(†) Hoogst belangrijk blijft nog altijd de verhandeling van Muurling, *Over de echt Christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde Kerk* in *Waarheid in Liefde*, 1849, bl. 219.

die alleen uit vrij onderzoek van de Heilige Schrift kon worden verkregen.

Ik zwijg van het godsdienstgesprek, dat in 1523 te Groningen werd gehouden, waarin vooral de Pauselijke waardigheid zeer krachtig werd bestreden. Het is te bekend, om er meer dan een woord over te zeggen.

Luther's Hervorming vond door zijn moedig optreden en zijne onvermoeide werkzaamheid hier veel bijval. Uit Oost-Friesland werden al spoedig zijne geschriften verspreid; hij nam levendig deel in 'tgeen hier te lande geschiedde, blijkens zijn lierzang op den marteldood der twee Augustijner-monniken (1523) en zijn Brief aan de Christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen. Ook kwamen hier vele Luthersche kooplieden, vooral in Antwerpen en Amsterdam, en zelfs ook zoovele soldaten in de legers van Karel V, dat hij hun Luthersche veldpredikers moest toestaan. Nog is 't opmerkelijk, dat vele jongelieden en ook pastoors uit Nederland, bovenal uit Friesland, naar Wittenberg gingen studeeren.

Evenwel maakte bij onze voorouders het eigenlijke Lutheranisme niet veel opgang. De aan Nederland eigene en bijzondere zienswijze was eene andere, vooral ook in de beschouwing van het Avondmaal. Ook weet men, dat vele Luthersche predikanten en kerkeraden bij het ontbranden van den vrijheidsoorlog zich van de Nederlanders scheidden en te Antwerpen, Amsterdam en Woerden den afval van Spanje hevig veroordeelden. Niemand beweert dan ook, dat onze Nederlandsche Kerkhervorming eene dochter der Luthersche zou zijn.

Welke andere geschriften dan de genoemde in de eerste helft der zestiende eeuw hier te lande zijn opgesteld of van buiten ingevoerd, weten wij niet door eigene aanschouwing: de brandstapels der Inquisitie hebben ze bij honderden en duizenden vernietigd, en wat wij ervan weten, is ons goeddeels alleen bekend geworden uit de vonnissen, die ze ten vure doemden(*).

Aan vele van die boeken verliezen wij weinig. Zij behelsden voor een goed deel opwekkingen tot den dienst van Maria, tot de vereering der Heiligen, tot het opvolgen van de voorschriften der Kerk. Maar dat vele van de veroordeelde schriften van echt reformatorisch gehalte waren, zien wij daaruit, dat geene boeken drukker werden gelezen dan de steeds weer uitgegeven Bijbel, vooral het Nieuwe Testament. In weerwil van de strenge plakkaten en straffen, op het drukken, verkoopen, bezitten en lezen der Heilige Schriften gesteld, konden de boekverkoopers nauwelijks voldoen aan de altijd toenemende aanvragen. Men had toen nog geene straatverlichting in de steden; zóó kon de Bijbelhandel, voorzichtig in de duisternis der avonden en nachten gedreven, ijverig voortgaan. Vandaar tal van uitgaven der Heilige Schriften. Reeds in 1522, zoodra Luther's Nieuwe Testament in 't licht gegeven was, verscheen er te Antwerpen eene vertaling van. Alleen

(*) Zie over deze werken De Hoop Scheffer, bl. 41-43, 401-440.

in 1523 weten wij van drie uitgaven van het Nieuwe Testament naar de overzetting van Luther en van twee naar die van Erasmus. En zoo ging het in de volgende jaren al voort. Telkens weder Bijbels en Bijbellezers, en telkens opnieuw Bijbels gedrukt! In acht jaren kan men vier uitgaven tellen van den geheelen Bijbel en vijf en twintig van het Nieuwe Verbond; van 1525 tot 1543 meer dan honderd. Deze drukken zijn, gelijk men weet, voor een goed deel in Zuid-Nederland uitgekomen, vooral te Antwerpen(*).

Wij weten veel van de vruchten van dit lezen der Heilige Schrift, vooral bij de lagere klassen. Als wij de Martelaars-boeken, of ook maar de uittreksels daarvan in Brandt's *Historie der Reformatie,* of De Hoop Scheffer's *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland tot* 1531, of zelfs maar de enkele bijzonderheden bij Moorrees, *Geschiedenis der Kerkhervorming,* lezen, worden wij getroffen door de kracht, welke mannen en vrouwen, wevers, metselaars, mandemakers, schippers uit den Bijbel hadden geput, om de wreedste martelingen standvastig door te staan. Wij zien, dat de Hervorming eene volkszaak was geworden.

Doch het ontbrak bij dit volk aan kundige leidslieden en zoo stond het bloot voor vele verleiders. Die hadden zich in 1522, toen Luther nog op den Wartburg als gevangen was, te Zwickau als geestdrijvers leeren kennen. Eerst werden zij door Luther's woord eenigszins beteugeld, maar bij de hernieuwing hunner dweperij en woeste uitspattingen konden zij alleen als oproermakers, in 1525 in den Boerenoorlog, door het zwaard der vorsten bedwongen worden. En toch staken zij het hoofd nog weder op en vestigden in 1534 te Munster een hemelsch Jeruzalem, waarin helsche gruwelen van allerlei aard werden bedreven. Wel werd ook deze onzinnigheid met geweld in 1535 onderdrukt, doch niet dan met groote schade voor de ontwikkeling van de Hervorming in Duitschland en ook bij ons, daar aan die onzinnigheid door vele Nederlanders was deelgenomen.

Ik wijs met enkele woorden op al deze uitspattingen, om te doen zien, dat het onmogelijk was, de Nederlandsche Hervorming rustig te doen voortgaan. De gruwelen van den Boerenoorlog en van het goddelooze rijk te Munster, als ook de oproerige pogingen, om zich van Amsterdam, Leiden, Deventer en andere plaatsen meester te maken, stuitten den vooruitgang van het rijk des vredes.

IX.

Bij alle verwarring was er vooral één punt in 'tgeen deze dwepers dreven, waaruit eene twistzaak is ontstaan, die nog niet is beslecht. Zij verwierpen den kinderdoop en doopten de tot hen overgaanden nog eens, zoodat zij Anabaptisten of Wederdoopers en Doopers werden geheeten. Bij hen voegde zich de priester Menno Simons, die eerst

(*) Zie De Hoop Scheffer, bl. 256-282.

ernstig de transsubstantiatie betwijfelde en later in 1531 geschokt werd door den marteldood van Sicke Freerks, die, dewijl hij zich had laten herdoopen, te Leeuwarden werd onthoofd. Deze dood, edel en vroom ondergaan, trof hem zoozeer, dat hij ging onderzoeken, wat het hem nog weinig bekende Nieuwe Testament omtrent den kinderdoop leerde. Hij kwam tot de overtuiging, dat de Wederdoopers op dit punt niet dwaalden; want geene enkele plaats vond hij, die ten voordeele van den kinderdoop sprak. Nu werd hij een trouwe doorzoeker van het Nieuwe Verbond en voorts begon hij ook de schriften der Hervormers, vooral die van Luther, Bucer en Bullinger, naarstig te lezen. Het gevolg van deze studie was, dat hij 12 Jan. 1536 zijne voordeelige bediening van pastoor te Witmarsum nederlegde, ‘om zich in stilheid’, zeide hij, ‘in des Heeren woord te oefenen, om zich te begeven in alle ellende en armoede onder het drukkend kruis van Christus’. Ik voeg erbij, ‘om als zelfstandig Nederlandsch Hervormer op te treden’, want hoezeer vele zijner denkbeelden niet nieuw waren en de opwekking, om ze in zijn geest op te nemen, van elders was aangebracht, rijpten ze nochtans in hem door nauwgezet nadenken, eigen onderzoek en ernstig beraad.

Hij voegde zich bij de Wederdoopers. Zelf wierp hij zich niet tot Hervormer op; hij werd uitgenoodigd, zich aan het hoofd der onderling twistende en jammerlijk verscheurde verwerpers van den kinderdoop te stellen. Dit geschiedde in 't laatst van 1536 of begin van 1537. De veelal onkundige en eenvoudige lieden te onderwijzen en onderling te verbinden, achtte hij nu zijn werk. Veel sprak en schreef hij daartoe. Het best leeren wij hem kennen uit zijn boek, getiteld: *Een fundament en klare aanwijzing van de zalig makende leere Jesu Christi.* De zinspreuk op den titel kenmerkt den geest van dit werk, 1 Cor. 3:11: ‘Daar mag geen ander fondament geleid worden, dan wat er geleid is, 't welk is Jezus Christus.’

Het is eene populaire aanbeveling van zijne opvatting van 't Evangelie, met bijzonderen nadruk gelegd op den Doop. Opmerkelijk is het echter, dat de zinspreuk (1 Cor. 3:11) Menno's lijfspreuk is geworden; want op al zijne werken (met uitzondering van één klein blaadje) staat deze uitspraak van Paulus als aanduiding van Menno's overtuiging. De overheid zette een aanzienlijken bloedprijs op zijn hoofd, maar even voorzichtig als vastberaden wist hij altijd te ontkomen. Aldus ontstond er onder zijne leiding eene van de overige Protestanten afgezonderde broederschap, die der Doopsgezinden, welke meer Nederlandsch was dan eenige andere gezindte.

Vóór Menno Simons waren er in de zestiende eeuw vele pogingen aangewend, om verlichting en verbetering in de Kerk, ja, om geheele hervorming van de Kerk tot stand te brengen; maar sedert Geert Groote was er niemand in Nederland geweest, die zulke pogingen ordende en regelde en tot eene macht maakte. Menno poogde dit te

doen en deed het werkelijk. Van de onthoofding van Sicke Freerks in 1531 af tot zijn dood in 1559 toe, dus bijna dertig jaren lang, heeft hij onder smaad, vervolging en levensgevaar onafgebroken gewerkt, geleden en gestreden als een held en zijn doel, althans bij een deel zijner landgenooten, bereikt.

Hij was daarbij geheel Nederlander. In hoeverre hij de schriften der voorgeslachten heeft gebruikt, is niet juist aan te wijzen. Maar zeker heeft hij het meest geput uit het Evangelie en uit zijn eigen geest en geweten. Hij deed dit, gelijk men van een echten Nederlander kon verwachten, eenvoudig, klaar, ernstig, diep-zedelijk, geheel practisch.

Deze Nederlander vond bestrijding en kreeg tevens hulp en steun van een vreemdeling, maar van zulk eenen, die door langdurig leven onder Nederlanders zelf met volle bewustheid geheel en al Nederlander was geworden.

Die vreemdeling was Johannes à Lasco, een Poolsch edelman, geboren in 1499, die vaderland, rijkdom en aanzien prijsgaf voor de allerkostelijkste parel des Evangelies. Hij ging op reis, om verre van Polen te zoeken, wat dit hem niet geven kon. Wittenberg en Luther ging hij voorbij, om Zürich en Zwingli te bezoeken en in 1525 Bazel en daar Erasmus te leeren kennen. Erasmus getuigde van hem: ‘Roemrijke voorouders, schitterende uitzichten, wonderbare rijkdom van geest, verbonden met geheel ongewone geleerdheid, hebben bij hem ook niet den minsten schijn van trots te weeg gebracht. De zachtheid van karakter, hem bij alle vastheid eigen, maakt het hem mogelijk met allen in vriendschap te leven. Ik oude, weg kwijnende man, ben door zijn omgang verjongd.’ En à Lasco schreef, nog lang na Erasmus' afsterven, aan Bullinger: ‘Bij mij is het Erasmus van Rotterdam geweest, die mij er toe heeft geleid mij van harte aan de Kerk te wijden; ja, hij heeft mij het eerst in de ware godsdienst onderwezen.’

Na veel omzwervens kwam hij in 1538 te Leuven, waar hij eene Nederlandsche vrouw huwde. In 1540 vinden wij hem te Emden, ‘de herberg van Gods verdrukte en verdrevene gemeente’. De regeerende Gravin van Oost-Friesland, Anna, raadpleegde hem veel over kerkelijke zaken, om de reeds in 1520 begonnen, maar later afgebroken en tegengewerkte en nog niet voltooide Hervorming in haar gebied door te voeren. Dit was geene gemakkelijke taak; want het vrije Oost-Friesland was toen de kampplaats tusschen de dáár nog overgebleven Roomschen, de Zwinglianen (dat is de Oost-Friezen, vooral de Emders, die Zwingli's geschriften hadden erlangd en naar deze hunne Kerk hervormd), de Doopsgezinden, uit Nederland, en de Lutherschen, uit Duitschland overgekomen. Na eenige aarzeling liet hij zich overhalen, om de waardigheid van Predikant te Emden en van Superintendent der Oostfriesche Kerk aan te nemen.

Door deze betrekking kwam hij in veelvuldige aanraking met de

Nederlandsche Hervormden, die in grooten getale naar Oost-Friesland uitweken. Ook bezocht hij Nederland zelf, waar wij hem te Franeker en in andere Friesche steden aantreffen. Later vinden wij hem ook onder de Nederlanders, die naar Engeland waren gevlucht. Aan Koning Eduard VI, die in 1547 Engeland's troon had beklommen, werd à Lasco door Engeland's Hervormer Cranmer aangeprezen als een man, die geschikt was, om de naar dat rijk gevluchte vreemdelingen in kerkelijk verband te brengen. Op het ernstige verlangen van Eduard kwam à Lasco September 1548 in Engeland en bleef er, bij Cranmer inwonende, tot Maart 1549, toen hij naar Emden terugkeerde. Andermaal kwam hij in Mei 1550 in Engeland en ging er nu in wijdere kringen werken. Er waren namelijk onder Eduard's zachten schepter vele Fransche, Italiaansche, Duitsche en vooral Nederlandsche vluchtelingen veiligheid voor hun leven en vrijheid van evangelie-belijdenis komen zoeken. Eduard schonk hun te Londen de Augustijner-kerk, waar in het Hollandsch, gelijk elders in het Fransch en weder elders in het Duitsch en nog weder elders in het Italiaansch werd gepredikt. De Koning stelde à Lasco aan tot Superintendent over al deze en al de op verschillende plaatsen hier en daar in Engeland zich verzamelende gemeenten van vreemdelingen. Te Londen had à Lasco vier predikanten als medehelpers. Hij stelde zelf eene kerkorde, een catechismus en eene geloofsbelijdenis op en zorgde voor het vervaardigen van doelmatige formulieren voor den eeredienst. Al deze opstellen ademen een eigenaardigen, milden, waarlijk Evangelischen geest, die zich naar Zwingli en nog meer naar Erasmus in à Lasco had ontwikkeld en eenigszins tegen dien van Luther, maar vooral tegen dien van Calvijn was gekeerd.

Het voor mijn doel belangrijkste van à Lasco's geschriften is zijn *Kort begrijp der leeringe van de waarachtige en eenige Ghemeente Gods ende Christi*, *en van haar gheloove ende oprechtige belijdinghe.*

Deze Geloofsbelijdenis werd door hem opgesteld ten behoeve van de Nederlandsche vluchtelingen in Engeland en in 1550, 1553 en 1565 en mogelijk nog meermalen gedrukt. Maar in den tijd van Alva werd, gelijk andere werken der Evangelischen, zoo ook deze Belijdenis zoo scherp opgezocht en verbrand, dat zij bijna drie eeuwen lang onbekend was en verloren scheen. De Hoogleeraar H.E. Vinke was gelukkig genoeg, in de boekerij van de Utrechtsche hoogeschool een exemplaar ervan te ontdekken, 'twelk hij in 1843 uitgaf. Ik deed dit na hem in 1860, toen de sterfdag van à Lasco te Emden plechtig werd herdacht.

Deze Belijdenis is een kostelijk gedenkstuk, om den geest van onze Nederlandsche Kerkhervorming beter te leeren kennen. Immers, onze dusgenoemde Nederlandsche Geloofsbelijdenis, die een onzer ‘Formulieren van eenigheid’ is, heeft haar bestaan te danken aan den Franschman of Waal Guido de Brez en is door Calvijn nagezien. Deze andere

en oudere Belijdenis is wel van de hand of althans in den geest van een Pool, doch die zelf getuigt, het meest van onzen landgenoot Erasmus te hebben geleerd; die de beste jaren zijns levens onder Nederlanders doorbracht (ook de Oost-Friezen van die eeuw kunnen eronder gerekend worden), met eene Nederlandsche vrouw was gehuwd en in den geest der Nederlandsche vluchtelingen, mede naar zijn eigen woord(*), de gemeenten in Engeland zocht te ordenen. En hoe geheel anders is nu de geest, die ons uit deze Belijdenis tegenademt dan uit die van Guido de Brez! Hoe practisch, klaar, eenvoudig is hier alles; hoe weinig scholastiek, dogmatisch, theoretisch; altoos de eeuw, waarin zij geboren werd, in aanmerking genomen!

Wie zich de moeite geeft, deze Belijdenis van à Lasco nauwkeurig gade te slaan, zal in haar veel eigenaardigs vinden. De gedachtengang is deze. Zij zal een kort begrip geven van 'tgeen de Christelijke Kerk eigenlijk is, en wel I volgens haar ouderdom; de Kerk vangt van Adam aan en gaat door Oud en Nieuw Verbond tot nu toe voort, want Jezus Christus is in het Oude en Nieuwe Verbond en in de Christelijke Kerk overal te vinden. Voorts II volgens haar geloof. Dit koestert zij in Jezus, den Zaligmaker, in Christus, den als Koning, Profeet en Priester Gezalfde, in Gods Zoon, door wien wij God kennen en die zelf God is. Eindelijk III volgens hare belijdenis of de innerlijke gesteldheid van elk lid in 't bijzonder en de uiterlijke inrichting van 't geheele lichaam. Wat dit laatste betreft: hier komt in aanmerking het ambt der Predikanten in de verkondiging des Evangelies en de bediening der plechtigheden en in de leiding der Gemeente met de Ouderlingen, het ambt der Diakenen in de armverzorging, en dat der Gemeente, om den naaste weldaden uit liefde te bewijzen.

Maar nu blijkt het dan ook reeds, dat deze Belijdenis nog een ander gewicht heeft dan voor de kennis der geschiedenis en zij mede voor de leering der Gemeente van belang is. De Gemeente ziet hier toch, bij eenige bekrompenheid en gehechtheid aan de letter, aan de menschen van dien tijd eigen, het wezen des Christendoms niet gesteld in de zoo hoog opgevijzelde leerstukken van de orthodoxie der vijfde tot de zestiende eeuw, maar van twee zijden uiteengezet, van welke dit mede geschiedt in het Evangelie, van de zijde der *Kerk* en van *Christus.* De Heer begon zijne prediking daarmede, dat de menschen zich zouden bekeeren, dewijl het *Koninkrijk* der hemelen was nabij gekomen; zijne meeste gelijkenissen dienden, om den aard van Gods *Koninkrijk* in het licht te stellen, en nog op den morgen van zijn sterven zeide Hij, een *Koning* te zijn, wiens *rijk* niet van deze wereld was. De Roomsch-Katholieke Kerk heeft recht, dat zij in dit Rijk des

(*) Johannes à Lasco zegt daarover in zijne voorrede voor de *Norma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum Ecclesia instituta Londini* met ronde woorden, dat hij vreemde kerkinrichtingen weinig heeft geraadpleegd, maar '*Germanicae* potissimum Ecclesiae ritibus conscribendis operam dedi, *quoniam et illa* particulariter id a me peteret, et ego familiarius in illa etiam propter majoren linguae usum versarer'.

Heeren of in zijne Kerk hoog belang stelt, al dwaalt zij in de beschouwing van den aard dezer Kerk. Verder stelt de Heer, om die Kerk te kunnen stichten, het grootste gewicht in zijn eigen *persoon.* Door zijne woorden en werken wil Hij de opmerkzaamheid zijner tijdgenooten op Hemzelven vestigen, wetende, dat zij zouden sterven in hunne zonden, zoo zij niet geloofden, dat Hij die was, die Hij zeide te zijn, en dat zij zouden leven en tot God als Vader komen alleen door zich aan Hem over te geven, aan Hem geheel en al, terwijl Hij zich zoo geheel één gevoelt met zijne Kerk, dat Hij den vervolger zijner *Gemeente* staande houdt met het woord: 'Waarom vervolgt gij *mij?* Ik ben Jezus, *dien* gij vervolgt.'

De Kerk, uit Jezus Christus opgroeiende, Jezus Christus de stam, waaruit alle takken en ranken sappen moeten trekken, om vruchten te kunnen dragen: ziedaar de twee hoofdzijden der Christelijke waarheid, in Evangelischen zin in deze Geloofsbelijdenis van à Lasco uiteengezet, frisscher, oorspronkelijker, klaarder, krachtiger, dan in wellicht eenig geschrift uit de zestiende of eenige andere eeuw ons overgebleven is. Tegen ongeloof en bijgeloof levert dit boekske dus inderdaad een hulpmiddel, tot recht verstand des Evangelies leidende. Het is niet eene echo van de gedachte of het gevoel eens anders; 't is eene uitdrukking van eigen inzicht en eigene levenservaring. Zóó kon alleen een man spreken, die zelf veel had onderzocht en veel doorgedacht en veel doorgeleefd.

Ja, ook dit is eene eigenaardigheid van deze Geloofsbelijdenis, dat zij overal de blijken geeft, van de hand eens mans te komen, die veel had doorgeleefd; die nog meer in de menschenwereld dan in de boekenkamer thuis was; die wist, dat er eene welgeordende Kerk van Christus moet zijn, zullen wij werkelijk leden van het lichaam des Heeren zijn. De echt practische geest van à Lasco en van Nederland's volk komt ons hier overal tegen en kan niet dan voordeelig op de practijk terugwerken, zoo men zich de moeite geeft, de gedachte des stellers na te denken.

Kortom, naast den Heidelbergschen Catechismus houd ik deze Geloofsbelijdenis voor eene der beste en rijpste vruchten der gezegende Kerkhervorming, en hoeveel ik er nog zou willen bijvoegen, hoeveel ik, naar het licht onzer eeuw, anders zou willen uitdrukken, om nog meer Evangelisch-zuiver te zijn, de geest en toon van à Lasco's geschrift zijn mij recht liefelijk en verkwikkelijk(*).

Van à Lasco stap ik nu af, om nog iets te zeggen van een anderen echt Nederlandschen Hervormer, Anastasius Veluanus of, zooals eigenlijk zijn naam was, Jan Gerrits Verstege. Hij was kapelaan te Garderen op de Veluwe, waar hij sedert 1544 in Evangelischen geest predikte.

(*) Ik heb hier een en ander overgenomen van 'tgeen ik bij de uitgave van 1860 omtrent deze Geloofsbelijdenis heb gezegd.

Toen hij hierom door de Inquisiteurs overvallen werd, bleek hij twee boeken te bezitten, één, waarin zijne preeken stonden, en een ander, waarin hij zijne onderzoekingen over het Christelijk geloof had opgeteekend. Deswege 1 Jan. 1550 gevangengenomen, ontving hij van de Inquisiteurs de belofte, dat hij zijne vrijheid zou herkrijgen, wanneer hij zooveel vóór den Paus zou geschreven hebben, als hij tot dusver tègen hem had geschreven. Hij ontvluchtte echter in 1553 en gaf nu een boek uit, *Der Leeken Wegwijzer.* Hij noemt het: 'Een kort onderricht van alle principale punten des Christens geloofs met klaar getuigenis der Heilige Schrifturen en goede bekentenis der oude Doctoren met aanwijzing, wanneer en door welke personen die dwalingen opgestaan en vermeerderd zijn, bereid voor de simpele ongeleerde Christenen, en is daarom genaamd *Der Leeken Wegwijzer*'.

Aan dezen titel beantwoordt het werk. Ernstig, maar over het geheel gematigd, bestrijdt hij de Roomsche kerkleer. De processiën met de hostie noemt hij een straten-God, de Mis een brooddienst of misselijke afgoderij, den priesterstand een misverstand. Hij verwijt den Paus en zijn monniken, dat zij de menschen in twijfeling brengen, of God hen wel liefheeft, en noemt deze hunne leer ongoddelijk, 'omdat daardoor onbekend blijft, wat God wil, dat geweten worden zal, en omdat het onmogelijk is, dat wij God liefhebben, vóór wij weten, dat God ons liefheeft en om Jezus wil ons het eeuwige leven geeft.

Aldus wordt de levende fontein gestopt, daar ons alle lust en macht uit moet toevloeien: *God lief te hebben.*'

Aan de vertroosting en heiliging zijner lezers zoekt hij de hoofdwaarheden des Christendoms dienstbaar te maken. Het doen erkennen en beleven der waarheid, zooals deze is in Jezus Christus, is zijn vurig streven, en daarom zijn er weinig boeken, die vaker herdrukt en algemeener door geleerden en ongeleerden gelezen werden, dan *Der Leeken Wegwijzer.*

Over 't geheel is zijne denkwijze die van Erasmus en Melanchthon; hij handhaaft den vrijen wil des menschen en bestrijdt de verwerping van het grootste deel des menschdoms door God. Nadrukkelijk komt hij op tegen het dooden der ketters en tegen de verbittering op de Doopsgezinden.

In één woord: hij bereikte zijn doel, een duidelijk, eenvoudig en grondig onderwijs aan het volk te geven.

Alwat wij nu laatstelijk beschouwden, behoort tot het tijdvak van 1557 tot 1566. Met dit jaar 1566 verandert echter alles. Doch dit kunnen wij nu niet nagaan en bespaar ik liever voor eene volgende studie

Groningen, October 1882.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

Zondagsrust.

Zondagsrust, een onderwerp voor eene idylle, doch in deze dagen, zonder veel poëzie maar vol van quaestiën, de naam van eene der vragen des tijds, die om oplossing dringen. In ons land is die vraag op den voorgrond gesteld door het onlangs opgerichte Zondagsbond of, zooals het voluit heet: Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van Zondagsrust. In ons land - daarbuiten werd zij vaak en in het breede behandeld. Drie internationale congressen over Zondagsviering werden reeds gehouden; het eerste te Genève in 1876; het tweede te Bern in 1879; het laatste ten vorigen jare te Parijs. Op het congres te Genève werd besloten tot het oprichten van een internationaal bond tot viering van den Zondag. Tal van bestaande vereenigingen, reeds vroeger tot dat doel gesticht, sloten zich bij dat bond aan; anderen - ook die zich daarbij niet aansloten - waren van zijne oprichting het gevolg. De plaats, waar het eerste congres vergaderen moest, was aangewezen. Van Genève vooral is de beweging uitgegaan. Daar woont de man, die hare ziel mag genoemd worden, Alexandre Lombard. Vroeger bankier, heeft hij zijne zaken aan kant gedaan, om zich geheel te kunnen wijden aan de zaak der Zondagsviering. Hij is een man, die geldt voor honderden. Een groot vermogen staat hem ten dienste; zijne enorme kennis geeft hem voortdurend nieuwe hulpmiddelen aan de hand; daarbij is hij een man der practijk, en wat meer zegt, van eene besliste overtuiging. ‘Ik heb eene heilige zaak op het hart’, zoo begon hij de rede, waarin hij op de vergadering der Evangelische Alliantie, te Amsterdam in 1867 gehouden, de Zondagsheiliging besprak. Zoo is het bij hem gebleven. Zondagsheiliging is hem eene zaak des harten. Zijne aandacht werd op haar gevestigd, toen hij bij een bezoek aan een vriend te Toulouse een boekje ontving, getiteld: *De dag des Heeren of de dag der zonde?* Hoe meer hij over de zaak nadacht, hoe meer hij overtuigd werd van de noodzakelijkheid, dat er iets gedaan moest worden, om die talrijke klasse van verdrukten te bevrijden, die nu gebukt gaan onder het juk van den hardste aller dwingelanden: het publiek. Zijne plannen zouden tot een begin van uitvoering komen in 1861. Op de vergadering der Evangelische Alliantie, in dat jaar te Genève gehouden, werd de quaestie van den Zondag besproken. Prof. Godet was de man, die daar tot handelen opwekte, met het gevolg, dat, voordat de vergadering uiteenging, reeds eene vereeniging te Genève tot stand was gekomen. Andere steden van Zwitserland volgden het voorbeeld. Straks verbonden zich die vereenigingen tot één algemeen Zwitsersch comité. Nu kon Lombard nog één stap verder gaan en zijn lievelingswensch vervullen,

een bond in het leven roepen, dat alle volken voor dezelfde heilige zaak zou vereenigen.

De beweging, in Zwitserland gewekt, had ook in ons vaderland haar gevolg. In 1867 werd onder rechtstreekschen invloed van Lombard opgericht het Genootschap tot bevordering van de Christelijke heiliging van den Zondag, gevestigd te 's-Gravenhage. Geen wonder, dat dit Genootschap zich aansloot bij het negen jaren later gestichte internationale bond. Mocht ik dan in den aanvang beweren, dat de vraag over Zondagsrust eerst nu op den voorgrond treedt onder ons? Ik heb daarmede niets onvriendelijks bedoeld tegen het Haagsche Genootschap. Gaarne erken ik, dat zijne afgevaardigden recht hadden, om op de congressen over Zondagsviering te getuigen van hetgeen het gedaan had in het belang der zaak, die het voorstaat. Toch, waar het aantal zijner leden gering, de poging, om afdeelingen op te richten, mislukt is en dus de eer van hetgeen het Genootschap tot stand bracht, geheel aan het hoofdbestuur toekomt, daar moet het zelf erkennen, dat door zijn arbeid de Zondagszaak geene volkszaak geworden is. Vanwaar dat? Op het congres van Genève gaf de afgevaardigde van het Haagsch Genootschap, Graaf Van Bijlandt, deze verklaring van het feit: ‘Het ligt niet zoozeer in onverschilligheid voor den godsdienst, dan wel in het karakter der natie, dat zeer onafhankelijk is. Men weigert om zich door zijn handteekening te binden en zich aan een reglement te onderwerpen, hetgeen evenwel niet belet dat men zich strikt houdt aan de wet, die men niet heeft willen onderteekenen.’ Daarin ligt deze dubbele bewering: ons volk is te vrij, om zich bij een bepaald genootschap aan te sluiten, doch daarom geeft het geringe aantal leden geen recht, om te besluiten, dat de toestand bij ons zeer ergerlijk is. In deze bewering ligt waarheid. Over het algemeen was het - zoo meende men - bij ons ten opzichte van Zondagsarbeid niet zoo slecht gesteld. Daarbij, wij Hollanders sluiten ons niet spoedig aaneen, tenzij voor een of ander practisch doel, dat met practische middelen te bereiken is. Door redeneeringen, door vertoogen, hoe stichtelijk soms, worden wij niet gemakkelijk bewogen tot medewerking. Wij moeten feiten zien. Wij willen weten, welk het einddoel is, dat men zoekt te bereiken, en tevens ons aangewezen zien, langs welken weg het bereikt worden kan. Voor een idee maken wij ons niet warm. Het nieuwe Zondagsbond rekent tot zijne werkzaamheden het verzamelen van gegevens voor eene statistiek van Zondagsarbeid. Dat schijnt mij goed gezien. Men moet den menschen voorcijferen, dat er wat gedaan moet worden voor Zondagsrust. Het Haagsch Genootschap rekende te weinig met dien trek van ons volk. Daarbij komt nog iets. Het Genootschap sloot zich aan - gelijk ik opmerkte - bij het internationale bond tot Zondagsviering. Dat bond heeft zich van den aanvang af gesteld op Bijbelschen grondslag. Aan het hoofd zijner documenten lezen wij deze drie teksten: ‘God zegende den Sabbatdag en heiligde

denzelven' (Gen. II:3); 'Gedenkt den Sabbatdag, dat gij dien heiligt' (Ex. XX:8), en: 'De Sabbat is gemaakt om den mensch' (Marc. II:27). Hij gaat dus uit van het beginsel, dat de rustdag eene goddelijke instelling is en daarom moet worden geheiligd. Een der afgevaardigden op het congres te Genève, de liberale Predikant Manchot, teekende aanstonds verzet aan tegen dit beginsel en drong erop aan, om den grondslag ruimer te maken. Doch de voorzitter - Lombard - hield bepaald aan het vooropgestelde beginsel vast en heeft op het volgende congres te Bern nog eens met nadruk erop gewezen, dat het boven alles een godsdienstig belang gold, waarvoor men ijverde. Het Haagsch Genootschap staat op denzelfden grond. De voorwaarde voor het lidmaatschap is, dat men zij belijder van het Christendom, die den dag des Heeren erkent als eene goddelijke instelling. Met het vooropstellen van dat beginsel hebben èn het internationale bond èn het Haagsch Genootschap aanstonds uitgesloten het groot aantal van hen, die de belijdenis van de goddelijke instelling van den Sabbat niet kunnen onderschrijven. Dat aantal is groot. En misschien nog grooter is het aantal van hen, die in theorie tegen die erkenning geen bezwaar zouden hebben, maar haar toch niet zouden willen onderschrijven, omdat zij vreezen voor de gevolgen in de practijk. Met uit te gaan toch van de besliste belijdenis der goddelijke instelling van den Zondag, wordt op den voorgrond geplaatst niet de Zondagsrust maar de Zondagsheiliging. Waar het streven naar die heiliging volgens dat bepaald vooropgezet beginsel vooral uitging van streng rechtzinnigen, was er daar geen gevaar, dat het, ook zonder dat men het wilde misschien, zou uitloopen op de Engelsche Zondagsviering? Hoeveel goeds er nu ook gezegd moge worden van den Zondag in Engeland, waar zijne strenge viering steunt op oude traditiën en samenhangt met het conservatieve volkskarakter, ieder weet, hoe onmogelijk het overplanten van deze Zondagsviering bij ons wezen zou, ook al wenschte men het; ja, hoe ons volk aanstonds afkeerig zal zijn van een streven, dat ook maar den schijn heeft van op deze viering uit te loopen. Het is daarom goed gezien, dat het nieuwe Zondagsbond zich bij het internationale bond niet heeft aangesloten. Het wil zich uitsluitend op maatschappelijk terrein bewegen. En al zal het er ook toe moeten komen, om te pogen, het Zondagsgebruik van velen te verbeteren, het zal moeten blijven eene maatschappelijke vereeniging. Het sluit niemand uit, die wil medewerken, om voor zoovelen mogelijk een vrijen Zondag te verkrijgen.

Een vrije Zondag voor zoovelen mogelijk - in die woorden is hetgeen beoogd moet worden, het duidelijkst omschreven. Men wenscht, dat zoovelen mogelijk - allen is onmogelijk - dien dag vrij hebben van hun gewonen arbeid, zich vrij kunnen bewegen zonder den dwang te gevoelen van eene opgelegde taak. Die omschrijving van het te bereiken doel heeft tevens het voordeel van ruim te zijn. Men heeft

zich niet te beperken tot den kring van arbeiders in den engeren zin des woords, maar kan zijne bemoeiingen uitstrekken tot allen, die de zes dagen van de week aan hun vasten arbeid gebonden zijn. Is het evenwel noodzakelijk, dat men dat doel beschouwt als een afzonderlijk, en moet de medewerking worden ingeroepen wederom van zoovelen mogelijk, om het te bereiken? M.a.w., is er dan zooveel Zondagsarbeid en, waarop het hier aankomt, zooveel arbeid, die gestaakt kan worden? Het antwoord op die vraag moet gegeven worden door eene statistische opgaaf. Het Bremer Verein voor Zondagsrust heeft voor een paar jaren in een veertig à vijftig van de voornaamste steden van Duitschland een onderzoek ingesteld naar den Zondagsarbeid en wel voorloopig op de volgende vragen een antwoord gezocht: òf en hoelang de winkels gesloten waren; òf en hoelang gearbeid werd in fabrieken, werkplaatsen, kantoren; of de bierhuizen en kroegen een deel van den dag gesloten waren; eindelijk, of hierop ook bepalingen van overheidswege golden. Het Verein verkreeg, dank zij al die antwoorden, een voorloopig overzicht van den toestand. Laat zulk een onderzoek worden uitgebreid met name over de middelen van vervoer, over het postwezen, dan verkrijgt men een juist antwoord op de vraag: is er Zondagsarbeid, die gestaakt worden kan; althans, kan er meer dan nu vrij gegeven worden aan de arbeiders? Die statistiek moet in ons land nog gemaakt worden. Doch ook zonder dat zij bestaat, kan het ieder duidelijk zijn, dat de Zondag voor zeer velen nog geen rustdag is. Tot de zeven- à achtmaal honderdduizend menschen, die in dienst zijn der Europeesche spoorwegmaatschappijen, levert ook Nederland zijn contingent. Hoevelen van hen hebben een vrijen Zondag? Reken daarbij de beambten van posterij en telegraphie, Denk eens aan de kellners in de hotels, de ‘Jans’ in koffiehuizen en uitspanningen. Zijn er geene fabrieken, waar - zoo al niet den geheelen dag en met volle kracht - dan toch een deel van den dag en met een beperkt aantal arbeiders gewerkt wordt? Kent ge geene plaatsen, waar de winkels ten minste den halven, zoo niet drie kwart van den Zondag open zijn? Wordt er geen Zondagsarbeid verricht in de werkplaatsen der modemagazijnen, in bakkerijen? Toen eenige jaren geleden de zaak der Zondagsviering te Christiania besproken werd, ontving de redenaar even voor het beklimmen van het spreekgestoelte een briefje met de woorden: ‘Vergeet de barbiers niet.’ En aan Dr. Hofstede de Groot werd bij het binnentreden van de zaal der Vrije Gemeente te Amsterdam, waar hij over dezelfde zaak eene voordracht zou houden, een dergelijk briefje ter hand gesteld namens de Vereeniging der Courantenombrengers te Amsterdam, die 14 tot 15 uur te loopen hebben, dag in dag uit, zonder des Zondags te kunnen rusten.

Daar is ongetwijfeld geene reden, om te beweren, dat de Zondagsarbeid hier erger is dan in andere landen. In Zwolle bijv. wordt in fabrieken en werkplaatsen des Zondags slechts bij uitzondering gearbeid,

Toch is die arbeid er, en meer, dan noodzakelijk is. Dat zou reeds volgen uit een ander feit. De Zondag zelf is veranderd van karakter. Hij is voor velen geworden een dag als de andere ten gevolge van allerlei omstandigheden. De gelegenheden tot uitgaan, reizen vermenigvuldigden en werden gemakkelijker; Zondag is de vrije dag; men gaat dien dag uit. De oude gewoonte, om stipt ter kerk te gaan, is bij velen verdwenen. Ook in die gezinnen, waar men nog daarop prijs stelt, vindt men er toch niets in, om twee, drie Zondagen thuis te blijven, omdat die dominee niet preekt; omdat... om allerlei redenen. Het kerkgaan is veranderd van karakter. De Zondag verloor daarmede van zijne wijding. Ook hier doet de mode, dat, wat men ‘chique’ noemt, hare heerschappij gelden. Ter kerk gaan is bij velen geen ‘ton’ meer; er een Zondagspak op na houden - foei, hoe ‘bourgeois’. In zekere stad is het gewoonte, dat de dames 's Zaterdags in groot toilet visites gaan maken en 's Zondags zich òf niet vertoonen òf in klein toilet. Die dames zijn geene Israëlieten. Waar men zoo den Zondag gelijkstelt met de andere dagen, ja, er alle moeite toe doet, om toch te laten zien, dat men niet zoo burgerlijk is, om dien dag hooger te stellen, daar zal men natuurlijk dien dag evenzeer arbeid eischen als de andere dagen. Waarom zou men 's Zondags minder brieven ontvangen of verzenden dan in de week! Waarom van de dienstbode, die immers haar uitgaansdag niet heeft, minder diensten vergen dien dag! Verbeeld u het idee, om des Zondags minder gelegenheid te geven tot uitgaan! Waarom 's Zondags!

Omdat - mijnheer of mevrouw - omdat wat gij misschien niet noodig hebt, daar gij elken dag rust en vrijheid geniet, wel noodzakelijk is voor dat groot aantal menschen, dat de zes overige dagen werkt. Een vrije Zondag voor zoovelen mogelijk is een eisch, die met allen aandrang gesteld moet worden. Een vrije *Zondag.* Daarom is het te doen. Natuurlijk. De Zondag is nu eenmaal de aangewezen rustdag. En dat niet sedert gisteren of eergisteren. Het schijnt mij vrij wel nutteloos toe, om opzettelijk te gaan onderzoeken, of de een voor zijn lichaam rust noodig heeft om de 6, een ander om de 10, weder een ander om de zooveel dagen. Misschien is dat vraagstuk theoretisch zeer belangrijk. Maar practisch blijft de Zondag de aangewezen rustdag. Op dien dag heeft de arbeider eerst wat aan zijn vrijen dag. Voor rust is rust noodig. Hoe zal de werkman rusten van zijn arbeid, hoe zijne vrijheid, den zegen van een vrijen dag in zijn gezin genieten, als zijne vrouw druk aan haar werk is, zijne kinderen naar school zijn en de arbeid rondom hem niet stilstaat!

Misschien zal iemand, die mijne betrekking kent, bij zichzelven denken: nu ja, een predikant ijvert natuurlijk voor den Zondag en voor rust op dien dag. Zeker, ik ben ook ten dezen opzichte geen abstentionist tegenover mijzelven. Toch beweer ik, dat de eisch: een vrije Zondag voor zoovelen mogelijk, met allen aandrang gesteld moet

worden, niet alleen in het belang van den godsdienst, maar in de eerste plaats in het belang der maatschappij. Zij heeft behoefte aan gezonde individuen, aan gezonde huisgezinnen. Daarvoor is Zondagsrust noodzakelijk. Voor de gezondheid. Hier durf ik niet in het algemeen en niet bepaald spreken. Niet in het algemeen, want er moet in dezen onderscheid gemaakt worden tusschen arbeid en arbeid. Niet bepaald, want ik heb te weinig kennis van physiologie, om apodictisch mij uit te laten. Wie de zaak uit dit oogpunt bezien wil, hij kan niet beter doen dan de brochure van den Zwitserschen medicus A. Hägler lezen, getiteld: *Der Sonntag vom Standpunkte der Gesundheitspflege und der Socialpolitik*, te Bazel in Bahnmaier's Verlag uitgegeven. Hägler verdient gehoord te worden, omdat hij zijne brochure geschreven heeft, nadat hij als lid der jury de 53 verhandelingen gelezen had, welke als antwoord op eene door het Zwitsersch Genootschap voor Zondagsheiliging uitgeschreven prijsvraag, over de waarde der Zondagsrust uit hygiënisch oogpunt, waren ingekomen. Voor den arbeider, die dag in dag uit zijn werk verrichten moet op het kantoor of in de werkplaats, schijnt mij - na de lectuur van Hägler's geschrift - Zondagsrust noodzakelijk tot herstel van zijne krachten. Onlangs las ik de bewering van een hooggeleerde, dat bij voldoende regeling van den arbeid die noodzakelijkheid niet bestond. Doch ik ben een weinig bevreesd, dat die regeling van den arbeid wel zeer kunstig op de studeerkamer gemaakt, maar in de practijk niet best ingevoerd kan worden, althans vooreerst niet ingevoerd is. Een ander en gewichtiger bezwaar maakte mij een medicus, dien ik over de zaak raadpleegde. ‘Eene zeer belangrijke vraag in deze quaestie is, - zoo schreef hij mij - hoe de Zondag wordt doorgebracht; want de wijze, waarop hij gevierd wordt, kan aan het lichaam meer schade doen dan de arbeid.’ Wie stemt dit niet toe? Doch het komt mij voor, dat voor hen, die Zondagsrust willen bevorderen, uit deze overweging alleen de gevolgtrekking voortvloeit, dat er ook wat gedaan moet worden voor hen, die den vrijen Zondag nog niet goed weten te gebruiken, maar nooit deze, dat zij hun pogen vooreerst moeten staken. Wie, die vast overtuigd is, iets goeds te willen en te kunnen tot stand brengen, laat zich weerhouden door de gedachte, dat in deze onvolmaakte wereld het goede altijd misbruikt wordt! Gesteld, men liet eens des Zondags arbeiden, om den werklieden te beletten, dien dag slecht te besteden: men zou niet anders hebben uitgewerkt, dan dat zij den zoogenaamden ‘blauwen Maandag’ vierden. En dat was honderdmaal erger. Nu kan men zich wel hooghartig van de zaak afmaken met te zeggen: ‘Och, dat volk doet op Zondag toch niets dan kwaad; geef aan een grooter aantal een vrijen Zondag en ge verzwaart slechts het werk der politie’ - ik ben zoo bevreesd niet. Onder hen, die nu geen Zondag vrij hebben, zullen er ook wel zijn als die postbeambte te Genève, die voor het eerst sinds lange jaren een vrijen Zondag hebbend, ter kerk

ging en daar tot zijne verwondering een zijner kameraden ontmoette, die evenzeer onlangs van Zondagsdienst ontslagen was en bekend stond als een der ergste vijanden van den godsdienst. 'Men voelt toch, dat er onder het vest nog wat klopt,' zei de man. Op het congres te Genève sprak de hofprediker Doll uit Carlsruhe deze ware woorden: 'Wij beklagen ons met reden over de uitspattingen, waarmede het volk te dikwijls den Zondag onteert. Maar deze kreten, die het oor van den Christen treffen, doen hem tevens begrijpen, dat deze onsterfelijke zielen ook hun deel eischen van de wettige genietingen, hun dag van opstanding uit de moeiten, de worsteling en de ellende der week. Vergeten wij niet, dat die dag van heil en van rust kan zijn, moet zijn de dag van geoorloofd vermaak.' Zou de Zondag, uit dit oogpunt beschouwd, niet heilzaam kunnen werken op de gezondheid? Uitspanning, liefst in de frissche lucht, gepast vermaak, zal dat niet de gezondheid bevorderen van hem, die de overige zes dagen te arbeiden heeft aan zijn moeilijk, ten minste aan zijn eentonig werk? Nog van eene andere zijde bezien werkt de Zondag stellig de gezondheid in de hand. De reinheid wordt erdoor bevorderd. Het werkpak wordt verwisseld met het Zondagskleed, en bij dat kleed behooren een schoon gewasschen gezicht en netjes gekamde haren. Waarachtig eene zaak van gewicht.

Doch al kon ook van hygiënisch standpunt niets gezegd worden ten bate der Zondagsrust, dan nog zou zij aanbeveling verdienen. Met opzet schreef ik daar straks: de maatschappij heeft behoefte aan gezonde *individuen.* De Zondag is de dag, waarop de werkman zich mensch gevoelen kan. Werkman neem ik hier weder in zeer ruimen zin. Dreigen niet velen werktuigen te worden? Neem eens dat groot aantal ambtenaren, kantoorklerken, die dag in dag uit, week in week uit, jaar in jaar uit hetzelfde eentonige werk verrichten! En de gewone werkman! Vooral in dezen tijd der machines. De wever wordt een weefsel, de machinist eene machine. Als er veertig menschen noodig zijn, om één naald te vervaardigen, dan is ieders werk wel eentonig geworden! Een staathuishoudkundige oppert de bedenking: 'Het is twijfelachtig, of al de mechanische uitvindingen, die ooit bestonden, den arbeid van één menschelijk wezen hebben verlicht. De machine vernietigt de persoonlijkheid. Nu de machine zoo volmaakt is, beteekent de ingenieur niets. Iedere nieuwe verbetering der machine beperkt de werkzaamheid van den ingenieur en doet hem dingen verleeren. Vroeger was er behoefte aan een Archimedes; nu zijn een spuitgast en een jongen voldoende, om de koperen ketels te onderzoeken en het handvat te trekken of op den waterbak te passen. Maar als de machine breekt, kunnen zij niets uitrichten.' Teekent Emerson in deze woorden niet den toestand in onderscheiding van een vroegeren? Een vrije Zondag voor deze machines, opdat zij zich weder mensch gevoelen! Hun werk is niet altijd zoo zwaar, dat zij des Zaterdags afgemat zijn. Och neen - die brugwachter, die niets te

doen heeft dan eene brug open en dicht te draaien, de seinen op veilig of onveilig te zetten en met zijne vlag te waaien, als de trein in aantocht is, verricht geen zwaar werk - maar hij doet datzelfde werk nu reeds tal van jaren zonder ooit een vrijen dag te hebben, of hij moet dien opzettelijk aanvragen; 's Zondags doet hij het liefst niet, omdat hij dan zelf zijn plaatsvervanger moet betalen. Die postbode, die nu sinds 14 jaren loopt zonder ooit een vrijen Zondag te hebben, tenzij hij een ander voor hem loopen laat, die hem *f* 1.50 kost, terwijl hijzelf *f* 1.10 verdient, hij heeft misschien geen zwaar werk te verrichten. Die ambtenaar aan de posterijen, die elken Zondag evengoed als elken dag in de week zijne bepaalde uren op het kantoor moet wezen, hij heeft geen moeilijk werk wellicht. Toch voor hen en hunsgelijken een vrije Zondag, opdat zij zich eens volkomen vrij gevoelen. Zondag is de dag des menschen. *Zijn* dag. Dan is hij niemands knecht, dan geene machine, maar een individu, nog in staat, om wat beters dan eene machine te wezen; een, die zijne eigene rechten heeft, voor zichzelven waarde bezit. Daarbij zal zijn arbeid winnen. Eene machine verslijt; de mensch, die eene machine is geworden, evenzeer, niet alleen naar zijn lichaam maar ook naar zijn geest. Trouwens, de voorbeelden, hoe Zondagsarbeid den werkman ongeschikt maakt, om goed werk te leveren, en evenzeer van het omgekeerde, hoe voldoende Zondagsrust gunstigen invloed oefent op den te leveren arbeid, zijn bij menigte in de geschriften van vrienden der Zondagsrust te vinden. Ik verwijs vooral naar de toespraak, door Dr. C.P. Hofstede de Groot gehouden bij de opening der eerste Algemeene Vergadering van het Zondagsbond(*). Hij haalt deze woorden van Macaulay aan: ‘De dag van rust is geen verloren dag. Als de arbeid is gestaakt, als de kar stilstaat in de loods, als de Beurs in een doodsch zwijgen is gedompeld, als de rook der schoorsteenen niet langer opstijgt in de lucht, dan wordt er een werk volbracht, dat even belangrijk is voor den rijkdom van het land, als al het overige wat er plaats heeft op de allerdrukste dagen der week. De mensch, die voortreffelijkste van alle machines, herstelt en vernieuwt zijn krachten, terwijl hij rust van den arbeid, en des Maandags keert hij naar zijn werk terug met helderder geest, met nieuwen lust, met geheel verjongde krachten.’ En in de openingsrede voor het congres te Genève zei de heer Caulin te recht: ‘Si c'est la discipline du travail qui fait la dignité du repos et le distingue de ce mal, l'oisiveté, c'est la discipline du repos qui fait la noblesse du travail et le préserve de cet autre mal, l'asservissement.’

Ook dat laatste. De werkman wordt bewaard voor ‘asservissement’. Maar ligt daarin niet iets bedenkelijks? De werkman zal zich individu gevoelen, zijne rechten beter leeren kennen, van zijne eigenwaarde zich meer bewust worden - och, dat weten ze al genoeg; is daarvan onze tijd met zijne socialistische bewegingen niet het bewijs? Ik ben er

(*) Uitgegeven bij P. Noordhoff, bl. 10 vlgg.

haast zeker van, dat sommigen aldus zullen vragen vol vrees. Het tegendeel zou ik willen beweren. De socialistische drijvers, die gevaarlijk zijn voor de orde in onze samenleving, vinden juist hunne beste volgelingen onder die arbeiders, die, allengs machines geworden, ook van geene andere manier tot verbetering van hun lot begrip hebben dan van de machinale, dat is de geweldige. Zeker, het komt hier aan op een goed gebruik van den Zondag. Maar als dat er is, dan zou ik meenen, dat de arbeider, die op zijn vrijen Zondag zich helderder bewust wordt van zijn recht, ook de man is, die des te eerder andere rechten zal eerbiedigen. De ware gemeenschap bestaat niet uit eenige machtigen plus een hoop, die volgt, maar uit zelfstandige individuen, die, hunne eigene rechten kennende, anderen in hun recht erkennen. Laat mij hier aanhalen de woorden van eene arbeidersdochter, die reeds in 1848 een eenvoudig en wonderschoon boekje schreef over den Zondag, onder den titel: *De Parel der Dagen.* 'Wanneer de knecht - zoo schrijft zij - na een week arbeids een rustdag geniet en in de kerk verschijnt, zindelijk en netjes gekleed, even netjes als zijn meester, dan kan hij, verfrischt en gesterkt, goed gestemd den arbeid der volgende week tegenzien. Een gevoel van achting voor zich zelven verheft hem boven elke trage en minachtende beschouwing van den arbeid; een gevoel, dat geen kruipende dienstbaarheid werkt, maar hem kracht geeft om eer minachting te verdragen, dan die tegen anderen te toonen, noch tegen zijn meester, noch tegen zijn medearbeider; een zin voor recht, die hem zelf trouw doet zijn in alles wat hem toevertrouwd is, stelt hem in staat ook zijn eigen rechten te begrijpen en te eischen, maar brengt hem er ook toe om aan ieder zonder onderscheid recht te laten wedervaren.'

Gezonde individuen heeft de maatschappij noodig; ook gezonde huisgezinnen. Van het huisgezin zijn voor haar de uitgangen des levens. Nu behoeft toch niet opzettelijk te worden betoogd, hoe de vrije Zondag het huisgezin ten goede komt. In den arbeidersstand gaan de man en de groote kinderen elken dag naar hun werk, de kleineren naar school, en de vrouw heeft het druk in huis. Wat de leden samenbrengt, is het korte uur van het middageten en de avond - maar de avond van een drukken werkdag. Hoe weinig beteekent dat! Zondag, dan is er geen werk en geene school. Dat is de dag voor hen samen. Dan wordt het besef versterkt, dat zij bij elkaar behooren en voor elkaar wat zijn moeten. De vader kan zich dan met zijne kinderen bezighouden. Door de week zijn de kleinen - het is eene ware opmerking van de arbeidersdochter, wier woorden ik aanhaalde, - vaak zijn speelgoed; 's Zondags kan hij wat doen voor hunne opvoeding. En de Zondagavond in die gezinnen, waar men de kunst verstaat, om het gezellig te maken! Als de kinderen, die buitenshuis dienen, thuis komen! Is te meten de kracht, die van het gezonde familieleven uitgaat, der maatschappij ten goede? Hoe Zondagsarbeid hier verderfelijk

werkt! Ik ken een gezin, waarvan de man op eene fabriek werkt en de vrouw eene kleine nering doet. Die winkel is 's Zondags open. Het gevolg is, dat de man en de jongens, die dien dag vrij zijn, het thuis ongezellig vinden; de vrouw heeft het even druk als in de week. De man loopt naar de kroeg. De jongens worden naar Zondagsscholen en jongelingsvereenigingen gezonden. Als zij grooter zijn, is er kans, dat zij met vader meegaan. Een treurig gezin! Maar de vrouw moet wel 's Zondags werken, om geld te verdienen. En het geld dan, dat de man en straks de zonen verteren? En de schade, toegebracht aan hun karakter? Ligt er geene waarheid in de woorden van Lord Shaftesbury: ‘De Zondag is de spaarkas der menschheid’? Geldt, wat ik van den invloed van den vrijen Zondag op het familieleven schreef, niet in het algemeen - ook buiten den engeren arbeiderskring? Ieder heeft het druk tegenwoordig: de vader met zijne zaken, de kinderen met hun schoolwerk plus de privaatlessen. Gezegend dan, als de Zondag hun allen vrijaf geeft, maar dan ook de familiedag is, de dag der kinderen. ‘Ieder heeft, zoodra zijn middelen het hem even veroorloven, in zijn huis een afzonderlijk vertrek, zijn salon, zijn mooie kamer. Het dient juist hiervoor om niet te zijn wat de overige vertrekken zijn: men werkt er niet; men kookt er niet; men eet er niet; men slaapt er niet. Men stelt er zijn eer in om er op zijn minst de weelde van orde en zindelijkheid te doen heerschen; men verfraait het zoo goed men kan; zijn beste meubelen, zijn voorwerpen van kunst plaatst men er in; tegen den inval van alles wat aan den gewonen loop van het leven herinnert wordt het met ijver verdedigd. Men zit er op de feestdagen; men bewijst aan vreemden de eer van hen daar te ontvangen; zelven bewaart men er meer dan elders den goeden toon, goede manieren. Dat vertrek is het heilige in onze woningen. Dat moet het beeld van den Zondag zijn in ons huisselijk leven’(*).

Is inderdaad het streven, om aan zoovelen mogelijk een vrijen Zondag te verschaffen, uit maatschappelijk oogpunt aanbevelenswaardig, dan volgt nu eene andere vraag: is dat streven niet alleen in theorie schoon, maar ook practisch uitvoerbaar; en zoo ja, langs welken weg moet het doel bereikt worden? Heb ik vroeger dien trek van ons volk juist geteekend, dat het dan eerst warm wordt voor eene zaak, als het haar practisch nut, maar ook hare uitvoerbaarheid erkend heeft, dan moet die vraag daarom reeds beantwoord worden en kan men niet volstaan met eene aanbeveling, hoe warm of stichtelijk ook. Hier staan we intusschen voor een vraagstuk, dat niet met een paar woorden is op te lossen. Met maatregelen, die men op eens en in het algemeen wenscht te zien toegepast, komt men niet veel verder, vrees ik. Wij hebben hier niet te doen met een kwaad, dat door een universeel geneesmiddel te verbeteren valt, maar met een toestand, welken men afkeuren kan, doch waarvan men allereerst erkennen moet, dat hij

(*) Ontleend aan de openingsrede van den heer C. Coulin voor het congres te Genève.

een der vormen is, waarin het eigenaardig karakter van dezen tijd zich openbaart. In eene voordracht over Zondagsrust wijst Dr. C.P. Hof stede de Groot op de omwenteling, die de toepassing der stoomkracht in geheel ons leven heeft teweeggebracht. Een harer verschijnselen is de onrust van het tegenwoordig geslacht. Een pastoor van eene kleine landgemeente klaagde mij eens, dat het er in ons dorp niet beter op werd met de menschen. Ik had van dien achteruitgang niets bemerkt en vroeg hem, hoe hij dat bedoelde. Och, - was zijn antwoord - vroeger waren boeren van 60 en 70 jaren nooit verder geweest dan de naburige marktplaats; nu reizen zij per spoor en gaan allerlei plaatsen bezien. Ik antwoordde lachend, dat ik dat zoo erg niet vond en onze boeren al zeer rustige menschen waren. Inderdaad, zij maakten geene groote reizen; toch had op hen de spoorweg reeds zijn invloed geoefend. Hoeveel te meer op zooveel anderen, die zich gemakkelijker verplaatsen. Wij denken er niet meer aan, of wij ook even een uitstapje zullen maken. Wij vliegen even over. Men reist niet meer, men komt aan. Waar blijven onze rustige plekjes? Als ze nog niet gevierendeeld zijn door eene spoorlijn, dan kunt ge erop rekenen, dat spoedig eene stoomtram u er verontrust. En is er u nog een overgebleven - morgen ontdekt het een speculant - een paar dagen later heeft hij eene aandeelen-maatschappij opgericht - dadelijk prijken reusachtige advertenties in de dagbladen - eenige maanden later verrijst er een hotel met al zijne drukte - en gij kunt een nieuwen ontdekkingstocht beginnen, of er nog één rustig plekje overbleef. Die onrust grijpt rondom zich als eene besmettelijke ziekte. Zij tast ons aan bij onze vermaken, bij onze studie, bij onze lectuur, in onze huiskamer. Men heeft ook geen tijd tot rusten. Tijd is geld. Wee hem, die niet meedoet in die wilde jacht. Allen hebben haast en wie niet hard meeloopt, kon onder den voet geraken. Het is eenmaal zoo - ook al behooren wij tot de kalmste naturen, niemand heeft die onrust ongedeerd gelaten. Zij heeft den Zondag ook aangetast; zij heeft krachtig meegewerkt, om hem gelijk te maken aan de andere dagen; zij heeft geen tijd, om een dag te wachten; en als zij even het werk staakt, dan keurt zij den Zondag goed voor eene kleine, haastige ontspanning; hoe zou zij ermee kunnen rekenen, dat zij een aantal menschen gebruikt, om die ontspanning toch vooral snel te kunnen genieten. Nu mag men die onrust gevaarlijk achten; in haar de verklaring vinden van het aantal vermoeiden, dat men tegenwoordig aantreft; zelfs het oor leenen aan dien Duitscher, welke beweert, dat de statistiek hem geleerd heeft', dat het aantal zelfmoorden grooter is, naarmate het spoorwegverkeer, het post-en telegraafwezen in een land meer ontwikkeld is; terwijl hij de uitzondering, die Engeland op dien regel maakt, verklaart uit de strenge Zondagsviering aldaar. Men mag in de ‘Zondagsrustbeweging’ (een woord van dezen beweeglijken tijd) een protest vinden tegen die onrust, die alles en allen in hare vaart

meesleept. Toch zal men met dit karakter van onze dagen te rekenen hebben bij zijne bestrijding van Zondagsarbeid. Te meer zal men zich hiertoe verplicht rekenen, als men erkent, dat de Zondag van vroeger dagen, toen er nog weinige en slechte reisgelegenheden waren, toen nog eene geheel andere beschouwing van de kerk heerschende was, niet kan wederkeeren, en als men dat ook niet wenschelijk acht.

En waar men op dit algemeene karakter van onzen tijd let bij het zoeken naar den weg, om een vrijen Zondag aan zoovelen mogelijk te verschaffen, ontdekt men, dat men tevens rekening heeft te houden met allerlei bijomstandigheden, soms met een Zondagsarbeid, die het gevolgt dreigt te worden van het ijveren voor Zondagsrust. Nu is er zeker aanstonds het een en ander aan te wijzen, dat gedaan kan worden. Verreweg de meeste fabrieken kunnen gesloten worden(*). Daar konden maatregelen genomen worden, dat op Zondag geen goederentrein reed. De dienst aan de postkantoren kon verminderd worden; als er handelshuizen te Londen zijn, die dagelijks duizenden brieven ontvangen, maar weigeren, die 's Zondags in ontvangst te nemen, dan zou het aantal bestellingen hier ten minste kunnen beperkt worden. Zoo is er misschien meer te noemen. Doch tegen hetgeen ik noemde, rijzen wellicht reeds bezwaren, die ik niet ken. Er zijn er zeker te maken in andere gevallen. Men wenscht den vrijen Zondag van ambtenaar, winkelier, arbeider niet te maken tot een, dien de Engelschman loven kan, maar die hier niet begeerd wordt. Daar moet dien dag gelegenheid zijn tot uitspanning. Doch zoodra men dat wenscht, legt men dan daarmede niet aanstonds beslag op den arbeid van knechts in uitspanningslokalen, van spoorwegbeambten, om van anderen te zwijgen? Men wijst op de slavernij der spoorwegbeambten - hoogere en lagere; de een zegt: beperk den Zondagsdienst tot een morgen- en een avondtrein; de ander: vermeerder het personeel. Doch bij het eerste geneesmiddel heeft men niet te vergeten die plaatsen, welke geene schoone wandelingen rijk zijn en wier inwoners zich bijv. een Zondagnamiddag wel eens willen verfrisschen in een naburig oord, dat met den spoortrein gemakkelijk en goedkoop te bereiken is; iets, wat hun in de week om hun werk onmogelijk is. En wat het tweede middel, vermeerdering van personeel, aangaat, men bedenke wel, dat het personeel goed berekend moet zijn voor zijne taak. Op het congres te Parijs vestigde een ingenieur, oud-directeur van eene spoorweglijn, de aandacht der leden op het feit, dat juist des Zondags de toevloed van reizigers het grootst en de dienst het drukst was en men dus dien dag geene machinisten en wisselwachters kon gebruiken, die slechts voor hulp dienst deden. Eigenaars van koffiehuizen en logementen zullen met een soortgelijk bezwaar aankomen; zij hebben 's Zondags eer meer dan minder personeel noodig. Maar de winkels konden ten minste gesloten zijn. Onlangs maakte ik die opmerking aan een werkman.

(*) Hofstede de Groot, *Toespraak*, bl. 10 vlgg.

‘Dat zou moeilijk gaan; - was zijn antwoord - daar zijn patroons, die eerst Zaterdagavond laat het loon uitbetalen; het eerste, wat de vrouw dan vaak doen moet, is, het Zondagspak van haar en haar man uit de bank van leening halen; dan blijft er geen tijd over voor inkoopen.’ Een afgevaardigde uit Parijs vertelde aan de congresleden te Genève het volgende: hij was op een Zondag zijne wijk ingegaan, om de winkeliers uit te noodigen, in hunne winkels eene kaart op te hangen, waarop met groote letters te lezen stond: ‘Weest zoo goed, uwe inkoopen des Zaterdags en niet des Zondags te doen.’ Bij zijn bezoek werd hij welwillend ontvangen en op de vraag: ‘Zoudt gij niet gaarne des Zondags rusten en die rust aan uwe bedienden gunnen?’ was het antwoord doorgaans: ‘Ja stellig, doch dan moeten wij ons onderling verstaan, om de concurrentie te voorkomen’; en sommigen maakten er opmerkzaam op, dat zij hun winkel moesten openhouden, om licht te hebben in hunne achterkamer.

Als ik deze bezwaren noem, dan is het niet, om daaruit de gevolgtrekking af te leiden: de zaak, hoe gewenscht ook, is practisch onuitvoerbaar. Neen, het was mij alleen te doen, om duidelijk te laten uitkomen, dat wij hier staan voor een probleem, dat ingrijpt in onze sociale toestanden; dat samenhangt met allerlei grootere en kleinere belangen en dus eerst opgelost kan worden na een lang en ernstig onderzoek. Nauwkeurige kennis van den toestand, van de feiten zal in menig geval ook aanwijzing geven van de middelen tot verbetering.

Daar is evenwel eene andere vraag nog, die nu reeds besproken kan worden: Van wie moet de verbetering van den toestand gewacht worden? Van den Staat? Hij heeft zeker het recht, om zich in de zaak te mengen. De Staat is de georganiseerde maatschappij en heeft dus mede hare belangen te bevorderen. Maar liever dan ons in deze theorieën te verdiepen, merken wij op, dat onze Staat zich reeds in deze richting beweegt. In de wetboeken van burgerlijke rechtsvordering en koophandel zijn bepalingen opgenomen ten bate der Zondagsrust. Evenzoo in de drankwet, waarin een voorrecht verleend wordt aan die tappers, die tusschen Zaterdagavond zes en Maandagochtend zes uur noch verkoopen noch schenken. Voorts, daar is eene Zondagswet. De Minister Modderman is van oordeel, dat zulk eene wet noodzakelijk is, al wil hij de bestaande niet verdedigen. Als beginsel van die wet zal volgens hem moeten worden aangenomen, dat aan den eenen kant niemand direct of indirect tot Zondagsviering mag worden gedwongen en aan den anderen kant ieder moet worden gehandhaafd in zijn recht, om den rustdag in acht te nemen en zonder stoornis te vieren.

Uitstekend gezegd, doch ik ben zeker te weinig op de hoogte van de kunst van wetten maken, om in te zien, hoe met dat beginsel voorop eene krachtige wet tot stand kan komen. Het Haagsch Genootschap tot Zondagsheiliging is den Minister voor geweest en heeft hem een ontwerp van Zondagswet aangeboden. Daarin worden op den Zondag

verboden: alle rumoermakende arbeid op straat; harddraverijen, schietwedstrijden, openbare bijeenkomsten, waar gedanst wordt; voorstellingen in schouwburgen en spellen, tenzij met speciale toestemming; alle openbare arbeid, behalve in geval van noodzakelijkheid; elke arbeid van kinderen onder de 16 jaar; evenzeer van die van werklieden in dienst van aannemers, die werk voor den Staat verrichten; voorts eischt de Staat van zijne ambtenaren en onderhoorigen niet anders dan volstrekt noodzakelijken arbeid; alle wettige termijnen, die op Zondag verstrijken, worden met een etmaal verlengd. Wanneer uit dit ontwerp gelicht werd de verbodsbepaling tegen het houden van harddraverijen, enz., die, naar ik vrees, steeds eene doode letter zou blijven, zie ik geen enkel bezwaar tegen zijne verheffing tot wet. Zeer uitstekend acht ik daarin het volstrekt verbod van kinderarbeid op Zondag, en het ware te wenschen, dat de Minister dat overnam in zijn ontwerp tot uitbreiding van de wet op den kinderarbeid en daaruit liet wegvallen de uitzondering: ‘tenzij hun een ander etmaal per week als rustdag gegund wordt’. In dat etmaal rusten kinderen zeker niet voldoende; voor hen is de vrije Zondag een onverbiddelijke gezondheidseisch. Moet de Staat misschien nog verder gaan? Men wil wel, dat hij allen fabrieksarbeid verbiedt. Waarom dan niet dien van den knecht in het bierhuis, van de naaister op haar winkel? Neen, de Staat zorge boven alles voor rust op den rustdag en geve voorts het goede voorbeeld door allen, die in zijn dienst zijn (daar zijn ook Staatsspoorwegen), zooveel mogelijk een vrijen Zondag te schenken.

Al heeft de Staat dus ook in dezen zich niet geheel te onthouden, alles kan hij niet doen. De verbetering moet vooral komen van - van allen samen en van ieder afzonderlijk. Daartoe moet de openbare meening worden ingelicht. De pers is hier eene kolossale macht. Reken eens, dat van een klein boekje van Lombard, *Le Dimanche et la société* getiteld, in 1878 een 6de druk verscheen, waarvan 40000 exemplaren werden getrokken. Het Zwitsersch comité geeft behalve een aantal kleinere geschriften een *Bulletin Dominical* uit. Vooral publiceere men feiten en geve voorloopig weinig theorieën. Het spreekt vanzelf, dat men vooral voor het volk die feiten kleeden mag in een aangenamen vorm. Volksgeschriften zijn noodig, want nog komt het voor, dat, wanneer op eene fabriek een der beste arbeiders een Zondag moet doorwerken aan iets, waarbij haast is, er onder de anderen zijn, die hem dat voordeel misgunnen. Zou hier niet hetzelfde kunnen beproefd worden als reeds jaren geleden in Engeland? In 1847 loofde aldaar een rijk heer eenige prijzen uit voor de beste opstellen over den Zondag, door werklieden geschreven. In drie maanden tijds werden 950 opstellen ingezonden. Daaronder het reeds aangehaalde van de arbeidersdochter, *De Parel der Dagen.* Zulke geschriften, in het algemeen de publiciteit, zouden tevens kunnen strekken, om hen, die 's Zondags arbeiden, op te wekken tot het zoeken naar middelen van

'self help'. Te Christiania sloten de barbiers zich aaneen en bewerkten, dat zij hunne winkels een half uur voor den aanvang der morgengodsdienstoefening konden sluiten. Zoo zouden de apothekers samen kunnen overleggen, om bij beurten des Zondags de medicijnen gereed te maken; de anderen konden dan sluiten. Winkeliers konden zich vereenigen, om hunne winkels des Zondags niet te openen. In onzen tijd van bonden, van associatie zouden dat vereenigingen zijn met een practisch resultaat. Doch de hulp moet vooral komen van aller samenwerking. Wanneer de patroons niet Zaterdagavond de loonen uitbetaalden, was reeds veel gewonnen. Wanneer ieder erop bedacht was, om slechts bij noodzakelijkheid Zaterdagavond of op den Zondag brieven op de post te doen, dan werd de dienst zeer verlicht. Voorts, als het publiek op Zondag niet meer koopt, zullen de winkels gesloten worden. Dit alles is zeer eenvoudig en schijnt mij toe, volstrekt niet onuitvoerbaar te zijn. Te Bremen besloot het Verein voor Zondagsrust bij het mislukken der poging, om de winkeliers tot het sluiten hunner winkels te bewegen, de zaak op eene andere wijze aan te vatten. Het zou op het publiek gaan werken en ging daarbij uit van de dubbele overweging, dat, sigarenwinkels uitgezonderd, de winkels het meest bezocht worden door vrouwen en dat men vrouwen door vrouwen wint. Het bestuur noodigde een tachtig vrouwen uit den hoogeren en den middelstand uit, om hem te helpen. Dezen gingen in het voorjaar van 1880 van huis tot huis met de uitnoodiging, om lid te worden van het Verein. Daarmede verbond men zich, om des Zondags niet te koopen, wat vóór of na dien dag gekocht worden kan, en het dringend noodzakelijke zoo mogelijk in den vroegen morgen te halen. Zij wonnen ongeveer 6000 leden, voor het grootste deel huisvrouwen. Opmerking verdient, dat zij het best slaagden bij de lagere standen. 'Geen wonder', schrijft de heer Lammers, aan wiens brochure: *Sonntagsfeier in Deutschland*, ik deze mededeeling ontleen, 'aan de maatschappelijk afhankelijke standen *brachten* deze boden der Zondagsrust iets, al was het maar de hoop, dat ook voor hen wat gedaan zou worden; van de maatschappelijk heerschenden kwamen zij wat *eischen.* Dezen hadden reeds hun vrijen Zondag en moesten nu door zelfbeperking helpen, om dien aan genen te verzekeren.'

Deze laatste opmerking geldt in het algemeen. Het komt aan op zelfverloochening, op het krachtige besef onzer onderlinge verantwoordelijkheid. Onze plicht is het, de plicht van hen, die zichzelven een vrijen Zondag kunnen verschaffen, om al het onze te doen, opdat datzelfde voorrecht aan zoovelen mogelijk te beurt valle. Men spreekt tegenwoordig veel van humanisme of humaniteit als het nieuwe Evangelie van dezen tijd. Welnu, het is niet humaan, om anderen ten onzen bate te exploiteeren en niets van ons genoegen en ons gemak te willen opofferen voor anderen. Beginnen wij maar in onze huizen. Laat de Zondag voor onze dienstboden een vrijer en rustiger dag zijn

dan de anderen. Iets van dien ouden Zondag, waarop men trouw ter kerk ging en de meid een gemakkelijker pot te koken had, mag wel weerkomen in onze gezinnen. Vooral, laat de Zondag een gelukkige dag zijn voor onze kinderen; een dag, waarvan zij de rust en de vrijheid zegenen, omdat die hun ten goede komt. De heilige herinneringen, die zij van dien dag bewaren, komen straks ten bate der maatschappij.

J. VAN DEN BERGH.

De feiten van het spiritisme.

Spiritisme en Christendom, door L.C. Meijer.

Reeds honderd- en zooveel maal is door de aanhangers van het spiritisme in woord en geschrift verkondigd, dat de eerste lichten van de wetenschappelijke wereld de feiten van het spiritisme onderzocht en erkend hebben; gewoonlijk worden bij die gelegenheid Wallace, Crookes, Perty, Zöllner, enz. hemelhoog verheven en moeten telkenmale de twijfelaars of ongeloovigen het misgelden als ‘kleine karakters’ (pag. 17), die zelfs aan spotten de voorkeur geven en geen ernstig onderzoek aandurven om der gevolgen wille.

Ook in bovengenoemd werkje van Ds. Meijer wordt weer op datzelfde aanbeeld geslagen en worden die zoogenaamde feiten van het spiritisme als onomstootbaar den volke verkondigd. Herhaaldelijk wordt dan gesproken van partijdigheid tegen het spiritisme, zelfs van letterkundige immoraliteit, enz., om te eindigen met de voorstelling van het spiritisme als eene experimenteele wetenschap, waardoor intelligente wezens, de geesten van overledenen, kunnen worden opgeroepen, verschijnen en... worden gephotographeerd.

Reeds vroeger(*) heb ik over eenige dier zoogenaamde feiten van het spiritisme mijne meening gezegd; toch schijnt het mij niet ongewenscht, sommigen dier feiten, zooals zij in bovengenoemd boekje worden uiteengezet, nog eens beknopt te bespreken, om te doen zien, op welk wankelend voetstuk zij staan. Ik zal mij echter niet bezighouden met ‘mededeelingen en openbaringen van gene zijde van het graf’. Ik houd niet van ‘fantaisies d'outretombe’ en bespiegelingen over soortgelijke onderwerpen, omdat ik er weinig opwekkends in vind.

(*) Zie mijne brochure over *Mesmerisme, Biologie, Hypnotisme of dierlijk magnetisme en Spiritisme. Met eene photographie van een geest.* Haarlem, Erven Bohn, pag. 25 en vlgg.

Met veel ophef wordt gewag gemaakt van het mediumschap van de twee jongste dochters van zekeren Fox, koster van de methodistenkerk te Hydesville, New-York, die voor het eerst door kloptonen in gemeenschap kwamen met de geesten; en er wordt op bl. 23 meegedeeld, dat het eindbericht van alle commissiën, die benoemd werden, om die raadselachtige verschijnselen te onderzoeken, steeds was: dat er geen bedrog was te ontdekken.

Maar is het Ds. Meijer dan onbekend, dat deze meisjes, die in 1848 niet beneden de 12 jaren waren, zooals Ds. M. zegt, maar 12 (Kate) en 14 (Margarethe), eenige jaren later zijn onderzocht door de Doctores Flint, Coventry en Lee en dat deze geneeskundigen na eene reeks van zorgvuldige proeven op de meisjes Fox tot het besluit zijn gekomen, dat vooral de jongste der twee zusters de kloptonen voortbracht en wel door bewuste spierbewegingen, ten gevolge waarvan in het kniegewricht het bovengedeelte van het scheenbeen (eminentia condyloïdea) buitenwaarts uit de gewrichtsholte van het dijbeen (fossa intercondyloïdea) wordt gebracht? Zóó ontstonden bij de meisjes Fox de kloptonen. Zie Figuier, *Histoire du merveilleux* Tome IV, pag. 337, en mijne brochure, pag. 35.

Is het den schrijver dan onbekend, dat Dr. Schiff in de zitting van 18 April 1859 van de Académie de sciences aantoonde, dat de pees van de lange kuitbeenspier (m. peronaeus longus) dergelijke knapgeluiden kan voortbrengen en dat deze geleerde eene vermakelijke séance gaf van klopgeesten? En hoe Dr. Jobert en de beroemde chirurg Dr. Velpeau dit bevestigden en laatstgenoemde verschillende plaatsen van het menschelijk lichaam aangaf, waar dergelijke geluiden kunnen worden voortgebracht, die, als zij zwak zijn, op den hoorder den indruk maken van uit de verte te komen, maar als zij sterk zijn, nabij schijnen?

Ook de experimenten van Crookes met Miss Florence Cook moeten weer dienst doen, te gelijk met de verschijningen van Katie King. Wie over den vrouwelijken geest van Katie King nadere bijzonderheden wil weten, kan mijne brochure daarover naslaan, waarin tevens de geschiedenis harer ontmaskering wordt verhaald. En wat het mediumschap betreft van Miss Cook, is Ds. Meijer dan zoo'n vreemdeling in Jeruzalem, dat hem niet bekend is, dat dit medium op 9 Januari 1880 in de British national association of Spiritualists (Great Russelstreet 38, London) ontmaskerd is door George R. Sitwel en Carl von Buch en dat de secretaris van die vereeniging, C.A. Burke, in de *Times* van 13 Januari 1880 geene der feiten loochent, (het relaas is namelijk ‘substantially accurate’), maar om de vereeniging en de experimenteele (!) spiritistische wetenschap schoon te wasschen, aanhaalt, dat Mevrouw Comer toch zoo deugdelijk en van alle zijden was op de proef gesteld door Mr. Crookes, toen zij ongehuwd was en Miss Florence Cook heette?!

En nu vraag ik, welke waarde te hechten is aan al die zoogenaamde

experimenten en geestverschijningen, die onder contrôle van dezen scheikundige hebben plaats gehad? Ik wijs er bij deze gelegenheid op, dat Crookes door de spiritisten nu eens Professor, dan eens Doctor wordt genoemd, noch het eene noch het andere is, maar steeds hemelhoog verheven wordt, ofschoon in het *Quarterley Review* (Spiritisme and its recent converts 1871, pag. 343 sqq) eene geheel andere getuigenis wordt afgelegd. Zijn de spiritisten gewoon, hem minstens gelijk te stellen met Faraday, Tyndall, Huxley, enz., volgens deze niet gewraakte getuigenis ontbreekt hem de breede basis van algemeene ontwikkeling en is hij op 't gebied der physiologie geheel en al vreemdeling. (Zie mijne brochure pag. 40.)

Welke kasteelen zijn niet gebouwd op Williams? (*Het medium Ch.E. Williams in Nederland*, P.J. Kraft 1874) en..... Williams werd in Amsterdam op 10 Sept. 1878 te gelijk met Rita ontmaskerd. En wie was de particuliere geest van Williams? 't Was John King; en hoe werd deze gefabriceerd? In het verslag van de zitting in de *Spiritual Notes* van October 1878 bl. 46 kan men het lezen: met behulp van een zeer smerigen, versleten, valschen zwarten baard en 6 of 7 el smerige mousseline. Ik bezit eene authentieke photographie van dezen ‘geest’, gedagteekend 2 December 1874 en onderteekend, d.i. als echt gewaarmerkt, door den Russian Imperial Engineer P. Greck. 't Is dus niet te verwonderen, dat de baard smerig en versleten was, evenals de mousseline. Wie weet, hoeveel jaren beide dingen hebben dienst gedaan, om voor de goedgeloovige spiritisten den geest van John King te laten verschijnen!

Ik wil niet meer spreken van Bastian en Taylor, die bedriegers waren, maar toch na de ontmaskering te Arnhem in Engeland en elders met succes opnieuw séances gaven en geesten lieten verschijnen. Zie *The Medium and Daybreak* bijv. van 30 April en 21 Mei 1875; in dit laatste nummer vindt men de portretten van deze Amerikaansche bedriegers, zeker omdat zij in Arnhem op 9 Dec. 1874 zoo slecht behandeld zijn.

De Bamford brothers, die vóór hun verblijf te Arnhem uitstekende mediums waren, maakten op 23 en 25 Februari 1875 in Arnhem al een zeer treurig figuur, om niet van erger te spreken; toch verrichtten zij na dien tijd onder de spiritisten in Engeland met goed gevolg hunne goocheltoeren. Hun minder succes in Arnhem - men leze: dat zij in Arnhem niet bij machte waren, de geesten te doen verschijnen, omdat zij op de vingers werden gezien, - werd toegeschreven door de spiritisten aan minder goed voedsel of verandering van levenswijze!

Ook het beroemde medium W. Eglinton, waarmede ik in December 1876 kennis maakte en dat onder de spiritisten in Engeland en ook in ons land een grooten naam had, bleek mij un pauvre sire te zijn. Als men het medium nauwlettend controleerde..... bleven de geesten weg.

Ds. Meijer beroept zich op den uitslag en het rapport van de Dialectical Society (pag. 42 en pag. 43) en zegt, dat de slotsom zoo gunstig is voor het spiritisme en dat de werkelijkheid der feiten en verschijningen er zeer stellig door bevestigd wordt. Maar ik vraag, of de schrijver wel ernstig en critisch gelezen heeft de *Mittheilung* van Dr. James Edmunds (pag. 56-88 van het 1ste deel van het *Bericht über den Spiritualismus von seiten des Comité's der Dialektischen Gesellschaft zu London*, von Wittig und Aksákow. 1875).

Wie het verslag van Dr. Edmunds, die toont een in alle opzichten scherp waarnemer te zijn, gelezen heeft, zal het met hem eens zijn, dat de feiten van het spiritisme hun oorsprong hebben in onbewust handelen en zelfbedrog, als zij niet het gevolg zijn van met opzet gepleegd bedrog (zie ook mijne brochure, pag. 48).

Maar vooral overdenke men zijn naschrift. Daarin vermeldt hij, dat van het betrekkelijk zeer gering aantal personen, welke als medium in betrekking stonden met de verschijnselen, die gezien werden in het sub-comité, waarvan hij voorzitter was, *twee krankzinnig* zijn geworden kort na de opheffing der séances, terwijl *een ander* nog jong lid, die in het donker geesten zag verschijnen (dark séance) *plotseling lam* is geworden, waarschijnlijk wel ten gevolge van overprikkeling van het zenuwstelsel.

In Ds. Meijer's boekje wordt opnieuw Slade aangehaald en moet dit medium onder het protectoraat van Zöllner's verbazend diepe theorie der ‘vierdimensionaler Wesen’ (?) de realiteit van de spiritistische verschijnselen bevestigen.

Ik heb voor mij liggen het verslag van de Anthropological Section der Royal Society, zooals dat voorkomt in de *Standard* van 13, IX 1876. Daarin wordt van de experimenten van Slade gewag gemaakt en van nu en dan heftige en warme discussie tusschen Wallace en Crookes aan de eene zijde en Dr. Carpenter aan de andere zijde; laatstgenoemde daagde ten slotte Slade uit, een stoel in zijne kamer te doen bewegen, maar bij vol daglicht, of eene lei, die hij aan Slade zou geven, door de geesten te laten beschrijven.

En een paar dagen daarna (Brief van 15 Sept. 1876 in de *Times*) ontmaskerden Prof. E. Ray Lankester en Dr. H.B. Donkin het medium Slade.

Toen dit ‘medium’ eenigen tijd daarna te Berlijn zijne behendigheden met het kleine griffeltje vertoonde, berichtte R. Elcho in de *Gartenlaube*, 1877, pag. 793, dat hij daar nog altijd op dezelfde wijze te werk ging en eene tafel liet dansen met behulp van een zijner voeten.

Ik zou nog kunnen aanhalen de mediums Gebr. Petty en Mevr. Clayer, die ook al onder Crookes wonderen hebben verricht, maar in Petersburg werden gewogen en te licht bevonden (zie mijne brochure, pag. 45).

Het is mij niet onbekend, dat de spiritisten tegenover deze ver-

schillende ontmaskeringen duizenden en tienduizenden zoogenaamde feiten zullen stellen, het eene al vreemder en zonderlinger dan het andere.

Belangrijk voor de waarde van die feiten is en blijft echter de *Mittheilung* in bovengenoemd 1ste deel van het *Bericht über den Spiritualismus*, etc. van den heer Geary, een medestander van Dr. Edmunds, die de zittingen van eenige subcomité's bijwoonde. Steeds werden, zoo spreekt deze waarnemer, alle beschikkingen zoo gemaakt, als zij door de spiritisten werden gewenscht. Twijfelaars werden steeds zoo verwijderd mogelijk gehouden, of men verzocht hen, het niet lastig te maken. Nooit had eene manifestatie van geesten plaats, of er waren zoodanige toebereidselen gemaakt door een spiritist, als deze meende, dat noodig waren. En dan waren de verschijnselen, die hij in een zoodanig sub-comité zag, van dien aard, dat zij evengoed aan aardsche wezens als aan de geesten van afgestorvenen konden worden toegeschreven.

De conclusie van dezen onderzoeker is niet weinig scherp en luidt als volgt:

'De merkwaardigste verschijning, die door de bemoeiingen van de Dialectical Society is aan het licht gebracht, is naar mijne meening deze: dat er een zeer groot aantal menschen zijn, die ieder tot nog toe beschouwd heeft als goed bij hun verstand te zijn en van wie nu gebleken is, dat zij stokstijf gelooven, dat de geesten verrichten wat de spiritisten dezen aanwrijven.'

Arnhem, 28 October 1882.

Dr. J.TH. CATTIE.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Nederlandsche spraakverwarring.

Wij leven snel en wat gisteren en eergisteren geschiedde, is dikwijls heden reeds vergeten. Daardoor ontstaat het groote nadeel, dat men het verband en daarmee den aard der dingen uit het oog verliest. Wellicht moeten wij dit toeschrijven aan onze te groote vatbaarheid voor indrukken; wij laten ons meesleepen door den schijn, zonder ons den tijd te gunnen, om na te denken; vandaar ook zooveel inconsequenties, vooral op politiek gebied. Als tegengift zou men daarvoor kunnen aanbevelen het nauwlettend nagaan der geschiedenis; men voorkomt daardoor veel eenzijdigheid.

Zoo zal men, om een voorbeeld te noemen, over de grondwetsherziening - de quaestie, die tegenwoordig zooveel tongen en pennen beweegt, - een geheel ander oordeel vellen, wanneer men haar beschouwt onder den eersten indruk, als iets op zichzelf staande, dan wanneer men haar beziet in het licht van de geschiedenis der laatste jaren.

De gebreken van de tegenwoordige grondwet zijn algemeen bekend; niemand, die voor haar voortreffelijkheid een lans zou willen breken; tien, ja, twintig jaren geleden reeds sprak men over die gebreken; ja, die gebreken werden zelfs erkend bij haar geboorte; men zou een boekdeel kunnen maken van de bezwaren, welke er sedert den aanvang van haar bestaan tegen zijn aangevoerd; als men een dozijn verkeerdheden van die grondwet heeft opgenoemd, dan kan men eigenlijk niet begrijpen, dat wij 't er vier en dertig jaar mee hebben gedaan, en men zou haar liever vandaag dan morgen in den smeltkroes werpen, om haar een grondig zuiveringsproces te laten ondergaan.

In dezen geest voortredeneerend, kan men zich zeer warm maken, een hartstochtelijk voorstander worden van de grondwetsherziening. Men wordt echter kalmer, wanneer men aan het verleden denkt en voor het luidruchtig hervormingsgeroep voor een oogenblik de ooren sluit.

Onder diezelfde gebrekkige grondwet hebben wij een tijdperk beleefd van politieken bloei, van krachtige hervorming. Een wet, die mogelijk maakte, dat wij op politiek gebied verkregen, wat wij thans hebben, moet nog zoo kwaad niet zijn.

Dit heeft er zeker veel toe bijgedragen, dat men vroeger de herziening der grondwet, met erkenning van al haar gebreken, volstrekt niet voor zoo dringend hield, als dit volgens 'sommigen' en 'anderen' - om in Nederlandsche parlementaire taal te spreken - thans het geval is. Het is een bekende waarheid, dat het nut van een wet veel minder berust op haar theoretische voortreffelijkheid dan op de geaardheid, op het karakter van de burgers, die haar in toepassing brengen. Men zou dit een afgezaagde waarheid kunnen noemen, indien de ervaring niet elken dag leerde, dat zij steeds vergeten wordt.

De geschiedenis van den dag leert echter, dat er aan de quaestie van de grondwetsherziening nog iets zeer bijzonders kleeft; zij is een twistappel geworden, door een fractie of factie van de liberale partij opgeworpen. Men kent die geschiedenis; toen het Ministerie-Kappeyne om verschillende redenen een onmogelijkheid was geworden, werd door den premier plotseling die quaestie opgeworpen - naar men aanvankelijk meende als een vlag, die den aftocht een goede sier zou geven. Immers, indien de heer Kappeyne de grondwetsherziening beschouwde als het middelpunt van het politiek program, waarom figureerde zij dan niet in de bekende groote redevoering, het vuurwerk, dat voor een oogenblik zoo verblindend werkte?

Ernstige mannen hebben altijd dien stouten zet van Kappeyne, zijn groot talent onwaard, beklaagd, zoowel om hemzelven - want een man van buitengewone bekwaamheden had zich daardoor onmogelijk gemaakt - als om de zaak. De grondwet moet het fundament zijn van den Staat en daarom nooit een eenzijdig partijwerk. Wat er aan en met de grondwet wordt gedaan, moet het gevolg zijn van rijp en bedaard overleg, niet iets, dat doet denken aan een inval.

Het landsbelang, niet minder dan het partijbelang, zou hebben geeischt, dat de volgers van Kappeyne de grondwetsherziening na den coup de théâtre hadden laten rusten. Dat geschiedde echter niet; de grondwetsherziening is wachtwoord van de fractie gebleven en werd telkens op den voorgrond geschoven, zoodat het langzamerhand geworden is de talisman, die bij groote en kleine politieke zaken dienst doet, ook al hebben dezen met de grondwetsherziening niets uit te staan.

De zaak zelf is er niet door gebaat; integendeel; een beweging ten gunste van de grondwetsherziening zou onder gewone omstandigheden wellicht een zekere populariteit hebben verkregen; nu evenwel wilde het nergens daarmee vlotten; velen wilden geen schrede in die richting doen, niet uit gebrek aan sympathie voor de zaak, maar omdat zij begrepen, dat de quaestie verkeerd was aangevat en men eigenlijk een stap achteruit was.

Een tweede voorbeeld, hoe men tot een verschillend resultaat komt, al naarmate men zich door den eersten indruk laat meesleepen of, dieper nadenkend, met de geschiedenis te rade gaat: het oordeel namelijk, dat men vellen zal over de tegenwoordige Regeering.

Wij hebben zeker een zonderling Ministerie. De hoofdfiguur is de heer Van Lijnden, ‘anti-revolutionair in beginsel, liberaal in de praktijk’, zooals men hem kort kenschetst. Het diplomatiek talent is meermalen hoog geroemd, en met recht; hij is een man van zeldzamen tact; meester in de politieke schermkunst, weet hij met ongeëvenaarde vlugheid slagen te ontwijken en, als hij getroffen wordt, zich te houden, alsof men hem niet heeft geraakt, en dit met zulk een naïeveteit, dat men werkelijk zou meenen, dat alleen zijn schaduw is getroffen; in vele vakken als te huis, weet hij steeds een goed figuur te maken, terwijl men aan den anderen kant nooit hem zulk een diepen blik in de zaken ziet slaan, dat men de overtuiging verkrijgt, dat hij een grondig geleerde is. Van Lijnden is zeker geen man uit één stuk, evenmin als het ministerie, dat hij bijeenbracht.

Naast dien zonderlingen man vindt men een zonderlinge omgeving; links den Minister van Justitie, Modderman, de strafwet-specialiteit, wiens naam steeds aan het nieuwe Nederlandsche strafwetboek met eere zal verbonden blijven. Kon men in het afgetrokkene verwachten, dat zulk een criminalist althans een man uit één stuk zou zijn, de ervaring heeft meermalen doen zien, dat men zich in die opvatting vergiste. De heer Modderman heeft niet minder zonderlinge, onverklaarbare zijden dan de premier, met wien hij zich op de hobbelige baren van het Nederlandsche politieke zeetje waagde. Hij heeft namelijk op sommige punten zoo zijn gevoel, zonder eenigen anderen grond daarvoor te kunnen aangeven dan zijn gevoel.

Bij de eedsquaestie b.v. legde hij zulk een gebrek aan wijsgeerige ontwikkeling aan den dag met een grooten omhaal van schijnbare wijsbegeerte, dat de studenten in de philosophie er hun hoofd over moesten schudden. Blijkt het, dat het gevoel van den Minister niet rijmt met de kennis van bevoegden in het vak, dan wordt hij onrustig, gejaagd, zenuwachtig, zonder evenwel zichzelven te herzien, zoodat men wel tot de slotsom moet komen, dat men te doen heeft met een opvatting, die men vindt bij de zoogenaamde sensitieven, waartegen geen redeneering bestand is.

Wellicht is het een ongeluk geweest voor dezen Minister, dat hij bij zijn verhuizing van Leiden naar Den Haag over 't paard getild werd; men schreef hem algemeene ontwikkeling toe, die hij niet bezat; men roemde een enkele phrase over de sociale quaestie als orakeltaal, al was hetgeen hij zeide, reeds jaren geleden door anderen beter gezegd. Men heeft in ons kleine land de gewoonte, spoedig met iemand weg te loopen, en vergat hier in dit geval, dat de Leidsche hoogleeraar door vroegere redevoeringen menigmaal het hoofd had doen schudden

en niemand dikwijls begreep, waar hij heen wilde. Één ding was zeker: wanneer zijn gevoel begon te werken, hoorde hij gaarne zichzelf spreken. De quaestie van de duivenschieterij moet een moeilijke tijd voor dezen Minister zijn geweest, want zijn gevoel kwam hier in strijd met zijn rechtsbegrip, en dat het eerste 't won, is kenschetsend voor zijn geheele persoonlijkheid.

Aan de rechterzijde van den premier vindt men den Minister van Binnenlandsche zaken, Pijnacker Hordijk. De heer Van Lijnden schijnt het dus op hoogleeraren voorzien te hebben. Zoowel het vak, dat de heer Pijnacker Hordijk doceerde, als zijn persoonlijkheid deden zijn optreden met ingenomenheid begroeten. Reeds lang was de behoefte gevoeld, aan het Ministerie van Binnenlandsche zaken een man te hebben, die wist, wat hij wilde, maar die ook durfde, wat hij wilde. De betrekkelijk korte ervaring heeft reeds geleerd, dat men zich in dit opzicht niet in den heer Pijnacker Hordijk heeft vergist. Hij vergenoegde zich niet met de al te bescheiden rol van zijn voorganger, den heer Six, maar nam de eerste de beste gelegenheid waar, om niet alleen naast, maar ook voor den premier op te treden, wat geen zijner collega's tot heden had durven besteken, daar iedereen zich bepaalde tot zijn eigen departement. Gaf de portefeuille van den heer Pijnacker Hordijk hier vanzelf meer aanleiding toe, zijn karakter werkte wellicht nog meer ertoe mee. Gebrek aan samenhang, aan gemeenschappelijk overleg was steeds een der kenmerkende eigenschappen geweest van het Ministerie-Van Lijnden, en, zooals wij straks zullen zien, scheen Pijnacker Hordijk zich niet te schikken in het overlaten van de politieke leiding en nam hij de eerste de beste gelegenheid waar, - men kent de scène in de Eerste Kamer - om zichzelven meer op den voorgrond te plaatsen. Op zichzelf is er geen enkele reden, om hem dit euvel te duiden; het kan een belangrijke aanwinst zijn, wanneer de Minister ook het talent heeft, zich in zijn rol te handhaven.

Van Lijnden, Modderman, Pijnacker Hordijk geven aan het Ministerie zijn eigenlijke kleur - of liever, want dat woord is hier minder gepast, - zijn beteekenis; de andere hoofden der departementen hebben nooit aanspraak gemaakt op het spelen van een politieke rol; Klerck, Taalman Kip, Reuther zijn vak-mannen, die als zoodanig goed op hun plaats zijn; zij ontnemen en geven ook geen bijzondere kleur of beteekenis aan dit Ministerie.

Hetzelfde kan men zeggen van den Minister van Buitenlandsche zaken, Rochussen, die den goeden naam, waarmee hij van Berlijn kwam, niet heeft kunnen handhaven, maar wien het in weerwil van de felle aanvallen, waaraan hij blootstond, gelukte, toch weder zijn begrooting met een vrij groote meerderheid te doen aannemen, al had men het tegenovergestelde voorspeld.

Een minder betrouwbaar figuur was zeker de Minister van Koloniën, Van Golstein, wiens houding in de Billiton-quaestie getuigt van een

overleg, dat d i t m a a l niet volkomen gelukt is. Met een reputatie van overgroote en niet zelden verdachte en gevaarlijke handigheid is het zeker vreemd, dat Van Golstein zoo lang in dezen ministerkring kon blijven vertoeven, waarin hij niet tehuis behoorde, want wat men op de heeren Ministers moge aanmerken, dat zij hun positie misbruiken zouden voor hun eigen persoonlijke belangen, daarvan zal niemand hen verdenken. Wat politieke richting aangaat, heeft het Kabinet door Van Golstein's opvolger, den heer De Brauw, geen verandering ondergaan, daar ook deze wordt gerekend tot de meer en meer schaars wordende conservatieven; maar hij staat althans bekend als een eerlijk man en, indien hij over de Billiton-quaestie struikelt en slechts een blauwen Maandag Minister van Koloniën blijft, dan zal men hem wel gebrek aan doorzicht, ontstaan wellicht uit overdreven eerzucht, maar geen bewuste oneerlijkheid nageven.

Neemt men nu dezen kring van mannen, welke onze Regeering vormen, dan is zulk een samenvoeging zeer zonderling. Wanneer men een tiental jaren geleden voorspeld had, dat het er achter de groene tafel in het jaar onzes Heeren 1879 tot 1883 dus zou uitzien, zou zeker niemand zulk een profeet geloofd hebben. Het verschil van gevoelen tusschen de Ministers moet op eenige punten van gewicht zoo groot zijn, dat het werkelijk nog het beste is, ieder in zijn eigen departement te laten voortwerken; gemeenschappelijke samenwerking is bij zulk een samenvoeging ondenkbaar, en wanneer een vreemdeling de samenstelling van deze Regeering moest beoordeelen, zou hij wellicht op de gedachte komen, dat de keuze was geleid door het Macchiavellistisch beginsel, de rollen zoo te verdeelen, dat bijna elke partij of elke fractie huiverig zou zijn, het Kabinet omver te werpen.

Is de samenstelling der Regeering dus geheel abnormaal, wanneer men de geschiedenis raadpleegt, dan wordt het ongewone wel niet gewoon, maar men beoordeelt het geheel anders, omdat ook de omstandigheden geheel abnormaal zijn.

Gaat het aan, in buitengewone omstandigheden gewone verhoudingen te verwachten en daaruit alles te beoordeelen en te critiseeren? Toch bestaat daarvoor neiging tegenwoordig en is een nadrukkelijke herinnering aan het verleden noodig.

De heer Van Lijnden heeft de vorming van een Ministerie op zich genomen, toen de liberale meerderheid den constitutioneelen wagen zoo vast had gewerkt, dat niemand kans zag, hem uit de modder te trekken. Een nieuw liberaal Ministerie was een onmogelijkheid en een Ministerie van de rechterzijde uit de clericalen en conservatieven ondenkbaar bij de samenstelling der Kamer. Neemt men de eigenaardige moeilijkheden in aanmerking, waarmee Van Lijnden bij de samenstelling van een Ministerie had te kampen, dan zal men moeten erkennen, dat hij zich wel ietwat vreemd maar toch met overleg van zijn taak kweet.

Ook de liberale meerderheid had vrede met zijn optreden, wellicht omdat men nog zoo geheel verkeerde onder den indruk van eigen onmacht. Dat de betrekkelijk weinige getrouwen van den afgetreden Kappeyne van tijd tot tijd trachtten, een spaak in 't wiel te steken, kon men verwachten bij het karakter van den leider, maar over 't geheel liet de meerderheid de Regeering begaan en toonde geneigdheid, met haar mede te werken.

Buiten de Kamer was de indruk van het Ministerie zelfs gunstig en wenschte men het een lang leven; men beschouwde het als een Ministerie buiten de partijen en daarmee als een geluk; men hoopte, dat tegenover zulk een Ministerie het parlementaire leven minder zou vertoonen de ziekte van de laatste jaren, waarbij het was ontaard in een kegelspel en de hoofdzaak geworden: achter of voor de groene tafel. Dat men zulk een toestand moest koopen met de onmacht der liberale partij, was minder aangenaam, maar het lag er eenmaal toe, en men zou in die onmacht zich leeren schikken, wanneer 's lands zaken er beter door behartigd werden.

Buiten de Kamer denkt men nog zoo over de Regeering; de verandering in de samenstelling van het Ministerie door het aftreden van de heeren Six en Van Golstein en hun vervanging door Pijnacker Hordijk en De Brauw geeft op zichzelf geen reden, om er anders over te denken; want indien men de liberale weegschaal neemt, dan is de jeugdige kracht van Pijnacker Hordijk heel wat zwaarder dan die van den niet liberalen Six, terwijl de verhouding overigens dezelfde blijft.

Ook is de reden, die aanleiding gaf tot de samenstelling van dit Kabinet, nog volstrekt niet vervallen; de liberale partij is nog even onmachtig als vroeger, om een Ministerie uit haar midden te vormen, dat eenige kans aanbiedt, om meer dan een regeering van den dag te zijn. Zelfs de sporen ontbreken van een genezing, die men hoopte, dat zou voortvloeien uit een smadelijke, gedwongen verwijdering van de Regeering.

Binnen de Kamer schijnt men er echter anders over te denken dan de openbare meening; men is in de nieuwe zitting begonnen met de oude streken van verdacht maken en opponeeren; men steekt weer politieke vlaggetjes op en eischt, dat er kleur bekend zal worden. Men vindt dit niet alleen bij de Kappeyneanen, maar ook bij die leden, welke vroeger althans niet tot die fractie gerekend werden. Heeft deze eenige aanhangers gewonnen, ten gevolge van een of andere geheime afspraak of belofte? Licht mogelijk, want al wordt inzonderheid van liberale zijde nog altijd van tijd tot tijd de phrase verkocht: de publieke zaak moet publiek behandeld worden, toch is het woelen der fracties onder elkander steeds in een geheimzinnigen sluier gewikkeld en werden zelfs de besluiten van de zoogenaamde groote liberale partijvergaderingen in het duister genomen.

Maar, zal men vragen, is hetgeen in den afgeloopen zomer ge-

schiedde, niet van dien aard, dat een andere houding tegenover deze Regeering m o e t worden aangenomen? Laat ons zien.

De ministerieele verwarring dagteekent, zooals men weet, van den tijd der verwerping van het handelstractaat met Frankrijk en wel voor de tweede maal. Die verwerping is, welbeschouwd, een geschiedenis, onze Tweede Kamer waard. Van het begin af bleek, dat het minder te doen was om een onpartijdig onderzoek, wat bij den nieuwen economischen toestand in Europa ten gevolge van den overal door de groote rijken gevolgden protectionistischen stroom geraden was, dan wel om het voeren van politieke oppositie.

Belachelijke staaltjes van onkunde ten opzichte van het tractaat zelf kwamen aan den dag; aan het hoofd van de oppositie vond men weder den leider van de Kappeyneanen; trad hijzelf minder op den voorgrond, hij wist met de bekende handigheid anderen voor zijn bedoelingen te gebruiken. Enkele afgevaardigden uit het Noorden des lands sloten zich aan, omdat de belangen van eenige invloedrijke fabrikanten door het nieuwe tractaat bedreigd werden. Er zijn op het aardappelmeel al zooveel persiflages verkocht, dat men niets nieuws meer op dit gebied kan leveren. De rechterzijde schermde met het beginsel van protectionisme en ging evenmin met de werkelijkheid te rade. Het gevolg was, dat het tractaat ten tweeden male verworpen werd.

De houding der meerderheid tegen het tractaat had veel van die van een kwajongen, die een ruit ingooit, zonder zelfs te weten, waar de glazenmaker woont. Of meende men werkelijk, dat men met de verwerping van het tractaat op die klakkelooze wijze de invoering van het nog ongunstiger algemeen tarief door Frankrijk zou voorkomen? Zooveel onnoozelheid kan men moeilijk veronderstellen. Zeker is het, dat men door die verwerping onzen handel belangrijke schade heeft toegebracht(*).

Was het verzoek om ontslag van het Ministerie na de verwerping van het Fransche handelstractaat gerechtvaardigd? Men moet bij de beantwoording dier vraag alweer de buitengewone omstandigheden in aanmerking nemen. In normale tijden zou, dunkt mij, over zulk een verzoek om ontslag weinig twijfel zijn geweest; in de gegeven omstandigheden echter zal de opvatting subjectief zijn. De Ministers hadden, gezien de verwarde meerderheid, gehoord het verdachte gehalte der oppositie, kunnen blijven.

Men kan er echter zeker van zijn, dat, wanneer zij gebleven waren, het verwijt van kleverigheid aan de ministerieele portefeuilles hun niet zou gespaard zijn gebleven, vooral in de ‘voorloopige verslagen’, waar het zoo gemakkelijk is, hatelijkheden en flauwiteiten aan

(*) Van welk een zonderling gehalte de argumenten zijn, welke bij de bestrijding van het Fransche tractaat in de Tweede Kamer zijn gebezigd, werd dezer dagen uitstekend aangetoond in *Het Vaderland.* Zie N°. 286, 289, 294, 295, 298.

het adres der Ministers te luchten, omdat men gedekt is door het schild der anonymiteit.

Het Ministerie kon behalve de verwerping van het handelstractaat nog andere redenen doen gelden; de oppositie tegen den Minister van Koloniën Van Golstein was een der meer grijpbare punten, waaruit bleek, op welk een wankelbaren grond de Regeering stond, daar slechts een kleine verschuiving van stemmen noodig was, om elke werkzaamheid der Regeering met onvruchtbaarheid te slaan. Een gezonde staatkunde zou hebben meegebracht, dat de liberale meerderheid het Kabinet steunde, totdat zij in eigen boezem de kracht herwonnen had, om de teugels van het bewind over te nemen. Maar het scheen, dat onder de liberale leden der Kamer langzamerhand de indruk van de smadelijke onmacht verdween, om plaats te maken voor hetgeen men zou kunnen noemen de scharrel-politiek, het gebruiken van 's lands vertegenwoordiging als een debating-club, waarin het voeren van oppositie, het houden van redevoerinkjes dienen, niet zoozeer om de quaestie, die aan de orde is, tot meerdere helderheid te brengen, dan wel, om zichzelf te hooren en zichzelf te oefenen in het parlementaire spiegelgevecht.

Het verzoek om ontslag was geen persoonlijke zaak van den heer Van Lijnden, want het heele Kabinet vroeg ontslag; het kon daarvoor billijke gronden aanvoeren, en dat het ernst was met het verzoek, bleek uit de herhaalde weigering, om op het besluit terug te komen, ook nadat het verzoek door den Koning, na ingewonnen advies, geweigerd was.

Men weet, dat de heer Van Lijnden na de herhaalde weigering van het Ministerie, om aan te blijven, de persoonlijke opdracht ontving, om ‘zoo mogelijk het Kabinet te behouden of anders te reconstrueeren’. Daarop werd de Kamer bijeengeroepen, om de hoogst noodige zaken af te doen. De Kamer was nu in de gelegenheid gesteld, om van haar gevoelen te doen blijken, dat zij het behoud van het Ministerie in de gegeven omstandigheden wenschelijk achtte; zij kon dit doen zonder een uitdrukkelijke motie, wat misschien een te sterk sprekende vorm zou geweest zijn, - maar door feitelijk de bewijzen te leveren, dat men met deze Regeering - zij 't ook een nood-regeering - wilde blijven samenwerken. Daarvan bleek echter niets; wel het tegendeel; die samenwerking werd geweigerd in alle zaken, die eenigszins als een bewijs van vertrouwen konden worden opgevat; de stelselmatige kleine oppositie, de scharrel-politiek duurde voort. Wellicht had de heer Van Lijnden met opzet het leeningsontwerp ingediend, om de Kamer in de gelegenheid te stellen, bedekt te kennen te geven, dat er door de verwerping van het handelstractaat niets aan den toestand was veranderd. Het leeningsontwerp werd eenvoudig n i e t onderzocht, waarmee 's lands belang zeker in geen enkel opzicht was gebaat, want het had alleen het gevolg, dat de vlottende schuld werd vermeerderd.

Kon men verwachten, dat na de houding der Kamer in de korte zomerzitting het Ministerie zonder meer de portefeuilles weder zou opnemen? Mij dunkt, dat is te veel gevergd, en dat de minister-crisis alweer een nieuwe periode inging, moet niet aan het Ministerie of persoonlijk aan den heer Van Lijnden geweten worden, maar aan de Kamer, die geen enkel bewijs van toenadering wilde geven. Waarom het leeningsontwerp niet behandeld of, indien men het Ministerie niet wilde behouden, dit met een motie verworpen, waaruit duidelijk de bedoeling der Kamer bleek? In dat geval zou men open kaart hebben gespeeld en niet de Kamer verantwoordelijk gemaakt voor den langeren duur der crisis.

Zooals gewoonlijk waren er allerlei praatjes in omloop, gelijk die in zulk een scharrel-atmosfeer gewoonlijk ontstaan. Men stelde de verklaring van Van Lijnden, dat a a n h e m de opdracht was geschied, om het Kabinet te behouden of anders te reconstrueeren, voor als een persoonlijke intrige van den premier. Uit de meedeeling van den Minister Pijnacker Hordijk bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede bleek echter, dat die opdracht geschied is op advies van de voorzitters der beide Kamers en den vice-president van den Raad van State.

Wat bleef er na de voortdurend wantrouwende houding der Kamer voor het Ministerie anders over, dan opnieuw een beroep op den Koning te doen met de verklaring, dat aan een reconstructie of behoud van het Kabinet niet kon worden gedacht, ‘zoolang niet duidelijk bleek dat de samenstelling van een ander Kabinet onmogelijk moest worden genoemd’. De houding der Kamer maakte dit tot den eenigen uitweg; had men dit middel niet beproefd, men zou in September hebben gehoord, dat de Ministers te zitvast waren.

De vierde periode, zooals de heer Pijnacker Hordijk het tusschenbedrijf-Tak noemde, duurde van 8 Juli tot 8 Augustus; haar betrekkelijk lange duur moet niet zoozeer geweten worden aan het verblijf des Konings buitenslands als wel aan het geschrijf en weer geschrijf en het op schrift brengen van het gesprokene. De heer Tak verklaarde zich bereid, om een Ministerie samen te stellen, wanneer dit geschiedde op den grondslag van het oude Kappeyne-program: grondwetsherziening zonder voorafgegaan onderzoek. ‘De onverwijlde bearbeiding en indiening der noodige wetsvoordrachten voor de herziening van de grondwettige bepalingen die het kiesrecht, de parlementaire werkzaamheid, het belastingstelsel en het defensiewezen raken, zoude’, dus liet de heer Tak zich in de Tweede Kamer uit over zijn onderhoud bij den Koning ‘naar mijn stellige overtuiging de eerste taak moeten zijn van een Ministerie, dat in den bestaanden, ongezonden staatkundigen toestand des lands verbetering wilde brengen en dat in de werkelijke bevrediging der volksbehoeften vernieuwde kracht voor het land en voor de Regeering wilde zoeken; op dezen grondslag zoude dan ook de vorming van een nieuw Kabinet moeten geschieden.’

Het antwoord op dezen eisch luidde, - eveneens volgens de woorden van den heer Tak zelf - ‘dat de Koning het oogenblik voor alsnog niet gekomen achtte om tot grondwetsherziening over te gaan en het bij dit verschil van opvatting niet waarschijnlijk rekende dat de opdracht tot samenstelling van een nieuw Ministerie door mij (Tak) zoude worden aanvaard.’

Aan het slot van zijn rede zeide de heer Tak: ‘Deze mededeelingen kunnen zich echter niet verder uitstrekken dan tot mijne onderhandelingen. En toch eischt het algemeen belang, dat omtrent al de gebeurtenissen van den afgeloopen zomer, óók omtrent hetgeen vóór Juli en na 8 Augustus geschied is, omtrent het geheele verloop der ministerieele krisis, het volle licht worde ontstoken. Daarom eindig ik met een verzoek tot de Regeering. Ik zoude meenen, dat de volledige bundel der stukken, waarin de geschiedenis der jongste ministerieele krisis is vervat, aan de Staten-Generaal behoort te worden overgelegd en te worden openbaar gemaakt. Alleen daaruit kan duidelijk blijken, hoe alles zich heeft toegedragen. Ik vraag daarom van de Regeering, dat zij die overlegging en die openbaarmaking bevele. Ik vraag dat in het belang der politieke moraliteit, in het belang van de toekomst onzer constitutioneele instellingen, in het waarachtig belang des lands. Het Nederlandsche volk heeft er recht op, om te weten hoe zijne zaken worden behandeld en behartigd.’

De ‘politieke moraliteit’ - het ‘waarachtig belang des lands’ - klinken zeker vreemd in den mond van iemand als de heer Tak en er zullen zeker weinigen in den lande zijn behalve hijzelf, die er zich door laten verschalken; het ‘belang des lands’ brengt mee, dat men onze ‘constitutioneele instellingen’ niet door politieke intriges vermoordt, en het is voor 't minst minder gepast, dat een volksvertegenwoordiger, die dit doet, spreekt van ‘politieke moraliteit’.

Of behooren zulke phrasen alleen tot de conventioneele parlementaire taal, welke men niet in ernst moet opvatten? Licht mogelijk; kwaad doet men door zulke uitdrukkingen niet; het is met het Nederlandsche volk nog niet zoover gekomen, dat het na al hetgeen er in de laatste jaren op het Binnenhof is geschied, geloof hecht aan zulk een vertoon van politieke eerlijkheid. Wees, wat gij zijt, heer Tak, maar - maskers af.

De openbaarmaking van de bedoelde stukken werd door de Regeering geweigerd, en te recht. Zooals de Minister Van Lijnden juist opmerkte, worden de adviezen aan den Koning in den regel mondeling gegeven en geeft de overlegging der stukken dus niets; men zou het geraamte krijgen, niet het lichaam. In de tweede plaats moeten zulke adviezen geheel vrij zijn en dat kunnen zij alleen, wanneer zij zijn van geheel vertrouwelijken aard. Men zou bij de bezwaren van den heer Van Lijnden nog het argument kunnen voegen, dat door de overlegging van zulke stukken den heksenketel van de scharrel-politiek onnoodig nog meer

voedsel wordt toegevoerd, waarmee de ‘politieke moraliteit’ een nog bedenkelijkere phase zou intreden.

De bereidvaardigheid van den heer Tak, om zich met de samenstelling van een nieuw liberaal Ministerie te belasten, dat met de vlag der oude grondwetsherziening zou optreden, was een stout stuk. Gesteld voor een oogenblik, dat de Koning had toegestemd, waar is in de Tweede Kamer de partij, waarop dit Ministerie zou moeten steunen? Op een tien- of twaalftal Kappeyneanen, wellicht met een paar liberalen op het sleeptouw, die bij deze of gene gelegenheid om deze of gene reden zich hebben laten gebruiken, om de oppositie liefde- of huurdiensten te bewijzen? Ook daarmee kwam men niet veel verder. Of zouden de bondgenooten worden gezocht ter rechterzijde? Zouden er concessies zijn gedaan aan de clericalen? Of bouwde men op de ondersteuning van de laatsten door de groote uitbreiding van het stemrecht, wellicht tot algemeen stemrecht, omdat daardoor naar der zwarten meening de meerderheid der Kamer spoedig in hun geest zou zijn? Wie weet, want er moet toch e e n i g e grond zijn, waarop de heer Tak steunde bij zijn kordaat optreden. Als bijdrage tot de kennis der politieke moraliteit zou het niet ondienstig zijn, om hier iets meer van te weten. Misschien zou ons dan eenig licht opgaan over de houding van die liberale afgevaardigden, welke tot nog toe niet tot de fractie-Kappeyne of fractie-Tak gerekend werden, een houding, die verdacht voorkomt. Of geschiedt alles op het Binnenhof klakkeloos, als bij inval, zonder eenige gedachte aan de gevolgen?

Nadat het tusschenbedrijf-Tak was afgespeeld, werd de heer Van Lijnden den 12^{den} Augustus opnieuw uitgenoodigd, om zich met de reconstructie van het Kabinet te belasten. Een andere oplossing was, volgens de verklaring van den heer Pijnacker in de Tweede Kamer, niet mogelijk gebleken te zijn. ‘Hadden de Ministers’, voegde de heer Pijnacker erbij, ‘hadden de Ministers gedaan wat werkelijk met hun innigen wensch overeenstemde, het verzet zou zijn voortgezet.’

De reconstructie van het Kabinet ging daarbij vrij snel, want na een onderhoud van den heer Van Lijnden met den Koning werd 16 Augustus de opdracht aanvaard en was reeds acht dagen later, den 24sten Augustus, de reconstructie van het Ministerie een feit.

De spoed, waarmee nu werd gehandeld, stemde weinig overeen met de geruchten, welke er liepen over de moeilijkheden van den heer Van Lijnden. Men verzekerde, dat hij vergeefsche pogingen had gedaan, om een Minister van Koloniën te vinden, meer in den geest van het votum, door de Tweede Kamer tegen den heer Van Golstein uitgebracht, pogingen, die niet gelukten, zoodat de reconstructeur genoodzaakt was, aan een ambtenaar van zijn departement de portefeuille van Koloniën op te dragen, een ambtenaar, die, hoewel als mensch niet ongunstig bekend, waarschijnlijk zelf nooit over die betrekking had gedacht, evenmin als zelfs zijn vrienden hem voor den aangewezen man hielden.

Ook sprak men van vergeefsche pogingen, om voor de portefeuille van Financiën een specialiteit te vinden, van wie men een plan tot hervorming der belastingen kon verwachten; werd die man gevonden, dan zou Van Lijnden zich met Buitenlandsche Zaken belast hebben en ook de heer Rochussen zijn afgetreden, wiens werkzaamheid volstrekt niet dienstig scheen, om de positie van het Kabinet te versterken. Mogen wij de geruchten verder gelooven, dan geschiedde de weigering, wat de portefeuille van Financiën betreft, niet zoozeer met het oog op het Kabinet als wel op de Tweede Kamer, welke èn door haar samenstelling èn door het gehalte van een groot deel harer leden niet den minsten waarborg geeft, dat er met vrucht kan worden gewerkt.

Ik maak van die geruchten slechts terloops melding; zij kunnen geen redelijken grondslag van beoordeeling vormen, omdat zij niet genoeg geconstateerd zijn; ook doen zij tot de hoofdzaak niet af, daar alles hier neerkomt op de vraag, of het Ministerie of liever de heer Van Lijnden in overleg met zijn ambtgenooten gedaan heeft, wat in de gegeven omstandigheden kon geschieden, om de best mogelijke regeering te vormen. En wanneer men daarover een onpartijdig oordeel wil vellen, niet aprioristisch, maar de omstandigheden in aanmerking nemend, dan kan het antwoord niet ongunstig luiden. Voor het verzoek om ontslag was na de verwerping ten tweeden male van het handelstractaat met Frankrijk, gevoegd bij de meer vijandige houding van een deel der zoogenaamde meerderheid, voldoende grond; dat de wensch, om af te treden, ernstig was, kan worden geconstateerd uit de herhaling der weigering, en eerst toen den Koning door de traditioneele raadslieden in zulke gevallen werd geadviseerd, om het ontslag toch niet te verleenen, volgde de rationeele verklaring, dat aan het verzoek om te blijven, alleen dan zou kunnen worden voldaan, wanneer feitelijk gebleken was, dat de samenstelling van een ander Kabinet onmogelijk was.

De houding van het Ministerie was dus volkomen correct, maar men had te meer reden, om bij de uitkomst zich althans neer te leggen, omdat er in de samenstelling van het Ministerie zoo min mogelijk veranderd was. De liberale meerderheid stond dus tegenover deze Regeering nog in dezelfde verhouding als vroeger: een zonderling Ministerie inderdaad, maar daar er ten gevolge van verdeeldheid in eigen boezem geen ander te verkrijgen was, moest men het aannemen, in afwachting van eigen beterschap, aannemen met meerdere of mindere sympathie, zooals het ook bij zijn eerste optreden was begroet.

Of - heeft de heer Van Lijnden, en met hem in meerdere of mindere mate ook de andere Ministers met hun weigering, slechts comedie gespeeld? Was het met het verzoek om ontslag evenmin ernst als met de herhaalde weigering? heeft men op de eventueele samenstelling van een ander Ministerie een ongunstigen invloed uitgeoefend, omdat men toch wilde blijven?

Bij de beantwoording van deze vraag komt in de eerste plaats wel het karakter der Ministers in aanmerking. Bij het algemeen erkend diplomatiek talent van den heer Van Lijnden zal men wel geen tegenspraak ontmoeten, wanneer men veronderstelt, dat deze tot het spelen van zulk een rol in staat is. Maar men mag dit niet aannemen alleen op grond van vermoeden; daarvoor moeten afdoende bewijzen zijn. In meerdere of mindere mate - de band tusschen de Ministers is altijd zeer los geweest - heeft de heer Van Lijnden gehandeld in overleg met zijn ambtgenooten, en dit geeft ons, althans ten opzichte van hen, die bij het publiek meer bekend zijn, een waarborg, dat er geen valsche rol is gespeeld.

Toch wordt deze voorstelling van de zaak gegeven door den heer Tak in zijn meedeeling in de Tweede Kamer bij de beraadslaging over het adres van antwoord op de troonrede. De heer Tak deed dit met het Macchiavellistisch talent, dat hem eigen is. Hij verklaarde, zich te willen bepalen tot ‘eene eenvoudige meedeeling van feiten’, zonder daarbij in eenig debat te treden. De eenvoud wordt echter al spoedig verdacht van loosheid, want de heer Tak kleurde zijn meedeeling zoodanig, dat hij het debat gerust aan anderen kon overlaten, een tactiek, waarin deze afgevaardigde een meester is.

Uit de hem (Tak) verschafte inlichtingen vernam hij, dat de tijdelijke voorzitter van den Ministerraad den 8sten Juli ‘aan den Koning had meegedeeld, er voor zich zelven geen onoverkomelijk bezwaar in te zien, om zich met de hem opgedragen regeeringstaak te blijven belasten; dat hij zulks echter alleen kon doen, wanneer het tegenwoordige Kabinet behoudens misschien een of twee uitzonderingen, stand hield; en dat dit laatste hem gebleken was onmogelijk te zijn, bijaldien niet eene andere omstandigheid aanwezig was, de weigering namelijk van een der leden van de Vertegenwoordiging, die de crisis hebben in het leven helpen roepen, om de regeeringstaak te aanvaarden’.

Men krijgt van deze voorstelling den indruk, dat de heer Van Lijnden de zaak dus voorstelde, dat de opdracht van de vorming van een nieuw Ministerie slechts pro forma behoefde te geschieden, daar niet hij, maar zijn ambtgenooten dat wilden; was aan dien vorm voldaan, dan kon door Van Lijnden de zaak weer in orde gemaakt worden.

Er is iets waars in deze voorstelling; men verzekert namelijk, dat de ambtgenooten van den heer Van Lijnden van het hegin af hebben verklaard, dat zij alleen dan hun portefeuilles wilden behouden, wanneer de vorming van een ander ministerie was gebleken een onmogelijkheid te zijn. Wat de meerderheid van het Ministerie betreft, was dit zonder twijfel oprecht gemeend en getuigt van een zuiver constitutioneele houding. Toch wordt hiervan door de voorstelling van den heer Tak een schijnvertoon gemaakt.

De reden, waarom den heer Tak in 't eind werd verzocht, aan de

opdracht tot vorming van een ministerie geen gevolg te geven, is bekend; zij was gelegen in de quaestie van de grondwetsherziening, die naar het slotrefrein van den vluchtenden Kappeyne op den voorgrond moest treden. De Koning gaf te kennen, dat ‘hij het oogenblik voor alsnog niet gekomen achtte, om tot grondwetsherziening over te gaan’. Aan deze woorden van den heer Tak gaat echter een andere uitdrukking vooraf, waarmee opnieuw de meening wordt uitgesproken, dat het aan het ministerie-Van Lijnden geen ernst was, om heen te gaan. ‘Ik verkeerde’, dus luidde die uitdrukking, ‘onder den indruk, en ik zou meenen dat daarin ook door u, mijnheer de Voorzitter, werd gedeeld, dat het tegenwoordige ministerie in den afgeloopen voorzomer vooral daarom de mogelijkheid van zijn aftreden betreurde, wijl het zoo gaarne de taak der hervorming van het kiesrecht zoude hebben ter hand genomen en zich tevens vleide, dat daardoor overbodig zou worden grondwetsherziening, sinds 1879 door sommigen op den voorgrond geplaatst, en welke, indien zij plaats greep, van vele zijden een aandrang tot invoering van het algemeen stemrecht zoude opwekken. Daarom merkte ik op, dat aan hen, die alleen naar vermeerdering van het aantal kiezers, niet naar een betere regeling van het kiesrecht streven, met grond de vraag mag worden gesteld, welke reden zij dan weten aan te voeren tegen de invoering van het algemeen stemrecht, waarvan zij hunnen afkeer betuigen, maar dat de logische toepassing is van hun denkbeeld om de censusverlaging, de eenvoudige vermeerdering van het aantal kiezers, zonder meer, voor een verbetering van het kiesrecht te doen doorgaan.’

Men ziet uit deze welgekozen woorden, dat de heer Tak een talentvol spreker is; evenals bij het eerste en tweede handelstractaat met Frankrijk weet hij met voorbeeldige gevatheid altijd dat standpunt in te nemen, waarop hij als oppositieman het beste figuur maakt.

Toch zal het door hem gezegde raadselachtig voorkomen, indien men den sleutel niet kent ter verklaring. De heer Tak gebruikt zelden echte sleutels, meestal loopers, zooals de smids dat noemen. Men verzekert namelijk, dat Van Lijnden den Koning tegen het geven van een mandaat aan Tak met zijn grondwetherzieningsprogram heeft geadviseerd, omdat bij grondwetsherziening aan den aandrang tot invoering van het algemeen stemrecht geen weerstand zou kunnen worden geboden.

Voor een oogenblik aangenomen, dat dit gerucht juist is, dan zou de vraag kunnen worden gedaan, of de ambtgenooten van den heer Van Lijnden zoo onnoozel zijn geweest, dat zij hem hebben laten intrigeeren, zonder zich op de hoogte te stellen van de werkelijkheid. Alleen op dezen grond reeds moet, dunkt mij, aangenomen worden, dat de voorstelling van den heer Tak weer voor 't minst eenzijdig is. De quaestie liep niet over grondwetsherziening al of niet, maar over

grondwetsherziening zonder voorafgaand nauwgezet onderzoek, en wel over eenige bepaald aangewezen punten, of herziening van de geheele grondwet, na een zooveel mogelijk onpartijdig onderzoek van bevoegde mannen, die door hun studie en hun betrekking daartoe als vanzelf worden aangewezen. Een der belangrijkste punten in onze grondwet, welker herziening urgent kan worden genoemd, is de troonopvolging, want de daarop betrekking hebbende artikelen zijn volgens de meening van alle deskundigen zeer onduidelijk en de omstandigheden zouden wellicht spoedig de behoefte aan een duidelijke bepaling kunnen doen gevoelen.

De heer Tak sprak van ‘den indruk, waaronder hij verkeerde’; welnu, wanneer men de rede van den heer Tak bij de adres-discussie leest, dan verkeert men onder den indruk, een indruk, waarin hij ook anderen wil laten deelen, dat het ministerie-Van Lijnden hem misgunde, om als kabinetsformeerder op te treden; dat het alles heeft gedaan, om hem buiten dit genoeglijk werk te houden, wat te meer te bejammeren is, omdat het met den bedorven politieken toestand, met de politieke moraliteit, met de vervulling der volksbehoeften veel beter zou hebben gestaan, indien men hem had laten begaan.

Bij dien indruk wordt echter één ding vergeten, namelijk, dat niemand, die eenigszins op de hoogte is van zijn tijd, begrijpt, hoe de heer Tak ambtgenooten zou hebben gevonden, die met hem en met zijn program in zee zouden hebben durven steken. Daarvoor is er vroeger te veel gebeurd. En niet de prioriteit van kiesrechthervorming of grondwetsherziening, of zelfs de wijze van grondwetsherziening is hier de hoofdzaak, maar het gebrek aan ernst, dat den premier, wiens adjudant de heer Tak is, dat den heer Kappeyne heeft gekenmerkt tijdens zijn bestuur. 't Is waar, die fouten zullen vergeten worden door het snel, te snel levend geslacht, maar die tijd is thans nog niet gekomen; daarvoor herinnert men zich nog te goed, dat het wetsontwerp op het Lager Onderwijs, door den heer Kappeyne ingediend, een cacographie was; daarvoor sukkelen wij nog te veel aan het ongelukkige artikel 45 van de Lager-Onderwijs-wet, dat op financieel gebied zulk een verwarring heeft gesticht. Aan talent, om iets beters te leveren, zal niemand twijfelen, die den heer Kappeyne kent, maar men behoort te weten, dat een beuzelachtige behandeling van staatszaken erger is dan onkunde. Gebrek aan kennis kan worden verholpen, maar gebrek aan karakter niet.

Vestigt men nu ten slotte den blik op den algemeenen toestand, dan was er veel in de oplossing van de ministerieele crisis, om erin te berusten. De crisis heeft lang geduurd, maar dit was niet het gevolg van gebrek aan beleid bij de Regeering, maar bovenal van den ingewikkelden, zeer treurigen politieken toestand, die in hoofdzaak op rekening moet worden gesteld van de verdeeldheid van de liberale partij; dezelfde fractie, die sinds jaren het regeeren onmogelijk maakte,

volgde dezelfde tactiek, om zoo min mogelijk te laten tot stand komen door een Kabinet, dat niet bestond uit haar eigen leden; kortzichtige kiezersvrees voegde die fractie nog eenige stemmen toe, en men had weer een herhaling van 'tgeen men zoo dikwijls in de laatste jaren heeft gezien.

Men kan zoo matig zijn in zijn sympathie voor het Ministerie-Van Lijnden, dat men een ander Kabinet wenschelijk acht, maar niemand weet zulk een ander Ministerie aan te wijzen, en waar zelfs de schijn ontbreekt van eenige verbetering in den zieken toestand der liberale partij, - een samenraapsel van allerlei mannen, waarvan slechts zeer enkelen op politiek talent kunnen aanspraak maken, een partij zonder hoofd, zonder organisatie - daar legde men zich gaarne neder bij het herboren Ministerie-Van Lijnden, omdat het te veel goede elementen bevat, dan dat men niet zou kunnen vertrouwen, dat het bij eenigen goeden wil van den kant der Volksvertegenwoordiging niet veel goeds in den lande zou kunnen tot stand brengen.

Ik volgde bij de beschouwing van de ministerieele crisis in den afgeloopen zomer de geschiedenis - als het meest geschikte middel, om den toestand zoo juist mogelijk te beoordeelen. Ik houd mij aan dat spoor ook bij de volgende periode; gemakkelijk valt dat hier niet, omdat men weldra stuit op zulk een verwarring, dat het moeilijk is, een draad te vinden. Verschillende op zichzelf staande en toch ook weder niet zonder verband met het geheel te beschouwen feiten hebben een toestand teweeggebracht, zoo zonderling ingewikkeld, dat niemand hem zeker van te voren zoo zou hebben kunnen uitdenken. De Gordiaansche knoop is er eenvoudig bij.

De Troonrede bracht de meedeeling, dat ‘voorstellen betrekkelijk het kiesrecht de Kamers weldra zouden bereiken’.

Onmiddellijk daarop volgde de verrassende tijding: ‘Het is mijn voornemen een onderzoek te doen omtrent de vraag van welke bepalingen der Grondwet herziening raadzaam is.’

Beide punten werden afzonderlijk opgenoemd. Op wijziging van de kieswet was herhaalde malen door de Kamer aangedrongen; jaren geleden had de Kamer zich reeds met dat onderwerp beziggehouden, maar zonder als naar gewoonte een oplossing te kunnen vinden ten gevolge van de verdeeldheid der meerderheid. In 1868 werd de zaak voor het eerst in de Kamer ter sprake gebracht. De afgevaardigde Heemskerk stelde in April 1869 bij de gewone herziening van de kiestabel een amendement voor, hoofdzakelijk neerkomend op verlaging van den census, het eenige middel, dat de tegenwoordige grondwet veroorlooft. Dit amendement werd verworpen door een motie van Thorbecke, waarbij verklaard werd, dat de behandeling van dit amendement thans onvoorbereid en ontijdig was.

In 1870 diende de Minister Fock een wetsontwerp tot censusverlaging in, waarbij het cijfer van *f* 20 tot *f* 50 tot grondslag werd genomen; het verschilde weinig van het amendement-Heemskerk, dat van *f* 20 tot *f* 56 ging. De heer Fock stelde tevens de afschaffing voor van het patent, waardoor de invloed der lagere cijfers geringer moest worden, daar velen slechts kiezers zijn door hun patent; de invoering van een andere directe belasting, de inkomstenbelasting, zou daarentegen vele anderen tot kiezers maken. Ongunstig door de Kamer ontvangen, is het ontwerp nooit in openbare behandeling gekomen.

Het ontwerp-Geertsema, in 1872 ingediend, bleef twee jaren liggen, vóórdat het in de Kamer in beraadslaging kwam; het bracht den census in alle gemeenten, op de 45 grootste steden na, op *f* 20; in deze steden liep het van *f* 24 tot *f* 50. Het was een ingrijpende verandering; de heeren Van Houten en Gratama ijverden voor een uniformcensus van *f* 20, wat algemeen in strijd werd geacht met de grondwet, welke spreekt van regeling naar de plaatselijke gesteldheid. Het ontwerp werd verworpen.

Het ontwerp-Heemskerk van 1877 kwam in vele opzichten overeen met dat van Geertsema, maar was van minder wijde strekking; men had trappen van *f* 20, *f* 24, *f* 28, *f* 36, *f* 40, *f* 48 en *f* 64; tevens werden hierbij enkelvoudige districten voorgesteld. In de afdeelingen maakte men een stapel bezwaren en de heer Heemskerk ging naar huis, vóórdat zijn ontwerp was behandeld.

Sedert dien tijd is er over censusverlaging veel geschreven en gewreven; de hoogleeraar Buijs vond veel bijval met zijn advies, om voor de steden boven de 100000 inwoners, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, den census op *f* 40 te stellen; voor de steden van ten minste 30000 den census op *f* 30 en verder *f* 20; dat voorstel heeft zeker veel voor door zijn eenvoud, want de berekening van *f* 2 meer of minder in de bovengenoemde ontwerpen maakte de grondwet met haar plaatselijke gesteldheid belachelijk.

Ik deel deze bijzonderheid mede, om te doen zien, welk een hachelijke onderneming in ons land een wijziging van de kieswet is; wat al krachten zijn er in de Kamer op versleten. Oppervlakkig lijkt het een zeer eenvoudig werk; menigeen zal wellicht niet kunnen begrijpen, wanneer hij b.v. het voorstel van prof. Buijs leest, waarom daarover nog zooveel woorden moeten worden zoekgemaakt; aangenomen, dat een verlaging van den census, vergeleken bij de regeling van het kiesrecht in andere Europeesche landen, dringend noodig of althans een zeer gewenschte zaak is, kan het onderzoek van een daartoe strekkend wetsontwerp in een week zijn afgeloopen.

Maar er zit veel meer achter, dan oppervlakkig schijnt; in de eerste plaats bestaat er voor onze volksvertegenwoordigers geen landsbelang zoo hoog en zoo heilig als hun eigen zetel in de Kamer. Wordt het

stemrecht uitgebreid, dan doet men altijd een stap in het duister, want nieuwe kiezers zijn onberekenbare grootheden. Vandaar altijd huivering, om tot een wijziging over te gaan; de formule van onze grondwet over plaatselijke gesteldheid biedt steeds een uitstekende gelegenheid aan, om oppositie te voeren; blijft de kieswet, zooals zij is, dan bestaat er ook de meest mogelijke waarschijnlijkheid, dat de afgevaardigden ook herkozen zullen worden; is het derhalve niet psychologisch volkomen te verklaren, dat de voorstellen tot wijziging van het kiesrecht steeds gestruikeld zijn over de heimelijke begeerte, om de zaak te laten - zooals die was?

Er is een ander bestendig wrijfpunt in deze zaak; zal men de censusverlaging gelijken tred doen houden door het gansche land, of zal men de verlaging hoofdzakelijk doen plaats grijpen in de groote steden, waar de meeste ontwikkeling heerscht en derhalve rationeel meer uitbreiding gewenscht kan heeten? Gaat men tot verlaging in evenredigheid ook van het platteland over, dan bestaat er gevaar, dat men de massa ‘stemvee’, d.w.z. de kudde, die zich laat drijven door dominee of pastoor, de clericale bende, sterk vermeerdert. En ook al zijn er geen clericale invloeden in het spel, men weet, dat op het platteland en in de kleinere steden de onafhankelijkheid van de kiezers zeer gering is, al zijn de stemmingen geheim en vrij. In de groote steden werden, met uitzondering van het vorstelijk 's-Gravenhage, steeds liberalen verkozen, niettegenstaande de kerkelijke verkiezingen te Amsterdam en te Rotterdam hebben doen zien, dat de orthodoxen numeriek de meerderheid hebben. Vandaar, dat van clericale zijde ook wordt aangedrongen op splitsing van de groote steden in districten, zooals in de meeste hoofdsteden van Europa dan ook geschied is. Enkelen willen den knoop doorhakken en het algemeen stemrecht invoeren, hetzij omdat zij behooren tot de democratie, hetzij omdat zij oordeelen, dat theoretisch geen ander stemrecht consequent te verdedigen is.

Men ziet dus, hoe de zaak staat; komt men met een voorstel tot wijziging der kieswet, dan staat dit gelijk met een uitnoodiging tot een eierdans voor de heeren afgevaardigden.

Wonderlijk is de tegenstrijdigheid, dat, hoeveel voorstellen tot wijziging van het kiesrecht er ook geweest zijn (en zij komen allen vrij wel op hetzelfde neer), die òf niet behandeld òf verworpen zijn door de Kamer, waar over 't geheel steeds dezelfde leden terugkeeren, althans wat de toonaangevers betreft, - toch gedurig opnieuw op wijziging van het kiesrecht wordt aangedrongen. Is dit, om het booze geweten te stillen? Misschien wel. De heeren hebben, zooals men weet, niet alleen het recht van amendement en kunnen dus het regeeringsontwerp verbeteren, maar zij hebben buitendien het recht, zelf een wetsontwerp aan te bieden.

Toen het Ministerie-Van Lijnden in 1879 optrad, verklaarde het, de

wijziging van de kieswet te willen behandelen in verband met de wijziging van het belastingstelsel; deze wijziging zou geschieden in de richting van een verhooging van de directe belastingen, waardoor op zichzelf reeds het aantal kiezers zou worden vermeerderd en juist van hen, over wier uitsluiting men zich van liberale zijde het meest beklaagde.

De wijziging van het belastingstelsel is niet gekomen door het aftreden van den heer Vissering, en de heer Van Lijnden wil nu de verhouding omkeeren en eerst de kieswet wijzigen. De Kamer heeft daar met zooveel voorliefde indertijd op aangedrongen, dat men inderdaad veel voor die ziensverandering van den premier kan aanvoeren.

Een combinatie van wijziging van het kiesrecht en van de grondwetsherziening ligt op zichzelf in de Troonrede niet; de paragrafen staan geheel op zichzelf. De grondwetswijziging zelf roerde ik straks reeds aan; in theorie zullen er weinigen zijn, die onze grondwet verdedigen; zij heeft vele leemten; zij is, wat zij nooit had moeten zijn, voor de regeling van vele zaken een te knellende band; een harer hoofdgebreken is, dat zij wijziging tot een schier onoverkomelijk bezwaar maakt, door het werk zoo ingewikkeld mogelijk te maken; in geen ander land vindt men zulke lastige bepalingen terug; in de meeste rijken is een meerderheid van twee derden of drie vierden in de bestaande Kamers voor haar wijziging voldoende.

Waarom zien nu de meest bezadigde staatslieden tegen de grondswetswijziging op? Omdat men niet begrijpt, hoe met een Kamer als de onze, waar geen meerderheid bestaat, waar onder de liberalen, die de meerderheid zouden moeten vormen, een voorbeeldige tuchteloosheid heerscht, een partij zonder hoofd, zonder leiding, een partij, waarvan de betere elementen zich op den achtergrond houden, omdat de verwarming hun te groot, de aanmatiging van hen, die zich willekeurig opwerpen en met hun invallen telkens de beste plannen verijdelen, hun te kras is. Onder zulke omstandigheden een grondwetswijziging aan te vangen, lijkt inderdaad een hopeloos werk, een eierdans, waarbij de kieswetwijziging slechts kinderwerk is.

De grondwetswijziging, door den heer Kappeyne indertijd voorgesteld en door den heer Tak dezen zomer als adjudant van den ex-premier opnieuw aanbevolen, is zoo irrationeel, dat men zich inderdaad niet kan begrijpen, dat dit plan ooit in ernstige overweging is kunnen worden genomen. Hoe, men zou de zoo gebrekkige grondwet alleen herzien op de bekende vier of vijf punten, om, wanneer men dat omslachtige werk eenmaal had verricht, den volgenden dag tot de overtuiging te komen, dat er meer was, dat herziening vereischt! Men zou zich van het Kappeyne-plan nog eenig begrip kunnen vormen, indien er tevens in ware opgenomen een wijziging van de grondwetsherziening zelf. Maar ook dat is niet geschied en het plan heeft, wat ondoordachtheid en oppervlakkigheid betreft, veel gemeen met het beruchte ontwerp van wet op het Lager Onderwijs.

Wil men grondwetsherziening, dan steunt het plan van den heer Van Lijnden in elk geval op een redelijker grondslag; hij wil de benoeming van een staatscommissie, waarin de meest bevoegde mannen zullen zitting hebben, om de geheele grondwet aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen en daarna een nieuw ontwerp vast te stellen, dat aan de eischen van onzen tijd voldoet; dat voor zulk een onderzoek een geruime tijd noodig is, ligt in den aard der zaak; de openbare meening werd intusschen voorbereid, want men heeft wel veel over grondwetsherziening geschreeuwd, maar geheel in 't wilde, meer om lawaai te maken, dan om tot onderzoek en nadenken op te wekken.

Men heeft zich verwonderd, dat van grondwetsherziening in de Troonrede werd gesproken, daar de premier dit onderwerp in zulk een ver verschiet had geplaatst; men heeft zich verwonderd, vooral omdat de man, die grondwetswijziging tot den grondslag van zijn program maakte, om die reden voor de formatie van een kabinet niet verder in aanmerking kon komen.

Men vergeet echter daarbij het zeer groote onderscheid, dat er bestaat tusschen de grondwetsherziening van Van Lijnden en Tak; de eerste steunt op een redelijken grondslag; de laatste is niet alleen half werk, maar buitendien geboren uit een partijmanoeuvre. Het onderscheid is te groot, dan dat de zaak in één adem zou kunnen worden genoemd. De heer Van Lijnden staat tot op zekere hoogte buiten de partijen en ook zijn ambtgenooten waren in den parlementairen partijstrijd niet betrokken; de heer Tak is volbloed partijman; zijn bestaan als staatsman is saamgeweven met al de politieke intriges van de laatste kamer-jaren. Nog eens, het onderscheid is te groot.

Toch ligt er iets vreemds in de zaak en niemand had in de Troonrede het artikel over de grondwetswijziging verwacht. Was het hoofddoel van den heer Van Lijnden, het spel der tegenpartij te spelen? Men heeft het beweerd, maar wanneer men onpartijdig tracht te zijn, dan kan men die beschuldiging moeilijk aannemen om het groote onderscheid, dat er blijft tusschen de grondwetsherziening van Van Lijnden en Tak. Optimisten zeggen, dat Van Lijnden door nadere overweging tot de overtuiging is gekomen, dat lang uitstel van grondwetsherziening niet wenschelijk is, en wel voornamelijk om de duistere bepalingen in de grondwet over de troonopvolging, een zaak, die spoedig urgent zou kunnen worden.

Wij zijn in de ministerieele geheimen niet genoeg ingewijd, om te beslissen, of dit laatste waarheid bevat. Hoe dit ook zij, èn de kieswet èn de grondwet stonden op het program der Regeering, niet gecombineerd, maar afzonderlijk; de behandeling zou in elk geval een groote tusschenruimte overlaten, daar voor de grondwetsherziening de benoeming van een staatscommissie wenschelijk werd geacht.

Was het onnoozelheid van de heeren van de Eerste Kamer, om,

terwijl zij een kleurloos antwoord op de Troonrede wilden geven, de kieswet en grondwet-paragrafen met elkander te verbinden, eerst door *inmiddels* en toen dit bedenkelijk werd geacht, door *tevens*, of was 't een looze zet, om achter de waarheid te komen? De oude heeren hadden het weldra zeer druk in de openbare vergadering met hun taalkennis over *inmiddels* en *tevens*; de woordvoerder van het Kabinet - de Minister Van Lijnden was steeds als zoodanig opgetreden - liet hen begaan, vond waarschijnlijk het getob over die woorden niet onvermakelijk, toen de Minister van Binnenlandsche zaken, de heer Pijnacker Hordijk, opstond, om de heeren uit den droom te helpen. Hij had het woord gevraagd, zeide hij, ‘om duidelijk te doen uitkomen welke de voornemens der Regeering zijn. Het was de bedoeling der Regeering weldra bij de Tweede Kamer voorstellen tot eene gewijzigde regeling van het kiesrecht aanhangig te maken. Hare bedoeling was echter niet het onderzoek aangaande de vraag welke bepalingen der Grondwet moeten worden herzien, reeds nu te doen plaats hebben. Wel wenschte zij dat onderzoek nog in dit zittingsjaar te doen aanvangen, wanneer - en ik stel er prijs op dit duidelijk te doen uitkomen - de voorstellen betrekkelijk de regeling van het kiesrecht de goedkeuring der Staten-Generaal zullen hebben verworven.’

Het optreden van den heer Pijnacker Hordijk bij een quaestie, die de Regeering in het algemeen aanging, als welker woordvoerder de heer Van Lijnden steeds was opgetreden, maakte een zonderlingen indruk. Het had er veel van, of hij den premier ietwat op zij wilde duwen en tevens zichzelf wat op den voorgrond plaatsen. Men bracht dit in verband met het gerucht, dat aan den heer Pijnacker de geheime bedoeling toeschreef, om Van Lijnden over boord te werpen en het roer geheel zelf in handen te nemen. Kenners van het parlementaire leven schudden het hoofd over die vermetelheid, omdat Van Lijnden juist door zijn ongeëvenaard diplomatiek talent de gaaf bezit, om met een verwarde Kamer als onze Tweede om te gaan.

Er lag ietwat ‘groens’ in die betuiging van den heer Pijnacker Hordijk, om ‘duidelijk te doen uitkomen’, wat de Regeering eigenlijk wilde. Niet, dat er in zijn meedeeling zelf iets vreemds lag; integendeel, zij was zoo gewoon, dat men haar met eenig logisch begrip zelf kon opmaken. Werd de kieswet verworpen, dan werd weer een nieuwe motie van wantrouwen uitgebracht en stond men voor het duistere raadsel, wat men tegenover een Kamer zonder meerderheid zou aanvangen; de mogelijkheid bestond, dat alsdan de heer Tak geroepen werd met zijn versnelde grondwetsherziening; dus kon de staatscommissie niet benoemd worden, voordat de zwaarden gekruist waren over de kieswet. Maar - de heer Pijnacker Hordijk is een onervaren man op parlementair gebied, of misschien ook benevelde hem de wensch, zichzelf als premier te hooren; anders had hij moeten weten, dat er van de andere zijde van het Binnenhof tal van politieke speculanten zaten te

luisteren en te berekenen, hoe men den Minister op een of andere uitdrukking kon vatten. Dat is pressie uitoefenen op de Kamer, denkt de een; de vrijheid van discussie is aangerand, krijt zenuwachtig de ander, en in het algemeene koor van verontwaardiging ziet men de kaboutermannetjes reeds dansen op het graf van het Ministerie.

't Is niet het eenige bewijs van gebrek aan kennis van het parlementaire leven, dat de heer Pijnacker in de Eerste Kamer gaf. Bij het adres van antwoord op de Troonrede in de Tweede Kamer had de heer Van Lijnden de beleefdheid, zijn ambtgenoot voor Binnenlandsche Zaken uit te noodigen, aan het debat over het regeeringsbeleid deel te nemen. Wij maakten van zijn meedeelingen reeds gebruik bij de geschiedenis van de ministerieele crisis. Die meedeeling besloot met de woorden: 'En wanneer thans de Regeering zich heeft laten vinden om op nieuw de samenwerking van de Tweede Kamer der Staten-Generaal te vragen, dan deed zij het alleen met het voornemen om een helder en duidelijk program aan die Kamer voor te leggen, een program dat door die vergadering zal kunnen worden goedgekeurd of verworpen.'

Dat die woorden de verrassing deden toenemen, ligt voor de hand; het Kabinet-Van Lijnden was in de bekende benarde omstandigheden opgetreden; nadat men het dit Kabinet op allerlei wijzen zoo bang had gemaakt, dat het meende zijn ontslag te moeten vragen en daarop te blijven aandringen, keerde het ietwat gewijzigd terug, omdat de politieke toestand nog volstrekt niet veranderd bleek te zijn; dat het herboren Kabinet-Van Lijnden deed, wat zijn hand vond, om te doen, desnoods ook kieswetswijziging, desnoods grondwetsherziening - men kon er vrede mee hebben, maar nu te spreken van 'een helder en duidelijk program', dat ging toch niet aan. Een program bevat een geheel politiek overzicht van de beginselen der regeering en de wijze en de volgorde, waarin zij die beginselen wenscht te verwezenlijken; van een program was echter nog niets gebleken, of - rekende de heer Pijnacker een wijziging van de kieswet en daarna de benoeming van een staatscommissie voor grondwetsherziening tot een politiek program? Dat is toch wat sterk gesproken. Juist voor zulk een program is de politieke toestand niet geschikt; men moet daarvoor in de eerste plaats een Kamer hebben met een behoorlijke meerderheid, en die is er niet. Het Ministerie is geroepen, omdat er geen meerderheid is; moet het nu, door een politiek program op te werpen, opnieuw constateeren, dat er geen meerderheid is, en dan heengaan? Dat gaat immers niet.

Het liet zich verwachten, dat de heer Pijnacker met zijn ondoordachte woorden tegenspraak zou uitlokken; in de engte gedreven door de oppositie, ging hij van kwaad tot erger en werkte zich zoozeer vast, dat oprechte voorstanders van dit Ministerie het hoofd schudden en vroegen: waar moet het heen? Hebben wij aan een Kamer zonder meerderheid nog niet genoeg? Moeten de beste elementen van het Ministerie nu nog zichzelf afbreken?

‘Ik wensch op den voorgrond te stellen’, sprak de heer Pijnacker in de zitting van 28 September, ‘dat dit Kabinet, in 1879 opgetreden met een programma gericht op afdoening van zaken, in 1882 is herleefd met een programma, dat ten doel heeft verbetering te brengen in onzen zoozeer bedorven politieken toestand. Een dergelijk Kabinet samengesteld uit representanten van verschillende partijen, niet vereenigd door eenheid van beginselen maar door overwegingen van praktische politiek kan niet geroepen worden, de hoofdquaestie op te lossen, die op dit oogenblik nog de leden der verschillende partijen vereenigt en de partijen onderling verdeeld houdt. Van een dergelijk Kabinet kan slechts worden verwacht, dat het tegenover alle partijen onpartijdig de bestaande regeling zal toepassen. Oplossing van de schoolquaestie is dus eene taak, die niet weggelegd is voor dit Kabinet, veel minder nog kan worden aangenomen door den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche zaken.... Toch heeft dit Kabinet verklaard een programma te hebben! Inderdaad het heeft een programma, doch berekend niet voor eene ver verwijderde toekomst, maar slechts voor dit zittingsjaar, een programma, waarvan de volvoering misschien kan tengevolge hebben dat de partijen op andere wijze worden gevormd dan thans het geval is.’

Wij spatieeren, om te doen uitkomen, hoe gevaarlijk de Minister Pijnacker met zijn uitdrukkingen is. Komt deze uitdrukking niet ongeveer op hetzelfde neder, alsof de Minister zeggen wilde: met de wijziging van de kieswet hang ik het zwaard van Damocles u boven het hoofd? Een program en geen program, zou men boven de rede van dezen Minister kunnen schrijven; de hoofdquaestie, het onderwijs, wordt buitengesloten. Had de Minister nu ook zichzelf maar buitengesloten, maar als ware het hem te doen, alle booze geesten op te roepen, ging hij, in strijd met zijn eigen woorden, het openbaar en bijzonder onderwijs tot een hoofdpunt van het debat maken. De Minister had zijn ideaal; hij zou dat wel nooit willen verwezenlijken, want hij wilde aan de hoofdquaestie niet raken. Wat had de Kamer dan met zijn ideaal te maken! Met Thorbecke in den zak werd dat ideaal ten beste gegeven en met een enkel woord de ingewikkelde theorie van de bevoegdheid en de uitbreiding van de macht van den Staat ontvouwd. Thorbecke was, zooals men weet, voorstander van den rechtsstaat en daarmee van onthouding van hetgeen de roeping van den staat als rechtsvereeniging te boven gaat, - een theorie, die wel fraai klinkt op papier of in een deftige vergadering, maar waaraan men zich in de practijk nooit gehouden heeft en ook niet houden kan, omdat de eischen van den tijd zich dikwijls zoo sterk aan den staat opdringen, dat hij zich niet aan het beginsel houden kan. Pijnacker's ambtgenoot voor Justitie, Modderman, b.v. maakte niet alleen God, maar zelfs dronken menschen en duiven tot een voorwerp van staatszorg.

De heer Pijnacker verklaarde ten opzichte van het onderwijs in be-

trekking tot den Staat: ‘Wat mijns inziens in 1878 uit het oog werd verloren, is, dat niet de uitbreiding der werkzaamheid van den Staat, maar beperking van de Staatszorg ook voor het onderwijs, het zooveel mogelijk naderen dus tot het ideaal, dat Thorbecke zich gesteld heeft, in waarheid als “een eisch van liberale regeering” gelden moet.’

Nog sterker liet de Minister Pijnacker zich uit aan het slot der zitting van 28 September: ‘Naar mijn overtuiging - en die overtuiging spreek ik gaarne openlijk uit - kan het openbaar onderwijs thans nog niet gemist worden. Maar ik herhaal, dat wij als een ideaal, hetwelk door iederen liberaal voor de toekomst behoort te worden nagejaagd, den toestand te beschouwen hebben, waarin de openbare scholen zullen hebben plaats gemaakt voor het bijzonder onderwijs.’

't Is inderdaad jammer, dat de heer Pijnacker zoo dikwijls de behoefte gevoelt, om zich openlijk uit te spreken, - ook in die dingen, waarmee hijzelf verklaart, zich niet te willen inlaten, waar er sprake is verandering. Ik betwijfel, of z i j n ideaal ook dat van Thorbecke geweest is; met onthouding van staatszorg op gebied van onderwijs heeft de groote staatsman zeker het openbaar lager onderwijs niet bedoeld, want men kan moeilijk aannemen, dat hij een tegenstander was van art. 94 van de grondwet. Maar hoe dat zij, wanneer een Minister in onzen bekenden, beruchten politieken toestand zonder reden, wel beschouwd in tegenspraak met zichzelf, zulke zonderlinge elementen in het debat brengt, dan begint het zeker den stoutsten optimist voor de oogen te schemeren en hem de hoop te begeven, ooit uit onze politieke verwarring te geraken. Inderdaad, dat zijn de geneesmeesters niet van ‘onzen zoozeer bedorven politieken toestand’.

De meerderheid der liberale leden in de Tweede Kamer heeft op de idealen van den heer Pijnacker niet geantwoord; 's Ministers idealen waren niet aan de orde, en volgens den Minister zelf was hij de man niet, om zich voor de verwezenlijking van die idealen als Minister uit te geven. Men kan de theorie van de staatsbemoeiing, van het terugtrekken van het openbaar onderwijs voor het bijzonder onderwijs laten rusten, totdat de holle uitdrukking beteekenis heeft gekregen in een wetsvoorstel. Toch ware een kort woord van protest waarschijnlijk niet achterwege gebleven, indien van de uitweidingen van den Minister door den afgevaardigde uit Winschoten, den heer Borgesius, geen misbruik was gemaakt, om niet alleen den heer Pijnacker maar ook het geheele Ministerie aan te vallen.

De heer Pijnacker had moeten bèdenken, dat de atmosfeer in de Kamer altijd wat warm is, de zenuwen daar zeer prikkelbaar zijn en wanneer het hoofddoel moet zijn, zooveel mogelijk zaken af te doen, alles wat betrekking heeft op onze persoonlijke gevoelens, beter achterwege wordt gelaten. Wanneer de Ministers en de afgevaardigden hun persoonlijke gevoelens en idealen willen behandelen, laten zij daarvoor

een afzonderlijk avondje nemen en den nationalen tijd erbuiten laten. Het maakt op den onpartijdigen toeschouwer een zonderlingen indruk, wanneer de heeren bij zulke discussies twisten over tact, die - geheel ontbreekt.

Bleek de wolk, die door de onvoorzichtige uitingen van den heer Pijnacker zich over het Ministerie samenpakte, een nevel te zijn, die spoedig verdween, ernstiger was de geschiedenis met de Billiton-maatschappij; in bijzonderheden behoeven wij deze zaak niet na te gaan; zij is zonder twijfel aan den lezer bekend. Het contract van die maatschappij is, in strijd met de wet, tusschentijds voor een geruim aantal jaren verlengd en daardoor te kort gedaan aan 's lands belang. Op de bank der beschuldigden plaatst men den afgetreden Minister van Koloniën Van Golstein, wiens belang zeer sterk in die maatschappij heet betrokken, en den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, den heer F. 's Jacob. Aan de goedkeuring van het nieuwe contract ontbrak echter de Koninklijke goedkeuring, zonder welke het geen kracht had. De Minister Van Lijnden wist, dat deze zaak niet in orde was; hij wist dit 1°. doordat hij van bevoegde zijde was gewaarschuwd, om de Koninklijke goedkeuring niet aan te vragen; 2°. omdat, naar men verzekert, de verlenging van de Billiton-concessie de reden was, dat hij niet kon slagen in het vinden van een nieuwen Minister van Koloniën, zoodat hij in 't eind genoodzaakt was, aan een van de ambtenaren van zijn departement de portefeuille te geven; deze ambtenaar aanvaardde de taak, een rapport op te stellen over de zaak van zulk een inhoud, dat de Koninklijke goedkeuring kon worden verleend. In denzelfden tijd is baron Van Lijnden tot een hoogeren trap van adelstand verheven en graaf gemaakt. De commissie, door de Kamer benoemd, om de zaak te onderzoeken, was zoo onpartijdig mogelijk samengesteld; zij bestond uit de heeren Wintgens, Keuchenius, Van Houten, Mirandolle en Van Delden; het resultaat van haar onderzoekingen vatte zij op 6 December samen in de volgende motie:

'De Kamer besluite dat het noodzakelijk is

op grond dat de overeenkomst tusschen de Indische Regeering en de Billiton-maatschappij, op 7 Januari 1882 gesloten, is aangegaan met terzijdestelling van de wettelijke bepalingen, vervat in het Koninklijk besluit van 1873 (Indisch Staatsblad 1873, n°. 217*a*), en dat bij deze overschrijding van hare bevoegdheid de behartiging van 's lands belang niet op den voorgrond is getreden;

dat het opperbestuur, niet berustende in de door de Indische Regeering in deze gepleegde handeling, zijn volle vrijheid handhave, om bij het eindigen van de oorspronkelijk aan de Billiton-maatschappij verleende concessie voor de naleving der bestaande wettelijke bepalingen en de behartiging van 's lands belang te waken.'

De Kamer heeft de beraadslaging over de conclusie van dit rapport verdaagd tot 8 Februari, hetzij uit gebrek aan tijd, daar men anders

vóór Nieuwjaar niet met de begrooting gereed kon zijn, hetzij uit vrees voor een nieuwe ministerieele crisis; immers, in zulk een zaak zijn niet alleen de Minister van Koloniën, die zich liet gebruiken, en de premier Van Lijnden, die hem gebruikte, maar is naar constitutioneel gebruik ook het heele Ministerie betrokken, al bestaat er reden, om aan te nemen, dat behalve Van Lijnden en De Brauw geen der andere Ministers op de hoogte was van de zaak.

Zal de Kamer de motie der commissie aannemen? De openbare meening zal wellicht van oordeel zijn, dat dit aan geen twijfel kan onderhevig zijn. En toch heeft men van die Kamer ook in den laatsten tijd weer zulke zonderlinge dingen beleefd, dat alles mogelijk moet worden geacht. Zelden is b.v. een Minister, schriftelijk en mondeling, zoo scherp niet gecritiseerd, maar uitgemaakt als de Minister van Buitenlandsche Zaken, Jhr. Mr. W.F. Rochussen; toch werd in 't eind zijn begrooting aangenomen met 31 tegen 12 stemmen.

Over 't geheel neemt de toon bij de Kamerleden tegenover de Regeering af, en het maakt soms den indruk, alsof de meerderheid, verbolgen over eigen onmacht ten gevolge van eigen verdeeldheid, zich wreken wil door heftige uitdrukkingen. Vroeger bestond althans meer bewustzijn van hetgeen men aan eigen waardigheid als volksvertegenwoordiger verplicht was. Maar ook in dit opzicht gaan wij achteruit.

Om een paar voorbeelden te noemen: in het ‘voorloopig verslag’ op de Staatsbegrooting 1883 komt o.a. de uitdrukking voor, dat die begrooting onbeduidend was, en ‘men meende, dat eene verzameling cijfers als deze zeer wel door een m i d d e l m a t i g b o e k h o u d e r had kunnen worden bijeengebracht’. De hatelijkheid tegen het aanblijven der Ministers laten wij buiten rekening; het lompste op dit gebied werd gezegd in de openbare zitting door den heer Rutgers van Rozenburg, die sprak van het ‘naäpen van de allures van een staatkundig Kabinet’ en na de vergelijking bij Louise Michel zeide: ‘Wij hebben gestaan aan een sterfbed zonder lijk; bij eene geboorte zonder wicht; en ons rest ten slotte een jongeling, lijdende aan marasmus senilis, een kind geboren met een lijklucht.’

De heeren van de oppositie moeten altijd in aanmerking nemen, dat dit Ministerie bestaat, omdat geen andere Regeering op dit oogenblik mogelijk is; men moet niet als volksvertegenwoordiger de houding aannemen van den jongen, die de vuisten balt in den zak; dan liever - de Minister Pijnacker merkte het te recht op - een motie van wantrouwen gesteld, of anders - gezwegen. Vooral aan de liberale leden moge deze eisch gesteld worden; zij zijn de schuld, dat er een meerderheid is, die geen meerderheid is. Zoolang het schaamtegevoel van die zijde niet grooter wordt, zal men zeker ook vergeefs op verbetering wachten.

Ook zonder nader betoog zal men uit de geschiedenis van het heden

de slotsom opmaken, dat wij ook van de toekomst vooreerst niet veel te verwachten hebben. De herziening der kieswet, waarover de Tweede Kamer zulk een lang, nijdig ‘voorloopig verslag’ heeft opgemaakt, zal niet veel aan den toestand veranderen, aangenomen voor een oogenblik, dat het ontwerp, min of meer gewijzigd, wordt aangenomen. Wat maken een twintig- of dertigduizend kiezers meer of minder uit; wanneer de kiezers, die wij nu hebben, al zoo slecht kiezen(*), hebben wij geen reden, van de nieuwe veel beters te verwachten.

Niet alleen hier sukkelen wij met de toepassing van het constitutioneele stelsel; 't is elders in Europa onder de meest beschaafde naties niet veel beter; er heerscht zulk een gevoel van onvoldaanheid, dat de lust, om te stemmen, hoe langer hoe minder wordt, inzonderheid in liberale kringen. Men heeft in eenige landen nog het voorrecht, een conservatieve partij te bezitten, die, schoon juist niet door oorspronkelijkheid uitmuntend, toch soms goede diensten bewijst als steunpilaar der Regeering. Hier hebben wij dat voorrecht niet; een der weinige overgeblevenen, de heer Wintgens, houdt een fraaie, bloemrijke lijkrede op het overlijden der conservatieve partij, terwijl het vrij wat practischer zou zijn, wanneer de conservatieven de handen ineensloegen, om hun meeningen onder het volk te verspreiden; terwijl de clericalen hun hoofd- en onderorganen hebben in menigte en zich daarvoor belangrijke offers getroosten, lieten de conservatieven het blad, dat zulk een langen tijd met eere de conservatieve vaan omhoog heeft gehouden, de *Amsterdamsche Courant*, verkoopen aan den meestbiedende; geen krant, geen tijdschrift hebben zij meer, dat zij hun eigendom kunnen noemen. En wanneer de jongere, betere elementen van de conservatieven hun eerzucht zoo weinig kunnen beteugelen, dat zij de eerste de beste portefeuille aannemen, zonder om de voorwaarden zich veel te bekommeren, ontbreekt weldra ook de stof voor een lijkrede. Een partij, die zoo weinig ijver, zoo weinig opoffering kent; die naar de oude beschuldiging den Staat alleen gebruikt als ruif, om van te plukken, verdient niet te bestaan.

(*) De geestige Flanor schreef- den 11^{den} April 1874: ‘Heeren kiezers toonen zich nu zoo verheugd over de ontdekking van de ongelukken in de Kamer. Maar zij zelven zijn er de oorzaken van, zoowel van de Kamer als van de ongelukken. Waarom kozen zij die heeren? Waarom herkozen zij hen telkens weer? Waarom laten zij zich door allerlei menschen en begrippen hij den neus leiden? Waarom blijven zij van de stembus weg? Waarom kiezen zij leden om andere redenen dan om bekwaamheid en geschiktheid? Zij kiezen om den godsdienst, om een school, om een spoorweg, om geen inkomstenbelasting te hebben, om een landheer te dienen, een geestelijke te gehoorzamen, en negenmaal van de tien om “den ander” er uit te houden.’ Zie *Vlugmaren door Mr. C. Vosmaer.* Tweede Vervolg, blz. 27. 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Keurig gezegd; worden wij mettertijd begiftigd met het algemeen stemrecht, dan zal de schets van Flanor nog juister worden. Elders heeft het algemeen stemrecht uitgediend en wordt er de draak mee gestoken als een stemcomedie; H. Taine toonde jaren geleden reeds de dwaasheid ervan aan. Juist iets, om thans in Holland een onderwerp van dweperij te worden.

't Is mogelijk, dat de clericalen bij de verkiezingen van het volgend jaar winnen; - met of zonder nieuwe kieswet - Gouda en Zutfen voorspellen in dat opzicht niet veel goeds; maar indien de liberalen uit hun meerderheidspositie verdreven worden, dan staan we voor de coalitie van de fracties der rechterzijde, een combinatie, die niet weinig stof tot vermaak zal geven; en wij zullen ons te hartelijker daarmee kunnen amuseeren, omdat wij over de nederlaag der liberalen niet behoeven te treuren; zij hebben hun lot dubbel en dwars verdiend. Dat de clericale boomen ten hemel zullen wassen, daarvoor behoeft niemand zich beangst te maken.

Één dingt verheugt me, namelijk, dat het inzicht in den rotten toestand meer algemeen is geworden; toen ik jaren geleden wees op de teekenen van ontbinding, beschouwde men dit als de opvatting van een zonderling. Wat ik toen uitsprak, klinkt thans van achter de groene tafel, en in verschillende liberale kranten wordt de politieke demoralisatie als een feit erkend en bestreden. Wanneer de Kamerleden nu in het 'voorloopig verslag' over de kieswet vragen, wat de Minister van Binnenlandsche zaken met den bedorven politieken toestand bedoelt, dan wekken zij alleen den lachlust op, vragen naar den bekenden weg.

Zonder twijfel staat de treurige politieke toestand in nauw verband met den socialen en moet men zich ook om die reden spenen van grootsche verwachtingen voor de naaste toekomst. Duurt derhalve de spraakverwarring voort, de afgeloopen zomer kan dienen tot bewijs, dat men ook onder politieke verwarring goed kan leven.

Ik zie den tijd komen, dat men van de opgeschroefde beweging op het Binnenhof nog minder notitie zal nemen en de slotsom van de meerderheid buiten de Kamer zal zijn: ik heb wel wat anders en wat beters te doen, dan mijn tijd te verbeuzelen met te kijken naar den politieken windmolen.

17 *December* '82.

NOORMAN.

Militaire eischen.

Herinneringen van een oud-vrijwilliger. Schetsen en beelden uit het militaire leven tusschen 1830-1840 bewerkt en uitgegeven door A.W.P. Weitzel gep. Gener. Maj. 's Gravenhage de Gebroeders Van Cleef.

Aan mij de toekomst! is de kreet van den knaap, die met van geestdrift fonkelende oogen de wereld inziet. Voor hem is zijn stokpaardje een schuimend ros, zijn papieren steek een generaalshoed; zijne

looden soldaten vormen voor hem eene legermacht. En - gelukkig spel der natuur - hij droomt zich minstens generaal; hij bemoeit zich niet met de rangen der onderbevelhebbers, nog veel minder met de lager geplaatsten. Steeds blijft het militaire spel voor den knaap het spel bij uitnemendheid: tromgeroffel, muziek, schitterende uniformen, dat alles wekt zijne verbeelding op en verplaatst hem in het rijk der droomen.

Aan mij het heden! is de uitroep van den man, die in de kracht des levens den strijd om het bestaan moet kampen; die zich daarbij eene eervolle plaats in de maatschappij heeft veroverd, en die tot het volle besef is gekomen, dat de weg tot de hoogere betrekkingen, die hij in de droomen zijner jeugd bekleed heeft, moeilijk en vol doornen en distelen is. De illusie van den knaap is verwezenlijkt; hij maakt als man deel uit van dien schitterenden troep, die daar voorbij marcheert; hij is het zelf, maar... de oogen, waarmede hij dat alles beschouwt, zijn geheel anders geaccommodeerd dan vroeger. Werd hij toen verblind door den glans van al dat goud, later heeft hij ontwaard, dat het veelal klatergoud was; later eerst heeft hij de disharmonie in die schetterende muziek opgemerkt; later eerst heeft hij de tusschenrangen leeren kennen. Gelukkig heeft hij, nadat het felle licht der illusie was ondergegaan, een ander licht voor zijne oogen zien opgaan, meer gematigd, meer ernstig: dat der stipte plichtsbetrachting en der nauwgezetheid. Die lamp op zijn pad blijft hem bij, blijft hem getrouw, en, ook al breekt de werkelijkheid de eene illusie na de andere af, die gids verlaat hem niet meer en steunt en schraagt hem geheel het leven door. De zeepbel der verbeelding heeft plaats gemaakt voor den ernst der werkelijkheid, en die ruil strekt den man en der maatschappij ten zegen!

Aan mij het verleden! is de leus van den grijsaard, die uitrust van zijne dagtaak; die het werk heeft overgegeven in de handen van een jonger geslacht en zich thans vermeit in de herinnering aan een welbesteed leven. Die schat is alleen te bemachtigen ten koste van dat leven; jeugd noch mannelijke leeftijd kunnen dien schat der herinnering bezitten; die is alleen en uitsluitend het voorrecht van den rijpen, van den hoogen leeftijd. Gelukkig hij, die alsdan met welgevallen den terugblik kan slaan op het afgelegde levenspad; die zich verlustigen kan in de gebeurtenissen zijner jeugd; die zonder blozen zijn levensboek kan openleggen voor elk, die erin wil lezen. En nog een voorrecht. De vroolijke, aangename, humoristische of ook de hoogst tragische, hoogst ernstige bladzijden verrijzen het duidelijkst voor den geest; maar de kleine misères, de moeilijkheden, die er in den weg kwamen; de hinderpalen, die er bestonden: zij verdwijnen grootendeels voor de herinnering, of wel, zij veranderen in bijomstandigheden, wier bestaan als 't ware noodzakelijk was met de toestanden van dien tijd; zij dienen als toespijs, om den prikkel te verhoogen, maar zij treden niet meer op in het karakter, dat zij hadden op het oogenblik van het bestaan, en

dit is ook goed, want anders zouden zij den schat der herinnering steeds vergallen.

Onder de gelukkigen, die zulk een terugblik op hun verleden kunnen werpen, behoort ook de schrijver van bovengenoemd werkje. Hij echter bezit bovendien nog de gave, - die zoo menigeen ontbreekt - om zijne herinneringen aan het jongere geslacht mede te deelen in een aangenamen vorm, die te gelijker tijd vervroolijkt en leert, een glimlach opwekt en tot plichtsvervulling aanmaant, een traan doet opwellen en in lachen doet uitbarsten.

De schrijver wil doen gelooven, dat hij enkel de redacteur van het werk is; dat de levensbeschrijving hem niet aangaat, maar dat hij louter geput heeft uit een schat van herinneringen, nagelaten door een ander of liever door anderen. Wij zullen dat eerbiedigen, hoewel het ons zeer moeilijk valt, den persoon des schrijvers af te scheiden van den vrijwilliger. In elk geval heeft de vrijwilliger niet alleen een goed geheugen gehad, maar bezat hij dan toch stellig in 't quadraat de gave, die wij eenige regels te voren aan den schrijver toekenden, en verstaat deze laatste dan nog bovendien meesterlijk de kunst van toehoorder te zijn en het gehoorde te verwerken.

Uit het weinige, dat wij hierboven schreven, zal men voldoende kunnen opmaken, dat wij zeer ingenomen zijn met de *Herinneringen* en dat wij de uitgave daarvan eene zeer gelukkige gedachte noemen. Wij betreuren het, dat omstandigheden, geheel onafhankelijk van onzen wil, de oorzaak zijn geweest, dat dit werk meer dan een jaar op onze schrijftafel heeft gelegen, zonder dat er gelegenheid was, de aandacht er een oogenblik op te vestigen.

De herinneringen van den oud-vrijwilliger hebben betrekking op den tijd, dien de aankomende knaap van het eerste hoofdstuk moet doorloopen, voordat hij in het laatste hoofdstuk, na den rang van tweeden luitenant te hebben verkregen, afscheid neemt van den lezer. Het leven van den soldaat, van den korporaal en onderofficier in de jaren, die in den mond des volks nog zoo dikwijls de revolutiejaren heeten, wordt ons op duidelijke en aangename wijze geschilderd en daarmede een beeld gegeven van het Nederlandsche leger, zooals het in dien tijd was. Daarin vooral ligt de groote waarde van het boekje. Ons voorgeslacht in zijn doen en laten te schilderen; eene photographie te geven van het leger in zijn dagelijksch werkpak en geen geflatteerd beeld in groot gala, ziedaar, wat de schrijver heeft willen geven en waarin hij uitstekend is geslaagd. De beelden zijn naar het leven geschetst. Wij, die de laatste exemplaren hebben gekend van het thans uitgestorven geslacht der Ouwe-Joostens en Pottewassers, wij weten, dat zijne beelden niet zijn ‘gechargeerd’. Zijn musiceerende kapitein deed ons denken aan een ander, versierd met de Willemsorde, den Nederlandschen leeuw en de citadel-medaille, een braven Duitscher, die zijn karig traktement deelde met zijne behoeftige moeder daarginds in de ber-

gen. Zijne liefhebberij was, smidswerk te verrichten, en hij gebruikte zijne kachel winter en zomer voor smidse en de mahoniehouten tafel zijner gemeubeld gehuurde kamer voor werkbank!

Wat betreft de beschrijving der toestanden uit den tijd van voor vijftig jaren, ook daarin is de schrijver zeer gelukkig geweest. Wij doorleven door hem en met hem het dagelijksch leven van dien tijd in het leger en wij leeren daardoor des te meer het goede waardeeren, hetwelk onze tijd boven dien ouden tijd oplevert. Juist zulk eene schets is geschikt, om de pruttelaars tot inkeer te brengen en hen vrede te doen vinden met de bestaande toestanden. Niet, dat die volmaakt zijn: het is er nog verre vandaan, maar ze zijn beter dan vroeger; wij zijn met den stormpas vooruitgegaan en veel, wat oud was en niet meer deugde, is afgebroken, om plaats te maken voor beter, voor doelmatiger, voor nuttiger. Dit belet niet, dat, wanneer over vijftig jaren weer een oud-vrijwilliger optreedt, het alsdan levend geslacht evengoed zich zal vermaken met de schets van ons leger in '80, als wij nu dikwijls doen met die van het leger in '30.

Onder de groote verbeteringen in onze geheele legerinrichting willen wij een enkel voorbeeld aanhalen: de studie der onderofficieren, om officier te worden. De schrijver spreekt er weinig over en dan nog zeer vergoelijkend, maar dat geschiedt niet zonder reden. Indien hij uitweidde over de moeielijkheden en bezwaren, die aan de studie in de kazernes verbonden waren, dan zou hij zoo licht den schijn aannemen, als wilde hij zichzelven eene kroon op het hoofd zetten, eene kroon van volharding en wilskracht. Ofschoon dus meer erop zinspelende dan erover uitweidende, geeft de schrijver ons toch eenig denkbeeld van de moeielijkheden, waarmede de adspirant-officier had te worstelen. Geen cursus, geen onderwijs, geene medewerking van de meerderen, tegenwerking van de kameraden, die bovendien de studie bespottelijk maakten; in zulk eene omgeving moest de noodige kennis voor een examen worden opgedaan, terwijl de lust tot studie aangewakkerd moest worden, niet door vrijstelling van enkele kleine diensten, maar door zwaar dienstdoen. Treurig is de schets, die de schrijver ons geeft van de gelegenheid tot studeeren. Maar hij, die, behalve het uitstekend onderwijs zijner jeugd, bijna geheel verplicht was, autodidact te zijn, hij schrijft: ‘Juist die sombere, kelderachtige onderofficierskamer met hare in vele opzichten respectabele, maar toch ook vulgaire en vaak ruwe bewoners sterkte mijn moed. Ik wilde, ik moest, ik zou er uit.’ - Hier moest stalen wil met ijzeren volharding worden saamgesmeed, om tot het officiersexamen te geraken. En thans? Op kousen en schoenen kunnen de jeugdige adspiranten komen, waar ze willen; zij hebben enkel zich goed te gedragen en te willen studeeren. Zijn die beide eigenschappen vereenigd, dan is er geen twijfel meer aan het welslagen. Ternauwernood hebben zij de eenvoudigste militaire kennis opgedaan, of hun wordt de gelegenheid geboden, zich op wetenschappelijk gebied te bekwamen of het vroeger geleerde te onderhouden,

welke studie nog gemakkelijker wordt gemaakt door vrijstelling van sommige, dikwijls van vele diensten. Heeft de adspirant eenmaal den hoofdcursus bereikt, dan doet hij in twee jaren tijds nog vier maanden zijn dienst als onderofficier, maar kan zich overigens wijden aan de studie volgens een wel overdacht programma. Zóó zijn de tijden geweest; zóó zijn ze veranderd!

Het spreekt vanzelf, dat het niet in ons plan kan liggen, eene schets te geven van den inhoud van het boekje of al de onderwerpen ter sprake te brengen, die de schrijver 'tzij terloops, 'tzij meer à fond behandelt. Wij zullen ons dan ook bepalen tot het releveeren van enkele punten en kiezen daartoe een drietal uit. Met voordacht vestigden wij onze keuze op dit drietal, omdat de hierin besproken onderwerpen ook nog voor ons van groot belang zijn; omdat zij een actueel belang vertegenwoordigen; omdat zij de eisch zijn van het oogenblik.

Het eerste punt is de schutterij. De schutterij toch is nog altoos de reserve van het leger en zij zal, in geval van nood, opnieuw geroepen worden tot dezelfde taak, die ze destijds vervulde. En niet alleen dat, maar hare organisatie, samenstelling, kennis enz. in onze dagen zullen als twee droppels water gelijken op die van 1830 en volgende jaren. Wordt de schutterij ten strijde geroepen, dan zal zij het levende evenbeeld zijn harer zuster van '30, want zij leeft nog steeds onder dezelfde wet en dezelfde besluiten. Niemand zou het willen gelooven, dat bij de reuzenschreden, die allerwege op krijgskundig gebied zijn gemaakt, de wet op de reserve der levende strijdkrachten nog steeds van 1827 dateert. In 55 jaren is aan hare organisatie bijna niets veranderd. Of de oude bes nu nog voldoet aan de eischen des tijds, is eene vraag, die zeer ernstige overweging verdient. Hooren wij eerst, wat de oudvrijwilliger zegt van de schutterij uit die dagen. Hij heeft weinig anders over dan lof. De verstandhouding tusschen leger en schutterij was best, de geoefendheid, de geleerdheid bij beide korpsen gelijk. Het personeel was schoon: flinke, uitgegroeide mannen, volkomen in den leeftijd, om vermoeienissen en ontberingen te kunnen verduren. Onder de wapens hadden zij een indrukwekkend voorkomen, en zonder de smakelooze uniform der plattelanders zouden hunne bataljons eene schilderachtige vertooning hebben gemaakt.

Dit is de voorzijde der medaille. De oud-vrijwilliger laat ons echter ook de keerzijde zien. Daarop staat het beeld der schutterij van onzen tijd, zooals hij zich die voorstelt op grond van verschillende gegevens. De schrijver wijst op het groote verschil in tijden en omstandigheden en voegt er dan ook bij, dat hij dit doet voor het geval, dat men er gevolgtrekkingen voor de toekomst uit mocht willen maken. De tijden en omstandigheden zijn niet alleen veranderd: ook in het krijgswezen heeft er eene geheele omwenteling plaats gehad. Wanneer wij weder, evenals toen, voldoende tijd hadden, - wat niet waarschijnlijk is - om de schutterij mobiel te maken en af te richten, dan zou er nog vrij wat

meer en geheel iets anders gedaan moeten worden, eer er van goede oefening sprake mocht wezen. De schutterchefs zouden voor een groot deel weder uit dezelfde soort van ingezetenen bestaan als destijds, en het zou zeer de vraag wezen, of dezen in staat zouden zijn te doen, wat hunne voorgangers hebben gedaan, namelijk aan hunne ondergeschikten dien graad van geoefendheid geven, die gevorderd wordt door den tijd, waarin men leeft. Waarschijnlijk zou zich nog een ander punt van verschil openbaren. In 1830 en naastvolgende jaren heerschte er in Noord-Nederland een hoog opgewekt gevoel van vaderlandsliefde; men betreurde het, dat men gedwongen *moest* dienen, enkel omdat men daardoor niet vrijwillig *kon* dienen. Hoe ongelegen voor anderen ook de schutterplicht was, men morde er niet over, doch onderwierp zich eraan, evenals aan de gevolgen. Een dier gevolgen was de krijgstucht en men kweet zich ook van dien druk met de meeste zelfverloochening. 'Doch men vergisse zich niet', zóó vervolgt de schrijver. 'De krijgstucht was hoofdzakelijk een, door de omstandigheden te weeg gebracht welwillend samenwerken tot één doel, maar geenszins het gevolg van eerbied en ontzag voor de militaire eigenschappen der superieuren. Bij de dagelijksche, hoewel soms zware, diensten in het garnizoen of kantonnement ging alles goed. Men behandelde de zaken wel wat huishoudelijk, men deed als goede vrienden en bekenden onder elkaâr, maar er rezen geen moeilijkheden. Deze ontstonden echter wel, als het geval zich voordeed, dat de meerderen hun gezag met kennis van zaken, met oordeel en met klem dienden te laten gelden. Zij ontstonden dan niet in den vorm van verzet, want waar niet bevolen wordt, kan van verzet geen sprake zijn; maar zij openbaarde zich juist in het niet geven en gestreng handhaven van de bevelen, door de omstandigheden vereischt. Zelfs onder welgezinde minderen kan geen eigenlijke, geene goedbegrepen krijgstucht bestaan, als de meerderen nog rekruten zijn in het voeren van gezag..... Wij zijn thans ruim vijftig jaren verder; de meer en meer vrijzinnige, meer en meer democratische denkbeelden onzer eeuw hebben niet weinig geknaagd aan den eerbied, dien men der gestelde machten placht toe te dragen. Men gehoorzaamt lang niet meer zoo gewillig als vroeger en uitwendige teekenen van gezag zijn op zich zelf gansch niet meer voldoende om hem, die er mede is bekleed, het vertrouwen en den invloed te schenken, dien hij behoeft. Het vinden van kader voor de schutterij, in de schutterij zelf, is ook hierdoor een vraagstuk geworden, dat oneindig moeielijker is op te lossen dan weleer.

Nu brenge men hierbij, als factor van alles overwegend belang, nog in rekening, de wijze waarop het mobiel verklaren der schutterij door de bevolking zal worden opgenomen. Wie staat er voor in, dat die maatregel ooit weder even populair zal wezen als in 1830; en wat zal er van de oefening, maar vooral, wat zal er van de krijgstucht bij de schutterij terecht komen, als het tegendeel waar blijkt en hare ge-

lederen voor een goed deel uit onwillige, in stede van geheel uit welwillende bestanddeelen moeten worden samengesteld?

Het vormen van ook maar eenigszins bruikbare bataljons zal dan het werk zijn van, in ieder opzicht, beproefde chefs, ondersteund door uitstekende kaders.

'De toepassing van optimistische denkbeelden, gegrond op oppervlakkige kennis en scheeve beoordeeling der toestanden van 1830-'34 kan den Staat te eerder ten verderve leiden, daar onder onze tegenwoordige grondwet niet ernstig kan worden gedacht aan het reeds in vredestijd voldoende oefenen en onder tucht brengen onzer schutterijen.'

Tot zoover de oud-vrijwilliger over de schutterij.

Bijna te gelijk met dit werkje - althans in hetzelfde jaar - verscheen bij denzelfden uitgever een geschrift van Kapitein Wuppermann, getiteld: *De geschiedenis van den* 10*daagschen veldtocht in Augustus* 1831. Bij de beschouwingen over de wederzijdsche strijdkrachten wijst de schrijver erop, hoe men indertijd het Nederlandsche leger heeft willen idealiseeren. Er ontbrak toen veel aan het leger, maar nog veel meer aan de schutterij. De schrijver laat enkele ooggetuigen optreden, officieren van die afdeelingen, die allen een afkeurend oordeel uitspreken over den toestand dier korpsen, over de onwetendheid in militaire zaken, die er heerschte: hoe bijv. de officieren des avonds erover twistten, welk signaal er geslagen moest worden: taptoe of reveille. De schrijver zegt, dat hij liever over dit onderwerp had gezwegen, maar dat zijn plicht hem ertoe had gebracht, omdat het bestaande dwaalbegrip hoofdzakelijk de oorzaak is, dat wij nog steeds eene goede legerreserve missen. De schutterij mag *collectief* niet genoemd worden als geschikt, om in het open veld te strijden. Enkele bataljons waren na maandenlange voorbereiding uitstekend; andere zijn nooit bruikbaar geweest. 'Het is echter gevaarlijk, te vergeten dat de toestanden zoo waren na acht *maanden* van voorbereiding', maar dat ons thans 'geen acht *dagen* van voorbereiding worden gegeven'.

Ziedaar het oordeel van twee competente mannen over het zoo gewichtige vraagstuk der legerreserve en haar kader. Nu zullen de optimisten wel zeggen, dat de toestand, die eenmaal zoo geweest is, zoo terug kan komen; dat vaderlandsliefde en geestdrift evengoed Neerland's jongelingschap te wapen zullen doen snellen, als vijftig jaren geleden; dat het toch altijd maar een vermoeden is, dat wij geene acht dagen van voorbereiding zullen hebben, en meer dergelijke redeneeringen. Maar Generaal W. vraagt juist, of ooit een oorlog wel zoo populair zal zijn, als in die dagen het geval was, en of 't met onwillige honden, die bovendien dan ongedresseerd zijn, niet kwaad hazen vangen zal zijn? En dat wij geene acht dagen van voorbereiding zullen hebben, is ook maar een vermoeden. Zeker, niets anders dan

een vermoeden, ongeveer gelijk aan dat van den man, die naar de opera wilde gaan, om *Faust* te zien, en die vermoedde, dat Gretchen eene blondine zou zijn.

Men heeft Frankrijk, en naar wij meenen te recht, beschuldigd van een verregaand chauvinisme ten opzichte van zijn leger; men heeft zijne nederlagen in den jongsten oorlog grootendeels aan dat chauvinisme toegeschreven. Tal van bladen hier te lande hebben den steen geworpen op dat destijds zoo diep vernederde land, en te gelijker tijd heerscht in ons land, wat betreft de schutterij, een chauvinisme, waarmede dat in Frankrijk vergeleken nog maar een kind is. Maar, als de schellen van de oogen vallen, is het te laat. Toch gelooft onze volksvertegenwoordiging daaraan niet; althans zij doet, alsof ze daaraan niet gelooft. De wet op militie en schutterij is sedert ongeveer een jaar bij de Kamer ingediend, maar van openbare behandeling is nog geen schijn of schaduw te zien. Waartoe ons gehaast, is het algemeen gevoelen; onze schutterij is uitstekend of - en dat zeggen de minsten der optimistische broeders - is heel spoedig uitstekend te maken; dat hebben 1830 en volgende jaren bewezen; dus.... haast je maar niet(*)!

Het tweede punt, waarmede wij ons enkele oogenblikken zullen bezighouden, is de plaatsvervanging of, misschien nog beter uitgedrukt, de plaatsvervangers.

De oud-vrijwilliger spreekt van compagnieën, die zeven, zegge zeven prachtige lichtingen militietelden, waardoor zij ruim tweehonderd man sterk waren. 't Is voor een militair, vooral voor een compagnies-commandant, om van te watertanden. Wat hadden we in '70 niet een prachtige compagnieën! Vijf volle lichtingen onder de wapens, mannen vol ambitie en ijver. De kapitein gevoelde het gewichtige, het groote belang van zijn commando in al zijne zwaarte, maar ook in al zijn genot; hij was werkelijk compagnie-chef. Maar in 1830 en volgende jaren was de compagnie niet bij uitzondering maar altijd zoo talrijk. De krijgstucht en de oefening hadden er een vrij harmonisch geheel van gemaakt. De militie echter was anders dan tegenwoordig. Plaatsvervangers waren schreeuwend duur, en een aantal zoons uit deftige gezinnen waren verplicht geweest, zelf den ransel op den rug te nemen en zich te kwijten van den plicht jegens hun vaderland van wat men thans noemt de bloedbelasting, nu er sedert vijftig jaren van die bloedbelasting geen enkele druppel op het altaar des vaderlands is gestort. Natuurlijk waren daardoor in de militie alle klassen der maatschappij vertegenwoordigd, de ontwikkelde jongeling, de handige werkman, dikwerf een kunstenaar in zijn vak, evengoed als de daglooner en de boerenarbeider.

De oud-vrijwilliger begrijpt, dat hij hier wat over de plaatsvervan-

(*) Wij schreven dit in September. Thans is het Januari en de toestand is nog niet veranderd.

gers moet zeggen; dat ‘men’ dit natuurlijk van hem verwacht. Maar hij weet eigenlijk niet, *wat* hij van hen moet zeggen. Zij hebben nimmer zijne aandacht getrokken en zij maakten het er niet naar. Er waren vele gehuwden onder, die in de dagen van stremming van handel en bedrijf niet behoorlijk den kost voor vrouw en kinderen konden verdienen en daarom plaatsvervanger waren geworden. Dezen gedroegen zich zeer ordelijk. De anderen stonden gelijk met het groot aantal levenslustige vrijwilligers uit de minder beschaafde standen; zij waren niet beter en niet slechter. Maar de vrijwilligers zijn verdwenen en de plaatsvervanger staat thans aan de zijde van onze brave militiens. Men is niet meer gewend aan soldaten, die nu en dan wat last veroorzaken, maar daarom toch nog goede soldaten zijn. 't Komt er maar op aan, met wie men de vergelijking moet ondergaan. Het spreekwoord zegt te recht: ‘In 't land der blinden is éénoog koning.’ De plaatsvervanger, vergeleken bij den vrijwilliger, was geen haar minder of beter; vergeleken met onzen stillen militien, is hij echter in zijn nadeel. Onze tegenwoordige plaatsvervanger zou goed passen bij onze vroegere vrijwilligers, maar nu deze laatsten, die ons volop kader gaven, ons in den steek laten, moeten wij ons ook van de eersten ontdoen. Hij, die zich tot nog toe liet vervangen bij de militie, moet voortaan den ontbrekenden vrijwilliger vervangen; zonder dat: geen kader en geen leger.

Zie zoo, daar zijn wij weder au beau milieu van de quaestie der levende strijdkrachten; eerst de schutterij en daarna de plaatsvervangers en dat naar aanleiding van eene schets, die ons wijst op toestanden van voor vijftig jaren! Aan wie de schuld, zouden wij willen vragen, dat die quaestie bij ons eene onoplosbare schijnt te wezen; aan wie de schuld? Voorstellen van wet op de nationale militie zijn er meermalen gedaan, maar de aanneming daarvan is steeds afgestuit op allerlei excepties. Eene der voornaamste grieven was wel, dat men geene militiewet durfde aannemen zonder schutterijwet. Was het wellicht de stille hoop, die menigeen bezielde, dat geen minister het ooit zoover zou brengen, om beide wetsontwerpen te gelijk in te dienen? Wij weten het niet, maar zeker is dan die stille hoop verijdeld. Er kwam een minister, die, na een ministerieel leven van twee jaar, beide ontwerpen van wet te gelijk indiende en daarmede het plan ter geheele regeling van de levende strijdkrachten blootlegde. Nu fluks aan den arbeid, denkt men wellicht. Helaas, neen; zelden is duidelijker aan het licht gekomen, hoe weinig het der Kamer ernst was met dit gewichtig vraagstuk. Sinds ruim een jaar zijn beide ontwerpen der Kamer aangeboden, en er wordt maar niet van gerept. 't Gaat niet aan, om nu maar zoo klakkeloos die Kamer te beschuldigen van gebrek aan vaderlandsliefde; eene vereeniging van een aantal mannen, verkozen als vertegenwoordigers van het volk, gekozen uit hen, die om de eene of andere reden op den voorgrond werden gedrongen; eene vereeniging, waarin tal van begaafde personen,

tal van diepe denkers hebben plaats genomen: zulk eene vereeniging kan niet onverschillig zijn voor de hoogste belangen van staat en volk, kan niet eigen belang stellen boven dat van het algemeen. Er moeten dus redenen zijn, waarom de behandeling van dit gewichtig militair vraagstuk telkens wordt uitgesteld, telkens op den achtergrond wordt gedrongen. Wij vermoeden, dat vrees voor te groote militaire lasten, onbekendheid met de mogelijke gevolgen en tal van andere overwegingen steeds den doorslag geven bij de vraag, of de militaire wetten zullen behandeld worden of niet. Temporiseeren is daarbij gewoonlijk de leus en de tijd geeft dikwijls uitkomst. De ministerieele levensdraad - gelukkig niet de levensdraad des ministers - wordt afgesneden en het wetsontwerp is tot nader order weer van de baan. Voegen wij bij die oorzaken vooral ook nog onkunde in militaire wetenschap, onkunde omtrent de eischen der verdediging. Een voorstel ter verhooging van het militiecontingent te beantwoorden met een voorstel, om die verhooging te regelen tegen zooveel procent der bevolking, toont toch geheele onkunde omtrent de eischen der verdediging. Toch kunnen wij der Kamer geen verwijt doen over hare onkunde, omdat zij op een dwaalspoor wordt gebracht. De keuze is zeer moeielijk, wanneer bekende militaire autoriteiten *ja* zeggen, waar andere weder volmondig *neen* durven antwoorden. De wetsontwerpen van het najaar 1871 en het voorjaar 1873 stelden vóór: afschaffing der dienstvervanging; die van 1876, '77 en '81 behouden de dienstvervanging. Twee oorlogsministers stellen dus het eene, drie anderen het tegenovergestelde voor. Stieltjes, De Roo, Nierstrasz en Storm van 's Gravesande brengen hunne stem uit *tegen* de afschaffing der dienstvervanging, terwijl het antidienstvervangingsbond daarentegen weder een zoo groot aantal bekwame mannen onder zijn voorstanders telt, dat het onmogelijk geheel buiten beschouwing kan blijven.

Wordt door die verdeeldheid van zienswijze binnenslands de keuze moeielijk, dan zal de ernstige staatsman zijn blik moeten werpen naar het buitenland en door vergelijkende studiën zijne opinie moeten vestigen. Doet hij dit, dan is hij voor de behoudende partij een verloren man. Pruisen bezit sedert vijf en zeventig jaren den persoonlijken dienstplicht en zou zich die instelling niet gaarne laten ontnemen. Men meent wellicht, dat dit vanzelf spreekt; dat het volk nog dronken is van glorie. Och neen, reeds twintig jaren geleden was de natie trotsch op deze instelling. De persoonlijke dienstplicht heeft Pruisen gemaakt tot wat het is geworden: het hoofd van Duitschland. Door den persoonlijken dienstplicht heeft Pruisen de nadeelige gevolgen geneutraliseerd van den vrede van Tilsit en den intocht binnen Parijs en de overwinning van Waterloo voorbereid en mogelijk gemaakt. Oostenrijk heeft den persoonlijken dienstplicht moeten aanvaarden na Sadowa, Frankrijk na Sédan. Rusland en Italië hebben zich aan andere natiën gespiegeld en den persoonlijken dienstplicht ingevoerd op het voorbeeld

van anderen. Maar drie groote mogendheden gingen ertoe over, nadat zij een duchtig pak slaag hadden gehad; de overigen uit vrees daarvoor, terwijl de opgeslokte Duitsche staten en staatjes vanzelf onder de wetgeving van den persoonlijken dienstplicht geraakten.

Nederland schijnt ook te willen wachten, totdat het eerst eens gevoelig heeft ondervonden, welk nadeel een leger heeft van 80% niets bezittenden en 20% huurlingen, voordat het zal overgaan tot een als algemeen nuttig en noodig erkend beginsel. Als het daarvoor dan maar niet te laat is? Neen, die uitdrukking is niet voldoende; wij moesten eigenlijk zeggen: als het dan maar niet te laat is, om het als zelfstandige natie te doen? De lessen der geschiedenis en der ondervinding schijnen voor ons niet geschreven te zijn.

Wanneer wij evenwel dit verwijt verre van ons werpen en daarbij wijzen op de pogingen, die in het werk gesteld zijn, ten einde tot eene conclusie te geraken, dan is er een ander verwijt: in Nederland heeft de militaire quaestie het karakter eener partijquaestie aangenomen. Nu treedt ieder kamerlid niet meer individueel op, maar hij handelt als lid van deze of gene partij, en ziedaar een der grootste gebreken van onze zoogenaamde Volksvertegenwoordiging. Liberalen spannen samen met conservatieven, om iets te behouden of te verwerven; Katholieken en ultra-revolutionnairen zullen voor éénzelfde doel partij kiezen, om later, weer met eene andere fractie vereenigd, met getrokken zwaard tegenover de vrienden van gisteren te staan. Niet het algemeen belang, ook niet het individueel belang, meestal het belang der partij geeft den doorslag bij het vóór of tegen.

De plaatsvervanger van 1830 en volgende jaren - en hiermede keeren wij terug tot ons punt van uitgang - was alzoo nagenoeg gelijk aan dien van 1882, maar de eischen, die men aan het leger stelt, zijn geheel veranderd. De vrijwilligers, die het kader leverden, zijn verdwenen, en toch... kader moet er zijn. Hij, die een plaatsvervanger heeft gesteld, zou echter juist een man zijn, om in dat kader te worden opgenomen, terwijl de voor hem optredende plaatsvervanger een beste, goede man kan zijn, die heel ijverig poetst en exerceert en de wacht betrekt en misschien ook extra best is voor oppasser, maar voor korporaal of sergeant deugt hij niet, nog minder voor schutter-officier. Nu heeft die mijnheer wel zichzelven gemak bezorgd en zijn ‘duren vent’ een duitje laten verdienen, maar beiden hebben in den rechten zin des woords het land ‘bestolen’, door het een goed dienaar te onthouden, om er een minder, veel minder goeden voor in de plaats te stellen.

Men bedenke wel, dat de strijd volstrekt niet gevoerd wordt tegen de plaatsvervangers, maar wel tegen de plaatsvervanging. Onder de argumenten, die worden aangevoerd tot het behoud der plaatsvervanging, behoort ook, dat daardoor de mindere man in staat is gesteld, om op eerlijke wijze eene betrekkelijk groote som geld te verdienen. Er is

veel waars en veel onwaars in die redeneering, maar nog meer: de redeneering is bovendien valsch. Het is waar, dat enkelen werkelijk eene arme moeder of broeders en zusters onderhouden of wel hun geld bewaren en zich daarvoor later de weelde van een eigen huisje of een stukje grond of wat anders kunnen permitteeren. Maar het is ook waar, dat dit uitzonderingen zijn; dat het meerendeel die gelden opmaakt, en dat de ronselaars en de maatschappijen voor plaatsvervanging het leeuwenaandeel opstrijken en den rijken plaatsvervanger uitzuigen, totdat hij weder arm is, somwijlen nog vóórdat hij met groot verlof gaat. Wij zouden van die afzetterijen de treurigste mededeelingen, uit eigen ondervinding bij manschappen onzer compagnie, kunnen doen. Maar het valsche in de redeneering is bovendien toch al te duidelijk. Wanneer het staatsbelang eischt, dat den ingezetene het brood uit den mond wordt gestooten, dan is dat hard, maar 't gebeurt toch. Men beneemt jaarlijks ongeveer 2000 personen de gelegenheid, om wat geld te verdienen, en nu schreeuwt de philanthropie dadelijk moord en brand. Wie echter heeft partij getrokken voor de schuitenvoerders; wie voor de conducteurs van postkarren en diligences, die door de spoorwegen hunne broodwinning zagen verloopen? Niemand; integendeel, men schreeuwde luide om de spoorwegen en dacht niet aan die arme drommels. Die moesten maar zorgen, dat ze elders hun brood verdienden. En dat was goed ook. Het algemeen belang zal altijd blijven voorgaan; het particuliere belang zal moeten zwichten. Alleen bij de plaatsvervanging laat men het particulier belang een woordje medespreken, zet men het voorop als een der gewichtigste argumenten tegen de afschaffing. Waarom die inconsequentie? Omdat men ten einde raad is; omdat men eigenlijk geene geschikte argumenten heeft en ze daarom van alle kanten opdiept, geldig of niet geldig, als 't maar een argument *kan* heeten.

Wij zijn het eens met den oud-vrijwilliger, waar hij zegt: nu de vrijwilliger ons in den steek laat, moeten wij ons ook van den plaatsvervanger ontdoen. Voor een groot deel om de kaderquaestie, maar toch niet alleen daarom. De eischen, die men aan een soldaat stelt, zijn geheel verschillend van 't geen men voor vijftig jaar verlangde, en 't zal daarom van veel nut zijn, als in de chambrée steeds eene kern is van jonge mannen, - die later in het kader zullen overgaan - toegerust met meerdere bekwaamheden, dan in 't algemeen bij hunne omgeving te vinden is. Maar de groote reden, waarom de plaatsvervanging afgeschaft moet worden, zal altijd zijn en blijven: gelijkheid voor de wet, billijkheid in het verdeelen van deze drukkendste aller belastingen, stipte, nauwkeurige naleving van art. 177 onzer Grondwet.

Wij komen thans tot het onderwerp, dat wij als derde punt uit het werk van den oud-vrijwilliger ter bespreking hebben gekozen. Het is namelijk het beweren, dat Nederland niet is eene militaire natie.

Wij zullen, om niet met een treurzang te eindigen, eerst het slot van dit onderwerp behandelen en nemen daartoe een tiental regels uit het geschrift over, waar de schrijver ons den terugkeer schetst van een troep, die een échec had geleden:

'Waren dat dezelfde mannen, die wij den vorigen avond vol geestdrift, zingende en juichende aan boord hadden zien gaan? Geheel ter nedergeslagen, diep moedeloos kropen zij met gebogen hoofd daarheen. Mij dunkt, dat twintig wel besloten gasten met knuppels gewapend, het geheele bataljon op de vlucht hadden kunnen drijven. En toch hadden zij bij luttele ontbering en vermoeienis, betrekkelijk geen zoo zware verliezen geleden. Als zij gedrukt waren en gebukt gingen, dan was het alleen onder het gevoel van hun noodlottig wedervaren. Een geslagen troep levert in waarheid het treurigste tafereel op, dat een militair zich kan voorstellen.' Men vergete vooral niet, dat deze terneergeslagen troep schutters waren, mannen, nog zóó weinig soldaat, dat zij in hun laatste kantonnement nog moesten worden geoefend in het behoorlijk en in stilte aantreden in rij en gelid; die bovendien wisten, dat de citadel van Antwerpen juist had gecapituleerd; die dus hopen konden op spoedigen vrede en terugkeer naar huis. Zij hadden derhalve eerder aanleiding, om vroolijk te zijn. Uit die somberheid, uit dien gedrukten geest, niet van een enkele, maar van allen, sprak leed, diep gevoeld leed, men vergunne ons de uitdrukking, militair leed. De schoonste vooruitzichten der toekomst konden niet beletten, dat zij, als militair, gebukt gingen onder de smart, eene nederlaag te hebben ondergaan. Daar moet toch wel iets militairs, wij durven haast zeggen een beetje heel veel militaire geest in eene natie zijn, wanneer toestanden als de boven beschrevene zich voordoen. De geest van dien troep bewees juist, dat er militair leven zat in dat volkje.

Maar hooren wij den oud-vrijwilliger over dit onderwerp. Hij begrijpt niet, hoe men ertoe gekomen is, te beweren, dat de Nederlandsche natie geene militaire natie is, en hij zou wel eens willen weten, wat men door eene militaire natie verstaat. Bedoelt men daarmede een volk, dat op den duur oorlog verkiest boven vrede, ja, dan heeft de oud-vrijwilliger er vrede mee. Nederland heeft den vrede evengoed lief als de Duitschers, Franschen of Engelschen. Verstaat men er echter door, dat een volk op zijn tijd moet toonen, militaire deugden te bezitten, dan maakt hij voor ons bepaaldelijk aanspraak op den naam van militaire natie:

'Wat ontbrak er aan de echt militaire hoedanigheden der soldaten, waaronder ik te Bath leefde? Zij waren erbarmelijk gehuisvest, werden slecht gevoed en, in één woord, slecht verpleegd; zij waren aan ledigheid overgegeven en werden verwaarloosd te midden der toenmaals, voor den militair, zoo rijk vloeiende hulpbronnen van zijn eigen land, en toch hielden zij het hoofd omhoog, en toch had er niet alleen nimmer verzet plaats tegen de krijgstucht, maar bleef een

ieder opgewekt, zelfs tevreden en vol ijver voor de zaak des vaderlands.

Waarlijk, men is al zeer moeilijk te voldoen, wanneer men met zulke soldaten niet tevreden is, en wanneer men aan zulk een volk militaire hoedanigheden blijft ontzeggen.'

Dit vleiende getuigenis had voor Nederlanders nimmer geschreven moeten zijn; de waarheid daarvan moest algemeen erkend wezen. Wij zien het bevestigd in den strijdlust onzer knapen, in de heldenfeiten, verricht in de koloniën, in de volkswapeningen in tijden van crisis, zooals na 1866 en in 1870. Maar zullen die volkswapeningen helpen, dan moeten die gewapenden ook geoefend worden, en die oefeningen kunnen nergens beter, nergens eigenlijk goed worden geleerd dan in het leger en onder de tucht van het leger. En daartoe alweer... de persoonlijke dienst. Wij zijn nu, langs een anderen weg, weder op hetzelfde paadje uitgekomen en zullen daarop thans maar halt maken, want wij zouden natuurlijk in herhalingen treden. En als onze natie dan werkelijk geene militaire natie is, dan moet zij het maar een beetje trachten te worden. Nederland is niet door een Chineeschen muur, noch door diepe zeeën of hooge bergen van het overige Europa afgescheiden; het heeft allerwege betrekking met andere volken, drijft handel met en verdient veel geld aan die volken; welnu, dan moet Nederland zich ook schikken in het onvermijdelijke en zich niet afscheiden van den stroom. In isolement ligt Neerland's kracht niet; integendeel, hoe meer Nederland zich aansluit aan geheel Europa; hoe meer het deelneemt in alles, wat er in of buiten Europa voorvalt; hoe meer het zich in den raad der volken doet gelden: des te meer zal het worden geacht en geëerbiedigd; des te grooter waarborg heeft het voor zijn onafhankelijk voortbestaan. Wij willen daarmede niet zeggen, dat we ons hals over hoofd in gewaagde ondernemingen moeten werpen; dat we deel moeten nemen aan den krijg in Egypte of dat wij in een grooten Europeeschen oorlog partij moeten kiezen, volstrekt niet, maar we moeten ons niet op den achtergrond laten dringen of vrijwillig daarop teruggaan; wij moeten moreelen invloed trachten uit te oefenen. Daartoe echter is het noodig, dat de overtuiging gevestigd worde, dat wij behalve moreelen steun ook materieelen steun kunnen verleenen, en daartoe is een goed geoefend leger noodzakelijk; daartoe is het begrip van ook eenigszins eene militaire natie te zijn, onvermijdelijk. - *Qui se fait brebis*, *le loup le mange.* Nederland heeft zich hoe langer hoe meer ten schaap gemaakt; pas op den wolf! Het schaap is een lekker hapje en de wolf is in de nabijheid. Nog is het tijd, om den dwaalweg te verlaten, waarop wij zijn voortgesukkeld, maar de tijden dringen en plotseling kan het 'te laat' zijn!

Wij noemen de herinneringen van den oud-vrijwilliger een prettig boek, maar tevens een nuttig boek; vooral zouden wij het in handen wenschen van jonge lieden, die nog eene loopbaan moeten kiezen, niet,

om wat men noemt, ze te ‘lijmen’ voor den militairen stand, o neen, er worden toch al te veel lokmiddeltjes gebezigd, die niet allen den toets der zedelijkheid kunnen doorstaan; maar om hun te toonen, hoe moeielijk menigeen eene plaats moest veroveren aan den disch des levens; hoeveel strijd en zorg het kostte, om zich eene positie te verschaffen, waardig de opvoeding, die de knaap had genoten. Wij zouden het boek wenschen in handen van die vele pruttelaars, die over het hoofd zien, hoeveel goeds de tijd heeft, waarin zij leven, en die niet beseffen, dat, in vele opzichten, het jongste geslacht er het beste aan toe is. Wij mogen niet zeggen: ‘die goede oude tijd’, maar wij moeten eerder uitroepen: ‘wat zal die toekomst goed zijn’. Ook dit leert ons Generaal W. in zijn werk. Ook hij is niet de lofzanger van den verloopen tijd. Hij schetst ons de dagen van voor vijftig jaren; hij geeft ons den toestand van weleer, maar hij prijst ze niet; hij spreekt zeer vergoelijkend over 'tgeen hij moet afkeuren, thans, met den blik, met de ondervinding van de laatste helft dezer eeuw. Hij is niet blind gebleven voor de gebreken van den tijd, dien hij beschreef, maar is evenmin blind voor de gebreken van onzen tijd. Hij schetst ons het verleden, maar in die schets vlecht hij voor den lezer, die hem begrijpen *wil*, de eischen, die hij aan de toekomst stelt. Hij dweept niet met den ouden tijd; het heden draagt zijne goedkeuring niet altijd weg, ook al heeft hij een open oog voor de verbeteringen, maar hij wijst op hetgeen de toekomst *moet* zijn. Hij is vergevensgezind voor de gebreken van 1830-'40; hij verlangt verbetering voor het heden en de toekomst. Ook dit is eene goede zijde in zijn arbeid.

Ten slotte zij nog vermeld, dat het boek zich aangenaam laat lezen en dat de Gebr. Van Cleef de zorg voor het uiterlijk niet hebben verwaarloosd. Wij willen hopen, dat ook dit zal medewerken, om het boek in veler handen te brengen. Neerland's leger kan er slechts bij winnen.

Maastricht, September 1882.

M.C.U. HUBER.
Kapt. der Inf.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

Plagiaat op tooneelgebied, en wat daarover in 1882 voorviel. - Het omwerken van eens andermans roman of novelle tot een tooneelstuk geen letterdieverij, wegens de verschillende eischen, waaraan romanschrijver en tooneelschrijver beantwoorden moeten. - Het anteursrecht kan niet uitgebreid worden tot eene bloote intrige of een romantisch geheel, die de eerste uitvinder of gebruiker voortaan uitsluitend, in welken letterkundigen vorm ook, zou mogen bezigen. - Een ander stelsel zou noodwendig tot ongerijmde gevolgen voeren.
Twee nieuwe vertalingen van Shakspere's treurspelen door dr. L.A.J. Burgersdijk: *Hamlet* en *Macbeth* (uitg. A. Rössing te 's Gravenhage). - Gruwelijke mishandeling, die de *Hamlet,* niet zoozeer bij de vertaling, maar bij de 'bewerking voor het Nederlandsch tooneel', heeft ondergaan.

***Venetie gered*, treurspel van Thomas Otway, door Soera Rana. - Utrecht, J.L. Beijers.**
***De viool van Cremona* naar François Coppée, *Nichtjes roman* naar Paul Ferrier, *Meisjesdroomen* naar Eduard Pailleron, door J.N. Van Hall. - Utrecht, J.L. Beijers. *Jean Marie* drama in een bedrijf, in verzen, van André Theuriet, vertaald door J.L. Wertheim. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.**
***Voorname verveling*, comedie in drie bedrijven uit het Fransch 'Le monde où l'on s'ennuie' van Ed. Pailleron, door dr. J. De Jong. - Utrecht, J.L. Beijers.**
***Het Kattebelletjen*, blijspel in drie bedrijven, naar 'Les pattes de mouche' van Victorien Sardou, door dr. Jan Ten Brink. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.**
P. Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche schouwburg* (met platen en facsimilés). - Rotterdam, Van Hengel en Eeltjes.

Het begrip van plagiaat, van letterdieverij, is zonder twijfel geboren op het oogenblik, dat de tweede dichter, schrijver of improvisator zijne werken of denkbeelden gemeen goed maakte. De eerste gunsteling der muzen, die, door inwendig hemelvuur gedreven, zijn bezielenden gloed aan zijne tijdgenooten ten beste gaf, zal van zijne opgetogen hoorders niets dan lof en vereering hebben ingeoogst; maar het zou mij erg verwonderen, indien deze eerste poëet zelf niet, bij het optreden van een mededinger naar der menschen gunst, althans voor zich heen geklaagd heeft over navolging en nabootsing, over roof van zijne oorspronkelijkheid, dus over plagiaat in den eenvoudigsten vorm. De geschiedenis der beschaving kan echter niet tot de allereerste bronnen van haar onderwerp opklimmen; mocht dus iemand zich niet bij mijne meening kunnen nederleggen, overtuigen van dwaling kunnen wij elkander geen

van beiden, zoodat een twist vruchteloos zou zijn. Indien men echter aanneemt, dat elk verschijnsel onzer tegenwoordige maatschappij zich geleidelijk uit zekere kiemen ontwikkeld heeft, dan zal men ook niet terugdeinzen voor het besluit, dat het thans zoo veelzijdig verschijnsel der letterdieverij zijn allereersten oorsprong vindt in eene zekere afgunst, die op het gebied van kunst en wetenschap niet minder werkzaam is dan overal elders. Geen andere drijfveer is aan te wijzen voor het woord of de gedachte van den kunstenaar, die met een ‘dat heb ik beter gezegd’ of ‘dat heeft hij mij nagedaan’ het werk van een mededinger veroordeelt.

Naarmate de letterkunde zich ontwikkelde en het getal harer beoefenaars grooter werd, is het plagiaat van een meer samengesteld karakter geworden, en het ontstaan der critiek, die in zeker opzicht de betrekking van Openbaar Ministerie in het belang van goede trouw, zedelijkheid en goeden smaak vervult, - en te gelijk, in spijt eener natuurlijke onvereenigbaarheid, op hare eigen requisitoiren vonnissen velt en die ten uitvoer legt - heeft hiertoe nog meer bijgedragen. Op dit oogenblik toch staat de letterkundige niet alleen bloot aan het verwijt, dat hij een of ander nog levenden kunstbroeder zijne gedachten en zijne vormen ontstolen heeft, maar kan 't hem elk oogenblik gebeuren, dat de een of andere criticus hem voor de geheele wereld te schande maakt, door aan te toonen, dat de gedachten, die de dichter argeloos en te goeder trouw uit eigen boezem heeft geput, tien, twintig, honderd of duizend jaren geleden in denzelfden vorm zijn geuit door den een of anderen voorganger in ons of een ander deel der wereld. De beoefening der letterkunde wordt er niet gemakkelijker door gemaakt; men zou haast gaan instemmen met Labruyère's verzuchting, die nu reeds twee eeuwen oud is, dat wij te laat in de wereld zijn gekomen, om iets nieuws te kunnen voortbrengen; dat de natuur, het leven, het gevoel door de letterkundigen van vroegere tijden geheel zijn uitgeput.

De letterdieverij in haar geheelen omvang te behandelen, ligt thans niet in mijne bedoeling. Alleen wensch ik een paar gevallen van beweerd plagiaat te bespreken en te beoordeelen, die meer bepaaldelijk het tooneelgebied raken en in den loop van 1882 tot niet weinig geschrijf en getwist hebben geleid. In de laatste dagen van 1881, tusschen Kerstmis en Nieuwjaarsdag, werd in het St. James Theatre te Londen met veel opgang een zoogenaamd landelijk tooneelspel opgevoerd, *The squire* genaamd, geschreven door den acteur-auteur Arthur Pinero. Weinig dagen na de eerste opvoering verschenen in de dagbladen leelijke aantijgingen tegen den schrijver van dit stuk, dien men beschuldigde, niet alleen zijne intrige, personen, incidenten, kortom alles, wat hij voor zijn oorspronkelijk werk uitgegeven had, te hebben ontleend aan Hardy's roman *Far from the madding crowd*, - ook bij ons in vertaling bekend - maar zelfs voor zijne bewerking van den roman voor het tooneel te hebben gebruik

gemaakt van een door den romanschrijver zelf, met behulp van een deskundig vriend, daaruit getrokken drama, dat door de schrijvers aan de directie van het St. James Theatre aangeboden, doch door deze afgewezen was.

Beide beweringen werden door den heer Pinero met klem tegengesproken. Zoowel hij als de directeuren, die Hardy's tooneelstuk hadden geweigerd, beweerden, dat dit aan den schrijver van *The squire* geheel onbekend was gebleven, en toen eenige maanden later het te Londen verworpen stuk door een door de beweging, die over de zaak gemaakt was, verlekkerd tooneeldirecteur te Liverpool werd ten tooneele gebracht, bleek terstond, dat, ook al mocht Pinero Hardy's stuk hebben gekend, er van naschrijven en navolgen geen sprake kon zijn. Zijn eigen stuk had groote tooneelwaarde en verdiende in elk opzicht den opgang, dien het had gemaakt; dat van Hardy was onbeduidend en flauw en kon, zelfs niettegenstaande het gemaakt rumoer, de belangstelling van het publiek niet boeien. Eigenlijk plagiaat in den eenvoudigsten vorm, geheel of zeer ruim gebruik maken van het werk van een ander schrijver, om het voor oorspronkelijk uit te geven, had dus blijkbaar geen plaats gehad. De vraag bleef echter bestaan, of Pinero bij het bewerken van zijn stuk onbekend was met den roman, waarmede zijn tooneelstuk èn in aanleg èn in ontwikkeling, ja, zelfs in de hoofdpersonen en de bijfiguren, karakters en al, zulk eene treffende overeenkomst vertoonde. Het komt mij voor, dat deze vraag niet wel anders dan bevestigend kan beantwoord worden, zelfs na de, trouwens weinig nadrukkelijke, ontkenning van den tooneelschrijver zelf, die eerst beweerde, Hardy's roman in het geheel niet te hebben gekend, doch later toegaf, dien te hebben gelezen, - schoon eerst lang nadat aanleg, ontwikkeling en ontknooping van zijn stuk, met alle karakters en incidenten, door hem waren vastgesteld geworden en zijn werk op het redigeeren na voltooid was(*). De overeenkomst tusschen tooneelstuk en roman is wezenlijk te groot, om dit aan te nemen. Dat eene *donnée*, eene intrige van een tooneelstuk identiek dezelfde is als die van een ander letterkundig tooneelwerk; dat de ontwikkeling en ontknooping in hare hoofdtrekken met die van een ander stuk overeenkomen, dat de schrijver niet kent, acht ik zeer wel mogelijk, zelfs buiten het zeer dikwijls voorkomend geval, dat de schrijver zich vergist en, volkomen te goeder trouw, eene herinnering aan hetgeen hij vroeger gelezen of gehoord heeft, aanziet voor het voortbrengsel van zijne eigene oorspronkelijkheid. Maar eene zoo volkomen overeenstemming tusschen roman en tooneelstuk, als in dit geval aanwezig

(*) Men verwondere zich hierover niet. Van het ‘schrijven’ van een tooneelstuk is het schrijven zelf het laatste, in zekeren zin het lichtste werk, dat eerst begint, wanneer het stuk in 's schrijvers brein geheel voltooid is. Men herinnere zich het antwoord, dat Racine eens gaf op de vraag, hoe het met het treurspel stond, dat hij onder handen had: ‘Mijn treurspel is af; ik heb het nog maar te schrijven.’

was, niet alleen in aanleg en verwikkeling maar in nagenoeg alle bijzonderheden der bewerking, is bijna ondenkbaar zonder voorkennis. Zij is voor mij althans *te* toevallig, *te* zonderling, *te* ondenkbaar, om er niet liever de voor de hand liggende, natuurlijke verklaring van te geven.

Er is mij maar één voorbeeld van denzelfden aard in de moderne tooneelwereld bekend, dat tegen dit oordeel zou kunnen aangevoerd worden; doch ook in dat geval komt mij de natuurlijke verklaring aannemelijker voor dan de berusting in het wonderlijk spel van het toeval met den menschelijken geest. Men herinnert zich de beweging, in 1865 te Parijs gemaakt over Émile de Girardin's *Le supplice d'une femme.* De heer De Girardin had in 1864 een tooneelstuk onder dien titel aan de *Comédie Française* aangeboden; het leescomité had het, als geheel ongeschikt voor het tooneel, afgewezen en was bij die afwijzing blijven volharden, ook nadat de schrijver zijn werk bij herhaling gewijzigd had. De auteur eindigde met de hulp in te roepen van Alexandre Dumas (den zoon), die het stuk geheel omwerkte, waarna het met een grooten opgang werd vertoond. De heer De Girardin weigerde, het aldus omgewerkte stuk voor zijn werk te erkennen, wilde zelfs niet als medewerker genoemd worden en bleef volhouden, dat dit niet was *zijn* stuk, maar dat *zijn* stuk beter was dan het opgevoerde. Van dit geschil was het zonderling gevolg, dat een tooneelstuk, voortgekomen uit de samenwerking van twee der meest gevierde letterkundigen van Parijs, als een verloochend kind ter wereld kwam en, ook thans nog, op de tooneelplakkaten voorkomt als '*Le supplice d'une femme*, drame en trois actes de MM.X.X'.

De stijfhoofdigheid van den heer De Girardin, om het medevaderschap niet te willen erkennen van een tooneelwerk, waarvoor hij de lang niet vernederende, maar integendeel hoog te waardeeren medewerking had genoten van den man, dien de Parijsche critiek als een der grootste lichten van de tooneelletterkunde vereert, kwam iedereen onverklaarbaar voor. Want het kon niet anders dan eene eer zijn voor iemand, die, hoe handig journalist ook, toch een onbedreven tooneelschrijver was (gelijk een vroeger gevallen stuk, *Les deux soeurs*, bewezen had), dat een man als Dumas zijn eigen naam slechts naast dien van den oorspronkelijken schrijver wilde genoemd hebben. Doch sedert de verschijning van het *Journal intime de la Comédie Française* van Georges d'Heylli (1879) wordt de houding van De Girardin op eene verrassende wijze verklaard. In dat werk wordt een in 1791 uitgegeven drama, *L'adultère* van Chalumeau (ook onder den titel van *L'ami de la maison* bekend en als zoodanig vroeger aan Beaumarchais toegeschreven), ontleed, dat niet minder volkomen met De Girardin's bewerking van *Le supplice d'une femme* overeenkomt, alsof de schrijver van het laatste stuk het eerste, op eenige ondergeschikte punten na, had afgeschreven. De door D'Heylli nevens elkander afgedrukte

overzichten van de beide stukken rechtvaardigen ten volle zijn oordeel: ‘dat men niet alleen hetzelfde onderwerp in het door de Girardin ingeleverd stuk terugvindt, maar zelfs eenige volkomen eensluidende tooneelen, hetzelfde getal personen van hetzelfde geslacht, leeftijd en karakter die volkomen dezelfde rollen vervullen, - met uitzondering van een enkelen, trouwens geheel overbodigen persoon, die in het oude stuk voorkomt en bij de Girardin gemist wordt’. Men kan niet anders dan als ironie opnemen, wat D'Heylli hierbij voegt over de verbazende werking van het toeval en van deze ontmoeting van groote geesten met eene halve eeuw tusschenruimte. De voor de hand liggende oplossing is deze: De Girardin heeft, wellicht onbewust, een in zijne jeugd gelezen of gehoord stuk als nieuw gemaakt; ja, ik zou er zelfs het onbewuste gerust af willen laten, omdat aldus 's mans koppigheid eene natuurlijke verklaring vindt. Want waarom zou in 1865 een tooneelstuk als onspeelbaar moeten verworpen worden, dat in 1791 was opgevoerd en dat de wederlevendmaker misschien ook aan den grooten tooneelschrijver van den revolutietijd, De Beaumarchais, toeschreef? Men zou hier dan een soortgelijk geval hebben als dat van den predikant uit de anekdote, die eene leerrede van Van der Palm overgeschreven en voorgelezen had en - toen hij de oude klacht vernam, dat dominee weer zoo vervelend gepreekt had, triomfantelijk uitriep: ‘Maar willen de menschen dan, dat ik 't beter doe dan de groote Van der Palm!’

Om tot den Engelschen tooneelschrijver terug te komen, moeten we vragen, of het wel noodig was, dat hij zich zoo ernstig verweerde tegen de beschuldiging, dat hij niet geleverd had een oorspronkelijk stuk, maar zijn tooneelwerk had ontleend aan een bestaanden roman. Ik geloof het niet; ik meen, dat hij, het feit erkennende, welks ontkenning in gemoede niet vol te houden was, zich inderdaad niet zou hebben schuldig gemaakt aan het hatelijk en onzedelijk feit van plagiaat, van letterdieverij. Er zijn er, die anders denken; die zelfs zoover gaan van te beweren, dat eene juiste opvatting van het auteursrecht den romanschrijver het uitsluitend recht behoort toe te kennen op het ten tooneele brengen van zijn roman, en dat hij, die zonder toestemming van den schrijver dit laatste onderneemt *in foro conscientiae* aan plagiaat schuldig is en in een welgeordenden, beschaafden staat wegens die onrechtmatige daad zoo niet strafschuldig, dan toch stellig aansprakelijk moest worden gesteld. Ook dit vraagstuk is in 1882 in Engeland druk besproken; vooral Ouida heeft daarover met de aan dames-auteurs eigene heftigheid en onbesuisdheid het hare gezegd, toen men het gewaagd had, een aan haar *Moths* ontleend drama voor het tooneel gereed te maken.

Wie zich op dit standpunt stelt, miskent het eigen karakter van den arbeid voor het tooneel, die geheel en al van den arbeid van den romanschrijver verschilt. De vervaardiger van een tooneelstuk heeft ook eene

intrige noodig, eene min of meer dramatische *donnée* of grondslag, die hij door verschillende voorvallen of door de werking van bepaalde karakters ontvouwt, verwikkelt en ten slotte tot eene oplossing voert. Hierin staat hij met den romanschrijver gelijk; maar verder loopen beider wegen uiteen en moeten zij werken naar een geheel ander stelsel, ieder op den hem aangewezen weg. Met andere woorden: van roman en tooneelstuk kunnen inhoud en beloop geheel dezelfden zijn, doch voor beiden is de vorm geheel verschillend, en daar vorm en inhoud vereenigd zich oplossen in de hooge eenheid, die aan het kunstwerk zijne waarde geeft, kan bij een tooneelstuk, dat aan de eischen der kunst voldoet, geen sprake zijn van het naschrijven van een roman. Het is zonder twijfel denkbaar, dat men van een roman een tooneelstuk maakt, door eenvoudig de gesprekken over te nemen en die in bedrijven en tooneelen af te deelen, maar zulk onbeholpen werk kan geen eigenlijk tooneelstuk genoemd worden en valt daarom geheel buiten bespreking. Voor de samenstelling van een wezenlijk dramatisch werk zijn echter vrij wat ernstiger talenten noodig dan die van den blooten afschrijver, die in letterdieverij juist tracht te vinden, wat hem aan oorspronkelijkheid, aan vermogen van waarnemen en verwerken ontbreekt(*).

Al is men geneigd, den letterkundigen eigendom, of beter gezegd: de uitsluitende rechten van den auteur op de vruchten zijner hersenen, zeer ver uit te strekken, men zal toch wel nooit eischen, dat hij, die zekere materie als grondstof voor zijn letterkundigen arbeid voor het eerst heeft gebruikt, - dus een schrijver, die zekere door hem uitgedachte intrige tot een roman heeft uitgewerkt, - voortaan uitsluitend gerechtigd zal zijn, die materie als grondslag voor elken anderen letterkundigen arbeid te gebruiken. Duidelijkheidshalve plaatse men zich op een ander gebied en stelle een volkomen gelijksoortig geval. De man, die voor het eerst petroleum tot lichtstof heeft bereid en voor zijne vinding patent heeft genomen, kan wel de industrie beletten, zijne vinding toe te passen, zonder hem recognitie te betalen, doch hij kan niemand beletten, de bereiding van petroleum tot lichtstof vrijelijk op eene andere wijze te doen; en hij zal volstrekt niet bevoegd zijn, iemand te verhinderen, uit petroleum iets anders dan lichtstof, bij voorbeeld verfstof, te bereiden. Zóózeer is op het industrieel gebied het uitsluitend recht van den uitvinder noodwendig beperkt in de landen,

(*) Ook de schrijver van *The squire* behoort niet tot dit laag letterkundig organisme. Arthur Pinero (geboren te Londen in 1855) is een jong, niet onverdienstelijk lid van het tooneelgezelschap van het Lyceum-theatre te Londen, door Henry Irving gevormd; grootere rollen dan bij voorbeeld die van Olivier le Daim in eene vertaling van *Louis XI*, Roderigo in *Othello*, enz. vervulde hij tot nog toe niet. Hij was eerst voor de balie bestemd en heeft dus eene goede opvoeding genoten, maar werd reeds vroeg door het tooneel aangetrokken. Van de vele stukken, die hij aan het Engelsch repertoire leverde, zijn behalve de hier besproken *Squire* de beste: £200 *a year* (1877), *Two hearts* (1878), *Daisy's escape* (1879), *The money-spinner* (1880) en het op 31 October 1882 voor het eerst opgevoerd tooneelstuk *Girls and boys.*

die de octrooien van uitvinding hebben behouden. De petroleum-man, die de bereiding van kleurstof uit de door hem gebezigde grondstof zou willen beletten, zou zelfs in het land der industrieele bescherming bij uitnemendheid, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, voor niet wel bij 't hoofd worden aangezien. En toch zou, wel beschouwd, deze aanmatiging niet onzinniger wezen dan de eisch van den romanschrijver, dat zijne intrige hem uitsluitend zal blijven toebehooren; dat de Staat behoort te zorgen, dat geen ander daarvan tot letterkundige doeleinden gebruik maakt. Een ander geval is 't natuurlijk, dat hij, die een bepaalden roman voor het tooneel bewerkt, dus meer doet, dan eene elders gebezigde intrige op eene onafhankelijke wijze bearbeiden tot een dramatisch kunstwerk, als eerlijk man verplicht is, zijn werk niet als een geheel oorspronkelijk, maar als eene dramatische bewerking van dien bepaalden roman in het publiek te brengen. Dit is echter eene vraag van voegzaamheid en onderlinge wellevendheid, waar de rechtsquaestie niet bij betrokken is. De eerste gebruiker van zekere intrige, de eerste voorsteller van een bepaald karakter wordt evenmin de uitsluitende eigenaar voor alle mogelijke letterkundige doeleinden van die intrige of van dat karakter, als de man, wien zeker dramatisch ongeval of geluk is overkomen, daardoor bevoegd zou worden, om van elkeen, die zijn geluk of ongeluk tot het onderwerp van roman, novelle of tooneelstuk zou willen maken, eene zekere recognitie, inden vorm van *droit d'auteur*, te heffen. Zou Beets eraan denken, eene rechtsvordering in te stellen, en - al deed hij het - zou een enkel rechter in Nederland gevonden worden, die haar toewees? - tegen den tooneelschrijver, die zijne bekende scheppingen, Keesje, het diakenhuismannetje, of Barend, den bloemistknecht, op het tooneel bracht? Iedereen zou erkennen, aan wien de schrijver zijne typen ontleend had, maar niemand beweren, dat hij verplicht was, wegens het gebruik van deze figuren eene zekere vergoeding te betalen aan den schrijver der *Camera obscura.* Evenmin zal men volhouden, dat bij het voorkomen van eene of andere dramatische gebeurtenis, van een afgrijselijken moord, van huwelijksontrouw onder bijzonder treffende omstandigheden, eene oplichting met misbruik van vertrouwen van ergerlijken aard, de pleger van het misdrijf of het slachtoffer daarvan - mij dunkt, de eerstgenoemde zou meer recht hebben - het recht van uitsluitende reproductie van zijne booze stukken in den een of anderen letterkundigen vorm hebben zou. Hier te lande komt het dramatiseeren van de geschiedenis van den dag weinig voor; maar toch geschiedde het nu en dan. Maar noch Jannetje Struik, noch iemand anders heeft in het afgeloopen jaar beweerd, of er zelfs aan gedacht, dat men van de recette wegens de druk bezochte opvoeringen van de *Millioenenjuffrouw* naar billijkheid een deel verschuldigd was aan die ongelukkige heldin van een paar weken, omdat zonder haar dramatisch en indrukmakend optreden den schrijver van

dat tooneelwerk de gebezigde stof, dus het middel, om zijn arbeid productief te maken, zou ontbroken hebben.

Het verschil tusschen dramatischen en romantischen letterarbeid, dat de wezenlijke oorzaak is, waarom de tooneelschrijver en romanschrijver wederkeerig elkanders onderwerp kunnen overnemen, om daarvan op hun eigen terrein eene nieuwe bewerking in een nieuwen vorm te geven, komt niet beter aan het licht, dan waar wij romanschrijvers zelf als tooneelschrijvers zien optreden, om hun roman ten tooneele te brengen. Met zeer weinig uitzonderingen - ik wil gaarne bekennen, dat mij geen enkele bekend is, maar ik kan aannemen, dat er te vinden zullen zijn - met zeer weinig uitzonderingen zijn deze ondernemingen altoos mislukt, wanneer de vader van den roman de voorzorg niet gebruikte van een medewerker aan te nemen, die met de eischen van het tooneel, dat wil zeggen met de bijzondere eigenschappen van het dramatisch werk, bekend was. En zelfs wanneer de romanschrijver zelf getoond had, die eigenschappen te kennen en in staat te zijn, goede tooneelstukken te schrijven, zelfs dan schoten zijne krachten, zijne tooneelkennis, ervaring, gave van concentratie en verwerking, of hoe men die noemen wil, te kort, wanneer hij zijn eigen romantisch werk in een dramatisch kleed ging hullen. Uit de Fransche, Engelsche en Duitsche letterkunde zijn ontelbare voorbeelden aan te halen(*), maar we hebben die ook hier te lande, binnen hoe nauwe grenzen de oorspronkelijke tooneelliteratuur er ook door de gemeenschappelijke handeling der tooneeldirecties wordt beperkt. De heer Schimmel heeft drama's geleverd, die aan hooge eischen beantwoorden; zijn *Joan Woutersz*, zijn *Procida* kunnen, al schijnen ze niet meer in de mode, de vergelijking doorstaan met menig buitenlandsch drama, dat nu nog, omdat het wel in de mode is, op ons nationaal tooneel met goeden uitslag wordt vertoond. Doch de tooneelstukken, door denzelfden schrijver aan zijne romans ontleend, *Juffer Serklaes*, *De kat van den Tower*, *Vrede na strijd*, *Sinjeur Semeynsz*, staan als dramatische werken zeer laag en konden alleen eenigen opgang maken om de voortreffelijke wijze, waarop de beste tooneelspelers van het land ze vertolkten. De reden is, dat voor het bewerken van een romantisch verhaal voor het tooneel eene bijzondere geschiktheid, noem het handigheid of desnoods instinct, gevorderd wordt, eene eigenschap, die zonder twijfel veel lager staat dan de scheppingskracht zelf, maar toch lang niet overvloedig gevonden wordt, en waarvan het gemis niet door groote oorspronkelijkheid en vindingrijkheid kan worden vergoed. Men moet deze eigenschap in waarde houden, en haar aan-

(*) Een somwijlen aangehaald voorbeeld van het tegendeel, Delpit's *Fils de Coralie*, ten tooneele gevoerd, nadat een roman van dien naam in de *Revue des deux mondes* was uitgegeven, bewijst niets. Dat drama was jarenlang vóór het uitgeven van den roman geschreven en geen tooneeldirecteur wilde het opvoeren. De schrijver werkte het om en uit tot een roman, en toen deze opgang maakte, werd het drama, de oorspronkelijke vorm dus, weer voor het licht gehaald en thans opgevoerd.

merken als een op zichzelf staanden tak van tooneelletterkunde, die niets gemeen heeft met laaghartige letterdieverij.

De lofspraak is banaal, en toch kan ik van Burgersdijk's twee laatst uitgegeven vertalingen van Shakspere's treurspelen - *Hamlet* en *Macbeth* - niets beters zeggen, dan dat onze nationale tooneelletterkunde ermede verrijkt is. De diepe studie, die de vertaler blijkbaar van het oorspronkelijke heeft gemaakt; zijne goede woordenkeus en de gemakkelijkheid, waarmede hij eene bijna woordelijke vertaling zoo vloeiend heeft weten te bewerken, dat de lezer slechts hoogst zelden op gewrongen wendingen of onduidelijke uitdrukkingen stuit, kunnen niet genoeg worden geroemd. Naar aanleiding van dezen ernstigen en welgelukten arbeid durf ik den belangstellenden aanbevelen, eens kennis te maken met de vertaalde stukken, die een twintig, dertig jaren geleden ons repertoire vormden en waarvan een groot getal in druk bestaat. Men heeft zoo zelden de gelegenheid, om zich over een wezenlijken vooruitgang te verheugen, en dat voorrecht is thans voor enkele uren van ergernis te koop. Hoe ver staan wij af van den tijd der vertalers van beroep, die, wanneer ze maar van een goed woordenboek voorzien waren, geregeld een bedrijf per avond - en als 't verlangd werd, wel meer - afleverden! Trouwens, niet alleen bij de vertaling van ernstige treurspelen is de vooruitgang merkbaar. De aard der zaak brengt hier mede, dat mannen van hoogere beschaving zich aan dit bezwaarlijk werk wagen; dat Jonckbloet, Pierson, Burgersdijk de meesterstukken der buitenlandsche tooneelletterkunde in waardigen, keurigen vorm overbrengen, om ze te maken tot meesterstukken in onze eigene taal, tot aanwinsten voor onze eigene literatuur. Het onderscheid komt vooral aan den dag, waar hedendaagsche stukken hetzij eenvoudig vertaald, hetzij in een Nederlandsch gewaad gestoken worden. Ook hier zien wij mannen van smaak en beschaving aan het werk; hoeveel goeds daaruit voortkomt, hebben wij reeds meermalen ondervonden en zal straks nog opnieuw kunnen blijken. Doch keeren we tot *Hamlet* en *Macbeth* terug.

Ik heb tegen de eerstgenoemde vertaling, zooals die voor mij ligt, eene groote en een paar kleine bedenkingen. De laatsten hebben de techniek, om haar zoo te noemen, op het oog; ze zijn van ondergeschikten aard, en ik begin er daarom mede. Over het algemeen voortreffelijk, bevat ze toch hier en daar zwakke punten, waar ze in kracht van uitdrukking bij het oorspronkelijke ver achterstaat of wel van den zin daarvan afwijkt. Zoo wordt - om een enkel uit de weinige voorbeelden te nemen, die ik zou kunnen aanhalen, - de ontboezeming van Laertes bij het wederzien van zijne krankzinnig geworden zuster:

> ‘Hadst thou thy wits, and didst persuade revenge,
> It could not move thus’

door den heer Burgersdijk aldus vertaald:

> ‘Waart gij bij uw verstand en riept ge om wraak,
> Zoo roerend was het niet.’

Is dit de juiste zin wel? Geeft het woord r o e r e n d de bedoeling wel weder? Mij dunkt, dat Laertes meer dan dit wilde zeggen, namelijk: uw tegenwoordige toestand is mij grooter drang tot wraak, dan uwe aansporing daartoe met gezonde hersenen zou wezen. In dergelijke aansporing toch kan bezwaarlijk iets roerends, wel iets overtuigends gelegen zijn.

Ook de viervoudige uitroep ‘O!’, waarmede de vertaler Hamlet sterven laat, verzwakt de treffende laatste woorden, die Shakspere den held spreken doet: ‘The rest is silence’, en kan, bij de onbedwingbare voorliefde van menig acteur voor een misbaarlijken, ultra-realistischen tooneeldood, allicht tot eene bedenkelijke en schadelijke overdrijving voeren.

Mijne gewichtigste bedenking geldt echter het vervaarlijk afknotten en verminken, dat het treurspel bij de vertaling heeft ondergaan. De heer Burgersdijk vertaalde niet alleen, maar ‘bewerkte voor het hedendaagsch tooneel’. Uitstekend; maar dit is geen reden, waarom zoo onmeedoogend het kapmes in het meesterstuk behoefde geslagen te worden, dat niet slechts vele schoonheden teloorgaan, maar het verband hier en daar verdwijnt. Ik kan begrijpen, dat men voor het hedendaagsch tooneel een gekuischten, een gecastigeerden Shakspere verkiest; daarom billijk ik het nog niet, want in Engeland wordt althans de *Hamlet* opgevoerd, juist zooals het stuk geschreven is. De heer Burgersdijk geeft ons echter niet slechts een gecastigeerden *Hamlet*, waaruit alle aanstootelijke en naar onze tegenwoordige begrippen onkiesche dingen met zorg verwijderd zijn: ook daar, waar de fatsoenlijkheid hoegenaamd geen eischen stelde en het verband van het kunstgeheel zelfs trouw aan den tekst vorderde, heeft hij zooveel laten wegvallen, dat er ten slotte eigenlijk niet veel meer dan eene bloemlezing uit het treurspel is overgebleven. Zoo zijn de vermaningen van Claudius tot zijn stiefzoon (in den aanvang) tot op de helft weggekapt, Hamlet's gesprekken met den geest zijns vaders en met de tooneelspelers zeer verkort, het afscheid van Polonius en Laertes en het daaraan voorafgaand gesprek van Ophelia met haar broeder duchtig uitgewied, van 240 tot 60 regels. Op dit een en ander kan van toepassing geacht worden, wat de vertaler in zijn voorwoord zegt: ‘Bij een tooneelwerk, zoo uitgebreid als de *Hamlet* is, moet veel, zeer veel gekapt worden om de opvoering mogelijk te maken’, maar men moet bij al dat kappen toch voorzichtig zijn en zorgen, dat men des dichters bedoeling niet geheel doet misverstaan. Het afscheid van Polonius en Laertes bij voorbeeld met de wijze lessen, die de vader

zijn zoon op reis medegeeft, werpt eene soort van glans op de figuur van den ouden hoveling en doet hem kennen als meer en beter dan de dwaas, dan de idioot, waarvoor Hamlet hem uitscheldt. Maar wanneer we nu in deze vertaling van dit schoone tooneel niets anders behouden zien dan deze woorden:

> ‘Nog hier, Laertes? Snel, aan boord, aan boord!
> Uw zeilen staan gespannen door den wind;
> Men wacht u reeds! Hier, neem mijn zegen met u’,

- (alsof de zoon een stuk bagage vergeten had of van zijn vader een reismantel meekreeg!) - dan ontvangt de acteur een vrijbrief, om aan de rol van Polonius ‘een komiek tintje te geven’, dat naar mijne meening niet in des dichters bedoeling lag.

Even onredelijk is eene weglating in het negende tafereel (Act. IV sc. 5 bij Shakspere). In het oorspronkelijke begint de Koningin met te zeggen, dat zij de krankzinnige Ophelia niet ontvangen wil; maar nadat Horatio haar gezegd heeft, welke zonderlinge taal het meisje over haars vaders dood bezigt, die allicht bij de hoorders tot vreemde gedachten en verdenkingen leiden zou, komt de Koningin tot andere gedachten en zegt:

> ‘'t Were good she were spoken with; for she may strew
> Dangerous conjectures in ill-breeding minds:
> Let her come in.’

Dit is natuurlijk. Zoodra de Koningin den vorm van Ophelia's krankzinnigheid verneemt, komt zij op haar besluit terug en wil het meisje door vriendelijke taal tot kalmte brengen. Maar in de vertaling bestaat de geheele inleiding tot dit bedrijf uit de volgende vier regels:

> **De Koningin.**
> ‘Ik wensch haar niet te spreken.
>
> **Horatio.**
> Zij is zeer dringend, ja zelfs wild en woest,
> Haar toestand is beklagenswaard.
>
> **De Koningin.**
> Zij kome!’

Wat Horatio hier over den toestand van Ophelia mededeelt, kan der Koningin geen reden geven, om van meening te veranderen en haar te ontvangen.

Eene dergelijke storing van het verband door eene onoordeelkundige bekorting vind ik in Hamlet's nachtgesprek met zijne moeder na de tooneelvoorstelling ten hove. Veel van de kracht en schoonheid van dit aangrijpend tooneel is bij de vertaling verloren gegaan, maar het ergste is het nagenoeg geheel vervallen van het antwoord, dat Hamlet geeft op de weeklacht zijner moeder: ‘O Hamlet! thou hast cleft my heart in two.’ Bij Shakspere zegt hij:

‘O, throw away the worser part of it,
And live the purer with the other half.
Good night: but go not to my uncle's bed;
Assume a virtue, if you have it not.
That monster, custom, who all sense doth eat -
Of habit's devil - is angel yet in this;
That to the use of actions fair and good
He likewise gives a frock, or livery,
That aptly is put on. Refrain to-night;
And that shall lend a kind of easiness
To the next abstinence; the next more easy;
For use almost can change the stamp of nature,
And master the devil, or throw him out
With wondrous potency. Once more, good night:
And when you are desirous to be bless'd,
I'll blessing beg of you.’

De heer Burgersdijk werpt nagenoeg deze geheele toespraak weg en legt Hamlet alleen deze woorden in den mond:

‘O, werp er dan het slechter - [slechtste?] - deel van weg,
En leid met de andre helft een reiner leven.
Nu, goede nacht, vaarwel!’

Drong preutschheid tot deze vervaarlijke verwoesting? Mij dunkt, de schoone regels waren wel zoo te vertalen geweest, dat niemand er aanstoot aan had kunnen nemen. Doch nu ze eenmaal verdwenen waren, had de vertaler den daarop volgenden en daarop slaanden uitval van Hamlet niet moeten behouden, wanneer hij op de vraag der Koningin: ‘Wat moet ik doen?’ antwoordt:

‘Vooral niet dat, wat ik u heet te doen.
Laat door den opgeblazen Koning thans
Door vloekbaar kozen alles U ontlokken’, enz.

Indien het waar is, dat er op zoo gruwelijke wijze in een stuk van Shakspere moet gehakt worden, om het geschikt te maken voor de opvoering op ons Nederlandsch tooneel, dan hebben zij gelijk, die Shakspere voor het tegenwoordig geslacht eene onmogelijkheid noemen. In dat geval toch geeft de lezing van de ongeschonden werken van den grooten dichter een veel grooter genot, dan ze verminkt en misvormd te zien opvoeren - de ergernis over deze verminking er nog buiten gelaten. Ik geloof gaarne, dat de personen, met wie de heer Burgersdijk in betrekking heeft moeten komen, om zijne vertalingen opgevoerd te krijgen, hem hebben toegesproken in denzelfden geest, als de denkbeeldige directeur en sujetten uit een mijner vroegere overzichten (zie *De Tijdspiegel*, Mei 1880) den daar opgevoerden treurspeldichter deden; was het treurspel zijn eigen werk geweest en niet door den grooten naam van Shakspere gedekt, het zou waarschijnlijk

door de mannen van het vak met minachting verworpen en voor het hedendaagsch tooneel volkomen ongeschikt gekeurd zijn. Dit is zeker, dat het tegenwoordig meest geliefd en meest winstgevend repertoire een geheel anderen geest ademt, dan die de treurspelen van Shakspere bezielt; het is zenuwachtig, kunstmatig opgeschroefd, zoowel wat de stof der dramatische letterkunde als den vorm en de wijze van opvoering betreft. Moeten de classieke stukken voor den door dergelijke vertooningen overprikkelden smaak van het publiek worden pasklaar gemaakt, dan moet er zeker uit den *Hamlet* heel wat geschrapt worden. Voor de mode van den dag zijn de alleenspraken vervelend, de gesprekken te lang en te ernstig. Maar men vergeet, dat er nog een andere smaak is dan de schouwburgpubliek-waan van den dag; dat de treurspelen van Shakspere schoonheden bevatten, die elkeen treffen, zelfs hem, die door de heerschende modeliteratuur verwend en bedorven is geraakt. En wanneer men die schoonheden ook tot het groote publiek brengen wil, moet er geen offer aan den wansmaak gebracht, geen transactie beproefd worden. Men mag hier en daar eene uitdrukking verzachten, die met onze begrippen van voegzaamheid onbestaanbaar wordt geacht, maar geen bekortingen aanbrengen, die misschien de rollen wat gemakkelijker te spelen maken, maar hetzij vele schoonheden van het stuk, hetzij het noodwendig verband tusschen de onderdeelen der grootsche schepping doen verloren gaan. In den *Hamlet* vooral zijn bekortingen in dezen laatsten zin hoogst gevaarlijk. Zooals ik daar even reeds aanmerkte, in Engeland worden deze stukken zonder noemenswaardige bekortingen en wijzigingen opgevoerd; waarom moet dan de Nederlandsche vertaler zoo onbarmhartig het mes gebruiken?

Op de vertaling van *Macbeth* is deze aanmerking niet van toepassing. Hier heeft, evenals vroeger bij de *Cymbeline*, de heer Burgersdijk het oorspronkelijke op den voet gevolgd; zoo hebben wij het treurspel zelf in een Nederlandsch kleed in volkomenheid voor ons. Ook dit stuk heeft de eer van het voetlicht genoten. De Rotterdamsche afdeeling der vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ bracht het ten tooneele, gelijk de Amsterdamsche afdeeling *Hamlet* had gedaan. Men schijnt te Rotterdam een ander inzicht in de eischen van het hedendaagsch tooneel gehad te hebben dan in de hoofdstad, want deze vertaling van *Macbeth* blijkt opgevoerd te zijn, zooals ze geschreven is, zonder bekortingen, ja, zelfs - wanneer ik naar de rolverdeeling oordeelen mag - met behoud van episodes, die volgens de meeste commentatoren, en ook naar de meening van den heer Burgersdijk, zeer wel konden gemist worden. Ik houd het in dit opzicht met de Rotterdammer heeren.

Dat in mijne oogen de vertaling van *Macbeth* even hoog staat als die der andere treurspelen, door den heer Burgersdijk geleverd, moge uit het volgende kleine lijstje van bedenkingen blijken.

Door de vertaling van koning Duncan's gezegde tot Rosse, waar hij Macbeth tot thane van Cawdor verheft (I, 2):

> ‘What he has lost, noble Macbeth has won’,

met:

> ‘Wat hij verloor, wordt aan Macbeth bedeeld’,

gaat de tegenstelling tusschen verliezen en winnen, die Shakspere heeft, teloor.

In de alleenspraak van Lady Macbeth, na de lezing van den brief van haar gemaal (I, 5), wordt ‘*fell purpose*’ door ‘vloekplan’ vertaald. Is dit wel juist? Men kan zijn eigen plan bloedig, gruwzaam noemen, maar den naam van vloekplan geeft er alleen een ander aan.

Ook in het tooneel, waarin de vrouw haar eerzuchtigen gemaal tot den moord aanzet, vind ik eene zwakke vertaling. Macbeth werpt haar tegen:

> ‘If we should fail’,

en de vrouw valt hem in de rede met:

> ‘We fail.
> But screw your courage to the sticking place
> And we'll not fail.’

Dat wil zeggen: ‘Indien 't mislukt.... dan mislukt het; maar we zullen zorgen, dat het *niet* mislukt.’ Deze zin: bekommer u niet om het mislukken, maar zorg voor het welslagen, stemt geheel met het karakter van de gruwzame vrouw overeen. In de vertaling van den heer Burgersdijk klinkt het veel zwakker in haar mond:

> ‘Mislukken!
> Schroef slechts uw moed tot aan het hoogste punt,
> En het mislukt ons niet.’

Wanneer Macbeth aan zijne vrouw den moordaanslag op Banquo onthult, zegt hij:

> ‘There shall be done a deed of dreadful note.’

Zijne vrouw herhaalt vragend: ‘What 's to be done?’ Bij de vertaling is deze herhaling, die toch wel aan te brengen was geweest, vervallen. Macbeth spreekt van eene ‘daad, die gedaan zal worden’, en Lady Macbeth vraagt, wat er ‘gebeuren’ moet.

Ten slotte nog een punt, waarin naar mijn oordeel de vertaling foutief is. Aan het slot van het stuk, wanneer den hertog van Northumberland het sneuvelen van zijn zoon wordt aangekondigd, vraagt

hij: ‘Had he his hurts before?’ en Rosse antwoordt: ‘Ay, on the front’. Bij den heer Burgersdijk klinkt dit antwoord: ‘Op 't voorhoofd, ja!’ - onjuist, daar ik meen, dat het woord *front* hier niets anders beteekent dan ‘van voren’.

Ziedaar al de aanmerkingen, die ik op den vernederlandschten *Macbeth* te maken weet en waarbij ik alleen de vraag nog voegen kan, waarom in het beroemde slaapwandeltooneel het eerste door Lady Macbeth gefluisterde woord: ‘Yet here's a spot’, en een paar woorden van den geneesheer, die haar gadeslaat, weggelaten zijn. Dit indrukmakend tooneel kan, zooals het bij Shakspere voorkomt, niet voor gerekt worden gehouden.

Ook de vertaling van Otway's *Venice preserved,* bezorgd door den smaakvollen dichter, die zijn pseudoniem van Soera Rana zoo gunstig bekend heeft gemaakt, verdient te worden gewaardeerd. Of ze echter eene aanwinst voor het Nederlandsche repertoire genoemd kan worden, betwijfel ik, en ik zou geen tooneeldirecteur durven aanraden, dit treurspel op te voeren. Otway's werk staat als dichtstuk zeer hoog; de edele en kwade hartstochten worden er met gloed en kracht in geschilderd en er komen waarlijk aangrijpende tooneelen in voor. Maar het treurspel mist, wat eene der groote deugden van Shakspere is en vooral in onzen tijd gewaardeerd wordt, klaarheid in de expositie. De schildering van den hartstocht van Jaffier voor Belvidera is de hoofdzaak, het eigenlijk onderwerp van het stuk, en dat daarop al het licht valt en de rest in de schaduw blijft, is natuurlijk; maar toch wordt aan de samenzwering tegen de regeering der republiek, die het grootste gedeelte van het derde bedrijf vult, te veel ruimte gegund, dan dat de toeschouwer, ja, zelfs de lezer, niet meer van de oorzaken dier beweging zal willen weten dan het weinige, dat hem uit de gesprekken der samenzweerders en de woorden van Pierre daaromtrent wordt medegedeeld. De abbé De Saint-Réal behoort niet tot de geschiedschrijvers, wier werken men tegenwoordig leest, en zijne in 1674 uitgegeven *Histoire de la conjuration que les Espagnols formèrent en* 1618 *contre la république de Venise*, de eenige (en volgens de critiek zeer onvertrouwbare) bron van wetenschap aangaande dit geval, waaruit ook Otway geput heeft, is voorzeker aan negen en negentig van de honderd lezers van het treurspel onbekend. Ook aangaande de hoofdpersonen, vooral Jaffier en Pierre, verneemt men niet genoeg. Hoeveel beter weet Shakspere voor zijne hoorders terstond karakter en omstandigheden van zijne hoofdpersonen duidelijk te maken, eene helderheid, waarvan de belangstelling in hunne lotgevallen grootendeels afhangt. Mij dunkt, - want ik heb *Venice preserved* nooit op het tooneel gezien en kan dus niet met zekerheid spreken - dat dit bezwaar voor den toeschouwer veel van het genot moet wegnemen, wanneer de lezer er reeds zooveel mede te kampen heeft.

Indien ik uit dien hoofde moet afraden, hier te lande met dit stuk eene proef te nemen, die in Engeland, waarschijnlijk uit gevoel van piëteit, - blijkens Soera Rana's mededeelingen - nog heden ten dage gelukt, raad ik daarentegen de lezing en bestudeering van de keurige vertaling volgaarne aan. Zij is los, en toch getrouw aan de bedoeling van het oorspronkelijke; de woorden zijn met zorg gekozen en steeds in overeenstemming met de uit te drukken gedachten. Slechts hier en daar stuit men op gewrongen woordvoegingen, moeilijk te zeggen en moeilijk te verstaan, die te vermijden waren geweest, zooals waar Jaffier zegt: ‘Ik zweer.... dat mij geen dood ontrouw u maken zal’ (bl. 45); zoo zegt Renault: ‘Laat elk het weten, dat aan hem, aan z i j n e n moed ons aller welzijn hangt’ (bl. 47); ook vraag ik, of het wel aangaat, een versregel te laten doorloopen door de afscheiding van twee tooneelen met schermverandering heen. Ik bedoel de bladzijden 46 en 47, waar het tooneel op de Rialto (II^{de} bedrijf, 2de tooneel) tusschen Jaffier en Pierre aldus eindigt:

‘J a f f i e r ..... ‘Plaats zal er zijn
Voor wraak!
P i e r r e ..... En vrijheid.....
J a f f i e r ..... Wraak!

terwijl het volgende tooneel, ten huize van Aquilina, zich daaraan in dezer voege aansluit:

R e n a u l t ..... Waarom verkoor’, enz.

Ik zou nalatig zijn, indien ik hier verzweeg, dat de heer Beijers dit werk uitgaf op de keurige wijze, die de meeste zijner uitgaven zoo aantrekkelijk maakt, met nette Elzevier-letter op fraai Hollandsch papier in perkamenten omslagje.

Alleen naar het uiterlijk bestaat er eene groote overeenkomst tusschen Soera Rana's vertaling van *Venice preserved* en de, bij denzelfden uitgever in een dergelijk kleed verschenen, drie door Mr. J.N. van Hall bezorgde vertalingen van *De viool van Cremona* van Coppée, *Nichtjes roman* van Ferrier en *Meisjesdroomen* van Pailleron. Ook de vertaling van Theuriet's *Jean Marie* door den heer Wertheim kan ik hierbij vermelden, omdat zij zoowel wegens de smaakvolle bewerking als wegens het karakter van het oorspronkelijk kunstwerk zelf tot dezelfde categorie van tooneelletterkunde behoort. Hoeveel waarde deze vier stukjes hebben mogen, - en waarde hebben zij, al is 't in verschillenden graad - zij zijn niet bestand tegen de zware proef, om na goed geslaagde vertalingen van Shakspere en Otway gelezen te worden. Bij de krachtig, hier en daar op 't ruwe af, geschilderde hartstochten, die in de werken dezer laatsten leven, steekt de conventioneele sentimentaliteit van de nieuwmodische stukjes, welker

schrijvers liever bij de achttiende dan bij de zeventiende eeuw ter schole schijnen te gaan, inderdaad te zeer af. Het is een onderscheid als tusschen de waskaarsvlam en het electrisch licht; voor den verfijnden smaak, voor den ietwat gemaakten, verwijfden staat van hooge beschaving, aan onzen tijd eigen, heeft het waslicht veel aantrekkelijks en verkiest men het als het toppunt van fatsoenlijkheid en onderscheiding bij voorbeeld bij een deftig, gekleed gastmaal; maar dit neemt niet weg, dat het schitterend electrisch licht, dat het zonlicht meest nabij komt, op dit oogenblik de meest volmaakte uitdrukking van kunstlicht is en door iedereen, die zich de bedoeling van het kunstlicht - het daglicht te vervangen - herinnert, boven alle andere kunstlichtmiddelen verkozen wordt. De meeste zoogenaamd fijne Fransche tooneelstukjes van onzen tijd doen mij meer aan de waskaars dan aan Edison's gloeilamp denken. Zij zijn berekend op een zeker halfduister, dat scherpe omtrekken afstompt en de conventioneele opvatting in de hand werkt; zij worden alzoo dikwijls ‘lief’ en ‘aandoenlijk’; zij maken wel eenigen indruk op de toeschouwers, maar wanneer men door de teedere, smaakvolle behandeling van het onderwerp heen het wezen zelf onderzoekt, stuit men af op minstens evenveel conventie, als de moderne auteurs tot hunne verontwaardiging in de ouderwetsche Duitsche school vinden. Het gaat ermede als met een kleed van keurigen snit en schitterende kleuren, doch van slechte stof; met de bekoring van den vorm is alles verdwenen. Ik zeg dit niet zoozeer om de vier Fransche stukjes, die voor mij liggen, want zij zijn van zeer uiteenloopenden aard en behooren lang niet tot de minste van hunne soort; ik zeg het meer om de pas besproken stukken van de meesters in de kunst, wier treurspelen zulk een diepen grondslag van waarheid vinden in het menschelijk gemoed en daarom geen behoefte hebben aan de zwakheid van een weifelend kunstlicht, om hunne conventioneele tekortkomingen te dekken. Maar het is toch noodig, hier te wijzen op het hemelsbreed verschil tusschen de opvattingen, die onzen tijd en den tijd der renaissance op het gebied der poëzie bezielen. Tegenwoordig streeft de dichter naar keurigen vorm, naar de muziek der taal, gelijk het heet, en bevalt allicht aan het oppervlakkig publiek; de ouden zochten in grootheid van gedachten en schoonheid van beelden hunne kracht, ofschoon ook zij wel zachter verven op hun palet hadden, om figuren als Desdemona en Juliet te schilderen. De negentiende-eeuwsche muze komt mij maar al te dikwijls voor als eene echte negentiende-eeuwsche schoone, met een keurig, al is 't wat buitensporig toiletje, naar wier lief, bleekachtig gezichtje en net figuurtje men op de straten gaarne in 't voorbijgaan nog eens omziet; maar de muze der renaissance is eene kloeke, welgevormde maagd, met bloed in de wangen en vuur in het oog, voor wie men bewonderend blijft stilstaan en wier aanblik een krachtigen en duurzamen indruk opwekt.

Billijkheidshalve moet ik onderscheid maken. *De viool van Cremona*

heb ik, bij de tweede incarnatie voor het Nederlandsch publiek(*), hier ter plaatse reeds besproken, en ik neem niets terug van den toen daaraan toegebrachten lof. Wegens karakterteekening en dramatische kracht acht ik dit tooneelstukje zeer hoog en betreur, dat het na betrekkelijk korten tijd, evenals menig ander verdienstelijk vertaald of oorspronkelijk tooneelstuk, zijne plaats op het Nederlandsch repertoire heeft moeten inruimen voor tooneelgewrochten van veel minder allooi. *Meisjesdroomen* is een berijmd, aardig gebabbel van twee nog niet geheel aan de kinderschoenen ontwassen jonge dames, dat weinig diepte heeft en zeer geschikt is, om in een salon te worden voorgedragen. Doch *Nichtjes roman* is een model van de daar even door mij bedoelde soort van stukken, daar het alleen boeit, zoolang men de onwaarheid van den gegeven toestand nog niet in het oog gekregen heeft. Er bestaat een oorspronkelijk stukje van Rosier Faassen, *Blonde Mietje,* naar ik meen, geheeten, dat op denzelfden toestand aangelegd is en volstrekt niet beneden dit Fransche staat. Ik herinner mij daarop de aanmerking te hebben hooren maken, dat dit nu de echte tooneelconventie was, want dat in de maatschappij dit samenwonen van een jong geleerde met een jeugdig, huwbaar nichtje vooreerst onwaarschijnlijk was; en in de tweede plaats, dat zulk een jong ding kwalijk wezenlijke liefde kan gevoelen voor zulk een boekenwurm. Deze aanmerking kwam mij voor *Blonde Mietje* gegrond voor en voor *Nichtjes roman* evengoed. Ook van *Jean Marie* moet ik iets dergelijks zeggen: de poëtische toon, waarin het geschreven is, stemt niet overeen met de omgeving, waarin het stukje geplaatst wordt. Men moet nooit vergeten, dat men hier met het tooneel te doen heeft en dat vele schoonheden, die treffen bij de lezing van een gedicht, een geheel anderen indruk maken, wanneer men de indrukmakende woorden, vooral in dezen naar dramatische waarheid strevenden tijd, in den mond gelegd ziet van personen, die men gewoon is heel anders te hooren spreken en te zien handelen dan de in het stukje optredenden. Dit neemt niet weg, dat het talent van de acteurs, mits het zich ver verwijdere van de betrekkelijke ruwheid, die het meerendeel onzer tooneelspelers nog aankleeft, in stukjes als *Jean Marie* op de zenuwen der toeschouwers werken kan, maar de indruk blijft oppervlakkig, omdat de zeelieden en landlieden, die in dergelijke werken optreden, even phantastisch, even conventioneel zijn als de herders en herderinnen uit de herdersspelen van de achttiende eeuw of uit de *Opéra comique* van onze vaderen.

Ik wil hiermede niets afdingen op den welverdienden lof, elders aan de voortreffelijke vertaling van den heer Wertheim, den jong gestorven secretaris van het bestuur onzer Tooneelschool, gebracht. Het smart mij diep, dat deze humane, beschaafde en bescheiden dichter

(*) De vertaling van den heer Van Hall verscheen eerst in *De Gids* van December 1876 en kort daarop afzonderlijk bij den heer J.L. Beijers (zie *De Tijdspiegel,* April 1877).

voor ons land, en meer bepaaldelijk voor het nationaal tooneel, is verloren gegaan. De plaats, die hij aan de Tooneelschool vervulde, moest juist door iemand van zijn karakter, zijne ontwikkeling en zijne talenten worden ingenomen, om aan de opleiding onzer toekomstige tooneelspelers die wijding van poëzie en gevoel te geven, die voor de ware kunst zoo noodig is en nog te veel op ons tooneel ontbreekt.

Dat de twee uit het Fransch vertaalde blijspelen, die ik thans nog te vermelden heb, voor ons repertoire aanwinsten kunnen genoemd worden, bewijst de opgang, dien zij hebben gemaakt. In twee verschillende, zeer uiteenloopende genres zijn zoowel Pailleron's als Sardou's blijspel ware modellen van keurige bewerking en lossen vorm, die den toeschouwer boeien en vermaken. Voordat ik echter meer over de stukken zelf zeg, eerst een woord over hen, die ons nader zijn dan de schrijvers zelf, over de vertalers, die deze uitheemsche vruchten zoo voortreffelijk hebben toebereid voor de Nederlandsche tafel. Ik ben den heeren Ten Brink en De Jong vooral hiervoor dankbaar, dat zij zich tot vertalen, tot overzetten van het Fransch in het Hollandsch hebben bepaald, en aan de verleiding weerstand hebben geboden van ‘voor het Nederlandsch tooneel te bewerken’ of het Fransche stuk ‘in een Nederlandsch gewaad te steken’. De moderne stukken, die uit Frankrijk tot ons komen, hebben een bij uitstek Fransch karakter; hunne fabels, hunne incidenten, de karakters der personen zelfs zijn alleen in Frankrijk's eigenaardige toestanden mogelijk; wie ze bij de vertaling vernederlandscht, dat is den personen Nederlandsche namen geeft en het stuk in ons vaderland laat spelen, brengt zijne toeschouwers van de wijs en boet er de kansen op succes bij in, omdat iedereen, die het stuk ziet, maar al te goed weet, dat die zoogenaamde Nederlanders daar op de planken totaal phantastische figuren zijn. Trouwens, niet alleen met de stukken van den laatsten tijd is dit het geval, met die van Augier, Sardou en Dumas(*); van die van een vroeger tijdperk kan hetzelfde worden getuigd en wanneer het vernederlandschen werd beproefd, had het een slecht resultaat. Neem *L'honneur et l'argent*, *Mademoiselle de la Seiglière*, *Par droit de conquête*, - ik haal aan, die mij het eerst voor den geest komen, - allen stukken, die ook op een Nederlandsch publiek indruk maken; ik ben er zeker van, dat zij den vaderlandschen schouwburgbezoeker volkomen koud zouden laten, indien de intrige werd overgebracht in eene inheemsche omgeving, waarin personen en voorvallen volstrekt niet zouden passen. Met *Voorname verveling* en *Het Kattebelletjen* is het evenzoo gelegen: beide stukken zijn bij uitnemendheid en bij uitstek Fransch en kunnen in Nederland niet voorvallen. Pailleron stelt in zijn vaderland, meer be-

(*) Ik noem Augier en Dumas hier, vooreerst, omdat zij als de eersten van hun vak worden beschouwd, maar bovendien, omdat ook hunne stukken bij uitstek Fransch zijn. *Le gendre de monsieur Poirier*, *Le demi-monde* - om deze twee slechts te noemen - zijn onmogelijk in een Nederlandsch gewaad.

paald nog te Parijs bestaande toestanden voor, bespot eene moderne uiting van wetenschappelijke gemaaktheid, die ook hier te lande doch in geheel andere vormen gevonden wordt; de grondslag van Sardou's intrige zou in ons land terstond wegzinken, omdat eene sinds drie jaren getrouwde vrouw er hier niet het minste bezwaar in zien zou, haar man, al is hij nog zoo onhebbelijk en norsch als de echtgenoot bij Sardou, mede te deelen, dat ze voor haar huwelijk eene, volkomen regelmatige, amourette gehad heeft met een ander, - een vertrouwen, dat met de Fransche begrippen in strijd schijnt. Dit hebben de bewerkers van deze beide vertalingen ingezien en hun toeschouwers een door ergernis onvermengd vermaak bezorgd. Het zal wel onnoodig zijn te vermelden, dat de beide stukken in uitstekend, los, vloeiend en natuurlijk Hollandsch zijn overgebracht; slechts hier en daar drijft de heer De Jong het streven naar ongedwongenheid wat te ver en legt aan de hertogin De Reville platte uitdrukkingen in den mond, waarvan de synoniemen door eene hooggeplaatste dame, al is zij bejaard en eene voltairienne, nooit gebezigd worden. Zelfs als contrast, om het overdreven deftige en stijve der omgeving te doen uitkomen, was dit niet noodig; die overdrijving zou juist te meer gesproken hebben tegenover eene natuurlijke, ongedwongen, doch steeds fijn beschaafde houding van deze vertegenwoordigster van het gezond verstand in eene omgeving vol gemaaktheid.

De beide stukken zelf kunnen moeilijk met elkander vergeleken en evenmin kan daaruit eene keuze gedaan worden; zij behooren tot twee zeer uiteenloopende soorten en vertegenwoordigen elk zijne soort, dit erken ik gaarne, op eene waardige wijze. Het tooneelspel van Pailleron is eene echte *comédie de moeurs*; het beweegt zich op den koninklijken weg van het echte blijspel, dat maatschappelijke gebreken belachelijk maakt en aldus overdrijving zoekt te keeren. Des schrijvers streven is dat van de oude dramatiek, *ridendo castigare mores.* Wat men ook van de kunst alleen ter wille van de kunst zonder strekking of bijbedoeling prevelen mag, ziehier inderdaad de hoogste uiting van het tooneelspel, toch ook kunst ter wille van de kunst, omdat deze kunst het aan de kaak stellen van fouten en gebreken beoogt en zonder die strekking het kunstwerk geen recht van bestaan meer heeft. Pailleron stelde zich ten doel, de conventie van wetenschappelijkheid, die te Parijs een modeartikel in de zoogenaamd beschaafde kringen geworden schijnt, in al hare dwaasheid te doen zien, en is daarin uitstekend geslaagd. Scherp en satiriek, als zijne voorstelling is, wordt ze gekruid door zijn fijnen geest, die ons bijna belet te bemerken, dat vele zijner figuren - hetgeen bij elke satire onvermijdelijk is - door de scherpe lijnen en sprekende kleuren tot caricaturen zijn geworden. Vooral met den pedanten Bellac - in de wetenschap, die voor sommige zijner heldinnen den godsdienst vervangt, zoo ongeveer dezelfde plaats bekleedende als de biechtvader en de prediker naar de mode

voor andere dames - is dit het geval; maar in het kort bestek, dat een tooneelschrijver voor de schildering van zijne personen gegund is, kon dit wel niet anders. Saint-Réault, de schijngeleerde leeghoofd, die op den roem zijns vaders teert en zich verder door intrigeeren eene officieele en winstgevende plaats in de wetenschappelijke wereld heeft weten te verschaffen, was in dit opzicht gemakkelijker te schilderen zonder in overdrijving te vervallen. Alle personen zijn geestig van teekening en natuurlijk van optreden; vooral zij, die eene schitterende, vroolijke oase vormen in die ‘wereld waar men zich verveelt’, welke door hunne aanwezigheid in eene wereld, waarin - of althans waarmede - men zich vermaakt, herschapen wordt: de oude hertogin De Reville, haar nichtje Suzanne, Raymond en zijne vrouw. Men zou het genot der opvoering moeten smaken, om dit uitstekend blijspel ten volle te kunnen waardeeren; maar met een weinig verbeeldingskracht geeft de prettige, levendige, geestige dialoog mij de overtuiging, dat Pailleron daarmede te recht eene schitterende zegepraal in het Théâtre Français behaald en zijne plaats in de Fransche Academie verdiend heeft.

Maar er is geen intrige in het stuk, hoor ik den een of anderen tooneelcriticus roepen. Ge hebt gelijk, beste vriend; maar weet, dat er stukken zijn, die 't zonder eigenlijke intrige, zonder verwarringen en ontwarringen, zonder uitreddingen en opgeloste raadsels best stellen kunnen. Dat gij oordeelt, dat het stuk eigenlijk *Les trois migraines* moest heeten, toont, dat ge, met allen eerbied zij 't gezegd, niet veel inzicht hebt in de eischen der hoogere *comédie.* Neem zelfs die drie migraines, die tot de ontmoeting van drie paren op dezelfde plaats van samenkomst en aldus tot het einde van het blijspel leiden, neem de geveinsde verliefdheid van Suzanne voor Bellac en het verloren geraakte briefje uit het stuk weg, en de *comédie de moeurs* blijft ongerept. Die weinig uitgewerkte intrige dient alleen, om levendigheid aan het tafereel te geven; om de karakters van al die heele, halve en schijngeleerden te doen uitkomen; maar ook zonder haar behoudt ge de hoofdzaak van het stuk, de schildering der wereld, waarin men zich verveelt(*).

Met *Het Kattebelletjen* is het anders gesteld. Dit is - en in dit opzicht staat het ver van *Voorname verveling* af - een intrigestuk, meer niet. Neem hier de intrige weg; laat het kattebelletje, het driejarig minnebriefje, niet onder het porceleinen beeldje gevonden worden, en wat houdt ge over? Niets! Niet anders althans dan een gezelschap van onmogelijke, conventioneele personen, in geen enkel opzicht overeenkomende in spreken en doen met de menschen, die we

(*) Ik zou eene letterlijke vertaling van den Franschen titel boven dien van Dr. De Jong verkiezen. ‘Voorname verveling’ drukt, dunkt mij, de bedoeling van den schrijver niet uit, die meer de dwaasheid van de deftige, wetenschappelijke kringen op het oog had. Was er geen titel te bedenken, waarin deze bedoeling werd weergevonden?

dagelijks in de wereld ontmoeten, en met wie men alleen vrede kan hebben - neen, zeg liever, wier onnatuurlijkheid en abnormaliteit gij over het hoofd ziet, omdat de auteur u met de lotgevallen van het vodje papier zoo vermakelijk weet bezig te houden. Het is goochelen, meer niet; maar het vermaakt u evenzeer, als de kunstjes van een handig goochelaar doen. Alles wordt zoo behendig, zoo vlug, met zoo'n goed humeur en met zooveel beleefdheid verricht, dat de toeren vermaak geven ook aan hem, die de kunstjes kent of weet, hoe ze gedaan worden. Vraag niet naar karakterteekening; richt het vergrootglas uwer critiek niet op Prosper Block, noch op Camille, noch op Van Hove, noch op Suzanne, noch op het echtpaar Thirion, noch op Busonier, want ge zoudt ontdekken, dat ge u met schaduwbeelden vermaakt hadt. Weest daarom wijs, gij allen, die *Het Kattebelletjen* gaat zien, en houdt Horatius' woord: *dulce est desipere in loco*, in uwe gedachten.

Wij mogen den heer Haverkorn van Rijsewijk wel dankbaar zijn voor het lijvig boekdeel, waarin hij de geschiedenis van den ouden Rotterdamschen schouwburg beschrijft. Dat hij 346 bladzijden groot octavo (de bijlagen niet medegerekend) bezigt, om de bijzonderheden te vermelden, die deze geschiedenis van slechts vijf en twintig jaren bevat (1773-1798), is reeds een bewijs, dat hier veel belangrijks voor de geschiedenis van het nationaal tooneel is bijeengebracht. Indien men nagaat, dat een aantal van die bijzonderheden alleen door een onvermoeid zoeken en nasporen in overal verspreide archieven en papieren te bemachtigen waren, dan waardeert men het nog meer, dat de schrijver zijne aan den vermoeienden arbeid der journalistiek ontwoekerde uren aan zulk een geduldtergend werk opgeofferd heeft. En voor zoover de bronnen in gedrukte werken en opstellen voorhanden waren, konden ze niet worden gevolgd dan met groote voorzichtigheid en oordeelkundige behoedzaamheid, met scherpe critiek en wantrouwen, omdat de vanouds in alles, wat het tooneel raakt, heerschende partijdigheid ook de schrijvers en geschiedvorschers, zoowel als de geschiedenismakende tijdgenooten, uit wier opmerkingen en mededeelingen moest geput worden, niet onbesmet heeft gelaten. De geschiedenis van den Rotterdamschen schouwburg verdient ten volle eene uitvoerige behandeling, vooral die van het tijdvak, dat hier in het licht treedt. Na het afbranden van den schouwburg op de Keizersgracht te Amsterdam namelijk, op 11 Mei 1772, vestigden zich de meesten der uitgebrande kunstenaars onder leiding van Punt te Rotterdam en stichtten aldus daar het eerste vaste tooneelgezelschap, dat zich, trots allerlei wederwaardigheden en trouwens met eenige tusschenpoozen van afwezen wegens tijdsomstandigheden, hoog bevel of geldelijke bezwaren, tot heden gehandhaafd heeft. Zelfs kan men zeggen, dat Van Halmael's woord: ‘De geschiedenis van het Amsterdamsche tooneel is die van het

tooneel van Nederland in het algemeen', niet volkomen juist is, wat het tijdvak na den brand te Amsterdam betreft. Te Rotterdam bleven de uit de hoofdstad vertrokken tooneelspelers bijeen; te Rotterdam vestigde Corver zijn goeden naam als tooneelspeler en directeur, voordat hij in de hoofdstad optrad; te Rotterdam betraden Ward Bingley, Andries Snoek, diens zuster Helena en Cornelia Wattier, evenals later Antonie Peters voor het eerst de planken. Dat Rotterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw, door het tooneelgezelschap Albregt en Van Ollefen, het uitgangspunt werd van eene nieuwe beweging naar natuur en waarheid, van niet minder gewicht dan die, welke indertijd door Maarten Corver tegen de richting van Punt werd geleid, ligt nog versch in ieders geheugen, doch valt buiten het tijdvak, waarover het werk van den heer Haverkorn van Rijsewijk handelt.

Het vloeit uit den aard der zaak voort, dat eene geschiedenis van het tooneel weinig of niets geeft betrekkelijk een onderwerp, dat den nakomeling het grootste belang inboezemen zou: de eigenlijke tooneelspeelkunst zelve. Hoe groot het talent van den tooneelspeler zij, bij de andere beeldende kunstenaars staat hij in zooverre achter, dat hij geen blijvende, geen uitwendige teekenen zijner kunst kan nalaten. De roem van schilder of beeldhouwer wordt door de aanschouwing zijner werken tot het nageslacht voortgeplant; de bouwmeester kan tot hen, die na hem komen, het stoute woord richten, dat op Christopher Wren's grafteeken geschreven staat, maar de kunst van den tooneelspeler sterft met hem of althans met zijne tijdgenooten. En al geven de laatsten zich nog zooveel moeite, om te boek te stellen, welke eigenschappen het talent van dezen of dien tooneelspeler kenmerkten, hunne beschrijving kan niet anders dan onvolledig zijn; kan geen zuiver beeld van hetgeen de kunstenaar was, aan de naneven voorteekenen. Zoo moet noodwendig de geschiedenis van het tooneel het stilzwijgen bewaren over de hoofdzaak, de tooneelspeelkunst. Aan dit noodlot heeft ook de heer Haverkorn van Rijsewijk zich niet kunnen onttrekken, maar op andere punten is hij zoo volledig, als men met recht verwachten mag en als hij door zorg en nauwkeurigheid worden kon. De vrij uitvoerige genealogieën van Wattier, Bingley, Snoek, Adams, Majofski en Jelgerhuis, die zes van de elf bijlagen vullen, worden niet zoo hoog door mij geschat, al breng ik hulde aan de nauwkeurigheid en het geduld, aan het verzamelen der bouwstoffen ten koste gelegd; ik kan echter niet inzien, dat zij aan eenige behoefte beantwoorden. De bijlagen, die het repertoire vermelden van Punt (1773-1776), van Corver (1774-1776) en van Andries en Helena Snoek (1792-1795) en de memorie bevatten, waarin Corver aan de aandeelhouders van den Rotterdamschen schouwburg verslag en verantwoording doet over het tooneeljaar 1776-1777 en de daarin voorgevallen geschillen, zijn daarentegen voor de geschiedenis van het nationaal

tooneel van veel belang. En de tekst zelf geeft zonder effectbejag van eenige soort een levendig, duidelijk overzicht van de tooneelwereld van de achttiende eeuw, waarin ten goede en ten kwade zeer veel overeenstemt met hetgeen we tegenwoordig op dat eigenaardig gebied waarnemen. Ook toen heerschten er maar al te veel intriges en onderlinge wangunst; ook toen wilden nu en dan de heeren als tooneel-directeuren optreden tot schade voor de kas; ook toen moesten als aanhangsels van verdienstelijke acteurs weinig bruikbare actrices, hunne huisvrouwen of verwanten, mede geëngageerd worden; ook toen werd menigmaal geklaagd, dat het uitheemsche meer in trek was dan oorspronkelijk werk. Maar onder de punten van verschil valt in de eerste plaats dit op te merken, dat de maatschappelijke stelling en in het algemeen de omstandigheden van den tooneelspeler veel gunstiger zijn in onzen tijd dan honderd jaren geleden.

Deze geschiedenis van den Rotterdamschen schouwburg verdient ook de aandacht als een gedenkteeken van hetgeen Rotterdam ten allen tijde voor dit kunstvak heeft overgehad; van de vele offers, die het van 1773 af heeft gebracht aan het nationaal tooneel en die nog heden op het uitgebreid gebied der schoone kunsten een sieraad uitmaken van Neerland's tweede koopstad. Wat te Rotterdam ook in de vorige eeuw werd gedaan, geschiedde door het initiatief der kunstvrienden onder zijne bevolking alleen; de Rotterdamsche schouwburg werd opgericht noch ondersteund door eenig openbaar lichaam; de vrije gulheid en kunstliefde van een betrekkelijk gering aantal aandeelhouders stichtte en hield in stand. Het was geen exploitatie, die geld opleverde; die winst gaf. Meer dan eens moesten de aandeelhouders bijpassen, wat er te kort kwam, en bij de liquidatie der verschillende tooneeldirectiën waren steeds zij de verliezende partij. Zij verkeerden eenigermate in den weinig aangenamen toestand der aandeelhouders van de hedendaagsche tooneelvereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’, die reeds tweemaal wegens verliezen is geliquideerd en weer tweemaal als een hoopvolle vogel Fenix uit hare asch verrezen is. De Rotterdamsche aandeelhouders echter voorzagen, in de achttiende eeuw evenals in de negentiende, in alle eischen der exploitatie alleen uit eigen middelen; zij genoten geen penning subsidie of geldswaardige voorrechten en concessiën van stads- en landsregeering of vorstenhuis. Dat zij onder die nadeelige omstandigheden toch hebben volgehouden in het belang van een der hoeksteenen van het gebouw der nationale onafhankelijkheid en volksbeschaving, zal aan Rotterdam altoos als eene groote eer toegerekend worden; het heeft daardoor aanspraak op de dankbaarheid van het tegenwoordig geslacht.

LUCIUS.

Uit Friesland.

In Doaze fol alde Snypsnaren. Bernerymkes, Berneboarterijen, Jongfolkswille, Riedlingen, Alde lieten, Sprekwirden en yette mear, bij enoar samle troch Waling Dykstra en T.G. van der Meulen. Oarde en folle formeardere druk. Frjentsjer, T. Telenga. 1882.
It jonge Fryslân. Sangen en rimen fen jonge fryske skriuwers, byenoar brocht troch P.J. Troelstra en O.H. Sytstra. Hearrenfean, J. Hepkema, 1881.

Dat ik eene aankondiging en beoordeeling van twee Friesche geschriften hier in de Nederlandsche taal moet schrijven, schijnt mij toe, eene wanverhouding, een misstand te wezen. Mij ergert het. Hoeveel gepaster ware 't, en hoeveel liever deed ik het, zoo ik hiertoe de Friesche taal mocht gebruiken!

Een deel van het geheele Friesche volk, en wel het westelijkst wonende, in tegenoverstelling met de Oost- en Noord-Friezen in Duitschland en Denemarken, vormt een gedeelte van het geheele Nederlandsche volk. Deze Nederlandsche Friezen zijn goede Nederlanders. Sedert de laatste helft der zestiende eeuw hebben zij lief en leed met de Hollanders, Gelderschen en andere Noordnederlandsche volksstammen houw en trouw gedeeld, zonder daarom ooit hun eigen volksaard in eenig opzicht te verloochenen of te verkrachten. De Friezen hebben hunne eigene taal, zoowel schrijftaal als spreektaal. De Friesche taal is geene gouwspraak (dialect) van de Nederlandsche, zooals het Hollandsch, het Geldersch, het Zeeuwsch, het Brabantsch wel is. Neen - maar de aloude Friesche sprake is eene taal geheel op zichzelve.

De Friezen houden hunne taal in eere en hooge waarde. Zeer te recht! Maar over de grenzen van hun gewest tusschen Flie en Lauwers gaat hunne taal niet, of ternauwernood. Toch is de Friesche sprake eene rijke en schoone taal, rijker in woorden en woordvormen, welluidender en zoetvloeiender, dan de Nederlandsche schrijftaal, dan de Hollandsche spreektaal is. De Friesche taal leeft nog in zulke oude, zuivere en volkomene vormen (een *dualis*, b.v.), als geene enkele der hedendaagsche Germaansche talen nog kan aanwijzen, tenzij dan het Oudnoorsch of IJslandsch. Zij vormt een overgang, eene verbindingsschakel tusschen de overige Germaansche talen met het Angelsaksisch aan den eenen, met de Skandinavische talen aan den anderen kant. De belangrijkheid van de Friesche taal springt hierdoor duidelijk in 't oog, ook al zou men het weinig tellen, dat zij de moedertaal is van een goed deel des Nederlandschen volks. Niettemin - de Friesche taal is in Holland, in de overige gewesten van Nederland bijna volkomen onbekend. Wie acht er, buiten Friesland, het wederrechtelijk en smadelijk zoogenoemde Boerefriesch zijne aandacht waard? Ach! zelfs de Nederlandsche taalgeleerden ternauwernood! Is dat recht? Of ook maar billijk?

En zoo is er ook niet (en kan er ook niet wezen) in een algemeen Nederlandsch tijdschrift als dit plaats voor een opstel in de Friesche taal, zelfs niet al dient dit ter aankondiging van Friesche geschriften.

De beide werkjes, waarvan men hierboven de titels leest, vertoonen ons het oude en het jonge Friesland. Het eerste is eene verzameling van kinderrijmen, zooals ze gezongen worden op moeders schoot, op vaders knie, van speelrijmen van kinderen, van speelzangen en reizangen van jonge lieden, van raadsels, van oude volksliederen, van spreekwoorden, en van nog veel meer, zooals de titel aangeeft. Overal bij de beschaafde volken van Europa verzamelt men tegenwoordig alles, wat er van zulke zaken, vooral ook van sagen en volksoverleveringen, nog in het hedendaagsche volksleven bestaat, of vroeger bestond. En zeer te recht. Want wil men zulke zaken behouden en bewaren, zoo is het tot verzamelen hoog tijd. De hedendaagsche tijd immers met zijne snelle en aanlokkelijke middelen van vervoer, die de menschen hoe langer hoe minder gehecht doet blijven aan 't voorvaderlijke huis en hof, aan de vaste woonplaatsen in de voorouderlijke steden of dorpen; die de menschen van verschillende volken en volksstammen hoe langer hoe meer zich onderling doet vermengen en hen hoe langer hoe meer hunne oude volkseigenaardigheden doet verliezen: deze tijd is hoogst ongunstig voor 't blijven voortbestaan van alles, wat in zeden, spraak, kleeding afzonderlijk volkseigendom is. Men mag zich hierin verblijden of er zich over beklagen, ieder, naardat zijn hart het hem ingeeft, maar het feit bestaat. Zoo gaat er dagelijks veel, o! zeer veel verloren, wat vanouds, 's winters in huis en hof, bij haardvuur en spinnewiel, des zomers op straat en marktplein, op weide en heide, aan strand en ter zee, tot het eigenaardige volksleven behoorde en daaraan, als 't ware, zekere wijding gaf. Die deze zaken verzamelen, nu ze nog niet ten eenen male verloren zijn gegaan; die het nu nog bestaande opteekenen uit den mond onzer jeugd en jongelingschap; die het reeds bijna vergetene nu nog opschrijven uit den mond onzer ouden van dagen, opdat het voor 't weetgierige en belangstellende nageslacht bewaard blijve als een kenmerk van oude, eenvoudige zeden, als een getuigenis onzer verwantschap met andere Germaansche volken en stammen - die doen een verdienstelijk werk. De Duitschers zijn ons in dezen voorgegaan, als in zoo menige goede zaak, en, zoo ik mij niet bedrieg, waren de Friezen onder de Nederlanders de eersten, die hen volgden. Lang immers, voordat de Hoogleeraar Dr. J. van Vloten zijne *Nederlandsche Baker- en Kinderrijmen* uitgaf, hadden de ijverige en waardige Stand-Friezen Waling Dykstra en T.G. van der Meulen in 1856 reeds hun *Doas fol alde snypsnaren* uitgegeven, waarvan hier thans een tweede, vermeerderde druk voor ons ligt.

Lof, eere en dank komt dezen verdienstelijken mannen voor hun werk in deze, gelijk in zoo menige andere Friesche zaak, van elken Stand-Fries in ruime mate toe.

Het ligt in den aard der zaak, dat een man alleen zulk een bundel niet volledig kan tot stand brengen. Hiervan kan men toch te recht zeggen: wat de een niet weet, dat weet de ander. Daarom was het goed, dat twee mannen, met behulp van drie hunner vrienden, zooals in 't *Foarwird* staat, hunne wetenschap en hun ijver hiertoe leenden. Ja, maar twintig of dertig weten nog meer dan twee of vijf. Hadden de verzamelaars de hulp ingeroepen der leden van het *Selskip for frîske tael- end skriftekennisse* en van het *Friesch Genootschap voor geschied-*, *oudheid- en taalkunde*, of ook maar eene oproeping in de *Leeuwarder Courant* gedaan, zij hadden gewis eene veel grootere verzameling bij elkander kunnen brengen. Thans, hoe groot hunne verzameling ook zij, ze is verre van volledig. Ook is ieder liedje, speelrijmke of wat ook, niet eens altijd in volledigen vorm medegedeeld. Daaraan hapert veel. Zoo is het liedje:

> ‘Der wier sa'n feintsje Rinse
> Dy koe 't sa mal bithinse’.

op bl. 9, slechts in zeer onvolledigen en daardoor haast onverstaanbaren vorm medegedeeld. In volledigen vorm is het opgenomen in het juweeltje onder de werken van Dr. Eeltje H. Halbertsma, in *De Jonkerboer of Krystyd in Sint-Steffen yn ald Frieslân*, op bl. 65. Dit hadden de verzamelaars kunnen en moeten weten en er gebruik van kunnen en moeten maken. Het liedje is voorzeker overoud, zooals blijkt uit den verouderden maar zuiveren vorm *bithinse* in plaats van den hedendaagschen verhollandschten vorm *bithinke* (bedenken). Het rijmke:

> ‘Hantsje plak
> Bûter end bak’,

op bl. 4, is eveneens onvolledig. In volkomen vorm heb ik het medegedeeld in het *Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, jaargang 1877, bl. 52. Daar blijkt ook, dat ditzelfde eenvoudige kinderspeelrijmke tot in Flensburg (Sleeswijk) bekend is. Onvolledig is ook de reizang van ‘klein nonneke’ op bl. 72. In het *Ostfriesisches Monatsblatt*, jaargang 1881, bl. 488, heb ik daarvan een volledigere vorm medegedeeld. Daar staat van dezen zelfden reizang en van meer andere soortgelijke Friesche speelrijmen nog meer vermeld.

Soms ook vindt men wel iets in een verkeerden, slordigen vorm opgenomen, waardoor de oorspronkelijke beteekenis verdorven is of wel geheel verloren gegaan. Zoo staat op bl. 71 de eerste regel van een bekenden reizang opgegeven als:

> ‘Kerseboom heeft syn wyf ferloren’,

'twelk bare onzin is. De Leeuwarder jeugd zingt duidelijk:

> ‘Ka'sseboom het sîn lof ferloren’:

lof, loof, gebladerte. Met andere woorden: het is winter. Deze lezing is ongetwijfeld beter. Zoo ook in het kinderspel, beginnende met ‘Haersma's knecht’ (op bl. 39); te Dokkum zegt men: ‘Hansma's knecht’. Beiden zijn verkeerd. Te Leeuwarden heet het: ‘Hansje! mîn knecht’; dat is de ware lezing. Hans, Hansje is vanouds de rechte naam voor een knecht; in Duitschland roept men nog alle huisknechten met den naam Johann; en Jan heeten in Holland, vanouds, alle koffiehuis-bedienden. Hans, Johan, Jan, zijn allen verschillende vormen van een- en denzelfden mansnaam. En waar twee verschillende reizangen ‘van Govert’ vermeld worden, daar had het danslied, te Leeuwarden algemeen in gebruik, niet achterwege mogen blijven. Te weten van:

‘Ho si so!
En dou süüste my ferliese,
Ho, ho, pierlalo,
En ho si so!’

Tot mijn leedwezen zijn er ook maar drie eigenlijke volksliederen opgenomen, namelijk van:

‘Daer skenen drie sterkes in düüstere nacht’,

en:

‘Jan Alberts stond op en hy song er een lied’,

en:

‘Skuin over die groenelands-heide.’

Hier hadden niet mogen ontbreken de algemeen bekende en veel gezongene ‘rutersang’:

‘Toen ik op Hollands duinen stond’,

en evenmin dat juweeltje onder onze volksliederen, dat in liefelijken eenvoud en innig gevoel de schoonste Duitsche volksliedjes naar de kroon steekt; te weten:

‘Ik ben er die groenelands-straatjes
Zoo dikwijls ten einde gegaan;
Dat ik er mijn liefste moest laten,
Dat hebben mijn vrienden gedaan!’

Hadden de verzamelaars ernaar gevraagd, iedere zanglustige en zangvaardige Fries of Friezin van den ouden stempel had hun gaarne die schoone en overoude liederen voorgezongen. Overoud - want ze dagteekenen minstens reeds uit de middeleeuwen, zooals bewezen kan worden. Men leze er maar eens over na mijn opstel in het tijdschrift *Nederland*, jaargang 1878, getiteld: ‘Een middeneeuwsch volkslied’, of vergelijke de prachtige verzameling Vlaamsche volksliederen in Lootens en Feys, *Chants populaires flamands*, Brugge, 1879.

Wat speelrijmen en reizangen betreft, is er te Leeuwarden en vooral ook te Dokkum nog veel te vinden, dat hier niet opgenomen is. En in andere plaatsen van Friesland, vooral ook in de kleine steden

van den Zuidhoek, en eveneens ten platten lande in de oudste plaatsen, Makkum, Molkwerum, Warns, Woudsend, Grouw, Peasens, enz., zal ongetwijfeld nog veel schuilen, dat nu nog te achterhalen is, maar over twintig, dertig jaar voor altijd verloren zal zijn uit het geheugen der menschen.

De *doas* (niet *doaze*) van Dykstra en Van der Meulen is met veel belangrijke en merkwaardige *alde snypsnaren* gevuld: maar er is nog niet de helft in van wat in Friesland te vinden is.

N°. 2. *It jonge Fryslan* is eene verzameling van Friesche verzen, gedeeltelijk door de verzamelaars zelven, gedeeltelijk door anderen, Pieter Jelles, T.E. Halbertsma, S.S. Koldijk, W.G. Hoeneveld, J. Jouwersma, M.H. Bakker, G.L. v.d. Zwaag, K. Sytsma, C. W(ielsma?), enz., gedicht.

Deze bundel draagt zeer te recht den naam van *It jonge Fryslan.* Want dat het inderdaad *jonge* Friezen zijn, die deze verzen dichtten, blijkt op zoo menige bladzijde, vooral ook uit het feit, dat de Muze, die een groot deel dezer verzen den dichters ingaf, eigenlijk *amor* heet. Dit is, naar mijne meening, geene blaam maar evenmin eene bijzondere lofspraak.

Ik beken gaarne, dat ik mijzelven geenszins ten volle bekwaam acht, om gedichten, vooral verzen, naar waarde te schatten en te beoordeelen. Ik ben van verzen zoomin kenner als liefhebber. Toch zeg ik zeker niet te veel, als ik beweer, dat in dezen bundel vele alleraardigste verzen voorkomen; niet slechts berijmd proza, maar schoone gedachten in liefelijken vorm en waaruit inderdaad eenvoudig, ongekunsteld gevoel spreekt. Maar van *alle* verzen in dezen bundel zal ik dit geenszins beweren; o neen! Vooral de gedichten van Pieter Jelles, waarvan velen in den trant van Heine gesteld zijn, munten uit door liefelijkheid en eenvoud en behooren tot het beste, wat de Friesche letterkunde aanbiedt. Zie hier een voorbeeld:

‘Dou hieste gans to fortellen,
Hwer oer, det wit ik net mear;
Mîn each hie nucht oan dîn mûlke,
End det forbjüestre mîn ear.

Dîn mûlke bloide as en blomme,
End ik, as en flitige by,
Hab der înswiete hünich ût dronken;
Ho sillich wier ik by dy!’

Een ander kleinood is het volgende *Widsesankje* (wiegeliedje) van P.J. Troelstra:

‘Nînke!
Der ûnder dîn wrînke,
Eftir 't griene gordînke,
Dûk mei dîn kopke nou wei în de plom,
Slomje, dou lieaflîtse blom!

Poppe!
Sa prûs în de gloppe,
Sliepingel wjükkelt fen boppe,
Floddert sa blier end sa gol om dy ta,
Triüwket end tütet dy sa!

Berntsje!
Sa kûs în dîn herntsje,
Stil wirdt allinken dîn wentsje;
Efkes noch kîpje - 't gordînke op en kier...
Sliep nou, lieaf famke, ont moarnier!'(*)

Schooner, liefelijker en eenvoudiger kan geen gedicht zijn dan dit. En welk een liefelijk tafereeltje toovert *Skimerjûndje* van T.E. Halbertsma ook voor onze oogen! Vreesde ik niet, hier onbescheiden te veel ruimte in te nemen, ook dit schoone gedicht schreef ik gaarne hier af.

Dat ook eene Oudfriesche sage en een romantisch verhaal, op een feit uit de Friesche geschiedenis gegrondvest, hier in dichterlijke bewerking voorkomen, vermeld ik met genoegen Het zijn *De fryske broerremoard* van S.S. Koldijk, en *Teaco en Gerbrich* van P.J. Troelstra. Het laatste is een verdienstelijk gedicht, dat wel veertig bladzijden beslaat.

Het is jammer, dat van C.W.(ielsma) slechts één vers in dezen bundel opgenomen is. Zijne zoetvloeiende, gewoonlijk zoo geestige zangen worden ongaarne gemist.

Wij, Friezen, mogen ons geluk wenschen, dat er, blijkens dezen bundel, onder 't jonge Friesland weer zoovelen zijn, die onze oude, dierbare taal in eere houden en beoefenen; die onze letterkunde als met een krans van schoone en liefelijke bloemen versieren; die blijken geven, dat ze de Oudfriesche deugden van vrijheidsmin en eenvoud nog op hoogen prijs stellen. En dat er onder hen zijn, die de vanouds iederen Fries en iederen liefhebber der Friesche taal zoo welbeminde namen van Halbertsma en Sytstra dragen, geeft groote beloften en goede hoop voor de toekomst.

Ben ik dit opstel met ergernis begonnen, ik heb nog eene grieve, die ik hier niet achterbaks houden wil. Het betreft de barbaarsche, onzinnige spelling, waarin deze twee werkjes geschreven zijn. Onze Friesche taal lijdt, sedert ze in deze eeuw tot een nieuw letterkundig leven ontwaakt is, aan eene treurige kwaal, die hare krachten ondermijnt: 't is hare onvaste spelling. Zooveel Friesche schrijvers, zooveel Friesche spellingen! Nu acht ik eene streng doorgevoerde eenvormigheid in de spelling van eenige taal, welke dan ook, volstrekt geene noodzaak. Integendeel, ook in deze zaak gun ik gaarne aan iedereen

(*) Ik heb de vrijheid genomen, de spelling van deze verzen een weinig te wijzigen. De Friesche taal is mij zoo edel; ze wil in eene barbaarsche spelling mij niet uit de pen. Vooral ook niet, waar het zulke meesterstukjes onzer letterkunde geldt. Men houde mij deze vrijheid ten goede!

volle vrijheid, om te doen, zooals zijn beste weten en eigen inzicht hem aangeven. De oorspronkelijke kracht en rijkdom eener taal kunnen er slechts door winnen. Maar alles heeft zijne billijke grenzen, ook deze vrijheid, die niet in onzinnige bandeloosheid mag ontaarden. Twee richtingen strijden op 't gebied der Friesche boekstaving om den voorrang: de richting, die het hedendaagsche Friesch wil schoeien op de Oudfriesche, middeleeuwsche leest, en de richting, die de hedendaagsche Friesche taal in een Hollandsch gewaad steekt, dat haar niet past; de richting namelijk, die de Friesche woorden met Nederlandsche klanken afbeeldt. Eerstgenoemde richting is de wetenschappelijke en hare spelling is, naar mijne meening, de eenig goede, wijl ze uit de taal zelve voortspruit, in de taal zelve geworteld is; wijl hare spelling alleen de eigenaardige schoonheden van 't Friesch kan aanduiden en afbeelden. De laatstgenoemde richting echter is de gemakkelijkste, vooral voor den taalkundig onontwikkelden schrijver en lezer, wiens oog en oor aan de Nederlandsche vormen en klanken van der jeugd aan gewoon is. Omstreeks de helft dezer eeuw, in den gouden tijd der nieuwe Friesche letterkunde, toen geleerde mannen als Tiede Roelofs Dykstra en Harmen Sytstra en anderen aan 't hoofd der Friesche taalbeweging stonden, had de wetenschappelijke richting den boventoon. Tegenwoordig is het tegenovergestelde 't geval. Het valt niet te ontkennen, dat de wetenschappelijke richting in dien tijd te verre ging; dat men *al te* middeleeuwsch boekstaafde en zoodoende voor vele eenvoudigen en ongeletterden onleesbaar werd, 'twelk tot schade der letterkunde strekte. Tegenwoordig echter vervalt men te veel, o! veel te veel in het andere uiterste, wel tot lamlendig gemak van den Nederlandsch gevormden lezer, maar tot groote schade voor de zuiverheid onzer sprake. Zoo men in deze verderfelijke richting nog één stap verder gaat, verlaagt men het Friesch eenvoudig tot een dialect van het Hollandsch. Hollandsche klanken en vormen, Hollandsche bastaardwoorden, allerlei Hollandismen sluipen er hoe langer hoe meer in onze taal en bederven haar in den grond. En niet slechts de schrijftaal lijdt aan dit euvel; ook de spreektaal blijft niet onbesmet. Het eene is een gevolg van 't andere.

Vóór eenige jaren verkeerde ik veel in zekere Friesche plaats, waar de Friesche taal uitsluitend gesproken wordt en waar de bewoners voor liefhebbers en beoefenaars hunner taal bekend staan, in menig opzicht ook met recht. Ik groette daar de lieden, des avonds, in goed Friesch met: *goeden jûnd!* of *g'n-jûn!* ‘O’, zei men mij, ‘doe dat niet! men zal u uitlachen! Wij wenschen elkander altijd *goeden avond*, of '*n avend.* In anderen zin zeggen we wel altijd *jûnd*, maar, als groete, dan is het *avond.*’ Juist zoo groeten de Hollanders elkander met *bonsoir*, ofschoon ze anders hun eigen woord *avond* nog niet voor 't Fransche *soir* verwisseld hebben. In diezelfde plaats riep ik een knaapje, om spoedig bij mij te komen, met deze zuiver Friesche

woorden: *kom ringen harren, mîn boi!* ‘O!’ zei men mij weer, ‘wat spreekt gij *a'dflensich* (ouderwetsch) Friesch! Wij zeggen: *kom gou 'ris hjir*, *mîn jonge!*’ - Ja, maar dat is geen Friesch; dat is Hollandsch in Friesche uitspraak. Zoo brengt men onze taal in verval. En zulke Hollandismen treft men ook in overvloed in deze gedichten aan; b.v. *gelove* in plaats van *leaue*, *stomboat* in plaats van *steamer*, *rooke* in plaats van *smoke*, (*gles*)*kleeden* voor *kladen*, enz. Ook *neijert* (*al neijert de dead*, bl. 108) is een barbaarsch Hollandisme. Maar nog leelijker is *staffe*, op bl. 108, in deze regels:

> ‘O hope, dou roas oan de pylgrim syn staffe,
> Dy altiid him moed jowt op 'e einleaze tocht;
> O hope, dou poalstjer, dy w' allegearr' hawwe
> Foar eagen.....’

Staffe is een onmogelijk Hollandisme, van *staf*, voor 't Friesche *stef.* Een mannelijk woord neemt in 't Friesch ook geen vrouwelijken uitgang aan. En dan moet op dit fraaie *staffe* rijmen *hawwe,* dus *haffe!* Een gruwel in Friesche ooren! *Pylgrim* in deze regels moet *pylgrom* zijn, en *altiid* is hier verkeerd voor *jimmer.* Dit alles kan niet door den beugel. Zulke slordigheden, die men misschien wel als dichterlijke vrijheden zou willen verontschuldigen zijn eenvoudig *te* slim. Maar wat tallooze Hollandismen aangaat, wordt dit gerijm *De hope* nog overtroffen door *De fryske broerremoard.* Slaan we even deze rijmelarij op, want een gedicht mag het niet heeten, dan vinden we *sluzen* voor *silen, noait* voor *nea*, *pryster* voor *prester, himmel* voor *himel*, *se* voor *hia*, *se* en *sy* voor *hiu*, en zelfs *forwoesting* en *aenstouns*, 't Nederlandsche *aanstonds.* En dat moet Friesch verbeelden!

En de spelling! Ach! aan Hollandsche letters en klanken heeft men niet eens genoeg! Zelfs Fransche!! haalt men erbij. En dat is toch bare onzin! Waarom zal men echt Friesche woorden als *jûnd,* avond, *sûnd*, gezond, *grûnd*, grond, *dûnsje*, dansen, met de Fransche *ou* klank, als *joun*, *soun*, *groun*, *dounsje* boekstaven? Hier past enkel de Oudfriesche, Oudgermaansche (dat is hier ook de Hoogduitsche) *u*klank. De hedendaagsche Friezen zijn in hunne spelling eeuwig in de war met *û*, *ü*, *oe*, *ou* en *uw*, met *i, î*, *y* en *ij*, met *a* en *o*, met *u* en *o*, met *s* en *z*, met *v* en *f.* En toch zijn de regels onzer taal zoo eenvoudig en duidelijk. Mits men maar nooit vergete, dat het Friesch eene Germaansche taal is en geen Hollandsch dialect. En zoo men dan de Oudfriesche spelling niet meer wil, waarom houdt men zich niet aan de redelijke boekstaving, die in Colmjon's zeer verdienstelijke en zeer goede *Beknopte friesche spraakkunst* (Leeuwarden, 1863) wordt aangegeven?

Gaarne behandelde ik dit onderwerp hier uitvoeriger. Maar daarvoor is hier de plaats niet. Ook heb ik genoeg aan ergernissen voor dezen keer!

Liever vermeld ik dus nog, dat de beide werkjes keurig gedrukt zijn en er zeer goed uitzien. *It jonge Fryslan* is ook in een schoonen prachtband gebonden te verkrijgen. En de uitgever meldt mij, dat eerlang ook de muziek verkrijgbaar zal worden gesteld, waarbij eenigen dezer verzen gezongen kunnen worden. Het boekje leent zich dus uitstekend tot geschenk. En zoo een *kreas jongfeint* uit het echte Friesche *laech* dezen bundel verzen aan een *tsjeppe faem* vereert, zal hem gewis een *friundlik laitske* uit *blier-blaue eagen*, mogelijk wel een *swiet patsje* van *fîn bisniene reade lipkes* loonen.

En daaraan zal niemand zich ergeren.

Haarlem.

JOHAN WINKLER.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De nieuwe Aesopus. Groot fabelboek voor jong en oud, voor Nederland bewerkt door M. Leopold (met 160 platen). - Groningen, J.B. Wolters.

- Een fabelboek! Dat is iets goeds voor de kinderen en komt juist van pas tegen 't Sint-Nicolaasfeest.

Ik heb er niets tegen, lezer, mits ge de grenzen wat ruim trekt en den leeftijd, waarvoor deze fabels genietbaar zijn, niet te zeer beperkt. Van alle vormen van zedeles is de fabel ten allen tijde de meest geliefde geweest, niet voor de bewoners van de kinderkamer alleen, maar voor ouders en grootouders evengoed - in 't kort: voor jong en oud, gelijk de bewerker van dit fabelboek op den titel zet. Daarom juist hebben de grootste geesten in alle landen het liefst dezen gelukkigen en dankbaren vorm gebruikt; zelfs de baron De Stassart, die zich zulk een, niet zeer verdienden, slechten naam in Nederland heeft gemaakt als prefect van keizer Napoleon, was een verdienstelijk en smaakvol fabeldichter; - en alzoo is in alle oude en nieuwe talen een onuitputtelijke schat van fabels - gelijkenissen uit de dierenwereld, zooals men ze noemen kan, waarbij elk dier in een vast en onveranderd karakter optreedt, - ontstaan. Uit die rijkdommen heeft de heer M. Leopold eene keuze gedaan, die ten volle eene gelukkige keuze kan genoemd worden. Naast fabelen, rechtstreeks aan de dichters der ouden en aan Oostersche bronnen ontleend, vindt men in dezen fraai uitgegeven bundel ook in proza en poëzie geschreven fabels van Bilderdijk, Cats, Hoogstraten, Gellert en, vooral niet te vergeten, van Lessing, den uitnemenden schrijver, die op elk gebied, dat hij betrad, meesterwerk geleverd heeft. De vertaling van dezen fabelschat kan niet anders dan geroemd worden; de bewerker heeft zich vooral op beknoptheid toegelegd en ook daarom aanspraak op lof verworven.

Dr. T.C. Winkler. Gids op het strand. - Haarlem, de erven Loosjes.

Al is het badseizoen voorbij, toch houdt deze gids zijne waarde. Hij dient toch niet, om de beste plaatsen voor zeebadkuur en zwemoefening aan te wijzen; om de kinderen te waarschuwen, dat ze niet met de bloote voeten in de

plassen moeten gaan staan, en om andere dergelijke huishoudelijke raadgevingen meer te geven. De heer Winkler behandelt in een onderhoudenden toon de verschillende natuurverschijnselen, die aan het zeestrand worden opgemerkt, de natuurlijke gesteldheid van het zeewater, van de duinen, de visschen, schelpen, wieren, die zich in het eerste bevinden, en de planten, wier bloeitijd de duinen met een kleurrijk tapijt bedekt. De uitgever stak dit werkje in een net kleed - kortom, uiterlijk en inhoud vullen elkander aan, om er een niet slechts nuttig en lezenswaardig maar ook fraai boekje van te maken, dat elke leek, vrouw en man, met genoegen ter hand neemt.

Hand- en Standaardboek voor den hoenderliefhebber door R.T. Maitland, oud-directeur van den dierentuin van het Kon. Zoöl, Bot. Genootschap te 's Gravenhage. - Amsterdam. Tj. van Holkema.

De hoenderfokkerij schijnt hier te lande te herleven, en daar de zeer nuttige en nauwkeurige handboeken, die in vreemde talen bestaan, voor velen onbereikbaar zijn, was het een goed denkbeeld van den heer Maitland, wiens ‘synoptisch overzicht’ aan de meeste liefhebbers bekend is, om op het voetspoor van die buitenlandsche voorgangers een handboek voor den Nederlandschen hoenderfokker te bewerken. Men make hieruit niet op, dat de schrijver alleen vertalender- en compileerenderwijze is te werk gegaan. Elk handboek, wil het volledig zijn, moet noodwendig veel bevatten, dat door andere schrijvers reeds is te boek gesteld; dit is natuurlijk ook bij dit werk het geval; maar de ondervinding, door den heer Maitland in den Haagschen Dierentuin, vooral op het punt van hoenderteelt zoo te recht beroemd, opgedaan, stelde hem in staat, wezenlijk oorspronkelijk werk te leveren en een handboek samen te stellen, waarover de Nederlandsche raadpleger niet behoeft te zuchten, omdat het blijkbaar geheel andere dan onze toestanden van klimaat, belangen en behoeften op het oog heeft. Althans de eerste drie afleveringen, die in het licht verschenen zijn en waarvan de eerste twee betrekking hebben op de hoenderteelt in het algemeen, keuze van rassen, inrichting van hokken, voeding, verpleging van het gevogelte in gezonden en zieken staat, voldoen aan de eischen, die men den schrijver stellen mag. In de derde begint de, alphabetisch ingerichte, uitvoerige beschrijving der verschillende hoenderrassen, welke door de in het werk gevoegde gekleurde platen, die ze afbeelden, volstrekt niet overtollig is gemaakt. Op de teekening van deze afbeeldingen maken wij, voor zoover het kunstwerk zelf betreft, geen aanmerking; maar wat erg is, de kenmerken van de rassen zelf zijn er niet altijd juist op aangegeven: wie zou bij voorbeeld in de dieren, op plaat IV afgebeeld, brahma-poetra's zien, wanneer het er niet onder stond? De heer Maitland maakt in zijn voorbericht zelf opmerkzaam op deze tekortkoming van den kunstenaar, om haar uit diens gemis van bijzondere studie der natuurlijke geschiedenis te verklaren. Was het niet beter geweest, dan de platen maar achterwege te laten en alles te laten aankomen op de beschrijving in den tekst, afkomstig van iemand, die wel degelijk op de hoogte is van zijn onderwerp? Ook had de teekenaar eenvoudig de voortreffelijke afbeeldsels van Wright's *Book of poultry* kunnen nateekenen.

Mengelwerk.

Twee tegen een.
Walchersche vertelling.

Abram Louters was in zijn tijd eene soort van orakel geweest. Voor kort echter had het orakel voor altijd opgehouden, zijne machtspreuken rond te slingeren: op het kerkhof wees een versch opgeworpen aardhoop de plaats aan, waar het omhulsel van zooveel wijsheid ter eeuwige ruste was gelegd. ‘'En diepdienker’ hadden zijne vereerders hem genoemd, en zoo iemand, dan mocht Abram Louters aanspraak maken op dien naam. In alles zag hij iets, dat een gewoon mensch er niet in zag, en als hij zijne wenkbrauwen samentrok en met zijn pijpesteel boven zijn neus streek, dan was ieder overtuigd, dat daar onder dat geheimzinnig gerimpeld voorhoofd denkbeelden rijpten, die slechts kunnen gedijen in het brein van ‘'en diepdienker’.

Was Abram's gezag buitenshuis groot, daarbinnen was het onbegrensd geweest. Op zijne hofstede was hij koning geweest en zijne drie zonen vlogen op zijne wenken. In de Schrift stond: ‘Eert uwen vader en uwe moeder, opdat het u welga’, en Abram had aan het welzijn zijner kinderen bijzondere zorg besteed. Eene tweede gulden spreuk, waarnaar hij zijn opvoedingssysteem inrichtte, luidde: werken is zalig. Van die zaligheid kregen zijne zoons ruimschoots hun deel. Kermishouden, feestvieren en andere buitensporigheden kwamen niet te pas. ‘Laeter zûn je der dankbaer vor ziên,’ had Abram gezegd, zoo dikwijls als er eene oproerige beweging tegen het vaderlijk gezag te bezweren viel. ‘In mien jeugd bin 'k zoowel is uut gewist en toen ae 'k 't endee gekregen, dat 'et allemael bederf is vor de joenk'eid. Feesten bin allinnig vor ouwe menschen zooas ikke en vor julder pelzier zâ 'k zoo nog wel is gaen kieken en j' aolles vertellen, as ik thuuskomme; dan ae me der aollemael wat an en 't kost maer 'en bakkatelle.’ Ook over het huwelijk had hij zijne eigenaardige inzichten gehad. ‘Trouw nooit, joengers,’ had hij vaak gezegd; ‘zoo lank as ikke leve, komt er niks van in, dâ spreekt van zelvers, maer ok nae m'n dood motten je 't nie doen. 'Ouwt 'et boeltje bie mekaor, dan

is 't meer, dan as je 't verdeelen. Julder 'ebben 't geluk, 'en vaoder t' ebben, die ondervindienge 'eit van aolles, ok van vrouweliengen en 'ouwelijken, en dan zeg ik julder: 't is aollemael niks waerd; ikke kan 'et weten, want 'k 'eb ik vier vrouwen g'aod.'

Maar nu was Abram dood. Van zijne drie zoons waren de twee oudsten van zijne eerste, de jongste van zijne derde vrouw. Lein, die de veertig begon te naderen, begreep, dat hij als de oudste de wettige erfgenaam was van vaders wijsheid en gezag. De op hem in leeftijd volgende, Pieter, had niets tegen het opperbestuur van zijn broeder - en de jongste behoefde niet geraadpleegd te worden; die kwam nog maar pas op de wereld kijken, zooals Abram dikwijls had gezegd, wanneer de vijf-en-twintigjarige Jan zijn oordeel eene enkele maal tegen dat zijns vaders had durven overstellen.

De vierde persoon in het huishouden der broeders was Leune, de meid, eene weduwe, die er lang niet kwaad uitzag, schoon zij nu juist niet piepjong meer was. Toen Abram haar een vijftal jaren geleden na den dood zijner vierde vrouw in dienst nam, had hij bij zichzelven gezegd: 'Gin joeng tuug in 'uus nimmen; want dan gaet er meschien nog een van de kwaejoengers mee van deur.'

De aanspraak van Lein op gezag en wijsheid werd voorgoed erkend, toen hij in vaders plaats lid werd van den kerkeraad. 'Noe zien je 't zelvers, joengers,' sprak hij bij die gelegenheid. 'Ielkendeen zie mien an voor den rampelesant van vaoder. Mil ziên geest rond me zâ 'k julder wê stieren, waer je wezen motten, en tegen Leune en de knech's zâ 'k zeien, dâ ze mien den baes motten noemen.'

Een tijdlang ging alles goed op den Broodboom, zoo heette de hofstede der broeders. Vaders geest scheen nog te zweven door de ruischende bladeren der kastanjeboomen op het ruime erf en alles ging geregeld zijn gang, alsof dezelfde ijzeren hand van vroeger het bestuur voerde. Helaas, spoedig zou die vrede verstoord worden!

Op zekeren zomerdag zat Lein onder het middagmaal onophoudelijk tegen Pieter te knipoogen en te wenken met het hoofd naar den kant, waar Jan zat. Pieter keek ook eens in de aangewezen richting, maar niets bijzonders ziende, haalde hij zijne schouders op en ging voort met eten, totdat een schop onder de tafel tegen zijne schenen hem verschrikt deed opvaren. Weer zat Lein te knipoogen en te wenken met een gezicht, zoo akelig lang uitgerekt, dat de arme Pieter er koud van werd. Hij kon echter de oorzaak van al die geheimzinnigheid niet doorgronden, zette zijne voeten op de bovenste sport van zijn stoel en keek verder strak in zijn bord.

Toen Lein uit den Bijbel gelezen en gedankt had, zei hij op onheilspellend plechtigen toon: 'Pieter, 'k moe joe spreken en jie, Jan, bluuft in de buurte, wan 'k ae joe strak ok noodig.'

Nadat Lein en Pieter tegenover elkaar hadden plaats genomen aan de tafel in de pronkkamer, die sedert vaders begrafenis niet meer open was geweest begon de eerste op denzelfden plechtigen toon van zoo even: ‘Pieter, der is onder ons 'en verraojer en ikke bin 't nie en jie bint 'et ok nie,’ en hij zuchtte zwaar.

‘Wâ blie?’

‘'En verraojer, die biet uut den appel van 't parredies, begriep je 't noe?’

‘Uut 'en appel van 't parredies?’

‘Pieter, wae zitten j'n ooren? Van middag ae 'k espres dâ kepittel uut den Bibel voorgelezen en ielke reis nae den verraojer gekeken, maer i gebaerde vâ niks. Dae staet dan: En Evao plukte 'en appel van den verbojen boom en... Noe, bî je der? In dien appel eit dien verraojer z'n tanden gezet!’

‘Dâ was Aodam,’ zei Pieter, verlucht en verheugd, dat hij zoo goed op de hoogte was. ‘Maek je der nie kwaed over, Lein; 't is lank gelejen.’

‘Wat lank gelejen! Gister aovend 'eit i 't gedae!’

Pieter gaapte zijn broeder eene poos vol verbazing aan, stond toen op en zei knorrig: ‘'Oor es, 'k bin ik in die diengen nie zoo onderlegen as 'en lid van den kerkeraed. Vertel jie daer je vertelsels; ze gaen boven mien begriep. Nog wat van j'n orders?’

‘Luuster nog effetjes, dan zâ 'k 'et an je domme verstand zoeken te briengen. Je weet wê, wâ vaoder aoltied van 't trouwen zee. Nog den laesten dag van z'n leven zee i: “'Ouwt 'et boeltje bie mekaore.” Toen 'k gister aevend uut 'et durp kwam, keek ik zoo es over d' 'einienge van Cursjaon Labberdaon - en wâ zien ik, dienk je? Dae loop Jan - jae, jae, *onze* Jan - naest Mariao van Cursjaon en in ees slaet i z'n erm rond 'er midden en i kust ze, jae werachtelijks, 'k ae 't mee m'n eigen oogen gezien!’

‘Crimmenelis!’ riep Pieter.

‘'k Ae der den ganschen nacht gin oog van toe kunnen doen. In z'n slaep draoide Jan z'n eigen om en zee: “Jae, m'n 'arteblom, ik komme!”’

‘Mariao Labberdaon, Jan z'n 'arteblom,’ zuchtte Pieter geheel ontzet en eene rilling voer hem door de leden.

‘Wilder motten der 'en spelletje vor steken; wilder, die ouwer en wiesder bin as Jan, die pas evetjes in de wereld kom kieken, motten oppassen, dat i nie in vaolsche bekorelijk'eden vaolt, daer vaoder aoltied tegen waerschouwde. Mit die vaolsche bekorelijk'eden 'eit Mariao Jan in 'eur netje gekregen, want 'oe zou zoo'n onnoozele joengen 't aors in z'n 'essens gekregen 'ebben, om joenge meisen te kussen? 'Ei jie ooit joenge meisen gekust?’

‘Nee, Lein!’ riep Pieter, verontwaardigd over eene dergelijke onderstelling.

‘Suust, dat aen ikke of vaoder joe ok nooit geleerd. Maer aolles kom nog t'rech', as wilder eendrachtelijk bin in de verlossienge. 'k Ae der van nacht over leien prakkezeeren. Jie ei niks te doen as aol goed te vinden, wat ik zegge tegen Jan. Beloof je dat?’

Pieter beloofde. Hij vond, dat hij er zoo nog al gemakkelijk afkwam. Daarop werd Jan binnengeroepen; Lein zette zich op zijn gemak in vaders armstoel en begon:

‘Pieter en Jan, me gaene vergaerienge 'ouwen. Verheel julder noe maer 'en stuitje, dat ikke domenie bin en julder ouwerliengen. 't Eeste punt, dat er te b'andelen is, is, dâ m' eendrachtelijk motten bluven. Lae me daer eest over stemmen; dat wî zeien - wan julder bin daer niet van op d' 'oogte - bin ik vóór zoo'n punt, dan zei ik vóór, bin 'k der tegen, dan zei ik tegen. Zoo. Ikke bin der voor, Pieter ok en jie ok, Jan? Goed, dan is dâ punt angenommen. Noe 'et tweede.’ Eerst kuchte Lein, alsof er een haar in zijne keel zat, en vervolgde toen:

‘Broeders, de wereld is zoo slecht. Overâ leien der voetangels en klemmen vor menschen, die pas in de wereld kommen kieken, en... jae, en vrouweliengen. Waer die bin, is ter rusie... 't eeste frommes is ter â mee begonnen... 'k ae 't dae strak nog voogelezen... en toen kwam 't vlammende zwaerd... enne... toen was 't in ees uut mit de pret. Zoodâ 'k mae zeien wou: om eendrachtelijk te leven, gin vrouweliengen over den vloer. Je zûn wel aollemael overtuugd ziên deur 't gin 'k zee, broeders. Me kun dus overgaen, om te stemmen over 't tweede punt, dâ me vrouweliengen uut de fermielje motten 'ouwen tot in lengte van daegen.’ Onder tafel door gaf Lein Pieter een schop en keek hem te gelijk met een zegevierenden blik aan, alsof hij zeggen wou: ‘'Eb ik 'um of 'eb ik 'um nie?’

‘Bel Lein, j'ei j'n eigen uutgesloofd, 'oor,’ smaalde Jan; ‘'k wis ik nie, dâ je zoo aorig kos wezen. Stemmen julder mae toe, as je der pelzier in 'ebben, mae je begriep wê, dâ 'k zâ trouwen of nie, net naedâ 'k der zelvers trok in 'eb.’

‘Jan, Jan,’ vermaande Lein; ‘bî-je nie bang, dâ vaoder z'n eigen in z'n kist omdraoit, as i zukke tael 'oort? Kom, beloof mae, dan spreken me der nie meer over.’

‘'k Geên ik der de wip van,’ zei Jan.

‘Dan zûn m' over motten gaen tot de stemmienge,’ hernam Lein, zuchtend over zooveel verstoktheid. ‘As me der voor bin, dâ jie trouwt, dan zeien me voor; bin me der tegen, dan zeien me tegen. Ikke bin der tegen en Pieter ok. 'Et punt is dus verworpen mit twee tegen een. Je ziet, Jan, dat je die dulligheden uut j'n oot zâ motten stellen.’

‘En dienk je noe, dâ 'k m' an al die laori zâ steuren? Kom, wis wiesder!’

‘Wiesder, zei-jie? Joengetje, laet de wies'eid maer an mien; dae

zit ze beter as bie joe. Me zûn der nie over 'arrewarren, mae je zâ je wê van deges motten steuren an 't gin me besluten. J' eit goed gevonden, dâ me vergaerienge 'ieuwen, en noe zou je j'n eigen nie an de stemmienge steuren, omdat den uutslag je nie anstaet? Me kossen tot 'en volgend punt overgaen.'

'Loop mit aol je punten nae den duvel,' schreeuwde Jan, in woede de kamer uitloopende en de deur met zooveel geweld achter zich toesmijtende, dat de porceleinen potten op het eerwaardige kabinet waggelden als van schrik over de verstoring van jarenlange rust.

Pieter keek zijn broeder uit het veld geslagen aan. Deze zeide eindelijk: 'Wie 'ad kunnen dienken, dâ de joengen zóó onredelijk en zóó ongezeggelijk zou ziên. Dâ kom noe van die bekorelijkeden van vrouweliengen, dae vaoder aoltied tegen waerschouwde! 't Is aolles in billijk'eid toegegae, twee tegen één.'

'Jae mae, Lein, is aolles toch wê zuufder in den 'aek? Jie weet 'et beter, dâ spreek van zelvers, maer...'

'Bê zoo, gae jie ok â je verzenen tegen de prikkels slaen? Nie in den 'aek! Ei jie somtemens in den kerkeraed gezeten?'

'Nee, Lein.'

'Bê noe, spreek dan nie over diengen, die boven je begriep gaen. Lae me maer es 'en oogenblik prakkezeeren, dan zâ 'k der wel wat op vinden, om den joengen in 't rechte spoor t' 'ouwen.'

Met gekruiste armen en gefronste wenkbrauwen keek Lein strak naar de potten op het kabinet, alsof hij van die blauwe bloempjes en figuurtjes een goeden inval verwachtte. Die verwachting scheen niet beschaamd te worden; want eensklaps sprong hij op, gaf een klap boven op zijn hoed en riep verheugd: 'Ik bin der!' Toen ging hij naar de deur, keek in den gang, of er niemand de gewichtige ontdekking kon afluisteren, en plaatste zich daarna weer op zijn stoel, met de kin in de rechterhand geleund, Pieter genadig toelachende en toeknikkende.

'Pieter, weet je wel, dat j'en allemachtelijk knap stel van 'en man bint? Jae, jae, wor mae niet rood - 'en allemachtelijk knap stel van 'en joengen, dae de meisen gek nae zouen ziên, as je j'n eigen lie' vangen.'

''k Ae der nooit an getwiefeld,' zei Pieter, verlegen lachende.

'Dâ 's goed, dan zâ je wê doen, wâ 'k je zeien zâ. Jie mot Mariao Labberdaon op gaen vriejen!'

'Goeie God!' kreet Pieter, ontzet achteruitschuivende. 'Lein, Lein, zukke diengen ao vaoder nooit gezeid.'

'Lae vaoder rusten, die 'ad wies'eid vor ons aollemael en die kos aolles alleenig af, maer wilder motten mekaor 'elpen. Je zou toch niet willen, dâ vaoders gebojen deur joe schuld zoo kort nae z'n dood overtrejen wieren?'

'Deur mien schuld?'

‘Luuster-d-es; j' ei me der strak nie laeten uutspreken. Jie mot Mariao van Jan aftruggelen - nee, kiek noe zoo schaepachtig nie; 't is niks waerd en 'k zâ je de zaeke is netjes uut mekaore doen. Jie bint 'en man, 'aest net as ikke. De vrouwelienge 'ebben ok liever 'en man, dae wat bie zit, as zoo'n ankommelienk as Jan. Dien ei ze genommen... allo, omdat er gin aor was. As jie komt, dan zâ j' es zien, 'oe gauw z' 'um lae loopen, as je 't maer 'en bitje slim anleit.’

‘En as ikke ze dan van Jan 'eb afgevrejen, dan zit ikke der mee opgescheept. Nee, 'k bedanke j', 'oor; 'k ae der gin aorigheid in; doe jie 't zelvers maer.’

‘Joenge, Pieter, wâ bî-je toch 'en uul; nim me nie kwaelijk, dâ 'k je dat zoo bie wieze van spreken zegge. As jie 't meisen mit aolderlei aorigheidjes d'r oot op den 'ol gebrocht 'eit, dan zei z' op 'en goeien dag tegen Jan: “Loop nae je grootje,” en dan zei jie tegen 'eur: “Bedankt voor je vrindelijk'eid, mae 'k ae der genogt van,” en d' 'istorie is uut. 't Is glad genogt, vin ik.’

‘Jae, j' ei makkelijk riddeneeren; 'k wou 't joe wel is zien doen. Nee, Lein, 't gae werempel nie; 'k 'eb ik zukke diengen nooit bie d' 'and g'aod. Kewa, 'k zou nie ees weten, wâ 'k zeien moch.’

‘Och kom, dâ 's aollemael niks. Je gaet er op 'en aevend nae toe; je wacht z' op en je begunt 'en praetje, bevoorbeeld... jae, je zei zoo ie's van verliefdigheid... bevoorbeeld... jae, wâ zâ 'k noe is zeien... wacht es - joenge, wâ zou der van julder trecht kommen, as ikke der nie was! Leune is getrouwd gewist; die weet van aol die foefen af. As je 't 'eur vrindelijk vraegt, dan leer ze je mit pelzier, 'oe je die diengen an mot leien. Nee, as je niks aors in te briengen 'eit as dat, dat leer gauw genogt.’

Lein sprak als een boek en toen de broeders eenigen tijd later uit de pronkkamer traden, had Pieter alles beloofd, wat van hem gevergd werd, en hij kreeg reeds een zeker gevoel van eigenwaarde en trots over zich bij de gedachte aan de groote dingen, die door hem zouden worden volbracht.

Dienzelfden avond reeds zou Pieter trachten, om zijne eerste les van Leune te krijgen. Jan werd met eene gezochte boodschap naar een naburig dorp gezonden, en Lein zou onderwijl naar Cursjaon gaan, om hem tegen Jan op te zetten.

Cursjaon was een forsche zestiger. Hij stond bekend als een groote vrek en even gierig, als hij was op zijn geld, even gierig was hij op zijne woorden. Dat laatste was maar goed. Abram had eens van hem gezegd: ‘'t Is net 'en schoone gouwenaer mit 'en lek; 'eel mooi van buten, mae je moe' j' 'en ongeluk trokken, om der wat uut te kriegen, en van 't gin der dan uutkomt, wor je nog onpasselijk op den 'oop toe.’

Toen Lein het erf van Cursjaon opliep, zat deze met wijd uitge-

strekte beenen op de tuinbank achter zijn huis te rooken, verdiept in het schouwspel zijner snel ronddraaiende duimen.

‘Anpupen?’ vroeg Cursjaon, toen Lein naast hem had plaats genomen. De duimen kwamen tot bedaren en tonderdoos en vuurslag werden voor den dag gehaald.

Lein stak zijne pijp aan, blies eene rookwolk naar zijn buurman en vroeg:

‘Kâ-je goed je mond 'ouwen?’

‘Beter as opendoen;’ Cursjaon lachte om zijne eigene aardigheid en de duimen dansten vroolijk.

‘Zâ-j' an gin mensch vertellen, wâ 'k je te zeien 'eb?’

‘Gosjes man, over 'en 'allef uur bin 'k aolles glad kwiet; of 'ouwt 'et mae voor je; 'k bin nie benieuwd.’

‘Jae, mae je mot 'et suust wel ont'ouwen. Zâ je 't an gin mensch nie zeien?’

‘An gin mensch nie; 'k bin aors nie benieuwd,’ zei Cursjaon, deed zijne oogen toe, om beter te kunnen luisteren, en liet zijne duimen een anderen kant omdraaien.

‘Weet je wê, dat onze Jan over joe Mariao vriet?’

‘'t Kan vriejen worren,’ verbeterde Cursjaon.

‘En vî-je 't goed?’

‘'En mensch z'n zinnigheid, 'en mensch z'n leven; as ter maer duiten biezitten.’

‘'t Is dan goed, dâ jie die 'eit, want Jan ei ze nie.’

Terstond gingen Cursjaon's oogen wagenwijd open en zijne duimen vlogen in de armsgaten van zijn vest. ‘Jan ei ze nie?’

‘Nee. werempel nie. Vaoder is vier keer getrouwd gewist. Aol 't geld was van z'n eeste vrouwe en noe dus van mien en Pieter. Jan ei niks, mae dat weet i nie en je mot 'et 'um ok nie zeien. As i bie ons bluuft, dan kan i mee bluven eten en zoo, mae je begriept, dâ wilder ons nie uut zûn gaen klejen voor 'um, as i 't in z'n oot kriegt, om te gaen trouwen. Ik zegge je dat aolles zoo maer in 't vertrouwen, om je te waerschouwen. Mae dat is meschien nie ees noodig, wan jie geef je dochter meschien 'en goeie kluut mee.’

Als verontwaardigd over eene dergelijke onderstelling keek Cursjaon Lein geruimen tijd strak aan, stak langzaam zijne rechterhand uit en zei: ‘Zooveel, as ter 'ier op m'n 'and leit. Zoo'n schooier!’ Daarop stak hij zijn duim weer in zijn armsgat en trommelde met zijne vingers in hevige gemoedsbeweging een roffel op zijne borst.

Lein zat in eene wolk van tabaksrook, die hem voor Cursjaon onzichtbaar maakte, te lachen over zijne slimheid en zijn overleg. Net, asof i nie wist, dâ Cursjaon niks zou afschieten! Noe nog één por:

‘Nee, dan was j'en boel beter mee Pieter, as je 't mien vraegt.’

Cursjaon maakte eene beweging, alsof hij geld teld, en keek Lein wantrouwend aan.

‘Of i geld 'eit? Net zooveel as ikke.’

‘Der is veel zinnigheid nae Mariao,’ zei Cursjaon, eene versche pijp stoppende. ‘Jan, 'en aorige joengen, maer 'en schooier; dâ gae nie - Pieter, 'en druuloor, maer dubbeltjes; dâ kan.’ Geruimen tijd verdiepte hij zich in gepeins. Toen zette hij zich op zijn gemak en zei:

‘Stiert 'um maer is en zeit, dâ Jan wegbluuft.’ De duimen dansten weer vroolijk en geheel Cursjaon's uiterlijk drukte voldaanheid uit over het genomen besluit.

‘Nee, lae Pieter zelvers z'n padje schoonmaeken bie Mariao; dae moe' m' ons nie veel mee moeien en je zal is zien, 'oe knapjes dat i 't an zâ leien.’

‘Stiert 'um maer,’ herhaalde Cursjaon.

Nadat Lein den oude nog eens goed op 't gemoed had gedrukt, om nergens van te spreken en alleen zijne dochter den verderen omgang met Jan te verbieden, ging hij hoogst tevreden naar huis. I ao gelogen as 'en Jood. Vaoder ao wel is gezeid: ‘Lieg nooit, vor gin dubbeltje, vor gin kwartje, vor gin gulden zelvers; want liegen is zunde... maer as ter 'en zak mee riesdaelders mee te verdienen is, dan is de zunde van 't liegen geweunelijk kleiner as de zunde, om Go's goeie gaeven te versmaojen.’ Noe was ter 'eel wat meer te verdienen gewist as 'en zak riesdaelders. Vaoder zou tevrejen over 'um gewist ziên.

Ondertusschen had Pieter niet stilgezeten. Toen Lein weg was, gevoelde hij zich niets op zijn gemak. Hij kreeg een vroeger ongekenden aanval van hartkloppingen en om dien tot bedaren te brengen, haalde hij uit het hoekkastje aan den schoorsteen de jeneverflesch, waaruit hij een grooten slok nam. Dat hielp goed en als voorzorg tegen eene herhaling nam hij nog een slok en nog een, totdat hij van louter pleizier tegen de flesch begon te lachen en te knipoogen. Dus opgesterkt ging hij naar de deur en riep: ‘Leune, 'aes j' 'en bitje mî je werk en kom dan es effen binnen!’ Hij was thans geheel verzoend met het voorstel van Lein en zag niets meer op tegen de uitvoering.

Leune liet niet lang op zich wachten en terstond begon Pieter zijn onderzoek.

‘Ziezoo, Leune, noe zit ik 'ier en jie daer, en noe begunt 'et. Leune, vertel mien is, 'oe dâ j' an je man gekommen bint. 't Begun was mooi; zoo smoegjes an zou i kommen, waer i wezen moch.

‘M'n man? Bel, daer ae 'k is korremisse mee g'ouwen en toen eit i me gevrogen.’

‘En toen?’

‘En toen? Bê, toen bin me getrouwd.’

‘Dâ goeng te gauw,’ zuchtte Pieter teleurgesteld. ‘Korremis 'ouwen, vraegen, trouwen - dâ kan 'k aollemael nie gebruken.’

‘Wâ zei je daer?’

‘Goeng dat aollemael zoo maer achter mekaore?’

‘Noe jae, dâ begriep je wê, zoo'n bitje... afien, zoo'n bitje vrieërie der tusschen,’ en lachend pluisde Leune aan het lint van hare schort.

‘Ao dat daer net gezet; dat mot ik suust ae,’ schreeuwde Pieter, schoof wat dichter naar haar toe en lei zijne hand op haar schoot. ‘En-n-n, Leune, wî je mien es zeiën, 'oe je zukke diengen anleit?’

‘Bî-je nie wies, vint,’ riep Leune en voort stoof zij, de kamer uit en het erf op. Zoo'n astranten aop! Bel Gosjes... Ze moest er echter te gelijk om lachen ook: ‘Wil je me-n-is zeien, 'oe je dat anleit!’ Wie ao dat ooit achter dat uutgestreken wezen gezocht! Eensklaps viel haar iets in de gedachte. Perjuu, zou ze dae d'r eigen glaezen ingegooid ae? 't Was wel 'en raor begun van 'en vrieaozie, mae dien Pieter was 'eelegansch zoo'n raor toet'aspel van 'en mensch. I ao dat aolles meschien mae gezeid, om op z'n apperepo te kommen, en 't 'ad an 'eur gelegen, om 'um op de goeie pad te briengen. Z' 'aod 'er eigen â zoo lank verbeeld, dat i 'en goed oogj' op 'eur 'ad... zoo 's aevens in den gank liep i in den doenker wel is tegen 'eur an, net of 't i bie ongeluk dee - maer varder was i nooit gekommen, want de joengen was schrikkelijk bleu. Bel, hel - noe 'ad 't an 'eur gelegen - allo, ze was toch ok gin achttiene meer. Meschien was de zaeke noe â lank en breed bekloenken gewist; Jan en Lein waeren zeker espres de deure uutgegaen, om ulder vrie spil te laeten; bel stom!

Pieter was ontsteld blijven zitten. ‘Wat ae 'k noe in Go'snaem gezeid, dâ z' op moch' vliegen as schietpulver? 't Is wel 'en reden vor zoo'n simpele vraege! 'k Ae 't ok wê gezeid tegen Lein; wat moch' i der mien in moeien. 'k Bedank 'um schoon varder; laet i Mariao zelvers op vrieën; 'k 'eb ik â meer as m'n bekomste van dat eerste perbeersel. - Bel God! dae kom ze trug, g'lok! Noe zâ ze nog kapsies gaen maeken op den 'oop toe!’

‘Pieter,’ begon Leune met eene kleur als vuur. ‘Pieter, ik bin der net wel 'en bitje erg uutschieterig gewist, mae 'k begreep nie trek, wâ je plan was.’

‘En begriep je dat noe?’ vroeg Pieter verschrokken. ‘I ao der toch niks van gezeid?’

‘'En vrouwe begriept â gauw zoo ie's, Pieter. 'En man 'oeft van die specie van diengen nie veel te zeien, of ze raoit trek de rest.’

‘'t Is knap,’ zei Pieter, maar hij begreep er niets van. ‘'t Is aors nie meer noodig, zie je; 'k ae m'n eigen bedocht.’

‘En ikke dan, Pieter?’

‘Jie? Wâ kan joe dien boel schillen?’

't Is toch 'en raor stik mensch, dacht Leune; mae wacht, 'k zal 'em weer wel an den gank kriegen. ‘Jae, kiekt is, jie kan doen, wâ je wilt; gin mensch, die je 't zâ beletten, maer om noe te zeien, dat

'et mien nie kan schillen, dâ 's toch wel 'en bitje erg; nee, Pieter, zukke slechte gedachten moe je nie van mien 'ebben.'

'God mensche, bluuf toch mî j'n 'anden van m'n gezicht! 'k Bin ikke gin katte, dâ je me-n-'oeft t' aoien!'

'En dae strak vroog je: 'oe gaet dat, Leune, die vrieaozie? Je bint toch 'en vremdsoortige vint, Pieter, mae toch 'en 'eele bestige vint, zie je, daer 'en vrouwe groos op mag ziên.'

'Kiek perjuu, dat zee Lein ok,' riep Pieter, verheugd over het compliment, dat hem weer terstond in zijn humeur bracht.

Zie je wel, dacht Leune; net as 'k gedocht 'eb: Jan en Lein bin espres de deur uut gegaen.

'Zou je dienken, Leune, me bin der noe toch over doende, zou je dienken, dat ikke 'en meisen van 'en aor af zou kunnen vriejen?'

'Wat 'en raore vraege is dat noe weer, Pieter! Dat 'oeft ommers nie - der zit gin mensch in den wegt, 'oor.'

Pieter lachte geheimzinnig en dacht: 'eelegansch op d' 'oogte is ze toch nie; 'k zâ ze nie wiesder maeken ok.

Toevallig keek hij juist op. In de bruine oogen van Leune zag hij iets, dat hij nog nooit had gezien en dat een ongekend gevoel van welbehagen in hem opwekte. Hij moest hardop lachen en Leune toeknikkende, zei hij ten slotte: 'Allo, gae je gank maer; me zitten der noe toch voor en jie liekt er per slot van rekening meer aorigheid in t' 'ebben as ikke.'

Toen Lein iets later te huis kwam, ging Leune gauw naar de keuken. 't Is 'en raore, dacht ze weer, maer i begunt toch toe t' 'appen.

Op Lein's vragenden blik gaf Pieter glimlachend ten antwoord, terwijl hij met zijne hand langs de oogen streek: ''k Bin al 'en end op d' 'oogte, 'oor!' en stil voegde hij er bij zichzelven bij: dien Jan is nog zoo gek nie, as î wê liekt, belange nae nie.

't Was al laat, toen Jan van zijne zending terugkeerde. Aan den blauwen hemel flonkerden duizenden sterren en vriendelijk zag de maan neer op het helder verlichte veld en de boomen, wier hoofden zich zacht ruischend bewogen, als deden zij elkaar vertrouwelijke verhalen, verhalen van liefde, in den liefelijken zomernacht.

Jan dacht aan hetgeen er dien ochtend was voorgevallen. Dan was hij verontwaardigd over de handelwijze van Lein en dan moest hij er weer om lachen: net of i z'n eigen zou steuren an die flauwsen! Mit vaoder was 't nog wat aors gewist, maer om z'n eigen te laeten koeieneeren deur z'n broers, dan moch' i toch wê net zoo'n sukkel ziên as zulder en dat was i Goddank nie. Maar het weer was veel te mooi, om lang te denken aan al die dwaasheid, en weldra dwaalden zijne gedachten af op Maria. Op eenigen afstand van den weg stond eene groep zware kastanjeboomen, wier schaduwen zich sterk afteekenden

op het verlichte korenveld erom heen. Onder die boomen bouwde hij in zijne verbeelding een huisje met een stal en eene schuur. Op den drempel der woning stond Maria hem op te wachten en uit de verte klonk hem al een vriendelijk ‘G'n aevend, Jan!’ te gemoet. Een zalig gevoel doorstroomde al zijne leden en hij lachte tevreden, toen hij nog voor 't laatst eens omkeek naar de kastanjeboomen, voordat hij zijn weg vervolgde. Voor het eerst van zijn leven luisterde hij met genoegen naar het eentonig gekwaak der kikkers, want duidelijk riepen zij hem toe: ‘Dag brugom!’ overal, waar hij ging.

Voordat hij naar den Broodboom ging, sloeg hij het zandpad in naar de hofstede van Cursjaon: Maria zou hem nog wel wachten; zij had het 's ochtends beloofd. 't Licht scheen door de reten van het keukenluik; zijne verwachting werd dus niet beschaamd; Cursjaon lag zeker reeds lang te bed, want hij ging gewoonlijk met de kippen op stok. Zachtjes klopte Jan tegen het luik, sloop toen stil naar de keukendeur en drukte zich met den rug plat tegen den muur. As ze buten komt en ze zie niks, dan zal i in ees voruut schieten, z'n erm om d'r 'aols slaen en de schrik van 'er lieve bekje kussen, nog voor ze boe of bao kan zeien. Er was gestommel binnen, de deur ging open, er schuifelde iets naar buiten, Jan sloeg zijn rechterarm uit...

‘'Eila, 'k bin ik 'et, vriejer!’ klonk het gesmoord in zijn arm en toen Jan onthutst toezag, had hij niets als Cursjaon's blauwe slaapmuts in zijne hand.

‘'k Wis ik nie, dà je zoo'n grappemaeker was, Cursjaon! Dae, daer ei je je musse trug; aors vat je nog kou op je kaelen knikker. Ik kwam ik eigelijk minder vor joe, zie je!’

‘'t Is 't end van de vrieaozie,’ zei Cursjaon, zijne slaapmuts over de ooren trekkende. ‘'k Wil 't nie langer 'ebben. De groetenis!’ Meteen ging de deur toe en of Jan al smeekte of vloekte, zij ging dien avond niet meer open.

Tegen wil en dank moest hij eindelijk aftrekken. Toen hij te huis kwam, lagen Lein en Pieter al te bed, terwijl Leune hem in de keuken zat te wachten. Aan haar stortte hij zijn gemoed uit en klaagde hij zijn nood. ‘'k 'Ouw 'et er voor,’ zei hij ten slotte, ‘dat Lein der achter zit. Van middag wou i aollemael, dat ik zou beloven, om nooit te trouwen. Pieter zee niks en zat mae te gienegappen.’

‘Pieter zee niks?’ vroeg Leune lachende en te gelijk met hare hand de plooien uit hare schort gladstrijkende. Ziê begreep best, waerom i niks zee. I was nog zoo stom nie, 'eel dien Pieter. Mae 't scheen wê, dâ Jan nie bekend was mî Pieter's plannen, en dus: mondje dicht daerover.

‘Wat raoi je me, dâ 'k doen mot, Leune?’

‘Raoien? Dâ 's lastig genogt. Gae mergen nae Cursjaon toe; i 'eit er meschien niks van gemeend.’

‘Jae, 't is me der ok net 'en vint voor, om zoo ie's uut gekkigheid

te zeien! 'k 'Eb 'um butendien daer strak vor al wat lillijk is, uutgescholden; 't was stom, mae 't dee me op dat oogenblik toch goed.'

'Dan zit er niks op, as dat je mit Mariao wegloopt.'

'En dat waer nae toe? Me zouen van erremoei weer werom motten kommen.'

'Bel, laen ik es kieken. As Lein der achter zit, en dâ kan wê, dan zûn z' 'eur 'ier nie zoeken. 'k Zal ikke wê zurgen, dâ ze gin mensch voor de voeten loopt, en as je ze dan bie Cursjaon 'en dag f a c h t in de pinetensie 'ei lae zitten, dan zâ j' es zien, 'oe mak ze bin geworren.'

'Leune, je bint 'en jeweel van 'en meid!' en Jan wreef zich vergenoegd in de handen. 'As 'k joe is van dienste kan ziên?'

'Wel bedankt, mae mien zaekjes zâ 'k zelvers wê ree kriegen; wach' mae,' antwoordde Leune, haastig opstaande uit vrees, dat zij te veel zou zeggen. 'G'n nacht, Jan, en beslaep je der nog is op.'

Jan was zoo opgetogen over den inval van Leune, dat hij zich met moeite inhield, om niet hardop te lachen, toen hij in de kamer trad, waar hij en zijne broeders sliepen. Beiden in de rust wanende en in die meening door een luid gesnork versterkt, schudde hij zijne vuist tegen de katoenen gordijnen van eene der bedsteden en zei: 'Wach' mae, Leintje; twee tegen één, zee jie, maer dien eenen zâ je toch te glad af zién, mit aol je punten derbie!'

Lein, die zich wakker had gehouden en door eene reet van de bedsteegordijnen lag te loeren, dacht niet anders, of Cursjaon had alles verraden, en om niet van woede te schreeuwen, beet hij een stuk uit zijne deken.

Eenige dagen waren voorbijgegaan. In dien tijd had Lein van Cursjaon gehoord, dat alles richtig was en dat Jan na dien avond zelfs geene poging had aangewend, om zijne beminde te spreken. Geheel vertrouwen deed Lein de zaak toch niet en daarom moest Pieter er nu verder voorgespannen worden.

Op zekeren dag met Pieter op 't land aan 't werk zijnde aan 't uitdiepen van eene sloot, begon Lein:

'Noe, Pieter, j' ei noe tied g'ad, om op d' 'oogte van de vrieaozie te kommen. Toen 'k der Leune zoo is vorzichtig nae polste, zee ze: "Dien Pieter, in 't begun begreep ik nie, waer i nae toe wou. I is wat bleu, zie je, en 'k vind ik 'et 'eel aorig van je, dat je j'n eigen wat uut de voeten 'ouwt; aors kreeg ik 'em nooit, waer i wezen wilt." Kiek, Pieter, j' aod 'eur nie aolles an 'er neus 'oeven t' 'angen, mae 't besan nie, wan ze wil-d-ons 'elpen; dâ 's dudelijk.'

''k 'Eb ik 'eur niks gezeid, mae ze begreep aolles trek uut 'er eigen. Jae, 't is 'en gladde, die Leune,' en Pieter boog dieper in de sloot, om niet te laten zien, dat hij eene kleur kreeg.

‘Z' is glad genogt; vaoder wis wê, wat i dee, toen i z' in dienst nam. Mae 't is noe tied, om je slag te slaen. Van aevend 'eb ikke kerkeraed; me gaen saemen de deur uut; dan eit er gin mensch erg in, en jie sniedt onderweg stilletjes uut naer Cursjaon. Die laene me der maer buten, want i moch in z'n stommigheid den boel is uutbriengen. Noe, wî je 't doen?’

‘'t Is 'en vuul werk,’ riep Pieter uit de diepte. ‘As 't Leune nog was, mae die Mariao!’

‘Kom, je kan noe toch nie meer trug. Wâ zou Leune wê zeien, as ze zag, dâ je z' aol den tied vor den gek g'ouwen 'ad? Of je 't mergen doet of van daege, dâ 's vor joe toch net eender, mae doen mot je 't, en dan maer 'oe ee'der 'oe beter.’

Pieter zuchtte diep en zei: ‘Noe, 'k zâ 't doe, mae vortaen 'ouw jie je vrieaozies mae vor j'n eigen; 'k bedankje voor die akkevietjes.’

‘Sst, daer ei j' 'um!’ zei Lein, met zijn hoofd wijzende naar den kant, vanwaar Jan aankwam. Hij zag er welgemoed uit en een deuntje fluitende trok hij zijn buis uit, nam zijne spade ter hand en sprong in de sloot, om Pieter te helpen. Telkens als hij Lein aankeek, moest hij lachen. Zoo even had hij aan Cursjaon's arbeider, Klaas, een briefje meegegeven voor Maria met de boodschap erbij: ‘Nie an den baes geên 'oor!’ Met Leune was hij overeengekomen, dat hij van Lein's afwezigheid moest gebruik maken, om dien avond hun plan tot uitvoering te brengen, zoodra als Cursjaon zich in de rust zou bevinden. Klaas had gezegd, dat Maria in de laatste dagen niets deed als schreien. Erm schaep, ze zou noe d'r liev' oogjes kunnen afvêgen; wie weet, 'oe gauw ze ziên wuufje zou ziên, - en Lein zou op z'n neus kieken as 'en schooljoengen, die in den 'oek mot staen. En toen hij een oogenblik, op zijne spa geleund, uitrustte, zag hij over den rand van de sloot heen in de verte Klaas, die met zijn brief naar huis wandelde.

Dien avond scheen Cursjaon weinig plan te hebben, om op zijn gewoon uur naar bed te gaan. Toen het donker werd, haalde hij een dikken knuppel uit den musterd, zette dien naast zijn stoel bij 't vuur, zat telkens bij zichzelf te lachen en streek dan met beide handen langs zijne beenen, alsof hij wonderveel pret had. Nu en dan keek hij op de hangklok en Maria was dan niets op haar gemak. Eindelijk stond hij op, stak zijn knuppel onder den arm en stapte de keuken uit. Op den drempel stak hij zijn hoofd nog even naarbinnen en riep: ‘'t Zâ noe zoo zach'jes an tied worren, Mariao!’ en schaterend van 't lachen ging hij de gang in. Daar deed hij de pronkkamer open en ging op den drempel zitten, vanwaar hij een oog op de voor- en op de achterdeur kon houden. ‘Deur een van de twee mot ziê der uut of i der in,’ overlegde hij; ‘'k zal 'em bielichten!’ en dan maakte hij zijne handen nat, omvatte zijn knuppel en zwaaide

daarmede over zijn hoofd, totdat hij een punt van zijn zakdoek in zijn mond moest steken, om Maria niet te laten hooren, wat eene pret hij had.

De wachthond blafte; er naderden voetstappen; de klink van de voordeur werd opgelicht. - ‘Suust, kom binnen, m'n joengen; je zâ der nog gauwer uutziên! I gae weer wegt; zeker 'en teiken an Mariao, zooveel as: “'Ouw je gereed; 'ier bin ik!” Maer 'k bin ikke der ok, zie je,’ en weer zwaaide Cursjaon zijn knuppel en ging achter de voordeur staan, want daardoor zou hij zeker binnenkomen.

Tegen negen uur was Pieter met Lein uitgegaan. Hij had niet aan Leune gezegd, wat hij ging doen, voor geen geld van de wereld; waarom wist hijzelf niet, want zij had immers toch alles geraden? Toen hij Lein als een boosdoener volgde, had zij hem in 't voorhuis nog even ter zijde genomen en toegefluisterd: ‘Waerom gae je noe weg, Pieter? Jan is ok uut; 't is zoo'n schoone gelegen'eid, om es leutig saemen te zitten.’ Weer hadden de oogen van Leune hem aangestaard als op dien avond en 't kostte hem moeite, om zich los te rukken van het aanlokkend tafereel, dat Leune met weinig woorden voor zijn geest riep. ‘'t Mot, Leune, 't mot!’ en met een zwaren zucht en zijn hoed in zijne oogen trekkende was hij Lein op een drafje nageloopen.

En nu stond hij voor het hek van Cursjaon's erf te overleggen, wat hem te doen stond. Lein leek wê gek mit aol z'n foefen. Vaoder ao wê gezeid bie wieze van raedgevienge: ‘Trouw niet joengers’, maer i ao nooit gezeid: ‘Je maggen 'et nie doen.’ Dat was 'eel wat aors gewist. As Jan trouwde, dan was er kanse, dat 'et gedoei in ulder fermielje bleef en aors goeng aolles naer Jaocob van nom Andries. Mae 't was noe ees zoo; der viel nie te kiezen of te kaobelen; i moch' 'et vule werk gaen anpakken en Mariao van Jan aftruggelen. Dâ zou wê gaen; Leune ao gezeid: ‘Je bint 'en vint, om groo's op te ziên’; Lein ok. Tegen Jan aon ze nooit zoo ie's gezeid; dae dost i om wedden. Die Leune wis 'et wê, zoo glad as 'en paelienk en zoo bekorelijk as 'en proenkblom. - Wat i tegen Mariao zeien zou? Zoo rondewegt aod i 't an Leune nie durven vraegen. As ze noe maer 'en bitje toeschietelijk was, zooas Leune, dan aod i nie vee te zeien. Afien, Cursjaon zou wel 'en 'andje 'elpen; die ao gezeid: ‘Stiert 'em maer’, dat is zooveel as: de zaek is gezond. Dien Jan ok mit z'n trouwerieën! As Leune nog es trouwde... joenges, wat zou dat vervelend ziên, as ziê de deur uut was... Vremd, ze weunde à vuuf jaer bie ulder en i ao der nooit an gedocht, dat zoo ie's zou kunnen gebeuren. Dat kwam ok â deur die trouwerieën van Jan. Lein 'ad interziek toch g'liek; ze moggen bie mekaore bluven: Leune, i, Lein en Jan en varder gin ge-Mariao.

Toen hij zoover in zijne overpeinzingen was gevorderd, stapte hij haastig het hek binnen. De hond blafte; hij sloeg de hand aan de

deurklink, maar liet ze terstond weer vallen. Nee, 't was toch maer 'en vuul... i moch' der eest nog es over prakkezeeren, voor i binnen goeng. Stil sloop hij om den hoek van het gebouw in de schaduw, want de maan scheen helder op het voorplein. Dien 'ond leek 't ok niks op 'um voorzien t' 'ebben, net of i begreep, dat i wat lillijks van zins was. - As Jan 'et te weten kwam, dan zou 'et 'en mooie 'istorie worren, 'en 'el in 'uus. Wat goeng 't ulder ok an, of i wou trouwen of nie; der bleef toch genogt over voor Leune en ulder beien; 't was eigelijk veel beter, dat Jan er uut trok, as dâ z' aolderlei spiktaekels in 'uus 'aelden. 't Slot van Pieter's overwegingen was, dat hij eensklaps uit de schaduw trad en een aanloopje nam naar de voordeur. ‘'k Bedanke der voor en dat zâ 'k Cursjaon zeien ok; dan kan die 't mit Lein uutmaeken.’

Snel lichtte hij de klink op en gooide de deur open.

‘Aorom!’ klonk het van binnen en voor Pieter zich kon te weer stellen, kreeg hij een slag op zijn linker- en een op zijn rechterschouder en een op zijn hoed, die terstond tot over zijne oogen en zijn neus zakte, en bij elken slag klonk de spottende stem van Cursjaon hem in de ooren:

‘Daer ei je Mariao!’

‘'k Bin ik 'et, Pieter Louter en gin moordenaer, joe ouwe duitedief!’ schreeuwde Pieter van onder zijn hoed, met zijne armen voor zich uit schermende.

‘Ao dat trek gezeid,’ zei Cursjaon bedaard, zijn stok ten teeken van vrede wegwerpende. ‘Klaois zee, dat Jan zou kommen. Jie 'oef nie weg te loopen mï Mariao. De deur staet open; j' 'oef nie weg te loopen.’

‘Ikke wegloopen, voor zoo'n veugelverschrikker,’ schreeuwde Pieter, zijn hoed uit zijne oogen schuivende. ‘Kom maer op!’ en hij zwaaide zijne armen door de lucht als de wieken van een windmolen.

‘'En slecht begun voor 'en vrieaozie,’ hernam Cursjaon. ‘'k Wou, 'k nooit mit julder angelegen 'ad. Den een is 'en bedelaer, den aor 'en weglooper, 'en raore fermielje!’

‘Wat weglooper!’ schreeuwde Pieter, nog naderbij tredende. ‘'Ier staen ik, kom op!’

‘Bê crimmeneel! 'k Wî nie ae, dâ ze mî mien dochter wegloopen, en noe wilt i me daevor nog op m'n liêf kommen!’

‘Ikke mit joe dochter wegloopen? 'k Wou, jie mit je dochter op de Berrebiesjes zat; dat wou ikke! Om die meid van joe ae 'k van aolles motten doen: liegen, vriejen en noe nog op m'n gezicht kriegen op den 'oop toe. Kom maer uut j'n 'oek; dan zâ 'k je 't mî winst truggeên.’

‘'k Zâ gek ziên,’ riep Cursjaon en smeet de deur toe en terwijl hij naar achter ging, zuchtte hij: ‘Dâ 's twee vriejers kwiet in een weke. Wâ 'k mit den derde zal overbriengen?’

Toen Pieter de deur voor zich gesloten zag, voelde hij eens aan zijn hoofd en zijne schouders en zijne woede wendde zich op Lein, de oorzaak van zijne vernedering. Terwijl hij eindelijk met groote schreden naar huis keerde, mompelde hij: ‘'k Zal 'em es effetjes onder 'anden nimmen, den saotan. Één goeie kant 'eit de zaeke toch: 'k bin noe mit fesoen van 'eel den boel af. Kiek, wie loopen daer voruut op den wegt, 'en man en 'en vrouwe; 't liekend Leune wê; zou z' er 'en vriejer... kiek, dae gaen z' 'et ziepad in nae den Broodboom; bel perjuu...’ Voordat hij wist, wat hij deed, zette hij het op een drafje, en de twee wandelaars volgden terstond zijn voorbeeld. Nu waren zij aan het huis; eene breede lichtstreep viel een oogenblik op het klinkerpad tusschen de boomen; toen was 't eensklaps weer donker, de knip hoorde hij op de deur schuiven, en toen hij buiten adem voor het huis stilstond, hoorde hij daarbinnen een verward geraas van stemmen.

‘Doe open!’ brulde hij, met beide vuisten op de deur slaande. Plotseling was het daarbinnen stil. Die saotansche Leune, 'en vint in t' oolijken in 't 'uus van vaoder; 'k zal 'um... ‘Doe-d-open, gostermanne!’ en hij sloeg zijne vuisten aan bloed.

‘Wie is daer?’ vroeg Leune kalm.

‘Wie geef joe 't recht, om de deur voor m'n neus toe te doen?’

‘O! bî jie 't, Pieter?’ Terstond werd de grendel weggetrokken en de deur opengedaan.

‘Waer is i?’ riep Pieter, terstond achter de deur kijkende.

‘Wie dan toch?’

‘Bel, den vint, daer je mee binnen goeng. 'Ouw je mae zoo onnoozel nie!’

O zoo, dacht Leune; zit 'et 'em daer, m'n joengen. ‘En wâ zou dat nog, Pieter? 'k Mag ik der toch ok wel 'en vriejer op nae 'ouwen as ielkendeen?’

‘Wat joe vriejer! Wae zit i, dan zâ 'k 'um...’ en Pieter duwde Leune onzacht op zij en stoof naar achter.

Leune volgde hem in de keuken en hield hem bij de panden van zijn buis vast.

‘Je bint toch somtemens nie jaloersig, Pieter?’ vroeg zij, hem over zijn schouder vleiend aanziende.

Ondanks zijn toorn stemde die blik hem een oogenblik zachter en verwijtend sprak hij: ‘'Ouw jie je bekorelijk'eden mae thuus; 'k ae ze nie meer van doen.’ En weer met eene plotselinge opflikkering van drift: ‘Geef die maer an dien... an dien vriejer van joe, joe slecht frommes!’

Leune schaterde het uit van lachen. Zij duwde Pieter zachtjes op een stoel, hetgeen hij zich pruttelend liet welgevallen. Vlak voor hem staande, vroeg zij spottend:

‘Die vriejer van mien zit joe toch nie in den wegt?’

‘Wie was 't?’ en driftig sprong Pieter op.

‘Jan, daer dan.’

‘Jan?’

‘Jae, jae, j'n eigen broer Jan. Bî je noe nog jaloersig?’ En zij duwde Pieter weer op zijn stoel terug, ging op zijne knie zitten en schoof zijn hoed achterover. ‘God, joengen, wat schilt er an? Je ziet 'eelegansch blauw op j'n oot!’

‘Dâ 's aollemael 't werk van dien Lein, mae noe is 't uut weet-je. 'Oor es, Leune,’ vervolgde hij vertrouwelijk: ‘'K zâ joe aolles uutleggen, al 'ei je 't, glo'k, toch â begrepen, wan je bint zoo glad as 'en paelienk en zoo bekore... afien, dâ 's tot daer an toe. Je weet â, dâ jie me zoo'n bitje zou 'elpen, om Mariao van Jan af te gaen vriejen... jae, zei noe mae niks, wan mit je gewone gladdigheid ao je dat â begrepen, zonder dat ik je der over sprak, want dat moch' nie van Lein. Van aevend moch' ik der op uut, mae toen 'k voor de deure stoeng, ae 'k 't vule werk opgegeên, en toen 'k dat an Cursjaon wou zeien... afien, 't besan nie! Lae Jan trouwen mî wie dat i wilt; dat zeg ikke.’

Terwijl Pieter deze ongewoon lange toespraak hield, was Leune opgerezen en met gekruiste armen voor hem staande, zeide zij spijtig: ‘O zoo! Nee mae, julder bin twee lekkertjes, 'oor; je binnen an mekaor gewaegd. Maer as je dienkt, dat Leune zoo maer kemedie mit 'er laet spelen vor niks, dan bî je 't mis. Mit November ruk ik uut.’

‘En ikke dan, Leune, wat mot er van mien trech' kommen? 'k Wil ik nie mit dien Lein alleenig bluven.’

‘'En erme weduwvrouwe mî verliefde praetjes d'r oot op den 'ol te briengen,’ snikte Leune, met eene punt van hare schort langs hare oogen strijkende, ‘en dan te zeien: de kemedie is uut. O, joe slechte veint!’

‘'k 'Eb ikke toch gin verliefde praetjes g'ouwen,’ riep Pieter met opengespalkte oogen van verbazing. ‘'k 'Eb ik niks gezeid as: gae je gank maer. O, dien saotansche Lein!’

‘As 'k de terienge krieg: is 't joe schuld!’ kreet Leune achter hare schort.

Het angstzweet brak Pieter aan alle kanten uit. ‘Goeie God, wat moet ik toch doen, de terienge!’ mompelde hij schier wanhopig.

‘'k Voel â, dâ 'k 'em kriegen zal,’ snikte Leune op hartroerende wijze. ‘As 'k weg bin, zâ j' â gauw'ooren: Leune is dood van sjagrien.’

Onrustig schoof Pieter op zijn stoel heen en weer. Telkens strekte hij zijne armen uit, maar liet ze weer langzaam zakken, totdat hij plotseling opsprong, Leune met beide armen omvatte en haar toeriep: ‘Nee, Leune, doet dat nie. 'k Wil ik nie alleenig bluven mit dien Lein. Dae, jie bin mien 'arteblom, net as Mariae van Jan, daer!’ en hare schort wegtrekkende, gaf hij haar een zoen, die klonk; hij schrikte zelf van zijne vermetelheid.

‘Dâ gaet 'ier van 'arte!’ klonk eensklaps eene stem. De deur naar de zoldertrap ging open en Jan en Maria, die zich daar schuil hadden gehouden, kwamen lachend binnen.

Dominee had dien avond eene royale bui gehad en den kerkeraad op bessenwijn getrakteerd. Na afloop van de vergadering ging Lein onder den invloed van het genotene met hoogroode wangen huiswaarts. Van pleizier floot hij een deuntje en van tijd tot tijd moest hij bij zichzelven lachen over zijne slimheid in die geschiedenis van Jan, waarvan nu de slotbedrijven welhaast afgespeeld zouden zijn. Hoogmoedig blikte hij rond in het maanlicht, prevelende: ‘Ik draoi ikke z' aollemael rond m'n pienk, ikke, den baes, den rempelesant van vaoder.’

Er heerschte heel wat rumoer in huis, toen Lein naderde, doch nauwlijks had hij de klink opgelicht, of alles werd stil. Hij ging naar achter - wâ 's dat? Was 't den jenieverwiên van domenie, die in z'n oogen zat? Aan de tafel zaten Jan en Maria, Pieter en Leune naast elkaar. Pieter en Maria zagen bedremmeld voor zich, maar de beide anderen keken Lein brutaal aan en zeiden een voor een: ‘Dag broer Lein!’

‘Mae dâ gae zoo mae nie!’ riep Lein eindelijk en al dominees bessenwijn was uit zijne wangen gevloeid.

‘As me 't nie seens bin, dan zûn me der vergaerienge over 'ouwen en der over stemmen,’ zei Jan lachend. ‘Ikke bin voor 't vriejen en jie ok, Pieter? Suust. Twee tegen één, dien punt is dus angenommen.’

‘En jie, lummel,’ sprak Lein, Pieter bij zijn arm schuddende; ‘wat ei jie uutgevoerd van aevend?’

‘Bluuf van m'n liêf,’ bromde Pieter, langs zijn hoofd strijkende, dat hem meer en meer pijn begon te doen. ‘Bluuf van m'n liêf, of 'k slaen der op. Wat ei je mien an 't vriejen gezet; 't is j'n eigen schuld.’

‘'k 'Eb ik 'em 'en 'andje g'olpen, Lein; dat was ommers je bedoelienge?’ voegde Leune er uitdagend bij.

Juist wilde Lein tegen haar uitvaren, toen nogmaals de deur openging en Cursjaon binnentrad. Hij ging recht op Jan af en zei, terwijl Maria zich zoo klein mogelijk maakte en zich achter Jan trachtte te verschuilen: ‘Jie ei mien dochter gestolen, toen 'k mit den dien daer doende was; zurg zelvers, dâ je ze t' eten geêt, bedelaer! Trekke me der niks van an,’ en Cursjaon draaide zich op zijne hielen rond, om weer heen te gaan, toen Pieter uitriep:

‘Aollemael leugens, die dien Lein je wies gemaekt 'eit. I wil nie ae, dà me trouwen, en daevoor 'eb ik op m'n rok van joe g'aod, ouwe boonestaeke, mae j' ei me de verliefdigheid in 't liêf geroffeld, eh, m'n proenkblom! Kiek, Lein!’ en hij kuste Leune op den lachenden mond, dat Lein ervan rilde.

Cursjaon keek nu den een, dan den ander aan. Lein zag er geheel verbijsterd en verslagen uit en op eens begon Cursjaon hardop te lachen, streek met beide handen langs zijne beenen en ging daarop naar Maria, vatte haar bij de hand en zei: ‘Dan is aolles goed. Liever Jan dan dien druuloor. Gae mee’, en in 't voorbijgaan tot Lein: ‘Gee den boel maer op, twee tegen een en twee vrouweliengen derbie, 't gae nie. Jie kan m'n zuster Piete nog kriegen,’ en lachend verliet hij met Maria het huis der drie broeders.

H.E. BEUNKE.

Een oudejaarsavondlied.
naar Longfellow's:
The wind over the Chimney.

Laat is 't; in gepeins verloren
Zie 'k den haardgloed doovend gloren,
Donkerrood reeds bij 't vergaan;
Schoon de klok, die eeuwg'e dringer,
Reeds met opgelichten vinger
't Uur van middernacht kwam slaan.

't Zwartgebrande blok bij 't zengen
Zingt een liedje van verlengen,
Van een schoolknaap eens geleerd,
Toen in schoone Junidagen
Beiden jong en vrij van plagen
Groeiden, bloeiden onverzeerd.

Hoor! De nachtwind breekt zijn boeien;
In den schoorsteen komt hij loeien;
Buld'rend, dicht met sneeuw bevracht,
Woelt hij wild om hoek en kruinen.
Als Iskander's krijgsbazuinen
Klinkt het in den stillen nacht.

Ied're vlam, die uit komt breken,
Schijnt m' eens helden naam te spreken,
Roept mij toe: ‘Omhoog, natuur!’
Maar de nachtwind antwoordt: ‘Droomen
Zijn dit, die u snel ontstroomen;
Visioenen van een uur;
En in 't duister zinkt uw vuur!’

'k Zie den gloed weer rijzen, flikk'ren,
Langs die kunst'naarswerken blikk'ren,
Boeken, van de jaren zwart,
Door wier breede, grootsche zijden
't Lied weerklinkt van d' oude tijden,
't Harplied van het menschenhart.

't Is m', alsof die vlammentongen,
Opwaarts flikk'rend, juichend zongen:
‘In der volk'ren horoscoop
Wijzen dichters en profeten,
Zieners, nimmer weer vergeten,
Aan den mensch zijn lot en loop;

Sterren, die in 't zenith rijzen,
Door haar stand de toekomst wijzen,
Heerschen z' over tijd en lot;
't Zijn de schitterende tolken
Van het lot van mensch en volken
Door des geestes machtgebod.’

‘Wanhoop!’ krijscht de nachtwind. ‘Zweven.
Door de lucht, in droomen leven,
Laat wel nooit een durend merk!
Dezen, die zoo schitt'rend blonken,
Zijn als 't spatten van de vonken
Om Gods hamers zwaar en sterk.

Stof, de handen van die braven!
Boeken zijn gedachtengraven,
En der dooden lauw'ren, dood,
Rits'len slechts als 't dor gebladert,
Waar een eenzaam wand'laar nadert
Op een kerkhof stil en groot.’

'k Zie de vlam in d' asch verzinken,
Beeld van al 't kortstondig blinken;
En alleen de nachtwind loeit,
Buldert luid, de wilde jager:
‘'t Is het hout van Meleager,
Dat hier op den haard vergloeit!’

En ik antwoord: ‘Laat het wezen!
Zou ik daarom treuren, vreezen?
IJdel is geen pogen toch;
In het werk is 't loon gegeven.
De verrukking van het streven
Loont ook in 't bezwijken nog.’

W. MALLINCKRODT.

Utrecht, 1882.

Brievenbus.

Vivisectie.
- Braakliggend veld. -
Stemmen uit de diepte der zee.
Rekest aan Dames en Heeren Dierenbeschermers.

Geven met verschuldigden eerbied te kennen de ondergeteekenden, allen behoorende tot de familie of, zooals de dierkundigen ons minachtend noemen, tot de soort van *Clupea harengus* L., dat sedert 1346, het tijdstip, toen Willem Beukelszoon het haringkaken uitvond, hun leven meer dan vroeger bedreigd wordt en de mensch, zich noemende Beeldenaar Gods of Homo sapiens, op moorddadige wijze hen vervolgt en gruwelijk mishandelt, meer, dan walvisch, zeehond of haai doen, welke op de scheppingsladder eenige sporten lager staan volgens den nederigen trots van Gods beelddrager; - dat ondergeteekenden er niets tegen hebben, gebakken, gebraden, gezouten, gerookt, zoo vol of ijl, koppelaar of stuk te worden verwerkt, zich onderwerpende aan hun fatum ofte noodlot; maar met allen ernst protesteeren, gelijk zij doen bij dezen, als gekaakte haring aan de markt gebracht te worden.

Om u, edeldenkende dames en heeren, te overtuigen van hetgeen ons wordt aangedaan, noodigen supplianten u beleefdelijk maar dringend uit, om een enkel tochtje met een haringkotter mede te maken. Dan zult gij met afgrijzen zien, hoe ons levend de bovenbuik (het halsstuk) met een scherp mesje wordt

doorkliefd en de kieuwen en het lillend ingewand uitgerukt worden. Zulk een dood is wreed, is onlijdelijk; zóó te sterven, verdienen wij niet, wij, die niemand leed doen, sober levend van wormen en schaaldieren, soms van vischkuit, wel is waar ook eene enkele maal van onze moeders of tantes, maar een haring moet toch leven, en kuit is nog geen visch.

Gelooft ze niet, als de visschers u trachten diets te maken, dat wij dood gekaakt worden. Dit, edeldenkende dames en heeren, is eene zoutelooze woordspeling. Dóór het kaken worden wij gedood, en ons hartebrekend gepiep is er het bewijs van; - vóór het kaken den tol der natuur betaald hebbende, verliezen wij enorm in handelswaarde: w i j z i j n r o o d o p d e g r a a t.

Dit was het Zeeuwsche geheim; het is thans algemeen bekend, dank geld en Schiedam. Eens schreef een Engelsche visschenkenner: 'Hos (harengos) Hollandi lautius et elegantius parare norunt quam nostrates.' Hetgeen in uwe taal, edeldenkende dames, overgezet zijnde, beteekent: 'Deze (haringen) weten de Hollanders smakelijker en keuriger toe te bereiden dan onze landgenooten.' - Let nu, edeldenkende heeren, op 's menschen consequentie: de Engelschman heeft eene onvolprezen wet op de vivisectie, en wij worden door de ruwe visschers, ergo Engelsche ook, zoo hemeltergend mishandeld!

Edeldenkende dames en heeren! kreeften worden levend gekookt, wij levend gekaakt, en zoovelen onzer natuurgenooten vreeselijk gemarteld; och! mocht de dood onmiddellijk volgen door zweep, strik, net, hoek, harpoen, schietgeweer, ontleedmes, enz. en uwe stemmen klinken als bazuinen voor onze vervolgde broeders; maar niemand denkt eraan, ons te beschermen, die bijna vijf en eene halve eeuw zoo gruwelijk worden gefolterd. Onbekendheid met ons lot kan u thans niet meer verontschuldigen. Daarom naderen ondergeteekenden u vrijmoedig, zoo het mogelijk ware op de bloote knieën, met de hardgrondige bede, een gebed *de profundis*: richt ons een asyl op, gelijk ons is kond gedaan, dat gesticht is in des Graven Hage, Ammunitiehaven 169, voor arme honden; of, zoo dit vooralsnog onuitvoerbaar blijkt vanwege de geldelijke bezwaren, vraagt, smeeken wij, den tegenwoordigen Minister van Justitie, wiens roem gedaald is tot op den bodem der zee en die het hart op de rechte plaats heeft, om medewerking tot het verkrijgen van eene internationale wet tot wering van het haringkaken!

Hetwelk doende, enz.

Clupea harengus. ♂

Noordzee, tusschen 47° en 67° N.B.

□ 1882.

Bijlagen.

1. De datum is 19 Februari 1882, toen de zon stond in dit teeken:

't Latijn zegt, dat dit piscis,
En Siegenbeek, dat dit visch is.

2. Bij ons beteekenen ♂ het uitvoerend bewind, ♀ de wetgevende macht, en deze heeft gedreigd, als de Hollandsche menschen Oostindisch doof mochten zijn, een gebrek, dat met AP der schatkist innig moet samenhangen, zich te wenden tot de Engelsche ♀ menschen, als zijnde voor hunne lager staande mede-

schepselen de besten ter wereld. De patersche tak onzer familie wil weten, dat de Engelsche ♂ menschen meer ophebben met marauding, beef-steaks en port, maar deze tak is zooveel als de adel bij u, hoewel hij ons gelijken is, en zijn praten dient enkel, om de gedachten (s.v.v.) te verbergen en ons voor het gelag te laten zitten.

3. Bij u vigeeren wetten op jacht en visscherij. Dergelijke bestonden vroeger ook voor de zee. De mensch meende de visch te kunnen uitroeien, of, zooals hij zich in zijn waan uitdrukte, de zee te kunnen doodvisschen. Engelschen, Franschen, Belgen gingen stillekens hun gang, en de Hollanders (eerlijke lui, die de wetten stipt eerbiedigden) begrepen eindelijk, dat het hoog tijd was, deze wetten in te trekken. Dit moet het werk zijn geweest van een zekeren Thorbecke, zooals onze nichten en neven, bijgenaamd *alosa*, door u elft genoemd, ons vertelden. Zij zwemmen bij het begin van het voorjaar uwe rivieren op, om bruiloft te houden, en a l s zij terugkomen, hebben ze allerlei nieuws. - Nu zou het zeer *ad rem* zijn, in het adres aan den Minister van Justitie te laten vloeien, ons eveneens bij zekere belangwekkende verrichtingen internationaal te beschermen.

Ai! slaat genadig 8
Op d e z e jammerkl VIII.

4. Patersche haring. In den regel de beste. Saamgetrokken uit diepwatersche, zegt men. Daar echter de paters bekend stonden als fijne proevers, is de volksspraak zeker de ware.

Het verwerken van den h. met zout heet steuren; vandaar steurh.

Volle h., volle bokking, met hom ♂, met kuit ♀.

Kuitzieke h., als hom of kuit reeds gedeeltelijk is uitgedreven. - Lekker is deze niet.

IJle, yle h., als hom of kuit geheel is uitgestooten.

Bokking, gerookte h. Om gerookt te worden, rijgt men den h. onder de kieuwdeksels aan speten, d.z. rechte stokken van ongeveer een meter lengte, aan het eene einde afgepunt. Dit doorsteken heet speten = aan het spit rijgen.

Is de kop zwak of slap, dan slipt hij door; de h. wordt koppelaar. Om dezen, alsmede stukken of gedeelten van h, te kunnen rooken, bezigt men latjes, met haken voorzien, kortweg haakjes genoemd.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Bijdrage tot de innerlijke geschiedenis der kerkhervorming in de zestiende eeuw in Nederland.

Het oudste Nederlandsche verbodene boek 1523. Oeconomica Christiana. Summa der godliker Schrifturen. Toegelicht en uitgegeven door Dr. J.J. van Toorenenbergen, hoogleeraar te Amsterdam. Te Leiden bij E.J. Brill(*).

X.

De toestand van natie en Kerk was in 1566 allertreurigst. Er waren vurige aanhangers van Rome; ja, de meerderheid der natie wilde de oude Kerk nog niet verlaten; maar er waren ook vele tegenstanders tegen Rome, die goed en bloed ervoor veil hadden, om het oude juk te verbreken en God naar de inspraak van hun geweten te dienen. Doch, wat men zou hopen, gebeurde niet. Zij vereenigden zich niet, om met gezamenlijke kracht Rome te bestrijden; zij voerden den strijd elk op zijne manier, wantrouwden elkander en werden niet zelden onderling bitter en hatelijk.

Om dit te kunnen begrijpen, moeten wij een blik werpen op het eigenaardige der Hervorming in de Nederlanden.

Velerlei zeer verschillende menschen, met zeer onderscheidene denkbeelden, inzichten en plannen, waren in deze door den handel boven alle andere landen bloeiende gewesten als in eene vrijhaven samengevloeid. Het kon niet anders, of daaruit ontstonden menigerlei botsing, gisting en strijd, waaraan geen einde kwam, dewijl hier nooit eene groote persoonlijkheid, die, gelijk Willem van Oranje op het gebied van den Staat, zoo op dat der Kerk geesten en harten beheerschen en vereenigen en, beslissend en ordenend, ook het tegenstrijdige

(*) Naar aanleiding van het hier genoemde geschrift heb ik reeds de innerlijke geschiedenis der Kerkhervorming in ons vaderland eenigszins nader zoeken toe te lichten vóór het jaar 1566. Nu ga ik daarmede voort van 1566 tot 1609.
Eerst moeten wij daartoe onzen blik vestigen op den toestand, waarin de natie en de Kerk bij het aanbreken van dat jaar zich bevonden.

verbinden en vasthouden kon. Hier toch was niemand, die geleek op 'tgeen Luther was voor Duitschland, Zwingli voor Zürich, Calvijn voor Genève, Knox voor Schotland. Zoo kwamen hier allerlei sekten op en onderdeelen van sekten, die, door niemand in teugel gehouden, over gewichtige en over nietige dingen eindeloos onder elkander twistten en streden en vaak hevig en liefdeloos elkander veroordeelden en uitbanden.

Wij moeten die verwarring in oogenschouw nemen, om te begrijpen, hoe er, op welke wijze dan ook, ten laatste eenige orde uit is voortgekomen.

De oudste der richtingen, die in Nederland eene Hervorming wilden en beproefden, was die der Lutheranen. Luther's schriften werden reeds zes maanden, nadat hij tegen Rome was opgetreden, hier uit Oost-Friesland en weldra van allerlei zijden ingevoerd en gretig gelezen. De eerste martelaren voor de zaak der Hervorming in geheel Europa waren de Luthersch gezinde Augustijner monniken uit Antwerpen, die te Brussel in 1523 den vuurdood ondergingen.

Maar veertig jaar later, toen de Hervorming bij ons te lande meer en meer was doorgedrongen, vonden Luther's geschriften en denkbeelden hier op verre na niet meer dien ingang, dien zij eerst hadden verworven.

Het Lutheranisme toch verloor al spoedig zijne jeugdige frischheid. De twisten, waaraan Luther zelf schuld had, die tegen Zwingli, en de twisten zonder einde, welke dadelijk na Luther's dood onder zijne volgelingen ontbrandden, verstikten den geest en het leven in zijne Kerk. In Nederland, waar men de eenvoudige opvatting van het Avondmaal, als gedachtenismaal aan 's Heeren sterven, voor ons had omhelsd en aan Zwingli medegedeeld, dacht men te eenvoudig, te helder en te gezond, om in Luther's duister-mystieke leer van de consubstantiatie of daarin, dat Christus lichamelijk en wezenlijk met zijn vleesch en bloed in 't Avondmaal tegenwoordig is, behagen te kunnen scheppen.

Een volk, dat Rome's transsubstantiatie bespotte, zoodat er straatdeuntjes op vervaardigd werden, en waar de Graaf van Kuilenburg een gewijden ouwel aan zijn paard te eten gaf, kon onmogelijk smaak vinden in de Luthersche prediking, waarvan de consubstantiatie allengs het middelpunt was geworden.

Een weinig later dan de Lutheranen kwamen voor korten tijd hier te lande de Wederdoopers tot kracht. In Zwitserland en Saksen hadden zij naar het zwaard gegrepen; zij deden dat ook te Amsterdam, evenals te Munster, te Deventer, te Leiden en hier en daar op het platteland in Friesland, Groningen en Overijsel, en waar zij maar eenige kans zagen, dat zwaard te zwaaien. En zij deden dat, om het ijdel droombeeld van een volmaakt Godsrijk op aarde te verwezenlijken. Doch zij gingen als dwaze en zedelooze dwepers overal, waar zij zich vertoonden, weldra te gronde, meest na het schandaal in Munster in 1534 en 1535. Na 1538 verdwijnen zij langzamerhand.

Ten deele uit hen kwamen de Doopsgezinden voort, hoewel dezen in menig opzicht hunne tegenvoeters werden. Het zwaard wierpen zij zoo verre weg, dat zij het zelfs niet ter handhaving van de orde in de maatschappij tegen oproermakers wilden dragen. Ook rekenden zij den Staat zoo weinig, dat zij geen overheidsambt wilden bekleeden. Verder ontbrak hun achting voor de wetenschap, zonder wier frisschen adem geene Protestantsche Kerk kan leven en groeien. Zij toonden vast geloof, vurige liefde, reine zeden, edelen moed in het ondergaan van alle martelingen. Lijden konden zij, wat Spanje's en Rome's wreedheid maar wist uit te vinden; ertegen strijden konden zij niet. Eenheid, een eerste vereischte, om samen te werken, kenden zij ook niet. Zij waren in tallooze afdeelingen en onderafdeelingen versnipperd en verder dan tot de vorming van kleine, zelfstandige, nauwelijks met anderen samenhangende gemeenten brachten zij het nooit. Tot kerkvorming was dus hunne kracht niet voldoende. Hoe talrijk en eerwaardig ook, veel indruk konden zij derhalve niet maken, toen heldenmoed, als vrucht van het geloof, de natie bezielde, om den ongelijken kamp tegen Spanje te wagen en vol te houden.

Wat Lutheranen, Wederdoopers en Doopsgezinden niet konden tot stand brengen, dat vermochten de Hervormden, die in de tweede helft der zestiende eeuw, vooral van 1560 af, met steeds meer kracht als Calvinisten optraden; zij konden het meest voor de Hervorming uitwerken, dewijl de Calvinisten veel meer ordenende en kerkstichtende kracht bezaten dan al hunne voorgangers. Hun hebben wij onze Hervormde Kerk en voorts ook onze vrije Republiek te danken. Zij, en zij alleen, hebben vermocht, wat alle anderen niet konden volvoeren.

Twee grondbeginselen, door Calvijn met ijzeren volharding te Genève ingevoerd, drongen diep door in de geesten en gemoederen der Nederlanders. Het eene was onze onvoorwaardelijke afhankelijkheid van God, den Souverein, aan wien elk zich moest onderwerpen, zonder Hem rekenschap te vragen van zijn doen en laten. Dit beginsel beheerschte niet alleen Calvijn's godgeleerd stelsel, maar ook zijn gemoed en karakter. Zoo ging het ook bij zijne volgelingen. Zij schrikten niet terug voor Calvijn's leer over de Voorbeschikking of Predestinatie, volgens welke God sommigen heeft uitverkoren, om eeuwig gelukzalig te zijn, en anderen verworpen, om eeuwig rampzalig te wezen. Dit beginsel verstaalde de zwakke gemoederen. De meeste menschen hebben in hun godsdienst behoefte aan stut en steun, om zich aan vast te houden. Dat vonden onze voorouders, meer voor stoutmoedig handelen dan voor diep nadenken geschikt, in het strenge Calvinistische stelsel. Dit was een afgepast en afgerond *geloof*, zooals zij het noemden; dit eene onwrikbare overtuiging, die ook in Schotland en Noord-Amerika voor den belasten en vermoeiden kleineren man altijd zijne sterkte is gebleven. Men ziet dit in de zeevaarders, die het dikwijls uitspreken, dat zij in hun gevaarlijk bedrijf niet staande zouden

kunnen blijven, indien zij niet vasthielden aan dien God, die alle dingen naar zijn oppermachtig besluit bestuurt en regelt. Wat het licht is voor ons oog en de lucht voor onze longen, dat was het harde Calvinisme eenmaal voor ons vaderland: zijne levensvraag, de bron van zijn bestaan en van zijne sterkte. De vreeselijke leer dier voorverordineering, die alleen om redenen, in God gelegen, dezen zalig maakt, dien verwerpt, onderscheidt niet hoog en laag, niet sterken en zwakken. Wie door Gods genade is uitverkoren, treedt zeker door 't leven heen en vreest geen kwaad; want: ‘Die de Heer heeft geroepen, die heeft Hij ook gerechtvaardigd.’ Sterk door dit geloof streden de burgers, ook vrouwen en kinderen, van Haarlem, Alkmaar en Leiden op hunne zwakke muren tegen Spanje's krijgshaftige legers; dit geloof, op kerkelijk gebied dat der Calvinisten, op staatkundig terrein dat der Geuzen, doordrong het geheele volksleven oppermachtig. De Oud-Testamentische trek, welke het strenge Calvinisme overal kenmerkt, was den goedgeloovigen predikanten in Nederland zóó diep ingeprent, dat zij vaak van den kansel de Hollanders als den nieuwen stam van Juda en de kinderen van Abraham als de naaste geloofsverwanten der rechtgeloovige Protestanten prezen(*).

Dit was het eerste beginsel van Calvijn's stelsel. Het had evenwel ook kunnen bestaan, indien Calvijn, evenals Paulus, de voorverordineering ter verkiezing alleen geleerd en die ter verwerping er niet bijgevoegd had. De leer der verwerping toch was de steen des aanstoots bij de vredelievende en zachtmoedige tegenstanders van Calvijn's stelsel. ‘Wij hebben het niet tegen de verkiezing’, zeide Episcopius in de Dordtsche Synode: ‘Waar ons de schoen wringt, dat is de verwerping.’

Een tweede trek van het Calvinisme was zijne kerkstichtende kracht.

De Lutherschen hadden veelal, in overeenstemming met den vorst des lands, een kerkvorm aangenomen of zich laten welgevallen, waarbij zij, naar hun geweten en de Schrift, God konden dienen. Ook de Hervormden, waar zij in samenstemming met de overheid het juk van Rome afschudden, zooals in Zuid-Duitschland, in de Zwitsersche steden, waar Zwingli's hervorming doordrong, en ook te Genève, waren in hun kerkvorm afhankelijk van de Regeering. Kerk en Staat waren dáár een; de Staat was er de trouwe verzorger en voedsterheer der Kerk. Kleine wrijvingen en botsingen vermochten niet, die eenheid te verbreken.

Anders was dat in die landen, waar de Hervorming zich tegen den wil en tegen het geweld der overheid in een weg moest banen: in Frankrijk, Schotland, Nederland. Daar kon zij, zoodra zij zich een

(*) In het jaar 1619, toen den Remonstranten geen binnenvertrek werd vergund, om zich samen te stichten, werd aan de Joden toegestaan, een prachtig kerkgebouw te Amsterdam op te trekken.

bestaan meende te kunnen verzekeren, niet anders dan zelfstandig optreden. Dit was overal de raad van Calvijn, dat de geloovigen zich in kleine gemeenten zouden vereenigen, die zich om hare gehoorzaamheid aan God en zijn woord als de ware Kerk van Christus moesten beschouwen en met gelijkgezinden in andere oorden in geloofsgemeenschap treden. Zoo werden er, te midden der bitterste vervolgingen, in Frankrijk en in de Zuidelijke Nederlanden kleine Hervormde gemeenten geboren, die een eigen bestuur kozen, hare geloofsbelijdenis vaststelden, hare synodale vergaderingen hielden, hare kerkorde en kerktucht handhaafden en weldra haar catechismus en psalmboek verkregen.

De kracht, die er van deze Hervormde gemeenten met hare consistoriën uitging, kan niet licht te hoog worden aangeslagen. Zij werden de ziel van den opstand tegen Spanje; zij maakten de zege der Geuzen mogelijk.

Het was natuurlijk, dat eene kerkgemeenschap, die zich gewend had, in den bangsten strijd, tegen de Spaansche overheid in, zich te handhaven, er niet aan dacht, voor de overheid, toen deze uit bevriende personen bestond, te buigen. Vandaar een strijd om 't hoogste gezag in de Kerk, 'twelk de Staten aan zich wilden trekken, doch de Kerk niet gezind was prijs te geven - een strijd, die echter niet zoozeer een karaktertrek van het Calvinisme is als wel een gevolg van de omstandigheden, waaronder in sommige landen het Calvinisme genoodzaakt was, zich tegenover de Roomsche overheid te handhaven.

Door den invloed dezer beide beginselen: onvoorwaardelijke onderwerping aan God en trouwe aaneensluiting aan elkander, hebben de Calvinisten, al vormden zij ook nog maar eene kleine minderheid, een langen tijd de leiding der kerkelijke en staatkundige zaken in Nederland verkregen en hun volk ter overwinning weten te voeren in den hachelijken kamp tegen Spanje.

Zonder de heerschappij van het Calvinisme, zooals het zich in zijn zuiversten, alles bezielenden vorm van ongeveer 1560 tot omstreeks 1576 openbaarde, zouden de Hervormde Kerk in Nederland en de vrije Republiek der Vereenigde Provinciën nimmer tot stand zijn gekomen. Zulk eene onwrikbare kracht was er noodig, om het zoo gewichtig, geweldig en moeilijk werk door te zetten: *Nederland tot het bolwerk van de Hervorming en van de kerkelijke en burgerlijke vrijheid in Europa te verheffen.*

Bij de erkenning van de onschatbare verdiensten van het Calvinisme, in de eerste jaren voor en van den tachtigjarigen oorlog, voor Nederland, mogen wij echter niet nalaten op te merken, dat deze schoone vrucht der Hervorming welhaast verbasterde. Immers, hoe meer het Calvinisme zich zijner kracht bewust werd, des te meer deed het zich van zijne harde zijde kennen, die tot eene onverdraagzaamheid, vaak niet ongelijk aan die der Roomsche Kerk, oversloeg. Te Middelburg wil-

den de Calvinisten in 1577 de Doopsgezinden verdrijven; te Utrecht scholden zij in 1578 den vromen Duifhuis, die alleen, wat in de Schrift gevonden werd, leerde en van Catechismus of Confessie niet wilde weten, voor een papist of libertijn; te Leiden verklaarden zij ronduit, in 1580, gewenscht te hebben ‘naar de vrijheid van hunne religie, maar niet van eenige andere’(*).

Overal trachtten zij elke overtuiging, die strijdig was met de hunne, het zwijgen op te leggen. Zij kenden welhaast geen ander Evangelie, dan 'twelk door Calvijn geleerd en in de Confessie vervat was, en eischten, dat zij alleen voor de ware Hervormden zouden erkend worden. Hun eisch kwam derhalve hierop neder, dat de Nederlanders de tijdelijk weldadige zegepraal van het Calvinisme als den eenigen blijvenden regel en de onveranderlijke wet voor de Hervormde Kerk zouden erkennen; dat zij hun verleden zouden verloochenen, hunne voorbereiding voor de Hervorming, hunne pogingen en proefnemingen van Hervorming, ja, hunne nationaliteit ter zijde stellen, en dat die dit niet wilden, als ketters veroordeeld en uit de Hervormde Kerk geworpen zouden worden.

De wijze Cornelis Pietersz. Hooft, vader van den Muider Drost, deed in de vroedschap te Amsterdam, den 15^{den} October 1597, daartegen zijne waarschuwende stem hooren. Hij merkte op, dat het meestal Vlamingen, Brabanders en Walen waren, die, zelven onrustig zijnde, de inlanders, van nature vreedzame lieden, tot gelijke onrustigheid brachten, tot groot gevaar des vaderlands(†).

De overtuiging van Hooft was langen tijd die van alle bezadigde overheidspersonen en kerkleeraars. Immers, er was eene zeer algemeen verbreide menigte van Evangelische Christenen, die onder alle sekten en afdeelingen werden gevonden, doch iets meer en iets beters waren dan alleen aanhangers van eene enkele richting of partij.

Zij waren het, die wij hier met den algemeenen naam van *Bijbel-vrienden* of nog liever van *Evangelie-vrienden* willen kenmerken.

Men weet, hoe reeds in de Middeleeuwen de uit hun land gevluchte Waldenzen, gelijk elders, zoo ook in Vlaanderen den Bijbel in rijm vertaalden en algemeen bekend maakten; hoe Maerlant voorts een *Rijmbijbel* uitgaf, en hoe de Broeders van 't Gemeene Leven den Bijbel in zijn geheel afschreven, verspreidden en ter lezing aanbevalen; hoe zelfs de Nederlandsche Abten in 1500 een Bijbel als doopgifte aan hun Vorst Karel, later Karel V, aanboden, met de spreuk erop: ‘Onderzoek de Schriften.’

Het meest maakte zich daarna in de Christenheid voor de kennis van het Nieuwe Verbond Erasmus verdienstelijk, door in 1516 voor 't eerst den Griekschen tekst van het Nieuwe Testament uit te geven

(*) *Antwoord op de Justificatie van Leyden,* bl. 149. Verg. R. Fruin, *Tien Jaren*, 2e uitg., bl. 305.
(†) Zie de rede bij Brandt, D. II, bl. 819.

met eene Latijnsche vertaling en opheldérende aanteekeningen, en later ook door het leveren van Paraphrasen of omschrijvingen, die tot recht verstand van den tekst zeer dienstig waren. Vooral in zijn vaderland verkreeg hij vele leerlingen, zoodat men niet ten onrechte de Nederlandsche Bijbel-vrienden Erasmianen noemde. In het midden der zestiende eeuw, toen de Inquisitie alle boeken der Hervormers in Nederland verboden en zooveel mogelijk vernietigd had, las men bij voorkeur de geschriften van Erasmus. In 1570 werden op bevel van Alva alle te Kampen aanwezige boeken ter keuring op het raadhuis ingeleverd; het bleek, dat de werken van Erasmus, Latijnsche en Nederduitsche, ruim drie vierde deelen van den geheelen voorraad uitmaakten(*). Er bestaat geene reden, om te vermoeden, dat Kampen bij uitzondering zoo Erasmiaansch zal geweest zijn. Bij onderzoek zou 't men elders al evenzoo vinden.

Dat inderdaad al deze arbeid, van Geert Groote af tot Erasmus toe, vruchten droeg, bleek uit velerlei bijzonderheden. Eene scherpe scheiding tusschen de verschillende Nederduitsche stammen was er niet. De Broeders van 't Gemeene Leven hadden over geheel Noordwestelijk Duitschland de kennis van 't Evangelie verbreid. Op eene poort van Kleef las men: ‘Den vromen sta ik open.’ In 1545, toen er velen uit Zuidelijk Nederland naar Wezel vluchtten, werden dezen op hunne verklaring, dat zij niet in Luther en ook niet in Calvijn geloofden, maar in Christus, als broeders opgenomen. Dit kwam ook aan 't licht in de vertrouwdheid met het Nieuwe Verbond, welke vele martelaren, vrouwen zoowel als mannen, ook uit de geringste standen, aan den dag legden. Men bemerkt den eenvoudigen, onbevangen zin van den ambachtsman, den landbouwer, den schipper, den advocaat, den koopman, den eerlijken priester. Zij lazen den Bijbel met vurige belangstelling en gingen verder te rade met hun gezond verstand, hun practischen zin, hun onafhankelijken aard. Zij waren echte Nederlanders

XI.

Terwijl de verschillende geestesrichtingen onder de Nederlandsche Protestanten voortduurden, brak het merkwaardige jaar 1566 aan en kwam daarin een geheele keer der zaken tot stand.

Een algemeen verzet tegen de wreede, vervolgzieke en geheel onwettige maatregelen der Landsregeering tegen de zoogenoemde ketters ving algemeen aan, eerst bij de stedelijke en gewestelijke Raden, Staten en Stadhouders, die in den aanvang des jaars aan de Landvoogdes verklaarden, dat zij geen wil of middel hadden, om de plakkaten uit te voeren. Vervolgens kwam dit verzet van de Edelen des Lands en eindelijk van het volk.

(*) Blijkens registers, nog voorhanden in het Archief der stad Kampen. Zie Wylie's *Gesch. van het Protestantisme*, bewerkt door C.P. Hofstede de Groot, III, 171.

Wat de Edelen betreft: omstreeks driehonderd jonkers, baronnen, graven en prinsen reikten 5 April 1566 aan de Landvoogdes een smeekschrift over, om verdraagzaamheid in de zaak van den godsdienst te verkrijgen en de burgerlijke en staatkundige vrijheden des Lands te beveiligen. Hun voorgang moedigde het volk aan, om ook op te treden en godsdienstige samenkomsten in 't openbaar op de velden te houden of de *Hagepreek* te beginnen. Doch daarbij bleef het verzet des volks niet. Vele ruwere gasten, vooral Vlamingen, sloegen de handen aan de kerken en verbrijzelden, in Vlaanderen alleen in wel vierhonderd, de schilderijen en beelden in den *Beeldenstorm.*

Men weet, hoe de verschrikte Landvoogdes en Koning Filips zelf thans iets toegaven, doch om tijd te winnen, ten einde een leger uit Spanje hierheen te zenden en in bloed en vuur de ketters te vernietigen.

Maar met ditzelfde jaar 1566 kwam ook op het inwendig gebied der Hervorming eene geheele wending der zaken tot stand. De Calvinisten, tot dusver eene der geestesrichtingen, die in Nederland zich nevens de Lutheranen, Zwinglianen, Erasmianen en Doopsgezinden openbaarden, verkregen als op eenmaal de overhand. Zij kwamen als een geweldige stortvloed uit het Zuiden, voor een deel als Vlamingen of Brabanders, die in Genève hadden gestudeerd, voor een ander deel als Hugenoten, die voor de vervolgingen in Frankrijk hier eene toevlucht zochten. Zij overstroomden het geheele land en werden weldra de woordvoerders en leiders der reformatorische beweging, die door hun geloofsmoed, hunne welberadenheid, hunne doodsverachting eene ongekende vlucht nam. Calvijn was de jongste der groote Hervormers. Zwingli stierf in 1531, Luther in 1546, Melanthon in 1560; Calvijn, in 1509 geboren, trad eerst op in 1536 en stierf in 1564. Zijne godgeleerdheid, in vele opzichten eene andere dan de in Duitschland, Zwitserland en Nederland heerschende zienswijzen, brak zich eene baan te midden van die oudere opvattingen. De Nassausche Vorsten zagen deze veroveringen van het Calvinisme met groote zorg en vrees, dewijl de Calvinisten zeer sterk op hun stuk stonden en allen veroordeelden, die niet juist zoo dachten als zij. Graaf Johan van Nassau schreef 21 Jan. 1565 daarover aan zijn broeder, Graaf Lodewijk: ‘Te Wittenberg zijn de geleerden, zooals men mij bericht heeft, geheel oneens vanwege het Calvinisme. Dit breekt met kracht door (reijst in) en neemt de overhand, haast in alle oorden, bijzonder in Hessen, zoodat het grooter deel van de voornaamste geleerden in Duitschland, behalve in Wurtemberg, daarmede besmet is. Moge de Almachtige deze en alle andere rotten en sekten afweren! Onder den adel verneem ik, dat, Gode zij dank, het niet zoo erg is als onder de geleerden. Hoe minder men over deze punten twist, des te beter is het’[*].

(*) Groen van Prinsterer, *Archives,* D. I, bl. 219.

Graaf Lodewijk was met zijn broeder Johan niet geheel van eenerlei meening. Lodewijk schreef hem 21 Sept. 1566 uit Antwerpen: ‘Ons Lutheranen staat niets in den weg, dan dat door gebrek aan goede leeraars het Calvinisme op zoovele plaatsen doorbreekt (einreisset), 'tgeen onzen geheelen arbeid niet alleen verhindert en bij vele menschen verdacht maakt, maar ook zelfs tegenzin tegen ons verwekt en ons, zooals, helaas! te vreezen staat, eene groote oneenigheid in 't land baren zal’(*). Graaf Johan liet zich in October 1566 wederom in dezer voege uit tegen Lodewijk, dat de voornaamste wereldlijke en geestelijke machten in de Nederlanden en Westfalen vijandig tegen het Calvinisme gezind zijn en hij het niet moest begunstigen(†). In dezelfde maand (16 Oct. 1566) antwoordde Graaf Lodewijk uit Gorkum(§), dat er niet vele geschikte aanhangers der (Augsburgsche) Confessie hier waren en de Calvinisten met hunne vele boeken en hunne geschiktheid geheel en al in 't voordeel waren. ‘God moet helpen’, roept hij uit, doch hij verzoekt zijn broeder, hem, zoo mogelijk, met goede Luthersche boeken te voorzien.

Luthersche boeken! Wat zouden dezen tegen den machtigen, geweldigen stroom van het Calvinisme! En Luthersche predikers ook, - zooals kort daarna te Antwerpen kwamen, om de gemeente voor den afval tot het Calvinisme te behoeden, - wat vermochten zij? Zij stookten den twist tusschen de beide groote Protestantsche partijen en hitsten de Luthersche gemeenteleden tegen de vermaledijde sekte der Sacramentariërs op; doch toen Alva met zijne benden begon te naderen, waren zij de eersten, die hun heil in de vlucht zochten. En hunne geloofsgenooten, zooals de Hertogen van Brunswijk en van Holstein, streden weldra, als vrijbuiters, mede onder de vanen van Spanje(**).

Het waren de Calvinisten, die den wanhopigen strijd hebben aanvaard en volgehouden tegen den overmachtigen dwingeland. Hun onversaagd, hun geweldig en dikwijls woest optreden ontvlamde de bevolking en sleepte haar mede in den ontzaglijken kamp. En ook zij, die op godgeleerd gebied niet in alles met den Geneefschen Hervormer gelijk dachten, lieten zich, waar het erop aankwam, tegen Rome en Spanje te strijden, gaarne door hem leiden.

XII.

Toch ontbrak het niet aan zelfstandige strijders tegen Rome, die hunne zelfstandigheid ook tegenover Calvijn in geenen deele prijsgaven. Een van dezen was Petrus Bloccius, prorector der Latijnsche school te Leiden, die in 1567 een boek uitgaf: *Meer dan tweehonderd*

(*) Groen, D. II, bl. 307.
(†) Groen, D. II, bl. 352.
(§) Groen, D. II, bl. 402.
(**) Men zie hierover breeder Wylie's *Protestantisme*, D. III, bl. 419-452.

ketterijen, *uit de Mis gekomen.* Een exemplaar van dit werk, 'twelk zelfs niet bij name bekend was, is ontdekt door Prof. N.C. Kist, die er in 1842 in het *Nederlandsch Archief voor kerkelijke geschiedenis*(*) een allerbelangrijkst verslag van gaf, als ‘eene bijdrage tot de inwendige geschiedenis der Nederlandsche Kerkhervorming en eene proeve van haren onafhankelijken oorsprong en hare zelfstandigheid’.

Voor Bloccius is de bron onzer Christelijke kennis de Bijbel, vooral het Nieuwe Testament, 'twelk hij gedurig het onveranderlijk reformatieboek noemt, en nog meer bepaald Jezus Christus. ‘Ik bid’, zegt hij (bl. 78), ‘de aanhangers van Menno, dat ze noch op Menno, noch op Calvijn, noch op Luther, noch op mijne schriften zien, maar op Jezus Christus.’ Hij beklaagt er zich (bl. 89) over, dat men zoo hevig over de beteekenis van: ‘Dit is mijn lichaam’, te Parijs, te Leuven en te Wittenberg twist, en de hoofdzaak in het Avondmaal: ‘Christus en zijne liefde’, voorbijzag. Aan Christus genoeg hebbend, is hij tegen elke geloofsbelijdenis, met name ook tegen de Augsburgsche. Hij ziet de verderfelijke werking ervan in de Lutheranen, die Luther's zwakke zijden tot in het ongerijmde overdrijven.

Kist zegt van Bloccius (bl. 92), dat hij blijkbaar een leerling is der school, welke, 'tzij men ze Erasmiaansch of Gansfortiaansch wil heeten, oorspronkelijk in Nederland thuis behoort.

Was het aan Prof. Kist gelukt, het geheel onbekend en zeer merkwaardig geschrift van Petrus Bloccius te ontdekken, Prof. Doedes vond een even onbekend werkje, ook van Bloccius afkomstig. Bloccius namelijk zegt in zijn door ons beschouwd boek, dat hij eene *Klagte van Jezus Christus* heeft geschreven, en daarvan zijn nu onlangs door den heer Doedes twee exemplaren bekend gemaakt, een in het Nederlandsch en een in het Hoogduitsch(†). Het is een beklag van onzen Heer over de Pausgezinden en Evangelischen in Duitschland, als die niet alleen vele onware leeringen verbreiden, maar vooral ook, 'tgeen nog erger is, volstrekt niet leven naar Gods geboden. Bijzonder ijvert hij tegen het aannemen van het keizerlijke *Interim* (1548); hij wil niet, dat dit gerekend worde onder de *Adiaphora* of onverschillige dingen, die intusschen afgodisch, schadelijk en onnut zijn (bl. 216, 217). Het is zeer ernstig en soms geweldig gesteld en stemt vaak woordelijk met de *Tweehonderd ketterijen* overeen.

Bloccius stond niet alleen in zijn strijd tegen Rome en in zijn pleidooi voor het Evangelie. Hij noemt vele geestverwanten: Ghewit, predikant te Vianen; Jan Arents, de mandenmaker en voortreffelijke Evangelieverkondiger in Alkmaar; Jakob Michiels, laatst predikant te Dordrecht; Peter Gabriëls, overleden als predikant te Delft; Georgius Sylvanus, predikant te Delft en Antwerpen; Henricus Vellemius, ons

(*) D. II, bl. 1 en D. III, bl. 289.

(†) Zie *Studiën en Bijdragen op het gebied der historische theologie* verzameld door W. Moll en J.C. de Hoop Scheffer, D. IV, bl. 207, 375.

onbekend; Isbrandus, laatst predikant te Leiden; Cornelis Kooltuin; Maarten Micron; Adrianus Haemstede, schrijver van het Martelaarsboek; Jean Taffin, hofprediker van Willem I; Agge Simons of Agge van Albada; Christoffer Fabricius, te Antwerpen als martelaar gestorven; Willem Jans; Leonardus Panhusius; Gothardus van Goor; Jan Willems, schoenmaker en prediker te Utrecht; Reinier Cante, later, in 1578, stichter der Amsterdamsche gemeente(*). Deze allen roemt Bloccius wegens hunne trouw aan het Evangelie. Het zijn intusschen alleen Noord-Nederlanders. Waarom hij niet spreekt van Datheen, Moded, Junius en anderen, die toen in 't Zuiden werkten, weten wij niet. Men kan niet onderstellen, dat hij, die veel heeft rondgezworven, hen niet zou gekend hebben. Heeft hij van hen gezwegen, dewijl ze Calvijn aanhingen, van wien Bloccius afkeerig was? Want van het ketterdooden en van de volstrekte voorbeschikking, waarbij de verwerping behoort, wilden Bloccius en zijne vrienden niets weten.

Behalve de door Bloccius als vrienden en geestverwanten vermelde mannen kennen wij nog vele anderen, die eenes geestes kinderen met hem waren.

Ik wees reeds op Anastasius Veluanus; nu noem ik nog Huibert Duifhuis, den pastoor van de Jacobi-kerk te Utrecht. Des morgens vroeg bediende hij de mis in 't witte koorkleed; als zij geëindigd was, trad hij in 't zwart, door de predikanten gedragen, op den kansel. Hij hield noch van de Geneefsche leer, noch van de Geneefsche kerktucht, en veroordeelde het ketterdooden. De Heilige Schrift was zijn Catechismus; hij drong aan op de liefde, op een godzaligen wandel en op innerlijke deugden, zonder aan scherpzinnige geschillen of hooge geheimenissen te roeren. Daarom werd hij in den hevigen strijd dier dagen, zelfs door een man als Menso Alting, uitgescholden voor een wolf in de schaapskooi. Toen hem Prins Willem gehoord had, betuigde deze, dat hem niet indachtig was, ooit beter predikatie gehoord te hebben. Duifhuis overleed in 1581.

Dirk Volkertszoon Koornhert toonde zich met Duifhuis verwant, een uitnemend schrijver, een gezond denker, een standvastig karakter, een bestrijder van Rome en van Genève. Hij had een afkeer van de Gereformeerden (de Calvinisten) en vooral van hunne leeraars, van hen, die de ketters wilden dooden en die aan de voorbeschikking vasthielden. Hij stierf in 1590. Vele van zijne werken zijn ook voor onzen tijd nog zeer bruikbaar, met name die, welke over de toelating der zonde door God en over Gods besluiten handelen. Gruwelijk werd hij belasterd, tot op den preekstoel toe, waar hij werd uitgemaakt voor een boef, landverrader, papist, vijand van alle religie, een prins der libertijnen, die den vrijen wil uit de hel had gebracht. Intusschen zeide Koornhert zelf: ‘Ik houd voor mijne broeders alle godvreezende

(*) Deze en andere Evangeliepredikers noemt ook Brandt op, D. I, bl. 149.

menschen, die Christus tot een fondament hebben, zijn ze ook Papen, Monniken, Doopers, Gereformeerden of Lutheranen.'

Onder de geestverwanten van Duifhuis en Koornhert behoort ook Gellius Snecanus, 'de Hervormer van Friesland'. In de bange dagen van Alva's bloedbewind was hij zijn geboorteland rondgeslopen, om allerwege onder de begunstiging van den nacht de broeders te versterken. Doch hoe groot zijn ijver voor den bloei der Kerk mocht zijn, van synoden had hij een afkeer. 'Ik heb', zeide hij, 'te Middelburg en elders in die synoden dingen zien gebeuren, die mij het woord van Gregorius van Nazianze hebben doen verstaan, dat hij nooit als een beter mensch van eene synode was huiswaarts gekeerd.'

In hoogen ouderdom, immers na 1596, gaf hij verschillende geschriften in het licht, waarin hij zich een scherp tegenstander van het Calvinisme betoonde. Harde waarheden heeft hij daarin aan zijne in het net der theologische vraagstukken steeds meer verstrikte tijdgenooten doen hooren. Hij waarschuwt hen, dat ze niet voortgaan met alles, buiten den regel des geloofs om, naar 't getal der uitgebrachte stemmen vast te stellen. Hoe zullen wij, vraagt hij, het geloof der Pauselijken afkeuren, als wij er in *beginsel* niet van verschillen en in onze synodale bepalingen tot hetzelfde kwaad vervallen? De Satan, zegt hij, kan den naam der Hervormde Kerk wel verdragen, maar geenszins de reine leer van het Evangelie.

Voorts moeten wij het oog vooral richten op Casper Coolhaes, die tijdens den Beeldenstorm in 1566 predikant te Deventer, later te Leiden was en hier gedurende korten tijd de eerste lessen in de theologie waarnam, doch daarmede eindigde, toen er hoogleeraren daarvoor aangesteld waren. Coolhaes' leven is één aanhoudende strijd geweest tegen de vervolgzieke godgeleerden van zijn tijd. Één doorloopende verontwaardiging en ergernis is het, te lezen, wat zich vele predikanten aanmatigden en hoe zij de vredelievende ambtsbroeders plaagden. Het tafereel ervan is opgehangen in *Casper Janszoon Coolhaes, de voorlooper van Arminius en der Remonstranten*, door H.C. Rogge, Amst., twee deelen, 1856 en 1858. Hij stierf in 1615.

Tot de bekende geestverwanten van Coolhaes behoorden vooral Hermanus Herberts, predikant te Gouda; Taco Sybrants, predikant te Utrecht, en Cornelis Wiggerts, predikant te Hoorn, over wie Rogge, D. II, bl. 152-226, ons belangrijke bijzonderheden mededeelt.

Verder zijn bekend geworden als aanhangers der zachtere leer Clemens Maartenszoon en Cornelis Meinderszoon Spruit, predikanten te Hoorn, bij Brandt, D. I., bl. 793, vermeld.

Zij werden aangeklaagd en vervolgd door de Calvinistische predikanten, van wie Johannes Bogerman en zijn vriend Goswijn Geldorp zich niet schaamden, in 1601 Beza's schandelijk tractaat over het straffen van ketters door de overheid te vertalen en aan te prijzen. In de voorrede van dit boek gingen dezen zoover, dat zij het beginsel voor-

stonden, 'twelk Filips II had verkondigd: ‘Beter eene woeste en onbewoonde stad dan eene welvarende vol ketters’[*].

XIII.

De Calvinisten namen de overhand. Het onder Bogerman's drijven opgroeiend geslacht was doortrokken met de onvervalschte leer van Calvijn. De geschriften van Bullinger en Melanthon, Erasmus en Veluanus waren ter zijde gelegd voor die van den grooten meester. Het was gemakkelijker, zich het stelsel van den Geneefschen Hervormer eigen te maken, dan zelf af te dalen in de mijnen der Schrift en daaruit goud en edele steenen op te delven. De overgroote meerderheid der predikanten bestond uit mannen, wien het aan gelegenheid had ontbroken, om ernstig zich op de studie toe te leggen.

Zij vonden in Calvijn's *Institutie*, of liever nog in eene der vertalingen van dit geschrift, al wat zij behoefden; hun ijveren voor de leer bood hun bovendien overvloedige gelegenheid, om hun gebrek aan wetenschap en zelfs aan onmisbaarder gaven te bemantelen. Deze ijver werd nog aangevuurd door den weerklank, dien het harde, strenge, bevattelijke en afgeronde stelsel van Calvijn bij de gemeente - niet bij de ontwikkelden en beschaafden, maar bij het gros der gemeente - vond. Wat was er nog meer noodig, om aan het strengste Calvinisme eene volkomene zege te bereiden[†]?

De Calvinisten hadden evenwel zelfs in 1607 nog niet alles in. - Te Gouda kwam in dat jaar en later nog meermalen een merkwaardig boekske uit, dat geheel in den echt Nederlandschen, practischen Evangelischen geest is gesteld. Het is sedert meer dan twee eeuwen lang verloren geweest, totdat Dr. J. Tideman er een exemplaar van vond en dit weder bekend maakte[§]. Het heet: *Korte onderwijzinghe der kinderen in de Christelijke Religie*, en bestaat genoegzaam alleen uit plaatsen van het Nieuwe Testament. Wat hiermede niet kan bewezen worden, vindt men derhalve er niet in. Niets is erin over betaling van onze zondenschuld als noodzakelijk en geschied door de voldoening ervoor van Jezus van Gods strafeischende gerechtigheid; niets over drieëenheid; over verhouding van den Zoon tot den Vader; over Gods eeuwig raadsbesluit; over verwerping van vele menschen tot eindelooze ellende, en over vele andere scholastieke bepalingen, in de gewone leerboeken te vinden. Het hoogste goed is: onze vereeniging met God; de verlossing door Jezus is niet eene bevrijding van de straffen der zonden, maar van de zonde zelve; het geloof is een zeker vertrouwen des gemoeds op Jezus Christus; het einddoel van dit geloof is niet Jezus, maar God, onze Vader. Voortreffelijk is de beschouwing

(*) Aldus hier en elders de bewerker van Wylie's *Protestantisme,* D. III, bl. 606.
(†) Over Gellius Snecanus vergelijke men Dr. J. Reitsma's voortreffelijke *Honderd jaren uit de Hervormingsgeschiedenis van Friesland.*
(§) In *Waarheid in Liefde,* 1850, II.

der XII Geloofsartikelen, van de X Geboden en van het Onze Vader; hoofdzaak is levensgemeenschap met Hem, die alleen de Zoon van God en de Zoon des menschen is(*).

Nu deze Goudsche Catechismus ons bekend is geworden, hebben wij nevens den Heidelbergschen, die door twee Duitsche geleerden is opgesteld, er een, die door een of meer Nederlanders is vervaardigd, gelijk wij ook nevens de Geloofsbelijdenis van den Franschen godgeleerde Guido de Brez er een hebben, uit en voor de Nederlandsche kerken door Johannes à Lasco opgesteld. Denken wij er eens over na! Welk een verschil! Hoeveel eenvoudiger, zuiverder, Evangelischer zijn de twee opstellen, uit den boezem der Nederlandsche Hervormden geboren, dan de uit Duitschland en Frankrijk hier ingevoerde! Waren onze voorouders zoo wijs en bezadigd geweest, dat zij, toen de Hervormde Kerk en de Nederlandsche Republiek waren gegrondvest en dus het al heviger drijven van theologische vraagpunten alleen tot steeds toenemende scheidingen in Kerk en Staat kon leiden, dat zij, zeg ik, de Belijdenis van à Lasco en den inlandschen Catechismus hadden gesteld boven de vreemde voortbrengselen, hoe geheel anders en hoeveel beter had de Hervormde Kerk zich in Nederland kunnen ontwikkelen!

XIV.

Onze voorouders waren, helaas! zoo wijs niet. Het Calvinisme, in 't eerst van zijn opkomen eene *levenskracht,* was tot een *leerbegrip* verbasterd, en, hoe erger deze verbastering was en hoe minder begrepen de leerstukken werden, des te heviger werd ervoor geijverd. In den stroom van Calvinisten voortgesleept, vervielen de Nederlanders hoe langer zoo meer van het vrije, eenvoudige, practische Evangelie tot de dwaasheden, spitsvondigheden en ijdele onderzoekingen der scholastieke kerkleeraars, waarin zij alle wijsheid en kracht des Christendoms bevat waanden.

Die het hoogste woord in deze vervalsching des Evangelies voerden, waren, gelijk de oude Hooft reeds aanmerkte, voor drie vierden vreemdelingen. Onder hen behoorde de Graaf van Leicester, die (1585-1587) Gouverneur-Generaal van Nederland was en door streng vasthouden aan het Calvinisme de gunst der predikanten zocht te winnen, ten einde zijne snoode ontwerpen tegen de vrijheid dezer landen te kunnen doorzetten. Mounier geeft(†) eene korte, kenmerkende optelling, wie de eerste 18 Godgeleerden aan de Leidsche hoogeschool waren van hare oprichting af tot de Dordtsche Synode toe. Het waren

(*) Over dezen Catechismus kan men ook raadplegen J.H. Maronier, *Geschied. van het godsdienstonderwijs*, D. II, bl. 92-97. Vreeselijk werd dit boekje veroordeeld, ook door ulken, die bekenden, dat er niets in voorkwam, 'twelk strijdig was met Gods Woord.

(†) P. Mounier, *Toespraak aan zijne geloofsgenooten*, Nijmegen, Thieme, 1843, bl. 23-28.

elf Waalsche en Fransche geleerden, drie Duitschers en vier Noord-Nederlanders. Van de laatsten hebben er twee maar kort onderwezen en weinig naam gemaakt, Carolus Gallus en Gulielmus Coddaeus; de twee Leidsche hoogleeraren, die den roem van geleerdheid bezaten en inderdaad verdienden, werden de hoofden der Remonstranten, Jacobus Arminius en Simon Episcopius. Ook merkt W. te Water op(*), dat meest alle hoogleeraren en predikanten, die uit Vlaanderen waren gekomen, de voornaamste bestrijders der Remonstranten zijn geweest. Uit het leven van Episcopius(†) blijkt, dat hem te Leiden moeite werd gedaan door één Fransch student en vier Vlamingen. Vondel klaagt in zijne *Hekeldichten* gedurig over de heerschzucht en aanmatiging der Vlamingen, die de oorzaak waren der beroeringen. Evenzoo klaagt ook Hugo de Groot in zijne *Verantwoording* over de vreemdelingen.

Eindelijk schrijft N.C. Kist over het Calvinisme in Nederland(§): 'Volgens mijne overtuiging is het Calvinisme, met alles wat er mede in betrekking staat of daaruit is voortgevloeid, gelijk in zijnen oorsprong, zoo ook in zijn aard en strekking, on-Nederlandsch..... Het mag niet worden voorbijgezien, dat de niet te ontkennen instemming en zelfs ingenomenheid onzer Natie met eene theologische rigting, welke haar eigenlijk vreemd was, niet alleen van lateren oorsprong is, maar ook daarin haren grond heeft, dat die Natie door het overkomen van duizenden Brabanders, Walen en Franschen, toen juist vele vreemde bestanddeelen in zich had opgenomen, zoo zelfs dat het Leeraars- en Hoogleeraarsambt, ja eindelijk ook de Regeringsposten in aanzienlijken getale door deze hier gevestigde vluchtelingen waren bezet geworden. Wanneer men slechts in aanmerking neemt, dat onder het vijfentwintigtal Hoogleeraren, die aan de Leidsche Hoogeschool, gedurende de eerste halve eeuw van haar bestaan (1575-1625), de theologie gedoceerd en Leeraren gevormd hebben, niet meer dan vier Noord-Nederlanders werden aangetroffen, en dat juist deze *vier* (Arminius, Episcopius, en twee min bekenden) onder dat vijfentwintigtal *de eenige Anti-Calvinisten* geweest zijn; ja dat in 1619 een vreemdeling, Gilles des Clarges, aan het Collegie van Curatoren als buitengewoon moest worden toegevoegd, alleen om de reformatie der Universiteit in Calvinistischen geest met kracht te bewerkstelligen en mannen als Barlaeus en Vossius, om van de Theologen nu niet te gewagen, van haar te verwijderen: - dan springt het in het oog, zoowel dat de Calvinistische richting aan ons Nederland oorspronkelijk vreemd was, als hoe krachtige middelen er zijn aangewend of hebben medegewerkt, om de exotische plant hier inheemsch te doen worden.'

Hoe on-Nederlandsch, gelijk Kist zich uitdrukt, die Calvinistische

(*) W. te Water, *Historie der Hervormde Kerk te Gent*, in het Bericht aan den Lezer.
(†) Vóór zijne Predikaties geplaatst, bl. 22.
(§) N.C. Kist in het *Nieuw Archief voor Kerk. Geschiedenis*, 1860, D. II, bl. 441.

richting was, bleek ook hieruit, dat de Canones van Dordrecht door een vreemdeling, Jean Diodati, zijn opgesteld en voorts door een Bruggenaar, H. Faukelius, zijn nagezien. En voorts vooral ook uit de talrijke afzettingen van de Evangeliedienaren, die niet met de bovendrijvende partij wilden mededoen.

In Zuid-Holland(*) waren dit 77, in Utrecht 24, dat is meer dan de helft der hier dienstdoende predikanten. In 't geheel zijn er ruim tweehonderd als ketters veroordeeld, afgezet en ten deele ook uitgebannen. En zeer velen hebben - dit behoeft immers geen bewijs - zich naar de omstandigheden geschikt en hunne overtuiging geweld aangedaan, om niet met vrouw en kinderen te verhongeren.

Door zulke middelen heeft het hier te lande vreemde Calvinisme de zegepraal behaald over de inlandsche Hervorming. In het eerst van den opstand tegen Spanje was het eene groote weldaad; maar weldra misbruikten de Calvinisten hunne macht. Weldra joegen deze vreemdelingen de braafste, bescheidenste en vroomste inlanders uit hun erf en vaderland en bleken zij eene bron van verdeeldheid, bitterheid, vervolging en scheuring te hebben geopend. En dat zou nog veel erger geworden zijn, indien niet de overheid, wijs geworden door het treurspel van Dordrecht (1618, 1619), gedurende twee eeuwen, tot 1816 toe, geene algemeene Synode had toegelaten. Ware zij niet zoo wijs geworden, dan was weldra van de Hervormde Kerk in ons land en van de vrije Republiek niets dan een puinhoop overgebleven.

XV.

Eenige gevolgen en opmerkingen wensch ik nog uit de beschouwde feiten af te leiden:

1. Het Christendom, hoewel een historisch verschijnsel, is geest en leven en dus niet aan vaste vormen gebonden. Naar den verschillenden volksaard en staatsvorm vertoont het zich zeer onderscheiden bij deze en die volkeren en in deze en die tijden.
2. Men kan het dus niet binnen vaste grenzen inkerkeren. Het beukt en breekt de muren, waarin men het besluit, totdat dezen instorten.
3. Vooral in Nederland is het Christendom in allerlei verschillende vormen opgetreden, van Willebrord af tot de Hervorming in de zestiende eeuw toe, ja, tot onzen tijd.
4. Toen de kamp van Romanisme en Germanisme nog werd gestreden, traden de Broeders van het Gemeene Leven met hunne eenvoudige, practische en vrome prediking op.
5. Deze prediking, uit den eigen Nederlandschen geest geboren, vond in Nederland veel bijval en bereidde er den grond voor eene stille, maar krachtige Hervorming der Kerk.

(*) Zie Glasius, *Gesch. der Nat. Synode*, I, 318.

6. Meer dan vroeger leeren wij haar thans kennen uit de nasporingen van vele geleerde mannen, die vooral in de laatste halve eeuw lang vergeten of geheel onbekende geschriften uit het stof in 't licht hebben getrokken, namelijk die van Nicolaas Peters, Hendrik van Bommel, Johannes à Lasco, Petrus Bloccius en den Goudschen Catechismus(*).
7. Het Calvinisme brak na 1566 dóór in Noord-Nederland en werd er eene groote, onmisbare kracht in den worstelstrijd tegen Spanje.
8. Doch het Calvinisme misbruikte de vrijheid, aan hetzelve verleend, om allen, die liever het zachte Evangelie dan de harde leer van Calvijn aanhingen, te vervolgen, zelfs zoo wreed te vervolgen, dat het de overheid opeischte, om de ketters (de niet-Calvinisten) met den zwaarde te straffen.
9. Door den druk van het Calvinisme in Nederland is de voortgang der Hervorming hier te lande gestuit en hare levenskracht voor eeuwen geknakt.
10. Eene terugkeering tot Calvijn, indien zij mogelijk ware, zou de ondergang van de Hervormde Kerk in ons land en weldra van onzen vrijen Staat worden.
11. Dit sprak de wijze grondlegger van onzen Staat reeds uit, toen hij, na de veroordeeling van Coolhaes door de Synode te Middelburg, in 1582 (juist vóór driehonderd jaar) aan de Staten van Holland schreef, dat, zoo daarin niet met behoorlijke orde voorzien werd, het te vreezen was, *dat de Gereformeerde Religie en het Land beiden te gronde zouden gaan*(†).

Groningen, October 1882.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

(*) De zes geschriften van deze vijf schrijvers (van Bloccius zijn er twee), welke ik in deze verhandeling heb gebruikt, zijn getuigen, dat ik recht had, toen ik in 1842 in Kist en Roijaards' *Nederl. Archief voor Kerkel. Geschiedenis*, D. II, het opstel plaatste: ‘Beschouwing van den gang, dien de Christelijke godgeleerdheid in het algemeen tot dusverre in Nederland heeft gehouden’. Roijaards kwam tegen deze Beschouwing op in hetzelfde *Archief*; doch Kist stemde later met mij in, blijkens de zoo even uit hem aangehaalde verklaring.

(†) Zie Brandt, D. I, bl. 685, en de vele door hem aangehaalde schrijvers.

Kant.

Bijdrage tot de beoordeeling van Immanuël Kant's *Kritik der reinen Vernunft.* Leiden, Van der Hoek.

Immanuël Kant zag 22 April 1724 te Koningsberg het levenslicht. Zijne ouders, wier vierde kind hij was, behoorden tot den eenvoudigen burgerstand, niet behoeftig, maar ook niet bemiddeld; zijn vader won het brood als zadelmaker. Zijne familie kwam oorspronkelijk uit Schotland, zoodat zij ook haar naam, op Schotsche manier, *Cant* schreef; onze Kant bracht hierin verandering, om niet langer, volgens de verkeerde uitspraak van sommigen, *Zant* genoemd te worden. De beide ouders waren van harte het toenmalige piëtisme toegedaan, eene godsdienstige richting, die, ofschoon getrouw aan het orthodoxe geloof, toch haar heil zocht, niet in de uitwendige belijdenis, maar in innerlijke reinheid en vroomheid van zin. In deze richting arbeidde te Koningsberg, sinds 1731, de Predikant F.A. Schultz, in wien vooral Kant's moeder groot vertrouwen stelde. Met dezen pleegde zij raad ook over de opvoeding van haar zoon. Immanuël werd geschikt geoordeeld voor het kerkelijk leeraarambt en aanvaardde op tienjarigen leeftijd zijne studiën.

Wat het piëtisme bekrompens in zich had, kon op Kant's gemoed geen vat verkrijgen. Alleen de vrome geest, waardoor het zich onderscheidde, werkte krachtig in hem en voedde niet weinig zijn aanleg tot strengen zedelijken ernst, tot dat rigorisme, dat in zijne Moraal is op te merken. In dit opzicht werkte ook de invloed van Schultz, die met den bekrompen zin vooral ook het streng zedelijke, ernstige, vriendelijke karakter van het piëtisme in zich vereenigde en zich steeds jegens Kant en zijne ouders een vaderlijk vriend betoonde.

Gedurende de zeven jaren (1733-1740), die Kant op de Latijnsche-schoolbanken doorbracht, viel er weinig bijzonders aan hem op te merken. Hij was geen vroegrijp genie. De school bleek niet de plaats te zijn, waar zijne geestesgaven zich schitterend konden ten toon spreiden. Van nature zwak naar het lichaam, met eene platte, ingedrukte borst en iets scheefs in zijne houding, moest Kant eerst door sterke inspanning van zijne wilskracht recht zichzelf worden. Vooral leed hij aan twee gebreken, die met zijne lichamelijke gesteldheid samenhingen: schuchterheid en vergeetachtigheid. Toch had hij wilskracht en verstand genoeg, om deze gebreken met vrucht te bestrijden. Hoe meer hij op de school vooruitkwam, des te meer traden zijne bekwaamheden aan het licht, waaraan hij grooten ijver in het leeren paarde. Aan philosophie dacht hij toen nog niet, wel, door het degelijk onderwijs, dat hij in het Latijn genoot, aan philologie. Eens Latijn-

sche boeken te schrijven, met den naam *Cantius* op den titel, was zijn jongelingsideaal.

De hoogeschool bracht in Kant's geestesrichting eene belangrijke verandering teweeg. Wat hij hier hoorde over philosophie, mathesis en physica, boeide hem uitermate. Wel verloor hij vooreerst zijne bestemming tot den predikdienst niet uit het oog; hij heeft het althans zóóver gebracht, dat hij eenige malen in dorpsgemeenten als prediker is opgetreden; maar nu liet hij dit beroep varen, om zich te wijden aan het onderwijs. Na den dood zijns vaders (1746) zocht hij eene plaats als huisonderwijzer, ten einde intusschen zijne wetenschappelijke studiën te kunnen voortzetten en zich tot het bekleeden van een academischen leerstoel voor te bereiden. Kant is negen jaar lang (1746-1755) bij drie verschillende familiën als huisonderwijzer werkzaam geweest: eerst bij een predikant, toen op een riddergoed, eindelijk bij eene grafelijke familie. Hoe hij zich van deze taak heeft gekweten, kan hieruit blijken, dat zoowel de grafelijke als de ridderlijke familie steeds met hem bevriend bleef en dat de laatste het eerst in Pruisen een einde maakte aan de slaafsche onderworpenheid harer boeren.

Kant promoveerde in 1755. Nog vóór het einde des jaars werd hij privaatdocent in de philosophie aan de Koningsbergsche hoogeschool, om het, door de ongunst der omstandigheden, 15 jaar te blijven. Eerst in 1770 mocht hij aldaar zijne ondergeschikte betrekking verwisselen met een gewoon professoraat in de logica en metaphysica. Voor den post van onderbibliothecaris bij de koninklijke boekerij, die hem in 1766 was opgedragen, bedankte hij in 1772, om zich nu voortaan geheel en onverdeeld met zijne professorale studiën bezig te houden. Hij heeft zijne voordrachten tot 1797 geregeld kunnen voortzetten: toen moest hij er, wegens lichamelijke verzwakking, van afzien; waarna hij 12 Febr. 1804, in bijna tachtigjarigen ouderdom, stierf.

Na deze schets van Kant's levensloop is het niet ongepast, iets omtrent zijne persoonlijkheid mede te deelen (Vgl. Fischer, *Gesch. d.n. Phil.*, III, s. 44 flgg.). Hij was bijzonder gesteld op eigen onafhankelijkheid en uiterst stipt in al zijn doen en laten. Hij behielp en bekromp zich liever, dan vreemde hulp in te roepen of aan te nemen. Nooit is hij aan iemand een penning schuldig geweest: hij kon altijd met een gerust en vroolijk gemoed ‘binnen’ roepen, als er aan zijne deur werd geklopt, omdat er geen schuldeischer te voorschijn kon komen. Misschien lag het ook aan zijne zucht naar onafhankelijkheid, dat hij niet gehuwd is geweest; hij heeft althans niet getoond, voor het innige karakter van het huwelijksleven gevoel te hebben. Wel betoonde hij zich gevoelig voor vriendschap en het genot van gezellig verkeer. Voor dit genot was vooral de tijd van het middagmaal bestemd, waarmede hij gewoonlijk drie, soms vijf uren kon doorbrengen. Ook betoonde hij zich zeer gevoelig voor het lot zijner arme verwanten: ofschoon

zelf niet rijk, wist hij te hunnen behoeve nog altijd eene ruime ondersteuning af te zonderen. Hoezeer hij aan anderen gehecht kon zijn, heeft hij jegens zijn huisknecht Lampe bewezen. Toen hij dezen, na veertigjarigen dienst, wegens onbruikbaarheid en wangedrag moest wegzenden, had hij er ontzettend veel mee te doen. De zaak wilde hem langen tijd niet uit het geheugen, ja, bleef hem zoozeer hinderen, dat hij onder hetgeen hij tot tegemoetkoming van zijn geheugen opschreef, de woorden stelde: 'Lampe moet vergeten worden.' Zijne stiptheid openbaarde zich in alles: in opstaan en naar bed gaan, in het houden van de colleges en in het doen van eene wandeling, in het verdeelen van den tijd tusschen studie, meditatie en lectuur, in de geheele inrichting van huiselijk en openbaar leven. De bewoners eener straat, waar Kant zich op zijne dagelijksche wandeling geregeld zien liet, zeiden soms tot elkaar: 'Het kan nog geen zeven uren zijn, want Professor Kant is nog niet voorbijgekomen.' Een student, die beloofd had, op een bepaald uur bij Kant te zullen zijn en over zijn tijd kwam, kreeg het met hem te kwaad: hij gaf hem zelfs geen verlof, om bij een openbaar dispuut te opponeeren, 'want - zeide hij - gij mocht eens te laat verschijnen en zoodoende de geheele zaak in de war sturen'. Tot de grondtrekken van Kant's karakter behoorde bij uitnemendheid degelijke waarheidszin, nog iets meer dan waarheidsliefde. Bij deze liefde kan de mensch zich nog vergapen aan den schijn en voorstellingen in zijn hoofd omdragen, die hem voor het vatten van juiste begrippen volkomen ongeschikt maken; maar Kant liet zich door zulke voorstellingen niet verblinden. Een gegrond en juist oordeel ging hem boven alles; ook sprak en schreef hij met geen ander doel, dan zulk een oordeel te wekken. Hiermede hangt zijne geheele schrijfwijze samen, stijl en zinbouw. Alles wat ter zake diende, moest uitgedrukt worden; vandaar bijna geene zinsnede zonder tusschenzinnen, die het lezen zeer bemoeilijken. - Nog mag als eene karakteristieke bijzonderheid uit Kant's leven vermeld worden, dat hij nooit eene reis heeft ondernomen, noch ooit verder van zijne vaderstad verwijderd is geweest, dan de nood vereischte.

Kant's persoonlijkheid heeft zich, gelijk natuurlijk is, afgedrukt in zijne philosophie, in de zelfstandigheid zijner critiek, in de strengheid zijner moraal. Toch doet zich daarin ook de geest des tijds, dien hij beleefde, herkennen. Vooral sinds het midden der XVIIIde eeuw bloeide in Duitschland de dusgenoemde *Verlichting* (Aufklärung), een verschijnsel, dat zijn ontstaan had te danken aan het streven, om het menschelijk denken vrij te maken van het oude kerkelijke geloofsjuk en het godsdienstig leven te vestigen op den grondslag van eigen inzicht en overtuiging. Het verstand, steeds in zijne vrije werking gefnuikt, hernam nu zijne rechten en maakte van deze rechten zulk een gebruik, dat het niets voor het menschenleven liet gelden, wat

niet den toets zijner critiek kon doorstaan. Wat het gemoed eischte, kwam niet in aanmerking; alleen wat als verstandig te beschouwen was. In deze eenzijdige geestesrichting kwam allengs eene belangrijke, hoewel niet minder eenzijdige, wijziging. Van de majesteit des verstands verhief zich het jonge Duitschland tot een fier gevoel van persoonlijke eigenwaarde, een gevoel, opgewekt door Rousseau's *Émile*, verschenen in 1762, of, zooals Göthe dezen roman noemde, *het natuur-evangelie der opvoeding.* Hierdoor ging het tijdperk der *Verlichting* over in de gansch eigenaardige *Storm- en Drangperiode.* De wekstem van dat evangelie, om tot de natuur weder te keeren, om haar te herstellen in hare lang miskende rechten, werkte als met toovermacht. Nu den strijd aangebonden tegen alles, wat aan de vrije uiting der natuur in den weg stond! Nu het onschendbare recht der menschelijke persoonlijkheid gehandhaafd. Nu vrijheid geëischt en gebruikt, om zich geheel aan den drang zijner zuivere en oorspronkelijke menschennatuur over te geven. Het genie moest zichzelf leven, zonder perk of paal, zonder andere wet dan de wettelooze eigenmacht van het *ik*, gelijk dit uit de hand der natuur was gekomen, zonder tucht of regel. Kortom: storm en drang, een koortsachtig jagen naar idealen, waarvan niemand zich bij slot van rekening rekenschap geven kon.

Tijdens de opkomst en de heerschappij van dit ongeregelde subjectivisme, dat de individueele menschennatuur tegenover al het bestaande op den voorgrond plaatste, arbeidde Kant. Zijn eerste en voornaamste werk: *De critiek der zuivere rede,* verscheen in 1781. Ook hij betoonde zich innerlijk gedreven door hetgeen de Duitsche gemoederen toen in zich omdroegen; dit bepaalde zelfs voortdurend het karakter zijner philosophie. Ook hij maakte kennis met het natuur-evangelie van Jean Jacques; en al trok de auteur zelf hem niet aan, door den inhoud van het geschrift werd hij eens zoozeer medegesleept, dat hij zijne gewone dagelijksche wandeling vergat. Het is dus niet toevallig, dat hij eene subjectiviteitsphilosophie onderwees, die te gelijk het subjectivisme des tijds in een strengen teugel sloeg. Hij leerde, in het kort: ‘Voor den mensch bestaat geene zuivere objectieve kennis. Bij onze waarneming hebben wij slechts met verschijnselen te doen; wij geraken niet verder dan tot de voorstelling van verschijnselen. Wel ligt er aan de zichtbare wereld iets hoogers, iets intelligibels, ten grondslag, maar wat dit is, of ook wat de dingen op zichzelven zijn, weten wij niet noch kunnen wij weten. Wij nemen de dingen waar in de vormen van ruimte en tijd, maar beiden zijn slechts waarnemingsvormen (Formen des sinnlichen Anschauens), onder wier verband onze eigen natuur de dingen als verschijnselen stelt. Ons verstand ordent en beoordeelt het waargenomene, maar doet dit volgens de logica van onzen eigen geest, door behulp van categorieën of denkvormen (Gedankenformen), die de verstrooide stof der waarneming op eigen hand in het bewustzijn vereenigen. Ook onze rede arbeidt met begrippen, die

zich uit onze eigen subjectiviteit aan haar opdringen; maar in de werkelijkheid is niets te vinden, dat het gebruik van die begrippen wettigt. Wel is *verschijnsel* niet met *schijn* gelijk te stellen; de schijn ligt in het oordeel over de dingen, voor zoover ze gedacht, niet in de dingen, voor zoover ze waargenomen worden: maar wie ooit aan de zekerheid zijner kennis gelooft, is een bijgeloovige. Het eenige houvast voor onzen geest is te vinden in de practische rede, gelijk deze aan onzen wil de wet stelt. Geef haar gehoor, o mensch! dan zult gij tot vast geloof aan God en onsterfelijkheid komen, en strenge zedelijkheid leeren najagen als het eenige ideaal voor uw leven.'

Het criticisme van Kant was wel geschikt, om de onrustige gemoederen tot bedaren, ja, tot bezinning te brengen; om ze te ontnuchteren uit den roes van den opgewonden hartstocht. Aan al het bovenzinnelijke of metaphysische in hun streven werd de bodem ingeslagen; het ideaal, dat zij phantastisch boven zich zochten, werd geheel naar de aarde getrokken, als bepaald tot den practischen kring des zedelijken levens. Het was de philosophie van een subjectivisme, erger dan het subjectivistische drijven des tijds; een overdrijven der beteekenis van 's menschen persoonlijkheid, in wier naam alle werkelijke kennis van de dingen werd geloochend. Kant beperkte het menschelijk weten binnen zeer enge grenzen; den grondslag der kennis stelde hij uitsluitend in de waarneming van uitwendige verschijnselen: van het bovenzinnelijke, zooals dit zich doet kennen in 's menschen zelfbewustzijn, is hier geene sprake.

Het subjectivisme van Kant, dat zich alzoo gereedelijk uit den invloed van den toenmaligen tijdgeest verklaren laat, wordt in de *Bijdrage,* die thans voor mij ligt en aan het hoofd van dit opstel vermeld is, op geheel andere wijze verklaard. De ongenoemde en mij onbekende schrijver zegt (blz. 150): 'Verwondert het ons zoo vaak onjuistheid en gezochtheid aan te treffen bij zulk een ernstig, scherpzinnig en diep denker als Kant, de reden hiervan is, dat de vrijheid en onbevooroordeeldheid van zijn denken benadeeld werd door de omstandigheid, dat het reeds vooraf bij hem vaststond, niet slechts welken weg hij inslaan, maar ook waar hij aankomen moest. Hij *moest* alles brengen in een apriori bepaald systeem, en daartoe zijne vormen ontleenen aan louter werkzaamheden van verstand en rede, doch hierdoor werd hij genoodzaakt de voorstelling van het oneindige te persen in eindige vormen. De objectieve kennis van de wereld *moest* voor den mensch geheel onmogelijk zijn; hierdoor werd hij gedrongen het onmogelijke te beproeven, namelijk, het objectief bestaan door bloote redeneering te bewijzen. Zijn werk *moest* bevorderlijk zijn aan de zedelijke belangen; dit benam hem de vrijheid bij de anti-thesen de uitspraak der rede tot haar recht te doen komen.' Dus lag, volgens deze verklaring, de oorzaak van Kant's subjectivisme uitsluitend in hemzelven,

ja, eigenlijk in gebrek aan waarheidszin! Waaruit blijkt dit? Dat Kant, vóór het schrijven van zijne *Kritik*, rijpelijk heeft overdacht, hoe hij haar zou aanleggen en inrichten, lijdt wel geen twijfel. Maar evenmin lijdt het twijfel, dat zijn geest, hoe verheven ook, steeds als met geheimzinnige draden gebonden bleef aan den kring, waarbinnen hij zich bewoog. De tijd, waarin een mensch leeft, volgt hem tevens als zijne schaduw; en niet één, al ware hij de grootste geest, kan over zijne schaduw springen.

Wat den auteur aanleiding gaf, om eene *Bijdrage tot de beoordeeling van Kant 's critiek der zuivere rede* te leveren, wordt door hemzelven aldus in het licht gesteld: ‘In schriften, verschillend door onderwerp en richting, vinden wij menig beroep op Kant. Hier op zijne bestrijding van de drie bewijzen voor het godsbestaan, daar op zijne aprioristische begrippen, als grondslagen voor godsgeloof. Zijn categorische imperatief en oerkracht zijn volgens sommigen nog onmisbaar voor zedelijkheid en godsdienst. Het ‘sedert Kant heeft uitgemaakt’ treft men herhaaldelijk aan. Zijne finaliteitsphilosophie levert een grondslag voor de postulaattheorie. Zijne methode van nieuwe denkbeelden aan oude namen te verbinden heeft zeker wel bijgedragen tot de onwillekeurig ontstane heerschende spraakverwarring. Voegt men hier nu nog bij, dat de herhaalde uitgaaf van eene verklaring der *critiek* er op wijst, dat men verspreiding van Kant's philosophie of althans van de kennis er van in ruimer kring nog immer wenschelijk acht, dan meen ik dat een bijdrage tot beoordeeling van de deugdelijkheid der bouwstoffen voor dit werk gebezigd, noch als overbodig, noch als verouderd te beschouwen is. - Een bijdrage: meer bedoelde ik niet. Ik wilde slechts een en ander bespreken naar aanleiding van dit werk, doch streefde niet naar volledigheid, noch bepaalde mij streng tot den inhoud van Kant's werk.’ Wat deze bijdrage bevat, laat zich niet in het kort weergeven. Ik wil er alleen van zeggen, dat veel de aandacht en de ernstige overweging verdient van allen, die in Kant's criticisme belang stellen. Waarom is de auteur zoo slordig met taal en stijl te werk gegaan? Wie aan Philosophia offert, behoeft daarbij de Gratiën niet te verwaarloozen.

Één ding mag ik niet verzwijgen: dat ik het met den auteur volstrekt niet eens ben, wanneer hij (blz. 67) de *verbeeldingskracht* het hoogste van al onze vermogens noemt. Dat onze *rede* voor hare behoorlijke werking ook de hulp onzer verbeeldingskracht noodig heeft, erken ik gaarne. Maar bestaat niet onze menschelijke heerlijkheid juist hierin, dat wij redelijke wezens zijn? Zeker moet een mensch niet bij alles, wat hem voorkomt, koelzinnig, of - gelijk het soms heet - recht verstandig, redeneeren, wikken en wegen, de kansen van voor- en nadeel berekenen: weg met die koude harten, die geene bezieling, geene geestdrift kennen! Maar de hartstocht, die aan den teugel der rede ontsnapt en dus de palen onzer redelijke natuur te

buiten gaat, is ruwe hartstocht; dito verbeelding is teugellooze verbeelding; dito geestdrift is geestdrijverij. Tot het gebied der verbeelding behoort de *Aesthetiek*, de wetenschap van het schoone: hoe kan er eene wetenschap bestaan, indien ze niet door middel der rede wordt opgebouwd?

Wel ben ik het met den auteur eens, wanneer hij ten slotte (blz. 151) zegt, dat aan Kant de rang van laatsten grooten wijsgeer van den ouderen, en die van eersten van den nieuweren tijd moet worden toegekend.

W. SCHEFFER.

Sjoelammît.

Het Lied der Liefde. Salomo's Hooglied, in dichtmaat overgebracht door J.H. Gunning J. Hz. Theol. Cand. Utrecht, van Druten.

Liefde erkent geen vreemde wetten, vrij wil zij heur bloeisem zetten; vrij....

Num in magnis voluisse sat?

De Theol. Cand. J.H. Gunning J. Hz. heeft eene loffelijke gedachte gevoedsterd, toen de zucht in hem ontwaakt was, om 't hier boven vermelde werk tot stand te brengen, totdat ze, door hemzelven aangemoedigd en gekweekt, hem er als toe moet ‘gedwongen’ hebben. Men voelt zeer bepaaldelijk den gloed diens ijvers, dier begeerte, in zijn arbeid zelven. En wel waren beiden op een ‘waardig’ doel gericht.

Sjîr hasjirîm, het Oud-Testamentisch *Hooglied,* is lang genoeg velen een aanstoot en daardoor, onder de boeken der Hebreeuwen, een verschoveling geweest. Reden w a s daarvoor, helaas! Geene echter, welke dier geurige veldbloem zelve mocht worden toegerekend. De schuld lag hier - als menigmalen! - n i e t aan het der wereld geschonkene, m a a r aan 'tgeen die, daarin bevoorrechte, wereld met de kostbare gift heeft gedaan.

Niet eenmaal is het noodig, daarbij gewag te maken van de dolzinnige knutselarij der theologen, te beginnen met ‘den Diamanten’ Origenes, die het tot eene aanfluiting gemaakt hebben door hunne allegoriseer-liefhebberij; - in navolging der voorstelling, door Jean Paul van den humor gegeven, zoo te recht ‘een op zijn hoofd staand rationalisme’

geheeten. Niet eenmaal van den weerzin, daardoor, uit natuurlijke reactie, doch hoogst onbillijk, tegen dit meesterstukjen van pastorale poësie z e l f bij koelere denkers verwekt. Maar opmerking verdient het: dat ernstige menschen, om g e h e e l a n d e r e redenen, deze fijne parel zouden willen zien weggescheurd uit het snoer der boeken des Ouden Testaments. 't Was.... wulpsch, weelderig, onkuisch, een maenadische straatdeun ter eere der liederlijkheid. De moeder m o c h t er de lezing niet van vergunnen aan de rijpende dochter..... Waarde, bezorgde verpleegsters en opvoederessen der toekomstige gemalinnen, hebt ge ooit z e l v e n dat achttal korte hoofdstukken gelezen? Indien: ‘foei! neen’; wat verbiedt ge de kennismaking met het u onbekende? Zoo daarentegen: ‘ja!’ leest ze dan nog eens, maar.... aan de hand van een baanwijzen gids.

Want - doch ook dit weder is geene zonde des gedichts zelven, maar juist eene daartégen gepleegde misdaad - waarheid is h e t : de in onze vertaling des Bijbels daarvan opgenomene zeventiende-eeuwsche Nederlandsche overbrenging - dat model, hoe men n i e t dien arbeid volbrengen moest, in uitdrukkingen, onbeholpen tot onhebbelijkheid toe, - v e r b i e d t , dat het meisjensoog, en ook 't oog der knapen, één seconde zelfs maar, ruste op deze, door die gelastigden ‘der Hoog Mogende Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlanden’ bezoedelde, bladzijden.

Dat óók heeft, omgekeerd als in de oude sprooke, van de Prinses eene Aschepoetster gemaakt. Maar laat ze bevrijd worden van dit gewaad der vernedering; dat lichaam worde slechts met de zorgvuldigheid des eerbieds gebaad, gereinigd van alleen ‘aangewreven’ smetten, en:

> ‘Daar staat ze, stralend als 't gesternte
> van Freya: fier, van schoonheid flonkrend,
> zoo rein als reuk van witte rozen,
> aanminnig als de malsche Mei.’

Nieuw sieraad behoeft ze niet. Noodeloos is het, haar

> ‘gouden keten-
> tjens gespleten
> door het zilver fijn’

te laten vervaardigen voor

> ‘'t omhangen
> van de wangen’.

Teruggegeven worde haar alleen 'tgeen ze bezat, toen ze uit de hand heurs scheppers kwam: en wàt zou er dàn alreede te zeggen zijn van dézen grond, om dat letterkundig juweeltjen onder zeven zegelen

te willen verbergen? Waardig zou het wezen de plaats in boudoir, salon en huisvertrek, naast Ten Kate's *Job*, Renan's *Ecclésiaste*, en zoo menigen, och arm! in allerlei hoekjens verscholen, Psalm van J. van Leeuwen.

Doch niet alleen dit. Tot dat doel z i j n , van Herder's dagen af, pogingen te werk gesteld. Óók in onze taal. Jaren geleden reeds heeft de Hoogleeraar Hoekstra de hand aan die taak geslagen. Zìjne vertolking echter, of bewerking, schijnt onder ons niet veel verder doorgedrongen dan tot den kring der beoefenaren van de godsdienstwetenschap. Dientengevolge bleef, voor menig afkeurend oordeel over het *Hooglied* zelf, de gaarnbetreden weg open der voorgewende of werkelijke onwetendheid. Maar tot ook deze is voortaan afgesloten voor iederen beschaafden Nederlander, zelfs die uitsluitend zijne moedertaal leest, nu Gunning Jr. wat een werk van smaak is, op smaakvolle wijs, in N e d e r l a n d s c h gewaad heeft gedost.

Hier is dit *Lied der Liefde* met de innigste, meest kuische jongelingsmin bewerkt. Hier licht, als morgendauw, een waas van stillen eerbied voor het oorspronkelijk over iedere bladzij, elken regel, 'tzij die toelichting in prosa bevatten of wel 't gedicht zelf, van den aanvang tot het einde, teruggeven, gedragen op den rhythmischen golfslag van het zoetvloeiendst rijm. 't Doet goed, de warmte te gevoelen van den toon, die zich overal laat hooren in deze tachtig, met groote zorg - des uitgevers ook - ons aangeboden kwartozijden: - warm, of 't het gedicht rechtstreeks betreft, dan of de jeugdige dichter zich, in ‘een woord vooraf’, over zijn doel uitspreekt, om, niet zonder een blik vol heimwee, in een ‘slotwoord’ nog eenmaal terug te zien op het voltooide, dat nù.... a c h t e r hem is gelegen. De techniek der poëtische bewerking is de veel meer dan ten halve ontloken knop van een veelbelovend dichtersleven, dat God ons spare; want we hebben er niet te veel, die Beets en Ten Kate zullen vervangen.

Onberispelijk is zij, uit den aart der zake, niet. Dat worde van geen enkelen menschelijken arbeid gevorderd. Te minder dan nog van der jonkheid geestesvruchten. Zelfs zou het geenerlei inspanning kosten, een geheelen bundel van geschonden bloempjens en netelig kruid bijeen te garen uit dezen rozenhof. - Onjuistheden ontbreken geenszins, als waar bijv. blz. 15 de Arabische Kedarenen z e l v e n , of ze Negers waren, ‘zwart’ worden genoemd, in plaats van, gelijk 't oorspronkelijk heeft, hunne van grof, graauw kemelshair, door de zon geroosterde, t e n t e n ; - of wanneer wat Salomo (I, 9) roemt van de hem door Faraö geschonken merries, blz. 18, geheel verkeerd aldus wordt teruggegeven:

‘Als mijn wagen,
goudbeslagen,
door de straten schiet: -

aller oogen
opgetogen
zien op 't ros dat ik gebied,

zie 'k uw wangen', enz.;

of, wederom, waar het handig andwoord des Konings op 't gezegde der schoone, 'dat ze eenvoudig een in 't wild opgeschoten Lelie is', (II, 1):

'Ja! - wat onder distels
een Lelie zou zijn,
zijt ge onder de schoonsten,
zoet maagdelijn mijn' (II, 2),

blz. 21, wel niet onbegrijpelijk, maar toch, om het eerlijke woord te gebruiken, 'verhaspeld' wordt tot een, zeer pompeus, doch aller-misplaatst:

'Maar een Lelie in 't midden der Doornen gekneld (,)
doch niet schooner dan gij, o mijn liefste! vertelt
hoe zij blinkt in verrukkende stralen.'

Evenzoo is er geen gebrek, maar zelfs overvloed! aan onzuivere - althands on-Hollandsche constructies. Zóó: wanneer de halfhulpwerkwoorden 'doen, laten, gaan', in strijd met den eisch onzer taal, op Duitschen trant achter, in plaats van vóór, het andere, daardoor geregeerde werkwoord staan: 'ontwaken doet' (blz. 14), 'zingen doet' (blz. 15), 'groeien laat' (blz. 21), 'vragen doet' (blz. 33), 'beklimmen gaan' (blz. 59), enz., voor eene enkele maal desnoods eene licentia poëtica, doch die volstrekt niet misbruikt mag worden; zoomin als de 'schoon zijt gij mij's' (o.a. blz. 20 v.); een 'al zoekend' (blz. 46); 'aan den boezem stellen' (blz. 49); 'daarhenen treden' (blz. 55), ''k was in den hof getreden' (blz. 56), waarbij bovendien een 'honny soit!' zich onwillekeurig opdringt; een 'heel mijn wezen lacht' (blz. 31), of een 'mijn verrukken' (blz. 19); 'de wolken treffen', van eene rookzuil gezegd (blz. 34); een 'iemand een stad met vertooning ontsluiten', in den zin van 'iemand met weidschen praal die stad binnenvoeren' (blz. 34); 'tanden die met hun schittring de purpere lippen d o o r b r e k e n ', (blz. 37), voor: wier schittrende glans d o o r de purperen lippen breekt; 'balsems die naar alle zijden vloeiden bij... 't voortgaan van den voet' (blz. 56)! en van dien aart, helaas! nog wel wat meer. 'Verzwonden' (blz. 46) is geen Dietsch. Dat n e r g e n s 'duister wordt gevonden', waar wie dan ook 'het licht ontsluit', ontneemt aan de regels blz. 39 het daarmede bedoelde karakter eener hulde. 't Moet al een wonderlijke smaak zijn, die naar 'overrijpe vruchten' haakt (blz. 59); en de uitdrukking 'hooggeschouderde hel-

den' (blz. 48) moge een lapsus calami zijn, die 'breedgeschouderde' bedoelde. Doch mooi is ze niet.

Vergrijpen tegen de wetten van maat en rijm zijn, 't als 'mijne' met ij moet andwoorden op 'reine' met e i , gelijk tot driemalen toe voorkomt (blz. 17, 18, 53); 'vrouwen', met de *n,* op trouwe, zonder die sluitletter (blz. 53); desgelijks 'koud*e*' op 'onthoude*n*' (blz. 46). Misschien ook de tusschenvoeging van het - daarenboven hier geheel ongepaste, en n i e t door het oorspronkelijk gegevene, - heineaansche:

- 'wel hebben ze veel gedacht!' - (blz. 31),

dat plotseling opduikt in 't midden van een vijftal achtregelige zuiver iambische strofen. Want het, tien regels vroeger, voorafgaand:

'de mannen hielden, als immer,'

is wel mede eene 'vlek' op dien bouw, maar toch zeker géén 'verschooning voor het "bis in idem"'. Wellicht - hoewel desnoods te verdedigen - desgelijks het, tweemaal herhaalde, hortende vers:

'Verlaat toch uw sponde
en kom uit!' (blz. 45),

in den zuiver daktylischen gang des lieds:

'Ik lag op mijn sponde
en sluimerde zacht', enz.

Doch stellig is n i e t in den haak - in 't vervolg van hetzelfde gedeelte uit Hfdst. V - de laatste regel der stanza - over welke 'als geheel' straks nog wel meer te zeggen zal vallen:

'Slechts | dropen v a n myrrhe de grendels v a n 't slot,
als | woû hij dien groet niet onthoude*n*,
hij | dien ik, o dwaze, zoo wreed had bespot,
die mij | zocht in de nachtlijke koude' (blz. 46).

En evenmin het, ter plaatse waar 't voorkomt, in geen iambisch metrum te wringen:

'Honig en melk ontvloeien' (blz. 40).

Eene onbehaaglijk breede, en toch hoogst onvolledige, opsomming van smetten en smetjens. Maar, of ze noodig was tot staving des rechts eener zóó zware aantijging, als daar lag opgesloten in 't boven

geschrevene van ‘'t onkruid in dezen leliegaard’: 't mag niemand doof maken voor 't Horatiaansche:

‘.....ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
offendar maculis’(*)

Naar den Venusynschen Zwaan, den zoo bij uitstek bevoegden rechter in deze dingen, p a s t het met eerbied te luisteren, en hem gehoorzaam te wezen, vooral bij een maidenpoem als deze arbeid des heeren Gunning, die - trots het opgemerkte, waarvan het verzwijgen misdrijf ware geweest, - werkelijk ‘wemelt van schittrend schoon’.

Want: het ‘mocht’ niet worden teruggehouden. Het m o c h t niet. Dit noch velerlei meer, voor 't geval, dat ooit - onverhoopte gebeurtenis in Nederland! - eene niet gewone belangstelling en verbazend gulle bui van Hollandsche boekenkoopers eene tweede uitgaaf gingen eischen van dit meesterstukjen in zijne soort.

Dan toch zou, door het letten op de veel breedere lijst van fouten, welke ware op te maken, dier nieuwere gestalte onuitsprekelijk veel liefs kunnen worden bewezen.

Ware echter zulk eene tweede verschijning wenschelijk?

Och! dat ik ‘Neen!’ moet zeggen. ‘N e e n !’ hoeveel ik gevoel voor Gunning's bedoeling. ‘Neen!’ o m d a t die melodieuse zanger - bij zóó velerlei meesterschap ten aanzien des v o r m s - van den i n h o u d des gedichts, waaraan hij zijne gave wijdde, volkomen n i e t s heeft begrepen.

Dat is een hard woord, eene zware beschuldiging. In 't belang des dichters, in dat van 't dichtstuk, in dat des Bijbels en dat der zich door Gunning gewenschte lezers ga ik ze staven.

Sjîr hasjirîm, goddelijke idylle, hoe zijt ge, ook hier weder, misverstaan door een, die toch zoo blijkbaar u lief heeft; door een, die de Prins wilde zijn, begeerig, der Bijbelsche Aschepoetster den rang te hergeven, welke haar toekomt!

‘Wie goed vertalen wil, die moet eerst recht verstaan’, hebben ouderen onder ons, reeds in hunne jeugd, - zóólang, ach, verbloeid! - uit Vader Anslijn's schoolboekjen geleerd. Heeft Gunning die wijze les hier altijd behartigd? Daar komen tal van onnaauwkeurige opvattingen voor in zijn gedicht, die op dit punt zeer ernstigen twijfel wettigen. Die twijfel echter wordt iets meer, zoodra men op zeker doorloopend kenmerk van zijn arbeid let. Hij heeft een stuk overgebracht uit eene zoogenaamde ‘doode’ taal. Maar ieder weet, dat, tot recht ver-

(*) Geen preutschheid past indien 't gedicht
van keurkleinooden schittert.

Hor. d. Art. Poët. 351 v.

stand van 'tgeen dáárin oudtijds is geschreven, altijd de vraag vooraf moet gaan, ‘of de tekst, dien men vertalen wil, zuiver zij’? Waarom dit zoo is, behoeft wel geene aanwijzing. Voor hen n.l., die zich willen herinneren, hoe de uitvinding der boekdrukkunst, in het Westen, niet veel ouder is dan vijfdehalve eeuw; - die dus begrijpen, dat oudtijds de taak der vermenigvuldiging van boeken aan afschrijvers moest worden overgelaten, - en, van deze wetenschap uitgaand, langs hoogst eenvoudig zuiver logischen weg tot de slotsom geraken: dat, dientengevolge, van lieverlede allerlei fouten die afschriften m o e s t e n binnensluipen. De Theol. Cand. Gunning w e e t deze dingen. Heeft echter die kennis hem vermanend t e r z i j d e g e s t a a n? Juist van het tegendeel blijkt. Van het oorspronkelijk heeft hij blootweg den masoretischen tekst, d.i. den tekst, zooals wij dien in onze Hebreeuwsche Bijbels vinden, als den zuiveren beschouwd. Doch daardoor dan ook dingen verhaald, die tot meesmuilen nopen.

Zonder nu hier in de geringste schoolgeleerdheid te vervallen, mag gerust de opmerking worden gewaagd, dat bij slechts eenigszins naauwkeurige lezing des *Hooglieds*, zelfs maar in onze gebrekkige, doch angstig getrouwe, Statenvertaling, ieder, die een oogenblik nadenkt, spoedig genoeg zal bespeuren, hoevele storende regels daarin voorkomen, zóó onzinnig, dat ze onmogelijk van een ‘middelmatig’ dichter zouden k u n n e n zijn; en dit in het werk van een, die tot de ‘groote’ zangers behoort. Zoo, reeds e e n i g e r m a t e: het ‘uit de helden Israels’ (III. 7), het ‘van wege den schrik des nachts’ (III. 8), ‘de wachters op de muren’ (V, 7); maar z e e r s t e l l i g het, Hfdst. IV zelfs tot tweemalen (vs. 1 en 3) herhaalde, ‘tusschen uwe vlechten’, waarvoor echter in 't Hebreeuwsch het nog dwazere ‘onder uw sluijer’ staat; de wederinlassching van IV. 1, met slechts zeer geringe verandering in de woorden, na IV. 6, eene fout, die elk in het oog moet springen, zoo hij slechts i e t s begrijpt van het wonderbaar fijne woordenspel, dat door dit domme: ‘Geheel zijt gij schoon, mijn vriendin! en er is geen gebrek aan u,’ vs. 7, reddeloos wordt in den grond geboord. De zaak is n.l. deze. Der heldin des verhaals is, met Oosterschen gloed, eene hulde gebracht over haar boezem, hier met een ‘Myrrheberg en Heuvel des Wierooks’ vergeleken, waaraan dan, deze beeldspraak vasthoudend, de minnaar de uiting knoopt des verlangens, zich daar te mogen vermeijen: ‘Mocht ik derwaarts gaan eer 't avondkoeltjen suist, en de schaduwen slinken’ (IV. 6). Het meisjen echter, volstrekt niet ingenomen met den man, die heur schoonheid deze hulde bracht, en levend in de gedachte aan een, die haar oneindig liever is, grijpt, op allerbehendigste manier, die uitdrukking ‘Heuvel des Wierooks’ aan, om 't gesprek eene andere wending te geven; en wel zóó, dat ze den lastigen indringer, op zeer fijne wijze, duidelijk kan maken, hoe heur hart een anderen behoort. ‘Wierook’ heet n.l. in 't Hebreeuwsch ‘Lebonah’. Zij echter doet,

of ze ‘Libanon’ verstaan heeft, en maakt nu van dit opzettelijk misverstand gebruik, om den naar 't vertoef op den Wierookheuvel hakende een verhaal te doen hooren van eene allerprettigste bergwandeling, door haar op den Libanon met... ‘een ander’ gemaakt, van wiens persoon dan tevens eene beschrijving wordt gegeven, wel geschikt, om partij te d w i n g e n , ‘alle hoop te laten varen’ (vs. 8). Nu schuive men tusschen vs. 6 en 8 dit allermatste vs. 7, en waar blijft geheel deze meesterlijke trek? - Even hinderlijk, en uit een ander oogpunt nog lomper, is de invoeging der, zoo goed als woordelijke, herhaling van IV. 1, 2 tusschen VI. 5*a* en 8. - Eindelijk heeft men nog de, reeds vroeger aangestipte, dolzinnigheid van de ‘vloeijende myrrhe op de handvatsels van 't slot’ (V. 2); benevens het onhandig: ‘maar 200 (zilverlingen) zijn voor de hoeders van des wijngaards vrucht’ (VIII. 12), dat geheel de eenvoudig kunstige, doorzichtige parabel van vs. 11 tot klinkklaren onzin maakt.

Van dit a l l e s nu heeft Gunning zoo goed als n i e t s ... ‘vermoed’ zelfs maar. De storende, matte inlassching VI. 5*b*-7 wordt gladweg overgenomen (blz. 58). De andere, VI. 7, wel niet zoo zichtbaar. Doch dáár is allerwonderlijkst rondgesprongen met den ‘Wierookheuvel’ en zijn nabuur, den ‘Myrrheberg’, welke beide zoo even omschreven als: ‘twee onder de Lelieën grazende hindewelpen’ (IV. 5), kortweg, in eene noot, tot ‘twee lustoorden van Salomo’ worden gemaakt; - waarschijnlijk in den zin van ‘landgoederen, buitenplaatsen’, schoon in Palestina noch myrrhe noch wierook groeide. Voorts komt ook dat wederom van ‘myrrhe druipende slot’ V. 5, in Gunning's vertaling, wonderlijk genoeg, maar n i e t ‘op de voeten’, terecht, wanneer blz. 47 de bovenaangehaalde regels:

‘Slechts dropen van myrrhe
de grendels van 't slot’ enz.,

- nog daargelaten wat dan toch eigenlijk wel van een ‘slot’, indien 't g e e n ‘kasteel’ is, de ‘grendels’ zouden wezen? - onmogelijk eenigen anderen indruk kunnen geven dan dezen: dat iemand, die b u i t e n eene d i c h t e deur heeft gestaan, vruchteloos smeekend om toegang, als een bewijs zijner hulde, den grendel dier deur, welke zich toch wel aan hare b i n n e n zijde zal hebben bevonden, met reukwerk heeft besproeid! ‘Leut wiet leut, ick leut nae!’ zeiden oudtijds de Waterlanders, volgens Henric Spieghel(*). - Verder slechts! Het ‘onder uw sluijer’, IV. 1 en 3, keert, schoon slechts ééns, terug in 't

‘waarlangs de slanke sluier
zijn kuische golven giet’

(*) Leuve (= eleuve = geloove) 't wie 't leuft, ick leuve 't nae (nee, neen, niet).

van blz. 36. Het ‘uit de helden Israels’, III. 7, en de ‘schrik des nachts’ van het volgende vers zijn wel gelukkig verdwenen. Desgelijks de ‘wachters op de muren’, V. 7. Doch dat dit ook maar eenvoudig ‘geluk’ zal zijn, mag gegist worden, nu die rampzalige ‘200 zilverlingen voor de hoeders van des wijngaards vrucht’, VIII. 12, zijn blijven staan (blz. 69). Daarover echter nader. De hier te trekken slotsom is, spijt den besten wil, eenvoudig: ‘Gunning heeft zich met de tekstkritiek van het oorspronkelijk gedicht n i e t ingelaten’, en....

> ‘Wie goed vertalen wil, die moet eerst recht verstaan.’

Dit is een treurig verzuim, 'twelk zwaar drukt op dit, overigens uit zoo menig oogpunt allerverdienstelijkst, werk. Eene pijnlijkere fout wacht ons. Niet van ‘nalatigheid’, maar van ‘overtreding’.

Allerlei misgeboorten, in het brein eener 't spoor bijster gewordene en sinds lang verouderde theologie geteeld, daargelaten, zooals ook Gunning op flink mannelijke wijze heeft gedaan, blijft er slechts tweeerlei opvatting van des *Hooglieds* inhoud mogelijk. Van zijn i n h o u d. Want gissingen over zijne w o r d i n g s g e s c h i e d e n i s zouden hier te ver voeren en zijn allerminst onontbeerlijk voor deze studie. Maar wat dan dien i n h o u d betreft, is 't - hetzij van den oorsprong af één idylle, hetzij eene van lieverlede daartoe saamgegroeide versameling van kortere liederen - een gedicht, waarvan Koning Salomo(*) òf de h e l d òf.... de d u p e is. De heldin blijft altijd het landmeisjen Sjoelammît, ‘de Tijlooze uit Sarons beemd’ (II. 1). Als minnaar dier maagd treedt ontegenzeggelijk deze kroondrager met zijne 700 koninginnen en 300 bijwijven (I Kon. XI. 3) op. Doch..... als b e g u n s t i g d e, dan wel als a f g e w e z e n dinger naar het hart dezer veldbloem? Eigenlijk is deze geene vraag meer, of behoorde ze dat althands niet langer te zijn. Reeds in 1790 gaf de vorst der rationalistische supranaturalisten, Von Ammon, het Hooglied uit onder den titel van *Salomo's verschmähte Liebe, oder die belohnte Treue*, en tal van mannen, wier naam genoemd mag worden, hebben zijne heldere opvatting, zoo van het lied als van de daarin behandelde gedachte, gestaafd en geschoord. Desniettemin zijn er nog altijd onder de nieuweren gebleven, die erin volharden, 's Konings z e g e p r a a l te willen aan wijzen, waar slechts van zijne n e d e r l a a g spraak kan zijn. Tot dezer getal behoort de Duitsche geleerde Delitzsch, die in 1851, en misschien later bij herhaling, zijn geschrift: *Das Hohelied untersucht und ausgelegt*, uitgaf en er toen een verhaal van Salomo zelven in zag, waarin deze eene zijner liefdegeschiedenissen ‘im Aufblick zu dem (Liebesverhältniss) Gottes, oder des künftigen Christus’, geschilderd had. Ongelukkig echter is nu Gunning in de handen van dezen verkeerden

(*) Eigenlijk Sjlomoh, maar meerderbekendheidshalve bleef deze spelling behouden.

gids vervallen, zooals hijzelf - natuurlijk op dat epitheton na - in zijn ‘woord vooraf’ meedeelt met die trouwhartige eerlijkheid, welke overal uit zijn boek zoo duidelijk blijkt en mede zoo aangenaam aandoet. O n g e l u k k i g . Want komt ook Delitzsch de lof toe, ‘dat hij een natuurlijke opvatting des lieds volstrekt niet in strijd acht met de waardigheid des Bijbels’, reeds het standaardwerk op dit gebied, de uitgave van Ernst Meier des gedichts, die later, in 1854, te Tübingen verscheen, had Gunning's oogen moeten openen voor het bedenkelijke der leiding, waaraan hij zich vertrouwde.

Hier kan een tusschenzin noodig wezen. Te licht gelooft men in dagen als de onze, zoodra iemand rechtzinnige tegenover vrijzinnige godgeleerden plaatst, aan sympathieën, uit overeenkomst, en antipathieën, uit verschil van dogmatisch inzicht geboren. Delitzsch en... Meier, wel! daar ziet menigeen reeds den kam van 't klerikale haantjen. Tot voorkoming van alle misverstand op dit punt zij dus onmiddellijk hier uitgesproken: èn dat ik in geheel de thands te behandelen zaak eene zuiver litteraire quaestie zie, waarmede geene theologie ter wereld iets te maken heeft, orthodox noch modern, evangelisch, irenisch, ethisch, of hoe ze zich noemen moge; - èn dat ik het voorrecht heb gehad, zeer uitnemende exegeten te kennen, die stijf rechtzinnig genoeg waren. Zoo den onvergetelijken Cnoop Koopmans en den polyhistor Millies.

Maar uit een z u i v e r l e t t e r k u n d i g oogpunt is Delitzsch' opvatting van Salomo als begunstigd minnaar der lieve Sjoelammît, welke trouwens ook veel te goed voor dien Sultan was, kortweg onhoudbaar. De bewijzen...? Letterlijk ‘wemelen’ ze. Gegeven de toestand: Sjoelammît b e v i n d t z i c h o n d e r S a l o m o n's v r o u w e n , of dier hofdames; - want déze i s de voorstelling, óók van Gunning - wordt door den Koning bemind, en h e e f t h e m w e d e r k e e r i g l i e f : vanwaar dan de bede, dat ‘een ander’ haar moge komen verlossen:

> ‘Kom!.... Verlos mij!
> Laat ons vlieden:
> w a n t d e K o n i n g
> d e e d m i j b r e n g e n
> i n z i j n weidsche
> purpre t e n t ’ (I. 4)?

Vanwaar dan die, zelfs tot driemalen toe (II. 7, III. 5, VIII. 4), tot de vrouwen gerichte, aandoenlijke bede, welker inhoud zelf bewijst, dat die dames, op hoog bevel of uit eigen aandrang, het vuurtjen zochten aan te blazen, dat voor Salomo niet branden wilde:

> ‘'k Bezweer u, Dochters
> van 't hoofsche Salem,
> bij de gazellen,
> de schuwe hinden

van 't vriendlijk dal:
houdt op de liefde
te willen wekken
die niet, in stilte,
van zelve ontwaakt'?

Vanwaar, zou ik er kunnen bijvoegen, de wenschen en verzuchtingen, II. 4, 17, IV. 16, die ongerijmd geweest zouden zijn, had ze Salomo liefgehad? Doch daarop ware dan licht wat te vinden. Om deze reden mag dat drietal nog in petto blijven. Weder alles afdoend zijn daarentegen de volgende gronden. Hfdst. I. vs. 7 en 8 noemt Sjoelammît het bedrijf van haar uitverkorene:

'Zeg mij, jongling,
dien geheel mijn
ziel behoort:
zeg: waar weidt gij
uwe lammren?
waar verwijlt ge in
't middaguur?
Laat niet, vruchte-
loos u zoekend
bij de kudden
van uw vrienden,
mij versmachten.'

En geheel in denzelfden geest is hare verklaring II. 16.

De begunstigde is dus een herder. Past dat op Salomo? Als een Fransch marquis van Mad. De Scudéry dan? Of misschien een der Homerische ποιμενες λαων, 'herders der volken'? Ook die poging tot ontzenuwing dezer opmerking lijdt schipbreuk en wel op een vijftal duidelijke plaatsen. Hfdst. II. 4, waar Salomo met haar in gesprek is, zegt zij, tot den Koning, van haar geliefde:

'Zijn hand geleidt mij
naar 't vrolijk oogstfeest.'

Sterker nog had ze doen uitkomen, dat zij met haar minnaar placht te wijlen niet in eene hoofsche koningstent, maar:

'In 't woud vlijen we ons neder,
't gewelf der Cypressen
bereidt ons een feestzaal,
met Ceders tot zuilen' I. 16b 17.

En dan de vraag der vrouwen - die haar voor Salomo moesten doen ontvlammen, en nog wel N.B. met het oog op den Koning zelven! V. 9: -

'Wat is hìj meer, de liefste,
die zoo uw ziel behaacht,
dan andre jongelingen,

o wonderschoone Maagd?
Wat is hìj meer, uw minnaar,
dat ge ons met eeden vraacht
juist aan zijn oor te onthullen
wat aan uw harte knaacht?'(*)

Of, wat wederom nog wel wat meer beteekent: wanneer, in den verderen loop van datzelfde gesprek, Sjoelammît niet ophoudt te weeklagen over den verlorene, vragen de Odalisken. VI. 1:

'Doch werwaarts vlood hij, schoone maagd,
dien gij zoo vurig mint?
Wij willen met u zoeken. Maar
wáárheen vlood dan uw vrind?'

en die 'vrind' zou Salomo wezen! Of die 'gezocht' moest worden! Of dìe 'gevloden' was! - 'Ja!' meent Gunning: 'hij was naar zijn tuin gegaan' (bl. 50). - Eindelijk, en ten derden male uit diezelfde monden: wanneer, in het eerste onderhoud tusschen haar en het meisjen, ze boos geworden zijn, dat haar gekoppel vruchteloos bleef, vermanen ze haar eerst, - volgens eene gissing van Meier - Salomo's hulde te aanvaarden, doch zeggen ze vervolgens, ook naar den gewonen tekst: I. 7:

'Maar verzet ge u,
allerschoonste
van de vrouwen?
Wel! verlaat ons,
volg de schapen,
hoed uw geitjens,
bij der herdren
schaamle hut.'

Is hier nu ergens een spoor van 'herdertjen spelen' des Konings, of zelfs maar een zweem van toegenegenheid der maagd voor.... hèm?

Veel ware hier nog ter staving bij te voegen. Het andwoord, aan Salomo I. 12 gegeven op zijn gezegde vs. 11; de geheele loop des gespreks I. 15 tot II. 4; desgelijks de, boven reeds vermelde, finesse van den 'Libanon' IV. 7, en geheel het onderhoud, waarin die voorkomt; wat ze VII. 11 herneemt op 's Konings verklaring in de beide vorige versen; eindelijk de afloop des verhaals, die - goed verstaan - de bitterste persifflage op den teleurgestelden vorst is, doch, jammer genoeg, door Gunning niet werd begrepen.

Evenwel, daar zal ook wel alreede genoeg zijn vergaard ten betooge der stelling: Sjoelammît's geliefde is een herder, een echte, wezenlijke herder, - een 'heusche', zeggen de Hagenaars - en dus: Salomo niet. Wat dit verder nog staaft, zal te zijner plaats eigen-

(*) Waar het eenigszins mogelijk was, heb ik Gunning's versen gebruikt en zal ik dat hier verder blijven doen. Bij zoo groot verschil van opvatting kan dat echter lang niet overal en, tot mijn spijt, slechts zelden zonder ingrijpende veranderingen.

aartiger kunnen worden aangebracht. ‘Wie eenmaal met dezen of genen sleutel een slot zonder eenig bezwaar geopend heeft, behoeft niet meer te onderzoeken of die sleutel de rechte is’, werd eenmaal, ik geloof door Prof Kuenen, zoo gelukkig als juist opgemerkt. Maar passen we den sleutel: ‘niet Salomo is de begunstigde’, op 't slot, het *Hooglied* geheeten, dan zal nog wel méér blijken, dan dat de uitlegging in dien geest de meest natuurlijke, de alleen ongewrongene is. Want dan worden daardoor tevens in 't gedicht eene schakeering en eene klimming zichtbaar, bij oppervlakkige kennismaking licht niet vermoed, maar bij elke andere verklaring reddeloos vernield. Dan gaat het hier met die schijnbaar eindelooze herhalingen van hetzelfde thema als bij den Tweeden Jesaja, met wat aanvankelijk een tohoewabohoe voorkomt van schitterende beloften en die wonderlijk vaneenscheurende, snijdende boetreden; terwijl ook die versameling de heerlijkste compositie blijkt, zoodra men de hoofdstukken behoorlijk indeelt. Dan zal men zien, hoe daar iets ‘wordt’ bij die odalisken, eene verandering van stemming, welke van ongeduld - misschien van minnenijd - door bewondering henen - in deelneming overgaat; - hoe Salomo's gloed van taal en hartstocht klimt met het wassen van zijn neus; - en... hoe Sjoelammît, ja, in hoofdzaak de bevallige blijft, de eerzame, de kuische, maar toch tevens het echte natuurkind is, schalk en guitig, eenigermate plaagziek zelfs, en niet geheel vrij van coquetterie: eene frissche ondeugd, maar eene lieve meid en een zedig, schoon kind.

De dichter der idylle, of de poëtische geest, die verschillende paarlen tot dit snoer te samen reeg, heeft de wijze les gevolgd, welke gebiedt, den hoorder, of lezer, onmiddellijk in het midden der handeling te verplaatsen. Leda's broedende hemisfeeren(*) worden ons bespaard. Als het oord, waarin de gebeurtenissen zullen zijn voorgevallen, wijst, zooals later duidelijk blijken zal, het gedicht Baäl-Hamôn aan, op de vruchtbare en liefelijke hoogvlakte van Jisreël in Noord-Palestina, tusschen den Karmel en het meir van Gennesareth, waar ook Sjoelem of Sjoenam is gelegen, aan welke woon- of geboorteplaats het meisjen heur naam ontleent. Aan verandering van tooneel behoeft volstrekt niet gedacht te worden, gelijk bij de behandeling van III. 6 vv. kan. worden aangewezen. In die streek nu had Salomo tijdelijk een kamp opgeslagen. Dáár had hij Sjoelammît gezien, begeerd en naar zijn harem doen voeren. Dáár vinden we haar dan ook, in den omtrek van de tenten der odalisken, ronddolend door het koninklijk park. Ze mijmert. Het beeld des jongelings houdt haar bezig, van wiens zijde ze is gerukt. Zij verlangt naar zìjn kus en klaagt over des dwingelands geweldenarij. De vrouwen schijnen haar te zijn gevolgd en wat zoets over hare schoonheid gezegd te hebben, licht met eenige

(*) Hor. d. A.P. 147, en de geheele plaats.

opmerking gekruid, als dat wel voorkomt bij dames (I. 2-4). Althands tot dezen richt ze zich, met de strofe, welke wel een andwoord zal wezen:

> ‘Lieflijk b e n ik,
> Tsions Dochters,
> schoon.... gebruind door
> 't zonnebranden
> als de tent des
> Kedareners,
> of het purper
> van des Konings
> rijk verblijf’;

om daarop de kleine coquetterie te laten volgen, waardoor moet worden voorkomen de berisping van dat door de zon verbrand gelaat:

> ‘Wijt mìj niet mijn
> donkre huidkleur.
> Ze is het werk der
> zomerhitte:
> want mijn booze
> broeders banden
> me, in hun wrevel,
> naar hun wijnberg.....’ I. 5, 6.

Van die omineuse gebeurtenis zullen we spoedig meer hooren. Maar de vermelding van der broederen wijnberg herinnert haar, dat zijzelve er een heeft, ‘dien zij verwaarloosde’. Ook hier gluurt de schalkheid weder door de kieren. Want ze gebruikt dat woord in een dubbelen zin: eigenlijk, èn.... van hem, aan wien ze terstond weer gaat denken, den afwezige, tot wien ze nochtans hare woorden richt. De vrouwen beknorren haar deswegen, onder toedienen van den ironischen raad: het vorstelijk verblijf eenvoudig te verlaten, indien ze zóó hunkert naar haar herder, I 6^b, 7.

Inmiddels is Salomo opgetreden. De woorden, waarmede hij dat doet, zijn alléén voor ‘Westersche’ ooren wat vreemd. Doch dan houde men zich maar, of de vier eerste regels, met eene lichte wijziging, niet tot het meisjen zijn gericht, doch bij zichzelf gesproken:

> ‘Fier en edel zijn de rossen
> mij door Faraö vereerd;
> maar wat is die vorstengave
> bij hetgeen mijn hart begeert?’

waarop hij zich onmiddellijk tot Sjoelammît wendt met eene hulde harer schoonheid, I. 9-11.

Hier begint nu de fijne psychologische ontwikkeling in dit meisjensbeeld. Ingenomen met de plichtpleging mag ze wezen, maar ze is dat niet met dengeen, die haar maakt. Toch staat het schuchter kind tegenover ‘den Koning’. Zoo geeft ze hem uitsluitend te verstaan,

dat ze gelukkig was, ‘toen de vorst aan zijnen maaltijd lag’, m.a.w. dus: toen ze, door hem niet lastig gevallen, - haremdames nemen geen deel aan den disch der mannen - zich aan heur mijmerijen kon overgeven. Dat stoort echter den Don Juan niet. Maar nu ontspint zich het korte onderhoud, 'twelk een juweeltjen is. De Koning doet, of hij den steek niet gevoeld heeft, en gaat voort, hare bekoorlijkheden te roemen. Zij echter snijdt hem telkens het woord af en brengt, wat hij van háár zegt, op.... den afwezige over.

Salomo.
‘Schoon zijn, vriendinne,
uw duivenoogen....,’

Sjoelammît.
‘Neen!.... Schoon is mijn liefste,
de vriend m i j n e r ziel....
In 't woud vlijen we ons neder....
't gewelf der Cypressen
bereidt ons een feestzaal,
met Ceders tot zuilen.
Want ik.... ben een Tijloos
van Sarons tapeet,
een Lelie van Dalen
in 't nederig kleed.’

Sal.
‘Ja! - wat onder Distels
een Lelie zou zijn,
zijt ge onder de schoonsten,
zoet maagdelijn mijn.’

Sjoel.
‘Wat onder de boomen
de Oranjestam is,
geldt onder de knapen
mijn lievling gewis.
In zijne schaduw
wensch ik te rusten’, enz.

en daar verliest ze opnieuw zich in voorstellingen van 't verloren geluk, zoowel als wenschen en verlangens, uit die herinneringen geboren, totdat ze den Koning vergeet, - die dan ook voorloopig van het tooneel verdwijnt - om uit te barsten in de woorden, die ik zoo gaarne van Gunning (blz. 23) zou overnemen, indien hij de eerste vier regels beter begrepen had, en die eindigen met de aandoenlijke bede, welke bij hem aldus luidt:

‘Jerusalems Dochters! 'k bezweer u:
Ai, laat de liefde stil!
En doet haar niet ontwaken
eer zij het zelve wil!’ 1. 12. tot II. 7.

De Koning is heengegaan. Het volle hart der maagd moet zich uiten. Ze m o e t spreken van vroeger dagen. Die staan als vóór haar:

‘De stem mijns geliefden.....
Daar nadert hij..... mij...
langs bergen en dalen,
als 't windeken vrij....
Licht als de gazelle,
als 't ree zoo gezwind,
is hij dien mijn ziele
op 't vurigst bemint. -

Daar staat hij... Ginds: - achter
den muur van den gaard...
Hij gluurt door mijn venster....
Ik heb hem ontwaard
door 't tralienet henen....
Daar vleit hij: “Rijs op!
mijn liefjen,
mijn diefjen(*),
naar buiten! in 't veld! naar
der heuvelen top!
De lente kwam; 't is met
den regen gedaan:
de Krokos ontlook, en
het boschkoor heft aan;
de Torteltjens kirren;
de Vijg toont heur knop;
de Wijngaarden geuren.....
Mijn bruidjen, sta op!
Vriendinne,
die 'k minne,
naar buiten! naar 't veld en
der heuvelen top!

Wat schuilt ge, als een duive in
een rotskloof gevloôn?
Laat zien uw gelaat, en
laat hooren den toon
van 't zoete gekoos dat
uw lippen ontvliet:
uw oog is mijn zon, en
uw stemme mijn lied!”’

Dat was beluisterd, en vandaar de weeën:

‘Daar kwamen mijn broeders:
“Kom, meisjen, maak voort!
Vang 't vossengebroed dat
den wijnberg verstoort.
Reeds staat hij in bloei. Aan

(*) Geen “modem geknutsel”. Geene “bottines voor Miloos Afrodite”. Meier, die getracht heeft, bepaald metrum en soms ook rijm in 't oorspronkelijk aan te wijzen, vest de aandacht op de zoo in vs. 10 als in v. 13 terugkeerende, op elkander slaande woorden: Ra'jati, Jafati, die hij, gelukkiger dan boven, vertaalt door

“Du Holdige,
Goldige”.

uw taak!” klonk hun woord....’

Toen is ze gegaan naar... hùn wijnberg! Alsof niet heur herder

‘de háre’ was. Maar zich troostend met de hoop des wederziens na voleindigd dagwerk:

‘Mijn liefste is mìjn wijnberg;
en ik... b e n de bruid
des herders die 't wolvee
in klaver en kruid
ter wei voert.... Kom, liefste, eer
de zonne verzinkt,
het avondkoeltje opsteekt,
het starrenheir blinkt,
licht als de gazelle,
als 't ree zoo gezwind,
naar 't Balsemgeberchte
tot haar die u mint.’ II. 8-17.

Daaraan schakelt zich dan nog eene dergelijke episode, waarbij ze den geliefde verloren had gewaand, hem gezocht, gevonden, en.....

‘Naar 't huis van mijn moeder
voerde ons onze baan;
naar 't hart dat het hart van
heur kind kan verstaan.....’;

totdat dit eerste tafreel besloten wordt met dat meergenoemde hartstochtelijk smeekende:

‘Jerusalems Dochters,
bij hinde en gazel
bezweer ik u: eindig'
uw folterend spel.
De martling gespaard, en
uw moeite gestaakt:
ge wekt toch geen liefde, eer
van zelve ze ontwaakt.’ III. 1-5.

Het
Tweede Tafreel,
veel korter van omvang, en armer aan inhoud, begint met de vermelding eens optochts, welke volstrekt niet als eene ‘blijde inkomst’ des Konings, met zijne begeerde, in Jerusalem behoeft gedacht te worden. Integendeel. Een stoet verschijnt, in het kamp, maar tusschen de tenten der vrouwen en die des Konings. Onder 'tgeen de oogen treft, is een schitterend meubel. Draagbaar of sponde? Te dien aanzien is 't gevoelen der toeschouwers, te hoop geloopen landvolk, verdeeld. De uitkomst leert, dat gelijk hadden, wie het laatste volhielden:

‘Op dat bruidsbed wordt de sier van
Isrels maagdenrei verwacht.’

Want Salomo heeft.... besloten? nu ‘besluiten’ doen Padisjahs

weinig, minst nog in Egyptische vraagstukken; maar daarom dan, wat nog eenigszins despotischer luidt, ‘gedecreteerd’, - als ministeries in Nederland! - dat Sjoelammît de zijne zou wezen.

Evenwel: een woord vooraf komt haar nog toe. De Koning zal weder beginnen met het huldigen harer bekoorlijkheden. Hij doet dat met warmte. Veel uitvoeriger, dan toen ze hem, de vorige maal, telkens in de rede viel. 't Geschiedt plastisch, en de welbespraakte komt eindelijk op ‘den Myrrheberg en den Wierookheuvel’ - welbekend - terecht, die hij ‘wenscht te beklimmen’. III. 6 - IV. 6.

Dáárop nu andwoordt de behendige schermster met wat we, om de woordspeling niet geheel prijs te laten, ongeveer dus zouden moeten teruggeven:

‘De.... Wierooknolle, in...’
den.... Libanon?...

Maar, kleine heks, hier reeds eenigszins door den omgang met de odalisken tot diplomate gevormd, zal ze van dien Lebonah - Libanon gebruik maken! Daar vangt ze een verhaal aan, hoe ‘die andere’ - ‘altijd die andere’, mag de Koning brommen - haar eens, ‘als zijn bruidjen’, is komen halen tot eene wandeling in 's Libanons beemden. Hoe hij daar, rond en eerlijk, haar zijne liefde heeft verklaard. Hoe hìj haar schoon geprezen heeft, meer dan de Koning in zijn geparfumeerden lof. Maar ook.... hoe heur andwoord allerminst afwijzend geweest was; en zij, op 's jongelings vergelijking harer tallooze aantrekkelijkheden met eene gaarde, rijk aan veelkleurige bloemen en balsemenden geur, had hernomen:

‘Gij, koeltje uit het Noorden,
gij, zuchtje uit het Zuiden,
ontwaakt, en verheft u,
ruischt zacht door mijn hof.
Zijn balsemgeur stroome,
mijn “bruidegom” noodend
ten gaard, waar de keur van
het ooft hem verbeidt.’

De jongeling had toen zijn hart uitgestort:

‘Ik.... kom in... mijn lusthof,
om Myrrhe te plukken,
om Wierook te garen’,

- arme Salomo met uw ‘Myrrheheuvel en Wierookberg’, hoe heeft u hier een ‘landmeisjen’ beet! -

‘o zuster, mijn.... “bruid.”
Ik eet van... mìjn raten...
Hoe zoet is dìe honig!
Hoe heerlijk verkwikken

dìe melk, en dìe most:
laat rijk ons genieten,
en... zwelgen in min!'

Salomo, ten hoochtij getooid (III. 11), begrijpt, dat de ure hem weinig gunstig is, en druipt af (III. 6 - V. 5). Met hem verliezen we Sjoelammît uit het oog, tot in den aan vang van het

Derde Tafreel,
V. 2. - VIII. 4

Ditmaal heeft de handeling plaats in eene der vrouwententen, waar Sjoelammît den odalisken eene derde episode uit haar minneleven vertelt, of eigenlijk eene betere bewerking der tweede (III. 1-4), welke daarom t.d.p. eenvoudig door mij aangestipt, niet meegedeeld is. Thands luisteren we naar haar verhaal:

''t Was nacht, en ik sluimerde zacht op mijn leger;
mijn ziel echter waakte... Daar hoorde ik hèm...
Hij klopte... "Vriendinne, mijn zuster, mijn duifjen,
doe open!" zoo smeekte des vleijenden stem.
"Doe open! Want guur is de nacht; en de dauw
besproeide te rijklijk mijn lokken.... Ach gauw...."

- "Mijn kleed is uitgetogen,
waartoe 't weêr aangedaan?
Mijn voet is niet gewasschen
om weêr in 't stof te gaan."

Door 't vensterken wenkte, nog biddend, zijn hand.
Mijn hart klopte luider.... O meisjensverstand!

Ik rees van mijn sponde om mijn woning te ontsluiten,
doorstroomd van het zoetste gevoel:
maar.... zag hem niet meer in de duisternis buiten....
Waarom liet zijn beê mij zoo koel?

Nù... zocht ik hem. - Vruchtloos! - Toen riep ik zijn naam.
Oók ijdele moeite. De nachtwacht liep saam;
mishandelde schandlijk 't wanhopige kind;
ontnam mij mijn mantel(*), mijn schuts voor den wind.....'

Wie dit schetsjen 'eenigszins gewaagd' zou willen noemen in den mond eener zedige bloem des velds, hebbe de goedheid, zich te herinneren, dat zulke nachtelijke bezoeken, in eer en deugd, voor den Oosterling niets kwetsends in zich hebben en in het Westen voortleven, als o.a. in het Noordhollandsche 'kweesten', en het 'lie on' of 'upon the bed' op de Scilly-eilanden. Zóó wordt het dan ook door de hoorderessen opgevat. Want als Sjoelammît dezen keer besluit met de bede:

(*) Eigenlijk "sluijer", de grofste beleediging, een Oostersch meisjen aan te doen.

‘Jerusalems Dochters! ai, hoort mij: 'k bezweer u
wanneer ge mijn hartsvriend ontmoet op uw paên,
wat zult gij hem zeggen? - ‘Dat min mij doet lijden;
in krankheid versmachten; van heimwee vergaan’, V. 2-8.

dan is daar nog wel iets snibbig-sarkastisch in der vrouwen: ‘Wat is uw minnaar toch meer dan andere knapen?’ doch in die snibbigheid openbaart zich eenigermate eene kiem van belangstelling. Sjoelammît voelt dit. Anders hadde zij g e e n blik in heur heiligdom gegund, als n u geschonken wordt in die prachtige persoonsbeschrijving, V. 10-16, welke door Gunning, blz. 48, zoo uitnemend wordt weergegeven, van dat

‘Lelieblank en rozenkleurig
is mijn liefste;’

af tot het einde toe, en die op een paar der vroeger gewraakte, licht te verwijderen smetjens na onberispelijk zou wezen, indien hij vs. 14 beter had verstaan. Dan toch zou hij Sjoelammît n i e t ook de ‘ringen a a n de handen’ heurs minnaars hebben laten prijzen, m a a r uitsluitend die ‘handen z e l v e n ’, in dezer voege bijv.:

‘Handen heeft hij... slanke vingeren,
schooner dan de rijkste steen
die in gouden baggen flonkert;
fijner handen vindt ge geen.’

Ook de vrouwen verkeeren onder den indruk van wat haar gemaald is. Wie ontwakende belangstelling zag doorschemeren in heur vorige vraag, heeft goed gezien. Want nu volcht uit der odalisken mond de belofte, met Sjoelammît den knaap te willen gaan zoeken: mids zij meedeele, ‘waar ze hem gelooft’. Naauwlijks echter heeft het meisjen aan dat verlangen, voor zoover ze koude, voldaan (VI. 1-3), of daar treedt Salomo ten derden male op. Nieuwe verheerlijking harer schoonheid is weder de inhoud van zijn lied. Maar de geslepen voorafschaduwing van Louis XIV weet hier zijne vleijerij op winnende wijze te kruiden. Want als zijne loftuiting gestegen is ter spitse, dat hij ‘heel der wereld’ dien toon heeft op de lippen gelegd, wil hij op 't gevoel van 't meisjen werken, door haar de ure hunner eerste ontmoeting te herinneren, toen, op de vraag: ‘wie zij was en vanwaar?’ ze zoo aantrekkelijk schuchter had geandwoord:

‘Ik had het veld betreden
om 't frissche groen te zien,
en alle lieflijkheden
die 't voorjaar ons wil biên.

Of daar reeds knopjens waren
bedekt door 't wingertblad;
of aan de Rozelaren
al 't eerste bloempjen zat;

of de Granaten bloeiden,
hun balsems, wonderzoet
naar alle zijden vloeiden,
als Lentes liefdegroet.....

Ach!... in die groene beemden...
- ik weet niet hoe dat ging! -
verdwaalde ik... onder vreemden,
der.... hovelingen kring....'

Daaraan wordt dan door hem toegevoegd, hoe het landvolk getreurd had bij deze schaking van Sarons Anemone en den haar wegvoerenden wagen had vervolgd met zijn:

'Keer, ai, keer tot ons, Sjoelammît!
Laat uw schoon ons weêr aanschouwen!
Lieve, onthoud die vreugde ons niet' (VI. 4 - VII. 1*a*).

De mijn springt evenwel verkeerd. Dat ze schoon is, weet de ondeugd wel. Maar niet ieder wil dat o v e r a l gevonden worden, noch wenscht dien lof van a l l e r lippen te vernemen; en zoo andwoordt ze met voorgewende naïveteit:

'Groote Koning, beste vrouwen!
spreekt: wat ziet gij aan Sjoelammît?'

Doch nu is Salomo niet meer te houden. Hebben we hem in 't vorig tafreel plastisch genoeg ontmoet, thands wordt hij drastisch in het beschrijven van den kosmos, dien deels hij ziet, maar deels zijne tot zinnendronkenschap opgewonden verbeelding hem maalt. Hier wordt de hartstocht in letterlijken zin vuur. In zóóver is die ontboezeming een meesterstuk. Maar juist dientengevolge schuilt hier ook de eenig bedenkelijke plaats in de idylle. Hier dient dus de toets eenigszins verzacht. Maar wie het v o o r w e r p der beschrijving, als Gunning, met volmaakt recht, verandert, heeft toe te zien, dat hij het oorspronkelijke, doch daardoor onjuist geworden, b e e l d niet behoude. Het einde blijft echter, dat de Koning zichzelven heeft overspannen tot een:

'Als wijn, die de zinnen der menschen verovert,
den pols, tot des slapers, doet jagen van gloed:
heeft, meisjen, uw schoonheid mijn harte betooverd;
zóó blakert voor u mijn onbluschbaar gemoed!'

Thands echter: gare à toi, Solomon! Heeft de dichter u hier in uw paroxysme van zinnelijkheid gemaald, de tegenstelling met het nederig landmeisjen is er, ten uwen koste, te schitterender door geworden. Eerst heeft ze gedaan, of ze u niet begreep, en al uw zoete woordjens op haar jongeling overgebracht. Tóén heeft ze gelijktijdig den draak met u gestoken en rondweg een verhaal gedaan, dat u moest d w i n -

g e n , ‘alle hoop te laten varen’. Staat ge nú echter voor haar, met vlammend oog en uitgestrekte armen, dan moet gij 't maar rechtuit hooren, zonder omwindsels, zonder beeldspraak:

> ‘M i j n harte behoort aan
> den liefste in het land!’

dan zal ze nu ook uwe ooren verscheuren, de noodiging, tot een ‘afwezige’ gericht:

> ‘Kom haastig, mijn minnaar!
> en reik mij de hand!’

dan moge 't u wel bekomen, te vernemen, wat het meisjen zich voorstelt en belooft van ‘zijne’ komst, en wat ze hèm zeggen zal; dan kunt gij uzelven uitwisschen: want ù ziet ze niet eenmaal meer, waar ze zich voor 't laatst tot d e v r o u w e n wendt met haar - nu zeker wel eenigszins zegepralend -:

> ‘Ge wekt tòch geen liefde eer
> van zelve ze ontwaakt’ (VII. 1_b - VIII. 4).

V o o r 't l a a t s t , ja! Want het
Vierde Tafreel,
VIII. 4-14,
verplaatst ons in den omtrek der woning van Sjoelammît's moeder; en als het aangenaam verraste landvolk de vraag gedaan heeft: ‘wie dat meisjen is, en wie de knaap die daar naadren, hand aan hand, in zoet gekoos verzonken?’ houdt Sjoelammît onder een Oranjeboom stil en lispt tot... ‘haren’ uitverkorene:

> ‘Hier zag ik u het eerste....
> Hier heeft het fluistrend woord
> der trouwe min, het teêrste,
> mijn oor van... ù gehoord.
>
> Hier zegende ons uw moeder;
> hier heeft ze u mij verloofd;
> hier legde aan u de mijne
> de zachte hand op 't hoofd.
>
> Klem me aan uw harte teeder,
> druk me aan uw boezem vast:
> dáár vind ik 't leven weder,
> dat voor mijn leven past.’

En dan klinkt daar - plechtig, majestueus als klokgelui, toch melodieus als het suisen van 't door 't lover stoeijend koeltjen, of de snaar der windharp onder zijn kus, - die onovertrelfelijk eenvoudige jubelpsalm, welke het thema is van geheel 't gedicht:

‘O Liefde gij zijt krachtig!
Gij boeit, en gij maakt vrij;
verlostet me oppermachtig
uit 's Konings dwinglandij.

Ontzaglijk, als de kluister
des grafs in 's afgronds schoot,
zijt gìj - schoon licht en luister, -
geweldig als... de Dood.

Geen felle stroomen dooven
uw vlammen in 't gemoed.
U w macht gaat n i e t s te boven,
door... G o d ontstoken gloed.

Wilde iemand liefde.... d w i n g e n
door rijkdom, eer, of pracht,
of duizend schoone dingen:
hij zocht... de zon b i j n a c h t !’ VIII. 5-7.

Zoo is dus de zege behaald. Trouwe en reine liefde viert heur triomf over den wellust, met al zijne lokselen van begeerte der oogen en grootschheid der wereld. Maar nog één verrassing is ons bereid. Sjoelammît's broeders treden op, in een onderhoud gewikkeld, dat zijdelings den sleutel geeft tot hun vroeger gewraakten, schijnbaren wrevel (II. 15). Ze beraadslagen n.l., wat hun te doen staat, als zich, misschien welhaast, een minnaar mocht opdoen, voor eene andere, jongere, zuster des gezins; en sommigen hunner meenen:

‘Is zij een muur, en kunnen wij
ten volle haar vertrouwen,
dan zullen wij een zilvren burg
op dezen grondslag bouwen.

Is zij een deur, door vleijers taal
te lichtelijk bewogen,
dan zal een balk van Cederhout
haar wel bedwingen mogen.’

Dat gesprek echter heeft Sjoelammît gehoord, en schalk mengt zij er zich in, met zuiver gevoel van hare vrouwenwaarde:

‘“Als een muur” was ik bestendig.
'k H e b mijn harte welbewaakt;
en geen vreemdling heeft behendig
zich er meester van gemaakt.

Dáárom heb ik gunst gewonnen
bij... den Koning....’

Welke?

‘H è m verwonnen!’

H è m ! En daar staan al die tooneelen uit den jongsten tijd haar weer voor oogen, trots hun ernst toch ook zoo belachelijk; en ze vertelt:

> ‘Salomo bezat een wijngaard
> in het bloeijend Bâl-Hamôn.
> IJvrig liet hij dien verplegen
> door zijn dienstvolk, tuk op loon.’

Maar.... ‘bezitten’ en ‘genieten’ is tweeërlei, en daar blijft vaak een verre afstand tusschen des bekers rand en de ontsloten lippen. Daarom hadden die ‘verplegers’ of ‘verpleegsters’ nog wel iets anders te doen dan bewaken en verzorgen alleen. De taak was aan Sirenen vertrouwd, en

> ‘Duizend ponden zilver boden
> ze ieder voor 't genot... der vrucht....’

natuurlijk in dienst en ten bate des ‘meesters’: ‘Maar i k ’, gaat ze juichend voort,

> ‘Maar i k heb mijn e i g e n wingert:
> mij behoort die....’

Ziet ze den Koning niet in hare verbeelding, waar de bijvoeging haar van 't hart moet:

> ‘wie ook zucht’?

Ja. Want kil als sneeuw van den Libanon eerst, dan met Zuidelijke warmte gaat ze voort:

> ‘Al zijn blanke zilverlingen
> houde Salomo gerust:
> gìj, gìj zijt mijn wijngaard, liefste!
> gìj mijn leven, - gìj mijn lust’ (VIII. 8-12).

En als nu de overgelukkige minnaar haar een liedjen afbidt als vanouds, haar, ‘wier stem zijn muziek is’ (II. 14), neen! dan heeft ze g e e n e weigering voor hem, dan is haar hart n i e t te vol, ‘omdat het zoo zalig is’, maar dan, lief en geestig te gelijk als altijd, herhaalt ze de verzuchting des harems (II. 17), in hoe ander eene stemming echter:

> ‘Kom herwaarts, geliefde, eer
> de zonne verzinkt,
> het avondkoeltje opsteekt,
> het starrenheir blinkt,
> licht als de gazelle,

als 't ree zoo gezwind,
naar 't Balsemgeberchte,
tot haar die u mint' (VIII. 13, 14).

Deze laatste trek is een meesterstuk. Dàt teekent de echte liefde der vrouw: kuisch, maar eerlijk; - zedig, maar oprecht; - zich terughoudend als 't moet, maar altijd waar. Wat Sjoelammît 'voor purper, goud noch flonkrend êelgesteente' v e i l h a d : - datzelfde zal ze g e v e n , volledig, vrijwillig, uit eigen aandrang, maar aan hem, wien haar hart behoort.

Dat is *Sjir hasjirîm*, - van welks vernieuwde behandeling ik mij met evenveel heimwee slechts losmaak als Gunning van de zijne. Géène verheerlijking van Salomo's liefde, is het integendeel het koenst pleidooi ten voordeele der monogamie, zelfs in den nederigsten kring, tegenover het wulpsche haremleven. Stout vooral, wanneer het afkomstig is uit den tijd van Jeroboam II, den Salomo van het Noordelijk Rijk. In d e z e n geest moest het behandeld worden. Of Gunning zich daartoe gorden wilde! H i j kan dat, die melodieuse zanger. Zijne versen mocht ik minder, dan ik gewenscht had, gebruiken: èn wijl ze vaak te parafrastisch waren, meer dan bij een zoo rijk en toch zoo eenvoudig gedicht betaamt; - om andere, bovenvermelde, redenen of wat daaruit voortvloeide; - eindelijk wijl ze, uit den aart der zaak, door hem vaak op verkeerde lippen zijn gelegd. Maar w a a r ik kon, heb ik hem gevolgd, zijne vertolking aan mijn geknutsel ten grondslag leggend. Die man van schoonen aanleg en warm gemoed zal gelooven, dat ik geheel sine ira aut studio heb geschreven. 't Gold hier hemzelven - zijne toekomst als dichter - die van onze letterkunde - den Bijbel - de beschaafden in den lande, in wier handen hij weer m o e t worden..... 'gewrongen' desnoods. En daarom: och of

..... fungar vice cotis, acutum
reddere quae ferrum valet, exsors ipsa secandi(*)!

Alkmaar, Augustus 1882.
B.G. DE VRIES VAN HEIJST.

(*) ..... ik als wetsteen mocht dienen,
die, zelf wel stomp, toch het ijzer kan scherpen. Hor. d. A.P. 304. v.

Staatkunde en geschiedenis.

De strijd om het recht.

In *The London News* vond ik eenigen tijd geleden eene plaat. Zij stelde een geheel Ierschen toestand voor. Een pachtersgezin, bestaande uit man, vrouw en kind, in een schamel vertrek, achter tafel en stoel zich terugtrekkende tegen den wand. Op hen treedt een heer toe met een stuk papier in de eene hand en eene revolver in de andere. En aan den ingang - men valt er met de deur in huis - de koppen van twee paarden, bij den teugel gehouden door een bediende, die mede van eene revolver voorzien is. Die heer is Mr. W. Burke, door den rechter gemachtigd, om zijne onwillige pachters uit zijne, door hen bewoonde, hoeven te zetten, en nu, daar de deurwaarders uit vrees voor mishandeling hun dienst hem geweigerd en voor hunne betrekking bedankt hebben, zelf de kennisgevingen aan hare adressen brengende. Maar bij die plaat bevond zich ook - anders trouwens zou zij ook niet verklaarbaar geweest zijn - eene toelichting. En in die toelichting wordt vermeld, dat Mr. Burke niet zoo gelukkig was, al zijne pachters thuis te treffen. Sommigen hunner namelijk waren, terwijl hij zijne tournée maakte, naar de stad en ter markt gegaan. Ook dezen trachtte hij op te sporen. En zie, terwijl hij nu door de stad gaat, ziet hij er een aan de deur van een winkel staan. Dadelijk op hem af. Maar ook de pachter heeft zijn landheer gezien en maakt rechtsomkeert den winkel in. De landheer hem achterna. En nu wordt het een wedloop; het eene vertrek uit, het andere in. De trap op. Boven dezelfde jacht, totdat de vluchteling eindelijk, op den zolder gekomen, niet verder kan en de rechterlijke beslissing wel aannemen moet.

Uit welk beginsel de landheer zoo krachtig, zoo stout handelde, wordt daarbij niet gezegd. Het is mogelijk, dat hij niet langer verstoken wilde blijven van de hem toekomende huurpenningen. Maar het is ook mogelijk, dat hij zijn leven waagde en zich zooveel moeite getroostte ter wille van zijn recht. Eigenaar, wilde hij ook als

eigenaar erkend en als op zijne rente rechthebbende bejegend worden. En voor deze laatste opvatting pleit, zoo zou ongetwijfeld de Duitsche Hoogleeraar Ihering meenen, de innerlijke waarschijnlijkheid. Eene handelwijs als deze is geheel naar den aard van den Engelschman; ‘hoe dikwijls hebben wij hier op het vasteland niet de gelegenheid, om de geestkracht, waarmede het rechtsgevoel, zelfs in eenvoudige eigendomsquaesties, voor den dag treedt, te zien in de typische figuur van den Engelschman op reis, die zich tegen de afzetterijen van hotelhouders en koetsiers zoo manmoedig verzet, alsof het hierbij de verdediging van Oud-Engeland gold. Is het noodig, dan stelt hij zijn vertrek uit, blijft op dezelfde plaats dagen achtereen stil en geeft daardoor tienmaal meer uit, dan de som bedraagt, die hij weigert te betalen. Het volk lacht hem uit en begrijpt hem niet. Het ware beter, indien het hem begreep. Want in die enkele guldens, die de man hier verdedigt, ligt inderdaad Oud-Engeland opgesloten. Ginds in zijn vaderland wordt hij door iedereen begrepen en zullen zij het niet zoo licht wagen, hem af te zetten’ en, voegen wij erbij, wagen zij het al, hij zal, gelijk Mr. Burke, zijn recht handhaven en den schuldige voor zijn onrecht doen boeten.

In het gedrag van den Engelschman hièr en van den Engelschman in het algemeen is, dunkt mij, iets loffelijks en tevens iets, dat men bij andere volken maar al te weinig nog aantreft. ‘Laat eens’, zoo vervolgt dezelfde schrijver, ‘een Oostenrijker van dezelfde maatschappelijke positie en hetzelfde vermogen in dezelfde omstandigheden verkeeren? Wat zal hij doen? Indien ik op mijne eigene ervaringen in dezen màg afgaan, dan durf ik beweren, dat er van de honderd geen tien zullen zijn, die het voorbeeld van den Engelschman navolgen. De overigen schuwen de onaangenaamheden van den strijd, het opzien, dat zij zullen baren, de mogelijkheid, dat zij verkeerd begrepen zullen worden, iets, dat een Engelschman in Engeland volstrekt niet te vreezen heeft en dat hij zich bij ons bedaard laat welgevallen; kortom, zij betalen.’ En, gelijk de Oostenrijkers, zoo ook staan wij Nederlanders tegenover den Engelschman. Mogen wij anders dèzen nader staan, gènen gelijken wij in toegevendheid. Is nu de Engelschman voortreffelijker dan wij overigen? Heeft hij meer liefde voor het recht? Mogelijk wel niet. Hij, hardnekkig verdediger van zijn eigen recht, schroomt misschien niet, anderer rechten te verkorten, en, wil hij zijn eigen recht geëerbiedigd zien, dit bewijst nog niet, dat hij eerbied heeft voor het recht op zichzelf. Wij overigen onthouden ons misschien eer van het doen van onrecht, maar openbaren doorgaans te weinig energie, waar het de handhaving betreft van ons recht, van dat van zwakkeren, van hèt recht. En daaraan doen wij wel niet goed. Maar daarom dacht het mij ook niet ongepast, deze zaak, den strijd om het recht, eenige jaren geleden door den Hoogl. Ihering in eene brochure besproken, welke in verschillende Europeesche talen,

en ook in de onze, werd overgezet, nog eens weder voor de aandacht te brengen. Ook in een theologischen kring? Waarom niet? Wie van plicht en van recht spreekt, spreekt van ethica, van eene wetenschap, die ons aangaat. Trouwens, een jurist, de bekende Stahl, heeft zelf erkend: ‘De Theologie en de Rechtswetenschap hebben met elkander de idee der Gerechtigheid gemeen’(*).

Aan de hand hier en daar, soms ook in afwijking van Ihering wensch ik dit onderwerp te bespreken.

Ihering wil natuurlijk, dat wijzelven steeds rechtvaardig zijn en het recht nooit door woord of daad krenken. Daarover evenwel is thans geene sprake. Wat hij wil in zijn geschrift, is dit, dat wij opkomen voor ons recht, als het geschonden wordt; strijden, als er reden voor ons is, in den ernstigen zin des woords; dat wij - hij zondert natuurlijk den tegenstander uit, die ter goeder trouw is en uit onkunde zich tegenover ons plaatst, - aanklagen zullen en procedeeren, ja, zelfs ook, zoo wij, in onze eer aangetast, door den rechter geene voldoening kunnen erlangen, duelleeren zullen; dat wij hem, die ons bestolen heeft, voor den rechter roepen, den ontrouwe verplichten tot het houden van zijne overeenkomst, enz. enz. en dat we daarbij noch tijd noch geld noch moeite ontzien. Dit zijn wij verplicht, *vooreerst* aan onszelven, en *in de tweede plaats* aan de maatschappij, de gemeenschap.

Verplicht aan onszelven, want die strijd is eene daad van zelfbehoud. Geen zedelijk bestaan zonder rechtsgevoel, dat bij gelegenheid ook daad wordt. Ter wille van onszelven moeten wij dus strijden. Zóó Ihering, zóó - ik niet.

Aangenomen, wat niet door allen erkend wordt, dat wij jegens onszelven plichten te vervullen hebben, dan nog zou ik meenen: niet om jegens onszelven of jegens ons rechtsgevoel ons verdienstelijk te maken, worde door ons de strijd om het recht gestreden. Bijaldien wij onzen eigen geringen persoon zoo vooropstellen, kunnen wij nooit tot een goed einde komen, moet ons zedelijk bestaan, in plaats van te winnen, noodzakelijk lijden. Het recht en het rechtsgevoel te dienen, ten einde zoo onszelven te dienen, is dat recht en het rechtsgevoel verlagen, evenals men de deugd verlaagt, als men haar betracht ter wille van hare nuttige gevolgen. Neen, wie het eigen ik, ook het beter ik, bedoelt, zal het eigen ik verliezen. Leerzaam en duidelijk aanwijzend, waartoe iemand komt, als hij - 'k zeg niet zijn eigen persoon aan het recht, maar - het recht zoo nauw met zijn eigen

(*) Dit opstel werd vervaardigd voor eene Ringsvergadering. Vandaar heeft het waarschijnlijk eene eigenaardige kleur. Op juridisch gebied vreemdeling, heb ik mij daarop ook niet willen wagen. Nader ik het eene enkele maal te zeer, men houde mij dat ten goede. De bedoeling is: den eerbied, de liefde, ook de opoffering voor het recht in een gunstig licht te stellen. Overigens komt mijn arbeid ook daarom misschien niet geheel te onpas, bijaldien die ten minste niet te zeer beneden het onderwerp blijkt, nu K.E. Franzos geschreven en uitgegeven heeft: *Ein Kampf ums Recht.*

persoon verbindt, is hetgeen Ihering zich ontvallen laat omtrent den Duitschen boer, dien hij zoo lofwaardig vindt om zijn strijd voor zijn recht: ‘De zoogenaamde proceszucht, waarvan men hem beschuldigt, is niets anders dan het product van twee factoren, welke bij hem juist in bijzondere mate aanwezig zijn, eene sterke gehechtheid aan eigendom, om niet te zeggen gierigheid, en wantrouwen. Niemand kent zijn eigen belang zoo goed als de boer; niemand houdt zoo stevig vast, wat hij heeft, en toch offert, gelijk men weet, niemand zoo gemakkelijk als hij have en goed op aan een proces. Dat schijnt tegen elkander te strijden en toch is het volkomen verklaarbaar. Want juist die sterk ontwikkelde zin voor eigendom maakt voor hem eene schennis van zijn eigendomsrecht des te pijnlijker en daardoor de reactie des te heviger. De proceszucht van den boer is niets anders dan de door het wantrouwen veroorzaakte verbijstering van zijn zin voor eigendom (l. *zijn* eigendom) en ook die verbijstering gaat op dezelfde wijs te werk als het gelijksoortig verschijnsel in de liefde, de ijverzucht; zij keert haar wapen tegen zichzelve en vernietigt ten slotte juist wat zij zocht te redden.’ - Verbijstering! verbijstering, welke juist wat zij tracht te behouden, te gronde richt! Verbijstering, welke het product is van twee ondeugden, begeerlijkheid en wantrouwen!

Neen, te hoog staat het rechtsgevoel, dan dat wij het - zoo al - om iets anders dan om zijn zelfswil zouden mogen dienen. Al behooren wij overigens het te controleeren en te waken, dat het niet dévieere, ons *ik* zij en blijve onderdaan. Hooger nog, dan Ihering het stelt, moet het door ons geschat worden. Verdedig altijd en immer, zegt hij, uwe rechten tegenover ieder, uitgenomen in één geval. Dan namelijk, als men met het pistool op uwe borst u de keus laat tusschen uwe beurs en uw leven. Dan toch is er een conflict tusschen twee plichten, den plicht, om uwe beurs, en den plicht, om uw leven te behouden. De laatste is een hoogere plicht, want het leven gaat bovenal. - Maar - als ik mijne beurs overgeef, dan geef ik, volgens Ihering zelven, nog iets anders prijs, namelijk mijn, d.i. hèt recht; en mijn leven, al behoud ik het tot dien prijs, is, alweer volgens dienzelfden schrijver, door de wetteloosheid ontheiligd en heeft zoo meteen zijne grootste waarde verloren. 't Wordt een: *propter vitam vitae perdere causas.* - Is het bovendien wel zoo zeker, dat de roover, als hij ons het pistool op de borst zet, iets anders bedoelt dan eenvoudig ons vrees aan te jagen? Geven wij nu toe, dan doen wij noodeloos afstand van onze beurs en, wat meer zegt, van ons recht; dan werken wij ertoe mede, dat hij 't straks ook bij anderen beproeft en dat het recht bij herhaling geschonden wordt. Geven wij niet toe, dan bestaat de mogelijkheid, dat hij terugtreedt en zich voor altijd afgeschrikt ziet. En gesteld eens, dat hij bij onze weigering ons neerschiet; dat wij vallen voor ons, voor hèt recht, dan is daarmede

immers zoo verbazend veel nog niet verloren. Ihering zegt wel: ‘Het leven gaat bovenal.’ Maar zeggen niet anderen met evenveel recht: ‘De waarheid gaat bovenal’? En Ihering, wat hij zegt, meent dat gelukkig ook niet. Of, als hij wil, dat men ter liefde van zijne geschonden eer met levensgevaar duelleere, erkent hij dan zelf niet, dat er goederen bestaan, die het leven in waarde te boven gaan? Boven het leven gaat de eer, gaat de waarheid, gaat ook het recht. En hebben wij soms den moed niet, om het leven voor het recht in de waagschaal te stellen, laat ons dan ten minste den moed hebben, om te erkennen: zoo behoorde het toch te zijn.

Doch bijaldien niet om ons zelfswil, hebben wij dan misschien voor ons recht te strijden juist ter wille van ons rechtsgevoel? Ik betwijfel het. Is het rechtsgevoel eene macht geworden in ons leven, al of niet? Is het niet zulk eene macht, zoo goed als nog niet in ons bestaande, dan doet het zich ook niet gelden; dan hechten wij er geene bijzondere waarde aan; dan kan ook de aansporing, om het te dienen, geen vat op ons hebben. Is het daarentegen wel eene macht, dan zal het zich ook vanzelf wel doen gelden; dan is het niet eene vrucht van den strijd, maar eene oorzaak. Alleen daar, waar iemand als opvoeder of als hoogere tegenover anderen en minderen staat, kan er sprake zijn van een te vervullen plicht, den plicht namelijk, om het nog teedere rechtsgevoel van die anderen te ontzien. Zoo zij men verre van uit de hoogte of glimlachende neer te zien op den knaap, die met zijn makker twist, niet om de knikkers maar om het recht van 't spel. Zoo wete men het te waardeeren, als het volk den gruwelijken boosdoener, die op heeterdaad betrapt en gevangengenomen wordt, aan de handen der justitie zou willen ontrukken, om zelf kort recht te oefenen. Zoo ook streve de Staat ernaar, om de wet zooveel mogelijk in overeenstemming te houden met de voortdurend veranderende toestanden, opdat de natie zich niet telkens stoote aan hetgeen onrecht is, en zoo haar rechtsgevoel verzwakke. Maar anders, als wij het maar niet door valsche overleggingen misleiden, als wij het maar niet uit vrees of gemakzucht het stilzwijgen opleggen, dan zal het zijn eigen weg wel vinden. Gekwetst, zal het vanzelf reageeren.

Het best kan dit opgehelderd worden door hetgeen wijlen de Hoogleeraar G.J. Mulder èn deed èn antwoordde, toen onze tegenwoordige Koning hem eens deed vermanen en dat meermalen herhaalde, om zijn schrijven in eene zekere courant te staken. In eerbiedigen vorm gebracht, luidde dit antwoord: ‘Het doet mij grootelijks leed, maar ik schrijf als vrije Nederlander en ik ga dus voort en laat het niet.’ De Koning trad hem dus in den weg, wilde hem, *moraliter*, krenken in zijn recht(*) en Mulder sprak: 't Hollandsch bloed, dat mij in de aderen vloeit, is mij te machtig; 't dwingt mij, te schrijven. God helpe

(*) Ter eere van den Koning zij hierbij herinnerd, dat deze daarna Mulder's karakter te hooger waardeerde en hem de bewijzen zijner achting en genegenheid gaf.

mij! Ik kan niet anders. - Gelijk hier dus, zoo overal, zal het rechtsgevoel zich vertoonen bij den gezonden en ontwikkelden mensch. Het is een zedelijk instinct.

Een *zedelijk* instinct! Maar juist omdat het dat is, mogen wij niet nalaten, zijne aansporingen op te volgen. Verzuimen wij zulks, dan bezondigen wij ons tegen de voorgeslachten, die onder eeuwenlange worsteling zich dit rechtsgevoel verwierven en het ons als eene kostbare erfenis achterlieten en overdroegen. Ja, nog meèr. Wij zouden ons bezondigen tegen Hem, die dat gevoel *potentieel* in ons legde, zoodat het ook in ons bestaat als een iets, dat, met ons geboren, daarna onder den invloed van opvoeding en allerlei omstandigheden opgroeide en eene gestalte in ons verkreeg.

Niet ter liefde van ons rechtsgevoel, maar door het rechtsgevoel gedrongen, worde ons recht door ons gehandhaafd. En is er een en ander minder loffelijks in ons, dat ons daarvan terughouden kan, er is ter anderer zijde toch ook, wat ons daartoe opwekken moet. 't Is de gedachte, dat ons bijzonder recht tevens is, zooals de een zegt, hèt recht, de ander, Gods recht. En als nu in ons recht het hoogere recht leeft, geven wij dan met het eene niet ook het andere prijs? Voegt men mij toe: God zal voor het Zijne wel zorgen, dan is mijn antwoord: zeer zeker zal Hij dat doen, maar niet onvoorwaardelijk. Vooreerst, de menschheid is hier op aarde de draagster van Gods recht; gaan nu de menschen te gronde, te gronde gaat dan ook tevens Gods recht. Ten andere, God werkt, maar niet zonder werktuigen. Een werktuig, Gods dienaresse in dezen, is de Overheid, die Gods recht invoert in de menschenwereld, die het uitspreekt in de wet en het handhaaft in ons bijzonder recht. Maar hoe zal nu die Overheid hare taak naar behooren kunnen volvoeren, zoo wij haar daarbij niet steunen door haar aan te wijzen, waar in onze omgeving het recht zijn vrijen loop niet heeft? Bovendien, wat wij verdedigen en geroepen zijn te verdedigen, is niet iets, dat boven in den hemel is, maar iets, dat, tijdelijk ten minste, vleesch geworden is in ons recht.

Vraagt men mij eindelijk, of ons rechtsgevoel zelf dan in het geheel geen belang heeft bij eene openbaring door de daad, dus bij den strijd, dan ontken ik dat geenszins, bevestig ik dat veeleer. Gelijk het karakter zich uit in handelingen, maar ook uit die handelingen leven en kracht put, zoo wordt ook ons rechtsgevoel te krachtiger en meer fijn, naarmate het meer handelend optreedt en alzoo zich oefent. Wie heeft, dien zal gegeven worden; wie het geringere, dat hij heeft, gebruikt, dien zal het meerdere worden toevertrouwd. En zoo wordt ten slotte, ten gevolge van de wrijving, het onrecht nog, en zelfs, een zegen voor hem, die er zich door gekwetst voelt en ertegen reageert.

Een plicht jegens onszelven, maar ook jegens de Maatschappij

noemt Ihering den strijd om het recht. Hierbij wijst hij aan, dat het belang en het bestaan der Maatschappij erdoor gebaat worden. En veel voortreffelijks wordt hierbij door hem gezegd. Hij wil b.v., dat wij ter wille van de broederschap der braven zullen meestrijden. ‘Wanneer de meester de wet op het dienstbodenrecht niet meer durft toe te passen, de schuldeischer de goederen van den schuldenaar niet meer durft te doen in beslag nemen, het koopend publiek niet meer durft aan te dringen op het nauwkeurig afwegen der waren en de inachtneming der wettelijk vastgestelde tarieven, wordt daardoor dan alleen het gezag der wet in gevaar gebracht? Neen, het is niet meer of minder dan de maatschappelijke orde, welke daardoor wordt prijsgegeven, en het is moeielijk te zeggen, hoever de nadeelige gevolgen zich wel kunnen uitstrekken, of niet b.v. het geheele kredietstelsel daardoor allergevoeligst getroffen wordt. Want, indien ik twist en strijd te wachten heb, zoo dikwijls ik mijn onbetwistbaar recht wil doorzetten, dan zal ik, zoo het maar eenigszins mogelijk is, dit liever ontwijken. En zoo wordt mijn kapitaal naar eene andere plaats gelokt; zoo bestel ik mijne waren liever elders. - Op die wijze wordt het lot der weinigen, die den moed hebben, om de wet toe te passen, een waar martelaarschap, wordt hun levendig rechtsgevoel hun juist tot een vloek. Door allen, die hunne natuurlijke bondgenooten moesten zijn, verlaten, staan zij tegenover willekeur, welke door de algemeene verslapping en flauwheid is aangekweekt, geheel alleen, en wanneer zij voor zware opofferingen de voldoening hebben gekocht, dat zij zichzelven getrouw zijn gebleven, oogsten zij misschien nog in plaats van erkenning hunner verdiensten spotternij en hoon.’

Dan ook wijst de schrijver erop, dat, gelijk òns recht, het concrete, zijne kracht ontvangt van de wet, wederkeerig de wet ook weer kracht en bestaan erlangt van het concrete recht, zoo dit voortdurend gehandhaafd wordt. ‘Door en door eenzijdig is de voorstelling,’ zegt hij ‘die al den nadruk uitsluitend daarop legt, dat het concrete recht afhangt van het abstracte, maar voorbijziet, dat zulk eene verhouding van afhankelijkheid in omgekeerde richting in niet mindere mate aanwezig is. Het concrete recht ontvangt niet enkel leven en kracht van het abstracte, maar het *geeft* daaraan beiden ook terug. Het behoort tot het wezen van het recht, dat het practisch worde verwezenlijkt. Een rechtsregel, die zoodanige verwezenlijking nooit heeft gekend of ze heeft verloren, kan op den naam van rechtsregel geene aanspraak maken. Hij is eene verlamde veer, die in de machinerie van het recht niet medewerkt en die men eruit kan nemen, zonder dat het geheel er iets anders van wordt. - Dit geldt zonder voorbehoud voor alle deelen van het recht, voor het staatsrecht evengoed als voor het straf- en privaatrecht, en het Romeinsche recht heeft deze stelling uitdrukkelijk bekrachtigd door de *desvetudo* als eene wijze van afschaffing der wetten aan te nemen. Hiermede nu komt overeen, wat namelijk

het concrete recht betreft, dat het te niet gaat, wanneer het voortdurend niet uitgeoefend wordt (nonusus).'

Eindelijk, nadat hij betoogd heeft, dat iemand in zijn eigen recht tevens de wet en in de wet tevens de maatschappelijke orde verdedigt, bewijst hij, - neen, dat nu wel niet, maar beweert hij, - wat zeker niemand ontkennen zal, dat zoo iemand met de verdediging van de orde een plicht vervult jegens de maatschappij: 'Indien deze laatste het recht heeft, hem op te roepen voor den strijd tegen den buitenlandschen vijand, waarbij hij voor die maatschappij lijf en leven ten offer moet brengen, waarom kan zij dan niet hetzelfde eischen voor den strijd tegen den vijand van binnen, die haar bestaan niet minder in gevaar brengt dan die van buiten? En wanneer in dien anderen strijd de laffe vlucht verraad heet jegens de algemeene zaak, kunnen wij dan hier een ander woord gebruiken? Neen, in een staat kunnen recht en gerechtigheid niet alleen daardoor bloeien, dat de rechter steeds op den rechterstoel gezeten is en dat de politie hare agenten uitzendt, maar ieder moet voor zijn aandeel daartoe medewerken. Het is de taak en de plicht van iederen burger, om de hydra der willekeur en der wetteloosheid, zoo dikwijls zij te voorschijn komt, den kop te vertrappen. - En zoo opgevat', besluit hij, 'wordt de taak van den individu met betrekking tot de handhaving van zijn recht veel edeler; zoo opgevat, is de individu zelf geroepen, om medearbeider te wezen aan eene groote nationale taak.'

Eene groote nationale taak! En zou de Hoogleeraar hiermede nu op het hoogste gewezen hebben? Ik meen, dat er nog grooters is, iets, dat nog meer algemeen is dan het nationale. De maatschappij is het Koninkrijk Gods in wording. Zij is de meelklomp, bestemd, om doordrongen te worden van het zuurdeeg ook des rechts en alzoo verheven te worden tot dat Koninkrijk. Dat moet en kan en zal den doorslag geven. En bidt men: *Uw Koninkrijk kome*, men strijde ook in beperkten kring, opdat dit recht en zoo dat Koninkrijk werkelijk kome.

Strijden om het recht, plicht jegens het recht, jegens de maatschappij. Is er niet nog een derde, tegenover wien wij een plicht te vervullen hebben, de schuldige, namelijk, die zich tot ons in zoo bijzondere betrekking plaatst? Mij dunkt ja, en vreemd, dat een rechtsgeleerde, terwijl toch de tegenwoordige rechtswetenschap dien gansch niet verwaarloosd wil hebben, den delinquent met stilzwijgen voorbijgaat. 't Is waar, elders, waar hij de noodweer bespreekt en de velerlei dwaasheid en onbillijkheid, waardoor vroegere en latere wetgevers de noodweer hebben willen beperken of onmogelijk maken, laat hij zich eens over den misdadiger uit, maar wel wat al te onverschillig. Sommigen, zegt hij, zochten de noodweer uit te sluiten, voor zoover zij dienen moest tot verdediging van den eigendom; anderen staan in zulk een geval, wanneer het eene aanzienlijke waarde betreft, desnoods

nog wel toe, dat er geweld worde gebezigd, maar het spreekt vanzelf, dat ook hier de aangevallen persoon, al is hij nog zoo ontroerd, zeer nauwkeurig moet overleggen, hoeveel kracht er noodig is, om den aanval af te slaan. Indien hij b.v. den aanvaller zonder noodzaak de hersenpan inslaat, terwijl iemand, die de hersenpan vooraf onderzocht had en zich daarop had kunnen oefenen, door een minder zwaren slag den man eenvoudig onschadelijk had kunnen maken, dan is hij schuldig. Maar wanneer het daarentegen voorwerpen van geringe waarde betreft, b.v. een gouden horloge, of eene beurs met enkele guldens erin, dan mag hij den roover aan den lijve volstrekt geen leed doen. Want wat beteekent een horloge tegenover een lichaam, tegenover een leven en heele ledematen? De eersten zijn te vergoeden, de laatsten volstrekt niet..... O zeker, besluit hij ironisch, dat is een onwedersprekelijke waarheid, waarbij slechts dit wordt over het hoofd gezien, dat het horloge *mij* toebehoort en de ledematen die van den *roover* zijn; dat dezen voor *hem* wel eene zeer hooge waarde hebben, maar voor *mij* niet de minste.

Dat is toch wel te bar gesproken. Hebbe de rechter al niet de bevoegdheid, om bij zijn onderzoek in de détails der verwering te treden, - zal ik, als ik de hersenpan van den roover verbrijzeld heb, kunnen nalaten, later mijzelven af te vragen, of ik niet ook met iets minder had kunnen vrijkomen? De leden en het leven van den misdadiger hebben voor mij zeer zeker geene waarde, maar zij hebben die toch, zijn een eigendom, mogen derhalve door mij ook niet als onverschillige zaken beschouwd worden. Maar wat daarvan ook zij, de mensch, met wien ik in aanraking kom, hetzij hij gewond op den weg naar Jericho ligt, hetzij hij mij aanrandt, hij is mijn naaste en zijn belang - geheel onverschillig mag het mij niet zijn. En dat belang kan soms eischen, dat ik hem bestrijde met de wet, met de strafwet in de hand. Hoe menig roover, die dat nooit geworden zou zijn, ware hij bij zijn eersten, kleineren diefstal afgeschrikt en gestuit. - Wie niet hooren wil, moet voelen. Dat voelen leert menigeen alleen, zoo de rechter hem met boete en gevangenis onderwijst. *Onderwijst.* Ja, om ons met het denkbeeld: *iemand aanklagen*, te verzoenen, daartoe kan dit dienen, dat wij strafrecht en strafrechter gaan beschouwen niet alleen als strenge tuchtmeesters, maar ook als onderwijzers en opvoeders, die, terwijl andere middelen zoo dikwijls geene uitwerking hebben, den overtreder op eene meer *indrukwekkende* wijs leeren voelen, wat recht en wat onrecht is. En niet daarom dus ook, omdat b.v. de diefstal zoo *veelvuldig* in de dienstbodenwereld voorkomt, moet dit kwaad thans gestrenger gestraft worden, dan vroeger mogelijk geschiedde, want juist omdat dit kwaad een algemeener kwaad geworden is, wordt het min of meer verschoonlijk, maar omdat die algemeenheid een bewijs is van zekere ongevoeligheid of hardhoorigheid bij zoovelen, die tot dezen stand behooren. En zoo dan, als wij

strijden om ons recht, kunnen wij dikwijls een plicht der, zij 't ook gestrenge, liefde vervullen jegens den misdadiger(*).

De strijd om het recht is rechtmatig, plichtmatig. Een en ander evenwel dient bij het vervullen van die taak in acht genomen te worden.

Volledigheidshalve wijs ik in de eerste plaats op de bekende gelijkenis van den splinter en den balk. De Iersche landheer handhaafde zijn recht tegenover zijne pachters, maar terwijl hij het huis van den winkelier tot een jachtveld maakte, schond hij het huisrecht van dezen. 't Ware wat al te erg, als iemand verontwaardigd over eens anders misdaad uitriep: Zoo waarachtig de Heer leeft, die man is een man des doods! en tot antwoord het verwijt moest hooren: Gij zijt die man!

Bogumil Goltz zegt in zijn *Der Mensch und die Leute:* 'Ieder mensch, die behoorlijk georganiseerd en ontwikkeld is, heeft een onuitroeibaar rechtsgevoel, maar enkel en alleen van dat recht, waaronder hij geboren en waarbij hij opgevoed werd. Zoo heeft hij ook eene inwendige stem en eene onmiddellijke kennis van datgene, dat in en voor zijn persoon tot iets schoons, iets goeds, iets waarachtigs en heiligs, met één woord tot eene werkelijkheid geworden is of nog worden moet, maar heel dit geweten is iets halfconventioneels, is een stof en geest, die vatbaar is voor vorming en vervorming en daaraan onderworpen. Ieder mensch weet slechts, wat juist voor zijn persoon, in zijn bijzonder geval, wat onder de gegeven omstandigheden, tegenover deze en die verzoekingen en op een bepaald oogenblik rechtmatig of onrechtmatig is, maar dit *relatieve* geweten leert hem niet zoo op eens, *àpriori*, en zonder dat hij noodig zou hebben, ernstig te zoeken en te onderzoeken, al de waarheden dezer wereld zoo kennen, dat hij volstaan zou kunnen met eenvoudig zijn geweten te raadplegen ten einde langs den kortsten weg te weten te komen, wat in Kerk en Staat en in ieder ander moeielijk geval eene hemelsche *raison* is.' En heeft Goltz nu gelijk, dan zullen wij, als wij meenen in ons recht te zijn en ons ten strijde gorden voor ons verkort recht, toch zeer dikwijls met groote bescheidenheid en omzichtigheid behooren te werk te gaan. Ons recht, wat het tot dusver ook geweest mag zijn, kan wellicht opgehouden hebben in overeenstemming te zijn met het hoogere recht, dat zich baan breekt, om in de nieuwe, veranderde toestanden in 't leven te treden. Wilden wij nu hardnekkig strijden voor een recht, dat zijn grond verliest, dan zouden wij bevonden kunnen worden strijdende te zijn tegen het hoogere recht, dat zich wil doen gelden in gewijzigde con-

(*) Zoomin de rechter straf oplegt, om den misdadiger tot een voor anderen afschrikkend voorbeeld te stellen, zoomin zeker ook straft hij, vooralsnog ten minste, om hem te verbeteren. Maar een heilzaam gevolg is het toch dikwijls, dat door de schade van den een de ander, die anders ook booze neigingen heeft, wijzer wordt, en zoo ook, dat de overtreder door de straf tot betere gedachten komt.

crete rechten en zich, niettegenstaande het verzet van den individu, ook wel zal doen gelden. Men denke b.v. aan de opheffing van de Iersche Staatskerk en aan de beperking van de bevoegdheden, tot op den jongsten tijd door groote landeigenaars bezeten; een en ander wel eens onrechtvaardig geacht, maar vergoelijkend noodzakelijk genoemd. Doch, daar het onrecht toch wel nooit iets noodzakelijks kan zijn, willen wij liever onderstellen, dat een krachtiger en zuiverder rechtsgevoel ter eener zijde de oogen heeft doen opengaan voor een naderend hooger recht, dat misschien nog niet nauwkeurig geformuleerd kan worden, en ter anderer het zwijgen heeft opgelegd aan een beroep op rechten, die geen anderen grond meer hebben dan het eigenbelang. En het eigenbelang, wij weten het, als het niet meer samengaat met het algemeen belang, moet voor dit laatste noodzakelijk wijken en onderdoen en zulks niet in strijd - maar geheel in overeenstemming met het recht.

En eindelijk: ‘strijd om te bestaan’ is het groote woord van den tegenwoordigen tijd. Het is zeer wel mogelijk, dat daarnaar gevormd is dit andere: ‘strijd om het recht’. Maar gelijk de waarheid - voor zoover zij eene waarheid is - uitgedrukt door het eerste, wel eens zoo wordt opgevat, dat eene harde ziens- en handelwijze het gevolg wordt, zoo zou de plicht, aangeduid door het tweede, wel eens vervuld kunnen worden op eene barsche en zedelijk ongeoorloofde wijs. Ons doel zij nooit de strijd. Ons doel zij het recht, en strijd zij en blijve het middel, liefst het uiterste middel, ter bereiking van dit doel. En kunnen wij den medemensch weerhouden van onrecht, of terugbrengen tot zijn plicht en tot de erkenning van ons recht, met een zijden koord, waarom zouden wij dan de zweep aanwenden? En dan: zijn er niet omstandigheden, waarin het plicht kan worden, het onrecht te ondergaan, zonder dat men zich verzet, zonder dat men daardoor de zaak van 't recht opgeeft? Het recht moet soms onderdoen, om gelouterd en des te krachtiger te voorschijn te treden. Uncle Tom heeft de hand niet opgeheven tegen zijn meester, maar bezwijkende onder geeseling heeft hij zijne vrijheid gehandhaafd en het gevoel voor het recht van den slaaf verlevendigd. De Christenen der eerste eeuwen, de latere Hugenoten hebben - anders dan onze voorvaderen - langs den weg van lijdzaam (maar ook volhardend) verzet, toch vrije godsdienstoefening verworven. Wellicht, gelijk vele wegen naar Rome voeren, kan de Voorzienigheid de menschheid langs verschillende wegen leiden tot haar doel en zal dit ten slotte de groote vraag worden: of zij 't zal doen mèt ons of wel zonder en tègen ons?

Zoeterwoude.

H.M. DENIER VAN DER GON.

Geschiedenis van den dag.

Gambetta.

't Gebeurt niet veel, dat de dood van één man een geheel werelddeel in beweging brengt. En dat is het geval geweest met Gambetta. Zijn grootste tegenstanders kunnen niet ontkennen, dat het een bijzonder man moet zijn geweest, met wien dat geschiedde. Tot een groot, eeuwenoud geslacht behoorde hij niet; zijn vermogen was niet merkwaardig, zoodat men hem op de Beurs niet zal missen; wat hij was, is hij geworden door eigen inspanning en door het talent, waarmee de natuur hem had begiftigd. Zulk een man is nog altijd een studie waard.

Léon Michel Gambetta, zich noemende en schrijvende Léon Gambetta, werd den 30sten October 1833 te Cahors in het departement Lot geboren, een stadje van omstreeks 25000 inwoners; het is ook de geboorteplaats van Paus Johannes XXII en van Koning Joachim Murat. Het is een oud stadje; men vindt er nog overblijfselen van Romeinsche baden en van een Romeinsch amphitheater. Er bestaan verschillende fabrieken en veel handel, ook in Cahors-wijn; daar groeien de beste soorten der Pontac. Men vindt er een kathedraal uit de 11de eeuw met een gedenkteeken van Fénélon en een priesterseminarie.

Gambetta behoort niet tot een Fransch geslacht; zijn vader, Giuseppe Gambetta, was afkomstig uit het Italiaansche Genua; hij zette zich te Cahors neder en richtte een winkel op, prijkend met het opschrift: ‘Bazar Gênois. Gambetta jeune et Co.’, en de zaken gingen zoo goed, dat de oude Gambetta zijn kinderen een goede opvoeding kon geven en eraan denken, hun op die wijze een hoogere plaats op de maatschappelijke ladder te geven, dan hijzelf innam.

Ook de Italiaansche nationaliteit van den ouden Gambetta is niet geheel zuiver; de familie had zich te Genua neergezet, maar was afkomstig uit Wurtemberg, waar zij den naam van Gamperle droeg en behoorde tot het groote zwerversvolk, dat men overal op de aarde vindt, de Israëlieten. Vroeger woonden de Gamperle's in Polen. Indien het gelaat niet bedriegt, - en dat doet het soms door een speling der grillige natuur - dan is de Joodsche afkomst van Gambetta een uitgemaakte zaak; vooral komt dit duidelijk uit, wanneer men de portretten van Léon Gambetta in zijn jongelingsjaren ziet.

Die Oostersche afkomst van den beroemden Franschen republikein is niet geheel zonder belang voor de beschouwing van zijn persoon, daar aan den bekenden volksstam zekere eigenschappen verbonden zijn, die ook bij verandering van godsdienst en door kruising met een ander ras in den regel tot in het derde en vierde geslacht voortduren.

Vader Gambetta dacht, zooals ik reeds opmerkte, niet alleen aan de opvoeding van zijn kinderen, maar wilde hen ook - 't is de gewone neiging bij de kleine burgerij - in een hoogeren stand brengen. De gewone weg daartoe was, van Léon een ambtenaar te maken, of ook wel, hem voor den geestelijken stand op te leiden. Dit laatste lachte den winkelier het meest toe, maar de jeugdige Léon bleek spoedig zoo weinig aanleg te hebben voor pastoor of monnik, dat het plan werd opgegeven. Op het lyceum te Cahors onderscheidde Léon zich van zijn medeleerlingen en de vader kon met recht trotsch zijn op zijn zoon; al ging het met veel opofferingen gepaard, er werd besloten, dat Léon naar Parijs zou gaan, om te studeeren voor advocaat.

Op achttienjarigen leeftijd vertrok Léon Gambetta naar de Fransche hoofdstad, om de lessen te volgen van de ‘École de droit’; door overmatige studie onderscheidde hij zich niet; onder zijn medestudenten was hij spoedig bekend door zijn stoute opvattingen, zijn levendige twistgesprekken; hij kon een goed figuur maken onder zijn medestudenten, want vader Gambetta's zaken gingen zoo goed, dat hij Léon 300 francs 's maands kon overzenden.

In 1859, derhalve op een-en-twintigjarigen leeftijd, werd Léon Gambetta te Parijs ingeschreven als advocaat; hij begon zijn werkzaamheid op het kantoor van Crémieux, een beroemd advocaat, eveneens van Israëlietische afkomst.

Twee jaren, nadat Gambetta zich als advocaat had gevestigd, kwam zijn tante Jenny Massabie - zijn moeders naam - naar Parijs, om het zeer bescheiden huishouden van haar neef waar te nemen; of liever, Léon - ‘Léïon’, zooals tante Jenny zeide in haar zuidelijk accent - kwam bij zijn tante in. Op de vierde verdieping van een huis in de Rue Bonaparte hadden zij een kleine eetzaal, een keuken en twee slaapkamers.

Tante Jenny hield veel van haar neef, wijdde hem al haar zorgen met die beminnelijkheid, welke aan zulke tantes eigen kan zijn, een liefde, te edeler, omdat zij zoo weinig ingegeven wordt door zelfzucht.

Tante Jenny was een vrome of liever kerksche vrouw; een harer eerste vragen aan ‘Léïon’ was, tot welke parochie hij behoorde. De goede ziel kon zich van het bestaan van een Voltaireaan, zooals Gambetta was, geheel onkerksch, zonder eenige behoefte aan godsdienst, geen begrip vormen. Zwaar is dit verschil van levensopvatting zeker niet getrokken; tante Jenny was er de vrouw niet naar, om 't iemand lastig te maken met godsdienst, en Léon zelf hield te veel van zijn tante, om van zijn ongeloof een dogma te maken, dat door anderen moest worden aangenomen.

En Léon had kostelijke gegevens, om een aangenaam huisgenoot te zijn; hij was openhartig en trouwhartig voor zijn omgeving; hij was dit ook voor zijn vrienden - een der redenen, waarom hij ook later zoovelen aan zich wist te binden. Het waren zeker zijn beste eigen-

schappen als mensch - in hem zoowel als in elk ander. Jarenlang is tante Jenny het vrouwelijk hoofd van Gambetta's huisgezin geweest, ook in de dagen van zijn grootheid, en toen zij eenige jaren geleden overleed, werd zij door haar neef diep betreurd; haar lijk werd bijgezet in het graf van Gambetta's moeder te Nizza, werwaarts de familie in 1869 van Cahors was verhuisd.

Was Léon het voorwerp van de eerzucht der ouders, werden door den ouden Giuseppe daarom zooveel opofferingen gedaan, ook de zoon wilde carrière maken. Wanneer men niet met een zeer groote mate van eerzucht is bedeeld, heeft men de kracht niet, om zich zooveel inspanning te getroosten.

Van het begin af had Gambetta neiging, om zich met de politiek bezig te houden en daarin naam te maken. De zon van Napoleon III begon te tanen. De begeerte naar verandering, zoo sterk in het Fransche volkskarakter ingeschapen, werd sterker naarmate de vrees, door den bloedigen 2^{den} December opgewekt, door den tijd verzwakte.

Lang vóórdat Léon Gambetta afgevaardigde werd, zag men hem uren en uren in de vergaderzaal van het Wetgevend Lichaam naar de debatten luisteren, en de kennis, toen opgedaan, kwam hem naderhand goed te stade, want hij bleek niet alleen in de parlementaire gebruiken thuis te zijn, maar ook zijn tegenstanders geheel te kennen, de drogredenen van den keizerlijken advocaat, den sierlijken spreker Rouher, in al haar bochten te doorgronden.

Mannen van den stand van Gambetta leggen de eerste proeven - oefeningen zou men 't kunnen noemen - van hun politieke welsprekendheid af in koffiehuizen; daar was de politiek aan de orde van den dag, wanneer de leden der club bijeen waren; daar werd gepraat, gezwetst, getoost.

Een meer ernstige voorbereiding waren de politieke processen, waardoor Gambetta het eerst in breeder kring, vooral onder de werklieden van Parijs, bekend werd. Zijn neiging dreef hem op zichzelf reeds tot die processen. Drukpersprocessen waren aan de orde van den dag, en de eenoogige advocaat was weldra een bekend man in zekere Parijsche kringen.

Dat Gambetta slechts één oog tot zijn beschikking had, herinnert aan een ongeluk, hem op achtjarigen leeftijd overkomen; naast den winkel van zijn vader woonde een messenmaker; Léon stond op zekeren dag naar het werk van den buurman te kijken, toen een stukje ijzer in zijn rechteroog sprong. Dit gaf aanleiding tot een oogontsteking, die later zoo verergerde, dat in 1867 het oog moest worden uitgenomen.

Het eerste belangrijke politieke proces, waarmee Gambetta zijn naam voorgoed vestigde, was dat tot verdediging van Delescluze. Baudin, de afgevaardigde, was in '51 op de barricade bij de verdediging van de rechten des volks, zooals men dat noemt, gesneuveld. Zulke dooden worden in de politiek spoedig heilig verklaard en op den ‘jour

des morts', Allerheiligen, 1868 gingen de republikeinen naar Baudin's graf, om kransen en bloemen te brengen, de uitingen van politieke behoeften. De politie, die onder Napoleon III meermalen uitmuntte door onhandigheid, kwam tusschenbeide en er ontstond een standje - juist iets, wat door de liberalen werd gewenscht. Nu het vuur was aangestookt, moest men er ook partij van trekken. De *Réveil* bevatte den volgenden dag een artikel, waarmee een inschrijving werd geopend tot het oprichten van een gedenkteeken op het graf Baudin. Een gerechtelijke aanklacht was het gevolg en Léon Gambetta zou den schrijver, Delescluze, verdedigen.

Gambetta volgde bij deze processen en ook naderhand bij zijn optreden als afgevaardigde in de Kamer een eigenaardige tactiek. Om de eigenlijke juridische verdediging bekommerde hij zich weinig, maar hij trad op als aanvaller, als beschuldiger van de tegenpartij. Misschien moet dat hieraan worden toegeschreven, dat hij een manie had voor politiek en elke gelegenheid te baat nam, om zijn overtuiging uit te spreken en zijn tegenstanders aan te vallen. En hij deed dat op een geniale wijze; de kracht van zijn woord was bewonderenswaardig; niet alleen, dat hij welsprekend was in den hoogsten zin des woords, hij had de zeldzame gaaf, snelde kortste, kernachtigste uitdrukkingen te vinden, die hem van de lippen vloeiden, omdat zij hem geheel weergaven, zooals hij was. Hoe hij ook toornde en zich opwond tot de hoogste verontwaardiging, steeds bleef hij zichzelf meester, verloor nooit het 'esprit du moment' en was het volgende oogenblik weer kalm, wanneer dat noodig was, zoodat men de gevolgtrekking kon maken, dat zijn drift en zijn verontwaardiging slechts voorgewend waren.

Aan die zeldzame macht van het gesproken woord heeft Gambetta zonder twijfel in de eerste plaats den grooten invloed te danken, dien hij gedurende zijn leven heeft uitgeoefend. De meesten van zijn hoorders bleven onder den indruk van zijn woord, een werking, die men ook in het leven van anderen kan waarnemen.

Niet iedereen is zeker voor zulk een indruk even vatbaar, maar er zijn een aantal menschen, die door het gesproken woord onder zekere omstandigheden zoo worden getroffen, dat de indruk blijvend is voor hun geheele leven. Het merkwaardige van deze zonderlinge werking is, dat de sympathie zich niet alleen bepaalt tot het onderwerp, dat op het oogenblik aan de orde is, maar zich ook uitstrekt tot den geheelen persoon, die spreekt, en de reeks van denkbeelden, die hij vertegenwoordigt. Op die wijze wordt gevormd, wat men wel eens een school noemt.

Op politiek gebied bestaan hiervan in ons land weinig voorbeelden, omdat ons volk weinig politieken aanleg bezit en om die reden waarschijnlijk ook zoo weinig staatslieden oplevert. Thorbecke was een der weinigen, die een school vormde; zijn welsprekendheid was echter van een bijzonderen aard en niet geschikt, om veel geestdrift te wekken;

zijn redevoeringen laten zich beter lezen, dan dat zij gehoord werden, - wat pleit voor de redevoeringen, maar niet voor de welsprekendheid. Meer verrichtte Thorbecke door de kracht van zijn vaste overtuiging en zijn persoonlijken omgang, die indruk inboezemde en gezag afperste. Men wil, dat het niemand gegeven is, zulk een invloed uit te oefenen, die niet zelf een vaste overtuiging heeft, waar is in den vollen en hoogen zin des woords. Of dat altijd de voorwaarde is van het uitoefenen van invloed op anderen, zou ik niet durven beslissen. Wij willen het zoo gaarne gelooven, wanneer wij optimistisch gestemd zijn.

Meer voorbeelden bestaan hiervan in ons land op godsdienstig gebied. De verhouding van de predikanten tot hun gemeenteleden wordt veelal bepaald door den invloed, dien zij als redenaar uitoefenen. Niet, dat fraai spreken, tooneelvertoon daartoe noodig is, - gewoonlijk bereikt men daardoor weinig - maar het spreken uit eigen overtuiging, uit eigen kracht, met gloed en warmte, zonder kunstenarijen. De opgang, dien de moderne theologie in vele gemeenten heeft gemaakt, waar men weinig aanleg voor zulk een groote revolutie op godsdienstig gebied kon veronderstellen, moet zonder twijfel aan dien invloed worden toegeschreven.

Wanneer men na zooveel jaren de redevoeringen van Gambetta leest, hetzij in politieke processen, hetzij in het parlementair tournooi, dan wordt men nog getroffen door de geweldige zeggingskracht van dien man.

Een paar voorbeelden tot kenschetsing; ik citeer in het Fransch, omdat de woorden ook bij de beste vertaling te veel van hun kracht verliezen. Ik wees reeds op de eigenaardige tactiek van Gambetta, om zijn rol als verdediger te verwaarloozen en geheel als aanvaller op te treden. Dit stemt trouwens geheel overeen met het doel, dat hij zich van zijn processen voorstelde: een man te worden van de groote politiek; 't waren ook allen politieke processen, die hij voerde.

In het proces van Delescluze, hoofdredacteur van de *Réveil*, die een inschrijving had geopend voor het oprichten van een gedenkteeken voor Baudin, komt o.a. het volgende voor: ‘Écoutez, voilà dix-sept ans que vous êtes les maîtres absolus, discrétionnaires de la France - c'est votre mot - nous ne rechercherons pas l'emploi que vous avez fait de ses trésors, de son sang, de son honneur et de sa gloire. Personne n'ignore les catastrophes financières qui, en ce moment même, sautent comme des mines sous nos pas; mais ce qui vous juge le mieux, c'est que vous n'avez jamais osé dire: Nous célébrerons, nous mettrons au rang des solennités de la France, le 2 décembre comme un anniversaire national! Et cependant tous les régimes qui se sont succédé dans ce pays se sont honorés du jour qui les a vus naître. Il n'y a que deux anniversaires, le 18 brumaire et le 2 décembre, qui n'ont jamais été mis au rang des solennités d'origine, parce que vous savez que, si vous vouliez les y mettre, la conscience universelle

les repousserait. Eh bien! cet anniversaire dont vous n'avez pas voulu, nous le revendiquons, nous le prenons pour nous: nous le fêterons toujours, incessamment, chaque année, ce sera l'anniversaire de nos morts, jusqu'au jour où le pays, redevenu maître, vous imposera la grande expiation nationale, au nom de la liberté, de l'égalité, de la fraternité!'

Men ziet, men heeft een politiek betoog van den republikein, die het recht eischt, het recht neemt, om den 2den December te vieren; of de hoofdredacteur van de *Réveil* de b e s t a a n d e wet had overtreden, is bijzaak. De lieden, waarmede de Keizer zich had omgeven, werden mannen genoemd, 'tot dusver in Frankrijk onbekend, mannen zonder talent, zonder eer, zonder positie, zonder beteekenis, mannen, die ten allen tijde de handlangers zijn van staatsgrepen; lieden, van wie men slechts herhalen kan, wat Sallustius van het gemeen zeide, dat zich om Catalina verzamelde, dat eeuwige uitvaagsel van de fatsoenlijke kringen: aere alieno obruti et vitiis onusti - un tas d'hommes perdus de crimes et de dettes, zooals Corneille vertaalde'.

Bedenk daarbij, dat zulke woorden werden uitgesproken niet met het conventioneele advocaten-gezicht, maar met een natuurlijke, aangeboren welsprekendheid.

Een der Fransche illustraties gaf dezer dagen een plaat, waarop Gambetta in zijn verschillende poses is afgebeeld; zulke beelden geven juist geen hoog denkbeeld van de schoonheid van Gambetta's gelaat en gestalte, wanneer hij in vuur was, zich driftig maakte of waardig wilde optreden, maar zij doen zien, welken indruk zijn welsprekendheid maakte op zijn hoorders. Het was niet het koude, vooraf bestudeerde, het van buiten geleerde pleidooi, maar de man zelf met zijn in schijn althans bezielde overtuiging. Wat hij zeide, was zoo weinig vooraf bestudeerd, dat zijn beste oogenblikken juist die waren, waarin hij van een of ander niet voorzien voorval partij trok.

Toen Gambetta de straks aangehaalde volzinnen uitsprak, eindigende met de bekende republikeinsche lijfspreuk, die op ons, koele, wikkende Hollanders, in den regel een geheel anderen indruk maakt en meestal onze lachspieren in beweging brengt: 'liberté, égalité, fraternité', - de republikeinen hebben zich nooit gehouden aan die spreuk en houden er zich nog niet aan in de practijk - toen zag Gambetta den procureur-generaal de schouders ophalen. 'Ge haalt de schouders op', zeide Gambetta. - 'Dat is geen pleidooi meer' - merkte de procureur-generaal op. 'Welnu,' ging Gambetta voort, 'ik vrees uw minachting zoo weinig als uw schrikaanjaging. Aan het slot van uw rede hebt gij gisteren gezegd: "Wij zullen onze maatregelen nemen." Hoe, gij, een bedienaar van het gerecht, een man der wet - gij durft zeggen: wij zullen u wel vinden! En waarmee? Zijn dat geen bedreigingen? Welaan, hoort mijn laatste woord: gij kunt ons wel mishandelen, maar gij zult ons nooit kunnen onteeren of ontmoedigen.'

Zulk een procesvoering strekte natuurlijk niet, om den beschuldigde te verlichten; eer het tegendeel; de cliënt, Delescluze, werd dan ook veroordeeld, maar de welsprekende advocaat was door geheel Frankrijk bij de opposanten tegen het Keizerrijk een populair man geworden. Het volgend jaar werd die advocaat op twee plaatsen te gelijk - te Parijs en te Marseille - tot afgevaardigde verkozen. Gambetta had zijn doel bereikt!

Een voorbeeld uit een Kamerzitting, geheel e e n improvisatie, want Gambetta had zich onmogelijk kunnen voorbereiden op het incident, dat er onverwachts voorviel. Het was den 3^{den} Augustus 1876. De Bonapartistische afgevaardigden brachten de houding ter sprake in 1870, toen Gambetta als Minister van Binnenlandsche Zaken en van Oorlog was opgetreden; het leger was toen, naar hun beweren, ‘beroofd van zijn aangewezen hoofden’ - het leger, ‘dat boven de staatsinstellingen moest staan’. Bleek van woede vroeg Gambetta het woord en zeide o.a: ‘Écoutez bien ceci: c'est la seule réponse que je veuille faire sur la partie politique. Puisque vous parlez au nom de l'armée, il y a eu un jour, c'était le 29 Octobre 1870, Metz venait de succomber, vous savez sous quelle infâme trahison. Eh bien, voici ce qui est arrivé: il est arrivé qu'au milieu de nos officiers et de nos soldats, menés comme des troupeaux par delà nos frontières perdues et livrées, il est arrivé que, dans les rangs de ces captifs qui pleuraient de voir la France abandonnée, sans cadres, sans ressources matérielles, parce qu'en fuyant et en abandonnant la patrie, vous aviez vidé ses arsenaux au profit de vos gaspillages et de vos convoitises, il est arrivé que, dans les rangs de cette armée glorieusement vaincue et captive, des émissaires du même parti qui entend parler au nom de l'armée, se sont glissés et ont cherché à y fomenter l'esprit de sédition et de trouble. Oh, vous écouterez la vérité, messieurs! Et alors il y a été dressé un Livre d'or de l'armée française. Oui, écoutez bien... un Livre d'or de l'armée française. Les officiers captifs en Allemagne ont signé tous, et soyez convaincus que cette tache ineffaçable à votre front, de la honte de Sédan, de la honte de Metz, l'armée, qu'elle soit sous un drapeau ou sous un autre, l'armée française ne l'oubliera jamais.’

Wanneer het Keizerrijk ter sprake kwam of slechts een zweem van verdediging werd gehoord van den kant der Bonapartisten, dan kon men verzekerd zijn, dat Gambetta een oogenblik later opstond, bleek, ontroerd; werkt bij anderen gewoonlijk zulk een toestand van opgewondenheid, van zenuwachtigheid schadelijk, omdat men dan minder zijn gedachten kan verzamelen, de juiste woorden kiezen, bij Gambetta, evenals bij alle geboren volksredenaars, was het tegenovergestelde het geval. Wee hem, die dan het onderwerp was van zijn vlijmenden spot, van zijn doodende scherpte. Stem, gebaren, alles werkte mede, als wilde de natuur op zulk een oogenblik toonen, welke kracht een mensch door zijn taal kan uitoefenen.

In de zitting der Kamer onder het Ministerie-Dufaure, den 1sten Februari 1877, hield Gambetta een rede, inzonderheid gericht tegen den man, die indertijd met zulke schoone woorden het Keizerrijk verdedigde. Gambetta eindigde zijn vernietigende aanvallen met de volgende woorden: 'Il faut que vous écoutiez jusqu'à la fin cette allocution de M. Rouher, président du Sénat, au misérable vieillard dont la volonté, fatiguée et épuisée, allait obéissant à ses conseillers néfastes et voulait faire une guerre dynastique, - sa guerre, à l'Espagnole! - Il faillait précipiter la France sous le couteau d'un ennemi qui s'organisait, lui, depuis cinquante ans.' Daarop zich direct tot Rouher richtende, eindigde Gambetta: 'Vous n'étiez pas faits pour mener la fortune de la France à la victoire. Vous avez commencé comme des jouisseurs et vous avez fini comme des traîtres.'

Gambetta was zich van zijn buitengewone kracht als redenaar ten volle bewust en hij heeft van zijn gave een buitensporig gebruik gemaakt, vooral buiten de Kamer. Hij sprak herhaalde malen voor zijn kiezers; hij sprak op herinneringsdagen van de groote revolutie; meermalen ging hij op reis, om op verschillende plaatsen redevoeringen te houden; hij liet zich vragen door corporaties, om te spreken; zoo zelfs, dat, toen de eer aan de commis-voyageurs beschoren was, om den grooten spreker in hun midden te zien, ook de kappers en kleermakers zich vleiden, hem voor eenige uren in hun gild te mogen hebben, waarvoor echter beleefdelijk werd bedankt.

En overal waar hij verscheen, werd zijn komst gevierd als een zeldzame gebeurtenis en de koning der redenaars met lof en vleierijen overstelpt.

De Gambettistische bladen drukten den volgenden dag de redevoering af en verspreidden haar door geheel Frankrijk, door geheel Europa, waar men overal de *République Française* vond als het orgaan van den eersten man der Fransche republiek.

Om de beteekenis van het redenaarstalent naar waarde te schatten, moet men zich verplaatsen onder het volk, waaronder Gambetta werkzaam was. Ligt er overal een bijzonder aantrekkingsvermogen in een schitterend, welsprekend woord; is dit overal niet alleen het groote voertuig der gedachten, maar ook het middel, om de menschen aan zich te binden, mee te sleepen, school te maken: inzonderheid is dat het geval bij een zoo beweeglijk, voor indrukken vatbaar karakter, als het Fransche volk heeft. Reeds in de tijden der groote revolutie was 't het redenaarstalent, dat als de evenaar de schaal deed overhellen, en de gewichtigste zaken werden beslist op het warm gesproken woord.

Vooral tegenover de groote menigte, de minder ontwikkelde volksklasse is het redenaarstalent het gewichtigste wapen; het volk bezit in den regel niet de gave des onderscheids, laat zich licht meesleepen, vooral wanneer het eenige klanken heeft gehoord, waaraan het gewoon

is, de echtheid van den spreker te proeven; zijn die klanken eenmaal vernomen, - men vindt tal van voorbeelden ook in ons land onder de rechtzinnige predikanten, die bij de geliefkoosde geijkte termen groote ketterijen verkoopen, - dan is voor een redenaar niets gemakkelijker, dan het volk te veroveren.

Wilt ge derhalve de voornaamste reden weten van den schier ongeloofelijken opgang, dien de man uit den winkel te Cahors, van Israëlietischen oorsprong, van half Italiaansche afkomst heeft gemaakt, zoek die in de zeldzame gave der welsprekendheid.

Keeren wij tot het leven van Gambetta terug; het is natuurlijk mijn doel niet, in dit artikel dat leven in al zijn bijzonderheden na te gaan; daarvoor zou buitendien een boekdeel noodig zijn en men zou veel moeten meedeelen, waarin de Hollandsche lezer niet het minste belang stelt. Alleen het voornaamste uit dat leven wil ik aanstippen, voor zoover het dienstig kan zijn aan een poging, om dat leven te verklaren; te begrijpen, hoe het zoo moest worden in de gegeven omstandigheden.

De eerste daad, waardoor in Frankrijk de algemeene aandacht op Gambetta werd gevestigd, waardoor hij als tot een politiek man werd gestempeld, was het proces-Baudin, ter verdediging van den hoofdredacteur van de *Réveil,* Delescluze. Gambetta verloor dat proces, en wanneer men de zaken met een weinig gezond verstand beziet, dan moet men ook erkennen, dat hij het ernaar aanlegde, om het te verliezen. Misschien vond Gambetta's cliënt, Delescluze, 't ook niet onaangenaam, dat hij het proces verloor en naar de gevangenis moest: immers, de hoofdredacteur werd daardoor op een gemakkelijke wijs een politieke martelaar en zijn blad, de *Réveil*, had een prachtige reclame.

Een jaar na het proces-Baudin, in 1869, werd Gambetta op twee plaatsen candidaat gesteld voor het Wetgevend Lichaam, in twee steden, waar de uiterste linkerzijde altijd sterk vertegenwoordigd was: Parijs en Marseille. In zijn redevoeringen tot de Parijsche kiezers viel hij de veiligheidswet - gericht tegen de revolutionnairen - hevig aan, verklaarde zich voor afschaffing van het Ministerie van Eeredienst, voor opheffing der conscriptie en invoering van de volkswapening, die de staande legers onnoodig maakte, daar bij een inval in Frankrijk het volk zelf wel zou opstaan. Zulk een program was zeer geschikt voor de radicalen en de uitkomst bewees, welke schoone vruchten het afwierp. De tegencandidaat te Parijs was de in zijn kring geachte, aftredende afgevaardigde Carnot; hij kreeg slechts 9142 stemmen, Gambetta 21734. Te Marseille stond Gambetta als ‘candidat de l'opposition irréconciliable’ tegenover drie candidaten: De Lesseps, die 4535; Thiers, die 3581; Barthélémy, die 3075 stemmen verkreeg; Gambetta had er 8663, zoodat herstemming noodig was; Gambetta kwam uit de bus met 12865 stemmen. Hij nam voor Marseille aan, om zijn toenmaligen

vriend, naderhand zijn verbitterden tegenstander, Henri Rochefort, gelegenheid te geven, te Parijs verkozen te worden.

Thiers heeft het Gambetta nooit vergeven, dat hij te Marseille voor hem het onderspit moest delven, en toen de kleine groote staatsman naderhand Gambetta ‘le fou furieux’ noemde, speelde er in de uitbarsting van afkeer meer gekwetste eigenliefde door, dan misschien Thiers zelf zich wel bewust was. Trouwens, ook zij, die niet met Thiers dwepen, zullen moeten erkennen, dat Gambetta en Thiers, wat staatkundig talent betreft, niet in één adem kunnen worden genoemd. Thiers was een man van kennis in alle takken van den staatsdienst, een groot historicus, zij 't ook met een eigenaardige Fransche opvatting, een man van wetenschap, in zijn soort ook een welsprekend man, maar geen volksredenaar.

In het Wetgevend Lichaam nam Gambetta plaats op de uiterste linkerzijde; zijn buitengewoon redenaarstalent, zijn gevatheid, zijn stoutheid maakten hem daar vanzelf tot aanvoerder.

Spoedig kwam de groote oorlog met Duitschland; vóór de oorlogsverklaring zeide Gambetta, dat hij na de eenheid van Duitschland vroeger of later een wijziging van Frankrijk's grenzen noodzakelijk achtte en een zoo groote natie als de Fransche zich niet buigen moest voor een door Generaal Prim en Bismarck gesponnen intrige.

Men ziet, hij was toen reeds chauvinistisch, had evenals alle goede patriotten in Frankrijk de lucht van het Rijnwater in den neus en verschilde in dat opzicht niet veel van zijn Keizer, Napoleon III, die eveneens van oordeel was, dat er niets in Europa veranderd mocht worden zonder toestemming van Frankrijk.

Schoon Gambetta met de uiterste linkerzijde de lichtvaardige wijze van oorlogvoeren afkeurde, - Benedetti's ontmoeting met den Koning van Pruisen werd alleen beschouwd als een etiquettestrijd, - stemde hij toch - en dat is merkwaardig - voor het aangevraagde oorlogskrediet. De natuur ging dus boven de leer en een verovering van de Rijnprovincie achtte ook Gambetta toen wellicht zeer waarschijnlijk. Ook Thiers stemde voor dat krediet met scherpe afkeuring van de houding der Regeering, die weigerde, het beruchte telegram over de ontmoeting van Benedetti mee te deelen, dat inderdaad geen officieel bericht was.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat niet alle leden van de uiterste linkerzijde zoo inconsequent waren als Gambetta; tegen het door de Regeering aangevraagde oorlogskrediet stemde o.a. de tegenwoordige President der Fransche Republiek, Grévy; verder Arago, Favre, Garnier, Pelletan, in het geheel slechts 10 stemmen. 't Is waar, men meende, dat het Fransche leger over eenige dagen te Berlijn zou zijn!

Moesten de verpletterende nederlagen van het Fransche leger onvermijdelijk den val van het Keizerrijk ten gevolge hebben, met dezelfde noodzakelijkheid werd door die gebeurtenis Gambetta op den voorgrond geplaatst. De diepte van den val van den Franschen Keizer is geheel

geëvenredigd aan de hoogte van den sprong, door den vinnigen bestrijder van de monarchie gedaan. Had de oorlog een andere, voor Frankrijk gunstige wending genomen, zooals velen toen verwachtten, de toekomst zou voor Gambetta geheel anders zijn geweest; zijn verregaande stoutmoedigheid zou hem wellicht in aanraking gebracht hebben met het strafwetboek en de gevangenis zou zijn onrustigen geest geknakt, zijn krachten gesloopt hebben, of verbanning ware zijn deel geweest, en de wereldgeschiedenis zou zijn naam nauwelijks hebben vermeld.

De lotgevallen der menschen zijn in dat opzicht dikwerf zoo hemelsbreed verschillend; terwijl de een door de tijdsomstandigheden telkens wordt belemmerd en achteruitgezet en hem de gelegenheid benomen wordt, zijn natuurlijke gaven te doen uitkomen, loopt den ander alles mee en schijnt het weefsel van de geschiedenis gemaakt, - hetzij in het groot, hetzij in het klein - om zijn persoonlijkheid in het beste licht te plaatsen, kunstlicht zelfs, zoodat men de figuur als 't ware ziet door een vergrootglas.

De vroeger onbekende advocaat, dien zijn geheel onbekende vader van de opbrengst eener winkelnering met veel moeite liet studeeren, was op twee-en-dertigjarigen leeftijd lid van de Regeering der Nationale Verdediging, optredend als Minister van Binnenlandsche Zaken.

En dan beweert men nog, dat er geen toeval is en de fortuin den mensch geen vreemde parten kan spelen!

Gambetta's leven is, van die zijde gezien, het lot van een gelukskind. De luchtballon, waarmee hij 7 October 1870 Parijs verliet, om zich te voegen bij de delegatie van de Regeering te Tours, is een volkomen juist beeld van de verandering, die de grillige fortuin met haar troetelkind voorhad.

De Regeering der Nationale Verdediging had, zooals men uit de geschiedenis weet, een deel naar Tours gezonden, omdat men vreesde, dat het Duitsche leger weldra het beleg voor Parijs zou slaan en men dan van het land, dat men regeeren moest, geheel was afgesneden. Bijzonder gelukkig was men in de keus van die gedelegeerden niet; trouwens, de heeren van de Nationale Verdediging waren wel geoefend in het voeren van oppositie tegen de regeering, maar niet in het regeeren zelf. Zij vaardigden naar Tours af den ouden Crémieux, die de portefeuille van Justitie had op zich genomen; hij zou ter zijde gestaan worden door Glais-Bizoin en den Minister van Marine, Admiraal Fourichon; Glais-Bizoin was, evenals Ferry, Arago, Garnier-Pagès, Pelletan en Rochefort, lid van de Regeering zonder een bepaalde portefeuille, want er waren er niet genoeg te verdeelen; Laurier zou buitendien te Tours helpen aan de binnenlandsche, Chaudordy aan de buitenlandsche zaken. Maar - de zaken liepen bij de gedelegeerde Regeering schromelijk in de war; in het Zuiden stak de roode partij, die met de heeren van de Nationale Verdediging anders alle reden had, om tevreden te zijn, het hoofd op; men sprak van afscheiding van de

Regeering te Parijs, zoodat een verbrokkeling van het rijk dreigde; Crémieux en zijn helpers waren de mannen niet, om aan zulke moeilijkheden het hoofd te bieden; buitendien moest de oorlog tegen Duitschland worden voortgezet, nieuwe legers gevormd, enz.

Zoo ging het niet, oordeelde men te Parijs, en te recht: het ging zoo niet; er moest een man van energie naar Tours, die kracht en leven met zich bracht, die opgewassen was tegen de buitengewone omstandigheden.

Maar wien zou men zenden? Men kon Parijs niet meer op de gewone wijze verlaten zonder gevaar te loopen, den Duitschers in den mond te vliegen. Een tocht per luchtballon was mede niet zonder gevaar, want de Duitschers schoten goed en wanneer er een gat in den luchtballon kwam, tuimelde men naar beneden en kon den nek breken.

Gambetta bood zich aan, den tocht te wagen, en vooral met het oog op de dreigende revolutie in het Zuiden, moet de keus gelukkig genoemd worden. Gambetta's naam had bij de revolutionnairen een goeden klank en zijn welsprekendheid en zijn stoutheid waren in zulke omstandigheden uitstekende gaven.

En Gambetta ging en hij kwam heelhuids te Tours, waar Crémieux hem het oorlogsbedrijf afstond, zoodat Gambetta Minister van Binnenlandsche Zaken en van Oorlog tevens was.

Men heeft het besluit van de Regeering der Nationale Verdediging, om den oorlog tegen Duitschland voort te zetten, ook toen de Fransche legers in ballingschap waren weggevoerd, verschillend beoordeeld. Velen keurden 't af, omdat het oorlogvoeren met ongeoefende, inderhaast gewapende volksbenden tegen het beste Europeesche leger een roekeloosheid is, die met het voeren van het volk ter slachtbank gelijkstaat; de strijd was inderdaad na den slag van Sédan te ongelijk en de Republiek had vrede kunnen sluiten, ook een nadeeligen vrede, zonder aan haar eer te kort te doen.

Twee redenen echter maken de houding van de jeugdige Republiek verklaarbaar; vooreerst achtten de mannen, die zich aan het hoofd der zaken hadden geplaatst, 't niet mogelijk in de schepping, dat de wereld zou toelaten, dat er een vrede met Frankrijk zou worden gesloten, zooals Bismarck dien wilde - met afstand van grondgebied.

Men heeft bij de beoordeeling hiervan niet te doen met een hoofdstuk uit de politiek, maar uit de psychologie. Jules Favre was zoo zenuwachtig in zijn onderhoud met Bismarck, dat hij huilde, - wat men bij staatszaken nooit moet doen - en hij voerde Bismarck snikkend tegen, dat hij vergat, dat hij tegen een Franschman sprak.

Thiers, die om goede redenen had geweigerd, in de opgeworpen regeering der Nationale Verdediging plaats te nemen, - Bismarck noemde hen heeren van de straat - reisde Europa af, om overal hulp te vragen, wat evenzeer een illusie was, die van geringe of vruchtelooze ervaring in de diplomatie getuigt.

In de tweede plaats moet men in aanmerking nemen, dat de Regee-

ring geheel in handen was van de mannen van de uiterste linkerzijde, meest roode republikeinen, bij wie de zoogenaamde beginselen van de groote revolutie de werking deden van een afgodsbeeld, van een talisman, een tooverstaf, waarmee alle kwalen worden bezworen. Uit de tijden der groote revolutie herinnerde men zich de schitterende overwinningen, door de eerste Republiek met snel gewapende, dikwerf half geoefende volksbenden op de groote, volgens de kunst geoefende legers der Europeesche Mogendheden behaald.

Men vergat echter geheel - nadenken is een zonde, waaraan de republikeinen zich het minst schuldig maakten, - men vergat echter geheel, dat de tijden waren veranderd; de kracht van de soldaten der eerste Republiek bestond in de ontembare geestdrift der schare, die, door één gedachte bezield, als in krankzinnigheid meegesleept, met de bajonet op den vijand aanviel. De bajonet is het wapen der geestdrijvers. Na de uitvinding van de achterlaadgeweren, het snel- en vèrdragend vuur zoowel van geweer als kanon, is de toestand veranderd. Nu beslist niet meer het krachtig élan, niet de stoute aanval, maar de koele, bedaarde berekening, de kalme, juist treffende hand; de geestdrijvers, die thans in stormpas met de bajonet voortrukken, worden door het vèrdragend geweer- en artillerievuur weggemaaid, vóórdat zij gelegenheid hebben, met den vijand handgemeen te worden. Voor de moderne wijze van oorlogvoeren heeft de Franschman zijn driftig karakter tegen, dat de wiskunstige berekening van het artillerievuur versmaadt, wanneer hij tegenover den vijand staat.

Dat Gambetta zich wonderen voorstelde van de volkswapening, van de saamgeraapte, ongeoefende soldaten, kan men bij een man, die als de verpersoonlijking kan gelden van de groote revolutie, niet anders dan geheel natuurlijk vinden. Hij ontwikkelde daarbij een bewonderenswaardige energie, terwijl zijn talent als volksredenaar hem de beste diensten bewees; rusteloos trok hij heen en weder; geen dag schier ging voorbij zonder een toespraak of een proclamatie, waarin de geestdrift werd aangevuurd, de haat tegen den vijand opgewekt. ‘La République’, zoo luidde 't in een dier proclamaties, ‘la République fait appel au concours de tous, son gouvernement se fera un devoir d'utiliser tous les courages, d'employer toutes les capacités. C'est sa tradition à elle d'armer les jeunes chefs; nous en ferons! Le ciel luimême cessera d'être clément pour nos adversaires, les pluies d'automne viendront, et retenus, contenus par la capitale, les Prussiens, si éloignés de chez eux, inquiétés, troublés, pourchassés par nos populations réveillées, seront décimés pièce à pièce, par nos armes, par la faim, par la nature. Non, il n'est pas possible que le génie de la France se soit voilé pour toujours, que la grande nation se laisse prendre sa place dans le monde par une invasion de cinq cent mille hommes. Levons-nous donc en masse et mourons plutôt que de subir la honte d'un démembrement. A travers tous nos désastres et sous

les coups de la mauvaise fortune, il nous reste encore le sentiment de l'unité française, de l'indivisibilité de la République. Paris cerné affirme plus glorieusement encore son immortelle devise qui dictera aussi celle de toute la France: Vive la République une et indivisible!'

Na den val van Metz werd een proclamatie uitgevaardigd, waarin het verraad van Bazaine scherp wordt gehekeld - 'un tel crime est au dessus même des châtiments et de la justice' - en geëindigd met de woorden: 'Notre cause est celle de la justice et du droit: l'Europe le voit, l'Europe le sent..., elle s'est émue, elle s'agite. Pas d'illusions! ne nous laissons ni alanguir, ni énerver, et prouvons, par nos actes, que nous voulons, que nous pouvons tenir de nous-mêmes l'honneur, l'indépendance, l'intégrité, tout ce qui fait la patrie libre et fière.'

In het afgetrokkene beschouwd is dit zeker welsprekende taal, maar de werkelijkheid steekt zoo dwaas hierbij af, dat men onwillekeurig herinnerd wordt aan Thiers' woord: 'le fou furieux'. Getuigen zulke woorden van geestdrift, van liefde voor het vaderland, er is te veel in, dat weinig meer is dan een samenrijgsel van rollende phrasen, van klinkklaren onzin, waarin zeker niemand Victor Hugo ooit zal kunnen overtreffen, wanneer hij over de grootheid van Frankrijk bazelt.

En toch was Gambetta niet alleen een man van het woord, maar ook van de kracht; ongeloofelijk is, wat hij als Minister van Binnenlandsche Zaken en van Oorlog aan het hoofd van de Regeering van Tours heeft verricht. Daar Parijs was ingesloten, beval hij eigenlijk het geheele land, voor zoover het niet in handen der Duitschers was. Geholpen door Freycinet, toen een weinig bekende spoorwegingenieur, bracht hij betrekkelijk aanzienlijke legerkorpsen bijeen; wat de soldaten aan geoefendheid te kort schoten, trachtten zij te vergoeden door geestdrift en dapperheid; hardnekkig werd voet voor voet tegen de Duitschers verdedigd, wanneer het tot een gevecht kwam. Dat in weerwil van al die wanhopige pogingen de Regeering ook te Tours niet meer veilig was en de wijk moest nemen naar Bordeaux, was het gevolg van den ongelijken strijd; ook de Duitsche generaals hebben hulde gebracht aan de dapperheid van de soldaten, door Gambetta uit den grond gestampt.

De werkzaamheid van Gambetta kenmerkte zich echter ook door grove fouten. Frankrijk heeft reden, hem altijd dankbaar te blijven, dat hij als hoofd der delegatie de verbrokkeling van Frankrijk heeft weten te voorkomen, de zucht naar afscheiding en provinciale zelfstandigheid zoowel van den kant der legitimisten als van de rooden heeft teruggedrongen; heeft de strijd tegen de Duitsche wapenen weinig vruchten opgeleverd, hebben de vrijbenden, in strijd met het oorlogsgebruik gevormd, noodeloos veel bloed doen vloeien, men heeft eerbied voor de heldhaftige, wanhopige poging van een volk, om den strijd tot het laatste vol te houden, en in zoover zal hetgeen Gambetta heeft

gedaan, al kon het geen direct nut hebben, voor de geschiedenis van Frankrijk altijd een merkwaardig tijdperk blijven.

Veel is er echter in dien tijd verricht, dat afkeuring verdient en op de bekwaamheden van Gambetta als staatsman juist geen voordeelig licht werpt. De naam van dictator is hem door zijn vijanden gegeven; die naam kan een eeretitel zijn, want in zulke buitengewone omstandigheden was een dictator onvermijdelijk. De wijze, waarop echter die dictatuur werd uitgeoefend, kan den toets eener onpartijdige critiek niet dragen. Gambetta legde dezelfde eigenschappen aan den dag, die hij in den gevallen Keizer zoo heftig afkeurde; zoo zelfs, dat men herinnerd wordt aan de zielkundige waarheid, die leert, dat de mensch in den regel het spoedigst in anderen de fouten ontdekt en over de gebreken van anderen toornt, die hijzelf bezit. Gambetta's bestuur droeg een geheel persoonlijk karakter; hij mengde zich overal in alles; generaals werden aangesteld en afgezet; alles moest buigen voor zijn persoonlijken wil, als ware hij de onfeilbaarheid zelf. Zelfs de bewegingen van de legerkorpsen werden zoo mogelijk door hem vastgesteld en het was voor bekwame mannen zooals Chanzy dikwerf een heele tactiek, om zorg te dragen, dat Gambetta door zijn eigenwijsheid de zaken niet in de war stuurde.

Men zal wellicht deze opmerking voor partijdig houden. Tot bewijs kan echter dienen het volgende schrijven van Freycinet aan Gambetta in antwoord op een vraag naar de bewegingen der troepen. ‘Vous me demandez’, schrijft Freycinet, ‘un ordre détaillé des mouvements, qu'entendez vous par là? Ces ordres ne peuvent être faits ici et sont toujours faits par l'état-major du général qui commande. C'est Borel qui a dû les établir pour l'embarquement des troupes et qui les établira pour les marches quotidiennes; le ministère n'y est et n'y peut-être pour rien.’

Een ander zwak punt van Gambetta waren zijn hardnekkige pogingen, om de verkiezingen voor de Nationale Vergadering te verhinderen. Toch was het verkiezen en bijeenroepen van zulk een vergadering uit een politiek oogpunt een zaak van de meest dringende noodzakelijkheid, wat Gambetta echter maar niet beliefde in te zien.

Immers, de heeren van de Nationale Verdediging hadden op het geschreeuw der woeste volksmenigte zichzelf opgeworpen tot regeering, maar hun ontbrak een wettelijke bevestiging, zoodat er rechtens geen regeering bestond, waarmee Duitschland kon onderhandelen. Van zulke dingen had Gambetta echter geen begrip; toen de wapenstilstand was gesloten, ten einde gelegenheid te geven, tot de verkiezing van de Nationale Vergadering over te gaan, weigerde Gambetta aanvankelijk, dien wapenstilstand te erkennen; hij liet zich hoogst verbolgen uit over de Regeering te Parijs, die lichtvaardig den wapenstilstand had gesloten. Het besluit tot het uitschrijven der verkiezingen werd gepubliceerd, maar Gambetta maakte op zijn eigen verantwoordelijkheid er de bepa-

ling bij, dat alle ministers, prefecten, staatsraden, senatoren en officieele candidaten onder het Keizerrijk niet verkiesbaar zouden zijn.

Bismarck drong aan op vernietiging dezer bepaling, daar zij de vrijheid der verkiezingen belemmerde. Voor iemand als Gambetta, die den mond zoo vol had van de eenheid van Frankrijk, die zoo dikwijls de phrase herhaalde van de groote republiek: 'liberté, égalité, fraternité', was het zeker een hoogst zonderlinge bepaling. De Parijsche Regeering stelde Bismarck in het gelijk. Gambetta liet over het protest van Bismarck een manifestje publiceeren, waarin o.a. voorkwam: 'L'insolente prétention du ministre prussien d'intervenir dans la constitution d'une assemblée française est la justification la plus éclatante des mesures prises par le gouvernement de la République. La leçon ne sera pas perdue pour ceux qui ont le sentiment de l'honneur national.'

Door de Regeering te Parijs werd Jules Simon naar Bordeaux gezonden, om een eind te maken aan Gambetta's tegenstand. Mogen wij Henri Rochefort gelooven, - en als lid der Regeering kon hij het weten - dan was Jules Simon voorzien van een bevelschrift van de Regeering, om Gambetta desnoods te doen arresteeren. Jules Ferry deed in de vergadering van de heeren der Regeering daartoe het voorstel en het bevelschrift werd door al de leden onderteekend.

Waarschijnlijk droeg Gambetta kennis van dit bevelschrift, want toen Jules Simon te Bordeaux kwam, verzocht en verkreeg Léon Gambetta zijn ontslag als lid der Regeering.

Twee dagen later hadden de algemeene verkiezingen plaats zonder de uitsluiting, door Gambetta eigenmachtig gedecreteerd.

Kan men begrijpen, dat Thiers zulk een man 'le fou furieux' noemde? Inderdaad, in weerwil van al zijn verdienste had Gambetta veel van een razenden Roland.

De verkiezing van de Nationale Vergadering deed weldra zien, hoe Gambetta zich in de meening van de meerderheid des lands had vergist. Thiers werd in 28 Departementen verkozen, omdat hij voor den man des vredes werd gehouden; Gambetta, de man des oorlogs, in 9 departementen. Met 546 tegen 107 stemmen werden door de Nationale Vergadering de harde vredesvoorwaarden goedgekeurd.

Gambetta kon zich met den vrede niet vereenigen en vertrok voor eenigen tijd naar Spanje. Vier maanden later keerde hij naar Frankrijk terug; zijn eerste werkzaamheid te Parijs was de oprichting van een blad, dat zijn meeningen zou verbreiden en den titel verkreeg van *République Française.* Hij gold steeds als de vertegenwoordiger van de democratische republiek, maar was in de Kamer meer terughoudend, dan men van zijn onrustig, beweeglijk temperament had kunnen verwachten. Zijn hoofddoel was, de Nationale Vergadering te laten ontbinden, ten einde door nieuwe verkiezingen een minder conservatieve meerderheid te verkrijgen. De Nationale vergadering, zoo beweerde

hij, en vele leden van de radicale linkerzijde met hem, was alleen verkozen, om vrede te sluiten, en bezat geen constitutioneele bevoegdheid. De meerderheid stelde hem echter in het ongelijk en verwierp het voorstel. Dat nam echter niet weg, dat Gambetta een propagande tot ontbinding der Nationale Vergadering op touw zette en in September 1872 een groote redenaars-reis maakte; te Grenoble waarschuwde hij de talrijk toegestroomde schare tot voorzichtigheid tegenover de nieuw bekeerde aanhangers van de conservatieve republiek en noemde de tegenstanders van de radicale republiek vijanden van de vrijheid en van het vaderland, verkapte monarchalen.

Men verlangde van Thiers, President der Republiek, maatregelen tegen den man, dien hij vroeger ‘le fou furieux’ genoemd had. Daartoe kwam het niet; wel beklaagde Thiers zich in de ‘permanente commissie’ over het drijven van Gambetta, die door zijn rede te Grenoble den burgeroorlog had aangestookt en de ontruiming van het Fransche grondgebied door de Duitsche troepen vertraagd. De ex-dictator zag in, dat hij te ver was gegaan, staakte zijn reis en, toen de Regeering den 18^{den} November geïnterpelleerd werd over haar houding ten opzichte van de beruchte rede te Grenoble, zweeg Gambetta, ook toen een motie werd aangenomen, waarin het vertrouwen der Vergadering op de energie der Regeering werd uitgedrukt, welke motie derhalve direct tegen hem was gericht.

De lichtzijde van Gambetta's werkzaamheid als lid der Kamer was zijn houding tijdens de reactie onder het Presidentschap van Mac Mahon. Door zijn invloed op de radicale linkerzijde wist hij van een gewelddadig optreden terug te houden, was met beleid, zij 't ook niet altijd met voorzichtigheid, overal werkzaam, om de republiek voor te stellen als het eenige middel, om den bloei van Frankrijk te bevorderen; toen hij, door den uitslag der verkiezingen gesteund, zich sterk genoeg achtte, trad hij op met het beroemd geworden woord: ‘se soumettre ou se démettre’, wat een gerechtelijke vervolging uitlokte wegens beleediging van den President der Republiek.

De invloed van Gambetta begon sedert dien tijd ook in de Kamer aanmerkelijk te rijzen; bij de verkiezingen in Februari 1876 werd hij viermalen gekozen, te Bordeaux, Marseille, Rijssel en Belleville. Daarmee stond echter in nauw verband, dat hij gematigder was geworden; hij trachtte het vertrouwen te winnen van het linker-centrum, de conservatieve republikeinen; hij wilde een vereeniging van de gematigde en de radicale linkerzijde tot stand brengen. Den 4^{den} April 1876 tot president van de begrootingscommissie verkozen, oefende hij grooten invloed uit op den loop der zaken, maar het lag voor de hand, dat hij hetgeen hij bij de gematigde republikeinen won, bij zijn vroegere geestverwanten, de mannen van de uiterste linkerzijde, verloor, zoodat hij eindigde met hier gehaat te worden en voor een verrader uitgemaakt.

Als voorzitter der begrootingscommissie werd Gambetta de spil,

waarom het parlementaire leven zich bewoog, en elk Ministerie was in meerdere of mindere mate van hem afhankelijk. Dat werd nog meer het geval, toen hij den 31sten Januari 1879 met 314 van de 405 stemmen tot president der Kamer werd verkozen.

En toch, al was zijn invloed zoo groot, dat geen enkel Ministerie bestaanbaar was, dat hem bepaald tot vijand had, was zijn positie zwakker, dan het uiterlijk scheen. De vrees voor zijn redenaarstalent en den invloed, dien hij daardoor op een gegeven oogenblik kon uitoefenen, in verband met zijn persoonlijken aanhang, ten gevolge van meer persoonlijke dan politieke redenen, maakten hem in het verborgen tot een gehaat man; de gematigden wantrouwden hem; de radicalen scholden hem uit voor verrader. Door zijn persoonlijk prestige ondermijnde hij elke regeering, zoodat de parlementaire wagen mank begon te loopen. Men wees op het onverantwoordelijke van een handelwijze, om elke regeering den voet dwars te zetten en toch te weigeren, zelf de verantwoordelijkheid der regeering te dragen. Die ontevredenheid steeg, toen ook het Ministerie-Waddington viel.

Toch had Gambetta voor het politiek spel, dat hij dreef met elke regeering, zijn reden; zijn doel was, eerst dan op te treden, wanneer er een Kamer was, waarvan de meerderheid bestond uit aanhangers, waarover hij onvoorwaardelijk kon beschikken; waarover hij als een veldheer had te gebieden. En zoover was hij nog niet; om van de gematigde republikeinen meester te blijven, moest hij zich plooien, en hij scheen te bevroeden, dat men daar hem verdacht, dat hij het masker der gematigdheid zou afwerpen, zoodra hij het heft in handen had.

Ook het Ministerie-Freycinet - de wapenbroeder van den dictator in de moeielijke dagen van '70/'71 - gunde Gambetta geen rust en in September 1880 moest het aftreden onder voorwendsel, dat het te veel gedraald had met de uitvoering van de Maart-decreten tot verdrijving der monniken.

In strijd met de republikeinsche beginselen kwam er in het optreden van Gambetta meer en meer iets persoonlijks, waardoor hij zijn vroegere vrienden en de beste parlementaire krachten van zich vervreemdde; zijn staatkunde droeg den stempel van willekeur, van aanmatiging. Spottend noemde men hem den Dauphin van Frankrijk. Door zijn eigenmachtig optreden werd ook het gezag van den President der Republiek in de schaduw gesteld en hield men 't er algemeen voor, dat hij hooger streefde, dan president-minister te zijn; hij wilde evenals Thiers in 1871 in zulk een groot aantal departementen worden verkozen, dat hij door het land werd aangewezen als d e m a n . Om tot dat doel te geraken, moest de stemming bij arrondissementen worden afgeschaft en vervangen door de stemming bij departementen, de zoogenaamde ‘scrutin de liste’. Toen het daartoe strekkend voorstel van Bardoux aan de orde kwam in de Kamer, legde Gambetta den presidentshamer neder, om een heftige rede tegen de arrondissements-stemming

te houden, die volgens hem te veel aanleiding gaf tot omkooperij; hij sprak veel van zichzelf, verwierp de beschuldiging, dat hij door persoonlijke eerzucht werd geleid. In de Kamer wist hij een meerderheid te verwerven voor zijn lievelingsdenkbeeld, maar in den Senaat vreesde men Gambetta's dictatuur en het voorstel werd daar verworpen.

De algemeene verkiezingen vielen den 21sten Augustus 1881 weder ten gunste van de Gambettisten uit, zoodat zijn aanhangers in de Kamer 220 stemmen telden, en den 20sten November aanvaardde hij eindelijk de opdracht tot vorming van een Ministerie.

Men herinnert zich nog de groote verwachtingen, welke algemeen werden gekoesterd in die dagen; de man, die elke Regeering had afgebroken, geen enkel Ministerie met rust gelaten, zou zelf een Kabinet vormen; men sprak van het ‘groote Ministerie’ en daarmee van een reeks van hervormingen. Zelden werd men echter zoo teleurgesteld; in plaats van de beste parlementaire krachten om zich te vereenigen, zich nauw te verbinden met zijn vroegere vrienden: Ferry, Freycinet, Say, zag men in het *Journal officiel* naast Gambetta's naam geheel onbekende mannen, grootheden van den tweeden en derden rang. Hadden de eersten niet gewild of waren zij door Gambetta niet gevraagd? Waarschijnlijk het eerste; na al hetgeen er geschied was, na de langdurige geheime tegenwerking, kon men inderdaad niet verwachten, dat zij zich weder met Gambetta zouden verbinden, om niet naast, maar onder hem te werken; daarvoor konden alleen mannen zich beschikbaar stellen, die niets te verliezen hadden en met een ministerieele portefeuille ingenomen waren, omdat zij nooit hadden gedacht, dat zij tot die eer zouden worden geroepen.

Men had met het onbekende in plaats van het groote Ministerie vrede kunnen hebben, indien Gambetta's talent vergoed had, wat zijn ambtgenooten te kort kwamen; maar ook hiervan bleek niets. De man, die zooveel beweging had gemaakt van de groote hervormingen, trad op met een heel eenvoudig program, voor een goed deel gehuld in de algemeene phrase van een langzaam, op eene verstandige wijze zich ontwikkelende hervormingspolitiek, waaronder in de eerste plaats zou behooren de reorganisatie van het rechtswezen en het onderwijs, uitbreiding van de handelsbetrekkingen, instandhouding van den vrede binnen- en buitenslands. Maar ook met die hervormingen werd niet veel haast gemaakt; de groote man van het kleine Ministerie verrichtte zoo goed als niets en de onstuimige man, die met drift en vuur bij andere regeeringen op hervormingen had aangedrongen, scheen als president-minister tot zijn devies te hebben gekozen: haast u langzaam.

Daarentegen nam het persoonlijk karakter bij zijn handelingen toe en het aantal zijner tegenstanders werd zoowel bij de gematigde republikeinen als bij de uiterste linkerzijde grooter. Den 14den Januari trad hij eindelijk op met een plan tot wijziging der constitutie, maar verklaarde, dat dit alleen uitvoerbaar was, wanneer de ‘scrutin de

liste' word ingevoerd. De vrees, dat achter de 'scrutin de liste' de dictatuur verscholen was, was zoo sterk bij de Kamer, dat het voorstel verworpen werd met 305 tegen 110 stemmen. Gambetta nam zijn ontslag; het groote Ministerie, waarnaar zoo reikhalzend was uitgezien, had slechts ruim twee maanden geduurd. Het naspel van de comedie was het vechten van de Gambettistische kranten tegen de Kamer, die zoo zwart mogelijk werd gemaakt, om een ontbinding voor te bereiden.

Na zijn ontslag als President-Minister trok Gambetta zich terug en bemoeide zich niet direct met de politiek; de vele door hem opgerichte bladen werden echter door hem geïnspireerd, ontvingen van hem het wachtwoord, en de onbesuisde aanvallen op de Kamer getuigden van het nieuwe verschiet, dat hij zich in de toekomst opende: het scheppen van een Kamer, waarvan de meerderheid bestond uit persoonlijke en gedweeë aanhangers. Dat zijn rol was afgespeeld, geloofde Gambetta niet, en ook anderen niet.

Men heeft beweerd, dat het plotseling vooropstellen van de lijststemming een vorm was, om Gambetta gelegenheid te geven, zich terug te trekken, daar hij zich te sterk had verbonden, om alleen met Engeland de Egyptische quaestie op te lossen, zonder de andere Europeesche Mogendheden in deze zaak te moeien; een politiek, waarmee hij in botsing kwam met de staatkunde van den Duitschen Rijkskanselier, die van oordeel was, dat de Egyptische quaestie door de gezamenlijke Mogendheden moest worden geregeld, als zijnde een onderdeel van de Oostersche quaestie, - een meening, die door Oostenrijk, Italië en Rusland werd gedeeld. 't Is mogelijk, maar daar staat tegenover, dat de lijststemming zoozeer, ook blijkens de vroegere houding van Gambetta, het steunpunt was van zijn politiek, dat zij wel het eerst aan de orde moest komen. De Kamer, die vroeger de lijststemming had aangenomen, toen Gambetta President der Kamer was, verwierp haar met groote meerderheid, toen Gambetta President-Minister was, - omdat men achter de lijststemming den dictator zag.

Na zijn ontslag als Minister-President verscheen Gambetta zelden meer in de Kamer; hij nam aan de beraadslagingen geen deel. Zijn stemming was minder opgewekt; de aanvallen, waaraan hij niet alleen van de rechterzijde maar ook van zijn vroegere geestverwanten van de radicale linkerzijde blootstond, de haat, de spot en de verguizing, waarmee hij werd overhoopt, griefden hem. Steeds moest hij zich herinneren, dat hij in zijn district Belleville de laatste maal met moeite herkozen was en hij van den kant zijner kiezers een behandeling bij zijn optreden had ondergaan, die voor de toekomst niet veel goeds voorspelde. In zijn verontwaardiging had hij hun het: 'dronken slaven', toegedonderd, en de klove was wijder geworden.

Zou de bittere ervaring hem wijzer maken? Velen geloofden 't, wan-

neer zij zich voorstelden, welk een onderscheid er reeds was tusschen den Gambetta van '70 en dien van '80. Hij werd ouder en wellicht bezadigder; pas vier en veertig jaren was hij oud, en men kon zich niet voorstellen, dat zijn talent en zijn energie voor Frankrijk verloren zouden zijn, toen men onverwachts hoorde, dat Gambetta zich bij het oefenen in het pistoolschieten op zijn buitenverblijf 'Les Jardies' te Ville d'Avray, dicht bij Parijs, vroeger door Balzac bewoond, ernstig aan de hand had gekwetst. De gunstige berichten over zijn toestand waren zoo zonderling optimistisch ingekleed, dat zij weinig vertrouwen inboezemden. Gambetta was in de laatste jaren, door de overdreven zorgen van zijn beroemden kok, corpulent geworden en men vreesde, dat in verband met zijn zwaarlijvig gestel de gedwongen rust wel eens gevaarlijk kon worden. Ook de reden van de wond werd niet vertrouwd, want niemand had ooit gehoord, dat Gambetta zulk een hartstochtelijk liefhebber was van pistoolschieten.

De reden van die zonderlinge berichten werd naderhand bekend: Gambetta was gewoon, de kranten van zijn richting te lezen, en de dokters vreesden, dat het bericht over het gevaarlijke van zijn toestand een ongunstigen invloed op hem zou uitoefenen.

Ook de oorzaak van de wond bleek een andere te zijn; Gambetta oefende zich niet in het pistoolschieten, maar hij wilde een poging tot zelfmoord verhinderen van madame Léon, de vrouw, met welke hij jarenlang naar Fransche gewoonte buiten den echt had geleefd. Bij die vrouw had hij een zoon, die zijn moeders naam, Massabie, droeg en die in Duitschland op kostschool was. Aan een huwelijk had Gambetta nooit gedacht; hij werd door politieken hartstocht te veel ingenomen, dan dat hij het huwelijk niet als een knellenden band zou hebben beschouwd. Eerst in den laatsten tijd was hij in dat opzicht veranderd; hij dacht ernstig over een huwelijk met een Italiaansche markiezin, een weduwe, welke in Italië door het huwelijk met iemand, die van een aristocratische familie was en spoedig overleed, veel bezittingen had en evenveel eerzucht. Gambetta had ook met dit huwelijk een politieke bedoeling; een zijner idealen was, een verzoening tusschen Frankrijk en Italië tot stand te brengen; aan die verzoening moesten dat huwelijk en zijn verkeer in Italië dienstbaar worden gemaakt. Madame Léon kon echter het denkbeeld niet verdragen, den man, dien zij zooveel jaren had bemind, met een andere vrouw te zien gehuwd. In de woordenwisseling op 'Les Jardies' kwam het tot een uitbarsting; madame Léon dreigde zich van het leven te berooven, wanneer Gambetta zijn plan doorzette, en toen zij gereed was, zich met het doodend wapen te treffen, een manoeuvre, die wellicht slechts comedie was, vloog Gambetta op, om haar het pistool te ontrukken; het schot ging af en trof Gambetta in de hand, een wond, die in 't eind zijn dood ten gevolge had. Tegen het scheiden van het jaar 1882 overleed Léon Gambetta.

Het onderzoek van het lijk bracht aan het licht, dat de wond aan de hand niet direct in verband stond met de oorzaak van den dood. Die wond was grootendeels genezen en ook de ontsteking in den blinden darm op den weg van genezing, toen de kwaal, waaraan Gambetta reeds langen tijd leed, snel toenam; hij stierf aan ura emie, een gevolg van de nierziekte, welke ook zonder de wond binnen weinige jaren een einde aan zijn leven zou hebben gemaakt.

De gebreken der dooden worden in den regel spoedig vergeten, maar zelden zoo snel, als dat met Gambetta het geval was. De nationale rouw, welke eenige dagen over hem werd gedragen; de vorstelijke pracht, waarmee hij is ter aarde besteld, steken zonderling af bij de positie, welke hij in den laatsten tijd innam. Alleen de uiterste linkerzijde en de werklieden te Parijs bleven consequent en weigerden, den doode de hulde te bewijzen, die zij in den laatsten tijd den levende hadden geweigerd. Onder de republikeinsche rouwdragers waren velen, die van Gambetta vervreemd waren en tot zijn politieke tegenstanders behoorden. Alleen de fractie, die hem als leider bleef erkennen, de ‘union républicaine’, had reden voor zulk een rouw; maar daar dient bijgevoegd te worden, dat die fractie weinig mannen oplevert van talent en van karakter, meest mannen, geboren om te volgen, niet om zelfstandig te denken en te handelen.

En toch is die nationale rouw niet onverklaarbaar. Het Fransche volk is uiterst vatbaar voor indrukken en, geschokt door het onverwacht bericht van den dood, herinnerde het zich, wat het met Gambetta had beleefd en geleden. De gebreken, die onstuimigheid, die ongedurigheid, dat rusteloos zoeken en drijven, het zijn de gebreken van het volk zelf, en wat men ook in Gambetta afkeurde, men vond, dikwerf onbewust, zichzelf in hem terug. Een Fransch blad drukte de groote verdienste van Gambetta ten opzichte van zijn volk zoo juist uit, toen het hem noemde: *l'incarnation de la France*, *en* 1870 *contre l'étranger*, *en* 1876 *contre la réaction.* Men had erbij kunnen voegen, dat hij ook gold voor de incarnatie van den toekomstigen wraak-oorlog tegen Duitschland.

Wanneer de indrukken van het oogenblik zijn voorbijgegaan; wanneer de hartstochten zijn bekoeld, zal er ook over Gambetta recht gesproken worden door de geschiedenis. Toch is het niet gewaagd, nu reeds de lijnen aan te geven, waarmee zijn beeld zal worden getrokken.

Léon Michel Gambetta was een man van groote energie en begaafd met een talent van welsprekendheid, zooals zelden wordt gevonden. Aan de beweeglijkheid der Franschen paarde hij de rusteloosheid van den Semiet. Eerzuchtig van aard, streefde hij naar de hoogste waardigheid in het land, dat hij te vuriger beminde, omdat de toekomst van het land, zooals hij die zich voorstelde, samenviel met zijn eigen grootheid. De val van het Keizerrijk en de daaropvolgende gebeurte-

nissen hebben op zonderlinge wijze zijn streven in de hand gewerkt en de man, die onder gewone omstandigheden een behendig en om zijn stoutheid gezocht advocaat, een onvoorzichtig lid der parlementaire oppositie zou zijn geweest, werd door een samenloop van omstandigheden omhooggedreven, als wilde de fortuin weer eens het bewijs leveren, tot welke grilligheden zij in staat is. In zijn omgang met anderen legde hij een natuurlijke goedhartigheid aan den dag, die velen aan hem bond, terwijl er in zijn persoonlijkheid een aantrekkingskracht lag, waarvan men tevergeefs naar de oorzaak vraagt. Een staatsman in den goeden zin des woords was hij niet; hij stelde zich gaarne voor als de verbinding van de bourgeoisie met de democratie, maar tevergeefs zoekt men in zijn zeer talrijke redevoeringen naar een duidelijke uiteenzetting van de nieuwe verhouding, waarin beide klassen der maatschappij zouden moeten staan, om vreedzaam naast elkander te arbeiden aan den bloei van het gemeenschappelijk vaderland. De ‘nouvelles couches sociales’ was slechts een phrase te meer. De dood nam hem weg, toen hij de democraten zich tot vijanden had gemaakt en de bourgeoisie zich wantrouwend van hem afkeerde. In een karakterloozen tijd een man, zoo niet van karakter, dan toch van kracht, bleef het duister besef levendig bij het Fransche volk, dat de tijd zou kunnen komen, dat hij als redder zou worden begroet en geëerd. Dat was onder alle omstandigheden, ook onder de verguizing en den afkeer, de verborgen draad, die Frankrijk aan Gambetta en Gambetta aan Frankrijk verbond. Beiden is door den onverwachter! dood de ontgoocheling bespaard, die niet zou uitgebleven zijn.

18 Jan. '83.

NOORMAN.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mr. T.H. de Meester. De Nederlandsche gemeente onder de grondwet van 1848, 1e aflevering. - Arnhem, J. Rinkes Jr.
De burgemeester en zijne werkzaamheden in algemeenen dienst, door een oud-burgemeester. - Groningen, J.B. Wolters.

Onder de onderwerpen, sinds jaar en dag op de lijst der goede voornemens van den Nederlandschen wetgever vermeld, behoort ook de wijziging der gemeentewet. In welk opzicht deze wet - behalve op het reeds vroeger gewijzigd onderdeel, dat op plaatselijke belastingen betrekking heeft, - zoo dringend herziening behoeft, is tot nog toe niet helder uitgemaakt en zal waarschijnlijk ook vooreerst niet uitgemaakt worden, omdat, al hebben we in de laatste jaren reeds meermalen van Ministers van Binnenlandsche Zaken de verklaring gehoord, dat aan die wijziging de hand zou geslagen worden, zooals wij weten, tusschen ondernemen en volbrengen het verschil groot, van de ministerieele bureaux tot het Staatsblad de weg lang is. Daarbij komt nog, dat het uitvoerend en het wetgevend gezag in Nederland ten aanzien van de behoeften der wetgeving hetzelfde stelsel volgen als de beide jonge helden, die Dickens in zijne *Great expectations* schildert. Van tijd tot tijd maakten deze jongelieden eene volledige lijst van hunne onbetaalde rekeningen op en gingen dan weer moedig aan het maken van nieuwe schulden, tevreden, dat zij althans weer orde op hunne zaken hadden gesteld. Bij de beraadslagingen over het adres van antwoord op de troonrede en over de begrootingswetten stellen onze Regeering en Volksvertegenwoordiging telken jare op dezelfde wijze orde op hare zaken: alle noodzakelijke of wenschelijke verbeteringen en wijzigingen in de wetgeving worden opgesomd, en - zoodra dit lijstje der schulden van de beide Staatsmachten jegens de natie is opgemaakt, dompelen alle partijen zich weder in het troebel water der alledaagsche, persoonlijke en onvruchtbare politiek en laten violen zorgen.

Met het oog op dezen stand van zaken mag men het ervoor houden, dat er van eene wijziging der gemeentewet vooreerst nog wel niet veel komen zal en de burgerij tijd genoeg zal hebben, om te ontdekken, op welke punten verandering noodig is, hetgeen aan de geleerden in de bureaux is geopenbaard, doch voor de nederige uitvoerders tot heden verborgen is gebleven.

Want ieder uitvoerder der groote wet van 29 Juni 1851, vooral wanneer hem de daaraan voorafgaande inrichting van het gemeentelijk bestuur, hetzij uit ondervinding, hetzij door studie bekend is, zal stellig niet anders dan gunstig getuigen omtrent de werking der wet in het algemeen. Natuurlijk zijn er leemten en enkele min gelukkige bepalingen in; geen wet is volmaakt. Maar de hoofdbeginselen en hoofdbepalingen der gemeentewet hebben zoo voortreffelijk in ons land gewerkt, dat alleen oprechte of vermomde reactiegeest en onpractische veranderingszucht op het werk van 1851 kunnen willen terugkomen. De publiciteit, de rechtstreeksche vertegenwoordiging der burgerij in de regeering, de behoorlijke afscheiding der organen van bestuur, ziedaar punten, waarop geen enkel vrijzinnig man aan de eischen der reactie zal willen toegeven en waarop juist de wet van 1851 de belangrijkste verandering en verbetering heeft aangebracht.

Het is dus gerust te voorspellen, dat een werk als dat van den heer De Meester, hetwelk een beknopt, duidelijk en wetenschappelijk overzicht geven wil van het heerschend gemeenterecht, niet alleen ruimschoots den tijd zal hebben, om geheel in het licht te verschijnen, voordat de herziening der gemeentewet aan de orde raakt, maar zelfs lang nog onveranderd bruikbaar en nuttig kan zijn voor al wie met gemeentebesturen en gemeentezaken in aanraking komt. Er bestaan onderscheiden zeer verdienstelijke uitgaven der gemeentewet, waarin vaak met groote uitvoerigheid, artikel voor artikel, het stelsel en de toepassing der wet worden uiteengezet, boeken, die letterlijk alles geven, wat er te geven is. Maar dit neemt niet weg, dat er voor een werk als dat van den heer De Meester, ‘in een aantrekkelijken, leesbaren vorm een geregeld en volledig overzicht (gevende) van den wettelijken toestand, de inrichting, de bevoegdheden en de verplichtingen der Nederlandsche gemeente’, wel degelijk plaats bestaat. Een werk, waarin een gewoon gemeenteraadslid, wien de tijd of opleiding voor eene onafhankelijke eigen studie ontbreekt, op de hoogte wordt gesteld van zijne rechten en plichten jegens zijne committenten en jegens het gemeen belang, voorziet in eene behoefte, die te dringender wordt, naarmate de gemeente-administratie door den tijd meer samengesteld en technisch ontwikkeld raakt. Volgens het prospectus zal het voor ons liggend boekje aan deze eischen beantwoorden; en de eerste aflevering houdt de beloften van het prospectus. De eerenamen van beknopt, duidelijk en toch wetenschappelijk zijn hierdoor verdiend, de opgang verzekerd.

Bij een werk als dit, waar de resultaten van gezette studie en van nauwgezet nasporen als feiten worden medegedeeld, zonder veel gelegenheid tot critiek of rekenschap, zal de beoordeelaar allicht op verschil van gevoelen stuiten, al mag hij dat niet als een gebrek van de bewerking aanvoeren. Zoo zou men kunnen vragen: of de schrijver op bladz. 7 niet juister de benoeming van den burgemeester door het centraal gezag zou hebben afgeleid van het rechtstreeks opdragen van de uitvoering der staatswetten aan het college van dagelijksch bestuur; of de *ratio legis*, door hem aangevoerd voor de periodieke aftreding der gemeenteraadsleden, ‘de kiezers in de gelegenheid te stellen vertegenwoordigers, die naar hunne overtuiging de belangen niet voldoende behartigen, te vervangen’, wel geheel aan het denkbeeld van den wetgever beantwoordt; of de meening, dat eene verkiezing ‘wegens schending van moraliteit en goede trouw’ vernietigd kan worden, wel juist en overeen-

komstig de wet kan worden geacht, terwijl de jurisprudentie op dit punt nog verre van gevestigd is door het Koninklijk Besluit van 8 Maart 1868. Over het algemeen doen dergelijke bedenkingen weinig afbreuk aan de bruikbaarheid van het werk zelf, met uitzondering misschien van de laatst-aangevoerde, daar het als een feit poseeren van eene onder de geleerden nog lang niet vaststaande stelling in de practijk tot misverstand kan leiden.

Het daar even aangestipte punt der benoeming van burgemeesters door den Koning heeft niet slechts tot veel geschrijfs, maar zelfs tot een wetsvoorstel tot wijziging van de gemeentewet in dit opzicht aanleiding gegeven. Het voorstel van den heer Van Kerkwijk, om den Koning in de keuze van een burgemeester streng tot de ingezetenen der gemeente te beperken, is in de zitting der Staten-Generaal van 1881-82 door de Tweede Kamer met eene groote meerderheid verworpen en dus het stelsel der gemeentewet gehandhaafd, dat wel denzelfden regel aanneemt, doch uitzonderingen toelaat. En te recht; want hoeveel er ook in theorie vóór was aan te voeren, in de practijk zou zulk eene beperking van 's Konings keuze verkeerde gevolgen hebben. Indien de burgemeester in de practijk alleen de man was, dien men zich bij het lezen van den derden titel der gemeentewet voor den geest haalt, dan voorzeker zou men geen bezwaar tegen de beperkte keuze kunnen aanvoeren. Een man met kennis van plaatselijke toestanden, met genoeg ernst, onafhankelijkheid en verstand, om de vergaderingen van den gemeenteraad te leiden en de belangen der gemeente wèl te behartigen, zal wel in iedere plaats van Nederland te vinden zijn. Maar de burgemeester, vooral ten platten lande van Nederland, is nu eenmaal heel wat anders dan het ‘hoofd der gemeente’, dan de man van den ‘eerepost’, laag in bezoldiging maar hoog in aanzien en invloed. Wil men weten, wie en wat de Nederlandsche plattelands-burgemeester - niet uit de natuur van zijn ambt, maar krachtens de evolutie onzer wetgeving - is, men leze het uitnemend betoog van den oud-burgemeester, hierboven in de tweede plaats vermeld. Volgens zijne voorstelling, die in geen enkel opzicht als onwaar of overdreven kan worden afgewezen, is de burgemeester de gedienstige handlanger, onbezoldigde en weinig gewaardeerde uitvoerder der bevelen, ja, der wettelijke eigen verplichtingen van nagenoeg elk rijksambtenaar in algemeenen dienst, wien men bij zijne aanstelling verzuimd heeft, de middelen toe te staan, om naar den eisch van zijn ambt in de tot zijn ressort behoorende gemeenten zijne werkzaamheden te vervullen. De burgemeester is als de ter plaatse aanwezige ambtenaar de reddingsplank van alle administratieve drenkelingen, de man, die, een ‘eerepost’ bekleedende, waarvoor hij nog bovendien eene bezoldiging (doch niet uit de Staatskas) geniet, eenvoudig als het natuurlijk werktuig van alle takken van den algemeenen administratieven dienst gebruikt wordt. Aldus wordt de eerepost langzamerhand een lastpost; maar wat erger is, de burgemeester boet bij het verrichten van het vuile en onaangename werk van alle mogelijke takken van den Staatsdienst een groot deel van den invloed en het aanzien bij zijne gemeentenaren in, die hij behoeft, om naar den eisch voor de belangen zijner gemeente te kunnen optreden.

Indien men het opdragen van de uitvoering van de algemeene wetten aan den burgemeester - want althans ten platten lande komt op hem alles

neder, al heet het dagelijksch bestuur de werkzaamheden te verrichten, - alleen met een beroep op de minkostbaarheid en vereenvoudiging verdedigen wil, zelfs dan is er veel voor te zeggen. Men kan er tot verdediging van dit administratief stelsel bijvoegen, dat de tusschenkomst van het plaatselijk bestuur in vele gevallen ten nutte der ingezetenen strekken kan. Met den oud-burgemeester komen wij dan ook op tegen de overdrijving van het stelsel. Het hoofd van het plaatselijk bestuur wordt thans maar al te dikwijls - ten gevolge van een verwringen van wetsbepalingen, soms zelfs in lijnrechten strijd met de wet, - ingespannen voor werk, dat zeer goed door andere rijksambtenaren kan worden verricht, ja, volgens de wet door dezen gedaan moet worden. Dit is een onrecht, den burgemeesters aangedaan. Tegen motieven van spaarzaamheid en vereenvoudiging kunnen zij niets inbrengen, maar door gemakzucht van anderen behooren zij niet te lijden. En vooral is hunne optreding als bloot werktuig af te keuren, wanneer hun de gelegenheid onthouden wordt, om bij de uitvoering der wetten rekening te houden met de plaatselijke toestanden en de persoonlijke omstandigheden hunner ingezetenen. Als bloot politieagent, zooals waar 't het toezicht op de stoomtuigen geldt, mag een burgemeester niet gebruikt worden; daarvoor is de over het geheele land verstrooide rijksveldwacht het aangewezen orgaan. Wij nemen hier maar een enkel voorbeeld uit den rijken inhoud van het voor ons liggend betoog, dat wij aan elk beoefenaar van ons administratief recht en vooral hun, die de wetten maken, den ambtenaren in de ministerieele departementen en den leden onzer Vertegenwoordiging, ter lezing en overdenking aanbevelen.

Men legge het onderhoudend geschreven boekje niet ter zijde tot aan de nog niet in 't gezicht zijnde herziening der gemeentewet. Bij de behandeling van elk nieuw wetsontwerp, bij de overweging van de uitvoering van onze bestaande wetten in het algemeen moet men zich afvragen, of het thans gevolgd stelsel van opstapeling van allerlei werkzaamheden op de schouders van ambtenaren, die eene geheel andere taak te vervullen hebben, op den duur wel aanbeveling verdient.

Van 't Noorden naar 't Zuiden, Schetsen en indrukken van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, door Charles Boissevain. 2 dln. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
Eene reis om de wereld in vierhonderd en tachtig dagen, door G. Verschuur. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Twee reisbeschrijvingen, die zoowel om den aangenamen vorm als om den degelijken inhoud aanbeveling verdienen. In het eerstvermelde boek geeft de heer Boissevain eene uitgewerkte en aangevulde uitgave van de reisbrieven, in 1880 en 1881 geschreven aan het *Algemeen Handelsblad* op een tocht door de Vereenigde Staten, over New-York, Chicago, St. Louis en New-Orleans, werkelijk: van het Noorden naar het Zuiden. Zelfs de dagelijksche, onvoorbereide ontboezemingen in een dagblad, die zoo dikwijls door oppervlakkigheid en onvertrouwbaarheid besmet zijn, vormen eene onderhoudende lectuur, wanneer ze afkomstig zijn van een letterkundig ontwikkeld man met een dichterlijk gemoed, zoowel voor de schoonheden der natuur als voor de

machtige indrukken van ondernemingsgeest en veerkracht toegankelijk. Uit dien hoofde boeien de beschrijvingen en beschouwingen, die de schrijver over de steden, natuurtooneelen en toestanden van het door hem bezocht en sterk bewonderd land ten beste geeft.

Maar we vinden er niet alleen persoonlijke indrukken in terug, maar een schat van bijzonderheden, feiten en cijfers, waaruit we den overweldigenden omvang van nagenoeg alle Amerikaansche zaken, kwade zoowel als goede, kunnen afmeten en die verklaart, dat de Nederlandsche reiziger door al hetgeen hij zag en vernam, een indruk van bewondering en ontzag heeft verkregen, welke hem blind maakte voor de lange en donkere schaduwen, die het tafereel van de Amerikaansche toestanden - in den handel, in maatschappelijke betrekkingen, in de politiek vooral - ontsieren. De eenige aanmerking van eenige beteekenis, die we op deze twee deelen kunnen maken, is dan ook deze, dat het doorgaand lied van bewondering en lof op den duur wat eentonig wordt; we hadden meer critiek gewenscht.

In een ander opzicht heeft de geest van critiek van den scherpzinnigen schrijver zich niet onbetuigd gelaten; we zijn hem er dankbaar voor en wenschen zijn werk daarom in veler handen. Hij heeft den krachtigen, onverschrokken geest van het Amerikaansche volk gevat en houdt het tafereel van den onbegrensden ondernemingsgeest, van de onvermoeide arbeidzaamheid en den ijver vooral op handels- en industrieel gebied voortdurend aan zijne landgenooten voor als een spiegel, waarin, helaas! maar weinigen hun eigen beeld zullen herkennen. En nu mogen in deze tafereelen de kleuren wat te zacht en teeder zijn, de leelijke plekken weggesmeerd en de mistrokken lijnen gecorrigeerd, - zooveel is zeker, dat op het terrein van met hart en ziel zaken doen de Nederlander zeer veel, zoo niet alles, van den Amerikaan te leeren heeft. De heer Boissevain heeft hiermede een nuttig, een vaderlandlievend werk verricht, waarop ieder weldenkende hem goede vruchten toewenscht.

Ook de heer G. Verschuur, die zijne reis om de wereld op onderhoudenden toon verhaalt, is geen toerist, die alleen voor eigen genoegen rondzwerft, maar verbindt aan zijne scherpe opmerkingsgave practische bedoelingen. Waarom hij den duur zijner reis op den titel van zijn werk vermeldt, is niet duidelijk. Naar het ons voorkomt, heeft hij daarmede zijn eigen werk geen voordeel gedaan, want men denkt bij het lezen van den naam allicht aan de beschrijving eener vierhonderd dagen kortere reis, die wel eene aangename lectuur oplevert, maar toch niet tot de rubriek der ernstige boeken behoort. In den trant van Jules Verne vindt men hier niets; men late zich niet door den titel afschrikken en men zal kennis maken met een degelijk, ernstig werk, dat niet minder dan de reisbeschrijving van den heer Boissevain belangstelling verdient. De heer Verschuur bezocht Centraal-Amerika, Californië, Japan, China, Nederlandsch-, Engelsch- en Fransch-Indië, doch treedt voor elk der door hem bezochte landen niet zoo in bijzonderheden als zijn reizende landgenoot; anders zou hij wel vier boekdeelen te vullen hebben gehad. Van al de bezochte plaatsen geeft hij echter levendige beschrijvingen van hetgeen hij er heeft gezien en bijgewoond, en - gelukkig voor lezer en schrijver - hij heeft toevallig veel gezien en bijgewoond, dat gewoonlijk niet binnen de waarnemingen van vreemde reizigers valt. Maar vooral zijn van deze reisbeschrijvingen die hoofdstukken belangrijk (IX, X en XI), waarin hij de indrukken

mededeelt, op zijne reis door onze Oost-Indische bezittingen ontvangen. In een ontwikkeld, bezadigd, ondervindingrijk man, die zonder ambtelijke betrekking of gouvernementsbril het land doortrekt en ooren en oogen den kost geeft, hebben wij den besten controleur op de klachten en ontboezemingen, die over het beheer onzer bezittingen zonder ophouden van het Oosten naar het Westen stroomen. Zulke controleurs zijn er weinig; daarom is het te meer te waardeeren, wanneer een man als deze schrijver dit ondankbaar werk op zich neemt. Wij hebben hier geen ruimte, om in bijzonderheden te treden; met aandrang bevelen wij de lezing vooral van deze hoofdstukken aan, waarin de heer Verschuur eene schets van Indische toestanden geeft, die, met matiging geschreven, de innerlijke kenteekenen van waarheid draagt. Men kan uit zijne tafereelen geen andere conclusie trekken, dan dat hier weder de oude spreuk betrekkelijk Saguntum toegepast kan worden, dat Indië achteruitgaat, terwijl (waarom niet: omdat?) de politieke partijen in Nederland aan 't plukharen zijn over het beste stelsel, om het land te regeeren.

Ofschoon zij in den vorm veel verschillen, komen deze twee reisbeschrijvingen dus hierin overeen, dat zij beiden een echt Nederlandsch karakter dragen en geschreven zijn door mannen, die goed zien en goed beschrijven kunnen en bij het mededeelen van indruk en oordeel steeds het welzijn van eigen land, de verbetering van eigen volk op het oog hebben gehad.

Het blauwe lint. Door den Schrijver van Hagar Winter. Bewerkt naar het Engelsch door W.N.S. Apeldoorn. N.A. Hingst.
De witte maand. Naar het Engelsch van Francis M. Peard, door Mevr. Teding van Berkhout-Chappuis. Sneek, J.F. van Druten.
Eene wraak en hare gevolgen. Roman uit het Engelsch van Mrs. Harriet Lewis. Amsterdam, H.J. Otto.
De school van Doctor Wortle. Roman door A. Trollope. Uit het Engelsch door Myra. Arnhem, J. Rinkes Jr.

N°. 1. Met de uitgevers-reclame, aan de *English Spectator* ontleend en op den omslag afgedrukt, dat dit ‘een zeer boeiend boek’ is, ben ik het niet eens. Wel vond ik iets aantrekkelijks in het verhaal, hoe twee jonge menschen, in eene fabriek arbeidende, de eene, een meisje, door hare stem, de ander, een knaap, door gunstigen aanleg, goed onderricht en onvermoeide werkzaamheid, het ver in de wereld brengen en eindelijk ‘elkander krijgen’; maar om boeiend te zijn, is het veel te uitvoerig, te langdradig.

Reeds in 1874 kondigde ik in de *Letteroefeningen Hagar Winter* aan en, met waardeering van het talent der schrijfster, maakte ik aanmerkingen op langgerekte beschrijving, onwaarschijnlijke gebeurtenissen en onnatuurlijke of al te leelijke karakters. Sedert vernam ik niets van haar; en als de vertaler W.N.S. (dezelfde van *Hagar Winter*) gelijk heeft, had ik het mis en is de auteur een ‘Schrijver’. Het kan zijn; maar dan heeft hij dit gemeen met de meeste Engelsche romanschrijvende dames, dat hij beter vrouwen dan mannen schetst of het echt mannelijke in den man niet tot zijn recht laat komen. Ook het conventioneele van de romanwereld heeft in

dit werk nog den boventoon. De beide hoofdpersonen zijn een brave Hendrik en Maria; van hartstocht is geene sprake; ze zijn alleen maar ver-

liefd, en het schuchterste jonge meisje kan zonder blozen hunne geschiedenis lezen. De vertaler deed goed zijn plicht, de uitgever ook, behalve wat de correctie betreft, vooral tegen het einde.

N°. 2. Evenals de uitgever van *Het blauwe Lint* uit de *Spectator* geeft die van *De witte maand* uit het *Athenaeum* eene aanprijzing ten beste en wel op een afzonderlijk blaadje. 't Is, zoo lezen wij daar, ‘een boek van bijzondere kracht en frischheid, en verdient evenveel bewonderaars als lezers’.... Ik vind de Engelsche critiek wel wat scheutig met haar lof en kan tegenover de dames-auteurs niet zoo hoffelijk zijn.

Hoewel minder langdradig dan de schrijver (of schrijfster?) van N°. 1, behandelt ook Miss Peard het oude thema, hoe zij elkander na allerlei stribbelingen krijgen, met te groote uitvoerigheid. Echt romantisch laat zij hare heldin, de eenige dochter van een op een afgelegen kasteel wonenden Franschen natuuronderzoeker, - die met opzet wacht, totdat zij achttien jaar oud is, voordat hij haar eene stiefmoeder geeft! - tegenwoordig zijn bij het opvisschen uit zee van haar toekomstigen minnaar en beiden op elkander verliefd worden gedurende zijne verpleging in hare woning. Na den plotselingen dood van papa wordt de stiefmoeder, door hare aan krankzinnigheid grenzende begeerte, de liefde van hare stiefdochter uitsluitend voor zich te houden, het groote struikelblok, dat hun geluk in den weg ligt. De wijze, waarop het lieve meisje zich toewijdt aan en het slachtoffer is van dit malle wijf, verwerft haar zeker den naam van ‘Koningin Marguerite’, het opschrift van het ‘Tweede boek’, en het op haar toepasselijk geachte tweeregelige versje van Tennyson op den titel. Dat ‘slachtofferige’ is echter alleen mogelijk bij zulke onmannelijke mannen, als ook deze Engelsche schrijfster ten tooneele voert; en zou het een waar ‘kunstenaarstalent’ - dat het *Athenaeum* haar onvoorwaardelijk toekent - verraden, als zij het drama onder gewone omstandigheden had laten afspelen, uit de karakters zelven zielkundig afgeleid, nu miste ik dit, omdat er allerlei romantische avonturen nog bij te pas moeten komen.

Behalve de door de stiefmoeder opgeworpen en volgehouden onredelijke verdenking van moord, die door den Adonis op zijn aanstaanden schoonvader zou gepleegd zijn, wordt de Fransch-Duitsche oorlog erbij gehaald, om aanleiding te geven tot de verwonding en het schier ongelooflijk ontkomen aan de Pruisen van den held, en vervolgens een spoorwegongeluk, waarbij hij de passagiers van een sneltrein redt door zijne tegenwoordigheid van geest en onder hen, zonder dat hij het vermoedt, zijn eigen meisje..... Alles oude romanschrijvers-kunstjes met conventioneele karakters, die juist zoo handelen, als de auteur het verlangt.....

Mevrouw Teding van Berkhout-Chappuis duide het mij niet ten kwade, als ik haar den raad geef, haar verdienstelijk talent van vertalen niet aan zulke onbeduidende verhalen ten koste te leggen! De uitgever zal met zijn netten druk en de bijgevoegde reclame wel succes hebben: onder het lezend publiek zijn er nog genoeg, die zulke lectuur verslinden. Maar al is mijn oordeel niet gunstig over dit product, het is in mijn oog nog een juweel, als ik het vergelijk met

N°. 3. Potsierlijker roman dan dit samenstel van onwaarschijnlijke toestanden en wonderbare uitreddingen heb ik in langen tijd niet onder de oogen gehad. Het verhaal zelf is niet alleen avontuurlijk in den hoogsten graad, maar ook de personen, die erin voorkomen, zijn zoo buitengewoon braaf

en edel of zoo beestachtig wreed en boos, dat men al zeer spoedig de aangekleede deugden en ondeugden uit de oude romantische doos in hen herkent. Van vleesch en bloed zijn ze niet of van vossevleesch en tijgerbloed....

Hoe eene niet van talent misdeelde, vindingrijke en onderhoudend vertellende vrouw zich kan vermaken met zulke afschuwelijke draadpoppen zoolang achtereen voor de oogen van het publiek te laten dansen, is mij een raadsel. Dat het maar tooneelpoppen zijn, die men uit die oude doos voor 't grijpen heeft, is eene verzachtende omstandigheid: want had zij de wraakgierigheid en sluwheid, de volhardende boosaardigheid en onmenschelijke wreedheid van ettelijke karakters zelf uitgedacht, ik zou eene zeer ongunstige meening van haar eigen karakter niet van mij kunnen zetten. Hoe komt eene fatsoenlijke Mrs. (Mevrouw) aan zulke arglistig bedachte en fijn gesponnen plannen, alleen door schurken van beiderlei geslacht uit te voeren, als zij ze niet aan andere, oudere sensatieroman-makers had kunnen ontleenen? Niet, omdat men zelf een engel moet zijn, om engelachtige menschen te schilderen, of een duivel, om echte duivels in menschelijke gedaante te penseelen, maar omdat namaken niet zelf scheppen, de oorspronkelijke kunstenaar alleen verantwoordelijk voor hetgeen hij schept, en de navolger dit slechts is voor den smaak, waarmede hij zijne modellen kiest.

Een overzicht van dit ingewikkeld verhaal te geven, acht ik overbodig. Onder het lezen verbaasde ik mij over het naïef geloof van Mrs. Lewis aan de onnoozelheid van haar publiek, om alles maar voor zoete koek op te eten, wat zij opdischt; dan weder glimlachte ik om de echt Engelsche *Snob*, die voor de hoogere standen in de maatschappij met hunne overgeërfde lichamelijke schoonheid en edelaardigheid van geest enkel bewondering heeft en van de luitjes van lager afkomst (als het geene geboren Indische meiden zijn!) alleen het leelijke en zedelooze ziet. Niet zelden gruwde ik van de ruwheid en hardvochtigheid en walgde ik nog meer van het lage en gemeene van personen en toestanden, welke zij levendig beschrijft.

Hoe dit boek nog een vertaler en uitgever heeft kunnen vinden, is alleen verklaarbaar, als zij, eerst afgaande op zekeren naam, dien Mrs. Lewis zich reeds gemaakt heeft, bij vluchtige inzage zich door de verdienstelijke manier van verhalen hebben laten misleiden. Directeuren van leesgezelschappen, die nog eerbied hebben voor den smaak der leden, raad ik het rondzenden af..... maar deze raad zal wel te laat komen en vele romanverslinders zullen zich reeds vergast hebben aan de prikkelende gerechten, die hun hier worden voorgezet.

N°. 4. Men gevoelt terstond, dat men uit de wereld der verdichting, met hare beeldschoone en schuwleelijke figuren, in die der werkelijkheid is teruggekeerd, als men na het doorworstelen van *Eene wraak en hare gevolgen* een paar bladzijden in *De school van Doctor Wortle* heeft gelezen. Welnu, er zijn(*) dan ook onder de vele Engelsche romandichters en -dichteressen slechts weinigen, die in het weergeven van ‘natuur en waarheid’ met Anthony Trollope op één lijn kunnen geplaatst worden. Al is hij soms wat breedsprakig en uitvoerig, langdradig of onbeduidend is hij nooit, zielkundig altijd; en hij boeit zeker die lezers, die van den dichter-romanschrijver menschkundig ge-

(*) Sedert ik het bovenstaande schreef, is Trollope overleden en werd 's mans schrijverstalent reeds in verschillende Engelsche tijdschriften besproken.

teekende, werkelijk bestaande of bestaanbare karakters met hun goed en kwaad verlangen.

Dr. Wortle, predikant en kostschoolhouder, heeft een secondant, dien men verdenkt van in Amerika een onwettig huwelijk te hebben gesloten. Mag eerstgenoemde, als dit geloofd wordt, dezen ergerlijken zondaar in de oogen der aristocratische wereld, waarin hij leeft, op zijne school houden, of moet hij hem wegzenden? Ziedaar het thema van dit met meesterhand geschreven boek. Mij hebben althans de strijd, dien de man te strijden heeft met kerkelijk vooroordeel en aristocratische preutschheid, zoowel als de moeielijkheden, door den verdacht gemaakten docent te doorworstelen, van den beginne af tot aan het einde belang ingeboezemd. De karakters, niet alleen van de hoofdpersonen maar ook van alle medespelers in dit drama, zijn naar het leven geteekend en goed volgehouden.

Trollope schildert de werkelijke wereld, niet bij uitsluiting van hare leelijke zijde bezien, - wat sommigen alleen realiteit of natuur zouden willen genoemd hebben! - ook niet van hare alledaagsche zijde bekeken, maar het leven, zooals wij het rondom ons kunnen waarnemen, ieder met zijne eigene oogen, maar hij met het oog des dichters, die het bijzondere, buitengewone opmerkt en verwerkt tot een tafereel, dat te gelijk waar en dikwijls aangrijpend schoon, altijd goed, dat wil zeggen belangrijk, is.

Het deed mij genoegen, onder de vier mij ter aankondiging toegezonden vertaalde Engelsche romans er althans één gevonden te hebben, dien ik zonder voorbehoud kon aanprijzen. Myra zoowel als Rinkes deden dus een goed werk, naar mijn oordeel, met deze keurig bewerkte en net uitgevoerde uitgaaf.

Kampen, November 1882.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Twee armoeden, door De Lastra.

I.

‘Dus vindt ge mijn werk nog al tamelijk goed?’ vroeg Olympe Dessart aan den jongen man, die het dikke manuscript met een goedkeurend gemompel had dichtgeslagen.

‘Zeker,’ antwoordde hij, haar met teederen blik aanziende, ‘ik zie bepaalde vorderingen in uw schrijftalent, en zoo ge.....’

‘André,’ viel het meisje hem in de rede, ‘zeg mij: *wanneer* zult ge trotsch op mijn arbeid wezen?’

Doch laat ons, aleer wij verder gaan, eerst een blik slaan op de beide personen zoowel als op het tooneel van ons verhaal. Het vertrek, waar zij zich bevinden, heeft meer van een zoldertje dan van eene karner; één enkel klein venster, hoog in den wand aangebracht, laat het volle zonlicht naar binnen stralen, want er bevindt zich geen gordijn daarvoor. De meubels in het vertrek bepalen zich tot een armelijk, doch proper ledikant, eene soort waschtafeltje, eene wit houten plank op twee schragen, die tot bureau dient, en eindelijk een stoel. Maar toch leent het wezen der jonge vrouw, die te midden dezer armoede leeft, zoo iets liefelijks aan het geheel, dat gij er u wel voor wachten zoudt, het daar ongezellig te vinden.

De jonge man, die op den rand van het bed zit en zijne beenen op en neder laat wiegelen, zoo hoog zijn zij nog van den vloer geheven, denkt er ook niet anders over; - althans, zijn blik is vervuld van een welgevallen, dat daar onmogelijk aanwezig zou kunnen zijn, indien hij het hier onaangenaam vond. - Hij heeft zelf zijn zolderkamertje, maar ofschoon hij evenveel, ja, eerder nog meer verdient dan Olympe, het ziet er daar honderdmaal doodscher en kouder en armoediger uit

dan hier, waar Olympe's donker oog over alles een gloed schijnt te verspreiden.

Zij kennen elkander nog slechts een jaar; het zijn twee armoeden, die elkander ontmoet hebben en daarna niet meer verlieten; op zekeren zomerdag is André naar Parijs gekomen; hij had de provincie verlaten, omdat hij er zich niet gelukkig vond en den noodlottigen droom van zoovelen deelde, dat de hoofdstad hem millioenen zou doen verdienen; omdat hij gelezen had van de tonnen gouds, die Victor Hugo voor zijne werken kreeg, en zich verbeeldde, minstens een Victor Hugo te zullen worden. Te Parijs aangekomen, leerde hij spoedig inzien, hoe het geld wel dagelijks verminderde, maar Hugo's schatten niet tot hem kwamen; hij was echter te hoogmoedig, om naar zijn dorp terug te keeren, waar zonder twijfel een ieder hem uitgelachen zou hebben, en besloot liever den vreeselijken kamp om het leven tot den einde toe vol te houden. Ten slotte vond hij werk in eene drukkerij en kon buitendien nog in zijne vrije uren zijn talent, dat voornamelijk op tooneelletterkunde gericht was, oefenen. Sedert dien tijd dus was hij er bovenop, dat wil zeggen noch rijk, noch onbekommerd, maar ten minste ontheven van den angst, den een of anderen dag verhongerd op zijn stroozak te worden gevonden.

Wie hem aan die betrekking had geholpen, was Olympe Dessart, eene jonge dichteres, die een vlieringkamertje naast het zijne bewoonde. Op zekeren avond had zij iemand in het vertrek naast het hare hooren kreunen. Zij kwam zelve doodmoede thuis en kende den nieuwen buurman nog niet, van wien zij alleen had gehoord, dat hij jong en doodarm was; maar hoe afgetobd en neergedrukt zij zich ook gevoelde, het jonge meisje was te veel *vrouw*, om niet te trachten hulp aan te brengen voor deze haar onbekende smart.

Zij klopte en geen antwoord ontvangende, trad zij schuchter binnen. Op een stroozak lag een menschelijk wezen uitgestrekt, dat haar met verglaasde oogen aanzag en geen ander woord meer uit kon brengen dan: ‘Honger!’

Eene rilling gleed haar door de leden en snel naar haar kamertje gaande, haalde zij daar haar gereedstaand avondeten vandaan en liet hem eenige stukjes daarvan nuttigen, om hem een uur later wederom iets te geven en hem aldus langzamerhand weder aan voedsel te gewennen. Hij werd ziek, en daar hij niemand had, om hem te verzorgen, stoorde zij zich weinig aan de spottende blikken der medebewoners van het huis, maar paste hem op met al de toewijding, die in haar was.

Eerst toen hij beter werd en zij hem langzamerhand tot het leven zag herrijzen als een wonder, dat door haar alleen gewrocht was, begon zij hem lief te krijgen en geen geluk meer te vinden dan in de uren, welke zij te zamen doorbrachten.

Wat André betreft, hij beminde haar niet zoozeer uit dankbaarheid

dan wel, omdat hij zag, dat zijzelve hem liefhad en hem als eene godheid beschouwde. Daarbij was zij zeer schoon, al waren hare wangen ook wat kleurloos en ingevallen; de oogen, die donkere, fluweelen oogen met de lange wimpers, dat fraaie, glansrijke haar en die kleine mond hadden eene betoovering, waaraan weinigen zich konden onttrekken.

Zoo hadden zij elkander liefgekregen en waren zij overeengekomen, dat, wanneer er ooit betere dagen voor hen aanbraken, zij man en vrouw zouden worden.

Maar André was hoogmoedig en beminde haar niet genoegzaam, om zonder morren de verplichting op zich te voelen drukken, van door haar onderhouden te worden. Hij kon niet de minste bezigheid vinden en als hij na een vruchteloozen tocht weder huiswaarts keerde, merkte hij den zoeten blik niet eenmaal op, waarmede zij hem wilde troosten over zijne nieuwe teleurstelling, maar liet zich moedeloos op het ledikant neervallen en mompelde bitter:

'Voor mij is ook niet het minste geluk weggelegd. Ik ben rampzaliger dan de galeislaven, die ten minste voor hun voedsel arbeiden kunnen.'

Zij, wier 'geluk' *hij* was en die somtijds gedroomd had, het zijne uit te maken, antwoordde daar nooit iets op, maar boog zich slechts dieper over haar schrijfwerk, dat niet zelden onleesbaar werd door de daarop neergevallen tranen.

Één avond zelfs ging hij zoover, om haar te verwijten, dat zij hem maar niet had laten sterven, want dat zulk een afhankelijk zijn van eene vrouw honderdmaal bitterder was dan zelfs de hongerdood.

Olympe zeide niets, maar trad op hem toe en kuste hem op het voorhoofd, als om *hem* vergeving te vragen voor de pijn, die hij haar aandeed; en den volgenden morgen vroeg begaf zij zich op weg naar de *Rue Auber,* waar zij aan de deur van een groot gebouw schelde en verzocht, den heer des huizes te mogen spreken. Wie het heesche in hare stem, het beven harer handen opgemerkt had, zoude terstond begrepen hebben, dat die gang haar buitengewoon pijnlijk viel; toch was zij schooner dan ooit, want hare kaken waren door een koortsachtig blosje gekleurd. De man, die zonder dat zij het bemerkte, achter haar het spreekvertrek was binnengegleden, scheen dat laatste eveneens te denken; althans, zijne kleine oogen flikkerden en zijne lippen krulden zich onder een wreeden lach.

Hij kuchte even, om zijne tegenwoordigheid aan te geven, en haastig keerde Olympe zich om, terwijl ditmaal het rood zich over haar geheele gelaat verspreidde.

'Ik ben blij te zien, dat het tooneel van laatst u toch, alles wel beschouwd, niet zulk een vreeselijke ernst geweest is,' spotte hij; 'ik dacht het trouwens ook wel, lieve: de vrouwen zijn gewoonlijk zulke schuchtere duifjes niet; vooral niet, wanneer zij geboren en opgevoed zijn in deze gloeiende atmosfeer van Parijs.'

‘Mijnheer Lerasse, wanneer ik hier gekomen ben, dan was het niet, om dergelijke zinspelingen aan te hooren,’ sprak het meisje met trillende lippen; ‘ik betreur hetgeen tusschen ons is voorgevallen, maar geloof daarom niet, dat ik erop terug wil komen.’

‘Neen, neen,’ sprak Lerasse lachend en haar een streelend tikje op den schouder gevend, waaronder het meisje bijna ineenkromp; ‘wij kennen dat; men wil nooit schuld bekennen, maar niettemin zult gij nog eenmaal mijn lief wijfje worden, gij en geene andere.’

‘Stel u dat niet voor,’ gaf zij ernstig ten antwoord; ‘ik heb u de vorige maal te duidelijk te kennen gegeven, dat dit eene onmogelijkheid was. Maar gij hebt mij bij mijn heengaan gezegd, dat, zoo ik ooit een vriend in nood behoefde.....’

‘Juist zoo, juist zoo,’ zeide hij met een knipoogje. ‘Ik wist wel, dat ge vroeg of laat tot mij terug zoudt keeren. Doch laat mij eerst hooren, wat gij van mij verlangt.’

De jonge vrouw vóór hem was beurtelings rood en bleek geworden; thans echter herstelde zij zich en antwoordde langzaam:

‘Ik weet, dat gij vele onderhoorigen hebt, Mijnheer Lerasse, en het is niet voor mij, dat ik uwe hulp kom inroepen, maar voor een vriend, een begaafd mensch, die geene betrekking te Parijs heeft kunnen vinden, omdat hij er geene kennissen had.’

Lerasse zag haar onderzoekend aan, maar hare donkere oogen ontmoetten de zijnen met zooveel ongekunstelde fierheid, dat hij begreep, zich vergist te hebben, en zich tevreden in de handen wreef, terwijl hij mompelde:

‘Zeer goed, zeer goed; wij zullen zien, wat wij met hem beginnen kunnen; maar dat om uwentwille alleen, onthoud dat wel, Olympe, en laat mij daarvoor mijne kleine belooning nemen.’

Hij deed niet anders dan een kus drukken op hare hand; maar toch gevoelde zij zich als van schaamte vervuld, toen zij huiswaarts ging en den jongen man aankondigde, dat zij eene plaats voor hem gevonden had.

Opgetogen liep hij er terstond heen en vond de aanstelling in de drukkerij, waarvan wij reeds gesproken hebben. Zoodoende verdiende hij in waarheid meer geld dan het jonge meisje, dat slechts leefde van het plaatsen van een stukje hier en daar in een tijdschrift; maar nooit was zij er jaloersch over; zij had zijne toekomst zoo geheel met de hare vereenzelvigd.

‘Zeg mij, *wanneer* gij trotsch op mijn arbeid zult wezen?’ fluisterde zij opnieuw en knielde daarbij aan zijne zijde, terwijl zij de handen smeekend tot hem ophief.

‘Wanneer?’ herhaalde hij peinzend en weinig vermoedende, met welk eene hartklopping zij zijn antwoord verbeidde; ‘ja, Olympe, dat zal eerst dan wezen, wanneer gij naast de groote romantische gaven, welke gij bezit, ook wetenschap kunt ontwikkelen; wanneer hetgeen

gij schrijft, niet alleen door natuurlijk of aangeboren talent schittert, maar tevens de vrucht is van langdurige, hardnekkige studie.'

'Dan zal ik dat toppunt nooit bereiken,' mompelde zij droevig, 'want ik heb geen tijd tot studie. Elk mijner oogenblikken moet besteed worden aan veel prozaïscher zaak: het verdienen van mijn brood.'

André gevoelde misschien zijne wreedheid; althans, hij deed, wat mannen bij zulke gelegenheden altijd verrichten: hij ging uit. - Olympe echter bleef thuis met het gevoel van een teringlijder uit de armenwijken, wien men van genezing in het Zuiden heeft gesproken.

De volgende dag was een Maandag en gewoonlijk kwam André gedurende de weekdagen eerst des avonds thuis, zoodat Olympe zeer verrast was, zijn stap dien middag tegen één uur op de trap te hooren, en verwonderd opzag, toen hij, zonder zelfs te kloppen, haar vertrekje binnenstoof. Hij was zeer bleek en zij kon terstond zien, dat hij hard geloopen had en ontstemd was.

'Wat is er?' vroeg zij, bezorgd hare armen om zijn hals strengelende.

Hij stiet haar echter somber terug en zich neer latende vallen op den eenigen stoel uit het vertrek, mompelde hij:

'Wat er is? O! stel u gerust; maar bitter weinig, in *uwe* oogen althans. Maar voor mij, een landbouwerszoon, die nog te weinig van de schanden uwer groote stad afweet, is dat afgrijselijk.'

'Ik smeek u, André,' riep zij op hartverscheurenden toon uit; 'spreek niet aldus met raadselen, maar zeg de waarheid in eens.'

'Bah!' antwoordde hij schouderophalend, 'alsof gij niet terstond zoudt begrijpen, wat ik bedoel! Tot de minste der werklieden daarginds wist mij, zoodra zij uw naam hoorden, te vertellen, op welken voet gij met Lerasse waart. *Hun* perste het natuurlijk slechts een medelijdend lachje af, maar mij, mij, die in u geloofde als in de engelen Gods.... dat is afgrijselijk, zie!'

'André,' smeekte zij, 'geloof hun niet: wat weten *zij* ervan?'

'Maar hijzelf heeft het hun gezegd.'

'En gij gelooft *hem* beter dan mij,' sprak zij bitter; 'terwijl er toch in mijne oogen geen verachtelijker wezen bestaat dan hij.'

André liet een langen spotlach hooren:

'Daar spreekt gij uw eigen vonnis uit,' riep hij met drift. 'Of gelooft gij, dat eene andere vrouw zich ooit zoo verlagen zou, om "een verachtelijk wezen" een dienst te gaan vragen, ook al moest zij daarmede schatten verdienen?'

'Maar men moet toch leven,' stotterde zij, niet wetende, wat te antwoorden op het verwijt omtrent de poging, die zij aangewend had, om hem werk te verschaffen. Zij had zoo gaarne gezegd, dat zij voor zichzelve nooit zulk een stap zou hebben aangewend, maar dat het honderdmaal harder viel, de armoede voor een geliefd wezen onder de oogen te zien. Doch dat had hem eens als een verwijt toe mogen klinken! Neen neen, duizendmaal liever dan nog elke verdenking zijnerzijds.

‘En ieder, die eenig eergevoel in de borst voelt leven, verkiest liever den hongerdood, dan zich door een wezen, dat hij veracht, te laten helpen. Trouwens, het had mij ook niet moeten verwonderen: als dochter eener danseuse en van den een of anderen onbekenden ridder, tusschen een ballet en eene *féerie* geboren, *kon* er in u niet heel veel vastheid van zeden bestaan; maar te schuldiger vind ik het daarom, dat gij in plaats van in *tulle* en gaas op de planken heen en weer te trippelen, luchtiger nog dan de kleederen, die gij aanhadt, gij hier in uwe stille, zedige japon rondgaat als een wolf in schaapskleederen en het eerste het beste eerlijke hart, dat u nadert, in uwe strikken van leugen en bedrog doet vallen. Gij antwoordt niet; dat is òf wel een teeken, dat ik waarheid spreek, òf wel, dat gij mij zoodanig veracht, dat gij mij niet eens uit den waan wilt helpen; maar wees voorzichtig, Olympe, ik kan slechts twee dingen voor u zijn: òf wel een vriend, op wien gij altijd zult kunnen steunen, die u liefhebben en beschermen zal; òf wel een vijand zonder genade, die u evenzeer zal haten, als hij u vroeger beminde, en u zal verhinderen, verder kwaad te stichten bij andere goedvertrouwende zielen als ik, door u volkomen te vernietigen, waar hij dat slechts kan.’

Zij dacht na, welk eene belooning dat zijn zoude voor den eersten dag, waarop zij gesproken had: ‘Ik heb u lief, zóó lief!’ en zijn hoofd tegen hare borst had aangedrukt, maar zij antwoordde eenvoudig:

‘Gij hebt mij nog niet gezegd, wat gij van mij eischt.’

‘Dat gij mij hier, terstond nog, zult zweren, dat die man, aleer gij u het laatst tot hem begaaft, nooit anders dan eerbiedig tegenover u was geweest, zoodat gij u als fatsoenlijk meisje niet onteerdet, door naar hem toe te gaan en hem eene gunst te vragen.’

Olympe's gelaat werd nog bleeker dan gewoonlijk en zij boog het hoofd, toen zij antwoordde:

‘Ik kan daarop niet ontkennend antwoorden; maar, in Gods naam, luister naar mij, André; ons geheele leven kan niet aldus verbroken worden.’

Hij lachte ruw en spottend.

‘Gelijk ik u reeds daar even zeide: mijn leven is niet gewoon, hand aan hand met eerloozen te gaan,’ riep hij uit, ‘en daarom, poog het geen oogenblik, mij te weerhouden; het zoude nutteloos zijn. Maar onthoud dit, Olympe, dat gij u voortaan zoo ver mogelijk van mijn pad verwijderd houdt, opdat ik u in niets dieper treffe dan in de voorkeur, die gij boven mij aan dien ellendeling schenkt.’

Een oogenblik later was hij verdwenen en begon de jonge vrouw met bevende vingeren hare kleine bezittingen te pakken. Zij wilde daar niet meer zijn, als hij des avonds terug zou komen. Haar ledikant, het eenige voorwerp van weelde, dat zij zich ooit aangeschaft had, sleepte zij naar zijne kamer en legde er zijn stroozak in. Misschien zoude hij zich bij het zien daarvan toch herinneren, hoe lief zij hem

had gehad, dacht zij. Vrouwen hebben meer zulke dwalingen: toen André des avonds zijne nieuwe legerstede vond, geloofde hij dat eene verbetering, welke de eigenares van het huis had aangebracht, vroeg er verder niet naar en sliep er eens zoo goed in.

II.

Dergelijke liefdesstormen herhalen zich zoo dikwijls in het leven van de mannen, dat zij sterven zouden, indien zij zich die zoo hard aantrokken als de vrouw, die zulk een cycloon slechts eenmaal over haar bestaan ziet losbreken. Terwijl Olympe Dessart dus nog altijd voort-treurde, weigerende getroost te worden, had André zich reeds sedert lang weder aan den stroom van de volle, rijke wereld overgegeven. Hij had zijne betrekking bij meester Lerasse opgegeven, maar daar hij nu eenmaal vrienden had, zonder eenige moeite een ander ambt ontvangen, dat hij thans echter eveneens ging prijsgeven, daar hij zijn eerste tooneelstuk met groot *succès* had zien opvoeren en zoo niet rijk, dan toch een gansch niet onbemiddeld man was geworden.

In alle letterkundige kringen was hij opgenomen geworden; Victor Hugo had hem de hand gedrukt en gezegd, dat hij het ver zou brengen; kortom, er ontbrak niets meer aan zijn geluk dan alleen de vreugde van een eigen haard.

Een geboren Parijzenaar zoude er niet de minste moeite in gevonden hebben, zich aan zulk eene soort van bestaan te wennen; maar voor den huiselijken landbouwerszoon kon dat gewoel en gejoel, dat voortdurend buitenshuis leven geene bekoorlijkheid hebben, en hij besloot naar eene vrouw om te zien.

Thans dacht hij aan Olympe terug, die hij in de laatste jaren geheel uit het oog verloren had; indien zij zich niet zoo schandelijk had gedragen, ja, dan zoude thans het oogenblik daar zijn geweest, waarop hunne plannen van voorheen tot werkelijkheid waren geworden en hij haar zou hebben getrouwd. Bij den hemel! het waren toch gelukkige dagen geweest, die, waarop zij hem had liefgehad en naar de voorlezing zijner geschriften had geluisterd, zooals hij niemand meer had kunnen overhalen, dat te doen. Nu ja, maar dat liefhebben was ook zoo erg niet; zij had er immers niet tegen opgezien, een eerloos man aan te moedigen, terwijl zij zeide geen ander dan hem, André, te beminnen.

Hij had haar nooit teruggezien, maar woord gehouden met zijne bedreiging; een paar avonden te voren nog had Mevrouw De Marson, eene hoogst beschaafde en ontwikkelde vrouw, die zich het lot der jeugdige letterkundigen zeer aantrok en hen veel op partijen bij haar noodigde, waar zij in kennis konden komen met de groote meesters, aan een clubje (gasten), waaronder hij zich toevallig bevond, gevraagd: ‘Weet ook een van u allen mij iets te zeggen omtrent zekere jonge

dichteres, Olympe Dessart, die zulke allerliefste dingen schrijft, dat ik haar gaarne in onzen kring zou opnemen?'

André vernam dus, dat zij - ook zij - geslaagd was, en dat nog wel buiten zijne hulp. Had hij haar arm en onbeteekenend geweten, misschien zoude hij haar hebben kunnen vergeven en *vergeten!* Nu echter kwam heel zijne verontwaardiging weder boven en zich zijn eed herinnerende, trad hij op Mevrouw De Marson toe en zeide snel:

'Ik geloof verplicht te zijn, u mede te deelen, dat ik haar waarlijk en nog wel van zeer nabij gekend heb, maar dat haar zedelijk gedrag toen, helaas! van dien aard was, dat zij onmogelijk in uwe salons ontvangen zou kunnen worden.'

'Dat spijt mij,' sprak de heer De Marson, die naast zijne vrouw geleund stond. 'Uit hare werken spreekt zooveel reinheid van gevoel en deugd, dat ik bijna van die schrijfster zou durven zeggen: "enkele menschen kunnen enkele zaken niet doen!"'

'U ziet ook hier weder, dat tusschen schrijven en handelen een bitter groot onderscheid kan liggen,' merkte André op.

Dientengevolge bleef de kring der dichters en schrijvers voor Olympe gesloten en kleefde haar sedert dien tijd altijd een minder goede naam aan. De jonge vrouw zag het echter niet en hoorde het nog minder, want zij leidde een zeer eenzaam leven. De wereld deed haar pijn, omdat zij daar niet voortdenken kon aan den eenige, zonder wien het bestaan haar zoo eenzaam en doodsch voorkwam en wiens vloek bij het heengaan zij zich reeds niet meer herinnerde, omdat zij dien in hare ziel met eene zegening had beantwoord.

Wezens als Olympe maken daarom (juist) degenen, die zij liefhebben, zoo wreed, dewijl haar gemoed als eene lei is, waarvan alle schuldsommen worden uitgewischt, maar enkel de daden, waarvoor zij dankbaar zijn, ingegrift worden.

Hare bundels en romans hadden opgang gemaakt, misschien juist, omdat zij er onverschillig voor was geworden. Urenlang kon zij nu soms in gepeins op de duizend franken staren, die haar voor een boek gegeven waren, zichzelve half verstompt afvragende, waartoe dat geld haar nu dienen moest, sedert het hare vereeniging met hem niet meer kon bewerken. Zij schreef nog, omdat zij toch wel iets moest uitvoeren, en was zelve verbaasd over de som, die het opbracht. Maar het gaf haar geen genoegen. Ware hij arm geweest, zij zoude hem het geld gezonden hebben en wellicht nog gelukkig zijn geweest; nu echter wist zij, dat hij rijker was en meer gevierd dan zij. Dat zeide haar wel, dat zij niets meer voor hem vermocht.

Op zekeren dag las zij in een letterkundig maandblad, dat hij getrouwd was met de eenige dochter van den schatrijken bankier D'Efferville, en zij twijfelde toen niet langer, of hij was volkomen dood voor haar.

Had zij dan nog tot die ure toe gehoopt? Zij wist het zelve niet, maar hun beider werkkring had haar toegeschenen, zooveel kansen van

wederzien op te leveren; en onwillekeurig, als zij des morgens in haar toiletspiegel zag, erkende zij, dat zij nog diezelfde schoonheid bezat, welke hij zoozeer in haar had bewonderd.

Thans was dat echter alles onherroepelijk voorbij; en als laatste redmiddel, om niet krankzinnig te worden, wierp zij zich als zoovele anderen met woede op de studie; gedurende de lange nachtwaken, waarin de slaap geen oogwenk hare afgematte hersenen wilde doen rusten; gedurende de eindelooze avonduren, die zij steeds te huis doorbracht: altijd, altijd studeerde zij.

Zij koesterde niet de minste hoop meer voor de toekomst, maar eene vrouw als zij tracht zich nog altijd aan iets, als een schaduwbeeld ook maar van een levensdoel, vast te klampen, en zij herinnerde zich, hoe hij eens gezegd had, dat hij eerst dan trotsch op hare geschriften zou wezen, wanneer die op werkelijke wetenschap gegrondvest waren, en zij wilde, dat hij eenmaal ten minste zou erkennen, dat hij trotsch op haar 'had kunnen zijn', en misschien begrijpen, waarom dat gemartelde hoofd, dat zoo moe was van het heden, zich kwelde, om de mysteriën van het verleden te leeren kennen.

Twee jaren later bracht een hartstochtelijk bewonderaar van haar *Valentine de Milan* dien historischen roman op het tooneel over en liet hij niet af, of zij moest en zoude de eerste opvoering bij komen wonen. Hij had zich in de geheele zaak zoo welwillend gedragen, dat zij het hem niet durfde weigeren. Zoo kwam zij in zijne gereserveerde loge te zitten en zag als in een droom Nostradamus, Karel VI, Odette de Champdivers, Louis van Orleans, Philippe van Artevelde, Isabella van Beieren en de reine, grootsche gestalte van Valentine de Milan langs hare oogen glijden. Er barstte na afloop der derde akte eene daverende toejuiching los, en niet alleen de naam van den bewerker van het stuk, maar ook die der schrijfster werden met zooveel geestdrift uitgeroepen, dat zij naar alle kanten moest buigen en voor het eerst een gelaat terugzag, welks aanblik haar hart een oogenblik deed stilstaan.

Ook zijne oogen waren op haar gevestigd geweest. André Sorel had zich niet aan de verzoeking kunnen onttrekken, nog eens de vrouw terug te zien, die zoolang zijne armoede had gedeeld en van wie hij toch niet ontkennen kon, dat zij hem hartstochtelijk lief had gehad. Zij was thans evenzeer als hij boven op den berg gekomen en ofschoon hij zich zijne eenmaal uitgesproken woorden niet herinnerde, hij had bij het aanschouwen daarvan zeer zeker eene aandoening gevoeld, maar het was geen trots.... doch ijverzucht geweest.

Hij benijdde Olympe eene wetenschap, waarvoor hijzelf zich geene moeite had gegeven, en had zich naar den schouwburg begeven met de heimelijke hoop, dat het stuk zou vallen. Toch was hij kunstenaar genoeg, om zich getroffen te gevoelen door het vele schoons, dat erin voorkwam, en doortrilde hem een gevoel van hartelijke instemming,

toen de menigte zoo luid haar naam riep en hij het schoone hoofd naar alle zijden buigen zag.

Hij beging daarbij de groote onrechtvaardigheid, welke zoo dikwijls gepleegd wordt en meestal noodlottig werkt; hij sloeg een blik op zijne vrouw en vergeleek haar in stilte bij de slanke, donkere figuur der heldin van dien avond. Mevrouw Sorel was in licht zeegroen met wolken van witte kant en als beladen met diamanten. Olympe daarentegen was hoog gekleed, in een zeer licht blauw zijden toilet, enkel opgemaakt en versierd met hier en daar een tak donkerroode *fuchsia's*. De eerste was daarbij van een grauw blond en steeds met haar gewaad bezig of wel tegen haar man op luidruchtigen toon opmerkingen makende over de kostumes der andere dames, in het gebouw aanwezig. Olympe leunde meestal zwijgend voorover, hare schoone oogen droomerig op het tooneel gevestigd houdende, of als zij aangesproken en gelukgewenscht werd, slechts met vriendelijke, doch merkbare terughoudendheid antwoordende.

Was die stille, ingetogen vrouw iemand, die ooit tot een man als Lerasse had kunnen afdalen? Onder den invloed der alles behalve fraaie verschijning aan zijne zijde en voor het oogenblik vergetende, hoe deze hem de noodige duizenden had medegebracht ten huwelijk, voelde hij voor het eerst, dat Olympe hem te lief had gehad, om althans in *die* dagen een ander de minste vrijheden te hebben veroorloofd. Zoude zij nog iets om hem geven? Zij was nog zóó schoon, dat zij zeker meermalen ten huwelijk had moeten zijn gevraagd, en toch stond zij nog alleen op de wereld. Was dat mogelijk, omdat zij zich zijner nog herinnerde? Hij vroeg zich dat juist af, toen hunne blikken elkander kruisten, en met iets als verrukking ontdekte zijn oog in hare kortstondige aandoening, dat hij niet geheel en al vergeten was.

'Mélanie, ik heb de schrijfster van *Valentine de Milan* vroeger gekend en zij heeft mij daar juist in het oog gekregen, zoodat ik niet na kan laten, haar geluk te wenschen met dezen avond. Ik hoop, dat het u niet zal kunnen schelen, even alleen te blijven,' sprak André tot zijne vrouw, wiens gehoorzame slaaf, zoo al niet bewonderaar, hij was.

'Zeer goed, zeer goed,' lachte deze, 'je moet ze maar allemaal te vriend houden; in jouw vak komt men door niets zoo ver als door *adoration mutuelle!*'

Hij wierp haar een woedenden blik toe, want al durfde hij niets zeggen, toch walgde hem op dit oogenblik meer dan ooit de 'schachelgeest', dien zij tot in hare beschouwingen over zijne kunst kon brengen. Aangespoord door den onverzadelijken gelddorst zijner wederhelft, moest hij van den ochtend tot den avond doorwerken; en als een anderen Ahasverus klonk hem eene voortdurende roepstem toe, die wel niet 'Wandel!' maar 'Schrijf' zeide.

Hij trad thans de loge van Olympe binnen en op haar toetredende, alsof zij als de beste vrienden ter wereld gescheiden waren, drukte hij haar de bevende hand, en terwijl de bewerker van het stuk verbaasd uitriep: ‘Zijt gij vrienden, wel! daar heb ik nooit iets van geweten!’ zette André zich lachend achter de jonge vrouw neder en antwoordde:

‘Ja, wat zal ik u zeggen, mijn waarde; uwe verwondering verbaast mij volstrekt niet; Juffrouw Dessart leidt zulk een leven van afzondering, dat haar oprechtste bewonderaars, waaronder ik zeker behoor, op een avond als dezen moeten wachten, om het geluk te hebben, haar weder te zien.’

‘Misschien waren het de vrienden zelven, die den weg naar hare woning vergeten hadden,’ antwoordde Olympe, half verwijtend.

‘Moeten zij daaruit opmaken, dat hetgeen eens uit het oog, ofschoon nimmer uit het hart geraakte, voorgoed verloren is?’ vroeg André, zich tot dicht over haar buigende.

‘Vriendschap blijft, waar al het andere vergaat,’ was het zwakke antwoord: ‘en zoo een vriend mij wil komen opzoeken, zal hij.... broederlijk.... ontvangen worden.’

En André werd den volgenden dag door haar met de meeste vriendschap verwelkomd, zoodat hij daaruit den moed putte nogmaals en nogmaals terug te komen.

Olympe vermoedde weinig, hoe duur de wereld haar, de thans beroemde vrouw, elk dezer bezoeken deed betalen; maar André wist het; menigeen onder zijne vrienden had hem in den laatsten tijd op den schouder geklopt en gelukgewenscht met de verovering der betooverende en eertijds zoo schuwe dichteres. En hij had gedaan, wat de meesten in zijne plaats uitgevoerd zouden hebben: geglimlacht en gezwegen. Niet, dat hij een slecht mensch was, och neen! maar die veronderstelling streelde zijne ijdelheid op zoo aangename wijze.

De heer De Marson alleen had hem een minder prettig oogenblik doen doorleven, toen hij hem weer op zijne receptie binnen zag treden.

‘*À propos,* Sorel,’ zeide hij op hooghartigen toon, ‘wat gij ons indertijd omtrent de heldin van den dag, Olympe Dessart, hebt medegedeeld, schijnt waarheid te bevatten; alleen hadt gij ons moeten waarschuwen, dat gij dat eenmaal op uw geweten zoudt hebben.’

De arme Olympe wist van dit alles niets af; in hare tegenwoordigheid was hij altijd vol eerbied en nooit liet hij haar ook maar gissen, wat de wereld van hunne verhouding zeide. Zij gevoelde wel, dat zij hem nog altijd liefhad als in die lang vervlogen dagen, toen zij elkanders armoede deelden.... die zoete, schoone armoede, die zooveel gelukkiger was geweest dan al de rijkdom en roem van het heden.

Op een morgen, dat zij aan hare schrijftafel zat, ontving Olympe een briefje van den volgenden inhoud:

> ‘Dat gij er uw genoegen in vindt, mannen hunne eer en hun plicht te doen vergeten, verwondert mij niet; gij zijt slechts de dochter eener balletdanseres, en niemand, die niet wist, onder welken kwaden naam gij bekend stondt.
> Maar dat gij mij mijn echtgenoot doet verliezen, zal ik niet dulden; hij is mij te veel dankbaarheid verschuldigd dan dat ik niet tusschen beiden zou treden bij de minste ontrouw zijnerzijds, en zoo gij niet wilt, dat ik tot harder maatregelen overga, raad ik u aan; hem voortaan uw huis te ontzeggen.
> *Mevrouw Sorel*, *D'Efferville.*’

Olympe's keel werd als toegeknepen door eene plotselinge pijn, die machtiger was dan al wat zij tot hiertoe nog had gedragen, en haar voor het eerst in haar leven allen moed deed verliezen. Het was dus niet genoeg, een bestaan geleid te hebben, even vlekkeloos, ofschoon honderdmaal gevaarlijker dan dat der vrouwen, die haar leven vrijwillig van de wereld afzonderen en achter de tralies van een klooster doorbrengen; neen, toch had de worm van den laster aan haar naam geknaagd en was zij verloren in de oogen der maatschappij. En nu wilde men haar ook nog dien onschuldigen omgang met André benemen; het mocht honderdmaal zijne vrouw zijn, die haar zelfs zijne vriendschap betwistte: wat zeide dat voor haar? Wie was zij, dat zij haar gehoorzamen moest, die vrouw, die haar hare geboorte als een erfdeel van schande voor de voeten wierp en hare vlekkeloosheid hoonde? Zoude zij voor haar het eenige prijsgeven, waaraan zij op aarde nog hechtte? Neen, neen, niet voor haar; zij moest het voor haar eigen naam doen! Haar naam? En hier stiet Olympe een vreeselijken spotlach uit: haar naam? En lag die niet reeds ter aarde, vertreden in het slijk? Waarom zoude zij dan nog strijden tegen haar geluk? Hoe onberispelijk ook zijn gedrag tegenover haar was geweest, Olympe had te duidelijk in André's blikken gelezen, om niet te weten, dat het haar slechts één enkel woord behoefde te kosten, om hem weder aan hare voeten te zien. En zoude zij dat ééne woord niet spreken, nu de wereld haar toch verguisde?

Het was een vreeselijke strijd, die in haar binnenste plaats greep. Geen wonder ook, dat zij er afgemat uitzag, toen zij André dien avond bij haar ontving. Zonder een woord te uiten, reikte zij hem het briefje over, dat hij driftig doorliep.

‘Stil!’ sprak zij, toen zij zag, dat hij aan het eind gekomen was en een uitroep wilde doen. ‘Ik weet niet, vanwaar de slag komt, die mij treft; ik heb niemand kwaad gedaan in mijn leven; *wie* behoefde dan het eenige te verscheuren, dat mijn hoogmoed uitmaakte, mijn vlekkeloozen naam?’

Helaas! zij had gelijk, de arme: niemand had zij kwaad gedaan, maar zij wist niet, dat de eenige, voor wien zij eene voorzienigheid was geweest, haar dien doodssteek had toegebracht.

'*Gij* alleen weet,' ging zij voort, '*welk* een laster dat alles bevat, en gij zult begrijpen, dat ik u, van deze ure af, niet meer bij mij ontvangen kan.'

'Olympe,' riep hij smartelijk uit, 'zeg dat niet! O, vergeef mij, dat ik in dit uur niet langer het stilzwijgen *kan* bewaren; maar ik heb u lief, duizendmaal meer dan in onze eerste jeugd, toen ik u om eene dwaasheid verliet; laat mij u althans van tijd tot tijd zien; weiger mij het geringe voorrecht niet, u somtijds te zeggen, hoezeer gij mijn leven uitmaakt'.

Wat er dien avond verder tusschen hen voorviel, zullen wij niet nagaan. Het zij genoeg, hier mede te deelen, dat André hare woning niet weder betrad en zijne vrouw dus gerustgesteld was. De wereld, die wel had op willen merken, dat zij hem 'ongeoorloofd veel' zag, was natuurlijk blind voor het feit, dat zij hem niet meer ontving, en zoo bleef haar naam bezwalkt.

Toch was het niet daarom meer, dat zij een rampzalig leven leidde; het was door de groote verlatenheid, welke om haar heen heerschte, sedert zij niet meer op dien éénen geliefden tred kon wachten.

Zoo leefde zij acht jaar voort, steeds klimmende in vermaardheid en droefenis. Op zekeren dag vernam zij, dat André's echtgenoote moeder zoude worden, en maanden daarna, dat zij gestorven was. Bij deze laatste tijding maakte zich eene diepe ontroering van haar meester. Hij was dus weder vrij.... zoude hij zich herinneren?

André Sorel, die geen slecht mensch was, zeide bij zichzelven, dat hij zedelijk verplicht was, zulk een offer te brengen aan de vrouw, wier naam onder zijne al te groote vriendschap had geleden. Hij zocht haar op en was verwonderd over de verwoestingen, welke de tijd op haar gelaat had aangericht; toch vermande hij zich en vroeg hij haar, zijne vrouw te worden.

'André,' antwoordde zij, nadat zij hem lang had aangezien en de waarheid gelezen had in die oogen, wier taal zij zoo goed kende, 'het verleden is dood; laat ons het niet willen hernieuwen; het zoude vruchteloos zijn.'

Hoe vurig zij hierop tegenspraak had verwacht, deze kwam niet; het was enkel vriendschap, die hij haar bood.

Maar die vriendschap was zóó hecht niet, of zij deed hem weldra voorgoed den weg naar hare woning vergeten.

Wat haar betreft, zij stijgt nog steeds in roem; hare werken worden bij tienduizenden verkocht; hare geldladen zijn vol goudstukken, en toch, zoo vaak zij in zichzelve keert, erkent zij, dat haar rijkdom thans veel grooter armoede is dan die van hare eerste jeugd, toen zij vaak geene bete broods vond voor hare hongerende lippen!

Grootmoeder en kleindochter.

Het was Gerrit Jansen zonderling te moede. Hij begreep er niets van. Hij at met smaak; hij sliep evengoed als gewoonlijk en overigens kon hij ook niet bespeuren, dat er iets aan mankeerde, en toch: elken Zondag in de kerk, en vooral na kerktijd, werd het hem altijd zoo raar van binnen, dat het bloed hem naar de ooren vloog en zijn hart begon te kloppen, alsof hij iets kwaads in den zin had.

Wat kon dat wezen? Het begon altijd het ergst, als Neeltje eens keek naar den kant, waar hij zat, en als hij, bij het uitgaan, haar in het oog kreeg. En dat gebeurde elken Zondag, want ze woonden in elkanders buurt en slenterden dus meestal met eenige ooms en tantes en hunne ouders denzelfden weg uit. Jarenlang waren zij samen dien weg gegaan, zonder dat Gerrit daar iets bijzonders bij gevoeld had, maar nu deze laatste weken.... 't was allervreemdst. En wal het merkwaardigste was: het duurde niet heel lang, of Neeltje scheen dezelfde kwaal te krijgen. Of hare ooren rood werden, kon niemand zien, maar hare wangen getuigden van haar leed en in hare zucht, om hare kwaal voor ieders oogen te verbergen, keek zij stijf voor zich en verstopte zich na kerktijd zoo goed mogelijk tusschen de zwaargerokte vrouwen, opdat Gerrit haar niet zou zien.

Dat gaf hem eerst kalmte, maar spoedig onrust. Wat had zij tegen hem? Waarom vermijdt zij mij? dacht hij en besloot dat eens goed te onderzoeken.

Den eerstvolgenden Zondag besteedde hij dubbele zorg aan zijne kleeding, streek de haren gladder dan ooit en bedacht nauwkeurig, hoe hij haar tot verantwoording zou roepen, doch, helaas! hij vond, na kerktijd, zijne kwaal zoozeer verergerd, dat hij niets anders kon zeggen, dan dat het zoo warm was, waarop zij met purperen kleur en neergeslagen oogen een toestemmend antwoord gaf, waarop ze met een vluchtigen groet scheidden en zich naar hunne woningen haastten.

Aan den avond van dienzelfden dag gebeurde het echter, dat beiden terzelfder tijd hun hoofd boven de onderdeur uitstaken. Het weer was mooi en Gerrit kreeg lust, dat aan Neeltje mede te deelen. Zij hoorde die tijding met belangstelling aan en vond er geen bezwaar in, hem van haar kant te vertellen, dat mooi weer aangenamer was dan regen. Om dit punt nader te bespreken, zette hij zich naast haar op de stoepenbank, zooals ze meer hadden gedaan. Ooren en wangen kleurden zich weer onrustbarend, doch zoo in schemeravond hinderde dat minder.

Het praten vlotte allengskens beter dan in het zonnelicht; eerst

ging het gesprek nog wat stootend, maar toen de tongen eens losraakten, werd er niet meer of minder beraamd dan het gewichtigste plan, dat een mensch in zijn leven kan maken, namelijk een huwelijksplan.

Ze hadden plotseling het geneesmiddel voor hunne kwalen gevonden en verheugden er zich uitermate over. De buitenwacht had het natuurlijk al lang zien aankomen en deelde in het geluk van het jonge paar; alleen klonk van veler lippen de bezorgde vraag: ‘Hoe komen die jongeluitjes nog aan hun huisraad?’

De ouders van beide kanten, knappe en vrij welgestelde burger-luitjes, konden niet veel missen. Neeltje zou wat eigengesponnen linnengoed, een trouwpak en een kerkboek met zilveren haken meekrijgen, maar Gerrit's vader, die vele kinderen had, zou hoogstens zijn zoon een klein renteloos voorschot kunnen bezorgen.

Gerrit zelf was op een timmermanswinkel en verdiende genoeg, om van te leven, maar hij was jong en aan opsparen had hij nog niet kunnen denken, al was hij zoo knap in zijn vak geworden, dat hij slechts voor het fijne werk gebruikt werd en dus het beste inkomen had.

‘Wachten met trouwen,’ luidde de raad van de bedachtzame en ervaren wereld.

Het jonge paar keek teleurgesteld. ‘Wachten! Waarop? Hoelang wel? Wachten! 't Was heel gemakkelijk, dien raad te geven, maar Gerrit en Neeltje vonden het heel moeilijk, zich zoo kalm te berooven van het genot, om steeds samen te zijn.’

‘'t Is al te dom,’ riep Gerrit uit, ‘als wij ons geluk prijsgeven voor onbeduidende bijzaken. Wij zullen zoo'n heerlijk leventje hebben, als we getrouwd zijn, en zie eens hier: wat is er eigenlijk stipt noodig? Een bed, om op te slapen; eene tafel, om aan te zitten; een paar stoelen; een vuurpot, om het eten op te koken, en... niets meer.’

Neeltje lachte eens. Nu ja, veel was er niet noodig, maar nagenoeg met niets te beginnen...

‘Wij zijn beiden jong, gezond en sterk,’ vervolgde Gerrit; ‘ik kan wel wat meer verdienen door langer te werken, en gij?’

Neeltje bedacht op eens, hoe zij een groot talent had voor het wasschen en opmaken van kant, en verraste haar minnaar eens door hem een groot stuk karton te laten zien, waarop keurig net met groote letters stond geschreven, dat zij zich aanbeval voor het nieuw wasschen van kanten, lubben, kragen en sluiers.

‘Wat dunkt je?’ Gerrit wist geen beter antwoord hierop te geven, dan zijne flinke aanstaande aan zijn hart te drukken en haar te dringen, den trouwdag te bepalen.

Het duurde niet lang, of de jongeluitjes waren een paar, en het was een lust, om te zien, hoe gelukkig en tevreden ze eruitzagen. Om geen tijd te verliezen, trouwden ze op Zondag, en dadelijk met de nieuwe

week begon het nieuwe leven vol ijver. Gerrit ging des Maandags vroeg naar zijn werk en vond, bij zijne terugkomst, het eten smakelijk voorgediend in de eenige schaal, die ze hadden en waaruit ze, onder vroolijk gelach, gezellig pikten met hunne ijzeren vorken. Na het eten begon zij aan haar werk en toen de echtgenoot van zijne dagtaak huiswaarts keerde, vond hij brood en koffie, die ze bij het maanlicht nuttigden, om niet onnoodig licht te verbranden, waarna de nacht vroeg begonnen werd, om zoodoende vroeg weer den nieuwen dag te kunnen beginnen.

'Zouden we er voor Zondag eens een glas bier bij nemen?' vroeg een van de twee, maar reeds antwoordden beiden: 'Zoolang we in schulden zitten? Wel neen.'

Het was een groot genot, om af en toe eens te kijken in het trommeltje, dat voor schatkist dienst deed en waarin trouw alle verdiende geld werd gedaan, want nu werd hij, dan werd zij verrast, door er meer in te vinden, dan waarop gerekend was. Soms had Neeltje een nieuwen klant gekregen; een anderen keer had Gerrit extra werk gedaan. Op die wijs kon er al heel spoedig een beetje worden afgelost en het was een ware triomftocht, dien man en vrouw samen deden, toen ze eindelijk de quitantie kregen, waarop te lezen stond, dat alles was afbetaald en dat het huisraad hunne eigen - geheel hunne eigen, verdiende bezitting was.

Als een gewichtig document werd het papier bewaard en wie aal zeggen, hoe dikwijls het later nog eens steelsgewijze werd ingezien als iets, waaraan tal van gelukkige herinneringen waren verbonden?

Natuurlijk gingen ze voort op den ingeslagen weg en bleven dus vooruitgaan. Neeltje had sedert eenigen tijd eene nieuwe verdienste uitgevonden met het stoppen of dichten van kant. Eene harer klanten had haar dit geleerd en toen al spoedig de leerling de onderwijzeres overtrof, kreeg zij het hiermede heel druk. Menige dame gaf gaarne veel geld voor het genoegen van nog eens te pronken met de mooie kanten, die al ter zijde waren gelegd, en daar Neeltje goede oogen had en steeds bij het morgenlicht werkte, kon zij zonder hinder voor zichzelve heel wat gaatjes dichten.

Een eigen huisje was het verdere ideaal, toen het huisraad voldoende was aangevuld, maar lang voordat ze het zoover gebracht hadden, kwam de ooievaar op het dak en bracht het eerste jaar een dochtertje, het tweede jaar een zoon.

'Nu zal het wel wat minder worden met mijn werk,' zeide Neeltje.

'Zoo behoort het ook,' sprak Gerrit; 'de man moet het geld verdienen voor vrouw en kinderen; de vrouw moet het uitgeven. Neem geene nieuwe klanten meer aan, nu de huishouding zooveel drukker wordt.'

'O, ik heb nog tijd in overvloed,' beweerde Neeltje en slaagde er werkelijk in, om bij hare drukke huiselijke bezigheden, de wasch, al het naaiwerk en niet het minst de oppassing en verzorging der kinderen,

nog wat te verdienen, maar eindelijk moest zij dat bij het steeds aangroeiend gezin geheel opgeven.

Het werd dan trouwens ook minder noodig. Gerrit had, op raad en met hulp van een koopman, die schik had in het flinke jonge paar, de zaak overgenomen van zijn patroon, een timmermanswinkel met handel in ijzer en hout.

Tijdens het leven van zijn patroon had hij zich nog al eens geërgerd over de wanorde, die er heerschte in het magazijn, zoodat soms zelfs de koopers werden weggezonden, omdat het het een of ander niet te vinden was.

Nu was zijn eerste werk, de zaak goed te regelen en de klanten te lokken door eene vriendelijke ontvangst. Zijne vrouw stond hem daarbij dapper ter zijde; op de marktdagen stond al vroeg de groote koffiekan op tafel en vonden de boeren en boerinnen alles, zooals ze het wenschten. De eersten kochten en bestelden al spoedig alles, wat ze noodig hadden, bij Gerrit en de laatsten waren in haar schik, als Neeltje, die verstand van kant had, haar beter en goedkooper kant leverde, dan die zijzelven konden koopen.

Toen Neeltje en Gerrit hunne koperen bruiloft vierden, zaten ze in een ‘goeden doen’ en zagen er beiden even gezond en opgewekt uit.

Wel, ze hadden ook reden tot opgewektheid; het ging alles voor den wind; de man was trotsch op zijne vrouw, zij op haar man, en als de gasten zeiden, dat de kinderen op den vader leken, dacht Neeltje in haar hart: ‘Mogen ze maar in alle opzichten op hem gelijken!’ terwijl hij eveneens wenschte: ‘Mochten ze maar zoo goed worden als hunne moeder is.’

Voorloopig was er geene vrees, of kinderen, die steeds flink werden voorgegaan, moesten wel navolgen; toch, naarmate het jonge volkje ouder werd, kwamen er verschijnselen, die den ouders geen genoegen deden. De jeugd wilde namelijk te veel de hoogte in en had niet het rechte begrip van spaarzaamheid en degelijkheid. Ze zouden de Zondagsche kleeren wel midden in de week willen dragen en hadden allerlei verkwistende plannen in het hoofd.

De meisjes - er waren nu al vier dochters en twee zoons - droomden van strikjes op de jurken, gekleurde linten om de haarvlechten, van laarzen in plaats van schoenen, het maken van nuttelooze wolwerkjes, ja, zelfs van wandelen en uitgaan op de weekdagen, en de jongens...

Gerrit en Neeltje hadden op school lezen, schrijven en goed rekenen geleerd, daarbij nog een dun leesboekje over aardrijkskunde en een wat dikker over geschiedenis van buiten geleerd en verlieten beiden de school met een prijs en een prachtig geteekend getuigschrift, dat nu nog bij de familiepapieren lag. Wat wil men meer? Die kennis was ruim en ruim voldoende geweest, om goed door het leven te komen, -

de zoons moesten er echter Fransch en Duitsch bij leeren en verzen, en in plaats, dat ze daardoor meer geschikt werden voor de zaak, bleek het, dat ze zich daar hoe langer hoe meer afkeerden. De een was bang, om vuile handen te krijgen; de ander scheen het soms beneden zich te vinden, om boodschappen bij de klanten te doen, en meende, dat daar de krullenjongens voor waren.

Gerrit beklaagde er zich eens over tegen den meester. Deze sprak van vooruitgang, maar Gerrit meende, dat het van achteruitgang getuigde, als meerdere kennis leidde tot mindere bruikbaarheid.

De eerste schudde het hoofd eens. 't Hing ervan af, meende hij, wat men bruikbaarheid noemt. De een werkt met het hoofd, de ander met de handen.

Gerrit dacht, dat men handen en hoofd beiden noodig had, om vooruit te komen in de wereld, en toen zijn oudste jongen eens op een dag verklaarde, dat hij graag dominee wilde worden, werd hij zóó boos, dat hij den knaap dadelijk van de school afnam, waar hem zulke dwaasheden in het hoofd werden gebracht, en hem aan het schaven en spijkeren zette. Doch met onwilliger en onhandiger leerling had hij nooit gewerkt; alle spijkers werden krom geslagen en zoodra vader even den rug keerde, haalde de knaap een boek voor den dag. Verder was het niet aan te zien, hoe lusteloos en akelig de jongen aan draaibank en werktafel stond en dat nog wel bij het genot en gebruik van zulke mooie en dure gereedschappen. Gerrit herinnerde zich nog als den dag van gister, hoe hijzelf als jongen verlangd had naar eene mand met zulk kostbaar materiaal en hoe hij genoten had, toen hij eindelijk in het bezit ervan was. ‘De jongen komt er te gemakkelijk aan,’ zeide hij tegen Neeltje, die dezelfde ondervinding opdeed met hare dochters.

‘Met onwillige honden kan men geene hazen vangen,’ zeide eindelijk Gerrit en gaf den jongen vrijheid, zijne wieken uit te slaan, zooals hij dat zelf zou wenschen.

Heerlijk, heerlijk! Hamer, beitel en schaaf werden neergeworpen, om nooit weer aangeraakt te worden, en verruild voor Latijnsche en welhaast Grieksche en Hebreeuwsche grammatica's.

'n Armzalige ruil, vonden Neeltje en haar echtgenoot, maar vrijheid, blijheid. Zij zouden liever gezien hebben, dat de zoon eerst compagnon van zijn vader en later eigenaar werd van de zaak, waar natuurlijk hun geheele hart in zat en die nu reeds lang zooveel opbracht, dat zij bij gestadige uitbreiding een flinken spaarpot maakten, maar er was toch ook wel iets streelends in de gedachte, dat de zoon het zooveel verder zou brengen dan de vader.

Helaas! de zoon raakte daardoor niet verloren voor de ouders, maar toch, de afstand werd zóó groot, vooral toen hij later huwde met de dochter van een geleerde, dat Neeltje en Gerrit zich nooit aan een

tweede bezoek waagden, toen ze eens een paar nachten in de pastorie hadden gelogeerd. De schoondochter was goed en best, maar ze verschilde zooveel van de ideaal-huisvrouw, zooals Neeltje zich die voorstelde, dat deze van louter verbazing sprakeloos bleef. Verkwisting, weelde, luiheid was het al, wat Neeltje zag. Wat niet al nuttelooze dingen waren er dadelijk aangeschaft! wat een handen vol geld uitgegeven voor spiegels, canapé's, deftige stoelen, voor kleeden op den grond, mooie kasten, lampen... ja, wat niet al, en hoeveel moest die huishouding niet kosten, waar eene meid, eene groote meid! altijd turven en vuur, boter en alles maar had voor het gebruik; waar de vrouw des huizes nooit eens een werkpakje, maar van den morgen tot den avond mooie kleeren droeg; waar deze niets deed dan wat lezen en een beetje naaien; waar er altijd suiker in koffie en thee gebruikt werd, alsof men het er niet buiten kon doen, en waar nooit gedacht werd aan de toekomst.

Plaats nemen op die canapé met fluweelen zitting! Neen, Neeltje was er nooit toe te krijgen; het ging haar veel te veel aan het hart, om zulke dure dingen te zien bederven, en toen ze weer thuis was, zeide zij tegen Gerrit: ‘Wij passen niet bij die groote lui, oudje.’

‘N... een,’ stemde hij toe, ‘ik hoop, dat het hun goed zal gaan, maar die jongelui beginnen, waar wij mee eindigden.’

Nu, aan het einde scheen het nog niet toe Al werden Gerrit en Neeltje ook herhaaldelijk grootvader en grootmoeder - ze bleven er jong uitzien en waren dat ook werkelijk in hun hart, ondanks de toenemende jaren.

De tweede zoon was naar zee gegaan en liet weinig van zich hooren; de dochters waren allen vroeg getrouwd, en een van de schoonzoons was in de zaak gekomen. Vader en zoon verschilden echter in zoo menig opzicht van gevoelen, dat deze schikking weinig genoegen gaf. Maar minder vrede nog dan Gerrit had met de denkbeelden van zijn schoonzoon, kon Neeltje zich vereenigen met de inzichten harer dochters.

Het scheen soms wel, alsof het jonge geslacht met eene soort van medelijdend schouderophalen neerzag op het oude en meende, dat zijzelven alleen de wijsheid in pacht hadden.

En och, och! als moeder Neeltje met haar Gerrit alleen zat, wat had zij hem dan niet eene massa zaken mee te deelen, die glad, glad verkeerd gingen en waarvan, zooals zij voorzag, het einde den last zou dragen. Altijd vreemden over den vloer, om het werk te doen; de uitgaven in geene verhouding tot het inkomen; bij elke bevalling eene handvol onnoodige extra-uitgaven.

Hoe heugde het Neeltje nog, dat zijzelve bij dergelijke gelegenheden slechts gedurende de eerste dagen de hulp kreeg van eene vriendin, wie zij later denzelfden dienst bewees; hoe ze haar kindje bij zich in een kribje en onder haar bereik had. Men vond dat tegen-

woordig erg ongezond, maar Neeltje's kinderen waren heerlijk gegroeid en allen gezond en stevig geworden.

Die groote gebeurtenis had bij haar weinig of geene storing gegeven in den rustigen gang der huiselijke zaken - maar bij de dochters ging dat heel wat omslachtiger in zijn werk en raakte alles zoo in de war met al die hulp, dat het weken duurde, voordat de huishouding weer geregeld was.

En dan later... wat eene drukte voor zoo'n klein kindje. Bij de volwassen meid moest dadelijk nog eene tweede komen, alleen voor de bediening van dat kleine schepseltje. In plaats van het den eersten tijd rustig te laten slapen, werd het gedragen en lastig gemaakt.

'Het heet dan, dat het kind altijd in de handen wil wezen,' vervolgde Neeltje; 'malligheid, dat komt alleen, omdat ze haar huis zoo vol hulp halen. Ik had altijd heel wat meer werk, maar heel wat minder te doen.'

Gerrit haalde bij dergelijke klachten de schouders eens op. 'Laat het jonge volkje hunne vrijheid, moeder,' zeide hij, 'wij bewandelden ons weggetje, zooals het ons goed toescheen; laten zij....'

'Maar wij deden het goed,' viel Neeltje hem in de rede; 'wij zijn van klein af, ja, eigenlijk van niets begonnen en gingen steeds langzaam vooruit. Heugt het je nog, vader, hoe we eens op een dag in verlegenheid zaten, toen we geen dubbeltje in huis hadden en ik brood moest betalen?'... en beiden lachten nog eens vroolijk om dergelijke kleine herinneringen.

'Ja, we kunnen met welgevallen op ons leven terugzien. Wij hebben het goed gehad en onze kinderen hebben het allen goed, maar zooals het spreekwoord zegt: elk kust zijne bruid op zijne manier, en dus, als onze kinderen de zaak nu anders aanpakken, dan wij hebben gedaan, is dat nog geene reden, om hun beleid af te keuren.

In alle geval, wat behoeven wij er ons warm over te maken. Het jonge geslacht vindt het oude al even dom, als het oude het jonge vindt. Ieder meent op zijne beurt het rechte gevonden te hebben en wie zal zeggen, of al die proefnemingen nog niet eens tot het goede zullen leiden.'

Op deze wijze zette Gerrit menigmaal zijne vrouw neer, doch al gaf zij ook nog zoo dikwijls haar man gelijk, telkens en telkens vond zij weer aanleiding tot ergernis en vooral toen de kleinkinderen grooter werden, was het Neeltje menigmaal geheel ondoenlijk, zich te bedwingen.

'Waar moet dat heen, waar moet dat heen?' klaagde zij; 'ze leeren hunne kinderen alles, behalve de kunst, om de handen uit de mouw te steken en te gebruiken, en mettertijd zullen de meisjes meer hebben van prinsessen dan van geschikte huisvrouwen voor de mannen uit haar stand.'

'Komen die tijden, komen die plagen,' zeide Gerrit kalmeerend en legde eens op een dag zijn hoofd neer, met het tevreden gevoel van

iemand, wiens dagtaak is afgedaan. Neeltje volgde hem spoedig in het graf en de kinderen verdeelden hunne erfenis, die ieder eene aardige instrooiing gaf. Ze hadden niet geweten, dat de oudjes zulke potters waren.

'Van niets begonnen,' overpeinsde de een.

'Ja, maar ook altijd zuinig geleefd en hard gewerkt,' liet een tweede erop volgen.

'En weinig genot gekend,' meende een derde; 'wat toch was hunne uitspanning?'

Grootvader zou wellicht geantwoord hebben, dat ieder oogenblik van inspanning zijne eigenaardige uitspanning ruimschoots had meegebracht, maar de wereld was vooruitgegaan, sedert hij zijn leven met zijn Neeltje begon, en er waren nieuwe begrippen ontstaan over uitspanningen. Men moest nu in massa's bijeenkomen en geld uitgeven, om goed te kunnen bekomen van de dagtaak. Men had het oog verloren voor dat, wat het gestorven echtpaar eens als voldoend geluk beschouwde, en toch...

Het gebeurde eens, dat Gerard en Nelly, aldus heetten twee hunner kleinkinderen, elkander ontmoetten.

Nelly was eene dochter van den predikant, Gerard een zoon van den geneesheer, die met de oudste juffrouw Jansen was gehuwd. Nelly was een mooi meisje, Gerard een knappe jongen; hij was student en zij een logeetje van eene Leidsche familie. Het was maskerade en het tweetal, dat toevallig elkander nooit ontmoet had, voelde plotseling dezelfde gewaarwording, die voor ongeveer zestig jaren Gerrit en Neeltje hadden gevoeld. Hij dacht niet, dat er een liever schepseltje op de wereld kon wezen, en zij vond in haar knappen neef ook zooveel behagen, dat ze geen grooter genot kende, dan in zijn bijzijn naar hem te luisteren en in zijne afwezigheid aan hem te denken.

'Altijd, altijd met hem samen te kunnen zijn, wat een geluk!' overpeinsde zij en vouwde de handen over haar hart ineen, als zij ging slapen, in de hoop, om van hem te droomen, maar dat gebeurde niet, want ze kon den slaap niet eens vatten. De gedachte aan hem hield haar te zeer bezig. 'Zou hij mij vragen? Zou hij mij heden vragen?' aldus luidden de overleggingen, die zij niemand meedeelde, maar die toch het ervaren oog van hare gastvrouw op haar gezichtje las. Vol moederlijke bezorgdheid nam deze den vriend van haar zoon eens ter zijde en sprak: 'Mijn jongen, weet je wel, dat ge bezig zijt, het hoofd van je nichtje op hol te brengen?'

'Mevrouw, zij is een engel.'

'Ja, ze is allerliefst; doch dat is geene reden, om haar hoofdje op te vullen met verwachtingen, die nooit vervuld zullen worden....'

'Ha, u denkt toch niet....' en het jonge mensch vloog op als buskruit. Hij beminde Nelly; hij kon zonder haar niet leven; hij

wenschte haar zoo gelukkig te maken, als zij verdiende, en zou wel voor haar door het vuur willen vliegen.

Mevrouw Van D. liet hem uitpraten en zeide eindelijk kalm: ‘Juist. Door een vuur vliegen, iets, wat maar zeer zelden en dan hoogstens ééns in het leven van een mensch voorkomt. De nood is dan meestal dringend en men springt, geprikkeld door angst, opwinding, een gevoel van kracht, moed, wanhoop, liefde of wat het moge zijn, zonder lang beraad midden in de vlammen. Ik heb allen eerbied voor die heldhaftigheid, maar ik ben er niet zeker van, dat hij, die zoo zijn leven op een oogenblik waagt, ook in staat is, om met dezelfde flinkheid de kleine dagelijksche speldeprikjes te dragen, waaraan ieder zich blootstelt, die door geldzorgen geplaagd wordt.’

‘Bah!’ dacht Gerard.

Hij droomde van liefde en men sprak van geld.

‘Ja, ja, dat alles klinkt je zeer prozaïsch in de ooren, maar geloof mijne meerdere ervaring. Ik heb al heel wat jonge huishoudentjes zien verongelukken op die treurige klip: ‘behelpen’.

‘Maar ik ben niet verwend en zal mij kunnen behelpen, als ik maar zeker ben van Nelly's liefde.’

‘Gij kunt u niet behelpen, mijn jonge vriend; gij weet niet eens, wat behelpen wil zeggen; maar werkelijk, geloof mij: het is nog zoo kort, dat gij Nelly hebt gezien; uwe liefde kan dus nog niet zoo heel diep wezen; ga terug, voordat het te laat is. Raadpleeg eens een uwer gehuwde vrienden en vraag, om zijn budget te zien; het zal u dan blijken, hoeveel het leven kost en hoe het geheel ondoenlijk is, in onzen stand te leven, als men geen van beiden eenig fortuin heeft.’

Gerard had erg het land, maar hij zag de waarheid der bewering in, toen hij eene vergelijking had gemaakt tusschen wat hij later zou kunnen verdienen, en de uitgaven van zijne vrienden.

Hij dacht aan de geschiedenis van zijn grootvader, die hij dikwijls had hooren vertellen, maar hoe pikant hij dat verhaaltje ook steeds gevonden had... de gedachte kon hem niet bekoren, om op dergelijke wijze zijn huwelijksleven te beginnen. *Une chaumière et ton coeur* was eene idylle, die thans niet meer in de werkelijkheid kon worden overgebracht; - hij had te veel verstand, om dat niet in te zien.

De maskeradefeesten, zoo heerlijk begonnen, eindigden droevig voor Gerard en Nelly; hij verborg zijn leed in onmatigheid; zij begroef het in haar hart, vanwaar het voor menig oog zichtbaar te voorschijn kwam in de uitdrukking van hare oogen, in den klank harer stem, in haar gang en hare houding, ja, zelfs in haar oordeel over alles, wat haar omgaf. Thuis werd zij met open armen ontvangen door hare moeder, maar Nelly voelde, dat, hoe goed haar tehuis ook mocht wezen, het haar niet meer volkomen bevredigde.

Zij had zich een eigen nestje gedroomd en nu dat haar deel niet

werd, voelde zij eene leegte in haar binnenste, die zij tevergeefs poogde aan te vullen.

Daar sprak men in haar bijzijn over emancipatie der vrouw. Ha! wat beteekende dat? Nelly poogde erachter te komen en hoorde vrij wat woorden, die haar als zoovele klanken voorbijgingen. De rechten der vrouw, hare vrijmaking, gelijkstelling met den man, openstelling van ambten en bedieningen, enz. enz.; wat kon het haar alles schelen?

Zij wenschte niets, niets dan het recht, om Gerard lief te hebben met heel haar hart, om voor hem te leven, om zijn leven recht gelukkig te maken, in al zijn lief en leed te deelen en te weten, dat hij haar beminde. Wat eene wereld van geluk, om in huis alles zoo te besturen, dat hij naar waarheid kon zeggen, geen plekje aangenamer, heerlijker en gezelliger te vinden dan thuis bij zijn vrouwtje; wat eene weelde, om hem te kunnen opwachten met de kinderen. Nelly zag reeds den blauwoogigen krullebol papa de handjes toesteken... stil, stil, laat niemand vermoeden, welke natuurlijke wenschen en idealen uw geest voorbijzweven.

Het ideaal is nu eenmaal nagenoeg onbereikbaar en de wereld heeft slechts een medelijdend, zoo geen spottend schouderophalen voor dergelijke verzuchtingen.

'In grootmoeders tijd,' dacht Nelly en ze zou grootmoeder bijna kunnen benijden om haar geluk; maar toch, de geschiedenis van dat eenvoudige leventje lijkt haar meer een sprookje toe dan wel eene bladzijde uit de werkelijkheid. Begonnen met niets, leven als de arbeidende klasse!

In dien ouden tijd was alles heel anders; toen was het mogelijk, er zich bovenop te werken, maar tegenwoordig...

Nelly zucht. Zij is geneigd, het nog wel voor mogelijk te houden, maar de wereld om haar heen zegt:

Onmogelijk!

De weelde is toegenomen en daardoor zijn de uitgaven voor dat, wat men noodzakelijke behoeften noemt, veel meer dan verdubbeld; de inkomsten zijn in 't geheel niet geëvenredigd aan de verdiensten en het menschdom is ge- of verwend aan het genot van wat vroeger weelde heette.

Adel en aristocratie hadden voorheen bij hun geld ook hunne eigenaardige beschaving of liever, bij hunne opleiding ook het geld. Werd er dus bij de opvoeding zorg gedragen, dat de handjes der dochterkens niets aanraakten, wat de fijnheid der vingertjes, de blankheid der huid kon benadeelen, - tevens was de som voorhanden, waardoor die jonge dames gewaarborgd bleven, dat ze steeds allen groveren arbeid door dienende geesten konden laten verrichten; doch thans, nu de meerdere geestesbeschaving onder ieders bereik is gebracht, nu wordt ook het maagdelijn zonder bruidsschat opgeleid, alsof zij haar geheele leven niets

zal hebben te doen, dan de toetsen van het klavier neer te drukken en te converseeren in eene vreemde taal.

Waarom ook niet? Kennis is macht! luidt eene van die uitspraken, welke de ouders zich hebben eigengemaakt, en daarom berooft zich elke moeder jarenlang van het bijzijn en de hulp van hare dochtertjes, om dezen goed te laten onderwijzen en dan aan het zoogenaamde einde van den leertijd te bespeuren, dat hare lieveling wel min of meer ervaren werd in de zaken, die tot versiering dienen, maar ongeschikt is voor het leven, dat haar wacht.

Het meisje - dat de grammatica van vier talen grondig kent; dat drie vreemde talen voor haar genoegen leest (doch meestal die niet goed durft of kan spreken, als het noodig is); dat zich, na eenige voorbereiding, in zeven van de tien gevallen op de piano (zelden op een ander instrument) kan laten hooren, en dat van verschillende studievakken iets weet (wat ze echter het veiligst doet te verbergen, want ‘men’ houdt in den regel niet van al te goed onderrichte dames) - dat meisje zal zich desgevorderd wel zoo wat bekwamen voor de taak van huisvrouw. Het leven heeft eene zekere sleur, waarin ieder en alles mede voortsukkelt, maar dat meisje moet, uit den aard der zaak, eene dure huisvrouw worden, want zij heeft noch de kennis, noch den lust, noch den moed, noch eene van die vele andere eigenschappen, die er noodig zijn, om van een dubbeltje een gulden te maken.

En daarbij - weet zij zich niet te redden en te behelpen. Hij, die haar echtgenoot zou moeten worden, zal wel toegeven, dat het geluk niet is verbonden aan de comforts van het leven, maar hij is veel te veel gewend geraakt aan honderden kleinigheden, om daar vrijwillig afstand van te doen.

Het schijnt hem nog meer dan haar, dat het leven alle kleur en geur zou verliezen, als men niet alles in de puntjes had en als men niet - althans in schijn - evenzoo kon leven, als de rijke stadgenooten doen. Dan maar in 's hemels naam geen huwelijk.

En zoo zijn dan de arme kleindochtertjes en achterkleindochtertjes van de Neeltjes veroordeeld tot het celibaat en vormen langzamerhand eene klasse van personen, die men tevergeefs zoekt, onder de eene of andere rubriek te plaatsen.

Zijn ze zelfstandig of onzelfstandig?

‘Ze zijn kinderen des huizes,’ antwoorden vele vaders en eischen werkelijk, dat volwassen personen geen eigen wil, geen eigen inzicht zullen hebben.

Maar in den regel overleven de kinderen de ouders en zoo komt de tijd, dat de dochters den steun van den vader zullen missen; dan is het niet zelden te laat, om een werkkring te vinden; daarom beginnen velen vroeg daaraan te denken.

Sommigen zijn zoo gelukkig, werk te vinden; en hebben soms een benijdenswaardig leven, - wie zal echter zeggen, welke wenschen en

gedachten er op den bodem van het hart begraven liggen en hoe menige zucht er gesmoord wordt bij het aanschouwen van geluk, dat niet onder haar bereik kwam?

Hoe zal het verder gaan met Nee tjes nakomelingen?

Zal elke vader voortaan bedenkeh, dat elk meisje een bruidsschat noodig heeft of zoo moet worden opgevoed en geleid, dat zij niet door leefwijze en gewoonte ongeschikt wordt voor een eenvoudig leven?

Voorloopig zijn de kleindochters er heel wat slechter aan toe dan hare grootmoeders, doch iedereen ziet dat niet zoo in.

Nelly heeft zich geschikt in haar leven en staat aan het hoofd van eene goed ingerichte bewaarschool. Zij liet die onlangs zien aan een bejaard echtpaar en sprak met ingenomenheid over haar leven.

'Ja, ja,' stemde de bezoekster toe, 'maar al mag een dergelijk leven nog zooveel bevrediging geven - het huwelijk is toch eigenlijk de bestemming der vrouw.'

Nelly lachte eens. Ze had al geleerd, op die wijze dusdanige gezegden te beantwoorden.

R.

A.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Overlading in het onderwijs.

Rapport van den Geneeskundigen Raad van Friesland en Groningen; En toch lijden wij, door Dr. J. Menno Huisinga, Arts te Harlingen; Als de eene hand de andere wascht, door Jan Holland.

In het jaar '63 veroorloofde ik mij, de rol van profeet te spelen; aan ieder, die mij hooren wilde, voorspelde ik: de wet op ons Middelbaar Onderwijs zal twee geslachten in Nederland tot hare slachtoffers maken; dan zullen de oogen der natie opengaan en de geneesheeren zullen de eersten zijn, om krachtig aan te dringen op vermindering van de eischen, die der jeugd door die wet gesteld worden.

Heimelijk voorspelde ik mijzelven: ‘Dan zult gij er niet meer zijn.’

Weinig reden heb ik, om mij op mijne gaven als profeet te verhoovaardigen: niet twee menschengeslachten hebben nog de gelegenheid gehad, de uitwerking der wet aan zichzelven te toetsen; hoogstens hebben drie geslachten van leerlingen voor de proefneming gediend, en waar iemand zich in het land keert of wendt, overal vindt hij de beschaafden tamelijk eens in het gevoelen, dat ons Middelbaar Onderwijs niet die vruchten afwerpt, die ervan geloofd of gehoopt waren; en als onze ministers, wat hun verschijnen en verdwijnen aangaat, niet bij kometen te vergelijken waren, zouden wij thans reeds durven zeggen: ‘De herziening der wet is in aantocht.’

Ook het tweede deel van mijne profetie wordt gelogenstraft: want, ofschoon de geneesheer Coronel reeds in Januari 1882 in dit tijdschrift op de hoofdkwaal der wet gewezen heeft, de man, wiens naam zelfs met de hulp van *Uilenspiegel* het meest genoemd wordt, waar spraak is van eene poging, om de eischen der wet in evenwicht te brengen met die der ontwikkeling van het lichaam, is een onderwijzer, die in het Middelbaar Onderwijs werkzaam is. De heer J.A. Bientjes spreekt niet alleen door zijne ervaring als leeraar, maar ook, en misschien nog meer, door zijne ervaring als leerling van eene middelbare school, en

wel van eene school, die onder hare zusteren met eere genoemd werd. Zij het ook, dat de Engelschman Payne (zie *De Gids*, October '81) hem de oogen geopend heeft, ik ben er voor mijn vak trotsch op, dat de eerste krachtsinspanning, om de zaak aan te grijpen, van hem, van den onderwijzer is uitgegaan, al is die krachtsinspanning niet anders dan een noodzakelijk gevolg geweest van de adhaesie, die hem uit alle oorden des lands om genoemd *Gids*-artikel te beurt viel.

Eindelijk is er voor mij groote kans, dat ik de paedagogische wijziging der wet, de wijziging, die ik onverbiddelijk noodig acht, nog in de volle kracht van mijn werken en streven zal aanschouwen.

De Olympiavereeniging, die zich ten taak stelt, de openbare meening in die richting voor te lichten, kwam tot stand. Zou ik lid worden?

Er waren voor mij ernstige bezwaren. Bij tijd en wijlen heb ik over ons onderwijs alles gezegd, wat ik te zeggen had, en ik weet zeer goed, dat ik mij daarmede niet overal vrienden verworven heb; de staatkundige partijen in ons vaderland maken dan ook, dat elke stem, die van gebreken in ons openbaar onderwijs rept, eene ongewenschte is, zelfs wanneer zij uitgaat van een man, die in goed nationaal openbaar onderwijs het palladium der natie ziet en het daarom zoo voortreffelijk wil zien worden, als het worden kan. Ik oordeelde, dat ik volstaan kon, als ik de vereeniging met mijne geldelijke bijdrage steunde; ik wilde belangstellend, maar dan zéér belangstellend toeschouwer zijn.

Intusschen wordt mij mijne profetie op ergerlijke wijze tot schande gemaakt: als de beweging tot paedagogische verbetering op het touw gezet is, als de draden van het weefsel nog niet eens allen gespannen zijn, komen juist geneesheeren, vertegenwoordigd door den Geneeskundigen Raad van Friesland en Groningen, het eerst en wel ongeroepen - ik bedoel: niet geroepen door de Hooge Regeering - tegen de beweging op. Geharnast en te paard verschijnen zij tegen de Olympiavereeniging in het krijt. Mij jookten de vingers, maar ik bedwong mij: er zijn ervaren kampioenen genoeg.

Vergeef mij, lezer! dat ik dus van mijzelven spreek; ik heb dat noodig, om erop te wijzen, dat ik niet ongeroepen optreed. De redactie van *De Tijdspiegel* bewees mij de eer, mij op te dragen, haren lezers mijne denkbeelden omtrent de quaestie mede te deelen, en ik beken: de verzoeking, want het was er eene, was mij te machtig. De zaak gaat mij dan ook levendig ter harte: het heil der vaderlandsche jeugd, de toekomst van ons volk, de eer van ons onderwijs tegenover het buitenland! En dan ook, ik wil mijzelven niet te verwijten hebben, dat bedenkingen van persoonlijken aard mij mijn plicht als staatsburger hebben doen verwaarloozen. Die plicht is, zijne stem te laten hooren ten bate der gemeene zaak, als men ten minste recht tot spreken heeft.

Onder de kwalen der wet is overlading der jeugd niet anders dan een natuurlijk gevolg van de wijze harer wording. Vooreerst heeft de wetgever geene zelfstandigheid genoeg gehad, om, als in 1806, eene echt nationale school in het leven te roepen en daardoor als toen een voorbeeld aan andere volken te geven. Hij is bij den Duitscher gaan borgen, en daarbij is geene rekening gehouden met het sterk sprekend onderscheid van den Duitscher en den Hollander. Juist voor dengene, die de innige stamverwantschap erkent, treedt de noodzakelijkheid van de erkenning van het kenmerkende onderscheid te krachtiger op. Der onderwijswet moet wel eene sterke mate van opvoedende kracht toegeschreven worden. Als een vader zijne beide zonen volkomen op dezelfde wijze wil opvoeden, zonder het onderscheid van hun karakter en hun aanleg in aanmerking te nemen, toont hij daardoor zijne onbedrevenheid als opvoeder. Het zou ons te ver leiden, als hier het nationale onderscheid tusschen Duitscher en Hollander in het licht gesteld werd.

Ten tweede heeft de wetgever geene paedagogen geraadpleegd, of als die geraadpleegd zijn, waren zij wel lange-messendragers maar geene koks, ten minste, als zij invloed uitgeoefend hebben op de wording der wet(*). Zij schreeuwt den paedagoog spottend toe: de wetgever is geheel onbekend geweest met de draagkracht der jeugd, als ik haar opnemingsvermogen zoo eens noemen mag. Als kooplieden, fabrikanten, als de kern onzer natie de wet op ons Middelbaar Onderwijs maar eens ter hand nam, zou het gewoon menschenverstand doen oordeelen: ‘Geen jongeling van twintig jaren kan bij mogelijkheid al die wetenschap in zich opgenomen, laat staan verwerkt hebben.’ Want er is tusschen opnemen en verwerken zooveel onderscheid als tusschen de maag vullen en behoorlijk verteren.

Intusschen, wie zulk een oordeel zou uitspreken, zou het toch mis hebben. Als ik oplettend de lijst van al de leerlingen, die ik gehad heb, raadpleeg, vind ik ongeveer drie percent, die ik daartoe wel in staat zou geacht hebben, maar dan toch niet zonder onmatige inspanning. Drie en twintig - zegge 23 vakken, bij 30 tot 38 schooluren in de week! En dan de poging, om die vakken op te drijven, niet tot hetgeen de goed ontwikkelde mensch in het dagelijksch leven eener fijn beschaafde maatschappij behoeft, maar tot eene hoogte, die onmiskenbaar den naam van geleerdheid zou moeten dragen!

Zie, als de zaak eerlijk gedreven werd; - en bij dat ‘eerlijk’ behoeft men niet aan eene beschuldiging te denken; laat mij daarom zeggen: als wetgever en uitvoerende macht beiden hetzelfde denkbeeld gehad hadden, dit namelijk: ons Middelbaar Onderwijs is alleen voor de uit-

(*) Eene regeering schijnt uit den aard der zaak weinig behoefte aan voorlichting te ge voelen. Zie maar de nieuwe zegelwet: als voor haar een bekwaam hoofdcommies b.v. van de Ned. Bank of van de Associatie-cassa geraadpleegd was, zou de Minister niet bestormd zijn met vragen, hoe gehandeld moet worden in de gevallen, die alleen een man van erva ring in zaken had kunnen voorzien.

stekend begaafden - als daarbij niet eene zekere mate van reeds verworven kennis, maar de draagkracht, dat is hier het vermogen, om op te nemen, der leerlingen, tot maatstaf voor de toelating gebruikt werd, zou niemand zich in het hoofd halen, paedagogische wijziging der wet te verlangen. Onze begaafde jongelieden moeten niet, zooals vroeger, naar het buitenland gezonden behoeven te worden, om de mate van wetenschap te verwerven, waarvoor zij vatbaar zijn en die zij noodig hebben. En als zulke jongelieden thans op onze middelbare school zijn, - ik bedoel natuurlijk die met vijfjarigen cursus - mogen zij en hunne leeraars niet *beballast* zijn met een zwerm van half en geheel ongeschikten. Want men moge beweren, wat men wil: geen leeraar, die ook mensch is, kan in waarheid zich niet ontfermen over dien zwerm, om alleen en dapper vooruit te streven met de weinigen, die bij machte zijn, hem te volgen. Ik stel het aantal dier weinigen, niet volgens mijne phantasie, niet volgens eigene ervaring, maar volgens de schatting van een leeraar, op 5 percent. Op onze tegenwoordige middelbare school *moet* de 5 percent wel op onbillijke wijze schade lijden om de 95. Voor de 5 is het vaak, meestal, voldoende, dat eene wetenschappelijke zaak éénmaal onderwezen en éénmaal herhaald wordt. Voor 40 van de overblijvende 95 is dat herhalen zeer dikwijls en voor het rampzalige restje, dat niet wil of niet kan, een hopeloos aantal malen noodig. Oordeel daaruit, hoezeer de 5 lijden om de 95, als de leeraar mensch is; of de 95 om de 5, als de mensch geheel opgaat in den wetenschappelijken man.

Er zijn in ons land enkele middelbare scholen met ongeveer evenveel leerlingen als leeraars. Dat is de ware H. Burgerschool met vijfjarigen cursus. Daarvoor moest elke Nederlander zijn geld in den vorm van belasting gaarne overhebben. Want wij hebben knappe mannen noodig; de gelegenheid, om ze te vormen, moet er zijn. De wetenschap speelt nu eenmaal te zeer eene gewichtige rol in de maatschappij, om te beweren, dat het nog mogelijk is, zonder wetenschappelijke opleiding een goed vlootvoogd, een knap veldheer, een bekwaam staatsman te worden. Waarlijk, wat wij op elk gebied waarnemen, te beginnen met de werkplaats van den ambachtsman en te eindigen met 's lands vergaderzaal, strekt niet, om te bewijzen, dat ons Middelbaar Onderwijs ons tot hiertoe krachtig vooruit geholpen heeft. Integendeel!

Heeft het dan in het geheel geene vrucht afgeworpen? Wel zeker! Het heeft een drom van leeraren in het leven geroepen, een tal van knappe, wakkere mannen, wien het mogelijk gemaakt is, zich als specialiteiten, elk in zijn vak, tot eene hoogte op te werken, waarmede de wetenschap gebaat is. Ons land staat in dat opzicht niet langer smadelijk ten achter bij andere landen. Als een leeraar wil, mag hij zich de evenknie van een professor aan de academie denken; als deze kan hij het in zijn bijzonder vak tot eene hoogte brengen, die

nooit bereikbaar zal zijn voor den man van algemeene kennis. En de man van algemeene kennis bekommert zich niet om het onderscheid van titel, ook waarlijk niet om het onderscheid van vak, als dat vak maar wetenschappelijk is. In zijne opvatting staan professor en leeraar volkomen gelijk. Dat is eene kostelijke nationale vrucht van de wet van '63. Maar ik betwijfel, ja, ik ontken, dat de wet, zooveel zij moest, ten voordeele der jeugd gewerkt heeft, en dat misschien wel juist mede door die kostelijke vrucht. En waar van de quaestie spraak is, die ons op dit oogenblik bezighoudt, mag die vrucht, in de leeraren verworven, bepaald onbeschouwd gelaten worden.

De wet belemmert de middelbare school, het denkbeeld van den wetgever te verwezenlijken. Laat ons doorgronden, wat dat denkbeeld was. In het stille studeervertrek, niet in de wrijving van het dagelijksch leven, nog minder op de school, dus zonder paedagogische kennis van den leerling, heeft de wetgever zich althans de kern der natie in de toekomst gephantaseerd in het bezit van de kennis, de wetenschap, die haar tot wereldburgers in den echten en edelen zin des woords gemaakt en haar volledig tegen domheid en bijgeloof gewapend had. Want het mag niet miskend worden: ernstige en gezegende vijandschap tegen domheid en bijgeloof heeft voorgezeten bij de wording van elke wet op ons onderwijs, en het moet, helaas! erkend worden, dat er zijn, voor wie juist daarom de wet, elke wet op het onderwijs, een steen des aanstoots is. ‘Wat is daartoe noodig?’ was de vraag in het stille studeervertrek. Het antwoord was te voorzien. Het ging als met den man, die de draagkracht van zijn ezel niet kende: dit kon er nog wel op, en dat kon er nog wel op.....

Denk niet, dat ik er den spot mede drijven wil. Waarlijk: ik ook, ik zou wenschen, dat althans het beschaafde deel der natie over de wetenschap beschikte, waarvan de zeer breede lijst in de wet te vinden is, en ik zou daarbij wenschen, dat ikzelf dan onder dat beschaafde deel medegerekend mocht worden. Maar het kan eenvoudig niet: de ezel is niet sterk genoeg. Ook neem ik, totdat men mij het tegendeel bewijst, de vrijheid, om te betwijfelen, dat één dergenen, die tot de wording der wet medegewerkt hebben, de massa wetenschap in zich opgenomen en verwerkt had, die hij aan den staatsburger zijner toekomst hielp voorschrijven. In zulk een geval gaat het voorschrijven van een leien dakje.... En - nu moge de Nederlandsche jeugd mij vergeven, dat ik haar, om haarzelfs wil, bij den ezel der vertelling heb vergeleken.

Zie ook de inconsequentie: terwijl het droombeeld tot werkelijkheid moest worden - als het kon - voor de Nederlanders der toekomst in het algemeen, werd dat volstrekt niet gewenscht voor de leeraars. Want van welken leeraar in de wiskunde wordt gevorderd, dat hij bedreven zal zijn in de letterkunde der Duitschers; dat hij weten zal,

hoe de grammaire der Franschen geworden is, wat zij thans is? Welke leeraar in de scheikunde wordt bij zijn examen ooit op de proef gesteld, of hij de letterkunde van zijne eigene taal behoorlijk onder de knie heeft?

Maar laat ons een oogenblik met de grootste vermetelheid veronderstellen, dat maar een vierde (!) van de wetenschap van specialiteiten behoorlijk gehuisvest kan worden in een twintigjarig brein, - merk wel op, lezer, dat ik zeg: 'behoorlijk gehuisvest', d.i. zoodanig, dat de leden van het gezin elkander goed verstaan en in de hand werken, - gesteld, dat zoo iets mogelijk is, waarbij ik dan zelf de schouders ophaal voor dat 'vierde' van de wetenschap - dan is er toch eene kapitale reden, die de middelbare school ernstig belemmeren moet, als zij dat denkbeeld tot werkelijkheid wil brengen. En die kapitale reden is, dat in de middelbare school zelf de leden van het gezin niet tot een voortreffelijk samenwerkend geheel gevormd zijn, - laat mij zeggen: gevormd kunnen worden, tenzij onder zeer buitengewone omstandigheden, waarvan de eerste en voornaamste is: weinig en dan zeer begaafde leerlingen. Waarlijk, ik zie geen middel, dat bij de tegenwoordige inrichting der school ooit zal kunnen dienen, om ertoe te geraken, althans zoolang het hoofd der school mede een vakleeraar, eene specialiteit moet zijn en niet een zeer ontwikkeld man van algemeene kennis, die geene voorliefde voor een speciaal vak kent of aan den dag legt; zulk een man, als de wetgever door zijn onderwijs dacht te vormen. Laat niemand zeggen: die bewering getuigt van laatdunkendheid; men onderzoeke liever, of al onze hooggeleerden aan de academiën blijken geven van waardeering van andere vakken dan het hunne of die daaraan nauw verwant zijn. De directeur-literator zal nooit de eischen kennen, die door den leeraar in de wiskunde gesteld moeten worden, en er is altijd gevaar, dat de directeur-wiskunstenaar medelijdend de schouders zal ophalen over den 'kostbaren' tijd, die den leeraar in de letterkunde noodzakelijk moet toegestaan worden. En bij dat gemis van samenwerking, waarvan ik wel de laatste zal zijn, om eene grief tegen directeur of leeraar te maken, bij dat gemis van samenwerking, vooral op talrijke scholen, wordt noodzakelijk arbeid van de leerlingen gevorderd, arbeid, die niet op het juiste oogenblik aan de orde gesteld wordt of die zelfs achterwege had kunnen blijven. Ik kom hier op een terrein, dat buiten de school niet als goed bekend mag verondersteld worden. Laat mij eene poging doen, om er althans een denkbeeld van te geven, voornamelijk om te voorkomen, dat men hier te denken zou hebben aan min aangename verhoudingen tusschen directeur en leeraren of leeraren onderling. Ik spreek alleen van den normalen toestand der school, niet van meer of min toevallige omstandigheden.

Men wete of herinnere zich dan b.v., dat de spraakkunst van elke

taal in twee groote deelen gescheiden kan worden: het deel, dat aan alle talen gemeen is, en het deel, dat haar bijzonder eigendom is. Dat eerste deel behoeft natuurlijk voor de 5% maar eenmaal het onderwerp van gezette beoefening te zijn. Welnu, als de leerling vier talen leert, zal hij ook viermaal met de studie van dat deel beziggehouden worden(*). En dat viermaal kan wel tienmaal worden, als het in de 'beballaste' klasse blijkt, dat een goed deel van de 95% Methusalem's leeftijd zou kunnen bereiken, zonder ooit behoorlijk in die zaak ingewijd te kunnen worden.

Zoo is er geen vak van wetenschap, dat niet door een ander vak gesteund wordt. Te weten, waarop men in eene klasse steunen, voortbouwen kan, is tegenwoordig alleen bij de min talrijke school, bij innige kennis van de individualiteit van elken leerling en bij samenwerking der leeraars bereikbaar. Die wetenschap alleen geeft reeds aanzienlijke besparing van tijd en arbeid en daardoor minder overlading. Evenwel, dan zouden ook alle leeraren in elk vak moeten kunnen optreden, en het is nog niemand in het hoofd gekomen, dien onmogelijken eisch te stellen. Zonderling: voor het eindexamen moet toch elke *leerling* aan alle leeraars het hoofd kunnen bieden: de leeraar behoeft dat nooit.

Zoodra de Middelbare School voor de 100 en niet voor de 5 percent bestemd werd, had de regeering van den leeraar in de eerste plaats na zijne wetenschappelijke kennis behooren te vorderen: 1° dat hij door ervaring wist, hoe groot de draagkracht van den gewonen leerling op een gegeven leeftijd is; 2° welke mate of welk deel van zijne wetenschap de maatschappij bij hare strengste eischen in den toekomstigen staatsburger - niet verlangen *mag* - maar verlangt of verlangen moet. Van dat oogenblik af had de leeraar niet professor maar onderwijzer moeten worden. Er is wetenschap, die niet op de school voor het algemeen moet komen. Of de Franschman b.v. niet *nous viennons*, maar *nous venons* zegt, omdat in *venons* de laatste lettergreep de eerste draagt, is wetenschap, die in de maatschappij zooveel waard is als.... ja, als de mijne, waar ik toevallig met brandspuitdrift de namen der maanden in het Hebreeuwsch kan uitstorten. Van die wetenschap heb ik nooit ander voordeel gehad, dan dat ik daardoor wijzen kan op de mogelijkheid, dat de draagkracht van leerlingen voor zonderlinge dwaasheden op de proef gesteld kan worden.

(*) In dat opzicht heeft de Middelbare School een mijner persoonlijke wenschen teleurgesteld. Bij haar optreden, en vooral om haar reusachtig programma, verwachtte ik: zij zal, zij *moet* invoeren, dat voor alle talen, die zij onderwijst, dezelfde technische namen in de spraakkunst gebezigd worden, zoodanig, dat de leerling zijn geheugen niet behoeft te bezwaren met tal van benamingen, die hij later toch vergeet. Wat geeft het zelfs den letterkundige, dat hij de termen: zelfstandig naamwoord, Hauptwort, substantif, noun substantive, geleerd heeft? Een enkel woord is immers voldoende? En de lijst is zeer breed, kan althans zeer breed gemaakt worden.

Het zou in de hoogste mate onbillijk zijn, als niet in het volle licht gesteld werd, dat de school, zooals zij oorspronkelijk uit de handen van den wetgever kwam, het reeds belangrijk ver tot zelfkennis gebracht heeft. Dat bewijst in de eerste plaats de omstandigheid, dat de pas aan de hoogeschool gepromoveerde niet meer dadelijk vóór de klasse wordt toegelaten, in de vakken althans, die de mogelijkheid van practische voorbereiding op eene lagere school toelaten. Dat bewijst de voorkeur, die in de laatste jaren voor de aanstelling tot leeraar gegeven wordt aan lagere onderwijzers, die voor een vak van middelbaar onderwijs geëxamineerd zijn; dat bewijst de instelling van middelbare scholen met driejarigen cursus, waarvoor de aanvankelijke eischen der wet ter wille van den gewonen leerling, die daar eigenlijk thuis behoort, gewijzigd zijn; dat bewijst eindelijk de bewering, die nog maar niet dan ondershands van den eenen belangstellende in het onderwijs tot den andere gaat, de bewering, dat het met al de 23 vakken niet meer even ernstig opgenomen wordt. Als dit laatste met recht beweerd wordt, kan het zeker tot eer van de paedagogische inzichten der directeuren en leeraren strekken; maar het blijft de vraag, van wien die paedagogische verbetering dan uitgaat. Van directeuren? Maar dan is zij afhankelijk van toevallige meeningen, die nog daarenboven gevaar loopen, in strijd geacht te worden met de wet. Van de inspecteurs? De mogelijkheid erken ik. Toen ik ettelijke jaren geleden den heer Steyn Parvé raadpleegde over eene poging, om de opvoedingsleer op de Hoogere Burgerschool voor meisjes te brengen, oordeelde hij de zaak wel wenschelijk, maar elke verdere poging stiet af op zijn: ‘Wat wij in de eerste plaats noodig hebben, is *soberheid in het onderwijs*’, eene uitspraak, die ik natuurlijk in zulk een mond met ingenomenheid begroette en die volstrekt niets van eene vertrouwelijke mededeeling had. Het klonk veelmeer als: dit is immers voor ieder deskundige een paal boven water?

Het kan dus wel degelijk het geval zijn, dat er eene noodzakelijke schifting tusschen hoofdvakken en vakken van den tweeden en derden rang tot stand gekomen is; alleen ware het billijk, dat dit openlijk bekend werd. Maar mij is het altijd als schoolman gebleken, dat zulk eene onderscheiding wel op het papier, wel door het aantal lesuren kan aangeduid worden; nooit wordt zij opgenomen in de hersenen dergenen, die zulk een vak van den tweeden of derden rang moeten voorstaan. Zij kunnen hun vak daartoe nooit verlagen, en dat moet ook niet. De dansmeester, die maar niet gelooven kon, dat er van den jeugdigen Buonaparte een geducht veldheer gegroeid was, terwijl hij toch altijd een erbarmelijk leerling op de dansles geweest was, zal, hoe bespottelijk misschien voor oningewijden, altijd type blijven van den onderwijzer, die de hoog noodige warmte heeft voor het vak, dat hij voorstaat. Mij dunkt het, met de ervaring, die ik van specialiteiten in het onderwijs heb, en die kan niet gering zijn, eene onmo-

gelijkheid, om zulk een leeraar de juiste maat aan te geven van hetgeen hij van de volheid zijner wetenschap op de school mag brengen. Dat blijkt reeds daaruit, dat het woord ‘de juiste maat’ in zichzelf reeds te veroordeelen is, omdat het niet juist uitdrukt, wat door mij bedoeld wordt. Zulk eene specialiteit gaat meestal te hoog, en als hem dat aan het verstand gebracht wordt, daalt hij plotseling tot eene laagte, waarvoor geene specialiteit noodig is. Om dat door de specialiteit zelf juist te doen beoordeelen, is voor hem eene diepe kennis noodig van de eischen der maatschappij, en die wordt niet in enkele jaren en niet in het schoolleven verworven. Als ik, om een voorbeeld te stellen, de eischen in aanmerking neem, die de maatschappij, en te recht, aan den handelaar stelt, beweer ik, dat hij het eindexamen van een leerling eener handelsschool billijker wijze ten opzichte van mathesis niet veel meer verlangd mag worden, dan thans te Amsterdam de eisch voor het toelatingsexamen is. Ik zou met velen onzer zeer ontwikkelde kooplieden al zeer tevreden zijn, als elke beursman van eenige beteekenis het niet verder bracht dan de voornaamste waarheden der planimetrie met hare toepassing en als hij, wat hij wist, geleerd had, niet om hem tot wiskunstenaar te vormen, maar om hem logisch te leeren denken en redeneeren. Men zie ook de tegenwoordige leerboeken voor algebra in en berekene dan, hoeveel tijd er noodig is, om zulk een boek door te werken. Waarlijk, de hoofdbewerkingen der algebra zijn in korten tijd te leeren, om dan den gewonen leerling spoedig tot het oplossen van vergelijkingen, het eenig doel der algebra, te brengen. Als hij dan de vierkantsvergelijking onderhanden krijgt, ziet hij, hoe de wortelgrootheid ontstaat, en dan is het werken met die wortelgrootheden waarlijk geen heksen. En als dan de toekomstige handelaar eene niet al te moeielijke onbepaalde analyse kon oplossen, zou ik al zeer tevreden zijn. Deze methode heb ik overgenomen van Van Woelderen, wiens boekjes tot mijn leedwezen niet meer te krijgen zijn.

Hoezeer ware het te wenschen, dat eene vergadering belegd kon worden, samengeroepen uit ontwikkelde mannen, die het leven der maatschappij in hare voornaamste takken van bestaan door en door kennen, en uit leeraren van het middelbaar onderwijs, die van hen wilden leeren, wat in de eerste en voornaamste plaats op het terrein van handel en fabriekwezen van den wel ontwikkelden jongeling verlangd wordt. De groote dwaling blijft altijd, dat de maatschappij zich schikken moet naar de school, terwijl de onverbiddelijke waarheid is, dat de school beantwoorden moet aan de eischen der maatschappij. Onze openbare school is zelfs in het leven geroepen onder de leus: de onderwijzer moet van den invloed der maatschappij of, wilt ge, der ouders vrijgemaakt worden.

Ik kan hier niet nalaten, den belangstellenden lezer uit te noodigen, om kennis te nemen van het programma der Machinistenschool te

Amsterdam, waarmede ik toevallig van zeer nabij bekend ben. Dat is eene school, door practische mannen in het leven geroepen en georganiseerd. Dáár geen enkel vak dan het noodige; dáár soberheid in het onderwijs, opmerkelijke soberheid zelfs, maar het noodige met degelijkheid aangegrepen. Die school is dan ook niet uitgebroeid in het studeervertrek van een utopist, maar in werkplaats en fabriek.

Er is voorts in de organisatie onzer middelbare school eene leemte, die er niet weinig mede de schuld van draagt, dat de overladings-quaestie werkelijk eene quaestie is, bij alle pogingen om haar weg te redeneeren. Wel mag het verwondering baren, dat die leemte bestaat, dewijl zij in Frankrijk reeds lang geleden gevoeld en aangevuld en er ook reeds lang geleden bij ons op gewezen is. Het is eene dringende noodzakelijkheid, dat op onze Hoogere Burgerschool, althans op die, waar een groot getal leerlingen zijn, de klasseleeraar, de *maître d'études*, alias de *pion*, ingevoerd worde. Ik wil intusschen volstrekt niet beweren, dat wij, Hollanders, aan ontwikkelde jonge mannen, die niet zooveel fortuin bezitten, als voor academische studiën noodig is, een lot moeten gaan bereiden, zooals de pion in Frankrijk heeft. Elke klasse onzer Hoogere Burgerschool en van ons gymnasium moest haar eigen, vasten onderwijzer hebben, die geheel het leven der klasse medeleeft. Hij wone elke les van elken leeraar bij, repeteere met de leerlingen; het opgegeven werk worde onder zijn toezicht en niet tehuis verricht; het worde door hem beoordeeld; opgegeven geheugenwerk worde door hem overhoord; hij kan door den man der wetenschap geraadpleegd worden omtrent de mate van kennis, die aanwezig geacht mag worden. Voorts trede de klasseleeraar op als beschermer van de jeugd, wat de hoeveelheid van op te geven werk betreft, evenals vóór Lodewijk XIV de Fransche edellieden de natuurlijke beschermers der boeren waren tegen overlading met belasting door koning en parlement. Zulk een klasseleeraar zou weten, wat billijk gevorderd mag worden, omdat hij, als ware het, den arbeid, door alle leeraars gegeven, zelf moet medemaken. Wie zich buiten de school verbeeldt, dat tegenwoordig een directeur der eenigszins talrijke school dergelijke rol van beschermer vervullen kan, heeft geen denkbeeld van de geniale voortreffelijkheid, die daartoe in zulk een man, die daarenboven nog zelf vakleeraar is, verondersteld moet worden. Thans kan het niet anders, of de hoeveelheid van huisarbeid wordt door een loven en bieden tusschen leeraar en leerlingen beslecht, en er bestaat ontzaglijk veel kans, dat die hoeveelheid beslist wordt door die leerlingen, welke over de meeste werkkracht beschikken. Want die gevoelen zich met hun leeraar voortgezweept door het examen.

Welke hoog te schatten voordeelen voor het onderwijs in het algemeen, ware het maar alleen door de vorming van leeraars, de invoe-

ring van den klasseleeraar zou afwerpen, is wel een punt, dat tot uitweiding lokt; het is intusschen in dat opzicht vreemd aan ons tegenwoordig onderwerp. Alleen dit nog: met den klasseleeraar worden onhebbelijke schoolkluchten, ik zal niet zeggen eene onmogelijkheid, maar zij zullen, hier minder, daar meer, tot een minimum herleid worden.

Sinds de oprichting der Hoogere Burgerschool ben ik met geen leeraar in aanraking gekomen, die niet al mijne grieven, die dus *mijne* grieven niet zijn, onderschreef, alleen met voorbehoud van die omtrent het gemis van den klasseleeraar. Dat is ook natuurlijk: de man, die in zichzelf de kracht gevoelt, om orde en tucht in zijne les te handhaven, - en met de zoodanigen alleen kwam ik in openhartig verkeer - erkent niet zoo gaaf de noodzakelijkheid van een wezen, dat hem tot zijne hulp moet toegevoegd worden en dat - laat mij om de belangrijkheid der zaak ondeugend zijn, zelfs tegenover vrienden - een dwarskijker kan worden.

Er is een auteur geweest, die, aangespoord door de ervaring, dat de tucht op onze Hoogere Burgerscholen en Gymnasiën bedenkelijk veel te wenschen kan overlaten, niets meer of niets minder voorstelde, dan dat onwillige leerlingen voor den strafrechter gebracht zouden worden(*). Welnu, de klasseleeraar is de persoonlijkheid, die de mogelijke paedagogische onbedrevenheid van den vakleeraar te hulp kan komen; de persoonlijkheid, die de tucht op de school met den steun van den directeur handhaven zal, als hij maar geen pion wordt.

Er is, in nauw verband met ons onderwerp, nog eene reden, waarom de klasseleeraar dringend noodzakelijk is. Die reden zal ik liefst door eene schoolanekdote, voor welker waarheid ik insta, in het licht stellen. Feiten spreken altijd krachtiger dan redeneeringen.

Op eene school - geene openbare - werd een wetenschappelijk zeer bekwaam leeraar aangesteld, om zijn vak - stel, dat het dierkunde was, - te onderwijzen. Laat ons hem A. noemen. Op zijn uur volgde B., die - laat ons aannemen - wiskunde onderwees en wien de weinig talrijke afdeeling: tien leerlingen in twee rijen achter elkander, ook als schoolman volkomen kon toevertrouwd worden. Reeds bij de eerste les van A. maakte het hoofd der school de opmerking, maar zonder vrucht, dat de leerlustigen zich in de voorste rij geplaatst hadden, de onverschilligen in de achterste, en dat de plaatsing juist andersom wenschelijk was. Na enkele lessen bemerkte het hoofd der school, dat de achterste rij wel rustig was, maar de les niet volgde. Plotseling overvalt hij leeraar en leerlingen: het bleek, dat de achterste vier het werk, dat B. zoo aanstonds van hen vorderen zou, afschreven van het-

(*) *Carcer of Pijnbank* door Mr. H.G. Brouwer BGz. Paedagogisch-juridische aanteekeningen, bij mogelijke schoolwetsherziening aan wetgevers en bestuurders ter overweging aangeboden. Volgens dien schrijver is de toestand hoogst bedenkelijk.

geen de leerlustigen gereed hadden. De zondaars liepen erin, maar het hoofd der school maakte van de zaak toch meer eene grief tegen den leeraar dan tegen de leerlingen. De leeraar had het in zijn overigens loffelijken ijver ‘niet gezien’; hij noemde de overtreders deugnieten en domooren, stellig niet bedenkende, dat hij waarschijnlijk indertijd zelf ook wel dat kunstje uitgehaald had bij een leeraar, die ‘niet zag’. Het geval herhaalde zich niet lang daarna en eene sterkere aanmaning, om te zien, volgde voor A. Toen hij ettelijke weken daarna ten derden male ‘niet zag’, legde het hoofd der school het zoo aan, dat de niet ziende leeraar ervoor bedankte, verder op zijne school op te treden.

Zoo beoorlogen de leerlingen *op hunne wijze* zeer stellig de overladingsmanie en maken zij voor een deel, dat de quaestie in het oog van onkundige en naïeve beoordeelaars niet dringend is. Immers: het werk, dat van de vlijtigen en op de school onder eene les kan afgeschreven worden, vraagt geene uren voor huisarbeid.

Het is doodjammer voor de zaak, dat de achting, die zulken hulpbehoevenden leeraars om den wil hunner burgerlijke deugden en om den wil hunner beteekenis als wetenschappelijke mannen moet toegedragen worden, verbiedt, met tal van schoolanekdoten voor den dag te komen; 't zou soms eene Amsterdamsche gasthuisquaestie lijken. Denk niet, lezer! dat ik hier bij voorkeur aan de plaats mijner inwoning moet denken.

De Olympiavereeniging treedt op, om althans een deel der kwaal te bestrijden; 't is waar, dat zij den strijd tegen de overlading in hare pas verheven banier voert. Ik ben tot het lidmaatschap toegetreden. Betreedt zij den weg van achteruitgang; wil zij, ter wille van de hoognoodige ontwikkeling van het lichaam, ons terugvoeren of helpen terugvoeren tot vroegere toestanden, dan onttrek ik mij. Maar ik heb tot nog toe reden te over, om voor ontwijfelbaar te houden, dat de Olympiavereeniging Ons onderwijs in goeden zin vooruit wil helpen; dat zij namelijk zeer stellig den wensch koestert, om ons middelbaar onderwijs zoo mogelijk aan zijn doel: het vormen van naar lichaam en ziel wel-ontwikkelde staatsburgers, te doen beantwoorden. Dat het dat niet doet, beschouw ik als eene zaak van zoo algemeene erkenning, dat ik meen daarover te kunnen zwijgen. Men vrage rond in de maatschappij.

Terwijl ik in de overtuiging leef, dat de Olympiavereeniging iets zeer goeds tot stand wil brengen; terwijl mij een bekend geneesheer in den lande schrijft, dat het hem leed doet, dat de beweging niet van hem en zijne vakgenooten is uitgegaan; terwijl die brief tal van bewijzen opsomt, dat de zaak dringend noodig is, valt mij plotseling het *Rapport van den Geneeskundigen Raad van Friesland en Groningen* op de leden.

Ik erger mij: niet aan het *Rapport*, maar omdat ik een slecht profeet geweest ben. Het *Rapport* kan in mijne oogen geen kwaad: hoe meer geschreeuw over de zaak, hoe beter. Kan de Olympiavereeniging niet op het bondgenootschap van *alle* geneesheeren rekenen, de paedagogen zullen zich daardoor, hoop ik, niet uit het veld laten slaan; integendeel. Zij weten te goed, dat geene vakgenooten elkander dieper minachten kunnen dan juist de geneesheeren, en zij verwonderen er zich wel eens over, dat geen man van studie als de dokter zijne eigene wetenschap zoo laag kan stellen, als hij somtijds doet. Daarenboven, de Olympiavereeniging heeft alleen *nota te nemen* van het *Rapport*: met ieder ander wetenschappelijk man is dispuut mogelijk; dat is eenvoudig onmogelijk tusschen geneesheer en leek. De laatste weet er altijd nog minder van dan die andere dokter, dien de leek wel in consult zou willen raadplegen, maar 'die er geen lor verstand van heeft'.

Daarbij: er is nu eenmaal een zeer merkwaardig onderscheid tusschen het gevoelen van individuen en het gevoelen van tal van individuen, in een rapport verzameld en uitgedrukt. De klad is in de rapporten. Lieve Hemel! zelfs regeeringsrapporten leest een man van eenige ervaring tegenwoordig niet, om de waarheid omtrent eene zaak te vernemen, maar om te weten, hoe de inzichten der regeering zijn en hoe de kansen voor de behandeling eener zaak staan. Het is, of Talleyrand in elk rapport spookt. Gij weet: 'De spraak is den mensch gegeven, om de waarheid te verbergen.'

Maar ik ben er ver van verwijderd, om te denken, dat die geest opzettelijk in het *Rapport* van den Raad van Friesland en Groningen gebracht zou wezen. Het spook speelt den oprechten mensch maar parten. Het is nu eenmaal zoo, dat de ziekelijkheid niet in de rapporteerenden maar in de rapporten zit. Het rapport is een gevolg van eene enquête.....

Weet ge, hoe het vaak, zéér vaak met eene enquête gaat?

Catherina II, de beruchte Keizerin van Rusland, kreeg het eenmaal in het hoofd, eene enquête in te stellen, ten einde ingelicht te worden nopens den meerderen of minderen graad van welvarendheid harer Russen. Om niet door rapporten bedrogen te worden, zou zij in eigen persoon de enquête houden, en zij kondigde haar gunsteling Potemkin aan, dat zij binnen ettelijke, zeer weinige dagen eene reis daartoe zou ondernemen van Sint Petersburg naar de Krim. De gunsteling nam onmiddellijk zijne maatregelen: een heerleger van beambten werd rijk voorzien van tooneeldecoratiën; dezen werden in onbewoonde streken op eenigen afstand van den weg, waarlangs Catherina reizen zou, opgezet en ijlings afgebroken, als zij voorbij en uit het gezicht was. Terwijl de vorstin in de eene of andere stad overnachtte, reisden andere ambtenaren haar vooruit, om den volgenden dag met de noodige verscheidenheid dezelfde vertooning elders voor te bereiden. Zoo zag de

keizerin zeer welvarende boerderijen, hofsteden, dorpen, gehuchten, molens, fabrieken, waar inderdaad niets dan woestheid was, en zij keerde uiterst voldaan in haar gewoon verblijf terug. Potemkin kreeg eene vorstelijke belooning, omdat het land onder zijn bestuur zich zoo machtig ontwikkeld had!

Dat is de vloek van de enquête, zelfs als zij door eene constitutioneele regeering wordt ingesteld en als zij maar zaken betreft, die wat meer kennis van innerlijke volkstoestanden vorderen dan b.v. de enquête op de bewaarscholen, die op dit oogenblik in ons land gehouden wordt of is. Er zijn altijd Potemkins, die min of meer dadelijk belang hebben bij de handhaving van bestaande toestanden, en het zijn altijd die Potemkins, die geraadpleegd worden of zorgen, dat hunne stem boven alles gehoord wordt. Eene regeering kan niet anders.

Maar de Geneeskundige Raad is in zijne eerste poging, om eene enquête te houden, zonderling teleurgesteld. Natuurlijk wendde hij zich tot de geneesheeren; maar de geneesheeren - op dertien na - verkozen niet te antwoorden op de vragen, die hun voorgelegd werden. Ik vermeet mij niet, te gissen naar de oorzaken van dien onwil: de Raad zal die beter kunnen vermoeden dan ik en ik heb geen plan, mij door den Raad te laten uitlachen om mijne veronderstellingen. Maar ik verwonder mij: geneesheeren zijn in mijn oog zonderling vaardig, om ziektetoestanden, zoodra die bij kinderen niet van gewonen aard zijn, aan de school toe te schrijven. Lees er mijne ambtgenooten maar eens op na; die namelijk, welke, als ik, hunne zaak als affaire drijven.

Toen de geneesheeren zwegen, *bleef* den Raad, wien het blijkbaar toch om een rapport te doen was, *niets anders over* dan de hoofden van scholen.

Dit ‘bleef niets anders over’ zijn volgens *Het Handelsblad* de eigen woorden van den Raad.

Nu, met de hulp van directeuren van H. Burgerscholen en rectoren van Gymnasia is het *Rapport* in de wereld gekomen, en zeer uit de hoogte, zegevierend zelfs, verkondigt de Raad aan den lande, dat degenen, die van overlading spreken, zich schromelijk vergissen. De Minister Pijnacker Hordijk heeft gepoogd, het *Rapport* officieel te maken, door het gevoelen van den Raad in de Kamer tot het zijne te maken.

Daarover mag de natie zich billijk verwonderen; de Minister zal toch wel de eerste geweest zijn, om te weten, hoe het met de enquête gegaan is en hoe die eigenlijk had moeten wezen. Ik kan mij niet voorstellen, dat de Minister voorgeschreven zou hebben: ‘Richt u tot de hoofden der scholen’, zoodra hem gerapporteerd was: ‘Excellentie! de dokters antwoorden niet.’ Dit in de veronderstelling, dat de regeering den Raad opgedragen had, de enquête in te stellen, hetwelk,

zooals men weet, niet plaats gehad heeft. Hoe hoog directeuren van H. Burgerscholen en van Gymnasia bij den Minister aangeschreven staan ten opzichte van hunne medische bekwaamheid, tegenover de natie kan hij die ingenomenheid kwalijk openbaren; tegenover de natie kan de Minister alleen hun gevoelen in zaken van onderwijs waardeeren. Want dit *Rapport* moge den schijn hebben, dat het een gevoelen van medici uitbrengt, inderdaad is het niet anders dan meeningen van onderwijzers, welken titel zij dan ook dragen. De Raad heeft niet goedgevonden, de ouders van leerlingen te hooren. Ofschoon beweerd wordt, dat dezen in het geheel niet vertrouwbaar zijn, - iets, dat billijker wijze verwondering mag baren, - zullen er genoeg in den lande zijn, die vermoeden, dat de Raad dan niet zoo vroeg met zijn rapport gereed zou geweest zijn, als hij wenschte. Te veronderstellen, dat de Raad zich zeer goed bewust geweest is, dat hij dan op geheel andere wijze zou ingelicht zijn, laat het vertrouwen, dat zulk een Raad inboezemt, ook ondanks zijn tegenwoordig rapport, niet toe.

Zou die arbeid werkelijk omslachtig geweest zijn? Ik meen het tegendeel te mogen beweren. De Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus bestaan 18 jaren; er zijn dus drie groepen van leerlingen, die den cursus doorloopen hebben, en ieder weet, hoe klein der leerlingen aantal reeds in de vierde klasse wordt. Het zou gemakkelijk te weten zijn, hoeveel diploma's er uitgereikt en aan wie ze uitgereikt zijn. Het aantal ouderparen, dat dus geraadpleegd moest worden, zou, het denkbeeld enquête in aanmerking genomen, zelfs zeer gering geweest zijn, want het zijn die ouders, en die alleen, die gehoord moesten worden. En die ouders mogen allerminst om stand en ontwikkeling onbetrouwbaar genoemd worden, juist omdat zij hunne zonen tot twintigjarigen leeftijd ter school laten gaan. En ook - gesteld, dat eronder waren, die tot de onontwikkelden behoorden, dezen zouden zich door hunne gediplomeerde zonen hebben laten voorlichten. Zoo redeneerende, wordt het zelfs de vraag, of die gediplomeerden niet de aangewezen personen waren, om de gewenschte inlichtingen te geven. Wil de Raad eene inlichting van zulk een gelukkig geslaagde? ‘Goddank!’ heb ik er zulk een hooren uitroepen, terwijl hij zijn diploma op de tafel wierp en zijn hoofd met beide handen greep: ‘Goddank! hier is het een chaos! In geen halfjaar wil ik een boek zien!! En de gediplomeerde ging werkelijk een halfjaar op het land doorbrengen, om op zijn verhaal te komen.

In mijn oog kan aan het *Rapport* niet de minste geneeskundige waarde toegekend worden; het bevat veronderstellingen van leeken, gefiltreerd en geredigeerd door geneeskundigen.

En dan welke leeken? Laat geen directeur of geen rector zich aan die vraag ergeren: ik heb alleen het oog op de waarde van hun medischen blik. En dan, niemand beter dan eene persoonlijkheid als de mijne kan zich in de plaats van directeuren en rectoren stellen,

als er quaestie is van antwoorden op de vragen van den Raad. In waarheid, ik zou ook getuigd hebben: mijn onderwijs, of het onderwijs aan mijne school, leidt niet tot de verstoring van de gezondheid mijner leerlingen. Maar het is niet minder eene waarheid, dat *alle* onderwijzers, evenals ik, mededoen in het overladen. Zij moeten wel: in de eerste helft van het schooljaar mogen zij, zonder anderen spoorslag dan van den tijdgeest, rustig en kalm voortschrijden; nauwelijks is de Kerstvacantie achter den rug, of de examenduivel begint zijne macht uit te oefenen. En ik verzeker, dat hij het zweepen verstaat.

Stel eens, dat een directeur de onnoozelheid gehad had, om te beweren: van mijne leerlingen zijn er voor en na zeven in het krankzinnigenhuis terechtgekomen. Zou zulk een onnoozele niet de billijke verontwaardiging van het geheele volk en, wat meer zegt, de verontwaardiging van zijne tegenwoordige leerlingen opwekken? Men werpt, ook voor een rapport, zijne eigene glazen niet in.

Daarenboven, denkt de Raad, dat een directeur of een rector intiem bekend blijft met de lotgevallen zijner voormalige leerlingen? Als dat het geval is, neem ik als schoolman de verantwoordelijkheid der verklaring op mij, dat hij dan zijn plicht kwalijk vervult. Al zijn denken en doen moet gericht zijn, niet op zijne voormalige, maar op zijne tegenwoordige leerlingen, en dat neemt zooveel tijd in beslag, dat aan het onderhouden van betrekkingen, als tot die kennis noodzakelijk zou wezen, geen tijd overblijft. Dat is wel niet aangenaam, maar het kan niet anders.

Het is hoog tijd, dat er een einde aan de overlading, aan de zenuwachtigheid, door het examen veroorzaakt, kome. De Raad schijnt te willen wachten, totdat noodlottige gevolgen met naam en toenaam - iets, wat toch eigenlijk eene onmogelijkheid is, - in een rapport geconstateerd kunnen worden; de mannen der Olympiavereeniging willen voorkomen, dat zulk een rampzalige toestand algemeen wordt.

Men mag de vraag stellen: is de Raad niet buiten zijn boekje gegaan?

Als ik de geneeskundige wetten raadpleeg, vind ik geene enkele aanleiding, om aan te nemen: de Raad is bevoegd, om het gevoelen van hoofden van scholen tot een geneeskundig rapport te herleiden; zelfs het gevoelen van apothekers niet. Alleen van geneesheeren. Toen dezen zwegen, had de Raad moeten oordeelen: een rapport in de zaak der overlading is *ons* niet mogelijk.

Maar de Raad wilde een rapport. Men mag vragen: waarom?

Het beste, dat verondersteld kan worden met het oog op de personen, door welke de Raad het werk der enquête liet verrichten, is, dat eenige geneesheeren in den waan verkeerd hebben, alsof de beweging tegen de overlading ten doel had, het peil van onze volksontwikkeling aanmerkelijk te verlagen; dat hun daardoor eene rechtmatige vrees is aangejaagd, en dat zij zulk eene zeer te veroordeelen poging reeds in den aanvang en snel wilden smoren. Dit vermoeden,

dat den Raad tot eer strekt, wordt versterkt door de omstandigheid, dat hij zich hoofden van scholen als adviseerende leden toegevoegd heeft.

Tot zoover had ik geschreven, toen Dr. J. Menno Huisinga, arts te Harlingen, lid van den Geneeskundigen Raad van Friesland en Groningen, zijn vlugschrift: *En toch lijden wij*, in het licht gaf. Deze brochure is van het begin tot het einde hoogst merkwaardig. Wat mij het meest erin treft, zijn de gezonde paedagogische inzichten van den dokter. Hij geeft mij aanleiding, om nog iets in het midden te brengen, in verband met hetgeen ik reeds over het stelsel gezegd heb. Dr. Huisinga beweert namelijk bl. 27:

'De Staat kan, wil hij zelf als onderwijzer optreden, geen rekening houden met de verschillende eischen van de verschillende individuen. Eenvormigheid is voor het door hem gegeven onderwijs een noodzakelijk kwaad. Zelfs de gemeente kan in dezen niet genoeg generaliseeren. Ook zij onderwerpt ongelijke individuen aan hetzelfde algemeene regime. Zij klassificeert op de meeste plaatsen de kinderen wel, en brengt ze in verschillende scholen te zamen; doch maatstaf bij die klassificatie is niet de aanleg der leerlingen', enz.

De dokter heeft hier, meen ik, mede het oog op den maatschappelijken stand der leerlingen. Laat mij die woorden alleen toepassen op het verschil in verstandelijken aanleg; zij zijn er in hun geheel op over te brengen. En dan zeg ik als schoolman: onze H. Burgerscholen zijn wel degelijk, zooals zij zijn, in te richten voor de 5 percent, indien maar niet een examen, doch wat ik reeds genoemd heb: de 'draagkracht', over de mate van onderwijs, die zij ontvangen zullen, beslist. Laat niemand beweren, dat dit oordeel op de talrijke scholen moeielijk valt. De leerlingen zelven oordeelen reeds, en wat meer is: zij spreken hun oordeel uit. Het kan dus niet mogelijk geacht worden, dat de gegevens, die tot zulk een oordeel leiden, aan leeraren en directeuren ontsnappen zouden. Welnu, men verzamele op elke school dergelijke leerlingen tot keurklassen en late voor hen het tegenwoordige programma bestaan; voor de overigen worde het zooveel gemakkelijker gemaakt, als voor hen en voor gewone maatschappelijke beschaving wenschelijk is. Bijzondere scholen houden er bij tijd en wijlen wel eens zulk eene keurklasse op na; ik zie geene enkele reden, waarom de openbare school niet hetzelfde zou kunnen doen. Over de mogelijkheid van uitvoering kan ik mij hier, om den wil eener te groote uitbreiding van mijn opstel, niet uitlaten; alleen, die klasse zou op de school niet den naam van keurklasse mogen dragen.

Maar de brochure-Huisinga is in ieder opzicht merkwaardig; zij stelt in het helderste licht, dat de geneesheeren in het algemeen, en Dr. Huisinga in het bijzonder, wel degelijk het gevoelen zijn toegedaan, dat aanleiding tot de beweging tegen de overlading gegeven heeft. Zie maar alleen den aanvang. In de jongste algemeene vergadering der

Ned. Maatsch. tot bevordering van Geneeskunst is het volgende voorstel van het Hoofdbestuur aan de orde geweest:

'De Maatschappij spreke als haar overtuiging uit, dat de overlading met geestelijken arbeid, die bij het Middelbaar Onderwijs, en op niet weinige onzer lagere scholen plaats vindt, een schadelijken invloed op de ontwikkeling van het aankomend geslacht uitoefent.'

Mij dunkt, dat reeds is, wat men noemt een dooddoener van het *Rapport.* Zulk een voorstel in zulk eene Maatschappij wordt door een Hoofdbestuur niet ter tafel gebracht, als er geene zorgwekkende symptomen waargenomen zijn, niet door directeuren en rectoren, maar door medici. 't Spreekt vanzelf, dat ik mij niet vermeet, den arts na te pluizen op medisch gebied; op het paedagogische legt hij in mijn oog buiten mijn vak weinig aan te treffen scherpzinnigheid aan den dag. Allen belangstellenden zij de lezing van dat vlugschrift, dat 'hout snijdt', dringend aanbevolen.

Om tot het *Rapport* terug te keeren: niet alle directeuren en niet alle rectoren hebben op de voorgestelde vragen geantwoord. Onder de ontbrekenden was.... Dr. Vitringa, de bekende Jan Holland, die, zoolang ik onderwijs geef, de gebreken in ons onderwijs vinnig gehekeld heeft. O! er is een tijd geweest, dat ik even vinnig op Jan Holland gebeten was, als hij vinnig hekelde. Toen hij in ditzelfde tijdschrift, nu eene kwart eeuw geleden, de gebreken der kost- en der zoogenaamde Fransche scholen geeselde, trok ik mij dat aan, alsof het mijne school gold. De onwaardige! een collega wist: Jan Holland had het plan, zelf eene kostschool te openen, en hij wilde het publiek vooraf inlichten, hoe voortreffelijk hij de zaak ten uitvoer zou leggen. Als ik in dien tijd Dr. Vitringa - want toen reeds was het geen geheim, wie Jan Holland was, - ontmoet had, zou ik hem links hebben laten liggen. Dat is nooit gebeurd, omdat ik hem nooit ontmoet heb.

De jaren verliepen en Jan Holland - of ik het noodig had of niet - had mij toch goedgedaan. En toen mijn blik zich verder ging uitstrekken dan eigen school; toen ik, vooral bij de omwenteling in ons onderwijs, begon te bespeuren, dat gezonde paedagogische denkbeelden zonderling buiten de school ontbraken en daardoor binnen de school aan de toevallige belangstelling van den onderwijzer waren overgelaten, kwam de tijd, dat ik wel sympathie moest gevoelen voor elk, die, op welke wijze dan ook, voor de eischen der opvoedingsleer eene lans brak. Dat heeft Dr. Vitringa op uitnemende wijze gedaan, o.a. in *Dat getob met onze jongens.* Al diende 'dat getob' alleen, om in het licht te stellen, dat de paedagogische kunst, om de belangstelling van den leerling op te wekken, eene eerste voorwaarde bij het onderwijs is, had het boekje reeds hooge waarde. Wij leven nu eenmaal in een tijd, dat de eenvoudigste begrippen der paedagogie, dat waarheden als koeien verkondigd moeten worden, alsof zij spliksplinternieuw waren.

Die Dr. Vitringa heeft niet geantwoord op de vragen van den Raad of, volgens de inlichting van Dr. Huisinga, die lid van den Raad is, op de vragen van de Commissie uit dien Raad. Hier is het vermakelijk element, dat in geen drama ontbreken mag.

Evenals ik het geweest ben, zijn eene macht van lieden vertoornd op Jan Holland. Vooral met zijne *Moderne Heksen* heeft Jan het bij tal van dames verkorven; met zijn *Apenboek* bij de studeerende jeugd, en de Hemel weet bij wie meer.

Daar vond de Raad werkelijk de gelegenheid, om Dr. Vitringa als een onverschillige in zulk eene belangrijke zaak, als waarover de Raad op zijne eigenaardige manier enquête hield, aan de kaak te stellen. Dat moest in het *Rapport*, al is het een zeer zonderling element in een rapport. Jan had niet geantwoord: 'Dat moest Nederland weten!'

Ik verbeeld mij Jan Holland, in zijn hekel-laboratorium werkende aan het boek, dat ettelijke weken na de verschijning van zijn *Apenboek* opnieuw verre van zoetsappig zal zijn. Daar brengt hem zijne dienstmaagd de circulaire van den Raad. Reeds bij de eerste vraag komt er een spotachtige trek om zijn mond; bij de tweede flikkeren zijne oogen. En als hij de geheele circulaire gelezen heeft, vouwt hij haar langzaam toe en legt hij haar onder de papieren, die te gelegener tijd tot de snippermand veroordeeld zullen worden; en hij doet dat met een gebaar, dat duidelijk zegt: 'Waarde belangstellenden in het Noorden! dacht ge werkelijk, dat Jan Holland voor zulk een gat te vangen was?' En hij gaat voort met het boek, dat eerlang verschijnen zal.

Stel ook, dat Dr. Vitringa geantwoord had; het is thans niet aan den minsten twijfel onderhevig, dat juist zijn antwoord door den Raad gecommentarieerd en geëxploiteerd zou zijn.

Het *Rapport* komt in de wereld, maar, zonderling genoeg, alleen voor.... ja, ik kan bij benadering niet gissen voor wie, maar niet voor mij, en niet voor tal van belangstellenden. De handel kan het niet verschaffen, maar het is toch in de wereld. Zoo iets overkomt een rapport niet veel; het is een bewijs, hoe groot de belangstelling is in de zaak, die de Raad bestrijdt. Dat het alleen voor de 'vriendjes' was, kan niet aangenomen worden, want de Raad of een der leden van den Raad zendt Jan Holland het *Rapport.* De Raad betaalt Jan Holland dus niet met gelijke munt. Jan had den Raad geïgnoreerd; de Raad behandelt hem op zijne beurt niet als een wezen, dat niet bestaat. Wie kan in de toezending iets anders zien dan eene uitdaging?

Blijkbaar heeft Jan Holland de toezending als zoodanig beschouwd, en dat kan hem geen sterveling kwalijk nemen, allerminst de Raad. Hij, en hij alleen, is tentoongesteld. Er zijn een groot aantal zijner collega's, die zich mede onthouden hebben: het is alleen de moeite waard, Jan Holland te noemen. Hoe de collega's daaronder te moede zijn?

Daar wordt over Jan Holland een geest vaardig van zoo schijnbaar goedmoedige ironie, gesausd met eene vermakelijk geveinsde nederigheid, als geheel nieuw in zijne letterkundige voortbrengselen kan geacht worden. Jan Holland goedmoedig en nederig! Wie zou het ooit van Dr. Vitringa verwacht hebben! Want hij is maar al te vaak stekelig en ietwat ruw. Hij is voor geen klein geruchtje vervaard. Die hem bij een damesdokter zou vergelijken, is de plank geweldig mis. Hij durft (*Apenboek*, bl. 63) van eene 'luis in een pels' gewagen, alsof het een lammetje van Madame Deshoulières was.

> 'Dans ces prés fleuris
> Qu' arrose la Seine.....'

'Is mij dat een fatsoenlijk auteur?' vraagt allernatuurlijkst eene dame, die zonder blikken of blozen in Sardou's *Divorçons* de scène: cabinet particulier, heeft bijgewoond, zooals die door Franschen in Amsterdam is opgevoerd en zooals zij het in Parijs niet zouden hebben durven doen. 'Is mij dat een auteur?!'

Jan Holland vat de pen op en schrijft in een ommezien zijn: *Als de eene hand de andere wascht.* Hij neemt een loopje met den Raad, die er hem in heeft willen laten loopen. Leer om leer. En hij doet het op zeer vermakelijke wijs, zonder dat hem eene enkele stoutigheid ontsnapt, behalve op bl. 19 de uitdrukking: 'een paar *beroerde* gevallen'; maar als ge er kennis van neemt, wien Jan Holland die woorden in den mond legt, en bij welke gelegenheid, heeft het comische daarin de overhand.

Toch geloof ik niet, dat Jan Holland comisch heeft willen zijn; hij is dat ondanks zichzelf geweest, gehoorzamende aan zijne natuur van satiricus, die het mom van goedmoedigheid en nederigheid heeft aangedaan. Hij pakt de eigenlijke quaestie met mannelijke vuist aan; blijkbaar gaat hem boven alles ter harte: het onderwijs moet dienen, om menschen te vormen. Hij weet, hoe rapporten in de wereld komen, en hij geeft daarvan eene voorstelling, door de wording van het *Rapport* te phantaseeren. Ja, zóó wordt in alle rapporten geschipperd, als zij maar niet uitgaan van een enkel man, die dan den naam van man verdient; zóó wordt met zin voor zin geknutseld, totdat elk der leden eener commissie er schoorvoetende mede tevreden heet te zijn en totdat het eindigt met niet veel en niets krachtig te zeggen, of althans aanleiding te geven, om de dingen maar blauw-blauw te laten; want wij weten nu eenmaal, dat dit het eindresultaat van de meeste rapporten is. Het is dan ook de bedoeling van dit rapport. Maar of de onderteekenaar van dit rapport, Prof. Fokker, zoo 'goedig' en met een vroolijk 'fiat!', als Jan Holland phantaseert, zijn naam als rapporteur geschreven heeft, betwijfel ik. Den hooggeleerde zou dan iets te beurt gevallen zijn, wat maar zelden voor een rapporteur is weggelegd. Gewoonlijk wordt er heel wat water in zijn wijn en bitter weinig wijn in zijn water gedaan.

Met juistheid stelt Jan Holland in het licht, hoe het eigenlijk onmogelijk was, de vragen te beantwoorden, en daardoor spreekt hij een hard vonnis uit over de gegevens, waarop de Raad zijn oordeel grondt.

En de titel?

Jan Holland had geen beteren kunnen kiezen, want zeer stellig heeft de Raad de zaak, die de Olympiavereeniging voorstaat, in de hand gewerkt. Het is uitermate goed, dat degenen, die tot nog toe denken, dat de verbetering er zonder hunne medewerking wel komen zal, weten, welke tegenstand overwonnen moet worden, en daardoor inzien, dat de handen niet in den schoot gelegd, maar uit de mouw gestoken moeten worden. De Raad noemt de kalme en rustige beweging ‘agitatie’. Er is daardoor hartstocht in het rapport, en dat is altijd kwaad voor een rapport.

Er is nog meer hartstocht in de wijze, waarop de Raad het geschrift van Jan Holland in zijne vergadering, aanvang Januari, bejegent. Het wordt daar ‘een schotschrift’ genoemd, en de man, die dat woord gebruikte, werd *eenstemmig* toegejuicht. Dat *eenstemmig* wil er bij mij niet in. Ik kan niet gelooven, dat de onderwijzers, die ter vergadering waren, mede toegejuicht hebben. Jan Holland is geen schrijver van schotschriften.... Ook lastert hij niet en is hij niet misdadig tegenover de ‘nobele mannen’ van de commissie van den Raad.... (Zie *Het Handelsblad* van 12 Januari.)

Maar nu ik tot hiertoe genaderd ben, ontbreekt het mij waarlijk aan lust, om over deze bejegening verder uit te weiden. Ik stap ervan af. Mij dunkt, het is genoeg, de zaak te vermelden. Ik haal liever uit het vlugschrift de ernstige woorden aan, die Jan Holland nog jarenlang als een edel kampioen voor het onderwijs en voor de behoefte der jeugd zullen doen houden, woorden, die op bl. 6 te lezen staan:

‘Zeer velen deelen met mij de overtuiging, dat de bij wetten en reglementen voorgeschreven leerplannen van Hoogere Burgerscholen en Gymnasiën niet strooken met de wetten van 's menschen denkvermogen, en dus ook niet met de regels eener gezonde paedagogiek; dat de jongens overstelpt worden met een massa van vakken, tot wier gelijktijdige beoefening men hen dwingt; dat de gevolgen hiervan zijn, dat zij van alle wat, en van geen iets degelijks te weten komen; dat de meesten in geen enkele wetenschap belang stellen; dat tijd en lust tot bedaard nadenken gaan ontbreken; dat juist door te angstvallige zorg voor algemeene ontwikkeling het aldus gedrild geslacht zeer onontwikkeld zal zijn, en zijn heil zal zoeken in verwildering en den mensch onwaardige ontspanningen.’

Laat ons ten slotte de quaestie van alle persoonlijkheden en van allen hartstocht gezuiverd denken; laat ons, wat toch eigenlijk ook

billijk is, èn aan de Olympiabeweging èn aan den Raad goede bedoelingen toeschrijven; waarop komt dan het principieel verschil neder?

Dan treedt de Olympiabeweging op met de waarschuwing: ‘Verbeter, o Middelbaar onderwijs! uw leerplan en uw leergang, want de vaderlandsche jeugd vertoont lichamelijk en geestelijk symptomen, die kwaad voorspellen voor de toekomst van het Nederlandsche volk.’

De Raad verkondigt: ‘Maakt u niet ongerust, Nederlanders! Door onze enquête hebben wij nog maar 25 gevallen: wij kunnen gerust voortgaan.’

Het ligt voor de hand, dat men dan vragen moet:

1°. Hoeveel gevallen moeten er dan zijn?

2°. Als die er zijn, zou het dan ook te laat kunnen wezen?

Amsterdam, 3 Februari 1883.

H.G. ROODHUYZEN.

Staatkunde en geschiedenis.

De liberale partij en de schoolquaestie.

Toen de Minister van Binnenlandsche zaken op 28 September l.l. kortelijk de redenen uiteenzette, waarom naar zijne meening de wijziging der kieswet aan grondwetsherziening moet voorafgaan, sprak hij eenige woorden, die in hooge mate de aandacht hebben getrokken. Het kabinet, zeide hij, is ‘herleefd met een programma, dat ten doel heeft verandering te brengen in den zoozeer bedorven politieken toestand’. De uitvoering van dit programma, waarvan de voorgestelde herziening der kieswet een belangrijk deel uitmaakt, zou ten gevolge kunnen hebben, ‘dat de partijen op andere wijze werden gevormd dan thans het geval is’.

In en buiten de Tweede Kamer zijn deze woorden dikwijls zoo uitgelegd, alsof de heer Pijnacker Hordijk met zijne andere vorming der partijen slechts eene wijziging bedoeld zou hebben in de betrekkelijke getalsterkte harer vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. Ware dit zoo, dan zou men hem terecht kunnen verwijten, de Hollandsche taal niet te verstaan. Toch zeide bijv. de heer Goeman Borgesius op 5 December l.l.:

‘Een andere vorming van politieke partijen! Wij weten, wat dat beteekent, mijnheer de Voorzitter. Door geen kiesrechthervorming zal men kunnen verhinderen dat ook in de nieuwe Kamer liberalen, anti-revolutionairen, conservatieven en ultramontanen zullen zitting nemen, maar wel zal die hervorming invloed kunnen uitoefenen op de getalsterkte der verschillende partijen in de Kamer. Indien dat in de bedoeling der Regeering ligt, dan is zeker eene nadere explicatie niet overbodig.’

Vrij duidelijk liet men doorschemeren, dat men aan 's Ministers liberale beginselen, ondanks zijne ondubbelzinnige verklaringen, niet geloofde en in hem niet alleen een wegbereider voor de tegenpartij, maar zelfs een vermomden ‘clericaal’ zag. De heer Rutgers van Rozenburg, wiens eigenaardige manieren nu en dan in onze Tweede Kamer eenige verbazing wekken, achtte zich zelfs geroepen, bij de betuiging zijner betrekkelijke sympathie voor den heer Van Lynden zijn wantrouwen in den Minister van Binnenlandsche zaken onomwonden uit te spreken.

‘Bij mij staat het vast’ - zeide hij op 16 December - ‘dat het

roer van den Staat veiliger is in handen van den theoretischen anti-revolutionair, die in de practijk liberaal tracht te regeeren, dan in handen van een of anderen liberaal in theorie, die nog bewijzen moet ook liberaal te willen en te kunnen zijn in de practijk.

Ik voor mij geef de voorkeur - en ik geloof niet dat ik in die opvatting aan deze zijde der Kamer volkomen alleen sta - de voorkeur aan den man, die zijn verleden heeft aan de overzijde boven een, die daar zijne toekomst heeft, en dien ik met droge oogen kan zien hier zijn afscheid nemen ter opvolging van zijne toekomst en bestemming daar ginds.'

Zulke verdachtmaking is zeker een treurig bewijs van het bederf in onzen politieken toestand. Is het wonder, dat mannen van karakter en beschaving niet dan noode eene candidatuur voor de Kamer aannemen, als men zich daar de vrijheid veroorlooft, een tegenstander van de grofste huichelarij te beschuldigen?

Intusschen is er één omstandigheid, die den heer Rutgers en de anderen, die zich op soortgelijke wijze hebben uitgelaten, eenigermate verontschuldigt. Het verband tusschen het door den Minister gestelde doel, de verbetering van den politieken toestand door gewijzigde partijverhouding, en het daartoe aangewezen middel, de censusverlaging, is alles behalve duidelijk. Let men nu niet op andere uitspraken van den Minister, waaruit men zonder moeite kan opmaken, wat hij met zijne gewijzigde partijvorming bedoelt, en blijft men uitsluitend hangen aan de meening, dat de 22000 nieuwe kiezers den bedorven politieken toestand zouden kunnen verbeteren, eene meening, die de Minister wel niet geuit heeft, maar waarvan men meent, dat hij ze moet gekoesterd hebben, om van kieswethervorming zooveel heil te verwachten, dan is de opmerking van den heer Goeman Borgesius volkomen gegrond. Gebeurt er niets anders dan het toelaten van nog 22000 kiezers, dan zullen de gekozenen toch blijven behooren tot de vier bekende staatspartijen, en van verbetering in den bedorven politieken toestand is geene sprake. Diezelfde onderstelling verklaart ook het wantrouwen van den heer Rutgers. Neemt men toch aan, dat de groote meerderheid der nieuwe kiezers niet tot de liberale partij zal behooren, - en dat zal wel het gevoelen van den heer R. zijn - dan ligt de gedachte niet zoo heel ver, dat de Minister door zijn aanvoer van nieuwe kiezers eenvoudig de meerderheid van de linker- naar de rechterzijde wil verplaatsen, omdat hij in zijn hart tot de rechterzijde behoort. Vooral niet voor iemand als den heer Rutgers, die jarenlang heeft doorgebracht in de Kamer-atmosfeer, waar men zoo gemakkelijk besmet wordt met de hebbelijkheid van bij elke daad te vragen naar het eigenbelangzuchtig motief, waaruit zij ontspringt.

Om deze redenen is het verband, dat de heer Pijnacker Hordijk tusschen zijn voorstel tot censusverlaging en eene andere vorming der partijen ter zuivering van den politieken dampkring gebracht heeft,

een bewijs, dat hij mist, wat men handigheid noemt, eene gave van twijfelachtige waarde, maar volgens velen bij het omgaan met onze Tweede Kamer volstrekt onmisbaar. Ware hij voorzien geweest van de fijne voelhorens, met wier bezit men dezer dagen den Minister van Financiën gelukwenschte, dan zou hij zeker aan zijne tegenstanders geen voorwendsel gegeven hebben, om zijne bedoelingen zoo uit te leggen. Trouwens, ook bij andere, niet minder gewichtige aangelegenheden gaf hij reeds bewijs van de ontstentenis dier voelhorens en van zijne neiging, om van die dingen te zeggen, 'die men niet zegt'.

Wat de Minister met zijne 'andere vorming der partijen' wilde, was, ook zonder eenige opheldering zijnerzijds duidelijk voor iedereen, die geen vreemdeling in Jeruzalem is, en werd, toen de heer Goeman Borgesius desalniettemin 'nadere explicatie' vroeg, onbewimpeld uitgesproken. De heer Pijnacker Hordijk had natuurlijk het oog op de groote verdeeldheid in den boezem der liberale partij; hij acht een toestand bedorven, waarbij ieder zich liberaal kan noemen, daar niemand meer vermag aan te geven, welke idealen de liberale partij najaagt. Hij vindt het wenschelijk, dat de verschillende richtingen, die in de bedoelde partij worden aangetroffen, eindelijk eens hare beginselen formuleeren en zich niet langer vertegenwoordigd achten door mannen met gansch andere denkbeelden, zoo zij zichzelf maar als liberalen aanbieden. Daardoor zou de liberale meerderheid in de Kamer in minstens twee groepen met duidelijk uitgesproken programma gesplitst worden, die natuurlijk, na hare beginselen geformuleerd te hebben, zouden kunnen beslissen, in hoeverre samenwerking op practisch terrein mogelijk blijft Dan zouden de kiezers eindelijk weer eens weten, welke mannen zij naar de Kamer zenden, terwijl thans de meest uiteenlopende richtingen gedekt worden door de liberale vlag.

Dat hierin het ware middel tot zuivering van den politieken dampkring ligt, valt moeilijk te betwijfelen voor wie de geschiedenis der laatste jaren kent. Zoolang de kleine groep der Kappeynianen niet rond en open uitkomt voor hare beginselen, zal onze politiek zich in een warnest van persoonlijke quaesties oplossen. Voor het volk zou de schaakpartij, tusschen de heeren Van Lynden en Tak dezen zomer gespeeld, slechts dan belangwekkend worden, als de heer Tak ronduit wilde aangeven, naar welken anderen koers hij het vaartuig had willen richten, als hij de partij had gewonnen. De verwijzing naar eene even onbereikbare als onvolledige grondwetsherziening is daartoe niet voldoende. Waarom niet liever openlijk erkend, dat voor zoover volslagen beginselloosheid niet doet grijpen naar alles, wat een middel kan zijn, om het gezag òf te behouden òf te bemachtigen, althans twee richtingen zich duidelijk in de liberale gelederen vertoonen? Er zijn tal van liberalen - de heer Goeman Borgesius herinnerde het nog in zijne rede van 5 December - die Kappeyne's bekende rede over de eischen, door de 'moderne levensbeschouwing' aan den staatsman gesteld, met inge-

nomenheid hebben aangehoord. Welnu, laten zij kleur bekennen en openlijk uitspreken, dat hun liberalisme, het Kappeyniaansche, o.a. de volgende zaken voor zijne rekening neemt.

Aanmerkelijke uitbreiding der staatsbemoeiing is hunne leuze. Van ‘tallooze’ beambten verwachten zij meer heil dan schade. Niet tevreden met de zorg voor onze gezondheid in de handen van geneeskundige inspecteurs gelegd te hebben, verlangen zij eene belangrijke uitbreiding der macht van die ambtenaren, of misschien wel een ministerie uitsluitend voor de volksgezondheid. Daarnaast voor het staatstoezicht in andere kringen der maatschappij andere inspecteurs, waaronder de ambtenaren, die de Regeering zullen inlichten aangaande de werking van de wet op den kinderarbeid en wier benoeming thans reeds door den Minister van Justitie is voorgesteld. Nog niet voldaan met de zorg, die sommige gemeentebesturen voor de gezondheid der publieke vrouwen dragen, willen enkelen onder hen de reglementeering der prostitutie tot eene staatszaak maken. Zoo vast gelooven zij aan de heilzame werking van staatszorg bij dit onderwerp, dat zij geen oog hebben voor de rechtsschennis, waarop die reglementen berusten, en geen bezwaar tegen den hoogst verderfelijken invloed op de zedelijke begrippen van het opgroeiend geslacht, die de erkenning der ontucht van overheidswege moet hebben. Anderen weder voelen zich aangetrokken door het denkbeeld, om de levensverzekering tot eene staatszaak te maken, en zien in eene niet verre toekomst een staatspensioenfonds voor werklieden oprichten. Zonder uitzondering zijn zij hoogelijk ingenomen met de uitbreiding der staatszorg voor het onderwijs. De groote vermeerdering van het aantal der openbare onderwijzers, die wij beleven; de aanzienlijke verhooging hunner bezoldiging; de veel hooger eischen, bij hunne examens gesteld: het zijn allen verschijnselen, die in hun oog uitsluitend heilzame gevolgen kunnen hebben. Slechts aan de financieele bezwaren tegen Kappeyne's onderwijswet hechten zij eenig gewicht. Maar ook die zijn niet belangrijk genoeg, om daaraan de voordeelen van hooger opgevoerd en meer verspreid openbaar onderwijs op te offeren. Zijn de onderwijzers wat minder schaarsch dan thans en is het volk eenige jaren aan de nieuwe schoolwet gewend, dan is de tijd gekomen, om den leerplicht in te voeren en elk vader te dwingen, althans dat minimum van zorg aan de opvoeding zijner kinderen te besteden, dat de Staat noodig geoordeeld heeft.

Dat er liberalen zijn, die principieele bezwaren hebben tegen deze en soortgelijke vruchten van de Kappeyniaansche politiek, schijnt men in Holland niet gemakkelijk te kunnen gelooven. Toch liggen die bezwaren voor het grijpen en gevoelt men behoefte, zich te verontschuldigen, als men genoodzaakt is, ze nog eens uit te spreken. Inderdaad - dat erkennen ook de liberalen, die Kappeyne's weg niet op willen gaan, - inderdaad heeft de leer van den machtigen en wijzen modernen staat, die als eene aardsche voorzienigheid voor de burgers

waakt en overal ingrijpt, waar hunne bijzondere bemoeiingen te kort schieten, iets verleidelijks, waaraan het moeite kost, weerstand te bieden. Zijne bedoelingen zijn zoo goed; volkswelvaart en volksbeschaving zijn de verheven doeleinden, waarnaar hij streeft. Hoe gemakkelijk is het niet, telkens, als er een gebrekkige toestand in de maatschappij wordt blootgelegd, den sterken arm van den Staat in te roepen! Gij vreest, dat hij evenals onze schoolknapen zal gaan lijden aan overlading? Geen nood; zoo groot is de macht, waarover hij beschikt, zoo vrijelijk put hij, steunende op den volkswil, uit de beurzen der belastingschuldigen, dat geene taak hem te machtig zijn kan. En wanneer hij nu, zooals Kappeyne wil, door eene ruime bezoldiging, veel ruimer, dan thans door de ambtenaren genoten wordt, over de 'beste krachten' op elk gebied kan beschikken, waarom zou men dan niet uitsluitend aan hem de zorg voor het onderwijs, voor de gezondheid, voor de regeling van nijverheid en handel opdragen? De belastingen zullen zonder twijfel wat stijgen, maar hoe gemakkelijk zullen zij niet gedragen worden, als alle zaken onder de leiding der 'beste krachten' gekomen zijn en men in elk bureel '*the right man on the right place*' zal aantreffen.

Gij meent wellicht, dat deze Kappeyniaansche ideaalstaat, zelfs zoo de Regeering volmaakt bekend ware met de behoeften der maatschappij, zelfs zoo zij in hare ambtenaren over de 'beste krachten' beschikte, zelfs zoo die ambtenaren met onbezweken inspanning en volharding arbeidden ieder aan zijne taak, toch nog eene hoogst bedenkelijke schaduwzijde zou hebben? Gij vreest voor verslapping van de veerkracht, uitdooving van den werklust der burgers, als zulk eene volmaakte Regeering in haast al hunne behoeften voorziet? - Zoo weet dan, dat gij nog niet zijt doorgedrongen tot het recht verstaan der moderne levensbeschouwing en van de staatsinrichting, die onder hare voortreffelijke leiding tracht geboren te worden. Gij hebt bij uwe onnoozele vrees één element vergeten, den staatsonderwijzer. Immers, als de Staat ook voor die ambtenaren de 'beste krachten' kan uitkiezen, en Kappeyne zorgde wel, dat te eischen, - dan zijn de mannen gevonden, die de jeugdige staatsburgers niet alleen zullen verlichten en beschaven, maar ook geestdrift en werklust en lichaamskracht en ondernemingsgeest bij hen wekken. Zoo zullen niet alleen de verschillende bedrijven een ongelooflijk hoogen trap bereiken, waartoe dat ellendige systeem van het *laissez aller*, *laissez passer* hen nooit kan opvoeren, maar zal ook de Staat bij het kiezen der beste krachten ter vervulling van de tallooze ambtenaarsbetrekkingen geene andere moeite hebben dan *l'embarras du choix.*

Is het te verwonderen, dat waar zulke idealen worden voorgespiegeld, zelfs oud-liberalen zooals Mr. Dullert - gelijk de heer Goeman Borgesius met zelfvoldoening opmerkt - onder Kappeyne's leiding aan het werk gingen? Maar toch doet zich bij nader inzien het bezwaar

voor, dat die Staat, om behoorlijk te werken, ideale regeeringspersonen en ideale beambten noodig heeft. Wie in aanmerking neemt, hoever onze negentiende-eeuwsche Nederlanders van den staat der volmaking verwijderd zijn, zal minder groote verwachting hebben van een toestand, waarbij de Regeering de hand legt op de beste krachten in nagenoeg alle levenskringen. Want ook die beste krachten zullen in den regel slechts middelmatig zijn, en de middelmatige ambtenaar levert geregeld veel slechter werk dan de middelmatige particulier.

Levendig herinner ik mij eene uitspraak van den betreurden Stieltjes, welke hij, voor zoover ik weet, nooit heeft laten drukken, maar die mij uit eene zijner voordrachten is bijgebleven. Gaarne zou ik, zeide hij, voor spoorwegaanleg in Indië van staatswege stemmen, als men mij een enkel werk kon aanwijzen, dat daar te lande van overheidswege niet alleen begonnen, maar ook voltooid was. Niet alleen in Indië zijn de langzaamheid en de onbeholpenheid der ambtenaren spreekwoordelijk. De fouten, die eene Regeering durft begaan, zijn vele malen grooter dan die, waarin een bijzonder persoon vervallen kan. In 't groote en in 't kleine, bij de ramp van de *Adder* en bij de invoering der plakzegels, altijd geven de beambten bewijzen van gedachteloosheid, traagheid en gemis aan plichtbesef. De prikkel der verantwoordelijkheid, die den particulier dwingt, al zijne aandacht te wijden aan de onderneming, voor wier welvaart hij aansprakelijk is, ontbreekt bij den ambtenaar grootendeels. Gebeurt er een ongeluk, dat de ambtenaarswereld had behooren te voorkomen, dan is de ware schuldige nooit te vinden. Is er daarentegen bij uitzondering reden tot bijzondere tevredenheid, lof of belooning, deze valt niet of althans niet uitsluitend ten deel aan den persoon, die zich de noodige moeite en zorgen getroost heeft. Daarom is er een lang niet alledaagsch plichtbesef noodig, om als ambtenaar iets meer te doen, dan volstrekt noodig is.

Terwijl toch het eigenbelang den particulier noopt, zich zooveel mogelijk in te spannen, werkt die machtige prikkel bij den ambtenaar gewoonlijk juist in tegengestelden zin. Wijdt bijv. de onderwijzer aan eene particuliere school zich niet met al zijne krachten aan den bloei zijner inrichting, dan is er alle kans, dat zij verloopt, tot groote schade van den tragen directeur. Maar de openbare onderwijzer bemerkt den bloei of den achteruitgang zijner school niet op zoo tastbare wijze. Neemt hij zijne betrekking eenigszins luchtig op, dan kan hij veel gemakkelijker tijd en opgewektheid overhouden, om door privaatonderwijs of andere werkzaamheden zijne inkomsten te doen aangroeien. Dezelfde beschouwing geldt in haast alle takken van den staatsdienst. Overal is het eigenbelang der beambten eenigermate in strijd met de eischen van hunne betrekking.

Daarbij voegen zich nog de verderfelijke gevolgen van het bestaan der ambtelijke hiërarchie, gevolgen, die in de meeste gevallen haast niet te vermijden zijn. Die hiërarchie brengt mede, dat in den regel

de ouderen, soms de *zeer ouden*, te bevelen, en de jongeren, soms de *niet meer zeer jongen*, te gehoorzamen hebben. Dit moet in den dienst een ongezond conservatisme teweegbrengen, dat op velerlei wijzen onheilbrengend werkt. Vooreerst, door het tegenhouden van gepaste verbeteringen, alleen omdat zij nieuw zijn en dus waarschijnlijk aan de oude bureaucraten onbekend. Ten tweede, doordien het de kansen ter bevordering van den lijdzamen en nederigen jonkman verhoogt, die van den zelfstandigen en bekwamen vermindert. Ten derde, doordien het de beslissing legt in de handen van menschen, die, reeds door hun hoogen leeftijd minder tot handelen geneigd, daarenboven nog door een jarenlang ronddraven in den treemolen der bureaux geheel verleerd hebben iets anders te doen, dan wat hun bevolen wordt. Geen wonder, dat zij, als het eenigszins mogelijk is, in afwachten en niets doen hun heil zoeken.

Brengt men al deze omstandigheden in rekening, dan zal men het voordeel hebben, zich niet langer te verwonderen over eenige gedachteloosheid of onbeholpenheid van officieele zijde, en elke werkzaamheid, die men den Staat ontwringen en aan particulieren overdragen kan, als winst beschouwen.

Dit zijn eenige der gronden, waarom sommige liberalen, die thans in Nederland nog in de minderheid zijn, maar die waarschijnlijk weldra de meerderheid voor zich zullen hebben, bevreesd zijn voor uitbreiding der staatsbemoeiing. Niet alleen, dat er voor het onvolmaakte werk der ambtenaren betaald moet worden en dikwijls nog meer, dan wanneer particulieren hetzelfde verricht hadden; er komt nog bij, dat de Staat op geen nieuw gebied komen kan zonder den levensstrijd van vele burgers te verzwaren, die voorheen op hun eigen risico de taak volbrachten, waarmede de Staat in 't vervolg zijne dienaren belasten zal. Het is onbegrijpelijk, dat men zulk eene voor de hand liggende waarheid over het hoofd kan zien. Toch pleiten velen voor laag schoolgeld ook op scholen voor de meer gegoede klasse en bekommeren zich niet om het bezwijken van tal van particuliere scholen, die tegen zulke concurrentie niet gewapend zijn. Maar wat zouden de heeren advocaten wel zeggen, als de Staat de diensten van openbare advocaten aanbood tegen een vijfmaal lager tarief, dan de particuliere advocaten in rekening plegen te brengen?

De liberale richting, die vóór alle dingen den eisch stelt, dat elk staatsburger zal opgeleid worden tot ware vrijheid, d.i. tot zelfstandig oordeelen en zelfstandig handelen, kan dus in uitbreiding der staatsbemoeiing niets anders zien dan een onheil, dat nu en dan onvermijdelijk kan wezen ter voorkoming van erger schade, maar dat ook in 't beste geval geene hoogere waarde heeft dan een noodzakelijk kwaad. En daarom mag men gerust beweren, dat, zoo het liberalisme bij ons eene toekomst heeft, de staatsleer van Mr. Kappeyne weldra blijken zal, slechts een volkswaan van den dag geweest te zijn.

Nauwkeurig aan te geven, welke invloeden dien volkswaan hebben teweeggebracht en welk aandeel aan elken invloed toekomt, is natuurlijk onmogelijk. Zonder ervoor in te staan, dat zij de gewichtigste waren, wil ik op twee omstandigheden wijzen, die althans ten deele verklaren, hoe de liberalen zoover konden afwijken van hunne beginselen, dat zij Mr. J.A. Levy nagenoeg alleen lieten staan in zijn protest tegen Kappeyne's programma van 24 November 1874. De eerste van die omstandigheden is de machtige invloed der werken van Multatuli, wiens geschriften wel niet dikwijls in het openbaar besproken zijn, maar die desalniettemin in tal van uitgaven verkocht werden en wier inhoud blijkbaar een belangrijk element gevormd heeft in het geestelijk voedsel der liberale Nederlandsche jeugd van de laatste twintig jaren. Zij zag daarin tal van toestanden in onze Nederlandsche maatschappij onderworpen aan eene somtijds treffende maar altijd bijtende en wegwerpende critiek, die zeker billijker zou geweest zijn, als de schrijver had willen bedenken, dat in alle landen dezelfde of dergelijke droevige verschijnselen voorkomen. In deze geschriften wordt gewoonlijk de Regeering aansprakelijk gesteld voor den onbevredigenden toestand onzer samenleving en vooral de heer Thorbecke aangevallen wegens zijne leer, dat ‘onthouding’ eene eerste wet voor den staatsman zijn moet. Daardoor moet bij lezers, die, door de rijke verbeeldingskracht, den bruisenden hartstocht en het bittere sarcasme van Douwes Dekker medegesleept, blind zijn voor de afzichtelijke schaduwzijde zijner werken, de indruk gewekt worden, dat de Nederlandsche regeering sedert 1848 op ergerlijke wijze hare plichten verzuimd heeft. Zij had er wat meer naar moeten streven, in den geest van Kappeyne's programma in alle behoeften der maatschappij te voorzien. Natuurlijk mag men niet aannemen, dat de heer Kappeyne, die, voor zoover ik weet, nooit eenige sympathie voor Multatuli heeft aan den dag gelegd, zijne moderne levensbeschouwing aan dien auteur ontleende. Maar dat zij zonder veel teekenen van afkeuring werd aangehoord, is wellicht ten deele hieraan toe te schrijven, dat de heer Douwes Dekker door zijne invloedrijke werken haar eene plaats in de harten en hoofden der jongere Nederlanders bereid had.

De tweede omstandigheid, die met de eerste ten nauwste samenhangt, ligt in eene minder vriendschappelijke of zelfs vijandige houding tegenover de kerkgenootschappen bij vele jongere liberalen. Dezelfde Douwes Dekker, wiens eenzijdige veroordeeling van Hollandsche toestanden zoo krachtig heeft medegewerkt tot de uitroeiing van vaderlandsliefde en nationaal eergevoel bij vele onzer jonge mannen en vrouwen, onthaalde zijne lezers op beschouwingen over godsdienst en Christendom, die op minder ontwikkelden een machtigen indruk maakten. Ten aanzien van dit onderwerp vertoont hij zich als een vertegenwoordiger der onhistorische en hartstochtelijke achttiende eeuw, die bij ongeluk in onze negentiende verdwaald is. Zoek bij hem geen

spoor van inzicht in de beteekenis van het diepzinnig bijbelwoord, waarin gezegd wordt: ‘Want zoo wie zijn leven behouden wil, die zal hetzelve verliezen.’ Zonder blikken of blozen verkondigt hij de leer, dat deugd in genieten bestaat. Geen woord ter erkenning van de diensten, die de kerk aan de menschheid bewezen heeft, maar onbarmhartige spot met alles, wat in strijd is met des schrijvers nuchter rationalisme. Zulk eene lectuur brengt den meegaanden lezer tot de overtuiging, dat priesters en geestelijken nooit iets anders geweest zijn dan bedriegers, die het volk opzettelijk dom willen houden, om te kunnen heerschen. Nog onlangs kon men in onze Tweede Kamer den nagalm van die achttiende-eeuwsche opvatting in redevoeringen van de heeren Van Houten en Lieftinck hooren. Dit ongelukkig vooroordeel verklaart ten deele de bekoring, die Kappeyne's programma voor sommige liberalen had. ‘Het clericalisme, dat is de vijand’; daarmede sprak Gambetta uit, wat reeds eenige jaren vroeger in de harten van vele Nederlandsche liberalen leefde. De machtige Staat zou het middel zijn, om den gevreesden invloed der geestelijken te keeren.

Maar, zal men zeggen, deze en andere invloeden in dezelfde richting hebben toch niet alle liberalen medegesleept. Er waren er toch nog genoeg, in wie de oude Thorbeckiaansche zuurdeesem krachtig genoeg voortwerkte, om hen beducht te maken voor de volksvrijheden en de geestkracht der burgers, als men het gebied der staatsmacht zoo aanmerkelijk trachtte uit te breiden. Waarom hielden zij zich stil, toen Moens en Kerdijk het land rondreisden als apostelen voor de vereeniging *Volksonderwijs*, ofschoon het duidelijk was, dat het streven dier heeren gericht was op een toestand, waarbij het bijzonder onderwijs een zwaren strijd zou moeten doorstaan? Waarom hebben de liberalen, die slechts noode tot uitbreiding der staatszorg overgaan, zich dan niet bij de behandeling van Kappeyne's schoolwet tegen zijne leer verzet? Waarom hebben zij gewacht, totdat de krachtige oppositie van de anti-liberale partijen getoond heeft, dat de meerderheid van ons volk inderdaad niet van die wet gediend is?

Wie deze vragen in ernst stelt, kent noch den invloed van politieke partijdrift noch de machtige en verderfelijke werking van partyleuzen. Heeft eene partij eenmaal in eene beknopte formule haar programma neergelegd; is het zoover gekomen, dat de hartstochten van een zeker aantal invloedrijke en schrijf- of spreeklustige leden der partij ten voordeele dier formule zijn opgewekt, terwijl de tegenstanders met evenveel hartstocht tegen die leuze in 't geweer komen, dan is het gedaan met rustige kalmte, bedaard overleg en gezond verstand. De redelijkste mensch wordt onder die omstandigheden een dier, dat ‘zijn zin’ wil hebben en anders niet. Wie zijne rust en zijn goeden naam liefheeft, doet in zulke tijden wijs zich doodstil te houden, als hij geen lust voelt, in een der twee koren mede te roepen.

‘Vóór of tegen de clericalen’, heette het in 1875 bij de verkiezingen. Met geestdrift of althans met opgewondenheid trokken de liberalen ter stembus. Wie had er tijd of lust, om te luisteren naar de toch niet onjuiste opmerking, dat de naam clericalen voor onze anti-revolutionnairen ongeveer even passend is, als die van visch voor eene zwaluw zijn zou? Grooter bestrijders van den invloed van den clerus kent de geschiedenis niet dan onze stoere en onverzettelijke Calvinisten, in wier ‘syllogistische’ zielen - het woord is van Dr. A. Pierson - geene plaats is dan voor het systeem, dat zijzelf met behulp van catechismus en belijdenis uit den Bijbel hebben afgeleid.

‘Vóór of tegen de school met den Bijbel!’ is thans weer de leuze. Voorzeker heeft men gelijk, als men daartegen beweert, noch de school met den Bijbel is goed voor het volk, noch de school, waaruit, als uit onze openbare, de inhoud van den Bijbel opzettelijk geweerd wordt. Niet de school met den Bijbel; want groote gedeelten daarvan zijn voor kinderen òf onverstaanbaar òf verderfelijk. Niet de school, waaruit men den Bijbel opzettelijk weert; want enkele gedeelten van dit boek geven het meest geschikte voedsel voor het jeugdig gemoed, en bewaren den historischen samenhang met ons wakker voorgeslacht, welks streven onze kinderen weldra niet meer zouden verstaan, als de Bijbel voor hen een gesloten boek bleef. Zoo kan men spreken, en men zal zonder twijfel hier en daar instemming vinden en, wat meer zegt, waarschijnlijk de vraag uit het beste standpunt bezien. Maar toch, die stem wordt versmoord onder het krijgsgeschreeuw der fanatieken van beide partijen, en wie zoo spreekt, heet een middenman, een modderaar, een Laodiceër, noch visch noch vleesch en wat dies meer zij. In dagen van politieken strijd is alles geoorloofd; blinde hartstochtelijkheid, drogredenen, rechtsverkrachting, al die zaken worden luide toegejuicht; maar één ding is ten strengste verboden: vrij te willen blijven en onpartijdig af te wegen, hoeveel recht en hoeveel onrecht aan iedere zijde is; dat wordt u niet vergund. Waarschijnlijk is dat toe te schrijven aan het innig genoegen, dat de natuurlijke mensch, wiens rede weinig in te brengen heeft, in het toegeven aan zijne hartstochten smaakt. Voor iemand, wiens hart warm klopt voor de godsdienstlooze school en die zich dagelijks opwindt tegen de ‘clericalen’, is het een hard gelag, beleefdelijk te worden uitgenoodigd, zichzelven op dit punt te herzien en het aangenaam drijven op de zee der hartstochten te ruilen voor de inspanning eener kalme overweging. In dubbelen toorn te ontsteken over de aanleiding tot de stoornis en in verdubbelde liefde voor de aangevochten leuze te ontgloeien, is wel zoo aangenaam en wel zoo gemakkelijk.

De wenschelijkheid der ‘kennis van de tegenwoordige wereld’ in tegenstelling van de ‘kennis der Oudheid’ was de leuze, waarmede Thorbecke in 1863 de bedenkingen tegen zijne wet op het middelbaar onderwijs zegevierend weerlegde. Inderdaad viel het moeilijk te ont-

kennen, dat de ouderwetsche paedagogiek op onze Latijnsche scholen en gymnasia hare kweekelingen al zeer weinig bekend maakte met ‘de tegenwoordige wereld’; ongetwijfeld moest men toegeven, dat literatoren, juristen en theologen, uitsluitend langs den ouden weg gevormd, in het geheel niet geleerd hadden, hunne oogen te gebruiken, en onbekend bleven met de eerste begrippen der natuurwetenschap Welnu, die wenschelijkheid van de kennis der tegenwoordige wereld legde genoeg gewicht in de schaal, om eene wet te doen aannemen, waarbij tegen de beginselen der tot dusverre erkende paedagogiek op schromelijke wijze gezondigd werd.

Dertien jaar later zal het hooger en gymnasiaal onderwijs gereorganiseerd worden. De zwakke zijden van het middelbaar onderwijs hebben in dien tusschentijd zich duidelijk geopenbaard, maar ook de gezonde kern in Thorbecke's denkbeelden is begonnen heilzame vruchten te dragen. Nu is de tijd gekomen, om bij de nieuwe toepassing zorgvuldig het kaf van het koorn te scheiden en de opleiding der toekomstige academieburgers te regelen op eene wijze, die aan alle eischen van den tijd voldoet. Maar neen, eenige ‘deskundigen’ vinden het gemakkelijker, eene nieuwe leuze op den voorgrond te stellen. ‘Klassieke opleiding voor studenten van alle faculteiten’ staat er op het nieuwe vaandel, waaraan men ons een eed van trouw wil laten zweren. Gij moogt zeggen, dat die eisch veel te zwaar geworden is voor studenten, die zich zullen wijden aan studiën, voor wier beoefening eene in hoofdzaak literarisch-historische opleiding niet noodig, ja, zelfs niet wenschelijk is; gij moogt voorspellen, dat de meesten, die zich getrokken voelen tot de studie van natuurwetenschap of geneeskunde, bezwaar zullen hebben tegen dien langen weg der classieke opleiding, een grooten omweg naar hunne opvatting; gij moogt wijzen op het gevaar, dat de beste medici en natuurkundigen in 't vervolg niet zullen worden aangetroffen onder de academisch-gevormden; gij moogt bescheidenlijk maar met aandrang de aandacht vestigen op de namen van onze beste mannen op wis- en natuurkundig gebied en de vrienden der classieke opleiding verzoeken eens na te tellen, hoevelen hunner hetzij te Delft of op andere plaatsen zonder de studie der oudheid gevormd zijn; gij moogt in één woord alle redelijke gronden vóór u en niets dan vooroordeel tegen u hebben - toch legt gij het af tegen de fraaie leus. Men handhaaft haar in 1876, om..... reeds in 1878 de deuren der universiteit wagenwijd open te zetten voor jongelieden, wier opleiding zeker niet classiek is, tenzij men de overgroote eenvoudigheid dier voorafgaande vorming classiciteit mocht willen noemen.

Meer voorbeelden aan te halen van de ongelooflijke macht der leuzen, is zeker overbodig. Die macht is eene der allerverderfelijkste kwalen van het parlementaire stelsel en werkt des te schadelijker, naarmate de staatsregeling meer democratisch wordt. Waar leuzen heerschen,

daar gebiedt niet de denker of de zaakkundige, die de slotsom zijner onderzoekingen nooit in eene korte formule kan samenvatten. Hij moge van nature tot regeeren geroepen zijn; waar de leuze heerscht, moet hij wijken voor den man van het woord, van de schitterende, treffende, afgeronde ‘phrase’, die een toon weet aan te slaan, die in het gansche land weerklinkt. Dit bezwaar op te heffen, die ziekte te genezen, is onmogelijk, zoolang menschen menschen zijn, en nog onmogelijker dan vroeger, sedert men van haast allen kan zeggen, wat reeds Goethe het allerergste vond:

‘*Gar mancher kommt vom Lesen der Journale.*’

Want de invloed der dagbladpers, waaraan de meesten hun geestelijk voedsel grootendeels ontleenen, werkt de heerschappij der leuzen ten sterkste in de hand. De bekwame journalist zal in den regel meer een man van het woord dan een man der gedachte zijn. Immers, wie neiging heeft tot grondig nadenken, schrikt terug voor de ontzaglijke verantwoordelijkheid, die men op zich laadt door dagelijks zijn gevoelen over honderden aangelegenheden uit te spreken. - Belangrijke wijzigingen in het muntstelsel worden voorgedragen: de dagbladschrijver is verplicht binnen weinige dagen partij te kiezen. Want wat zou er anders van zijne rol van voorlichter der publieke opinie worden? - Het Liernurstelsel houdt den slaap uit de oogen der stedelijke autoriteiten: de dagbladschrijver moet het òf krachtig aanbevelen òf er duidelijk en flink tegen opkomen. - Engeland begint plotseling het bombardement van Alexandrië: de journalist, schoon onbekend met de geheimen der Europeesche kabinetten, weet dadelijk, in hoeverre Engeland recht heeft, en kan tot op een haar na aangeven, in welk opzicht het verstandig, waar het onverstandig handelt. Want van den dagbladredacteur kan men zeker met meer recht dan van den advocaat zeggen, wat Victorien Sardou Rabagas laat beweren:

‘*Très bien!.. Un avocat!.. Par sa profession, et à force de tremper dans tout.. finance*, *agriculture*, *commerce*, *industrie, clergé*, *magistrature*, *armée!.. aujourd'hui*, *monseigneur, l'avocat sait tout*, *connaît tout*, *peut tout!.. Et je vous ferai moi*, *quand vous voudrez*, *de la stratégie*!.. *Comme on n'en a jamais fait!’*

Wie zich vooral tot grondige wetenschap getrokken voelt en geleerd heeft, nooit meer te zeggen, dan hij verantwoorden kan, komt niet zoo licht tot eene loopbaan, die hem noodzaakt, over alles te oordeelen en zelfs bij gelegenheid ook te schrijven. De man daarentegen van vaste overtuigingen en een overstelpenden woordenvloed voelt zich getrokken tot een werkkring, waarbij hij kan strijden voor zijne overtuigingen en waar hij toe kan geven aan dien onbedwingbaren lust, om zich te uiten, die hem verteert. Derhalve moeten de dagbladschrijvers in den regel geneigd zijn, de leuze te bewonderen en in verrukking te geraken over een fraai gewenden volzin. Vandaar de groote reputatie van een Thiers, een Jules Favre, een Gambetta, mannen, in wier redevoeringen men

wel hartstocht en welsprekendheid, maar zelden eenige bewijzen van nadenken vindt.

Zonder twijfel zijn er ook onder de dagbladschrijvers sommigen, die niet zoo toegankelijk voor de betoovering door leuzen en schoone klanken, maar integendeel van nature geneigd zijn, ze goed onder de oogen te zien, om te ontdekken, wat erachter zit. Maar kunnen zij ooit zooveel invloed hebben als de hartstochtelijke bewonderaars van fraai gewende volzinnen? Natuurlijk niet, want het publiek, dat de couranten leest, wil daarbij niet denken, maar verlangt in de eerste plaats nieuws te hooren en in de tweede plaats wil het vermaakt of gesticht, in elk geval bewogen worden. Dagbladen, die, hunne taak wat hooger opvattend, zich vooral ten doel stellen, elken nieuwen klinkklank, die zich in 't land laat vernemen, nauwkeurig te ontleden, kunnen slechts rekenen op een beperkt aantal lezers. Veel geabonneerden en veel sympathie vinden slechts de bladen, die òf voor weinig geld een overvloed van berichten geven, òf wier schrijvers een scherp belijnd standpunt door dik en dun verdedigen, eenvoudig alles goedkeurend, wat de geestverwanten, afkeurend, wat de tegenstanders zeggen of doen. Zoo wordt de leuze binnen enkele maanden eene politieke geloofsbelijdenis van duizenden. Op genezing van die door de leuze bezetenen, op verbreking van de betoovering, die hen in boeien slaat, valt eerst te hopen, als het luchtig voortbrengsel van het brein hunner politieke leidslieden, in belangrijke wetten of maatregelen verwezenlijkt, zijne tastbare gevolgen begint te openbaren. Dan ziet ieder de verderfelijke uitkomsten, reeds lang te voren aangewezen door lieden, die men genoegzaam meende te wederleggen door hen met een der hierboven genoemde scheldnamen naar huis te zenden.

De krijgskreet: ‘Tegen de clericalen, vóór den modernen Staat’, heeft thans den liberalen reeds zooveel onheil berokkend, dat er sedert eenigen tijd eene kentering in de openbare meening duidelijk wordt waargenomen. Thans hebben de voorstanders van inkrimping der staatsbemoeiing, ook op 't gebied van het onderwijs, kans, in liberale kringen gehoord te worden, terwijl zij voor een achttal jaren dadelijk als verraders of overloopers zouden zijn veroordeeld.

De eerste, die ontrouw geworden is aan zijn programma van 24 November 1874, was de heer Kappeyne zelf, als Minister vrij wat meer behoudend dan als lid der oppositie. Zijne schoolwet voldeed volstrekt niet aan de eischen der liberale schoolwetmannen. Van de overzijde daarentegen erkende men: ‘In gelijke mate als Heemskerk tegenviel, valt Kappeyne mee.’ Van geestdrift voor het ideaal, dat de redenaar der oppositie met zoo levendige kleuren geschetst had, was geene sprake meer. In kleine wetswijzigingen, in onbegrijpelijke maatregelen, wier vreemdsoortigheid uitsluitend bestemd scheen, het publiek

van verbazing te doen verstommen, in stekelige redevoeringen zocht de heer Kappeyne de kracht van zijn regeeringsbeleid.

Was het hemzelf gebleken, dat hij zich indertijd warm had gemaakt voor een programma, waarbij een verstandig mensch niet kan blijven, als hij erover gaat denken? Lag hierin de verklaring van zijne zonderlinge ministerieele loopbaan en van de bittere teleurstelling, die hij bij zijne vrienden wekte? Wij weten het niet, maar het laat zich niet betwijfelen, dat de staatsman, die het eerst in Nederland uitbreiding der staatsbemoeiing in zijn vaandel schreef, door zijn aarzelend optreden zelf reeds meer dan halverwege tot de tegenpartij overliep.

Hoewel dus Kappeyne op den nieuwen weg, dien hij aanbevolen had, lang niet zoo ver en zoo snel is voortgegaan, als zijne antecedenten deden verwachten, zoo is toch datgene, wat hij als Minister gedaan heeft, meer dan voldoende geweest, om den invloed der liberale richting voor jaren te knakken. Ik heb hierbij niet eens het oog op zijn voorstel tot grondwetsherziening, dien schicht van den vluchtenden Parth, waarmede hij de partij, die hem in den steek had gelaten, eene wonde heeft toegebracht, die door het onverstand van vele liberalen dagelijks van bedenkelijker aanzien wordt. Eene grondwetsherziening wordt voorgesteld, die slechts enkele artikelen raakt, terwijl er velen zijn, die wijziging behoeven; eene grondwetsherziening, terwijl er geene gevestigde overtuiging bij het volk bestaat ten aanzien van den omvang, dien zij zou moeten hebben; te midden van eene spraakverwarring, waarbij haast ieder denkend burger eene partij op zichzelf vormt. Zulk een voorstel kan natuurlijk alleen leiden tot nog meer verwarring en tot uitstel van alle hervormingen, die op dit oogenblik bereikbaar zijn. Desalniettemin geeft de leider van het groepje Kappeynianen in de Tweede Kamer hoog op van de ‘eischen der politieke moraliteit’, die *nota bene* door de tegenpartij zullen verwaarloosd zijn, en in sommige invloedrijke kringen wil men nog altijd niet inzien, dat het gemis aan ernst in de Kappeyniaansche politiek den nekslag heeft gegeven aan den invloed der liberalen.

Maar die onbegrijpelijkste van Kappeyne's daden, het voorstel tot grondwetsherziening, hangt zoo weinig samen met de beginselen, op 24 Nov. 1874 verkondigd, dat wij wel 's Ministers luchthartigheid maar niet die beginselen daarvoor aansprakelijk mogen stellen. Wat wel daaraan mag toegeschreven worden, is de uitbreiding der staatszorg voor het onderwijs en de bemoeilijking der concurrentie voor de bijzondere scholen.

Art. 45 der nieuwe schoolwet laadt eene uitgaaf van millioenen op de schouders van den reeds zoo zwaar belasten Staat en geeft aan de gemeentebesturen het recht, om zonder veel contrôle over de Staatskas te beschikken.

Door de voorschriften in art. 24 werd het aantal onderwijzers, voor een bepaald aantal leerlingen noodig, aanmerkelijk vergroot. Zeker

bestond er alle reden, om terug te komen op de toelating van kweekelingen als klasse-onderwijzers, zooals die bij de wet van 1857 geregeld was tot groot nadeel van het onderwijs en groot voordeel van de gemeentefinanciën. Had men nu den 4den rang van de wet van 1806 onder een anderen naam weder in 't leven geroepen en aan jongelieden van 16 jaren de gelegenheid gegeven, door een zeer elementair examen den laagsten onderwijzersrang te halen, dan zou men de kweekelingen als zelfstandige onderwijzers hebben kunnen afschaffen zonder in groote financieele bezwaren te komen. Jongelieden van 16 jaar, die een examen gedaan hebben in lezen, schrijven en rekenen en die *wegens hun jeugdigen leeftijd uitdrukkelijk onder de leiding van den hoofdonderwijzer*(*) *geplaatst zijn*, zouden in de lagere klassen bij kinderen van 7 tot 10 jaar beter onderwijs geven dan de tegenwoordige 'onderwijzers' in die klassen, menschen, die zeer dikwijls van hunne onafhankelijke positie gebruik zullen maken voor paedagogische proeven op eigen hand, waarvan de kinderen de slachtoffers zijn. Maar neen, de nieuwe wet eischt voor elken klasse-leeraar den achttienjarigen leeftijd en het radicaal van onderwijzer. In verband met de aanzienlijke verlaging van het maximum der leerlingen per klasse heeft deze wijziging der wet ten gevolge, dat er minstens tweemaal zooveel onderwijzers voor hetzelfde aantal kinderen moeten zijn. Maakt dit op zichzelf het onderwijs reeds veel duurder, zoo moet natuurlijk de schaarschheid der onderwijzers hunne bezoldigingen binnen enkele jaren aanmerkelijk doen rijzen, zoodat ook daardoor alweer hooger eischen aan de gemeente-financiën gesteld worden. De omvangrijke maatregelen ter opleiding van onderwijzers, om in het weldra te wachten gebrek te voorzien, vorderen natuurlijk ook veel geld en onttrekken tal van bekwame onderwijzers aan de lagere school.

Geeft art. 24 hoofdzakelijk, schoon lang niet uitsluitend, aanleiding tot geldelijke bezwaren, nog wel zoo bedenkelijk is de werking van art. 65. Dit artikel wil eene wijziging brengen in den tot dusver gebruikelijken gang der studiën van de personen, die zich aan het lager onderwijs wijden. Zoo iemand was tot dusverre gewoon, na op achttienjarigen leeftijd het examen als hulponderwijzer of hulponderwijzeresse te hebben gedaan, in den loop der volgende twee of drie jaren akte-examens voor de talen te doen, om dan later al dan niet het hoofdonderwijzers-examen af te leggen, waarvoor de 23-jarige leeftijd vereischt werd. Die weg is thans afgesloten. Art. 65 eischt voor het afleggen van een akte-examen in de vreemde talen het bezit der hoofdonderwijzers-akte, die zelve volgens art. 61 niet te verkrijgen is dan na een minstens tweejarig verblijf aan eene kweekschool voor onderwijzers of eene minstens tweejarige werkzaamheid aan eene of meer lagere scholen. De leeftijd, waarop men de hoofdonderwijzersakte behalen kan, is op twintig jaar gebracht, maar het examen is verzwaard door het opnemen der wiskunde onder de examenvakken.

(*) In de officieele taal door het afgrijselijke *neutrum* 'schoolhoofd' aangeduid.

Het is gemakkelijk in te zien, dat art. 65 een zwaren slag aan het bijzonder meer uitgebreid lager onderwijs toebrengt. Vroeger kon de hulponderwijzer of hulponderwijzeres reeds op achttienjarigen leeftijd het examen voor eene vreemde taal doen. Eenmaal in het bezit van die akte, was het hem of haar niet moeilijk, eene alleszins voldoende bezoldiging te verkrijgen. Thans is òf een kostbaar tweejarig verblijf als leerling aan eene kweekschool noodig, te bezwaarlijk voor veler beperkte middelen, òf twee jaren van een zwaren dienst als onderwijzer, uitsluitend in de zoogenaamde Hollandsche vakken, onder veel minder gunstige omstandigheden, dan voor iemand, die ook eene taal-akte bezit, te verkrijgen zijn. Want op de scholen voor den meer gegoeden stand, waar al spoedig onderwijs gegeven wordt in het Fransch, kan men onderwijzers zonder taal-akte moeilijk gebruiken. Maar wat veel erger en inderdaad onverantwoordelijk is, men dwingt hen allen tot de velerlei studiën, voor het verkrijgen van de hoofdonderwijzers-akte noodig, ofschoon het vanzelf spreekt, dat vele jonge mannen en vooral vele jonge meisjes uitstekend geschikt kunnen zijn, de elementen van eene vreemde taal aan kinderen te onderwijzen, zonder den aanleg te hebben tot de studie der vele vakken, waarin bij het hoofdonderwijzers-examen ondervraagd wordt. Zeer dikwijls zal bijv. wiskunde en bij de meisjes reeds het rekenen een struikelblok zijn, waarvoor iemand bij het hoofdonderwijzers-examen wordt afgewezen, die toch voor taalonderwijs een uitnemenden aanleg had. Maar dan mag hij volgens de thans geldende bepalingen ook geene taal-akte verkrijgen, tenzij hij zich mocht willen toeleggen op eene akte voor middelbaar onderwijs, waarbij echter natuurlijk ten aanzien der taal weder veel zwaarder eischen gesteld worden dan die, waaraan de docent bij het lager onderwijs behoort te kunnen voldoen.

Dit punt verdient wel de uitvoerigheid, waarmede ik erbij stilsta, omdat het een duidelijk voorbeeld is van een zeer schadelijk gevolg, dat hoofdzakelijk te danken is aan den grooten invloed van uitnemende ambtenaren, van wier werkzaamheid de heer Kappeyne zooveel heil verwachtte. De heeren schoolautoriteiten en deskundigen, wier raad deze verandering in de akte-examens voor vreemde talen heeft doorgedreven, zijn zonder twijfel welmeenende en schrandere mannen en zij hadden alleszins reden, eene verandering in den bestaanden toestand volstrekt noodig te achten. Wie ook maar oppervlakkig bekend is met de inrichting der vroegere provinciale examens, kent hunne gronden, eerbiedigt ze en verheugt zich erover, dat de oude misbruiken niet meer bestaan. Nu wil echter het ongeluk, dat de deskundigen, die den Minister op dit punt geraden hebben, zoozeer al hunne aandacht op de onmiskenbare gebreken van den bestaanden toestand hadden gevestigd, dat zij reeds tevreden waren met maatregelen, waardoor die toestand onmogelijk werd gemaakt, maar geen oog hadden voor de bezwaren, die hunne nieuwe regeling medebrengt. Niemand

mag hen verdenken van den boozen toeleg, om het meer uitgebreid lager onderwijs voor meer gegoeden naar het leven te staan; integendeel, zij wilden het verbeteren door het te verlossen van de zwakke taal-onderwijzers, die de oude regeling bij hoopen toeliet. Toch moet de handhaving van art. 65 op den duur ten gevolge hebben, dat bijzondere scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs alleen bij een zeer hoog schoolgeld mogelijk zijn. De schaarschheid van het hulppersoneel voor de talen zal toch den directeur van zulke scholen dwingen, aan dat personeel zeer groote bezoldigingen toe te staan. Nu moet ieder, wien het onderwijs zelf meer ter harte gaat dan de tegenwoordige partijstrijd over het onderwijs, den bloei wenschen van juist die scholen, door particulieren opgericht voor kinderen uit den meer gegoeden stand, aan wier opvoeding bijzondere zorg kan besteed worden. Daar vindt men de mannen, die zich niet hebben willen onderwerpen aan een reglement, door het dagelijksch bestuur of den raad opgemaakt; die geen toezicht over de gebruikte schoolboeken willen dulden; die naar hunne eigene inzichten te werk willen gaan. Daar is de gelegenheid tot toepassing van betere methoden, tot het gebruik van betere hulpmiddelen, en daar heeft de hulponderwijzer zich te regelen naar de leiding van den man, die aan het hoofd der school staat. Daar bestaat ook volle vrijheid, om af te wijken van die volstrekte neutraliteit, waarnaar de openbare school moet streven, maar die bij sommige vakken, bepaaldelijk bij de geschiedenis, alle belangstelling doodt en indrukken geeft, die verreweg de meeste ouders niet wenschen. Wel verre dus van aan zulke scholen het leven moeilijk te maken, moet men haar van overheidswege niet de minste bezwaren in den weg leggen en dus ook (om dit terloops nog eens op te merken) geene openbare scholen voor de meer gegoeden oprichten, tenzij dan tegen een zoo hoog schoolgeld, dat de gemeente daarbij al hare uitgaven geheel en al terugkrijgt.

Nu laat het zich niet aannemen, dat de uitnemende deskundigen, aan wier invloed wij art. 65 van de nieuwe wet danken, de bovenstaande eenvoudige waarheden niet zouden ingezien hebben, als hunne aandacht er maar op gevallen ware. Maar de leemten in de bestaande opleiding der taal-onderwijzers op de lagere school en de onbevredigende uitkomsten van dat onderwijs, die zij geregeld aan de gebreken dier opleiding toeschreven, zweefden hun sedert jaren zoozeer voor de oogen, dat zij naar opmerkingen over andere zaken maar met een half oor konden luisteren. Geleid door het onwankelbaar vertrouwen op eigen inzicht, hij deskundigen zoo natuurlijk, meenden zij gemakkelijk te kunnen aanwijzen, hoe de goede opleiding zijn moest. De achttienjarige moest verhinderd worden, dadelijk al zijn tijd aan een enkel vak, gewoonlijk het Fransch, te besteden; dwong men hem eerst tot ingespannen en twee jaren lang voortgezette studie van de ‘Hollandsche vakken’, dan zou men zeker menschen van meer alge-

meene ontwikkeling als candidaten voor de taal-akten zien verschijnen. Werd die betere studiegang zooveel mogelijk door de wetsbepalingen verplicht gemaakt, dan zouden ook de vruchten van het taalonderwijs op de lagere school meer bevredigend uitvallen. Dat daardoor het aantal taal-onderwijzers en -onderwijzeressen wat kleiner zou worden, ontkende men wel niet; doch men besprak dit punt slechts terloops, om al het licht te laten vallen op de groote verbetering van het gehalte. Evenals de hervormers van het medisch onderwijs in 1865 eischten, dat men vóór alle andere dingen zorgen moest voor eene breede ontwikkeling van den geneesheer en de verheffing van zijn stand en zich voorloopig niet bekommeren moest over de vraag, of er zich artsen genoeg zouden vormen, als men de eischen zoo hoog opdreef, evenzoo gingen ook de hervormers van het taalonderwijs in 1878 te werk. En juist zooals de overdrijving in 1865 ten aanzien van het medisch onderwijs tot eene reactie leidde, die zeker reeds te ver gegaan is, zoo zien wij thans reeds eene reactie tegen de regeling van het taalonderwijs opkomen, die ons wellicht binnen korten tijd in nog slechter toestand brengen zal dan vóór 1878.

Redenen voor die reactie zijn er blijkens het bovenstaande meer dan eene, en zeer afdoende. Het gaat niet aan te beweren, dat de algemeene ontwikkeling van den onderwijzer, die een jong kind de eerste elementen eener taal leert, zoo bijster veel ter zake doet. Men stelt veel te veel vertrouwen op zijn eigen doorzicht, als men van staatswege beslist, dat het voor ieder achttienjarige beter is, eerst nog twee jaren aan de Hollandsche vakken te wijden, en minder goed, zich dadelijk met alle kracht op het Fransch toe te leggen. Zelfs indien men door dien maatregel eenig voordeel bereikte, weegt toch de schade, die aan het meer uitgebreid lager onderwijs toegebracht wordt, veel zwaarder.

Het zou niet moeielijk zijn, nog meer gebreken in de schoolwet van 1878 aan te wijzen, maar de genoemde zijn reeds meer dan voldoende, om te verklaren, waaraan het ligt, dat de liberale partij sedert dat jaar met rassche schreden den kreeftengang gaat. De klachten der zoogenaamde clericalen maken indruk; want ieder, die met het onderwijs te maken heeft, - en dat is bijna iedereen - bemerkt, dat de uitbreiding der staatsbemoeiing door Kappeyne bij dit onderwerp veel kwaad gedaan en veel ontevredenheid gebaard heeft. Daarbij komt nog de toestand der schatkist, de ‘ziekte der beurs’, die het toestaan van millioenen voor het onderwijs zoo ongelegen mogelijk doet komen. En daarom is er thans kans op, dat zij, die eenige jaren geleden gezwegen hebben, omdat zij zichzelf de kracht niet toeschreven, om op te roeien tegen den toenmaligen stroom, of wier zwakke stemmen versmoord zijn door het gedruisch der woelige onderwijsvrienden, thans eenig gehoor vinden. Wijziging der schoolwet van 1878 in zoodanigen geest, dat elke schijn van bestrijding van 't bijzonder onderwijs daaruit

geweerd en het onderwijs weder uitsluitend eene zaak der gemeenten wordt, moet eerstdaags een hoofdpunt zijn van het programma der oud-liberale partij. Laat de Kappeyniaansche heeren zich daar dan vierkant tegenover plaatsen en de kiezers beslissen, aan welke soort van liberalisme zij de voorkeur geven.

De liberale partij kan echter thans niet meer hopen, zonder concessies aan andere partijen de schoolquaestie te regelen. Zelfs als de liberale kiezers in geen enkel district meer een bewonderaar der nieuwe schoolwet afvaardigden, zelfs dan zou zij wijs doen, in overleg te treden met de minderheden en gezamenlijk een plan te ontwerpen, dat een eind maakt aan de heftigheid van den strijd over de school. Nog steeds moge zij in de Eerste Kamer eene aanzienlijke meerderheid hebben, in de Tweede zijn hare gelederen zeer gedund, en het is te voorzien, dat zij na de verkiezingen van dit jaar in de minderheid zijn zal. De vraag moet dus gesteld worden, met welke der drie andere richtingen zich de liberale partij het liefst verstaan zal. De conservatieve is te zwak, om voor haar iets meer te kunnen zijn dan de stroohalm voor den drenkeling. De Katholieken schijnen niet zulke hooge eischen te stellen als de anti-revolutionnairen. Schijnen, zeg ik, want wie zal met zekerheid uitmaken, wat eene partij wil, die haast evenzeer verdeeld is als de liberale? Maar zij hebben althans niet op wijziging van art. 194 der Grondwet aangedrongen, en dat is sedert jaren een hoofdpunt van het programma der anti-revolutionnairen.

Misschien zou men van de Katholieken door enkele wijzigingen in de wet van 1878, vooral door de eischen, aan de onderwijzers gesteld, eenigszins te verlagen, voorts door eenige toegeeflijkheid ten aanzien van het staatstoezicht op het onderwijs en met eenige vrijgevigheid bij benoemingen reeds veel gedaan krijgen. Daarom zou het niet geheel onverklaarbaar zijn, als sommige liberalen geneigd waren, den steun dier partij tegen schijnbaar geringe concessies te koopen en op die wijze met een enkelen slag voor het oogenblik een eind te maken aan de macht der anti-revolutionnairen Onttrokken de Katholieken hunne stem aan de anti-revolutionnaire candidaten en steunden zij benoorden den Moerdijk de liberalen, dan zou de ‘Kamerclub’ dadelijk inkrimpen tot hoogstens het historische vijftal, dat indertijd jarenlang onder de leiding van Groen pal stond tegen eene destijds zoo indrukwekkende meerderheid. De leiders der anti-revolutionnairen en in 't bijzonder de hoofdredacteur van *De Standaard* hebben het hunne gedaan, om die gedragslijn voor de liberalen verleidelijk te maken. Zoo grof en zoo beleedigend was zeer dikwijls zijne taal, zoo zelden gaf hij een blijk van ridderlijke waardeering der tegenpartij, dat het voor de liberalen hoogst moeilijk is, onderhandelingen aan te knoopen met de vertegenwoordigers van eene richting, die zich nog altijd naar de bevelen van zulk een man schikt.

Toch komt het mij voor, dat de liberale partij niet in onderhandelingen met de Katholieken haar heil moet zoeken, maar in een eerlijk en openhartig overleg met de anti-revolutionnairen. De Katholieken hier te lande hebben het opgegeven, zich te verzetten tegen de ultramontaansche richting, die in alle landen van Europa pauselijke politiek drijft en wel degelijk het herstel der wereldheerschappij van den bisschop van Rome beoogt. In 1864 toonde de Roomsche curie door *Encycliek* en *Syllabus* op de overmoedigste wijze, dat zij nog altijd niet geleerd heeft, de gewetensvrijheid te eerbiedigen, en het zelfs beneden zich rekent, hare minachting voor het groote beginsel der Hervormers te verbergen. Als eene dwaling van het hedendaagsch liberalisme verwerpt de Paus in de 77ste stelling de leer, dat het in onze eeuw niet meer wenschelijk is, den Katholieken godsdienst met uitsluiting van elken anderen als eenigen staatsgodsdienst te handhaven. In de 78ste stelling wordt zelfs de meening veroordeeld, als zou het althans aan niet-Katholieke immigranten in een Katholiek land geoorloofd moeten zijn, openbare godsdienstoefeningen te houden, terwijl volgens de 79ste de vrijheid van drukpers verderfelijk is voor de zeden en den godsdienst(*).

Ondanks deze verklaringen van den Paus, ondanks de afkondiging der pauselijke onfeilbaarheid, waardoor aan den Katholiek alle kans op verzet tegen de heerschappij der geestelijkheid ontnomen en hem slechts de keuze gelaten wordt, om òf te buigen òf de kerk te verlaten, hebben de Katholieken in Nederland geene ontevredenheid getoond, zelfs geene ongerustheid aan den dag gelegd. Zij leverden een talrijk contingent aan het legertje, dat het erfgoed van den heiligen Petrus moest verdedigen; zij droegen bereidwillig en overvloedig bij tot den Pieterspenning; zij blijven aandringen op vertegenwoordiging van den Nederlandschen Staat bij den man, aan wiens machtspreuken zij zich eerbiedig hebben onderworpen.

Met zulk eene partij kan de liberale richting, die vijandig staat tegenover alles, wat de zelfstandigheid der burgers zou kunnen benadeelen, niet onderhandelen. Dulden moet zij de leden dier partij als staatsburgers, want krachtens hare beginselen eerbiedigt zij ieders recht op vrije uiting zijner godsdienstige gevoelens. Maar zij mag niets doen, waardoor hun invloed grooter zou worden, die altijd lijnrecht tegen haar ideaal in werkt. Zij moet wantrouwend staan tegenover elken Roomschgezinde, die niet openlijk verzet heeft aangeteekend tegen

(*) De ‘errores, qui ad liberalismum hodiernum referuntur’, in § 10 van den *Syllabus* veroordeeld, zijn:
77. Aetate hac nostra non amplius expedit religionem catholicam haberi tamquam unicam status religionem, ceteris quibuscmquue cultibus exclusis.
78. Hinc laudabiliter in quibusdam catholici nominis regionibus lege cautum est, ut hominibus illuc immigrantibus liceat publicum proprii cuiusque cultus exercitium habere.
79. Enimvero falsum est, civilem cuiusque cultus libertatem, itemque plenam potestatem omnibus attributam quaslibet opiniones cogitationesque palam publiceque manifestandi, conducere ad populorum mores animosque facilius corrumpendos, ac indifferentismi pestem propagandam.

het ultramontaansche drijven der geestelijkheid. Want zijn ware souverein is niet de Nederlandsche Staat maar de paus van Rome.

Eenigszins anders is het gelegen met onze anti-revolutionnaire landgenooten. Wat ons van hen op politiek gebied scheidt, is een verschil van gevoelen over de roeping der overheid ten aanzien van den godsdienst. De anti-revolutionnaire partij zegt in art. 4 van haar Program:

'De overheid is, als dienaresse Gods, in eene Christelijke en dus niet godsdienstlooze natie, gehouden tot verheerlijking van Gods naam en behoort diensvolgens:

a. uit bestuur en wetgeving alles te verwijderen wat den vrijen invloed van het Evangelie op ons volksleven belemmert;

b. zichzelve, als daartoe in volstrekten zin onbevoegd, te onthouden van elke rechtstreeksche bemoeiing met de geestelijke ontwikkeling der natie;

c. alle kerkgenootschappen of godsdienstige vereenigingen, en voorts alle burgers, onverschillig wat hunne denkwijze aangaande de eeuwige dingen zij, te behandelen op den voet van gelijkheid; en

d. in de conscientie, voor zoo ver die het vermoeden van achtbaarheid niet mist, een grens te erkennen voor hare macht.'

Met deze eischen, in hun geheel, kunnen liberalen onmogelijk medegaan. 'Dienaresse Gods en gehouden tot verheerlijking van Gods naam', zal de overheid moeten zijn. Wil dat zeggen, dat haar vrijgelaten wordt, God zoo te dienen en zijn naam zoo te verheerlijken, als haar krachtens haar eigen Godsbegrip wenschelijk voorkomt? Men zou het meenen, als men in art. 3 van hetzelfde programma leest, 'dat het staatsgezag noch rechtstreeks, noch door de uitspraak van eenige kerk, maar alleen in de conscientie der overheidspersonen aan de ordinantiën Gods gebonden (is)'. Vraagt men toch: wat met die ouderwetsche uitdrukking: 'de ordinantiën Gods', bedoeld zij, dan wordt u geantwoord met een stroom van woorden (blz. 116-125), waaruit gij op blz. 119 niet zonder moeite de bekentenis kunt opvisschen, dat zij de wetten zijn, waaraan het natuurlijk en zedelijk leven gehoorzamen moet(*). Derhalve - zoudt gij allicht meenen - indien nu de overheidspersoon zich met geen enkel kerkgeloof ten volle kan vereenigen, de betrouwbaarheid van geene enkele leer, die zich voor openbaring uitgeeft, in dat karakter kan erkennen, maar in de menschelijke rede het beste middel ziet, om die 'ordinantiën Gods' in natuur en geschiedenis op te sporen, dan moet hij naar anti-revolutionnaire leer in zijn recht en zelfs verplicht zijn, God te dienen en Gods naam te eeren op

(*) Ook de schrijver van *Ons Program* houdt zich, zooals te verwachten was, niet vrij van de zeer populaire verwarring tusschen *natuurwet*, d.i. standvastige betrekking tusschen veranderlijke grootheden, en *voorschrift* van juridischen of zedelijken aard. '*Wetten*' - zegt hij triumfantelijk - 'onderstellen een *Wetgever.* Zelfs in de stoffelijke wereld ontstaat eene wet niet van zelf.' Tot zulke oppervlakkige praatjes komt men, als men eens ter wille der populariteit den eerbied vergeet, dien men aan zichzelf verschuldigd is.

zijne manier, d.w.z. door het bevorderen van een redelijk leven bij zichzelf en de overige staatsburgers? Behoort het voorts tot zijne overtuiging, te meenen, dat het aanroepen van Gods naam in staatsstukken en bij den eed niet wenschelijk is, wegens de in zijn oog godslasterlijke denkbeelden, waartoe dit aanroepen minder ontwikkelden verleidt, dan is hij volgens anti-revolutionnaire leer verplicht, de formule weg te laten, waarbij Gods heilige zegen over de vertegenwoordiging wordt ingeroepen, en den eed te bestrijden? Zoo zou men allicht meenen, als men ziet, met hoeveel vuur en geestdrift de anti-revolutionnair voor gewetensvrijheid te velde trekt. Immers, de consciëntie van dien overheidspersoon legt de 'ordinantiën Gods' op die wijze uit. Of liever, zijn geweten heeft ernstig bezwaar tegen die uitdrukking zelve voor de wetten van het natuurlijk en zedelijk leven, en hij meent, dat zij de verhouding van de 'eeuwige dingen' tot de tijdelijke voorstelt op eene manier, strijdig met den eerbied, aan de eerste verschuldigd. Zullen nu in den anti-revolutionnairen staat alle denkwijzen 'aangaande de eeuwige dingen op voet van gelijkheid (behandeld worden)', dan moet aan zoodanige overheidspersonen ten dezen volle vrijheid van handelen gewaarborgd zijn.

Maar zoo blijkt de vrijheid van consciëntie niet bedoeld te wezen. Eerst wordt er van u gevorderd, dat gij berusten zult in de uitdrukking: 'ordinantie Gods'; vervolgens, dat gij bij uwe poging, om die ordinantiën te leeren kennen, rekening zult houden 'met het feit der zonde'(*); en eindelijk, dat gij op dien grond zult erkennen: neen, rede en ervaring zijn niet de weg, om die 'ordinantiën' of natuur- en zedewetten zoo goed mogelijk te leeren kennen. Om dat doel te bereiken, moet men zich wenden tot de openbaring(†).

Gij moogt hiertegen aanvoeren, dat uwe consciëntie als denkend wezen u niet toelaat, u neer te leggen bij een zoo nevelachtig en onbruikbaar begrip als dat van eene bijzondere openbaring van het Eeuwige naast de algemeene openbaring, waarvan wij door rede en ervaring althans iets kunnen gissen. Gij moogt zeggen, dat in zekeren zin ieder rekent met het feit der zonde, want menschelijke verkeerdheden en zwakheden ontmoet ieder genoeg, maar dat uw geweten u verbiedt, te rekenen met de traditioneele leer der kerk over de zonde, die u als heiligschennis voorkomt. Dat moogt gij zeggen, maar ondanks uwe gewetensbezwaren zoudt gij toch als anti-revolutionnair overheidspersoon verplicht zijn, met die kerkelijk opgevatte zonde en die openbaring te rekenen.

Men zou wellicht kunnen meenen, dat zulke afgetrokken beschouwingen over de ordinantiën Gods en den plicht der overheid, om ze tot richtsnoer te nemen, met de vraagstukken der practische staatkunde niet zoo bijzonder veel te maken hebben. Al moge nu de tegenwoor-

(*) Zie bl. 119-121, 123.
(†) Zie bl. 99.

dige leider der anti-revolutionnairen - zou men kunnen zeggen - bij voorkeur de tale Kanaäns uit de zeventiende eeuw spreken en zich dus voor ons eenigszins zonderling uitdrukken, in de staatsleer zijner partij moeten toch de vrijheid van belijdenis en de gelijkheid der rechten voor alle burgers voldoende gewaarborgd zijn. Immers, eerbied voor de consciëntie is haar wachtwoord, dat zij niet zonder ophef op den voorgrond plaatst, en uitdrukkelijk eischt zij, gelijk wij zagen, '(dat) alle burgers, onverschillig wat hunne denkwijze over de eeuwige dingen zij, (behandeld moeten worden) op voet van gelijkheid'.

Die redeneering moge juist zijn, de schrijver van *Ons Program* acht er zich niet door verhinderd, op die gelijkheid tal van inbreuken voor te schrijven. En dat wel, omdat de staat der anti-revolutionnairen geen *état athée* is. Zijne 'partij' beweert zeer stellig, 'dat de godsdienst niet enkel subjectief maar wel ter dege *objectief* is; dat de wetenschap, dat er een God is en dat we met dien levenden God te doen hebben, wel ter dege *vast staat* en erkend *moet* worden, onafhankelijk van ons gevoel: en dat derhalve ook de Staat, als "de *zedelijke* organisatie van het volksgeheel" met dezen grond- en springader van alle zedelijk leven wel ter dege *te rekenen* heeft'(*).

Dit beweren - wel te verstaan niet van Dr. A. Kuyper alleen, maar van de anti-revolutionnaire partij, uit wier naam hij het woord voert, - grondt zij 'niet op de geopenbaarde maar op de natuurlijke godskennis (de *theologia naturalis*), die is op te maken uit wat van God gezien wordt in de schepping; vooral in den mensch; niet het minst ook in het volksorganisme zelf'(*).

'Wel deze natuurlijke, niet de geopenbaarde godskennis, heeft een voor een iegelijken mensch *dwingend* karakter. De zekerheid aangaande de eerste eischt niet wat de zekerheid aangaande de tweede eischt, t.w. een bovennatuurlijke verlichting'(*).

Ware het mij te doen om eene critiek der anti-revolutionnaire leer van *Ons Program* en zijn schrijver, dan zou het de moeite waard zijn, opzettelijk de vraag na te gaan, hoe die schrijver het *dwingend* karakter der natuurlijke godskennis voor iedereen, ook als hij het licht der openbaring mist, kan rijmen met de beschouwingen, op blz. 111 en vlg. voorkomende over het *hypothetisch* karakter der wetenschap, tot wier deelen naar zijne opvatting de 'natuurlijke godskennis' zeker wel behooren zal. Want wij zouden hem beleedigen door te onderstellen, dat hij in zou stemmen met Kant, die de natuurlijke godskennis uit de rubriek der wetenschap naar die van de menschelijke dwalingen heeft doen verhuizen, en wij zouden hem ook beleedigen, als wij hem de natuurlijke godskennis onder de geopenbaarde leer lieten rangschikken, terwijl hijzelf op dezelfde plaats natuurlijke en geopenbaarde godskennis tegenover elkaar stelt. Wat roept hij nu, met het gewone,

(*) *Ons Program*, blz. 187.
(*) *Ons Program*, blz. 187.
(*) *Ons Program*, blz. 187.

vroolijke toevoorzicht, dat hem eigen is, ten aanzien der wetenschap den revolutionair toe?

'Neen, de tegenstelling tusschen u en ons is niet: "wetenschap en geloof", maar *hypothese* en *geloof*'(*),

en wel omdat, zooals hij te recht uiteenzet, de wetenschap in laatster instantie uitgaat van onbewezen hypothesen, terwijl hij verzuimt te onderzoeken, of niet van het geloof dezelfde opmerking geldt. Zonder zich daaraan te storen, vervolgt hij:

'*Geloof* of *hypothese*! Wat kiest gij? Zoo het eerste, dan staat ge op anti-revolutionairen bodem. Zoo het laatste, dan betreedt ge met de revolutie eenzelfde terrein'(†).

Een van tweeën nu schijnt zeker: òf de natuurlijke godskennis behoort tot het terrein der (meer of min betrouwbare) wetenschap, òf zij ligt op het gebied des geloofs.

Maar in 't eerste geval berust zij volgens den schrijver op onderstellingen en mist dus het *dwingend* karakter voor *ieder*, dat de auteur van *Ons Program* haar toekent. Dan kiezen de overheidspersonen uit de verschillende wijsbegeerten vrijelijk, wat hun de allerbeste 'natuurlijke godskennis' toeschijnt, en mogen zij natuurlijk ook met Kant en anderen die gansche 'kennis' voor eene illusie houden. Wat zij aangaande het bestaan van God, de oorbaarheid der uitdrukking: 'levende God', die tal van wijsgeeren even godslasterlijk klinkt, als groene of vierkante God doen zou, en over 's menschen verhouding tot God zullen denken, beslist in dat eerste geval *naar anti-revolutionnaire leer* de menschelijke rede.

Moeten wij daarentegen het tweede geval voor juist houden; ligt ook de natuurlijke godskennis reeds op het geloofsgebied; is er eene 'bovennatuurlijke verlichting' noodig, om de dogma's aan te nemen, waaraan de heer K. een *dwingend* karakter toekent: dan is er geene enkele reden, waarom ook niet aan andere gegevens der Openbaring datzelfde dwingende karakter zal worden toegeschreven. Dat God drieeenig is; dat Gods zoon de menschelijke natuur heeft aangenomen; dat God door een ondoorgrondelijk raadsbesluit millioenen menschen met voorbedachten rade doet geboren worden, om ze tot eeuwigdurende ellende te verdoemen, al deze en vele andere leerstukken van het Calvinisme zullen dan richtsnoer moeten worden van de daden der Overheid en een *dwingend* karakter verkrijgen, 'onafhankelijk van ons gevoel', en dus geheel afgezien van de vraag, wat de consciëntie der overheidspersonen getuigt.

Nu de anti-revolutionnaire partij aanstalten maakt, om 'te opereeren op het regeeringsterrein', zou eene nadere inlichting over de hoedanigheid, waarin de natuurlijke godskennis haar dwingend karakter op het staatsbestuur verkrijgt, zeker zeer gewenscht zijn. Dat zal ieder toe-

(*) *Ons Program*, blz. 112.
(†) *Ons Program*, blz. 113.

geven, die verneemt, wat de overheid ten gevolge dier kennis al zoo *weet* en waartoe ten gevolge daarvan de Staat *komt.*

'De overheid' - zoo lezen wij in *Ons Program* - 'weet door deze natuurlijke godskennis: 1. dat er een God is; 2. dat deze levende God het lot van al het geschapene, dus ook van den Staat, regelt; 3. dat deze albesturende Voorzienigheid gerechtigheid wil en dies een Wreker is van het onrecht; en 4. dat er onder menschen zonde werkt, waarvan alleen hooger tusschenkomst kan verlossen.

En op grond nu van deze geheel uit de natuurlijke godskennis verkregen wetenschap komt de Staat er toe in zijne publieke handelingen God te eeren; Godes heiligen naam in Staatsakten aan te roepen; den eed te heiligen; een rustdag Hem te wijden; bij nationale rampen biddagen te houden; gerechtigheid met den zwaarde te oefenen; en den loop van het Evangelie vrij te laten'(*).

Is de natuurlijke godskennis der overheid 'wetenschap', dan mag de anti-revolutionnair natuurlijk uit dit in zijn oog feilbaar en wisselvallig inzicht geene dier verplichtingen van den Staat afleiden. Wellicht gaat toch de 'wetenschap' der overheidspersonen van andere 'hypothesen' uit dan de zijne; wellicht *weten* zij dientengevolge andere stellingen over de eeuwige dingen, dan die voor den schrijver van *Ons Program* pilaren van vastigheid zijn. Is die godskennis daarentegen de vrucht van 'geloof', dan is natuurlijk alleen de geloovige als overheidspersoon bruikbaar; de ongeloovige, die zoover gaat van zelfs de natuurlijke godskennis van *Ons Program* te verwerpen, moet geweerd worden uit het staatsverband of kan hoogstens geduld worden als eene exceptie, waarop bij de inrichting van den staat niet gerekend is en die maar wijs zal doen, als zij zich zoo stil mogelijk houdt. Nu gaat het voorts voor een anti-revolutionnair niet wel aan, zich op den duur tevreden te stellen met zulk een kleurloos 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' als belijdenis en richtsnoer der overheid. Men kan toch niet èn aanhoudend zich geërgerd toonen over Thorbecke's eerbied voor dat Christendom èn zelf uit den rijken schat des Calvinistischen geloofs als belijdenis der overheid slechts enkele leerstukken ontleenen, waarmede ook de Katholiek, de Remonstrant, de Doopsgezinde, ja zelfs de gematigde 'vrijdenker' kan instemmen. Berust de natuurlijke godskennis, waaruit de overheid hare 'wetenschap' put, op *geloof*, dan ligt het in den aard der zaak, dat men weldra ook aan de leer der Drieëenheid, van de praedestinatie, enz. een *dwingend* karakter toekent. Wat wordt er dan van de vrijheid der consciëntie en den voet van gelijkheid, waarop naar art. 4 alle burgers zullen behandeld worden?

Zelfs thans reeds, nu de anti-revolutionnair zich tot wenschen en eischen bepalen moet, maar niet regeeren kan, wordt duidelijk te kennen gegeven, dat zij, die ten aanzien der 'natuurlijke godskennis' anders denken, maar even zullen worden geduld en lang niet met de

(*) *Ons Program*, blz. 188.

belijders dier kennis gelijkgesteld. Vooreerst worden zij atheïsten genoemd en dus getroffen door al den smaad, door het janhagel gehecht aan dien naam, dien verstandige lieden sedert lang niet meer gebruiken. Het papier is geduldig en neemt alles even gewillig op. Maar een merkwaardig verschijnsel blijft het toch, dat een man met Dr. A. Kuyper's kennis der historie in 't algemeen tegen 'atheïsten' of Godloochenaars te velde kan trekken, zonder ooit te bedenken, dat het woord 'God' in honderden beteekenissen gebruikt wordt en ieder geloovige derhalve een Godloochenaar kan genoemd worden, daar hij van al die Godsbegrippen op één na meent, dat er geen werkelijk wezen aan beantwoordt. Waarom zou men, als men scheldwoorden meent te moeten gebruiken, den schrijver van *Ons Program* geen atheïst noemen, omdat hij het werkelijk bestaan loochent van den God van Epicurus of van het deïsme of van de Pelagianen? In deze wereld is ieder iemands anders atheïst, heeft men daarom niet ten onrechte gezegd, maar, helaas! zonder nut voor Dr. A. Kuyper, Mr. Modderman en vele anderen, die hunne tegenpartij zulk een nietsbeteekenenden titel naar het hoofd werpen.

De toestand nu, die in den anti-revolutionnairen ideaalstaat bereid is voor Dr. Kuyper's atheïst, - d.w.z. den man, die ten aanzien der natuurlijke godskennis anders denkt dan hij - is werkelijk zoo beklagenswaardig als die van den geëxcommuniceerde in de middeleeuwen.

'En wijl we nu niet een volk van atheïsten, maar een "Christelijke natie" zijn, wenschen we aan den Staat ook zulk eene regeling te geven, die practisch op dien toestand past, d.w.z. eene inrichting, waarin de Christen zich thuis en op zijne plaats gevoelt en die den atheïst steeds aan het onloochenbaar feit herinnert dat niet de Christen, maar hij de *uitzondering* is, en er dus óók wel op hem, ja, maar dan toch niet dan bij exceptie is gerekend.

Eene stelling, waarbij wij uitgaan van het notoire feit, dat de staatsregeling niet op blinde, noch op doove noch op kreupele lieden is aangelegd, maar zich regelt naar den *gewonen* mensch, die ziet, hoort en loopt; en evenals in casu aan de atheïsten, zoo ook wel aan de blinden, dooven en kreupelen een zoo goed mogelijke existentie verzekert, maar eene existentie, die dan toch steeds het karakter van uitzondering blijft dragen, en nimmer *regel* kan worden'(*).

Dat de 'atheïst' in den anti-revolutionnairen staat in geene enkele betrekking als overheidspersoon kan werkzaam zijn, volgt vanzelf uit de hierboven genoemde plichten der overheid, die zijn geweten hem verbieden moet te vervullen. Toch durft de schrijver van *Ons Program* zeggen, dat hij alle burgers, *onverschillig, welke hunne denkwijzen over de eeuwige dingen zijn*, wil behandelen op voet van gelijkheid. Sommige burgers voor excepties, voor gebrekkigen te verklaren en van de

(*) *Ons Program*, blz. 190.

gewichtigste staatsambten uit te sluiten, schijnt met dien anti-revolutionnairen voet van gelijkheid niet strijdig te wezen.

De onverdraagzaamheid, zoo niet van de anti-revolutionnaire partij als zoodanig, dan toch van haar leider, blijkt bij geen onderwerp duidelijker dan bij het vraagstuk van den eed. Met de opzettelijke bedoeling, om Dr. Kuyper's 'atheïsten' 'als exceptiën te doen uitkomen en in het belang van den Staat te waken, dat er ook bij den Godloochenaar steeds borgstelling besta van iemand die wel in God gelooft', - wat dunkt den lezer van dezen 'voet van gelijkheid'? - wil hij:

'dat van atheïsten, d.i. van dezulken, die niet onvoorwaardelijk verklaren in den levenden God te gelooven, geen eed worde afgenomen, noch ook eene belofte als onder 33 is aangegeven (d.w.z. eene verklaring, die den eed vervangt voor leden van kerkgenootschappen, die uit eerbied voor God en zijn woord den eed als ongeoorloofd beschouwen), maar dat men met deze exceptioneele lieden in dezer voege te werk ga.

Vooreerst zal zulk een te bewijzen hebben dat hij geen lid is van eenig kerkgenootschap.

Immers een atheïst, die toch lid van eene "Kerke Gods" blijft, toont daardoor op zich zelf reeds een *oneerlijk* man te zijn.

Ten tweede zal hij schriftelijk moeten verklaren, dat zijn weigering om den eed af te leggen geen andere oorzaak heeft dan dat hij niet aan den levenden God gelooft.

Ten derde zal hij behooren over te leggen een behoorlijk door minstens drie personen geteekend getuigschrift, dat hij hun bekend is als een eerlijk en waarheidlievend man. Onder dien verstande dat tot het afgeven van dit getuigschrift elk atheïst onbekwaam wordt geoordeeld' - de voet van gelijkheid! - 'en het recht tot wraking aan de overheid sta.

Ten vierde zal hij eene schriftelijke verklaring hebben af te geven dat de belofte, die hij gaat afleggen, indien hij tot het geloof aan God komt, voor hem met een eed gelijk zal staan.

Ten vijfde zal hij, ten genoege der overheid, zich bereid moeten verklaren om, voor geval deze dit eischt, door een achtbaar persoon (tegenover wien evenzeer aan de overheid het recht tot wraking behoort te blijven, en van wien vooraf bewezen is dat hij den betrokkene genoegzaam van nabij en lang genoeg gekend heeft) onder eede te doen verklaren, dat bij hem geen vermoeden tegen de waarheidsliefde van dezen atheïst in de aanhangige zaak bestaat'(*).

Men houde mij dit lange citaat ten goede. Ons volk moge eruit zien, hoe weinig de beginselen van verdraagzaamheid nog doorgedrongen zijn, waarvan velen reeds voor vijftig jaren droomden, dat zij tot de onherroepelijke veroveringen van den nieuweren tijd behooren. Onder de dunne schors der nieuwere beschaving gloeit het vuur van den ouden godsdiensthaat. De behandeling, den 'atheïst' voor de recht-

(*) *Ons Program,* blz. 229.

bank toegedacht, moge hare comische zijde hebben en onze lachspieren prikkelen, de verbeten woede, die zich in het voorstellen van zulke maatregelen en nog meer in den toon, waarop zij gesteld worden, uitspreekt, is alles behalve comisch, maar een allertreurigst verschijnsel. Inderdaad, waarom zou men, zoo den ‘voet van gelijkheid’ handhavend, met de ‘exceptioneele lieden’ niet korte metten maken evenals Calvijn met Servet? Dit moge pijnlijker zijn voor Dr. Kuyper's atheïsten, meer vernederend is het zeker niet, en de beginselen van recht en vrijheid heeft men toch geschonden.

Wellicht meenen sommige liberalen, dat men deze satanische begeerte naar kettervervolging bij den leider der anti-revolutionnairen niet zoo ernstig moet opvatten en het zijne vlugge pen vergeven, als zij tegen zijne bedoeling wat al te veel in den toonaard zijner zeventiende-eeuwsche modellen vervalt. Die liberalen hebben een zoo gunstig denkbeeld van de verlichting en beschaving onzer eeuw, dat zij zulke voorslagen eenvoudig belachelijk vinden. Wie wat meer oog heeft voor den ernst der tijden en beseft, dat wij nog nauwelijks aan de middeleeuwen beginnen te ontkomen, bemerkt met diepe droefheid, dat ook de anti-revolutionnaire partij, niet minder dan de ultramontaansche, rechtsgevolgen verbindt aan het verschil tusschen geloovigen en ongeloovigen. Is het ‘ongeloof’ eenmaal een rechtsgrond geworden voor ongeschiktheid tot bepaalde ambten of voor het gemis van bepaalde burgerrechten, dan is er een eerste stap gezet op den weg der geloofsvervolging en drijft de consequentie van het beginsel tot de bekende methoden, waardoor men zoovele ‘exceptiën’ onschadelijk gemaakt heeft. Men moge het ‘verstand’ nog zoozeer wantrouwen, het leeft ook in den ‘geloovige’ zijn eigen leven en prikkelt hem tot de daden, die de logische gevolgen zijner beginselen zijn. Den ‘atheïst’ te verbranden of ‘met het zwaard te slaan’, is op dat standpunt blijkbaar de veiligste weg. En als men 't wel beschouwt, tevens de weg der menschelijkheid. Want is het niet plichtmatig en liefderijk, den dwalenden broeder krachtige motieven ter bekeering aan de hand te doen, opdat men hem zoo mogelijk redde van het eeuwig verderf, en moet men de zwakkeren onder de geloovigen niet op afdoende wijze beschermen tegen de smetstof, die van hem uitgaat?

Zoo schijnen wij dus tot de slotsom te komen, dat de anti-revolutionnaire leer over de handhaving der ‘ordinantiën Gods’ door de overheid slechts eene inconsequente herhaling is van het Katholieke leerstuk, waarbij de gewetensvrijheid veroordeeld wordt. Die leer neemt wel een aanloop, die zou doen verwachten, dat zij de door onze voorvaderen zoo duur gekochte rechten ten hoogste waardeert, doch als men let op hare uitwerking en toepassing, dan blijkt zij die rechten op hoogst bedenkelijke wijze te besnoeien. Vrij zijt gij, - beweert zij - want de staatsmacht vindt hare grens in de consciëntie,

voor zoover die het vermoeden van achtbaarheid niet mist,.. maar toch alleen op conditie, dat uwe consciëntie zich wel zal willen neerleggen bij wat ik 'natuurlijke godskennis' gelief te noemen. Durft gij aan een dier leerstukken twijfelen, dan twijfel ik op mijne beurt, al zijt gij een waarheidlievend en eerlijk man, aan de achtbaarheid van uwe consciëntie. Daarom verklaar ik u wel niet voor een schurk en een zwendelaar, maar voor eene... exceptie, aan wie ik hare buitensporigheid terdege wil doen gevoelen, ofschoon ik mij eerlijk en oprecht ten doel stel, alle burgers op den voet van gelijkheid te behandelen, onverschillig, welke hunne denkwijze aangaande de eeuwige dingen zij. Met dit zielverheffend en waarlijk vrijzinnig doel voor oogen verklaar ik u, een waarheidlievend, eerlijk, rechtvaardig man, juist om uwe 'exceptioneele' denkbeelden over de eeuwige dingen voor onbevoegd tot de hoogste staatsambten, want die denkbeelden, die volgens mijn programma niemand bij zijne medeburgers mogen achterstellen, verhinderen u, met een goed geweten bedestonden en boetedagen uit te schrijven. Omdat ik alle burgers, onverschillig, welke hunne denkwijze aangaande de eeuwige dingen zij, zonder voorbehoud op voet van gelijkheid wil behandelen, ontzeg ik u het vermogen, op gelijken voet als anderen in rechtszaken te getuigen. Fatsoenlijke lieden, die hun lidmaatschap van een kerkgenootschap kunnen bewijzen, moeten voor uwe geloofwaardigheid instaan; leeft gij uitsluitend onder even exceptioneele en uitmiddelpuntige lieden, als gijzelf zijt, dan wordt uw getuigenis bij de rechtbank niet vertrouwd. Waar zou de vrijheid van consciëntie blijven, als ik uwe consciëntie niet door het vooruitzicht op dergelijke publieke vernederingen aan banden legde?

Dat zoo jammerlijke inconsequentie, zulk een ellendig geven en nemen ergernis wekt, is alleszins begrijpelijk. Verdient niet de stoutmoedige openhartigheid, waarmede *Encyclica* en *Syllabus* rondweg uitspreken, dat Rome geene gewetensvrijheid kan dulden en de uiting der gedachten wil aan banden leggen, oprechte waardeering, als men haar vergelijkt met de halfslachtige houding der anti-revolutionnairen, die òf op treurig onverstand òf op schandelijke arglist berusten moet?

Zoo kan men vragen; maar het antwoord kan, dunkt ons, niet moeilijk te vinden zijn. Consequent is Rome; stout is het en overmoedig, maar... in het vertrappen van menschenwaarde, in minachting van menschelijke zelfstandigheid. Halfslachtig is onze anti-revolutionnaire richting, voor zoo verre zij in den schrijver van *Ons Program* haar woordvoerder erkent; twijfelend is zij en aarzelend, doch.. wat zij dan toch op die gebrekkige wijze poogt te doen, is de handhaving dierzelfde rechten, die Rome met voeten treedt. Zoodra de hitte van den partijstrijd eenigszins bekoeld is, zoodra het Programma moet toegepast worden, moet de daarin heerschende tweeslachtigheid hare onvermijdelijke gevolgen na zich sleepen. Thans is de anti-revolutionnaire

partij een legerkamp, waar men uitsluitend op den krijg is ingericht en zich zelfs bij voorkeur van militaire beeldspraak bedient. In zulke omstandigheden kan de onhoudbare positie van Kuyper's natuurlijke godskennis en vele andere dergelijke zwakheden onopgemerkt voorbijgaan, want al de vrienden hebben het oog gericht op de bewegingen van den vijand. Maar zoodra er rustiger tijden aanbreken, moet zich de partij in twee deelen scheiden. De eene helft gaat voort op den weg der heerschappij van de rechtgeloovige predikanten en komt tot een systeem, waarbij de ketters evenzeer vervolgd worden als bij de Katholieke leer; een systeem, dat gelukkig in Protestantsche landen weinig kans heeft, ergens anders te bestaan dan in het beneveld brein van dweepzieke of heerschzuchtige geestelijken, omdat aan de kleine Protestantsche pausen de imponeerende macht, de eerwaardige leeftijd en de grootsche geschiedenis der Katholieke kerk ontbreken. Het andere deel der anti-revolutionnairen beweegt zich op de baan, die het Protestantsch beginsel reeds in het gemoed van millioenen zijner belijders heeft afgelegd; leert erkennen, dat de handhaving van de gewetensvrijheid en het recht van zelfstandig persoonlijk onderzoek naar de bronnen der geloofsovertuigingen den denkenden mensch noodwendig leidt tot het inzicht, dat aan 's menschen rede, het eenig orgaan, waardoor hij met de eeuwige dingen in aanraking komt, in geloofsvragen het hoogste gezag toekomt. En voor dien vleugel der anti-revolutionnairen, wiens zwenking naar den liberalen kant gericht is, moet op staatkundig gebied de leer gelden, dat de staat, als zoodanig, zich niet met den godsdienst heeft in te laten en niet in naam, maar inderdaad ten volle en zonder voorbehoud verdraagzaam is. Met het oog op de warme liefde voor vrijheid, die onze Protestantsche landgenooten kenmerkt, en hun innigen afkeer tegen alle geestelijke dwingelandij kan men er moeilijk aan twijfelen, dat die tweede helft verreweg de talrijkste zijn zou. En daarmede zou de anti-revolutionnaire partij als politieke richting hebben uitgediend na een kortstondig bestaan, waarin zij gedurende eenige jaren deels door de onbegrijpelijke verblinding der liberalen, deels door de kunstvaardigheid, waarmede de heer Kuyper het klavier der volksconsciëntie wist te bespelen, op verontrustende wijze tot overmatigen wasdom gekomen en in nog minder jaren een smadelijk einde gevonden had door de tegenstrijdige elementen in haar eigen boezem.

Die voorspelling schijnt den lezer misschien wat voorbarig. Maar zij is het niet, want thans reeds doen zich de duidelijke bewijzen voor van dien uittocht der anti-revolutionnairen naar het liberale kamp. En dat niet bij het een of ander buitensporig partijlid, uit wiens grillig gedrag men niets zou kunnen opmaken, maar bij den heer Kuyper zelf en zijne beste geestverwanten. Men zou verwachten, dat iemand, die den ‘atheïst’ - d.w.z. den man, die over de natuurlijke godskennis anders denkt dan Dr. A. Kuyper, - wil behandeld

zien op de wijze, die wij hierboven schetsten, onder alle artikelen der Nederlandsche geloofsbelijdenis het meest zou ingenomen zijn met art. 36. In de tweede alinea van dat artikel wordt toch van de overheid gevorderd juist die wering en uitroeiing van ‘alle afgoderij en valsche godsdienst’, waarmede hij zich zoo ingenomen betoont, als hij den atheïst zoo duchtig wil laten voelen, dat hij niet meer dan eene maar even gedulde ‘exceptie’ is. ‘Over de plichten der overheid jegens de kerk’ lezen wij in art. 36:

‘Ende haer ambt is, niet alleen acht te nemen ende te waken over de politie, maar oock de hand te houden aan den heyligen Kerckendienst: om te weeren ende uyt te roeyen alle afgoderye ende valschen Godsdienst, om het Rijcke des Antichrists te gronde te werpen, ende het Koninckrijcke Jesu Christi te voorderen, 't woort des Euangeliums overal te doen prediken, opdat Godt van een yegelick ge-eert ende gedient werde, gelijck hy in zyn woort gebiedt.’

Dat de heer Kuyper als oprecht confessioneel man dit gedeelte van art. 36 oprechtelijk belijdt, - zou men zeggen - spreekt vanzelf. Want veroorloofde hij zichzelf de vrijheid, het te verwerpen, waaraan ontleent hij dan het recht, anderen hard te vallen, omdat zij, sommige artikelen der belijdenis verwerpend, desalniettemin in de kerk bleven? Maar daarenboven moet dit artikel hem bijzonder dierbaar zijn, waarin zoo duidelijk en krachtig verkondigd wordt, dat de overheid als dienaresse Gods tot verheerlijking van zijn naam gehouden is. Geen wonder dan ook, dat de heer Van Houten zich in de zitting der Kamer van 28 Sept. l.l. gerust op art. 36 der Belijdenis meende te kunnen beroepen, om te bewijzen, dat de anti-revolutionnaire partij even vijandig gestemd is tegen gewetensvrijheid als de Katholieke.

‘Want’ - zeide de heer Van Houten - ‘wanneer ooit art. 36 van de Belijdenis des geloofs, vastgesteld door de Dordsche synode, wederom regulatief voor het staatsgezag zou worden, dan zou de overheid hebben te waken niet alleen voor de politie, maar ook verplicht zijn de hand te houden aan den Heiligen kerkdienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsche goden, om het rijk van den Antichrist ten gronde te brengen.’

De heer Van Houten citeert, gelijk men ziet, niet volmaakt nauwkeurig en in minder goed Hollandsch dan de Belijdenis. Maar als men in aanmerking neemt, dat hij geheel onvoorbereid in de discussie kwam, dan geeft het een hoogst gunstigen dunk van zijne belezenheid op theologisch gebied, dat art. 36 hem zoo levendig voor den geest stond. Zijne herinnering daaraan was eene goede daad en had o.a. dit heilzaam gevolg, dat de liberale zwenking van sommige anti-revolutionnairen, die tot nog toe slechts aan enkelen bekend scheen, openlijk in de Kamer werd uitgesproken. De heer De Savornin Lohman zeide toch in zijn antwoord op de rede van den heer Van Houten:

‘Maar ik voor mij verwerp art. 36 van de belijdenis. Dit artikel

is vastgesteld, toen het bij iedereen vaststond dat de overheid van het land een bepaalden godsdienst moest belijden. Dit werd destijds door niemand betwist. Het is daarom onrechtvaardig om iets aan eene partij te verwijten, dat destijds door geen enkele partij betwist of betwijfeld werd. Wij zijn thans echter in een ander tijdperk gekomen, namelijk tot de overtuiging dat de Staat den waren godsdienst niet beter beschermen en verdedigen kan, dan door op elk gebied de meest volkomen vrijheid te laten, en niemand, van welke richting ook financieel te ondersteunen en te helpen.'

De heer Lohman zeide in deze woorden niets meer, dan wat ieder, die zijne geschriften kende, herhaalde malen daarin had kunnen lezen. In zijn *Gezag en Vrijheid* licht hij van blz. 139-144 uitvoerig de stelling van 'de machteloosheid der Staatsalmacht op zedelijk gebied' toe en leidt eruit af, dat de Staat niet de godsdienstige waarheid met zijn sterken arm moet beschermen, maar 'zich van bemoeiing met geestelijke zaken volkomen (onthouden moet)'(*). Van blz. 235 tot 241 wordt in hetzelfde werk naar aanleiding der scheiding van Kerk en Staat dezelfde eisch nog eens geformuleerd. Zijne redevoering over *Geloof en Vrijheid,* opgenomen in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* van 1876, is gewijd aan de uiteenzetting van dat standpunt. Tegenover de Roomsche zoowel als tegenover de pseudo-liberale leer, die in de Pruisische Meiwetten is uitgedrukt, handhaaft hij in die rede het Protestantsch beginsel van de individueele vrijheid. 'Laat ons daarom,' zegt hij, 'wanneer wij staan tegenover die kolossale machten, de Roomsch-Katholieke kerk en den Staat, ons vertrouwen stellen niet in menschen, zelfs niet in geloovigen, maar in Jezus Christus onzen Heer!' Hij verklaart zich vóór Luther, die, toen men met geweld de Roomsche kerken in Luthersche begon te veranderen, zeide: 'Niet met geweld, maar met het Woord', en tegen zijn modernen levensbeschrijver Heinrich Lang, die van meening is 'dat dwalingen te krachtig zijn om ze door het Woord alleen uit te roeien'(†).

Derhalve heeft de heer De Savornin Lohman reeds sedert jaren art. 36 der belijdenis opgegeven, en toen Dr. Ph.R. Hugenholtz in *De Hervorming* van 21 October l.l. schreef, 'dat de heer de Savornin Lohman *onlangs* in de Tweede Kamer verklaard (had) dit geloofsartikel te verwerpen', gaf hij eene onvolledige mededeeling, waaruit de lezer licht zou kunnen opmaken, dat de heer Lohman zich vroeger nooit in denzelfden zin had uitgelaten. Wanneer hij erbij voegt: dat de heer Lohman door die verklaring 'een - uit het oogpunt der orthodoxie - zeer bedenkelijken weg bleek te betreden', dan zou men, om de juistheid dier opmerking te kunnen beoordeelen, beter bekend moeten zijn met 'het oogpunt der orthodoxie' dan de schrijver dezer bladzijden. Ik durf er alleen uit afleiden, dat de heer Lohman tot die betere helft

(*) *Gezag en Vrijheid*, blz. 142.
(†) *Stemmen voor Waarheid en Vrede,* 1876, blz. 518 en 516.

der anti-revolutionnaire partij behoort, wier zegepraal over de minder goede ik ten slotte meen te mogen verwachten.

Of de heer Kuyper zich bij voorkomende gelegenheid even openhartig tegen art. 36 zou hebben verklaard als zijn geestverwant in de Kamer, mag men ten sterkste betwijfelen. Maar zeker is het, dat dezelfde man, die zijn lust tot kettervervolging zoo duidelijk in zijne beschouwingen over de verwerpers van zijne natuurlijke godskennis toont en die dus moeilijk met den heer Lohman alle bescherming van staatswege voor de godsdienstige waarheid kan afwijzen, herhaaldelijk zijne bedenkingen tegen art. 36 heeft ingebracht.

Hij deed het reeds in 1874 in eene uitvoerige reeks van artikelen onder den titel: *Is dwaling strafbaar?* overgedrukt in *Rome en Dordt*, 1879. Hij herhaalde het nog eens op verzoek van belangstellenden in 1879 door eenige artikelen in *De Heraut* over art. 36 der Gereformeerde belijdenis, overgedrukt in *Ons Program*, blz. 1137 en vlg. Natuurlijk heeft men echter van Dr. A. Kuyper niet zulk eene duidelijke en ondubbelzinnige verklaring te verwachten als van den heer Lohman, die kort en bondig zegt: ‘Ik voor mij verwerp art. 36 der belijdenis.’ Vooreerst verdrinkt de schrijver in *De Heraut* de vraag in eene zee van woorden en historische bijzonderheden. Ten tweede wacht hij er zich wel voor, botweg art. 36 te verwerpen. Wel erkent hij het bestaan van een ‘zeer ernstig *gravamen*’, maar hij merkt op, dat art. 36 vier stukken bevat; dat hij drie van die vier stukken en drie vierde gedeelten van het overblijvende als waarheid erkent, en dat zijn bezwaar dus eigenlijk ‘nog niet eenmaal tegen één der vier stukken van dit artikel, maar uitsluitend tegen één der vier zinsneden van dat eene derde stuk (gaat), en wel ook daarin nog slechts tegen uitsluitend deze woorden “*om te weren en uit te roeien alle afgoderijen en valschen godsdienst en het rijk van den antichrist te gronde te werpen.*” En zelfs dat nog enkel voor zooveel het hier niet slechts in *zijdelingschen* maar ook in *rechtstreekschen* zin is bedoeld’(*).

Men ziet, dat alle zeilen worden bijgezet, om de verontruste gemoederen der confessioneele vrienden gerust te stellen. Zou Dr. Kuyper aan een artikel der belijdenis tornen, evenals die verwoesters der Kerke Christi, de modernen, en die wolven in schaapskleederen, de ethischen? Immers neen, niet aan één artikel tornt hij, maar aan één der vier stukken van een artikel. En als men 't wel beschouwt, ook niet eenmaal daaraan, maar aan één vierde van dat vierde deel van een artikel. - Maar, zegt de goed Gereformeerde lezer, dan twijfelt gij toch aan één zestiende deel van een artikel; en als men dat toestaat, waar blijven dan de pilaren van vastigheid? Zijt gij niet nog veel erger wolf in schaapskleeren dan de ethischen, wier ketterij veel gemakkelijker in het oog valt? - Bedenk toch, waarde broeder, antwoordt Dr. Kuyper, dat ik eigenlijk niet gezegd kan worden te *twij-*

(*) *Ons Program*, blz. 1139.

felen; dat woord heb ik opzettelijk vermeden. Ik heb niets dan een *gravamen*, verstaat gij, een *gravamen* tegen dat zestiende deel van art. 36. Gij weet niet, wat dat woord beteekent, dat ik met wijze bedoelingen aan de taal van Latium ontleende, om het bij dit splinterig onderzoek geregeld te gebruiken. Ja, waarde vriend, als ik het *moet* vertalen, dan zou ik het in 't Hollandsch door *bezwaar* weergeven, maar geloof mij, dat ik eigenlijk liever *gravamen* behoud. - Maar dan hebt gij toch wel degelijk bezwaar tegen onze geloofsbelijdenis! - Geliefde broeder, houden wij ons liever aan het woord *gravamen*, dat werkelijk lang zoo hard niet klinkt, en bedenk dan ook nog, dat ik eigenlijk geen *gravamen* heb tegen dat zestiende deel zelf van art. 36, maar alleen tegen *den rechtstreekschen zin*, waarin men enkele woorden daarin zou kunnen opvatten, terwijl ik mij met dezelfde woorden, in *zijdelingschen zin* genomen, uitstekend kan vereenigen en volkomen bereid ben, zoo mijn ethische broeder ook dien zijdelingschen zin met zijne *gravamina* mocht lastig vallen, hem het recht te ontzeggen, nog langer in de Kerk te blijven. Mij dunkt, dat gij hiermede tevreden kunt zijn.

Natuurlijk moet de confessioneele vriend zeer veeleischend zijn, als hij nu nog niet overtuigd is, dat de schrijver het ondanks zijn *gravamen* uitstekend met art. 36 meent. Evenwel, ook de meest veeleischende moet bevredigd worden. In zes regels deelt daarom Dr. Kuyper mede, dat Calvijn inderdaad vrij is gebleken van elk spoor van *gravamina* tegen den plicht der overheid, ‘ketters met den zwaarde te slaan’. Dat kon dan ook moeilijk verzwegen worden, nu de vervolging van Servet zulk eene ongelukkige ruchtbaarheid verkregen heeft. Voordat echter de lezer tijd heeft gehad te vragen: Maar hoe kunt gij twijfelen aan zulk eene hoofdstelling van Calvijn, terwijl gij u beroemt, een echt Calvinist te wezen? - is de schrijver reeds aan eene breede vergelijking van de verschillende Calvinistische geloofsbelijdenissen begonnen, waaruit blijken moet, dat zij dien plicht der overheid, om de ketters met den zwaarde te slaan, niet allen in even krasse bewoordingen hebben uitgesproken. Dit doet eigenlijk wel niets ter zake, maar die langzame afdaling tot al kalmer en kalmer formuleering van het vervolgziek beginsel is natuurlijk alleszins geschikt, den lezer te winnen voor het gevoelen, dat ook het weglaten van het beginsel maar een gradueel verschil met het echte Calvinisme uitmaakt. Is de lezer aanvankelijk in die conciliante stemming gebracht, dan verrast de auteur hem met de ‘Boheemsche confessie’, waarin over den plicht der overheid, om de ketters te dooden, wijselijk *niet* gehandeld wordt, daar de Calvinisten zelf voor de Boheemsche overheid ketters waren en het vermelden van dit deel der belijdenis dus wel wat bedenkelijk was. Dan wordt er uitvoerig aangetoond, hoe de autoriteiten op theologisch gebied, Polyander, Voetius, enz., zich geneigd toonen tot al zachter en zachter toepassing van art. 36. De gebruikte uitdrukkingen worden al minder en minder heftig;

niet alle ketterij moet met geweld uitgeroeid worden, maar alleen de ketterij tegen den *natuurlijken godsdienst*, en ook dan nog liever door verbanning dan door de doodstraf. Rome is, zooals uit eene breed opgezette vergelijking blijkt, op dit punt der kettervervolging altijd veel heviger geweest dan de Protestanten. Voorts betreft des schrijvers *gravamen* niet de Gereformeerde *leer* in dezen, want ook hij wil bestrijding van den valschen godsdienst door den Staat, maar alleen de *middelen* tot uitvoering. De kettervervolging meent hij te moeten ontraden, in zooverre wel niet geheel en al eenstemmig met de beroemde autoriteiten, die hij citeerde, maar toch bijna eenstemmig en geheel en al in de lijn blijvende, waarin zij zich blijkens de historie bewogen.

Ontdoet men nu deze artikelen van al het geleerde bijwerk, dat zeer interessant is voor den kerkhistoricus, maar toch tot de hoofdzaak niet afdoet, dan houdt men de erkenning over: Ik kan mij met art. 36 niet vereenigen; het eischt van de overheid geloofsvervolging als vervulling van een plicht, en ik ben een tegenstander van geloofsvervolging. De moeite, waarmede de redacteur van *De Standaard* die voor een deel zijner volgelingen zoo bittere pil tracht te vergulden, is voor ons alleen in zooverre belangwekkend, dat zij ons duidelijk toont, hoe krachtig de liberale strooming ook bij hem werkt. Want die moeite en die inspanning bewijzen, dat hij gevoelt op gevaarlijk terrein te zijn, waarop hij zich niet zou begeven hebben, als de macht der nieuwere denkbeelden te onderdrukken geweest ware. Dat zijne denkbeelden over de plaats der atheïsten in den Staat in strijd zijn met zijn bezwaar tegen art. 36, valt in het oog. Wel wilde hij de atheïsten niet met den zwaarde slaan, maar toch wel degelijk met schande en beleediging. En toch, zoodra het onderwerp opzettelijk ter sprake komt, ziet ook deze ketterjager de onhoudbaarheid der kettervervolging bij handhaving van het Protestantsch beginsel in, en al maakt hij er ook honderd verontschuldigingen voor, hij eindigt toch met bekentenissen, die eenvoudig eene streep halen door al de exceptioneele maatregelen, waarmede hij de ongeloovigen treffen wilde.

Met het oog op zulke verschijnselen geloof ik te mogen besluiten, dat de ultramontaansche en de anti-revolutionnaire partij op het punt van onverdraagzaamheid niet over één kam mogen worden geschoren. De eerste partij formuleert die onverdraagzaamheid als een harer hoofdbeginselen, waarvan zij alleen daar afwijkt, waar zij in de minderheid is. De andere stelt daarentegen verdraagzaamheid als beginsel, en als haar woordvoerder zoo schromelijk van dat beginsel afwijkt in zijne beschouwingen over de atheïsten, mogen wij de partij daarvoor niet verantwoordelijk stellen. Persoonlijke bitterheid spreekt zoo duidelijk uit die bladzijden van den heer Kuyper, dat wij ze in zijn spraakgebruik veeleer toeschrijven aan de inblazingen van den Booze, die zijn vleesch en bloed opzet tot zonde tegen zijne beginselen, zoodra hij zich den spot en de beleedigingen te binnen brengt, die hem door som-

mige ‘atheïsten’ zijn aangedaan. Zulke inconsequenties mogen de liberalen niet verhinderen te erkennen, dat zij bij den anti-revolutionnair iemand vinden, die hun hoofdbeginsel, de handhaving van de individueele zelfstandigheid tegen geestelijke of wereldlijke tirannie, niet slechts deelt, maar vereert en dient met een ijver en eene opoffering, die bij liberalen maar al te zeldzaam zijn.

Toen ik onlangs in eene vergadering soortgelijke opmerkingen maakte over den band, die liberalen en anti-revolutionnairen bindt, en de klove, die beiden van de ultramontanen scheidt, hebben sommigen daarin eene ‘anti-papistische felheid’ gezien, die aan de dagen van *De Fakkel* herinnerde, en mij de bedoeling toegeschreven, een bond van alle Protestanten tegen de Katholieken aan te bevelen. Daarom stel ik er prijs op, te verklaren, dat die voorstelling ten eenen male onjuist is. Ik meen vrij te zijn van ingenomenheid tegen den Katholieken godsdienst en meer sympathie te hebben voor de groote figuren van de Middeleeuwen, dan in den regel bij liberalen gevonden wordt. Dat bij ons te lande de Katholieken bijna eenstemmig medegaan met de leiders der ultramontaansche politiek, doet mij leed, maar verwondert mij niet. Drie eeuwen lang is de Roomsche kerk bij ons eene *ecclesia militans* geweest, en in zulk eene kerk plegen de leden zich nauw aan elkander te sluiten. De Roomsche geestelijkheid toonde bij ons niet de groote gebreken, die aan vele harer leden in andere landen ten laste worden gelegd, maar gaf over het algemeen blijken van grooten dienstijver en onder hachelijke omstandigheden van eerbiedwaardigen moed en edele zelfopoffering. Zij toonde hart voor wetenschap en kunst, voor de laatste in veel hooger mate dan de Protestanten. Geen wonder, dat zij het vertrouwen blijft genieten van hare gemeenten.

Hebben nu de Protestanten bij ons te lande en heeft bepaaldelijk de liberale pers getoond, die geestelijkheid te waardeeren, zooals zij verdient? Ja, als bij eene epidemie de Katholieke pleegzusters moedig het gevaar van besmetting trotseerden en de geestelijken zonder uitzondering onvermoeid bleven op hun gevaarlijken post bij zieken en stervenden, dan had zij daarvoor een woord van goedkeuring en lof over. Maar overigens lieten sommige bladen het niet aan schimpscheuten op de ‘zwarten’ ontbreken, en zoodra er uit verre landen een bericht kwam, dat eene blaam kon werpen op de Katholieke geestelijkheid, verzuimden zij niet het den volke te melden, zonder erop te wijzen, dat men de onze, ten wier nadeel zoo weinig bekend wordt, niet aansprakelijk mag stellen voor wat wellicht anderen misdreven.

Is het dan te verwonderen, dat de Katholieken over 't algemeen niet geneigd waren te luisteren naar zoo bevooroordeelde raadgevers, ook als zij eene enkele maal volkomen gelijk hadden? Had men in kalme taal en zonder de hartstochten op te wekken door herinneringen en verwijten, die niet ter zake deden, zich beklaagd over de gewillig-

heid, waarmede onze Roomsche geestelijken de uit Rome gegeven bevelen volgden, men zou wellicht gehoor gevonden hebben, niet slechts bij de leeken, maar zelfs bij een deel der geestelijkheid. Thans echter heeft men het ook voor den meer vrijzinnig denkenden Katholiek tot een punt van eer gemaakt, de mannen, wier werkzaamheid hij in zooveel opzichten heilzaam acht, niet te verlaten in den heftigen strijd, waarin zij gewikkeld zijn.

Al deze overwegingen maken het volkomen begrijpelijk, dat ook de Katholiek, die verdraagzaam is en kettervervolging verfoeien zou, toch met de politiek der ultramontaansche leiders medegaat. Principieele afkeuring en opzettelijke bestrijding dier politiek sluit daarom waardeering van vele aanhangers daarvan niet noodzakelijk buiten. Maar die waardeering mag niet leiden tot het over 't hoofd zien van het diepgaand verschil, dat tusschen de liberale en de ultramontaansche beginselen bestaat.

Niet zonder aarzeling ben ik ertoe overgegaan, in het openbaar uit te spreken, wat ik over de gedragslijn denk, die de liberale partij ten aanzien der schoolquaestie te volgen heeft. Want mijn gevoelen wijkt zoover af van de denkbeelden van mannen, die ik èn om hunne verstandelijke gaven èn om hun karakter eer, dat ik ook nu nog geneigd ben aan te nemen, dat ik mij vergist heb, zoodra ik niet aan de vraag zelve denk, maar aan de antwoorden daarop, door uitnemende mannen gegeven. Of de liberalen in het land, en bepaaldelijk de liberalen in de Tweede Kamer, die voor een groot deel medegewerkt hebben tot de aanneming der nieuwe schoolwet, geneigd zullen zijn, de gronden voor mijn gevoelen nauwlettend te overwegen, schijnt mij zeer twijfelachtig te wezen; dat de meerderheid er vooreerst nog niet mee gediend zal zijn, tamelijk zeker. Waarschijnlijk zal men, tot groot nadeel van de liberale richting, liever concessies doen aan elke andere partij dan aan de anti-revolutionnaire. - Meer echter dan door deze vraag wordt mijne belangstelling gewekt door die andere: Zal men iets afdoends tegen mijne beschouwingen weten in te brengen? Ik kan het haast niet denken, wanneer ik zie, dat de Secretaris der vereeniging Volksonderwijs, wier overgroote ingenomenheid met het openbaar onderwijs algemeen bekend is en wier invloed er zooveel toe heeft bijgedragen, om de liberale partij te brengen in de moeielijkheden, waarin zij verkeert, zich op de volgende wijze uitlaat:

‘Laat mij hier intusschen nadrukkelijk mogen uitspreken dat ik niets wensch af te dingen op de uiterst welwillende houding, die Dr. S. door den Staat tegenover het bijzonder onderwijs aangenomen wil zien, en wel mede en met name op het gebied van het lager onderwijs, waarop ik nu bepaaldelijk het oog heb. Meer nog: ook ik voor mij zou meenen dat zekere beperking van de staatsbemoeiïng hier eerder dan haar tegendeel in aanmerking behoort te komen. Meer in 't bij-

zonder stel ik mij voor dat overwogen moet worden, of het bekende "overal" in Art. 194 onzer Grondwet niet zoodanige restrictie zou behooren te ondergaan dat hierbij uitgezonderd konden worden gemeenten of gedeelten van gemeenten, waar en voor zoo ver in de aldaar gevoelde behoefte door bijzonder onderwijs in voldoende mate voorzien bleek te worden. Waarmede natuurlijk samenhangt dat voor de kosten, althans de plaatselijke kosten van het openbaar onderwijs, behoudens alle aan behoeftige gemeenten te verleenen subsidiën, in den regel niet de staatskas, maar de gemeentekas de aangewezen bron zou moeten zijn'(*).

Een zestal jaren geleden zouden die woorden voldoende geweest zijn, om den man, die ze sprak, alle aanspraak op den naam van liberaal te doen verliezen. En wanneer Dr. Hugenholtz, na vermeld te hebben, hoever de concessies gaan, die hij wellicht zou willen doen, tot mij de vraag richt:

'Maar zouden nu, door deze of eene dergelijke concessie de eischen, die de kerkelijken voor hun bijzonder onderwijs plegen te stellen, bevredigd zijn?'

dan geloof ik gerechtigd te zijn tot het volgende antwoord. Of die concessie *thans* de 'kerkelijken' bevredigen zou, kan ik niet zeggen: de Katholieken waarschijnlijk wel, de anti-revolutionnairen waarschijnlijk niet. Maar zeer zeker zou die concessie, vóór tien jaren gedaan, de schoolwetagitatie hebben doen bedaren, terwijl de overmoedige houding der liberalen haar thans tot eene bedenkelijke hoogte heeft doen stijgen. Hadden zij bijtijds begrepen, hoe gevaarlijk het is den strijd aan te binden tegen de Kerk, en den schijn op zich te laden van te strijden tegen den godsdienst, dan zou het verschil nooit de onrustbarende heftigheid hebben aangenomen, die thans ook den heer H. doet gewagen van een tegenwoordigen toestand, die 'ieder eerlijk redmiddel gretig moet doen aangrijpen'.

Van dat eerlijk redmiddel 'een zoo bepaald mogelijk geformuleerde aanwijzing te geven', gelijk de heer H. van mij verlangt, is meer, dan waartoe ik in staat ben. Geen liberaal kan dat doen, want slechts door onderhandeling met de andere partij is het te vinden. Vijf jaren geleden heeft de liberale partij den overmoed gehad, onder de leiding van den man van het beruchte woord: 'Dan moet die minderheid maar onderdrukt worden, want dan is zij de vlieg, die de gansche zalf bederft', alleen de schoolquaestie te regelen. In het afleggen van dien overmoed zoek ik het eerlijk redmiddel. Er moet erkend worden, dat aan de overzijde niet minder dan aan de onze karakter en verstand te vinden zijn. Die bekentenis schijnt den liberalen nog altijd bijster zwaar te vallen. Hoe sprekend is niet in dat opzicht de volgende *lapsus calami* van Dr. H. zelf, waarvan men kan zeggen, dat zij eene is onder velen! In mijne artikelen over 'de liberale beginselen en de uitbreiding der kiesbevoegdheid' had ik eene

(*) Dr. Ph. R. Hugenholtz in *De Hervorming* van 28 Oct. 1882.

formule voor die beginselen voorgesteld, waarmede, naar ik geloofde, ook sommige aanhangers van de ‘katholieke of protestantsche orthodoxie’ zouden kunnen instemmen. Welnu, Dr. H. maakt daarvan de bewering, dat volgens mij ‘*bekrompenheid op godsdienstig gebied* niet onvereenigbaar zou zijn met een waarlijk liberale politiek’(*). *Ex ungue leonem!* Hoe wil men vertrouwen wekken bij den anti-revolutionnair, wanneer men begint met zijne overtuiging als bekrompenheid voor te stellen, in plaats van te erkennen, dat elke partij onder hare leden vele bekrompen lieden telt en dat de bekrompenheid van sommige ‘vrijdenkers’ en modernen in de laatste twintig jaren vrij wat ergerlijker is geweest dan die van sommige orthodoxen?

Heeft de liberale richting op politiek gebied de goede keuze gedaan, gelijk ik voor mij geloof, dan is haar tegenspoed in den laatsten tijd waarschijnlijk het gevolg van ontrouw aan hare beginselen, van onverstand en karakterloosheid bij vele harer leden. Beginselen zijn geene bovenaardsche machten, die, onafhankelijk van der menschen daden, de wereldgebeurtenissen besturen, maar zij hebben hunne woonplaats in de harten en hoofden van krachtige en werkzame mannen. Zijn zij daar niet meer te vinden, dan leiden zij een schijnleven, dan slapen zij een winterslaap in de geschriften van een beter geslacht, welks taal niet meer verstaan wordt door de onwaardigen, die zich met zijne kleuren tooien en naar zijn naam noemen. Zij rusten daar, gelijk de graankorrel in den schoot der aarde, als het zaad, waaruit onder gunstige omstandigheden een nieuwe oogst rijpen kan. De warmte en de vochtigheid, daarvoor noodig, zijn niet ter beschikking van den mensch; geene maatregelen van staatswege zullen geestdrift, kracht en burgerdeugd in een dommelend volk wekken. Maar het onkruid te wieden, dat het goede zaad verhindert te ontkiemen en op te schieten, dat behoort tot de nuttige zaken, die de hovenier verrichten kan. En er is op den liberalen akker veel onkruid te verwijderen, voordat hij de schoone vruchten kan voortbrengen, die wij van hem verwachten.

Amsterdam, Januari 1883.

C.B. SPRUYT.

(*) In *De Hervorming* van 7 Oct. 1882.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.

XIII.
Uittreksel uit de notulen, enz.

De Voorzitter opent de vergadering en geeft het woord aan Kapitein Dinges, die het heeft gevraagd.

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, het is me bijzonder aangenaam, in deze bijeenkomst het eerst het woord te mogen voeren, om mijne vreugde uit te drukken over de aanneming der oorlogsbegrooting voor dit jaar. ‘Mijne vreugde’, zeg ik, want voorzeker zou het afstemmen van dit budget den Minister van Oorlog in de onaangename noodzakelijkheid hebben gebracht, zijne portefeuille ter beschikking van Z.M. te stellen, en zijn aftreden zou vermoedelijk het geheele Kabinet hebben doen vallen. Voor die ramp zijn we, den hemel zij gedankt, weer behoed. Ik herhaal: den hemel zij gedankt, want waar, Mijnheer de Voorzitter, zouden we zijn heengegaan, indien - zooals sommige menschen hoopten en reeds durfden voorspellen - de Oorlogsminister zijne hoogst gewichtige taak had moeten opgeven en een ander Kabinet ware opgetreden, dat wellicht de leus ‘persoonlijke dienstplicht’ - waarvoor de hemel Nederland ten eeuwigen dage moge behoeden! - in zijn vaandel voerde? - Thans bestaat er ten minste hoop, dat de uitstekende militie- en schutterijwetten, door dezen Minister ontworpen, in behandeling zullen komen en, naar ik hoop en vertrouw, - zooals alle echte vaderlanders doen - door de Vertegenwoordiging zullen worden aangenomen. - Men ziet uit de aanneming der begrooting alweder, dat al het geroep der ontevredenen eigenlijk niets anders is dan een storm in een glas water, of zooals de Franschen 't juist uitdrukken, *un coup d'épée dans l'eau.* De Kamers zijn wel zoo verstandig geweest, zich aan het geroep van die zoogenaamde militaire specialiteiten en hervormers niet te storen. Ik breng daarvoor mijne oprechte hulde aan de meerderheid der Kamers, die vóór de begrooting stemde, en vooral breng ik hulde aan den hoogst bekwamen Minister van Oorlog, die op zulk eene uitstekende en welsprekende wijze zijne begrooting heeft verdedigd. Ik ledig dit glas op het welzijn van den Minister.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, is het mij vergund, alvorens we onze glazen op die mij zoo dierbare gezondheid ledigen, een woord te zeggen?

De Voorzitter. De Kolonel heeft het woord.

De Kolonel. Ik breng in de allereerste plaats hulde aan den hooggeachten spreker uit Lummeloord, die door zijne gloeiende welsprekendheid, en vooral door zijn toost, mijn hart diep getroffen heeft. Vervolgens stel ik voor, de glazen te ledigen op de gezondheid van den heer Reuther. Hij moge leven tot zijn honderdste jaar en nog langer! (De glazen worden geledigd.) Daarna stel ik voor, Mijnheer den Secretaris te verzoeken, den heer Reuther met den uitgebrachten heildronk bekend te maken.

De Voorzitter. Het zij me vergund, ons hooggeacht lid, den Kolonel, mijne bevreemding te kennen te geven, vooreerst om zijne onvoorwaardelijke adhaesie, aan den heildronk van het geachte lid Dinges gehecht, ten tweede wegens zijn voorstel, om den Minister met den uitgebrachten heildronk bekend te maken. Als de Minister op de hoogte is van onze beraadslagingen, - wat zeer mogelijk is - dan moet het hem bekend zijn, dat een paar onzer medeleden, met name de Kolonel en mijn schoonzoon Grutter, verre van ingenomen zijn met het beleid des Ministers, - waaruit wel vanzelf volgt, dat Zijne Excellentie bezwaarlijk geloof zal kunnen hechten aan de oprechtheid - voor zoover die beide leden betreft - van den uitgebrachten heildronk.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, mag ik de eer hebben, u te doen opmerken, dat Zijne Excellentie dan zeer verkeerd zou doen. Ik heb geene enkele reden, om den heer Reuther niet toe te wenschen, dat hij honderd en meer jaren oud wordt, als 't maar niet als minister is, en mijn vriend Grutter, die mij goedkeurend toeknikt, denkt er evenzoo over. Mag ik thans voortgaan, Mijnheer de Voorzitter, want ik heb nog 't een en ander op mijn gemoed? Nu dan, vergun me, Kapitein Dinges, dat ik u nogmaals mijne hulde aanbied voor het verheven woord, waarmede gij onze bijeenkomst hebt geopend. Gij hebt zeker *Het Vaderland* van den 31sten Juli verleden jaar niet gelezen? - Daarin komt een klein ingezonden stukje van een vriend van me voor, denzelfden, die de uittreksels onzer notulen in druk heeft uitgegeven; - nu, dien vriend van me heb ik geducht de les gelezen, en hij heeft me beloofd, dat hij 't nooit weer zou doen....

Kapitein Dinges. Mag ik den Kolonel verzoeken, mij mee te deelen, wat die vriend niet weer zou doen?

De Kolonel. Hij sprak in zijn stukje over onze bijeenkomsten en hij haalde het hooggeachte Lummeloorder lid ook aan, hoewel onder eene weinig vleiende benaming. Hij noemde u.... vergeef me, Mijnheer de Voorzitter - ik herhaal liefst die benaming niet. Ze was zeer ongepast en mijn vriend heeft er innig berouw over, nadat ik hem dat onder 't oog heb gebracht.

Kapitein Dinges. Wees zoo goed, die benaming te herhalen, Kolonel.

De Kolonel. Hij noemde u een.... 'Schafskopf'; maar hij heeft

het woord ingetrokken, en ik ben er zeker van, dat, als hij thans uwe schitterende rede leest, hij nog grooter berouw zal gevoelen over eene uitdrukking, die hem zeker in een onbewaakt oogenblik moet zijn ontsnapt. - Ja, Mijnheer de Voorzitter, de oorlogsbegrooting is aangenomen, en dat was te voorzien. We zullen, als de vergadering er niets tegen heeft, uit de gevoerde debatten enkele punten in nadere beschouwing nemen. Over 't algemeen levert dit geheele begrootingsdebat over hoofdstuk VIII weinig leerrijks op. Er zijn leden, die zoo wat elk jaar hetzelfde zeggen, en als men dan nagaat, welke argumenten ze voor of tegen de begrooting aanvoeren, dan denkt men onwillekeurig: deden die leden maar niet beter, eenvoudig voor of tegen te stemmen, - dan ging er minder tijd verloren. 't Is treurig, wat men soms zoo al hooren moet, als er beraadslaagd wordt over de quaestie, of men 22 millioen zal toestaan voor eene problematieke defensie of niet. Zoo zegt bijv. een lid: '22 Millioen is voor een klein land met gewaarborgde neutraliteit te veel; daarom zal ik tegen de begrooting stemmen. Ik wensch een klein, matig, goed leger, dat een derde minder kost; ik hoop dat de Minister den moed zal hebben dien weg op te gaan in 't belang van de schatkist en de belastingschuldigen. Moed in 't Kabinet is voor den Minister verhevener dan moed op 't slagveld.' - Wat wil dit geredeneer nu, wel beschouwd, eigenlijk zeggen? Vooreerst, waar staat het geschreven, dat onze neutraliteit is gewaarborgd? - Dit uitgangspunt deugt dus niet. Een klein, matig, goed leger, dat maar ⅓ kost. - Goed, ik zou ervoor zijn, 't met een korporaal en zes man te doen, als 't kon; maar als ik zulk eene vermindering voorstel, moet ik ten naastenbij toch kunnen aantoonen, waarom ik maar zes man, in plaats van honderdduizend, noodig heb. Waartoe nu de bedoelde afgevaardigde een klein leger noodig acht, als toch onze neutraliteit gewaarborgd is; wat dat kleine leger zal moeten uitvoeren, dat weet ik niet, en vermoedelijk denkt die afgevaardigde er ook niet over na. Spreker hoopt, dat de Minister den moed zal hebben, om tot eene vermindering, als door hem bedoeld, over te gaan. Moed! Moet dan de Minister niet eerst de overtuiging hebben, dat die vermindering mogelijk is? - Men ziet: 't is hier alleen maar de quaestie van het eindcijfer; hoe de Minister met het geld omspringt, is bijzaak.

Een ander zegt, dat hij de vraag niet wil bespreken, of Nederland in staat is, tegenover eene groote Mogendheid zijne onafhankelijkheid te handhaven. Hij zal zijne stem afhankelijk maken van 't eindcijfer, dat een pijnlijken indruk op hem maakt. - Me dunkt, duidelijker kan 't niet. - Die spreker verklaart verder, dat we als koloniale mogendheid eene krachtige marine moeten hebben, en dan zegt hij, dat onze kracht ligt in onze ligging en ons standpunt als koloniale mogendheid. 'Spreker wil geene plotselinge afschaffing van het oorlogsbudget, maar geleidelijke vermindering.' - Zouden we met de krachtigste marine

onze grenzen kunnen dekken, en zal die marine onze koloniën kunnen redden, als ons land in 's vijands handen valt? - Zoo wordt er geredeneerd. - Een ander zegt weer, dat er wel *malaise* in het leger bestaat, maar dat de zaken toch goed gaan. - Waaruit zou die spreker dat opmaken? Waarschijnlijk ziet hij op 't Buitenhof de wacht wel eens op en aftrekken, en ik geloof werkelijk, dat dit heel goed gaat. Bedoelt de spreker het zoo, dan heeft hij zeker gelijk. Maar malaise kweekt een slechten geest; maar als men verkiest aan te nemen, dat het er niet op aankomt, of de geest in 't leger goed of slecht is, dan kan de spreker er nog gelijk in hebben, dat niet alleen de wacht goed optrekt, maar dat in oorlogstijd alles ook goed zal gaan.

De Minister van Oorlog beantwoordt alle sprekers met loffelijke nauwgezetheid, maar het merkwaardigste van 't heele debat is, wat hij begint te zeggen. Hij wil eerst de vraag beantwoorden: Zijn wij in staat ons te verdedigen? - Volmondig antwoordt de Minister hierop: '*Ja*, *mits wij ons niet langdurig onder de meest ongunstige omstandigheden hebben te verdedigen.*' Ik zou wel eens willen weten, wat de Minister hier onder 'meest ongunstig' verstaat. Misschien wel de omstandigheid, dat we geen kader hebben; dat onze zoogenaamde dienstdoende schutterij niet voor hare taak berekend is; dat ze niet behoorlijk is uitgerust en gewapend, en dat de rustende schutterij alleen op 't papier bestaat. Als dat de bedoeling van 's Ministers voorbehoud is, dan had hij 't woord 'langdurig' ook gerust kunnen weglaten. Maar wat zegt Z.E. verder? 'Als een groote Mogendheid ons onvoorbereid aanvalt en wij hebben geen bondgenooten, dan kunnen wij niet staan blijven. Maar onder denkbare omstandigheden kunnen wij ons verdedigen. Onze levende en doode strijdkrachten zullen spoedig zijn in een staat om ons aan de hoogste eischen te doen beantwoorden.'

Wat wordt hier met 'denkbare omstandigheden' bedoeld? Zeker, dat we bondgenooten hebben en ons alle tijd gelaten wordt, om ons met die bondgenooten samen klaar te maken. Wel zeker. Maar ik zou het toch ook denkbaar achten, dat we beginnen met alleen het spits af te bijten en dat we zoo onvoorbereid zijn, als tegenwoordig, volgens 's Ministers eigen vroegere verklaring, in overeenstemming kan geacht worden met het snelle verloop van den oorlog. De aanvaller valt snel aan: bijgevolg moet hij, die zich te verdedigen heeft, n o o i t onvoorbereid zijn. Later verzekert de Minister weer, dat onze strijdkrachten 'spoedig aan de hoogste eischen zullen beantwoorden'. - Als dat waar is, kan er ook geene sprake wezen van onvoorbereid te zijn. - Maar ik ben zoo vrij te beweren, dat het niet waar is. Al verzekert de Minister, dat spoedig ons krijgswezen volkomen in orde zal zijn, dan is er onder hen, die de toestanden kennen, nog geen sterveling, die zulken humbug verkiest te slikken. Ik vraag alleen maar, hoe zal de Minister de kaders van het leger aanvullen en hoe zal hij in de

kaders der ongeoefende schutterijen voorzien? Waar is 't vooruitzicht, dat die zoo jammerlijke leemten worden aangevuld? - De Minister wil de soldijen van het kader verhoogen, want, zegt hij, de oude onderofficieren zijn eene kracht voor 't leger. - Zou de Minister meenen, dat hij zoo den kadernood te boven kwam? - 't Is hier al zoo dikwerf aangetoond, dat, als de soldijen niet zeer aanzienlijk worden verhoogd, men geen noemenswaardig grooter aantal vrijwilligers voor 't kader trekken zal. En gaat men de soldijen aanmerkelijk verhoogen, dan dient men, om het evenwicht, dat toch al verbroken is, een weinig te herstellen, de officieren ook hooger te bezoldigen. Waar blijft dan de bezuiniging? - Ik hecht, in strijd met 's Ministers gevoelen, niet veel aan oud kader. Jong en krachtig wil ik 't hebben - en zoo weinig mogelijk gehuwd. Van zulk kader heeft men in oorlogstijd meer dienst dan van oude, half versleten menschen, die een huishouden met kinderen slecht verzorgd moeten achterlaten.

Over den ‘algemeenen dienstplicht’ - de Minister bedoelt zeker p e r s o o n l i j k e n - het panacee van alle kwalen, zal de Minister thans niet spreken.

De Minister heeft gelijk. Laat hij erover zwijgen; dan doet hij 't verstandigst. Hij heeft er zelfs ditmaal nog te veel van gezegd; want als men een geneesmiddel, dat nog nooit in de practijk gefaald heeft, een panacee gelieft te noemen, is 't een bewijs, dat men zich er alleen met eene machtspreuk zonder zin wil afmaken. - Neen, de Minister heeft een ander middeltje, - geen panacee - een echt middel, en dat noemt Zijne Excellentie ‘algemeene dienstplicht der Schutterij’; - door dat middel, zegt de Minister, zal de defensie eene ‘nationale zaak’ worden.

Ziet ge, Mijnheer de Voorzitter, het blijkt hieruit klaar als de dag, dat tot heden onze defensie geene nationale zaak is, want de algemeene dienstplicht der Schutterij behoort nog tot 's Ministers vrome wenschen. Eerst als alles schutter is, dan zijn we klaar met onze nationale defensie. Dat die heeren schutters nooit gediend hebben, geene tucht kennen, geen kader hebben, om hen te oefenen en aan te voeren, dat zijn van die kleinigheden, waarmee een groot man als onze Oorlogsminister zich niet kan ophouden. Ziet ge, dat is het middel, - geen panacee - dat de Minister heeft uitgevonden, om onze defensie echt nationaal te maken, en ik moet zeggen, dat, als het echt nationale bestaat in plannen op 't papier, die in de practijk onmogelijk zijn, dan den Minister een brevet van uitvinding toekomt voor zijn middel.

D e E e r s t e L u i t e n a n t v a n d e R u s t e n d e. Het zij mij vergund, na deze vrij donker gekleurde schets van 's Ministers beleid ook op een enkel lichtpunt te wijzen. Dit althans, Mijnheer de Voorzitter, eischt de billijkheid. De Minister zegt, dat onze cavalerie in den laatsten tijd veel is verbeterd en dat ons geschut niet minder is dan dat van iedere andere Europeesche mogendheid.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, het zij me vergund, den geachten vorigen spreker te doen opmerken, dat de officieele Waarheid er somtijds heel zonderling uitziet, als men ze van nabij beschouwt. Het is algemeen bekend, dat de origineele dame van dien naam ontzettend weinig werk van haar toilet maakt, zoo weinig, dat, als alle dames haar voorbeeld volgden, ook alle modemagazijnen, modistes en dameskleermakers van den aardbodem zouden verdwijnen. Maar de officieele Waarheid is zoo eenvoudig in haar tooi niet; ze laat zich opdirken, Mijnheer de Voorzitter - zooals onlangs ons hooggeacht medelid de Kolonel duidelijk heeft aangetoond; ze laat zich tooien met allerlei nippen en strikken, zoodat men van hare eigenlijke vormen niet veel meer ziet. - Op grond van wat beweert nu de Minister, die de officieele waarheid huldigt, dat de cavalerie beter is dan vroeger? Och ja - nu valt me iets in. De Minister is een artillerist, - een van de drie artilleristen, aan wie het Leger zooveel verplicht is, - een lid van het triumviraat List-Blanken-Reuther, dat, indien het te zamen had kunnen handelen, Nederland een zoo geducht leger zou hebben geschonken, dat bij voorbeeld het tegenwoordige Duitschland het zijne ervoor zou hebben geruild en nog tien milliard had willen toegeven. In zijne hoedanigheid van artillerist en ontdekker van allerlei volmaakt geschut heeft deze Excellentie nog eene andere ontdekking gedaan, namelijk dat er, om goede cavalerie te verkrijgen, een artillerist noodig is, - zooals men in sommige keukens, om smakelijke hazepeper te maken, eene kat neemt. - De vergelijking is misschien niet heel juist, maar er is toch wel iets in, dat de cavalerie goed zal vinden. Mijnheer Reuther, die, als hij naar iets zoekt, altijd iets vindt, - zooals blijkt uit zijn panacee - heeft den gewenschten artillerist gevonden, want bij de cavalerie was niemand in staat, onze ruiterij, die uit louter vaderlandsliefde zichzelf had gedecimeerd, - zichzelf zoo te zeggen had vermoord - op te heffen uit haar verval; zelfs was de bij extra-keuze tot luitenant-kolonel bevorderde majoor, Graaf Van Lynden, daartoe blijkbaar niet in staat; anders had onze Minister dien hoofdofficier wel aangewezen, om den Inspecteur van het wapen ter zijde te staan. Die geniale inval des Ministers, om aan het officierskorps der cavalerie de verzekering te geven, dat er bij dat korps, zijns inziens, een enkel man was, die den Inspecteur behoorlijk kon worden toegevoegd, is van zulk een gelukkigen invloed op het wapen der ruiterij geweest, dat alle officieren eensklaps met dubbelen, driedubbelen ijver werden bezield, om toch iets van hun vak te leeren. Ze konden vóór dien tijd niet rijden, en dat hebben ze nu eensklaps geleerd, uit louter jaloezie op den artillerist, die zoo onverwachts tusschen hen in werd geschoven; ze kenden misschien hunne reglementen niet goed; - nu kennen ze die uitstekend - alleen uit naijver op den artillerist, die ze beter kende dan zij; ze hadden weinig begrip van den veld- en verkenningsdienst; maar kom er nu eens om? Ze

zijn - God help me - pardon, Mijnheer de Voorzitter, ik verspreek me - ze zijn in staat, te beweren, dat ze hun velddienst tegenwoordig beter kennen dan de man, dien ze zeggen, dat er eens over vertaald heeft. Zoo weet de Minister, generaal der artillerie Reuther, op den geest van het leger te werken. Hij laat in dit opzicht zijne voorgangers List en Blanken nog ver achter zich. Hij heeft gelijk, die Excellentie, met te verklaren, dat onze cavalerie zoo vooruit is gegaan. Zijne Excellentie heeft ze tot een benijdenswaardig minimum gebracht - maar nu is ook elke Nederlandsche ruiter zooveel waard als twintig Duitsche uhlanen of huzaren. Wat kan men toch veel doen met weinig middelen, als men maar wil! Een enkele artillerie-officier, als *the right man on the right place*, is genoeg, om een vermoord wapen eensklaps te maken tot een paladium onzer vrijheid. Deze Minister is een man van cijfers; hij zegt, tweemaal twee is vier, en daar is niets tegen in te brengen. Hij cijfert u op 't papier voor, dat drie regimenten cavalerie hetzelfde kunnen doen als vier, en hij heeft zelfs uitgevonden, dat drie beter zijn dan vier. Blijft hij nog langer Minister, dan vindt hij uit, dat twee beter zijn dan drie; vervolgens, dat één nog beter is dan twee, en eindelijk, dat nul beter is dan één. Dat is alles wiskunstig, staalhard-bronzig berekend. Ons oorlogs-budget wordt dus gaandeweg minder; dat is zeer wenschelijk, en daar de cavalerie zulk een duur wapen is, heeft de Minister groot gelijk, dat hij het zooveel mogelijk inkrimpt. Misschien vindt hij nog wel een artillerist, die alleen het wapen der cavalerie vertegenwoordigt. Voor dat brevet van uitvinding bieden die onbeholpen Moltke en Kameke hem minstens tien millioen. Maar de Minister zal het voor zulk eene kleinigheid niet laten, en daarin kan men hem geen ongelijk geven. Als de Duitsche ruiterscharen ons land binnendringen, zendt hij hem een artillerist te gemoet met een uit het Duitsch vertaald boekje in de hand, en dan worden al die uhlanen en huzaren met hunne eigene wapens doodgeslagen. Zoo doet een rechtgeaard Nederlandsch Minister, die in de Kamer zijn budget met ‘Vaderlandsliefde’ verdedigt. - Ik zal over de cavalerie-quaestie niet verder uitweiden, te meer daar ons hooggeacht medelid, mijn vriend de Kolonel, er nog iets over te zeggen heeft, dat niet tot mijne bevoegdheid behoort. - Thans wil ik nog doen opmerken, dat onze artillerie uitstekend is; - onze kanonnen zijn goed, maar of er genoeg zijn en of we artilleristen hebben, om ze te bedienen, is eene quaestie, die de Minister niet bespreekt. De artilleristen zelf schijnen daar niet zoo zeker van, maar de Minister weet het natuurlijk beter. Wat komt het er ook op aan? Als het geschut zelf maar goed is. De mannen komen in oorlogstijd vanzelf, als maar eens de algemeene schuttersplicht is ingevoerd. Ik hoor, dat nu reeds alle toekomstige schuttersplichtigen kameroefeningen met het kanon en geweer houden, - alleen om aan de verbaasde wereld het verheven schouwspel te vertoonen eener door een Nederlandsch vaderlandlievend

minister geëlectriseerde natie. Ten slotte mag ik niet nalaten den wensch uit te spreken, dat onze infanterie, die zeker niet minder in verval is, dan de cavalerie was, voordat de tegenwoordige Minister haar door zijn panacee van den dood redde, een artillerist ontdekke, om dat wapen te maken, wat het eigenlijk zijn moet. En vindt Zijne Excellentie geen artillerist, die zich daarvoor vrijwillig aanbiedt, dan heeft hij bij zijn departement toch zeker wel een referendaris of zoo iets, die het reddingswerk ter hand zal nemen. Me dunkt, ik zie zoo iemand uit de verte, die, opgekweekt in de verkwikkelijke, versterkende en inspireerende atmosfeer van de bureaux op het Plein, mettertijd het werk ter hand zal nemen, om, zonder het panacee van den persoonlijken dienstplicht, de Nederlandsche infanterie tot een trap van volmaking te voeren, die den geheelen Duitschen grooten staf de tranen over de wangen zal doen loopen en die domme Scharnhorst en Stein in de noodzakelijkheid zal brengen, zich uit spijt tweemaal in hun graf om te keeren. Ik heb gezegd.

De Secretaris. Mijnheer de Voorzitter, ik meng me nooit in het debat, omdat ik werk genoeg heb, de notulen bij te houden; maar 't zij me als lid dezer vereeniging vergund, een enkel woord in 't midden te brengen bij wijze van vraag. Moet ik al het gesprokene notuleeren? Zoo ja, dan geloof ik, ook namens andere leden, protest te mogen aanteekenen tegen de indirecte aanvallen op den tegenwoordigen Minister van Oorlog, die, naar mijne bescheidene meening, is *the right man on the right place.* Ik wil niet, dat alles, wat hier gesproken wordt, door de Nederlandsche natie wordt aangenomen als de uitdrukking van ons aller gevoelen over de defensie. Ik heb gezegd.

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, het is me een waar genoegen, me te kunnen aansluiten bij hetgeen onze geachte Secretaris heeft gezegd. Ik breng dien nederigen man, die zich zoo hoogst verdienstelijk maakt en zooveel zelfverloochening aan den dag legt door alleen te schrijven, wat anderen zeggen, mijne oprechte hulde. Ik stel voor, de gezondheid te drinken van onzen Secretaris. Lang zal hij leven.... in gloria! Hip hip-hoera!

Algemeene toejuiching.

De Eerste Luitenant der Rustende. Mijnheer de Voorzitter, ik schaar me aan de zijde van onzen geachten Secretaris. Er wordt hier veel gesproken, waarmede ik mij niet kan vereenigen, en dat gesprokene wordt gedrukt. De Nederlandsche natie moet weten, dat niet ieder onzer instemt met hetgeen een paar leden voorop stellen. Ik breng hulde aan de bekwaamheid en vaderlandsliefde van die leden, maar ik kan me niet geheel neerleggen bij hunne bewering.

De Kolonel. Dat is ook volkomen onnoodig, Mijne Heeren. Wrijving van gedachten en verschil van gevoelens zijn er noodig, om het debat levendig te houden. Waren we 't hier allen eens, dan zouden we ook spoedig zijn uitgepraat.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik wenschte terug te komen op de ten verleden jare gehouden oefeningen in het Kamp bij Milligen, uitsluitend, om erop te wijzen, dat de Minister van Oorlog al de beschuldigingen, die hem hier en elders naar het hoofd zijn geslingerd, op schitterende wijze heeft weerlegd. Die oefeningen hebben, blijkens de ingekomen rapporten, de beste resultaten opgeleverd, o.a. het schieten op verre afstanden en snel-vuren. De Minister heeft ook de order voorgelezen, die omtrent de vrije beweging der militairen in 't kamp is uitgevaardigd, en daarin komt geene enkele bepaling voor, om de vrije beweging *buiten dienst* te beletten. Alles komt dus neer, Mijnheer de Voorzitter, op kwaadwillige praatjes, die eenvoudig ten doel hebben, een minister, die niet in den geest valt van eene zekere partij, wier richting vooruitgang heet, maar wellicht vooruitgang naar den afgrond is, den voet te lichten en ons een ministerie te bezorgen, bereid, om ons den alleenzaligmakenden persoonlijken dienstplicht op te dringen. - Maar, Mijnheer de Voorzitter, onze natie zal zich die nationale kwaal niet vrijwillig op den hals halen - daarvoor is ze te vrijheidlievend. Onze voorouders, op wie de mannen van den persoonlijken dienstplicht zich altijd beroepen, om te willen betoogen, dat iedereen moet gedwongen worden, in de gelederen te dienen, snelden vrijwillig te wapen; ze verdedigden hunne wallen vrijwillig. De veldlegers, door den eersten Willem, door Maurits, Frederik Hendrik, Willem III tegen den vijand aangevoerd, bestonden uit gehuurde soldaten en uit vreemde benden. Wat wist men toen van persoonlijken dienstplicht, om een leger op de been te brengen en voltallig te houden? - Niets. Men liet aanwerven, bij trommelslag; - men zocht soldaten en men vond ze. 't Was maar de quaestie van geld. En in kritieke oogenblikken vocht iedereen mee - zooals wij ook zullen doen, als de nood het vordert. Voortdurend worden hier verwijten gericht tot de schutterij, maar ik teeken op de meest ernstige wijze protest aan tegen die beschuldigingen. Zij, die ons, schutters, aanvallen om onze ongeoefendheid en onwetendheid, willen zich blijkbaar niet herinneren, wat de schutterij deed, toen ze te wapen werd geroepen; hoe ze streed als oude, geoefende keurbenden en de zege hielp bevechten. En toen was de schutterij op verre na niet, wat ze nu is. De goede wil, de geestdrift en de vaderlandsliefde, Mijnheer de Voorzitter, zijn machtige factoren, maar 't schijnt wel, dat die door de mannen van het vak eenvoudig worden weggecijferd.

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, ik heb den vorigen spreker zoo nauwkeurig mogelijk gevolgd in zijne hoogst belangrijke rede, die opnieuw het bewijs levert voor sprekers diep inzicht in de quaestie onzer defensie, en de hoofdpunten aangeteekend, om ze zoo goed mogelijk te beantwoorden. Die kamp-geschiedenis geloof ik niet beter te kunnen bespreken, dan ik reeds in onze vorige bijeenkomst deed. Ik word niettemin gedwongen, erop terug te komen, nu de geachte Lummel-

oorder in deze bijeenkomst komt verklaren, dat de Minister van Oorlog ‘al de beschuldigingen, hem over dat kamp naar 't hoofd geslingerd, op schitterende wijze heeft weerlegd’. De afgevaardigde uit Rotterdam, Viruly Verbrugge, heeft in de zitting van 20 December in herinnering gebracht, dat bij de behandeling van 't adres van antwoord door hem de vraag tot den Minister werd gericht, welke resultaten de oefeningen in het kamp van Milligen hadden opgeleverd, en dat de Minister toen ten antwoord gaf, dat hij het rapport nog niet ontvangen had. Die ministerieele verklaring geschiedde op den 27sten September en het overgelegde rapport was gedateerd van den 17den tevoren. De Rotterdamsche afgevaardigde maakt diensvolgens de zeer beleefde opmerking, dat de Minister zich op den 27sten moet *vergist* hebben, of dat de stukken wat heel lang van Leiden naar Den Haag onderweg zijn gebleven. De Minister had nu kunnen antwoorden, dat de Divisie en de Inspectie ze toch ook moesten inzien en dat daarmee allicht eenige dagen verloopen; maar 't scheen toch wel, dat ze op die bureaux niet waren blijven hangen, want Zijne Excellentie, door den heer Viruly aangemaand, om de ter zake betrokken autoriteiten zijn ongenoegen te betuigen over de trage doorzending, heeft dien hem aangewezen uitweg niet kunnen inslaan. Hij heeft zich, volgens de uitdrukking van ons geacht Lummelachtig - ik bedoel Lummeloorder - lid, op schitterende wijze verdedigd door de verklaring, dat hij het rapport op den 27sten September nog niet had gelezen en *meende*, dat het nog niet was ingekomen. Welk eene schitterende figuur maakt een Minister, die eerst aan de Volksvertegenwoordiging verklaart, dat hij niets weet van dingen, die als een relletje het heele land doorgaan, en ronduit verklaart, dat hij geene rapporten ontving, terwijl hij later niemand beschuldigen kan, ze aan zijn oog te hebben onttrokken! Zoo iets noemt men hier eene schitterende verdediging. Ik noem het ministerieele draaierij. Het kamp is ook zoo vruchtbaar in resultaten van het ver- en snel-schieten geweest, vertelt de Minister, en hij beveelt die oefeningen ter navolging aan. Och! - Is dat ver- en snel-schieten zoo mooi? - We hebben een klein maar schoon voorbeeld voor oogen, Mijne Heeren, maar dan moeten we wat verder van ons afzien dan naar onze naaste buren en onze blikken wenden naar Zuid-Afrika. Wat zien we daar? Een handjevol boeren, - die onze taal spreken, op wat zonderlinge manier, - maar die met een goed geweer op den rug en een kleinen voorraad patronen in den zak den vijand te gemoet gaan, - geen onbeholpen vijand, dien ze met eene blaas met boonen op de vlucht kunnen drijven, maar een uitmuntend gewapenden, goed gedisciplineerden vijand, - kortom, de beste Engelsche regimenten - en die overal, bij elke ontmoeting, hunne tegenstanders, al zijn ze dubbel en driedubbel in aantal, verslaan. Maar niet door ver- en snel-schieten, Mijnheer de Voorzitter, - maar door *juist* schieten. Als er ooit voor ons leering is te trekken uit de oor-

logs practijk, dan is 't uit den oorlog van de brave, hardnekkige en kalme Hollandsche boeren van de Transvaal tegen de Engelschen. Voor dat handjevol dapperen mogen we eerbiedig het hoofd ontblooten. Dat zijn mannen! Maar iedere Transvaler is soldaat, al werkt hij om zijn dagelijksch brood, zooals geen Hollander werkt. Die eenvoudige man begrijpt, dat het zijn allereerste plicht is, zelf zijn erf te verdedigen, in plaats van 't aan een gekochten kerel over te laten. Die practische man, van kindsbeen af vertrouwd met zijne flinke buks, - nu het beste geweer, dat de Europeesche fabrieken hem kunnen leveren, - zegt eenvoudig, dat elke kogel moet komen tot zijn doel, - want de munitie is duur en niet gemakkelijk onder zijn bereik - en ook elke kogel vindt zijn man. Merkwaardig is 't, wat de heer Rovers, voormalig gezagvoerder ter koopvaardij, thans expert van Veritas, die naar de Transvaal ging, om den boeren een handje te helpen tegen de Engelschen, van de Transvalers zegt. Rovers is maar een eenvoudig man, maar ik moet eerlijk bekennen, dat ik nog zelden een Hollander heb ontmoet zoo in merg en been doortrokken van 't gevoel, dat ieder man, als 't noodig is, moet vechten voor zijn erf, als hij. Hadden we een paar duizend van die mannen, dan konden we gerust zijn. Ze zouden de anderen wel tot hun plicht brengen. Die man - avontuurlijk en dapper - ging de Transvalers bezoeken; hij leerde hen waardeeren en liefhebben en doorzag spoedig hunne doodeenvoudige oorlogstactiek, die in niets anders bestond dan terreinkennis, omzichtigheid en onfeilbaar schieten. - Maar nu heeft men uitgevonden, op onmetelijke afstanden te vuren. Dat ver-vuren is niets anders dan een praatje maken met den vijand; hij vuurt terug, en de partijen naderen tot elkaar. 't Komt op *juist* schieten aan, en dat snel-vuur is maar eene quaestie van handigheid, om eene patroon vlug in de kamer te schuiven. Moet de troep daarom naar het kamp van Milligen gaan? Ik verg van onze infanterie, dienstdoende en rustende schutterij niets meer, dan dat ze *schutters* zijn, mannen, met een goed geweer gewapend; dat ze vlug kunnen laden en juist afschieten; dat ze genoeg vertrouwen in hunne aanvoerders kunnen stellen, om hun te volgen en te gehoorzamen, en zelf genoeg ontwikkeld zijn, om wat hun op het terrein wordt onderwezen, - en daar behoeft geen greintje geleerdheid onder te zijn - in hun eenvoudig brein op te nemen. De Minister van Oorlog verklaart ook, ‘geen waarde te hechten aan gecombineerde manoeuvres’; maar hoe rijmt die verklaring met eene andere, namelijk, dat de Minister alleen op verzoek van den commandant der infanterie heeft toegestaan, dat er eenige gecombineerde manoeuvres zouden plaats hebben? Waarom staat de Minister dat toe, als hij er geene waarde aan hecht? Maar waarom zegt de Minister, dat er voor die manoeuvres slechts éénmaal gelegenheid was, doch dat die ééne manoeuvre zeer nuttig was en eene uitstekende voorbereiding voor de najaarsoefeningen? Ik lees dien poespas in de courant, Mijnheer de

Voorzitter, die ik heb meegebracht en die de heeren kunnen inzien. Hier is ze. (*De spreker geeft eene courant van den* 22sten *December* 1882 *ter inzage aan de leden.*) Met zulke schitterende welsprekendheid, met zulke argumenten weet de Minister zijne zaak te verdedigen. Zoo bewijst de Minister, dat het Milliger kamp de meest gewenschte resultaten heeft opgeleverd. ‘Wat den pionneerdienst betreft’, zegt deze merkwaardige oorlogsbestuurder, die alleen uit vriendelijkheid jegens den infanterie-commandant dezen toestaat, om gecombineerde manoeuvres uit te voeren, ‘de voorwaarden waaronder 't kampterrein was afgestaan, verboden 't graven.’ Ei-zoo! De troepen, expresselijk naar het kamp gezonden, omdat ze in hun garnizoen den pionneer-dienst niet konden verrichten, - want hij stond op het programma - mochten daar niet graven. Als die voorwaarden waren gemaakt, waarom wordt dan door den Minister die dienst gelast? - Ja, Mijne Heeren, het pleidooi, dat deze Minister heeft gevoerd, was schitterend en zal altijd een schitterend bewijs blijven voor de eeuwige waarheid, dat eene verzameling van advocaten zich met de grootste bereidwilligheid bij den neus laat nemen door een leek in de pleitkunst, die over iets redekavelt, wat hun onverschillig is. Dat de onzin van dezen advocaat van kwade zaken zoo schijnbaar ongemerkt erdoor gaat, is, helaas! maar al te zeer een bewijs voor de koelzinnigheid van het meerendeel der Vertegenwoordiging, dat slechts een oog heeft voor het cijfer, waarover het stemmen moet, en het groote landsbelang om dat cijfer voorbijziet. Een woord van hulde breng ik hier aan den afgevaardigde uit Rotterdam, den heer Viruly, die de doornachtige quaestie der Milligensche kampverwarring op zoo flinke en waardige wijze heeft besproken. De geestverwanten van den Minister hebben beweerd, dat Zijne Excellentie dien afgevaardigde met groote kalmte en deftigheid heeft terechtgewezen. Ja, de Minister was kalm, omdat er duidelijke aanwijzing op den barometer van de debat-atmosfeer was van ‘goed weer’. De Minister kon gerust door dik en dun heengaan en 't eene oogenblik vertellen, dat er in ons land moeielijk ergens een terrein is te vinden, zoo geschikt voor den velddienst bij dag en bij nacht als dat heerlijke Milliger kamp, en in eene andere opwelling van welsprekendheid verklaren, dat hij niet van plan is, vooreerst dat kamp te doen betrekken. Hij zal dan maar liever gecombineerde manoeuvres van land- en zeemacht laten houden. Zóó kalm en deftig wees de Minister den heer Viruly terecht; maar deze was toch zoo vrij te constateeren, dat de antwoorden van den Minister onvoldoende waren, en er is ook niemand, die in ernst kan beweren, dat de heer Reuther zich met eere uit dat Milligensche moeras heeft gered.

Het geachte Lummeloorder lid beroept zich nu en dan en ook nu weder, op de heldenfeiten, door de schutterij in den Tiendaagschen Veldtocht bedreven. Ik heb meegebracht, in de hoop, dat het me hier te pas zou komen, een fragment uit een dramatisch dichtstuk van een

oud gediende, die een schutter uit die dagen aldus laat spreken en wel op heel goede gronden;

'.... Nauwlijks weergekeerd naar deez mijn vadervest,
Of ik vernam weldra een tal van groote daden,
Waardoor de schutterij, met roem als overladen,
Den veldtocht had beslist en menig generaal,
Tot zelfs de Kroonprins toe, zijn schoonste zegepraal
Den raad te danken had, dien hem de schutters gaven.
Trok ik de schouders op, men kon 't met eeden staven,
En sprak ik in 't belang der waarheid soms een woord,
Dan werd het in den vloed van lofgejuich gesmoord!
In 't kort, - 'k begon op 't laatst schier zelf geloof te hechten
Aan 'tgeen er werd verhaald van al die dapp're knechten
En hoogen, wijzen raad, dien men den Kroonprins bood,
Toen 'k, nog intijds ontwaakt, met vasten wil besloot,
Die laffe snorkerij alom te wederspreken
En, stond ik ook alleen, de waarheid toch te wreken.
Dat vaste plan getrouw, zeg ik in 't openbaar:
Van 'tgeen gij hebt verteld, is niet een sylbe waar;
Bij *Ravels* heeft alleen slechts de Achttiende gegeven
En uit *Den Eel* en '*t Bosch* den vijand stout verdreven;
Bij *Hasselt* heeft het zwaard der lichte ruiterij
En 't vliegende geschut den palm behaald; en wij,
Wij zagen het van ver en stonden als getuigen,
En dat was ook 't geval, toen Leuven 't hoofd moest buigen.
Van 't gansche bataljon, waarbij ik heb gestaan,
Is op den vijand toch geen enkel schot gedaan;
Wij bleven bij het park of dekten de bagage
Of gingen zijdwaarts af of haalden de fourage;
Maar vechten? Neen, o neen! En, 't zij met ernst gemeend,
Ik zag geen schutter ooit, die daarom heeft geweend,
Noch hoorde, dat er één zich immer ging beklagen
Of om zijn eersten rang als schutter is gaan vragen;
Dus zeg ik niet te veel: als daar uw hoop op leunt,
Zijt gij den dwaas gelijk, die op een riethalm steunt.'

Ik kom thans op eene andere zaak en wel naar aanleiding van een wenk, me door mijn vriend Grutter gegeven. 't Gaat de cavalerie aan.

We bespreken hier, Mijnheer de Voorzitter, de belangen der landsdefensie; maar wat ik nu ter sprake ga brengen, is eene personenquaestie. Nu zal men zeggen: het algemeen belang heeft daarmede niets te doen. Ik meen van wèl. Er zijn persoonlijke belangen, die der algemeene zaak zoo innig aankleven, dat ze ook ieders belangstelling verdienen. Als de regeering, bij voorbeeld, een verdienstelijk ambtenaar een groot onrecht aandoet, dat iedereen in 't oog springt, - dan is dat niet alleen eene grief voor den man, maar ook eene beleediging voor het geheele korps ambtenaren, waartoe hij behoort, - eene ontmoediging voor iedereen, die zijn plicht doet, - eene aanmoediging voor intriganten - derhalve heeft het groote publiek er wel degelijk belang bij, zich erin te mengen. En dat het publiek dat in de per-

soonlijke quaestie, die ik ga bespreken, wel degelijk heeft gedaan, zal ik aantoonen.

Ons geacht lid, mijn vriend Grutter, heeft het een en ander over onze cavalerie gezegd en een beroep op mij gedaan, om er nog iets van te vertellen, en dat is nu juist de persoons-quaestie, die ik bedoel. Toevallig was de man, wien 't geldt, een vriend van me, dien ik sinds een kleine dertig jaren kende. Ik zal daarom evenwel niet partijdig zijn. Alleen wil ik met de feiten aantoonen, hoe de tegenwoordige Minister van Oorlog personen-quaestiën behandelt, om den goeden geest in het leger, die in doodzwijm ligt, op te wekken.

Het wapen der cavalerie, Mijne Heeren, is in het Koninkrijk der Nederlanden, een.... ja, hoe moet ik 't noemen? 't Is zoo iets van eene slang, die, op hoog bevel, nu en dan uit hare huid kruipt, om dan weer een ander vel aan te trekken. Er is geene kleur te bedenken, die ze niet heeft gehad, - blauw, groen, rood, oranje, geel, op allerlei wijzen gecombineerd, zoo kakelbont, als een gek 't bij elkaar kan brengen. En dan zette men, *pour comble*, die arme cavaleristen nu eens een brandemmer, dan een ijzeren pot, dan weer eene zoogenaamde berenmuts op 't hoofd, om hen tegen de gloeiende zonnestralen, den snijdenden wind en den regen zoo weinig mogelijk te beschutten, en eindelijk bond men ze een riem om de lenden, waaraan eene groote, stijve portefeuille hangt, die alleen moet dienen, om hun 't gaan lastig te maken en zich in zekeren beenzwaai te oefenen, dien een gewoon mensch belachelijk vindt. Dat noemt men huzaren-uniform en 't is nu eenmaal vastgesteld, dat onze cavalerie moet bestaan uit huzaren. Groote mannen op groote paarden, die ‘lichte ruiterij’ voorstellen. De huzaren-manie is zoo groot, dat de Generale staf, de generaals, zelfs de geneeskundige dienst in huzaren zijn herschapen met slingerende portefeuilles tusschen de kuiten. De Minister zelf heeft nu - dank zij die schoone uitvinding - behalve zijne ministerieele portefeuille, die hij zoo krampachtig vasthoudt, er nog eene, die hem behaaglijk tegen de pas uitgevonden rijlaarzen klettert, als hij naar zijn ministerie stapt. Men zegt, dat hij daarin zijne vaderlandsliefde geborgen heeft, die hij geregeld bij de begrootings-debatten te voorschijn haalt.

Ik ben langwijlig, Mijne Heeren, maar dat is het zwak van den ouderdom; ik kom nu ter zake.

Er moest onlangs bij de ruiterij eene promotie plaats hebben. De heeren weten zeker, dat, als er zoo iets op til is, de gemoederen der belanghebbenden - dat zijn de officieren van het wapen, waarin volgens de couranten zal gepromoveerd worden, - zeer bewogen zijn. De een denkt aan de kans van ‘op stal’ te worden gezet; de ander hoopt ‘erbij’ te zijn, - namelijk bij de promotie - en een derde voelt iets van gewetensknaging over den minder gunstigen afloop der laatste generale inspectie. Om kort te gaan, Mijne Heeren, de promotie komt, - maar ditmaal was de verrassing zeer groot. Bovenaan

stond in de ranglijst, om tot luitenant-kolonel te worden bevorderd, een majoor, die bij zijn geheele wapen bekend was als een man van onbegrensden ijver voor zijn vak, - een volbloed cavalerist, goed op de hoogte van de reglementen en de tactiek van zijn wapen, daarbij een zeer fatsoenlijk man en van physiek sterk en onvermoeid. Dat die man op zijne beurt bevorderd zou worden, was iets, waaraan in't heele wapen niemand twijfelde. Ik, die hem sinds eene lange reeks van jaren kende en ook genoeg van cavalerie-aangelegenheden wist, om hem te beoordeelen, verbeidde met verlangen den dag, om hem met zijne bevordering geluk te wenschen. Iedereen met mij - behalve misschien een paar orgeltrappers - dacht er evenmin aan, dat een van de beste officieren van de ruiterij niet op zijne beurt zou worden bevorderd, als ik eraan denk, dat de Minister van Oorlog, evenals vroeger Elias, met een vurigen wagen ten hemel zal varen, als zijnde te goed en te vroom voor deze wereld. Ik wil hiermede niet beweren, dat hij toch den hemel niet heeft verdiend, bij voorbeeld met zijne zorg voor de Duitsche of Fransche krijgsgevangen officieren, die bij een eventueelen oorlog bij zwermen in onze handen zullen vallen en voor wie hij reeds, bij zijn optreden als Minister, zoo vaderlijk heeft gezorgd. Evenmin wil ik hem den hemel betwisten om zijne zorg voor de weduwen en weezen onzer eigen officieren; ik wil hem zelfs een afzonderlijken hemel, bij wijze van winterverblijf, doen inrichten wegens zijne philanthropische verklaring, dat er op zijn Departement ernstig over gedacht wordt, om die arme stumperts, voor wie dubbel en soms driedubbel meer betaald wordt aan assurantie-premie dan in de meest solide maatschappij, iets meer onderstand te geven. Hij denkt erover, de Minister, - ernstig zelfs - en 't zou me niet verwonderen, dat hij voor de weduwe van een hoofdofficier, die met hare vier of zes kinderen van *f* 500 's jaars leven moet, bidt tot den goeden God, dat hij de bloeien helpt. Want, zegt de Minister in zijn antwoord aan het Bestuur der Vereeniging van gepensionneerde officieren, - dat hem verzocht, de gepensionneerden niet meer te laten contribueeren voor het *rijke* ‘weduwen- en weezenfonds’, - dat fonds is zoo rijk niet, als 't er wel uitziet. Het batig slot bedraagt wel eenige millioenen en elk jaar worden er duizenden belegd, - maar als we oorlog krijgen, zal het getal weduwen en weezen natuurlijk toenemen, en dan - ziet u - krijgt het fonds een vreeselijken slag. De Minister oordeelt hier juister, dan hijzelf wel vermoedt, - maar toch onjuist van zijn standpunt. Als we oorlog krijgen, onder zijn beheer, sneuvelen misschien de helft van onze officieren, omdat ze met hunne soldaten ter slachtbank worden gezonden. Vraag den Minister, of dit waar is, dan antwoordt hij: neen. Maar, om kort te gaan, Mijnheer de Voorzitter, de Minister brengt slapelooze nachten door, reeds langer dan drie achtereenvolgende jaren, en bepeinst met al zijne ondergeschikten, wat hij voor de weduwen en weezen kan doen, - zonder

dat het hem in al die jaren is gelukt, iets uit te vinden. De arme man! - Zoo gekweld te worden door eene philanthropische nachtmerrie! Mijnheer de Voorzitter en geachte Medeleden, ik vraag duizendmaal verschooning voor mijne rhetorische afdwalingen. Ik moest u over eene promotie spreken en nu ben ik onder weduwen en weezen verzeild. Er is toch verband tusschen die promotie en de weduwen, Mijnheer de Voorzitter, en dat moge mij als verzachtende omstandigheid worden aangerekend. Die promotie heeft eene weduwe en drie vaderlooze kinderen gemaakt. Ik meen, dat ik vroeger eens heb gezegd, - of was 't mijn vriend Grutter? - dat de Minister van Oorlog het middel nog niet had durven toepassen, om de menschen dood te slaan, ten einde de persona grata in hunne plaats te stellen. Of zijne Excellentie deze eenvoudige opmerking als eene uitdaging heeft aangenomen, weet ik niet, maar zeker is 't, dat hij nu het bewijs heeft geleverd, dat hij 't wel durft. - Want zie, - nu kom ik er, waar ik wezen moet, - de flinke majoor, dien ik met zijne promotie hoopte geluk te wenschen, wordt.... gepasseerd en in zijne plaats wordt benoemd een jongere, die toevallig den titel van graaf vóór zijn naam voert en denzelfden naam van het hoofd van het Nederlandsch Kabinet voert. - Die omstandigheid kan heel toevallig zijn - maar ze is in elk geval... toevallig. - Ik ben al niet jong meer, Mijne Heeren, zooals ge weet, en hoewel ik, om te lezen, tot nog toe geen bril noodig heb, dacht ik, de promotie in de courant ziende, dat ik eensklaps voor het onaangename feit stond van naar den brillenmaker te moeten gaan. Ik wreef mijne oogen uit en zocht naar den naam van mijn vriend. Nihil. Ik las een anderen naam. Ik zag toevallig den eersten klerk ter secretarie voorbijgaan - een hupschen man, die altijd zijn hoed voor me afneemt, - en ik wenkte hem bij me binnen. ‘Och, Meneer Pennekrabbel,’ vroeg ik beleefd, ‘kijk eens even in deze courant, of ge daar bij die Koninklijke besluiten den naam niet vindt van een Majoor Van Overveldt.’ - Pennekrabbel, die, zegt men, uitstekend kan lezen, keek zijne oogen uit en zei: ‘Neen.’ ‘Kijk nog eens goed, Meneer Pennekrabbel,’ hernam ik; ‘hij moet erin staan, die naam; maar ik vrees, dat ik eene zinking op mijne oogen heb gekregen, en misschien is uw bril wel aangeslagen.’ Pennekrabbel keek me heel zonderling aan. Hij veegde de glazen van zijn bril af, blijkbaar, om me tevreden te stellen, las nog eens het Koninklijk besluit voor en zei toen zeer beslist: ‘Ik lees wel den naam van Graaf Van Lynden, maar niet dien van een Van Overveldt.’ Pennekrabbel had haast en hij was weg, zonder dat ik 't eigenlijk bemerkte.

Van Overveldt kon niet dood zijn; dat wist ik zeker. Maar wat drommel, hoe had ik 't nu? - Ik wist niets beters te doen dan een vriend in Den Haag per brief om inlichtingen te vragen. In een post-scriptum schreef ik erbij: ‘Ik heb misschien eene vorige promotie over 't hoofd gezien en die nalatigheid zou me ontzaglijk spijten. Ik

weet niet, hoe ik dat goed zal maken. Schrijf me spoedig.' - Mijn vriend antwoordde me terstond: ''t Is maar al te waar: Van O. is "gepasseerd" en niemand begrijpt er iets van.' - Ik ging aan mijne schrijftafel zitten en schreef aan den gepasseerden majoor een brief - niet lang, want ik was te diep verontwaardigd, om veel te kunnen schrijven zonder termen te gebruiken, die nog leelijker geschreven dan gezegd zijn. - Ik kreeg geen antwoord, en dat begreep ik. De man met den stalen ijver voor zijn vak kon nu niet schrijven. Maar op den 16^{den} December kwam er een brief. Ik zal u eenige stukken uit dat epistel voorlezen, Mijne Heeren; - ze zijn belangrijk genoeg, al zou 't alleen zijn, omdat die stem klinkt van over het graf. - Zoo is 't: van gene zijde van den grafkuil, die veertien dagen later het lijk ontving van den gepasseerden majoor - *passé et assassiné*, zou men in 't Fransch kunnen rijmen. - Luistert, Mijne Heeren, zoo schrijft mijn vriend:

'Waarde B. Hartelijk dank voor uw deelnemenden brief, dien ik in mijn suffen toestand niet beantwoorden kon. Wat ik geleden heb, kan ik niet beschrijven, want zoo iets was ondenkbaar, na acht-en-twintig jaren officiersdienst, waarop geen smetje kleeft. Het rechtvaardige oorlogsbestuur heeft mijne energie uitgedoofd, mijn levenslust benomen, mijne gezondheid geknakt, - en dit alles ter belooning, dat ik al dien tijd door al mijne meerderen als toonbeeld ben gesteld en van allen steeds de meeste blijken van tevredenheid mocht ondervinden, - bovendien in de conduitelijst gesignaleerd sta als *zeer geschikt.* De Generaal S. schijnt het dus beter te weten, dan zijn voorgangers in acht-en-twintig jaren. - Waarom ik gepasseerd ben? - In '69 hebt ge mij met mijn escadron uit R. te B. gezien voor de veldoefeningen aldaar. In '71, April, werd ik Instructeur en moest ik, tegen mijn belang, naar V. De Kolonel M. hield toen onmiddellijk na mijn vertrek inspectie over mijn gewezen escadron en betuigde in eene afzonderlijke order van 12 April 1871 zijne buitengewone tevredenheid over dat escadron, met last, mij afschrift van die order te zenden. In mijne betrekking van instructeur ontving ik steeds tevredenheids-betuigingen. In '75, toen ik als majoor bij den Prins-Inspecteur kwam, was Zijne eerste vraag: of het tweede escadron - dat ik toevallig als majoor terugkreeg - nog zoo goed in orde was en zoo stout reed. G. en R. waren daarbij tegenwoordig. - Bij een der laatste inspecties getuigde de Kolonel voor het front, dat als alle escadrons zoo goed waren als de mijne, men in Nederland tevreden mocht zijn met de cavalerie', enz.

Het slot van dit lange schrijven luidt als volgt: 'Mijn eenige troost is de buitengewone sympathie, die ik ondervond, niet alleen van de geheele cavalerie, V.L. (een braaf kameraad) aan het hoofd, maar van ⅔ der andere wapens. Over eenige dagen kom ik bij u.'

Werkelijk kwam hij eenige dagen later opdagen. 't Was avond en

hij stond eensklaps voor me als eene verschijning. Hij behoefde 't niet te bevestigen, dat hij geknakt was. Ik zag terstond, dat ik een gebroken man voor me had. Hij was bij den Minister geweest en daar had hij den troost ontvangen, dat hij niet gepasseerd was, want hij was immers veertien dagen na de beruchte promotie toch tot luitenant-kolonel bevorderd? - Ja, 't was waar, en dat was juist het fraaie van de geschiedenis. Ons voortreffelijk oorlogsbestuur begreep wel, dat het zulk een man niet kon en mocht voorbijgaan. Maar eene persoons-quaestie was er in 't spel: een ander moest hem voorgaan, een van de *persona grata* - en dat schijnt wel een zedelijken moord waard te zijn. Zoowel uit den mond van den nu overleden luitenant-kolonel Van Overveldt als uit de brieven zijner weduwe en kinderen heb ik vernomen, dat de hooge autoriteiten hem na het gebeurde de verzekering hebben gegeven, dat hij niet was gepasseerd en dat zijne carrière niet gebroken was, - volstrekt niet. Hij moest het zich maar niet aantrekken. Hij stond heel goed genoteerd; alleen waren bij de laatste manoeuvres de beschikkingen van den Majoor Van L., die hem was voorgetrokken, beter geweest dan de zijne. Daarom moest de heer Van L. hem voorgaan. De benoemingen in de hoofdofficiers-rangen geschieden immers bij keuze.... volgens de wet? - Waartoe eene Nederlandsche wet niet al dient! - Ja, we weten wel, dat de wet dat zegt Maar nog nooit is die wetsbepaling zóó toegepast als bij deze gelegenheid en men moet een geniaal man zijn, die den persoonlijken dienstplicht een ‘panacee’ noemt, om de wet zoo toe te passen, als hier is geschied. Is de hoofdofficier, die bovenaan staat, geschikt, om bevorderd te worden, ja of neen? - Ja - dan moet hij bevorderd; neen - dan moet hij overgeslagen worden, onherroepelijk. Dat is de geest van de wet. Gaat men van dit beginsel af - dan wordt de promotie een schromelijke warboel. - Maar het ergste van alles is: de ellendige indruk, dien zulke regeerings-luchtsprongen in ons klein leger maken. Iedereen kent de personen; ze worden in het leger, en vooral bij hun wapen, op eene goudschaal gewogen, nauwkeuriger dan in de bureaux van Oorlog en Inspectie, en het kwaad, dat er gedaan wordt met dat voortrekken van den een boven den ander, is groot. De Minister, die verklaart, dat onze cavalerie zoo vooruit is gegaan, moet eens lezen de couranten, die de uitvaart van den luitenant-kolonel Van Overveldt - *passé et assassiné* - vermelden. 't Is bij het graf van den door hartzeer gestorven man vrij duidelijk te verstaan gegeven door mannen, die hem lang en goed kenden, dat daar een offer van willekeur in de groeve was nedergelaten. De bloemen en kransen, op de lijkkist neergelegd, de belangstelling, zoowel door de makkers van het eigen wapen als die der broederwapens aan den dag gelegd en die het duidelijk sprekend karakter van eene demonstratie droeg, zijn de onweersprekelijke bewijzen, dat de Minister van Oorlog eene onverantwoordelijke daad heeft gepleegd,

door den man, die in zijn wapen zelf een uitstekenden naam had, een slag in 't aangezicht toe te brengen. - Dien slag gevoelt het geheele wapen, dat volgens het zeggen van den Minister zoo voortreffelijk is geworden onder de artilleriehanden, die het helpen bearbeiden. Men moet maar cavalerie-officieren spreken, om te vernemen, hoe ze over den toestand der Nederlandsche ruiterij denken. 't Is onbegrijpelijk, die kordaatheid van sommige officieele menschen.

In de Eerste Kamer kwam het lid Merkes van Gendt met die droevige geschiedenis voor den dag en noemde kortweg het kind bij den waren naam: ‘willekeur’. - Wat vertelde toen de Minister? - De Majoor Graaf Van Lynden was zoo bijzonder geschikt als cavalerie-officier en bezat meer dan anderen de eigenschappen, die een regimentschef moet hebben. Daarom was de heer Van Lynden bij keuze luitenant-kolonel geworden; maar de Majoor Van Overveldt, die in ancienneteit boven hem stond, werd het een paar weken later toch ook. - Zoo! - Bij keuze. Let wel. Een verschil van veertien dagen. 't Is gek, vindt ge ook niet, Mijnheer de Voorzitter? De heer Van Overveldt moest toch ook mettertijd regiments-commandant worden; anders had de Minister onverantwoordelijk gehandeld, hem ook *bij keuze* - want de bevordering onder de hoofdofficieren is volgens de wet *altijd* keuze - te promoveeren. Een gewoon menschenverstand staat bij zulke redeneeringen stil. Men moet zelf een officieel waarheidspersoon zijn, om er iets van te begrijpen. Is er iets, wat me voorkomt als eene soort van plan in zulk eene benoeming bij willekeurige keuze, dan moet het zijn: de bedoeling der regeering, om den voorgetrokken majoor reeds nu aan te duiden als den toekomstigen Inspecteur van het wapen. Maar dat lag toch nog wel wat ver in 't verschiet, om er nu reeds voor te gaan zorgen, vooral voor een Minister, die met de verantwoordelijkheid voor zulk eene benoeming zijn gemoed nog niet behoeft te bezwaren. Men heeft ook andere eventualiteiten bedacht, o.a. hoe 't mogelijk zou zijn, om het regiment cavalerie in Den Haag onder commando van een kolonel te brengen, dien men daar bij voorkeur zag. En zoo maakt men allerlei gevolgtrekkingen en zoekt men oplossingen in eene zaak, die noch den Minister van Oorlog noch den Inspecteur der Cavalerie tot eer verstrekken.

K a p i t e i n D i n g e s. Mijnheer de Voorzitter, eene heel eenvoudige opmerking zij me vergund. Ik las gisteren in de courant de benoeming van een majoor der cavalerie tot luitenant-kolonel, die in hetzelfde geval verkeerde als de heer Van Overveldt. Hij was ook gepasseerd. Die hoofdofficier is niet van verdriet gestorven. Hij heeft zich volstrekt niet beklaagd. Niemand heeft zich over hem het harnas aangetrokken. - Dien hoofdofficier is dus blijkbaar recht wedervaren, toen een ander, met uitstekende eigenschappen toegerust, boven hem werd geplaatst. Waarom dus ook niet voor dien hoofdofficier partij getrokken?

D e K o l o n e l. Ik acht me niet bevoegd, Mijnheer de Kapitein

Dinges, om een oordeel uit te spreken over de *eigenschappen*, waarmee de door u bedoelde hoofdofficier is *toegerust.* Alleen weet ik, dat ik niemand heb aangetroffen, die verontwaardigd was over het ‘passeeren’ van dien hoofdofficier. Of hij 't zelf is geweest, kan ik u ook niet zeggen. Alleen weet ik, dat bij de benoeming van den Majoor Graaf van Lynden uitsluitend de sympathie zich voor den Majoor Van Overveldt lucht gaf. De ware reden der benoeming, waarvan gij spreekt, Mijnheer de Kapitein Dinges, moet ge maar aan de Inspectie der cavalerie gaan vragen. Daar kan men u wel het antwoord geven - maar of men 't doen zal, betwijfel ik zeer. Het hooge staatsbelang eischt geheimzinnigheid. Wij leeken moeten ons vergenoegen met te gissen en te raden.

Ten slotte nog dit. Naar mijne overtuiging kan de begunstigde hoofdofficier, dien mijn vriend in zijn laatsten brief zelf als een ‘braaf kameraad’ prijst, niet ingenomen zijn geweest met eene voorkeur, die eene miskenning van een wapenbroeder was. Ik heb gezegd.

Wegens het ver gevorderd uur sluit de Voorzitter de Vergadering.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Het Apenboek. Galgenhumor van Jan Holland. - Deventer, W. Hulscher G. Jz.

In den laatsten tijd kon men in dagbladen en tijdschriften menigmaal de veelbeteekenende vermelding tegenkomen, dat de pennevruchten van Jan Holland elkander zeer snel opvolgen. Veelbeteekenend was deze vermelding, omdat ze niet slechts een eenvoudig feit vaststelde, maar omdat de goede verstaner onder de lezers daaruit kon - en waarschijnlijk moest - opmaken, dat die snel opvolgende pennevruchten er dan ook naar waren; dat ze mank gingen aan onjuistheid en oppervlakkigheid en niet meer aandacht verdienden dan de ephemeriden der altijd zwoegende pers, die het eene oor in- en het andere uitgaan. Het is zeer gemakkelijk voor den beoordeelaar, vooral wanneer het beoordeeld werk hem niet aanstaat, indien hij zulk een indruk bij zijne lezers kan teweegbrengen; het helpt hem van heel wat redeneeren, betoogen, overtuigen af. Ook van *Het Apenboek* kan het getuigenis der snelle opvolging gegeven worden; het is reeds het zevende boek of boekje, dat Jan Holland sedert hij in 1880 als Koning droomde, in het licht zond. Op het gebied der Nederlandsche romantiek zou deze vruchtbaarheid nu nog niet zoo verwonderlijk wezen; ons vaderland is tegenwoordig ettelijke schrijvers rijk, die geen kwartaal laten verstrijken, zonder een roman of eene novelle op het altaar der Nederlandsche Maagd te hebben geofferd. Doch wanneer een schrijver zich beweegt op een ander gebied dan dat der romantische fictie; wanneer hij de pen opneemt, omdat hij iets over zaken te zeggen heeft, dan ontmoet men zelden zooveel vruchtbaarheid, als waarvan Jan Holland in de laatste jaren het bewijs geeft. Met de erkenning van die vruchtbaarheid is echter alles gezegd; men mag er het verwijt of vermoeden van oppervlakkigheid niet aan verbinden; wie hiertoe geneigd is, leze *Het Apenboek* en overtuige zich van zijne dwaling.

De vorm dezer nieuwe satire, die er den naam aan geeft, komt ons niet zeer gelukkig voor; de tweeslachtige natuur van het menschelijk wezen, waarin het goede en het slechte, de *Mensch* en de *Aap*, evenals de beginsels van Goed en Kwaad in Zoroaster's wereld onophoudelijk in strijd zijn met afwisselend geluk en afwisselenden uitslag, is niet altoos helder en consequent voorgesteld. Maar de vorm is hier bijzaak, en de hoofdzaak, de

inhoud van het boek, is ten volle de belangstelling van den denkenden lezer waard. Het is geen lectuur, om een verloren oogenblik te benuttigen, die ge hier vindt, maar goede, voedzame kost voor den geest; ernstige woorden over eene ernstige vraag, hoe de mensch het best zijner roeping waardig, hoe hij waarlijk Mensch worden en blijven kan. Alleen voor de Apen, voor hen, wier beter ik in den strijd reeds is ondergegaan en waarvan ons hier kostelijke typen geschetst worden, is dit geen aanbevelenswaardig boek; ze zullen tot de kern niet kunnen doordringen. Maar wie zich door den onvolkomen vorm niet laat afschrikken, vindt in *Het Apenboek* volop voedsel voor verstand en hart en wenscht, dat de vruchtbaarheid van dezen auteur nog lang zal blijven voortduren, indien zij aan dergelijke papieren kinderen het aanzijn schenkt.

De Nederlandsche naamlooze vennootschappen, door mr. A.H. van Nierop en mr. L. Baak. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Toen dezer dagen de Billiton-storm opstak, wisten de dagbladen geen beter middel te vinden, om het publiek op de hoogte te stellen van de financieele omstandigheden der Billiton-maatschappij, dan het afdrukken in hunne kolommen van hetgeen in dit handboek op bladz. 417 daaromtrent werd medegedeeld; de financiers, die den toestand der maatschappij uit de boeken kenden, getuigden voor de juistheid van dat overzicht, dat trouwens geenerlei tegenspraak ontmoette. Beter getuigschrift kan inderdaad wel niet aan dit thans compleet werk worden uitgereikt; en het is juist dit getuigschrift, dat de beoordeelaar gemeenlijk niet bij machte is te geven. Hij kan de zorg waardeeren, waarmede het werk is samengesteld; hulde brengen zoowel aan de volledigheid als aan de bruikbaarheid, die door twee registers wordt verhoogd, maar of de hier omtrent 683 naamlooze vennootschappen bijeenverzamelde opgaven juist en vertrouwbaar zijn, dat moet hij overlaten aan het oordeel van de gebruikers. Eene ondervinding als die betrekkelijk de Billiton-maatschappij komt zijn gunstig oordeel aanvullen en bevestigen.

Het zou onbescheiden zijn, hier in omstandige beschouwingen te treden over de zaak der naamlooze vennootschappen, over de nijverheid onder beperkte aansprakelijkheid in ons vaderland in het algemeen, waarvan dit werk van de heeren Van Nierop en Baak een gedenkboek kan genoemd worden. De redactie zou, vreezen wij, met haar gezag (*in casu*: de schaar) optreden, om aan onze bespiegelingen een ontijdig eind te maken. Wie echter dit onderwerp tot de materie zijner studie maakt, vindt in dit handboek de elementen gemakkelijk bijeen, die hij anders uit stapels couranten zou moeten verzamelen, voor zoover ze niet geheel onbereikbaar voor hem bleven. Daar in deze opgaven alleen de nog bestaande naamlooze vennootschappen worden vermeld, en de ontbondene of gefailleerde, - geen gering getal voorwaar - met stilzwijgen voorbijgegaan, haalt het gebruik van dit boek nog heel wat monnikenwerk voor den napluizer uit.

Wanneer men al deze mededeelingen betrekkelijk de bestaande naamlooze vennootschappen in Nederland met aandacht en eenige critiek leest, dan komen allerlei vragen bij u op. Bij voorbeeld: kan het aan de bedoeling

van den wetgever beantwoorden, dat er maatschappijen met beperkte aansprakelijkheid bestaan met *drie* aandeelen (bl. 442), *vier* aandeelen (bl. 393), *zes* aandeelen (bl. 392)? of wel eene maatschappij met 125 geplaatste en volgestorte aandeelen (van *f* 1000), doch niet meer dan *drie* aandeelhouders? wat beteekent de instelling van commissarissen, voor zoover de zekerheid van toezicht in het belang der aandeelhouders betreft, wanneer we bij voorbeeld een en denzelfden persoon bij niet minder dan *veertien* verschillende maatschappijen ontmoeten - geen maatschappijen van geringe beteekenis of gemakkelijk te overzien, daar ze een gezamenlijk kapitaal vertegenwoordigen van bijna *eenhonderd twee en twintigmillioen* gulden?

Maar genoeg vragen, die hier thans niet beantwoord kunnen worden. Wij moeten ons bepalen tot het getuigenis, dat het handboek van de heeren Van Nierop en Baak gemakkelijk, nuttig en vertrouwbaar is en het terrein voorbereidt voor de verbetering en verdere regeling, waartoe de wetgever wel spoedig zal geroepen worden.

Geïllustreerde muziekgeschiedenis. De ontwikkeling der toonkunst van den vroegsten tijd tot op heden van Emil Naumann, door J.C. Boers. 1e-9e afleveringen. - 's-Gravenhage, Joh. Ykema.

Ziehier een werk, dat ten volle de belangstelling verdient van het beschaafd publiek. In onze taal bestaat geen wetenschappelijke en volledige geschiedenis der muziek. De diepe, tijdroovende studie, welke zulk een werk vordert, is de natuurlijke reden, waarom wij ons wel vooreerst zullen te behelpen hebben met vertalingen, ontleend aan een land, welks uitgebreid taalgebied de kans op vruchten van den arbeid oplevert. Wanneer dus op dit terrein een uitstekend buitenlandsch werk door een bevoegd deskundige wordt vertaald, kunnen we met het volste recht de versleten spreekwijze toepassen, dat hier in eene behoefte wordt voorzien. Het werk van Emil Naumann wordt zoo algemeen gewaardeerd, het steekt zoover boven de oudere muziek-geschiedenissen door volledigheid en grondigheid uit, dat de rechtmatigheid der onderneming wel door niemand zal worden ontkend; evenmin zal de bevoegdheid van den heer Boers twijfel ontmoeten. Als wetenschappelijk musicus bij elk Nederlander met eere bekend, heeft hij door deze vertaling zich tevens den eernaam van een smaakvol en helder stylist verworven, eigenschappen, die vooral bij vertalingen uit het Duitsch niet te hoog kunnen gewaardeerd worden. Uit dezen hoofde, èn om de keuze van het te vertalen werk, èn om die van den vertaler, verdient de wakkere uitgever dus allen lof en de ondersteuning van het publiek in zijne groote onderneming.

Misschien zal men willen vragen, of er toch eigenlijk wel zooveel behoefte aan eene vertaling bestaat, of alle Nederlanders, met genoeg belangstelling in en kennis van de muziek begaafd, om een werk te lezen over de geschiedenis der edele kunst, dat, hoe bevallig ingekleed en aangenaam geschreven ook, toch niet tot de lichte lectuur behoort, niet zoo beschaafd moeten geacht worden, dat ze dit in de oorspronkelijke taal kunnen genieten? De uitslag der uitgave zal bewijzen, hoe het Nederlandsch publiek zelf daarover denkt; wij hopen, dat het deze vraag ontkennend zal beantwoorden. Ja,

tot zekere hoogte verwachten we dit, omdat elke poging, om den kring der beminnaars en waardeerders van de muziek uit te breiden, ook tot hen, wier beschaving niet den ganschen omvang eener grondige studie van de moderne talen beslaat, uitnemende gevolgen hebben moet voor de veredeling en ware beschaving der natie.

Het is niet noodig, hier eene lange uitweiding te houden over den weldadigen invloed der muziek op het menschelijk gemoed; zij, voor wie hier geschreven wordt, behoeven niet overtuigd te worden. De hoofdzaak is dus alleen, of de bewerking van deze vertaling van dien aard is, dat zij ook in dien ruimeren kring nut kan doen. In dit opzicht kan gunstig getuigd worden. De negen afleveringen, die voor ons liggen, bieden eene onderhoudende lectuur aan, terwijl een aantal houtsneden nog tot verduidelijking dienen. Wij wijden met opzet aan deze eerste negen afleveringen ongeveer een vierde deel van het geheele werk uitmakende,) eene beschouwing, omdat zij vormen een afgesloten geheel, behelzende de geschiedenis der muziek bij de oude volken. Al kan natuurlijk over de eigenlijke muziek zelf hier niet veel worden medegedeeld, vinden we er toch vele wetenswaardigheden in bijeenverzameld. Oude berichten en overleveringen worden op schatting gesteld, gedenksteenen en opschriften ondervraagd; zoodoende voegt de schrijver over toonaard, over de plaats, die de muziek in het maatschappelijk en kerkelijk leven bij de oude volken vervulde, over den aard en vorm der instrumenten, bij hen in gebruik, zooveel berichten bijeen, dat de lezer zich althans eene tamelijk afgeronde voorstelling maken kan van de plaats, die de edele kunst innam in het leven van Indiërs, Israëlieten Grieken en Romeinen. Dit alles bevat het eerste boek. Het tweede, dat in de negende aflevering een aanvang neemt, zal de muziek in de middeleeuwen behandelen, en betreedt aldus een terrein, waarop de schrijver èn door betere bekendheid en overvloedige hulpbronnen, èn door eene zekere overeenkomst in waardeering der muziek met onze eeuw met vasteren tred kan voortgaan. Naarmate het werk verder verschijnt, zal er gelegenheid zijn, op dit gedeelte terug te komen; voor heden zij deze korte bespreking genoeg. Slechts mag dit niet vergeten worden, dat ook aan de technische uitvoering van het werk geen moeite is gespaard; zoowel wegens vorm als wegens inhoud belooft deze geschiedenis der muziek een aan den luister van haar onderwerp waardig prachtwerk te worden, dat niet in de boekerij van een beschaafd muziekliefhebber ontbreken mag.

E.D.

Korte Geschiedenis van het Godsdienstonderwijs in de Christelijke Kerk, door J.H. Maronier, 2 deelen. Purmerende, J. Muusses en Co.

De heer Maronier, die zich reeds zoo verdienstelijk heeft gemaakt voor het godsdienstonderwijs, geeft in twee deeltjes de geschiedenis van dat onderwijs. Het eerste deeltje loopt tot aan de Kerkhervorming; het tweede behandelt de zestiende en zeventiende eeuw. Waarschijnlijk volgt er dus nog een derde deeltje. In een Woord Vooraf voor het eerste deeltje spreekt de schrijver van het ‘tweede, meer omvangrijke gedeelte’, dat volgen zal.

Daarmede zal hij toch niet alleen bedoeld hebben dat deel, dat wij nu als tweede ontvangen hebben. Mij althans en ik vermoed zeer velen met mij zal het hoogst aangenaam zijn, als de heer Maronier ons ook het vervolg dezer geschiedenis geeft. Het is toch eene allerbelangrijkste historie, welke hij ons verhaalt. Een stuk Kerkgeschiedenis, dat tot nu toe steeds verwaarloosd is, zeer ten nadeele van eene juiste kennis der ontwikkeling van de godsdienstige denkbeelden. Menigmaal eene bijdrage tot de geschiedenis der opvoeding in het algemeen. De auteur heeft zich niet angstig beperkt tot zijn onderwerp, maar waar het noodig was, dit ruim opgevat.

Eene Korte Geschiedenis heet het werk. Kort, maar niet oppervlakkig. Het getuigt van omvangrijke studie. De auteur heeft vrij wat moeten zoeken en napluizen, voordat hij ons deze twee deeltjes geven kon. Hem komt dan onze dank toe, dat hij ons bespaard heeft een tal van bijzonderheden en uitweidingen, die wel zijn boek dik hadden gemaakt, maar de lezers hadden afgeschrikt; maar evenzeer onze dank, dat hij ons gegeven heeft zooveel particularia, die de lezing aangenaam en aantrekkelijk maken. De heer Maronier heeft een boekje geschreven, dat ieder ontwikkelde lezen kan. Hij heeft getoond, de benijdenswaardige kunst te verstaan, om zijne lezers te doen genieten van zijne onderzoekingen, terwijl hij hen doet vergeten, hoeveel werk hem die onderzoekingen gekost hebben. De zelfverloochening van den echten onderzoeker spreekt uit dit geschrift.

Wensch ik dit boekje in veler handen (het is zeer goedkoop!), vooral beveel ik het aan aan de catecheten. Daar is voor hen te leeren uit deze geschiedenis. Zeker, hoe niet moet gecatechiseerd worden. Arme kinderen, zeggen wij telkens met den schrijver - arme kinderen, die zooveel dogmatiek moesten verwerken. Nu, het zal hun wel gegaan zijn, als het nog wel met de catechisanten gaat, - zij zitten op de banken en meenen, dat reeds die handeling voldoende is; zij doen zoo weinig moeite, om te leeren. Aan den anderen kant zal de catecheet niet zonder vrucht lezen de wenken, door Augustinus gegeven (I, bl. 45 vlgg.); en het zal goed zijn, als hij evenals Jacob Sturm, rector te Straatsburg, zijne leerlingen tracht op te leiden tot ‘sapientem et eloquentem pietatem (vroomheid, die met wetenschappelijke ontwikkeling en smaakvolle uitdrukking der gedachten gepaard gaat)’ (II, bl. 40).

De auteur spreekt in zijn Woord Vooraf van een mogelijken herdruk. Ik wensch het van heeler harte, want deze geschiedenis is het waard. Met het oog op dien herdruk één vraag. Op het hoofdstuk over de Kloosterscholen volgt dat over Karel den Groote. Ligt het nu aan mij, dat ik van dat eerste hoofdstuk niet den indruk ontving, dien het toch blijkens het volgende maken moet, dat ‘het godsdienstonderwijs niets te beteekenen had’? Integendeel - dat hoofdstuk lezende, kwam bij mij de gedachte op, dat Karel de Groote zich eenvoudig aan het bestaande had aan te sluiten. Ik geef deze opmerking voor beter. In elk geval bewijze zij den auteur, dat ik zijn geschrift aandachtig heb gelezen. Velen gun ik deze aangename les in de historie.

Z.

B.

Neef en nicht, bewerkt door H.J. Bomhoff naar Madame De Ségur's Après la pluie le beau temps, met houtgravuren van E. Bayard. - Sprookjes en vertellingen door Margaretha met 4 gelith. plaatjes. - Liefde loont door H.J. Bomhoff met 4 gelith. plaatjes. - Uit vreemde landen. Volksverhalen, Xavier Marmier naverteld door Margaretha, met 4 gelith. plaatjes.

Deze vier boekskens vormen de 1ste serie van de geïllustreerde kinderlectuur, uitgegeven door J. van den Endt Dz. te Maassluis, waarop wij gaarne de aandacht vestigen. Immers, er bestaat aan goede meisjeslectuur in ons land gebrek; men heeft kinderboekjes en jongenslectuur bij de vleet, maar voor meisjes is de keus gering, wanneer men niet de toevlucht wil nemen tot den flauwen kost, die maar al te dikwerf wordt opgedischt. Mej. H.J. Bomhoff en de dame, die zich achter het pseudoniem Margaretha verbergt, hebben op dit inderdaad zeer lastig gebied haar krachten beproefd en zijn gelukkig geslaagd.

Mejuffrouw Bomhoff gaf in Liefde loont een eenvoudig verhaal, een soort van roman, waarin ruimte was voor allerlei afwisselende tooneelen, - immers, het boek is 375 bladz. - en waarin men op schier elke bladzijde bemerkt, dat zij veel met kinderen heeft omgegaan en weet, waar de voetangels en klemmen liggen van de opvoeding. Het boek komt ons voor het doel wel wat lang voor, want men moet, dunkt ons, van de leeszucht van aankomende meisjes zooveel niet vergen; zij komen eerst tot rust, wanneer het verhaal uit is, en het verhaal duurt hier wel wat lang.

Die klip werd vermeden door Margaretha, welke met een vijftal verhalen: ‘Meta’, ‘De zwarte hand’, ‘Zonnestraal en Maneschijn’, ‘Poppe-Anna’ en ‘Phyrza’, ongeveer dezelfde ruimte innam. De verhalen zijn vol afwisseling; nu eens is de rijke tooverwereld te baat genomen, om de denkbeelden in te kleeden; straks heeft men een verhaal, dat heel goed zoo kan gebeurd zijn. Wat ons in deze verhalen vooral treft, is de goede geest, welke ervan uitstraalt; de voorliefde voor al wat liefelijk is en wel luidt, de aanbeveling, en dat zonder omhaal van veel woorden, van hetgeen het gemoed veredelt, het huiselijk leven veraangenaamt. Vergissen wij ons niet, dan zijn de *Sprookjes en vertellingen* de eerstelingen van Margaretha's hand; zonder twijfel zullen wij haar naderhand weer ontmoeten, want haar geest is te rijk en haar liefde voor de kinderen te groot, dan dat wij niet wenschen zouden, dat haar talent ons later nog meer vruchten schonk.

Ook in de bewerking van hetgeen in den vreemde ons op dit gebied geboden wordt, verraden beide dames haar kennis van de kinderwereld; Madame De Ségur en Xavier Marmier hadden geen beter vertolksters kunnen wenschen. De Fransche letterkunde heeft op het gebied der kinderlectuur zulke juweeltjes, dat de navolging voor de hand lag.

K.

Mengelwerk.

De jeugd van Madame d'Épinay.

Met bijzondere voorliefde wordt door de hedendaagsche Fransche schrijvers de achttiende eeuw behandeld. En geen wonder: hare geschiedenis zal altijd aantrekkelijk blijven, zoolang over de oorzaken der groote revolutie, over den oorsprong van het 19de-eeuwsche Frankrijk nog niet het laatste woord is gezegd. Hetzij men die eeuw op zichzelf beschouwt in al de schilderachtige afwisseling van haar maatschappelijk leven en in al den rijkdom van hare verrassende contrasten, vergeleken met het doffe en eenvormige van het leven onzer dagen; hetzij men in haar geblanket bederf en hare slechts weinig omhulde zedeloosheid, in de stoutheid van haar wetenschappelijk onderzoek en in de behaaglijkheid harer lachende levensphilosophie de oorzaken zoekt na te sporen, die tot de vreeselijke catastrophe van hare laatste dagen moesten leiden: altijd is het raadselachtige beeld, dat zij vertoont, in staat, de nieuwsgierigheid van den oudheidkenner te prikkelen, den vorschenden geest van den historicus in spannende aandacht te houden, den wijsgeer voor tal van uitdagende raadselen te stellen. Met buitengewonen ijver wordt door de schrijvers zorg gedragen, dat geen trek van het beeld verloren gaat of onjuist wordt weergegeven. Archieven worden doorzocht, familiepapieren nagesnuffeld, al wat uit dien tijd is overgebleven, aan eene herhaalde en nauwgezette studie onderworpen. Wordt niet altijd iets nieuws aan het licht gebracht, dat werkelijk nieuw verdient genoemd te worden, elke vondst is toch eene welkome aanleiding, om weder te spreken over die tijden en, zoo het mogelijk is, ze in een nieuw en helderder licht te stellen.

Dit althans kan getuigd worden van de heeren Perey en Maugras, die het ondernomen hebben, op grond van onuitgegeven brieven en bescheiden het leven te beschrijven van Madame D'Épinay. Zij zijn er als vanzelf toe gekomen, toen zij, den Abt Galiani behandelende, met zijne trouwe correspondente in voortdurende aanraking kwamen. Een gelukkig denkbeeld was het, juist h a a r beeld opnieuw op het papier te werpen, want, naar zijzelven te recht zeggen, zij is *une des physionomies les plus fines et les plus piquantes de ce siècle si fertile en aimables esprits*, en steeds even waar blijft het woord van Sainte-

Beuve, dat geen werk ons beter de 18de eeuw, het maatschappelijk leven en de zeden van dien tijd schildert dan hare *Mémoires.* Onder de salons, welker invloed op de algemeene denkwijze bezwaarlijk kan worden overschat, bekleedde de hare eene voorname plaats, en zoo die van Madame Geoffrin, Madlle De l'Espinasse, Madame Necker meer van zich deden spreken, omdat zij geregelder een vasten kring bij zich vereenigden, de invloed van Madame D'Épinay was zeker niet geringer door de uitgebreidheid van den kring, met welken zij verkeerde, en vooral door de trouwe correspondentie met bijna alle beroemdheden van die dagen, die haar en haar salon als het ware tot het middelpunt maakte, waarheen zij allen zich voortdurend aangetrokken gevoelden.

De heeren Perey en Maugras zijn zoo gelukkig geweest, hun ijverig zoeken bekroond te zien door het vinden van 'iets nieuws'. Gelijk men weet, verschenen de *Mémoires* in 1818 en heeft op grond dier *Mémoires* Sainte-Beuve op zijne meesterlijke wijze het beeld der merkwaardige vrouw geschilderd, uit wier pen zij zijn gevloeid. De schrijvers, met deze gedrukte bescheiden niet tevreden, hebben ze vergeleken met het handschrift in de Archieven en zijn tot het verrassend resultaat gekomen, dat de uitgevers dier gedenkschriften belangrijke gedeelten en zelfs het eerste vierde gedeelte van het oorspronkelijk stuk bijna geheel hebben weggelaten. Reeds vóór deze ontdekking hebben zij bij de nakomelingen van hunne heldin belangrijke familiepapieren weten op te sporen. De achterkleinzoon van haar zoon, die een kasteel in het Zwitsersche canton Freyburg bewoont, heeft hun met de meeste bereidwilligheid bundels brieven en aanteekeningen en gedichten ter hand gesteld en hun de portretten van Mijnheer en Mevrouw D'Épinay en andere familiestukken getoond. De moeder van dezen nakomeling van Madame D'Épinay verplichtte hen met verdere brieven en genealogische bijzonderheden; een afstammeling van hare met den Graaf De Bueil gehuwde kleindochter vertrouwde hun een aantal brieven van Grimm toe; eene van elders verkregen correspondentie van St. Lambert en Madame D'Houdetot en nog enkele andere stukken vulden die vondsten aan.

Met deze hulpmiddelen gewapend, gaven zij eene geschiedenis van Madame D'Épinay. Zijn zij er werkelijk in geslaagd, over haar leven en hare omgeving een nieuw licht te doen opgaan? Zoo de vraag ontkennend moet beantwoord worden, is die teleurstelling, als het eene teleurstelling is, niet de schuld van deze ijverige onderzoekers, maar van de stukken, die hun onderzoek aan den dag heeft gebracht. Inderdaad, hoe interessant en piquant veel is, wat wij hier voor de eerste maal gedrukt vinden, het zijn niet bepaald nieuwe trekken, die daarmede aan het bekende worden toegevoegd. Het beeld van Madame D'Épinay, van haar man, hare vrienden, hare aanbidders, hare vijanden is gebleven, gelijk het voorheen meermalen is geschilderd; alleen kan

men zeggen, dat een paar nieuwe toetsen zijn aangebracht; dat het in duidelijkheid van teekening en scherpte van omtrek heeft gewonnen. Dwaas zou het zijn, met de schrijvers te rechten, omdat zij niet anders gegeven hebben, dan zij konden geven; laten wij veeleer dankbaar zijn, dat zij aanleiding hebben gevonden, een belangrijk hoofdstuk uit de maatschappelijke geschiedenis der achttiende eeuw nog eens op aantrekkelijke wijze te schrijven.

'De j e u g d van Madame D'Épinay' heet het eerste deel, dat zij voorloopig het publiek aanbieden. Een glimlach brengt deze titel op de lippen, als men nagaat, dat het boek tot 1757 loopt, dus tot Louise d'Épinay's 31ste jaar. Kan eene 31jarige nooit en nergens bepaald jong genoemd worden, dat was wel allerminst het geval in een tijd als de 18de eeuw, toen althans in de kringen, waarin eene Madame D'Épinay verkeerde, de jeugd zeer spoedig voor afgesloten werd verklaard en de wijze van opvoeding en van het gezellige leven eene bijzondere vroegrijpheid in de hand werkte. Of zouden de schrijvers zich willen beroepen op de woorden van Aurore de Saxe, door George Sand vermeld: 'Werd men ooit oud in die tijden! Eerst de revolutie heeft den ouderdom in de wereld gebracht'? Ook dit beweren laat zich verdedigen, als men althans de vatbaarheid voor indrukken, het vermogen, om zich te vermaken, als het uitsluitend erfdeel der jeugd beschouwt. Doch de schrijvers kunnen zich eenvoudiger rechtvaardigen. Door hunne stof ertoe gebracht, hun werk in tweeën te splitsen, vonden zij in het jaar 1757, toen Grimm's invloed onbetwist over Madame D'Épinay begon te heerschen, het geschikte keerpunt, waardoor haar leven zich als vanzelf in twee nagenoeg gelijke helften afdeelt. Wat lag nu meer voor de hand, dan die twee tijdperken te onderscheiden als 'de jeugd' en 'de ouderdom' van Madame D'Épinay? Te eerder was hiertoe aanleiding, omdat inderdaad in de levensjaren, die Grimm's invloed voorafgaan, haar karakter iets wisselvalligs en hulpbehoevends aankleeft, dat zij onder zijne krachtige leiding overwint, als het kind, dat de kinderschoenen van zich werpt en de jaren van zijne jeugd afsluit.

Wij aanvaarden dus den titel en zullen aan de hand onzer schrijvers een overzicht geven van de jeugd van Louise d'Épinay. Als Louise d'Esclavelles werd zij geboren te Valenciennes op 11 Maart 1726, welke datum eerst door deze schrijvers uit de geboorte- en doopakte is ontdekt, Haar vader, Baron Tardieu d'Esclavelles, stierf, toen zij den leeftijd van ruim 10 jaar bereikt had, 7 December 1736. Van hare vroegste jeugd vernemen wij niets. Van toen af werd zij te Parijs opgevoed.

Terwijl hare moeder tijdelijk te Valenciennes bleef, om hare meubelen te verkoopen en hare zaken te regelen, bood Madame De Roncherolles, eene tante van Madame D'Esclavelles, haar aan voor, haar nichtje zorg te dragen en Louise met hare kleindochter Thérèse te laten opvoeden.

Doch hiertegen had Madame D'Esclavelles bezwaar, omdat de aristocratische denkbeelden van hare tante haar schrik aanjoegen. Deze onttrok zich echter niet aan de zorg voor Louise, maar schreef aan een intiemen vriend, M. D'Affry, om hem te smeeken, de voogdij over haar nichtje te aanvaarden. Hij nam die aan, en uit al de brieven blijkt, welk eene goede keuze zij gedaan had; hoe Louise hem als een vader aanhing en hij die liefde verdiende.

Inmiddels vertrouwde Madame D'Esclavelles haar dochtertje toe aan hare zuster, Madame De Bellegarde, die zeker niet zoo aristocratisch was als Madame De Roncherolles, maar op de belachelijkste wijze zich verhief op haar rijkdom, dien zij aan het ambt van haar man, die *fermier général* was, te danken had.

M. De Preux, een broeder van Madame D'Esclavelles, keurde deze maatregelen goed; vooral was hij zeer ingenomen met den voogd van Louise, van wien hij zegt: '*C'est un digne et honnête homme*, *il m'a toujours plu.*' Zijn oordeel legde bij de familie nog al gewicht in de schaal. Hij was een origineel man, zooals blijkt uit zijne vermakelijke brieven, die hier en daar zijn ingelascht. Hij leefde als landedelman tevreden met een matig inkomen en werd nooit moede, den lof van het eenvoudige landleven boven het bederf der steden te verkondigen. Uit de verte oefende deze man toch veel invloed uit op zijne gansche familie, daar men dikwijls, zonder het recht te willen of te weten, buigen moest voor zijne gezondere denkbeelden. Aan Madame D'Esclavelles schreef hij: 'Ik twijfelde niet, of Madame De Bellegarde zou u en uw dochtertje eene plaats in hare woning aanbieden, en gij doet verstandig, indien gij na uwe terugkomst u ook ten harent vestigt; ik zou wel zeggen: Kom bij mij inwonen, maar hier zult gij moeielijk iemand vinden, om Louise uit te huwelijken.'

Het schijnt wel zonderling, dat dit uithuwelijken het eerste is, waaraan M. De Preux denkt, maar er zijn overvloed van voorbeelden uit dien tijd, dat ouders of ooms en tantes reeds een man hadden gevonden voor kinderen van ruim 10 jaar. Zelfs M. De Preux kon zich van die hebbelijkheid niet onthouden, al toonde hij overigens, eene vrij wat flinkere opvatting van het huwelijk te hebben dan zijne in vooroordeelen verstrikte familie.

Louise had weinig reden, te roemen over het besluit, om haar bij hare tante te plaatsen. Deze bekommerde zich niet veel om haar nichtje; ja, zij liet haar geheel aan haar lot over en bemoeide zich alleen met haar, om haar te beknorren. Voortdurend doet zij aan Louise gevoelen, wat deze aan haar te danken heeft, hetgeen blijkt uit de brieven, die Louise aan haar nichtje Thérèse schrijft, die hare eerste vriendin en trouwe correspondente was en bij wier levendigheid en opgewektheid zij troost zoekt voor haar verdriet.

'Eens op een morgen', zoo verhaalt zij, 'werden wij (n.l. zij en haar nichtje Mimi, een kind van Madame De Bellegarde) bij oom

en tante geroepen; wij kregen verscheidene kleine cadeautjes en ik onder anderen eene mooie damasten jurk, die 12 francs de el kostte. Maar toen zij zag, hoe verheugd ik was, want tranen van dankbaarheid kwamen mij in de oogen, zei zij plotseling: "Nichtjelief, onthoud het wel, dat je zonder mij nooit zulk een mooi japonnetje hadt kunnen dragen, en onthoud maar goed al wat ik voor je doe en wat ge mij te danken hebt. Al was uw vader van adel, hij was toch maar een bedelaar; wees daarom niet trotsch en hooghartig zooals hij, als je wilt hebben, dat ik zoo goed op je blijf." "Ik ben wel hooghartig," voegde Louise er bij en sedert mijn tante mij dit alles gezegd heeft, ben ik volstrekt niet dankbaar meer voor al wat ze voor mij doet.'

Het slechte humeur van Madame De Bellegarde maakte Louise zeer ongelukkig en al was haar oom erg op haar gesteld, veel troost was bij hem niet te vinden; daarvoor zat hij te veel onder de plak van zijne vrouw.

Een ander staaltje van tante's lieftalligen aard. Het gebeurde eens, dat Louise met Mimi naar beneden geroepen werd, om een examentje af te leggen. 'Zie eens, kippetje,' roept Monsieur De Bellegarde uit, 'wat leeren onze kinderen goed!' maar het kippetje liet hem praten en vroeg aan Mademoiselle Anselme, de gouvernante, in hoeveel tijd Louise dat alles geleerd had. 'In ruim 8 dagen', was het antwoord. Hierop geraakte zij in vreeselijke woede, verweet aan de gouvernante, dat zij Mimi's opvoeding verwaarloosde en zich geheel aan die van Louise wijdde. 'Reken er maar niet op,' voegde Madame De Bellegarde erbij, 'dat mijne zuster u ervoor zal beloonen; daar heeft zij geen plan op en dat kan zij ook niet betalen; ge zult er weinig dank voor krijgen, als ge eene *savante* van hare dochter maakt. Kom, kom, zij weet al genoeg, om ook eene *dévote* te worden.' Daarop barstte Louise in hevig snikken uit en kon zich niet weerhouden te zeggen: 'Ik wou, dat ik maar bij Madame De Roncherolles in het klooster was.' 'O, ja!' riep madame De Bellegarde woedend uit; 'ook iemand, die zich verbeeldt van den heiligen Lodewijk af te stammen!'

Denzelfden avond schreef zij aan hare zuster, dat het haar onmogelijk was, Louise langer bij zich te houden, omdat het kind zoo'n nadeeligen invloed op haar dochtertje Mimi uitoefende, doch eer Madame D'Esclavelles gelegenheid had, hierop te antwoorden, ontving zij een brief van Madame De Roncherolles, haar meldende, dat Louise door eene hevige ziekte was aangetast en dat zij naar haar toe was gegaan, om haar te verzorgen.

Madame De Roncherolles was hevig vertoornd over het gedrag van Madame De Bellegarde. 'Ik vond haar op eene sofa uitgestrekt,' zoo schrijft zij in een brief aan hare nicht, 'met Monsieur Darlet en haar biechtvader naast zich. Ik was zeer verbaasd en maakte mij al beangst, toen ik die twee heeren zag. "Wat scheelt eraan?" vroeg ik bezorgd. "O! Mevrouw, ik sterf," roept zij uit; "*je suis dans dis détresses*, *des suffocations*!" Haar toestand boezemde mij volstrekt geen belang in en

ik vroeg, hoe het met Louise ging. Daarop gaf zij in een vloed van woorden af op de heele familie D'Esclavelles, van vader tot zoon. Ik liet haar niet uitspreken, maar ging heen en uw kind opzoeken. Hoe meer ik met Madame de Bellegarde in aanraking kom, hoe minder ik begrijpen kan, dat gij zusters zijt. *On vous l'a changée en nourrice;* zij kan geene dochter zijn van den Graaf De Preux!'

Toen Louise wat beter was, verliet hare tante haar, na eerst aan Madame D'Esclavelles geschreven te hebben, dat zij 't in 't geheel niet goed vond, dat het kind bij Madame De Bellegarde bleef. 'Kunt gij haar met 4000 francs rente niet in 't klooster laten opvoeden?' zoo schrijft zij haar, 'en wat moet ik dan met 2000 francs? Maar daarover later, als wij elkaar weerzien.'

Kort daarop kwam Charlotte de Bellegarde voor goed thuis, na eenige jaren in 't klooster te hebben doorgebracht, waardoor de toestand van Louise nog ondraaglijker werd; zij schrijft van haar: '*Elle est encore plus méchante que ma tante de Bellegarde*,' en toen weldra Madame D'Esclavelles van Valenciennes terugkeerde en zichzelf overtuigde, hoe onhoudbaar het er was, schreef zij ten einde raad aan haar broeder, le Comte De Preux, om hem te vragen met haar in Parijs te gaan wonen, daar zij nog altijd tegen hare aristocratische tante eenig vooroordeel scheen te koesteren. Maar hij was te zeer aan het landleven gehecht en te veel aan de Parijsche omgeving ontgroeid, om zich daar weer thuis te kunnen gevoelen. Hij schreef aan zijne zuster: 'Ik heb uitgerekend, dat gij en uw dochtertje, benevens dienstpersoneel, omstreeks 1000 louis per jaar zoudt noodig hebben; die som staat te uwer beschikking, waarmee gij naar welgevallen kunt handelen.'

Dit aanbod meende Madame D'Esclavelles echter niet te mogen aannemen en eindelijk besloot zij dan maar, de opvoeding van Louise in 't klooster bij Madame De Roncherolles te laten voltooien. Voor zichzelf huurde zij kamers, waar zij eenzaam en afgezonderd leefde.

Louise was zeer blij over deze schikking en schreef aan Madame De Roncherolles, die zij al gewoon was mama te noemen, met eene wijsheid, alsof het kleine nest reeds de bitterste levenservaringen had doorleefd: '*Je ne suis point faite pour le monde*, *ma chère maman*, *et j'attends avec impatience le* 15 *du mois prochain*, *qui est le jour que ma mère a fixé pour me mettre au couvent avec vous.*' In dezen trant zou zij 20 jaar later ook niet schrijven, toen zij wel degelijk aan die geminachte wereld gehecht was.

Tot haar 14de jaar bleef zij in 't klooster, waar zij eene innige vriendschap sloot met Thérèse. Bijzonderheden uit dezen tijd verneemt men nagenoeg niet. Toen moet echter de voornaamste grond gelegd zijn voor de ontwikkeling van haar karakter en haar geest; zij werd zeer vroom, vooral onder de leiding van een Jezuïetischen geestelijke, dien hare moeder haar tot biechtvader gekozen had. Het laatste jaar kwam

haar voogd haar meermalen opzoeken; hij zegt van haar: '*Sa figure s'était développée et sans être belle*, *elle était noble*, *spirituelle et touchante.*'

Thans werd zij als volleerd en volwassen beschouwd, al was zij maar dertien jaar, en hare moeder nam haar tot zich. Zij vertrokken met haar beiden naar *La Chevrette*, een kasteel, waar de familie De Bellegarde woonde.

Nu hare opvoeding voltooid was, was natuurlijk het eerst, wat zij te doen had, verliefd te worden. Thérèse vertrouwde haar, toen zij haar na een 14 daag opzocht, reeds een hartsgeheim toe. Zij was namelijk verloofd met een markies, op wien zij hartstochtelijk verliefd was. Louise meende haar toen de les te moeten lezen over dien *amour païen* en trachtte hare vriendin op den beteren weg te brengen; doch deze edele verontwaardiging belette haar niet, om kort daarop zelf verliefd te worden op haar neef De la Live. Vroeg genoeg zeker; zijzelf was 14 jaar en haar neef een paar jaar ouder. Op zichzelf is zulk eene verliefdheid niet vreemd in een maatschappelijken kring, waar de zeden en gewoonten medebrachten, dat de meisjes zoo vroeg mogelijk werden uitgehuwelijkt, als zich maar eene goede partij voordeed. Als de opvoeding zoogenaamd voltooid was, waaraan anders had men dan ook te denken dan aan een man? Opmerkelijk is het echter wel, dat deze passie blijkbaar reeds diep wortel had geschoten en tegen jarenlange tegenwerking is bestand geweest. Hoe belachelijk de tragische en gezwollen toon klinkt, waarop zij aan haar nichtje de wederwaardigheden harer verliefdheid beschrijft, de uitkomst heeft getoond, dat het ernstiger gemeend was, dan men zou vermoeden. Karakteristiek is het verhaal van den brief, dien haar neef haar eens in de hand stopte met de woorden: 'Het is met mij gedaan, als gij den brief weigert te lezen of als gij hem laat zien; denk wel na, wat gij doen zult; geef mij raad; morgen wacht ik op antwoord.'

Hare eerste gedachte was, naar zij verhaalt, als een gehoorzaam kind met den brief naar mama te loopen, maar haar neef had een *air si touchant* gehad, dat zij 't niet over zich kon verkrijgen. Zij vond ras gelegenheid, den brief te lezen, die eene declaratie in *optima forma* bevatte met de vreeselijke bedreiging, dat, als zijne *adorable cousine* van hem niet weten wilde, niemand ooit meer iets van hem zou hooren en niemand ooit zou weten, waar hij gebleven was, voor welke schrikkelijke gevolgen zij dan verantwoordelijk zou zijn. Louise was door deze declaratie geheel verteederd en schreef hem een antwoord, waarin zij hem hoop gaf. Maar - het jonge meisje toonde reeds vrij wat kalm en beredeneerd verstand - hij moest eerst beter oppassen, wilde hij hare liefde verdienen.

De gouverneur van het veelbelovende jongmensch had namelijk nog al sterk over hem te klagen, niettegenstaande zijne ongeloofelijke inspanning, om het terugstootend werk te verrichten, waartoe men hem wilde dwingen, zooals de rampzalige aan zijne nicht schrijft. Het schijnt

werkelijk, dat haar invloed toen groot genoeg is geweest, om hem te bewegen, dat terugstootende werk met meer ijver te volbrengen; althans, naar haar zeggen gaf zijn gedrag na haar bemoedigend schrijven aanleiding tot niets dan lof. Het ware voor haar wel te wenschen geweest, dat zij later evenveel invloed op hem had kunnen uitoefenen.

Maar zoover zijn wij nog niet; het karretje der min reed ook hier niet over een zandweg. Het brievenschrijven werd wat al te onvoorzichtig voortgezet. Een nog vuriger episteltje van den jongenheer, waarover zij brandende tranen van aandoening stortte, werd haar door hare tante ontrukt - en daar brak de bom los. Hare tante en hare moeder waren één en al verontwaardiging; hare moeder zag haar aan *avec des yeux terribles*, en de arme Louise viel bijna flauw van schrik. Zij vreesde al, dat zij nooit van haar leven Monsieur De la Live, zooals zij hem toen noemde, zou mogen weerzien. In elk geval werd zij voorloopig door hare mama mede naar Parijs genomen. Het jongmensch van zijn kant was woedend over die scheiding en maakte tegenover zijne ouders zooveel spektakel, dat zijne mama - want die was de baas in huis - hem 14 dagen huisarrest gaf

Louise werd wat tot bedaren gebracht door de toespraak van haar biechtvader en van Madame De Roncherolles, die meer hare moeder dan haar de les lazen, omdat er zoo'n buitengewone beteekenis aan zoo'n kleinigheid was gehecht. Dit nam evenwel niet weg, dat onze arme Louise ziek werd van verdriet.

Gedurende hare ongesteldheid werd de tijd bepaald, waarop Charlotte de Bellegarde, oud 15 jaar, in 't huwelijk zou treden met Monsieur De Lucé, een flinken veertiger. Zij was nog zoo geheel kind, dat hare moeder haar ter gelegenheid van de receptie eene les moest geven, hoe zich te gedragen, en haar verbood, een woord te spreken, als haar niets gevraagd was. '*Si vous y manquez*, *vous aurez à faire à moi*', voegde zij haar toe. En zulk een kind huwde met iemand van 40 jaar! De vraag, of de kinderen, die men uithuwelijkte, gelukkig konden worden, werd doorgaans niet eens gesteld. Zoo dwong men Thérèse, wier huwelijk was afgesprongen, kort daarna, te trouwen met den Markies De Maupeou, ofschoon ze een afschuw van hem had. Haar voorgevoel werd bewaarheid en toen zij eenige maanden gehuwd en diep ongelukkig was, waarschuwde zij haar nichtje Louise tegen haar huwelijk met haar neef De la Live. '*Il est libertin*', zoo schrijft zij, '*et n'a ni principes ni délicatesse*, *il n'est point sensible*, *il n'a aucune espèce d'émulation et je le vois toujours de l'avis de tout le monde.*' Waarlijk geene schoone karaktertrekken, en aan zulk een man wilde Louise zich voor haar leven verbinden!

Omstreeks dien tijd stierf Madame De Bellegarde. Op haar sterfbed verzocht zij Madame D'Esclavelles, Louise voor altijd in een klooster te plaatsen, maar hoe devoot ook, dit was Madame D'Esclavelles te bar. '*Eh bien, monsieur de Bellegarde*, *faites voyager la Live*', zei toen de stervende.

Van dat oogenblik kwam Madame D'Esclavelles op ernstigen aandrang van hare zuster in huis bij haar schoonbroeder, terwijl Louise naar het klooster terugkeerde en aldaar weer 4 jaar vertoefde, geheel onder de leiding van Madame De Roncherolles, die zij niet zoo zacht vond als hare moeder. Ook vond zij haar nichtje Thérèse, die toen nog niet getrouwd was, niet in haar voordeel veranderd; zij had een slecht humeur en was prikkelbaar van aard geworden, wat echter op den duur den vriendschapsband niet schaadde.

Gedurende haar verblijf kreeg zij verscheidene brieven van hare moeder, die haar trouw op de hoogte hield van wat er in hare familie gebeurde; zij drong er steeds op aan, geene groeten te verzoeken aan De la Live of D'Épinay, zooals hij zich toen noemde naar een landgoed, dat zijn vader voor hem gekocht had. Hare moeder hoopte, dat de liefde zoodoende langzamerhand zou zijn uitgestorven, en vond daarom geen bezwaar, Louise voorgoed uit het klooster en in huis bij Mijnheer De Bellegarde te nemen.

Zij vergiste zich echter zeer. Louise was onveranderd, maar bemerkte reeds enkele malen, dat D'Épinay niet zoo vast in zijne schoenen stond. Hij nam althans de zaken kalmer op, toen Monsieur De Bellegarde hem zeide, dat hij eene reis van omstreeks 6 maanden zou doen, om hem in te leiden in het vak van *fermier général.* Het ergerde Louise bovenmate, dat hij die scheiding niet zoo vreeselijk scheen te vinden; '*je le trouvai bien heureux de pouvoir se contenir si longtemps*', schreef zij, en het beviel haar volstrekt niet, dat hij haar toen kwam vertellen, dat hij dien avond verlof had, om in de stad te gaan soupeeren, van welk souper, ook al tot haar groot verdriet, hij eerst om 12 uur thuis kwam.

Eenige dagen daarna schrijft zij een wanhopigen brief aan Madame De Maupeou. '*Il est parti* begint zij; '*oui ma cousine il est parti! Je serai donc six mois sans le voir*!' waarop zij een roerend verhaal geeft van het afscheid. Zijn vader gaf hem daarbij eenige wijze lessen en drukte naar haar zin wat te sterk op zijne neiging tot uitspattingen, zijn gevoel voor onafhankelijkheid en zijne koppigheid. '*J'avoue que je n'ai pas trop remarqué en lui ces deux derniers défauts!*' voegt Louise er eenigszins bitter bij. Reeds beter dan zijn vader doorgrondde zij zijn karakter.

Na het vertrek van haar neef was zij zeer melancholiek en ging zij uit verdriet een *traité sur l'éducation* schrijven, eene soort van tijdpasseering, waaraan de door hare minnaars verlaten schoonen zich in dien tijd doorgaans te buiten gingen, als zij met de practijk der opvoeding niet te maken hadden. Een kind van 17 jaar eene theorie schrijvende over de opvoeding! Wel jammer, dat deze verhandeling niet aan de vergetelheid is ontrukt.

Gedurende de afwezigheid van den jongen D'Épinay vertrok Monsieur De Bellegarde elke week naar Parijs, om inlichtingen omtrent zijn zoon

in te winnen. Eens kwam hij met het verhaal terug, dat zijn zoon zich aan allerlei uitspattingen overgaf, ongeveer 50 louis per dag verkwistte en met een actricetje uit Brest soupeerde. Die treurige tijdingen gaven Louise veel verdriet, en als gewoonlijk maakt zij Thérèse deelgenoot van hare bekommernissen. Als zij daarbij te kennen geeft, dat zij hem schrijven wil, om hem van goeden raad te dienen, keurt Thérèse dat ten hoogste af. '*Gardez-vous bien d'écrire à votre cousin, ma chère amie, c'est une extravagance et une indécence que je ne saurai souffrir*,' erbij voegende: '*Allons, allons*, *laissez cette folle passion*, *qui vous rend malheureuse*'; maar Louise luisterde niet naar dien raad; zij bleef steeds hopen op eene betere toekomst.

Toen hij kort daarop uit Saint Quentin naar huis terugkeerde, had hij even gelegenheid, Louise te zeggen, dat hij ook hoop koesterde, dat zijn vader van besluit zou veranderen en toe zou stemmen in hun huwelijk. 'Dat is niet genoeg', antwoordde zij; 'hij moet het gaarne zien en.... gij moet het verdienen,' voegde zij er haastig bij. De jonge D'Épinay wist de genegenheid van zijn reisgezel, den vriend zijns vaders, Monsieur De Plimont, te winnen en hoopte, dat deze hem tot voorspraak bij Monsieur de Bellegarde zou wezen. Monsieur De Plimont deed zijn best eerst bij Monsieur D'Affry, toen bij Madame Maupeou, die op zijn beschermeling was komen afgeven. Men moet de kostelijke brieven van D'Affry en Thérèse over dit komieke personage lezen, die met Thérèse's bezwaren maar korte metten maakte! 't Is blijkbaar een oude pater goedleven, die de zondetjes der jeugd al heel gaarne met den mantel der liefde wil bedekken. Zelf, al is hij een vijftiger, zou hij zijn *beau brin de femme*, zooals hij zijne vrouw noemt, bijna om Thérèse vergeten.

Eindelijk had Monsieur De Plimont een langdurig onderhoud met Monsieur De Bellegarde, die begon te wankelen, maar Madame D'Esclavelles werd nog altijd weerhouden door de vrees, dat de wereld zou zeggen: 'Zij is bij Mijnheer De Bellegarde in huis gekomen, om Louise aan den man te brengen en een rijk huwelijk te doen sluiten.'

Het fortuin van De Bellegarde was aanmerkelijk, zooals blijkt uit zijn testament. Behalve eene som, afgezonderd voor zijn zoon, die geestelijke was, had hij aan elk zijner kinderen 300,000 francs nagelaten, waarna er echter nog de kleinigheid van 8 millioen te deelen overbleef. Het bedrag, dat Mijnheer D'Épinay als oudste zoon ontving, was omstreeks 1,700,000 frs.; de andere kinderen kregen allen omstreeks 1,400,000 frs., à 1,500,000 frs.

Toen Louise inmiddels over het huwelijk van haar neef hoorde praten, schreef zij aan haar voogd, om te vragen, wat die van de zaak wist. Hij antwoordde, dat Monsieur De Bellegarde trouwplannen voor zijn zoon had, maar liet niet doorschemeren, dat zij de schoondochter zou moeten worden. Het arme kind was toen diep wanhopig over de onstandvastigheid van hem, dien zij zoo innig liefhad, terwijl Monsieur De

Plimont van zijn kant D'Épinay vertelde, dat al de schuld lag bij Louise en hare mama. De jonge man was zeer onthutst en schreef direct aan Monsieur D'Affry, om hem de oorzaak te vragen van zooveel tegenkanting. '*J'adore ma cousine*', schreef hij; '*j'ai cru mes sentiments partagés et je ne sais à quoi attribuer un pareil changement.*' 'Uw slecht gedrag is er alleen de oorzaak van', luidde het antwoord, 'en indien gij in de voetstappen treedt van uw vader, zal ik de eerste wezen, die tot het huwelijk mijne toestemming geef.'

Daarop zond D'Épinay een van zijne vrienden, Monsieur De Villemer, naar Madame D'Esclavelles, om te zien, hoe zij jegens hem gezind was. '*Je te remercie de la visite que tu lui as faite*', schrijft hij, '*je vois qu'elle est piquée contre moi; tant mieux*, *c'est preuve qu'elle m'aime encore*, doch ik zie, dat men mijn gedrag te Brest overdreven heeft, en dat heeft mijn arm nichtje afgeschrikt mij te huwen; doch ik zal slagen; gij zult het zien.'

Toen hij hoorde, dat zekere Graaf B. aanzoek om hare hand had gedaan en waarschijnlijk alles naar wensch zou geslaagd zijn, indien Monsieur De Bellegarde haar bruidsschat had willen verhoogen, begreep hij een middel te moeten bedenken, om toestemming tot zijn huwelijk te verkrijgen. Hij nam tot eene krijgslist zijne toevlucht. Hij hield zich krankzinnig. Hij nam een vriend in den arm, die, half overtuigd, half ertoe aangespoord, een brief schreef aan Monsieur De Bellegarde, om hem in te lichten omtrent den treurigen toestand van zijn zoon. De familie begon zich ongerust te maken, en de ongerustheid sloeg tot ontsteltenis over, toen een nieuw bericht den toestand van D'Épinay als verschrikkelijk beschreef. '*Si feu madame votre épouse voyait actuellement monsieur son fils et l'état où il est réduit*, *elle consentirait et ne voudrait pas charger sa conscience de tous les malheurs qui pourraient résulter de ce refus.*' Papa, met 's jongelings lot begaan, dorst met langer weigeren en aan de weifelingen van Madame D'Esclavelles werd ten slotte ook een eind gemaakt, toen hare oogen geopend werden ov[er] Louise's toestand. '*Vous savez mieux que moi ce qui me convient*', gaf Louise hun ten antwoord, toen hare toestemming gevraagd werd, en barstte in tranen uit. De vriend, die aan 't bedrog had meegeholpen, was zoo bewogen over deze scène, die hij bij woonde, dat hij D'Épinay, wien hij 't meldde, aanmaande, een goed echtgenoot voor haar te worden; indien niet: - '*Je serai rongé de remords d'y avoir contribué.*'

Monsieur D'Épinay schreef, nadat hij de toestemming van zijn vader verkregen had, een teederen brief aan Louise, die hem met een kort en liefderijk woord antwoordde. Natuurlijk, dat Madame De Maupeou, die iets van het komplotje schijnt te bemerken, en Madame De Roncherolles, die over de geheele familie De Bellegarde alles behalve vriendelijk denkt, met het huwelijk niet ingenomen waren. Minder begrijpelijk is het, dat Monsieur De Preux, de eenige, die inziet, dat het huwelijk

waarborgen voor geluk moet geven, over de bezwaren licht heenstapt en zich er in zijn overigens zeer hartelijken felicitatiebrief mede tevredenstelt, dat haar man *joli garçon* is. Doch of anderen gunstig of ongunstig dachten, Louise was boven de wolken. Eindelijk zou zij met den man vereenigd worden, dien zij zoolang had liefgehad. De toekomst lachte haar tegen en uit materieel oogpunt althans behoefde zij volstrekt niet bezorgd te zijn, daar D'Épinay de *survivance* kreeg van zijns vaders *fermier général*-schap en haar schoonvader haar met giften overlaadde. De eerste tijd van het huwelijk, dat 23 Dec. 1745 gesloten werd, beantwoordde trouwens geheel aan hare verwachtingen. Zij was overgelukkig, te meer omdat hare vrees, dat zij D'Épinay met zijn lichtzinnig en wispelturig karakter niet op den duur aan zich zou kunnen binden, in den eersten tijd totaal werd gelogenstraft. Reeds den eersten ochtend, het is waar, hadden zij een niet onvermakelijk kibbelpartijtje, omdat hij met alle geweld wilde, dat zij zich zou blanketten en zij dat uit vrees voor hare moeder niet dorst doen, maar dergelijke scènes, die meermalen voorkwamen, deden in den beginne geene afbreuk aan hunne innige verhouding. Uit de brieven, die zij aan Thérèse schrijft en waarin zij niet uitgepraat is over haar huwelijksleven, spreekt de gelukkigste stemming. Dat de jongelui, om het familiaar te zeggen, letterlijk gek op elkaar waren, vernemen wij van Madame D'Esclavelles zelf, die daarover lamenteert in een brief aan haar broer, alsof het het grootste onrecht en ongeluk was. 'De jongelui', schrijft ze, 'zijn dronken van elkaar; ze omhelzen en tutoyeeren elkander in onze tegenwoordigheid; als zij een oogenblik gescheiden zijn, ziet men ze geeuwen, zijn ze stil en nemen ze een air van verveling aan; - zelfs onze déjeuners, waarin zij vóór haar trouwen zooveel smaak vond, vallen haar nu ondraaglijk lang; zij ziet tienmaal op haar horloge en iederen dag gaat zij 5 minuten vroeger naar hare kamer. Waarmee heeft zij 't dan toch zoo druk? Met haar toilet en haar man!' 't Spreekt vanzelf, dat Monsieur De Preux die zaken met een ander oog aanzag dan zijne vrome zuster. Het blanketten vooral was haar een gruwel, waarop hij in zijn karakteristieken, half burlesken half gemoedelijken stijl antwoordt: '*C'est le caractère et non le bonnet*, *le blanc, le rouge et le cotillon*, *qui fait qu'on adresse ou non des propos gaillards aux femmes*, *je le sais bien moi peut-être? puisque celles à qui j'en ai le plus conté étaient des dévotes à grands fichus carrés.*' De bespottelijk strenge moraal van hare moeder zou trouwens Louise nog heel wat verdriet berokkenen, want zij zat, om zoo te zeggen, nog vreeselijk onder de plak, en het voortdurend verblijf onder hetzelfde dak met hare moeder belette, dat zij daaraan schielijk ontgroeide. Dit was de eerste bron van onaangenaamheden met haar man, die aan haar leven eene geheel andere richting zou geven. In haar vreesachtig pogen, om beiden genoegen te doen, zien wij het eerst haar zwak en weifelend karakter zich afteekenen, dat nog al een vreemd contrast maakt met hare

beslistheid in het oordeelen, als zij de pen in de hand heeft. Natuurlijk was zij veel vrijer dan vóór haar huwelijk; bepaaldelijk schijnt zij thans lust en vrijheid gekregen te hebben, om te lezen, wat zij wilde. Als D'Épinay voor zijne dienstzaken uit was, bracht zij uren in de bibliotheek door, waar zij alles las, terwijl zij, naar haar eigen zeggen, vroeger nooit iets anders gelezen had dan *des livres de dévotion* en *l'histoire ancienne de M. Rollin.*

Men mag dan aannemen, dat zij eerst in dezen tijd begonnen is, zich door lectuur te vormen en op die wijze haar van nature vluggen en opmerkzamen geest te ontwikkelen. Men is anders inderdaad geneigd, zich met verwondering af te vragen, hoe zij bij haar eenzaam leven aan die zeer bijzondere gaven kwam, die haar gezelschap later voor de schranderste mannen zoo aantrekkelijk maakten. Er moet iets buitengewoons in haar geweest zijn, dat later eene scherpzinnige opmerkster, lang geene vriendin van haar, Mademoiselle D'Ette, deed schrijven: '*Elle n'est point jolie, elle est au milieu de quatre femmes, qui font bruit par leur beauté, elle les efface toutes. Il est certain*, *que c'est une séduisante creature.*'

Wat dit *point jolie* betreft, dit oordeel wordt niet door iedereen onderschreven. Sainte-Beuve vond reden van haar omstreeks dezen tijd van haar leven te zeggen: '*A vingt ans elle est vive*, *mobile*, *confiante et un peu crédule*, *tendre avec un front pur*, *décent*, *des cheveux bien plantés*, *une fraîcheur qui passe vite*, *et volontiers avec des larmes d'émotion dans ses beaux yeux.*'

Haar huwelijksgeluk duurde kort.

D'Épinay was blijkbaar te veel aan zijn los en verkwistend leven van vroeger gewoon, om het vaarwel te zeggen; spoedig nam hij weder de gewoonte aan, om in de stad te gaan dineeren, en kwam hij omstreeks 12 uur en soms nog veel later thuis. Zeer uitvoerig vertelt zij de eerste scène, waartoe dit aanleiding gaf.

Zij hoorde hem eens laat thuis komen en naar zijn eigen vertrekje gaan, waar 't spoedig bleek, dat hij onpasselijk was. En een ongezeggelijk patiënt was hij, want hij wilde volstrekt niet luisteren naar den dokter, die hem voorschreef, weinig te eten. Toen hij met Louise hierover aan het kibbelen was, traden Monsieur De Villemer en Monsieur De Lucé binnen. Louise wilde heengaan, doch D'Épinay beval haar te blijven; toen vroeg zij hem halfluid, of hij van plan was uit te gaan, waarop hij bevestigend antwoordde. 'Kom je gauw terug?' vroeg zij. 'Onthoud wel, dat ik niet van vragen houd,' gaf hij bits ten antwoord, door welke ongewone toespraak zij zoo onthutst was, dat tranen over hare wangen rolden. Op de eene teleurstelling volgde de andere. Onder het aankleeden werd er een spel kaart gespeeld, waarbij D'Épinay 10 louis verloor. Louise hoorde dit van zijn knecht en wilde uit de la van haar schrijftafeltje 10 louis halen, die zij nog overhad van den bruidsschat van haar schoonvader; maar zie, die waren verdwenen.

Men kan nagaan, hoe zij in haar gevoel geschokt werd, toen zij bemerkte, dat hij, op zoo ellendige wijze, haar vertrouwen misbruikt had, door het geld weg te nemen. En om de kroon te zetten op haar verdriet kwam haar zwager met allerzonderlingste troostredenen voor den dag, die het vermoeden in haar opwekten, dat hij er eene maîtresse op nahield. ‘Kom, kom,’ zei Monsieur De Jully, ‘laten wij het ergste aannemen, dat hij eene maîtresse heeft! wat beteekent dat nog? houdt hij daarom minder van je? Dat doet ieder getrouwd man.’

Die leer was toen voor Louise nog geheel nieuw en het schijnt, dat de gebeurtenissen van dezen dag haar bijzonder geschokt hebben. Natuurlijk waren ze niet voldoende, om hare liefde reeds te dooden. Integendeel, ze zon op middelen, om haar man aan zich te binden. Zij besloot, hem in de wereld te volgen, en haar eerste uitgang was het bal de l'Opéra. Ging zij hiertoe over, om D'Épinay op den goeden weg te houden, spoedig schijnt de lust tot uitgaan bij haar ontwikkeld. Doch zooveel is zeker, dat zij de eerste maal ging met vreezen en beven, omdat..... zij bang was, dat mama het merken zou!

Zooals niet te verwonderen was, bleven de gevolgen van het uitgaan niet uit; een zekere Monsieur De Canaples raakte smoorlijk op haar verliefd, misschien omdat het zoo hoorde, dat men verliefde op de vrouw van een ander. Doch zij wilde toen van *avances* hoegenaamd niets weten. D'Épinay lachte ermee, wat haar vertrouwen op zijn karakter opnieuw een schok gaf.

Later vertelt Madame D'Épinay ons in haar *journal* een gesprek, dat zij met Monsieur De Villemer gehad heeft, den vriend, die D'Épinay geholpen heeft, om het huwelijk te bewerken. Deze biechtte haar op, dat hij berouw gevoelde over de aan D'Épinay verleende hulp. Hij zeide, dat hij de vertrouweling, de bewerker en de medeplichtige van al haar verdriet en leed geweest was: ‘Ik heb Monsieur D'Épinay van u trachten te verwijderen, om De Canaples ruim veld te geven, die verliefd op u was; ik wist, dat hij het met uw man eens was, om u te verleiden.’ Of D'Épinay, hoe zwak en nietswaardig ook, zulk een ellendeling was, om tot zoo iets in staat te zijn, willen wij nog betwijfelen. Louise had toen aanleiding, om gaarne iets kwaads te gelooven, en De Villemer is niet volkomen betrouwbaar, maar een feit is het, dat D'Épinay zulke liefdeshistories al zeer licht opnam. Iets dergelijks thans reeds te gelooven, zou voor Louise onmogelijk zijn geweest. Hoe lief zij hem nog had, blijkt uit hare droefheid, als hij kort daarna voor geruimen tijd op tournée uit moet. Misschien droeg de angst, dat hij, zoolang van haar verwijderd, het kwade pad weer zou opgaan, ertoe bij, om haar droevig te stemmen, terwijl zij aan den anderen kant de hoop voedde, dat wellicht een nieuwe band hem spoedig meer aan haar zou binden.

Al hare gedachten zijn thans bij voorkeur bezig met het kind, dat zij onder het hart draagt. Zij verheugt zich in 't vooruitzicht, maar

is tamelijk droefgeestig door de gedachte aan den dood, die haar druk bezighoudt.

Een merkwaardig staaltje van de zeden van dien tijd verschaft hare briefwisseling met haar man over 't plan, om haar kind zelf te zoogen. Schoorvoetend stelt zij dit voor, als het ware excuses stamelend voor hare dwaasheid, en D'Épinay lacht haar dan ook hartelijk uit en stelt het plan als zoo iets ongerijmds ter zijde, dat zij er niet meer van rept. Eene moeder van nette familie haar eigen kind zoogen! hoe bespottelijk en onfatsoenlijk!

De tijd naderde met rassche schreden, dat hare oogen nog wijder geopend zouden worden voor de gebreken van haar man.

Zij ging eens naar Parijs, om eene broche te laten repareeren bij een juwelier, en zag, dat hij bezig was, een portret in fraaie diamanten te zetten. Zij nam het op, en hoewel de juwelier het haar wilde beletten, had zij toch het portret van D'Épinay herkend. Thérèse, die haar vergezelde en aan wie de verlegen houding van den juwelier verdacht voorkwam, ontlokte hem de verklaring, dat het aan eene dame van den *demi-monde* toebehoorde. Louise schrijft haar man aanstonds een kalmen, waardigen brief, hem smeekende, het portret terug te nemen, maar hij behandelde die zaak met zijne gewone luchthartigheid en schreef haar, dat Rosette - eene beruchte *courtisane*, met hare zuster gewoonlijk onder den naam van Demoiselles Verrière bekend - dat medaillon zeker niet zou dragen, als zij wist, dat het hem leed deed. Daarbij bleef het, doch de arme Louise had thans het eerste sprekende bewijs van de ontrouw van haar man.

Ongelukkig was Louise de vrouw niet, om hem weder aan zich te binden. Zij was tamelijk bemoeiziek van aard en mengde zich onophoudelijk in zaken van anderen, waardoor zij dikwijls in groote moeielijkheid geraakte. Maar aan den anderen kant was zij te zwak, om op haar stuk te blijven staan, zoodat zij haar man ergerde, door zich te veel met hem te bemoeien, en toch geen invloed op hem uitoefende, omdat zij hem niet naar hare hand kon zetten; indien zij meer vastheid van karakter bezeten had, zou haar vermogen op hem groot zijn geweest, daar hijzelf laf en zwak was. Doch in zijne brieven wijst hij haar voortdurend terecht en zij kruipt, om zoo te zeggen, ‘in hare schulp’.

‘Gij hebt zeker vapeurs’, zoo schrijft hij haar, ‘want ge verwijt mij koelheid in mijne brieven, doch ge zijt even koel en wij lijden dus aan dezelfde kwaal.’ Daarop zendt zij hem een droefgeestigen brief; vertelt hem, dat lezen, werken, schrijven, alles haar verveelt, een bewijs, dat zij toen althans zonder hem nog niet leven kon. Toen brak de tijd aan, dat zij andere bezigheid meende te vinden.

Den 25sten September 1746 beviel zij van een zoon, die Louis-Joseph genoemd werd. Doch werd zij teleurgesteld, omdat zij het kindje zelf niet mocht voeden; het was haar zelfs niet vergund,

het in hare nabijheid te hebben, zoodat zij het elken dag kon zien, daar Monsieur De Bellegarde en Madame D'Esclavelles eene min kozen, die tien mijlen ver woonde.

Zij herstelde zeer langzaam; Thérèse hield haar meermalen gezelschap en wachtte met haar visites af. Gelukkig voor haar, dat D'Épinay thans terugkwam. Natuurlijk was er nog sprake van 't medaillon, doch hij sloot haar den mond door een kus.

Gedurende eenige dagen ging alles naar wensch: D'Épinay zat met zijne *petite femme*, zooals hij haar voortdurend noemde, in de bibliotheek, waar hij haar veel en somtijds wel wat al te veel vertelde. Hij komt er nu rond voor uit, dat hij er maîtresses op nahoudt en leest Louise de les, dat zij toch bitter weinig van de wereld afweet; hij haalt daarbij tal van voorbeelden aan en verklaart, dat hij nog evenveel van haar houdt als vroeger, en: 'Wees nu dankbaar voor het vertrouwen, dat ik je schenk,' voegde hij erbij. Madame D'Épinay koesterde die eigenaardige soort van dankbaarheid niet en wilde hem eene *réprimande* toedienen, doch hij maakte er een einde aan met de verzekering, dat zij altijd zou blijven *la femme qu'il aimait le mieux.*

Dit gezegde nam zij toen nog voor goede munt op. Voor haar was hij niet de man, dien zij het meest beminde, doch nog steeds de eenige, dien zij beminde. Doch ook dat zou verkeeren.

Omstreeks dezen tijd kreeg zij een tal van nieuwe kennissen, onder anderen ook een zekeren Monsieur De Francueil, van wien zij bij de eerste kennismaking zegt: '*Il me paraît fort aimable, mais je crois cependant que j'aurai de la peine à me faire à lui!*' Doch zij begon althans belang te stellen in 't maken van kennissen; in zooverre droeg het drijven van haar man, dat zij zich in de wereld zou bewegen, vruchten. Nu zij anderen leert kennen, van meer talent en die toonden haar op prijs te stellen, voelt zij zich langzamerhand van hem vervreemden. Daar kwam bij, dat steeds meer schandelijke staaltjes van hem aan 't licht kwamen; het komt haar nu ter oore, dat hij bij eene der dames Verrière was, toen haar minnaar binnentrad, en Monsieur D'Épinay door het venster heeft moeten vluchten. Nu werpt zij zich nog meer in de wereld en zoekt overal verstrooiingen, al was de laatste vonk der liefde nog niet uitgedoofd; men kon haar aanzien, dat zij veel leed onder het gedrag van haar man. Onder de kennissen, die zij maakte, behoorde Mademoiselle D'Ette, van wie wij reeds met een woord spraken. Deze schrandere, kwaadsprekende vrouw, die op veertienjarigen leeftijd door zekeren Valory geschaakt en verleid was, wist zich spoedig in hare vriendschap in te dringen en bleek alras haar booze genius te zijn.

Niets evenaart de insinueerende manier, waarop zij, die De Francueil's neiging tot haar spoedig ontdekte, Louise gemeenzaam wist te maken met het denkbeeld, een minnaar te hebben buiten haar man. Zij verhaalt Louise hare eigene levensgeschiedenis op een dag, dat deze zeer treurig

gestemd is over het gedrag van haar man en aan huis gebonden door de geboorte van haar tweede kind, een meisje, dat jong stierf. ‘Gij zult niet van uwe droefgeestigheid genezen, zoolang gij geen anderen man bemint,’ zeide Mademoiselle D'Ette, doch Louise valt haar in de rede, en verklaart, dat zij, zoolang zij in de wereld is, geen man gezien heeft, die hare oplettendheid verdiende, - iets, wat zijzelf denkelijk maar half geloofde. ‘Dat komt alleen daarvan, dat gij niets dan oude suffers en fatten ontmoet hebt. Ik zoek een man van 30 jaar, een verstandig man, die liefde voor u zou moeten opvatten; die zich met niets anders bezig zou moeten houden dan met het streven, om u gelukkig te maken.’ - Louise lachte dat denkbeeld wel toe, ‘maar’, vraagt zij, ‘waar is zoo'n geestig, beminnelijk man te vinden, die zich opoffert en er genoegen mee neemt, vriend te zijn, zonder *amant* te willen wezen?’ Zoo meende Mademoiselle D'Ette het niet: ‘Ik wil juist, dat hij wel uw *amant* zal zijn.’

Eerst schrikt Louise nog terug voor de gedachte, maar hare vriendin weet haar dag op dag door nieuwe vertoogen, door op de verdraagzame denkwijze der wereld te drukken, door haar eigen voorbeeld aan te prijzen, meer en meer in haar net te verstrikken, totdat Louise zich ten slotte geheel overgeeft.

Wij vergeven het haar, als wij verder vernemen, hoe D'Épinay, van zijne *tournée* teruggekeerd, van zijne uitspattingen volstrekt geen geheim meer maakte en met de grootste onverschilligheid haarzelf aan de gevolgen daarvan blootstelde. ‘Voortaan kan ik niets dan verachting voor hem koesteren’, zeide zij en van dien tijd af aan werden alle nauwe banden tusschen hen verbroken.

Nu treedt De Francueil op den voorgrond. Het is waarlijk niet te verwonderen, dat Louise zich tot dien man aangetrokken gevoelde: zij stond geheel alleen, door haar man verstooten, geene sympathie voor hare moeder koesterende, zij, eene natuur, die behoefte had, zich aan iemand te hechten. En De Francueil was een man, aan wien men zich licht hechtte. Men behoeft daarover maar de lofrede te lezen, die zijne latere vrouw, Aurore de Saxe, over hem houdt en die ons door George Sand in hare *Histoire de ma vie* is bewaard. Over zijne encyclopedische kennis, over zijn aangenamen omgang, over zijne beminnelijke manieren, zijne schitterende conversatie is zij uitbundig en dat alles, toen hij een grijsaard was; wat moet hij als jongmensch wel geweest zijn!

Ook Rousseau, die natuurlijk later met hem overhoop lag, - met wien deed deze achterdochtige menschenhater het niet? - kan hem in zijne *Confessions* den lof zijner bewondering niet onthouden. Madame D'Épinay was spoedig onder de bekoring, sprak hem dagelijks, liet hem op hare kamer komen en ging met hem in intiemen omgang op en neer. Zij droomde nog steeds van een *amour platonique.*

‘*Ne suis-je pas sûre de moi?*’ roemt zij, toen De Francueil avances wilde maken. Zij wees hem met afkeer terug en beval hem, terstond te

vertrekken, doch toen hij haar in een hartstochtelijken brief vergeving vroeg en haar smeekte, hem niet te haten, straalden er tusschen de regels van haar antwoord reeds teedere gevoelens door. - Twee dagen later bezweek zij.

Eene heerlijke gelegenheid, om hare liefde voedsel te geven, verschafte haar Monsieur De Bellegarde, onbewust natuurlijk, toen hij, verstoord over 't wangedrag van zijn zoon, een middel verzon, om haar afleiding te bezorgen, en dat in 't comediespelen meende te vinden. Hierbij toonde De Francueil zich onmisbaar en weldra was een geschikt gezelschap bijeen, waarvan Madame Maupeou deel uitmaakte. Het stuk, dat opgevoerd zou worden, was *l'Engagement téméraire*, dat De Francueil door een vriend, namelijk door Rousseau, liet maken. De uitvoering is door Mademoiselle D'Ette, die geene vleister was, in hare brieven zeer geroemd. Volgens haar oordeel - en wij kunnen daarop eenigszins afgaan - bezaten Madame De Maupeou en Louise een aangeboren talent en kon van de laatste gezegd worden: '*Elle a un son de voix*, *une nature*, *des yeux et un sourire*, *qui troublent l'âme*, *malgré qu'on en ait.*' De Francueil's ziel werd er althans hoe langer hoe meer door getroubleerd en toen hij kort daarna naar Chenonceaux terugmoest, waren zij elkander reeds onmisbaar geworden.

Ook de buitenwereld merkte er reeds iets van; daarvoor zorgde de beminnelijke Madame De Lucé, die voor een poosje thuis kwam en Louise in 't bijzijn van anderen duchtig plaagde Monsieur De Bellegarde beknorde zijne dochter, maar Madame D'Esclavelles, al wist zij niet, hoever de zaken reeds gekomen waren, nam Louise terdege onderhanden en verbood haar, voortaan comedie te spelen. Diep wanhopig over het verdriet, dat zij hare moeder heeft aangedaan, schrijft zij 's avonds in haar *Journal*; '*Hélas! je fais le malheur de ma mère*, *j'en suis désolée. Je tiens à mes devoirs*, *mais une passion plus forte que toute ma raison et toute ma vertu enivre mon âme*, *m'entraîne et me met sans cesse en contradiction avec moi-même!*' Men ziet, het is nog steeds: *Zwei Seelen wohnen ach in meiner Brust.* Er is dan ook geene sprake van, dat zij hare moeder in zooverre gehoorzaamt, dat zij de betrekking met De Francueil afbreekt. Integendeel, trouw correspondeert zij met hem. Inmiddels maakt zij, gelijk uit die correspondentie blijkt, nader kennis met Rousseau, die haar met zijne schijnbare oprechtheid en zijn gemaakten eenvoud geheel voor zich inneemt. Haar man, omstreeks dezen tijd thuis komende, is door Madame De Lucé van hare betrekking met De Francueil onderrichten acht zich gerechtigd, haar over hare ontrouw eene hevige scène te maken. Zij kruipt ouder gewoonte wel in hare schulp, maar zijn moreele invloed op haar is toch zoo totaal weg, dat zij zich op den duur aan zijne preeken volstrekt niet meer stoort.

Trouwens, kort daarna wordt hij weder met eene der Verrière-tjes ontdekt, en zelfs met haar openlijk naar het politiebureau gebracht

Na dit schandaal zorgde Monsieur De Bellegarde zelf, dat eene scheiding van goederen tot stand kwam.

Zij leefde inmiddels hoogst gelukkig met De Francueil, die, hoe lichtzinnig ook, aan haar bijzonder gehecht bleef. Zij gevoelde zich dan ook, niettegenstaande het voortdurend gekibbel met haar man, zoo gelukkig, dat zij niet dan gelukkigen om zich heen wilde zien en zich daarom inspande ten gunste van haar zwager De Jully, voor wien zij veel genegenheid koesterde en die verliefd was op een meisje, dat niet in den smaak viel van zijn vader. Louise wist dit huwelijk tot stand te brengen. Aan hare onderhandelingen over deze zaak hebben wij een alleraardigsten brief te danken, waarin zij de vreemde manieren van de familie Chambon beschrijft, waartoe de uitverkorene van De Jully behoorde.

Kort daarna was zij weder aan huis gebonden en beviel zij van eene dochter. Onze schrijvers uiten, hoewel in zeer voorzichtige termen, het vermoeden, dat De Francueil dit dochtertje nader stond dan D'Épinay, voor welk vermoeden inderdaad wel eenige grond aanwezig is. Haar stilzwijgen in hare *Mémoires* over de geboorte van dit kind, haar opzettelijk verwarren in den verderen loop van die *Mémoires* van deze dochter met de jonggestorvene eerste, hare zinspelingen op verwijten van D'Épinay in haar *Journal* en hare tamelijk flauwe tegenspraak daarvan, de bijzondere zorg van De Francueil voor haar welzijn in dezen tijd - dat zijn zoovele gronden voor verdenking, maar toch nog geene afdoende bewijzen. Het is jammer, dat de schrijvers met hunne meer voorkomende slordigheid ten opzichte van data ook niet eenige dagteekeningen aangeven, die ons eenigermate op het spoor konden helpen. *Au fond*, zal men zeggen, kan het de nakomelingschap weinig schelen en deert het hare nagedachtenis weinig, of dit kind werkelijk eene vrucht van haar intiemen omgang met De Francueil was. Dat is ook zoo, maar nu de schrijvers eenmaal goedgevonden hebben, een vermoeden uit te spreken, had men mogen eischen, dat zij dit nader met bewijzen hadden gestaafd.

'*Je mène actuellement une vie absolûment conforme à mes goûts*, *rien ne manquerait à mon bonheur si je jouissais d'une santé moins misérable*', schrijft zij kort hierna. Zij beweegt zich echter nog slechts in een kleinen kring, waarvan De Francueil het middelpunt uitmaakt, een kring, die nog werd ingekrompen, toen zij de vriendschap van Thérèse verloor, of liever - dit is minder juist uitgedrukt - toen Thérèse's man deze verbood, de vriendschap langer te onderhouden. Deze breuk, die haar veel hartzeer berokkende, was weder een gevolg van hare goedhartige hebbelijkheid, zich in andermans zaken te steken. Zij had namelijk hare vriendin eens den dienst bewezen, haar een opstel met 'goede raadgevingen' te zenden, hoe met haar man, eene allerboosaardigste en venijnige persoonlijkheid, om te springen. Haar man kreeg dien brief in handen en verbood tot straf voortaan elken omgang met

Louise. '*J'en suis véritablement touchée*', schrijft deze, '*sa société m'était douce et agréable*, *je l'aime tendrement.'* Doch zoolang zij van De Francueil zeker was, was haar geluk er niet minder om; de bovenaangehaalde woorden toonen, dat de ongeregeldheden van haar man, die hoe langer hoe erger werden, niet het vermogen meer hadden, haar in haar geluk te storen. Het ergste zou nog komen; hij begon openlijk te leven met eene der dames Verrière, die toen zekeren Graaf De P. als *amant* had. Deze Graaf De P. ontdekte bij zijne ontrouwe schoone brieven van D'Épinay, die hij in zijne woede opzond naar het ministerie, en, een fraai staaltje van administratieve zeden uit dien tijd, een *lettre de cachet* des ministers verbande D'Épinay naar Poitiers. Deze openbare schande drukte haar wel eenigszins en de laffe, ellendige wijze, waarop hij zich eronder gedroeg, ergerde haar. In tegenwoordigheid zijner vrouw deed hij niet dan uitvaren tegen den Graaf De P., terwijl hij met het grootste cynisme erkende al wat hij gedaan had, om het Verrière-tje voor zich te winnen, daarbij vergoelijkend zeggende, dat hij er wel tien kende, die nog veel erger deden dan hij. Toch is Louise werkelijk lichtgeloovig genoeg, om zich weer tot hem te voelen neigen, als hij uit Poitiers schijnbaar de redelijkste en liefste brieven schrijft, totdat zij uit den droom geholpen wordt door Mademoiselle D'Ette, die haar een minnebriefje ter hand stelt van D'Épinay aan 't Verrière-tje, door deze voor eenig geld afgestaan.

Gelukkig, dat Louise thans meer en meer interessante betrekkingen aanknoopte. Zoo leerde zij Mademoiselle Quinault kennen, de beroemde actrice, wier salon toen het vereenigingspunt was van eene reeks mannen van beteekenis, als: Voltaire, Destouches, Duclos, Crébillon. Van deze schrijvers kwam zij het meest in aanraking met Duclos, den geschiedkenner en philosoof, die toen ter tijd grooter naam had, dan de geschiedenis hem later heeft toegekend. Deze man, wien Rousseau den lof toekende, dat hij was *un homme droit et adroit*, doch tegen wien De Francueil haar waarschuwde, zou weldra een buitengewonen invloed op Louise winnen, doch heeft daarvan op zoo brutale en onbeschofte wijze gebruik gemaakt, dat Sainte-Beuve te recht zegt, dat door de *Mémoires* zijne reputatie een knak heeft gekregen, dien zij nooit meer te boven zal komen. Een bewijs, dat zij smaak begon te krijgen in 't gezelschap van die eerste kringen, waarin eene in lichtzinnigheid overslaande geestigheid en eene in losbandigheid ontaardende losheid den toon aangaven, zal men wel mogen vinden in de ernstige aanmaning van haar verstandigen en volstrekt niet bekrompen voogd, om haar gezelschap wat te beperken en het comediespelen op te geven. Zij was echter reeds te zeer aan dat leven gehecht en zij had trouwens een te degelijk karakter, om zich te laten bederven. Alleen hare goedhartigheid en haar goed vertrouwen speelden haar parten.

Zoo vooral tegenover Duclos, die zich zeer bij haar indrong, wat

zij zeer vleiend voor hare ijdelheid vond, doch wat Mademoiselle D'Ette, wier invloed hij kwam verdringen, bijzonder ergerde. In zeer korten tijd beheerschte de luidruchtige en meesterachtige Duclos haar geheel, wat terstond blijkt uit den onverdraaglijken toon zijner brieven.

Hij begint zelfs met zich op te werpen als tusschenpersoon tusschen haar man en haar, verwijt haar, dat zij hem zoo weinig schrijft, en maakt van zijn naam gebruik, om te trachten, Mademoiselle D'Ette weg te krijgen. Eenigen tijd later raadt hij haar met het grootste cynisme aan, haar zwager De Lucé ter wille te zijn, om daardoor te verkrijgen, dat deze een goed woordje doet voor hare belangen bij haar op sterven liggenden schoonvader. Natuurlijk werpt zij dat denkbeeld verre van zich - het getuigenis van Mademoiselle D'Ette, dat zij niets van De Lucé's onzuivere bedoelingen bemerkt had, onder de opmerking: '*Elle est étonnante cette femme pour la naïveté*', strekt haar tot eer - maar de kracht, om den raadgever hare verachting te betoonen, miste zij. Hij had haar trouwens in zooverre in zijne macht, dat hij achter hare verhouding met De Francueil was gekomen en er geen bezwaar in zou hebben gevonden, van die wetenschap misbruik te maken. Intusschen wilde hij zich als tweeden *amant* opdringen en dat op de meest aanstootelijke wijze en met een volslagen gemis aan kieschheid.

Men moet daartoe haar schrijven aan De Francueil, p. 325, lezen, waaruit blijkt, met welke brutale drogredenen Duclos haar tracht te betoogen, dat het voor eene vrouw minder eervol is, zich uit liefde aan een man over te geven, dan wanneer zij 't zou willen doen, om hare belangen te verzekeren, wat sloeg op het geval met De Lucé, of bij wijze van belooning voor betuigde vriendschap, als in zijn eigen geval. Is het een gevolg van hare verblinding ten opzichte van Duclos, of van 't in haar tijd vrij algemeene gemis aan moreele vorming, dat zij hierbij niets anders heeft te voegen dan de, men zou bijna zeggen doodleuke, aanteekening: '*Voilà pourtant, mon ami, la morale de cet homme si honnête et si sévère'?*

Terwijl Duclos bij haar, om zoo te zeggen, niet van den vloer was, waren de bezoeken van De Francueil steeds zeldzamer geworden. De arme Louise moest ervaren, dat de trouwe vriend, die 't althans wel met haar gemeend had, begon te verflauwen. Hoe dit haar griefde, spreekt duidelijk uit hare brieven. Daarbij kwamen andere droeve gebeurtenissen: het overlijden van Madame De Roncherolles en daarna van Monsieur De Bellegarde, die bij al zijne zwakheid voor haar steeds een liefhebbend schoonvader was geweest. Hij bedacht haar goed in zijn testament, gaf haar eene lijfrente van 13,000 frs., een jaargeld van 500 frs. voor elk kind, recht op 30,000 frs. na den dood harer moeder, en was verder zoo verstandig, aan D'Épinay, wien hij 1,700,000 frs. naliet, alleen het vruchtgebruik daarvan te laten, terwijl zijne kinderen bij substitutie erfgenamen waren. D'Épinay was woedend, maar het

baatte hem niet veel. Na den dood van Monsieur De Bellegarde ging Madame D'Esclavelles een klein huis voor zich betrekken, om aldaar rustig en kalm hare laatste levensdagen als eene *dévote* te slijten. Louise's levenswijze vormde daarmede een sterk contrast. Monsieur D'Épinay, die zich thans meester waande van een enorm fortuin, wilde nu al zijne luimen botvieren. Zijn huis werd op de weelderigste schaal ingericht, Louise heeft meer dienstpersoneel te harer beschikking en D'Épinay staat er o.a. op, dat zij zich van eene kamenier bedienen zal. Zij was daartoe veel te eenvoudig en deed het alleen, als hij bij haar toilet tegenwoordig was. Haar man kon echter zijne weelde niet rustig genieten, want in menigte kwamen nu de schuldeischers op hem af, wat weer dikwijls aanleiding gaf tot ergerlijke en bedroevende tooneelen.

In vele opzichten was Louise na den dood van haar schoonvader vrijer geworden en wel in de eerste plaats, om met hare kinderen te handelen, zooals haar goeddacht. Zij was het nooit met Monsieur De Bellegarde eens, dat de opvoeding op het college zoo uitstekend was, en verwijderde haar zoon vandaar. Zij gaf zich veel moeite voor zijne opleiding en niets was haar te veel, om de verloren schade in te halen. Terwijl zij hiermede druk bezig was, trof haar opnieuw eene groote ramp door het overlijden van hare vriendin, Madame De Maupeou. Steeds had zij nog hoop gekoesterd, dat door onvoorziene omstandigheden de vriendschapsband, die zoo wreed door Thérèse's man verbroken was, zou kunnen hernieuwd worden, doch dat zou haar niet vergund worden. Louise was diep bedroefd over het overlijden van hare vriendin en trok zich den geheelen winter uit alle gezelschapskringen terug en ontving alleen maar hare intieme vrienden, zooals Rousseau, Duclos en steeds nog De Francueil, van wien zij zeer naïef zegt: '*De Francueil semble partager son temps entre mon mari et moi.*' Zelfs ook dat zou zij spoedig niet meer kunnen zeggen, daar De Francueil zich al minder en minder om haar bekommerde. Duclos was zoo welwillend, haar van zijne ontrouw te onderrichten, maar ofschoon Louise nog huiverig was, hieraan geloof te hechten, veroorzaakte de argwaan alleen haar reeds veel verdriet. De tijd naderde echter, dat hare oogen geopend werden, toen Madame De Courval, eene zuster van Madame De Jully, haar zeer omzichtig verhaalde, dat De Francueil haar zijne liefde had verklaard. De slag, die haar trof, was vreeselijk, want met hare geheele ziel had zij zich aan dien man gehecht. Hare wanhoop ging zoover, dat zij zich tot zekeren Abt Martin wendde, met het plotselinge plan, *dévote* te worden. Doch deze waardige Abt was niet van de leer, dat elke *dévote* meer een zieltje gewonnen is; hij kende haar beter, dan zij zichzelf kende, en ried het haar ten sterkste af. 't Was ook maar eene opwelling van een oogenblik geweest; men herinnert zich, dat zijzelf erkend heeft, nagenoeg alles te missen, wat noodig is, om eene *dévote* te zijn.

Omstreeks dien tijd maakte D'Épinay zich aan een groot schandaal

schuldig, hij liet namelijk vlak in de buurt van zijne vrouw een huis allerkeurigst inrichten voor de dames Verrière en introduceerde ze onder den naam van Mesdemoiselles D'Orgemont et De Furcy, waaronder zij voortaan bekend waren. Doch booze tongen zorgden, dat het spoedig bekend werd; D'Épinay zag zich genoodzaakt, haar het huis te ontzeggen, maar gaf ze tot schadeloosstelling een lief buitentje te Anteuil. Daar de kosten van het eerste huis nog niet betaald waren, dreigde men D'Épinay met een beslag op zijne goederen, waarvan Louise hem wederom redde.

Eenigen tijd daarna, toen zij weer te Parijs was, stelde Rousseau zijn intiemen vriend van die dagen, Grimm, aan Louise voor. De scherpzinnige en smaakvolle man van de wereld, die weldra een zoo grooten en weldadigen invloed op haar zou uitoefenen, maakte terstond den aangenaamsten indruk. Zij verzocht hem, deel te nemen aan de muziekavonden, die zij wekelijks ten haren huize gaf en waarop zij al hare vrienden vereenigde. Grimm was spoedig op een vrijen voet met haar en aan zijne tactvolle leiding was het te danken, dat zij veel van hare aangeboren zwakheid overwon en fermer en standvastiger werd. Doch als een laatst en treffend staaltje, in welke moeielijkheden hare zwakheid en goedheid haar brachten, valt juist hier nog eene gebeurtenis te verhalen. Zij wilde namelijk hare schoonzuster, Madame De Jully, uit een moeielijk geval redden. Deze verklaarde, dat zij haar *amant*, M. Jélyotte, niet meer lijden mocht, en verzocht Louise, haar te helpen, van hem af te komen, erbij voegende, dat zij smoorlijk verliefd was op Monsieur De Vergennes. Hoewel Louise medelijden met Jélyotte had, wilde zij dien vriendschapsdienst niet afslaan, en werkelijk ging zij namens hare schoonzuster Jélyotte zijn congé geven. Doch deze, die niet meer bij Madame De Jully werd toegelaten, liet het er niet bij zitten. Op een morgen, dat hij Monsieur De Jully bezocht, liet die hem onverwachts in de kamer van zijne vrouw gaan, die zich juist in het gezelschap van De Vergennes amuseerde: Jélyotte begreep alles en zocht genoegdoening. Madame De Jully, daardoor ten einde raad, riep wederom de hulp in van hare schoonzuster, die er andermaal in toestemde, haar te helpen. Zijzelf ging naar Jélyotte, om de zaak te sussen, wat ten gevolge had, dat men haar beschuldigde, dat zij hem met egoistische bedoelingen bezocht had. Doch dat was nog niet alles. Madame De Jully werd plotseling door het roodvonk aangetast, dat zoo toenam, dat men voor haar leven vreesde, en hoewel de doctoren nog moed gaven, gevoelde zijzelf maar al te wel, dat zij sterven zou. Op haar sterfbed gaf zij Louise haar portret en terwijl zij door vreeselijke pijnen werd aangegrepen, stelde zij haar in allerijl nog een sleutel ter hand, waarbij zij slechts deze woorden kon stamelen: '*C'est la clef, c'est elle.*' Plotseling herinnerde Louise zich, dat zij hare schoonzuster de brieven van den *Chevalier* De Vergennes in een schrijfbureau had zien verbergen; zij opende het bureau en zonder

een enkelen brief in te zien, nam zij al de papieren, wierp die op het vuur en vertrok, nadat zij ze allen had zien verbranden. Daarna gaf zij den sleutel aan Monsieur De Jully. Later beschuldigde de familie De Jully haar, dat zij die papieren verbrand had, om haar man van eene groote schuld te bevrijden, daar er eene schuldbekentenis van D'Épinay aan De Jully onder was. Zooals men denken kan, behandelde D'Épinay die zaak zeer luchtig en lachte hartelijk over het geval niettegenstaande de verdenking, waaronder Louise gebukt ging. Gelukkig schreef de *Chevalier* De Vergennes spoedig aan Monsieur De Jully, dat hij belangrijke papieren van zijne vrouw aan een zaakwaarnemer gegeven had, onder welke papieren ook het vermiste werd gevonden. Louise zag zich dus gerechtvaardigd en de geheele familie maakte haar *amende honorable.*

Spoedig op deze treurige geschiedenis volgde de volledige breuk met De Francueil. Van Duclos vernam zij, dat hij openlijk met eene der dames Verrière leefde en door haar man in dat gezelschap was meegesleept. Als van een donderslag getroffen, werd zij door hevige koortsen aangegrepen, die haar aan den rand van het graf brachten, en toen zij eenigermate hersteld was, liet zij De Francueil bij zich komen, die zich moeielijk verdedigen kon. '*Tout est fini entre nous Monsieur*' zeide zij, '*la conduite que vous tiendrez à l'avenir décidera si vous pouvez revenir au nombre de mes amis*, *ou si vous resterez à mes yeux couvert du mépris*, *que celle que vous tenez depuis un mois vous attire.*' Doch De Francueil verbeterde zijn leven niet en alle intieme banden tusschen haar en hem werden van dat oogenblik verbroken.

A quelque chose malheur est bon: deze beide rampen brachten haar nader tot Grimm. Toen de verdenking van het verbranden der schuldbekentenis haar drukte en eens in een groot gezelschap daarom met geringschatting van haar werd gesproken, nam hij met zulk eene warmte hare partij op, dat hij daardoor in een duel werd gewikkeld. Het gevoel van erkentelijkheid, dat haar hiervoor bezielde, vond nieuw voedsel in de eenzaamheid, waarin zij verkeerde, nu De Francueil haar begaf. Toen Madame D'Épinay met November naar Parijs terugkeerde, werd Grimm een der *habitués* in hare woning.

Merkwaardig is het, op te merken, hoe zijn invloed spoedig klom en te gelijk daarmede die harer andere vrienden - als men ze vrienden noemen mag - daalde. In den eersten tijd na hare breuk met De Francueil kon zij zich nog niet van hem ontwennen, correspondeerde zij nog enkele malen met hem, consulteerde zij hem zelfs over de opvoeding harer kinderen. Hoe meer zij met Grimm bekend raakte, hoe minder zij de behoefte aan De Francueil's gezelschap gevoelde, totdat hij voor haar langzamerhand geheel uit het gezicht verdwijnt. Duclos tiranniseerde haar nog, maar als voelde hij instinctmatig, dat hij in Grimm een gevaarlijken mededinger zou hebben, deed hij al het mogelijke, om dezen bij haar zwart te maken. En Louise, die altijd voor

Duclos gesidderd en gebeefd had, liet hem thans praten en voelde zich zoo onweerstaanbaar tot Grimm aangetrokken, dat zij 't over zich verkreeg, om zijnentwil Duclos te coutrarieeren. Nog maar kort had de kennismaking met den geestigen literator geduurd, of reeds kon zij neerschrijven: '*Je lui contai tout sans détour*, *je ne lui ai caché aucun de mes torts*, *aucune de mes étourderies passées*, *ni la sotte confiance que j'ai toujours accordée si légèrement au premier venu.*' Zij gevoelde ditmaal, dat het niet *le premier venu* was, tot wien zij zich wendde, en dat het geen d w a a s vertrouwen was, dat zij schonk. Zij zag tot hem op als tot eene hulp en een steun, en al ondervond zij spoedig, dat hij geen zachtmoedig raadgever was en dat hij zelfs even brusque kon zijn als Duclos, hare overtuiging, dat hij het steeds wel met haar meende, kon geen oogenblik worden geschokt. Snel sloeg haar vertrouwen in liefde over, maar het was een kalmer hartstocht, dan die haar voor De Francueil bezielde, eene meer zorgzame en minder zelfzuchtige liefde. Eene teedere bezorgdheid voor zijn welzijn straalt door in al hare brieven. Hare ingenomenheid met hem spreekt duidelijk in elken regel van het portret, dat zij van hem heeft ontworpen. '*Son âme est ferme*, *tendre*, *généreuse et élevée*, *elle a précisément la dose de fierté qui fait qu'on le respecte sans humilier personne. - Son caractère est un mélange de vérité*, *de douceur*, *de sauvagerie*, *de sensibilité*, *de réserve, de mélancolie*, *et de gaîté. Il n'y a que ses amis qui soient en droit de l'apprécier*, *puisqu'il n'est bien qu'avec eux. Son air alors n'est plus le même*, *la plaisanterie*, *la gaîté*, *la franchise annoncent son contentement. Incapable de feindre avec eux*, *il a l'air de leur présenter les plus dures vérités avec autant de ménagement que de force. Personne n'est plus éclairé sur les intérêts des autres*, *ni ne conseille mieux; mais il ne sait point exécuter lui même.*' Het oordeel over Grimm luidt zelden zoo gunstig, doch zooals Sainte-Beuve opmerkt, men is steeds te veel gewoon, Grimm te beschouwen met de oogen van Rousseau. Nu had Grimm zonder twijfel één zeer groot gebrek, dat hij bovenmate ijdel was, en daar Rousseau aan hetzelfde euvel in zeker nog grootere mate mank ging, is het geen wonder, dat zij beiden eindigden met elkander niet te kunnen uitstaan. Vandaar, dat Rousseau hem veel te zwart heeft geschilderd. Is het beeld, door Madame D'Épinay van hem ontworpen, anderzijds misschien te gunstig gekleurd, hare woorden dragen toch een onmiskenbaar merk van oprechtheid en waarheid; zij maken geene uitbundige lofrede uit, maar verzwijgen bij het vele licht de schaduwkanten niet. En zoover men Grimm uit hare correspondentie kan leeren kennen, wordt, wat zij van hem zegt, door zijn gedrag tegenover haar ten volle bevestigd. Of Grimm werkelijk hartstocht voor haar heeft gekoesterd, is eene vraag, die moeielijk met zekerheid is te beantwoorden. Sainte-Beuve neemt aan, dat Katharina van Rusland zijne eenige passie is geweest. In elk geval heeft

hij Madame D'Épinay steeds de trouwste en teederste diensten betoond, en onder zijne hoede heeft haar karakter zich tot zelfstandigheid ontwikkeld, wat men niet licht van den invloed van iederen *amant* zou kunnen zeggen. Hare fijne opmerkingsgave, hare bevallige manieren, hare verstandige opvattingen trokken hem aan, en wat hij inzonderheid in haar waardeerde en ontwikkelde, was *une droiture de sens fine et profonde.*

Achtereenvolgens zien wij nu Duclos, Mademoiselle D'Ette en De Francueil aan de deur gezet. Duclos merkte, dat het met zijn rijk uit was, toen hij eens, na belet te hebben gekregen, toch bij haar binnendrong en zij niet als vroeger in hare schulp kroop, maar hem beval te vertrekken. Hij vertrok, maar zond haar een onbeschaamd briefje, waarvan de aanmatigende toon zich raden laat uit deze enkele woorden: '*Pauvre enfant*, *vous me faites pitié*, *il faut que je suis bien honnête pour me conduire comme je le fais.*' Maar het baatte hem niet. Louise was van zijne *honnêteté* niet meer gediend, waarna hij haar zwart begon te maken op eene alles behalve *honnête* manier. Mademoiselle D'Ette verbrak zelf den vriendschapsband, toen zij hoorde, dat Louise eene plaats onder haar dak schonk aan den *Chevalier* De Valory, D'Ette's minnaar, die haar juist haar afscheid had gegeven. Waarschijnlijk was dat de naaste aanleiding tot haar vertrek, maar reeds lang had zij bemerkt, dat men niet zoo meer naar haar luisterde als vroeger, wat haar ergerde en verbitterde. Mademoiselle D'Ette loonde de gastvrijheid, die zij zoolang had genoten, op de schandelijkste wijze, door namelijk aan Madame D'Esclavelles alles te gaan vertellen, wat zij wist van de minnarijen harer dochter, natuurlijk zoo ongunstig mogelijk voorgesteld en denkelijk met de noodige onware of half ware toevoegselen. De Francueil eindelijk, die haar nog bleef bezoeken, werd op Grimm's raad voorgoed gecongedieerd, omdat zij door hen gelijkelijk te ontvangen in te dubbelzinnige positie geraakte.

Van nu af begint voor haar een gelukkiger leven. Grimm ontsluit haar de kringen der eerste letterkundigen van die dagen, die in haar omgang veel behagen schepten. Zij heeft ons haar portret uit dien tijd nagelaten, door hare eigene hand korten tijd later geschetst (zij was nu eene vrouw van 30 jaar) als volgt: 'Ik ben niet mooi, maar ook niet leelijk. Ik ben klein, mager, maar zeer goed gevormd. Ik zie er jong uit, niet frisch, voornaam, zachtaardig, levendig, geestig en belangwekkend. Ik heb geene opgewondene verbeelding. Ik denk langzaam, juist, met overleg, maar niet geregeld. Mijn gemoed kenmerkt zich door levendigheid, dapperheid, vastberadenheid (sinds korten tijd had zij er wel bij mogen voegen), hoogheid en eene bovenmatige beschroomdheid. Ik ben waar, zonder oprecht te zijn. - ("*Vraie sans être franche*"; de opmerking was van Rousseau.) - Mijne beschroomdheid gaf mij dikwijls den schijn van geveinsdheid ert valschheid, maar ik heb altijd den moed gehad, mijne zwakheid te bekennen,

ten einde de verdenking van een gebrek, dat ik niet had, af te keeren. Ik bezit de gevatheid, noodig, om een doel te bereiken en de zwarigheden te overwinnen, maar niet die, vereischt, om anderer plannen te doorzien. Ik ben van aard teeder en gevoelig, standvastig en niet coquet. Ik houd van een afgezonderd, eenvoudig en huiselijk leven; toch heb ik er altijd een moeten leiden, met mijn smaak in strijd. Eene slechte gezondheid en grievende en herhaaldelijke verdrietelijkheden hebben aan mijn van nature zoo vroolijk karakter eene ernstige plooi gegeven. Eerst sedert een paar jaar begon ik mezelf te kennen.'

Deze karakteristieke beschrijving is op zichzelf een bewijs van wat ze beweert; met hare *Memoires* en brieven voor ons zouden wij haar niet beter kunnen teekenen. Het laat zich begrijpen, dat men haar waardeerde in de kringen der letterkundigen, te meer misschien, omdat zij zich niet op den voorgrond drong en juist schitterde door haar afkeer van schitteren, in tegenstelling met zoovele heldinnen van den dag. Onder hare *habitués* behoorden nu behalve Grimm, Rousseau, Gauffecourt, de dichter Saint Lambert - de minnaar van de thans zeer met haar gelieerde Mimi, die Madame D'Houdetot was geworden, - de dichter Desmahis, Madame De Jully. Spoedig maakte zij ook kennis met Baron Holbach, op wiens beroemde diners, die de *fine fleur* der letterkundige wereld bijeenzagen, zij weldra vaak eene der gasten was. In Rousseau's omgang vond zij meer en meer behagen en omstreeks dezen tijd installeerde zij hem met Thérèse en familie in de Ermitage. Grimm vernam dit, nadat het een *fait accompli* was geworden, en zijne menschenkennis blijkt weer uit de afkeuring, die hij terstond hierover uitsprak. Hij voorzag, dat Rousseau met zijn achterdochtig en zwartgallig humeur weldra door den last der dankbaarheid zoo zou gedrukt worden, dat hij tot de ongerijmdste verzuchtingen en beschuldigingen zou vervallen. Voorloopig was alles *couleur de rose* en schijnt Jean Jacques min of meer op zijne beschermster verliefd te zijn geweest, al gaf hij haar naar zijn eigen zeggen maar de *petits baisers bien fraternels*, wat hij zich wellicht ten slotte slechts verbeeld heeft. Maar reeds heel spoedig mokt hij in zijne kwade uren over de keten, die hem was aangelegd, over de storing in zijne andere plannen, wat die dan mogen geweest zijn, over de zelfzucht van Madame D'Épinay, zonder dat hij nog tot de onbillijkheid overging, die later niet zou uitblijven, om haar rechtstreeks verwijten te doen.

Met wie zij ook kennis maakte, één was er onder Frankrijk's eerste mannen, die zich op een afstand van haar hield en met wien zij juist brandde van verlangen, nader bekend te worden. Het blijkt duidelijk, hoezeer het haar griefde, dat Diderot - want die was het - haar niet zocht, veeleer haar meed, en talloos zijn de pogingen, door haar aangewend, om hem tot zich te trekken. Het pleit voor haar juist doorzicht, want de nakomelingschap heeft getuigd, wat toen niet zoo

algemeen erkend werd, dat wat wijsgeerigen aanleg en verstandelijke werkkracht betreft, hij boven de meesten zijner tijdgenooten uitblonk. Diderot was door Duclos' lasterpraatjes tegen haar ingenomen en lang, zeer lang duurde het, eer hij zijn vooroordeel wist te overwinnen. Toen zij hem voor 't eerst toevallig ontmoette, legde zij een paar uur lang beslag op hem en aan Rousseau schreef zij toen: '*Je puis assurer que je n'ai eu de ma vie deux heures plus agréables que celles que j'ai passées à l'entendre et à causer avec lui; voilà ce que j'appelle de l'esprit et du génie.*' Het schijnt, dat hij toen ook onder de bekoring was, want hij verzocht vergunning, haar te mogen bezoeken. Doch toen zij hem te dineeren noodigde, trok hij zich terug. Later vernam zij van Holbach, dat Diderot haar als eene coquette en intrigante had afgeschilderd, alles een gevolg van de kwaadsprekende tong van Duclos. Wat zijn vriend Grimm ook tegen hem preekte, hij was niet te overtuigen. Het hinderde haar zeer, zoodat zij zelfs Grimm beklaagt, omdat hij verbonden is aan iemand 'van zoo slechten naarn', alsof Diderot's oordeel voldoende was, om iemands naam te maken. Grimm stak haar een hart onder den riem met zijne troostende woorden: '*Quelque raison que vous ayez pour désirer que Diderot vous estime*, *s'il ne le fait pas*, *tant pis pour lui*, *vous vous en passerez à merveille et vous n'en vaudrez pas moins.*'

Onder den invloed harer literarische vrienden begon zij zich meer op de letteren toe te leggen, zoodat zij later in staat was, Grimm's *Correspondance* tijdelijk waar te nemen. Zij was toen o.a. aan 't verzen maken en een paar van hare gedichtjes hebben de schrijvers voor ons bewaard, stukjes, die wel niet hoog vliegen, maar toch frisch van toon en aardig gevonden zijn. Hare *Mémoires* zijn mede in dezen tijd aangevangen. Eene drukke briefwisseling opende zij met Grimm, toen hij met den hem zeer genegen Hertog van Orleans een veldtocht in de zuidelijke Nederlanden meemaakte. Deze tijdelijke scheiding greep haar overigens zeer aan; hare gezondheid, die nooit van de sterkste was, begon langzamerhand te kwijnen en thans, nu Grimm haar verlaat, vervalt zij tot eene zwaarmoedigheid, die haar gestel natuurlijk geen goed doet. Een lichtstraaltje was echter het verblijf van Madame D'Houdetot voor haar, die na veel moeite haar man ertoe bewoog, een klein huis voor haar te huren tusschen L'Ermitage en La Chevrette. Ook hare overige vrienden bleven haar trouw bezoeken, toen zij, door de groote uitgaven van haar man gedwongen, zich kort daarop in een klein verblijf, La Briche genaamd, moest terugtrekken. Grimm kon naar waarheid in een van zijne eerste brieven schrijven: '*Je vous laisse bien entourée*, *il ne tient qu'à vous de mener une vie douce et agréable*', indien zij niet telkens door geldelijke zorgen ten gevolge van D'Épinay's verkwistingen gekweld was geweest. Met dat al blijft hare gezondheid wankelend, waarom Grimm haar aanraadt, naar Genève te gaan, ten einde den beroemden Tronchin te raadplegen.

Louise had behoefte aan een kalm, rustig leven en zeker zou hare gezondheid niet met zoo rassche schreden zijn achteruitgegaan, als zij niet gedwongen was geweest, te leven in eene *situation, qui exigeait sans cesse une conduite forcée et hors de son caractère.* Toen dan ook kort daarop Grimm bij haar terugkwam en Monsieur D'Affry haar weer eens bezocht, waren zij beiden diep getroffen door haar slecht uiterlijk. Grimm vooral drong er ten sterkste op aan, Dr. Tronchin te consulteeren, maar daar deze volgens zijn schrijven niet uit de verte over haar toestand kon oordeelen, rieden al hare vrienden en hare moeder haar aan, zoo spoedig mogelijk zelf naar Genève te gaan. Haar vertrek werd dus op het einde van October vastgesteld, doch eer zij vertrok, had haar geschokt gestel nog veel te lijden onder de hooge onaangenaamheden, waartoe het tusschen haar en Rousseau gekomen was. Deze was hartstochtelijk verliefd geworden op Madame D'Houdetot en maakte van de afwezigheid van Saint Lambert - den *amant* van Madame D'Houdetot, die mede den veldtocht in de zuidelijke Nederlanden maakte, - gebruik, om zich al meer en meer bij haar in te dringen. Naar zijne eigene verklaring is hij nooit op iemand zoo verliefd geweest. Van deze verhouding was spoedig aan Saint Lambert het een en ander ter oore gekomen en een brief met de hevigste verwijten aan Madame D'Houdetot maakte een eind aan Rousseau's geluk. Zij toch, ziende, dat Lambert die zaak zoo hoog opnam, weigerde terstond, Rousseau langer te ontvangen. Men kan nagaan, hoe verbitterd Rousseau, die nooit kon dulden, bij iemand achter te staan, hierover was. Hij had de laagheid, zonder eenig bewijs Madame D'Épinay te beschuldigen, dat zij een anoniemen brief aan Saint Lambert geschreven had. Ja, hij verklaarde, vast overtuigd te wezen, dat Louise niet alleen Thérèse ondervroeg, of hij ook met Madame D'Houdetot briefwisseling hield, doch zelfs zoover ging, van in zijn kabinet door te dringen, om daar de brieven machtig te worden, wat haar niet zou gelukt zijn, daar Thérèse het bestaan van brieven ontkende. De wijze, waarop Rousseau dit alles in zijne *Confessions* voorstelt, wordt echter geheel gelogenstraft door Madame D'Épinay's *Correspondance.* 'Gisteren', zoo schrijft zij aan Grimm, 'hebben wij op de Ermitage gedineerd met mijne moeder en mijne kinderen. Rousseau was in zeer goede luim en is met ons naar huis teruggekeerd. De goede menschen Levasseur vergieten tranen van dankbaarheid, als zij van u spreken, doch ik heb een einde aan hunne vertrouwelijkheden moeten maken, omdat zij mij allerlei schandelijke staaltjes wilden vertellen. Op welke wijze weet ik niet, doch zij hebben een brief gevonden, waaruit zij alles putten, doch ik heb Thérèse den raad gegeven, elken brief, dien zij vond, te verbranden zonder hem te lezen.'

Deze woorden dragen zoozeer het merk van eenvoud en waarheid, dat zij voldoende zouden zijn, om de ongegrondheid van Rousseau's verwijten aan te toonen, die bovendien bij het karakter van Louise, zooals

wij dat kennen, de ongerijmdheid zelve zijn. Uit Rousseau's taal daarenboven blijkt, hoe hij, in zijne liefde gedwarsboomd, zich op iemand wreken wil; zelf zegt hij: '*Je me livrai sans mesure à l'impétuosité de mon caractère et avec mon étourderie ordinaire j'éclatai ouvertement.'* Zijne woede was dan ook niet malsch, toen hij een hatelijk briefje aan Louise schreef, die niets begreep van zijn stilzwijgen. '*Croyez*', zoo schreef hij in zijne matelooze zelfverheffing, '*que l'innocence outragée trouvera un défenseur assez ardent pour donner quelque repentir aux calomniateurs quels qu'ils soient.*'

Madame D'Épinay begreep niets van dit schrijven; zij neemt er weinig notitie van en vraagt hem naar den toestand van zijne gezondheid, erbij voegende: '*Vous savez si vous pouvez disposer de moi. Au premier mot je suis à vous.'* Daarop volgt van hem een uitvoerig, onbeschaamd schrijven, geheel in den trant van deze zinsnede, die wij eruit aanhalen: '*Je reconnais votre adresse ordinaire dans la difficulté que vous trouvez à comprendre mon billet. Me croyez-vous assez dupe pour penser que vous ne l'avez pas compris?*' Verder voegt hij er nog op zijne arrogante wijze bij, dat hij, alvorens naar zijn vaderland terug te keeren, - want hij wilde vertrekken - haar openlijk zal vertellen, wat hij en wat men in de wereld van haar denkt en wat zij al niet te doen heeft, om haar goeden naam te herwinnen; hij durfde zelfs eindigen: '*Malgré tous les prétendus amis qui vous entourent*, *quand vous m'aurez vu partir vous pourrez dire adieu à la vérité*, *vous ne trouverez plus personne qui vous la dise.*' Op waardigen toon antwoordt Louise hem en voegt er met betamelijke fierheid bij: '*Dispensez-vous seulement de vous mettre en peine de ma réputation. Ma conduite est bonne*, *cela me suffit.'* Hieruit ziet men, welken gunstigen invloed Grimm, die ook de waarheid weet te zeggen, ja, beter dan Rousseau, alreeds op haar had uitgeoefend: zij was flinker en zelfstandiger geworden. Niettegenstaande deze wisseling van brieven, die voor ieder ander als eene breuk zou zijn beschouwd, verscheen Rousseau toch op La Chevrette en toen Louise hem koel en afgemeten ontving, wierp hij zich op de knieën en bad en smeekte haar, hem te vergeven, en zeide, '*que sa vie entière ne suffira pas pour réparer ses torts*'. Het gelukte hem dan ook eindelijk, de afgesmeekte vergeving te verkrijgen, en voor het oog althans was de vriendschapsband niet verscheurd, doch eene schakel van de keten was gebroken, die niet meer geheeld zou worden.

Zoodra was hij weer niet op goeden voet met Madame D'Épinay, of hij belasterde haar achter den rug bij Diderot. '*Je lui parlai des manoeuvres indignes de Mad. d'Épinay*', zegt hij, doch Diderot begon Rousseau eenigszins te wantrouwen, toen Thérèse en hare moeder beiden door Rousseau verhoord werden ten aanzien van den anoniemen brief. De eerste, die, naar onze schrijvers meenen, hem zelf zou-hebben geschreven, vertelde de geschiedenis in kleuren en geuren, doch de moeder, die niet in 't geheim was geweest, weigerde medeplichtig te

zijn aan zulke leugens. Diderot, wiens rechtschapenheid door dat gehuichel pijnlijk getroffen was, stelde van dat oogenblik af geen onbepaald vertrouwen meer in Rousseau.

Grimm, die kort daarop vernam, hoe Louise zich ten opzichte van Rousseau gedragen had en hem niettegenstaande al zijne lastertaal toch weer in genade had aangenomen, berispte haar over hare zwakheid. ‘Ge hadt Rousseau tot u moeten laten komen; ge hadt hem zijn onwaardig gedrag onder 't oog moeten brengen en hem daarop de deur moeten wijzen. *Mais vous n'êtes pas assez sensible aux injures*, *je vous l'ai dit souvent*’, luidt daarop zijne harde, maar naar wij moeten erkennen, niet onverdiende terechtwijzing.

Eindelijk zou de dag aanbreken, dat Madame D'Épinay naar Genève zou vertrekken. Grimm was, gelijk wij boven zagen, teruggekeerd, tot groote vreugde van Louise en tot groote ergernis van Rousseau, die zich natuurlijk achteruitgezet gevoelde. Op de kinderachtigste wijze gaf hij aan zijne spijt lucht, waarvan onze schrijvers een enkel staaltje aanhalen en nog vermakelijker staaltjes in de *Confessions* zelf vermeld staan. Alle vrienden van Madame D'Épinay drongen nu aan op haar vertrek naar Genève en - wat vrij zonderling klinkt - velen drongen er verder op aan, dat Rousseau haar zou vergezellen. Zoo o.a. Diderot, die hem in dien zin schreef. Hij beging de onvoorzichtigheid, dezen brief in hare tegenwoordigheid, scheldende en vloekende, op den grond te werpen. Louise raapte dien op en las daaruit, hoe Diderot hem aanraadt, haar - *si elle a avec vous les torts que vous lui supposez* - op reis te vergezellen, om zoodoende al hare goedheden te vergelden, waarna hij dan later, zoo hij wilde, met haar kon breken. Rousseau zag in. toen Louise verontwaardigd vroeg, wat dit beteekende, dat hij zichzelf in de val had geholpen. Hij stamelde excuses en zeide, dat hij Diderot zou onderhouden over de wijze, waarop die zich over haar uitliet. Inderdaad schreef hij een huichelachtig, leugenachtig briefje aan Diderot, alsof het de schuld van dezen was, dat de brief in Louise's handen was gevallen. Behalve Diderot rieden ook anderen hem aan, naar Genève te gaan, o.a. Madame D'Houdetot. Ten einde raad wat te doen, schrijft hij eindelijk een langen brief aan Grimm, waarin hij de wederzijdsche verhouding met Louise schetst, natuurlijk zichzelf als verongelijkte voorstelt en naar zijne gewoonte de zwartste ondankbaarheid verraadt. ‘Grimm’, zoo vangt hij aan ‘waarom vinden toch al de vrienden, dat ik mee naar Genève moet? Ik zal u mijne gevoelens zeggen, maar gij moet beslissen en ik zal uw raad terstond opvolgen. Waarom zou ik haar volgen, uit vriendschap, uit dankbaarheid? Och, wat heeft zij eigenlijk voor mij gedaan? Zij heeft voor mij een huisje laten zetten en heeft, dat erken ik, mijn verblijf zoo aangenaam mogelijk gemaakt. Maar ik van mijn kant heb alles voor haar opgeofferd; toen ik naar mijn land terug wilde keeren, heb ik al mijne wenschen, mijn smaak, mijne genoegens, alles opgeofferd,

omdat zij graag wilde, dat ik bleef; twee jaar lang heb ik op hare kosten moeten leven; zij hield mij alleen op de Ermitage, ten einde haar gezelschap te houden, als zij alleen was. Vergelijk nu de weldaden van Madame D'Épinay met al mijne opofferingen en oordeel, wie de meeste verplichting had.' Na de ontvangst van dezen brief had Grimm gelegenheid, Rousseau zoo te antwoorden, als hij eenigen tijd te voren Madame D'Épinay had aangeraden, hem te schrijven. '*Je ne connaissais pas alors votre monstrueux système*, *il m' a fait frémir d'indignation*, *j'y vois des principes si odieux*, *tant de noirceur et de duplicité! Vous osez me parler de votre esclavage, à moi qui depuis deux ans suis le témoin journalier de toutes les marques de l'amitié la plus tendre et la plus généreuse que vous avez reçues de cette femme*! *Si je pouvais vous pardonner*, *je me saurais indigne d'avoir un ami. Je ne vous reverrai de ma vie*, *et je me croirai heureux si je puis bannir de mon esprit le souvenir de vos procédés.*' Het is begrijpelijk, dat Rousseau na 't ontvangen van dezen brief geraakte in *une fureur indescriptible*, zooals onze schrijvers zeggen; begrijpelijk ook bij zijn karakter, dat hij zich nu wreekte op eene derde, op Louise, en haar een briefje schreef, waarin hij voorgoed de vriendschap opzegde; doch nauwelijks begrijpelijk, dat hij niettemin in dienzelfden brief nog vergunning vroeg, eenigen tijd op de Ermitage te blijven! Het waardige antwoord van Madame D'Épinay, dat voorgoed aan hunne betrekkingen een einde maakte, verdient in zijn geheel te worden opgenomen: '*Après vous avoir donné pendant plusieurs années toutes les marques possibles d'amitié et d'intérêt*, *il ne me reste qu'à vous plaindre. Vous êtes bien malheureux Je désire que votre conscience soit aussi tranquille que la mienne: cela pourrait être nécessaire au repos de votre vie. Puisque vous voulez quitter l'Ermitage et que vous le deviez*, *je suis étonnée que vos amis vous aient retenu; pour moi je ne consulte jamais les miens sur mes devoirs et je n'ai plus rien à vous dire sur les vôtres.*' Over Rousseau's verdere lastertaal, toen hij dorst neerschrijven in zijne *Confessions*, dat zij naar Genève ging, om eene bevalling geheim te houden, en dat zij hem bij zich had willen hebben, om hem daarvoor aansprakelijk te stellen, zullen wij nu maar niet uitwijden; de man heeft al genoeg op zijn zondenregister.

Hier eindigen de schrijvers hun verhaal van de jeugd van Madame D'Épinay en niet zonder recht. Hare Geneefsche reis verdeelt haar leven in twee helften. Sainte-Beuve herinnert ons het woord, waarmede zijzelve dit eens heeft aangeduid: '*Sachez que je vaux moins que ma réputation de Genève*, *mais mieux que ma réputation de Paris!'* Was hare Parijsche reputatie niet bijzonder hoog, de reputatie, die zij later genoot, heeft haar inderdaad schadeloosgesteld. Van nu af was zij de zwakheden, die in hare jeugd haar zooveel verdriet berokkenden, te boven, en 't was, of de kracht van haar geest, de vastheid van haar karakter toenamen, hoe zwakker haar lichaam was. Aan den

omgang met hare beschaafde vrienden, onder wie zij nu ook Diderot, welhaast Galiani telde, aan de beschaving van haar geest was haar verdere leven gewijd. Als Grimm later van haar zegt, dat zij zich onderscheidde boven allen door een *esprit de conduite ferme et adroit*, herkennen wij de oude Louise niet meer. Zouden wij dan niet met onze schrijvers om de overwinning, die zij in haar later leven op zichzelve behaalde, hare tekortkomingen met den mantel der liefde bedekken? Wij doen het te liever, omdat in eene omgeving als de hare, in een tijd als de 18de eeuw bij al de vernederingen en de beleedigingen, die zij te verduren heeft gehad, een volkomen vlekkeloos leven haast onmogelijk ware geweest en omdat, wat zij ook moge gezondigd hebben, nooit verdorvenheid, altijd zwakheid haar gebrek was en haar liefderijk en hulpvaardig gemoed zich nooit verloochende.

HANNIE.

Een verpleegde.

De zon scheen helder op de gele bladeren
Van linde en esch in 't reeds doorzichtig bosch,
Toen 'k langs den weg een tragen stoet zag naderen,
Die donker afstak op des Najaars dos.

Een lijkkoets was 't, bescheidenlijk bespannen,
Voorafgegaan door dragers in het zwart;
Haar volgde slechts een tweetal grijze mannen.
Hun stil gelaat getuigde van geen smart,

Doch moeilijk viel hun 't onverpoosde loopen.
Zij droegen beide een lang, grijslakensch buis,
Bezet met dubb'le rij van blanke knoopen, -
Ik zag de dracht van 't Oudemannenhuis.

Toen rees voor mij het somber beeld van 't leven
Des ouden, dien geen eigen haard verwarmt,
Door wat hij dierbaars kende, lang begeven
En over wien zich vriend noch maag ontfermt.

Ach! de algemeene liefde reikt haar gaven
Lauwhartig meest en zonder meelij' uit;
Zij kleedt en voedt, doch 't dervend harte laven
Kan hij alleen, die 't hart in liefde ontsluit.

Roemwaard, liefdadigheid! zijn uw gestichten,
Want goed is toch dit onvermijdbaar kwaad;
Ga voort, voor d' onverzorgde ze op te richten,
Schoon hij uw werk niet liefheeft, wien het baat.

Zie! de arme voelt zich in zijn schaam'le woning,
Omringd van 't zijne, nog zijn eigen heer:
Zijn vrijheid geldt hem als een schat; een koning
Is in zijn lusthof zelfs een slaaf van de eer.

Doch 't streng gebrek, de hulpeloosheid dringen
Den arme in d' ouderdom zijn woning uit;
Hij is voortaan een der verplegelingen,
Tot zich het kleinste huis voor hem ontsluit.

En nu, voor dezen heeft zich dat ontsloten,
Doch wat bedoelen achter 't lijk die twee?
Gaan zij als vrienden, of als lotgenooten,
Met eigen wil, of als gedwongen mee?

'k Wil vrijen in u zien, vermoeide grijzen!
Behoefte is 't mij te denken, dat een traan,
Uw oog ontweld, aandoenlijk zal bewijzen,
Dat hij niet eenzaam neerzonk op zijn baan.

J. RUD. STEINMETZ.

October, 1882.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene.
Eene kwade schuld.

I.

Niet lang vóór Kerstmis werd mij door mijn vader gevraagd, of ik mij in staat en berekend voelde, met de noodige slimheid eene kwade schuld binnen te krijgen.

‘Manen is geen aangenaam werk,’ gaf ik ten antwoord; ‘doch er kunnen gevallen zijn, waarin het binnenkrijgen van eene kwade schuld vernuft vereischt.’

‘En moed ook,’ antwoordde mijn vader koeltjes.

‘Als er moed voor noodig is,’ hernam ik lachende, ‘ben ik een zoon van mijn land, een land, dat van geene overgave weet. Ik vlei mij, dat ik wel iets van uw tact, uwe wellevendheid, uwe behendigheid, uwe humaniteit en uwe volharding heb geërfd, vader.’

‘Welnu,’ hernam mijn vader, ‘de schuld bedraagt duizend dollars; als gij die som, of een gedeelte ervan, binnenkrijgt, dan geef ik u het geld als Kerstgeschenk.’

Dat waren heerlijke woorden, om meer dan één reden. Ik wenschte mij overvloed en tot nog toe bezat ik weinig of niets. Mijn vader had een huis vol kinderen, die allen zoo vroeg mogelijk op hunne eigene beenen moesten leeren staan. Ik was nog in het begin van mijne loopbaan en het ging mij goed; maar een lekker beetje als duizend dollars was mij nog nooit in den mond gevallen. Zooals natuurlijk bij mijne platte beurs paste, was ik smoorlijk verliefd, op het mooiste en liefste meisje, zooals ik zwoer, onder een millioen uitgezochte schoonheden. Met die duizend dollars zou ik in staat zijn, haar al die kiesche beleefdheden te bewijzen, waarmede een man zoo gaarne het meisje van zijne keus overlaadt: rijtoertjes, bonbons, nieuwe muziek, boeken en bloemruikers. Zoo zou ik mij als het ware door haar leven weven, haar hartje op den duur van vriendelijke gezindheid doen gloeien, haar geneigd maken, mijn toenemenden hartstocht met een gunstig oog aan te zien en geen weerstand te bieden, als de stroom haar uit hare haven in mijne armen voerde. Misschien ook, dacht ik, is het beter, haar enkel uit liefde te winnen, en dan zou ik de duizend dollars besteden voor een huwelijksgeschenk, hare bezielende schoonheid waardig.

In die aangename keus verdiept, werd ik in mijn gepeins gestoord door de luide stem, waarmede mijn vader zeide:

'Ja, de oude Rucker is een brutale, listige kerel; gij zult al uwe slimheid noodig hebben. De schelm zweert, dat de schuld niet eerlijk is en dat hij nooit zal betalen.'

'Hij is een kolonist, niet waar?'

'Ja, en hij woont met zijne gezellen onder een troep ondeugende negers, die onder hunne oogen vechten en stelen, wat zij krijgen kunnen. Zij regeeren daar op hun eigen houtje en de voornaamste van hen is de man, met wien gij te doen hebt, André Rucker. Hij heeft een onbegrensden invloed op de andere kolonisten en er is geen knapper schutter dan hij.'

'Probeer maar niet, of gij mij bang kunt maken, vader,' zeide ik. 'Ik ga erheen en denk met het geld terug te komen.'

Eenige dagen daarna kwam ik met den spoortrein tot op een paar uren afstands van de streek, waar mijn kolonist zich had nedergezet. Ik huurde een paard en reed ermede op onderzoek uit. Allengs werden de heuvelen steiler, de wegen slechter, de menschen, die ik zag, onbeschaafder. Bij de huisjes, waar ik stilhield, om naar den weg te vragen, gaapten zij mij aan als iemand, die uit verre landen kwam.

'Stijg af en zie naar uw beest,' was telkens de vermaning, welke ik ontving en waaruit ik eerst later eene gastvrije uitnoodiging begreep, om uit te rusten.

Toen ik de plaats mijner bestemming had bereikt, werd mij eene herberg gewezen, waar ik mijn intrek nam en door een jongen Mulat werd bediend.

Zoodra de jongen hoorde, dat ik gekomen was, om André Rucker te spreken, werd zijn toon veel eerbiediger dan bij mijne aankomst.

'Ik dacht, dat gij hier land kwaamt zoeken,' zeide hij. 'Mijnheer Rucker is een vijand van nieuwelingen,' voegde hij er vertrouwelijk bij, 'en dat zijn zijne lange jongens altemaal. Zij hebben er slag van, een vreemde weg te krijgen, als zij het erop gezet hebben. Ik hoop voor u, dat gij Mijnheer Rucker niet op zijne teenen zult trappen, Mijnheer; hij is niet gemakkelijk!'

'Is hij zoo gevaarlijk?' vroeg ik lachende.

‘Och, hij is niet kwaad. Hij is hier de eerste en zit even vol kuren als een ongedresseerd veulen; maar zijn verstand heeft hij.’

Met dat compliment bracht de Mulat mij in de gelagkamer.

Ik had mijn maal nog niet gedaan, toen er een lange, breedgeschouderde man in de kamer kwam, met een flink gelaat en donkere, schitterende oogen. Wat hem van ieder ander onderscheidde, was zijn zwaar, lang haar, dat in grijze krullen tot op zijne schouders hing en dat iets woests aan zijn uiterlijk gaf. Hij werd gevolgd door twee prachtstukken van jonge hondjes.

‘Dat is een kerel!’ dacht ik; ‘ik verlang, dat hij begint te praten.’

Die wensch was nauwelijks gevormd, of hij werd vervuld. De man kwam naar mij toe en zeide:

‘Ik hoor, dat hier een vreemdeling is, die om André Rucker komt. Die ben ik. En gij?’

‘Edward Merewether, om u te dienen,’ antwoordde ik, opstaande, met uitgestoken hand. ‘Gij kent mijn vader?’

‘O ja wel, John Merewether,’ zeide hij en keek mij lang en onderzoekend aan. ‘Welnu, Edward, mag ik u een glas grog aanbieden?’

Ik nam dat aan, omdat ik niet durfde weigeren, hoewel ik te voren reeds opzag tegen den drank, dien ik voor ouden cognac zoude moeten slikken.

Het eene glas volgde op het andere en mijn hoofd begon iets of wat te draaien Er kwamen meer menschen binnen, die mij allen als bloedverwanten en vrienden van Mijnheer Rucker werden voorgesteld. Ik dronk een glas op de gezondheid van de heeren en het werd een gezellig tooneel.

‘Hoe vindt gij onze streek?’ vroeg mij een jonkman met een onaangenaam gezicht, die met den zoeten naam van Honing Rucker werd aangesproken.

‘Ik heb nooit mooier land gezien,’ was mijn antwoord. ‘Maar gij hebt niet veel rijke lui hier, denk ik?’

‘Rijke lui?’ riep Mijnheer Rucker, op een toon van medelijden met mijne onwetendheid. - ‘Wij zijn hier altemaal rijk; maar wij bluffen er niet op. Goede families, zooals de Ruckers, verheffen zich niet op hun geld. Er zijn er maar enkelen, die dat doen, zooals de Yowells. - Weet gij nog wel, jongens, bij de begrafenis van Nathan Week?’

‘Of wij!’ antwoordde Honing.

‘Het was een lange stoet,’ vertelde Rucker mij, ‘en de meesten van ons gingen te voet, omdat de wegen te slecht zijn voor koetsen. Maar Yowell moest volstrekt met zijne vrouw in eene koets zitten en zijne zeven kinderen achter hen aan, ieder met een kleinen negerjongen op een muildier. Nu zou ieder van die negers vijftienhonderd dollars hebben kunnen opbrengen en dat maakt nog al eene som van belang, en zoo kroop dat kapitaal als eene slak tusschen de heuvels voort. Hoe vindt gij dat?’

‘Het heeft iets van een verhaal uit de duizend en één nacht,’ antwoordde ik, om toch iets te zeggen.

‘Ja, wij hebben wonderlijke menschen hier,’ hernam Rucker.

‘Jaagt gij hier in de streek?’ vroeg ik.

‘Ja wel, wij gaan op de vossen-, op de beeren- en op de hertenjacht Maar onze aardigste jacht hebben wij tegen Kerstmis; dan houden wij eene negerjacht. Dat is zeer geanimeerd,’ vertelde hij opgewonden.

‘Eene *wat*?’ vroeg ik.

‘Eene negerjacht. Gij moet weten, dat onze gevangenis zoo bouwvallig

is, dat men er bijna onmogelijk iemand kan vasthouden, die op vluchten bedacht is. De schurken breken eruit en verschuilen zich tusschen de bergen. Als wij er dan lust in krijgen, jagen wij hen op.'

De donkere oogen van Mijnheer Rucker schitterden ondeugend en ik wist niet, wat ik ervan denken moest. Ik was evenwel te trotsch, om verbazing te toonen, en zeide:

'Mij dunkt, die jacht zal niet veel inspanning kosten.'

'Niet? Al jaagt men met twintig honden zulk een zwarten schelm achterna, zij ruiken hem niet meer, als zijn spoor één dag oud is. Een neger loopt harder dan een hert en is slimmer dan een vos.'

'Die arme zielen!'

'Zij hebben geene zielen, zou ik meenen,' antwoordde Rucker koeltjes; 'arme lichamen zou ik zeggen, die altijd in een draf bergop moeten. Kom, Mijnheer Edward, ik zou mijne menschenliefde maar niet op stelten laten loopen, zoo ver van huis. Ga mee op de jacht.'

De man scheen zoo ernstig als een pas gedoopte heilige, en toch voelde ik, dat hij mij voor den gek hield, en was inwendig boos.

'Om u de waarheid te zeggen, Mijnheer, ben ik niet gekomen, om met de heeren op de jacht te gaan.'

'En mag ik vragen, waarom gij dan wel gekomen zijt?' vroeg Rucker uiterst beleefd.

'Dat zult gij evengoed weten als ik, Mijnheer,' was mijn antwoord, 'wijl ik de firma Avery en Merewether vertegenwoordig.'

'Ja. Nu herinner ik mij, dat ik heb hooren spreken over geld, dat die firma zich verbeeldt, van mij te moeten hebben.'

'Verbeelding of niet, Mijnheer Rucker,' viel ik uit - de wijn was mij naar mijn hoofd gestegen - 'het geld moet betaald worden.'

'En gij zijt de man, die het innen moet? - Nu, het zou jammer zijn, dat gij zulk eene reis hadt gedaan zonder te krijgen, wat u toekomt, - en meer. Ik sta erop, dat gij meer krijgt. Ik ben u bepaald eene aardigheid schuldig.'

'Heel goed,' antwoordde ik, in mijn schik. 'Ik wil gaarne die jonge hondjes van u aannemen.' En ik nam ze van den grond op.

'Voor uw meisje?'

'Voor het mooiste meisje, dat er is,' zeide ik lachende en met een warmen gloed in mijn hart bij de enkele gedachte aan het engelachtige wezentje.

II.

Toen ik den volgenden morgen goed nuchter ontwaakt was, haastte ik mij, Mijnheer Rucker te gaan opzoeken; doch tot mijne ergernis was de zonderlinge man nergens te vinden. Ieder, dien ik naar hem vroeg, was te onnoozel, dan dat hij zelfs maar kon vermoeden, waar hij steken kon.

'Mijnheer Rucker is net als de zon,' zeide de Mulat; 'nu schijnt hij eens op de menschen en dan weder verschuilt hij zich achter eene wolk, en geen mensch weet de plek, waar hij is.'

'En hoelang verbergt zijn majesteit zich gewoonlijk achter de wolken?'

‘Dat weet geen mensch.’

Ik ging naar zijn huis, in de hoop, dat ik een of ander lid van zijne familie zou te zien krijgen; doch er kwam niemand te voorschijn, al klopte ik een half uur lang.

‘Hij heeft geene familie; de Ruckers zijn bijna uitgestorven hier,’ verklaarde de Mulat, toen ik onverrichter zake weer in de herberg kwam.

‘En ik dacht, dat iedereen hier een Rucker was?’

‘O, dat zijn verre neven of andere menschen, die uit trots dien naam hebben aangenomen. Mijnheer Rucker heeft verscheiden broeders gehad, maar die zijn allen in den oorlog gebleven; hijzelf is er eenmaal akelig aan toe geweest: hij lag op het slagveld en bloedde uit zeventien of achttien wonden, toen er een ruiter op hem af kwam en zijne sabel zóó woest boven zijn hoofd in een cirkel liet zwaaien, dat het wapen wel een stalen wiel scheen en blonk als de zon. Mijnheer Rucker sloot zijne oogen en beval zijne ziel aan God, toen er - paf - een geweer achter een boom werd afgeschoten en de ruiter in het zand beet. Mijnheer Rucker trok het zich sterk aan, dat onze partij verslagen werd; hij heeft nooit meer zijn haar laten knippen en het is dienzelfden nacht grijs geworden. Daarom is Mijnheer Rucker hier zoo gezien; de menschen hebben eerbied voor zijn gevoel.’

‘Ik wou, dat zijn gevoel hem drong, zijne schulden te betalen,’ mompelde ik.

Mijnheer Rucker verschool zich niet den ganschen dag achter eene wolk. Des avonds kwam hij mijne kamer binnenstuiven, stralende als de zon.

‘Het is alles geregeld, mijn vriend,’ zeide hij.

‘Wat? De schuld?’

‘Loop, met uwe schuld! Een fatsoenlijk man maakt geene ruzie om geld.’

‘Een fatsoenlijk man betaalt, wat hij schuldig is,’ antwoordde ik norsch.

‘Zacht wat, jongeheer, zacht wat. Gij zijt op het punt van onbeleefd te worden, in welk geval ik u aan uzelf zou moeten overlaten.’

Wijl ik vreesde, dat Mijnheer Rucker nog eens zou verdwijnen, zeide ik:

‘Ik heb geene onbeleefdheid bedoeld. Wat is er geregeld?’

‘De jacht, de jacht op den zoon van Cham.’

‘Alweer die grap?’

‘Het is geene grap. Wij hebben hier een leeglooper, Bob Kaan heet hij, die eene maand geleden op diefstal betrapt is. Hij is naar de bergen gevlucht, waar hij zich schuil houdt, en wij hebben besloten, dat wij hem vóór Kerstmis kwijt willen zijn.’

‘Gij woudt den man toch niet vermoorden?’

‘O neen; een lesje geven, meer niet. Als hij goed loopt, zullen wij niet eens op hem schieten; hij is de vlugste schelm uit den omtrek. Het doet mij pleizier, dat ik u op die jacht kan trakteeren.’

‘Mijn waarde heer Rucker,’ hernam ik en deed mijn best, om doodbedaard te blijven, ‘hoe ongeëvenaard zulk eene jacht ook zijn moge, moet gij mij vergunnen, voor de eer te bedanken, er deel aan te nemen. Gij weet, met welk doel ik hier gekomen ben.’

‘Beste kerel,’ viel Rucker mij in de rede, ‘dat komt in orde. Ik heb geld in overvloed, dat brandt van verlangen, om in uw zak over te gaan. Maar op het oogenblik kan ik aan niets denken dan aan die vroolijke jacht. Kom, laat ons dat eerst hebben; daarna komen de zaken. Ik beloof u, dat gij tevreden zult zijn. Maar gij rijdt misschien geen paard.’

Het was laf van mij, doch die vraag kwetste mijne eer. Ik zou dien ruwen man eens laten zien, of ik paard reed of niet. Bovendien, bedacht ik, kon het geen kwaad, hem zijn zin te geven en aan zijne jachtpartij deel te nemen;

het zou waarschijnlijk eene grap van de heeren zijn. Nadat de grap uit zou wezen, kon Mijnheer Rucker moeielijk weigeren, mij het geld te geven en mij naar de beschaafde wereld en Angeline terug te laten gaan.

'Welnu,' zeide ik, 'als gij mij een ordentelijk paard bezorgt, wil ik wel meegaan.'

Rucker stiet een luiden lach uit en liep heen.

Den volgenden morgen, voor dag en dauw, werd ik uit mijn bed geroepen door een luid Hola! onder mijn venster. Toen ik naar buiten keek, zag ik een twintigtal mannen te paard; zij zagen er als echte vagebonden uit; het was zonde van de fraaie paarden, welke zij bereden. Zij waren zeer luidruchtig en begonnen al aanstonds op de vogels te schieten, die in de boomen rondom het huis zaten. Zij waren gewapend als eene bende bandieten: de een met een geweer, de ander met een pistool, de derde met eene sabel. Ik moet bekennen, dat het al even sterk mijn lachlust opwekte, alsof ik in Arabië met een troep Bedouinen had moeten meegaan, om eene karavaan te plunderen.

Ik spoelde mijne aarzelingen nochtans weg in het borreltje voor de toonbank en luisterde geduldig naar Mijnheer Rucker, die snoevende van zijne fraaie schoten en meesterlijke sprongen over heg en steg verhaalde.

'Als gij niet snel als de bliksem kunt rijden,' zeide hij, 'zou het eigenlijk beter zijn, dat gij geen deelnaamt aan de jacht, maar op een heuveltop wachttet, waar gij alles kunt overzien'

'Mijnheer Rucker,' riep ik, 'wees niet bekommerd over mij.'

'Goed dan. Komt, jongens, vooruit!'

Allen sprongen in den zadel; er gingen een half dozijn honden mede en met nog een Hola! reden wij heen.

Ik zal nooit dien rit vergeten. De frissche ochtendlucht bleek een prikkel tot de grootste snelheid. Mijnheer Rucker zong uit volle keel; hij en ik reden achteraan.

Eensklaps klonk er geschreeuw uit de voorhoede. Ik drong vooruit en zag in mijne verbeelding reeds het fraaie hert, dat zijn vervolgers bliksemsnel en bevallig nochtans ontvlood. In plaats daarvan zag ik eene gedaante op twee beenen dwars over het veld hollen, alsof de duivel haar op de hielen zat. Ik kon niet onderscheiden, of het een man was of eene vrouw.

Van dat oogenblik af is mijne herinnering verward. Ik weet slechts, dat het in woeste vaart vooruitging en dat ik door eene uitgelatenheid werd bezield, die mij mijn paard met schrille kreten deed voortjagen.

De zon was boven den horizon gerezen; er woei eene frissche koelte en mijn bloed scheen in mijne aderen te huppelen als de dennenaalden in den wind.

Ik wist niet meer, wat wij vervolgden; ik was buiten mijzelf van hartstocht voor de jacht. Voort ging het, over greppels en holle wegen; alle hinderpalen waren als schaduwen, welke ik in een droom oversprong. Het helsche blaffen van de honden was muziek in mijne ooren. O, het was eene edele jacht!

Nu en dan zag ik eene vluchtende gestalte, eene mannelijke Atalante - en eindelijk was het gedaan en hoorde ik knallende geweerschoten en keffende honden.

'Vuur, jongen, vuur!' riep Mijnheer Rucker.

‘Om Gods wil, zeg! Is het een mensch?’

‘Schiet in de lucht, als gij twijfelt,’ zeide hij met een luiden lach en hij schoot met zijn eigen geweer in den top van een boom.

Opgewonden woest wilde ik hetzelfde doen; daar steigerde mijn paard; mijn geweer ging af; een luide gil volgde op den knal, en eene stem schreeuwde:

‘Hij heeft hem getroffen! Hij heeft Kaan doodgeschoten!’

Ik sprong van mijn paard en snelde naar de plek, waar mijn slachtoffer lag; daar zag ik een jongen, slechts gedeeltelijk met eene vossehuid bedekten neger, die naar adem hijgde en wiens bloed het gras bevlekte.

Ik kon mijne oogen niet gelooven. Ik was bijna krankzinnig. Had ik die afschuwelijke daad bedreven? Had ik een medemensch vermoord, die mij nooit had beleedigd, hoe dikwijls hij in zijn land mocht gestolen hebben? Ik voelde eene diepe schuld, want daar lag de arme kerel en niemand van de omstanders sprak een troostend woord.

III.

Er werd eene draagbaar van dennetakken gemaakt en Bob Kaan werd erop nedergelegd Mijnheer Rucker en ik reden voor de dragers uit, om de moeder van den neger op zijne komst voor te bereiden.

‘Waarom schoot gij niet in de lucht? riep Rucker toornig. ‘Zaagt gij dan niet, dat wij dat allen deden?’

‘Ik zag niets. Waarom hebt gij mij tot dat duivelswerk verleid?’

‘Mijn waarde Merewether,’ antwoordde hij koel, ‘gij zijt verder gegaan dan uw last.’

Bij de deur eener armzalige hut hield Rucker stand. Er zat eene ware heks voor den drempel, oud, zwart, gerimpeld - leelijk. Zij was bezig hare haren in dunne vlechtjes te verdeelen, welke zij met eindjes katoen stevig vastbond.

‘Heidaar, moeder Diana,’ zeide Mijnheer Rucker.

‘Wel, Mijnheer Rucker, zijt gij daar? Wat brengt u hier op dit uur van den morgen? Wilt gij een glas karnemelk hebben?’

‘Neen; ik breng u eene kwade tijding. Uw zoon heeft een ongeluk gekregen.’

‘Wat zegt gij!?’

Zij sprong op. Ik heb nooit iets afschuwelijkers gezien. Aan den eenen kant van haar hoofd stonden hare haren recht overeind en aan den anderen kant hingen zij stijf neder, vastgehouden door de katoenen draden. Hare oogen rolden, en ik zag niets dan het wit. Zij hield hare eene hand op hare heup en strekte de andere naar ons uit.

Mijnheer Rucker vertelde haar, hoe het ongeluk gebeurd was, zonder mijn naam te noemen. Doch ik stond als vastgenageld, toen zij zeide:

‘Dat hebt gij zeker gedaan, want gij zijt een vreemde; geen mensch zou hier zoo lomp zijn!’

‘Ja; mijn paard steigerde en mijn geweer ging bij ongeluk af. Het spijt mij vreeselijk.’

‘Aan die spijt heb ik niets,’ gilde zij. ‘Ik had gisteren reeds een akelig voorgevoel, toen Mijnheer Rucker mijn jongen kwam overhalen, om deel te nemen aan die ongemanierde, onchristelijke jacht.’

'Wat!' riep ik, nu op mijne beurt driftig. 'Is het afgesproken werk geweest?'

Mijnheer Rucker glimlachte en haalde zijne schouders op.

'Dat zoudt gij begrepen hebben, als gij gehoord hadt, hoe hij mijn jongen overhaalde tot de grap. Mijn Bob zou niet uit eigen liefhebberij in eene vossehuid over heg en steg gaan springen, met de honden achter hem aan. Maar Mijnheer Rucker zeide tegen hem: "Wij zullen op verschillende punten van de boschjes paarden laten staan, zoodat gij van het eene punt naar het andere kunt rijden, om uwe krachten te bewaren voor het oversteken van het open veld en om vooruit te kunnen blijven. Het zal eene heele aardigheid zijn, Rab," zeide hij "en als het afgeloopen is, zult gij eene flesch rum hebben en vijf dollars." Vijf dollars was eene som, waarmede mijn jongen de wereld in zijn zak had. Hij stemde eindelijk toe en dit is nu het einde. Nu Bob dood is, moet ik alleen voortsukkelen, de Hemel weet hoe.'

Zij sloeg haar voorschoot over haar hoofd en begon te schreien.

'Ik wist, dat er een ongeluk van komen zou,' snikte zij. 'En nu eene begrafenis uit mijn huis! Dit kan ik u zeggen, jonkman,' ging zij voort en nam hare schort weder weg, 'dat ik u vervolgen zal. Het is niet beter dan een moord.'

'Het was een ongeluk!' riep ik, 'en ik wil doen, wat ik kan.'

'Dan kunt gij mij geld geven voor de begrafenis.'

'Hoeveel wilt gij hebben?'

'Dat laat ik aan u over. Dunkt u niet, dat als gij van uw pa weggenomen werdt, hij vrij wat vragen zou, om hem het verlies te vergoeden?'

'Ik geloof,' antwoordde ik, inwendig hevig verbitterd, 'dat mijn vader, als hij mij nu zag, vijf en twintig dollars al eene mooie som zou vinden voor mijn hoofd.'

'Welnu, geef mij dat dan, jongeheer; dan ben ik tevreden.'

Ik gaf haar het geld en wij verlieten het huisje, juist toen de mannen met de draagbaar aankwamen en de oude moeder wanhopig begon te gillen.

'Rucker,' zeide ik, terwijl wij wegreden, en mijne stem beefde van woede, 'zoo waar als ik leef, zult gij mij satisfactie geven.'

'Laat die onschuldige grap voor hetgeen zij is,' antwoordde hij koel, 'en denk aan uw eigen toestand. Ik voel mij verplicht, u te zeggen, dat gij niet buiten gevaar zijt. De negers hier zijn een woest volk en gesteund door sommige blanken, die ik ken, zijn zij in staat, de lynchwet op u toe te passen.'

'Dat zou geheel in overeenstemming zijn met alles, wat ik hier ondervind.'

'Wij zullen er verder over praten, als gij wat gerust hebt; gij ziet er dood vermoeid uit,' hernam hij, op een toon van vaderlijke belangstelling.

Toen ik in de herberg was aangekomen, sloot ik mij in mijne kamer op, viel op mijn bed neder en was welhaast zóó vast in slaap, alsof het doodschieten van een mensch niets ergers was dan dat van een koppel vogels.

Tegen den middag kwam Mijnheer Rucker terug. Hij zette een ernstig gezicht.

'Kaan is dood,' zeide hij. 'De wond scheen in het eerst onbeduidend, maar zoo straks is de man eensklaps doodgebleven.'

'Ik zou er mijne rechterhand voor overhebben, indien ik het ongedaan kon maken.'

‘Kom, man, wees niet zoo mistroostig. Mijn raad is: ga terstond met mij naar den magistraat en geef u aan. Ik zal borg voor u blijven, dat gij voor de assizes in April zult verschijnen. Ik behoef u niet te vragen, of gij komen zult?’

‘Als ik u mijn borgtocht laat betalen, is die vraag eene beleediging,’ antwoordde ik trotsch.

‘Juist. Ik zal met tweeduizend dollars voor u instaan, en wijl die som de kleinere, welke gij zijt komen halen, opslorpt, zullen wij die zaak laten rusten, totdat gij in April terugkomt.’

‘Ik ben in uwe macht,’ zeide ik woedend; ik voelde mij als eene rat in den val, ‘en ik heb geene andere keus, dan te doen, wat gij zegt. Maar mijn. vader zal hier zijn als mijn advocaat en ik kan u zeggen, dat de geheele zaak grondig onderzocht zal worden.’

‘Uw vader kan op mijne hulp en mijne vriendschap rekenen,’ antwoordde Mijnheer Rucker, op den toon van een edelmoedig vorst; ‘om zijnentwil en om u.’

Terwijl hij sprak, werd er op de deur geklopt en trad er een knap Mulattinnetje binnen.

‘Met uw verlof, Mijnheer, ik was op het punt van te trouwen.’

‘Dat is geen wonder,’ zeide Mijnheer Rucker, ziende, dat ik niet wist, wat ik op die vertrouwelijke mededeeling moest antwoorden. ‘Mij dunkt, alle jonge mannen moeten op u verliefd zijn.’

‘Daar zal ik niet op roemen, Mijnheer; gij weet, dat ik niet coquet ben. Maar ik zou even fatsoenlijk getrouwd zijn als eene blanke dame en nu is hij dood en kan ik niet trouwen. Ik wou, dat ik ook dood was.’

Zij begon te schreien en ik zag, dat mijn noodlottig schot nog een slachtoffer had gemaakt. Het meisje zou met Bob Kaan getrouwd zijn.

‘Arm meisje!’ zeide ik.

‘Houd uw *arm meisje* maar voor u,’ zeide zij nijdig; ‘ik begeer geen beklag of zoete woordjes van blanken.’

‘Wat begeert gij dan?’ vroeg ik.

‘Wel,’ was haar antwoord, ‘ik heb een goeden dienst opgegeven en geld besteed voor mijne kleeren en een bed. Als ik tien of twaalf dollars had, zou ik in de stad een dienst kunnen zoeken.’

Mijne hand was reeds in mijn zak; ik haalde er eene banknoot uit en gaf het belangwekkende meisje haar afscheid.

‘Daar hebt gij goed aan gedaan,’ zeide Mijnheer Rucker. ‘Politiek oefenen is nu uw belang.’

Onze zaak met den magistraat was spoedig afgeloopen; doch toen wij het bureau uitkwamen, konden wij nauwelijks door de menigte heenkomen. Er was een oploop van negers en ik hoorde bedreigingen, die mij deden rillen. Het bleek maar al te duidelijk, dat het daar geene veilige plaats meer voor mij was.

Toen ik in de herberg terugkwam, zag ik, dat ik werd opgewacht door een ouden, forschen neger met een dikken stok in de hand.

‘Goeden dag, Mijnheer. Als uw naam Merewether is, heb ik een woordje met u.’

‘Heel goed; kom binnen.’ En ik rukte de deur van mijne kamer open en viel op een stoel neder.

‘Laat mij de eer hebben, mijzelf aan u voor te stellen. Ik ben de predikant der eerste Methodistengemeente, waartoe broeder Kaan behoorde.’

Alweder die Kaan!

‘De arme jongen verloor zijn leven, zooals menigeen van ons ras zijn mannelijken geest verliest, door zich aan de blanken te onderwerpen, alsof wij apen in plaats van menschen waren. Doch, hoewel Bob Kaan in zekeren zin een zoon van Belial was, wilde hij toch het goede en hij had ons eene kleine som beloofd als bijdrage tot de oprichting van een gebouw voor onzen eeredienst, wijl de tegenwoordige kerk ondermijnd wordt door ratten en motten, regen en straatjongens.’

‘Ik begrijp niet, wat *ik* daarmee te maken heb,’ riep ik, hoewel ik, helaas! maar al te duidelijk zag, waar hij heen wilde.

‘Het is het beste, dat gij hem eene kleinigheid geeft,’ fluisterde Mijnheer Rucker; ‘hij heeft veel invloed op de negers.’

Er was niets aan te doen; er ging een bankje van vijf dollars uit mijn zak in de handen van den Methodist over.

Ik begon mijn valies te pakken.

‘Wat gaat gij doen?’ vroeg Mijnheer Rucker.

‘Ik ga heen. Als ik mij haast, kan ik den nachttrein te L... nog halen.’

‘Dat is waar; maar ik raad u, uwe bagage achter te laten.’

‘Mijn valies? - Waarom?’

‘Men zou u niet laten gaan. Zij houden het oog op u. Ik weet er evenwel raad op. Ga met mij uit, alsof wij een vriendschappelijk toertje te paard maakten; dan kunnen wij naar L... rijden, zonder dat iemand erachter komt. Als gij uw valies medeneemt, wil ik niet voor de gevolgen instaan. Ik kan het u over een paar dagen nazenden.’

Weder moest ik mij onderwerpen. Alles liever dan in die vervloekte kolonie te blijven.

Wij stegen te paard.

‘Gij brengt hem toch niet weg, Mijnheer Rucker?’ vroeg eene stem.

‘Maakt u niet ongerust, jongens; Rucker bewaakt hem.’

Toen wij een eind ver waren, dacht ik, dat het met mijne beproevingen gedaan was. Doch er waren nog meer onaangenaamheden voor mij weggelegd. Toen wij een nog leelijker en morsiger huisje voorbijreden dan dat van Bob Kaan's moeder, schoot er eene dikke negerin uit met drie of vier kinderen, die aan hare rokken hingen.

‘Staat, heeren!’ riep het mensch, en wij trokken de teugels in. Zij legde hare hand op den toom van mijn paard en vroeg:

‘Zijt gij de heer, die Bob Kaan heeft doodgeschoten?’

‘Wat gaat dat u aan?’ brulde ik.

‘Meneer, dit zijn de kinderen van Kaan.’

‘Ik zou wel eens willen weten, wie hier niet in betrekking tot Kaan gestaan heeft,’ riep ik driftig. ‘Ge hebt zeker geld noodig, om eene zwarte japon te koopen?’

‘Ik heb niet bijzonder veel behoefte aan eene japon; maar ik heb ondersteuning noodig voor de opvoeding van de arme kinderen, want Bob hield veel van hen. Hij placht altijd te zeggen, dat hij Julius Cezar zou laten leeren; die was zijn lieveling, omdat hij de oudste is van al zijne kinderen.

En Leonidas was zijn bedorven kindje, omdat hij de jongste is, en het meisje, Maria Margaretha....'

'Gekheid!' riep ik. 'Ik heb van morgen eene jongedochter gesproken die met hem getrouwd zou zijn.'

'Ja, Mijnheer, hij heeft mij gezegd, dat hij ging trouwen; hij had mij willen nemen, maar ik wou Bob Kaan niet hebben, omdat hij Methodist was.'

Ik keek Mijnheer Rucker aan en het scheen mij, dat zijn gelaat vertrokken was van bedwongen lachlust. Er was weder niets aan te doen en ik gaf de vrouw eenig geld.

Eindelijk waren wij bij de grens der kolonie en ik herademde. Eensklaps hoorde ik paardenhoeven achter ons.

'Wij worden vervolgd,' zeide Mijnheer Rucker.

'Laat ons dan maken, dat wij vóórblijven,' zeide ik.

'Neen, neen; wacht hier; de misdaad vlucht; gij loopt geen gevaar, wie ons ook inhale.'

Mijn vervolger bleek een mager mannetje te zijn, dat zich als Dr. Mellar voorstelde.

'Ik hoorde daar straks, dat gij de stad gingt verlaten, Mijnheer Merriefeld, zeide hij luid - 'Merewether? Pardon - en ik heb een rekeningetje voor u wegens mijne behandeling van Kaan. Zijne moeder kan niet betalen en ik hoorde, dat gij een man van eer zijt....'

Ik steeg af, zette mij in postuur, balde mijne vuisten en riep: 'Kom maar op!'

'Zijt gij gek?' riep de kleine dokter, maakte een korten draai met zijn paard en holde terug.

Eer ik weer te paard steeg, laadde ik mijn pistool.

'Dit is er een met zeven loopen,' zeide ik tot Mijnheer Rucker. 'Één kogel voor den bidder, één voor den doodgraver en de overigen voor de huilebalken, die hun loon willen hebben voor hun gehuil bij de begrafenis van Bob Kaan.'

'Ik geloof,' antwoordde Mijnheer Rucker, die op zijn zadel schudde als door eene inwendige ontroering bewogen, 'dat gij geen mensch meer zien zult. Gij moogt het stof van uwe voeten schudden, Mijnheer Merewether; wij hebben de kolonie achter den rug.'

Het was niet lang voor Kerstmis, dat ik dat avontuur beleefde. De Kerstdagen braken vroolijk aan, naar het scheen voor iedereen behalve voor mij. Ik had geen moed, om ter kerk te gaan, want ik was niet gestemd tot het zingen van lofliederen. Ik was alleen in huis en toen er gescheld werd, deed ikzelf open.

Daar stond een lange, slanke neger voor mij, met mijn valies in de eene en eene overdekte mand in de andere hand.

'Een present, Mijnheer, voor Kerstmis,' zeide hij.

'Dank u; pleizierige Kerstmis! - Gij kunt een glas advocaat in de keuken krijgen. Ik zie, waar gij vandaan komt, want gij hebt mijn valies bij u.'

'Ja, Mijnheer. Ik geloof, dat mijn naam u niet onbekend zal zijn. Herinnert gij u Bob Kaan niet meer?'

'Bob Kaan?'

‘Ja, Mijnheer, die ben ik. Mijnheer Rucker heeft u verteld, dat ik dood was; dat was maar eene grap van hem.’

En Bob Kaan grinnikte van pleizier.

‘Hier is een briefje van Mijnheer Rucker,’ hernam hij.

Ik nam het briefje aan en las:

‘Waarde Mijnheer Merewether. Ik hoop, dat gij niet meer boos op mij zijt. Ik weet, dat het u verheugen zal te weten, dat Bob Kaan niet dood is; daarom laat ik hem dit briefje brengen, om u van het feit te overtuigen. Die borgtocht was natuurlijk slechts eene grap en ik zend u het geld terug, dat gij zoo mild aan de verschillende eischers hebt uitgedeeld.

Het is de tijd van ‘vrede op aarde’; weiger mij daarom uwe vergiffenis niet. - Ik erken geene schuld aan uw vader - en ik heb geene plezieriger wijs kunnen bedenken, om hem aan het verstand te brengen, dat hij geen geld van mij moet wachten.

Wil, als teeken van vergiffenis, de jonge hondjes van mij aannemen, welke gij zoo mooi vondt; zij heeten Vorst en Bedelaar - geef ze aan uw meisje.

Kom nog eens weder naar ons toe, met eene andere boodschap, en ik beloof u, dat gij beter ontvangen zult worden door den ouden

ANDRÉ RUCKER.

‘Gij neemt die honden weder mee terug,’ zeide ik, ‘en gij kunt aan Mijnheer Rucker zeggen, dat ik geene presenten van hem aanneem.’

‘Ja, Mijnheer,’ antwoordde Kaan, met een koddig gezicht. ‘Maar ik krijg toch een glaasje advocaat eer ik heenga?’

‘O ja wel; drink zooveel advocaat, als gij hebben wilt, en als gij gereed zijt, kom dan bij mij en ik zal u een briefje voor Mijnheer Rucker medegeven.’

Bob Kaan ging naar de keuken, en nijdig, geërgerd en in mijne eigene achting gedaald, zat ik te bedenken, hoe ik voor den gek was gehouden. Al de bijzonderheden van de grap, waar de waarheid eindigde en waar het bedrog begonnen was, zou ik waarschijnlijk niet te weten komen, eer ik Mijnheer Rucker ontmoette. Dan beloofde ik mij eene opheldering en nog wel iets meer.

Terwijl ik aan mijne toekomstige wraak dacht, liepen de hondjes uit de mand en begonnen door de kamer te rennen. Juist kwam Angeline aanwippen op haar weg uit de kerk. In een oogwenk zat zij op den grond bij de hondjes. Zij was er opgetogen over en kuste ze zoo hartelijk, dat ik er niet tegen bestand was, maar haar de hondjes en mijzelf aanbood. Zij nam ons alle drie aan en, eer ik het wist, had ik Angeline, Vorst en Bedelaar te gelijk in mijne armen en drukte den eersten kus op haar lieven mond. Bedelaar zat tusschen haar hart en het mijne gekneld en kwam in de verdrukking, zoodat hij een jammerlijk gehuil uitstiet. Doch het was niettemin een verrukkelijk oogenblik. Ik had de geheele wereld lief; ik zegende Mijnheer Rucker en schonk vergiffenis aan al de blanken en de negers uit zijne kolonie.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Over onderwijs in Nederlandsch en buitenlandsche talen.

‘Gij hebt eene keukenmeidenhand’, - dit was vroeger een verwijt, dat een welopgevoed jongmensch zeer onaangenaam in de ooren klonk. Ik geloof, dat er onder het thans aankomend geslacht slechts weinigen zullen zijn, op wie deze berisping eenigen indruk maakt. Met verwijten, die bestelbaar zijn aan het adres der meerderheid, gaat het evenals met de boetpredikatiën van den geestelijke: dat kan mijn buurman evengoed in zijn zak steken als ik, zegt de ‘geadresseerde’, en middelerwijl knoopt hij zijne eigene jas zorgvuldig dicht.

Als gij brieven ontvangt van jongelieden en mannen, die onder de tegenwoordige schooltucht zijn grootgebracht, wordt uw gevoel voor regelmaat en schoonheid gedurig op harde proef gesteld door het aanschouwen van het letterschrift. Bepaald onduidelijk of onleesbaar verdienen die hanepooten niet gedoodverfd te worden; maar kinderachtig zijn zij in de hoogste mate. En wat u, dunkt mij, vooral moet in het oog vallen: beschaafde, soms verstandelijk zeer ontwikkelde personen schrijven, alsof zij de letters een voor een teekenden, zoodat men, hunne schrifturen lezend, onwillekeurig wordt herinnerd aan een kind uit den ouden tijd, dat, over zijn calligraphisch proefstuk voor examen of Nieuwjaar gebogen, de bewegingen der pen met de tong volgde.

- Karakterlooze handen! - mompelt de ingewijde in zekere specialiteit der ‘proefondervindelijke zielkunde’, die vermeent de kunst te verstaan, om uit iemands handschrift zijn karakter op te maken, - en misschien knoopt hij God weet welke bedenkelijke gevolgtrekkingen voor onzen volksaard en tijdgeest aan zijne opmerkingen vast.

Wij, wien het orgaan tot deze methode van proeving der nieren niet is geschonken, vergenoegen ons met eenvoudig te boekstaven, dat flinke en vaste handen steeds zeldzamer voorkomen, en alle cabalistische gevolgtrekkingen op de geheimenissen van 's menschen harte

in het midden latend, vergoelijken wij de onbehouwenheid van 's menschen kunstvaardigst lid met het inschikkelijk: och, de prille jonkheid wordt zoozeer in beslag genomen door de breinkneders, dat de ouderwetsche handenbestuurder wat al te vroeg zijne biezen moet pakken. En als de heeren opvoedkundigen liever zien, dat de jongens vaardiger kunnen omgaan met gymnastiekstokken en touwen dan met de schrijfpen, wel, dan heb ik daar vrede mee; want de keukenmeidachtige hanepooten en het kinderachtig teekenschrift zijn toch tamelijk leesbaar.

- Wat bedenkelijker is, - om op die brieven terug te komen - gij ontvangt er haast nooit een zonder spelfouten. -

Nu ja - moet ik alweer vergoelijken - daarin ben ik ook geen held, en bij het verbeteren van drukproeven zit ik wel eens met mijn kleinen jongen te kibbelen, wie het kraaienboek - zoo noemen wij dien zwarten De Vries en Te Winkel - het naast bij de hand zal hebben. In die verduivelde ee's en oo's is hij geslepener dan ik. En de geslachten.... ja, daarbij brengt het Duitsch mij soms op dwaalwegen, waarop hij den voet nog niet heeft gezet. Bovendien, het fraai schrijvend voorgeslacht hield er spellingen op na....

- De behoorlijk geschoolden hadden stijl, zoo al geen keurigen, dan toch een, die de wijs afspiegelde, waarop de indrukken der buitenwereld op het eigen denken en gevoelen werkten. Maar treft u dan niet de courantier- of kanselarijachtige eenvormigheid en onbeholpenheid in het neerschrijven zijner gedachten bij het jongere geslacht? Is het niet, alsof het altijd examenopstellen maakte over onderwerpen, zoo gekozen, dat er eene reeks van gemeenplaatsen bij kan te pas worden gebracht? -

Op deze aantijging spits ik de ooren; want die komt mij voor, van grooter belang te zijn. En ja, ik moet het bekennen: met den mond schijnen onze leutergrage Atheners meestal vlugger te zijn dan met de pen: als zij u al babbelend met hunne kathederwijsheid de handen vol werk geven, vergaat u de moed, om aanmerkingen te maken op waaghalzigen gedachtengang, op onmogelijke dus'en en derhalve's, op struikelen over roekelooze invlechtsels, op gemis van woordenvoorraad, op volkomen onbekendheid met de kracht der synoniemen, op germanismen en allerlei barbarismen, die, met den zoogenaamden ‘stile coupé’, als voorwendsel worden aangegrepen tot verontschuldiging van logische onnoozelheid. Maar zwart op wit, daar maakt die onbeholpenheid een jammerlijk figuur.

Slechte taal, valsche woordenkeus, kinderachtige stijl, ziedaar zware beschuldigingen, die ten slotte moeten neerkomen op het hoofd der leeraars in de moedertaal.

Wordt wellicht het Nederlandsch bij middelbaar en hooger onderwijs stiefmoederlijk behandeld?

In het minst niet. Dit was wel het geval in den tijd onzer vaderen. Zouden die ooit gedroomd hebben van afzonderlijke leeraren in Neder-

landsch aan Latijnsche scholen? Van professoraten in het Hollandsch, zij, die zich niet zouden verwaardigd hebben, om van den katheder de taal der ‘halfgeleerden’ te spreken?

Aan de moedertaal wordt alle eer bewezen en aan het onderwijs erin wordt van overheidswege danig de hand gehouden. Wie dit mocht betwijfelen, is niet bekend met de zware eischen, die ter verkrijging van akten en van den doctoralen rang gesteld worden.

De overstelpende menigte van schoolboeken, spraakkunsten, taal- en stijloefeningen maakt de keus eruit moeilijk. Zij zou gemakkelijker worden, als een practisch mensch eens van hooger hand gelast werd, een index op te maken van degene onder deze boeken, die alle gezonde taalbegrippen en elken aanleg tot goeden stijl vergiftigen. Het zou niet onmogelijk zijn, dat de meeste Nederlandsche spraakkunsten op de lijst pronkten. Stellig kwamen erop die met bizarre terminologieën en verwarde definities, welke het onderricht in andere talen bemoeilijken, en allereerst de ‘wijsgeerige’, die des te wijsgeeriger zijn, naarmate de samensteller minder begrip had van wijsbegeerte, - echte pijnbanken voor de hersenen der jeugd.

De noodige tijd wordt er ook wel aan besteed; want stumpers van acht of negen jaar kan men wel eens met zoo'n wijsgeerig boekske naar bed zien gaan - de armen, zij leven nog in het onnoozel vertrouwen, dat het geleerd gebrabbel door het kussen heen in het hoofd zal varen! - Kinderen van acht of negen jaar beginnen de worsteling met de wreede sfinx der Nederlandsche taal, en tien jaren later, bij eindexamens van burgerscholen en gymnasia, en duidelijker nog bij onderwijzersexamens, blijkt, dat zij haar nog niet onder de knie hebben.

Wat een tijd, wat eene moeite, zoowel van den kant der leeraren als van dien der leerlingen!

- En dan - hoor ik mij toeroepen - steldet gij in uw boekje *Dat getob met onze jongens!* nog wel voor, om den leertijd van het Hollandsch te bekorten. Gij gaaft te kennen, dat het kind, als aanvang is gemaakt met het Fransch, de studie van het Nederlandsch op zijde moest leggen. Mijn hemel, waar moest dat heen! Dat zou eerst recht de doodssteek zijn voor onze arme moedertaal! Of kent gij wellicht eene snelmethode, om in een jaar of vier te laten leeren, waartoe tien jaren nog niet voldoende blijken te zijn? -

Ik ken geene snelmethodes, en ik wantrouw ieder, die beweert, zulk een geheim te bezitten. Ik beken het: mijn voorstel, om op b.v. twaalfjarigen leeftijd het onderwijs in het Nederlandsch te staken, moet iemand, die het laag standpunt der ‘uitgeleerden’ in dat vak opmerkt, in de ooren klinken als eene ongepaste scherts.

Schertsenden raad geven aan een hulpbehoevenden kranke - foei den geneesheer, die dat onderstaat! -

Neen, mijn recept was in vollen ernst gegeven. Maar een achteloos

geneesheer ben ik toch en wel, omdat ik verzuimde, erbij te zeggen, dat het geneesmiddel niet zal baten, als na de kuur niet een veeljarig dieet wordt in acht genomen.

Ik zie geene kans, om dien leefregel te beschrijven, als ik niet eerst mijn collega's duidelijk maak, dat zij hunne geestelijke voedsterlingen volproppen met kost, die de spijsvertering der hersenen jammerlijk in de war brengt.

Zoo vaak ik de kleuters met witte schortjes voor of met de witgekouste beentjes stekend uit korte broekspijpjes zie tobben met hun Fransch huiswerk, sta ik versteld over de zonderlinge methode, die men er tegenwoordig op nahoudt, om den kleinen deze taal te leeren. Daar zit een tienjarige, die de buigingsvormen der werkwoorden nog niet machtig is, met een vertaalboek voor zich. De inhoud is, moet ik bekennen, aangenaam en boeiend: historische anekdoten, fabels, verhalen, alles even aardig. - De verzamelaar of samensteller wenscht, dat de stof, die hij aanbiedt, behoorlijk zal verwerkt worden; dat zij dienstbaar zal worden gemaakt niet alleen tot verwerving van taalkennis, maar tevens tot oefening van het denkvermogen en opscherping van het oordeel. Tot dit doel geeft hij aan den voet van elk stukje eenige in het Fransch gestelde vragen. Het jonge kind - of is het boek inderdaad geschreven voor ouderen en verder gevorderden en wordt het door onhandige leermeesters misbruikt voor aanvangers? - wordt daarbij uitgenoodigd, in het Fransch definities te geven van dingen, waaraan ik mij in de moedertaal niet gaarne zou wagen, zooals al dadelijk in den aanvang: ‘Qu'est-ce que la chèvre? - Qu'est-ce qu'un torrent? - Qu'est-ce qu'un pont? - Quelle différence y a-t-il entre une médisance et une calomnie?’ enz. enz. - Gelukkig, dat de meesters het niet in het hoofd krijgen, om de beantwoording als huistaak op te geven: dan konden wij, ouders, des avonds ons hoofd nog meer pijnigen, om het werk der naar het bed hunkerende sukkels af te maken.

Dit is niet mijne grootste grief: het boek is moeilijk; ik wil zeggen: - en dat kan als verdienste worden opgevat - het is geen zoogenaamd ‘Hollandsch-Fransch’. Reeds in het eerste verhaaltje stuit ik op uitdrukkingen, als: ‘jetée eb guise de pont; n'est-ce pas à toi à te ranger’, enz. - Maar die staan immers in den Vocabulaire vertaald, zult gij zeggen. - Wel zeker, luidt mijn antwoord, en wel in vrij Hollandsch.

Maar, vraag ik verder, wat heeft een *aanvanger*, die de beteekenis der afzonderlijke woorden van zoo'n uitdrukking niet kent, aan eene vertaling van de geheele spreekwijs? Ja, het geval komt meermalen voor, dat in de noten voor hetzelfde stukje *hetzelfde* woord tweemaal vertaald is in Hollandsche termen, die schijnbaar niets met elkander gemeen hebben.

Welk eene verwarring moet hierdoor ontstaan in het brein van het kind? Een woord wordt in zijn oog een klank, die allerlei kan voor-

stellen. Mag men aanvangers op het vermoeden brengen, dat de wetenschap der taal een ruim geweten heeft en niet zoo heel afkeerig is van goochelkunstjes?

- De onderwijzer moet dit voorkomen en verhelpen bij de mondelinge bespreking, zegt gij. - Ja wel, deed hij dat slechts! Maar daarvoor schijnt tijd noch lust te bestaan. Kinderen van negen of tien jaar, die een tweeden cursus in het Fransch meemaken, worden gedwongen, om - lach niet, lezer! - te doen, wat wij bij het onderwijs in de klassieke talen noemen: 'cursorisch lezen'.

Weet gij, wat dat is, cursorisch lezen? - Wij, Latijnsche school-vossen, hebben wel eens de gewoonte, om flink ontwikkelde jongelingen uit de hoogste klassen stukken uit gemakkelijke auteurs onder onzen bijstand te laten lezen zoo voor de vuist weg of desnoods (om al te veel gehakkel te voorkomen) na eene huiselijke voorbereiding, waarbij zij de nog niet bekende woorden even aanteekenen, zoodat de les kan dienen, om eigen lectuur te steunen en te controleeren. Het is dus eene aanvulling van de echte vertaaloefeningen, om den lust tot lezen aan te wakkeren. Geen paedagoog echter zal het immer in het hoofd krijgen, om reeds de derde of vierde klasse der gymnasiasten aan zulk werk te zetten, noch om zelfs bij de verst gevorderden de vertaaloefeningen daarbij te laten berusten.

En wat doen nu onze Fransche paedagogen? - Kinders, die nog niet de minste bedrevenheid in het vertalen bezitten, ja, de vervoegingen nog niet kennen, zetten zij aan het cursorisch lezen. Een van beiden: heeft het kind geene ambitie, dan zoekt het te huis werktuigelijk alle woorden, voor zoover het ze vinden kan, in eene dictionnaire op, zonder naar de passende beteekenis te vragen en natuurlijk zonder eene iota van den zin te begrijpen. - Heeft het wel ambitie, dan wordt, met hulp van ouders of andere familieleden, een zeer groot deel van den avond besteed, om de veel te moeilijke zinnen van de veel te lange vertaling erin te pompen.

Nog zou ik niets ten nadeele van deze methode zeggen, als de onderwijzer het kind gelastte, zich voor te bereiden op een regel vier of vijf. Dat was eene behoorlijke huistaak. Maar ja wel, het zijn stukken van bijna eene geheele bladzijde.

Wat moet daarvan terechtkomen - ik vraag: niet slechts in de huiskamer, maar in de school zelve? - Meer uren, dan een dag heeft, zouden noodig zijn, om het kind de grondbeteekenis, de daaruit voortvloeiende wijzigingen, de buigingsvormen van elk woord en het zinsverband aan het verstand te brengen.

Maar dit geschiedt dan ook nagenoeg niet. Trouwens, deed men het wel, dan zou het niet zijn cursorisch lezen. Eene vertaling, hoe dan ook, begrepen of niet begrepen; morgen repetitie (die van zulk vliegwerk alweer door de barmhartige familieleden moet worden ingepompt) en daarbij eene nieuwe bladzijde - zoo jaagt het met zenuwachtige haast voort.

Als gij een kind zich alleen laat voorbereiden, zie dan eens het knoeiwerk in van de ‘woordjes’, - zoo noemt hij de voorbereiding - die hij heeft opgeschreven. Maar de meesters kijken hem niet zoo in de kaart of op de vingers - dat zou niet studentikoos zijn en belemmerend werken op de ‘vrije studie’ van het tienjarig individu.

Maar, mijn hemel, wat moet zulk werken geven? Welk een chaos moet er ontstaan in het brein van een kind, dat slechts bij toeval de grondbeteekenis van een woord hoort; dat overigens met de woorden leert omspringen, alsof het de gekleurde stukjes glas in een caleidoscoop waren, die men kan schudden tot het vormen van de grilligste figuren; dat van eene heele bladzijde dusdoende misschien niet een woord in het geheugen houdt, omdat de stortvloed van al het onbekende hem overstelpt!

Wat bereikt men met dat voortjagen? Slordigheid, onnauwkeurigheid, lusteloosheid, hoofdpijn - alles behalve taalkennis, verrijking van het geheugen met voorraad van woorden, vastheid in taalvormen, scherpzinnigheid in het afleiden uit de grondbeteekenissen.

Aan deze dollemansmethode, die zich den tijd niet gunt, om niet te rusten, voordat de aanvanger elk woord begrijpt, maar die steeds voortholt met het dwaze denkbeeld, dat een kind alles begrijpt en onthoudt, wat hem terloops wordt gezegd en waarop even wordt gezinspeeld, - aan deze reeds vele jaren in zwang zijnde hoogvliegerij schrijf ik voornamelijk het feit toe, dat onze jongelui, na een jaar of negen Fransch te hebben geleerd, ten gevolge van gebrek aan woordenkennis den moed niet hebben, om tot hun genoegen een Fransch boek in handen te nemen.

Woordenkennis toch verwerft men door telkenmale het onbekende woord van alle kanten te bekijken, er behoorlijk aan voorgesteld te worden en er kennismaking mee aan te knoopen. Waar dit regelmatig geschiedt, zal de woordenschat regelmatig vergroot worden. Maar wordt men in een uur aan een te groot aantal van vreemdelingen voorgesteld en slechts terloops met hunne namen bekendgemaakt, dan bestaat de grootste kans, dat men allen vergeet of hen met elkander verwart.

Doch wij hadden het over het Hollandsch, en nu ben ik zoo zoetjes aan bij het Fransch aangeland. Men zou haast vermoeden, dat ik, ofschoon grootgebracht onder eene methode, die tijd tot nadenken toestond, een tikje had beetgekregen van de holderdebolder leerwijs der heeren en dames, die onze kinderen pijnigen. Toch volhard ik en blijf doordraven op het Fransch, omdat ik daarmee nu eenmaal ben begonnen. Dat hetgeen ik verder ga zeggen, evengoed geldt voor Duitsch en Engelsch, zal vanzelf blijken.

Laten de flinke leeraren der moderne talen aan onze burgerscholen en gymnasiën zich niet ergeren aan hetgeen ik nu ga zeggen! Ieders geweten zij de beste maatstaf tot zelfkennis. Die bij mijne opmerkingen zich boos maken, zijn in allen gevalle niet zuiver.

Ik stem toe, dat deze ‘middelbare’ heeren de jongens slecht geconditioneerd overnemen uit handen van de ‘lagere’ heeren: karig toegepaste en dus slecht verwerkte grammaticale begrippen, gebrek aan woordenkennis, wild raden naar den zin in plaats van eenige handigheid in het vertalen, slordigheid - in één woord, al de nasleep van de cursorische stoommethode - ja, ja, het zou voor die heeren een heele toer zijn, om dien Augiasstal te reinigen.

Het ‘zou’ zijn.... Trachten zij dan niet, om het te doen?

Ik heb in mijn leven veel koddige tooneelen bijgewoond, maar zelden iets grappigers dan de vertaaloefeningen in de lesuren van buitenlanders, die waren aangesteld, om onze jongens Fransch, Duitsch of Engelsch te onderwijzen.

Daar staan twee partijen tegenover elkander, waarvan elke de taal van de andere niet of hoogst gebrekkig verstaat, en - dat zal onderwijzen en onderwezen worden! De jongens spreken geen woord meer, dan volstrekt noodig is, want de behoefte en de belangstelling van den reiziger in een vreemd land, om zich spoedig verstaanbaar te kunnen uitdrukken, ontbreekt. Toch hebben de aanbevelers van het stelsel, om vreemdelingen aan te stellen, naar het schijnt, hunne verwachting gebouwd op den dwang bij de kinderen, om zich al sprekend in eene vreemde taal te huis te brengen. De ervaring zal hen wel wijzer hebben gemaakt of spoedig maken, want de jongens gevoelen volstrekt geene behoefte, om met den leermeester een praatje aan te knoopen, tenzij hij zich mocht schikken, om in het Hollandsch te koeterwalen, wat zij hoogst vermakelijk vinden.

Een stuk uit een schrijver wordt opgelezen. De uitspraak wordt nauwkeurig verbeterd. En dit is, denk ik, de groote bekoring voor den Nederlander, die, naar het schijnt, al heel in zijne nopjes is, als iemand de uitheemsche woorden en spreekwijzen, waarmee wij zoo gaarne onze rede doorspekken, vloeiend uitspreekt. Wie dat kan, bezit een pas als mensch van beschaving, naar wiens taalkennis verder geen onderzoek wordt gedaan, vooral niet, wanneer hij bovendien de titels van eenige boeken onberispelijk uitspreekt, - met den inhoud mag hij desnoods in eene vertaling hebben kennis gemaakt of uit een tijdschriftartikel of uit een afgeluisterd gesprek.

Wij keeren terug tot onze vertaaloefening. De leeraar zal zich wel wachten, om haar zwart op wit te eischen, en daarvoor heeft hij gegronde redenen. De jongens, wel wetend, welk vleesch zij in de kuip hebben, dragen met het brutaalste gezicht van de wereld eene mondelinge vertaling voor, die vaak kant noch wal raakt. Verstaat een een woord niet, omdat hij te lui was, om het op te zoeken, dan fluistert de buurman een zeldzaam in de spreektaal voorkomend woord in, hetzelfde welk. Als het erg mal te pas komt, algemeene hilariteit. De leeraar, die het niet verstaat en ook niet vat, waarom eigenlijk gelachen wordt, keurt de onzinnige overzetting goed, praat wat over

synoniemen en andere dingen, waarnaar niemand luistert, en geeft den volgende eene beurt. Zoo wordt in een uur heel wat afgehandeld.

Nu wil ik niet ontkennen, dat zulke leerlingen, behalve de uitspraak, op den duur wel iets van de vreemde taal in zich opnemen, vooral indien hunne thema's nauwkeurig verbeterd en gememoriseerd worden; maar de rijke vrucht, die de vergelijking van de buitenlandsche taal met de moedertaal afwerpt, oogsten zij niet. Zij leeren de taal zoo wat op de manier van de Jan's in eene herberg. Als de vreemdeling den heelen dag met zoo'n jongen omging, dan zou deze misschien op dezelfde manier als een kind, dat in een vreemd land verplaatst werd, zich eene nieuwe moedertaal eigen maken en - de eigen moedertaal vergeten. Voor het laatste echter bestaat bij de weinige lesuren geen gevaar, maar ook volstrekt geene kans, om het eerste te verwezenlijken.

Onder de leiding van den vreemdeling komt van het vertalen *niets* terecht - hoe staat het daarmee bij den gediplomeerden inlander?

Den goeden niet te na gesproken, - gij ziet, lezer, hoe voorzichtig ik ben! - moet ons de beschuldiging van de lippen, dat aan burgerschool en gymnasium, helaas! al te vaak wordt voortgevaren in het zog van de Fransche school. Niet, dat de jongens het wagen zouden, zulk een leeraar te foppen als den buitenlander, maar de methode van het cursorisch lezen is tamelijk algemeen in zwang. Dat wil zeggen: als de jongens in de armoedige woordenkeus en den hakkeligen zinnenbouw van onze gemeenzame spreektaal slechts blijk 'schijnen' te geven, dat zij de bedoeling van den auteur 'zoo wat' verstaan, stelt de leeraar zich tevreden. Van ernstig streven, om het vreemde woord met het juist passende van onze aan synoniemen zoo rijke taal terug te geven, van de heilzame stijloefening, om de lange volzinnen van het Duitsch en de menigmaal al te zeer verbrokkelde van het Fransch en Engelsch te scheiden en te verbinden tot den zinnenbouw van onze taal, die zoo prachtig het midden houdt tusschen te ingewikkelde aaneenschakeling en te onlogische kapping, - daarvan is in den regel geene sprake.

Wat wint men met zoo'n slordige snellezerij?

Voorraad van woorden? - Maar, mijnheer de paedagoog, begrijpt gij dan niet, dat, als de leerling, twee, drie bladzijden in eene les doorhaspelend, op dertig woorden stuit, die hij niet verstaat en die gij hem terloops even voorzegt of zelfs laat opschrijven, het bijna zeker is, dat hij er geen enkel van onthoudt; terwijl bij het behandelen van een regel of wat de wellicht drie onbekende woorden, waarvan gij hem de beteekenis en afleiding grondig uiteenzet, kans hebben van wèl in het geheugen te blijven hangen?

Belangstelling voor den inhoud? - Och kom, als gij in de enkele lees- of vertaallessen, door groote tusschenpoozen afgebroken, van den boeiendsten roman van Erckman-Chatrian, Ebers, Dickens in een heel jaar op zijn hoogst honderd bladzijden doorstoomt, is het heel wel.

En denkt gij, dat bij zoo'n lectuur, die, niettegenstaande alle overhaasting, toch veel te langzaam en te afgebrokkeld voortgaat, de vleugelen der verbeeldingskracht bij den leerling zich zullen ontplooien? - Gekheid, de boeiendste roman is, als schoollectuur gebruikt, vervelend.

Wat verliest men met zoo'n slordige snellezerij?

Gij verliest ermee de verstand en smaak ontwikkelende oefening in *stijlvorming.*

Ten allen tijde hebben alle wijze menschen erkend, dat het beste middel, om zich handigheid in het uitdrukken zijner gedachten te verwerven, bestond in het *nauwgezet vertalen.* De in eene vreemde taal uitgesprokene gedachte terug te geven in de eigenaardige spreekwijs der moedertaal, dat is eene gymnastiek van den geest, oneindig vruchtbaarder dan het maken van opstellen, iets, waartoe slechts weinige geniale leerlingen behoorlijk in staat zijn, - ofschoon bij de eindexamens van burgerscholen en gymnasiën verondersteld wordt, dat de benauwde jongen wèl in staat is, om, lang niet op zijn gemak zittend, in een zeker aantal minuten, op commando, over een gegeven onderwerp met de pen te improviseeren. De arme.... Ik zou het hem niet gaarne nadoen! Ik zie niet in, dat de school geroepen is, om onze jongelui op te leiden tot halve of driekwart auteurs: zij vervult dubbel en dwars haar plicht, als zij hen zoover brengt, dat zij een draaglijken brief kunnen schrijven over rijpelijk overwogen zaken.

Wie *goed* kan vertalen, is zijn stijl meester. Heb voor hem geene zorg. Hij zal ook zijne eigene gedachten in gepasten vorm weten neer te schrijven.

Goed vertalen, zeg ik - niet het brabbelen van eenige Hollandsche woorden, wat de taalmeesters wel zoo goed zijn, als zoodanig voor lief te nemen.

Goed vertalen is de beste oefening in Nederlandschen zinnenbouw en stijl.

Ziehier het punt, waar ik wilde aanlanden! - Als ik voorstel, dat de leerling, na op de lagere school geoefend te zijn in het toepassen van de grammaticale regels der Hollandsche schrijftaal, dezen cursus zal staken, om hem te vervangen met het aanleeren van eene buitenlandsche taal, - als ik dit voorstel, bedoel ik geenszins, dat men nu zal voortleven, alsof het Nederlandsch alleen bestond, om elkander zijne gedachten al hakkelend mee te deelen.

Neen, ik denk, dat met het beoefenen der vreemde talen de cursus in Nederlandschen stijl eerst recht begint en dat die onverpoosd wordt voortgezet, zoolang men zich oefent, om stukken uit oude of nieuwe talen in Nederlandsch gewaad te verkleeden.

Waar dit met studie gedaan werd, daar zouden afzonderlijke taallessen voor het Nederlandsch geheel overbodig zijn; daar werden tijd en arbeid bespaard; daar werden ook de geheimen in de wijs van uitdrukken des buitenlanders bespied en toegeëigend.

Thans heeft het er veel van, alsof voor elke taal, die de jongelui aanleeren, een afzonderlijk vakje in de hersenen werd in beslag genomen en zorgvuldig afgeheind. Er wordt niet genoeg op verworven taalkennis voortgebouwd, noch op het verband tusschen verwante talen gewezen; vaak begint elk leeraar met eene andere methode. Niet alleen verspilling van tijd en arbeid, maar ook begripsverwarring is het noodlottig gevolg voor de slachtoffers.

In het algemeen is dit uit elkander rukken der vakken van wetenschap eene paedagogische fout, die steeds duidelijker in het oog springt bij elken hoogeren trap van het onderricht, - eene fout, waarvoor het gemakkelijker valt te waarschuwen dan het geneesmiddel aan de hand te doen. Wat echter betreft de verhouding tusschen moedertaal en vreemde talen, is de zaak, onzes erachtens, doodeenvoudig.

Waarom gebruikt men dan de bijna aangeborene en verworvene kennis der moedertaal niet als het punt, vanwaar de beoefening der buitenlandsche talen uitgaat en waartoe zij bij elke vertaalproef gestadig terugkeert?

Ligt het aan de schijngeleerdheid en onverstaanbaarheid der Nederlandsche spraakkunsten, aan hare excentrieke definities, bizarre nomenclatuur, onvruchtbare regels, zoodat geene andere taal zich met voeg er kan aansluiten? - Ligt het aan den omhaal van dorre geleerdheid bij de lessen in het Nederlandsch en aan de leermethode der lagere onderwijzers, die, hetzij uit gebrek aan tijd, hetzij uit gemakzucht, veel te weinig werk maken van het al doende leeren?

Voor een deel zeker, ja! Maar er is nog iets anders.

Ik hoorde eens iemand beweren: de leeraren in de vreemde talen zijn in den regel *zelven* niet in staat, om goed in het Nederlandsch te vertalen; geen wonder dus, dat zij het anderen niet leeren!

In den beginne lette ik weinig op deze uitspraak. Dat de gediplomeerde vreemdelingen er niet toe in staat zouden zijn, kwam mij zeer waarschijnlijk voor; maar onze inlandsche lagere en hoogere aktemannen - neen, dat wilde er bij mij niet in; dat dacht mij eene lasterlijke aantijging. Als zij maar *wilden*, meende ik; als zij zich in hunne lessen *den tijd gunden* tot nauwkeurig werken, dan ware de zaak in orde! -

Bij nader wikken en wegen rees de vraag bij mij op: waar hebben die taalleeraren gewoonlijk hunne kennis opgedaan? -

Het antwoord luidt: aan kweekscholen, aan hoogere burgerscholen, bij uitzondering aan gymnasia.

Welke methode werd aan de beide eerstgenoemde gevolgd?

Ja, de algemeen in zwang zijnde manier van veel cursorisch lezen en slordig of eigenlijk *niet* vertalen.

Is het te verwonderen, dat de aldus opgeleiden de methode hunner leermeesters volgen, te meer nog, wijl de manier, waarop de akte-examens voor middelbaar onderwijs worden afgenomen, het streven in

de hand werkt, om zeer veel te lezen, van het gelezene zooveel mogelijk den inhoud in het geheugen te bewaren, desnoods een critisch oordeel te vellen over de werken der schrijvers, maar zeer weinig werk te maken van de kunst, om getrouwe vertalingen in sierlijk Hollandsch te leveren?

Nu houd ik mij overtuigd, dat wij, de geestontwikkeling en doorgeworstelde studiën van deze heeren in aanmerking nemend, niet gerechtigd zijn tot het harde oordeel: zelven kunnen zij niet vertalen! - Ik zou de zaak liever dus beschouwen:

Ten gevolge van hunne opleiding en examenstudie zijn zij er niet aan *gewoon*; zij missen de *handigheid*; maar als zij *wilden,* zouden zij het zeer spoedig *kunnen.*

Zal er een eind komen aan het zichzelf over den kop hollende onderwijs in nieuwe talen, dan zullen al de onderwijzers aan de lagere en de meerderheid der leeraren aan middelbare scholen en gymnasiën moeten beginnen, met zich te bekeeren. Dat wil zeggen: zij moeten de cursorische stoommethode verruilen met eene grondige behandeling van de teksten, die geen woord, geen vorm onverklaard laat en niet rust dan na de gedachte des schrijvers zoolang bekeken en ontleed te hebben, dat het den leerlingen gelukt, haar in de spraakwendingen der moedertaal zuiver en sierlijk terug te geven.

Deze oude les van het multum, non multa is voortdurend met het beste gevolg toegepast door alle geschikte leeraren in oude talen. De ervaring heeft geleerd, dat degenen onder hen, die daartoe het geduld niet hadden of meenden sneller voort te zullen komen met de methode der nieuwe talen, jammerlijk schipbreuk leden en leerlingen afleverden, die in de hoogere klassen òf onbruikbaar waren òf als het ware alles van nieuws weer moesten ophalen. Waarom dus niet het stelsel gevolgd, waarvan het gezond verstand de juistheid inziet en dat door de ervaring als eenig deugdelijk wordt aangeprezen?

Zoowel leermeesters als leerlingen zullen erbij winnen. Voor de eersten is dat cursorisch hakkelen een hoogst vermoeiende en daarbij vervelende arbeid. Niets daarentegen is onderhoudender en op den duur gemakkelijker dan bedaard en stelselmatig ontleden. De leerlingen, die thans, steeds in den blinde voortstrompelend, de taalstudie een moedeloos werk vinden, zullen de vruchten smaken van arbeid en oplettendheid, zoo vaak zij beseffen, eene flinke en afgeronde periode in het Nederlandsch uit eene andere taal te hebben geschapen. Tevens zullen zij verlost worden van de grenzenlooze huistaak, die de treurige nasleep is van de cursorische methode.

Weet men hierbij gedaan te krijgen, dat alle leeraren elke les, waarin Hollandsch wordt gesproken, doen strekken als oefening in het regelmatig spreken van Nederlandsche volzinnen, dan zal niemand klagen over vernalatiging van de moedertaal, al werd er aan burgerscholen en gymnasia geene enkele les opzettelijk in gegeven. Dit zwakke

punt van de barocque taal, waarvan vele leeraren zichzelven in de lessen bedienen, besprak ik uitvoerig in mijne *Familie Willems*.

Eindelijk ben ik van meening, dat de degelijke taalstudie onzer jeugd aan eene hachelijke kans wordt gewaagd door de mogelijkheid, die de wet aanbiedt, om, met een minimum van geestontwikkeling, op zichzelf staande akten in de eene of andere nieuwe taal te verwerven. Zulk een examen moge waarborgen, dat de candidaat grondig ervaren is in de grammaticale fijnheden eener taal en eene massa feiten en uittreksels der historia literaria in het hoofd bergt, - waarborgen voor practische geschiktheid tot het *onderwijzen* eener taal biedt zulk een onderzoek niet. Waarom niet de studie van het Latijn als propaedeusis bevolen? Wie deze taal behoorlijk onder de knie heeft gekregen, bezit noodzakelijk methode van taalstudie en - als hij niet te zeer door de natuur misdeeld werd - ook de gaaf, om grondig talen te onderwijzen.

JAN HOLLAND.

Onze bewaarscholen, van een hygiënisch standpunt beschouwd. (*Rapporten van de Geneeskundige Raden.*)

De quaestie, aan het hoofd van dit opstel aangeduid, is niet nieuw. Men zou ze zelfs vrij oud kunnen noemen. Maar daarom heeft ze niets van hare waarde verloren. Integendeel; de moderne begrippen van opvoeding, in verband met de eischen, die de gezondheid aan de opvoeding van kinderen buiten de ouderlijke wonings telt, hebben het onderwerp in een zoo al niet nieuw dan toch helderder licht dan vroeger gesteld.

Reeds in den aanvang dezer eeuw werd door schoolmannen en geneeskundigen de aandacht van de autoriteiten en van het publiek gevestigd op den onvoldoenden toestand, waarin de inrichtingen in den regel verkeeren, welke onder den naam van klein-kinder- en bewaarscholen bekend staan.

Hadden in 't laatst der vorige eeuw reeds mannen als Le Francq van Berkhey, Krom, Van Hamelsveld, Nieuwold en anderen de aandacht erop gevestigd, in den aanvang dezer eeuw verhieven zich van verscheidene kanten en door bevoegde beoordeelaars stemmen, die op den treurigen toestand dier verblijfplaatsen in de verschillende oorden

van ons land wezen en op een algemeen toezicht en geleidelijke verbetering aandrongen.

De toenmalige regeering bleef daarvoor niet ongevoelig, want de Wet van 1806 voor het lager schoolwezen en onderwijs in de Bataafsche republiek nam ook deze inrichtingen onder de lagere scholen op. In de instructie der schoolopzieners en commissiën van onderwijs in de respectieve Departementen der Bataafsche Republiek van datzelfde jaar werd bevolen, ‘dat elk van hen in zijn district zal helpen toezien, dat, benevens de vereischte gewone scholen, een toereikend aantal van zoo geschikt mogelijk ingerigte matressen-schooltjes... voorhanden zijn’. Er werden reglementen en verordeningen vastgesteld voor de toelating van bewaarschoolhouderessen en straffen bepaald voor overtredingen, door haar begaan tijdens de uitoefening van hare betrekking. Eindelijk werden de grondslagen voor eene soort van statistiek naar het aantal dier inrichtingen gelegd. Het toezicht werd aan de schoolopzieners en commissiën voor onderwijs opgedragen.

Maar met dat al verbeterde de toestand dier inrichtingen uit een sanitair oogpunt in het eerste vierde deel dezer eeuw weinig of niet. In weerwil van al het klagen, in weerwil van regeerings- en plaatselijke verordeningen, die een nauwkeuriger toezicht en eene verbetering deden onderstellen, bleef de kennis van den waren aard dier schooltjes zelfs bij de toeziende machten ontbreken. Men vermeldde jaarlijks een zeker aantal staaltjes van de meest bekende schooltjes, doch een nog veel grooter aantal was aan alle toezicht en aan alle bekendheid onttrokken.

In 1821 liet de plaatselijke schoolcommissie te 's-Gravenhage door middel van den hoofdonderwijzer eener openbare school, den heer H. Mulder, aldaar een onderzoek doen naar de gesteldheid der klein-kinderscholen in de residentie; hij vond er een twintigtal, waarvan nauwelijks een vierde bij de schoolcommissie bekend was. Wat hij daar aantrof, laat zich begrijpen. ‘In vele dier schooltjes’, zoo schreef hij mij, ‘was ik niet bij magte, wegens stiklucht of onreinheid binnen te gaan; er werd niets degelijks geleerd, noch bij het kind ontwikkeld; slechts razen, vechten en twisten hoorde men er, totdat de matres tusschen beide kwam, om de kleinen tot bedaren te brengen’, enz.

Het gevolg van dit treurig rapport was, dat enkele dezer inrichtingen, waarlijk niet de slechtste, onder toezicht van dezen onderwijzer werden gesteld.

Eenige jaren later, in 1827, schreef de schoolopziener Visser te IJsbrechtum op verzoek van het hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen eene handleiding voor houderessen van klein-kinderscholen in den vorm van brieven, waarin eerst de treurige toestand dier schooltjes helder werd uiteengezet en vervolgens eenige voortreffelijke wenken voor de verbetering of oprichting van nieuwe klein-kinderscholen werden aan de hand gedaan. Te gelijker tijd

gaf de meergenoemde Haagsche onderwijzer zijne *Opmerkingen en wenken voor opvoeders en onderwijzers* in het licht, waarin hij tevens een blik deed werpen op den treurigen toestand dier verblijven in de hofstad.

Beide geschriften waren van machtigen invloed op de verbetering dier schooltjes in ons land, want het is van dat tijdstip af, dat, zoowel bij de regeering als bij de burgerij en de schoolvrouwen zelven, ernstige pogingen zijn aangewend, om het bestaande te verbeteren.

In laatstgenoemd jaar werd toch de eigenlijke eerste bewaarschool in Nederland en wel door het Brusselsch Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gesticht.

In het volgende jaar volgde het Noorden van 't land door de opening van eene armenbewaarschool te Zwolle. Daaraan werd tevens eene opleidingsschool voor bewaarschoolhouderessen verbonden, of liever, de kweekelingen werden als zoodanig daar practisch opgeleid.

Deze inrichting werd de kern voor andere bewaarscholen in ons land. De aldaar gevormde vrouwen werden aan 't hoofd van bewaarscholen geplaatst te Deventer, Rotterdam, Utrecht, Leiden en tal van kleinere steden.

In datzelfde jaar, 1828, werd ook te Amsterdam de eerste bewaarschool door het Genootschap der Vrienden of Kwakers opgericht.

En zoo volgde de eene stad na de andere het voorbeeld van Zwolle.

Rotterdam trad weldra met eene zelfstandige richting op en vormde op hare beurt eene pépinière voor goed opgeleide bewaarschoolhouderessen. Naast de bijzondere Christelijke bewaarscholen verrezen er ook zoogenaamde neutrale, door de openbare autoriteiten gesticht, en het veertigste jaar dezer eeuw zag een weldadigen strijd op het gebied van het bewaarschoolwezen in ons land in vollen bloei.

Bij honderden en duizenden togen de kinderen der armen naar deze nieuwe instellingen, en zoo groot was de toevloed, dat de ruimten spoedig te klein werden, om allen behoorlijk te bergen.

De weldadigheidszin was groot; maar de begeerte der beweldadigden nog grooter, zoodat wat eerst voldoende scheen, weldra onvoldoende bleek: de bewaarscholen werden opnieuw kinderpakhuizen. De lokalen werden overvuld en zij, die buitengesloten bleven, wenschten hunne begeerte toch bevredigd te zien.

Vandaar, dat er nog tal van localiteiten werden geopend door particulieren van allerlei slag, waarboven de weidsche naam van Bewaarschool prijkte en die voor een goed deel geene betere inrichting hadden dan de vroegere of nog bestaande matressen-schooltjes.

Om aan de dringende behoefte in de verzorging van zeer jonge kinderen te voorzien, werd te Amsterdam in 1847 eene poging gewaagd tot oprichting van zoogenaamde kribben-inrichtingen (crêches), die echter niet aan de verwachtingen beantwoordden.

De geest, die de meesten dezer inrichtingen bezielde, was echter

geen gezonde. Het waren meer leerscholen dan inrichtingen voor harmonische ontwikkeling. Erger: velen waren kweekscholen voor sektegeest, ja, enkelen voor proselietenmakerij. Men wilde de jeugdige spruiten voor den wijngaard des Heeren opvoeden en propte hunne hersentjes met tal van Bijbelteksten en stichtelijke gezangen op, hield urenlange preeken, en sommige hoofden van die scholen waren zelfs niet vrij van tekstcritiek. Zij verklaarden in hunne Bijbelsche verhalen den Bijbel op hunne wijze en maakten van de kleinen van vier tot zes jaren heusche catechisanten.

Bovendien werden er nog zooveel andere dingen geleerd, dat er voor 't eigenlijke spel maar zeer weinig tijd overbleef. Ja, zelfs dat zoogenaamde spelen droeg veelal den stempel van femelarij, daar de kleinen ook in die oogenblikken zich aan de treuzelarijen van het hulppersoneel moesten onderwerpen. De femelige sleur, die dat spelen kenmerkte, druischte tegen allen gezonden kinderzin in.

Deze verkeerde wijze van handelen trok inzonderheid de aandacht van twee mannen, vergrijsd en vermaard op het gebied van het schoolwezen. Zij zagen de noodzakelijkheid in, om op hunne beurt het volk en de belanghebbenden voor te lichten. In 1847 gaf de heer R.G. Rijkens zijne practische handleiding: *De Bewaarschool,* en in 1852 de heer M. Grouka zijne handleiding: *De Kweekschool*, uit. In beide werken werd het onderwerp in zijn geheelen omvang, degelijk en zaakrijk behandeld, en ongetwijfeld hebben deze boeken een gunstigen invloed op de zienswijze en handelingen van vele bij het onderwerp geïnteresseerden uitgeoefend.

En hoe hield de regeering zich te midden van dien strijd? Zij bleef bloot toeschouwster; onverschillig, scheen ze geen kwaad te duchten van al dien ijver; zij bleef geheel vertrouwen op de goede gezindheid der burgerij en meende reeds genoeg gedaan te hebben door jaarlijks in hare verslagen over het onderwijs, naast de *bekende* bewaar- of matressenschooltjes, van een zeker aantal ‘welingerichte kleine kinderscholen’ melding te maken. Het scheen haar genoeg, te weten, dat er zoodanige bestonden, zonder dat zij verlangde, nader met hare inwendige regeling bekend te worden.

Toen in 1857 een ontwerp van wet op het lager onderwijs zou aangeboden worden, koesterde men de hoop, dat ook de toestand der bewaarscholen van regeeringswege zou geregeld worden. Maar men werd teleurgesteld. De Minister verklaarde bij de beraadslagingen over dit ontwerp, dat de bewaarscholen tot dusver nimmer onder de lagere scholen begrepen zijn geworden en dat voor die inrichtingen geheel afzonderlijke verordeningen bestaan, die krachtens het dan te nemen ontwerp op het lager onderwijs zullen worden ingetrokken of afgeschaft, terwijl hij tevens toezegging deed, in het onderwijs der bewaarscholen later, bij eene afzonderlijke wet, te zullen voorzien.

Men weet, hoe hartstochtelijk de debatten over dit ontwerp waren

en hoe de zoogenaamd confessioneelen zich teleurgesteld in hunne verwachtingen vonden, dat een man als de toenmalige Minister Van der Bruggen eene wet kon verdedigen, die, volgens hun zeggen, de openbare tot eene godsdienstlooze school stempelde. Vooral bleek dit hij het artikel, waar sprake was van de eerbiediging der godsdienstige gevoelens van andersdenkenden. Welsprekend en gemoedelijk protesteerde het toenmalige kamerlid Groen van Prinsterer tegen het buitensluiten van het godsdienstig onderwijs van de school. Maar toen zijn protest geen ingang vond bij de meerderheid en het ontwerp in zijne hoofdbepalingen tot wet werd verheven, toen stond het geheele clericale leger op, om alvast in de bewaarschool het kind met de grondbeginselen der zuiver Gereformeerde leer en der alleenzaligmakende Roomsche kerk te doordringen. Allerwege zag men nieuwe sekte-bewaarscholen verrijzen en daarnevens enkele lagere scholen, om als voortzetting van het onderwijs, onder den naam van ‘scholen met den Bijbel’, te protesteeren tegen de godsdienstlooze school. Men vierde zijn godsdienstige geestdrift daar naar hartelust den teugel en kweekte kinderen tot huichelaars of gedweeë dienaren eener kerkelijke partij.

In zulk een toestand vond ik het meerendeel der bewaarscholen, toen ik in 1864 daarnaar een onderzoek instelde. Mijn arbeid, getiteld: *De Bewaarschool*, *haar verleden*, *tegenwoordige toestand en hare toekomst*, in dat jaar in het licht gegeven, was de eerste proeve van omvangrijk onderzoek op hygiënisch-paedagogisch gebied. Ik meen naar waarheid en met ernst den toenmaligen toestand van het bewaarschoolwezen in ons land in 't licht te hebben gesteld. Wel sprak men in 't eerst van overdrijving, omdat hetgeen ik had medegedeeld, werkelijk huiveringwekkend was en niemand vóór mij de wond zoo diep en in zulk een omvang had gepeild. Maar toen een paar jaren later eenige uitgelezen mannen te Amsterdam de zaak weder ter hand namen en zelven zich van den stand van zaken gingen overtuigen, toen werd ik niet alleen in mijne feiten gerechtvaardigd, maar men beweerde zelfs, dat ik hier en daar de voorstelling van den ellendigen toestand niet duidelijk genoeg had in 't licht gesteld.

Het hoofddoel van mijn onderzoek waren de bewaarscholen te Amsterdam, en mijne grieven golden ook hoofdzakelijk deze inrichtingen.

De toenmalige Burgemeester van Amsterdam, de heer Fock, heeft later als Minister van Binnenlandsche Zaken eene poging gewaagd, om de verklaring van den Minister Van der Bruggen tot eene daad te maken. In 1870 heeft hij een ontwerp samengesteld en ingediend bij de Kamer, waarvan de titel luidde: *Wetsontwerp betreffende de inrichting van bewaarscholen.* Maar welke bepalingen dit ontwerp ook bevatte, geene omtrent de eigenlijke ‘inrichting’ van bewaarscholen. Het was eene tweede editie van de Wet op het lager onderwijs behoudens voorschriften voor de toelating van bewaarschoolhouderessen en eene soort van leerprogram voor die inrichtingen. Met betrekking tot de

schoolhygiëne meende de Minister te kunnen volstaan met de overname van het bekende artikel 4. In plaats dat de schoolopziener met de beoordeeling der ruimte werd belast, werd dit hier aan den geneeskundigen ambtenaar opgedragen, wiens adviezen en beslissingen overigens aan het oordeel van de Provinciale autoriteiten waren onderworpen.

Gelukkig kwam het niet eens tot de behandeling van dit ontwerp in de Kamer.

Maar sinds dien tijd waagde zich geen der Ministers aan een ander ontwerp.

De wet van 17 Augustus 1878 (*Stbl. N*º. 127) tot regeling van het lager onderwijs schenkt echter in art. 15, sub *c*, aan den geneeskundigen inspecteur de 'bevoegdheid', ook 'scholen, waarin geen kinderen boven de zes jaren worden toegelaten en geen ander dan voorbereidend onderwijs gegeven wordt', als schadelijk voor de gezondheid af te keuren, en art. 73 dezer wet, houdende de bevoegdheid van de gemeente- en schoolautoriteiten, om ook deze inrichtingen binnen te treden en inlichtingen te vragen, is op haar van toepassing. Of nu ook het Koninklijk besluit betreffende den schoolbouw op haar van toepassing is, valt te betwijfelen, want dit handelt slechts over den bouw en de inrichting van lokalen, waarin.... lager en middelbaar onderwijs wordt gegeven. Evenmin wordt in de slotbepalingen op art. 15 gewezen.

Deze wet schenkt den geneeskundigen ambtenaar dus geene andere bevoegdheid, dan die hij reeds bij art. 5 der wet van 1 Juni 1865 (*Stbl. N*º. 58), regelende het geneeskundig staatstoezicht, bezat. De voorschriften en wenken, door hem te dien opzichte aldaar te verstrekken, zullen dus geheel op particuliere inzichten moeten steunen. Komen de gemeente- of schoolautoriteiten en 'ieder, die bij de beslissing partij geweest is,' bij Gedeputeerde Staten of bij den Koning in hooger beroep, dan hangt de beslissing van den geneeskundigen ambtenaar geheel van de inzichten van de provinciale of de hoogste machten af. Men begrijpt, dat de conditie der bewaarscholen door deze hybridische wetgeving niet zeer verbeterd is.

Ondanks die terughouding der hooge regeering heeft het bewaarschoolwezen in ons land toch niet stilgestaan. Hoewel langzaam, is het zoowel uit een paedagogisch als hygiënisch oogpunt vooruitgegaan; vooruitgegaan langs den gezonden, geleidelijken weg der volksovertuiging. De betere begrippen, ten opzichte der schoolhygiëne en paedagogiek in 't algemeen in de laatste jaren ook ten onzent ontstaan en verkondigd, zijn ook aan het bewaarschoolwezen ten goede gekomen.

Vele gemeentebesturen hebben naast de nieuwe openbare scholen ook betere inrichtingen tot voorbereiding voor de lagere school doen verrijzen. De burgerij heeft dit voetspoor loffelijk gevolgd. Gaandeweg neemt allerwege het aantal bewaarscholen in ons land toe en de bestaande minder goeden worden verbeterd. De oude kinderpakhuizen

worden voor een goed deel van hunne overmaat ontlast. Hier en daar zijn nieuwe kweekscholen voor bewaarschoolhouderessen opgericht en de Staat schenkt aan die te Leiden eene vrij ruime subsidie.

Ook het hoofdbestuur der Vereeniging Volksonderwijs en dat der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft opnieuw eene enquête doen instellen naar den huidigen toestand en dit laatste heeft het plan gevormd tot oprichting van kweekscholen voor onderwijzeressen of tot subsidieering van bestaande goede inrichtingen van dien aard(*).

Eindelijk heeft het geneeskundig staatstoezicht door middel van de Geneeskundige Raden eene enquête doen instellen, waarvan we thans den uitslag wenschen mede te deelen.

Wij hebben gemeend, dit historisch overzicht aan de volgende beschouwingen te moeten laten voorafgaan, omdat wij meenen, dat bij de bespreking der middelen tot verbetering de ontwikkelingsgang dezer aangelegenheid niet mag uit het oog worden verloren.

Nadat door den Geneeskundigen Raad voor Overijsel en Drente een voorstel was gedaan aan de Raden van andere provinciën, om aan den Minister van Binnenlandsche Zaken een adres te richten, ten einde wettelijke regeling te verzoeken van het bewaarschoolwezen hier te lande, en sommige Raden zich bij dien wensch hadden aangesloten, andere op verschillende gronden dit verzoek hadden afgewezen, o.a. op grond, dat men den huidigen toestand der bewaarscholen nog niet voldoende kent, nam de Geneeskundige Raad voor Noord-Holland het initiatief tot een zelfstandig onderzoek van dit onderwerp in genoemd ressort en zond de resultaten van een voorloopig onderzoek aan de andere Raden ter kennisneming en opwekking tevens, om zijn voetspoor te volgen.

Aan dit onderzoek werd gereedelijk door deze lichamen voldaan. Jammer slechts, dat geen gemeen overleg van te voren - maar eerst later, toen verscheidene commissiën reeds hare taak volbracht of haar plan vastgesteld hadden - plaats had, zoodat sommige Raden niet strikt de vragen, door de commissie uit den Noordhollandschen Raad voorgesteld, overnamen en niet allen op dezelfde wijze het onderzoek instelden.

De Geneeskundige Raad voor Noord-Holland toch richtte aanvankelijk tot de gemeentebesturen in deze provincie eenige vragen, deels van administratieven, deels van paedagogischen en hygiënischen aard, welke langs administratieven weg beantwoord werden. Denzelfden weg meenden nu ook enkele andere Raden voorgoed te moeten inslaan; zij namen klakkeloos de gestelde vragen en de aanvankelijk gevolgde methode van onderzoek over, voorbijziende, dat de door de Noordhollandsche Commissie langs administratieven weg gevraagde inlichtingen slechts

(*) Vanwege dit lichaam is thans een programma bekendgemaakt voor het examen van bewaarschoolhouderessen, dat nog al vrij hooge eischen aan de candidaten stelt.

moesten strekken, om met het aantal en de plaats der bestaande bewaar- en klein-kinderscholen bekend te worden. Het verschil tusschen de gunstige opgaven, door die besturen verstrekt, en de uitkomsten van eigen onderzoek op enkele plaatsen bij de eerste enquête der Noordhollandsche commissie moest reeds voldoende zijn, om te doen zien, dat men dezen weg niet moest inslaan, om met den waren stand van zaken bekend te worden.

Aan den anderen kant heeft men zich, mijns inziens, op een verkeerd terrein geplaatst, door in het program van vragen ook die betreffende de bevoegdheid der hoofden en het toezicht dezer scholen benevens die betreffende de middelen, waarmede de kinderen gedurende de schooltijden werden beziggehouden, op te nemen.

Ten opzichte van dit laatste geldt toch niet zoozeer de vraag, waarmede, maar *hoe* de kinderen worden beziggehouden.

Men zal 't bijv. afkeuren, als het antwoord luidt: ‘Er wordt godsdienstonderwijs gegeven; er wordt geleerd’; toejuichen zal men het daarentegen, als gezegd wordt: ‘Er wordt gespeeld; zang, gymnastiek, froebelen zijn de voornaamste bezigheden der kinderen.’

Maar mag men op die bloote opgaven van de autoriteiten met recht besluiten tot afkeuring van het eene, tot toejuiching van het andere? In geenen deele! Alles hangt hier af van de wijze, waarop het een en het ander met de kleinen behandeld wordt. Eene verstandige vrouw zal zelfs met veel vrucht de kiemen van godsdienst in het kinderlijk gemoed kunnen planten en zal door een goed overlegd plan de kleinen veel kunnen leeren, dat ze voorbereidt tot het gereeder opnemen van hetgeen op de lagere school geleerd wordt. Oog en hand, oor en spraak, geest en gemoed kunnen geleidelijk en gelijkelijk geopend en ontwikkeld worden. Noemt men dit leeren, wij hebben er gaarne vrede mee en achten het de beste manier, om het kind voor 't eigenlijk leeren meer vatbaar te maken. Wat op de lagere school meer doel is, moet hier slechts middel zijn: zintuigelijke ontwikkeling, om tot betere ontwikkeling van den geest te kunnen leiden.

En nu de keerzijde van de medaille? Wat wordt er niet gezondigd onder de vlag van Froebel! Waar deze groote kindervriend zijne leermiddelen tot natuurlijke en harmonische ontwikkeling van het kind heeft uitgedacht, daar worden ze vaak door zoogenaamde ‘Froebel juffrouwen’ tot een gedachteloos nabootsen, een vervelend ‘werken’ gebezigd.

Hoe staat het nu met den zang op vele bewaarscholen? Dat is niets anders dan een onharmonisch schreeuwen, vaak boven het stemregister des kinds, het opdreunen van slecht gearticuleerde klanken, het aankweeken van ruwheid in plaats van veredeling van het gemoed.

En dan de gymnastiek! Als looden soldaatjes op een rad ziet men de kleinen hand aan hand, rok aan rok in een kring loopen of liever voortsleepen, nu eens de hand, dan den voet, dan weder het hoofd nijgende en daarbij ook een eentonigen zang neuriënde. Of wel,

men laat ze aan een zweeftoestel in de rondte of in een schommel of op eene wip heen en weer schommelen, alles.... tot gemak van de jufs!

Om te kunnen beoordeelen, hoe de ontwikkelingsgang der bewaarscholen is, moet men eerst met de eischen bekend zijn, die aan eene harmonische ontwikkeling van het kind gesteld moeten worden, en om die eischen aan het bewaarschoolleven te kunnen toetsen, moet men dat van alle zijden kunnen nagaan.

Daarom hebben die opgaven van de burgemeesters voor ons geene critische waarde. En al zou men zich door eigen aanschouwing daarvan overtuigd hebben, dan veroorloof ik mij nog, te betwijfelen, of wel al de leden der Geneeskundige Raden, die zich aan zoodanig onderzoek gewijd hebben, in staat zijn, daarover een oordeel uit te spreken, eene kennis bezitten, die zij slechts door langdurige studie van het onderwerp in het algemeen en een herhaald bezoek der beoordeelde scholen kunnen erlangen.

Dat begreep te recht de Geneeskundige Raad voor Friesland en Groningen. Deze besloot daarom, wel aan het onderzoek deel te nemen, maar vooreerst, om zich aanvankelijk uitsluitend tot het hygiënisch en wel het technisch gedeelte, de schoolinrichting, te bepalen, en ten andere, om zich daaromtrent door eigen plaatselijk onderzoek te vergewissen.

Behalve de Raad van Friesland en Groningen hebben een plaatselijk onderzoek ingesteld: de Raad van Noord-Holland; van Zeeland; die voor Overijsel en Drente heeft aanvankelijk een onderzoek langs administratieven weg ingesteld; die voor Noord-Brabant met betrekking tot die inrichtingen in enkele groote steden, en voor Limburg het meerendeel der plattelandsche gemeenten en der groote steden; de vorige Raden gingen af op de gegevens, door de gemeentelijke autoriteiten hem verstrekt.

De rapporten der commissiën uit Noord-Holland, Friesland en Groningen en Limburg en voor Overijsel en Drente zijn descriptief, de overigen tabellarisch ingericht.

Gaan wij nu kortelijk na den hoofdinhoud van elk dier rapporten en vangen wij met dat der Noordhollandsche commissie aan, dan blijkt, dat de huidige toestand dier inrichtingen, voor zoover dat de eigenlijke ‘bewaarscholen’ betreft, niet onbevredigend mag genoemd worden. Indien men Amsterdam uitzondert, dan krijgt men zelfs een gunstigen indruk van het geheel bij de lezing van het rapport. Van de 190 bewaar- en klein-kinderscholen in die provincie toch waren er slechts 12, die als niet voldoende aan de billijke eischen gequalificeerd moeten worden. En onder dit cijfer worden onderscheidene matressen-schooltjes gerekend. Daarentegen worden voorbeelden aangehaald van uitmuntende inrichting en methode, en dat niet altijd in welvarende gemeenten. De beschrijving van de bijzondere bewaarschool te Zandvoort, opgericht uit liefdegiften, strekke daarvan ten bewijs. Daar gaan gemiddeld 90 kinderen. Eene vrouw staat daar sinds 36 jaar aan het hoofd,

geschikt voor hare taak, maar zonder bevoegdheid, d.w.z. zonder in het bezit te zijn van eene akte van bekwaamheid, door eene commissie haar uitgereikt. Het lokaal bevat twee vrij groote, wel geventileerde en goed verlichte vertrekken. Voor de bovenkleeren en klompjes is eene bergplaats buiten het schoolvertrek. Ook is gezorgd voor een badkamertje met een gemetseld bad, groot genoeg, om verscheidene kinderen te gelijker tijd te laten baden. Bij de schoolvertrekken is eene open speelplaats, met schelpen bevloerd en van eene veranda voorzien. Men vindt in deze school eene kolossale kast met allerhande speelgoed: ballen, kegels, trommen, trompetten, poppen, wiegen en zelfs gereedschappen in 't klein, om de jeugdige Zandvoorters ‘afslagertje van visch’ te laten spelen. Aan eigenlijk onderwijs, zegt de commissie, wordt te recht weinig of niet gedaan. De kinderen leeren kleuren onderscheiden, zien, hoe laat het is, beantwoorden eenvoudige vragen juist en zingen, onder leiding der schoolvrouw met lust op het gehoor mee.

Men zou zeggen, dat hier het type van eene inrichting gevonden wordt, overeenkomstig de behoeften der bevolking. Dergelijke voorbeelden vindt men in menigte in het rapport aangehaald.

Geheel anders moet de toestand te Amsterdam zijn. Hoewel de in Amsterdam bestaande bewaarscholen, zegt de commissie, geenszins allen aan matig gestelde sanitaire eischen voldoen, bestaat toch eene hoogst gewichtige grief voornamelijk, ja, schier uitsluitend tegen die, waarin het zoogenaamde ‘kinderbewaren’ als bedrijf wordt uitgeoefend. Ten einde niet in te groote uitvoerigheid te vervallen, moest de commissie zich onthouden, eene beschrijving te geven of zelfs van iedere dezer kinderverzamelplaatsen in het bijzonder melding te maken.

Terwijl in de grootere kinderverzamelplaatsen, welke in meerdere of mindere mate als voorbereidingsscholen dienst doen, het aantal kinderen altijd beneden het voorgeschreven maximum blijft en in de kleinere tot die categorie behoorende slechts nu en dan geringe overschrijdingen werden waargenomen, zijn overtredingen in dit opzicht, zelfs groote en onbeschaamde, in de kinder*bewaarplaatsen* verre van zeldzaam. De commissie voert o.a. een voorbeeld aan van eene zoodanige inrichting, waarin viermaal meer kinderen waren opgetast, dan volgens de gemeentelijke verordening is voorgeschreven.

In sommige kinderbewaarplaatsen, zegt de commissie, was de algemeene toestand zoodanig, dat de geneeskundige leden der commissie, in de uitoefening van hun beroep meer vertrouwd met verontreinigde kamerlucht en kwalijkriekende uitwasemingen, moeite hadden, het in die walgelijke verblijven zoolang uit te houden, als noodig was, om de bijzonderheden op te nemen, en zich verheugden, als de voor dezen dag bestemde taak volbracht was.

Wat nu den toestand der zoogenaamde klein-kinder- en bewaarscholen te Amsterdam aangaat, wel is deze aanmerkelijk minder ongunstig bevonden dan die der bewaar*plaatsen,* maar toch - behoudens uit-

zonderingen - over het algemeen *beneden hetgeen in de hoofdstad billijkerwijze verwacht mag worden.*

In verreweg de meeste Amsterdamsche bewaarscholen ontbreekt ruimte. Schaars zijn de Amsterdamsche bewaarscholen van voldoende middelen tot luchtverversching voorzien en van de bestaande wordt dikwijls geen of een slecht gebruik gemaakt. In menige bewaarschool daar ter stede dringt niet zooveel daglicht door, als voor het jonge kind gevraagd, ja, geëischt mag worden. Goede, aan de lichaamsoefeningen voor jonge kinderen geëvenredige zitbankjes zijn in de bewaarscholen aldaar en elders uitzonderingen op den regel. Niet zelden wordt gebruik gemaakt van oude, die in scholen voor Lager Onderwijs uitgediend hebben. Goede, voor jonge kinderen opzettelijk ingerichte privaten behooren mede tot de zeldzaamheden. Aan het niet onbillijk verlangen, dat voor bewaarschool bestemde vertrekken zoo al niet gelijkvloers dan toch niet te hoog boven den beganen grond gelegen zijn, schijnt door bewaarschoolhouderessen te Amsterdam veelal niet voldaan te kunnen worden. De commissie vond eene school, waar twee zolders boven elkaar tot bewaarschoollokalen waren ingericht; eene andere, waar de schoolvertrekken zich op de tweede en derde verdieping bevonden en niet anders te bereiken waren dan met behulp van duistere, steile, voor kinderen gevaarlijke trappen.

Ook van het hulppersoneel en de wijze, waarop de kinderen in deze bewaarscholen en bewaarplaatsen te Amsterdam, als bedrijf geëxploiteerd, worden bezig- of niet beziggehouden, geeft de commissie verder geen al te gunstig getuigenis. De kinderen zitten er òf uren achtereen ledig òf worden te veel met leeren ingespannen. Vooral tegen het zoogenaamd ‘froebelen’ komt de commissie op, waar het door meestal onbekwame vrouwen wordt onderwezen. Uit eene statistiek van de bijzonderheden der 114 door de commissie bezochte bewaarscholen te Amsterdam blijkt, dat de algemeene indruk slechts bij 39 voldoende mag heeten.

Wij hebben opzettelijk bij dit rapport wat lang stilgestaan, omdat het geleverd is door zaakkundige mannen, die met nauwgezetheid zich met eigen oogen van den stand van zaken hebben overtuigd, en omdat het als 't ware als het type van den toestand elders mag beschouwd worden. Uit genoegzaam alle rapporten toch blijkt, dat de toestand dier inrichtingen op het platteland en in de kleine steden minder ongunstig is dan in de grootere en meer bepaald in de hoofdsteden.

Dat blijkt bijv. recht duidelijk uit het rapport, door den Raad voor Friesland en Groningen openbaar gemaakt. In beide provinciën werden door leden, plaatsvervangende en correspondeerende leden 77 bewaar- en klein-kinderscholen bezocht. Van dezen waren op enkele uitzonderingen na al deze inrichtingen in voldoenden staat. Sommigen konden zelfs als modelinrichtingen beschouwd worden. Maar de bewaarscholen, waarop de meeste aanmerkingen vielen, waren die in de hoofdsteden en wel

die, van gemeentewege opgericht en onderhouden. Zij hebben de gewone gebreken gebrek aan ruimte, gebrekkige luchtverversching, onvoldoende verlichting; de banken zijn ongeschikt en de privaten ondoelmatig.

Ook in de kleinere steden worden die gebreken soms waargenomen. Maar nergens werden toestanden gevonden, zooals die van Amsterdam werden beschreven. In de landelijke gemeenten waren in de laatste tien jaren hier en daar echte kindertuinen verrezen door de samenwerking van het departement van 't Nut, gesteund door particuliere en gemeentefondsen. Daar heerscht meestal een gezonde, vrije geest en worden de kleinen waarlijk ontwikkeld. Het was voor menig onderzoeker recht verkwikkend, daar eene poos te vertoeven en zich te overtuigen van den echt kinderlijken geest, van de ongedwongen naïveteit, die daar heerschen.

Ditzelfde getuigt ook de Raad voor Zeeland. Hij noemt den uitslag van het onderzoek: ‘Over het algemeen zeer bevredigend.’ ‘Vele scholen’, leest men verder in het rapport, ‘zijn zeer doelmatig ingericht.’ Maar ten slotte worden weder ongunstige toestanden vermeld te Middelburg en te Vlissingen. Van de 128 bezochte scholen blijken 14 minder aan de eischen van ruimte te voldoen. Onder dezen komen slechts een paar openbare inrichtingen voor. Anderen lieten in aantal en inrichting van privaten te wenschen over. Hier en daar zijn ventilatie en verlichting onvoldoende.

Aangaande den sanitairen toestand der bewaarscholen in Noord-Brabant is uit het tabellarisch overzicht van het rapport niet met juistheid te oordeelen. De gegevens, die genoegzaam allen door de respectieve burgemeesters zijn verstrekt, zijn daartoe te onvolledig. Naast het aantal kinderen is slechts de *kubieke* ruimte der lokalen opgegeven; niets omtrent de hoeveelheid daglicht, en aangaande de ventilatie volstaat men met de verklaring, dat die door het openzetten of tuimelen der ramen geschiedt, of: ‘Voor luchtverversching wordt behoorlijk zorg gedragen.’

Slechts enkele bewaarscholen, voornamelijk in de steden, zijn bezocht door gecommitteerden van den Raad. En, ofschoon we ook hiervan alles behalve voldoende beschrijvingen aantreffen, maakt het gelezene op ons toch geen aangenamen indruk. Lang niet overal is de toestand voldoende. En toch verklaart de commissie, dat ‘in deze provincie (op zeer weinige uitzonderingen na) de bewaarscholen als vrij doelmatig ingericht kunnen worden beschouwd’.

Anders is de commissie voor Limburg te werk gegaan. Zij heeft genoegzaam al de inrichtingen van dien aard zelf bezocht en gaf een min of meer beredeneerd overzicht van hare bevinding der respectieve inrichtingen. De lezing ervan gaf ons een ongunstiger indruk, dan het aanschouwen van den werkelijken toestand op de leden der commissie schijnt gemaakt te hebben. Dien indruk noemt de commissie dan ook gunstig. Velen der scholen, zegt zij, vooral die, staande onder het toezicht van geestelijke zusters, zijn uitmuntend ingericht; enkele

anderen echter, waaronder vooral die te Venloo, Weert en Mook, overtuigden haar, dat eenig algemeen toezicht van staatswege niet altijd overbodig zoude zijn. Aan het slot van haar rapport noemt de commissie de scholen in genoemde plaatsen 'bepaald slecht'.

Maar vergoelijkend voegt ze daarbij: 'Men vergete echter niet, dat de kinderen *ergens* onder dak moeten gebracht worden als de ouders in de fabrieken of op het veld werkzaam zijn en dat in die gevallen in arme gemeenten zelfs eene bewaarschool die minder goed hygieinisch ingericht is, nog een weldaad kan zijn.... Het oordeel van alle burgemeesters omtrent de bewaarscholen was dan ook - slechts zeer enkele uitzonderingen kwamen daarop voor - bepaald gunstig, en dankbaar erkennen zij het bezit daarvan. Wat bijna altijd zonder eenige finantieele opoffering van gemeentewege verkregen werd en waardoor de kinderen der fabriekarbeiders en landbouwers aan de goede zorg der zusters werden toevertrouwd.' De commissie zegt ten slotte, dat zij zich overigens van een bepaald meer gedetailleerd oordeel zoo veel mogelijk wil onthouden, daar zij zich slechts voorstelde, een algemeen beeld van het bewaarschoolwezen in Limburg te geven.

En wat zal ik nu zeggen van het rapport der commissie uit den Geneeskundigen Raad voor Utrecht en Gelderland? De antwoorden zijn verkregen door middel van de burgemeesters der gemeenten in beide provinciën. 'Voor een persoonlijk bezoek van een 74tal gemeenten met 143 bewaarscholen en kleine kinderbewaarplaatsen, ten einde den persoonlijken indruk der leden der commissie te kunnen weêrgeven, zoude meer tijd gevorderd zijn dan voor ieder der leden in het bijzonder tot dusverre beschikbaar was.'

En hoe waren die antwoorden nu? Op de vraag naar de ruimte der lokalen werd in den regel geantwoord: 'voldoende'; op die naar de verlichting, bergplaatsen van kleederen en privaten luidde het antwoord eenvoudig: 'Geen aanmerkingen', of: 'Alles schijnt goed ingericht en wordt goed onderhouden.' Betreffende die over de ventilatie worden de antwoorden: 'Goed', 'behoorlijk' of 'voldoende' gegeven. En dat oordeel geldt soms voor 3, 4 en meer scholen, soms voor al de scholen in eene gemeente gelijktijdig. Van de 7 scholen te Nijmegen bijv. wordt gezegd, dat de 1446 kinderen aldaar voldoende ruimte bezitten; dat omtrent verlichting, bergplaatsen van kleeding en privaten 'geene klachten zijn ingekomen'; dat de ventilatie 'behoorlijk' is, en dat bij de meeste scholen open speelplaatsen zijn.

En op deze en dergelijke verklaringen afgaande, getuigt de commissie, 'dat het haar voorkomt, dat een toezicht over die bewaarscholen en andere inrichtingen tot gelijksoortige doeleinden bestemd, en wel een algemeen toezicht van overheidswege zeer wenschelijk is'. Maar bij eene optelling van de inrichtingen, waarvan de beschrijvers een getuigenis van 'voldoende' of 'zeer goed' gaven, vinden we er niet minder dan 122. Eene andere reden, waarom de commissie dat algemeen toezicht van

overheidswege ‘zoo wenschelijk’ acht, is gelegen in de overweging, dat bij het tot dusver bestaand toezicht de leiding naar zeer verschillende inzichten is geregeld, waardoor het moeielijk aan te nemen is, dat zij in denzelfden zin zal kunnen strekken, om deze instellingen te doen dienen tot voorbereiding tot het lager onderwijs!

De Raad voor Overijsel en Drente heeft een beteren weg ingeslagen. Hij heeft het plan van de Noordhollandsche commissie goed begrepen en zal dit, naar we hopen, ook naar den eisch volbrengen. Eene commissie uit zijn midden heeft de vragen der Noordhollandsche commissie, maar beter geformuleerd, overgenomen en die aan de burgemeesters van het ressort ter beantwoording gezonden, met het doel, om op de verkregen gegevens later door de leden en plaatsvervangende leden een plaatselijk onderzoek te doen instellen.

De uitkomsten van dat administratief onderzoek komen bij de lezing vrij bevredigend voor. Wel zijn niet al de vragen even juist beantwoord, maar de meesten zijn toch zoo beantwoord, dat men eenigermate over den toestand kan oordeelen. Evenwel geven de opgaven van burgemeesters betreffende ‘voldoende’ ruimte, ‘behoorlijke’ ventilatie en ‘goed ingerichte’ privaten geen waarborg, dat aan de billijke eischen der hygiëne voldaan is. De commissie heeft dat ook begrepen. Ze zegt toch aan het slot van haar voorloopig rapport: ‘Ofschoon de verzameling van deze mededeelingen veel er toe kan en zal bijdragen om ons op de hoogte te brengen van den toestand der bewaar- en kleinkinderscholen in onze beide provinciën, zijn die mededeelingen, naar de overtuiging der commissie, daarvoor nog niet in alle opzichten voldoende. Men houde - en dit geldt óók de van de burgemeesters ontvangen opgaven, - wel in het oog, dat de eischen, welke de met hygieine minder vertrouwden aan dergelijke inrichtingen meenen te moeten stellen, lang niet altijd zoover gaan als de hygieinist verplicht is te vorderen, al wacht deze zich ook voor overdrijving, - en ten tweede, dat de opgaven betreffende de bijzondere bewaarscholen in den regel gebleken zijn niet te berusten op een onderzoek van den burgemeester, den gemeentearchitect, enz., maar op de opgaven, welke de houders dier bijzondere scholen, daartoe uitgenoodigd, zelven aan den burgemeester hebben gedaan. Het is niet noodig breedvoerig aan te toonen, dat om die reden de in dit rapport opgenomen mededeelingen door de leden en plaatsvervangende leden van den Geneeskundigen Raad *zooveel mogelijk* moeten worden gecontroleerd en zoo noodig, aangevuld.’

De commissie wijst vervolgens op eenige punten, waarop bij nader plaatselijk onderzoek bijzonder de aandacht moet worden gevestigd. Tot onze verwondering missen wij daaronder, evenals in de aan de burgemeesters gestelde vragen, die omtrent de verlichting (plaatsing, aantal der ramen en manier van openen). Evenmin vinden wij er iets over schoolbanken en andere schoolmeubelen.

Het rapport der commissie uit den Raad voor Zuid-Holland kan vooreerst niet te gemoet gezien worden. Wij hebben echter gemeend, onze beschouwingen over den uitslag van het onderzoek in 't algemeen niet te moeten terughouden tot tijd en wijle de laatstgenoemde commissie met haar arbeid gereed zal zijn.

Ofschoon, zooals we gezien hebben, de uitgebrachte rapporten geen recht geven, om een juist oordeel over den staat van zaken uit te spreken, kunnen we, op eigen ervaring afgaande, echter de verklaring afleggen, dat de toestand van het bewaarschoolwezen in ons land, over 't algemeen, niet beantwoordt aan de eischen des tijds, maar toch niet zoo onbevredigend is, als men apriori zou verwachten.

Wel schilderen de meeste rapporten den huidigen toestand te gunstig af, maar die met den toestand meer van nabij bekend is en tusschen de regels weet door te lezen, zal niet zulk eene gunstige opvatting van den toestand erlangen.

Over het algemeen had het onderzoek niet met dien ernst plaats, welken men van mannen, aan het Geneeskundig Staatstoezicht verbonden, recht had te verwachten. Zoowel de aard der gestelde vragen als de wijze van onderzoek zouden reeds van te voren onbevredigende resultaten moeten doen vermoeden. Maar het oordeel, door vele commissiën naar aanleiding van de bij haar ingekomen antwoorden uitgesproken, geeft eer blijk van lichtvaardigheid dan van grondige kennis van de zaak. Dat is waarlijk te bejammeren, omdat juist deze lichamen het best het publiek konden voorlichten en de regeering adviseeren, zich te onthouden of wel wettelijke voorschriften te geven.

En toch heeft dit laatste plaats gehad. Behalve de Raden voor Friesland en Groningen, voor Zeeland (die van Overijsel en Drente heeft nog geene conclusie genomen) hebben de commissiën uit de andere Raden, vermoedelijk op het initiatief van de Noordhollandsche commissie, ofschoon meestal schuchter, den wensch uitgesproken, dat van regeeringswege maatregelen tot verbetering zullen genomen worden.

Noord-Holland en Friesland en Groningen hebben beslist hunne meening daaromtrent uitgesproken.

Nadat de Noordhollandsche commissie aanvankelijk de bewaarscholen in slechts *elf* gemeenten, waaronder ‘voor een deel Amsterdam’, had onderzocht en verklaard: ‘Over het algemeen kunnen wij zeggen, dat wij, hoewel in de stoffelijke inrichting der bewaarscholen nog veel berispelijks en onhoudbaars aantreffende, tot dusver nog niet die afschuwelijke toestanden gevonden hebben, welke een twintigtal jaren geleden zijn aangetoond’, getuigt ze: ‘Hierdoor is echter niets ontnomen aan onze overtuiging, dat regeling van het bewaarschoolwezen door hooger hand inderdaad behoefte is.... In de jongst verloopen jaren zijn de zoogenaamde bewaarscholen, eertijds meer kinderbewaarplaatsen, meer en meer “voorbereidingsscholen” geworden, voorbereidingsscholen

echter, waarvan de leiding, zoo 't openbare zijn niet zelden en zoo zij tot de bijzondere behooren veelal, toevertrouwd wordt aan vrouwen, die geen voldoende waarborgen voor kennis en geschiktheid gegeven hebben, noch (zooals ons reeds menigmaal gebleken is) geven kunnen, en desniettemin ongestoord voortgaan, aangezien van Staatswege geen verplicht toezicht gehouden wordt.'

Na vervolgens in 't kort nagegaan te hebben de geschiedenis dezer aangelegenheid in ons land, waaruit zoowel de onwil als het gebrek aan ernst der regeering, om deze materie voldoende te regelen, moeten blijken, tracht ze toch de noodzakelijkheid in 't licht te stellen van eene wettelijke bescherming. Wel erkent ze ten volle, dat wettelijke regeling van het bewaarschoolwezen hier te lande eigenaardige bezwaren zal te overwinnen hebben. Maar toch is ze van meening, dat het niet onmogelijk zal blijken, de voornaamste punten betreffende het bewaarschoolwezen, als daar zijn: de opleiding van bewaarschoolhouderessen, het onderzoek naar hare kennis en geschiktheid, het verplicht toezicht door deskundigen, aan wettelijke bepalingen te onderwerpen en daarbij vast te stellen, aan welke sanitaire eischen de lokalen der bewaarscholen zullen moeten voldoen.

En na het einde van hare taak - dus toen het plaatselijk onderzoek van die inrichtingen in de provincie was afgeloopen - blijft ze van meening, dat wettelijke regeling noodig is, al behoeft deze ook zeer weinig te bevatten. 'Door deze', zoo zegt zij, 'moet in de eerste plaats worden voorkomen, dat iedereen, wie maar wil, eene bewaarschool kan oprichten, al bezit hij of zij daartoe ook niet de minste geschiktheid, en de Froebelvlag uit te hangen, al heeft men ook niet het minste begrip van de methode door dezen kindervriend in toepassing gebracht.'

De commissie wijst vervolgens op de bemoeiingen van vereenigingen, met name van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in deze materie reeds gedaan of nog te doen, en op het nut, dat de kweekscholen voor bewaarschoolhouderessen te Leiden, Rotterdam, enz. reeds hebben gesticht. Maar met den besten wil kunnen die niet voorkomen, dat zich toch ongeschikte krachten aan de bewaarschool verbinden. De staat legge daarom aan allen, die zich aan die taak willen wijden, de verplichting op, bewijzen van geschiktheid of bekwaamheid te leveren.

Na dit onderwerp in eenige bijzonderheden uitgewerkt en erop gewezen te hebben, dat art. 15 *c* der wet op het lager onderwijs ook die inrichtingen aan het hygiënisch toezicht van den geneeskundigen ambtenaar onderwerpt, maar dat deze bij zijne vele bemoeiingen niet genoeg tijd en aandacht aan de bewaarschool kan schenken, geeft de commissie in overweging, dat de regeering het toezicht op de bewaarschool aan bijzondere commissiën opdrage, waarin ook geneeskundigen zitting hebben, die dan de geneeskundige ambtenaren opmerkzaam kunnen maken op de slechte lokalen.

Een geheel tegenovergesteld gevoelen staat de Raad voor Friesland

en Groningen voor. Afgaande op de bevredigende uitkomsten van het aanvankelijk onderzoek zijner leden (men herinnere zich, dat dit onderzoek uitsluitend den hygiënischen toestand der gehouwen en schoolmeubels betrof); in aanmerking nemende de flinke samenwerking in de landelijke gemeenten van particulieren en de gemeentelijke autoriteit, om tot een goed resultaat te geraken; ziende op de heilzame vruchten van die samenwerking daarbij; lettende op de minder gewenschte zorg van sommige gemeentebesturen in grootere gemeenten, vooral de hoofdsteden der beide provinciën van het ressort, is hij aanvankelijk niet gestemd voor regeeringstoezicht. Hij kon te minder met den Raad van Noord-Holland meegaan, omdat hij, na den gebleken onwil of de mislukte pogingen der regeering, van regeeringsvoorschriften eer belemmering dan verbetering van den toestand verwachtte.

'Letten wij toch', zoo lezen wij in het rapport, 'op de mislukte poging van den Minister Fock, om een goed ontwerp tot regeling van het bewaarschoolwezen in ons land samen te stellen. Herinneren wij ons voorts, hoe, ondanks den herhaalden aandrang van verschillende vereenigingen, de onderscheidene elkander opvolgende ministerieën later huiverig bleken de hand aan den ploeg te slaan. Brengen we ons verder voor den geest de evenzeer mislukte pogingen, om van regeeringswege goede regelen voor den schoolbouw over 't geheel samen te stellen en het hevig verzet, dat zelfs deze herhaaldelijk elkander opgevolgde onvoldoende voorschriften hebben teweeggebracht, dan achten wij het in dezen veel gewenschter, dat het geneeskundig staatstoezicht vooralsnog zich tevreden stelle met de resultaten zonder tusschenkomst van den wetgever in de laatste jaren verkregen..... Wij weten nu eenmaal, dat men in zake de openbare hygieine in ons land in het algemeen een taai geduld moet oefenen, dat men dikwijls reeds tevreden moet zijn, als men een toestand aantreft, die niet bepaald slecht genoemd kan worden. Bij de omstandigheid, dat het particulier initiatief, althans in ons ressort, reeds zooveel goeds heeft tot stand gebracht en daarentegen de gemeentelijke autoriteit in dezen is ten achteren gebleven, zouden wij het een bedenkelijken stap achten, bij de regeering aan te dringen op wettelijke regeling van dit onderwerp. Wij zouden vreezen, dat de zaak der hygieine daardoor op nieuw tot een partijzaak zou gemaakt worden. Nu stelt de particuliere liefdadigheid er prijs op, het goede te doen zonder aandrang van hooger hand. Dan, vreezen wij, zou de welwillendheid zelfs voor verzet kunnen plaats maken. Bovendien verwachten wij van regeeringswege, zoo er al gehandeld wordt, slechts schroomvallige stappen. Men zal weder een reeks van minima erlangen, die een officieel, doch geenszins een wetenschappelijk karakter bezitten. En de onwilligen zullen ook nog dáártegen protesteeren, terwijl de welgezinden in hun ijver verlamd zouden kunnen worden.' De commissie stelt daarom voor, dat het thans plaats gehad hebbend onder-

zoek vanwege den Raad om de vijf jaren herhaald worde met, zoo noodig, hoogere eischen. De uitslag dezer onderzoekingen, telkens gepubliceerd, zou èn de geneeskundige ambtenaren èn belanghebbenden bij deze aangelegenheid kunnen voorlichten. Dit voorstel werd door den Raad unaniem aangenomen. Omtrent de vraag: 'Hoe worden de kinderen in de bewaarschool bezig gehouden?' heeft de Raad zich ten slotte onbevoegd verklaard.

Wanneer we ten slotte tusschen beide opinies partij moesten kiezen, dan zouden wij ons aan de zijde van Friesland en Groningen plaatsen. Wel komt het ons voor, dat deze Raad door de gunstige uitkomsten van het onderzoek in zijn ressort tot een al te optimistisch oordeel en tot eene al te lijdelijke houding gekomen is, daarentegen de Noordhollandsche commissie door den veelal treurigen toestand van de bewaarplaatsen te Amsterdam tot een al te pessimistisch oordeel is gestemd en als een wanhopige naar de regeering als eene reddingsplank grijpt. Maar onbevangen den staat van zaken nagaande en het oog op de geschiedenis dezer aangelegenheid richtende, dan komt ons verreweg verkieslijk voor, een beroep op de openbare meening te doen, dan zich in de armen der regeering te werpen. Van dien kant is niets, nog erger: niets goeds te verwachten.

Die den toestand van ons bewaarschoolwezen thans vergelijkt met dien van vijf en twintig jaar geleden, heeft geene reden, om te wanhopen, dat die toestand niet gaandeweg zal verbeteren. En die verbetering zal dan langs den gezonden, geleidelijken weg plaats hebben. Geen dwang, maar ook geen verzet zal dien geregelden ontwikkelingsgang storen. Met geduld en volharding zal men op den duur betere en mildere vruchten oogsten dan door den gebiedenden drang eener wet.

Te recht wijst de Raad voor Friesland en Groningen erop, dat men in zake de openbare gezondheid in ons land in 't algemeen een taai geduld moet oefenen en dat men dikwijls reeds tevreden moet zijn, als men een toestand aantreft, die niet bepaald slecht genoemd moet worden.

En van alle hygiënische vraagstukken is de schoolhygiëne als regeeringszaak wel het meest doornige van allen. Helaas! de schoolhygiëne is eene partijzaak geworden in handen van de clericalen, en de regeering heeft in dezen de ongelukkigste partij, van modderaarster, gekozen. Wat ze deed, geschiedde schoorvoetend, en daarmede bedierf ze meer, dan indien ze zich geheel had onthouden en de schoolhygiëne aan het gemeen overleg tusschen de ambtenaren voor het onderwijs en voor het geneeskundig staatstoezicht had overgelaten. Dan zouden de gemeentebesturen zich niet in de armen van onbevoegden hebben geworpen, die hunnerzijds den last op de regeering overdragen, omdat zij zichzelf onbevoegd achten. Met het stompe wapen van het Koninklijk Besluit op den schoolbouw kunnen de schoolopzieners meer kwaad uitrichten, dan menig deskundige kan goedmaken.

Onverklaarbaar is 't ons dan ook, dat de Noordhollandsche commissie als reddingsplank in haar nood naar de regeering grijpt. Minder onverklaarbaar, dat vele andere Raden zich hierin hebben laten meesleepen. Die in staat is, zulk eene ernstige aangelegenheid zoo lichtvaardig te behandelen, is ook in staat, zich even lichtvaardig aan eens anders oordeel aan te sluiten.

Naar we vernemen, bestaat het plan bij de geneeskundige ambtenaren, om uit de gepubliceerde rapporten een geheel samen te stellen en daaruit de noodige conclusiën te trekken en voorstellen te doen.

Wij verwachten echter, dat die ambtenaren zich wel tweemaal zullen bedenken, alvorens op zulke rapporten conclusiën te bouwen. En indien zij op enkele vertrouwbare rapporten afgaan en den overigen toestand aanvullen uit eigen ervaring, dan nog twijfelen wij eraan, of zij, de noodzakelijkheid van verbetering inziende, ertoe zullen overgaan, zich daartoe tot de regeering te wenden. Ze weten maar al te goed, dat van dien kant geene hulp en zoo al, geene gewenschte hulp is te verwachten. Trouwens, de wijze, waarop zij in de geheele schoolbouw-quaestie door de regeering geïgnoreerd zijn, zal hen wel terughouden, in deze meer dan ooit penibele quaestie een ongevraagd advies te geven.

Wat dan, zal men ons vragen? Niets doen? Tusschen dat en wettelijke tusschenkomst is een breede, veilige weg. Die weg is: den thans aan het geneeskundig staatstoezicht afgebakenden met ernst en nauwgezetheid te volgen.

Volgens de wet op het geneeskundig staatstoezicht hebben de geneeskundige ambtenaren, de leden en plaatsvervangende leden der Geneeskundige Raden de bevoegdheid, die verblijven te bezoeken; de eersten hebben bovendien, volgens de wet op het lager onderwijs (artt. 5 en 15), de bevoegdheid, de uit een hygiënisch oogpunt ongeschikte lokalen ook van de bewaarscholen af te keuren.

Indien nu al die bevoegden met ernst en ijver zich van hunne taak kwijten, dan zullen zij èn door hunne adviezen èn door hunne macht op den duur meer tot de verbetering van die lokalen kunnen toebrengen dan alle wetten en verordeningen, die, streng of mild, lax worden gehandhaafd.

Maar dan moeten niet de ambtenaren te hooi en te gras eens zulk eene inrichting bezoeken, moeten niet de Geneeskundige Raden afgaan op niets beteekenende opgaven van gemeentebesturen. De exceptie van gemis aan tijd komt natuurlijk niet in aanmerking, vooral niet bij de bezoldigde ambtenaren.

Maar zelf niets te doen en zich dan van de zaak af te maken door wettelijke regeling te vragen, die niet of niet voldoende verkregen zal worden, is zeker niet te verwachten van mannen, die met het geneeskundig staatstoezicht belast zijn.

Misschien is het voorstel van den Raad voor Friesland en Groningen

aan te bevelen, om elke vijf jaar eene enquête vanwege de Geneeskundige Raden te doen instellen. Maar indien dit met vrucht zal geschieden, dan moet daartoe eene commissie van uitgelezen mannen benoemd worden, die het onderwerp van te voren grondig bestudeert en volgens een in overleg met den Geneeskundigen Inspecteur vastgesteld plan handelt, dat is: alle bewaar- en klein-kinderscholen in het ressort zelf bezoekt en aan de gestelde eischen toetst. De uitkomsten daarvan moeten in de vergaderingen der Raden worden besproken, terwijl de geneeskundige ambtenaren niet alleen nota ervan moeten nemen, maar ook zelf zich aan het onderzoek zetten dier inrichtingen, die uit een hygiënisch oogpunt het meest te wenschen overlaten, en indien hunne waarschuwingen geen effect hebben, onverbiddelijk tot de officieele afkeuring dier lokaliteiten overgaan. De rapporten der commissiën moeten overigens gepubliceerd en aan de belanghebbenden bekendgemaakt worden.

Me dunkt, dat langs dien weg in vijf jaren tijds meer zal verkregen worden, dan langs zoogenaamd wettelijken weg.

Dit wat betreft het zuiver hygiënische, wil men: het technische, van het vraagstuk.

En wat nu het paedagogisch-hygiënisch gedeelte van het vraagstuk aangaat, daarover moeten zich, mijns inziens, de Geneeskundige Raden vooralsnog onthouden, een oordeel uit te spreken. Men houde het ons ten goede, als wij de meening zijn toegedaan, dat de meerderheid der leden van de Geneeskundige Raden daartoe niet de noodige kennis bezit en die ook niet kan erlangen bij een vluchtig bezoek van een paar inrichtingen. Daartoe is langdurige en gezette studie noodig, een herhaald bezoek van dezelfde en van vele inrichtingen van dien aard. Wellicht zullen de door mij gewenschte commissiën die kennis met den tijd opdoen, en dan kan men eraan denken, om ook daarover een oordeel te gaan uitspreken en voorstellen te doen.

Vooralsnog meen ik, dat de Raden die taak aan andere, meer bevoegde personen moeten overlaten. Wij hebben reeds gezien, dat het Nut en andere instellingen, die meer speciaal de zaak van het onderwijs voorstaan, goede voornemens te dien opzichte koesteren. Laat ons afwachten, wat zij zullen uitrichten op het zuiver paedagogisch terrein. Natuurlijk, indien de hulp der geneeskundigen hierbij gevraagd wordt, zullen dezen niet in gebreke blijven, die te verschaffen, waar ze meenen, daartoe in staat te zijn. Maar overigens zij de leus: ‘Abstine si methodum nescis’, en voor de eigen taak is aan te bevelen het ‘festina lente’.

Dr. S. S^{r}. CORONEL.

Staatkunde en geschiedenis.

Liberale kieswetpolitiek.

De heer Ph. R. Hugenholtz heeft mij de eer gedaan, naar aanleiding van mijne opmerkingen over de liberale beginselen(*) in *De Hervorming* (N°. 40 tot N°. 43) een aantal vragen tot mij te richten, waarop ik gaarne reeds vroeger zou geantwoord hebben, indien mij dit mogelijk geweest was. Waarom ik een paar maanden heb laten voorbijgaan, eer ik mij het genoegen geef, de gedachtenwisseling met hem voort te zetten? Omdat de vragen van den heer H. wel in enkele woorden te stellen, maar lang niet gemakkelijk te beantwoorden zijn, wanneer men aan zekere vrij enge grenzen van plaatsruimte gebonden is. Heine geeft ons ergens eene levendige schets van de moeilijkheid, waarin eene dame hem bracht, door op den man af te vragen: '*Doctor*, *was halten Sie von Goethe?*' Eene lastige vraag, zegt hij. Men kan een man niet ronduit vragen: Wat denkt gij over hemel en aarde? Welke beschouwingen over den mensch en het leven zijn de uwe? Zijt gij een redelijk schepsel of een domoor? Al die teedere vragen liggen in de zonder boos opzet uitgesproken woorden: 'Doctor, wat denkt gij van Goethe?'

Nu vraagt mij de heer H. wel niet, wat ik van Goethe denk, maar ik kan hem dan ook niet tevredenstellen met het antwoord van Heine, die zijne armen over de borst kruiste, het hoofd geloovig boog en sprak: '*La illah ill allah*, *wamohammed rasul allah!*' En de vragen van den heer H. zijn toch niet minder zwaarwichtig; want hij wil van mij weten:

'1e. Is het liberale beginsel op staatkundig gebied juist omschreven in deze woorden: 'het hoofdbeginsel der liberalen is bevordering der souvereiniteit van het verstand op elk gebied, waar het niet vrijwillig afstand meent te moeten doen van zijne rechten?'

2e. Hoe hangt deze omschrijving samen met hetgeen als kenmerkend onderscheid tusschen liberalen en conservatieven wordt vermeld, dat

(*) *De liberale beginselen en de uitbreiding van het kiesrecht* (overgedrukt uit de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*). Rotterdam, Nijgh en Zoon, 1882.

namelijk bij eerstgenoemden een veel grooter vertrouwen wordt gevonden op den mensch als redelijk wezen en ten gevolge daarvan een beter verwachting van de vruchten der vrijheid op verschillend gebied?

3e. Wat vloeit uit een en ander voort ter bepaling van den, naar liberale beginselen, bij de toekenning van het kiesrecht te bezigen maatstaf?'

Daarenboven wenscht hij nog:

4e. eene nadere uitlegging aangaande de in zijn oog bedenkelijke wijze, waarop ik 'de verhouding tusschen 's menschen verstandelijke en gemoedelijke faculteiten' heb besproken;

5e. eene verdediging van mijn 'beweren dat bekrompenheid op godsdienstig gebied niet onvereenigbaar zou zijn met eene waarlijk liberale politiek';

6e. opheldering over 'een door (mij) te recht of ten onrechte tegen liberalen en modernen gericht verwijt'.

Dit zesde punt blijkt, breeder uiteengezet, twee vragen te omvatten. Vooreerst zal een schrijver, die, zooals ik gedaan heb, de schoolwet-politiek, door de liberale partij in de laatste jaren gevolgd, volstrekt afkeurt, 'ook duidelijk (dienen) te zeggen, hoe zij dan behoorde gehandeld te hebben. Dat de tegenwoordige toestand ieder eerlijk redmiddel gretig moet doen aangrijpen' - zoo vervolgt de heer H. - 'gevoel ik zoo goed als iemand; wie zoodanigen uitweg meent te kennen, geve daarvan dan ook eene zoo bepaald mogelijk geformuleerde aanwijzing.' Ten tweede zal ik mij hebben te rechtvaardigen tegen de beschuldiging van 'de onverbiddelijke eischen van waarheid en beginsel min of meer aan den vrede ten offer te willen brengen', eene beschuldiging, die haar grond vindt in mijn minder gunstig oordeel over 'de opzettelijke bestrijding van voor de gemeente eerbiedwaardige leerstukken door moderne predikanten op den kansel, die toch waarlijk voor andere doeleinden dan leerstellige of wijsgeerige discussie bestemd schijnt'.

Ziedaar eene reeks van vragen, stof genoeg gevende niet voor een tijdschriftartikel of eene brochure, maar voor een boek van vele honderden bladzijden. En de heer H. maakt mij de zaak waarlijk niet gemakkelijker, doordien hij de discussie over de hoofdzaak 'liefst aan meer bevoegden wil overlaten' en alleen wil wijzen 'op een en ander, dat in de grondstellingen zelve dringend opheldering schijnt te behoeven'. Men kan inderdaad al te bescheiden zijn. Als de heer Ph.R. Hugenholtz het liever aan meer bevoegden wil overlaten, over de beteekenis der liberale beginselen te spreken, wie onzer durft zich dan daaraan wel te wagen? Waren allen zoo voorzichtig, dan zouden alleen onze journalisten, die als specialiteiten in de politiek natuurlijk op de hoogte moeten zijn, ons over het wezen der liberale beginselen kunnen voorlichten, en wij anderen zouden niets anders te doen hebben,

dan de ooren open te zetten en oplettend te hooren, wat zij in hunne hoofdartikelen verkondigen. Ik heb waarlijk niet gemeend, dat ik over het beginsel der liberale partij het laatste woord sprak, toen ik in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de aandacht vestigde op sommige punten, die mijns inziens bij den partijstrijd onzer dagen niet genoeg in 't oog worden gehouden. Zeer gaarne zou ik geluisterd hebben naar den heer H., als hij mij had willen aantoonen, in hoeverre en waarom mijne kenschetsing der liberale richting onvolledig of onjuist is en ten aanzien van welke punten ik ten gevolge daarvan gedwaald heb bij de beoordeeling harer daden. Trouwens, reeds door de toelichtende opmerkingen, die zijne vragen vergezellen, heeft hij eenigermate gegeven, wat ik wenschte, al heeft hij dan ook verkozen, zijne critiek te kleeden in den vorm van een vragen om inlichtingen, waar hij mijns inziens liever zijne afwijkende denkbeelden tegenover de mijne had moeten stellen.

Gaarne wil ik ten aanzien der eerste drie vragen, die ik hierboven optelde en die met elkander in 't nauwste verband staan, mijne denkbeelden nader uiteenzetten, waarbij tevens ook ten aanzien van de overigen het een en ander blijken zal. Maar de vragen van practische politiek, bepaaldelijk die over de oplossing der schoolquaestie en de gedragslijn, die de liberalen thans te volgen hebben, zij liggen te ver van de hoofdzaak, die ons bezighoudt, en vereischen anderdeels de bespreking van al te veel bijzonderheden over personen en feiten, om ze te gelijker tijd met die hoofdzaak te bespreken. Ik heb daarom die vraag van practische politiek liever elders in een ander verband besproken(*).

Mijne kenschetsing van de liberale beginselen onderscheidt zich van de meer gebruikelijke, waarbij men naar mijn gevoelen voor de hoofdzaak houdt, wat niets anders dan eene tijdelijke eigenaardigheid en zelfs een zeer bedenkelijke ziektetoestand der liberale richting is. Velen knoopen de liberale beginselen vast aan de omwenteling van 1789, achten ingenomenheid met de democratie een wezenlijk kenmerk van den liberaal, houden de volkssouvereiniteit voor eene hartverheffende leus en zoeken het groote geneesmiddel tegen de kwalen der maatschappij in de heerschappij van den ‘volkswil’. Ware die omschrijving van de liberale leer een getrouw beeld der werkelijkheid, dan zou zij mijns inziens geene toekomst hebben en de strengste afkeuring verdienen. De richting, die daarin voor de liberale wordt uitgegeven, is afkomstig van het warme hart en het kranke brein van Rousseau. Zij miskent ten eenen male het karakter der historische ontwikkeling, die nooit door den wil der meerderheid, maar altijd tegen het uitdrukkelijk verlangen der meerderheid door de overwegende geestkracht van enkelen tot stand komt. Zij zoekt tevergeefs naar een rechtsgrond,

(*) Zie *De Tijdspiegel* van Maart 1883: *De liberale partij en de schoolquaestie.*

waarom het gevoelen der helft plus één bindend zou moeten zijn voor de helft minus één en eindigt, als zij consequent is, door met Spinoza dien rechtsgrond te zoeken in de grooter macht der meerderheid, m.a.w., door het recht tot eene hersenschim te maken. Zij vergeet, dat de meest heilzame gevolgen, die de heerschappij van den ‘volkswil’ zou kunnen hebben, niet kunnen opwegen tegen het verlies onzer kostelijke vrijheid, op wier behoud niemand langer hopen kan, wanneer in laatster instantie de numerieke meerderheid beslist en dus zijzelve het recht heeft, uit te maken, over welke onderwerpen zij hare bemoeizieke handen zal laten gaan.

Wanneer de Fransche natie nog eenige jaren lang als de zondebok onder de volken de taak zal vervuld hebben van in de practijk te toonen, hoe ongerijmd Rousseau's theorieën zijn, zal er weldra geen verstandig mensch gevonden worden, die ‘liberaal’ wil heeten, als liberaal te zijn instemming met die theorieën beteekent. Gelukkig beteekent het iets geheel anders, zooals men bemerkt, wanneer men niet uitsluitend zijne aandacht op de Fransche omwenteling, maar ook op andere historische verschijnselen vestigt. Pessimisme en optimisme, die twee levensopvattingen vertoonen zich in de politiek als conservatisme en liberalisme. Geen van beiden is volstrekt verwerpelijk, en toen de heer Pijnappel indertijd op de vraag van eene kiesvereeniging naar zijn politiek standpunt verklaarde, dat hij, naar men 't nemen wilde, een conservatieve liberaal of een liberale conservatief was, bracht hij slechts onder woorden, wat elk verstandig staatsman denken moet, al is 't niet steeds raadzaam, het openlijk te zeggen.

Onder de schrijvers, bij wie de samenhang tusschen de pessimistische wereldbeschouwing en een ongezond conservatisme zeer duidelijk in 't oog valt, behooren Hobbes, Schopenhauer, D.F. Strauss en H. Taine. Ik zou er Renan willen bijvoegen, wanneer niet zijn jufferlijk coquetteeren met alle mogelijke wijsgeerige richtingen het zoo uiterst moeilijk maakte, te beslissen, of hij het wel ernstig meent met de pessimistische uitspraken, waarvan zijne werken wemelen. Maar bij de vier anderen, allen buitengemeen schrandere en oplettende waarnemers van de menschelijke natuur, vindt men diepe minachting voor hunne natuurgenooten in een zusterlijk verbond met uiterst conservatieve neigingen. Men leze bijv. in het eerste hoofdstuk van Hobbes' boek *De Cive* de scherpzinnige bestrijding van de Aristotelische leer, dat de mensch van nature een politiek wezen is; men lette daarbij op de kunstvaardigheid, waarmede Hobbes de zielkundige ontleding gebruikt, om den grond van alle vereenigingen onder menschen in niets dan eigenbelang te zoeken, en men zal zich niet meer verwonderen over 's mans afgodische vereering van den Staat, - den Leviathan - die het duivelsch wezen, dat men mensch noemt, zoo getemd en gebreideld heeft, dat het slechts enkele malen de tanden laat zien. - En wanneer Taine in de Fransche omwenteling niet veel anders kan vinden dan de vrucht van groote on-

noozelheid, die de mannen van 1789 deed vergeten, dat het Fransche volk bestaat uit individueele Normandiërs, Bretagners, Gasconjers, enz., allen zeer van elkander verschillend door *le milieu* en *la race*, en die er hen eenig heil van deed verwachten, de rechten van *den* mensch aan die producten der uiteenloopende omstandigheden te prediken, dan is het niet moeilijk, naast de kern van waarheid in die beschouwing het droevigst pessimisme en fatalisme te ontdekken. Menschen als Hobbes en Taine moeten tegen elken politieken maatregel opzien als tegen een slag in den blinde.

Dat conservatieve staatslieden, een Guizot, een Disraeli, enz., in den regel niet als apostelen van het pessimisme zijn opgetreden, bewijst niets tegen het verband tusschen de pessimistische levensbeschouwing en de conservatieve politiek. De consequente conservatief trekt zich natuurlijk uit de politiek terug, zooals Schopenhauer deed, die vol eerbied en ontzag opziet tot iedereen, die het waagt, op welke manier dan ook, het lastig en ellendig 'tweebeenig ras' te regeeren, en die zelfs politieagenten en soldaten om dezelfde reden met warme hoogachting schijnt te hebben aangestaard. Mijn onderzoek gold niet het persoonlijk karakter van dezen of genen conservatieven staatsman, maar de bronwel der conservatieve richting in de menschelijke natuur, wier wateren zich in elken conservatief met tal van andere elementen vereenigen. Die bron kan moeilijk iets anders zijn dan diepgeworteld wantrouwen tegen den mensch. Want de onvolmaaktheid der maatschappelijke toestanden werd in geene enkele eeuw door nauwkeurige waarnemers en ernstige denkers betwijfeld. Verandering is dus wenschelijk en moet nagejaagd worden door ieder, die niet aan de mogelijkheid der verbetering heeft leeren vertwijfelen. Starre en loome behoudzucht wijst dus met zekerheid op eene pessimistische levensbeschouwing.

De liberale richting staat tegenover de conservatieve als de partij van wat zijzelve vooruitgang noemt, dat wil zeggen, de partij, die verandering en, naar zij hoopt, verbetering wil doen tot stand komen. Geen verstandig man kan naar verbetering der politieke en sociale toestanden streven, als hij zulk eene verbetering voor ten eenen male onbereikbaar houdt; een grooter vertrouwen op den mensch is derhalve een wezenlijk kenmerk der liberale richting. Maar dit grooter vertrouwen is op zichzelf niet voldoende, om den liberaal te karakteriseeren. Het heil der menschheid wordt gezocht langs zeer verschillende wegen. Al wie een dier wegen bewandelt, verschilt daardoor in beginsel van den man, die uitsluitend conservatief is. Maar zullen wij nu een asceet, die het heil der menschheid alleen zoekt in kruisiging des vleesches, of een ijverig ultramontaan, die het meent te vinden in de zegepraal van het geloof aan eene alleenzaligmakende Kerk, een liberaal noemen? Dat zou geheel en al in strijd zijn met het spraakgebruik. Liberaal is de man, die een grooter vertrouwen in den mensch heeft *om bepaalde redenen* en die langs een bepaalden weg den vooruitgang zoekt.

Welnu, ik stelde voor, die bepaalde redenen, waarom de liberaal den mensch in hoogere mate vertrouwt, te zoeken in 's menschen karakter als *redelijk wezen* en den weg van liberalen vooruitgang in de ontwikkeling van 's menschen redelijken aanleg Daarom sprak ik van de bevordering van de souvereiniteit der rede als hoofdbeginsel der liberalen. De heer Hugenholtz heeft er bezwaar in, dat ik in hetzelfde verband van de souvereiniteit van het *verstand* gewaagde, en 'zou de termen rede en verstand liefst niet, als gelijkluidend met elkander verwisselen'. Ik voor mij zag daar niet zooveel kwaad in, daar 't mij niet mogelijk schijnt, grenzen tusschen beide vermogens te trekken. Maar ik wil wel erkennen, vooral naar aanleiding van de opvatting mijner formule bij hem en anderen, dat het woord rede in dit verband wellicht minder aanleiding tot misverstand geeft, schoon het aan den anderen kant ook weder minder scherp aanwijst, waar het mijns inziens op aankomt. Zeer dikwijls noemt men, zooals de heer H. te recht opmerkt, een mensch verstandig in dien zin, 'dat hij snel en juist de middelen in 't oog weet te vatten, die dienstig zijn tot een of ander doel, welk doel dit dan ook zij'. Onder rede verstaat men daarentegen gewoonlijk niet zoozeer een helder inzicht ten aanzien der middelen, tot een gegeven doel leidende, maar een juist oordeel over, eene passende waardeering van de verschillende oogmerken, die de mensch zich stellen kan. In zooverre is het woord rede voor mijn doel geschikter, daar ik alles behalve gesteld ben op de souvereiniteit van een verstand als dat 'der vossen, die weten waar de ganzen zijn'. Maar aan den anderen kant paste mij het woord rede weder minder, omdat het niet zoo bepaaldelijk als het woord verstand uitsluit het toegeven aan opwellingen en aandriften, van wier beteekenis men zich geene rekenschap geven kan, en niet zoozeer de aandacht vestigt op het klare en heldere inzicht van het nagejaagde doel en van de middelen, die ertoe leiden, waardoor de verstandige mensch zich onderscheidt. De beteekenis, die men aan zulke woorden hecht, is min of meer eene zuiver persoonlijke zaak, en juist daarom bereikt men wellicht in sommige gevallen zijn doel het best, door zich niet al te streng aan eene enkele terminologie te binden, maar, gelijk ik deed, de woorden rede en verstand door elkander te gebruiken, al weet men ook zeer goed, dat zij lang niet van dezelfde kracht zijn. In een uitvoerig wijsgeerig geschrift, waarin de aard van 's menschen geest opzettelijk behandeld wordt, is dit zeker niet aanbevelenswaardig, maar een dagbladartikel stelt geheel andere eischen.

Wat hebben wij dan te verstaan door het streven naar de souvereiniteit van het verstand of de rede, door mij onder het bekende voorbehoud als karakter der liberale richting aangewezen? Een schrijver, wiens werk een al te veelzijdigen inhoud heeft, om het hier terloops te bespreken(*), heeft o.a. zijne ontevredenheid betuigd over eene

(*) Dr. A. Pierson, *Wijsgeerig onderzoek*, blz. 31 en vlg.

dikwijls door mij gebruikte uitdrukking: het logisch of redelijk element in 's menschen geest. Hem was het tot mijne verwondering niet duidelijk, wat die uitdrukking beteekende. Het zij mij dan vergund, te doen, wat ik zonder die opmerking overbodig zou achten, en uiteen te zetten, waarin naar mijn gevoelen de taak van verstand en rede in 's menschen geest bestaat.

De mensch, die tot zekeren leeftijd gekomen is, maakt een onderscheid tusschen ware en onware meeningen. Indien hij niets anders was dan een wezen, dat eene reeks van op elkander volgende toestanden *ondergaat*, dan zou dat onderscheid geen zin hebben. Elke meening, zoowel de ware als de onware, is een werkelijk bestaande toestand van den geest, waarin zij voorkomt. Het lood, dat eerst vast was, wordt een oogenblik later vloeibaar; de mensch, die zoo even meende, dat $7 \times 8 = 57$ is, geraakt een oogenblik later in den toestand, waarin 7×8 hem 56 schijnt te wezen. Maar terwijl het lood, voor zoover wij weten, zichzelf niet verwijt, dat het eerst vast geweest is en daarna vloeibaar werd, kan daarentegen de mensch de twee genoemde toestanden, waarin hij achtereenvolgens verkeerd heeft, niet zonder zekere onaangename gewaarwording met elkander vergelijken. Die twee toestanden, als meeningen beschouwd, vormen te zamen, wat men eene tegenstrijdigheid noemt. Op te merken, dat men zulk eene tegenstrijdigheid in zich huisvestte, geeft eene zekere onaangename aandoening, en deze leidt tot het streven naar hare eigene verwijdering. Die prikkelbaarheid voor de onaangename gewaarwording, door tegenstrijdigheden gewekt, en het streven ter verwijdering van dien hinderlijken prikkel is nu datgene, wat ik met het logisch of redelijk element in onzen geest bedoel. Het vertoont zich voorzeker in zeer uiteenloopenden graad bij verschillende personen, maar is in meerdere of mindere mate bij ieder mensch aanwezig en ontbreekt zelfs bij krankzinnigen niet. Dat het ook in dieren voorhanden zou zijn, is mogelijk, maar naar 't mij voorkomt, toch geheel onbewezen.

Dat 's menschen geest tevens het tooneel der werkzaamheid is van andere krachten dan dit logisch element, vereischt geen betoog. Het kind begint met een woedenden honger naar allerlei wetenswaardigheden en neemt, aanvankelijk zonder eenige critiek, alles in zich op, wat dien honger kan bevredigen. Iets nieuws te zien of iets te hooren vertellen, is voor het jonge kind eene der grootste genietingen. Krachtige gewaarwordingen wil het ondervinden, en het eischt daarom liefst mededeelingen uit eene tooverwereld, waar de dingen gansch anders toegaan dan in de alledaagsche omgeving, die de zintuigen hem leeren kennen. De rede zwijgt nog, of laat zich althans niet duidelijk vernemen, en het gemoed spreekt, dat niets anders wil dan *bewogen* te worden. Het langzaam ontwaken van den hoogeren vorm der geesteswerkzaamheid openbaart zich in twijfel aan de betrouwbaarheid van tal der opgenomen denkbeelden. De sprekende dieren, de onzichtbaar

makende ringen worden bestanddeelen eener phantastische wereld, die scherp van de ‘echte’ wordt onderscheiden. Waarop berust die onderscheiding? Bij eene oppervlakkige beschouwing kan men ertoe komen, haar op rekening te stellen van de groote levendigheid der zinnelijke indrukken, vergeleken met de nevelachtigheid en onbepaaldheid der phantasiebeelden, door sprookjes en vertellingen gewekt. Maar met die overweging komt men er niet. Vooreerst blijken tal van zeer krachtige en levendige indrukken geene getrouwe vertegenwoordigers der werkelijkheid te zijn; ten tweede leert de ondervinding, dat vele phantasiebeelden, door de nauwkeurige beschrijving van het afwezige of toekomstige in het leven geroepen, wel degelijk bestanddeelen der ‘echte’ wereld voorstellen. Voorbeelden van het eerste leveren de tallooze gevallen van zinsbedrog, de beelden in spiegelende vlakken, de verkleining der voorwerpen op afstand, enz.; van het tweede alles, wat het kind over de geschiedenis, en bijna alles, wat het over aardrijkskunde leert. Gaat men nauwkeuriger na, welk criterium der waarheid de mensch langzamerhand in al ruimer en ruimer omvang leert gebruiken, dan zal men geen ander kunnen vinden dan de overeenstemming van het op zijne waarheid onderzochte denkbeeld met de tot dusverre niet betwijfelde. Een verhaal, waarin een hond spreekt, wordt als eene fabel beschouwd, omdat het kind uit zijne waarnemingen al spoedig de algemeene stelling heeft afgeleid, dat honden wel blaffen, maar niet spreken. De Indische vorst geloofde, naar 't bekende verhaal, dat de Hollandsche gezanten hem bedrogen, toen zij hem over het ijsvermaak in hun vaderland spraken, omdat de bewering, dat water zoo hard wordt als steen, in strijd was met alle meeningen over het water, die hij in zijne omgeving had kunnen leeren kennen.

Op grond van deze beschouwingen, die ik hier slechts kan aanstippen, komt het mij niet ongepast voor, te onderscheiden tusschen den *spontanen* gedachtenloop, die ons op zichzelf reeds een rijken voorraad van denkbeelden en meeningen levert, en het logisch element in den geest, dat met meer of minder bewustzijn de waarde dier denkbeelden onderzoekt(*). Dit moet men niet zoo opvatten, alsof het mogelijk zou wezen, de denkbeelden en meeningen, die men bij zichzelf aantreft, in twee groepen te verdeelen, waarvan de eene uitsluitend producten van den spontanen gedachtenloop, zonder de medewerking van het logisch element ontstaan, zou bevatten, en de andere critisch getoetste, die deels als ware deels als onware worden erkend. Integendeel; de psychologie der zinnelijke waarneming maakt het uiterst waarschijnlijk, dat reeds van den beginne bij de samenstelling onzer voorstellingen over de stoffelijke wereld uit de eenvoudigste gewaarwordingen het logisch element zijne rechten heeft doen gelden. Wat in de eerste levensmaanden in het gemoed van den zuigeling omgaat, blijft echter

(*) Zie Pierson's hoogst ongunstig oordeel over eene dergelijke onderscheiding bij Kant, t.a.p., blz. 48, vlg.

voor ons eene nagenoeg onbekende wereld, en onze gissingen daarover zijn wellicht niet veel juister, dan de phantasieën van een astronoom over de toestanden op Sirius zouden wezen. Ontneemt nu deze beperktheid van onze kennis aangaande de ontwikkelingsgeschiedenis der denkbeelden in het menschelijk individu ons het recht, een onderscheid te maken tusschen den spontanen gedachtenloop en den gedachtengang, die opzettelijk zoo bestuurd wordt, dat tegenstrijdigheden zooveel mogelijk worden vermeden? Ik geloof het niet, al moet ik erkennen niet te kunnen uitmaken, of er wel ooit bij een volwassen persoon eene gedachte ontstaat, die niet sommige bestanddeelen bevat, op wier vorming het logisch element indertijd zijn invloed heeft doen gelden. Ook in dat geval zou er toch een groot verschil bestaan tusschen den toestand, waarin ik verkeer, als ik mij met een vriend aan oude herinneringen wijd en de gedachten aan elkander knoop, zooals de bekende wetten der associatie ze mij voor den geest roepen, en den toestand, waarin ik mij thans bevind, nu ik niet zonder moeite en inspanning mijzelf en anderen tracht duidelijk te maken, waar ongeveer de grenzen liggen tusschen het lijdelijk en het handelend bestaan des geestes. Die eerste toestand, waarbij de mensch als het ware drijft op den stroom der in grooten overvloed oprijzende beelden en stemmingen, is alleraangenaamst; hij geeft op later leeftijd eene al te snel voorbijgaande herhaling van den paradijstoestand der kindsheid. Aan zijne aantrekkelijkheid ontleent de poëzie een groot deel van hare verleidelijke macht. Want ook de groote dichter neemt ons als kinderen aan zijne hand en laat ons als kinderen geheel en al opgaan in de machtige gewaarwordingen, die zijn kunstwerk wekt. Zelfvergetelheid, verzonken zijn in de aanschouwing van in hooge mate belangwekkende zaken, schijnt mij een hoofdkenmerk van die gemoedsstemming.

Men vergelijke nu daarmede de gemoedsgesteldheid van een rechter, die uit de schijnbaar tegenstrijdige gegevens bij eene strafzaak een oordeel moet vellen over de schuld of onschuld van den aangeklaagde. Men denke voorts aan den wetgever, die een zoo samengesteld verschijnsel als onze nijverheid voor zich heeft en die eene wet op den kinderarbeid zal ontwerpen op zoodanige wijze, dat het daardoor te bereiken voordeel de nadeelen verre overtreft. In zulke gevallen vindt men voorbeelden van den actieven toestand des geestes. Hier is geene sprake van een behaaglijk toegeven aan den stroom der opwellende denkbeelden en aandoeningen, maar een onverbiddelijk onderdrukken van alles, wat niet ter zake dienstig is. Wel moet ook de geest, die zulk een arbeid behoorlijk verrichten kan, vruchtbaar zijn in spontaan opwellende gedachten als die van den dichter, rijk aan levendige voorstellingen als die van den dichter. Maar in de allereerste plaats moet hij de gaaf bezitten, alle storende of niet ter zake doende denkbeelden bij zijne overleggingen buiten te sluiten, en zich nooit laten verleiden, op zijwegen uit spelevaren te gaan. Zoo kan hij ons het

beeld geven van den handelenden geest, van de gemoedsstemming des *doenders*, zooals Spinoza het noemt.

In verband met het voorgaande laat het zich volstrekt niet betwijfelen, dat de mensch, die op maatschappelijk of staatkundig gebied iets voortreffelijks tot stand zal brengen, zoowel een rijk gemoedsleven als een scherpzinnig verstand behoort te bezitten. Het tweede zou op dat terrein niets kunnen doen zonder het eerste. De schrandere denker onderscheidt zich o.a. door de helderheid en scherpte, waarmede hij oordeelt over den graad der waarschijnlijkheid van de verschillende gevolgen, die een maatregel hebben kan. Maar daar het menschelijk verstand buiten de wiskunde niet zelf zijn inhoud schept, heeft hij een ontvankelijk gemoed noodig gehad, om de verschillende ervaringen te kunnen maken, waarop zijne levenswijsheid berust. Bij de beoordeeling van zedelijke, godsdienstige, maatschappelijke en staatkundige vragen baten kunstvaardigheid in de logische aaneenschakeling van denkbeelden en prikkelbaarheid voor gevoelde tegenstrijdigheden op zichzelf nog niet veel. Komen zij voor in verbinding met een armoedig gemoedsleven, dan zal het oordeel over de bedoelde vragen in den regel zeer eenzijdig en scheef zijn, omdat slechts een klein gedeelte der vraagstukken binnen den gezichtseinder valt van den persoon, in wien de passieve geestestoestanden zich van nature niet zeer krachtig uiten. Het is uit dit oogpunt volkomen begrijpelijk, dat de spontane producten van het gemoedsleven, waarop het bewuste nadenken en de zielkundige ontleding nog niet opzettelijk toegepast zijn, tal van warme bewonderaars vinden en het ‘koele’ verstand dikwijls van bekrompenheid beschuldigd wordt.

‘Deze menschen’ - zegt de heer A. Pierson - ‘schijnen niets te mogen gevoelen of de wetenschap moet er hun verlof toe geven. Zij willen niet anders gevoelen dan, gelijk het heet, als redelijke wezens, dat is, als wezens, die zich rekenschap kunnen geven van hunne belangstelling, terwijl zij, bij wijze van spreken, den Hemel moesten danken dat zij, hoe dan ook, belangstelling voor iets gevoelen en deze belangstelling daarom niet afhankelijk moesten maken van eene redeneering, die heden vast schijnt te staan als een muur en morgen omver wordt geworpen’[(*)].

In opmerkingen van deze soort ligt eene zekere kern van waarheid, die de voorstanders van de souvereiniteit van het verstand niet mogen verwaarloozen en die ik dan ook in het oog trachtte te houden door die souvereiniteit niet onbepaald te eischen, maar alleen op elk gebied, waar het verstand niet vrijwillig afstand meent te moeten doen van zijne rechten. Eerst als het gemoedsleven rijk ontwikkeld, de ontvankelijkheid voor indrukken groot, de belangstelling in vele zaken levendig is, kan men van de heerschappij van het analyseerend en critiseerend verstand heilzame gevolgen verwachten. Bepaaldelijk bij de opvoeding der jeugd moet men er zich mijns inziens niet in de

(*) T.a.p., blz. 62.

eerste plaats op toeleggen het verstand te scherpen, maar wel wilskracht en belangstelling en geestdrift aan te kweeken, die volstrekt onmisbaar zijn, als het verstand later iets te beoordeelen zal vinden, dat 's menschen aandacht waardig is. Daarom ben ik er langzamerhand toe gekomen, te gelooven, dat een der terreinen, waarop de rede ten deele afstand moet doen van hare rechten, de heerschappij is bij de opvoeding en het onderwijs van kinderen. Onderzoekt men critisch de heerschende zedelijke en godsdienstige begrippen, dan blijkt het onmogelijk te zijn, de vraag: Hoe behoort de mensch te leven? te beantwoorden op eene wijze, die den toets van wetenschappelijke analyse doorstaan kan. Maar desalniettemin schijnt mij eene zedelijk godsdienstige opvoeding voor het kind onmisbaar, omdat de bereikbare wetenschap aan zijn gemoedsleven niet het noodige voedsel aanbiedt. Voor den volwassene moge de zaak in sommige gevallen anders gelegen zijn; maar het kind, dat in zijne individueele ontwikkeling dezelfde perioden doorloopt, waarin de vroegere menschengeslachten hunne godsdienstige begrippen vormden, voelt zich alleen te huis in eene wonderwereld, die voor het critisch onderzoek van den denker geen stand houdt. Wilskracht en zelfbeheersching moeten in het kind ontwikkeld worden, en dat wel door strenge tucht, die hem leert, weerstand te bieden zelfs aan zeer krachtige opwellende begeerten. Maar die strenge tucht kan niet gehandhaafd worden zonder groote schade voor het gemoedsleven, als de gave der critiek al te spoedig over het kind vaardig wordt en geen eerbiedig ontzag, maar alleen vrees het tot gehoorzaamheid noopt.

Nu schijnt echter de heer Pierson, zoo ik hem althans niet verkeerd versta, te meenen, dat ook wij volwassenen niet beter kunnen doen dan ‘den Hemel.... danken dat wij, hoe dan ook, belangstelling voor iets gevoelen’ en dat wij daarom ‘die belangstelling niet afhankelijk moesten maken van eene redeneering, die heden vast schijnt te staan als een muur en morgen omver wordt geworpen’. Is dit inderdaad zijne meening, dan scheiden zich hier onze wegen. Zeker zullen zich bij ieder onzer in de jaren, waarin wij volstrekt nog niet in staat waren, met eene zekere mate van zelfstandigheid te oordeelen, tal van overtuigingen gevormd hebben, en dat wel zeer vaste en zeer geliefde overtuigingen, als de opvoeding geweest is, zooals ik haar wensch. Ongetwijfeld moet het iemand, die dergelijke overtuigingen koestert, stuitend voorkomen, zijne sympathie en antipathie afhankelijk te stellen van den uitslag van een critisch onderzoek. Hij heeft bijv. geleerd, deze aarde als een tranendal, den mensch als verzonken in jammer en ellende, den zoendood van Christus als het eenig middel tot verlossing te beschouwen. Zal nu de heer Pierson hem aanraden, zijne belangstelling niet afhankelijk te maken van de slotsommen van redeneeringen en derhalve òf geen onderzoek in te stellen naar de historische en wijsgeerige grondslagen van het Christendom, òf zich althans

niet te storen aan de uitkomsten van dat onderzoek? Indien hij dat meent, dan eischt hij iets onmogelijks. Maar als hij het niet meent, wat blijft er dan over van zijne expectoratie tegen degenen, die het verstand ter hulp willen roepen bij de beoordeeling van de gepastheid of ongepastheid eener bestaande neiging? Niets anders, naar 't mij voorkomt, dan de waarschuwing, om zich niet alleen toe te leggen op de scherping van het verstand, maar ook op de ontwikkeling van het gemoedsleven. In tallooze gevallen zullen bij een compleet mensch zekere denkbeelden ontstaan voornamelijk ten gevolge van gemoedsaandoeningen, en niet omgekeerd de aandoeningen ten gevolge der denkbeelden. ‘De jongeling bemint niet zijne geliefde, *omdat* hij haar voor de allerschoonste houdt, maar hij houdt haar voor de allerschoonste, *omdat* hij haar op een eigenaardige wijze bemint’(*). En zoo in honderd andere gevallen, gelijk de heer P. in het breede uiteenzet. Wie twijfelt eraan? Wie moet niet toegeven, dat in vele gevallen eene redelijke keuze niet mogelijk is en den mensch niets anders overblijft dan blindelings zijn gevoel te volgen? Maar volgt daar nu uit, dat dit ook wenschelijk is, als er wel sprake kan zijn van verstandig overleg, en dat de mensch, die in een bepaald geval heeft leeren inzien, dat zijne gemoedsbewegingen hoofdzakelijk berusten op verkeerde motieven, desalniettemin doen moet, wat zijn gemoed hem ingeeft?

Kan men den man, die zich liever wil laten leiden door blinde sympathie en antipathie dan door de rede, bewijzen, dat hij ongelijk heeft en verkeerd doet? Natuurlijk is dat onmogelijk, want om de geldigheid van een bewijs te erkennen, moet men beginnen met toe te geven, dat niet het gemoed maar het verstand te beslissen heeft bij het onderwerp, waarover het geschil loopt. Dit doet de ‘rationalist’, zooals Pierson zegt, de ‘redelijke mensch’, zooals ik liever zou zeggen, die de souvereiniteit van het verstand eerbiedigt op elk gebied, waar het niet zelf afstand meent te moeten doen van zijne rechten. Maar de gemoedsmensch erkent die souvereiniteit niet en beweert, dat bij de zaken, waarvoor hij zich interesseert, het gevoel te spreken en het verstand te zwijgen heeft. Derhalve is hij voor geene overtuiging vatbaar. *Stat pro ratione voluntas.*

Derhalve - zegt men - erkent gij, dat ten slotte ook bij den redelijken mensch niet de rede souverein is, want zij is het niet, die in laatster instantie over zijne levensrichting beslist. Souverein is ook bij hem het gemoed, dat verklaart zich gevangen te geven onder de heerschappij der rede.

‘Wel is waar, ook alle wetenschap rust ten slotte op den *wil.* Ook hij die het verstand, het denken, voor de hoogste rechtbank in den menschelijken geest verklaart, doet ook dat (al erkent hij zelf het paralogisme niet) omdat hij het *wil*’(†).

(*) T.a.p., bl. 104.

(†) J.H. Gunning Jr. *Het kruis de waarheid voor wetenschap en kerk*, blz. 15.

Tegen deze opmerking heb ik geen ander bezwaar dan dat de uitdrukking paralogisme mij niet gepast schijnt voor eene redeneering, waarin geene logische fout is. Inderdaad berust ook de geestesrichting, die de souvereiniteit van het denken eerbiedigen wil, op eene uitspraak van het gemoed, die tot een wilsbesluit aanleiding heeft gegeven. In zooverre moet de hegemonie van gemoed en wil in den mensch, waarover Schopenhauer zulke treffende beschouwingen geleverd heeft(*), erkend worden. De mensch, wiens nadenken gekomen is tot het punt, waarop men het bestaan dier hegemonie in den natuurlijken toestand ontdekt, kan van daaruit twee verschillende wegen inslaan. Hij kan besluiten, in dien toestand te volharden, zijn gemoed onbepaald vertrouwen en weigeren, naar de stem der rede te luisteren, zoodra zijn hart in het spel komt. Maar hij kan ook, weinig ingenomen met de wonderlijke kronkelpaden, waarlangs het hart in den loop der eeuwen de menschheid geleid heeft, met helder bewustzijn de rede tot leidsvrouw kiezen en het hart slechts dan aan het woord laten komen, als de rede niets daartegen heeft in te brengen. Discussie tusschen personen, die deze twee verschillende standpunten innemen, kan in vele gevallen onmogelijk tot overeenstemming leiden. Want de eene partij luistert niet naar de stem der rede, waar het hart spreekt; de andere niet naar de stemmen des harten, wanneer de rede aan het woord is. Zeer wenschelijk is het daarom, dat zij zich duidelijk bewust worden en rekenschap geven van hunne verschillende uitgangspunten, waardoor bij de bespreking van tal van onderwerpen veel misverstand zou worden voorkomen.

Dat nu de richting, die in de geschiedenis als de liberale bekend staat, waar er keus is, liever de rede dan het gemoed meent te moeten vertrouwen, schijnt mij boven bedenking. Van den beginne af levert de nieuwere wijsbegeerte een pleidooi voor de rechten der rede, dat ook in de politiek al meer en meer weerklank gevonden heeft. Descartes begint met alle overgeleverde meeningen te verwerpen en wil niets voor waarheid erkennen, dan wat aan de rede even evident voorkomt als het eigen bestaan. Onder de leiding der rede te leven, is het hoogste ideaal, dat Spinoza den mensch stelt. In de achttiende eeuw maakt de partij van vooruitgang en ‘verlichting’ zich èn in Duitschland èn in Frankrijk schuldig aan blinde afgoderij ten aanzien van dat beginsel. Vergetende, dat de mensch niet uitsluitend een redelijk wezen is, vervalt de school van Wolff in een nuchter rationalisme, waarin men het ontstaan van den godsdienst, de taal, de kunst en den Staat uit *vernünftige Absichten* meent te kunnen verklaren en niet verre verwijderd is van het gevoelen, dat de menschelijke rede bij geen enkel onderwerp haar onvermogen behoeft te belijden. De Fransche omwenteling past diezelfde leer in de practijk toe. De bestaande godsdienst

(*) *Vom Primat des Willens im Selbstbewusstsein.* W.a.W.u.V. Bd II, *Ergänzungen zum zweiten Buch,* Kap. 19.

en de bestaande staatsregeling worden eenvoudig afgeschaft en vervangen door andere, die het redelijk denken in de studeerkamer voortgebracht had. Nog altijd heeft het Fransche volk niet leeren inzien, dat de souvereiniteit der rede, zoo toegepast, berust op de zeer onredelijke meening, als zou de regeering ten volle bekend zijn met de behoeften des volks en met de beste wijze, om ze te bevredigen. De Duitsche wijsbegeerte daarentegen heeft in Kant den man gevonden, die de leemten van Wolff's beschouwingen aanvult. Inderdaad moet de rede souverein zijn; dat wordt ook door Kant volmondig toegestemd. Maar zij komt slechts langzamerhand, en uitsluitend door hare toepassing op de gegevens, waaruit zij waarneming en ervaring maakt, tot zelfbewustzijn, tot het inzicht van hare hooge bestemming. Wat zij, buiten die gegevens om, als zuivere rede in de metaphysica tracht op te bouwen, heeft van wetenschap niets anders dan den uiterlijken en misleidenden vorm. Niet als bron der wetenschap over datgene, wat bestaat, maar als leidsvrouw bij het handelen, zooals het behoort te geschieden, geeft de zuivere rede voorschriften. Het vast besluit, naar die voorschriften te handelen, is datgene, wat Kant de 'goede wil' noemt, waarvan hij zegt: '*Es ist überall nichts in der Welt*, *ja überhaupt auch ausser derselben zu denken möglich*, *was ohne Einschränkung für gut kónnte gehalten werden, als allein ein guter Wille*'(*). Die goede wil vertoont zich als zedelijke vrijheid, als zelfbepaling, als het voorrecht van zichzelf te zijn. In de staatsleer leidt hij tot onbepaalden eerbied voor de zedelijke vrijheid, de zelfbepaling van andere menschen. Geheel anders dan Rousseau, die de burgers wil 'dwingen om vrij te zijn' en onbepaalde onderwerping aan den 'volkswil' eischt, dien hij met een dubbelzinnigen term 'algemeenen wil' noemt, verlangt Kant, dat men 'de menschheid, zoowel in (zijn eigen) persoon als in ieder ander, bij elke gelegenheid ook als doel zal beschouwen, nooit alleen als middel gebruiken'(†). Derhalve geen dwingen, om in te gaan, noch in eene alleenzaligmakende kerk, noch in de moderne beschaving, maar eerbied voor de menschenwaarde van iederen burger als een wezen, dat den aanleg tot zelfbepaling in zich heeft(§).

De vurige Fichte, aanvankelijk een onbepaald en hartstochtelijk bewonderaar der Fransche omwenteling, stelt op rijper leeftijd nog duidelijker dan Kant op den voorgrond, dat zelfbepaling het wezenlijk karakter der rede uitmaakt. De hoogste zedewet is bij hem 'dat het Ik zich in 't oneindige naar het beginsel der zelfbepaling als handelend zal toonen'. Men kan in deze formule èn zijne voorkeur voor overtollig sterke uitdrukkingen èn zijne ingenomenheid met afgetrokken begrippen afkeuren, maar zal toch onder dit minder behaaglijk kleed ook bij

(*) Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten.* Uitgave van Rosenkranz en Schubert, blz. 11.
(†) T.a.p., blz. 57.
(§) T.a.p., blz. 66.

hem de leer vinden, dat 's menschen bestemming ligt in zelfstandig oordeelen en zelfstandig handelen, en dat wel beiden in zoo uitgebreid mogelijken kring.

Het zijn nu deze gevoelens over de beteekenis der rede in den mensch, die, naar 't mij voorkomt, den wijsgeerigen grondslag van het echte liberalisme vormen. Wel hebben de politieke leiders der liberalen ze gewoonlijk niet onmiddellijk aan de groote wijsgeeren ontleend; maar de denkbeelden dier mannen dringen langs allerlei wegen ook door in den geest van personen, die nooit hunne werken lazen of zelfs hun naam hoorden. De liberale eisch, dat elk burger zooveel mogelijk zal opgeleid worden tot zelfstandig oordeelen en zelfstandig handelen, moet, als hij de vrucht is van ernstig nadenken en rijpe overweging, berusten op hetzelfde vertrouwen in de macht der rede, waaraan èn de gezindheid èn de denkbeelden der groote wijsgeeren hun bestaan danken.

Nu gaat het zeker niet aan, uit dit liberaal beginsel onmiddellijk af te leiden, naar welken maatstaf men bij het verleenen van kiesrecht te werk moet gaan. Te recht zegt dienaangaande de heer Hugenholtz:

'Uit dit beginsel *op zich zelf* kan nimmer worden afgeleid, welke weg de beste zij om aan de beste vertegenwoordigers der rede, of, wil men, aan de verstandigsten (mits dit woord in den meest omvattenden zin wordt genomen) ook werkelijk het beleid der zaken te doen toevertrouwen. Hoe die uitnemendsten en, zooveel mogelijk, dezulken uitsluitend aan het roer te brengen? Moeten zij door geboorte worden aangewezen of door keuze? en indien door keuze, wie zullen hen kiezen? Ziedaar de vraag, bij welker beantwoording de verschillende staatkundige richtingen uiteengaan'(*).

Aan zulk eene poging, als hier door den heer H. gewraakt wordt, om uit het liberaal beginsel *op zichzelf* af te leiden, hoe de kieswet moet ingericht worden, meen ik mij echter niet te hebben schuldig gemaakt. Ik heb niet in 't algemeen Thorbecke's kieswet als onberispelijk verdedigd; ik heb mij niet onbepaald tegen censusverlaging verklaard, maar zelfs laten blijken, dat ik dien maatregel wenschelijk achtte in de groote gemeenten, waar zich bij velen, die geene kiezers zijn, eene vrij groote mate van belangstelling in de publieke zaak heeft doen bemerken. Alleen heb ik protest aangeteekend tegen de zoo dikwijls geuite, maar toch mijns inziens oppervlakkige bewering, dat de liberale partij, krachtens hare beginselen, altijd en vooral zou moeten aandringen op censusverlaging of uitbreiding van het kiezerspersoneel in afwachting van het algemeen stemrecht. De liberaal onderscheidt zich van den conservatief door een grooter vertrouwen op den mensch als redelijk wezen, maar niet door een onbepaald vertrouwen op ieder mensch, al is er van rede en verstand bij hem zeer weinig te bemerken.

(*) *De Hervorming* van 7 October 1882.

Bestaat er dus ten aanzien van zekere klasse van personen gereede grond voor het vermoeden, dat hunne bemoeiingen met staatszaken alleen de hartstochten, maar niet de rede aan het woord zouden brengen, dan vertrouwt de liberaal die klasse niet en weert haar staatkundigen invloed zooveel mogelijk. Zelfs de voorstanders van het zoogenaamd 'algemeen stemrecht' erkennen dit beginsel; want op welken anderen grond willen zij de uitsluiting van kinderen, vrouwen, bedienden, bedeelden en wie weet hoeveel andere categorieën van personen verdedigen?

Zoo ik mij niet vergis, mag ik ook den heer H. bij dit vraagstuk als een bondgenoot beschouwen. Hij oppert alleen bezwaren tegen een stelsel, waarbij men de kiesbevoegdheid uitsluitend afhankelijk maakt van de mate der *verstandelijke* ontwikkeling. En zeker doet die term niet zoo goed als het woord *rede* denken aan dat zedelijk begrip van zelfbepaling, dat ik wel degelijk op het oog had, toen ik van de handhaving der souvereiniteit van het verstand sprak. Inderdaad loopt het verschil tusschen den heer Hugenholtz en mij voor een grooter deel over de woorden dan over de zaken. Ik voor mij heb althans geene principieele bedenkingen tegen de volgende opmerkingen, waarmede hij een standpunt schetst, dat hij voor aanmerkelijk verschillend van het mijne aanziet:

'En zoo zal dus voor het omschrijven van den kring der kiesbevoegden gevraagd moeten worden: is er grond, in de *eerste* plaats, om aldaar genoeg onbaatzuchtigheid, - en in de *tweede* plaats, om aldaar genoegzame verstandelijke ontwikkeling te onderstellen? Het laatstgenoemde in de tweede plaats, niet omdat het wel gemist kan worden, maar omdat de onbaatzuchtige eerder vatbaar zal zijn om ook het noodige inzicht, dan de enkel verstandelijk ontwikkelde om ook den drang der onbaatzuchtigheid in zich op te nemen'(*).

In de uitvoering zou dit programma van kieswethervorming volstrekt niet van het mijne verschillen. Is het toch reeds moeilijk, een maatstaf voor de verstandelijke ontwikkeling te vinden, een middel op te sporen ter bepaling van de meerdere of mindere mate van onbaatzuchtigheid, schijnt mij ten eenen male onmogelijk. Het bezit van een zekeren geldelijken welstand wijst met groote waarschijnlijkheid òf op eene zorgvuldigere opvoeding òf op bijzondere geestkracht, groot overleg en uitgebreide kennis; groote armoede daarentegen zal gewoonlijk het gevolg zijn òf van eene gebrekkige opvoeding òf van traagheid, gedachteloosheid en onkunde. Om die reden is een maatstaf als de census, hoewel misschien niet als eenige maatstaf van kiesbevoegdheid wenschelijk, toch onmisbaar als een der middelen tot aanwijzing der geschikte kiezers. Op welke wijze zal men echter bepalen, welke burgers door hunne onbaatzuchtigheid verdienen kiezer te zijn? Weet iemand daar een middel op, dan zou ik dien maatstaf, aan het karakter ontleend,

(*) *De Hervorming* van 14 Oct. 1882.

gaarne naast en boven den census in de kieswet opgenomen zien. Maar ik vrees, dat de heer Hugenholtz zulk eene methode nog niet gevonden heeft en dat hij er lang naar zal zoeken.

Kan men een anderen maatstaf dan den census vinden, die beter evenredig is met het geldelijk vermogen en die de in te voeren of af te schaffen belastingen niet in verband brengt met veranderingen in het kiezerspersoneel, dan zou ik daarin eene groote verbetering zien. Maar ik kan mij volstrekt niet vereenigen met de meening, dat er geen samenhang zou bestaan tusschen maatschappelijke welvaart en geschiktheid ter beoordeeling van staatkundige vragen. Eene regeling van het kiesrecht, die uitgaat van het bestaan van zoodanig verband, wordt niet weerlegd door haar met de namen plutocratie of régime van de *bourgeois satisfaits* te bestempelen. Natuurlijk doet de heer Hugenholtz dat niet, maar vele anderen hebben het gedaan(*) en ook hij schijnt mij toe, niet genoeg te beseffen, dat de eigenschappen, waardoor men zich welvaart verwerft of zijn verkregen vermogen behoudt, in den regel juist de zoodanigen zijn, die men in den kiezer wenscht. Zonder zekere mate van wilskracht, van zelfbeheersching, van bedachtzaamheid, van arbeidslust komt men moeilijk tot welvaart. Voorzeker ontbreken die goede eigenschappen ook in de lagere klasse niet en vindt men daar wellicht meer een zeker soort van onbaatzuchtigheid en van onderlinge hulpvaardigheid. Maar de personen, die uit een zedelijk en verstandelijk oogpunt te zwak waren voor den levensstrijd, vervallen voor verreweg het grootste gedeelte tot den stand, die bij ons van het kiesrecht verstoken is. Is het een wijs staatsbeleid al de menschen, die bleken, hunne eigene zaken niet behoorlijk in orde te kunnen houden, tot deelneming aan het staatsbestuur te roepen, zooals de voorstanders van het algemeen stemrecht willen doen? Wat kunnen zij daarin anders brengen dan het onverstand en de zedelijke slapheid, die hen verhinderden, hun maatschappelijken toestand meer bevredigend te maken?

Laat ik nog eens verklaren, dat met dit alles de bestaande kieswet niet gerechtvaardigd wordt, maar dat het mijn doel alleen is, te herinneren aan de bekende gronden, waarom beperking van het kiezerspersoneel binnen niet al te wijde grenzen hoogst wenschelijk blijft, al wil men die grenzen ook wat anders trekken, dan Thorbecke gedaan heeft. De vraag of men zekere personen als kiezers zal toelaten uitsluitend op grond van hunne onderstelde verstandelijke ontwikkeling, afgezien van

(*) O.a. de heer Kuyper, die in *De Standaard* van 15 Januari l.l. schrijft:
'Hoofdzaak was en bleef voor ons de *census*verlaging, de *uitbreiding* van het kiesrecht, het stuiten van de plutocratie, en de mondigverklaring van die breede klasse der burgerij, die deels radicaal deels anti-revolutionair, tienmaal meer politiek leven toonde te bezitten dan de klasse der *satisfaits*.'
Men kan geen heilzamer gebruik van zijn tegenstander maken, dan door iets van hem te leeren. De liberalen, die reeds zooveel jaren lang ons volk bijzonder slecht bleken te kennen, zouden wijs doen, als zij geloofden, dat de heer K. hen in dit opzicht verre overtreft en niet zonder reden met ijver en volharding op algemeene censusverlaging aandringt.

de vraag, of zij al dan niet genoeg belasting betalen, schijnt mij van niet overwegend belang. Als de census in de groote gemeenten eene eenigszins aanzienlijke daling ondergaat en men de op kamers wonende personen hun aandeel in de belasting van den huisheer laat betalen, zouden bijna al die zoogenaamde 'capaciteiten' kiezers worden. En vervangt men den census door een anderen en juisteren maatstaf voor de geldelijke welvaart, - als die maar te vinden is - dan zouden er nog minder uitgesloten blijven. De kieswet zoo in te richten, dat zoo mogelijk alle 'capaciteiten' kiezers zijn, zonder dat men hun *om* hunne onderstelde verstandsontwikkeling het kiesrecht verleent, schijnt mij veel eenvoudiger vraagstuk dan de quaestie, waar de capaciteiten beginnen en waar zij ophouden. Zal men bijv. alle ambtenaren als zoodanig erkennen? Ik zou het hoogst bedenkelijk achten en meenen, dat de onderstelde verstandelijke meerderheid der ambtenaren in den regel ten volle wordt opgewogen door de sterke kleuring van den bril, waarmede zij de maatschappelijke vragen bezien. Zonder twijfel zal men alle onderwijzers als capaciteiten willen beschouwen. Maar werpt men door de schoolramen heen den minst benevelden blik op staat en maatschappij? Ik moet het betwijfelen en zou daarom niet kunstmatig den invloed der schoolmannen nog grooter willen maken, dan hij reeds is. Ons streven moet niet zoozeer gericht zijn op het toelaten van bekwame en verstandelijk ontwikkelde burgers als op het weren van onbekwame en onverstandige. Want de eersten hebben toch invloed, al zijn zij geene kiezers; de anderen hebben thans gelukkig - voor zoover zij niet reeds onder de kiezers schuilen - niets te zeggen, en zij zouden als kiezers niet veel anders dan kwaad kunnen doen.

Nu is er echter eene omstandigheid, die het niet raadzaam maakt, bij de toekenning der kiesbevoegdheid uitsluitend te letten op de wenschelijkheid der uitsluiting van onbekwame en onwaardige burgers. Hoe ruimer toch de kring der kiesbevoegden kan gemaakt worden, des te beter. Gelukkig het land, waar men elken meerderjarigen burger dat gevaarlijk wapen, het stemrecht, in handen kan geven. Belangstelling te wekken in de publieke aangelegenheden, is een krachtig middel, om een volk tot dien idealen toestand te doen naderen. En het verkrijgen van stemrecht kan voor velen een prikkel zijn, om zich meer dan vroeger bezig te houden met wat buiten den engen kring van hunne huishouding en hunne zaken ligt. Dit is mijns inziens de eenige grond, waarop betoogd kan worden, dat in sommige gevallen eene uitbreiding van het kiezerspersoneel wenschelijk kan zijn, zelfs als men met zekerheid verwacht, veel meer onkundigen dan kundigen onder de nieuwe stemgerechtigden te zien verschijnen.

Trouwens, men kan de vraag opwerpen, of in een Staat als de onze, waar onbeperkte vrijheid van gedachte-uiting bestaat, het gebruik van zulk een gevaarlijk opvoedingsmiddel voor de minder ontwikkelde staatsburgers wel noodig is. Dagbladen en tijdschriften stellen zich

voortdurend ten taak, de openbare zaak in 't openbaar te bespreken, en ook wie geen kiezer is, wordt op die wijze in de gelegenheid gesteld, kennis te maken met wat er in Staat en gemeente omgaat. Wie eenige geschiktheid heeft, over de hangende vraagstukken te oordeelen, verkrijgt in dien toestand, ook al is hij geen kiezer, toch den invloed, waarop zijne bekwaamheden hem aanspraak geven.

Kon men er bij ons te lande toe komen, de uitvoering der wetten wat meer aan de burgerij zelve over te laten, dan zou men daardoor hetzelfde middel tot vorming van goede staatsburgers aanwenden op eene wijze, die veel minder gevaarlijk is. Wellicht zou bij eene eventueele herziening der wet op het lager onderwijs bij ons een eerste stap in die richting gedaan kunnen worden. Bij de lezing der *Schottische Reiseskizzen* van den Berlijnschen Hoogleeraar Von Holtzendorff werd ik getroffen door de uiteenzetting der voordeelen, die het bestuur van het onderwijs door eene schoolcommissie, gekozen door al de burgers der gemeente, die belasting betalen, medebrengt. 'Het nadeel' - zegt de schrijver - 'veroorzaakt, doordien in die schoolcommissie leden gekozen worden, die van de technische zijde van het onderwijs niet veel verstaan, wordt ruimschoots opgewogen door de bestendigheid van eene bij het geheele volk voorhanden levendige belangstelling. Het is een schadelijk vooroordeel, als men gelooft, dat de vraagstukken van het onderwijs slechts door geleerden verstaan kunnen worden. In Duitschland werkt die vogelverschrikker van de technische deskundigheid in twee opzichten nadeelig. De onderwijzer verliest de hartelijke belangstelling in zijn ambt, als hem van boven af door over hem geplaatste opperdeskundigen ten aanzien van kleinigheden opmerkingen gemaakt worden. Aan den anderen kant vindt men althans in Schotland niet weinig huisvaders, wier practisch oordeel over vragen van opvoeding voor jongere onderwijzers hoogst nuttig zijn kan. Een antagonisme tusschen school en huis, zooals men in Duitschland dikwijls aantreft, vindt in Schotland geen geschikten bodem. De onderwijzer bekommert zich daar meer om de huiselijke omstandigheden zijner schoolkinderen, de familie meer om de belangen van het onderwijs der school. Bij ons klaagt men dikwijls op eene onvruchtbare wijze over de school, zonder de mogelijkheid eener bereikbare schikking te vinden. De onderwijzers klagen erover, dat de kinderen te huis niet genoegzaam aan het werk gehouden worden, de ouders, dat men van de kinderen te veel vordert. Het gevolg is, dat elk der twee gezaghebbende invloeden de andere in de oogen der kinderen doet dalen'[(*)].

Deze opmerkingen zijn waarlijk niet alleen in Duitschland van toepassing. Ook bij ons mag de vraag gesteld worden, of het niet tijd wordt, de ouders uit te noodigen, zich wat meer met de school te bemoeien. Luider en luider worden de klachten over de gebreken

(*) T.a.p., bl. 53.

in de richting van ons onderwijs; maar vruchtbaar waren die klachten tot dusverre niet, daar de ‘opperdeskundigen’ niet veel oor hebben voor opmerkingen, die grootendeels van leeken komen. Om te voorkomen, dat ons volk, uit ontevredenheid met het onderwijs van staatswege, de school aan de Kerk overlevert, zou de invoering van plaatselijke commissies van toezicht, met ruimer bevoegdheid dan onze tegenwoordige schoolcommissies en door allen, die belasting betalen, gekozen, wellicht wenschelijk zijn. Op tal van plaatsen zouden onze schoolcommissies zonder twijfel het bijzonder onderwijs de hand boven het hoofd houden en vijandig gestemd zijn tegen het openbare, zooals het thans is. Dit kan echter geen groot bezwaar zijn voor de velen, ook onder de liberalen, die ernstige grieven hebben tegen de nieuwere denkbeelden over onderwijs en die meenen, dat de schadelijke invloeden, op sektescholen werkzaam, niet veel verderfelijker kunnen zijn dan de overlading met onverteerbare onderwerpen, die in alle takken van ons onderwijs hoe langer zoo meer wordt waargenomen. De invloed van belangstellende ouders, die dagelijks in de gelegenheid zijn, waar te nemen, hoe het schoolrégime hun kinderen bekomt, is waarschijnlijk een beter middel, om schadelijke invloeden te weren, dan het strengste toezicht, door deskundige ambtenaren geoefend. Mits men die ouders maar uitnoodige, zich te laten hooren, en den indruk wegneme, dat zij eene halsmisdaad begaan, als zij bescheidenlijk zich beklagen over wat in hun oog zeer verkeerde toestanden zijn.

Het is natuurlijk mijne bedoeling niet, door deze opmerkingen datgene te doen, wat de heer Hugenholtz tot mijne verwondering van mij meent te mogen vragen: ‘eene zoo bepaald mogelijk geformuleerde aanwijzing (te geven) van een eerlijk redmiddel uit den tegenwoordigen toestand’, waarin de schoolquaestie ons gebracht heeft. Zoolang niet wederzijdsche waardeering tusschen de liberalen en de zoogenaamde kerkelijken de plaats inneemt der bestaande bittere vijandschap, kunnen wij hoogstens hopen op palliatieven, maar niet op redmiddelen. Daarenboven is er voor zulk eene oplossing meer rechtskennis, meer bekendheid met de practijk van het lager onderwijs, meer studie van buitenlandsche wetgeving en onderwijstoestanden noodig, dan waarover ik beschikken kan. Het was mij hier alleen te doen, om door een voorbeeld aan te geven, hoe men belangstelling in de publieke zaak kan aankweeken door stemrecht te geven in meer beperkten kring en door den kiezers directen invloed toe te kennen op de wijze van uitvoering van sommige wetten. In Engeland, waar men sedert eeuwen dergelijke opvoedingsmiddelen heeft toegepast, kan men in 't verleenen der kiesbevoegdheid vrij ver gaan, zonder de deels belachelijke deels verderfelijke gevolgen te doen ontstaan, die dezelfde maatregel in de staten van het vasteland van Europa voortbrengt. Bij ons zou men het groote gevaar loopen, dat het betere deel van het volk, evenals in Amerika, de bewerking der massa kiezers overliet aan de *politicians* en de staat-

kunde ging beschouwen als een onderwerp, waarmede alleen de domoor of de eerzuchtige intrigant zich inlaat. Zulk een toestand moge draaglijk zijn in een machtigen staat als Amerika, die geene gevaarlijke naburen heeft; voor de Europeesche volken is hij het begin van het einde. Sedert vele jaren is Frankrijk bezig, aan ieder, die zien kan, te toonen, wat er van een volk wordt, dat de leiding zijner politieke aangelegenheden aan rhetors en sophisten moet overlaten, omdat de beter ingelichten moeten afzien van de poging, om de massa der domme kiezers te doen begrijpen, wat hun waar belang medebrengt. Hoe lang zal het nog duren, voordat het arme land weder wanhopig de armen uitstrekt naar een redder der maatschappelijke orde, die inderdaad op den duur gevaar moet loopen door het onverstand van de door den ‘volkswil’ uitgelezenen? Spiegelen wij ons aan dat voorbeeld en laten wij ons eerstgeboorterecht niet verkoopen voor den schotel linzen, waarop de vrienden der democratie ons willen onthalen.

Amsterdam, Februari 1883.

C.B. SPRUYT.

Burgerlijk recht en zedelijkheid.

Eene voorlezing(*).

Het zal u zeker niet bevreemden, wanneer ik, geroepen, om dezen avond tot u te spreken, u ga onderhouden over een onderwerp, dat tot het gebied behoort van mijne dagelijksche studiën. Voor mij moet gij 't zelfs natuurlijk vinden. Immers, ‘van den overvloed des harten spreekt de mond’. Voor mij natuurlijk, maar voor u ook belangwekkend? Ik erken, dat het vóór alles daarop aankomt. Nu moogt gij al vroeger met belangstelling hebben gehoord naar de geschiedkundige ontwikkeling van de denkbeelden, die in onze maatschappij het strafrecht en de straffen beheerschen; ook toen u onze verhouding als burgers tot de staatsgemeenschap werd geschetst, want gij gevoeldet onmiddellijk, hoe nauw die onderwerpen met de godsdienstige en zedelijke ontwikkeling der menschheid in verband staan. Daarom kon de behandeling van die onderwerpen u gereedelijk een dieper blik doen slaan in de behoefte aan en de heilzame gevolgen van die vrije ontwikkeling

(*) Gelezen in de afdeeling Leiden van het Nederlandsche Protestantenbond. Door dezen vorm en de plaats, waar ik sprak, wordt de wijze van behandeling van het onderwerp verklaard. Daarom behield ik dien vorm, ofschoon aan mijne hoorders de enkele wijzigingen, die ik mij veroorloofde, niet zullen ontgaan en zij ook enkele punten wat breeder ontwikkeld zullen vinden, dan de tijd, voor eene lezing bestemd, mij veroorloofde.

van het godsdienstig leven, niet alleen in de kerk maar ook in den staat en in de maatschappij, waarom het ons, als leden van het Protestantenbond, boven alles te doen is! Doch, wat zal u daarvoor dat gebied van het recht kunnen geven, dat ik geroepen ben, dagelijks te beoefenen? Dat betreft immers de beginselen en de regelen, welke de rechten beheerschen, den eenen burger tegenover den anderen toekomende? Dáár worden alzoo de grenzen aangewezen voor ieders eigendomsrecht, de wijzen, waarop hij dat verkrijgen kan, en de wijze, waarop hij zich daarin tegenover de aanvallen van anderen handhaaft; dan de regelen, volgens welke hij zich tot anderen in betrekking stelt: aan welke voorschriften men zich bijv. te houden heeft, als men van een ander iets wil koopen of hem iets verkoopen, huren of verhuren, hetzij goed, hetzij diensten, en hoe men dan de rechten, die men daaruit tegen anderen verkrijgt, kan doen gelden; eindelijk, hoe men over zijn goed kan beschikken met het oog op zijn overlijden en hoe de erfgenamen zorgen kunnen, dat ieder het zijne uit eene nalatenschap krijgt. Met één woord, want dit zijn maar voorbeelden, het is daarbij voornamelijk te doen om het *mijn* en *dijn*. Ieder zorgt daar dus voor zichzelven; het egoisme voert daar den schepter en zoo zijn we mijlenver verwijderd van wat wij godsdienstig zedelijk leven noemen, waarvan het begin en het einde is: God lief te hebben met geheel ons hart en den naaste als onszelven!

En indien er nog eenige twijfel overbleef, toch zal het ook hier wel waar zijn, dat aan de vruchten de boom wordt gekend. Welnu, is het dikwijls niet ergerlijk, hoe de burgerlijke wet onzedelijke en onchristelijke handelingen steunt, wanneer zij toelaat niet alleen, maar zelfs het recht erkent van den eigenaar van een huis of erf, om door allerlei verrichtingen in dat huis of op dat erf, zonder dat hijzelf daarvan eenig nut heeft, zijn buurman te plagen en hem het verblijf in zijn huis of erf onaangenaam, ja, zelfs ondraaglijk te maken? Wordt niet de hardvochtigste schuldeischer door de wet en den rechter gesteund, om den ongelukkigen schuldenaar, als die maar niet op tijd betaalt, wat reden hij daarvoor moge hebben, uit zijne have en zijn goed te zetten? En gebruikt aan den anderen kant de koopman, die niet kan betalen, niet soms dezelfde wet, om zich failliet te geven en daarin een middel te vinden, om ‘schoon schip te maken’ en, na dat schijnbaar ongeluk, ten koste van zijne schuldeischers, in beteren staat voor den dag te komen dan ooit te voren? Worden er niet gevonden, die met veel bereidwilligheid geld leenen aan bezitters van kleine panden of erven, tegen een niet al te lagen interest en natuurlijk op hypotheek, vooral met het doel, om zich te eeniger tijd, met de wet in de hand, van die kleine bezittingen meester te maken?

Hoe dikwijls wordt men niet bedrogen door verkoopers, die hun waren prachtige eigenschappen weten toe te dichten, ze tegen hooge prijzen den lichtgeloovigen koopers in handen weten te spelen en die

toch, al voldoen de verkochte zaken niet aan hetgeen ervan werd voorgespiegeld, door de wet, en ook door den rechter, als 't nood geeft, aan hun geld zullen worden geholpen? En wat doet de wet in al die gevallen anders, dan zelfzucht op den troon helpen en zedelijkheid verkrachten?

Ik antwoord: alles behalve dat! Ik laat nu al lang genoeg het recht, ik zou haast zeggen *mijn* recht, belasteren, dan dat het geen tijd zou worden, om aan al die onwaarachtige onderstellingen een einde te maken. Neen! in geen van die gevallen helpt het recht de zedelijkheid verkrachten, al dwingt het de personen, die daar handelend optreden, niet, om godsdienstig of zedelijk te zijn. Men miskent het recht, wanneer men daarvan verlangt, wat de taak van godsdienst en zedelijkheid is; men miskent het recht ook, wanneer men meent, dat het met godsdienst en zedelijkheid in strijd zou zijn. Ik geloof, dat het mij weinig moeite behoeft te kosten, om u aan te toonen, dat het recht, ofschoon het dat alles toelaat, wat ik zoo even beschreef, ofschoon het al die leelijke handelingen helpt uitvoeren, toch godsdienst en zedelijkheid meer steunt dan tegenwerkt. Twijfelt gij, of ik nu soms overdrijf ter wille van mijne lievelingsstudie? Laat ons zien!

Gelijk het recht alleen kan dwingen tot doen of nalaten van uiterlijke daden, van handelingen, zooals zij zich uiterlijk openbaren, zoo moet het zich ook bij het erkennen van het rechtmatige of onrechtmatige der handelingen alleen tot die uiterlijke daden bepalen. Het *kan* zich niet inlaten met de innerlijke beweegredenen, welke tot die handelingen geleid hebben.

Wanneer iemand dan in zijn huis 't een of ander verricht, om zijn buurman te plagen, dan prijst de wet of de rechter dat niet! Maar hij zegt: dat heb ik niet te onderzoeken. Ik vraag alleen, of hij, eigenaar, zich hield binnen de grenzen van *zijn* huis, waarover hij volkomen beschikking heeft, dan wel, of zijne handeling zich op *uw* huis of erf uitstrekte. Is *dit* het geval niet, dan kan hij zedelijk verkeerd doen, heel onchristelijk de liefde tot den naaste uit het oog verliezen, maar dat beoordeelt het *recht* niet; *dat* moet die eigenaar *zelf* weten.

En zoo is het ook met dien hardvochtigen schuldeischer en dien ongelukkigen schuldenaar. De wet en de rechter hebben alleen te vragen: heeft die schuldenaar zich verbonden te betalen en betaalt hij niet? welnu, dan heeft die schuldeischer recht en moet ik hem aan het recht, dat ik hem toekende, helpen. Of hij daarvan gebruik wil maken, dat moet *hij* weten. Of 't zedelijk, of 't Christelijk van hem gehandeld is, daarover oordeel ik niet, want dat zijn overleggingen van zijn hart, die hier niet in aanmerking kunnen komen. Zóó moeten wet en rechter ook dien hypothecairen schuldeischer beschermen; of deze nu geleend heeft, om werkelijk te helpen, dan wel met het oog op dien gemakkelijk te verkrijgen buit, dat heeft de rechter alweer niet te beoordeelen; dat zijn innerlijke beweegredenen van zijne handeling. En

die faillist, die van de wet gebruik maakt, om zich ten koste van zijne schuldeischers te verrijken? Het is zeker niet de bedoeling van de wet, om dat toe te laten, maar, als de mazen van het net der wet zoo ruim zijn, dat de ruime consciëntie van dien faillist erdoor kan, dan mag ik, wet of rechter, daar niet op letten, want dat zijn weer de innerlijke beweegredenen van 's mans handeling. Ook kan de wet de lichtgeloovige koopers van *Holloway-pillen* of *hopbitter* niet helpen, want hun zijn immers Holloway-pillen en hopbitter geleverd. Of nu de verkoopers overtuigd waren, dat die waren de hooggeprezen eigenschappen al of niet bezaten, dat heeft de rechter niet te beoordeelen.

Nu zult gij mij zeker wel toegeven, dat dat alles zoo is, maar toch acht ik het mogelijk, dat gij niet bevredigd zijt en twijfelend blijft vragen, of het wel goed is, dat dat zoo is; want dat er op die manier toch ergerlijke dingen gebeuren en door het recht gesteund worden. Zoudt gij dan willen, dat de wet zich met de innerlijke beweegredenen der handelingen inliet en dat de rechter die beoordeelde? Herinnert gij u dan het wijze woord van den grooten Apostel niet meer: ‘Oordeelt niet’? Niet anders dan dat wordt hier in toepassing gebracht. O ja, ik weet wel, dat in onze samenleving geen voorschrift misschien meer uit het oog wordt verloren; dat ieder op zijne beurt gereedstaat met te verzekeren, dat hij de innerlijke beweegredenen van de handelingen zijns naasten kent, en daarom twijfelt men er nauwelijks aan, of men ze kan kennen. En toch, is dat, bij eenig nadenken, wel mogelijk voor eenig mensch? Zijn die innerlijke beweegredenen onzer handelingen niet uitsluitend eene zaak van 't eigen geweten? Is men daarvoor dus niet uitsluitend aan het eigen geweten, aan God, verantwoording schuldig? En wie is er, die het recht heeft, zich te plaatsen tusschen God en 't geweten van een ander! Gij begrijpt dus, dat de maatschappelijke verhoudingen er niet beter op zouden worden, als, op het gebied van het recht, op die innerlijke beweegredenen onzer handelingen werd gelet. Aan welk eene willekeur zouden de rechtzoekenden niet blootstaan, als de rechter te onderzoeken had naar hetgeen hij met geene zekerheid vinden kan; als hij oordeelen moest over datgene, waarover hij buiten staat is te oordeelen!

Zoudt gij meenen, dat, wanneer de rechter het deed, zoo goed dan, als hij kon, bij hem, wiens innerlijke beweegredenen alzoo werden beoordeeld en aan wien, op grond daarvan, zijn beweerd recht ontzegd werd, dat bij hem de eerbied voor het recht daardoor vermeerderen zou? Of wordt niet eene verkeerde beoordeeling van ons *recht* eerder door ons vergeven dan eene verkeerde beoordeeling van de innerlijke beweegredenen onzer handelingen? Neen, juist daarin worden wij 't meest gekrenkt, omdat wij ieder ander als rechter daarover wraken en omdat eene rechtvaardiging tegenover zoo diepe krenking nauwelijks mogelijk is.

Zoudt gij meenen, dat, wanneer men op die wijze beproefde, aan

ergerlijke handelingen paal en perk te stellen, godsdienst en zedelijkheid erbij zouden winnen?

Dwing den eigenaar, om ten koste van zijn buurman geen misbruik te maken van zijn recht, gij zult de grenzen van den eigendom in 't algemeen wel onzeker maken, maar dien onzedelijk handelenden eigenaar niet tot zedelijkheid dwingen. Immers, waar eene handeling, hoe heilzaam hare gevolgen zijn, *gedwongen* geschiedt, verliest zij juist daardoor haar zedelijk karakter! De schuldeischer, die uit louter hardvochtigheid den ongelukkigen schuldenaar gaat uitschudden, wordt, als gij hem dwingt, dat te laten, geen barmhartige Samaritaan en, in uwe zorg voor den ongelukkigen schuldenaar, ontheft gij dezen niet alleen van een *rechts*-plicht, maar ook van de op hem rustende *zedelijke* verplichting, om zijne verbintenissen na te komen. Want, niet te betalen, wat men schuldig is, is ook onzedelijk.

Neen, eerst dan, wanneer wij de vrije en zelfstandige persoonlijkheid erkennen in den haar aangewezen rechtskring, zoodat een ieder zijne handelingen, voor zoover zij door godsdienst en zedelijkheid behooren beheerscht te worden, vrij en zelfstandig bepaalt, eerst dan maken wij de vrije ontwikkeling van godsdienstig zedelijk leven mogelijk. En zoo, wel verre van de zedelijkheid te verkrachten, steunt ook het burgerlijk recht haar; het werkt haar in de hand, door de innerlijke beweegredenen der handelingen buiten beoordeeling des rechters, maar daarvoor ieders geweten verantwoordelijk te laten. Wat wij dus aanvankelijk van het *recht* meenden te mogen verwachten, dat moeten wij verwachten, ja, eischen van *onszelven*, *van onze gehoorzaamheid aan het geweten.* En wij, bondgenooten, zijn daartoe te eerder geroepen, omdat wij het Protestantsch beginsel van vrijheid van geweten in ons *leven* op den voorgrond willen stellen; omdat ons leven eerst daardoor een godsdienstig leven kan worden.

Heb ik u mogen overtuigen, dat ook het burgerlijk recht de zedelijkheid inderdaad steunt, zelfs waar het die kon schijnen in het aangezicht te slaan, daar is nog meer, dat u in die overtuiging kan versterken. Het recht is geene zedelijkheid, en zedelijkheid is geen recht; zijn zij onderscheiden, hebben zij ieder hun eigen gebied: af te scheiden zijn zij niet! Zij steunen elkander in meer dan één opzicht. Zoo wil het recht niet, dat gij verbonden zijt, wanneer uw wil door op u door een ander uitgeoefenden dwang werd bepaald of door bedrog verkregen. Maar die dwang moet dan ook van zoodanigen aard zijn, dat zij op een redelijk mensch indruk moest maken. Menschen moeten zich niet aanstellen als wezels. En bedrog moet zich ook openbaren in zoodanige kunstgrepen, dat men alleen daardoor tot het aangaan der overeenkomst gebracht is. Met *lichtgeloovigheid* aan brommende advertentiën kan het recht zich niet inlaten. Daartegen kan ieder zich wapenen, door zijn verstand te gebruiken. En dat daartoe ook de mogelijkheid bestaat, mag althans een wetgever onderstellen, die eene Grondwet heeft

uit te voeren, volgens welke er overal van overheidswege voldoend lager onderwijs wordt gegeven. Wat men ten nadeele van dat onderwijs zegge, dit staat bij mij vast, dat alleen de *Staat* met dat onderwijs, met dat neutraal openbaar onderwijs, uitsluitend ontwikkeling en verlichting kan bedoelen. Het bijzondere, met name het *kerkelijk* onderwijs heeft niet vóór alles bij verstandelijke ontwikkeling en verlichting belang. Daarom moeten wij ook de banier van dat neutraal openbaar onderwijs, dat ons de gemengde scholen geeft, hoog houden tegen de heftige aanvallen, die het te verduren heeft! Wij moeten al onzen invloed aanwenden, dat het zoo algemeen en zoo ruim mogelijk te verkrijgen zij.

Geeft het recht steun aan de zedelijkheid, door te beschermen tegen dwang en bedrog, nog verder strekt het dien steun uit, door alle handelingen nietig te verklaren, die in strijd zijn met de wetten, welke op de openbare orde of de goede zeden betrekking hebben. Hierdoor worden evenwel niet alle handelingen verboden, die wij om hare innerlijke beweegredenen onzedelijk noemen, maar die, welke in hare openbaring met de goede zeden in strijd komen.

Ik sprak tot dusver in de onderstelling, alsof het burgerlijk recht uitsluitend de regeling betrof van het ‘mijn en dijn’. Wanneer het mij gelukt is, u te overtuigen, dat op dit gebied, waar het egoisme, de zelfzucht, overheerschend schijnt, deze toch niet door het recht wordt gevoed, maar dat aan de vrije, zelfstandige persoonlijkheid een kring van rechtsbevoegdheid wordt verzekerd, die wel door de zelfzucht, maar ook door de liefde tot den naaste in hare uitoefening kan beheerscht worden, en dat het recht, door zelfs niet te trachten tot deze laatste te dwingen, hare vrije ontwikkeling steunt en bevordert, dan geloof ik, dat gij mij te beter zult verstaan, wanneer ik u inleid in een ander deel van het burgerlijk recht, waar het recht en de zedelijkheid zóó nauw zijn verwant, dat zij zelfs op elkanders gebied schijnen te treden.

Het zal mij niet moeilijk vallen, u aan te toonen, dat er betrekkingen tusschen de personen zijn, die èn tot het recht èn tot de zedelijkheid behooren en die u daarom nog meer belang moeten inboezemen, omdat zich daarbij als vanzelf de vraag stelt, welke dáár de invloed van godsdienst en zedelijkheid behoort te wezen. De vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven is onmiddellijk betrokken bij de wijze, waarop de wetgever die betrekkingen regelt.

Ik bedoel de *familiebetrekkingen* en noem de voornaamste: de betrekkingen tusschen ouders en kinderen en het huwelijk, hetwelk in den regel den grondslag daarvan uitmaakt.

Waar onze wetgever in het burgerlijk wetboek de betrekking tusschen ouders en kinderen regelt, daar kent hij aan de ouders eene macht over hunne minderjarige kinderen toe, welke hij de *vaderlijke*

macht noemt. Bij de regeling daarvan stelt hij dit gebod op den voorgrond: ‘Een kind, van welken ouderdom ook, is eerbied en ontzag aan zijne ouders verschuldigd.’ Mij dunkt, gij denkt onmiddellijk hierin eene herhaling te vinden van het vijfde gebod: ‘Eert uwen vader en uwe moeder’, en velen uwer zullen geneigd zijn, de vroomheid des wetgevers te prijzen, die alzoo met duidelijke woorden zijne wet deed steunen op het gezag van dat aloude Goddelijke gebod, dat ook steeds door onze vaderen in eere werd gehouden.

Toch moet ik vragen, op het gevaar af van u den aangenamen indruk met het koude verstand van een drogen rechtsgeleerde te ontnemen: was onze wetgever tot het geven van dat gebod bevoegd?

Gij weet het: toen Mozes dat gebod in de tafelen der wet schreef, stond achter Mozes Jahvè, en de Israëlieten waren bang voor Jahvè. Het was een gebod, dat de God van Israël zelf door Mozes aan zijn volk gaf. Het is zeker voor de wetgevers van den tegenwoordigen tijd niet mogelijk, hunne wetten voor te stellen als onmiddellijk van God gegeven. Kon een Mozes, die in de eenzaamheid op den Berg zijne wetten schreef, zijn volk doen leven in het geloof, dat Jahvè hem die wetten gaf, op dezelfde wijze, als meer wetgevers uit de kindsheid der volken gezegd worden hunne wetten, in de afzondering, waarin zij leefden, van Goden of Godsboden te hebben ontvangen: de eerbied voor de wet is in onze tegenwoordige maatschappij langs dien weg niet meer af te dwingen. Onze wetgevers werken niet in de eenzaamheid maar in het openbaar, onder de oogen des volks, en, hoeveel wijsheid zij daarbij ook ten toon spreiden, wij zien de wetten ook onder den invloed van menschelijke zwakken en hartstochten tot stand komen. Met dat al blijft eerbied voor de wet des burgers eerste plicht, en zoolang hij eerbied heeft voor zichzelven, kan het hem zelfs geene moeite kosten, het werk te eerbiedigen van hen, die het geheele volk vertegenwoordigen, waartoe ook *hij* behoort; eerbied evenwel alleen door gehoorzaamheid te betoonen, zoolang de wet bestaat, en altijd met de bevoegdheid, om door alle geoorloofde middelen de afschaffing te bevorderen van die wetten, welke hij ondeugdelijk acht.

Wilt gij nu hier 's wetgevers onbevoegdheid tot het geven van dat gebod duidelijk voor oogen gesteld zien? Ik vraag: waarom dan dat gebod niet herhaald in zijn geheel: ‘Eert uwen vader en uwe moeder, opdat uwe dagen verlengd worden in het land, dat u de Heer uw God geeft’, en wat daartegenover staat en elders gezegd wordt: ‘En wie vader of moeder vloekt, die zal den dood sterven’?

Gij gevoelt terstond, dat de Nederlandsche wetgever zoo niet spreken mocht; gij zoudt bovendien gereed zijn met het bezwaar, dat, in de dus aangewezen gevolgen van de nakoming zoowel als van de weerstreving van het gebod, het Joodsche begrip van ‘werkheiligheid’ werd uitgedrukt en dat Jezus ons dat reeds anders te verstaan heeft gegeven; dat de nakoming van dat gebod ons geen stoffelijk welzijn

doet verwachten, maar wel dien vrede van het gemoed, die altijd ons deel is, waar we dachten en handelden overeenkomstig hetgeen ons geweten ons als goed deed kennen. Maar dat, wat *alleen* ons geweten ons kan opleggen, dat wachten wij immers van den wetgever niet! De wetgever kan alleen *gebieden* dat, waartoe hij ook kan *dwingen*; nu kan hij zeker dwingen, zoo niet onmiddellijk, dan toch middellijk, tot *uiterlijk betoon* van eerbied. Maar is *daarmede* inderdaad voldaan aan het zedelijk godsdienstig gebod: 'Eert uwen vader en uwe moeder'?

Zoo acht ik dan den wetgever onbevoegd, een dergelijk gebod in zijne wet te schrijven. En, terwijl ieder, die iets doet, waartoe hij niet bevoegd is, alleen zijne *onmacht* aan het licht brengt, wat allerminst voor den wetgever gewenscht is, zou ik het daarom reeds wenschelijk vinden, dat dat voorschrift in 't geheel niet in de wet stond.

Velen uwer denken wellicht, dat ik dan toch hierin te ver ga. Waarom zou de wetgever geene melding maken van een gebod, dat door de geheele Christenheid als een Goddelijk gebod werd beschouwd en in den godsdienst zijn steun vond? De wijze, waarop hij het inkleedt: 'Elk kind is eerbied aan zijne ouders verschuldigd', zij wijst toch ook veeleer op eene herinnering van wat reeds van elders vaststaat, dan op een uit 's wetgevers brein voortgekomen gebod. En als die eerbied voor de ouders dan toch ook noodzakelijk is voor den vrede en de orde in het huisgezin en in de familie, dan mag toch ook de wetgever het wel herhalen!

Ja, is het niet wenschelijk, dat ook de wetgever hulde doe aan een godsdienstig voorschrift en dat hij, met de erkenning van den godsdienst als den grondslag voor het familieleven, dien tevens erkent als den grondslag voor het leven in staat en maatschappij?

Eindelijk zullen sommigen daarin misschien ook nog eene hun dierbare uiting vinden van het vrome gemoed der vaderen, dat hun hart niet alleen goeddoet, maar hen ook inneemt voor een wetboek, dat dien vromen geest ademt!

En *toch*, M.H., las ik dat voorschrift liever niet in de wet. Het moge sommigen aan de godsvrucht der vaderen herinneren, die herinnering zal hun een droombeeld blijken, als zij vernemen, dat onze wetgever de bepaling naschreef uit het wetboek-Napoleon; Fransche vroomheid nu, pleegt men, te recht of te onrecht, in ons land niet veel in de rekening te hebben. En de godsdienst, - hoe wenschelijk zijn invloed zij in den Staat en op zijne wetgeving - hij wordt door dergelijke voorschriften slecht gediend, omdat zij, godsdienstig in *schijn*, den godsdienst nog meer kwaad dan goed kunnen doen. Waartoe kan zoodanig voorschrift toch het *kind* leiden? Dat het meent, met *uiterlijk betoon* van eerbied te kunnen volstaan, omdat het tot niets *meer* kan worden *gedwongen* en het voorschrift hem in een dwingend rechtsvoorschrift gegeven wordt, - en dat, terwijl de godsdienst van Jezus hem leert, dat godsdienst aanbidding is in geest en in waarheid en zoo

ook uiterlijk betoon van eerbied jegens de ouders ijdel is, als het niet voortvloeit uit het hart.

De wetgever wist wel, dat hij hier een zedelijk voorschrift in de wet opnam, maar hij achtte dat ook hierom dienstig, omdat daaruit kon blijken van het beginsel, waarvan hij was uitgegaan, als hij later zou bepalen, dat het kind het ouderlijk huis niet mag verlaten zonder toestemming des vaders en dat de vader hem met verlof des rechters kan doen opsluiten, wanneer hij zich misdraagt. Hierdoor zou toch het aan de ouders toegekende gezag worden gehandhaafd en dat wel, omdat het kind in zijn betoon van eerbied en ontzag te kort kwam of om dat te voorkomen. Maar dat alles kon evengoed bepaald zijn, ook zonder dat uitdrukkelijk aan het kind de verplichting tot eerbied werd opgelegd. De wetgever behoeft de bepalingen, die hij vaststelt, in zijne wet niet te rechtvaardigen. Als de Regeering eene wet *voordraagt*, dan geeft zij de redenen van hare *voorstellen* op: de Staten-Generaal geven de redenen van goed- of afkeuring aan. Maar de *wet* beveelt, zonder zelve reden te geven. Ieder is gehoorzaamheid aan de wet verschuldigd, *omdat zij beveelt*, of hij haar goed vindt of niet. Als nu de wetgever redenen opgaf, zou dan de burger zich met gerechtigd achten, om te zeggen: die reden bevalt mij niet en daarom bindt uwe wet mij niet?

Maar dat is nog niet eens het grootste bezwaar. Wanneer zoo onbeperkt in de wet wordt bepaald, dat het kind eerbied en ontzag aan zijne ouders verschuldigd is, zoudt gij niet meenen, dat er vaders gevonden worden, die daaruit afleiden, dat zij, krachtens de hun door de wet toegekende macht, de kinderen mogen onderwerpen aan al die tuchtmiddelen, welke zij voor de handhaving van *hun gezag* noodig achten, en dat zij de tusschenkomst des rechters eerst behoeven in te roepen, als zij 't zelven niet meer afkunnen? Zeker denken toch niet alle vaders als die eenvoudige, verstandige boerin, die ik eens hoorde zeggen: ‘Ik zeg altijd tegen m'n man: ge zult de kinders niet slaan, want ge slaat er de blom uit en houdt alleen zemelen over.’ En moeten dan vaders, die 't niet zoo verstandig inzien, voor strenge tuchtmiddelen steun of verontschuldiging vinden in de wet? Daar mochten sommigen nog meenen, dus zelfs naar een Goddelijk gebod zich te gedragen, nademaal zij ook in de Schrift lezen: ‘Tuchtig uwen zoon en hij zal uwe ziel vermakelijkheden geven.’ (Spr. XXIX 17.)

Zonder twijfel kan het ook tot verkeerde gevolgtrekkingen leiden, dat het *recht* van de ouders *op de kinderen* zoo op den voorgrond geplaatst wordt, terwijl de ouders toch dat recht alleen hebben, opdat zij kunnen voldoen aan de op hen rustende *verplichting*, om de kinderen te onderhouden en op te voeden. Het is die *verplichting*, welke zij jegens hunne kinderen te vervullen hebben, opdat dezen niet alleen hunne ouders leeren liefhebben, maar ook opgroeien tot nuttige leden der maatschappij, tot brave burgers van den Staat! Wanneer dat *recht* der ouders zoo op den voorgrond gesteld wordt, dan ontstaat

licht de dwaling, alsof de kinderen uitsluitend aan *de ouders* toebehooren, en dan wordt verzet tegen vaccinedwang, tegen leerplicht of zelfs tegen staatsonderwijs en straks tegen persoonlijken dienstplicht, als strijdig met het *recht der ouders* op hunne kinderen, goedgemaakt. Dat er velen zijn, die meenen, als ouders, het recht te hebben, om hunne kinderen aan eene der afschuwelijkste ziekten en daardoor tevens hunne naasten aan de meest gevaarlijke van alle besmettingen bloot te stellen, is, helaas! al te waar. Niet minder waar is het, dat in de vergadering van Katholieken, door de kiezersvereeniging Noord-Brabant in de maand September des vorigen jaars te 's-Hertogenbosch bijeengeroepen, o.a. met algemeene stemmen ook deze motie werd aangenomen: 'De vergadering acht strijd tegen de schoolwetgeving een eersten, duursten plicht. Zij wenscht in de wetgeving erkend het n a t u u r l i j k *recht der ouders* en het door de grondwet gewaarborgd recht der kerk.' Men kan eenigszins bevroeden, waar *deze* lieden ons willen *brengen*, wanneer men bedenkt, dat diezelfde vergadering in de *allereerste* plaats eene motie aannam, waarbij zij betuigt *onvoorwaardelijke onderwerping aan het onfeilbaar gezag van den H. Stoel.* Wel werd daar ook in het huis van Oranje het in de Grondwet beschreven koningschap gehuldigd, maar dat staat niet alleen in de Grondwet beschreven; dat staat in de harten van ieder waarachtig Nederlander, die 's lands historie kent, gegrift. Hier moest het worden uitgesproken, maar het kwam toch eerst in de *vijfde* plaats(*)!

Zoo kwamen wij dan van alle zijden tot het besluit, dat de wetgever het zoo schoon klinkende en op zichzelf zeer juiste voorschrift: 'Een kind, van welken ouderdom ook, is eerbied en ontzag aan zijne ouders verschuldigd', niet in de wet had moeten opnemen. Het is een bevel, dat buiten zijne bevoegdheid ligt; eene herinnering, die op deze plaats niet wenschelijk is; een voorschrift, dat zelfs tot verderfelijke gevolgtrekkingen leiden kan.

Maar wanneer dan dat zedelijk voorschrift uit de wet verwijderd behoort te worden, waar blijft dan, hoor ik u vragen, dat innig verband tusschen zedelijkheid en recht, dat, juist bij de regeling der betrekking tusschen ouders en kinderen, volgens u zooveel meer op den voorgrond zou komen dan daar, waar het recht zich bezig houdt met het 'mijn en dijn'? Die opmerking vordert nog eenige verklaring.

Wij zullen het wel met elkander eens zijn, dat *liefde* de grondslag van de betrekking tusschen ouders en kinderen behoort te wezen. Liefde, zich van de zijde der ouders openbarende in onbaatzuchtige toewijding aan der kinderen welzijn, van de zijde der kinderen in dankbaar vertrouwen op der ouderen zorg. Die liefde kan de wetgever niet bevelen,

(*) De vergadering van Katholieken, waarin deze en andere politieke stellingen door de woordvoerders der Katholieken op politiek terrein werden verdedigd, werd gehouden op uitnoodiging der *kiesvereeniging* Noord-Brabant. Toch werd ons onlangs door de Katholieke en verwante bladen gemeld, dat er geene Katholieke politieke partij is!

van hoeveel belang het zij voor den Staat, dat zij wone in de huisgezinnen Liefde op bevel is geene liefde. Daar moet de wetgever dus buiten blijven. Maar, wat den wetgever wel aangaat, is dit, dat de kinderen, die niet alleen in het huisgezin, maar ook in den Staat geboren worden, die in de maatschappij zullen leven en in den Staat hunne plaats zullen innemen, *daartoe* worden onderhouden en opgevoed. Terwijl nu aan die verplichting door niemand heter kan worden voldaan dan door hen, die liefde daartoe drijft, en de wetgever weet, dat de ouders zich daartoe zedelijk en ook wel godsdienstig verplicht achten, zóó zelfs, dat zij zich als van nature daartoe gerechtigd beschouwen, zoo was de wetgever volkomen bevoegd, voor hen die verplichting tot een *rechtsplicht* te maken, opdat zij desnoods tot de nakoming daarvan gedwongen kunnen worden. Want, mochten er ouders zijn, die van kinderliefde niets gevoelen of zich niet geroepen achten, zich hunne kinderen aan te trekken, dan is de wetgever nog bevoegd te zeggen: gij *moet*, omdat gij aan die kinderen het aanzijn schonkt en ze heenzendt, te leven in den Staat. Zoo reiken recht en zedelijkheid elkander hier de hand en vindt de wetgever de meeste baat, den rechtsplicht op te leggen daar, waar de zedelijke plicht niet mag worden ontkend.

Heeft de wetgever nu aan de ouders de verplichting opgelegd en daarmede het belang getoond, dat hij bij de nakoming van die verplichting heeft, dan moest hij ook, voor zooveel noodig, aan de ouders daartoe de behulpzame hand bieden. Daartoe verzekert hij hun het vereischte gezag en stelt desnoods dwangmiddelen ten hunnen dienste, waar anders de orde in het huisgezin of de behoorlijke opvoeding gevaar liep ten nadeele van Staat en maatschappij en van de kinderen zelven. Dat is het ook, wat onze wetgever kennelijk bedoelde, toen hij het meergemeld zedelijk voorschrift in de wet opnam. Want aan dat zedelijk voorschrift voegde hij in één adem toe, als lag *daarin* de reden, waarom hij door de kinderen eerbied en ontzag verschuldigd achtte: ‘De ouders zijn verplicht, hunne minderjarige kinderen te onderhouden en op te voeden.’ Eerbied en ontzag, opdat de ouders *kunnen* opvoeden. En dan kan ook hier de wetgever door het toestaan van uiterlijke dwangmiddelen wel niet tot eerbied, ontzag en liefde dwingen, maar de zedelijkheid toch steunen door ook eene betere gezindheid op te wekken.

Als een kind nauwlijks kan loopen en 't moet gaan over een hobbelig pad, dan reikt vader of moeder het, hoedend voor gevaar, de hand. Meent het kind, op zichzelf te kunnen staan, men zal het, waar geen afgrond dreigt, laten gaan. Gelukt de proef, de tevredenheid van het kind zal zich in blijdschap, maar ook in liefdesbetuiging jegens hem, die het vrijliet, openbaren. Valt het en voelt het den val, de pijn wekt verstoordheid met zichzelven en ook op hem, die het losliet, maar de gevoelige les wekt ten slotte vertrouwen en te vaster wordt de leidende hand gegrepen.

Heeft het kind een eigen weg te gaan, behoedzaamheid der ouders kan begeleiding noodig achten. Geeft het kind te verstaan, dat hij geene begeleiding behoeft, men laat hem alleen gaan, doch houdt hem in het oog. Slaat hij een verkeerden weg in en voorziet men geen al te groot kwaad, hij zal zijn hoofd vanzelf stooten, door schade en schande wijs worden en de vertrouwende liefde voor vader of moeder zal vermeerderen in zijn hart. Moet de ingeslagen weg op zijn verderf uitloopen, men laat hem niet meer alleen; men haalt hem naar huis terug en, waar de onwil niet is te overwinnen, biedt de Staat in zijne politie de behulpzame hand, want het kind mag zonder vaders toestemming het ouderlijk huis niet verlaten. De orde des huisgezins zou worden verstoord, de behoorlijke opvoeding gevaar loopen, en als dan het kind in 't ouderlijk huis tot bezinning is gekomen, als de wrevel over de vermeende beleediging voorbij is, kan de harde maar noodzakelijke maatregel, al had die niet onmiddellijk dat doel, betere gezindheid wekken en de overtuiging doen ontstaan, dat er uit liefde werd gekastijd. En als een ander zich tegen vader of moeder in den weg stelt, het kind in bescherming nemende, ja, al ware het een godsdienstig gesticht, de wet handhaaft het ouderlijk gezag en dwingt den tegenstrever door rechterlijk vonnis en desnoods door den sterken arm, om het kind uit te leveren. En zoudt ge ook niet meenen, dat, wanneer er met een kind geen huis te houden is en eene opsluiting buitenshuis noodig is, de wetgever, door tusschenkomst des rechters en alzoo wakende tegen willekeur, het gezag der ouders handhavende, ook tot eerbied voor de ouders kan opwekken? Een meisje is niet in huis te houden, omdat het een onweerstaanbaren lust gevoelt, liefst 's avonds, langs de straat te slenteren, terwijl vader noch moeder dat feitelijk kunnen beletten; zoudt gij niet meenen, dat eene tijdelijke afzondering van de buitenwereld voor de openbare orde gewenscht en voor het kind nuttig kan zijn? Zal, als de zinnen dan wat bekoeld zijn en de gewoonte zij 't gedwongen, is verlaten, het ontzag voor de ouders niet kunnen terugkeeren en zou zelfs niet die liefde kunnen gewekt worden, welke dikwijls alleen reeds tegen slechtheid behoedt? Zoo, meen ik, kan de wet of het recht, door op zijn gebied te blijven, toch alweer de zedelijkheid in de hand werken, terwijl het, door op haar gebied te treden en dáár voorschriften te geven, de zedelijkheid benadeelen kan en zijne eigene macht verzwakt, door zijne onmacht aan het licht te brengen.

Toch moet ik, naar aanleiding van hetgeen wij in de laatste plaats bespraken, nog één opmerking hierbij voegen. Nu de verplichting tot onderhoud en opvoeding als rechtsplicht aan de ouders is opgelegd, behoort dwang tot nakoming daarvan te worden toegekend. Doch gij gevoelt, dat die dwang onmiddellijk nagenoeg niet kan worden aangewend. Maar als aan de verplichting niet wordt voldaan; als de ouders de opvoeding verwaarloozen, door bijv. in 't geheel geen

onderwijs te doen geven, de kinderen in 't wild te laten loopen, door de kinders ten eigen bate tot overmatigen arbeid te dwingen, door zichzelven door een liederlijk gedrag, als bijv gewoonte van dronkenschap, voor opvoeding ongeschikt te maken, moeten dan de openbare orde en de zedelijkheid, het belang, dat ook de Staat heeft bij de kinderen van zulke ouders, niet in de wet dien steun vinden, dat het ouderlijk gezag door de nietnakoming van de verplichting, waarom het werd toegekend, wordt verbeurd? Onze wetgever bepaalt dat niet. Kou hij zich dan niet voorstellen, dat soms aan de ouders in die mate de liefde tot hunne kinderen zou ontbreken? Zou hij zóó gehecht hebben aan de volkszegswijze: 'Liefde daalt wel, maar klimt niet', dat hij alleen voor de kinderen doch niet voor de ouders bepalingen noodig achtte, welke hun hunne verplichtingen inscherpten? Zouden hem ook hierin, bewust of onbewust, de gewijde oorkonden hebben bevestigd, waarin ook de liefde tot de ouders meermalen den kinderen tot plicht wordt gesteld, van de plichten der ouders, naar ik meen, niet meer dan eenmaal bij Paulus wordt gewaagd (Eph. 6:4)? Het is, of aan de vaderliefde niet wordt getwijfeld. Wordt het niet ergens als eene onmogelijkheid aangenomen, dat een vader zijn kind, dat hem om brood vraagt, een steen zou geven? En in de betrekking van vader vinden wij die der hoogste, der alles omvattende liefde uitgedrukt. Toch heeft, M.H., onze wetgever de plichtverzaking van ouders niet geheel vergeten. Er is echter maar één geval, waarin hij de ouders van de vaderlijke macht vervallen verklaart: d.i. wanneer zij veroordeeld worden wegens het afschuwelijkst misdrijf, dat jegens kinderen kan worden begaan en dat men zelfs van ouders niet zou moeten kunnen onderstellen.

Ook is in het nieuwe wetboek van strafrecht op het begaan van zeer vele misdrijven, van veel te veel m. i, het verlies der vaderlijke macht gesteld, indien de rechter dat noodig acht. Maar dan blijven nog die gevallen, waarvan ik straks melding maakte. Zijn die niet, meer dan de tegenwoordige toestand van beschaving zou doen verwachten, waar te nemen? Deze zou de wetgever niet hebben *kunnen* over het hoofd zien, als hij bij het toekennen van macht aan de ouders steeds eraan gedacht had, dat hij hun die alleen gaf, opdat zij hunne *plichten jegens het kind* behoorlijk zouden kunnen vervullen. Maar hij heeft nog te veel kracht aan het *recht* der ouders toegekend en wellicht heeft hij zich ook willen onthouden van wat naar eene ongeoorloofde inmenging in de zaken der huisgezinnen kon zweemen. Waar echter dronkenschap of liederlijk gedrag van ouders algemeen bekend is; waar de kinderen in 't wild loopen, zoodat ieder er schande van spreekt; waar dus geene inquisitie den huisvrede meer in gevaar kan brengen, maar wel de openbare orde en zedelijkheid openlijk worden beleedigd door de ouders in de behandeling van hunne kinderen, dáár is de tusschenkomst, door de wet en het recht, eene verplichting van den Staat!

Wijden wij nu nog onze aandacht aan die hoogst gewichtige betrekking, die den grondslag, ja, Goddank althans in den regel, den grondslag van de betrekking tusschen ouders en kinderen uitmaakt: *het huwelijk.*

Die vereeniging van man en vrouw tot de innigste levensgemeenschap, is zij niet zoo geheel gelegen in 's menschen natuur, waarvan zijn hoogere aanleg onafscheidelijk is, dat de mensch de mate van volkomenheid, waarvoor hij vatbaar is, nauwelijks kan bereiken buiten het huwelijk? Is niet de man in aanleg, neiging en karakter zoozeer verschillend van de vrouw, en deze van hem, dat men, om tot eene volkomen voorstelling van de menschelijke natuur te geraken, de aanvulling van de eene door de andere, de vereeniging van beiden noodig heeft? Is het niet te recht door een grooten wijsgeer van onze eeuw gezegd: dat de mensch, die niet gehuwd is, maar half een mensch kan heeten(*)? En moet dan niet, opdat door het huwelijk de mensch tot die volkomenheid kome, eene vereeniging tusschen man en vrouw bestaan in de innigste levensgemeenschap, zoodat, afgezien van de goederen, niets van den een is, wat niet aan de ander gemeen is, niets aan den een wedervaart, 'tzij aan zijn uitwendig bestaan, 'tzij aan zijn innigste gemoed, waarin ook de ander niet deelt? Is die vereeniging niet te recht door onzen eenigen Vondel als de band der innigste liefde bezongen? Wij kennen allen die nooit volprezen verzen, waarvan enkelen in onzen nieuwen liederenbundel, 203de lied, werden opgenomen; doch ik mag mij 't genot niet ontzeggen, ze u nog eens te herinneren:

‘Waer wert oprechter trou
Dan tusschen man en vrou
Ter werelt oit gevonden?
Twee zielen, gloênde aen een gesmeet
Of vastgeschakelt en verbonden
In lief en leedt.

De bant, die 't harte bint
Der moeder aen het kint,
Gebaert met wee en smarte,
Aen hare borst met melck gevoedt,
Zoolang gedragen onder 't harte
Verbint het bloet.

Noch sterker bint de bant
Van 't paer, door hant aan hant
Verknocht, om niet te scheiden,
Na datze jaeren lang gepaert
Een kuisch en vreedzaam leven leidden,
Gelijck van aart.

Daer *zóó* de liefde viel
Smolt liefde ziel met ziel

(*) Fichte.

En hart met hart te gader.
Die liefde is stercker dan de doot.
Geen liefde koomt Gods liefde nader,
Noch is *zoo* groot.

Geen water bluscht dit vuur,
Het edelst, dat natuur
Ter werelt heeft ontsteecken,
Dit is het krachtigste cement,
Dat harten bint, als mueren breecken
Tot puin in 't endt.

Door deze liefde treurt
De tortelduif, gescheurt
Van haer beminde tortel.
Zij jammert op de dorre ranck
Van eenen boom, verdroogt van wortel,
Haar leven langk.'

'Daar zóó de liefde viel, smolt liefde ziel met ziel en hart met hart te gader!' Is er iemand onzer, die twijfelt, of iets anders dan liefde het huwelijk kan maken tot wat het wezen moet; of iets anders dan liefde de ziel kan wezen van die vereeniging in de innigste levensgemeenschap? Wat vermag hier dan *dwang*?

Wat kan het *recht* met deze betrekking te maken hebben? Ja, hebben we hier zelfs niet met eene Goddelijke inzetting te doen? Beschouwt niet de Katholieke kerkgemeenschap, het overgroote deel der Christenheid, het huwelijk als een sacrament, niet alleen in 't algemeen als van God verordend, maar ook door God zelf, door tusschenkomst zijns priesters, tusschen ieder man en vrouw in 't bijzonder gesloten?

En wordt ook deze beschouwing niet in ons Hervormd kerkgenootschap in zóóver gedeeld, als in het huwelijksformulier aan bruidegom en bruid wordt gezegd: 'Zoo hoort uit het woord van God, hoe eerwaardig de huwelijke staat is en dezelve *eene inzetting van God* is, die hem behaagt'? Wat heeft dan de *wet* met deze instelling te doen?

Het is inderdaad geen gering gedeelte van het burgerlijk wetboek, dat door de regeling van al wat tot het huwelijk betrekking heeft, wordt ingenomen. Zelfs indien de wetgever het huwelijk nog als eene instelling van God had *kunnen* beschouwen, zou er *nog* veel voor hem te regelen geweest zijn.

Denkt in de eerste plaats hieraan, dat de meer of minder afhankelijke toestand, waarin de vrouw door het huwelijk geplaatst wordt, invloed moest hebben op hare bevoegdheid, om contracten te sluiten, processen te voeren, enz. Dat viel zeker op des wetgevers gebied. Welk gevolg zal het huwelijk hebben op de goederen, aan de echtgenooten toebehoorende, en welke bepalingen zullen zij daarover kunnen maken? Ook de beantwoording van deze vragen lag van nature op het gebied van den burgerlijken wetgever. Zoolang evenwel als de

burgerlijke wetgever het huwelijk niet anders kon beschouwen dan als eene instelling Gods, moest de regeling van de plichten der echtgenooten tot elkander, ja, ook van de wijze van voltrekking van het huwelijk en zelfs van de vereischten tot het huwelijk wel aan de kerk overgelaten blijven. Dat is in ons land het geval geweest, zoolang de Roomsche godsdienst met recht de Katholieke kon heeten; toen hij, de geheele Christenheid omvattende, ook hier te lande de alleenheerschende was. Door het huwelijk tot een sacrament te verklaren, moest wel de kerk de instelling zelve beheerschen. Men kende niet anders dan het *kerkelijk* huwelijk. Het is langs dien weg, dat de Christelijke kerk aan de Christelijke moraal haar invloed op de staatsinstellingen verzekerde, door die instellingen, welke het zedelijk leven als beheerschen, tot kerkelijke instellingen te maken. De Christelijke kerk vond voor die werkzaamheid bij de volkeren van den Germaanschen stam een vruchtbaren bodem. Heilzaam heeft zij op veredeling van zedelijkheid en beschaving gewerkt door inzettingen en leerbegrippen, ook de zoodanigen, die nu bij ons, Protestanten, reeds lang als dwalingen worden veroordeeld. Nadat het Protestantisme hier te lande zegevierde, werd het huwelijk wel niet meer als sacrament erkend, maar het bleef niettemin eene godsdienstige, kerkelijke instelling. De Hervormde kerk bleef de *kerkelijke inzegening* als de eigenlijke voltrekking des huwelijks beschouwen; ook bleef de voltrekking en wat daarmede in verband stond, in ons land aan de kerkeraden en predikanten opgedragen, doch, dewijl de Hervormde godsdienst de godsdienst van Staat was, konden geene kerkelijke handelingen, bij dissenters verricht, voor den Staat als geldig worden beschouwd, en zoo moest ook de gelegenheid worden geopend, dat de huwelijksvoltrekking ook voor den Magistraat, commissarissen voor huwelijkszaken, plaats had.

Niettemin bleef dit gedeelte van het huwelijksrecht geheel onder den invloed van de kerk en voor zoover al de burgerlijke wetgever de vereischten tot het huwelijk regelde, volgde hij daarbij de kerkleer. De opheffing van den staatsgodsdienst en de gelijkheid van de belijders van alle gezindheden voor de wet (thans ook van hen die niet tot eenig kerkgenootschap behooren) moest het huwelijk voor den Staat maken tot eene *burgerlijke* instelling. Waar zoude bij het verschil van godsdienstige overtuiging en van kerkelijke leerbegrippen zulk een algemeene regel kunnen worden gevonden, die de belijders van alle gezindheden bond? De éénheid van de kerk was overgegaan op den Staat; van dezen alleen kon nu een algemeene, alle staatsburgers bindende regel uitgaan. Het huwelijk bleef niettemin, wat het was: eene vereeniging tusschen man en vrouw, op de liefde gegrondvest; het blijft zijn inhoud, de plichten, die het voor man en vrouw doet ontstaan en die van die vereeniging tot de innigste levensgemeenschap onafscheidelijk zijn, aan de *zedelijkheid* ontleenen; maar, of men die zedelijkheid onafhankelijk van eenigen godsdienst erkennen, of men voor

haar den steun, de ware wijding in den godsdienst wil zoeken, of men zich eraan onderwerpt op grond van een Roomsch of Protestantsch kerkelijk leerbegrip, daarin laat de Staat ieder burger vrij. Hier ook huldigt de Staat volkomen vrijheid van geweten, doch hij onderwerpt niemand, en daarom ook zichzelven niet, aan kerkelijke heerschappij. Daarom laat hij bijv. aan de *kerk* de handhaving over van den aan de Roomsch-Katholieke priesters opgelegden ongehuwden staat. Hij zorgt alleen, dat, terwijl hij de kerkelijke inzegening of de kerkelijke huwelijksvoltrekking vrijlaat, deze niet in de plaats trede van de burgerlijke voltrekking des huwelijks, opdat niet kerkelijk gezag het gezag der staatswet ondermijne. Geen geestelijke of bedienaar van den godsdienst mag eenige huwelijksplechtigheid verrichten, zonder dat hem het bewijs worde vertoond, dat het huwelijk burgerlijk voltrokken is.

Ofschoon het u wel bekend was, dat de huwelijksvoltrekking bij ons vanwege den Staat door ambtenaren van den burgerlijken stand plaats heeft en dat de burgerlijke wetgever ook de geheele huwelijksvoltrekking heeft geregeld, zoo gevoelt gij toch te gelijk, dat dit niet anders kon, als men getrouw wilde blijven aan het groote begins el van *scheiding van kerk en staat*, dat zich hier openbaart in de gelijkheid van de belijders van alle gezindheden, en ook van niet belijders, voor de wet en in de, door onze vaderen zoo duur gekochte maar eerst in deze eeuw ook in ons land volkomen gehuldigde, vrijheid van geweten.

Wij kunnen dus, ons plaatsende op het standpunt van onzen wetgever, het huwelijk niet meer eene *door den godsdienst geheiligde instelling* noemen. Daar zijn evenwel rechtsgeleerden, ook van onzen tijd, en dat alles behalve kerkelijk rechtzinnigen, die het huwelijk dus hebben genoemd. Zij verwarden daarbij datgene, wat de wet vrijlaat, met datgene, wat de wet voorschrijft Ieder burger is echter vrij, mits hij zijn huwelijk voltrekke volgens de wet, om het als eene godsdienstige instelling te behandelen, het ook als een door den godsdienst geheiligden band te beschouwen en aan die overtuiging naar eigen inzichten openbaarheid te geven.

Ook is er nog veel van godsdienstige of kerkelijke begrippen in de regeling van onzen wetgever overgebleven. Ten onrechte heeft men wel eens gemeend, dat de uitdrukking: ‘staan onder de geboden’, voor de *aanneming in ondertrouw*, zou afkomen van de gewoonte, dat de afkondigingen veeltijds in de kerken plegen of plachten te geschieden nà het lezen der *tien geboden.* Dit is eene verklaring naar het bedriegelijke van den klank. De *geboden* beteekenden vroeger hetzelfde, wat wij thans *afkondigingen* noemen; maar de gewoonte, om die juist op Zondag te doen plaats hebben, zooals de wet dat thans nog beveelt, is zeker van de vroegere afkondigingen in de kerk afkomstig.

De verboden graden van bloedverwantschap en zwagerschap tusschen

de echtgenooten zijn nog bepalingen van zedelijken aard, die voor een goed deel in voorschriften van het Oude Testament (Leviticus XVIII en XX) haar grond vinden. Vandaar, dat nog altijd in Engeland, waar de invloed van de theologie op de wetgeving door de staatskerk zooveel grooter is, vruchtelooze pogingen worden aangewend, om het Parlement, met name het Hoogerhuis, te bewegen, de huwelijken met de zuster van de overleden vrouw toe te laten. In Holland werden vóór 1795 hoogst zeldzaam hiervan dispensatiën gegeven. Nà 1795 werd dit menigvuldiger; het wetboek van Keizer Napoleon liet echter nog geene dispensatie toe. Maar toen ons wetboek gemaakt werd, achtte men de toelating van dispensatie noodzakelijk, dewijl, zoo zeide men, juist die huwelijken van schoonbroeder en schoonzuster geheel in overeenstemming met onze zeden waren. De zeden waren nu niet tegen den godsdienst maar tegen de theologie in verzet gekomen en hebben 't pleit kunnen winnen, nu de theologie niet meer gesteund werd door den Staat.

Bij de om bloedverwantschap verboden huwelijken en vooral ook bij de ontbinding van het huwelijk door echtscheiding hebben kerkelijke leerbegrippen lang grooten invloed geoefend; nog zelfs vinden we dien ook in onze wetgeving terug in de gronden, waarop echtscheiding kan worden gevorderd, en in de instelling, bekend onder den naam van *scheiding van tafel en bed.*

Behalve dien *invloed* van kerkelijke leerbegrippen, een invloed, die echter geene *onderworpenheid* meer ten gevolge heeft, behalve de erkenning van het huwelijk als eene instelling van zedelijke natuur, die als een draad is, welke door alle bepalingen der wet heenloopt, vinden we ook hier, evenals bij de betrekking tusschen ouders en kinderen, voorschriften van geheel zedelijken aard in de wet opgenomen.

Of wat zijn het anders dan *zedelijke* voorschriften, wanneer de wetgever meent te bevelen: ‘De echtgenooten zijn elkander wederkeerig getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd. De vrouw is aan haren man gehoorzaamheid verschuldigd. Zij is verplicht met den man samen te wonen en hem overal te volgen, waar hij dienstig oordeelt zijn verblijf te houden. De man is verplicht zijne vrouw bij zich te ontvangen in het huis hetwelk hij bewoont. Hij is gehouden haar te beschermen en haar al hetgeen noodig is, volgens zijn staat en vermogen te verschaffen’? Vindt ge hier niet met andere woorden terug, wat o.a. in het formulier voor de huwelijksinzegening in onze Hervormde kerk aan bruid en bruidegom wordt voorgehouden en dat zij dáár verplicht zijn elkander *voor God en zijne heilige gemeente* te beloven?

Ik zeg ook hier, wat ik straks zeide van het wettelijk voorschrift, dat den kinderen eerbied en ontzag aan de ouders oplegt: de wetgever is tot zulke voorschriften *onbevoegd*; hij brengt daardoor zijne onmacht aan het licht en geeft aanleiding, dat op zichzelve zeer behartigenswaardige voorschriften op eene wijze worden toegepast, die door den

geest van hun inhoud wordt gewraakt. Waar toch is ook hier het dwangmiddel tot getrouwheid, hulp en bijstand? en wat zoudt gij als echtgenoot hebben aan eene getrouwheid, aan hulp of bijstand, door rechtsmiddelen afgedwongen, indien het al mogelijk ware, die te verkrijgen? De vrouw is aan den man gehoorzaamheid verschuldigd; in het formulier wordt nog vooraf gesproken van gehoorzaamheid ‘in alle dingen die recht en billijk zijn’, en alle deze voorschriften worden daar toegelicht op eene wijze, die hun zedelijk godsdienstigen aard duidelijk in het licht stelt. Hier hebben we eenvoudig de letter zonder toelichting. En wat kan dan een, zij het zelfs een goedaardige, maar op zijne erkenning als hoofd en daarom op heerschappij gestelde man op grond van dit voorschrift zoo al niet vorderen?... Zal echter rechtsdwang mogelijk zijn en zal eene daarmede afgedwongen gehoorzaamheid de vervulling zijn van een zedelijken plicht? De wal zal hier het schip wel keeren. Een van onze kundigste sociologen(*) vraagt: ‘Kent iemand nog eene *gehoorzame* vrouw? Zwakke voor hare mannen bevreesde, volgzame vrouwen zijn er natuurlijk in overvloed, maar eene vrouw, aan wie men de voor goede kinderen passende qualificatie van *gehoorzaam* geven zou, mag, geloof ik, in onzen tijd wel een rariteit heeten.’ Daar is wat overdrijving en ook wel ietwat van een spelen met woorden in, maar is de gedachte geheel onjuist? Meer waar is het, - en dit spreekt sterker tegen 't voorschrift der wet, waarin nog meer onbewuste gehechtheid aan 1 Cor. VII dan rechtsovertuiging zich uit, - wat dezelfde schrijver daarbij voegt: ‘In beschaafde kringen zou ieder uitgelachen worden, die om iets van zijne vrouw gedaan te krijgen zich op het wetboek en haren *wettelijken* plicht van *gehoorzaamheid* beriep.’ En toch, daar zijn er, die zich aan 't uitlachen niet storen, maar die tranen en smart trotseeren en hun geweten meenen gerust te stellen met het wetboek en misschien ook nog wel huichelend met de Schrift!

De vrouw is verplicht, met den man samen te wonen; dat brengt het huwelijk mede. Maar welk dwangmiddel geeft de wet? Gelukkig, dat onze rechters tegenwoordig vrij algemeen begrijpen, dat hier van een *zedelijken*, niet van een *rechts*plicht sprake is en er dus geen dwangmiddel voor den man geschapen is; maar nu 't bevel eens in de *wet* staat, is het niet zoo dwaas, hier aan een *rechts*plicht te denken en dan ook aan te nemen, dat er een dwangmiddel *moet* gegeven zijn. En zoo is het dan, ook bij ons, wel gebeurd, dat de rechter de vrouw veroordeelde, om in het huis des mans, dat zij verliet, terug te keeren, en den man machtigde, daartoe desnoods *den sterken arm* te gebruiken! Denkt gij, dat de vrouw, die dus in het huis des mans werd teruggebracht en nu daarin bleef, indien daartoe ook alweer dwang kan worden aangewend, daarmede voldeed aan die verplichting tot samenleving, die het huwelijk, de vereeniging tot de innigste levensgemeen-

(*) Mr. S. van Houten in de straks aan te halen verhandeling.

schap, uit zijn aard medebrengt als de vervulling eener zedelijke verplichting, waarbij alle dwang is uitgesloten?...

En dan die verplichting, aan den man opgelegd, om de vrouw te beschermen, waarin zal die bescherming tegenwoordig zoo al moeten bestaan? in welke uiterlijke handelingen zal zij zich moeten openbaren? tot welke handelingen van bescherming zal men den man door rechtsmiddelen kunnen dwingen? Maar dan ziet men ook alweder, dat wij hier met niets anders dan met een zedelijken plicht hebben te doen, die in de wet niet thuis behoort, opdat hij niet den schijn verkrijge van een afdwingbaren *rechts*plicht, wat hij niet is en niet zou kunnen worden, zonder zichzelven op te heffen. Niet anders is het met die verplichting van den man, om de vrouw te ontvangen in het huis, dat hij bewoont; verbeeldt u, dat, als de man de deur voor de vrouw sloot, deze zich door een deurwaarder, met een rechterlijk vonnis gewapend, die deur deed openen! En als de man eens niet voldoet aan zijne verplichting, om de vrouw al hetgeen noodig is, volgens zijn staat en vermogen te verschaffen, acht gij het denkbaar, dat de vrouw eene vordering in rechte tegen den man instelt; dat dan de rechter den man tot betaling van eene zekere geldsom veroordeelt, en dat dan de vrouw het goed van den man daarvoor gaat executeeren?! Dat zou toch het geval moeten worden, indien we hier met een *rechts*plicht te doen hadden! Terwijl dit nu nauwlijks denkbaar is, en van al dat procedeeren het gevolg zou zijn, dat de vrouw wel geld kreeg, om zich te onderhouden, maar toch in werkelijkheid niet onderhouden werd door den man, zooals de huwelijksplicht dat medebrengt, zoo kan hier door den wetgever ook niet anders dan de vermelding van een zedelijken plicht bedoeld zijn. De opneming daarvan in de wet *kan* evenwel ten gevolge hebben, dat hij als een rechtsplicht wordt beschouwd en behandeld, en dan krijgt men al die straks vermelde procedures, die niets dan ergernis kunnen geven. Daarom zijn ook hier al die zedelijke voorschriften gelegen buiten de bevoegdheid des wetgevers; hij is onmachtig, om hunne nakoming te verzekeren; hij doet verkeerd, ze vast te stellen, omdat hij dan aanleiding geeft, dat ze in rechtsplichten ontaarden.

Wanneer nu de wetgever dergelijke bepalingen niet in zijn wetboek had opgenomen, zou hij dan daardoor het zedelijk karakter van den huwelijksband hebben ontkend? Neen! waarlijk niet! Ook zonder die zedelijke plichten te herinneren, en dan zelfs veel beter, zou de wetgever op dat eigenaardig zedelijk karakter des huwelijks hebben gelet, gelijk dat doorstraalt en op deze of andere wijze doorstralen *moet* in de bepalingen, die hij te maken heeft over de *rechts*verhouding tusschen de echtgenooten, de mindere of meerdere afhankelijkheid van de vrouw, als zij in het burgerlijk rechtsverkeer moet optreden, de verhouding van de echtgenooten met betrekking tot hunne goederen, het bestuur over die goederen, vooral die, welke aan de vrouw toebe-

hooren, en *boven alles in de regeling van de wijze, waarop het huwelijk*, *gedurende het leven der echtgenooten*, *kan worden ontbonden.*

Hier komen we aan het belangrijk vraagstuk van de *echtscheiding.* Is voor ons, Protestanten, de toelating der echtscheiding nauwlijks eene vraag meer, bij vele Christenvolken is ook dit nog een voorwerp van strijd; bij ons houdt meer bepaaldelijk de vraag: in welke gevallen, op welke gronden echtscheiding toe te laten, de hoofden en harten van juristen, moralisten en kerkelijk rechtzinnigen verdeeld. Indien ik niet te veel van uwe aandacht verg, zal dit nog een laatste onderwerp van onze beschouwing zijn.

Geene instelling wellicht is langer door godsdienstige of kerkelijke leerbegrippen beheerscht geweest dan deze. De Roomsche kerkleer maakt het huwelijk tot een sacrament. Daarom is die band onverbreekbaar. ‘Hetgeen God heeft samengevoegd, dat scheide de mensch niet!’ (Matth. XIX, 6.) Zoolang de Roomsche kerk de Katholieke, de kerk der Christenheid kon heeten en de kracht harer overheersching vond in hare eenheid tegenover de verdeeldheid der wereldlijke macht in zoovele souvereine Staten, bleef de verbindende kracht van dat gebod, dus opgevat en toegepast, algemeen erkend. Doch, toen de Hervorming doorbrak en de onfeilbaarheid der kerkleer met het gezag van Paus en concilie wegviel; toen de Bijbel den wil van God ging openbaren, toen werd het sacrament des huwelijks, als niet gegrond in de Schrift, verworpen en de echtscheiding toegelaten op *twee* gronden, die men in de Schrift erkend meende te vinden: *overspel* (Matth. XIX, 9. V, 32; Marc. X, 11; Luk. XVI, 18; 1 Cor. VII, 10) en *kwaadwillige verlating* (1 Cor. VII, 10, 11, 15).

Zoo was het althans algemeen in ons land. Men hield zich aan deze Bijbelplaatsen en liet dan ook geene uitbreiding toe tot zoodanige redenen, als onder de Romeinsche Christen-Keizers nog als redenen van echtscheiding hadden gegolden. Toch had reeds onze Hugo de Groot, en wel op het gezag van een der oudste kerkvaders, van Origenes, geleerd, dat de Bijbelplaatsen, waarop men zich beriep, eene vrije uitlegging toelieten, wanneer het erop aankwam, de zedelijke voorschriften van Christus op het maatschappelijk verkeer in toepassing te brengen. Men hield zich uitsluitend aan de twee gronden en achtte het alleen geoorloofd, daaronder ook die gevallen te begrijpen, welke als daarmede gelijksoortig konden worden aangemerkt, zooals eeuwigdurende gevangenisstraf met kwaadwillige verlating. Doch gelijk Mozes den Israëlieten wel had toegestaan, om hunne vrouwen te verstooten ‘wegens hunne hardigheid van hart’ (Matth. XIX, 8), zoo had ook de kerkelijke wetgever een middel gevonden, om aan die hardigheid van hart der geloovige Christenen te gemoet te komen en, terwijl hij het verbreken van den *huwelijksband* verbood, liet hij *scheiding van tafel en bed*, zooals hij 't noemde, toe, waardoor de echtgenooten de vrijheid kregen, van

elkander te gaan, zonder dat hun huwelijk verbroken werd. Die scheiding van tafel en bed heeft wel iets van eene *ontduiking* van het verbod van echtscheiding en, waar men de echtscheiding door God verboden achtte, maakt de instelling zelfs den indruk, als trachtte men God te bedriegen.

Afgezien daarvan heeft die instelling eene allerverderfelijkste uitwerking, dewijl zij aanleiding kan geven tot eene levenslange verwijdering van de echtgenooten en den huwelijksband oplegt aan echtgenooten, die feitelijk in ongehuwden staat leven. Zij schept alle nadeelen, aan de echtscheiding verbonden, zonder eenige harer voordeelen op te leveren. Alleen dan kan de scheiding van tafel en bed eene goede instelling zijn, wanneer zij niet dan eene tijdelijke verwijdering behoeft mede te brengen, de gelegenheid tot verzoening gedurende een bepaalden tijd openlatende, maar, na verloop van dien tijd, geen der echtgenooten dwingende, om in dien toestand te blijven. Niet alleen met beider toestemming maar ook op verlangen van een der echtgenooten behoort aan de scheiding van tafel en bed door echtscheiding een einde te kunnen worden gemaakt(*).

Ook bij de Protestanten bleef de scheiding van tafel en bed naast de echtscheiding behouden en strekte, om aan de strengheid van de beperking der redenen van echtscheiding tot twee: overspel en kwaadwillige verlating, te gemoet te komen.

Zoo is het duidelijk, dat zoowel het verbod als de beperking van de echtscheiding en de scheiding van tafel en bed hun naasten grond hebben gevonden in de *kerkleer*. Ook thans is haar invloed nog zeer gemakkelijk in onze wetgeving na te speuren: maar toch is het een geheel en al ongerechtvaardigd beweren, als zoude de regeling van de echtscheiding, zooals wij die hebben, zijn u i t s l u i t e n d e n grond vinden in *Christelijke dogmatiek en scholastiek.* Dit zou wel een krachtig argument zijn voor hen, die het vrije huwelijk en daarmede de volkomen vrije echtscheiding als hun ideaal beschouwen; want is de Christelijke dogmatiek en scholastiek de uitsluitende grond, dan valt elke grond weg, omdat onze maatschappij, althans onze wetgeving, aan de heerschappij dier Christelijke dogmatiek en scholastiek ontwassen is. Maar die Christelijke dogmatiek en scholastiek, die het huwelijk maakten tot een sacrament of de redenen van echtscheiding angstig vastsnoerden aan schriftuurplaatsen, was veeleer het *middel* geweest, om den zedelijken band des huwelijks te verheffen, orde in de huisgezinnen te bevorderen, de vrouw eene waardiger plaats in het huisgezin te verschaffen, dan zij tot dusverre had gehad, en de belangen der kinderen beter te verzekeren. Zoo werd tevens het belang bevorderd van Staat en maatschappij, waarvan het huisgezin den onmisbaren grondslag uitmaakt. Zóó laat het zich verklaren, dat het verbod van echtscheiding zoolang heeft kunnen standhouden in staten als Frank-

(*) Zoo is het in Duitschland sedert de wet van 6 Februari 1875.

rijk, waar de Katholieke kerk wel de algemeene mag heeten, maar waar de kerkleer toch reeds lang alle bestel over de wetgeving heeft verloren; in Italië, waar het verbod werd gehandhaafd, toen de eenheid van het koninkrijk, waarlijk niet in vrede met de kerk, tot stand kwam. Ook *daarin* ligt de voorname reden, dat bij ons de toelating van de echtscheiding tot enkele redenen beperkt bleef, niettegenstaande men zich niet meer aan de Hervormde kerkleer gebonden achtte en er meer dan deze toeliet.

Eindelijk en dit is niet van het minste gewicht! Wanneer wij zien, hoe een wijsgeer van den nieuweren tijd, die zich een aanhanger bekende van eene van allen godsdienst onafhankelijke moraal en die daarop zijn stelsel van stellige wijsbegeerte grondde, wanneer wij zien, hoe Auguste Comte(*) desniettemin een overtuigd tegenstander van de echtscheiding kan zijn en vast overtuigd is, dat de Katholieke kerk in dit opzicht gelijk zal krijgen; dat, wat zij met het sacrament des huwelijks *beoogde*, n.l. zijne onverbreekbaarheid, in alle wetgevingen zal moeten worden opgenomen, zoodra men tot het juiste inzicht van de zaak zal gekomen zijn, dan vinden wij ook daarin een bewijs, dat - moge al de kerkleer eens het *middel* geweest zijn, om aan de uitsluiting of beperking van de echtscheiding een onbetwistbaar gezag te verzekeren, - boven die kerkleer stond een hooger inzicht van zedelijkheid, van zorg voor het welzijn van het huisgezin en van de maatschappij en dat dit zich kan doen gelden, al vervalt het gezag van de kerkleer, waarin het vroeger zijn steun zocht en vinden kon.

Ik kan het Comte niet toegeven, dat de voorstanders van de echtscheiding zich zouden laten leiden door eene soort van instinctmatigen tegenzin tegen de Roomsche theologie, waarin zij dan te gelijk de moraal der Roomsche kerk doen deelen. Bij ons toch is het Roomsche verbod lang vervallen, en de Protestantsche theologie, die anders ook wel in staat is, op vele punten weerzin te wekken, heeft reeds sedert jaren niet meer dan een verwijderden invloed op onze wetgeving uitgeoefend. Maar toch zien wij, dat bij hen, die het vrije huwelijk en de vrijheid van echtscheiding voorstaan, de afkeer van Christelijke dogmatiek en scholastiek kwalijk verborgen blijft en dat zij, ook om hun gevoelen ingang te doen vinden, aan die dogmatiek en scholastiek de beperking van de echtscheiding wijten(†). Willen wij *juist* oordeelen, dan, dit acht ik met Comte van het hoogste belang, moeten wij ons boven dat vooroordeel verheffen.

De tegenstanders van de echtscheiding, en Comte met hen, beweren, dat de toelating van de echtscheiding in waarheid niets anders kan zijn dan een eerste stap tot de algeheele afschaffing van het huwelijk. Naar mijn oordeel wordt dit beweren door de geschiedenis gewraakt. Vergelijkt men den maatschappelijken toestand van Frankrijk, waar

(*) *Philosophie positive*, t. V.
(†) Van Houten, *Handelingen der Ned. Juristen Vereeniging*, bl. 56, 59.

de echtscheiding niet langer dan 25 jaren is toegelaten geweest en sedert 1816, dus nu weder bijna 70 jaren, verboden was, met dien van ons land, waar gedurende 300 jaren de echtscheiding was toegelaten, dan geloof ik te mogen aannemen, dat dáár het *verbod* veel ongunstiger op het huwelijk gewerkt heeft dan de *toelating* hier; ja, dat wij mogen volhouden, dat althans ons land de stelling der tegenstanders van de echtscheiding logenstraft. Maar eerder zou ik het met Comte hierin eens zijn, dat het vrije huwelijk, de vrijheid van echtscheiding, tot de ondermijning van het huwelijk leiden moet; dat daarmede althans eene hoogst gevaarlijke proef op de zedelijkheid der natie en op de maatschappelijke orde zou worden genomen.

Onze wetgever laat thans echtscheiding toe op grond van overspel, kwaadwillige verlating, veroordeeling tot eene onteerende straf en levensgevaarlijke verwonding. Een ieder zal moeten toegeven, dat, wanneer de eene of andere van die omstandigheden plaats grijpt, het huwelijk in den regel zal hebben opgehouden, een huwelijk te zijn; dat dan eene vereeniging in de innigste levensgemeenschap ophoudt of zoo goed als niet bestaan kan. De samenleving *moet* daar zelfs ondraaglijk zijn; het voortduren daarvan zou tot nog erger onzedelijkheid aanleiding kunnen geven, en hoezeer de kinderen mogen lijden door 't verbreken van den band tusschen de ouders, aan welke beiden zij gelijkelijk verbonden zijn, dan brengt zelfs *hun belang* mede, dat ook hunne betrekking tot den een of den ander der ouders of tot beiden feitelijk ophoude te bestaan.

De wetgever begreep evenwel ook, dat nog andere omstandigheden de samenleving ondraaglijk kunnen maken. Om daaraan te gemoet te komen, had hij de redenen van echtscheiding gerustelijk kunnen uitbreiden. Dat deed hij evenwel niet, maar hij liet scheiding van *tafel en bed* toe, op grond van *mishandelingen en grove beleedigingen*, die juist nog niet het karakter van zware, levensgevaarlijke verwondingen hebben. Wel nam de wetgever die, op zichzelf verderfelijke, instelling van scheiding van tafel en bed ook daarom in de wet op, om te gemoet te komen aan hen, voor wie godsdienstige bezwaren de echtscheiding mochten uitsluiten, maar niet minder met het doel, dat de echtgenooten daarin een middel zouden vinden, om zichzelven te beproeven, of zij reeds tot echtscheiding zouden moeten overgaan. Want scheiding van tafel en bed kan gevorderd worden om alle redenen, waarom echtscheiding is toegelaten, en wanneer dan de echtgenooten vijf jaren in dien toestand verkeerd hebben, zonder dat het tot eene verzoening kwam, dan kunnen zij ook de *volkomen ontbinding van het huwelijk* vragen. Dan moeten evenwel *beide* echtgenooten in die ontbinding toestemmen, wat mij voorkomt, zooals ik straks reeds zeide, eene verkeerde bepaling te zijn; daar, wanneer de proeftijd bleek niets te hebben uitgewerkt ter verzoening, de eene echtgenoot niet door den anderen moet gedwongen kunnen worden, om in een staat voort te leven, die iemand voor de

wet gehuwd verklaart, terwijl hij, feitelijk van de andere gescheiden, als in ongehuwden staat leeft. Het onnatuurlijke van den toestand, die daardoor ontstaat; de gevaren, waaraan de zedelijkheid daardoor wordt blootgesteld, en de verzwakking, die de eerbied voor den huwelijksband ondergaat, liggen voor de hand.

Tot dusver zagen we, dat onze wet altijd eene bepaalde reden vereischt, die men moet kunnen aanvoeren en bewijzen, om hetzij tot echtscheiding hetzij tot scheiding van tafel en bed te komen. Keizer Napoleon was in het wetboek, dat bij ons van 1811 tot 1838 gegolden heeft, evenwel nog een stap verdergegaan. Hij gaf den echtgenooten de bevoegdheid, om echtscheiding te vragen, ook zonder bepaalde reden op te geven, *op beider eenstemmig verlangen.* De Fransche wetgever meende, en hij gaf daarbij blijken van gezonde menschenkennis, dat er wel onoverkomelijke bezwaren tegen de eens gewenschte samenleving tusschen de echtgenooten kunnen bestaan, maar dat er echtgenooten zouden zijn, - en dezen zijn het zeker niet, die den ernst des levens niet beseffen, - die liever de ondraaglijke samenleving toch dragen, dan dat zij de redenen daarvoor zouden openbaren. Wanneer dan de echtgenooten bleven volharden in hun verlangen, om te scheiden, zoodat dit op wettelijke wijze duidelijk gebleken was; wanneer zij bovendien voldeden aan zekere voorwaarden en de beproevingen doorstonden, door de wet voorgeschreven, dan, zeide de wetgever, moest men aannemen, dat de samenleving voor die echtgenooten zóó ondraaglijk was, dat er eene afdoende reden bestond, om de echtscheiding tusschen hen uit te spreken.

Die wijze bepaling vinden wij in onze wet niet meer. Men had tegen deze echtscheiding op grond van onderlinge overeenstemming allerlei ongegronde bedenkingen en 't meest liet zich daartegen het Katholieke kerkgeloof gelden: wat God vereenigd heeft, scheide de mensch niet. Toch werd zij niet *geheel* uitgesloten, maar men kwam tot eene transactie, door den volgenden omweg te maken. Scheiding van tafel en bed met onderlinge overeenstemming der echtgenooten is toegelaten: geene echtscheiding! Maar wanneer dan die scheiding van tafel en bed vijf jaren heeft geduurd, dan kunnen de beide echtgenooten, het daaromtrent eens zijnde, *ontbinding des huwelijks* vragen. Dat *heet* dan echter geene *echtscheiding*, en men meende op zeer belangrijke verschilpunten te kunnen wijzen, doch rechtens houden dan toch ook hier, evenals bij echtscheiding, de echtgenooten op, dit te zijn. Zeker is oprechtheid ook eene deugd in den wetgever, en ik zou ook daarom aan de Fransche instelling de voorkeur geven. Maar ook met dusdanige regeling komt het mij voor, dat de onverbreekbaarheid des huwelijks, welke tot den a a r d van dezen band behoort en die altijd, zoowel bij het aangaan van het huwelijk als gedurende het huwelijk, der echtgenooten streven en wensch moet zijn, zooveel mogelijk is gehandhaafd. De instelling van het huwelijk zelf zal daar

niet alleen niet onder lijden, maar zij zal zelfs te beter in eere kunnen blijven.

Doch er zijn in den laatsten tijd stemmen bij ons opgegaan voor eene gemakkelijker ontbinding van wat men het *vrije huwelijk* noemt. Met name verlangt men de *opzegbaarheid* van het huwelijk. Met ernst en met warmte werd dit verdedigd door onzen kundigen en scherpzinnigen volksvertegenwoordiger Mr. S. van Houten, die meermalen de bewijzen gaf, dat zijn hart warm klopt voor het belang van Staat en maatschappij, voor zedelijkheid en recht. Ook hem bedoelde ik, toen ik straks zeide, dat de voorstanders van het vrije huwelijk, bij hunne verdediging van eene vrij onbeperkte toelating der echtscheiding, hun weerzin tegen Christelijke dogmatiek en scholastiek kwalijk kunnen verbergen.

Ofschoon de heer Van Houten zijn stelsel in de Juristenvergadering, alzoo meer bepaaldelijk voor juristen, heeft voorgedragen, mag ik het daarom toch hier niet met stilzwijgen voorbijgaan. Te minder, nu op zijne verhandeling ook in het orgaan van ons Bond, in *De Hervorming*, de aandacht werd gevestigd. De heer H.K., die zich dit in *De Hervorming* van 9 en 16 September 1882 tot taak stelde, gaf vrij duidelijk zijne instemming met de denkbeelden van Van Houten te kennen en scheen daartoe vooral gekomen, omdat hij bij het lezen van hetgeen Van Houten schreef, den indruk kreeg ‘van den ernst en het idealisme dat hem drijft’, en omdat hij (H.K.) steeds meende te ontdekken, ‘dat de heer Van Houten dieper doordenkt en nauwkeuriger waarneemt dan de meesten en waarlijk niet minder edel gezind is’. Ik erken gaarne, dat ook ik meermalen zulk een indruk van het door den heer Van Houten geschrevene wegdroeg, en ik verklaar gaarne dat men nauwlijks verhevener, edeler, idealer opvatting van het huwelijk lezen kan, dan die Van Houten hier geeft. Maar daarom kan ik nog zijne conclusie niet deelen. Integendeel, ik meen juist daarom te meer op mijne hoede te moeten zijn, om mij niet door den schrijver te laten medeslepen. En zoo is het mijne innige overtuiging, dat die door Van Houten aanbevolene opzegbaarheid van het huwelijk alles behalve zal leiden tot de door hem beoogde gevolgen van verheffing, veredeling, ja, heiliging van het huwelijk. Ik vrees daarvan het tegendeel en vind in Van Houten's verhandeling een in vele opzichten voortreffelijk *pleidooi*, maar altijd een *pleidooi*, waarin de schaduwzijde van den tegenwoordigen toestand breed wordt uitgemeten en de vrije teugel wordt gevierd aan de phantasie, wanneer 't erop aankomt, de toestanden af te malen, die komen zullen, wanneer eens die hooggeprezen opzegbaarheid zou zijn ingevoerd.

Doch ik zal u in het kort mededeelen, wat de heer Van Houten met die opzegbaarheid wil; waarom hij haar verlangt, en wat hij ervan verwacht, om daaraan enkele opmerkingen vast te knoopen, welke tot waardeering en beoordeeling aanleiding kunnen geven.

Ik begin met een vooroordeel te bestrijden, dat bij mij en wellicht ook bij u dreigde te ontstaan uit dat woord: *opzegbaarheid* van het huwelijk.

De heer Van Houten houdt wel meer van krasse uitdrukkingen; hij windt er geene doekjes om; dikwijls is in eene ruwe of op het eerste hooren stuitende uitdrukking eene edele gedachte besloten. *Opzegbaarheid* gebruikt men gewoonlijk vooral van persoonlijke diensten of van een contract, bijv. van vennootschap. Wil dan de heer Van Houten daarmede het huwelijk op één lijn stellen? Neen: van de gelijkstelling van het huwelijk met een contract over geld, goed of persoonlijke diensten wil hij niets weten. Toen de Fransche wetgever, bij 't maken van de wet op de echtscheiding, de opzegbaarheid van het huwelijk verwierp, deed hij dat vooral op grond, dat, wijl het huwelijk evenals een contract door overeenstemmende wilsverklaring tot stand kwam, het ook, behalve om bepaalde redenen, niet dan met overeenstemmenden wil van beide echtgenooten mocht worden ontbonden. Hij vergat op dat oogenblik, dat meer dan één contract, ofschoon door overeenstemmende wilsverklaring gesloten, door opzegging, alzoo eenzijdig, verbroken kan worden en dat van die contracten dat van vennootschap, hetwelk van alles nog 't meest op het huwelijk gelijkt, als het voor onbepaalden tijd is aangegaan, altijd door eene van de partijen kan worden opgezegd. En als men daar dan bij bedenkt, dat de reden daarvoor deze is, dat eene altijddurende maatschap, eene maatschap voor het leven, eene vruchtbare moeder van twisten is, dan zou men te eerder tot de opzegbaarheid van het huwelijk hebben kunnen besluiten.

Doch, gelijk ik zeide, de heer Van Houten wil van gelijkheid of gelijksoortigheid van het huwelijk met een contract over geld of goed niet weten. Hij gebruikt dan ook dat het huwelijk ontheiligend argument niet.

Integendeel! Niettegenstaande hij verlangt, dat het huwelijk op het verlangen van een der echtgenooten zal worden gescheiden(*) met de noodige waarborgen, dat daarbij geene overijling of onberadenheid plaats heeft, bij welke regeling hij veel van 's wetgevers talent verwacht, stelt hij zoo krachtig mogelijk de zuiver zedelijke natuur van den band, die de echtgenooten bindt, op den voorgrond. Juist wil hij door de opzegbaarheid den eerbied voor den huwelijksband versterken. Nauwelijks kan men dan ook meer eerbied hebben voor, nauwelijks de heiligheid van dien band, zonder dien heilig te noemen, beter uitdrukken dan de heer Van Houten.

'Het huwelijk', zegt hij, 'is geene vereeniging van twee zelfstandige rechtssubjecten, maar eene verbinding van *twee tot één,* eene

(*) Hij acht de opsomming van bijzondere redenen verkeerd. De opzegbaarheid aannemende, kan men die ook gemakkelijk missen. Maar naast eene echtscheiding met beider overeenstemmend verlangen kan men ze niet missen. Want dan blijven er gevallen over, waarin ook zonder overeenstemming de vordering tot echtscheiding voor een der echtgenooten moet openstaan.

samensmelting van twee levens. Het sluiten des huwelijks, met de daarmede gepaard gaande vereeniging van tafel en bed, is als het ware eene proef of de voorwaarden dier *ideale levensvereeniging* aanwezig zijn. Waar deze blijkt te ontstaan is geen plaats meer voor gezag van den een en gehoorzaamheid van den ander; daar kan geen sprake zijn van de *verschuldigdheid* van hulp en bijstand, daar is de individualiteit - het voor zich alleen gevoelen, willen en werken - opgeheven'(*). Het doet goed, zóó het ideaal des huwelijks erkend en op den voorgrond geplaatst te zien; waar geen ideaal is, daar is geen 'excelsior'; daar blijft men altijd als 't redelooze vee, laag bij den grond.

Doch men maakt eene gevaarlijke en geheel onjuiste gevolgtrekking, dat een huwelijk, dat aan dat ideaal niet beantwoordt, geen huwelijk zou zijn; dat reeds daarom zijne ontbinding of de mogelijkheid daarvan wenschelijk zou wezen. Zoo komt men, hoe ernstig ook gestemd, al te lichtvaardig tot de opzegbaarheid. Is in deze beschrijving van het huwelijk de echtband voorgesteld, zooals die zijn *moet*, de schrijver is niet consequent, wanneer hij daaraan toevoegt eene aanduiding van het *sluiten* van het huwelijk, welke aan het ideaal volstrekt niet beantwoordt. Het gaat niet aan, om in dien gedachtengang het sluiten van het huwelijk te noemen eene *proef.* Neen, waar men het ideaal van den huwelijksstaat zelven bespreekt, moet men ook, van het *sluiten* van den band gewagende, bij het ideaal blijven. Wel erken ik gaarne, dat niemand op het oogenblik van het sluiten van het huwelijk met zekerheid weten kan, of het huwelijk zelf voor hem een gelukkig huwelijk zal zijn. Maar moet zijn hart daarop zijn gericht; moet hij op dat oogenblik niet anders beoogen, niet anders verlangen, dan eene verbintenis te sluiten voor zijn leven, dan sluit hij ook dat huwelijk niet bij wijze van *proef*, maar hij doet dat in het vaste vertrouwen, dat men dat ideaal van den huwelijksstaat althans nabij *kan* komen, en men sluit de handen in een tot bevestiging van het voornemen, om daarnaar gezamenlijk te streven. Legt het huwelijk aan de echtgenooten den zedelijken plicht op, om naar die 'samensmelting van twee levens' te streven, die zij bij het aangaan van het huwelijk wenschen, met dien wensch moet het ook ernst zijn. Ook bij het aangaan van het huwelijk moet men, van dien zedelijken plicht doordrongen, geen ander tot echtgenoot kiezen, geen ander tot echtgenoot nemen, dan jegens wien men op dat oogenblik tot zulk eene toewijding voor het leven bereid is en van wien men reden heeft, gelijke toewijding te verwachten. Beantwoordt dan de uitkomst niet aan het ideaal, dan zal men toch den zedelijken plicht moeten gevoelen, om niets onbeproefd te laten, dien zoo nabij mogelijk te komen. Zal nu de opzegbaarheid een waarborg geven, om in dat streven te volharden, als tegenspoed ontstaat of gebre-

(*) De heer Van Houten keurt ook de opneming van voorschriften, inhoudende de zedelijke plichten der echtgenooten, in de wet ten sterkste af.

ken zich openbaren, aan wier bestaan men niet gedacht had? Zal die opzegbaarheid tot wederzijdsche verdraagzaamheid in die gebreken, tot wederzijdsche hulp in de opheffing of verbetering daarvan, tot waardeering van elkanders goede hoedanigheden leiden? Het was immers maar eene *proef*! Neen, naar mijne innige overtuiging zal daartoe veeleer leiden de wetenschap, dat de eens gesloten band alleen in de uiterste noodzakelijkheid verbreekbaar is. Die wetenschap zal bij 't sluiten des huwelijks het denkbeeld van *proef* zoover mogelijk verwijderd houden, en meer dan de opzegbaarheid zal die omstandigheid, dat het huwelijk niet licht te verbreken is, nadat het eens is gesloten, een heilzamen drang uitoefenen, om zijn leven naar het leven van een ander te schikken, driften te betoomen en zelfzucht te dooden. De mensch is toch niet zoo geheel uit zichzelven tot bestrijding van zijn egoisme geneigd. Ik zou meenen, dat hij daartoe ook niet weinig door de samenleving met zijne medemenschen gedrongen wordt. En zou dan 't huwelijk, dat zulk eene innige samenleving medebrengt, hem op dat punt ook niet *beter* kunnen maken? Of moet hij in staat gesteld worden, dien heilzamen breidel maar af te werpen, zoodra 't hem niet meer gelust, dien zich te voelen aangelegd? Ik kan het niet aannemen. Veeleer houde ik mij overtuigd, dat de wetgever, die de zedelijkheid niet kan voorschrijven, maar haar bevorderen en niet belemmeren moet, denkende aan hetgeen het huwelijk is en wezen moet, het recht heeft, om te onderstellen, dat zij, die een huwelijk sluiten, een wezenlijk huwelijk bedoelen aan te gaan; hij mag en moet zorgen, dat oprechtheid en ernst daarbij worden betracht, en dat doet hij niet, wanneer hij 't verbreken van den band door opzegbaarheid gemakkelijk maakt.

De heer Van Houten gaat dan ook blijkbaar te ver, wanneer hij verder zegt: ‘Waar daarentegen die ideale levensgemeenschap *niet* ontstaat, maar de individualiteit der echtgenooten dermate blijft bestaan, dat zij zich van *rechten over* en *tegenover* elkander bewust blijven, en uit *rechts*plicht handelingen doen of nalaten, welke zij anders zouden nalaten of verrichten, daar *is* geen huwelijk in den hoogeren zin des woords. Daar is slechts een concubinaat. Naar wetten en zeden mag men hen echtgenooten blijven noemen en hun ook de ontknooping van den gesloten band ontzeggen, maar het geschiedt ten koste van hun geluk, ten koste van de kinderen, die uit zulk een concubinaat geboren worden.’ Wat dunkt u, is hier overdrijving of niet? Is er, waar geen huwelijk in den hoogeren zedelijken zin des woords bestaat, inderdaad niet anders dan een concubinaat? Zouden hier niets dan uitersten zijn waar te nemen? Moet er dan vrijheid bestaan, om elk huwelijk, dat niet aan het *ideaal* beantwoordt, dat geen huwelijk is *in den hoogeren zedelijken zin* des woords, vrijelijk te ontbinden, door het eenvoudig op te zeggen? Zeker, die toestand is niet die van een *gelukkig* huwelijk,

maar is het waar, dat zoo'n huwelijk niet anders kan voortbestaan dan ten koste van het geluk der echtgenooten en ten koste van de kinderen? Neen! daar moge geen huwelijk zijn in de hoogere, zedelijke beteekenis van het woord, daar is toch iets anders dan een concubinaat, waarin zelfs van *rechtsplicht* geene sprake kan zijn. Eene vereeniging als een concubinaat, door louter zinnelijkheid beheerscht, draagt de kiem van ontbinding van nature in zich; waar de samensmelting van twee levens werd beoogd, daar eindigt van nature de vereeniging eerst met het leven. En zoolang daar nog de *rechts*plicht wordt gevoeld, daar is ook de mogelijkheid voor de ontwikkeling van den zedelijken plicht niet uitgesloten! En daarom mag ook niet dan reeds alle ellende, die eene scheiding ook na zich sleept, worden voorbijgezien of licht worden geacht!

Gij gevoelt, M.H., dat de heer Van Houten bepaalde redenen moet hebben, waarom hij eene zoo diep ingrijpende verandering in onze wetgeving, als die opzegbaarheid zou medebrengen, noodig acht. Er zijn, meent hij, zoovele ongelukkige huwelijken, welker ontbinding onvermijdelijk noodzakelijk is en welker ontbinding *thans* wordt belet. Ik neem het aan en wees er straks zelf reeds op, dat uitbreiding der gevallen, waarin echtscheiding kan worden toegelaten, ook mij wenschelijk voorkomt; dat zelfs de onderlinge overeenstemming der echtgenooten daaronder moet worden opgenomen. Reeds dan zullen velen van die thans onontbindbare huwelijken voor ontbinding vatbaar zijn. Blijven er ook dan nog meer over, is daardoor de uitgebreide vrijheid, die door opzegbaarheid verkregen zou worden, gewettigd? Volstrekt niet! Want wie zegt u, hoevele huwelijken dan opgezegd zullen worden, die veel beter waren blijven bestaan? Moet niet de ontbinding altijd blijven een noodzakelijk kwaad, om grooter kwaad te voorkomen? Die opzegbaarheid moet daarentegen wel grond geven voor de onderstelling, dat het huwelijk, ontbindbaar uit zijn aard, ook niet meer behoeft gesloten te worden met het *voornemen*, om eene vereeniging voor het leven aan te gaan.

De heer Van Houten beroept zich voor het bestaan van al die ongelukkige, thans onontbindbare huwelijken op de ondervinding der advocaten. Maar kan juist deze niet aanleiding geven, den toestand wat al te zwart af te schilderen? De advocaten maken immers uitsluitend met ongelukkige huwelijken kennis, en hoevelen blijven er gelukkig buiten hunne kennisneming! Die ongelukkige toestand wordt verder aan ons geheele huwelijksrecht geweten, en daarin kan zeker, ik erken het, veel verbeterd worden; maar is het niet wat kras, te beweren, dat de wet - hoe groot haar invloed zij - de *hoofdoorzaak* is van al die ongelukkige huwelijken en dat de verandering dier wet ons zal brengen in den besten toestand ter wereld? Dat de opzegbaarheid des huwelijks ‘de eenige waarborg is voor waarachtig huwelijksgeluk’? Vergis ik mij niet, dan komt hierin sterk uit dat karakter van pleidooi,

hetwelk ik aan deze verhandeling toeschreef! En nog meer hierin, dat, terwijl thans zooveel onberaden huwelijken, zooveel huwelijken uit berekening en andere leelijke motieven worden gesloten, altijd volgens den heer Van H., de opzegbaarheid ook daarin verbetering zal aanbrengen. Wie kan dat waarschijnlijk achten! Ja zelfs, volgens onzen hervormer, zal de ontbinding van huwelijken er niet door vermeerderen. Hier kan echter de geschiedenis van Frankrijk een bewijs voor het tegendeel opleveren.

In Frankrijk nam men in 1792 de proef met hetgeen de heer Van Houten thans aanprijst. Ook toen stelde de wetgever de echtverbintenis hoog; ja, ook die wetgever deed voor zijn stelsel een beroep op het door den heer Van Houten gebezigde psychologische argument, dat men die lasten geduldiger draagt, welke men bij machte is, ieder oogenblik van zich te werpen. Doch de uitkomst heeft al die verwachtingen gelogenstraft.

Al werd bij opvolgende wetten de in 1792 ingevoerde opzegbaarheid des huwelijks zoover mogelijk gedreven, zoodat zelfs de nationale conventie binnen het jaar gedwongen werd, op die overdrijving terug te komen en zelfs te besluiten, om de geheele wetgeving op de echtscheiding te herzien, verdienen echter de volgende feiten opmerking. Iemand, die van bigamie was beschuldigd, verdedigde zich daartegen op dezen grond, dat, dewijl ieder der echtgenooten bevoegd was, het huwelijk op te zeggen, de huwelijksplicht eene zuivere phantasie was geworden, verbindende alleen zoolang, als men het goedvond. Nu kon de wil, om te scheiden, wel niet duidelijker blijken dan door het aangegane tweede huwelijk: ergo! En de rechter vereenigde zich met dit stelsel van verdediging en sprak vrij! Voorts werden in vier jaar tijd meer dan 10.000 echtscheidingen uitgesproken. Men kan hierbij nu heel veel ten laste brengen van den tijd van revolutie, waarin men leefde. Duidelijk was toch dit, dat de opzegbaarheid het beginsel der familie had aangetast, door den eerbied voor het huwelijk te vernietigen. De wet van 1792 werd in het 5de jaar der republiek met betrekking tot de opzegbaarheid beperkt en de verwachting van een geheel nieuw wetboek was de oorzaak, dat men toen niet reeds verder ging; bij 't maken van dat nieuwe wetboek werd dadelijk een ander beginsel aangenomen.

Misschien hebt gij reeds de vraag gedaan: maar wordt er dan bij die vrije echtscheiding, door opzegbaarheid des huwelijks te verzekeren, niet gedacht aan de kinderen? Wordt niet overwogen, hoe nadeelig die echtscheiding op den toestand der kinderen werken moet, die toch aan beide ouders toebehooren? Ja, de heer Van Houten denkt daar wel aan, maar om u te zeggen, dat de opzegbaarheid ook in het belang der kinderen is. ‘De beste wijze’, zegt hij, ‘om te zorgen, dat de kinderen niet lijden onder de disharmonie der ouders, bestaat daarin, dat men zorge dat er geen disharmonische paren samenwonen.’ Dus moet de opzegbaarheid zoo spoedig mogelijk toegepast kunnen worden.

Het is, alsof de heer Van Houten van oordeel is, dat die ‘samensmelting van twee levens’ zoo maar op eens tot stand komt en geenerlei voortduur van samenleving behoeft! Hier is dan alleen quaestie, om te voorkomen, dat er kinderen uit zoodanig huwelijk zouden voortspruiten. Met het lot der reeds geboren kinderen schijnt de heer Van H. minder begaan, maar hij meent te kunnen verzekeren, dat men van kinderen van een oneenig paar meestal kan zeggen, ‘dat het beter ware dat zij nooit geboren waren. Beter èn voor hen zelven èn voor de maatschappij.’ Wellicht, waar de toestand der echtgenooten een zoodanige is, die hun het huwelijk tot een ondraaglijken last maakt. Maar ik beweer, ook dan zelfs niet altijd. Niet altijd werken de ondeugden der ouders ondeugd bij de kinderen uit. Niet zelden het tegendeel! Hoe ongelukkig de jeugd der kinderen daardoor moge zijn, hoe doodsch voor hen de voor anderen zoo gelukkige herinneringen aan het ouderlijk huis, ik meen, dat niet zelden de ernst des levens bij zulke kinderen meer dan bij anderen wordt opgewekt en dat zij gespaard blijven voor het ongeluk van een onberaden huwelijk aan te gaan. Men kan niet bewijzen, dat de opzegbaarheid des huwelijks in het belang van de kinderen moet zijn; en men mag niet uit het oog verliezen, dat eene ontbinding van het huwelijk, eene scheiding van de ouders de kinderen altijd in een onnatuurlijken toestand, ja, als buiten het huisgezin plaatst; dat *ook te hunnen opzichte* de echtscheiding is een noodzakelijk kwaad, alleen toe te laten, om nog erger te voorkomen.

En dit is zóó waar, dat juist het belang der kinderen, in welke de echtgenooten hunne eenheid het krachtigst voelen teruggegeven, de verbroken eendracht kan herstellen, de scheiding verbieden.

Zal ik u hierbij herinneren aan het tooneel, ons door Tollens in zijne *Echtscheiding* gemaald, of u wijzen op die fijnere voorstelling, welke een Fransch dichter ons geeft in 't aangrijpend verhaal van die echtgenooten, die, voortdurend oneenig, besloten van elkander te scheiden? Zij gaan nu hunne zaken regelen; ieder neemt het zijne weer tot zich, en wat aan beiden gemeen was, wordt verdeeld. Daar blijft nog ten slotte iets ter verdeeling over, in de oneenigheid geruimen tijd vergeten. Het zijn de kleertjes, nagelaten door een lief kind, dat de dood hun ontrukte. Zij hadden dat indertijd gezamenlijk bijeengebracht, om het trouw te bewaren. Dat behoorde ook nu nog aan beiden; dat kon niet verdeeld! En de herinnering aan het kind doet eene snaar trillen in hunne borst, die hun zegt: Wij zijn één! De vrede is hersteld; de ouders, nog eens door hand aan hand verknocht, zij scheiden niet(*)!

Gij zult mij zeker niet tegenwerpen, dat de phantasie des dichters hier vrij spel heeft. Want ook met de erkenning daarvan treft ons

(*) E. Manuel, *La robe*, vertaald door Mr. J.L. Wertheim.

de juistheid der gedachte en, van hare waarheid overtuigd, grijpt ons de voorstelling in het gemoed.

Het geschrift, dat mij tot eenige opmerkingen en bedenkingen tegen de *opzegbaarheid* des huwelijks aanleiding gaf, zou nog wel eene breedere bespreking verdienen en daartoe voldoende stof opleveren. Doch gij zult wel goedvinden, dat ik het hierbij late.

Toen ik in den aanvang mijner toespraak zeide, u te willen inleiden in het gebied der wetenschap, die 't voorwerp is mijner dagelijksche studie, was het natuurlijk geenszins mijn doel, u eene rechtskundige beschouwing te geven van een of ander onderwerp van burgerlijk recht. Ik wilde u dat recht veeleer doen beschouwen van die zijde, waar het u, als leden van ons Bond, het meest belang moet inboezemen; waar het in verband komt met het zedelijk leven. Het zal u, hoop ik, duidelijk geworden zijn, dat recht en zedelijkheid een *onderscheiden* gebied hebben, maar dat zij niet van elkander mogen *afgescheiden* worden. Elk een onderscheiden gebied: de wet onthoude zich van het geven van zedelijke voorschriften; doet zij het, zij doet meer kwaad dan goed. Wanneer dan onze wetgever er eens toe komen mocht, om de voorschriften van zedelijken inhoud uit het wetboek te verwijderen, dan zult *gij* u geene vrees laten aanjagen door hen, die meenen, dat de wetgever daarmee de zedelijkheid zou willen afschaffen of dat hij zedelijkheid en godsdienst zou bannen uit den Staat! Gij zult u integendeel overtuigd houden, dat die onthouding des wetgevers veeleer tot *versterking* en *verheffing* der zedelijkheid dienen kan. Evenmin zult gij willen, dat kerkelijke leerbegrippen over de wet heerschappij voeren, omdat gij weet, dat de heerschappij van de Kerk over den Staat, in den tegenwoordigen toestand der maatschappij, eer verderf dan heil zou aanbrengen.

Maar gij zult, hoop ik, ook overtuigd zijn, dat recht en zedelijkheid niet van elkaar zijn *af* te scheiden; dat het eene de andere kan steunen, deze door gene kan worden gewekt, en dat vooral de wet door hare bepalingen, zoowel door die, welke zij niet, als door die, welke zij wel bevat, de vrije ontwikkeling van het zedelijk godsdienstig leven kan belemmeren en ook bevorderen. Gij zult er, hoop ik, vrede mede hebben, dat, terwijl het recht en de wet onzedelijke handelingen te keer gaan, zij aan de vrije en zelfstandige persoonlijkheid een eigen rechtskring geven en de rechtshandelingen zelven, evenmin als de vervolging van ieders recht, niet afhankelijk maken van de een ieder leidende zedelijke of onzedelijke *beweegredenen;* dat zij deze aan *zijne* verantwoordelijkheid, aan *zijn* geweten overlaten. Gelijk dan de wet hier de gulden les van Paulus in toepassing brengt: ‘Oordeelt niet’, zoo zult gij u ook door dat voorbeeld opgewekt vinden, om evenmin u een oordeel aan te matigen over de *beweegredenen*, welke uw buurman kunnen leiden tot handelingen, welke u hardvochtig, onmenschelijk of om de beweegredenen onzedelijk voorkomen.

En wanneer wij reden meenen te hebben, om te klagen over het onrecht, dat het recht toelaat, vergeten wij dan vooral niet te onderzoeken, in hoeverre wijzelven daaraan schuld hebben. Geene verontschuldiging mogen wij voor ons hierin vinden, dat anderen ook zoo handelen, of dat nu eens het maatschappelijk verkeer of de handel of wat ook medebrengen, dat men dat alles zoo nauw niet nemen kan; dat er anders geene zaken te doen zijn, en welke uitvluchten meer ons, door het eigenbelang gescherpt, verstand zich moge scheppen. Wij weten eens en vooral, dat godsdienstig zedelijk leven niet beperkt is tot de kerk, tot het lezen in den Bijbel of tot het geloof in moeielijk te begrijpen leerstukken of onmogelijke feiten, maar dat het godsdienstig leven op ieder gebied, dat het vooral in het *huisgezin* en *in de maatschappij* moet geleefd worden. En ontbreekt daar nog veel aan, als *wij* alvast beginnen, dan zal er na eenig tijdsverloop alweer iets minder aan ontbreken. Aanvankelijk waren er twaalf apostelen, en thans zijn er millioenen, die Christenen *heeten*, en zeker zouden er nog meer *zijn*, als allen, die zich zoo noemen, zich ook zoo hadden gedragen. De zendelingen zouden zeker in onze Oost niet zooveel werk hebben, als al die Nederlanders, die daar gedurende bijna drie eeuwen verkeerd hebben, Christenen waren geweest! Maar genoeg. Ik vrees, reeds te veel van uwe aandacht gevergd te hebben. Mij blijft slechts over, u daarvoor mijn oprechten dank te betuigen.

R. VAN BONEVAL FAURE,
Hoogleeraar te Leiden.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Mary Hollis, door H.J. Schimmel; tweede door den auteur herziene druk. Twee deelen. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
De mannen van Sint-Maarten. Historische roman door J. Huf van Buren. Drie deelen. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Celestines geschenk, door C. Terburch. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
Stomme goden, door G.J. Van der Hoeve. - Amsterdam, Tj. van Holkema.

Duur gekocht, door Henriette Van Loo. - Amsterdam, J.M.E. en G.H. Meijer.
De plannen van Peerjan; neef en nicht, en andere verhalen, door A. Sleeckx. (Werken van Sleeckx, 14e deel.) - Gent, A. Hoste.
Polydoor en Theodoor, en andere novellen en schetsen, door Rosalie en Virginie Loveling. - Gent, A. Hoste.
Moeder en zoon, Veluwsche novelle door H. Zeger de Beijl. - Sneek, H. Pijttersen Tz.
Vorstenlandsche toestanden, door J. Groneman. - Dordrecht, J P. Revers.

Voor het groote publiek, - eene uitdrukking, die we hier niet bezigen in den minachtenden zin, waarin ze dikwijls voorkomt, maar alleen, om het publiek in zijn wijdsten omvang aan te duiden, - voor het groote publiek bezit de historische roman eene groote aantrekkelijkheid, die hij wel altijd zal blijven behouden. De lezer wordt daardoor verplaatst in lang vervlogen tijden, te midden van personen, welke hij heeft leeren vereeren of verachten en voor wie hij in elk dezer beide gevallen belangstelling gevoelt. Is de roman met talent en wezenlijke historische kennis geschreven, dan stelt hij ons die personen voor, zooals ze wezenlijk zijn geweest, of althans hebben kunnen zijn, in het verband met hun tijd, hunne omstandigheden en hunne omgeving; dan leert men de vroeger meer uit zeker instinct of op goed vertrouwen dan krachtens eene uit onderzoek en kennis van feiten gesproten overtuiging vereerde of veroordeelde figuren der historie beter begrijpen en juister beoordeelen. Zoo de schrijver de gave van scherpzinnigheid en overredingskracht bezit, geeft hij verder niet zelden, zelfs aan den lezer,

wien de geschiedenis van het behandelde tijdvak lang niet vreemd is, een nieuw inzicht in de gebeurtenissen, dat hem het verband der dingen onder een nieuw licht doet zien en hem het spoor wijst naar lang vergeefs gezochte oplossingen. Het moeilijk en veel voorstudie eischend gebied van den historischen roman biedt daarom den talentvollen, kundigen schrijver, die den vorm meester is en de kunst van boeiend verhalen verstaat, de gelegenheid tot groote zegepralen, den lezer die tot aangename, nuttige uitspanning aan.

Hoe meer de historie-romanschrijver op zijne medeschrijvers echter voorheeft in de schatting van het publiek, hoe lichter de verklaring valt, waarom de palm op dat gebied zoo zelden wordt weggedragen. Het terrein is voor den schrijver even uitlokkend als voor den lezer, maar alleen wie wel toegerust met talent en kennis het werk onderneemt, zal het zonder teleurstelling ten einde mogen brengen. Wij hebben in deze overzichten meermalen historische romans te beoordeelen gehad, die allen bewezen, hoe weinig bevoegd de schrijvers waren, die ons wilden rondleiden in lang vervlogen tijden. Nu was 't het talent, dan weder de historische kennis, die te kort schoot; in andere gevallen miste de schrijver de beschaving en den smaak, waarzonder geen enkel kunstwerk tot stand komt. Zoodoende misten wij tot nog toe het voorrecht van proeven op dit gebied te kunnen prijzen en den lezer op te wekken tot hetzelfde genot, dat wij bij de lezing der beoordeelde boeken hadden gesmaakt.

Voor heden is het anders. Wij kunnen ons overzicht aanvangen met twee historische romans in den waren zin van het woord, boeiend geschreven door mannen, grondig bekend met den tijd, waarin zij ons rondvoeren, en die het karakter en de lotgevallen van hunne helden op de gelukkigste wijze in overeenstemming wisten te brengen met den historischen achtergrond.

Over het eerste dezer twee boeken, de nieuwe uitgave van *Mary Hollis* van Schimmel, behoeven wij niet veel te zeggen. De uitgever verdient onzen dank, dat hij ons de gelegenheid gegeven heeft, de kennismaking met dezen uitstekenden roman te hernieuwen. Bij den stroom van romantische literatuur, die aanhoudend over ons vaderland heengaat, bij den daaruit voor den beoordeelaar voortvloeienden plicht, om van al die producten kennis te nemen, gaat zoo licht de lust verloren, om oude, goede bekenden uit de boekenkast te nemen, om nog eens te genieten en te bewonderen, wat men als genotvol en de bewondering waardig kent. Dit is nu eenmaal de schaduwzijde van de roeping eens beoordeelaars uit plicht, dat hem door de omstandigheden een genot wordt afgesneden, hetwelk dubbele waarde voor hem hebben moet, omdat het hem voor den goeden naam onzer letterkunde troost, zoo hij goede oude boeken leest ter afwisseling van nieuwe met weinig verdiensten, en het hem sterkt in zijne betrekkelijk hooge eischen, zoo hij de kennis onderhoudt met werken, die aan nog hoogere be-

antwoorden. Wanneer men om de drie maanden romans en novellenbundels te behandelen heeft, waarin slechts bij uitzondering iets voorkomt, dat zich boven het middelmatige verheft, dan vraagt men zich wel eens af, of men niet misschien te moeilijk, te kieskeurig is geworden; of men geen onmogelijke eischen stelt aan de schrijvers, zijne tijdgenooten. Doch wanneer de immer voortgaande stroom een werk als *Mary Hollis* aanbrengt, gevoelt men, hoe onbillijk men zou worden jegens den schrijver van dergelijke romans, indien men maar wat toegeeflijker werd en, ter wille van de traagheid, van den lieven vrede of uit welke beweegreden ook, boeken prees of aanbeval, die verre staan beneden een model, waaruit zoo duidelijk blijkt, dat ook Nederlandsche auteurs bij machte zijn, goede romans te scheppen.

Mary Hollis is een historische roman in den waren zin van het woord. Niet slechts vinden we een historisch decoratief als achtergrond of lijst van een tafereel, waarvan menschen, die evengoed in het einde der negentiende eeuw als in de tijden, waarin de roman speelt thuis, behooren, de hoofdgroep uitmaken. Hier geldt het geen historischen achtergrond alleen, maar een tafereel, geheel doortrokken van den geest der tijden, - de restauratie in Engeland onder de regeering van Karel II - met personen, die, ook al zijn zij niet rechtstreeks aan de geschiedbladen ontleend, zoozeer in verband staan tot dien tijd met zijne eigenaardige inzichten en opvattingen, dat ze minder producten gelijken van des schrijvers phantasie dan wel trouw afgeschetste producten van den geest der revolutie en restauratie van 1649-1660. De schrijver voert gedeeltelijk slechts bekende historische personen ten tooneele: den wuften en maar al te trouweloozen Karel II, Buckingham, Arlington, Monmouth, lady Castlemaine, lady Portsmouth, de Koningin (wel niet naar rangorde, maar naar de orde der feitelijke toestanden eerst na deze beide *ladies* te noemen), verder Willem van Oranje en Van Beuningen. Al deze personen treden op, zooals men verwacht, dat een grondig historiekenner ze zal doen handelen en spreken, namelijk gelijk ze hetzij blijkens het getuigenis der geschiedenis zelve gehandeld en gesproken hebben, hetzij dat hadden kunnen doen, ingeval ze in de door den schrijver geschetste toestanden waren geplaatst geworden. Onnatuurlijkheid, onwaarschijnlijkheid met het oog op hetgeen de geschiedenis van al deze personen leert, zal den lezer niet hinderen. Maar ook de groep, die Schimmel naast deze historische personen voor ons schetst en waarvoor hij ons belang weet in te boezemen, de familie Digby van Hallam-Castle en Mary Hollis met hare omgeving, munt uit door haar met den tijd van Karel II strookend karakter. In een modernen roman zouden al deze personen volkomen misplaatst, onnatuurlijk of belachelijk zijn; als kinderen van hun tijd daarentegen zijn zij natuurlijk en naar waarheid geteekend en grijpen dientengevolge uitstekend in de gebeurtenissen in. Schimmel heeft zijne gefingeerde figuren zoo weten te schilderen, dat zij een

deel uitmaken van het historisch weefsel, waarop ze moeten uitkomen. Indien het mocht gebleken zijn, dat hij die figuren niet had geput uit eigen brein, maar personen en lotgevallen ontleend uit zekere hem alleen bekende bescheiden uit den tijd der restauratie in Engeland, - niemand, dien dit verwonderen zou. Dit is wel de grootste lof, welken men een historischen roman kan toebrengen. Schimmel heeft, gelijk aanhoudend te bespeuren is, eene ernstige studie van den meester in het vak, Walter Scott, gemaakt; waar kon hij trouwens beter leermeester vinden! En toch is zijn werk zuiver Nederlandsch gebleven; het onderscheidt zich door degelijkheid en nauwgezetheid van behandeling, frischheid van schildering, helderheid van stijl en zuiverheid van taal. Deze laatste twee eigenschappen zouden we niet durven vermelden, indien ze bij onze hedendaagsche romanschrijvers over het algemeen niet zoo weinig in trek schenen; in slordigheid en barbarismen zoeken velen, naar 't schijnt, de kenmerken van oorspronkelijkheid. Schimmel weet door andere middelen te boeien.

Ook van den schrijver van *De wannen van Sint-Maarten*(*) kan hetzelfde getuigd worden; deze drie deelen zijn geschreven in zuivere, onberispelijke taal. Dit is er echter de geringste verdienste van; de grootste noemen wij deze, dat dit boek evenals *Mary Hollis* is een echte, ouderwetsche, met zorg en kennis geschreven historische roman, dien de geschiedvorscher met genoegen lezen zal en waardoor de gewone lezer zich zal laten boeien. De heer Huf van Buren heeft een stouten greep in de middeleeuwen gedaan en schildert in flinke trekken Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw, een levendig, krachtig en juist beeld van het woelig leven der steden van dien tijd, met hare samenzwerende en tegen-samenzwerende edelen en geestelijken, haar welvarenden koopmansstand en haar onbezorgd, lustig volk, dat verder nog dan tegenwoordig in theorie van de regeerende geslachten afstond, maar meer ook dan tegenwoordig van tijd tot tijd een duidelijk, schoon ruw woordje wist mede te spreken, wanneer het eenige verandering in de bestuurszaken noodzakelijk achtte. We vinden in dezen roman twee veranderingen van regeering beschreven; eerst verdreven de aanhangers van het geslacht Van Lockhorst de regeerende familie Van Lichtenberg, om naderhand den verdrevenen de plaats weder in te ruimen. De wijze, waarop deze veranderingen werden voorbereid: de geheime kuiperijen, de langzaam toenemende tegenstand, het uitbrekend verzet; vervolgens de teleurstelling der bevolking, toen als naar ge-

(*) De titel van dezen roman wordt door den schrijver verklaard met het volgend uittreksel uit een besluit van den raad der stad Utrecht van 1516: ‘St. Meertens mannen werden ygentlic genoemd de Utrechtenaers die uyt een borger geboren waren, omdat ze onder de bescherming van S. Meerten stonden, omdat ze onder 't bisdom, welk S. Meerten voor patroon erkende, behoorden, omdat ze onder 't vaandel van S. Meerten ten oirloch trokken.’

woonte de voorgespiegelde hervormingen na de verandering uitbleven; de ontevredenheid, door geheime zendelingen behendig aangestookt, om de reactie teweeg te brengen; de geweldige uitbarsting, juist op het oogenblik, waarop de bovendrijvende partij, een overval van de verdreven tegenstanders afgeslagen hebbende, zich muurvast in den zadel waande, - dit alles laat de heer Huf van Buren den lezer zoo te zeggen zien en tasten. Als hoofdgroep van den roman heeft hij een gezin uit den koopmansstand, waarvan het hoofd, een achtenswaardig en werkzaam man, door zijne nijverheid - hij is fluweelwever, steenbakker en leerlooier - tot welvaart en aanzien gekomen, doch afkeerig van het nemen van een werkdadig deel in de zaken van bestuur en regeering, in zijne drie zonen geen trouwe volgers van zijn voorbeeld vindt. De oudste zoon, Jan de Wal, die aan het hoofd der leerlooierij staat, is een echte volksman, de eerste bij alle oploopen en vechtpartijen, de aanstoker van klachten tegen het stadsbestuur en de edelen, kortom een echte man uit het volk, die in het geheim met de ondeugden des volks zijn voordeel doet. Hij is dus de aangewezen man, om op het beslissend oogenblik als volksleider op te treden, en schijnt werkelijk ten slotte Utrecht's lot in handen te zullen hebben, wanneer zijn vader met kalm overleg den toestand weet te redden. Deze Jan de Wal is eene flinke, door den schrijver met kracht en blijkbare voorliefde geteekende figuur, doch niet de hoofdpersoon, de held van den roman, evenmin als zijn broeder Tieleman, die 't met de heeren geestelijken houdt en eene betrekking bekleedt bij het beheer van kloostergoederen. Deze broeder staat op den achtergrond; slechts nu en dan brengt de schrijver hem voor een oogenblik in het licht. De held is de derde en jongste zoon des huizes, Floris de Wal, - door den schrijver overal kortweg Floor genoemd - een jonkman met goeden aanleg en eene grenzenlooze eerzucht, aanvankelijk voor zijns vaders beroep opgevoed, doch brandend van verlangen, om eene rol (wij zouden zeggen: eene politieke rol) te spelen. Tegen den zin zijner ouders treedt hij als wimpeldrager van het schuttersgilde op en komt ten slotte bij de regeeringsverandering mede op het kussen, om bij de volgende weder onder te raken. De levensgevallen van dezen jongeling zijn met talent beschreven. Hoe de hooggeplaatste Lockhorsten hem, zoolang hij te gebruiken is, vleien en vereeren, om 't platweg uit te drukken, hem de kastanjes uit het vuur laten halen; hoe hij al spoedig overmoedig wordt en de achting van het volk door velerlei fouten verbeurt, verhaalt de schrijver met gloed en niet zonder humor. Toch is er eene fout in de conceptie van het karakter van dezen held. De auteur wil blijkbaar de belangstelling van den lezer voor hem winnen; maar dan had hij twee dingen behooren na te laten. Floor de Wal had niet het willig en medeplichtig werktuig mogen worden van den bedrieglijken streek, waarmede de Lockhorsten hun tegenstanders den voet weten te lichten. Er is

een valsche brief gemaakt, die het heulen van Van Lichtenberg met den graaf van Holland moet aan den dag brengen; die brief wordt door Floor de Wal gevonden en aangebracht, ofschoon hijzelf de onechtheid van het stuk kent. De eerste beschrijving van den held had ons betere verwachting van hem gegeven; we hadden hem leeren kennen als eerzuchtig en daardoor natuurlijk wel wat zwak van karakter tegen zichzelf, maar zulk eene volkomen opoffering van de middelen aan het doel is meer dan het product van zwakheid uit eerzucht, het is de daad van een gewetenloozen schurk, en dit was Floor de Wal niet. Eene tweede slechte daad strookt evenmin met de voorstelling, die de schrijver ons van zijn held heeft leeren maken: de diefstal met braak ten huize zijns vaders. Beide schurkenstreken zijn zoo weinig in overeenstemming met het over het algemeen beminnelijk karakter, de openhartigheid en den levenslust van den held, dat ze ons tegen de borst stuiten; en toch laat de auteur ze hem slechtweg plegen, zonder zelfs eene poging te doen, om ze uit buitengewone omstandigheden en gemoedsbewegingen te verklaren.

Ook de vriend van den held, Herman Woutman, blijkbaar een gunsteling van den schrijver, is niet zeer gelukkig van teekening. Met al zijne poëzie, zijne hopelooze liefde, schuwheid en bescheidenheid is dit jongmensch toch eigenlijk niet veel meer dan een spie en verrader, die misbruik maakt van het vertrouwen, dat zijne vrienden in hem stellen. Doch op de andere hoofd-, althans nu en dan op den voorgrond tredende personen van den roman is deze aanmerking niet te maken. De domdeken, zijne zuster Leonore van Lockhorst, Van den Spiegel, Pieter Allerwege, de vrachtrijder, de reeds genoemde Jan de Wal en diens vader zijn niet slechts uitstekende romanfiguren, maar menschen, naar waarheid en met menschenkennis uitgebeeld: zij doen den verdienstelijken roman leven voor de oogen. Voeg daarbij een vloeienden, gemakkelijken stijl, een geestigen, vrijen dialoog, plaatsbeschrijvingen, die van fijne waarneming en juiste uitdrukking getuigen, en ge hebt de elementen bijeen, die het boek maken tot eene onderhoudende lectuur; de met matiging en ter snede aangebrachte citaten verleenen er eene historische waarde aan en leggen een gunstig getuigenis af van de grondige studie, die de schrijver van den belangrijken tijd, waarover hij schrijft, heeft gemaakt. Wat den vorm aangaat, verkeeren wij onder den indruk, dat hier en daar de ingelaschte gesprekken wel eens langer duren, dan het besproken onderwerp toelaat of de belangstelling der lezers levendig blijft; het gebruik van jij, jou, jullie, enz. is in een historischen roman te vreemd, om er geen bedenking tegen te maken.

Met dat al ontbreekt er iets aan het werk; het bevredigt niet geheel. Het mist de warmte, die eene wel aangelegde liefdesgeschieden is nooit faalt te geven. Doch den zoeten hartstocht kennen deze ‘mannen van Sint-Maarten’ niet. Dit dunkt ons verkeerd; niet, omdat we zoo

gaarne over verliefdheden en liefdesbedrijven lezen, maar omdat het karakter van een jeugdigen held, gelijk die van dit boek, onbestaanbaar is zonder eenige aandoening van liefde, zonder vrouwelijken invloed. Een nauwelijks aan de kinderschoenen ontwassen jongeling zoo geheel en uitsluitend onder de heerschappij van de eerzucht te stellen, is niet menschkundig gedacht; eerzucht is niet de eerst ontwakende hartstocht van den man. Eerst meenden wij, dat het in den aanleg van den roman lag, den jongen De Wal voor de jonkvrouw Van Lockhorst liefde te doen opvatten. We hadden dat verwacht, omdat dit gevoel eene natuurlijke oorzaak voor 's jongelings eerzuchtig streven zou hebben opgeleverd; we hadden dat toegejuicht, omdat een roman zonder liefdeshistorie even koud en dor is als een menschenleven, dat door de liefde niet wordt verwarmd en verrijkt. De verliefdheid van Herman Woutman voor de dochter van Van Lichtenberg, eene hopelooze liefde, van één kant en op verren afstand gevoed, is niet bij machte, ons het gemis te vergoeden, want zij is ons wat te sentimenteel, te teeder gekleurd voor de forsche middeleeuwen, die ook ten opzichte van de liefde niet week gestemd waren. Hiermede hebben wij ook de eenige onvolkomenheid genoemd, die den bouw van *De mannen van Sint-Maarten* aankleeft, en kunnen wij slechts onzen lof brengen aan den wakkeren schrijver, wiens verdienstelijk boek de algemeene waardeering verdient.

Van een geheel anderen aard is *Celestines geschenk*, een nieuw werk van C. Terburch, wiens eerste optreden op romantisch gebied een paar jaar geleden algemeen bijval gevonden heeft. Evenals toen en later voert hij zijne lezers rond in den tegenwoordigen tijd en liefst in gedistingeerde kringen, waar adellijke titels veelvuldig voorkomen en waarin alle personen het voorrecht hebben van rijk te zijn. Daar de meeste menschen in den grond huns harten dezelfde neiging hebben, die Dr. Samuel Johnson zoo lompweg in zijn *I like rich people* uitdrukte, zal ook deze novelle gewis met genoegen gelezen worden; men gevoelt, ja, desnoods lijdt men gaarne met een held, die eigen paarden houdt, een buitengoed bezit en in het algemeen in weelde en overvloed leeft. Laten we er terstond bijvoegen, dat deze schildering van rijke en beschaafde, voorname personen uit hoogere kringen in Terburch's novellen met eene gemakkelijkheid en natuurlijkheid plaats vindt, die elders tevergeefs te zoeken is. Hij schildert blijkbaar uit eigen ervaring en levert dus geen caricaturen van de Nederlandsche *upper ten thousand.* Zelfs de gemaaktheid en conventie, die de hooge kringen aankleven, teekent hij, zoo te zeggen, niet met opzet, om er de valschheid en onbeduidendheid van te doen uitkomen; zij vertoonen zich onwillekeurig en zijns ondanks, zonder dat hij het zelf opmerkt, zoo te zeggen vanzelf, in den loop van zijn verhaal. Deze schrijver heeft een aristocratisch talent, dat hem bij voorkeur in rijk

gemeubelde salons en op weelderige buitenplaatsen doet vertoeven en hem dan ook in den steek laat, wanneer hij zich nu en dan waagt op een minder gedistingeerd terrein.

Terburch brengt ons in dit verhaal in kennis met zekeren jonkheer De Breul, door zijne moeder en de weduwe van zijn oom opgevoed, die in den omtrek van het buitenverblijf zijner tante, nog student zijnde, een meisje uit den kleinen burgerstand, de dochter van een veearts, het hoofd op hol heeft gebracht. De liefdehandel schijnt in alle eer en deugd te zijn verloopen, daar beide gelieven aan niets anders dan een huwelijk dachten. Hij echter komt op eens, nadat de onverwachte dood zijner moeder en zijner tante hem tot een ernstigen inkeer in zichzelf heeft gebracht, tot de overtuiging, dat het gedroomde huwelijk onmogelijk is, verbreekt alle banden op eene zeer ruwe wijze en ziet verder niet meer naar het verlaten schepsel om. Hij studeert spoedig af, gaat naar Indië, doch keert na eenige jaren vandaar terug, vol teleurstelling en klachten over de Indische maatschappij. Daar verneemt hij zeer toevallig, dat het verstooten meisje na zijn afscheid verdwenen is, zonder spoor of teeken achter te laten; hij acht zich verplicht, al het mogelijke te doen, om haar terug te vinden en aan haar ongelukkigen vader weder te geven. Te midden van dat steeds vruchteloos zoeken hernieuwt hij de kennismaking met een schitterend en bevallig meisje, eene oude vriendin uit de dagen zijner tante; de liefde tot haar ontstaat, of liever herleeft, en vindt den spreekwoordelijken tegenstand niet. Wanneer de bruidsdagen reeds voor de deur staan, treft hij op eens de lang gezochte aan; zij is den slechten weg opgegaan en leeft nu, onder de bescherming van een zijner oude vrienden, op een bovenhuis te Amsterdam. Na eene vergeefsche poging, om het meisje met haar vader te verzoenen, welke evenzeer op onwil der dochter als op onwil van den vader afstuit, heeft zijn huwelijk plaats. Gewetenswroeging over den val van het vroeger beminde meisje, waarvoor hij zich niet ten onrechte zedelijk verantwoordelijk acht, maken hem diep ongelukkig, ofschoon hij in zijn huwelijk letterlijk alles vindt, wat tot 's menschen geluk kan bijdragen: eene beminnelijke en schoone vrouw, een weelderig tehuis, eene eervolle betrekking, een vriend uit duizenden, die hem terstond zijne brandkast openstelt, wanneer er voor de hem aangeboden betrekking op slag honderdduizend gulden noodig is. Na eene nieuwe, toevallige ontmoeting met zijn slachtoffer, dat hem met verwijtingen overlaadt, is hij zoover gekomen, dat hij reeds de revolver in handen heeft, die een einde aan zijn leven zal maken. Het binnentreden van zijne vrouw verhindert dit voornemen; zij onderneemt zijne redding en slaagt reeds bij de eerste poging in het tot stand brengen der verzoening tusschen vader en dochter, die den vrede en het geluk in haar eigen huis moet herstellen. Zonder dat De Breul het wist, heeft zijne vrouw de revolver, waarmede hij zulke booze plannen had,

weggenomen, en nadat zij nu de verdoolde dochter in het huis haars vaders heeft teruggevoerd, brengt zij voor haar man een nieuw, prachtig, met zilver opgemaakt wapentuig mede naar huis. Dit is het geschenk van Celestine, waaraan de novelle, wel wat zonderling, haar naam ontleent.

Deze novelle is gewis de lezing waard, en toch kunnen er gegronde bezwaren tegen aangevoerd worden. De kracht van den auteur ligt in het schilderen; met nauwgezetheid en in tal van bijzonderheden beschrijft hij personen en zaken zoo volledig, dat de lezer ze zelf voor zich ziet; ook in de beschrijving van den innerlijken mensch gaat hij nauwkeurig en met menschenkennis te werk. Wat hij echter mist, - althans in *Celestines geschenk* - is: dramatische kracht. Hij schijnt zelf dit gemis te gevoelen, daar hij de dramatische momenten zorgvuldig ontwijkt en de enkele maal, waarin ontwijken eene onmogelijkheid was, verre beneden de eischen van den toestand bleef. Zoo onthoudt hij ons met opzet de tooneelen, welke voorgevallen zijn bij de toevallige ontmoeting van De Breul met zijn voormalig liefje en bij de ontmoeting van deze laatste met De Breul's echtgenoot, waarin de jonge vrouw de verlatene overreedt, het vaderhuis weder op te zoeken. Andere dramatische tooneelen, zooals de eerste, onbevredigende ontmoeting van vader en dochter en beider verzoening, worden zoo terloops en oppervlakkig geschetst, dat ze niet kunnen voldoen. Soberheid en matiging behooren tot de grootste deugden van den letterkundige, maar hier worden die deugden overdreven tot eene fout, die het kunstwerk benadeelt. Te verklaren is deze eigenschap wel. Zij vloeit, dunkt ons, rechtstreeks voort uit hetgeen wij daar even het aristocratisch talent van dezen schrijver noemden. In de hoogere, meer beschaafde maatschappij, - want in deze, niet in de uiterlijk schitterende en innerlijk onbeduidende, verplaatst Terburch ons - in die omgeving van hoogere beschaving, waarin elk man een academischen titel voor zijn naam voert en de jongelui geheele gedichten van buitenlandsche auteurs op het tipje van de tong hebben, heeft men een zekeren afkeer van alles, wat naar overdreven gevoeligheid, naar sentimentaliteit, naar melodramatische effecten zweemt. Het hart mag warm zijn, de uiterlijke vorm blijft koel, en tot zelfs bij het bruisen der hartstochten houdt de dressuur van het sociale leven de uiting daarvan in bedwang binnen de door het gebruik geijkte vormen. In dezen toon schrijft Terburch. Wanneer zijn held eene liefdesverklaring te doen heeft en dus gedwongen is, om voor een oogenblik het platgetreden pad der conventie te verlaten, verkiest hij, te vreesachtig, om zijn eigen gevoel te uiten, de woorden van een Fransch dichter boven eene rechtstreeksche ontboezeming. Hij doet dat niet uit armoede van eigen hart, uit onmacht, om zijn gevoel duidelijk en beschaafd uit te drukken; - in zijne gesprekken met een oud academievriend geeft hij blijken genoeg van warmte en welbespraaktheid. Neen, het

is de schuwheid voor sentimentaliteit, die hem afschrikt en hem op deze voor een minnaar weinig gebruikelijke wijze zijne liefde doet uitspreken. Eene dergelijke schuwheid schijnt de oorzaak, waarom Terburch de tooneelen van gevoel en warmte met opzet vermeden heeft, eene zelfbeperking, die den lezer onbevredigd laat. De bouw der novelle laat mede te wenschen over; om den hoofdpersoon voor te stellen, voert de schrijver ons in een kring, dien we later niet meer betreden bij personen, die we niet meer ontmoeten; naar aanleiding van die eerste voorstelling volgt dan een retrospectief verhaal van vroegere gebeurtenissen, waarna de novelle eigenlijk eerst een aanvang neemt. De academievriend van De Breul en zijne vrouw - den eerstgenoemde stelt de schrijver met ‘ik’ voor - dienen alleen, om aan De Breul repliek te geven en hem met den veearts in aanraking te brengen. Dit alles had evengoed verhaald kunnen worden als de geschiedenis van De Breul's liefdehandel met 's veeartsen dochtertje. Wat echter meer nog dan dit van een zoo nauwkeurig schrijver als Terburch verwonderen moet, is het onrecht, dat hij aan zijn held pleegt. Hij is nauwgezet genoeg, om zichzelf de schuld te geven van hetgeen er met het verlaten meisje gebeurd is; - is het echter met die nauwgezetheid wel overeen te brengen, dat hij, na ontdekt te hebben, waar zij is en wat zij is geworden, rustig zijn huwelijk voltrekt en met zijne jonge vrouw de wittebroodsweken te Parijs doorbrengen gaat? Deze afwijking van het van den aanvang af als vast en veerkrachtig geschetst karakter kan niet uit de noodzakelijkheid der intrige worden verklaard; zij kan niet anders dan onnoodig genoemd worden.

Stomme goden is zonder twijfel met eene zeer goede bedoeling geschreven. De schrijver schijnt het erop toe te hebben gelegd, de onwaardigheid ten toon te stellen van het streven van onzen ideaal-loozen tijd, van de jacht op geld en genot, die bij menigeen de goede kiemen verstikt en door elk gemoedelijk menschenvriend met bezorgdheid moet worden gadegeslagen. Wie tegen dit streven zijne waarschuwende stem verheft, vervult een plicht van menschenmin en vaderlandsliefde en heeft dus aanspraak op waardeering en erkentelijkheid. Met de beste bedoelingen bezield, kan men echter in de keuze der middelen falen; datis het onvermijdelijk lot van hem, die, om ernstige waarheden bij het publiek ingang te doen vinden, zijne waarschuwingen en vertoogen in een romantisch kleed hult. Geen enkele tendenzroman, voor zoover hij eene zedelijke strekking heeft en tot verbreiding van bepaalde beginselen op ethisch gebied dienen moet, heeft tot nog toe volkomen aan zijn doel beantwoord of eene hooge plaats onder de kunstwerken kunnen innemen. Het maken van propaganda op grond van geheel gefingeerde omstandigheden en levenservaringen van willekeurig geschapen personen, door den schrijver in het belang zijner

strekking in het leven geroepen, bestuurd en gegroepeerd, zal wel altijd veel bezwaren inhebben. Men kan zeer goed toegeven, dat in de gegeven omstandigheden de schrijver volkomen gelijk heeft, maar die omstandigheden zijn geheel van eigen maaksel en men geeft zoo gemakkelijk niet toe, dat het in de maatschappij eveneens toegaat. Dat geld geen geluk aanbrengt, eerlijkheid het langst duurt, deugd zichzelve beloont, zijn zinspreuken, die iedereen, al was 't maar uit de schoolschriften zijner kinderjaren, van buiten kent; zij klinken zeer fraai en 't zou zelfs heel goed wezen in de wereld, indien ze in de practijk des levens opgingen, maar... wie oogen in 't hoofd heeft, kan opperbest zien, dat het geld dan toch eigenlijk de zenuw van alles is, goed zoowel als kwaad; dat eerlijkheid, braafheid, toewijding en al die zaken meer zonder eenigen twijfel deugden zijn, zeer fraaie deugden zelfs, doch die niet al te ver moeten worden getrokken. *L'excès en tout est un défaut*, gelijk wij allen weten; en evengoed weten we uit dagelijksche aanschouwing, dat een niet al te nauw geweten, dik met zelfzucht bekleed, het allerbeste middel is, om op elk gebied vooruit te komen en de lieden, die al te nauwgezet zijn, voorbij te snorren op den levensweg. Al wat men tegen deze maatschappelijke feiten aanvoert in den vorm van levensgevallen van fictieve personen, heeft niet de geringste wederleggingswaarde. Aan den anderen kant lijdt ook de kunstwaarde van den tendenz-roman, die uit een letterkundig aesthetisch oogpunt iets onvolkomens is. De kunstvorm werktuig geworden, om een zeker doel te bereiken, ontaardt tot een bloot middel, wordt van hoofdzaak bijzaak. Zoodra de romanschrijver zijn eigenaardig gebied, de psychologie, - voorstelling, ontleding, ontwikkeling van karakters en hunne wrijving en botsing - verlaat, om op dat der zedeleer over te gaan, gaat de eenheid van het werk verloren; dit wordt terstond merkbaar in veronachtzaming van de détails, in onlogische voorstellingen en dergelijke onvolkomenheden.

De voor ons liggende roman is aan dit noodlot niet ontsnapt. In het tafereel der geschiedenis van een braaf opgevoed jongmensch, die op het kantoor van een geldzuchtig bloedverwant van den meest prozaïschen stempel door zijne medebeambten besmet raakt, om een leven van genot het door hem beminde meisje verwaarloost en een ander meisje ongelukkig maakt, doch ten slotte tot inkeer komt, eerst het ongelukkig gemaakte meisje huwt en later, na haar dood, aan de zijde van zijne eerste liefde het ware huwelijksgeluk vindt, - in dit verhaal vinden we zoowel in de keuze en groepeering der personen als in de bijzonderheden de blijken, dat de schrijver niet zoo sterk heeft getracht naar een volkomen verband als wel naar eene zoo te zeggen partijdige opstelling zijner troepen. Zoo is de heer Holtman, de patroon van den held, een onmogelijk man; een vader, die zoo caricatuurlijk zijn zwakken jongen door onverstandige leermeesters laat doodmartelen, kan alleen in de verbeelding bestaan. Zijn

geheele optreden herinnert aan Thomas Gradgrind uit *Hard times*, doch is nog onnatuurlijker dan deze reeds zeer onnatuurlijke romanfiguur. Was de zoon van Holtman niet een zwak knaapje geweest, dan had misschien het opvoedingsstelsel zijns vaders goede vruchten gedragen; in elk geval was hier de lichaamszwakte van den knaap de eigenlijke oorzaak, waarom hij onder de gemeenschappelijke werking van meester Hoogeboom en de Hoogere Burgerschool bezweek. Beter is een ander dienaar van den Mammon (of, gelijk de schrijver het uitdrukt: ‘van den vreeselijken Moloch, die Geld heet’), Cornelis Brasser, geteekend. In hem schetst de schrijver het type van den blufferigen, rumoerigen windbuil, den echten Jan Rap, die, in alles voorbarig en wild, op eene losse beschuldiging van een schurkachtigen neef, zulk een oom ten volle waard, een trouwen, eerlijken dienaar met de blaam van diefstal van het kantoor jaagt en ongelukkig maakt. Doch in den grond is Brasser een man, die 't wel meent, die geen onrecht kan dulden en 't zich dan ook niet vergeven kan, wanneer zijn misgreep aan den dag is gekomen. 's Mans plotselinge verandering tegenover den verongelijkte, de gulheid en hartelijkheid, waarmede hij op allerlei wijze het onrecht tracht te vergoeden, getuigen van veel menschenkennis bij den auteur; Cornelis Brasser is daarom zoo niet de meest aantrekkelijke, zeker de best geteekende figuur van den roman, die in elk geval in vele opzichten aanbevelenswaardig is.

De schrijfster van *Duur gekocht* doet op het titelblad van dezen roman een drietal boeken vermelden (met een veelbeteekenend e n z . erachter), die het vaderland reeds aan hare pen te danken heeft. Bij de lezing van deze jongste pennevrucht hadden we dikwijls reden van verwondering, dat deze schrijfster reeds zooveel had geleverd; we zouden eerder gemeend hebben, tegenover een eersteling te staan. Èn in den aanleg van het verhaal, èn in den vorm kwamen, naar wij meenden op te merken, telkens de onbedrevenheid en onbeholpenheid van den eerstbeginnende aan den dag. Van de zelfbeperking en zelfcritiek, die men dan toch, na reeds drie romans ‘enz.’ ter wereld te hebben gebracht, wel eenigermate meester moet zijn geworden, was weinig te bespeuren. Ook dit verhaal speelt onder rijke en hooggeplaatste lieden. Zekere graaf Van Steenfeld wordt de eenige erfgenaam van een schatrijk, gierig, menschenhatend oom, die alleen met een ouden bediende op een vervallen kasteel ergens in Gelderland woont. Op zekeren ochtend vindt men den gierigaard uit zijn venster gevallen en in de modderige gracht van het kasteel verdronken. De neef en erfgenaam, buitenslands gevestigd, komt bezit nemen van de hem aankomende goederen en schatten en maakt kennis met eene nabij zijn kasteel op eene villa wonende familie, *voisins de campagne*, ook rijke menschen, gelijk later blijkt, en welke familie uit eene weduwe met zoon en twee dochters bestaat. De jongste dochter,

een zeer jong meisje, heeft het erop gezet, zich tot gravin Van Steenfeld te laten verheffen, en krijgt werkelijk haar zin. Haar huwelijk wordt met eene pracht en weelde gevierd, waarbij vroegere feesten op het kasteel, mede door de schrijfster met ingenomenheid beschreven, in het niet verdwijnen; zij betrekt met den graaf 's winters zijn ‘hôtel’ in Den Haag en 's zomers het geërfde kasteel. Al spoedig treft het de jonge vrouw, dat haar man stil, afgetrokken en droefgeestig is, - eene opmerking, reeds gemaakt door haar broeder en meer nog door hare oudere zuster, tegen wie zich de graaf reeds lang vóór zijn huwelijk in zeer menschenhaterigen geest heeft uitgelaten. Vooral na de bezoeken van een te Parijs gevestigd baron, die (om de woorden der schrijfster te bezigen) ‘tot een der oudste adels van het land behoort’, is de man bij uitstek treurig en somber. Langzamerhand slaagt de oudere zuster, na den dood harer moeder in Den Haag bij het jonge paar gevestigd, erin, de oorzaak van die droefgeestige stemming te ontdekken. De graaf heeft niets meer of minder dan den erfoom om het leven gebracht in tegenwoordigheid en met medeweten van dien baron, een verloopen sujet. De graaf is niet alleen misdadig geweest, maar verregaand dom, daar hij aan dien baron een schriftelijk bewijsje heeft afgegeven, inhoudend, dat de erfoom door zijne (des graven) hand den dood heeft gevonden en de baron daaraan onschuldig is. De onschuldig verklaarde gebruikt dit kattebelletje als een middel van *chantage* en zet den graaf onder bedreiging met openbaarmaking bij elk bezoek groote sommen af. Voorwaar reden genoeg, om somber en treurig te zijn!

De ongehuwde zuster, tot elken prijs het levensgeluk van hare zuster en de toekomst der toekomstige grafelijke afstammelingen willende redden, doet eerst eene vrij nuchtere poging, om den baron-afzetter tot het eenvoudig afgeven van het papier te bewegen. Dat dit niet gelukt, is natuurlijk. Bij zulke lieden moet men niet op het gevoel trachten te werken; in een huis, waar een knecht gehouden wordt, zooals bij den graaf Van Steenfeld, laat men zoo'n kerel met geweld zulk een papier afnemen en een flink pak slaag toedienen tot bewijs van ontvangst. Na deze mislukking biedt Emma haar geheele fortuin aan den afzetter in ruil voor dat vodje papier aan, en wanneer de kerel, zeer onwaarschijnlijk en in strijd met zijn karakter, haarzelve nog daarbij ten huwelijk verlangt, stemt zij daarin toe, doch sterft gelukkig, voordat het zoover komt, na alvorens den baron een pak te hebben overhandigd, dat ‘ongeveer drie ton aan staats- en bankpapier’ bevat.

Of de woorden van den titel zinspelen op den hoogen prijs, dien de graaf in gemoedsrust en zelfachting voor de vervroegde erfenis van den oom heeft overgehad, dan wel op de drie ton, waarvoor de zuster het papier van den schurk heeft gekocht, is niet duidelijk, doch in het voorwoord geeft de schrijfster te kennen, dat

het haar vooral is te doen geweest, de schoone vruchten der zelfverloochening af te schilderen. Zelfverloochening is zeker eene van de schoonste en moeilijkst te bereiken deugden van den mensch, en dat Emma Vanders van Slothoven zichzelve niet slechts weet te verloochenen, maar ook op te offeren, zal niemand ontkennen. Doch wil men eene deugd in al hare heerlijkheid schilderen en de bewondering en sympathie winnen voor de heldin, die haar uitoefent, dan moet het offer onvermijdelijk zijn, om het verlangde doel te bereiken. Is dat niet het geval, dan komt het verstand tegen het gevoel in verzet, en men is geneigd, in het offer de zelfverloochening om de ziekelijkheid voorbij te zien; want wie zijn geheele levensgeluk opoffert zonder noodzakelijkheid, verdient meer blaam dan lof, meer medelijden dan sympathie. Nu valt de heldin van *Duur gekocht*, naar het ons voorkomt, in deze categorie. Wanneer de familie Van Steenfeld een man van karakter, van eenige wetskennis voorzien, in den arm had genomen, dan zou hij wel een afdoend middel hebben toegepast, om haar van dien verloopen baron Van Sonshorst te ontslaan. Het is licht mogelijk, dat een door niemand verdacht moordenaar, die ten slotte blijkt, alleen in zelfverdediging iemands dood te hebben veroorzaakt, zooveel vrees koestert voor den halven medeplichtige, die eene schriftelijke erkentenis van schuld bij zich draagt, dat hij zich krachteloos en karakterloos in diens macht stelt, maar een onbevooroordeelde zou de zaak van een geheel ander standpunt bezien en den afzetter wel weten te beduiden, dat zijn kattebelletje inderdaad zoo vreeswekkend niet was. Doch ook in een ander opzicht was Emma's offer weinig afdoende. De baron wordt ons als zulk een schurk afgeschilderd, dat het volstrekt niet onmogelijk ware, dat hij naderhand, ook van de schriftelijke verklaring beroofd, tot de *chantage* overging, wanneer het ‘staats- en bankpapier’ zijner overleden verloofde denzelfden weg was opgegaan als de vele andere tonnen, die hij zijn slachtoffer reeds had weten af te troggelen. We erkennen gaarne, dat de nutteloosheid van een zeer groot offer een tragischen indruk maakt, die ons medelijden gaande maakt met de heldin, maar zij belet de bewondering, die de schrijfster bij ons heeft willen opwekken. Groote deugden moeten iets mannelijks, iets grootsch hebben, dat niet slechts het gevoel, maar ook het verstand bevredigt.

Tegen den vorm van dezen roman zijn ernstige bedenkingen te maken. Gaarne willen wij veel taal-, spel- en leesteekenfouten op rekening stellen eener gebrekkige correctie. Vermoedelijk heeft de schrijfster daar het oog niet over kunnen laten gaan; anders zou bij voorbeeld bladz. 97 niet beginnen met zestien regels, die, nagenoeg volkomen eensluidend, reeds op bladz. 96 voorkomen. Verder dragen zoowel taal als stijl de blijken van slordigheid en overhaasting. Zoo zegt de graaf, over de wildrijkheid van zijne bezittingen sprekende, ‘d a a r a a n een eind te willen maken, daar hij voornemens was d a a r i n met

het aanstaande jachtseizoen groote verwoestingen te houden'; elders verhaalt hij, de academiestad verlaten te hebben, 'om te Parijs mijn oude leven d u b b e l voort te zetten'; van den verrader wordt gezegd: 'Hij heeft helaas e e n d i e r w e i n i g e l a g e k a r a k t e r s, die niet rusten voordat zij hunne slachtoffers geheel te gronde gericht hebben', enz. Overdreven purisme is eene fout, maar men kan elken schrijver den eisch stellen, dat hij althans eenige aandacht schenkt aan de keuze zijner woorden en niet maar neerschrijft, welke hem het eerst invallen, terwijl dat, hetwelk zijne uit te drukken gedachte of het zinverband vordert, hem bij eenig nadenken in de pen zou komen. Had Henriette van Loo zichzelve dien eisch gesteld, dan zou zij, na eene harer heldinnen te hebben beschreven met 'een donker, pikant gezichtje, dat het kenmerk van guitigheid droeg', niet later van haar edel, zuiver Grieksch profiel hebben gewaagd; den edelen Griekschen gelaatsvorm en de moderne guitigheid kan men zich bezwaarlijk in dezelfde persoon vereenigd denken. Ook zou de lezer, indien de schrijfster wat meer zorg aan haar stijl had besteed, niet geërgerd zijn door uitdrukkingen als de volgende: 'Hij naderde de tafel waarop een karaf madera stond. Met sidderende hand schonk hij zich een glas van g e n o e m d v o c h t in, en dronk dit in één teug ledig.' Wij hebben tot ons leedwezen reeds meer reden gehad tot klachten over de geringe zorg en gebrekkige voorstudie, waarmede vele dames-auteurs zich tot het scheppen van romans zetten. Gorter's opmerking, dat het schrijven van een roman, wel beschouwd, een tamelijk vermetel pogen is, zullen velen onzer jonge schrijveressen volstrekt niet kunnen vatten. Met het verzonnen verhaal is wezenlijk nog lang niet alles gezegd; en toch wordt er maar al te dikwijls werk afgeleverd, waarvan de schrijver van oordeel schijnt, dat het winnen van een ernstigen bijval op zijn werk door eene grondige studie, vooral wat taal en stijl betreft, veel te 'duur gekocht' is.

Men mag het werk van eerstbeginnenden, al hebben zij drie of vier romans in groot octavo achter den rug, niet gelijkstellen met dat der veteranen van het vak, wier arbeid reeds heele reeksen deelen vult. En toch mogen wij, na *Duur gekocht* te hebben dichtgeslagen, de schrijfster daarvan wijzen op de twee andere auteurs, wier laatste werken op ons lijstje volgen. De aan de lezers van dit tijdschrift wèl bekende Vlaamsche letterkundige A. Sleeckx deed het veertiende deel zijner bijeenverzamelde werken het licht zien en Virginie Loveling gaf een nieuwen bundel schetsen uit van hare overleden zuster, met een schetsje van eigen hand erbij, waaraan de verzameling den titel ontleent. De jongeren op het werk der ouderen te wijzen en eenvoudig te zeggen: gaat henen en doet desgelijks, zou onbillijk zijn. Maar waarop men de jongeren in het werk der ouderen wijzen kan en waarin men hun de navolging moet aanbevelen, is de zorg, waarmede

dezen werken, de nauwkeurigheid in het kiezen van de juiste woorden en de juiste uitdrukkingen, de soberheid en zelfbeperking, die, aan deze nauwgezetheid gepaard, aan hun werk een krachtig innerlijk verband geven, dat den lezer inneemt. Vooral van dit deel van Sleeckx kan dit worden gezegd. 'De Plannen van Peerjan', het meest uitgebreide verhaal, dat met vijf andere verhaaltjes en schetsen het boekdeel vult, is eene novelle uit den Belgischen landmansstand. Daarin wordt de geschiedenis der door veel tegenheden afgebroken doch ten slotte goed eindigende liefdesbetrekkingen tusschen eene rijke boerendochter en een armen knaap vlug, beknopt en ineengedrongen verhaald. Noodeloozen omhaal van woorden, verkeerd gebruikte termen vindt ge daar niet; de verhaler gaat recht op zijn doel af, zonder daarom droog of kroniekachtig te worden. De hier en daar voorkomende uitweidingen toonen, dat de schrijver zoowel in het schilderen van natuurtooneelen en hartstochten als in psychologische ontleding een meester is. Het tweede verhaal van eenige uitgebreidheid, 'Neef en nicht', verdient niet zoo hoog gesteld te worden. Er komen keurige bladzijden in voor, zooals de fijne ironie, waarmede het karakter van Frans Groetaers geteekend is, maar het verhaal loopt uit op eene soort van *coup-de-théâtre*, die den lezer niet bevredigen kan.

De negen schetsjes van hare overleden zuster, door Virginie Loveling met hare novelle 'Polydoor en Theodoor' in het licht gegeven, zijn lief, met menschenkennis en gevoel geschreven. 'Kinderverdriet' werd voor het eerst een paar jaren geleden in *De Tijdspiegel* uitgegeven; 'Het eenig kind' en 'Beloften en bedreigingen' bevatten in een smaakvol kleed behartigenswaardige wenken over de opvoeding en de veelvuldige tekortkomingen van ouders tegenover hunne kinderen; een bezadigd en kalm woord over het onderwijs der vrouw, dat tot den verstandigen eisch leidt, dat men althans beproeve, tot hoever de geestvermogens der vrouw te ontwikkelen zijn, vindt daarin verder eene plaats. Het zijn echter niet meer dan losse, vluchtige schetsen, met smaak, gevoel en gezond verstand geschreven, die aan geen hoogere eischen willen beantwoorden. Virginie's 'Polydoor en Theodoor' doet ons kennis maken met een gezin, waaruit door de dwaze liefde en overdreven toegeeflijkheid der ouders voor een misvormden knaap het huiselijk geluk verdreven en een andere zoon, met den besten aanleg begaafd, tot een somber, nutteloos en eerloos leven gedwongen is geworden. Het is een droevig, treurig tafereel, dat de schrijfster ons met eene treffende waarheid afschildert. Het levenslustige jonge meisje, als gezelschapsjuffrouw in deze ongelukkige omgeving geplaatst en ten slotte als echtgenoote van den half verstompten man daarvan deel uitmakende, wekt sympathie en medelijden, hoewel - misschien: omdat - het geschiedenisje uiterst eenvoudig, zonder effectbejag hoegenaamd, wordt verhaald. Scherpe waarnemingszin, onverbiddelijke waarheid van voorstelling, soberheid van vorm, ziedaar de bekende eigenschap-

pen dezer dichteres; ook in dit laatste letterkundig gewrocht ontbreken ze niet. De lezer zal bij de kennismaking evenzeer genieten, als de jeugdige schrijver eruit leeren kan.

Het eenvoudig verhaal, door H. Zeger de Beijl onder den titel van *Moeder en zoon* uitgegeven, voert ons in eene boersche omgeving op de Veluwe. In vloeiende en beschaafde taal hooren wij er de geschiedenis in van eene boerenvrouw, die, weduwe geworden van een braaf, oppassend man, door wiens toedoen zij in betrekkelijk goeden doen achterbleef, hertrouwt met een drinkebroer en leeglooper, die haar boeltje erdoor lapt en haar mishandelt bovendien. De zoon uit haar eerste huwelijk wordt als schaapherder door een werver uit Harderwijk geronseld voor den Indischen krijgsdienst, maakt in het verre land fortuin door intijds paspoort te vragen en eene plaats op eene plantage te verkrijgen en komt nog tijdig in het vaderland terug, om zijne moeder nog te zien en hare laatste levensdagen te vervroolijken. Naar ontwikkeling van karakters en hooge vlucht moet men hier niet zoeken; de schrijver heeft er blijkbaar niet naar gestreefd. Wat hij heeft willen geven: eene alledaagsche geschiedenis, eenvoudig maar onderhoudend verhaald, vindt men hier; wie geene grootere verwachtingen gevormd heeft, zal het boekje met genoegen lezen.

Toen een paar jaren geleden ons een werk van Dr. Groneman ter beoordeeling werd gezonden, verklaarden wij ons onbevoegd, uit een letterkundig oogpunt een boek te beschouwen, dat met andere dan letterkundige bedoelingen geschreven was. Er zijn menschen, die behoefte hebben, om hunne gedachten en beschouwingen over alles en allerlei wereldkundig te maken en die daarbij met zooveel haast te werk gaan, dat ze den tijd niet nemen, om het onderwerp behoorlijk te doorgronden en onpartijdig en wetenschappelijk van alle zijden te bezien. De door hen geschreven ontboezemingen dragen een zoo subjectief karakter, dat ze bezwaarlijk aan de regelen eener objectieve critiek kunnen worden onderworpen, en vallen bovendien niet binnen het gebied der eigenlijke letterkunde. Met het laatste werkje van denzelfden schrijver, zijne *Vorstenlandsche toestanden*, is dat in geringere mate het geval. Het beschrijft, met vele persoonlijke opmerkingen en uitweidingen afgewisseld, de geschiedenis van een meisje, geboren uit eene Javaansche vrouw en den administrateur eener fabriek, wiens echtgenoote aan eene ongeneeslijke kwaal lijdt. Dit kind, in 's vaders huis op gelijken voet met de echte dochter opgevoed, blijft arm en verlaten over, nadat de vader onverwachts gestorven is zonder een testament na te laten. De echte dochter, rechtens eenige erfgename van den vader, verdrijft haar uit het huis en doet haar zelfs voor het medenemen van een tot de nalatenschap behoorend voor-

werp van waarde als dievegge terechtstaan en op haar valsch getuigenis veroordeelen.

Het komt ons voor, dat dit verhaal evengoed onder den titel van Nederlandsche, Hollandsche of Geldersche, ook wel van Fransche, Engelsche, Duitsche toestanden kon doorgaan. We willen niet voorbijzien, dat er hier en daar belangrijke ethnographische bijzonderheden in worden medegedeeld, die den titel tot zekere hoogte zouden rechtvaardigen, maar dit alles is bijzaak. De hoofdzaak is de geschiedenis zelve, en die had overal ter wereld in denzelfden vorm kunnen voorkomen als in de Vorstenlanden van Java - alleen in het gebied der polygamie niet. De schimpscheuten van den auteur op de wetgeving, die zoo wreed en onzedelijk is, van een man, in den toestand verkeerende van zijn administrateur, geen anderen uitweg te laten dan onrechtmatige en onwettige verhoudingen, gelden tegen alle huwelijks-instellingen, alleen niet tegen de veelwijverij. Zelfs de echtscheiding wegens lichaamsgebreken, de door den auteur naar 't schijnt teruggewenschte bepaling van ons oude recht, die tot zooveel schandelijk misbruik heeft geleid, zou in dit geval niet gebaat hebben, omdat op het hoog zedelijk standpunt, waarop de schrijver zich stelt, de verregaande onrechtvaardigheid niet kan worden ontkend van zulk een maatregel tegenover de vrouw zelve en tegenover haar kind. Veelwijverij alleen kan uitkomst geven; wat de Heer aan Abraham toestond, toen Sara onvruchtbaar bleef, wat Jakob met zijne twee echte vrouwen bij minnelijke schikking overeenkwam, dat zou den administrateur in de Vorstenlanden slechts kunnen helpen; maar juist dat wordt verboden door de wet, die niet alleen geldt voor de Europeanen in de Vorstenlanden op Java, maar voor de ingezetenen van alle beschaafde landen der wereld. De eenige eigenaardigheid, welke het verhaal aan de locale omstandigheden ontleent, is, dat de heldin, als een onecht en niet voor erkenning vatbaar kind, den staat harer moeder volgt en onder de voor inlanders gerekende wetten en verordeningen valt. De valsche positie van een kind, dat in het geval dezer heldin verkeert, is derhalve een natuurlijk gevolg van eene wet, welks rechtmatig beginsel wel door niemand zal worden ontkend. Er is altijd een geval te stellen, waarin elke wet, zelfs de meeste billijke en rechtmatige, onrechtvaardig werkt; doch wat bewijzen die gevallen? Dat ook de wetgevende macht van den mensch een onvolkomen iets is - ook de Goddelijke verordeningen kunnen nu en dan verbazend hard en onbillijk worden in bijzondere gevallen! Niemand zal eraan denken, om ter wille van enkele mogelijke gevallen wetten te veranderen of af te schaffen, welker wijsheid en doelmatigheid in het algemeen iedereen erkent. Maar er is nog eene reden, waarom de casuspositie van den heer Groneman ons koud laat op het punt zijner veroordeeling van ons huwelijksrecht. Gaat men onpartijdig en nauwlettend na, aan welke oorzaken zijne Koba eigenlijk haar treurigen toestand na den dood

haars vaders te wijten had, dan komt men niet eens tot de bepalingen van het huwelijksrecht. De naaste oorzaken van haar ongeluk waren de nalatigheid van haar vader zelf en de trouweloosheid van hare halve zuster, het echte kind. Had de administrateur, die de onechte dochter evenzeer als de andere heet lief te hebben, behoorlijk testament gemaakt, dan had hij haar een onbezorgd bestaan kunnen verschaffen. Was verder de halve zuster niet zoo slecht geweest, als ze hier voorgesteld wordt, dan had zij de andere niet uit het huis verdreven, niet als dievegge voor den rechter gebracht, maar haar bij zich gehouden als de werkelijke dochter haars vaders, die diens genegenheid met haar deelde. Het vraagstuk, dat de schrijver aan de overwegingen van zijne lezers onderwerpt, is dus slecht en onjuist gesteld; de overwegingen der lezers zullen de bijzonderheden, niet de hoofdoorzaak tot onderwerp hebben. Niemand zal door de lezing van dit werkje tot de overtuiging komen, dat onze wetgeving op het huwelijk, hetzij in de Vorstenlanden op Java, hetzij hier in Nederland, moet veranderd worden; verontwaardiging over Lina's slechtheid en medelijden met Koba's lot zullen de eenige gewaarwordingen zijn, die de heer Groneman met dit overigens goed geschreven boekje zal opwekken. Wij weten niet, of de schrijver met deze uitkomst tevreden zal zijn; in zijn geval zouden wij het denkelijk niet wezen.

In dit tijdschrift wordt alleen in zeer exceptioneele gevallen het woord verleend voor anticritiek. Dat een schrijver bijna twee jaren lang rondloopt met een door eene beoordeeling bezwaard gemoed en na zulk een lang tijdsverloop zich willekeurig eene aanleiding schept, om zijn gemoed in den boezem van den beoordeelaar te ontlasten, is zeker wel tot de zeer exceptioneele gevallen te rekenen. De heer J. Winkler Prins, schrijver van een in Juli 1880 hier beoordeelden roman, *Het Koningskind*, in de romanbibliotheek van Minkman verschenen, verkeert in dat geval; we verleenen daarom aan zijn schrijven, waarin hij tegen onze beoordeeling opkomt, hier gaarne eene plaats.

‘Aan de Redactie van *De Tijdspiegel.*

Hoewel het mijn gewoonte niet is eenige pressie uit te oefenen op de beoordeeling van hetgeen ik schrijf: evenmin vooraf als later; vind ik de bespreking van mijn roman *Het Koningskind* in uw tijdschrift zoozeer met dwaling vermengd, dat van mijn kant eenige opheldernde wenken noodzakelijk zijn.

De criticus vindt wel in het werk groote verdiensten, maar het tevens onaantrekkelijk en ongenietbaar. Dit schijnt saam te kunnen gaan, hoewel ik niet vat op welke wijze. De criticus meent oorsprong van het werk te moeten zoeken in de bedoeling van den auteur een boek te leveren zooals vroeger in de vorige eeuw werden geschreven. Hij noemt o.a. Tom Jones en Betje Wolf. Tot mijn spijt las ik de Tom Jones nooit, en heb ik uit economisch oogpunt de *nauwkeurige* kennismaking met de romans van Betje Wolf uitge-

steld tot later. Geen van beiden kunnen noemenswaarden invloed hebben uitgeoefend.

In een *Tijdspiegel*-aflevering van dit jaar bespreekt dezelfde criticus zijdelings weer de Roman-bibliotheek, waarin *Het Koningskind* verscheen; en laat doorschemeren dat de exotische behandelingswijze, schetsen van buitenlandsche toestanden en karakters overgenomen is en niet berust op persoonlijke kennisname van den auteur. Dit gaat te ver; en wordt eenvoudig insinuatie. Daarom acht ik het noodig u te verklaren, dat zoo goed als alle in mijn werk geschetste buitenlandsche plaatsen door mij werden bezocht, sommige herhaaldelijk. Dat ik om de brieven uit Savoye te doen schrijven, het dal van alle kanten doorreisde en den Mont Blanc gedeeltelijk beklom. Dat ik dit deed juist honderd jaren na Goethe en als herinnering aan Goethes tocht hem in aanraking liet komen met het Koningskind, op den tijd toen Goethe vrij precies in Savoye was - dit alles getuigt dunkt mij van behoorlijke voorbereiding en ernstige studie.

De criticus zegt vervolgens dat het boek een werk is voor archaeologen en schijnt dit geen aanbeveling te vinden. Overigens slaat hij hier den spijker op den kop.

Van af veertienjarigen leeftijd (toen ik het genoegen smaakte voor het eerst werk van mij door den druk publiek te zien worden) hield ik mij bezig met een gedetailleerde studie der achttiende eeuw uit de bronnen; waaronder zelfs onuitgegevene schriftelijke. Het was de geschiedenis van Onno Zwier Van Haren die mij hiertoe bracht.

Deze studiën zijn door mij voortgezet in de hoop een boek te kunnen leveren dat als spiegel der achttiende eeuw leesbaar zou blijken. Tevens hoopte ik een en ander op te vangen *sub specie aeterni* om het benevens het stoffelijke een duurzame blijvende beteekenis te geven. Om dit te verkrijgen teekende ik den held zooals hij is: krachtig naar het lichaam, als natuurkind reageerende tegen de overbeschaving en verschaving der achttiende-eeuw. Als natuurkind sterk maar zacht als een lam: steeds tevreden door het volle bezit eener ongeschokte gezondheid: hoewel zonder bloedverwanten, toch door het gemis hiervan in zijn gemoedsrust weinig geschokt: in één woord ideaal eener betere tijd, waartoe tot dusver de negentiende eeuw praeludeerde maar de verwerkelijking overlaat aan de volgende.

Hierbij komt dat mijn roman iets nieuws is. De historische roman, zooals Schimmel en mevr. Bosboom dezen op 't voetspoor van Scott beoefenden moet in twee uitersten vallen: door het opvoeren van historische personen óf afbreuk doen aan het veld der fantasie of kunst óf aan dat der historie of wetenschap. Kunst is verdichting. En de archaeologische roman staat op beter standpunt dan de historische. De archaeologische roman neemt de *stof* der oudheid niet de *personen*, rangschikt die stof met eerbiediging van aard en wezen, tot vrije kunstbeelden en blijft op die wijze geheel op 't veld van fantasie en verbeelding. Is bij den historischen roman dikwijls de achtergrond, het canvas, waarop de historische personen uitkomen verdicht, bij den archaeologischen roman is de achtergrond historisch en zijn de personen, hoofdpersonen verdicht.

Men ziet: een eenvoudige omkeering; maar meer in overeenstemming met de eischen der kunst dan de oude richting.

Natuurlijk raken beide soorten elkaar in onderdeelen en kleinigheden; dat

b.v. in den historischen roman ook verdichte personen voorkomen en in den archaeologischen werkelijk geleefd hebbende; maar in hoofdzaken blijft het door mij aangewezen onderscheid juist en een en ander is het wat ik in mijn 'Koningskind' op aanschouwelijke wijze wilde verwezenlijken.

A. 11 Febr. 1883.

J. WINKLER PRINS.'

De heer W.P. kan geen rechtmatige grieven hebben. We hebben zijn boek geprezen om de grondige kennis van maatschappij en leven in de vorige eeuw, die wij erin opmerkten. De toelichting, dat zijne studie van dien tijd zich niet tot de romans van Wolff en Deken heeft uitgestrekt, verwondert ons, doch doet niets af; wij konden bezwaarlijk meer lof aan het werk geven, dan door het met dat van deze schrijfsters in verband te brengen. *Tom Jones* werd niet met eenige booze bedoeling genoemd, gelijk de heer W.P. vermoedt, maar... indien hij *Tom Jones* gelezen had, zou hij alles begrijpen. Wij zouden verwacht hebben, dat een schrijver, die een achttiende-eeuwschen roman gedeeltelijk in Engeland spelen laat, Fielding's werken had bestudeerd; dat schijnt niet het geval geweest te zijn met den heer W.P., maar 't kan ons bezwaarlijk kwalijk genomen worden, dat wij wel in de gelegenheid waren, om eene vergelijking met *Tom Jones* te maken. Wat de ons toegedichte insinuatie aangaat, dat de schrijver van *Het Koningskind* zijn held in Savoye heeft doen reizen zonder zelf dat land te hebben bezocht, - hier zou de heer W.P. alleen gelijk kunnen hebben, indien deze opmerking was voorgekomen in de beoordeeling van zijn werk(*). Ruim twee jaren later echter opperden we het algemeen bezwaar tegen vele hedendaagsche Nederlandsche auteurs, dat ze liefst buitenlandsche toestanden beschrijven, omdat zij hunne kracht tegen de binnenlandsche, waar men met de critiek van een deskundig publiek te doen krijgt, niet opgewassen gevoelen. Ontkent de heer W.P. dit, dan is hij weinig op de hoogte van de hedendaagsche roman-literatuur; dat deze opmerking hem meer speciaal zou gelden, is eene dwaling, misschien uit het drie jaren lang staren op dezelfde beoordeeling te verklaren.

Ter voorkoming van veel werk en teleurstelling voegen wij hierbij, dat de schrijvers en schrijfsters, op wie deze opmerking wel van toepassing is, zich kunnen onthouden van anticritiek zenden. De critiek in dit tijdschrift is geen persoonlijk twistgeding tusschen romanschrijver en beoordeelaar, maar eene zaak tusschen den laatste en het lezend publiek. Daar de meeste menschen tijd noch lust hebben, om alles te lezen, is het nuttig en dienstig, dat de een of ander, die zich in

(*) Wij zijn niet onverstandig genoeg, te eischen, dat een schrijver alleen beschrijft, wat hijzelf gezien of ondervonden heeft. Zoodoende zou men de kunst verlagen tot een bloot mechanisch iets, tot eene reproductie, en de meest verheven uiting der poëzie, de intuïtie, miskennen. Reproductieve kunst is de laagste kunstvorm - indien ze nog kunst te noemen is.

alle nederigheid genoeg kennis en ervaring toekent, om de letterkunde van den dag te beoordeelen, den indruk openbaart, dien de hem ter beoordeeling toevertrouwde nieuwe boeken op hem gemaakt hebben. Deze beoordeelaar heeft niet te maken met den schrijver van het boek, maar met het boek alleen. Wanneer hij aan dat objectief standpunt vasthoudt, op de hoogte is van de letterkunde, man van smaak en beschaving, die zijne verantwoordelijkheid jegens het publiek beseft, dan is eene gedachtenwisseling over, eene verdediging tegen zijn oordeel van den schrijver, wiens werk besproken is, volstrekt onnoodig, vooral wanneer malle, groote woorden, zooals ‘insinuatie’, gebezigd worden. Indien het publiek een door de critiek veroordeeld werk toch gunstig ontvangt, zooveel te beter voor schrijver en uitgever; is het publiek 't echter met den beoordeelaar eens en maakt het boek geen opgang - men zal het noch aan den beoordeelaar, noch aan het publiek kunnen wijten. Dat zijn van die zeldzame gevallen, waarin de rechter tevens partij is; de schrijver moet die in zijne eigen binnenkamer afhandelen.

Mengelwerk.

De Indische kapitein.
Novelle van P.F. Brunings.

I.

't Was in 't midden van den zomer en nooit had de zon van Nederland helderder geschenen, nooit was onze hemel reiner blauw geweest dan op dezen Juli-Zondag. 't Was 's ochtends tien uren al warm, en 't beloofde, tegen twaalven, ‘snikheet’ te worden. De thermometer in de koele gang van Ver-Zicht klom sinds negen uren langzaam boven de 70° en stond een uur later niet ver van de 80° F. De vergulde windwijzer, in den vorm van een pijl, op de punt van eene der schoorsteenkappen van het van ouds bekende ‘Logement en Uitspanning’ fonkelde in de zonnestralen en wees onbeweeglijk naar het Westen. De oostenwind ‘sliep’ al sinds de nieuwe maan, die nu in haar laatste kwartier was, en de weervoorspellers verklaarden, met stijfzinnigen ernst en op grond hunner ondervinding, dat gezegde wind ‘in zijn hoek’ zou blijven, totdat de maan weer aan 't afnemen ging. Ze konden gelijk hebben. 's Avonds kwam er geregeld een briesje door, dat de aarde een weinig afkoelde en menschen en dieren deed herademen. 's Nachts werd het weer doodstil en de minst-verstokte Hollanders in 't geloof aan ‘doodelijke nachtlucht’ lieten het raam van hunne slaapkamer op een kier staan. Enkele ketters waren er, die het wijd openzetten, maar toch de voorzorg gebruikten, het gordijn over de opening te laten vallen. Er waren menschen, die in triomf verklaarden, dat ze elken nacht ‘maar onder een laken’ sliepen, en er werd zelfs verteld, dat eenige waaghalzen zich doodkalm op hun laken te ruste legden.

Dat zijn bijzonderheden, die der vermelding waard zijn. De bestendige oostenwind wordt steeds zeldzamer, en dit verschijnsel staat wellicht in verband met onzen vooruitgang. Onze schepen hebben dien wind niet meer noodig, om naar buiten te komen. Zij stoomen het zeegat uit, en hebben ze zelf geen stoom, dan gebruiken ze dien van een ander. Dit is wellicht de reden, waarom de oostenwind, zijn nut voor Nederland betwijfelende, zich alleen vergenoegt met ons nu en dan een vlaagje veendamp uit onze Drentsche woestijntjes toe te

zenden en, bij uitzondering, eenige schitterend zonnige dagen te schenken, die we dankbaar aan den balk schrijven, al stikken we in onze papieren huizen. Inderdaad, ik geloof, dat de mensch het weer maakt. - We hebben geen oostenwind meer noodig - en hij blijft weg.

Maar op dien Zondag in Juli was hij op zijn post als vroeger. Misschien deed hij eene voetreis en bleef hij aan onze grens staan, om het land nog eens te bekijken, dat hij tot voorspoed en grootheid had... geblazen, toen onze handels- en oorlogsvloten naar hem snakten en gezagvoerders en bevelhebbers, na eerst om hem gebeden te hebben, eindelijk hem begonnen te verwenschen, als hij niet komen wilde. ‘Die ver.... Ooster!’ was het dan.

Ja, zoo gaat het. Die Ooster was een trouwe vriend. Hij stond altijd stijf in zijn hoek, als hij er eens stond, en men wist juist, wat men aan hem had. Hij blies geregeld 's ochtends, ging 's middags zijn dutje doen en werd tegen den avond weer wakker. Wie hem ‘weggevloekt’ heeft, weten we niet, maar zijne broers uit het Noorden, het Westen en het Zuiden, die ons nu met killen regen in den winter, met natte sneeuw in het voorjaar en met donderbuien en hagel in den zomer komen verheugen, kunnen onzentwege met verlof gaan ten koste van de heeren, die de steenkolen uit de aarde laten wroeten en de boomen, die erop staan, laten uitroeien. Deze kleine uitweiding vergeve ons de goedgunstige lezer, en nu gaan we verder vertellen.

De thermometer in Ver-Zicht stond op 80° F. - dus zal 't zoowat halfelf zijn geweest, toen er reeds twee volgeladen rijtuigen met vroolijke bezoekers voor het hotel stilhielden. De paarden dampten en hijgden, - hoewel 't sterke, moedige dieren waren - maar 't was ook zoo warm en Ver-Zicht lag op eene hoogte, eene omstandigheid, waaraan het zijn welverdienden naam te danken had. Met een oogopslag was het te zien, dat de voertuigen en paarden uit een eigenaarsstal kwamen. Alles zag er keurig onderhouden uit en de koetsiers en palfreniers droegen dezelfde livrei, - lichtblauw met zilver - laarzen met witte kappen en een hoed met blauwe, zilvergerande kokarde.

Uit de omstandigheid, dat er eene vlag op Ver-Zicht was uitgestoken, hier en daar bloemenversieringen waren aangebracht en de stoep van het oude, deftige logement met veldbloemen was bestrooid, kon men opmaken, dat hier een familiefeest zou gevierd worden, - eene bruiloft of iets dergelijks. Eene poos later kwamen er ook enkele huurrijtuigen aan, en tegen elf uur scheen het gezelschap voltallig.

Toen ging het geheele troepje, jong en oud, het aangrenzend bosch in, om in de donkere schaduwen van het hooge masthout tot bekoeling te komen.

Nauwelijks was het gezelschap afgetrokken, of de eigenaar van Ver-Zicht daagde met een gevolg gedienstige geesten op, die onder de oude olmen, welke het terrein beschaduwden, tafels tegen elkander schoven, heldere tafellakens uitspreidden, borden, messen en vorken

in orde schikten, vervolgens gevulde broodbakken, vleeschschotels, bloemenvazen, flesschen, glazen, enz. aanbrachten, totdat eindelijk de tafel zoo vol stond, dat er geen vinger tusschen kon gebracht worden, zonder gevaar van iets om te werpen.

't Was blijkbaar, dat eene rijke, maar niet ‘voorname’ familie op dezen Juli-Zondag feest zou vieren. De voornaamheid viert gewoonlijk hare feesten intra-muros en vertoont hare vreugde op een balkon of een hoog bordes, door de juichende menigte toe te wuiven. Hoe ze zich binnen vermaken, mogen de minderen niet weten, en dat is ook niet noodig.

't Was stil op het terras geworden. De tafel stond gereed en de stoelen waren eromheen geschaard. Alleen de eigenaar van het logement, een man van ongeveer zestig jaren, met een gladgeschoren, verwaand gezicht, een bril op, tamelijk gezet, geheel in 't geel nanking gekleed en met een stroohoed op, stond in de deur en overzag zijne aangerechte tafel met een oog van welgevallen. Zijne gasten zouden tevreden zijn, dat wist hij; want zijne bezoekers waren altijd tevreden, en ditmaal had hij buitengewoon zijn best gedaan. Hij leunde tegen den deurstijl en rookte zijne pijp, - een grooten, Duitschen, porseleinen kop aan een lang Weichselroer - na zeven uren, het tijdstip, waarop hij met zijn ontbijt had afgerekend, de derde.

Een wandelaar was de hoogte opgekomen en viel vermoeid, hijgend en verhit op eene der leunbanken, die onder de olmen stonden, neder. Hij zag den logementhouder niet, en deze, met den rug naar hem toegekeerd, had hem evenmin opgemerkt.

De nieuw aangekomene behoorde blijkbaar niet tot het vroolijk gezelschap, welks luidruchtig gejoel en gelach nu en dan uit de verte tot op deze plek doordrong. 't Was een man van nog geen dertig jaren, maar hij zag er lijdend, afgemat en zelfs vervallen uit; hij was broodmager, iets beneden de middelmaat, blond, maar bruin gezengd door de oosterzon, en een lange, blonde, spitse knevel hing, toen hij voorover zat gebukt, tot op zijne borst neder. De jonge man was zeker geen type van mannelijke kracht en schoonheid, maar toch een schoon type. Hij leunde nu achterover tegen de bank en staarde over het liefelijk landschap, dat op dezen rustdag en onder den warmen adem van den zomerwind scheen te sluimeren. Hij droeg de uniform van een Indisch officier - maar 't was met een oogopslag te zien, dat ze niet met haar eigenaar naar Indië op reis ging, maar dat ze er vandaan kwam. 't Was haar duidelijk aan te zien, dat ze evenmin uit een kabinetje kwam als de man, die haar droeg. Ze had ook ‘vermoeide’ plooien evenals hij - zij van het rusten in een koffer gedurende eene zeereis; hij van het liggen, 's nachts op de ongezonde bivakplaatsen in Atjeh, en zijn later rusten op het onzachte, smartelijke bed van het veldhospitaal. Door zijne op de borst openstaande monteeringjas was het witte vest met de vergulde knoopen zichtbaar en

hij had er onderweg een heibloempje ingestoken. 't Was het eerste, dat hij na lange afwezigheid, op zijne wandeling naar het vroegere tehuis, had ontmoet. Toen hij 't plukte, was er een traan in zijn oog geweld, en hij had die groote, onafzienbare, paarse hei wel aan zijn hart willen drukken, zoo lief was ze hem.

En naast het zedig bloempje, dat hij, in vrome herinnering aan eene onbezorgde jeugd, van de stille heide had geplukt, prijkte nog een versiersel, dat van heel iets anders sprak dan van landelijken vrede - een kruis, het kruis der Militaire Willemsorde.

Hij wierp zijne militaire pet naast zich op de bank, wischte zich het gelaat met zijn zakdoek af en gaf met den knoestigen stok, die hem tot steun diende, een slag op de groengeverfde tafel, die voor hem stond. De eigenaar van Ver-Zicht wendde verbaasd het hoofd om. Wie durfde hem op zulk eene ruwe wijze in zijne zelfgenoegzaamheid storen? Langzaam ging hij de stoep af en wandelde naar de plek, waar de man zat, dien hij uit de verte voor een gewoon soldaat hield.

'We tappen hier geene jenever,' riep hij op een afstand en eene dikke rookwolk uitblazende.

De officier keek even op, streek nog eens met zijn zakdoek over het gelaat en staarde toen weer voor zich uit.

'We tappen hier geene jenever,...' herhaalde de kastelein, en toen verstomde hij. Hij stond nu dicht bij den nieuwen bezoeker, die even het hoofd omwendde en ten antwoord gaf: 'Ik heb u niets gevraagd, Meneer.'

'We tappen....' stotterde de kastelein, die voet bij stuk wilde houden, maar geheel de kluts verloor onder den stalen blik van den jongen man.

'Hoeveel kost een glas water?' vroeg de reiziger, zijne beurs uithalende. Hij lei een vijftiger op de tafel en liet er bedaard op volgen: 'Meer zal 't in uw voornaam logement toch wel niet kosten - anders beklaag ik de menschen, die daar aan uwe mooie tafel moeten eten en drinken. - Of schenkt ge ook geen water, Meneer? - Geef me dan iets anders naar uwe keus, als ge maar zoo beleefd wilt zijn, me een dronk water op den koop toe te geven.'

'Mijnheer kan krijgen, wat hij verkiest,' zei de kastelein verbluft.

'Geef me dan, wat ik vraag en... wat gij wilt,' antwoordde de officier driftig; - 'als ik maar een dronk water heb, die geen mensch aan een ander weigert! Ge "tapt" geene jenever - tap dan iets anders: ge hebt toch zeker wel "likeur", Meneer?'

'Zeker, Mijnheer. Cognac fine-champagne, chartreuse, kirsch.'

'Goed, uitstekend, alles minder schadelijk dan jenever! Mag ik nu allereerst een glas water?'

De kastelein ging heen, maar hij was beleedigd. Daarom liet hij zijn gast zitten, die van dorst versmachtte.

De Indiër staarde over de vlakte, die zich als een mozaïek van groen

en goud voor hem uitspreidde, en bleef strak op eene torenspits rusten, die scherp tegen den blauwen hemel afstak. Hij zou zeker nog eene poos zijn dorst en zijne vermoeidheid hebben vergeten, als er niet een bediende op het terras was gekomen, die, den vreemdeling ziende, op hem was afgekomen en toen ook het geldstuk op de tafel zag liggen.

De man was beleefder dan zijn patroon en vroeg: ‘Wat verlangt Mijnheer?’

‘Eene karaf water en... een glas cognac.’

Een oogenblik later was de bediende terug en zette eene parelende karaf met kristalhelder water, een waterglas en een notendop met cognac op de tafel neder. Terwijl de officier het groote glas volschonk, na eerst wijselijk den inhoud van het notendopje erin te hebben gestort, het vervolgens aan de lippen bracht en het langzaam tot op de helft ledigde, telde de bediende het ‘geld terug’ op de tafel uit en zocht toen, met de beklagenswaardige hulpeloosheid onzer hedendaagsche koffiehuisbedienden, in al zijne zakken naar het laatste dubbeltje, dat hij niet vinden kon.

De officier zag dat gehaspel aan en zei toen met een glimlachje en den bediende zijn geopend munttaschje voorhoudende: ‘Leg 't geld er maar in en zoek niet langer. - Is hier eene bruiloft of zoo iets?’

De reiziger had spoedig berouw over zijne onbekookte vraag, want mijnheer de ‘kellner’ begon in 't breede uit te weiden over de rijke familie, die Ver-Zicht had uitgekozen, om er een stukje van haar zilver-bruiloftsfeest te vieren. De officier hoorde den man praten, maar hij luisterde niet en keek weer strak op de torenspits. Eindelijk begon hem die eentonige stem te vervelen; hij haalde zijn sigarenkoker uit den zak en vroeg ‘een vlammetje’.

Terwijl hij eene sigaar aanstak, kwam een licht, open rijtuig met een prachtig span het terrein op en hield vlak vóór het tafeltje, waaraan de officier zat, stil. Een jonge man, die er als een student uitzag en een rood bloempje in zijn knoopsgat droeg, gaf de leidsels aan den lakei op het achterbankje, sprong uit het rijtuig en bood de dame, die naast hem zat, de hand met de zorgelooze voorkomendheid, die de verhouding van ‘broer en zuster’ deed vermoeden. Een opmerkzame blik was er ook slechts toe noodig, om de gelijkenis terstond in het oog te doen vallen. Beiden waren bruin van haar en oogen, hadden gitzwarte, scherpgeteekende wenkbrauwen, een licht gebogen neus, kleinen mond en eene breede kin, die geestkracht verried. 't Waren schoone, krachtige figuren, slank en buigzaam en met iets hoogs in de uitdrukking van het gelaat en de groote, donkere oogen.

De Indische officier was van zijne landschapbeschouwing afgeleid en zijn oog vestigde zich met buitengewone belangstelling op de schoone verschijning in haar eenvoudig, maar hoogst gedistingeerd zomertoilet De gelijkenis met haar geleider viel hem terstond in 't oog en toen het paar in zijne nabijheid aan een tafeltje ging zitten en het rijtuig

inmiddels wegreed, beschouwde hij haar nog eene poos; toen ontsnapte hem onwillekeurig een zucht en een oogenblik later verzonk hij weer in zijne beschouwing en zijn gepeins.

De nieuwaangekomenen, die aanvankelijk geene blijkbare aandacht aan den vermoeiden wandelaar hadden geschonken, maar hem met de hooge koelheid van meerderen tegenover minderen waren voorbijgegaan, zonder ook maar even het hoofd naar hem om te wenden, hadden eerst den gedienstigen kellner, die hunne bevelen kwam vragen, heengezonden met het bescheid, dat ze de terugkomst van het gezelschap, waartoe ze ook behoorden, zouden afwachten. Toen behaagde het der jonge schoone, voor wie het landschap geen onbekende scheen te zijn even en zonder merkbaar het hoofd om te wenden, een blik te werpen op den eenzamen man, dien ze misschien wel voor een veldwachter had gehouden. 't Was haar niet kwalijk te nemen; de Nederlandsche officieren zijn bijna even netjes gekleed als die brave dienaren der openbare macht.

Ze zag nu een wel verweerd en vermoeid, maar toch ook hoogst belangwekkend en schrander gelaat, welks peinzend droeve uitdrukking haar trof. Ze herkende nu ook den officier, en ze was eene der weinige Nederlandsche beschaafde vrouwen, die de beteekenis kennen van het eenvoudig versiersel, dat aan zijn knoopsgat hing. 't Ontging haar ook niet, dat hij een eenvoudig heibloempje in zijn wit vest had gestoken, en ze knoopte met eigenaardige scherpzinnigheid de ware beteekenis aan die twee zoo tegenstrijdige versierselen vast. Het eene was geplukt op het bloedig slagveld, te midden van den rondwarenden dood, het andere op de vredige, stille heide van den vaderlandschen grond. Het eene was voor den bezitter eene herinnering aan moeitevolle en gevaarlijke plichtsbetrachting in verre hemelstreken, het andere een innige, diepgevoelde welkomstgroet aan den dierbaren geboortegrond. Ze zag, hoe zijn treurige blik onafgewend rustte op die slanke torenspits en, een weinig romantisch van verbeelding, als alle jonge meisjes, die Zola niet onder haar hoofdkussen hebben liggen of wel haar tijd offeren aan de dringende eischen der modevorstin met hare eindelooze ‘journalen’, dichtte ze van dien verlatene een roman, die niet ver van de werkelijkheid verwijderd was.

Zijne roerlooze houding en zijn strak gelaat gaven haar den moed, hem even rustig waar te nemen, als had ze eene schilderij voor zich. Toen haar roman voltooid was, stiet ze haar broeder, die intusschen eene sigaar had aangestoken, even met hare parasol aan, en toen hij haar vragend aankeek, wees ze op den vreemdeling en, de hand even over haar schoon gelaat strijkende, terwijl ze naar den vreemdeling wees en even het schitterend wit harer kleine tanden vertoonde, zei ze half-fluisterend: ‘Mooi.’ De student keek eerst in de aangewezen richting, toen weer recht en lusteloos voor zich uit en antwoordde kortaf: ‘Yes.’ Het Hollandsch ‘ja’ van zijne moedertaal viel hem waarschijnlijk in dit onverwacht oogenblik niet te binnen.

Er gingen eenige minuten voorbij en de jonge dame werkte haar roman verder uit, terwijl de broeder rookwolken in de lucht blies en doelloos in de ruimte staarde.

Wat was er dan toch voor moois in dat verweerd, vermoeid gelaat, dat misschien van de tien menschen negen zouden voorbijgaan, zonder het een blik van opmerkzaamheid te schenken? Het was ingevallen; de wangbeenderen staken eruit, maar het profiel was fijn en scherp en teekende moed en vastberadenheid. Het voorhoofd was hoog en week een weinig terug. Het donkerblond haar, heel kort geknipt, liep in eene punt midden op het voorhoofd uit en vormde aan weerszijden een diepen inham. 't Was een Brutus-kop, maar fijn besneden en zwaarmoedig.

De jonge man stond eensklaps op, en zijn groot, doordringend blauw oog vestigde zich toevallig op de schoone verspiedster, die haar blik zoo strak op hem hield gericht, dat ze, toen ze den zijnen ontmoette, in verwarring geraakte als iemand, die op eene onbescheidenheid wordt betrapt. Ze wendde terstond het hoofd af, en ze kreeg zelfs eene kleur, die ze wel voelde, maar die door niemand werd opgemerkt.

De Indische officier zette zijne pet op, en steunend op zijn stok wilde hij zijne reis vervolgen, maar nauwelijks had hij eenige schreden gedaan, of hij begon te strompelen, en juist was hij bij het tafeltje gekomen, waaraan de twee jongelieden zaten, of hij waggelde en greep met zijne linkerhand naar het eenige steunpunt onder zijn bereik, de tafel. Hij glimlachte pijnlijk en zei: ‘Pardon! mijn linkerbeen laat me weer eensklaps in den steek, en het rechter.... is ook niet rap.’

De beide jongelieden schenen goedhartig en medelijdend, want de schoone juffer maakte terstond eene beweging, om op te staan, en haar broeder, haar voorbeeld volgende, maar met minder schroomvalligheid, sprong overeind, schoof snel een stoel bij en zei op gullen studententoon: ‘Ga zitten, Mijnheer; als de beenen niet in orde zijn, moet ge ze maar laten rusten.’

De officier liet zich, steunende op de tafel, op den stoel neder en keek toen het vriendelijke paar aan. Zijn verbrand gelaat, waarvan gedurende een oogenblik alle kleur was geweken, kreeg een blosje, toen zijn oog dat der schoone jonkvrouw ontmoette, en hij antwoordde een weinig verward: ‘Ge zijt wel heel vriendelijk; ik heb drie uren gewandeld en mijne krachten overschat. Ik heb pas voet aan wal gezet, en nu laten mijne ongelukkige beenen me eensklaps in den steek.’

‘Pas uit Indië terug?’ vroeg de student belangstellend.

‘Sinds gisteren.’

‘Lang ziek geweest... ginds?’

‘Ja, lang - een jaar lang.’

De juffer keek hem zoo medelijdend aan en zei toen met hare zachtste stem, op roerenden toon: ‘Koortsen - zeker... malaria?’

Dat laatste vreemde woord kwam er een weinig aarzelend, maar hoogst zoetklinkend uit.

‘Die kreeg ik later,’ zei de officier, ‘maar aanvankelijk waren 't mijne beenen, die de Atjehers hadden stukgeschoten. Ik ben gelukkig geweest; hadden ze een weinig hooger gemikt, dan zat ik hier niet... Maar 't is al wèl, dat mijne beenen me zoover hebben gedragen. Had ik den heeren doctoren toegegeven, dan waren die ongelukkige beenen in Indië gebleven, en’, liet hij er met een zwaarmoedig glimlachje op volgen, ‘ik erbij. Weinig menschen overleven het verlies van de helft van hun lichaam. Al is men soldaat, toch hecht men aan zijne ledematen, al zijn ze wat gehavend. Ik hoop nu, dat mijne onderdanen weer ten naastenbij terecht zullen komen.’

Hij sprak op eenvoudigen toon, stil en gelaten, maar met hetzelfde treurige, pijnlijke glimlachje om de lippen, dat het medelijden van het schoone meisje had opgewekt en haar nu onweerstaanbaar scheen te boeien. Hare prachtige donkere oogen bleven onafgewend op dat lijdend gelaat gericht en schenen te vragen: ‘Welke is uwe geschiedenis? Ik zou die zoo gaarne kennen.’

Haar broeder deelde die nieuwsgierigheid, maar om eene andere reden, want ze uitte zich op eene wijze, die het meisje vreemd toescheen.

‘Ge hebt dan toch de Willemsorde,’ zei de student, die de waarde van het versiersel wel scheen te kennen, maar het, als zoovelen, toch overschatte, of te gering schatte.

De officier liet den blik even op het kruis nederdalen en antwoordde eenvoudig: ‘Ja.’

‘Zeker eene benting bestormd?’ vroeg de student, die door dat korte antwoord niet bevredigd was.

De officier antwoordde niet. Hij stak de hand in den zak van zijne jas, haalde eene portefeuille te voorschijn, nam er een kaartje uit, dat er bijna even vermoeid uitzag als de man, wiens naam het droeg, en gaf het den student over: ‘Ge zijt zoo vriendelijk,’ zei hij, met zijn pijnlijk lachje, ‘dat ik mij wel durf veroorloven, u mijn kaartje aan te bieden. 't Is wat geel geworden, evenals ikzelf; maar daar ginds wordt alles geel...’ Hij lachte eens helder en liet er toen op volgen: ‘Daarom komen er dikwijls gekken vandaan. Ik hoop, dat ik nog bijtijds ben teruggekeerd.’

De student las op het kaartje: ‘Zijdsema, kapitein gener. staf’, en lei het voor zijne zuster neer, die het terstond opnam en op hare beurt ook las.

‘Dus een Fries?’ zei de student. ‘Dat treft al heel toevallig, want wij zijn ook Friezen. We heeten: Van Howerda.’

‘Als ik u in een vreemd land had ontmoet,’ zei de officier, de Friesche jonkvrouw met groote oogen aankijkende, ‘zou ik u voor...’ Hij zocht een oogenblik naar zijne woorden en toen viel de student lachend in: ‘Voor eene Semiete hebben gehouden.’

‘Neen,’ zei de kapitein, ‘veeleer voor eene Hongaarsche prinses.’

De student schoot in een lach. De kapitein lachte mede om zijn dwaas gezegde, en de Hongaarsche prinses kreukelde het kaartje van haar landgenoot een weinig in hare strakke handschoentjes en kreeg een blosje. Het compliment scheen haar wel te bevallen, want ze glimlachte.

‘Elza,’ zei de student, ‘dat geldt u alleen.’

‘De broer van de prinses is immers de prins,’ zei de kapitein, plotseling zijn ernst hernemende. ‘Ge gelijkt zoo sprekend op elkaar, dat niemand er zich in vergissen kan. Welk eene gelukkige ontmoeting voor mij - en nog wel op een Zondag - den eersten Zondag in mijn land! Wat is 't hier rustig en vriendelijk! Och, wat is 't hier anders dan daarginds!’

En weer dwaalde zijn zwaarmoedige blik naar den spitsen, donkerblauwen toren, die als eene naald tegen den wolkeloozen hemel afstak.

De Friesche jonkvrouw had dien blik steeds gevolgd en toen waagde ze de vraag: ‘Hebt ge hier... familie?’

‘Ik heb niets,’ was 't antwoord, ‘ik ben maar alleen.’

Er was iets onbeschrijfelijk weemoedigs in die weinige woorden, op stillen, doffen toon uitgesproken. Er lag eene heele geschiedenis in - een lang tafereel van worsteling, van teleurstelling, van grieven, van droefheid. De kwaal van den jongen officier zetelde in zijne ziel. Het heimwee naar eene geliefde plek, die ledig voor hem was, had hem hierheen gebracht. Hij zou daarginds gestorven zijn, en dan hadden de mannen der wetenschap het Indisch klimaat de schuld van zijn dood gegeven. Zoo sterven er velen door dat klimaat, zooals de Drentsche recruut in 't hospitaal sterft, als hij niet met verlof naar zijne provincie kan gaan.

Het antwoord was zoo kort geweest, dat het eene tweede vraag scheen te verbieden. De officier zelf scheen te begrijpen, dat hij zijn vriendelijke nieuwe kennissen iets meer diende te zeggen. ‘Ik heb, toen ik naar Indië ging,’ hernam hij, ‘mijne beide ouders hier in leven achtergelaten, met nog een broeder en eene zuster. Ik was sinds twee jaren officier hier te lande, toen ik, om mijne vooruitzichten te verbeteren, bij het Indische leger overging. Ik ben er acht jaren geweest en in dien tijd heb ik achtereenvolgens al mijne betrekkingen verloren - alles, wat... me aan 't hart lag.’

Toen hij de laatste woorden sprak, begon zijne stem te beven; hij scheen op het punt van in tranen uit te barsten, maar hij deed eene mannelijke poging, om zijne aandoening meester te worden, en hij drong zijne tranen met geweld terug. Toen staarde hij weer naar de torenspits, wier weerhaan als eene ster aan den blauwen hemel fonkelde.

De schoone Friezin, die geen woord, geen gebaar, geen blik van den jongen officier verloor, doorgrondde met echt vrouwelijke scherpzinnigheid, dat in die laatste woorden: ‘Alles, wat me aan 't hart lag’, op zulk een hartbrekenden toon uitgesproken, en in dien strakken

blik, gedurig naar hetzelfde punt wederkeerende, nog iets meer verscholen lag, dan in het kort verhaal was saamgevat.

‘Uwe familie heeft hier zeker in deze buurt gewoond?’ vroeg ze een weinig aarzelend.

‘Niet hier,’ antwoordde hij; ‘maar... ik ben hier toch goed bekend, hoewel men *mij* niet meer schijnt te kennen; ten minste, de kastelein van Ver-Zicht is me blijkbaar glad vergeten. 't Is den man dan ook niet kwalijk te nemen,’ liet hij er met een glimlachje op volgen; ‘'t is al zoolang geleden en ik ben vrij wat meer veranderd dan die oude heer, die, geloof ik, nog uit zijne zelfde pijp rookt als voor tien jaren. Maar, ik had hier... kennissen, heel goede kennissen... vrienden... die ik ook verloren heb... voor altijd.’

Hij keek weer naar den toren en het trof de schoone Friesche onkvrouw, dat ditmaal zijn oog en gelaat eene strakke, donkere, bijna dreigende uitdrukking aannamen.

Een verward geluid van stemmen kwam uit de verte de plechtige Zondagsstilte verstoren. De jonge Van Howerda stond eensklaps op en zei met echte studentengulheid: ‘Blijf stil zitten, waarde kapitein - ik ga het gezelschap eens opzoeken, want we behooren ook tot de genoodigden; we kennen de feestgevers zoo goed, dat ik u, namens hen, gerust durf noodigen, hun gast te zijn. Ge hebt het bewijs gegeven, dat eene lange wandeling u niet dienstig is, vooral niet in deze brandende hitte. Neemt ge mijne voorloopige uitnoodiging aan, dan zullen we u, na het partijtje, dat om drie uren wel zal afgeloopen zijn, een eind wegbrengen. Misschien kunnen we u wel voor de deur van uw logement afzetten.’

‘Ge zijt wel heel vriendelijk,’ zei de kapitein, opstaande en den student de hand toestekende, ‘en ik wil gaarne erkennen, dat uwe kennismaking me zooveel genoegen heeft gedaan, dat het me moeielijk zou vallen, nu eensklaps weer van u te scheiden. Er is niets, wat me hier bindt... behalve mijne herinneringen, en die blijven me om drie uren evengoed bij als morgen en overmorgen en... later. Ik kom alleen Dahlem’ - hij wees naar den spitsen toren - ‘een bezoek brengen; - maar... ik ken er wellicht niemand meer en ik zal wel een onderkomen vinden in het oude logement “de Zon”, als het nog bestaat.’

‘Dat bestaat juist niet meer,’ zei de student, ‘maar dat doet niets ter zake. Als ge te Dahlem moet zijn, zal ik zorgen, dat ge er komt, want wij wonen in de buurt. Ge blijft dus; en wilt ge mijne zuster een oogenblik gezelschap houden?’

Elza was ook opgestaan, maar bij de laatste woorden van haar broeder zag ze even naar haar stoel om en zei toen effen: ‘'t Is me wel wat heel warm, om te wandelen; 't is hier koel; ik blijf liever. Laat ons 't gezelschap liever afwachten.’

De student scheen echter eene reden te hebben, waarom hij 't liever te gemoet ging, en antwoordde: ‘Welnu, blijf dan. Ge neemt 't me

niet kwalijk, kapitein, als ik mijne zuster een oogenblik onder uwe hoede laat?'

De student scheen haast te hebben, want hij was al uit het gezicht, voordat de kapitein kon antwoorden. Hij keek de schoone Friezin eens aan en zei toen glimlachend: 'Mijnheer uw broeder heeft geen hoog denkbeeld van me, als hij denkt, dat ik hem dat kwalijk kon nemen. Ik heb nog nooit zulk een schat mogen bewaken.'

De juffer keek verlegen vóór zich en antwoordde niet. Ze bleven eene poos zwijgend tegenover elkaar zitten; toen hernam de kapitein: 'Het was misschien dwaas van me, hierheen te komen, maar nu ik u en uw broeder mocht ontmoeten, geloof ik me over die dwaasheid te mogen verheugen.'

'Eene dwaasheid?' herhaalde Elza. 'Maar ik vind het heel natuurlijk, dat men de plaatsen wil weerzien, waar men gelukkig is geweest.'

De kapitein keek verwonderd op. 'Hoe weet ge, dat ik hier of daarginds' - hij wees naar den toren - 'gelukkig ben geweest?'

''t Is eene heel natuurlijke gevolgtrekking,' antwoordde ze, 'die ik uit uwe eigene woorden afleid. Ge zeidet immers, dat ge hier vrienden hadt, maar die ge verloren hebt? Welnu, te midden van die vrienden zult ge u zeker gelukkig hebben gevoeld; is 't niet zoo? En nu werd uw hart naar het tooneel van een vroeger geluk heengetrokken?'

'Ja, zoo is 't,' zei hij. 'Ge hebt het goed begrepen. De schoonste dagen van mijn leven bracht ik ginds door; maar ik wist niet, dat het zoo smartelijk zijn kon, de plaats weer te zien, waar ons verwoest geluk voor altijd begraven ligt.'

'Voor altijd?' herhaalde ze. 'Als men jong is, mag men zoo niet spreken.'

'Ge begrijpt wellicht mijne bedoeling niet,' hernam hij snel. 'Ik spreek van het geluk, dat me dáár ten deel viel en dat onherroepelijk verloren ging. Ik ben zoo zwak en zwaarmoedig niet, om aan de toekomst te wanhopen. Ik heb genoeg verdriet ondervonden, om eindelijk ook eens iets goeds van de fortuin te mogen verwachten, hoewel ik me toch moeielijk kan voorstellen, hoe ze mij het verlorene vergoeden kan.'

Hij zweeg eensklaps en Elza begreep, wat hij bedoelde. Ze doorzag eene bedrogene liefde. - Ja, ze had die geschiedenis gaarne willen weten; ze kende den jongen officier niet langer dan een half uur, maar toch stelde ze genoeg belang in hem, om zijn roman uit zijn eigen mond te willen hooren. Hare belangstelling was reeds groot genoeg, om de vrouw, die hem verraden had, te minachten. Maar Elza was eene te welopgevoede jonkvrouw, om door een enkel woord te verraden, dat ze in een zoo teer geheim wilde doordringen.

Het gezelschap kwam nader; de stemmen klonken reeds luider en eensklaps kwam het zilver-bruidspaar te voorschijn, gevolgd door een heelen stoet feestelingen. De student, die vooraan was, haastte zich,

zijn nieuwen kennis aan het bruidspaar voor te stellen, en terstond werd de kapitein uitgenoodigd, om aan het feest deel te nemen, welke uitnoodiging erkentelijk werd aangenomen. Nog meer voorstellingen volgden, en eensklaps bevond zich onze kapitein tegenover eene groote, blonde en schoone vrouw, die hem werd genoemd als Mevrouw Van Hooven. Die voorstelling was merkwaardig: de kapitein verbleekte en deed eene schrede terug, als had hij een medusa-hoofd voor zich gezien; de schoone, weelderige blondine kreeg een hoogen blos, sloeg de oogen neder, greep den arm van Elza, die naast haar stond, en ging heen, alsof er geen Mijnheer Zijdsema, dien de student haar zoo even had genoemd, in de wereld was.

De student was verwonderd, en toen hij het bleeke gelaat van den kapitein zag, zei hij: ‘Ik hoop, waarde kapitein, dat ge 't mij niet kwalijk zult nemen, dat die vorstin zich in hare majesteit hult. Ze is eene vriendin van mijne zuster, maar dat belet niet, dat ze een weinig coquet is, en ge zult moeten toestemmen, dat ze er recht op heeft. - Ook meen ik haar wel eens te hebben hooren zeggen, dat ze niet van militairen houdt. Er zijn van die uitzonderingen, die dienen, om den regel te staven.’

De kapitein glimlachte pijnlijk en zei: ‘Zeker. Zoo, is zij eene vriendin van uwe zuster?’

‘Ja, wat men zoo vriendinnen noemt; hoewel ik nooit heb kunnen begrijpen, hoe er sympathie kan bestaan tusschen vrouwen van zoo uiteenloopend karakter als die twee. Elza is eenvoudig, al heeft ze 't hartje hoog, en de andere is alles behalve eenvoudig; maar Laura bezit geest en trekt iedereen onweerstaanbaar aan. Ze betoovert... als de slang het vogeltje - begrijpt ge, kapitein?’

‘Ja, zeker,’ zei de kapitein.

‘Kent ge haar misschien?’ vroeg de student.

‘Neen - neen, ik ken haar niet,’ zei de kapitein snel.

Elza had geene opheldering noodig. Ze had alles gezien en terstond begrepen. Zij geloofde niet, zooals haar broeder, dat Laura van Hooven uit eene gril of uit onbeleefdheid den jongen officier eensklaps den rug had toegekeerd. Ze had den plotselingen blos op hare wangen en de doodelijke bleekheid op de zijne heel duidelijk bespeurd. Ze wist nu alles.

‘Ge zijt daar niet heel beleefd geweest, Laura,’ zei ze.

‘Hoe bedoel je?’ vroeg de jonge vrouw.

‘Wel, toen Elko je Mijnheer Zijdsema voorstelde, heb je geene nota van hem genomen en hem zelfs den rug toegekeerd.’

‘Och, dat deed ik in gedachten,’ antwoordde ze; ‘ik heb hem niet opgemerkt.’

Laura trok haar arm uit dien van hare vriendin terug en keek haar strak aan.

‘Zoo!’ zei ze, en anders niets.

‘Nu, wat beteekent dat?’ vroeg Laura.

‘Och niets,’ antwoordde Elza met een heel ernstig gezicht, en het gesprek staakte daar, want er kwamen andere dames en heeren, die zich bij de twee vriendinnen voegden.

De arme kapitein had zijn woord gegeven, maar hij was gaarne stil heengegaan. Zijn nieuwe vriend, de student, had hem ergens eene plaats aan tafel bezorgd tusschen een heer van in de vijftig, die in Indië zijn fortuin had gemaakt en nog bezig was Indische baten te annexeeren, en eene dame van veertig, die aanvankelijk heel stil en stijf was, maar weldra vertrouwelijk genoeg werd, om den Indischen officier mede te deelen, dat de ‘gevoeligheid’ van de Hollandsche dames - die zoo ijselijk bang waren voor een koeltje - alleen maar verbeelding was. Zij was zoo bang niet en ze had zich er altijd goed bij bevonden. Dat was haar ook aan te zien, want haar ontbloote ‘hals’ en armen hadden eene ontwikkeling, waarop Rubens zijne oogen zou hebben uitgekeken.

De brave kapitein was geen Rubens, maar hij zag toch ook al die weelderigheid, en hij had scherpzinnigheid genoeg, om te begrijpen, waarom die dame, die ook al in Indië was geweest, de zichtbare bewijzen gaf, dat ze geen ‘koeltje’ vreesde. Hij wenschte in kiesche termen de goede vrouw geluk met haar krachtig gestel en beleefdheidshalve begon hij de physieke gaven der Indische dames te roemen. De brave jongen kon niet meer doen; maar toen zijne buurvrouw onuitputtelijk bleef over hetzelfde onderwerp, werd het den kapitein, die in Indië meermalen voor zulk een warm vuur had gezeten, te bang. Toen wendde hij zich tot zijn buurman, die al heel spoedig begon te vertellen, dat ‘de tabak’ niets meer gaf; dat ‘koffie’ nog goed, maar ‘suiker’ het beste was; dat de ‘Hollandsche’ regeering niets van Indië begreep - en dat er niets en niemand deugde behalve de menschen, die na hunne zakken te hebben gevuld, naar Europa terugkeerden, om van hunne rente te leven. Het laatste zei hij wel niet duidelijk, maar het lag toch in zijne redeneering opgesloten.

Er bestaat ook geene betere logica in de wereld, en de Indische kapitein - een der dapperste officieren van het Indische leger - gaf het den Indischen suikerman gereedelijk toe, met dit kleine voorbehoud, dat toch de menschen, die rijk uit Indië terugkeerden, het minst te klagen hadden.

De suikerman antwoordde toen, dat hij voor zichzelf ook niet bijzonder te klagen had; hij was, Goddank, niet zoo heel ongelukkig geweest; - hij was, zooals men 't noemt, met een rijksdaalder in den zak naar Indië gegaan; - ‘maar de Javaan, zie je, Meneer, wordt slecht behandeld; de Javaan wordt uitgezogen, en dat is de schuld van ons Gouvernement, dat de Indische toestanden niet kent en den Javaan niet genoeg tegen zijne hoofden in bescherming neemt.’

‘Ja wel,’ zuchtte de kapitein. ‘Gij hebt blijkbaar uwe studie van den ongelukkigen toestand der Javaansche bevolking gemaakt; het zal u dus niet moeielijk vallen, er eens een hartig woordje over te zeggen, in eene brochure... Of zijt ge lid van de Kamer? - Dan in de Kamer.’

‘Ik heb me nog niet verkiesbaar gesteld,’ antwoordde de suikerman bescheiden - ‘maar we zullen zien. Er moet een einde aan die onmogelijke toestanden komen. Multatuli heeft het gezegd, en we herhalen 't dagelijks: ‘De Javaan wordt uitgezogen.’

‘Ik geloof 't met u,’ zei de kapitein. ‘Al de vruchten van der Javanen arbeid verdwijnen in het Danaïdenvat, dat “Nederlandsche schatkist” heet. De arbeider eet droge rijst; dat is zijne eenige weelde, en de mannen, die naar Indië gingen uit liefde voor den Javaan, keeren allen, teleurgesteld in hunne philanthropische bedoelingen, terug, zonder anderen troost mee te brengen dan dien van den Javaan aan den arbeid te hebben gehouden. Maar dat is toch een wezenlijke troost.’

‘Juist,’ zei de Indiër, zijn glas ledigend. De man was zeker Oost-indisch doof, of hij had wat dikwijls zijn glas geledigd; anders had hij begrepen, dat de kapitein zich een weinigje spot veroorloofde.

De Indische dame met hare Rubens-vormen vroeg nu weer de aandacht van den ongelukkigen kapitein. Hij antwoordde haar, dat hij, gedurende zijn achtjarig verblijf in Indië, weinig Europeesche dames had leeren kennen zoo beminnelijk als deze, zijne buurvrouw; - hij beval zich in hare welwillendheid aan en vroeg toen onverschillig, wie en wat Mevr. Van Hooven was.

‘Eene coquette,’ luidde het onbewimpeld antwoord, zoo bits, dat er natuurlijk jaloezie in 't spel moest zijn.

Mevr. Van Hooven zat aan het ander eind der tafel. De kapitein kon haar even zien, als hij vooroverboog, maar de Indische zag haar goed, want ze zat bij den hoek aan het korte eind der tafel, terwijl haar buurman op dezelfde rij zat als de schoone blonde vrouw, die hare geheele omgeving in eene soort van zwijmel hield.

‘En wie en wat is haar man?’ vroeg de kapitein.

‘Een brave man,’ zei de Indische; ‘veel te goed voor zoo'n coquette. Zij heeft hem genomen om zijn geld, ja? - Daar zit hij schuin tegenover u - die dikke meneer, met zijn kaal hoofd, - een knappe man, ja?’

De Indische begon toen in 't breede uit te weiden over de deugden, de knapheid en het fortuin van Mijnheer Van Hooven en vergat niet, de minder goede hoedanigheden zijner wederhelft in een scherp licht ernaast te plaatsen. De kapitein luisterde half afgetrokken toe, want hij hoorde zooveel, dat zijne ooren ervan tuitten. Natuurlijk begreep hij, dat de dame met den weelderigen hals sterk aan 't borduren was; maar hij kon toch door dat borduursel heen het gaas der waarheid wel onderscheiden. Bovendien, hij had ook zijne gegevens.

Van harte verheugd was hij, toen de zitting werd opgeheven. 't Was

heel vroolijk en luidruchtig aan tafel toegegaan, maar hij was kalmer en zwaarmoediger gestemd, toen hij opstond, dan op het oogenblik, toen hij zijne plaats tusschen de twee Indische lui innam. De student, die er vrij opgewonden uitzag, kwam met een opgetogen gelaat naar hem toe en vroeg hem, hoe hij 't had gehad.

'Uitstekend,' zei de kapitein, om zijn jongen vriend genoegen te doen.

'Dat dacht ik wel,' zei de student opgewonden. 'Die Mevrouw Van Volbloed is eene charmante vrouw. Ik heb ook wel eens naast haar gezeten, en altijd met uitstekend genoegen.' En de student gat zijn nieuwen vriend een duw met den elleboog en grinnikte eenigszins dubbelzinnig.

De kapitein glimlachte flauwtjes en antwoordde effen: 'Gij hebt u, geloof ik, ook niet te beklagen gehad naast die mooie Mevrouw Van Hooven.'

'Ze is *délicieuse*,' zei de student; toen boog hij zich naar het oor van den kapitein en fluisterde hem iets in. '*Entre-nous*', liet hij er halfluid op volgen. - 'Nu heb ik je een voorstel te doen, mijn waarde kapitein. Ga met ons mee en leg uw anker voorloopig bij ons neer. Mijne oudelui zijn gezellige menschen en houden van aangenaam gezelschap. Ik heb *carte blanche*, om logé's te vragen, en we zijn erop ingericht. In Dahlem is tegenwoordig niets beters dan eene boerenherberg. Kom, ga mee; mijne zuster wenkt me. Ik ga de charmante Laura naar haar rijtuig brengen en wees gij zoo galant, Elza uwe diensten aan te bieden.'

Hij trok den kapitein voort en deze liet zich wel leiden, maar protesteerde toch onderweg. Hij had geene bagage bij zich, zijn stok, dien hij niet missen kon, had hij ergens neergezet; zijne reistasch had hij afgelegd; hij had er niet op gerekend, bij eene familie te logeeren, en zoo voort. De student hoorde er niets van, maar plaatste den weerspannigen kapitein tegenover Elza, die in druk gesprek was met een paar vriendinnen, welke haastig handdrukjes met haar wisselden, zoodra die Indische officier, als uit de lucht gevallen, voor haar stond. De lieve meisjes schrikten een weinig van dien somberen man met zijn bleek gelaat en zijne lange knevels en repten zich voort, maar de oudste van de twee, eene twintigjarige bruinoog, keek nog eens even om en zei tot hare gezellin: 'Een knappe man, maar hij ziet er erg vervallen uit.'

'Freule Van Howerda,' zei de kapitein, 'uw broeder heeft me de vereerende taak opgedragen, u mijne diensten aan te bieden.'

'Ik neem ze gaarne aan, Mijnheer Zijdsema,' zei Elza, 'als ge ons toestaat, u ook een kleinen dienst te bewijzen. We hebben u in uwe plannen gestoord of van uwe bestemming afgeleid. Waarmee kunnen we u van dienst zijn? Wilt ge met ons meerijden?'

'Uw broer heeft me hetzelfde voorstel gedaan,' zei de officier, 'maar ik heb 't niet durven aannemen.'

‘Waarom niet?’ vroeg ze, terwijl ze langzaam haar handschoen aantrok.

‘Omdat,’ antwoordde hij, ‘de zuster wel eens niet goed kon vinden, wat de broeder deed. Ik heb alle reden, te gelooven, dat uw broeder een flinke, hartelijke jongen is, maar hij vraagt mij te logeeren in het huis uwer ouders, en met die uitnoodiging ben ik waarlijk verlegen. Hij is in eene opgewonden, gelukkige stemming, en ik... ik maak hier toch als ongenoode gast reeds een zonderling figuur.... Bovendien, ik gevoel me in deze feestvierende omgeving zoo misplaatst.’

Op dit oogenblik kwam Elko met de schoone Laura aan den arm voorbij, gevolgd door Mijnheer Van Hooven, in druk gesprek met een lid van de Kamer, die het Ministerie wilde interpelleeren over een belasting-ontwerp op de.... hooge hoeden.

De schoone vrouw sloeg de oogen neer, maar toen ze voorbijging, gleed haar blik langs den kapitein heen en ze wierp Elza een glimlachje toe, dat de jonkvrouw met een effen knikje beantwoordde.

‘Dat is uwe vriendin, Freule Van Howerda?’ vroeg de kapitein.

‘Ja...’ antwoordde Elza op eenigszins gerekten toon. ‘Eene mooie vrouw, vindt ge niet?’ liet ze erop volgen, terwijl ze hare vriendin nakeek.

‘Ja - eene mooie vrouw,’ zei de kapitein, ‘en ze schijnt zichzelf zoo weinig bewust van hare schoonheid, dat ze de heeren, die haar worden voorgesteld, liefst niet aanziet.’

‘Dat is anders haar zwak niet,’ zei Elza; ‘maar ze is niet heel vriendelijk jegens u geweest en dat heb ik haar gezegd.’

‘En wat antwoordde ze?’ vroeg de kapitein met een zonderling glimlachje.

‘Ze had u niet opgemerkt.’

‘Ah! - had ze mij niet opgemerkt? - Ja, dat is mogelijk. Zulke schuchtere dames als uwe vriendin durven *vreemde* mannen niet aanzien.’ Het woordje ‘vreemde’ werd duidelijk onderstreept. - ‘Ja, ze had den schijn van onbeleefd te zijn; maar als Mevrouw uwe vriendin erop mocht terugkomen, zeg haar dan, - als ge zoo vriendelijk wilt zijn - dat ze 't zich niet aantrekke.’

Het gesprek werd afgebroken door Elko, die met eene hooge kleur en glinsterende oogen terugkwam en op gejaagden toon zijne zuster toeriep, dat het rijtuig wachtte.

‘Laat ons afscheid nemen van bruid en bruidegom,’ zei Elza bedaard, en de jongelieden gingen hun verschuldigden dank brengen en reden een oogenblik later weg.

(*Wordt vervolgd.*)

Vrij onderzoek.
(Een fragment.)

De eerste raad, dien ik u geef, is deze: leert vrij te zijn.
OPZOOMER. De wijsbegeerte den mensch met zich zelven verzoenende.
Die Pflicht ist hier nur sein Gewissen zu cultiviren, die Anfmerksamkeit
auf die Stimme des inneren Richters zu schärfen, und alle Mittel
anzuwenden um ihm Gehör zu verschaffen.
Kant. *Einleitung zur Tugendlehre*, Dl. V, blz. 227.

Goddank, ik ben geen slaaf geworden! Ik ben vrij!
Ik buig voor God en voor de waarheid. Geen partij
Maakt mij bevreesd, om vrij te denken, vrij te spreken;
Doet mij een woord, dat uit het hart zou willen breken,
Verzwijgen. Neen, nu nog, als in mijn jonkheid, zeg
Ik, wat ik denk, vrijuit. Dien goeden, rechten weg
Deed zucht naar goud of eer of macht mij niet verlaten;
Ik bleef den leugen, bleef de zelfverberging haten.
Het is de schat en d' eer eens mans, zichzelf te zijn;
Dat voel ik diep in 't hart. Ik leef niet voor den schijn,
Als zij, die onbeschaamd de stem der waarheid smoren,
Omdat zoo menigeen nog weigert, haar te hooren,
Haar taal nog niet verstaat. Ik streed met mond en pen
Voor wat mij heilig is. O, hoe beklaag ik hen,
Die lijden aan gemoeds-, aan waarheids-, rechts-verbuiging!
En daardoor aan gemis van heilige overtuiging!
Zij moeten lijden, hun lafhartigheid ten zoen;
Om waarheid was het hun niet allereerst te doen;
En niemand straalt zij ooit in al haar schoonheid tegen,
Die, als hij waarheid zoekt, met angstig overwegen
Zich afvraagt: ‘Snijd ik zoo mijzelf den weg niet af
Tot plaatsing? Zal een storm van woede niet als kaf
Mijn woord verwaaien? Is het goed, de rust te storen
Van hen, wier harten nog aan 't oude toebehooren?
En ligt de waarheid niet in 't oude omzwachteld neer?
Ik kan niet anders. Neen, waar ik mij wende of keer',
Ik ben gedwongen, wel een weinig toe te geven;
Een mensch blijft mensch en kan niet van gedachten leven.’

Hoe anders klinkt die taal dan Luther's moedig woord,
In Worms' vergaderzaal door vorsten aangehoord
Met beving des gemoeds! toen hij daar onbezweken

Zijn kloek: ‘Hier sta ik’, uitte; ‘ik kan niet anders spreken;
‘God helpe mij!’ In hem zien w' een geloovig man,
Die wat hem waarheid blijkt, verlooch'nen wil noch kan.
't Is in den diepsten grond toch ongeloof, te zeggen:
‘Er is onwaarheid, waar men zich bij neer moet leggen;
De menschen kunnen nog die dingen niet verstaan.’
Zoo spreken velen en versmoren langzaam aan
De stem der waarheid in hun binnenst' en verdooven
De stralen van het licht, dat hun de rust zou rooven,
Waaraan hun zwakke ziel zoo innig is gehecht.

Wel zware last is aan die armen opgelegd!
Verloochening van 'tgeen in heldere oogenblikken
't Geweten, dat zich toch niet altijd laat verstrikken,
Als goed en edel roemt, als heilig schoon en waar!
Hoe menig priester van die kerk, wier juk zoo zwaar,
Zoo drukkend is; die poogt, om door haar ijz'ren wetten
Der menschheid stagen gang haar slagboom voor te zetten,
Treurt wel in d' eenzaamheid, dat in zijn jongen tijd
Hij dwepend aan den dienst dier kerk zich heeft gewijd,
Die 't denken hem verbiedt. Het is, als zien zijn oogen
In zulk een oogenblik, met helder licht omtogen,
Een wonderschoone vrouw, de waarheid, voor zich staan;
‘Gij, zwak'ling,’ spreekt zij, ‘zal u nooit de lust vergaan
Voor wat u leugen is, u veinzend neer te bukken?
Ontbreekt het u aan kracht, u moedig los te rukken
Van 'tgeen, waarin uw ziel, uw denken zich bekneld
Gevoelt? Gij ziet het toch, waar 't levend water welt
Uit reine en rijke bron, die ook uw ziel kan drenken
En den verloren vrede uw hart terug kan schenken.
Bedenk het wel, uw tijd vliegt vogelsnel voorbij!
Wat aarzelt gij dan nog? Wat kiest gij? Slavernij
Of vrijheid? Zoo g' u nu nog langer laat verleiden,
Ga ik, bedenk het wel, voor altijd van u scheiden
En neem voor mannenmoed uw levensvreugde mee.’

Hoe menig priester zag wel die verschijning? Wee!
Wee over hen, die zoo haar toornend hoorden spreken
En die naar d' oude sleur zichzelven en hun leeken
Misleiden bleven! O, het is geen leven meer,
Als ons 't geweten zegt: ‘Gij zijt geen man van eer;
Gij poogt vergeefs uw rede in sluimering te wiegen.’
Wee over hen, die zoo zichzelven meer bedriegen
Dan and'ren! Ach, hun hart wordt spoedig arm en koud!
Wat blijft hun heilig? Jong van jaren, zijn zij oud

Van aanzien; en, wat schat zij zich verwierven,
Zij voelen 't soms, hoe zij hun levensheil bedierven,
Waar 't waas der onschuld met hun waarheidszin verdween

Men vindt hen in de kerk van Rome niet alleen,
De mannen (zijn zij dat?), die zich gevangen geven
Aan vreemd gezag; die zoo het heerlijk menschenleven
Berooven van zijn schoon. Die niet alleen bevreesd
Zijn voor het woord, de daad, waarmede een kloeke geest
Het volk, dat hem weerstaat, als aan zijn voeten toovert,
Meer, dan hijzelf verwachtte, op 't bijgeloof verovert;
Maar zelfs voor 't helder *zien*, dat immers tot de daad
Hen half weerstrevend voort zou drijven; want het zaad
Der kloeke daden zijn gedachten. Dat bevroeden
Zelfs zij, die daarom zich voor helder denken hoeden.
Door zulk een zwakheid, die haar eigen denken vreest,
Sluit menigeen zich uit van 't rijke levensfeest.
Ik zag dat menigmaal, zag frisschen moed versterven;
En ik beklaagde hem, dien 'k langzaam af zag zwerven
Op bijpaân van den weg, die tot den vrede leidt.

Niet licht vergeet ik, hoe 'k in mijn studententijd
Eens op mijn kamer zat, omschanst met tal van boeken,
Om 't beeld van vroeg'ren tijd mij daaruit saam te zoeken.
De vraag was 't naar den aard van 't eerste Christendom
En naar zijn oorsprong, die mij bezighield; waarom
Het met zoo wond're macht de wereld kon veroov'ren,
Toen 't met zijn heil'gen ernst de harten kwam betoov'ren
Voor mij lag 't boek van Baur, waarin bij helder licht
Der eerste kerke bouw als oprijst voor 't gezicht;
Die in een kort bestek zooveel weet saam te grijpen,
Het jeugdig oordeel door ontleden snel doet rijpen.
Daarnevens echter lag het werk van Pressensé;
Die boeken zocht ik door. Ik vergeleek die twee:
Daar 'k wist, dat ongesteund ik tegen geen van beiden
Kon worst'len, blind'lings mij dan voort zou laten leiden
Misschien door hunne kunst en feitenkoppeling
Tot hun beschouwing en als in een tooverkring,
Nog eer ik 't wist, door hen zou worden vastgebannen,
Want ik had eerbied voor de wetenschap dier mannen
En voor hun werk. Veel veil'ger scheen 't mij toe,
Hen beurt'lings met talent te hooren zeggen, hoe
Zij zich het Christendom dier vroegere eeuwen dachten,
(De taak was niet te zwaar, zoo scheen 't mij, voor mijn krachten)
Om dan een oordeel mij te vormen over 't werk

Dier mannen en 't ontstaan der eerste Christenkerk.
Zoo werkte ik denkend voort en had het vast vertrouwen,
Dat, wie vooroordeel vreest, de waarheid zal aanschouwen,
Niet ras de slaaf wordt van 't welsprekendste betoog;
Toen, na een luid geklop, mijn deur als openvloog.
De vriend, die binnentrad en mij daar in mijn boeken
Bedolven zag, riep uit: 'Wat zit gij daar te zoeken,
Zoo vroeg in 't morgenuur? Laat zien. Wat hebt gij daar?
Wat! Baur? Gij leest dien reeds?'
'Dat ziet gij. Wat bezwaar
Kan voor studenten daar wel ooit in zijn gelegen?
Een boek als dat van Baur wordt nimmer dood gezwegen;
Edmond de Pressensé, gij ziet het, ligt ernaast.'
'Ik wist toch waarlijk niet, dat gij die boeken laast;'
Was 't antwoord; 'mij, mij schijnt zulk lezen vol gevaren,
Is ééns de twijfelgeest u toch in 't hart gevaren,
Dan...'
'Maar daarvoor moet mij De Pressensé bewaren,
Als hij de waarheid heeft. Ik lees hier beiden, man,
En maak mijn oordeel op daarna, zoo goed ik kan;
't Is mijn bedoeling niet; ik zit hier niet te werken,
Om in 't vooroordeel mij hardnekkig te versterken.'
'Ja, later hoop ik ook....'
'Misschien is 't dan te laat.'
'Als 'k mij gewapend heb, om Baur te wederleggen.'
'Als gij zijt vastgegroeid, zoo moest gij liever zeggen;
Als gij slechts waarheid zoekt in boeken, kameraad,
Van vrienden, waar gij mede in ééne meening staat,
Noem ik dat, bij mijn ziel, geen ernstig waarheid zoeken,
Dat ons studenten past. Gij moet uw hart verkloeken;
De waarheid, naar 't mij schijnt, komt dan in groot gevaar,
Als men te vurig wenscht: ach, ware al 't oude waar!'
'Zooveel, zoo heel veel goeds is bij dat oude ontloken!'
'Zoodoende wordt de kracht van 't onderzoek gebroken;
Waar steeds die wensch toch in 't gevoelig harte leeft,
Daar zoekt men slechts in schijn en vindt hetgeen men heeft,
Of meent te hebben; laat zich door zijn wenschen binden,
En speurt de dwaling niet in boeken van de vrinden.'
'Is het geen hoogmoed, vriend, die u dus spreken doet?'
'Zeg mij, hoe 'k anders hier de waarheid vinden moet.'
'Is 't niet gevaarlijk, op uw rede te vertrouwen,
Die zoo bekrompen is?'
'Waar anders op te bouwen?
Door haar slechts speuren wij, wat vroeger is geschied;
Wat feit betrouwbaar is, en wat de denker niet

Zoo noemen kan. 't Gevoel geraakt al ras aan 't dwalen,
Als steeds de rede niet de teugels in blijft halen.
Ja, hoe beperkt het zij, het menschelijk verstand,
Slechts door zijn licht geleid, bezeilt men hier het land.'

Zoo sprak ik met dien vriend in lang verleden dagen;
En 'k bleef dier richting trouw. Ik zal 't mij nooit beklagen,
Dat ik zoo eerlijk zocht naar waarheid, voor geen boek
En voor geen naam bevreesd, bij ieder onderzoek
Van beide zijden steeds de zaak mij voor liet stellen;
Een dweper noeme dit zichzelven vrucht'loos kwellen;
't Ga langzaam slechts vooruit, toch, elke nieuwe steen,
Dien ons de rede brengt tot bouwen, is er één,
Terwijl 't gevoel als kalk die steenen komt verbinden.
Zoo rijst er een gebouw, dat nimmer door de winden
Des twijfels vallen zal, een deeg'lijk, stevig werk,
Het woelen van den vloed des ongeloofs te sterk.
Eene overtuiging, die van wank'len weet noch buigen,
Hoe sterk een maalstroom om baar grondvest moge zuigen.
Zoo wordt er een geloof, dat geen bespotters vreest;
Dat dankbaar God aanbidt in waarheid en in geest,
Die, hoogste Denker zelf, Zijn schepsel ook tot denken
Bekwaamde, in denkenskracht het middel ons wou schenken,
Om tot de waarheid, die het hart met vree vervult,
Te naad'ren. Ach, hoe vaak is 't niets dan eigen schuld,
Wanneer men vreezend steeds, met d' oogen half geloken,
Het heerlijk licht niet ziet, ons door Gods gunst ontstoken;
In schijn geloovig wel, maar twijf'lend inderdaad.
Voert in den fellen krijg de vrees vaak tot verraad,
Zoo is 't op 't slagveld ook, waar wie zich roem behaalde,
Der waarheid heil'ge winst vaak al te ras betaalde
Met rust en lust, met bloed. Op 't ware veld van eer
Verschuilt de lafaard zich; de held stort strijdend neer.

Gezegend al wie zoo als trouwe krijgers vielen!
Hun grootheid vure ons aan, waar w' op hun graven knielen!

W. MALLINCKRODT.

Utrecht, November 1882.

[Tweede deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Misverstand opgeruimd. ook licht ontstoken?

Spinoza en Kant, door Dr. H.J. Betz. 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1883.

> *Infelix habitum hujus temporis habe.*
> OVIDIUS.

Indien gij, geachte Redactie! de volgende los samenhangende opmerkingen naar aanleiding van het boekje van Dr. Betz wilt beschouwen als voldoende aan hetgeen verlangd werd, toen gij het mij ‘ter recensie’ aanboodt, laat ze dan in uw tijdschrift drukken.

Eene recensie of volledige critiek van Dr. Betz' laatste uitkomsten eener ruime en grondige wijsgeerige studie zou ik niet kunnen schrijven. Daaraan zijn evenwel, behalve mijn onvermogen, ook inhoud en vorm van het werk van Betz schuld. Den inhoud mag men stellig zeer opmerkelijk noemen, daar die in een kort bestek afrekent met hetgeen in dikke boeken onbeslist wordt gelaten als: ‘de hoogste en moeielijkste wijsgeerige vragen’. De vorm heeft door het uiteenloopende der behandelde onderwerpen, al zijn die niet buiten verband met elkaar, voor een beoordeelaar ook zijne bezwaren. Beide omstandigheden brengen teweeg, dat eene volledige beschouwing zeer uitvoerig zou worden. Niet alleen alle wijsgeerige onderwerpen, welke, van de oudste tijden af, de tot nadenken geschikte menschenhoofden hebben beziggehouden, zouden te berde moeten komen; er zou ook aanleiding kunnen zijn voor eene niet onbelangrijke anthropologische, of psychologische, spectroscopie van den schrijver van *Spinoza en Kant* zelven. Het boekje is een stuk geschiedenis van het intellectueele leven van Dr. Betz.

> ‘Da steh' ich nun, ich armer Thor,
> Und bin so klug als wie zuvor!’

Deze niet onbekende verzuchting zou hij hebben kunnen slaken, toen hij zijn werk overzag.

Of liever, daar de krachtige en levenslustige schrijver volstrekt niet doet denken aan een weeklagenden Faust, zou men misschien het best achter zijn boekje kunnen schrijven:

> ‘Da steht er... ein entlaubter Stamm,
> Doch innen lebt die schaffende Gewalt,
> Die sprossend eine Welt aus sich geboren.’

I.

Meerdere werelden zelfs heeft Betz voortgebracht, eer hij, in zijn laatste geschrift, blijk gaf van het nog bestaan der levende cambium- of vormlaag in den stam, waarvan telkens het loof, als achtereenvolgens geschapen werelden, afviel. Wij lezen op blz. 8 van zijn boekje: ‘Ik heb de proef genomen met Materialisme en met Idealisme, om te zwijgen van hetgeen daartusschen ligt; doch volkomen bevredigd ben ik nooit geweest. Evenzoo is het met het menschdom gegaan. Met prof. Pierson mogen wij zeggen: dat de theoriën der algemeene wijsbegeerte van het uiterste idealisme tot het uiterste sensualisme alle zijn beproefd, gewogen en te licht bevonden.’

Dus naar Rome of naar Dordt? Dat juist niet - zou Dr. Betz zeggen - laat liever de ijdele pogingen na, om te kennen, wat onkenbaar is; laten we naar geluk op aarde trachten, naar ons veld gaan en werken!

Eene voortgezette studie der wijsgeerige stelsels van Spinoza en Kant voert den schrijver der *Ervaringswijsbegeerte*(*) tot de uitkomst, dat het materialisme de eenige deugdelijke wetenschappelijke theorie is. Spinoza en Kant waren, wel beschouwd, materialisten. Maar materialisme en materialisme is twee. Op het gebied der *ervaring*, het eenige, waarop voor den mensch werkelijke kennis te verkrijgen is, *kan slechts de materialistische hypothese toegelaten worden.* Zij vervult, wat zij belooft; zij is het eenige middel voor uitbreiding van kennis en inzicht; zij stelt tot voorspelling van gebeurtenissen - de ware toetssteen van wetenschap - in staat. Is echter de zintuigelijk waarneembare wereld der ervaring, met haar ‘natuurlijken loop en samenhang der dingen’, het *onafhankelijk van menschelijk bewustzijn bestaande*?

Het materialisme moet ons niet in den steek laten, wanneer wij goed beseffen, hoe wij tot het vormen eener ‘materialistische theorie’ gekomen zijn.

De oudste Grieksche wijsbegeerte, de Ionische, was materialisme, zooals Betz te recht in het licht stelt. Doch die bespiegelingen zijn nauwelijks, evenmin als de Democritische atomenleer, met hare mythischpoëtische beschouwingen, te herkennen in het hedendaagsche *natuur-*

(*) Zie mijne aankondiging in *De Gids* van 1881, N°. 7.

wetenschappelijke materialisme, dat ook de laatste uitbotting vormt van den boomstam der wijsgeerige studiën van Dr. Betz. In diens boekje wordt de ‘materialistische hypothese’ niet zoo scherp omschreven, als misschien wenschelijk is. Ik veroorloof mij, te herinneren aan eene karakteristiek daarvan door den Hoogleeraar Land, welke mij zeer der aandacht waardig schijnt. In *De Gids* van 1875, blz. 56, zegt bedoelde diepzinnige denker: ‘De wijsgeerige zienswijze die in de atomen en krachten het wezen der dingen meent ontdekt te hebben, en dus van beiden iets meer dient te zeggen dan de natuurwetenschap noodig heeft, lost zich op in tegenstrijdigheden. Geen wonder wanneer wij nagaan hoe wij aan die geheele beschouwing gekomen zijn. Wij hebben zekere denkbeelden, welke de waarneming bij het gewone nadenken oplevert, zoolang omgewerkt en verfijnd, totdat die mechanische wereld verkregen was. De stofdeeltjes (atomen) zijn onze zichten tastbare lichamen in het klein; de krachten de zeer verbleekte schimmen onzer eigene waargenomene spierinspanning, die blijkens de dagelijksche ondervinding bewegingsverschijnselen na zich sleept.’

Zoo is het, naar ik meen. Moles nam de mensch onmiddellijk waar; moleculen zich voor te stellen, was ook niet zeer bezwaarlijk. Maar na de grenzenloos lang voortgezette verdeeling van den moles hield het vermoeide denken op bij het atoom, *het niet meer deelbare kleinste deel der deelbare stof.*

Tegenstrijdigheid dus! Maar het is de eenige niet. De phantasie had met zulk een phantastisch ding als een atoom vrij spel, wanneer het nadenken verklaring van natuur- of levensverschijnselen eischte. Alras werd zulk een ‘eindpunt der beschouwing van het zintuigelijk waarneembare’ een *wezen*, waaraan allerlei ‘eigenschappen’ konden toegekend worden. Wie de geschiedenis van het materialisme van Lange leest, vindt alle mogelijke schakeeringen van de transformatie der atomen tot ‘oneindig kleine menschen’. Atomen, die liefhebben en haten, die eene aantrekkende en afstootende ‘kracht’ bezitten, die ‘bezield’ zijn - en wat dies meer zij!

Zooals de mensch is, maakte hij zijne Goden; dat is de quintessens der godsdienstgeschiedenis; zooals de natuurkundige-philosoof was, maakte hij zijne atomen.

Na de mythisch-poëtische versierselen van het atoom als onbruikbaar, ja, schadelijk, voor de op wiskundige berekeningen te gronden natuurkennis ter zijde gezet te hebben, hield de natuurwetenschappelijke onderzoeker over: stoffelijke punten, op zekere wijze gegroepeerd, naar zekere wetten zich bewegende.

Maar in plaats van die voor de rekenkunst noodige ‘punten’ kan men ook zon, maan en verdere planeten stellen. De natuurwetenschappelijke onderzoeker haalt ook uit de wiskundige beschouwing daarvan niets dan: de wetten harer beweging. Men kan er meer in *leggen;* zooals Kepler er bas- en tenor-zangers, voor de harmonie

der sferen, in legde. Doch waartoe leidt dat? Zoo ook met de atomen.

Alle verschijnselen, welke door physica en chemie bestudeerd, door de mathesis geanalyseerd en in hunne verhouding van maat, getal en gewicht bepaald worden, zijn *aanschouwelijk voor te stellen* door de atoom-theorie.

Ook de meest samengestelde stoffelijke verbindingen (uit atoomgroepeeringen bestaande, die weder eene hoogere eenheid, moleculen, vormen; ook die, welke de noodzakelijke voorwaarden voor manifestatie van *levens*- en van *geestelijke* verschijnselen zijn) vallen (in beginsel) onder het bereik der mechanische natuurbeschouwing en der wiskundige analyse.

De atoomtheorie, welke de grondslag der hier even aangestipte hoogste uitingen van het menschelijk nadenken en begrijpen vormt, moet dus wel, naar het schijnt, recht van bestaan hebben. En toch is een atoom een wanbegrip; een ondeelbaar kleinste deel der deelbare stof is eene tegenstrijdigheid!

Doch als dat schijnbaar zoo vaste punt, waarop onze natuurverklaring steunde, het atoom, onder hunne voeten wegzinkt, vinden de natuurkundigen terstond een anderen bodem. Sedert Lavoisiers's groote ontdekking van de bestendigheid der stofhoeveelheid bij de verbranding, sedert Mayer's formuleering der wet van behoud van het arbeidsvermogen, kan men het tegenstrijdige begrip van het ‘atoom’ missen. De natuur- en wiskundigen hebben ten slotte niet met het wezen der ‘stof’ (al of niet atomistisch discreet of continu) te doen, maar *met de onveranderlijke verhoudingen en wetten*, *naar welke stoffelijke verschijnselen zich voordoen.*

A = A, en

Ex nihilo nihil fit;

ziedaar genoegzame gegevens voor de mechanisch-mathematische ontleding der zintuigelijk waarneembare werkelijkheid, welke ontleding men evenwel *materialisme* noemen moet. Want de zoo verkregen wetenschap, schoon zij het begrip ‘atoom’ nu in het midden laat, heeft betrekking op de ‘materieele wereld’. Land zeide te recht: de atomen zijn onze tastbare en zichtbare wereld in het klein.

Wat verklaart nu dat materialisme? Het toont aan, dat niets, wat waargenomen wordt, ook niet de zoogenoemde geestelijke verschijnselen, *zonder een voldoenden stoffelijken grondslag plaats* heeft; en het tracht de wet der stoffelijke voorwaarden van alles, wat er geschiedt, te verduidelijken.

Is dat nu, wat Dr. Betz ‘de materialistische hypothese’ noemt?

Zijn boekje bevat acht afdeelingen:

‘1°. Het begrip der oorzakelijkheid.

2°. Wat is waarheid?

3°. Is het begrip der oorzakelijkheid eene algemeene en noodzakelijke waarheid a priori?

4º. Kant's opvatting van de natuur en hare voorwerpen kritisch ontwikkeld.
5º. Kant's leer van het *Ding an sich.*
6º. Het Spinozisme van Spinoza.
7º. Hedendaagsch naturalisme.
8º. Het natuurwetenschappelijk denken.'

In geene dier afdeelingen heb ik duidelijk omschreven gevonden, wat Betz beschouwt als de 'materialistische hypothese', de eenige, welke volgens hem voor wetenschap en wijsbegeerte wat beteekent.

Toch is zulk eene omschrijving niet overbodig, als men elkander goed begrijpen wil. Het is volstrekt niet ondenkbaar, dat twee personen getuigen: ik ben volslagen materialist, terwijl toch de een in zijne wereld- en levensbeschouwing, in zijne meening omtrent de beteekenis van het individueele menschenleven, zelfs in zijne opvatting der natuurwetenschap diametraal van den ander verschilt(*).

Wat is dan eigenlijk de materialistische hypothese?

In het voorafgegane heb ik, zoo kort mogelijk, de hoofdzaken der positieve, mechanische natuurbeschouwing herinnerd.

Het komt mij voor, dat tegenwoordig niemand, zelfs geen spiritist, dualist, hylozoïst, pantheïst, of welke 'ist' hij zijn moge, het eenvoudige en vanzelf sprekende feit loochenen kan, dat zonder 'materie' *niets* geschiedt. Zelfs onze hedendaagsche spiritisten wagen het niet, pure geesten met menschen in wisselwerking te laten treden. Daarvoor dient de toovermantel: *perisprit.*

Slechts de mystiek, met hare klank-rijderij, blijft dan nog over; maar met mystieken kan men niet redeneeren.

Ik durf dus beweren, dat alle menschen materialisten zijn, als materialisten handelen; en dat geen enkel voorbeeld kan genoemd worden van voor menschen waarneembare dingen, gebeurtenissen, lichamelijke of geestelijke verschijnselen, welke zonder 'materie' begrijpelijk zijn. Zelfs de in mijne eigene wetenschap (de kennis van den gezonden en zieken mensch) tot niet heel lang geleden gebruikelijke onderscheiding van 'morbi cum et sine materia' was nooit ernstig gemeend; slechts een spraakgebruik, dat het gebrekkige der kennis, in zekeren vorm, aanduidde.

Het vermoeden is thans geoorloofd, dat er een dieper liggende grond bestaat voor hetgeen ik deed opmerken: dat Dr. Betz wel de 'materi-

(*) Voor eens en voorgoed doe ik opmerken, dat *materialisme*, bij alle weldenkenden, steeds eene (al of niet gegronde) wetenschappelijke of wijsgeerige beschouwing aanduidt. Den onzin en de onbehoorlijkheid der beschuldiging van 'zedelijk materialisme', van vereenzelviging eener wijsgeerige meening met zucht tot 'materieele' genietingen, tot 'buikdienst', verwacht ik alleen van hen, die ook voor 'atheïsten' uitmaken, wie hun 'Godsbegrip' niet aannemelijk vinden. Na het uitnemend vertoog van Prof. Spruyt tegen Dr. Kuyper, in *De Tijdspiegel* van Maart l.l., zou men van denkende en eerlijke lieden mogen verwachten, dat zij hun andersdenkenden naaste nooit meer een 'atheïst' noemden! Maar het odium theologicum!

alistische hypothese' stelt tegenover andere, als vanzelf duidelijk, maar niet zegt, wat het eigenaardige dier hypothese is. Dit punt is te meer waard, dat wij er een oogenblik bij stilstaan, als wij weten, dat Dr. Betz, tien jaren geleden(*), eene voortreffelijke verhandeling schreef over *Natuurstudie en stofleer*, wier inhoud hij thans (blz. 85 van *Spinoza en Kant*) voor het begin en het einde zijner wijsheid verklaart.

Op blz. 507 van *Natuurstudie* lezen wij: 'Wie erkent *dat* zij (de stof) is, en *dat* zij denkt, ja zelfs wie toegeeft, dat aan stoffelijke en geestelijke verschijnselen hetzelfde ten grondslag ligt, is *materialist.*'

Liet de ruimte, waarbinnen ik mij bewegen moet, het toe, ik zou uit genoemde verhandeling gaarne eenige bladzijden overschrijven. Er staan treffende dingen in en zij zouden het punctum saliens, dat in de aangehaalde woorden mag gezien worden, nader in 't licht stellen.

Die aanhaling is evenwel voldoende voor eene scherpere omschrijving van wat Betz de 'materialistische hypothese' noemt. Het is 'oiseus', tegenwoordig nog tusschen spiritualistisch of materialistisch monisme te onderscheiden of het woord: monisme, veel juister te achten dan materialisme. Het komt mij voor, dat Betz in de aangehaalde omschrijving den spijker op den kop slaat: 'Wie toegeeft, dat aan stoffelijke en geestelijke verschijnselen hetzelfde ten grondslag ligt, is materialist.'

Dus wordt de 'materialistische hypothese', naar het schijnt, slechts begrijpelijk als: tegenstelling van het *dualisme.*

Daarmede bedoel ik het echte, duidelijke dualisme: geest en stof, ziel en lichaam; niet de doezelige beschouwingen van: 'het onafhankelijk bestaande, of de ééne noumenale werkelijkheid, met twee zijden phaenomenaal wordend; ook bij voorkeur uitgedrukt door het beeld van een kogel met bolle buitenvlakte en holle binnenvlakte (alsof het voor eene grens van een materieel ding iets afdoet, *waar* zij in de ruimte ligt!)

Nog veel minder behoeven wij in aanmerking te nemen de mystieke phrasen van eene zondig bedorven en eene verheerlijkte stof, eene grove en eene verfijnde (aetherische) stof (waarnaast dan toch ook nog een 'geest' ter completeering van het samenstel noodig geacht wordt)!

Monist of dualist - dat is blijkbaar de eenige vraag, welke, ik durf niet zeggen, voor wetenschappelijk bevredigende beantwoording vatbaar is, maar welke een wijsgeer stellen mag, om duidelijk te maken, wat hij bedoelt.

Dat op die wijze alleen over 'materialisme' kan geredeneerd worden en in hoeverre Betz zelf, in zijn jongste geschrift, getrouw is gebleven aan de beginselen, welke toch uit zijne eigene denkbeelden schijnen voort te vloeien, wordt misschien het best toegelicht, wanneer ik, zoo kort mogelijk, herinner, wat in de laatste jaren het materialisme als eene wetenschappelijk-wijsgeerige theorie onhoudbaar scheen te maken.

(*) *De levensbode* van 1873.

Daartoe stel ik op den voorgrond, dat, zooals ik aanduidde, het materialisme, *als wijsgeerige theorie*, altijd dit moet beteekenen: de natuur, welke wij stoffelijk zintuigelijk als menschelijk lichaam en buitenwereld waarnemen (ik zeg niet, zooals wij die waarnemen), is het eenige bestaande en, onder bepaalde voorwaarden van bestaan, *ook* drager der zoogenoemde geestvermogens, voldoende verklaringsgrond van menschelijk bewustzijn en menschelijke kennis.

Moesten wij thans de geheele geschiedenis der wijsbegeerte doorloopen, dan beweer ik niet, dat wij altijd in de bewoordingen der zich noemende materialisten helder en onvermengd het uitgesproken beginsel herkennen zouden. Doch dat is bijzaak.

Wie de beweging kent, welke, indertijd, het 'zonder fosforus geen denken' of 'de gedachte als afscheidings-produkt der hersenen' in het kamp der wijsgeeren in het leven riep, zal het duidelijkst de juistheid mijner definitie inzien.

Immers, waartoe die ergernis? Ook de dualist, de aanhanger eener 'onsterfelijke ziel in het vergankelijk omhulsel', moest toch toegeven, dat de toestand van het laatste het denken bepaalt; dat zonder phosphorus inderdaad geen denken mogelijk is; trouwens, evenmin als het geschieden kan zonder bloed of vet in de hersenen, terwijl het slecht vlot met opium daarin.

Er stak dus meer in die schijnbaar nooit te betwijfelen waarheden, welke Moleschott, Vogt e.a. luid lieten klinken.

Wanneer wij zeggen, dat de eenige aanleiding tot de ergernis over en de bestrijding van de genoemde beweringen te zoeken is in de bedekt of openlijk uitgesproken meening: ter verklaring van het zoogenoemde *zieleleven* is geene zelfstandige ziel noodig; de ziel is eene functie der hersenwerkzaamheid en verdwijnt, als de hersenen sterven, - dan zijn wij zeker niet ver van de waarheid.

Het is in geenen deele mijne bedoeling, zelfs maar de hoofdzaken van dien strijd over 'de zelfstandigheid der ziel' te beschouwen. Als uitkomst eener nauwgezette overweging kwam wel ieder onpartijdige tot het besluit: *non liquet.* Niemand beweert, dat 'de stof met immanente krachten', als *werkelijke substantie* beschouwd, bij de eerste de beste waarneming volkomen begrepen wordt. Men kon hoogstens tegen het materialisme aanvoeren, dat het niet volledig in het licht stelde, *hoe* uit die stof bewust denkende, kennis bezittende wezens voortkomen. Men vluchtte echter zoodoende in hetgeen Spinoza het asylum ignorantiae noemt. Het materialisme antwoordde, dat wij slechts ten deele kennen en het dualisme nog minder de onmogelijkheid van afleiding der 'zielsverschijnselen' uit het leven der stof kan bewijzen, evenmin als het zijn 'zelfstandigen geest' kan toonen.

Zoo werd er eindeloos gestreden. Wie wat uitvoeriger, toch in een zeer beknopt overzicht, de krachtige argumentatie van het materialisme wil uiteengezet zien, leze bij voorbeeld: *De achterhoede van het*

idealisme, door Prof. Spruyt, *De Gids*, 1872. Al gaf het materialisme geene overtuigende bewijzen (dan ware de strijd uit geweest, K.), het kon toch triomfantelijk alle aanvallen van de gewone dualistische opvatting afslaan. Eerst door de wijsgeerige denkbeelden van Berkeley en vooral van Kant - zegt Spruyt, in het begin van het genoemde opstel: 'beeft het materialisme zijne meesters gevonden. De bezwaren, die de verklaring der ziels-verschijnselen uit eene samenwerking van atomen aanbiedt, zouden op den duur de verspreiding der materialistische beschouwingswijze niet kunnen verhinderen, daar zich soortgelijke moeielijkheden bij vele samengestelde natuurverschijnselen voordoen, wier verklaringsgrond toch eenstemmig in de atomen en in de wetten hunner beweging gezocht worden. Wat Kant tegen het materialisme aanvoert, is van geheel anderen aard. Hij ontkent het onafhankelijk bestaan der atomen zelve.'

Geëerde heer Redacteur, ik moet trachten, geen geheel nummer van uw maandschrift te vullen met opmerkingen over het boekje van Dr. Betz, van welke opmerkingen gij nog weinig bespeurt. Daarom wijs ik er kortheidshalve op, dat in de aangehaalde woorden van Prof. Spruyt het zwaartepunt ligt van het geheele meeningsverschil over Kant en Spinoza, over apriori en a posteriori in het ontstaan der menschelijke kennis, over materialisme (monisme) en dualisme.

Het zou mij veel te ver leiden, als ik eenigermate volledig de belangrijke literatuur der laatste jaren, alleen maar in ons vaderland, over de genoemde onderwerpen, de beschouwingen van Land, Spruyt, Lotsy, Van der Wijck, Pierson en anderen bespreken wilde. Ik laat ze niet buiten aanmerking; maar moet, om mijn kring te trekken, eene keus doen. Dan stel ik de door Spruyt op zoo uitnemende wijze in de laatste jaren, in Nederland, toegelichte en verdedigde denkbeelden van Kant als het middelpunt, om hetwelk zich beschouwingen naar aanleiding van het geschrift van Betz te bewegen hebben; en in de slotwoorden der aanhaling van zoo even: 'Kant ontkent het onafhankelijk bestaan der atomen zelve', schijnt mij zulk een middelpunt op voldoende wijze gegeven.

Gesteld, dat Kant gelijk heeft, dat de atomen (dus de stof in physischen zin) niet zijn eene substantie in den wijsgeerigen zin (een blijvend, onveranderlijk bestaand iets): wat volgt daaruit? Alleen, dat het bestaande (das nun einmal Daseiende) zich aan anders dan wij, menschen, georganiseerde wezens anders zou voordoen. Kijk ik door een groen glas, dan ziet de natuur er groen uit; een roodblinde ziet de blozende wangen eener maagd als een met inkt bevlekt grijs vloeipapier; een mensch in het algemeen wordt zijne omgeving (zijn eigen lichaam daarbij) gewaar, zooals zijne zintuigen in den ruimsten zin het medebrengen. - Uit die door de zintuigen verschafte gegevens, en de door samenwerking, verbinding, nawerking, groepeering daarvan gevormde voorstellingen, en uit de beoordeeling en verdere omwerking

der laatste (alles kennelijk gebonden aan den als stoffelijk gegeven mensch)(*) komen de bewuste zielstoestanden, de kennis der dingen, *het denken*, tot stand. Als een der eindeloos vele producten van dat bewust denken ontstond, in sommige hoofden, onder anderen het denkbeeld der 'atomen en hunner grenzenlooze combinatiën in de ruimte' als 'de laatste grond van alles wat bestaat, ook van den denkenden mensch zelven'.

In andere hoofden ontstond het denkbeeld van doode stof, bewogen door 'krachten daarbuiten'; van eene hoogere 'kracht', welke de stof doet leven; van eene bijzondere kracht of een wezen (geest), waarmede eerst gewaarwording, bewustzijn, denken mogelijk worden.

Heeft Kant nu gelijk, dat op grond van *het ontstaan* der atoomtheorie 'het onafhankelijk bestaan der atomen' ontkend moet worden, dan eischt de billijkheid, dat, om dezelfde reden, ook het onafhankelijk bestaan van de levenskracht, van het denken en van de ziel ontkend worde. Van de levenskracht mag men thans wel aannemen, dat zij niet alleen niet onafhankelijk, maar in het geheel niet bestaat; van de 'ziel' gelde dan voorshands hetzelfde als van de atomen.

Ongetwijfeld - zal Spruyt of een andere Kantiaan zeggen - als gij Kant begrepen hebt, weet gij, dat de *gansche empirische werkelijkheid* als een gewrocht van een 'geest met apriori schikkende, scheidende, verbindende '*waarnemingsvormen*' beschouwd wordt. Daardoor is, wat waargenomen wordt, afhankelijk van den waarnemer. Slechts wat aan het gewaarwordende, bewuste, denkende wezen *verschijnt*, is 'de natuur', mitsgaders de 'levende stoffelijke vorm' van dat wezen zelf.

Behoudens mijn grooten eerbied voor Kant noem ik die beschouwing, welke toch eene juiste formuleering der Kantiaansche leer van het kenvermogen is, schoolvosserij. Zij bevat meer, dan de logica veroorlooft; vermindert de ontzaglijke moeielijkheid van eene voorstelling omtrent de wording van een bewust denkend wezen volstrekt niet, maar bezwaart die met eene overbodige hypothese. En toch is zij waar; dat wil zeggen, hare kern: de ontkenning van het *onafhankelijk* bestaan der 'stof', is ongetwijfeld juist.

De juistheid van dien grondslag der Kantiaansche leer van het menschelijk kenvermogen is trouwens door de materialistische wijsbegeerte nooit ontkend, omdat de vraag, hoe het 'Bestaande' er wel uit mag zien, als geen menschelijk bewustzijn het waarneemt, even 'gezocht' is als de vraag, hoe lang en hoe breed de stoffelijke voorwerpen *wezenlijk* zijn. Eenige jaren geleden deed een boekje van een ongenoemden Engelschen schrijver hier en daar van zich spreken. Het was getiteld: *The stars and the earth, or thoughts upon space, time and eternity*, London, 1853. Ik bezit een exemplaar van het tiende duizendtal. De hoofdvraag, welke daarin behandeld wordt, is deze:

(*) Ik laat hier nu in het midden, of men niet zou mogen zeggen: voortgebracht door het 'zenuwleven' van den als stoffelijk gegeven mensch.

Als uw eigen lichaam in dezelfde evenredigheid grooter of kleiner werd als alle andere voorwerpen, zoudt gij het bemerken? Neen; verondersteld, dat alle functiën, alle andere werkelijkheids-bestanddeelen, welke met de ruimte-afmetingen toch ongetwijfeld in onverbrekelijk verband staan, in denzelfden zin veranderden.

Absolute vergrooting of verkleining van het empirisch bestaande is dus denkbaar, zonder dat wij er iets van gewaarworden, als maar de betrekking tusschen alles, wat bestaat, dezelfde blijft. Zoo vindt de schrijver gelegenheid, het heelal te reduceeren ‘to a single point’ en beschouwingen te schrijven over het begrijpelijke van Gods alomtegenwoordigheid.

Dat mijn lichaam mij ongeveer 185 centimeters lang schijnt en de afstand van de aarde tot de zon op ongeveer 148 millioen kilometers wordt gesteld, is ongetwijfeld het gevolg der voorwaarden, waaronder mijne gewaarwordingen en beoordeeling dier gewaarwordingen tot stand komen. Maar een ‘geest’ met andere middelen van gewaarwording en waarneming ‘ziet’ zeker het bestaande anders, en in zijne bewustzijnstoestanden komt misschien niets voor, dat op mijne gewaarwordingen van ruimte-afmetingen gelijkt.

Het is wel mogelijk!

Het is maar de vraag, of er zulke geesten bestaan!

Zulke beschouwingen bedoel ik met *schoolvosserij.* Het zijn de *philosophische eieren* van onzen blijspeldichter Langendijk. Kant's beteekenis voor het wijsgeerig denken is zóó groot, dat mijne vereering voor hem er niet onder lijdt, wanneer ik zijne leer van ‘het bestaan der ervaringswereld afhankelijk van den waarnemenden *geest*’ in de categorie der bedoelde beschouwingen plaats.

Behalve die gezochte of eigengemaakte bemoeielijking van het vraagstuk der genesis van het menschelijk kenvermogen schijnt mij ook iets onlogisch in Kant's verklaring der ‘constructie van de menschelijke ervarings-wereld’ te liggen.

Iets onlogisch meen ik hier in een zeer ruimen zin. Om niet tot misverstand en noodeloos geschrijf aanleiding te geven, moet een zelfstandig naamwoord een bepaald begrip en altijd datzelfde voorstellen. Is onze kennis daarvoor niet toereikend, zoekt men juist naar een juister inzicht, dat ons in staat moet stellen, een duidelijk begrip door een juist gekozen woord uit te drukken, dan is voorloopig de meest neutrale term noodig, welke iets uitdrukt, dat voor iedereen duidelijk is.

Met deze eerste eischen der logica nu is, naar het mij voorkomt, Kant's dialectiek niet volkomen in overeenstemming. *De mensch* is zich bewust en neemt voorwerpen waar - dat is eene uitspraak, waartegen niemand iets kan hebben. Doch verder nadenken had er velen reeds toe geleid, in *den mensch* stof en geest te onderscheiden, en in den laatsten een bijzonder bestanddeel te zien, dat het substraat was van gewaarwording, bewustzijn, denken. Het waargenomene (dat

toch ongetwijfeld als objectief bestaande buiten den geest gedacht werd) heette dan de stof. In dien toestand vindt Kant, naast vele andere bespiegelingen en metaphysische stelsels, het vraagstuk van het menschelijke kenvermogen in zijn dualistischen vorm. Daartegenover staat een andere (de materialistische).

Geen van beiden bevredigde Kant. Het diep en lang nadenken over het vraagstuk van de menschelijke bewuste kennis voert hem:

1°. tot zijn onsterfelijk werk, het aantoonen van den klinkklank der ontologie en der mislukking niet alleen van alle pogingen, om *metaphysische* kennis te verkrijgen, maar ook van de redenen, waarom die kennis niet te verkrijgen is, en

2°. tot het ineenzetten eener theorie omtrent den aard der menschelijke kennis van de empirische wereld (de natuur in den ruimsten zin) en van het tot stand komen dier kennis.

Dat tweede punt nu schijnt mij een doctrinair knutselwerk, dat wel op zichzelf van de toch ontwijfelbare geestesgaven van den bouwmeester getuigt, maar dat deze zonder schade voor wijsheid en deugd van zijn nageslacht had kunnen achterwege laten. De eenige uitspraak, tot welke de geheele *Kritik der reinen Vernunft* leidt, had moeten luiden: en zóó is dus de mensch beperkt tot de wetenschap der ervaring, in de laatste instantie door zintuigelijke waarneming te controleeren.

Dat zou logisch zijn geweest, al was het te gelijk eene belijdenis van diepe onkunde. Dat uit de atoom-hypothese, welke slechts den aard der *stof* als substraat der bewegingsverschijnselen verklaart, geen antwoord op de vraag naar het ontstaan van bewustzijn en herinnering volgt, behoeft geene reden te zijn voor de theorie van een geest met eenige ‘virtutes dormitivae’ (aangeboren waarnemingsvormen), die op volmaakt onbegrijpelijke wijze als ‘intelligibel onafhankelijk bestaande’ gansch eigenmachtig van de *ware* eene ‘empirische’ werkelijkheid maakt, welke vrij algemeen voor de ware gehouden wordt. Toch komt op zeker gedenkwaardig tijdstip van het leven des Heelals in de goede stad Koningsberg in Pruisen een eerbiedwaardige celibatair sommige schaars te vinden wijsgeerige hoofden overtuigen van het bestaan van ‘Dinge an sich’, *waarvan men absoluut niets weten kan*, maar die veel zekerder bestaan dan de zon, die ons in werkelijken, dan onze kinderen, wier lieftallige onbeholpenheid ons in figuurlijken zin verlichten verwarmt. Immers, de ‘Dinge an sich’ z i j n , en wel *onafhankelijk*; terwijl aan de zon en aan onze kinderen, gelijk aan onszelven, slechts een zeer afhankelijk bestaan (en daarin hebben de Kantianen stellig gelijk) beschoren is.

Zonderling en spookachtig ziet er een Kantiaansch ‘subject’ uit met al zijne categorieën der zintuigelijke waarneming en met die van het ‘verstand’. Het doet min of meer aan een geest met een perisprit der spiritisten denken. Uit atomen bestaat het zeker niet; want die

zijn eene illusie van subjecten, welke eerst door het subject: Kant te Koningsberg, laatst der achttiende eeuw na Christus, is verdreven. Stof is het, in welken vorm ook gedacht, niet, al verbeeldt het zich in *zijn-zelfs* kiezen pijn te voelen en door *zijn-zelfs* congestieve netvliezen vonken te zien. Immers, die 'stof' is het 'geheel zijner gewaarwordingen', geordend in de apriorische vormen van ruimte, tijd en causaliteit. Is het dan een geest, die de indrukken van de stoffelijke buitenwereld, via het stoffelijke lichaam, verkrijgt? Dat is een niets verklarend en onbegrijpelijk dualisme - zeggen de Kantianen. Zij voegen er daarenboven bij: *de buitenwereld en het stoffelijke lichaam, beiden producten van voorstelling en verstand*, kunnen niet omgekeerd die functiën van het subject veroorzaken.

Het subject is dus het eerste, het oorspronkelijke, en door dat 'geest' te noemen, is, naar het mij voorkomt, toch een dualisme binnengesmokkeld, dat door Kant wel niet duidelijk erkend wordt, maar zonder hetwelk zijne beschouwingen in het geheel geen zin hebben. Dat was het gevolg van verder gaan, dan de logica veroorloofde. Immers, logisch volgde uit het onmogelijke, om vooralsnog op voor iedereen overtuigende wijze aan te toonen, dat het eenvoudigste levende wezen een onder gegeven omstandigheden ontstaand product is derzelfde, in de ééne materie gegeven voorwaarden, welke ook physische en chemische verschijnselen, vulkanen, stormen, bewegingen van magneetnaalden, kristalvormen voortbrengt, niet, dat er eene extra-materieele levenskracht bestaat.

Zoo volgt evenmin uit de onmogelijkheid, om door hetgeen wij weten van de empirisch waarneembare wereld het ontstaan van gewaarwording, in 't algemeen van geestelijke verschijnselen, te verklaren, dat een geest die verklaart. Zegt een Kantiaan: uit den empirischen mensch zullen die nooit te verklaren zijn, dan stelt hij zich bij discussie aan eene onvermijdelijke nederlaag bloot. Doch neemt hij, bij de werkelijke onmogelijkheid, om vooralsnog voor de geestelijke verschijnselen eene even bevredigende empirische theorie te geven, als de atoomtheorie die voor de bewegingsverschijnselen is, zijne toevlucht tot het begrip geest, dan schijnt hij achter steviger verdedigingswerken geplaatst.

Het is evenwel duidelijk, dat aan den geest hetzelfde lot in de toekomst beschoren kan zijn, als ten deel viel aan de levenskracht, welke zelfs door de krachtigste verdedigers van het Kantiaansche apriori voor de menschelijke 'waarneming der natuur' thans wel terecht tot de 'virtutes dormitivae' wordt gerekend.

Een 'geest' tegenover 'de waargenomen wordende' empirische werkelijkheid schijnt dus een logisch niet onbedenkelijke sprong, vooral omdat het woord reeds eene beteekenis had, welke aanmerkelijk verschilt van hetgeen Kant daarmede bedoelt.

Maar - zegt de Kantiaan - *de geest* is slechts een woord voor wat in den empirischen levenden stoffelijken mensch steekt of werkt,

waardoor Kant (na aangetoond te hebben, dat de geheele stoffelijke wereld, ook de levende mensch met zijne empirische zielshoedanigheden, een *aposteriori* is van het waarnemende subject) wel het substraat *van dat subject of het waarnemend agens* moest uitdrukken.

Het zij zoo. Kant's leerstellingen steunen niet direct op beschouwingen over ‘stofbegrip’, over de onmogelijkheid der afleiding van geestelijke verschijnselen uit de atomistische theorie. Zij voeren wel onvermijdelijk tot die meening; doch haar wezenlijke grondslag ligt in het *empirisch onverklaarbare* van:

a. de noodzakelijke en algemeene waarheden;
b. de synthetische oordeelen a priori.

Voordat ik iets zeg over de tweede genoemde punten, welke sedert Kant steeds de steenen des aanstoots voor het verklaren van het tot stand komen der menschelijke kennis waren, omschrijf ik nog zoo kort mogelijk, *hoe* Kant ertoe kwam, in den mensch enkel een ‘geest met kenvermogens’ te zien, terwijl hij als stoffelijk wezen, evenals de gansche ‘natuur’, slechts het product zijner eigene ‘aanschouwing’ is.

De groote denker vindt de wijsbegeerte in den chaotischen toestand, waarin zij in het laatst der vorige eeuw verkeerde (beeld ook van den chaos der maatschappelijke toestanden). Zijn geheel zelfstandig nadenken(*) doet hem inzien, dat geen der speculatieve stelsels op een vasten grond rust. Zij zijn *dogmatisch*; zij bewijzen alleen, wat het menschelijke scheppende denken voortbrengen kan; het is geheel onzeker, of eene ‘werkelijkheid’ daaraan beantwoordt. - De laatste vindt men daarentegen stellig in de *ervaring* of de daarvan afgeleide en daardoor te controleeren meeningen.

Is nu de mensch inderdaad beperkt tot het verbazend weinige, feitelijke, dat *empirisch* geweten kan worden?

Ja, zegt het empirisme.

De ware kennis is juist de ‘metaphysische’, leerde het dogmatisme.

Laat ons nagaan, - dacht Kant - over welke hulpmiddelen de mensch beschikt, om te weten; om te begrijpen. Een inzicht daarin is zeker wel de ware weg ter beslissing van *aard* en *omvang* der kennis, welke voor den mensch bereikbaar is(†).

(*) Want ofschoon Kant zelf erkent, vooral door Hume uit zijn ‘dogmatischen sluimer’ gewekt te zijn, waren Hume's sceptische bespiegelingen enkel een aanstoot voor Kant's wijsgeerig ‘doordenken’.

(†) Tegen deze handelwijze, waarvan de uitkomst was: een waarnemende geest met vermogens a priori, zouden a priori wel eenige bedenkingen te maken zijn. Onderneemt een menschelijk wezen, onvoldaan met het hoogst gebrekkige zijner kennis, niet iets onmogelijks, wanneer hij met juistheid wil vaststellen, wat zijn kenvermogen is en hoever het reikt?
Als zijne kennis zóó onvoldoende is, als de meeningen over den oorsprong en aard dier kennis zóó uiteenloopend zijn, als feitelijk het geval is, hoe kan hij dan verwachten, juist het moeielijkst te begrijpen bestanddeel dier kennis: het kennend subject, volkomen te zien te krijgen en nauwkeurig te bepalen? Nog daargelaten, dat het subject die moeielijke onderzoekingen *op zichzelf* moet doen. Logische zelfontleding van een kennis bezittend wezen - zoo mag men Kant's streven naar eene theorie van het kenvermogen noemen. Goede vergelijkingen zijn hier moeielijk. Die van Dr. Betz (blz. IX zijner Inleiding): dat het hem onverschillig is, of het goed schieten aan zijn geweer of aan hemzelf ligt, onderstelt een ontwijfelbaar dualisme van geweer en schutter, maar doet de vraag niet stellen: of misschien niet de schutter alleen bestaat en alles wat hij verricht bij het schieten, zijn geweer incluis,

Zoo ontstond eene eerste proeve eener ‘leer van het kenvermogen’, zooals men het tegenwoordig noemt, van ‘Erkenntnisstheorie’.

Het is onnoodig, het geheele Kantiaansche schema der aanschouwingsen verstands-categorieën, der vormen, waarin de ‘stof’ der waarneming opgenomen en verwerkt wordt, hier te beschouwen.

De hoofdzaak voor mijn doel is, dat Kant altijd *eene stof voor en vormen van de waarneming* moet onderscheiden. Daar alle gewaarwording en waarneming, die bronnen onzer kennis, van *zintuigelijke werkingen* afhankelijk zijn, begint Kant's architectoniek van het kenvermogen met den grondslag: *zinnelijke aanschouwingen.* Die worden als gegeven aangenomen, als *de stof* der ervaring.

Nu blijkt het later, of meent Kant ten minste, dat het blijkt: de kennis, welke de mensch uit die stof opbouwt, zijne waarneming der natuur, zijn inzicht in het bestaan en den samenhang der dingen, zijne begrippen, zijn oordeel, in logica gegrond, in wiskunde het model der juistheid vertoonende, kan uit de stof der ervaring niet verklaard worden.

De zintuigelijke aanschouwingen, in de categorieën van ruimte en tijd plaats hebbende, bewerkt of verwerkt in de categorieën van *het verstand* (causaliteit, eenheid, veelheid, enz.), brengen eene *empirische wereld* voort, welker voorkomen en wetten van bestaan en leven geheel bepaald worden door *den waarnemer.* Deze (de geest in Kantiaanschen zin dan) *vormt* die wereld.

Ik geloof niet, dat iemand, al noemt hij zich philosoof-materialist, tegen die uitkomsten van het Kantiaansch denken bezwaren zal hebben. De vraag is maar, wat die ‘geest’ is.

De bezwaren komen eerst, als men *de stof* der ervaring, de zintuigelijke gewaarwordingen, uit welke in haar samenhang en hare wisselwerking de zintuigelijke aanschouwingen ontstaan, wat nauwkeuriger beschouwt.

slechts zijne voorstellingen zijn. Nu kan men met Betz wel zeggen: zulke vragen zijn mij onverschillig; doch dan zoekt men zijne kracht in ‘isolement’. Want denkende geesten zullen, meen ik, ook zonder de door Betz (t.a.p.e.v.) aangeduide ‘bijoogmerken’, wel altijd de vraag naar de verhouding van object en subject in de menschelijke kennis eene belangrijke blijven vinden. Zij zullen, met Betz en Pierson, meenen, dat het voor ons wetenschappelijk onderzoek er weinig toe doet, of er eene ‘ursprüngliche synthetische Einheit der Apperception’ voor *ervaring* noodig is, of niet (Betz, Inleiding, XII). Zij zullen misschien vinden, dat zulk eene formuleering van het vraagstuk minder juist is; in elk geval, dat Kant groot gevaar liep van niet te slagen, toen hij, kennis *eischende*, zoo maar op ‘den kennenden geest’ losging; dat hij eene willekeurig geconstrueerde, in vakken met bepaalde vermogens, of waarnemingsvormen, verdeelde schim zijner eigene hersenen opgesteld had, toen hij den ‘geest met de twee vormen der zinnelijkheid, en de twaalf van het verstand’ in het leven had geroepen. Maar zij zullen met Darwin, Haeckel, Wundt, Spencer en andere physiologen naar uitbreiding van ons inzicht blijven trachten, voor welk streven, naar het mij voorkomt, zelfs de bleeke schim van de Kantiaansche transcendentale werkelijkheid, welke Betz, in het ‘onafhankelijk bestaande’ heeft overgehouden, verlammend zou kunnen werken.

Die zintuigelijke gewaarwordingen toch eischen reeds *de erkenning van eene buitenwerelden een waarnemend subject*(*); Kant schijnt dat als iets vanzelf sprekend, zij het dan onverklaard, aan te nemen. Intusschen volgt uit zijne voortgezette constructie van het waarnemende subject met zijne categorieën, als een gecompliceerde molen of eene machine, die het ingeworpen graan fijnmaalt, ja, er zelfs brood van bakt, dat het graan der menschelijke kennis *niet de zintuigelijke gewaarwordingen zijn kunnen.* Dezen toch zelven doen reeds iets, dat aanschouwd wordt, onderstellen. Dat mengsel van objectief en subjectief, dat reeds in de eenvoudigste zintuigelijke gewaarwording zit, als *stof der waarneming* tot uitgangspunt eener theorie van het kenvermogen te kiezen, schijnt mij weder eene logisch bedenkelijke handelwijs van Kant.

Verklaard moet worden, niet hoe een over zoo machtige en verscheidene hulpmiddelen beschikkende architect, met waarnemings- en verstands-categorieën toegerust (om te zwijgen van de Vernunft-ideeën), uit zintuigelijke gewaarwordingen eene wereld opbouwt, maar hoe de eenvoudigste zintuigelijke gewaarwording mogelijk is.

Dat hier de schoen wringt, moge duidelijk worden, daar ik ook kort moet trachten te zijn, uit eene kenschetsing van Kant's denkbeelden tegenover deze fundamenteele vraag, door zijn scherpzinnigsten en talentvolsten interpreet in ons vaderland. Op blz. 188 van de *Proeve eener geschiedenis der leer van de aangeboren begrippen* zegt Spruyt: ‘Dat nu de mensch aan zijne voorstellingen objectieve geldigheid toekent; dat hij in haren inhoud de eigenschappen meent te vinden van dingen, die onafhankelijk van zijn persoon bestaan; dat hij eene tegenstelling maakt tusschen *ik* en *niet-ik*, ziedaar een beginsel, dat volgens Kant den menschelijken geest oorspronkelijk en van nature eigen moet zijn(†) en dat noch door gewoonte noch door ideënassociatie te verklaren is. Wie de pogingen om die tegenstelling uit de gegevens der ervaring af te leiden aandachtig heeft nagegaan, zal waarschijnlijk erkennen, dat Kant in dit onderwerp een dieper blik heeft geslagen dan vele jongere wijsgeeren.’

Meer dan eene misschien onverdiende kastijding der ‘jongere wijsgeeren’ kan ik in deze lofrede op Kant's ‘beginsel-stelling’ niet zien. O, Pallas Athene! is dat dan nu het einde der wijsheid? Wat heeft die ‘geest’, die zondenbok voor alles, wat wij niet begrijpen, te dragen! Niet alleen, dat hij uit de willekeurig door Kant aangenomen *stof* ‘zinnelijke aanschouwingen’, met behulp van een aanzienlijk getal in hem door Kant ontdekte categorieën, ons en onze medeschepselen, onze zon en maan en sterren, onze kloppende harten, onze wereld van landbouw, veeteelt en nijverheid, van kunst en wetenschap moet

(*) Zelfs al zijn het zoogenoemde subjectieve zintuigelijke gewaarwordingen en hallucinatien

(†) Waar Kant dat zoo uitdrukkelijk zegt, wordt door Spruyt niet vermeld. Ik ben niet in staat, te controleeren, of die uitspraak werkelijk van Kant of eene door Spruyt geformuleerde conclusie is. Men vergelijke blz. 198 der *Proeve*; ook wat later naar aanleiding daarvan in dit opstel volgt.

'opbouwen': hij moet eerst nog met den tooverstaf eener facultas occulta bij zijne eerste bewuste gewaarwording onmiddellijk beslissen: dat ben *ik*, dat is *niet-ik*!

Is het geoorloofd, zoodoende te handelen, als in de door Kant zoo geniaal en pittig dood geredeneerde metaphysica gebruikelijk was? Deze nam, zooals bekend is, waar het noodig scheen, hare toevlucht tot de *hypostase*; men hypostaseerde eene substantie, een vermogen; en de bespiegeling stond op een schijnbaar vasten grond.

Als de materialist-philosoof zich tot de minder bedenkelijke hypostase: *de waarneembare empirische wereld*, beperkt en daarop nu eene begrijpelijke voorstelling kan bouwen van de wijze, waarop de mensch (als empirisch geheel) zich leert onderscheiden van de buitenwereld, is men dan niet op een beteren weg? Wat is er dan tegen, verder uit dien 'mensch' en die 'buitenwereld' zelve door wetenschappelijk onderzoek de wetten van hun bestaan, van hun stoffelijk en geestelijk leven op te sporen? Dat men op die wijze onder anderen komt tot de atoomtheorie, tot de wet der algemeene attractie, tot die van de standvastigheid der energie, tot het vaststellen van het *cogenetische*(*) der bewuste gewaarwording met stoffelijke veranderingen, enz. en dat al die beschouwingen toch nog ten eenen male onvoldoende zijn, om, zooals het heet, het geestelijk leven te verklaren, is bekend genoeg. Maar is dan de atoomtheorie, of welke denkbeelden wij nu ook hebben, het voor eeuwig vastgestelde begrip der *materie*?

En wat baat het, als men ter verklaring van die geestelijke verschijnselen een *geest* hypostaseert? Hetzij dan een Kantiaanschen, object en subject door zijne eigene machtsvolkomenheid hunne plaats wijzende, en verder zijne (hoe verkregen?) stof der ervaring met zijn gecompliceerd categorieën-apparaat tot de 'natuur' *vormende*; hetzij de ook willekeurige, maar toch minder toovenaar-achtige, ouderwetsche 'ziel' in het lichaam!

De materialist-philosoof beweert, dat zijne 'beter gekende materie' zoowel de stoffelijke als de geestelijke verschijnselen zal doen begrijpen.

De Kantiaan is tot zijn 'geest' slechts door eene ook in de ziekten-diagnostiek niet onbedenkelijke 'methodus per exclusionem', door de vermeende onmogelijkheid der materialistische verklaring, gekomen; ofschoon hij evenmin opheldert, *hoe*, slechts verzekert, *dat* de geest het bewustzijn bezit.

Wanneer een materialist evenwel beweert, dat bewustzijn eene fundamenteele eigenschap van alle werkelijkheid is, doch voor ons menschen slechts erkenbaar in dien toestand der werkelijkheid, welke, materialistisch gesproken, protoplasma-molecuul heet; dan heeft hij veel durven zeggen, waartegen niet weinig te zeggen is; doch waagt hij

(*) Door deze uitdrukking maakte Donders op wenschelijke wijze de vermijding mogelijk der lange omschrijving van het onverbrekelijk verband tusschen *geest* en bepaalde toestanden of *werkingen der stof.*

meer, staat hij niet op vasteren bodem dan de Kantiaan, van wiens ‘geest’ gij niet moogt vragen, dat hij zich legitimeere; voor welks apriorische macht en kracht gij u eerbiedig hebt te buigen?

De Kantiaan meent evenwel, dat voor dien eerbied redenen bestaan; dat de geest zich wel degelijk gelegitimeerd heeft. Zoo komen wij terug tot de algemeene en noodzakelijke waarheden en de synthetische oordeelen a priori.

De rechte lijn is in de paedagogiek - beweerde onlangs een schrijver - niet altijd de kortste afstand tusschen twee punten. Een omweg voert wel eens sneller tot het doel. Zoo heb ook ik slechts schijnbaar een omweg gemaakt. Als men inziet, hoe willekeurig het uitgangspunt van Kant's denkbeelden gekozen, en hoe gekunsteld en schoolsch zijne constructie van een ‘waarnemend subject’ is, dan begint men het grondverschil tusschen zijn idealisme (of noölogie) en de materialistische wijsbegeerte te bemerken.

De laatste is ontwikkelings-theorie, *genesis*. Kant vervalt in de abstractiën van het oude dogmatisme, door den aard en het ontstaan der menschelijke kennis uit eene ontleding van den volwassen, gansch ontwikkelden mensch te willen leeren kennen.

Evengoed kan de anatoom door ontleding van het volwassen lichaam pogen te begrijpen, hoe de zoogenaamde slijmklier der hersenen er komt en wat zij beteekent. - De ontwikkeling van het zoogdierenlichaam leert het hem.

‘Aborder d'emblée le problème de l'âme, c'est se condamner à ne rien apprendre’ - zegt Soury(*) te recht. En Taine vindt aan het slot van zijn: *De l'intelligence* (een boek, dat rijk maar ook zwaar van inhoud moet heeten) eene belangrijke waarneming eener ziekte (met zoogenoemd ‘dédoublement de la personnalité’), ‘plus instructif qu'un volume sur la substance du moi’.

Voor Kant bestaat er geene evolutieleer, geene beteekenis der levensen geestelijke verschijnselen bij zoogenoemde hoogere en lagere dieren. Ik heb niet gedaan, wat de beklagenswaardige Dr. Betz volbracht: ‘geen letter van Kant ongelezen gelaten’. Ik durf echter wel zeggen, dat de naam van geen dier, geene enkele opmerking over dierenleven, over het zoogenaamde instinct of den dierengeest in Kant's geschriften voorkomt. Met pasgeboren kinderen laat hij zich ook niet in. En hoe hij over de verhouding tusschen mensch en dier dacht, moge blijken uit zijne uitspraak op blz. 11 van: *Anthropologische Didaktik*(†): ‘Dass der Mensch in seiner Vorstellung das Ich haben kann, erhebt ihn unendlich über alle andere auf Erden lebende Wesen. Dadurch ist er eine *Person*, und, vermöge der Einheit des Bewusstseins, bei allen Veränderungen, die ihn zustossen mögen, eine und dieselbe Per-

(*) *Philosophie naturelle,* par Jules Soury, Docteur ès lettres. Paris. Charpentier 1882.
(†) Uitgave van Rosenkranz en Schubert, deel VIII.

son, d.i. ein von *Sachen*, dergleichen die vernunftlosen Thiere sind, mit denen man nach Belieben handeln kann, ganz unterschiedenes Wesen'(*).

Kan men als kind der negentiende eeuw, en al erkent men Kant's groeten geest en grooten invloed op het wijsgeerig denken, eigenlijk wel disputeeren met Kantianen? Als zij eenigermate getrouw blijven aan de gronddenkbeelden van den grooten meester, bewegen zij zich in een kring van voorstellingen en meeningen, welke voor het opnemen der beginselen van de *genetische methode* gesloten is.

Kant's groote verdienste blijft, dat hij deed, wat naar zijne eigene kernachtige uitdrukking de wijsgeeren in het algemeen doen: 'einander das Nichtwissen demonstriren'.

Toen hij verder ging en, onder anderen, meende te *weten*, ja, voor eeuwig vaststelde, dat noodzakelijke en algemeene waarheden *niet* uit de ervaring kunnen worden verklaard en dat de mensch (als geest) het merkwaardige 'vermogen' bezit, apriori een synthetisch oordeel te vellen, toen gaf Kant den na hem komenden philosofen gelegenheid: hem 'das Nichtwissen zu demonstriren'.

Iedereen moet op zijne beurt onvermijdelijk doen blijken, dat hij de hoogste virtuositeit niet bereikt heeft in de moeielijke:

Ars quaedam nesciendi.

Door dit een en ander is mijne meening omtrent de beteekenis der twee stellingen van Kant, waarmede zijne geheele noölogie staat of valt, duidelijk geworden. Kunnen waarheden, waarvan iedereen de algemeenheid en noodzakelijkheid erkennen moet, niet uit *de ervaring* worden verklaard en is de zekerheid, dat 7 plus 5 twaalf is, een synthetisch oordeel a priori, dan bestaat er inderdaad een 'geest', welke 'aus dem innern seines Bewusstseins' tot 'actus puri ratiocinandi' in staat is. Wie van zoo iets overtuigd is geworden, heeft een werkelijk luchtkasteel gezien, met wezenlijke Feeën bevolkt, puur geestelijke bestaansvormen, zonder perken van ruimte, tijd en causaliteit, onstoffelijk in het ware Zijn zwevende.

Hij behoeft zich over niets meer te verwonderen. Met een synthetisch oordeel a priori vergeleken, is een 'opbouwen' der ervaringswereld uit de door een onbekend 'Etwas affizirten Sinnen' (Kant) kinderwerk.

Het was mij niet mogelijk, de twee grondslagen der Kantiaansche noölogie - ik wil niet zeggen - te weerleggen (want zoo eenvoudig is de zaak niet, dat men zulks voor ieder overtuigend, op eenigerlei wijze, zeker niet binnen de hier in acht te nemen grenzen, zou kunnen doen), maar alles, wat tot goed verstand der vraag noodig is, voldoende

(*) De dierenbeschermers-vereeniging zal geen aanhanger der leer van Kant worden. Doch dat daargelaten. Hoe weet Kant, dat dieren maar 'zaken' zijn; dat bij hen geene 'Einheit des Bewusstseyns' bestaat? Descartes, met zijne 'automaten' (dieren) tegenover de 'levende, gevoelende wezens' (menschen), leeft nog in Kant voort. Met zulke scherpe, abstracte scheiding tusschen menschen en dieren, met zulke woorden: 'lässt sich trefflich ein System bereiten'. Lamarck en Darwin moesten nog geboren worden.

in het licht te stellen. Na in het bovenstaande, pro virili parte, duidelijk gemaakt te hebben, hoe willekeurig en doctrinair Kant uitsluitend de *ervaring* van een volwassen, intelligenten Pruis tot uitgangspunt kiest, meen ik omtrent de noodzakelijke en algemeene waarheden en de synthetische oordeelen a priori eene in de oogen van een Kantiaan heiligschennende uitspraak te mogen wagen: dat het zeer twijfelachtig is, of die twee grondslagen der *noölogie* meer dan een zandgrond zijn. Het is volstrekt niet onmogelijk, dat zij uit *de ervaring genetisch* kunnen verklaard worden. In de eerste plaats is evenwel nu noodig eene vaststaande bepaling van *ervaring.* Het slordige gebruik van dat woord, door Kant, is in het licht gesteld in een onlangs, door een ongenoemde, uitgegeven boekje (Leiden hij V. d. Hoek). Verder noodig ik ieder, die den stand van dit belangrijk vraagstuk der leer van het menschelijk kenvermogen nader wil leeren kennen; die weten wil, welke pogingen gedaan zijn en worden, om *empirisch* het noodzakelijke en algemeene van een oordeel te verklaren en elk oordeel tot een analytisch (analyse der gegeven werkelijkheid) te maken, en die daardoor tevens zal inzien, dat ik hier den weg om dien berg heen boven het beklimmen van dien berg, verkiezen moet, uit: kennis te nemen van de volgende geschriften:

a. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit.* Dritte Auflage, Berlin 1872, blz. 178 e.v.
b. *Ueber mathematische Induction,* von W. Wundt, in: *Philosophische Studien*, herausgegeben von Wilhelm Wundt. Leipzig, Engelmann. 1881.
c. Bolliger: *Anti-Kant oder Elemente der Logik, der Physik und der Ethik.* Bd. I. Basel 1882.
d. A. Pierson: *Wijsgeerig onderzoek*, Deventer, ter Gunne, 1882.

Ik zou de lijst langer kunnen maken en daarenboven komen deze ‘nieuwe’ beschouwingen niet uit de lucht vallen. Ik beweer niet, dat iemand, die de genoemde geschriften goed bestudeerd heeft, overtuigd *moet* zijn van het inductief, empirisch, verklaarbare der algemeene en noodzakelijke waarheden en van het analytisch karakter van elk oordeel; maar het is toch zeer opmerkelijk, dat eene eeuw, nadat de aprioristische werkzaamheid van den geest bij het ontstaan der menschelijke kennis door Kant voor de eeuwigheid was vastgesteld, het *psychologische vraagstuk*(*) voor eene geheel verschillende beantwoording vatbaar wordt geacht.

Wat de woeling en gisting op dit hoogst belangrijk gebied van het streven naar kennis zal voortbrengen, is niet te voorspellen; en ik mag niet onderstellen, dat mijne eigene meening daaromtrent den lezer belang inboezemt.

Het zij voldoende, dat ik heb aangetoond, hoe de twee grondslagen

(*) En dat is toch ten slotte elk wijsgeerig vraagstuk. Ook volgens Kant's: ‘Erkenntnissheorie’.

van Kant's noölogie velen geenszins zoo stevig schijnen, als zijn vurige apostel in ons land, met groot talent en onmiskenbare scherpzinnigheid, verdedigt, Alvorens na dit overzicht van Kant's wijsgeerige denkbeelden, dat ik, in mijn eigen trant, wenschelijk achtte ter beoordeeling van het geschrift van Dr. Betz, tot eenige beschouwingen over het laatste te komen, moet ik nog op twee merkwaardige episoden der geschiedenis van den strijd over Kant's 'waarheden a priori' de aandacht vestigen.

Het zwaartepunt der Kantiaansche leer van het kenvermogen ligt, zooals gebleken is, in het karakter der *algemeenheid* van eene uitspraak omtrent 'waarheden'. Empirisch zou zoo iets, volgens Kant en Prof. Spruyt, onverklaarbaar zijn. De ervaring leert enkel, dat iets, in de gegeven waarneming, zoo is; zij kan niet rechtigen tot de uitspraak: dat kan niet anders; dat is eeuwig en onveranderlijk zóó.

Twee evenwijdige lijnen doen zich zóó en zóó voor; o.a. zijn zij overal even ver van elkander verwijderd: dat leert de ervaring (welke naar Kant reeds a priori door 'den geest' gesteld is).

De ondenkbaarheid echter der ontmoeting van twee evenwijdige lijnen, ten eeuwigen dage, en tot in het oneindige verlengd, kan nooit door ervaring verkregen worden, leert Kant.

Die overtuiging geeft slechts de 'synthetisch a priori' oordeelende geest. Men heeft dus een aprioristisch alles scheppenden geest, die na zijne ervaring-creatie soms beslist: Zóó zal mijne ervaring *altijd* zijn. Onnoodige beslissing: tenzij de geest aan grillen lijde.

Bij dit onduidelijk gebruik van het woord ervaring(*) voegt zich nu nog de verwarring stichtende, onzalige term: *toevallige waarheid*(†).

Eene waterlooze zee of eene denkbeeldige werkelijkheid klinken al zoo goed.

Indien zelfs eene waarheid toevallig kan zijn, waaraan moeten wij ons dan nog vasthouden? Wij maken van *toevalligheden* dikwijls ten onrechte *causaal verband.* Als nu eene waarheid ook al *toevallig*, dat is ook wel het tegendeel, zijn kan, ziet het er wanhopig uit.

Schijnt dit een Kantiaan slechts een misplaatst woordenspel, dan vergist hij zich. Immers, dat hij meende, het begrip 'waarheid' met 'toevallig' te mogen verbinden bewijst, in mijn oog, dat hij zich niet duidelijk heeft gemaakt, wat waarheid genoemd moet worden.

(*) Immers, naar het Kantianisme zelf heeft de geheele voorstelling van ruimte en tijd, van evenwijdige of anders gerichte lijnen, slechts betrekking op de wereld der ervaring, welker 'objecten' door den geest 'gesteld' worden. Wat onderscheidt nu *die* ervaring, zelve reeds eene beslissing van den geest, van beslissingen door den geest, die van ervaring onafhankelijk zonden zijn en toch slechts in de wereld der ervaring gelden? Slechts de tegenstelling tusschen *toevallige* en *noodzakelijke* waarheden (zie verder den tekst), schoon geheel onjuist, geeft een schijn van grond voor de onderscheiding der geesteswerkzaamheid bij de eene en de andere ervaring.

(†) Dat die nomenclatuur door de aanhangers van Kant werkelijk gebruikt wordt, kan blijken uit blz. 288 van Spruyt's: *Proeve*, enz.

Iets is waar of niet waar. Ik kan gebrekkig oordeelen, te kort schieten in gegevens voor de doelmatigste wijze van handelen, maar dat ik zulks onder gegeven omstandigheden doe, is noodzakelijk; en het is *eene waarheid* (algemeen en noodzakelijk), dat ik onder dezelfde omstandigheden altijd weder hetzelfde zou doen.

Slechts door die beschouwing schijnt het mogelijk, dat een einde komt aan het redekavelen over ‘de definitie van waarheid’.

De Kantiaan beproeve eens, tegenover de in zijn oog zoo merkwaardige ‘noodzakelijke en algemeene’ waarheden de andere door een bevredigender praedicaat dan ‘toevallige’ te karakteriseeren.

De oude zuurdeesem der speculatie over ‘contingens’ en ‘subsistens’ zit erachter.

Eene ‘toevallige’ *waarheid*! Is dat: wij ervaren haar bij toeval; onze levenservaring leert ons die wel, andere misschien niet kennen; of slechts nu en dan komt zij tot ons bewustzijn?

Dan zou het verschil tegenover de altijd in ons bewustzijn bestaande of zich voortdurend herhalende niet wezenlijk behoeven te zijn.

Dat een luchtballon, met waterstofgas gevuld, zich van de aarde verwijdert, heb ik misschien nooit ervaren, maar is even *waar* als: het vierkant op de hypotenusa van een rechthoekigen driehoek is gelijk aan de som van de vierkanten op de rechthoekszijden, tot welk inzicht in de mysteriën der geometrie ik het misschien nooit gebracht heb, en als: suiker smaakt zoet; en als: 2 plus 3 is 5.

Denk u eens eene waarheid, die slechts toevallig eene waarheid is. Phosphorus met zuurstof in aanraking geeft licht. Toevallig? Morgen misschien niet? Niettegenstaande het ‘ceteris paribus’ in acht is genomen?

Hiermede is de eene episode uit den strijd over het apriori aangewezen. In het jaar 1872 beweerde de heer Mijers, directeur van eene onzer Hoogere Burgerscholen, in dit Tijdschrift, dat de heer Spruyt, in een iets vroeger verschenen *Gids*-artikel, ten onrechte het fundament der leer van Kant had verdedigd.

De heer Mijers was van meening: elke waarheid is algemeen en noodzakelijk. Dat goud geel is en die en die eigenschappen heeft, is even noodzakelijk waar, als dat alle punten van den cirkelomtrek even ver verwijderd zijn van het middelpunt, is één zijner voorbeelden.

De heer Spruyt, die overigens ook wel tegen een kampioen, van zessen klaar, opgewassen is, had hier het terrein van den strijd in zijn voordeel; want het betoog van den heer Mijers, dat mij in substantie juist voorkomt, bood, in den vorm, vrij wat zwakke plaatsen aan. Spruyt gaf in *De Spectator* van 24 Februari 1872 onder den titel ‘Waarheid’ eenige beschouwingen, welke den heer Mijers overtuigd schijnen te hebben. Het is mij ten minste niet bekend, dat deze protest heeft aangeteekend.

Later wijdde Prof. Spruyt in zijne bekende en hoogst belangrijke

Proeve een groot aantal bladzijden (ongeveer beginnende op blz. 275) aan de bestrijding der Engelsche empiristen, die evenmin als de heer Mijers het verschil van noodzakelijke, algemeene, en van toevallige waarheden, in den zin van Kant, toegeven.

Dit vraagstuk is van zoo overwegend belang voor de leer van het menschelijk kenvermogen en staat zoo nauw met de uitspraken in verband, tot welke Dr. Betz, na zijne uitvoerige en grondige studie der wijsbegeerte van Spinoza en Kant, gekomen is, dat het eene korte opzettelijke beschouwing eischt.

Zij kan beginnen met de vraag, of de bekende schoone uitspraak van den Bijbel juist is: God heeft alles geordend naar maat, gewicht en getal? Of wil men hetzelfde in minder dichterlijken vorm: alles in de natuur geschiedt naar wetten, naar onveranderlijke verhoudingen, en de mensch is in zijn gansche denken en handelen gedetermineerd?

Eigenlijk zijn die twee ‘algemeene’ waarheden reeds uitkomsten der eeuwenlange ervaring van het menschengeslacht en daarenboven slechts duidelijk voor sommige menschen, tegenover wier meening omtrent de ‘klaarblijkelijkheid’ dier waarheden een veel grooter aantal zich, met meer of minder zaakkennis, krachtig verzet.

Ik moet mij beperken tot eene beschouwing van de vraag met geloofsgenooten, waartoe ook de heer Spruyt behoort. Dan schijnt mij diens eigen oplossing der moeielijkheid de eenig aannemelijke. Èn in het antwoord aan den heer Mijers, èn in de aangehaalde bladzijden der *Proeve* zegt Spruyt, dat men werkelijk de stelling van Mijers: elke waarheid is (qualitate quâ) noodzakelijk en algemeen, zou kunnen toegeven, indien men decreteerde: een voorwerp, onder gegeven omstandigheden bepaalde eigenschappen vertoonende, zal ten eeuwigen dage door een bijzonderen naam worden gekenmerkt, welke steeds weder datzelfde complex van omstandigheden representeert.

Zulk eene handelwijze is natuurlijk practisch onuitvoerbaar, want het aantal der omstandigheids-complexen is onbegrensd, de menschelijke taal zeer beperkt; maar de bezwaren, welke de heer Spruyt ertegen aanvoert, zijn dan ook louter van practischen, niet van principieelen aard. Dat het ‘soortbegrip’ dan niet meer vaststaat; dat een levendbarende Zoarces geen visch zou kunnen heeten, als men eenmaal een visch een eierleggend dier genoemd heeft, zal voor de bevolking der tegenwoordige geleerden-Republiek wel geen bezwaar zijn. Dat onze gansche natuurhistorische classificatie dan een conventioneel, zeer willekeurig en gekunsteld samenstel wordt, slechts onmisbaar voor hen, die de bewerktuigde natuurvoorwerpen bestudeeren moeten, strekt misschien tot aanbeveling van het denkbeeld.

Van meer belang is, wat Spruyt in zijn antwoord aan Mijers zegt: ‘dat wij zoodoende teruggevoerd worden naar die overoude periode der philosophie, waarin de Eleaten het bestaan der verandering loochenden’.

Zulk een anachronisme onzer denkbeelden maakt gewoonlijk eenigen

indruk. Welk min of meer wijsgeerig ontwikkeld Christenmensch heet in de negentiende eeuw gaarne een Eleaat! Intusschen heeft noch dit schrikbeeld, noch wat in de *Proeve* door Spruyt omtrent hetzelfde vraagstuk voorkomt, mij overtuigd van de onjuistheid der meening, dat elke waarheid algemeen en noodzakelijk is.

Kiezen wij, om niet al te lang bij dit punt stil te staan, een der krachtigste gedeelten van het betoog van Spruyt (bladz. 293 der *Proeve*). Nadat eerst aangetoond is, dat de begrippen der wiskunde sedert de hoogste oudheid geheel onveranderd zijn gebleven; dat een cirkel bij ons hetzelfde is als bij de oude Grieken(*), leest men: 'In de natuurwetenschap daarentegen brengt elke belangrijke ontdekking eene omwenteling te weeg in het stelsel der heerschende begrippen. Wij hebben bijv. de begrippen van materie en vorm, die in de natuurkunde der middeleeuwen de spil waren, waarom elke verklaring draaide, zoo volkomen laten varen, dat de meeste natuurkundigen ze niet eens meer goed begrijpen(†). Het begrip van element in den zin van de hedendaagsche scheikunde dagteekent uit de vorige eeuw; het oudere begrip gelijkt zoo weinig op het nieuwe, dat het de voorstelling van transsubstantiatie niet uitsloot; en wij moeten in de geschiedenis der natuurwetenschap tot Leucippus en Democritus teruggaan, voordat wij ons begrip van element weder ontmoeten. Het begrip van "Spiritus animales" is uit de physiologie verdwenen en sleept nog slechts onder den naam van "levensgeesten" een kommerlijk bestaan voort in het brein van journalisten, die het noodlottig uiteinde van drenkelingen schetsen. Bij het begrip warmte dacht men vroeger aan eene ijle en onweegbare stof, thans aan een beweging.'

Het eenige, wat uit het aangehaalde volgt, is, mijns bedunkens, dat de mensch veel onjuiste hypothesen verzint; dat de menschelijke kennis uiterst beperkt is en slechts zeer langzaam in omvang en helderheid toeneemt; verder, dat sommige voorwerpen dier kennis, de mathematische (tot zekere hoogte), gemakkelijker in hun waren aard en hunne betrekking tot elkander *te formuleeren zijn* dan andere. Dat zij daarom ook onafhankelijk van ervaring zouden verkregen zijn, is mij niet recht verstaanbaar.

Er is *niet veel* ervaring en geen groot 'geestvermogen' noodig, om het theorema van Pythagoras als noodzakelijke en algemeene waarheid te erkennen. De menschheid moest veel meer doorleefd hebben en de tegenwoordige mensch moet veel meer ontwikkeld zijn, om te

(*) Maar is dan de volgende 'toevallige' waarheid niet meer hetzelfde als bij de oude Grieken? Het 16de aphorisme van Hippocrates, 4de afdeeling, luidt: '□λλ□βορος το□σι τ□ς σ□ρ□ας □γι□ας □χουσι σπασμ□ν □μποι□ει.' En de oude Grieken hebben wel meer 'waarheden' ontdekt, die Spruyt toevallige zou noemen, maar die toch *altijd waar* zijn.

(†) Terloops zou ik wel willen vragen, of hetzelfde lot, naar de teekenen des tijds te oordeelen, misschien niet weggelegd zal zijn voor Kant's dogmatiek omtrent stof en vorm der menschelijke kennis in het algemeen?

begrijpen, wat de volgende, toch ook niet diepzinnige *waarheid* is: 75 gewichtsdeelen koolstof geven, verbonden met 100 gewichtsdeelen zuurstof, C O; met 150 zuurstof $C_2 O_3$; met 200 zuurstof C O_2. Gesteld nu, dat er geene vergissingen bij het vaststellen dier getallen hebben plaats gehad, dan is het *altijd* en *overal* zoo; evenals een cirkel altijd en overal is: eene kromme lijn, gelegen in een plat vlak, die, enz. *Die* gewichtsdeelen *dier* 'stoffen', onder *die* voorwaarden verkeerende, geven in eeuwigheid *dat.*

Er kan natuurlijk eene wereld gedacht worden, waarin geene kooloxyden, geen zuringzuur bestaan; maar dan zijn ook de cirkel, het theorema van Pythagoras en de driehoek met zijne twee rechte hoeken verdwenen. Zulke beschouwingen doen echter denken aan de triviale, maar karakteristieke repliek: als de Hemel invalt, zijn wij allen dood!

Maar *de verandering* bestaat toch - zoo luidde een oogenschijnlijk krachtig argument van Spruyt tegen Mijers, en wij vinden dat thema uitvoerig uitgewerkt op blz. 294 e.v. der *Proeve.*

Wie dat betoog aandachtig leest, kan, dunkt mij, geen anderen indruk overhouden, dan dat wij onze hypothesen omtrent de natuurverschijnselen wijzigen, verbeteren, onze *namen* voor de voorwerpen en hun verband, naar gewijzigd inzicht, telkens moeten veranderen. Wie heeft het ooit betwijfeld? Maar het is mij niet mogelijk, de overtuiging te verkrijgen, dat eene *waarheid* (eene heusche waarheid) *toevallig* kan zijn. Wij mogen de wetten van verbinding op andere wijs omschrijven, haar verband met andere scheikundige processen anders leeren inzien, maar 75 gewichtsdeelen koolstof en 200 zuurstof geven toch ten eeuwigen dage koolstofzuur.

Een merkwaardig voorbeeld van eene toevallige waarheid en van *verandering*, welke belet, zulk eene waarheid op één lijn te stellen met noodzakelijke en algemeene, vindt Spruyt (blz. 295) in den phosphorus: 'Tot op het jaar 1844 konden de lichtgele kleur, de eigenaardige reuk, de ontvlambaarheid bij lage temperatuur, en de hevige werking op het menschelijk lichaam als kenmerkende eigenschappen van den fosforus gelden. Maar sedert dat jaar weet men dat de fosforus ook eene roodbruine kleur kan hebben, dat hij reukeloos, onschadelijk en eerst bij een hoogere temperatuur brandbaar zijn kan. Wordt nu de "roode" fosforus toch als fosforus beschouwd, waarom zou er dan geen broos goud ontdekt kunnen worden?'

Gewoon aan scherpzinnige en juiste redeneeringen van den schrijver der *Proeve* (al kan men omtrent de deugdelijkheid van den grondslag eene afwijkende meening hebben), blijft mij voor de mogelijkheid van het aangehaalde betoog slechts de bekende verklaring over: dat zelfs de zon wel eens verduisterd wordt.

Is dan na 1844 'gele fosforus' niet meer 'stinkend, niet meer schadelijk voor het organisme'? Bestaat er dan eene 'substantie'

phosphorus, wier ‘contingentia’ gele phosphorus, roode phosphorus kunnen zijn; die dus *verandert?* En al wilde men tot zulke metaphysische speculatiën zijne toevlucht nemen, wordt daardoor de *waarheid*, dat gele phosphorus bovengenoemde eigenschappen heeft (ceteris paribus), iets anders dan *waarheid?* Waarom behoudt men voor de in 1844 ontdekte *andere* stof den naam phosphorus? Omdat het onpractisch zou zijn, de eene bij voorbeeld xanthion, de andere erythrion te gaan noemen. Doch is het minder gewaagd, de isomeere ‘stoffen’ door verschillende namen als eigen stoffen te karakteriseeren, dan de zoogenoemde allotropieën der ‘elementen’ als verschillende stoffen op te vatten? Is ozon dan zuurstof gebleven en *toch veranderd*? Ik stel mij op dit gebied van beschouwingen, waarop mijn vriend Spruyt, als doctor in de chemie, zoo oneindig beter te huis is dan ik, misschien aan groote ketterijen bloot, doch meen, dat zelfs de voorbeelden, aan de allotropische toestanden der ‘grondstoffen’ ontleend, geene aanleiding behoeven te zijn, om het beginsel ongerijmd te vinden: dat men (blz. 295) ‘de beteekenis der namen en den inhoud der begrippen eens voor goed zou moeten vaststellen’, om de toevallige waarheden tot den rang van noodzakelijke en algemeene te verheffen. a S (als representant van zekere bepaalde chemische eigenaardigheden) is eene *waarheid*, evenals b S eene waarheid uitdrukt. Of men beide nu, *in de benaming*, onder het generieke begrip S houdt, wat heeft dat voor wezenlijke beteekenis?

Ik kan niet stilstaan bij alle denkbeelden van Spruyt, welke met mijne ‘nominalistische’ opvatting der natuur-voorwerpen en verschijnselen schijnen te strijden. Ik meen, dat ook zijne bezwaren omtrent de onmogelijkheid, om, op het standpunt der empirie, paarden als eene klasse van voorwerpen van de klasse der muizen te onderscheiden (blz. 288 e.v. der *proeve*), slechts op het hechten aan namen berusten. En, ofschoon steeds bij verschil van meening, de *beteekenis*, aan een woord verbonden, streng moet worden vastgehouden, wil men niet tot eene dialectiek komen, welke mijn onvergetelijke vriend Dr. J.B. Molewater, te Rotterdam, kenmerkte als ‘parallel praten’, is in de ‘*natuurlijke historie*’ werkelijk: ‘Namen Schall und Rauch’, omdat de beteekenis niet vaststaat. De bewering, dat *de* phosphorus als gele en roode, dus geheel *veranderd*, *verschijnt*, doet denken aan de vermakelijke vraag, of een zakmes, waarin ik eerst een nieuw lemmet heb laten zetten en dat daarna een nieuw hecht noodig had, nog hetzelfde zakmes is. Ook de tuinman, voor wien het ‘onkruid’, al is het eene sierlijke bosch-geranium, ‘geen pijp tabak waard’ en, qua onkruid, een even ‘reëel soortbegrip’ is, als dahlia's en stamrozen ‘soorten’ voor hem zijn, zou hierbij te pas kunnen komen. Al die verschijnselen uit het dagelijksch leven zijn illustratiën van de in mijn oog onhoudbare denkbeelden, waartoe het speculatieve realisme(*)

(*) Een fraai voorbeeld van: verba valent usu! De middeleeuwsche *realist* is de antipode van hetgeen men nu realist (= positivist, nominalist) noemt. Wie meent, dat aan het soortbegrip *mensch* eene werkelijkheid beantwoordt, is realist als Prof. Spruyt; wie in een soortnaam slechts een hulpmiddel der taal ziet en alleen aan de individueele menschen *werkelijkheid* toekent, is realist als Dr. Betz.

voeren moet. Want aan Spruyt's onderscheiding van toevallige en noodzakelijke waarheden ligt inderdaad zijn wijsgeerig *realisme* ten grondslag.

Het is echter niet mogelijk, dat thans uitvoeriger aan te toonen. Ik wijs nog met een enkel woord op de tweede episode uit den strijd over de waarheden a priori van Kant.

Men kan haar zeer goed leeren kennen door het lezen van een belangrijk hoofdstuk (III, blz. 151) van Pierson's *Wijsgeerig onderzoek.*

Voordat men omtrent het toevallige of wel algemeene en noodzakelijke eener waarheid beslissen kan, dient vast te staan, *wat* eene waarheid is.

De dichter eener Odyssee van den zoekende naar ‘het begrip der waarheid’ mocht wel met eene aanroeping der verheven Muze beginnen, niet om hem te bezielen, maar tot bewuste zelfbeperking in staat te stellen.

Gelukkig, dat onze dominee zich met al die twisten tusschen orthodoxen en nieuwlichters niet inlaat; hij verkondigt alleen de *waarheden* der Schrift - zoo beweerde indertijd mijne grootmoeder.

Het is eene ‘wezenlijke waarheid’, - placht een ander persoon, die tot mijne opvoeding heeft bijgedragen, te zeggen - dat de deugd altijd beloond wordt.

Wat is waarheid - vroeg Pilatus. Waarheid is: ‘de overeenstemming onzer voorstellingen met eene werkelijkheid buiten haar’, - zegt Prof. Spruyt (*Proeve*, bl. 227).

Waarheid bestaat in de overeenstemming van de zinlijke gewaarwordingen, die onze redeneering ons deed verwachten, met de zinlijke gewaarwordingen, die wij werkelijk bekomen, - luidt de bepaling van Dr. H.J. Betz, goedgekeurd door Prof. A. Pierson (blz. 227).

Wanneer men weet, dat het boven bedoelde hoofdstuk van het *Wijsgeerig onderzoek* des laatsten schrijvers eene vrij lijvige verhandeling is, tot weergeving van welker hoofdinhoud vrij wat geschreven zou moeten worden, zal men begrijpen, dat ik alleen doe opmerken, wat mij het gewichtigste schijnt. Op blz. 173 e.v. maakt Pierson eene onderscheiding, tot welke ik, in misschien eenigszins gewijzigden vorm, na het boven beschouwde omtrent ‘toevallige’ waarheden thans eveneens zou moeten komen en op welke ik, na diens helder betoog, alleen de aandacht vestig.

P. onderscheidt te recht *waarheden* en *gebeurtenissen.* De laatste zijn uit den aard der zaak nooit onwaar. Toch heeft eene ‘waarheid’, waarbij altijd *vergelijking,* dus oordeel, voorspelling, onmisbaar is, met gebeurtenissen niets uit te staan. Een steen valt, als ik hem uit mijne hand loslaat. Dat gebeurt; dat neem ik waar. Zeg ik, de

steen *moet* vallen, als ik hem loslaat, dan ben ik overtuigd, achter de waarheid te zijn. Maar dan heb ik ook iets even algemeens en noodzakelijks uitgesproken als de eene of andere wiskundige stelling. Of is, volgens Spruyt: de steen moet vallen, geene noodzakelijke en algemeene waarheid?

Zoover ik weet, geeft hij van toevallige waarheden geene voorbeelden. Wij vinden altijd de algemeene stelling: de ervaring toont slechts, dat iets geschiedt, niet, dat het moet geschieden. Mag ik nu aannemen, dat Spruyt meent: het vaststellen der wet omtrent het vallen van den steen bevestigt mijne uitspraken, want ook hier hebben wij eene mathematische waarheid; en deze zijn (bewijs der aprioristische geesteswerkzaamheid) algemeen en noodzakelijk?

Dat zou een groote stap tot den vrede zijn; vooral, als men in het oog houdt, dat er geene andere waarheid dan mathematische bestaat(*). Alle natuurwetten zijn mathematische. Met eene Fransche uitdrukking zou men best kunnen zeggen: de natuurverschijnselen zijn: *les mathématiques en action.*

Een groeiende boom, een denkend mensch, eene gistende mestvaalt, zijn evengoed als een vallende steen: van stap tot stap, als eene keten van wiskundig bepaalde opeenvolgende gebeurtenissen, te ontleden. Zij zouden hunne plaats vinden in de ideale heelal-formule van Laplace, welke ik hier echter niet opschrijven kan en die ook bij Laplace niet is te vinden(†).

Wat verder nog over de waarheden a priori en de ervaringswaarheden zou te zeggen zijn, kan ik slechts met een paar woorden aanwijzen. Ik vermoed, dat Spruyt, die immers de ervaring zelve reeds door ‘den geest’ laat vaststellen, de onhoudbaarheid zal toegeven van het verschil tusschen ervaringswaarheid en waarheid a priori. Ieder juist oordeel staat met een synthetisch oordeel a priori gelijk(§). Die geheele nomenclatuur is echter een poel van ongerechtigheid. Zeiden Kant en Spruyt, dat de *zintuigelijke waarneming* het noodzakelijke en algemeene van ‘waarheden’ niet verklaart; dat het uitspreken van elk oordeel eene werkzaamheid in den mensch onderstelt, welke niet *genetisch-empirisch* is te verklaren; dat de verwachting der bevestiging onzer voorgestelde zinlijke gewaarwording met de toekomstige (Betz) eene synthetische ‘actus purus judicandi’ van den geest is: dan kon

(*) Afgezien van de door Pierson te recht afgescheiden gebeurtenissen, welke feiten zijn, evenals: ik *zie vonken vóór mijn oogen.* Onwaar is evenwel misschien mijne uitspraak: dus is er vonkenspattend vuur in mijne nabijheid.

(†) Maar het bewustzijn zou uit die formule toch niet voortvloeien? Ik laat dit een denkbeeldigen opmerker slechts zeggen, om te doen zien, dat Spruyt's uitspraak: ‘Van de gewaarwording laat zich geen oorzaak aangeven, zonder dat wij buiten het gebied van alle mogelijke ervaring gaan’, mij niet onbekend is. In den samenhang van mijn betoog is evenwel eene beschouwing van dit punt niet noodig.

(§) Of, zooals ik liever zou zeggen, geen enkel oordeel is synthetisch. Elk oordeel is analyse der gegeven werkelijkheid. Hier komt het er slechts op aan, dat ervarings-waarheid en aprioristische *niet verschillen.*

men het met die meeningen oneens of eens zijn. Maar men heeft dan ten minste duidelijke handvatsels aan de te bespreken zaken gegeven; terwijl het woord *ervaring* slechts verwarring sticht, omdat Kant zich niet streng aan eene bepaalde beteekenis daarvan heeft gehouden.

Hetzelfde moet, tot zekere hoogte, gelden van het gebruik van het woord waarheid en waarheden bij Spruyt. Leest men zijne definitie van waarheid op blz. 227 der *Proeve*, en vergelijkt men daarmede het voorbeeld, op blz. 229, ontleend aan den stok, welke, in het water gestoken niet, in de lucht gezien wel recht schijnt, dan begint het duidelijk te worden, hoe Spruyt's bestrijding der empirische wijsbegeerte, ten slotte, weder wortelt in zijn 'realisme' (in den middeleeuwschen zin), in zijne overtuiging omtrent eene abstracte werkelijkheid, waarvan men na Kant wel niets weten of zeggen kan, maar welke toch *de* werkelijkheid is tegenover de *ervaringswereld.* In die werkelijkheid zijn ook de soortbegrippen, de menschheid bijv., *reëel*: terwijl de nominalist in zulke 'collectiefwoorden' slechts namen ziet, voor zijn denken onontbeerlijk, maar wier 'objecten toch slechts in zijn denken bestaan'.

Zoo zou, naar het mij voorkomt, Spruyt's bedoelde beschouwing, blz. 229, slechts zin hebben en zijne nomenclatuur van voorstellingen, welke wel en niet met de werkelijkheid blijken overeen te stemmen, slechts aannemelijk zijn, indien de voorstelling van den 'rechten stok' inderdaad bleek met *de werkelijkheid* overeen te stemmen.

Welke werkelijkheid heeft de rechte stok, en welke waarheid ligt in de voorstelling daarvan?

Het zeggen, dat de stok, schoon in het water krom schijnende, eigenlijk recht *is*, beteekent alleen: als ik hem uit het water haal, zal ik hem recht zien. Maar de stok in het water *is* krom. Of wordt de waarheid of werkelijkheid van den rechten stok dan bepaald door de gewoonte, welke medebrengt, dat wij de beelden op het netvlies, van stok en omgeving, meerendeels krijgen onder de voorwaarden van den gang der lichtstralen door dezelfde middenstof (lucht)?

De geheele beschouwing van Spruyt komt mij onduidelijk voor. Passen wij daarentegen de bepaling van waarheid door Betz toe, dan gevoelen wij ons bevredigd. De verwachte zinlijke gewaarwording is, dat de stok recht zal gezien worden, als de lichtstralen van het onder water gehouden stuk weder enkel door de lucht gaan. De werkelijke zinlijke gewaarwording komt met de verwachte overeen. Wij hebben niet een waren of werkelijken rechten stok, maar eene waarheid ontdekt; en die is dan weder noodzakelijk en algemeen (ceteris paribus), gelijk elke waarheid.

Nu zou nog aangetoond kunnen worden, dat in Spruyt's beschouwingen *kennis verkrijgen* en *waarheid erkennen* niet zoo streng, als wenschelijk is, worden uiteengehouden. Het duidelijkst blijkt misschien, wat ik bedoel, uit het reeds aangehaalde opstel in *De Spectator*, naar

aanleiding van het betoog van den heer Mijers. Nadat Spruyt heeft aangetoond, dat de beschouwingen van den heer Mijers de verandering [i]n de natuur uit het oog verliezen en wij toch van vele dingen, bijv. van de menschelijke persoonlijkheid(*), meenen, *dat zij aan zichzelve gelijk blijven*, zegt hij: 'Onze voorstelling eener plantensoort is geenszins de voorstelling van het geheele complex der eigenschappen, welke wij aan een enkel exemplaar hebben waargenomen, maar alleen de voorstelling van de elementen van dat geheel, die wij bij verschillende exemplaren hebben zien overeenstemmen. De oordeelen, die in onze voorstelling van de verschillende klassen van voorwerpen en natuurverschijnselen liggen opgesloten, zijn geen van allen algemeene en noodzakelijke waarheden.' Dit is werkelijk eene merkwaardige uitspraak. Als wij dus zeker waren van hetgeen vader Linnaeus eene 'goede soort' noemde, zouden wij algemeene en noodzakelijke waarheid hebben verkregen. Het volgt uit de beschouwingen, welke Sprayt (l.c.) aan die uitspraak vastknoopt. Gesteld, dat het genus Ranunculus (het voorbeeld, door Spruyt gekozen) als 'universale in re' van Ranunculus acer en andere Ranunkul-soorten eens aan de eischen der 'goede soort' van Linnaeus voldeed, dan zouden wij *algemeene en noodzakelijke waarheid* hebben! Dat begrip 'Ranunculus' zou in *de* werkelijkheid bestaan.

Het komt mij voor, dat wij op die wijze noch waarheid noch onwaarheid zouden verkregen hebben, maar onze *natuur-historische kennis* eenvoudig nauwkeuriger zouden hebben geformuleerd. Om iets, dat waar of niet waar is, van een Ranunculus te kunnen zeggen, zouden wij aan ons juist soortbegrip niets hebben. Dat wij er de kenmerken van Ranunculus in terug zouden vinden, spreekt vanzelf. Doch als ik van Ranunculus acer zeg, dat de plant onder die of die omstandigheden zuurstof of koolzuur zal uitscheiden, kan de waarheid daarvan (dan weder noodzakelijk en algemeen) blijken. Zeg ik daarentegen, dat als bestanddeel harer wortels steeds korreltjes goud voorkomen, dan zal het kunnen blijken, dat ik eene onwaarheid heb verkondigd.

'Wij weten niet - zegt Spruyt, l.c. - of de geordende en systematische beschouwing der natuurverschijnselen, die ons thans de beste toeschijnt, in de toekomst verdedigbaar zal blijken, al twijfelen wij er niet aan, dat de ons bekende bijzondere feiten het eigendom der wetenschap zullen blijven.' Welnu, zou ik willen zeggen, dan blijkt, dat onze kennis, ons inzicht, gebrekkig is. Wij kunnen in de toekomst juistere kennis verkrijgen. Wil men hier nu ook van *waarheid* spreken, dan kan men toch niet zeggen, dat wij tot nu toe slechts *toevallige waarheid* hebben en bij eene 'juist geordende en systematische beschouwing der natuurverschijnselen' noodzakelijke en algemeene waar-

(*) Spruyt zegt: *van het menschelijke lichaam.* Dat kan hij toch onmogelijk volhouden. Dat lichaam is inderdaad, in de door Spruyt zelf gegeven voorbeelden, telkens een ander voorwerp.

heid krijgen. Daarentegen hebben wij in de ‘bijzondere feiten welke het eigendom der wetenschap blijven’ noodzakelijke en algemeene waarheid. (Schoon het beter is hier niet van *waarheid* te spreken. Een feit is noch waar noch onwaar; het *is*. En onze ‘juistere ordening der feiten’ geeft geene hoogere waarheid, maar verruimt en verduidelijkt ons inzicht, doordien wij vele meeningen of oordeelen als onwaar hebben leeren verwerpen.)

Zoo kan de Darwinistische evolutie-leer ons inzicht misschien zoozeer uitbreiden, dat wij zelfs het begrip menschen-soort, als eene ‘realiteit’ (in den zin van Thomas van Aquino), moeten laten varen.

Ik beweer niet, dat Spruyt geen geoorloofd spraakgebruik volgde bij het kenmerken onzer klassen- en soort-begrippen als waar of onwaar. Het blijkt echter, dunkt mij, dat wij bij eene wijsgeerige studie scherper begripsbepaling van ‘waarheid of waarheden’ noodig hebben, om niet ‘parallel te praten’. Voorstellingen *heeft* men, maar zij zijn, als zoodanig, nooit waar of onwaar. Slechts bij het beoordeelend vergelijken van voorstellingen blijkt van waarheid of onwaarheid. Dan komen wij steeds terug tot onze zinlijke gewaarwordingen en tot den grondslag daarvan: de materieele wereld(*).

(*Slot volgt.*)

W. KOSTER.

(*) Tegen het even algemeen en noodzakelijk waar zijn der natuurwetten ala der wiskundige stellingen wordt wel eens opgemerkt, dat de ontmoeting van twee evenwijdige lijnen toch letterlijk ondenkbaar is, terwijl er geene groote phantasie toe behoort, om zich voor te stellen, dat een losgelaten steen niet naar de aarde, maar naar de maan gaat. Toch is dat verschil, bij nadenken, gansch onwezenlijk. Ik noemde reeds de phantasie. De mensch heeft, behalve het vermogen, om waarheid te vinden, het nog veel merkwaardigere vermogen der verzinning of *verdichting*. Daarover zou veel gezegd kunnen worden; doch ik schrijf hier niet, omdat ik alles tracht te verklaren (!), maar om het minder aannemelijke van Kant's leerstellingen aan te toonen.

Staatkunde en geschiedenis.

Varia uit het VI^{de} memoriaal van hh. burgemeesteren van Delft, van 1741-1761.

Het is eene bekende zaak, dat onze grootouders en overgrootouders veel ‘kerkscher’ waren dan zij, die ons het leven schonken, en wijzelven kunnen ons, hoeveel wijzer en verlichter wij ook mogen zijn of schijnen, althans niet beroemen op eene eigenschap, die hen, welke de vorige eeuw beleefden, kenmerkte en van der jeugd af aan bij hen was ontwikkeld. Wel is waar werd er in die dagen meer kerk gehouden en vaker gepreekt en bestond er dus ook meer aanleiding, om de godsdienstoefeningen bij te wonen, maar de burgermaatschappij was toen geheel anders ingericht dan thans en - Mozes paste daarbij goed op, dat zijn broeder Aäron, met wien hij overigens in de beste harmonie placht te leven, niet in zijne schoenen ging staan. Met dat al kwamen de predikanten bij de Nederduitsche gemeente te Delft in 1748 tot het besef, dat hun dienst wel wat zwaar was en, huns erachtens, eenige verlichting ervan in het belang der zaak niet dan gunstig zou kunnen werken. Weshalve zij zich tot Burgemeesteren wendden met het verzoek, dat ik hier laat volgen.

‘Dni. Onderdenwyngaert en Pielat, beyde Predicanten van de Neederduytse gemeente deeser stadt, binnen gestaen synde, hebben na gedaene zeegenwenschen over H.E. Gr. Achtb. persoonen, familiën en regeeringe, uyt naem van de gesamentlijcke Predicanten der Neederduytsche gemeente voorgedraegen, dat met den anderen (met elkander) gesproocken hebbende over de Kerckdienst alhier ende de swaerte van dien, gesaement van gedagten waeren, dat sonder ondienst van de gemeente een merckelijck soulaes daerin aen de Predicanten soude werden toegebragt, in gevalle H.E. Gr. Achtb. geliefden toe te staen, dat des winters van de twee Sondaghavondpredicatiën, als meede ten tijde van de extraordinaris danck-, vast- ende beededaegen, een mogt stil staen; ende aen haer (hen) te permitteren, soo des Sondags avonds

als op de extraordinaris devotie-daegen maer in eene kerck te preedicken; dat daerover met eenige voornaeme Leedemaeten hebbende gesproocken, deselve hadden gedeclareert, dat de gemeente op die manier genoegh soude connen werden gedient. Dat oock haer gedagten hebbende laeten gaen over de weekelijxe beedestonden, die tot noch toe alleen in de Oude Kerck sijn gehouden, geoordeelt hadden, dat aen de gemeente aengenaem soude sijn, ingevalle wierde geordonneert, dat gemelde weeckelijxe gebeeden alternatif de eene weeck in de Oude- ende de andere week in de Nieuwe Kerck geschieden; ende dat bij deese oecasie de vrijheyd naemen dit H.E. Gr. Achtb. voor te draegen, ootmoedighlijck versoeckende een favorable dispositie.

Waerop weesende gedelibereert, hebben H.E. Gr. Achtb. geresolveert te permitteeren, dat enz. (Volgt de gunstige beschikking op de verzochte punten.)

Hetgeen aen de Predicanten door den Heer Voorsittende Burgemeester van Bleyswijck werdende aengesegt, heeft gemelden Heer Burgemeester daerby gevoegt, dat H.E. Gr. Achtb. de *complaisance wel hadden willen hebben om der Predicanten dienst tegenwoordigh soo notabel te verligten,* doch geloofden, *dat de Broeders sich selfs veel soulaes conden toebrengen met haere gebeeden en predicatiën*, over welcker *uytgestrecktheyd door de gemeente doorgaens geclaegt werd, wat te vercorten;* ende dat H.E. Gr. Achtb. goedvonden en bij deese oecasie haer (hun) aenseyden, dat in het toecoomende op Sondaegen, Vierdaegen, alsmeede Danck- en Beededaegen, des voormiddags de clocke vóór elff ueren; des nademiddags vóór vier ueren ende des avonds vóór seeven ueren den dienst moet sijn geëyndigt. Dat des soomers, wanneer vroeghpreecken werden gehouden, tot voorcooming van confusie de gemeente eeven over acht ueren werde gedemitteert, ende dat ter daege van het extraordinaire gebed de kerck te ses ueren moet uyt sijn. Hetgeen de gedeputeerde Predicanten voor haer selvs hebben aengenoomen en belooft sulx aen haer Collegaes op het ernstigste te recommanderen, ende sijn na danckseggingh over de geobtineerde gunst ende gedaene zeegenwensch vertrocken. Actum bij de Heeren alle, den 8 Maert 1748.

Op de resumtie deeser resolutie(*) is den Secretaris Vockestaert, sijnde teegenwoordigh Ouderlingh der Walse gemeente, *geordonneert*

(*) D. i. bij de lezing der notulen in de volgende vergadering, waarin zij werden vastgesteld. Welk eene zonderlinge verhouding, dat het college zijn penvoerder gelastte, in zijne hoedanigheid van ouderling den Predikanten der Kerk, waartoe hij behoorde, mondeling te berichten, dat Burgemeesteren hadden goedgevonden, dat het lange bidden en preeken voor het toekomende moest worden nagelaten! Mij dunkt, dat een Secretaris, tevens ouderling, alleen in en krachtens laatstgenoemde hoedanigheid den bedoelden huishoudelijken maatregel behoort te helpen uitlokken. Maar toen dacht men er anders over en hij, die zoowel in den dienst van Mozes als van zijn broeder was, moest twee Heeren dienen, van welke degene, die “de Politie”, gelijk men destijds sprak, vertegenwoordigde, de baas was en zich als zoodanig deed gelden.

aen de Predicanten der selve gemeente voorenstaende recommandatie uyt naem van H.E. Gr. Achtb. te doen. Actum 9 Maert 1748.'

Wanneer men de preeken en gebeden van dien tijd inziet, zal men moeten bekennen, dat de gemeente niet ten onrechte over de 'uytgestrecktheyd' daarvan klachten deed hooren. De Burgemeesteren, die onder het gehoor der Nederduitsche en Walsche predikanten met meer of minder ijver opkwamen, waren, naar het schijnt of liever blijkt, de meening toegedaan, dat niet in veelheid, maar in kracht van woorden de waarde van een gebed, zoowel als van eene preek, diende te bestaan, wilden zij althans de gemeente stichten en haar in het Godshuis naarstig doen samenkomen.

Mij dunkt, dat de Heeren, die zoowel waren, wat men 'bijbelvast' pleegt te noemen, als ervaren in de wijsheid der Romeinen, Matth. VI v. 7(*) en het kernachtig gezegde: 'Non multa, sed multum'(†), als argumenten hunner resolutie zullen hebben doen gelden.

In het gedurende de XVIII^{de} eeuw en nog later vigeerende stelsel van gratificaties, douceurs, bellecieren, emolumenten, leges, etc. paste volkomen eene zekere belasting, welke den Heer Officier of Hoofdschout dezer stad werd betaald door de Oud-Roomsche en R. Katholieke kerken en die onder den naam van *protectie-geld* bekend stond.

Het zou mij te ver leiden, naar aanleiding van genoemde, ons vrij zonderling voorkomende belasting een blik te slaan op de schilderachtigbonte verscheidenheid van impositiën, accynsen, recognitiën en dergelijke, die in de vorige eeuw hier en elders in de Republiek werden geheven en geïnd, en wat men ook moge beweren betreffende den zoogen. pruikentijd, dit staat vast, dat de stedelijke regeeringsleden, dragers van dat hoofddeksel, op het punt van het uitdenken van allerlei door belasting te drukken zaken, bedrijven en officiën geenszins van vernuft en vindingrijkheid waren ontbloot. De financieele nood der steden bracht er het zijne vaak toe bij, hun brein te prikkelen, ten einde nieuwe bronnen van inkomsten voor de stad, die zij regeerden, op te sporen en te openen. De Kerkmeesters der R.K. Kerk en de Pastoors der Bisschoppelijke Clerezie of Oud-Roomschen kochtten toen voor een zeker bedrag de bescherming van den Hoofdschout tegen eventueele molestatie of belemmering van de zijde van hen, die tot de toenmalige Staatskerk behoorden. Die abnormale toestand behoort nu tot de oude geschiedenis en Roomsch en Onroomsch genieten evenzeer de bescherming der wet, zonder die voor geld te moeten koopen

De resolutie betreffende het protectiegeld luidt als volgt:

'De Heeren Burgemeesteren ende Regeerders der stad Delft door de Pastoors der beyde Roomse kerken op het Bagijnhof als meede door de Kerkmeesteren van de Roomse kerken ter zijden het Marctveld

(*) 'Ende als ghylieden bidt, so en weest niet veel sprekende, gelijck de Heydenen: want sy meynen door haer veel spreken verhoort te worden.'

(†) D. i. niet de hoeveel, maar hoe eêl.

dezer stad, geinformeert zijnde van de beswaarden staet harer respective kerken, hebben goedgevonden de saeken daarheen te dirigeeren, dat in het toekomende, in te gaen met den jare 1749, niet meerder voor *protectie-gelden* aan de successive Heeren Officieren dezer stad zal werden betaalt, als *ses hondert vijftigh gulden*, namentlijk door de twee kerken op het Bagijnhof de somma van *twee hondert vijfftig guldens* en door de kerck agter de Marck *vier hondert guldens* 's jaars; doch werden de Pastoors en Kerkmeesteren voornt. gelast voor dezen jaere 1748 aan den Heer Officier te voldoen sodanige somma als in vorige jaren hebben betaalt. Actum bij de Heeren alle, den 28 September 1748.'

Het gebeurde omstreeks dien tijd meermalen, dat inzonderheid vrouwen(*) afvallig werden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerk en tot die der R. Katholieken overgingen. Twee voorbeelden van dien overgang trof ik aan in het *Memoriaal*, dat aan het hoofd dezer bijdrage wordt genoemd. Het eerste betreft de vrouw van een broodbakker, wonende aan (bij) de Haagpoort, het andere eene zekere Soetje L., die 'tot het Pausdom' was afgevallen. Ziehier de desbetreffende aanteekeningen:

'Den Heer President-Burgemeester van der Goes aan de verdere Heeren Burgemeesteren hebbende gecommuniceert, dat op gisteren de Heer Verschoor, als Commissaris Politicq(†) in de Kamer van HH. Burgemeesteren aan sijn Ed. hadden kennis gegeven, dat in de Kerkeraad alhier bereyds eenige maelen was voorgekomen, dat de vrouw van den broodbakker W., wonende aan de Haagpoort, lidmaat geweest sijnde van de Neederduytsche Gereformeerde Kerk alhier, was overgegaan tot de Roomsche Kerk, en dat deselve deswegens verscheyde maelen door een Predikant deser stad aangesproken en aan deselve *haar wangedragh en horribele voornemen, met de gevolgen van dien,* voorgestelt synde, deselve daarop geen ander antwoord hadde gegeven, als: *dat zij vermeende vrijheyd van Conscientie te moeten hebben;* ende dat het mitsdien te waghten is, dat er volgens Kerkenordre tegens gemelde huysvrouw van den voorn. W. sal moeten werden geprocedeert. Waarop gedelibereert synde, is goedgevonden en verstaan, dat welgemelde Heer Verschoor, als Commissaris Politicq, uyt naam van dese Kamer sal declareeren, dat HH. Burgemeesteren gaarn souden sien, dat de Eerw. Kerkenraad deser stad nog eenige weynige tijd supersedeerden met de Kerkelijke proceduren tegen de voorn. vrouw

(*) Mad. De Sévigné beweerde, 'qu'il y a plus d'affaires à devenir chrétienne, qu'à se faire catholique', maar hare uitspraak betrof de Fransche vrouwen, aan welke tevens de spreuk: 'Ce que femme veut, Dieu le veut', haar oorsprong dankt.

(†) Zooals men weet, waren de Commissarissen Politicq de vanwege de burgerlijke overheid aangestelde controleurs of dwarskijkers van of op de handelingen en besluiten der Synoden, Kerkeraden, enz. en woonden zij die kerkelijke vergaderingen als zoodanig bij.

van den bakker W., ten eynde ondertusschen de retroacta(*) op sodanige zaken eens souden kunnen werden nagegaan, en dat extract deses aan welgemelde Hr. V. sal werden ter hand gesteld, om te strekken tot desselfs informatie. Gedaan bij de Heeren alle, den 3 Julij 1749.

De Heeren Burgemeesteren deser stad al voor eenige weeken geïnformeert sijnde, dat Soetje L., een lidmaat van de G.N. Kerk alhier, doen (toen) onlangs uyt de voorsz. onse gemeynte tot het Pausdom was afgevallen en dat deselve, niet tegenstaande menigvuldige aan haar gedane vermaningen, om *uyt haere dwaelinge te willen te rugh keeren,* daer sy egter hardnekkigh bleeff persevereeren, en dat daarom de kerkeraad der gemeynte oordeelde nodig te sijn, dat sulks van den predikstoel afgekondigt en aan de gemeynte wierd bekent gemaakt; hebben ingevolge haare vorige resolutie in dato-den 3 July deses jaars 1749, op het voorsz. subject genomen, nagesien en overwogen de retroacta van 'tgeen by diergelyke beklaegelijke gevallen was gepasseert en geobserveert en vervolgens na rijpe deliberatie goedgevonden, om ter voldoeninge van hunne voorsz. vorige resolutie, zig nopens het voorsz. speciale geval nader aan welgemelden Kerkeraad te declareeren: dat H.E. Gr. Achtb. in dit speciale geval aan het voorsz. voornemen van gemelden Kerkenraad geen verhindering sullen toebrengen, mits nogthans, dat deselve afkondiging en bekendmaking van den predikstoel aan de gemeente maar *eenmaal* sal geschieden en dat daartoe in het geheel of ten deelen geen gebruyk sal werden gemaakt van *het formulier des bans*, en dat ook *dese toegeeventheyd*, *nu ofte ooyt*, *sal mogen werden getrokken in eenige consequentie*(†). En dat van deze resolutie een copie ofte extract authenticq sal werden ter hand gestelt aan de HH. Commissarissen Politicq, om daarvan opening en kennisse aan welgemelde Kerkenraad tot hunne narigtinge te geven. Actum bij de Heeren alle, den 8 November 1749.'

Vóór het einde van dat jaar dienden de Commissarissen Politicq hun rapport in 'weegens de affaires van Soetje L.'. Zij berichtten aan Burgemeesteren, dat 'gisteren na de middag in de vergadering van gemelde Kerkenraad was voorgekomen het geval van S.L. en bij die occasie aan de HH. C^{n}. P. was afgevraagd, of HH. Burgemeesteren over dese saak hun gedagten hadden laten gaan en ietwes finaals geresolveert. De HH. C^{n}. P. daarop hebbende geëxhibeert de resolutie van H.E. Gr. Achtb. in dato den 8 November 1749 ende deselve doen voorleesen, den inhoude van dien aan gedagte vergaderingh veel genoegen hadde gegeven, ende dat door de leeden van dien aan HH. C^{n}. P. was versogt aan H.E. Gr. Achtb. derselver dankbaarheyd te betuygen(§); van welke commissie (sij) zich ter occasie

(*) D. i.: wat vroeger nopens dergelijke feiten was genotuleerd en besloten.
(†) D. i.: zonder eenig gevolg voor de toekomst daaruit te mogen trekken.
(§) Dat *genoegen* en die *dankbaarheid* zullen m.i. wel *bonne mine à mauvais jeu* zijn geweest, of het moet zijn, dat "de Predikant", die de daad van Soetje L. met de termen van "wangedragh" en "horribele voornemen" had bestempeld, niet homogeen of eensdenkend was met zijne collega's en de verdere leden van den Kerkeraad.

van het tegenwoordige rapport te gelijk acquiteerden mits desen. Waarop wesende gedelibereert, sijn HH. C^{n}. voor hun genoome moeyte en gedaan rapport bedankt ende is al het selve aangenomen voor notificatie. Actum den 17 December 1749.'

In het archief der gemeente wordt bewaard het lijvig boekdeel in fol., gebonden in perkamenten band, verguld op snee, enz., waarvan in de volgende aanteekening gewag wordt gemaakt. Menigmaal heeft het mij en anderen grooten dienst bewezen en de nauwkeurige, waarlijk kolossale arbeid van mijn voorganger, Mr. Gerrit Cornelis van Riebeeck, tot het volbrengen waarvan men van nature moet geschapen en met eene onuitputtelijke dosis geduld en volharding begaafd zijn, doet ruim eene eeuw na zijne voltooiing nog zooveel nut, dat, zonder het generaal register, door Van R. opgesteld, de geschiedenis van menig punt rakende voormalige toestanden van de stad Delft niet zoo juist en slechts met ontzaglijk groot tijdverlies zou kunnen worden nagespoord.

Ziehier de bedoelde resolutie:

'Den Secretaris Mr. Gerrit Cornelis van Riebeeck aan de Heeren Burgemeesteren hebbende gepresenteert ende opgedragen een *Register*(*), door hem op de *Memorialen* van haar E. Gr. Achtb. geformeert, zijnde net geschreven ende zeer fraay ingebonden, hebben Heeren Burgemeesteren voornoemt, admirerende de accuratesse en goede ordre, met welke dit werk is uytgevoert, ende te gelijk prijsende de naarstigheyd van desselfs auteur, den voorn. Secretaris van Riebeeck voor dit nutte en wel volbragt werk bedankt ende goedgevonden aan den selven toe te voegen de somma van *vijff hondert gulden,* omme tot aancoop van een stuk silver of zoodanig ander gebruyk, als zal goedvinden, te werden geëmployeert, ende dat daarvan een ordonnantie tot laste van den Stads Thezaurier, Mr. Willem van der Lely, zal werden gedepecheert. Actum by de Heeren alle, praeter van Schuylenburch, den 13 September 1749.'

Ten allen tijde heeft Delft getoond, den zin van het gebod: Gij zult uw naaste als uzelven liefhebben, te begrijpen en het voorschrift in toepassing te willen brengen, waarvan de opvolging, zelfs in onze zoo bij uitstek philanthropische eeuw, die door overdrijving van het beginsel den naaste *meer dan* zichzelf bemint, nog zooveel te wenschen overlaat. Wel hem, die 't vaderland meer dan zichzelf bemint! is eene uitspraak van de Heidensche wereld, welke geboren werd uit de opvatting, dat het vaderland alleen meer waard was dan alles, wat den mensch dierbaar is, vereenigd. Zij moet m.i. uit de vóór-Christelijke wereldbeschouwing worden verklaard.

(*) Het werd, blijkens den datum der opdracht, den 6^{den} September 1749 voltooid.

Omtrent de menschlievendheid der Delftenaren schrijft Bleyswijck het volgende: ‘In dier voegen hebben sy oock aen d'andere kant, in het tweede deel van de Godtlijcke deugden (bestaende in de liefde tot onse even-naesten) geensints in gebreecken willen blijven maar, uytmuntende sorge gedragen tot soulagement en vertroostinge van allerhande arme, ellendige en miserabile personen’, enz.(*).

Een staaltje van die broederliefde geeft de volgende aanteekening:

‘Den 22 Augustus 1752, Ds. J. Maillart en Mr. Jacob van der Lely, de eerste predicant, de andere ouderling der Walsche gemeente binnen deeze stad, binnen gestaan zijnde, hebben aan H.E. Achtb. voorgedragen, dat hunne Kerkenraad, zoowel als die der andere Hollandsche steeden aanschrijvens hadden gekreegen van den Walschen Kerkenraad te Rotterdam, waar in vertoond wierd, dat door sterke vervolging in sommige provinciën van Vrankrijk veele Protestantsche familiën hun vaderland verlatende, door Rotterdam zig na elders begaaven, en het te voorsien was, dat die nog door veele andre stonden te werden gevolgt. Alsmeede dat gem. Rotterdamsche Kerkenraad reeds verscheyde liefdegiften hebbende besteed aan deeze hunne vlugtende broeders, haare kasse zig bij vervolg van tijd buyten staat zoude bevinden diergelijke lasten alleen te dragen. Waaromme voorn. gedeputeerden zig wenden tot H.E. Gr. Achtb., versoekende tot soulaas hunner verdrukte meedebroederen, na voorgaende denunciatie van den predikstoel in de Walsche Kerk alhier, te moogen doen een collecte ten behoeve der meergemelde vlugtelingen, alsmeede om, bij aldien sommige derselve geneegenheyd mogten hebben van sig in deeze stad needer te zetten, permissie en consent van H.E. Gr. Achtb., om deselve alhier te recipieeren ende uit de armekasse der Walsche gemeenten te ondersteunen. Voorts zig beveelende in de liefdadigheyd van H.E. Gr. Achtb., te meermalen in diergelijke gevallen gebleeken ende speciaal den 4 September 1712. Waarop gedelibereert zijnde is goedgevonden ende verstaan, dat na twee voorgaande kerkelijke denuntiatiën op Sondag den 17 deeser eene collecte alhier zal worden gedaan, is geresolveert sommige derselver, des geneegen zijnde, binnen deese stad te admitteeren ende uit de Walsche arme kasse te ondersteunen, ende eindelijk, gelijk in den jaare 1712 was geschied, voorn. kasse ten behoeven als vooren per ordonnantie op de Thesaurier met 100 gl. te subsidieeren. Present alle de Heeren, praeter van Bleyswijck.’

Den 6^{den} December daaraanvolgende werd door Burgemeesteren aan den Kerkenraad der Walsche gemeente toegestaan: ‘het huys in het St. Aagten, toebehoorende aan de stad en waarin den Predicant Mai-

(*) Zie zijne *Beschrijv. v. Delft*, bl. 684. Het genootschap *Dorcas* bestond in zijn tijd reeds, blijkens deze woorden: ‘maer daer-en-boven werden veele eerlijcke Matronen gevonden, die verscheyde, stilzwijgende behoeftige Huysgesinnen met kost en klederen ten deele onderhouden, en haer alsoo van de publijcke Godshuysen afhouden; hier in gelyck aen *Tabitha* ofte *Dorcas, die vol was van goede wercken, ende Aelmoessen, die sy dede*’ (Handel. IX, v. 36 en 39).

zonnet heeft gewoond'. Tot de maand Mei e.k. werd het 'gratis en voor niet' ten gebruike gegeven 'tot Logeering van eenige Franse vlugtelingen', onder voorwaarde, dat het zou moeten worden ontruimd, zoodra het door H.E. Gr. Achtb. 'andersints ofte ten profijte van de stad' zou kunnen worden geëmployeerd.

De Fundatie van Renswoude, die, gelijk men weet, in 1756 werd gesticht, toonde te Delft reeds drie jaren daarna, dat het onderwijs, aan hare leerlingen gegeven, goede vruchten had gedragen.

Het blijkt uit deze notulen:

'Dingsdag den 4 December 1759.

'Drie jongelingen met namen: Dirk Smit, Jan van Helseling en Eduard van Herwijnen, zijnde leerlingen in de fundatie van Vrouwe Maria Duyst van Voorhout, douarière van Renswoude, binnen deze stad, ter Camere van HH. Burgemeesteren binnen gestaan zijnde, hebben na een ordentelijke aanspraak en op een zeer decente wijze aan H.E. Gr. Achtb. overgelevert *drie kaarten figuratieff*(*) *van Delfshaven* en *een gedeelte van Schoonderloo*, door hen geteekent, en waarvan twee op een grootere en de andere op een kleyndere schaal waren gebragt. Waarvoor aan ieder van hen tot een vereering is toegelegt *drie goude Ducaaten*, en dus te zamen de somma van zeeven en veertig guldens vijf stuyvers. En hebben HH. Burgemeesteren betuygt met genoegen te zien de vorderinge, die deze jongelingen tot hier toe hadden gemaakt en hen gerecommandeert dusdanig in 't vervolg voort te gaan. Waarop zij H.E. Gr. Achtb. voor hun goede gunst hebben bedankt en zig in derselver hooge protectie hebben aanbevolen.'

De opbrengst van de Bank van leening, eene instelling, volgens de tegenwoordige begrippen, ter voorkoming van armoede, schijnt vroeger gedeeltelijk gebruikt te zijn geworden voor doeleinden, waarover men zich thans moet verwonderen. Twee voorbeelden van die bestemming laat ik hier volgen, waarin van subsidie, uit hare inkomsten getrokken, sprake is:

'De HH. Burgemeesteren ende Regeerders der stad Delft in overweginge genomen hebbende de slegten staat en toestand van de Groote Kerken binnen deze stad, blijkende uyt de importante subsidiën, welken zeedert eenige jaaren herwaards uyt Stads Cassa aan dezelve kerken hebben moeten werden gegeven; welk verval eensdeels is voortspruytende hieruyt, dat het altans genoegsaam buyten gebruyk is geraakt, het luyden der kloeken over dooden; item dat er jegenswoordig veel

(*) D. z. voorstellingen van die plaatsen à vol d'oiseau of in vogelvlucht. Eene prachtige proeve van zulk eene figuratieve kaart is die, welke vroeger door tusschenkomst van Dirck van Bleyswijck van de stad Delft werd vervaardigd.

minder, als voorheen, wert gepractiseert het hangen van wapens(*) in de Kerken, waardoor het incomen van dien merkelijk komt te verminderen; en andersdeels ook daaruyt onstaande, dat de kerken van jaar tot jaar ouder wordende, gevolgelijk dan ook important meerder geld, als in voorige tijden aan hoognoodige reparatiën komen te kosten. Zoo hebben H.E. Gr. Achtb. om die redenen, considereerende dat is komen te cesseeren de resolutie van dato 23 Mey 1714, waarbij de subsidie van 1500 gl. jaarlijcx, welke de kerken uyt de Bank van Leeninge plegen te genieten, is ingetrocken, dan ook goedgevonden ende geresolveert, gelijk goedgevonden ende geresolveert wert by dezen, dat de opgem. Groote Kerken, boven en behalve de somma van 800 gl., welke jaarlijcx door den Thesaurier werd betaald aan den Rentmeester van de Kerkel. goederen en welke door denselven meede jaarlijcx wert uytgekeert aan de vier Predicanten dezer stad voortaan, te beginnen met den aanstaande jaar 1760, wederom als voor dezen uyt de Bank van Leeninge zullen trekken de subsidie van 1500 gl. jaarlijcx. En zal copie dezer resolutie gegeven werden aan de Cassier van Stads Bank van Leeninge, omme te strekken tot zijn narigt. Actum by de Heeren allen, den 4 Dec. 1759.'

Het andere voorbeeld betreft de Latijnsche of Triviale Scholen(†) dezer stad, die mede uit de opbrengst van Stads-Leenbank werden gesubsidieerd of ondersteund. De resolutie, uit het 5de Memoriaal getrokken, luidt als volgt:

'De HH. Burgemeesteren, enz., in een conferentie met de Curateuren van de Triviale Schooien deser stadt ingenomen (ingewonnen) hebbende de consideratiën van deselve Curateuren, off niet ter occasie van het overlijden van den praeceptor in het twede school, om het jegenwoordige kleyne getal van de scholieren(§), de scholen souden konnen werden verminderd en bij provisie gehouden werden op vier; en geconsidereert hebbende, dat in oude tijden maar vier schoolen sijn geweest en 't vijffde om het groote getal van de scholieren diestijds

(*) D. z. de geslachtswapens, die aan de zuilen werden bevestigd. Natuurlijk zijn zij, tijdens den "Patriotschen wapenstorm", te gelijk met die, op de grafzerken gebeiteld, vernield. Wanneer de mensch in zijn waan niet tegen de levenden woeden kan, koelt hij zijn moed aan het levenlooze.

(†) Zie Bleysw., bl. 588. *Trivium* is een driesprong, een punt, waar drie wegen samenloopen. *Triviale* scholen zijn *algemeene* scholen, voor het publiek bestemd, in tegenstelling van de *bij-scholen*, later *bijzondere* scholen geheeten. Dezen werden hier ter stede herhaaldelijk verboden door den magistraat, krachtens Placaat v.d. Staten v. Holland en West-Vriesland van 9 Maart 1589, waarbij die particuliere inrichtingen van onderwijs slechts werden gedoogd op voorwaarde, dat daar niet mocht worden geleerd uit 'eenige Boecken de Christelijcke Religie contrariërende' (d.i. in strijd zijnde met hare voorschriften).

(§) Waaraan die tijdelijk numeriek mindere bloei der Lat. scholen te wijten was, blijkt niet. De Hoogere Burgerscholen waren toen nog verre te zoeken en de zin voor wetenschap en studie was hier en elders in Nederland niet uitgedoofd, getuigen de geleerde en beroemde mannen, die de 18de eeuw opluisterden. In 1716 werd de tweede school weder "geïntroduceerd" en de conrector van Zwolle, "als een bequaam subject" aanbevolen, tot praeceptor op een jaarlijksch tractement van *f* 700. - aangesteld.

geïntroduceerd is geweest, en reflexie gemaekt sijnde op de resolutie van Burgemeesteren van 27 Dec. 1709: hebben H.E. Gr. Achtb. gemelde Curateuren bedankt voor hunne gegeven consideratiën en vervolgens goedgevonden, enz. dat de jegenwoordig vacerende praeceptors plaetse niet sal werden gesuppleerd, *en dat de schoolen by provisie en tot nader dispositie sullen gehouden werden op vier.* En alsoo uyt de resolutie van de HH. Veertigraden, van 26 Mei 1612, en van de HH. Burgemeesteren van 21 Mey 1621 censteert, *dat de subsidie van f* 400 *uyt de Bank van Leening* ten behoeven van de schoolen gegeven is geweest ter occasie van de Augmentatie van een school, om de groote aanwas van scholieren in die tijd, is mede goedgevonden, dat by provisie en geduyrende de jegenwoordige schicking, *de subsidie van vierhonderd gulden jaerlijcx uyt de Bank van Leeninge*, sal werden ingehouden. Gedaen by alle de Heeren, desen 18 October 1712.'

Toen Delft nog lakenbereiders had en het St.-Adriaansgilde eene voorname plaats onder de overige vereenigingen van dien aard bekleedde, bestond er onder de tien steden van Holland, waar de draperie werd uitgeoefend, het loffelijk gebruik, in 't belang der nijverheid eene gedurige onderlinge correspondentie te onderhouden(*). Om de twee jaren, bij tourbeurten dan in de eene, dan in de andere stad, kwamen de gedeputeerden op zekeren bestemden tijd bijeen. De reisen teerkosten werden door de stad, waar de vergadering, die, zooals Bleyswijck doet opmerken, 'belachlijcker wyse de *Synode der Droogscheerders*' werd genaamd, gedragen en voldaan.

In 1761 werd die bijeenkomst te dezer stede gehouden(†) en tot aanvulling van het vroeger medegedeelde aangaande dat periodiek congres laat ik het *verbaal* deswegens volgen, waaruit o.a. blijkt, dat alles met de meeste *deftigheid*, een op Hollandschen bodem welig tierende maatschappelijke vorm of specialiteit, die nog altijd blijft voortleven, werd behandeld en 'getracteerd'. Het ceremonieel en de etiquette, die toen het toppunt van hun bloei hadden bereikt, werden, gelijk overal, ook bij deze hoogst belangrijke vergadering stipt in acht genomen.

'Naar dat bevorens op den 14 Junij 1757 de Hoofdluyden van het Laakenbereyders gilde binnen deze stad aan HH. Burgemeesteren hadde voorgedragen, dat zij door de Hoofdluyden van het L.G. tot Haarlem bij missive waren geïnviteert omme tegens den 19 Julij daaraanvolgende na Haarlem voorn. te zenden hunne gecommitteerdens tot het assisteeren der bijeencomste van de gedeputeerdens der Laakenbereyders-

(*) Zie Bleysw., bl. 601.

(†) In het Jaarb. voor de stad Delft, 1863, bl. 6 vv. der geschiedk. mengelingen, heb ik de menu's van de beide deftige, Oud-Hollandsche maaltijden medegedeeld, welke bij die gelegenheid werden gehouden.

gildens uyt de respective thien steeden(*) van Holland ende Westvriesland; met bijvoeginge, dat de naastvolgende bijeenkomste, conform de tourbeurte, over vier jaaren (gelijk zeedert den jaare 1737, in plaatse van om de twee jaren is beginnen gepractiseert(†) te werden) binnen deze stad diende gehouden te werden. Weshalve zij dan ook alsdoen hadden versogt permissie, omme de gecommitteerdens tegens die tijt te mogen inviteeren, gelijk zulcx dan ook te dien tijt door H.E. Gr. Achtb. was toegestaan.' Dienvolgens verschenen de Hoofdlieden van het St.-Adriaansgilde, Bartholomeus Verbrugge en Corstiaan Franken, op 6 Mei 1761 ter kamer van BB. en verzochten te mogen weten, 'wat plaatse H.E. Gr. Achtb. geliefden te verkiesen' voor de bijeenkomst, welke op 15 en 16 Juli eerstkomende stond te worden gehouden. Naar ouder gewoonte viel de keus op Stads-Doele. De Hr. Veertigraad en Vroedschap, Mr. Nicolaas Kraayvanger, als Deken van het Lakenbereidersgilde, werd van een en ander in kennis gesteld en tevens verzocht, op die vergadering present te willen zijn en aldaar te presideeren. Hetgeen bij zijn Ed.(§), alvorens uit Burgemeesters-Kamer te vertrekken, gracieuselijk werd aangenomen.

'Op den 15 Julij 1761, daage van de bijeencomst, is des morgens quartier voor negen uure in Stads-Doele gecomen welgem. Hr. Kraayvanger, geadsisteert met den Secretaris Mr. Hendrik Vockestaert, dewelke aldaer op de binnenplaats hebben gevonden de gecommitteerdens uyt de respective steeden, en dezelven hebben verwelkomt. Met slaan van negen uure heeft voorn. Hr. K. dezelve gecomm^{ns}. versogt te willen gaen in de Nieuwe kamer, zijnde het vertrek hetgeen tot het houden der besoignes (beraadslagingen, werkzaamheden) was geschikt (bestemd); alwaar stonden twee tafels aan malkanderen gezet, met een groen kleed overdekt en voorsien van de noodige inktkookers, pennen en papier. En hebben de gecomm^{ns}. *in het gaan gehouden den rang der Steeden van waar zij waren gedeputeerd*, uytgezondert, dat gem. Hr. K., de Secretaris V. en de Hooftluyden dezer stad het laast zijn gegaan.' Daarop plaatste de Hr. K. zich aan het hoofd der tafel, de Secretaris V. aan zijne rechterhand en de Hoofdluyden van Delft aan de linkerhand van den Hr. Deken en aan de rechterhand van voorn. Secretaris, terwijl de overige gecomm^{n}. over en weer zaten naar den rang der steden, die zij vertegenwoordigden, waarbij Delft echter het presidium had. De Hr. K. begroette daarop, namens BB., de afgevaardigden 'met een welgepaste en ter materie dienende aanspraak',

(*) Zij waren: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen. De rang was die, welken zij als stemhebbende steden ter Statenvergadering innamen.

(†) In toepassing gebracht.

(§) De weleer gebruikelijke wijze van toespreken: 'Uw E.' voor: Uwe Edelheid, 'Zijn E.', enz. in den 3^{den} persoon is een beleefdheidsvorm, welke onder den burgerstand nog wordt in acht genomen tegenover personen van hooger maatschappelijken rang en stand. Ik durf niet verzekeren, dat de vreemd klinkende uitdrukkingen, bijv.: die pet is van *zijn*, ik spreek tegen *zijn*, voor: van *hem* of *zijne* pet, enz., daarmede in verband staan.

waarbij hij herinnerde, dat de bijeenkomst ingevolge de autorisatie van H. Ed. Gr. Mog.(*) en met speciaal consent van H.E. Gr. Achtb. alhier was beschreven, 'omme te delibereeren ende te resolveeren aangaande zaaken de welstand van het Laakenbereidersgilde raakende'. Hij uitte daarbij de hoop, dat 'dezelve' bijeenkomst daartoe strekken mochte. Vervolgens verzocht hij de gecomm^{n}., dat zij hunne 'respective actens van authorisatie' zouden gelieven te 'exhibeeren', om te worden gelezen, hetgeen door den Secretaris V. is geschied. Nadat al de geloofsbrieven of credentialia 'in behoorlijke forme' waren bevonden, zoo is 'immediaat daaraan' gelezen het compromis ofte Verbaal der resolutiën, binnen de stad Haarlem op 19 Juli 1757 gehouden en genomen en voorts 'gebesoigneert', als bij het verbaal of compromis dienaangaande, alhier gehouden en door de respective gecommitteerden onderteekend.

Na eene deliberatie en besogne van omtrent anderhalf uur(†) werd de vergadering gesloten en noodigde de Deken, namens BB., de gecommitteerden tegen denzelfden middag ter maaltijd, in den Doele te houden. Gedurende de vergadering waren twee stads-boden daar aanwezig, om op te passen en bij de hand te zijn, 'ingeval er iets wierde gerequireert', terwijl de Gildeknecht, voorzien en omhangen met den bandelier van het Lakenbereiders-gilde, de functie van kamerbewaarder vervulde.

Omstreeks 1 ure kwamen de drie HH. BB. Mouchon, Mrn. Van der Lely en Van Heemskerk (de Hr. voorzittende Br. Van Buren ongesteld - indispoost - en daarom absent zijnde), verzeld van den Pensionaris Van Bleiswijk en Secretaris Van der Goes op Stads-Doele en begaven zich in de voorz. Nieuwe Kamer, alwaar de gecomm^{n}. door de HH. BB. zijn verwellekomd.

De maaltijd gereed zijnde, welke was aangericht in de gewezen *geschilderde*, doch nu onlangs *herverwde*(§) kamer, traden - of schreden - de BB., de Deken en de drie 'Ministers' (dienaren) derwaarts, gevolgd door de gecommitteerden uit de steden, 'na derselver rang'. De Hr. Mouchon nam plaats aan het hoofd der tafel met den Hr. Mr. Van d. Lely aan zijne rechter- en den Hr. Mr. Van Heemskerk aan zijne linkerhand; nevens den Hr. Van d. L. de Hr. Deken, naast den Hr. Van H. de Pensionaris Van B., nevens den Hr. K. de Secretaris V. en naast den Pensionaris Van B. de Secretaris Van d. G. Aan de rechterhand van den

(*) De Staten van Holland en West-Friesland.

(†) Er schijnt niet veel discussie te zijn geweest, althans voet bij stuk te zijn gehouden, zoodat de agenda reeds om 10½ ure was 'geépuiseert'.

(§) Even fraai als het verleden deelwoord was de gedaanteverwisseling, welke de indertijd door den Delftschen schilder Leonard Bramer versierde kamer door een 'opknappend verfie' had ondergaan. De verf- en witkwast of liever zij, die ze deden aanwenden, want de instrumenten en die ze hanteerden, hebben geene schuld, waren de oorzaak van veel verwoesting en vernietiging. Men zou haast gelooven, dat toen natuur- en kunstgevoel evenzeer doodkrank waren, ten gevolge van conventie en etiquette.

S.V. zaten de hoofdlieden dezer stad en aan de linkerhand van den S. Van d. G. de gecomm^{n}. van Dordrecht, dan die van Haarlem en zoo vervolgens de verdere afgevaardigden 'na haren rang', zóó, dat die van Enkhuizen aan die van Delft aansloten. Tot voorkoming van confusie waren de zitplaatsen 'met oplegging van brieffjes op de borden' aangewezen. Bij het drinken der 'gezontheeden' is dezelfde volgorde in acht genomen, behalve dat de Hoofdlieden van Delft 'het laast zijn gedronken'.

Den volgenden dag zijn de Hr. Deken en de Secretaris V., mitsgaders de gezamentlijke gecommitt^{n}., ten half 1 ure wederom in voege als den vorigen dag in Stads-Doele vergaderd. Het verbaal en de resolutiën, daags te voren genomen, zijn geresumeerd en door elk der gecomm^{n}. geteekend, 'yder op zijn rang, zonder dat die van Delft eenige praeseance' hadden, en zijn aan de afgevaardigden der verschillende steden 'en zulcx te zamen tien copiën authenticq' van voorz. verbaal gegeven. Het origineel bleef hier berusten en is gelegd in het Secreet(*) van de HH. Burgemeesteren en wel in de Lade 2de. 5, n°. 31.

Omstreeks 1 ure kwamen de bovengen. HH. BB. wederom in Stads-Doele met den S. Van d. Goes, 'zijnde de P. Van B. wegens affaires absent', en is aan de tafel 'dezelven rang en sessie' als den voorg. dag in acht genomen.

De beide middagmaaltijden - waarvan de tweede een zoogen. vischmaal was -(†) waren, 'volgens twee plannen daarvan geformeert en voor memorie in opgem. Lade 5 gelegt', door BB. aan den Doelmeester aanbesteed voor eene somma van *f* 410, 'buyten de wijn', die van stadswege aldaar was bezorgd en gelaten onder het opzicht van Stads-Fabricq, welke op de uitlevering ervan aan de boden en 'domesticquen' paste. De wijn bestond in de volgende soorten, nl.: 2 ankers *roode*, 2½ ankers *witte*, 2 ankers *Moezel-* en ½ anker *Hochheimerwijn*, behalve eenige flesschen *Malagawijn*, van Stadswerf derwaarts gebracht en vóór den eten gepresenteerd(§).

Gelijk zoovele andere 'vrundschappelijcke' maaltijden en bijeenkomsten, waaronder verscheidene van zeer ouden datum, is met de 'Synode' ook zijne natuurlijke bekroning in den loop der tijden ondergegaan.

(*) D.i. het secreet vertrek, waar de belangrijkste stukken, de stad specteerende, werden bewaard. Toen aan de politie ook daar - nl. tegenover de Waag - localiteiten werden afgestaan, is dat vertrek verbouwd en zijn de charters, privilegiën, enz. naar een ander gedeelte van het Raadhuis overgebracht. Het origineele stuk ontbrak echter in gezegde lade of carton, toen de ondergeteekende in 1861 het Register op 't secreet vertrek in druk uitgaf.

(†) Zie het aangeh. Jaarb.

(§) Wanneer men aanneemt, dat er buiten de boden, enz. 27 aanzittenden waren, dan komt men door deeling of divisie tot het cijfer van ± 10 flesschen per hoofd, gedurende de heide maaltijden gedronken.
Gelijk men weet, hield de stad er toen, ook in verband met de gebruikelijke vereering aan autoriteiten en hooge gasten van 'stedekannen', een eigen wijnkelder op na.

Het is bekend, dat de hoofdstad van Delfland, of liever hare regeering, sedert eeuwen her in veelvuldige relatiën tot het Hoogheemraadschap van gezegd waterschap placht te staan. Die verhouding was wel is waar niet altijd vrij van eenige meerdere of mindere spanning tusschen beide collegiën, vooral in een tijd, toen elke stad zich voor eene republiek hield en hare rechten en privilegiën met alle kracht handhaafde tegen iedere stad of welk ander lichaam ook, dat daaraan in de verste verte zelfs poogde afbreuk te doen. De geschiedenis van al die 'differenten' zou een boekdeel kunnen vullen en zeker eene belangrijke bijdrage leveren tot de geschiedenis der stad Delft en van het Hoogheemraadschap, waarin zij gelegen is; edoch, mij ontbreekt de lust, in die dossiers te snuffelen Die er iets van wenschen te weten, zal Bleyswijck, de nauwkeurige geschiedschrijver van Delft, genoegzaam inlichten, terwijl in het Register op het Secreet Vertrek van HH. Burgemeesteren en Regeerders der stad Delft, bl. 85 vv., menig punt staat aangeteekend, waarvan Lade XVII de geschiedenis heeft bewaard.

Het volgende extract(*) uit de notulen van BB. van 26 Maart tot en met 22 April 1757 levert een van de vele staaltjes op van de wijze, waarop de stad haar onbetwistbaar recht tegenover het Hoogheemraadschap meende te moeten 'mainctineeren'.

Ten gevolge van het overlijden van den Oud-Burgemeester, Mr. Paulus Teding van Berkhout, was de plaats, vanwege Delft in het college van Delfland te bekleeden, vacant geworden. 'Ofschoon volgens de teegenwoordige regeeringsform tot suppletie der vaceerende Hoogheemraadsplaatsen', door Hoogheemraden, niet bij aanstelling, zooals voorheen, maar alleen bij nominatie van een tripel getal van personen werd 'geprocedeert', meenden BB. echter, dat daardoor niet in 't allerminste, zelfs niet ten opzichte van de formaliteiten en het ceremonieel, te voren gebruikelijk, 'aan het incontestabel regt deeser stad' behoorde te worden 'gepraejudicieert, nogte gederogeert' aan de conventie, op 31 Dec. 1709 tusschen BB. en Hoogheemraden gesloten, waarbij 'hetzelve regt nader is gecorrobeert en bevestigd'(†).

Na voorgaande rijpe deliberatie en examinatie der retroacta werd besloten, dat de zaak bij het college van Hoogheemraden daarheen zou worden gedirigeerd, dat op de te formeeren nominatie ter vervulling van de vaceerende H. Heemraadsplaats zouden gebracht worden drie Heeren uit de Veertigraden dezer stad, ten einde daaruit door H.K.H. de Vrouwe Princesse Gouvernante, etc. etc. etc. een tot H. Heemraad zou worden geëligeerd. Om echter te bewerken, dat 'de te nomineeren persoonen weedersijds aangenaam en welgevallig' mochten wezen, werd

(*) Hier in de beteekenis van *quintessens*, den waren inhoud in den beknoptsten vorm; want de letterlijke en geheele mededeeling der notulen zou den lezer vervelen en ongeduldig maken.

(†) Ten opzichte van zoogen. *stadhuis-stijl* en dito-*woorden* is de eerste helft der 18de eeuw eenig, getuigen deze notulen, die op dat punt onnavolgbaar en onverbeterbaar zijn.

noodig gekeurd, te voren de consideratiën van BB. in eene daartoe te houden conferentie ‘in te nemen’, en dat in 't vervolg van stadswege ‘deselve voet (mocht) werden geobserveert en gehouden’. Dienvolgens werd de Pensionaris gelast en gecommitteerd, om zich vanwege H.E. Gr. Achtb. te vervoegen bij den Hr. Van Voshol(*), als 1ste H. Heemraad, en Z. WelEd.(†) daartoe te disponeeren, ‘dat conform aan de voorz. intentie van H.E. Gr. Achtb. bij H Heemraden werde geresolveert’. Actum 26 Maart 1757.

Den 29sten Maart bracht de Pensionaris rapport uit van zijne commissie bij den Hr. Van Voshol, waaruit bleek, dat deze had aangenomen, zijne collega's zóó te disponeeren, dat de zaak ten genoege van H.E. Gr. Achtb. zou worden ‘gereguleert’(§).

Den 4den April *communiceerde* de voorzittende Burgemeester Abraham van Bleyswijck aan zijne ambtgenooten, dat hij den vorigen dag een bezoek had gehad van den Hr. Van der Goes, Secretaris van het Hoogheemraadschap van Delfland, welke hem namens dat college in antwoord op hetgeen door den Pensionaris, den Hr. Van Voshol, was ‘voorgedragen’, te kennen had gegeven, dat ‘Haar WelEdelens, geneegen en bereyd zijnde om de vriendschap en *Harmonie* met HH. BB. te *cultiveeren* en bestendig te maken, ook verre *geëloigneert* waren van bij de *suppletie* der althans *vaceerende* Hoogheemraadplaets ofte ooyd in 't vervolg aan het regt van deeze stad eenige *atteinte* te geeven, en overzulks *geresolveert* hadden, dat op de *nominatie* van een *Tripel* getal van persoonen, die door H. WelEd. *geformeert* en in derselver naam aan H.K.H. ter *electie* zouden werden *gepresenteert*, zullen werden gebragt drie Heeren uyt de Veertigh Raden deese Stad, en dat ten eynde die Heeren weedersijds mogten weesen aangenaam en welgevallig, HH. Burgemeesteren op zeekere dag, daartoe nader te *praefigeeren*, tot het houden van een onderlinge bijeenkomst, op de voet van de *conventie* van den 31 Decr. 1709, en in gevolge de laatste retroacta zouden werden *geïnviteert* en de *consideratiën* van H.E. Gr. Achtb. over de te *nomineeren* persoonen werden ingenomen. Dat H.W. Eds. wijders verwagtende waren, dat HH. Burgemeesteren, van haar zijde niet minder geneegen tot *cultiveering* van de *Harmonie* tusschen Haar Stad en het Hoogheemraadschap, niet zouden nalaten de Privilegiën en Voorregten van Delfland ter vergadering van H.E. Gr. Mogn. bij voorkomende geleegentheeden te *maintineeren* en te *defendeeren.*’ Waarop gedelibereerd zijnde, is de Hr. Van B. voor zijne *com-*

(*) Cornelis van Aerssen, Heer van Voshol, die van 1719 tot 1766 H. Heemraad was.

(†) *Toen* de officieele titulatuur der leden van het aanzienlijk waterschap; *nu* zou men die qualificatie zelfs aan geen klerk of beambte meer kunnen geven op het adres van een aan hem gerichten brief. De HH. Ged. staten hebben den titel, vroeger door BB. gevoerd, ontvangen en het ‘E.A.’ van weleer heeft de gemeentewet opgeheven. Waar geen *afstand* bestaat, is *stand* een onding. Welke *toestand* echter daarvan het gevolg pleegt te zijn, daarop kan de historie antwoorden.

(§) Dit klinkt vrij wat deftiger en welluidender dan het alledaagsche *schikken* of *in orde brengen.* Toen deed de naam *wel iets* tot de zaak.

municatie bedankt ‘en hebben H.E. Gr. Achtb. zich het voorsz. *gerapporteerde* laten welgevallen’.

Den 21sten April daaraanvolgende liet de Hr. Van d. Goes zich ter Kamer van BB. aandienen. Op voorgaande order van H.E. Gr. Achtb. terstond in de Kamer en ‘binnen het Balustre’(*) gelaten, heeft hij vanwege H. Heemraden te kennen gegeven, dat haar WelEdns voornemens waren, op morgen tot de vervulling der vacature te *procedeeren* volgens de ‘jeegenwoordige constitutie der Regeering’ tot het formeeren van het tripel getal, ‘omme door H.K.H. de Vrouwe Princesse-Gouvernante etc. etc. etc. daaruyt een tot de voorsz. bediening te werden geëligeert’. Dat H. Heemraden, ten einde de nominatie ook aan HH. Burgemeesteren aangenaam en welgevallig mocht wezen, daartoe hadden vermeend, de consideratiën van H.E. Gr. Achtb. te moeten inwinnen, en hij, Secretaris, vervolgens was gelast, BB. te dien einde tot het houden eener conferentie op morgen ten 12 ure in het Gemeenlandshuis van Delfland binnen deze stad te verzoeken. De voorzittende Burgemeester heeft daarop den Secretaris voorn geantwoord, dat H.E. Gr. Achtb. zich de voorgestelde dag en uur lieten welgevallen en tot het bijwonen der conferentie ‘een Heer uyt den haaren met een Minister’ zouden committeeren. Waartoe is verzocht en afgevaardigd de Hr. Burgemeester Van der Goes, met adjunctie van den Pensionaris.

Den volgenden dag, 22 April, rapporteerde(†) de Hr Burgemeester Van der Goes, dat Z.E. benevens den Pensionaris huiden morgen ten 12 ure van het Raadhuis alhier ‘met desselfs koets, geprecedeert door een stads-bode, gereden zijnde naar het Gemeenlandshuis van Delfland’, bij hunne aankomst door den Secretaris van het H. Heemraadschap Van der Goes aan de koets waren ‘opgewagt’ en door hem naar binnen waren geleid. Dat zij aan de trappen van de voorzaal waren gerecipieerd door den eersten H. Heemraad, den Heere Van Voshol, met den eersten Secretaris Van Beaumont en ‘door deselve geconduiseert in de Kamer, alwaar de verdere presente H. Heemraden, de Hr. van der Duin, Heer van 's Gravendeel, absent zijnde, hadden gevonden en door hen waren verwelkomd’.

Dat vervolgens door den Hr. Van V. aan den Hr. Burgemeester deszelfs zitplaats aan het midden van eene *ronde* tafel met den rug aan het vuur(§) was aangewezen, en aan den Pensionaris de volgende stoel aan deszelfs linkerzijde. Waarna de Hr. Van V. en de verdere H. Heemraden, ieder naar rang, met derzelver beide Secretarissen

(*) Of balie; afschutsel, waarachter sollicitanten, zij, die ‘coram’ werden geroepen, enz. moesten blijven staan.

(†) Om de etiquette in haar geheelen omvang te vernemen, moet ik het verbaal *geheel op den voet* volgen en kan mijn lezers dus niets onthouden, zonder den samenhang te verbreken.

(§) Dit herinnert mij het gezegde van Cats: ‘De rug aan 't vuur, de buik aan tafel en in de hand een goede wafel’ - die ontbrak hier echter - ‘Vriend, zoo gij dat niet meer en meugt, het is gedaan met uwe jeugd.’

Van B. en Van d. G. zich hadden geplaatst, zittende dus de laatstgen. Secretaris *naast* of *een weinig ter zijde* aan de rechterhand van hem, Hr. Burgemeester. De conferentie werd daarop door den Hr. Van V. geopend, ‘met *praeallabele* betuyging van de *sincere intentie* en aanhoudende *dispositie* van H.W. E^{ns}. tot *cultiveering* van de vriendschap en Harmonie tusschen de regeering deeser stad en het H. Heemraadschap, zoo gelukkig *subsisteerende*, en in 't bijzonder ook met versoek van by *continuatie* te mogen genieten de *favorable intercessie* en het vermogend *appui* van H.E. Gr. Achtb. tot handhaving en bescherming der regten en Privilegiën van Delfland’.

Vervolgens werd het doel der bijeenkomst door hem uiteengezet en tevens verklaard, dat H. Heemraden hunne gedachten over de te nomineeren personen hadden laten gaan en ‘wel meest daer heenen zoude inclineeren, dat op de nominatie zouden worden gesteld: de Heeren Mr. Jan Teding van Berkhout, Mr. Franco Pauw en Mr. Hendrik van der Dussen(*), allen Veertigraden dezer stad; verzoekende te mogen vernemen de consideratiën van H.E. Gr. Achtb’. De Hr. Burgemeester antwoordde hierop in substantie, ‘na reciprocque betuiging van de constante geneigtheyd’, etc., dat het BB. ten uiterste aangenaam was geweest, tot deze conferentie te zijn geïnviteerd, maar dat het hun niet minder aangenaam zou zijn, te hooren, dat de gedachten van Hoogheemraden gevallen waren op drie Veertigraden, die BB. ook ‘allesints waren welgevallig’. Dat niemand anders zich aan BB hebbende geadresseerd, noch ‘derselver goede officiën’ verzocht, als gem. Hr. Van d. D., hij Hr. Burgemeester ‘denselve Hr. ook wel speciaal aan H.W. Ed^{ns} moest voordragen en dus geen zwarigheyd maakte om de gedaane voorslag te amplecteeren en zig daarmeede te conformeeren’.

En zoo liep alles naar wensch af, zou men zeggen; edoch, vóór het eindigen der conferentie wachtte den Hr. Burgemeester nog eene verrassing. De Hr. Van V. gaf namelijk te kennen, dat H. Heemraden uit het rapport van hun Secretaris ‘met eenige surprise hadden geremarqueert, *dat aan deselve Secretaris*, wanneer op gisteren ter Camer van HH. BB. ter audientie was geadmitteeert, g e e n s t o e l *was aangewezen*(†), contrarie aan hetgeen bevoorens in diergelijke gevallen was geschied’. De Hr. B. antwoordde daarop, dat in de retroacta, ‘met opzigt tot het voorsz. point van Ceremonieel’, niets werd gedefinieerd en dat dienaangaande ook geene ‘particuliere reflexie’ bij HH. BB. was gemaakt of eenig ‘bijsonder overleg gevallen’. Evenwel zou hij, Hr. B., niet nalaten, hiervan aan het E. Gr. Achtb. college rapport te doen. De B. en de S. namen daarop afscheid, nadat de conferentie ‘weederzijds op het vriendelijkste en met zodanige *expressiën van civiliteit*, als op diergelijke bijeenkomst meest quadreeren’,

(*) De Hr. Van d. Dussen werd benoemd.

(†) Bij al hunne *ceremonieuse achtbaarheid* liet de *beleefdheid* van HH. BB. hier alles te wenschen over. Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable!

was afgeloopen(*). Ten slotte deden de H. Heemraden de gecommitteerden tot aan de trappen van de voorzaal uitgeleide en werden zij door den S. Van d. G. aan de koets geconduiseerd, 'blijvende deselve Secretaris op de stoep staan tot dat de koets was afgereeden'.

Na dit relaas werden de HH. Burgemeester en Pensionaris voor de genomen moeite en het uitgebracht rapport bedankt en is het gepasseerde in voorz. conferentie 'geapprobeert'. 'En is voorts' - zoo eindigt de aanteekening, rakende dit 'poinct van ceremonieel', - 'met opsigt tot de remarque by Hoog Heemraden nopens het Ceremonieel by de audientie van derselver Secretaris gevallen, goedgevonden en verstaan: *dat voortaan, wanneer een Secretaris van het Hoogheemraadschap van Delfland tot het versoeken van diergelijke conferentiën ofte tot het afleggen van eenige andere commissiën*, *uyt naam van Hoogheemraden, ter audientie van HH. Burgemeesteren zal werden geadmitteerd*, aan denselve Secretaris een Stoel zal werden aangeweezen.'

In den loop der XVIII^{de} eeuw werden drie mijner ambtsvoorgangers, welke aan Burgemeesteren hun historischen of eenigen anderen, niet rechtstreeks ambtelijken arbeid hadden opgedragen en aangeboden, met een 'contra-praesent' beloond. De daarop slaande aanteekeningen luiden als volgt:

'De Hr. Secretaris Mr. Gaspar Rudolph van Kinschot aan de Heeren Burgemeesteren hebbende opgedragen syn uitgegeven werk, in quarto gedrukt, en geïntituleert: *Beschrijving der stad Oudewater*(†), en daarvan aan yder Heer Burgemeester, mitsgaders aan den Pensionaris, een exemplaar vereert, hebben welgem. Heeren Burgemeesteren den voorsz. opdraght en Praesent met genoegen geaccepteert, en in erkentenisse van dien goedgevonden aan den voorn. Secretaris van Kinschot te doen een contra-praesent, gelijk bevorens in sodanige gevallen ook altijt is geschiet. Ten welken eynde Heeren Burgemeesteren voorn^{t}. hebben goedgevonden en verstaan, dat aan de keuse van den voorn. Secretaris van K. sal werden gestelt en gelaten, gelijk gedaen werd by deze, voor sig te ordonneren en te laten maken zodanigen *silveren Beker*, *Kop*(§), ofte ander *stuk silverwerck*, tot de waarde ofte somme van *vierhonderd guldens*, als deselve, tot een gedaghtenisse ter saeke voorsz., sal komen te verkiesen en van sijne convenientie oordelen te zijn; en dat tot betalinge van dien op heden een ordonnantie ter voorsz. somme van vierhonderd gulden sal werden gedepecheert en aan den voorn. Secretaris v. K. door den Pensionaris deser stad werden ter hand gestelt, gelijk immediaat op deze geschiet is. Gedaan bij de Heeren alle, desen 31 December 1746.'

(*) De comedie was hiermede uit, maar 'pour la bonne bouche' moest de S. nog 'à mauvais jeu, bonne mine' spelen.

(†) Een prachtexemplaar van dat werk is in de gem. bibliotheek aanwezig.

(§) D. i. eene *coupe* of schaal. Kop is het Nederl. woord, dat nog in de uitdrukking; *kop en bak* (kop en schotel) onder de burgerklasse wordt gehoord.

Elf jaar later viel den Secretarissen, - vroeger waren er twee van die dignitarissen te gelijk in functie - den Heeren Vockestaert en Van der Goes, de eer te beurt, door Burgemeesteren te worden begiftigd elk met een kostbaar boekgeschenk, waarmede hunne respectieve bibliotheken zoowel verrijkt werden als versierd.

'Dingsdagh den 1 November 1757.'

'In agtinge genomen sijnde, dat onlangs door den Secretaris Vockestaert geformeert en aan de Heeren van de Weth deser stad is gepresenteert een Register op de resolutiën van het gemelde collegie, beginnende met den jaare 1609 tot op den jegenwoordige tijt, en dat deselve gedeclareert heeft deesen arbeid buiten eenige vues van remuneratie(*) en alleen ten dienste van de stad en tot facilitering van de Besognes van H.E. Gr. Agtb^{n}. te hebben ondernomen. Is goedgevonden en verstaan, dat deselve Secretaris tot een duursaam en nuttig monument van de volkomene goedkeuring en het sonderling(†) genoegen van Heeren Burgemeesteren, soo op het voorsz. werk, als over de welbeproefde ijver en loffelijke vigilantie van welgem. Secretaris in de waarneeming van allen de deelen van sijne bediening, van Stadsweegen sal werden vereert met een Exemplaar van het *Groot Charter-Boek der Graven van Holland*, in vier Deelen in Folio, op groot papier, met een cierlijke Band georneert.

En is wijders, gereflecteert sijnde op de bysondere blijken van applicatie, assiduiteit en naarstigheid door den Secretaris van der Goes in de honoraire exercitie van het Secretariaat en nog laast in het helpen revideeren van de Stads-Chartres geadhibeert, goedgevonden denselve Secretaris van Stadsweege te vereeren met een Exemplaar van de *Handvesten en Keuren der stad Haarlem*, in twee Deelen in Folio, op groot papier, gebonden en geconditioneert als booven.

Actum bij de Heeren Allen, ten dage als booven.'

Het: *Honos alit artes*, eene waarheid, die in de 16de en 17de eeuwen zoozeer bevestigd was geworden, werd ook in de 18de niet vergeten.

Mr. J. SOUTENDAM.

(*) D. i: uitzicht op belooning.
(†) Bijzonder.

Madame Tallien.

Mémoires de G.J. Ouvrard.
Mémoires de Joseph Fouché.
J.N. Bouilly. Mes récapitulations.

Weinigen hebben zóóveel lotswisselingen doorleefd als Madame Tallien. Zij was de dochter van een koopman te Bayonne, die zich in Spanje ging vestigen, te Madrid bankier werd, aldaar den graventitel verwierf en opklom tot minister. Zij is driemaal gehuwd geweest: eerst met een Franschen markies, daarna met een lid van de Nationale Conventie, ten slotte met een Belg van hooge geboorte. Zij heeft veel ondervonden; zoowel de voorspoed als het wisselvallig bestaan eener gevierde vrouw waren haar deel, en vóórdat zij met hare overpeinzingen zich reeds vroegtijdig terugtrok, had zij vele angsten doorleefd en zich mede schuldig gemaakt aan uitspattingen, die het uitvloeisel zijn eener in ontbinding verkeerende maatschappij. Als jong meisje schitterde zij, tijdens de nadagen van het koningschap, in de salons van Parijs; als Markiezin De Fontenay wist zij allen om zich te vereenigen, die in de elegante Fransche wereld den toon aangaven; als maîtres van een koningsmoorder voerde zij het woord in de clubs en trad te Bordeaux op als godin der vrijheid. Na den val van Robespierre deed zij de zucht naar weelde en vermaken herleven, werd onder het Directoire aangebeden door de Merveilleux en Incroyables, om ten slotte, na den glans eener avontuurlijke jeugd, na woelige dagen van zege en strijd, een gansch ander leven te leiden en, onder den titel van Mevrouw de Prinses De Chimay, in de plaats tredende van de burgeres Tallien, te breken met haar luisterrijk verleden. Weinig vrouwen hebben zóóveel van zich doen spreken, en toch komt haar in de geschiedenis slechts eene ondergeschikte plaats toe. Te weinig doorzicht bezittende en te weinig ernstig zijnde, om eenigen invloed van beteekenis uit te oefenen, was zij toch eene der belangrijkste figuren uit het tijdvak eener omwenteling, die de verslapping der banden van het huisgezin in de hand werkte.

Therezia Cabarrus werd in 1775 te Saragossa geboren. Haar vader was van Bayonne afkomstig en had zich in Spanje gevestigd. Na aan het hoofd te hebben gestaan van eene fabriek in de buurt van Madrid, wijdde hij zich aan het Spaansche financiewezen en maakte een plan van uitgifte van koninklijke bons, die buiten verwachting slaagde. Door Karel III aan het hoofd gesteld eener Staatsbank, die 's Konings naam droeg, richtte hij eene compagnie op, die handel dreef op de Philippijnsche eilanden. Therezia sleet hare jeugd deels te Madrid, deels op het landgoed Caravanchel, dat later in het bezit kwam van

de moeder van Keizerin Eugénie. Zij ging naar Parijs, om hare opvoeding te voltooien, en werd toevertrouwd aan de zorgen van een vriend haars vaders, den heer De Boisgeloup. Toen zij in de kringen der hoofdstad verscheen, bewonderde ieder om strijd hare schoonheid en hare bevalligheid. Een man, die veel ouder was dan zij, maar zeer gefortuneerd, de Markies De Fontenay, vroeg haar ten huwelijk en verwierf hare hand. Zij was toen nauwelijks zestien jaar oud. De feesten, die op het kasteel Fontenay gegeven werden, waren schitterend en de jonge en bekoorlijke Markiezin deed met luister hare intrede in de wereld. Het was de gulden tijd der revolutie, belangrijk ook in de geschiedenis der Fransche Salons. Vernuften van den eersten rang kwamen bijeen uit begeerte, om iets groots tot stand te brengen, en men waande den dageraad der vrijheid te zien aanbreken. De verhevenste gedachten werden geuit; de gemoederen waren van de edelste droombeelden vervuld. De begoocheling maakte echter plaats voor een vreeselijk ontwaken.

Omstreeks het einde van 1793 wilde Mevrouw De Fontenay met haar man naar Spanje de wijk nemen, maar op het oogenblik, dat zij zich zouden inschepen, werden zij gearresteerd en te Bordeaux in de gevangenis geworpen.

Deze stad zuchtte toen onder het juk van Tallien, die er sedert October 1793 eene soort van schrikbewind voerde. Hij schreef aan de Conventie: ‘De ontwapening wordt met voorbeeldeloozen ijver doorgezet. Onze dierbare Sans-culotten zullen in het bezit komen van een grooten voorraad voortreffelijke wapenen. Er zijn geweren met goud ingelegd. Het goud gaat naar de munt, de geweren naar de vrijwilligers en de federalisten naar de guillotine.’ De jeugdige proconsul (hij was slechts 24 jaar oud) had het schavot doen oprichten onder de vensters van zijn hotel. ‘De guillotine’, zegt Michelet, ‘bracht hem veel op. Te Bordeaux drijft alles handel en Tallien handelde in menschenlevens.’

Zoon van een ‘maître d'hôtel’ van den Markies De Bercy, was hij afgevaardigde voor Versailles geworden, na achtereenvolgens chef te zijn geweest van de drukkerij in de Bureaux van den *Moniteur* en secretaris van Alexandre de Lameth, die redacteur was van het *Journal des Suns-Culottes* en van *l'Ami des Citoyens* en tevens lid en griffier der commune. Hij had zich op den 10^{den} Augustus bij den aanval op de Tuilerieën tegenover de heldhaftige verdediging door de Zwitsers en vooral bij de September-moorden onderscheiden. Die moorden op groote schaal trachtte hij op de tribune te verdedigen en schiep er behagen in, herhaaldelijk te beweren, dat de vrijheidsboomen met bloed dienden gedrenkt te worden. Tijdens het proces van Lodewijk XVI had hij zelfs de Conventie door zijne heftige taal ontstemd, toen zij besloten had, dat de Koning vrij de betrekkingen met de zijnen mocht onderhouden.

‘Gij kunt gerust dat besluit nemen,’ riep hij op de tribune uit; ‘als

de commune ertegen is, blijft het eene doode letter!' Eindelijk was hij degene, die mede het doodvonnis over Lodewijk XVI uitsprak en erop aandrong, dat de terechtstelling dienzelfden dag zou plaats hebben, onder voorwendsel, dat men het lijden van den veroordeelde niet noodeloos mocht rekken. Tallien was een berekenende wreedaard; hij maakte veel beweging zonder welsprekend te zijn, was heftig zonder overtuiging en kenmerkte zich zoowel door gemis van rechtschapenheid als van beginselen. Tuk op afleiding en genietingen, verborg hij een zwak en onstandvastig karakter onder een schrikaanjagend uiterlijk. Hij onderscheidde zich noch door eene enkele deugd noch door talent van de overige Jacobijnsche afgevaardigden.

Dit is het beeld van den man, wien de gevangene te Bordeaux de godin van den wellust toescheen.

'Zij was eene van die vrouwen,' zegt De Lamartine, 'wier bekoorlijkheden onwederstaanbaar zijn en van wie de natuur zich evenals van Cleopatra of Theodora bediende, om te heerschen over de beheerschers der wereld; om dwingelanden te bedwingen.' De woeste proconsul, voor wien allen sidderden, vatte het voornemen op, de wonderschoone vrouw aan haar man te ontrooven, haar uit de gevangenis te verlossen, den Markies De Fontenay te nopen, naar Spanje te wijken, en de gevierde adellijke dame te doen schitteren bij de zegepralen der republikeinen. Madame De Fontenay had slechts te kiezen tusschen Tallien of den dood. Zij verkoos Tallien. Werd zij door hart of zinnen meegesleept? Of gaf zij alléén toe, om het schavot te ontkomen? 'Als men met den storm te kampen heeft,' schreef zij later, 'bedenkt men zich niet op de keuze van eene reddingsplank.' Deze overweging teekent. De Markiezin schikte zich dan ook buitengewoon gemakkelijk in haar lot. Als door een tooverslag ondergingen de manieren, de spreekwijze, de kleedij der voorname vrouw eene onbegrijpelijke verandering; zij werd de ziel van den fortuinzoeker van het schrikbewind. De republikeinen van Bordeaux juichten haar met geestdrift toe. Als amazone gekleed en met den hoed met de driekleurige kokarde op het hoofd, verkondigde zij de republikeinsche leerstellingen in de kerk der 'Récollets'. Dan eens zag men haar in eene schitterende equipage, terwijl zij zich hulde in de plooien van haar Griekschen mantel; dan weder verscheen zij op eene zegekar met de speer in de hand en de Phrygische muts op de lokken. Het strekt haar intusschen tot eer, dat haar invloed de begrippen van menschelijkheid ten goede kwam en dat zij erin slaagde, den beul een groot aantal slachtoffers te ontwringen. Deze opwellingen van gematigdheid werden aan Robespierre overgebriefd en wekten zijn wantrouwen op. Tallien werd naar Parijs ontboden, werwaarts Therezia hem spoedig volgde. Gedurende de maand Maart 1794, tijdens het proces van Danton en Hébert, was hij Voorzitter der Conventie, maar Robespierre had zijn val besloten. Het onweer barstte het eerst boven Therezia los. Den 22sten Mei 1794 werd zij gegrepen

en in de gevangenis La Force geworpen. Eerst werd zij afzonderlijk opgesloten, maar later met twee andere vrouwen in hetzelfde hok geplaatst. Twee treden verleenden den toegang tot dit verblijf, waaruit men door een tralievenster uitzag op den ouden kloostertuin.

Nooit had een beeldhouwer in één groep zulke schoone gelaatstrekken, zóóveel bekoorlijks, zulke heerlijke vormen te voorschijn getooverd als van deze drie lotgenooten. De eene was Madame D'Aiguillon, de weduwe van een eens beroemd man; de tweede Joséphine Tascher, weduwe van den Generaal De Beauharnais, die pas ter dood was gebracht, omdat men hem den ongelukkigen veldtocht van het Rijnleger weet.

Therezia was de jongste en de schoonste van de drie. Madame D'Aiguillon en Joséphine De Beauharnais waren boezemvriendinnen, in weerwil dal zij elkander dikwijls de bewondering van het publiek hadden betwist. Joséphine was bestemd voor den troon, waarop Bonaparte haar zou plaatsen; Therezia zou den eersten stoot geven tot den val van Robespierre.

Eene enkele matras, die in eene nis op den vloer lag, diende den drie gevangenen tot slaapplaats. Alleen met hare herinneringen en verteerd door ongeduld en de zucht naar vrijheid, krasten zij met de punt van eene schaar of de tanden eener kam cijfers, voorletters of geheele volzinnen op de muren harer gevangenis. Nog kan men die opschriften lezen. Hier: ‘Vrijheid, wanneer zult gij niet langer een zinledig woord zijn?’ Ginds: ‘Het is heden 47 dagen geleden, dat wij werden opgesloten.’ Verder: ‘Men zegt, dat wij morgen vrij zullen zijn.’ Op eene andere plaats: ‘IJdele hoop!’ En daaronder de namen der drie vrouwen.

Therezia echter verloor hare tegenwoordigheid van geest niet. Door haar moed, door hare geestkracht, door hare opgeruimdheid zelfs wist zij hare lotgenooten te bemoedigen en door hare verstandhouding met den cipier slaagde zij erin, Tallien briefjes in handen te spelen en antwoord van hem te bekomen. Maar hij trachtte tevergeefs, haar te redden; het noodlottig oogenblik naderde.

Op den morgen van 7 Thermidor kondigde de cipier de burgeres Cabarrus aan, dat zij haar nachtleger niet behoefde op te maken. Toen schreef zij den volgenden, beroemd geworden brief aan Tallien: ‘Zoo even is de chef der politie hier geweest. Hij kwam mij zeggen, dat ik morgen voor de rechtbank zal verschijnen, dat is: het schavot beklimmen. Groot verschil met hetgeen ik dezen nacht gedroomd heb! Robespierre was niet meer en de gevangenissen stonden open; dank echter uwe voorbeeldelooze lafhartigheid zal er weldra niemand in Frankrijk gevonden worden, om dien droom te verwezenlijken.’

Het antwoord van Tallien van dienzelfden dag luidde: ‘Laat uwe voorzichtigheid mijn moed evenaren en wees bedaard.’

Hij begreep, dat de val van Robespierre het eenige middel was, om

Therezia en zichzelven te redden. Wie kent niet in bijzonderheden de merkwaardige zitting der Conventie van 9 Thermidor?

Reeds in den vroegen morgen, lang vóór de opening, hadden de afgevaardigden zich naar de vergadering begeven en doorkruisten in druk gesprek de couloirs. Tallien, die aan eene der deuren van de zaal heeft postgevat, spreekt zijn vrienden moed in en roept hun toe, op het oogenblik, dat Saint Just de tribune beklimt: 'Nu naar binnen!' De spanning, waarin zoovelen dier mannen verkeeren, wier leven op het spel staat, is op hun aangezicht te lezen en die spanning deelt zich mede aan de getuigen der groote worsteling. Eene onheilspellende stilte gaat de dreigende redevoering van Saint Just vooraf, maar Tallien blijft hem het antwoord niet schuldig. Eerst is de houding der afgevaardigden weifelend, doch later klimt hun moed en oorverdoovende toejuichingen barsten los bij de woorden van Tallien: 'Ik verlang den sluier te verscheuren!' en nog luider wordt het rumoer, als hij Robespierre deze verpletterende woorden toeduwt: 'Ik heb het leger van dezen nieuwerwetschen Cromwell zich zien vormen en heb mij met een dolk gewapend, om hem het hart te doorboren, indien de Conventie den moed mist, hem in staat van beschuldiging te stellen.'

Door alle partijen uitgestooten, neemt Robespierre de wijk naar de tribune, maar het onbeschrijfelijk geweld belet hem te spreken; Garnier roept hem toe: 'Het bloed van Danton smoort uwe stem!' en eindelijk eischt Louchet zijne arrestatie.

Het besluit tot inhechtenisneming van Robespierre en zijn jongeren broeder, van Saint Just, Couthon en Lebas wordt haastig door Barère opgesteld. Collot d'Herbois neemt den voorzittersstoel in en zegt: 'Burgers! Gij hebt het vaderland gered. Het vaderland heeft niet tevergeefs tot u gesproken. Men beweerde, dat het treurspel van 31 Mei ten uwen opzichte zou herhaald worden.....'

'Gij liegt!' roept Robespierre uit, die bij de tribune staat. De Conventie houdt zich, alsof zij deze woorden als eene beleediging beschouwt, en eischt, dat de beschuldigden voor de balie zullen worden geleid. Dat geschiedde en toen de zitting om drie uur werd opgeheven, voerden de gendarmes het vijftal, onder de verwenschingen der menigte, over de Place du Caroussel naar het Hôtel de Brionne, waar het Comité van Algemeen Welzijn vergaderde. De broeders Robespierre gingen voorop; Saint Just en Lebas volgden, terwijl Couthon door twee gendarmes werd weggedragen in een leuningstoel.

Tegelijkertijd trok eene reeks van karren met 45 veroordeelden door den Faubourg St. Antoine naar het schavot. Eenige vrienden van de slachtoffers en eenige edelmoedige burgers, die geloofden, dat de barmhartigheid vanzelf zou terugkeeren, nu de dwingeland gevallen was, hielden die karren tegen en smeekten om genade. Maar Henriot, voor wien de voortduring van het schrikbewind een bewijs van macht was,

steeg met eenige handlangers te paard, joeg de burgers met sabelhouwen uiteen en liet de vonnissen voltrekken.

Den vorigen dag waren er 62 hoofden gevallen en daaronder die van de dichters Roucher en André Chénier. Deze laatste had in de gevangenis de onsterfelijke verzen geschreven, waarvan de aanhef aldus luidt:

‘Comme un dernier rayon, comme un dernier zéphyre
Anime la fin d'un beau jour,
Au pied de l'échafaud j'essaye encore ma lyre;
Peut-être est-ce bientôt mon tour;
Peut-être avant que l'heure en cercle promenée
Ait posé sur l'émail brillant,
Dans les soixante pas où sa route est bornée,
Son pied sonore et vigilant,
Le sommeil du tombeau pressera ma paupière!
Avant que de ses deux moitiés
Ce vers que je commence ait atteint la dernière,
Peut-être en ces murs effrayés
Le messager de mort, noir recruteur des ombres,
Escorté d'infâmes soldats,
Remplira de mon nom ces longs corridors sombres’
.....

Naast elkander op dezelfde bank der noodlottige kar gezeten, de handen op den rug gebonden, gingen zij met de onverschrokkenheid van Socrates den dood te gemoet. Evenals Ophelia rukte Frankrijk aldus zich met eigen hand de bloesems uit de kroon, om ze in bloed te vertrappen!

Ongelukkig waren de Juli-mannen onbevoegd, uit naam van het menschelijk geweten verzet aan te teekenen. Zij legden Robespierre meer de dictatuur ten laste, die hij uitoefende, dan zijne misdaden. De overwinnaars gaven den overwonnenen weinig toe; het was slechts een verschil van succes.

Tallien, wiens naam de derde was op de lijst der gevonnisden, van wie de conventie had gezuiverd moeten worden, trad niet op als wreker van recht en menschelijkheid, maar als een man, die zijn leven had weten te verdedigen. Zonder in te stemmen met het *Mémorial de Sainte Hélène*, waar het heet: ‘Zij, die den val van Robespierre wisten te bewerken, waren lager gezonken en bloeddorstiger dan hij, op wien alle schuld geworpen werd,’ kan men met De Barante van hen getuigen, ‘dat het einde van het schrikbewind voor hunne rekening is’. Op 10 Thermidor werden zeventig leden der commune zonder vorm van proces ter dood gebracht. Op dienzelfden dag deelde Barère aan de Conventie mede, dat de kracht van de regeering der omwenteling door den val van den tyran verhonderdvoudigd was, en vroeg hij de handhaving der draconische wetten en zelfs van de rechtbank, waarin Fouquier-Tinville zitting had. De Juli-mannen echter werden tot gematigdheid gestemd door hunne bondgenooten en meer nog door de openbare meening, die van al die terechtstellingen gruwde. Vele gevangenen bleven ge-

vangen, maar vele anderen herkregen de vrijheid. Onder zijne revolutionnaire taal door liet Tallien woorden van mededoogen hooren:

'Men noeme de lieden, die ten onrechte zijn vrijgelaten' riep hij op 26 Thermidor op de tribune uit, 'en zij zullen opnieuw naar den kerker worden gebracht. Wat mij betreft, ik leg eene oprechte bekentenis af: ik zie heden liever twintig aristocraten in vrijheid, die morgen weder zullen worden opgevangen, dan dat een patriot onverdiend in boeien blijft zuchten. Daarenboven, zou de republiek met hare twaalfhonderdduizend gewapende burgers eenige lieden van adel vreezen? Neen, zij is te groot en zal overal hare vijanden weten op te sporen en te treffen!'

Op 30 Juli 1794 verliet Therezia Cabarrus de gevangenis, na er twee maanden en acht dagen te hebben doorgebracht. Toen huwde zij Tallien en opende hare beroemd geworden salons. Tallien was destijds te Parijs zeer gezien en zijne vrouw droomde een oogenblik, dat hij al de rampen zou kunnen heelen, die door de omwenteling teweeggebracht waren. Man noch vrouw intusschen waren berekend voor dergelijke taak.

Ondanks hare gebreken komt Madame Tallien echter de eer toe, eene poging aangewend te hebben, om de Fransche beschaving te doen herleven. Deze poging scheen geene kans te hebben van slagen. Nooit had er zooveel verdeeldheid geheerscht. Het spreken over de politiek reeds was voldoende, om de gemoederen in vlam te zetten. De schoone kunsten waren verwaarloosd; de rijkdom hield zich schuil.

Eindelijk begon zich de adel, die Frankrijk niet verlaten had, weder te vertoonen, alsmede de leveranciers, die de strengheid van het 'Comité de salut public' niet langer vreesden. De theaters waren nog gesloten en de acteurs der Comédie Française zuchtten in de gevangenis, maar er werden concerten gegeven in het Théâtre Feydeau en de zanger Garat werd er om strijd toegejuicht. Men zou meenen, dat de Fransche maatschappij, door het ongeluk gelouterd, alsnu adem begon te scheppen, maar dat was geenszins het geval. Aan den eindpaal van zooveel lijden en beproeving openbaarde zich te Parijs eene onmatige zucht naar afleiding en vermaken, eene soort van hartstocht, om op het punt van genot de schade in te halen.

Alsof Frankrijk evenmin eene gedachte wilde wijden aan een vreeselijk verleden als aan eene onzekere toekomst, zocht het bovenal vergetelheid en afleiding. Zelfs de smart werd een voorwerp van scherts. Het oude kerkhof van Saint-Sulpice werd in eene danszaal herschapen en op den gebeeldhouwden ingang las men onder het Latijnsche opschrift: 'Has ultra metas beatam spem expectantes requiescunt', de woorden: 'Bal des Zéphyrs'. Nieuwe modes kwamen in zwang. De vrouwen droegen Grieksche gewaden, sandalen aan de voeten en linten om de lokken. De mannen hadden groene kragen aan hun rok en krip om den arm, als teeken van rouw over de slachtoffers. De

'muscadins'(*) vervolgden met hunne rottingen met looden knoppen in de clubs, in het Palais Royal en in de Tuilerieën het overblijfsel der Jacobijnen en 's avonds juichten zij de zangers toe, die 'le réveil du peuple' aanhieven.

Nu begon Madame Tallien opgang te maken; zij bewoonde een bekoorlijk verblijf in de Cours-la-Reine met de Avenue des Champs Élysées een scherpen hoek vormende en uitloopende op de Place de la Concorde. Aan het einde der Allée-des-Veuves, tegenover de Seine, stond tusschen seringen en populieren verscholen een met stroo gedekt, beschilderd huis, door bloemen omgeven.

De wijsgeeren van dien tijd meenden den Christelijken godsdienst te hebben uitgeroeid en deden de gebruiken van het heidendom herleven. De zonderlinge Periclessen der revolutie wenschten hunne Aspasia's te bezitten. Bekoorlijke schoonen hulden zich in doorschijnende gewaden naar Grieksch model en de heldin van 9 Thermidor stelde alle anderen in de schaduw.

Zij deed zich gaarne goed voor, hield ervan, diensten te bewijzen, en bezat daarenboven die gelijkmatigheid van humeur, waardoor men zich bemind maakt. Zij stelde er eene eer in, uitersten ten harent bij elkander te brengen: Jacobijnen en uitgewekenen, aanhangers van het schrikbewind en muscadins. Met hare schoone zwarte lokken, met hare schitterende en zachte oogen, met haar beweeglijk en aanvallig gelaat, sprak zij tot iedereen woorden van verzoening en wist door hare innemende manieren te bewerken, dat doodsvijanden elkander de hand drukten. Maar niet altijd gelukte het haar, dergelijke wonderen te verrichten. Meer dan eens gaf, in weerwil van hare pogingen, de haat zich lucht en de grievende beleedigingen, die gewisseld werden, wischten soms de duur gekochte zegepraal uit.

Terwijl alles in het werk werd gesteld, om het verkeer te herstellen en den zin voor weelde en goeden smaak weer op te wekken, werd de reeds zwaar beproefde maatschappij door allerlei ellende geteisterd. Het papieren geld was bijna tot een duizendste van zijne nominale waarde gedaald. Te Parijs heerschte hongersnood. Nacht en dag werden bakkers- en slagerswinkels belegerd door tierende vrouwen. De feesten, die Madame Tallien gaf, vormden een schril contrast met al deze ellende; men legde haar ten laste, dat zij het lijden des volks verlengde en dat zij aristocraten en lieden, die levensmiddelen insloegen, om ze later met groote winst af te zetten, de hand boven het hoofd hield. Tallien zag zich genoodzaakt, haar in het openbaar te verdedigen. 'Men heeft Therezia Cabarrus genoemd', zeide hij in Januari 1795 op de tribune. 'Welnu, ik verklaar aan mijne ambtgenooten en het volk, dat mij hoort, dat deze vrouw mijne echtgenoote is. Anderhalf jaar geleden heb ik haar te Bordeaux leeren kennen. Hare rampen

(*) Men weet, hoe zij eruit zagen met hunne gepoederde haarvlechten, hooge dassen, rokken met korte lijven en lange panden, lange vesten en spanbroeken.

en hare deugden maakten, dat ik haar liefkreeg. In tijden van verdrukking te Parijs gekomen, werd zij in de gevangenis geworpen. Een boodschapper van den dwingeland kwam tot haar en zeide: "Verklaar schriftelijk, dat gij Tallien als een slecht burger hebt leeren kennen, en men zal u de vrijheid schenken, benevens een paspoort, om naar den vreemde te gaan." Zij wees dit laaghartig middel van de hand en bleef tot 12 Thermidor in de gevangenis. Deze, burgers! is mijne vrouw!'

Gedurende de vijftien maanden, die van 9 Thermidor tot het einde der conventie (van 27 Juli 1794 - 26 October 1795) verliepen, was Tallien een man van invloed. Den 9^{den} September 1794 werd er eene pistool op hem gelost en hij aan den schouder gewond. Sommigen gaven de Jacobijnen van dezen aanslag de schuld, anderen de royalisten. Hij was bij beide partijen veracht en men verweet hem, te heulen met de witten en de rooden. In October 1794 had hij op de tribune de handelingen van Cambon aan eene critiek onderworpen, waarop deze financier der Conventie hem het volgende vernietigende antwoord gaf: 'Gij valt mij aan en wilt eene smet werpen op mijne eerlijkheid! Welnu, ik zal bewijzen, dat gij een dief en moordenaar zijt. Gij hebt, als Secretaris der commune, geene rekening overgelegd en ik bezit daarvan het bewijs aan het departement van financiën; gij hebt u eene uitgave veroorloofd van 1.500.000 francs voor eene zaak, die u met schande zal overladen. Gij hebt geene verantwoording gedaan na uwe zending van Bordeaux. Men zal u altijd verdenken van medeplichtigheid aan de September-gruwelen en ik zal u die medeplichtigheid, die u voor altijd het zwijgen moet opleggen, met uwe eigene woorden bewijzen.' Tallien stotterde het een en ander en zeide, dat hij niet zou antwoorden op persoonlijke aantijgingen. Hij begreep het valsche zijner positie en nam in September 1795 ontslag als lid van het Comité van Algemeen Welzijn.

Na eenige weifelingen, die geheel met zijn heftigen, doch wispelturigen aard strookten, liet hij zijne vroegere bondgenooten in den steek en liep over naar het overschot van de bergpartij. Tijdens de expeditie van Quibéron in Juli 1795 beweerde hij, dat men den royalisten schrik moest aanjagen, wanneer men niet, eer drie maanden verloopen waren, eene tegen-omwenteling wilde beleven. De Generaal Hoche deed de uitgewekenen grijpen met de wapens in de hand. Onderhandelingen hadden niet plaats, maar de grenadiers hadden gezegd: 'Geeft u over en u zal geen leed geschieden.' Hoche vroeg zich af, of hij recht had, de gevangenen te laten ter dood brengen, en verlangde bevelen van het Comité van Algemeen Welzijn. Tallien, die zich een witten voet wilde maken bij de revolutionnaire heethoofden, liet zich als commissaris afvaardigen naar Quibéron en op zijn bevel werden de 711 gevangenen, die zich hadden overgegeven, gefusilleerd. Het is niet gebleken, dat Madame Tallien haar invloed gebruikt heeft, om

deze slachting te voorkomen; zij gaf integendeel den toon aan bij de feesten, die haar man aanrichtte na zijn terugkeer van Quibéron. De Conventie vierde met grooten luister den verjaardag van 9 Thermidor. De afgevaardigden waren in officieele kleedij tegenwoordig en koren zongen liederen van Chénier. Tallien was de held van den dag en droeg een opgeschroefd rapport voor; 's avonds gaf hij een feestmaal, waaraan de voornaamste afgevaardigden van alle partijen deelnamen; die van de bergpartij zaten aan naast Girondijnen. Lanjuinais wijdde een dronk aan ‘de moedige afgevaardigden, die Robespierre hadden ten val gebracht’. Tallien herdacht ‘de afgevaardigden, die gevallen waren als slachtoffers van het schrikbewind’.

De maaltijd dreigde echter met een algemeenen twist te zullen eindigen, toen het gesprek op de politiek viel. Ondanks al hare tegenwoordigheid van geest voorzag Madame Tallien, dat het van woorden tot daden zou komen; toen stond zij op en dronk ‘op het vergeten van misvattingen, op het vergeven van beleedigingen, op de verbroedering van alle Franschen’.

Onder het Directoire speelde Tallien eene ondergeschikte rol. Tot lid van den Raad van Vijf Honderd benoemd, trachtte hij tevergeefs, den toon aan te geven. Hij had uitgediend en moest plaats maken voor Barras. Van alle leden van het Directoire was deze de eenige, die toegankelijk bleef voor zijne vroegere geestverwanten; hij had - en met recht - den naam, openhartig te zijn, en daarenboven eene zekere neiging, de menschen te believen. Een bekwaam staatsman was hij niet, maar hij bezat tact en was vastberaden, leidde het leven van eene soort van republikeinsch vorst en was een minnaar van de jacht en van de vrouwen. Zijne verdachte zeden waren oorzaak, dat hij zich in eene omgeving bewoog, waar plaats was voor allerlei intriges. Madame Tallien, die ijverig deelnam aan de feesten, die Barras gaf, schitterde daar als eene ster van de eerste grootte. Zij bracht alle gegevens, die haar weleer hadden doen zegepralen in hare woning in de Cours-la-Reine, over naar de salons van het Luxembourg en vond er een gezelschap, dat haar met eerbewijzen overlaadde, namelijk: jonge generaals, die binnen twee jaar tot dien rang waren opgeklommen; leveranciers, die zich op schandelijke wijze hadden verrijkt door allerlei speculatiën en knevelarijen; uitgewekenen, die onder de nieuwe bedeeling vooruit hoopten te komen; vrouwen, die gekapt en gekleed waren naar den trant der Grieken van 400 jaren vóór onze tijdrekening, terwijl zij de slechte manieren aan den dag legden, die in 1798 opgang maakten, en eindelijk opgeblazen jongelui, die daarenboven weinig wisten, omdat hunne opvoeding zes of zeven jaar lang verwaarloosd was. Men kan zich bezwaarlijk een begrip vormen van deze zonderlinge omgeving. De fortuinen waren misplaatst; de betamelijkheid werd uitgeschud. De dagelijksche veranderingen in de toestanden geleken op eene loterij, waarin men altijd door kon

spelen; men zou meenen, dat de tijden van de Rue Quincampoix(*) waren teruggekeerd. Op alles werd gespeculeerd, zelfs op de echtscheiding. Het huwelijk, dat volgens eene eigenaardige uitdrukking in het ontwerp voor een Burgerlijk Wetboek niets anders was dan 'la nature en action', werd van alle wijding beroofd en openlijk bespot. Toen het Directoire in de oude kerk Saint-Eustache, die met groen en bloemen versierd was, het 'feest der echtelingen' aanrichtte, staken de vrouwen van de hal er den draak mee. Indien Madame Tallien eene onberispelijke ingetogenheid aan den dag had gelegd, had zij nooit opgang kunnen maken in een dergelijk tijdvak.

Maar hare zon begon te tanen. Vrouw van de wereld en niets meer, hield zij op te boeien, zoodra gewichtige gebeurtenissen de aandacht afvroegen. Roemrijke tijdingen bereikten van af de grenzen Parijs en het gerucht van behaalde zegepralen overstemde de onbeteekenende gesprekken in de weelderig ingerichte salons. Wat schoonheid betrof, had Madame Tallien eene mededingster gekregen in Madame Récamier, en Madame De Staël, die in Augustus 1795 met haar echtgenoot, Zweedsch ambassadeur bij het Fransche hof, naar Parijs was gekomen, trok door haar schitterend vernuft diplomaten, letterkundigen en edellieden tot zich, terwijl de salons van Madame Tallien dagelijks minder bezocht werden.

Toen Junot de in Italië veroverde vaandels aan het Directoire kwam uitleveren, werd hij met grooten luister ontvangen. Heengaande bood hij Madame Bonaparte, die daarop als de vrouw van zijn chef aanspraak had, den rechter- en Madame Tallien den linkerarm en ging zóó, langs de trap van het Luxembourg, naar beneden. 'Leve de burgeres Bonaparte!' riep het volk. 'Die dáár', zeide eene vrouw van de hal, 'is onze Lieve Vrouw der Overwinning.' 'Ja wel, je hebt gelijk,' zeide eene tweede, 'maar kijk eens naar den anderen arm van den officier; dat is onze Lieve Vrouw van September.' De uitdrukking was wreed en onrechtvaardig; de naam van Madame Tallien toch is steeds dierbaar gebleven aan de ongelukkigen, die aan hare tusschenkomst het leven dankten.

Tallien, die oud was vóór den tijd en zijn roem (?) overleefde, ondervond de lusteloosheid, welke zich dikwijls meester maakt van menschen, die na tijden van beroering tot rust komen. 'Indien er 500 samenzweringen op touw werden gezet', zeide Barras, 'zou Tallien aan allen deelnemen.' Het spreekt dus vanzelf, dat de opgewonden

(*) Nadat op 4 December 1718 de door John Law opgerichte Banque Générale tot Banque Royale verheven was, kende de speelwoede in Frankrijk geene grenzen meer. Dagelijks was de Rue Quincampoix te Parijs het tooneel van een bespottelijken windhandel in aandeelen, omtrent welker waarde men niet de geringste zekerheid bezat. Onze Hollandsche tulpenhandel van 1637 beteekenende niets bij het gedobbel in actien der Mississippi-Compagnie, later door Law tot eene Compagnie des Indes uitgebreid. En toen de Regeering, om van haar standpunt zeer begrijpelijke redenen, den handel in de Rue Quincampoix verbood, kou zij niet beletten, dat die handel op de Place Vendôme werd voortgezet, tot groot nadeel van de eigenaars van aandeelen, die hun rijkdom dagelijks zagen wegslinken.

man niet langer in zijn element was, toen de omwenteling had uitgeraasd. De gewezen proconsul van Bordeaux was niet de geschikte persoon, om de dikwijls ondankbare rol te spelen van echtgenoot eener vrouw van de wereld. Niet langer in staat, aan de hooge eischen van zijne praalzieke levensgezellin te voldoen, in zijne eerzucht gekrenkt, steeds beducht voor deportatie en daarbij wetende, dat zijne oude vrienden het moorddadig klimaat van Cayenne reeds trotseerden, stonden daarenboven zijne zaken slecht en verkreeg hij van Generaal Bonaparte verlof, de expeditie naar Egypte mee te maken. Hij had den toekomstigen held van Austerlitz aan zich verplicht door hem aan te bevelen aan Barras, en het was in de salons van Madame Tallien, dat Bonaparte, die destijds Brigade-chef bij de artillerie was, kennis maakte met Joséphine de Beauharnais, die niet vermoedde, welk eene voorname plaats zij eenmaal zou innemen.

Kort vóór 13 Vendémiaire werd Bonaparte aan Madame Tallien voorgesteld; wanneer voor eene enkele maal de gesprekken over politiek op den achtergrond traden en woorden van gulle scherts weerklonken, kon hij met luidruchtige vroolijkheid daaraan deelnemen. Op een avond, dat ook de Generaal Hoche, op wiens sprekend gelaat zijn vurige aard en ontembare moed te lezen waren, tot de gasten behoorde, trad Bonaparte op als waarzegger, maakte zich meester van de hand van Madame Tallien en vertelde allerlei dwaasheden. Ieder stak zijne hand uit, maar toen de beurt aan Hoche kwam, bezag Bonaparte nauwkeurig de verschillende lijnen en zeide op een plechtigen toon, waarin weinig welwillendheid doorstraalde: ‘Generaal, gij zult op uw bed sterven.’ Een edele toorn schitterde voor een oogenblik in het oog van Hoche, maar een kluchtige inval van Madame De Beauharnais deed de vroolijkheid herleven.

Een besluit van het Comité van Algemeen Welzijn van Fructidor an III bepaalde, dat de officieren in werkelijken dienst aanspraak hadden op laken voor jas, rok, vest en uniformbroek. Bonaparte hoopte, ook van de voordeelen van dit besluit partij te trekken, maar tevergeefs, en er was een aanbevelingsbrief van de toen nog altijd veel vermogende Madame Tallien aan den heer Lefeuve noodig, om den man, die eenmaal den Imperator-mantel zou dragen, in de kleeren te steken op kosten der republiek.

Op 23 Februari 1796 erlangde Bonaparte het opperbevel over de expeditie naar Italië, nadat hij weinige dagen te voren in den echt was getreden met Joséphine de Beauharnais, waarbij als getuigen optraden: Paul Barras, lid van het Directoire en gedomicilieerd in het Luxembourg, en Jean Lambert Tallien, lid van het Wetgevend Lichaam en wonende te Chaillot. Men herinnert zich de verplichtingen, die Joséphine aan Madame Tallien had, toen zij beiden in de gevangenis zaten; toen de laatste gered was na den val van Robespierre, herkreeg door hare voorspraak ook de weduwe De Beauharnais de vrijheid

en deed later van zich spreken door de recepties, die zij des Donderdags gaf in haar bescheiden hotel in de Rue Chanteraine(*) (Rue de la Victoire).

In weerwil van de herinneringen aan het verledene was Tallien bij Bonaparte niet zeer in aanzien. Hij bekleedde in Egypte de zeer bescheiden betrekking van administrateur der domeinen en later van hypotheek-bewaarder. Getrouw aan zijne oude liefde voor de journalistiek, richtte hij aan den voet der pyramiden een blad op, getiteld *La Décade Égyptienne.* Wegens oneenigheid met Menou moest hij in 1801 naar Frankrijk terugkeeren, maar door vrijbuiters gevangengenomen, werd hij naar Londen gevoerd, waar Tories en Whigs met elkander wedijverden in voorkomendheid ten zijnen opzichte.

Met den tocht naar Londen nam zijne populariteit een einde. Hij keerde naar Parijs terug, om in vergetelheid te raken en getuige te zijn van de ongeoorloofde betrekking van zijne vrouw tot Ouvrard.

Gabriel Julien Ouvrard werd den 11^{den} October 1770 te Clisson in Bretagne geboren en was de zoon van Olivier Ouvrard en Mejuffrouw Chardonneau. Zijn vader liet hem eene goede opvoeding geven en plaatste hem bij de in koloniale waren handelende firma Quertin, Lorin & Co. te Nantes, maar nog geen twintig jaar oud begon hij onder de firma Guertin & Ouvrard een soortgelijken handel in dezelfde stad, die destijds zeer bloeide en zich aanzienlijk uitbreidde. Al spoedig kwam hij in aanraking met Graslin, die uitgestrekte bouwterreinen bezat en, om zich de uitbetalingen aan zijne werklieden gemakkelijk te maken, onder den naam van *Bons Graslin* papier uitgaf, dat op vertoon inwisselbaar was voor koperen munt. De voorspoed, dien Graslin ondervond, wekte den naijver op en maakte, dat de houders van bons van alle kanten opdaagden, om zich te laten rembourseeren. Maar Graslin, die berekende, hoeveel tijd er noodig was, om den inhoud der zakken te tellen, wist er dagelijks zóóveel bij elkander te krijgen, als hij behoefde voor de inwisseling van papier, en hield op deze wijze zijn krediet staande. Hierdoor kwam Ouvrard tot het inzicht, dat het krediet een machtige hefboom is, die den particulieren en nationalen rijkdom ten goede komt.

Op 14 Juli 1789 werd de Bastille ingenomen en daar de drukpers nu vrij was, nam de uitgave van boeken en geschriften van allerlei aard, waarin de publieke zaak behandeld werd, op verbazende wijze toe. Hieruit leidde Ouvrard af, dat het papier schaarsch zou worden. Met behulp van het krediet zijns vaders ging hij in de fabrieken van Poitou en Angoumois al het papier opkoopen, dat gedurende twee jaar geleverd kon worden.

Het bleek, dat hij juist gezien had, want bij verkoop van het papier aan de gebroeders Duprat te Tours en anderen maakte de negentienjarige Ouvrard eene winst van 300,000 francs. Hierdoor werd zijne

(*) Rue Chante*raine* (van *rana*) en niet Chante*reine.* Maxime du Camp.

speculatiezucht wakker en voorziende, dat de revolutie niet zonder invloed kon blijven op den invoer uit de Fransche koloniën, zette hij met het Huis Baour en Co. te Bordeaux belangrijke operaties in koffie en suiker op touw en werd spoedig millionnair. Toen echter de schandelijke wijze, waarop Carrier te Nantes huis had gehouden, tallooze gezinnen van hunne hoofden beroofd had en de angst en verslagenheid hierover algemeen waren, geraakte ook Ouvrard in verdenking en hij ware verloren geweest, als de Generaal Boivin hem niet tot zijn Aide-de-Camp had aangesteld. Hij verliet Nantes, begaf zich tot Generaal Kléber, klom op tot bataillon-chef en werd na een gevecht bij Torfou, waarbij Kléber gewond werd, door Canclaux naar Parijs gezonden, om de buitgemaakte vaandels aan de Conventie uit te leveren.

Al spoedig begreep hij, dat de hoofdstad het tooneel moest worden voor de uitgebreide speculatiën, die bij wilde ondernemen. Hij richtte te Parijs een handels- en bankiershuis op in het kantoor in de Rue D'Amboise, dat vroeger gebruikt was door de heeren Rougemont & Hottinguer, kwam spoedig in het bezit van een zeer aanzienlijk fortuin, had in Parijs veel invloed en werd aan Madame Tallien voorgesteld.

Wij meenden hier deze korte uitweiding te moeten inlasschen omtrent den man, die ook in Nederland tijdens de regeering van den eersten Napoleon als hoofd der associatie ‘les Négociants réunis’ met Vanlerberghe en Desprez eene belangrijke rol speelde; den man, die door Thiers genoemd wordt: ‘un spéculateur des plus féconds, des plus ingénieux, célèbre par son immense fortune’, en van wien Fouché getuigde: ‘qu'il n'y avait pas d'homme plus rompu aux affaires et d'un caractère plus insinuant et plus entraînant’.

Fouché gebruikte Ouvrard, buiten Napoleon om, voor eene politieke zending naar Londen; dientengevolge viel de eerste in ongenade en werd als Minister de la Police Générale opgevolgd door Savary, terwijl de laatste gearresteerd werd en naar Vincennes gevoerd.

‘Het is toch mijne schuld niet,’ schreef Madame Tallien later met het oog op hare verhouding tot Ouvrard, ‘dat mijn man naar Egypte vertrekt, terwijl hij te Parijs moest blijven!’ Haar gedrag gaf aanleiding tot echtscheiding.

Madame Tallien liet later haar gewezen echtgenoot een jaargeld aanbieden. Dit zonderlinge voorstel werd afgeslagen, maar waarvan te leven? De fiere republikein was zonder hulpmiddelen en zag zich genoodzaakt, naar eene betrekking te zoeken. Gelukkig vond hij steun bij Talleyrand en Tallien, die op vijf-en-twintigjarigen leeftijd Voorzitter der Conventie was geweest, de man, die Robespierre ten val had gebracht, werd Consul te Alicante.

Kort na hare scheiding huwde de voormalige Madame Tallien den Graaf de Caraman, die later erfgenaam werd van de goederen en den titel van zijn oom, den Prins Van Chimay. Maar zij vergat hem niet, wiens naam zij eens gedragen had in de belangrijkste oogenblikken

van haar veelbewogen leven. Tallien, die zijne laatste levensjaren in stille afzondering sleet, werd meer dan eens bezocht door de Prinses De Chimay. Zij wist hem te overreden, de beroemde woning in de Cours-la-Reine aan te nemen, die nog altijd bekend was als het Huis Tallien. De Restauratie maakte ten gerieve van het gewezen lid der Conventie eene uitzondering op de wet, waarbij koningsmoordenaars met verbanning gestraft werden. Hij stierf te Parijs op 16 November 1820 en zou van gebrek zijn omgekomen, indien hij niet nu en dan ondersteund ware geworden.

Toen Madame Tallien Mevrouw de Prinses De Chimay was geworden, had zij de periode bereikt, waarin velen, na de fouten eener woelige jeugd, tot kalmte en nadenken komen. In de laatste helft van haar leven - van 1805 tot 1835 - wijdde zij zich aan haar gezin. Verre van zich met hare gedachten te verplaatsen in den tijd, toen zij door vele vrouwen benijd en door alle mannen bewonderd werd, trachtte zij integendeel hare vroegere zegepralen te vergeten; boven alles haakte zij naar de wijding en de rust van het huisgezin en naar eene bescheidene, doch achtenswaardige plaats in de Belgische kringen, maar de Brusselsche aristocratie bleek onverbiddelijk in haar oordeel over de vrouw, die eenmaal den naam van Tallien had gedragen. Koning Willem I weigerde beslist, haar aan zijn hof te ontvangen, en daardoor werd de positie van den Prins De Chimay, die Kamerheer en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal was, netelig. De Prinses zocht troost in de beoefening der schoone kunsten; hare gastvrije woning werd het vereenigingspunt van mannen van beteekenis. Isabey, Cherubini, Lemercier en anderen werden door haar ontvangen, alsook de beminnelijke Auber, de componist van de *Muette*, die eenmaal van zijne tijdgenoote getuigde: ‘Als zij een salon binnentrad, werd het dag en nacht te gelijk. Dag voor haar en nacht voor de anderen.’

Maar al hare pogingen konden niet voorkomen, dat hare vroegere geschiedenis voortdurend werd opgerakeld, en dat was voor haar eene bron van veel verdriet. In 1829 schreef zij aan Eduard Cabarrus: ‘Ik dank u uit den grond mijns harten, waarde vriend, dat gij de uitgave der *Mémoires*, waarmede ik bedreigd word, wel hebt willen beletten. Ik heb geene *Mémoires* geschreven en zal dat ook nooit doen. Ik zal anderen nooit het leed vergelden, dat men mij heeft aangedaan, en brieven uit het verledene zouden, als zij nu openbaargemaakt werden, mij op gevoelige wijzen wreken. Ik heb tot heden geleefd, zonder iemand door mijne schuld een traan te doen storten en zonder haat te hebben gekoesterd of wraakzucht. Ik wensch te sterven, zooals ik geleefd heb.’ In hare brieven aan een harer getrouwste vrienden, den heer De Pougens, maakte zij diep bedroefd gewag van eenige oude schotschriften, waarover men het stilzwijgen met goud van haar wilde koopen. Op 17 Juni 1826 schreef zij hem: ‘Zijt gij niet een der beste geneesmeesters voor mijn arm hart, dat jaren

achtereen gewond is geworden door den vuigsten laster? En de dochter van Tallien, zij, die in hare geboorte-akte den naam Thermidor draagt en nu als Madame De Narbonne-Pelet zelve moeder is van vijf kinderen, welke smart moet haar deel zijn!'

Over zichzelve liet de Prinses De Chimay zich aldus uit: 'Welk een roman is mijn leven geweest! Ik heb moeite, het te gelooven. Er zijn dagen, waarop ik mij verbeeld, een stuk te zien opvoeren, dat ik eens op een van de Boulevards zag aangekondigd: "M. de Robespierre chez la citoyenne Tallien." Toen ik in de gevangenis op stroo lag, nog maar 24 uur verwijderd van den dood op het schavot, waande ik ook te droomen, zóó weinig besef had ik toen van het vreeselijk lot, dat mij den volgenden dag wachtte, en zie, die volgende dag - 7 Thermidor - was de schoonste mijns levens, omdat ik toen met mijne zwakke hand de guillotine, als het ware, omvergeworpen heb.'

Haar einde was even kalm, als haar leven woelig was geweest. Omringd door de haren en gesteund door den troost van den godsdienst, overleed zij te Chimay op 15 Januari 1835.

Even vóór haar heengaan nam zij afscheid van hare kinderen en dienstboden en vroeg vergiffenis voor de feilen harer jeugd. Zij was zestig jaar oud geworden. Hoeveel was er gedurende eene halve eeuw niet over haar hoofd gegaan en hoe onbeschrijfelijk veel had de menschheid gedurende dien tijd geleden!

P.J. VAN ELDIK THIEME.

Overmen, 16 November 1882.

(Sterfdag van Tallien.)

Letterkunde.

Eene dichteres onzer dagen.

Ook bij ons te lande is de naam niet onbekend van Louisa Siefert (gedurende de laatste maanden van haar leven Mme Pène), al ware het alleen maar door haar voornaamsten dichtbundel, de *Rayons perdus*, en door de schoone morgenwandeling uit haar roman *Méline*, in Busk en Huet's *Parijs en omstreken* opgenomen. Misschien is de indruk van die poëzie hier en daar sterk genoeg geweest, om eenige belangstelling te wekken voor de persoon der dichteres zelve. 't Heeft zijn vóór en zijn tegen, schrijvers en hunne geschriften tegelijkertijd te willen bekijken. Maar tegenover iemand als Louisa, die niet de minste moeite nam, om zich en hare gevoelens te verschuilen, of zij het slechts te omsluieren, behoeft men zich althans geene onbescheidenheid te verwijten, indien men naast de artistieke ook de persoonlijke kennismaking aanbeveelt, voor zoover dat na iemands verscheiden mogelijk is.

Deze ondanks haar Duitschen naam volkomen Fransche dichteres werd geboren te Lyon, den 1sten Augustus 1845. Haar vader was een echte Duitscher, uit Gudensberg, in Keur-Hessen, afkomstig, maar te Lyon gevestigd als hoofd van een handelshuis en consul van Portugal. Van moederszijde was zij verwant aan verschillende Zwitsersche en Fransche geslachten, wier naam reeds een goeden klank had bij de Hugenoten en de eerste Calvinisten en in wier midden het Protestantisme dan ook in hooge eer gehouden werd. Louisa zelve hechtte zeer aan het besef van die gemengde afstamming en schreef daaraan met een dankbaar hart een deel van hare beste gaven toe. Nochtans had in haar gansche wezen, hare opvoeding en haar arbeid het Fransche element geheel de overhand; het Duitsche bracht het zelfs niet ver genoeg, om haar een weinig liefde voor de Duitsche taal en letterkunde in te boezemen.

Louisa's kindsheid was eene zeer kalme en gelukkige in den schoot van het ouderlijk gezin, dat behalve haar nog twee kinderen telde.

Zij genoten 't groote voorrecht van zoo goed als in de vrije natuur op te groeien, daar de woonplaats weldra van Lyon naar een landhuisje in de buurt van het dorp Saint-Cyr verlegd werd, rondom welk bescheiden landelijk verblijf (Les Ormes) de familie langzamerhand koloniseerde en waar later ook, helaas! slechts zeer kortstondig, haar eigen haard gesticht geweest is.

Als kind was Louisa vlug, levendig, goedhartig, maar.... zij was zelden volkomen gezond. ‘Bij kinderen’ - zegt de liefhebbende verstandige moeder, aan wier hand wij hare levensgeschiedenis te danken hebben, - ‘bij kinderen zijn gestel en karakter één.’ En uit dat oogpunt beoordeelt zij de moeielijkheden, die haar dochtertjes opleiding medebracht. Een der daarbij vermelde trekken, die zeker èn voor 't meisje pleit èn voor den kring, waarin zij het geluk had te leven, kan ik niet nalaten mee te deelen.

‘Herhaalde ongesteldheden, die haar verwenden en nu eens bitter, dan weer ongeduldig maakten en haar alle indrukken van toorn en verontwaardiging - zij het dan ook lang niet altijd van onedelen aard - des te sterker deden voelen, hadden hare vrijheidszucht tot ongehoorzaamheid, hare ongehoorzaamheid tot opstand tegen iedere gestelde macht doen worden. Ten einde raad en twijfelende aan mijne geschiktheid, om hare weerspannigheid naar behooren te leiden, had ik op zekeren dag, na grooten strijd, besloten, om bij Zwitsersche vrienden informatiën in te winnen omtrent eene beroemde kostschool, waarvan ik veel goeds gehoord had. Toen mijn brief af was, liet ik dien aan Louisa lezen. “Gij ziet,” zeide ik, “waartoe wij zullen moeten komen. 't Is hard, maar werkelijk zal eene tijdelijke scheiding beter wezen dan de voet, waarop wij tegenwoordig tot elkander staan. Men zegt, dat ik te zwak en te toegeeflijk jegens u ben. Ik had gehoopt, dat gij mij toonen zoudt, dat zulks de beste wijze was, om met u om te gaan.” - Zij stond rechtop voor mij, bij den haard; de vlammen van het houtvuur verlichtten haar gebogen hoofd, haar rood gezichtje, hare vochtige oogen en de krullen, die verward over haar voorhoofd hingen. Eensklaps hief zij met eene trotsche beweging het hoofd op, wierp de haren naar achteren, keek mij eerlijk, vastbesloten aan en zeide: “Geef mij nog veertien dagen tijd; ik zal mijn best doen.” Na afloop van de veertien dagen verbrandde zij den brief, dien zij als eene herinnering aan de gedane gelofte in haar lessenaar bewaard had. De worsteling, door haar goeden wil beproefd, was in die twee weken zeker niet volbracht; zij heeft jaren geduurd; maar de vooruitgang was reeds merkbaar genoeg, om de latere zegepraal te doen hopen. Hoeveel moeite het haar heeft gekost, om, door eindeloos herhaalden strijd, de opperheerschappij te krijgen zoo over droefheid en neerslachtigheid als over de opwellingen harer zeer hartstochtelijke natuur, - dat weten zij slechts, die haar van nabij gekend hebben, - dat kan men eenigszins begrijpen, als men in haar

Rayons perdus bijna op elke bladzijde de woorden *combat* en *bataille* opmerkt en zich dan herinnert, dat die dichtbundel eene volkomen openhartige bekentenis van haar inwendig leven is.'

Eens op een morgen van 't jaar 1860, dus toen Louisa omstreeks vijftien jaar was, zonk zij, schijnbaar veel gezonder dan vroeger, plotseling inéén; de zaak liep uit op eene heupontsteking, die haar voor langen tijd, beurtelings geheel of gedeeltelijk, bedlegerig maakte en naar lichaam en geest hevig deed lijden. Het meisje hield zich moedig onder dit zware leed, las veel, werkte zooveel mogelijk met hoofd en handen, genoot dankbaar de oplettendheden van huisgenooten en vrienden, gedroeg zich, zooals een bezoeker zeide, 'te gelijk als eene Christin en eene Romeinsche' en liet op een cachet *Memento vivere* graveeren. Weldra echter werd besloten, dat zij naar eene nabijgelegen badplaats (Aix in Savoye) vervoerd zou worden, en nu duurde het niet lang, of er ontspon zich tusschen haar en den jongen badarts aldaar eene verhouding, die de grondslag is geworden van de in de *Rayons* bezongen gewaarwordingen. Louisa's toestand, die natuurlijk aan den éénen kant de onbevangen kennismaking en de wederkeerige waardeering vergemakkelijkte, was - zonderling genoeg - aan de andere zijde voor de buitenwereld volstrekt geen beletsel, om met voorbarige welwillendheid die twee als een voor elkander bestemd paar te beschouwen en op die mogelijke toekomst in hun bijzijn te zinspelen. De hoop schoot in Louisa's hart te dieper wortel, omdat dit zoete spel vier zomers achtereen herhaald werd en hare steeds voortgaande herstelling de gedachte aan een huwelijk hoe langer hoe minder dwaas deed schijnen. Doch toen zij in het najaar van 1864 voor het laatst Aix verliet en afscheid nam, was zij zeker van hare ontgoocheling. Bezwaren, aan verschil van geloofsbelijdenis verbonden, waren van de zijde des dokters, een overigens zeer verlicht Katholiek, te overwegend geacht, om den droom tot werkelijkheid te maken.

In den spoortrein huiswaarts legde zij, geheel ontdaan en met betraande oogen, een briefje in haars moeders hand, dat haar besluit behelsde, om met alle illusie op dit punt te breken; toen dus omstreeks Kerstmis de dokter zijne verloving met een meisje van zijn eigen kerkgenootschap aankondigde, was de slag niet onvoorbereid.

Nochtans trof die slag diep, zoo diep, als doorgaans bij de edelste en rijkst begaafde en ontwikkelde naturen het geval is. En zooals dan ook vaak geschiedt, waar de omstandigheden het vergunnen, - zoodra de eerste duizeling voorbij was, zocht zij haar troost in wetenschap en kunst. Zij las veel, voornamelijk Fransche schrijvers, nieuwe en oude, met wie zij zich meer en meer gemeenzaam maakte. 'Somtijds, als Victor Hugo geen vat had op hare dofheid, als Molière haar niet meer wist op te vroolijken, nam zij, ten einde raad, met een verontschuldigend: "*Aux grands maux les grands remèdes*", hare toevlucht tot de geestigheden van Pantagruel.' Maar nog sterker dan

de studie trok haar de eigen arbeid aan. Reeds gedurende de hoopvolle dagen was de kunstenares in haar wakker geworden en had zij dikwijls in het zoo zuiver mogelijk wedergeven van gewaarwordingen en indrukken de rechte veiligheidsklep ontdekt voor al datgene, wat haar mond niet waagde, in het daaglijksch leven uit te spreken. En thans, nu met betrekking tot dien droom alles afgedaan en - volgens hare niet onvergeeflijke dwaling - hare geheele jeugd voorbij was, kwam de gedachte in haar op, om op datgene, wat die jeugd haar had geschonken en ontnomen, haar roem als dichteres te gronden. Dit toch was van den aanvang af Louisa's volkomen bewuste en onverholen wensch. Dat deze schrijfster schreef, - of liever, dat zij het uit dichterlijken drang geschrevene in 't licht gaf, - den schroom overwon, om hare innigste gedachten, de teerste beelden van haar geest aan de openbaarheid prijs te geven, - dat was niet uit een gevoel van roeping of om het gezellig bewustzijn, hare lezers erdoor goed te doen; het was ook niet, om er brood of weelde mede te verdienen; het was, zij bekende het zonder eenigen omweg, om er, wat zij noemde, roem mee te behalen. Zij vergelijkt zich bij eene hinde, die, op het punt van uit het kreupelbosch te treden en het open veld te kiezen, eerst rondkijkt, zich een oogenblik bedenkt - en dan, uit vrije keus, den eersten stap doet in het onbekende land, dat haar misschien de schaduwen van het bedekkend bosch nog vaak zal doen betreuren, maar daartegenover de kans geeft op een nieuw goed, dat ik liefst met haar eigen Fransch woord *gloire!* blijf aanduiden.

De voorbereiding tot de uitgaaf der *Rayons perdus*, telkens weer en met lange tusschenpoozen geschift, verbeterd en anders gegroepeerd, kostte verscheidene jaren. In September 1868 begaf zij zich ter regeling van eenige daaraan verbonden moeielijkheden naar Parijs, en eindelijk, in December van datzelfde jaar, verscheen de kleine gele bundel, die sedert dat tijdstip reeds viermaal herdrukt werd en in zoo veler handen is gekomen.

Het is in allen deele een zeldzaam en zonderling boekje, die *Rayons perdus* - de autobiographie van eene twintigjarige: want ouder was zij niet, toen zij haar eersten en meest beroemden dichtbundel gereed maakte. Toen hij verscheen, vroeg menigeen zich af, of 't eigenlijk te pas kwam en wat men er wel van moest denken, dat een jong meisje al 't ontwaken van haar jeugdig vrouwelijk bewustzijn, de indrukken en weifelingen, de hoop en de teleurstelling van eene eerste liefde, zoo diep en rein, en te gelijk zoo onbevangen en zoo onomwoeld, in schoone verzen saamgevat, de wijde wereld inzond. Het is dan ook geen wonder, dat de uitspraken der critische pers toonen, hoe sterk deze ongewone mengeling van zedigheid en onbeschroomdheid bijna alle degelijke lezers heeft getroffen. Er waren er, die verontwaardigd waren; anderen, die niet gelooven konden, dat het meisje werkelijk zichzelve in de woorden van de dichteres had weergegeven; weder an-

deren, die vonden, dat juist in die volkomen waarheid de grootste aantrekkelijkheid van haar werk lag. Hoe dit zij, de roem, welken Louisa zich had voorgespiegeld, werd reeds dadelijk boven verwachting bereikt. En wat meer zegt, indien zij, wat waarschijnlijk is, onder dat eerzuchtig klinkend woord nog iets anders bedoeld heeft, namelijk: de instemming van velen; de goedkeuring van wie zij hare meerderen achtte; de kennismaking en daaruit ontstane vriendschap met de keur van hare letterkundige landgenooten - dan werd ook die wensch, na den gedanen stap, zeker ruimschoots bevredigd. Onder de briefjes, met zekeren begrijpelijken moederlijken trots achter Louisa's levensgeschiedenis gevoegd, zijn er van de hand van Victor Hugo, Émile Deschamps, Théodore de Banville, Auguste Vacquerie, Victor Cherbuliez, Sainte-Beuve, E. Quinet, Guillaume Guizot, Charles Blanc, Louis Blanc, J. Michelet; talrijke bewijzen van bewondering en instemming van minder bekende maar niet minder achtenswaardige personen steunden en bemoedigden Louisa op den ingeslagen weg, terwijl een aantal vriendschapsbanden van min of meer gemeenzamen aard uit hare letterkundige betrekkingen voortkwamen. Dit een en ander gaf haar nieuwen lust in 't leven. Zij maakte allerhande grootere en kleinere kunstplannen voor de toekomst en gaf na korten tijd haar *Année républicaine* uit. Zij deelde hartelijk in 't lief en leed der haren en nam alles, wat haar goeds toestroomde, met een dankbaar gemoed aan. Een groot bezwaar was en bleef haar teer, zwak gestel. De zwaartillende voorspelling, reeds tijdens hare Savooische badkuur door een deskundige gedaan: ‘Zij zullen haar wel weder op de been kunnen krijgen, maar zij kunnen hare longen niet onaangetast maken’, bleek, helaas! meer en meer op een juist inzicht van haar toestand gegrond te zijn. Bij het trillen van sommige treurige tonen in hare liederen mag men dit nimmer uit het oog verliezen.

Juist had zij, aangemoedigd door den goeden uitslag der twee vorigen, weder een nieuw bundeltje gedichten: *Les Stoïques,* uitgegeven, toen.... de Fransch-Duitsche oorlog uitbrak. Louisa was in Zwitserland tijdens de oorlogsverklaring, en een briefje uit Genève, d.d. 16 Juli 1870, bevat deze woorden:

‘Lieve Moeder, ik ben zoo terneergeslagen door het oorlogsbericht, gisteravond vernomen, dat ik nauwelijks weet, wat ik zeg. Het is verschrikkelijk; het is afgrijselijk!’

Van dat oogenblik af had zij geene rust meer in de gastvrije woningen harer Zwitsersche bloedverwanten, en na het verpletterende nieuws der eerste nederlagen kon niets haar weerhouden, naar het vaderland terug te keeren met den wensch, zich, op welke wijze de gelegenheid slechts toe zou laten, aan het arme Frankrijk te wijden. En werkelijk ging in die bange dagen de dichteres geheel op in de landsdochter en overtrof het ziekelijke meisje hare krachten in het verplegen van gewonden en het in orde brengen van benoodigdheden

voor de hospitalen. Toen zij den 13^{den} Augustus in het ouderlijk huis kwam, behoorde het tot hare eerste vragen, of hare moeder er reeds werk van gemaakt had, op de eene of andere manier hare diensten beschikbaar te stellen, en weldra vinden wij haar dan ook bezig met de toebereidselen tot het uitzenden eener vliegende ambulance, het naaien van kleedingstukken, het maken van verbanden, enz. Vooral legde zij zich toe op de bekleeding van arm- en beengoten, waarvan zijzelve de bezwaren en vereischten bij ervaring kende. Zij bracht daarin eene verbetering, die in hooge mate de goedkeuring der artsen wegdroeg; en bijna voortdurend waren eenige der vrijwillige arbeidsters onder haar toezicht aan dit artikel werkzaam. Gedurende den treurigen winter van '70-'71 verpleegde zij verscheidene gekwetsten in het ouderlijke huis. Voor zoover zij niet zelve als lijderes ternederlag, wijdde zij zich zooveel mogelijk aan allen, wien zij hulp kon bieden; en haar levendige geest volgde intusschen met de innigste belangstelling den loop der gebeurtenissen. Een aardig staaltje van hare vaderlandsliefde ligt in de eenvoudige wijze, waarop zij een zeer vleiend voorstel omtrent eene Duitsche vertaling der *Rayons perdus* beantwoordt: zij zegt, dat er, na al wat er tusschen de twee volkeren gebeurd is, ‘voor haar geen genoegen meer in zijn kan, hare verzen in het Duitsch te lezen’. Overigens richt zich hare ergste verontwaardiging juist niet tegen de Duitschers, zelfs niet meer bepaald tegen de Pruisen, maar veeleer tegen de zonden van het tweede keizerrijk. Hare geheele ontwikkeling en de kringen, waarin zij verkeerde, in aanmerking genomen, zal het niemand verwonderen, dat zij den nieuwen regeeringsvorm met een hoopvol hart toejuichte. ‘Thans, nu men te gelijk Frankrijk en de Republiek kan dienen’, antwoordde zij in September '70 op eene aanmaning, om hare krachten te sparen, ‘nu kan er geene sprake zijn van zich ontzien.’ De lente vond haar steeds nog even ijverig als de herfst. Het misverstand en de gruwelen der ‘Commune’ waren haar eene bittere grief; en toen zij in Augustus '71 op eene reis van Lyon naar Parijs Frankrijk dwars doorstoomde, schreef zij, met het oog op al de schande en vernedering, al de sporen van ellende en van onherstelbare verliezen, die zij langs den weg ontdekte: ‘Slechts voor zeer vergeetachtige gemoederen is het mogelijk, in een landschap als dit niets te zien dan de schoonheid van den zonneschijn en van den pas gemaaiden oogst!’

Eene badkuur aan zee, te Dinard in Bretagne, op goed geluk tot hare versterking ondernomen, bleek aan hare gezondheid meer kwaad dan goed te doen, zoodat zij, ondanks een schat van weldadige indrukken, in de voor haar geheel nieuwe zee-omgeving opgedaan, eenigszins ontmoedigd te huis kwam. Ook op letterkundig gebied had zij eenige teleurstellingen: onaangenaamheden met de ‘rijke en machtige *Revue des deux mondes*’ en eene beleefde weigering, om haar tooneelstuk *Le Retour* op het *Théâtre Français* te doen opvoeren; - al hetwelk haar

bij eene krachtige gezondheid misschien niet zoo diep getroffen zou hebben, maar thans zwaar op hare zwakke schouders drukte. Zij ging blijkbaar elk seizoen achteruit. - Toch zou, eer dit korte leven ten einde liep, de zon van het geluk het nog eens met een zeer liefelijken glans beschijnen, al was het dan slechts, om het scheiden des te weemoediger te maken.

In 't begin van Augustus 1872 ontving zij uit Madrid een briefje van eene onbekende hand en deed daaromtrent het volgende verslag aan hare moeder:

'De brief uit Spanje is van een Franschen journalist, een correspondent van de *Siècle*, die, zooals hij beweert, sinds drie jaar aarzelt, om zijne diepe bewondering aan de schrijfster der *Rayons perdus* te betuigen. De brief heeft iets oorspronkelijks, met een zweem van Kastiliaansche *grandezza*, die mij eenigszins tegen het beantwoorden doet opzien, want die ernstige toon jaagt Mijne Majesteit wezenlijk schrik aan.'

Ondanks een kort en niet zeer aanmoedigend antwoord ging de Spanjaard voort, aan zijne hem onbekende muze te schrijven, en dat weldra op een toon, welke niet deed twijfelen aan zijne veel verder strekkende bedoelingen. Louisa, die het in den aanvang 'eene recht dwaze uitvinding' achtte, om 'liefde te koesteren voor eene vrouw, die men nooit heeft gezien', wees hem zonder veel voorwendsels af en dreef hem telkens in de schulp zijner 'grandezza' terug. Zij ging des winters naar Pau en woonde 's zomers te Saint-Cyr, schreef bijdragen voor tijdschriften en maakte haar roman *Méline* af; - leefde in één woord, alsof er geen Spanjaard in de wereld en voor haar geene andere dan eene letterkundige toekomst meer bestond. In Juli 1874 echter wist hij het zoover te brengen, dat hij vergunning kreeg, haar bij hare ouders te bezoeken; en uit deze persoonlijke kennismaking kwam toen binnen weinige weken eene volledige verloving tot stand.

Dit huwelijk, dat om geldelijke redenen ('t was geheel eene zaak van genegenheid en niet van berekening) eerst den 14^{den} Februari 1876 voltrokken kon worden, was voor Louisa eene zeer gelukkige gebeurtenis. De heer Jocelijn Pène, zooals haar 'Spanjaard' heette, deed geenszins te kort aan den indruk, dien hij zich zooveel moeite had gegeven, op zijne gewenschte bruid te maken, en had daarvoor de voldoening, haar ruim een jaar de zijne te noemen. De jonggetrouwden betrokken een huisje naast dat harer ouders; voor zooveel haar toestand het veroorloofde, werkten zij te zamen voor de pers; met vallen en opstaan genoot zij, wat het leven haar bood.

Doch de teederste zorgen konden het onvermijdelijke einde niet tegenhouden. Den 21sten October 1877 ontsliep zij in de armen harer zuster.

Na haar dood gaan hare werken voort, gedrukt, gelezen en besproken te worden. Ook zijzelve komt bij die gelegenheid af en toe

opnieuw ter sprake. Een Fransch blad opperde bij die gelegenheid de vraag, wat er wel van hare pen zou zijn gewerden, indien zij.... in plaats van de door haar behandelde onderwerpen andere had gekozen. Telkens wordt weer het punt op het tapijt gebracht: in hoever het haar paste, om, zooals iemand het noemde, hare teerste ondervindingen tot verzen te maken. Elk heeft natuurlijk het recht, hiervan het zijne te zeggen. Alleen zou men in bedenking kunnen geven, duidelijk te onderscheiden tusschen 't *dichten* van de verzen, wat men zeker nooit iemand kwalijk kan nemen, en het *openbaarmaken*, waaromtrent schakeering van gevoelen kan bestaan. En ten slotte eischt de eerlijkheid, dat, wie haar wil beoordeelen, dit doe naar hetgeen zijzelve steeds het beste van hare voortbrengselen geacht heeft: den roman en den bundel, aan den aanvang van dit schetsje genoemd. Ook aan de moederlijke mededeelingen (*Souvenirs de Louisa Siefert*, Paris, Fischbacher, 1881) zijn nog een aantal nagelaten gedichten toegevoegd, waaronder enkele zeer schoone (o.a. het sonnet: *Il est doux de s'aimer*, een jubellied uit hare laatste gelukkige levensperiode) en enkele zeer karakteristieke. Tot de laatsten reken ik vooral datgene, waarmede zij aan hare grootmoeder den derden druk van haar *Rayons perdus* opdroeg, in hetwelk al hare eigenaardigheden zoo sterk sprekend uitkomen. Ik geef het hier in 't Fransch, omdat het, vertaald, geheel zijn doel zou missen:

‘Grandmère, accepte encor ce livre,
Mon fils premier-né, mon enfant,
Qui tout d'abord eut peine à vivre
Et vit aujourd'hui triomphant.

Mais s'il a trouvé dans le monde
Si bienveillant et bon accueil,
C'est que longtemps sa tête blonde
A ployé, triste, sous le deuil.

C'est qu'il n'est pas de plainte vraie
Qui ne ravive en chaque coeur
La cicatrice d'une plaie,
Le souvenir d'une douleur.

C'est qu'il n'est rien, qui soit encore
Plus fort, plus jeune chaque jour,
Que le printemps et que l'aurore,
Que la poésie et que l'amour.

C'est que la grande enchanteresse,
C'est que le doux magicien
Ont pris mon enfant en tendresse,
Chacun d'eux l'adoptant pour sien.

C'est qu'au saint combat de la vie
Où nous versons tous notre sang,
Seul l'espoir jamais ne dévie,
Seul le courage est tout-puissant.’

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

M.J. IJzerman, Schets van de Geschiedenis onzer Staatsregeling. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1882.

Het schrijven van een leerboek voor de staatswetenschappen is geen gemakkelijk werk. Men heeft daarbij toch met eigenaardige moeielijkheden te kampen. Zeer juist zijn zij geschetst door den oud-Minister Mr. S. Vissering, die als Hoogleeraar in de staathuishoudkunde zelf een leerboek heeft geschreven, dat eene welverdiende reputatie mocht verkrijgen. Die geachte kenner van staat- of volkshuishoudkunde, van staatsrecht en staatkundige geschiedenis is bovendien als man van ervaring op dat uitgestrekt arbeidsveld te beschouwen. Men zal hem dus wel niet wraken als deskundige. In *De Gids* van Januari 1865 vinden wij van zijne hand eene beoordeeling van het bekende werk des heeren Dr. L.R. Beynen: *Kort overzicht van de staatsregeling van ons vaderland*, *van het jaar* 1428 *tot op onzen tijd*, *opgesteld voor de hoogste klassen van het gymnasium en van de hoogere burgerschool met vijffarigen cursus.*

Als beoordeelaar van dat werk zegt Mr. Vissering op pag. 174 het volgende: ‘Een eerste vereischte voor een leerboek, dat in beknopten vorm de kern van het onderwijs bevat 'tgeen door mondelinge behandeling uitgebreid zal worden, is, dat het helderheid aan kortheid pare. Elk punt, dat er in aangeroerd wordt, moet er zijne juiste, afgepaalde plaats hebben; elk denkbeeld, dat men den lezer inprenten wil, moet scherp uitkomen. Geen woord te veel, geen woord te weinig; geen tusschenzin, die de aandacht van de hoofdzaak afleidt, geen verbinding van voorstellingen, die uit elkander behooren gehouden te worden.’

Aan dezen voorwaar niet lichten eisch wordt bovenbedoeld werk vervolgens door hem getoetst. Ernstige bedenkingen worden bijgebracht, om aan te toonen, dat het werk daaraan niet voldoet. Zij zijn de navolgende: gebrek aan eene juiste evenredigheid tusschen de onderscheidene deelen; twijfel, of des schrijvers historische voorstelling wel overal door de noodige nauwkeurigheid gekenmerkt wordt; gemis aan helderheid van stijl. De zinnen zijn, volgens hem, te lang, te veel uitgesponnen, te samengesteld. Het hoofdpunt, waar het op aankomt, wordt niet altijd in het rechte licht gesteld. Bij gebreke van het passende woord neemt de schrijver wel eens al te gemakkelijk met een ander voor lief. Soms klimt deze fout tot eene slordigheid, die niet alleen eene onduidelijke, maar zelfs valsche voorstelling ten gevolge heeft.

Datzelfde werk van Dr. Beynen, waaraan in 1865 van eene zoo bevoegde hand als die van Mr. Vissering eene dergelijke minder gunstige beoordeeling ten deel viel, wordt in dezelfde *Gids*, edoch in December 1882, door den Amsterdamschen Hoogleeraar Mr. L. de Hartog aangeprezen als voorbeeld tot navolging of motief tot onthouding. Dat nu geschiedde naar aanleiding van het aan het hoofd van dit opstel aangehaald werk van den heer IJzerman, den gunstig bekenden directeur eener hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor jongens te Amsterdam.

Mr. De Hartog, als beoordeelaar van laatstgenoemd geschrift optredende, verwijst(*) dien schrijver juist naar denzelfden Dr. Beynen, van wiens in voege voorschreven aangekondigd werk door hem wordt getuigd als van een ‘degelijk, goed verwerkt, afgerond geschrift, beantwoordende aan het verlangen van juistheid, een beknopt overzicht, een goed begrip’.

Welk een verschil in opvatting! Wel mag aan iederen schrijver van een leerboek voor eenig deel der staatswetenschappen worden toegeroepen: hier liggen voetangels en klemmen. Voor mij ligt thans het werk van den heer IJzerman. Met welk doel is het geschreven? De geachte schrijver beantwoordt die vraag in zijn voorbericht. Hem was van geachte en bevoegde zijde gewezen op de groote behoefte, die er bestaat aan een werkje over de geschiedenis onzer staatsinrichting, geschikt, om gebruikt te worden bij het onderwijs aan de normaalscholen. Met het oog op die behoefte en dus met het oog op de aanstaande onderwijzers der lagere scholen zond hij de voor ons liggende bladzijden in het licht.

Wil men een billijk oordeel vellen over eenig werk, dan behoort men rekening te houden met het doel, waartoe het is geschreven. Andere eischen toch gelden voor een zuiver wetenschappelijk werk dan voor een geschrift, dat de door betrouwbare onderzoekers verkregen resultaten in een populairen vorm aan leerlingen mededeelt. De jeugdige aanstaande onderwijzers en onderwijzeressen nu der lagere scholen zijn leerlingen, voor wie juist een diep doordringen in het samenstel van den Staat niet verlangd wordt. Men mag tevreden zijn, als zij op hun leeftijd een zoodanig begrip krijgen van de staatkundige toestanden, dat de geschiedenis voor hen iets meer is dan eene opsomming van namen, jaartallen, veldslagen en dorre feiten. Artikel 60 der wet op het lager onderwijs van 17 Augustus 1878 vordert, tot het verkrijgen eener akte als onderwijzer of onderwijzeres, kennis der grondtrekken van de vaderlandsche geschiedenis. Wat daaronder wordt verstaan, kan blijken, als men het programma voor het examen ter verkrijging dier akte raadpleegt, gelijk het is omschreven in het Koninklijk besluit van 3 Februari 1881, *Staatsblad*, N°. 20. Onder de daarbij gestelde eischen toch vindt men in de achtste plaats: ‘bekendheid met de gebeurtenissen van de geschiedenis des vaderlands en met de hoofdpunten der staatsinrichting sedert de tweede helft der zestiende eeuw’.

Heeft de heer IJzerman een werk uitgegeven, dat voldoet aan de behoefte, die hij zich voorstelt, te bevredigen? Ziedaar eene vraag, waarop het mij aangenaam is, een *bevestigend* antwoord te mogen geven. Men kan het geschrift in twee deelen splitsen: het zuiver geschiedkundige deel, omvattende vier tijdvakken, te beginnen met het jaar 1000 tot het jaar 1848 onzer jaartelling; het tegenwoordige deel, omvattende het vijfde en laatste tijdvak met de nog geldende grondwet als uitgangspunt. Op heldere en bevattelijke wijze, in een aangenamen vorm en stijl wordt het geschiedkundige deel door hem behandeld, het heden door hem geschetst. De schrijver, die herhaaldelijk als deskundige bij bovenbedoelde akte-examens de candidaten voor den onderwijzersrang heeft ondervraagd, bezit ondervinding van hetgeen velen dier candidaten missen. Vandaar, dat hij vrij uitvoerig de wording ontwikkelt van de republiek der Vereenigde Nederlanden. Hij bespreekt de vraag:

(*) Zie *De Gids* van December 1882, pag. 538.

hoe de Graven en Hertogen landsheeren werden; hij schetst beknopt de gevolgen der kruistochten, den dientengevolge opgekomen burgerstand en de rechten der steden. Hij staat meer in het bijzonder stil bij het streven naar eenheid en een krachtig centraal bestuur van de vorsten uit het Bourgondische en Oostenrijksche huis. Uit den aard der zaak zijn het verzet en de opstand tegen Filips II, de Unie van Utrecht en het Leicestersche tijdvak de hoofdpunten der behandeling. Het jaar 1588 is voor hem een keerpunt in de geschiedenis van ons vaderland, vooral ook in betrekking tot de staatsgesteldheid. De republikeinsche staatsregeling toch, die tot 1795 heeft voortgeduurd, oordeelt hij met het vertrek van Leicester gevestigd. Door de ondervinding geleerd, besloten de Staten, zelven de teugels van het bewind in handen te nemen. Aan Leicester's opvolger Willoughby werd geen ander gezag toegekend, dan hem volgens het met Elizabeth van Engeland gesloten verdrag toekwam. Van nu af dagteekent dus eigenlijk de *republiek der Vereenigde Nederlanden.*

Veel beknopter kon verder de behandeling zijn van het tweede tijdvak, loopende van 1588-1795. Achtereenvolgens gaat hij echter na: 1ste, hoe de stedelijke, 2de, hoe de gewestelijke, 3de, hoe de algemeene aangelegenheden werden geregeld. Daarbij is het hem te doen om de organisatie, de inrichting, minder om de geschiedenis. Dat laatste mocht hij aan de gewone geschiedenisboeken overlaten. Zijn doel is, door eene schets der inrichting het *begrip* van het daarin medegedeelde te bevorderen. De vestiging der Bataafsche en haar van de Vereenigde republiek verschillend karakter is en moest vervolgens een hoofdonderwerp zijn, op welks recht verstand niet genoeg kon worden aangedrongen. Meer toch dan het verschil tusschen aristocratische en democratische republiek moest hier worden duidelijk gemaakt. De eenheid van wetgeving over *geheel* Nederland in tegenstelling van het vroegere beginsel der zelfstandigheid van *elk* gewest ten opzichte van zijne inwendige aangelegenheden is de spil, waarom alles zich hier beweegt. De karakteristieke strijd tusschen de unitarissen en federalisten en de zegepraal van eerstgenoemden bij het tot stand komen der staatsregeling van 1798 wordt - en mijns inziens te recht - ietwat uitvoeriger dan het overige behandeld. Is dat verricht, de schrijver kon volstaan met het aanstippen van enkele hoofdpunten uit de volgende staatsregelingen, die van 1801, 1805, 1806 en van het annexatie-tijdvak. Aan de grondwetten van 1814, 1815 en 1840 moest vooral in zooverre de aandacht worden geschonken, als noodig is, om de grondwet van 1848 in haar hoofdbeginsel te leeren begrijpen. Dat laatste heeft de heer IJzerman over het algemeen in het oog gehouden bij zijne schets van het regeeringsstelsel van Willem I en van de periode tusschen 1840 en 1848, in verband met zijn aan het slot medegedeelden staat der voornaamste wijzigingen, in 1848 in de grondwet aangebracht. Hij had zulks intusschen, naar mijn gevoelen, nog ietwat duidelijker op den voorgrond moeten stellen. Hij stipte toch wel wat te vluchtig aan, wat de negen mannen in 1844 verlangden en waarin dus het principieel verschil ligt tusschen de partij van het vroegere behoud en die van de grondwet, waaronder wij het voorrecht hebben te leven, al wordt ook deze thans voor verbetering vatbaar geoordeeld. Men kan uit den zoo even bedoelden staat van wijzigingen aan het slot van het werk de hoofdpunten opmaken, maar deze heeft te veel het karakter van een inventaris. Ik zou dan ook den schrijver in overweging

geven, bij eene nieuwe oplage in § 4, loopende over de periode tusschen 1840 en 1848, nog scherper te doen uitkomen, dat eerstgemelde grondwet aan de vertegenwoordiging wel eenigen meerderen invloed op financieele aangelegenheden had toegekend, maar geen meerderen invloed aan de bevolking op de samenstelling dier vertegenwoordiging en van deze op het Regeeringsbeleid had gegeven. Zoo had, mijns inziens, het belang moeten worden toegelicht van de ontbindbaarheid der beide Kamers tegenover de benoeming door den Koning van de leden der Eerste Kamer *voor het leven* en de uitsluitend *periodieke* aftreding van slechts een deel der Tweede Kamer. Zoo is ook geene melding gemaakt van de uitbreiding der vrijheid van drukpers, waardoor deze eerst tot eene werkelijke vrijheid geworden is. Zoo had ook de door de grondwet van 1848 toegekende vrijheid van onderwijs in tegenstelling met den vroegeren toestand wel met enkele woorden mogen zijn toegelicht.

Over het algemeen vereenig ik mij intusschen gaarne met de wijze van behandeling, die door den schrijver gevolgd is. De lezer, voor wien het bestemd is, kan uit zijn werk een goed overzicht verkrijgen van hetgeen hij noodig heeft te weten. Aan zulk een werk hoogere eischen te stellen, komt mij onbillijk voor. De Amsterdamsche Hoogleeraar Mr. L. de Hartog heeft dat, bij zijne reeds aangehaalde beoordeeling in *De Gids*, niet in het oog gehouden. Hij duidt het den schrijver o.a. euvel, dat hij geene bronnenstudie heeft gemaakt en op grond daarvan niet steeds van een zelfstandig oordeel doet blijken. Wil men daarvan het bewijs, men raadplege slechts, wat die Hoogleeraar schrijft over de vroedschappen in het Bourgondische tijdvak en in het tijdperk der Vereenigde republiek. Hij keurt het daarbij in den schrijver af, dat hij de leden der vroedschap onder het Bourgondische huis de openvallende plaatsen zelf laat aanvullen en voor de vroedschappen onder de Vereenigde republiek als regel aangeeft, dat zulks geschiedde door den stadhouder van het gewest uit eene voordracht, bestaande uit twee personen, door de vroedschappen zelven aangevuld. Dat is intusschen eene voorstelling, die bij onderscheidene schrijvers wordt aangetroffen. Zoo zegt o.a. de Utrechtsche Hoogleeraar Dr. Wijnne(*), waar hij van de vroedschappen onder de Vereenigde republiek spreekt, het volgende: ‘Op de samenstelling der vroedschappen in de meeste steden had de stadhouder een beslissenden invloed, doordien hij *uit voordrachten door de vroedschap opgemaakt* de leden verkoos.’ Zoo zegt de mede gunstig bekende leeraar inde geschiedenis A.M. Kollewijn(†), sprekende van de vroedschappen na 1588: ‘Zij werden gekozen of door den stadhouder uit een dubbeltal door de vroedschap opgemaakt of als er geen stadhouder was door de vroedschap zelve.’

Nu is het mogelijk, dat de heer De Hartog uit de niet altijd even gemakkelijk te raadplegen bronnen zijne van gemelde schrijvers afwijkende zienswijze kan rechtvaardigen; hij heeft dat in gemeld *Gids*-artikel niet gedaan. Op welken grond bij voorbeeld steunt zijne uitspraak: ‘De vroedschappen vulden zich zelve steeds aan; slechts vier steden in Holland namelijk: Rotterdam, Schiedam, Gorinchem en Alkmaar moesten en dat nu reeds in het tijdperk der Bourgondische of Oostenrijksche landsheeren, zich de benoeming in het college van den kant der landsheeren of hunne stadhouders ge-

(*) Zie zijne *Geschiedenis van het vaderland*, zesde druk, 1882, deel 1, pag. 122.
(†) Zie zijn *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis*, 1882, pag. 116.

troosten'? Uit het bekende werk van A. Kluit: *Historie der Hollandsche staatsregeering tot aan het jaar* 1795, valt dat niet op te maken. Men kan daaruit o.a. vernemen, dat de vergunningen verschillen, die door de landsheeren aan onderscheidene steden zijn toegekend met betrekking tot het verkiezen van de oudere vroedschappen. Men weet, dat deze eene andere samenstelling hadden en een ander karakter droegen dan de latere.

Indien men nagaat, wat door gemelden schrijver over die vergunningen of privilegiën is gezegd, dan zal het niet gemakkelijk blijken, daaruit een *regel* op te sporen, waarop bepaalde *uitzonderingen* kunnen worden aangewezen. Over de oude vroedschappen komen belangrijke bijzonderheden voor in de academische dissertatie van Mr. J.L. de Bruyn Kops(*). Daarin wordt o a. de inrichting der Haarlemsche vroedschap uitvoerig besproken, naar aanleiding der onder het Bourgondische huis aan de stad Haarlem verleende privilegiën. Met het oog op het betreffende die vroedschappen door de beste schrijvers medegedeelde kan ik de door den heer IJzerman daarvan gegeven voorstelling niet als onjuist beschouwen. Op bladzijde 17 van zijn werk behandelt hij het ontstaan van *vaste* vroedschappen onder Filips den Goede en zegt daarover het volgende: 'Op verlangen van de *aanzienlijke* ingezetenen, die zoodoende aan den invloed der gemeene poorters voor goed een eind wilden maken, schonk Filips hun het privilegie om uit hun midden een collegie te benoemen, dat beschouwd werd als de vertegenwoordiging der geheele burgerij. Het aantal leden van dat collegie bedroeg naar de grootte der stad 20 à 80. Zij maakten voortaan de zoogenaamde vroedschap uit. In het eerst werden ze benoemd voor 6, 8 of 10 jaar, later voor hun leven, zij hadden het recht zelven de openvallende plaatsen aan te vullen.'

Men zou wellicht alleen mogen opmerken, dat deze voorstelling wat absoluut is, omdat er ook onder het Bourgondische huis steden zijn aan te wijzen, waar in een bepaald tijdperk bij overlijden of vertrek van een lid der vroedschap door de aanblijvenden een tweetal werd opgemaakt, waaruit de landsheer er één koos. Bij de beoordeeling van de stedelijke besturen in ons vaderland - te recht wordt zulks o.a. in de *Handleiding van het Nederlandsche staatsrecht en staatsbestuur* door Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper opgemerkt - 'moet men wel in het oog houden den oorsprong in de middeleeuwen en dat de bevoegdheid der grootste gemeenten geheel bepaald werd door de bijzondere omstandigheden, waarin zij geplaatst waren en de privilegiën, die zij van den landsheer ontvangen hadden'.

De voorstelling des schrijvers van de wijze van verkiezing onder de stadhouders wordt evenzeer aangetroffen bij Wijnne en Kollewijn, die natuurlijk evenals ieder ander dwalen kunnen. Hen te volgen, mag intusschen niet zoo maar als onkunde worden gequaliticeerd. De heer De Hartog had ongetwijfeld recht, daartegenover zijn gevoelen den schrijver ter overweging aan te bieden. De schrijver heeft evenwel recht, van den heer De Hartog bewijzen te vorderen voor de juistheid van dat gevoelen. Deze nu heb ik in zijne aangehaalde beoordeeling niet aangetroffen.

Onjuist is het verwijt van den heer De Hartog, dat de heer IJzerman niet gewaagt van de eenige gelegenheid, die de stadhouders hadden, om somwijlen bres te schieten in de gesloten aristocratie door *het verzetten der wet.* Op

(*) Zie *Dissertatio de origine ac juribus concilii urbani in civitatibus quibusdam patriae nostrae.* Leiden, 1847.

bladzijde 83 toch zegt hij van den stadhouder Willem III: ‘De willekeur, waarmee deze laatste in verschillende steden de vroedschappen veranderde of, zooals men het noemde, “*de wet verzette*”, bracht er niet weinig toe bij om de staatsgezinde partij, ook buiten Holland, aanmerkelijk te versterken. De familiën, die door hem van de regeering werden uitgesloten, voegden zich natuurlijk bij de tegenstanders van het stadhouderlijk gezag.’

Onjuist is, mijns inziens, ook het beweren des heeren De Hartog, dat de heer IJzerman blijk gaf van minder duidelijke voorstelling door de woorden: ‘De groote kwaal, waaraan de staatsregeling der republiek leed, was dus een overgroote mate van *decentralisatie.*’ Als er volslagen gemis aan eenheid bestaat, als er geen middelpunt, geen centrum is, laat zich, volgens den Amsterdamschen Hoogleeraar, geene decentralisatie verklaren. Maar is decentralisatie dan geen begrip, waardoor te kennen wordt gegeven gemis aan centralisatie? Tegenover de centralisatie der Bataafsche republiek mag, mijns inziens, wel degelijk gesproken worden van de decentralisatie onder de Vereenigde republiek. En bovendien was 's-Gravenhage ook onder laatstgenoemde republiek, al was het dan ook in zeer geringe mate, een centrum, waar de afgevaardigden der onderscheidene Provinciale Staten te zamen kwamen. Terwijl nu bij voorbeeld Holland tegenover de Staten-Generaal het standpunt der volstrekte autonomie der gewesten handhaafde en alzoo decentralisatie voorstond, was er een streven bij die Staten-Generaal naar meer centralisatie. Geschiedkundig is dan ook de uitdrukking *decentralisatie* volkomen juist. De heer De Hartog heeft den heer IJzerman het vroeger aangehaalde werk van Dr. Beynen als model ter navolging aangeprezen. Welnu, op drie plaatsen gebruikt de heer Beynen de door hem gewraakte uitdrukking. Hij zegt op bladzijde 108 in § 3: ‘Die *decentralisatie* zon echter spoedig tot ontbinding der Unie hebben geleid, bijaldien het gevaar van die duur gekochte vrijheid te verliezen, de gewesten en ook de steden niet steeds tot elkander als gedreven had.’

Op bladzijde 111 lezen wij: ‘Die onverzettelijkheid van Hollands Staten om zich aan eenige macht of rechterlijk gezag van anderen te onderwerpen, gesproten uit 't gevoel hunner meerderheid boven de andere gewesten en gevoed door de centralisatie-zucht, waarvan we gewaagden, heeft eigenlijk de gewestelijke souvereiniteit als een beginsel in ons staatsrecht gevestigd.’

Op bladzijde 113 eindelijk spreekt Dr. Beynen van de staatsregeling der Vereenigde republiek, ‘wier *decentralisatie*-beginsel tot zulke uitersten leiden moest’.

En toch is de heer De Hartog niet tevreden! Het begrip, waarop het aankomt, is volgens hem nergens door den schrijver aangewezen. Hij leze intusschen hetgeen deze op bladzijde 46 over het karakter der Unie gezegd heeft.

Verder keurt de heer De Hartog het af, dat de heer IJzerman op bladzijde 69 onder de zaken, die tot den werkkring der Staten-Generaal behoorden, heeft genoemd: ‘De rechtspraak over alle zaken, de generaliteit betreffende, bijvoorbeeld over vergrijpen door ambtenaren in dienst van de generaliteit, als zoodanig begaan, of door ambtenaren, in dienst van een bijzondere provincie, tegen de generaliteit bedreven (voorbeeld: Oldenbarnevelt, enz.).’

Al is de rechtsbevoegdheid betwistbaar der Staten-Generaal in betrekking tot de gewestelijke ambtenaren, die tegen de generaliteit iets misdreven,

toch hebben die Staten-Generaal haar meer dan eens beschouwd als tot hun werkkring te behooren. Men vergelijke o.a. het bekende werk van Jhr. Mr. J.J. de la Bassecour Caan: *Schets van den regeeringsvorm van Nederland van* 1815 *tot heden.* Die geachte schrijver toch zegt op bl. 130, sprekende over het rechtsgebied der Staten-Generaal: 'Dat betrof 2^{e} de kennisneming van delicten tegen de generaliteit gepleegd door ambtenaren van bijzondere provinciën. Alhoewel in 1618 deze bevoegdheid aan de Staten-Generaal werd toegekend, rustte zij eigenlijk op geen rechtsgrond. Bij die gelegenheid, welke gold het strafgeding tegen Oldebarnevelt in te stellen, werd bepaald dat Holland, zonder consequentie voor het vervolg, zoude hebben *twaalf* rechters; ieder der overige provinciën *twee* rechters.' Het is mij niet mogelijk, hier punt voor punt na te gaan en aan te toonen, hoe onbillijk de heer De Hartog het werk van den heer IJzerman heeft beoordeeld. Slechts enkele voorbeelden mogen volstaan. De heer De Hartog verwijt den schrijver, niet te hebben medegedeeld, dat het gevaar van den tienden penning hoofdzakelijk gelegen was in het invoeren eener *vaste* belasting, waardoor de Souverein de macht der Staten zou verlammen in het al of niet toestaan van *beden.* Op bladz. 34 zegt de heer IJzerman echter: 'Toen Alva evenwel nieuwe belastingen wilde invoeren, *teneinde niet in de noodzakelijkheid te zijn telkenmale om geld te verzoeken*, vond hij bij de Algemeene Staten krachtig verzet, wat den tienden en twintigsten penning betrof.'

De heer De Hartog vindt het vreemd, dat de heer IJzerman bij Filips den Goede wel melding maakt van de oprichting van den Grooten Raad, maar niet van die der Hoven. Gemelde schrijver zegt intusschen in de noot op bl. 18: 'Reeds vroeger waren door de Bourgondische vorsten *gewestelijke gerechtshoven* opgericht.' En nu is het, mijns inziens, een onbillijke eisch, om eene uitvoerige bespreking te verlangen in een betrekkelijk beknopt handboek, dat door den onderwijzer aan de normaalscholen nader mondeling voor zijne leerlingen behoort te worden toegelicht.

De geschiedkundige aanleiding tot de grondwetsherzieningen van 1815 en 1840 en de voornaamste principieele veranderingen worden op bl. 109, 119 en 122 door den schrijver behandeld. Onbillijk is derhalve de opmerking des heeren De Hartog: 'Is eenige wijziging een juiste karakteriseering van het verschil tusschen de grondwet van 1814 en die van 1815?'

Bij de behandeling der tegenwoordige staatsregeling neemt de heer IJzerman de grondwet van 1848 tot uitgangspunt en volgt hij hare indeeling in hoofdstukken, om naar aanleiding dier volgorde ook eenige daarmede in verband staande onderwerpen te bespreken. Hij zegt nergens, dat alles, wat hij daarbij vermeldt, in de grondwet zelve te lezen staat. Hij noemt zelfs een aantal bepalingen, aan gewone wetten ontleend. Hij zegt wel op bl. 177: 'Alle rechters worden *voor hun leven* aangesteld', maar doet niet, gelijk Mr. De Hartog hem te laste legt, gelooven, dat wij hier met eene grondwettelijke bepaling te doen hebben. Had hij dat bedoeld, dan zou hij het uitdrukkelijk hebben vermeld, zooals hij eenige regels verder doet ten aanzien der bepalingen der artikelen 147, 151, 152, 153, 154 en 155 der grondwet. Duidelijker zou het intusschen geweest zijn, als hij eerst de bepaling van art. 163 der grondwet had aangehaald en dan aangegeven, dat het hierin opgenomen beginsel der onafzetbaarheid later in eene gewone wet ook tot de kantonrechters is uitgebreid.

Onder de voornaamste in de grondwet van 1848 aangebrachte wijzigingen vermeldt de heer IJzerman o.a. *rechtstreeksche* in plaats van *getrapte* verkiezingen. Tegen de uitdrukking *getrapte* verkiezingen komt Mr. De Hartog in verzet. Zij werd en wordt intusschen vrij algemeen gebruikt in plaats van verkiezingen bij trappen of trapsgewijze verkiezingen. Waarom mocht de heer IJzerman zich niet van dezen populairen term bedienen?

Onder no. c. worden door hem, sprekende van de Staten-Generaal, vermeld: 'veranderingen in den duur van den tijd van zitting'. Een gewoon menschenkind zou meenen, dat hier sprake is van den tijd van zitting der Kamerleden. De heer De Hartog vat die woorden echter op, alsof zij slaan op den tijd der zittingen van de Staten-Generaal! En nu zegt de Amsterdamsche Hoogleeraar zeer humaan: 'Dit nu is niet eens waar, vergelijk artikel 98 der grondwet van 1848 met artikel 101 der grondwet van 1815.' Bij een eventueelen herdruk zal de heer IJzerman ongetwijfeld dit punt eenigszins nader toelichten, om elk misverstand onmogelijk te maken. Tot zijne verdediging moet intusschen nog worden vermeld, dat hij, in § 1 en § 2 van het vierde tijdvak betreffende de grondwetten van 1814 en 1815, over den tijd van zitting van de leden der Staten-Generaal had gesproken en niet van den duur der zittingen.

De heer IJzerman heeft in zijn voorbericht zich voor welwillende op- en aanmerkingen aanbevolen. Ik betwijfel het, of de lezers van dit tijdschrift daaronder de bovenbedoelde zullen rangschikken. In een dergelijk werk komen menigwerf voor een schrijver zelf onverklaarbare onnauwkeurigheden voor, die in eene latere editie worden hersteld. Als zoodanig vermeld ik, zonder daarom aan onkunde te denken, dat de schrijver onder geschillen van bestuur ook geschillen aangeeft tusschen de ingezetenen onderling, hetgeen blijkbaar eene verschrijving is, omdat daar ter plaatse alleen over maatregelen van besturen wordt gesproken.

Gelijk ik reeds heb trachten aan te toonen, is het werk van den heer IJzerman zeer bruikbaar voor het doel, waartoe het geschreven is. Bevoegde onderwijzers, volkomen vertrouwd met de eischen voor de opleiding van aanstaande onderwijzers, hebben dan ook reeds in de onderwijsbladen daaraan recht doen wedervaren. In mijne betrekking van arrondissementsschoolopziener bekend met de normaalscholen en met de bij de akte-examens voor onderwijzers gebleken geschiedkundige kennis, heb ik uit volle overtuiging mij aan hun over het algemeen gunstig oordeel kunnen aansluiten. Ik acht mij te meer verplicht, dat uit te spreken, omdat ik, sinds een tiental jaren leeraar in de staatswetenschappen bij het middelbaar onderwijs, wel eenige ervaring heb verkregen van hetgeen tot onderrichting van jongelieden in deze materie dienstig kan worden geoordeeld. Niet tot leering van de mannen der wetenschap en van het hooger onderwijs werd het door mij aangekondigde geschrift in het licht gezonden. In den meer bescheiden, maar toch omvangrijken kring, waarvoor het bestemd is, moge het veel nut stichten.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Amsterdam, April 1883.

Pascarel. Een verhaal door Ouida. Naar het Engelsch. Arnhem. J. Minkman. 1 dl. Pipistrello en andere verhalen. Door Ouida. Naar het Engelsch door Dr. C.D. Anna Keary. Oldbury. Uit het Engelsch door Cora. Sneek. J.F. van Druten. 1882. 2 dln. Dina's geheim. Uit het Engelsch van David Christie Murray. 2 dln.

Wie een werk van Ouida ter hand neemt, is er zeker van, niet met iets alledaagsch kennis te zullen maken. Gij moogt u ergeren aan het onbarmhartig oordeel, door deze schrijfster steeds over hare eigene sekse geveld; bedenkingen inbrengen tegen hare vrijgevigheid tegenover mannen, waar het sexueele verhoudingen betreft; uwe aanmerkingen maken op den natuurlijken en geleidelijken gang der intrige, waarvan de draden immer slechts door toevallige omstandigheden worden aaneengehecht; gij moogt hare phantasie wat al te weelderig, hare uitweidingen wat al te wijdloopig, soms vermoeiend vinden - toch kunt gij den tol uwer bewondering niet onthouden aan dit grootsche talent, dat over al de forsche en teedere snaren van het menschelijk gevoel in vollen rijkdom de vrije beschikking heeft. Haar dichterlijke blik op de natuur, hare rijke kennis van 't menschelijk hart, van historie en van kunst, hare gave van te beschrijven en te verhalen brengen u beurtelings in bewondering en verrukking.

Al deze deugden en gebreken van Ouida moesten wel op 't sterkst uitkomen, waar zij in *Pascarel* den vrijen teugel viert aan hare bijna afgodische vereering voor Italië en de Italianen, het land en het volk van bloemen en zonneschijn, van liefde en jaloezie, van vrijheidszucht en naïef bijgeloof, van genieën en van bedelaars. Italië te doen kennen en een dwepend verlangen op te wekken naar zijn helderen hemel, zijne kunstschatten en natuurwonderen, zijn (volgens Ouida) bewonderens- en beminnenswaardig volk - dit schijnt wel het doel te zijn geweest, dat de dichteres, bij het scheppen van haar *Pascarel*, voor oogen stond.

Pascarel, de held, is een wezen als *Tricotrin* in Ouida's roman van dien naam: dichter, kunstenaar, volksleider, held, profeet; een geleerde in het kostuum van een vagebond, een wijsgeer in maskeradepak, een moralist onder de carnavalsgekken.

Voor gewone romanlezers zullen ettelijke bladzijden van dit boek ongenietbaar zijn; de meer nadenkende zal juist op die bladzijden van zijne gading vinden, in de gesprekken nl. tusschen Pascarel en zijne donzella, waarin hij haar zijne beschouwingen over de kunst en het leven meedeelt.

Toch, buiten deze misschien wel wat al te wijdloopige redeneeringen om zit er gang in het verhaal. Levendig genoeg worden de hartstochten, aanschouwelijk genoeg de gebeurtenissen voorgesteld; naar verrassende voorvallen en gespannen toestanden zal men niet tevergeefs zoeken, en het geheel heeft een bevredigend einde.

Heeft de uitgever, vertrouwend op den naam van de schrijfster, gerekend op een enorm debiet, toen hij besloot, dit lang niet alledaagsche werk in den vorm eener volksuitgave te doen drukken? We helpen 't hem wenschen, maar zijn, op grond van 't hierboven aangevoerde, niet zonder vrees. 't Boek bevat bijna 350 pagina's, compres gedrukt in één deel. De letter is duidelijk en het papier voldoende. He vertaler kweet zich verdienstelijk van zijne taak.

Van dezelfde schrijfster, bij denzelfden uitgever, in eene gelijkvormige uitgave verscheen het boekje van ruim 100 bladzijden, getiteld: *Pipistrello en andere verhalen.* Die ‘andere’: *Roem*, *De Bruidschotel*, *Umilta*, *De belooning van een held* en *Vogels in de sneeuw*, verschenen reeds in 't feuilleton van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, behalve misschien het vierde. Vier van de zes verhalen vallen weer voor in Italië en onder de lagere volksklasse. Twee ervan bevatten eene bittere aanklacht tegen de Italiaansche politie in haar al te grooten ijver tegen onschuldige overtredingen harer verordeningen. Hebben dáárvoor Italië's kinderen zich vrijgevochten van de tirannie der vreemdelingen, om in hun eigen vaderland door politie-agenten te worden getiranniseerd? Aangrijpend teekent Ouida ons het lijden van het arme volk, vooral in dat zeer schoone verhaal, *De Bruidschotel.*

Liever dan aan *Pipistrello* zouden we de eereplaats toegewezen hebben gezien aan *Vogels in de sneeuw.* Voor dit en nog twee andere verhalen komt de schrijfster eene medaille toe van de vereeniging tot bescherming van dieren.

In leesgezelschappen zal dit boekje zijn weg wel vinden. En de lezers zullen er den directeur dank voor weten.

Anna Keary was voor mij, gelijk voorzeker voor de meeste romanlezers, tot nu toe eene onbekende. 't Was mij evenwel hoogst aangenaam, met haar kennis te mogen maken, en 'k hoop, neen, ben er zoo goed als zeker van, dat mij dit een ieder nazeggen zal, die haar *Oldbury* gelezen heeft. Welk eene tegenstelling tusschen deze schrijfster en hare hoogbegaafde, wereldwijze kunstzuster, wier arbeid hierboven besproken werd. Anna Keary heeft ongetwijfeld minder van de wereld gezien, maar niet minder dan Ouida is ze doorgedrongen in de diepten van het menschelijk hart. Deze schildert den hartstocht, die blind maakt voor gebreken; gene de liefde, die de zwakheden bedekt en vergeeft. Deze laat met welbehagen het volle licht schijnen op de dwaasheden en ijdelheden, de lichtzinnigheid en verdorvenheid der wereld, waartusschen hare helden uitblinken als lichten in de duisternis; gene zoekt bij voorkeur de betere zijde van het menschelijk karakter op en ontlokt u een glimlach bij de dwaasheden en een traan over de afdwalingen der menschen. Ouida leidt u binnen in kringen, waar het vernuft schittert, de roem glanst, de wereldsche grootheid haar luister ten toon spreidt of de kreten der ellende uw gehoor verscheuren; Keary brengt u in kennis met gewone kleinstadsmenschen, in hunne kerk, op hunne visites, bij hunne wandelingen, en weet u ook in die kringen zielegrootheid te doen opmerken en karakteradel. Ze heeft iets van wat ons in George Elliot altijd zoo aantrok.

Van de boeiende intrige van dit schoone verhaal mag niets worden verklapt, omdat zij berust op een geheim, dat pas in het tweede deel wordt onthuld. Dit geheim betreft het verleden der familie Blake, wier geschiedenis eene belangrijke plaats bekleedt in den roman, en misschien kan het als eene zwakheid van het werk worden aangemerkt, dat ten slotte de onthulling van dit geheim wel eenigszins beneden de verwachting blijft, daar men zich ergere dingen had voorgesteld.

Dit neemt evenwel niet weg, dat we hier met een boek te doen hebben, waar-

voor we er u gaarne tien andere uit het Engelsch vertaalde in ruil geven. Hier vindt ge natuur en waarheid, karakters, uit het leven gegrepen en naar het leven geteekend, menschen van vleesch en bloed, met hunne zwakheden en dwaasheden, maar ook met hunne edele aandoeningen en verheven aspiratiën. Een reine geest komt er u uit tegen tot de laatste bladzijde toe.

Door een uitgebreiden kring van lezers zal deze roman met ingenomenheid worden begroet. En de goede vertaling van Cora zal, benevens de heldere druk, tot de aangenaamheid der lectuur het hare bijdragen.

Dina's geheim is de titel van den door C. Baarslag vloeiend uit het Engelsch vertaalden roman *Joseph's coat* van David Christie Murray, in netten druk, met flinke, duidelijke letter uitgegeven bij P.N. van Kampen & Zn. te Amsterdam.

In ‘Joseph's kleed’ zat ‘Dina's geheim’ verborgen, nl. haar trouwbewijs. Was dit niet verloren geweest, dan hadden we dezen roman niet gehad. Of we eraan verloren hadden? Voor de hoogere kunst niet veel, zou ik denken, hoewel het werk hooger staat dan menig ander van die soort, waarmede onze onvermoeide vertalers en uitgevers bij voortduring de leeswoede van het romanverslindende publiek zoeken te bevredigen.

Lezers, wien het in een roman vooral om actie te doen is, om belangwekkende gebeurtenissen en buitengewone verwikkelingen en die daarom zich reeds door den titel voelden aangetrokken, vinden hier van hunne gading. Een verloren zoon, een geheim huwelijk, eene erfenisjacht, eene inbraak, een geschonden trouwregister, eene valsche handteekening, een mijnongeluk - waarlijk genoeg, om uw hart aan op te halen. Nieuw is misschien de vinding, om eene grootmoeder als moeder te laten optreden, ten einde de (gewaande) schande harer dochter te doen verborgen blijven. Ook komt het mij voor, eene zwakheid van dezen roman te zijn, dat de schrijver telkens weer zelf het woord neemt, om den lezer zijne opmerkingen en indrukken mee te deelen, soms om vooruit te waarschuwen, dat door 't een en ander, dat nu zal gebeuren, de geschiedenis eene geheel andere wending nemen zal.

Dit een en ander, benevens de wel wat al te lange voorgeschiedenis, daargelaten (want het eigenlijk gezegde stuk speelt ‘vijf en twintig jaren later’) hebben we voor dit werk gaarne een woord van lof. De stijl is los en natuurlijk. Er zit gang in 't verhaal. Geene onmogelijke romanhelden of heldinnen worden ten tooneele gevoerd, maar echte mannen en vrouwen, die in den strijd des levens worden gevormd of erin ondergaan. Ook die personen, die de auteur met blijkbare voorliefde schildert, hebben hunne gebreken en zwakheden, waarvan zij zelven de gevolgen moeten ondervinden. Maar ook in den misdadiger laat hij nog de werking van het goede beginsel zien. Hij is niet gewoon, de verkeerdheden der menschen uit moedwillige verharding of boosaardig opzet te verklaren; de kwaaddoener is hem minder een voorwerp van verachting dan van medelijden, daar hij 't meest nog zichzelven ongelukkig maakt. De tegenstrijdigheden in 't menschelijk karakter worden door hem evengoed geteekend als begrepen. 't Helderst komt dit uit in zijne schildering van den ouden George Bushel, die op listige wijze zijn neef van 't vaderlijk erfdeel beroofd heeft en nu zichzelven wijsmaakt,

dat hij 't om bestwil heeft gedaan; die, zonder bepaald een huichelaar te kunnen heeten, in edele (?) verontwaardiging opstuift tegen de dienstmeid, die hij op diefstal betrapt, en in 't volgend oogenblik het toevallig ontdekte trouwbewijs vernietigt, dat hem bedreigt in 't bezit van de onrechtmatig verkregen erfenis; die, eerst na de ontdekking van zijn misdrijf door gewetenswroeging gekweld, waant zijne schuld te hebben uitgewischt, als hij de door hem benadeelden tot erfgenamen zijner schatten benoemt.

Maar al ware 't ook alleen om de kennismaking met de beminnelijke vrouwenkarakters van eene Dina en eene Ethel, dan zou reeds daarom deze roman de volle aandacht verdienen van zoovelen, die, bij de keuze van lectuur, minder letten op de hoogste eischen der kunst dan op een onderhoudenden verhaaltrant en eene gezonde moraal.

H.

P.J.T.P.

Mengelwerk.

De Indische kapitein.
Novelle van P.F. Brunings.

II.

Er heeft misschien in Friesland in oude tijden een slot gestaan, dat Howerda heette; misschien is 't er nog te vinden - maar we hebben er geen onderzoek naar kunnen doen. Alleen weten we, dat ongeveer een half uur van Dahlem, rechts van den straatweg, een eenvoudig, maar toch indrukwekkend huis stond, dat de tegenwoordige afstammeling der Howerda's had gekocht, en dat op de twee ouderwetsche, gemetselde pijlers, die aan den ingang van het park stonden, de oorspronkelijke naam van het landhuis, Boschwijk, - links Bosch, en rechts Wijk - terstond na den aankoop was vervangen door Howerda. Het maakte een eenigszins zonderlingen indruk, als de bezoeker, die het ouderwetsche hek binnentrad, toevallig eerst op den rechterpijler het oog liet vallen en dan ‘Werda’ las. 't Scheen eene waarschuwing, om niet binnen te treden zonder paswoord. En zag hij dan op den anderen paal, dan las hij Ho - ook een woord, om hem tot staan te brengen. Toch was Ho-Werda een huis, waar den bezoekers geen ‘ho!’ en ‘wiedaar?’ werd toegeroepen; men was er hartelijk welkom.

De aanleg vóór 't huis was nieuw, maar het oude, hooge geboomte was blijven staan; het huis telde anderhalve eeuw en was vrij van pleister. Zijn stijl was niet grootsch, maar 't had iets ernstigs, oud-Nederlandsch-deftigs, en vooral iets vriendelijks. Het klimop had zich in de laatste tien jaren met kracht naar hoven gewerkt en, door zorgvuldige hand geleid, de meeste ramen en ook de deur in eene groene

lijst omsloten. Een breed, monumentaal bordes, vier treden hoog, met massieve leuningen van gepolijst graniet, waarop groote marmeren vazen met cactusplanten prijkten, vormde eene waarlijk vorstelijke entrée.

Howerda werd een groot gedeelte van 't jaar door de familie bewoond. De familie hield van 't buitenleven; zelfs de student, die al wat van de wereld had gezien en Parijs, Weenen, Milaan, Florence, Rome en Napels kende, - Parijs zelfs zeer goed - was ook gaarne op het gezellig Howerda met zijn schilderachtig park, zijne door hooge heggen omgeven akkers, zijne beuken- en eikenlanen, zijne bosschen van laag en hoog masthout, zijne heiden en plassen en zijne schuwe bevolking van hazen, konijnen, patrijzen en snippen. En dan ‘de Beek’ met hare baars, karpers en snoek! - Ja, Howerda was een heerlijk buiten - een paradijs voor een buitenman.

Onze kapitein maakte zijne intrede onder vrij ongunstige omstandigheden. Hij werd ziek en ontdaan uit het rijtuig geholpen. De student verklaarde heel deftig, dat hij niet... te veel had gebruikt, en hij zou deze verschooning voor zijn vriend vermoedelijk niet hebben bijgebracht, als hijzelf niet in het tegenovergestelde geval had verkeerd. De arme kapitein putte zich uit in plichtplegingen en verontschuldigingen, maar 't was hem duidelijk aan te zien, dat hij doodvermoeid, volslagen afgetobd was. Hij kon bijna niet meer spreken, en zijn vriend de student hielp hem de trap op en naar bed. Toen hij hem de laarzen uittrok, zei hij: ‘Slaap nu maar eens goed uit, kerel! neem me niet kwalijk, kapitein.’

‘Ik heet Eerk,’ zei de kapitein met een flauw lachje en het hoofd latende hangen. ‘Noem me maar zoo. Ge zijt heel vriendelijk, en ik... ik ben zoo moe, als ik me nog nooit heb gevoeld. Ik kan niet meer.’

‘Gij moet maar slapen,’ zei de student. ‘Niets beter dan slapen, als men kan. Hier is de knop van de electrische schel; hebt ge iets noodig, druk er maar even op, en ge hebt terstond een gedienstigen geest.’

De kapitein ging te bed en viel terstond in slaap. Toen een paar uren later de student op de kamer van zijn vriend kwam, om hem voor den maaltijd te wekken, kon hij hem niet wakker krijgen. Hij liet hem slapen en gaf een bediende last, nu en dan eens te gaan zien, of Mijnheer ook iets noodig had. Maar de logé sliep 's avonds om elf uren nog zoo vast als een steen. De student bevoelde toen zijn pols, met al den deftigen ernst van een doctor in de medicijnen, hoewel hij in de rechten studeerde, luisterde opmerkzaam naar zijne ademhaling, die heel geregeld was, liet hem verder slapen en ging zelf ook te rust in de aangrenzende kamer, waarvan hij de deur liet openstaan.

's Ochtends om zes uur werd de kapitein wakker. Hij had veertien uren geslapen, zonder droomen en wakker worden. De zomerzon drong hier en daar door een kiertje der zware venstergordijnen en speelde op het behangsel. Waar was hij? Langzamerhand kwam de

herinnering terug. Ja, hij logeerde op een... kasteel... neen, op een landhuis, door een rijken Hollandsch-Indischen Nabob bewoond. Neen, dat ook niet. Hij zag niets Indisch in 't vertrek. Alles was even Hollandsch; alleen merkte hij op een groot en zwaar Turksch karpet op den vloer en eenige oude Chineesche vazen op eene ouderwetsche Hollandsche kast van eikenhout met gesneden leeuwenkoppen.

De jonge man wreef zijne oogen uit. Hij zag het vertrek rond, welks reinheid hem tegenblonk. Hij gevoelde zich verkwikt door den langen, rustigen slaap en toen herinnerde hij zich alles. Op den rand van zijn bed gezeten, dacht hij na. Wat zou hij doen? Hij was te Amsterdam aangekomen, had daar zijne bagage in een logement achtergelaten en was toen op reis gegaan naar het plekje in Nederland, dat hem als een magneet aantrok. Weinig Indische verlofgangers doen dat, als ze geene familie of betrekkingen hebben, die verlangend naar hen uitzien. Nu was hij, geheel onvoorziens, in een vreemd en voornaam huis terechtgekomen, en daar zat hij nu op den rand van zijn bed; - volstrekt niet als Job op zijn aschhoop - maar toch dacht hij aan dien wijsgeer, toen hij op zijne plunje staarde, die daar op een stoel lag uitgespreid, en de kleine reistasch, aan de leuning opgehangen. - Dat was alles, wat hij bij zich had, en wat hij verder nog bezat, was ook geene weelde. Hij had zich in Indië, zoolang zijne moeder, broer en zuster leefden, beholpen, om hen te ondersteunen. - De voorbeelden van Indische officieren, die zich dus voor hunne familie opofferen en 't bij gelegenheid voor het lieve vaderland ook doen, zijn wel groot in aantal; maar een soldaat gaat niet voor zijn vermaak naar Indië; - dat weet hij nu eenmaal, en hij dient er zich dus in te schikken. Hij, Eerk Zijdsema, behoorde ook tot die uitverkorenen. Na den dood zijner naasten had hij 't ruimer gekregen, maar hoe gaarne had hij niet zich blijven behelpen, blijven ontberen, om voor hen te zorgen! Hij was nu zoo alleen, zoo verlaten, zoo ongelukkig, en hoeveel illusiën had hij niet gekweekt in zijne jeugd! Zelfs nog, toen hij met een gebroken hart zich had moeten losrukken van alles, wat hem 't liefste was op de wereld, om... de fortuin te gaan opzoeken in 't verre land, waar hij niemand kende, waar geene enkele vriendenhand zich bij zijne komst naar hem zou uitstrekken, had hij nog iets, dat naar hoop op eene toekomst geleek, overgehouden. Nu was er niets meer. Hij was wel alleen - alleen op de wereld. Hij richtte zich op en zette den voet op den vloer. Eene zorgzame hand had een paar pantoffels voor zijn bed geplaatst. Hij glimlachte tevreden om die oplettendheid. Dat had de student gedaan. Hij dacht aan dat open gelaat, die hartelijke, gulle stem van den jongen Fries, en een warm gevoel van genegenheid steeg bij hem op. - Hij herinnerde zich, hoe Elko hem verzorgd en te bed geholpen had, en dat maakte hem week. Toen zag hij ook, naast den flinken student met zijn ridderlijk gelaat, de schoone Elza met haar hoogen blik, toen ze hem voorbijging, maar

die later zoo vriendelijk en zacht werd, als ze, naar hem luisterend, de groote, donkere oogen op hem gevestigd hield. In gepeins stond hij op en ging de ruime kamer op en neer. Toen hoorde hij eensklaps eene stem, die een weinig dof klonk, als van iemand, die in zijn slaap wordt gestoord: ‘Zijt ge al op, kapitein? - Hoe is 't met u?’

‘Heel wel, maar ik heb u gewekt, en dat spijt me,’ antwoordde de kapitein. ‘Ga gerust weer slapen. Ik zal uwe deur dichtdoen; dan hoort ge mij niet. Ik ga eens in de frissche lucht. Tot straks.’

Hij wilde de deur sluiten. Elko zat half overeind in zijn bed en zei: ‘Uitstekend! Nu ben ik gerust. Ik dacht, op mijn woord, dat het gisteren met u misliep. - Wilt ge een luchtje gaan scheppen? Heel goed! Ik blijf nog een kwartiertje dutten. Hoe laat is 't?’

‘Halfzeven,’ zei Eerk lachend; ‘dus veel te vroeg voor iemand, die niet zoolang heeft geslapen als ik. Tot straks, mijn waarde vriend; dan hoop ik u te bedanken voor al uwe goede zorgen,’ en hij trok zacht de deur dicht.

‘Hola!’ riep de student. De kapitein opende weer even de deur en stak het hoofd door de opening. - ‘Ik heb daar achter het gordijn in den hoek van uwe kamer een kleerkastje voor u gemaakt. Misschien vindt ge er wel iets in, dat u van dienst kan zijn.’

‘Goed - goed!’ zei de kapitein en sloot de deur. Hij dook het hoofd in 't koele water, schoor zich netjes, plaste nog wat in het vloeibaar element en toen gevoelde hij zich verfrischt en weer opgewekt. Toen moest hij zich aankleeden. Daar lag zijne uniform op den stoel, maar de herinnering aan de warmte en benauwdheid, die hem den vorigen dag hadden geplaagd, deed hem terugschrikken. Hij had diezelfde uniform onder de keerkringen gedragen, maar nooit had ze hem zoo benauwd als gisteren. Zijn oog viel op het donkergroen gordijn naast de deur; hij lichtte het op en zag een volledig kleeder-magazijntje, netjes aan den kapstok opgehangen. In deze ietwat bonte verzameling van chamber-cloaks, pantalons, jassen, vesten, enz. vond de kapitein een ochtendkostuum, dat hem gelukkig maakte, want het was luchtig en 't paste hem. De student had het een paar jaren geleden afgedankt, toen hij begon ‘uit te zetten’. Een stroohoed voltooide zijn geluk en hij ging lustig de trap af, ontmoette eene frissche dienstmaagd, die terstond vroeg, of Mijnheer een kop thee of koffie wilde gebruiken, ente gelijk hem de mededeeling deed, dat de familie om acht uren ontbeet.

De kapitein verkoos een kop thee, ging toen door de vestibule naar buiten, zette zich op de bank van het breede bordes neder en ademde de frissche morgenlucht in. Een oogenblik later bracht het dienstmeisje een kop thee met beschuit en ging weer stil heen.

‘Ik ben hier in een tooverpaleis,’ dacht de kapitein. Hij dronk zijne thee, stak eene sigaar aan en ging wandelen. Doelloos dwaalde hij rond; hij zag niet veel van den mooien aanleg en de lieve gezichts-

punten, die het park opleverde, want hij verzonk in gedachten. Hij wandelde door de breede paden, met gebogen hoofd en vóór zich op den grond starende, werktuigelijk rookende, totdat hij eensklaps uit zijne mijmering werd gewekt door eene frissche, klankvolle stem, die hem ‘goeden morgen’ toeriep. Hij keek verschrikt op, nam zijn geleenden hoed af en wierp zijne sigaar weg.

‘Freule, neem 't me niet kwalijk,’ stotterde hij; ‘ik had u niet gezien.’

‘Daarom wensch ik u het eerst een goeden morgen,’ antwoordde ze. ‘Misschien heb ik wel verkeerd gedaan, u in uwe zoete mijmeringen te storen,’ liet ze er een weinig ondeugend op volgen.

‘Zoete mijmeringen!’ herhaalde hij met een zweem van bitterheid. ‘Ge hebt, integendeel, goedgedaan, me uit mijn gepeins te wekken. Ik heb over niets te denken, wat me genoegen kan geven.’

Elza ging zachtjes voort en vroeg toen, of hij zich weer geheel beter gevoelde.

‘Ik schaam me,’ antwoordde hij, ‘voor de stoornis, die ik hier teweegbreng.’

‘Welke stoornis?’ zei Elza. ‘Het eenige, wat ons bezighield, was, dat ge u zoo... overspannen hadt; maar de rust heeft u blijkbaar goedgedaan, en dat verheugt me. Elko had gisteravond rust noch duur.’

‘Uw broeder is een nobèle jongen,’ zei de kapitein op gevoeligen toon.

‘Dat is hij,’ zei Elza levendig, ‘en 't doet me genoegen, dat van u te hooren. Hoe meer ge hem leert kennen, hoe meer ge hem zult waardeeren - dat weet ik zeker.’

‘Ik hoop, dat onze kennismaking wel zoolang zal duren, dat hij ook in mij een vriend zal leeren kennen, die hoogst gevoelig en erkentelijk voor betoonde vriendschap is.’

Ze waren op een verheven punt gekomen, waar men het landschap kon overzien. De toren van Dahlem was het eerste, wat den kapitein in 't oog viel; die scherpe naald, zich uit het donkergroen verheffende naar den blauwen hemel, zag eruit als een opgeheven dolk, waarvan hij wel geen verraderlijken stoot meer te vreezen had, maar die hem herinnerde aan eene wond in 't hart, die nog niet gesloten was. Hij wendde 't hoofd af en liet het oog over het stille landschap dwalen, dat zich pas uit het zachte nevelkleed, door den nacht erover gespreid, had losgemaakt en nu, frisch en ten nieuw leven gewekt, zijne heldere schakeeringen van groen en goudgeel, afgewisseld door verschillende tinten van bruin, als een breed aardtapijt voor hem ontrolde en, steeds in zachter kleuren overgaande en eindelijk samensmeltend, zich verloor in een nevelachtig blauw verschiet.

‘Wat is 't hier stil en rustig!’ zei hij na eene poos en steeds over de vlakte starende.

‘Ja, dit is het schoonste punt,’ zei Elza; ‘ten minste naar mijn gevoelen. Maar ge moet rechts zien, naar het dorp. Zie, hoe schilderachtig de donkerblauwe toren van Dahlem zich uit het groen verheft; die verspreide huizen, links en rechts van het dorp, met hunne door de zon verlichte gevels, sommige zoo verblindend wit, andere geel en rooskleurig, enkele roodbruin of grauw, met hunne roode en blauwe daken; die met riet gedekte huizingen met hare hooibergen en schuren; en dan die boomgaarden en boschjes, wier donkergroen en slagschaduwen de schrille kleuren en scherpe lijnen der landhuizen breken en de donkerder boerenwoningen met eene stille, geheimzinnige schaduw omgeven. Ik zie zoo gaarne naar dat lieve dorp; 't is, alsof ik in eene idylle leef, als ik op dien zwijgenden toren staar, die uit de hoogte neerziet op den vrede in 't rond. Zie ginds de beek als eene glinsterende slang zich door de groene wei kronkelen. Zou een decoratie-schilder ooit met zulk een effect die kleine, hooge brug erover kunnen leggen? En die hengelaar, over de leuning gebogen, die zoo scherp tegen de blauwe lucht afsteekt, en dat zwarte en roodbonte vee in de frissche wei, kunnen ze beter het landschap verlevendigen en te gelijk het beeld van rust en vrede weergeven? Zie, in 't dorp is geen mensch te bespeuren; het ligt te ver af; maar daar klimt hier en daar een licht rookwolkje uit een half verscholen dak op. Die wolkjes zijn allen levensboden. Daar wonen menschen, en die menschen zijn aan hun stillen, eentonigen arbeid; - maar ik verbeeld me altijd, dat ze gelukkiger moeten zijn dan anderen, die niet arbeiden en voor wie 't rooken van hun schoorsteen eene zaak is, die hun nooit eene gedachte heeft gekost. - En dan, let wel op den molen! Zaagt ge ooit een schilderachtiger molen dan dezen? - Hij is oud en eerwaardig in zijne kamerjurk van verweerd riet, maar toch vol jongen levenslust. Wat zwaait hij zijne armen flink in 't rond op den frisschen morgenwind! - Vindt ge dat hoekje van 't landschap niet verrukkelijk?’

‘'t Is met een meesterhandje geschetst,’ zei de kapitein; ‘ge zijt eene kunstenares. Ja, 't is lief en vriendelijk; - ten minste, zoo zegt me mijn geheugen. Maar die toren ontsiert voor mij alles! - of liever, die toren herinnert me zooveel, wat ik gaarne vergat. 't Is zonderling; maar als ik in Indië, 's nachts in 't stille kampement of ergens in een eenzaam fort, zoowel bij dag als nacht, aan mijn land terugdacht, verrees altijd die spitse toren vóór me en dan zag ik in mijn geest zóóveel, - zóóveel, dat geweest was en me gelukkig had gemaakt, maar nu voor altijd was verloren - dat ik ook na de zwaarste vermoeienissen geen oog sluiten kon. Och, die *toren* van Dahlem was me daarginds altijd een *doren* in 't hart; - nu is hij me een doren in 't oog. Laat ons gaan, freule, als ge wilt; dan zullen we over iets anders spreken.’

Ze wandelden verder; hij plukte een paar erica's uit een heiperkje,

waar het pad doorliep, en hernam: ‘Dit is het liefste bloempje, dat ik ken. Ik heb er een tuiltje van meegenomen naar Indië en altijd bewaard. Ze zijn schier vergaan, maar ze liggen nog steeds in mijne reliekendoos. 't Zijn mijne dierbare mummiën, mijne kleine huisgoden.’

‘Ik meen, dat ge gisteren eene versch geplukte in uw knoopsgat droegt,’ zei Elza. ‘Heb ik 't goed gezien? - Ge zijt een Fries, en Friesland is geen land van hei en dennenboschjes, zooals dit.’

‘We hebben altijd in heistreken gewoond en de hei is mij dierbaar. Ik ben van ouder tot ouder een Fries, maar ik ken het land mijner voorouders heel weinig, hoewel 't mij lief is en ik er trotsch op ben, een Fries te zijn.’

‘Dat is braaf gesproken,’ zei Elza; - ze bukte ook en plukte de laatste heibloempjes, die onder haar bereik waren. - ‘Ik ben er ook trotsch op, eene Friezin te zijn; maar zijn we nu niet heel verwaand, als we zoo iets zeggen? - Is een Fries beter dan een Gelderschman of een Hollander?’

‘Ik bedoel niet één Fries - maar Fries in 't algemeen. Al was ikzelf geen Fries, dan zou ik van de Friezen houden. 't Zijn stijfkoppen, maar 't zijn mannen, en de Friezinnen zijn vrouwen, uit één stuk. Ik zeg niet, dat *ik* zoo'n man ben, - want de uitzonderingen bestaan, om den regel te bevestigen, - maar ik ben trotsch op mijn Frieschen naam.’

‘Ik ook,’ zei Elza, ‘maar ik denk er zoo dikwijls aan, dat ik, om het recht te hebben, er trotsch op te zijn, toch ook iets behoorde te doen, om dat recht te verwerven. Vindt ge ook niet? Gij hebt dat gedaan. Gij hebt uw plicht gedaan. Ge hebt uw land gediend, uw plicht, *meer* dan uw plicht gedaan - zooals Elko gisteravond zei - maar eene vrouw kan niets!’

‘Eene vrouw kan veel - heel veel; ze kan alles,’ zei de kapitein met een zucht. ‘Ze kan met volle handen 't geluk om zich heen strooien, en met even volle handen kwaad en onheil zaaien. De vrouw kan veel, als ze maar een juist gebruik - en geen misbruik - maakt van de gaven, die de natuur haar schonk. De vrouw is scherpzinnig, en 't is mijne overtuiging, dat er onder de vrouwen minder idioten zijn dan onder de mannen; - maar haar hoofd wordt beheerscht door het hart - door 't gevoel, door... de zenuwen, zal ik maar zeggen. De meest gewone vrouw begrijpt en doorziet velerlei dingen, die in 't dagelijksch leven voorkomen, veel vlugger en juister dan de verstandigste man en diepzinnigste denker - maar dat moet voor haar geene reden zijn, om zich boven den man te willen verheffen; ook niet, om zich met hem op dezelfde lijn te plaatsen. Ik stem toe, dat de vrouw hare rechte plaats in onze maatschappij nog niet heeft ingenomen, maar ze zal die veroveren - niet op de wijze van die dwaze wezens, die hare vrouwenrokken met gespoorde laarzen en hare

parasol met eene karwats willen verwisselen, en sigaren rooken, en mannen verdelgende boekjes schrijven, maar door haar geest te ontwikkelen en 't juiste begrip te vatten van 't verschil tusschen vrouw en man. Vindt ge 't niet dom, dat eene vrouw, omdat ze haar geslacht misdeeld gelooft, het mannelijk geslacht beschimpt en veracht en zichzelf beter prijst?'

'Nu geloof ik, dat ge op enkele uitzonderingen doelt,' zei Elza. 'Hebt ge soms in Indië ook eene lezing bijgewoond van de eene of andere geëmancipeerde, die de mannen veracht? - Beoordeel toch niet de vrouwen naar zulke uitersten. Eene enkele zwaluw brengt geen zomer, en geen uil - zelfs niet die van Minerva - verkondigt wijsheid. Zie, daar komt papa, en nu kunt ge u gereedmaken, om over politiek en militaire zaken te praten, want hij is ook militair geweest.'

De oude heer Van Howerda was een knappe grijsaard van vijf en zestig jaren, groot en slank, met stroeve trekken, een haviksneus, doordringende oogen, langen, grijzen baard en spierwit haar. Hij ging met het hoofd voorover, maar toen hij 't geluid van stemmen hoorde, richtte hij zich op en scheen hij een halven voet langer. Zoodra hij den jongen officier in 't oog kreeg, kwam er een glimlach op zijne lippen, die het stroeve gelaat eensklaps eene vriendelijke uitdrukking gaf.

'Ik heb al gehoord, dat ge op de wandeling waart,' zei hij, zijne hand uitstekende. 'Ik had u niet herkend, als we meer logeergasten hadden. Ge zijt dus weer beter?'

'Geheel beter, Mijnheer. Ik dank u en breng te gelijk mijne verontschuldigingen in. Ik heb gisteren wat veel van mijne krachten gevergd en de warmte had me meer aangegrepen, dan ze 't ooit in Indië heeft gedaan.'

'Ja - ja,' zei de oude heer; - 'dat laat zich begrijpen. In Indië is men eraan gewoon en erop ingericht, en misschien zijt ge ginds in den laatsten tijd voor uwe genezing in eene koele streek geweest.'

'Juist, Mijnheer. Langer dan een jaar - en dat heeft me ook aan de tropische warmte ontwend.'

'Nu, goed,' zei de oude man, die allengs zijn hoofd weer had laten zakken, - eene gewoonte van sommige lange menschen, ook al zijn ze nog krachtig genoeg, om 't in de hoogte te houden, - 'we hebben een koel huis, koele wandelingen, en ge kunt, als ge niets beters te doen weet, hier met Elko den tijd korten. Hij heeft nog al liefhebberijen, die misschien wel in uw smaak zullen vallen. Als ge 't met hem vinden kunt, moet ge u hier maar inrichten voor zoolang ge wilt.'

'Dat ik 't met uw zoon zal vinden, Mijnheer Van Howerda,' zei de kapitein, 'weet ik heel zeker. Ik zou geen hart moeten hebben, als ik niet hoogst gevoelig was voor zooveel vriendelijkheid, als ik nu reeds van hem ondervond.'

‘Ja - ja,’ zei de oude heer, ‘Elko is een beste, trouwe jongen. Het doet me genoegen, dat ge zoo over hem spreekt. Ik hoop, dat ge vrienden zult worden; hij is wel wat heel vlug, om zijne vriendschap en zijn vertrouwen weg te schenken; soms kiest hij wel menschen, die hem minder goed passen; maar juist daarom doet het mij te meer genoegen, als hij kennis aanknoopt met mannen, die door levenservaring en degelijkheid zijne meerderen zijn.’

‘Ik mag geene aanspraak op die meerderheid maken, Mijnheer,’ zei de kapitein. ‘Ge kent mij niet, en mijne intrede in uw huis was niet in mijn voordeel. Ik schaam me inderdaad over mijn onhebbelijken inval in uw vreedzaam en gastvrij huis.’

‘Ik ken u bij naam, mijn waarde heer,’ zei de Friesche edelman; ‘ik ben oud-militair en blijf altijd belangstellen in alles, wat militair is. Ik herinner me heel goed, dat ik uw naam hoogst eervol in de couranten heb vermeld gezien, en 't deed me goed, dat ik een Frieschen naam ontmoette bij 't verhaal van meer dan één heldendaad, waarbij de drager van dien naam de hoofdrol vervulde.’

‘Ik heb niets meer gedaan, dan ik doen moest,’ zei de kapitein eenvoudig en terstond het gesprek eene andere wending gevende, liet hij erop volgen: ‘De freule heeft me reeds gezegd, Mijnheer, dat ge u gaarne op militair en politiek terrein beweegt; dat doe ik ook, maar de Europeesche politiek is me in Indië een weinig ontwassen. Ik verzoek dus toegeeflijkheid, als ik dwaze dingen zeg, - bij voorbeeld over de Turksche quaestie, de Egyptische en nog andere quaestiën, die voor de diplomatie onuitputtelijke bronnen van bemoeizucht en brandstokerij zijn. In Indië bemoeit men er zich niet veel mee, zooals te begrijpen is.’

‘In dat opzicht zijt ge er in Indië beter aan toe dan hier,’ zei de oude heer. ‘Maar nu iets anders. Als 't u bij ons bevalt, moet ge hier maar wat uitrusten. Mijn zoon heeft me gezegd, dat ge hier bekend zijt, en we zullen trachten, 't u zooveel mogelijk naar den zin te maken.’

‘Ik kan u niet genoeg danken, Mijnheer, voor al uwe vriendelijkheid,’ zei de kapitein bewogen - ‘en ik neem gaarne uwe uitnoodiging aan. Als men, zooals ik, in zijn geboorteland terugkomt, waar men niets terugvindt dan droevige herinneringen, is 't een groot geluk, zoo op eens hartelijke menschen te ontmoeten, die ongevraagd bereid zijn, u al 't verlorene te vergoeden.’

‘Ik begrijp uw toestand, Mijnheer Zijdsema,’ zei de oude heer, ‘maar ziet ge, als men jong is, zooals gij, en reeds eene schoone loopbaan achter zich en misschien eene nog schoonere voor zich heeft, dan moet men trachten, het doorgestane leed te vergeten.’

Elza had haar arm op dien van haar vader gelegd en wandelde, met den blik ter aarde geslagen, naast hem voort. Ze luisterde aandachtig en geen woord, geene stembuiging ontging haar. De roman van den

jongen officier, welks begin en verloop ze niet kende, maar welks einde ze begreep, boezemde haar steeds meer belangstelling in.

Het drietal was het ruime bordes genaderd, waarop de ontbijttafel en de vrouw des huizes hen wachtten. Mevrouw Van Howerda was eene vrouw, nog slank, nog frisch van tint, nog haastig en zelfs driftig, maar goedhartig - goedhartig zonder voorbeeld, zóó zelfs, dat hare goedhartige kinderen haar soms, hoewel tevergeefs, tot hardheid aanspoorden. Ze was van Spaanschen of Italiaanschen bloede - ten minste haar familienaam verried eene zuidelijke afkomst en haar uiterlijk ook. Hare kinderen noemden haar het Zwarte schaap, maar haar man had haar, lang geleden, den naam van Zwarte leeuwin gegeven, toen ze eene vriendin, die de gastvrijheid bij haar genoot en haar man in een hoek van de kamer een kus gaf, eenvoudig met een tafelmes wilde doorsteken. Dat had eene groote opschudding gegeven; maar 't was lang vergeten en Van Howerda had er geene aanleiding toe gegeven. Ze had zich nog eens leeuwin getoond, toen Elko, acht jaren oud, den stalknecht, die hem geplaagd had, eene onwelriekende vijg tegen den neus had geworpen en genoemde stalknecht zich daarop aan den speelschen jongen vergreep. Nooit was een ruwe knecht, die kinderen tergt, onder voorwendsel van met hen te spelen, slechter terechtgekomen dan deze. De jongen schreeuwde als een bezetene, en daar kwam mevrouw, ‘de Zwarte’, - zooals de dienstboden haar noemden - juist aan. 't Was in den stal. Ze greep een wapen - het eerste 't beste, eene hooivork - en gelukkig, dat de kleine deur, waardoor de man uitweek, door hare zwaarte snel toeviel: anders had ze hem doorstoken. De vork drong diep in 't hout en bleef er vast in zitten. Een uur later stond Hans, de vlegel, aan de deur, en mijnheer Van Howerda was er innig dankbaar voor, dat de vork in de deur in plaats van in Hans' rug was terechtgekomen; hoewel de Zwarte leeuwin nog gedurig herhaalde, dat het haar welgemeend plan was geweest, ‘den kerel te doorsteken’.

De jaren, de ondervinding en haars echtgenoots kalmte en verstand hadden die wilde zuidelijke opwellingen langzamerhand bedwongen; maar nog was en bleef 't gevaarlijk, iets te kwetsen, wat de Zwarte leeuwin aan 't hart lag: haar man, hare kinderen en hare vrienden. Deed men dat niet, dan was ze altijd het Zwarte schaap, goedhartig en inschikkelijk, zelfopofferend, als was ze voor niets anders op de wereld, dan om voor 't geluk en genoegen van anderen te leven.

Ze zag de wandelaars aankomen en begon dadelijk thee te schenken. Toen de kapitein haar met den hoed in de hand naderde, stak ze hem hare kleine, krachtige hand toe en zei met hare gewone radheid: ‘Ja, ik wist het al, dat ge beter waart, Mijnheer Zijdsema. Vermoei u maar niet te veel. De rust zal u goeddoen. Hebt ge goed geslapen? - Ik geloof 't wel, want ge ziet er veel beter uit dan gisteren. Ga toch zitten. Dáár in dien leunstoel. Ik heb hem voor u daar

laten neerzetten. Ge moet volstrekt rust hebben. We zullen den dokter laten komen....'

'Waarde Mevrouw,' zeide de kapitein lachend - 'ik heb geen dokter noodig. De vriendelijke gezichten en de meer dan Oostersche gastvrijheid, die me door u wordt aangeboden, is beter geneesmiddel voor mij, dan een professor kan uitvinden.'

'Goed, goed,' zei mevrouw, ijverig de theekoppen ronddienende; 'ik houd ook niet van dokters, als ze recepten komen schrijven. De onze is heel goed - maar ik heb hem liever aan tafel dan aan mijn bed. Aan tafel is hij ook uitstekend. Om hem te vriend te houden, heb ik een paar keeren in de maand ergens pijn, en als hij dan wat lang uitblijft, - zooals gewoonlijk het geval is - krijg ik werkelijk pijn, en dan kan hij me ook met een gerust geweten een doosje pillen zenden. Mijn man heeft gelukkig sinds twintig jaren een *steek* in zijne rechterzij, die ongeneeslijk is en waarmee hij duizend jaren oud kan worden, maar die zoo geheimzinnig en merkwaardig is, dat de dokter er een boek over gaat schrijven. Hij heeft zelf verklaard, - de dokter - dat het hem zou spijten, als die steek vanzelf verdween, want dan was de wetenschap gefopt. Daarom onderhouden we dien steek; - niet waar, vader, - je zoudt je steek ook niet kwijt willen zijn? De dokter praat er zoo aardig over. - Maar onze Elza en Elko hebben niets van dien aard. Ze zouden een dokter aan den bedelstaf helpen, als hij van hen moest leven.'

De levendige vrouw praatte steeds door, maar toonde ook, dat men te gelijk praten en breien kan; ze bediende haar gast, want ze verkoos nu eenmaal, dat hij in zijn gemakkelijken stoel zou blijven zitten en zich liet bedienen. De oude heer opende zijne brieven en daarna zijne couranten en toen het viertal een half uur aan tafel had gezeten, kwam Elko opdagen.

'Zoo, jongen,' zei mevrouw - 'wat ben je vroeg in de weer! Dat zijn we niet van je gewoon. Ben je wel uitgeslapen?'

'Best, moeder. Ik ben zoo wakker als onze haan, toen hij me van morgen wakker kraaide.'

'Zoo, heb je dat gehoord? - Dat is kras.'

'Ja, met eigen ooren heb ik 't gehoord; maar ik heb den kerel toch verwenscht. Als hij maar ééns zijne keel had opgezet, om zijn harem wakker te maken, was ik wel dadelijk weer ingeslapen, maar toen liet een collega in de buurt ook zijne stem hooren, en toen hadt je 't lieve leven gaande. Dat kraaide tegen elkaar in, geregeld om de halve minuut, en als je er eens naar luistert, dan speelt er de drommel mee: je kunt niet meer in slaap komen. Ik heb wel een half uur liggen tobben, voordat ik weer was ingedommeld. Uitgeslapen ben ik niet, maar ik heb onder 't hanengekraai een plan gemaakt. We gaan visschen, kapitein. Hoe denkt ge erover?'

'Heel goed,' zei de kapitein. 'Hengelen is eene uitstekende gelegen-

heid, om uit te rusten van de vermoeienissen van den nacht. In 't gras, aan den waterkant, kunt ge uwe schade inhalen.'

'Ja, we gaan hengelen,' zei Elko, 'maar om visch te vangen - niet om te slapen.' En toen viel hij op zijn ontbijt aan als iemand, die sinds het eerste kraaien van den haan op eene bete heeft gewacht.

De kapitein had al heel spoedig gemerkt, dat hij in een van die zeldzame huishoudens was gevallen, waar slechts één zin en één geest heerschen; waar iedereen zijn eigen hoofd schijnt te volgen, iedereen evenveel meester is; waar beurtelings de vader de dochter, de moeder den zoon, en dan weer de dochter den vader en de zoon de moeder de les leest; waar ze elkaars lessen even welwillend aannemen en de ouders even gulhartig bekennen: 'Ja, ik geloof, dat ge gelijk hebt,' als de kinderen op hunne beurt zeggen: 'Ja, dat is juist; ik had het van dien kant nog niet beschouwd.' Als men die beide ouders en hunne twee kinderen bij elkaar zag, hen hoorde keuvelen of ernstig redeneeren, schertsen of elkaar plagen, dan was daar iets bijzonder aantrekkelijks en bekoorlijks in - iets zeldzaams - maar altijd iets, dat men voor zichzelf innig zou wenschen, als men niet van de leer is, dat de *eerbied* van kinderen voor hunne ouders een *plicht* is, die boven liefde en vertrouwelijkheid gaat.

'Kapitein,' zei Elko - 'ge schijnt nog weinig eetlust te hebben. Neem een voorbeeld aan mij. Maar als ge eene poos buiten zijt geweest en we hebben dagelijks de vermoeienissen van de vischvangst gedeeld, dan spreken we elkaar nader. Houdt ge niet van gebakken ham en eieren? Moeder, waarom hebt ge onzen gast niet beter gevoed?'

'Omdat onze gast nog aan zijne Indische tafel denkt,' zei mevrouw. 'Hij voedt zich, naar 't schijnt, 's ochtends met beschuitjes, niet waar, Mijnheer Zijdsema?'

'Ik benijd dien eetlust,' zei de kapitein, met verbazing den student gadeslaande, die met bewonderenswaardige gemakkelijkheid de leer van kapitein Dugald Dalgetty van Drumtwacket in practijk bracht, namelijk, om voor een paar dagen proviand in te nemen, omdat men nooit weten kan, of de gelegenheid, om te dineeren, niet door een onvoorzien toeval zal worden verhinderd.

'Wacht maar,' zei Elko; - 'ga maar mee uit visschen - dan zullen we eens zien! Ik wed, dat er een oogenblik komt, dat onze kippen - die anders goed *legs* zijn, niet waar, moeder? - ons niet meer kunnen bijhouden. - Oude heer, wat nieuws in de papieren?'

'Niets,' antwoordde Mhr. Van Howerda, 'niets bijzonders. De courant is al even vervelend als.... iedereen, die toch wil praten, al heeft hij niets te vertellen.'

'Dien zet kan ik in mijn zak steken,' mompelde Elko voor zich heen. 'Kapitein - we gaan visschen,' hernam hij luider; - 'laat ons eerst eene sigaar aansteken!'

Hij zag in de wijde morgenjas van zijn vader den grooten, goed-

voorzienen sigarenkoker uitpuilen, stak kalm de hand in vaders zak en haalde den koker eruit. De oude heer keek niet eens uit zijne courant op, liet zich plunderen en wist heel goed, dat er van de twaalf stuks fijne havanna maar één zou overblijven - om hem niet geheel te berooven; de overige elf verdwenen in den zak van Elko, nadat hij zijn vriend er één van had opgedrongen.

Een half uur later gingen de beide jonge mannen ter vischvangst. Ze vingen met hun beiden een voren, zoo groot als eene ansjovis - hoewel de kapitein beweerde, dat het eene bliek was. De student verklaarde halsstarrig zijne vangst voor een voren, en de kapitein eindigde met te erkennen, dat het toch wel een voren zijn kon. Hij was zoolang in Indië geweest, dat de bliek in dien tijd wel met den voorn geruild kon hebben. - De kapitein kreeg herhaalde malen ‘beet’, maar de student - die te Leiden heel veel van de visscherij in ‘zoet’ water had geleerd - zei uit de hoogte, dat de visch met zijn staart had gebeten. Ook met deze verklaring nam de kapitein genoegen.

De visschers hadden een uitmuntend plaatsje gekozen, maar toevallig eene plek, die de voren, brasem en baars niet - ten minste toen nog niet - verkoos te bezoeken. 't Was onder de schaduw van een grooten treurwilg, tegen eene zachte, groene helling. Een uur, nadat ze voor 't eerst hadden ‘ingelegd’, lag Elko op zijn rug en de kapitein op zijne rechterzij en beiden sliepen als rozen. Ze waren zoo vermoeid door op hun bewegingloozen dobber te kijken, dat hun eindelijk de oogen toevielen. Die groene helling was ook zoo zacht en koel; ze noodigde tot rusten; eerst was Elko achterover gezakt, en toen had de kapitein zijn voorbeeld gevolgd.

Aan de overzijde van den smallen vliet kwam eene slanke juffer aangewandeld, hare groote parasol achteloos op den schouder latende rusten. Ze zag de beide slapers reeds op een afstand; haar bruin oog tintelde en om hare frissche lippen vertoonde zich een spotachtig lachje. Ze kwam omzichtig nader, boog zich over den oeverkant, haalde met den haak van hare lange parasol heel netjes de beide hengelstokken naar zich toe en lei ze in 't hooge gras. Toen ging ze verder, keek nog eens naar de slapers om en ze had moeite, niet in lachen uit te barsten.

Een half uur later werd Elko gewekt door een brandenden zonnestraal, die zijn neus begon te braden. Hij keerde zich driftig om en toen viel zijn oog op den kapitein, die sliep als een gelukzalige. Hij keek een oogenblik dommelig op dat rustig gelaat en werd toen in eens helder wakker. Dezelfde spotachtige lach, die een poosje geleden om de rozenlippen van de schoone juffer aan de overzij had gespeeld, kwam ook bij hem te voorschijn. Hij richtte zich omzichtig op en bedacht terstond eene grap, waarmee hij zijn medevisscher wilde verrassen. Hij keek naar de hengelstokken - maar ze waren spoorloos verdwenen.

‘Kapitein!’ riep hij.

De kapitein stond eensklaps overeind en antwoordde met eene stentorstem: ‘Hoornblazer, blaas alarm!’ Toen keek hij verbaasd in 't rond en het lachend gelaat van zijn jongen vriend ziende, schoot hij ook in een lach.

‘Hebt ge veel gevangen, kapitein?’ vroeg Elko.

‘Ik heb, op mijn woord, een uiltje gevangen,’ zei de kapitein, zich de oogen wrijvende. ‘Neem 't me niet kwalijk.’

‘En om u niet wakker te maken,’ zei Elko leuk, ‘ben ik stilletjes wat gaan wandelen. Laat ons eens zien, of de Fortuin niet aan onzen hoek heeft gebeten, terwijl gij sliept en ik wandelde.’

De kapitein keek in den vliet en vond geene hengelstokken. Toen keek hij Elko aan. ‘Waar zijn onze hengels?’ vroeg hij verbaasd.

De student wist het evenmin als de kapitein, maar hij moest toch zijne grap vervolgen. ‘Ze zijn gekaapt, terwijl gij sliept en ik wandelde,’ antwoordde hij. ‘En ik heb geen sterveling gezien! - Dat is tooverwerk.’

De beide visschers namen den terugweg naar huis aan, nadat ze eerst nog eens hadden gezocht naar hunne verloren hengelstokken, die intusschen spoorloos waren verdwenen, en troostten elkaar onderweg met heel verstandige opmerkingen over de verkwikkelijke buitenlucht, die ze op dat frissche, beschaduwde plekje hadden genoten, wat toch in ieder geval beter was dan thuis te blijven, tusschen de muren met een boek in de hand en eene sigaar in den mond, om het tweede ontbijt af te wachten.

‘Ik verveel me meestal zoo'n ochtend buiten,’ zei Elko. ‘Tegen den middag begin ik eerst te leven.’

‘Ik weet niet, of ik me hier 's ochtends vervelen zou,’ zei de kapitein, ‘als ik werk had, dat ik “tusschen de muren” moest afdoen. 't Kon er werk naar zijn, maar zeker is 't, dat ik me over mijn werkeloozen morgen niet behoef te beklagen. Ik heb zoo heerlijk op dat frissche gras geslapen, dat ik me opgewekt en sterker gevoel, dan ik me kan herinneren, in jaren te zijn geweest. De Oostersche hitte en vermoeienissen zitten me nog in 't bloed en die moeten er door afkoeling uit. Jammer, dat onze hengels weg zijn.’

‘Ik heb er meer,’ zei Elko. - ‘Wie, voor den drommel, zou ons bestolen hebben?’

Onder de veranda zaten de beide dames, toen de visschers met loomen tred, de handen in de zakken van hunne morgenjas, kwamen aangeslenterd.

‘Geen waterzootje?’ vroeg Mevrouw.

Elko was zijne hengelstokken al vergeten en antwoordde: ‘Een waterzootje? Uit de hei?’

‘Ge zijt toch uit visschen geweest?’ hernam zijne moeder.

‘O, ja - 't is waar ook: we zijn uit visschen geweest, maar.... we hebben niets gevangen.’

‘Niets gevangen,’ herhaalde Mevrouw. ‘Toen ik u zag aankomen, was ik er al bang voor. Ge zaagt er juist als platzak-visschers uit, zoo bedrukt en traag. Geen enkel vischje?’

‘Niets,’ zei Elko, in een stoel neervallende.

‘Ga zitten, Mijnheer Zijdsema,’ zei Mevrouw, haar logeergast een stoel wijzende, ‘en vertel ons uwe vischavonturen. Wij zijn gewoon, de jachthistories van de heeren aan te hooren, en die zijn altijd vol afwisseling en spanning.’

‘Het hengelen, Mevrouw,’ zei de kapitein, een weinig verlegen voor zich kijkende, ‘is nog al.... een stil bedrijf. De visscher kijkt op zijn dobber, en als de visch niet bijten wil.... dan moet hij er maar lijdelijk onder blijven. De jager zoekt het wild, en dat geeft hem allerlei afwisseling; de hengelaar moet wachten, totdat de visch hem komt opzoeken.’

Elza had heel bedaard zitten borduren, en terwijl ze een nieuwen draad in hare naald stak, vroeg ze: ‘Hebt ge met een net gevischt, Elko?’

‘Neen, met den hengel,’ antwoordde de kapitein gemoedelijk.

‘Ah, met den hengel!’ herhaalde de schoone juffer, haar draad door de naald trekkende en toen ijverig haar werk hervattende.

‘Waarom zegt ge dat op zoo'n verwonderden toon?’ vroeg Elko, een weinig geprikkeld.

‘Wel, omdat ik geene hengels zie,’ zei Elza met groote oogen. ‘Ge komt de laan af, en 't hek binnen, met de handen in den zak. Mag ik dan niet verwonderd zijn?’

‘Ge hebt er alle recht toe, Freule Elza,’ zei de kapitein lachend. ‘We hebben ons vischtuig in een onbewaakt oogenblik verloren en onze vangst bovendien.’

‘We hadden even de hielen gelicht,’ zei de student deftig, ‘om eene sigaar te gaan aansteken in 't Witte Paard - je weet wel - en toen we terugkwamen.... weg waren de hengels.... en de visch.’

De kapitein keek zijn medevisscher eens aan en zei heel kalm: ‘Ja - wel - zoo is 't.’ Toen stak hij de sigaar aan, die Elko hem had aangeboden, en bij tusschenpoozen een wolkje uitblazende, liet hij erop volgen: ‘In dat Witte Paard is goed logies. Ik heb er vroeger ook wel eens geslapen - lang geleden....’

‘En nu weer?’ vroeg Elza.

‘We hebben niet geslapen,’ zei Elko, zijne sigaar aantrekkende.

Weer keek de kapitein zijn makker aan en herhaalde toen: ‘We hebben niet geslapen - ten minste niet in het Witte Paard. - 't Is warm, vindt ge niet? - Zou er onweer broeien?’

‘Ja, er broeit onweer,’ zei Elko.

‘Zonderlinge visschers,’ zei Mevrouw. ‘Verbeeld je een jager, die thuis komt zonder geweer en wild; volkomen hetzelfde. - 't Is goed, dat het onder ons blijft. Wel foei! Neem 't me niet kwalijk, Mijnheer Zijdsema, ik kom rond voor mijn gevoelen uit.’

‘Mevrouw, ge hebt volkomen gelijk,’ zei de kapitein. ‘We zijn zonderlinge visschers.’

De kapitein had nauwelijks uitgesproken, of daar kwam een boerenjongen aan met twee hengels in de eene en een vischje, zoo groot als eene garnaal, aan een snoertje hangende, in de andere hand. De jongen lei het vischtuig voor 't bordes neder, den microscopischen visch ernaast, nam zijne pet en, het woord tot Elko richtende, zei hij met een hoogrood gezicht en een weinig stotterend: ‘Meneer, ik hei ze gevonden.’

‘Waar?’ vroeg Elko driftig.

‘Aan den kant in 't gras, bij den treurwilg.’

Elko bekeek den jongen door zijn lorgnet en zei toen: ‘Nu wil je zeker ook wel eene fooi hebben, hè?’

De knaap antwoordde niet, maar keek Elza aan, die hem een wenk gaf. De jongen draaide zich om en ging heen, maar Elko sprong op, greep hem in den kraag en zei: ‘Wacht even, ik zal je eens eene fooi laten geven voor die gestolen stokken, brutale bengel.’

De knaap zette het op een schreeuwen en Elza lachte. ‘Laat den jongen gerust los,’ riep ze schaterend, ‘en geef mij uwe fooi, want ze komt mij eerlijk toe.’

Elko liet den jongen los en gaf hem in plaats van de onheusche fooi, waarop de knaap niet had gerekend, eene heusche, die hij evenmin had verwacht, omdat hij er reeds eene ontvangen had; toen nam deze nog eens zijne pet af en ging wel wat ontsteld, maar toch heel tevreden heen.

De beide visschers begonnen te begrijpen, hoe de vork in den steel zat. De kapitein keek op de hengelstokken neer en wisselde toen een veelbeteekenenden blik met den student. Toen ging de kapitein de treden van het bordes af, nam den microscopischen visch omzichtig op en, hem aan 't lijntje opheffende, zei hij met den grootsten ernst: ‘Hier is de waterzoo, Mevrouw, die ik heb helpen vangen.’

‘Al slapende,’ zei Elza.

‘'t Is voor 't eerst in mijn leven,’ antwoordde de kapitein, ‘dat de Fortuin me in mijn slaap kwam bezoeken. Ik beken, dat ik heb geslapen, terwijl eene feeënhand zich van mijn hengel meester maakte.’

‘Gij komt er ten minste nog eerlijk voor uit,’ zei Elza; ‘maar mijnheer mijn broer wil ons iets anders wijsmaken. Ge sliept beiden als mummies; 't was heerlijk, om te zien.’

‘Ik kon hen hier hooren snorken,’ zei Mevrouw - ‘Elko boven uit. Dat geluid ken ik.’

‘Heb ik ook gesnorkt, Freule Elza?’ vroeg de kapitein.

‘Dat ging vrij wel,’ antwoordde de mooie Friezin. ‘Gij hadt de tenor- en Elko de baspartij. 't Was niet zonder harmonie. Er was iets Wagneriaansch in.’

Het gesprek ging nog eene poos op denzelfden schertsenden toon

voort, en toen de familie aan het tweede ontbijt, dat heel vroolijk was, nader kennis met haar logeergast had gemaakt, had ze hem ook de belofte afgedwongen, om vooreerst niet van heengaan te spreken. De kapitein ontbood een koffer uit het logement te Amsterdam, waar hij zijn intrek had genomen, en toen hij eenige dagen in dezen gezelligen, vriendelijken kring had doorgebracht, gevoelde hij zich zoo gelukkig, als hij zich bijna niet kon herinneren, ooit geweest te zijn.

Elko was een trouwhartige, flinke jongen, en 't was zijn grootste verdriet, als hij, door den regen verhinderd, zijn gast niet eens kon rondrijden. - Het visschen was voorgoed afgeschaft. - Het groote feest van de zilveren bruiloft, dat den tweeden dag na de komst van den kapitein werd gevierd, had deze ontweken. Hij had er lijdend uitgezien en eindelijk maar dringend verzocht, thuis te mogen blijven.

Nadat de familie in haar beste rijtuig was weggereden, in groot ornaat, - de heeren zwartgerokt en witgedast en de dames in schitterend toilet - werd hij verlegen om zijne onbescheidenheid. Hij had aan de weelderige tafel, waaraan hij wel tien zijner vroegere makkers had kunnen onthalen, heel alleen aangezeten; hij was bediend geworden door een deftig man in zwarten rok en witgedast, die 't hem erg benauwd had gemaakt door zijne voorkomendheid, om hem te laten eten en drinken, zonder dat hij er lust in had; maar toch ook nooit had hij 't oogenblik, waarop hij zijn servet kon neerleggen, zoo gezegend als bij dit eenzame Lucullus-maal. Hij was daarna het veld ingegaan en had eene heele vracht veld- en heibloemen en varens geplukt, die hij met behulp van den tuinman in eene vaas tot een monster-bouquet had geschikt, zoo smaakvol en schilderachtig, dat de oude tuinier erover verbaasd was en verklaarde, nooit te hebben geweten, dat men met zulk ‘ordinaar en vuil goed’ zoo iets moois kon maken. Hij had de voldoening gesmaakt, dat de dames hem den volgenden dag met een handdruk voor zijne ‘lieve attentie’ beloonden en, evenals de tuinier, verklaarden, dat ze nog nooit zoo'n smaakvollen veldtuil hadden gezien.

Er gingen eenige stille, bekoorlijke dagen op het schoone, stille landgoed voorbij. De vermoeide man herademde; er kwam weer een blosje van gezondheid op zijne tanige wangen te voorschijn; de droevige trek om zijn mond verdween, als hij te midden van zijne nieuwe vrienden zat; hij was gezellig en 't ontbrak hem nooit aan opgewektheid, om te keuvelen, te vertellen en zich te laten vertellen. Nooit had de familie Van Howerda zoo'n aangenamen logé gehad als dezen, dien ze - zooals Elko zich dichterlijk uitdrukte - aan den grooten weg hadden gevonden. En de logé zelf betuigde met een dankbaar gemoed, dat, al was nu en dan de lucht bewolkt en zelfs grauw en somber, de zon nooit zoo vriendelijk voor hem had geschenen als hier, in deze gelukkige dagen.

Maar er is nergens vrede op aarde. Waar de mensch zich heen-

wendt; waar hij het anker der hoop neerwerpt - in 't blauwe water van de gelukszee, waar hij denkt te toeven, of, op zichzelf vertrouwende, den kabbelenden stroom denkt af te glijden naar de stille, diepe kolk der vergetelheid - waarheen hij gaat of vaart, met den vrede en de gelukzaligheid in zijn hart - hij stoot toch eenmaal op eene klip. Rust en geluk zijn er op de wereld niet - helaas!

Voor den kapitein was de vijand in aantocht, en hij verscheen in de gedaante van eene der schoonste vrouwen, waarop Nederland kon bogen. Hij was een tiental dagen op Howerda, toen er logé's kwamen: eerst een gepensionneerde generaal met zijne vrouw; toen eene oude tante met hare dochter - eene lederachtige jongejuffrouw met een boosaardigen mond; daarna Mijnheer Van Hooven met zijne schoone vrouw, of liever, Mevrouw Laura van Hooven met haar man.

Toen het laatste paar kwam opdagen, zei de kapitein tot zijn vriend Elko: ‘Ik vertrek morgen. Het wordt hier zoo vol, dat ik ruimte moet maken.’

‘We hebben nog ruimte voor een dozijn,’ zei Elko, ‘en gij blijft.’

De kapitein bleef. 't Was zonderling; hij wilde heengaan; hij voelde, dat hij moest heengaan; dat hem een gevaar dreigde; maar eene geheimzinnige macht hield hem vast. Hij kon niet weg, en hij bleef.

(*Wordt vervolgd.*)

Godenschemering.
Fragment uit een onvoltooid gedicht.

Weer trok Odien om de schouders
Den donkerblauwen mantel heen, rees op,
Greep zwijgend Loki's hand en voerde hem
Een eindweegs lager af, waar Asgaard aan
Zijn blik onttogen, Midgaard's vlakte gansch
Hem zichtbaar werd, des starrenhemels beeld
In 't spieg'lend watervlak gelijkend.
'Zie,'
Dus sprak hij ernstig, naar beneên de hand
Nu strekkend, 'vele duizendtallen vuren
Ontgloeien ied'ren nacht op Odien's aard',
En minstens klopt één menschenhart bij elk
Voor de Asen liefdevol, hoe luttel ook
Voor 't menschenleven Asenwil vermag. -
Door scheppingsdrang gedreven, had ik nauw
Het leven in den nieuwen vorm geplant,
Of aan der Nornen wil was hij vervallen
En Midgaard's heer onttrokken aan mijn macht.
Toen werd des levens weelde tot een waan,
Alvaders rijk geschenk een wreede scherts.
Roept thans de sterveling mijn bijstand in;
Wanneer zijn mond den kus van Hela voelt,
Hij moge jong en schuld'loos zijn of oud,
Verhard in 't kwaad... zijn beê blijft onverhoord.
In heil'ge runen grifte Skoeld zijn lot;
Die leest Verandi op, en zwijgt zij stil,
Dan voegt de ravengod geen ademtocht
Aan 't sterf'lijk leven toe. Toch buigt de mensch
Voor ons alleen zijn hoofd aanbiddend neer
En dankt ons stervend met zijn laatsten zucht.
Want hoe geweldig Nornenwil ook zij,
Zoolang in 't aardsch bestaan door hoop of vrees,
Genot of smart, berouw of dankbaarheid
De slag van 't hart ook maar in ééne borst
Versneld kan worden of vertraagd, zal 't steeds
De macht der Asen zijn, welke aan dat hart
Zijn hoogste weelde schenkt, als waan der hoop
Den wakende in zijn streven, als een droom
Den moed'looze in zijn slaap. - Laat 's nachts u neer

Aan 't bed des kranken, als in 't bleek gelaat
Het blauw der lippen 't naad'rend einde spelt,
En zie, of niet de star der hoop nog eens
In 't stervend oog haar streelend licht verspreidt,
Wanneer de rozeroode kim de komst
Van Balder meldt. - En als zich Toor, mijn zoon,
Des volks, in 't slavenjuk gekromd, erbarmt,
Wie voelt zijn moed dan voor een vrijheidswaan
Tot zulk een geestdrift niet ontbranden, dat
Den somb'ren dood zijn schrik ontnomen wordt?
Ook aardsche liefdelust is slechts een waan;
Maar toch, wie dacht zich eens een god gelijk
En toornde Freija's tooverroede bij
't Ontwaken uit dien droom? - Zie 't moederoog:
Hoe zorg'loos stond het eens, hoe angstig nu.
Doch als 't den held, des vaders evenbeeld,
In 't kind aanschouwt, dat op haar armen rust,
Dan blikt het dankbaar naar mijn Frikka op. -
Bezwijkt de dapp're krijger niet getroost,
Nog eenmaal staam'lend: Odien, Odien, als
Zijn brekend oog den vijand vluchten ziet
En aan de zegepraal gelooft der zijnen? -
Den wissen dood voor oogen, valt de mensch
Op 't kort genot des levens gretig aan,
Bekampt zijn rijk'ren broeder, rooft en moordt.
Toch roemt hij 't land des vredes in zijn lied,
Een schitt'rend beeld, dat Freir hem schouwen doet
En Bragi hem in zangen prijzen leerde.

Zoo wonnen de Asen 't mensch'lijk hart. Doch wat
Deed hij, wien Odien 't vuur had toevertrouwd,
De vlam, die licht in Midgaard's langen nacht;
Den gloed, die warmt in kouden wintertijd;
De kracht, die 't hard metaal tot waap'nen wet?
Welk leed werd met Alvaders grootsten schat
Op aarde door Laufeja's zoon verzoet?'

Vol nijd en hoon was Loki's koude blik.
'Wat Loki deed? - Alvaders voorbeeld volgen!
Als Odien in der menschen hutten gaan,
Beproeven, met de macht, hem toegedeeld,
Van aardsche smart den sterv'ling te bevrijden
En warmen dank te zaam'len voor zichzelf. -
Doch vrees alleen gewerd Laufeja's zoon.

Want *zijn* mond kent den zachten glimlach niet;
Als Loki lacht, verstomt zelfs Asen-vreugd'.
Uit *zijn* oog straalt geen zon, die liefde wekt;
Mijn blik is scherp als Goengner's spitse punt.
Schenkt Balder zoete hoop aan 't maagd'lijk harte,
Slechts schrik brengt Loki's rosse baard teweeg.
Kan Toor den moed des jong'lings doen ontvlammen,
Ik wek alleen zijn machteloozen wrok! -
Nog gisteren riep van haar schamel bed
Een zieke moeder Loki aan om hulp.
Vergeefs had zij gebeden, handenwringend
Naar Odien de armen uitgestrekt. Van kou
En honger stierf haar kind, en 't zwakke lijf
Was tot geen arbeid meer in staat. Maar op
Zijn sneeuwwit ros, in gouden harnas tronend,
Trok Odien met zijn schitt'rend heir ten strijde,
En onverhoord stierf elke jammerklacht,
Op aard' uit duld'loos leed geboren, in 't
Verlaten Asgaard weg. Wanhopend riep
Zij toen den vuurgod aan en bad: uit de asch,
De lang verkoelde, mocht een enk'le vlam
Zich koest'rend nog verheffen en haar kind,
Dat langzaam insliep, redden van den dood.
Fluks wierp ik takken, stroo, ten slotte een vonk
Door 't open dak heen, trad voor de oude en dacht
Mijn ziel te laven aan haar dank. - Ik, dwaas!
Geen dankwoord stamelde haar bleeke mond,
Maar 't stervend kind vast aan de borst gedrukt,
Doodsangst in 't oog, de dorre vingers wijd,
Een schild gelijk, recht voor zich uitgestrekt,
Staarde eerst, als door den schrik versteend, zij stom
Een poos mij aan. Toen sneed een schorre gil
Mij door 't gehoor, en riep zij sidd'rend uit:
'Weg Trolde, weg booze Alf of wat ge zijt!
Help Balder, Toor, help Odien, ravengod!'
Zoo dankt de mensch Laufeja's zoon, en toch
Kwam geen der Asen haar te hulp.'
'Maar wat
Deed hij, die wel geholpen had?' klonk weer
Alvaders vraag. 'Een spattend vonkenheir
Blies Loki uit den vuurgloed lachend op
Naar 't rieten dak en rustte niet, eer van 't
Verkoolde lijk der moeder met haar kind
De vlammen zelfs ontzet ter zijde weken! -
Zoo schrijft zijn wraak in bloedig reuzenschrift

De vuurgod elken nacht aan 't fonk'lend zwerk;
Alleen vergelding kent zijn koude ziel,
Het loon naar 't werken, haarfijn afgepast.
Het zoet vergeven, heerlijk Asenrecht,
Voor hem is 't dwaze wankelmoed.'

MARCELLUS EMANTS.

Immortellen.

I.
Horatius.
(*Lierdichten* I. 24).

Wie zou, bij zulk een slag, den bitt'ren traan zich schamen?
Wie meet het ledig, dat òns harte thands gevoelt?
Welk woord, wat nenie kan de felle pijn omvaêmen,
Virgilius! wier wee in ònzen boezem woelt?

Quintilius geveld! - Geveld, wie, zonder schromen,
voor waarheid, recht en eer zijn leven heeft gesteld.
In hem is u, is mij de trouwste vriend ontnomen -
ons allerheiligst goed! - door 's Doods brutaal geweld.

Aan velen, velen was hij lief! - Maar wìe beminden
als wìj dat mannenhart met d'eenvoud van het kind?
Laat liederkransen ons om 't kil gesteente winden,
dat de asch bewaart van d' ons, helaas! 'geleenden' vrind!

Gezangen? hymnen?.... Was ons O r f e u s ' lier gegeven,
die rotsen kon verteed'ren, tijgers temmen kon:
bracht immer 't smeltendst lied ontslaap'nen weer in 't leven?
Waar trilt de toon, die ooit den buit des Doods herwon?

Niets, n i e t s verbidt dien marm'ren onheilstichter;
zìjn macht verbreekt geen macht, van mensch, van held, of God...
Zwaar valt, wat ons weervoer, - ondraaglijk zwaar! - en.... lichter
wordt door 't G e d u l d alleen het onherstelbaar lot.

II.
Schiller's ‘nenie’.

- In piam adamatae virginis memoriam. -

Ach! 't Schoone ook moet sterven. Of 't Goden en menschen beteugel,
dàt laat de ijzeren borst koud van den Stygischen Zeus.
Liefde vermurwde slechts éénmaal 't hart van den Hadesbeheerscher,
maar, op den drempel nog wreed, nam hij zijn gave terug.
Vrucht'loos tracht Afrodite de wond van Adonis te heelen,
scheurde de sierlijke heup 's evers geweldige tand.
Zorg der onsterf'lijke moeder verlengt niet den dag van Achilleus,
als, bij de Skaïïsche Poort, Moira het vonnis voltrekt.
Maar - zij rijze op uit de zee, vergezeld door de Dochters van Nereus;
droevig bezinge haar stem 't lot des verheerlijkten zoons:
ziet! dàn weenen de Olympiërs, allen, Godinnen en Goden,
wijl ook 't Schoone vergaat, prooi van d' ontzachlijken Dood....
Zoet is het nog, dien men liefheeft, stof tot den lijkzang te laten;
slechts 't alledaagsche verdwijnt stil, in vergeten een graf.

B.G. DE VRIES VAN HEIJST.

Alkmaar, 11 Maart '83.

De legende van Barthold Schwarz.

Flauw drong de scheem'ring door van 't eerste morgengloren;
De lange worst'ling met de neev'len van den nacht,
Waarin de duisternis den kampstrijd had verloren,
Was zegevierend door het licht ten eind gebracht.

Een matte straal, die nauw den doorgang had gevonden
Door 't kleine venster van een kloostercel, bescheen
't Gelaat eens monniks, die daar neerlag op zijn sponde,
Maar plots ontwaakte, als voer een schok hem door de leên.

Schrik, ja, verbijst'ring schier, stond in zijn blik te lezen,
Als ware er voor zijn geest, terwijl het lichaam sliep,
Een gruw'lijk tafereel, een spookbeeld opgerezen,
Dat uit zijn vasten slaap hem plots'ling wakker riep.

Toch week al meer en meer, bij 't keeren der bezinning,
Die trek, die 't kloek gelaat ontsierde en half verwrong,
Terwijl een straal van vreugd, als gold het een verwinning,
Een pas ontdekt geheim, de bange vrees verdrong.

Hij hief zich overeind, de hand voor 't hoofd geslagen,
En zag nu eens in 't rond als een, die twijfel voedt,
Dan weer, alsof hij plots de zon des heils zag dagen
Aan onbewolkte lucht met diamanten gloed.

Doch eind'lijk barst hij los: Gevonden! ja, gevonden
Het nooit ontward geheim, de waarheid, nooit aanschouwd,
Het sfinxenraadsel, dat geen sterv'ling ooit doorgrondde
En door geen wetenschap aan 't licht gebracht werd: 't Goud! -

Dan springt hij op, ontvliedt de harde en schaam'le sponde
En spoedt zich voort. Geen groet voor 't kruisbeeld aan den muur,
Geen aandacht voor 't geluid der klokken, die de stonde
Vermelden voor 't gebed van 't stille morgenuur.

Hij ijlt de kruisgang door en snelt met dubb'le schreden
De steenen trappen af, den hof van 't klooster door,
Tot hij schier ademloos den dorpel heeft betreden
Van 't klein vertrek, dat hij tot werkplaats zich verkoor.

Daar stond hij stil. Hoe vaak, omringd door vijzels, tangen,
Retorten, wat niet al, had hij zich stomp gedacht?
Hoe vaak de zware proef van nieuws weer aangevangen
En met een kloppend hart er de uitkomst afgewacht?

Doch vrucht'loos steeds! - Maar nu had hij de donk're dwergen,
Die 't goud bereiden in des aardrijks diepsten schoot
En gierig 't groot geheim voor 's menschen oog verbergen,
Bespied, toen in den slaap zijn geest het lijf ontvlood.

In 't onderaardsch gewelf zag hij het gouddeeg kneden,
Het mengsel brouwen, aan drievoud'ge stof ontleend;
Vernam hij 't tooverwoord, om 't eêlst metaal te smeden,
En zag hij 't poeder ras tot klompen goud versteend.

O nooit gedacht geluk! o kunst van hooge waarde!
Bij hem een Croesus zelf een beed'laar dra gelijk,
Als schepper van 't metaal voor hem al 't goud der aarde,
De wereld aan zijn voet, heel de aard zijn koninkrijk!

Hij trad in 't klein vertrek, met forschen duw ontsloten,
Een veldheer schier gelijk, die na een heeten strijd
Aan 't hoofd der fiere schaar van dapp're strijdgenooten
De sterke veste, in 't eind vermeesterd, binnenrijdt.

Toen ving zijn arbeid aan. Fluks gaat hij vol vertrouwen
Uit houtskool, zwart als git, salpeter als kristal
En zwavel, geel als goud, het kost'lijk mengsel brouwen,
Dat aan het eêlst metaal het aanzijn geven zal.

In vijzel of retort, met zorg door hem gekozen,
Mengt hij het poeder saam en roert en stoot en wrijft
De kleinste korr'len fijn en arbeidt zonder poozen,
Terwijl zijn fonk'lend oog op de' inhoud staren blijft.

Hij stampt de stof te zaam met steeds versnelde slagen
En perst haar stijf ineen en beukt haar onvermoeid;
Reeds waant hij, dat zijn oog de goudkleur op ziet dagen,
De stof in vastheid wint en 't goud hem tegengloeit.

En paar'lend gutst het zweet hem langs de slapen neder;
Vervoering grijpt hem aan, verblindt hem telkens meer,
En treft met dubb'le kracht de stamper 't mengsel weder,
Dan dreunt een donderknal en velt den monnik neer.

Als 't offer van zijn kunst viel hij ontzield ter aarde,
Gewond, verminkt, verscheurd door de ongekende kracht;
Wat somb're dwergen in den slaap hem openbaarden,
Het heeft voor schitt'rend goud verderf hem aangebracht.

Goud zocht hij, goud! Helaas! wat bergt zooveel gevaren
Als de ongetemde dorst naar rijkdom in den schoot? -
Goud zocht hij, goud! Helaas! hij vond na tal van jaren
Als 't loon voor al zijn moeite een jammerlijken dood! -

En toch, wat met den dood de eerzuchtige eens moest boeten,
Het werd op aard een macht, niet minder groot dan 't goud,
Een macht, die de eeuwen sinds als rijke bron begroeten
Van zegen of van vloek, verdelging of behoud.

Gij houdt toch den vijand met nadruk en klem
Van 't erf onzer vaderen af;
Gij mengt in den kampstrijd der volken uw stem
En dreigend verheft gij uw staf.
Gij brengt door uw salvo's ons huldebetoon

Bij 't graf van den dapperen held;
Van u gaat de komst van den vorst op zijn troon
In 't eeresaluut vergezeld.

Gij spreidt in fonteinen, veelkleurig en schoon,
En draaiende zonnen vol gloed,
Bij 't schitterend vuurwerk uw luister ten toon,
Met feest'lijk gejubel begroet.
Gij noodigt den landman, om huisraad en vee
Te bergen voor 't watergeweld,
Terwijl ge aan de stranden, bij schipbreuk, de beè
Des scheep'lings om redding vermeldt.

Maar wie onnadenkend, luchthartig en driest
Te veel op uw vriendschap vertrouwt,
Onachtzaam en roek'loos tot speelgoed u kiest,
't Heeft meestal te laat hem berouwd.
Dan brengt gij verderf en verwoesting in 't rond,
En alles gaat dond'rend te niet;
Dan teistert gij de' omtrek; dan davert de grond,
En niets, dat nog weerstand u biedt.

Ja, machtig is het goud,
Waarvoor heel de aard zich buigt,
Maar grooter nog de kracht,
Waarvan uw werk getuigt;
Doch 't machtigst bovenal
En heerlijk meer dan beiden
De liefde, die haar goúd
Ten offer brengt bij 't lijden,
Door uwe kracht gebrouwd.

J.C.v.S.

Brielle, Maart 1883.

Brievenbus.

Adders te kust en te keur.
Grootvaders jongste vastenavondvertelling.
Eerbiedig opgedragen aan de schim van Dr. E. Verwijs.

Om de tafel de geliefde huiselijke kring. Weldra de heerlijke pons. De kinderen kregen negen en negentig percent warm water. Dan de oliebollen, zooveel ze lustten. Nectar en ambrozijn, een waar godenmaal. Er zijn geleerde doctoren (dit is geen pleonasme), die beweren, dat het naar bed gaan met gevulde maag zeer ongezond is; maar als kind sliep ik beter met volle dan met ledige maag. Het laatste gebeurde, als ik stout was geweest. Het was eene zware straf. Probeert het maar, meesters in de opvoedkunde, en vraagt dan Tantalos om advies. Hij geeft het gratis.

Jaren zijn voorbijgevlogen. Grootvader en zijne vertellingen waren vergeten. Daar werkte als het staal op den vuursteen de bezielde taal onzer volks? vertegenwoordigers in December 1882 op mijn geheugen bij de bespreking van de ‘Adder’. De verbleekte beelden klaarden plotseling op.

‘Herman,’ kwam grootvader onverwachts uit den hoek; ‘wezenlijk, de Trojaansche oorlog had plaats om eene Friesche schoone. Zij was wat eene stoere Na of, zooals de West-Friezen nog zouden zeggen: eene heele Na.’

‘Maar, papa!’ - Vader zeide altijd papa, als hij knibberig werd. ‘Gij slacht zekeren scheeps-timmerman aan Den Helder.’

‘Hoor den klemtoon; dat is een stellig bewijs. H e e l e n a zeggen de Grieken. Nog spreken wij van eene heele meid, eene heele geschiedenis, eene heele zaak. Ja, ja, Vondel mocht wel zeggen:

> ‘Een vrouw is duizent mannen t'erg.’

En na eene pauze: ‘Zeg, Herman, ik heb den oorsprong van het woord Vestaalsche gedacht als verbastering van ons verstaalde. Wat zeg je, hè? Dat komt goed overeen: nomen et omen.’

Moeder kuchte en gaf mij een wenk. Ik ging naar grootvader en plaatste mij in zijn huisje.

‘Zoo, kereltje, wat heb je vandaag geleerd?’ Ik gaf hem Martinet's *Katechismus.* ‘Hm, de adder. En welk hoofdstuk heb je gelezen?’

‘Handelingen XXVIII, oopa.’

Dit woordje was de Achilles pees. Of ik er gebruik van maakte!

‘Ook al de adder. En wat heb je uit het Duitsch vertaald?’

‘Die Natter, ootepa. Een kind was door eene adder gebeten. De moeder dacht, dat het sterven zou. Toen zoog zij het venijn uit de wond. En toen bleek het, dat de adder geen vergiftige was. O, zoo aardig.’

‘Prachtig, mijn jongen.’ Tot vader: ‘Herman, het is eene oudbakken historie, voor deze gelegenheid expresselijk opgewarmd met pikante saus. Maar ik kan haar niet te huis brengen.’

‘Net eender, vader, deden de Psylli, die onder het woestijnzand zijn zoekgeraakt.’

‘Juist, Herman. Ook zij zogen den slangebeet uit, mits vrij van kloven of zweren aan de lippen en in den mond. Maar de moeder volgde den drang van het hart. Betasten, meten, nacijferen, wegen, munten, neen, voelen kan men dat.’

Moeder pinkte lachend een traan weg. Zóó verschijnt gij in den droom, zóó moog' het brekend oog, lieve moeder, u ontwaren!

Grootvader zag het en zuchtte. Dacht hij aan z i j n e moeder? - Hij vervolgde:

‘En ik heb de brieven van Madame De Sévigné gelezen, en wel toevallig die over l a v i p è r e . - Toevallig.... neen, er is geen toeval.’ En de oogen schoten vuur, en de lippen sloten zich krampachtig.

Van dit oogenblik maakte ik gebruik. ‘Toe, grootvader, vertel iets van de adder.’

‘Grootvader kan niet vertellen, mijn jongen. Het geheugen wordt zwak, en ik rammel alles door elkander als muizendrek en coriander. - Maar goed dan. Weet je bij geval, waar de naam Scheveningen vandaankomt?’

‘Ja, grootvader, van 's Greven-ingen of 's Greven-lingen, de landen of gronden van den graaf.’

‘En men zegt en schrijft S.C.H.’

‘Dat is zoo door het volk verbasterd, grootvader.’

‘Hm. Je kunt wel gelijk hebben, mijn jongen. Zoo schrijven velen Schravenhage en Schage voor 's-Gravenhage en 's-Hage. Maar de echte Scheveninger spreekt van den grêêf, als hij graaf bedoelt. En hier is de uitspraak duidelijk de dubbele of lange E. - Nog wordt het afgeleid van het Engelsche c h e v e n i n g , in het Angel-Saksisch s c a e v i a n , zooveel als schouwen, uitkijken. Reeds in 1304 komt het woord Greveninghen voor in de rekeningen der stad Brugge. Dit is hetzelfde als het tegenwoordige Grevelingen of Gravelines; je weet wel, waar in 1558 slag is geleverd. - Maar, wat ik zeggen wou: mijn vader heeft ereis eene overlevering of legende verteld van een Engelschman, die de tonsuur had en dientengevolge s h a v e l i n g , geschorene, bijgenaamd werd. Hij zou er veel toe hebben bijgedragen, om den ruwen kustbewoners het Christendom in te prenten. De kluis van den ‘S c h e e v e l i n g ’ werd de kern van het dorp. En de uitspraak pleit er volstrekt niet tegen. - Daar heb je het woord t r a m w a y . Hoe zegt het volk? Let maar goed op: t r e w a a i . - ‘Maar, mijn beste vriend, je spreekt het woord verkeerd uit,’ zeg ik zoo tot een volbloed Hagenaar. - En deze antwoordt bedaard: ‘Gaar niet, Meheir.’ - Hier heb je op den koop toe een adverbium van dezelfde beteekenis als het Duitsche g a r . - ‘Sus, reuenons a noz moutons’, zooals Rabelais placht te zeggen. Nog bestaan er veel Engelsche spreekwijzen en uitdrukkingen, die aan die legende een schijn van bewijs geven. Luisteren, as-je-blieft.

Er was ereis een graaf van het Hollandsche Huis, naar men zegt de tweede en daarom Dirk I genoemd. Hij zou getrouwd zijn geweest met Jenna, eene dochter van Karel den Groote, en regeerde van 889-932. Hij zou gesticht hebben Delft en een nonnenklooster te Egmond, waar hij en enkelen van zijn geslacht zijn begraven. Holland, volgens taalkenners houtland,

maar ik gis, dat de naam precies het land kenmerkt, als hebbende geen steun, geen basis of fundament, en daarom een speelbal van zee en stroom; Holland, zeg ik, zou in dien tijd bedekt zijn geweest met een bosch, het woud zonder genade genoemd.

Eens op de jacht vlijde onze Graaf zich op een duin neder, om te rusten. 'Het zou wel zoo gemakkelijk zijn, hier een jachthuis te hebben,' meende hij. Het blokhuis verrees en werd het latere Binnenhof van Den Haag.

In den herfst van 931 zitten om de schouw de Graaf, zijne Jenna en een paar vertrouwde edellingen.

'Waar onze Dirk zoo spade mag toeven?' oppert de Gravin, terwijl zij verlangend naar de deur ziet.

'Het gedrag van onzen jongen bevalt mij niet, als wij hier zijn;' bromt de Graaf. 'Jenna, Jenna, ik verminder met den dag, en gij geeft te veel toe.'

'Heer, het was om uwentwil, dat wij hierheen togen. De vrouw van de Wonderflap zegt, dat de adders de meeste kracht bijzetten, als ze op de plek worden genuttigd, waar ze geleefd hebben.'

'Vrouwe!' klinkt eene zware stem, 'gij kleingeloovige, te hooren naar het witte wijf, dat gij de wijze waant, en de stem onzer moeder, de heilige kerk, te smoren, welke al die heidensche gebruiken vloekt.'

De Gravin schrikte. Zij vreesde den strengen kapelaan, wiens onverbiddelijkheid zij kende. Eene vrouw laat zich echter niet zoo licht uit het veld slaan.

'Maar pater,' en de nadruk op dit woord verbaasde allen; 'in ons geslacht, het stamhuis van den Grooten Karel, is het een geloofsartikel, om het aftreksel van de adder als een bij uitnemendheid versterkend middel te gebruiken. De adder van de heide, levend in stukjes gesneden, met koud water te vuur gezet en bij het eerste teeken van koking afgenomen, overtreft alles in heilzame werking, mits het vocht lauw wordt verorberd.'

'Bijgeloof, edele vrouw,' zegt de klerk bedaard. Kind van zijn tijd... Bijna duizend jaar later spelen tafeldans en helder? zien hunne rollen met goed gevolg, ach! ware het ook met goede gevolgen.... Verwonderen kan het dus niet, als de priester zacht laat volgen: 'Het is een volkswaan.'

'Frater,' valt de Graaf in, 'meermalen kwaamt ge tot ons met eene bede van den dorper; en als wij niet toeschietelijk waren, spraakt gij gewoonlijk van de stemme des volks als van de stemme Gods.'

'Ik heb er negen!' roept de vroolijke stem van den oudsten telg, weldra Dirk II.

Of de pater blijde was! Toch zou het niet lang duren.

'En waar heeft mijn Dirk ze gepakt?' dus de Gravin.

'Niet ik, moeder, maar de Scheveling ving ze.'

Algemeene verbazing. De man, die met alle kracht, wat naar bijgeloof riekte, trachtte te rooien met wortel en tak, zou dat hebben bestaan?

'Onmogelijk!' barst de pater los. 'De jonker schertst.'

'Toch niet, pater; ten minste, de Scheveling bood ze mij aan.'

De pater keerde zich sprakeloos naar de deur. Gejaagd sloeg hij het voetpad in naar de zeezijde. Het liep ongeveer over de Plaats schuins in de richting, wat nu nog Visschersdijk heet, door Bilderdijkstraat en Zorgvliet naar de Kerkwerf. Hier was de kapel, uit ruw bewerkte boomstammen opgetrokken, op de plek, thans door den kerktoren ingenomen, en de kluis erachter, aan den voet van het duin. Het strand was in die dagen veel

breeder dan thans. Nog in het laatst der vorige eeuw stond eene rij kleine woningen aan de zeezijde der duinen. Zoo wordt het gezegde duidelijk, dat de kerk vroeger het middelpunt van het dorp innam.

Buiten adem stortte de kapelaan in de hut. Onder de schouw lag een stuk plagge te zieltogen.

'Scheeveling!' barstte hij uit. Geen antwoord. Hij zette zich op een blok hout, steunde de ellebogen op de knieën en liet het gelaat in de handen zinken.

'Good evening, friar,' klonk eene welluidende vrouwenstem.

De pater sprong verbaasd op. 'Vrouwmes, wie zijt gij?'

De gestalte deinsde verschrikt achteruit. Maar veilig was zij immers op deze heilige plaats?

'Wie zijt gij? Wat moet gij?' bulderde hij.

De Scheeveling trad binnen. Zij greep hem bij den arm. 'The man has a voice of wind and thunder.'

De kluizenaar leidde haar zwijgend naar een klein, afgeschoten vertrekje. 'Good bye, Fanny.' En tot den priester: 'Pater, peccavi.'

'Ellendige! wat moet dat beteekenen?'

'Hoor mij, pater, voordat gij oordeelt. Ik heb zoozeer verlangd, u te spreken.'

'Hebt gij den jonker de adders gegeven?'

'Ja.'

'Vervloekt!'

'Ik wist, dat gij komen zoudt, als de jonker het vertelde.'

'En wat moet dat vrouwmes hier?'

'Ga zitten, pater. Ik zal u alles geregeld verhalen. Aan de overzijde der zee, in Albion, groeiden wij samen op. Zij luisterde liever naar de stem van mijn broeder. Ik vluchtte naar Italië en bezocht te Salerno de beroemde geneeskundige school. Een blauwen Maandag volgde ik de lessen van Johannes Platearius en zijne vrouw Trotula.'

'Eene vrouw, onderwijzeres in de geneeskunde!'

'Ja, pater, en eene uitstekende ook. De Italiaansche vrouwen zijn lang zoo maltentig niet als de onze.'

'De vrouw is alleen geschikt, om moeder te worden,' bromde de kapelaan.

'Maar ik had rust noch duur en keerde weldra naar huis terug. Fanny was getrouwd. Voort moest ik. Eindelijk liet ik hier het anker vallen en meende de afgebeden rust te vinden. Maar de jachtstoet van den Graaf stoorde meermalen mijne eenzaamheid. Jaren gingen voorbij, maar haar vergeten kost ik niet. Gij kent de macht niet der liefde. Éénmaal ontloken, blijft zij tot den laatsten harteklop. Vader, mijn vader, ik heb ontzettend geleden.'

'Dwaasheid, mijn zoon. Liefde is medelijden.'

'Neen, neen! Meermalen waande ik mij verheven boven de menigte. Wen ik als Boänerges donderde, als Barnabas verteederde, dacht ik mij een heros. Een andere Prometheus was ik. Het hemelsche vuur liet mij koel. Ik schudde de ketenen, maar bleef aan de rots, de bekrompen wereld, geklonken. De gier der herinnering knaagde aan de lever, de opgeruimdheid. Dan doolde ik in de duinen rond. Zoo dwaalde ik eens in den omtrek der Wonderflap. Het was volle maan. Op den hoogsten top strekte ik mij neder. Van vermoeienis en overspanning vielen de oogen dicht. Half in den dommel gonsde het:

"Ommes, ommes, driemaal ommes.
Sluit den kring.

Zusters, houdt hem in uw macht.
Zegt, wat leert hem deze nacht?

Wat hem 't meest op aarde griefde,
Is de liefde, blijft de liefde.

Zusters, spelt, wat zegt de maan?

In zijn armen, aan zijn borst,
Blijft toch ongelescht zijn dorst.

Zusters, vangt geen rust dan aan?

Als de dood hem nedervelt.
Eeuwig is het zoo gesteld.

Ommes, ommes, driemaal ommes.
Breekt den kring."

Eunjers! gilde ik.

"Gij eundert, gij!" klonk het.

Nog hoor ik als een nagalm de vreemde woorden:

"Wat het eerst beweegt,
Geeft den laatsten klop.
't Kalmte en ruste geeft,
Lost gij 't raadsel op." -

Later heb ik de witte vrouw opgezocht.'

'Ongelukkige!'

'Verschooning, vader. Onze Heer zocht immers omgang met tollenaars en zondaars? En tot mijne schaamte moest ik ontwaren, dat de booze niet zoo zwart is als het afbeeldsel. Meermalen dacht en handelde zij beter dan ik. Eens spraken wij over dien bewusten nacht. - "Freere," zeide zij ontwijkend, "verjaag het natuurlijke, en in draf komt het weerom." - Ik sidderde. - "Hoe kunt ge dat weten?" - "Den flinken ridder had ik zoo innig lief. Maar de oude Gerolf verjoeg mij als eene melaatsche. Ik ging zoolang, totdat ik aêmechtig ineenzakte. Hevige pijnen overvielen mij. Ik dacht te bezwijken.... Ik was gelukkig met mijn kind. En nu ben ik alleen, geheel alleen. Hier is het begraven. Vloek over het gravenhuis! Uitsterven zal het! De laatste graaf zal vallen door het staal van den gekrenkten echtgenoot.... Freere, wij zijn broeder en zuster in het leed!"'

'Die ellendige kollen zullen wij door water en vuur zuiveren en louteren. Het is meer dan tijd.'

'Mijn vader!'

'Dat zullen wij. Ik zweer!'

'Den zeventienden November (in dit land zal die dag eenmaal onvergetelijk zijn) woedde een geweldige storm. Een vaartuig dreef lijdelijk naar de kust, geraakte in de branding, werd door eene hemelhooge golf opgenomen en plotseling 't onderst boven gesmeten. Waarschijnlijk door eene grondzee, waartegen niets bestand is.

Later zal men schuiten van ijzer en staal bouwen, niet bewogen door riem of zeil,
maar door inwendige krachten; maar ook

dezen zullen als een notedop worden opgetild en naar den bodem der zee keilen, onherroepelijk verloren.'

'Waarachtig, hij eundert. Schuiten van ijzer,' zuchtte de pater.

'Ik ken mijn kuddeke. Onder mijn gehoor luistert het met open mond, zingt liederen met stemmen als bazuinen. Maar verhard is het van hart en onvatbaar voor de woorden van den Heiligen Geest. Eene enkele uitzondering, vader, verandert den regel niet. Een vaartuig op het strand is een gelukje, een buitenkansje. Dan knuppelen de mannen de nog levende schipbreukelingen het hoofd te pletter en rooven en plunderen naar hartelust. - Het doodslaan zal ophouden, ik weet het, maar het kapen leeren zij nooit af.'

'Geene profetieën, mijn zoon.'

'Neen, nooit! Ik ken mijn kuddeke. - Ik ijlde naar het strand. Juist dreef eene vrouw, aan een mast geklemd, onder het bereik der mannen, die tot het middel in het water stonden. De arme gilde om hulp. De ellendelingen hieven de armen op, om haar den schedel te pletteren. - Stûddy! schreeuwde ik. Onwillig zonken de handen. Ik waadde naar haar toe en droeg haar naar mijne kluis Het witte wijf zat voor de schouw, waaronder een helder vuurtje brandde. - Zij is het! riep ik ondanks mijzelven. - 'Hij is er ook. Haast u!' zeide de oude. - Ik zocht en vond meerdere lijken ongeschonden, dus dood aangespoeld. Ook het zijne. Ik was verheugd, vader, hem dood te vinden. Het was maar een ondeelbaar oogenblik. Toen viel ik op de knieën en snikte als een kind. Met de hulp van een paar vrouwen droeg ik den doodgewaande naar de hut. De witte vrouw stond buiten, met het gelaat naar het Oosten. Toen zij binnenkwam, nam zij eene pan van het vuur en proefde den inhoud met een houten napje, evenals de moeder, vóórdat ze haar kindje voert. Ik knielde aan de linkerzijde van mijn broeder, legde de rechterhand op het midden van de borst, de linker - op het midden van den buik en drukte met kracht de linkerhandnaar beneden en na eenige oogenblikken de rechter -, en zoo vervolgens ettelijke malen. Mijn broeder zuchtte. Zij tilde zijn hoofd op en liet druppelsgewijs eenig vocht in den mond loopen. Daar opende hij de oogen. Hij leefde. Vol verbazing zag ik de witte vrouw aan. Zij ijlde de deur uit en schaterlachte:

> 'Addervleesch en Vrouwenhaar,
> Schuim het driemaal. 't Vocht is klaar.'

Nu begrijpt gij, vader, waarom ik de adders bezorgde.'

'Ik begrijp,' schudde de pater het hoofd. 'Gij kleingeloovige.'

'Spreek zoo niet, mijn vader. Er zijn meer dingen tusschen hemel en aarde, dan de gewijde boeken leeren.'

'Non est magnum ingenium, sine mixtura dementiae,' bromde de pater.

'Nu heb ik u alles bekend. Uw zegen, mijn vader.'

'De waarheid zal u vrijmaken, mijn zoon,' zei de pater plechtig.' - -

Grootvader zweeg. Vader stootte moeder voorzichtig aan. Zij kon 's avonds zoo lekker dutten, vermoeid als zij was van de rustelooze huiselijke bezigheden van den vroegen ochtend af.

'Moeder, stuur den jongen naar bed.'

'Grootvader,' smeekte ik, 'hoe is het verder?'

'Papa, papa,' zeide vader, 'onze jongen wordt te opgewonden door uwe fintjes.'

‘Te komende week, mijn jongen. Rust wel.’
Te komende week!.... Grootvader, hoe zeidet gij?
‘Stof is eeuwig. Vorm tijdelijk.’ -
Zoo was het met grootvader.
Vastenavond 1883.

Aanteekeningen.

I.

Grootvader was naar mijne bescheiden meening nader bij de waarheid geweest, als hij de bevolking als een handjevol Friezen had geschetst, die lang hun eigenaardig karakter bewaarden, maar door vermenging en kruising langzaam veranderden. Enkele woorden en spreekwijzen zijn gebleven.

V o u z e - w i n d . Voice of wind. Windvlaag, rukwind, die eene onweersbui of een slagregen voorafgaat of vergezelt, zoo te zeggen eene waarschuwende stem. Dergelijke buien noemt men een verloop, v e r l ô p .

S t û d d y . Studie, nadenken. Men zegt êb stûddy, en ook êb gedachten in dezelfde beteekenis. De H wordt nimmer gehoord. Tegenover vreemden, d.z. niet-Scheveningers, wordt de H scherp uitgestooten, waar zij overbodig is.

F i n t j e s , Find. Sprookjes, praatjes, verzinsels.

F r e e r e , Friar. Vriend, kameraad.

O m m e s =om. Algemeen ook door kinderen gebezigd.

V r o u w m e s , vrouwmensch. Minachtende uitdrukking. - De mensch bij uitnemendheid is de man.

E u n j e r s , tooverheksen. Ook w e i s s e (wijze?) of witte wijven.

E u n d e r e n . Doen of spreken als een dwaas of krankzinnige.

S l a c h t e n . Spreken of handelen als -, gelijken op -.

T e k o m e n d e w e e k . Het volk zegt nooit t o e k o m e n d e week.

F l a p , d e l , dal. Uitholling tusschen de duinen, als het ware door een klap of slag van eene reuzevuist gevormd. De W o n d e r f l a p , als door een wonder gevormd, ligt dicht bij de Duinstraat, achter Victoria.

H u i s j e . Men spreekt van moeders schoot en vaders huisje, d.i. de plaats tusschen vaders dijen.

G r o n d z e e . Uit de diepte der zee schiet plotseling eene watermassa naar de oppervlakte, alles omwerpende, wat haar in den weg is. Tegen hare deining is niets bestand. Evenals het grondijs is haar ontstaan onverklaard; alleen weet men, dat ze tijdens of direct ná een storm wordt gevormd. - Grootvader zou het vergaan van de Adder den vijfden Juli 1882 's avonds ten negen uur aan eene grondzee hebben geweten.

II.

‘Ik ken mijn kuddeke.’ - Circa 40 jaar geleden strandde een schip, met wijn geladen. De okshoofden spoelden links en rechts naar het strand. Eenige zeelui rolden een vat

over het duin in een flap, zetten het rechtop, sloegen den bodem in en dronken den onversneden wijn uit hunne ooblokken (klompen). Toen zij er niet meer bij konden, zetten zij er een hunner in, om het scheppen gemakkelijk te maken. Ze werden allen lijk. De avond viel,

en de moderne Diogenes zag geene kans, uit zijn half gevuld vat te komen. Met alle macht duwde hij nu rechts, dan links, totdat er beweging kwam in het logge gevaarte, en juist toen hij het bewustzijn verloor, kantelde het omver. De beangste vrouwen en moeders zochten en vonden eindelijk hare geliefde betrekkingen van binnen en van buiten in den wijn. Maar hoe dat zootje thuis te krijgen? - Een der wijven (de vrouw van den zeeman wordt w i j f genoemd) sloeg de ladder voor. En zoo geschiedde het, dat met het krieken van den dag allen onder dak waren. -

'Het strand was vroeger breeder.' Dit is bekend. Voor eenige jaren hingen in het koor der Protestantsche kerk twee schilderingen op hout, het oude strand voorstellende. Er werd zoo weinig zorg voor gedragen, dat ze bij eene verbouwing onder een instortenden steiger werden verbrijzeld en tot brandhout verbruikt. Hoewel ze geene kunstwaarde hadden, is het toch jammer. Even zorgeloos is omgesprongen met de oude papieren. Ze zijn spoorloos verdwenen. - Of de oude slinger bewaard is gebleven, weet ik niet. Deze is in 1657 onder toezicht van Christiaan Huygens gesteld, alzoo de oudste der wereld. Ettelijke jaren geleden is het uurwerk vernieuwd.

'Rekeningen der stad Brugge.' - 1304. Lippine den Arsatre van achtstellen van G r e v e n i n g h e n , van Cassele, van Curtke bi Burchmests Scep XX Lb. - Constantin Huygens, 'die taelgeleerde Haegenaar', zooals Vondel zegt, schrijft: Scheveringh, 'Al waer 't oock Scheperingh...' -

'Arsatre' is Archiater, Archiatros, eerste geneesheer, protomedicus; ook eerste, werkelijke lijfarts. Ons aartsengel, aartsbisschop, enz. stamt mede af van □αρχι, eerste, opperste. Nero bedacht dezen titel voor zijn lijfarts Andromachus, den oudere, die zijn opgang door het addervleesch maakte, gelijk bekend is. De booze wereld fluisterde in die dagen, dat de Keizer dit woord had afgeleid van có □αρχος, anus. -

'De laatste graaf zal vallen.' - Silfei, de eeuwige plaaggeest, lachte hartelijk: 'Van alle dwalingen is eene profetie de meest willekeurige, ouwe jongen. Grootvader heeft zich maar drie jaren en één graaf vergist. Dat is eene kleinigheid op vier eeuwen en zeventien graven, den ouden Gerolf meegerekend.' - 'Plus één gravin. Je hebt gelijk. Floris V + 1296 en Jan I + 1299,' zeide ik. - 'En dat is nou in je eigen land. Maar in Italië ziet de oudste op geen honderd jaar. Hi! Hi!' -

'Het eerst beweegt.' Het hart: cor primum movens, ultimum moriens. -

'Non est magnum.' Iedere groote geest heeft een slag beet van den mallemolen. -

III.

'Groot Vrouwenhaar', Polytrichum commune L. Het grootste inlandsche bladmos.

'De adder', vipera, uitslijting van vivipara, omdat men waande, dat ze levende jongen wierp, is in den ouden tijd een bestanddeel van verschillende geheimmiddelen geweest, èn door de geneeskundigen èn door het volk hoog gewaardeerd. De éénige giftige slang, die in ons land wordt gevonden, is de vipera of coluber berus.

'Exemplum Psylli'. - Celsus V, 27. Illud, interea ante debebit attendere, ne quod in gingivis, palatove, aliave parte oris ulcus habeat.

‘Brieven van Madame De Sévigné.’ In dl. VI weidt zij recht smakelijk uit over de voordeelen en de bereiding van den adder-bouillon, volgens haar een uitnemend middel tegen vele kwalen. In dl. IV leest men: ‘Zij, d.i. Madame De la Fayette, gebruikt adder-bouillon, welke haar blijkbaar opgeruimd en krachtig maakt.’ En vervolgens: ‘On coupe la tête et la queue à cette vipère, on l'ouvre, on l'écorche, et toujours elle remue; une heure, deux heures, on la voit toujours remuer. Nous comparâmes cette quantité d'esprits si difficiles à apaiser, à de vieilles passions, et surtout à celles de ce quartier, que ne leur fait-on point? On dit des injures, des rudesses, des cruautés, des mépris, des querelles, des plaintes, des rages, et toujours elles remuent; on n'en sauroit voir la fin. On croit que quand on leur arrache le coeur, c'en est fait, qu'on n'en entendra plus parler; point du tout: elles sont encore en vie, elles remuent encore.’

IV.

‘Salerno.’ - Reeds in 848 wordt gewag gemaakt van zekeren Josep Medicus. In het laatst der tiende en in het begin der elfde eeuw leefde Johannes Platearius, de stamvader eener reeks medici van dien naam, getrouwd met Trotula of Trotta de Ruggiero. Deze beroemde vrouw schreef vermoedelijk een werk over de geneeskunde in haar geheelen omvang, althans stellig een over vrouwenziekten. Naar de brokken te oordeelen, die hier en daar worden gevonden, kan veilig worden aangenomen, dat zij zich niet uitsluitend tot hare sekse bepaalde.

De beroemdste onderwijzeres na Trotula moet Constantia Calenda zijn geweest. Sommige schrijvers plaatsen haar in de dertiende eeuw, andere volgens geloofwaardige gegevens in het begin der vijftiende.

Nog eenige uitnemende vrouwen worden genoemd in de geneeskundige faculteit. In andere vakken wordt van haar geene melding gemaakt.

Evengoed onderwezen als de mannen, waren zij algemeen geacht en zeer gezien. In den regel behandelden zij vrouwen en kinderen.

De oorzaak van den roem der Salerniaansche school moet hierin worden gezocht, dat de werken der Grieksche oud-vaderen dienden als leiddraad bij het onderwijs en als uitgangspunt bij het schrijven. Daarom werd Salerno geheeten Civitas Hippocratica en de geneeskundige school Collegium Hippocraticum.

Toen in de dertiende eeuw de Arabische richting er wortel schoot, taande haar roem, waarop zij reeds teerde ten tijde van Petrarca, die, op één na, alle artsen van zijn tijd haatte, maar de Arabische met volkomen haat. - Aan verval van krachten bezweek zij officieel in 1811.

6 Februari 1883.

ÉCHIDNA. ♂

Acta Sanctorum.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Misverstand opgeruimd. Ook licht ontstoken?

Spinoza en Kant, door Dr. H.J. Betz. 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1883.

Infelix habitum hujus temporis habe.
OVIDIUS.

II.

In het voorafgegane heb ik mij beperkt tot de punten, omtrent welke, ook na de door Pierson en Betz gegeven belangrijke beschouwingen, eenige toelichting wenschelijk scheen. Misschien moet ik zeggen: waaromtrent ikzelf mijne zienswijze gaarne wilde formuleeren, voordat ik, zoo kort mogelijk, iets zeggen kan van het boekje van Dr. Betz.

Zeer veel liet ik onaangeroerd, om de grenzen van een tijdschriftartikel niet te ver uit te breiden. Een enkel woord over het 'logisch element in den menschelijken geest', dat in Spruyt's beschouwingen geene geringe rol vervult, mag ik echter niet achterweeg laten; het leidt vanzelf tot het geschrift van Betz.

Ik meen aangetoond te hebben, dat de Kantiaan ten onrechte toevallige (ervarings-) waarheid en noodzakelijke (aprioristische) onderscheidt. Die onderscheiding heeft geen zin, daar de geest (mensch als bewust denkend wezen), volgens Kant zelf, vaststelt a priori, wat de op zichzelve onbekende werkelijkheid als ervaring zijn zal. Hij kan dus in 'hetgeen hij ervaart', nooit iets onwaars ervaren. Iets oorspronkelijk onwaars bestaat niet. De geest kan alleen oordeelen, dat eene ervaring met eene andere in zekere betrekking zal blijken te staan, en zich daarin vergissen. Heeft hij zich niet vergist, dan heeft hij waarheid gevonden(*)!

(*) Anders wordt het merkwaardige onderscheiden van waarheid en dwaling door den mensch voorgesteld in Spruyt's *Proeve,* blz. 65: 'Ware de menschelijke geest voor dwaling onvatbaar, dan zouden onze begrippen niets anders voorstellen dan wat werkelijk bestaat.' In verband met hetgeen voorafgaat en volgt, zou men uit die beschouwing moeten afleiden, dat de geest ook een aprioristisch dwaalvermogen bezit. Juister schijnt het, alles, wat in den geest voorgesteld wordt, waar te noemen (schoon men hier liever niet van waar of onwaar moet spreken) en *de dwaling* alleen betrekking te laten hebben op het oordeelen, het brengen van verband tusschen de voorstellingen.

Die schijnbaar eenvoudige, maar alle menschelijk begrip te boven gaande oordeelvelling is het logisch element in den menschelijken geest, of berust op dat 'element'.

Geen wonder, dat die fundamenteele, men kan wel zeggen *de* geesteswerkzaamheid elk menschelijk begrip te boven gaat. Hoe wil de oordeelende geest zichzelf aan het werk zien, zichzelf uit het vogelperspectief beschouwen? Hij *is* juist de vogel, die 'gezien' zou moeten worden. Den mensch met huid en haren kan men een spiegel voorhouden. Men meent dan, dat hij zichzelf kent. Maar in welken spiegel moet *de geest* zien?

Uitgaande van het gegeven feit, dat de geest de toestanden, waarin hijzelf verkeert, kent en herkent(*) (voorstellingen percipieert en zich herinnert), komt het logisch element in den geest, als wij de reeds gegeven definitie van waarheid van Dr. Betz toepassen, daarop neer: dat de geest voorstellingen bezitten kan, welke hij voorspelt, dat op zekeren tijd, onder bepaalde omstandigheden, weder (of nog, maar dan versterkt?) in zijn bewustzijn zullen voorkomen.

Zoo ontstaat de hoogste, misschien de eenige, denkwet, A = A, het principe der identiteit(†). Het geheele verstandstoestel, de denkapparaat der categorieën of onderscheidings-vermogens van Kant zijn niet meer dan hetgeen de Franschen zouden noemen: une manière d'envisager les choses. Het is dan ook zeer opmerkelijk, dat de Kantianen van onzen tijd over de gansche architectoniek van een Kantiaansch menschelijk verstand niet veel zeggen; dat zij daarenboven de categorie der causaliteit, welke bij Kant eigendom van het verstand is, met 'de ruimte en den tijd' (bij Kant categorieën der aanschouwing) op één lijn stellen als: *aangeboren waarnemingsvormen.*

Nu zou het niet moeielijk aan te toonen zijn, dat 'causaal beschouwen der dingen' hemelsbreed verschilt van *waarnemen* der dingen in ruimte en tijd. In dat opzicht zou ik den Koningsberger meester liever letterlijk volgen; behoudens de vrijheid, zijne geheele constructie van een waarnemenden en oordeelenden geest slechts te houden voor: une manière d'envisager les choses. Maar *causaliteit* voor een aangeboren *waarnemingsvorm* te verklaren, schijnt even zinrijk als te zeggen, dat waarheidsliefde een zoodanige waarnemingsvorm is.

(*) Een gang van zaken, welke zeker materialistisch niet bevredigend toe te lichten is, maar niet begrijpelijker wordt, als men zegt, dat een geest percipieert en zich herinnert. Zelfs heeft de materialistische opvatting dit voor, dat uitbreiding en verdieping van inzicht niet onmogelijk schijnt, terwijl de geest aan de virtus dormitiva van Molière doet denken.

(†) Immers, het ex nihilo nihil fit is eigenlijk hetzelfde, maar als minder bepaalde omschrijving of vorm der denkwet nu en dan eigenaardiger.

Alle den aard der natuur, in den ruimsten zin, vaststellende verrichtingen van een door denken tot waarheid komend wezen wortelen echter ten laatste in het bewustzijn en ‘het logisch element in den geest’, zooals de duidelijke (?) bepaling van Spruyt (bl. 365 der *Proeve*) zegt.

In elk geval zijn wij hier tot een werkelijk ‘a priori’ gekomen; in dien zin, dat ter waarneming en beoordeeling eener wereld het waarnemende agens vooraf een waarnemings-middel, een vasten maatstaf moet hebben. Standaard-meter en kilogram zijn vereischten voor het vaststellen der eenheids-maten in de wiskunde. Ons logisch denkend verstand is standaard-meter en kilogram voor de ervaring, voor de waarheid.

De geheele Aristotelische logica is daardoor evenwel geen catalogus van *aprioristische* werkzaamheids-vormen van den geest, maar eene interessante verzameling van de wijzen, waarop men die geesteswerkzaamheid beschrijven kan, als zij aan het meten en wegen van de stof harer kennis is. Zij wordt in onzen tijd, evenzeer als poëzie en welsprekendheid, in den zin van het juist en duidelijk uitdrukken der gedachten veel te veel als paedagogisch hulpmiddel voor menschelijke ontwikkeling en beschaving verzuimd, zoodat wij bedreigd worden met eene schrikbarende vermeerdering van de species: *Barbarus modernus sive scientificus*(*).

Die moderne barbaar zou evenwel, zonder Aristotelische logica en zonder rhetorica, waarschijnlijk *logisch* denken en handelen, als hij er overigens toe in staat was, want zooals Kant in zijn pittigen stijl zegt: ‘Vernunft verrichtet ihr Geschäft sowohl in der Mathematik, als Naturwissenschaft, auch ohne alle diese subtile Deduction ganz sicher und gut.’

De reden ligt daarin, dat het ‘logisch element in den geest’, in de laatste instantie, neerkomt op: het identieke als zoodanig erkennen, het tegenstrijdige voor onwaar houden. Aristoteles zelf heeft dat onnaspeurlijke grondvermogen van het subject uitstekend omschreven en daarmede het wezenlijke zijner □ποτυπωσεις λογι□αι vastgesteld in deze uitspraak:

□□στε □λη□ε□ει μεν □ το δι ηρημ□νον ο□□μενος διηρ□σ□αι □α□ το συγ□ε□μενον συγ□ε□σ□αι □Ψευ̃ζταιδ□ □ □ναντ□ως □χων □ τ□ πραγματα(†).

Na drie en twintig eeuwen zeggen wij: A = A; maar zijn, als iemand de reden vraagt, waarom A ook niet nu en dan eens A plus of min iets zou kunnen wezen, tot geen ander antwoord in staat dan: ga henen en denk.

(*) Dat Molière's Latijn moge een staaltje zijn van hetgeen men nu en dan te hooren of te lezen krijgt en dat zijn culminatie-punt bereikt heeft in een titel, welke boven een Duitsch opstel onlangs te lezen was: ‘Ueber Hühnerologie’ (Kippenteelt).

(†) Waarheid vindt hij, die te scheiden weet, wat niet bijeenhoort; te verbinden, wat verbonden moet worden. Wie anders oordeelt, dan de dingen zijn, dwaalt.

Volgt nu uit de ontwijfelbare waarheid van de erkenning der dingen, gelijk aan zichzelven, ongelijk aan anderen, als afhankelijk van *eene geschiktheid van het erkennende wezen, om die gelijkheid en dat verschil in te zien*, dat het 'logisch element in den geest (zooals Spruyt het noemt) den inhoud zijner gewaarwordingen rangschikt en vereenigt op zoodanige wijze, dat zij voor hem de representanten worden van werkelijk (schoon niet onafhankelijk) bestaande voorwerpen'?

Hoe komt een 'logisch element in een geest' aan de zekerheid, dat zijne gewaarwording beantwoordt aan een werkelijk voorwerp, terwijl toch niets anders gegeven is dan: ik voel of word gewaar *die* of *die* toestanden? Wij zagen vroeger (aanhaling van blz. 188 der *Proeve*), dat volgens Kant de geest het onderscheid tusschen voorwerpen buiten zich en zijn eigen bestaan met den tooverstaf der *eigenmachtigheid* vaststelt. Hoe hij daarbij ook weet, dat die 'voorwerpen' niet zijn de 'Dinge an sich'? Wij moeten weder eerbiedig zeggen: de geest weet dat. De redeneering, welke men, als het ware, den geest laat houden: ik vorm met mijne categorieën die voorwerpen, dus zijn ze niet de 'Dinge an sich', is, vooral voor een aprioristischen puur logischen geest, gewaagd. Hoogstens mocht hij zeggen: ik stel nu wel uit die gewaarwordingen een voorwerp vast, maar ben er daarom niet zeker van, dat het *is*, zooals *ik meen.*

Maar waarom zou het niet zoo zijn? Als men fiducie heeft op zijne ongevraagd komende, eigene gewaarwordingen en zijne eigene geesteswerkzaamheid, is de eenvoudigste onderstelling, dat het wel zoo is. Uit het materiaal, hetwelk men krijgt, zooals het is (men kan ten minste er niets aan doen), door eene eigen werkzaamheid, welke niet anders zijn kan, dan zij is, moet, zou men zeggen, een gewrocht voortkomen, dat is, zooals wij meenen, dat het is.

De sprong van *de gewaarwording* tot het besluit, dat een 'object' aan die gewaarwording ten grondslag ligt, kan, zooals bekend is, alleen voorkomen worden door het dualistisch realisme. De zoogenoemd naïeve, naar men zegt, onwijsgeerige opvatting, volgens welke tegenover den tastbaren mensch ontwijfelbaar eene buitenwereld bestaat, omdat immers de mensch de dingen *buiten zich* voelt en ziet, heeft zeker ook hare bezwaren, waarbij ik hier niet kan stilstaan. Toch is zij de eenig mogelijke *vorm*, waarin men zich eene voorstelling kan maken van den gang van zaken bij de onderscheiding van object en subject. Merkwaardig is het, dat Kant, die over het groote fundamenteele bezwaar: hoe komen de eenvoudigste zintuigelijke gewaarwordingen, die bronnen van elk 'kenvermogen', tot stand, was heengewipt, door van die gewaarwordingen als 'stof' voor de 'kennis' uit te gaan, later tot precies het boven omschreven naïeve dualisme terugkeert, als hij het 'Ding an sich' (het onafhankelijk bestaande) laat werken op *den geest,* waardoor deze (maar in zijne eigen vormen) die 'Dinge' gewaarwordt.

Nu weet ik wel, dat een hedendaagsch Kantiaan hemel en aarde beweegt, om te toonen, dat hij Kant beter begrijpt, dan deze zichzelf begreep; maar eene uitlegging der duidelijke bewoordingen van Kant, waardoor men hem het omgekeerde laat zeggen van hetgeen er staat, schijnt mij even bedenkelijk, als aan Spruyt de louteringskuur voorkwam, aan welke, eenige jaren geleden, Van Vloten Spinoza onderwierp.

Er is niets aan te doen. Óf wij moeten ons bepalen tot de niemand belang inboezemende uitspraak, welke de eenige is, waartoe de *Kritik der reinen Vernunft* recht geeft: *anders logisch denkende en op andere wijzen waarnemende wezens zouden eene andere wereld zien dan wij;* òf wij komen tot een hetzij empirisch hetzij Kantiaansch transcendentaal dualisme, zoo spoedig wij van het ontstaan eener gewaarwording iets zeggen willen(*).

Tegenover, of naast, beide beschouwingen houdt de empirist of positivist vast aan zijn plechtanker: dat beide zijden van den mensch, de stoffelijke en de geestelijke, *geworden zijn,* in onafscheidelijk verband met elkander *ontstaan.* Begrip der ontwikkeling kan hier, als overal, waarschijnlijk meer, in elk geval, in verband met natuuronderzoek, het eenig mogelijke licht geven.

Het schijnt mij geene vereerende beschouwing voor Kant's, toch zoo buitengewone, scherpzinnigheid, wat Spruyt (*Proeve*, blz. 197) zegt: 'Het was Kant niet gegeven de nieuwe en grootsche gedachte, die hij aan de wereld openbaarde(†), uiteen te zetten, zonder haar te vermengen met traditioneele meeningen, die met zijne hoofdgedachte niet te rijmen zijn.' Gold het hier bijzaken, mogelijke verwarring in lastige, dubbelzinnige benamingen, dan zou men in Spruyt's apologie van den grooten meester kunnen berusten. Maar het is volkomen onaannemelijk, dat Kant niet zou hebben bemerkt, hoe de grondslag van zijn geheele wijsgeerig stelsel door hemzelf weggetrokken werd, toen hij de 'Dinge an sich' door werking op den geest oorzaken der gewaarwordingen noemde; *indien namelijk die grondslag geen dualistische was.* Kant zou zich dan niet alleen hebben vastgepraat, - zooals Betz soortgelijke redeneeringen kenschetst - hij zou zich werkelijk hebben verpraat. Men mag nu - zooals Betz, Noiré en Pollock doen - Kant tot een Spinozistischen monist maken: een 'ongelouterde' Kant ziet er, in mijne oogen, gansch anders uit. Hierbij komt in aanmerking, 'dat Kant (Betz, blz. 39) nooit aan Spinoza's leer een verstaanbaren zin heeft kunnen hechten'. Voorts, wat ik vroeger reeds opmerkte, dat Kant 'de zintuigelijke gewaarwordingen' eenvoudig als gegeven aanneemt, terwijl daarin het gansche verbijsterende vraagstuk van object en subject juist schuilt. Hiermede stemt ook overeen, wat wij bij Spruyt (*Proeve,* blz. 198) lezen: 'Daardoor (door een soort van

(*) Of wel het absolute Fichteaansche idealisme neemt ons in zijne nevelige beschouwingen op.

(†) Dat begint op Messias-vereering te gelijken.

onbewust gevoel van Kant, dat zijne redeneering misliep) laat het zich verklaren, waarom hij in zijn hoofdwerk op zoo raadselachtige en onverstaanbare wijze over het ontstaan der gewaarwordingen handelt'(*).

Ik waag, met bescheidenheid, de meening uit te spreken, dat men veel te veel zoekt in de 'Dinge an sich' en in Kant's schijnbare vergissingen, of in de war geraakt bij de beschouwing van 'de oorzaken der gewaarwordingen'. Als men het 'Ding an sich' voor hetzelfde verklaart, wat door de monisten of *materie* of *geest* genoemd wordt (al naar men wil) en waarin, hoe dan ook, de voorwaarden voor subject en object schuilen, is men waarschijnlijk op den goeden weg. Meent nu iemand, dat hooger inzicht blijkt uit de formule: in het 'Ding an sich' zijn subject en object *één* - hij make zijne meening duidelijk. De fout, waarop ik reeds wees, bij het kiezen van het uitgangspunt der 'Erkenntnisstheorie' begaan (gewaarwordingen als stof, welke een geest in zijne 'vormen' schikt), wreekt zich onvermijdelijk, als men die 'stof' nader wil kennen; want deze is zelve reeds *onverklaarde* 'stof en vorm'. Kant heeft, mijns bedunkens, alleen klaar ingezien, dat de leer der zintuigelijke waarneming in *de physiologie* (welke zonder verdere bespiegeling aannam, dat voorwerpen uit de buitenwereld op de zintuigen werken en in het 'sensorium' tot het bewustzijn komen) geheel in het onzekere liet, *hoe* men tot het bestaan dier 'voorwerpen' besluit; en dat, in elk geval, die voorwerpen niet behoeven te gelijken op de voorstelling, welke zij opwekken. Hij twijfelt er echter volstrekt niet aan, of zulke 'voorwerpen' buiten den geest *bestaan*(†). Slechts zijn die misschien, zelfs waarschijnlijk, geheel anders, dan wij meenen naar de voorstelling, welke wij door zintuigelijke waarneming ons daarvan vormen.

Op die gedachte (welke eerst later in de physiologie zich meer zal doen gelden) voortbouwende, komt Kant tot het nauwkeuriger beschouwen der oude onderscheiding van phaenomena en noumena. En het schijnt mij op zijn ontwijfelbaar *dualistisch* standpunt volkomen begrijpelijk, dat hij ook zijne noumena den geest laat 'affiziren'. Immers, de 'phaenomena', afhankelijk van den waarnemenden geest, kunnen niet als zoodanig op onze 'Sinnlichkeit' werken. Zij zijn producten daarvan en van het onbekende 'Etwas', dat als 'Ding an sich'..... ja, wat kon Kant al anders zeggen, dan hetgeen hij zeide: *oorzaak der gewaarwording is*. Dat wil dus zeggen, dat niet zoo maar die gewaarwording één (einheitliche) mysterieuze *stof* der zinnelijke aanschouwing is, maar dat het 'wezenlijke' voorwerp door den 'wezenlijken' geest waargenomen wordt tot het 'phaenomenale' voorwerp en de 'empi-

(*) Geene vleiende beschouwing voor den man, die 'eene nieuwe en grootsche gedachte aan de menschheid kwam openbaren', dat hij raadselachtig en onverstaanbaar wordt, als het op verduidelijking van den grondslag dier 'gedachte' aankomt. -

(†) Onder veel wijs ik slechts op de dikwijls voorkomende, anders onverklaarbare uitdrukking: 'Gegenstände, welche unsere Sinne affiziren'.

rische' ziel. Zoo zou, gelijk ik reeds meermalen aanduidde, het geheele positieve deel der wijsbegeerte van Kant hierop neerkomen: gaan wij na, hoe wij tot gewaarwording van een voorwerp buiten ons komen, dan hebben wij geen recht, te meenen, dat zulk een voorwerp werkelijk *is,* wat het ons *schijnt.* Wat het *is* - dat is God bekend; de mensch is aan zijne 'ervaring' gebonden: 'Nur in der Erfahrung ist Wahrheit' (Kant).

Bij die uitspraak kan ook de materialist zich neerleggen. En hij behoeft geen minder groot vereerder van Kant te zijn, wanneer hij in dezen zóó een dualist ziet, die alleen door sommige moderne Kantlezers tot een monist wordt gemaakt; maar wien dat vraagstuk - ik zal maar zeggen - niet duidelijk was, of niet aantrok. De groote verdienste van Kant blijft: de vernietiging van de droombeelden der metaphysica; en, zelfs in de door mij eenigszins gereduceerde beteekenis der 'Erkenntnisstheorie' ligt waarlijk nog genoeg 'geestvermogen', daar Kant in het helder inzicht, of liever in het duidelijker formuleeren, dat wij slechts eene 'phaenomenale' wereld waarnemen, zijn al of niet physiologie bestudeerd hebbende tijdgenooten ver vooruit was.

Bij het bestudeeren van Kant 'heeft iedere ketter zijn letter'. Mijne poging, om Kant's beteekenis kort te omschrijven, zooals zij mij voorkomt te zijn, maakt de slotsom, welke Spruyt (*Proeve* blz. 357) uit zijn (gelouterd) Kantianisme opmaakt, niet begrijpelijker.

Hij meent, dat 'de mensch zich ook behoort te kunnen verplaatsen naar een ander standpunt (dan de causale beschouwing der dingen) en een verschillend oordeel te vellen over dingen en toestanden, die alle even noodzakelijk zijn'.

Ik meende, dat mijne denkbeelden over Kant's 'wijsbegeerte' behoorden omschreven te zijn ter beschouwing van het geschrift van Betz: *Spinoza en Kant*(*).

(*) Wat ik in den tekst zoo kort mogelijk als fundamenteel verschil tusschen neo-Kantiaansche beschouwingen en de methode der *ware empirie* trachtte toe te lichten, heeft groote beteekenis voor de richting van het wetenschappelijk onderzoek in het algemeen, op het veld der physiologie van de *Zintuigelijke waarneming* in het bijzonder. Het wordt zoo voortreffelijk toegelicht in de verhandeling van den genialen Hering te Praag, *Zur Lehre vom Lichtsinne,* Wien, Gerold's Sohn, 1878, dat ik eenige kernachtige uitspraken hier wil mededeelen. Maar men moet alles in verband met het meesterlijk onderzoek van Hering en met zijn gansche betoog lezen. Op blz. 3 e.v. zegt hij, na aangetoond te hebben, dat 'Seele, Geist, Urtheil, Schluss' even zoovele dei ex machina zijn, belemmerend voor juist redeneeren in physiologie en psychologie: 'Zwischen der spiritualistischen und der physiologischen Methode liegt eine tiefe Kluft. Denn es ist ein ganz grundsätzlicher Unterschied, ob ich die Gesetze der Regungen des Bewustseins aus den Gesetzen der Bewegungen des organischen Stoffes abzuleiten suche, oder ob ich mir diese Mühe erspare und kurzweg sage, jene Gesetze sind eben eine Eigenthümlichkeit des Geistes oder der Seele; und es ist Z.B. etwas sehr verschiedenes, ob ich die Erscheinungen des Contrastes (een verschijnsel bij de waarneming van lichtindrukken) auf eine Reaction der Nervenelementen zurückführe oder sie aus der 'Natur des menschlichen Geistes' erkläre. -
Es giebt noch immer unter den Naturforschern manchen heimlichen Anhänger der Lebenskraft, aber kein Naturforscher, der diesen Namen mit Ehren trägt, wird es heute wagen, die Lebenskraft als einen Factor in die Mechanik der Lebensprocesse rechnend einzuführen. Und mehr verlange ich auch von der spiritualistischen Philosophie nicht. Möge sie im Stillen und in philosophischen Abhandlungen ihren Ansichten über die Natur des menschlichen Geistes nachhangen, als ein Erklärungsprincip darf sie den letzteren nicht in die Sinnenphysiologie einführen, wenn sie sich nicht eines methodischen Fehlers schuldig machen will.

Het eerste hoofdstuk handelt over het ‘begrip der oorzakelijkheid’. De schrijver breekt den draad zijner beschouwingen af, om in een volgend hoofdstuk zijne beantwoording der vraag van Pilatus te geven: wat is waarheid?, en dan in het derde den draad weder op te vatten, als hij nagaat, of ‘het begrip der oorzakelijkheid eene algemeene en noodzakelijke waarheid a priori is’. - Hoe uiteenloopend de titels der hoofdstukken klinken, de beschouwing der daardoor aangeduide onderwerpen geschiedt toch altijd met het oog op de toelichting van een gronddenkbeeld, dat als een roode draad door het gansche boek loopt, zoodat ook het vierde: ‘Kant's opvatting van de natuur en haar voorwerpen kritisch ontwikkeld’, en het volgende: ‘Kant's leer van het Ding an sich’, voortgaan met het vaststellen der juiste beteekenis, aan de woorden: oorzakelijkheid, waarheid, ervaring, te hechten. De laatste drie hoofdstukken, ‘het Spinozisme van Spinoza’, ‘hedendaagsch naturalisme, en ‘natuurwetenschappelijk denken’ zou men eene iets meer zelfstandige groep kunnen noemen, al blijft het verband met de voorafgaande bemerkbaar genoeg. Zij stellen verschil en overeenstemming tusschen beide groote denkers helder in het licht en bevatten voorts eenige niet onverdiende kastijdende opmerkingen over Kantianen en Spinozisten onzer dagen.

Als men in aanmerking neemt, dat de *causaliteit,* de noodzakelijkheid, waarin de mensch verkeert, voor alles eene oorzaak aan te nemen, de spil is, om welke zich, in de laatste instantie, de wijsgeerige vraagstukken bewegen, en als men weet, dat in nieuwere geschriften, waarvan ik slechts Bolliger(*) en Pierson (l.c.) noem, treffende beschouwingen over die grondvraag der menschelijke kennis voorkomen, zou de inhoud der hoofdstukken, welke Betz aan dat onderwerp wijdt,

Man kann die Erscheinungen des Bewustseins ohne alle Rücksicht auf ihr organisches Substrat untersuchen, man kann sie sichten, ordnen, allgemeine Gesetze ihrer Verknüpfung abstrahiren und dann die Einzelphaenomene ableitend aus diesen Gesetzen erklären. So ist im wesentlichen seither die philosophische Psychologie verfahren, soweit sie als rein empirische überhaupt etwas Positives leistete. Wir haben auf diesem Wege schätzbare Kenntnisse gewonnen; weit sind wir aber im Ganzen nicht gekommen. Es ist eben nicht besonders zweckmässig, sich über die Bewegungen eines Spiegelbildes den Kopf zu zerbrechen, wenn man den gespiegelten Körper selbst in seinen Bewegungen untersuchen kann. Wo das Letztere noch nicht möglich ist, bleibt freilich nichts anderes übrig, als das Erstere zu thun.’
Met de laatste uitspraak mogen zich noölogisten of wijsgeeren van het a priori troosten! De werkelijke ervarings-wijsgeeren denken daarbij aan hetgeen Betz ergens zegt: ‘Is de vraag van het a priori in de phase, waarin alle wijsgeerige vragen vroeg of laat komen moeten, dat men het eens is over de nieuwe denkbeelden, maar nog twist over de oude namen?’
Verder vindt men in Hering's boek zeer juiste opmerkingen over ‘nativisme en empirisme’ der physiologen, welke onderscheiding alweder berust op ‘Klank’. Verdedigers der beide meeningen zijn ‘empiristen’; slechts de ware ‘dualisten’ kunnen hun standpunt als ‘anti-empiristen’ handhaven.

(*) *Das Problem der Causalität.* Leipzig, 1878.

wat schraal kunnen schijnen. Men houde hierbij echter in het oog, dat hij die vragen niet opzettelijk behandelt, maar slechts na wenscht te gaan, of de leer van Kant omtrent de causaliteit, als aangeboren waarnemings- (eigenlijk *verstands*-) vorm, met de wijsgeerige beschouwingen van Spinoza, en met de wijsbegeerte der ervaring, al of niet in overeenstemming is te brengen.

Het antwoord is bevestigend. Ik zeide reeds vroeger: goed beschouwd, zijn Spinoza en Kant materialisten. Intusschen erkent Betz, met de hem eigene openhartigheid en duidelijkheid, in het zesde hoofdstuk vooral (‘het Spinozisme van Spinoza’), dat zulk eene uitspraak slechts mogelijk is, als men zich afvraagt, waarop de denkbeelden van Spinoza en Kant, ontdaan van de terminologie van hun, en beschouwd in het licht van onzen tijd, eigenlijk neerkomen. Betz toont aan, dat Spinoza wel meent, metaphysische (buiten de ervaring reikende) kennis te verkrijgen, als hij van het oneindig onafhankelijk wezen uitgaat, maar dat zijn denken ten slotte op de ‘empirische’ wereld betrekking heeft. Bij de onmogelijkheid, om die empirische wereld, als denkende en uitgebreide substantie, uit de empirische gegevens te begrijpen, had Spinoza tot het oneindig en onafhankelijk wezen slechts als einde der wijsheid mogen besluiten, in plaats van het, als iets kenbaars, als uitgangspunt zijner beschouwing te nemen.

Betz zal wel, op zijne wijze, Spinozist willen heeten, en ziet daarin geene tegenstrijdigheid met zijn empirisme of materialisme. Dan is de volgende omschrijving van Spinoza's stelsel opmerkelijk, gelijk het tevens een staaltje moge zijn van des schrijvers stijl en zeggingskracht (blz. 44): ‘Spinoza's stelsel is een metaphysisch stelsel. Want Spinoza gaat - in zijn geschriften ten minste, en daar dienen wij hem naar te beoordeelen - van de Substantie uit. Om dat te doen moet hij de Substantie kenbaar achten, want van iets, 't welk hij onkenbaar acht, gaat niemand uit. Ongelukkigerwijs valt, zonder voorafgaande inductie, van de Substantie niets meer te zeggen, dan dat zij bestaat, en elke uitspraak van Spinoza, welke iets anders of meer behelst, is ten koste van het metaphysisch beginsel verkregen, al kan zij buiten verband met dat beginsel volkomen aannemelijk zijn.

Spinoza was, als metafysikus, gehouden, uit het substantie-begrip door het loutere denken zijn geheele stelsel af te leiden, en te goeder trouw meende hij zijn taak volbracht, ‘ordine geometrico’ - dat was, in zijn tijd, door het louter denken - uit de Substantie de wereld verklaard te hebben. Sedert Kant weten wij, of kunnen wij ten minste weten, dat dit onmogelijk is, dat wij behooren te eindigen waar men vroeger liefst begon. Doet men dit niet, begint men waar ook Spinoza begon, dan komt men geen stap verder, tenzij men het loutere denken, hoogst onmetaphysisch door een denken over, of naar aanleiding van gegevens der waarneming vervange. Zoo bijvoorbeeld leidt Spinoza uit het begrip der Substantie als *Ens realisimum* af, dat zij oneindig

vele attributen heeft; eene metafysische waarheid misschien, maar die ik buiten staat ben te beoordeelen. Doch van meer dan twee attributen vernemen we verder niets. Overal wordt tegenover de *extensio* slechts de *cogitatio*, of, in hedendaagsche termen, tegenover de stoffelijke natuur de geest gesteld. Wat noopte Spinoza evenwel zich tot die twee attributen - om ons aan dat woord te houden - te beperken? Zijn *cogitatio* en *extensio* uit het Substantie-begrip afgeleid, zooals de Metafysika eischt, wat weerhield Spinoza dan, er nog ettelijke van de oneindig vele attributen uit af te leiden, wier bestaan hij wiskundig bewezen achtte? Waarom weten wij slechts van stof en geest?'

Na opgemerkt te hebben, dat die vraag reeds in de dagen van Spinoza gedaan werd, vervolgt Betz: 'Gaan wij daarentegen inductorisch te werk, is de substantie niet ons uitgangspunt, maar onze slotsom, zoo is het duidelijk genoeg, waarom wij *niet* staande houden, dat zij van nog iets anders dan stof en geest de gemeenschappelijke grondslag is. Hoe iemand voorts uit het begrip van iets, 't welk volstrekt noodzakelijk bestaat, afleiden kan: dat er menschen zijn; dat zij willen; dat hun willen door allerlei bepaald is; dat zij stoffelijke voorwerpen waarnemen; dat zij omtrent die voorwerpen iets met goed gevolg voorspellen kunnen - ziedaar vragen, die in het onbepaalde te vermeerderen zijn, doch alle neerkomen op de eene vraag: wat valt er uit het begrip van het zelfstandig bestaande af te leiden? En het eenige gepaste antwoord op die vraag luidt: hoegenaamd niets'(*).

Op dezelfde wijze tracht Betz aan te toonen, dat evenmin Kant's leer van de noumenale werkelijkheid, van het *Ding an sich* strijdt noch met de empirische wijsbegeerte, noch met Spinoza's 'absolute substantie'. Als men maar in het oog houdt, dat èn Spinoza èn Kant hunne werkelijke kennis betrekking laten hebben op de 'phaenomenale' wereld en dat de substantie van Kant's leer, ontdaan van alle 'hoogere' beteekenis (of liever: onbegrijpelijke beschouwingen), welke de Kantianen er gaarne in zouden zien, luidt: de wereld, zooals die waargenomen wordt, is afhankelijk van den waarnemer, dan is ook Kant: empirist.

Ik moet mij in het geven van aanhalingen beperken, maar wijs op blz. 34 en 35, waar door Betz wordt aangetoond, dat het *Ding an sich* in drie uiteenloopende beteekenissen voorkomt. De eenige, voor Betz aannemelijke der drie is, 'dat het *Ding an sich* van een stoffelijk voorwerp eenerlei (is) met het *Ding an sich* van onzen geest; en hier ligt het aanknoopingspunt van Kant aan het Spinozistisch Monisme, waar hij, vreemd genoeg, doch volgens eigen zeggen, nooit een rechten zin mee heeft kunnen verbinden'.

Terloops vraag ik, of hier niet blijkt, dat ik vroeger juister Kant's uitspraken over het *Ding an sich*, als oorzaak der gewaarwordingen (dat Skandalon voor de geloovigen in Kant), wel te rijmen vond met

(*) Toch leidt Betz er - om dit terloops op te merken - stof en geest (de empirische) uit af.

zijne overige beschouwingen. Kant bleef *dualist*, en, schoon hij de 'voorwerpen' door den geest laat 'stellen', moest hij wel (als hij geen idealistisch monist wilde worden) eene.... aanleiding tot (oorzaak van?) de stof, waaruit de geest 'voorwerpen' maakt, *de gewaarwordingen*, aannemen.

Het is mogelijk, dat de stervende Kant, als ik hem deze opvatting zijner 'Erkenntniss-theorie' voorlas, uit wellevendheid niet zou zeggen, dat ik het mis had, maar Hegel vooruitloopende, toch wel: 'Keiner hat mich verstanden, nur Sie; und Sie haben mich miszverstanden.' Maar dan zou ik toch, als de eerwaardige denker de oogen gesloten had, willen vragen: was hij te verstaan?

Ja wel, zegt Spruyt, *maar gij moet trachten Kant, beter te verstaan, dan hij zichzelf verstond.* Uit dien beter begrepen Kant vloeien dan de beschouwingen voort, welke ik zooveel mogelijk reeds heb toegelicht en waarvan ik in 't midden laat, of zij den stervenden Kant zouden hebben getroost met de gedachte: 'Ich bin verstanden.'

Ja wel, zegt Betz, en hij maakt van Kant een Spinozist malgré lui. Nadat hij uit Kant's onverstaanbare, tegenstrijdige uitspraken het, daarin toch werkelijk ook aantoonbare, naderen tot Spinoza's monisme heeft opgedolven, zegt hij (blz. 36 e.v.): 'Mijn steun is het plechtanker der natuurwetenschap, en aller menschelijke wetenschap, zoo er eene andere dan natuurwetenschap is, namelijk de zekerheid, dat wij gebeurtenissen met goed gevolg voorspellen kunnen. Het eenige waarop wij te letten hebben is, dat het niet van ons afhangt welk voorwerp wij zien, welke aanschouwelijke voorstelling, of welke gewaarwording wij bekomen zullen. In onze ervaringswereld, in de voorwerpen dier wereld, en in onze kennis dier wereld schuilt dus een van ons onafhankelijk bestanddeel. *Noemen wij het: de gewaarwording*(*).

Tweederlei staat vast: 1°. dat de gewaarwordingen ons opgedrongen worden, het niet van onze redeneering afhangt, welke gewaarwordingen wij bekomen zullen; 2°. dat wij des ondanks in staat zijn, van ervaring uitgaande, door middel van redeneering gewaarwordingen met goed gevolg te voorspellen.'

Op deze beschouwing, welke helder in het licht stelt, hoe de schrijver van de ervaring - als gegeven - uitgaat, zonder te vragen, hoe zij tot stand komt, volgt iets later: 'Vraagt men wat stof is, dan krijgt men ten antwoord: zij is datgene wat beweegt. Vraagt men wat geest is, zoo krijgt men ten antwoord: hij is datgene wat denkt. Onder stof verstaat men iets trillends, onder geest iets denkends; onder stof de substantie van het bewegen, onder geest die van het denken. Wordt het bewegen begrijpelijker door de mededeeling: het bewegende is de stof? Volstrekt niet; en evenmin wordt het denken begrijpelijker door de mededeeling: het denkende is de geest. Wij

(*) Door mij gecursiveerd.

kunnen met de ontologische begrippen *stof* en *geest* niets beginnen, evenmin als met de ontologische beweringen, dat het bewegen door een beweegkracht, het denken door een denkvermogen geschiedt.'

Dat zijn parelen van helder formuleeren en een staaltje van de pittige, *genuiene* manier, waarop Betz den inhoud zijner meeningen uitdrukt.

Maar ook in den vorm op zichzelven verheft hij zich hier en daar boven het gewone. Dat bedoelde ik met het geschakeerde daarvan, dat eene opzettelijke platheid, op zijn tijd, niet uitsluit. Wie, van ongeveer blz. 76 af, wil lezen, wat Betz zich als het ideaal van den natuurwetenschappelijken denker voorstelt, kan begrijpen, wat ik meen, al is zijn smaak misschien verschillend.

In het zevende hoofdstuk, 'Hedendaagsch Naturalisme', neemt Betz de richtingen onder handen, welke men de natuur-mythische of mystieke of wel het klankrijden zou kunnen noemen, en waarvan in ons land Dr. Van Vloten ook niet vrij te pleiten is. Van zijne vrienden moet men het hebben - mag Van Vloten wel zeggen. Het schijnt nog verkieselijker, betiteld te worden, zooals velen zeer verdienstelijken en in wetenschap en beschaving hoog aangeschreven personen door Van Vloten te beurt viel, dan... gekapitteld te worden als deze door zijn vriend Betz. In het beeld van een 'deerniswaardigen worm' of van een 'Kathederboefje,' of wat Van Vloten al meer voor aanminnige uitdrukkingen verzon, behoefde geen der aangewezen personen zich te herkennen, gesteld al, dat de beelden zelf begrijpelijk waren. Maar de medicus Betz legt den vinger hier en daar op plaatsen, waar Van Vloten wel wonden moet voelen. Zoo blz. 55, waar dezes geliefkoosde en zoogenoemd verklarende formule: 'Er wordt bestaan, stoffelijk en geestelijk, in 't ouafscheidelijkst en innigst verband', met eenige woorden, op vermakelijke wijze, in hare 'nuchterheid' wordt ten toon gesteld. Ook Schopenhauer, Spir, Bolliger krijgen hun deel. Het is mij onmogelijk, dat alles nader te beschouwen. Ik maak van het zevende hoofdstuk vooral gewag, omdat er, verloren onder de bedoelde beschouwingen (op blz. 65), eene uitspraak in voorkomt, welke belangrijk schijnt voor de korte vermelding en beoordeeling van den inhoud van het boek van Betz, waartoe ik mij, na het voorafgegane, beperken kan. Wij lezen daar, dat een materialisme, hetwelk meer wil zijn dan het werktuigelijke, atomistische, in een Hylozoïsme vervalt, dat minder begrijpelijk en voor de natuurwetenschap waardeloos is. '*Deze is door Materialisme geworden*, *wat zij is*, *en daarom moet in het Materialisme, al is het niet de waarheid*, *iets waars liggen*, *is het wellicht de vorm*, *waarin de waarheid zich aan ons voordoet.*' Die door mij onderschrapte woorden zijn, mijns inziens, de quintessens van alle metaphysica of wijsbegeerte. Want de commentator van Aristoteles, die de boeken over de natuurverklaring op de (meta ta) 'physica' liet volgen, had het eenige goede begrip van metaphysica:

verklaring van hetgeen natuuronderzoek, in den ruimsten zin, aan het licht bracht. Als wijsbegeerte verklaring, in verband met elkander brengen is van alles, wat het menschelijk onderzoek als waarheid vastgesteld heeft (in natuurleven en menschengeschiedenis), dan is de naam metaphysica daarvoor ook bruikbaar, al is *philosophie* gebruikelijker geworden.

Brengt men met de aangehaalde woorden de vroeger vermelde uitspraak van Betz in verband: de materialistische hypothese is de eenige, die wat beteekent voor de wijsbegeerte (of het menschelijk denken; dat is voor Betz hetzelfde), dan vraagt men, hoe hij ertoe komt, te beweren, (blz. 32), dat de onjuistheid van het materialisme theoretisch aangetoond kan worden, en dat de einduitkomst van alle studie der empirische werkelijkheid moet zijn: stof en geest hebben denzelfden grondslag, in de (transcendentale) werkelijkheid van Kant, de 'substantie' van Spinoza, de eenheid van subject en object in het 'Ding an sich', of, zooals Betz het bij voorkeur noemt, het 'onafhankelijk Bestaande'.

Hoe aangenaam het is, in dezen tijd, waarin al het empirisch bestaande door petroleum en dynamiet dreigt vernietigd te worden, de zekerheid te behouden, dat in elk geval iets 'onafhankelijk' blijft bestaan, moet ik toch vragen, of Betz met zijn 'onafhankelijk bestaande' niet *hypostaseert?* Als men door de materialistische hypothese alles begrijpt, wat tot nu toe begrijpelijk is, en geene enkele wijsgeerige beschouwing meer, of wel 'hoogere' kennis verschaft, waarom dan voor het verklaren der *zintuigelijke gewaarwordingen* (want dat is de cardo questionis) het vertrouwen op het materialisme laten varen? Waarom niet eenvoudig verklaard, dat de monistisch-materialistische wijsbegeerte tot nu toe verlegen zit met dat grondprobleem? Kant zit er echter ook zoozeer mede verlegen, dat hij eenvoudig uitgaat van de 'gewaarwording', als *gegeven* als *stof*, welke in de *vormen* van het subject verwerkt wordt. Betz doet (zie de vroeger gegeven aanhalingen) hetzelfde. En als Kant, bij pogingen, om iets te zeggen van die 'gewaarwordingen', weder onvermijdelijk in het dualisme van Locke en Descartes vervalt, berispt Spruyt hem, omdat hij van 'oorzaak' spreekt buiten de empirische wereld, en beweert Betz, dat hij eigenlijk zegt: stof en geest (dat is: wat waargenomen wordt en wat waarneemt) hebben denzelfden grondslag in het 'onafhankelijk bestaande'.

Zegt men niet neutraler en beter: als uit de ontleding en beoordeeling der gegeven werkelijkheid de twee tegenstrijdige bestanddeelen daarvan, het waarnemende en het waargenomen wordende, tot nu toe niet begrepen kunnen worden in hun aard en verband, zal voortgezet onderzoek het misschien leeren; en anders is de verklaring ergens anders te zoeken? Is de uitspraak: stof en geest zijn één in het 'onafhankelijk bestaande', iets zinrijker dan: zij zijn één in het substraat van alles wat is, dat wij alleen als stoffelijke natuur waarnemen, maar, als

onbeteekenend deel daarvan, slechts kennen, zoover de voorwaarden, in dat deel gelegen, het veroorloven?

Men denke aan de uitspraak van Betz, welke ik aanhaalde: ‘Het Materialisme is wellicht de vorm waarin *de* waarheid zich aan ons voordoet.’

Dr. Betz zal mij hier misschien een woordenzifter vinden. Hij bedenke echter, dat hijzelf (blz. 52) zegt: ‘Het is, sedert wij niet meer in den gelukkigen toestand van Adam verkeeren, die voor het eerst namen gaf, wel degelijk de vraag, hoe iets heeten moet - al ware het slechts ter besparing van tijd.’ Gulden woorden! Maar als het nu eens *niet* waar was, dat stof en geest hun *gemeenschappelijken* grondslag hebben in het ‘onafhankelijk bestaande’. Men houde in 'toog, dat de laatste term gekozen wordt, omdat men iets wil aanduiden, waarin niet stof en geest bestaan, *maar waarin zij één zijn.* Gij moogt echter van dat ‘onafhankelijk bestaande’ niets zeggen, dan dat het ‘onafhankelijk bestaat’ (Betz). Waarom zouden er dan geen twee (of meer) ‘realia’ in schuilen, nu wel niet *stof* en *geest* te noemen (logices causa), maar toch daaraan beantwoordende? Iets moet onafhankelijk bestaan, want het afhankelijke bestaat. In het laatste vinden wij stof en geest, als twee niet te vereenigen (relatieve) *realia.* Hoe is het in het ‘onafhankelijk bestaande’? Met deze agnostieke vraag behoort men te eindigen; en men zegt reeds veel te veel van het absoluut bestaande, als men zegt, dat twee dingen er één in zijn.

Meent men nu toch, dat stof en geest één moeten zijn, of dat, zooals men het ook uitdrukt, het eene eene functie van het andere moet wezen, dan is daar niets tegen, aangezien gedachten, zelfs aan de tolkantoren, en al zijn zij gevaarlijk voor den Staat, vrij zijn. De materialist kan aannemelijke, schoon niet voor ieder overtuigende, beschouwingen geven over de mogelijkheid, dat *hetgeen er schuilt in dat wat wij stof noemen*, ook causa sufficiens is voor het ‘zieleleven’ van dier en mensch. Onze voorstelling van recht- en kromlijnig zich bewegende atomen, daarenboven weder tot hoogere eenheden, moleculen, met daaraan gebonden eigenaardigheden, gegroepeerd, moge vooralsnog ontoereikend zijn *ter verklaring*; wij zijn ook maar menschen, en, zooals Soury zegt: ‘l'Univers est plus vaste que notre cerveau.’

Schijnbaar behoudt de materialist dan slechts den *naam* stof, als hij zegt: alles is uit de stof verklaarbaar. Toch is hij door *zijn* monisme tot het behoud van *dien* naam verplicht. Zoo spoedig hij den waren aard van het (empirisch) stoffelijk en geestelijk bestaan verlegt in ‘het onafhankelijk bestaande’, heeft hij meer gedaan dan onkunde belijden. Tenzij hij slechts wil te kennen geven: mijn onvermogen, om het bestaande te begrijpen, belet mij niet, verzekerd te blijven van het *bestaan van iets.* Maar dan kan het laatste ook wel stof blijven heeten - ‘al was het slechts ter besparing van tijd’ (Betz).

Woorden zijn zulke verleidelijke Sirenen, ons veel verder voerende, dan wij bedoelden! Zien wij, wat Betz van ‘het onafhankelijk bestaande’ opzettelijk of terloops zegt:

1°. Het is.
(Daartegen zal wel geen bezwaar zijn.)

2°. Het is onkenbaar.
(Het kan zich morgen kenbaar maken).

3°. Het is de grond der empirische werkelijkheid.
(Die grond kan ook wel in iets anders liggen, dan in iets, waarvan men niets weet.)

4°. Het gelijkt volstrekt niet op de empirische werkelijkheid.
(Waarom zou de laatste geen volmaakt beeld ervan zijn?)

5°. Het is de gemeenschappelijke grond van twee ‘zijden’ der empirische werkelijkheid.
(Waarom zouden in iets, waarvan men niets weet, en waarvan men dus ook niet mag zeggen, dat het één grond is, geen twee gronden zijn?)

6°. De begrippen van tijd, ruimte en causaliteit zijn er niet op toepasselijk.
(Wie weet, of die *begrippen* daarin niet eerst *begrijpelijk* worden!)

7°. Het is de oorzaak der gewaarwordingen.
(Dat heeft Kant gezegd, niet ik, zal Dr. Betz opmerken; waarna ik hem evenwel zou mogen vragen: hoe weet gij, dat die onverklaarde gewaarwordingen niet *hun grond* hebben buiten iets, waarvan gij alleen weet, dat het is?)

Vindt men het bovenstaande eene caricatuur van hetgeen Betz het ‘onafhankelijk bestaande’, Spinoza ‘God’ noemt, en bij Kant (zoover hij begrijpelijk is) het *Ding an sich* heet, dan bedenke men, dat de zwakke zijden van een wijsgeerig stelsel haast niet aan te toonen zijn, of men moet er eene caricatuur van maken. Bij de volslagen duisternis, waarin wij menschen rondtasten, heeft elke ernstige en eerlijke meening omtrent de richting, welke naar het licht leiden zal, ongeveer evenveel waarde.

Zoo maken Spruyt en andere bestrijders van de ‘ervarings-wijsbegeerte’ eene caricatuur daarvan en kunnen dan de meerdere aannemelijkheid van het wijsgeerig idealisme of apriorisme wel in het licht stellen. Men bepaalt dan niet, wat *ervaring* eigenlijk is, bestrijdt een *sensualisme*, zooals het, evenals alle mogelijke aberratiën, in de geschiedenis der wijsbegeerte wel te vinden is, en meent dan de hooge wijsheid van Kant's ‘nieuwe en groote denkbeelden’ te hebben aangetoond.

Dat echte *sensualistische empirisme* (men denke aan de Statue van Condillac) is niet de *ervarings-wijsbegeerte,* welke zoo welsprekend door Opzoomer in ons vaderland, tegenover de ‘revelatie- en andere bovenzinnelijke philosophie’, als een gebied van menschelijke werkzaamheid

werd aangewezen, dat betere vruchten beloofde dan theologisch gekibbel en metaphysisch geknutsel. Over de juistheid der denkbeelden van Opzoomer omtrent het verband van wetenschap en wijsbegeerte, omtrent den dualistischen aard van het menschelijk wezen, omtrent de mogelijkheid, uit de waarneming en ontleding van dat empirisch gegeven wezen het bestaan van 'Kenbronnen der waarheid' af te leiden, is uit den aard der zaak verschil van meening mogelijk; maar in elk geval blijft het, mijns bedunkens, zijne groote verdienste, dat na zijn 'empirisme' eene belangstelling in en bemoeiing met wijsgeerige vraagstukken ontstond, waardoor waarschijnlijk Ueberweg, als hij nu zijne *Philosophie der Neuzeit* schreef, de woorden zou terughouden: 'In Holland herrscht das durch Frans Hemsterhuys und Daniel Wyttenbach empfohlene populäre Philosophiren im Anschluss an die Alten vor'(*).

Ook wat Betz in zijn aangehaald opstel in de *Levensbode*, en later in zijne *Ervaringswijsbegeerte*, als het geheel zijner meeningen in het licht stelde, is geen 'empirisme', dat den Kantiaan behoeft te ergeren. Kant zeide immers zelf: 'Nur in der Erfahrung ist Wahrheit!'

Wat is 'ervaring'?

Is het misverstand, naar ik vertrouw, thans opgehelderd, dat ik in mijne beschouwingen der *Ervaringswijsbegeerte* van Betz aanwees; blijkt het nu, dat Spinoza, Kant, Opzoomer, Spruyt, Betz, allen, *ervaringswijsgeeren* (in den goeden zin: materialisten) zijn, dan mag men toch vragen: is er meer licht opgegaan?

Ervaring tegenover metaphysische speculatie - dat was Opzoomer's beginsel.

Ervaring de eenige bron van kennis, dat is de substantie der beschouwingen van Kant en Spruyt.

Ervaring - en niets dan dat, zegt Betz.

Nogmaals, wat is ervaring?

Jammer, dat Betz, in zijn steeds eigenaardigen vorm, het niet zegt. Wel blijkt altijd (zie o.a. blz. X der Inleiding) de tegenstelling der Hegeliaansche 'scheppingen van het loutere denken'; maar 'hoe ervaring tot stand komt - zegt hij, blz. XI - kan mij op zich zelf niet veel schelen'. - Op dit standpunt zijn argumenten, welke wij in onzen studententijd dooddoeners noemden, begrijpelijk, zooals bijv. op blz. X: 'Vraag den eersten den besten natuuronderzoeker of hij meent zijn verstand niet noodig te hebben!' Dat wordt aangevoerd naar aanleiding der Kantiaansche beschouwing tegen (?) het Empirisme: dat de mensch zijne waarnemingen vergelijken, schiften moet. De Kantiaan meent, dat het 'verstand' niet als functie (aposteriori) van zintuigelijke werkingen te begrijpen is, maar *apriori* met behulp van onnaspeurlijke 'categorieën' *vergelijkt en schift*; en dat zou dan 'em-

(*) Gaarne voeg ik erbij, dat voor leven en beweging, voor het openen van nieuwe gezichtspunten op het wijsgeerig gebied evenzeer Spruyt's groote verdiensten erkend moeten worden.

pirisch' onverklaarbaar zijn. Dat is juist 'empirie', zegt Betz. Slechts in de ervaring is waarheid, zegt Kant. Na veel lezen en denken - zegt Bulwer in een zijner romans - 'the tired mind seeks refuge in tobacco and stupidity!'

'De Kantiaan' - zegt Betz, blz. XIV - 'brengt uit zijn kritischen smeltkroes niets meer te voorschijn dan ervaring en rede, evenwel zonder dat blijkt of ervaring geen rede vereischt, en of die rede voor iets anders te gebruiken is dan beoordeeling, schifting, rangschikking van de gegevens der zinlijkheid, m.a.w. het bekomen van ervaring.' En iets vroeger: 'Ik heb beleden, dat er in onze ervaringskennis van alle waarneming onafhankelijke bestanddeelen liggen, en deze voor haar even wezenlijke vereischten zijn als de waarnemingen.'

Gelooft dus Betz aan de 'noodzakelijke en algemeene waarheden' (tegenover de toevallige!) en in de 'synthetische oordeelen a priori'? Hij zegt het nergens. Daarom liet ik eene korte beschouwing over deze hoeksteenen van het 'Kantianisme' voorafgaan. Zijn ook dezen 'empirisch', verklaarbaar, dan is alles in den bewusten, denkenden mensch *aposteriori* - louter effect van de gewaarwordingen. Deze laatsten blijven dan toch zelve *onverklaard.* Maar zijn er werkelijk 'bijkomende' functiën van 'den geest', welke door hetgeen uit de gewaarwordingen noodzakelijk zou voortvloeien, niet worden gedetermineerd, dan is er tusschen de 'ervaring' van Kant en die van Betz nog eene diepe kloof. Die van den eerste laat, mijns inziens, geen *monisme* toe, en men mag vragen, of het verplaatsen der 'eenheid van stof en geest' door Betz in 'het onafhankelijk Bestaande' meer is dan eene uiting der denkvermoeidheid, zooals die van Bulwer. Doch het bleek, dat ik den 'geest' van Kant, die 'de ervaring', ja, reeds de onderscheiding van *ik* en *niet-ik* 'stelt', evenzeer als een vluchten in het asylum ignorantiae beschouw.

Men vliegt als wijsgeerige muggen rondom de kaars: 'monisme of dualisme', en als de ervaringswijsgeeren, die als zoodanig overeenstemmen *moesten*, maar elkander toch zoo heftig bestrijden, eens meer precies alles zeiden, wat op hunne beschouwingen invloed heeft, zouden wij, in eenigszins gewijzigden vorm, eene herhaling krijgen van den strijd over het 'ohne Phosphor kein Gedanke', waarop ik in het begin wees. Daarom zegt Betz (blz. XIV): 'De menschen beginnen van wijsbegeerte hun bekomst te krijgen, en het is hun nauwelijks kwalijk te nemen, wanneer men ziet, hoe steeds dezelfde vraagstukken op nieuw gesteld, maar nooit opgelost worden.'

Dat is dan ook de quinta essentia van het boek van Betz. Afgezien van een aantal kernachtige uitspraken en van nadenken getuigende opmerkingen, blijkt hoofdzaak de bestrijding van het *dogmatisme*, dat men bij het bestudeeren van Spinoza en Kant eerst over het hoofd moet zien, om in beiden 'ervarings-wijsgeeren' te herkennen. En of men dan, met Spinoza, de gegeven wereld 'sub specie Pantheismi' be-

schouwt; of men, met Kant, in de *wijze*, *waarop ervaring tot stand komt*, voor de materialisten een onherroepelijk: tot hiertoe en niet verder, vindt: geen van beiden brengt daardoor 'hoogere' of andere kennis voort dan de *ervarings-wijsbegeerte.* Deze moet zich echter bij voorkeur materialisme blijven noemen, omdat haar wezen is: *uitgaan van en terugkeeren tot de materieele wereld.* Is het haar onmogelijk, het tot stand komen van gewaarwording, bewust denken en herinnering vooralsnog met hare overige beschouwingen omtrent de 'natuur en de natuurwetten' op bevredigende wijze in verband te brengen, zij kan zich troosten met het (overigens vrij troostelooze) waarnemen dierzelfde onmogelijkheid bij hare tegenstanders. Het idealisme, noölogisme, dualisme, of hoe men het 'Kantianisme' (als leer van de zelfstandige, aprioristische geesteswerkzaamheid) noemen wil, kan bewustzijn en herinnering wel grondeigenschappen, of 'vermogens' van den geest *noemen;* maar het materialisme kan met hetzelfde recht zeggen, dat zij grondeigenschap of 'vermogen' van de 'stof' (in den ruimsten zin) zijn. Beiden - zoowel idealisme als materialisme - moeten ten slotte, als zij omtrent bewustzijn en herinnering iets *weten*, of iets *onderzoeken* willen, zich wenden tot het bestudeeren der *stoffelijke wereld.*

De laatste uitspraak is dan ook schering en inslag van het betoog van Dr. Betz. 'In elk geval' - zoo lezen wij bladz. 32 - 'stappen wij over een bezwaar heen, met Kant zoo goed als met de natuurwetenschap.' Dat bezwaar is *de gewaarwording.*

Mijne gansche reeks van opmerkingen had alleen de strekking, in het licht te stellen, dat wij geen stap verder kunnen gaan dan 'natuuronderzoek', als dat 'bezwaar' niet uit den weg geruimd is.

Daarvoor behoeft geen antwoord mogelijk te zijn op de slecht gestelde vraag, wat gewaarwording, wat bewustzijn *is.* Men kan ook niet zeggen, wat stof, wat ruimte *zijn*! Maar 'stof in de ruimte zich bewegende' en 'gedacht als groepeeringen van kleinste deeltjes' zijn denkbeelden, welke, in verband met andere (algemeene gravitatie, standvastigheid der energie, e.v.), ons eenige bevredigende voorstellingen geven omtrent hetgeen in de zintuigelijk waarneembare wereld gebeurt, en ons tot het vaststellen van wetten, het doen van voorspellingen in staat stellen.

Tot zekere hoogte geven die denkbeelden zelfs inzicht in het 'leven'; in dien zin, dat de voorwaarden, waaronder levensverschijnselen (beweging, voeding, voortplanting) tot stand komen, nog door hen begrijpelijk schijnen.

Namen wij overal bewustzijn en denken waar; konden wij, om het zoo eens uit te drukken, met een boom of een steen van gedachten wisselen, ook dat zou met de bovenbedoelde natuurwetenschappelijke gronddenkbeelden wel in verband zijn te brengen. De moeielijkheid ontstaat eerst daardoor, dat er doode *en* levende, onbewuste *en* bewuste voorwerpen bestaan (zoover wij menschen ten minste kunnen beseffen), terwijl daarenboven het bewustzijn (in ontwijfelbaar verband met *stof-*

felijke toestanden) nu eens wel, dan eens niet aan een voorwerp eigen is(*). Raadselachtiger dan het bestaan van levende, bewuste menschen is misschien het bestaan van (naar men meent) onbewuste, levenlooze stof, en het raadselachtigst van alles is, dat een bewust wezen, afhankelijk van stoffelijke voorwaarden (slaap, flauw vallen), het bewustzijn tijdelijk verliest(†). De naïeve dualistische verklaring, naar welke de stof, in zekeren toestand, op de ziel *werkt*, als het ware de slapende ziel wakker port, is al even onbevredigend als de materialistische uitspraak: de geplooide grijze laag aan de oppervlakte der hersenen is *zetel van het sensorium commune;* is die laag in normale werking, dan is er bewustzijn; wordt hare werking gestoord, dan verdwijnt *natuurlijk* het bewustzijn. Feitelijk is die materialistische uitspraak even waar, als dat ik zonder oog niet zien kan; maar *het oog ziet toch niet.* Toch is de architectoniek van het zenuwstelsel eens menschen (en van alle dieren) zoodanig, dat wij daarin voor elke der *psychologisch onderscheidbare* hoofdfunctiën van 'den geest' (gewaarworden, combinatie van gevolgen daarvan, opvolgende bewegingen, stremmen dier bewegingen, denken, *bewust* handelen) het *stoffelijk substraat* ons kunnen voorstellen, ja, het in de hoofdzaak kunnen aanwijzen. Het materialisme houdt daarom aan de studie der stoffelijke organisatie en der daaraan gebonden verrichtingen vast, onbekommerd over Kant's 'groote en nieuwe' gedachte: 'Die stof bestaat niet onafhankelijk.'

Copernicus, Newton, Lavoisier, Mayer, Darwin hebben een wijsgeerig materialisme mogelijk gemaakt. De in het bijzonder 'wijsgeeren' genoemde denkers hebben, door in alle richtingen, op alle mogelijke wijzen te philosopheeren, de onmogelijkheid eener andere wijsbegeerte dan die der ervaring, d.i. der natuurwetenschappelijke methode van onderzoeken, van denken, aangetoond. Misschien is het voor een modernen Plato, voor eene mengeling van den dichterlijken en materialistisch-wijsgeerigen geest, die naar de wetten der teeltkeuze thans denkbaar is geworden, weggelegd: eene bevredigende formule te vinden voor de voorstelling eener mogelijkheid van gewaarwordende, denkende, oordeelende wezens, uit de gegevens der *empirische werkelijkheid.* Kant beweerde wel, dat zulks onmogelijk is, maar zijne '*noumenale'* werkelijkheid is dikke duisternis; zijn 'afhankelijk' maken van het bestaan der stof van de waarneming door den categorieën-rijken geest schrikt ons niet af en schijnt ons een schoolsch stelselmaken, dat

(*) Zoover wij menschen kunnen beseffen, zeide ik. *Zooals de meeste menschen oordeelen*, is misschien juister. Een bedachtzaam denker, als Lotze, neemt *algemeene bezieling* aan (d.i., geen grondverschil tusschen bewust en onbewust). En Van der Wijck zegt in zijne *Zielkunde*, blz. 180: 'Hoe ver het zieleleven zich in werkelijkheid uitstrekt, is aan grooten twijfel onderhevig.' Nergens dus grenzen! Bij Kant absolute grenzen.

(†) Hoeveel gelukkiger was een Cicero, die wijsheid en troost vindt in de uitspraak (de Senectute): 'Dormientium animi maxime declarant divinitatem suam', dan een 'natuur-wetenschappelijk' denker, die 'divinitas' door 'hoogste blijk van onkunde' moet vertalen.

op dit ‘truisme’ uitloopt: het waargenomene wordt bepaald door den waarnemer. Niet bewezen heeft Kant, en niet te bewijzen is, dat waarnemer en wat waargenomen wordt, *onafhankelijk van elkander ontstaan.* Zijn zij in de empirische werkelijkheid nimmer gescheiden, steeds door elkander bepaald, hoe kan men dan eene andere verhouding in de (denkbare) transcendentale werkelijkheid aannemen? Zijn subject en object daarin één? Dan blijft er, daar de empirische werkelijkheid toch niet uit ‘niets’ ontstaan kan, daar die toch moeielijk anders kan heeten dan: de zoogenoemde ‘verschijningsvorm’ der ware werkelijkheid, niets over dan het absolute idealisme van den ouden Fichte(*). Of heerscht ook in de noumenale werkelijkheid de tegenstelling tusschen subjecten en objecten (in den zin van *ik* tegenover het overige bestaande), waarom zou een mensch, met huid en haar, dan niet de adaequate verschijningsvorm van zulk een *ik* zijn tegenover.... het overige? En komt men, met Betz, tot de slotsom: stof en geest zijn één in het onafhankelijk bestaande (waarmee hij iets zinrijkers meent uit te drukken, dan hetgeen mij verkieselijk voorkomt: in onze stoffelijke wereld liggen de kenbare voorwaarden voor alle levens- en geestverschijnselen), dan schijnt mij die ‘formuleering’ eenigszins bedenkelijk.

Volgens Heinrich Heine begeeren de Groenlanders geene onsterfelijkheid, als zij hiernamaals geene zeehonden meer zouden kunnen vangen. Die dorperachtige ingenomenheid met het empirisch bestaande vindt men in hoogere sferen wel terug. Zij is ook begrijpelijk. Er is in dat empirisch bestaande voor den mensch zooveel te lijden en te strijden, maar ook aan den anderen kant zooveel te waardeeren en te genieten; het is zulk een onmogelijke eisch, met een ‘zalig’ bestaan vrede te hebben, dat geheel en al breekt met alle overleveringen uit de empirische wereld, hetzij wij dan als Groenlanders het blijvend bestaan wenschen van zeehonden, of, als de schrijver dezer regelen, van het hooren der vijfde symphonie van Beethoven (om van andere relatieve realia te zwijgen), dat het geene verwondering wekt, wanneer Kant's *Ding an sich* of het ‘onafhankelijk Bestaande’ van Betz het meerendeel der menschen (ook der denkenden) volmaakt onverschillig is.

Er is evenwel in de formule van Betz, welke zeker niet zonder den invloed zijner grondige studie van Kant ontstond, iets verleidelijks. Wie voor wetenschappelijk en wijsgeerig denken aan het materialisme vasthouden(†), maar niet schermen wil met woorden en uitspraken,

(*) Tot die droomerige, tot niets leidende, maar op zichzelf al even verdedigbare philosophie als het pure Spinozisme, naar hetwelk er slechts één ‘universale in rebus’ (zouden Thomas van Aquino en Prof. Spruyt zeggen) namelijk: God, bestaat, moeten, zegt Opzoomer *Een nieuwe kritiek der wijsbegeerte*, Amsterdam Gebhard, 1871), alle Kantianen noodzakelijk komen.

(†) Tegenover de metaphysische speculatiën van Hegel en cons., welke berusten op dit soort van beschouwingen: ‘Im Geiste ist idealiter das Ganze; so hat sich das Ich nur seiner Ichheit zu ergeben, um in sich-selbst das Absolute anzuschauen, welches sich unmittelbar darbietet.’ (*Hegel's Philosophie, in wörtlichen Auszügen*, von Franz und Hillert. XII).

welke weder tot de ‘speculatie’ terugvoeren, moet steeds vreezen met het woord ‘materie’ te weinig of te veel te zeggen. Eene onderscheiding van stof *in den engeren en ruimeren zin,* zelfs in den populairen zin(*), is telkens noodig. In engeren zin is de stof, naar de atoomtheorie, zeker niet het substraat der geestelijke verschijnselen, maar de ‘materie’, in den ruimsten zin, *kan* dat zijn. Scherper drukt de nomenclatuur van Betz dat uit, door het woord stof alleen voor het ‘bewegende’, geest voor het ‘denkende’, te gebruiken, terwijl het substraat voor stoffelijke en geestelijke verschijnselen beide: ‘het onafhankelijk Bestaande’ heet.

Tegen deze begripsbepaling zou dus op zichzelf geen bezwaar van belang bestaan. Toch kan uit het geschrift van Betz blijken, dat de nieuwe naam voor het ‘stofbegrip in den ruimsten zin’ al spoedig tot gewaagde beschouwingen leidt. - Op verschillende plaatsen van zijn boekje zou ik kunnen wijzen. Lezen wij blz. 39: ‘De waarheid van het begrip a priori der substantie (dat is het “onafhankelijk Bestaande” van Betz) kan nu weêr op dezelfde manier bewezen worden. Indien het geschieden (bewegen en denken) naar wetten tot stand komt, zullen gebeurtenissen met goed gevolg voorspelbaar zijn; nu zijn er, blijkens de ervaring, met goed gevolg voorspelbaar; derhalve komt het geschieden naar wetten tot stand. Indien bewegen en denken een gemeenschappelijken grondslag hebben, zal het denken op het bewegen vooruitloopen, en gebeurtenissen met goed gevolg voorspellen; nu kan het gebeurtenissen met goed gevolg voorspellen; derhalve heeft het denzelfden grondslag als het bewegen. Daarom zijn geest en stof geen twee substanties, maar is al het geschieden openbaring der ééne substantie, of volstrekte werkelijkheid.’

Vroeger heb ik reeds trachten aan te toonen, dat de oplossing van het eeuwenoude, kwellende vraagstuk: ‘stof en geest’, door deze twee te verklaren voor één in ‘het onafhankelijk Bestaande’, een salto mortale schijnt. Betz spreekt dan ook liefst niet van *éénheid,* maar van ‘gemeenschappelijken grondslag der twee’. Daardoor vindt hij waarschijnlijk de vrijmoedigheid tot het ‘op eigen hand iets laten doen’ door die in de ééne substantie, een oogenblik te voren, versmolten twee substanties. *Het denken loopt vooruit op het bewegen!* Ja, ik, zwak en zondig, maar met physica eenigszins bekend schepsel, kan een pistool nemen, het laden en afschieten op een mij onaangenaam, levend wezen. Als ik zoodoende door mijn denken vooruitgeloopen ben op eene reeks van voorspelbare en ook plaats hebbende gebeurtenissen en mijn vijand dood, hebben dan mijn denken en het bewegen, dat ik voorspelde, een ‘gemeenschappelijken grondslag’? Welken zin heeft dat? Naar de uitspraak van Dr. Betz mag ik vragen: zijn mijn denken

(*) Ik stel mijne medemenschen niet lager dan mijzelven; maar meen toch, dat zij dwalen, die bij *stof* en *kracht* ongeveer denken aan ‘zonnestofjes’, zwevende of zich bewegende door de ‘kracht’ van de luchtstroomen.

en het bewegen (dat ik voorspelde) één? Ongemerkt is - vrees ik - Betz weder in de dualistische opvatting vervallen, welke ons menschen vervolgt als de behoefte aan persoonsverbeelding en het doen handelen van abstractiën. Een ‘denken’, dat vooruitloopt op het ‘bewegen’, klinkt als de Schepper vóór de Schepping. Eene ‘einheitliche’(*) zelfstandigheid, die eerst een ‘vermogen’ gebruikt, om reeds vooraf vast te stellen, dat een aardbewoner, die een stuk ijzer uit zijne hand loslaat, dat ijzer naar de aarde zal zien vallen, en *daarna* met andere vermogens het werkelijk *geschieden* van dien val, als triomf van zijn juist denken, waarneemt, is een Hegeliaansche Heelal - construeerende geest; gelijkt ook op een Fichteaansch ‘absoluut - ik’ - en ik meende, dat Betz zulke bovennatuurlijke bespiegelingen liefst vermijden wilde.

Eenheid, gemeenschappelijke grondslag van stof en geest, niet toelaten der voorstellingen naar ruimte, tijd en causaliteit *in* het ‘onafhankelijk bestaande’ en toch de empirische werkelijkheid als de ‘verschijningsvorm’ van dat ‘Bestaande’ erkennen (waar zou het empirisch bestaande anders vandaan komen?) - de heer Betz veroorlove mij, dat ik, ‘al ware het alleen om tijd te sparen’, aan eene andere formuleering de voorkeur geef; *de materie* (in den ruimsten zin) *is het Bestaande.*

Dat is ‘*agnostisch materialisme*’.

Verzekert ons Prof. Van der Wijck, dat zulk een materialisme is: ‘de onzinnige metaphysica van hen die beweren er geen metaphysica op na te houden’(†); maakt een ander zich vroolijk over de *of* blinde, domme, gevoellooze *of* in ‘menschjes’ veranderde atomen, wij kunnen zeggen, wat de Fransche dichter van de priesters beweerde:

‘Ils ne sont pas ce qu'un vain peuple pense.’

Verzekert ons Prof. Spruyt, - namens Kant - dat in onze empirische wereld van kleuren en geuren, van tonen en vormen, van licht en warmte, van kunst en wetenschap, van vriendschap en liefde ‘aprioristische elementen van den waarnemenden, oordeelenden geest’ schuilen; dat zij slechts ‘afhankelijk’ bestaat, men kan nog verder gaan en empirist blijven. Men kan meenen, dat ieder bewust wezen een ‘apriori’ is, dat zich eene eigen wereld vormt, als eene onbeduidende variatie op het onveranderlijke grondthema: *gewaarwording volgens bepaalde stoffelijke voorwaarden*, noodzakelijk gevolgd door een meer of minder samengestelden gang van zaken, welke in ‘den mensch’ den veel of weinig ontwikkelden vorm van bewust denken en van handelen na overleg vertoont. Zulke wezens zijn dus wel zeer ‘afhankelijk’. Zij zullen zeer uiteenloopen, maar in vele opzichten ook overeenstemmen. Zij zijn ook *geest* a priori, daar, hetgeen als eeuwig wisselende *stof* ‘verschijnt’, de bestaans - bewustzijns - denk-vormen

(*) Wie geeft daarvoor een Hollandsch woord?

(†) Zie: *Zielkunde*, door Van der Wijck, blz. 180.

zelve zijn. Wat als zoogenoemde doode en levende stof waargenomen, wat als 'natuur' geformuleerd wordt, is *de werkelijkheid zelve*, korteren of langeren *tijd* bestaande als betrekkingen in de *ruimte.* In die twee vormen vloeit de stroom der onbegonnen en geen einde te gemoet gaande werkelijkheid (*causaliteit*), anthropomorphisch verzinnelijkt in de woorden van den dichter-wijsgeer:

> 'So schaffe ich am sausenden Webstuhl der Zeit,
> Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.'

Wil Dr. Betz in deze 'fantaisie' puur Spinozisme zien; herinnert hij mij aan het: ordo et connexio rerum idem ac ordo et connexio idearum, ik laat het mij gaarne welgevallen. Slechts wijs ik erop, dat zulk eene 'geloofsbelijdenis' omtrent den 'aard en samenhang der dingen' iets anders is dan *het vooruitloopen van het denken op het bewegen.*

Denken is een deel van het *geschieden*(*).

Ook het denken van den idioot, of van den ijlenden maniacus, is *de werkelijkheid* in zekeren vorm.

Of evenwel de twee genoemde 'verschijningsvormen' van het Bestaande 'waarheid' zullen vinden, dat is: eene redelijke *bestaans-kans* hebben, is eene andere vraag. En dat het Kantiaansche 'categoriën-schema' van den intelligenten Pruis op die toch ontwijfelbare 'menschen' niet past, is duidelijk.

Behoudens de gemaakte bedenkingen tegen het denken, dat buiten het bewegen om, of vooruitloopend op het bewegen, zou plaats hebben, vindt men in het boek van Dr. Betz eene soberheid, welke het kenmerk van grondige natuurwetenschappelijke (dus wijsgeerige) studie is. Of men er, zooals de titel zou doen vermoeden, de 'wijsgeerige stelsels' van Spinoza en Kant, historisch en critisch beschouwd, uit kan leeren kennen, is zeer te betwijfelen. Trouwens, over Kant schreef Betz in zijne *Ervaringswijsbegeerte* vroeger alles, wat men, in dat opzicht, verlangen kan. In het boek, dat mij tot het schrijven dezer bladzijden leidde, wilde Betz blijkbaar slechts toonen, dat de substantie van Spinoza's 'poëma metaphysicum'(†) en van Kant's 'beschrijvende ontleedkunde van den denkenden geest' zeer goed zijn in overeenstemming te brengen met de empiristische wijsbegeerte van den lateren tijd; mits men dat empirisme niet uitsluitend zoeke in het 'oudere leerstellige sensualisme', en nog wel in dien naïeven vorm daarvan, welke de toevallig dooreenwarrelende 'stof' bij toeval (in den dagelijkschen zin van dat woord) levend en evenzeer door toeval 'bezield', bewust laat worden.

(*) Om dien term van Betz voor de 'empirische werkelijkheid' te blijven gebruiken. Liever zou ik zeggen: een denkend wezen is een fragment of eene phase der empirische werkelijkheid, en als zoodanig *ook* beweging. Waaruit natuurlijk niet volgt, dat elke 'beweging' denken is.

(†) Want, hoe zonderling het klinkt, geschriften met meetkunstige figuren en algebraische formules onder de 'dichtstukken' te brengen, Spinoza's *Ethica*, enz. zijn Poëmata. Schopenhauer en Opzoomer hebben ergens beweerd, dat wijsgeerige producten van beteekenis dichterlijk vermogen onderstellen en het, op hunne wijze ieder, getoond.

Eene frissche lucht stroomt door de bladzijden van het geschrift van Betz, een geest van onbevooroordeeld beschouwen, van ‘liberaal’ oordeelen over de wereld, zooals zij nu eenmaal is, met hare heerlijkheid, haar genot en haar geluk, met hare onuitsprekelijke ellende en haar lijden.

Uit het hoofdstuk ‘natuurwetenschappelijk denken’ zou ik veel willen aanhalen, als beperking niet hoog noodig was. Ik kan echter niet nalaten, een paar regels over te schrijven van blz. 72, omdat zij eene in mijne oogen zeer verdiende waardeering bevatten van den genialen en voor de beoefenaars der biologische wetenschappen zoo hoog verdienstelijken Haeckel: ‘Het is niet waar’ - zegt Betz - ‘dat de hedendaagsche empiristen de oplossing van alle raadselen in eene niet zeer verwijderde toekomst verwachten, zoo als de Hoogleeraar Spruyt in zijn intreêrede aan de machtige richting verweet waartoe Haeckel behoort. Dezelfde Haeckel betuigde onlangs (Die Naturanschauung von Darwin, Goethe und Lamarck, Jena, 1882) dat zijne richting *den eigentlichen Kern der wahren Religion* in 't minst niet deert. *Dieser Kern* - voegt H. er bij - *beruht nicht auf der speciellen Form des Glaubensbekenntnisses, der Confession, sondern vielmehr auf der kritischen Ueberzeugung von einem letzten unerkennbaren gemeinsamen Urgrunde aller Dinge, und auf der practischen Sittenlehre, die sich aus der geläuterten Naturanschauung unmittelbar ergibt.* Wel is het zijne bedoeling niet, zich hiermêe hij het *Ignorabimus* van du Bois-Reymond aan te sluiten, doch *bei der gegenwärtigen Organisation unseres Gehirns* houdt hij dien grond aller dingen toch voor onkenbaar. In materialistische termen zegt hij: voor wezens met een geest als de onze, of een verstand als het onze, is de grond aller dingen onkenbaar. Een Kantiaan zegt niets anders. En al had de bedoelde machtige richting wezenlijk gemeend, alle raadselen in eene niet zeer verwijderde toekomst te zullen oplossen, dan ware zij toch nog bescheidener dan de breede schaar van filosofen, welke die raadselen inderdaad opgelost meenden te hebben, en hunne onwijsgeerige medemenschen, in verschillende talen - zoo als we hoorden - voor idioten uitmaakten.’

Studie der empirische werkelijkheid, onderzoek der natuur, anthropologie op die beide grondslagen en steeds met de fakkel der ‘genesis’ vóór ons - ziedaar de wijsbegeerte van Betz, schoon hij liever den naam ‘wijsbegeerte’ zou willen prijsgeven (blz. XIX). Daarbij zou men hem een modernen Democritus kunnen noemen, wat zijne opvatting der wereldsche zaken betreft, tegenover sommige Heraclitische beschouwingen van de Kantiaansche bestrijding der ‘empirische wijsbegeerte’ in de laatste jaren.

Dat hij op die wijze geene andere kennis verwacht dan ‘betrekkelijke’; dat het oplossen der zoogenoemde ‘levensraadselen’ geen onderwerp van wetenschap of wijsbegeerte voor hem zijn kan, spreekt van-

zelf. Maar wat hebt gijlieden: wijsgeeren van het bovenzinnelijke, theologen, of hoe gij als verkondigers van *de* waarheid heeten moogt, dan tot stand gebracht, - zoo mag ik hem laten vragen - en wat wilt gij nieuwere 'noölogen' met uw 'terug naar Kant' dan toch? Ik heb, door eene volledige en grondige studie van Kant, niets geleerd, dan dat ik mij aan de *ervaring* moet houden. Wat baat het ons, steeds het gewichtige van Kant's 'groote gedachte' te doen opmerken: dat bij het kennis verkrijgen en waarheid vinden *de geest* a priori werkzaam is? Welke 'hoogere' waarheid, welk ruimer inzicht, welke hoop of troost vloeit uit *dat* zoogenoemde idealisme voort?

Ik meen, hiermede inhoud en strekking van het geschrift van Betz genoegzaam te hebben in het licht gesteld. Vat ik den inhoud zijner wijsbegeerte (of wat hij liever hoort: de uitkomst van zijn denken) kort samen; dan zegt hij: het materialisme is de eenige hypothese, die het 'Bestaande' zooveel mogelijk begrijpelijk maakt; die voortdurend bewijst, tot ruimer kennis, beter inzicht te kunnen leiden. Wat zoekt ge met eene andere 'verklaring'? Ik zie daarvan niets. Moet ge, om de wereld te begrijpen, haar met een (of als een) extra-mundaan, puur geestelijk oog beschouwen? Dan zeg ik liever: 'Wij landen ten slotte aan bij gegevens, waarbij wij ons hebben neer te leggen', of wel: 'Ik troost mij met: de wijsbegeerte van Spinoza "het ei van Columbus op wijsgeerig gebied".'

Met de 'gegevens' bedoelt Betz, zooals gebleken is: *de gewaarwording.* Hoe kan nu uit de duisternis het licht voortkomen? Want de gewaarwording scheen een zeer duister 'gegeven'.

Het ligt volstrekt niet op mijn weg, dat grond-vraagstuk der geheele leer van het 'kenvermogen' hier verder te beschouwen. Daar studie van het *stoffelijk mechanisme*, dat ten grondslag ligt aan 'gewaarwording' en al wat er verder van 'geestelijk leven' uit voortvloeit, mijne levenstaak is, waarvoor mijne krachten reeds ver te kort schieten, zal het mij waarschijnlijk wel nooit gelukken, eene zwakke poging te beproeven tot toelichting, zoo dan niet tot beantwoording, van dat vraagstuk, beschouwd in het licht der 'evolutie-leer'. Toch ligt daar een veel belovend arbeidsveld open. Het zwakke punt van bijna alle 'wijsgeeren', hoe verbazend hunne kennis, hoe groot hunne geestesgaven zijn, ligt in het niet in aanmerking nemen van de langzame, niet duidelijk aan te wijzen overgangen van dood in levend, onbewust in bewust, instinct in redeneering, plant in dier, dier in mensch. Dat Lamarck zijne beschouwingen reeds door de benaming *Philosophie* zoölogique kenschetste, is opmerkelijk. Dat Darwin een 'philosooph' was, al maakt hij slechts onderzoekingen over 'soortbegrip', over 'teeltkeus', over den invloed der aardwormen op de verschijnselen, aan de oppervlakte der aarde bekend, en al vindt gij bij hem de woorden *immanent* en *transcendent* nergens, zal meer en meer blijken. En men vinde mijne meening niet

te paradox, dat Donders door zijne ‘noëmatachymetrie’ en Engelmann(*) door zijne schrandere proeven omtrent het leven der bacteriën, en der laagst georganiseerde wezens in het algemeen, meer bouwstoffen hebben geleverd voor het begrijpen van ‘bewustzijn en zieleleven’ dan een dozijn speculatieve of critische wijsgeeren.

Het is een onbegonnen werk, *den* geest, *het* denken, *den* mensch wetenschappelijk en wijsgeerig te willen ‘begrijpen’. Evenmin is men ver gekomen door de eeuwenlange pogingen tot vaststelling van hetgeen *het* recht, *de* zedelijkheid, *de* godsdienst is. Armoede is beter dan niets. Eene materialistisch-genetische beschouwing van al de genoemde vraagstukken zou een zeer onbeduidend bezit voortbrengen. Betz en Pierson beiden zijn echter lezenswaard, al beseffen wij dan, hoe armoedig onze wetenschap, hoe schamel onze wijsbegeerte is. Beiden echter verfrisschen en geven moed; want iets is beter dan niets. En dat het tegenwoordig niet geheel ongerijmd schijnt, zóó disparate beschouwingen en ontdekkingen als die van Plato, Aristoteles, Spinoza, Kant, Darwin, Haeckel, Donders, Engelmann eenigermate met elkander in verband te brengen, is toch iets.

Daar deze ‘wijsbegeerte’ de behoeften van het menschelijk gemoed geenszins bevredigt; daar zij hoogstens op het gebied van het denken, als ‘ars nesciendi’, een gelijk opvoedingsmiddel voor menschen kan zijn, als de moralisten beweren, dat ‘ontbering’ in het algemeen zijn moet, wordt het door Betz gepredikte *positivisme* gewoonlijk zeer ‘troosteloos’ genoemd. Ik sprak reeds van Democritische en Heraclitische beschouwingen. Geween over den ‘tijdgeest’, over het veld winnende ‘materialisme’ is een dagelijksch verschijnsel. Zoo leest men in de ‘Causerie littéraire’ der *Revue politique et littéraire*, van 24 Maart l. l.: naar aanleiding van Caro's boek over: *M. Littré et le positivisme*: ‘Le spiritualisme est triste. Il sent que peu à peu les âmes lui échappent. Une jeune génération de philosophes grandit, qui sourit avec dédain quand on parle devant elle de l'infini, de l'idéal, de la vie future. Tout cela pour elle, c'est le rêve, le sentiment, l'espérance sans fondement, vague intuition; elle n'entend qu'au microscope et au scalpel.’

Wat moeten de wijsgeerige denkbeelden van Kant toch diepzinnig en moeilijk te vatten zijn! Ruim eene eeuw na hare verkondiging, en terwijl zij inmiddels het voorwerp van de grootste belangstelling, van grondige studie, van ‘louteringskuren’ zelfs, geweest zijn, kan verreweg het meerendeel der ernstigste en grondigste denkers de wijsgeerige heilsleer van Kant maar niet vatten. Een Mill, een Spencer, een Ueberweg, een Opzoomer weten er geen weg mede of toonen er onaannemelijkheden in aan. In het vroeger door mij ter sprake gebrachte

(*) Zie de verslagen en mededeelingen van de Afdeeling Natuurkunde der Kon. Akademie van wetenschappen der laatste jaren, of de *Onderzoekingen gedaan in het physiologisch laboratorium der Universiteit te Utrecht.*

opstel van Spruyt tegen den heer Mijers wordt gezegd, dat de Hoogleeraar Land ergens in den eisch: 'terug naar Kant', weinig zin vindt, omdat de meesten nog niet inzien, welke vraagstukken Kant zich gesteld had.

Toch zijn zeer zeker de talrijke 'empirische' wijsgeeren of positivisten van onze dagen:

'krankzinnig noch misdadig',

en hunne hersenen(*) kunnen, hoe buitengewoon gelukkig georganiseerd die van Kant mogen geweest zijn, toch moeielijk anders dan gradueel van de laatste verschillen.

Dr. Betz haalt ergens de uitspraak van een Franschen schrijver aan, naar welke in de meeningsverschillen 'des gens d'esprit, il y a toujours trois quarts de malentendu'. In dat opzicht is het boek van Betz ook leerzaam. Hij is zeker ook niet 'krankzinnig noch misdadig', en daar zijne poging, om Kant en Spinoza met elkander en die beiden met de 'ervarings-wijsbegeerte' van onze dagen in overeenstemming te brengen, moeielijk eene volslagen dwaasheid kan zijn, mogen wij in zijn geschrift gewis eene aanleiding zien tot het opheffen van veel 'malentendu' tusschen de, in mijn oog, zeer belangwekkende zoogenoemde wijsgeerige beschouwingen in de Nederlandsche letteren van de laatste jaren. Hier en daar het diapason een halven toon lager, wat meer scherpe en duidelijke definitie, wat meer invloed van de zekerheid dat ons 'geloof' (dat is het geheel onzer wereldbeschouwing, buiten de wetenschap om) voor een groot deel ons wijsgeerig betoog bepaalt, - dat kan een gewenscht gevolg zijn van geschriften als die van Betz en Pierson.

In dat licht beschouwd, behoeft de droefheid over philosofen, 'qui n'entendent qu'au microscope et au scalpel', ons niet zeer te roeren. Er is met microscoop en scalpel (in den ruimsten zin: door onbevooroordeeld natuurwetenschappelijk denken) nog zooveel te doen; er is nog zooveel pruikerij en onverstand, nog zooveel 'praten in de lucht', nog zooveel slavernij des geestes te bestrijden en op te ruimen, dat ook hij, die nauwlettend wil toezien, dat zijn kind niet te gelijk met het badwater weggeworpen worde, zelfs vrede kan hebben met de soms wat ongemanierde en ondoordachte of overhaaste apostelen van de ontwikkelingsleer. Waren profeten ooit Laodiceërs?

(*) Dat Kant groote hersenen had, mag uit zijne portretten vermoed worden. Ik heb in de literatuur der anatomie geene opgaaf van bijzonderheden kunnen vinden. Men verliest er ook niet veel aan. Niet met de massa, maar met de *organisatie* der hersenen staat de 'intelligentie' voornamelijk in verband. Toch is het opmerkelijk, dat de hersenen van bijna alle onderzochte buitengewone denkers veel meer wogen dan het gemiddelde (1370 gram). Uit de lijst der door R. Wagner bekend gemaakte gewichten van de hersenen van Göttinger professoren en andere geleerden blijkt o.a., dat de hersenen van Cuvier 1861, die van Byron 1807 grammen wogen.

III.

Hoe uitgebreid deze opmerkingen naar aanleiding van ‘Spinoza en Kant’ reeds zijn geworden, een critisch lezer zou nog veel in het geschrift van Betz kunnen aanwijzen, dat ik niet heb ‘gecritiseerd’. Ik heb mij in het begin daarom tot eene recensie niet in staat verklaard.

Er is echter één punt, dat ik niet onopgemerkt meen te mogen voorbijgaan. Is het Betz ernst met zijne meening: ‘Wij moesten den term wijsbegeerte als naam van een vak of een bijzonder streven in ons woordenboek schrappen, en daarmêe onze *joyeuse entrée* in de twintigste eeuw vieren’ (blz. XIX)?

Veel hangt hier van het begrip ‘wijsbegeerte’ af. Evengoed als den wensch naar afschaffing der wijsbegeerte kan men in de thesis van Betz, de overtuiging, of ten minste de uitdrukking van het vertrouwen zien, dat ieder grondig wetenschappelijk onderzoeker vanzelf ‘denker’, dat wil zeggen wijsgeer is.

Hoe waar dat zijn moge, zal toch wel niemand betwijfelen, dat vooreerst geschiedenis van het ontstaan en den bloei der wijsgeerige stelsels, in verband met den toenmaligen toestand der bijzondere wetenschappen, een belangrijk middel is ter bevordering van kennis en ontwikkeling. Wie zal zich aan die studie wijden? Hoe zal men zoo iemand al beter noemen dan wijsgeer?

Van groot gewicht zal verder blijven en, mijns inziens, meer en meer worden, wat Spruyt, in zijne belangrijke inwijdingsrede(*), als de taak der wijsbegeerte aanwijst: *de opzettelijke beschouwing van de grondbegrippen en grondbeginselen der wetenschap.* Voeg daarbij, wat hij (blz. 26) na de vermelding van het streven der oude ‘Speculatieve’ wijsbegeerte en van de pogingen, in onze dagen beproefd wordende, om te komen tot eene ‘empirische’ wijsbegeerte (Comte, Spencer), van eene derde opvatting zegt: ‘Zij geeft de voorkeur aan de methode, die wij de critische moeten noemen in navolging van Kant, die, voorgegaan door Locke en Hume, eene eerste welgeslaagde poging deed om de wijsbegeerte van de beschouwing van het Heelal terug te brengen tot de aandachtige studie der raadselen van het menschelijk kenvermogen.’

Nader wordt dit ‘werkdadige’ deel der wijsbegeerte (blz. 29) gekenschetst op deze wijze: ‘Zoo vormen de logica in den engeren zin en de leer van het kenvermogen, of de logica in den ruimeren zin, den band, die al de ongelijksoortige bijzondere wetenschappen vereenigt.’

De beschouwing van ‘de grondbegrippen der bijzondere wetenschappen’ en in verband daarmede ‘de leer van het menschelijk kenvermogen’ - ziedaar dus de taak der wijsbegeerte. Men kan haar, mijns bedunkens, niet juister omschrijven; en de heer Betz veroorlove mij te meenen, dat ook hij daarin een allerbelangrijkst veld voor de

(*) *De verhouding van de wijsbegeerte tot de bijzondere wetenschappen.* Utrecht. Beijers. 1877.

menschelijke denkwerkzaamheid moet zien, al kan men niet onmiddellijk met oogsten beginnen.

Het is echter de vraag, of de zóó bepaalde wijsbegeerte zich met den bescheiden naam van *de critische* mag vergenoegen. Mij dunkt, er is voor haar gelegenheid te over voor zelfstandige productieve werkzaamheid. De positivisten spreken van 'psychogenesis'. Wat Darwin, Haeckel, Spencer, Wundt, Taine, Bain e.a. over 'soortbegrip', over verband tusschen intelligentie bij dieren en menschen, over 'zielsziekten', over empirische verklaring van het ontstaan van subject en object, ter overweging gaven, verdient, al schuilt er misschien veel kaf onder het koren, minstens evenveel belangstelling als het 'realisme' van Thomas van Aquino, of het 'noölogisme' van Kant.

In de (op zichzelf van een ongemeenen geest getuigende) beschouwingen van Kant schijnt, naar de tot heden verkregen uitkomsten te oordeelen, geen arbeidsveld voor positief werkzame wijsbegeerte te liggen. Ik heb in de voorafgegane bladzijden getracht, de redenen voor die meening eenigermate te verduidelijken. Ook de latere Kantianen hebben zich hoofdzakelijk als *critische* wijsgeeren doen kennen; terwijl gevraagd zou kunnen worden, of de naam van *sceptische* wijsgeeren niet dikwijls toepasselijker zoude zijn.

Critiek toch veronderstelt, dat men een maatstaf, eene overtuiging heeft; als zij ten minste niet uitsluitend zijn zal, wat Kant zelf zoo eigenaardig noemde: 'einander das Nichtwissen demonstriren'.

De critische wijsgeer mag zich niet bepalen tot de rol van potkijker en bediller van andere richtingen.

Hij onderscheidt zich van den tot zwijgen gedoemden scepticus door eene overtuiging te hebben omtrent 'de grondbegrippen der bijzondere wetenschappen', en hij meent iets te weten van het 'menschelijk kenvermogen'. Anders kan hij de pogingen, om de duistere onderwerpen van het wijsgeerig onderzoek langs wetenschappelijken weg te leeren kennen, niet 'critiseeren'. Voor hem staat het dan reeds vast, dat 'tijd, ruimte en causaliteit' waarnemingsvormen zijn van 'den geest' a priori, en hij is gehouden, de juistheid en de beteekenis dier zienswijze te staven. Anderen zien in de in tijd en ruimte verschijnende en causaal bepaalde 'natuur' de *werkelijkheid* in den 'vorm waarin zij ervaren' wordt, welker 'ontleding' en 'genetische verklaring' de eenig mogelijke wetenschap en wijsbegeerte zijn, en waarin van geen aposteriori of apriori sprake kan wezen, daar stoffelijke en geestelijke verschijnselen, waar zij beiden bestaan, nooit zonder onverbrekelijk verband met elkander *gelijktijdig* voorkomen.

Tot *critiek* kan zich dus de wijsbegeerte niet bepalen, tenzij men meene, dat de leerstellingen van Kant voor iedereen duidelijk en voor de eeuwigheid vastgesteld zijn.

Het zou onbillijk zijn, niet te doen opmerken, hoe de groote vereerder van Kant, die ook bij voorkeur de wijsbegeerte 'critische' noemt,

bewezen heeft, dat zeer te waardeeren beschouwingen uit zijne ‘critiek’ kunnen voortvloeien. Wie in de *Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen* de laatste hoofdstukken, bevattende eene doorwrochte critiek van Spencer, Helmholtz, van de meta-mathematische bespiegelingen van den laatsten tijd, gelezen heeft, moet erkennen, dat ‘wijsgeeren ad hoc’ - Betz houde het mij ten goede - nog wel eene toekomst hebben. Ook de grondige en kernachtige, nu en dan in onze tijdschriften verschijnende artikelen van Land, ook worstelingen met de groote Sphynx, als Van der Wijck in zijne *Zielkunde* aandurft, schijnen mij zeer te waardeeren uitingen van het menschelijk denken, welke een heilzaam tegenwicht vormen voor de beoefening der wetenschappen als ‘métier’ en van de dreigende ontaarding der ‘universitates’ in vakscholen. De beoefenaars der specieele wetenschappen, al hebben zij den zoogenoemden ‘philosophical turn of mind’, kunnen, met den besten wil, het woelige bedrijf der hedendaagsche letteren, der geschied- en taalkundige navorschingen, der natuur-wetenschappelijke geschriften van algemeene (wijsgeerige) strekking niet volgen, zeker niet voldoende beoordeelen. ‘Wijsgeeren’, tot het schrijven van eene *Proeve* als die van Spruyt, of van *Ervaringswijsbegeerte*, en *Spinoza en Kant* (Betz) in staat, moet ieder op prijs blijven stellen, die de ruimst mogelijke beweging van het menschelijk denken wenschelijk acht. Over Kant's *Idealisme en noölogisme* moge men dan verschillend oordeelen - er zal nog heel wat water door den Rijn stroomen, voordat de *Studie van het kenvermogen des menschen* niet meer als eigen veld van belangrijke onderzoekingen wordt beschouwd. Maar *onderzoek* zij dan ook het streven der *wijsgeeren*, genetisch anthropologisch onderzoek, al zijn geschiedenis en critiek zeker onontbeerlijk.

Ten slotte is misschien een enkel woord niet overbodig naar aanleiding van eene vraag, welke bij het beschouwen van onderwerpen, als de door Betz behandelde, niet achterweeg kan blijven. Wordt naar diens meening de mensch, als ‘intellect’, uitsluitend het onderwerp der wijsbegeerte? Is de mensch dan ook niet een *zedelijk en godsdienstig wezen?* En zouden de denkbeelden omtrent zedelijkheid en godsdienst niet, bewust of onbewust, een onmiskenbaren invloed hebben op de ‘wijsgeerige’ meeningen des denkers?

Hier zou stof zijn voor een nieuw tijdschrift-artikel niet alleen, maar voor boeken. Wat het vraagstuk der zedelijkheid betreft, wijs ik slechts op eene uitspraak van Betz (blz. 79): ‘Daarbij ziet de natuurwetenschappelijke denker recht en zedelijkheid niet voor hersenschimmen aan, doch hij weet niet, waar elders hij ze zou moeten zoeken dan in verhoudingen tusschen de menschen onderling.’

Ik weet daar niets bij te voegen.

Over godsdienst zwijgt de schrijver van ‘Spinoza en Kant’, be-

houdens sommige algemeene opmerkingen van den aard der door mij aangehaalde, op Haeckel's ‘philosophie’ betrekkelijke.

Ook de ‘recensent’ van Betz wenscht geen onmogelijk werk te ondernemen, maar er alleen op te wijzen, dat (gelukkig) het menschelijk leven veel rijker is, dan de povere menschelijke wetenschap en de nog armoedigere wijsbegeerte. De eisch, dat de ‘godsdienst’ in de wijsgeerige beschouwingen een steun vinden, en de vrees, dat zij door het materialisme hare reden van bestaan verliezen moet, maken op hem den indruk, welke ontstaan zou door een syllogistisch betoog van het gegronde der ouderliefde, door eene wijsgeerige uiteenzetting van het rationeele der vriendschap, of door een categorischen imperatief voor de liefde.

Wat godsdienst *is*, werd tot heden door niemand op begrijpelijke wijze omschreven.

Wat in de maatschappelijke samenleving onder dien naam woelt en werkt, ten goede en ten kwade, springt in het oog.

Is zij iets wezenlijks in de menschelijke natuur, evenals hoop en liefde, dan bestaat zij veel zekerder dan eene categorie van Kant; dan moet van haar, als van eene eigen kracht, in de gezindheid en uit de daden van ‘godsdienstige’ menschen blijken.

Dat was de indruk van iemand, die eenige jaren geleden stond vóór de haven van La Spezia, op een fraaien, zonnigen dag, onder den blauwen Italiaanschen hemel.

Door eene uit de atoomtheorie zeker moeielijk te begrijpen verbinding van voorstellingen scheen hem toen ook voor den godsdienst de kernspreuk te gelden, welke het zien dier krachtige, levenslustige zeelieden, van die geweldige oorlogsgevaarten, van die talrijke schepengroep voor den geest riep, en in welke het voelen van een zelfstandig worstelen des volks, tegen allerlei nationale en internationale bezwaren, iets meer dan eene gelegenheidsleus deed beseffen: *Italia fara da se.*

Utrecht, April 1883.

W. KOSTER.

NB. ik gevoel mij gedrongen, ongevraagd tegenover den heer Jacob Mijers ‘peccavi’ te zeggen. Een wijsgeer behoort zich te oefenen in de ‘ars nesciendi’. Maar ik had, omgekeerd, behooren te weten, dat genoemde heer in dit Tijdschrift, 1872, eene belangrijke repliek op de critiek van Prof. Spruyt liet volgen. Vele beschouwingen daarin stemmen met mijne opmerkingen overeen. De heer M. bedenke, dat hetzelfde lot aan de laatste misschien te beurt zal vallen, als na eenige jaren weder eens over hetzelfde onderwerp zal worden geschreven. - Voorts wijs ik nog op een staaltje van het *vergeet*- of *verwar*vermogen van den menschelijken geest. In mijn geest waren toch eenmaal de naam van den poeet Asschenberg en de ‘philosophische eieren’ verbonden. Waarom verbond zich, bij het schrijven van het eerste gedeelte van mijn artikel, de naam Langendijk met die eieren?

Natuurkunde.

Charles Darwin.
Zijn leven en zijne werken.

Wanneer men zich van de grondslagen en de beteekenis eener wetenschappelijke theorie eene juiste voorstelling wil maken, is daartoe een vereischte, zich den ontwikkelingsgang daarvan duidelijk voor den geest te stellen en dien te beschouwen in verband met alle verschijnselen, die tot die ontwikkeling hebben medegewerkt. In dit opzicht is de beschouwing van den levensloop van uitstekende geleerden, die aan theorieën van groote wetenschappelijke waarde het aanzijn hebben gegeven, een onderwerp, dat onze volle belangstelling verdient. Daardoor toch leeren wij tal van feiten en bijzonderheden kennen, die op de ontwikkeling der theorie betrekking hebben en die de naaste oorzaken zijn geweest van haar ontstaan. Dit geldt in het bijzonder voor de beschrijving van het leven en de geschriften van den grooten Engelschen geleerde, die zijn geheele leven aan de wetenschap heeft gewijd en de grondlegger is van de ontwikkelingsleer, die, wegens hare gewichtige gevolgen en toepassingen, onder alle vorderingen der wetenschap in onze eeuw als de meest belangrijke mag beschouwd worden.

Wanneer wij dus in de volgende bladzijden den belangstellenden lezer een overzicht geven van Darwin's levensgeschiedenis en van zijne voornaamste geschriften, dan wenschen wij daarbij vooral de aandacht te vestigen op die feiten en die werken, die met de afstammingsleer in meer onmiddellijk verband staan. Eene uitvoerige bespreking van al zijne werken zou den omvang van dit opstel al te zeer uitbreiden en bovendien alleen belang inboezemen aan den natuuronderzoeker van beroep.

Behalve voor de kennis der ontwikkelingsleer zelf is ons onderwerp nog uit een ander oogpunt zeer belangwekkend, daar het ons zal doen zien, hoe de grootste en gewichtigste uitkomsten in de natuurwetenschap dikwijls het gevolg zijn van de kleinste en schijnbaar nietigste

oorzaken. Dit is eene waarheid, die in alle werken van Darwin ten duidelijkste doorstraalt en er het meest eigenaardig en belangwekkend karakter van uitmaakt. Elke opmerking van andere waarnemers is dan ook voor hem van beteekenis; de kleinste bijzonderheden weet hij te gebruiken, in verband te brengen met andere verschijnselen en aldus te maken tot bouwstoffen voor de biologische wetenschap. En hoewel Darwin, wel is waar, door fortuin, familie en opleiding in de gunstigste omstandigheden verkeerde en de schoonste gelegenheid had tot wetenschappelijk onderzoek, zoo zou dit nooit die grootsche uitkomsten hebben opgeleverd, indien hij niet een man ware geweest van buitengewone scherpzinnigheid en tevens van eene zoo groote bescheidenheid, dat hij geene enkele stelling uitspreekt, vóórdat hij die van alle zijden onderzocht en aan eigen critiek onderworpen heeft.

Darwin behoorde tot eene zeer geachte familie, wier leden, reeds vóór hem, op het gebied der natuurstudie niet onverdienstelijk waren. Zelfs was zijn grootvader, Erasmus Darwin, een natuurvorscher van naam en, evenals zijn kleinzoon, begaafd met een scherp opmerkingsvermogen. Hij was een der weinige geleerden, die reeds in het laatst der vorige eeuw, naast Goethe en Lamarck, aandeel gehad hebben aan de grondlegging der afstammingsleer. De vader van Darwin was een welgesteld geneesheer met eene uitgebreide praktijk en op zijne standplaats, Shrewsbury aan de Severn, zeer gezien. Dit stadje was ook de geboorteplaats van Charles Robert Darwin. Hij zag daar het levenslicht den 12^{den} Februari 1809.

De zoon was, na de voorbereidende studiën op zijne geboorteplaats, oorspronkelijk bestemd, de voetsporen van den vader te drukken en in de geneeskunde te studeeren. Hij vertrok reeds als zestienjarig jongeling naar de universiteit te Edinburgh en twee jaren later naar Christ's College te Cambridge. Doch de studie der medicijnen stond hem spoedig tegen en wij lezen, dat hij vooral een onoverwinnelijken afkeer had van de sectie van lijken. Hij zeide dan ook spoedig de anatomie en de overige medische studiën vaarwel en begon zich uitsluitend toe te leggen op de natuurwetenschappelijke vakken, vooral botanie en zoölogie.

Reeds als jongeling dwaalde hij het liefst rond in de vrije natuur en besteedde hij veel tijd aan het verzamelen van planten en dieren, waardoor hij zelfs wel te veel het bezoek der colleges verwaarloosde. Gelukkig echter voor zijne ontwikkeling, die daardoor wellicht al te eenzijdig zou zijn geworden, bezat hij in Professor Henslow een uitstekenden leidsman bij zijne studiën en tevens een vaderlijken vriend, die hem spoedig tot den rechten weg wist terug te brengen. Deze leerde hem vooral het nut van methodisch onderzoek en vergelijkende studie kennen, terwijl hij door zijn uitstekend onderwijs den jongen man liefde tot streng wetenschappelijk onderzoek inboezemde, vooral op het gebied van botanie en geologie.

Reeds dadelijk na het volbrengen van zijn studietijd te Cambridge voelde Darwin de onweerstaanbare neiging in zich ontwaken, om eene groote, wetenschappelijke reis te ondernemen, waardoor hij in staat zou zijn, de planten- en dierenwereld ook in andere werelddeelen te bestudeeren en waartoe vooral het lezen van A. von Humboldt's reisbeschrijvingen hem had opgewekt. Spoedig bood zich daartoe de gelegenheid aan en wij zien den later zoo beroemden geleerde reeds als jongeling van 22 jaren eene reis ondernemen, die bijna 5 jaren duurde. In 1831 werd door de Engelsche regeering eene expeditie uitgerust, om de zuidelijke landen van Zuid-Amerika en de Zuidzee te onderzoeken, zoowel uit een wetenschappelijk oogpunt als in het belang der scheepvaart. Het daartoe uitgeruste schip, gecommandeerd door Kapitein Fitz-Roy, droeg den toepasselijken naam van Beagle (speurhond) en nam Darwin op als natuurvorscher, waarbij deze zich voorbehield, de verzamelingen in eigendom te behouden. De zeer gewichtige ontdekkingen, die het gevolg waren van deze wereldreis, werden, behalve in de verslagen der Engelsche regeering, in belangrijke monographieën van Darwin's hand publiek gemaakt, terwijl de reis zelf door hem op zeer boeiende wijze beschreven werd in zijn in 1846 verschenen werk, getiteld: *Reis van een natuuronderzoeker om de wereld.* Wij ontleenen daaraan eenige mededeelingen, die van het grootste gewicht zijn geweest voor het ontstaan van de latere beroemde werken.

De Beagle verliet den 27sten December 1831 de haven van Devonport, om eerst koers te zetten naar de Kaap-Verdische eilanden, vandaar naar Brazilië te stevenen en Patagonië, Vuurland en de Falklandeilanden te bezoeken. Vandaar zeilde men door de straat van Magelhaen naar Chili en Peru, bezocht vandaar de Galapagos eilanden, daarna Tahiti, Nieuw-Zeeland en Australië, om den 2^{den} October 1836 terug te keeren. Geene wetenschappelijke reis is ooit vruchtbaarder geweest dan deze en heeft zoovele schitterende uitkomsten geleverd op verschillend gebied, daar Darwin in de meest verschillende verschijnselen, die hij op zijn tocht waarnam, wist door te dringen en er de natuurlijke oorzaken van op te sporen. Wij wenschen van de uitkomsten dezer wereldreis slechts de meest belangrijke in het kort mede te deelen en vooral die, welke aanleiding hebben gegeven tot het opstellen van gewichtige wetenschappelijke theorieën.

In Patagonië merkte Darwin op, dat vele soorten van uitgestorven zoogdieren, vooral miereneters, gordeldieren, tapirs en knaagdieren, die nog vóór betrekkelijk korten tijd daar geleefd hebben, hunne sporen als fossiele overblijfselen achterlieten. Zij komen in dezelfde aardlagen voor als de fossiele schelpdieren, die nog groote verwantschap vertoonen met nog thans levende vertegenwoordigers dezer diergroep, en behooren dus tot de fossielen van zeer jonge dagteekening. De oorzaken van dit plotselinge uitsterven worden door Darwin opgespoord en geven aanleiding tot het vaststellen van de algemeene

invloeden, die bij het uitsterven werkzaam zijn en hem vooral geleid hebben tot zijne denkbeelden omtrent de afstammingsleer.

Te Valdivia woonde Darwin eene aardbeving bij, die eene voortzetting was van de hevige aardbeving, die in 1835 de stad Concepcion en een groot aantal omliggende dorpen verwoestte. Hij bestudeerde de uitwerkselen van dit verschijnsel en nam in zijne reisbeschrijving eene belangrijke verhandeling op over den aard en de oorzaken der aardbevingen en het verband van dezen met de vulkanische krachten.

Merkwaardig zijn vooral ook de uitkomsten van het onderzoek der fauna en flora van den Galapagos-archipel, die op eenigen afstand van de kust, ten westen van Ecuador, is gelegen. Hoewel deze eilanden slechts op een afstand van 500 à 600 mijlen van het vasteland zijn gelegen, vertoonen zij in hunne flora en fauna een zoo groot verschil met die van de nabijliggende kustlanden, dat dit Darwin's aandacht in hooge mate trok en eene der hoofdoorzaken werd voor het samenstellen van zijn werk over het ontstaan der soorten. Wel is waar vertoonen de planten en dieren van deze eilanden in hoofdzaak hetzelfde karakter als die van het naburige vasteland en staan zij daarmede in nauw verband, doch bijna alle soorten zijn op den archipel verschillend van de overeenkomstige soorten aan de kust, en zelfs vertoonen de verwante soorten dikwijls variaties op de verschillende eilanden van den archipel. Daar deze nu eerst in eene jongere geologische periode gevormd is, heeft men hier een voorbeeld van het ontstaan van nieuwe soorten in een zeer jong tijdperk der aardgeschiedenis.

Darwin gaf van dit verschijnsel reeds dadelijk eene zeer eenvoudige en natuurlijke verklaring. Die soorten, die van het vasteland naar de naburige eilanden kwamen, moesten daar, onder nieuwe levensvoorwaarden, den strijd om het bestaan voeren met nieuwe vijanden en werden daardoor spoedig in hare organisatie gewijzigd. Andere soorten, die in grooten getale in de nieuwe streek aankwamen en bovendien telkens in aanraking kwamen en zich konden kruisen met onveranderde individu's van het vasteland, waren veel minder aan wijziging onderhevig en behielden in hoofdzaak het oorspronkelijk karakter. Deze verklaring, waarmede Darwin reeds toen de hoofdgedachte uitsprak van zijne theorie, wordt volkomen bevestigd door den aard der fauna van de Galapagos-eilanden. Van de 26 soorten van landvogels zijn er niet minder dan 23 op dezen archipel inheemsch en verschillend van de vastelandsvormen, terwijl van de 11 soorten van watervogels, die telkens weer met hunne onveranderde soortgenooten in aanraking kwamen, slechts 2 aan deze eilanden bijzonder eigen zijn.

Van de Galapagos-eilanden zeilde de Beagle naar Tahiti en Nieuw-Zeeland, waar men langeren tijd vertoefde en belangrijke onderzoekingen werden gedaan ten opzichte van de planten- en dierenwereld, maar vooral ook naar het karakter en den toestand der inboorlingen.

Hier verzamelde Darwin vele belangrijke gegevens voor zijn werk over de afstamming van den mensch.

In den Indischen Oceaan deed Darwin eindelijk, bij de terugreis naar Engeland, hoogst belangrijke onderzoekingen naar den aard en het ontstaan der verschillende vormen van koraaleilanden en riffen. Vóór Darwin's tijd was het verschijnsel volkomen onverklaarbaar, hoe de koraaldieren, die, zooals bekend is, slechts op geringe diepten kunnen leven, desniettemin eilanden konden bouwen in volle zee, en even onbegrijpelijk was het ontstaan van de verschillende vormen, waarin deze riffen zich voordoen. Darwin heeft van dit ingewikkelde vraagstuk eene bevredigende oplossing gegeven, door als oorzaak van het ontstaan der drie hoofdvormen van koraalriffen en het voorkomen daarvan op groote diepte de permanente rijzing en daling van den zeebodem aan te nemen, een verschijnsel, dat met zekerheid is aangetoond. Het zou ons hier te ver voeren, dit onderwerp uitvoeriger te behandelen, - genoeg zij het op te merken, dat hij de vruchten van zijn onderzoek publiceerde in een uitvoerig werk, getiteld: *The structure and distribution of coral reefs.* Dit werk zou alleen reeds voldoende geweest zijn, om Darwin's naam beroemd te maken. Alle vroegere hypothetische en onjuiste beschouwingen werden door hem ter zijde gesteld en vervangen door eene eenvoudige verklaring, berustende op natuurlijke en feitelijk bewezene oorzaken.

Na zijn terugkeer in Engeland woonde Darwin eenige jaren te Londen en trad in 1839 in het huwelijk met zijne nicht E. Wedgwood, eene kleindochter van den uitvinder van het beroemde Wedgwood-aardewerk. Spoedig daarna ging hij Londen metterwoon verlaten, daar deze wereldstad hem niet de noodige rust aanbood voor ernstige wetenschappelijke studie en vooral ook, omdat hij behoefte had aan eene rustige en kalme levenswijze. Ten gevolge van de vele vermoeienissen en ontberingen, waaraan hij op zijne wereldreis had blootgestaan, en vooral door de zeeziekte, die hem op die reis in hooge mate had geteisterd, had Darwin's gezondheid een gevoeligen knak gekregen.

Hij vestigde zich dus in 1842 op zijn schilderachtig landgoed Down, gelegen in het graafschap Kent nabij Bromley en per spoor op ongeveer een uur afstands van Londen. Hier kon hij zich dus ongestoord aan de wetenschap wijden, zonder daarbij hinder te ondervinden van de talrijke bezigheden, die hem in de groote wereldstad van de studie zouden hebben afgetrokken. Vandaar uit zagen nu zijne eerste werken het licht, die meestal betrekking hadden op de uitkomsten zijner wetenschappelijke reis en reeds dadelijk een buitengewonen opgang maakten. Behalve het boven reeds genoemde werk over de koraalriffen, dat in 1842 verscheen, behooren daartoe vooral de verslagen van de reis met de Beagle, eene uitstekende monographie over de *Cirrhipediën*, eene verhandeling over *Vulkanische eilanden*, die in 1844 en eene *Geologische beschrijving van Zuid-Amerika*, die in 1846 het licht zag.

Geen van Darwin's werken - ja, wij mogen zelfs zeggen: geen enkel wetenschappelijk geschrift van de laatste eeuwen - heeft echter meer bewondering en bijval geoogst aan de eene, opschudding en oppositie verwekt aan de andere zijde dan het beroemde werk: *Origin of Species*, dat in 1859 te Londen werd uitgegeven en waarin de theorie wordt opgesteld, dat alle dier- en plantsoorten van eene enkele of van eenige weinige hoogst eenvoudige oervormen afstammen en ook de oorzaken en voorwaarden dier afstamming, vooral bestaande in de natuurkeus door den strijd om het bestaan, worden aangetoond.

Reeds gedurende zijne wereldreis was de aandacht van Darwin, zooals reeds werd opgemerkt, op dit groote vraagstuk gevestigd. In de inleiding van de *Origin of Species* deelt hij deze feiten mede en wij lezen bovendien in een brief, dien hij aan Prof. Haeckel richtte en die door dezen werd opgenomen in zijne *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, dat in Zuid-Amerika drie verschijnselen hem hoogst belangrijk voorkwamen in verband met het ontstaan der soorten, n.l. 1°. de wijze, waarop nauw verwante soorten elkaar vervangen, als men van het Noorden naar het Zuiden gaat; 2°. de eigenaardige fauna van de naburige eilanden, vooral op den Galapagos-archipel; 3°. de nauwe betrekking tusschen de levende knaagdieren, tandelooze zoogdieren, enz. en de uitgestorven soorten.

Na zijn terugkeer begon Darwin over deze verschijnselen dieper na te denken, doch de nadeelige gevolgen der reis op zijn gestel, de drukten van zijn huwelijk en de verhuizing, en de uitgave van de verslagen der zeereis beletten hem in de eerste jaren, deze zaak weder ter hand te nemen. Eerst in 1844 schreef hij eene kleine schets zijner theorie, doch deelde die slechts aan enkele vrienden mede.

Van toen af is hij echter het onderwerp met grooten ijver gaan bestudeeren en heeft hij met de grootste volharding tallooze proeven genomen en ontelbare feiten verzameld, om zijne denkbeelden aan de waarheid te toetsen. Daartoe was hij dan ook op zijn landgoed Down in de schoonste gelegenheid, vooral voor de studie van de cultuur der huisdieren en der gekweekte planten. Het verblijf te Down is dan ook wel als eene der voornaamste oorzaken te beschouwen van het tot stand komen zijner theorie der teeltkeus, daar hij hier tot in de kleinste bijzonderheden den invloed kon nagaan van de kunstmatige cultuur, die de sleutel is geweest voor het raadsel van de vervorming der soorten in de natuur.

Het schijnt bevreemdend, dat Darwin, die reeds op zijne reis de hoofdbeginselen, waarop zijne theorie berust, had vastgesteld, eerst in 1859 zijn uitvoerig werk het licht deed zien. Doch dit bewijst ons juist zijne zucht naar de grootst mogelijke nauwkeurigheid en volkomenheid, waardoor hij met de meeste zelfverloochening in meer dan 20 jaren niets van zijne verkregen resultaten heeft publiek gemaakt, om nog steeds meer nieuwe feiten tot steun zijner denkbeelden te ver-

zamelen. Hij ging dan ook tot de uitgave eerst over op dringend aanhouden van zijne vrienden Hooker en Lyell.

Toen n.l. de beroemde en verdienstelijke geleerde en reiziger Wallace door zijne onderzoekingen in den Maleischen archipel tot dezelfde algemeene uitkomsten omtrent de ontwikkelingsleer gekomen was als Darwin en hij in 1858 een stuk inzond in het *Journal of the Linnean Society*, heeft Darwin, op aandrang zijner vrienden, in hetzelfde nommer van dat tijdschrift ook een kort uittreksel van zijne theorie doen opnemen, waarop dan in 1859 zijn uitvoerig werk verscheen.

Wallace, met zijn beroemden landgenoot wedijverende in bescheidenheid, liet de eer der ontdekking geheel aan dezen over, daar hijzelf erkende, dat Darwin het vraagstuk ingrijpender bestudeerd en op meer besliste wijze opgelost had. Doch ook Darwin erkent ten volle de verdiensten van vroegere onderzoekers, stelt die zelfs op den voorgrond en leverde, vóór het verschijnen van zijn werk, eene historische schets van de vroegere onderzoekingen omtrent dit vraagstuk.

Vóórdat wij nu het werk van Darwin en zijne theorie der natuurkeus uitvoeriger gaan beschrijven, zal het noodig zijn, een kort overzicht te geven van hetgeen vóór zijn tijd door andere onderzoekers reeds was in het licht gesteld, ten einde daardoor een juist oordeel te kunnen vellen over de groote verdienste van Darwin's waarnemingen en gevolgtrekkingen.

Reeds bij de Grieksche natuurphilosofen der 7de en 6de eeuw vóór Chr. bestond het streven, eene algemeene en natuurlijke grondoorzaak te vinden voor den oorsprong van alle dingen. Empedocles trachtte reeds de oorzaak op te sporen van den doelmatigen vorm der organismen, en bij Aristoteles vinden wij zelfs reeds de sporen eener natuurlijke ontwikkelingstheorie. Deze en andere pogingen van latere geleerden konden echter niet de gewenschte vruchten dragen wegens de geringe kennis van de onderlinge verwantschap der organismen en het onjuiste begrip omtrent de beteekenis der soorten. Tot in het laatst der vorige eeuw werd bijna algemeen aangenomen, dat elke dier- of plantsoort elk op zichzelf als zoodanig geschapen was en dat het begrip soort iets volkomen onveranderlijks in zich sloot. Zelfs Linnaeus, die overigens zooveel bijgedragen heeft tot de kennis en de benamingswijze der soorten, drukte zich omtrent dezen aldus uit: ‘Men moet zoovele verschillende soorten aannemen, als het Oneindige Wezen in den beginne heeft geschapen’, en aan dit denkbeeld hield men, tot kort voor Darwin, algemeen vast.

Doch men begon eindelijk aan de juistheid van deze definitie te twijfelen, toen men opmerkte, dat het begrip soort volstrekt niet zoo onveranderlijk was, als men vroeger meende. Darwin noemt in de boven aangehaalde historische schets verschillende geleerden, die reeds vóór zijn tijd op de veranderlijkheid der soort hebben gewezen. Zijn grootvader, Erasmus Darwin, gaf reeds in 1794 onder den titel:

Zoönomia, een werk in het licht, waarin groote invloed wordt toegekend aan wijzigingen der soorten door levenswijze, gewoonten, voorwaarden van het bestaan, enz. Ook andere geleerden, behoorende tot de voornaamste Duitsche natuurphilosofen van het begin dezer eeuw, als: Oken, Treviranus, enz., laten zich in dergelijken geest uit en geven oorzaken op van wijzigingen, die soorten kunnen ondergaan.

Onder de geleerde voorgangers van Darwin nemen echter drie onderzoekers de eerste en voornaamste plaats in, wier namen voor immer onafscheidelijk zijn verbonden aan de geschiedenis der afstammingsleer, n.l. Goethe, Lamarck en Geoffroy Saint-Hilaire.

In Goethe bewonderen wij niet alleen Duitschland's grootsten dichter, maar wij mogen hem tevens vereeren als een genie op wetenschappelijk gebied, vooral op dat der natuurphilosophie, waarin hij in vele opzichten zijn tijd verre vooruit was. Vooral heeft hij merkwaardige ontdekkingen gedaan omtrent onderwerpen der organische natuur, en hem komt de eer toe, een der baanbrekers te zijn geweest voor de ontwikkelingsleer. Zijn geschrift: *Metamorphose der Pflanzen,* dat in 1790 verscheen, was reeds eene groote schrede op dezen weg, daar hij aantoonde, dat in het plantenrijk een eenvoudige grondvorm, n.l. het blad, aanwezig is, waarvan alle organen, hoe oneindig ook verschillend in vorm en kleuren, slechts wijzigingen zijn. Belangrijk voor de ontwikkelingstheorie was ook zijne ontdekking, dat bij den mensch, evenals bij alle andere zoogdieren, de tusschenkaaksbeenderen aanwezig zijn, die zich tusschen de bovenkaaksbeenderen bevinden en vroeger beschouwd werden als het voornaamste punt van verschil tusschen den mensch en de lagere zoogdieren. De vergelijkend-anatomische studiën, die Goethe omtrent dit onderwerp instelde, zijn van het grootste gewicht geweest voor de wetenschap.

Ook bewees Goethe nog eene andere gewichtige waarheid, en wel onafhankelijk van Oken, die tegelijkertijd deze ontdekking deed, n.l. dat de schedel van den mensch en alle gewervelde dieren, evenals de ruggegraat, oorspronkelijk uit wervels is ontstaan, die later vergroeid zijn en een gewijzigden vorm hebben aangenomen. Ook uit deze ontdekking bleek weder, hoe uit een eenvoudigen grondvorm door tallooze wijzigingen de schijnbaar meest verschillende deelen kunnen ontstaan, een feit, dat voor de verspreiding der ontwikkelingsleer van buitengewoon belang is geweest.

Goethe heeft zich ook reeds uitgelaten omtrent de oorzaken dezer vormveranderingen, die hij, evenals later Lamarck en Darwin, aan de werking van uitwendige oorzaken, levensvoorwaarden, enz. toeschreef, waardoor elk organisme zoodanig vervormd werd, dat het volkomen aan die voorwaarden beantwoordt, terwijl het uit een oervorm ontsproot, die volgens eeuwige wetten gewijzigd werd. Zoo lezen wij o.a. in zijn gedicht: *Die Metamorphose der Thiere*:

‘Alle Glieder bilden sich aus nach ew'gen Gesetzen,
Und die seltenste Form bewahrt im Geheimen das Urbild.’

En verder:

‘Also bestimmt die Gestalt die Lebensweise des Thieres,
Und die Weise zu leben, sie wirkt auf alle Gestalten
Mächtig zurück. So zeiget sich fest die geordnete Bildung,
Welche zum Wechsel sich neigt durch äusserlich wirkende Wesen.
Doch im Innern befindet die Kraft der edlern Geschöpfe
Sich im heiligen Kreise lebendiger Bildung beschlossen.
Diese Grenzen erweitert kein Gott, es ehrt die Natur sie:
Denn nur also beschränkt war je das Vollkommene möglich.’

Goethe heeft ook reeds het denkbeeld van een gemeenschappelijken oorsprong en van eene afstamming door twee hoofdoorzaken: voortplanting en vervorming, uitgesproken en eigenlijk reeds in 1796 den grondslag der afstammingsleer aangeduid.

De eerste plaats, naast Darwin, in de geschiedenis der afstammingsleer neemt de Fransche natuurphilosoof Jean Lamarck in. Behalve door een aantal geschriften over verschillende afdeelingen van de lagere dieren heeft deze zich vooral beroemd gemaakt door een uitvoerig, hoogst belangrijk werk: *Philosophie zoölogique*, dat in 1809 het licht zag. Hij toonde daarin aan, dat alle systematische indeelingen, klassen, orden, geslachten, soorten, enz. door den mensch slechts willekeurig gekozen waren, daar tusschen die groepen geene scherpe grenzen bestaan, maar de verschillende soorten langzaam in elkaar overgaan en in de natuur dan ook achtereenvolgens uit denzelfden grondvorm zijn ontstaan. Zijne beschouwingswijze is in hoofdtrekken de volgende. Door verandering der levensvoorwaarden en gewoonten kunnen in eene zekere soort wijzigingen ontstaan, waardoor zich afwijkende vormen, variaties van de oorspronkelijke soort, ontwikkelen. Deze wijzigingen worden bestendigd en van het eene geslacht op een volgend overgeplant door de wet der erfelijkheid, waardoor zij eindelijk zoodanig toenemen, dat een diervorm ontstaat, die zich volkomen als eene nieuwe soort voordoet. Alle gewijzigde vormen in de organische wereld zijn dus het gevolg van vaste natuurwetten, van een voortdurenden ontwikkelingsgang en geenszins, zooals men vroeger meende, van plotselinge, geweldige omwentelingen en nieuwe scheppingen.

Lamarck werd tot zijne theorie der trapsgewijze ontwikkeling vooral geleid door drie verschijnselen en wel: door de onmogelijkheid, om altijd variëteiten te onderscheiden van echte soorten; door de bijna onafgebroken opklimmende reeks van vormen in vele plant- en diergroepen, en door de mogelijkheid, om ook door kunstmatige teelt dergelijke variëteiten en soorten te voorschijn te roepen.

Twee natuurlijke oorzaken voor de vorming van nieuwe soorten heeft Lamarck vooral voor het eerst aan het licht gebracht, n.l.: de *aan-*

passing en de *erfelijkheid.* Door aanpassing wordt die eigenschap der organismen verstaan, dat door de voortdurende langzame veranderingen der buitenwereld ook verandering in de levenswijze en daardoor weer in de organisatie wordt teweeggebracht; dat de organisatie zich langzamerhand voegt naar de veranderde omstandigheden. De erfelijkheid is de eigenschap, dat de bij een zeker individu opgetreden wijziging der organisatie door de voortplanting op volgende individu's wordt overgebracht en daardoor bestendigd. Tot de oorzaken, die de vormverandering bewerken, rekent Lamarck vooral de gewoonte, het meerdere of mindere gebruik van sommige organen, enz.

Niettegenstaande de groote verdiensten van Lamarck's afstammingsleer maakte deze in zijn tijd weinig opgang. De oorzaak daarvan was vooreerst gelegen in den grooten sprong, dien hij met zijn werk op het gebied der wetenschap deed en waarin zijne tijdgenooten nog niet in staat waren, hem te volgen, en verder in de gebrekkige wijze van voorstelling.

Ook Geoffroy St. Hilaire, tijdgenoot en geestverwant van Goethe, maakte in het begin dezer eeuw eene theorie bekend voor de verklaring van de vervorming der soorten. Hij schreef deze echter meer toe aan den invloed der buitenwereld dan aan de levenswijze, gewoonten, enz. van het organisme zelf. Vooral laat hij den invloed der lucht gelden en neemt o.a. aan, dat de vogels ontstaan zijn uit de hagedissen door het afnemen van het koolzuurgehalte der lucht. De dierlijke ademhaling zou door de toename van de hoeveelheid zuurstof sterker geworden en de bloedtemperatuur daardoor verhoogd zijn, zoodat door de vermeerderde zenuw- en spierwerkzaamheid uit de schubben veeren ontstonden. Zeker is het, dat dergelijke omstandigheden invloed op de vervorming der soorten kunnen hebben, doch zij zijn niet van dat groote gewicht, dat men moet toekennen aan gewoonte, levenswijze, erfelijkheid, strijd om het bestaan, enz. De groote verdienste van dezen Franschen geleerde moet dan ook meer gezocht worden in zijn strijd met Cuvier, waarin hij tegenover de dualistische beschouwingswijze van dezen de eenheid en den samenhang der geheele organische schepping met kracht en talent verdedigde.

Wij zien alzoo, hoe door Darwin's beroemde voorgangers de eerste grondslagen voor de afstammingsleer gelegd waren. Het pad was geëffend en Darwin's onderzoekend genie zou de kroon zetten op het werk van vroegere geleerden, door de natuurlijke, mechanische oorzaken der afstamming op te sporen en bloot te leggen. Hoewel hij dus niet beschouwd kan worden als de eigenlijke grondlegger van de theorie der afstamming, daar deze door Goethe en Lamarck reeds duidelijk was geformuleerd, zoo komt toch hem alleen de eer toe, deze theorie op vaste grondslagen te hebben gevestigd en eene natuurlijke verklaring te hebben opgespoord in de werking der *natuurkeus* en den

strijd om het bestaan. De theorie van de *natuurkeus* (*natural selection*) vormt dus het eigenlijke Darwinisme.

Nog vele andere omstandigheden waren Darwin gunstig bij zijne onderzoekingen. Hij trad op in een tijd, die zoo geschikt mogelijk was voor de verbreiding zijner denkbeelden wegens de vele belangrijke ontdekkingen, die, kort vóór zijn tijd, op het gebied van de biologie en geologie waren gedaan. Daartoe behooren: de ontdekking van de cellenleer door Schwann en Schleiden, de embryologische studiën van Von Baer en de hervorming der geologische wetenschap door Charles Lyell. Vooral Lyell's ontdekkingen waren van het grootste gewicht voor de ontwikkelingsleer en zij staan daarmede zelfs in het nauwste verband. Evenals Darwin voor de organische wereld bewees Lyell, dat voor de vorming der aardkorst de eenvoudigste natuurlijke oorzaken moeten worden aangenomen en dat het volkomen onjuist en zelfs noodeloos is, daartoe, met Cuvier, bovennatuurlijke en geweldige omwentelingen aan te nemen. Door eene langzame, geleidelijke ontwikkeling is de tegenwoordige toestand der aarde tot stand gekomen.

Met al deze gewichtige gegevens toegerust kon Darwin nu, terwijl hij op zijn landgoed rustig en kalm leefde, zijne denkbeelden verder uitwerken. Hij paste die in de eerste plaats toe op de studie der organismen in den cultuurstaat, de huisdieren en tuinplanten, ten einde daaruit gegevens af te leiden voor de vervorming der organische wezens in de natuur. Van deze studie was zijn merkwaardig en beroemd werk *Origin of Species* het gevolg, waarvan wij nu de belangrijkste punten eenigszins uitvoeriger wenschen mede te deelen.

Darwin bewijst in de eerste plaats, welke ingrijpende vormveranderingen de mensch kunstmatig bij gekweekte dieren en planten kan voortbrengen; veranderingen, die somtijds zoo aanzienlijk zijn, dat de nieuwe vormen dikwijls meer van de oude verschillen dan twee verschillende soorten of zelfs geslachten in de natuur. Dergelijke wijzigingen kunnen in zeer korten tijd verkregen worden, door de dieren of planten onder die levensvoorwaarden en invloeden te brengen en voort te planten, die voor de vereischte wijziging gunstig zijn. Dit feit werd vooral proefondervindelijk vastgesteld door zijne proeven met tamme duiven, en daartoe ontving hij van alle zijden de noodige gegevens en de vereischte exemplaren en hulpmiddelen, terwijl hij zich bij twee Londensche duivenclubs als lid liet inschrijven.

Onder de tamme duivenrassen bestaat eene oneindige verscheidenheid van vormen, zoowel in grootte en kleur der lichaamsdeelen als in het aantal staartpennen, de levenswijze en gewoonten, ja, zelfs in de inwendige deelen des lichaams, zooals het geraamte en het spierstelsel. Het laatste is vooral opmerkelijk, omdat men deze deelen overigens voor de meest bestendige organen van het lichaam houdt, die daarom vooral als onveranderlijke kenmerken worden aangenomen. Toch kunnen deze deelen hier zoo verschillen, dat men vele duiven-

rassen, indien men ze in het wild levend aantrof, voor op zichzelf staande soorten zou houden. Het verschil tusschen deze rassen is dan ook zóó groot, dat alle duivenfokkers overtuigd zijn, dat elk duivenras van eene bijzondere wilde stamsoort afkomstig is. En toch heeft Darwin op onweerlegbare wijze en met de grootste scherpzinnigheid aangetoond, dat alle tamme duivenrassen afstammen van eene enkele stamsoort: de blauwe rots- of veldduif (Columba livia). Hetzelfde werd door hem bewezen voor de verschillende rassen van het konijn, het paard, enz.

De bestrijders der afstammingsleer hebben tegen deze meening de bewering trachten aan te voeren, dat twee werkelijk verschillende soorten nooit in staat zouden zijn, zulke bastaarden voort te brengen, die onderling of met de oorspronkelijke soort voor vruchtbare kruising vatbaar zijn, terwijl dit wel het geval is met twee verschillende gekweekte rassen of variaties van dezelfde soort. Het laatste is echter onjuist en dat zelfs verschillende soorten vruchtbare bastaarden kunnen leveren, bewijzen tallooze voorbeelden, door Darwin genoemd, en waaronder vooral merkwaardig is de bastaard van het tamme konijn en den haas, die ter eere van Darwin ‘Lepus Darwinii’ gedoopt is en zich evengoed voortplant als eene wilde diersoort.

Darwin ging vervolgens onderzoeken, door welke middelen de mensch deze vormverscheidenheid bij de cultuur kunstmatig te voorschijn roept, ten einde daardoor tot de oorzaken te komen, die in de natuur de wijzigingen der soorten bewerken.

Bij het kweeken van planten of dieren komt vooral de omstandigheid in aanmerking, dat men door uitkiezen van individu's, die zekere gewenschte kenmerken in een geringen graad vertoonen, en door die uitgekozen individu's vervolgens te laten kruisen, nieuwe generaties kan verkrijgen, die de bedoelde kenmerken in veel hoogere mate en blijvend vertoonen. Deze handeling, door Darwin *teeltkeus* genoemd, werd reeds sedert eeuwen practisch toegepast en maakt het mogelijk, planten of dieren met een vooraf bepaald kenmerk voort te brengen, hetgeen zelfs zoover kan gaan, dat de kweekers vooraf kunnen bepalen, wanneer zij b.v. een vogel met eene gewenschte kleur of eenig ander kenmerk zullen hebben verkregen.

De eigenschappen, waarop deze methode van cultuur gebaseerd is, zijn twee physiologische kenmerken, die aan alle organismen eigen zijn, n.l. de *erfelijkheid* en de *aanpassing*, die ook reeds door Lamarck als hoofdoorzaken der vormverandering waren aangewezen. De aanpassing is die eigenschap der organismen, dat individu's van dezelfde soort nooit volkomen aan elkaar gelijk zijn, maar altijd min of meer verschillen door de omstandigheden, waarin zij leven en naar welke zij zich in hunne organisatie eenigszins voegen. De tweede grondslag, waarop de cultuur berust: de erfelijkheid, bestaat hierin, dat bij de voortplanting niet alleen de algemeene eigenschappen der soort, maar

ook de bijzondere, door uitwendige omstandigheden, voeding, enz., verkregen variaties der afzonderlijke individu's van het oude op het jonge organisme worden overgeërfd. Zonder die overerving zou het onmogelijk zijn, de eenmaal gewijzigde vormen constant te maken en in den eenmaal gewijzigden zin verder te vervormen. Door de *teeltkeus* bij de kunstmatige cultuur worden dus de beide eigenschappen, *erfelijkheid* en *aanpassing*, zoodanig toegepast, dat variëteiten ontstaan van de oorspronkelijke vormen, die zelfs volkomen op nieuwe soorten kunnen gelijken.

Darwin toonde nu verder aan, dat in de natuur iets dergelijks plaats heeft als bij de kunstmatige teelt. Aan de zoo even genoemde grondbeginselen der transformatie voegde hij echter eene nieuwe - en wel de gewichtigste - oorzaak toe voor de vervorming in de natuur, n.l de *natuurkeus,* als een gevolg van den *strijd om het bestaan.* Dit is, hoewel niet de eenige, toch ongetwijfeld de belangrijkste factor bij de transformatie der soorten en levert den sleutel voor de oplossing van tallooze vraagstukken uit de organische wereld.

Darwin merkt op, dat de aanpassing en de erfelijkheid niet voldoende zijn, om de vormverandering en het ontstaan van nieuwe soorten te bewerken; dat die verschijnselen, wel is waar, ook in de natuur, evenals bij de kunstmatige cultuur, hare volle toepassing vinden, doch eerst door eene algemeene aanleidende oorzaak, die den geheelen grondslag vormt van de transformatie, den *strijd om het bestaan* (*struggle for life*), die tusschen alle organismen overal en altijd wordt gevoerd. Deze uitdrukking wordt echter door den schrijver in den meest algemeenen zin gebezigd. Hij begrijpt daaronder niet alleen den kamp tusschen de organismen onderling, zooals o.a. roofdieren in tijden van gebrek elkaar het noodzakelijke voedsel betwisten, maar ook den strijd van planten en dieren tegen de uitwendige voorwaarden van hun bestaan, b.v. van eene plant tegen voortdurende droogte of koude, enz.

De strijd om het leven is het gevolg van de sterke verhouding, volgens welke alle organismen zich trachten te vermenigvuldigen. Dit was reeds, voor zoover het de menschelijke samenleving betreft, door Malthus aangetoond in zijn beroemd werk: *Essay on the principles of population*, dat reeds in 1798 was verschenen. Malthus bewees, dat de bevolking gemiddeld toeneemt, volgens eene geometrische verhouding, terwijl de hoeveelheid van hare levensmiddelen slechts stijgt volgens eene rekenkundige reeks. De wanverhouding, die aldus geboren wordt tusschen het aantal menschen en de beschikbare hoeveelheid voedsel, veroorzaakt in de maatschappij een voortdurenden strijd tot het verkrijgen van de noodige levensbehoeften, die niet toereikend zijn, om allen te voeden. Door de lezing van het genoemde werk van Malthus werd Darwin dan ook, zooals hij in zijn *Origin of Species* zegt, tot het denkbeeld gebracht van zijn ‘struggle for life’ in het planten- en dierenrijk, en hij noemt zijn beginsel eene toepassing der leer van

Malthus op de geheele organische wereld. Hier echter doet zich die strijd nog in veel sterkere mate gelden dan in de menschelijke samenleving, omdat er geene kunstmatige vermeerdering der voedingsmiddelen of vermindering der voortplanting mogelijk is.

De beperkte hoeveelheid der voedingsmiddelen heeft ten gevolge, dat niet alle individu's tegelijkertijd, doch slechts sommigen, zich kunnen ontwikkelen en dat dus ook alleen soorten, die daartoe in de gunstigste omstandigheden verkeeren in aantal zullen toenemen. Bij de planten b.v. wordt eene verbazende hoeveelheid zaad vernietigd, hetzij door de omstandigheid, dat zij groeien op plaatsen, waar reeds andere planten aanwezig zijn, die haar verdringen; hetzij doordat zij verslonden worden door insecten, slakken, enz. Bij de dieren hangt het voortbestaan grootendeels daarvan af, of zij al of niet ten buit vallen aan andere dieren. Doch verder hebben ook andere omstandigheden, b.v. het klimaat, strenge koude of langdurige droogte, een belangrijken invloed op de toename van het aantal planten of dieren. De strijd om het bestaan is het hevigst en werkt dus het meest nadeelig op de toename, als hij gevoerd wordt tusschen organismen van dezelfde soort of die, welke het meest op elkaar gelijken. Dezen toch hebben dezelfde voorwaarden van bestaan en zoo zij in elkaars nabijheid leven, zullen zij een hardnekkigen strijd moeten voeren, daar de middelen van bestaan niet voor allen toereikend zijn.

In den strijd om het bestaan zijn sommige individu's in veel gunstiger omstandigheden geplaatst dan anderen en zullen dus het slagveld behouden. De minder bevoorrechten zullen te gronde gaan, eindelijk zelfs uitsterven, terwijl de begunstigde individu's zich verder zullen voortplanten. De daardoor optredende nieuwe generaties zullen nu in sommige kenmerken van de oorspronkelijke vormen afwijken en wel vooral in die eigenschappen, die het overleven van de meer begunstigde individu's hebben bewerkt. Zijn nu eenmaal deze kenmerkende bijzonderheden in de organisatie opgetreden, dan worden zij niet alleen door de overerving op volgende geslachten overgeplant, maar daarbij ook voortdurend vermeerderd en versterkt, totdat zij eindelijk in zoo sterke mate ontwikkeld zijn, dat eene soort gevormd is, die zich wezenlijk van den stamvorm onderscheidt.

De natuur oefent dus, door den strijd om het bestaan, eene keuze uit van de meest bevoorrechte individu's, waardoor de kenmerken van dezen worden overgeplant, versterkt en eindelijk standvastig worden.

Darwin geeft in zijn werk een aantal voorbeelden, waardoor die natuurkeus in den strijd om het bestaan duidelijk wordt. Zeer merkwaardig is o.a. het door hem ontdekte verschijnsel van de teeltkeus der *sympathische kleuren.* Daarmede wordt de omstandigheid bedoeld, dat vele dieren in hoofdzaak dezelfde kleuren vertoonen als hunne omgeving. Zoo zijn b v. bladluizen groen; vele woestijnbewoners, als;

leeuwen, gazellen, springmuizen, enz., geelbruin, evenals het zand; poolbewoners, zooals de ijsbeer, de poolhaas, enz., wit. Vele zeedieren, b.v. visschen, weekdieren, kwallen, enz., die bij de oppervlakte van het water leven, zijn kleurloos of lichtblauw en doorschijnend, evenals het water, terwijl de soorten, die er zeer na mede verwant zijn, doch op den zeebodem leven, ondoorschijnend en gekleurd zijn. Vlinders en tropische vogels, die veel op bonte bloemen vertoeven, vertoonen, evenals dezen, eene bonte mengeling van kleuren; nachtvlinders of uilen, die in den rusttoestand tegen de schors van boomen zich neerzetten, zijn dikwijls van de boomschors in kleur niet te onderscheiden. Door de theorie der natuurkeus wordt dit eigenaardige verschijnsel op de meest eenvoudige wijze verklaard Wanneer de individu's van eene zekere diersoort verschillende kleuren vertoonen, dan zullen vooral die individu's zich ontwikkelen en voortplanten, wier nuance het meest overeenkomt met die van de omgeving. Dezen toch kunnen het minst door hunne vijanden worden opgemerkt, en tevens kunnen zijzelven hun buit gemakkelijker naderen zonder gezien te worden. De individu's van andere kleur zullen dus het eerst te niet gaan; die van de kleur der omgeving echter zullen zich voortplanten en nieuwe nakomelingen krijgen, die de bijzondere nuance in sterkere mate vertoonen. Op deze wijze zullen de individu's, die de gunstige kleur vertoonen, blijven voortbestaan en meer en meer in kleur tot die der omgeving naderen, terwijl de anders gekleurde individu's uitsterven.

Van bijzonder gewicht is ook die soort van natuurkeus, die door Darwin *sexueele teeltkeus* of *geslachtskeus* genoemd wordt en die de oorzaak is van het ontstaan der zoogenoemde *secundaire geslachtskenmerken*, die, zonder in direct verband met de voortplanting te staan, toch slechts aan een van de twee geslachten eigen zijn. Daartoe behooren b.v. de bijzondere grootte en kleurenpracht van het mannetje bij vele vogels en insecten, de spoor bij den haan, het gewei bij het mannelijk hert, de manen van den leeuw, de groote bovenkaken bij vele kevers, o.a. het vliegend hert, enz. Darwin neemt aan, dat al deze bijzondere geslachtskenmerken door de natuurkeus in den strijd om het bestaan zijn gevormd.

Bij alle hoogere dieren, vooral zoogdieren en vogels, heeft in de periode der paring een hevige strijd plaats tusschen verschillende mannetjes om het bezit van het wijfje, en vooral is dat het geval bij die soorten, die in polygamie leven. Wie in dezen strijd de overwinnaar zal zijn, hangt niet alleen af van de grootte en de sterkte van het mannetje, maar ook van het bezit van bijzondere wapenen tot den strijd. Zoo zullen bij den strijd der herten die mannelijke individu's hebben overwonnen en nakomelingen hebben gekregen, die het sterkst ontwikkeld gewei bezaten, en dit is dus op volgende geslachten overgeërfd en heeft zich langzamerhand tot den tegenwoordigen toestand ontwikkeld.

Bij de vogels doen de wijfjes eene keuze uit de mannetjes, die, zooals door Darwin en vele andere waarnemers werd aangetoond, een formeelen wedstrijd aangaan, hetzij door het wijfje te bekoren door hun zang of door het ten toon spreiden van hunne fraai gekleurde vederen. Die mannetjes, die den fraaisten vedertooi of de meest melodieuze stem hebben, genieten de voorkeur, planten zich voort en brengen zoo hun sexueel karakter op volgende geslachten over. Men vindt dan ook bij de mannelijke vogels in den regel de schoonste vederen en het meest ontwikkelde zangorgaan en het lijdt geen twijfel, dat deze eigenschappen door de keuze der wijfjes in den strijd om haar bezit zich hebben ontwikkeld. Iets dergelijks vindt ook bij sommige insecten, b.v. cicaden en sprinkhanen, plaats.

Bij de planten kan men den invloed van de natuurkeus op de organisatie eveneens waarnemen, hoewel dezen aan den strijd om het bestaan op minder actieve wijze deelnemen. Zoo worden o a. de planten, welke bloemen bezitten met klieren of honig afscheidende organen, het meest door de insecten bezocht. Dezen worden bij het bezoek der bloemen met het bevruchtende stuifmeel bedekt, dat door hen dus van de eene bloem op de andere wordt overgebracht, zoodat bloemen van twee verschillende individu's zullen gekruist worden. Daar nu, zooals in een van Darwin's latere werken uitvoerig wordt bewezen, door kruising de meeste en krachtigste zaden ontstaan, die de meeste kans op ontwikkeling hebben, zullen dus die planten, die de sterkste honigklieren bezitten, zich het meest voortplanten en na verloop van tijd de overhand verkrijgen en eene nieuwe soort vormen.

Twee belangrijke natuurwetten zijn, als noodzakelijke gevolgen der natuurkeus, door Darwin vooral in het licht gesteld: de *differentieering* of wijziging en de *vooruitgang* of *volmaking* der kenmerken.

Door *differentieering* of *divergentie* wordt de neiging van alle organismen verstaan, om meer en meer af te wijken van den oorspronkelijken stamvorm. Zij is daarvan het gevolg, dat de strijd om het bestaan des te heviger is, naarmate de strijdende individu's meer met elkaar overeenkomen. Op een beperkt gebied zullen b.v. plant- of diersoorten wel in grooten getale kunnen leven, indien zij veel van elkaar verschillen, verschillende soorten van voedsel noodig hebben, enz., doch zij zullen elkaar verdelgen, indien zij gelijke kenmerken en gelijke levensvoorwaarden bezitten, daar in dat geval op eene beperkte ruimte slechts een bepaald aantal individu's kan blijven bestaan. Van de verschillende variëteiten, die uit een grondvorm zich ontwikkelen, zullen dus die vormen zich het beste staande houden, die het meest van elkaar en den oervorm verschillen; de middenvormen, die nog het meest op den stamvorm gelijken, zullen na verloop van tijd te niet gaan. Daar dus de vormen, die het meest verschillen, blijven bestaan en door de voortplanting die afwijkende kenmerken zich meer en meer ontwikkelen, ontstaan eindelijk uit de gewijzigde vormen

nieuwe soorten, die niet meer door tusschenvormen zijn verbonden.

De wet van *vooruitgang* of *volmaking*, insgelijks een gevolg van de natuurkeus, was reeds vroeger door de studie der fossiele planten en dieren empirisch vastgesteld. Daaruit toch volgde, dat in de organisatie der planten en dieren, van de oudste perioden der aardgeschiedenis af tot in den tegenwoordigen tijd, eene voortdurende toename in volkomenheid, eene steeds vooruitgaande ontwikkeling is te bespeuren. In de oudste aardlagen vinden wij hoegenaamd geene sporen van hoogere dieren of planten, doch in elk nieuw tijdvak treden niet alleen meer verschillende, maar ook hooger ontwikkelde vormen op. Ook dit verschijnsel kunnen wij alleen verklaren door Darwin's theorie van de natuurkeus in den strijd om het bestaan, waardoor de meer volkomen ontwikkelde, beter tot dien strijd toegeruste dieren de overhand behielden en zij alleen nieuwe individu's voortbrachten.

Zoo zien wij dus, dat ook in de geologie de ontwikkelingsleer van Darwin hare volle toepassing vindt. Het zou ons echter te ver voeren, hier alle, overigens hoogst belangrijke, feiten op te sommen, die door Darwin's theorie op de meest natuurlijke wijze worden verklaard. Het moge dus voldoende zijn, in korte trekken den inhoud van zijn meesterwerk te hebben weergegeven, ten einde nu nog een blik te slaan op de overige merkwaardige geschriften van zijne hand, vooral daar dezen bijna allen als een uitvloeisel en eene uitbreiding moeten beschouwd worden van zijn werk over het ontstaan der soorten.

Dit werk verscheen voor het eerst in 1859 en reeds in 1869 beleefde het den 5^{den} druk. Hoewel het dus een verbazenden opgang maakte, beschouwde de schrijver zelf het nog slechts als een voorloopig uittreksel zijner onderzoekingen en gaf hij daarin dan ook reeds het voornemen te kennen, een meer uitvoerig werk in het licht te geven, waarin zijne theorie op nog vastere en breedere grondslagen wordt gevestigd en de daaruit afgeleide verschijnselen nader worden besproken. Toch zou de *Origin of Species* op zichzelf reeds voldoende zijn geweest, om de theorie der natuurkeus voorgoed te vestigen, doch voor den nauwgezetten geleerde was dit niet genoeg. Hij wenschte zijne denkbeelden nader aan de ervaring te toetsen en vooral door tallooze empirische bewijzen de veranderingen aan te toonen, die in den vorm van planten en dieren door den mensch kunstmatig kunnen worden verkregen. Als gevolg van deze onderzoekingen verscheen in 1868 te Londen een nieuw, uitvoerig werk onder den titel: *The variation of animals and plants under domestication.*

Darwin leert ons in dat werk de uitkomsten kennen van zijne waarnemingen en die van anderen ten opzichte van de wijzigingen, die dieren of planten in den loop der tijden onder den invloed van den mensch hebben ondergaan, en spoort de algemeene wetten op, die deze veranderingen beheerschen. Vooral uitvoerig wordt de invloed der men-

schelijke cultuur bestudeerd op de variaties der huisduif, die het merkwaardigst voorbeeld oplevert van de vorming van nieuwe rassen, terwijl verder nog de afstamming en de variaties worden nagegaan van het tamme konijn, het huishoen, het paard, het zwijn, de eend, enz.

Na bewezen te hebben, dat in alle deelen der wereld de wilde volken erin slagen, verschillende wilde dieren te temmen, wordt uit een aantal voorbeelden bewezen, hoe aanzienlijk alle dieren en planten zijn veranderd, die lang gedomesticeerd zijn geweest. De mate dier verandering is niet altijd gemakkelijk te bepalen en zij loopt voor verschillende soorten zeer uiteen. Slechts in die gevallen is dit mogelijk, waarbij de verschillende rassen van eene enkele soort afstammen, zooals dit bewezen wordt voor de duif, de eend, het konijn en waarschijnlijk ook het hoen. Bij rassen, die van verschillende wilde soorten afstammen, is het zeer moeielijk, den oorspronkelijken stamvorm te vinden en de mate der variatie na te gaan. Toch worden, deels uit analogie, de waarschijnlijke stamvormen bepaald van den hond, het rund, het zwijn, enz., die van verschillende wilde soorten afstammen. Het zijn echter niet alleen de minder gewichtige, uitwendige kenmerken, die in den cultuurtoestand varieeren, maar dat is zelfs het geval met de meer belangrijke organen, ja, zelfs met de geestelijke vermogens, gewoonten, stem, enz. Evenzoo varieert bij de plant niet alleen de vorm, maar ook de voeding, de bloeitijd en levensduur, enz.

Merkwaardig is bij die variatie het bekende feit, dat dieren of planten somtijds een vorm aannemen, die sedert talrijke generaties niet meer is voorgekomen en behoort tot een stamvorm, die reeds sinds lang verdwenen is. Men noemt dit *atavismus* (teruggang) en deze is dikwijls een belangrijk bewijs voor de afstamming van vroegere vormen. Zoo treden b.v. bij het paard soms eigenaardige donkere strepen op, die eigen zijn aan de wilde paardensoorten van Afrika, zooals de zebra, en die hoogst waarschijnlijk dus ook voorkwamen bij de wilde soorten, waarvan het paard afstamt Het verschijnsel is een gevolg van de wet der erfelijkheid, waardoor het karakter van den stamvorm steeds wordt overgeërfd en, hoewel gewoonlijk latent blijvende, somtijds weder plotseling optreedt, vooral als planten of dieren weer verwilderen. Wanneer men b.v. de verschillende koolsoorten, die zoo aanzienlijk van elkaar verschillen, laat verwilderen, keeren zij bijna allen tot den oorspronkelijken vorm terug. Ook bij dieren, b.v. paard, rund, enz., is dit in zekere mate het geval.

Na de verschillende gevallen van variatie in het licht gesteld te hebben, behandelt de schrijver in de volgende hoofdstukken van zijn werk de algemeene oorzaken en wetten, die haar beheerschen. Zij berusten in de eerste en voornaamste plaats op de principes van erfelijkheid en aanpassing, doch de naaste oorzaken zijn vooral gelegen in verandering der levensvoorwaarden, zooals klimaat, voeding, verandering van gewoonten, enz. Hierbij wordt weder eene merk-

waardige wet door Darwin aangetoond, n.l. die van de *wederkeerige* of *correlatieve aanpassing*. Daarmede wordt bedoeld, dat door de aanpassing niet alleen die organen veranderen, die meer direct aan den invloed der gewijzigde omstandigheden zijn blootgesteld, maar daarbij ook andere deelen, met de vorige in geen verband staande, worden gewijzigd. Wanneer b.v. bij sommige duiven de pooten langer worden, ziet men ook, dat de snavel zich verlengt; bij sommige rassen van runderen en zwijnen, waar de pooten korter worden, krijgt de kop een veel meer gedrongen vorm. Bij de plant heeft evenzoo de verminderde ontwikkeling van knoppen en vruchten eene meerdere vorming van bladeren ten gevolge en zoo ook omgekeerd.

Eindelijk wordt nog gewezen op den belangrijken invloed, dien het *vermeerderde* of *verminderde gebruik* van sommige organen op de ontwikkeling van dezen heeft. Bij vermeerderd gebruik van sommige organen, b.v. spieren, zintuigen, klieren, enz., nemen dezen in ontwikkeling toe, zooals o.a. de spieren aan de ledematen van handwerkslieden en gymnastici bewijzen, evenals de achteruitgang der vleugels onzer tamme eenden en hoenders, die in wilden staat goed vliegen, aantoonen, dat verminderd gebruik achteruitgang der ontwikkeling ten gevolge heeft.

Ranke heeft bewezen, dat bij organen, die arbeid verrichten, de toevoer van bloed sterker wordt, waardoor deze deelen meer gevoed worden, terwijl in toestand van rust het omgekeerde plaats heeft. Daardoor kan het verschijnsel der toe- en afname bij vermeerderd of verminderd gebruik op natuurlijke wijze verklaard worden, en bij veranderde levensomstandigheden is dit eene gewichtige oorzaak geweest voor de vormverandering der organismen.

Het verminderde gebruik van sommige organen van den stamvorm deed die meer en meer in ontwikkeling achteruitgaan en zij bleven eindelijk bij de latere nakomelingen als hoogst onvolkomen overblijfselen achter, die voor het organisme hoegenaamd zonder nut zijn. Men noemt zulke deelen *rudimentaire organen* en men vindt die bijna bij elke plant en elk dier Zoo vindt men o.a. bij de embryo's onzer runderen in de bovenkaak snijtanden, die nooit doorbreken; de walvisch bezit, vóór de geboorte, tanden, doch dezen komen nooit tot ontwikkeling. Sommige dieren hebben oogen, die door de huid bedekt zijn en dus hunne functiën niet kunnen verrichten, zooals o.a. bij mollen, slangen en andere dieren, die onder den grond leven. Bij sommige slangen vindt men nog eenige beenderen als overblijfselen van achterste ledematen, en de walvisch, die slechts twee ledematen, de voorste, bezit, vertoont insgelijks twee rudimentair geworden achterpooten. Ook de mensch bezit rudimentaire organen. Daartoe behoort b.v. de spier voor de beweging van het oor, die nog aanwezig, doch onbruikbaar is, en verder de huidplooi in den binnensten hoek van het oog, die, voor ons geheel zonder nut, een overblijfsel voorstelt van een vroeger aanwezig derde

ooglid, zooals men dat tegenwoordig nog vindt bij vogels en kruipende dieren als zoogenaamd knipvlies.

Al die rudimentaire organen zijn dus bij de stamvormen in goed ontwikkelden staat aanwezig geweest, doch, bij het veranderen der levensomstandigheden voor volgende geslachten onnoodig geworden, gingen zij door het verminderde gebruik langzamerhand in ontwikkeling achteruit. Zij vormen een van de voornaamste verschijnselen voor het bewijs, dat de hoogere organismen afstammen van lagere vormen, waar die organen in volkomen toestand aanwezig waren, daar zonder deze verklaring de beteekenis dier organen volkomen onbegrijpelijk zou zijn.

Na de uitgave van het werk over de variatie der organische wezens ging Darwin nu nog eene schrede verder, door ook de ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijk geslacht in zijne beschouwingen op te nemen. Wanneer het feit eenmaal vaststaat, dat alle organismen langs den weg der geleidelijke ontwikkeling uit eenige weinige, hoogst eenvoudige oervormen zijn ontstaan, dan moet de vorming van het hoogste organische wezen, den mensch, als een noodzakelijk en logisch gevolg van die ontwikkeling worden beschouwd. Dit werd dan ook dadelijk bij het verschijnen van het werk over de soorten, zoowel door de voorstanders als de tegenstanders van Darwin's leer, volkomen ingezien en hoewel in dat werk het bedoelde vraagstuk in het geheel niet wordt aangeroerd, wordt daaruit toch de heftige oppositie verklaard, die bij het verschijnen van de *Origin of Species* reeds dadelijk zich verhief. Darwin verklaart zelf in de inleiding van zijn *Descent of man,* dat hij, om niet te veel ergernis op te wekken en daardoor de erkenning en verspreiding zijner leer te belemmeren, de ontwikkeling van deze gevolgtrekking uit zijne theorie tot later had uitgesteld.

Vandaar dan ook, dat anderen hem reeds vóór waren gegaan in de pogingen, om dit vraagstuk tot oplossing te brengen, hetgeen echter geene afbreuk doet aan Darwin's verdienste in dit opzicht, daar hij ook deze quaestie weder veel nauwgezetter en volkomener heeft bestudeerd dan zijne voorgangers.

Thomas Huxley, de beroemde Engelsche anthropoloog, toonde reeds in 1863 in zijn merkwaardig werk: *Evidence as to man's place in nature*, met onweerlegbare bewijzen aan, dat het vroeger als onderscheid tusschen den mensch en de apen aangenomen kenmerk van de achterste ledematen niet bestaat. De bouw van deze organen is bij mensch en aap in hoofdzaak dezelfde en men moet den laatste evenzeer tweehandig noemen als den mensch. Bij den Gorilla, die tot de hoogst ontwikkelde apen behoort, zijn hand en voet reeds op dergelijke wijze van elkander onderscheiden als bij den mensch, en omgekeerd zijn er ook vele wilde volksstammen, die den voet gebruiken, om te klimmen, evenals de apen. Ook uit alle andere lichamelijke kenmerken en uit nauwkeurige anatomische onderzoekingen kwam Huxley tot het

hoogst gewichtige besluit, dat de mensch in dit opzicht meer met de hoogere apen overeenkomt dan dezen met de lagere apen. De verwantschap van den mensch met de hoogere apen bleek verder uit de studie der staartlooze, zoogenaamde *menschenapen*, waartoe o.a. de Gorilla en de Schimpansé behooren. Deze onderzoekingen zijn vooral het werk geweest van Huxley, Carl Vogt en Haeckel, wier werken ook overigens veel tot de verbreiding van Darwin's leer hebben bijgedragen. Vooral Haeckel heeft o.a. in zijne werken over de *Natuurlijke geschiedenis der schepping* en de *Anthropologie* met groote scherpzinnigheid den stamboom van het menschelijk geslacht vastgesteld.

Darwin maakt ook in zijn nieuw werk weer met de grootste onpartijdigheid van deze onderzoekingen zijner voorgangers gewag en in zijne voorrede geeft hij weer het bewijs van zijne groote bescheidenheid, waar hij aan het genoemde werk van Haeckel grooten lof toezwaait en diens verdiensten zelfs boven de zijne stelt. Wij lezen daar o.a.: ‘Ware dit werk (van Haeckel) verschenen vóór ik mijn arbeid had te boek gesteld, dan zou ik dien waarschijnlijk nooit hebben voleindigd; bijna alle gevolgtrekkingen, waartoe ik gekomen ben, vind ik door dezen onderzoeker bevestigd, wiens kennis in vele opzichten veel rijker is dan de mijne.’

Het werk van Darwin over de afstamming van den mensch: *The descent of man*, verscheen in 1871. Daarin wordt door eene overstelpende massa feiten en waarnemingen de plaats aangewezen, die de mensch in de natuur inneemt, en de ontwikkeling zijner lichamelijke en geestelijke vermogens geschetst. Het denkbeeld van de afstamming was reeds bij Darwin opgekomen, toen hij op zijne reis om de wereld Vuurland bezocht, waar het hem toescheen, dat bij de wilden ‘het bloed van lagere wezens nog in de aderen stroomt’, doch met de hem eigene nauwkeurigheid en voorzichtigheid heeft hij zijn werk niet uitgegeven, vóórdat hij zijne theorie op onomstootelijke basis kon vestigen.

De slotsom, tot welke Darwin bij zijne beschouwingen kwam, n.l. deze, dat de mensch afstamt van een minder hoog ontwikkeld dier, is in de eerste plaats gegrond op de volgende feiten. Vooreerst wordt aangetoond, dat de mensch gebouwd is volgens denzelfden typus als de hoogere zoogdieren en daarmede, zoowel in de ontwikkeling der vrucht als in bouw en constitutie, de grootste overeenkomst aanbiedt. Verder heeft de mensch nog tal van rudimentaire organen behouden, die voor hem van geenerlei nut zijn, doch bij andere zoogdieren in normalen toestand voorkomen. De aanwezigheid dier rudimentaire organen kan alleen die beteekenis hebben, dat de mensch hen heeft overgeërfd van andere dieren, waar die organen volkomen aanwezig waren. Eindelijk vertoont de mensch ook dikwijls gevallen van atavisme, waarbij verschillende organen van vroegere stamouders van tijd tot tijd terugkeeren,

b.v. spieren, die de mensch in normalen toestand niet bezit, doch die bij de apen voorkomen.

Al deze feiten, die door ontelbare voorbeelden gestaafd worden, kunnen, in verband met de wet der voortgaande ontwikkeling, niet anders verklaard worden dan door aan te nemen, dat de mensch met andere zoogdieren, b.v. de apen, de gemeenschappelijke nakomeling is van een vroegeren oervorm.

Ook de oorzaken van de ontwikkeling uit een lageren vorm worden door Darwin opgespoord. De mensch is evenzeer aan wijzigingen van zijne organisatie en zijne geestelijke vermogens onderworpen als de lagere dieren en daartoe werken dezelfde oorzaken mede als bij dezen, n.l. veranderde levensvoorwaarden, vermeerderd of verminderd gebruik van organen, correlatieve aanpassing en erfelijkheid. De voornaamste aanleiding tot deze variaties is ook bij den mensch weer te zoeken in de natuurkeus, die haar oorsprong vindt in den strijd om het bestaan. Deze toch deed zich ten allen tijde in de hoogste mate gelden, daar de mensch zich in veel sterkere mate vermenigvuldigde, dan zijne levensmiddelen toelieten, en deze strijd heeft, met vele andere oorzaken, ertoe medegewerkt, om den oermensch, die groote verwantschap moet gehad hebben met de tegenwoordige menschenapen, tot zijn hooger ontwikkelingsstadium te verheffen.

Ook de geestelijke vermogens van den mensch zijn langs dezen weg tot ontwikkeling gekomen, daar die bij de hoogere zoogdieren wel in den graad, doch niet in den aard verschillen met die van den mensch. Hoe groot dit verschil in graad ook zijn moge, zoo heeft Darwin toch uit tallooze door hem en anderen waargenomen gevallen bewezen, dat de hoogere dieren dezelfde gevoelens en indrukken hebben als de mensch, b.v. liefde, geheugen, opmerkzaamheid, nieuwsgierigheid, nabootsing, verstand en overleg. De meerdere verstandelijke ontwikkeling van de hoogere dieren moest aan dezen een groot voordeel verschaffen in den strijd om het bestaan en evenzoo den mensch, die daardoor zich den voorrang wist te verwerven boven de andere dieren, die de verstandelijke vermogens slechts in geringen graad bezaten. In den strijd om het bestaan zullen zich dus ook de verstandelijke vermogens verder hebben ontwikkeld en deze ontwikkeling werkte er verder toe mee, om in den mensch het zedelijk gevoel te kweeken, dat het voornaamste verschil is tusschen hem en de lagere dieren, doch waarschijnlijk insgelijks uit een reeds vroeger aanwezig instinct is geboren.

Met groote uitvoerigheid wordt verder in hetzelfde werk de sexueele teeltkeus besproken, die van zooveel invloed is geweest op de uitwendige vormen der dierenwereld. Daardoor toch hebben zich de speciale geslachtskenmerken ontwikkeld, waarover reeds boven is gehandeld, en daar de geslachtskeus ook door den mensch werd uitgeoefend, heeft zij aanleiding gegeven tot het verschil in lichaam en geest, dat ook

bij den mensch tusschen de beide geslachten bestaat. De meer krachtige lichamelijke constitutie van den man tegenover den zwakkeren lichaamsbouw der vrouw, doch aan de andere zijde de meerdere schoonheid van deze zijn eigenschappen, die zich ongetwijfeld door den strijd om het bestaan hebben ontwikkeld. Die rassen, bij welke de vrouw het zwakst en het meest vreesachtig was voor haarzelve en haar kroost, doch de man het sterkst en het moedigst, zullen zich het sterkst vermenigvuldigd en andere rassen verdreven hebben. De kracht van den man ontwikkelde zich meer en meer door de noodzakelijkheid van dien strijd, terwijl de vrouw in schoonheid toenam, daar de sterkere man zich eene gezellin naar zijne keuze kon nemen.

De indruk, dien de boven aangehaalde werken van Darwin, zoowel in de wetenschappelijke wereld als onder leeken, maakten, was overweldigend. Vooral *The descent of man*, waarin hij den mensch doet kennen als een product van de ontwikkeling van lagere dieren, deed een storm van verontwaardiging en satire over zijn hoofd losbarsten. Voornamelijk in Engeland zelf stond hij bloot aan de hevigste aanvallen en onwaardigste beschuldigingen, daar men, bij gebrek aan wezenlijke argumenten tegen zijne leer, den persoon en de godsdienstige denkbeelden van den schrijver trachtte verdacht te maken. Men beschuldigde hem van atheïsme en materialisme; hij zou den Schepper uit de schepping willen verbannen, enz., en hoewel deze beschuldigingen vooral uitgingen van leeken en theologen, die den godsdienst bedreigd achtten, waren er toch in den aanvang ook vele geleerde, zelfs beroemde mannen, die zijn werk over het ontstaan der soorten als een product zijner phantasie, als eene onbewezene hypothese beschouwden.

Geene theorie heeft dan ook ooit zoo diep ingegrepen in alle onderdeelen der menschelijke kennis en zulke diep ingewortelde denkbeelden en heilige overtuigingen geschokt als die van Darwin, en daardoor was de tegenstand zoo uiterst bitter. Toch vond zijne leer bij de mannen der wetenschap spoedig ingang, als men die enkelen uitzondert, die, door godsdienstigen hartstocht verblind, de waarheid moedwillig ontkenden. Den hevigsten tegenstand, doch die dan ook het minst te duchten was, vond Darwin bij hen, die zijne theorie òf in het geheel niet bestudeerd hadden, òf niet in staat waren, haar te beoordeelen, en godsdienstige vooroordeelen wilden doen opwegen tegen wetenschappelijk gegronde feiten. Darwin beantwoordde de aanvallen tegen zijne leer steeds met de meeste zachtheid en welwillendheid; hij aarzelde nooit, ongelijk te erkennen, en trachtte gebreken in zijne wijze van voorstelling steeds te herstellen. Aanvallen op zijn persoon echter, als van geen belang zijnde voor de wetenschappelijke discussie, liet hij zonder uitzondering onbeantwoord.

Dat, niettegenstaande dezen fellen tegenstand, Darwin's leer toch zoo verbazend snel zich eene plaats in de wetenschap veroverde, pleit wel het sterkst voor hare waarheid. Zij is dan ook geenszins eene

hypothese, die nog bewezen moet worden, zooals vroeger door velen werd beweerd en tegenwoordig zelfs sommigen nog meenen; integendeel: de leer der natuurkeus is gegrond op bekende verschijnselen; zij berust op eene ontelbare menigte bewezen en reeds sinds lang bekende feiten, die reeds sedert eeuwen in landbouw en veeteelt tot het kunstmatig kweeken van nieuwe dier- of plantvormen werden toegepast.

Overigens heeft men ook later aan Darwin's persoonlijke hoedanigheden, zelfs van de zijde der tegenstanders, alle recht laten wedervaren. Dat de beschuldiging van atheïsme, die men den grooten geleerde zoo dikwijls naar het hoofd heeft geworpen, geheel onverdiend was, blijkt wel ten volle uit de vereering, die men bij de begrafenis in de Westminster-abdij voor zijne nagedachtenis aan den dag legde. Hier waren niet alleen geleerden, ministers, leden van het koninklijk huis vereenigd, maar legden zelfs de hoogste waardigheidsbekleeders der kerk getuigenis af, niet alleen van zijne buitengewone gaven als geleerde, maar ook van zijne edele hoedanigheden als waarlijk godsdienstig mensch.

Te midden van de oppositie, door zijne geschriften ontstaan, ging Darwin, kalm en bescheiden, doch zeker van de overwinning zijner denkbeelden, verder voort op den weg, dien hij zich had voorgeschreven. Zijne onvermoeide werkzaamheid spoorde hem reeds spoedig weer tot nieuwe onderzoekingen aan, waaraan wij een aantal hoogst belangrijke en baanbrekende werken over verschillende onderwerpen der organische wereld te danken hebben. Zij hebben meest allen betrekking op onderwerpen, die in het werk over de soorten slechts terloops waren aangeroerd en die later door meer ui voerige proeven werden uitgebreid en bevestigd. In 1872 verscheen het werk over *De uitdrukking der gemoedsbewegingen bij menschen en dieren*, waarin hij niet alleen de anatomische en physiologische oorzaken dier bewegingen ontvouwt, maar ook den oorsprong en de ontwikkeling daarvan tracht te verklaren.

Daarop verscheen in 1876 weer een geschrift over een hoogst belangrijk onderwerp, getiteld: *Cross and Self-fertilisation*, waarin wij weder eene tallooze menigte van interessante waarnemingen en bijzonderheden vinden over de bevruchting der planten, door tal van voorbeelden toegelicht, en waarin wij de natuurlijke oorzaken leeren kennen van het ontstaan van vele merkwaardige vormen van bloemen.

Hoewel de meeste planten in hare bloemen zoowel de bevruchtende deelen (meeldraden) als de te bevruchten organen (stampers) bezitten en de bloemen dus veelal tweeslachtig zijn, ziet men toch, dat de bevruchting het meest volkomen is en de meeste ontwikkelde zaden levert, als het stuifmeel uit de meeldraden van de eene plant overgebracht wordt op den stamper van eene andere, d.i. dus: als er ‘kruising’ plaats heeft. Dit feit werd door eene menigte proeven aangetoond, waarbij het overbrengen van het stuifmeel door Darwin

kunstmatig werd bewerkstelligd. Doch de schrijver spoorde ook de wegen op, langs welke dit overbrengen van het stuifmeel in de natuur plaats heeft en hoe hier de kruising tot stand komt, en brengt ons daardoor tot het merkwaardige besluit, dat vele planten en insecten in de natuur door innige banden onafscheidelijk zijn vereenigd en tot elkaars volledige ontwikkeling onontbeerlijk zijn. Bij vele planten geschiedt n.l. het overbrengen van het stuifmeel van het eene individu op het andere door toedoen van bepaalde insectensoorten, die deze planten bezoeken en het fijne poeder, dat aan de oppervlakte van hun lichaam blijft hechten, overbrengen op den stamper van eene andere plant, die zij daarna bezoeken en waar het stuifmeel dan door de eene of andere oorzaak, b.v. door de aanwezigheid van een kleverig vocht op het bovenste deel van den stamper, aan dezen blijft vasthechten en kruising teweegbrengt. Omgekeerd worden de insecten, die voor de bestuiving van vele planten zoo nuttig, ja, voor sommige zelfs onontbeerlijk zijn, aangelokt door den honig, dien zij afscheiden, door de kleuren, den geur, enz. Behalve de insecten kunnen echter nog andere oorzaken de bestuiving bewerken, b.v. de wind, bij waterplanten de stroom, enz.

Merkwaardig is ook de wijze, hoe de vorm der bloemen, de kleur van dezen, de ontwikkeling van honig afscheidende organen, enz. volgens de ontwikkelingsleer uit het bezoek der insecten kan worden verklaard. Zoo zal men zich, om slechts op een enkel voorbeeld de aandacht te vestigen, de ontwikkeling der honigklieren, die sommige planten bezitten, als volgt kunnen voorstellen. Wanneer van eene zekere plantensoort sommige individu's het honig afscheidende orgaan, zij het ook in weinig ontwikkelden toestand, bezitten, terwijl andere individu's van dezelfde plant het missen, dan zullen vooral de eersten door insecten bezocht en door kruising voortgeplant worden, terwijl de anderen, waarbij geene - of althans minder veelvuldige - kruising plaats heeft, langzamerhand in aantal zullen verminderen en eindelijk uitsterven. Daar echter het honig afscheidende orgaan nuttig is voor de plant, zal het zich tevens door de erfelijkheid en de aanpassing in den strijd om het bestaan meer en meer ontwikkelen, daar telkens die individu's de overhand zullen behouden, waar dat orgaan het meest ontwikkeld is, terwijl die, waar dit in mindere mate het geval is, zullen te niet gaan.

Deze onderzoekingen zijn later door andere geleerden nog aanmerkelijk uitgebreid, en het is vooral H. Müller, die de denkbeelden van Darwin omtrent dit onderwerp nader heeft uitgewerkt en ons in zijn werk: *Alpenblumen*, *ihre Befruchtung durch Insecten und ihre Anpassungen an Insecten*, dat voor den liefhebber der natuur uiterst interessant is, een merkwaardig verschijnsel uit de huishouding der natuur heeft leeren kennen en ons de oorzaken van den vorm en de kleur der bloemen in verband met de organisatie van de insecten, die

haar bezoeken, duidelijk voor oogen stelt. Aan Darwin echter komt weder de eer toe, daarop voor het eerst de aandacht gevestigd en den grondslag der verklaring gelegd te hebben.

Al de bovengenoemde werken van Darwin hebben in meerdere of mindere mate betrekking op de afstammingsleer. Hij schreef echter bovendien nog vele zuiver wetenschappelijke verhandelingen, die met zijne theorie in geen direct verband staan. Behalve die, welke reeds in den aanvang van dit opstel genoemd werden, behooren daartoe de werken over de *Bevruchting der Orchidaeën*, over de *Klimplanten*, over *Het bewegingsvermogen der planten* en die over *Insectenetende planten* en *De werkzaamheid der wormen bij de vorming der teelaarde.* Slechts van de laatste twee geschriften, die in de laatste jaren veel van zich hebben doen spreken, wenschen wij den lezer nog den inhoud in korte trekken mede te deelen. Zij behooren tot de meest interessante werken, die Darwin heeft nagelaten, en leggen weder een schitterend getuigenis af van zijne merkwaardige opmerkingsgave.

Het werk *Insectivorous plants* verscheen in 1875. Reeds in 1770 was door Ellis op het feit gewezen, dat de zoogenaamde vliegenvanger (Dionaea muscipula) insecten vangt, doch zijne meening werd eene eeuw lang als ongeloofelijk ter zijde gesteld. Darwin nam dit onderwerp weer op en uit zijne grondige onderzoekingen bleek niet alleen, dat het denkbeeld van Ellis juist was, maar dat er zelfs verscheidene plantensoorten - ongeveer 300, waaronder ook eenige inlandsche - zijn, die zich schuldig maken aan het vangen, dooden en verslinden van insecten. In onze streken is vooral in dit opzicht de Zonnedauw (Drosera) bekend, waarvan een paar soorten bij ons op vochtigen veengrond voorkomen. De Drosera, die het hoofdonderwerp uitmaakte van Darwin's nasporingen, is een klein plantje met ronde, roodbruine blaadjes, die voorzien zijn van talrijke dunne draadjes, langs den rand geplaatst en waaraan heldere vochtdroppels hangen, die zich in den zonneschijn werkelijk voordoen als dauwdroppelen. Op die blaadjes ziet men bij nader onderzoek meestal eene groote menigte kleine insecten: vliegjes, muggen, deels nog levend, deels dood en ook soms reeds half verteerd.

Darwin bewees vooreerst, dat door uitwendige prikkels de draden van den bladrand zich als voelhorens naar binnen ombuigen, het prikkelende voorwerp trachten te omvatten en met het kleverige vocht vast te houden, terwijl ook de bladrand zelf zich naar binnen buigt en het diertje dus als in een val gevangen is. Een onnoemelijk aantal proefnemingen van allerlei, dikwijls zeer minutieuzen aard werden door Darwin genomen, om de omstandigheden op te sporen, waaronder de beweging der draden en het verteren der insecten plaats heeft. Hij vond, dat de voeldraden der blaadjes uiterst gevoelig zijn voor drukking, zelfs als deze uiterst gering is, en vooral tegenover zeer geringe hoeveelheden van stikstofhoudende stoffen, als vleesch, doode vliegen,

enz. Hij bewees verder voor het eerst, en wel op meesterlijke wijze, dat de blaadjes van den zonnedauw en van eenige andere planten niet alleen diertjes, vleesch, enz. vangen, maar ook oplossen en verteren, terwijl zij op stikstofvrije stoffen geene werking uitoefenen en dan zelfs de draden zich niet ombuigen. Het vocht, dat door de voelarmen wordt afgescheiden, is, evenals het maagsap der dieren, zwak zuur en gelijkt zeer veel op pepsine, de stof, die in de maag der dieren de vertering bewerkt. Tallooze proeven bewezen dan ook, dat de blaadjes der Drosera vele stoffen kunnen verteren, evenals de dieren, terwijl vele organische stoffen, die door dieren niet verteerd worden, ook door de Drosera worden versmaad. De ontdekking baarde onder de planten-physiologen groot opzien en men twijfelde dan ook nog, of deze eigenschap voor de bedoelde planten van eenig nut kon zijn. Darwin's zoon Francis heeft echter ook dit punt buiten allen twijfel gesteld en door proeven bewezen, dat die insectenetende planten, die met dierlijk voedsel gevoed worden, zich veel sterker ontwikkelen dan anderen en dat zij veel meer zaden leveren, waardoor zij in staat zijn, zich staande te houden tegenover andere planten, die zich niet op die wijze voeden, een feit, dat van groote beteekenis is voor de physiologie der planten.

Het laatste werk van Darwin was dat over de wormen en heeft tot titel: *The formation of vegetable mould through the action of worms*, *with observations on their habits.* Reeds vroeger had de schrijver op den belangrijken invloed gewezen van de wormen bij de vorming van de teelaarde en zijne denkbeelden daaromtrent reeds in 1837 publiek gemaakt, doch daar zijne meening niet werd gedeeld, trachtte hij afdoende bewijzen voor zijne stelling te vinden door nieuwe onderzoekingen, waarvan dit werk het gevolg was. Ook hier staan wij weer verbaasd over de buitengewone scherpzinnigheid en gave van proefneming, terwijl wij daarin weder het bewijs vinden, dat de grootste gevolgen dikwijls veroorzaakt worden door de nietigste werkingen, als dezen zich slechts uitstrekken over groote tijdruimten.

De aard- of regenworm, die in onzen akkergrond zoo algemeen is, graaft zich openingen in den bodem, waarin hij zijn voedsel, dat 's nachts wordt gezocht en uit allerlei stoffen: bladeren, aarde, vet, vleesch, enz., bestaat, opzamelt. Hierbij gaan de wormen, zooals Darwin opmerkte, nog met een zeker overleg te werk; bladeren worden b.v. nooit met den rand of de basis, maar steeds met den top in de holen gesleept en Darwin toonde aan, dat zij dit ook doen met driehoekige stukjes papier. De hoeveelheden aarde, die de regenwormen verslinden, ten einde er de organische stoffen uit op te nemen, zijn zeer aanzienlijk. De onverteerde resten worden aan den ingang der holen opgehoopt en daardoor wordt telkens eene groote hoeveelheid aarde uit de diepte naar de oppervlakte gebracht, vooral daar de holen van tijd tot tijd instorten en dan weer nieuwe worden gegraven.

Daardoor spelen deze wormen eene belangrijke rol bij het begraven van oude gebouwen onder den grond, waarvan door Darwin vele sporen werden ontdekt, zoodat zij ook voor de archaeologie van gewicht zijn.

Van het grootste belang is echter die arbeid voor den landbouw, daar zij de vruchtbaarheid van den bodem zeer bevordert. Bladeren worden met den humus vermengd; organische stoffen worden in den grond gebracht; de holen storten herhaaldelijk in, waardoor de bodem los en poreus wordt, dus meer geschikt, om vocht en voedingsstoffen te absorbeeren.

Darwin's werk over de wormen verscheen in 1881, dus kort vóór zijn dood, die den 19^{den} April 1882 betrekkelijk onverwachts de wetenschappelijke wereld overviel. Hoewel Darwin van een sterk gestel was, had hij sedert zijne wereldreis eene minder goede gezondheid en leed later bovendien aan eene hartkwaal. Hij overleed in de armen van zijn zoon Francis, die in de laatste jaren zijn trouwe helper was bij zijne proeven.

Met den dood van dezen merkwaardigen man verdween eene der grootste figuren uit de geschiedenis der natuurwetenschap van het wereldtooneel. Zijn naam echter is onsterfelijk en zal voor eeuwig verbonden blijven aan het grootsche feit van de grondlegging der ontwikkelingsleer, die de grootste wetenschappelijke verovering is van onzen tijd. De geest van Darwin's leer is doorgedrongen in alle vakken der natuurstudie en vindt in de meest verschillende onderdeelen daarvan zijne volle toepassing. Morphologie, vergelijkende anatomie, doch ook alle overige vakken der biologische wetenschap en ook de geologie hebben aan het Darwinisme een nieuw tijdperk van ongekenden vooruitgang en ingrijpende hervorming te danken. Doch ook andere wetenschappen hebben aan Darwin's leer nieuwe denkbeelden ontleend; deze heeft de wereldbeschouwing volkomen gewijzigd en eene nieuwe periode geopend in de geschiedenis der beschaving.

Deze algemeene toepassing van Darwin's theorie op de meest verschillende vakken van 's menschen kennis is het grootste bewijs voor de waarheid daarvan en vormt de meest roemvolle overwinning van hem, wien de naam toekomt van niet alleen de kundigste en nauwkeurigste onderzoeker, maar ook de grootste wijsgeer van zijn tijd te zijn geweest.

Zutfen, Januari 1883.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Nederlandsch dichtwerk van den jongsten tijd.

G.W. Lovendaal, Lied der liefde. - Thaliano, Bloemenknopjens. - Louise Stratenus, Ochtendliederen, gevolgd door Middagzangen. - Wazenaar, Langs ruwe paden. - Julius Vuylsteke, Verzamelde gedichten. - L.M. De Boer, Stemmen der natuur en des harten. - Walter, Bladeren en bloemknoppen. - Pol. De Mont, Lentesotternijen. - C.L. Lutkebühl Jr., Leven en lied. - Fiore della Neve, Eene liefde in het Zuiden. - W. Schepers, Klinkdichten en puntdichten. - Adolf Beernaert, Fantasie en leven - P.J. Van der Noordaa, Starren en rozen. - G. Waalner, Gedichten en gedachten. - A. Pierson, Gedichten. - Fiore della Neve, Liana. - Uit het dagboek van Florentijn. - M. Coens, Tienden van den oogst. - Jacques Perk, Gedichten. - V.A. De la Montagne, Gedichten.

Wij leven in een prozaïschen tijd; de poëzie is de wereld uit; de kunst loopt om brood - en toch konden wij hierboven de titels afschrijven van niet minder dan twintig dichtbundels, die binnen twee of drie jaren, met nog ettelijke anderen, in ons klein land een uitgever en lezers gevonden hebben. De opmerkelijke bijzonderheid, dat aan enkele uitverkorenen onder hen de eer van een herdruk staat te beurt te vallen, bewijst meer nog dan de eerste uitgifte, dat goede verzen nog altoos aftrek vinden, zelfs in Nederland. Dichters, of die zichzelf dichters noemen althans, zijn er dus genoeg; het is echter de vraag, of in de talrijkheid van het Nederlandsch dichtwerk van den jongsten tijd een bemoedigend blijk van bloei onzer nationale letterkunde begroet moet worden. Die vraag kan slechts na een nauwgezet onderzoek worden beantwoord; op zichzelf bewijst een groot getal dichters en de veelheid van dichtwerken niets, althans niet voor hen, die met den hoogleeraar Jonckbloet van oordeel zijn, dat de kunst niet bloeit door tal van poëtasters.

Hij, die zich eene voorstelling heeft gemaakt van eens dichters wezen, van de diepte van gemoed en den omvang van verbeeldingskracht, die deze uitverkorenen der Goden tot de priesters en profeten der hoogste schoonheid en edelste gewaarwordingen hebben gewijd, zal de lange reeks van dichtwerken, die luttele maanden in ons klein, en over het algemeen niet dichterlijk gestemd, land zagen geboren worden, niet zonder wantrouwen aanzien. Men ziet immers niet zoo

dikwijls den diepen ernst aan den dag komen, dien de dichter behoeft, om de groote vraagstukken van tijd en eeuwigheid, de samengestelde verhoudingen van het maatschappelijk leven, de verborgenheden van 's menschen hart met wijsheid, onpartijdigheid en liefde te doorgronden en de resultaten van zijne overpeinzingen volgens de onveranderlijke wetten der schoonheid in den gloed zijner verbeeldingskracht aldus uit te drukken, dat hij zijne hoorders medesleept, verheft en veredelt. Al mogen deze eischen hoog gesteld schijnen en inderdaad maar weinigen er ten volle aan beantwoorden, dit kan als vaststaande worden aangemerkt, dat de dichter zich geheel en al aan zijn onderwerp geven moet. Elke kunst vordert de nagenoeg volledige opoffering van den kunstenaar; zij neemt zijn geheele wezen, zijne beste krachten in beslag; zij neemt, neen, zij is - zijn leven zelf. Hoeveel te meer moet dit niet met de dichtkunst het geval zijn, die slechts in hare laatste, in hare uiterlijke openbaring kunst is, doch waarvan de scheppingskracht eerst de verhevenste of teederste onderwerpen heeft moeten bemeesteren, ordenen en onder bepaalde omstandigheden tot de meest indrukwekkende voorstelling samenvoegen of scheiden. En daarbij vereischt deze geweldige inspanning zooveel geest- en denkkracht, dat reeds daarom alleen het getal wezenlijke dichters nimmer groot kan wezen: zij behooren ongetwijfeld tot de zeldzame, uitstekendste, machtigste en krachtigste mannen van hun tijdvak.

Dat de dichter niet gemaakt, maar geboren wordt, kan veilig als een axioma gelden; wie van de Goden de gave der dichtkunst niet als levensgift heeft medegekregen, zal zich nimmer door studie, toewijding en arbeid tot den dichterrang weten te verheffen. Hij mag een ordentelijk vers schrijven, dat tegen geen enkel voorschrift der techniek zondigt, vloeiend en gemakkelijk loopt en zich met genoegen lezen laat, maar daar hem de echte bezieling ontbreekt, kan hij geen hooge vlucht krijgen. Kunstenaar misschien, niet dichter mag hij genoemd worden. Een feit is het echter, dat de Goden onder zekere omstandigheden met hunne pillegift der dichterlijke bezieling guller zijn dan anders. Tijden van kalmte, rust, welvaart en rijkdom, wanneer grootsche gedachten en gewaarwordingen slapen, andere hartstochten, dan die we de huiselijke kunnen noemen, niet voorkomen en de geheele maatschappij haar rustigen gang gaat, zijn voor de dichtkunst niet gunstig. Maar wanneer de opstand blaakt, de verdrukking loodzwaar neerhoudt, de oorlog ontbrandt, dan ontwaakt ook het dichtvuur in den mensch; dan banen zich de uitingen van vaderlandsliefde, van vrijheid en van broederschap een weg uit de gemoederen der tot dusver vaak nog onbewuste dichters, om in de harten der hoorders het edel vuur te ontsteken en hen tot schoone daden van opoffering, toewijding en heldenmoed op te wekken. In dit opzicht verkeert Nederland tegenwoordig ook niet in voor de ontwikkeling der dichtkunst gunstige omstandigheden. De rust en vrede hebben ons

weinig hartstochtelijk volk aan eene soort van huisbakken middelmatigheid gewend, die alles tot een gemiddeld peil, tot een gemiddeld cijfer terugbrengt en hetgeen daarboven of daaronder valt, - voornamelijk al wat zich daarboven durft verheffen - afstoot en als excentriek wantrouwt. In een door kleine hartstochten en lagere aandriften beheerschten tijd worden de groote hartstochten, al zijn ze de edelste beweegredenen van 's menschen handelingen, drijvers tot de grootste daden, niet begrepen en geminacht: practische waarde hebben ze dan ook luttel, en in geld omzetbaar zijn ze immers in het geheel niet. Maar wanneer een volk werkelijk aangedaan is door gewaarwordingen, die zekere zedelijke of stoffelijke onderdrukking of achteruitzetting tot aanleiding hebben, dan doet de tijdgeest ook dichters onder hen opstaan, die aan het gevoel van vernedering en aan de behoefte aan vrijmaking uiting geven en wier taal instemming en weerklank vindt in hunne omgeving. Er is geen beter bewijs aan te voeren voor het kunstmatige en onware der klachten, hier te lande aangeheven over de politieke verdrukking der gemoedsbezwaarden en over de achteruitzetting van een zoogenaamden vierden stand dan het gemis van een dichter, die zich tot den tolk maakt van het streven naar vrijheid van geweten en van zelfregeering, dat heet te branden in zooveler hart. Het is niet, omdat de orthodox-kerkelijke partij geen dichters in hare gelederen telt; maar die er zijn, spannen - en te recht - hun geest in op hoogere en meer edele, meer eene dichterlijke behandeling waardige onderwerpen dan de belastingpenningen, die de gemoedsbezwaarde Christenen hebben te betalen voor scholen, niet bruikbaar voor hunne behoeften. Ook de louter materieele doeleinden en eischen van communist en sociaal-democraat laten zich niet brengen onder de heerschappij der dichterlijke bezieling.

Hoe grooten invloed maatschappelijke toestanden op het wezen der poëzie uitoefenen, leert eene beschouwing van hetgeen de dichters in Noord- en in Zuid-Nederland in de laatste twintig jaren hebben gewrocht. Aan deze zijde van den Moerdijk heerscht de evenbedoelde kalmte en slaperige rust, en de dichters, die de stem verheffen, ontsnappen niet aan de algemeene wet van het peil van middelmatigheid, dat voor alles den toon aangeeft. Handel en industrie gaan een rustigen, matigen vooruitgang en brengen geld in het land en weelde binnen elks bereik, maar wat men ook voor de stapels rijksdaalders overhebbe, de dichter kan er zich niet door laten bezielen; op het politiek gebied valt er ongetwijfeld heel wat voor; het glas water op het Haagsche Binnenhof verkeert in voortdurenden staat van storm, maar wat is er groots en edels in dien strijd, waarin meestal beginselen aan personen ondergeschikt worden gemaakt, dat den waren dichter tot spreken dringen zou? En alzoo zoeken de Nederlandsche zangers van dezen tijd - over het algemeen, want er zijn uitzonderingen, - hun heil in de huiselijke, alledaagsche omgeving. Wordt er nu al eens stich-

telijk en streng zedelijk over ernstige onderwerpen bespiegeld en nu en dan geofferd op het altaar van de Eeuwige Jeugd en een lied van Vreugde en Liefde aangeheven, voor het meerendeel keeren onze verzenmakers zich tot den beschrijvenden, schilderenden trant. Binnenhuisjes, duinvlakten, strandgezichtjes, boschhoekjes, op- en ondergaande zonnetjes - ziedaar schering en inslag van ettelijke der bovenvermelde dichtbundels; men heeft zich, om eene vergelijking aan de schilderkunst te ontleenen, van de groote kunst afgewend, om het *genre* te beoefenen.

Hoe gansch anders ziet het er bij onze zuidelijke broeders uit! Ook daar, 't is niet te ontkennen, wordt tegenwoordig veel te veel aan de kleine, aan de knutselkunst gedaan, maar wat hier regel is, is daar uitzondering, en omgekeerd. Te midden van de Vlaamsche beweging klinken daar stoute taal in krachtige vormen, liederen en zangen, die getuigenis afleggen van eene diep gevoelde verdrukking, van de miskenning van een krachtig volk met eene eigen taal, met eene roemvolle geschiedenis ten bate van buitenlandschen, ontzenuwenden en gevaarlijken invloed. Van geen Noord-Nederlandsche lier klinken tonen, zoo krachtig, welsprekend en medesleepend, als Julius, Vuylsteke slaakt in zijn ‘Aan de dichters’:

‘De wereld slaapt. In schand'ge banden
ligt 't menschelijk geslacht verdraaid.
O Dichters, doet het vuur weêr branden,
eer 't laatste vonkje is uitgewaaid.
Terwijl 't gebroed der rijmelaren
gedwee der meesters zolen lekt,
Zingt luid, gij stoute Harpenaren,
gij moet de klok zijn die de wereld wekt.

Dan zullen zij hunne oogen wrijven,
rondtasten in den duistren nacht;
Zij voelen ijzers om hun lijven,
waarin de nauwe borst versmacht.
O dichters, slaat uw vrije snaren;
bij uw gezang zal in één' aâm
Noord, Zuid en Oost en West vergâren;
gij moet de klok zijn die ze roept te zaam.’ Enz.

Of in zijn vanouds bekend: ‘'t Zal wel gaan!’:

‘Het Vlaamsche hart, bij 't voorgeslacht
de zetelplaats van moed en kracht,
is als een lamp gestorven;
dat hart, die vruchtbre Vlaamsche grond,
waar roem en macht te groeien stond,
is nu tot slijk bedorven...
Beploegen wij dat Vlaamsche slijk,
een heldenoogst zal weêr ontstaan;
ja, 't Vlaamsche hart zal weêr, gelijk
weleer, luid, krachtig slaan,

't Zal wel gaan, 't moet wel gaan;
welaan! den ploeg in hand
voor 't heil van 't vaderland!' (Derde couplet.)

Al evenaren de andere Vlaamsche dichters, wier werken tot het onderwerp dezer beschouwing behooren, Vuylsteke niet in kracht en gloed, toch heeft ook hunne kunst den levendmakenden invloed der Vlaamsche beweging, van de innige gemeenschap met het lijden eener onderdrukte minderheid ondergaan; zij hebben daardoor gewonnen aan objectiviteit, aan een zeker opgaan in hun onderwerp, dat, wanneer de dichter maar eenig talent bezit, niet missen kan, den lezer of hoorder zijner zangen mede te sleepen. Want wie in zijn onderwerp opgaat, wordt er wederkeerig door bezield en bereikt bijna zonder moeite, als vanzelf, de verheffing van toon, die zoo moeilijk ten deel valt aan hem, die alleen door het verstand wordt geleid en zijne stof zoo te zeggen buiten zich stelt.

De geest van den dichter moet echter zoo krachtig zijn, dat hij, hoe ver ook medegesleept, hoe hoog opgevoerd door zijn onderwerp, het altoos blijft beheerschen. Het dichten moet niet de uitwerking zijn van zekere *brevis furor*, die den zanger maakt tot het lijdzaam werktuig van de in hem bruisende gedachten, werktuig, dat niet aansprakelijk is voor den vorm der uiting. Want al zijn de gedachten, als inhoud en middel, om te treffen en te roeren, de hoofdzaak, de kunstvorm mag daarom niet verwaarloosd worden. Enkele malen kan 't den dichter niet worden euvel geduid, indien ter wille van eene zeer stoute wending, van eene bij uitstek krachtige voorstelling, hetzij onwillekeurig, hetzij met opzet, tegen de strenge eischen der schoonheid gezondigd wordt, omdat somwijlen de stoutheid der gedachten door zoodanig contrast nog treffender wordt. Maar in den regel moet de schoonheid de uitdrukking beheerschen; den grootsten poëet, die zijn onderwerp ten volle meester is, zal ook zijn meesterschap over de taal zelden begeven. Eerst dan toch kan een dichtstuk in den waren zin des woords schoon worden genoemd, eerst dan kan het zijne volle uitwerking op het gemoed van den hoorder uitoefenen, wanneer de volmaaktheid van den vorm met de verhevenheid der gedachten gelijken tred houdt.

Het getal van hen, die tot het gevoel van den lezer spreken, die hem treffen en doen denken door hunne gedichten, is onder de dichters, wier werken wij te bespreken hebben, uiterst gering. Vuylsteke weet de snaren der vaderlandsliefde en van het rechtsgevoel te doen trillen; De Boer tracht, doch zonder erin te slagen, door de beschrijving van de Zwitsersche natuur het hart tot den Schepper op te heffen en afschuw te wekken voor den oorlog, door er de gruwelen van op te sommen; door Beernaert worden fraaie gedachten, hier en daar wat pessimistisch getint, in verdienstelijke verzen geuit; P.J. van der

Noordaa volgt, doch op niet geringen afstand, in hetzelfde spoor met bespiegelingen over leven en dood, die lang niet nieuw en in eene weinig correcte beeldspraak gestoken zijn; Pierson schenkt ons eene reeks paraphrasen en gedachten van en over de Heilige Schrift der Mahomedanen, navolgingen van Vondel en keurig en smaakvol bewerkte vertalingen van Grillparzer's *Esther* en Racine's *Mithridates.* Niet allen slagen er echter in, den lezer hoog te verheffen of zelfs diepen indruk op hem te maken. De Vlaamsche dichter, die zoo even het eerst genoemd werd, brengt het nog het verst, voornamelijk om de overtuiging, waarmede hij zich te midden van zijn onderwerp stort. Daar even werden reeds eenige versregels van hem aangehaald; de ruimte ontbreekt, om die aanhalingen verder uit te strekken. Genoeg zij het, den lezer dezer ‘Verzamelde gedichten’ te wijzen op de krachtige iamben, wederom aan de door de gezaghebbende mannen zijns vaderlands miskende Vlaamsche beweging gericht. In gespierde taal komt hij ook daarin voor het goed recht zijner nationaliteit op; hier is het de plaats, om ettelijke vergrijpen in den vorm te vergeven wegens de kracht der uitdrukking. Want zoo ergens, dan moet bij dezen dichtvorm en bij zulk een onderwerp de hierboven besproken toegeeflijkheid worden toegepast. Verzen gelijk dezen moeten zoo te zeggen in steen gehouwen worden, en dan springt er bij de bewerking wel eens een grooter splinter onder den beitel weg, dan de steenhouwer bedoelde: wie echter het voltooid kunstwerk in zijn geheel overziet, zal het om deze onvolkomenheden niet minder schatten. Vuylsteke geeft zichzelf geheel in zijne gedichten; vandaar, dat men zijne geschiedenis, zijn karakter uit zijne werken met geringe moeite kan opbouwen. Al behoort de critiek zich te bepalen bij eene objectieve beschouwing van het te beoordeelen kunstwerk, zonder zich te bekommeren om bijomstandigheden of om den persoon des kunstenaars, hier is de verleiding te sterk, om niet aan de heerschende, verkeerde mode een bescheiden offer te brengen. Bij het doorbladeren van dezen bundel leeft men het leven mede van den vroolijken, onbezorgden, jongen student, die 't meer met de meisjes, de vrienden, het bier en den wijn houdt dan met hoogleeraren, examens en geestvermoeiende studie; de student ontwaakt voor de zaak van zijn land en volk en uit zijne gewaarwordingen in warme, krachtige ontboezemingen; daarna komt de teleurstelling, die overal in het gevolg der vervoering gaat, teleurstelling in menschen en zaken, in verwachtingen en droomen, die verbittert en terneerslaat. Zoo heeft men hier een leven voor zich met een blijden morgenstond en een helderen middag, door stormen en onweersbuien verstoord en verduisterd. Het zijn gevoelde, beleefde, zelfondervonden smarten en vreugden, die hier bezongen worden; 't is niet het werk van den salondichter of taalmuzikant, maar van een man van hart en karakter, voor wien het dichten geen inspanning is of uitspanning, maar de onbedwingbare uiting van hetgeen in hem

bruist en werkt. Toch wordt te midden van deze veeltijds zeer personeele poëzie nog wel eens een andere toon aangeslagen, al behoort dit tot de zeldzaamheden. De volgende beschrijving bij voorbeeld kan toonen, dat Vuylsteke, wanneer hij wil, ook liefelijke natuurtooneelen in keurige taal schetsen kan.

‘Het was te Blankenberge. Op 't lachend strand
kwam golf voor golf versterven zacht en vreedzaam.
De zon, aan 't einde harer baan, gereed
zich onder 't glinstrend vlak der ruime zee
als onder 't purpren laken van het bed
eens konings, neer te vlijen, - wierp tot afscheid
een' rozen groet aan 't lieflijk tafereel
dat zich ontvouwde langs de kust: de baders,
in bonte rijen heen en weder weemlend,
of schilderachtig naast elkaâr geschaard;
ter zij' de thans verlaten bad-cabienen,
gemengde groep van allerhande kleuren;
aan d' andren kant de grauwe visschersloepen,
ten anker liggend, wachtende op de tij
om, vlugge meeuwen, over 't meer te zweven;
en aan den verren rand der westerkim,
heel in de diepte, met gevierde zeilen,
als zeegodinnen met gezwollen boezems,
een reeks van schepen die de baren kliefden.
Daarbij galmde een muziek, vol vreugde en ernst,
uit zwakke menschenstemmen saamgesteld,
beheerscht door zware stemmen der natuur.
Het ruischen dier ontelbre samenspraken
in tien verscheiden talen, 't vrij gesnap
der jongelingen, en de zilvren lach
der blijde jonge meisjes, smolten saam
met 't rollende gemompel van de golven,
de diepe, de eindelooze klacht der zee.’

De warmte en bezieling van Vuylsteke worden vergeefs bij anderen gezocht. Zoo vult de heer De Boer zijn bundeltje met gemoedelijke woorden en trouwhartige bedoelingen; zoo beschrijft hij met eene prijzenswaardige nauwkeurigheid alle bijzonderheden van de Zwitsersche landschappen, en toch laat hij ons koud, omdat bij den dichter zelf de bezieling ontbreekt en hij zich niet weet te verheffen. Een zijner gedichten, ‘De bergen op’ betiteld, geeft in veertien bladzijden een zonsopgang in de Alpen te aanschouwen; met groote woordenrijkheid, maar even groote denkbeeldenarmoede, wordt daarin al het mogelijke opgesomd, wat men bij zulk eene gelegenheid onder de oogen krijgt, maar de opsomming is koud en kleurloos en als elke catalogus vermoeiend. In een ander, ‘Het vierwaldstätter meer’, komen de volgende strophen voor:

‘Die groene vlekken, men begrijpt het als van zelf,
Zijn bosschen, overschaduwd door het rotsgewelf,

Waarin men uren lang in 't rond zou kunnen dwalen
Maar de oogen hebben hier 't bewustzijn van de maat
En afstand gansch verloren, en het sneeuwgebergte laat
Zijn logge ruggen, als tot aan uw voeten, nederdalen.

De bergen en de rotsen aan de Noordzij van het meer,
Verzinken meestal steil tot in zijn diepten neer,
En laten hier en daar nog slechts een plaatsje over
Voor dorpjes aan den oever, of een enkel huis,
Dat aan de rotsen hangt, terwijl de kleinste kluis
Begroeid is met klimop en kleurig alpenloover.'

Nauwkeurig mag zulk eene beschrijving zijn, dichterlijk niet. Wanneer een poëet een bosch of landschap beschrijft, moet hij niet de boombladeren en grashalmen tellen, maar in korte, sprekende trekken den indruk weergeven, dien het tafereel op hem heeft gemaakt, met de gedachten en denkbeelden, die zijne verbeeldingskracht aan het waargenomene heeft verbonden. Men vergete nooit, dat de dichtkunst geen beeldende kunst is; daarbij is impressionisme geen dwaling maar eene gewenschte eigenschap.

Even vermoeiend en eentonig als deze natuurbeschrijvingen is de opsomming van al de rampen en gruwelen, die de oorlog over het menschdom uitstort. Met een 'ziedaar nu dit', 'ziedaar nu dat' worden de talrijke onderdeelen van dezen langen catalogus aaneengeregen. Wellicht mag al het aangevoerde een gewenschten indruk maken op het gemoed van de warme voorstanders van den vrede, die trouwens niet meer behoeven bekeerd of overtuigd te worden, doch geen enkel tegenstander van de vredebeweging zal erdoor tot inkeer komen. Het zeer uitgebreid gedicht onderscheidt zich noch door hooge vlucht, noch door kracht en gloed, en evenmin door nieuwe gezichtspunten, terwijl hier en daar de voorstelling lang niet juist of logisch is. Zoo leest men erin, bij het vertrekken van de opgeroepen strijders naar den oorlog:

'Daar drukt men voor 't laatste zijn vrouw aan het hart.
De armen! ach 't is slechts 't begin van hun smart,
Maar toch reeds zoo bitter hun lijden.'

Is dit wel zoo? De smart van het afscheid nemen zal toch stellig eer gezocht moeten worden in de vrees voor komende onheilen dan in het afscheid, in het van elkander gaan zelf. Maar dan kan men ook niet zeggen, dat het lijden van hen, die afscheid nemen, reeds zoo bitter is, terwijl hun nog erger te wachten staat.

Adolf Beernaert handhaaft ook in zijn nieuwen bundel den wel verdienden naam van een nauwgezet dichter, die, al mag hij zich nu en dan op de grenzen der overgevoeligheid bewegen, in gekuischte vormen goede grepen doet in de maatschappij en het leven en die met smaak en gevoel weet te bekleeden. Dat hij ook pittig en veelzeggend zijn kan, bewijze zijn 'Dat is geen liefde':

‘Dat is geen liefde, die, zoo licht tevreden
En steeds inschikklijk, zich laat overreden.
Zoo'n liefde is als de kool in de asch; zij geeft
Een glimpje nu en dan dat opwaarts zweeft,
Maar warmte schenkt noch licht bij 't asch-omkeeren.
Echt vuur wil vlammen, branden, 't al verteren.
Een gloeiend hart is eischend en gebiedt!
De lava van den vuurberg bromt en ziedt
En gaat, den bergflank langs, het dal verdelgen!
Een dorstig mensch wil volle teugen zwelgen
En houdt zich met geen halven dronk tevreên!
- Zoo was 't en blijft het door alle eeuwen heen! -’

Meestal echter tracht Beernaert naar de zachtere indrukken op 's menschen gemoed. Hoe liefelijk - en in liefelijkheid ligt wel zijne kracht - klinkt niet de volgende ontboezeming eener jonge moeder, welke in zijn ‘Een tafereel’ na eene beschrijving van het ontluikend voorjaar voorkomt:

‘O! alle uwe bloemen in tuinen en velden,
Waarvan ge den luister zoo luid durft vermelden
En die ge beschouwt als den heerlijksten krans;
O! alle uwe sterren aan 's hemelen trans,
Wat zijn ze, wat zijn ze, bij 't oog van mijn kind,
Dat zachte, dat ik, als het ware, verslind,
Dat veelzeggend oog, dat 'k in 't mijne zie schouwen,
Met louter genoegen en innig betrouwen!
Wat is juffer Lente met opschik en kleur,
Wat zijn al haar bloesems, wat is al haar geur!
Wat is zij met al haar bekoorlijk gevlei
En al de geschenken der lachende Mei,
Bij 't kindje, dat mij met zijn handekens streelt
En met mijne lokken en oorslingers speelt!
Ja! duizendmaal zoeter is 's kindekens lach
Dan 't glanzendste licht van den heerlijksten dag!
Ja! duizendmaal schooner klinkt 't stemmeken zoet
Van 't kindje dat ik baarde en ik melk schenk en bloed,
Dan 't lieflijkst gezang aller vooglen in 't woud,
Dan al wat ge op 't aardrijk uitdenken zoudt!’

Het algemeen karakter van Pierson's gedichten werd hierboven in het kort reeds aangegeven. Eigenlijk oorspronkelijken arbeid geeft de dichter hier weinig of niet; met enkele uitzonderingen zijn het navolgingen en uitwerkingen van losse gedichten van oude en nieuwe schrijvers, die hier bijeenverzameld zijn. In één opzicht geeft Pierson zeker een voortreffelijk voorbeeld aan de jongere poëeten: in zijne vereering van de oude letterkunde, die, tot schade van hunne eigen opvatting en dichtvormen, door vele hedendaagsche dichters worden veronachtzaamd of hun althans onbekend blijven. Nevens de reeds vermelde paraphrasen van den Koran en Firdusi's Boek der Wijsheid worden hier in strengen stijl vervatte navolgingen gevonden van zes en veertig oden van Pindarus, onder den algemeenen naam van ‘Antieke

gedachten' begrepen. De oorspronkelijke gedichten in dezen bundel zijn veelal kort; een gelukkig gekozen woord, eene wèl gevonden wending, ziedaar den inhoud van deze *pièces fugitives*, die meerendeels een ernstigen, moraliseerenden toon ademen. Al zijn de beelden niet stout en de gevoelens niet diep, er ligt in de meeste dezer korte ontboezemingen een geest van levensmoed en opbeuring, van bemoediging tot den strijd des levens, die ze maken tot eene verkwikkelijke lectuur voor hen, die den ernst van het leven hebben leeren kennen. Ook hier moge de dichter voor zichzelf spreken in het keurig stukje, dat hij 'Geloof' betitelt.

'Wat vraagt het licht,
Gereed ter kim te dalen,
Of iets op aard gewrocht werd bij zijn stralen!
Het gaf zijn glans en deed zijn plicht.

Wat vraagt de bloem
Wanneer haar bladen welken,
Of honing werd gedronken uit haar kelken!
Zij heeft gebloeid: dat is haar roem.

Kust d' avondrust
Het blad, nu moê gefluisterd;
Wat vraagt de nachtegaal, of iemand luistert!
Hij zingt zijn lied: dat is zijn lust.

Werk! Mijmer niet!
Werk, wat ook 't loon moog wezen
Gestrooid is 't zaad! Wie zal de vruchten lezen?
Hij, die de blanke velden ziet.'

Hoe uitstekend de vorm verzorgd is, daarop behoeft hier niet opzettelijk te worden gewezen. Van al deze gedichten is hetzelfde te getuigen; daarom mag hierbij vermeld worden, dat de heer Pierson eene enkele maal zijne pen niet gestreng genoeg bewaakte, toen hij in zijne 'Vondeliana' de volgende, door eene vijfvoudige herhaling van denzelfden klank ontsierde regels schreef:

'Vaar *om* de groote water*kom*,
Maar *kom* weer*om*
Bij ons, die 't wel*kom* wuiven.'

Wanneer de gedichten van een overledene worden uitgegeven door een broeder-letterkundige, niet slechts met betuigingen van lof en waardeering van hemzelf, maar met het uitdrukkelijk getuigenis van een onzer meest bekende en hoogst gewaardeerde dichters en taalmuzikanten erbij, dat gedachten en vorm van die verzen beiden schoon zijn, dan zou men haast huiverig worden, om een afwijkend, min gunstig oordeel uit te spreken. Dit is met den bundel 'Starren en rozen' van wijlen P.J. van der Noordaa (Ada Nore) het geval. De

heer Gosler, die op verzoek der weduwe deze nagelaten gedichten ordende en uitgaf, getuigt, dat men ‘er altijd dat diepte-accoord van den ernst, dat den reinen gemoedsmensch teekent, in vinden zal’. Wel is waar strekt dit getuigenis uitsluitend tot eer van den m e n s c h en kan men zeggen, dat de uitgever zijn oordeel over den d i c h t e r voorzichtig achterwege hield; maar Ten Kate, aan wien de bundel opgedragen is, verklaart in een afgedrukten brief aan den uitgever, dat de in den bundel opgenomen verzen ‘schoone gedachten in een schoonen vorm bevatten’ en de schrijver d i c h t e r was in den waren zin van het woord. In den bundel zelf valt het moeilijk, de rechtvaardiging van deze gunstige oordeelvellingen te vinden. De daarin voorkomende bespiegelingen en mijmeringen, gemoedelijk en stichtelijk van toon, kunnen wel gezegd worden, goede en ernstige gedachten te bevatten, - in zoover is het oordeel van den heer Gosler gegrond; - maar schoonheid, dat is verhevenheid en warme bezieling, daardoor onderscheiden zij zich niet, evenmin als door schoonheid van vorm. De bezwaren van rijm en maat verraden zichzelf maar al te dikwijls door stroefheid en gedwongenheid van versificatie, door onjuiste beelden nu en dan. Zoo antwoordt in het gedicht ‘Levensdag’ een versregel, die het eindrijm op d a g moet hebben, aldus:

> ‘Zie, 't scheppende Licht breekt de draden van 't rag.’

Dit beeld van den opgang der zon is niet door eene juiste waarneming van de natuur ingegeven. Men kan zeggen, dat het licht den sluier van den nacht doorboort, maar wat wordt er bij het ochtendkrieken waargenomen, dat bij de draden van een rag te vergelijken is? Hoewel enkele dezer gedichten, bij voorbeeld ‘Blindgeboren’, zich door fraaie woordschildering onderscheiden, wordt de lezer soms plotseling in zijne verheffing gestoord door triviale bijzonderheden. Ongetwijfeld zijn deze regels fraai en vloeiend:

> ‘Neen, hij kan het niet bevatten,
> Dat des hemels hoog azuur,
> Als een koepeldak zich welvend
> In den tempel der natuur,
> Hier gedragen door de bergen,
> Ginds naar 's werelds einden daalt
> En met luchters van robijnen
> 't Donkre wereldrond bestraalt.’ Enz.,

maar wat later volgen de triviale regels:

> ‘Meest voorzien van 't zoekend stokjen
> En, als gids, een kleinen hond.’

Een dergelijk contrast ontsiert het overigens welluidend ‘Meizoetheid’, waarin, na eene beschrijving van de ontluikende lente, eene verrassende wending voorkomt naar de ‘zachtheid van gemoed en tee-

derheid der vrouwen', waarvan niet alleen het betwistbaar getuigenis gegeven wordt, dat zij 'temt der (harts-)tochten wilden aard', maar ook gezegd, dat zij 'beteugelt huistyrannen'. Nog eene andere ontsiering valt dit liedje ten deel in de niets-zeggende, holle klanken, dat de Meimaand bij de kinderen 'in 't hart eene gaarde kweekt, die wellust aan den hemel geeft en lieflijkheid aan de aarde'. Ook is lang niet verheven de voorstelling, in 'Zieleleven', van de geesten van afgestorvenen, die, 'om den Heer, hun God, te vinden', opwaarts zweven en 'pleisteren' op de sterren, die zij ontmoeten.

Het *de mortuis nil nisi bene* moet niet aldus worden verstaan, dat men van de dooden alleen goeds moet zeggen en alle ongunstige oordeelvellingen, als uitgewischt door den dood, achterwege laten. Groot is het misbruik, dat van deze spreuk in dezen zin gemaakt is en wordt. De kracht der spreuk ligt echter niet in het *bene*, maar in het *non;* zij beteekent, dat men van een doode zwijgen moet, indien men geen goeds van hem te zeggen weet. In dezen zin kan zij niet worden aangevoerd tegen de critiek, maar tegen den uitgever van nagelaten gedichten. Van auteurs-ijdelheid kan bij zulk eene uitgave geen sprake zijn; van den overleden dichter verzamele men alleen, wat werkelijk schoon is en aan de vergetelheid verdient ontrukt te worden. Bij zulk eene handelwijze winnen de nagedachtenis van den doode en de letterkunde beiden. Zoo de Heer Gosler haar gevolgd had, dan was dit bundeltje, indien het nog uitgegeven ware, wel zeer dun geworden, maar het had de lofspraak van Ten Kate en een gunstig oordeel van de critiek kunnen verdienen.

Dat de dichter zelf bij het beoordeelen, of zijn werk de openbaarheid verdient, wel eens mistast, is natuurlijk. Hij ziet zijne verzen, en vooral zijne eerstelingen, aan met een geheel ander oog dan de critiek; voor hem zijn het deelen van zijn eigen ik, kinderen van zijn geest, die misschien met zware weeën ter wereld zijn gekomen en er hem te liever om zijn, evenals het met smarte gebaard kind zijne moeder dierbaar is. Indien die zeer natuurlijke band niet bestond, dan had voorzeker Wazenaar (Dr. A. de Vos) in zijn bundel 'Langs ruwe paden' de harptonen zijner vroegste jeugd niet opgenomen, gelegenheidspoëzie meestal, doch die wezenlijk niet veel hooger staat dan de rijmelarij uit den schooltijd, waaraan iedereen zich tot zekere hoogte bezondigd heeft. Ook den heer W. Schepers beheerschte dezelfde ingenomenheid, toen hij uit den 'voorraad van verzen', blijkens de voorrede als vruchten van een jarenlangen arbeid in den wijngaard der Muzen bij hem aanwezig, een groot getal klinkdichten en puntdichten in het licht zond. De overeenkomst tusschen deze beide dichters gaat echter niet verder dan tot dit punt. Want terwijl Wazenaar's verdere dichtproeven, die, al zijn ze niet geheel vrij van eenige weekheid en overgevoeligheid, een frisschen geest, eene opwekkende en moedbarende kracht ademen, de onbeduidendheid zijner eerste proeven

ruimschoots vergoeden, blijft de geheele verzameling van zijn medezanger, op enkele uitzonderingen na, beneden de eischen eener billijke critiek. Mogelijk, dat Nederland op het gebied der puntdichten door de oude meesters verwend is geraakt, maar ook Schepers zelf heeft geen reden tot klagen, wanneer zijne werken aan zijne eigen omschrijving worden getoetst. Hij zegt:

> ‘Is 't denkbeeld puntig uitgedrukt,
> Men reken 't epigram gelukt.’

Men verge natuurlijk ook, dat het denkbeeld gezond en juist is, dat het althans i e t s zegt, want houdt men aan dien eisch niet vast, dan is elk berijmd woordenspel, hoe zinledig en onbeduidend op zichzelf ook, - bij voorbeeld dat van den ‘koddigen duivel’ van het poëtenmaal uit Ferdinand Huyck:

> ‘Al wordt gij achtbaar, ja ook zestienbaar, geheeten,
> Toch wordt u, zijt ge dood, slechts ééne baar gemeten’ -

een voortreffelijk epigram. Het zou onbillijk wezen, te zeggen, dat er geen uitzonderingen te vinden zijn, maar in den regel voldoen de verzen van dezen bundel niet aan den omschreven eisch. Tot die uitzonderingen - want het is aangenamer, goede dan gebrekkige voorbeelden aan te halen, - behooren onder anderen de volgende:

> ‘Een dichter, die zijn matte leên
> Ter rust hier strekte, en heel zijn leven
> Aan nood, gebrek ten prooi gegeven,
> Vaak bad om brood, krijgt nu een steen.’
> (*Bij het plaatsen van eene grafzerk.*)

> ‘Troel had zijn zoon ter school gezonden,
> Verlichting zocht hij van zijn geest.
> Hoe schoon zijn streven zij geweest:
> 't Is slechts Troels geldbeurs, die verlichting heeft gevonden.’
> (*Verlichting.*)

Over zulke puntdichten zouden onze oude epigrammatisten zich niet geschaamd hebben. Om tot Wazenaar terug te keeren, zijne latere gedichten onderscheiden zich door conceptie en uitdrukking, kracht en gepaste beeldspraak, terwijl er hier en daar prachtig gebouwde versregels en fijne wendingen in voorkomen. Voor lange citaten is 't hier de plaats niet; anders zouden aanhalingen uit zijn fraai ‘Naar de hoogten’, de beschrijving eener luchtbalvaart, uit de krachtig, doch misschien wat preekerig geschreven ‘Avond, nacht en morgen’, en vooral eenige gespierde regels uit ‘Het vuur’ met zijne forsche schilderingen en stoute beelden hier voorzeker niet mogen ontbreken. Maar voor enkele regels is wel een plaatsje te vinden. Regels als de volgende uit ‘Liefde en plicht’ kunnen op naam van de grootste dichters uit de Nederlandsche gouden eeuw doorgaan:

> ‘Laat mij voor 't kostbaar kind, o God, uw' hoede vragen:
> Voor zooveel onheil schiept gij zooveel braafheid niet.’

En wat fijne en met soberheid doch treffende kracht aangebrachte tegenstelling betreft, kan het volgende couplet van ‘De weduwe’ aangehaald worden:

‘En buiten is 't kermis en vreugde
En lach en gejoel op de straat
Van 't volk, dat voorbij de begraafplaats
En 't deurken der weduwe gaat.
En al die verscheidene klanken,
En al dat vervoerend gerucht
Versmelten in 't zwijgende huisken
En sterven er saam tot een zucht.’

De ‘Bloemenknopjens’ van Thaliano, ‘Ochtendliederen en middagzangen’ van Louise Stratenus, ‘Bladeren en knoppen’ van Walter bevatten eene zekere indigeste, nog lang niet tot volkomenheid-, nauwlijks tot zelfbewustzijn gekomen poëzie. Het schijnt, dat de gemakkelijkheid, waarmede deze poëten Girardin's *Une idée par jour* trachten in practijk te brengen, hen tot groote vrijheden met het werktuig hunner kunst, de taal, verleidt. De eenlettergrepige woorden worden, wanneer zij den regelmatigen afloop van een versregel belemmeren, eenvoudig aangelengd. De een maakt van: arbeid, volk, elf, enz., wanneer hij meer lettergrepen noodig heeft, zonder verderen omhaal: arrebeid, ellef, vollek; de ander maakt zich het iambenschrijven gemakkelijk door een ruim gebruik van de toonlooze e als achtervoegsel en schrijft: trane, bloeme, rouwe, ziele, starre, mane, ja, vluchte, en tot op bijwoorden wordt het stelsel van aanlengen toegepast in: lange, trouwe, enz.; het opvullen der regels door noodelooze bijvoegingen tot het gewenschte getal voeten is een aan dit geheele drietal gemeen zwak. De poëten ontleenen de namen hunner bundels gaarne aan de botanie, of liever aan de ooftboomteelt. De geheimen en praktijken van die teelt blijken hun vreemd te zijn, en toch konden ze daar hun voordeel wel mede doen. Van snoeien, enten, leiden en vormen, van veredelen en dunnen weten zij niet, en evenmin is het hun blijkbaar bekend, dat wildelingen geen fijne vruchten dragen en dat alleen bij een oordeelkundig inkorten van het te welig uitschietend loofhout een rijke oogst kan verkregen worden. Of weten ze dit, waarom dit goede voorbeeld der ooftteelt in hunne kunst niet nagevolgd? Voor het negen jaren onder aanhoudend polijsten in portefeuille houden van den arbeid, het recept van Boileau, heeft het tegenwoordig geslacht geen tijd meer; wel-belegen werk gaat daarom meer en meer tot de zeldzaamheden behooren. Maar dat alles, wat gemaakt wordt, niet geschikt is, om aan het publiek te worden voorgezet, ziedaar een axioma, dat in dezen tijd zoo goed geldt als in den tijd van Boileau en waarschijnlijk wel altoos zal aangenomen blijven. Bij de dichters zelven, de jonge vooral, dringt deze overtuiging echter altijd te laat door, tot hunne eigen schade.

Onzen dichters van den jongsten tijd komt zonder twijfel de lof toe, dat zij van den vorm hunner gedichten veel werk maken. Voor den poëet is het, evenals voor den gewonen, alledaagschen man, gewis eene verdienste, dat hij niet onverschillig is voor de wijze, waarop hij, of zijne gedichten, die een deel van zijn wezen uitmaken, in het publiek verschijnt. Maar evenals hij, die zijn aardschen tabernakel opschikt met bonte kleederen en versierselen van allerlei soort, aldra als eene modepop wordt bespot en geminacht, zoo verspeelt ook de dichter spoedig de belangstelling van het lezend publiek, die te veel aan den vorm knutselt en in grillig gewrongen woordvoegingen, zonderling en onnatuurlijk verdraaide volzinnen gedachten uit, of liever gedachten verbergt, die wezenlijk de moeite van het ingespannen zoeken, van het *partes* maken - want dat hulpmiddel moet maar al te dikwijls worden toegepast, wil men sommige gedichten verstaan - den lezer niet waard zijn. Andere knutselaars mogen het werk van hun medebroeder prijzen, oppervlakkige lezers door het geschitter en geflikker, door het vermoeiend kleurenspel van dergelijke taalmozaïek verblind en verbijsterd worden, de ware minnaar van poëzie zoekt toch ten slotte alleen naar 's dichters gedachten; hoe hoog hij de fraaiheid van vorm stelle, gemis aan inhoud kan ze hem nooit vergoeden. De groote gebreken nu van de meesten onzer tegenwoordige dichters zijn hun gebrek aan helderheid en hun wringen van onze uit haar aard zoo heldere en krachtige taal in uitheemsche, duistere en weeke dichtvormen.

Het is volkomen waar, dat de dichter niet al zijne gedachten, alles, wat op den bodem zijner ziel ligt, moet ten beste geven. Elk wezenlijk kunstenaar gehoorzaamt aan de wet der zelfbeperking en beheerscht zijne uitdrukkingen, ook al wordt zijn gemoed door de felste hartstochten bewogen. Het woord van Shakspere: '*In the very torrent*, *tempest*, *and the whirlwind of passion, you must acquire and beget a temperance*, *that may give it smoothness'*, is niet alleen voor den tooneelkunstenaar van waarde. De ware dichter beheerscht zichzelf, niet alleen in de keuze van zijn onderwerp, volgens het altoos ware leerstuk der Grieksche kunst, dat niet elk onderwerp voor eene artistieke behandeling geschikt is, - niet alleen door naar kortheid en zeggingskracht te streven, maar vooral door zijne gedachten en beelden streng te schiften en met soberheid aan te wenden. Hij moet niet alles zeggen, niet alle gedachten ontboezemen, die bij hem opkomen, maar de dingen voorstellen in zoodanig verband, dat het den lezer tot denken opwekt. Maar van den anderen kant is het 's dichters toeleg niet, zoo te schrijven, dat de lezer zich de hersenen pijnigt, om de bedoeling der verzen te raden. Tusschen het voor- of herkauwen en de moedwillige of onbeholpen duisternis ligt het ware midden, waarin de dichter door eene geestige tegenstelling of verheven opmerking den lezer zijner gedichten onvermijdelijk brengt in den gedachtenloop, waarin hij hem hebben wil. Dit is alles voor de beminnaars

der poëzie even weinig iets nieuws als voor de dichters zelven. In zijne ‘Tweeërlei methode’ drukt Waalner deze behoefte aan klaarheid en begrijpelijkheid, zoowel rechtstreeks als door eene tegenstelling, uit.

‘Geef mij nu woorden, o taal,
om duidelijk verstaanbaar te zeggen
Wat mij vervult en bezielt,
woelt door het brein mij en hart!

Geef vreemdklinkende woorden,
O taal, onbegrijpelijke zinnen,
't Denkbeeld dat ik mij schiep,
Dient onkenbaar verhuld!’

Hij noemt de eerste methode ‘eenvoudig’, de tweede ‘diepzinnig’; ‘geheimzinnig’ ware beter geweest, want eenvoudige verzen kunnen een diepen zin hebben, ja, de diepzinnigste zijn dikwijls de eenvoudigste van vorm. Al is er veel waars in de opmerkingen, door Vosmaer tot inleiding voor de gedichten van Jacques Perk geschreven, dat een v l u c h t i g lezer bij de e e r s t e inzage niet a l l e mysteriën van eene verhevene schepping kan deelachtig worden, hij gaat te ver met hierbij te voegen: ‘Men beeldt geen fijne of diepliggende gewaarwordingen af met eene gewone dagheldere uitdrukking’, en: ‘Eerst als de lezer des dichters steilen bergtocht heeft mede gemaakt, zal hij mogen verlangen het grootsche uitzicht mede te genieten.’ Een zoozeer in de oudheid doorkneed, zoo van den geest der classieke literatuur doordrongen letterkundige kan iets dergelijks niet nederschrijven, zonder voor een oogenblik zichzelf te vergeten. Want indien dit zoo ware, zou alleen de dichter den dichter kunnen begrijpen, zou zelfs een beschaafd, letterkundig ontwikkeld en denkend man als onbevoegd, om de taal der poëzie te genieten, moeten afgewezen worden. Juist daarin, dat de dichter zijne lezers terstond op den bergtop plaatst en door het grootsche uitzicht, dat hij hun toont, tot verheven aandoeningen opwekt, ligt de hooge waarde der poëzie. In het tegenovergesteld geval zou zij, hoe verheven in zichzelf ook, hoogstens tot een speeltuig worden voor die hoogst zeldzame uitverkorenen, die men dichter heet. Hier is het schoone sonnet van Matthew Arnold van toepassing, waarin hij het bekende verhaal doet van des ouden Italiaanschen dichters bruid, die onder hare prachtige kleederen een grof boethemd droeg, en aldus besluit:

‘Such, poets, is your bride, the Muse! young, gay,
Radiant, adorn'd outside; a hidden ground
Of thought and of austerity within.’

Met andere woorden: de oude waarheid van vóór duizend jaren, die altoos waar zal blijven: *ars est celare artem.* Daarom doen de oude dichters u niet hunne steile bergtochten medemaken, hun zuchten en blazen hooren, hunne zweetdroppels tellen; zij verbergen juist de bezwaren van den tocht en wekken aldus den indruk, alsof ze u slechts

bij de hand hebben te vatten, om u, gedragen door de toovermacht van hun genie, op eens op de hoogste toppen, het naast aan de Goden, te plaatsen.

Wat van de duisterheid van denkbeelden en gedachtenloop gezegd werd, is nog meer waar ten aanzien van taal en versbouw. Met al hun schilderen in woorden, met al de ‘taalmuziek’, waarop de tegenwoordige dichters zich toeleggen, toonen zij maar al te dikwijls, nog lang niet diep in den rijkdom der taal doorgedrongen te zijn. Dat hij nieuwe woorden smeedt, om nieuwe denkbeelden uit te drukken, die in geen bestaand woord geheel en met juistheid weer te geven zijn, met Vosmaer zal iedereen dit den dichter zonder voorbehoud toestaan, maar de eigen makerij mag eerst beginnen, wanneer de beschikbare woordenschat werkelijk te kort schiet, en ze moet naar de bestaande taalregels plaats hebben. Anders verrijkt men niet de taal, maar verbastert haar. Gevolgelijk kan deze woordensmederij alleen met grondige taalkennis gepaard gaan. En wanneer nu onze Nederlandsche poëten zich op het voetspoor wanen van Victor Hugo en Théophile Gautier, die zooveel ‘kleur’ in hunne moedertaal hebben gebracht, dan vergeten zij één ding, namelijk, dat Hugo en Gautier met betrekkelijk zeer weinig nieuwe woorden en uitdrukkingen of zinwendingen het Fransch hebben verrijkt. Hunne groote kracht was eene zeer diepe kennis van hunne moedertaal, die haar ganschen rijkdom aan hen had blootgegeven en hun die fraaie, schilderachtige woorden en zinnen in de pen gaf, die den lezers zoo behagen en hen bekoren, omdat de taal der dichters van deze eeuw over het algemeen een zeer beperkten omvang heeft en de geest van navolging, benevens het streven naar gelijkvormigheid en mode-kunstvormen, de fraaiste, krachtigste woorden en uitdrukkingen in onbruik heeft gebracht. Wie de taal wel heeft bestudeerd, vindt die alle spoedig terug en versiert alzoo zijn gedicht, door het oude weer nieuw te maken. Onder de hier besproken dichtbundels is er een, die de goede gevolgen van eene grondige studie der oude meesters helder aan den dag stelt, Lovendaal's ‘Lied der liefde’. Het is eene verzameling erotische poëzie, gemakkelijk geschreven versjes tot aanprijzing en verheerlijking van het liefdebedrijf, waarin honderdmaal gewaagd wordt van borsten, die aan boezems kleven; waarin lustjes en kusjes, hartjes en smartjes, of deftiger: harten en smarten, of enkelvoudig: hart en smart, de uit den treure herhaalde rijmwoorden uitmaken; waarin tot in 't oneindige de beschrijving weerklinkt van dezelfde vrouwelijke bevalligheden, lippen als perzikbloesems, rozerooden blos, lelieblanken hals, zwellende vormen, zachte ‘kropjes’, welvend voorhoofd, gouden tressen, molligheid, poezeligheid, weeldrig schoon der leden, enz., enz., enz. Voor eene enkele maal zijn dergelijke ontboezemingen aardig, soms bevallig van wending, al verheffen ze zich niet hoog boven de triviaalste uitingen van zingenot; op den duur worden ze vermoeiend en eentonig. Maar de schrijver verdient niettemin lof

voor de ernstige studie, welke hij aan de oude schrijvers heeft gewijd. Aan onze voortreffelijke minnedichters van de zeventiende eeuw heeft hij menig in onbruik geraakt, doch kleurvol woord ontleend, menige geestige wending afgezien, die eene groote behaaglijkheid aan zijne versjes bijzetten. In dit opzicht staat hij bij voorbeeld hooger dan Polydoor de Mont, die zich niet ontziet, waar 't zoo in 't rijm te pas komt, uitheemsche woorden zoo wat te verdietschen of ze desnoods, stoutweg, *in natura* te gebruiken. Hij noemt den leeuwerik: lerke, spreekt van steernen, waar hij voorhoofden bedoelt, en schrijft: ‘Een *märchen* van blaren en vliegen.... Uils stem is wat *traurich*.... wij *fürchten* ons niet’, enz. Elders zegt hij van een welgelukt vers: ‘Flink tjankten de maten’; het is moeielijk uit te maken, of dit woord voor klanknabootsing gelden moet, maar de dichter had moeten weten, dat het bestaat, doch in eene geheele andere beteekenis, dan hij eraan hechten wil. Trouwens, de dichterlijke vrijheden op taalgebied in de ‘Lentesotternijen’ zijn talrijk; 'tgeen jammer is om den luchtigen, dartelen toon, die in de losse, zangerige en fraai gebouwde verzen heerscht. Zoo gebruikt een ander dichter (V.A. de la Montagne) - die trouwens geen heksenmeester in de taalkennis is, daar hij onder ander v e r d i e n d , als deelwoord, met t schrijft en dan op b e m i n t rijmen laat, - het woord: reuzig voor reusachtig. Waarschijnlijk is het in navolging van den foutieven mode-dicht- en schildersterm: wazig, - die bij Waalner, De Mout en anderen meermalen voorkomt - doch stellig in strijd met het taaleigen vervaardigd. Waar zoo luchtig met de taal wordt omgesprongen, kan men ook geen trouw aan de oude regelen van versbouw verwachten. Hiaten, middenrijmen, dubbelrijmen worden niet geschuwd, doch schijnen eer opgezocht en moedwillig aangewend te worden, om zekere effecten teweeg te brengen.

Hiermede kan men tot zekere hoogte vrede hebben; de regelen van versbouw kunnen worden aangemerkt als willekeurig vastgesteld, zoodat het aan de willekeur der dichters in de onbegrensde vrijheid hunner uitdrukkingen wederkeerig zou vrijstaan, daartegen te zondigen. Erger is echter de verdraaiing, die de taal ondergaat ten gevolge van het gebruik van vreemde, met ons taaleigen strijdende voetmaten. Het taaleigen wordt niet willekeurig vastgesteld, maar ontwikkelt zich historisch en blijft nagenoeg onveranderd. Onze taal is helder, eenvoudig en rijk, gemakkelijk te hanteeren, zoo in dicht als ondicht, en onderscheidt zich door een logischen, duidelijken zinbouw. Met recht spreekt Lutkebühl haar toe met de volgende woorden:

> ‘Rijke, schoone, goede, milde,
> Die uw kracht in eenvoud zoekt.’

Maar nemen hijzelf en zijne medezangers dien eenvoud wel altoos in acht? Maken zij zich, ter wille van uitheemsche dichtvormen, niet schuldig aan het verwringen van de ‘rijke, schoone, goede, milde,

eenvoudige, krachtige' in grillige, zonderlinge woordvoegingen, die aan hunne verzen somwijlen den schijn en den klank geven van een uitheemsch dichtwerk?(*) Het voorop zetten van allerlei nevenzinnen, het zoover mogelijk achterwaarts brengen van het subject, het bij voorkeur plaatsen van de werkwoorden in de bijvoegende wijs, het aanknoopen van bepalende zinnen met het verlammende d i e - ziedaar hebbelijkheden van velen onzer dichters, die door een goeden taalmeester hun als stijlfouten zouden worden aangeschreven Reeds Vondel heeft het tweehonderd jaren geleden gezegd: 'Men vermijde, gelijck een pest, de woorden tegens den aert onzer tale te verstellen; een evel daar doorluchtige Italianen, Spanjaarden en Franschen ook van siek zijn. Wij mogen hierin nochte Grieken, nochte Latijnen navolgen.' (*Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunst.*) En thans volgen we niet alleen de Grieken en Latijnen na in het gebruik van hexameters, pentameters en allerlei metra van de oude lyrici, maar ook de Italianen, door het bezigen van terzinen en sonnetten met die weeke, vrouwelijke eindlettergrepen, ja, zelfs de Perzen en Turken, wier ghazelen en makamen ook al in de Nederlandsche letterkunde ingevoerd zijn. Zoo wordt onze vranke en vrije, onze rondborstige, oprechte taal geprangd in een ondraaglijk keurslijf, dat hare vrije beweging belemmert en hare schoone vormen sloopt. Zoo ontaardt de dichtkunst in eene soort woordenmozaïek, in een vernuftig geknutsel, dat alle warmte, alle gevoel, alle zeggingskracht verdooft, om alleen de kunstvaardigheid aan het woord te laten. Door de klassieke voetmaat in 't nauw gebracht, wordt Waalner gedwongen, ons den volgenden versregel op te disschen:

'Klieve het scheepjen opnieuw morgen den groot' oceaan!'

en een couplet te smeden als dit:

''t Guur herfsttij met de wild gierende vlagen, het
IJstijdperk, als de vorst doodend de waatren treft,
Doorleeft huivrend de plant met
Dor wegschromplende stengelen.'

Door dezelfde ijzeren hand aangegrepen, pleegt M. Coens, wiens 'Tienden van den oogst' reeds bij de vierhonderd bladzijden vullen, het taalkundig wanbedrijf van elisie van den eersten persoon in het volgend couplet:

'Hoe mat
Staar 'k van het duin af, als in de engte
Hoor de verte eentoonig bruisen;
Hoor 't golfgewoel omlaag,
Dof brekende op de kust.'

(*) De moderne gedichten doen soms denken aan M^rs^. Cowley's kluchtspel *Who's the dupe*, waarin iemand, uitgedaagd tot Grieksch spreken, door het aaneenschakelen van allerlei hoogdravende, doch zuiver Engelsche termen beter aan den eisch voldoet dan zijn mededinger, die eenige werkelijk Grieksche verzen opzegt.

Zelfs bij Jacques Perk, wiens meesterschap over de taal zoo groot, wiens gevoel zoo fijn en diep te gelijk is, - wèl heeft de Nederlandsche letterkunde in dien veelbelovenden jongeling verloren! - zelfs bij Perk, die de bezwaren van het sonnet zoo glansrijk overwint, blijft toch altijd het kunstmatige, het on-Hollandsche van dien kunstvorm hinderen en wenscht men bij het lezen dezen dichter eens te hebben kunnen hooren, wanneer zijn groot talent niet door die onnatuurlijke kluisters was omvangen geweest.

Wat men zeggen mag, de quantiteit is geen element in de Nederlandsche metriek, waar klemtoon en maatslag, 'tzij met, 'tzij zonder rijm, heerschen. Het zoo even aangehaald couplet van Waalner mag onberispelijk zijn volgens de regels der Latijnsche - eigenlijk Grieksche - metriek, maar aan de Nederlandsche taal wordt er geweld in aangedaan, omdat de klemtoon, volgens die maatleer, vallen moet op de eerste lettergreep van het woord d o o r l e e f t , dat in deze beteekenis den klemtoon op de tweede hebben moet. Op deze wijze kan elke zinsnede, met den maatstok in de hand, in versregels worden afgedeeld, vooral wanneer men er de vrijheid bij heeft, om, naar den Latijnschen trant, waarvan Perk nog al eens gebruik maakt, de woorden naar willekeur te verplaatsen en te verschikken. In het XXXIX^{de} sonnet geven de volgende regels van dit misbruik een voorbeeld:

> ‘En zal, als zand op ons de spade werpt,
> De blijde nazaat, wat wij waren, weten,
> Wiens voet de kiezels onzer groeve knerpt?’

Dergelijke regels zullen voor negen en negentig van de honderd lezers klinken als het product eener woordelijke vertaling uit het Latijn, volstrekt niet als een oorspronkelijk gedicht.

Bij de blijkbare moeite, welke deze uitheemsche taalgymnastiek aan onze dichters kost, is het niet te verwonderen, dat hun geest een weinig afgestompt geraakt en het begin en het einde hunner kunst zich bepaalt tot den vorm, ten schade van de inspiratie en de gedachten. Voor Perk moet hier weder eene uitzondering gemaakt worden; bij hem gloeit de goddelijke vonk ook door de overwonnen moeilijkheden van den vorm door; maar over het algemeen ontvangt men bij deze verzen den indruk: was 't nu inderdaad de moeite waard, om voor zulke onbeduidende, alledaagsche dingen zich zoo vervaarlijk in te spannen? Om Vosmaer's beeld nog eens te gebruiken: we maken des dichters steile bergklimmerij mede; we spannen ons in en vermoeien ons met hem, om, op den bergtop gekomen, in een nevel te staren of wel - erger nog - om te ontdekken, dat de poëet ons niet hooger gebracht heeft dan de dakgoot van 's buurmans huis, waar we het uitzicht hebben op de onooglijke dakschilden en de rookende schoorsteenen van de gansche stad. De poëzie van den huiselijken haard, die met de huisvrouw kust en koost, met de kinderen speelt en ravot,

die grootvaders en tantes verjaardagen in eere houdt, de gastvrijheid en goede sier huldigt, heeft recht van bestaan, maar ze moet niet hooger willen vliegen, dan hare vlerken toelaten, en met een eenvoudig, vloeiend metrum genoegen nemen. In dit genre geeft Antheunis de beste voorbeelden. Indien de dichter van den vorm meer werk verlangt te maken, dan behoort hij ook zijn onderwerp in een hooger vlak te kiezen; want dan alleen heeft hij het recht te vorderen, dat zijn lezer zich daarvoor meer inspanning getroost. Wie dit nauw verband tusschen vorm en inhoud erkent, zal het afkeuren, dat de *genre*stukjes onzer dichters in samengestelde metra - gezwegen nu nog van het uitheemsche - worden gedicht. Evenals de oude schilders het dikwijls doen betreuren, dat zij voor hunne meesterlijk gepenseelde stukken geen edeler onderwerp hebben gekozen dan een paar vruchten, een homp brood of kaas, groenten, keukenafval en dergelijke, zoo stellen vele dichters ons door de keuze van hun onderwerp te leur. Men zie hier geen veroordeeling in van alles, wat naar het triviale zweemt. Wanneer het geheel onschoone, het afzichtelijke maar vermeden wordt kan de ware dichter elk onderwerp behandelen, hoe weinig aantrekkelijk, hoe triviaal het den leek toeschijnen mag, omdat hij het door den gloed zijner verbeeldingskracht bezielt, door de schoonheid zijner gedachten veredelt. Wat is minder aantrekkelijk, minder schoon, oppervlakkig beschouwd, dan eene armoedige, uitgeteerde naaister, op een dakkamertje aan een hemd naaiend? En toch heeft ditzelfde onderwerp Hood's gevoelvol *Song of the shirt* in de pen gegeven. De behandeling, de dichterlijke, niet de technische, is hier hoofdzaak, en het schijnt wel, dat ettelijke vaderlandsche poëten de techniek boven de poëtiek stellen.

De meesten onzer dichters hebben echter één groote deugd: zij gaan gaarne bij de natuur ter schole en nemen nauwkeurig waar, wat in de groote werkplaats van het heelal voorvalt. Zij hebben - en dit is eene onschatbare verdienste - met zeer veel conventies gebroken en doen blijkbaar hun best, om een eigen, oorspronkelijken weg te vinden, waarop natuur en waarheid hen geleiden. Zoowel Coens en Waalner als De Mont en Lutkebühl, ja, alle anderen in meerdere of mindere mate, toonen nu en dan, waar zij 't over vogels, bloemen, planten en landschapjes hebben, de natuur te hebben betrapt. Ziedaar eene groote winst: de dichter, die alleen met zichzelf en zijne gewaarwordingen bezig is, loopt gevaar van op te gaan in onpractische droomerij, maar hij, die met de hem omringende natuur leeft, behoudt de frischheid van opvatting en den levensmoed, die den uitverkorene der Goden tot een zegen maken voor de menschheid. Ziehier dus al een tap op den goeden weg, dien Bodenstedt aan de dichters aanwijst:

‘Dasz Du in Allem wahr bist
Und die Natur zu wahren weiszt,
Dasz Du in Allem klar bist
Und Wort und Sinn zu paaren weiszt.

Dasz Du nur nach dem Rechten greifst,
Und alles recht betrachtest;
Dasz Du nur Diamanten schleifst,
Und Kiesel nicht beachtest!'

Tot hiertoe is een enkel der in den aanhef vermelde dichters hier niet met name genoemd, ofschoon hij wel degelijk de aandacht van den beschaafden lezer ten volle waardig is. Het is Fiore della Neve, die met twee uitvoerige gedichten, dichterlijke romans zoo te zeggen, 'Eene liefde in het Zuiden' en 'Liana', den vaderlandschen zangberg opgestegen is. Ook in deze beide gedichten komen hier en daar plaatsen voor, die om verschillende redenen foutief schijnen. Zoo worden in 'Eene liefde' eenige regels door leelijke middenrijmen en storende alliteraties ontsierd, als:

'... luide snikken s t o o r d e n
De w o o r d e n , die hij langzaam trachtte te uiten.
Ze is krank, onze eenige, onze r o o s , R o s a ura.'

Zoo komen er hier en daar in hetzelfde gedicht plaatsen voor, die in de gegeven omstandigheden te koel, niet opgewonden genoeg (XII, de hymne aan de schoonheid), of wel te geleerd (XXVII) te achten zijn; een verloofd paar zal zich niet zoozeer verdiepen in de historische herinneringen, aan de plaats van hun mingekoos verbonden.

Het zou echter onbillijk geweest zijn, deze kleine en zeldzame aanmerkingen aan te brengen in eene zekere akte van beschuldiging van de Nederlandsche dichters van den jongsten tijd, omdat Fiore della Neve werkelijk hoog boven zijne kunstbroeders verheven staat. Wellicht staat Perk hooger, of zou hij althans hooger hebben kunnen staan, indien hij zich uit de kluisters van den Italiaanschen maatslag had willen losbreken, maar dit is zeker, dat de dichter met den liefelijken pseudoniem zijne verhalen, in afwisselenden maatslag naar de afwisseling der gewaarwordingen, hartstochten en schilderingen, met smaak, zelfbeperking en in keurigen vorm voorzingt. De gedachten zijn edel en schoon, en de verzen vloeien hem zoo gemakkelijk en natuurlijk uit de pen, dat er in de beide bundels letterlijk geen stoplap, geen overtollige of schadelijke versiering, ter wille van rijm of maat, is aan te wijzen. Er behoort zelfbedwang toe, om den dichter zelf hier het woord niet te geven en groote stukken van zijne schoone, zangerige taal aan te halen. Dit korte uittreksel uit 'Liana', niet uitgezocht, omdat het 't fraaiste was uit den ganschen bundel, maar willekeurig eruit genomen, moge een voorbeeld geven van de smaakvolle schildering, fraaie woordenkeus en vloeiendheid van dezen bevalligen dichter.

'Daar is een bleeke bloem, uit blanke sneeuw geweven,
Gesloten schijnt ze albast, of dons, of hermelijn,
Algerisch onyx wel haar melkwit kristallijn;
Agaatroos is de naam, door kuischheid haar gegeven.

Maar kwam van d'ochtenddauw de sluier kaar omzweven,
Dan opent zich haar kelk, en toont op 't mat satijn
Een zachtgetinten blos, een teedren rozenschijn,
Een gloed van avondrood, in 't kart der bloem gebleven.

O maagd, is in dit beeld uw ziel niet uitgesproken?
Haar frischheid, rein en koel, haar schoonheid, onontloken,
Haar blankheid die het blank der trotsche lelie tart?

Maar opent liefde's dauw den kelk vol levensgeuren,
Dan straalt de rijke diepte in gloed van rozenkleuren,
Dan draagt de kuische bloem het morgenrood in 't hart.'

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Nederlandsche Hervormde Kerk in het Licht van haar Protestantsch Beginsel. Rede gehouden bij de Aanvaarding van het Hoogleraarsambt in de Godgeleerdheid van wege de Nederlandsche Hervormde Kerk te Amsterdam, op Dinsdag 19 December 1882 door Dr. J. Knappert. Leiden, S.C. van Doesburgh.

Dr. Knappert heeft, volgens zijn eigen getuigenis, het onderwerp voor zijne inaugureele oratie niet ontleend aan een der vakken van onderwijs, hem door de Kerk toevertrouwd, maar zijne verhouding tot de Kerk willen in het licht stellen, omdat hij, tot de moderne richting behoorende, het hoogleraarsambt aanvaardt naast den behoudenden ambtgenoot Gunning en dat doet in strijd met de meening van vele modernen, die van oordeel zijn, dat een kerkelijk professoraat voor aanhangers hunner richting weinig past. In de gegeven omstandigheden was deze keus van onderwerp zeker gewettigd. Dr. Knappert heeft eerlijk gezegd, wat volgens hem de Kerk wezen moet; en die modernen, welke tegen het aanvaarden van een kerkelijk professoraat bezwaar hebben, zullen dat zeker niet laten gelden tegen het hier ontwikkeld kerkbegrip. Of daarom hun eerste bezwaar is weggenomen, dat blijft eene andere vraag. Naar mijn inzien lijdt deze oratie aan één gebrek. Zij is te breed; met name de werkelijkheid is niet scherp genoeg geteekend.

Dr. Knappert betoogt in een *eerste* deel, dat het Protestantsch beginsel een religieus is: vroomheid, die vrijheid eischt, en wel eene onbeperkte vrijheid, zoodat dan ook in eene Protestantsche kerk eene *verbindende* belijdenis geen recht van bestaan heeft. 'Naar deze grondregelen moet ook onze Nederlandsche Hervormde Kerk beoordeeld worden. Krachtens dit beginsel moet zij eene godsdienstige vereeniging zijn, welke vrijheid eischend, vrijheid geeft; moet zij erkennen dat die vrijheid ook niet door de Schrift wordt beperkt, al stelt zij die Schrift nog zoo hoog als kenbron van den godsdienst van Jezus; en mag zij geen verbindende belijdenis hebben' (bl. 32, 33).

In den aanvang van het *derde* deel lezen wij: 'Ik heb trachten aan te toonen, dat de Hervormde Kerk niet volkomen trouw is gebleven aan haar

Protestantsch beginsel. Thans ben ik verplicht u te doen zien, in welke lijn onze kerk zich voortaan m.i. moet bewegen' (bl. 51). Dit wordt dan verder aangetoond. 'De kerk moet radikaal breken met het confessionalisme, d.i.: Zij moet de gemeenschap niet meer zoeken in een theologische belijdenis, maar in de eenheid van het Protestantsch beginsel, vroomheid, vrijheid eischend; zij moet het toetreden tot hare gemeenschap alleen afhankelijk stellen van de aanneming van haar beginsel.' In eene Protestantsche kerk toch behoort eene verbindende belijdenis niet thuis, want zij is eene vereeniging van Protestanten, een uitvloeisel hunner godsdienstige gemeenschap. Onze kerk is eene godsdienstige, Christelijke, Protestantsche vereeniging. De modernen hebben dus van rechtswege in haar midden plaats. Aan ieder blijve voorts overgelaten, of hij tot zulk eene vereeniging wil toetreden. In haar is plaats voor alle richtingen; zijzelve heeft geene theologische richting. De verschillende richtingen hebben dus elkaars theologische opvatting te bestrijden, maar in alle Protestanten ware broeders en zusters te zien en den nauwen band der gemeenschap te gevoelen. De modernen vooral moeten hierin voorgaan. De Christelijke gemeenschap moet hun weder hoofdzaak worden. Dan kan de kerk een zegen worden voor ons volk en hare roeping vervullen.

In het *tweede* deel verwachten wij dus eene teekening van de werkelijkheid, waaruit blijkt, dat de Kerk niet volkomen trouw is gebleven aan het Protestantsch beginsel, maar ook hare ontwikkeling langs de lijn, in het derde deel aangegeven, mogelijk is. Wat vinden wij? Eene verklaring van het verschijnsel, dat de oude vormen van den godsdienst in onze Kerk nog niet zijn verdwenen: men gunt niet gemakkelijk aan anderen de vrijheid, die men voor zichzelf eischt, en van meet af aan zijn godgeleerdheid met godsvrucht onafscheidelijk verbonden. Men dient verdraagzaam te zijn, want niemand heeft *de* waarheid, en de eisch, om de vrijheid van andere vromen te erkennen, moet onbepaald gelden. De Kerk heeft, met hare gemeenschap te bouwen op gelijke theologische denkbeelden, schade berokkend aan het godsdienstig leven. Hoe algemeen de meening ook verbreid is, dat de kerkelijke gemeenschap op den grondslag eener belijdenis gebouwd moet zijn, toch is zij valsch. Volgens het Protestantsch beginsel is slechts één vorm van gemeenschap mogelijk. 'Indien dit beginsel - vroomheid, vrijheid eischend - werkelijk heerscht dan mag ook de kerk geen andere vroomheid willen, en moet er in haar plaats zijn voor allen, ook die de meest verschillende theologische denkbeelden of zienswijzen hebben, mits zij vroomheid met volstrekte vrijheid paren' (bl. 40). De Hervormde kerk heeft dan ook haar karakter niet te zoeken in hare Calvinistische belijdenisschriften. Dr. K. velt hier een gunstig oordeel over het Calvinisme, een zeer ongunstig over de poging, om het weder te doen herleven. Is er nu slechts één Protestantsche kerk mogelijk, waarom dan de Hervormde verkozen? Antwoord: om hare historie; om hare betrekking tot het volk; om haar tegenwoordigen strijd.

Er staat in dit tweede deel veel goeds en behartigenswaardigs; doch staat er ook in, wat wij erin verwachten, en met recht, naar ik meen? Veel van wat wij erin lezen, had zijne plaats kunnen vinden in het derde deel en heeft die ook ten deele daarin nog gevonden. Maar wij missen noode eene schets van den werkelijken toestand onzer Kerk, waaruit blijken zou, dat Dr. K,'s uitzichten in de toekomst behooren tot die, welke verwezenlijkt kunnen worden. En te meer hadden wij die mogen verwachten, omdat er zijn

onder de geestverwanten van Dr. Knappert, die, uit hetzelfde beginsel als hij redeneerend, hetzelfde kerkbegrip als hij verdedigend, tot de slotsom komen, dat de Nederlandsche Hervormde kerk als één lichaam, als één vereeniging moet ophouden te bestaan. Desnoods mag zij nog blijven een administratief lichaam, maar eene kerk, in den zin van Dr. Knappert ook - neen, dat kan niet. Zal - zoo zullen dezen vragen - het noodwendig gevolg van de toepassing van het Protestantsch beginsel niet zijn, dat zich vormen allerlei groepen van gelijkgezinden? Ja - zal dat niet tevens zijn het voldoen aan den eisch, dien Dr. Knappert mede laat gelden, dat men, vrijheid voor zichzelven eischend, die ook ten volle laat aan anderen? In de Kerk moet plaats zijn voor allen, ook die de meest verschillende theologische denkbeelden of zienswijzen hebben, '*mits zij vroomheid met volstrekte vrijheid paren*'(*) - Maar wie doen dat buiten Dr. Knappert en zijne geestverwanten? Wordt zoo de kerk niet geschikt voor de modernen, maar ook alleen voor hen; eene groote Vrije Gemeente? De richtingen mogen elkaar blijven bestrijden op theologisch gebied, doch de onderlinge gemeenschap moeten zij blijven gevoelen - eilieve, Professor, is dat niet verbazend moeilijk, zoo al mogelijk, als men het elkaar voortdurend lastig maakt in kerkelijke aangelegenheden en ten minste door samen te wonen in één kerkverband elkaars vrije ontwikkeling belemmert? Maar de volkskerk zal zoodoende verdwijnen - heeft inderdaad ons volk hart voor de Kerk? Voor de gemeente, en in die gemeente voor de richting, welke zich openbaart in den predikant of de predikanten, waarom zij zich groepeeren, - daarvoor hebben de meesten hart. Zoo vragen en spreken velen. Ten onrechte?

Intusschen, al kunnen bezwaren rijzen tegen de beschouwing der Nederlandsche Hervormde kerk in het licht van het Protestantsch beginsel, welke Dr. Knappert leverde, dat neemt niet weg, dat, waar hij met overtuiging en bezieling zijn ambt heeft aanvaard, wij hem van heeler harte een Glück auf toeroepen in zijne nieuwe betrekking. Moge hij veler trouw aan de Protestantsche beginselen versterken! Moge hij vele jonge mannen kunnen bezielen met geestdrift voor het schoone werk der predikantsbetrekking!

B.

Godsdienst en Zedelijk Leven. Bijdragen ter toelichting van hunne onderlinge verhouding door Dr. W. Scheffer. Leiden, S.C. van Doesburgh.

Om in overeenstemming te blijven met het boekske van Dr. Scheffer slechts eene korte aankondiging. Eene volledige critiek van deze bijdrage zou een artikel vereischen, misschien van grooter omvang dan de brochure zelve. Allerlei vragen kunnen rijzen naar aanleiding van de methode, door Dr. Scheffer gevolgd in deze bijdrage tot toelichting van het verband tusschen godsdienst en zedelijk leven. Hij neemt deze beiden 'in subjectieven zin' en heeft het oog op 'hunne onderlinge verhouding in psychologisch opzicht'. Dat verband nu kan volgens hem alleen naar eisch worden in het licht gesteld, wanneer het onderzoek daarnaar plaats heeft 'zoo niet langs ethnographischen, dan toch langs ethnologischen weg'. De vaste grond, waarop

(*) Ik cursiveer.

wij ons de oplossing van het vraagstuk (het verband van godsdienst en zedelijkheid) mogen beloven, ligt in de ontwikkeling der menschheid, voor zoover de geschiedenis ons veroorlooft, haar gang van meet af te volgen. Hij wil dan ook in enkele groote trekken den gang van godsdienst en zedelijk leven in hunne verhouding tot elkaar voor oogen stellen. Daarbij gaat hij uit van eene bepaalde definitie van die beiden Godsdienst is de betrekking, waarin de mensch zich stelt met eene bovenzinnelijke macht, die hij als de hoogste erkent; zedelijk leven is: vrije zelfbepaling uit plichtbesef.

Deze bepalingen acht Dr. S. in overeenstemming met de historie. Om nu den ontwikkelingsgang van beiden te schetsen, daarbij vooral lettend op hunne onderlinge verhouding, vestigt de schrijver onze aandacht eerst op de Wilden van Luzon, het voornaamste eiland der Philippijnen, en op de bewoners der Tonga-eilanden; vervolgens op de Grieken en de Israëlieten; dan op Jezus' Evangelie en de latere ontwikkeling van het Christendom; eindelijk in een laatste hoofdstuk nog op de humanistische zedelijkheid, die men tegenwoordig aantreft en welke, ‘niet van eenigen Godsdienst afhankelijk’, den eisch stelt: ‘Eer in anderen, en daarom ook in u zelven, den mensch als verstandelijk en zedelijk wezen.’ Tot welke slotsom voert den schrijver dit onderzoek? Godsdienst en zedelijkheid hebben wel voortdurend elkanders invloed ondergaan, maar mogen niet worden geïdentificeerd. Daar is toch godsdienst te vinden, waar van plichtbesef nog geen spoor aanwezig is en nood en vrees de eenige drijfveeren zijn. Omgekeerd ontmoeten wij tegenwoordig eene humanistische zedelijkheid, die niet van eenigen godsdienst afhankelijk is. Voor Dr. S. is het hoogste, dat, waar beiden, godsdienst en zedelijkheid, ontspringen aan één en dezelfde metaphysische bron in ons, zij ook practisch samenvloeien. Dan eerst groeit en bloeit ware aanbidding: eerbied, vertrouwen, liefde; dan eerst komt onze menschennatuur tot haar volle recht: zelfontwikkeling tot zelfveredeling of zelfvolmaking; dan eerst vindt de mensch het ware leven.

Vindt iemand dit overzicht niet zeer helder, ik kan hem niet beter aanraden, dan het boekje zelf te lezen. Misschien is hij het dan met mij eens, dat een overzicht niet recht te geven is, omdat de brochure zelve niet veel anders is dan een overzicht over de quaestie van des schrijvers standpunt. Dr. S. herinnert ergens aan de spreuk: ‘Wij leven snel’; ik dacht daaraan bij het lezen van dit geschrift. De gewichtigste quaestiën worden tegenwoordig afgehandeld in brochures. Hier dit zoo belangrijk en moeilijk probleem in een boekje van 50 bladzijden. Dat kan niet. Waar de geesten nog zoo verdeeld zijn, dient men iets meer te doen, dan alleen zijne meening te poneeren; men heeft haar recht te staven. Ik vrees dan ook, dat deze bijdrage van Dr. S. de oplossing der quaestie niet veel verder brengt. Zijn boekje is daarvoor te kort, te vol, en geeft te veel aanleiding tot allerlei vragen.

Hij prijst zijne methode - het onderzoek langs historischen, ethnologischen weg - als de ware aan. Maar, eilieve, is dit een zuiver historisch onderzoek? De schrijver stelt voorop zijne definitie van godsdienst en zedelijk leven. Gaat hij ook in de historie en de ethnologie bewijzen zoeken voor de zuiverheid van die bepalingen? En kan een ander in diezelfde historie niet evenzeer bewijzen vinden voor zijne opvatting? Ik bedoel hiermee geen verwijt, maar wou slechts vragen, of de quaestie niet allereerst langs psychologischen weg

moet worden onderzocht? En dus niet bij voorkeur bij Tonganieten of Philippijners, maar bij de beste exemplaren van ons geslacht.

Nog een paar vragen. Godsdienst wordt door den schrijver reeds daar gevonden, waar men vindt een geloof aan geesten, hoogere machten, die men noodig heeft of vreezen moet; dus een geloof buiten alle zedelijke motieven om. Het zij zoo. Maar als men godsdienst vindt reeds in dit enkele geloof - mag men dan weigeren van zedelijkheid te spreken, zoolang men geen plichtsbesef aantreft? Moet men dan daar, waar nood en vrees nog de eenige drijfveeren schijnen te zijn, niet reeds opmerken een aanvang, hoe klein en onbeteekenend ook, van zedelijk leven? Men mag bij het ééne verschijnsel niet zoo veeleischend, bij het andere zoo licht tevreden zijn.

Nog iets. Dr. S. wijst op de humanistische zedelijkheid, die wij aantreffen, sedert het stelsel van gezag in onze maatschappij gevallen is en de rechten van den mensch erkend zijn. Dit zedelijk leven ontstond, gelijk de nieuwe levensrichting in het algemeen, buiten godsdienstige motieven om en kon zich in de practijk niet onder den invloed van den godsdienst stellen, daar deze nog vrij algemeen beschouwd werd als vertegenwoordigd door het heerschende kerkelijke Christendom (blz. 42 vlgg.). Ik wou vragen, vooreerst: omdat dit zedelijk leven zich niet kon stellen onder den invloed van den officieelen godsdienst, ging het daarom ook buiten alle religieuze motieven in de menschen zelven om? Er is toch een godsdienst buiten het kerkelijk Christendom. Ten tweede: als daar tegenwoordig velen zijn, die beweren, met allen godsdienst gebroken te hebben, om alleen humanisten te willen zijn, mag men dan bij hen niet in rekening brengen hunne godsdienstige opvoeding, de godsdienstige indrukken, waaronder zij groot werden? Men kan breken met eene kerk, voor zijn verstand met het geloof afgerekend hebben, maar men kan niet breken, niet afrekenen met hetgeen opvoeding, indrukken, ervaringen van ons gemaakt hebben. Teren deze humanisten, althans velen van hen, ook op oud kapitaal?

In mijn exemplaar van Dr. S.' boekje staan nog een tal vraagteekenen. Bijv. op bl. 30, waar Dr. S. beweert, dat de Israëlieten naast Jahve Kanaänietische goden vereerden, omdat zij meenden, dat die goden *recht* hadden op die hulde. In Jer. XLIV:17, 18 lees ik dat niet. Of op bl. 38. Blijkt uit de daar aangehaalde plaatsen, dat Paulus het kindschap Gods tot de Christenen beperkt?

Maar genoeg. Dr. S.' bijdrage moge de oplossing der quaestie over het verband van godsdienst en zedelijkheid niet veel nader brengen, toch geeft zij belangrijks genoeg, om hare lezing aan te bevelen.

B.

De Godsdienst in het Leven. Met voorbeelden opgehelderd, door J.H. Maronier. Tweede verbeterde en vermeerderde druk. Leiden, S.C. van Doesburgh.

Dat van dit boekske een tweede druk verschenen is, bewijst zijne practische bruikbaarheid. Trouwens, wie het kent, zal den schrijver voor de uitgave ervan zijn dank gaarne betuigen. De heer Maronier is een mild man. Ik onderstel, dat dit geschrift zijn ontstaan te danken heeft aan aanteekeningen,

die de schrijver sedert langeren tijd gemaakt heeft ten bate van zijn godsdienstonderwijs. Wat hij zoo bijeenverzameld heeft, geeft hij ons. Het boekje bevat een aantal voorbeelden van deugdsbetrachting. Al de deugden, die in het persoonlijk, huiselijk en maatschappelijk leven moeten beoefend worden, vinden wij hier door voorbeelden geïllustreerd, door spreuken en lessen aanbevolen. Het is geene leer over de zedelijkheid, geen vertoog over deugdsbetrachting, die ons hier worden gegeven, maar de practijk. Ieder godsdienstonderwijzer dient dit boekje te bezitten. Het geeft hem een schat van voorbeelden en vertellingen aan de hand, waarmee hij zijn onderwijs kan kruiden. Ook beveel ik het aan bij alle ouders. Eene korte spreuk, een voorbeeld, juist te pas gebracht, werkt op de kinderen meer dan een lang betoog. Welnu, hier vinden zij voorraad. Dit boekje komt mij voor een van die te zijn, welke in onze huiskamer op den boekenhanger moeten liggen. Men slaat het nu en dan eens op en als vanzelf hechten zich de voorbeelden, de lessen in het geheugen. Meestal geeft de schrijver aan het slot van een hoofdstuk een of meer gedichten aan, die gelezen en voorgelezen kunnen worden. - Vinde het boekje, ook in deze verbeterde en vermeerderde uitgave, zijn weg en stichte het veel goeds!

B.

Godsdienstige Liederen. Uitgegeven door en voor rekening van den Nederlandschen Protestantenbond. De Evangelische Gezangen-Compagnie.

> ‘Niet de psalmen van 't verleden
> Vertolken al de vreugd' van 't heden,
> De nieuwe geest wekt nieuwen zang’(*).

Aan die behoefte naar ‘nieuwe liederen’ heeft deze bundel zijn oorsprong te danken. Inderdaad eene behoefte, die in moderne kringen zich sterk gevoelen deed en, voor zoover er bezwaren zijn, om dezen bundel voor het kerkgezang in te voeren, zich gevoelen doet. Ik kan bij ervaring het best oordeelen over de gezangen, bij de Nederlandsch-Hervormden in gebruik, maar is het bij de andere kerkgenootschappen zooveel beter gesteld? Hoe weinigen van onze gezangen zijn geschreven in eene taal, die klank geeft aan hetgeen omgaat in ons gemoed; hoe weinigen van hen zijn liederen. Dogmatiek op rijm, dat zijn ze maar al te vaak, en dogmatiek, die onzen godsdienst niet beschrijft. En ja, wij hebben nog de psalmen. Gelukkig; ze zijn vaak frisscher dan onze gezangen en geven meer uiting aan het religieuze leven, dat toch in zijn diepste wezen overal hetzelfde blijft. Doch ook hier een bezwaar. Tot enkele verzen uit de 150 psalmen zijn wij beperkt; telkens stuiten wij op Israëlietische voorstellingen, op eene onbeholpen taal; wordt een toon aangeslagen, vreemd geworden aan ons, die denken als menschen van dezen tijd. Aan nieuwe liederen was behoefte. Aan liederen. De godsdienst spreekt in die taal. Hij uit zich ook in begrippen; hij gaat buiten ons denken niet om. Maar als hij ons doet afdalen in zijne diepten of meevoert naar zijne hoogten, dan legt hij ons het lied op de lippen. Daarin uiten zich al de smart en

(*) *Godsdienstige liederen*, no. 170.

al de blijmoedigheid van ons hart; daarin de levenslust en levensmoed, waarmede de godsdienst ons zegent. Een geloof, dat niet zingen kan, is nog niet het echte. Juist - zegt men - maar dat echte geloof wordt dan ook tegenwoordig zoo schaars gevonden, te schaars, om in de taal van het lied zich te uiten; en ten minste is dat het geval in de modern-godsdienstige wereld. Het geloof is eene strijdleus geworden; het redeneert; het twist; het twijfelt en zoekt; maar het mist die bezieling, die warmte, die vastheid, die het noodig heeft, om zijne gezangen te zingen. Ook de Redacteuren van dezen bundel zijn voor deze klacht niet doof geweest. Toch hebben zij zich gelukkig door haar niet laten afschrikken, om de door het Protestantenbond hun opgedragen taak te volvoeren. Is het door dezen bundel niet bewezen, dat die klacht - neen, niet geheel kan worden gesmoord - maar toch vrij wat minder luid behoeft te worden aangeheven, dan onder ons wel de gewoonte is? Wij - modern-godsdienstigen - neen, wij hebben niet alle poëzie verloren, nu de psalmen van 't verleden niet meer ten volle onzen godsdienst vertolken. Ook onze godsdienst heeft zijn lied, zijn zang. Dat bewijst deze bundel. Daarom alleen reeds begroet ik hem met blijdschap. Zijn verschijnen versterkt ons vertrouwen.

Aan *nieuwe* liederen was behoefte. Dit niet zoo te verstaan, dat oude godsdienstige liederen voor ons alle waarde verloren zouden hebben, omdat zij oud zijn. Het zou tegen ons bewijzen, als het zoo ware. Alle godsdienstigen gevoelen zich verbonden met de vroomheid der voorgeslachten; zij verstaan de taal des geloofs, in hoe onderscheidene klanken, in hoe zonderlinge vormen hun die ook tegenklinkt. Neen, wij zouden in dezen bundel niet gaarne gemist hebben die oude liederen, die van kindsbeen af voor ons vertolkt hebben de diepste ervaringen van ons gemoed; die ons zoo vaak vertroostten en bemoedigden. Het ‘Geloofd zij God met diepst ontzag’, of ‘Wien heb ik nevens u omhoog’; het lied van het ‘hijgend hert’, zij zijn ons gewijd door de heiligste herinnering. Wij vieren niet recht oudejaarsavond zonder ons: ‘Uren, dagen, maanden, jaren’. En op Hervormingsdag moeten wij ‘Een vaste burg is onze God’ kunnen aanheffen. De samenstellers van dezen bundel hebben eene reeks van oude liederen opgenomen. Zij hebben meer gedaan. Zij hebben den schat vermeerderd. Ik denk hier aan no. 17, Vondel's onsterfelijk: ‘Wie is het die zoo hoog gezeten’; aan no. 203, de rei van denzelfden dichter: ‘Waar werd oprechter trouw’. Zij hebben menig lied gewijzigd en daardoor zijne waarde voor ons verhoogd. Wie de psalmen van Ten Kate kent, weet, hoe deze liederen van oud-Israël voor ons winnen, als wij ze lezen, in onze taal vertolkt. Zeker, niet elke wijziging vind ik even schoon; soms had ik liever het oude behouden gezien. Om iets te noemen: in psalm 118 (no. 6) had ik liever gelezen de oude regels:

> ‘Och dat men op deez' eerstelingen
> Een rijken oogst van voorspoed zag’,

die telkens te pas kunnen komen in de kerk en schooner zijn, dan die er nu staan:

> ‘Och dat ons hart op 't biddend zingen
> Een oogst van vrome blijdschap zag.’

Zoo wou ik vragen, waarom de krachtige aanvang van ons gezang 58 (no. 42) moest gewijzigd worden en of niet het geheele lied schooner was geweest, als men alleen behouden had de eerste helft van vs. 1 met de laatste helft van vs. 6 en het 7de vers? Zoo..... doch de redactie ontwapent hier alle critiek, daar zij de toegeeflijkheid inroept in de overtuiging, ‘dat hier bezwaren bestonden, welke niemand volkomen zou kunnen overwinnen’. Liever wil ik dan ook danken voor zoo menige schoone wijziging. De lofzang behoeft niet meer te stijgen uit Sion's zalen, en leest eens den ouden psalm 33, nu no. 29.

Toch, aan nieuwe liederen bleef behoefte. Nevens hetgeen voor ons classiek geworden is, willen wij onze vroomheid uiten in eene taal, die geheel de onze is. Onze godsdienst hebbe ook zijne oorspronkelijke zangen. Aan deze behoefte voldoet deze liederenbundel in ruime mate. Zijne samenstellers verdienen hier onze volle erkentelijkheid. Zij hebben niet die medewerking gevonden, die zij verwacht hadden; toch geven zij zulk een schat van nieuwe en meestal schoone liederen. Wie de lijst der dichters inziet, zal bemerken, dat den heeren Böhringer, Ph.R. Hugenholtz en zijn broeder F.W.N. Hugenholtz wel vooral onze dank toekomt. En hier wijs ik op eene andere goede vrucht, die deze bundel dragen kan. Bewijst zijn verschijnen, dat ook in de modern-godsdienstige wereld het lied nog niet gestorven is, hij leert ons tevens, dat ook tegenwoordig, te midden van den strijd, dezelfde taal der vroomheid gesproken wordt door mannen van onderscheiden richting. Naast tal van gedichten van De Genestet treffen wij er aan van Ten Kate, Beets, Des Amorie van der Hoeven Jr.; en aan Da Costa is ontleend het verheven slot van zijn fragment uit Lord Byron's *Caïn*: ‘Wegen Gods, hoe duister zijt gij’, enz. - Dat heeft nog een voordeel. Wordt deze bundel populair - en waarom zal hij het niet worden - dan komen deze schoone liederen langs dezen weg onder het volk. Het leert ze kennen en liefhebben, de verzen van onzen De Genestet, ook dat lied des geloofs (no. 54):

‘Uit de nev'len zal de dag
Eenmaal zeker rijzen.
Schoon niet ik hem groeten mag,
'k Zal er eeuwig God voor prijzen,
Dat ik op mijn aardschen tocht,
Onder weemoed, scherts of lijden,
Met een hart voor al wie strijden,
Steeds naar 't hoogste zoeken mocht.’

Zal het er niet beter om zijn, als velen van buiten kennen dat lied van Beets (no. 80):

‘Er is een heiligdom van 't hart,
Ontziet het stervelingen!
Daar woont geweten en gevoel,
Bewustheid van een hooger doel
En drang naar beter dingen? enz.’,

Of dat van Ten Kate (no. 108):

‘Bid en werk! De kunst des levens
Schuilt in dat vereend gebod:

't Is een plicht en voorrecht tevens,
Kind der aarde, kind van God!

Werk en bid! All' 's Hemels gaven
Vloeien uit die dubb'le wel:
Wie niet bidt, is 't werken... slaven,
Wie niet werkt, is 't bidden... spel!

Bid en werk! bij zon of regen,
Bij bewolkt' of klare lucht.
Bidden is des arbeids zegen,
Arbeid is des biddens vrucht.

Werk en bid! en al uw krachten
Keeren tot haar evenwicht,
Daden groeien uit gedachten
En het zwaarste kruis wordt licht!'

Intusschen kan het hier nog den schijn hebben, of ik deze nieuwe liederen begroet, alleen omdat zij schooner zijn dan de oude. Daar is nog eene andere en gewichtige reden. 'De *nieuwe geest* wekt nieuwen zang.' Elke tijd heeft zijn geest. Nieuwe zangen vroegen wij, omdat een nieuwe geest ontwaakt is. Hoe hij zich openbaart? Luistert:

'Uw wereld, Heer, is schoon en goed,
Het leven is een zegen,
Geef ons een hart vol frisschen moed,
Dat lust heeft aan uw wegen.
Dan blijft ons oog omhoog gericht,
Dan ziet ons oog in 't vriendelijkst licht
Al 't heil van U verkregen' (no. 60).

'Het leven is een zegen'; het leven hier op aarde. Het heeft zijne waarde in zichzelf, niet langer in zijne betrekking tot het 'na dezen'. De vraag is niet meer: hoe kom ik in den hemel, maar: hoe leef ik als een vroom mensch hier in deze aardsche levenskringen. Daar is geene plaats meer voor ons gezang 189:

'Zoo blij de landman moe van 't ploegen
De neigend' avondschaduw groet,
Zoo blij zien wij bij al ons zwoegen,
Dat onze dag ten einde spoedt.'

Nu wordt het (no. 183):

'Frisch als de morgen, zijn kracht bewust,
Stroomt door mijn adren de levenslust,
Lust om de hand aan den ploeg te slaan,
Lust om den brave ter zij te staan,
Lust in de wereld en Die haar schiep,
Die er ook mij tot mijn werkkring riep.'

De godsdienst heeft dit leven te wijden. Zoo heeft men er oog voor gekregen, dat hij niet allereerst kweekt de lijdelijke deugden, maar ons bezie-

len kan en moet met frissche kracht, met blijden werklust. Ernstig aan zijne levenstaak te arbeiden, is ook vroomheid:

‘Te zwoegen en te streven
Met al de kracht des mans
Dat is het zout van 't leven,
Dat vlecht den burgerkrans,
Heil, die zijn brood mag eten
Door eerlijk zweet gewijd,
En geen derde den dank heeft te weten (bis)
Dan God en eigen vlijt (bis)’ (no. 202).

Hij leert den mensch vertrouwen op zijne kracht:

‘Help maar u zelf, zoo helpt u God,
Hoe ook de vijand dreigt en spot,
Gij zult en moet hem toch in 't eind verwinnen.
In eigen hand rust eigen lot.
Wil dan getroost met Hem uw taak beginnen’ (no. 105).

Dat is de nieuwe geest, waaraan deze liederen klank hebben gegeven. In mijne oogen ligt hierin niet de geringste waarde van dezen bundel godsdienstige liederen. In onze gezangbundels heerscht nog volstrekt de oude levensbeschouwing, die, o, zoo licht ziekelijk wordt. Nu kan klinken een frisch en vroolijk lied. Wij hebben onze zorgen, onzen strijd, onze smart, maar wij hebben ook wat te doen in het leven, eene taak te verrichten voor maatschappij en huisgezin en vaderland. En lost het raadsel van den dood zich op in een persoonlijk onsterfelijk voortleven, dan zal het dáár het best zijn, naarmate wij hier blijmoedig en ijverig aan die taak gearbeid hebben. De liederen op ‘Scheiden en Sterven’ mogen nu weemoedig klinken, droevig van toon, maar voor het ziekelijke in de doodsgezangen van de gebruikelijke bundels - neen, daarvoor is geene plaats meer. In deze afdeeling vinden wij de Genestet's ‘Komen en Gaan’ en Ten Kate's weemoedig ‘Graflied’:

‘Slaap zacht in den schemer der graven,
Gij stoff'lijk omhulsel des braven!
Hij zelf groet den eeuwigen morgen,
't Is 't reiskleed alleen, wat wij borgen’, enz. (no. 221).

En laat mij hier ten slotte wijzen op nog eene aanwinst in dezen bundel. Wij vinden hier Vaderlandsche liederen. Om maar één te noemen, dat schoone lied van Beets (no. 216):

‘Blijf één, blijf één, mijn Vaderland!
Blijf één en ongeschonden.
Geen staatspartij, geen godsdiensttwist
Verscheure door geweld of list,
Wat God heeft saamgebonden!

Blijf één, blijf één mijn Vaderland!
Laat niets die deugd verflauwen.
Wroet in geen eigen ingewand!
En, Leeuw van Neerland! toon geen tand
Dan tegen vreemde klauwen!’

Zoo geeft ons deze bundel inderdaad nieuwe liederen. Er is dus alle reden, om hem met ingenomenheid welkom te heeten en het Protestantenbond geluk te wenschen met deze uitgave. Mocht spoedig den samenstellers bewezen worden, hoe gretig hun werk wordt aangenomen, door de noodzakelijkheid van een tweeden druk. In dat geval willen zij misschien de verdeeling in rubrieken wel doen vervallen. Zij maakt soms het zoeken eer lastig dan gemakkelijk. Men denkt er niet zoo spoedig aan, om zijn Lentelied in de afdeeling Samenleving te zoeken. Ook komt er dan wellicht eene uitgaaf, waarop zijzelven ons het uitzicht openen, die het lezen der liederen gemakkelijker maakt dan deze, die voor den zang is ingericht. Deze liederen kunnen zoo grooten zegen brengen, ook waar men ze niet zingen kan.

De redacteuren hebben er intusschen hunne reden voor gehad, om deze eerste uitgave aldus het licht te doen zien. Het is hun te doen, om met dezen bundel eene poging te wagen tot verbetering van ons kerkgezang. Een edel streven! 'Ons kerkgezang is jammerlijk vervallen. Alleen omdat wij van jongs af nooit anders en beters hebben gehoord, konden wij zoo langen tijd berusten in een inderdaad ondragelijken toestand; dat geesteloos rekken en uithalen van enkele tonen in plaats van een maatvast gezang; dat galmen en schreeuwen, waarbij het "bedenken van al wat liefelijk is en wel luidt" geheel wordt verwaarloosd; dat redeloos opdreunen van alle koralen zonder eenig verschil in kracht en in maat, zoodat bv. het vrolijkst loflied volmaakt hetzelfde klinkt als het aandoenlijkst boetelied of het treurigst grafgezang'[(*)]. Het is zoo jammer, dat het zoo gesteld is. Het kerkgezang kan zulk een gezegenden invloed oefenen. Zelfs nu nog, als de kerk vol is, de organist opgewekt en vlug speelt, kan een gezang stichten. Hoeveel te meer dan, als het goed gezongen werd! Daarbij: 'Er ligt in het gemeentelied een groote kracht. Een melodie als bijv. van ons "Uren, dagen, maanden, jaren" beteekent voor kerkelijk opgevoede Protestanten meer dan een liefelijk gerangschikte en afgeronde reeks van tonen Zij vormt - het is eene opmerking van Prof. Spitta - voor hen met het gedicht een onverbrekelijk geheel; zoodra zij klinkt hooren zij in hun binnenste de woorden mee. Zij wekt bij hen aanstonds al de eigenaardige gewaarwordingen van den oudejaarsavond en roept op eenmaal een dier schoone uren voor hun bewustzijn op'[(†)].

Aan de muzikale bewerking hebben de samenstellers daarom een eersten rang toegekend. Zij verkregen daartoe de hulp van den heer Dan. de Lange. Een naam, die op dit gebied een goeden klank heeft. De heer De Lange zelf geeft in het Woord Vooraf rekenschap van de wijze, waarop hij zijne taak opgevat heeft. Ik laat de beoordeeling hiervan aan deskundigen over. Liever stel ik nog eene andere vraag: hoe zal het doel der samenstellers van dezen bundel bereikt kunnen worden? Zij deelen 'volkomen in den wensch van den heer de Lange naar de oprichting van gemeentekoren, zonder welke geen wezenlijke verbetering van den zang der gemeente mogelijk is. Deze koren zullen zich in het zingen der liederen eerst zelve grondig moeten oefenen, dan den zang der gemeente moeten leiden, om eindelijk in de gemeente zelve zich op te lossen, wanneer de geheele vergadering één groot koor zal geworden zijn'[(§)]. Zeker, dat is een weg. Doch in onze vaak jammerlijk ver-

(*) A.w., Woord Vooraf IX.
(†) A.w., Woord Vooraf VIII.
(§) A.w., Woord Vooraf XIII.

deelde gemeenten wordt niet gemakkelijk zulk een koor gevormd, en waar het gevormd worden kan, vindt het in onze oude kerkgebouwen niet altijd eene geschikte plaats, vanwaar het den zang der gemeente leiden kan. Daarmee zeg ik niet: laat de koorvorming achterwege. Neen, laat ten minste in elke afdeeling van het Protestantenbond er een tot stand komen. Onlangs werd een uitstekende raad gegeven. Laten de predikanten een koor vormen van hunne catechisanten. Jammer maar, dat niet alle predikanten bij dat koor kunnen voorgaan. Toch ga deze raad niet zonder vrucht voorbij! Het is intusschen reeds veel, dat op dit gebied beweging komt. Langzamerhand zullen er wel gemeenten gevonden worden, waar onder de leiding van een muzikalen voorganger het gezang anders wordt. Men leere den menschen af, dit onderscheid te maken tusschen gewijd en ongewijd, dat zich uit in het vroolijk zingen buiten, het saai en eentonig zingen in de kerk. Als dan op de scholen het zangonderwijs meer ter harte genomen en daaraan meer tijd besteed werd dan tegenwoordig, dan konden de goede wenschen in dezen vervuld worden.

Kome dan deze bundel in veler handen - het is mogelijk, want hij is zeer goedkoop - doe hij veel goeds voor het kerkgezang en meer nog tot opwekking van frisch en krachtig godsdienstig leven!

J. VAN DEN BERGH.

Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht, door Jhr. Mr. Th.H.F. van Riemsdijk. Uitgegeven met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Leiden. - E.J. Brill.

In de Voorrede schrijft de auteur: ‘Bij de bewerking van dit geschrift ben ik van het denkbeeld uitgegaan, dat men middeleeuwsche gebruiken en instellingen het best leert kennen, indien men nagaat hoe zij zich op eene bepaalde plaats ontwikkeld hebben. Indien men daarvan een juiste voorstelling wenscht te geven, is het raadzaam ze binnen dien beperkten kring met de grootste zorgvuldigheid te beschrijven en uit het onderling verband hun aard en oorsprong toe te lichten. Op die wijze zal men doorgaans met grootere zekerheid te werk gaan dan zoo men de gebruiken en instellingen, die zich op verschillende plaatsen voordeden, vergelijkt en uit de kenmerken die zij gemeenschappelijk hebben hun algemeen en eigenlijk karakter tracht af te leiden. Wel ontken ik geenszins het groote nut, dat aan die laatste bewerking verbonden is, maar zij mag niet worden toegepast, dan nadat men eene grondige kennis bekomen heeft van hetgeen voor iedere plaats eigenaardig is. Op dat standpunt heb ik mij dan ook gesteld bij het schrijven van deze verhandeling, waarin ik de plaats tracht aan te wijzen, die een parochiekerk in het maatschappelijk leven onzer vaderen heeft ingenomen.’ De vraag zou nu gesteld kunnen worden: heeft de schrijver zijn doel bereikt? Doch gesteld eens, dat men op die vraag een ontkennend antwoord kan geven, wat ik niet doe - dan nog zou daarmede geen oordeel geveld zijn over de eigenlijke waarde van dit werk. Die waarde ligt in de groote zorgvuldigheid, waarmede de geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob beschreven is, eene geschiedenis, die de heer Van Riemsdijk geput heeft uit tal van geschre-

ven - vaak moeilijk te vinden - bronnen Met eene nauwkeurigheid, die afdaalt tot de kleinste kleinigheden. (bijv dat zich op het orgel ten dienste van den organist eene zit- en voetbank bevonden), beschrijft de auteur het Kerkgebouw, de Inrichting en Uitrusting van het Kerkgebouw, den Dienst, het Kerspel en zijne Inrichting. Zijn werk heeft dan ook vooral waarde voor den navorscher van oude instellingen. Toch verdient dit onderzoek waardeering ook in ruimer kring. Reeds om het zeer belangrijke hoofdstuk over de Broederschappen en Gilden, dat ons eene nauwkeurige en duidelijke voorstelling geeft van dezen vorm van associatie in de middeleeuwen. Maar vooral om eene andere reden. De kerk van St. Jacob heeft in de dagen der Hervorming het zonderlinge schouwspel vertoond van een dienst, geheel naar de regelen der Katholieke kerk verricht, doch gevolgd door eene preek, waarin die Kerk bestreden en de Hervormde denkbeelden geleerd werden. In St. Jacob heeft Duyfhuys gepredikt, en jarenlang heeft zijne gemeente zich zelfstandig gehandhaafd tusschen de Katholieken en Calvinisten in.

Uit de toezending van dit werk aan *De Tijdspiegel* ter aankondiging maak ik op, dat de auteur en de uitgever het in veler handen wenschen. Ongelukkig zijn daartegen twee bezwaren: het werk is uitgegeven in groot kwarto en het kost dertig gulden, een prijs, misschien niet te hoog voor het boek, maar wel voor de kas van menig liefhebber van zulke onderzoekingen. Zoo verdwijnt dit werk waarschijnlijk in algemeene bibliotheken. Daar zal het ten minste met vrucht geraadpleegd kunnen worden.

B.

Mengelwerk.

De Indische kapitein.
Novelle van P.F. Brunings.

III.

Zelden zonk een man meer in 't niet naast zijne beeldschoone vrouw dan die brave Mijnheer Van Hooven. Hij had eene arme, maar zeer mooie juffer getrouwd, die thuis geene weelde kende, maar er hartstochtelijk naar verlangde. Hij was rijk en zij gaf hem hare hand, zooals de eigenaar van een kostbaar schilderij het verkoopt aan den meestbiedende. Hij was trotsch op zijne vrouw, en hoewel hij een knap man was, met een goedhartig, blozend gelaat, blinkend kaal hoofd en een rosblonden baard, had zijne schoone vrouw nog nooit een zweem van trots doen blijken, als ze aan den arm van haar man ging, aan wien ze haar schitterend toilet, hare equipage en al hare weelde te danken had.

Misschien gevoelde ze wel erkentelijkheid, maar dan lag toch dit gevoel zoo diep verscholen, dat ze het moeielijk vinden kon. Wat ze heel levendig gevoelde, was de macht harer schoonheid; de macht van haar schitterend staalblauw oog, door eene donkere wimper overschaduwd en door een zwarten wenkbrauwboog overwelfd; de onweerstaanbare betoovering van een glimlach, die den rozenmond opende, om glinsterend witte tanden te laten zien. Ja, ze was bekoorlijk - maar haar schoon had iets uitdagends, dat schrik aanjoeg. Er was iets in die Juno, dat een kalm opmerker den indruk gaf, als dacht ze: de wereld behoort mij, als ik wil; ik heb alles, wat ik behoef, om haar aan mijne voeten te zien; die wereld is voor mij geschapen; ik ben er het sieraad van. - Nooit had eene schoone vrouw duidelijker

laten blijken, - altijd aan den onpartijdigen opmerker - dat ze maar één gedachte had: zichzelf. Hare gewone omgeving zag haar uit een ander oogpunt - dat der blinde bewondering. Juno was, op weinig na, volmaakt, behalve voor hare benijdsters, die ze bij menigte had.

Onze goede kapitein bleef, en hij had zijne redenen, om die Juno zooveel mogelijk te ontwijken. Zoo deed hij, en dus was de familie Van Hooven reeds drie dagen op Howerda, zonder dat de Indische kapitein haar een woord had toegesproken; zelfs had zij hem geen enkelen keer betrapt op een blik. Als zij sprak, scheen hij niet te luisteren; als hij sprak, keek hij haar nooit aan. Den tweeden dag was er niemand onder het tiental logeergasten, die niet begreep, dat die twee menschen elkaar min of meer vijandig waren, behalve Mijnheer Van Hooven, die velerlei dingen begreep, behalve datgene, wat de gelukkige bezitter eener schoone, coquette vrouw vóór anderen diende te begrijpen.

De Van Hooven's logeerden elk jaar bij de Van Howerda's - in dezelfde maand, bijna tusschen dezelfde data. Er was ditmaal bijna eene afwijking in die gewoonte gekomen, ten gevolge van een protest van Laura van Hooven, en Elza had zich aan hare zijde geschaard; maar ditmaal had Van Hooven gezegevierd over den wil zijner vrouw. Hij had zonneklaar aangetoond, dat verschillende ambtsbetrekkingen - en hij had er vele, die hij ook *honoris causa* waarnam, - 't hem onmogelijk maakten, een anderen tijd te kiezen, om op Howerda te komen; Mijnheer en Mevrouw Van Howerda waren er ook zóó bijzonder op gesteld, dat de harmonie in de wederzijdsche bezoeken niet werd verbroken, dat de bezwaren, die aan de andere zijde waren gerezen, vanzelf moesten zwichten. - Ook had Elko een gewichtje in de schaal gelegd. Hij had ook helder als de dag aangetoond, dat men op Howerda niet zonder de Van Hooven's kon, nu het eenmaal vastgestelde tijdstip hunner komst daar was.

En zoo was er vrede op het vredig landgoed van de Howerda'sche familie.

Elko maakte Laura het hof, en Laura liet zich het hof maken.

Haar man hield veel van den student; hij vond hem een flinken, vroolijken, verstandigen jongen, zooals hij inderdaad was, en daar de goedige echtgenoot, die altijd zooveel aan zijn hoofd had, alleen de materieele middelen bezat, om zijne schoone vrouw, op wie hij zoo trotsch was, de noodige afleiding en genoegens te verschaffen, - welke middelen, helaas! nog wel eens faalden - was hij altijd iedereen oprecht erkentelijk, die dit pronkjuweel der schepping in eene opgewekte luim wist te houden, en Elko slaagde in die wel wat moeielijke kunst vrij wel - hoewel niet altijd. De Juno's vervelen zich somtijds, en wie zulk eene voorname godin altijd hare verveling wil ontnemen, dient zelf ook wel een god te zijn - en dat was Elko niet. Zijne

natuur was van zeer menschelijken, zelfs vrij materialistischen aard.

Elko ondervond nu en dan een nukje van Laura, en toen hij eens naast haar op eene tuinbank was komen zitten en de rook van zijne sigaar langs haar fijn neusje ging, had ze een weinig kregel haar boek toegeslagen, was ze opgestaan en had ze met hare blanke, mollige hand het spiraaltje tabaksrook, dat zich reeds in de eindelooze ruimte had opgelost, schijnbaar afgeweerd en er met een opgetrokken lip bijgevoegd: ‘O, altijd die tabaksrook!’

Elko had terstond zijne fijne havanna weggeworpen en, haar volgende, de noodige verontschuldigingen ingebracht.

‘Nu - ja, 't is goed,’ zei Juno. ‘Ik neem 't je volstrekt niet kwalijk. Maar ik zat te lezen... en ik was geheel in mijne lectuur verdiept. Neem 't me niet kwalijk. *Sans rancune*, hè?’

Ze knikte hem vriendelijk toe, liet hare schitterende tanden zien en ging snel heen.

Elko oogde haar na en dacht: ‘Welk eene prachtige vrouw!’ - Maar hij dacht ook: ‘Welk een kruidje-roer-me-niet, en welk eene prinses, die alleen haar eigen hoofd en hare lusten volgt!’

Het coquette spel duurde nu reeds een drietal jaren. Beurtelings werd Elko aangehaald en afgestooten, en zoo bleef het een spel, waarbij de galante ridder per slot van rekening niets won en altijd op een zekeren afstand werd teruggeplaatst, als hij meende, het doel te hebben bereikt. Toch liet hij zich niet afschrikken, en als Elza hem wel eens vermaande: ‘Breng Laura toch niet in opspraak, want het leidt tot niets; ik ken haar, en ik weet, hoe ze over u denkt,’ dan haalde hij de schouders op, zooals menschen doen, die niet willen gewaarschuwd zijn.

Op een zonnigen morgen zat de kapitein ook op eene bank te lezen, en hij was geheel verdiept in zijne lectuur. Hij zou ook niet in zijne afgetrokkenheid zijn gestoord, al was er iemand naast hem komen zitten; maar eensklaps drong hem een schelle noodkreet in 't oor, en hij hief het hoofd op.

De bank, waarop hij zat, stond op eene kleine hoogte, belommerd door hoog hout, aan den kant van een snelloopend water met steile kanten. Vijftig schreden hooger op was een smal loopbruggetje met één leuning. Tegenover deze zitplaats was een klein, frisch weiland, waarin een viertal runderen graasden. Een paar voetpaden liepen er doorheen; het eene diende voor de bewoners der boerderij, het andere voor die van het huis, wanneer ze naar het tegenovergelegen bosch wilden oversteken en vandaar teruggingen.

De kapitein keek op en zag terstond den toestand. Het rundvee was in zijne rustige rust gestoord door een kleinen duivel van een hond, een echten smous van de heftigste soort, - die eerst de kalme herkauwers had aangeblaft en toen tergend om hen heen rende, snel

als eene wolkschaduw en zich verheugende in de onrust, die hij onder dat groot gedierte had teweeggebracht. Eerst was het logge vee den kleinen indringer met groote, dreigende oogen langzaam gevolgd; toen was het aan 't loopen gegaan, en eensklaps had het iets in 't oog gekregen, dat zijn toorn in hooge mate opwekte: de vuurroode parasol van de eigenares des kleinen boosaardigen Bob. De vier gehoornde vijanden van den woesten keffer kwamen eensklaps op de roode vaan af.

Op dit oogenblik zag de kalme lezer het gevaar, en hij zag het even snel en duidelijk, als toen hij in Indië eensklaps tegenover eene bende gewapende Atjehers stond, die als schimmen vóór hem uit den grond verrezen. Toen was hijzelf ook gewapend, en hij had goed gewapende soldaten onder zijn bevel, die hem terstond gehoorzaamden. Nu was hij alleen, en hij had geen ander wapen dan een stok - een rotting. Hij bedacht zich geen oogenblik, wierp zijn boek weg, nam een aanloop en sprong over de kleine beek.

'Werp uwe parasol ver weg en haast u naar de kleine brug!' riep hij met eene stentorstem.

Zijn aanloop en zijn doordringende roep brachten het domme, drieste vee een oogenblik tot staan. De wandelaarster gehoorzaamde aan de stem, die zoo onverwachts als uit de wolken tot haar sprak, en slingerde het gevaarlijke, roode ding weg, dat eene buiteling maakte en toen op zijne punt bleef liggen. De koebeesten met hunne logge lichamen draafden erop af, snoven en beschouwden 't een oogenblik met woeste blikken; toen kwam de tergende Bob, die de ruimte had gekozen, hen weer aanblaffen, en de jacht op dien kleinen woestaard begon opnieuw. De booswicht, van alle zijden vervolgd, zocht natuurlijk bescherming bij de arme vrouw, die veel weerloozer was dan hij, want hij was onbereikbaar door zijne vlugheid en nietigheid; zij kon zichzelf niet redden, veel minder dien kleinen twistzoeker beschermen. Het hing maar aan een haar, of de woedendste der herkauwers had een moord gepleegd op een der prachtexemplaren van het Nederlandsche schoone en zwakke geslacht. Maar de kapitein gaf met zijn stevigen rotting het dier een slag op den snuit, die het deed afdeinzen, en te gelijk met de armen zwaaiende, hief hij een vervaarlijk geschreeuw aan. De kudde stoof terug, en de kleine, woeste Bob kreeg in 't voorbijgaan een smeer met den geduchten rotting, die hem jankend deed afdruipen.

De vervolgde schoone repte zich, achter haar bevrijder heen, naar het loopbruggetje en geraakte in veiligheid. De kapitein liet wijselijk de malle, roode parasol in den steek en ging bedaard heen, toen het in zijn vrede gestoorde vee op een afstand bleef staan, als bedacht het zich, wat het te doen stond; toen ging het op de brug af, maar daar bleef het staan - om dezelfde reden, die een niet al te dommen ezel belet, over eene ezelsbrug te gaan, waarop hij zijne beenen kan breken.

De kapitein maakte zich de aarzeling des vijands ten nutte, om weer over de sloot te springen; maar de ongewone inspanning had hem toch zoo vermoeid, dat hij aan de andere zijde in het gras neerzonk. Hij had van zijne beenen, wier wonden pas geheeld waren, te veel gevergd. Daar lag hij eene poos half bewusteloos; toen rees hij met moeite op, ging met slependen tred naar de bank, waarop hij zijn boek had neergeworpen, lei den rechterarm over de leuning en een oogenblik later zonk het bezwaarde hoofd op den arm. Onder de koele schaduw van het geboomte en den lichten westenwind vielen zijne oogen toe. Hij sliep en droomde van Indië en eene wilde jacht op buffels, die hij er nooit had bijgewoond. Hij droomde een eindeloozen droom, waarin hij eene bonte mengeling zag van allerlei phantastische beelden, totdat hij eindelijk tegenover een rhinoceros stond, die hem met zijn neushoren een stoot in de zijde toebracht. Hij schrikte op, keek bedwelmd rond, en toen zag hij het lachend gelaat van zijn vriend Elko. De student had zijn dun rottinkje nog horizontaal op de borst van den kapitein gericht, nadat hij hem met dit vreeselijk wapen den stoot had toegebracht, die den neushoorn vrijpleitte van het moorddadig plan, om een Indisch kapitein, die zich door de verdediging der vervolgde onschuld zoo verdienstelijk had gemaakt, het leven te benemen.

‘Wat is er?’ vroeg de kapitein.

‘Ge slaapt alweer,’ zei Elko lachend.

‘Ja, ik slaap,’ zei de kapitein verward. ‘Waar is ze? Is haar niets overkomen? - Is ze veilig?’

‘Van wie spreekt ge, kapitein? Is er iets gebeurd?’

De kapitein streek de hand over 't voorhoofd en zei: ‘Ja, er is iets gebeurd. Het vee in de wei heeft eene van de dames vervolgd... Ja, nu herinner ik 't me. Jawel, ik herinner 't me...’

‘Wat raaskalt ge toch, kapitein?’ riep Elko lachend.

‘Niets,’ antwoordde de kapitein opstaande. ‘'t Heeft niets te beduiden.’ Hij zag over de weide heen. Het rundvee graasde rustig, zweepte zich met den staart langs de zijden of herkauwde in de kalme behaaglijkheid van den gastronoom, die na 't diner en de koffie zijne havanna rookt.

Toch was hij 't nog niet met zichzelf eens, of hij niet gedroomd had. Hij herinnerde zich eene vuurroode parasol, die hij op hare punt had zien staan, - daar vlak bij den schuurpaal in de wei. 't Was toch geen droom geweest. Maar hij vond het tergend voorwerp, dat de gehoornde bevolking der wei in oproer had gebracht, niet terug.

‘Wel, voor den drommel!’ riep hij, - ‘waar is die roode parasol gebleven?’

Hij ging naar het bruggetje, erover heen, de weide in en naar de plek, die zijn geheugen hem aanwees. Hij moest een grooten, dikken, roodbonten os voorbij, die de aanvoerder was geweest van het viervoetig leger, dat de schoone parasoldraagster met haar gevaarlijken,

kleinen alarmschetteraar had vervolgd. Hij beschouwde den os met een argwanenden blik. Had het dier kunnen vermoeden, dat eenige maanden later een zijner ribstukken zou moeten dienen als hoofdschotel op den disch, waaraan die nietige tweebeenige voorbijganger zou aanzitten en zijn maal beginnen met een aftreksel uit het vleesch en bloed van zijn broer of zwager of zijne zuster, - misschien wel zijne eigene moeder - dan had hij hem zeker vermoord. Maar 't arme dier maakte zich alleen boos op eene roode parasol en een kleinen keffer, die 't geen kwaad konden doen. Een zijner ergste vijanden liet hij ongehinderd voorbijgaan. Een domme os heeft dit met den verstandigen mensch gemeen, dat hij zijne vriendelijke vrienden moeielijk van zijne echte vijanden weet te onderscheiden.

De kapitein keek den os wantrouwig aan, en de os beloonde dien wantrouwenden blik met een kalmen, gemoedelijken, waterachtigen oogopslag, als wilde hij te kennen geven: ‘Ik heb met u niets uitstaan.’

De kapitein keek eens rond, en daar vond hij toch iets, dat op het overblijfsel van een Parijsch mode-artikel geleek. Hij raapte het op, bekeek het eens, glimlachte, keek toen den roodbonte eens aan, die geheel verdiept was in zijne gewichtige bezigheid, om de frissche, groene wei kaal te scheren; ging toen achter Mijnheer Van der Os om, den weg terug, dien hij gekomen was, en lei zijne tropee aan de voeten zijns vriends neder.

‘Wat is dat?’ vroeg Elko met een minachtenden blik op het onooglijk voorwerp, dat veel geleek op den verflap van een schilder, die eerst in rood en daarna in groen, bruin en allerlei vuile kleuren had gewerkt.

‘Dat is een voetkleedje van mijnheer, die daar zijne dikke ribben kwispelt met zijnedeles staart,’ zei de kapitein, met zijn rotting het overblijfsel van de roode parasol eens omkeerende.

‘Dat is de parasol van Laura,’ zei Elko, het vod door zijn knijper bekijkende; ‘van den stok is niets overgebleven, maar ik herken nog iets van de kleur. Ja wel - 't is hare parasol.’

‘Ik geloof 't ook,’ zei de kapitein, den bezoedelden lap nog eens met zijn stok omkeerende. ‘Wat zouden we ermee doen?’

De student staarde op het wonderlijk voorwerp en antwoordde: ‘Ik geloof op mijn woord, kapitein, dat gij een buitenkansje hebt gehad. Laura is door de wei gekomen; gij hebt de koeien, die achter haar aan wandelden, gekeerd; toen heeft ze hare parasol verloren, en het vee heeft er eens mee gespeeld, niet waar?’

‘Juist - zoo is 't,’ zei de kapitein, het vod wegslingerend. Er was zoo iets minachtends in de wijze, waarop hij dat deed, dat Elko groote oogen opzette. Hij keek zijn vriend eens aan en zei toen onder den indruk van eene plotseling opkomende jaloezie: ‘Wel, ik wenschte, dat ik in uwe plaats was geweest. Ik wil het lastig vee

ook wel voor haar verjagen - onverschillig, of 't op vier of twee beenen loopt.'

'Ik sta u mijne krijgstropee af,' zei de kapitein met een schamper lachje. 'Breng ze haar terug;..... ik geloof niet, dat ze in haar angst den gedienstigen geest heeft herkend, die haar dien kleinen dienst heeft bewezen. Doe er uw voordeel mee.'

'Ik pronk nooit met eens anders veeren - vooral niet, als ze in den drek hebben gelegen,' zei Elko, eene sigaar uit zijn koker halende. Hij beet er de punt af, haalde een lucifersdoosje uit zijn vestzak en stak zijne sigaar aan.

Eene stilte volgde. 't Was, alsof die twee nieuwe vrienden eensklaps door een muur gescheiden waren, terwijl ze maar eene handspanne van elkaar op dezelfde bank zaten. Opmerkelijk was 't vooral, dat Elko zijn nieuwen vriend, met wien hij zoo ingenomen was, niet eens eene sigaar aanbood terwijl hijzelf er eene aanstak en daarna zijn koker weer in zijn zak deed glijden.

De kapitein had ook zijn sigarenkoker bij zich; hij deed hetzelfde, wat Elko had gedaan, en nu bleven ze zwijgend naast elkaar zitten rooken.

De kapitein stond op, hief het bezoedeld voorwerp van den grond en slingerde het in 't snelvlietende water, dat het een eindweegs meevoerde, toen doorweekte en weldra onder den waterspiegel bedolf. Hij keerde naar de bank terug, en terwijl hij bedaard zijne oude plaats weer innam, zei hij ernstig: 'Ik hoop niet, dat het vodje, dat daar heendrijft, onze eensgezindheid verstoren zal. - Heb ik u iets in den weg gelegd?'

'Niets,' antwoordde Elko effen en voorover met de armen op zijne knieën geleund, teekende hij figuren in 't zand.

''t Schijnt toch wel,' zei de kapitein. 'Ik zal ronduit spreken, amice, en ik reken genoeg op uw open karakter, om aan te nemen, dat gij 't ook zult doen. Er is jaloezie bij u in 't spel. Beken 't maar.'

Elko hief plotseling 't hoofd op en keek den ander strak aan.

De kapitein ontweek zijn blik niet; maar de student bespeurde duidelijk eene medelijdende en treurige uitdrukking op 't gelaat van den kapitein.

'Jaloezie!' herhaalde Elko schouderophalend, en toen keek hij weer voor zich en krabbelde opnieuw in 't zand.

'Natuurlijk,' zei de kapitein, 'jaloezie. 't Zou dwaas zijn, het tegen te spreken. - Maak de schoone Laura het hof, mijn vriend, - ik zal u niet in den weg staan - dat beloof ik u; ik ben bang voor mooie, behaagzieke vrouwen - vooral getrouwde vrouwen; ze brengen niets dan ongeluk aan. - Ik heb u geen raad te geven: *fais ce que tu peux*, *advienne que pourra... et je m'en lave les mains*; maar altijd zal 't me innig leed doen, als ge in ongelegenheid komt.'

Hij stond op en staarde over de weide heen, als in een uitgestrekt verschiet, hoewel de horizont, door het klimmend terrein, in een kleinen kring beperkt was.

'In ongelegenheid?' riep Elko driftig. 'Ik zou niet weten waardoor.'

'Ik wel,' antwoordde de kapitein bedaard, - 'namelijk, als ge in Mevrouw Van Hooven nog iets anders wilt zien dan de vriendin uwer zuster. Maar ik zeg u: 't gaat me niets aan, mijn waarde heer, - niets - hoegenaamd niets! Ge zijt hier "vrij en blij op Neerland's dierb'ren grond," en nog wel op uw eigen grond. Ik ga....'

'Ga!' mompelde Elko voor zich heen, maar toch niet zoo zacht, of de ander ving dat ongastvrije woord op.

De kapitein ging langzaam heen, met het hoofd voorover en diep bedroefd. Eene inwendige stem voorspelde hem iets treurigs. Hij had den voet in dit gastvrije huis gezet, en nu was 't hem, als had hij zijne hand in een wespennest gestoken. In gedachten verzonken nam hij met slependen tred den terugweg aan, nog hopende, dat zijn jonge vriend, tot wien hij zich werkelijk aangetrokken gevoelde, hem nog zou terugroepen; maar Elko bleef wrokkend zitten, en toen de kapitein, den hoek van het pad omslaande, uit het gezicht was, hief hij het hoofd op en zond hem een gefronsten blik na.

Wat zou de kapitein doen? Hij begreep, dat hij maar moest heengaan en Elko aan zijn avontuur overlaten. Hij schudde treurig het hoofd en zuchtte. Hij gevoelde zich hier zoo tevreden en gelukkig, en daar kwam eensklaps een booze genius, in de gedaante van een engel, zijne rust en zijn geluk weer verstoren. Hoe moest hij wegkomen, zonder die vriendelijke, hartelijke menschen te beleedigen? En toch kon hij moeielijk blijven, na dat harde, beleedigende woord: 'Ga!', van hem, die de deuren van 't huis zijner ouders zoo wijd voor hem had opengezet. 't Was hard, en hij was er niet ver af, in tranen uit te barsten. Hij gevoelde zich weer alleen op de wereld; zijne vrienden waren in Indië; zijne naasten rustten in het graf; daar stond hij weer eenzaam in het kleine, zelfzuchtige Nederland, waar de vriendschap als een paddenstoel in één nacht voor hem uit den grond was verrezen en den volgenden dag vergiftigd was. De vrouw - de lieve, beminnelijke vrouw, in hare verleidelijke modeschil, stond tusschen hem en zijn vriend - dat begreep hij maar al te goed, en zooveel kende hij wel van de wereld, dat, waar die verleidelijke gestalte zich tusschen twee mannen of volken plaatst, de oorlog niet uitblijven kon.

'Ik ga,' prevelde hij in zichzelf, zoo diep bedroefd, als hij zich niet kon herinneren, sinds jaren te zijn geweest.

Hij kwam het huis binnen en ontmoette niemand. Hij wierp zijne kleeren in den koffer, zonder zich den tijd te gunnen, ze op te vouwen en behoorlijk te schikken, - maar hij stampte alles zoo stevig in elkaar, dat hij er eindelijk in slaagde, de klep van het slot in de vang te doen vatten, nadat hij herhaalde keeren het geheele

gewicht van zijn lichaam op het deksel had doen drukken. Hij bedacht zich eene poos, ging toen aan Elko's schrijftafel zitten en schreef een briefje van dezen inhoud: ‘Amice, ik vertrek, om u welbekende redenen. Ge zult, hoop ik, tot inkeer komen en begrijpen, dat ge, na me eerst zoo gastvrij te hebben ontvangen, verkeerd hebt gedaan, me de deur te wijzen. Ik beschouw uwe handelwijze als eene beleediging, die ik niet anders kan beantwoorden dan door heen te gaan. Tracht het bij uwe ouders voor me goed te maken - als ge zoo vriendelijk wilt zijn. Ik ben... naar Den Haag ontboden en zal hun zoo spoedig mogelijk een brief van dankbetuiging schrijven. Vaarwel! - Moge 't u goed gaan - dat is mijn oprechte wensch.’

Hij schoof het briefje in een omslag, schreef er het adres op, stak het noodige in zijn reistaschje, dat hij om den schouder hing, nam hoed en stok en ging naar beneden, waar hij in de gang den onvermijdelijken knecht ontmoette, die zijn tijd verdeelde tusschen zilverpoetsen, gordijnen ophalen en laten zakken, deuren openen en sluiten en nog eenige zwaarwichtige bezigheden meer. Dien man moest hij hebben, en hij schoof hem een muntstukje in de hand, dat de in 't fooien ontvangen ervaren gladgeschoren knecht terstond aan zijn gewicht voor goud herkende. ‘Ik moet terstond op reis,’ zei de kapitein effen; ‘Mijnheer Elko weet er alles van.’

‘Heel goed, Mijnheer,’ zei de knecht met eene buiging. ‘Komt Mijnheer terug?’

‘Natuurlijk - ik laat mijn koffer hier.’

En de kapitein maakte zich voort, terwijl de gladgeschoren heer hem met eene diepe buiging uitliet.

Het lot van een mensch hangt van allerlei nietigheden af. Een man, of vrouw, vol hoop, die een schoon leven voor zich heeft; die droomt van fortuin, van geluk, van liefde en allerlei wereldsche zaligheid, gaat onder een steiger door; een achtelooze metselaarsjongen stoot toevallig tegen een steen, die op een kantje ligt; de steen valt op het hoofd van den gelukkigen sterveling, verbrijzelt zijne hersenpan en maakt aan zijne wereldsche zaligheid een einde. Of wel, de zalige man loopt van verrukking van den wal in de sloot en stikt in ondichterlijke modder. Of hij ontmoet een schuldeischer, die hem ‘de beurs of het leven’ afvraagt en hem dwingt tot een wanhopig besluit - misschien wel tot een zelfmoord. - Menigeen herinnert zich zeer goed, dat zijn leven een heel anderen loop zou genomen hebben, indien hij op zekeren dag, toen hij weifelde, welke straat hij zou inslaan, links, in plaats van rechts, ware gegaan, of omgekeerd.

Indien de kapitein eene minuut later de deur van het gastvrij huis ware uitgestapt, hadden we dit verhaal nooit kunnen schrijven, om de eenvoudige reden, dat hij dan, na een anderhalfjarig verblijf in het moederland, naar Indië was teruggekeerd zonder eenige ontmoeting, die stof tot een roman, hoe klein ook, zou gegeven hebben.

Nu stond hij vlak bij 't hek eensklaps tegenover eene schoone, slanke juffer, die hem met de grootste verbazing aankeek, want ze zag terstond aan zijne reistasch, dat hij op reis ging.

De kapitein bleef staan, als door een electrieken schok getroffen, en nam zijn hoed af.

'Gaat ge vertrekken, Mijnheer?' vroeg Elza met groote oogen,

'Ja... om zaken... dringende zaken,' antwoordde de kapitein in de grootste verlegenheid.

Zijne verwarring was zoo zichtbaar, dat Elza terstond achterdocht kreeg. Ze zag hem strak aan en hij ontweek haar blik.

'Is er iets?' vroeg ze aarzelend... 'Misschien is 't hier te druk voor iemand, die naar kalmte en rust verlangt... Maar dat is geene reden, om zonder... afscheid te nemen heen te gaan. Zou 't niet beter zijn... morgen te vertrekken?'

De kapitein bedacht zich een oogenblik en antwoordde toen: 'Misschien - maar wellicht ook niet. Uw broeder zal u dit wel willen ophelderen; ik heb er met hem over gesproken, en hij is van oordeel, dat ik niet beter kan doen dan heen te gaan.'

'Waarom?' vroeg Elza, hem strak aanziende. Ze vermoedde, dat er jaloezie in 't spel was.

'Doe hemzelf die vraag,' zei de kapitein. 'Hij zal ze u wel weten te beantwoorden; misschien beter dan ik.'

'Mijnheer Zijdsema,' zei Elza, na zich even bedacht te hebben; 'hebt ge zooveel haast, om weg te komen, of kunt ge me nog een kwartiertje van uw tijd afstaan?'

'Zooveel ge wilt, Freule Elza. Ik ben tot uw dienst.'

'Laat ons dan opwandelen.' Ze sloeg eene zijlaan in, en toen ze eenige schreden hadden gedaan, hernam ze: 'Indien ge niet door zeer dringende zaken wordt geroepen, zoudt ge ons verplichten, - ik durf gerust uit naam mijner ouders spreken - ten minste niet vóór morgen te vertrekken. Ik maak me... bezorgd over Elko.'

'Ik ook,' zei de kapitein kortaf.

Het meisje ging met neergeslagen oogen langzaam naast hem voort.

'Tot nog toe heb ik in dat hofmaken slechts een ijdel spel gezien,' hernam ze - 'maar nu vrees ik, dat het ernst gaat worden, ten minste van zijn kant, en dan is 't met onze genoeglijke rust gedaan.'

Eensklaps bleef ze staan en den kapitein met haar open, helder oog aanziende, zei ze: 'Het is wel jammer, dat ge samen niet een reisje kunt gaan doen. Ge past zoo juist bij elkaar. Vader en moeder spraken er gisteren ook nog over. En dan komt ge na uw uitstapje hier terug; dan is de jacht open en ge kunt nog heel wat pret hebben. 't Is hier in den jachttijd heel aangenaam; dat kan ik u verzekeren.'

De kapitein glimlachte even; 't was een droefgeestige, pijnlijke glim-

lach, die over zijne trekken zweefde, en hij antwoordde: ‘Ik benijd den man, die zulk eene zuster heeft; maar eene liefhebbende zuster moest andere vriendinnen in haar huis ontvangen.’

‘'t Is mijne schuld niet,’ zei Elza, het hoofd eensklaps afwendende en weer voortgaande... ‘Gij kent haar niet,’ liet ze er aarzelend op volgen.

‘Kent gij haar?’ vroeg de kapitein.

‘Ja,’ zei Elza. ‘Ze is goedhartig, maar... behaagziek. Dat is haar groot gebrek, en Elko is... een weinig ijdel..., niet altijd even ernstig... Och, Mijnheer Zijdsema, ge zoudt mij zulk een dienst kunnen bewijzen, en mijn ouders ook... De Van Hoovens behooren tot onze beste vrienden... Ga zoo niet heen! Ik begrijp, dat er iets is gebeurd, - eene kleinigheid... maar ga zoo niet heen....’

Het meisje verwarde zich een weinig in hare woorden en ze beefde; - dat merkte de kapitein duidelijk op.

‘Als ge gelooft, Freule Elza, dat ik iets kan doen, om u en uwe familie van dienst te zijn, dan zal ik blijven,’ zei de kapitein.

‘O ja, blijf,’ zei Elza terstond. ‘Hebt ge werkelijk dringende zaken, die u roepen, tracht dan ten minste uw vertrek tot morgen te verschuiven.’

De kapitein begreep, wat Elko's zuster verlangde. Ze wilde haar broeder voor het zelfverwijt behoeden van zijn nieuwen vriend en logeergast te hebben verjaagd; ze wilde den vrede herstellen; ze wilde haar broeder nog voor iets anders behoeden... Ze wilde, in 't kort, het goede. Ze was de verzoenende engel - de vredestichtster.

Peinzend ging hij aan hare zijde voort, en toen eensklaps het hoofd oprichtende, zei hij: ‘Ik geloof, Freule Elza, dat ik u begrijp; maar ik vrees te gelijk, dat ik niet in staat zal zijn, te helpen verwezenlijken, wat ge verlangt. En wat ik 't meeste vrees, is, dat mijn langer verblijf veeleer ten kwade dan ten goede zal leiden.’

‘Waarom?’ vroeg Elza, eensklaps stilstaande en hem weer onderzoekend aanziende.

Hij schudde zwaarmoedig 't hoofd en antwoordde: ‘Och, waarom zou ik 't u langer verzwijgen. Ik ken uwe vriendin Laura. Ze behoort tot die zeldzame vrouwen, die alle mannen onweerstaanbaar aantrekken....’

‘Ja, dat doet ze,’ zei Elza, weer voortgaande en met den blik ter aarde geslagen. ‘Zonder een woord te spreken, alleen met hare oogen weet ze hen als 't ware te magnetiseeren.’

‘Ge zegt het zeer juist,’ zei de kapitein. ‘Ik heb ook onder dien magnetischen invloed verkeerd, en alleen een langdurig verblijf in Indië, een leven vol moeielijkheden en afwisseling, allerlei verdriet, het verlies van allen, die me op de wereld lief waren, en het wanhopen aan alle levensgeluk hebben me voor altijd van dien bedwelmenden invloed genezen.’

‘Ik heb 't gedacht,’ zei Elza langzaam en steeds voor zich starende, ‘dat ge elkaar vroeger hebt gekend.’

‘Zoo is 't,’ zei de kapitein. ‘Ge hebt een scherpen blik - want zij zal 't u niet hebben verteld. Ik zal u meer zeggen. Ze is uwe vriendin, maar ze heeft u haar geheelen levensloop niet verhaald, en dat was ook niet noodig; ik wil 't ook niet doen - maar alleen zeggen, hoe ik me in uwe schoone vriendin heb bedrogen. We waren een tijdlang gelukkig - tenminste, *ik* was gelukkig, - zoo gelukkig, als een jong, levenslustig man kan zijn, die in den zaligen waan verkeert, dat de vrouw, in wie hij een engel ziet, hem toebehoort, hem alleen; dat die vrouw hem trouw zal zijn tot in den dood, tot over... 't graf. We waren beiden arm; en omdat we arm waren... trouwde zij met den rijken Van Hooven, toen hij haar ten huwelijk vroeg. De geschiedenis is ontzaglijk oud en ze zal zich voortdurend herhalen tot het einde der wereld. Eene mooie, bewonderde vrouw begrijpt, dat haar hoofd beteren raad geeft dan haar hart. De hemel zij den armen man genadig, die in handen valt van zulk een zelfzuchtig wezen.’

‘Ze heeft me er nooit iets van verteld,’ zei Elza; ‘maar ik heb 't gemerkt, dat ge oude kennissen waart, zoowel aan haar als aan u. Mij dunkt, dat er nu voor u beiden geene reden meer bestaat, om elkaar te ontwijken; maar ziet ge, ik begrijp van zulke toestanden niet veel. Het eenige, wat ik betreur, is uw besluit, om zoo eensklaps heen te gaan. Ik moet het u ontraden - altijd, als niet werkelijk dringende redenen er u toe nopen, - en beken 't nu maar, dat dat het geval niet is.’

Ze zag hem met haar open oog zoo doordringend aan, dat hij den moed niet had, der waarheid eene letter te kort te doen. ‘Ik beken 't,’ antwoordde hij; ‘ik wilde gaan, omdat uw broeder zich verbeeldt dat ik hem in den weg sta; omdat hij mij gekrenkt heeft, en omdat ik liefst geen getuige wilde zijn van een comediespel, dat wel eens een... treurspel zou kunnen worden. Nu heb ik genoeg gezegd; misschien reeds te veel. Geloof me, Freule Elza, dat ik nooit meer verdriet heb gevoeld, dan toen ik, een uur geleden, besluiten moest, uw gastvrij dak te verlaten, en nog wel... geheimzinnig als een... dief.’

Ze sloegen den hoek van het belommerd pad om, en daar kwamen Elko en Laura langzaam aangewandeld, zoo druk in hun gesprek verdiept, dat ze niet voor zich uit zagen. Toevallig hief Elko het hoofd op, en toen hij den kapitein en zijne zuster zag, kwam hij snel op hen toe, stak zijne hand naar den kapitein uit en zei haastig:

‘Ge gaat toch niet heen; blijf! - Ik wil niet, dat ge gaat. Ik heb een slechten nacht gehad,’ liet hij er lachend op volgen; ‘dan ben ik wel eens wrevelig, en 't meest jegens mijne beste vrienden.’

Hij gaf den kapitein een hartelijken schouderslag, wachtte zijn antwoord niet af en ging met zijne schoone gezellin, die met een onbe weeglijk gelaat en zwijgend vóór zich op den grond starende Elko's

ontboezeming had aangehoord, alsof ze van niets en niemand wist verder, terstond weder den draad van het afgebroken gesprek opvattende.

‘Ik heb me vergist,’ zei Elko, ‘en dat spijt me. Ik dacht, dat er iets tusschen u en hem bestond. Hoe ik op die gedachte ben gekomen, begrijp ik nog niet. ‘Ik geloof, dat Elza me op het denkbeeld heeft gebracht.’

‘Hoe?’ vroeg Laura kortaf.

‘Ik weet het niet,’ antwoordde Elko; ‘ik meende 't aan haar gelaat te hebben bespeurd; ze heeft me niets gezegd.’

‘Ah!’ zei de schoone vrouw, altijd met het hoofd een weinig voorovergebogen, als zocht ze op het kiezelpad naar flonkerende diamanten en fijne paarlen, waarvan ze er een schat in haar juweelkistje had en die bij 't lamplicht hare blanke schoonheid zoo schitterend deden uitkomen. - ‘Zoo,’ hernam ze na eene poos, ‘aan haar gelaat? Gij leest dus op 't gelaat, wat er in het hart eener vrouw omgaat?’

‘Dat doe ik,’ zei Elko - ‘en ik kan het, als 't gelaat geen masker is of zich verbergt. Las ik niet op uw gelaat, dat ik u niet onverschillig ben? - Zie me aan, Laura.’

Ze hief het hoofd op en zag hem met hare prachtige oogen aan. Die zielvolle blik deed hem ontroeren en verbleeken. Hij drukte hare hand, en ze boog terstond het hoofd weer ter aarde.

‘Ge zeidet zoo even, dat ge in Elza's gelaat hadt gelezen,’ hernam ze na eene poos op zachten, bijna lispelenden toon; ‘maar al draagt ze nu geen masker, dan geloof ik toch, dat ge u in haar hebt kunnen vergissen. Elza heeft misschien wel een geheimpje, en als eene vrouw een geheim wil bewaren, heeft ze hare natuurlijke middeltjes, om de aandacht ervan af te leiden.’

‘Welk geheim zou Elza hebben?’ vroeg Elko verwonderd.

‘Dat een broeder 't niet raadt, is vrij natuurlijk,’ zei Laura; ‘zelfs de man raadt het geheim zijner vrouw niet; de eerste, omdat hij zich weinig om zijne zuster bekommert; de andere, omdat hij geen tijd heeft, zich met zijne vrouw bezig te houden. Elza kon toch eene betere partij doen. Ik geloof, dat ge het paard van Troje hebt binnengehaald, Elko. Ik stem toe, dat ge uw nieuwen vriend onheusch hebt bejegend na den kleinen dienst, dien hij me bewees, maar ik geloof ook, dat Elza... hem met alles behalve onverschillige oogen aanziet.’

‘En welk kwaad schuilt erin?’ vroeg Elko peinzend. ‘Hij is een fatsoenlijk man, die zijn eigen weg heeft gemaakt en nog eene goede toekomst vóór zich heeft. Elza is een meisje, dat wel op een schitterend huwelijk kan hopen, maar toch ook nog al onafhankelijk van geest is, en de oudelui zullen haar nooit dwingen tot een huwelijk tegen haar zin. Ik zie er geen bezwaar in, Zijdsema tot zwager te hebben.’

‘O, dat is iets anders,’ zei Laura onverschillig. ‘Ik dacht, dat ge dat wèl deedt’

‘Waarom toch?’ vroeg Elko verwonderd; waut hij wist, dat Laura ook niet van hooge afkomst was.

‘Och, laat ons over iets anders praten!’ zei Laura een weinig ongeduldig.

Er werd over iets anders gepraat. Het paar wandelde voort langs omwegen en kronkelpaden en we verliezen 't vooreerst uit het oog.

Het andere paar wandelde ook voort, zonder afgelegen paden te zoeken, maar in het volle licht, en 't sprak onderling kalm, openhartig, zonder geheimzinnig fluisteren.

‘Ik maak een dwaas figuur,’ zei de kapitein met zijn zwaarmoedig glimlachje - ‘nu ik weer voor den deftigen Johan verschijnen moet, van wien ik een half uur geleden afscheid heb genomen.’

‘Dat is de minste zwarigheid,’ zei Elza. ‘Johan is een uitstekende knecht; hij vraagt alleen naar 't waarom, als hij moet. - Of de wereld mocht draaien van 't Oosten naar 't Westen, of van 't Zuiden naar 't Noorden, is hem onverschillig - als ze maar draait en hij met de zon kan gaan slapen en na haar weer verrijzen... Maar alles is nu geschikt - niet waar? - Ge blijft... minstens tot overmorgen, en dan kunt ge heengaan... om later terug te komen, als 't u lust.’

‘Waarom tot overmorgen?’ vroeg de kapitein.

‘Omdat we een huiselijk feest vieren, waarop ik onzen nieuwen vriend niet gaarne zou missen.’

‘Dan diende ik toch te weten, welk feest het is,’ zei de kapitein, haar met een zijdelingschen blik en een glimlach aanziende.

‘Waarom? - Dat zult ge wel hooren, als de dag er is.’

‘Ik zou 't toch gaarne vooraf weten. Verkeer ik nu niet in een bijzonder geval, Freule Elza? - Ge hebt de vriendelijkheid, me te willen terughouden op een feest; heb ik dan geen recht, te weten, wie het geldt?’

‘Als ik nu zei, dat het feest voor mij is,’ antwoordde Elza lachend, ‘zoudt ge natuurlijk uit louter beleefdheid moeten toestemmen, dat ge niets liever deedt dan uwe dringendste reisplannen opgeven.’

‘Dat zou ik zeker doen,’ zei de kapitein ernstig; ‘maar ik zou 't ook doen voor ieder ander van hen, die u lief zijn, behalve....’

‘Nu goed,’ viel Elza hem in de rede; ‘we vieren een verjaardag, en de jarige zal er u zeker dankbaar voor zijn, als ge blijft.’

Een uur later wist de kapitein, dat Elza's twintigste verjaardag zou worden gevierd. Dat had de witgedaste Cerberus, wien 't niet schelen kon, of de wereld van links naar rechts of 't onderstboven draaide, hem in alle gemoedelijkheid medegedeeld, natuurlijk, toen hij ernaar vroeg.

De vrede tusschen de twee vrienden was hersteld, en 's avonds speelden ze samen eene partij biljart van tweehonderd punten, die de kapitein schitterend verloor.

IV.

Den volgenden morgen verscheen de kapitein niet aan het ontbijt. Dat was iets buitengewoons, want hij liet zich anders niet wachten zooals Elko, die geene rekening met het ochtenduur hield om de eenvoudige reden, dat hij 't in zijn naslaap dikwijls vergat. Hunne stoelen bleven ledig, en niemand der aanwezigen, die naar de reden ervan vroeg. Het vroeg-opstaan of lang-slapen stond iedereen vrij. Of die ééne ledige zetel werd opgemerkt? - Zeker. Elza en Laura waren de eersten, wier blikken door den stoel werden aangetrokken; maar geene van beiden gaf door een woord of teeken hare verwondering te kennen. De vrouw des huizes was de eerste, die, toen het ontbijt bijna was afgeloopen, het vermoeden opperde: ‘Onze held van Atjeh droomt zeker nog van zijne Indische avonturen.’

Haar echtgenoot keek uit zijne courant op, zette een verwonderd gezicht en zei op zijne beurt: ‘Ja, dat is zonderling. - Waar is onze kapitein? Weet gij 't, Elza?’

De vraag was zonder erg geschied. Elza's vader had wellicht dezelfde vraag aan een knecht of eene meid gedaan, als er iemand van het dienstpersoneel in de kamer was geweest.

‘Ik?’ zei Elza, van haar borduurwerk opziende, te gelijk groote oogen opzettende en een weinig kleurende.

‘Och, ik dacht, dat ge onzen kapitein misschien hadt zien uitgaan,’ zei haar vader en verdiepte zich weer in zijne courant.

Elza boog 't hoofd weer over haar handwerkje, maar Laura had toch den blos op Elza's wang opgemerkt. Aan die scherpziende jonge vrouw ontsnapte niets, als ze wilde opmerken, en toen de naam van den kapitein op het tapijt werd gebracht en Elza door haar vader werd opgeroepen, wilde ze wel eens zien, welke de uitdrukking op het gelaat harer vriendin zou zijn. Er kwam een zonderling plooitje om Laura's schoonen mond, een onbeschrijfelijk trekje, dat er eene poos op bleef rusten als een vraagteeken voor den scherpsten waarnemer. Wat was 't? Overmoed, spotlust, minachting, uitdaging? Van alles iets wellicht - maar wat den boventoon voerde, was onmogelijk te gissen.

Laura had gedurende de laatste dagen Elza een weinig ontweken, maar zoo ongezocht, dat het meisje 't niet had opgemerkt. Toen Elko eindelijk, tegen den afloop van het ontbijt, kwam opdagen, handdrukken wisselde met de aanwezigen, bij Laura langer verwijlde dan bij anderen en zij hem met een lachend gelaat vroeg: ‘Is uw vriend verdwenen?’ hief Elza 't hoofd op. - Wat beteekende die vraag? - Zijzelf hield zich met die vraag bezig en ze verwachtte ze 't allerminst van haar, die geen belang kon stellen in den man, van wien ze voor immer gescheiden was.

‘Ja, hij is weg,’ zei Elko; ‘verdwenen... maar niet voor eeuwig.’

Hij wierp Elza een veelbeteekenenden blik toe, dien de schoone Laura terstond opving.

Na 't ontbijt zocht Laura hare vriendin op, die op eene tuinbank zat te lezen. Ze ging naast Elza zitten en zei eensklaps met een zucht: '*Quand nous reviendra 't-il?*'

'Wie?' vroeg Elza met een donkeren blik.

'Wel... hij. *Ton adorateur.*'

'Wien bedoelt ge?' vroeg Elza, hare vriendin strak aanziende en met een verhoogden blos. 'Bedoelt ge misschien Mijnheer Zijdsema?'

'Wien anders?' zei Laura. 'Me dunkt, dat het niet twijfelachtig s, dat hij u 't hof maakt.'

'Zou 't u misschien hinderen?' vroeg Elza ijskoud en keek weer in haar boek.

'Mij? - De hemel bewaar me. - Wat kan 't mij schelen, kindlief, door wien ge u 't hof laat maken.'

Elza richtte 't hoofd op en keek hare vriendin zoo strak in de oogen, dat deze, hoe kloek en stout ook, een lichten blos niet onderdrukken kon.

'Natuurlijk,' zei Elza, weer in haar boek ziende; - ''t kan ú niet schelen.'

De schoone vrouw begreep nu, - wat ze vermoedde - dat hare vriendin was ingelicht, zoo niet geheel, dan toch gedeeltelijk. Er volgde eene vrij lange pauze.

Elza las, ten minste, ze zag strak vóór zich in haar boek, en Laura prikte roet de punt van hare parasol - eene donkerblauwe, die de gesneuvelde roode had vervangen, - in het zand naast haar smallen, sterkgewelfden voet, die door een puntig schoentje met rooden strik omspannen werd.

'Neen - 't kan mij niet schelen,' zei Laura. 'Maar zeg me eens, wat mijnheer de held van Atjeh u... van mij verteld heeft.'

'Van ú?' riep Elza, eensklaps het boek op de bank werpende. Ze had spijt van die driftige opwelling; ze nam het boek weer op en zei toen koel: 'Niets. Hij kent u immers niet? - Hij spreekt u nooit toe. Wat zou hij van u zeggen? Waarom zou hij over u spreken tot mij? Het schijnt, dat ge bijzonder belangstelt in Mijnheer Zijdsema.... nu hij vertrokken is.'

'Ik stel belang in hem,' zei Laura, 'omdat ik belangstel in u.'

'Ah! - Wel vriendelijk.'

Laura begreep met hare gewone scherpzinnigheid, als 't hare eigenliefde gold, dat hare vriendin haar in zake van veinzerij ditmaal met gelijke munt betaalde. Ze begreep dus ook, dat er wel degelijk over haar gesproken was.

'Waarom hij u over mij zou spreken?' zei ze. 'Wel, dat is heel eenvoudig. Ik ben geene vrouw, om doodgezwegen te worden. Het heeft immers uwe aandacht getrokken, dat hij me nooit toespreekt in

dezen kleinen kring, waar we elkander elk oogenblik ontmoeten? - Natuurlijk. En hij heeft u opheldering gegeven. Even natuurlijk. - We hebben elkander vroeger gekend - dat ligt immers voor de hand? - En hij heeft u, alweer natuurlijk, een indrukwekkend verhaal gedaan over grieven tegen mij, die hem hebben gedwongen, het land te verlaten, waar zulke trouwelooze wezens wonen als ik. - Ik zal eenvoudig dit zeggen, Elza. Die man heeft mij ten huwelijk gevraagd; we zijn in *optima forma* geëngageerd geweest. Dat is zoo waar, als ik hier naast u zit. Maar - hoe gaat het met zulke dwaze dingen? Aan weerszijden armoede in 't vooruitzicht. Dan wordt er getrouwd, en de ellende volgt den treurigen huwelijksbond op den voet. Of wel, eene der partijen komt na den eersten roes tot bezinning en keert wijselijk terug. Dat doet altijd zeer; dat zijn de dorens der liefde, Elza - de scherpe dorens, die in 't vleesch dringen en soms ons bloed vergiftigen... voor eene poos. Maar 't gaat over. Ik mocht uw Zijdsema gaarne lijden; ik hield veel van hem - zelfs zooveel, dat ik hem niet wilde blootstellen aan al de gevaren, die hem bedreigden met een blok aan 't been in de gedaante van eene mooie vrouw, die zich wat meer van de toekomst had voorgesteld, dan hare schoone vrouwenjeugd op een armzalig bovenhuisje te slijten. - Ge zult zeggen, dat ik dan niet had moeten beginnen. - Goed - dan hebt ge gelijk. Maar *ik* heb ook gelijk, want het is beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald. Ik ben verstandig geweest, en dat uw Zijdsema dat, na zooveel jaren, nog zoo euvel opneemt, dat hij de eenvoudigste regelen der beleefdheid uit het oog verliest, pleit noch voor zijn verstand noch voor zijn hart. We leven immers in geene romanwereld? We hebben te rekenen met de werkelijkheid. Wat was er van ons geworden, als we getrouwd waren?'

Elza had geen woord van Laura's rede, die op den natuurlijksten toon, maar op zeer besliste wijze werd uitgesproken, verloren; ze bleef met het hoofd voorover, in haar boek turende, zitten en ze las. Ja, ze las werkelijk, zooals men wel eens leest, als de gedachten duizend mijlen verwijderd zijn van 'tgeen de oogen werktuiglijk volgen. Ze las: 'De jeugd gelooft en vertrouwt; ze gelooft in vriendschap en liefde. En dan strijkt eensklaps eene ruwe hand over het schoon gekleurd tafereel, om het in een woesten chaos van stuitende kleuren te hervormen. Wat zijn vriendschap en liefde, die berekenen? Zeepbellen, die barsten door den ademtocht van het eigenbelang...'

Dat las Elza werktuiglijk in stilte, en toen ze 't niet begreep, herlas ze 't even werktuiglijk met hafluide stem.

'Ja, dat is heel dichterlijk,' zei Laura met een scherp lachje, 'maar ook heel onbruikbaar.' Ze stond op en ging heen.

Elza liet haar gaan. Ze wist niet, wat ze had gelezen, maar ze begon erover na te denken, en toen Laura uit haar oog verdwenen was, herinnerde ze zich ook duidelijk alles, wat hare vriendin had

gezegd. Er was een grond van waarheid in; dat kon ze niet ontkennen. En toch voelde ze iets in haar binnenste, dat haar onwillekeurig een rimpel op het schoone voorhoofd bracht en haar donker oog deed tintelen van toorn. Ze bleef nog lang zitten; eindelijk stond ze op en keerde met langzamen tred en steeds in gedachten verzonken naar huis terug.

Onze kapitein kwam 's avonds laat terug, maar 's ochtends, den dag van Elza's verjaarfeest, was hij vóór dag en dauw op. Hij ging den tuinman opzoeken en vond dien ouden dienaar ook al druk in de weer met bloemen te snijden.

'Zeker een bouquet voor de Freule, Harmen?' vroeg de kapitein.

'Ja, Meneer kaptein,' zei Harmen, even aan zijne pet rakende. 'Dat is de Freule gewoon van Harmen op deus dag. Dit is nu, zal ik eens zeggen, Meneer kapitein, precies de twintigste boenket, dien ik op haar verjaardag maak, en mijn eersten kreeg ze ook precies op haar eerste jaar. Nu kan Meneer kapitein wel tenaastenbij uitrekenen, hoe oud onze Freule vandaag is.'

'Ik geloof, Harmen,' zei de kapitein met een glimlach, 'dat, als ge geen enkel jaar hebt overgeslagen...'

'Geen enkel,' bevestigde Harmen.

'Dan geloof ik,' hernam de kapitein, 'dat ik het nog al vrij nauwkeurig kan uitcijferen. Dan zal de Freule vandaag twintig jaar zijn.'

'Precies,' zei Harmen, blijkbaar zeer tevreden over zijn rekenkunstig vraagstuk en des kapiteins oplossing.

'Wel, Harmen,' zei de kapitein, 'ik ben gisteren naar stad geweest en nu wilde ik eerst een bouquet voor de Freule meebrengen - maar ik dacht: dan zal ik Harmen affronteeren, en daarom heb ik 't niet gedaan.'

'Goed,' zei Harmen, steeds met groote omzichtigheid bloempje voor bloempje eerst uitzoekende, dan afsnijdende, vervolgens van alle kanten bekijkende en het daarna bij de anderen schikkende. 'Heel goed.'

'En weet je, waarom nog meer?' hernam de kapitein. 'Ik vind die nieuwmodische bouquetten niet mooi, Harmen; ze zien eruit als een schotel haringsla. Uwe bouquetten zijn maar ouderwetsch, maar ik vind ze mooier.'

'Ja, Meneer kaptein,' zei Harmen, zich oprichtende, de pet een weinig achterover schuivende en zijn bouquet op een afstand houdende, om hem te beschouwen, - 'die nieuwe mode vind ik ook maar leelijk. En dan, wat heb je aan bloemen in eene kamer, die den volgenden dag al flets zijn? Goed, ik zal nog een boenket voor Meneer kaptein snijden.'

'Best, Harmen. Als hij klaar is, breng hem dan maar in de huiskamer. Wil je? Maar vertel aan niemand, dat hij van mij is.'

De kapitein duwde Harmen iets in de hand, dat nog al zwaar woog. Harmen nam met de rechterhand zijne pet af, stak ongemerkt de gevulde linker- in zijn zak en haalde ze er ledig weer uit.

Een uur later kwam Harmen met een grooten ruiker aangedragen. De kapitein had in de stad eene prachtige vaas gekocht en daarin werd Harmen's ruiker nu geschikt, en wel met zooveel natuurlijke losheid en smaak, dat een Huysum er weinig op zou hebben aangemerkt. De tuinman had er wel eens iets tegen, als de kapitein het zus of zoo wilde: een paar bloemen, die door vorm of kleur de harmonie verstoorden, van elkaar afzonderde; andere weer te zamen bracht; hier eenige blâren, daar een lang, spichtig of een fijn gras tusschen schoof; maar eindelijk waren de twee Huysums toch eenstemmig in de erkentenis, dat ze 't eens heel netjes samen hadden geschikt. Toen nu Harmen zijn boenket - die al sinds twintig jaar hetzelfde karakter droeg - naast dien van den kapitein zag, erkende hij eerlijk, dat de zijne 't erbij ‘aflei’. ‘Maar’, - zei Harmen - ‘de zijne stond maar in een eenvoudig glas en die van Meneer kaptein in eene vaas, die misschien wel honderd gulden had gekost.’

‘Denkje dan, Harmen, dat de vaas een bloemruiker mooier maakt?’ zei de kapitein. ‘Neen, man, - ik heb ruikers gezien in een steenen pot, die mooier waren dan andere in eene gouden vaas.’

Harmen keek den kapitein een weinig verwonderd aan. Hij was niet gewoon, zulke dingen te hooren, al vond hij ze doodnatuurlijk. Voor hem was een bouquet een boenket, maar hij meende toch ook, dat eene gouden vaas voor de ‘grootelui’ de quaestie over het mooie of leelijke terstond uitmaakte.

Ze stonden nog te redeneeren over rood, blauw, geel en groen, toen de deur openging en eene slanke jonkvrouw met een frisschen morgenblos op de wangen binnenkwam. 't Was Elza. Wie zou 't ook anders zijn? - Ze zag een oogenblik verwonderd op; toen trad ze nader, knikte eerst den kapitein vriendelijk toe en zei toen: ‘Goeden morgen, Harmen.’

De oude tuinier was teruggetreden en wilde de deur uitsluipen; maar Elza, die met een enkelen blik had waargenomen, wat haar wachtte, hield hem terug. ‘Ge hebt uw bouquet al klaar, Harmen,’ sprak ze; ‘ik ben u komen verrassen, - niet waar?’

‘Ja, Freule,’ zei de oude tuinier; ‘mag ik de Freule wel velezerteeren? En ik hoop, dat de Freule nog veel geluk en pleizier mag hebben en nog vele jaren na deze - en ook met papa en mama en de vermielje en allemaal.’

‘Dankje hartelijk,’ zei Elza en reikte Harmen haar blank handje, dat de oude tuinier heel voorzichtig aannam, maar in zijne verbeelding den ganschen dag nog in zijne vereelte hand voelde. ‘En dat is je bouquet, Harmen?’ vroeg Elza, met een blik de beide ruikers opnemende en toen regelrecht op dien van Harmen afgaande.

‘Ja, Freule,’ antwoordde Harmen en verdween toen met eene snelheid en eene geheimzinnigheid, die zijn diplomatischen tact alle eer aandeden.

‘Ah, daar is nog een bouquet!’ zei Elza, toen ze de deur had hooren sluiten; te gelijk ging ze naar de tafel, en terwijl ze den prachtigen ruiker in de kostbare vaas beschouwde, meende de kapitein een verhoogden blos op hare zachte wang te zien.

‘Ik hoor daar van Harmen,’ zei de kapitein met Jezuïetische geveinsdheid, ‘dat ge jarig zijt, Freule. Mag ik u mijne hartelijke gelukwenschen aanbieden?’

Hij drukte haar de hand en ze bedankte hem met een beminnelijk lachje.

‘Zou die bouquet óók voor mij zijn?’ vroeg ze, den prachtigen ruiker van alle kanten bekijkende, in de hoop van er een kaartje in te vinden. Maar er was niets in te ontdekken.

‘Voor wie anders dan voor de jarige?’ zei de kapitein. ‘Maar ik weet het niet.’

‘Ah, weet gij het niet?’ zei Elza met een fijn glimlachje, dat hare doorschijnende neusvleugeltjes een oogenblik deed trillen. ‘Dan zal Harmen 't wel weten.’

Harmen was nog niet ver. Hij was zelfs nog in de gang, en hij kwam op den roep zijner jonge meesteres terug met een aller-onnoozelst gezicht en het hoofd nog dieper op de borst gezonken, dan wanneer hij aan 't bloemsnijden was.

‘Freule?’ vroeg Harmen, met de pet in de hand, in de deuropening.

‘Wie heeft dien bouquet hier neergezet, Harmen?’ vroeg de juffer op hare beurt.

‘*Ik* niet, Freule,’ antwoordde de tuinier naar waarheid.

‘Ik vraag niet, of gij 't gedaan hebt,’ zei Elza - ‘maar alleen *wie* 't deed. Dat moet ge toch weten.’

De kapitein trad tusschen beiden en zei: ‘'t Is een geschenk van uw broeder, Freule, en ik.... was bezig, het te bewonderen, toen ge Harmen kwaamt verrassen.’

‘Ah!’ zei Elza en haar gelaat werd iets langer. Harmen schoof de deur weer uit en Elza bleef in gedachten op haar ruiker staren.

‘'t Is inderdaad eene verrassing,’ zei ze. ‘Elko heeft zulke gelukkige invallen niet. Gewoonlijk brengt hij me 't een of ander, dat wel voor zijn goed hart, maar minder voor zijn... smaak, of liever, voor zijne bekendheid met mijn smaak getuigt. - Ditmaal heeft hij 't al eens heel gelukkig getroffen... Weet ge ook, Mijnheer Zijdsema, wanneer hij dien mooien bouquet zoo artistiek in deze prachtige, mij onbekende vaas heeft geschikt? Dit is niet alleen Harmen's werk, dat ik vrij goed van buiten ken. En hoe komt hij aan die vaas?’

Ze zag den kapitein eens flink in de oogen, en deze euveldader kreeg eene kleur.

‘Nu moet ge ook nog weten,’ hernam Elza, die niet langer twij-

felde, - ‘dat Elko niet het minste verstand van bloemen en er hoegenaamd geen gevoel voor heeft. Een zonderlinge inval, vindt ge ook niet, Mijnheer Zijdsema, al is 't een gelukkige?’

‘Ja... wel,’ zei de kapitein, met een verlegen blik op den ruiker. ‘Zonderling... Maar, ge vindt hem toch... naar uw smaak? Hij bevalt u?’

Elza reikte den kapitein lachend de hand en antwoordde onbevangen: ‘Uw geschenk doet uw smaak eer aan. Ik dank u hartelijk. Jammer, dat mijn bouquet verwelken moet, maar ik zal hem voor mezelf trachten te vereeuwigen. Ik ga hem na 't ontbijt nateekenen. Hij zal wel drie dagen duren. Hartelijk dank, Mijnheer Zijdsema; ik ben u zeer erkentelijk voor uwe allerliefste oplettendheid.’

Ze zei dat op een innig hartelijken toon, en er was zelfs een zweem van aandoening in hare stem, die den jongen kapitein diep in 't gemoed ging.

‘Ik hoop, Freule Elza,’ sprak hij met eene bewogen stem, ‘dat ge uw verjaardag nog dikwijls in eene gelukkige omgeving en voor uzelve ook gelukkig vieren moogt. Ge verdient het.’

‘Dan hoop ik, Mijnheer Zijdsema,’ zei 't meisje, ‘dat ik ook eens getuige mag zijn van uw geluk.’

‘Dat zult ge niet,’ antwoordde hij met een droeven blik op de bloemen, die nog hier en daar met een schitterenden dauwdruppel prijkten. ‘Ik ga naar 't Paradijs der Aarde terug, waar zoovelen onzer een onbeschaduwd graf vonden, waarop nooit een traan viel. Maar,’ hernam hij, eensklaps iets van een glimlach op zijne lippen te voorschijn roepende, ‘ik zou uwe gelukkige stemming verstoren, en nog wel op uw verjaardag! - Dat wil ik niet op mijn geweten hebben.’

Hij wilde gaan, doch Elza hield hem terug door een lach. ‘Maar, Mijnheer Zijdsema,’ klonk het van hare rozenlippen - ‘wat zegt ge nu weer? Een jonge man, die nog een geheel leven vóór zich heeft, mag zulk eene moedelooze taal niet voeren! Ge kunt niet meenen, wat ge zegt.’

‘Als ik 't niet voor zeker hield, zou ik 't niet zeggen,’ antwoordde de kapitein. - ‘Ik heb mijn land verlaten, toen ik alles had verloren, wat me aan 't leven bond. Ginds kan ik er niets van terug vinden, en toch drijft mijn gesternte er me weer heen, om... wat te zoeken?..’

‘Eer en roem,’ zei Elza, ‘die ge er stellig vinden zult.’

‘Is dat geluk?’ vroeg de kapitein een weinig bitter. - ‘Ja,’ liet hij erop volgen, ‘voor hartelooze, eerzuchtige menschen; maar ik vraag iets anders en beters...’

Het gesprek werd verstoord door eene onverwachte verschijning. Laura trad binnen. De kapitein boog en ging zwijgend heen.

Elza kreeg eene kleur en Laura's lippen werden wit van inwendigen toorn. Beide vrouwen zagen eerst den vertrekkenden man na en toen elkander in de oogen.

‘Is die man krankzinnig?’ vroeg Laura met een schamper lachje.

Maar eensklaps nam haar gelaat de gewone, onbezorgde en innemende uitdrukking aan en ze liet erop volgen: ‘De pessimist! - Neen, die benaming deugt niet voor hem. De ijdele man! Eene halve eeuw geleden heb ik hem en mij een dienst bewezen en daarmede zoozeer zijne eigenliefde gekwetst, dat er nog eeuwen kunnen verloopen, eer hij mij die zonde vergeeft! Dat moet nu een man van verstand en beginsel en karakter - een man uit één stuk verbeelden! - Vindt je 't niet dwaas? Een man uit één stuk! - Een zonderling wezen, zoo'n man, hé?’

‘Wie noemt hem zoo?’ vroeg Elza met groote oogen.

‘Mijn eigen man,’ antwoordde Laura. ‘Hij dweept op mijn woord met mijn voormaligen aanbidder, en dat laat ik hem doen. Ik heb geene reden, 't hem te beletten... Is dat de bouquet, dien je van mijn... gemanqueerden man hebt gekregen?’

Laura beschouwde de bloemenvaas met de sarcastische aandacht, die dames aan iets of iemand kunnen schenken, wanneer ze eene vriendin eene kleine kwetsuur toebrengen. Zij bracht zelfs tot dit vriendschappelijk doel een allerfijnst brilletje voor hare mooie oogen, die geen kunstmiddel behoefden, om scherp te zien.

‘Lief - heel lief!’ hernam ze. ‘Het doet den gever alle eer aan. Maar, nu zou ikzelf vergeten, je te feleciteeren, mijne beste Els. Neem 't me niet kwalijk! - Die man uit één stuk is er de schuld van. - Van harte geluk, lieve meid.’ En Laura omhelsde hare vriendin met eene warmte, die Elza's ijskouden wrevel aan 't smelten bracht. Ze had ook een cadeautje voor de jarige vriendin, en... verdwenen was weer het wolkje, dat den hemel der vriendschap had verduisterd.

Er was dus eene wolk geweest aan den vriendschapshemel van die twee jonge, schoone vrouwen. Zou die nooit terugkeeren? 't Is mogelijk - maar onwaarschijnlijk, nu ze was ontstaan door... een man.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De geschiedenis en de pedagoog.

In het hoofdartikel van *Het Handelsblad* van 5 Dec. 1882 staat te lezen: ‘Een goed pedagoog zal ook de geschiedenis (op de openbare school) wel zonder aanstoot te geven kunnen behandelen.’ Het geheele opstel, waarin die woorden voorkomen, maakt het ontwijfelbaar, dat met dit woord ‘behandelen’ *onderwijzen* bedoeld is.

Is dat een uitspraak of een veronderstelling? Om den vorm, en dan voornamelijk door het woord ‘wel’, ben ik zeer geneigd, het als veronderstelling aan de nemen. Het komt er dan maar op aan, wie veronderstelt; ik heb reden te over, om te vermoeden, dat de verondersteller geen onderwijzer, laat staan een pedagoog is.

Mij gaven die woorden veel te denken; ik heb er dadelijk aanteekening van gehouden in de verwachting, dat de eene of andere openbare onderwijzer zich over die veronderstelling zou laten hooren, want het is mij niet onbekend, hoe hoofdonderwijzers, die ik heb leeren hoogachten, over die zaak denken. Reeds vele jaren geleden voegde mij er een, die stellig onder de bekwaamste pedagogen geteld moet worden, op klagenden toon toe: ‘Geschiedenis kan ik niet onderwijzen.’ Zoo geen der openbare onderwijzers zich heeft laten hooren, is dat misschien daaraan toe te schrijven, dat de geachte schrijver in *Het Handelsblad* het woord ‘behandelen’ gebruikt heeft. Want ja, de geschiedenis behandelen geschiedtreeds door den leerling, die een opstel, misschien een opstel met de dolzinnigste dwaasheden, vervaardigt over een of ander geschiedkundig onderwerp.

De gebeurtenissen van den dag geven mij aanleiding, een half voltooid opstel over die veronderstelling te voorschijn te halen en voltooid den lezers van *De Tijdspiegel* aan te bieden.

Naar geen titel heb ik mijn geheele leven zoo ijverig, zoo jaloersch gestreefd als naar dien van ‘goed pedagoog’, en zie: ik moet bekennen: op de gemengde school zou ik de geschiedenis niet kunnen *onderwijzen* zonder aanstoot te geven. Als dus de veronderstelling,

tot uitspraak, tot waarheid verheven wordt, kan ik mijn streven als vruchteloos beschouwen. Daarom wensch ik de ongegrondheid er van te bepleiten. Het behoeft bijna geen herinnering, dat bij het woord ‘geschiedenis’ bijna alleen gedacht moet worden aan die van Nederland, welke wij, zonderling genoeg, de ‘vaderlandsche’ plegen te noemen. Van de zoogenoemde Bijbelsche kan om bekende redenen volstrekt geen spraak zijn, en van de algemeene komt maar zeer weinig op de lagere school.

Vooreerst dan voedt de ‘goede pedagoog’ - als het u belieft, wel te onderscheiden van den ‘onderwijzer’, inzoover dat laatste woord nu sinds een kwarteeuw meestal opgevat wordt in de beteekenis van ‘aanbrenger van kundigheden’ - de ‘goede pedagoog’ voedt zijn leerlingen niet maar op tot bekwame candidaten voor een examen, maar tot *mensch.* Moet hij nu dat ‘mensch’ opvatten in den algemeenen zin van ‘wereldburger’? Zóó, dat het blijkt, dat hij, de pedagoog, geen onderscheid erkent tusschen den Duitschen, den Franschen, den Engelschen en den Nederlandschen mensch, om niet te gewagen van den katholieken, den joodschen en den protestantschen mensch?

Ik weet: er zijn onderwijzers, die dat beweren. Maar voel hen op den tand. Hun wereldburgerschap is begrensd binnen den kring der beschaafde volken. Zóó meenen zij het niet, dat zij voor zich zelven het wereldburgerschap in Turkije of China begeeren, niet eens onder de Maleiers van ons eigen Insulinde; ook niet onder de bewoners van Duivelshoek of Valkenburgerstraat in de hoofdstad van hun land. Hun ‘mensch’ is de beschaafde mensch, terwijl de pedagoog wel degelijk onderscheid maakt, b.v. tusschen den beschaafden Franschman en den beschaafden Nederlander, al erkent hij, dat een scherp, een in-het-oog-vallend onderscheid tusschen die twee bijna geheel kan verdwijnen voor den oppervlakkigen beschouwer. Ik maak dat onderscheid. Ik doe zoo, dewijl ik niet maar een beetje, maar een goede dosis vaderlandsliefde bezit - volgens sommigen daaraan ‘sukkel’ - en omdat ik die onmogelijk van mij kan werpen. Ja, er zijn koudbloedigen, die daarbij opgevoed zijn in den geloove aan het cosmopolitisme en die daarenboven hun vaderland niet anders gekend hebben dan in de laatste jaren van vrede en voorspoed. Maar ik, ik ben opgevoed door het geslacht, dat gedwongen is geweest, den naam van Nederlander te laten varen voor dien van Franschman, en de gevolgen dier opvoeding zitten mij in merg en nieren. Ik heb heugenis van de dagen van 1830, en zoo iets gaat iemand niet in de kleederen zitten.

Ja, ik kan gelooven, dewijl ik wel moet, dat er Nederlanders zijn, die, nog niet boven de veertig, op vaderlandsliefde als op een krankheid smalen. Ik kan gelooven, dewijl ik, helaas! wel moet, dat Nederlandertjes van zestien jaar - als in 1870 het geval was - er onverholen voor uitkomen: ‘Als de Pruisen komen, doen wij best hen zeer vriendelijk te ontvangen.’ Natuurlijk was dat een napraten.

Laat voor zulke lieden ons bestaan als onafhankelijke natie in gevaar komen; laat hen ervaren, hoe een zeer groot gedeelte van het volk, dat gedeelte, hetwelk nauwelijks den naam ‘effecten’ kent, eenvoudig met een enkel krachtig en ruw woord zulk een vriendelijke ontvangst, voor wie dan ook, onmogelijk zal maken; laat hen ondervinden, hoe zij zelven, eerst half onwillig medegesleept, later medejuichen in de geestdriftvolle uiting, die niet anders dan het gevolg van vaderlandsliefde is; zij zullen voor de rest van hun leven ‘medesukkelen’ aan de krankheid. Waarlijk, het is in meer dan één opzicht soms, of wij weder in den pruikentijd leven.

Nu, als ik van die ‘vriendelijke ontvangst’ hoorde, werd ik gloeiend. ‘Zoo oud ik ben,’ heette het dan, ‘als het zóóver komt, ga ik nog mede naar de grenzen.’ Ik bedoelde natuurlijk ‘onze verdedigingslinie’.

Daaruit blijkt, dat ik de wijziging van het denkbeeld ‘mensch’ naar de nationaliteit erken, ondanks de bewering, dat grenzen alleen ter wille van koningen en commiesen gemaakt zijn en dat die voor allen, die geen koningen of commiesen zijn, eenvoudig niet moesten bestaan. Berooft mij dat van den titel van ‘goed pedagoog’, welaan, ik haal de schouders op. Dan maar geen goed pedagoog. Een goed Nederlander te zijn, beteekent ook wat. Kom! ik had mijn would-be cosmopolitische ambtsbroeders zoo in '74 of '75 wel eens, toegerust met het gemakkelijk gebruik van de Duitsche taal, eenige weken in Duitschland, b.v. in Westphalen, op een enkele plaats willen laten vertoeven, zoodanig, dat zij in veelvuldige aanraking met Pruisen en een tijdlang in aanraking met dezelfde Pruisen gekomen zouden zijn. Ik zou hen hebben willen hooren tegenover de bewering, dat ‘de Brandenburgers dom gedaan hebben, door ons te helpen tegen de Spanjaarden, en de Duitsche keizer Ferdinand III dom, door onze onafhankelijkheid te erkennen’. Ik verzeker u, lezer! dat ‘gestudeerde lui’ de onmogelijke bewering tegenover mij volgehouden hebben, dat er geen enkele reden ter wereld bestaat, waarom wij een afzonderlijk volk zouden uitmaken, maar dat wij door natuur en recht Duitschers zijn, en dat wij daarop trotsch moesten wezen. Zouden de cosmopolitische Nederlanders ‘ja’ en ‘amen’ gespeeld hebben?

En als hun ondanks al hun protesten bij het afscheid nemen, zeker zeer vriendschappelijk, toegeroepen was: ‘Wir kriegen Sie doch!’ zouden zij dan uitgeborsten zijn: ‘God geve het!’ alleen opdat een klein deel grenzen verdwijnen zou?

Ik kan niet veronderstellen, dat daartoe één would-be wereldburger, toevallig in Nederland geboren, in staat zou wezen. Maar laat ons de mogelijkheid er van aannemen, dan nog kan ik niet gelooven, dat de kern onzer natie door de vreeselijke krankheid van het wereldburgerschap in dien zin aangetast is. Ik houd zelfs staande, dat verreweg het meerendeel der Nederlanders nog in staat is, om zelfs een deel van de effecten op te offeren voor het vaderland.

Van het oogenblik af, dat ik dat als onloochenbare waarheid aanneem, moet ik wel voor onwederlegbaar houden, dat de kern der natie veronderstelt, dat de Nederlandsche onderwijzer zijn kweekeling tot een Nederlandsch mensch opvoedt. Maar dan moet ik mede als mijn gevoelen uitspreken: daartoe de geschiedenis van Nederland op de gemengde school te *onderwijzen* zonder aanstoot te geven, acht ik een onmogelijkheid.

De grootste kwaal onzer openbare school is, dat zij niet een *nationale* is, maar een *neutrale* moet zijn. 'Moet zijn', al is het epitheet 'neutraal' niet in de wet te vinden. Van haar wordt geëischt, wat eigenlijk een onmogelijkheid is, omdat de 'neutrale' volksopvoeder een wezen is, dat wel in de hersenen van niet neutrale staatsmannen, maar niet in de ingewanden eener vrouw is gegenereerd. De uitdrukking 'neutrale volksopvoeder' is er zelfs een, die met zich zelf in tegenspraak is. De constitutioneele koning alleen kan neutraal zijn; echt koninklijke hoedanigheden mag niemand in den onderwijzer eischen.

Het is aan te nemen, dat iemand zich zelf voor neutraal houdt in een tijd, dat partijen niet scherp tegenover elkander staan. Maar dan leeft hij eenvoudig in een zoeten waan, die ophoudt, zoodra een of ander zijner lievelingsdenkbeelden wordt aangetast. Het komt er dan zelfs niet op aan, op welk gebied dat denkbeeld thuis behoort. Een echt onderwijzer kan door zijn geheele zijn geen man wezen, die vrede heeft met elke wijze van denken; daarvoor is in hem te veel gloed voor zijn vak; daarvoor is hij een te veel ontwikkeld man. Strijd is hem een behoefte, al is het geen andere strijd dan die tegen domheid en bijgeloof binnen de wanden van zijn schoolvertrek; strijd tegen het kwaad, in welken vorm hij het ook eerst als kwaad erkent. Brengt, als bij hooge en gelukkig zeer zeldzame, uitzondering, zijn karakter mede, dat hij elken strijd schuwt; dat goed en kwaad, schoon en leelijk, waarheid en logen hem even onverschillig zijn, houd hem dan, bid ik u, van de school verwijderd, want zijn taak is, den leerling tot den strijd tegen het kwaad, het leelijke, het onware, niet alleen op te wekken, maar toe te rusten, aan te gorden.

Zulk een man, tot strijden geboren, zou allen aanstoot vermijden, als hij geschiedenis onderwijst - niet voorleest, niet van buiten laat leeren, maar *onderwijst.* Wie het beweert, weet eenvoudig niet, wat onderwijzen is. Onderwijzen is zijn ikheid geven, zijn geheele ziel op de ontwikkeling van den leerling zetten. Die het met halve of kwartzieltjes doen, komen er nooit. Ik heb kwartzieltjes gekend, die geschiedenis voorlazen; ik heb zelfs enkele gekend, die zoo en zooveel bladzijden uit een of ander 'kort begrip' overhoorden(*). Maar als ik,

(*) Ik heb er zelfs een gekend, die een zijner leerlingen als vacantiewerk oplegde, veertig bladzijden uit den 'Kleinen Pölitz' van buiten te leeren, omdat hij in den loop van het schooljaar met die veertig ten achteren was geraakt.

als hoofd eener school, een boek in de handen van een mijner onderwijzers zag, als hij geschiedenis onderwees, of moest onderwijzen, en het niet deed, heb ik dat boek altijd voor den duur der les in mijn bezit genomen. Die dan hakkelde tot het einde van de les, zorgde den volgenden keer wel, dat hij het zonder boek doen kon. Beschuldig mij vrij van wat ge wilt; om lessen te doen geven, zooals het behoort, moet een directeur zulke beschuldigingen niet schromen. De leerlingen moeten den onderwijzer hebben, niet het boek.

Gevoelt ge, lezer! wat dat zeggen wil: niet het boek, maar den onderwijzer? Zij moeten een man hebben, die *denkt*, *gevoelt* en *wil.* Maak mij van zulk een man, als gij het kunt, een neutraal mannetje!

Het kan niet, omdat de neutraliteit zich maar op een enkel punt moet openbaren. Of hij partij toont te kiezen voor ‘der keerlen God’ of voor de edelen, voor de Hoekschen of voor de Kabeljauwen, voor Maurits of voor Oldenbarneveld, voor Willem III of voor Jan de Witt, het doet niets af. Niemand zal er zich om bekommeren. Eerst met 1517 moet hij neutraal worden. Luther, die voor een Nederlander zooals ik op den rijksdag te Worms een held zonder wedergade is, en die voor anderen, die ook in Nederland geboren zijn, een duivel in menschelijke gedaante is, moet voor den neutralen Nederlandschen onderwijzer een Zoroaster of een Con-fu-tse zijn. Ik vraag, hoe dat mogelijk is. Als de tachtigjarige oorlog een aanvang neemt, moet hij in zoover Mahomedaansche beginselen huldigen, dat hij kalm de christenen elkander laat vernielen. Dat is het eenige punt, waarop de neutraliteit geëischt wordt, want tusschen Arminianen en Gomaristen mag hij weder en zonder gevaar partij kiezen; ook tusschen de Prinsjesmannen en de Keezen. Maar Nuyens en Motley mag hij niet kennen. Nuyens gaat hier alleen uit protestantsche beleefdheid voorop.

Ja, geschiedenis van Grieken en Romeinen, van Engelschen en Franschen, zelfs van Philips den Schoonen in Frankrijk en Hendrik VIII in Albion, kan onderwezen worden zonder aanstoot te geven, maar *onze* geschiedenis niet. De neutrale, of die er naar streeft, neutraal te zijn, glijdt over het gewichtigste deel onzer historie heen, en dan mag er de naam van onderwijs in de geschiedenis niet aan gegeven worden. Onze nationaliteit staat te nauw in verband met hetgeen wij eenmaal voor de geheele beschaafde wereld geweest zijn: het bolwerk van de vrijheid der gedachte. Mij zwol het hart, toen ik te Geneve op de overblijfselen van het bolwerk ‘Holland’ stond, een gedenkteeken van de gereedheid der vaderen, om geld te offeren voor de zaak, die zij voor goed hielden. Nederlanders, die geld over hebben voor de vrijheid van gedachte, zouden zij er nog zijn? Dwaze vraag! Bij drommen zouden zij zich vertoonen, als zij maar wisten, dat de vrijheid van gedachte gevaar loopt. Maar hij, die als onderwijzer nalaat, zijn leerlingen voor die nationaliteit op te voeden, begaat een mis-

drijf om den wil van de noodlottige wet, die gemaakt schijnt te zijn, om de Nederlandsche nationaliteit ten grave te brengen... als dat maar kan.

De eeuwenoude strijd wordt in ons land kalm maar onverdroten voortgezet. Ik was in het jaar '78 te Boxtel, juist op hetoogenblik, dat de pelgrims van Kevelaar daar op hun terugtocht aankwamen, en ik moest een goed uur wachten, eer de trein naar Maastricht vertrok. Ik had al den tijd en woonde daardoor als zeer oplettend toeschouwer het uiteengaan der pelgrims bij. Ik hoorde, hoe de voor mij in alle opzichten merkwaardige afscheidsrede van den geestelijken aanvoerder in de open lucht eindigde met een: 'Laat ons nu, als onze plicht is, onzen Koning onze hulde brengen.' En flauw herhaalde de menigte het 'leve de Koning!' van den pastoor. 'Brengen wij thans', zoo vervolgde de redenaar, 'onzen groet aan den Heiligen Vader....' Donderend en driewerf, telkens met grooter kracht herhaald, klonk het: 'Leve de paus!'

Zulke dingen, op Nederlandsch gebied voorvallende, geven den Nederlander, zooals ik er een ben, en denk te blijven, veel te denken. Als onderwijzer denk ik er het allereerst bij, hoe de belachelijke en onmogelijke 'neutraliteit' der openbare school zulke dingen in de hand werkt, en welk een ramp het voorde Nederlandsche nationaliteit zou kunnen worden, dat der geschiedenis op de Nederlandsche school alle merg en pit ontnomen is, omdat de oorzaak, waarom zij is, als zij is, niet in een helder daglicht kan gesteld worden - om geen aanstoot te geven.

Zou ik dan: 'den dood aan den paus!' willen roepen? Wel neen ik! Ik wensch het hoofd der katholieke kerk een zeer goed en een zeer lang leven. Dat wensch ik ook aan prins Napoleon, en aan Bismarck, en aan u, lezer! Maar ik verlang, dat in Holland geen 'leve Napoleon!' of 'leve Bismarck!' of 'leve de paus!' in het openbaar geroepen worde als partijleus. Er is een groot onderscheid, of iets tusschen de muren of op den openbaren weg geschiedt. Voor mijn gevoel moet het 'leve de Koning!' luider klinken op den openbaren weg dan het 'leve wie ook'. Geschiedt het niet, dan is er iets, wat niet in den haak is.

En als dat plaats heeft op den publieken weg; als het daardoor blijkt, dat de partijzucht den Nederlander, bewust of onbewust, in merg en been zit, zou de onderwijzer, die meer dan anderen reden heeft, om partijman te zijn, dewijl hem in den regel de bevoegdheid als kiezer ontbreekt (!), tot de raadselachtige wezens kunnen behooren, die men neutraal noemt? Hij kan niet neutraal zijn, omdat de neutraliteit op ieder ander gebied dan op een troon een onmogelijkheid is voor een man. En hebben wij van de staatkunde niet het hunkeren beleefd, om het kruisbeeld in een openbare school te laten blijven? En dan de man van het onderwijs neutraal? Ik verwonder mij, als ik om mijn eigen schooljaren denk, dat ik over zoo iets zit te schrijven.

Nederland kan neutraal blijven, als Frankrijk ‘à Berlin!’ roept en de Pruisen Parijs bezetten. Geen enkele Nederlander was in die dagen neutraal. Toen de Turken en Russen elkander beoorloogden, was ik niet neutraal. Ik, ik zal neutraal worden, zoodra ik den laatsten adem uitblaas.

‘Maar’, zegt men, ‘de onderwijzer kan zijn bijzondere opvatting van de zaken in de school ter zijde stellen, zooals een advocaat-generaal alle medelijden met den misdadiger afschudt, zoodra hij met toga en bef bekleed is.’

Is dat waar?

Het is niet waar. Volk en regeering maken hem zoo iets onmogelijk. Feesten worden er aangericht, als 1 April 1881 in aantocht is; het portret van den Zwijger wordt bij duizendtallen aan de schooljeugd uitgereikt; maar in de school mag geen greintje opgewektheid, veel minder een vuur van geestdrift vertoond worden, als der Geuzen naam genoemd wordt; gesteld, dat dit geschiedt. Boven al de tallooze vlaggen prijkt de Oranjevaan; maar de ontzagwekkende figuur van Willem van Oranje, ontzagwekkend voor de geheele beschaafde wereld, is voor den onderwijzer op de openbare school niet anders dan een schim uit het verledene, iets antidiluviaansch. Filips ook. Zij zijn er geweest; hij kan het waarlijk niet helpen; hij moet ze vertoonen... o! het is duidelijk, dat hij ze zoo spoedig mogelijk weder in de doos stopt! Want zit mij eens bij een gloeienden oven, en toon u matig warm; bevries als schildwacht in een fellen winternacht, en huiver niet! De bewonderenswaardige worstelstrijd, die den vreemdeling verbaast, moet den Nederlandschen onderwijzer koud laten. Nederland richt standbeelden op te Heiligerlee en te Brielle en te Alkmaar; de onderwijzer mag op zijn best een kroniekman wezen, en kalm blijven, o, zoo kalm! Want een beetje gloed buiten de schoolmuren zou hem verdacht kunnen maken. Toon mij zoo'n man. Als onwetend katholiek zou ik die standbeelden verfoeien; moet ik ze als protestant zooveel of nog minder achten dan de ‘mooie’ verzilverde beelden in den zoölogischen tuin te Amsterdam?

Is de neutrale onderwijzer werkelijk uitgebroeid in het kabinet van den staatsman, van den wetgever, die nooit vermoed heeft, wat er gemaakt zou worden van het beruchte artikel 23? Ik houd zijn bestaan voor een onmogelijkheid. Dat artikel moest dienen, om alle Nederlanders te verbroederen; het dient, om onze nationaliteit te dooden.

Onze geschiedenis - versta mij wel: niet onze kroniek - heeft, als elke geschiedenis, welke dien naam verdient, haar zwaartepunt, dat zich elk oogenblik kenbaar maakt. Dat zwaartepunt is de zucht naar vrijheid. Bij geen volk ter wereld treedt die zucht zoo sterk op den voorgrond reeds in de eeuwen der feodaliteit. Friesche broeders!

zijt ge nog Friezen? Zonderling genoeg is de ‘knecht der knechten Gods’, het hoofd der katholieke kerk, de man, die oorzaak is, dat die zucht zich onverholen durft vertoonen. Als de Nederlanders maar goed ingewijd waren in hun geschiedenis, zouden zij voor paus Urbanus IV een kostbaar standbeeld oprichten - in Dordrecht. Want als hij door zijn wonderbare macht elken lijfeigene, die ter kruisvaart trekt, tot vrij man verklaart, heeft hij de zaak der vrijheid een onberekenbaren dienst bewezen. Waarlijk: 1581 is in Nederland maar een noodzakelijk gevolg van het: ‘Dieu le veut!’ te Clermont, en 1648 heeft oneindig grooter beteekenis, dan dat de oorlog eindigde. Daar werd voor het eerst met het beginsel: ‘De macht der vorsten is uit God’, gebroken.

Maak van dat alles een kroniek, en wat vooral den Fries en den Zeeuw en den Hollander te allen tijde gekenmerkt heeft, de zucht naar vrijheid gaat verloren. De zoogenaamde neutrale school laat het groote, echt Nederlandsche beginsel door de opvatting, die artikel 23 langzamerhand verkregen heeft, niet tot zijn recht komen, en het gevoel van Nederlander te zijn, wordt bij de jeugd niet opgewekt. Ons ‘noblesse oblige’ kan door de neutrale school niet bevorderd worden. De protestantsche knaap, de zoon der fiere Geuzen, haalt weldra de schouders op over den Nederlander, die nog iets gevoelt voor de daden der protesteerende vaderen. Misschien valt het mij reeds te beurt om hetgeen ik hier schrijf. En terwijl de wet dat uitwerksel heeft voor den Geuzenzoon, zorgen de opvoeders van den katholieken knaap, die wel degelijk opgevoed wordt, en niet maar enkel afgericht voor een examen, zij zorgen, dat hij Luther als een verdoemeling en Willem den Zwijger als een oproerling leert beschouwen.

Ik verzoek, dat men mij wel begrijpe. Ik ben geen vijand van welken godsdienstvorm ter wereld, mits die vorm niet doodend is voor de zedelijkheid. Ik zou zeer stellig het kruisbeeld, en als het gewenscht werd, een geheele collectie heiligenbeelden in de ongemengde Noord-Brabantsche school dulden, evenzeer als ik er den draak niet mede steek, als de orthodoxe protestant den bijbel op de school begeert. Vrijheid voor de gedachte moet wel mijn hartewensch zijn, volbloed Nederlander, als ik mij beroem te zijn. Die vrijheid bestaat niet, bestaat in Nederland niet! De wet is per slot van rekening in het voordeel der katholieken gemaakt. Waarlijk, al wat in Nederland ‘leve de paus!’ roept, mag wel wenschen, dat de wet blijve, zooals zij is. Mijn partij, of dan wat mijn partij zal wezen, zoodra mijn geestverwanten zich maar tot partij vormen, zou wezen: vrijheid, om den jeugdigen protestantschen Nederlander op te voeden tot echten Nederlander, altijd protesteerende tegen alles, wat de vrijheid, voornamelijk de vrijheid der gedachte, aan banden legt. Zoo ik openbaar onderwijzer ware, zou mijn vrijheid aan banden liggen - en dat in Nederland!

Eisch toch geen neutraliteit van den onderwijzer, vóórdat ge omtrent u zelven tot bewustheid gekomen zijt, dat neutraliteit u niet maar alleen enkele malen, en dan bij schitterende gelegenheden, mogelijk is. Gij, die gewoon zijt geworden, om, minst genomen, uw schouders op te halen over hetgeen duizenden als godsdienstige waarheid blijven erkennen, en al wat naar godsdienstleer zweemt van de openbare school bant, moet noodzakelijk nog een stap verder gaan en de geschiedenis van Nederland mede op den index plaatsen. Bedenkt, hoe gemakkelijk er gezondigd wordt. De geest van artikel 23 zal toch ook wel bindend zijn voor de examinatoren der onderwijzers? Welnu, onlangs vroeg een examinator aan een geestelijke zuster, die acte als hoofdonderwijzeres verlangde: ‘Wanneer is de paus het hoofd der roomsch-katholieke kerk geworden?’ De zuster beweerde, - en van haar standpunt immers met volle recht? - dat deze vraag niet te pas kwam: ‘De heilige Petrus was het hoofd der *christelijke*, niet maar der roomsch-katholieke kerk geweest, nog vóór die kerk gesticht was, en de bisschoppen van Rome waren zijn opvolgers. Alzoo was de paus niet het hoofd *geworden*, maar het hoofd der kerk was bisschop van Rome geworden.’

Blijkt uit die anecdote niet, hoe licht men tot overtreding vervalt? Niemand zal dien examinator toch van moedwil verdenken.

Al wat tot hiertoe geschreven was, rustte in de portefeuille; ik heb immers gezegd: *Het Handelsblad* van 5 December '82? Daar komt dat blad andermaal - nu 19 April '83 - en verkondigt:

‘De onderwijzer J.W. Poppink te Winterswijk, is bij koninklijk besluit veertien dagen in zijn betrekking geschorst, wegens schending der neutraliteit in de openbare school. Het besluit meldt, dat de schorsing het gevolg is van de volgende gesproken woorden: “In de katholieke kerk waren gedurende den loop der tijden velerlei misbruiken ingeslopen, o.a. de verderfelijke aflaathandel enz. Er was in Duitschland een monnik, Luther geheeten, die de kerk wilde zuiveren van deze misbruiken.”’

Al eerbiedigen wij natuurlijk het koninklijk besluit, het belet niet te vragen: ‘Is het dan niet de volle waarheid, wat die onderwijzer gezegd heeft?’ Wel onwetend moet de katholiek zijn, onwetend ten opzichte de geschiedenis zijner eigen kerk, als het hem onbekend is, dat de woorden, door den heer Poppink gebezigd, bijna letterlijk bij beroemde katholieke schrijvers te vinden zijn. Trouwens, dat is in de dagbladen en nog meer in de schoolbladen reeds genoeg verkondigd. Het is den heer Poppink gegaan als het concilie te Bazel. Dat concilie verkondigde: ‘De kerk dient gezuiverd te worden van misbruiken; zij behoeft zoowel in haar hoofd als in haar leden hervorming.’ Paus Eusebius IV deed daarop het geheele concilie in den ban. Het onderscheid is

maar, dat het banvonnis van het concilie onderteekend is door een paus en het banvonnis van den heer Poppink door een nazaat van den Zwijger.

De heer Poppink is gestraft, omdat hij een waarheid gezegd heeft, die alleen geen waarheid is voor degenen, die wenschen zouden, dat het geen waarheid ware, of die hoogst waarschijnlijk niet beter onderwezen zijn en de studie als iets gevaarlijks schuwen. Het overigens bitter slecht gevormde woord 'andersdenkenden' heeft een nieuwe uitlegging gekregen. De Nederlandsche onderwijzer moet rekening gaan houden met het denken dergenen, die feiten niet meer voor feiten erkennen. Het is voortaan niet onmogelijk te achten, dat een openbaar onderwijzer in Amsterdam gestraft zal worden, als hij vertelt, waardoor de Martelaarsgracht haar naam heeft. Laat mij in het algemeen de openbare onderwijzers waarschuwen, dat zij zich niet laten ontvallen, dat Balthazar Gerards den grooten Zwijger *vermoord* heeft. Een onzer beroemdste letterkundigen verhaalt, - maar niet schriftelijk - dat dagen lang op een schoolbord ergens in Noord-Brabant te lezen was: 'Het is een leugen, dat Balthazar Gerards Willem van Oranje vermoord heeft.' De openbare onderwijzer moet bedenken, dat de voltrekking van een koninklijken ban geen moord is. Het is waar, de beul is - of was - nooit een moordenaar.

Het is opmerkenswaardig, hoe de openbare onderwijzers over de veroordeeling van den heer Poppink denken. Hun gesprekken over de schuld of de onschuld van den gestrafte zijn belangwekkend in hooge mate. De heer J.P. Regt, onderwijzer te Waddinxveen, geeft in het *Schoolblad* van 29 Mei den raad, om de geschiedenis geheel objectief te onderwijzen, en hij wil daardoor zijn ambtgenooten eenvoudig tot kroniekmannen maken. 'De fout van den heer Poppink ligt in het woord "verderfelijk", dat een subjectief oordeel uitdrukt.' Weest dus voorzichtig, gij openbare onderwijzers! en doet uw bijvoeglijke naamwoorden in den ban, als gij geschiedenis onderwijst. Spreekt niet van den 'grooten' Zwijger, of den 'valschen' Alva... Dat is het uitspreken van een oordeel, van uw oordeel. Uw leerlingen behoeven ook niet te leeren oordeelen...

Maar laat iemand, die het weet, dan zeggen, waarom zij geschiedenis leeren. Welk nut kan er steken in de bloote kennis der feiten? En dan; waar is de geschiedschrijver, die niet oordeelt? Het leeren oordeelen is voor den leerling van grooter belang dan de wetenschap, dat iets gebeurd is. Ik verwonder mij, dat de geschiedenis van ons onderwijs mij noopt, zulk een eenvoudige pedagogische waarheid neder te schrijven. Men zou denken, dat zij minstens aan alle beschaafden bekend ware. Zij, die vreezen voor het oordeel, zelfs voor het kinderlijk oordeel, kennen haar wel. Dat blijkt.

Waar moet het heen? Niemand kan een Nederlander het recht betwisten, dat te vragen als gevolg van het koninklijk besluit.

Het is waarlijk niet raadselachtig, waar het heen moet. De feiten moeten zóó kleurloos voorgesteld worden, dat zij alle aantrekkelijkheid verliezen. Daardoor moet de kennis aan die feiten verloren gaan. Op die wijze zal langzamerhand het bijzonder karakter onzer nationaliteit uitslijten; de zucht tot oordeelen, en daardoor tot protesteeren, kan daardoor geheel verdwijnen en Nederland zoetjes- en zachtjesaan teruggebracht worden in den schoot der 'alleen zaligmakende' kerk, in welke geen misbruiken gedacht kunnen worden, 'omdat zij uit God is. Indien een mensch, een priester zelfs zich aan misbruiken schuldig maakt, kunnen die wel aan den mensch, nooit aan den priester, en nog minder aan de kerk toegeschreven worden.' Zóó is de redeneering, opgeteekend uit den mond van een katholiek. Had ik geen recht, toen ik in mijn *Pedagogische Schetsen* schreef: 'Van elk die in het openbaar onderwijs werkzaam is, zou ik in den tegenwoordigen tijd een examen vorderen in het dogma van de verschillende geloofsbelijdenissen. Zonder die kennis is het niet mogelijk grove zonden te voorkomen. Eigenlijk is de kennis van de verschillende dogmata nog niet genoeg: de verschillende aberratiën van de leerstellingen moeten ook gekend worden, en die aberratiën hebben overal plaats, dáár zelfs, waar men beweert, dat zij door eenheid van leerstellig begrip een onmogelijkheid zijn'? Ik citeer mij zelven, omdat ik verbaasd sta over het groot verschil van den invloed, waaronder ik het schreef[*], en dien, waaronder ik die woorden thans aanhaal. Wij rijden snel.

Waarheen?

Mij moet een bekentenis van het hart. Onze onverschilligheid, o, vrijzinnigen! die, als ik, het religieuse beginsel in handel en wandel, en niet in kerkelijke vormen wilt huldigen, onze lauwheid voor welke kerk dan ook, blijkt bedenkelijke gevolgen te kunnen hebben voor onze nationaliteit! Waar moet het heen?

De vraag wordt dringender en dringender, of een wet goed genoemd kan worden, volgens welke woorden als van den heer Poppink tot straf aanleiding kunnen geven; of een Nederlandsche wet goed is, als een minister daaruit kan afleiden, dat de protestantsche opvatting der geschiedenis moet achterstaan bij die der katholieken. Gelijk recht voor allen! Mij dunkt, het wordt hoog tijd, dat dringend te roepen.

Zoolang de wet wet blijft, moet het leervak geschiedenis allernoodzakelijkst van de openbare school verdwijnen. Evenals de deuren der openbare school openstaan voor catechisatiën van elke erkende gezindheid, moeten zij het mede zijn voor het onderwijs in de geschiedenis, om de kinderen der protestanten met ernstige warmte, met gloed, op te voeden voor de Nederlandsche nationaliteit, die niet anders kan, dan in fellen strijd zijn met al, wat van Rome uitgaat. Laat in diezelfde school de katholieke jeugd de 'vaderland-

(*) Ik schreef het namelijk, waar ik in *De Philosoof* (2de stuk, bladz. 178) de pogingen hekelde, om opvattingen der 'moderne' levensbeschouwing op de school te brengen.

sche' (!) geschiedenis leeren, zooals de pastoor te Winterswijk het wil, de pastoor, die blijkbaar zijn Nuyens niet kent...

Maar ik zou mij bijna tot persoonlijkheden laten verleiden, ik, die ze diep veracht, waar ik ze ontmoet. Die pastoor heeft in ieder geval beginselen, en hij handelt volgens die beginselen. In zulk een geval is een man altijd achtenswaardig: hij is een man. Maar hij maakt de vraag noodzakelijk, of er waarachtig in ons land een partij is, die de beginselen der fiere mannen van 1517 huldigt, en of die partij mannen, of ook maar een enkel man heeft. De partij van den pastoor heeft mannen.

De gevierde letterkundige - ook door mij als zoodanig geëerd - de heer Alberdingk Thijm is een man. Als Nederland, 1 April 1872, feest viert over de inneming van den Briel, sluit hij zijn huis, alsof er een doode is. En als de regeering hem in haar onnoozelheid uitnoodigt, om zitting te nemen in de commissie ter voorbereiding van een ander volksfeest ter herdenking van het sluiten van de Unie van Utrecht, verkondigt hij in de dagbladen, dat deelneming aan zulk een feest den katholieken Nederlander een gruwel is. Ik weet niet, of daardoor het feest in de doos gegaan is, maar ik vind het merkwaardig, dat dit plaats gehad heeft. De heer Alberdingk Thijm is een geheel andere persoonlijkheid dan de pastoor in een afgelegen hoekje van het land. Met zulk een persoonlijkheid heeft de natie te rekenen. Ik bewijs hem die eer.

De partij van den pastoor heeft mannen. Dr. Schaepman is er een. Hij noemt zich zelven *volks*vertegenwoordiger en verkondigt in de Tweede Kamer, en zonder dat hem in die Kamer, althans voor zoover bekend is, een blijk van afkeuring te beurt viel, dat 'een bestaande wet voor hem geen wet is'. Oordeel over mijn verbazing, als gij weet, dat ik het mijn plicht reken, de jeugd te leeren, dat er in Nederland niets hooger is dan de wet en dat wij onzen Koning mogen roemen, omdat hem als constitutioneel vorst nog nooit een handeling in strijd met de wet kon worden toegeschreven. Voor onzen Koning is de wet wet. En daar komt een lid van een tak der *wetgevende* macht openlijk verkondigen in die Kamer: 'Voor mij is de wet op het onderwijs geen wet.' Zou men niet zeggen, dat het gezegd is door een wetbrekende macht?

Slapen wij?

Laat mij uit de *Handelingen* woordelijk afschrijven, wat wij hebben moeten slikken:

'De Minister meent, dat de heer Lohman en ik ons *verzetten* tegen art. 49 der onderwijswet; de Minister kan er gerust bijvoegen, *dat wij ons verzetten tegen de geheele wet.* (Zitting van 30 Nov. '82.)

De wet op het lager onderwijs is voor mij geen wet. Al heeft zij er het uiterlijk van, zoo mist zij toch het groote beginsel, dat zij op het recht gegrond is... als staatsburger zal ik mij niet *op gewelddadige*

wijze tegen deze wet verzetten.' (Zitting 11 Dec.) En later in diezelfde zitting:

'Ik heb rondborstig verklaard, dat ik mij tot gehoorzaamheid aan de wet verplicht acht (!), maar als volksvertegenwoordiger zal het mij toch altijd blijven vrijstaan over de zedelijkheid van een wet te blijven oordeelen, en *naar dat oordeel mijn stem ten opzichte der door haar gevorderde uitgaven te bepalen.*'

Hoe? Moet men volksvertegenwoordiger zijn, om een wet te beoordeelen? Dat mag de minste burger. Maar ook geen enkel burger mag zich tegen de wet verzetten, of dat dan gewelddadig is of niet. Maar volgens mijn begrip kan het niet gewelddadiger, dan door den volksvertegenwoordiger geschied is, omdat hij het doet in de Tweede Kamer en omdat hij de handhaving der wet, waartoe hij geroepen is, onmogelijk tracht te maken, door zijn stem te onthouden aan de uitgaven, die zij vordert, en dat niet doet, omdat hij die uitgaven te hoog acht, maar omdat 'de wet voor hem geen wet is'!

Is het duidelijk? Is het tijd, om te roepen: 'Ontwaakt, gij, die slaapt!' Waar moet het heen, als leden van de Tweede Kamer het voorbeeld geven van verzet tegen de wet, al believen zij dat verzet niet gewelddadig te noemen. Dr. Schaepman kan de beteekenis en de afleiding van het woord 'geweld' niet onbekend zijn. Als hoogst bekwaam letterkundige kan hij het niet gebruikt hebben in de verbasterde beteekenis van 'ruw rumoer', of van 'met steenen gooien'.

Wij zijn onbegrijpelijk lauw geworden, wij, zonen der fiere Geuzen. Wij laten Gods water over Gods land loopen en bekreunen ons niet over het gebruik, dat door bekwame mannen van onze lauwheid gemaakt wordt. Over den algeheelen ondergang van het religieuse beginsel maak ik mij weinig bekommerd. 'Als deze zaak uit God is,' zeg ik met Gamaliël, 'zal zij zich zelf wel redden.' Maar ik maak mij ernstig ongerust over den ondergang van onze nationaliteit met behulp der openbare school, in welke het onderwijs in de geschiedenis, die wij bespottelijk genoeg nog maar altijd de 'vaderlandsche' blijven noemen, blijkbaar een onmogelijkheid moet worden. Bespottelijk acht ik thans het woord 'vaderlandsche' om een andere reden dan om zijn vorm.

Mij is, helaas! geen voorbeeld bekend, dat eenig leeraar van eenig kerkgenootschap, hoe ook genaamd, gebruik maakt van zijn recht, om zijn godsdienstleer in de openbare school aan de kinderen van de leden zijner gemeente te onderwijzen. Als het ergens plaats vindt, het is toch volstrekt niet een zaak, die als een gewoon feit geboekstaafd kan worden. Den katholieken priester maak ik daarvan geen verwijt: wij weten, hoe hij ijverig zorgt, dat het onderwijs elders gegeven wordt, en de deelneming er aan niet lijdelijk overlaat aan de toevallige begrippen van ouders, vooral van vaders.

Maar als het onderwijs in de geschiedenis van Nederland - geve het God! - van de openbare school geschrapt wordt door een koninklijk besluit, als het facultatief gesteld wordt op een uur, dat van den tegenwoordigen gewonen schooltijd afgetrokken is, zou ik er borg voor durven staan, dat de tegenwoordige 'neutrale' onderwijzer, dien ik naar hartelust gehekeld heb (zie *Olympia*, Afl. 6), in een priester vol geestdrift zou veranderen voor het aankweeken van onze nationaliteit, in zoover hij zelf niet behoort tot de partij, die den pastoor te Winterswijk met vreugde handelend heeft zien optreden. Want ik ken ze, de arme 'neutralen', die zich voor de uiting van hun Nederlandsch gevoel de boeien aangelegd voelen door de wet of haar tegenwoordige uitlegging. Gelijk recht voor allen! Niemand mag Rome beletten, om de katholieke jeugd te leeren, dat het per slot van rekening dood onverschillig is, of Nederland Nederland blijve, mits de Kerk regeere(*). Maar daartegenover pleit ik voor mijn protestantsch recht, om te begeeren, dat der protestantsche jeugd geleerd worde: 'De Nederlandsche nationaliteit is oorzaak, dat de Zwijger zijn naam innig verbonden heeft met dien der Nederlandsche natie; die naam beteekent protest tegen al wat gelooven op gezag, en dus willekeurige heerschappij te noemen is.'

Waar moet het heen? Ik vraag dat; en waarlijk, ik sta niet alleen, als ik vraag: waar moet het heen, ook met andere wetenschap dan de geschiedkundige? Er behoeft er maar een op te treden uit de massa 'andersdenkenden', een, die Jozua wel, Galileï niet als sterrekundige eert, en - een openbaar onderwijzer zal geschorst worden, omdat hij durft leeren, dat de aarde om de zon draait. Ja, dat twee en een drie, en onveranderlijk drie, is, zondigt volgens de bekende anecdote van Richelieu tegen de 'Heilige Drievuldigheid'. De leer der eindelooze stofwisseling is in geweldigen strijd met die van de 'opstanding des vleesches'. Gelijk recht voor allen! De jood zal schorsing kunnen verkrijgen voor den openbaren onderwijzer, die het waagt, den naam van Jezus te noemen. En waar volgelingen van Menno Simonsz. de openbare school bezoeken, wordt het bedenkelijk, om van den kinderdoop als van een zeer gewoon feit te gewagen. Het woord 'eed' moge in woordenboeken staan; weest toch voorzichtig, gij schoolboekenschrijvers, dat ge geen aanleiding geeft tot de vraag: 'Wat is een eed?' Er zijn toch reeds een massa woorden, die voorzichtigheidshalve niet over den drempel der openbare school komen. Ik begin te bevroeden, waarom tegenwoordig in zooveel leesboeken voor de school sprookjes gevonden worden.

Maar ik verheug mij toch ten slotte, dat de heer Poppink ver-

(*) Den belangstellenden lezer zij de kennismaking aanbevolen met het vlugschrift: *De kloosters in Nederland,* met een kloosterkaart van Noord-Brabant en Limburg door F.G. Lagers, uitgegeven bij G.W. van der Wiel en Co. te Arnhem.

oordeeld is. Ik doe dat te vrijer, omdat hij de zaak - willens of onwillens, dat doet er niets toe - grappig gemaakt heeft: hij heeft immers in de dagbladen bedankt voor ‘de bewijzen van belangstelling’. Maar dat moet *hij* weten: jammer is het toch. Of - heeft hij het gedaan, om den pastoor te grieven? Dan is het ook jammer. Het is hoogst wenschelijk, dat niemand zich persoonlijk gegriefd kunne noemen door iets, wat over deze zaak gezegd wordt. Met feiten rekening te houden, is geheel iets anders.

Zulke dingen moeten ernstig opgevat worden. Er is nog niets voorgevallen, dat de wet - of dan art. 23 - zóó tot schande maakt als deze veroordeeling. Wie zou eenige jaren geleden hebben durven voorspellen, dat het ooit mogelijk zou zijn, aan art. 23 de uitlegging te geven, die het thans gekregen heeft? Waarlijk, men zou er aan gaan twijfelen, of het wel ooit mogelijk zal zijn, de openbare school tot de nationale te maken. Dat zij het worden *moet*, zij de leus en de zorg van al wat het echt Nederlandsche karakter liefheeft. De liberale partij heeft haar werk *niet* voltooid; zij kan de handen *niet* in den schoot leggen, omdat wij ‘goed bestuurd’ worden; zij mag het niet doen, zoolang een van haar edelste scheppingen, de openbare school, geen nationale school is. Zij kan het worden.

Neen! geachte onbekende schrijver in *Het Handelsblad* van 5 Dec. '82, de onderwijzer op de openbare school kan, om den wil der ongelukkige wet, wel een man van de kroniek, geen volksopvoeder door middel van de geschiedenis zijn. Als *ik* openbaar onderwijzer was, zou ik voor de geschiedenis van 1500 tot 1648 een chronologische tafel uit Nuyens, en zooveel mogelijk met diens woorden samengesteld, van buiten - o, vooral niet van binnen! - laten leeren. Maar mij zou bij het overhooren het vaderlandsche hart poperen, omdat het zout bij de kostelijke spijze ontbreken moet. Het is reeds lang een voldongen feit, dat in de bestaande omstandigheden alleen de bijzondere school nationaal kan zijn, of die nationaliteit dan haar uiting vindt in het ‘Oranje boven!’ of in het ‘Leve de paus!’ Dat het mogelijk geworden is, het laatste als een feit te erkennen, is reeds met de geschiedenis van Nederland in woedenden strijd.

Zoodra een onderwijzer zijn individualiteit moet opgeven, wordt hij als een Jezuït, met dit onderscheid, dat hij ophoudt opvoeder te zijn. Want opvoeden is geen fabrieksarbeid. Met de menschheid gaat het niet: ‘malletje naar malletje’. De jeugd vormt zich naar haar opvoeder - zie het aan Filips, den zoon van Karel V, en aan Filips, den zoon des Zwijgers. Hoe zal zij het doen, als die opvoeder zich niet geven kan, zooals hij is?

H.G. ROODHUYZEN.

Nog een woord over Kant.

Bij mijne beschouwingen over de wijsgeerige denkbeelden van Kant tegenover de genetisch-materialistische onderzoekingen op physiologisch-philosophisch gebied, in de twee voorafgaande afleveringen van dit tijdschrift, kwam ik, te pas of te onpas, tot de bewering, dat Kant een grooten schedel, met groote hersenen erin, moet gehad hebben.

Ik zeide toen, dat ik zulks uit zijne groote ‘geestvermogens’ en zijne portretten afleidde, maar dat ik in de literatuur der Anatomie geene opgaaf van feiten vond.

Het toeval is machtig. Terwijl ik dat schreef, was er in het toen verschenen nummer van het Duitsche *Archief voor Anthropologie* juist een uitvoerig en belangrijk onderzoek van Kupffer en Bessel Hagen medegedeeld over de ontleedkundige bijzonderheden van den opgegraven schedel van Kant. Het kwam eerst na het afdrukken van mijne vroegere artikelen onder mijne oogen.

De Hoogleeraar in de ontleedkunde te Halle H. Welcker heeft, naar aanleiding van het genoemde onderzoek van Kant's schedel, een belangrijk boek geschreven, waarin hij den schedel en het hoofd-afgietsel van Schiller, waaromtrent reeds veel bekend was, met den schedel van Kant vergelijkt(*).

Het zou geheel misplaatst zijn, hier over den inhoud van Welcker's boek uit te weiden. I k meende echter, na het in mijne vroegere artikelen gezegde, deze korte aanvulling niet te mogen terughouden.

Ik voeg er nog bij, dat de anatomen-craniologen eene vertrouwbare methode hebben, waardoor zij uit de afmetingen van een schedel het gewicht der hersenen, welke erin besloten waren, kunnen afleiden. Voor den schedel van Kant heeft Welcker capaciteit en hersengewicht bepaald. Inderdaad blijkt mijn vermoeden juist te zijn geweest: Kant's hersenen wogen 1650 gram (300 gram meer dan het gemiddelde).

Voor Welcker, die meer dan anderen door een zoo ruim mogelijk onderzoek het standvastig samengaan van groote intellectueele vermogens en groote hersenen bij menschen aantoonde, is deze uitkomst der nasporingen omtrent Kant's schedel natuurlijk zeer welkom. Ik wees erop, dat die standvastige verhouding als een feit mag aangenomen worden en belangrijk is, maar dat andere bijzonderheden,

(*) *Schiller's Schädel und Todtenmaske; nebst Mittheilungen über Schädel und Todtenmaske Kant's,* von H. Welcker. Braunschweig, Vieweg und Sohn, 1883.

welke men onder den naam van ‘structuur der corticale hersenstof’ kan samenvatten, nog van meer belang zijn. Intusschen is het waar: bij hersenen, belangrijk kleiner dan het gemiddelde, ‘streeft de geest te vergeefs naar meer dan gewone uitingen zijner vermogens’.

Wie deze opmerkingen wat ‘materialistisch’ mocht vinden, bedenke, dat hier enkel spraak is van waar of onwaar zijn eener meening. Voor velen komt misschien hierbij de beschouwing van Kant in aanmerking, welke gezegd wordt het materialisme ‘overwonnen’ te hebben: die groote hersenmassa, als substraat van groote geestvermogens, *bestaat niet onafhankelijk.*

Utrecht, 31 Mei.

Dr. W. KOSTER.

Staatkunde en geschiedenis.

Pruisische verkiezingen.

I.

In overeenstemming met de bepalingen der grondwet worden in Pruisen de verkiezingen voor den landdag elke drie jaren door de Regeering uitgeschreven. Jarenlang schaarden zich een aantal wakkere, van geestdrift gloeiende en beginselvaste strijders rondom de Pruisische constitutioneele vlag, die, hoe ook toegetakeld en vanééngereten, toch in staat bleef, het volk te bezielen en met de hoop op eene schitterende overwinning te vervullen. Thans echter is dit vaandel geheel verschoten en sedert 1867, onder den nieuwen toestand van zaken, een buit der motten geworden, zoodat het geen wonder is, dat zijn eerwaardig karakter teloorging. Wanneer een nieuw gekozen afgevaardigde door den president opgeroepen wordt, om den eed op de grondwet te zweren, dan mag hij wel eerst de vraag stellen, wat nog rechtens, naast de Duitsche constitutie, van kracht is. Is niet het budgetrecht door de steeds wassende geheime en ijzeren fondsen meer en meer inééngesmolten en reeds lang onder de vrij denkbeeldige voorrechten der vertegenwoordiging te rangschikken? Kan er nog in de werkelijkheid van eene eenigermate voldoende contrôle der inkomsten en uitgaven sprake zijn? Grijpt niet het rijk voortdurend in alle takken van beheer, zonder dat eenig aequivalent van beteekenis daarvoor in de plaats treedt? Is niet de binnenlandsche wetgeving geheel van de buitenlandsche politiek afhankelijk geworden? Was niet de kerkelijk-politieke strijd der laatste jaren het noodzakelijk gevolg der tactiek van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken?

En toch is geene herziening der Pruisische grondwet ondernomen, hoewel deze in verband met den nieuwen politieken toestand eene staatsrechtelijke noodzakelijkheid geworden was. Zelfs het drieklassen-kiesstelsel werd gehandhaafd, ofschoon Bismarck dit verkiezingssysteem te recht het denkbaar slechtste in Europa noemde, terwijl de conser-

vatieve partij deze meer dan eigenaardige instelling als onzedelijk brandmerkte, het centrum elke nieuwe wetgevende periode met een voorstel ter wijziging opent en het radicalisme door geheele onthouding bij de verkiezing zijn afkeurend vonnis bekrachtigt.

Het spreekt wel vanzelf, dat onder deze omstandigheden het constitutionalisme in Pruisen op een uiterst zwak voetstuk staat en de beteekenis van het parlement sterk gezonken is. Maar ook ten aanzien der politieke partijen geldt hetzelfde, want zij bieden een doolhof, waarin slechts weinige ingewijden den weg kunnen vinden, en getuigen van eene algemeene verbastering, die niets goeds voor de toekomst voorspelt. De politieke partijen zijn aan het wegkwijnen en maken plaats voor groepeeringen der vertegenwoordigers van de meest verschillende eigen belangen.

Vroeger geschiedde dit wel eens onder het huichelachtig masker van behartiging der algemeene politiek; tegenwoordig echter is de nieuwe firma open met haar streven voor den dag gekomen en wil zij ook gaarne de vruchten van haar zuiver materieelen arbeid plukken.

Zou Abt Galiani gelijk hebben, dat ieder mensch de aangeboren en onweerstaanbare neiging bezit, zich om zaken te bekommeren, die hem persoonlijk niet aangaan, en dat in het recht, dit ook te mogen doen, het wezen der vrijheid bestaat?

Indien de algemeene beteekenis der Pruisische vertegenwoordiging gezonken is, kan het dan niet overbodig genoemd worden, zich nu nog meer in het bijzonder met de Pruisische verkiezingen onledig te houden? Is het dan niet onverschillig, welke partijrichting daarin eene hoofdrol speelt; welk systeem aan die verkiezingen ten grondslag ligt; hoe het volk bewerkt wordt, en wat uit de historische ontwikkeling der Pruisische natie, zoowel voor het heden als voor de naaste toekomst, voortvloeit?

In de eerste plaats mag niet over het hoofd gezien worden, dat ook in den rijksdag de vorming van toonaangevende politieke partijen, zoowel als de formatie van groote politieke tegenstellingen, die geen parlement op den duur ontberen kan, eerst in de allereerste periode van ontwikkeling getreden is, zoodat dit lichaam ons geen ander beeld te aanschouwen geeft. Dan is het beginsel, dat het ministerie niet op eene meerderheid in het parlement aangewezen is, maar door den Koning met de taak der Regeering belast wordt, het zuiverst in Pruisen weer te vinden. Dit beginsel meende Koning George III tijdens zijne regeering in Engeland tot heerschappij te kunnen brengen, maar aldaar had het constitutioneel bewustzijn reeds te diep wortel geschoten, zoodat het Britsche rijk met voldoening op den strijd om de parlementaire grondbeginselen en in het bijzonder om de ministerieele verantwoordelijkheid terug kan zien. Pruisen is echter nog steeds eene door de grondwet beperkte monarchie; eene parlementaire meerderheid kan er hier wel toe bijdragen, om de politieke positie des premiers te sterken, maar is niet bij machte,

hem uit het zadel te lichten. Bismarck wenschte steeds eene volksvertegenwoordiging, bereid tot snel en krachtig handelen onder zijne leiding, maar geen politiek lichaam in constitutioneelen zin, waarin eene kleine minderheid des volks gekozen wordt, om het gewichtigste deel van het staatsburgerlijk regeeringsrecht, naar eigen individueel inzicht, uit te oefenen. Zijne vertegenwoordiging moet bij zekere gelegenheden als figuur dienst kunnen doen voor het schaakspel aan het hof en voor diplomatieke onderhandelingen met vreemde hoven, die in 'het volk' en de 'openbare meening' veelal eene macht zien, die in oratorischen zin het effect der voorstelling verhoogt. Zijne vertegenwoordiging moet in staat zijn, de openbare orde te handhaven, voor het geval, dat militaire ondernemingen mislukken of gevaar van anderen aard in zicht is. Zijne vertegenwoordiging is de oefenplaats der meest tegenstrijdige sociale krachten, der scherpste tegenstellingen, en het is zijn streven, die geheel verschillende elementen tot gemeenschappelijken, productief-practischen arbeid binnen bescheiden, door hem aangewezen grenzen te vereenigen. Daartoe wendt hij zich bij voorkeur tot die klassen der algemeene maatschappij, die het minst geneigd zijn, politieke eer- en heerschzucht aan den dag te leggen, en om in dit opzicht meerdere zekerheid te bezitten, wordt elke zelfstandige macht van eenig belang bijtijds geneutraliseerd en elke stoot met voorbeeldelooze energie gepareerd. Er komt echter nog iets bij, waardoor het zoolang mogelijk is, het staatsschip in deze richting te sturen en het prestige der constitutioneele lichamen op laag peil te houden.

Toen Keizer Maximiliaan I het keerpunt van den ouden en den nieuwen tijd gekomen achtte, liet hij rijksdag op rijksdag bijeenroepen, om de politieke grondvesten van het vorstelijk staatsgebouw aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Belangrijke wijzigingen werden ontworpen, enkele nieuwe gedachten in nadere overweging genomen en algemeen gold het als zeker, dat het zwaartepunt van den strijd voor onafzienbaren tijd op staatsrechtelijk gebied gelegen zou zijn. De beslissende daad van Luther doorkruiste alle staatkundige hervormingsplannen en de gevreesde staatsomwenteling kreeg een kerkelijk-religieus karakter met burgerlijk-socialen achtergrond. De storm kwam uit een anderen hoek; nieuwe levenskrachten, andere menschen en onvoorziene gebeurtenissen traden op den voorgrond, verdrongen alle andere belangen en verkondigden op zichtbare wijze den dageraad van eene nieuwe geschiedkundige periode. In onze dagen heerscht het geloof aan de noodzakelijkheid van een gelijksoortig keerpunt en terwijl de strijd over grondwettige beginselen en staatsburgerlijke rechten de 'publieke meening' en 'het volk' bezighoudt, is het, alsof aan den verwijderden horizon een storm van gelijken aard langzaam waarneembaar wordt en nieuw leven verkondigt. De burgerlijke maatschappij is niet synoniem met de politieke. De pioniers der ideeën van het

jaar 1848, die in hunne opgewondenheid meenden, de historische ontwikkeling straffeloos te kunnen vóórgrijpen, en, bevangen in hun subjectief idealisme, de juiste middelen der emancipatie van het volk niet konden vinden, erkenden in de dagen der beproeving, dat de tijden der politieke revolutiën eens en voor altijd voorbij waren en dat de hedendaagsche maatschappij aan den vóóravond van eene reeks sociale omwentelingen stond. Zij zagen in, dat geene politieke beweging van revolutionnairen aard op den duur iets zal baten, zoolang het niet gelukt is, den grooten onderdrukker der menschheid, den honger en de sociale ellende, uit den weg te ruimen. Onder dien druk zucht de politiek, die in de constitutioneele vertegenwoordiging heil zoekt.

Om tot het punt van uitgang terug te keeren, zoo moet opgemerkt worden, dat het drieklassen-kiesstelsel van den Pruisischen landdag niet alleen tot eene vergelijking met het algemeen stemrecht des Duitschen rijks uitnoodigt, maar tevens de methode van bewerking des volks in een helder daglicht plaatst, zoodat juist in dit opzicht de Pruisische verkiezing ter nadere kennismaking de voorkeur verdient. Het drieklassen-systeem geeft het overwicht aan de bureaucratie, die onder staatstoezicht en op bevel der overheid stemt, en aan de kleine minderheid der bourgeoisie en van het grondbezit, die financieel en sociaal onafhankelijk genoeg is, om de publieke stemming met luide aanwijzing van den te kiezen vertrouwenspersoon en haar invloed op de maatschappelijke positie niet te schuwen. Het algemeen stemrecht met geheime stemming verlegt het zwaartepunt naar de menigte, die door het geheim karakter bij gelijke rechten tegen dwang van buiten voldoende waarborgen bezit. Uit dit zeer belangrijk verschil zou men allicht afleiden, dat de resultaten van beide stelsels zeer uiteenloopend moesten zijn, en toch is dit, sedert 1866 tot op heden, alzoo gedurende 15 jaren, niet het geval geweest, want beide verkiezingen boden steeds eene bijna gelijke vertegenwoordiging der verschillende politieke partijen, zoodat daaruit reeds de conclusie getrokken werd, dat het er niets toe doet, hoe de publieke opinie zich uit, en dat de strijd om het beste kiesstelsel niets anders is dan een strijd om 's Keizers baard. Bij de laatste verkiezing voor den landdag is voor het eerst eene uitzondering op dezen regel verkregen en het komt er nu op aan, daarvan de oorzaken op te zoeken. Is het daaraan toe te schrijven, dat de natie van 1866-71 geheel beheerscht werd door de nationale vraag en tijdelijk alle andere bijzondere belangen voor deze ééne leidende gedachte moesten wijken? Heeft de kerkelijk-politieke strijd van 1871-78 hetzelfde verschijnsel te voorschijn geroepen en één leidend beginsel aan alle klassen der bevolking aangeboden? Geldt dit nog ten aanzien der Katholieken en der Polen, die, onverschillig òf rijk òf arm, door één en hetzelfde gevoel geleid worden en daarom het kiesstelsel geheel als bijzaak beschouwen? Heeft dit opgehouden in de Protestantsche streken, in Pruisen's oostelijke provinciën, alwaar de menigte voor

den rijksdag de oppositie verkoos, als het ware als protest tegen de aanzienlijke méérbelasting in den vorm der indirecte lasten, die grootendeels door haar gedragen moeten worden, terwijl het grondbezit onverwacht voor den landdag aan de zijde der Regeering plaats nam, naar het schijnt in de hoop op ontheffing van lasten, die dien stand meer in het bijzonder drukken en grootendeels op de menigte overgedragen zullen worden, indien de tegenwoordige richting aan het roer blijft en haar wil op den duur kan doorzetten? Ontwapenen de plutocratische belasting-hervormingsplannen des premiers de bijzondere belangen in zoo hooge mate, dat de eigenlijke politiek geheel op den achtergrond treedt?

In 1848, toen de bourgeoisie de regeling der politieke staatsburgerrechten van het volk in de hand nam, werd de eerste proef met het algemeen stemrecht, overeenkomstig de zuiver democratische beginselen, genomen en alle kringen van invloed verbeidden met spanning het resultaat. Het was zeer wel bekend, dat gedurende de zittingen van het voorparlement in de Paulskerk te Frankfort a/M. de hartstochtelijke partijgangers daarbuiten, op straat, met elkander gevochten hadden. Twee vaandels werden rondgedragen, waarop te lezen stond: ‘de republiek’ en ‘het parlement’, en deze beide leuzen brachten het bloed in beweging. De radicalen hadden de onvoorwaardelijke erkenning der volstrekte volkssouvereiniteit met de algemeene volkswapening geëischt, terwijl de gematigden daarentegen den vorm wilden redden en het terrorisme verhoeden. De afkondiging van het algemeen stemrecht had nu het volk in zóó hooge mate bevredigd, dat het bloemen op den weg der provisorische volksvertegenwoordigers strooide, maar desniettemin vreesde men toch buitensporigheden.

Eigenaardig genoeg werd door de kiezers des eersten Duitschen rijksdags te Frankfort a/M. meer op het hoofd en door die des eersten Pruisischen parlements te Berlijn meer op hart en nieren gelet. Zoo verzamelde zich in de vroolijke Mainstad de Duitsche geleerde wereld, gesteund door buitengemeene welbespraaktheid, terwijl in het Spree-Athene de eigenlijke burgerij geheel op den voorgrond trad. De eerstgenoemde vertegenwoordiging bestond voor een groot deel uit leden der aristocratie, hetzij door geboorte, hetzij door verstand, die echter, helaas! niet voldoende door een zelfstandig karakter gesteund werd; de laatstgenoemde vergadering was eenvoudiger samengesteld en hare leden zochten bovenal onbuigzaamheid en standvastigheid aan den dag te leggen. Frankfort schitterde in de behandeling van het algemeene, Berlijn muntte uit door de behandeling van het bijzondere, maar bij beiden ontbrak de onmisbare partijdiscipline. Beide staatslichamen rechtvaardigden niet de vrees, die het algemeen stemrecht ingeboezemd had; beiden beantwoordden echter evenmin aan de hooggestelde verwachtingen ten aanzien der hun toevertrouwde politieke taak; beiden bewezen, dat de vorm van het kiesrecht voor den eigen-

lijken gang van zaken niet van zóó buitengemeen groot belang is, als gewoonlijk aangenomen wordt, en dat de partijleus op dit gebied in de practijk spoedig hare beteekenis verloren heeft.

Pruisen paste in die dagen voor de Tweede Kamer het algemeen stemrecht toe en riep alle burgers zonder onderscheid ter stembus op, die op 28jarigen leeftijd, in het volle bezit der burgerlijke rechten waren en geene bedeeling genoten. Het stemrecht voor de Eerste Kamer was voor alle 30jarigen vastgeknoopt aan een lagen census (500 thaler inkomen resp. 8 thaler inkomstenbelasting, resp. 5000 thaler grondbezit). Beide verkiezingen leverden aanvankelijk een verschillend resultaat; het algemeen stemrecht zond eene meerderheid van besliste democraten, terwijl het censusstelsel aan de zuiver constitutioneelen de voorkeur gaf. In den rijksdag onderscheidde men van algemeen partijstandpunt tusschen liberalen en conservatieven, in het Pruisisch parlement daarentegen tusschen democraten en constitutioneelen. Daar echter het eigenlijk partijwezen eerst in 1848 met de invoering der volksvertegenwoordigingen opkwam, zoo waren de afscheidingen minder scherp en de liberalen konden aanvankelijk in beide lichamen den toon aangeven, daar zij over de talentvolste parlementaire en journalistische krachten beschikten, de publieke meening beheerschten en het toenmalig ideaal gehalte der natie vormden. De tijd was echter nog lang niet rijp voor de verkondigde theoretische vrijheid, en mocht ook al het theoretisch element de ketenen der traditioneele verhoudingen van zich afschudden, de reactionnairen en demagogen, d.w.z. de beide materieelgezinde uitersten, volgden niet, maar verwierpen eenvoudig de macht der vrije discussie, die ten doel had, het constitutionalisme met een ring van vrijzinnige wetten te omgeven en zoo het gelijk recht voor allen tot uitgangspunt der verdere ontwikkeling te maken. De macht van beiden was voldoende, om de neerlegging der liberale beginselen in de nationale wetgeving te verhinderen, en dientengevolge moest deze politieke onderneming stranden. Veteranen uit dien tijd getuigen, dat de tegenwoordige verschijnselen reeds toen in kiem voorhanden waren en dat eerst later de doctrinaire partijformatiën, de afmatting na zoovele vruchtelooze schermutselingen en de schaamtelooze resignatie, met de wolven te huilen, het euvel vermeerderden. Zij zoeken de verklaring in de methode van onderwijs, die het denken wil ontwikkelen aan dingen, die het denken uitsluiten, en in het belletristisch karakter der zoogenaamde volksbeschaving. Lothar Bucher spreekt in zijn geestig werkje over het parlementarisme met de grootste bitterheid over het bedrog en de leugen der gedachteloosheid, genaamd de publieke opinie, en schrijft een groot deel toe aan de pers, die elk paedagogisch gehalte ontbeert en tot oppervlakkigheid verleidt. Hoe het zij, in elk geval is de proefneming van 1848 mislukt en kan het algemeen stemrecht op dien grond noch bestreden noch verdedigd worden. Dat Bismarck in 1866 voor den rijksdag dit

stelsel gekozen heeft, is dan ook niet op grond van vroegere ondervinding geweest, maar, afgescheiden van politieke motieven, toe te schrijven aan de gunstige resultaten, met de derde klasse van het drieklassen-stelsel in Pruisen voor het conservatisme verkregen. Wordt toch in het algemeen stemrecht eene neutralisatie van den politieken invloed der bourgeoisie gezien en werd Bismarck, vooral door Lassalle, in die zienswijze gesteund.

Het drieklassen-stelsel is eene Pruisische ministerieele uitvinding, die door Manteuffel, zonder medewerking der Kamer, in de gewijzigde constitutie voor 1850 opgenomen werd en sedert dien tijd met andere reactionnaire wijzigingen in kracht gebleven is.

Maar niet alleen het kiesstelsel en de toepassing van het kiesrecht in de practijk lokt tot een onderzoek uit, ook de historische ontwikkeling der Pruisische natie, om niet te zeggen hare historische roeping, staat met ons onderwerp in nauw verband.

De staat is geene schepping, maar een product der geschiedenis. Elke sociale formatie moet in regelmatige volgorde een zeker aantal trappen doorloopen, om bij steeds stijgende ontwikkeling eene grootere mate van volkomenheid te bereiken. Dat ontwikkelingsproces wijkt niet af van den systematischen ontwikkelingsgang, dien wij in de natuur waarnemen, en geeft ons het recht, van de wet der geschiedenis te gewagen. Elke trap of overgangsvorm is van te voren aangewezen en het is niemand gegeven, willekeurig in die vastgestelde volgorde wijzigingen of veranderingen te brengen. Elke staatsorde neemt eene bepaalde plaats in de algemeene geschiedenis in en hare organisatie, hare politieke en sociale grondslagen moeten in de verschillende perioden van ontwikkeling aan eene bepaalde historische roeping voldoen.

Pruisen als staat maakt nog steeds den indruk van eene scherp geteekende, eenzijdig ontwikkelde individualiteit. Zijn organisme berust op de macht der discipline, die in alle standen en rangen diep wortel geschoten heeft en in de militaire organisatie haar toppunt van bloei bereikte.

Grant Duff noemde haar eens ‘eene corporatie, onbeschaafd genoeg om hare arbeidskracht bij voorkeur aan het krijgshandwerk te wijden, en toch weder beschaafd genoeg om deze taak met ongehoorde zelfverloochening en beleid te doen’; Frederik II zeide: ‘Er bestaat wel een rijker, maar geen trouwer en dapperder adel en dit ras is zoo goed, dat het op alle mogelijke wijze behouden moet worden.’ Het moderne Sparta met zijne eenheid in de organisatie van leger en staat nam geen actief deel aan de politieke scheppingsperiode, het universalisme en de humaniteitsidealen van het overige Duitschland en der naburige staten en voelde geene sympathie voor het cosmopolitisme der utopisten. Nog in het begin dezer eeuw stonden de oud-Pruisische militair gevormde adel, de systematisch geschoolde, invloedrijke bureau-

cratie en de eenzijdig confessioneel denkende geestelijkheid, die als het ware gesloten vereenigingen met politieke bevoegdheid vormden, tegenover de helden der intellectueele beschaving, tegenover mannen als Humboldt, Schleiermacher, Fichte. Zij bezaten geene uitstekende vertegenwoordigers hunner geestesrichting, maar waren door eigenbelang, door de historische traditie en door den eeuwenlangen, gemeenschappelijken arbeid, door den strijd en door den triomf aan elkander verbonden en konden den hardnekkigsten tegenstand bieden. Daarbij kwam, dat zij aan de vrijheidsoorlogen met bewonderenswaardige zelfverloochening deelgenomen en de onmiskenbaarste bewijzen van levensvatbaarheid ook in de nieuwe periode van ontwikkeling gegeven hadden.

De Pruisische monarchie was ontstaan en tot macht gekomen zonder grootsteedsche, intellectueele middelpunten, zonder een zelfstandig ontwikkelden burgerstand. De politieke beweging had haar wel in het bezit van enkele Duitsche rijkssteden gebracht, die, gelijk Danzig, op een schitterend verleden te wijzen hadden, maar deze vrije gemeenten oefenden daarom nog geen invloed op de bestaande Pruisische organisatie uit. Eerst gaandeweg trad eene sterke industrieele beweging met veerkracht en energie op den voorgrond, wilde eene steedsche cultuur van beteekenis medespreken en nam eene algemeen geachte en zeer welvarende burgerij met talenten van den eersten rang aan den strijd deel. Frederik Willem III waagde het nog niet, beide tegenstellingen met elkander in aanraking te brengen, en Frederik Willem IV werd het offer van de ernstige poging, om tusschen actie en reactie een toestand van evenwicht tot stand te brengen. De politieke omwenteling van 1848 meende met geweld de middeleeuwsche corporatiën uit den weg te kunnen ruimen, maar zij miskende de kracht des tegenstanders en overschatte de macht van het ideaal. Daarom geleek zij op een breeden stroom, die zijn natuurlijk bed verlaat, om geheele streken met onweerstaanbaar geweld onder zijn schepter te brengen, maar na verloop van weinig tijds weder genoodzaakt is, binnen de oude grenzen terug te keeren. Hier en daar is vruchtbare aarde achtergelaten, die eerst later ertoe bijdraagt, om den oogst uit te breiden, maar elders was het zand, dat den wasdom verstoort en onheil zaait.

Aan den horizon van den politieken idealist verrees het beeld van den staat als één groote, nationale gemeente, door de leden gezamenlijk besteld, de incarnatie der gemeentelijke zelfregeering, rustende op gemeene rechtsbevoegdheid der leden, met uitsluiting van voorrecht. De geschiedenis gewaagt echter van eene onklare, letterkundige overgangsperiode, die door haar ideaal en intellectueel karakter een bevruchtenden invloed op de toekomstige ontwikkeling uitoefende en alleen daarom waardeering verdient. Hoe juist dit oordeel is, blijkt uit een brief van Karl Schurz, een verdienstelijk Duitsch revolutionnair in zijne jeugd, maar ook een practisch revolutionnair Amerikaansch staatsman op rijperen leeftijd. Dit schrijven karakteriseert te duidelijk het verschil

der staten en der staatsorden, om hier niet opgenomen te worden; dit schrijven toont tevens aan, waarom de idealisten dier dagen schipbreuk leden.

'Ik heb in Amerika nog niet veel gezien, maar zeer veel geleerd. Voor het eerst leef ik in een democratisch land en zie, hoe een volk zich gedraagt, dat vrij is. Ik erken, zonder mij daarover te schamen, dat ik daarvan vroeger slechts een zeer vaag begrip had. Mijne politieke meeningen hebben eene inwendige revolutie doorgemaakt, sedert ik in het boek lees, waarin alleen het ware staat, in het boek der werkelijkheid. Wanneer ik mij de meeste heethoofdige revolutionnairen van vak voorstel of mij de meeste vrijzinnige dames uit de beschaafde standen met hare sentimenteele democratie in de hier heerschende toestanden en verhoudingen verplaatst denk, dan hoor ik beiden in gedachten schimpen; de eersten over het wezen der bourgeoisie en het ijveren der kerkelijken, de laatsten over de teugeloosheid des volks. Beiden komen alsdan tot de conclusie, dat het met dit Eldorado ook niets is, en dit maakt mij bevreesd voor de toekomstige Europeesche republieken, die haar steunpunt in deze beide elementen moeten vinden. Het is waar, aanvankelijk vervult ons dit land met stomme verbazing. Hier is het beginsel der individueele vrijheid tot in hare laatste consequentie, de verachting der vrijgemaakte wet, toegepast en ginder breekt een religieus fanatisme op de brutaalste wijze baan; de groote menigte van het arbeidend volk geniet volledige vrijheid, om zijn wensch naar emancipatie te bevredigen, en daarbij aanvaardt het speculatief talent van het kapitaal ongehoorde ondernemingen; hier, eene partij, die zich de democratische noemt en tevens als steunpilaar der slavernij geldt; ginder, eene partij, die tegen het onrecht der slavernij te velde trekt, maar hare argumenten aan den Bijbel ontleent en in eene ongeloofelijke intellectueele afhankelijkheid verkeert; hier, de steeds vooruitgaande geest der emancipatie en daar het beste staketsel der onderdrukking - dit alles in volle vrijheid, bont dooreengemengd, naast elkander. De democraat, die Europa verlaten heeft en tot dusver alleen van ideeën leefde, zonder gelegenheid bekomen te hebben, deze ideeën in *menschennatuur* om te zetten, vraagt verlegen: is dit een vrij volk? Is dit eene werkelijke democratie? Is de democratie een feit, wanneer zij al deze met haar strijdige beginselen in haar midden duldt? Is dit mijn ideaal? Zoo vraagt hij en betreedt de nieuwe, voor hem werkelijk *nieuwe* wereld met onzekere voetstappen. Hij slaat alles gade, denkt na, offert allengs de Europeesche vooroordeelen op en komt ten slotte tot de oplossing van het raadsel: ja, zoo zijn de menschen, wanneer zij vrij zijn. De vrijheid verbreekt de ketenen der ontwikkeling. Alle krachten, alle zwakheden, al het goede, al het kwade komt te voorschijn in het volle daglicht en als werkkracht; de strijd om beginselen wordt onbeperkt gestreden; de uitwendige vrijheid toont eerst aan, welke vijanden te overwinnen zijn,

alvorens wij de inwendige vrijheid veroverd hebben. Wie de vrijheid wil, mag er zich niet over verwonderen, dat de menschen zich niet beter maken, dan zij zijn.

De vrijheid is de eenige toestand, waarin het den menschen mogelijk is, zichzelf te leeren kennen, daar zij zich geven, zooals zij zijn. Dit is nu juist niet ideaal, voorzeker niet, maar het ware eene ongelukkige gedachte, tegen wil en dank van den mensch het ideaal par force te voorschijn te willen roepen. Hier laat men de Jezuïeten huizen; men slaat hen niet dood en verjaagt hen niet - want de democratie erkent de vrijheid van elk geloof, zoolang het niet de burgerlijke vrijheid van anderen beperkt - men bestrijdt hen niet met de wapenen van het officieel geweld, maar eenvoudig met de publieke meening. Dat is niet alleen meer democratisch, maar ook solider, want is de strijd der publieke opinie tegen de intellectueele afhankelijkheid ook lang van duur, zoo is dit eenvoudig een teeken, dat de menschen nog niet rijper zijn. Deze strijd heeft het voordeel, dat hij steeds gelijken tred houdt met het standpunt der menigte; daarom zijn zijne triomfen minder snel, minder schitterend, maar duurzamer en beslissender. Zoo gaat het hier met alles. De Europeesche revolutionnair wordt daarover ongeduldig en wil er krachtig op loshakken, maar de menschen zijn nu eens zoo, dat zij zich niet verstandig laten slaan, en de ware democratie is nu eens zoo, dat in haar het publiek verstand regeert, niet zooals het *moet* zijn, maar zooals het *is*. Het is mijne volle overtuiging, dat de Europeesche revolutionnair bij de volgende revolutie door zijne zucht tot regeeren, door den drang, alles snel en positief beter te maken, de reactie in de hand werkt.

Elke blik op het politieke leven van Amerika bevestigt mijne overtuiging, dat de taak van eene revolutie geene andere kan zijn, dan plaats te maken voor den volkswil, d.w.z., elke autoriteit, die in het staatkundig leven wortelt, te breken en de hinderpalen der individueele vrijheid zooveel mogelijk omver te werpen. De volkswil zal uitrazen, domheden begaan, enz., maar dat is nu eens zijn karakter; wil men hem eerst iets *voormaken* en dan *vrij*laten, zoo zal hij zijne domheden toch begaan. Elke dezer begane domheden absolveert iets, terwijl het verstandigste, wat men het volk voordoet, niets absolveert, totdat de publieke opinie zoover is, het uit eigen beweging te kunnen. Tot dien tijd moet het betreffende à force de l'autorité bestaan of het wankelt. Bestaat het echter door de autoriteit, zoo is het slim voor de democratie. Hier in Amerika kan men dagelijks zien, hoe weinig een volk noodig heeft, om geregeerd te worden. Wat men in Europa met eene rilling *anarchie* noemt, zij bestaat hier. Er bestaan wel Regeeringen, maar geene heeren of meesters.

Wat in Amerika aan groote ondernemingen, aan kerken en algemeene verkeersinrichtingen, enz. ontstaat, is het werk, niet van eenige officieele autoriteit, maar van spontane samenwerking van particuliere

personen. Men kan hier een blik in de productiviteit der vrijheid werpen. Hier ziet ge prachtige kerken, eene actiemaatschappij stichtte deze bedehuizen; daar, eene universiteit; een rijk man liet voor hooger onderwijs een legaat na, dat als grondkapitaal dient, en de universiteit baseert als het ware op openbare inschrijving; ginder, een weeshuis, van wit marmer gebouwd; een rijk burger heeft het opgericht, en zoo gaat het voort. Hier bespeurt men eerst, hoe overbodig de Regeering in een groot aantal zaken is, waarvoor men haar in Europa voor onontbeerlijk houdt, en hoe de mogelijkheid, om iets te kunnen doen, ook den lust wekt, om iets te doen.'

II.

Elke drie jaren worden de Pruisische kiezers door de Regeering opgeroepen, om een bij de wet vastgesteld getal personen aan te wijzen, die met het mandaat van vertrouwen belast worden, de afgevaardigden voor den landdag te kiezen. De Pruisische grondwet van 1850 verleent aan elken Pruisischen burger, die het 25ste levensjaar bereikt heeft en het gemeentelijk kiesrecht in de plaats zijner inwoning bezit, het recht om bij de aanwijzing van vertrouwenspersonen actief mede te werken, en bepaalt, dat op elke 250 zielen der mannelijke bevolking één vertrouwenspersoon te kiezen is. De kiezers worden, op grond der door hen betaalde directe staatsbelasting, in drie klassen verdeeld en wel zoodanig, dat op elke klasse ⅓ van het totaalbedrag der belastingsommen aller kiezers valt. Dit totaalbedrag wordt van gemeentewege vastgesteld, indien de gemeente voor zich een kiesdistrict vormt, en van districtswege, indien het district uit meerdere gemeenten samengesteld is. De eerste klasse bestaat uit die kiezers, die de hoogste som tot ⅓ van het totaalbedrag voldoen; de tweede uit de zoodanigen, die het daaropvolgend lager bedrag tot het tweede ⅓ betalen, en de derde uit hen, die het laagste bedrag tot het derde ⅓ aan de staatskas afleveren. Deze laatste en talrijkste klasse wordt nog vermeerderd door hen, die geene belasting te betalen hebben en toch in het bezit der burgerlijke rechten zijn, zonder tot de bedeelden te behooren. Elke klasse kiest ⅓ der vertrouwenspersonen, en bij deze keus is zij niet gebonden aan de burgers van eenig bepaald kiesdistrict of aan de leden van eenige bepaalde klasse. Vertrouwenspersoon kan elk Pruisisch onderdaan worden, die het staatsburgerlijk kiesrecht bezit.

De Pruisische kieswet vult deze algemeene bepalingen aan door het voorschrift, dat gemeenten met minder dan 750 zielen, alsmede niet tot eene gemeente behoorende bezittingen, door den landraad met één of meerdere naburige gemeenten tot één kiesdistrict vereenigd moeten worden, terwijl gemeenten met 1750 of meer zielen door de gemeentebesturen in verschillende districten te verdeelen zijn. Zulke districten moeten zóó ingedeeld worden, dat hoogstens 6 vertrouwenspersonen daarin te kiezen zijn, en er is steeds daarop te letten, dat het getal

der daarin te kiezen vertrouwenspersonen door 3 deelbaar is. Is dit, bij wijze van uitzondering, niet mogelijk, zoo geniet de tweede klasse een voorrecht, wanneer één overblijft, terwijl de eerste en tweede klasse het getal deelen, indien dit ten aanzien van twee het geval is. Geen district mag meer dan 1749 zielen omvatten en moet zooveel mogelijk samenhangend en afgerond zijn. Elke gemeente ontwerpt kiezerslijsten en achter elken naam wordt het bedrag der te betalen belasting geplaatst; deze lijsten zijn voor het publiek toegankelijk; maar aanmerkingen moeten binnen 3 dagen na de openbaarmaking schriftelijk ingediend worden, en wel in de steden bij het gemeentebestuur en op het platteland bij den landraad. De verkiezing is publiek en met luider stemme noemt de kiezer in het bureau den vertrouwens-candidaat. In de kiesbureaux mogen, gedurende de verkiezing, geene discussiën plaats vinden of eenig besluit genomen worden. Is eene herstemming tusschen twee vertrouwenspersonen noodzakelijk, of liever geene volstrekte meerderheid verkregen, zoo moet deze herstemming terstond door de nog aanwezige kiezers geschieden. De vertrouwenspersonen fungeeren drie jaren, vergaderen naar eigen goeddunken, om de beste candidatuur te bespreken, hooren de candidaten en kiezen, gelijk het heet, naar eigen inzicht, zonder aan eenige partij gebonden te zijn, de afgevaardigden. Tot afgevaardigde kan elke Pruis gekozen worden, die het 30ste jaar bereikt heeft, in het bezit der burgerlijke rechten is en één jaar Pruisisch onderdaan was.

Dit kiesstelsel houdt alzoo, bij getrapte verkiezing, vast aan het algemeen stemrecht, maar regelt de klasse op grond van het belastingbiljet, zoodat enkele hoogaangeslagenen, kiezers der eerste klasse, gelijke rechten bezitten als eenige honderd bemiddelden, die de tweede klasse uitmaken, en als duizenden onbemiddelden, die gezamenlijk de derde klasse vormen. Door de eerste en tweede klasse kan de derde klasse schaakmat gezet worden.

Behalve deze ongelijkheid is het stemrecht van hen, die geene onafhankelijke positie in de maatschappij bekleeden, door de persoonlijke publiciteit der stemming geheel denkbeeldig, terwijl het verblijf in het stembureau tot na afloop der stemming, om ook aan eene eventueele herstemming te kunnen deelnemen, voor de meerderheid der kiezers met te veel tijdverlies verbonden is. De sociaaldemocratie, die als politieke partij bij de verkiezingen voor den rijksdag eene belangrijke rol speelt, neemt dan ook uit den aard der zaak geen deel aan deze stemming en daarmede zijn alle sociaal-politieke factoren bij de verkiezingen voor den landdag weggevallen. Het is niet de vraag, of het wenschelijk is, de politiek met de economie te mengen en in onrijpen vorm op de tribune te brengen, maar het geldt wel de quaestie, of het van politiek standpunt juist is, bij de verdeeling der rechten voor twee gelijksoortige staatslichamen met verschillende maten te meten.

Er is strijd ontstaan over hetgeen onder het zelfstandig karakter des

burgers verstaan moet worden, en daarom noemt de minister elken burger in politieken zin zelfstandig, d.w.z. kiesberechtigd, die tijdens de verkiezing over zijn persoon en zijn eigendom vrij beschikken kan. Wat die vrije beschikking ten aanzien der maatschappij betreft, zoo is haar karakter te bekend, om nog eene nadere omschrijving te behoeven.

Dat dit drieklassenstelsel door de bevolking ongunstig opgenomen werd en tot op heden onpopulair gebleven is, bewijst de geringe deelneming aan de stemming, zelfs in de dagen van het politiek conflict tusschen de Regeering en de Kamer, toen de hartstochten de onbeperkte heerschappij voerden, het ministerie voor zwak gehouden werd en de revolutionnaire gezindheid der beslist liberalen op den bijval der stedelijke bevolking staat kon maken. Zij bedroeg bijv. in:

	Eerste klasse procent	**Tweede klasse procent**	**Derde klasse procent**	**Van alle kiezers procent**
1849	55,4	44,7	28,6	31,9
1855	39,6	27,2	12,7	16,1
1858	50,2	37,1	18,5	22,6
1861	55,8	42,4	23	27,2
1862	61	48	30,5	34,3
1863	57	44	27,3	30,9
1866	60,4	47,5	27,6	30,4

Deze verhouding is ook later niet gunstiger geworden, maar met bijna wettelijke regelmatigheid binnen deze grenzen gebleven. Von Roon nam als minister van oorlog daaruit aanleiding, om te beweren, dat alle kiezers, die niet ter stembus verschenen waren, met de politiek der Regeering instemden, daar zij anders wel van het tegendeel hadden doen blijken.

Smolt de gouvernementeele partij ook al, niettegenstaande den druk op de beambten, tot op de spreekwoordelijke 11½ ineen, zoo hield de minister toch vol, dat hij de ware meerderheid des volks vertegenwoordigde, die met den Koning nauw verbonden was en 's Konings wil stilzwijgend eerbiedigde.

Trouwens, dezelfde scharen, die in 1848 de Revolutie bewonderden en in 1862 voor de zuiver constitutioneele partij trokken, lagen in 1867 in aanbidding voor Bismarck. Terwijl het vóór 1866 heette: ‘De Regeering moet eindelijk toch doen, wat wij willen’, zegt men na dien tijd: ‘Vorst Bismarck zet toch door, wat hij wil, en het is daarom goed, zich bijtijds in dien wil te schikken.’ Het dogma van Bismarck's onontbeerlijkheid is de heerschende leer geworden en daaraan zijn zoowel het constitutioneel plichtbesef als het constitutioneel rechtsbewustzijn zonder dralen ten offer gebracht.

Het parlement in Pruisen bestond van 1879/82 uit 118 conservatieven, 48 vrij-conservatieven, 107 nationaalliberalen (waarvan 20 in den loop der zitting de partij der secessionisten vormden), 99 clericalen,

19 Polen en 37 beslist liberalen. De Regeering had deze voor haar gunstige partijverhouding aan de beide attentaten op den Keizer te danken, die ten onrechte met de politiek in verbinding gebracht werden en reeds in 1878 het conservatisme in den rijksdag aanzienlijk versterkt hadden. In het oog der publieke opinie gold dit gunstig resultaat der ministerieele tactiek als het product der reeds lang aangekondigde conservatieve strooming, die de ingeslagen politiek à double main wettigde. Al naar gelang van omstandigheden werd eene meerderheid uit de conservatieven met de nationaalliberalen òf wel uit eerstgenoemden met het centrum samengesteld, en tegenover deze elastieke meerderheid kon de eigenlijke oppositie niets uitrichten. Met het jaar 1881 scheen het tooneel te zullen veranderen, want onverwachts werd de oppositie in den rijksdag ten koste der nationaalliberalen en vrij-conservatieven verdubbeld, zoodat de Regeering aldaar geene zekere meerderheid meer bezat en in geen geval tusschen twee verschillende combinatiën, naar eigen welgevallen, kon kiezen. Algemeen werd het nu voor zeker gehouden, dat de landdag van 1882/85 deze richting zou volgen, en de beslist liberalen bereidden zich vroegtijdig genoeg op den strijd voor, in de vaste overtuiging, zoo al niet de meerderheid te bekomen, dan toch althans eene zóó talrijke oppositie te zullen uitmaken, dat de Regeering met haar moest rekenen. Zij wisten zeer goed, dat de getrapte verkiezing gaandeweg onder den invloed van het algemeen stemrecht geraakt is en de tusschensporten nog slechts als bladvulling dienen. Is toch ook voor den landdag het ‘mandat impératif’ geene zeldzaamheid en de gewone verkiezingsagitatie, afgewisseld door de eigenlijke parlementaire campagne en het verslag aan de kiezers, regel geworden. Wordt toch beweerd, dat ‘de grondwet wel is waar niemand aan eenige instructie bindt, maar evenmin iemand verbiedt, zich tegenover zijn kiescollege te binden’, en dat ‘het kiescollege wettelijk niet tegenover de kiezerstrappen te binden is, maar zich overigens wel als gebonden beschouwen kan’. Geldt het toch als uitgemaakt, dat de indirecte verkiezing tot eene gewone formaliteit gezonken is, daar de publieke opinie reeds lang over haar heengestapt is.

Hoe het zij, de uitslag der verkiezing beantwoordde niet aan de liberale verwachtingen en de nieuwe Kamer vertoont eene kleine verschuiving naar rechts, daar de conservatieven ditmaal ten koste der nationaalliberalen een twintigtal mandaten wonnen, terwijl de overige partijen in ongeveer dezelfde sterkte het strijdperk verlaten hebben. Hierdoor is nu wel nog geene homogene meerderheid verkregen, maar toch ziet eene combinatie der conservatieven met het centrum er reeds anders uit en zijn de Polen met alle vreemde aanhangselen voor de door hen gevormde meerderheid zonder belang. Het conservatisme beschikt in deze campagne over 185 zetels; de volstrekte meerderheid in den landdag wordt door 217 leden gevormd. De prijs

der clericaal-conservatieve combinatie is: 1°. staking van den kerkelijk-politieken strijd; 2°. reactie op het gebied der binnenlandsche wetgeving en der school; 3°. begunstiging der aristocratie en van het grootgrondbezit ten koste der burgerij, en de Regeering zou ongetwijfeld dezen prijs gaarne voldoen, indien daarmede niet eene concessie aan het constitutionalisme verbonden ware. De strijd op politiek gebied is echter minder tegen het liberalisme dan tegen het constitutioneele stelsel gericht en het ministerie zal er nooit toe kunnen besluiten, met en naar den wil der meerderheid, van welken aard die ook zijn moge, te besturen. Evenals vroeger de nationaalliberalen zijn ditmaal de meeste conservatieven met en door de hulp der Regeering gekozen, en van hen wordt eenvoudig verwacht, dat zij, op commando, zich òf met het centrum òf met de nationaalliberalen verbinden, om in de eerste plaats voor de aanneming der voorgestelde belastingontwerpen te zorgen. De conservatieve partij in Pruisen is nooit eene constitutioneele partij geweest; zij staat geheel buiten het constitutionalisme en ondersteunt elke uitbreiding der kroon en elke vermindering der volksrechten zonder daarbij de grondwet te raadplegen. De Regeering speelt derhalve ook verder à double main, met dit onderscheid, dat de toonaangevende kleur in het conservatisme valt en dat in het fiasco der liberalen bij de laatste verkiezing eene nederlaag der constitutioneele beginselen gezien wordt. Het zoogenaamd verlicht absolutisme, met decoratieve, parlementaire instellingen versierd, is en blijft de heerschende macht. In onze dagen kan en wil geene Regeering zonder parlement en zonder pers leven, want zij moet met de bevolking in aanraking blijven, en kan dat vooralsnog op geene andere wijze. Staakten de vertegenwoordigers den arbeid en sloten de bladen hunne bureaux, zoo zou de hervatting van deze publieke bezigheden van overheidswege bevolen worden, want in onze hedendaagsche maatschappij kan niemand deze inrichtingen ontberen. Het absolutisme zorgt derhalve voor handelbare staatslichamen en toegankelijke bladen, en deze kunst in den zin en den geest der publieke opinie uit te oefenen, is niet de geringste gave des genialen diplomaats en des geoefenden menschenkenners. Niet zonder reden munten de foyers en de bijzalen onzer parlementsgebouwen door pracht en comfort uit, zoodat zij zelfs de eigenlijke hoofdzaal, om niet te zeggen de tooneelzaal, in dit opzicht verreweg overtreffen, want de raadselen der politiek worden meer achter dan vóór de coulissen geknoopt en weder ontknoopt. Het karakter van het uitwendige is tot in de kleinste détails op het inwendige toegepast en ieder moet op den eersten blik in staat zijn, het werkelijk karakteristieke van vorm en wezen te onderscheiden.

De nederlaag der liberalen wordt toegeschreven aan den onderlingen strijd der verschillende fractiën, aan den druk der Regeering op de beambten, aan het gemis van werkelijk grootsche, nationale vragen op binnenlandsch gebied en aan het algemeen verval van het parlementa-

risme. Voldoende opgehelderd wordt daardoor echter dit verschijnsel nog geenszins, want de liberalen hebben herhaaldelijk onder vrij wat ongunstiger omstandigheden gestreden en toch de zegepraal behaald. De Oostpruisische grondbezitter is ditmaal van hen afgevallen en de oostelijke provinciën geven voor de meerderheid den doorslag. Dit feit mag niet over het hoofd gezien worden.

In Sleeswijk-Holstein en Nassau zochten de verschillende liberale fractiën elkander de loef af te vangen en streden daarbij met eene bitterheid en heftigheid, die geen zeer voordeelig licht op de partij lieten vallen; de kiezers echter hadden bij deze gelegenheid meer keus dan ooit te voren, namen levendig deel aan de verkiezingsagitatiën en bleven toch ten slotte getrouw aan het liberaal beginsel. In Brandenburg, Saksen en Oost-Pruisen daarentegen waren de liberalen met vereenigde krachten in het strijdperk getreden en dolven toch het onderspit. De Regeering meent, dat in de oude Pruisische provinciën het monarchaal gezag en de liefde voor den vorst dieper wortel geschoten hebben en dat men van de geannexeerde provinciën evenmin als van de groote steden veel sympathie voor 's Konings roepstem verwachten kan. Eerst bij de latere geslachten is volgens hare opinie op eene betere waardeering der Pruisische monarchale politiek te rekenen. Steunt toch de Regeering in de westelijke provinciën nog veelal de nationaalliberalen als de vertegenwoordigers der nationale gedachte tegenover het particularisme, hopende, door en met hen van stap tot stap tot het eigenlijk conservatisme door te dringen. In Hessen is dit reeds in hoofdzaak geschied en spelen de agrariërs onder de hoede der landraden de hoofdrol; in Hannover wordt door de bureaucraten voeling met de boeren gezocht, om Bennigsen's invloed eenigermate te neutraliseeren, en in Sleeswijk-Holstein is de gouvernementeel-conservatieve agitatie in het geheim aan het woelen, om in gelijken zin eene verandering voor te bereiden. De grootere steden zijn moeilijker te bewerken; in het genre van het tweede Fransche keizerrijk en onder anti-Semitische vlag vormt evenwel de hofpredikant Stöcker eene socialistisch-gekleurde conservatieve volkspartij, die overal vertakkingen zoekt te vestigen en in den waren zin des woords de catilinarische bende genoemd mag worden, geroepen, om met het liberalisme de beschaving tot op den grond te slechten. Wat hier geboden wordt, herinnert aan de slimste dagen der Sansculotten en wijst op eene ontaarding, die alle beschrijving te boven gaat. De stokers van dit vuur hopen deze elementen over Lassalle en Marx heen in het leger der reactionnairen te brengen en daar de zielen te bekeeren. Om echter invloed op de menigte te bekomen, wordt geen middel te slecht geacht, en het cynisme dezer scharen overtreft zelfs nog dat der sociaaldemocratische beweging. Zulke kiezers zijn de incarnatie van het barbarisme, dat in ons midden opgroeit en meer onheil kan stichten dan de Barbaren uit een grijs verleden, die onder Alarik Rome plunderden, maar althans

nog trachtten, de monumentale werken te verschoonen, terwijl onze moderne barbaren, met haat en nijd vervuld, er niet voor terugdeinzen, in hun eigen vaderland alles zonder onderscheid te vernietigen, getuige de kortstondige heerschappij der commune te Parijs.

Gemoedelijker zijn de toestanden in de oostelijke provinciën. Aldaar komt de verkiezing alzoo tot stand. De derde klasse, bestaande uit afhankelijke boeren en arbeiders, kiest, in tegenwoordigheid van den grondbezitter, die gewoonlijk in het kiesbureau zitting neemt, den grondbezitter tot vertrouwenspersoon; de tweede klasse belast den opzichter of een der ambtenaren van het goed met deze taak en de eerste klasse, door den grondbezitter alleen vertegenwoordigd, vereert den predikant of den gouverneur der kinderen of wel een arbeider met dit mandaat. Zoo zijn alle klassen het met elkander eens; is de grondbezitter conservatief, zoo valt de verkiezing conservatief uit; is hij oppositioneelgezind, zoo stemmen allen in dien zin. De meerderheid der grondbezitters was in de conflictsjaren liberaal en kiest tegenwoordig conservatief, hetgeen duidelijk gebleken is uit de aanzienlijke meerderheden der conservatieven in de landelijke districten en de stijgende minderheden in de landelijke omgeving der steden. Deze grondbezitters vatten de politiek uiterst practisch op en bekommeren zich niet om beginselen of staatsburgerlijke rechten. Wanneer zij nu de Regeering ondersteunen, dan geschiedt dit, omdat zij de belasting op den grond en de gebouwen kwijt willen zijn; omdat zij van geene bijdragen aan de school en het provinciaal beheer iets willen weten; omdat zij de directe lasten op derden willen afschuiven en hunne geprivilegeerde sociale positie willen handhaven. Kunnen de liberalen deze kringen niet overtuigen, dat zij zich daarin verrekenen en in hunne hoop teleurgesteld zullen worden, zoo blijven deze elementen vooreerst in gouvernementeel vaarwater.

Eindelijk is het nog van belang, erop te wijzen, dat de liberale burgerij geene hulpkrachten uit de vrije loonarbeidersklasse meer kan mobiliseeren, daar de kloof tusschen beiden reeds te groot is en aan eene werkelijke overbrugging door niemand gedacht wordt. Zoolang de bourgeoisie op sociaal gebied met geen ander voorbeeld voorgaat, mag zij niet op eene wijziging in de gespannen toestanden en verhoudingen rekenen. De voordeelen van die positie genieten op het gebied der politiek de clericalen en de sociaaldemocraten; of dit in het belang des volks is, moet eerst de toekomst leeren.

Tot de bijzondere eigenaardigheden van eene Pruisische verkiezing behoort de druk, dien de Regeering daarbij op hem uitoefent, die van haar, hetzij als ambtenaar, hetzij als arbeider in eenige werkplaats des staats, afhangt. Telkens wordt over deze directe en uiterst partijdige deelneming aan den verkiezingsstrijd geklaagd, nu en dan ook een met die hulp gewonnen mandaat ongeldig verklaard, maar telkens wordt dezelfde tactiek opnieuw tot in hare uiterste consequentie toegepast. Dit geldt niet alleen ten aanzien der uit staatsmiddelen onderhouden,

officieuze pers, die alle tegenstanders der Regeering door het slijk sleurt en openlijk beschimpt, maar bovenal van de Regeeringsmachinerie, die overal over voldoende geschoolde krachten gebiedt. Het systeem van bewerking stamt uit de Regeeringsperiode van den minister Von Westphalen, die met zijn collega Von Raumer den minister-president Von Manteuffel in 1849/50 de verzekering gaf, ervoor te willen zorg dragen, dat er handelbare parlementen in Berlijn daagden en te liberale grondwetsartikelen een onschadelijk karakter bekwamen. Het attentaat van den waanzinnigen onderofficier Sefeloge op Koning Frederik Willem IV kwam hem reeds aanstonds in dit streven te stade, daar dit aanleiding gaf, om de pers en het vereenigingswezen aan de genade of liever aan de willekeur der politie over te leveren.

De minister bezoekt voor de verkiezingen zeer vlijtig de provinciën, om de hooggeplaatste beambten over de beteekenis der keus van afgevaardigden in te lichten en hun zijne wenschen aan te duiden; deze ambtenaren geven aan de verschillende bureaux de noodige ophelderingen over het karakter der candidaten en den wil der overheid, terwijl de landraden op de brutaalste wijze voor gehoorzame dienaren des Konings ijveren en daarbij met insinuatiën en verdachtmakingen om zich werpen, omdat het volk tot nog toe alleen met grof geschut weet om te gaan. De verschillende takken van bestuur zenden de lagere beambten per commando ter stembus en hoe zij moeten kiezen, om hunne betrekking niet te verliezen, staat o.a. duidelijk te lezen in de Koninklijke boodschap van 17 November 1881 en de Koninklijke verordening van 4 Januari 1882. Wie daartegen zondigt, staat bloot aan een meermalen herhaald streng verhoor, aan ernstige vermaningen en waarschuwingen, aan een lastig onderzoek met strafverplaatsing en onvoorzien ontslag. Er wordt toch reeds zorgvuldig gelet op de meer of minder loyale houding op 's Konings geboortedag en op nationale feestdagen, zoowel als op uitingen in het particulier leven. Ambtenaren mogen in geene liberale comités zitting nemen, geen liberaal manifest onderschrijven en geene aanleiding geven tot de vooronderstelling, dat zij liberale neigingen bezitten. Bij de voortdurende uitbreiding der staatsbezigheden en het socialistisch karakter van het staatswezen is de staatsalmacht ook in dit opzicht uitgebreid over alle takken van onderwijs en rechtsleven, van post, telegraphie en spoorwegen, van politie en commissiën van toezicht en contrôle, kortom over alle sociale klassen, die iets willen worden of op onderscheidingen en begunstigingen bedacht zijn. Gepensioneerde officieren en zij, die naar militair verkeer haken, moeten zich op gelijke wijze in acht nemen, willen zij niet gevaar loopen, maatschappelijk in den ban gedaan te worden. Zelfs de gezellige kringen staan onder dien druk, hetgeen vooral de verkiezingen op het platteland en in de kleine steden in een merkwaardig vaarwater stuurt. Zóó zijn de meerendeels liberale volksonderwijzers tot eene passieve rol veroordeeld en kunnen noch als vertrouwenspersonen, noch als wervers

voor het liberalisme gebruikt worden. Staat in het schoolregulatief van 1872 te lezen: ‘Personen van onberispelijk karakter, die zich op het gebied van het onderwijs verdiensten verworven hebben, kunnen in schoolcommissiën etc. gekozen worden’, zoo blijft de bekrachtiging des ministers uit, indien in een of ander opzicht insubordinatie te constateeren is. Burgemeesters, die van de ministerieele bekrachtiging afhangen, zijn in dezelfde positie. Verhuurders van lokalen, die behalve door de hun verleende concessie in tallooze zaken op een verkeer met de overheid aangewezen zijn, moeten een conflict vermijden en weigeren daarom veelal de beschikbare ruimte, indien er van liberale meetings sprake is. De verkiezing van vertrouwenspersonen geeft van dien toestand een vrij juist spiegelbeeld; het platteland met de kleine steden kiest bij voorkeur gouvernementeel, en hoe grooter en onafhankelijker de stad, hoe minder conservatieve vertrouwenspersonen uit de verkiezing te voorschijn komen. De Regeering spreidt een groot net uit en geen zondaar ontkomt, wanneer de zonde in bestrijding of minachting van den koninklijken wil bestaat of in begunstiging der oppositie gelegen is. Is nu de minister tegen het toehalen der touwen, zoo herademt het volk en geeft daarvan bij de verkiezingen de bewijzen; is hij met het partijleven groot geworden, zoo wordt alleen op hoog bevel gekozen. Von Puttkamer past tegenwoordig met buitengewone virtuositeit de methode van Von Westphalen toe en heeft haar nog, bijgestaan door Gossler, verder ontwikkeld.

Frederik Willem IV wilde gaarne de tegenstellingen op politiek gebied met elkander verzoenen, maar hij zeide tevens, ‘dat geene macht op aarde hem ooit zou kunnen dwingen, de natuurlijke verhouding tusschen vorst en volk in een conventioneel en constitutioneel kleed te hullen’. Hij kon nooit toegeven, ‘dat een beschreven blad papier als eene tweede Voorzienigheid zou optreden en hem nopen, overeenkomstig geschreven en bezworen artikelen der wet te leven’. Toch was hem bekend, dat de provinciale landdagen bij herhaling aandrongen op de nakoming der gelofte van Frederik Willem III, die in 1815 eene constitutie aan de natie toezegde. De Revolutie van 1848 was sterker dan de wil des Konings, zoodat in dien tijd het zuiver constitutioneel rechtsbegrip door den vorst erkend en bezworen werd. Het reactionnair ministerie Brandenburg-Manteuffel, ofschoon bij zijn optreden voorzichtig genoeg, om het onvoorwaardelijk ‘veto’ der vertegenwoordiging aan te nemen, wist van het juiste oogenblik gebruik te maken, om de staatsrechtelijke beginselen des staats in reactionnairen zin om te vormen en tot een middel ter uitbreiding van het zuiver monarchaal staatsgezag te maken. De liberalen werden opgespoord, achter slot en grendels geplaatst, van rechtbank tot rechtbank gesleept en als dieven en spitsboeven behandeld; hunne partijorganisatie werd vernietigd en het zuiver bureaucratisch régime door het drieklassen-kiesstelsel gesteund. Zóóver ging de reactionnaire woede, dat de naar

Zwitserland ontweken afgevaardigde voor Keulen, Dr. med. D'Ester, op zijn verzoek om uitlevering van zijn wederrechtelijk geconfiskeerd doctor-diploma ten antwoord kreeg, ‘dat de minister er niet toe wilde bijdragen, om staatsverraders het middel te verschaffen, om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien’. Gesteund door handlangers van het twijfelachtig gehalte eens Stieber, Hentze, Lindenberg c.s. vond Raumer in het Pruisisch schoolregulatief het middel, om eene kneedbare jeugd te vormen, terwijl Westphalen het mechanisme voor het schijn-constitutionalisme construeerde en daarmede de zoogenaamde landraadskamer van 1852/55 tot stand bracht, het meest geestdoodend parlement, dat ooit gedaagd heeft. De meerderheid van dat staatslichaam bestond uit ‘kooljonkers’, leden van den kleinen adel, die op sterk belaste goederen een armzalig leven sleten, na de wereld als officier in eenige kleine garnizoensplaats te hebben leeren kennen. Vertrouwende op God en de kadettenscholen hadden zij door 's ministers gunst een landraadspost bekomen en werden nu op hoog bevel in de Tweede Kamer gekozen, alwaar zij de oppositie, stilzwijgend, als eenvoudige machines doodstemden.

In 1858, onder de heerschappij van den tegenwoordigen Koning, begon de bevolking, die den druk gehoorzaam gedragen had, nieuwen moed te scheppen en de landdagen van 1861/65 leverden het zichtbaar bewijs, dat de boog te strak gespannen was, om op den duur de reactionnaire meerderheid te kunnen handhaven. De bourgeoisie verbond zich met het grondbezit, zoodat de eerste en tweede klasse in staat waren, de derde klasse te overstemmen en besliste liberalen ter verdediging der volksrechten naar Berlijn te zenden. Het liberalisme aanvaardde den strijd op het gebied der militaire organisatie en van het budgetrecht en sloeg een toon aan, die aan de dagen van 1848 herinnerde. Het scheen, alsof het revolutionnair vuur nog niet uitgebluscht was. Er werden fondsen verzameld, om de ontslagen en vervolgde beambten schadeloos te stellen en de weerbarstigen tot volharding aan te sporen; er werd met energie gewerkt, om de regeeringsmachine te noodzaken tot onthouding bij de verkiezingen, tot erkenning der vrijheid van het individu in zijne hoedanigheid als staatsburger. Toch was het meer eene laatste flikkering van het voormalig vuur, dat het verval van het parlementarisme niet kon verbergen. De oppositie verzuimde het bovendien, om in voortdurende verbinding met de kiezers te blijven en eene flinke organisatie in het leven te roepen; men vergenoegde zich met de ruïnen uit de periode van 1848 en de oogenblikkelijke geestdrift der onberekenbare meerderheid. Waldeck, de begaafde leider, geknakt door de behandeling in de dagen van reactie, vatte het mandaat als een werkelijk mandaat van vertrouwen op en hield vast aan de opvatting, dat de afgevaardigden buiten het parlement geene politieke werkzaamheid mogen uitoefenen. Het was voor hem, als het ware, een priesterlijk ambt, dat hem aan het practisch leven

onttrok. Ook deinsde de oppositie terug voor de aanvaarding der democratische roeping en bovenal voor den naam democraat. Bismarck doorzag de tegenpartij en terwijl hij met de oud-Pruisische elementen *handelde* en daardoor hun aanzien en zelfbewustzijn nieuw voedsel gaf, gebruikte hij zijne latere populariteit, om de publieke opinie in een geheel ander vaarwater te brengen en het aankomend geslacht met andere gedachten te vervullen. De oorlogsjaren vormen een keerpunt in het leven der natie en bewezen, dat de liberale veteranen niet genoeg in voeling gebleven waren met het volk. Wat nu de bewerking der menigte bij de verkiezing betreft, zoo werd deze, na 1866, gedurende een korten tijd gestaakt, om de eerste ontwikkeling der nationale gedachte vrijen loop te laten. Heerschte het gevoel, dat de staatsatomen levende wezens zijn en de staat als een vrij organisme beschouwd moet worden, dat in vrijheid zich moet kunnen bewegen, om normaal tot volle ontwikkeling te geraken? Wilde de Regeering in werkelijkheid boven de partijen staan, om de eenheid te bevestigen? Achtte zij de partijen niet meer in staat, de emancipatie des volks met energie na te jagen? De algemeene maatschappij wil phrasen en wie zich bij haar met de noodige hoeveelheid in lijfrente begeeft, is gezien. Men steunt daarbij op het vooroordeel, dat machtiger is dan de wet en het beginsel, en denkt verder niet na. Hier wordt eene phrase geuit, ginder nagesproken, en heeft zij eerst het burgerrecht bekomen, zoo zijn allen gelukkig, stooten met de volle glazen aan en verheugen zich over de ontdekking van eene bruikbare leus. Zoo groepeerden zich de partijen rondom de leus ‘eigen hulp of staatshulp’ en meenden daarmede de sociale vraag op te kunnen lossen. Op eens klonk het ‘eenheid of vrijheid’ en alweder was men gelukkig, op die wijze alle klippen om te zeilen. Trouwens, over het recht van inmenging des staats bestaat in zoover verschil van meening, dat elke partij gaarne onder zijne beschermende hand werkt en slechts anderen niets daarvan gunt. Toen de nationaalliberalen onder dat verwarmende licht bloeiden en in 1873 een brief van den Keizer aan den Paus op de Katholieken moest werken, zweeg het liberalisme; nu het blad omgekeerd is, weergalmt een noodkreet en toch is, met één uitzondering van den regel, die in de dagen der stichting des rijks gelegen is, de zaak dezelfde gebleven. Er werden liberale meerderheden gemaakt, toen dat in het belang der regeeringspolitiek lag; er worden conservatieve keuzen gemaakt, wanneer dat in het belang der diplomatieke tactiek ligt. Dat het volk dat niet wil, is niet gebleken. Elk volk bekomt een zoodanig régime, als het kan en wil verdragen. Bismarck appelleert nu juist niet aan de edelste gevoelens en neigingen der natie of baseert zich op den adel van den mensch, maar zijne reale methode vond den bijval der groote meerderheid en deze neemt de talrijke schaduwzijden mede in den koop. Werd het bewerkingssysteem onder Westphalen met echt bureaucratische onbeschaamdheid toege-

past, zoo kan het niet geloochend worden, dat deze Pruisische instelling onder Bismarck met menschenkennis en energie gehandhaafd en uitgebreid is. Het geldt dan ook eene karakteristieke eigenaardigheid in Pruisen.

Prins Reuss formuleerde zijn politiek program aldus: 'Geen gedachteloos ja-zegger - maar ook geen altijd beter-weter; geene remketen aan den wagen der wetgeving en toch ook geen op hol gaan; zoo wensch ik in het vertrouwen op de wijsheid van onzen Koning en zijne raadgevers mijne constitutioneele plichten en rechten waar te nemen. Geldt het echter de keus tusschen het Koninklijke régime en de heerschappij van parlementsmeerderheden, zoo schaar ik mij onvoorwaardelijk aan de zijde der verdedigers van eerstgenoemd gezag. De Hohenzollern hebben ons tot aanzien gebracht; zij zullen ook verder regeeren, want zij verstaan deze kunst; daarvan levert ons de Pruisische geschiedenis de beste bewijzen.' Wat hier ronduit gezegd wordt, denken de meeste conservatieven en vindt gehoor bij invloedrijke klassen der maatschappij, die zich niet eenvoudig door ideeën en idealen laten wegcijferen, maar evengoed een product der geschiedenis zijn als de representanten der tegenovergestelde meening.

Koning Willem III van Engeland, stadhouder van Holland en Zeeland, zocht daarin zijne kracht, hetgeen eenmaal voorhanden was en voor verdere ontwikkeling vatbaar bleek te zijn, niet te breken of te vernietigen, maar onder en met elkander te vereenigen, d.w.z. voor allen eene gezonde basis voor gemeen overleg te vinden. Deze politiek leidde tot de vestiging van de macht der burgerlijke vrijheid in het Britsche rijk en zij wordt door de constitutie gewaarborgd. In het 'Huis der gemeenten', de vertegenwoordiging der graafschappen en boroughs, vereenigden zich alle tegenstellingen tot den gemeenschappelijken arbeid van een hecht staatsrechterlijk gebouw, dat zoowel aan de eischen der vooruitgaande vrije ontwikkeling van den nieuwen tijd als aan die der historisch-nationale roeping voldeed. Het wordingsproces der andere staten berust op andere nationale grondslagen, voldoet aan anders te formuleeren eischen en moet daarom ook ten aanzien der staatsrechterlijke formatie evengoed in het licht der eigen geschiedenis beschouwd worden. Met eene abstracte theorie is geen ontwikkelingsproces op te lossen. Wij weten bijv. zeer goed, dat in elke parlementaire vertegenwoordiging eene reactionnaire en eene radicale partij niet alleen recht van bestaan bezitten, maar ook noodzakelijk zijn, omdat zij stroomingen van bepaalde volksklassen weergeven. Beide uitersten met streng begrensde beginselen zullen echter nooit in staat zijn, eene goede regeering te vormen, want deze handelt in overeenstemming met de practijk, geleid door de bestaande verhoudingen en behoeften, niet in dienst van eenige partij, maar uitsluitend in dienst des lands. Zij moet voeling met alle partijen hebben en ervoor zorg dragen, dat het land niet onder den partijstrijd lijdt, die als heer-

schende macht alles te gronde richt. Bij de beoordeeling der politiek is het dan ook de vraag, of de staatsman, die jarenlang de teugels van het bewind voert, een product is van zijn tijd en voor zijn land in het voorhanden zijnde stadium van ontwikkeling, zoowel algemeene als politieke, de juiste practische vormen weet te vinden en in te voeren. Het komt er daarbij zeer op aan, te weten, of de periode van tucht, nog ten deele in middeleeuwsch gewaad gehuld, het meest op den voorgrond treedt, dan wel of die van individueele ontwikkeling, gegrond op paedagogische opvoeding, de voorkeur der bevolking verkregen heeft. Wellicht tracht men eerst de eerstgenoemde af te schudden, om tot de laatstgenoemde over te gaan. Er wordt zeer spoedig over 'reactie' gesproken, terwijl menigmaal het remmen niets anders ten doel heeft, dan het mogelijk te maken, dat de achterblijvers de overigen inhalen, om zich nog met hen te vereenigen. Reactionnair is elke instelling, die in het verleden wortelt, maar reeds tot verrotting is overgegaan en nu weder voor de toekomst pasklaar gemaakt wordt, zonder dat hare voorwaarden van bestaan in overeenstemming te brengen zijn met den sedert bereikten trap van algemeene beschaving, die het beginsel der naaste historische ontwikkelingsperiode aangeeft.

Het beeld der Pruisische verkiezing is voor den constitutioneelen liberaal niet aantrekkelijk of navolgenswaardig; niemand mag echter vergeten, dat in het oog der Pruisische conservatieven 'parlementair' gelijkluidend is met 'revolutionnair' en dat dit voor een groot deel aan het onstuimig karakter der wereldverbeteraars toe te schrijven is, die met geweld de vrijheid wilden decreteeren, en daarvan het offer werden. Gelukt het langzaam, beide tegenstrijdige elementen duurzaam met elkander te verbinden, om daardoor de nationale kracht te versterken, zoo is de basis voor den werkelijken vooruitgang gevonden. Of dit werkelijk geschiedt, is alleen uit de geschiedenis van het nationaal wordingsproces af te leiden.

III.

In onzen tijd heeft het burgerrecht der gemeente zijne eigenlijke beteekenis verloren en is het staatsburgerschap daarvoor in de plaats getreden. Dit staatsburgerschap beteekent medewerking of stemrecht, krachtens het lidmaatschap van den Staat, bij de algemeene regeering en niet ten onrechte wordt onze eeuw daarom van politiek standpunt als de staatsburgerlijke eeuw beschouwd. Wel bestaat er nog altijd behoefte aan eene plaatselijke groepeering en worden de staatsburgers dan ook ter wille der gevestigde rechtsorde in politieken zin ingedeeld, maar van den oorspronkelijken vorm, waarin de Germaansche volkeren zich vestigden, de gemeentelijke of plaatselijke verbintenis van stamgenooten, is niets meer overgebleven dan de historische herinnering. Zelfs de tweede vorm van verbintenis, op privaatrechtelijke beginselen gegrond,

de politieke bevoegdheid der standen, behoort meer en meer tot het verleden en wordt onder de antiquiteiten gerangschikt. De staat als eene verzameling van bijzondere genootschappen of huishoudingen onder één souverein bestaat niet meer en tegenover het hedendaagsch staatsgezag, een nauwkeurig te formuleeren rechtsstelsel, staan de staatsatomen of moderne staatsburgers. Historisch beschouwd moesten alzoo achtereenvolgens de vrije landgemeenten, die haar onafhankelijk karakter gaandeweg onder den druk der krijgsplichten verloren, voor het overwicht der standen wijken. Laatstgenoemden, gesloten vereenigingen, die zich door dezelfde rechtsbetrekking onderscheidden en zonder eigen toestemming geene verandering der rechten gedoogden, maakten weder plaats voor de eenheid der staatsmacht, waarvan de regeeringsrechten der enkele personen of lichamen samengetrokken of overgedragen werden in of op één persoon, den monarch, beteekent niet anders dan de vestiging der monarchale souvereiniteit Het beginsel der omwenteling daarentegen verlangt de overdraging dezer eenheid op het volk als universitas, en om dit punt draait nog in onze dagen de strijd op politiek gebied. Geen wonder, dat deze vorm van eenheid, hetzij monarchale, hetzij volkssouvereiniteit, de bijzondere belangen in zich opzuigt en in de bijzondere betrekkingen dringt; geen wonder, dat dit staatsgezag steeds hooger eischen stelt aan het eigendom en den persoon, ten aanzien van belasting en krijgsdienst, van onderwijs en publieke rechtsbedeeling, kortom van alle takken van recht; geen wonder, dat deze eenheid stijgende kracht put uit de samentrekking van het bijzonder vermogen in de staatsschuld en de openbare fondsen.

Heeft het staatsgezag over het burgerlijk recht gezegevierd, zoo spreekt het wel vanzelf, dat de burger meer van dien steun voor het bijzonder leven der ingezetenen, hunne veiligheid, sociale welvaart, moreele en intellectueele beschaving verwacht, terwijl hij voor het overige in de openbaarmaking der staatshandelingen een waarborg voor de handhaving en toepassing van het gemeen recht ziet. Met de vernietiging der bijzondere rechten en bijzondere politieke lichamen is het stelsel eener algemeene staatsburgerlijke bevoegdheid tot heerschappij gekomen en de oplossing der bijzondere in één gemeente bereikt. In de plaats van den bijzonderen stand kwam één zelfde betrekking tot den staat in zijne eenheid. Het individu verloor zijne particulierrechtelijke bevoegdheid. om als lid der groote staatsgemeente te mogen handelen en te worden behandeld. De autonomie van bevoorrechte deelen werd autonomie van het gansche volk. Het oude recht bij gewoonte werd in een nieuw kleed gehuld en onder den invloed van het staatsburgerlijk plichtbesef geplaatst.

Alzoo de autonomie der gemeente is autonomie van het gansche volk geworden, het gemeentelijk burgerrecht in staatsburgerschap veranderd, en alleen nog ter wille der bestaande rechtsorde onderscheidt men stad en district. Eertijds werd men kiezer voor den landdag,

indien men in het bezit van eenig plaatselijk burgerrecht was; nu verleent het staatsburgerlijk kiesrecht gemeentelijke burgerrechten. Het gemeentelijk burgerrecht echter heeft zijn raison d'être verloren, want de gemeentelijke zelfstandigheid is verdwenen; de gemeente beweegt zich nog maar vrij binnen de haar door het staatsgezag toegewezen grenzen, en dezen zijn zeer beperkt. Het oude burgerrecht verleende de gemeente; het nieuwe is een kostbaar geschenk des Staats. Het oude burgerschapsrecht was het huisgewaad; het kiesrecht daarentegen is eene parade-uniform, die alleen bij zekere gelegenheden dienst doet en niet direct uit de oude rechtsvormen voortgesproten is. Zijn echter bij de vernietiging der oude corporatiën geene kunstmatige scheppingen te voorschijn geroepen? De gemeente was op vaste grenspalen aangewezen; het district wordt genummerd en draagt ten aanzien van omvang en beteekenis een wisselvallig karakter. De staatsburger speelt eene passieve rol bij den krijgsdienst, bij de instelling der belastingen, enz. en is alleen actief als kiezer. Zijn kiezerschap beteekent eene voorbijgaande eigenschap, vooronderstelt eene tijdelijke functie; zijn gemeentelijk burgerrecht droeg daarentegen een permanent karakter, waarbij zaak en persoon samengesmolten waren. De stad kiest geene afgevaardigden meer voor haar gebied, maar roept als kiesdistrict den staatsburger op, als staatsatoom ter stembus te verschijnen en representanten aan te wijzen. Het doel der verkiezing is de ‘representatie’. Eertijds werd de overheid door den burger gekozen, maar eigenlijke ‘representanten’ en ‘kiezers’ waren onbekend. De Romeinsche volkstribunen kunnen als de eerste werkelijke representanten des volks gelden, maar in hun recht van ‘veto’ lag het onderscheid tusschen het heden en het verleden. De moderne volkstribunen hebben namelijk gewoonlijk bijna niets te zeggen en juist daarom des te meer te spreken. Velen beschouwen het kiezen en gekozen worden als de beste gelegenheid, om te kunnen spreken, eerst als verkiezingsagitator, dan als afgevaardigde en eindelijk als verslaggever. Ten onrechte echter noemt men het papier, dat deze verschillende parlementaire lasten en plichten aan het publiek mededeelt, verkwist, want de breede stroom van parlementairen inkt, die door de beschaafde Europeesche menschheid vloeit, is voor haar levensbestaan en hedendaagsch intellectueel leven eene onmisbare behoefte. Onze millionnairs en ons proletariaat zijn op deze papieren noodzakelijkheid aangewezen. Dit is voor de ontwikkeling der *collectieve gedachte* van belang en het voorbereidend werk voor betere tijden met gezonde toestanden. De gekozene moet *spreken*, omdat hij niet meer de *macht* bezit, om te *handelen*, althans in politieken zin, gelijk in de dagen der heerschappij der standen; hij tracht daarom door middel der publieke meening *moreele macht* te winnen en moet op populariteit en onderscheidingen van den meest verschillenden aard bedacht zijn. Door dat gevoel worden in geene geringere mate de eigenlijke machthebbers beheerscht. Onze helden der publieke

opinie, onverschillig, of betaald dan wel niet-betaald, worden door de onzekerheid van hunne positie geleid; zij bezitten geene waarborgen voor den duur ervan en kunnen niet anders dan steeds de voelhoorns uitgestoken houden. Zoo zijn zij in de rol van een acteur met onzeker engagement geplaatst, die van den bijval der toeschouwers afhangt, en zoo wordt een toestand geschapen, die in persoonlijke begunstigingen en onderscheidingen, hetzij van boven, hetzij van beneden, bestaat en de demoralisatie beteekent.

Vele verschijnselen van den nieuwen tijd laten eene vergelijking met het oude Romeinsche rijk toe en de geschiedenis dier dagen biedt een waarschuwend beeld aan, dat wel in staat is, om het optimisme met het oog op onze toekomst te bekoelen, want het is niet alleen de politieke, maar bovenal de sociale positie, die tot ernstig nadenken aanspoort, met den wil, om niet te spreken en wel te handelen.

Eertijds werd het verlies van den adel, ten gevolge van eene misdaad, als eene strafverplaatsing in den burgerstand beschouwd. De democratische gemeenten der middeleeuwen in Italië rangschikten daarentegen die burgers, die een misdrijf gepleegd hadden, onder den adel. In onzen tijd eindelijk gebruikt het proletariaat het woord bourgeois, de beknopte uitdrukking voor een welvarend en bij de burgerij geacht medeburger, als schimpwoord. Zoo veranderen de tijden en de menschen.

Toch kan het den staatsman onzer dagen niet ontgaan, dat de algemeene achting voor den burgerstand niet meer boven allen twijfel verheven is en dat daarom voor de representatie, hetzij in politieken, hetzij in socialen zin, het bezit niet meer tot maatstaf genomen kan en mag worden. Geen wonder dan ook, dat Bismarck bij de stichting van een nieuw rijk het kiezerschap of staatsburgerrecht aan geen census wilde binden, en op het karakter des volks lettende, tot het algemeen stemrecht, bij wijze van proefneming, zijne toevlucht nam; dat voor Duitschland, bij gelijke rechten, een ander systeem bijval vond dan in de bijzondere bondsstaten; maar tevens geen wonder, dat er allengs moeilijkheden ontstonden tusschen de verhoudingen der staatslichamen van den bondsstaat en die van het rijk; dat gaandeweg het votum der bezitters en der nietbezitters een gewijzigd karakter aannam en op tegenstrijdige belangen wees. De eerstgenoemden vinden meer gehoor in den Pruisischen landdag; de laatstgenoemden treden meer op den voorgrond in den Duitschen rijksdag. Het is alweder de regeering, die door zelfstandig handelen het evenwicht tusschen land en rijk wil handhaven en daartoe de vertegenwoordiging eenvoudig als ‘representatie’ beschouwt.

Indien het waar is, dat het algemeen stemrecht in het beginsel onzer eeuw ligt en dat de census als de trapsgewijze voorbereiding te beschouwen is, dan is de erkenning van dit volksrecht bij de stichting van een nieuw rijk zeer verklaarbaar. Theoretisch kan toch het algemeen stemrecht als middel tot het doel, als politieke paedagogie

beschouwd worden. De uitoefening van een politieken plicht werkt de verspreiding van practisch-politieke ontwikkeling in de hand en alleen dan, wanneer de belangstelling in de algemeene belangen en de kennis, om met oordeel en verstand den eigen vrijen wil tot heerschappij te brengen, niet voorhanden zijn, zal de proefneming mislukken. Velen houden de proefneming, zoowel in Frankrijk als in Duitschland, reeds nu voor mislukt en wijzen op het karakter der daarmede verkregen vertegenwoordiging, die geenszins bewees, voor de haar opgedragen politieke en nationale taak berekend te zijn, en die er bovenal toe bijdroeg, om eene stramme regeering tot beperking van den invloed des parlements te nopen. Velen neigen tot herziening van 's rijks kieswet, omdat zij het betreuren, dat de wetgevende arbeid onder de opmerkzaamheid lijdt, die hoofdzakelijk ter wille van het algemeen stemrecht aan de clericale en de sociaal-democratische beweging geschonken wordt; zij ontkennen, dat bij het onderwijs voldoende gelet wordt op de ontwikkeling van het politiek oordeel, dat toch van de bezitters van het stemrecht verlangd moet worden, en zij toonen aan, dat de pers te partijdig en te oppervlakkig ontwikkeld is, om in dit gebrek op later leeftijd te voorzien. De conservatieven en de bureaucraten zullen zich ongetwijfeld aan deze zijde scharen, indien het blijkt, dat hunne kansen in Pruisen op den duur beter staan dan in het Duitsche rijk, en Bismarck houdt zich geheel aan de resultaten, om daarmede in overeenstemming ten gunste van het staatsgezag te handelen. De waarde, aan het kiesstelsel toegekend, is overdreven, vooral in absoluut geregeerde staten, want tot nog toe is het steeds gebleken, dat het volk, ten aanzien der meerderheid, onbewust in historisch vaarwater roeit en zich niet van bestaande gewoonten en vooroordeelen losmaakt.

Al wordt ook nog zoo sterk op ideeën en idealen getrommeld; al wordt ook nog zoo heftig op het vuur der ontevredenheid gespeculeerd, en al wordt ook nog zoo onbeschaamd op de zwakheden, gebreken en kleingeestigheden des volks gerekend, het natuurlijk bed der geschiedkundige ontwikkeling neemt daarom nog geene andere richting aan en de politieke roeping wordt daardoor nog niet willekeurig gewijzigd. Wat de Duitsch-Pruisische geschiedenis ons in dit opzicht leert, dat moet dan ook ten slotte aangestipt worden. Wanneer wij de Duitsche geschiedenis ter hand nemen, om de meest karakteristieke eigenaardigheden van het eigenlijk wordingsproces der Duitsche natie op te zoeken, dan vinden wij in de eerste plaats eene buitengemeen snelle en krachtige ontwikkeling van handel en verkeer, die haar toppunt van bloei in het zoogenaamd Rijnsche Stedenbond bereikte en reeds zeer spoedig eene ondernemingslustige, zelfstandige, veerkrachtige en arbeidzame burgerij te voorschijn riep, in staat, vorsten te trotseeren en de ridderschap buiten hare grenspalen te houden. Daartegenover stond de hooge adel, de militaire elementen des uitgestrekten lands

in zich opzuigende en voor het overige op den landbouw aangewezen. Beide scherpe tegenstellingen konden zich naast elkander tot geheel zelfstandige machten ontwikkelen en als politieke standen of lichamen met elkander meten, maar tusschen beiden stond geen stand, die de diepe kloof kon overbruggen of de rechten en plichten van beiden binnen grondwettige vormen bannen, om op dezen grondslag eene nationale politiek te baseeren, die den gemeenschappelijken arbeid tot heil des lands mogelijk maakte en op alle toestanden en verhoudingen een bevruchtenden invloed had moeten uitoefenen. In de 14de en 15de eeuw vonden Frankrijk, Engeland en Spanje den grondwettigen vorm, om stad en burcht met elkander te verbinden en de wettelijke, nationale eenheid, de werkelijk levensvatbare staatsformatie te stichten; de beide tegenstellingen werden aldaar wettelijk erkend en in evenwicht gehouden, zoodat alle krachten gemeenschappelijk dienstbaar gemaakt konden worden, om het land tot aanzien en macht te brengen. In Duitschland speelt de lage adel geene rol en stonden stad en burcht tegenover elkander, zonder in eenig opzicht de bouwstoffen voor een gemeenschappelijk staatsgebouw te leveren; zonder elkander te begrijpen of te willen hooren. Beide tegenstellingen waren sterk genoeg, om zonder beslissend resultaat driemalen tegenover elkander met de wapenen in de hand te staan; om de monarchale heerschappij tot een speelbal der partijen te maken en tot verval te brengen. Deze periode heldert nog in onzen tijd het eigenlijk karakter van vele bestaande politieke verschijnselen op.

De westelijke provinciën met de rijke marktplaatsen en de veelzijdige beschaving boden zeer spoedig mercantiele en intellectueele middelpunten; het oosten behield daarentegen lang het boersch karakter en bezat alle eigenschappen, om de macht des adels te ontwikkelen en diep wortel te doen schieten. Maar ook in die streken werd allengs eene buitengewone uitbreiding der economische kracht bespeurd, die hoofdzakelijk aan de kolonisatie toe te schrijven is. Deze kolonisatie gaat gepaard met de grondlegging van een staatswezen, waarin de militaire kracht des adels naast de lagere standen tot eene macht van beteekenis kon aangroeien en waarin de burgerij evenzeer langzaam, maar zeker, tot vol bewustzijn van eigen kunnen en willen kwam. Toen het vorstenhuis der Staufen zijne rol uitgespeeld had en de pauselijke macht onder Innocentius IV de wereld begon te beheerschen, was de Duitsche burgerij reeds zóó omvangrijk, dat er voor haar in Duitschland geene voldoende ruimte meer bestond, en zoo werd zij genoodzaakt, in Scandinavië, Polen en het rijk der Slaven te dringen, om aldaar bezit van den handel en het verkeer te nemen. De burgerij tusschen de Elbe en den Rijn stond als stand niet alleen tegenover Keizer en Rijk, maar ook tegenover de andere klassen der maatschappij als eene volkomen onafhankelijke macht, en zelfs de latere verplaatsing van het mercantiel evenwicht kon aan dit feit niets meer veranderen. De

steden vertegenwoordigen de macht van het kapitaal: de adel trok zich op zijn grondbezit terug en stond buiten den invloed der toenmalige cultuur. Het stedenbond, beheerscher der geldmarkten, vatte aanvankelijk het verstandig plan op, de belangen van den onvrijen boerenstand mede te vertegenwoordigen en op deze wijze de lijfeigenen aan de stedelijke politiek te binden, om het politiek overwicht te bekomen; maar toen het erop aankwam, om te handelen, bepaalde men zich eenvoudig tot de uitbreiding der steden door het lokken der boeren naar haar gebied en liet men elke gelegenheid, om invloed op het land te bekomen, ongebruikt voorbijgaan. Grondbezit en kapitaal stonden vijandelijk tegenover elkander; de adel vond geene gelegenheid meer tot grootsche ondernemingen, oefende zich te huis in den wapenhandel en bleef voor het overige stilstaan; de burgerij werd daarentegen steeds rijker, overmoediger en uitgelatener. Op dezen grondslag was geen natuurlijk evenwicht der beide machten meer mogelijk.

De wijziging in het algemeen wereldverkeer veranderde spoedig genoeg het beeld, want de steden geraakten in een toestand van algemeenen stilstand en politieke machteloosheid en de adel kreeg gelegenheid, om te toonen, hoe hij den krijgsdienst verstond. In de 14de en 15de eeuw is het echter, alsof de stofwisseling op eens opgehouden heeft en alles in steen veranderd werd. Geene enkele Duitsche stad ontwikkelde zich tot eene eigenlijke democratie of overschreed de grenzen der politieke middelmatigheid; geen enkel ridderlijk geslacht, hoe onafhankelijk ook, schiep eene werkelijke aristocratie, die eenige grootsche gedachte vertolkte.

Van de 15de tot de 18de eeuw speelde de adel met de militaire elementen de hoofdrol en werd Duitschland eerst het Europeesch werfbureau en daarna het algemeen oorlogsveld of liever het algemeen rendez-vous van alle krijgslustige natiën. In deze drie eeuwen werden de fundamenten gelegd van de eigenlijke regiments- en legerwetgeving en ontwikkelde zich de nog bestaande militaire discipline. Nog bestonden hier en daar in de vrije rijkssteden de ruïnen van het republikeinsch verleden en nog hield de adel in zijne sloten stand, toen overal reeds de fakkel der verwoesting huisde en alles met den algemeenen ondergang bedreigde. Het scheen echter, alsof geen lichtstraal meer voor Duitschland bestemd was en in algemeene vernietiging de leus der partijen bestond. Uit dien chaos verrees Pruisen als stichter van eene nieuwe staatsformatie en als hervormer der bestaande tegenstellingen. De groote keurvorst moest de algemeene oefenplaats der Europeesche machthebbers tot een nationaal centrum maken, een nieuw staatswezen in het leven roepen en de Brandenburgsche macht van den Oostenrijkschen, Zweedschen, Poolschen en Franschen invloed bevrijden. Zijne politiek berustte op ijzeren noodzakelijkheid en de grondgedachten daarvan waren: strenge tucht op het gebied der politiek, verdraagzaamheid op dat van het godsdienstig leven en concentratie van kracht op dat der militaire organisatie,

Alle tegenstrijdige elementen en krachten schaarden zich rondom hem, verbonden door de noodzakelijkheid der onvoorwaardelijke subordinatie tegenover den regent en krijgsheer. De aristocratie, verstrooid, verarmd en ontmoedigd, vond een nieuw steunpunt in den jongsten militairen staat en wist daarin eene plaats van beteekenis in te nemen, die hem nog eene invloedrijke positie in de algemeene politiek verzekert.

Na 200jarigen strijd verscheen hij op eens weder aan het hoofd der verschillende takken van bestuur, tevens als stand bevoorrecht op militair gebied. Frederik II duldde alleen vertegenwoordigers van den adel in het officierskorps en bezette de verantwoordelijkste posten met adellijken. In 1813 was het de oud-Pruisische adel, die het sein tot den vrijheidsoorlog gaf. Buiten Pruisen ontwikkelde zich het ‘volk van denkers en dichters’, in Pruisen daarentegen een volk van geoefende soldaten. In de idealen der kleine staten herkende men de oude geestkracht vol humaniteit en zielenadel; in den Pruisischen Staat heerschte het nuchter verstand met nationale geestdrift. Het voorvaderlijk staatsgebouw stortte in de catastrophe van Jena ineen, om plaats te maken voor eene nieuwe staatsformatie, die de macht van het idealisme met die van het practisch vernuft in harmonie trachtte te brengen en beide tegenstrijdige producten der geschiedkundige ontwikkeling tot gemeenzamen arbeid wilde vereenigen. Stein plaatste nog ‘de edellieden des rijks’, d.w.z. den adel des geestes, tegenover ‘het ras uit de Mark en uit Pommeren’ en ontdekte in dit ras gelijkenis met lang versteende diersoorten uit eene periode van ontwikkeling, die nog vóór den zondvloed te zoeken was.

De jonkers van 1807/08 of liever de zuivere absolutisten bestreden met echt Pruisische hardnekkigheid de hervormingsideeën van Stein en uit de verdere ontwikkeling is gebleken, dat beide partijen tot op heden met afwisselend geluk om de heerschappij in den Staat strijden en dat in dezen strijd eerst de grondslagen van het eigenlijk nationaal, grondwettig bestaan gelegd worden.

De macht der historische traditie wordt maar al te dikwijls te gering geschat. Bij hoevele familiën stond niet de vader in den vrijheidsoorlog bij de armee, nam de zoon niet aan den laatsten oorlog met Oostenrijk deel en werd niet de oudste kleinzoon in Frankrijk met de geheimen der militaire eer bekendgemaakt? Zij, die in 1813 de sporen verdienden, ontmoeten Zondags de zooveel jongere wapenbroeders van 1866 en luisteren met welgevallen naar de krijgsverhalen uit 1870. Geheele geslachten zijn meer dan eene eeuw met het Pruisisch leger eng verbonden en het volk ziet met trots terug op den verrichten krijgsdienst, die de eenige periode van zijn leven was, waarin werkelijk nog iets voorviel en het leven voor hem waarde bekwam. De strijd om het dagelijksch brood laat zelden zulke herinneringen achter.

In het algemeen kan gezegd worden, dat het gemoedsleven der

oud-Pruisische familiën in het openbaar weinig op den voorgrond treedt, geene voeling met de wisselende meeningen van den dag bezit en naar buiten als een hoogst eigenaardig en achtenswaardig product eener wel is waar eenzijdige, maar toch niet minder ernstige en degelijke cultuur optreedt. In deze kringen heerschen echter nog steeds, naast het bewustzijn van de voorrechten als stand, eenvoud, noblesse en karakter. De pastorie is middelaarster tusschen kerk en school en tusschen kerk en maatschappij; van haar gaat de intellectueele en ideale kracht uit, die deze kringen doordringt, en met haar wordt het patriotisme gekoesterd en gekweekt. De moderne literarische en politieke beweging boezemde echter aan deze elementen geene sympathie in en wekte evenmin hunne belangstelling.

Even vreemd, als haar deze vormen der nationale ontwikkeling bleven, even vreemd zag het oud-Pruisendom op de ideeën en idealen van Zuid- en Middel-Duitschland neer. De politieke hervormingspartij van Stein, Hardenberg, Schön, Scharnhorst, Gneisenau en anderen was deze richting van zuiver Pruisisch standpunt onsympathisch, maar de zoogenaamde oud-liberalen met hun sterk gehalte aan bureaucratische en aristocratische bestanddeelen bezaten te kort de macht, om duurzamen invloed uit te oefenen, en tegenover de beweging van 1848, die het absolutisme weg wilde vegen, namen de representanten dezer richting eerst eene afwachtende houding aan, om later met des te meer kracht voor de oude privilegiën op te komen. Vergeten wij niet, dat de Napoleonische aera, zonder eigen toedoen, de middeleeuwsche ketenen in Duitschland brak, om het beginsel der omwenteling in de harten der bevolking te planten, en alleen door de grootsteedsche burgerij begrepen werd. De bureaucratie en de aristocratie stonden, gelijk in de 12de en 13de eeuw, onverzoend en onbegrepen tegenover de burgerij, die in eene volksvertegenwoordiging heil zocht. De vertegenwoordigingen boden aanvankelijk een chaos van tegenstrijdige elementen zonder vast program, zonder practische methode, die meer de politieke opvoeding in idealen zin dan de behartiging der politieke belangen der natie op het oog had en daarom op geene tastbare resultaten wijzen kon. Beide scherpe tegenstellingen moesten eerst nog leeren, den eeuwenouden strijd in grondwettige vormen te kleeden; moesten elkander leeren kennen en waardeeren, om op deze wijze eene natuurlijke basis voor den gemeenschappelijken arbeid te vinden.

En zij spatten weder uiteen, om elkander te vervolgen en te haten. De strijd om de militaire organisatie bewees de verbittering der beide heterogene machten en in die dagen trad de burgerij met een zelfbewustzijn op, alsof zij alleen den Staat bevolkte en het recht had, den tegenstander met de middeleeuwsche vormen en gedachten te verachten, alsof aan haar uitsluitend de heerschappij toekwam. De nationale oorlogen veranderden wederom het beeld en gaven het overwicht aan de oude aristocratie met hare strenge discipline en aloude

gehoorzaamheid aan het staatsgezag. Bismarck ondernam het, op grond der historische traditie, vasthoudende aan het persoonlijk staatsgezag, beide vijandelijke machten tot den practisch-productieven arbeid voor te bereiden en zoo mogelijk in evenwicht te houden; Bismarck bande beiden binnen de grenzen van het modern absolutisme. Zijne taak werd daardoor bemoeilijkt, dat naast de oude veeten der aloude tegenstanders de kerkelijk-politieke en de sociale strijdvragen nieuwe wonden sloegen, die niet zoo gemakkelijk genezen worden. Op zijn werk drukte hij den Pruisischen stempel, d.w.z. met energie en wilskracht plaatste hij, zonder phrase, de militaire discipline op den voorgrond en waar hij aan de democratische wenschen der burgerij te gemoet kwam, daar moest deze democratie eerst het bewijs leveren, dat zij in de eerste plaats doordrongen was van de noodzakelijkheid der militaire en politieke eer des jeugdigen staats.

Zijn de oorspronkelijke karaktertrekken des volks in wezen, wording en ontwikkeling in het licht der geschiedenis geplaatst en is op deze wijze een objectief beeld van de werkelijke toestanden en verhoudingen verkregen, dan zal het ook alleen mogelijk zijn, op de vraag te antwoorden, waarom de Pruisische verkiezingen in de gegeven omstandigheden niet meer aan de idealen der constitutioneelen kunnen beantwoorden en hoe het komt, dat Pruisen nog eene monarchie, beperkt door eene grondwet, is.

Dusseldorp.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Frankrijk's levende strijdkrachten.

I.

Nadat wij in onze beide voorgaande artikelen (zie *De Tijdspiegel* 1880 Juli en Augustus, 1881 September) de hervorming van Frankrijk's vestingstelsel hebben besproken, blijft ons thans nog over na te gaan, hoe Frankrijk, te gelijk met zijne doode weermiddelen, ook zijne zorg heeft gewijd aan de levende strijdkrachten. De regeering toch begreep te recht, dat schoone vestingen met ver vooruitgeschoven forten, met uitstekende bewapening en ruime proviandeering niets waard zijn, als men geene goed geoefende soldaten heeft, om dat alles te verdedigen of te gebruiken en te gelijker tijd den vijand in het open veld het hoofd te bieden. Nu, dat begrijpt iedereen en elke regeering en elke volksvertegenwoordiging. Maar ieder land behandelt die gewichtige militaire quaestie - neen, die gewichtig*ste* aller militaire quaestiën - op zijne

eigen manier. Wij wenschen in de navolgende bladzijden aan te toonen, op hoedanige wijze de republikeinsche regeering van Frankrijk die zaak heeft aangevat en betrekkelijk voltooid. Misschien, dat er voor ons iets uit te leeren valt. Zeer zeker zullen wij eruit kunnen leeren, dat de afgrond van ellende, waarin een volk kan verkeeren, niet zóó diep kan zijn, dat de toestand niet zóó reddeloos kan wezen, of er is volledig herstel mogelijk, als maar de regeering niet radeloos, het volk en zijne vertegenwoordiging niet redeloos zijn. Nimmer heeft de wereld zulk eene snelle politieke wedergeboorte beleefd, als Frankrijk ons te aanschouwen heeft gegeven. Dit vindt alleen zijne oorzaak in de kracht, die door de regeering werd ontwikkeld, en den steun, dien zij van de vertegenwoordiging ontving. Zelden zag men tusschen de verschillende partijen zooveel eendrachtige samenwerking. De strijd om de zegepraal der partij werd gestaakt; allen schaarden zich onder dezelfde banier: het heil des vaderlands. Alleen aan die opoffering van eigen inzichten, ten bate van het geheel, alleen daaraan heeft de Fransche natie de schitterende resultaten te danken, die in zoo korten tijd verkregen zijn.

Wanneer wij eene duidelijke voorstelling willen geven van die schitterende resultaten, dan zien wij ons verplicht, een oogenblik terug te gaan tot de dagen van de oorlogsverklaring in 1870. Het Fransche leger verkeerde toen in een opgewonden roes. Naar Berlijn! was de kreet, die allerwege weerklonk, en men was bijna zeker van den goeden uitslag van die wel wat lange, maar toch met geringe bezwaren gepaard gaande militaire wandeling. En even zes weken later was bijna geheel het Fransche leger in Duitschland... krijgsgevangen of opgesloten binnen Metz. Wilde men uit de groote reeks van nederlagen, die dit leger heeft geleden, besluiten, dat de Franschman een slecht soldaat is, dan zou men zeer onbillijk oordeelen. Neen, de Franschman is integendeel een goed soldaat, maar ook een, die eene goede oefenschool noodig heeft. En dan, wie zou niet den moed verliezen, wie zou niet gebukt gaan, wiens kracht zou niet verlamd worden bij zoo snel elkander opvolgende nederlagen? Vooral een Fransch soldaat heeft opwekking noodig; eene overwinning draagt reeds de kiem eener volgende zegepraal in zich, maar eene nederlaag schokt eveneens het vertrouwen bij hem en geeft aanleiding tot eene nieuwe nederlaag. Bovendien is de tegenwoordige wijze van oorlogvoeren geheel verschillend met die van vroegere dagen. De persoonlijke dapperheid van den soldaat treedt meer en meer op den achtergrond, de deugdelijkheid van het officiers-korps daarentegen meer en meer op den voorgrond. Hunne kennis heeft hen leeren nadenken en begrijpen; zij gevoelen als bij ingeving, wat de aanvoerder wil, en werken met hem mede; zij zijn geene machines, die automatisch het werk verrichten, maar zij begrijpen de waarde ervan; zij weten, dat ook het kleinste rad zijn nut heeft, en zij durven in te grijpen, waar ze dat noodig oordeelen. Daarom

zal een officiers-korps, dat zelfstandigheid heeft geleerd en dat op eigen beenen weet te staan, steeds een der eerste vereischten van een leger blijven. De Fransche officier van het tweede keizerrijk moge persoonlijke dapperheid, onverschrokkenheid, vaderlandsliefde en wat niet al meer hebben bezeten, over het algemeen waren wetenschap en ernst hem vreemd. Frankrijk heeft daarvan de nadeelige vruchten geplukt.

Vergelijken wij den algemeenen toestand van het leger in 1871 met dien van 1881, dan moeten wij erkennen, dat er met snelheid en betrekkelijk groote resultaten is gearbeid. Wij zeggen ‘betrekkelijk groote resultaten’, want alles is nog lang niet, zooals het behoort, gelijk wij in het vervolg dezer studie bij herhaling zullen zien. Frankrijk is nog altijd beperkt tot zijne verdediging en kan er niet aan denken, tegenover Duitschland tot het offensieve over te gaan, maar ook dit resultaat is lang niet gering te achten. De natie toch, die in 1871 geboeid aan de voeten van den overwinnaar lag, is thans zóó sterk, dat Duitschland van zijne zijde reeds genoodzaakt is geweest, zijn leger uit te breiden. Waarom dit, zal men allicht vragen, wanneer Frankrijk toch niet op een veroveringstocht uit kan gaan? Juist om Frankrijk's kalme houding. Frankrijk ziet in, dat het den oorlog begonnen is zonder ‘klaar’ te zijn; het ziet in, dat eerst het volgend geslacht of een der volgende geslachten een revanche-oorlog kan voeren, en het schikt zich in het onvermijdelijke met de hoop op de toekomst. Maar juist die kalmte maakt, dat het eenmaal ‘klaar’ zal worden, en dan moet Duitschland ook klaar zijn. Een revanche-oorlog over langen tijd zal voor Duitschland veel meer moeielijkheden in hebben, veel gevaarlijker zijn dan een, die binnen korten tijd werd geprovoceerd. Reken erop: Frankrijk denkt steeds aan een terugwinnen der verloren provinciën. Sprak Gambetta vroeger alleen met weemoed over de ‘gescheiden broeders’, in de laatste verkiezingsperiode werd hij reeds duidelijker: hij hoopte, dat die broeders door de majesteit van het recht weder met Frankrijk vereenigd zouden worden. Wanneer die majesteit zich niet openbaart, zal men later wel een handje helpen, om tot die openbaring te geraken, en de slotzang zal wel zijn: als het recht niet kan zegevieren, laten wij dan onze broeders met geweld bevrijden. Hoe langer echter dit tijdstip wordt verschoven, des te meer kans bestaat er op een gunstigen uitslag; dat beseft Duitschland ten volle en het moet daartegen waken met alle kracht, waarover het beschikken kan.

Tot een juist begrip der geheele reorganisatie van het Fransche leger is het niet ondienstig, dat wij ook nog een blik slaan op de vorming van het Versailler leger tijdens den opstand der commune. Wij weten, dat die opstand gedempt is met troepen, inderhaast samengesteld uit terugkeerende krijgsgevangenen met hunne kaders. Nu bevatten echter de vredespreliminairen de voorwaarde, dat het leger van Parijs en Versailles tot aan de ontruiming der forten door de Duitschers slechts

80000 man mocht bedragen. Dit getal was echter veel te gering, om den opstand te dempen. De Duitsche Keizer gaf dan ook vergunning, het maximun te overschrijden, zoodat half April reeds eene macht van meer dan 120000 man bijeen was. Hoe was dat leger gevormd? De oude 100 linieregimenten opnieuw te vormen, zou veel te veel tijd en moeite hebben gekost. Men formeerde dus provisioneele regimenten, waarbij de troepen, naar gelang hunner aankomst, werden ingedeeld; men richtte bovendien 5 nieuwe marsch-regimenten en 2 nieuwe marsch-jagerbataljons op. Te gelijker tijd werden de troepen van het Loireleger en van het Noorderleger naar Versailles gedirigeerd. Ook dit was tegen de vredesbepalingen, doch werd, wegens den benarden toestand, vergund. Behalve over twee regimenten gendarmerie beschikte de regeering derhalve in het begin van April over acht divisiën en eene brigade. Dit alles werd tot het leger van Versailles geformeerd, verdeeld in drie legerkorpsen en een reserveleger onder den Generaal Vinoy. Het geheel stond onder de bevelen van den Maarschalk Mac-Mahon. Kort daarna werd dit leger met nog twee korpsen versterkt: het eene, door Ducrot te Cherbourg gevormd, werd gesteld onder de bevelen van den Generaal Douay, terwijl het andere, te Cambrai door Generaal Clinchant gevormd, onder diens bevelen bleef. Een groot voordeel bij deze verschillende formaties was, dat men telkens over een belangrijk aantal officieren kon beschikken, die voortdurend uit de krijgsgevangenschap terugkeerden, en men dus onmiddellijk goede kaders had.

Toen Parijs was ingenomen, toen de commune-opstand was gedempt, toen eerst begon de reuzentaak voor den President Thiers en zijn minister van oorlog, den Generaal De Cissey. Honderdduizenden nationale garden zwierven door het land. Voor het meerendeel waren het menschen, die vroeger nimmer gediend hadden en die, door de politieke opgewondenheid, weinig lust hadden, om hunne wapens in te leveren. De officieren, die door Gambetta waren benoemd of bevorderd, wilden allerlei aanspraken doen gelden en achtten zich in hunne rechten gekrenkt. Er moest dus voorzichtig en vastberaden te werk worden gegaan. Dit gelukte Thiers en het mag hem als niet geringe verdienste worden aangemerkt, dat tegen het begin van 1872 alle nationale garden ontwapend en ontslagen waren en dat het nieuwe leger, althans in hoofdzaken, geformeerd was. Hierbij ging men ongeveer te werk als volgt: de gemobiliseerde nationale garde werd eerst sedentaire nationale garde en later met deze ontwapend. Op dezelfde wijze verdwenen de vrijkorpsen en vreemdenlegioenen. De mobiele nationale garde - niet te verwarren met de eerstgenoemde ‘gemobiliseerde’ - werd opgelost en bij het leger ingedeeld. De manschappen, die aan hun dienstplicht hadden voldaan en zich bij de marsch-regimenten bevonden, werden ontslagen; zij, die nog dienstplichtig waren, werden bij de bestaande korpsen ingedeeld of tot nieuwe korpsen geformeerd. De manschappen der oude keizerlijke garde waren reeds

vroeger grootendeels bij de provisioneele regimenten ingedeeld; anderen werden gebruikt tot vorming der republikeinsche garde, terwijl de rest over verschillende korpsen verstrooid werd. Zoodoende waren in het najaar 1872 geformeerd: 126 regimenten infanterie van linie, 30 jagerbataljons, 4 regimenten zouaven, 3 regimenten Algerijnsche tirailleurs, het vreemdenregiment en de 3 bataljons lichte Afrikaansche infanterie (Zéphyrs); te zamen 442 actieve en 127 dépotbataljons, benevens 74 depotcompagnieën.

Bij de cavalerie werden, evenals bij de infanterie, de nieuw gevormde marschregimenten met de oude linieregimenten ineengesmolten, terwijl de garde-cavalerie in linie-cavalerie werd veranderd. In plaats van de lansiers, die men afschafte, werden 7 dragonder-, 1 jager- en 1 huzaren-regimenten opgericht. Van de 60 cavalerie-regimenten had men dus 12 kurassiers, 20 dragonders, 10 huzaren en 18 jagers.

De batterijen der nationale en mobiele garde werden opgelost, de marschbatterijen, gedeeltelijk vereenigd met de vroegere linie-batterijen, gedeeltelijk onder andere benamingen, in het leger opgenomen. De garde-artillerie werd verdeeld. In het najaar 1872 bestonden dus 210 veldbatterijen, 45 rijdende batterijen, 30 batterijen te voet of 285 batterijen met 1710 stukken geschut. Daarenboven nog 30 batterijen vesting-artillerie.

Op dezelfde wijze ontstonden 1 regiment sapeurs-pompiers, 3 regimenten mineurs en 2 regimenten trein.

Hoe gewichtig deze en meer andere maatregelen waren, toch wist iedereen, dat ze slechts dienden als inleiding en voorbereiding voor de definitieve regeling. Deze toch kon eerst tot stand komen, nadat eene nieuwe wet op de recruteering was aangenomen. Zoodra dan ook de commune-opstand was gedempt en het land eenigszins tot rust kwam, begon de groote arbeid. Het geheele krijgswezen moest van meet af aan worden gereorganiseerd, het gebouw letterlijk van den grondslag af opnieuw worden opgetrokken. De commissie tot reorganisatie van het leger, bestaande uit 45 leden, toog aan het werk. De door ons genoemde grondslag zou berusten op zes organieke wetten: 1°. de wet op de recruteering, 2°. die op de organisatie, 3°. die op de kaders, 4°. die op de staven, 5°. die op de administratie, 6°. die op de bevordering.

Willen wij de ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand van het republikeinsche Fransche leger met zorg nagaan, dan komen daartoe voornamelijk in aanmerking de leiding, de organisatie, het materiaal en de dislocatie. Wilden wij nog meer détails bespreken, dan zou gewis de duidelijkheid der zaak daaronder lijden. Het is ons toch voornamelijk te doen, om de hoofdzaak in het algemeen te kennen.

Wanneer wij spreken over de leiding, dan dringt zich bijna oogenblikkelijk de Franschman als de leider bij uitnemendheid op den voorgrond. De Duitscher moge meer organisator zijn, de Franschman is op

en top leider. De groote industrieele ondernemingen, fabrieken, spoorwegen, stoombootmaatschappijen in Frankrijk zijn met de uiterste zorg geregeld; dáár wordt op de minste kleinigheid acht geslagen, voortdurend gestreefd naar bezuiniging, al is die nog zoo gering, mits het belang der zaak daaronder geene schade lijde; dáár worden onophoudelijk pogingen gedaan tot verbetering, tot meerdere volmaking, tot verlaging van prijzen, met het oog op meerdere winsten. Men zou dus zeggen, dat die goede eigenschappen zich, bij de algemeene leiding in het leger, ook deden gelden. Niets is minder waar dan dat en het is wel der moeite waard, de oorzaken daarvan op te sporen. Verhooging van den nationalen rijkdom ging gepaard met militair verval - nu, dat is in andere landen dikwijls ook het geval - ja, juist de goede eigenschappen, die wij daar even opsomden, werkten tot dat verval mede. De militaire waarde werd gebroken door dezelfde eigenschappen, die de groote industrieele ondernemingen tot zoo hoogen trap van bloei brachten. Officieel vooroordeel, uitstekende bureaucratische eigenschappen werkten in het leger even verstorend als elders levendmakend. Kwamen elders de goede eigenschappen tot hare volle werkzaamheid, hier traden alleen de gebreken dier eigenschappen op. Maar wij zouden onbillijk zijn, als wij alleen de schuld gaven aan sleur en bureaucratie. Zorgeloosheid, eene overdreven mate van zelfvertrouwen en eene blinde vooringenomenheid dragen er evengoed en misschien nog meer de schuld van, dat Frankrijk in 1870 den storm niet kon bezweren, dien het zelf zoo ondoordacht had opgewekt. De legende der onoverwinnelijkheid van het leger bestond sedert het eerste keizerrijk en bleef voortdurend bestaan; de treurige slotscènes dier keizerlijke regeering konden dat vertrouwen niet aan het wankelen brengen. De oorlogen in Algerië werkten mede, om verkeerde denkbeelden wortel te doen schieten. In het algemeen verkeerde de Fransche natie in de meening, dat élan en moed bij de soldaten de beste kansen gaven op goede resultaten, maar dat goed beheer en indeeling, kennis bij de officieren, wetenschappelijke vorming betrekkelijk weinig gewicht in de schaal legden, bijna geen invloed uitoefenden. Maar toch, men begon te twijfelen. De ondervinding bij Sebastopol en later bij den veldtocht in Noord-Italië deed eerst bedekt en fluisterend, later meer openlijk, de vraag oprijzen, of het leger wel werkelijk de renommée verdiende, waarop het zich verhoovaardigde. Men vroeg zich af, of de moderne oorlogvoering niet meer vereischte dan moed en élan en de kunst van marodeeren. En daar het publiek zich eigenlijk geene rekenschap kon geven van de zorg, die het beheerschte; daar het bovendien niets aan de zaak kon veranderen, gaf het zich lucht in aardigheden: de slag bij Solferino heette een ‘fuite en avant’, terwijl van den geheelen veldtocht werd gezegd: ‘Elle est comme la confiance, on la gagne, mais on ne la commande pas.’ Ook van die dagen dateert het ‘débrouillez vous’. Dit spotten met het leger, deze bonmots over iets, waaraan tot dus-

verre niemand had getwijfeld of had durven twijfelen, waren een ernstig teeken des tijds en eene vingerwijzing aan de Regeering, welke richting de algemeene opinie wenschte te zien ingeslagen. Maar de zorgeloosheid triomfeerde; de Napoleontische legende bleef heerschen; sleur en gewoonte bleven meester. Veranderingen en verbeteringen van ingrijpenden aard bleven achterwege of werden, vooral in de bureaux, tegengewerkt en tegengehouden, totdat eindelijk in 1870 de nederlagen elkander met ontzettende snelheid opvolgden en het geheele gebouw plotseling in ruïne nederlag. Iedereen wierp de schuld op iedereen en algemeen was de kreet om eene radicale verandering.

De Generaal De Cissey werd in 1871, te midden van die gunstige strooming van denkbeelden, benoemd tot minister van oorlog en had het voorrecht, die betrekking bijna onafgebroken te bekleeden gedurende den geheelen tijd, noodig voor het tot stand brengen van de organieke wetten van legervorming en legerbestuur. Welk eene reuzentaak, maar ook, welk eene schoone gelegenheid, om zijn naam met roem te overladen, zijn naam te vereeuwigen, den lof en dank der geheele natie in te oogsten! Het militaire gebouw van Frankrijk lag tot den grond in puin; er was letterlijk geen steen op den anderen gebleven; hem werd de gelegenheid geboden, een nieuw monument, geheel ingericht volgens de eischen des tijds, op te richten. Hij mocht het oude puin opruimen of gebruiken, naar gelang 't hem goed dacht; ruimte, geld, ideeën waren in overvloed voorhanden; de natie eischte verbetering en het parlement was zoo meegaande, als maar mogelijk was; op het geld werd niet beknibbeld; integendeel, algemeen was men van oordeel, dat vooral de minister van oorlog over ruime middelen moest kunnen beschikken. Gisteren nog bijna onbekend, en heden tot zulk eene schoone taak geroepen! Slechts ééns in eene eeuw wordt een genie geboren, zegt men; wij kunnen bijna zeggen: slechts éénmaal op aarde wordt een minister zulk eene gelegenheid aangeboden! Geene verbetering van het oude, geen oplappen van het bestaande, neen, niets daarvan; het oude was gesloopt en een geheel nieuw gebouw moest worden opgericht, en daarbij geld in overvloed; wat kon de minister meer verlangen? Was hij voor zijne taak opgewassen? Wij gelooven van neen. Wel zijn er een aantal nieuwe wetten in de nationale vergadering aangenomen; wel zijn er zeer belangrijke wijzigingen gebracht in de organisatie van het leger, maar de toepassing dier wetten, de uitvoering dier wijzigingen hangt van het ministerie af, en dáár heerschten en heerschen nog de bureaux.

De Generaal De Cissey was een eerlijk man, een goed politicus en een dapper soldaat, wiens manmoedig gedrag bij Gravelotte in het geheele leger bekend was; hij had zijn leven doorgebracht in kampementen, op bivaks of in de kazernes, en nu werd hij plotseling door Thiers tot minister van oorlog benoemd. In normale tijden zou hij ook wel voor die taak berekend zijn geweest, ja, zelfs zou hij den zwaren last, die op zijne schouders werd gelegd - en wel de zwaarste, dien

ooit een minister van oorlog droeg - naar behooren hebben kunnen torsen, indien hij een bekwamen, energieken staf van medewerkers had gevonden, even volijverig als hij bezield, om met de sleur te breken, misbruiken uit te roeien, nieuwe regelen in te voeren, slechte gewoonten ter zijde te stellen en alle tegenwerking den kop in te drukken. O! als hij ondergeschikten had gehad, zóó gezind, dan!.... Maar de beambten aan het ministerie van oorlog zouden dan hun invloed verliezen; hunne taak zou veel moeielijker worden; er zou werkelijk veel gearbeid moeten worden, terwijl tot nu toe alles naar de oude sleur ging; de rustige rust in de rue St. Dominique zou vervangen worden door nieuw leven en nieuwe beweging; neen, dat ging niet aan; de eigen belangen kwamen in strijd met die des lands, en dan moesten de laatsten maar wijken. Het oude wrak moest dus gesteund worden, de sleur gehandhaafd, de radicale hervorming tegengewerkt. En de brave soldaat was afkeerig van den strijd tegen zulk eene gesloten en vast besloten phalanx. Hij ging denzelfden weg op als al zijne voorgangers. Bezield met den besten geest van hervorming, werden de eerste pogingen daartoe reeds koel ontvangen en tegengewerkt en binnen acht weken waren zij hem geheel meester. De bureaux regeeren Frankrijk: *les ministres passent*, *les bureaux restent.* Ondanks de revolutie gaan de staatszaken haar gewonen gang. Komt er eene andere dynastie - of geene dynastie - of eene andere grondwet, dat heeft niet de minste uitwerking op de bureaux. Een nieuwe minister komt: de bureaux buigen voor hem, begroeten hem in al zijne onwetendheid, verwikkelen hem in de mazen hunner onontbeerlijke hulp, dwingen hem, voorloopig de tradities te volgen, verstikken gaandeweg zijne geestdrift, werpen onoverkomelijke hinderpalen op tegen zijne plannen, werken allen vooruitgang tegen, of liever - want tegenwerking is strafbaar - werken zóó weinig mede, dat er niets van overblijft. Tegenover zulk een lijdelijken wederstand was ook de Generaal De Cissey niet opgewassen. Vandaar, dat de leiding dezelfde bleef, of Louis Philippe, de tweede republiek of Napoleon III regeerde. Wel nam de nationale vergadering belangrijke wetten aan en bracht zij gewichtige veranderingen in de organisatie van het leger, maar de toepassing, de uitwerking, die hangen van het ministerie af; dáár moet leven worden ingeblazen aan de doode letter der wet, en juist dáár deed men zoo weinig mogelijk.

Gelukkig, dat in Europa alleen Frankrijk zoo geheel gebukt gaat onder den verlammenden invloed der bureaux!

De geest onder de Fransche officieren is veel beter dan aan het ministerie. Een groot gedeelte - zeker ⅔ - is ijverig, leest veel, studeert en streeft naar vooruitgang. Van het andere ⅓ is minder te zeggen. Dezen zijn gewoonlijk uit de lagere rangen opgeklommen, grootendeels tot weinig geestelijk leven in staat en zullen nog jarenlang een kanker van het officierskorps uitmaken.

Na de lezing van het bovenstaande zal men tot een duidelijker begrip komen van het onderscheid tusschen organisatie en leiding. De eerstgenoemde is natuurlijk de voornaamste, maar zij hangt geheel af van de tweede. De organisatie wordt, wat de leiding van haar maakt. Eene prachtige organisatie met slechte leiding geeft weinig; eene slechte organisatie daarentegen kan onder goede leiding nog betrekkelijk zeer gunstige resultaten opleveren.

De eerste militaire wet, die door de nationale vergadering werd aangenomen, was de wet op de recruteering. In de regeerende kringen van Frankrijk wist men zeer goed, welke de hoofdoorzaken waren van de ontzettende nederlagen van 1870-71. Het rapport der commissie tot reorganisatie van het leger meldde reeds in zijne inleiding: 'Zonder voorbereiding, zonder organisatie en - wij kunnen erbij voegen - ook zonder leiding, gewapend met eene minder goede artillerie, stonden wij tegenover een vijand, die lang voorbereid en goed georganiseerd was en bovendien het voordeel had van de meerderheid in getalsterkte en de buitengewone bekwaamheid zijner aanvoerders. Wij moesten het onderspit delven en - - - - - dat waren de oorzaken van ons ongeluk; wij werden meer door het gebrek aan voorbereiding, aan organisatie en leiding en de geringe sterkte onzer troepen geslagen dan door de wapenen van onze vijanden.'

Bij de voorstellen tot verbetering was dan ook het hoofddoel, om deze minderheid in getalsterkte te doen ophouden en daardoor nederlagen als die van 1870 en 1871 te voorkomen. Wilde men eene goede regeling der levende strijdkrachten maken, dan *moest* die wel veel overeenkomst hebben met de Duitsche; dan *moest* wel veel ontleend worden aan den vijand. Om de nationale prikkelbaarheid een weinig te gemoet te komen, zegt de commissie ter reorganisatie van het leger, dat 'wij zullen handelen als de oude Romeinen, die aan de instellingen van andere volken datgene ontleenden, wat zij goed oordeelden'. Die phrase maakt dan ook alles goed; onder die vlag kon de Pruisische waar worden binnengesmokkeld. De bestaande organisatie gaf een beroepsleger als het ware, met geringe en weinig geoefende reserven. Dit systeem werd nu als verouderd opgegeven en als gronddenkbeeld aangenomen, dat ieder Franschman, die recht van lijf en leden is, dienstplichtig zal zijn. Dit denkbeeld was reeds in 1871 in de commissie van reorganisatie met algemeene stemmen aangenomen. De afgevaardigde Chasseloup-Laubat deelde der nationale vergadering den 19^{den} Augustus mede, dat de verplichte persoonlijke dienst voor allen, derhalve algemeene dienstplicht, het hoofddenkbeeld der nieuwe wetten zou uitmaken. Deze mededeeling werd met levendigen bijval begroet. De indiening der wet volgde later. Het ontwerp werd echter eerst den 27sten Mei 1872 in openlijke discussie gebracht.

De eerste afdeeling van de wet op de recruteering is verdeeld in zeven artikelen, die de algemeene bepalingen inhouden. Zij mogen met recht ‘des Pudels Kern’ genoemd worden.

Art. 1 zegt: Ieder Franschman is tot den persoonlijken krijgsdienst verplicht.

Art. 2. Verbintenissen tegen geld of geldswaarde zijn in het Fransche leger verboden.

Art. 3. Ieder Franschman, die niet geheel ongeschikt voor den dienst is verklaard, kan, ingevolge de bepalingen en voorschriften der wet, van zijn 20ste tot zijn 40ste levensjaar tot den actieven dienst bij het leger worden opgeroepen.

Art. 4. De plaatsvervanging is afgeschaft. De bij de wet verleende ontheffingen sluiten geene definitieve vrijstelling in zich.

Art. 5. De onder de wapens staande manschappen nemen geen deel aan de verkiezingen.

Art. 6. Ieder gewapend, in dienst gesteld korps is aan de militaire wetten onderworpen, behoort tot het leger en staat onder de bevelen van het ministerie van oorlog of van marine.

Art. 7. Het is alleen aan Franschen vergund, om in het Fransche leger te dienen. Van den militairen dienst zijn uitgesloten: 1o. zij, die tot onteerende straffen veroordeeld zijn geweest; 2o. die personen, welke veroordeeld zijn geweest tot eene correctioneele gevangenisstraf van boven de twee jaren, die onder toezicht der politie zijn gesteld of die met verlies hunner burger- en burgerschapsrechten zijn gestraft.

De artikelen 5 en 6, ofschoon geheel op hunne plaats in deze militaire wet, hebben toch eene zuiver politieke beteekenis. Het eerste dient, om politieke agitatiën in het leger te voorkomen, om den invloed van hooggeplaatste personen op de stemming te beletten, althans te belemmeren, en om het denkbeeld ingang te doen vinden, dat het leger boven alle partijen staat en alleen aan het Vaderland behoort. Art. 6 heft de nationale garde op en verbiedt het vormen van zelfstandige vereenigingen, zooals weerbaarheids-(schutters-) en veteranen-korpsen en dergelijke.

De wijze, waarop de inschrijving, enz. geschiedt, is voor ons van geenerlei belang. Art. 36 regelt de militaire verplichtingen:

‘Ieder Franschman, die niet voor alle diensten ongeschikt is verklaard, behoort vijf jaren bij het actieve leger, vier jaren bij de reserve van het actieve leger, vijf jaren bij het territoriale leger en zes jaren bij de reserve van het territoriale leger..... Het territoriale leger en de reserve daarvan worden districtsgewijze geformeerd. Alle dienstplichtigen, die hunne woonplaats in dat district hebben, behooren tot deze legers.’

De wet kent geene uitzondering op dit artikel, zoodat de overgang van de eene in de andere categorie ook in oorlogstijd moet geschieden; het kan zelfs gebeuren, dat, tegenover den vijand staande, eene geheele

lichting het recht heeft, zijn definitief ontslag te vorderen, iets, dat tot de zonderlingste toestanden aanleiding zou kunnen geven.

Het artikel 38 is eigenlijk eene aanvulling van het zoo even genoemde art. 36 en geeft aan den minister van Oorlog eene buitengewone macht, n.l. om in tijd van oorlog die overgangen niet te doen plaats hebben, vóórdat de ter aflossing bestemde lichting bij het korps is aangekomen. De toestand, die art. 36 in het leven roept, wordt hier wel eenigszins gewijzigd, maar blijft in hoofdzaak toch bestaan. Is de nieuwe lichting aangekomen, dan heeft de oude het recht, haar ontslag te vorderen, ook al buldert het geschut, ook al doet de vijand den stormaanval.

Volgens art. 40 zal het van het lotingsnummer afhangen, of de soldaat één of wel vijf jaar moet dienen. Na éénjarigen diensttijd worden zoovele manschappen onder de wapens gehouden, als de minister jaarlijks zal bepalen Deze laatsten worden genomen naar de volgorde der lotingsnummers in de eerste lijst van recruteering van ieder kanton en volgens eene door den minister vast te stellen verhouding.

Art. 43 behandelt de reserve en stelt twee oefeningen van hoogstens vier weken voor de vier reservejaren vast. Art. 45 bevat de bepaling: ‘Afzonderlijke wetten zullen de grondslagen vaststellen ter organisatie van het actieve leger, het territoriale leger en de reserve.’

Nu volgen de verbintenissen en de verbintenissen onder voorwaarden. Volgens de tweede afdeeling kunnen korporaals en soldaten hun verband slechts tot hun 29ste, onderofficieren tot hun 35ste jaar vernieuwen. Deze bepaling behoeft geene nadere toelichting. Zij berust geheel op het ‘vieux soldat, vieille bête’.

De derde afdeeling behandelt de eenjarige vrijwilligers. Wij zullen hierover niet verder uitweiden; alleen merken wij op, dat er mogelijkheid bestaat, dat een eenjarig vrijwilliger twee jaren onder de wapens blijft, terwijl een boerenknaap, die eenvoudig lezen en schrijven kan en tot de tweede portie behoort, na zes maanden kan worden ontslagen.

Volgens de wet moesten de vrijwilligers, die met 1 Januari 1875 eene verbintenis aangingen, kunnen lezen en schrijven. Het is karakteristiek genoeg, dat deze bepaling door eene wet van 9 Dec. 1874 eerst den 1sten Januari 1880 in werking zal treden, terwijl eene latere wet, den 31sten Januari 1882 door den President der republiek afgekondigd, dit tijdperk verschuift tot 1 Januari 1883, welk tijdperk alweder is verschoven tot '85.

Bij de overgangsbepalingen werd aan deze wet terugwerkende kracht verleend, zoodat honderdduizenden Franschen, die reeds lang voorgoed van alle militaire diensten waren ontslagen, plotseling weder dienstplichtig werden. Zóó groot was de vrees voor eene herhaling van het drama van 1870-71.

Het actieve leger met zijne reserve moet natuurlijk den eersten vijandelijken aanval weerstaan, terwijl het territoriale leger meer be-

paaldelijk bestemd werd voor de verdediging van vaste strategische punten, vestingen, kusten en liniën. In ronde getallen kan men volgens deze wet de sterkte rekenen als volgt:

Kern, officieren, onderofficieren, enz.	120000
I. vijf lichtingen militie	650000
II. de reserve van het actieve leger	500000
III. het territoriale leger (vijf lichtingen)	600000
IV. de reserve van het territoriale leger (zes lichtingen)	600000
Totaal	2470000

Wij hebben hier dus de geheele Fransche strijdmacht, zooals die ‘op papier’ is vastgesteld. Dat echter Frankrijk zich niet met een ‘papieren’ leger tevredenstelt, zooals er anders wel staten of staatjes gevonden worden, blijkt uit het navolgende lijstje, dat wij reeds hier citeeren, ofschoon het eigenlijk eerst veel later eene plaats in onze schets diende in te nemen.

De sterkte van het Fransche leger over 1881 bedroeg onder de wapens 498497 man, met officieren en kader, waarvan 52750 in Algiers. Hierbij is natuurlijk niet gerekend op de Tunesische expeditie en de gevolgen daarvan. Het was verdeeld als volgt:

Generale Staf, ministerie en hooge autoriteiten	4174
Hors cadre	3422
Niet ingedeeld	2670
Infanterie	283563
Cavalerie	68768
Artillerie	68762
Genie	11005
Trein	11650
Administratie	18024
Gendarmerie	26459
of:	
officieren en ambtenaren	26968
onderofficieren en beambten	121914

soldaten	349615	
	———	
		498497

Bovendien werden in 1881 ook nog geoefend en onder de wapenen geroepen 335964 man van de reserve en 142901 van het territoriale leger. In den beginne bleef de bepaling, dat reserve en territoriaal leger jaarlijks geoefend moesten worden, eene doode letter. Het is te danken aan de energieke tusschenkomst van den President Mac-Mahon, dat daarin verandering is gekomen en dat sedert 1878 telken jare een gedeelte onder de wapenen werd geroepen en geoefend.

Keeren wij echter terug tot onze 2½ millioen mannen, die daar nog steeds staan te wachten op hetgeen verder met hen gebeuren moet. De eerstvolgende wetten moesten natuurlijk die strijdkrachten organiseeren, van officieren en kader voorzien en de administratie

daarvan regelen. In het begin van 1873 werd eene wet op de organisatie voorgedragen, die zooveel tegenstand ontmoette, dat zij werd teruggetrokken en den 5^{den} Juli daaraanvolgende door een ander ontwerp van wet werd gevolgd. Dit laatste werd aangenomen en den 7^{den} Augustus 1873 afgekondigd.

Het eerste wetsontwerp bepaalde de indeeling in 12 armeekorpsen, welke uit alle oorden van Frankrijk aangevuld zouden worden. De groote vraag: localisatie der militie, werd hier in afkeurenden zin beantwoord. Waarom zou men het provinciale stelsel, zooals dit in Duitschland heerschte, overnemen, tegenover het aloude Fransche gebruik, dat ieder regiment aangevuld werd met mannen, uit alle oorden van Frankrijk herkomstig? 'Wanneer wij het Pruisische stelsel willen aannemen,' zeide de memorie van toelichting, 'moeten wij niets minder doen dan onze zeden, onze gewoonten wijzigen; ja, zelfs dan moeten wij de grootsche denkbeelden der revolutie van 1789 ter zijde stellen. Wanneer wij dat Pruisische stelsel aannemen, dan krijgen wij legertjes van Bretagners, Provenzalen, Bourgondiërs, Champagners, Lanquedocquers en Vlamingers, d.w.z. de beste vooruitzichten op den burgeroorlog! Tegenover de oproerige Vendée, het belegerde Lyon kon de Fransche revolutie Frankrijk niet in provinciën verdeelen en besloot zij daarom de eenheid der natie door de eenheid van het leger te bevestigen. Zij bepaalde dus, dat alle Franschen zonder onderscheid bij de verschillende regimenten zouden worden ingedeeld, zoodat het regiment werkelijk het ideaal der Fransche eenheid moest verwezenlijken.'

Dit wetsontwerp viel met het presidentschap van Thiers, met zijn oorlogsminister Generaal De Cissey. De nieuwe Minister van Oorlog, Generaal Du Barail, diende het volgende wetsontwerp in, hetwelk de beginselen van beide stelsels, het Fransche centralisatie- en het Duitsche provincie-stelsel, in zich moest vereenigen. De hoofdbepalingen luiden als volgt:

Art. 1. Ten behoeve der organisatie van het actieve leger en zijne reserven benevens die van het territoriale leger wordt geheel Frankrijk in achttien afdeelingen en worden dezen weder in onderafdeelingen verdeeld. Grootte en grenzen zullen bij decreet worden bepaald en afhankelijk gemaakt van de productie bij de recruteering en van de eischen der mobilisatie.

Art. 2. Aan iedere afdeeling wordt een armeekorps toegewezen. Dit korps zal in die afdeeling garnizoen houden. Een 19de armeekorps zal in Algiers verblijf houden.

Art. 6. Ieder armeekorps bestaat uit 2 infanterie-divisiën, ieder van 2 infanterie-brigades, voorts eene cavalerie-brigade, eene artillerie brigade, een bataljon genie, een bataljon trein; bovendien de generale staf en de verschillende administratiën.

Het gewichtigste artikel uit deze wet is wel het elfde. Dit toch bevat de bepalingen, die een vergelijk moeten vormen tusschen het Fransche en Duitsche stelsel. Of dit werkelijk gelukt is, laten wij in het midden.

Art. 11. Het actieve leger wordt uit geheel het Fransche grondgebied gerecruteerd. In geval van mobilisatie evenwel worden de verschillende troependeelen aangevuld door de met groot verlof zijnde manschappen en de reservisten van hunne territoriale afdeeling - zie art. 1. - Ingeval hun aantal niet voldoende is, zullen zij worden aangevuld door manschappen van dezelfde categorie uit naburige afdeelingen. De manschappen..... moeten, bij hun overgang in de reserve, opgeven, in welke afdeeling zij zich willen vestigen. Zij worden dan opgenomen in de stamboeken van het korps, waarbij zij worden ingedeeld, en hun wordt bekend gemaakt, wáár zij zich bij mobilisatie moeten aanmelden.

Bij de discussiën, die den 15^{den} Juli begonnen, verdedigde vooral de heer Brunet het afdeelingsstelsel en wenschte dit geheel in te voeren en streng vol te houden. De Generaal Chareton was het echter niet met hem eens en deelde als zijn gevoelen mede, dat het afdeelingssysteem met de daaraan verbonden localisatie der militie niet deugde voor het actieve leger, maar zeer goed was voor de reserven. De meerderheid der nationale vergadering was van ditzelfde gevoelen. De overige artikelen van het wetsontwerp geven weinig belangrijks voor ons doel; alleen art. 34 bevat eene gewichtige bepaling, n.l wáár het territoriale leger kan gebruikt worden, om dienst te doen. Het luidt als volgt: 'De troepen van het territoriale leger kunnen gebruikt worden als garnizoenen in vestingen, ter bezetting van etappen-liniën, ter verdediging van kusten of strategisch belangrijke punten. Ook kunnen zij tot brigaden, divisiën en legerkorpsen vereenigd worden, om te velde te trekken, terwijl de regeering eveneens bevoegd is, ze te detacheeren en tot bestanddeelen van het staande leger te maken.'

Door deze wet kreeg Frankrijk armeekorpsen, die op oorlogssterkte ongeveer 40000 man tellen, met drie tot zes stukken geschut per 1000 man. Deze massa soldaten vorderen echter een zeer groot aantal officieren en minder kader. Hoe daarin te voorzien? De bovengenoemde kern van officieren, onderofficieren, soldaten, enz., ter sterkte van 120000 man, bevat stellig een aantal soldaten, die in lagere rangen het bevel kunnen voeren; de militaire scholen kunnen een ruim contingent aan officieren opleveren, terwijl onder de eenjarige vrijwilligers stellig vele en goede onderofficieren en subalterne officieren zullen zijn. Verder moest deze quaestie geregeld worden door de volgende wet, die op de kaders, welke den 13^{den} Maart 1875 aangenomen en den 25sten daaraanvolgende door den President der Republiek werd afgekondigd. Gaf de eerste wet ons het materiaal voor het gebouw en de tweede de geheele teekening daarvan, de derde wet moest leven en bezieling schenken aan het geheel. Zij was de gewichtigste van alle drie; zij moest vaste vormen schenken aan de organisatie. Vooral ook bij deze wet werd hevige strijd gevoerd tusschen de partijen, die der oudere en die der jongere oorlogsvoering, tusschen de historische traditie en de

moderne vechtwijze, terwijl politieke overwegingen, nationale herinneringen en maatschappelijke belangen zich mede in den strijd mengden. Aan de eene zijde wilde men geheel breken met het verleden, wilde men de vruchten plukken der rampspoedige ondervinding en aan den vijand ontleenen, wat in alle opzichten goed was gebleken; aan de andere zijde kon men maar niet scheiden van de traditie, van het bewustzijn, dat men eenmaal in militaire aangelegenheden de erkende meester was geweest.

De commissie tot reorganisatie van het leger had als gronddenkbeeld bij deze kaderwet aangenomen, dat de kleine tactische eenheden in getal verminderd, in sterkte vermeerderd moesten worden; dat er inrichtingen in het leven moesten worden geroepen, om den overgang van vredes- tot oorlogsvoet te bespoedigen, en dat de wet moest bepalen, hoeveel manschappen gemiddeld onder de wapens zouden zijn. Dit laatste punt vooral was van het hoogste belang. De minister van Oorlog kon naar zijn goedvinden manschappen met groot verlof zenden, zooveel hij wilde, en met de hierdoor bespaarde sommen andere uitgaven dekken. Dat middel was heel verleidelijk en onder Napoleon bij herhaling, ja, bijna altijd, toegepast. Het werkte echter zeer nadeelig op de oefening van kader en manschappen, te gelijker tijd op krijgstucht en vorming. Wel trachtte de afgevaardigde Raudot in het belang der financiën te bewerken, dat de minister het recht behield van zesmaandelijksche verloven, maar de Generaal De Cissey bedankte voor die eer; hij verklaarde, dat hij, in overeenstemming met bovenbedoelde commissie, de financieele quaestie zou beheerschen, door de eerste portie te verminderen en de tweede te vermeerderen. 't Deed er minder toe, dat de Generaal De Cissey hierbij handelde in tegenspraak met het doel, dat hij zich in vereeniging met den President Thiers had voorgesteld.

De voornaamste wijzigingen in de tactische eenheden kwamen vooral der infanterie ten goede. De bataljons infanterie hadden vroeger altijd van zes tot acht kleine compagnieën geteld. Deze kleine onderdeelen versmolten in het gevecht; zij bleken geen voldoenden tegenstand te kunnen bieden. De commissie en de minister hebben daarover een hardnekkigen strijd gevoerd. Het cijfer van acht compagnieën kwam in het geheel niet meer ter sprake; er was alleen quaestie van vier of zes, van compagnieën van 250 man of van 166 man. De commissie stelde voor vier compagnieën met een bereden kapitein, vier officieren en 250 man; derhalve sterke, maar weinige tactische eenheden. De rapporteur der commissie, Generaal Chareton, was van oordeel, dat hierdoor *en* de dagelijksche dienst *en* de eischen der nieuwere tactiek werden bevredigd. De minister vond dat cijfer te hoog en opperde zoowel bezwaren van technischen als, en voornamelijk, van staatkundigen aard. De hervorming was hem al te radicaal; de reglementen en voorschriften moesten geheel omgewerkt worden; dat vereischte tijd

en kon in het tegenwoordig overgangstijdperk de grootste moeielijkheden opleveren. Ook vreesde hij, dat een groot aantal kapiteins niet geschikt zouden zijn, om zulk een grooten troep in het vuur te leiden en in de hand te houden. Eene vergelijking met Pruisen beantwoordde de minister, door te wijzen op verschillende schrijvers, die de sterkte van 250 man te hoog vinden. Wat echter bij den minister wel het zwaarste woog, was, dat hij niet minder dan 1210 compagnieën moest opheffen; dat er dus evenveel kapiteins overcompleet kwamen en dus de bevordering voor de luitenants ernstig bedreigd werd. Dit zou groote ontevredenheid opwekken. Bovendien kwamen dan 2000 nieuwe officiersplaatsen open en het was zuiver onmogelijk, om daarin te voorzien, want het korps onderofficieren kon ternauwernood in de jaarlijksche vacaturen voorzien.

De overgang van vredes- op oorlogsvoet zou bespoedigd worden door de oprichting der bureaux van recruteering en mobilisatie (art. 18 van de kaderwet). In elke subdivisie(*) vinden wij een dergelijk bureau. De wet bepaalt, dat hunne bevoegdheid zich uitstrekt over de recruteering, de mobilisatie, de requisitiën en het territoriale leger. Deze bureaux staan onder de onmiddellijke bevelen der brigade- en divisie-generaals, in wier recruteerings-district zij zich bevinden In aansluiting aan den plicht dezer bureaux, om alles, wat de mobilisatie betreft, voor te bereiden en te bevorderen, is aan hen dan ook opgedragen de uitvoering der wet van den 1sten Augustus 1874 betreffende de requisitie van paarden en muildieren. Wij komen hierop straks nader terug. Zeer zeker heeft het Fransche leger een grooten stap voorwaarts gedaan door de oprichting dier bureaux, die eene nieuwe, doch zeer belangrijke schakel vormen bij den overgang van vredes- op oorlogsvoet.

Volgens de oorspronkelijke redactie der kaderwet zou de infanterie bestaan uit 144 linie-regimenten en 30 jagerbataljons, voorts nog drie turco-, vier zouaven- en één vreemden-regiment, met drie bataljons lichte Afrikaansche infanterie. De regimenten in Afrika zouden vier bataljons, die in Europa drie bataljons tellen, ieder à vier compagnieën, terwijl elk regiment een depot van twee compagnieën, elk jagerbataljon een depot van één compagnie behield. Deze organisatie werd nog in het laatste oogenblik gewijzigd en besloten het infanterie-regiment samen te stellen uit vier bataljons van vier compagnieën met twee depotcompagnieën. Hoofdzakelijk werd deze formatie aangenomen, ten einde plaats te verschaffen aan het groot aantal kapiteins, die anders overcompleet zouden komen, en om de bevordering van de officieren niet geheel te doen stilstaan. Deze maatregel was vooral in vredestijd voor elke compagnie op zichzelve eene vermindering. De manschappen

(*) De Fransche subdivisie is gelijk aan het Duitsche landweer-regiments-district. Er zijn 144 subdivisiën, overeenstemmende met de 144 regimenten infanterie. Ieder district levert in oorlogstijd, zooals wij zullen zien, een territoriaal regiment, behalve het district Aix, dat er twee levert, wegens zijne groote uitgebreidheid en talrijke bevolking.

werden verdeeld over zestien, in plaats van over twaalf compagnieën, terwijl het aantal soldaten nog verminderde door de formatie der kaders, benoodigd voor de vierde bataljons. In vergelijking met de vroegere organisatie was er wel eene bezuiniging bereikt van 3½ millioen francs, maar..... men was ook tamelijk inconsequent geweest. De organisatie van een en twintig compagnieën in drie bataljons was vooral afgekeurd, omdat de compagnieën van veel te geringe getalsterkte waren. Nu formeerde men achttien compagnieën in vier en een half bataljon, en de sterkte der compagnie in vredestijd bleef juist zes en zestig man, zooals zij altijd geweest was. Al de twisten, al het geredekavel over dit onderwerp waren geheel nutteloos geweest; de commissie en de nationale vergadering namen een voorstel aan, dat zij tot op het uiterste hadden bestreden. Voor oorlogstijd bood de nieuwe organisatie echter belangrijke voordeelen. De terugwerkende kracht van de wet op de recruteering tot de lichting van het jaar 1863 schonk wel veel manschappen aan het leger, maar kader kwam er niet beschikbaar. Deze manschappen nu, grootendeels allen geoefend, vormden hier in de vierde bataljons goede kaders. Nu was het getal bataljons plotseling van 496 tot 640 vermeerderd, behalve nog een vierde regiment turko's en een bataljon vreemdelingen. Waarlijk een groot verschil, 144 bataljons van 1000 man meer! Op oorlogssterkte werd de infanterie plotseling met 150000 vermeerderd.

Bij de cavalerie hadden minder ingrijpende wijzigingen plaats. Er werden zeven en zeventig regimenten cavalerie gevormd, verdeeld in achttien brigades van twee regimenten. Bij elk armeekorps werd eene brigade ingedeeld, terwijl een zeker aantal brigades en cavalerie-divisiën buiten het armeekorps-verband staan.

In den oorlog van 1870-71 was gebleken, dat de kondschapsdienst door het Fransche leger al heel slecht was verricht, terwijl daarentegen de Duitsche cavalerie bij de verkenningen uitstekende diensten had gedaan. Deze omstandigheid gaf aanleiding, dat in de wet op de kaders werd opgenomen eene formatie van negentien escadrons éclaireurs volontaires - één eskadron per armeekorps, waarvan het het nummer zou dragen. - Deze formatie werd nader geregeld door een decreet van den President, d.d. 30 Juli 1875. De eskadrons, volgens de wet wel geconstitueerd, maar alleen in activiteit geroepen bij manoeuvres en bij mobilisatie, worden voornamelijk samengesteld uit manschappen der reserve, die minstens een jaar bij de cavalerie hebben gediend en die zich verbinden, om bij het onder de wapens komen een bruikbaar rijpaard mede te brengen en zelven voor kleeding, uitrusting en harnachement te zorgen. De sterkte van elk eskadron is 120 man. Oogenschijnlijk is dat alles heel mooi. Toch heeft het geheele leger, maar vooral de Fransche cavalerie, de oprichting dier eskadrons met leede oogen aangezien. Juist nu men overal besloot tot opheffing van keurkorpsen of compagnieën, juist nu ging men een echt

keurkorps in de volle beteekenis des woords oprichten. De eskadrons bestaan natuurlijk louter uit rijke en dus gewoonlijk ook meer ontwikkelde jongelieden. Maar juist dat personeel kon bij de cavalerie-regimenten zooveel nut doen, dáár door zijn voorbeeld invloed uitoefenen op het personeel uit lagere standen, dáár voorzien in de vacatures, bij het kader ontstaande. Doch bovendien, deze eskadrons zullen altijd aan de spits der voorhoede-cavalerie zijn; wel zullen moeilijke, maar ook eervolle opdrachten hun ten taak worden gegeven; zij zullen, wat men gewoonlijk noemt, met de eervolste baantjes gaan strijken, en dat zal een zeer nadeeligen invloed uitoefenen op de overige cavalerie, ontevredenheid wekken en als wantrouwen beschouwd worden. Verder vreest men, en te recht, dat die eskadrons zullen dienen, om den 'heeren' de gelegenheid te geven, van op de gemakkelijkste en prettigste wijze eens een oorlog mede te maken, en den druk van algemeenen dienstplicht te verzachten.

Bij ieder armeekorps vinden wij twee regimenten artillerie, te zamen zes en twintig batterijen en drie compagnieën trein, benevens de verdere hulpwapens, als pontonniers, genie, intendance, geneeskundige dienst, enz. enz. Het spreekt wel vanzelf, dat de artillerie na 1870 van geheel nieuw en gewijzigd geschut is voorzien, terwijl als infanteriegeweer het model Gras is ingevoerd.

De tweede titel der kaderwet bespreekt het reservekader. Dit zijn officieren, die enkel in oorlogstijd actief worden en die bij mobilisatie zooveel mogelijk geplaatst worden bij de dienstvakken, waartoe zij tijdens hunne activiteit behoorden. Die reserve bestaat uit: gepensionneerde officieren, die het verlangen te kennen geven, om bij de reserve te dienen; hen, die na vijf en twintig dienstjaren zijn gepensionneerd en dan, totdat zij dertig dienstjaren hebben of, indien zij het vragen, nog langer; hen, die hun ontslag vragen en wegens leeftijd nog tot militairen dienst verplicht zijn; leerlingen der polytechnische scholen, doch alsdan onder zekere voorwaarden; geneesheeren, apothekers en paardenartsen, die natuurlijk ook bij deze hulpwapens worden ingedeeld; verder onderofficieren, nadat zij uit den actieven dienst zijn ontslagen en die door hun leeftijd nog tot militairen dienst verplicht zijn. Deze onderofficieren moeten door de chefs hunner korpsen daartoe worden voorgedragen. Behalve de oud-officieren kan niemand bij de reserve een hoogeren rang verwerven dan dien van Kapitein. Na volbrachten diensttijd gaat de reserve-officier over bij het territoriale leger, dat in den derden titel wordt behandeld.

Dit leger bestaat uit de verschillende wapens. De infanterie wordt gerecruteerd per onderdistrict, de andere wapens per district. Ieder onderdistrict levert een regiment infanterie van drie bataljons à vier compagnieën en één depotcompagnie. Deze regimenten dragen dezelfde nummers als de overeenkomstige linieregimenten, zoodat er 144 territoriale regimenten zouden zijn. Het onderdistrict Aix levert, wegens

zijne groote uitgebreidheid, echter twee. Ieder district levert verder een regiment cavalerie en een regiment artillerie, een bataljon genie en een escadron trein.

Ten slotte volgen in de wet nog eenige bepalingen omtrent de benoeming van officieren voor het territoriale leger en eenige overgangs- en slotbepalingen.

Hiermede hebben wij onzen lezers het essentieele der militaire wetten doen kennen en hebben wij een kort overzicht kunnen geven van de ingrijpende veranderingen, die zijn ingevoerd. Wel was het eene bittere pil voor den Franschman, toen hij zijne weerbaarheid moest vestigen op grondslagen, ontleend aan den erfvijand, omdat die grondslagen gebleken waren goed te zijn, maar die pil werd met de meeste zelfbeheersching geslikt. Enkele wijzigingen in het Duitsche weerstelsel werden ‘om der nationaliteits wille’ uitgevoerd, maar zij bleken geene verbeteringen te zijn, en sedert lang dringt men op herziening aan. Als eene eigenaardigheid der meeste Fransche wetten deelen wij mede, dat de wet op de recruteering bestaat uit 80 artikelen, die op de organisatie uit 43 en die op de kaders uit 65, zoodat die drie belangrijke onderdeelen der landsverdediging geregeld zijn in 188 artikelen. Wellicht zal men meenen, dat die kort geredigeerde wetten een grooten nasleep vorderden van aanvullings- of wijzigingswetten. Het tegendeel is echter waar. De wet op de recruteering eischte als voornaamste aanvullingswet eene nadere bepaling, wie Franschman was, zoowel voor het binnenland als voor Algiers, terwijl wij de twee aanvullingswetjes omtrent art. 79 - ‘de kennis van lezen en schrijven is verplichtend voor ieder vrijwilliger’ - reeds vroeger hebben opgenoemd. De wet op de organisatie eischte eene nadere bepaling der plaatselijke commandementen van Parijs en Lyon en verder eenige decreten ter indeeling der achttien legerkorpsen in Frankrijk en van het negentiende in Algiers, terwijl de wet op de kaders slechts enkele wijzigingen behoefde, o.a. die, waarbij de kapiteins der infanterie in het bezit van een dienstpaard werden gesteld.

Gelijk wij gezien hebben, is een gedeelte der cavalerie ingedeeld bij de armeekorpsen, terwijl het andere gedeelte geheel buiten het armeekorps-verband staat en in onafhankelijke divisiën vereenigd is. Van de 70 regimenten cavalerie bevinden zich 36 in en 34 buiten het verband. Deze laatste korpsen vooral maken een der gewichtigste onderdeelen in de organisatie des legers uit. Een enkele blik op hunne dislocatie en op de kaart getuigt reeds van dit belang. Beginnende bij het Noorden vinden wij een regiment cavalerie in Valenciennes, een in Cambray; in Commercy en Saint-Mihiel ook elk een; in Luneville zijn niet minder dan vier regimenten, één in Nancy en één in Pont-à-Mousson; Épinal en Belfort tellen ook elk één regiment, terwijl Lyon wederom vier regimenten heeft. Van Valenciennes tot Lyon vindt men dus niet minder dan acht brigades of zestien regimenten

cavalerie, waarvan er acht de meest bedreigde grens - het land rondom Metz - bewaken. Deze regimenten zijn bestemd, om, vóór de rest van het leger, te velde te rukken, zoodra de nood aan den man komt. Eene tweede cavalerie-linie staat rondom Parijs. Deze stad telt vier regimenten, Versailles twee, Roquencourt twee, Meaux, Fontainebleau en Mort ook twee.

De regimenten, in het oosten gestationneerd, zijn bijna geheel op oorlogssterkte. Wanneer de depot (5de)-eskadrons een gedeelte hunner manschappen en paarden afstaan, dan kunnen de vier veldeskadrons bijna onmiddellijk op oorlogsvoet - 150 man - uitrukken. Daartoe zijn slechts weinige paarden noodig, die dan aan andere korpsen worden ontnomen. De vorenbedoelde regimenten kunnen en mogen niet wachten op reservemanschappen of -paarden. Zij zijn zoo geoefend en uitgerust, dat zij enkele uren na het bevel van mobilisatie kunnen uitrukken. Vier en dertig voltallige cavalerie-regimenten van vier eskadrons dekken dus aan de oostgrens de mobilisatie van het geheele Fransche leger. Voorwaar eene eerbiedwekkende macht van ruim 20000 paarden! De overige cavalerie, de artillerie, trein en andere korpsen, die paarden behoeven, kunnen natuurlijk niet zoo spoedig te velde trekken, omdat zij behalve hunne reserve-manschap niet minder dan 155000 paarden te kort komen. Dezen mogen eerst bij mobilisatie worden gerequireerd uit den paardenstapel, die ongeveer drie millioen telt.

Deze aankoop bij massa geschiedt door de vroeger genoemde recruteerings-bureaux. Den 1sten Augustus 1874 nam de nationale vergadering de wet omtrent de requisitie van paarden in oorlogstijd aan, terwijl de voornaamste ministerieele voorschriften daaromtrent van 23 October 1875 dateeren. De belangrijkste bepalingen zijn: in vredestijd wordt zooveel mogelijk in de behoefte voorzien door aankoop uit binnenlandsche stoeterijen en fokkerijen. Deze bepaling dient, om de paardenfokkerij aan te moedigen; toch kan Frankrijk het buitenland nog vooreerst niet ontberen. Ter voorziening in de oorlogsbehoefte dient de requisitie van paarden en muildieren. Alle paarden van zes en alle muildieren van 4½ jaar worden daartoe in registers opgenomen en deze lijsten in de eerste veertien dagen van het jaar bijgewerkt. Te gelijker tijd worden de dieren bij de verschillende armeekorpsen ingedeeld. Zij worden nauwkeurig geïnspecteerd, geneeskundig onderzocht en daarna geclassificeerd in: voor den oorlog bruikbaar, of alleen bruikbaar in geval van nood of geheel onbruikbaar voor het leger. De eigenaars weten voorts, welke verplichtingen in geval van mobilisatie op hen rusten, en alles is zoo nauwkeurig geregeld, dat de dieren drie of vier dagen na de mobilisatie-order bij hunne korpsen present kunnen zijn.

Hiermede hebben wij de hoofdpunten aangegeven van de nieuwe organisatie der Fransche strijdkrachten. Het geheel gaf een beeld van

reusachtige omwentelingen in toestanden, die diep wortel hadden geschoten; in instellingen, die men tot dusverre onfeilbaar had gedacht. Alleen de nederlagen van den jongsten oorlog waren in staat, om het besef van de noodzakelijkheid dier ingrijpende veranderingen te doen geboren worden en ingang te doen vinden. Frankrijk had dure lessen gehad, maar het bleek van die lessen althans te willen profiteeren. Hoe moeielijk het ook viel, om nationale instellingen te schoeien op de leest van den vreemdeling, hoe kwetsend voor de nationale eigenliefde dit ook zijn mocht, toch ging het legerbestuur ertoe over en verleende de nationale vergadering zijn onmisbaren steun en mag Frankrijk beiden, èn legerbestuur èn volksvertegenwoordiging, dankbaar zijn voor dit offer.

Deze drie wetten zijn de grondslagen, waarop de legerinrichting berust. Wel mogen de drie andere door ons genoemde wetten - die op de staven, op de administratie en op de bevordering - grooten invloed uitoefenen en van het meeste belang zijn voor het personeel, zij zijn voor het onderwerp, dat ons bezighoudt, van zeer ondergeschikt belang. Bovendien zijn zij nog maar gedeeltelijk gereed en worden in tijdschriften en dagbladen nog druk besproken. De wet op de administratie is den 16^{den} Maart 1882 door de nationale vergadering aangenomen. Volgens vroegere bepalingen stond de intendance niet onder de bevelen der generaals, legerkorps-commandanten, maar vervulde zij eigenlijk de rol van dwarskijker bij de korpsen. De nieuwe wet heeft haar echter ondergeschikt gemaakt aan die generaals. Tevens is daarbij een einde gemaakt aan de knellende voogdij der intendance over den geneeskundigen dienst. Het treurig lot der zieken en gewonden bij de expeditie in Tunis heeft eindelijk de schellen van de oogen doen vallen; heeft getoond, hoe weinig de intendance in staat was, om te voorzien in de behoeften en nooden der verpleegden; heeft getoond, hoe noodzakelijk het was, dat de geneeskundige dienst vrij moest zijn van alle belemmerende tusschenpersonen, omdat hij alleen beslissen kan over de eischen, die aan eene ziekeninrichting - 'tzij vast, 'tzij tijdelijk - behooren gesteld te worden.

Wij zullen thans in korte trekken de geschiedenis van de wording dier wetten nagaan en daartoe de discussiën in de nationale vergadering volgen.

Maastricht, Juli.

M.C.U. HUBER.

Kapt. der Inf^{ie}.

(*Wordt vervolgd*).

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Oud en Jong, door mevrouw Van Westrheene. Twee deelen. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
Gelukskinderen, door W. Otto. Twee deelen. - Schoonhoven, S. en W.N. Van Nooten.
Frederik's grootvader, door A.H. Van der Hoeve. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Levensbeelden. Twee novellen door mevrouw Kautzmann-Van Oosterzee. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
Verloren of gewonnen? Te zwaar geboet! Twee novellen door Elise Soer. - 's-Gravenhage, Gebroeders Van Cleef.
Tusschen de keerkringen, door Rich. P.A. Van Rees. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg. Drie novellen door mevrouw La Chapelle - Roobol. - Amsterdam, J.F. Sikken.

Mevrouw Van Westrheene heeft haar vast standpunt genomen op het terrein van den hedendaagschen karakterroman. Zij bepaalt de aandacht harer lezers bij voorkeur niet bij zware hartstochten, spannende toestanden of fijn gesponnen intriges met verrassende ontknoopingen, maar kiest uit de haar omringende maatschappij zekere karakters, die zij met groote nauwgezetheid teekent en ontleedt en waarvan zij de geleidelijke ontwikkeling of de door botsingen met de wereld en aanwrijving met andere karakters teweeggebrachte wijziging voor hare lezers uiteenzet. Deze soort van romantische literatuur staat in zekere opzichten bij andere achter; zij geeft uit zichzelf weinig gelegenheid tot veelkleurige beschrijvingen, gloeiende schilderingen, phantastische tafereelen en al die ontboezemingen en vormen, welke tot de hoogere letterkundige welsprekendheid te rekenen zijn. Doch in diepte en wijsgeerige beteekenis wint de hedendaagsche karakterroman ruimschoots terug, wat hij anders mag te kort komen, en wanneer menschenkennis en eene gezonde logica de pen van zijn schrijver hebben bestuurd, geeft hij den beschaafden, denkenden lezer een inderdaad edel genot. Zulk een kunstwerk vereischt in den maker eene groote mate van levenswijsheid en objectiviteit; en wanneer de maker werkelijk met die eigenschappen is te werk getogen, zal het daaraan danken eene grootere volkomenheid, eene meer algemeene genietbaarheid, dan te beurt vallen aan de uitsluitend personeele of subjectieve

lettervruchten, de romans en verhalen, waarin de phantasie van den schrijver zonder teugel of grens zich openbaart. Hadden wij vroeger reeds meer dan eens een gunstig oordeel uit te spreken over de soortgelijke romans, waarmede mevrouw Van Westrheene, geheel vrij van die zenuwachtige overhaasting, waaraan de andere hedendaagsche schrijfsters onder onze landgenooten ons gewend hebben, zich tot veler verrassing eene eervolle plaats in de rij der Nederlandsche letterkundigen heeft verworven, haar laatste roman, *Oud en Jong*, verdient naar ons oordeel nog meer lof, dan aan *De Oudvelders*, aan *Benijd en beklaagd*, aan *Philips' eerzucht* te beurt gevallen is. De schrijfster heeft hier wezenlijk diepe grepen in het menschelijk gemoed gedaan, hare *documents humains* (om dat aanmatigend kunstwoord te bezigen) met scherpzinnigheid, onpartijdigheid en naar de regelen eener strenge critiek gebruikt; zij heeft geschreven, door menschenkennis en logica langs en door de gevaarlijke klippen van weekheid of onnatuurlijkheid heengeleid. Wie een roman pleegt te lezen, zonder vooraf het gezond verstand buiten te sluiten, en niet enkel vraagt naar spanning of ontroering, ten koste van waarheid, waarschijnlijkheid, ja, mogelijkheid desnoods verkregen, vindt in deze twee deelen een overvloedig en gezond voedsel voor den geest. Hetgeen in dit boek het meest aantrekt, is de eenvoud en natuurlijkheid, waarmede alles geschiedt. Het zijn menschen, geen ledepoppen, die men in de onmogelijkste bochten verwrongen kan opstellen, waarmede de schrijfster ons in kennis brengt; en de woorden en daden van die menschen zijn dezelfde, die wij dag aan dag in onze omgeving, van onszelven waarnemen; het zijn menschen, met wie wij ons gemeen voelen in denken en willen, in één woord: van gelijke bewegingen als wij. Indien de schrijfster zich, als zoo menige harer kunstzusters, bepaald had tot uiterlijke beschrijvingen, dan zou menigeen in de verzoeking komen, om haar werk als banaal en weinig belangwekkend half gelezen ter zijde te leggen; doch de scherpzinnige en van diepe menschenkennis getuigende wijze, waarop zij woord en daad uit elk karakter afleidt en u overtuigt, dat *die* persoon in *die* omstandigheden zóó en niet anders spreken en handelen kon, maakt haar arbeid boeiend en belangwekkend in de hoogste mate en dwingt den denkenden lezer, de schrijfster, totdat ze de pen nederlegt, met aandacht en waardeering te volgen.

De onderbouw van den roman - dit zouden wij zeggen, indien we volstrekt eene aanmerking moesten maken, - is wat al te romantisch, op 't onwaarschijnlijke af. Dat een rijk, kinderloos echtpaar op eene buitenlandsche reis een kind tot zich neemt, dat in een talrijk gezin met eene krankzinnige moeder en een zwakken vader eene wisse verwaarloozing te gemoet gaat, stellen wij niet buiten de grenzen der mogelijkheid; evenmin, dat de pleegvader, met het karakter, dat de schrijfster hem geeft, na den dood zijner vrouw het kind terugzendt. Maar onwaarschijnlijk is het, dat deze pleegvader, het eenjarig kind naar den

vader terugzendende, met bijvoeging van eene aanzienlijke som voor hare opvoeding en onder geleide van eene dienstbode, hoegenaamd geen onderzoek doet of doen laat, of het kind, of al was 't maar het geld, behoorlijk is overgekomen. En evenzeer gaat het de perken der waarschijnlijkheid te buiten, dat de vader van het kind genoegen neemt met de mondelinge boodschap van overlijden, die de trouwelooze dienstbode, na het kind verloren en het geld voor zich behouden te hebben, hem komt brengen, en zich op geenerlei wijze met den pleegvader in betrekking stelt. De redenen, die de schrijfster voor deze twee onverklaarbare punten aangeeft, zijn zwak en strooken niet met het karakter van de betrokken personen.

Van het oogenblik af echter, waarop dit meisje, de heldin van het verhaal, eene nieuwe pleegmoeder erlangd heeft in de vrouw, die zich het lot der verlatene aantrok, kan niets den meest nauwgezetten lezer meer hinderen. Het uit overdreven fierheid vaak heftig karakter, dat menigmaal haar eigen levensgeluk in gevaar brengt, wordt eerst ontleed en in woorden en handelingen in het licht gesteld; daarna wordt beschreven, hoe zij in den omgang met hare beminnelijke pleegmoeder en met den eindelijk uit Zwitserland gekomen eigen vader gelouterd wordt tot zachtheid en liefderijkheid. Nevens deze hoofdgroep van het meisje met hare pleegmoeder hebben wij andere groepen en personen te vermelden; allereerst den verloofde van het meisje, om zijne huwelijksplannen met zijn vader in onmin en door eigen schuld langen tijd van zijne beminde vervreemd. Ook in zijn geval wordt de vorming en wijziging van een karakter met veel levenswijsheid beschreven. Verder hebben we dien vader zelf, een weinig aantrekkelijk persoon met veel tegenstrijdigs in zich, aan wien de schrijfster veel zorg heeft besteed, doch wiens karakter wel verdiende, nog verder uitgewerkt, ontleed en verklaard te worden. De bouw van den roman liet dat echter niet toe, wilde het licht niet te veel op bijzaken vallen en de aandacht van den lezer van de hoofdpersoon afgeleid worden.

Een liefelijken tegenhanger van het door den gepensionneerden majoor - den even vermelden vader - en zijne omgeving gevormd gezin maakt diens getrouwde oudste dochter met haar echtgenoot en den innig aan dit echtpaar verbonden ouden neef, die spoedig blijkt een der hoofdpersonen in de vroegste geschiedenis van Agnes Ona, de vondelinge, te zijn geweest. Ten slotte hebben wij nog haar eigen vader, den Zwitserschen predikant, een mede met talent geteekend karakter met zijne door huiselijke rampen tot weemoed en weekheid nedergedrukt gemoed, dat ten slotte door het wedervinden van de langverloren dochter zekere mate van veerkracht terugwint. Misschien klinkt voor velen onzer lezers de naam der heldin bekend; de geschiedenis harer pleegmoeder, mevrouw Ona, werd eenige maanden geleden door mevrouw Van Westrheene zelve hier ter plaatse verhaald, en dit verhaal maakt een der retrospectieve onderdeelen - misschien komen

die er wat veelvuldig in voor en had de schrijfster ze door eene geringe wijziging in den aanleg van haar werk kunnen vermijden - van den roman uit. Ook daarin wordt eene ontwikkelings geschiedenis verhaald, eene karakterstudie gegeven, schoon niet zoo diepgaande en niet zoo nauwkeurig uitgewerkt, als in de andere gedeelten van den roman plaats vindt; echter kunnen de lezers het geheel naar het fragment beoordeelen. Wij twijfelen niet, of het fragment zal hen uitlokken tot de kennismaking met het geheel, dat hen verder gewis niet zal teleurstellen.

Met te meer genoegen verwijzen wij naar dit vooraf medegedeeld fragment, omdat de aard van den roman het moeilijk maakt, door een citaat of uittreksel, hoe lang en uitvoerig men 't ook maken wilde, een denkbeeld van *Oud en Jong* te geven. De schrijfster heeft zich volstrekt niet toegelegd op kunstigen zinbouw, op rhetorica van welken aard ook, ofschoon toch haar stijl helder, klaar en vloeiend is; daarvan is het gevolg, dat schitterende of om den rijken vorm treffende passages in haar arbeid niet worden aangetroffen. Zij werkt rustig, met toewijding, ernst en nauwgezetheid voort aan de uitwerking en ontwikkeling der karakters, zoo streng en zoo wetenschappelijk, om 't zoo te noemen, dat het uitwendige louter bijzaak voor haar wordt. Trouwens, door den inhoud te boeien en te behagen is een edeler doel, dan zijne lezers door kunstvaardige en kunstmatige uiterlijkheden te bekoren; het laatste is een luidruchtige maar een voorbijgaande triomf, doch wie in het eerste slaagt, verwerft een blijvenden, een wèl gevestigden bijval. Men meene daarom niet, dat *Oud en Jong* een dor, droog of vervelend boek is. Juist die schijnbare onverschilligheid voor den vorm, getemperd altoos en voor afdwaling behoed door het talent en den smaak der dichteres, leidt tot eene grootere concentratie ook van den lezer op den zeer verdienstelijken inhoud van den roman; zij leidt geen oogenblik zijne aandacht af. Geboeid en getroffen door de sobere, onomwonden behandeling der stof, zoo gekozen, dat hem de contrôle in eigen omgeving wordt gemakkelijk gemaakt, wordt hij door de lezing van dit verdienstelijk boek op dit standpunt gebracht, - en dit mag de ware triomf van den romanschrijver heeten! - dat hij, aan het einde gekomen, er zich onwillekeurig over verwondert, dat de schrijfster met zoo weinig kunstmiddelen, met niet meer dan de eenvoudigste hulpmiddelen van haar vak, een zoo diepen indruk op zijn gemoed heeft weten te maken. Men begrijpt, dat het moeilijk, ja, onmogelijk is, uit een boek van deze soort citaten bij te brengen. Elk woord, elk gesprek, elke opmerking is de aandacht en dus de vermelding evenzeer waard; - waarom dan eene keuze gedaan, wanneer men, om den lezer de volle verdienste van het werk te doen genieten, eigenlijk alles zou moeten afschrijven? Beter en billijker dan uittreksels leveren is dan ook, naar het boek zelf te verwijzen, met de zeker niet gewaagde voorspelling, dat *Oud en Jong* den ernstigen

lezer, voor wien de hedendaagsche karakterroman eene hooge waarde bezit, veel genot zal schenken.

Het is zeker opmerkelijk, dat de beide meer uitgebreide romans (in twee deelen), waarover wij heden te spreken hebben, zich gunstig onderscheiden van de stof, waarover gewoonlijk onze viermaandelijksche overzichten loopen. Tegenover de onbeduidende, ziekelijke romans en novellen, waarin onmogelijke intriges aan conventioneele karakters de gelegenheid geven, om te toonen, hoe zij, door de phantasie eener verdoolde schrijfster op wonderlijke slingerpaden geleid, de verwachtingen van den lezer en de eischen eener logische ontwikkeling gelijkelijk teleurstellen, komt de ernstige, pittige of - om hetzelfde woord nog eens te gebruiken - wetenschappelijke, zielkundige karakterroman van mevrouw Van Westrheene schitterend uit; van den anderen kant verheft ook Otto's *Gelukskinderen* zich met kracht boven het peil der middelmatigheid, om niet te zeggen onbeduidendheid, waaraan zoovelen blijven hangen. Van den goeden dunk, dien vroegere novellen van dezen schrijver ons van zijn talent gegeven hebben, doet dit omvangrijk werk niets weg; de gevaarlijke proef van het overgaan van klein werk tot een grooteren arbeid heeft hij met glans doorstaan. Dikwijls zal de schrijver, die met goed geluk zijne krachten alleen aan novellen en schetsen gewijd heeft, wanneer hij tot het uitgeven van een omvangrijken roman overgaat, de blijken geven, dat hem het overzicht over zijn geheel ontbreekt. Hij zal dan te lang bij sommige onderdeelen stilstaan, het verband tusschen de verschillende samenstellende deelen van zijne schepping niet behoorlijk in het oog houden en dientengevolge niet leveren een organisch kunstgeheel, maar eene reeks op zichzelf staande, misschien keurig bewerkte tafereeltjes zonder onderling verband, door eene algemeene intrige los aaneengeregen, niet tot één gemaakt. Meermalen komen ons boeken onder de oogen, die aan dit euvel lijden, een euvel, dat geen verwondering wekken kan. Het is in de letterkunde evenals in de krijgskunde: voor het manoeuvreeren aan het hoofd van een bataljon of regiment is een geheel ander talent noodig dan voor het bevelen van gecombineerde troepenbewegingen, het werken met massa's. Men kan, een uitnemend kapitein of majoor wezen, doch het talent van den generaal missen, en het is zelfs twijfelachtig, of men, dat niet bezittende, door oefening ooit een goed generaal worden kan. Welnu, evenals de generaal, zoo wordt ook de echte romanschrijver geboren; het schrijven van novellen en schetsen mag uitstekend zijn tot het verscherpen van het waarnemingsvermogen, het oefenen en volmaken van stijl en kunst van uitdrukking, maar het kan niet geven den omvattenden blik over zijn geheele werk, het volkomen meesterschap over zijn onderwerp en het vermogen, om dat aldus te behandelen, hier aanstippende, daar aangevende, elders breeder of fijner uitwerkende, naarmate de eischen van licht en bruin, van effect

en perspectief het vorderen, dat ook bij den lezer van het werk alle bijzonderheden niet als op zichzelf staande dingen, maar als samenstellende onderdeelen medewerken tot den indruk, door het geheel gemaakt. Wij wenschen den heer Otto geluk, dat hij in zijn eerste uitgebreid werk dit talent van constructie heeft aan den dag gelegd; dat hij, wiens verdiensten als kapitein en majoor ons reeds meermalen gebleken waren, zich bij zijn eerste optreden aan het hoofd van de gecombineerde wapens een verdienstelijk generaal heeft getoond.

Men heeft elders zijn *Gelukskinderen* een echt-Hollandschen, ja, een uitsluitend-Amsterdamschen roman genoemd. Eene wezenlijke loftuiting, vooral wanneer ze gelezen wordt in een letterkundig weekblad van de hoofdstad zelve. Want daaruit blijkt, dat de door den schrijver gebruikte personen èn typisch èn naar waarheid geschilderd zijn; het gezegde drukt den stempel van echtheid op de korte beschrijving van den Dam bij avond, waarmede de roman begint; op de beide zusters, die de nuttige en in de maatschappij hoog gewaardeerde betrekkingen van baker en stovenzetster bekleeden; op het tafereeltje van de te laat op de beurs verschijnende kooplieden; op de tingel-tangel- en kantoorschetsjes en dergelijke, die deze roman bevat. Wie niet tot de uitverkorenen behoort, die tegenwoordig de stad hunner inwoning, althans in de toosten en betuigingen van welwillende bezoekers uit vreemde landen, tot eene *capitale* zien groeien, - met andere woorden: de niet-Amsterdammer - neemt dit getuigenis van echtheid gaarne aan als een bewijs van het scherp waarnemingsvermogen van W. Otto, te eerder, omdat hij op een ander dan het uitsluitend Amsterdamsch gebied, op het algemeen menschelijke, waar het middel van contrôle hem wel ten dienste staat, voor zichzelf even gunstig getuigen kan. Ook *Gelukskinderen* is een hedendaagsche karakterroman, waarin de geschiedenis wordt verhaald van eene jonge vrouw, uit zucht naar rijkdom en naar een gemakkelijk leven met een koopman van fortuin gehuwd, zonder liefde voor hem te gevoelen, maar alleen, om uit hare afhankelijke betrekking in eigen weelde en alle genietingen van den rijkdom over te stappen. Door geen edeler gevoel geleid, verzuimt zij haar moederplicht, doch de dood van haar kind, eigenlijk door hare schuld, en de verwijten van haar echtgenoot doen haar tot inkeer komen. Bij het graf van het kind legt zij aan haar echtgenoot de bekentenis af van de drijfveeren, die haar hem hebben doen huwen, maar zij bekent erbij, dat de onverschilligheid sedert door achting tot liefde is verkeerd, zoodat voor die twee ten slotte het ware, echte huwelijksgeluk de plaats in hun leven komt innemen, welke vroeger in schijn door een droombeeld werd bezet. Om dit echtpaar zijn de andere personen van den roman gegroepeerd. In de eerste plaats de boekhouder van 't kantoor, Visser, met zijn bedorven en van den kwaden weg intijds nog teruggebrachten zoon, en zijne lieve, zachtmoedige dochter, Martha, met haar hofmaker en lateren echtgenoot,

een gezin, dat vele verwanten in de romans van Dickens bezit en ook dáárom aan den Engelschen romanschrijver en menschenvriend herinnert, omdat het hoofd van het gezin in de zeer overdreven liefde tot zijn zoon wat veel tot het caricatuurlijke nadert. Ook een paar andere personen gaan aan dit euvel mank, vooral de weduwe Vermeer, de wereldsche vrouw, bij wie de heldin van den roman als gezelschapsjuffrouw in betrekking is geweest en zich in de kunstgrepen van vleierij en intrige heeft kunnen oefenen; indien de heer Otto haar met meer beperking geteekend had, zou deze figuur een beteren indruk in den roman hebben gemaakt. Daarentegen zijn Gerrit, de arbeider zonder werk, die later aan het kantoor of pakhuis verbonden wordt, en diens vrouw, die een minnedienst bij de familie Van Voorst bekomt, naar waarheid en met talent uitgebeeld. Vermoedelijk zal echter de schrijver het hoofdpunt van zijn boek met ons zoeken in de karakterstudie van de jonge koopmansvrouw, en waar deze zoo verdienstelijk is geleid en met zooveel menschenkennis beschreven, mag men 't met overigens geringe gebreken in de bijzonderheden zoo nauw niet nemen. De langzaam voortgaande omkeering in 't gemoed van de door zelfverwijt gefolterde jonge vrouw, de afwisselende openbaringen van haar beter ik en van de oude slechtheid, dikwijls met fijn gevoel te pas gebracht, - dit alles wordt door den heer Otto eenvoudig, geleidelijk, met smaak en zelfbeperking verhaald. De psychologische waarheid van deze karakterstudie evenaart de trouwheid, waarmede uiterlijkheden van verschillenden aard door den schrijver zijn op het papier gebracht. Uit deze beide oogpunten kan *Gelukskinderen* gerekend worden tot de goede, aanbevelenswaardige romans, waarmede onze literatuur is verrijkt.

Het zal niemand in de gedachten komen, aan het laatste werk van een der veteranen onzer letterkunde, ook aan de lezers van dit tijdschrift sinds lang en van nabij bekend, *Frederik's grootvader* van den heer A.H. van der Hoeve, den naam van een goed boek te ontzeggen. Reeds zonder het te hebben gelezen, kent men dien titel toe aan het werk van den schrijver, die eene kwarteeuw geleden met zijn *Menschenwaan en Christendom* het denkend en lezend publiek zoozeer aan zich verplichtte en ons onlangs het verdienstelijk *Fierheid adelt* schonk. Op zichzelf is het verschijnen van het laatste boek, dat thans voor ons ligt, reeds een merkwaardig feit, daar de korte opdracht, waarmede het ter wereld is gezonden, gedagteekend is op den tachtigsten verjaardag van den schrijver! Dat hem op dien leeftijd niet slechts de kracht, maar ook de lust ten dienste staat voor oorspronkelijken letterkundigen arbeid, is een merkwaardig, een zeldzaam bewijs van veerkracht, dat goede verwachtingen van den inhoud van het werk geeft. En die verwachtingen worden niet teleurgesteld. De intrige van het verhaal is eenvoudig; de meermalen behandelde geschiedenis

van een jong meisje, die, om haar vader, naar zij meent, van den ondergang te redden, toestemt tot een huwelijk met een man, dien zij niet liefheeft en daarbij tevens de liefde opoffert, die zij voor een ander gevoelt, is het eigenlijk middelpunt van de handeling. Daaromheen zijn andere personen en familiën geschaard, welke een gemeenschappelijk centrum vinden in den grootvader van een der jongelieden uit den roman, welke grijsaard, waar 't pas geeft, allen van raad en hulp dient en zorg draagt, dat alle verwikkelingen, voor zoover ze niet vanzelf terechtkomen, een goed, bevredigend einde nemen. Doch om de eigenlijke intrige is 't den schrijver blijkbaar minder te doen; hij zet zich neder met eene zedelijke bedoeling, om te doen gevoelen, dat de deugd beloond wordt en hoogmoed voor den val komt. We hebben reeds vroeger meermalen onze bezwaren tegen de *tendenz*-literatuur geuit; zij draagt den stempel harer veroordeeling in de artistieke onvolkomenheid, waarboven zij zich niet schijnt te kunnen verheffen. Ook *Frederik's grootvader* ontkomt aan dit oordeel niet. De menschen, met wie de schrijver ons in kennis brengt, hebben iets gekunstelds, iets onnatuurlijks; zij zijn blijkbaar alleen aangevoerd, om als hulptroepen te dienen tot verdediging van de in het boek gehuldigde levensbeschouwing. Aldus kan er van eene objectieve karakterstudie geen sprake zijn. Een tweede nadeelig gevolg van het genre is, dat over de meesten dier personen een waas van braafheid en volmaaktheid ligt uitgespreid, dat het tafereel wat eentonig en mat maakt. Zelfs de jonge man, die wegens zijne zedeloosheid de verontwaardiging van de anderen gaande maakt, is ten slotte toch maar zeer betrekkelijk slecht en heeft nu en dan opborrelingen van een ‘beter gevoel’. Het is misschien treurig voor onze hedendaagsche maatschappij, maar een tafereel van zooveel algemeene en voortdurende deugdzaamheid kan alleen een conventioneel bestaan hebben; in een romantisch verhaal valt het den lezer moeilijk, daarmede mede te leven, ja, er die belangstelling voor te gevoelen, die de betrapte waarheid afdwingt.

Nu we echter eenmaal een *tendenz*-roman met boekenmenschen voor ons hebben, moeten we bekennen, dat dit boek veel goeds en lezenswaardigs bevat. De titel wijst terstond den hoofdpersoon aan, den ouden heer Benthout, die in de gebeurtenissen te gelijk de rollen vervult van het koor in het Grieksche treurspel en van den *deus ex machina* in de Latijnsche comedie. Men bespeurt weldra, dat de schrijver zich met zijn hoofdpersoon vereenzelvigt; dat hij hem gebruikt, om eigen inzichten in de dingen van onzen tijd te verkondigen. En het moet gezegd worden, dat die inzichten ademen een humanen, ruimen en waardeerenden geest. Nevens de vele gebreken, die onzen tijd aankleven, ziet Frederik's grootvader den vooruitgang, waarvan zij den prijs zoo dikwijls uitmaken, niet voorbij; hij wijst de omstandigheden aan, die vele onzer zonden en tekortkomingen zoo niet verontschuldigen, dan toch verklaren; hij is in één woord: geen blinde veroordeelaar van alles, wat de tijdgeest heeft ge-

bracht en gewrocht, geen halsstarrige *laudator temporis acti.* En op het moreel gebied, waar hij het heeft over de plichten van den mensch, over zelfverloochening en offervaardigheid, over het streven naar hooger doeleinden dan genot en welstand, predikt hij eene blijmoedige, opwekkende levenswijsheid, die ondersteunt en verkwikt en het dikwijls vergeten doet, dat de gesprekken en redestrijden nu en dan wat lang worden en in zooverre een conventioneel karakter dragen, dat ze altoos tot de zegepraal van dezelfde levensbeschouwing moeten leiden. Zooveel is zeker, dat, mocht dit inderdaad, gelijk in de opdracht niet zonder reden geopperd wordt, eene laatste pennevrucht wezen, de heer A.H. van der Hoeve in *Frederik's grootvader* aan zijne talrijke vrienden en vereerders eene gedachtenis aanbiedt, die door hen naar verdienste gewaardeerd zal worden.

De twee novellen, die mevrouw Kautzmann-Van Oosterzee onder den titel van *Levensbeelden* uitgeeft, loopen in verdiensten ver uiteen, ofschoon zij overeenstemmen in de door elk gemoedelijk romanlezer te waardeeren, bevredigende oplossing, dat de held en heldin, in den aanvang van het verhaal aan elkander verbonden, na misverstand, scheiding en lang mislukte pogingen tot verzoening elkander toch nog krijgen. De laatste afstammelinge van het oud adellijk geslacht, naar wie de eerste novelle verdoopt is, vindt niet veel waardeering van hare talenten en poëtische neigingen bij haar aanstaande, maar integendeel meer bij diens neef; zij geeft derhalve, zeer abrupt, genen zijn afscheid en trouwt dezen. Weduwe geworden, vervalt zij met hare kinderen tot armoede; de versmade minnaar, door erfenissen schatrijk geworden, bezorgt haar eene goede positie in het huis, dat hij in Gelderland nabij zijne papierfabriek zelf niet bewoont, daar hij meestal buitenslands is. Wanneer hij zijne huishoudster voor het eerst aldaar ontmoet, noemen zij elkanders naam, steken de armen uit en.... de novelle is geëindigd. De schrijfster begint met eene beschrijving van het karakter harer heldin, die de beste verwachtingen van haar arbeid geeft, maar het vervolg stelt ons teleur. De handeling wordt geleid en gevormd door allerlei uitwendige, samenloopende en samenvallende incidenten, die alleen aan willekeur hun aanzijn te danken hebben en waarbij de eischen der waarschijnlijkheid met de grootste minachting worden behandeld. Bij voorbeeld: de echtgenoot der heldin is op vermoeden van malversatie ontslagen als directeur eener fabriek en van hartzeer gestorven. De weduwe zoekt eene betrekking en wordt onder een valschen naam als gezelschapsjuffrouw geplaatst bij eene oude Haagsche gravin, blijkbaar zonder dat er eenige informatiën genomen zijn naar hare persoon en hare geschiedenis. Dit is op zichzelf onwaarschijnlijk genoeg; maar wanneer de douairière zelfs hare bevreemding niet te kennen geeft, wanneer de gezelschapsjuffer, - die haar weduwstaat geheimhoudt - als ze met haar in het rijtuig

stappen wil, op straat aangesproken wordt met ‘mama, moetje’ door een kind van drie jaren, dat zij met vurige kussen liefkoost, maar eenvoudig zegt: ‘Ik wensch niet verder in uw geheimen in te dringen, als ge die wenscht te verbergen’, dan schildert de schrijfster ons een ondenkbaar geval. Hooghartige, adellijke dames plegen in dergelijke omstandigheden anders te handelen en zouden eene gezelschapsjuffer, die zich als jong meisje bij haar aangemeld had, op den kortst mogelijken termijn de betrekking opzeggen, zoodra zij van het bestaan van kinderen kennis hadden bekomen. Andere incidenten in het verhaal doen nu en dan de vraag rijzen, of der schrijfster haar onderwerp wel altoos helder voor den geest heeft gestaan. Daargelaten nog de onmogelijkheid, dat in ons klein land, waar de menschen en vooral de leden van den weinig talrijken adel elkander allen kennen, naar uiterlijke omstandigheden althans, de uit een adellijk geslacht gesproten heldin zich alzoo *incognito* in adellijke kringen zou bewegen, kon toch immers hare identiteit voor niemand een geheim meer zijn, zoodra men haar onder den naam van haar overleden echtgenoot kende. En toch wordt er, nadat het ontdekt is, dat de zoogenoemde Maria van Ameide niemand anders is dan de weduwe Van Doorn, toch nog gesproken van het ‘geheim’, dat zij eigenlijk die Alma van Sonnemeede was, van wier huwelijk met Van Doorn iedereen afweet. De eens verworpen minnaar heeft de heldin verlokt door eene voordeelige aanbieding als advertentie te laten afdrukken in een eenig exemplaar eener courant, dat hij haar toezendt; zij neemt die betrekking aan en behoudt die, ook nadat zij - hetgeen natuurlijk spoedig het geval moest wezen - bemerkt, dat haar meester niemand anders is dan haar voormalige verloofde. Is het kiesch, is het overeenkomstig haar geschetst karakter, dat zij blijft? dat zij afhankelijk wil wezen van den man, die in elk geval op lang geen wellevende manier door haar verstooten werd? En strookt het mede wel met haar deugdzaam, edel en hoog karakter, dat zij den verloofde van hare beste vriendin bij eene hartstochtelijke liefdesverklaring op den dag zelf, waarop zij haar heer en meester thuis verwacht, nu ja, wel afwijst, maar dan toch welwillend aanhoort? Èn aan hare vriendin èn aan den terugkeerende was zij verplicht, dien trouwelooze met klem en verontwaardiging af te wijzen. Bij deze bedenkingen tegen de conceptie der novelle zouden andere tegen de uitwerking gevoegd kunnen worden, meer bepaaldelijk tegen het te pas brengen van voorvallen en incidenten, die volstrekt niet in het kader der novelle behooren en de handeling stremmen; doch van vorm, stijl en taal, zorgvolle beschrijvingen en wat dies meer zij, kunnen wij niettemin gunstig getuigen.

Van de tweede novelle, ‘de villa Slamat-Tinggal’ geheeten, kan dit gunstige niet gezegd worden. De intrige heeft uiterst weinig om 't lijf: een jongmensch, in Indië werkzaam, schrijft op een los, laf praatje, dat zijne aanstaande zich op een bal in Nederland blijkbaar

kostelijk met de dansende en hofmakende heeren heeft vermaakt, zijn meisje af; de verzoening en hereeniging volgt na lang dralen van haar kant en door bemiddeling van het romantisch voorval van een duel. De schrijfster schijnt deze gebeurtenissen te willen afleiden uit het karakter van haar held, over wiens twijfelzucht en pessimisme wij veel lezen, doch de waarheid is, dat de man volstrekt geen karakter heeft, maar èn blijkens zijne handelingen èn blijkens de beuzelachtige brieven, die hij uit Indië aan zijn meisje schrijft, een in de hoogste mate onbeduidend persoon is. Het is wel eens gezegd, dat de gesprekken van een verliefd paar, hoe verrukkelijk zij voor de hoofdpersonen mogen wezen, voor een derde aan eene hopelooze onbeduidendheid lijden; hetzelfde kan waarschijnlijk van de briefwisseling van verloofden beweerd worden. Maar de romanschrijver moet daarom, indien hij minnebrieven in zijn verhaal inlascht, zijne personen weten te verheffen boven het peil van verliefde onbeduidendheid, ook in hunne gesprekken en brieven. Verzuimt hij dat, dan beneemt hij den lezer de gelegenheid, om eenige sympathie voor zijne helden te gevoelen. In dit geval verkeeren wij bij deze novelle; de held is een onbeduidend, karakterloos man; hoe willen we belang in hem stellen en sympathie voor hem gevoelen? Hoe willen wij belangstelling en sympathie hebben voor het meisje, dat zulk een onbeduidend man zoo aanhangt? Want de schrijfster moge zooveel goeds van haar vertellen, als zij wil, door handelingen alleen wekken romanhelden gunstige of ongunstige stemmingen bij den lezer op. Ook hier wordt de loop van het verhaal belemmerd door veel overbodige, soms zelfs hinderlijke bijzonderheden, bij voorbeeld de zeer lang uitgeplozen geschiedenissen van het leven in en het kattekwaad der leerlingen van de kostschool, waarin de heldin als onderwijzeres werkzaam is; voor zooveel noodig had dit alles tot eene enkele bladzijde saamgedrongen kunnen zijn, wat er nu wel meer dan twintig vult. Aan den vorm dezer tweede novelle is blijkbaar veel minder zorg besteed dan aan dien van de eerste. De stijl is droog en dor, bij kroniekachtig af nu en dan, niet zelden foutief zelfs. Wanneer de schrijfster eene familie in Indië bij voorbeeld laat bedienen door een ‘zwarten knecht’, mag men veilig aannemen, dat zij niet altoos met haar ganschen geest bij haar arbeid is geweest; ook het citeeren van een der bekendste romanfiguren van Eugène Sue als *le prince d'Jalma* is een klein bewijs van groote zorgeloosheid. In het algemeen kan dus worden gezegd, dat de beide novellen uit een romantisch oogpunt veel te wenschen overlaten en dat alleen voor ‘de laatste van haar geslacht’ deze tekortkomingen eenigszins worden opgewogen door een wel verzorgden vorm.

Elise Soer, een naam, die ons op het letterkundig gebied nieuw is, kiest in hare beide novellen eene andere, naar onze meening betere methode. De intrige is weinig belangrijk, eenvoudig, ja, minder dan

dat; doch karakterstudie is bij deze schrijfster hoofdzaak, en de weinige incidenten, welke zij aanwendt, komen niet geroepen van buitenaf, om invloed te hebben op de lotgevallen van hare personen, evenals de politie in huis geroepen wordt, om een onhandelbaar huisgenoot tot rede te brengen. Bij haar is ieder voorval een natuurlijk gevolg van de aanraking der geschetste karakters; hierin volgt zij de eenige ware methode van romanschrijven. De eerste novelle, 'Verloren of gewonnen?', handelt over eene serieuze en ontwikkelde jonge vrouw - haar verloofde, een op de erfenis eener schatrijke tante azend marine-officier met een flauw karakter, - en een schoon, behaagziek jong meisje, dat het arbeiden verfoeit en zich door een rijk huwelijk wil opheffen uit de fatsoenlijke armoede, waarin zij met hare moeder verkeert. Breng drie zoodanige karakters in de maatschappij in aanraking en het coquette ding zal den verloofde der andere in haar net lokken, niet uit kwaadwilligheid, of uit liefde, maar alleen uit speculatie op de erfenis der tante. Ontgaat deze laatste den jongen man, dan zal ze hem even meedoogenloos laten schieten, als zij hem vroeger aan hare vriendin aftroggelde, en haar anker nederleggen in een ander huis, waar geld niet op komen, maar in handen is. Zoo gaat het ook in deze novelle, en in zooverre beantwoordt die aan de eischen van gezond verstand en waarheid. Juffrouw Soer heeft al hare sympathie bewaard voor de verlaten jonkvrouw, die in letterkunde en wetenschap vergoeding zoekt voor het ondergane leed en ten slotte een voor haar aangenamen, voor hare omgeving nuttigen werkkring vindt. Zij wekt daardoor ook de sympathie van hare lezers voor deze heldin op; doch waarom verkleint zij opzettelijk de beide andere hoofdpersonen? Haar marine-officier is zoo flauw en karakterloos; de behaagzieke listen en berekeningen van Nora zijn zoo naïef en onbeholpen aangebracht, dat men zich onwillekeurig boos zou maken, omdat iemand daar de dupe van wordt, indien de man, die dupe worden moest, niet zoo hopeloos onbeduidend door de schrijfster was afgeteekend geworden. Was de zeeofficier een man geweest, die onze belangstelling verdiende, - had de schrijfster ons den hevigen strijd geschilderd, dien een man van karakter en van een eerlijk gemoed te strijden heeft, wanneer hij zijne liefde, zij het ook door de kunstgrepen eener listige, gewetenlooze vrouw, van de trouwe, edele verloofde op een ander persoon voelt overgaan, dan zou deze novelle meer relief hebben verkregen en de grootheid van het verlies onze sympathie voor de hoofdpersoon hebben verhoogd. Zooals ze daar ligt, verdient ze niettemin lof, vooral om den keurigen vorm, den gemakkelijken stijl en om de soberheid, zeldzame deugd voor de eerstbeginnende, waarmede Elise Soer haar onderwerp behandeld heeft.

De tweede novelle van denzelfden bundel komt ons voor, veel lager te staan. Gaarne brengen wij der schrijfster wederom hulde voor dezelfde verdiensten van uitvoering, doch de geest van het verhaal grenst

aan het ziekelijke. Een kind, dat moedwillig, uit jaloezie, de oorzaak wordt van den dood van haar pasgeboren broertje, pleegt door die mishandeling een zoo gruwelijk feit, dat hare ontoerekenbaarheid wegens jeugdigen leeftijd als in het oog springt. Dat zij niettemin, tot jaren van onderscheid gekomen, daarover zelfverwijt en berouw ondervindt, ook nadat haar vader haar vergiffenis geschonken en zij haar misdrijf met eene vreugdelooze jeugd geboet heeft, is voor een gevoelig karakter begrijpelijk. Maar het gaat te ver, die eigen opgelegde straf uit te strekken tot het afwijzen van een huwelijk, waarin zij niet slechts haar eigen geluk gevonden, maar anderen, die zij liefheeft, gelukkig gemaakt zou hebben. Duidelijk komt dit uit, wanneer men de nuchtere vraag stelt: Arnold, de weduwnaar, en zijne kinderen waren toch immers niet schuldig aan den dood van het broertje - waarom moeten zij er dan mede voor boeten? Het is voor ieder schrijver plicht, nu en dan den stroom zijner phantasie met dergelijke nuchtere vragen af te breken. Al mag het eene soort van heiligschennis lijken, het prozaïsch gezond verstand te mengen in de uitstortingen van poëzie en verbeeldingskracht, tot voorkoming van weekheid en overdrijving, tot verhooging van den indruk op den lezer, die toch niet zonder uitzondering de dichterlijke vlucht medemaakt, zijn dergelijke inkeeringen in de binnenkamer des gezonden oordeels raadzaam en nuttig. Velen onzer jeugdige schrijvers zullen dit niet kunnen inzien; doch de consequente, de verstandige wijze, waarop Elise Soer de eerste dezer twee novellen uitwerkte, doet ons verwachten, dat deze schrijfster dien wenk niet hooghartig zal versmaden. Volgt zij hem op, hare volgende werken zullen winnen in beteekenis en waardeering.

Een thans vergeten, doch vroeger veel gelezen Engelsch schrijver, Albert Smith, gaf vele jaren geleden een vermakelijken roman uit, waarvan ons de titel ontgaan is, doch die in onze herinnering voortleeft door een der daarin voorkomende personen. Het was een man met eene zeer levendige verbeelding, die veel in de wereld had rondgezworven en het zwak had van hetgeen hem werkelijk was gebeurd of had kunnen overkomen, met de producten zijner rijke verbeelding te vermengen en te versieren. Daarbij had de man veel zelfbeperking of veel overleg en vertelde, hoeveel hij ook loog, nooit iets, wat onmogelijk was. Hij bracht zijne hoorders, al waren zij overtuigd van de onwaarheid zijner verhalen, dus nooit in de moeilijkheid van tegen niet twijfelachtige logens op te komen, en werd daarom als een onderhoudend, vermakelijk verteller gaarne gezien. Aan deze romanfiguur herinnert ons de jongste pennevrucht van den heer Rich. P.A. van Rees, *Tusschen de keerkringen.* Bepaald ongelooflijk en ongebeurlijk, kennelijk onwaar is geen enkel incident van de daarin verhaalde romantische gebeurtenissen; maar wat de schrijver ons opdischt,

gaat toch, in zijn geheel genomen, de perken der waarschijnlijkheid te buiten, terwijl er geen reden te vinden is, waarom de intrige in dit kort verhaal niet eenvoudiger is opgezet. Nu zijn wij over het algemeen zeer toegeeflijk tegenover een auteur, waar 't de keuze van zijn onderwerp, den romantischen onderbouw van zijn kunstwerk geldt; van veel meer belang is de wijze van behandeling, en een aantal romanschrijvers, waaronder de minsten niet waren, hebben de onwaarschijnlijkheid hunner *donnée* door de voortreffelijkheid van hunne uitwerking doen vergeten. Doch bij een werk als het voor ons liggende, waarvan de fabel alles is en noch karakterstudie, noch wel verzorgde vormen de aandacht daarvan afleiden, blijft het onwaarschijnlijke, het onreëele der voorstelling u altijd voor de oogen, zoodat het boek hem, die naar iets meer dan tijddooding in zijne lectuur zoekt, onmogelijk bevredigen kan. Een Poolsche graaf, die, wegens deelneming aan politieke woelingen voortvluchtig, dienst neemt bij het Nederlandsch-Indische leger, - zeer mogelijk. Een Poolsche graaf, die, om de justitie van zijn land van 't spoor te brengen, den naam overneemt van een Oostenrijksch graaf, welke in een tweegevecht valt, - ook nog mogelijk. Een soldaat van het Indisch leger, de beminde van een jong meisje van goeden huize te Batavia, - misschien ook al mogelijk. Een verliefd paar, in de handen der Atjehers geraakt en dagenlang door hen in het leven gehouden niet alleen, maar zelfs bijeengelaten en met *égards* op eene expeditie medegevoerd, - is dit nog geloofelijk? We weten het niet, maar stellig achten wij eene samenkoppeling van al deze elk op zichzelf mogelijke omstandigheden met nog andere voorvallen, incidenten en toevalligheden een samenloop van gebeurtenissen, welke de grenzen der waarschijnlijkheid overtreedt. Is dit het geval, dan gaat men twijfelen aan den ernst des schrijvers en verliest alle belangstelling in zijn arbeid.

Daarbij is er hier niets in de personen, dat onze belangstelling kan onderhouden; behalve eene uitwendige beschrijving vernemen wij verder weinig of niets van de verschillende helden en heldinnen. Ja, men is reeds tamelijk ver in het verhaal gevorderd, vóórdat men gewaarwordt, dat de held een ander is, dan men er aan de hand van den schrijver voor gegroet heeft: niet de luitenant-ter-zee, maar de Poolsche graaf. Van personen, waarover zoo weinig wordt gezegd, laten de lotgevallen ons koud, en het ter dood brengen van den grafelijken soldaat en van zijne aanstaande door de Atjehers zou de lezer waarschijnlijk met evenveel onverschilligheid hebben gelezen als het verhaal van het afmaken van het Atjehsch opperhoofd door de vijanden, in wier handen hij viel.

Al hebben wij geen reden, om den stijl, die over het algemeen dor en droog is, te roemen, toch willen we ons het genoegen niet ontzeggen, te betuigen, dat de schrijver, wat taal betreft, sterk is vooruitgegaan, sedert hij te kwader ure met een grooten roman zijne ver-

schijning onder de Nederlandsche letterkundigen maakte. Van foutieven zinbouw is ons slechts een enkel voorbeeld voorgekomen, dat echter meer dan eens is gebezigd, eene soort van absoluten derden persoon, een vorm, die wellicht in de toekomst onzer taal gelegen is, doch er thans intusschen nog geen deel van uitmaakt(*). De heer Van Rees schrijft: 'Den Indischen archipel overal doorkruist, bezat hij een bijna ongelooflijke kennis', enz. en later: 'Den leeftijd van twee en twintig jaren nauwelijks bereikt, en gehard door een leven vol ontberingen,... was hij niet veeleischend.' Ziedaar het eenig, zwaarwichtig bezwaar, dat uit een taalkundig oogpunt tegen *Tusschen de keerkingen* kan aangevoerd worden.

We mogen hier nog bijvoegen, dat de gebeurtenissen van de expeditie tegen de Atjehsche zeeroovers, welke de schrijver ons doet bijwonen, onderhoudend - schoon hier en daar wat onduidelijk - door hem verteld worden.

In de schrijfster van de *Drie novellen*, die thans nog te vermelden zijn, Mevrouw La Chapelle - Roobol, hebben we, naar wij meenen, eene nieuwe verschijning op het gebied onzer letterkunde welkom te heeten. Gaarne brengen we hulde aan den gemakkelijken, vluggen stijl, waarin deze kleine schetsen zijn vervat; ook de bewerking is in zooverre verdienstelijk, dat de schrijfster zich niet, gelijk de meeste eerstbeginnenden, verplicht heeft gezien, alles te geven, wat zij over hare onderwerpen saam te brengen wist. Eenvoudig zijn deze verhaaltjes; de beide laatsten geven bevallig voorgestelde gevallen van zelfopoffering voor anderen; het eerste maakt eenigszins hoogere aanspraken en heeft eene soort van wijsgeerige strekking; misschien maakt het juist daarom minder indruk dan de beide anderen, die zich tot den verhalenden trant bepalen en den lezer het maken van gevolgtrekkingen en het verband vinden overlaten. De 'Twee poppen' brengen ons in kennis met een meisje, op twee tijdstippen van haar leven. Bij de eerste voorstelling is Ida een jaar of acht oud, ontroostbaar over den dood van een klein broertje; men komt dan op het zonderling denkbeeld van haar te troosten, door eene kunstige pop in het ledig wiegje te leggen, opdat het kind in dat speeltuig eene vergoeding voor het gestorven wicht vinden zou. Dat dit allerwonderlijkst bedacht bedrog, uit het gemeenschappelijk overleg van de beide ouders met een kinderlievenden oom voortgekomen, het kind niet bevalt, zal geen enkel lezer verwonderen; wel, dat de ouders het onbehoorlijk vinden, dat het de pop versmaadt. Negen jaren later vinden wij Ida terug als de verloofde van een gevierd dichter; zij verbreekt hare verbintenis, wanneer zij bemerkt, dat haar aanstaande zijne eigen verzen niet maakt, maar gemaakt koopt bij een wezenlijk dichter, die om den broode toestemt in de vernederende overeenkomst,

(*) Of hebben we met het verleden deelwoord te doen? Het gebruik daarvan, voor zoover de transitieven betreft, in dezen zin zonder hulpwerkwoord is eene bepaalde taalfout.

om den rijkaard de vruchten van zijn dichterlijken geest te leveren. Ook dit geval is van zulk een bijzonderen aard, dat belangstelling en medegevoel voor het bedrogen meisje bijna onmogelijk worden. Met den minnaar is 't eveneens gesteld als met de pop: hoe kan men 't in de gedachten krijgen, menschen of kinderen op zulk eene grove, onmenschkundige wijze om den tuin te willen leiden? Wij leven in een tijd van schijn en schaduw en nemen die maar al te dikwijls voor wezenlijkheid aan; volkomen waar, maar toch is een bedrog als dat van den brutalen letterdief, den aanstaande van Ida, eene volslagen onmogelijkheid; eene ontwikkelde, beschaafde vrouw, hoe onervaren ook, kan daarvan geen oogenblik dupe zijn en vooral bij de innige kennismaking eener verloving geen dupe blijven. Er is dus eene fout in de conceptie van deze novelle, die haar bij de twee andere verhaaltjes, die niet meer dan verhaaltjes willen zijn, doet achterstaan.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

‘Mij is de wrake.’ Uit het Engelsch van Miss M.E. Braddon, Schrijfster van ‘Een Natuurkind, Vergulde Ketenen enz.’ door C. Baarslag 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Miss Braddon geeft ons in dezen roman aanschouwelijke tafereelen, uit het werkelijke leven gegrepen, met dien fijnen tact, die haar als de begaafde schrijfster kenmerkt.

Zij kent de wereld en de menschen, die zich in haar bewegen, met hunne deugden en gebreken, met hetgeen hen beminnelijk en verachtelijk maakt.

Met levendige kleuren schetst zij ons de treurige gevolgen van blinde moederliefde en de onheilen, die eene venijnige tong kan teweegbrengen. De karakterteekeningen zijn keurig uit- en afgewerkt. Zij spreken sterk, maar zijn geheel natuurlijk, zoowel in de voorstelling van teedere aandoeningen als van misdadige opwellingen, van krachtige zelfbeheersching als van zwak bezwijken. De auteur laat ons hier een blik slaan in een vrouwelijk hart, dat, na hevigen tweestrijd, door zwakke toegevendheid voor altijd gebroken wordt en de grens nadert, om een misdadig hart te worden door de verleiding van het zoet der wrake; daar geeft zij ons het beeld te aanschouwen van eene vrouw, die we om hare vele goede eigenschappen hoog zouden kunnen waardeeren, als we, bij hare strenge beginselen zelfs, hare zelfzucht

konden voorbijzien. Huiveren wij bij de schets van de hevige hartstochten, die er woelen in het hart van een woesteling: wij verachten een intrigant, die uit lage baatzucht een den mensch vernederend gedrag leidt. Moeten wij het noodlottig einde van een door de weelde van den rijkdom en eene verleidelijke Sirene gestruikelde en gevallene, maar door zelfverheffing weer opgestane betreuren; een hoogadellijke de onedele rol van verleider, maar zelf bedrogene, met afschuw zien vervullen; de onbeduidendheid en lichtzinnigheid van een paar ijdele meisjes beklagen - wij vestigen met welgevallen het oog op andere goedmoedige personen en op de heldhaftig zichzelve vergetende, zichzelve opofferende vriendin, die de oorzaak wordt, dat het ontzettend drama een bevredigend einde neemt.

Wij hebben geene personen genoemd, omdat wij dan den gang van het geheele verhaal zouden moeten bekend maken en volgen, en willen evenmin het verrassende van den titel blootleggen, om de illusie niet te benemen.

Misschien zullen de lezers van dit boek het met mij eens zijn, dat wat minder breedvoerigheid niet ongewenscht zou zijn, en zullen er onder hen ook wel gevonden worden, voor wie, als zij in de Engelsche literatuur niet goed te huis zijn, niet alles even begrijpelijk is.

Dat dit echter aan de waarde van dit werk, dat we, voortreffelijk vertaald, als het is, zeer ter lezing aanbevelen, geene schade doet, behoeft geen betoog.

H.

Johanna Lowrie. Novelle door Frances H. Burnett. Uit het Engelsch door Cora. Arnhem, J. Rinkes Jr.

De in Engeland gewaardeerde schrijfster geeft ons in *Johanna Lowrie* eene in vele opzichten verdienstelijke novelle te genieten. Zij bevat een aaneengeschakeld onderhoudend verhaal uit de geschiedenis der mijnwerkers in Lancashire, waarin Johanna Lowrie eene der hoofdrollen vervult.

De auteur moet wel goed bekend zijn met het volksleven in de mijndistricten, om er zulk eene realistische voorstelling van te geven. Vinden we hier droevige tafereelen gemaald van domheid, koppigheid, onverschilligheid en onwil onder de mijnwerkers, en in Johanna's vader een treurig toonbeeld van wraakzucht, gemeenheid, laaghartigheid en kwaadwillige onvoorzichtigheid, de lezer treft daartegenover edele menschen aan, die wegens verschillende voortreffelijke eigenschappen veel aantrekkelijks hebben en sympathie verwekken.

Waardeeren we in Johanna Lowrie, de nederige mijnwerkster, vrouwelijke fierheid, uit diep gevoel van menschenwaarde ontsproten; bij eene onbuigzame natuur goedhartige edelmoedigheid, tot zelfopoffering bereid, volhardenden ijver bij strenge zelfbeheersching; - in Annice Barholm, de predikantsdochter, nemen we met welgevallen waar scherpzinnige opmerkzaamheid, zelfstandige beslistheid, routine, om met ruwe menschen om te gaan, en bereidvaar-

digheid, om voor zelfverzaking niet terug te deinzen. In Fergus Derrick, den jongen civiel-ingenieur, ontmoeten we den man van eer, van krachtvollen moed en onwankelbare trouw; in Paul Grace, den hulpprediker, den fijnen opmerker, den waren pastor, den om der vriendschaps wille zichzelf vergetenden vriend. Tegenover den laatste levert een snijdend contrast de predikant van Riggan, - de plaats, waar het geschetste voorvalt, - de ingebeelde, eigenzinnige geestelijke, wien het aan genoegzame menschenkennis ontbreekt en die uit dien hoofde zijn geestelijk voedsel op geheel onpractische wijze uitdeelt en daarom menige teleurstelling ondervindt. De figuur van Sammy Craddock, het orakel van Riggan bijgenaamd, dwingt ons tusschenbeide een glimlach af - doch genoeg, om de lezing van dit boeiend geschreven verhaal aan te bevelen.

Dat Cora geene gemakkelijke taak op zich nam met dit boek te vertalen, zal ieder opmerkzaam lezer moeten erkennen en haar daarom den lof, die haar ervoor toekomt, niet onthouden.

H.

Mengelwerk.

De Indische kapitein.
Novelle van P.F. Brunings.

V.

De twintigste verjaardag van Elza was de merkwaardigste, dien ze nog had beleefd en wellicht nog beleven zou. Niet omdat het feest zich door buitengewonen luister onderscheidde, maar door toevallige omstandigheden, die we verplicht zijn, mede te deelen.

Dat er een groot diner was - dit behoorde evenzeer tot de gewone onderdeelen van het feestprogramma als de bouquet van Harmen. Maar het weer, dat bij alle feesten een woord meespreekt, doet dat vooral in den zomer, als de feestvierders de buitenlucht noodig hebben. Regent het op zulk een dag, dan valt geregeld een gedeelte van het programma in 't water en moet het door eene improvisatie worden aangevuld. Als men twintig Nederlandsche zomers heeft beleefd, kan men op een zekeren datum in Juni of Juli al menigmaal door de zon in den steek zijn gelaten, en dat was Elza al even dikwijls overkomen als ieder ander. Maar zie, deze zomerdag was weer een echte - een ouderwetsche. Er viel niets op aan te merken. Hoe was de wind ook weer? Hij was lang oost geweest - maar nu stond hij sinds een paar dagen in 't westen met veel regen. Den vorigen dag was hij naar 't N.W. geloopen en we kennen dien noordwester, den boosaardigen dijkbestormer, van wien Helmers dichtte: ‘En als 't Noordwesten waagt dien ringmuur aan te randen’, enz. Maar zie, nu was 't weer een ‘ouderwetsche zomerdag’ - een dag, om te wandelen onder het stille lommer of te spelevaren op den vijver, gerimpeld door den adem van den sluimerenden oostenwind, die de weerspiegeling van den

blauwen hemel, de groene boomen, het leien dak en de heldere muren van het huis deed trillen in den waterspiegel. 't Was een dag, die voor feestelijk gestemde menschen de vraag: ‘Wat zullen we doen?’ zoo gemakkelijk maakt, dat iedereen, in de rijke keus van uitspanningen rondtastende, met zooveel voorstellen te voorschijn komt, dat geen toovenaar eruit wijs kan worden. Gelukkig, als er dan maar onder al die phantasten eene enkele eenvoudige ziel is, die met haar gezond verstand en zeker kalm gezag haar denkbeeld ingang weet te doen vinden.

Elza was hier de goede genius, die alles ten goede leidde. Het weer was den vorigen dag en nacht zoo afschuwelijk geweest, dat er op geene beterschap voor morgen was gerekend, te meer, daar de wijzer van den barometer op het pad van ‘veranderlijk’ steeds op onrustbarende wijze naar den afgrond van ‘regen en storm’ was gegaan. Er waren dan ook maatregelen genomen, om de weerbarstige elementen eenvoudig te verloochenen en zich binnenshuis schadeloos te stellen voor het gemis van ‘landelijk genot’. Elko was 't met zijne zuster spoedig eens en Elko was ook een goede raadgever, als 't op feestvieren en pret aankwam. De oudelui waren zoo inschikkelijk, als oudelui, die hunne kinderen aanbidden, met mogelijkheid zijn kunnen. - Toen nu het weer, buiten alle verwachting, zoo schitterend was, als men verlangen kon, en de grillige wijzer van het weer-werktuig naar mooi weer was gewandeld en bij iederen tik tegen het glas een sprongetje verder haar bestendig deed, werden de toebereidselen van den vorigen dag in den steek gelaten en hadden broer en zuster spoedig een nieuw programma opgemaakt. Wat er al op dit programma voorkwam, gaan we liefst onbesproken voorbij, voor zoover het niet van onmiddellijken invloed is op den loop onzer kleine geschiedenis.

We vinden het gezelschap 's middags op Ver-Zicht terug, en wel op een tijdstip, dat het geheel uit elkander is geraakt. Op een pad langs een boschrand, vanwaar men een bekoorlijk vergezicht over velden, weiden, bosschen en hei heeft, wandelen twee jongelieden naast elkander voort: 't zijn Elza, de jarige, en de Indische kapitein. Het toeval heeft hen bij elkander gebracht. De kapitein had zich afgezonderd; hij was vermoeid door de buitengewone inspanning van eene roeipartij, gevolgd door eene wandeling, die weer was opgevolgd door een rijtoer, en daarna nog eene wandeling; bovendien was hij 's nachts te voren heel laat naar bed gegaan en 's ochtends buitengewoon vroeg op geweest. Eene zijner wonden, die wel geheeld, maar nog uiterst gevoelig was, veroorzaakte hem veel pijn en hij had ergens in afzondering eene rustplaats gezocht aan den boschrand in het zachte mos. Daar lag hij, op den elleboog geleund, in de eenzaamheid van het stille landschap om zich heen, en staarde peinzend voor zich op den grond. Hij had zijn hoed afgeworpen; op zijn karaktervol gelaat lag een droevige ernst verspreid. Hoe zag 't er toen in zijn binnenste

uit? - Ja, wie ontcijfert dat warschrift van door elkander kruisende gedachten, die door het brein van een mijmeraar gaan? Één gronddenkbeeld ligt altijd boven en daaronder warrelt het zonderling door elkander. Dat ééne denkbeeld was bij dezen mijmeraar, dat hij zich te midden van die gelukkige, vroolijke menschen misplaatst gevoelde door zijne verlatenheid. Allen hadden ze hunne naasten en vrienden bij zich en hij had hier niemand, en buiten dezen kring was ook niemand. Hij was een verlatene... Ja, dat was zijne eigen schuld, want er wonen zooveel millioenen menschen op de wereld en hij kon overal zoeken naar vrienden; de keuze was ruim genoeg.

Ja, er waren onder die dertig of veertig feestgenooten ook wel enkelen, die hij zijne vriendschap wilde schenken, en er was er zelfs één onder hen, die als een lichtend beeld zich van alle anderen afscheidde en hem steeds voor oogen stond. Eene slanke, bekoorlijke verschijning in een rozerood kleed, dat de rijke leest omsloot. Wat hij ook mijmerde, altijd zag hij, te midden zijner phantasieën, dat verleidelijk beeld en dan klopte zijn hart soms sneller, als hij zich een zachten, warmen handdruk herinnerde, die vergezeld ging van een onvergetelijken blik en een glimlach, die hem tot in de ziel was gegaan. - Ja, zij?... Maar dan kwam er weer een treurige glimlach op zijne lippen... Hij gevoelde wel, dat hij zich aan haar niet hechten mocht. Had hij aan die ééne droevige teleurstelling niet voor zijn geheele leven genoeg?

Zoo lag de vermoeide man te peinzen en zich te kwellen, toen een lichte tred in zijne nabijheid klonk. De kleine, snaterende boomzangers boven zijn hoofd fladderden weg, maar hijzelf hoorde niets, voordat hij door zekeren magnetischen stroom, die hem doordrong, een lichten schok ondervond, die hem het hoofd deed oprichten. De rozeroode gestalte stond voor hem en, tegen den reinen, blauwen hemel afstekende, scheen ze hem toe als een uit hooger sferen gedaalde engel in een straalkrans van zonnelicht.

Zij schrikte, toen ze hem zag, en ze bleef staan; hij sprong overeind, maar niet denkende aan de verraderlijke wond, zou hij zijn neergevallen, als hij zich niet aan den boom had gegrepen, naast welks stam hij had gerust. Hij werd bleek van pijn, en wellicht ook van ontroering.

‘Hebt ge u bezeerd, Mijnheer Zijdsema?’ vroeg Elza terstond, eene schrede nader komende en te gelijk de hand uitstrekkende, als wilde ze hem te hulp komen.

‘'t Is niets, Freule,’ sprak hij, en hij bukte, om zijn hoed en rotting op te rapen. Toen hij zich oprichtte, was zijne bleekheid verdwenen. Hij glimlachte en hernam: ‘Ik verdien het geluk van zulk eene ontmoeting niet; daarom ben ik er des te erkentelijker voor. Mag ik u vergezellen, Freule Elza?’

‘Wel zeker moogt ge,’ antwoordde ze. ‘'t Is, alsof er eensklaps eene bom tusschen 't gezelschap is gevallen. Alles is uit elkaar gestoven.’

‘Het is me een raadsel,’ zei de kapitein, terwijl hij naast haar voortstrompelde, ‘hoe men u heeft alleen gelaten.’

Ze lachte en antwoordde terstond: ‘Wel, dat raadsel behoeft voor u toch geen raadsel te zijn - voor u, die de eerste waart, om het bijzijn van de jarige te ontvluchten.’

‘Ge hebt dat zeker nu pas toevallig opgemerkt,’ zei de kapitein met zijn effen lachje.

Dat antwoord scheen de schoone niet te bevallen. Ze trok een mondje en zei op een toon, die haar anders zoo geheel vreemd was, omdat er iets bits in was: ‘Wel mogelijk. Men kan niet op iedereen letten.’

Toen ze 't gezegd had, zou ze alles hebben willen geven, om het te herroepen, maar 't was te laat.

‘Juist,’ zei de invalide, op een korten, afgepasten toon, die Elza gevoelig trof.

Ze keek voor zich met neergeslagen blik, en met elken tred zette ze de punt van hare parasol naast haar rechtervoet in het zand. - Ze wandelden eene poos naast elkander voort Zoo ontmoetten we hen eenige minuten geleden en zoo volgen we hen nu.

De kapitein bleef staan en leunde op zijn stok; hij was heel bleek en over het landschap heenziende, zei hij: ‘Een oogenblik, Freule Laat ons dit schoone gezichtspunt niet zoo achteloos voorbijgaan.’

Ze bleef werktuigelijk staan en liet haar blik over het panorama weiden; maar ze dacht aan iets anders. Ze zag van terzijde haar geleider aan en zijne bleeke, verwrongen trekken deden haar pijn.

‘Wat is er?’ vroeg ze eensklaps. ‘Gevoelt ge u niet wel, Mijnheer Zijdsema?’

‘Eene bank zou me welkom zijn,’ antwoordde hij, weer voortstrompelend, en terwijl ze naast hem voortging, mompelde hij: ‘Wat is 't ongelukkig, als men zoo hulpeloos is. Bekommer u om mij niet, Freule Elza. Ik ken hier den weg vanouds. Ga, als ik u verzoeken mag, naar 't gezelschap terug. Ah, daarginds is eene bank! Die was er vroeger niet.’

Hij waggelde en Elza greep zijn arm. ‘Steun op mij,’ zei ze kortaf en maakte zich van zijn arm meester.

Toen zaten ze op de bank en hij staarde voor zich uit over het zonnig landschap, dat zich voor hem als in een rooskleurigen nevel had gehuld. Hij voelde in zijne verbeelding altijd dien druk aan zijn arm; hij hoorde altijd die drie woorden: ‘Steun op mij’, en de ongelukkige voelde zijn hart kloppen, als wilde 't zijn engen kerker verbreken.

Wat toch kon hij hopen? Immers niets? Was 't dan niet beter, zoo spoedig mogelijk dit oord der verlokking te ontvluchten, als 't niet reeds te laat was, om haar ooit te kunnen vergeten?

‘Freule Elza,’ zei hij eensklaps, het hoofd oprichtende, ‘ge waart zoo vriendelijk, mij terug te houden, toen ik meende te moeten ver-

trekken; maar hoeveel aantrekkelijks een langer verblijf hier ook voor me heeft, geloof ik, dat het raadzaam voor me is, heen te gaan. Mijn toestand verbetert niet.'

'Inderdaad,' zei Elza - 'ik merk, dat ge vandaag minder wel zijt. 't Ging anders zoo goed, niet waar? Willen we onzen dokter eens ontbieden? Hij is een toovenaar in zijn vak. Alleen met zijn glimlach geneest hij de menschen. En hij geeft zijn patiënten alleen medicijnen, om goede vrienden met den apotheker te blijven.'

'Ik ben met geene doctorale glimlachjes te genezen,' zei de kapitein, onwillekeurig zelf glimlachende om de snedige wijze, waarop de schoone juffer dit zei.

'Zal ik u eens de waarheid zeggen, Mijnheer Zijdsema?' zei Elza met een diepzinnig, doctoraal gelaat. 'Ik geloof juist, dat ge door lachen te genezen zijt, en ge moet zelf ook lachen, zoo hard mogelijk. Ik wed, dat onze dokter u weer geheel in orde brengt. *Oder sind Sie seelenkrank*? In dat geval is onze dokter ook nog de beste, dien ge vinden kunt!'

'Ge lacht ermee,' zei de kapitein, die hare schets toch prettig vond, - 'maar ik herhaal, dat uw dokter me met *zijn* lach niet zal genezen.'

'Wilt ge soms mijn lach?' vroeg Elza vroolijk. 'Welnu, dien kunt ge krijgen. Ik schijn wel ernstig en dat ben ik ook wel een weinig, maar ik doe niets liever dan lachen. En als ik weet, dat ik er iemand mee genezen kan, wil ik gaarne een paar uren daags mijn lachlust op hem beproeven.'

'Ja, die lach zou me genezen,' zei de kapitein, 'maar als ik hem later moest missen, zou ik ongelukkiger zijn dan ooit.'

'Ah!' zeide Elza, eensklaps een anderen kant uitziende.

Er volgde eene stilte, en toen zei ze eensklaps kortaf: 'We moeten gaan.'

'Ik heb u gekrenkt,' sprak hij met bewogen stem; 'dat vreesde ik, toen het woord eruit was. - Waarom? Eene reden weet ik er niet voor - maar ik gevoelde het, en toch kon ik 't woord niet terughouden, want het welde me uit het hart. Toen ik hier in uw midden kwam, gevoelde ik me wel verlaten, maar uwe stem, uw oog, uw hart, uw glimlach waren voor mij eene nieuwe wereld vol bekoorlijkheid. Uw dokter kan me niet genezen, herhaal ik, en daarom is 't beter, dat ik heenga. Ziedaar de waarheid. Heb ik u door deze verklaring gekrenkt, vergeef 't mij dan.'

'Neen,' zei Elza, een weinig bleek; 'gekrenkt niet, maar wel ben ik verwonderd, na 'tgeen ge mij hebt verhaald van... Laura... Laat me uitspreken, als ik u verzoeken mag. Uwe houding tegenover haar doet me denken aan spijt, aan wrevel. Laat ons gaan, Mijnheer Zijdsema,' - en ze stond op. De kapitein volgde terstond haar voorbeeld, en terwijl ze verder wandelden, vervolgde ze:

‘Ja, uwe verklaring verrast me, en ik wil openhartig zijn: de verrassing is me niet aangenaam.’

‘Ik vreesde het,’ zei de arme kapitein met een pijnlijken zucht.

‘Ik weet zelf niet juist waarom,’ hernam Elza, ‘want, zooals ge wel hebt kunnen opmerken, draag ik u geen kwaad hart toe. Ik geloof, dat ik u in mijne verbeelding nooit goed van Laura heb kunnen afscheiden. Het komt me voor, dat, al is er schijnbaar een scheidsmuur tusschen u beiden, er zoo weinig toe behoort, om dien muur te doen vallen, en... dan... Ja, 't is zonderling, ik verbeeld me altijd, dat ik op een onverwacht oogenblik de ongeroepen getuige moet zijn van eene verzoening, die ik voor u beiden niet wenschen mag. Daarom was 't misschien goed, dat ge nu heengingt... om later terug te komen, als ge er lust toe gevoelt.’

‘Het doet me innig leed,’ sprak hij, ‘dit van u te moeten hooren; ik meende, dat ge betere gedachten van mij hadt en dat ik genoeg had getoond, dat ik alles ontwijk, wat tot eenige toenadering kon leiden.’

‘Juist, omdat ge dit zoo angstvallig, ik zou bijna zeggen opzichtig overdreven doet, dacht me, dat er vrees voor uzelf en gemis aan zelfvertrouwen onder moest schuilen. Er mag tusschen u beiden gebeurd zijn, wat er wil, - mij dunkt, dat de tijd van vijandschap nu voorbij moest zijn en dat gij beiden bij uwe allereerste ontmoeting hadt moeten toonen, dat het verleden voor u dood en begraven is.’

‘En ge zeidet zoo even,’ viel de kapitein haar snel in de rede, ‘dat ge eene verzoening niet wenschelijk zoudt achten!’

‘Dat zeg ik nog. Het is heel iets anders, als men bij eene eerste ontmoeting elkander als oude bekenden te gemoet komt en toont, het gebeurde te willen vergeten, dan of men blijk geeft, alles te hebben onthouden, en daarna tot eene verzoening komt, die leiden moet... ik durf niet zeggen, waarheen en hoe ver... Begrijpt ge mij nu?’

Hij schudde weemoedig het hoofd. ‘Ge kent me niet,’ sprak hij. ‘Ge weet niet, welk wreed spel ze met mij heeft gespeeld; hoe onmeedoogend ze mij 't hart uit den boezem heeft gerukt... Ik zou me voor mezelf moeten schamen, als ik het leed, waaronder ik jaren heb gezucht, zóó geheel kon vergeten en vergeven, dat ik bij het wederzien die vrouw eene vriendenhand bood.’

‘Ik kan me, naar 't schijnt, niet in uw toestand verplaatsen,’ zei Elza en ging met het hoofd een weinig voorover, en strak vóór zich op het pad starende, naast hem voort.

‘Ge hebt mijn vonnis uitgesproken,’ hernam hij; ‘ik vertrek morgen. Als ik wantrouwen jegens mezelf koesterde, had ik immers vroeger kunnen heengaan, om haar des te zekerder te ontwijken? Nù ga ik, omdat ik u moet en wil ontvlieden. Vergeef 't me, dat ik eene schaduw heb geworpen op uw zonnigen feestdag. Ik begrijp, dat ik u verdriet heb aangedaan, want ge zijt te goed en te edel, om u te verheugen - zooals sommige vrouwen doen - in 't harteleed van den man, wiens

liefde ze afwijzen. - Ik had niet moeten spreken; ik had mijn gevoel in 't diepste van mijn binnenste moeten begraven, maar 't was mij te machtig. Ik zag uw gelaat steeds vóór me; uwe stem klonk me altijd in de ooren; ik was in dien zonderlingen toestand geraakt van den man, die zich steeds afvraagt: "Wat moet ik doen, hoe moet ik spreken, om genade te vinden in hare oogen?" van den man, die ademt, leeft en zich beweegt in de alomtegenwoordigheid der vrouw, die hij aanbidt. - Ik kon niet langer in dezen toestand blijven zonder me te verraden, en, helaas! ik deed het in een ongelukkig oogenblik - op uw feestdag. Vergeef 't me, en vergeet het.'

Hij bleef weer stilstaan en zei toen, met zijn stok naar de scherpe torenspits wijzende, die bij eene bocht van den weg eensklaps te voorschijn kwam: 'Zie, daar is *le clocher du village* weer van den invalide, de magneetnaald, die hem aantrok uit het verre land en waarheen hij 't eerst zijne hinkende schreden richtte. Hij kwam, om zijn gebroken hart nog eene lafenis te bieden uit den kelk der herinnering, en ze viel hem als gesmolten lood op 't hart. Neen, ge weet niet, wat het is, alleen op de wereld te zijn met geen ander bezit dan de herinnering aan eene onherroepelijk verloren liefde. Ik had daar, dicht bij dien toren, mijn geluk begraven, en altijd wilde ik weer naar die grafplaats heen. - Zonderling spel van het noodlot, niet waar? Op dat kerkhof, waar ik een laatst vaarwel kwam brengen aan de zwijgende getuigen van mijn verwoest geluk, moest ik een tweede goochelspel van 't geluk vinden, om het terstond weer te verliezen. Nu zal ik er nooit een voet meer zetten - zoo waar....'

'Zweer niet,' zei Elza ernstig. 'Waartoe zich te verbinden in de toekomst? - Ik heb u aandachtig aangehoord en ik wil over alles nadenken.' Hare stem beefde een weinig en ze hield op. Toen vervolgde ze bedachtzaam, nu en dan ophoudende als iemand, die uit een vloed van gedachten naar de juiste woorden zoekt: 'Laat ons vooreerst vergeten... neen, ik vergis me, laat ons ter zijde stellen, wat we nu met elkaar hebben gesproken. Ik wenschte vooreerst te blijven op het standpunt, waar we ons bevonden, toen ge mij dezen morgen gelukwenschtet met mijn geboortedag. Ga morgen of overmorgen - wanneer ge wilt - op reis; kom terug, wanneer 't u goeddunkt. Zoek allereerst beterschap. Onze dokter zal u goeden raad geven - dat beloof ik u. Komt ge terug, - onder welke omstandigheden ook - ge zult ons altijd welkom zijn, - en dit beloof ik u: mijne gedachten zullen u vergezellen. Meer kan ik niet zeggen.'

'Ge zegt me zooveel, dat ik niet meer behoef te twijfelen aan mijn vonnis,' sprak hij met aandoening. 'Maar ik zal doen, wat ge van mij eischt, en 't opvolgen als een hoog bevel. Ge zijt eene edele vrouw, die ik even hoog vereer als innig bemin. Ik zeg niet, dat ik zal trachten, mezelf te genezen van mijne liefde, want ze is me te heilig, maar

ik wil u niet verliezen, zoolang ik nog iets van u bezitten kan; ik wil u trouw blijven... Ziedaar, meer kan ik ook niet zeggen.'

''t Is genoeg,' zei Elza, 'en 't is voor mij genoeg. Ga op reis; zoek verstrooiing - zoek vrienden - vergeet voor eene poos, en kom dan terug. Ge zult hartelijk ontvangen worden, en misschien... ja, misschien....'

'Ge wilt me toch niet met ijdele hoop vleien?' vroeg hij, eensklaps stilstaande.

'Met *ijdele* hoop zeker niet,' antwoordde ze, met neergeslagen blik; - 'maar ik zal genoeg aan u denken, om bij uwe terugkomst met volle zekerheid te kunnen zeggen: 'We zijn vrienden en kunnen niets meer voor elkaar zijn....'

'Zou ik dáárom moeten terugkomen? Waarom me dit nu niet voor eens en altijd gezegd?'

'Omdat ik 't niet kan,' antwoordde ze, 'en... omdat ik 't niet wil. Ik ben eene Friezin en ik heb een wil.'

Ze zag hem kloek in de oogen en onwillekeurig stak hij haar de hand toe. 'Goed - heel goed,' zei hij, en er kwam een glimlach op zijne lippen te voorschijn. - 'Laat ons verder feestvieren, en ge zult zien, dat ik ook een wil heb; dat ik evengoed Fries ben, als gij Friezin zijt. Ik heb ook een wil, en ik zal me flink houden. Mag ik u nu mijn arm aanbieden?'

Ze aarzelde een oogenblik, en terwijl ze bij zichzelf overlegde, kwam daar eensklaps een paar opdagen, heel vertrouwelijk gearmd en blijkbaar in een druk gesprek verdiept. 't Waren andermaal Elko en Laura.

Elza was op 't punt geweest, om te antwoorden: 'Dank u, Mijnheer.' En nu ze daar eensklaps de vrouw zag naderen, die hare vriendin was en te gelijk de oorzaak van 't leed des mans, wiens liefde ze voorwaardelijk had afgewezen, kwam er eensklaps een gevoel bij haar op, dat alle strenge voornemens, alle terughouding, alle ernstige bedenkingen deed verdwijnen als een rookzuiltje op den wind.

'Steun op mij,' zei ze weer kortaf. 'Ge zijt vermoeid, en ik ben sterker dan gij.'

Hoe dankbaar was hij, de arme man! Hij dacht aan niets meer. De hemel van geluk opende zich weer plotseling voor hem. Hij lei zacht zijn arm op den haren en zoo schreden zij voort. Toen ze het paar genaderd waren, hief Laura even 't hoofd op, sloeg eerst een bliksemsnellen blik op den kapitein en wierp toen Elza een lief glimlachje toe. Die glimlach werd beantwoord met een staalkoud oog en een indrukwekkend ernstig gelaat; Elko zei in 't voorbijgaan: '*Les beaux esprits se rencontrent.*'

Waarop zijne zuster heel effen liet volgen: '*Et passent leur chemin.*'

De kapitein waagde het even, den ronden arm te drukken, waarop zijne hand rustte, en dat werd hem blijkbaar niet euvel geduid.

Er werd geen woord meer tusschen hen gewisseld over het ernstig onderwerp, dat hen had beziggehouden. Het groot diner op Howerda liep vroolijk ten einde en het feest zou met een *bal-champêtre* besloten worden. De kapitein danste niet, om de eenvoudige reden, dat hij er niet toe in staat was. De pret kon ook wel zonder hem haar gang gaan.

Hij had niet naast Elza gezeten en dat had hem weer somber gestemd. Hij had de drukte ontweken en een stil schuilhoekje gevonden in den halfverlichten wintertuin. Daar zat hij te peinzen en nu en dan te zuchten. Hij dacht eraan, dat binnen enkele dagen een einde zou komen aan het stil geluk, dat hij hier had genoten, en dan zou hij weer alleen zijn - verlaten en, wat het ergste was, in zijn binnenste een zweem van hoop koesterende, die eene gestadig vlietende bron van kwelling voor hem zou zijn en uitloopen moest op de bitterste aller teleurstellingen.

In een stil hoekje van het park hadden omstreeks denzelfden tijd de beide vriendinnen een vluchtig, maar veelbeteekenend onderhoud.

‘Wanneer mag ik je met je kapitein gelukwenschen?’ vroeg Laura een weinig spotachtig.

Elza keek haar weer met dien stalen blik aan, waarmede ze hare vriendin door en door scheen te willen zien, en antwoordde toen kortaf: ‘Vooreerst nog niet.’

‘Ah!’ zei Laura, ‘dan speelt ge de coquette.’

‘Ik geloof, Laura, dat gij wel de allerlaatste mocht zijn, om mij zoo iets te verwijten, al ware 't zoo.’

‘Ik?’ vroeg Laura met onvergelijkelijke kalmte en zoo natuurlijk verwonderd, dat Elza een oogenblik uit het veld geslagen was over zooveel onbeschaamdheid.

‘Zoudt ge meenen,’ hernam het meisje na een oogenblik, ‘dat uw vrije omgang met Elko boven alle verdenking is?’

‘*Honny soit qui mal y pense,*’ zei Laura kalmpjes.

‘Ge moet zelf weten, wat ge doet,’ zei Elza, ‘maar ik zeg u, dat ge een heel leelijk en gevaarlijk spel speelt.’

Elza keerde zich eensklaps om en liet hare vriendin alleen.

Laura zou geene echte coquette zijn geweest, als ze niet eene hooge mate van eigenliefde had bezeten, en die eigenliefde bracht mede, dat ze geene ernstige terechtwijzingen kon dulden. Ze keek Elza met een donkeren blik na, en terstond kwam de gedachte bij haar op, dat ze hare vriendin dien zet op de eene of andere manier moest betaald zetten. Ze had nog eene andere kleine rekening met Elza te vereffenen. De onwrikbare stugheid van den kapitein kwetste ook hare eigenliefde, en ze duidde 't Elza ten kwade, dat ze blijkbaar voor den jongen

officier sympathie gevoelde, als 't niet nog meer was. Hoe zonderling 't moge schijnen, ze misgunde den man, dien ze had versmaad, aan hare beste vriendin. Ze had al sinds lang eene gelegenheid bespied, om dien weerbarstigen kapitein weer eens in haar net te lokken. Hoe Spartaansch hij er uitzag, wanhoopte ze toch daaraan niet. Ze kende hare krachten en die waren inderdaad groot.

Waar zou hij nu zijn? Hij was zoo eensklaps verdwenen, en hij liet zich niet meer zien. Ze kende zijn zwak voor afzondering. Natuurlijk zat hij ergens in de eenzaamheid. Wellicht was hij naar zijne kamer. Nu, dan kon ze er niets aan doen. Ze ging aan 't zoeken in de verschillende vertrekken, waar hij zich kon ophouden. Ze kwam in de *serre* en daar ontdekte haar scherpziend oog den kluizenaar in zijn hoekje. Ze deed, alsof ze hem niet opmerkte, en ging eerst weer naar het bijgebouw terug, dat tot landelijke danszaal was ingericht. Nauwelijks had ze zich daar vertoond, of haar getrouwe ridder Elko stond aan hare zijde.

'Ik bid u,' fluisterde ze op gejaagden toon, 'wees voorzichtig! Er is onraad. Dans vooreerst niet met me. Ik ga mijn man binnen eene poos gezelschap houden. Volg me vooral niet.'

Een oogenblik later was ze verdwenen.

De kapitein zat steeds te mijmeren op de ronde sofa in den donkeren hoek, toen eensklaps een zachte geur van verbena zijn reukorgaan trof en een zachte adem zijne wang beroerde.

'Eerk,' fluisterde eene smeekende, vleiende stem; 'vergeef me al 't leed, dat ik u heb aangedaan.'

De kapitein sprong op, als had hem eene adder gebeten.

'Mevrouw,' stamelde hij - 'gij?'

'Ja, ik,' zei ze met gevouwen handen en met eene uitdrukking in hare oogen, die van diepe droefenis en wanhoop getuigde. 'Ik, Eerk. Waarom zijt ge zoo hard voor me? Ik kan uw stroef en streng gelaat niet aanzien, zonder smart en berouw te gevoelen. Ge weet niet, wat ge me lijden doet en wat ik geleden heb.'

'En gij weet niet, wat *ik* geleden heb,' antwoordde hij bitter. 'Wat gij hebt geleden om mij, Mevrouw, zijt ge uitmuntend te boven gekomen; dat kan men u wel aanzien. Ik maak u welgemeend mijn compliment.'

'Ik weet wel,' sprak ze, strak vóór zich ziende, 'dat ge altijd een woord van bitteren spot tot uwe beschikking hebt; maar men kan naar 't uiterlijk van den mensch niet beoordeelen, wat er in zijn binnenste omgaat. Het lachend gelaat verbergt soms zooveel inwendigen strijd en zooveel lijden. Het is mijne schuld niet, dat ik een masker dragen moet, waarachter ik mijn dagelijksch, immer wederkeerend leed verbergen moet. Ik ben in een gareel geslagen, en ik moet voort, altijd voort, zonder dat ik morren mag; want ik heb mezelf vrijwillig dat juk opgelegd. Ik weet wel, wat ge mij verwijten kunt; en zooveel kunt ge

me niet naar 't hoofd slingeren, wat ik mezelf niet reeds duizend en duizend malen heb verweten. 't Is te laat; ik weet het. Ik ben lichtzinnig geweest; ik heb slecht gehandeld toen ik een goed en edel hart brak, dat zich geheel aan mij had gegeven. Maar ik was jong, en een bedorven kind te midden eener omgeving, die eene volmaaktheid in me zag.' Ze hield een oogenblik op en zag om naar de deur... 'Is er iemand?' vroeg ze snel.

'Ik hoor en zie niets,' zei Eerk, die naar haar luisterde en geen woord verloor. 'Ga voort, Mevrouw, - ik wil u de gelegenheid niet benemen, uzelf te rechtvaardigen, al geloof ik dat onmogelijk.'

'Als ik altijd goede raadgevers had gehad,' vervolgde ze, 'was alles anders gegaan. 't Is mijne schuld niet, dat het lokaas van geld, van weelde en praal de stem van mijn hart verdoofde. En wat is er nu van me geworden? Nergens vind ik vergoeding voor mijn weggeworpen stil geluk, nergens bevrediging voor mijn hart. Soms gevoel ik me als dood. Dan leeft er niets meer in me dan een werktuig, dat vraagt naar voedsel en... naar rust....'

'En wilt ge me nu 't geloof opdringen, Mevrouw,' zei de kapitein stug, 'dat ge zooveel geleden hebt om mij? Uw geheugen is slecht of schijnt zoo. Veroorloof me, dat ik het te gemoet kom. Ge hebt u geheel vrijwillig verbonden aan mij, en uwe brave ouders hechtten hunne goedkeuring aan onze verbintenis, omdat ze u te lief hadden, om u in iets te weerstreven, en ook, omdat ze vertrouwen stelden in mij; omdat ze geloofden, dat ik mijne belofte zou nakomen, om alleen te leven voor u en uw geluk. Niemand ter wereld heeft u gedwongen, mij op te offeren voor den man, die u weelde en rijkdom bood. Dat is onwaar. Toen ge te Amsterdam bij uwe tante logeerdet, waar ge hem leerdet kennen, waart ge zoo vrij, als een meisje met mogelijkheid zijn kan. Hebt ge, zooals ge mij later schreeft, den raad van die tante opgevolgd, om den rijken man voet te geven en zijn aanzoek gunstig te ontvangen, dan was dat alleen een bewijs, hoe ge uzelf en mij hadt misleid, toen ge mij liefde en trouw beloofdet. Maar ik ben toen in mijne wanhoop zelf gaan onderzoeken, wat er was gebeurd, en uwe tante was eerlijk genoeg, me te verklaren, dat ons engagement voor haar een geheim was geweest en dat gij, Mevrouw, haar misleid en eene oneerlijke rol gespeeld hadt.'

'O, dat is onwaar!' riep Laura, eensklaps oprijzende, - 'dat is eene schandelijke onwaarheid; dat herhaal ik! Zij was het, die me een huwelijk met een officier zonder fortuin afschilderde als eene bron van allerlei ellende; zij heeft den man, dien ze voor mij bestemd had, aangemoedigd en aangehaald door alle middelen, waarover ze beschikken kon. Ik was jong, ijdel en onervaren en ik heb me laten verblinden... Ja, dat is mijne schuld...' en ze verborg 't gelaat in haar fijn zakdoekje en snikte.

'Ja, ge waart ijdel,' zei hij stroef, 'zooals ge nog zijt en altijd

blijven zult, totdat de tijd voor u daar is, om... vroom te worden. - Alleen aan uwe ijdelheid en eerzucht hebt ge gehoor gegeven. Gij spreekt onwaarheid, als gij anderen beschuldigt. Ge hebt uwe tante, uwe ouders, uw man en mij misleid, en toen teldet ge nog geene achttien jaren. En al die ijdelheid en list in een zoo jong en *onervaren* meisje, dat de macht harer schoonheid kende, zou nog geene reden voor mij zijn geweest, om u thans, nu al het leed geleden is, te verloochenen, indien ge mij, na uwe terugkomst van uwe tante, toen alles in 't geheim was vastgesteld, niet in den waan hadt gelaten, dat er niets tusschen ons was veranderd. Ge herinnert u, dat, toen ge, na eene afwezigheid van drie maanden, in uw ouders huis terugkeerdet, ik ook in Dahlem kwam. 't Was in den zomer, en ik had met moeite twee dagen verlof gekregen. Ik bemerkte wel aan uwe ouders, dat er iets bijzonders was, en ik vergeet nooit den hartelijken handdruk en de meewarige uitdrukking op 't gelaat van uw braven vader, toen ik mijn bezoek bij u bracht; maar ik vergeet nog veel minder ons samenzijn 's avonds van dienzelfden dag in 't klimopprieel van uw tuin. Uwe ouders wisten toen alles, en ze geloofden, - eerlijk als ze waren - dat ge mij daar, in onze donkere afzondering, de waarheid hadt beleden. - Hoe was die samenkomst, Mevrouw? - Hebt ge toen een woord gezegd, dat waarheid was? - Waart ge ooit hartstochtelijker, - ja, het woord moet eruit, - waart ge ooit verleidelijker dan toen? Als ik ooit mocht getwijfeld hebben aan uwe liefde, aan uwe volkomen toewijding, toen zeker niet. Herinner u dien avond, Mevrouw, - en schaam u dan voor de leugen, die ge mij van uwe lippen liet drinken! O, als ik daaraan denk, - als ik me die bedwelming moet herinneren, dan schaam ik me voor u om zooveel valschheid. Toen was uw huwelijksdag reeds bepaald en ge hadt alles goed overlegd. Ik was in het kamp, toen ik vernam, dat mijne beminde Laura... getrouwd was. Zoo hebt ge mij bedrogen, Mevrouw, - zooals ge thans uw man, dien goedgeloovige, ook bedriegt.'

Laura was weer op de sofa neergezonken en zat, met het hoofd op den gewelfden boezem gezonken, voor zich te staren. Er volgde eene stilte. Uit de verte neuriede de dansmuziek eene wals van Strauss - *Ein Kuss.* Het zwakke schijnsel der ballon-lamp verlichtte haar schoon gelaat, zoo onberispelijk van vorm, zoo ovaalrond als dat eener Venus. De zwarte wenkbrauwen teekenden zich scherp af onder de hagelblanke lijn van het voorhoofd, die onder de kroezels van het donkerblonde haar te voorschijn kwam; de lange wimpers wierpen eene schaduw over die zachte, rooskleurige wang en deden denken aan 't geheimzinnig vuur, dat in die staalblauwe oogen schitterde; de roode lippen, zoo vol en toch zoo fijn geteekend, schenen '*ein Kuss*' te vragen. Ze had haar witten, met dons gevoerden mantel afgeworpen en al de rijkdom van haar schitterenden hals en boezem kwam te voorschijn.

‘Voor u,’ voer de kapitein eensklaps uit, als door eene soort van waanzin getroffen, ‘moest men alle spiegels verbrijzelen.’

‘Ik wil elke beleediging van u verdragen,’ prevelde ze met hare zoete stem. ‘Ik weet, dat ik schuldig ben, - maar ge hebt het zelf gezegd: mijn spiegel heeft me tot schuldige gemaakt; mijn spiegel en de vleierij der mannen. Kom naast me zitten, Eerk,’ en ze strekte hare hand naar hem uit - ‘kom hier en spreek kalm met uwe oude vriendin... Ziezoo, nu zijt ge vriendelijk en lief... Ik ben ongelukkig, diep ongelukkig.’

‘En daarom zoekt ge uw troost in eene ongeoorloofde betrekking met den broeder uwer vriendin,’ liet Eerk erop volgen.

‘Neen!’ riep ze driftig. ‘Ik ken Elko. Hij is goed en galant, maar meer ook niet. Als ik hem een weinig heb toegegeven, dan was 't uit spijt. Het is uwe schuld, Eerk, - uwe schuld.’

En opnieuw barstten hare tranen los.

Eerk zweeg. Nooit had hij in zulk een hachelijken toestand verkeerd. Somber staarde hij voor zich heen. Hij wenschte zich duizend uren ver, maar 't was, of een magneet hem aan die plaats vasthield. Hij deed eene geweldige poging, om zich uit de betoovering los te rukken, en hij wilde zich juist oprichten, bedwelmd door de atmosfeer, die dat verleidelijke schepsel omgaf, verblind door den rijkdom van vormen, waarvan hij den blik niet kon afwenden, toen eensklaps een paar blanke, ronde armen zijn hals omstrengelden en een lange kus zijn mond sloot.

Eene seconde later zat hij alleen. De hartstochtelijke kus brandde nog op zijne lippen, en nog hoorde hij 't gefluister in zijn oor: ‘Mijn hart blijft u toebehooren... altijd.’

Als een dronken man stond hij op en staarde wezenloos rond. ‘Wat is er gebeurd?’ vroeg hij zich in zijne doffe bedwelming af. Toen kwam de herinnering eensklaps terug. Ieder woord, ieder gebaar, ja, iedere traan der Sirene viel hem als een gloeiende druppel op 't hart - en dan die bedwelmende geur, dien hij bleef inademen en die niet wilde wijken; dat borstbeeld van schitterend albast, dat hij steeds vóór zich zag!...

‘Hoe me te redden!’ prevelde hij voor zich heen, en hij liep met het hoofd tegen den muur, woelde met beide handen in zijne haren en hield zich 't hoofd vast, dat bonsde, als dreigde het te barsten. 't Werd hem te eng en te benauwd onder dien hoogen koepel van glas. Hij waggelde naar buiten. Daar klonk de lustige dansmuziek hem tegen en werktuigelijk ging hij op het geluid en het licht af en trad de danszaal binnen. Tegen een der zware houten pijlers geleund, staarde hij wezenloos de dansende paren na. Maar eensklaps ontwaakte hij uit zijn gepeins. Eene schitterende gestalte ging hem voorbij en te gelijk gevoelde hij den blik van een paar verlokkende oogen en zag hij den glimlach op de lippen der verleidster. Ze wandelde aan Elko's arm,

knikte toestemmend en gaf nu en dan een woord terug op 'tgeen hij haar toefluisterde, maar wat hare oogen en glimlachjes tot den armen officier zeiden, was eene heele geschiedenis. Elko was heel gelukkig, maar hij had zeker wel zijne beide pinken willen geven voor een weinigje van 'tgeen zijn verbijsterden vriend ten deel viel, die geen raad wist met zijn geluk.

Toen de kapitein eenigszins tot bezinning kwam, keek hij de danszaal eens rond en daar ontmoette zijn blik dien van Elza. Wat zag ze hem zonderling aan? 't Was, of eene inwendige stem hem zei, dat Elza getuige was geweest van het tooneel Een oogenblik bleef haar oog op hem rusten, doordringend, strak, ernstig, en toen dwaalde het weer af, om hare vriendin te zoeken.

Eensklaps nam hij een besluit. Hij ging met vasten tred naar het meisje en vroeg, of ze hem de eer wilde aandoen, een toer met hem te wandelen. Ze nam zijne uitnoodiging aan en antwoordde op al 'tgeen hij tot haar sprak, heel natuurlijk en ongedwongen.

De kapitein had zich dus vergist. Hij bracht haar vervolgens weer op hare plaats en ze beantwoordde zijne buiging even vriendelijk, als ze altijd zijne beleefdheden aannam. Hij ging weer bij den uitgang staan en keek de paren na. Weer ontmoette hij Elza's blik en andermaal trof hem die stroeve, ernstige uitdrukking van haar gelaat, en evenals straks ging ook nu weer haar oog van hem naar Laura.

Hij twijfelde niet meer; ze had alles gezien, en hij herinnerde zich ook, dat Laura in eens met spreken had opgehouden, meenende, dat er iemand in de serre was. Een oogenblik bleef hij nog staan; toen ging hij heen en naar zijne kamer. Daar schreef hij een brief, dien hij verzegelde; toen pakte hij zijn koffer, ging gekleed op de canapé liggen en na lang tobben sluimerde hij in.

't Was heel vroeg, toen hij ontwaakte. Hij stak zijn hoofd in het frissche water, kleedde zich voor de reis, nam zijn reistasch en den brief op en ging zachtjes naar beneden. Gelukkig vond hij een bediende, die hem de deur opende en wien hij den brief ter bezorging gaf. Toen ging hij heen, na den bediende de bestelling van zijn koffer te hebben aanbevolen.

VI.

De heer Van Howerda vond dienzelfden ochtend bij zijn ontbijt een brief naast zijn bord, waarin Zijdsema mededeelde, dat zijn gezondheidstoestand hem begon te verontrusten en hij daarom besloten had een professor te raadplegen; waarschijnlijk zou hij zich naar eene badplaats moeten begeven, en in dat geval hoopte hij later de eer en het genoegen te hebben, in persoon de familie zijn oprechten dank te betuigen voor al de beleefdheden en vriendelijkheid hem bewezen, en zoo voort.

De brief werd voorgelezen in tegenwoordigheid van de familie en de meeste logeergasten. Eigenaardig was het, op te merken, hoe onder 't voorlezen Laura's donkere wenkbrauwen zich samentrokken en Elza's gelaat eensklaps ophelderde.

‘Een zonderling man, die kapitein,’ zei Elko. ‘Dat heet ik met de noorderzon vertrekken. Maar, ik moet toch ook zeggen, dat de man er erg bedrukt uitzag. Hij moet van binnen iets hebben, dat niet in orde is.’

Na 't ontbijt had Elko een gesprek met zijne zuster, dat in 't geheim werd gevoerd, maar dat we 't geluk hebben gehad, te kunnen afluisteren.

‘Ge zeidet zoo even, Elko,’ begon Elza, ‘dat uw vriend een zonderling is, maar ik weet een beteren naam voor hem.’

‘Zoo, zusje, - welken?’

‘Ik zou hem noemen: een braaf man.’

‘Braaf! Braaf! - Ik ben ook braaf.’

‘Neen,’ zei Elza.

‘Wat zegt ge dat kortaf. Welke bedoeling hebt ge daarmee?’

‘Een braaf man denkt er niet aan, zich te vergrijpen aan het eigendom van anderen.’

‘Wat blief je?’

‘Zooals ik zeg - en nu geloof ik, broerlief, dat ge mij wel begrijpt.’

‘Ah, *my dear*, - een weinig *flirtation*? Overigens de onschuldigste zaak van de wereld. En is dáárom uw kapitein een braaf man, omdat hij schuw is voor uwe schoone vriendin, die hem dat met hare ijskoude onverschilligheid terugbetaalt?’

‘Ei!’ deed Elza op een allerzonderlingsten toon, die eensklaps haar broeder een paar heel groote oogen deed opzetten.

‘Ik vind u allervreemdst,’ zei hij, ‘en ge lacht op eene heel dubbelzinnige manier, die ik nog niet van u kende.’

‘Weet ge, wat ge doen moest?’ zei Elza, haar broeder strak aanziende, - ‘vraag eens aan mijne schoone vriendin met hare ijskoude onverschilligheid, of ze er wel zeker van is, dat er gisteravond geen getuige was bij hare ontmoeting met Mijnheer Zijdsema in de serre.’

Elko deed verschrikt eene schrede achteruit. ‘Dat is onwaar!’ riep hij.

‘Als men 't mij vertelde, zou ik misschien hetzelfde zeggen,’ hernam Elza; ‘maar ik ben, helaas! zelf die getuige. Gelooft ge misschien, dat ik u met zulk eene boodschap zou belasten, als ik niet zeker was van 'tgeen ik heb gezien en gehoord?... Door een onnoozel toeval, dat moet ik erbij voegen.’

‘Ah!’ zei Elko grimmig en met gebalde vuist, ‘en wat hebt ge dan gezien en gehoord? Maar ik geloof u toch niet.’

‘'t Is ook ongeloofelijk, mijn waarde, vooral voor u, die niet op de hoogte zijt van de verhouding tusschen haar en hem. Ge weet zeker niet, waarom hij zoo terughoudend en zij zoo ijskoud was, niet waar? Luister. Die twee waren vroeger geëngageerd, en dat engagement werd verbroken door haar, en op geene heel eerlijke wijze. Hij heeft zich dat toen heel sterk aangetrokken, zijn land ervoor verlaten en zijne familie, die hij nooit heeft weergezien. Hij had het onwaardig gedrag zijner vroegere verloofde volstrekt niet vergeten; dat hebt ge gemerkt, niet waar? Maar die ijskoude onverschilligheid van h e m prikkelde de eigenliefde en ijdelheid mijner s c h o o n e v r i e n d i n in zoo hooge mate, dat ze gisteren de gelegenheid waarnam, toen ze hem alleen in de serre vond, om eene zeer ernstige poging te doen, zijn hart te vermurwen. En nu, Elko, heb ik te veel eerbied voor mezelf, om u te herhalen, wat ik gehoord, u te zeggen, wat ik gezien heb. Denk u iets in den trant van zekere Bijbelsche vrouw, wier man, geloof ik, Potiphar heette.... Verder zeg ik niets, dan dat ik hoogachting heb voor hem, die een voorwendsel zocht, om de verleiding te ontvluchten. Doe nu uw voordeel met hetgeen gij weet.’

Ze liet haar broeder alleen, die strak voor zich staarde en geen woord wist uit te brengen. 't Was een mokerslag op het hoofd, die hem belette te denken en zich te verroeren. Hij scheen versteend op de plaats. Eensklaps richtte hij 't hoofd op, en overluid sprak hij: ‘Ze heeft me misleid. Dat begrijp ik nu.’

In de eerste opwelling van toorn en teleurstelling, die op zijne verbijstering volgde, wilde hij Laura met verwijten overstelpen; maar gelukkig vond hij haar niet. Ze had zich in hare kamer afgezonderd. Hij ontmoette haar eerst een paar uren later en toen was ze niet alleen.

Laura had toen gelegenheid, op te merken, dat haar aanbidder haar met zonderlinge, dreigende blikken aanzag, terwijl ze 's morgens reeds een ironisch glimlachje op Elza's lippen had zien spelen. Ze keek hare vriendin thans weer aan en dat glimlachje was nu wel zoo duidelijk geteekend als 's ochtends. Ze begon achterdocht te koesteren, en toen maakte ze zich terstond tot zelfverdediging gereed - indien die nog mogelijk was. De nieuwsgierigheid deed haar zelf naar eene gelegenheid zoeken, om met Elko alleen te zijn, en deze jonkman, die niet van talmen en omwegen hield, viel terstond met de deur in huis.

‘Mevrouw,’ zei hij met eene harde, gebiedende stem, ‘eene getuige van uwe nachtelijke ontmoeting met zeker heer, die van morgen met de noorderzon is vertrokken, heeft me er iets van verteld, dat ik heel kras vind.’

‘Ei?’ zei Laura, een weinig kleurende, en daar ze begreep, dat hier niet te loochenen viel, liet ze er terstond op volgen: ‘Men zou zeggen: wie maakt er al niet haar werk van spionneeren en luisteren aan den wand! - 't Is fraai. - Maar ik ben toch immers meesteres,

om te doen en te laten, wat ik verkies?' liet ze er op hoogen toon en met een donkeren blik op volgen.

'Ge ontkent dus niet, dat het zoo is!' riep hij in eene uitbarsting van drift.

'Ik verzoek u,' antwoordde ze koud en hoog, 'me op beleefder toon toe te spreken. Of ben ik u rekenschap schuldig?'

'O!' riep Elko, zich met de vuist tegen het voorhoofd slaande, - 'wat ge mij aandoet, Laura, is afschuwelijk!'

'Het schijnt,' hernam ze steeds ijskoud, 'dat gij in ernst hebt geloofd, dat ik uwe oplettendheden heb aangenomen met de gedachte, om mijn man te bedriegen. Ik moet zeggen, dat ge al heel min over me denkt, als ge mij tot zoo iets in staat acht.'

Als Elko door eene onzichtbare hand een kaakslag had gekregen, had hij geen grooter en verschrikter oogen kunnen opzetten. Hij keek haar sprakeloos aan en toen hij in staat was te spreken, stamelde hij: 'Ge hebt dus met mij gespeeld, me van den beginne af en tot het laatst toe misleid!'

Ze haalde de schouders op en antwoordde op onverschilligen, minachtenden toon: 'Gij, ijdele, zelfzuchtige mannen, denkt altijd, dat, wanneer eene vrouw uwe beleefdheden goedgunstig aanneemt, er vanzelf uit moet volgen, dat ze zich wegwerpt. Wat ge u verbeeldt, is bespottelijk.'

Laura sprak in vollen ernst niet alleen, maar ook met volle overtuiging. Ze had er geen oogenblik aan gedacht, den weg op te gaan, waarheen Elko haar dacht te leiden. Ze liet zich slechts het hof maken en ze gaf hem voet, omdat het haar vermaak deed, een man voor zich te zien knielen en te weten, dat hij ongelukkig zou zijn, als ze hem losliet.

'Ah!' riep hij buiten zichzelf - 'maar ge wildet u wel wegwerpen voor... den ander!'

'Wie durft dat beweren?' riep ze met fonkelende oogen. 'Zeg namens mij aan de luisteraarster, dat ik haar het recht ontzeg, mij dingen ten laste te leggen, die ik eenvoudig verfoei. Ze kennen mij niet, die gelooven, dat ik in het slijk kan terechtkomen. Wie geeft u en haar het recht mij van zoo iets te verdenken of te beschuldigen?'

Ze mat haar c a v a l i e r s e r v a n t met een hoogen blik, keerde zich om en ging heen.

Elko was verbijsterd. Een oogenblik wist hij niet, wat te doen; toen ijlde hij haar na en zei op smeekenden toon:

'Ga zoo niet heen, Laura. Geef me ten minste eene verklaring van 'tgeen er is gebeurd.'

Zoo omsponnen door het net der hartelooze coquette was de arme dwaas, dat hij nog eene verklaring verlangde van iets, dat voor elk man, die een zweem van bezinning had overgehouden, zoo klaar zou geweest zijn als kristal.

‘Ik ben u geene verklaring schuldig,’ zei de beleedigde schoone, ‘u noch uwe zuster, die er belang bij schijnt te hebben, mijne gangen na te gaan en me te bespieden. Wat gaat het haar aan, wat ik doe of zeg? - Mag ik u nu verzoeken, me niet te vervolgen? - We vertrekken morgen.’

Elko had zijne gebreken; hij had zijne studenten-levensbeschouwing, die niet binnen een engen horizon van deugdzaamheid was beperkt, maar hij had een braaf, ridderlijk karakter en een hart. Die schoone vrouw scheen hem in dit oogenblik een monster, en even groot als zijn hartstocht was, even groot werd eensklaps zijne verbittering.

‘Ik zal u niet vervolgen, Mevrouw,’ sprak hij zoo kalm mogelijk, maar inwendig ziedend. ‘Ik ken nu de vrouw, die in den afgeloopen nacht me zoo gejaagd toefluisterde: “Er is onraad. Ik ga mijn man gezelschap houden.” Ik ken de vrouw, die toen een ander man... ging gezelschap houden, omdat hij haar niet meer verkoos te aanbidden, zooals andere dwazen doen! - Neen, ik zal u niet vervolgen, maar ge zult mij aanhooren tot het einde. Ge hebt mij het recht gegeven, te spreken, en ik wil er gebruik van maken.’

‘Ik verbied u, me te volgen en te beleedigen!’ zei Laura met bleek gelaat en fonkelende oogen. ‘Ik ben in 't huis uwer ouders en gij hebt het recht niet, hunne gastvrijheid te schenden.’

‘Wie schendt de gastvrijheid,’ vroeg hij, bevend over al zijne leden, ‘gij of ik? Ge zegt, dat ge nooit in het slijk zult terechtkomen... Neen - niet in het slijk, dat uw toilet bemorst, maar wel in de modder, die uw karakter bezoedelt. - Ge hebt geen hart, geene ziel... O, 't is om krankzinnig te worden!’

Laura was blijven staan. Elko's hartstochtelijkheid had haar vrees aangejaagd. Ze wilde geen gerucht. Misschien kwam er ook wel een zweem van medelijden bij haar op; maar dan ook slechts een zweem. Ze wilde geen gerucht - dat was het voornaamste, en ze wilde ook geen harer aanbidders verliezen - en allerminst hen tot vijand maken.

‘Luister eens, Elko,’ sprak ze ernstig en bedaard, ‘ik heb dien man, jaren geleden, oprecht liefgehad, maar ik heb gedaan, wat duizend en duizend vrouwen deden, nog doen en zullen blijven doen, - ik heb hem... bedankt, omdat ik hem en mezelf niet ongelukkig wilde maken. Het zou louter krankzinnigheid van me zijn, indien ik nu tot hem wilde terugkeeren, en bovendien eene onmogelijkheid. Het oude gevoel is ook uitgedoofd. Maar hij heeft om mij geleden; hij is ongelukkig geweest om mij. Ik heb toegegeven aan eene opwelling van mijn hart en hem vergiffenis gevraagd voor 't leed, dat ik hem aandeed. Verstandig was 't niet, maar mijn geweten spreekt me vrij. Ik kon niet weten, dat ik een spion naast me had, - anders was ik voorzichtiger geweest. - Laat ons vrienden blijven. Geef me de hand. Ik vergeef u al uwe bittere uitvallen, en ik wil alleen blijven denken

aan de vriendelijkheid, die ge mij hebt betoond. Waarlijk, ik kan niet meer doen. Ge moogt niets meer van me vergen, want... ik heb u ook nooit iets meer beloofd.'

''t Is waar,' zei Elko met een treurigen glimlach - 'ge hebt me met woorden nooit veel beloofd, maar met blikken en glimlachjes wel. Mijne handdrukken hebt ge ook nooit afgewezen, en ik herinner me nog veel meer, wat me steeds aanmoedigde, nooit afschrikte. Maar 't is genoeg... ik zeg alleen, dat ik u niet begrijp, en als gij heen wilt gaan, - ga dan in 's hemels naam. Ge hebt blijkbaar voor alles, wat ge doet, eene reden - maar 't kan nooit goed van u zijn, met het hart van een man te spelen, zooals ge gedaan hebt met het mijne.'

'Groote woorden,' zei Laura met een zucht. 'Spelen met harten! Dat hebt gij zeker nooit gedaan, verleider? - Kom aanstaanden winter bij ons logeeren, en dan zullen we in harten spelen, als ge wilt. Gij blijft mijn hartenheer; dat beloof ik u... Adieu!'

Ze ging haastig heen en Elko zag haar na. Hoe schoon was ze toch! Eene koningin kon niet trotscher en lichter over het gladde kiezelpad, dat opzettelijk voor haar gebaand scheen, voortzweven dan zij. Hij vergaf haar op dit oogenblik niet alleen alles, maar hij zocht haar in haar recht te verklaren. - Dat vooruitzicht op den aanstaanden winter was ook zoo schoon. Hij begon zich weer hersenschimmen te vormen en toen hij een oogenblik later Elza ontmoette, die hem vragend aanzag, zei hij: 'Ik wenschte, dat ge mij niet hadt gebruikt, om uwe boodschappen over te brengen, en vooral, dat ge u niet ophieldt met spionneeren en aan den wand luisteren.'

'Ah!' zei Elza, anders niets.

Toen de vriendinnen elkaar weer ontmoetten, wierp Laura het hoofd trotsch in den nek en keek Elza met een half gesluierden blik aan, die zoo onbeschaamd en uitdagend mogelijk was. Elza keerde haar flink den rug toe en verkoos haar niet weer te zien.

Den volgenden dag waren de Van Hooven's vertrokken. Elza's ouders bemerkten duidelijk, dat de vriendschap in vijandschap was verkeerd; Elza ontkende het ook niet - maar de reden hield ze vooreerst geheim.

VII.

Er waren ruim twee maanden verloopen. De herfst was in het land. 't Gebladerte werd ros en bruin en over de stoppelige akkers, waar kort geleden nog het gouden graan golfde, schreed nu de jager met zijn afgemeten, zwaren tred voort, voorafgegaan door den ijverigen hond, die in phantastische bochten en zigzags en steeds snuffelend het wild trachtte op te sporen. 't Was een heldere dag in 't laatst van September; de zon gaf nog warmte genoeg, maar eene frissche koelte streek over de velden, ruischte door de beuken van de groote laan van Howerda

en voerde gele en bruine blaren dwarrelend door de lucht mede. 't Was omstreeks middag; Elza keerde van hare morgenwandeling naar huis en was, langs den straatweg komende, de laan ingeslagen. Hoewel ze reeds twee uren had gewandeld, was haar tred nog even vlug en veerkrachtig, als toen ze hare wandeling begon. Er lag een frissche blos op hare wangen en het klare oog blikte vrij en open in het rond. Toch plooide een ernstige trek den schoonen mond en scheen er een wolkje op haar voorhoofd te zweven. Ze was ongeveer vijftig schreden de laan in, toen hare aandacht werd getrokken door een wandelaar, die langs een smal pad, dat door de akkers liep, in de richting van Howerda ging. De voetganger bleef eensklaps staan. Hij had haar opgemerkt, en terstond van richting veranderende, kwam hij regelrecht op haar af, blijkbaar met het doel, om de wandelaarster te ontmoeten. Eene minuut later was hij in de dreef en stond hij met den hoed in de hand vóór Elza, die hem met een vriendelijken lach ontving en hem gul de hand toestak.

'Wel, Mijnheer Zijdsema,' zei ze, 'welk eene aangename verrassing! En toch hadden we u reeds vroeger verwacht. De reis heeft u goed gedaan. 't Is merkwaardig, hoeveel sterker ge er uitziet.'

'Ik gevoel me ook veel sterker,' zei de kapitein, die inderdaad dezelfde niet meer scheen. 'De badkuur heeft me goedgedaan. Ik gevoel geene enkele kwaal meer.'

'Zijt ge sinds lang terug?' vroeg Elza, terwijl ze weer zachtjes voortging.

'Ik kom regelrecht uit het hart van Duitschland en mijn eerste gang was hierheen.'

'Nu, dat mogen we wel op prijs stellen - hoewel' - hier keek ze hem even van ter zijde met een glimlach aan - 'ge het ook wel een weinigje verplicht waart na uw overhaast vertrek. Vertel me eens, Mijnheer Zijdsema, waarom zijt ge zoo op stel en sprong afgereisd? - Ik neem aan, dat ge u zieker gevoeldet dan te voren, maar dat was toch geene reden, om niet eerst persoonlijk afscheid van ons te nemen.'

'Ik kan u thans die reden wel zeggen,' antwoordde hij. 'Ik wilde zeker iemand niet meer ontmoeten.'

'Ah! - Nu, dan hadt ge gelijk. Ik dacht ook wel, dat er iets van dien aard onder moest schuilen.'

'Misschien,' zei de kapitein, 'ben ik wel wat haastig, maar vergeef 't mijn ongeduld, om uit eene onzekerheid te geraken, die me sinds langer dan twee maanden kwelt en die ik, nu ik u weerzie, niet langer kan bedwingen. Ge hebt mij wel geene bepaalde belofte gedaan, maar toch genoeg gezegd, om me te doen hopen, dat ge mij nu met zekerheid kunt antwoorden op hetgeen ik op dien onvergetelijken verjaardag tot u heb gesproken. Is er in twee maanden al of niet eene stem in uw hart geweest, die voor me heeft gepleit?'

‘Ja, die is er wel geweest,’ zei Elza... ‘maar....’

‘O, een maar!’ zei de kapitein verschrikt.

‘Ja - een groot m a a r ,’ zei Elza; ‘die stem heeft me allereerst verteld, dat het zeer verdienstelijk is in een man, als hij aan de verleiding eener schoone vrouw weerstand biedt; en toen kwam de stem met haar m a a r . “Maar,” zei ze, “een man, die aan zulke verleidingen blootstaat, is voor eene vrouw op den duur toch een gevaarlijk bezit.”’

‘En wat hebt ge die dwaze stem geantwoord?’ vroeg hij.

‘Nog niets; ik zou er eerst nog eens over moeten denken.’

‘Nog langer die onzekerheid?’ vroeg hij met een diepen zucht.

‘Ja, ik heb minstens nog een uur noodig, om van mijne verrassing te bekomen. - Na 't ontbijt zullen we de zaak nog eens bespreken, nauwgezet onderzoeken en trachten tot een besluit te komen.’

Hij zag haar aan: ze glimlachte en hij begon te herleven.

De heeren waren op de jacht; Elko ging in October naar Leiden terug - voor 't laatst na de vacantie, vertelde ze. Er waren geene gasten meer op Howerda. 't Was er nu stil, maar na de vele drukte was de stilte eene niet onaangename verademing. Over eenige dagen kwamen er weer andere logé's - en dan was er weer een nieuw soort leven op Howerda, dat hem wel zou bevallen.

Hij verzekerde, dat hem alle drukte welkom was, mits zeker iemand er niet geheel buiten bleef. Dat kon hier natuurlijk 't geval niet zijn; maar hij had daarginds zooveel drukte bijgewoond en toch had die badplaats hem altijd leeg en eenzaam toegeschenen, omdat zij er niet was. En nu gevoelde hij zich zoo gelukkig. Ja, ze had wel gelijk: die stilte was eene heerlijke verademing. Wat zag het huis er vriendelijk uit in zijn groen kleed van klimopplanten. Hij had veel romanesker plekjes in Duitschland gezien, maar geen zoo verrukkelijk als dit.

Zoo praatten ze voort - hij, opgewonden en nog half in 't onzekere, of hij mocht gelooven aan zijn geluk; zij, met een stillen glimlach toeluisterende en hem telkens antwoordende op den bedarenden toon van iemand, die zeker is van den toestand en een ander haar eigen vertrouwen wil inboezemen.

Mevrouw Van Howerda, ‘het Zwarte schaap’, was met een huiselijk werk bezig, en we gelooven haast, dat het op dit oogenblik eene kous was, waaraan ze hare bijzondere aandacht wijdde, toen Elza binnenkwam en met luider stem aankondigde:

‘Mama Van Howerda, hier breng ik u een ongenooden gast.’

De toegesprokene wierp haastig en een weinig verschrikt het voorwerp van haar inquisitoriaal onderzoek, waarin de linnenmeid het meest betrokken was, in eene groote, kartonnen doos, die vóór haar op de tafel stond, stopte nog eenige andere dito voorwerpen, die ook als overtuigingsstukken bij het aanhangig proces moesten dienen, erbij en toen dat alles in het dossier was gedeponeerd, hief ze het hoofd op en vroeg: ‘Wie?’

Ze herkende den man terstond: ‘Ah, Mijnheer Zijdsema - zijt gij 't?’ riep ze met hare gewone levendigheid. ‘Jelui laat me waarlijk schrikken. Had ik geweten, dat gij 't waart, dan had ik mijne kousen-inspectie niet in de war gegooid; nu moet ik weer van nieuws af beginnen.’ Ze keek den bezoeker opmerkzaam aan en hernam toen met blijkbare verrassing: ‘Wel, wat ziet ge er goed uit! En opgeruimd ook! - Nu, de reis heeft u goed gedaan, maar 't was tijd, dat ge heengingt.’

Ze had hem de hand toegestoken en toen wees ze hem een stoel aan. Nadat er eene poos over en weder was gepraat, ging Elza heen en toen zei de kapitein: ‘Nu, Mevrouw, zult ge mij genoegen doen, uwe inspectie te vervolgen.’

‘We gaan terstond ontbijten,’ antwoordde ze, hare kleine hand in de groote doos stekende en er weer een voorwerp uithalende, dat ze met haar inquisiteursoog monsterde; ‘maar vertel me nog wat van uwe reis. Ja, Baden is een lustoord. We hebben 't hier in den laatsten tijd heel stil gehad. - Ge zijt toen heel overhaast vertrokken en eene zekere familie heeft uw voorbeeld spoedig gevolgd... Ik weet alles,’ riep de levendige vrouw met een krachtig handgebaar, toen Eerk iets wilde in 't midden brengen, - ‘alles! - Ze is eene gevaarlijke coquette, en ge hebt braaf gedaan - heel goed. Elko is ook genezen. Ik ben altijd verblind voor haar geweest, en hoewel 't me spijt voor onzen braven Van Hooven, hebben we toch maar besloten, vooreerst op een afstand met haar te blijven.’ Ze babbelde nog eene poos voort en had intusschen weer een stapeltje overtuigingsstukken in het proces tegen de linnenmeid bijeengezocht. Toen zei ze eensklaps: ‘Komt ge bij ons logeeren, dan zijt welkom. Houdt ge van jagen?’

‘Mevrouw,’ antwoordde de kapitein, - ‘ik weet niet, of ik wel zoo welkom zal zijn, als gij weet, met welk doel ik kom, en daarom zal ik beginnen met u dat mee te deelen.’

‘Als ge niet komt, om ons huis in brand te steken,’ zei de donkeroogige, langzaam een fijn gebreid voorwerp, dat ze over hare linkerhand had gestreken, met de rechter-weer afstroopende en het opmerkzaam beschouwende, of er ook een open naadje in te bespeuren was, - ‘dan weet ik niet, waarom ge onwelkom zoudt zijn. Ge hebt immers geene vijandige plannen?’ vroeg ze, haar zwart oog op hem richtende.

‘Ze zijn van den meest vredelievenden aard, Mevrouw,’ antwoordde de kapitein, schijnbaar kalm, maar toch inwendig een weinig bevende onder den magnetischen invloed van dat Spaansche inquisiteursoog. ‘Maar,’ liet hij erop volgen, ‘wellicht zoudt gij en Mijnheer Van Howerda er wel een *casus belli* in zien, en dan bleef me niets anders over dan... weer heen te gaan.’

De zwartoogige bleef hem eene poos strak aankijken; hij sloeg onder dien doordringenden blik de oogen neer en kreeg eene kleur.

‘Ah!’ riep ze eensklaps, trok toen haastig weer een voorwerp uit de kartonnen doos en begon een nieuw onderzoek.

De kapitein begreep, dat Mevrouw, die, volgens hare verklaring, alles wist, met een zeker iets, voor hem van veel gewicht, nog onbekend was, toen hij binnenkwam, maar er nu iets van begon te vermoeden. Haar ernstig gelaat stelde hem niet heel gerust. Hij aarzelde en zijne stem beefde, toen hij hernam:

‘Ik ben maar een arm officier, Mevrouw, en daarom is 't zeker heel vermetel van me... maar vergeef 't me... uwe dochter’....

Juist kwam Elza binnen en deelde mede, dat het ontbijt gereed was.

‘Ja, laat ons gaan ontbijten,’ zei Mevrouw, ‘of, gaat maar met u beiden; ik kom terstond. Ik moet nog een paar stuks nazien. Die Bartje moet ik eens geducht onder handen nemen. Gaat maar; ik kom terstond.’

De kapitein herademde een weinig, toen hij, voorgegaan door Elza, in de eetkamer trad. Elza's moeder zou hem immers niet met het meisje alleen laten gaan, als ze van zijn aanzoek niet wilde hooren? - Maar ze had hem toch ook zoo ernstig en strak aangezien. Hij verzonk in gedachten, en terwijl Elza eenige bevelen gaf aan den bediende, die bij het buffet op schildwacht stond, staarde hij op het levensgroot portret van een geharnasten Howerda, die uit zijn breed geplooide halskraag dreigend op hem neerzag. De bediende was heengegaan, en toen zei Elza met hare zilveren stem: ‘Vindt ge dien over overgrootpapa geen knap man?’

‘Hij maakt me bang,’ zei de kapitein, zich eensklaps omkeerende. ‘Hij schijnt me met zijn donkeren blik te willen wegjagen.’

‘De Howerda's jagen hunne gasten niet weg,’ lachte Elza.

‘Ik wenschte, dat ik uit die onzekerheid was,’ zei de kapitein, zijne korte blonde haren zenuwachtig terugstrijkende. ‘Mevrouw uwe moeder zag me zoo zonderling aan, toen ik begon te spreken over... over... u.’

‘Dat hadt ge ook niet moeten doen,’ zei Elza, heen en weer gaande, om hier en daar iets op de tafel te verschikken, dat niet behoefde verschikt te worden. ‘Ah, daar hoor ik onze jagers, die komen ontbijten. Ze hebben hier zeker in de buurt gejaagd. Nu, dat treft heel toevallig en gelukkig.’

Uit de verte klonk het geblaf van honden en het stemgerucht van de jagers, die bevelen uitdeelden, om het geschoten wild aan den haak te hangen en het tweede bedrijf van de jacht te regelen.

Elza had nu overvloedig werk, om de tafel ook voor de nieuwaangekomenen aan te rechten, en in hare groote bedrijvigheid ging ze voort: - ‘Neen, dat is wat voorbarig geweest; - heel voorbarig zelfs - na alles, wat er is gebeurd. Mijne ouders weten natuurlijk niet alles, want ikzelf was immers ook nog in 't onzekere?’

‘Ge waart toch zeker van mij... van mijne liefde,’ zei Eerk.

‘Wist ik dan, dat ge terug zoudt komen?’ vroeg Elza, een licht-

groen glas opheffende, om tegen 't licht te zien, of er ook een smetje aan kleefde.

‘Ja, daar waart ge zeker van,’ zei hij, op 't oogenblik, dat ze hem voorbijging, hare hand grijpende. ‘Zeg 't mij nu, of ge in mijne liefde gelooft en of gij ze wilt aannemen met mijne heilige belofte, dat ik voor u, en voor u alleen wil leven... Elza, zeg ja of neen. Ik kan dien twijfel niet langer dragen.’

‘Waarom twijfelt ge nog?’ vroeg ze, hem toelachende. ‘Zou ik mijne hand in de uwe laten, als’....

Juist ging de deur open en Elko verscheen in jagerskleeding op den drempel. Hij zag zijne zuster hand in hand staan met een heer, wiens gelaat van het licht was afgekeerd en dien hij daarom niet herkende. Het paar stond zelfs zoo dicht bij elkander, dat het bij een enkelen oogopslag heel duidelijk bleek, dat die heer iets meer dan een gewone bekende voor Elza moest zijn. Elko was verrast, maar hij zette nog grooter oogen op, toen Elza, die evenmin als de kapitein den binnentredende had gehoord, hem eensklaps bemerkende, snel hare hand uit die des vreemdelings terugtrok en schuw achter de tafel terugweek.

Nu herkende Elko den vreemdeling. ‘Aha!’ riep hij, ‘onze kapitein!’ Hij stak den verrasten gast gul de hand toe en heette hem welkom; toen keek hij Elza eens aan, die met eene kleur als bloed weer met het schikken der tafel bezig was. Hij glimlachte, maar zei niets. Toen kwam ‘het Zwarte schaap’, en een oogenblik later verscheen ook de oude heer, die eveneens den onverwachten gast hartelijk welkom heette.

Het ontbijt was voor Elko spoedig afgeloopen. De oude heer maakte minder haast, want hij zette dien dag de jacht niet verder voort. Toen Elko zich opmaakte, om zijn tocht te hervatten, gaf hij den kapitein een wenk, om hem te volgen, en toen ze buiten waren, greep hij hem bij den arm en zei: ‘Een onverwacht geval, dat de oudelui zeker zal verrassen.’

De kapitein keek den student met groote oogen aan en daar Elko's ernstig gelaat hem weinig goeds scheen te voorspellen en hij zich ook verbeeldde, dat de oude heer hem onder het ontbijt nu en dan argwanend had aangezien, sloeg hem eensklaps de schrik om 't hart en Elko's hand grijpende, zei hij: ‘Wees gij onze voorspraak. Uw vader schrikt me af met zijn strengen blik.’

De student krabde zich achter het oor en scheen zich te bedenken; toen keek hij den kapitein aan en vroeg: ‘Hoe moet ik dat aanleggen?’

Juist trad de oude heer de gang in en nam de weg naar zijne kamer. Zoodra hij binnen was, greep de student den kapitein weer bij den arm, leidde hem als een kind voort, opende de deur, die de oude heer pas had gesloten, duwde den kapitein voor zich uit en zei: ‘Mijnheer Van Howerda, hier is een sollicitant om de hand uwer

dochter!... Zie zoo,' liet hij erop volgen, den kapitein een klap op den schouder gevende; 'nu heb ik het ijs voor u gebroken, mijn waarde. Verder goed succes! Oude heer, wees niet al te hard voor den sollicitant.'

De student trok de deur achter zich dicht en ging weer kalm op de jacht. Hij wist wel, wat hij gedaan had. Zijn vader had niet voor niets met zooveel lof over den kapitein gesproken. Toen hij in den namiddag van de jacht naar huis keerde, ontmoette hij den kapitein en Elza gearmd in de beukenlaan.

'Mijne voorspraak schijnt geholpen te hebben,' riep hij hun toe. 'Welke conditiën hebben de oude heer en "het Zwarte schaap" gemaakt?'

'Dezelfde, die ik ook heb gesteld,' zei Elza; 'dat hij niet naar Indië terugkeert, waar ik hem niet volgen wil.'

De Indische kapitein nam zijn pensioen, waarop hij volle aanspraak had, en daar Dahlem toevallig zonder burgemeester was, kostte het hem met zijne uitmuntende aanbevelingen niet veel moeite, zich tot hoofd van die gemeente te doen benoemen. - Wie persoonlijk kennis met den burgemeester en de schoone Elza, zijne vrouw, wil maken, raden we aan, dat liefelijk dorp een bezoek te brengen; de mooie, nieuwe villa Elza-hof, niet ver van den ouden molen, is een even gastvrij huis als het oudere Howerda.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Het godsdienstig karakter der openbare, neutrale school.

Het is algemeen bekend, dat de wet op het lager onderwijs van 1878 (evenals hare voorgangster van 1857) èn de openbare school, zooals zij overeenkomstig die wet bestaat, beiden, in allerlei organen van de rechterzijde, dagelijks bestempeld worden met den naam ‘gehaat’.

Natuurlijk bewijst dat woord op zichzelf niets tegen de zaak, waarmee het verbonden wordt. Er zijn meer ‘gehate’ wetten en instellingen. Door een gezelschap drinkebroers zal waarschijnlijk de drankwet eene ‘gehate’ wet genoemd worden en door eene verzameling boeven de gevangenis eene ‘gehate’ instelling; terwijl ieder, die buiten beide gilden staat, de noodzakelijkheid van de eene zoowel als van de andere zal toestemmen.

Waarom noemt men dan die wet èn die school ‘gehaat’?

Omdat men geene staatszorg in zake het onderwijs wil? Neen. Tegenstanders van de openbare school, d.i. de school, door het publiek gezag ingesteld en ‘waarvan de kosten geheel of gedeeltelijk door de gemeenten of het rijk worden gedragen’(*), erkennen zelf, dat zij thans nog niet kan worden gemist en dat zij, zoo al geen regel, dan toch uitzondering zal moeten blijven.

Omdat die school veel geld kost? Ook niet. Wel wordt er over de millioenen, voor haar benoodigd, veel misbaar gemaakt en de schoolwet genoemd ‘de kanker die aan onze financiën knaagt’. Doch dat kan niet ernstig gemeend zijn. Wanneer er *overal* en *voldoend* bijzonder onderwijs werd tot stand gebracht, zou dat niet belangrijk goedkooper zijn dan het openbare. En ronduit is, in de bekende zitting der Tweede Kamer van den 28sten September des vorigen jaars, door een der grootste voorstanders van de bijzondere school erkend,

(*) Wet op het lager onderwijs van 1878, art. 3, alin. 1.

dat de onderwijsquaestie ‘allerminst eene van financiën’(*) is. Dat misbaar is dan ook alléén goed, om in een verkiezingsjaar een deel van het kiezersvolk en van het volk achter de kiezers zand in de oogen te strooien. Bovendien, dezelfde personen, die over *enkele* millioenen voor onderwijs zich zoo verontrusten, stappen over *ettelijke* millioenen voor oorlogsuitgaven, uitgaven van veel meer twijfelachtig nut, zonder eenige bezorgdheid gemakkelijk heen.

De grief is dus eene andere, namelijk deze: dat de openbare school is, zooals de wet wil, dat zij zijn zal: *neutraal.* Letten wij slechts ten bewijze op enkele uitdrukkingen, ontleend aan het verslag der bovengenoemde kamerzitting.

‘Het is voor ons een gewetensquaestie, waarvoor ieder ouder gesteld wordt, wanneer hij zijn kind moet doen opvoeden en voor zich overtuigd is dat hij zijn kind anders moet opvoeden dan dit op de neutrale school geschieden kan.’(†)

‘Wij verlangen neutraliteit op het gebied der school, maar niet de neutrale school, want dat is een onding, hoe gij er ook over redeneert.’(§)

‘En aangezien een onzijdige staat geen godsdienst zelf doceeren kan zonder te kwetsen, kan ook eene openbare school, wil ze den godsdienst niet geheel laten varen, onmogelijk neutraal wezen.’(**)

‘Deze strijd verdeelt ons en zal ons blijven verdeelen, omdat het een strijd is die niet behoort tot staatsgebied, die een onmogelijk doel heeft: het scheppen van neutrale scholen. Even onmogelijk als het is om neutrale menschen te scheppen, even onmogelijk is het om neutrale scholen op te richten.’(††)

Men ziet, of men haar mogelijk acht of niet, de neutraliteit voor en de neutraliteit na is de grief. Toch zal deze, zoolang het openbaar onderwijs onmisbaar is, - en van een ideaaltoestand, waarin het niet meer noodig zal wezen, zijn we, gesteld al dat hij immer aanbreekt, nog zeer ver verwijderd - moeten worden gehandhaafd. Zoolang allerlei quaesties op godsdienstig gebied de menschen verdeelen; zoolang de staat niet aan één godsdienst of aan één kerkgenootschap, met uitsluiting van alle andere, de hand reikt; zoolang het onmogelijk is, dat de staat allerwege, naar het aantal godsdiensten, kerkgenootschappen en richtingen, de scholen als paddestoelen uit den grond zou doen verrijzen, - zoolang zal de openbare school neutraal, onzijdig, onpartijdig moeten blijven, d.w.z.: zoo ingericht moeten wezen, dat voor allen zonder onderscheid plaats is op hare banken, omdat ieder er in zijne godsdienstige overtuigingen vrijgelaten niet alleen, maar zelfs geëerbiedigd wordt.

(*) Mr. Lohman, *Handelingen*, blz. 82, kolom 2.
(†) Dezelfde, *Handel.,* blz. 82, kolom 2.
(§) Dezelfde, *Handel.,* blz. 89, kol. 2.
(**) Mr. Heijdenrijck, *Handel.*, blz. 87, kol. 1.
(††) Dr. Schaepman, *Handel.,* blz. 92, kol. 1 en 2.

Die volstrekte noodzakelijkheid van de neutraliteit is door den Nederlandschen wetgever sedert tientallen jaren ingezien en zijzelve dientengevolge gehandhaafd. Zou er overal en voldoend openbaar onderwijs wezen, als een voorwerp van de aanhoudende zorg der regeering, dan *moest* het onderwijs-artikel in de grondwet in eene zijner alinea's luiden: ‘De inrichting van het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld’(*). Die alinea vloeide als vanzelf voort uit die artikelen der grondwet, die van een staatsgodsdienst of eene staatskerk niet willen weten, namelijk: ‘Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid’ enz(†); ‘aan alle kerkgenootschappen in het rijk wordt gelijke bescherming verleend’(§); ‘de belijders der onderscheidene godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en burgerschapsrechten’ enz.(**). En van de genoemde 2de alinea van art. 194 waren weer het noodwendig gevolg de 2de en 4de alinea's van art. 33 der wet op het lager onderwijs van 1878, luidende: ‘De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden’; en: ‘Het geven van godsdienstonderwijs blijft aan de godsdienstleeraren overgelaten.’

Dat van godsdienstonderwijs op de openbare neutrale school geene sprake kan wezen, ligt voor de hand. Vooreerst mist het onderwijzerspersoneel tot het geven daarvan in den regel de bevoegdheid. Maar ten andere kan juist dat onderwijs, waarbij noodzakelijk ter sprake komt allerlei verschil tusschen godsdiensten, kerkgenootschappen en richtingen; waarbij anderer inzichten bestreden en eigen overtuiging verdedigd wordt, zij het dan ook met de meest mogelijke waardeering jegens andersdenkenden, uit den aard der zaak nooit of nimmer neutraal zijn.

Dat verder zij, die, om welke redenen dan ook, wèl godsdienstonderwijs, d.w.z. ook leerstellig onderricht, willen in de school, met de neutrale school geen vrede kunnen hebben, ligt almede voor de hand. Dat zij alles doen, wat in hun vermogen is, om artikel 194 uit de grondwet en daarna de geheele onderwijswet van 1878 te doen verdwijnen, is niet meer dan natuurlijk. En hoe Dr. Schaepman ertoe komt, met artikel 194 van de grondwet in de hand, eene andere dan de neutrale school van de Regeering te eischen, als hij zegt: ‘Ik eindig met de hoop uit te spreken van den minister klaar en duidelijk te mogen vernemen... of hij een voorstander blijft van de neutrale school, die de natie niet wil, dan wel of hij ons een school wil geven naar dien geest van vrijheid en recht ingericht, die artikel 194 van

(*) Art. 194, al. 2.
(†) Art. 164.
(§) Art. 165.
(**) Art. 166.

de grondwet heeft doen neêrschrijven'(*), is ten eenen male onbegrijpelijk, omdat dat artikel de regeering *verplicht,* uitsluitend neutrale scholen te geven, maar tevens elk, die van die scholen niet gediend is, vrijlaat, om voor zich onder zekere waarborgen andere, bijzondere scholen op te richten.

Wat evenwel niet voor de hand ligt, niet natuurlijk en ook ten eenen male onbegrijpelijk is, is, dat de tegenstanders van de openbare school zich veroorloven, haar om hare neutraliteit te qualificeeren als 'bloot verstandelijk ontwikkelend', als de 'godsdienstlooze' school. En een teeken òf van verbazende onkunde, òf van verregaande brutaliteit mag het heeten, dat den volke tegenwoordig, zelfs van een aantal kansels, verkondigd wordt, dat 'neutraal' en 'godsdienstloos' synoniemen zouden wezen.

Laat ons zien. Mr. Heijdenrijck verklaart, dat 'er geen onzijdige christelijkheid of godsdienst bestaat'(†), en Dr. Schaepman, dat 'het onmogelijk is om neutrale menschen te scheppen'(§).

Mij dacht, evengoed als eene mogendheid denkbaar is, die, als twee andere mogendheden elkaar gaan beoorlogen, zich neutraal, onzijdig houdt, onpartijdig den loop der dingen gadeslaat, evengoed is het denkbaar, dat, als twee of meer menschen gaan kibbelen en twisten over de leer, b.v. over de quaestie, of God drieëenig of eenig is; of Jezus was een God, een godmensch, dan wel een mensch; of de paus is onfeilbaar of feilbaar; of de Nederlandsche Hervormde Kerk van hare leden moet vragen een maximum, een minimum, dan wel eene middelmatige portie belijdenis; dan is het denkbaar, zeg ik, - of liever nog: dan is het een feit - dat er een aantal andere menschen zijn, die bij dat gekibbel neutraal blijven, in dien twist niet meespreken, er, omdat ze het gruwelijk vervelend en nutteloos vinden, niets mee te maken willen hebben.

In die verstandige wijze van doen is ons een voorbeeld gegeven door iemand, dien de heeren Heijdenrijck en Schaepman vermoedelijk beiden wel als eene autoriteit zullen willen beschouwen. Ik bedoel: Jezus, den profeet van Nazareth. In politieke of godsdienstige geschillen betrokken, houdt hij zich neutraal.

Als, naar het verhaal Matth. 22:15-22, de Herodianen, de Romeinschgezinde partij onder zijne tijdgenooten, met de theocraten, de voorstanders der Godsregeering, belichaamd in een Davidstelg, samenspannen, om Jezus te verstrikken(**) in de vraag: 'Is het geoorloofd den keizer schatting te geven of niet?' dan stuurt Jezus door zijne

(*) *Handel.*, blz. 85, kol. 2.
(†) *Handel.,* blz. 87, kol. 1.
(§) *Handel.,* blz. 92, kol. 1 en 2.
(**) Men ziet, dat het tijdelijk samengaan, om een gemeenschappelijk doel te bereiken, door lieden, die elkaar overigens niet luchten of zien kunnen, al oud is. Vroeger de Herodianen en theocraten, om Jezus; nu ultramontanen en antirevolutionnairen, Rome en Dordt, om de openbare neutrale school ten val te brengen.

neutraliteit het gansche verstrikkingsplan in de war in zijn antwoord: ‘Geeft den keizer wat des keizers en Gode wat Gods is.’ En als, naar de voorstelling van Joh. 4:20 vv., eene vrouw, naar aanleiding van de reeds eeuwenoude veete tusschen Joden en Samaritanen, hem vraagt: wie nu eigenlijk gelijk hebben, waar men aanbidden moet, in den tempel op den berg Gerizîm of in dien te Jeruzalem, - dan houdt Jezus zich wederom neutraal in het antwoord: ‘De ure komt dat gij noch op dezen berg, noch te Jeruzalem den Vader zult aanbidden’; m.a.w., niet door eenigen eeredienst op eene bepaalde plaats, maar overal kan en moet men God dienen door alzijdige ontwikkeling van den menschelijken geest. Juist de godsdienst van Jezus is verre verheven boven alle bekrompene kleingeestige en vervelende dogmatische kibbelarijen. Juist de persoon van Jezus zelf is een bewijs, dat een mensch, ook een mensch van karakter en diepgewortelde overtuigingen als hij, te midden van allerlei leerstellige verdeeldheid neutraal kan blijven. Durft men nu ook den neutralen godsdienst en den neutralen persoon van Jezus godsdienstloos noemen? Zoo niet, dan is er ook nog hoop, dat de beschuldiging van godsdienstloosheid, tegen de neutrale school ingebracht, zal blijken onbewezen en valsch te zijn.

Vooreerst zij opgemerkt, dat èn in artikel 194 der grondwet èn in art. 33 van de lager-onderwijswet sprake is van ‘eerbiediging van ieders *godsdienstige*(*) begrippen’ en van ‘eerbied verschuldigd aan de *godsdienstige*(*) begrippen van andersdenkenden’. De vraag is, of uit die woorden mag worden afgeleid, dat de onderwijzer geen eerbied verschuldigd is aan *niet-godsdienstige* begrippen; of hij bevoegd is, atheïstische begrippen te bestrijden?

Het feit deed zich onlangs voor, dat, toen de andere kinderen het godsdienstonderwijs gingen bijwonen, een elfjarige knaap bleef zitten in de school met de opmerking, dat hij niet ging; dat hij niet weten zou, wat hij er doen moest, omdat er zoomin een God als een duivel bestaat. Of dat geschikte theorieën in den mond van een schooljongen zijn, zou ik durven betwijfelen. En ik geloof, dat de onderwijzer bevoegd is zoo'n kind op het lichtzinnige, het ongepaste, het waanwijze van zijne woorden te wijzen; zoo'n knaap te vermanen, om maar vroeg te luisteren naar de stem Gods in het geweten en om maar vroeg zich te wachten voor allerlei duiveltjes of duivelen, die van buitenaf in menschengedaante tot ons komen of die in ons binnenste het hoofd telkens omhoogsteken. Ik wensch niet, - en het zou zeker een zeer ongeschikt onderwerp voor kinderen wezen - dat de onderwijzer het atheïsme in het algemeen in de school zou gaan bestrijden. Op vrijzinnig standpunt willen we elke eerlijke overtuiging eerbiedigen, en al deden we dat niet, dan zouden we nog de school niet tot het terrein van den strijd willen maken. Maar, waar het atheïsme zich vertoont in den vorm van lichtzinnigheid, onder kinderen zelfs reeds,

(*) Ik cursiveer.

(*) Ik cursiveer.

daar acht ik den onderwijzer tot bestrijding daarvan, ook in de school, met de wet in de hand, niet alléén bevoegd, maar zelfs geroepen.

Verder, de wet laat, en we zagen te recht, het geven van godsdienstonderwijs over aan de leeraren van den godsdienst. Of zij daarom dat onderwijs onnoodig keurt, het minacht wellicht en het daarom in de laatste alinea van artikel 33 eenvoudig buiten de school bant? Geenszins. Mogen we ter eener zijde een bewijs van eerbied voor dat onderwijs zien in het feit, dat de wetgever het alleen aan bevoegden wil hebben overgelaten, aan den anderen kant is nog bovendien een geheel artikel aan het godsdienstonderwijs en zijne belangen gewijd. Artikel 22 toch luidt: 'Bij de regeling der schooltijden wordt door het vrijgeven van uitdrukkelijk in de regeling genoemde uren gezorgd, dat de schoolgaande kinderen van de godsdienstleeraren godsdienstonderwijs kunnen genieten. Onder voorwaarden door burgemeester en wethouders in overleg met den districtsschoolopziener te bepalen, worden de schoollocalen, des noodig verwarmd en verlicht, voor dit onderwijs beschikbaar gesteld', enz. Niet alleen dus wordt het recht van bestaan van het godsdienstonderwijs erkend, maar, me dunkt, tevens, door er uren voor vast te stellen en door er lokalen, zelfs met vuur en licht, voor af te staan, alle mogelijke faciliteit aan dat onderricht verleend. Wat de wetgever met de eene hand, in de laatste alinea van artikel 33, schijnbaar nam om der neutraliteitswille, wordt in artikel 22 met de andere hand weer teruggegeven. En elke godsdienstige overtuiging, die mede door dat godsdienstonderwijs gevestigd mocht worden, heeft de onderwijzer te eerbiedigen. Hoe het nu mogelijk is, die school, dus ingericht, godsdienstloos te noemen, zal, hoop ik, voor velen met mij een raadsel wezen. De vraag zou zelfs niet ongewettigd zijn, waar door de tegenstanders van het openbaar onderwijs godsdienstonderricht ook van de onderwijzers gevergd wordt, of het onderricht, door de godsdienstleeraren van de rechterzijde gegeven, zoo weinig te beteekenen heeft, dat het door niet bevoegden, die overigens genoeg te doen hebben, moet worden aangevuld.

Doch er is nog meer, dan dat de wet eerbied eischt voor elks godsdienstige begrippen en aan het godsdienstonderwijs allerlei faciliteiten verleent. *Last not least* zelfs. Noemt men de openbare, neutrale school godsdienstloos, dan is natuurlijk de vraag, wat men onder godsdienst verstaat. En omtrent het wezen van den godsdienst heeft vanouds af tot nu toe altijd hetzelfde misverstand bestaan. B.v.: er waren er vroeger in Israël, die allerlei uiterlijk vertoon, eene zekere werkheiligheid erop nahielden en deze voor godsdienst aanzagen. Men vastte, offerde, bad, vierde feesten, verveelde zich door nietsdoen op den sabbat en achtte zichzelven om dat alles bijzonder godsdienstig. Anderen echter in hetzelfde Israël hebben daarover anders en beter gedacht. Om maar iets te noemen: de dichter van psalm 51 hecht niets aan offeranden (vs. 18), maar wel aan reinheid van hart, aan

een karakter, dat weet, wat het wil (vs. 12); aan heiligen geest in den mensch (vs. 13), aan nederigheid (vs. 19); i.e.w., hij hecht aan allerlei deugden; hare beoefening is voor hem de wil van God, godsdienst. Voor den dichter van psalm 133 bestaat het wezen van den godsdienst in liefde tot elkander, in deugd dus, die 'Gods zegen' en 'het leven tot in eeuwigheid' deelachtig doet worden. Volgens Hozea 6:6 wil God geene offers, maar wel de deugd der weldadigheid, der barmhartigheid. Of wil men nog eens de autoriteit van Jezus? Hij vast niet; hij offert niet; hij bidt niet op vaste uren en niet op de hoeken der straten; op den sabbat deed hij, wat zijne hand goeds vond te doen; met al die werkheiligheid had hij dus niets op. En met de leerheiligheid dan, die in het onderschrijven van een groot aantal geloofsartikelen hare kracht en het wezen van den godsdienst zoekt? Jezus vroeg niemand naar zijne dogmatiek, maar alleen naar de gezindheid van het hart en de daaruit voortvloeiende levensinrichting. Niet 'Heere! Heere! te zeggen', maar 'doen den wil van God', dat is voor hem godsdienst. Het eenige, wat hij predikt, is deugd en altijd weer deugd. Nederigheid, zachtmoedigheid, barmhartigheid, reinheid, vredelievendheid, den moed, om voor de gerechtigheid zich te laten vervolgen, beveelt hij als godsdienst aan. Hij wil zijne hoorders te trotsch - in den goeden zin des woords - maken, dan dat zij zich zouden verlagen door ondeugd te doen. Zout der aarde en lichten der wereld moeten ze worden. Ieder *kan* wat goeds, mits hij maar *wil*, of hij vijf, of twee talenten heeft, dan slechts één. De leer van het niet kunnen, de grootste vijandin van alle deugd, predikt hij nergens. Op de vraag: 'Wat is godsdienst?' zou hij geantwoord hebben met Matth. 5:48: 'Wordt volmaakt!' d.i. deugdzaam in alle opzichten.

Zoo Jezus. En wil men nu nog een paar Bijbelteksten van anderen over het wezen van den godsdienst? Paulus, afkeerig van den gewonen eer- en vormendienst en dus ook van offers, zegt Rom. 12:1 vv. 'Stelt uwe lichamen tot een levend, heilig, Gode welbehagelijk offer; dit zij uw redelijke eeredienst,(*).... wordt hervormd door de vernieuwing uws gemoeds, opdat gij moogt beproeven, wat de wil van God, wat goed en welbehagelijk en volmaakt is!' Streven naar deugd dus, naar het volmaakte is ook voor Paulus godsdienst. En Jacobus 1:27 luidt: 'Reine en onbesmette godsdienst voor God, den Vader, is deze: weezen en weduwen te bezoeken in hunnen druk, zich zelven onbevlekt te bewaren van de wereld.' De deugd der liefde en der reinheid te beoefenen, dus alweer het wezen van den godsdienst! Zoo getuigen Bijbelschrijvers, volgens de rechtzinnigen immers door God zelven geïnspireerd.

En nu de godsdienstloosheid der openbare school. Artikel 33, alinea 1 van de lager-onderwijswet schrijft voor: 'Het schoolonderwijs

(*) Oude vertaling: godsdienst.

wordt onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.' Uit die woorden volgt duidelijk, dat de wetgever behalve aan verstandelijke ontwikkeling nog wel degelijk aan iets anders gedacht heeft; iets anders en wel, als onze definitie van godsdienst, door Bijbelplaatsen gesteund, juist is, dat de school mede zou opleiden tot God, tot het volmaakte, het ideale, dat is tot alle mogelijke deugden. Al stond er, met weglating van de woorden 'christelijke en maatschappelijke', alléén in de wet, dat de school moet opleiden 'tot alle deugden', dan was voor ons het godsdienstig karakter der school reeds voldoende gewaarborgd. Maar het is, of de wetgever nog ten overvloede een godsdienstig cachet op zijne school heeft willen drukken in het woord 'christelijke', ten einde toch alle misverstand omtrent zijne bedoelingen onmogelijk te maken. Wilden we, we zouden op grond van dat woord, waarmee door velen zoo gaarne geschermd wordt alsof zij het monopolie van christelijkheid bezitten, kunnen gewagen van 'de openbare, neutrale, christelijke school', wier godsdienstig karakter vaststaat voor elk, die niet blind genoeg is, om *deugden* met *geloofswaarheden*, om *godsdienst* met *dogmatiek* te verwarren of te vereenzelvigen.

Mogen wij dus afwijzen eene bewering, onlangs uitgesproken, dat namelijk 'de zoo heilige zaak van het onderwijs niets met den godsdienst heeft uit te staan'; en eene andere, dat 'om het godsdienstig karakter der openbare school te verzekeren, de schoolwet zou moeten worden herzien, ten einde aan de bezwaren van het gemoedelijk godsdienstig element onder ons volk tegemoet te komen'; dan is nu de vraag, of, wat dat godsdienstig karakter betreft, de openbare school altijd is, wat zij zijn *moet*? En het antwoord, dat op die vraag moet worden gegeven, hangt voor een deel, ja, voor een zeer groot deel af van de personen der onderwijzers.

Over dat onderwijzerspersoneel, zijn gebrek aan ernst, studielust, religieuziteit, over zijn materialisme, is het aantal klachten tegenwoordig legio en zeer stellig overdreven. Doch we erkennen: evengoed als onder het personeel bij het bijzonder onderwijs is er onder dat bij het openbare, dat niet deugt of niet is, wat het zijn moest. Welnu, wie *feiten* (geene praatjes) weet, waaruit blijkt, dat de onderwijzer geen eerbied heeft voor anderer godsdienstige begrippen; dat hij het godsdienstonderwijs tegenwerkt; dat hij lacht met godsdienst en zedelijkheid, kome er rond mee voor den dag, en de wet is daar, om dien onderwijzer gevoelig te straffen. Hetzelfde artikel 33 luidt in de 3de alinea: 'De onderwijzer die zich in dit opzicht aan plichtverzuim schuldig maakt, kan door ons voor hoogstens een jaar en bij herhaling der overtreding voor onbepaalden tijd in zijne bevoegdheid tot het geven van onderwijs aan eene openbare school geschorst worden.' Het genoemd en gestraft worden van zulke *feiten* kan aan de

openbare school slechts ten goede komen, alléén dienen tot zuivering van haar personeel. Met verbazing las ik onlangs, dat in een dagblad partij getrokken werd vóór een, wegens onzedelijke handelingen in de school, ontslagen onderwijzer en tegen het gemeentebestuur, dat hem ontsloeg. Door dat ontslag, werd beweerd, zou een mensch verloren gaan, en dat mocht toch niet. Natuurlijk wenschen we niet den ondergang van dien mensch. We hopen zelfs, dat hij, tot zichzelven gekomen, elders en in anderen werkkring allen mogelijken voorspoed geniete. Doch wel juichen we den ondergang van dien man als *onderwijzer* toe, omdat hij bezig was en wellicht zou gebleven zijn met ettelijke kinderzielen te vergiftigen, met ze op te leiden tot allerlei onchristelijke ondeugden. Op het punt van godsdienstigheid en zedelijkheid wenschen we den onderwijzer een strengen maatstaf aan te leggen, vooral niet minder streng, dan wanneer naar de mate zijner kennis de vraag is. Door strengheid ook op dat punt kan men tot een keurkorps van onderwijzers komen, die werkelijk *alzijdige* opvoeders der jeugd mogen heeten. De vraag, in hoeverre het wenschelijk ware, dat de onderwijzer eerst op lateren leeftijd, dan nu het geval is, optrade, verdient dan ook met het oog op zijne roeping als opvoeder, als opleider niet alleen tot de beginselen van kennis, maar ook tot alle mogelijke deugden, ten volle overweging. Voor de meeste betrekkingen van gewicht begint op 18- of 19jarigen leeftijd de ernstigste voorbereidingsperiode eerst recht, in plaats dat men al zou kunnen optreden. Voor den onderwijzer is zij op dien leeftijd al voor een groot deel en, is hij vlug, op zijn 20ste levensjaar, wat het gewoon lager onderwijs betreft, geheel gesloten. Op dat 18de jaar treedt hij ook reeds op. En wat gebeurt nu? Jongens van dien leeftijd, soms van zeer nederige afkomst, zijn, als zij het eerste examen gedaan hebben, - wellicht al vroeger - de orakels der eenvoudige familie. Met hun beetje kennis en *f* 650 traktement verbeelden zij zich, heele heeren te zijn; ze bluffen over het groot aantal vakken, waarvan ze kennis moeten hebben; professor te worden, beweerde er onlangs een, dat was niets: die had maar één of twee vakken te doceeren, maar onderwijzer te worden in zoo'n menigte vakken, dat was eerst de kunst; ze snijden op over het onderwijs, dat de wereld moet hervormen; zijzelf zijn eigenlijk de spillen, waarom de maatschappij draait; boven kerk en godsdienst zijn zij natuurlijk verheven; buiten de schooluren drinken ze bier en biljarten; - en nu spreekt het wel vanzelf, dat van de zoodanigen - en ze zijn er - geene opvoedende kracht kan uitgaan, om de doodeenvoudige reden, dat zij nog *jongens*, *kwajongens* soms zijn en geene *mannen*; dat ze vóór de schoolbanken staan, terwijl ze er nog op moesten zitten. De vraag, of het gehalte van het personeel niet beter, niet degelijker, ernstiger zou worden, als de geheele bevoegdheid, om te onderwijzen, niet vóór den 23jarigen leeftijd gegeven werd en men niet vóór den 25jarigen ouderdom aan het hoofd eener school

mocht staan, dient m.i. toestemmend te worden beantwoord. Tot dien tijd kon men werken aan de vakken van lager onderwijs, vreemde talen beoefenen, zooveel als men verkoos, en tevens meer *rijp*, meer *man* worden, dan nu uit den aard der zaak met een groot deel van het personeel het geval *kan* wezen.

Eene andere vraag is nog, of het godsdienstig karakter der openbare, neutrale school niet wat meer op den voorgrond kon treden, dan nu dikwijls het geval is, en wel om te gemoet te komen aan de verlangens, niet van onverzoenlijke clericale drijvers, maar van het reeds bovengenoemde gemoedelijk godsdienstige element onder ons volk? Ik bedoel, of het neutraliteitsbegrip niet vaak wat al te ver getrokken wordt; of sommigen te dier zake niet wat al te schroomvallig zijn? Neutraliteit, in den eenig waren zin van zich te houden buiten alle gekibbel over de leer, is uitmuntend; maar dat is iets anders dan moedwillig feiten te verzwijgen, te verdraaien of te verkleinen en personen te negeeren alléén uit overdreven angst, om dezen of genen te zullen ergeren. Als b.v. vaderlandsche geschiedenis is een verplicht leervak op de lagere school en door bekwame en onpartijdige geschiedvorschers is uitgemaakt, dat Willem I te recht mag genoemd worden ‘de vader des vaderlands’, Alva een ‘beul’ en Gerards een ‘laaghartige sluipmoordenaar’, dan is de onderwijzer niet verplicht, om wie dan ook te believen, de verdienste van den eerstgenoemde wat te verkleinen en de beide anderen wat te gaan verheffen. Juist het godsdienstig karakter der school brengt mee, welke fouten overigens Willem I mogen hebben aangekleefd, zijne vaderlandsliefde, zijne zelfverloochening, zijne zelfopoffering als zoovele *deugden* den kinderen aan te prijzen, ze daarvoor geestdrift in te boezemen en tevens ze voor alle beulenwerk en voor al wat sluiperig is, als zoovele *ondeugden*, afschuw in te boezemen. Als de wetenschap heeft uitgemaakt, waar op de school de beginselen van de kennis der natuur moeten onderwezen worden, dat bliksem en donder de gevolgen zijn van zekere toestanden in de natuur, dan brengt de neutraliteitseisch niet mee, dat de onderwijzer dat zou verzwijgen, omdat er zijn, die gelooven, dat ‘de God der eere dondert’. Als de onderwijzer met een keteltje water op de kachel het ontstaan van den regen kan verklaren, dan is hij niet neutraliteitshalve geroepen, die verklaring achterwege te laten, omdat er zijn, die zeggen, dat ‘God geeft den vroegen en den spaden regen te zijner tijd’. Als wetenschappelijk vaststaat, dat de aarde zich beweegt om de zon, dan is geen onderwijzer gehouden, om, ten genoegen van een of anderen duisterling, die op grond van eene Bijbelplaats het omgekeerde gelooft, van dat feit niet te gewagen. Dat zou zijn de neutraliteit, welke nooit in strijd mag komen met de waarheid, te ver trekken. Zoo ook op, wat men noemt, godsdienstig gebied. Eene bloemlezing uit den Bijbel, het schoonste bevattende, wat er in het O. en N.T. te vinden is, zou als leesboek in de hoogere klassen der openbare school zeer op hare plaats

zijn. Een Christenkind kan zich niet ergeren aan de schoonheden des O.T., een Jodenkind niet aan die des N.T. Om maar iets te noemen: de 10 geboden of de 9 zaligsprekingen; een psalm of eene gelijkenis; eene spreuk of een gebed als het 'Onze Vader!' kunnen, zonder aan de neutraliteit iets te kort te doen, met het meeste succes in de leerstof worden opgenomen. Dat de Bijbelsche geschiedenis, vol leerzame en voor kinderen begrijpelijke verhalen, niet is buitengesloten, ligt, dunkt me, voor de hand, en er zijn openbare scholen, waar zij geregeld verteld wordt. In die school kunnen de beginselen der algemeene geschiedenis worden onderwezen. Evengoed als men daar van de Perzen, de Grieken en Romeinen mag verhalen, evengoed is dat met de Joden het geval. Zoo goed als men Cyrus, Alexander den Groote, Romulus en Remus mag noemen, evenzeer mag men van Samuël, Saul, David en vele anderen gewagen. En merkt men soms op, dat al wat in den Bijbel als zoodanig vermeld wordt, geene geschiedenis is, dan vragen we: was dan alles, wat we als kinderen hoorden, b.v. van de jeugd van Cyrus, wèl geschiedenis en kan niet ook uit een verdicht verhaal of eene fabel leering getrokken worden? Dat de naam van Jezus in de school niet behoeft te worden verzwegen, is m.i. duidelijk. Zoo goed als Mozes, als Socrates, als Mahomed, als Luther, mag ook de naam van den godsdiensthervormer Jezus worden genoemd. Als de heroën, op elk gebied opgetreden, den kinderen geschetst mogen worden, om ze geestdrift voor al wat goed en schoon is, in te boezemen, dan mag in Jezus worden geschilderd de heros op het gebied van godsdienstig en zedelijk leven, uit wiens woorden en uit wiens voorbeeld zooveel te leeren is. En men kan dat doen, alle punten van strijd latende rusten.

Onlangs werd ergens gevraagd, of de naam 'God' ook op de school mag worden genoemd en, zoo ja, hoe een onderwijzer, dat doende, neutraal zou kunnen blijven. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat er verschillende lees- en zangboekjes op de openbare school in gebruik zijn, waarin de naam 'God' voorkomt. Maar verder. God is voor allen, van wat godsdienst of kerk ook: de of het volmaakte. Daarover kan dus de onderwijzer spreken, zonder iemand te kwetsen. En gesteld, dat ten gevolge van dat spreken de kinderen eens voor den dag kwamen met godsbegrippen, zooals zij die van ouders of godsdienstleeraren hadden overgenomen. Gesteld, dat een Jodenkind beweerde, dat de schrikwekkende God van Exod. 20:18 vv., waarvoor het volk vluchtte, enz., zijn God is; òf dat een Christenkind zeide, in een drieëenigen bondsgod te gelooven, dan nog zou de onderwijzer volkomen neutraal kunnen blijven door dien kinderen hunne begrippen te laten en ze te eerbiedigen, maar tevens het religieus karakter der school kunnen handhaven, door aan het eerste kind te vragen, of zijn God niet dezelfde is, van wien in het O.T. geschreven staat, dat hij is 'te rein van oogen dan dat hij het kwaad wil zien'; en aan het tweede kind, of zijn God

niet is de volmaakte, van wien Jezus gewaagde, en door dan beide kinderen te zamen tot reinheid, tot heiligheid, tot volmaking, door hun beider God gewild, aan te manen.

Of nu het godsdienstig karakter der school, ook uit overdreven zorg voor het neutraliteits-beginsel, niet wel eens wat op den achtergrond geraakt en of het niet beter ware, om het, ter wille van waarlijk vrome lieden in den lande, wat meer op den voorgrond te stellen, die beide vragen zou ik toestemmend durven beantwoorden. Onderwijzers, die niet gaarne eene schoone spreuk als schrijfvoorbeeld, eene gelijkenis als leesles zouden gebruiken, omdat zij aan den Bijbel zijn ontleend; die niet gaarne, geschiedenis vertellende, Jezus of een ander Bijbelsch persoon zouden noemen en den naam 'God' in de school contrabande achten, bevinden zich zeker in hunne opvattingen omtrent het wezen der neutraliteit op een dwaalweg, door welken te bewandelen sommigen, wellicht velen, van de openbare school zijn vervreemd. Sommigen of velen, die met ons erkennen een Christendom boven geloofsverdeeldheid, of nog sterker, die met ons erkennen, dat al het gekibbel en geharrewar over leer en belijdenis niets met godsdienst en Christendom te maken heeft. Sommigen of velen, die met ons eischen, - waar in vele gezinnen, als de ouders, om te arbeiden, dagelijks afwezig moeten zijn, zoo weinig van opvoeding komen kan; of waar in andere gezinnen, als vader of moeder of beiden zich dagelijks in allerlei opzicht misdragen, zij alles behalve opvoeders voor hunne kinderen mogen heeten, - dat ook de school, waar het kind zooveel uren en dagen van zijn leven slijt, een opvoedend, een religieus karakter zal dragen, meer zal doen dan alleen verstandelijk ontwikkelen. Van ons volk wordt, niettegenstaande zijne gebreken en onvolmaaktheden, wel eens getuigd, dat het een godsdienstig volk is in merg en been. Welnu, dat volk zendt thans nog naar de openbare, neutrale school 400000 kinderen(*). Wie weet, of van de slechts 60000 kinderen(†), die de bijzondere school bezoeken, nog niet weldra de grootste helft terugkeerde naar de openbare, neutrale school, als deze meer werd, wat zij overeenkomstig de wet zijn moet en ook wezen kan, eene echt Christelijke, godsdienstige school, waar hoofd en hart beiden tot hun recht komen.

Een deel dier 60000 kinderen, thans op bijzondere scholen geplaatst, zal daar evenwel blijven, ten gevolge van allerlei vooroordeel tegen en, helaas! als we boven zagen, ook van misleiding omtrent het wezen van het openbaar, neutraal onderwijs. Zij, die de dupe van deze misleiding worden, zenden dus hunne kinderen naar 'de school met den Bijbel'. Van de school, die zulk een uithangbord draagt, staat het godsdienstig karakter *à priori* vast. Er zijn echter tegenwoordig meer

(*) De Minister Hordijk in de avondzitting der Tweede Kamer van 12 December 1882; *Handel.,* blz. 681, kol. 1.

(†) De heer Lohman in de zitting der Tweede Kamer van 28 September 1882. *Handel.* blz. 82, kol. 2.

inrichtingen met mooie uithangborden tot reclame, waarvan bij nader bezien het inwendige niet meevalt. Natuurlijk *kunnen* op eene school met den Bijbel èn het hoofd èn het hart tot hun recht komen. Maar het kan ook wezen, dat het hoofd, de verstandelijke ontwikkeling er wat schraal afkomt en dat psalmenzingen, teksten en geloofsartikelen inpompen er de hoofdplaats innemen. Bovendien, er is moeilijk een ongeschikter leesboek voor kinderen te vinden dan de Bijbel. Wat al verzen, hoofdstukken, boeken zelfs, komen erin voor, te hoog en totaal onbegrijpelijk voor kinderen; wat al mededeelingen, b.v. geslachtsregisters, die een kind niets interesseeren; wat al lectuur eindelijk, waarvan het wenschelijk is, dat ze ten minste voor kinderen gesloten blijve, omdat zij brengt op gedachten over dingen, waaraan een kind niet te denken heeft! Zegt men: natuurlijk zal de bijzondere onderwijzer den Bijbel met oordeel gebruiken, datgene eruit kiezen, wat voor de leerlingen geschikt is, m.a.w. eene bloemlezing uit den Bijbel houden, dan antwoord ik, dat, als het daarom te doen is, de *raison d'être* voor ‘de school met den Bijbel’ geheel vervalt, omdat, zooals we boven zagen, eene bloemlezing zeer goed eene plaats kan vinden ook op de openbare, neutrale school. En dat men in ‘de school met den Bijbel’ niet altijd met oordeel te werk gaat, blijkt o.a. uit het volgende schrijfvoorbeeld, dat onlangs door een arrondissementsschoolopziener en den voorzitter eener schoolcommissie in zoo'n instelling gevonden werd - tevens eene proeve van de taalkennis van den betrokken onderwijzer -: ‘Den oudsten zoon van Adam en Eva was Kaïn. Zijne ouders noemden hem Kaïn, omdat zij meenden dat het vrouwezaad uitgeput was.’ Dit voorbeeld nu acht ik onoordeelkundig gekozen en, gesteld al, zijn inhoud ware juist, geheel ongeschikt voor kinderen. Komt daarbij dan nog eene goede dosis dogmatiek, hetgeen zoo goed als zeker is, omdat men aan de deugden - d.i. de ware godsdienstleer der openbare school - niet genoeg heeft, dan zij daaromtrent opgemerkt: dat leerstellig onderwijs in het algemeen zeer ongeschikt is voor kinderen; een eenvoudig, leerzaam verhaal vinden ze, en te recht, veel meer genietbaar dan een geloofsartikel; dat leerstellig onderwijs - uit den aard der zaak nooit neutraal - het gevaar oplevert, dat de kinderen, die ermee volgepompt worden, zich allicht gaan verbeelden, d e w a a r h e i d te hebben, eene verbeelding, die ze doet opgroeien tot verwaande, opgeblazen, zich noemende Christelijke jongelingen en Christelijke maagden, een ras vol partij- en sektegeest en al even vervelend en onuitstaanbaar als het atheïstische jongentje, dat ik boven noemde. Is eindelijk een onderdeel van die dogmatiek de leer, dat de mensch is onbekwaam tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad, dan aarzelen we niet, daarom de gansche ‘school met den Bijbel’ te noemen *ongodsdienstig*, omdat ze alle idealisme, alle streven naar hooger doodt; *onzedelijk*, omdat ze niet leert zedelijk, d.i. ten dienste en ten voorbeelde van anderen, te leven; *onchristelijk*, omdat

Jezus overal geleerd heeft, dat men het goede kan, zoo men slechts wil. Is dit een en ander juist, me dunkt, dat dan, vergeleken bij ‘de school met den Bijbel’, de openbare, neutrale school wel dubbel aanspraak kan maken op de namen ‘godsdienstig’ en ‘Christelijk’ beiden.

Het is merkwaardig, dat degenen, die verklaren, dat de tegenstand tegen de wet van 1878 dagelijks toeneemt, tegenwoordig dwepen met de schoolwet van 1806 en het laten voorkomen, of, als de school, zooals die van 1806-1857 bestond, weer hersteld werd, de schoolquaestie uit de wereld zou zijn. Het is daarom der moeite waard, om ten slotte, alléén wat het godsdienstig karakter betreft, eene parallel te trekken tusschen de wet van 1806 en die van 1878.

De wet van 1806 wordt genoemd ‘nationaal’, populair’; ‘maar juist datgene wat haar nationaal en populair maakte, is, zegt men, uit de tegenwoordige wetgeving gelicht. Deze wetgeving is niet nationaal, maar alleen voor ééne geestesrichting geschikt.’ Laat ons zien.

Artikel 22 van het reglement A, dat van 1806-1857 in werking bleef, luidt: ‘Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelven opgeleid worden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden.’ Legt men daar nu naast den inhoud van artikel 33, alinea 1 der wet van 1878(*), dan ontdekt men, dat beide voorschriften bijna woordelijk overeenkomen en het voornaamste verschil hierin bestaat, dat in het laatstgenoemde artikel het woord ‘christelijke’ vóór ‘maatschappelijke’ en dus op de eerste, de eere-plaats is gesteld.

Artikel 23 van het reglement A bepaalt: ‘Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de schoolkinderen van het onderwijs in het leerstellige van het kerkgenootschap geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den schoolmeester.’ En de wet van 1878? Zij zegt niet, dat maatregelen ten bate van het godsdienstonderwijs zullen genomen worden, maar neemt ze dadelijk in artikel 22, dat er geheel aan is gewijd(†), en wil evenmin als de wet van 1806, dat de onderwijzer godsdienstonderwijs zal geven, hetgeen zij overlaat aan de godsdienstleeraren(§).

In artikel 6 der Algemeene Schoolorde van 23 Mei 1806 is te lezen: ‘De schooltijd zal, hetzij wekelijks, hetzij dagelijks, met een kort en gepast christelijk gebed, op een eerbiedige wijze ingericht, geopend en gesloten worden, en zal bij die gelegenheid ook iets toepasselijks mogen gezongen worden.’ We erkennen, dat dit artikel op één punt geeft, wat de tegenwoordige wet niet toelaat, namelijk: het gebed. Al zou een neutraal gebed, wat den *inhoud* aangaat, mogelijk zijn, als men God noemde ‘Volmaakte!’, wat den *vorm* betreft is een neutraal gebed niet mogelijk, omdat b.v. het niet maken van het

(*) Zie blz. 355 en 356.
(†) Zie blz. 354.
(§) Art. 33, alinea 4.

kruisteeken den Roomsch-Katholiek zal ergeren en het wel maken ervan den Protestant onnoodig, wellicht dwaas, zal voorkomen. En niet alléén in zijne woorden, ook in zijn doen en laten heeft de onderwijzer de godsdienstige begrippen van anderen te eerbiedigen. Om echter bij het zingen, een verplicht leervak in de wet van 1878, gebruik te maken van de wijzen en zelfs van den dogmatiek-vrijen inhoud van psalmen of gezangen (bijv. van Ps. 1:1; 42:1; 133:3; Gez. 7:1; 11:1; 160:1; 180:1, 5 en vele anderen), is nergens in die wet verboden.

De regeling van 1806 wordt nog toegejuicht, omdat, ten einde zich te verzekeren van den Christelijken geest des onderwijzers, werd bepaald in de artikelen 8 en 11 van de Verordening op het afnemen en afleggen der examens, enz.: 'Alvorens het eigenlijk examen aanvange, zal men door diegenen, die zich tot hetzelve aanbiedt, op een eenvoudige wijze te ondervragen en met denzelven in een gemeenzaam gesprek te treden, zooveel mogelijk trachten te ontdekken deszelfs zedelijke en godsdienstige denkwijze en beginselen. Eindelijk zullen eenige vragen gedaan worden, inzonderheid over de geschiktste middelen om de kinderen tot christelijke deugdsbetrachting op te leiden.' 'Verbeeld u eens,' zoo roept men triomfantelijk uit, 'dat nu zulk een examen werd afgenomen!' Toch is het onderscheid tusschen toen en nu niet belangrijk. Absolute waarborgen voor den Christelijken geest des onderwijzers gaf de vroegere regeling niet, zooals blijkt uit de woorden 'zooveel mogelijk'. Doch hetzelfde, wat vroeger geschiedde, 'alvorens het eigenlijk examen aanving', kan nu nog zeer gevoegelijk geschieden in den loop van het examen. Immers: voor den adspirant-hulponderwijzer loopt het examen o.a over 'de beginselen van onderwijs en opvoeding'. Volgens het programma voor het hoofdonderwijzers-examen wordt van onderwijs en opvoeding gevraagd, o.a. 'duidelijke begrippen van de wijze waarop het schoolonderwijs, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt kan worden aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden'. En in de 'regeling voor de afneming der vergelijkende examens' lezen we in artikel 9 o.a: 'Het schriftelijk onderzoek strekt om de geëxamineerden zoowel uit het wetenschappelijk als uit het paedagogisch oogpunt te leeren kennen in den aard en het gehalte hunner kundigheden en geestelijke ontwikkeling; het mondelinge (van iederen candidaat afzonderlijk afgenomen) inzonderheid om hen te leeren kennen in hun paedagogische bekwaamheid en hunne persoonlijkheid als onderwijzer.' Nu kan ik volstrekt niet inzien, dat men niet, met het oog op deze voorschriften, op elk der drie genoemde examens 'zooveel mogelijk' zou kunnen 'trachten te ontdekken des onderwijzers zedelijke en godsdienstige denkwijze en beginselen'; dat men niet nù zoo goed als vroeger eenige vragen zou kunnen, ja, zou moeten doen 'over de geschiktste middelen om de schoolkinderen tot christelijke deugdsbetrachting op te leiden'. Of die

vragen gedaan worden vóór of gedurende het examen, zal toch wel op hetzelfde nederkomen. Absolute waarborgen voor den Christelijken geest des onderwijzers zal men nu zoomin als vroeger verkrijgen. Doch bleek bij het onderzoek, dat een onderwijzer minachting toonde voor het godsdienstig karakter, dat de school dragen moet, dan zou men niet behoeven te aarzelen, zoo iemand te weren, als zijnde verderfelijk voor de jeugd.

Wat eindelijk het boekengebruik onder de wet van 1806 betreft, op de boekenlijst komen voor: boeken, bevattende Bijbelsche verhalen; de Bijbelsche geschiedenissen in den vorm van kleine leeslesjes; schriftuurlijk schoolboek, behelzende eene verzameling van uitgekipte Bijbelplaatsen, benevens eenige verzen uit de psalmen, enz. En nu? We zagen, dat, als zoo'n boek maar iets 'uitgekipt's' bevat, als het maar eene bloemlezing is, er dan tegen zijn gebruik op onze openbare neutrale school niets in te brengen valt. In de 'ophelderende aanmerkingen betrekkelijk voorzegde boekenlijst' lezen we, dat daarop 'niet konden geplaatst worden zoodanige werkjes, welke het leerstellige van eenig kerkgenootschap betreffen'. De eenige bedoeling dier boekjes mocht wezen, 'om de jeugdige gemoederen van jongs af aan in te prenten zoodanige godsdienstige gevoelens en beginselen, als alleen in staat zijn hen voor zich zelven gelukkig en in hun volgende betrekkingen tot brave en nuttige menschen te maken.' Precies, wat de wet van 1878 nog wil! Geene dogmatiek, maar deugden - d.i. ware godsdienstleer! En nu nog het grootste punt van overeenkomst. Op de boekenlijst van de school van 1806 komt niet voor *de Bijbel.* 'Werd hij gegeven ten dienste van kinderen? Werd hij bijeengebracht of opgesteld ten dienste der scholen? Of is hij zoo ingericht dat hij in zijn geheel gevoegelijk een plaats kan vinden onder werkjes tot school- en kindergebruik bestemd?' Zoo vroeg men reeds toen. Juist als wij nu nog! Bijgevolg: Van 1806-1857 geene 'school met den Bijbel' van staatswege, evenmin als na 1857. Doch van 1806 tot heden openbare scholen met een godsdienstig karakter, maar zonder dogmatiek.

Wie dat godsdienstig karakter van de school van 1878 loochent, is verblind door partijzucht en clericalisme! Wie daardoor verblind is, wenscht sekteschoolen, waar de kinderen reeds worden afgericht, om later tot eenige partij of richting te behooren; waar de Jood tegen den Christen, de Roomsch-Katholiek tegen den Protestant, de rechtzinnige tegen den vrijzinnige wordt opgezweept! En wie zulke scholen wenscht, is blijkbaar met de profetie van de ééne kudde onder den éénen herder weinig ingenomen.

Van die profetie, in zoo menig opzicht nog onvervuld gebleven, is onze openbare school met haar neutraal godsdienstig karakter, dat boven alle geloofsverdeeldheid verheven is, althans één vrucht.

Nieuw-Beerta, 31 Maart 1883.

G.C. STEYNIS.

Staatkunde en geschiedenis.

Frankrijk's levende strijdkrachten.

II.

In de zitting van den 28sten Mei 1872 opende de Generaal Chanzy de discussiën met te verwijzen naar den 15den Januari, daaraan voorafgaande. Op dien datum merkte de President der Republiek aan de Vergadering op, dat het van groot aanbelang was, om sommige quaestiën niet op de tribune te bespreken, terwijl Europa ernaar luisterde en het misschien verkeerd opvatte. - Men behandelde toen de tractaten van koophandel. - 'Ik geloof,' zegt de Generaal Chanzy, 'dat het goed is, dezen wijzen en vaderlandlievenden raad te herhalen, nu gij over deze wet zult moeten stemmen.' (*Goed- en afkeurende teekens.*) Daarna deelt de Generaal mede, dat de commissie al sedert een jaar de quaestie heeft bestudeerd en van alle kanten bekeken; dat zij met algemeene stemmen de wet heeft voorgedragen, en dat er dezelfde overeenstemming heerscht tusschen de commissie en de regeering. - 'Ik vermeen dus, M.M.H.H., u te moeten wijzen op de terughouding, die ons wordt opgelegd door den toestand, waarin wij ons bevinden; ik geloof dus, dat onze plicht tegenover de natie ons oplegt, om gevaarlijke discussiën te vermijden en het debat te bekorten.' De heer Jean Brunet daarentegen is van oordeel, dat deze wet eene zeer ernstige overweging verdient, 'en wanneer men u voorstelt, de discussie over deze quaestiën te smoren, dan moeten wij ons daar ernstig tegen verzetten; dat zoude eene verzaking zijn van onze plichten en het volk zou ons ter verantwoording kunnen roepen over ons gedrag'. (*Zeer goed - zeer goed.*) Hij keurt overigens weinig goed in deze wet. Misschien moge die wet uit een theoretisch, maatschappelijk en militair oogpunt uitstekend goed zijn, maar in de toepassing vreest hij iets weifelends, iets mats. Bovendien verlangt hij een geheel overzicht over het militaire systeem. 'Wie staat ons er borg voor, dat deze wet op de recruteering juist past in het geheele stelsel. Wij

moesten het geheel kunnen bestudeeren; dan kenden wij het beginsel, het doel van de wet op de recruteering, en te gelijker tijd den samenhang met de andere onderdeelen onzer militaire organisatie. Het is derhalve zeer verkeerd, ons de wet op de recruteering afzonderlijk voor te stellen, zonder ons het verband mede te deelen met de andere instellingen. Het zou nu licht mogelijk zijn, dat deze wet niet past in het kader der andere wetten, die men te zamen zal opstellen.' In de geschiedkundige herinneringen, die de heer Brunet der vergadering ten beste geeft, betreurt hij het, dat de inrichting der legers niet is als ten tijde van Karel den Groote, den Heiligen Lodewijk (IX), Filips-August of Karel V, toen over het geheele land gewapende machten waren verspreid; toen Frankrijk niet minder dan 38000 versterkte plaatsen en kasteelen telde. Was het wonder, dat er een gelach opging? of liever, was het geen wonder, dat alleen de linkerzijde in lachen uitbarstte? Maar hooren wij verder. 'Ik zeg dus, M.M.H.H., dat zoodanig de eeuwenlange toestand der legers in Frankrijk was, tot tegen het einde der vijftiende eeuw. Onze nationale legers waren de resultante van de vereeniging van alle militaire strijdkrachten, die over het geheele rijk verspreid waren; de militaire macht was overal, waardoor de invasie-oorlog onmogelijk werd; men leverde overal détailgevechten, kleine gevechten, tegen elkander, dat is waar, en dat was de schaduwzijde van het feudale stelsel. Maar op eene landstreek, bezaaid met hindernissen en overal verdedigd, waren groote oorlogen, invasie-oorlogen, oorlogen, om eene natie te vernietigen, geheel onmogelijk.' Deze tirade diende, om de nationale legers te verheerlijken tegenover de gouvernementeele. Daarom doet hij ook de vraag: 'Hoe is Frankrijk tot den staat van vernedering gekomen, waarin wij ons thans bevinden? Omdat het geheele leger in de handen der regeering was, en omdat deze regeering, die ik hier niet wil oordeelen, het leger zoo goed wist te leiden, dat onze geheele militaire instelling eensklaps en bloc verdwenen was.'

Merkwaardig intusschen is zijne redevoering, wanneer hij gaat wijzen op cijfers, die het gevolg waren van vroegere wetten. In 1832 was de plaatsvervanging toegestaan, maar daarvan werd zooveel gebruik gemaakt, dat het tot misbruik oversloeg. Er was een tijd, dat een derde gedeelte van het leger uit plaatsvervangers bestond. - In ons land is het ruim een vijfde gedeelte. - Toen begon men te begrijpen, dat de vergiftiging van het leger te ver ging, en maakten de Generaals Lamoricière en Cavaignac eene wet, waarbij de afkoop werd geregeld. De regeering bepaalde de som, die ieder betalen moest, om zich vrij te koopen, en trad dan zelve verder als remplaçantenbaas op, vooral door mannen, die reeds dienden, premiën te verleenen, wanneer zij eene nieuwe verbintenis aangingen. De heer Brunet beroemt er zich, onzes inziens zeer juist, op, dat hij een der voornaamste bestrijders dier wet is geweest, die hij eene grove dwaling der beide brave

Generaals noemt. Hij geeft in zijne redevoering eenige cijfers over dit onderwerp ten beste, die wij hier zullen opnemen, omdat er ten onzent ook stemmen zijn opgegaan, om hetzelfde stelsel in te voeren, n.l. om den Staat in de plaatsvervangers te doen voorzien. Hij wijst erop, dat in 1866 er 283000 man dienden, die niet als loteling waren opgeroepen; dat het contingent jaarlijks slechts tusschen twintigen dertigduizend man bedroeg; - hij zegt twintig en eenige duizenden - dat de rest zich liet vervangen; dat het grootste gedeelte des legers bestond uit menschen, die eene 'kous' maakten, die zich vrijwillig verbonden en enkel om die 'kous' dienden; dat er voorts van de twee-en-dertigduizend onderofficieren bijna vijf-en-twintigduizend waren, die zich telkens opnieuw verbonden, om de hooge premiën te trekken. 'Wij waren dus gekomen tot het feit, dat ons leger niet meer een nationaal leger was, maar ons leger bestond - ik wil het rechte woord gebruiken; ik wil niemand kwetsen, maar moet den technischen term bezigen - ons leger bestond uit huurlingen.' - Bovendien is de heer Brunet een tegenstander van den vijfjarigen dienst der 1ste portie, die voor de 2de portie van zes maanden tot een jaar is, terwijl de éénjarigen ook na dien tijd bij de reserve overgaan. Hij verlangde een algemeenen diensttijd van drie jaren voor iedereen, eene wijziging, die tegenwoordig een punt van overweging uitmaakt en vermoedelijk wel in Frankrijk zal worden aangenomen. Hij brengt voor zijn gevoelen goede gronden aan, maar ook redeneeringen, die geen steek houden; o.a. de navolgende: 'Gij wilt dus elk jaar, in ons leger, onze officieren en onderofficieren veroordeelen tot de taak, om die 160000 man te ontbolsteren en hun elementair onderwijs te geven. Ik vraag het u, wat moet er van onze regimenten worden, wanneer jaarlijks 160000 man worden ingelijfd, om te worden gekleed, gewapend, gevoed en onderwezen?... Ik bid u, verneder, demoraliseer, vernietig het leger niet, door het te onderwerpen aan... die jaarlijksche verwisseling van 160000 man. Er is iets monsterachtigs in de massa schrifturen, die door zulk een komen en gaan wordt vereischt; al uwe verantwoordelijke chefs zullen eronder gebukt gaan; uwe onderofficieren, uwe sergeant-majoors zullen zich niet met hun dienst kunnen bezighouden, ten einde hunne schrifturen in orde te maken, terwijl de overige onderofficieren en de officieren bezig zijn met hunne recruten hoofd recht en links te leeren wenden.' - 't Is, alsof de heer Brunet er niets van weet; alsof met driejarigen dienst die eeuwigdurende beweging van komen en gaan niet evengoed zou plaats hebben! - Hij eindigde zijne rede met een beroep op betere godsdienstige opleiding in de kazerne.

Na den heer Brunet werd dien dag nog enkel het woord gevoerd door den Generaal Trochu, die eene prachtige redevoering hield, welke zoowel door de rechter- en linkerzijde als door het centrum werd toegejuicht. Het algemeene denkbeeld zijner rede was, dat de hoofd-

oorzaken der nederlagen van 1870-'71 gelegen waren niet in onvoldoende voorbereiding, maar in gouvernementeele zelfzucht en verblinding. Het leger was te gronde gericht door zijn onmetelijk vertrouwen op de roemrijke traditie, evenals dat met de oude monarchie bij Rossbach, met Pruisen bij Jena het geval was geweest. Napoleon III had de demoralisatie van het leger voltooid door omkooping vóór den coup-d'état en door de wet op de plaatsvervanging na den staatsstreek. Hij wees op de noodzakelijkheid, om het voorbeeld van Pruisen te volgen en vooral de hervorming van het onderwijs ter hand te nemen. Hij stelde een amendement voor, om den driejarigen diensttijd in te voeren. Door langeren diensttijd werd de soldaat niet beter geoefend, terwijl de financiën ten gevolge van den driejarigen dienst aanmerkelijk gebaat zouden worden.

'Laat ons', riep hij uit 'onze dwalingen en fouten bekennen en tevens erkennen, dat het ons op dit oogenblik onmogelijk is, ze weder goed te maken. Laat ons eene toekomst bereiden voor de nakomelingschap door eene groote hervorming van school en leger. De groote "revanche" moet aan onszelven worden uitgeoefend; de andere revanche zal komen, als wij ze verdienen. Gebruik den vredestijd tot het groote werk der reorganisatie van volk, militaire instellingen en leger, want deze drie moeten allen worden gereorganiseerd en niet, gelijk gij het schijnt te denken, alleen het leger!'

De Generaal Trochu brengt ook eenige geschiedkundige herinneringen te berde en haalt enkele zinsneden aan uit een geschrift van den Generaal Morand van 1829. Na voorlezing daarvan zegt hij: 'En waarom, M.M.H.H., schreef de Generaal Morand dit in 1829? Om den verplichten persoonlijken dienst met drie jaren verblijf onder de wapenen aan te raden, terwijl in 1828 de hoogere raad van oorlog... eveneens den verplichten persoonlijken dienst aanraadde met drie jaren verblijf onder de wapenen en districtsgewijze organisatie. Hieruit volgt dus, dat de denkbeelden, die door velen onder ons als gewaagde nieuwigheden worden beschouwd, eigenlijk grondbeginselen zijn, waarover onze vaders, en zelfs de grootvaders van sommigen onder ons, hebben nagedacht en die zij reeds hebben voorgesteld.'

Algemeen ging de sprake, dat de groote nederlagen van Frankrijk veroorzaakt waren door de onvoldoende voorbereiding; doordien niet tijdig in alle behoeften was voorzien; doordien het materiaal der artillerie in getal en hoedanigheid achterstond bij dat van den vijand. De waarheid daarvan wordt door spr. erkend, maar hij vraagt, of de verpletterende nederlagen door dergelijke, op dat oogenblik bestaande oorzaken kan worden verklaard, en zijn antwoord hierop is: 'Neen! Er waren oude en diepe oorzaken, die reeds lang de nederlaag hebben voorbereid, en ik smeek u, met mij de philosophie dier oorzaken op te speuren.' Onder die oorzaken noemt de Generaal de reeds boven door ons besproken traditie der onoverwinnelijkheid van het leger. Deze

legende, in het leven geroepen door de glorievolle tochten van Napoleon I over geheel Europa en gevoed door de gebeurtenissen in de Krim en in Italië, in Mexico, China, Cochinchina en Japan, had zoo diepen wortel geschoten bij volk en leger, dat de krijg van 1870 louter als een pleiziertochtje naar Berlijn werd beschouwd. Elke legende heeft haar tijd en wordt dan onherstelbaar vernietigd. Eene andere oorzaak vindt de Generaal in de verregaande ijdelheid der Franschen, welke ondeugd aanleiding geeft tot zedenbederf. Wij zullen dit gedeelte zijner rede geheel teruggeven. Wij zullen daaruit zien, welk eene bittere pil hij zijn landgenooten te slikken geeft en hoe hij eene der grootste ondeugden van de Fransche natie (alleen?) hekelt.

'Frankrijk - het is wel een teeder onderwerp, dat ik aanroer, maar ik ben vast besloten, alles te zeggen, - Frankrijk is vooral verzot op galon en lint. (*Levendige toejuichingen op een groot aantal banken.*) Het legioen van eer had de koninklijke ridderorden vervangen, maar was nu ook niet meer alleen bestemd voor eene afzonderlijke klasse der Fransche maatschappij; neen, iedereen kon ernaar dingen, en mettertijd maakte ook iedereen er aanspraak op. (*Gelach.*) Het legioen van eer is bij de natie en vooral bij het leger ten allen tijde het doel geweest eener edele eerzucht, maar werd in handen der regeering, die het misbruikte, eene oorzaak van verlaging van ons politiek karakter, eene oorzaak van verlaging van individueele karakters, in één woord, het was een machtig middel tot verleiding. (*Zeer waar*, *zeer waar*, *toejuiching links.*)

O! ik weet zeer goed, dat die uiting mijner innigste gevoelens, mijner diepste overtuiging, mij genoeg haat, toorn en beleediging op den hals zal halen. (*Neen! neen! - Gij zegt de waarheid! - Spreek! spreek!*)

Wees intusschen verzekerd, M.M.H.H., dat ik mij er niet door van mijn stuk zal laten brengen. Toorn en beleedigingen zijn geene bewijsgronden, en ik zou bijna kunnen zeggen: ik ben eraan gewend. (*Heel goed!*)

Wilt gij weten, hoe ongeneeslijk deze ziekte is? Welnu, de commune, de commune in hare kortstondige regeering van vuur en bloed, kon het niet zonder eene ridderorde stellen... (*Gelach.*) en ik breng haar als stuk van overtuiging mede. Ziehier! (De Generaal opent een klein, rood marokijnen doosje en neemt er eene ridderorde uit.)

Het is een maçonnieke driehoek, zeer netjes, geniëlleerd, geëmailleerd, in het midden het beeld der republiek, die mijns inziens eene betere behandeling verdiende. (*Zeer goed! zeer goed! op verschillende banken links en bij het linkercentrum.*) Aan de voorzijde de woorden: "Vrijheid, gelijkheid en broederschap", als bewijs, hoever in ons land de woorden misbruikt kunnen worden. (*Beweging. - Zeer goed! zeer goed.*) Aan de achterzijde: "18 Maart 1871, het centraal comité".

Het spreekt vanzelf, dat het lint, met uitzondering van een weinig

zichtbaar randje, gelijk is aan dat van het legioen van eer (*Gelach.*), zoodat ieder ridder van de commune, door zijn driehoek in den zak te steken, ridder van het eerelegioen werd. (*Herhaald gelach.*) De toeleg is duidelijk genoeg.

Deze orde is buitgemaakt door onze soldaten op den dag, toen zij binnen Parijs zijn gedrongen;... ik heb verzocht, een nader onderzoek in te stellen, en dat onderzoek heeft het volgende aan het licht gebracht: er waren aan den fabrikant vijftig stuks besteld; hij had er vijf en twintig afgeleverd, die ongetwijfeld zijn uitgereikt, en een van dezen hebt gij thans gezien. (*Langdurige beweging.*)

Maar bovendien, wat is treuriger, dan hetgeen wij met eigen oogen gezien hebben? Na de droeve gebeurtenissen van 1870 zijn er in Frankrijk zooveel decoratiën uitgereikt, alsof wij geheel Europa hadden overwonnen... (*Opnieuw beweging. - Dat is waar*, *dat is waar!*) en men heeft van ons allen - ik verklaar, dat ik zooveel heb geweigerd, als ik maar kon, - commissionnairs in decoratiën en medailles willen maken!' (*Dat is waar!*)

Welk een treurig boek doet de Generaal Trochu daar open over de Fransche ijdelheid, ook al is het gelukkig, dat er toch ook nog menschen zijn, die deze harde waarheden durven zeggen; dat er anderen zijn, die ze aanhooren en de welverdiende geeseling toejuichen.

Als tegenhanger tot de schets der ijdelheid van onze dagen haalt de Generaal Trochu een decreet aan van het Directoire, gearresteerd den 20sten Juli 1796, waarbij den Generaal Hoche, uit naam der Republiek, als belooning voor de diensten, die hij aan het vaderland heeft bewezen, en om in hem de dappere verdedigers der Republiek te eeren, ten geschenke worden aangeboden de twee schoonste paarden uit de depots van oorlog met hunne harnachementen en een paar pistolen.

'Gelukkige militaire eenvoud,' roept de spreker uit, 'waarvan wij tegenwoordig wel ver verwijderd zijn.'

Wij zullen deze historische herinneringen nog even aanroeren. De Generaal Trochu vraagt van den Minister van Oorlog krijgstucht, want die heeft bijna nooit bestaan; ja, zelfs het leger van Napoleon I kende die bijna niet. Hij deelt mede, dat van de compagnie van Kapitein Bugeaud - later maarschalk - twee derden der manschappen geen deel namen aan den slag bij Saalfeld, omdat zij sedert lang op marode uit waren; dat bij het leger, hetwelk bij Jena en Auerstädt streed, meer dan 60000 marodeurs waren, die bijna nooit bij hunne compagnieën terugkeerden(*). En behalve krijgstucht vraagt hij van den Minister van Oorlog decentralisatie. Al de attributen van uitvoering, die thans bij den minister berusten, moeten overgaan op de commandanten der

(*) Wie daaraan soms twijfelt; wie niet gelooven wil, dat Napoleon I zulke overtredingen der krijgstucht toeliet, hoewel ze hem maar al te goed bekend waren, die leze vooral het boeiende werk: *Souvenirs militaires de* 1804 *à* 1814, door den Hertog De Fézensac.

legerkorpsen; alleen de directie, het toezicht en de contrôle zijn de attributen van den minister. Daardoor ontstaat een leger, dat zich in groepen mobiliseert, die alle elementen voor een zelfstandig bestaan in zich bevatten, en waardoor men, in vrede, altijd ten oorlog bereid is. Door deze twee eischen, verbonden met eene betere, hoogere opleiding, zal het leger terugkeeren tot zijn eenvoud en zijne nederigheid en ‘zult gij de eerste Vergadering in deze eeuw zijn, die den waren geest van het Fransche leger hebt begrepen; die het in de goede richting hebt voortbewogen; die het vaderland zult hebben gered!’ (*Langdurige toejuiching.*)

Wij hebben slechts een dor en droog overzicht, en dan nog maar van enkele punten, kunnen geven van de schitterende redevoering van den Generaal. Geheel die redevoering getuigt van uitgebreide historische kennis en tintelt van geestdrift en liefde voor het Frankrijk, dat hem zoo dierbaar is, welks heil hem boven alle persoonlijke adspiratiën gaat en 'twelk hij, door alle middelen, die hem ten dienste staan, wil oprichten uit den vernederenden toestand, waarin het was geraakt. Geen wonder, dat die gloeiende rede aanleiding gaf tot een langdurig rumoer, zoodat de zitting moest worden geschorst en na behandeling eener weinig beteekenende zaak geheel werd opgeheven.

Den volgenden dag werden de discussiën over de wet voortgezet door den Kolonel Denfert-Rochereau, die eigenlijk over het wetsontwerp weinig of niets, maar des te meer over andere zaken sprak. Het spreekt vanzelf, dat hij menigmaal in de rede werd gevallen. Ofschoon hij geheel afdwaalt, achten wij het toch niet ondienstig, enkele zijner somwijlen zeer scherpe redeneeringen aan te halen, ook al vallen wij daardoor, evenals die spr., buiten het kader der wet, die wij thans behandelen.

In het rapport der commissie, dat de Kolonel voorleest, wordt zijne aandacht getrokken door de opmerking, dat de officieren, die voortdurend onderwijs zouden moeten geven, dit wel eene ondankbare taak zouden vinden. ‘Zou dat onder de officieren niet aanleiding geven tot het uitdooven van den korpsgeest, dien trots op hun regiment, terwijl thans allen hun best doen, om dit zoo goed mogelijk te vertoonen, want het maakt als het ware een deel van hunne eer uit?’ - ‘Mij dunkt,’ zegt de Kolonel, ‘dat men niet duidelijker kan vertellen, dan de commissie het hier doet, dat men soldaten wil voor de parade.’ (*Rumoer op verschillende banken.*)

Eenige oogenblikken later spreekt hij over de ‘lijdelijke gehoorzaamheid’, die hij wenscht afgeschaft te zien en vervangen door de ‘medewerkende gehoorzaamheid’. De Generaal Ducrot valt hem in de rede en zegt, dat die lijdelijke gehoorzaamheid bestaat ‘in het welzijn van den dienst en voor de juiste uitoefening der militaire reglementen’. (*Rumoer. - Langdurig oponthoud.*)

De Kolonel Denfert-Rochereau. ‘De geachte Generaal Ducrot maakt mij de opmerking, dat in den ambtseed van den officier gezegd

wordt, dat hij gehoorzamen zal in het belang van den dienst en de uitvoering der militaire reglementen. Dat is zeer juist; de ambtseed bevat die uitdrukking. Maar ik houd vol, dat dit gedeelte van den eed, sedert het begin dezer eeuw, bij verschillende gelegenheden door het leger vergeten is.' (*Interrupties.*)

Eene stem. 'Des te erger.'

Mr. Dahirel. 'Gij predikt verzet tegen de krijgstucht.'

De Kolonel Denfert-Rochereau. 'Ik geloof, en niemand kan het ontkennen, dat juist door dien stelregel van lijdelijke gehoorzaamheid het leger tot viermalen toe het werktuig tot schending der wetten is geworden. (*Toejuiching aan de uiterste linkerzijde. - Gemor op verschillende banken rechts en in het centrum.*).. 'Ik zeg dus en ik houd vol, dat juist onder den invloed dier lijdelijke gehoorzaamheid het leger viermalen heeft gediend, om de wetten te verkrachten (*Uitroepingen aan verschillende zijden.*): den 18^{den} Fructidor, jaar V; den 18^{den} Brumaire, jaar VIII; bij den terugkeer van het eiland Elba, en ten slotte den 2^{den} December 1851. (*Goedkeuring links.*).. Ik kom dus tot het besluit, dat de langdurige lijdelijke gehoorzaamheid het persoonlijk initiatief bij de militairen doodt.' (*Veelvuldig gemor.*)

De Generaal Chanzy. 'Heeft die lijdelijke gehoorzaamheid de Duitschers in hun succes gehinderd?'

De Admiraal De la Roncière la Noury. 'Gij wilt dus, dat de soldaten de orders hunner officieren beoordeelen? Maar dat is onmogelijk!'

De Markies De Castellane. 'De verstandige bajonetten!'

Nadat de Kolonel Denfert-Rochereau zijn gevoelen nog eens nader had toegelicht, viel de heer Garlonde hem in de rede met de korte, maar zeer ware opmerking: 'Men gehoorzaamt of men gehoorzaamt niet!' en later: 'Wanneer gij de passieve gehoorzaamheid afschaft, roept gij de actieve ongehoorzaamheid in het leven!' - De heer Denfert doet telkens aanhalingen, dan uit het rapport, dan uit eene brochure, dan uit de geschiedenis van het consulaat in het keizerrijk, of uit Von Moltke's: *Het Duitsche leger.* Dit geeft aanleiding, dat, toen hij weder eenige aanhalingen wilde doen, de heer La Serne hem toeriep: 'Haal den God der Heirscharen aan, en men zal naar u luisteren!' Onderwijs, nogmaals onderwijs, vooral voorbereidend militair onderwijs, dat wil de Kolonel, en daar de wet dit, naar zijn idee, niet voldoende geeft, daarom zal hij ertegen stemmen.

De Generaal Changarnier antwoordt nog even op de aantijging, dat de lijdelijke gehoorzaamheid den coup-d'état heeft doen gelukken. 'Ikzelf heb eronder geleden,' zegt hij 'maar dat heeft mij nooit verhinderd te zeggen, dat voor den soldaat zijn meerdere de vertegenwoordiger der wet is. (*Zeer goed! - zeer goed! - Gemor links.*) De officier is de levende wet voor den soldaat; zonder dat is er geen leger.' (*Zeer goed!*) - Er kwam langzamerhand politieke hartstocht in het spel. De 2de

December was genoemd en eene algemeene opschudding was er het gevolg van. Aan de eene zijde werd de spreker toegejuicht; aan de andere hoorde men gemor. De heer Laurenz Pichot riep zelfs tot den spreker: ‘Gij zoudt zoodoende Frankrijk overleveren aan den eersten den besten Saint-Amand!’ - Deze was minister van oorlog tijdens den coup-d'état. - De Generaal Changarnier kon zijne rede niet voleindigen. Na hem besteeg de Hertog Van Aumale de tribune. De voorzichtige en bedachtzame Prins hield bij deze gelegenheid zijn *maidenspeech* en het gelukte hem zeer spoedig, kalmte in de vergadering te brengen. Hij sprak aangenaam en met nadruk, zoodat hij zijn gehoor tot opmerkzaam luisteren drong. Om onderwijs is het op dit oogenblik niet te doen, zeide hij, maar om de recruteering van het leger, en het was de taak der Vergadering, die quaestie op te lossen. Persoonlijke dienstplicht was noodzakelijk; dat had de oorlog geleerd. Daarna behandelde hij de geschiedenis der verschillende organisatiën van het leger, wees op de voordeelen en op de nadeelen van elke op zichzelf. Geïmproviseerde troepen kunnen niets doen. Enkele voorbeelden, uit vroegere oorlogen aangehaald, gaven daarvan het bewijs, voorbeelden uit den tijd van den grooten schepper der legers, van Napoleon I, terwijl de lessen van den oorlog van 1870-'71 dat beginsel niet minder duidelijk verkondigen. ‘Men heeft wel moeten ontwaren, dat het niet voldoende is, om een nummer op de knoopen der uniformen te plaatsen, ten einde een regiment te hebben. Van de verbeteringen, door den Generaal Trochu voorgesteld, had Napoleon III één enkele, en wel de slechtste, ingevoerd. Het wetsontwerp droeg over het geheel zijne goedkeuring. Hij kon echter niet goedkeuren, dat zij, die niet lezen en schrijven konden, en het in dienst ook niet meer hadden kunnen leeren, een jaar langer zouden moeten dienen.

Ik zie daarin een noodlottig beginsel. Vroeger stond er in onze oude wetboeken eene straf, die, geloof ik, eruit verdwenen is; die men zelden toepaste, doch waarvan de redactie mij tot roerens toe bewoog. Ik las daar: ‘“Hem is de eer ontzegd, om in het Fransche leger te dienen.”’ Ik kan niet aannemen, dat men het beginsel geheel omkeert en dat men de eer, om te dienen, als eene straf beschouwt.’

Deze woorden gaven aanleiding tot een belangrijk incident, dat gewichtige gevolgen had kunnen hebben, indien niet de Hertog Van Aumale zich zoo loyaal had gedragen. Tot een duidelijk begrip van het incident moeten wij er even op wijzen, dat de boven aangehaalde woorden in het oorspronkelijke luidden: ‘Et qu'on inflige comme une peine l'honneur de rester sous les drapeaux (*Levendige goedkeuring op een groot aantal banken.*), sous le drapeau de la France...’

Een lid. ‘Welk vaandel?’

De Hertog Van Aumale... ‘Onder dat geliefde vaandel.’ (*Ha*, *ha, zeer goed*, *zeer goed op verschillende banken van het centrum en de rechterzijde*).

De Markies De Franclieu. 'Wat is dat?' (*Rumoer.*)

De toestand was kritiek. Voor welk vaandel zou de Hertog zich verklaren? Het witte, het roode of het driekleurige? Zou de Prins van Orleans zich blootgeven? Neen, hij bleef den toestand meester.

'Onder dat geliefde vaandel,' riep hij uit, 'waaronder alle Franschen van alle opiniën en van elken oorsprong zich gedurende den oorlog hebben vereenigd; waaromhenen alle goede burgers zich schaarden, toen men dat vaandel vaneenreet, om één enkele baan te verlagen tot het treurig zinnebeeld van den burgeroorlog (*Zeer goed, zeer goed.*); dat vaandel, dat zoolang het symbool van de overwinning is geweest en dat in ons ongeluk tot verdraagzaamheid en eensgezindheid maande.'

Na den Hertog Van Aumale nam de heer Farcy het woord. Zijne rede was scherp, vinnig, hatelijk en zeer persoonlijk, zoodat er eigenlijk tusschen de tribune en de banken een gesprek van korte, maar hatelijke volzinnen werd gevoerd. Wij zullen ons daarin niet verder verdiepen, doch citeeren alleen enkele woorden van Napoleon I, die door den heer Farcy van de tribune werden uitgesproken: 'Het Fransche volk is het lichtgeloovigste, dat er bestaat, en is het gemakkelijkst te leiden; beloof het veel vrijheid, maar geef het die nooit, en gij zult het altijd tevreden houden.' - Zijne redevoering, evenals die van den Generaal Guillemant, opende geene nieuwe gezichtspunten, en daarom zullen wij er verder over zwijgen. Alleen zij het ons vergund, eenige zinsneden aan te halen uit de redevoering van laatstgenoemden Generaal. Het zijn woorden van zeer hooge beteekenis, vooral voor hen, die er steeds op aandringen, om den diensttijd onzer militiens nog steeds meer te verkorten.

'Ik weet wel,' zegt de Generaal, 'dat de duur van den diensttijd ongelijk verdeeld is. Wilde men deze onbillijkheid wegnemen, dan moest men binnen twee jaren een leger kunnen scheppen, en zoo iets is geheel onmogelijk. In twee jaren heeft men immers slechts de lotelingen van het eerste jaar en de halve soldaten van het tweede, maar geene soldaten, geen kader; wij zouden dan zoo iets als de nationale garde hebben, en die zou tegenwoordig zeker niet voldoende zijn. (*Zeer goed*, *zeer goed.*).... Ternauwernood kunnen wij in drie jaren een goed infanterist vormen, die gewend is aan de krijgstucht en bedreven in den wapenhandel. In drie jaren kunnen wij geen geoefend ruiter, geen bekwaam artillerist vormen... in drie jaren kunnen wij onzen sapeurs niet de noodige kennis verschaffen, om behoorlijk tijdelijke versterkingen op te werpen, mijnen te maken, wegen, bruggen of spoorwegen te vernielen, te herstellen en te maken. Binnen drie jaren kunnen wij geene goed geoefende onderofficieren maken, onderofficieren, die hun beroep kennen, die geschikt zijn, om over anderen te bevelen, hen te leeren en te leiden.' En dat alles geschiedt in het gezegend Nederland wel binnen den tijd van één jaar, somwijlen van negen maanden, en tal van personen dringen erop aan, dat men

onze recruten nog korter onder de wapens houdt. 't Is waar, die Generaal spreekt over den dommen Franschen recruut en niet over het intelligente (!), goed afgeroomde deel der natie, dat jaarlijks over het leger wordt verdeeld; 't is waar, de Generaal spreekt over de uiterst strenge (?) krijgstucht der Franschen en niet over de onze, en de Franschman schijnt niet zoo onderdanig te zijn als het lage gemeen der achterbuurten uit onze groote steden. Nu, wie daarvan de specimina in de gelederen heeft gekend, kan medespreken van den puiken (!) geest, die hen gewoonlijk bezielt. En sprekende over den persoonlijken dienstplicht, zegt de Generaal verder:

'Er zal overal een strijd ten goede, een edele naijver ontstaan; de officieren zelven zullen de behoefte gevoelen, om zich veelzijdig te ontwikkelen, ten einde steeds de meerderen te blijven van hen, over wie zij het bevel voeren. De kracht van het leger zal grooter zijn, want men zal er niet alleen moed aantreffen, maar ook de wetenschap, de ontwikkeling, het genie der geheele natie.' (*Zeer goed! zeer goed!*)

Wij gaan eenige sprekers stilzwijgend voorbij. De algemeene discussiën over de wet werden gesloten door den Generaal Du Temple. Deze hield eene redevoering, vol politieke hatelijkheden op Gambetta, waarbij hij telkens in de rede werd gevallen door den President, die hem er steeds op wees, om bij zijn onderwerp te blijven, en niet minder dan vijfmaal dreigde, hem het woord te zullen ontnemen. Toen de Generaal gedaan had, stond Gambetta op, bleef voor zijne plaats staan en zeide: 'Op dergelijke redevoeringen antwoordt men niet, maar men moet hen, die ze houden, onder geneeskundige behandeling stellen. Het beste antwoord op deze redevoering is, dat men stuurt om een dokter uit een krankzinnigengesticht!' (*Rumoer!*)

Dat was het onwaardig slot van het algemeen debat over zulk een gewichtig wetsontwerp.

Van het debat over de verschillende artikelen zullen wij alleen aanhalen de redevoering van den Generaal Trochu, of liever, zullen wij een kort résumé geven van 'tgeen door hem werd te berde gebracht. De vijfjarige dienstplicht van art. 36 vond in hem een hevig bestrijder. Algemeene dienstplicht zonder plaatsvervanging en vijfjarige diensttijd konden niet te zamen gaan; men zou de toepassing niet eerlijk kunnen volhouden. Bovendien werd een soldaat door een diensttijd, langer dan drie jaren niet beter; hij geloofde het tegendeel. Voorliefde voor oude soldaten had hij in 't geheel niet. Hij wilde driejarigen diensttijd voor de geheele lichting zonder uitzondering. Thiers, de meeste Generaals en de commissie hielden aan den vijfjarigen diensttijd vast. De vierjarige en ook de driejarige werden verworpen, de laatste met 461 tegen 288 stemmen. Trochu had van deze quaestie zijn zwanenzang gemaakt. Hij begreep, hij had het reeds vooruitgezien, 'dat hij ook in dezen strijd verslagen zou worden'. Met weemoed voorspelde hij, dat de toekomst hem in het gelijk zou stellen; dat later de gebreken van

deze wet voor den dag zouden komen. Hij had blijkbaar dezen strijd als zijn laatsten plicht beschouwd; hij begreep, thans te moeten aftreden en geen deel meer te nemen aan politieke maatregelen. Spoedig daarna legde hij zijn mandaat neder en keerde tot het ambteloos leven terug.

Wij hebben in het bovenstaande mededeeling gedaan van het belangrijkste in de discussiën over deze wet, die de grondslag mag worden genoemd, waarop het geheele gebouw der militaire wetgeving moest worden opgetrokken. Gelijk wij reeds zeiden, moest de eerstvolgende wet de organisatie dier levende strijdkrachten behandelen, terwijl de daarop volgende de regeling der kaders bevatte. Hoe gaarne wij ook de discussiën over beide laatstgenoemde wetten in de Nationale Vergadering wilden bespreken en hoe leerrijk die besprekingen ook voor ons mogen zijn, de vrees van al te uitgebreid te worden, van te veel te vergen van het geduld onzer lezers en van de ruimte, die de Redactie ons toestaat, noodzaakt ons, vele mededeelingen achterwege te laten, ons zeer te bekorten en het wenschelijke de plaats te doen ruimen voor het noodzakelijke. Enkele karakteristieke trekken uit de discussiën bij de wet op de organisatie zullen wij hier inlasschen, terwijl wij die over de wet op de kaders in 't geheel niet zullen aanroeren.

De eerste spreker, de ons reeds lang bekende heer Brunet, verdedigde, evenals wij boven reeds met een enkel woord zeiden, de districts-indeeling; hij was niet bevreesd, om na te volgen, wat hij goed, evenmin, om af te keuren, wat hij minder geschikt oordeelde. Localisatie der militie was in Pruisen eene der nuttigste instellingen gebleken; welnu, waarom dan dat niet overgenomen? Bovendien - als een doekje voor 't bloeden - was dat ook oorspronkelijk nationaal; het bestond reeds vóór Lodewijk XVI en werd zelfs door dezen vorst geëerbiedigd. Van Duitschland wilde men ook overnemen de indeeling in legerkorpsen; dezen vinden in hem echter een verbitterd tegenstander. Divisiën moesten, volgens hem, de grootste eenheden zijn en blijven. Slechts enkele generaals kunnen legerkorpsen bevelen; vele generaals daarentegen zijn uitstekende divisie-commandanten. Napoleon had slechts drie generaals gehad, aan wie hij het bevel over legerkorpsen kon toevertrouwen. Bovendien, wat al staven verslond die indeeling! Brigadestaven, divisie-staven en legerkorps-staven! Allen maar raderwerken, die den spoedigen gang van zaken belemmerden. De bevelhebber van het legerkorps met zijn staf zal weinig te doen hebben; hij zal willen werken en dus ingrijpen in de handelingen der divisie-generaals; deze laatsten zullen *of* er zich bij neerleggen en lui worden, *of* zij zijn ontevreden over de kleine speldeprikken van hun chef, die hun de taak

uit de handen neemt. ‘Wilt gij dus, dat de korps-commandant een ernstigen werkkring hebbe en dat zijn legerkorps een werkelijk leger moet zijn, met al wat daarbij behoort, voeg dan ten minste vier divisiën bijeen.’ - Wij zien daaruit, dat slaafsche navolging van Duitschland niet in sprekers bedoeling ligt. Hij waarschuwt daar ernstig tegen. ‘Er is somwijlen een streven te bemerken, om onze Duitsche vijanden slaafsch na te volgen: dat mag niet. Bedenk toch, dat wij, uit militair oogpunt, altijd boven deze natie staan, wanneer wij slechts al de krachten, die God ons heeft geschonken, willen gebruiken. Maar ik herhaal ook, bestudeer het Duitsche leger, wat betreft orde, organisatie, het mechanische gedeelte... Stel verder, wat ik u bidden mag, alle beschouwingen over democratie, aristocratie of monarchie ter zijde; ons leger moet Fransch zijn en niets anders, gehecht aan het grondgebied, geneigd en in staat, om dat te verdedigen.’ (*Allerlei teekenen van goedkeuring.*)

De quaestie van groote of kleine legerkorpsen geeft aanleiding tot eenige vroolijkheid bij deze ernstige discussiën. Bij het vormen van twaalf legerkorpsen in plaats van achttien zijn minder generaals ‘satisfaits’... ‘mais plus satisfaisants, peut-être’ roept een lid der linkerzijde uit... ‘mais ceux qui seront satisfaits, le seront davantage’ hervat de spreker. Deze zelfde dringt erop aan, dat zoo min mogelijk garnizoensverandering moet plaats hebben. ‘De manschappen worden toch geregeld vernieuwd; de officieren alleen blijven dus wat langer op elke plaats, en dat kan geen kwaad. Vergeet niet, dat garnizoensverandering kostbaar is voor de schatkist, voor de officieren, voor iedereen, en bijgevolg moet zij zoo min mogelijk plaats hebben.. En nu, Mijne Heeren, deze wet is niet volmaakt; wij moeten deze, en die op de recruteering, misschien in vele opzichten later verbeteren, maar wij moeten ze aannemen; Frankrijk, het leger wil het!’

Om een denkbeeld te geven van den geest, dien de Nationale Vergadering bezielde, diene het navolgende kleine incident. De Generaal Guillemant herinnert eraan, wat het Frankrijk gekost heeft, dat het niet ter gelegener tijd klaar was. Binnen drie jaren zal Frankrijk klaar zijn met zijn personeel, maar niet met zijn materiaal. ‘Reken er dus op, dat gij binnen drie jaren ongeveer een milliard moet uitgeven.. wij moeten waken en niet vreezen, de beurs te openen, wanneer dat noodig is.’

De heer Raudot. ‘Wanneer men dat *kan* doen!’

De heer Pagès-Duport. ‘Daarvoor kan men alles; wat beteekent een milliard voor de veiligheid des lands!’

De Generaal Chareton, rapporteur. ‘Zuinigheid is goed, maar alleen dan, wanneer er geen gevaar dreigt... Het is dus te hopen, dat niemand vermindering van het budget van oorlog zal vragen; gij weet, wat die zuinigheid ons gekost heeft, en het is beter niet zuinig te zijn, dan zuinig ten koste van twee provinciën en vijf

milliarden.’ De levendige toejuiching, die daarop volgde, was het duidelijkst bewijs, dat men algemeen dat gevoelen deelde.

Terloops zij hier opgemerkt, dat ook de generaal Guillemant aandringt op driejarigen diensttijd in plaats van vijfjarigen. Deze opmerking, hoewel hier van weinig beteekenis, krijgt groote waarde, wanneer wij nagaan, dat het algemeen gevoelen thans driejarigen diensttijd verlangt met afschaffing der verdeeling in eerste en tweede portie en te gelijk met afschaffing der eenjarige vrijwilligers. In dien geest is dan ook reeds een wetsontwerp ingediend. Thans nemen wij afscheid van de discussiën, over genoemde wetsontwerpen gevoerd, ten einde tot andere onderdeelen van ons onderwerp over te gaan.

Het spreekt wel vanzelf, dat wij niet in détails kunnen treden omtrent de dislocatie der troepen in Frankrijk. 't Doet er voor ons ook weinig toe, of dit of dat korps te Bordeaux of te Valenciennes garnizoen houdt. Alleen de reeds vroeger vermelde indeeling der zelfstandige cavalerie maakte hierop eene billijke uitzondering. Misschien zullen enkelen onzer lezers ook belangstellen in het garnizoen van Parijs. Tevens zal de bespreking van het vredesgarnizoen dier weergalooze vesting een geleidelijken overgang vormen tot de behandeling van het garnizoen in oorlogstijd.

Omstreeks het begin van Maart 1881 zijn door den oorlogsminister bepalingen gemaakt betreffende het vredesgarnizoen te Parijs. Wij zullen daarvan alleen de infanterie, als het voornaamste wapen, bespreken. Het garnizoen te Parijs zal voortaan bestaan uit: 1°. drie divisiën infanterie, ieder van twee brigades à twee regimenten van drie bataljons; dus zes brigades, twaalf regimenten of zes en dertig bataljons; 2°. zes groepen, ieder van vier gedetacheerde bataljons of vier en twintig bataljons. Deze bezetting is gebleken voldoende te zijn. De drie divisiën zullen gedetacheerd worden van het 3de, 4de en 5de legerkorps, van elk een. Elk jaar, in den herfst, zal eene dier divisiën worden afgelost door de andere uit hetzelfde korps, zoodat de infanterie der drie genoemde korpsen gelegerd zal zijn beurtelings drie jaren in Parijs en omliggend grondgebied, en drie jaren in de districten van Rouaan, Le Mans of Orleans. De bepaling, bovenvermeld, van Parijs en omliggend grondgebied - in den officieelen tekst genoemd banlieue - maakt Parijs, gelijk wij dadelijk zullen zien, tot eene der minder gewenschte garnizoensplaatsen.

De divisie-commandanten voeren te gelijker tijd het bevel over twee groepen van vier gedetacheerde bataljons. Bij elke brigade is eene groep ingedeeld. Deze bataljons, vierde of vestingbataljons, worden geleverd door het 9de,10de, 11de en 12de legerkorps, die beurtelings de detachementen zullen afzonderen. Iedere groep staat onder de bevelen van een

luitenant-kolonel der infanterie, herkomstig van een der regimenten, die een bataljon hebben gedetacheerd. De aflossing en garnizoensverandering geschiedt te gelijk met de divisie, waaraan zij zijn verbonden.

Parijs en het geretrancheerde kamp van Parijs is door denkbeeldige lijnen in drie sectoren verdeeld. Aan elke divisie is het bevel opgedragen over een dier sectoren en wel zoodanig, dat de bewaking van dien sector steeds aan divisiën van hetzelfde legerkorps is toevertrouwd. Daardoor komen officieren en manschappen geheel op de hoogte hunner taak; zij kennen den post, dien zij te bewaken hebben; zij zijn er 'te huis'.

De hoofdkwartieren der divisiën zijn gedurende hun driejarig verblijf in Parijs gevestigd. De regimenten dier divisiën zijn altijd gekazerneerd in de enceinte der oude forten, met dien verstande, dat zij na achttien maanden omwisselen met het andere regiment hunner brigade, zoodat deze regimenten en brigades gedurende hunne drie jaren achttien maanden in de eene en achttien maanden in de andere kazerne verblijf houden. De zes groepen van vier bataljons verblijven achttien maanden in Parijs en de oude forten en achttien maanden in het omliggend gebied van Parijs en in de nieuwe forten. Hier heeft nu nog na elke negen maanden eene omwisseling plaats met de garnizoenen van het omliggend gebied en dat van de nieuwe forten. - Deze bepalingen zijn den 1sten April 1881 in haar geheel tot uitvoering gekomen.

Wat moet echter het oorlogsgarnizoen van Parijs zijn? Gewichtige vraag voorzeker, die aanleiding heeft gegeven tot menigen woorden- of pennestrijd. Wij zullen dien strijd niet op den voet volgen, maar slechts enkele belangrijke punten daaruit aanhalen. De grondslag voor die sterkte wordt grootendeels gezocht in de sterkte, die het garnizoen te Parijs had tijdens het beleg van 1870-'71. Merkwaardig genoeg bestaat daaromtrent echter geene zekerheid en het getuigt van weinig orde en tucht, van weinig krijgstucht, van weinig centralisatie in het gezag van den commandant van Parijs, - centralisatie, die hier zoozeer noodig was, - dat men daaromtrent geene zekerheid heeft. Een opperbevelhebber dient toch op ieder oogenblik te weten, over welke macht hij zal kunnen beschikken. Het rapport der commissie van enquête meldde, dat er, bij het begin van de belegering, in Parijs aanwezig waren 45000 man infanterie, daaronder begrepen de mobiele garde van Parijs, verder 9000 man artillerie en genie en 60 bataljons nationale garde, uitmakende een totaal van 90000 man. Den 16^{den} October telde de infanterie 95000, de artillerie 16000, genie 1800, administratie en trein 10000, cavalerie ruim 4000. Op papier stonden toen 260000 man, daaronder begrepen 115000 man mobiele garde, terwijl meer dan 300000 man bij de nationale garde waren ingedeeld.

De Kapitein der Pruisische genie Goetze heeft een werk geschreven over de verrichtingen der Duitsche genie in dien oorlog. Deze schat het aantal gewapende mannen in Parijs op 450000 man, verdeeld als

volgt: infanterie van leger en marine 120000 man, mobiele garde en vrijkorpsen 80000 man, nationale garden 25000 man.

Wij zullen thans nog hooren, wat de heer E. Ténot, afgevaardigde ter Nationale Vergadering van de Basses-Pyrenées, over dit onderwerp mededeelt. Hij schrijft in zijn werkje over de nieuwe verdedigingsmiddelen van Frankrijk het navolgende, dat wij gedeeltelijk met zijne eigen woorden overnemen. Hoewel hij eenigszins uitvoerig is in zijne mededeelingen omtrent den toestand der verdedigers van Parijs tijdens het beleg, hoewel hij, wellicht onwillens en onwetens, aan zijne schets toch nog een rooskleurig tintje weet te geven, zullen wij hem daarin niet bekorten. Zijne beschouwingen toch hebben ook hare waarde.

Hij zegt dan:

'Den 4^{den} September 1870 was bijna geheel het Fransche leger krijgsgevangen of ingesloten. Een groot gedeelte had bij Sédan gecapituleerd; ⅔ stond bij Metz onder de bevelen van Bazaine. Aan overgeschoten brokstukken bestonden nog alleen vier regimenten infanterie, die nog in Afrika waren, en twee op den terugmarsch van Italië. De artillerie, cavalerie en genie waren in dezelfde verhouding verdwenen. De twee regimenten van Rome (35ste en 42ste) kwamen nog vóór de insluiting te Parijs. Zij vertegenwoordigden het geheele actieve leger. Het departement van marine, dat bij Sédan alle twaalf bataljons van zijne vier regimenten infanterie van marine verloren had, kon toch nog twaalfduizend kanonniers of matrozen-soldaten (*fusiliers-matelots*) leveren onder de bevelen van zeeofficieren en nog drie- of vierduizend infanteristen en artilleristen, afkomstig van de weinige compagnieën infanterie, die bij het begin van den veldtocht niet gemobiliseerd waren, en van het regiment artillerie van marine. Dit waren allen uitstekende soldaten, die, met de vierduizend man van de brigade van Rome, de geheele geregelde strijdmacht uitmaakten.

Bij deze kern sloten zich aan een zestigtal bataljons infanterie, sommigen geformeerd, anderen in vorming, die men later in marschregimenten afdeelde. Deze bataljons ontstonden door de verdubbeling der depot-compagnieën. Dit wil ongeveer zeggen, dat hunne kaders aan officieren en oud-officieren, voor meer dan de helft al reeds geimproviseerd, geheel incompleet, onvoldoende, weinig samenhangend en slecht verbonden waren. Wat de soldaten betreft, dit was een amalgama van soldaten der tweede portie van het contingent, ternauwernood door eenige maanden dienst ontbolsterd, van opgeroepen lotelingen, van vrijwilligers zonder eenige militaire instructie en van oude soldaten, die na al de geleden nederlagen eensklaps weggerukt werden uit het burgerlijk leven, waarin zij reeds jarenlang, voorzien van paspoort, waren teruggekeerd. De artillerie en cavalerie was op dezelfde wijze... bijeengeraapt. Voeg daar nog bij enkele min of meer geconstitueerde groepen, kleine depots, tot een geheel verzamelde vluchtelingen, enz. enz., dan vinden wij een chaos van ± tachtigduizend

man, waarvan een vierde gedeelte zoodanig georganiseerd was, dat het althans eenig figuur tegenover den vijand gemaakt zou hebben.

Verder kwam de mobiele nationale garde. Deze telde vijf-en-twintigduizend mobielen der Seine en ongeveer honderdduizend mobielen der departementen, die tusschen de laatste dagen van Augustus en de algeheele insluiting naar Parijs waren opgeroepen. De mobiele nationale garde was vóór den oorlog zelfs op papier niet behoorlijk georganiseerd. Zij bestond in het meerendeel der departementen slechts in naam. De soldaten, korporaals en onderofficieren, allen jongelieden van 20-25 jaren, hadden nooit gediend; hadden nimmer eenig onderwijs ontvangen in exercitie of theorie en waren dus nog geenszins ontbolsterd. Het grootste gedeelte der subalterne officieren, zelfs de kapiteins wisten er evenveel van en hunne ondergeschikten, ja, vele hoofdofficieren verkeerden in datzelfde geval. Voeg hierbij nog, dat de bataljons mobielen op den 4^{den} Sept. in sommige departementen nog nimmer vereenigd waren geweest, dat zij, alleen in het departement der Seine, voorzien waren van militaire kleedingstukken; dat elders ledergoed, wapens en munitie dikwerf geheel ontbraken. Het meerendeel der regimenten uit de provincie, misschien wel allen, kwamen te Parijs in hunne kielen en met oude vuursteengeweren, die omstreeks 1840 tot slaggeweren waren ingericht. Met één woord, deze bloem der Fransche jongelingschap vormde in den beginne eene wel belangrijke, maar voorloopig totaal onbruikbare reserve van levende strijdkrachten. Er waren goede, ja, zelfs kostbare elementen onder, maar de vorm, die geest en leven schenken moest, bestond nog niet.

In dien toestand begon het beleg. En... vijftienduizend goede soldaten, verdeeld over de verschillende forten, gesteund door de dertig- of veertigduizend man der marschregimenten, die eenigszins georganiseerd waren, bleken toch voldoende te zijn, om het zegevierende Duitsche leger tegen te houden en buiten de lijn van verdediging vast te ketenen. Tweehonderdduizend soldaten, de beste troepen der wereld, met meer dan zevenhonderd kanonnen bij zich, waren gedemobiliseerd, gedwongen tot eene passieve insluiting langs eene lijn van bijna tachtig K.M. door eene gewapende bende, die in het vrije veld als kaf zou zijn uiteengestoven! En naarmate de belegering langer duurde, veranderde de toestand ten voordeele der belegerden, zoodat den 30sten November 1870 honderdduizend man mobielen en marschregimenten den vijand in zijne sluiphoeken gingen opzoeken, zich op hem wierpen en hem tot een heeten strijd dwongen, enkel om te kunnen stand houden! Hoewel de vestingwerken van Parijs verouderd waren, hield de stad het ruim vier en eene halve maand vol, zonder eigenlijk een goed geregeld garnizoen, zonder een verdedigend leger te hebben bezeten. Parijs viel alleen door den honger!

Dat zijn feiten; dat zijn gegevens, aan de ondervinding ontleend.

Op deze feiten, op deze gegevens zullen wij onze berekeningen baseeren. Het geretrancheerde kamp van Parijs heeft in 1870-'71 met zijne bijna geïmproviseerde troepen een geheel invallend leger kunnen tegenhouden. Derhalve zal het nieuwe geretrancheerde kamp, voorzien van een klein aantal linietroepen, ondersteund door eene strijdmacht in tweede linie volgens ons nieuw militair stelsel, die niet meer geïmproviseerd behoeft te worden, maar reeds voorlang georganiseerd is en met een omtrek van dubbele lengte, ook stellig wel een dubbel sterk leger tegenhouden!

Het zal nu niet moeielijk vallen, met voldoende nauwkeurigheid te berekenen, hoeveel troepen er noodig zijn ter verdediging van het nieuw versterkte Parijs, afgescheiden van elk operatieleger, dat wellicht voor het oogenblik onder de bescherming zijner forten zou gekampeerd zijn. Wij kunnen reeds als zeker aannemen, dat de vaste garnizoenen langs de nieuwe lijn van buitenwerken niet grooter, maar wel zwakker zullen zijn dan de garnizoenen der oude forten. Het is juist een der groote voordeelen van de nieuwe versterking, dat wij belangrijke resultaten verkrijgen met betrekkelijk geringe middelen. De oordeelkundige keus van terrein, het uitstekende type der werken, de draagkracht, de juistheid en het buitengewoon vermogen hunner artillerie, geven aan de nieuwe buitenwerken van Parijs eene kracht, ver verheven boven die der oude forten.

Als voorbeeld noemen wij het fort van Saint-Cyr, een der belangrijkste van de nieuwe buitenwerken. Dit fort wordt voorzien van zestig kanonnen van groot kaliber, die hunne zware projectielen met genoegzame juistheid tot op acht K.M. afstand slingeren; welnu, dit fort zal niettemin niet meer dan twaalfhonderd man vast garnizoen tellen. De zeven groote forten (Saint-Cyr, Palaiseau, Villeneuve Saint-Georges, Vaujours, Domont, Cormeilles en Marby) zouden derhalve niet meer dan achtduizend vierhonderd man vereischen. Nemen wij een gemiddelde van zeshonderd man voor de forten van den tweeden rang (Haut-Buc, Villeras, Villiers, Chelles, Garches, Écouen, Montmorency en Montlignon), dan is dit vierduizend achthonderd man; voorts driehonderd man per fortje of gesloten batterij, derhalve nog hoogstens vijf-à zesduizend man voor dien dienst, dan zal het totaal der vaste garnizoenen, voor de verdediging der nieuwe lijn, de twintigduizend strijdbare mannen niet te boven gaan. Deze troepen moeten echter gekozen worden uit de beste soldaten; men moet bij hen kunnen rekenen op eene verdediging tot het uiterste. Te gelijker tijd moeten de commandanten der verschillende forten en werken de meeste waarborgen aanbieden, wat betreft bekwaamheid, besluitvaardigheid en vastheid van karakter. - Omtrent de mobiele verdedigingstroepen werd bij het debat van 1874 aangenomen, dat men met tachtigduizend man territoriale troepen volstaan kon. Wij nemen evenwel aan, dat wij dit op honderdduizend man brengen, hetgeen dan toch stellig het maximum kan wezen, en dat dan de

verdediging in staat is, aan alle aanvallen des vijands weerstand te bieden. De te verdedigen omtrek is, wel is waar, verdubbeld, maar, als wij de ondervinding van 1870 raadplegen, dan vertegenwoordigen de honderd-en-veertigduizend man, die wij noodzakelijk oordeelen, meer dan het dubbele van 'tgeen de Generaal Trochu gedurende de eerste weken van het beleg onder zijne bevelen had.

Wij zullen zien, - en dit is niet een der minst karakteristieke trekken van het nieuwe plan van verdediging - dat dit garnizoen geen enkel detachement van het actieve leger behoeft. Het kan geheel samengesteld worden uit de reserve en tweede reserve van de vier legerkorps-districten, waarin Parijs, het overige departement der Seine en dat der Seine-et-Oise zijn verdeeld.

Om dit te bewijzen, moeten wij eene korte schets geven van het nieuwe systeem van militaire organisatie, tegenwoordig in Frankrijk in zwang. Deze schets is bovendien te meer noodzakelijk, omdat er verband bestaat tusschen het nieuwe versterkte kamp van Parijs en de reorganisatie van het Fransche leger. De strategische rol van Parijs en het gewicht zijner versterkingen kunnen niet goed begrepen worden zonder eene voldoende kennis der organisatie, die daaraan de practische waarde moet schenken. Eveneens zullen zij, die onze militaire organisatie goed begrijpen, zich toch nog geen juist denkbeeld kunnen maken van hare waarde, wanneer zij zich geene rekenschap hebben gegeven van de machtige, beslissende wijze, waarop Parijs de verdediging tegenover een invallend leger steunt.'

Hier laten wij den schrijver voorloopig met rust. Thans volgt eene beschrijving der organisatie, die ook al zeer rooskleurig getint is en waarop wij later toch nog even moeten terugkomen. Vooreerst vestigen wij thans de aandacht op de debatten in de Nationale Vergadering, waarnaar door den schrijver eenige regels hooger wordt verwezen. Wij vallen met de deur in huis en bevinden ons te midden der vergadering. De Generaal Baron De Chabaud la Tour, rapporteur, is aan het woord...

'Wij hebben niet gezegd, dat in elk getrancheerd kamp vijftigduizend man moeten staan. Ook dat woord geretrancheerd kamp is meer eene uitdrukking dan eene duidelijke verklaring... er zullen zijn drie voorname centra van verdediging... De Kolonel Denfert.... heeft, na de ondervinding, opgedaan bij het beleg van Belfort, gezegd, dat er zooveel man per kilometer moeten zijn.... De berekeningen van den Kolonel schijnen mij dus niet van toepassing op Parijs.

Ik geloof, dat het zeer moeielijk is, een bepaald cijfer van manschappen vast te stellen. In het rapport heb ik gewezen op de hulpbronnen, waarover wij zullen kunnen beschikken; ik heb daar gezegd, dat wij altijd vijftig-, zestig-, zeventig-, ja, tachtigduizend man te Parijs hebben. Ten allen tijde is er in Parijs eene vrij aanzienlijke kern van goed geoefende soldaten; die kern heeft slechts éénmaal ontbroken,

helaas! bij het laatste beleg. Wij hadden toen nog slechts enkele manschappen van het actieve leger over. Voordat het legerkorps van den Generaal Vinoy het garnizoen kwam versterken, was er te Parijs niets te vinden dan de manschappen, behoorende tot de depots der regimenten, waaraan men natuurlijk alles, wat maar eenigszins geschikt was voor den velddienst, had ontnomen. Wij hadden intusschen toch nog ongeveer vijf-en-veertigduizend man; later kwamen wij tot tachtigduizend man infanterie als werkelijke vertegenwoordigers van het actieve leger.

Wij kregen bovendien nog honderdduizend mobielen en vonden eindelijk tweehonderdvijftig- à driehonderdduizend man nationale garde.

Onder dezelfde omstandigheden zullen wij ongeveer dezelfde hulpbronnen aan mannen, aan personeel vinden...

Wij moeten verder opmerken... dat de mobiele nationale garde niet geoefend was...; deze garde is, in vele opzichten, vervangen door de reserve van het leger en door de eerste contingenten van het territoriale leger. Maar, let wel, die mannen der reserve en van het territoriale leger zijn onderworpen aan de militaire wet; hunne officieren worden benoemd door den minister van oorlog; zij zijn gewend aan krijgstucht... aan onderworpenheid en gehoorzaamheid aan hunne chefs.

De territoriale reserve, bestaande uit zes lichtingen, zal ook nog vele manschappen leveren, en die manschappen zijn op militaire wijze geëncadreerd en gecommandeerd; in plaats van een element van wanorde in Parijs zullen zij juist een element van orde en veiligheid zijn.

Bovendien merk ik nog op, dat die vijftig- à tachtigduizend man van het actieve leger niet geheel zullen verbrokkeld worden in de garnizoenen der vooruitgeschoven forten. Nemen wij gemiddeld twaalf- à vijftienhonderd man per fort, dan zullen dezen twintig- à vijf-en-twintigduizend man vorderen. Daartoe zijn noodig ferme, krachtvolle soldaten, die met vastberadenheid de gevaren van een beleg kunnen trotseeren; zij moeten goed doorkneed zijn in hun werk, bezield met een echt militairen geest, om hunne taak naar behooren te vervullen.

Maar ik herhaal... er zijn hoogstens vijf-en-twintigduizend man noodig voor de bezetting der forten; de rest vormt eene kern van troepen, belast met de actieve verdediging tusschen deze forten...

Wij willen dus aan het actieve leger geen enkel man ontnemen; zij zullen hunne vrijheid van handelen buiten Parijs behouden, juist omdat wij de verdedigingsmiddelen van Parijs hebben voltooid.'

Dit gedeelte uit de redevoering van den Generaal, rapporteur, dat wij vroeger met stilzwijgen waren voorbijgegaan, kwam ons thans, bij het door ons behandelde onderwerp, belangrijk genoeg voor, om er eenige oogenblikken bij stil te staan.

De heer Ténot geeft in zijn meergenoemd werkje nu nog de navolgende aanwijzingen omtrent het oorlogsgarnizoen van Parijs:

‘Deze korte studie... zal den lezer de overtuiging schenken, dat het garnizoen van Parijs geformeerd kan worden, zonder een enkel man aan het veldleger in eerste linie te onttrekken. De vier legerkorps-districten, gelegen rondom Parijs als hun gemeenschappelijk centrum, kunnen daarin uitstekend voorzien. Deze districten dragen de nummers twee, drie, vier en vijf, met hunne hoofdkwartieren respectievelijk te Amiens, Rouaan, Le Mans en Orleans. Ingeval er gemobiliseerd wordt, levert elk district, om te beginnen, vijf-en-dertigduizend man, die naar de grenzen vertrekken. Er blijven dan echter nog over: acht 4de bataljons, geheel gelijk aan de actieve, acht 5de bataljons, veel beter dan de marschbataljons van 1870, acht batterijen, evengoed als die, welke te velde zijn, vormende met de cavalerie, genie, enz. twintigduizend man, waarvan tienduizend man niets minder dan die in eerste linie. Voeg hier nog bij de territoriale macht, die per district meer dan dertigduizend man bedraagt. Wij vinden dus voor die vier districten: 1o. veertigduizend man goed onderwezen soldaten; 2o. veertigduizend man van mindere waarde, maar toch nog altijd goed geëncadreerd, en 3o. honderdtwintigduizend man territorialen. Hierbij kan nog pro memorie gevoegd worden de gendarmerie, de republikeinsche garde en andere speciale korpsen, die spoedig geformeerd zijn. De wet geeft bovendien nog het recht tot formatie der reserve van het territoriale leger voor den dienst in de garnizoenen, enz.

Parijs laat dus het veldleger geheel intact, ontneemt het enkel de reserven van vier districten en kan dan reeds beschikken over eene bezetting, oneindig beter dan die van 1870-'71.’

Wanneer wij nu de beschouwingen van den heer Ténot vergelijken met de onlangs genomen dispositiën omtrent het vredesgarnizoen te Parijs, dan blijkt ons, dat althans drie van de vier genoemde districten de bezetting leveren; dat vermoedelijk diezelfde districten ook wel in het oorlogsgarnizoen zullen voorzien, en dat althans in hoofdzaak de door hem voorgestelde sterkte zal worden bereikt.

Wij komen nu nog even terug op de rooskleurig getinte beschrijving der organisatie van den heer Ténot en deelen hier alleen de gevolgtrekking mede, die hij daaruit opmaakt...

‘Hieruit volgt, dat de achttien korpsen een veldleger in eerste linie vormen van 630000 man met 1836 kanonnen. Het 19de korps (Algiers) zou eveneens 35000 man met 102 stukken geschut leveren. Voeg hier nog bij de niet ingedeelde twaalf bataljons jagers te voet, de zes divisiën onafhankelijke cavalerie met hare artillerie, - eene batterij per brigade - dan verkrijgen wij nog eens twaalfduizend man infanterie, acht-en-twintigduizend man cavalerie en artillerie met 108 stukken. Wij laten nu het twintigste korps, geformeerd door

de marine-troepen, buiten rekening. Uit een en ander volgt,' - en de Franschman laat niet zonder zelfvoldoening het getal in vette letters afdrukken - 'dat wij 705000 man met 2046 stukken geschut in minder dan veertien dagen kunnen mobiliseeren, concentreeren en in eerste linie tegenover den vijand plaatsen.

Men merke hierbij op, dat dit buitengewoon groot getal (het Duitsche invasieleger telde in de eerste helft van Augustus 1870 niet meer dan 600000 man met 1600 stukken geschut) nu nog buiten de mobilisatie houdt een tal van mannen, die sedert den verplichten persoonlijken dienst allen onder de wapenen zijn geweest. Hun aantal is stellig niet beneden de 600000 man of, als wij alle non-valeurs daar aftrekken, toch minstens 500000 man. Met dit groote getal kan onze legermacht in tweede linie worden geformeerd. Wij zullen zien, dat deze macht geheel geëncadreerd is.

Ieder gemobiliseerd legerkorps laat eene reserve achter, die op hare beurt spoedig marschvaardig is. Deze reserve bestaat uit: de 4de bataljons en de halve depotbataljons van ieder der acht infanterieregimenten, het depot der jagers te voet, acht batterijen artillerie en twee 5de escadrons cavalerie. Wij zwijgen verder over den trein en de hulpwapens. Verder over geheel het grondgebied de depots der niet ingedeelde jagers en de 5de escadrons der onafhankelijke cavalerie-divisie. Behalve dus het twintigste legerkorps, geformeerd door de marinetroepen, hebben wij nog 144 bataljons met de noodige batterijen en escadrons. Dezen zijn allen gereed en even bruikbaar als de troepen in eerste linie. Er is derhalve stof genoeg, om nogmaals zes complete legerkorpsen te formeeren. Nu blijven nog over de 4de bataljons in Afrika...

Wanneer deze tweede mobilisatie is afgeloopen, wordt de algemeene toestand - voor zoover betreft de mogelijkheid, om nieuwe korpsen te scheppen, - ongeveer gelijk aan dien in 1870, tijdens het organiseeren der eerste marschregimenten.' De schrijver betoogt echter, dat het aantal geoefende soldaten veel grooter is; dat men over meer personeel, geschikt voor kader, kan beschikken, en dat ook de subalterne officieren niet zouden ontbreken. Het territoriale leger, dat nu reeds geheel uit oud-militairen bestaat, wordt door hem geschat verre te staan boven de mobiele en gemobiliseerde nationale garden van 1870-'71. De vergelijking, die de schrijver vervolgens maakt, tusschen het Fransche en het Duitsche leger, valt ten slotte geheel uit ten voordeele van het Fransche.

Met trots wijst de Franschman erop, dat hij thans 1300000 man onder de wapenen kan brengen, terwijl zijn tegenstander minstens 100000 minder heeft; met trots wijst hij erop, dat hij dit vermag

ten koste van een oorlogsbudget van ongeveer 715 millioen francs tegen dat van Duitschland van 492 millioen, terwijl Duitschland bovendien 5 millioen meer inwoners telt. Met trots wijst hij erop, dat dit alles hem mogelijk is en niettegenstaande dat het land toch met den dag rijker wordt, de belastingen tot bij een millioen per dag meer opbrengen dan de raming en Duitschland, de roover der vijf milliarden, met den dag achteruitgaat en steeds naar nieuwe belastingen moet zoeken.

Frankrijk heeft dan ook reuzenschreden gedaan op het gebied van militaire hervormingen en, ten volle beamende, dat Duitschland het in organisatorisch talent wint van Frankrijk, heeft het den erfvijand nagevolgd en bijna al zijne hervormingen aan Duitschland ontleend, ja, is het dikwerf veel verder gegaan, dan zijn oostelijke nabuur wel wenschelijk vond. Frankrijk hield daarbij steeds het oog gevestigd op een oorlog met Duitschland, althans op een grooten Europeeschen oorlog. Maar daardoor bleef het zich ook eenzijdig in dezelfde richting voortbewegen. Toch zijn de eischen, die Frankrijk aan zijn leger moet stellen, niet gelijk aan die van Duitschland. Vrees - wij zeiden het reeds vroeger - is eene slechte raadgeefster en onder den indruk der vrees voor Duitschland heeft Frankrijk zijn leger georganiseerd, altijd met het oog op het Oosten. Maar Frankrijk is ook eene koloniale mogendheid, heeft althans koloniën in alle werelddeelen. Over het algemeen genomen zijn deze koloniën van weinig beteekenis en de expeditiën, die noodzakelijk konden worden, zouden vermoedelijk ook weinig troepen vorderen. De infanterie en artillerie van marine zijn daartoe meer dan voldoende, hoewel hunne organisatie, enz. niet in overeenstemming zijn met de bijzondere rol, die zij hebben te vervullen.

Maar Frankrijk bezit in Afrika een uitgebreid grondgebied, dat wel is waar beschermd wordt door het negentiende legerkorps, maar waar toch lichtelijk bij oproerige bewegingen versterking noodig kan zijn. Hieruit volgt, dat het Europeesche leger gedeeltelijk gemobiliseerd moet kunnen worden, om eene expeditionnaire afdeeling aan gindsche zijde van de Middellandsche Zee te doen optreden.

Het is meer dan waarschijnlijk, dat men bij het optrekken van het nieuwe militaire gebouw aan deze mogelijkheid niet heeft gedacht. Men heeft althans bij de discussiën in de Nationale Vergadering dit punt geheel onaangeroerd gelaten; de memorie van toelichting en de rapporten der commissie bewaren er het stilzwijgen over; voorschriften voor eene gedeeltelijke mobilisatie, die in de algemeene rust geene stoornis verwekt en ook de algemeene mobilisatie niet belemmert, bestonden er niet.

Daar breekt plotseling de oorlog met Tunis uit en blijkt de vorming van eene expeditionnaire afdeeling noodzakelijk. Wat te doen? Een enkel legerkorps aan te wijzen, zijne recruten onder de wapenen te roepen, het geheele korps of een gedeelte daarvan te mobiliseeren en naar Afrika te zenden: ziedaar, wat wel de eerst opkomende gedachte

moest zijn. Men zou echter ook van twee legerkorpsen elk eene divisie, of van vier elk eene brigade, of van acht elk een regiment kunnen nemen, om het expeditionnaire korps te vormen. In het eerste geval zou men, bij eene mogelijke mobilisatie voor oorlogsgevaar in Europa, een legerkorps missen, wat wel aanzienlijk, maar toch niet onoverkomelijk was; in de andere gevallen echter moest men twee, vier of acht korpsen uit hun verband rukken en hunne mobilisatie zeer moeielijk en ingewikkeld maken.

Niettegenstaande dat heeft het legerbestuur het laatste gekozen en verschillende onderdeelen van het 14de, 15de, 16de, 17de (van dit laatste alleen één bataljon), 18de en 19de bijeengevoegd, om er brigades van te maken. Natuurlijk zou men denken, dat dan ten minste de bataljons uit eene divisie of uit één legerkorps weer tot brigades waren vereenigd. Ook dat scheen evenwel te eenvoudig. Één brigade bestond uit bataljons en onderdeelen van het 14de en 15de legerkorps, terwijl de volgende brigade was samengesteld uit het 14de, 17de en 18de korps.

Die enkele gegevens zijn voldoende, om te bewijzen, dat Frankrijk zijne voorschriften omtrent de mobilisatie, 'tzij die geheel of gedeeltelijk moet geschieden, wel belangrijk mag wijzigen. Bij het Tunesisch korps gingen generaals te velde met hun onbekende stafofficieren en troepen, kolonels met bataljons, die zij nooit hadden gezien, nooit onder hunne bevelen hadden gehad, troepen, waarin samenhang noch samenwerking bestond. In een particulier schrijven uit Marseille meldde de *Télégraphe* o.a.:

‘Sedert tien dagen hebben wij hier een allerjammerlijkst schouwspel voor oogen. Het is een heen en weer trekken van personeel en materiaal, zonder eenigen samenhang. Hier tien man, komende van de eene of andere stad, elders dertig, die van honderd uren ver komen, ginds tachtig, uit het Noorden van Frankrijk. Wij begrijpen er niets van. Het treurigste is, dat de vreemdelingen dien rommel mede aanschouwen... In één woord, het is de grootste tohu-bohu, dien wij ooit hebben gezien. Was dat niet te vermijden?’

Dit oordeel is hard, zeer hard zelfs, want de lezer zal ons wel willen gelooven, wanneer wij getuigen, dat de titteltjes in den tekst niet minder ernstige beschuldigingen inhouden. Is dat oordeel evenwel geheel billijk? Moet enkel het legerbestuur, dat op het oogenblik aan het bewind is, de schuld dragen, of ligt die niet evengoed, ja, somtijds veel meer, bij vroegere besturen en ook bij het parlement? En dan antwoorden wij op het laatste gedeelte der vraag volmondig ja. Allen, ministers en afgevaardigden, hielden steeds het oog gevestigd op Duitschland en dachten enkel aan de mogelijkheid van een oorlog met dat land of wellicht met Italië. De wet op de recruteering behandelt bij het onder de wapenen roepen der reserve altijd het geheel. Wel geeft art. 43 het recht tot gedeeltelijke oproeping der reserve, maar de wijze, waarop dit gereglementeerd wordt, toont ten

duidelijkste aan, dat die oproeping toch geschieden moet over het geheele leger. De reservisten van land- en zeemacht worden van elkander afgescheiden, maar verder is men verplicht, de oproeping te doen per klasse, - wij zouden zeggen per lichting - zoodat de reserve van het geheele rijk en van alle regimenten te gelijk onder de wapenen moet komen. Alleen mag men in plaats van vier drie, twee of één lichting oproepen, om de sterkte aan te vullen.

Eene gedeeltelijke mobilisatie, d.w.z. het op oorlogsvoet brengen van een of meer legerkorpsen of gedeelten daarvan, zonder de anderen uit hunne rust op te jagen, is dus geheel onmogelijk. Het geheele leger vormt één massa en deze massa moet ook te gelijk op meerdere of mindere sterkte worden gebracht.

Nu had men één lichting kunnen oproepen en die allen dirigeeren naar de regimenten, die gemobiliseerd zouden worden. Dit zou, materieel en met de wet in de hand, mogelijk zijn geweest, maar dan zou te gelijker tijd het geheele systeem van mobilisatie in de war zijn gebracht, wie weet voor hoelang. De uitvoering zou bovendien zeer moeielijk zijn geweest, want niet alleen zouden een groot aantal manschappen ontzettende trajecten moeten afleggen, maar ieder had in kennis gesteld moeten worden met zijne nieuwe bestemming, die bijna nooit zou overeenkomen met de bestemming, vroeger onveranderlijk voor hem vastgesteld en in zijn zakboekje aangewezen.

Indien de minister den meest rationeelen weg had ingeslagen, indien hij de wet in ruimen, misschien zelfs te ruimen zin had opgevat, zeer waarschijnlijk zou hij door de Nationale Vergadering in het gelijk zijn gesteld, maar hij heeft dat niet gedaan en ontlokte daardoor aan de *Armée Française* den kreet, dat zij geene enkele geldige reden kon vinden voor al de beschikkingen, die genomen werden, geheel in strijd met de eenvoudigste regels der mobilisatie.

Het ging dus niet aan, lichtingen onder de wapens te roepen, om de compagnieën op eene behoorlijke sterkte te brengen. Volgens de wet op de kaders mag de compagnie in vredestijd slechts zes en-zestig man tellen, dat wil zeggen, dat over een geheel jaar per compagnie 66 × 365 presentiedagen berekend worden. Daar evenwel de compagnie bij najaarsoefeningen veel sterker is, moet deze sterkte later beneden de 66 worden gebracht. Gemiddeld waren de compagnieën eer onder dan boven de vijftig man sterk. Ten einde ze dus eenigszins aan te vullen, moesten de andere compagnieën een groot gedeelte hunner manschappen afstaan en waren zes legerkorpsen geheel uit hun verband gerukt, ja, bijna geheel opgelost, om eene expeditionnaire macht te kunnen samenstellen, bestaande uit twee colonnes, elk van drie brigades, te zamen 13500 man. Het spreekt evenwel vanzelf, dat de terugslag zich ook op andere legerkorpsen deed gevoelen; verlaten garnizoenen moesten, zoo goed en kwaad, als het maar kon, worden voorzien van troepen uit andere korpsen; vandaar ver-

spreiding over verschillende garnizoenen met al de nadeelen daarvan. Wij geven daarvan één enkel voorbeeld. Het 89ste regiment infanterie (5de legerkorps), evenals allen bestaande uit 18 compagnieën, werd verspreid over tien verschillende garnizoenen in de omstreken van Parijs! 'Het is als in 1870', zeide een afgevaardigde, en waarlijk, als men de berichten leest van de verwarring, die in zoovele takken van dienst heerschte, dan zouden wij bijna ook geneigd zijn te zeggen: 'Frankrijk heeft niets geleerd en niets vergeten.' Vooral de intendance heeft getoond, in geenen deele op de hoogte harer taak te zijn geweest; zij is door hare tekortkomingen bij den geneeskundigen dienst, door haar verzuim, om te voorzien in de allernoodzakelijkste behoeften voor zieken en gewonden, door hare onverdragelijke bemoeizucht, die steeds de verwarring bevorderde, zij is door dit alles zelve de oorzaak geweest, dat haar thans alle toezicht in zake ziekenverpleging bij de wet is ontnomen. Toch heeft zij met hand en tand getracht, hare voogdij over den geneeskundigen dienst te behouden; niet geaarzeld, de schuld van al de tekortkomingen van zich af te schuiven en eene blaam te werpen op de officieren van gezondheid, als waren dezen de schuldigen voor haar verzuim. Wij zouden treurige verhalen kunnen doen van al de ellende en het gebrek, dat er geleden werd in de hospitalen en ambulances, die toch duizenden en tienduizenden verslonden. In plaats van die treurige verhalen geven wij liever één voorbeeld van de velen, die wij zouden kunnen geven, één voorbeeld, dat geheel comisch is en waar het treurige alleen bestaat in het groote geldelijke verlies, dat de republiek, door de weinige zorg der intendance, heeft geleden Het is de geschiedenis van eene hoeveelheid geperst hooi, een tegenhanger van het geperste hooi, dat in 1859 naar Italië werd vervoerd.

Het hooi dan van 1881 werd uit Frankrijk naar Afrika vervoerd: eerst getransporteerd naar Bône, waar hooi in overvloed was te vinden; vervolgens naar La Calle, waar geen gebrek was; toen naar Tabarka, waar geene paarden waren, en tenslotte naar Bizerta, waar geen hooi noodig was. Men durfde nu toch niet verder te gaan. Te Bizerta was alleen infanterie in garnizoen en voor deze had het hooi geene voedingswaarde. Nu verzon de intendance een ander middeltje, om toch van dat hooi af te komen. Zij kocht te Bône tachtig stuks rundvee, tegen 65 centimes per K.G., levend gewogen, en liet ze per trans-atlantische pakketboot naar Bizerta transporteeren, waar zij echter niet noodig waren. Deze kudde kreeg den naam van reservevee en moest nu het berucht geworden hooi opmaken. Toen het hooi op was, werden deze dieren, die tot op de helft waren verminderd, naar Tunis vervoerd en verkocht voor 55 centimes per K.G., levend gewogen! - Zonder intendance heeft de troep zichzelf brood verschaft; nadat de vertegenwoordigers van dat korps waren verschenen en zich met de zaken gingen bemoeien, bleef het brood achterwege!

De eerste gedeeltelijke mobilisatie heeft dus voldoende getoond, dat de militaire wetten verre van volmaakt waren; dat er leemten en gebreken bestonden, die men tot dusverre niet had opgemerkt. Bovendien, men had ondervonden, dat ook andere wetsbepalingen dringend herziening vorderden. Voordat wij hiervan de voornaamste punten opsommen, nog één opmerking. Algemeen is de overtuiging gevestigd, dat men te haastig de verschillende militaire wetten heeft aangenomen; dat ze niet genoeg van alle zijden zijn bekeken, en dat ze geheel het kenmerk dragen van niet voldoende rekenschap te houden met Fransche toestanden, maar grootendeels op Duitsche leest te zijn geschoeid. Toch beklaagt men zich niet over de haast, waarmede is gearbeid, en gaat hierbij uit van de redeneering: verplichte persoonlijke dienst, als hoeksteen van alle denkbare verbetering in de recruteering der levende strijdkrachten, de verdeeling van het Fransche grondgebied in districten met hunne eigene legerkorpsen, de oprichting der recruteering-bureaux en de vaststelling bij de wet van een minimum van staande armée, - ziedaar zoovele groote voordeelen, die de nieuwe wetgeving ons heeft verschaft, voordeelen, die, hoe langer ze bestaan, des te gunstiger werken, want hunne volledige werking doet zich eerst gevoelen twintig jaren, nadat ze in het leven zijn geroepen. De gebreken in al die wetten kunnen worden herzien en verbeterd; de grondslagen zijn onaantastbaar en juist dáár komt het bijzonder op aan. Deze redeneering bevat veel waars in zich. Indien in Nederland bijv. het wetsontwerp op de militie van 1873 was aangenomen, dan zou nu niet alleen reeds de geheele militie het voordeel van den verplichten persoonlijken dienst met afschaffing van plaatsvervanging en nummerverwisseling genieten, maar zouden reeds vier of, bij vertraagde invoering der wet, minstens drie jaargangen der schutterij daarin deelen. En nu?... Maar wij behandelen op dit oogenblik enkel de regeling der Fransche levende strijdkrachten.

De voornaamste grieven tegen de wet op de recruteering betreffen den vijfjarigen actieven dienst en de eenjarige vrijwilligers. Het is onmogelijk, vijf lichtingen gedurende vijf jaren aanhoudend onder de wapens te doen verblijven; dat zou, op den duur, eene ruïne voor den Staat zijn. Dientengevolge wordt een gedeelte der militie na één jaar dienens met groot verlof gezonden; ja, dat kan zelfs geschieden na zes maanden, wanneer zij aan zekere eischen voldoen. Men wenscht nu den vijfjarigen dienst terug te brengen tot een driejarigen, waardoor het aantal manschappen, dat langer dan een jaar onder de wapenen blijft, grooter kan worden en derhalve meer gelijkheid in den duur van dienst en dus ook meer billijkheid zal bestaan. De in Frankrijk in het leven geroepen inrichting van eenjarige vrijwilligers is door de publieke opinie veroordeeld. Hoewel die instelling bij de Duitschers zeer nuttig werkt en algemeen voldoet, wil die vreemde plant op Franschen bodem niet tieren. Deze gunst behoorde bewezen te worden aan

enkele candidaten, die geheel voldeden aan de eischen der wet. Maar neen, men heeft deze uitzondering laten verbasteren tot eene soort van voorrecht, grootendeels alleen bereikbaar voor de meer gefortuneerden; men heeft aan deze instelling te veel uitbreiding gegeven en daardoor langs eene achterdeur de oude plaatsvervanging, tegen betaling eener geldsom, wel niet weder geheel in het leven teruggeroepen, maar toch het beginsel van gelijkheid voor de wet geschonden.

De voorwaardelijke vrijwillige verbintenis voor één jaar, zooals de wet de zaak eigenlijk noemt, is dan ook bij leger en burgerij in het geheel niet populair. Algemeen stelt men den eisch, dat deze instelling worde opgeheven of wel zoodanig hervormd, dat er geene sprake meer is van begunstiging. Men hoopt dan te gelijker tijd een grooten hinderpaal tegen het vormen van goed kader te zullen overwinnen.

Wij kunnen niet beter doen dan eene vertaling te geven van een voorstel tot opheffing van dit voorrecht. De heer Armand Rivière heeft met elf zijner collega's bij de Nationale Vergadering een voorstel daartoe ingediend en hierbij de navolgende toelichting gegeven:

'Het eenjarig vrijwilligerschap wordt over het algemeen met leede oogen aangezien en beschouwd als iets dubbelzinnigs, als een herstel van de oude plaatsvervanging, tegen betaling eener zekere som gelds, of als eene vrijwillige verbintenis, om zijn plicht op de genoegelijkste wijze te vervullen. De algemeene opinie heeft deze instelling veroordeeld. Is het eerste geval waar, dan is dat niet in overeenstemming te brengen met eene democratische maatschappij, op gelijkheid gebaseerd; het tweede is zulks nog minder.

Toen wij dan ook overgingen tot den verplichten persoonlijken dienst voor allen, eischte de rechtvaardigheid, dat die dienst ook voor allen gelijk moest zijn. Iedereen moest gedurende denzelfden tijd dezelfde schuld aan het land betalen.

Het eenjarig vrijwilligerschap is een hinderpaal, om een waarlijk nationaal leger te scheppen; om geschikt kader van onderofficieren in het leger te vormen, altijd nieuw, altijd vernieuwd en verjongd, altijd krachtvol, want het ontrooft aan het leger de bloem der natie.

Deze hinderpaal moet in de allereerste plaats uit den weg worden geruimd, vóórdat er wordt gediscussieerd over den tijd van duur van den persoonlijken dienst; vóórdat wij redeneeren over de aanvulling van ons onderofficierskader. Daartoe is alleen noodig, de artikelen 53, 54, 55, 56 en 57 der wet van 27 Juli 1872 af te schaffen, weshalve wij de eer hebben, u een wetsartikel voor te stellen, aldus geredigeerd:

"Eenig artikel: De artikelen 53, 54, 55, 56 en 57 der wet van 27 Juli 1872 zijn afgeschaft."'

Dit voorstel is in December 1881 gedaan. Wij lezen eenige regels verder, wat het lot ervan geweest is.

Hetgeen wij boven deden uitkomen, n.l. dat men zich niet beklaagt over de schielijke invoering der nieuwe wetten, blijkt zeer duidelijk uit het volgende ministerieele schrijven.

De Generaal Billot, Minister van Oorlog, deed den President der republiek op den 17^{den} Februari 1882 het voorstel, om eene tijdelijke militaire commissie te benoemen, bestaande uit hoofd- en opperofficieren van de landmacht, hoofd- en vlagofficieren der zeemacht. Deze commissie zou zich onledig houden met eene vernieuwing der militaire wetten. In het bijgevoegd 'rapport aan den President der Fransche republiek' zegt de Minister, dat de herziening der militaire wetten nog lang niet is afgeloopen. 'De Nationale Vergadering heeft hare grootsche taak met volharding aanvaard; zij heeft de hoofdquaestiën der recruteering, der algemeene organisatie van het leger en der samenstelling van de kaders geregeld.

De tenuitvoerlegging dezer wetten heeft aangetoond, dat zij nog zeer onvoldoende zijn of wel mank gaan aan verschillende gebreken; het parlement heeft dan ook verschillende détail-wijzigingen moeten aanbrengen. Op andere punten eischt de publieke opinie gewichtige veranderingen, waartoe voornamelijk behooren: vermindering van diensttijd en eene meer gelijke verdeeling der militaire lasten... Bovendien hebben de laatste maanden nieuwe behoeften doen kennen, hebben ons de verplichting opgelegd, om, zonder verzwaring der militaire lasten, te trachten, uit ons leger de noodige elementen te putten, ten einde een krachtig Afrikaansch leger te vormen en steeds eene reserve beschikbaar te hebben, om, op een gegeven punt, eene voldoende krachtsontwikkeling te toonen, zonder schade voor de algemeene legerinrichting ter verdediging van ons grondgebied.'... En aangezien er nu tal van wetsontwerpen gereed liggen of in bewerking zijn, maar allen van zeer verschillenden oorsprong, vreest de Minister voor hunne onderlinge harmonie en hun samenhang, en juist dáárom wil hij de geheele militaire wetgeving, de bestaande zoowel als die, welke voorbereid of nog slechts in wording is, onderwerpen aan een onderzoek door die commissie, opdat, in het geheele raderwerk, elk stuk de plaats inneme, die het toekomt, en opdat er worde gezorgd, dat geene inbreuk wordt gemaakt op de algemeene organisatie der weermiddelen. Toch is de Minister bevreesd, dat die commissie, evenals andere commissiën, wel ras zal vergaderen, maar ten slotte de zaak laten, zooals ze was; dat derhalve het commissoriaal onderzoek eer aanleiding zal geven tot vertraging dan tot bespoediging van den arbeid. Daarom bepaalt hij dan ook, dat de wet op de recruteering den 15^{den} Maart, die op de bevordering den 25sten gereed moeten zijn ter behandeling in de Nationale Vergadering. Aan deze commissie is o.a. toegezonden het voorstel-Rivière c.s., reeds hierboven vermeld, ten einde het te onderzoeken en daarvan te doen blijken bij de voorstellen tot wijziging der wetten.

Ook is men niet blind gebleven voor de gebreken in de wet op de organisatie van den 24sten Juli 1873. Deze wet heeft twee groote gebreken, gezwegen nog van kleinigheden, die van geen of slechts van geringen invloed zijn op de hoofdquaestiën der wet. Maar wij drukken ons eigenlijk verkeerd uit. De tweede alinea van het eerste artikel bepaalt, dat de verdeeling in recruteerings-districten en onderdistricten zal geschieden volgens decreet van den President der republiek, maar zij moeten vastgesteld zijn 'met het oog op de behoeften der recruteering en de eischen der mobilisatie'. Deze indeeling nu, vastgesteld bij decreet van den 6den Augustus 1874, heeft twee zeer groote gebreken, gebreken, die dus zonder wetsverandering kunnen worden verholpen. Een dezer gebreken is reeds vroeger door ons gereleveerd. Met een enkel woord maakten wij in de Juni-aflevering van 1880 van *De Tijdspiegel*, bladz. 147, melding van het gebrek, waaraan het 6de armeekorps mank ging. Dit korps heeft zijn hoofdkwartier te Châlons, is geëchelonneerd langs de oostelijke grens van Belfort tot Mézières en komt dus over eene uitgestrektheid van meer dan 300 K.M. voortdurend in aanraking met die grens. Ware die indeeling eenigszins anders geweest, dan zouden zeer gemakkelijk vier korpsen de hoofden hunner colonnes op die grenzen gericht houden. De daaraan verbonden voordeelen waren zeer groot en bijzonder in het oog springend. Deze vier korpsen behoefden bijna geen gebruik te maken van de spoorwegen, waardoor dezen ten goede kwamen aan de meer achterwaarts gelegen korpsen. Bij een vijandelijken aanval zouden de hoofden dier vier colonnes op hunne troepen terugtrekken; wijziging of verwarring in de ordre de bataille werd vermeden; de vijand ontmoette zachtjes aan vier legerkorpsen, en dezen zouden hem het verder voortdringen wel beletten. Thans ontmoet de vijand één korps, geheel in de drukte zijner mobilisatie en concentratie. Hij kan dit gemakkelijk terugdringen; het terrein brengt mede, dat hij het beste in het midden doordringt. Daardoor wordt het legerkorps geheel gedesorganiseerd; misschien kan de eene helft zich gedurende den geheelen veldtocht niet weder met de andere vereenigen. Er is wanorde ontstaan; valsche geruchten worden verspreid en daarmede sluipt de moedeloosheid in het leger, vooral ook, omdat de herinnering aan den triomftocht des vijands in 1870-'71 toch reeds de kiem heeft gelegd tot wantrouwen in eigen kracht, terwijl men zooveel mogelijk alle aanleiding tot dat wantrouwen uit den weg moest ruimen. En dit gebrek hebben meerdere afdeelingen. Het eerste korps in het Noorden heeft hetzelfde; ja, het 18de korps heeft eene lengte-uitbreiding van meer dan 600 K.M., 'tgeen eene echte militaire ketterij mag heeten. Het hier aangetoonde gebrek geeft stellig een oponthoud van twee dagen in de concentratie; de vereeniging der troepen, die de concentratie in het binnenland moeten beschermen, is veel moeielijker, maar ook het vervoer per spoor is veel ingewikkelder.

In de eerste dagen der mobilisatie komt alles bijna alleen aan op de spoorwegen; troepenvervoer in eene richting, loodrecht op de grens, bevordert de concentratie; vervoer langs de grens of evenwijdig aan de grens geeft meer werk, zonder dat het doel, samentrekken van een groot aantal troepen langs de grens, daardoor wordt bereikt.

Aan de eischen der mobilisatie is dus door de bepalingen van het decreet niet voldaan. Ook met het oog op de 'behoeften der recruteering' zijn er groote leemten in het decreet, en dit is het tweede gebrek, waarop wij wilden wijzen.

De negentien legerkorpsen moeten zich recruteeren op eene bevolking van ongeveer 36 tot 38 millioen zielen, dus over een gemiddelde van twee millioen per korps. Hiermede is lang niet altijd rekening gehouden. Op twee millioenen gemiddeld bedragen de verschillen 7 tot 800000 inwoners of ⅓ van het gemiddelde, een verschil, dat veel te groot is. Het derde district telt bijv. 2400000 inwoners, terwijl het 7de en 8ste gemiddeld 1600000 à 1650000 inwoners tellen. De verhouding is dus 3:2 en de druk van den persoonlijken dienst derhalve in het eene district de helft grooter dan in het andere. Vandaar ook tal van moeielijkheden in de administratie door voortdurende overschrijvingen. Eene herziening van de indeeling der militaire districten is zeker een veelomvattende arbeid. De thans bestaande plannen van mobilisatie en concentratie, de vastgestelde strategische combinatiën en wat niet al meer moeten omvergeworpen en weder opgebouwd worden, maar dit alles kan niet verhinderen, dat de herziening te eeniger tijd toch zal moeten plaats hebben.

Wij hebben in het bovenstaande gewezen op enkele groote leemten en gebreken in de nieuwe militaire wetgeving, gebreken, die vroeg of laat moeten worden verholpen; maar de grondslagen, de hoofdvoorwaarden voor een goed ingericht leger, zijn onaantastbaar, en juist daarop komt het aan. De verplichte persoonlijke dienst in de eene wet en de verdeeling in militaire districten in de andere, dat zijn de twee hoofdbeginselen, waaraan Frankrijk thans gewoon is, waarmede het thans is verzoend, waarvan het nut door ieder wordt ingezien, waaraan ook niemand gaarne zou willen tornen. De wet op de kaders en het effectief voldoet over het geheel ook zeer goed, vooral sedert bij speciale wijziging de kapiteins der infanterie in het bezit zijn gesteld van een dienstpaard. Den 2^{den} Maart 1880 werd eene nieuwe wet op den generalen staf aangenomen, waardoor eene organisatie in het leven is geroepen, die veel overeenkomst heeft met de Duitsche. Van eene nieuwe wet op de bevordering hoopt men vooral grooten invloed op de aanvulling der officieren bij de reserve, waarbij nog steeds een groot incompleet bestaat.

Volledigheidshalve dienen wij nog te vermelden, dat in oorlogstijd dertig bataljons douaniers gevormd zullen worden en dat de bewaking der grenzen, het geleiden van troepen, het aanbrengen en bewaken van hindernissen, het vernielen van bruggen, gebouwen, enz. zal worden opgedragen aan de boschwachters, daartoe geformeerd in 67 compagnieën en 22 sectiën. Eigenaardig is de inrichting der spoorwegtroepen, die een afzonderlijk onderdeel der genietroepen vormen. De hierbij ingedeelde manschappen behoeven slechts één jaar actief te dienen en gaan dan over bij de reserve. Gedurende hun diensttijd worden zij ingedeeld bij eene der zes groote spoorwegmaatschappijen en door deze betaald en onderhouden. Hunne opleiding kost den lande dus niets.

Te gelijk met al deze wijzigingen en verbeteringen werd er sterk op aangedrongen, om het personeel beter te onderwijzen, en werden daartoe verschillende middelen gebezigd. Voor de onderofficieren en manschappen werden scholen opgericht, onder toezicht van kapiteins, terwijl de jongere luitenants als onderwijzers optraden; bibliotheken in het leven geroepen en door het oprichten van voorbereidende en opleidingsscholen gelegenheid gegeven tot studie, ten einde den officiersrang te bereiken; van de officieren werden voordrachten gevorderd over militaire onderwerpen, 'tzij bepaald opgegevene, 'tzij naar eigen keuze. Verloven van twee maanden met behoud hunner bezoldiging werden aan die officieren gegeven, die wetenschappelijke reizen wilden maken, terwijl zij, die zich deze weelde niet kunnen veroorloven en toch daarvoor geschikt zijn, geldelijke toelagen ontvangen. Ook de dienstijver en het gevoel van persoonlijke waarde en van verantwoordelijkheid zijn zeer verbeterd.

De wijzigingen en verbeteringen in de bewapening door aanneming van het geweer-Gras en het kanon-Lahitolle, het bevorderen van het schijfschieten door het in 't leven roepen van schietvereenigingen, de oprichting van schoolbataljons, - zijnde schoolknapen, die op militaire wijze in hunne vrije uren geoefend worden, - dit alles gaan wij met stilzwijgen voorbij. Een ieder begrijpt, dat vooruitgang op het eene gebied niet gepaard kan gaan met stilstand op een ander. Wij merken dan ook alleen op, dat in alle takken van dienst een levendig streven naar verbetering heerscht.

Hoe denken de Franschen, vooral hoe denkt het leger over den tegenwoordigen toestand der strijdkrachten? Gelukkig voor Frankrijk heeft het chauvinisme van vóór 1870 plaats gemaakt voor eene eerlijker appreciatie, voor eene billijker beoordeeling; ja, zelfs slaat men meer tot een ander uiterste over. De eisch tot verbetering klinkt gebiedend en de militaire pers aarzelt niet, den vinger op de wonde plekken te leggen. Een Duitsch tijdschrift bevatte een artikel van een Pruisisch

officier, die het Fransche leger goed had bestudeerd en die de najaarsmanoeuvres van 1879 had bijgewoond. Deze officier schreef: ‘Het is ontegenzeggelijk, dat een leger gecommandeerd moet worden, maar het Fransche leger wordt niet gecommandeerd; het wordt eenvoudig geadministreerd’, en hij voegt erbij: ‘Dat is voor ons de beste waarborg.’ - Die woorden zijn hard voor een leger, maar een Fransch militair dagblad, dat deze woorden aanhaalt, zegt nog verder: ‘De arme drommel heeft nog niet genoeg gezien; had hij eens geweten, *hoe* het leger geadministreerd wordt! Had hij meer gezien, hij zou dan ook hebben opgemerkt, hoe ons leger vol ijver is, hoe de stiptste gehoorzaamheid in alle graden is doorgedrongen; en dat is toch ook iets waard. Worden wij niet gecommandeerd, dan ligt dit aan den top der militaire hiërarchie....’ De administratie voert dus nog het hoogste woord; de papieren moeten steeds ‘kloppen’; dat is toch maar het voornaamste, de overige eischen, die men aan een leger kan, mag en moet stellen, zijn daaraan ondergeschikt. Er wordt geklaagd over gebrek aan leiding bij de oefening, over de tirannie der bureaucratie, over den ‘papierwinkel’, over het gering getal manschappen onder de wapens, over het verknoeien der gelden, in schrille tegenstelling met de karigheid der bezoldiging. Van dit laatste nemen wij een enkel voorbeeld op, ten bewijze, dat de klachten niet ongegrond zijn. De *XIXe Siècle* geeft eene vergelijking tusschen de bezoldiging van een kapitein in het Duitsche leger en in het Fransche; heeft de eerste, met zijn servies- en woongeld, in ronde cijfers 5500 francs 's jaars inkomen, de Fransche kapitein ontvangt slechts 3560 francs of bijna 2000 francs minder. Nog aardiger is het voorbeeld, door dit blad aangehaald, waarbij het een hoofdofficier overplaatst van Parijs naar Lyon - afstand 507 kilometer -. De Fransche hoofdofficier krijgt daarvoor aan reiskosten 30.71 fr., terwijl zijn plaatsbillet - een vierde gedeelte van het tarief - 15.75 fr. kost; hij houdt dus voor verdere onkosten over 14.96 fr., terwijl de kosten van verhuizing, transport zijner meubelen, enz. enz. berekend worden op 1100 fr. Een Duitsch officier, die hetzelfde traject moest afleggen, zou daarvoor 1386.19 fr. ontvangen. Ter vergelijking deelen wij nog mede, dat, wanneer wij de bij ons vigeerende bepalingen op zoodanige reis wilden toepassen, een Nederlandsch hoofdofficier alsdan 371 fr. zou ontvangen. Er worden verder nog klachten aangeheven over zooveel, wat wij met stilzwijgen willen voorbijgaan. Wij hebben enkel en alleen deze kleine opsomming gedaan, om aan te toonen, hoezeer er gestreefd wordt naar verbetering in alle takken van dienst; immers, klagen over bestaande gebreken is de eerste stap, die tot verbetering leidt. Al die klachten of, laten wij het liever noemen, de opsomming dier *desideratta* gaat steeds gepaard met waardeering van al het goede, dat reeds gedaan is of gedaan zal worden. De Nationale Vergadering zal echter nog veel te doen vinden, om de wetten betreffende de levende strijdkrachten te doen beant-

woorden aan al de eischen, die men aan eene goede regeling mag stellen. Het gaat echter in dit groote land evenals in een zeker welbekend klein landje: uitstel, uitstel en nog eens uitstel. Deze hebbelijkheid ontlokte aan een militair weekblad de navolgende verzuchting: 'Wij moeten evenwel der waarheid getrouw blijven en erkennen, dat de Kamer van Afgevaardigden meer dan éénmaal de gelegenheid heeft gehad, om de quaestie der hervormingen op militair gebied aan te vatten, maar ook, dat het een zekeren passieven tegenstand, ter juister tijd geholpen door de formaliteiten der behandeling, steeds gelukt is, "dien drinkbeker" te doen voorbijgaan...

Hoe is het mogelijk, dat wetgevers, dat de vertegenwoordigers van Frankrijk zoo gemakkelijk kunnen kiezen tusschen hun plicht en hunne persoonlijke belangen of liefhebberijen? Hoe is het te verklaren, dat de bekendheid met den treurigen toestand van het leger, geslingerd tusschen twee zeer verschillende organisatiën, de vaderlandsliefde onzer afgevaardigden niet tot arbeidzaamheid heeft opgewekt? Weten die heeren dan niet, dat wij steeds nagegaan worden door een waakzamen, onverbiddelijken buurman, die ons uur aan uur bespiedt; die elke poging aanteekent; die onzen stilstand met vreugde beschouwt; die dat alles nu reeds in rekening brengt als zoovele factoren van succes op den dag, waarop het "psychologisch oogenblik" zal gekomen zijn?

Wij willen gaarne gelooven, dat onze vertegenwoordigers niet zoover hebben gedacht... maar niettemin rust op hunne schouders de zware verantwoordelijkheid, dat zij de organisatie van ons leger voor meer dan *zes weken* op de lange baan hebben geschoven; dat zij hebben medegewerkt, om den staat van onzekerheid grooter te maken, waarin het wachten naar militaire hervormingen land en leger hebben gebracht; dat zij ten slotte en vooral een tip hebben opgelicht van den sluier, die, ter onzer veiligheid, voor den vreemdeling ondoorzichtig moest blijven!'

Deze woorden, door ons overgenomen uit *Le Progrès militaire*, zijn niet tot u gericht, afgevaardigden ter Tweede Kamer van Nederland, maar waarlijk, gij moogt ze ter harte nemen. Gij hebt u toch wezenlijk niet te beklagen over het geduld van het volk, dat u afvaardigde, of over het geduld van het leger, dat van u verbetering onzer door en door slechte militaire instellingen verwachtte.

Hier beklaagt men zich over een uitstel van zes weken; Nederland wacht sedert minstens elf jaar op eene herziening zijner levende strijdkrachten; aan u en aan u alleen de schuld van het eeuwigdurend uitstel! Waartoe moest een project van militiewet *zestien maanden* lang in uwe bureaux verscholen blijven, om daarna te verdwijnen? Waartoe hebt gij thans opnieuw sedert bijna een jaar - wij schreven dit in Juli 1882 - eene militie- en schutterijwet weggemoffeld bij al de andere voorstellen, die u zijn gedaan en die maar steeds op de lange baan worden geschoven? Waartoe? - Wel, de Franschman

geeft u het antwoord hierop. Het is u altijd gelukt, ‘dien drinkbeker’ te doen voorbijgaan. Hij doet aan u, evengoed als aan Frankrijk's afgevaardigden, de vraag: ‘Hoe hebt gij zoo gemakkelijk kunnen kiezen tusschen plicht en persoonlijk belang of liefhebberij?’ - De Tweede Kamer dient het te weten, dat gansch het leger haar beschouwt als den grooten hinderpaal op den weg ter verbetering; dat zij het leger sedert elf jaren minstens - wat zeggen daarbij zes weken - *en suspens* houdt; dat zij dat leger stelselmatig doet blijven in den treurigen toestand, waarin het in 1870 bleek te verkeeren. Ons oordeel *kan* dan ook niet zoo zoetsappig zijn als dat van de Fransche redactie, die nog vergoelijkend kon zeggen: ‘Wij willen gaarne gelooven, dat onze vertegenwoordigers niet zoover hebben gedacht’; waarachtig niet; tien-, honderd- en duizendmaal is er gewezen op de zware verantwoordelijkheid, die de Kamer door dat eeuwigdurend uitstellen of afstemmen op zich nam, maar 't was alles.... boter aan de galg gesmeerd. Onze afgevaardigden laden eene groote verantwoordelijkheid op zich, maar dat is juist het treurige. Als eenmaal de bom is losgebarsten en de zondenbok moet gezocht worden, dan heeft eigenlijk niemand die schuld. De een zegt: ja, mijne schuld is 't niet, want ik stemde voor; en de ander: nu, mijne stem heeft het niet gedaan, want er was eene meerderheid tegen van bijv. tien of twintig. Leg echter de verantwoordelijkheid op één persoon, dan keert ras het blaadje om; dan wordt de noodzakelijkheid ingezien; dan gaat alles op een zandweg. De houding onzer Nederlandsche Kamer zou doen wenschen naar eene eenhoofdige verantwoordelijkheid voor het al of niet tot stand komen van wetten. Men zal ons allicht tegenwerpen, dat de Kamers waarlijk geld genoeg voor Hoofdstuk VIII toestaan en dat daaruit blijkt, dat het bovenstaand verwijt zeer onbillijk is; dat de landsverdediging zich eerder mag verheugen in de welwillendheid der vertegenwoordiging. Och ja! dat is waar, welwillend genoeg, zoolang 't op geld aankomt, maar 't is aan doovemansdeur geklopt, wanneer men komt, om de jongelingschap te wapenen en te oefenen, 'tzij bij leger of schutterij. Zooals het nu is, is het al heel mooi, maar alle verandering zal stellig meer druk aanbrengen, en daartoe is men niet gezind. Met open oogen ziet Nederland het gevaar naderen en blijft een onverschillig toeschouwer. Wij weten het en erkennen het gaarne: daar zijn tal van mannen ter vertegenwoordiging afgevaardigd, die niet transigeeren tusschen plicht en eigenbelang; die onafhankelijk van de stemmen hunner kiezers het algemeen belang boven alles stellen, maar het is toch sedert 1870 gebleken, dat er op het gebied der militaire wetgeving, in zake levende strijdkrachten, niets tot stand gebracht kon worden. Ook nu is de toestand weer precies, zooals het wenschelijk schijnt; - wij schrijven dit in Juli 1883 - de wetten op militie en schutterij gaan stellig naar de archieven terug, want er is weer een nieuwe mi-

nister, die, wij twijfelen er niet aan, zich niet geheel met deze ontwerpen kan vereenigen en ze dus liefst weer wil omwerken. Aan wien de schuld? Niet aan den minister, die ze in September van het jaar 1881 indiende, maar aan de Kamers, die ze niet in behandeling namen. Velen zeggen: er rust een vloek op onze militaire hervormingen; wij zijn geneigd, om te zeggen: men wil dien vloek er wel graag op laten rusten en, als iemand moeite doet, om dien vloek eraf te nemen, dan vindt hij alles, behalve medewerking.

Wij keeren echter tot Frankrijk terug. Onder de gebreken, die der wet op de recruteering aankleven, is een der grootste, dat het leger niet gedeeltelijk kan worden gecompleteerd door oproeping der reserven in een of meer recruteerings-districten. Dit gebrek, zoo duidelijk gebleken bij de oprichting van het expeditiekorps naar Tunis, moest zoo spoedig mogelijk verholpen worden. Maar de nood drong; tal van troepen waren aangewezen, om naar Frankrijk terug te keeren. Alleen de verwarring in den politieken toestand van Egypte hield dien terugkeer tegen. De minister wenschte nu eene troepenmacht te vormen, bestaande uit Franschen en inlanders. Daarom stelde hij aan de Nationale Vergadering een buitengewoon krediet voor van 2800000 francs, ten einde te beginnen met de oprichting van zes gemengde compagnieën, die later gevolgd zouden worden door zes andere compagnieën. Elke compagnie zou bevatten infanterie, een zeker getal cavaleristen en de noodige elementen voor eene sectie artillerie. De totale sterkte aan Franschen en inlanders moest ongeveer gelijk zijn. De tweede groep zou eerst 1°. November 1882 gevormd worden, als wanneer door de eerste een goede grondslag zou gelegd zijn bij de inlanders, wanneer zij bekend waren geworden met de manoeuvres en gewend waren aan de krijgstucht. Indien de uitslag gunstig blijkt te zijn, zullen uit deze kern, bataljons en eskadrons gevormd kunnen worden.

De eerste zes compagnieën zouden te zamen tellen 60 officieren, waarvan 24 inlandsche, 2274 manschappen, waarvan 1260 inlandsche, en 732 paarden en muilezels.

De samenstelling der eerste zes compagnieën is als volgt:

Officieren (4 inlandsche)	10
Fransche infanteristen	132
Inlandsche infanteristen (waarvan dertig muilezeldrijvers)	144
Fransche cavaleristen	18
Inlandsche cavaleristen	33
Fransche artilleristen	19
Inlandsche artilleristen	33

De samenstelling na de oprichting der tweede groep van zes compagnieën:

Officieren	10
Fransche infanteristen	68

Inlandsche infanteristen	144
Fransche cavaleristen	10
Inlandsche cavaleristen	33
Fransche artilleristen	11
Inlandsche artilleristen	33

Voor de twaalf compagnieën derhalve 2544 infanteristen, 516 ruiters en 528 artilleristen. De zes eerst opgerichte compagnieën houden garnizoen te Tunis, Kef, Beja, Sousa, Gabes en Kaironan.

De benaming ‘compagnie’ heeft al dadelijk aanleiding gegeven tot de veronderstelling, dat de bevelvoerende officier kapitein zou zijn, 'tgeen niet het geval is. Het hoofdidee is alleen, dat de drie wapens in een zeer innig verband zullen zijn, niet alleen tactisch, maar ook wat betreft krijgstucht, instructie, administratie, enz. De samenhang, de militaire waarde zal veel grooter zijn dan bij eene colonne, waarbij de verschillende wapens op het laatste oogenblik onder één bevel worden gesteld. De manschappen leeren elkander kennen en waardeeren; de officieren begrijpen hun chef beter, omdat zij zijne inzichten kennen door den dagelijkschen omgang. Het algemeen gevoelen is dan ook, dat bij eene goede keuze van officieren de verwezenlijking van dit denkbeeld ten bate van het leger en van het Tunesische regentschap zal zijn.

Op den 30sten Mei 1883 telden deze twaalf gemengde compagnieën 3500 man met 600 paarden.

Dit wetsontwerp is den 17^{den} Juli 1882 in de Kamer van Afgevaardigden behandeld. De discussiën over de oprichting dier twaalf compagnieën werd voorafgegaan door eene discussie over de oprichting van rechtbanken en scholen, eveneens in Tunis. De eerste spreker, de heer Delafosse, bestreed de organisatie, die toch eigenlijk gezegd eene annexatie was. Hij was echter niet van gevoelen, dat men Tunis moest verlaten; deed men dat, men zou moordtooneelen in het leven roepen, gelijk aan die van Alexandrië. Niemand zou dien raad durven geven, maar het tijdstip was evenmin gunstig voor annexatie. Hij stelde een middelweg, eene andere oplossing voor: neutralisatie, waardoor het mogelijk zou zijn, dat Tunis vrij en aan zichzelf teruggegeven werd. ‘Ik kan er niet zonder ontzetting aan denken,’ eindigde de heer Delafosse, ‘wat Tunis voor ons zou zijn op den dag, waarop wij een oorlog in Europa zouden moeten voeren.’ Een ander spreker, de heer Camille Pelletan, noemt de voorgestelde organisatie in goed Fransch eene annexatie. ‘Het is waar, wij raken niet aan den troon van den Bey, maar deze wordt niet meer de souverein van Tunis, maar alleen de best bezoldigde en niets te doen hebbende Tunesiër.’

Het 21ste artikel bevat bepalingen omtrent de twaalf gemengde compagnieën. Bij de behandeling hiervan nam de heer Mauguin het eerst het woord en bestreed de organisatie. Hij somde de nadeelen op, die ontstaan zouden door de vereeniging der drie wapens in één compagnie, waarop de Generaal Billot, de minister van oorlog, antwoordde, dat dit scherp gecritiseerde stelsel reeds sedert eenigen tijd in werking was; dat de Generaal Saussier infanterie en cavalerie bijeen had gevoegd, en dat de daarvan opgerichte compagnie in eene campagne van vijf maanden uitstekende diensten had bewezen, zoodanig, dat deze formatie den Generaal Forgemol ten voorbeeld had gestrekt bij de vaststelling van het wetsontwerp, dat thans in de Kamer werd behandeld. De bestaande compagnie had tusschen het Fransch en Tunesisch element een broederschap in het leven geroepen, waarover men zich te recht mocht verheugen. Men had twijfel geopperd omtrent de waarde der Tunesische artilleristen; welnu, volgens de rapporten hadden zij weerstand geboden aan de inblazingen hunner landgenooten en zeer goed hun plicht gedaan. De Baron Reille bestijgt daarna de tribune en betoogt, dat, als de Tunesische artilleristen goed zijn, men ze moet laten bestaan voor de eer van hun korps, maar laat ze dan blijven bij hunne eigen stukken. Hij acht het een gevaar, ze bekend te maken met onze geperfectionneerde oorlogswerktuigen. Hij noemt bij name de Engelsch-Indische artillerie, die bij den opstand in 1857 zulk eene verraderlijke rol heeft gespeeld en die voor Engeland zoo noodlottig is geweest. ‘Wij zijn sedert vijftig jaren in Algiers, maar men heeft er nimmer aan gedacht, om artillerie te formeeren uit inlanders, hoe trouw zij zich ook bij alle mogelijke opstanden hebben betoond.’ De Baron Reille stelt bij het tableau van samenstelling dezer compagnieën een amendement voor, om de inlandsche artillerie uit de wet te lichten. Dit amendement werd met 233 tegen 201 stemmen aangenomen. Het geheele wetsvoorstel vereenigde 349 stemmen op zich, terwijl 85 ertegen stemden.

Wanneer wij nu hier nog bijvoegen, dat eene wijziging der wet op de recruteering, in den geest, zooals hierboven werd besproken, spoedig kan worden verwacht; dat er pogingen worden gedaan, om een koloniaal leger te vormen; dat in de Nationale Vergadering den 21sten Juni 1883 eene wijziging is aangenomen van art. 5 der wet op de kaders, waarbij de 57 compagnieën trein der artillerie zijn vervangen door 51 batterijen ‘de forteresse’; dat echter dit voorstel van wet door den Senaat is teruggezonden met een tegenontwerp van den Generaal Billot en daardoor de invoering minstens drie maanden is vertraagd; dat een voorstel tot geheele of gedeeltelijke opruiming van den aaneengesloten wal rondom Parijs door den minister van oorlog is bestreden en zelfs de portefeuille-quaestie door hem is gesteld; dat het vraagstuk van de magazijnsgeweren van alle zijden wordt bestudeerd, en dat er met de groote spoorwegmaatschappijen contracten worden gesloten, die

van groot strategisch belang blijken te zijn, - dan hebben wij de aandacht gevestigd op de voornaamste wijzigingen en verbeteringen, die in den jongsten tijd hebben plaats gehad of spoedig haar beslag zullen krijgen.

Ons rest nog de taak, om met een enkel woord mede te deelen, wat in het algemeen het oordeel is over de groote wijzigingen en verbeteringen, die het Fransche leger heeft ondergaan. Hierbij treden de beoordeelingen van Fransche en die van Duitsche zijde op den voorgrond. Over het geheel genomen is het oordeel, dat de Franschen over hunne eigene legerorganisatie vellen, veel minder gunstig, dan men verwachten zou van een volk, zoo optimistisch, als de Franschen zijn. De aanhangers van de oude denkbeelden vinden den geheelen toestand te radicaal; zij hechten nog steeds groote waarde aan langen diensttijd met veel oude soldaten. Zij gelooven niet aan de bruikbaarheid van manschappen, die, na geoefend te zijn, naar huis worden gezonden, om in geval van nood weder onder de wapens te komen. Het groote succes, dat de Pruisische troepen hebben behaald in de oorlogen van 1866 en 1870, heeft hen niet van dien waan genezen. Elke stap, dien de minister achterwaarts doet, achten zij eene zegepraal voor hunne zaak. En hun invloed is zeer groot, zoowel in de bureaux van het ministerie van oorlog als in de hooge rangen van het actieve leger, want deze vijanden van den vooruitgang worden juist het meest aangetroffen onder de hoogst geplaatste officieren. Vandaar, dat het steeds voorwaarts schrijdende officierskorps niet altijd de verwachte medewerking ontvangt bij zijn streven naar vooruitgang en verbetering. Een groot deel der ouderen en bijna geheel het jongere deel des legers is zeer ingenomen met den geheelen ommekeer van zaken. Toch erkennen allen, dat de toestand nog verre van volmaakt is; dat een voortdurend streven naar volmaking noodzakelijk is; dat alleen hunne werkzaamheid aan Frankrijk het prestige kan teruggeven, een prestige, waaraan geheel Europa behoefte, waarbij geheel Europa belang heeft. Bij enkele schrijvers vinden wij echter het oude chauvinisme geheel terug, een chauvinisme, dat Frankrijk in den laatsten oorlog zoo bitter heeft bedrogen en dat men daardoor geheel begraven waande. Als wij bij een schrijver, die de grensvestingen behandeld heeft, lezen: ‘Wanneer onze jeugdige legioenen slechts bijtijds worden overgebracht op de wallen, die zij moeten verdedigen, dan zal alle militaire wetenschap, alle Duitsche overwicht op de boorden der Maas versplinteren! Het Fransche leger bijtijds te concentreeren, ziedaar het geheele vraagstuk.’ - als wij dit lezen, dan moeten wij wel erkennen, dat dit het grootste chauvinisme is; dan zouden wij haast moeten zeggen, dat de Franschman onverbeterlijk is. Gelukkig dan ook, dat een schrij-

ver, meer bezadigd dan deze zuidelijke auteur, erbijvoegt: ‘Wij deelen geheel het laatste denkbeeld, maar overigens zijn wij zeer ver verwijderd van het optimisme van den schrijver. Een of twee forten stormenderhand te vermeesteren, is geene buitengewone zaak voor een leger; ze te belegeren, hun invloed te neutraliseeren en tusschen de ruimten door te marcheeren, is nog gemakkelijker. Laten wij ons dus wachten voor illusiën, *waartoe aanleg en neiging ons zoo geschikt maken*;.... laten wij nimmer zeggen: de vijand zal hier langs niet passeeren!’ Dezelfde optimistische schrijver zegt, waar hij de levende strijdkrachten bespreekt: ‘Nauwelijks tien jaren, nadat het tweede keizerrijk Frankrijk, geheel ongewapend en afgestreden, aan den rand van den afgrond had gebracht, nauwelijks tien jaren later heeft de Republiek aan de natie meer kracht en vastheid geschonken dan ooit te voren; heeft zij hare volkomen veiligheid verzekerd... De Republiek heeft in 1870 de eer van het vaderland gered; zij hergaf het met de vrijheid ook de kracht. Straatsburg en Metz kunnen vol hoop uitzien naar betere dagen!..’.

Hij kan het niet laten, om Frankrijk toch even het vooruitzicht op een revanche-oorlog voor te spiegelen.

Duitschland gaat nauwkeurig alles na, wat zijn westelijke nabuur op militair gebied wrocht; het bespiedt overal Frankrijk's gangen, onderzoekt zorgvuldig, welken invloed elke verbetering kan hebben; toetst zijne eigen legermacht aan die verbeteringen, wijzigt de bestaande toestanden en gaat intusschen voort met al de veranderingen in te voeren, welke wenschelijk blijken te zijn, opdat zooveel mogelijk in alles zij voorzien, zoo min mogelijk aan het toeval blijve overgelaten. Toch vindt Frankrijk's streven waardeering bij Duitschland. Slechts zelden laten de Duitsche schrijvers zich uit in den geest, dien wij bij bovengenoemden Franschen schrijver ontdekten, en het is reeds veel, wanneer een Duitsch officier schrijft, zooals wij boven zagen: ‘Dat is onze beste waarborg.’

Wij eindigen met de woorden van een Duitsch schrijver aan te halen, waaruit die hooge waardeering ten duidelijkste blijkt:

‘Wanneer wij in het algemeen een terugblik werpen op de her- en vervorming van het Fransche verdedigingsstelsel en van zijn leger, dan moeten wij zonder terughouding erkennen, dat hier een werk tot stand is gebracht, dat, bij al zijne gebreken, geteld mag worden onder de meest grootsche militair-politieke verschijnselen van onzen tijd. Slechts zelden is de georganiseerde strijdmacht eener natie zoo geheel vernietigd als die van Frankrijk, toen zijne legers na enkele nederlagen in gevangenschap waren weggevoerd; bijna zonder voorbeeld was het innerlijk bederf, ondraaglijk waren de lasten, welke schadeloosstelling, bezetting en oorlogskosten op het land hadden gelegd. En toch is de herschepping van zulk een samengesteld en groot geheel zelden zoo grootsch aangelegd, zoo snel en in zijn geheel ten uitvoer gelegd als

die van het Fransche leger na den vrede van Frankfort in Mei 1870. In dat opzicht mag de Republiek met trots terugzien op de tien jaren, die thans achter ons liggen; mag zij wijzen op de vruchten, die vaderlandsliefde en eendracht bij alle staatkundige verschillen hebben gedragen.'

Laten wij hopen, dat, althans over tien jaren, het veel kleiner, veel gemakkelijker en veel eenvoudiger werk der hervorming van Neerland's strijdkrachten ook zoo gunstig door den vreemdeling beoordeeld worde.

Maastricht, Juli 1883.

M.C.U. HUBER.

Kapt. der Inf^{ie}.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

***Roofvogels*, drama in acht tafereelen door H.G. Roodhuyzen.**
Het eigenaardig karakter van vele oorspronkelijke tooneelstukken van den laatsten tijd, een hinderpaal voor eene goede vertolking. - De Nederlandsche acteur, aan andere genres gewend, kan moeilijk zijn weg vinden op een geheel vreemd terrein. - Voor een gedeelte is hieruit de geringe bijval te verklaren, dien oorspronkelijke stukken met letterkundige waarde hier te lande vinden. - Men vergete er echter niet bij, dat voor de groote meerderheid der schouwburgbezoekers de letterkundige waarde van het stuk de vlag strijkt, en altoos gestreken heeft, voor andere eigenschappen.
***Zijn geheim,* drama in drie bedrijven, door Glanor. - *De ware Jozef,* blijspel in een bedrijf, door Glanor. - *Haar tweede man*, blijspel in een bedrijf, door Johan Gram.**
***Maria, koningin van Schotland,* oorspronkelijk tooneelspel in vijf bedrijven, door Bruno.**

Men kan op tooneelgebied overeenkomstig de bekende spreekwijze elk genre goedvinden, dat niet vervelend is, en toch het eene genre hooger stellen dan het andere. Mij althans trekt de hedendaagsche comedie, waartoe Roodhuyzen's *Roofvogels* behoort, van alle tooneelproducten het meest aan; misschien daarom ben ik van den aanvang af reeds gunstiger jegens dit tooneelwerk gestemd dan jegens het aan de Egyptische geschiedenis ontleend treurspel van denzelfden auteur, waarover ik hier eenige maanden geleden te spreken had. Roodhuyzen doet thans een greep in onze geschiedenis van den dag, met zoo krachtige hand en zooveel overleg, dat het niet te verwonderen is, dat zijn drama bij de opvoering zooveel indruk heeft gemaakt. De acht tafereelen behelzen eigenlijk twee, elk op zichzelf staande deelen: in de eerste plaats de oplichterijen van Gruvema en Bolder met aandeelen eener in het buitenland gevestigde groote maatschappij, waaraan ze door leugenachtige berichten, ‘geflatteerde’ balansen en dergelijke bedriegelijke middelen eene gefingeerde waarde weten te geven, om ten slotte, wanneer de zeepbel op barsten staat, met de oneerlijk verworven gelden op de vlucht te gaan. Dit gedeelte van het stuk is met zooveel waarheid en waarschijnlijkheid geschetst, dat, hoewel het reeds geschreven was, vóórdat dergelijke praktijken van twee algemeen geachte en invloedrijke ondernemers aan het licht kwamen en geheel

Nederland in rep en roer zetten, het grootste gedeelte van het publiek bij de opvoering niet anders dacht, dan dat de groote Rotterdamsche zwendelarij, naar de natuur voorgesteld, voor hen opgevoerd werd. We verkeeren hier op het echt, het eigen terrein der comedie; de auteur vertoont ons als in een spiegel eene der meest verbreide en diepst gewortelde zwakheden van onzen tijd: de hebzucht, hier voorgesteld in hare gevolgen van bedrog en schurkerij, daar in teleurstelling en verlies. Gruvema en Bolder hebben eene emigratie-, landbouw- en mijnontginning-maatschappij in Brazilië opgericht, waarvan zij, schoon de onderneming volkomen waardeloos is, aan de aandeelhouders gouden bergen voorspiegelen en waarin een Noordhollandsche boer, wiens aangeboren hebzucht zijn boerenwantrouwen de baas wordt, niettegenstaande de waarschuwingen zijner vrouw de geheele nalatenschap van zijn schoonvader belegt, om ten slotte alles kwijt te zijn. De wijze, waarop deze boer door de twee bankiers behandeld wordt; de geslepen manier, waarop zij hem aandeelen in hunne vooze onderneming in de handen stoppen, zonder door opvijzelen en aanraden zijn wantrouwen op te wekken, en waarop zij hem later, naar hijzelf meent op eigen initiatief, voor nog grooter sommen dan vroeger in de zaak trekken, terwijl hij, door zijne vrouw gedwongen en geplaagd, juist op het kantoor komt, om zijn geld terug te halen, - geeft het aanzijn aan uitnemende tooneelen, die niet lager staan dan de soortgelijke in Balzac's *Le faiseur,* dat meesterstuk van menschenkennis en geestige schildering, dat oneindig meer dan een aantal moderne Fransche stukken de eer van het burgerrecht op het Nederlandsch repertoire verdient. Ook de door deze intrige gevlochten liefdesgeschiedenis van de dochter des bankiers geeft aanleiding tot lieve tooneeltjes, terwijl het zesde tafereel, waarin de voortvluchtige oplichter afscheid komt nemen van deze veelgeliefde, te Oosterbeek gehuwde dochter, een waar juweel is van karakterteekening en voorstelling. Voeg daarbij het levendig tafereel van het kantoor van Gruvema en Bolder; de aanvankelijke onbezorgdheid en speelschheid der klerken; de klimmende ongerustheid der oudere bedienden, wanneer de patroons tegen hunne gewoonte zoo laat en ten slotte in 't geheel niet verschijnen; de algemeene ontsteltenis, wanneer het bericht komt, dat ze voortvluchtig zijn, omdat de zaken hopeloos staan, - en we hebben nagenoeg alle tafereelen van dit gedeelte van het stuk opgenoemd, die elk op zichzelf voor een meesterstuk gelden kunnen. Met deze gunstige beoordeeling kan echter eene aanmerking samengaan, waaraan *Roofvogels* niet ontsnapt. Ik heb tegen dit stuk hetzelfde bezwaar, dat ik tegen vele hedendaagsche stukken maken moet; het is namelijk meer eene reeks van opvolgende tafereelen dan een eigenlijk tooneelstuk met eene geregelde en regelmatig voortschrijdende handeling. Men zal hier wel geen pleidooi verwachten voor de drie eenheden der classieke tragedie; het moderne tooneel, op de waarheden des dagelijkschen levens gegrond, behoeft

eene vrijheid van beweging, welke de kluisters en banden van het oude classicisme niet toelaten; maar één der oude eenheden kan de moderne comedie niet missen, zonder haar haam te verbeuren, en dat is: de eenheid van handeling. Hoe grooter en nauwer het verband is tusschen de samenstellende deelen, des te grooter wordt de intensiteit van het kunstwerk, te dieper de indruk, dien het maakt. Tooneelstukken, tusschen de bedrijven waarvan maanden en jaren verloopen, sluiten niet ineen en kunnen den overweldigenden indruk op den toeschouwer niet maken, dien men ondervindt van een krachtig gebouwd tooneelwerk, waarvan de handeling binnen enge grenzen besloten, doch van alle zijden logisch en regelmatig ontwikkeld voor u staat. Vele tooneelschrijvers - en daaronder ook enkelen, die tot de besten van het vak geteld worden, - gaan te werk, alsof zij een roman schreven; zij laten in een tooneelspel eene geschiedenis zien, waarvan het verloop niet binnen de grenzen eener vertooning kan samengedrongen worden. Omdat ze alles niet kunnen geven, kiezen zij alleen de meest voor hun doel dienstige, meest voor eene tooneelmatige behandeling geschikte momenten, brengen die als tafereelen ten tooneele en vullen den tusschen de verschillende momenten liggenden tijd aan door langdradige verhalen, - zoo zij 't zich niet liever nog gemakkelijker maken en die aanvulling aan de verbeelding van den toeschouwer overlaten.

De schrijver van *Roofvogels* is van deze fout niet vrijgebleven. Tusschen het eerste en het tweede tafereel ligt een half, tusschen het tweede en het derde een vol jaar; het laatste tafereel speelt meer dan vijf jaren na het eerste en in dien langen tusschentijd wikkelt zich de geheele geschiedenis van de zwendelarij met de emigratie-, landbouw- en mijnontginning-compagnie ‘The Brazilian’ af. In het eerste tafereel doet Gruvema, de meest geslepene van de firma, zijn schroomvalligen compagnon mededeeling van zijne plannen; in het tweede zien wij, hoe de compagnons een slimmen boer weten te bewerken, opdat hij zijn geld in de zwendelonderneming steken zal; het vierde doet ons de listen bijwonen, door de bankiers gebezigd, om wantrouwige aandeelhouders gerust te stellen, ja, tot grooter vertrouwen te bewegen; in het zesde tafereel komt Gruvema afscheidnemen van zijne dochter en in het zevende komt het bericht van de catastrophe op het kantoor aan. Alleen deze laatste twee tafereelen volgen terstond op en uit elkander; het zevende speelt daags na het zesde. Doch de anderen staan volstrekt niet in een nauw verband met elkander; het zijn zoo te zeggen losse hoofdstukken uit de geschiedenis van Gruvema's en Bolder's zwendelarij, maar ze vloeien niet samen tot een afgerond, dramatisch geheel. Dat die tafereelen, elk op zichzelf, verdienstelijk, levendig en met menschenkennis zijn samengesteld, erkende ik reeds en wil ik gaarne herhalen, maar de beste détails zijn niet genoeg, om een goed geheel te maken, en een goed geheel kan ik in *Roofvogels*, zelfs in het Gruvema-Bolder-gedeelte der intrige, niet vinden.

‘Zelfs in het Gruvema-Bolder-gedeelte der intrige’ schrijf ik met opzet, omdat het stuk behalve de schildering van de bankiersoplichterij nog een melodramatisch element bevat, dat in geenerlei rechtstreeksch verband tot de handeling staat, waarschijnlijk alleen tot aanvulling is uitgedacht en waarmede ik volstrekt geen vrede hebben kan. Ik gewaagde reeds een paar keeren van den sluwen, doch ten slotte door de gauwdieven verschalkten boer, die zijn geld in ‘The great Brazilian’ offert; welnu, die boer met zijne grimmige en, gelijk meestal in de boerenwereld - en daarbuiten - het geval is, veel slimmere vrouw zoeken naar een vóór hun huwelijk geboren en te vondeling gelegd kind, dat zij ten langen leste terugvinden in den bijna vijftigjarigen boekhouder van het bankierskantoor. Dit geval is letterlijk met de haren in het stuk gesleept en schijnt alleen gebezigd te worden, om het laatste tafereel te stoffeeren en het publiek te verteederen. Daargelaten het door dit aanhangen en inmengen begaan vergrijp tegen de eenheid van het drama zelf, geloof ik, dat de schrijver zijn doel hiermede niet zal hebben bereikt; ik betwijfel het, of een enkel toeschouwer wel eenig belang zal stellen in het hervinden van deze moeder en dien zoon. Het is een lang bekende tooneelgreep, een gevonden kind te midden van armoede of ellende, schande of miskenning op eens te doen erkennen als den spruit van een rijk, hooggeplaatst geslacht, en alle rampspoeden van den held, of liever nog van de heldin, als door een tooverslag te doen verkeeren in voorspoed, welvaart en geluk. Wanneer zoo iets overkomt aan den belangwekkenden held van het drama zelf, aan hem of haar, wiens wederwaardigheden en geschiedenis het middelpunt der donnée uitmaken, dan kan men er desnoods vrede mee hebben; de toeschouwer althans zal er met voldoening getuige van zijn, dat dezelfde tooneelgreep aan de miskende en vervolgde heldin de belooning voor hare deugden en aan hare treurende ouders den schat eener teruggevonden, beminnelijke dochter bezorgt. Maar de omstandigheden, waaronder deze herkenning in *Roofvogels* plaats heeft, kan den toeschouwer niet anders dan koud laten. De boer en de boerin zijn terugstootende personen, die eene ondergeschikte rol in het drama vervullen; men kan er zelfs geen leedwezen over gevoelen, dat deze twee onaantrekkelijke wezens tot de grootste slachtoffers der ‘Great Brazilian’ behooren. Dat zij indertijd in den gewonen zin des woords een kind verloren hebben, laat u daarom geheel onverschillig. En wanneer het teruggevonden kind nu, in plaats van eene liefelijke, ongelukkige maagd of een moedig doch miskend jongeling, een eerzame bankiersboekhouder is van eene halve eeuw oud, met witte das en grijze haren, dan wekt het wedervinden van zulk een weinig dichterlijken zoon door eene zoo onaangename moeder geen gevoel van belangstelling of verteedering, maar maakt het integendeel een potsierlijken indruk. Hoe komt die boekhouder Geel, van wien in de eerste zeven tafereelen niets anders gebleken is dan groote vriendschap

voor de dochter van zijn patroon en een misplaatst gevoel van blind vertrouwen in dezen en diens ondernemingen, zoo op eens de hoofdpersoon te worden van het melodramatisch slot van het achtste tafereel en van het stuk, - het middelpunt van de groep, waarop met een meer voor de hand liggend dan zorgvuldig voorbereid effect het gordijn komt te vallen? *Roofvogels* heet het stuk; en alles, wat de rooverijen van de twee bankiers betreft, is met veel talent door den schrijver behandeld. Maar hij had zich daarbij moeten bepalen, niet door eene soort van *coup de reins* den toeschouwer op eens uit het zadel moeten werpen, om hem te stellen tegenover eene melodramatische ontknooping, die meer verrast dan verheugt. Daarbij komt, dat de herkenning van moeder en zoon wat prozaïsch, bijna plomp wordt opgevoerd, op eene droge, sterk realistische manier, die ongetwijfeld wèl te pas kwam, waar de schrijver de schurkenstreken van zijn oplichterspaar in al hunne naaktheid wilde ten toon stellen, maar bij de vertooning van een zoo treffend moment als het wedervinden van een lang verloren kind voor eene andere methode plaats maken moet. Ik wil niet beweren, dat Roodhuyzen door eene andere wijze van behandeling, door minder hardhandig en prozaïsch zijne personen te laten optreden in dit einde van het laatste tafereel, erin geslaagd zou zijn, belang in te boezemen voor de nu eenmaal zoo weinig aantrekkelijk geschetste moeder en zoon; door het niet te beproeven, heeft hij echter de kans verspeeld, om het zonderling slot van zijn drama door een fijner beschaafden vorm te redden. Let wel: ik heb er geen bezwaar tegen, dat eene boerin en een kantoorbediende de hoofdpersonen zijn in deze hereeniging; integendeel geeft juist zulk een voorval in hun maatschappelijken stand een tooneelschrijver nog beter gelegenheid, om het wederzien treffend, ja, poëtisch te maken. Want in die standen, lomp en prozaïsch, als zij in de gewone omstandigheden des dagelijkschen levens zich vertoonen, uiten zich in buitengewone momenten de gevoelens en hartstochten gewoonlijk met veel meer kracht en innigheid, met veel meer openbaring van diep en fijn gevoel, dan men pleegt te ontmoeten daar, waar de maatschappelijke vormen zoo niet het gevoel geheel uitgedoofd, althans de uiting ervan tot zekere conventioneele vormen bedwongen heeft. Maar de volkomen onbelangrijkheid zoowel van moeder als zoon, die alleen onder het bijwerk van het eigenlijk drama voorkomen en als zoodanig recht van bestaan hebben, stond den schrijver zelf in den weg en heeft hem waarschijnlijk verhinderd, het slottooneel aldus te schrijven, dat de belangstelling van den toeschouwer werd opgewekt.

De door den heer Stemberg uitgegeven reeks van oorspronkelijke tooneelstukken bevat thans twaalf groote en kleine proeven van tooneelletterkunde van den laatsten tijd van Mulder, Gram, Keller, Kolff, Huf van Buren, Brunings, Glanor en Maas Geesteranus. Al werden

zij niet als deelen van eene bepaalde serie onder een algemeenen titel en met volgnommers in het licht gezonden, feitelijk maken zij toch eene soort verzameling uit, welke in de eerste plaats, wat de techniek der uitgave betreft, en in de tweede plaats wegens de letterkundige waarde der stukken boven andere dergelijke verzamelingen moet gesteld worden. De tooneelwaarde dezer stukken is natuurlijk verschillend. Terwijl enkelen ervan, zooals Mulder's *Kiesvereeniging*, Keller's *Blauwe lint*, Glanor's *Uitgaan*, tot de beste tooneelstukken van onzen tijd gerekend worden, hadden anderen bij de opvoering niet meer dan een *succès d'estime*, ook al verdienen sommigen inderdaad een beter lot. Doch de oorspronkelijke tooneelliteratuur heeft met groote bezwaren te kampen, groote moeilijkheden te overwinnen, niet alleen, voordat zij het tooneel bereikt, maar vooral, voordat zij aldus voor het publiek wordt gebracht, als het werk vereischt en de auteur het gaarne zien zou. Men heeft wel eens gezegd, dat de oorspronkelijke tooneelstukken onwil en tegenzin vinden bij de Nederlandsche tooneelspelers, en de gronden, waarop die bewering steunt, zijn inderdaad moeilijk te weerleggen. Men moet echter niet vergeten, dat de Nederlandsche acteurs tegenover de oorspronkelijke tooneelliteratuur, zooals onze verdienstelijke en moedige landgenooten, die zich aan het ondankbaar werk der tooneelschrijverij wijden, haar opvatten, zich in eene moeilijke stelling bevinden; zij vinden er een geheel nieuw genre in, waaromtrent noch het oud vaderlandsch, noch het ouderwetsch Duitsch, noch het hedendaagsch Fransch repertoire hun van eenigen wezenlijken dienst is. Zij, die bij ons thans voor het tooneel werken, leggen zich hoofdzakelijk toe op voorstelling der realiteit. Nu is hier te lande de realiteit altoos het doel der tooneelschrijvers geweest, maar zij, die vroeger het best slaagden in het blij- of kluchtspel, dat met de hooggehakte tragedie de gunst der tooneelminnaars deelde, zochten die realiteit en vonden haar, te gelijk met de populariteit, wat laag bij den grond. De kluchten van de Jan-Klaassen-serie - om nu geen andere te noemen - tintelen van waarheid en leven, bevatten zoo te zeggen, photographieën van de opgevoerde karakters, maar ze zijn zoo zwaar met grof zout toebereid, dat ze heden ten dage niet ten tooneele zijn te brengen. De trivialiteit zit bij die stukken zoozeer in merg en been, is zoo geheel met de comische kracht ervan vereenzelvigd, dat ze zelfs niet meer ten nutte van ons misschien keuriger doch zeker preutscher publiek zijn speelbaar te maken. De stukken van Asselijn *in usum delphini* te bewerken, is een onmogelijk bestaan; en hetzelfde kan van die van Brederoo, van Bernagie, van Alewijn en van zooveel anderen gezegd worden. En toch, al mag het schouwburgbezoekend publiek van de negentiende eeuw preutscher, keuriger of viezer zijn dan dat van de zeventiende en achttiende, de trivialiteit is daarom nog niet geheel van het tooneel verbannen. Zoo vaak eene dier kluchten uit de oude doos nog eens wordt opgewarmd, blijkt het, met hoeveel gemak en inge-

nomenheid de acteurs zich in dat genre bewegen; hoe ze zich met hart en ziel in die oude trivialiteiten verkneuteren. Wie ooit *Kloris en Roosje* heeft zien opvoeren, - en elk tooneelminnend Nederlander verkeert in dat geval - zal dit wel moeten toegeven. In dezen geest nu bewegen zich de tegenwoordige arbeiders aan den wederopbouw van ons oorspronkelijk repertoire met opzet niet, terwijl zij evenmin aan de larmoyante school der Duitsche dramaturgen van het einde der vorige en de eerste helft onzer eeuw of aan de Fransche echtbreukschool hunne modellen ontleenen. Zij zoeken - en ik acht hen daarom hoog - een eigen weg; zij streven niet naar de realiteit, zooals die elders voorkomt of opgevat wordt, maar zooals zij haar zelf met eigen oog, in eigen omgeving waarnemen. Ik zal wel niet behoeven te betoogen, dat dit de goede weg is en dat alleen langs dezen te bekomen is een eigen repertoire van wezenlijk oorspronkelijke, echt Nederlandsche stukken, dat niet bloot eene verzameling is van tooneelproducten, in alle opzichten uitheemsch, van gedachten, inhoud, intrige, karakters uitheemsch en alleen oorspronkelijk om de taal, die de schrijver heeft gebezigd. Zoolang echter de Nederlandsche acteur naar een ander beginsel gevormd en ontwikkeld wordt, zoolang hij uitsluitend wordt gewezen en afgericht op buitenlandsche modellen, is er van hem geen medewerking in deze voor hem geheel nieuwe en daarom verdachte richting te verwachten. Geven de moderne oorspronkelijke stukken nu gelegenheid tot typeering, treden er personen in op met eene of andere eigenaardigheid van uiterlijk of scherp geteekend karakter, dan wijst het instinct of artistisch gevoel van den Nederlandschen kunstenaar hem den weg en levert hij eene voorstelling, die niet missen kan te boeien. Aan deze omstandigheid moeten we den grooten bijval toeschrijven, die onder de hier bedoelde stukken aan *De kiesvereeniging van Stellendijk*, aan *Uitgaan* en aan *Het blauwe lint* te beurt viel. De drie hoofdpersonen in het eerste stuk, Schor, Haspelstok en Steekamp, werden door J. Haspels, Faassen en Van Zuylen uitnemend getypeerd; de beide andere stukken vonden in Albregt een zoo uitstekenden vertolker van de hoofdrol, dat de schouwburgzalen alleen om hem te zien, reeds vol liepen. Waar echter de oorspronkelijke Nederlandsche stukken niet gebouwd waren op zekere uiterlijkheden der karakters, maar streefden naar eene concentratie, waarbij de dramatische kracht verkregen werd door eene diepere navorsching van de karakters en hunne wederkeerige werking op elkander, daar schiet de kunst van den Nederlandschen tooneelspeler dikwijls te kort, tot groote schade van het door hem vertolkte werk. Ik neem als voorbeeld Kolff's *Man van principe*, waarover ik eenige maanden geleden in het breede handelde. Ziedaar een zeer verdienstelijk, fijn bewerkt stukje, dat eene aanwinst voor onze letterkunde is en eene aanwinst voor het Nederlandsch repertoire behoorde te wezen. Het speelt tusschen drie personen, die volstrekt ontbloot zijn van uiterlijke

karakterteekenen, die tot typeering of tot caricatuur hoegenaamd geen aanleiding kunnen geven, beschaafde menschen van gelijke bewegingen als wij en tusschen wie ons met fijnheid en smaak eene dramatische evolutie geschilderd wordt, die van veel menschenkennis en van eene nauwkeurige waarneming van de innerlijke realiteit der karakters de blijken draagt. En toch behoort dit stukje tot de zoodanigen, die het niet verder konden brengen dan een *succès d'estime.* De reden was, dat de vertolkers er zich niet in thuis gevoelden, den weg niet wisten te vinden, die in stukken van de gewone soort door zware effecten, door ontploffingen en overstroomingen als van verre herkenbare handwijzers wordt uitgebakend. De uitvoering bleef dus beneden den tekst, en mocht het beschaafd en denkend deel van het publiek al erkennen, dat het hier te doen had met een kunstwerk, door fijne observatie even verdienstelijk als door smaakvolle bewerking, door de onvoldoende, schroomvallige vertolking kon de meerderheid niet tot dit besef geraken; en zoo kwam het, dat na slechts weinig voorstellingen dit keurig stukje van het repertoire van de vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' verdween. Aan de directie dezer vereeniging maak ik daar geen verwijt van. Al heette hare onderneming in den aanvang een kunstinstituut, waarin alleen op het outer der ware, verhevene, schoone kunst zou worden geofferd, de eischen van het materieele leven hebben al spoedig de onmogelijkheid van zulk eene uitsluitende toewijding aan het verhevene duidelijk gemaakt. 't Is nu eenmaal niet anders: het groote publiek wil iets anders dan een opgedrongen genot, dat boven zijne bevatting ligt; en hooren we ook hen, die tot de hoogst en fijnst ontwikkelden gerekend worden, niet nu en dan het *toujours perdrix!* te pas brengen? Niet alleen in de dagen van Tjasink moest van tijd tot tijd 'het zwarte bakkes' voorgebonden worden, om de kas der stadsschouwburgdirectie te vullen; nog kort geleden vertelde men mij van eene Nederlandsche directie, die over het algemeen van het letterkundig gehalte van haar repertoire veel werk maakt, maar van tijd tot tijd eene Zondagsvoorstelling geeft van *De twee weezen*, om de kas ten boorde te vullen. Wil men zich over dit verschijnsel troosten, dan bedenke men, dat het zich overal voordoet en dat het niet alleen wordt opgemerkt in onzen, naar veler meening, verwilderenden en in beschaving achteruitgaanden tijd, maar evengoed in de betere dagen van *olim* werd waargenomen. Bij het doorbladeren van de geestige en belangrijke *Mémoires de Samson de la Comédie-Française* (Parijs, Ollendorf, 1882) viel mijn oog onlangs op een nieuw bewijs, dat reeds meer dan 60 jaren geleden andere middelen, om 'volk te trekken', meer doelmatig werden bevonden dan het opvoeren van de meesterstukken van het klassiek tooneel. Het gezelschap, waarin Samson speelde, ontving van Madame Saqui, de vermaarde koorddanseres, het voorstel, om, voor gemeenschappelijke rekening, te Dijon, waar het gezelschap zich toen ophield (1815), eene gemeenschap-

pelijke voorstelling te geven. ‘Toen wij bijeengekomen waren, om over dit voorstel te beraadslagen,’ - schrijft Samson - ‘kon ik deze samenkoppeling van koorddanserij en tooneelspeelkunst niet verdragen en verzette ik mij met groote klem tegen dit heiligschennend bestaan. Toen ik uitgesproken had, legde een mijner oudere kunstbroeders mij de hand op den schouder met de woorden: Jongmensch, denkt ge, dat het klassieke repertoire ons de kas zal vullen? Dan zult ge spoedig het tegendeel zien. Geloof maar gerust, dat Madame Saqui meer recette zal maken dan Molière. De meerderheid stemde met hem in, en ook de uitkomst gaf hem gelijk: de gemeenschappelijke voorstellingen brachten veel op.’

Maar het wordt tijd, om tot de voor mij liggende boekjes met den blauw-grijzen omslag over te gaan. Wij hebben er twee van Glanor en een van Gram. Over *Zijn geheim* is het oordeel van publiek en critiek, toen het ruim negen jaren geleden voor het eerst ten tooneele kwam(*), niet gunstig geweest, en nu, nadat er zooveel jaren zijn verloopen, kan ik niet anders zeggen, dan dat het vonnis niet onrechtvaardig is gewezen. Dat het stuk op eene dramatische donnée berust, zal niemand ontkennen; de intrige is trouwens niet nieuw: een meisje, ten huwelijk gegeven aan een schatrijk, bejaard man, nadat men haar had doen gelooven, dat haar verloofde, een zeeofficier, die in Indië dienst deed, ontrouw was geworden. De zeeofficier komt terug in het vaderland en begeeft zich naar het buitengoed, waar de jonge vrouw in rijkdom en weelde verblijft. Door haar en haar echtgenoot welwillend, ja, hartelijk ontvangen, lokt de verongelijkte officier eene verklaring uit, die door den man onwillekeurig afgeluisterd wordt. De laatste besluit zichzelf op te offeren, bestijgt een kwaadaardig paard, krijgt een ongeluk en sterft, nadat hij zijne weduwe aan haar ouden minnaar, den zeeofficier, heeft aanbevolen. Ziedaar het stuk. Men zal toegeven, wat ik reeds zei, dat de donnée dramatisch is. Drie personen, geen van drieën schuldig en toch alle drie door de daad van een hunner, door boos opzet van een vierde uitgelokt, ongelukkig geworden, ziedaar een toestand, welks oplossing den tooneelschrijver eene belangwekkende, doch lang niet gemakkelijke taak aanbiedt. Ik herinner mij een stuk van Scribe, waarvan mij de naam ontgaan is, op denzelfden toestand gegrond, doch met deze ontknooping, dat de echtgenoot, na eene openlijke verklaring van den stand van zaken, den verlaten minnaar van zijne vrouw beduidt, dat hij zijn huis verlaten moet, maar op de geslagen wond meteen een

(*) Het drama werd het eerst opgevoerd door het tooneelgezelschap van Albregt en Van Ollefen, te Rotterdam, 5 Maart 1874. Die datum doet mij vragen, wat toch wel de reden mag zijn, dat de eerste opvoering van oorspronkelijke tooneelstukken in den regel eerst plaats heeft tegen het einde van het tooneelseizoen, wanneer het publiek begint te verloopen? Waarom niet liever, zooals met vertalingen het geval is, in het begin van den winter, October of November, wanneer de belangstelling van het publiek in den regel voor nieuwigheden op elk terrein grooter is?

pleister legt met het woord, waarop het scherm valt: '*Espérez.'* Met andere woorden: 'Ik ben niet jong meer; ik zal 't zoo lang niet meer maken, en wanneer ik dood ben, kunt ge mijn opvolger worden.' Het doet mij genoegen, dat Glanor eene andere oplossing aan den toestand gegeven heeft; die van Scribe kan ik niet alleen niet bevredigend, maar moet ik onlogisch en belachelijk noemen. Niet bevredigend, omdat alzoo de vrouw, zoo te zeggen, eerlijk gedeeld wordt tusschen de twee mannen; onlogisch, omdat, indien de vrouw den vroegeren minnaar werkelijk bemint, de bejaarde echtgenoot door deze verwijzing op eene hoopvolle toekomst zichzelf voor de overgebleven jaren van zijn aardsch bestaan een wonderlijk huwelijksleven bereidt; belachelijk eindelijk om de onverholen, cynische toepassing van het: eerst mijne beurt, straks de uwe. Deze grieven kunnen niet tegen Glanor's oplossing worden gemaakt. Wel geeft hij zijn held het denkbeeld op de lippen, dat Oosterduin dan maar wachten moet, totdat Marie weduwe wordt, doch het gezond verstand doet het hem dadelijk verwerpen na de nuchtere opmerking, dat hij wel tachtig jaar kan worden, in welk geval de gelieven nog twintig jaren geduld moesten hebben. Hier ziet men alweer, hoe het nuchtere verstand, waaraan onze landgenooten op letterkundig gebied meer dan anderen vasthouden, den dramaturg voor dwaasheden kan behoeden. En toch schijnt Glanor's oplossing, de zelfmoord van den echtgenoot, - want daarop komt zijne daad toch neder, hoewel hijzelf zegt: 'Daar zie ik te veel tegen op; ik geloof niet dat ik daar het recht toe heb,' - mij lang niet bevredigend (dat wil zeggen: logisch) en psychologisch waar. Zelfopoffering maakt altijd indruk en neemt altijd in, zoowel in de maatschappij als op het tooneel. Wanneer iemand zijn eigen geluk achterstelt bij dat van een ander, zelfs zijn leven voor een ander overheeft, dan gevoelen we eerbied en sympathie voor hem, mits altoos het offer noodig en nuttig zij. Wanneer ik nu bij het lezen van *Zijn geheim* - want gezien heb ik het stuk niet - voor den dood van dien baron Van Edelsheim noch eerbied noch sympathie gevoel, maar daarentegen hoogstens verbazing over den dollen streek, dien hij pleegt, door zich het leven te benemen, dan maak ik daaruit op, dat zijn offer niet nuttig en niet noodig, dus niet verstandig is. En wanneer men het stuk met aandacht leest, komt men tot hetzelfde besluit. Indien de jonge vrouw, toen de baron haar ten huwelijk vroeg, had gezegd, in welke verhouding zij tot den zeeofficier stond, dan zou hij, die ons als edel en verstandig wordt afgeschilderd, zich zonder twijfel teruggetrokken hebben; zoo niet, dan kwamen de gevolgen voor zijne rekening. Nu zij, gelijk zijzelve haar gewezen minnaar bekent, daartoe den moed niet heeft gehad, draagt van den dramatischen toestand niemand anders de schuld dan de vrouw; den man weg te ruimen, om de baan vrij te maken voor den minnaar, is daarom eene onnoodige, hoogst onbillijke wreedheid, te meer, omdat de man,

niettegenstaande zijn zestigjarigen leeftijd, alle vereischten bezit, om zijne vrouw gelukkig te maken, en de voormalige verloofde van Marie ons daarentegen weinig bekend is. Misschien had de schrijver, door de personen eenigszins anders te laten optreden; door Marie bij haar huwelijk te laten bekennen, dat zij verloofd, doch door haar verloofde schandelijk verlaten was; door die verbroken betrekking te maken tot eene schaduw, die haar leven verduisterde, en haar man kennis te doen dragen van dit alles - misschien had hij ons aldus met de door hem gegeven ontknooping kunnen verzoenen, omdat langs dien weg ieders eer gered was en de volle sympathie van den toeschouwer voor al zijne personen gewonnen had kunnen worden. Vergis ik mij niet, dan moet aan deze fout van conceptie de mislukking van *Zijn geheim* toegeschreven worden; ik herhaal echter, dat er wel een goed tooneelstuk in den gegeven toestand gelegen was en dat de schrijver het met eene geringe wijziging in de verhouding der personen er wel uit had kunnen halen.

Over den vorm van het drama behoeft niet veel gezegd te worden. De geestige schrijver van *Uitgaan* heeft zich daarin niet onbetuigd gelaten; wellicht wordt er in het eerste bedrijf, bij het verhaal, dat de zeeofficier van zijne krijgsbedrijven doet, wat ver in bijzonderheden afgedaald, doch de dialoog van het geheele stuk is los, beschaafd, vloeiend, kortom: zooals we die van Glanor kunnen verwachten. Dit geldt ook van zijn *De ware Jozef*, een salonstukje, eenvoudig van bouw en zwak van intrige, dat misschien niet tegen het voetlicht van het groote tooneel bestand is, maar uitnemend kan voorzien in de menigmaal gevoelde behoefte aan een onderhoudend, speelbaar, niet te moeilijk en toch beschaafd stuk, dat liefhebbers bij de eene of andere gelegenheid, waar van tooneelschikking geen werk gemaakt kan worden, kunnen opvoeren. Hiervoor is het bij uitstek geschikt.

Ook *Haar tweede man* van Gram is voor mijne lezers een goede bekende. Deze vermakelijke schets van de wederwaardigheden van een jaloerschen echtgenoot - want dat Karel Bolhuis een jaloersche man is, geeft nog meer aanleiding tot het stukje, dan dat hij de tweede man is van de voormalige weduwe van dokter Schotenburg, - heeft reeds een welverdienden gunstigen naam onder de oorspronkelijke tooneelliteratuur verworven. De jaloezie van dien tweeden man, eerst tegenover den ouden vriend, die in zijne tegenwoordigheid aan zijne vrouw duchtig het hof maakt, daarna tegenover den ontvanger, die buiten zijn weten, doch met goedvinden der mama, het eens is met zijne voordochter, wordt los en vroolijk geteekend, al is er hier en daar overdrijving in het spel. De intrige van het stukje is weinig verwikkeld en schraal, doch als *lever-de-rideau*, en tot zekere hoogte ook als geschikt onderwerp voor beschaafde liefhebbers, verdient het lof en... eene blijvende plaats op het repertoire. Hoe men echter dit en de andere stukken en stukjes van deze serie als ‘tooneel-

stukjes voor r e d e r i j k e r s ' kan aanbevelen, gelijk op den omslag van *Zijn geheim* geschiedt, is mij niet duidelijk. Vorm en inhoud vorderen eene plaats op het repertoire van een serieus tooneelgezelschap, terwijl eene bevallige, smaakvolle bewerking vele ervan voor beschaafde liefhebbers, zoowel dames als heeren, aanbevelenswaardig maakt. Waarom ze dan naar de mysogynische rederijkers verwezen?

Van een geheel anderen aard dan de hedendaagsche tooneelproducten, waarover tot dusver gesproken werd, is het stuk, dat mij thans nog ter behandeling overblijft: *Maria, koningin van Schotland*, oorspronkelijk tooneelspel in vijf bedrijven, door Bruno. En toch moet ik hierop dezelfde aanmerking maken, die Roodhuyzen's *Roofvogels* mij afdwong; ook dit tooneelspel - dat wezenlijk wel een treurspel verdient te heeten - is meer eene reeks van, wel is waar op en uit elkander volgende, maar toch ieder op zichzelf staande tafereelen, die gezamenlijk geen organisch geheel vormen. Waarschijnlijk vloeit dit hieruit voort, dat de schrijver eene andere opvatting heeft van de eischen van een historisch drama dan ik, en hoewel ik volstrekt geen aanspraak maak op uitsluitende wetenschap of monopolie van oordeel, meen ik toch het recht te hebben, de eischen op te noemen, waaraan zoodanig kunstwerk moet voldoen, wil het voor mij te recht een historisch drama heeten. Wie de historie op het tooneel brengt, kan tweederlei beoogen: het voorstellen van den geest van een verloopen tijdvak, of het voorstellen van een historisch persoon. Historische waarheid, op nauwkeurige en onpartijdige nasporingen, hetzij van den auteur zelf, hetzij van anderen, gegrond, moet daarbij op den voorgrond staan. Vooral in het historisch karakterstuk moet de hoofdpersoon juist zoo optreden, als hij blijkens geloofwaardige getuigenissen in de historie zelve optreedt; voor het bijwerk, personen en intrige, heeft de phantasie van den schrijver verder vrij spel. Maar nevens historicus moet de auteur ook kunstenaar wezen: het is niet genoeg, zoo hij zijne historische hoofdpersonage ten tooneele brengt, gelijk die was. Hij behoort, wil hij onze belangstelling voor zijn arbeid winnen, de ontwikkeling van het karakter te doen zien, te doen gevoelen, hoe die persoon met zijn aanleg en zijne neigingen, onder de werking der omstandigheden van tijd, plaats en gelegenheid, niets anders worden kon, dan hij geweest is. De oude treurspeldichters stelden niet zonder reden het fatum als de bewegende oorzaak van alle lotgevallen der menschen voor; zij vonden daarin te recht den onveranderlijken dramatischen, tragischen factor van het menschenleven. Zelfs jegens den grootsten slechtaard, den tiran of moordenaar, kunnen in zekere mate afschuw en haat plaats maken voor medelijden, sympathie zelfs, wanneer men eenmaal heeft ontwaard, welke groote rol onder de beweegredenen tot slechte zoowel als goede daden opvoeding, omgeving, omstandigheden spelen. Dit den toeschouwer te laten zien, is waarlijk het gemoed verheffen en ver-

edelen, het neigen tot een billijk oordeel, dat geen enkele omstandigheid buiten beschouwing laat; - tooneelschrijver en tooneelspeler kunnen zich geen edeler doel voorstellen.

Aan dezen eisch, dien ik de psychologische studie van het karakter zou willen noemen, beantwoordt naar mijne meening Bruno's tooneelspel niet. Van een uitsluitend historisch standpunt beschouwd, geloof ik gaarne, dat zijn werk aan weinig bedenkingen onderhevig is. De door hem opgevoerde Maria Stuart gelijkt veel meer op die Maria Stuart, die de geschiedenis ons kennen leert, dan hare vele naamgenooten, met wier beweenbare lotgevallen en onverdiende wederwaardigheden de geschiedvervalsching uit kerkelijk partijbelang de wereld al sedert meer dan tweehonderd jaren heeft overstroomd. Het is echter te betreuren, dat de schrijver ons zijne historische hoofdpersoon slechts heeft voorgesteld in losse tafereelen, die ons haar wel doen kennen, gelijk zij naar het uiterlijke zich voordeed, maar te vluchtig zijn, om ons een blik in het diepst van haar gemoed te gunnen, om de innerlijke ontwikkeling van haar karakter te doen gadeslaan. In het eerste bedrijf zien wij Maria, een gunstig oor leenende aan de vleierij van Bothwell en Rizzio, die aan hare voeten door haar gemaal Darnley verraderlijk vermoord wordt. In het tweede bedrijf beraamt Bothwell met eenige ontevredenen den moord van Darnley en wint daarvoor ook de Koningin. In het derde heeft deze moord plaats en neemt Maria Bothwell tegenover het volk in bescherming. Het vierde doet de Koningin zien in haar verzet tegen de edelen en het volk, die verlangen, dat Bothwell, schoon door zijne pairs van den moord vrijgesproken, zal gestraft worden. Het vijfde bedrijf eindelijk bevat de nederlaag van het leger van Maria en haar gemaal Bothwell en hare gevangenneming. Vijf momenten dus uit de geschiedenis dezer veelbesproken vorstin, die wel met elkander in verband van opvolging staan, maar bij het ontbreken van eene regelmatige karakterontwikkeling niet samensmelten tot een harmonisch geheel. Dat Bruno eenvoudig heeft wil leveren een historisch drama in dien zin, dat het een historisch waar beeld leverde van het einde der zestiende eeuw in Schotland, is niet te denken. Wie een tooneelspel aan de geschiedenis van Maria Stuart ontleent, kan, indien hij althans een ernstig kunstwerk leveren wil, geen ander persoon, geen andere intrige zelfs als onderwerp nemen dan haar en hare lotgevallen. Ook blijkt duidelijk genoeg uit het stuk zelf, dat de schrijver daaraan niet heeft gedacht. Anders zou hij bij voorbeeld den volksgeest, de gebetenheid van het gepeupel op het hof, niet door zijne personen hebben doen vertellen, maar ons hebben doen zien, door het volk zelf sprekend in te voeren. Daarom zou ik van eene opvoering van deze *Maria Stuart* niet veel heil verwachten; die van Schiller, uit het oogpunt van historische juistheid beschouwd zooveel lager staande, doch daarentegen zooveel krachtiger om de diepere grepen in het menschelijk

gemoed, zal - waarschijnlijk ook op den schrijver van dit tooneelstuk zelf - een veel dieperen indruk maken. Afgescheiden van dit bezwaar tegen de dramatische beteekenis van het stuk, verdient het als letterkundig werk lof. De versbouw is gemakkelijk; al verheft de taal zich zelden boven het alledaagsche, men kan er ook van zeggen, dat de dichterlijke vlucht zich niet aan hare eigenschappen vergrijpt. De weinige gevallen van foutieve uitdrukking en verkeerd geplaatsten klemtoon, waaraan men bij de lezing aanstoot neemt, waren kleine offers, aan de moeielijkheid van de versmaat gebracht.

LUCIUS.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De beoordeeling van een leerboek der Geschiedenis onzer Staatsregeling.

In het Decembernummer van *De Gids* van het vorige jaar werd door mij het werkje van den heer M. IJzerman: *Schets van de geschiedenis onzer Staatsregeling*, op verzoek der Redactie aangekondigd; in het laatste Meinummer van *De Tijdspiegel* werd hetzelfde werkje, insgelijks op uitnoodiging der Redactie, besproken door Mr. J. Domela Nieuwenhuis. De twee beoordeelaars komen tot uiteenloopende resultaten: terwijl mijnerzijds een over het algemeen niet gunstig oordeel over den arbeid van den heer IJ. werd uitgesproken, neemt Mr. Domela Nieuwenhuis het werk bepaald in bescherming. Dit meeningsverschil nu is op zichzelf niet onverklaarbaar, noch stuitend voor de referenten wederkeerig.

Geheel onbesproken kon dit verschijnsel dus blijven, ware de beoordeeling van Mr. J. Domela Nieuwenhuis niet bepaald aan het adres van den ondergeteekende gericht: de lof, aan het boekje van den heer IJ. toegezwaaid, valt samen met eene afkeuring van mijne critiek. Daar ik intusschen, zonder eenig voorbehoud, mij verzekerd houd, dat de heer Domela Nieuwenhuis niet in de verste verte beoogd heeft, mij met deze afkeuring onheusch te bejegenen, vat ik de pen op - niet voor een persoonlijk feit. Maar omdat de wederlegging van het tegen mijne beoordeeling aangevoerde wellicht eenig belang kan hebben voor allen, wien de door den heer IJ. behandelde stof en het door hem beoogde doel ter harte gaan, acht ik stil te zwijgen, uit vrees voor eene verkeerde uitlegging van mijne repliek, niet gerechtvaardigd.

Wat immers voert de heer Domela Nieuwenhuis tegen mijne beoordeeling aan? Drieërlei. Zij heeft zich op een verkeerd standpunt geplaatst; zij is niet welwillend jegens den bekwamen Directeur van één der Amsterdamsche H.B.S. (met 3-jarigen cursus); zij heeft op een niet onbelangrijk punt eene tegenspraak geopperd, waarvoor geene bewijsgronden zijn aangevoerd. Grove zonden tegenover den arbeid, die van kennis en ijver de onmiskenbare bewijzen levert.

Laten wij evenwel zien, of zij mij te recht zijn aangerekend.

I. Het *standpunt.* Door mij zou niet genoegzaam rekening zijn gehouden met het doel, waarvoor de schets is geschreven, die in een populairen vorm de betrouwbare resultaten van anderen aan leerlingen mee te deelen heeft; die zoodanig begrip van de staatkundige toestanden ontvouwt, dat de geschiedenis voor die leerlingen iets meer wordt dan eene opsomming van namen, jaartallen, veldslagen en dorre feiten. Zoo de heer Domela Nieuwenhuis. Wat stelde zich intusschen de heer IJ. zelf voor? Hij wil, blijkens het voorbericht, voorzien ‘in de groote behoefte, die er bestaat aan een werkje over de geschiedenis onzer staatsinrichting’, en verder aan ‘toekomstige onderwijzers een meer uitvoerige kennis van onze tegenwoordige staatsregeling verschaffen’.

Een tweeledig, zeer goed te zamen bereikbaar doel. Van welken aard is echter de in de eerste plaats bedoelde behoefte? Aan de beschrijving onzer voormalige staatsinrichting worden vele bladzijden gewijd in die leerboeken der vaderlandsche geschiedenis, die thans aan de H.B.S. en de Normaal- en Kweekscholen gebruikt worden. Zoowel Lod. Mulder als Elberts, zoowel Wijnne als Kollewijn houden, bij drie gelegenheden, met de staatsinrichting zich bezig: bij de regeering van Filips den Goede, bij de vestiging der Republiek, bij de inleiding tot de beschrijving der partijschappen van de vorige eeuw. Het meegedeelde is kort en bondig, in de hoofdtrekken vrij nauwkeurig, ruim voldoende, om een bekwaam onderwijzer aanleiding tot bespreking en toelichting te verschaffen. Bestaat er behoefte aan een werkje, dat iets anders en meer levert? Zeker gansch niet onmogelijk. Maar zulk een werkje moet dan op behoorlijk geproportioneerde wijze de ontwikkeling der staatsinrichting aangeven, de toestanden nauwkeurig beschrijven en niet voor een groot deel weer vervallen in hetzelfde relaas der politieke geschiedenis, dat overal wordt aangetroffen. Anders geeft het bij slot van rekening niet veel meer dan b.v. het uitvoerigste van de bovengenoemde handboekjes. Al is dus de inhoud van IJ's boekje op zichzelf niet verwerpelijk, behoeft daarom nog niet besloten te worden, dat het beoogde doel ermee bereikt is. Zoo wordt ook uitvoerige kennis onzer tegenwoordige staatsregeling aan eerstbeginnenden allerminst aangebracht door een verkort relaas van de onderscheiden hoofdstukken onzer Grondwet. Dit extract *kan* op zichzelf weer volkomen juist zijn en toch het beoogde doel missen. Ziedaar het standpunt, waarop mijne afkeuring van het plan steunde, nader verdedigd; een standpunt trouwens, waarheen het voorbericht van den schrijver zelven mij verwees!

II. *De critiek wordt als niet welwillend* gekarakteriseerd. Waarom? Waarschijnlijk, omdat zij aanmerkingen maakt, die niet geheel gegrond zouden zijn. Maar dat is al, naar men 't neemt. In al de door den heer Domela Nieuwenhuis aangevoerde gevallen laat een afkeurend oordeel zich terstond verklaren, zoodra men aanneemt, dat voor een leerboek, ook dat geen diep indringen in de leerstof zich voorstelt, nauwkeurigheid van uitdrukking, juistheid van begripsvoorstelling, behoorlijke volgorde van en samenhang tusschen het meegedeelde onmisbare vereischten zijn. Laat men, wat daartegen zondigt, vrij passeeren, dan geeft men ten aanzien van een leerboek datgene prijs, waarin de hoogste, veelal de eenige waarde ervan gelegen is. Oordeele, wie wil, uit de door den heer Domela Nieuwenhuis gegispte aan-

merkingen, hier herhaald in de volgorde, waarin zij mij worden te gemoet gevoerd.

Ik wees op het verkeerde gebruik van de uitdrukking *decentralisatie* voor het gemis van eenheid tusschen de geconfedereerde VII gewesten; alleen toch in den Eenheidsstaat kan van centralisatie of decentralisatie sprake zijn. Wil men onderrichten, men onderrichte nauwkeurig. In verband daarmee gispte ik de benaming van *Bondstaat* daar, waar *Statenbond* verlangd wordt. Leest men nu ergens, dat behoudens zekere aangelegenheden 'elk gewest zijn geheele zelfstandigheid behield', dan wordt juist hierdoor het bewijs voltooid, dat de strenge eischen van een leerboek: juiste terminologie, consequentie, vaste begripsformuleering, uit het oog zijn verloren. De leerling wordt dus heen en weer geslingerd(*).

Voor een leerboek vond ik het gewaagd, het exceptioneele *proces tegen Oldenbarnevelt* c.s. als voorbeeld voor een (beweerden) algemeenen regel aan te voeren.

Dat de 10de *penning* vooral gewraakt we d als *vaste belasting*, komt inderdaad alles behalve duidelijk uit. 'Toen hij (Alba) evenwel nieuwe belastingen wilde invoeren, ten einde niet in de noodzakelijkheid te zijn telkenmale om geld te verzoeken, vond hij bij de Algemeene Staten verzet, wat den 10den en 20sten penning betrof. In het opbrengen van den 100en penning stemden ze toe.' De 100ste penning was voor eens; de twee anderen zouden gevestigd blijven. Moest dit verschil in dit leerboek niet uitgedrukt zijn?

Is de instelling van *provinciale Hoven* zoo weinig belangrijk, dat zij in eene noot teruggedrongen wordt, terwijl de tekst breed gewaagt van den Grooten Raad? Waren de Hoven op den duur niet noodig als onderlagen voor den Grooten Raad? Welke dier beide instellingen heeft voor de Noordnederlandsche gewesten grooter gevolgen gehad?

Ik merkte op, dat over het verzetten der wet geen enkel woord gerept was. Strikt genomen is dit wèl het geval. Doch hoe? In de §, betiteld *De val van het Stadhouderschap*, eene inleiding tot 1795, wordt gezegd, dat 'de willekeur, waarmede Willem III de wet verzette' veel oppositie opwekte. Mij dunkt, dat in een leerboek de zaak op eene andere plaats en andere wijze ter sprake moet komen.

De aanmerking, dat het verschil tusschen de grondwet van '15 en hare voorgangster niet juist wordt gekenschetst als bestaande in *eenige wijziging*, moge streng, zij kan nooit *onjuist* of onbillijk heeten.

Wanneer men bij het V i j f d e H o o f d s t u k der Grondwet, onder de rubriek *Justitie*, als middelen, om de rechterlijke macht onafhankelijk van de Regeering te doen zijn, ook leest: *a. Alle*(†) rechters worden *voor hun leven* benoemd, dan brengt men den lezer in den waan, dat ook de benoeming van de kantonrechters voor hun leven grondwettig geboden is.

De uitdrukking *getrapte* verkiezingen wekt denkbeelden op, strijdig met den ernst van het onderwijs. De ervaring heeft mij geleerd, dat bij het jonge geslacht de eerbied voor het verledene niet moet worden ondermijnd, in het algemeen van 'tgeen onderwezen wordt, het lachwekkende moet wor-

(*) Nog onlangs zag ik, in het *Tübing. Zeitsch f.d. gesammte Staatsw.*, dat Rümelin voor de partieele zelfstandigheid der Staten van e Duitsche rijk zelfs de uitdrukking *Autonomie* (door Labaud gebezigd) te zwak oordeelde.

(†) Dit woord is nu door mij gecursiveerd.

den verwijderd. Eindelijk, wie in eene opsomming der wijzigingen van '48 sub *b* heeft gelezen: 'Openbaarheid der zittingen van de beide Kamers enz.', zal allicht, sub *c* lezende: 'Veranderingen in den duur van den tijd van zitting', eer aan de colleges dan aan de leden denken.

Ziedaar de voorbeelden mijner als onwelwillend gekenschetste critiek. Inderdaad is zij noch onwelwillend noch welwillend; zij is, zooals ten aanzien van een leerboek betaamt, streng; zij is objectief, vraagt niet naar 'tgeen de schrijver weet of niet weet, maar naar hetgeen den leerling voorgelegd wordt. In het besef van den invloed, door een leerboek uitgeoefend op de leerlingen, in deze stoffen natuurlijk *homines unius libri*, zullen de heeren IJ. en Domela Nieuwenhuis toch wel met mij medegaan. Alleen uit dit innig besef is mijne critiek voortgevloeid.

III. *Tegenspraak zonder aanvoering van bewijsgronden.* Het geldt hier *de wijze van samenstelling der vroedschappen.* Ik wees erop, dat de heer IJ. in het Bourgondische tijdperk de leden daarvan 'zelven de openvallende plaatsen (deed) aanvullen' en daarentegen ten tijde der Republiek den Stadhouder die macht toekende uit eene voordracht. Zeker had ik in de allereerste plaats recht, te vragen: Hoe was die verandering tot stand gekomen? De heer IJ. vermeldt dit niet, en (voegde ik erbij) kon dit niet, wijl zij niet had plaats gegrepen. En mij verder tot Holland bepalende, naar den wensch van den auteur zelven(*), vervolgde ik: 'De vroedschappen vulden zich zelve steeds aan; slechts 4 steden in Holland, moesten, en dat nu reeds in het tijdperk der Bourg. of Oostenr. landsheeren, zich de benoeming in het college van den kant der landsheeren of hunne stadhouders getroosten.' 'Op welken grond steunt die uitspraak?' roept de heer Domela Nieuwenhuis uit, die vervolgens vrij uitvoerige besprekingen laat volgen, die de zaak - hij zal 't mij zelf toegeven - niet afdoen. Welnu, ik laat de bewijzen thans volgen.

Niet onbekend is Boxhorn's *Commentariolus de Statu Confoederatarum, Provinciarum Belgii* (a° 1630).

Kapittel X van dit boekje heeft tot opschrift: 'De singularum ditionum regimine. Hollandiae in primis, quae caeterarum omnium loco adducitur in exemplum.' (*Over de regeering der onderscheiden landschappen, vooral van Holland, dat in de plaats van al de overige als voorbeeld wordt aangevoerd.*)

In dit hoofdstuk hebben § 6 en 7 op onze vraag betrekking; zij luiden als volgt: § 6. 'Collegium senatorum urbicorum, qui a prudentia qua caeteris antecellunt, vulgo *vroetschappen* appellantur, quasi dicas sapientes, constant ex insignioribus civibus et Patriciis, numero alibi 40, alibi 36, alibi 32, alibi 24, alibi 20, alibi 19.' § 7. '*Cooptati*(†) in eum ordinem eo munere quoad in vivis sunt aut civitate gaudent, fruuntur. In mortuorum vero aut alio migrantium locum alii ad explendum numerum ex isis civibus consensu collegarum surrogantur.' (Het college der stedelijke raden, die om de wijsheid, waarin zij boven de anderen uitmunten, in de landstaal vroetschappen heeten, zooveel als verstandigen, bestaat uit aanzienlijke burgers en patriciërs ten getale hier van 40, daar van 36, elders van 32, weer elders van 24, 20 of 19. Door coöptatie (of keuze der andere medeleden) in dit lichaam opgenomen, blijven zij dit ambt behouden, zoolang zij leven

(*) IJzerman, *Schets*, pag. 50. 'Bij bovenstaande schets hebben we meer in het bijzonder het oog gehad op de steden van de provincie Holland.'

(†) Ik cursiveer.

en het burgerrecht genieten. In de plaats van hen, die sterven of elders heen verhuizen, worden, om het getal aan te vullen, anderen uit de burgerij zelve bij den overeenstemmenden wil der ambtgenooten aangesteld.)

Bij J. de Laet, *Belgii confaederati Respublica* (insgelijks a°. 1630, een deel der zoogenaamde *kleine Republieken* der Elzeviers), kan men in *Hollandia* § 6 hetzelfde in hoofdzaak lezen. Dezelfde auteur maakt ook aandachtig op het geval van Rotterdam. 'Roterodami senatus perpetuus constat XXIV viris....; horum cum unus mortem obierit, ceteri tres in demortui locum nominant e quibus unus a Praefecto provinciae eligitur. Atque hoc diversum habent a caeteris urbibus quae senatum suum per se elegunt.' (Te Rotterdam bestaat de Raad uit 24 levenslang zitting hebbende mannen....; bij doode van een hunner maken de overblijvenden eene voordracht van drie personen in zijne plaats op, uit welk drietal door den Stadhouder der Provincie een verkozen wordt. *En hierin verschillen zij van de andere steden*, *die haar raad voor zichzelve verkiezen.*) De Laet behandelt trouwens de 3 andere kleinere steden, die met R. in hetzelfde geval verkeerden, niet. Daaraan is het ook toe te schrijven, dat de veel- en naschrijver M. Schoock in zijn *Belgium Foederatum* (ed. 2^3. 1665) weer alleen bij de vroedschap van Rotterdam aanteekent: 'Ex his siquis diem suum obierit reliqui tres nominant ex quibus Provinciae Gubernator unum eligebat.' (Indien één van hen sterft, dragen de overigen een drietal voor, waaruit de Stadhouder der Provincie een verkoos.) Schoock spreekt in den verleden tijd, omdat, toen hij schreef, Holland geen Stadhouder had. De plaatsen uit Boxhorn en De Laet zijn echter uit den tijd van Frederik Hendrik, dus bewijzen de eigen aanvulling der vroedschappen juist voor den tijd van eene stadhouderlijke Regeering.

Vollediger en uitvoeriger wordt dit bewijs geput uit de bekende *Commentarii de R P. Batava* van F. von Pestel, onder het stadhouderschap van Willem V geschreven en uitgegeven.

In de 1ste uitgaaf van 1787 lezen wij (pag. 277) ten aanzien van Holland: 'Novus senator non ab universitate civium sed ex hac sumtus a senatu constituitur salvo *iure Ser. Gubernatoris in nonnullis civitatibus.*' (Een nieuw raadslid wordt niet door de geheele burgerij, maar uit deze door den Raad genomen en aangesteld, *behoudens het recht van Z.E. den Stadhouder in sommige steden.*) En welke die sommige steden waren, had hij reeds (pag. 258) bij de bevoegdheid van den Stadhouder aangewezen: 'Senatores vero Roterodami, Gorinchemi, Schiedami, Alcmariae legit.' (De raadsleden kiest hij ook te Rotterdam, Gorkum, Schiedam en Alkmaar.) In de tweede, vermeerderde editie van 1795 kan men dit alles veel uitvoeriger lezen, en wel in dl. II n.l. op pag. 400, hoe in 1766 aan Willem V *de rechten van electie en bestelling*, enz. zijn toegekend, zooals die bestonden vóór het eerste stadhouderlooze bewind; op pag 408 eene volledige lijst van alle benoemingen, die aan den Stadhouder van Holland stonden, en waarop van vroedschapsplaatsen de 4 door mij genoemde steden voorkomen. Deze 4 en geene anderen; met de Schepenen is natuurlijk het geval geheel anders. De regeering van Rotterdam wordt beschreven op pag. 598, van Gorkum op pag. 603, van Schiedam op pag. 604, van Alkmaar op pag. 611. Bij laatstbedoelde stad wordt in eene buitengewoon lange noot, naar aanleiding van een recent verzet der Alkmaarsche Vroedschap tegen dit ongunstig privilege, de geschie-

denis van het ontstaan en het overzicht van de lotgevallen dezer eigenaardige instelling uitvoerig meegedeeld.

Al deze bronnen kunnen geenszins ontoegankelijk heeten.

Niets ontoegankelijker dan Kluit's *Hollandsche Staatsregeering*, na den val van de republiek der VII Prov. geschreven, die, hoewel op zeer vage wijze, ter verdediging van 's heeren IJ's bewering door den heer Domela Nieuwenhuis schijnt te worden ingeroepen. Wie het genoemde werk intusschen raadpleegt, zal de verdediging hierin niet vinden. Eenige voorbeelden:

Dl. II, pag. 289 bespreekt K. het vertoog der Staten van Holland tegen Wilkes (Leicestersche tijdperk). Daarin nu komt o.a. ten aanzien der Vroedschappen voor: (1) 'Deze colleges zijn zoo oud als de steden, of zóó, dat geene memorie zij van haar beginsel. (2) Deze personen zijn alleen in eed van de Stad, en niet van den Vorst, en (3) dienen voor hun leven. (4) En in plaatse der stervenden of bij verlating van poorterschap *verkiezen die vroedschappen anderen uit hunne burgers*(*). Als nu K. op historische gronden de juistheid van de in dit vertoog gestelde beweringen gaat betwisten, laat hij juist het sub (4) aangevoerde onaangeroerd. Over die eigen aanvulling wordt bij Kluit trouwens niet gediscutieerd, omdat het punt vaststond. Toch blijkt het ten overvloede ook uit zijn werk, en wel uit door hem opgenomen Charters. Dl. V. pag. 356 en vlg. vinden wij die betrekking hebben op Gouda en daarbij op pag. 361, in dat van Karel V, o.a. dezen volzin: 'Ende oft gebeurde dat eenig van den voorsz. veertich afflyvich worde tot eenigen tijd off hem ontvrijdde van zijn poorterschap van onzer stede voorz., zoo zullen dan die anderen van den voorsz. veertich, blijvende in wesen, kiesen bij heuren eede en conscientie andere notabele ende eerbare personen.' Niet anders dl. IV, pag. 291, in een Charter van Karel V aan Leiden. 'En bij aflijvigheid van een XL zullen de overige veertich eenen anderen tot XL kiezen.' Dl. V, pag. 287 vinden wij in een privilege van Filips den Goede in 1436 aan Alkmaar hetzelfde recht verleend. Hoe deze stad na de onlusten van het Kaas- en Broodvolk in een exceptioneelen toestand gebracht werd, kan men o.a. in de bovenomschreven noot van Von Pestel kortelijk nagaan. Maar bij Kluit (V. pag. 516) vinden wij ook het Charter van 1557 betreffende Gorinchem, eene der 4 steden, die eene uitzondering vormden. 'Ende ingevalle indertijd iemant van de voorschreven XXIII personen aflijvig wierde, dat alsdan zijl. *nomineeren* zullen drie andere van de notabelste ende gequalificeerde uyten rijcdom der voors. stede, om *daaruit* alsvoren *gecoren te worden* en om te wesen vroedschap enz. enz.'

Eindelijk een bewijs met de woorden van een hedendaagsch kenner. In het bekende opstel *Een Holl. stad in de Middeleeuwen* (*De Gids*, 1873, April en wel blz. 140) zegt R. Fruin het volgende: 'Met zijn vergunning (n.l. van Fil. den Goede) kozen, voor eens, het gerecht en de vroedschap (te Leiden) veertig aanzienlijke burgers, die vervolgens ieder jaar in Juli een dubbeltal voor de acht schepenplaatsen zouden opmaken en aan den vorst of zijn gecommitteerde overzenden ten einde deze daaruit een keur deed. *Eens aangesteld zouden voortaan de veertig kiezers zich zelf voltallig houden*(†). De nieuwe instelling werd voorloopig voor acht jaren geoctrooieerd, maar is, hoewel nu en dan voor een poos vervallen, toch telkens weer bestendigd en

(*) Ik cursiveer.
(†) Ik cursiveer.

in hoofdzaak blijven voortduren tot op 1795. *Zij is tevens de normale geweest van de Hollandsche steden tijdens de Republiek*(*), gelijk zij dan ook in een aristocratischen regeeringsvorm bijzonder paste. Het volgde uit den aard der zaak, dat dit kiescollege van veertig allengs ineen smolt met de vroedschap; dezelfde personen hadden veelal in beide zitting en in 1519 werd bepaald, dat zoo dikwerf de vroedschap vergaderde, de veertigen met haar zouden worden opgeroepen en met haar zouden meestemmen. Even natuurlijk was het verder, dat zij de kandidaten voor de Schepenbank doorgaans in hun eigen midden zochten, en dat de magistratuur zich op die wijs meer en meer tot die veertigen bepaalde.'

Indien ik nu eindigde, zou ik reeds voldingend de bewijzen geleverd hebben voor mijne bewering omtrent de Hollandsche vroedschappen. Ik wensch echter nog iets hieraan toe te voegen, ten einde ditmaal niet wederom een vermoeden van onkunde of opzet te verwekken bij hen, die - ten onrechte, geloof ik - meenen, dat een beoordeelaar *alles* moet ontwikkelen, wat hij stelt.

Ter zake. In de andere gewesten oefende de Stadhouder, onmiddellijk of middellijk, grooteren invloed uit op de samenstelling der stedelijke raadscolleges. Trouwens, in Utrecht, Gelderland en Overijsel eerst vooral na de bekende ingrijpende veranderingen in de Regeeringsreglementen in 1674; dus eerst bijna eene eeuw na de vestiging der Republiek. In Zeeland en Friesland wederom ten gevolge van andere oorzaken. Aan deze toestanden denken gewis vele schrijvers van handboeken voor de vaderlandsche geschiedenis, wanneer zij de voorstelling geven, dat de Stadhouder de leden der vroedschap kiest uit een tweetal, hem door het college voorgedragen. Nauwkeurig is de voorstelling ook voor bedoelde provinciën nu in alle deelen niet; en dat zij de in Holland geldende beginselen geheel over het hoofd ziet, toonden wij zonneklaar aan. Doch dit nu op rekening stellende van de ondergeschikte plaats, door eene beschrijving der staatsinrichting in een handboek der vaderlandsche geschiedenis ingenomen, kunnen wij dezelfde fout in de schets van den heer IJ. niet verschoonbaar achten. Die schets is bestemd, om in de behoefte te voorzien, die naast en niettegenstaande hetgeen de *vaderlandsche geschiedenissen* meedeelen, altijd blijft bestaan voor het aanleeren der oude staatsregeling. Mag zij dan zich beroepen op hetgeen deze boeken onnauwkeurig opgeven?

Inderdaad, er bestaan gewichtige redenen, om de Hollandsche toestanden bij het bespreken van de staatkundige verhoudingen onzer Republiek het allerminst voorbij te zien. Ten 1°., Holland was nu eenmaal de gewichtigste provincie; ten 2°., in Holland namen - om haar aantal, bevolkingscijfer en rijkdom - de steden eene buitengewoon voorname plaats in, waardoor zij op den gang der zaken in de geheele Republiek grooten invloed uitoefenden; ten 3°., uit die erkende bevoegdheid der stedelijke raadscolleges, om zichzelf aan te vullen, laat zich mede verklaren het vrije, onafhankelijke, machtige standpunt, dat de Hollandsche regenten tegenover het stadhouderlijke gezag konden innemen. Ten slotte mocht vooral de heer IJ. die Hollandsche toestanden zonder grove inconsequentie niet verwaarloozen, omdat hij (op pag. 57) ter plaatse zelve, waar hij de door mij te recht gewraakte wijze van samenstelling der vroedschappen aangeeft, voor het ledental dezer colleges Amsterdam en

(*) Ik cursiveer.

Dordrecht als voorbeelden opgeeft; maar vooral niet, omdat hij (op pag. 59) de §, waarin hij de inrichting der stedelijke Regeeringen in de rep. der VII Prov. (tijdvak 1588-1795) behandelt, aldus besluit: ‘Bij bovenstaande schets hebben we meer in het bijzonder het oog gehad op de steden van de provincie Holland. Wat we daarvan hebben gezegd, geldt echter over het geheel ook voor die der andere gewesten.’ Het behoeft nauwlijks meer aangemerkt, dat ten aanzien van de vorming der vroedschapscolleges deze redeneering geheel en al niet opgaat. Zoo heeft ook de heer Domela Nieuwenhuis, door zijn beroep op Kluit en De Bruin Kops' dissertatie, Holland vooral als het terrein van debat aangewezen, en naar welke zijde dáár de schaal overslaat, zal nu wel duidelijk zijn geworden.

Doch ik wil besluiten. Zoowel de oorspronkelijke beoordeeling als deze nadere toelichting is alleen voortgevloeid uit warme belangstelling èn in de verspreiding van de kennis onzer voormalige staatsinrichting èn in den vooruitgang van het onderwijs in ons vaderland, Mij stond hierbij steeds voor oogen de oude spreuk: *Qui bene docet bene distinguit.* (Wie goed onderwijst, onderscheidt juist.) Ook bij het beoordeelen mijner beoordeelingen verlieze men dit niet uit het oog.

Amsterdam, 15 Mei 1883.

L. DE HARTOG.

Mengelwerk.

Hendrik van der Ploeg,
door Ida Corn.

I.

't Was een heerlijk schoone lentemorgen. Het helderblauwe zwerk; de met frisch, gedeeltelijk nog maar half ontloken groen bedekte boomen, door een zacht zuidenwindje juist genoeg in beweging gehouden, om van de stilte in de natuur alle doodschheid te weren; de weilanden met hun donkergroen tapeet, op het lieflijkst geschakeerd door veel duizenden madeliefjes, die het teedere kopje even onbezorgd den huilenden voorjaarsstormen van gister en eergister hadden tegengebeurd, als zij het heden der koesterende lentezon deden; het gekweel en getjilp der vogelen, bezig, om naar boom of heester of slootkant de bouwstoffen hunner kunstvolle woninkjes te vervoeren; de frissche, veerkrachtwekkende lucht zelve, die men inademde, - alles was erop berekend, om den voor dergelijke indrukken niet gansch en al onvatbaren mensch in eene opgewekte, tevens verheven stemming te brengen.

In het hartje van Gelderland, waar ons vaderland almee zijne schoonste natuurtooneelen zoeken moet, wandelde op dien morgen de geneesheer van Bongerdhoven, Dokter Bichtenstein, vergezeld van een paar echt gezonduitziende, levenslustige knapen. De een was zijn zoon Karel en ruim veertien jaar oud; de ander was er dertien en heette Hendrik van der Ploeg.

Hendrik was als kind van eene week of zes bij Bichtenstein in huis gekomen en er sedert dien tijd immer gebleven. Of hij familie van hem was en, zoo ja, in welken graad; of Dokter de kosten van 's knaapjes onderhoud en opvoeding gerestitueerd werden, - niemand te Bongerdhoven, die het wist.

Ook Hendrik zelf niet. En, om de waarheid te zeggen, had deze er nooit veel over nagedacht ook. Hij had zich, zoolang hem heugde, door Dokter Bichtenstein en, toen ze nog leefde, ook door diens vrouw op gelijken voet zien behandelen met hun eigen zoon en dochter; had nooit anders kunnen merken, of dezelfde liefde, aan genen betoond, werd ook hem toegedragen; en van zijn kant had hij die genegenheid met de innigste verknochtheid beantwoord. Niet weinig verontwaardigd zou Hendrik geweest zijn, zoo iemand hem verweten had, dat hij minder van Dokter hield dan Karel, of dat met minder oprechte tranen dan door dezen Mevrouw Bichtenstein indertijd door hem betreurd was geworden. Maar dat, door die warme vergelding der genoten liefde, niet alle schuld werd afgelost; dat, als hij Dokter vreemd was en deze geene tegemoetkoming ontving voor de kosten, aan zijne opvoeding besteed, er zijnerzijds eene zware verplichting werd gemaakt, - nog nooit was die gedachte het vroolijke jongensbrein in beroering komen brengen. Hendrik had zich van kindsbeen af in zijne tegenwoordige positie geplaatst gezien en vond die alleszins natuurlijk; was althans ten eenen male vreemd aan het bedenken, dat die positie misschien *niet* zoo heel natuurlijk was te noemen.

Wat de verhouding tusschen hem en Karel betreft, de twee *wisten*, dat ze geene broeders waren, maar *gevoeld* hadden zij het nooit. Tal van huisgezinnen zou men kunnen afzoeken, voordat één broederpaar gevonden was, welks wederzijdsche verknochtheid de hunne evenaarde. Ze waren dan ook van der jeugd af samen geweest; eerst bij Dokter Bichtenstein te huis en nu, het laatste jaar, te Arnhem, waar beiden het Gymnasium bezochten: Karel, als toekomstig predikant; Hendrik, om in dezelfde wetenschap zich te oefenen, als door zijn ‘Oom’, zooals hij den heer Bichtenstein noemde, in practijk werd gebracht. Voor 't oogenblik waren de twee knapen met de Paaschvacantie thuis.

Bongerdhoven ligt drie à vier uur van Gelderland's fraaie hoofdstad verwijderd, en het was zestien jaar geleden, dat de heer Bichtenstein er zich als geneesheer gevestigd had. Een jaar later was hij gehuwd, doch om, na een hoogst gelukkigen echt van niet ten volle negen jaar, zijne echtgenoote te verliezen. Hoewel toen nog maar ruim midden dertig was hij niet hertrouwd. Gelijk verder met andere woorden bereids gezegd is, had hij twee kinderen: Karel, ons reeds half en half bekend, en de ongeveer een jaar jongere Johanna. In uiterlijk geleken broer en zuster elkaar volkomen; in hoever zij het ook deden, wat karakter betreft, zal blijken in den loop van dit verhaal.

Dokter Bichtenstein was gansch niet, wat men een rijk man pleegt te noemen. Toen hij te Bongerdhoven was komen wonen, hadden zijne kunde en zijn doctorale graad schier zijne eenige bezitting uitgemaakt en door zijne vrouw was hem slechts een zeer matige bruidsschat aangebracht. Maar Dokter Bichtenstein's praktijk had zich snel gevestigd en was jaar op jaar blijven toenemen, zoodat hij zich tegenwoordig

in geen opzicht meer behoefde te bekrimpen. Hij bewoonde dan ook een lief buitentje in de onmiddellijke nabijheid van Bongerdhoven, hield paard en rijtuig en, zonder in het minst tot weelde te vervallen, ontzei hij zich niets van wat de genoegens des levens, voor hem en de zijnen, in waarheid bevorderen kon.

En in de rij dier genoegens stond in den eersten rang, althans wat hemzelven betrof, weldadigheid oefenen jegens de armen. Dokter Bichtenstein's rekeningen, bij de rijken ingediend, waren eer hoog dan laag; maar nooit had een arme of mingegoede er zich eene door hem zien aanreiken. Integendeel; naast de medicijnen voor de zieken werd daar, onder allerlei vormen, menige artsenij ook voor de gezonden door hem thuisgestuurd. Meer dan één gezin te Bongerdhoven, vroeger in fatsoenlijke armoe gedompeld, had aan Dokter en zijne bemoeiingen zijne tegenwoordige, betrekkelijke welvaart te danken.

De wandeling, door Dokter Bichtenstein op gezegden lentemorgen ondernomen, was niet doelloos; beter gezegd, zij had een dubbel doel. Ze diende als wandeling en terzelfder tijd, om den Dokter bij zijne patiënten te brengen. Meestal bezocht Bichtenstein die laatsten al rijdende; maar heden, zoo om het mooie weer, als omdat hij wist, Karel en Hendrik er genoegen mee te zullen doen, had hij aan wandelen de voorkeur gegeven. Bij ernstige zieken moesten, terwijl hij zijne visite bracht, de knapen buiten staan; bij halfzieken, of althans de zoodanigen, als Dokter wist, dat een weinig leven en beweging niet hinderen zou, mochten ze hem tot in de woonkamer vergezellen.

Op deze wijze waren Hendrik en Karel onder anderen getuige geworden van twee tooneelen, in sommige opzichten volkomen aan elkaar gelijk, maar in andere sterk contrasteerend. Beide keeren was het geweest in een dagloonerswoninkje; in beide gezinnen was een familielid wekenlang en zwaar ziek geweest, doch thans zoo goed als hersteld; en bij den een gelijk bij den ander was door Bichtenstein niet alleen de geneeskundige hulp geheel kosteloos verstrekt, maar had hij ook, toen de zieken daartoe genoegzaam hersteld waren, hun allerlei versterkende spijzen toegezonden, wetende, dat de luitjes te arm waren, om die zelf te kunnen bekostigen. Tot zoover de gelijkenis. Nu de tegenstelling:

Bij Japinkse, het eerstbezochte gezin, hadden al de familieleden zich uitgeput in de meest overdreven dankbaarheidsbetuigingen. Het was ‘lieve Dokter’ vóór, en ‘beste heer Bichtenstein’ nà geweest. De zieke - was er geroemd - was nu weer zóó gezond en zóó sterk.... ja! haast zou men willen zeggen, dat hij het vroeger nooit in die mate geweest was. En te denken, dat ze dit eenig en alleen aan Dokters medicijnen en - zeker niet minder! - aan het vleesch, de eieren en dergelijke, door Dokter gezonden, verschuldigd waren! Kijk, ze waren arm, en dat had 'r nog nooit zoozeer gespeten als nu, nu het hen verhinderde, hun dankbaarheidsgevoel door daden aan den dag te leggen!

Zou de zieke nog graag een paar pond kalfsvleesch en wat eieren ontvangen? had Bichtenstein gevraagd, niet het minst, om aan dat ophemelen van hemzelven en het door hem verstrekte een eind te maken.

Neen, neen, men wilde van Dokters goedheid geen misbruik maken! Wel foei!..... Maar 't had anders heerlijk en meer dan heerlijk gesmaakt, dat vorige. 't Was, of de zieke er bij het uur door bekomen was.

Nu, dan zou Dokter het nog maar weer zenden: een herstellende kranke moet voedzame spijs gebruiken.

Ja zie, als *dat* nu zoo was?.... Ze waren mingegoede lui, zooals Dokter wel wist, en konden zelf zulke kostbare waar niet bekostigen. Ze zouden het dus nog maar weer in dank aannemen, gelijk al het overige.

Goed, Dokter zou het zenden. - Maar à propos! hoeveel dagen had Willem (zoon des huizes) de vorige week bij Dokter in den tuin gewerkt?

Alles en alles drie dagen en een schoft. (Het waren er drie *min* twee schoft(*) geweest.) Maar Dokter had zooveel voor hèn gedaan, en dus, ze wilden....

Neen, neen, Dokter wenschte voor hetgeen hij zoo nu en dan voor hen deed, niet betaald te worden. Hoeveel was het per dag?

Als Mijnheer dan toch met geweld betalen wilde, vijftien stuiver. (Willem was nog lang niet volwassen en verdiende er bij ieder ander tien.)

Dokter betaalde.

Ja kijk, Mijnheer wou dat nu doen, maar anders!.... Och, och, wat was Dokter toch goed. Haast àl te goed. Ze waren er wezenlijk verlegen over. En dan voor dat alles niets, heelemaal niets weerom te kunnen doen! Kijk, 't was een onpleizierige toestand; een heel onpleizierige toestand. Maar de Hemel, die alles ziet, de Hemel zou Dokter zegenen voor al het goede, hun aangedaan. Dat hoopten ze; dat vertrouwden ze; dat hadden ze gebeden, elken keer, als voor den hoogen God hunne knieën zich in den laatsten tijd gebogen hadden. En dat zouden ze bidden, zoolang hunne tong nog stamelen kon.

Overstelpt met dergelijke zegenbeden en betuigingen van allerdiepstgevoelde, maar tot vergelding alleronvermogendste dankbaarheid, had Dokter Bichtenstein met zijne twee jeugdige gezellen de woning van Japinkse verlaten, om welhaast die van de weduwe Bolkers binnen te treden. Deze laatste was eene ruim veertigjarige weduw, uiterst zwak van gezondheid, die, een goed jaar geleden, met haar zoon en dochter te Bongerdhoven was komen wonen. Voor 't oogenblik was evenwel niet zij, maar hare dochter de patiënte.

(*) Tijdmaat van Geldersche werklieden, naar ik geloof op alle plaatsen niet gelijk maar toch veeltijds berekend tegen drie uur.

‘Hoe maakt het onze zieke vandaag?’ vroeg Dokter, na wederzijds met hartelijkheid gewisselden groet.

‘O Dokter, uitstekend!’ was het antwoord der weduwe. ‘Anneke begint alle huiswerk nu zoo zoetjes aan alweer mee te doen.’

‘Anneke’ was zelve mee in 't vertrek en zat aardappelen te schillen. 't Was een meisje van twaalf à dertien jaar, met een uiterst lieftallig gezichtje, waarop vroeger de rozen in volle frischheid gebloeid hadden, doch hetwelk thans, ingevolge de pas doorstane ziekte, nog erg bleek zag.

‘Heeft dat laatste schoteltje gehakt weer goed gesmaakt?’ vroeg Dokter, zich nu tot Anneke zelve wendend.

‘Overheerlijk!’ zei het meisje, Bichtenstein uit hare donkerblauwe kijkers een recht dankbaren blik toezendende. Aarzelend echter en sterk kleurend voegde zij eraan toe: ‘Maar ik heb de helft er nog van staan, Dokter!’

‘Dat moest niet wezen!’ zei Bichtenstein snel.

‘Dat moest wèl wezen, Dokter!’ mengde de moeder zich met eigenaardigen nadruk in 't gesprek. ‘Zoolang Anneke te zwak was, om den dagelijkschen kost met Herman en mij te deelen, heb ik met grooten dank de meer versterkende en meer smakelijke spijzen, door u gezonden, voor haar aangenomen. Maar mijne dochter is nu weer gezond en sterk genoeg, om te eten, wat wij eten, en dus..... ik hoop, dat u 't niet kwalijk nemen zult, maar we zouden liever dat andere niet meer ontvangen. En Dokter!’ voer het moedertje, na een kort oogenblik zwijgens, aarzelend voort - ‘u zaagt onlangs dat blauwe kippetje van me loopen en zei toen, dat u 't zoo mooi vondt; mag ik - gansch niet, om iets van 't genotene te vergelden! maar bloot, om te toonen, dat wij er dankbaar voor zijn, - mag ik u dat morgen komen brengen?’

‘Zeker màg je!’ zei Dokter Bichtenstein, getroffen door den hartelijken eenvoud, waarmee de vraag gedaan werd. - ‘Zeker màg je, vrouw Bolkers, en ik verzeker je, dat ik in mijn leven weinig presenten ontvangen heb, die me zoo lief zijn, als jouw mooie kippetje 't zal wezen. - Maar van wat anders. Je heb me laatst verteld, dat Herman, wegens zijne mindere lichaamskrachten’ (vrouw Bolkers' zoon was achttien jaar oud, maar had min of meer een bochel) ‘bij den boer maar tien stuiver daghuur kan maken, tegen dat een ander er veertien à vijftien verdient. Is 't niet zoo?’

‘Och arme, ja, Dokter!’ zei vrouw Bolkers, zich moeite gevend, om een snel in 't oog gesprongen traan heimelijk weg te pinken. ‘En dan laten ze mijn Herman nog thuis, zoolang ze andere arbeiders krijgen kunnen. 't Is eene ware bezoeking. De stakker doet zijn best, om voor Anneke en mij den kost te winnen, en dat moet hem nu, op die manier, zoo bitter zuur vallen.’

‘Kan je zoon goed lezen, schrijven en rekenen?’

‘Lezen en schrijven kan hij, naar mijn begrip, bijzonder goed, Dokter! en beter, dan ik 't ooit door iemand uit onzen stand heb zien doen. Wat het rekenen betreft, daar kan ik weinig over oordeelen. Maar de meester van het dorp, waar we vroeger woonden en mijne kinderen hebben schoolgegaan, riep er altijd over, dat hij ook daarin een eerste bolleboos was.’

‘Ik zal je zeggen, vrouw Bolkers! Ik wist, dat onze Notaris een klerk noodig had, en toen heb ik hem over Herman gesproken. Als hij nu in genoemde vakken nog al goed thuis is en een beetje vlug van bevatting, - waar ik hem wel voor aanzie! - dan zal de Notaris hem op zijn kantoor nemen. Met werk, veel beter voor zijne krachten berekend dan die zware veldarbeid, kan Herman dan zes gulden per week verdienen. Als hij er lust in heeft en 't hem gelegen komt, zou de Notaris hem morgenochtend om negen uur bij zich verwachten, om een wederzijdsch proefje te nemen.’

‘Dokter, wat bent u toch goed!’ stamelde de weduwe. 't Was al, wat ze zei, maar hare oogen zwommen in tranen.

Ziende, hoe zij haar best deed, om dat laatste te verbergen, hield Dokter zich, of hij er niets van bespeurde, nam afscheid en was weldra met zijne twee jeugdige gezellen weer op den grooten weg.

Niet minder dan hij zelf bleken de laatsten getroffen te zijn door hetgeen zij in 't hutje der weduwe gezien en gehoord hadden.

‘De dankbaarheid, die hier woont,’ zei Karel, zoodra hij zich met zijn vader en Hendrik alleen bevond, ‘had nog niet één woord tegen die van daarginder vijf en twintig; maar ik vertrouw ze honderdmaal beter!’

‘Ik ook!’ zei Hendrik met innige overtuiging. Hij vervolgde:

‘Hoeveel kippen *heeft* het mensch wel, Oom! dat ze u er eene brengen wil?’

‘Zij zal ze eerlijk met me deelen, Hendrik. Als ik me ten minste niet sterk vergis, heeft zij er twee.’

‘Dan had ik die kip nooit van haar aangenomen, Pa!’ was Karel's gulgauwe uitroep.

‘Ik deed het ook, in zeker opzicht, met den grootsten tegenzin,’ antwoordde Bichtenstein. ‘Maar 'k weet zeker, dat ik door dat aannemen het mensch meer pleizier heb gedaan, dan het bezit van honderd kippen haar zou kunnen bezorgen. Dankbaarheid van den echten stempel voelt zich gelukkig, als ze zich uiten kan, en geluk is 's menschen ware rijkdom. Den naaste dàt te bezorgen, is dus de grootste weldaad, die we hem bewijzen kunnen. Onthoud dat, Karel!’

Maar Karel had waarschijnlijk niet al te best naar Papa's woorden geluisterd. Nauwelijks althans had deze uitgesproken, of hij riep:

‘Ik weet, wat we doen zullen, Hendrik! We zullen van nu tot Sinterklaas elke week een kwartje van ons zakgeld ter zijde leggen, dan hebben we genoeg, om vijftien à twintig flinke kippen te koopen.

Die sturen we vrouw Bolkers, als Sinterklaas-cadeau, franco uit Arnhem. Dan heeft het mensch niet het minste vermoeden, wien zij het geschenk te danken heeft, kan aan teruggeven niet denken en zal er zich, dunkt me, ook niet verlegen over voelen. Vind je mijn plan goed?'

'Best!' zei Hendrik, 'maar.....'

'Nu?'

'Ik vrees, dat vrouw Bolkers met al die kippen geen raad zal weten. Op haar erfje, dat waarschijnlijk heel klein is, zouden de beesten geen voedsel kunnen vinden; en liepen ze te veel op den akker van hare buren, dan zouden daardoor allicht onaangenaamheden ontstaan. Me dunkt, Karel, we moesten liever iets anders voor haar koopen.'

'Hendrik heeft groot gelijk,' viel Dokter Bichtenstein in. 'En als jullie er soms mee verlegen bent, wat dat andere wezen zal, zoo weet ik je al aanstonds iets heel doelmatigs aan de hand te doen. Vrouw Bolkers heeft me onlangs zelf verteld, dat ze van plan is, eene geit te houden. 's Winters moeten zij en de kinderen de koffie gedurig zwart drinken, zooals ze 't noemde, omdat hier op het dorp dan zoo moeilijk melk te krijgen is. Als dus haars zoons verdiensten van aanstaanden zomer het toelieten, zouden ze zooveel zien over te sparen, dat, tegen Nieuwjaar of zoo, zulk een klein melkgeefstertje kon worden aangeschaft. Wees jullie haar nu voor. 't Geld, dat je, door wekelijks een kwartje ter zijde te leggen, tegen Sinterklaas bijeen zult hebben, zal meer dan voldoende zijn, om eene flinke geit te bekostigen.'

Het gewijzigde plan vond bij Karel volkomen instemming; en toen 5 December de knecht van den goeden Sint overal zijns meesters gaven was rond wezen brengen, had vrouw Bolkers eene schoone geit te verzorgen, die zij noch hare kinderen zich voorstellen konden, door welke 'Arnhemsche dame, die eene oude vriendschapsbetrekking op hen had', ze hun was toegezonden; maar die overvloedig melk beloofde te geven, zoodat ze nu nooit de koffie meer 'zwart' behoefden te drinken, en er bovendien nog voor een aardig duitje aan melk verkocht zou kunnen worden.

'Anneke!' zei Herman tot zijne zuster, een uurtje, nadat het Sinterklaas-cadeau hun was tehuis bezorgd, 'Anneke! wat zullen we nu met het geld doen, dat *wij* voor den aankoop van een geitje bestemd hadden?'

De proef bij den Notaris was namelijk volkomen naar wensch van beide partijen uitgevallen, en Herman was daar sedert het voorjaar, tegen *f* 6 per week, op het kantoor. Voor het aan groote zuinigheid gewende gezin was het besparen van enkele guldens dus volstrekt niet moeilijk gevallen.

'Wat je met dat geld zult doen?' herhaalde Anneke peinzend; Herman sprak geregeld bij dergelijke zaken van 'wij' en van 'ons geld', maar zijne zuster zou gemeend hebben, eene soort diefstal te begaan, als ze hem daarin was nagevolgd. 'Wat je met dat

geld doen zult, Herman? Wel, me dunkt, als je moeder daar eens een gemakkelijken armstoel voor kocht. Moeder heeft tusschenbeide veel te lijden van de jicht, zooals je weet, en dus....'

'Top!' viel Herman zijne zuster vroolijk in de rede 'we hebben precies hetzelfde gedacht, Anneke, jij en ik.'

En terwijl broer en zuster zich daarop gezamenlijk weer naar het keukentje begaven, - want hun gesprek had plaats gehad in het achterhuis, waar ze met hun beitjes de straks ontvangen geit nog eens waren gaan bezichtigen, - voelden beiden zich reeds gelukkig in 't vooruitzicht der vreugd, die bedoelde armstoel der moeder verschaffen zou, en was het hun tevens, of aan den reeds zoo hechten band der liefde, waardoor ze zich verbonden voelden, door 't pas gevoerd gesprek nog weer eene nieuwe koord was toegevoegd.

II.

Het was in de zomervacantie van hetzelfde jaar, waarin het begin van 't vorige hoofdstuk handelt, en dus nog lang, vóórdat vrouw Bolkers hare kleine melkgeefster op stal had staan en in haar keukentje de armstoel prijkte, van Herman's spaarpenningen voor haar gekocht.

Karel en Hendrik waren beiden natuurlijk weer te huis; en voor 't oogenblik zaten zij te schaken in een vertrek, dat hun vroeger tot studeerkamertje had gestrekt en, als ze zich tegenwoordig te Bongerdhoven bevonden, nog altijd te hunner vrije dispositie stond. Dokter was uitgereden, om zijne veraf wonende patiënten te bezoeken. Tegen den middag of wat vroeger zou hij terugkomen, om dan, na koffie-drinken en vergezeld van Karel en Hendrik, weer wandelend zijne overige visites af te leggen.

Plotseling werd, midden in een spel, door Karel het schaken gestaakt.

'Hendrik!' zei hij, op den toon van iemand, die reeds meermalen heeft nagedacht over 'tgeen hij thans voor het eerst onder woorden gaat brengen. - 'Hendrik, wat is Jo eene akelige meid geworden!'

'Vind je?' zei Hendrik ontwijkend.

'Ja zeker! En jij vindt het ook! Je merkt zoo goed als ik, dat ze je met eene soort minachting behandelt tegenwoordig; dat ze je kan aanzien en commandeeren, bijna.... ja, bijna, of je haar knecht waart, verplicht, om op hare wenken klaar te staan.'

'Je zuster is altijd een beetje trotsch geweest,' kwam Hendrik, blijkbaar niet recht wetende, wat hij zeggen zou.

'Een *beetje*?!' riep Karel, 'een *beetje*?! Ze is van trots en hoogmoed in mekaar geweven, de heele Jo! Een arm mensch is bij haar in tel als eene vlieg in de stroopkan!'

'Wat sla je weer door!' lachte Hendrik. Maar 't was een pijnlijke lach.

'Dat doe ik *niet*!' vervolgde de ander. 'Ik houd 't er bepaald voor,

dat, in Jo's schatting, een hond en eene kat vrij wat hooger staan dan een mensch, die geene mooie kleeren kan dragen. Poes streelt ze; Bijou mag op haar schoot zitten: - heb je haar ooit een arm kind zien liefkoozen of ook maar aanraken? 't Heugt me als de dag van gister, hoe, een paar jaar geleden, kleine Mietje van hiernaast op onze stoep haar neusje te bloeden viel. Jo stond er vlak naast, maar wandelde dood laconiek naar binnen en beval aan eene van de meiden, het kind naar de moeder te brengen.'

'Welnu?'

'Welnu! Als het Bijou was geweest in plaats van dat kind, ze zou zelf wel zijn toegesprongen, om hem op te beuren en te troosten in zijn ongeluk.'

'Mogelijk zag het kind er wat afzichtelijk uit. Arme kinderen kunnen soms zoo vuil zien.'

'Je zoekt uitvluchten, Hendrik! Je weet zoo goed als ik, dat de kinderen van hiernaast wel heel armoedig zijn in de kleeren, maar nooit slordig of vuil.'

Er volgde eene korte pauze; waarna Karel, tot zijn vorig propos terugkeerend, hervatte:

'Als Pa erbij is, past ze wel op, je niet zoo uit de hoogte te behandelen! Dan is het al lief en goed, wat eraan is, die kat! Maar ik zal 't veranderen! Ik zal haar waarschuwen en als dat niet helpt, het rondweg aan Papa vertellen.'

Weer volgde eene kleine pauze; doch nu was het Hendrik, die ze afbrak, door aarzelend te zeggen:

'Wie weet, Karel, of je zuster niet in zekeren zin het *recht* heeft, mij als haar mindere te behandelen.'

'Recht?!' riep Karel! 'Recht?! Waar zou ze dat vandaan halen?'

'Ik heb er in de laatste dagen meermalen over nagedacht,' zei Hendrik, uiterlijk hoogst bedaard, maar terwijl eene ietwat verhoogde kleur scheen aan te duiden, dat het daarbinnen toch niet zoo heelemaal kalm was, - 'in welke betrekking ik hier eigenlijk in huis ben.'

Karel zette groote oogen en wilde invallen, maar Hendrik haastte zich te vervolgen:

'Dat ik familie van je ben, geloof ik niet. Dat je vader kostgeld van me trekt, evenmin. Al wat ik hier van kindsbeen af genoten heb, zal dus hoogstwaarschijnlijk één groote, aaneengeschakelde gave om Godswil zijn geweest; en als dat zoo is....'

Maar nu liet Karel zich door geen afwerend gebaar van zijn vriend langer weerhouden, hem in de rede te vallen.

'Als dat zoo *is*,' riep hij driftig, 'dan geeft het Jo nog geen schijntje van recht, om je met minder achting te behandelen! Dan is *Pa* je weldoener en heb je daarover met *Pa* te rekenen - niet met haar! Pa behandelt je op gelijken voet met mij en haarzelf; en dat zal *zij* ook doen; daar zal ik voor weten te zorgen!'

‘Kom Karel, laten we liever ons potje schaak verder uitspelen, in plaats je zoo driftig op je zuster te maken. Kijk hier! je hebt bij dien laatsten zet daar straks je koningin à prendre gezet.’

‘Dat kwam, doordat me toen die andere koningin al door het hoofd spookte. Trotsch nest! Wat verbeeldt ze zich!’

‘Kom, kom, 't is je zuster, Karel!’

‘Ja, en ik ben haar broer; en dat zal ze weten, als ze zich niet verandert, eer 't drie dagen verder is!’

Hendrik antwoordde niet meer op dezen uitval; en Karel's drift, door geene tegenspraak langer geprikkeld, begon nu welhaast te bedaren. Straks zou, met duchtige aanleiding, de woordenwisseling over hetzelfde onderwerp hervat worden. Vóórdat we echter, met vermelding daarvan, ons verhaal voortzetten, zij een kort woord over de aanleidende oorzaak tot hun dispuut hier ingelascht.

Johanna Bichtenstein, had niet het grove gebrek, waarover we haar broeder in zoo scherpe bewoordingen hoorden uitweiden, haar aangekleefd, zou een allerliefst meisje te noemen zijn geweest. Uiterst minzaam, vriendelijk en gedienstig, was zij er steeds op uit, anderen genoegen te doen, steeds bereid, om eigen wil en wensch aan die van anderen ten offer te brengen, mits die anderen - minstens genomen hare ‘gelijken’ waren.

Vroeger, vóórdat ze nog geweten had, wie Hendrik was (want, gelijk later blijken zal, was haar dit thans bekend); toen bovendien in het kinderlijk hart de kiem der trotschheid zich nog niet had kunnen ontplooien, althans niet aangroeien tot eene ontzaglijke woekerplant, die, boven alle goede hoedanigheden uitwassend, deze in diepe schaduw stelde en zoo dreigde te verstikken, - vroeger was Johanna, ook voor Hendrik, een vriendelijk, lieftallig speelmakkertje geweest; en Hendrik, van zijn kant, had van haar gehouden bijna evenveel als van Karel zelven.

Maar dit was ten eenen male veranderd, toen, nu de laatste maal, de knapen met vacantie waren thuis gekomen. Ternauwernood had Johanna toen den pleegbroeder de hand ter verwelkoming toegestoken en, zooals Hendrik later begreep, zou zij het zelfs heelemaal niet hebben gedaan, als niet haar vader erbij tegenwoordig ware geweest. En dat was nog maar een voorproefje geweest van hetgeen volgen zou. Johanna scheen het wel in allen deele erop toegelegd te hebben, den vroegeren speelmakker te grieven en te krenken.

Daarin was ze trouwens naar wensch geslaagd. Reeds den tweeden dag na der knapen tehuiskomst had tusschen haar en Hendrik eene allerhevigste scène plaats gegrepen. Maar juist toen hun strijd op het felst was geweest en niet onwaarschijnlijk zelfs tot handtastelijkheden zou zijn overgeslagen, had het onverwacht binnentreden van den heer Bichtenstein er een eind aan gemaakt. Deze had onderzoek naar de zaak gedaan, maar, door Johanna slechts ten halve ingelicht (hetzij uit zekere fierheid, hetzij uit eenige andere oorzaak was door Hendrik

een volkomen stilzwijgen bewaard), had hij gemeend, aan weerszijden de schuld te moeten zoeken, en het geschil voor een zoodanig gehouden, als men dagelijks kan zien rijzen tusschen knapen en meisjes van Hendrik's en Johanna's leeftijd.

Niettemin had het geval den Dokter hoogst onaangenaam getroffen. Huiselijke vrede, liefde der huisgenooten onderling, was het element, waarbuiten hij schier niet leven kon. De gedachte, dat hetgeen hij had zien gebeuren, dien huiselijken vrede wellicht zou komen verstoren; het begin zou zijn van voortdurende tweespalt, misschien zelfs van haat en bitterheid tusschen zijne dochter en hem, dien hij als zijn zoon beminde, - deze gedachte had zich onwillekeurig aan hem opgedrongen en was hem in niet geringe mate pijnlijk geweest.

Hendrik had dit laatste opgemerkt; had zelfs meenen te bespeuren, dat Bichtenstein er dien ganschen dag min of meer door in gedrukte stemming bleef, ja, meermalen met eene soort angstige bekommering den blik van hem op Johanna, of omgekeerd, liet overdwalen.

Innig had het hem gespeten. In Dokter, wij zagen het reeds, vereerde hij en had hij lief, in den volsten zin des woords, den weldoener, den verzorger, den vriend zijner jeugd. En nu had ‘Oom’ om hem, zij het dan ook buiten zijne schuld, nu had ‘Oom’ om hem verdriet gehad?.... Dat zou niet weer gebeuren! Liever de schimpendste woorden, liever de meest smadelijke behandeling van Johanna zonder tegenspraak geduld, dan ‘Ooms’ blik weer met die smartelijke uitdrukking op hem te zien rusten.

Zoo had Hendrik zich toen voorgenomen; en in hoeverre hij aan dit voornemen getrouw was gebleven, kan men uit het gesprek, tusschen hem en Karel gevoerd en boven opgeteekend, reeds eenigermate opmaken.

Wat Karel betreft, hij was met het voorgevallene tusschen Hendrik en Johanna volkomen onbekend gebleven. Hij wist dus niet, dat de zoetsappigheid, waarmee de eerste zich de trotsche gezegden en soms bitse uitvallen der pleegzuster liet welgevallen, en welke zoetsappigheid hij Hendrik bijna tot een verwijt maakte, éénmaal althans voor heftigen toorn de plaats had geruimd. En nog veel minder vermoedde Karel, waarin die ‘zoetsappigheid’ haar eigenlijken oorsprong had; of ook, dat zij, juist in het pas gevoerd gesprek (beter gezegd, in de overtuiging, welke Hendrik daarbij had opgedaan, dat tweespalt tusschen hem en Johanna niet onwaarschijnlijk scheuring ook tusschen broeder en zuster zou na zich sleepen), nieuw en krachtig voedsel had opgedaan.

Inmiddels had ons tweetal het spel hervat en zat met alle aandacht weer te schaken, toen, eene minuut of tien na het eindigen van hun dispuut, het voorwerp van hun woordenstrijd de kamer binnentrad. ‘Koningin’ had Karel spottenderwijs zijne zuster genoemd. Hij had het niet ten onrechte gedaan. Moeilijk zou men zich trotscher, meer *dédaigneuze* houding kunnen denken, dan waarmee Johanna Bichtenstein den schaakspelenden nadertrad.

‘Hendrik!’ zei ze, en haar toon paste volkomen bij hare houding, ‘Hendrik! ik heb daar het ongeluk gehad, het slot van mijn naaikistje te verdraaien. Je moest eens probeeren, of jij het niet open kunt krijgen.’

‘Goed Jo,’ zei Hendrik, schijnbaar onverschillig, maar terwijl eene ietwat verhoogde kleur toch aanduidde, dat de bevelende toon, waarop het verzoek gedaan werd, zeer goed door hem was opgemerkt. ‘Goed Jo, zet het kistje maar even neer. Ons spel is aanstonds uit; dan zal ik zien.’

‘Ja, maar daar kan ik niet op wachten!’ zei de ‘koningin’.

Hendrik zag naar de spreekster op met toornigen blik. Hij opende zelfs reeds den mond, om een met dien blik overeenstemmend antwoord te geven. Maar hij bedacht zich nog juist bijtijds. Zonder een woord te spreken, stond hij op, om aan zijn pleegzusters verlangen te voldoen.

Karel echter bleek er anders over te denken.

‘Hendrik!’ sprak hij, het kistje grijpend en buiten zijns makkers bereik houdende - ‘nu zul je me groot pleizier doen, met dat ding eens niet in handen te nemen. Ten minste niet, vóórdat Jo het je op anderen toon gevraagd heeft.’

‘Op anderen toon gevraagd?’ herhaalde Johanna schamper.

‘Ja, op anderen toon gevraagd!’ beet Karel haar toe. ‘'t Heeft me lang verveeld, zooals jij Hendrik tegenwoordig behandelt!’

‘Zoo? En hoe zou ik hem dan, naar jouw zin, moeten behandelen?’

‘Als je *gelijke*, Jo! Volkomen als je *gelijke*, zooals Pa en ik het doen.’

‘Mijn *gelijke*!’ grinnikte Johanna. ‘De zoon van Grootma's meid mijn *gelijke*!! Hem, die dertien jaar lang in mijns vaders huis het genadebrood heeft gegeten, mijn *gelijke!!* Ha! ha! ha!’

Karel had sinds lang moeite gehad, zich te bedwingen; die laatste, tergende schaterlach was te veel voor hem. Vóórdat Hendrik eraan denken kon, het te verhinderen, stond hij voor zijne zuster, gereed, om haar de volle zwaarte van zijne vuist te doen gevoelen.

‘Jo!’ klonk het in 't zelfde oogenblik achter hen op strengen toon.

Onthutst liet Karel den arm zakken; zoowel hij als zijne zuster deinsden eene schrede terug. Hun vader stond in de deur en had het geheele tooneel mee aangezien.

‘Je moest je schamen!’ ging deze, tot zijne dochter gewend, voort; en zóó veranderd was in dezen oogenblik zijne stem, dat ze zijn kinderen bijna als die van een vreemde in de ooren klonk. - ‘Je moest je schamen, Jo, voor iedere lettergreep, die ik je daar heb hooren uitspreken!’

Johanna kreeg eene kleur als bloed. Voor de berisping op zichzelf was ze gansch niet ongevoelig; want ze hield veel van haar vader. Maar dat ze die berisping in bijzijn van Hendrik ontving, dat was het toch, wat haar verreweg het meest hinderde. Haastig wilde zij zich verwijderen.

Maar Bichtenstein voorkwam haar. Ze moest hem zeggen, hoe zij het te weten was gekomen, wie Hendrik's moeder was geweest.

Geertje, eene van de meiden, had het haar verteld - zoo gaf Johanna, met haperende tong, het verlangde uitsluitsel -. Geertje had

eene tante in Den Bosch wonen, die onlangs over was geweest. Deze was met de zaak bekend en had er, in bijzijn van Geertje, met Geertje's ouders over gesproken.

Toen Johanna deze opheldering gegeven had, liet Bichtenstein haar arm, dien hij daar straks gegrepen en tot dusver vastgehouden had, los, doch beval zijne dochter terzelfder tijd, in het vertrek te blijven. Hij zou nu op zijne beurt iets vertellen, waarnaar hij haar verzocht, wèl te luisteren.

Dat laatste bevel gaf Dokter nog met dezelfde vreemde stem van daar even; maar toen hij een stoel naast dien van Hendrik geschoven en daarop plaats genomen had, was het weer op zijn gewonen toon, dat hij, tot den knaap gewend, voortging:

''t Is, als Jo zei, Hendrik: je bent de zoon van mijn Moeders meid. Maar God vergeve 't haar, dat ze in die omstandigheid aanleiding tot geringschatting heeft gevonden! Als ze alles weten zal, wat ik aangaande je moeder en hare betrekking tot de mijne vertellen ga, dan durf ik hopen, dat het haar integendeel oorzaak zal worden tot hoogere achting en tot de meest welwillende behandeling.'

Dokter Bichtenstein wierp bij de laatste woorden zijne dochter een blik toe, waaruit wel niet meer, als uit dien van daar straks, hevige toorn zich lezen liet, maar welke toch altijd nog sprak van diepe verontwaardiging en de meest strenge afkeuring van haar gedrag. Weer tot Hendrik gewend, voer hij voort:

'Zooals je, geloof ik, weet, heeft mijne Moeder zeven kinderen gehad en was ik haar jongste. Toen ik achttien jaar was, was ik tevens haar eenige: al de anderen waren haar, vroeger en later, toen reeds ontvallen.

Dat Moeder in die omstandigheden een halven afgod van mij maakte, is niet te verwonderen. Maar wèl is het te verwonderen, en is het me nog eene reden tot gedurig zelfverwijt, dat door mij hare liefde niet beter beantwoord is geworden. Ik hield veel van Moeder; ik zou desnoods mijn leven gaarne voor het hare hebben opgeofferd; maar dat voortdurend streven, om door kleinigheden genoegen te doen, om door het brengen van geringe, maar dagelijks weerkeerende offers iemand genoegen te doen (van al wat liefde doen kan, wel datgene, wat het beminde voorwerp meest te stade komt) dat streven was me zoo goed als vreemd.

Toen ik achttien jaar was, telde Moeder er nog maar even vijftig; maar ze was zwak en ziekelijk. Ik was toen natuurlijk al student en, daar Moeder om mijnentwil naar Utrecht was komen wonen, bij haar te huis. Wat heugt me die laatste winter van haar leven! Ze was toen zwakker dan ooit, en ik wist, dat ze blij was, als ik haar gezelschap hield; en toch liet ik haar avond op avond alleen: nu, om de sociëteit, dan, om dezen of genen mijner kennissen te bezoeken. 't Is waar, Moeder spoorde me zelf daartoe aan. Hare liefde, sterkst,

waar de mijne zwakst was, deed haar enkel bedacht zijn, om *mijn* genoegen te bevorderen. 't Is ook waar, dat ik in Moeders zwakte volstrekt geen gevaar zag. Sedert jaren was ik eraan gewoon, haar elken winter zwak en sukkelend te zien, slechts weinig minder dan thans, en dacht aan geen sterven. Dat is alles waar, maar toch...!

En waar door mij toen zoozeer in te kort werd geschoten, dat heeft je moeder gedaan, Hendrik. Ze was als meisje van veertien jaar bij ons gekomen en had ons negen jaar lang met de meeste trouw en liefde gediend. Toen Moeder in Maart gestorven is, zou zij in October, daaraan voorafgaande, getrouwd zijn; maar omdat Moeder toen al sukkelend was, heeft ze 't uitgesteld. De laatste drie maanden van Moeders leven is Hanna - zoo heette je moeder - geen enkelen avond uit geweest, ja, om zoo te zeggen, van mijn Moeders zijde niet geweken. Haar leger spreidde ze zich op den vloer voor Moeders ledikant; dag en nacht werd door haar de zwakke, hulpbehoevende verpleegd. O! ze was Moeder in die dagen meer tot kind, dan ik het was; veel meer, veel meer.'

Zich overgevende aan de pijnlijke herinnering, bewaarde de heer Bichtenstein hier eenige oogenblikken het zwijgen. Welhaast bedenkende evenwel, dat er drie om hem henen zaten, wachtende op hetgeen hij hun verder zou hebben mee te deelen, hervatte hij:

'Moeder heeft de hartelijke toewijding van Hanna niet onbeloond willen laten. Ik heb haar meermalen hooren zeggen: "De diensten onzer loontrekkenden koopen we voor ons geld; maar niet hunne liefde. Waar die ons geschonken wordt, zijn we verplicht, ze met dankbare erkenning, met wederliefde te beantwoorden." Aan dit haar eigen principe is Moeder getrouw gebleven. Bij opening van het testament bleek, dat ze aan Hanna vijfhonderd gulden had vermaakt; op zichzelf niet zoo'n heel groote som zeker; maar, in aanmerking genomen het bedrag van de geheele nalatenschap, eene zeer groote. Ik heb Moeders handelwijze alleszins gebillijkt. Ik ben er haar dankbaar voor, als voor een schoon voorbeeld te meer, mij door haar nagelaten.

Weinig weken na Moeders dood trad Hanna in het huwelijk, en haar man, timmerman van beroep, vestigde zich in eene der Noordbrabantsche steden. Ik voegde bij het legaat van Moeder nog een kleinen bruidsschat uit eigen middelen; schreef Hanna in het eerste jaar van haar huwelijk een keer twee, drie en ontving een paar maal bericht terug, inhoudende, dat het den jongen echtelieden alleszins naar wensch ging; en hoorde vervolgens, vele jaren lang, niet het minste van haar.

Maar op een goeden dag - 't was ongeveer twaalf jaar na Moeders dood - krijg ik een brief uit 's-Hertogenbosch. 't Adres was bijna onleesbaar. De hand, die het geschreven had, moest sterk gebeefd hebben; dat was duidelijk te zien. Bij opening bleek de brief van onze trouwe Hanna te wezen. Haar man was dood, zijzelve

ernstig ziek en, met een zoontje van enkele weken (haar eersteling in de twaalf jaren van haar huwelijk) in de diepste armoe gedompeld. Hare vroegere woning had ze moeten verlaten en bevond zich voor 't oogenblik te 's-Hertogenbosch, op een zolderkamertje, waarvan 't adres was opgegeven. Dringend verzocht ze me, zoo spoedig mogelijk daar bij haar te komen.

Geen half uur na 't ontvangen van den brief was ik op reis naar Den Bosch, en bij aankomst aldaar vond ik Hanna stervende. Dat zag ik met een oogopslag en wist zijzelve ook trouwens heel wel. Haar eerste woord was: dat ze me niet had laten roepen, om geneeskundige hulp te erlangen; maar bloot, om me te verzoeken, mij na haar dood met de zorg voor haar zoontje te willen belasten.

Ik beloofde dat onmiddellijk en meer, dan ze vroeg. Haar verzoek was slechts geweest, dat ik zorgen zou: al aanstonds, voor de uitbesteding van haar kind bij goede, hartelijke menschen; en later, voor eene behoorlijke, klein-burgerlijke opvoeding. Ik beloofde daarentegen, dat mijne vrouw en ikzelf haar zoontje tot ons nemen; dat, gelijk eenmaal zij mijne Moeder eene dochter was geweest, zoo ik nu, op mijne beurt, haar kind ten vader zou verstrekken. In vertrouwen op die belofte is je moeder de eeuwigheid ingegaan, Hendrik. Jij kunt oordeelen, of ik ze ben nagekomen.'

Hendrik lei zwijgend de hand in die, welke bij de laatste woorden hem werd toegestoken. Hij was te veel aangedaan, om te kunnen spreken.

Op dat groote punt gerustgesteld' - zoo vatte Bichtenstein, na weinig oogenblikken, zijn verhaal weer op - 'scheen het, of plotseling je moeders krachten voor een goed deel waren teruggekeerd. Ze sprak lang en levendig met me en vertelde me al de lotgevallen, haar en haar echtgenoot ten deel gevallen, sedert ik de laatste maal van hen gehoord had. In het kort, kwamen die op 't volgende neer:

Tot vóór enkele maanden was het hun, naar het geldelijke, in alles meegeloopen. Van der Ploeg, al zeer spoedig door Van der Sleevaart, op wiens kantoor hij werkzaam was, tot meesterknecht bevorderd, had zich, als zoodanig, een betrekkelijk hoog weekloon zien toekennen. Daar hij verder een recht degelijk persoon was en iemand, die nooit onnoodige verteringen maakte, en Hanna eene flinke, deugdelijke huishoudster, hadden de jonge echtelieden reeds een kapitaaltje van tweeduizend gulden in de zaak van den Patroon kunnen steken, toen ze ternauwernood drie jaar gehuwd waren geweest. Voortdurend waren later de nieuw overgespaarde gelden daaraan toegevoegd; Van der Ploeg was een erfenisje ten deel gevallen, en de zaak had jaar op jaar hooge renten afgeworpen: - toen voor de laatste maal de balans was opgemaakt, had Van der Sleevaart zijn meesterknecht de mededeeling kunnen doen, dat deze voor niet minder dan vijftienduizend, zevenhonderd en enkele guldens op het grootboek stond.

'De toekomst van ons kind is dus nu reeds verzekerd!' had Van

der Ploeg, te huis komende, toen gezegd en zich met Hanna zoo rijk en zoo gelukkig gevoeld, als ooit de grootste kapitalist het gedaan kan hebben. Weinig had één van beiden gedacht, dat, vóórdat nog hun kind geboren zou wezen, met den verworven schat al de daarop gebouwde illusies in rook verdwenen zouden zijn.

Op het onverwachtst was namelijk door de firma Van der Sleevaart bankroet geslagen - die firma zelve dupe zijnde van het springen van twee andere kantoren. Het was een eerlijk bankroet geweest: Van der Sleevaart en zijne twee zonen waren, zoo te zeggen, tot den bedelstaf vervallen. Maar dat mocht voor hunne slachtoffers al eene reden zijn, om hun de zaak niet, of althans veel minder, kwalijk te nemen; het nam voor genen de gevolgen niet weg. Van der Ploeg was één der slachtoffers: - van zijn moeizaam verworven en met zooveel zorg overgespaard kapitaaltje had hij zich slechts twee à drie percent ter hand zien stellen.

Moedig had hij den slag gedragen en zijne vrouw getroost, zooveel in zijn vermogen was. Maar Hanna - misschien had de schrik het haar gedaan; in allen gevalle, zij was sukkelend geworden van het oogenblik af, dat de zaak, eenigszins onverhoeds, haar ter ooren was gekomen.

En niet ten volle eene maand, nadat deze slag gevallen was, stond Hanna een nog grootere te treffen. Op zekeren avond was haar echtgenoot, vroeger dan gewoonlijk, van zijn werk thuisgekomen, klagende over loomheid in de leden en hevige hoofdpijn. Eene zware ziekte was gevolgd; en schoon Van der Ploeg, na verloop van drie weken, schijnbaar aan het beteren was geraakt, was toch zijne gezondheid voortdurend slepende gebleven en hij, na verloop van nog eens tweemaal drie weken, aan verval van krachten bezweken. Dit was, toen ik aan Hanna's sterfbed stond, twee en eene halve maand geleden.

Langdurige ziekte kost veel. Van de treurige overblijfselen van 't eenmaal bezeten kapitaaltje had Hanna maar vijftig gulden meer bezeten, toen doktersrekeningen, begrafeniskosten, enz. enz. betaald waren. Vijftig gulden - en een zwak, ziekelijk lichaam!

Hanna had onmiddellijk hare ruime woning, die jaarlijks heel wat aan huur kostte, verlaten en was op een bovenkamertje gaan wonen. Daar had ze met wasschen en strijken nog zoowat den kost verdiend, en de verkoop van alle meubelen, die gemist konden worden, had haar ook nog een kleine honderd gulden aangebracht.

Maar bij den dag was ze zich zieker en zwakker gaan voelen. Allengs had ze minder kunnen verdienen, en toen ze zes weken in de nieuwe woning had doorgebracht, had ze zich genoodzaakt gezien, allen arbeid te staken. Tot overmaat van smart had een buurman, op enkele guldens na, al het geld, dat ze nog bezat, ter leen gevraagd. De man had haar vroeger meermalen kleine vriendschapsdiensten bewezen; Hanna had dus verplichting jegens hem gevoeld en zoowel

daarom, als omdat ze in 't minst geen wantrouwen koesterde, had zij 't gevraagde niet willen weigeren. Maar, 'tzij onwil of onmacht bij de andere partij er oorzaak van was, ze had later haar geld niet terug kunnen krijgen.

Bij den dag had ze onder de bedrijven 't haar resteerend, uiterst kleine sommetje zien wegsmelten. Eindelijk was het tot op drie gulden en eenige centen ingekrompen. Het oogenblik, dat ze volkomen geldeloos, te midden van betrekkelijk vreemden, daar staan zou, was zoo-zoo op handen geweest.

Toen had ze aan mij gedacht. Familiebetrekkingen, tot wie ze zich in haar nood wenden kon, bezat ze niet; maar ik, vertrouwde ze, zou haar niet in den steek laten. Ze was dus naar me toe komen reizen; want mondeling, niet per brief, wenschte zij mijne hulp in te roepen. Maar ze had het niet verder kunnen brengen dan Den Bosch. Daar was jij toen geboren, Hendrik, en, na je geboorte, je moeder nog zwakker en zieker gebleven, dan ze te voren reeds was.

Nog vijf weken had ze 't aangezien, al maar hopend op beterschap. Maar eindelijk was ze tot de overtuiging gekomen, dat die beterschap haar niet meer ten deele zou vallen; dat ze daarentegen binnen zeer korten tijd grafwaarts zou worden gedragen. Toen had ze mij dien brief geschreven, waarvan de gevolgen je bekend zijn.

Intusschen was dat oogenblikkelijk opfleuren, waar ik flusjes van sprak, niets dan eene flikkering vóór den dood geweest, gelijk ik trouwens ook maar al te wel voorzien had. Drie uur, nadat ik in Den Bosch was aangekomen, was je moeder een lijk. En toen ik, met jou op den arm en met hare kille hand in de mijne, naast het doodenleger stond, toen herhaalde ik bij mezelven de gelofte, die der stervende het sterven zooveel lichter had gemaakt. En zóóver is het er vandaan, Hendrik! dat ik daar ooit berouw over gehad of ooit jou als een lastpost beschouwd zou hebben, dat ik integendeel nog nooit aan je gedacht heb, of ik heb er in mijn hart God voor gedankt: mij op deze wijze in staat gesteld te zien, je moeders liefde en trouw jegens de mijne te vergelden.'

'Hendrik!' riep Karel, zich met tranen in de oogen om den hals zijns vriends werpend, 'Hendrik! nu ben je eerst recht mijn broer geworden! Tienmaal meer, dan Jo mijne zuster is!'

Johanna beantwoordde de ontboezeming met een trotschen, maar heimelijk geworpen blik; en de heer Bichtenstein, al beviel ze ook hem geenszins in allen deele, zag te goed, in welk groothartig, recht ridderlijk gevoel ze haar voornaamsten oorsprong had, dan dat hij Karel erover bestraffen wilde.

(*Wordt vervolgd.*)

Avondrood en morgenrood(*).
Eene sage der oude Esthlanders.
door C.L. van Balen Jr.

Toen Alvaders machtwoord den duisteren bajerd,
Den ord'loozen warklomp, tot ordening riep,
Toen juichten zijn dienaars, 't onsterf'lijk geslachte,
En zongen in lied'ren, in eeuwige lied'ren,
De macht en den roem van den Schepper van 't Al.

Toen greep naar het speeltuig de zanger der Asen,
De god'lijke Braga, de schepper van 't lied;
De zilveren stemmen der hemelsche maagden,
Der zoete Walkyren, doorruischten 't Walhalla
En blijdschap vervulde de harten der Goôn.

Ja, 't blijde gejuich drong zelfs door tot in Ida,
De groene vallei, waar met ernstig gelaat
De rechters der Goden ter vierschaar vergaad'ren,
En Gladheim, de feestzaal, blonk schooner dan immer,
Wijl Bifrost(*) haar hulde in kleurrijken tooi.

Toen stelde de Schepper de zon aan den hemel
En wees haar heur baan in het wijkende blauw
En heette haar, hemel en aard te verlichten;
Den ijsklomp te sloopen, die 't leven verbergde;
Het sneeuwbed te smelten, dat d' aarde omgaf;

De zaden te koest'ren, in d' aardkorst nog sluim'rend;
De bloemen te oop'nen, verhuld in den knop;
Het leven te wekken, de liefde te wekken;
Den mensch te verblijden door kleuren en geuren,
Door leven en liefde, door warmte en licht.

Toen klom in 't Walhalla de vreugde der Goden,
De blijdschap der Asen, het godd'lijk geslacht,
En 't jubelend: 'Welkom!' der hemelsche scharen
Begroette de weldoende, koest'rende zonne,
De vreugde der Goden, den troost van den mensch.

(*) De regenboog.
(*) De regenboog.

Hel praalde aan den hemel de gouden vorstinne,
De kleurenschakeerster, de draagster van 't licht;
En 't licht van heur stralen drong door in 't Walhalla,
En blijdschap vervulde d' onsterflijke Goden,
En juichend omringden zij Alvaders troon.

Ja, zelfs in den afgrond, waar Loke, de booze,
Naast Hela, zijn dochter, in 't duister regeert,
In Nevelheim zelfs, werd haar wording vernomen,
En flauw speelde 't licht op de vochtige wanden
Van 't zwarte paleis, waar de booze in woont.

En gramschap vervulde het harte van Hela,
Zijn haat'lijke spruit, de godinne des doods,
Als vreesde z' een wijle, dat deze vorstinne
Het zwaard haar zou rooven, waarmee zij in 't duister
Den draad, door de Nornen geweven, verbreekt.

Maar schitt'rend aanvaardde de zonne heur kringloop,
Heur blijden triomftocht, heur omgang om d' aard,
Waar duizend paar oogen met vreugde haar volgden;
En wààr zij ook ging, klonk de juichtoon der Asen,
Het: ‘Heil u!’ der Goden, haar na op heur tocht.

Schel klonk toen en schett'rend 't geschal van de hoornen
Der hemelsche wachters, die Alvaders troon
Als dienende geesten eerbiedig omringen,
En stilte omhulde de luist'rende Goden,
In drommen vergaderd op 's grijzen bevel.

Alvader sprak:
‘Zie, de vorstinne,
't Flonk'rende zonlicht,
Vaart door den hemel
d' Aarde in 't rond!

Wie van U allen,
Docht'ren der Goden!
Wie van U allen
Wakker genoeg,
't Zonlicht te dooven,
't Vuur te verbergen,
Wen de vorstinne haar tocht heeft volbracht?

En van U allen,
Zonen der Goden!
Wien keur ik waardig,

Wakker genoeg,
't Licht weer t' ontsteken,
't Vuur weer t' ontvlammen,
Wen uit heur slaap weer de lichtbruid verrijst?'

Toen zwegen verlegen de docht'ren der Goden;
De zonen der Asen, zij bogen het hoofd;
Maar monst'rend bespiedde de grijsbaard zijn knechten
En vroolijk omspeelde zijn lippen een glimlach,
Toen 't scheen, dat hij vond, wat zijn Godenoog zocht.

Alvader sprak:
'Gij, schoonste der Asen,
Amarik, mijn dochter!
Wel bleek zijn uw wangen
En tenger uw leest;

Maar rap zijn uw handen,
En vlug zijn uw voeten:
Ga, volg de vorstinne,
Tot diensten bereid!

Hoor... "Avondrood" heet gij!
Zie toe en wees zorgzaam!
Verbergt gij intijds niet
Het flakk'rende vuur,

Dan wee, zoo 't ontijdig,
Zichzelven bevrijdend,
Zijn boeien verbrekend,
Ons allen bespringt.....

En gij, o, gij jong'ling!
Gij lief'lijke zanger,
Gij goudblonde dichter,
Zoetstemmige Koith!

Ga, dien de vorstinne
En waak onverdroten,
Dat 's morgens ze tijdig
Heur slaapstee verlaat!

Wees waakzaam en wakker,
Dat tijdig de dagtoorts
Opnieuw word' ontstoken,
En wee, zoo ge slaapt.....

De Asen, zij zouden,
Van 't zwelgen nog dronken,
Hun dagtaak verslapen,
In droomen verdiept.

Hoor... “Morgenrood” heet ge!
Draag zorg, dat ge tijdig
Op 't pad der vorstinne
Uw rozenschat strooit!’

Toen togen zij heen in den dienst der vorstinne
En kweten zich eerlijk en trouw van hun plicht;
Want iedere dag dook in 't avondrood onder;
En iedere dag kwam in 't morgenrood weder;
Zoo dienden ze saam de vorstinne om strijd.

En kwam met zijn stormen de grimmige winter,
Dan toefde ook Koith, eer hij 't zonlicht ontstak,
En kort slechts verscheen aan den hemel de zonne;
Dan voerde Amarik ter slaapstee haar weder,
En vroeg ging de wereld in t duister ter rust.

Maar wen in de Lente de bloemen ontloken
En smachtend verlangden naar 't koest'rende licht,
Dan repte zich Koith en was vlugger dan immer,
En laat doofde Amarik het koest'rende zonvuur,
En goedkeurende knikte hun Alvader toe.

Daar naakte de tijd, die het koren doet rijpen,
En smeekend zag 't menschdom omhoog naar de lucht,
En nauw was in 't Westen het zonlicht verdwenen,
Of 't daagde in het Oosten met schooneren luister,
En ieder prees dankend het nijvere paar.

Dan toefden soms koozend de dienende geesten,
En zoete verrukking vervulde hun 't hart,
Als 's avonds, bij 't dooven en 't weder ontsteken,
Hun rozige ving'ren elkander beroerden,
En liefde doortrilde hun 't dorstend gemoed.

Dan blikten Koith's oogen, zoo wonderlijk lichtend,
In Amarik's oogen, zoo diep en zoo klaar,
En blozende sloeg ze dan d' oogen terneder,
Tot eind'lijk zijn armen haar minnend omsloten
En blozend ze rustte aan 's jongelings borst;

Dan bleven ze koozend en kussend te zamen
En voelden zoo wel zich, zoo zalig te moe.....

Tot eind'lijk te spoedig de tijd was verstreken
En Koith uit heur sluim'ring de dagvorstin wekte,
   En 't daglicht hen scheidde, tot d' avond weer kwam.

Doch waanden z' ook arg'loos, dat geen hen bespiedde,
   Dat niemand het lied van hun min had gehoord,
Toch één had geluisterd, al toefde hij verre:
De guitige grijsbaard, hij had ze beluisterd
   En riep ze al lachend te zaam voor zijn troon.

Alvader sprak:
   ‘Wel vlug zijn uw handen,
   Wel rap zijn uw voeten;
   Maar zoet is uw oog ook,
   En lachend uw mond!

   Amarik, mijn dochter!
   Hoe is 't u te moede,
   Wen 's zomers gij sluimert
   En droomt aan Koith's borst?

   Ik heette u 't zonvuur
   Met zorge te blusschen;
   In stede ontvlamt ge
   Des jongelings hart!

   En gij, o, gij zanger!
   Wel zoet zijn uw lied'ren,
   Wel trouw is uw zorge,
   Wel waaktet ge steeds;

   En nimmer vergat ge,
   Het zonvuur te ontvlammen,
   En nimmer versliepen
   Zich d' Asen, omhoog;

   Doch 'k heette u 't zonvuur,
   De dagtoorts, te ontsteken.
   Maar wie, o, gij Asen!
   Wie hoorde mij ooit,

   Hem heeten, t' ontvlammen
   Den vuurgloed der liefde
   In avondroods harte,
   In Amarik's borst?’

Toen lachten goedaardig de baardige Asen,
   En Alvader schudde van 't lachen de buik.

‘Gij Goden, wat doe ik? Gij Asen, wie raadt mij?
Hoe straf ik ze beiden, in 't zondigen vaardig?
Hoe straf ik ze beiden, in 't minnen verhard?’

Toen trad voor zijn zetel Forfete, de rechter,
En sprak: ‘O, gij oude! geef acht op mijn raad.
Gij wilt ze bestraffen, het minnen verleeren;
Welaan, hoor mijn uitspraak, en dan, vel uw vonnis:
Geef Koith, die hij liefheeft, Amarik, ter vrouw!’

Toen klonk door 't Walhalla 't gejubel der Goden,
En goedkeurend schudde de Schepper de kruin
En sprak: ‘'t Zal geschieden! Gij ontrouwe wachter,
Ik geef u tot straffe Amarik ter vrouwe;
Dat spoedig de bruidskrans de lokken haar sier'!’

Maar glimlachend schudden ze droevig de hoofden
En spraken: ‘Wel mild is uw rechtspraak, o Heer!
Maar ach, zoo we huwen, de bloem zal verbloeien,
De gloed zal verbleeken, de glans zal versterven.
Ach, oude! verstoor niet zoo wreed ons geluk!

Laat eeuwig ons minnen, laat eeuwig ons kozen;
Laat eeuwig ons dienen als bruigom en bruid;
Dan streven we eeuwig, dan minnen we eeuwig,
Dan blijft onze liefde voor eeuwig ook jeugdig
En jong als wijzelven en zoet voor altijd.’

Toen fronsde een wijl wel de grijsbaard het voorhoofd,
Maar had toch ten slotte zijn antwoord gereed:
‘Gaat heen, o, gij droomers! uw wil zal geschieden;
Maar wee! zoo ge 's zomers uw plicht mocht verzaken
En minnend en koozend uw dagtaak vergeet.’

En ijlings was Koith op zijn post weer en waakte;
En trouw'lijk vervulde Amarik heur taak.
Zoo was 't, en zoo bleef het sinds eeuwen en jaren;
Des morgens wekt Koith nog de sluim'rende zonne,
En trouw voert Amarik haar 's avonds ter rust:

Maar lengen de dagen en korten de nachten,
Dan nadert de bruigom zijn lachende bruid;
En vier weken 's jaars legt Amarik de zonne
Te middernacht neder in 's bruidegoms handen:
Het avondrood smelt met het morgenrood saam.

Dan wiss'len die beiden al fluist'rend een handdruk
En kussen elkander op 't rozig gelaat,

En lachend weerspiegelt de heldere hemel
Den blos, die bij 't minnen hun wangen doet blozen,
En vriendelijk lachen de sterren hun toe.

Dan siert, als ter feesttooi, Alvader de velden
Met bloemen vol geuren, vol warmte en gloed,
En nauw rust Amarik aan 's bruidegoms boezem,
Of luid klinkt in 't loover een feest'lijk gejubel:
De nachtegaal zingt hun een bruiloftsgezang!

Dubbeldam.

Kindervraag.

Zij waren om, de schoone dagen,
Zoo lang verbeid, zoo kalm doorleefd,
En 't uur van scheiden was geslagen,
Het uur, dat altijd smart'lijks heeft.

De paarden trappelden daarbuiten
En binnen ging de weduwvrouw
Nog eens haar kind in de armen sluiten,
Het kind, dat haar verlaten zou;

Haar dochter en haar kleinkind mede,
Het kleinkind, dat haar harte won,
Zóó won, dat zij geen enk'le bede,
Hoeveel die vroeg, haar weig'ren kon.

Het kleinkind met haar blonde haren,
Haar sprekend oog, haar lief geluid,
En met haar geest, haar levensjaren,
Een viertal jaren, ver vooruit.

Was 't wonder, dat zij diepbewogen
De laatste kussen gaf én nam
En dat er in haar trillende oogen
Een droeve traan te voorschijn kwam?

Dat trof de kleine. Neergezeten
In 't voertuig, dat daarhenen vloog,
Vroeg ze aan haar moeder: ‘'K zou graag weten,
Waarom ze een traan had in haar oog.’

Het antwoord was: ‘Lief kind! zij schreide,
Uw grootmama, de goede ziel,
Omdat... omdat zij van u scheidde
En haar dat scheiden moeilijk viel.’

Toen 't kind te schetsen, dat in 't wezen,
Het oog, de trekken van 't gelaat,
Wat in de ziel was, gaf te lezen -
Geen Rafaël daartoe in staat.

Zou zij 't betwijf'len? Zou zij 't wanen?
Zij sloeg haar moeder vorschend ga;
Dan sprak ze: ‘Om mij, om mij haar tranen?
Ben 'k dan toch zóó lief, beste Ma?’

R.C.H. RÖMER.

Deil.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
In de sneeuw. (Naar Ouida.)

De winter was streng en de sneeuw viel zóó dicht, zóó aanhoudend en verblindend, dat schepen vergingen, treinen verongelukten en de handel stilstond, vooral in het kille noorden van Engeland. Zelfs in Devon, waar anders de rozen ook in den winter bloeien, lag de sneeuw een voet hoog.

Het kleine volkje in de pastorie te Dart begreep er niets van. Geen van hen, behalve de oudste, de negenjarige Raymond, had ooit sneeuw gezien; hij wel, omdat hij eens een winter bij zijne peettante in het noorden van Engeland had doorgebracht. Hun vader was de predikant; hunne moeder, helaas! was naar den hemel gegaan, toen hare tweelingen op aarde kwamen.

‘Het is het dons van Mama's vleugels misschien,’ zeide de zevenjarige Robert, die zich zijne moeder nog goed herinnerde, toen hij de sneeuwvlokken zag.

‘Als Mama vleugels had, zou zij wel naar ons toe vliegen,’ antwoordde Raymond; ‘ik geloof er niets van.’

‘Papa zegt, dat zij een engel is, en engelen hebben vleugels,’ hernam Robert.

‘Als Mama vliegen kon, zou zij komen,’ hield Raymond vol; ‘ten minste, als God haar wou laten gaan,’ voegde hij er, even nadenkende, bij.

‘Denkt ge, dat God “neen” zou zeggen, als zij vroeg, of zij ons een kus mocht gaan brengen?’

Robert bedacht zich een oogenblik en antwoordde:

‘Papa zegt altijd “neen”; dat doet God misschien ook.’

‘Misschien wel,’ zeide Robert, met een treurig stemmetje.

Zij hoorden altijd: ‘Neen!’ Dat behoorde tot ‘de rampen van hunne jeugd’.

De pastorie was een oud, houten huis, vol hoeken en gaten, echt geschikt voor kinderspel en guitenstukken. Doch spel en guitenstukken waren verboden genot; er lag eene donkere schaduw over het huis en op het hart van de kinderen, en die schaduw was hun vader. Hij was stil en somber van aard; hij kon hard zijn ook, en als zijn zware voetstap in de gang klonk, beefden Raymond en Robert en begonnen de kleintjes te schreien. De weinige liefde, die er in hem was geweest, had hij met zijne vrouw begraven.

De predikant was nochtans een braaf mensch; dat wil zeggen, hij was trouw in de vervulling van zijn ambt; hij beefde voor geene moeielijkheden terug en bezweek nooit voor de verzoekingen des levens. Doch hij was streng en hij was gierig. Zijne gemeenteleden waren arm; hijzelf bezat geld, doch leefde even armoedig als zij.

De kinderen waren niet altijd ongelukkig; er was veel in het buitenleven, dat hun genot schonk, en zij hadden Kezia, de eenige dienstbode, die zoo mooi vertellen kon. Kezia had hen lief; zij had hen allen zien geboren worden en had aan hunne stervende moeder beloofd, dat zij hen niet zou verlaten. Doch er was veel, wat zij voor hen had willen doen en dat niet mocht; zij achtte zich tot gehoorzaamheid verplicht en moest hun water geven, als zij hun liever melk had ingeschonken, en schaamde zich over de gestopte en versleten pakjes van de kinderen, ‘die de eersten moesten zijn in de gemeente’.

‘Het is goed en wel voor den dominee, als een heilige te leven,’ morde zij; ‘maar daarom behoeft hij geen gierigaard te zijn.’

Toen het streng koud werd, noemde zij hem zoo, dubbel verbitterd. Zij mocht geene blokken stoken, noch de steenkolen in den haard laten flikkeren en knappen.

‘Gaat naar buiten, kindertjes, en loopt u warm,’ zeide zij.

Raymond en Robert kregen les van hun vader in de studeerkamer, een vreeselijk verblijf voor hen, waar zij minder kennis maakten met geleerdheid dan met rietje of roede. Want in de studeerkamer werd er executie gehouden.

Doch dien morgen waren zij vrij; hun vader was bij een sterfbed geroepen, aan den overkant der heide. Raymond en Robert liepen naar den tuin, de kleinen mede, en zelfs de jongsten werden gekruid en gesleed. Zij waren zoo vroolijk, alsof er geen rietje op de tafel in de studeerkamer lag. Raymond speelde Napoleon in Rusland, en zij hadden het zoo druk met bedolven worden en sterven in de sneeuw, dat zij den gevreesden voetstap huns vaders niet hoorden.

Daar sneed de koude stem door de lucht:

‘Hebt gij uwe lessen geleerd?’

Robert, die juist een van de zusjes begroef, en Raymond, die Richard, als een soldaat van de oude garde, had gered en hem op zijne schouders wegdroeg, schrikten en staakten hun spel.

Raymond antwoordde: ‘Neen, Papa.’

‘Waarom niet?’

‘Wij hebben gespeeld.’

‘Heel goed; naar de studeerkamer!’

Robert begon te schreien; Raymond's lippen beefden. Zij wisten, wat het bevel beteekende.

‘Het is mijne schuld, Mijnheer,’ riep Kezia, naar buiten komende.

Doch de predikant schoof haar op zijde.

‘Gij bederft de kinderen; dat weet ik wel,’ zeide hij koel. ‘De jongens zijn groot genoeg, om hun plicht te weten.’

Kezia pleitte tevergeefs; de jongens moesten naar de studeerkamer.

‘Geef mij alleen slaag, Papa,’ bad Raymond beschroomd. ‘Als ik in huis gebleven was, zou Robert het ook gedaan hebben.’

De predikant erkende in het binnenste van zijn hart de edelmoedigheid dier bede en was trotsch op zijn jongen. Doch hij deed, alsof hij niets had gehoord, en gaf hetzelfde aantal slagen op de bruine, koude handjes. Daarna werden de kinderen op water en brood gezet.

Zij leerden hunne lessen, Raymond vlug, Robert langzaam, en hunne tranen droppelden op hun lessenboek. Toen zij gereed waren, kropen zij tegen elkander aan op de vensterbank en overhoorden elkander.

Het raam zag op den tuin uit; er stond een hagedoorn op het gras en daaronder verkleumden, evenals zij in huis, eene menigte vogels.

‘Kijk die vogels eens,’ zeide Raymond. ‘Wat zien zij er raar uit en wat zetten zij hunne veeren op.’

‘Zij zijn koud,’ antwoordde Robert medelijdend, terwijl hij het gerammel van borden, messen en vorken in de eetkamer hoorde. ‘Misschien hebben zij wel honger ook.’

‘Honger?’ vroeg Raymond, die er nooit aan gedacht had, hoe vogels aan den kost kwamen. Het bloed steeg naar zijn bleek gezichtje en hij sprong op. ‘Natuurlijk! Hoe dom van ons. De grond is bevroren; zij leven van wormen en zaad en kunnen nu niets vinden. Die arme, *arme* dieren!’

Hij liep naar de tafel, haalde zijne snede droog brood, schoof het raam open en strooide zijn brood voor de vogels, die in menigte kwamen pikken.

‘Och, hoe aardig,’ fluisterde Raymond, met ingehouden adem. ‘Hoe slim van je, Robert, te bedenken, dat zij honger hadden.’

‘En ik ben anders altijd dom,’ antwoordde Robert, zeer in zijn schik met dien lof.

‘Wat doet gij daar in de vensterbank, jongens? ‘klonk de stem huns vaders.

Al de pret was voorbij; het laatste roodborstje vloog weg. Ditmaal antwoordde Robert.

‘Wij hebben ons brood aan de vogels gegeven, en *ik* heb het bedacht.’

‘Al uw brood?’

‘Ja, Papa.’

De predikant trok een zuur gezicht.

‘Dan kunt gij honger lijden tot theetijd, en onthoudt, dat die verkwisting nooit meer gebeure. Maakt een beter gebruik van uw brood. Vogels zijn dieven; zij stelen vruchten en graan, en het is Gods genade, die de vorst dienstbaar maakt aan hunne verwoesting. Het is goddeloos, zich tegen de beschikking van God te verzetten.’

Raymond keek peinzend en bedroefd voor zich en Robert vroeg:

‘Maakt God dan de vogels dood?’

‘Zij sterven door de vorst, die God zendt, ja.’

‘Dan houd ik niet van God,’ hernam Robert.

‘Foei,’ berispte Raymond; ‘God is goed; Papa vergist zich.’

Hun vader werd bleek van drift. De jongens kregen nog eens slaag, ditmaal met de roede, en moesten daarop met groote letters schrijven:

‘De vorst is eene genadige beschikking van God, om eene menigte vogels te vernietigen, die den oogst van den landman zouden bederven en de vruchten vernielen.’

‘Het is niet waar,’ mompelde Raymond, terwijl zijne stijve, koude handjes met moeite de letters op het papier brachten.

‘En ik houd niets van de boeren,’ antwoordde Robert. ‘Zij zetten strikken voor de konijnen; dat doen ze.’

Raymond zeide niets meer; zijn hartje was te vol. Hij had bij zijne peettante gelezen van een land in het Noorden, waar de menschen 's winters eene korenschoof boven de deur hangen voor de vogels; hij wenschte, dat hij dáár woonde.

De kinderen schreiden zich dien avond in slaap; hunne kleine leden klopten van pijn en hunne hartjes van droefheid.

Toen zij den volgenden morgen bij het raam kwamen, lag er een goudvink dood op de vensterbank.

Dat arme dier! O, die koude, harde, witte aarde, waarop God opzettelijk de vogeltjes laat sterven! Het beklemde hun hart, zooals den dag, toen de zoden boven het graf hunner moeder werden platgetrapt.

‘Ik geef hun mijn ontbijt, al sloeg Papa mij dood!’ zeide Raymond.

‘Ik ook,’ antwoordde Robert.

Het ontbijt stond in de keuken gereed: melk en honing en brood; de honing, zooals Kezia zeide, omdat het bijna Kerstmis was.

‘Mag ik ermee doen, wat ik wil?’ vroeg Raymond.

‘Zeker, liefje,’ antwoordde Kezia, verwonderd over zijn ernstig gezicht.

De kinderen liepen naar den tuin; Kezia was met de tweelingen bezig en zag niet, wat zij deden.

‘Papa kan ons doodslaan, maar God zal niet boos op ons zijn,’ zeide Raymond, terwijl hij zijne boterham in kruimels voor de vogels wierp.

Daar donderde de stem huns vaders van boven:

‘Ik verkies die verkwisting niet in mijn huis! Ongehoorzame kinderen!’

‘Hij mag mij doodslaan,’ mompelde Raymond, met bleek gezicht.

Robert zeide:

‘Het is geene verkwisting; anders komt het in onze maag, en nu in die van de vogels.’

Intusschen kwamen de vogels schetterend uit boomen en heggen, om het maal te genieten, en de vader kwam beneden, riep Kezia en zeide:

‘Stevens ligt op sterven en ik moet er terstond heen Sluit de jongens in de studeerkamer; als ik thuis kom, krijgen zij een pak slaag.’

‘Ja, Mijnheer,’ antwoordde Kezia. ‘Maar Stevens woont hier drie uren vandaan, en in die sneeuw...’

‘Ik moet loopen, natuurlijk,’ antwoordde de predikant; ‘ik zou er geen

paard door krijgen. Dat is ook niets. Sluit de jongens op en laat hen niet los, eer ik thuis kom.'

De predikant sloeg zijn mantel om en ging naar de heide, tegen den noordenwind in. Robert en Raymond bleven onbeweeglijk staan.

'Kindertjes,' zeide Kezia met betraande oogen, 'gij hebt het gehoord.'

Robert sloeg zijne armpjes om haar heen.

'Ja, maar hij is weg. Gij zult het toch niet doen?'

Kezia aarzelde en kuste zijn krullebol.

'Jawel, Rob,' zeide Raymond, bleek en strak; 'wij moeten erin; anders krijgt Kezia de schuld.'

'Arme, beste jongen!' riep Kezia en snikkende sloot zij hen op.

Om één uur bracht zij hun hun middageten.

'De dominee heeft gezegd, dat ik er u niet mocht uitlaten,' zeide zij en streelde Raymond.

'Het is niets, Kezia,' antwoordde hij. 'Wij zullen hier wel spelen. Wij kennen onze lessen.'

'Waar kunnen wij mee spelen?' pruilde Robert.

'Wel, samen, met onszelf,' antwoordde Raymond.

Kezia sloot hen weder op, verbitterd op den predikant.

'Het zijn engeltjes en hij is een beest,' dacht zij, 'en dat nog wel een predikant!'

De dag kroop om; het werd schemeravond, en de predikant kwam niet terug.

'Nu moeten zij er toch uit,' dacht Kezia. 'Ik zal hem zeggen, dat zij den ganschen dag opgesloten geweest zijn, en hij weet, dat ik niet lieg.'

Zij liet hen eruit. Robert was met één sprong in de gang. Raymond kwam langzaam, bang, dat Kezia knorren zou krijgen, omdat zij hen vrijliet.

'Mijnheer blijft lang weg,' zeide de arbeider, die er dien dag was. 'Hij blijft misschien in het kasteel slapen.'

'Misschien wel,' antwoordde Kezia. Het kasteel behoorde tot het gehucht, waar Stevens op zijn sterfbed lag.

'Ja, zeker wel,' herhaalde Kezia, terwijl zij deuren en vensters sloot.

Zij liet den arbeider 's nachts blijven, omdat de predikant van huis was.

Niemand was ongerust. De kinderen waren vroolijk, terwijl het buiten sneeuwde en woei. Het was de avond vóór Kerstmis, en Kezia vertelde hun mooie verhaaltjes en gaf hun gebraden appelen en warmen bessenwijn.

De nacht ging rustig voorbij, doch toen het den volgenden dag bij twaalven werd, begonnen dienstboden en kinderen ongerust te worden.

Het was verschrikkelijk weer; er woei een hevige sneeuwstorm.

'Waar zou Mijnheer blijven?!' vroeg Kezia. 'Op het kasteel kan hij niet zijn; want wie zou er voor hem preeken?'

Raymond stond angstig bij haar. Hij was blijde geweest, omdat hij een bakje met koren voor de vogels had gekregen; maar toch had hij het besef, dat er iets akeligs was. Robert zong en sprong en speelde; hij trok zich den sneeuwstorm niet aan.

'Het is al heel vreemd,' mompelde Kezia, 'en ik durf geene boodschap naar het kasteel zenden; Mijnheer houdt niet van beweging maken.'

Zij wist niet, wat zij doen zou.

Toen het donker werd, kwam er een marschkramer met zijn pak op zijn rug, half bevroren, om een nachtverblijf vragen. De man was wel bekend

in het dorp; hij werd binnengelaten en toen hij hoorde, dat de predikant niet te huis was, riep hij:

'Genadige God! Ik ben den dominee gisteren tegengekomen, tusschen het kasteel en hier.'

'Weet gij het zeker?' riep Kezia.

'Ja, de dominee heeft mij nog goedenavondgezegd. Goede God, de man moet dood in de sneeuw liggen.'

Het geheele huis was in opschudding en niemand lette op de kinderen, totdat Robert uitriep:

'Ray is ook dood!'

Toen zagen zij, dat Raymond bewusteloos lag.

Toen hij zijn bewustzijn herkreeg, sloeg hij angstig zijne groote oogen op en zeide huiverend:

'Papa wou de vogeltjes niet helpen,' en hij begon te schreien.

Kezia, die méér zorg en leed droeg, dan zij vond, dat eene vrouw mocht dragen, hielp Raymond in zijn bedje; zij bad hem, niet zoo bedroefd te zijn, omdat er toch nog hoop was, en stoof toen naar beneden, om den marschkramer te verwijten, dat hij in het bijzijn der kinderen zóó had gepraat. Zij ging met de buren overleggen, wat er te doen viel.

De mannen boden zich aan, te gaan zoeken; zij gingen met schoppen en lantaarns, en de sneeuw deed hen spoedig uit het oog verdwijnen.

Eerst wilden zij de klok luiden; doch zij begrepen, dat het gelui toch in den storm niet zou gehoord worden, want de gemeente was ver verspreid. Zij gingen dus met hun vieren, om zoo goed mogelijk in den donkeren nacht te zoeken, en hunne angstige vrouwen bleven bij elkander in de keuken der pastorie en vonden een huiverig genot in de akelige verhalen van den marschkramer, en zijn telkens herhaald: 'De man is een lijk,' totdat Kezia er een einde aan maakte, door hem een gek te noemen en naar zijn bed te zenden, waaraan hij schoorvoetend gehoorzaamde.

De vrouwen zaten bij het vuur en kregen een glas warmen wijn en deden elkander vreeselijke verhalen van dingen, die hare vaders en grootvaders gedaan of ondervonden hadden.

Kezia zat bij het bed van de jongens. Robert sliep, doch Raymond lag klaar wakker en klaagde huiverend:

'Papa wou de vogels niet helpen; ik weet, dat God er boos om was.'

De lange nacht ging voorbij; doch de storm hield aan, de sneeuw bleef vallen. Bij het aanbreken van den dag keerden de mannen terug - zij hadden niets ontdekt. Zij zeiden, dat zij de heide in alle richtingen doorkruist hadden, mijlen in den omtrek; doch inderdaad waren zij, zonder het te weten, nog geen half uur van de pastorie verwijderd gebleven. Zij hadden in een cirkel rondgeloopen en hadden in het donker niet kunnen onderscheiden, waar zij liepen.

De tweede Kerstdag brak aan, grijs en somber; het sneeuwde nog, doch de wind was bedaard. Kezia koos den jongste en sterkste van de boeren uit en verzocht hem, nog eens den tocht te wagen. Het was een gevaarlijk werk, want overal waren de wegen vernield en de gemeenschap was op verschillende plaatsen verbroken; doch de boer was een moedige jongen en beloofde zijn best te doen.

‘Alhoewel,’ mompelde hij voor zich heen, ‘de dominee allang dood is, indien hij al dien tijd in de sneeuw heeft gelegen.’

De andere boeren gingen naar den toren, om de klok te luiden; nu de wind bedaard was, kon het gelui op grooter afstand gehoord worden en kon men meer berichten en meer hulp verwachten.

Het was nu 's morgens elf uren, het uur, waarop de dienst in de kerk anders begon. Het was een armoedig, donker kerkje, om het Kerstfeest hier en daar met een enkelen hulsttak versierd. De predikant hield niet van ‘die gekheid’ en er was weinig gedaan, om aan de kale muren, den preekstoel of het altaar een feestelijk aanzien te geven.

Toen het weder gunstiger werd, kwamen er achtereenvolgens eenige vrouwen in de kerk; doch zij gingen weldra weder heen, want het was er koud en zij vonden het al te akelig, dat er niet gebeden of gepredikt werd en de predikant misschien dood onder de sneeuw lag.

In de pastorie deed Kezia tevergeefs haar best, om de huiselijke godsdienstoefening voor de kinderen te houden; hare stem beefde en de kinderen luisterden niet. Zij waren allen bedrukt, zelfs de tweelingen, en Raymond zat onbewegelijk bij het venster met zijn gezicht tegen de ruiten. Kezia werd nog treuriger om de wanhoop van het kind dan om het verlies van den predikant.

‘Hij trekt het zich zoo sterk aan,’ zuchtte zij.

Zij zag, dat het niet ging, en sloeg het kerkboek dicht. Zij liet de gemeenteleden, die kwamen hooren, binnen. Er waren er, die mijlen ver door de sneeuw gewaad hadden, om te kerk te gaan, en de kerk ledig en den predikant afwezig bevonden hadden. Allen hielden zich overtuigd, dat hij dood was; die overtuiging werd nog sterker, toen er een man, die met levensgevaar naar het kasteel was gegaan, terugkwam met de tijding, dat de Baron den predikant goed en wel te huis waande.

‘Heb ik het nu niet gezegd, ongeloovige Thomassen?’ riep de marskramer, die ‘zichzelven meest belangrijk’ voelde, omdat hij de treurmare het eerst had verkondigd.

Er was geen twijfel meer mogelijk. De predikant had de dringende uitnoodiging van den Baron van de hand gewezen en had te voet den weg naar huis ondernomen.

Iedereen begreep, dat hij verdwaald en hoogstwaarschijnlijk omgekomen was.

‘Het is als een oordeel,’ fluisterde Kezia tegen eene vriendin van haar, zóó, dat de kinderen het niet konden hooren. ‘Ja, dat is het; hij heeft de kleinen beknord en geslagen, omdat zij den bevroren vogeltjes eten gaven. En nu heeft hij gevoeld, wat het is, in de sneeuw om te komen.’

Robert begon te schreien van angst, omdat de vrouwen het deden; Raymond vergoot geen traan en hij sprak geen woord, maar hij dacht vol wanhoop: ‘God is er boos om geworden.’

Het Kerstfeest ging om; het vleesch bleef ongebraden staan; de podding, die den geheelen nacht op het vuur had gestaan, kookte onopgemerkt voort. De torenklok luidde zonder ophouden. Naarmate het weder gunstiger werd, kwamen er menschen van alle kanten opdagen, wijl de sneeuw nu verhard en begaanbaar was door de vorst. Zij kwamen allen met akelige verhalen van ongelukken: van doodgevroren schapen, ingesloten rijtuigen, verdwaalde reizigers, verongelukte paarden, door het ijs gezakte kinderen en vernielde

wegen. Zelfs wilde een gerucht, dat de groote trein naar Londen, op twintig mijlen afstands, 's nachts was blijven staan en dat er reizigers bevroren waren.

Kezia luisterde met kloppend hart naar al die verhalen. Het was nu drie uren; zij had het Kerstmaal weggezet en den kinderen rijstebrij gegeven en stilgehouden om zich heen. Geene liefde voor hun vader beroerde hunne kinderziel, doch zij gingen gebukt onder het besef van een groot ongeluk en waren daardoor stil en bang te moede. Raymond zat onbeweeglijk, zonder een woord te spreken.

Om vier uren viel de duisternis ten tweeden male in. De boeren en boerinnen bleven in de pastorie hangen, al even angstig als de kinderen; ook de tweede Kerstdag was bijna voorbij en er was geene godsdienstoefening in de kerk geweest, en dat scheen hun zoo akelig, alsof die zonde levenslang op hunne ziel zou drukken.

Men hoorde geen enkel geluid van de onder de sneeuw begraven heidevelden; slechts de schapen blaatten nu en dan in de veilige kooi en het vee loeide in de stallen; overigens heerschte er eene stilte als die des doods in dorp en kerk; niemand durfde zijne stem verheffen.

Eensklaps stond Kezia op, nam de kleine tweelingen in hare armen en droeg ze, warm toegestopt, met wollen kapertjes op hunne vlaskopjes, het huis uit.

‘Kerstmis mag niet voorbijgaan, zonder dat er in de kerk gebeden wordt,’ zeide zij tot de menschen, die in de keuken zaten. ‘Laat ons voor den dominee gaan bidden; dan brengen wij althans het feest niet als heidenen door.’

Het was donker buiten en koud, doch er was geen wind meer. Door de kinderen gevolgd, trad Kezia de kerk in; andere vromen kwamen insgelijks, met lantaarnen onder hare donkere mantels. Kezia knielde neder en bad overluid en de andere vrouwen herhaalden haar gebed. Toen het uit was en allen zwegen, klonk het kinderstemmetje van Raymond door de stilte:

‘Lieve Heer, wees niet langer boos, omdat Papa het mis heeft gehad; hij heeft het niet uit wreedheid gedaan. Bewaar de vogels en de schapen en hem; wees, als 't U blieft, niet boos meer.’

Toen stierf het kinderstemmetje weg en loste zich op in een snik en al de vrouwen, die daar in donker geknield lagen, schreiden mede. In dezelfde plechtige stilte, waaronder zij de kerk waren ingetreden, keerden zij terug. Eene van allen had nog voorgesteld: ‘Laat ons een psalm zingen,’ doch aller hart was te vol, want hare echtgenooten waren allen op de heide en wie wist, welk ongeluk hen treffen kon?

Bij de deur der pastorie keerde Kezia zich om en zeide tot de vrouwen:

‘Nu dank ik u allen voor uwe deelneming; maar het is beter, dat gij naar huis gaat; het is nu geen tijd voor praatjes. Ik zal alleen bij de kinderen blijven; God behoede hun vader.’

De vrouwen waren ontroerd over den ernst van Kezia, die anders altijd zoo vroolijk en gezellig was, en gingen huiswaarts. Kezia ging naar binnen; de kleine jongens stonden om haar heen; de meisjes zaten op haar schoot.

Het werd weder avond; in de achterkeuken zaten de marskramer en de arbeider, beiden te oud, dan dat zij konden helpen zoeken, elkander fluisterend te vertellen van de sneeuwstormen, welke zij reeds hadden bijgewoond.

Kezia had geene blinden gesloten, maar brandende kaarsen op de vensterbanken gezet, opdat het licht den predikant te hulp mocht komen, indien hij den weg naar huis misschien vond.

‘De Heer sta hun bij,’ dacht zij, terwijl zij de kindertjes in hare armen wiegde; zij doelde op de schepen op zee, op reizigers over de heide en verdwaalde schapen.

Raymond ging bij den haard zitten en keek met groote oogen in het vuur.

‘Laat mij, als 't u blieft, opblijven; och toe!’ bad hij.

Toen Kezia dus de andere kinderen te bed bracht, liet zij hem zitten. ‘Waarom wilt gij niet naar bed gaan, liefje?’ vroeg zij, toen de klok negen sloeg.

Raymond rilde.

‘Van nacht, toen ik te bed lag, zag ik Papa dood in de sneeuw liggen en de vogels bedekten hem met bladeren. Ik ben bang, dat ik het weer zou zien.’

‘Mijn arm kind!’

Hij leunde met zijn hoofd tegen haar aan en zoo bleven zij bij het vuur zitten.

De klok sloeg tien.

Daar hoorden zij stemmen buiten en er kraakten voetstappen in de harde sneeuw; de hond begon te blaffen; de toortsen wierpen haar roodachtig schijnsel tegen het latwerk van de muren.

Raymond en Kezia sprongen op en rukten de deur open. De mannen droegen eene baar en de voorste riep:

‘Jongeheer, hier is uw vader; wij hebben een goed werk gedaan op Kerstmis. Neen, neen, hij is niet dood; wees niet bang.’

Raymond snelde naar buiten.

Eenige oogenblikken lang was er algemeene verwarring; toen zetten de mannen de draagbaar zachtjes voor het vuur en, nadat de dekens weggenomen waren, zag Raymond de onbeweeglijke gestalte zijns vaders, die zijne oogen opsloeg en met zwakke stem zeide:

‘Mijn kleine jongen, wees maar niet bang.’

Raymond borst in tranen uit en kuste zijn vader, zooals hij nog nooit had durven doen.

Nadat de predikant zijn terugtocht van het kasteel naar huis had ondernomen, had hij de helft van den weg over de heide veilig afgelegd, hoewel onder eene verblindende sneeuwjacht; doch toen was de duisternis ingevallen, en hij was verdwaald en had zoolang omgezworven en was zoo uitgeput geraakt door den fellen wind en de scherpe koude, dat hij zelfs het vermogen had verloren, om te bedenken, waar hij zijn kon. Met iederen stap had hij zijne krachten voelen afnemen en viel de sneeuw verblindender om hem heen, en eindelijk had hij eene schuilplaats gezocht in eene holte tusschen eenige rotsen en boomen. Daar was hij gaan zitten, had zich in zijn mantel gewikkeld, in de hoop, dat de dag welhaast zou aanbreken. Doch de woedende storm had sommige van de boomen ontworteld en enkele rotsblokken losgewoeld; met donderend geraas waren de groote steenen en de eik, die ertusschen had gestaan, voor den ingang van zijne schuilplaats gevallen en hadden hem ingesloten. Daar had hij, half bevroren, uitgehongerd, rampzalig, van Zaterdag op Zondagnacht en den geheelen Zondag gelegen, terwijl er, oost en west en zuid en noord, naar hem werd gezocht en zijn zoontje gebeden had, of God ‘niet meer boos’ wilde zijn. Hij had den trek tot slapen weerstand geboden, wijl hij wist, dat slapen hem noodlottig zou zijn; doch hij had allengs

de hoop op behoud opgegeven, ingesloten, als hij was, achter de barricade van omgevallen eiken en de rotsblokken, en wel wetende, dat niemand hem kon zien of zijne stem kon hooren, hoe luid hij die in de eenzame heide verhief.

De dood was hem zeer nabij, en in diens ontzaglijke tegenwoordigheid had de predikant veel betreurd en over veel berouw gevoeld. Hij dacht met schaamte en droefheid aan zijne arme kindertjes en verweet zich, dat hij hen geslagen had voor hunne liefdadigheid jegens de vogels; voor het geven van eene aalmoes, waarvoor hij nu zelf den hemel zou gedankt hebben. Toen de stemmen der zoekende boeren zijn oor hadden bereikt; toen het blaffen van zijn hond - dien hij zoo menigmalen had geslagen en aan den ketting had vastgelegd - hen naar zijne schuilplaats had gebracht en zij hem met touwen hadden opgeheschen, zoodat hij weder onder het schijnsel der sterren op den wit besneeuwden grond lag, was de strenge predikant niet sterker dan zijn zoontje: hij was in onmacht gevallen.

Zes en dertig uren was hij in de sneeuw gevangen geweest.

Toen hij in de warmte van zijn eigen haard lag en het licht der vlammen zag spelen op de blonde krullen van zijn kind, breidde hij zijne armen uit en zeide:

‘Mijn jongen, ik ben hard voor u geweest. Vergeef het mij. Nu mijn leven gespaard is geworden, zal ik trachten, het voor u en uwe broertjes en zusjes tot een zegen te maken.’

‘En de vogels?’ fluisterde Raymond, zich koesterend in de vaderlijke omhelzing.

Zijn vader glimlachte.

‘Gij moogt iederen winter eene korenschoof buiten hangen, zooals zij in het Zweden uit uwe boekjes doen. Ik weet nu, wat het zegt, in de sneeuw om te komen.’

Raymond vleide zich aan de borst zijns vaders en was gelukkig.

Den volgenden morgen kreeg hij zijne korenschoof en hing haar boven de deur, en al de vogels kwamen aanvliegen en tjilpten luid, een brutaal, mooi roodborstje vooraan.

‘God heeft mij verhoord, toen ik Hem gevraagd heb, of Hij niet boos meer wilde zijn,’ zeide Raymond, en Robert antwoordde:

‘Ik heb het Hem ook gevraagd.’

En hand aan hand keken zij naar den blauwen hemel op.

[Derde deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Kloosterbezoeken in de 13de eeuw(*).

In de laatste helft der maand September van het jaar 1239 bewoog zich een gezelschap, uit vier ruiters en één voetganger bestaande, op den weg, die van Bommel naar dat punt van de Maas geleidde, hetwelk gelegenheid tot overvaart aanbood aan wien de abdij Bern wenschte te bereiken.

Wie de reizigers zag, behoefde ten aanzien van hun stand in de maatschappij geen oogenblik in het onzekere te verkeeren: waren twee der ruiters, blijkens hunne en hunner rossen uitrusting, ridders, de beide anderen droegen, evenals de eenige van hun vijftal, die te voet ging, het kloostergewaad.

De ééne geestelijke ruiter was de abt van Mariënwaard, de andere een kanunnik en de voetganger een convers dier abdij. De ridders, twee broeders, waren hunne begeleiders.

De abdij, aan het hoofd waarvan Johannes - zóó heette de abt - zich geplaatst zag, was gedurende haar ruim honderdjarig bestaan in uitwendigen bloei niet weinig toegenomen. Toen ten jare 1231 Bisschop Willebrand (1217-1235) den brief uitvaardigde, waarbij hij haar in zijne bescherming nam, noemde hij daarin eene geheele reeks bezittingen, rechten en voorrechten van allerlei aard, waarvan in de stichting-oorkonde van het jaar 1129 van de hand van Bisschop Andreas (1128-1138) nog geene sprake geweest was. Geestelijken en wereldlijken hadden daartoe het hunne bijgedragen: van de Pausen, Eugenius III, Adrianus IV, Innocentius III; van de Bisschoppen, behalve de reeds genoemden, Heribert, Godfried, Otto I; van de Hertogen en Graven, benevens hunne gemalinnen en kinderen of andere nabestaan-

(*) Men gelieve dit opstel te beschouwen als een vervolg op een vroeger, door mij geschreven naar aanleiding van de door den heer W. Wijbrands uitgegeven *Gesta abbatum orti sancte Marie* en in *De Tijdspiegel*, Jaargang 39, bladz. 208 vlgg. geplaatst. Wat ik in het vorige niet besprak: de onderlinge betrekking der Praemonstratenser-kloosters, maakt het onderwerp van dit uit.

den, Hendrik I van Brabant, Otto II van Gelre, Dirk VII en Adelheid, Willem I, Floris IV van Holland, Hendrik, vader en zoon, van Arnsberg; van andere aanzienlijken, Hugo van Voorne en diens broeders Dirk en Berthold, Hendrik van Smithuizen en zijne echtgenoote Machteld, enz.

In den regel was in de gestichten der Praemonstratenser-orde, als in die van andere orden, het gevolg van toeneming der stoffelijke welvaart afneming der geestelijke. Maakte Mariënwaard hierin eene uitzondering? Indien één zijner bewoners voor de overigen geschreven hadde, gelijk het voor de Mariëngaarder-kloosterlingen de levensbeschrijver van abt Siardus deed, zou misschien zijn schrijven denzelfden, wegens achteruitgang in ijver zwaarmoedigen geest niet ademen als die van den Fries? Met zekerheid mogen deze vragen niet te beantwoorden zijn, waarschijnlijk is toch, dat een ontkennend antwoord erop het juiste is, wijl blijkens de lijst der abten, welke onzen leeftijd bereikt heeft, meerderen van hen, die in den loop der 13de eeuw dit waren, van hunne betrekking afstand deden en eenmaal zelfs gedurende vier jaren die betrekking onvervuld bleef.

Johannes behoorde tot die abten van zijn tijd, aan wie de lof gegeven werd, dat zij de voor de leden der orde van den beginne af geldende voorschriften zelven in acht namen en zooveel mogelijk door de hunnen in acht deden nemen.

Verre van hem, dat hij eenige vleeschspijze genuttigd of zijn kanunniken toegestaan zou hebben, niettegenstaande in vele kloosters der orde de onthouding daarvan reeds tot het verleden behoorde. Zelfs maakte hij, die niet slechts vaak, zooals zijne betrekking medebracht, maar meestal met zijne kloosterlingen at, geen gebruik van de vrijheid, welke hij bij de ruime inkomsten zijner abdij had: die van meer dan de vastgestelde twee of drie gerechten te doen opdisschen. Wie zijner ambtgenooten zich veroorloofde, er meer dan vier zadelpaarden op na te houden of door meer dan twee wereldlijke ruiters zich op reis te doen vergezellen, zóó weinig kwam het bij hem op, hun van de voorschriften afwijkend voorbeeld na te volgen, dat hij er slechts met moeite toe te bewegen was geweest, den beiden ridders toe te staan, dat zij met hem gingen, en zijn convers te voet moest doen gaan, omdat hij niet meer dan twee zadelpaarden bezat. Andere abten mochten er niet wars van zijn, als de wereldlijken sierlijke en zelfs kostbare tuigen voor hunne paarden te gebruiken, - niet wars van een ruwen of lichtzinnigen toon bij het voeren van gesprekken, hij zorgde, dat overeenkomstig de voorschriften zadel noch borstlap, toom noch leidsel overbodigs had en de toon, waarop hij sprak, deftig en zedig was.

Zijne nauwgezetheid in zake de voorschriften der orde, door sommigen van zijne onderhoorigen ver van bewonderd of zelfs goedgekeurd, belette bij hem, evenmin als bij eenig ander lid der orde, dat som-

wijlen gedachten oprezen en aanwezig bleven, neigingen ontstonden en voortduurden, onvereenigbaar met eens Praemonstratensers roeping.

Hij was eer lang dan kort van gestalte. Zijne leden, schoon niet mager, hadden toch ook niet, wat recht gaf, ze gevleescht te noemen. Vaal was de kleur van zijn gelaat. Iets onbeweeglijks viel in zijne trekken op te merken en onder de dichte wenkbrauwen bewoog zich een oog, dat wel geene vrees inboezemde, maar toch ook niet aantrok.

Berwold, de kanunnik, dien Johannes tot reisgezel gekozen had, had een geheel ander voorkomen. Verloor hij het van zijn abt in lengte, in omvang won hij het van hem, al zou zijn levensbeschrijver, hadde hij zulk een gehad, van hem niet te melden gehad hebben, wat die van den Mariëngaarder-abt Sibrandus aangaande dezen mee kon deelen: dat hij namelijk dik en vet was, zoodat zijne dienstverrichting hem zwaar viel. Bij zijn ietwat blozend gelaat paste zijn levendiger oog recht goed.

Hem had de abt met zich genomen, omdat hij in kunde en bespraaktheid voor geen der overige broeders onderdeed, ja! hen overtrof en desniettegenstaande van hem niet te duchten was, dat hij, ook al had hij betrekkelijk het één of ander eene andere zienswijze dan zijn abt, hetgeen inderdaad het geval was, tegen het voorschrift dede, volgens hetwelk wie met een abt uitging, voor vrijpostigheid zich te wachten, in alle zedigheid zich te gedragen en eerbied aan den dag te leggen had jegens den man, dien hij vergezelde.

Aan het medenemen van een convers had Johannes de voorkeur gegeven boven dat van zijn knecht, niettegenstaande hij nooit ontdekt had, dat deze, in strijd met de voorschriften, een twistzoeker, drinkebroer of iets dergelijks was, evenmin dat hij gaarne de hand naar fooitjes uitstak. Frederik - zóó heette de convers, wien die voorkeur ten goede kwam, - was iemand, die niet alleen bereid was te doen, wat hem werd opgelegd, ten gevolge van zijne vaste overtuiging, dat het zijner ziel te stade komen moest, maar die er ook volkomen toe in staat geacht moest worden, stevig gebouwd, als hij was.

De ééne der beide ridders heette Daniël, de andere Willem.

Niet ten onrechte had men den laatste den bijnaam: vos, gegeven. Hem ware te kort gedaan, indien men hem beschouwde als iemand, die altijd met streken omging, of meende, dat hij zich eenigen streek zou veroorloofd hebben tot bereiking van een onbetamelijk doel; slechts in zooverre verdiende hij naar het sluwe dier genoemd te zijn, als hij met iets meer dan overleg wist te werk te gaan, zoo vaak hij dit noodig achtte, ten einde wat hij beoogde en voor het beoogen waarvan hij, als ridder, zich nooit behoefde te schamen, tot stand te brengen, in het leven te roepen. Zijn broeder, voor wien hij meer dan gewone genegenheid koesterde, was een lustig mensch, lustig niet alleen, als hij op eenig slot in den kring van ridders en jonkvrouwen aanzat aan den disch of ter jacht ging, maar ook, als hij op

het slagveld zijne riddereer onbesmet te bewaren had. Bij beiden was er verband tusschen hun karakter en hunne bewegingen: Daniël was vlug, Willem voorzichtig.

Zeven jaren te voren had de laatste te Tiel, in tegenwoordigheid van Albert van Kuik en diens zonen Hendrik en Rutger, als getuigen, aan Mariënwaard een stuk lands verkocht, onder goedkeuring van zijn broeder, van wien hij het in leen, en van Hendrik, Hertog van Brabant, van wien hij het in achterleen bezat. Wie toen gemeend had, dat de eenige reden voor dien verkoop en die goedkeuring bestond in de kosten, die door de beide broeders voor den kruistocht tegen de Stedingers in het gevolg van genoemden Hertog gemaakt moesten worden, had zich vergist. Ingenomenheid met de abdij en hare bewoners was eene andere, zoo niet de voornaamste geweest. Dat deze zeven jaren later nog niet verflauwd was, bewees hunne begeerte, abt Johannes en wie met hem trekken zouden, te begeleiden op de verre reis, welke zij te doen hadden, en, zoo noodig, hen met hun beproefd zwaard te beschermen.

Waarheen reisde het vijftal?

De latere statuten der Praemonstratenser-orde hielden in, dat om de drie jaren op den vierden Zondag na Paschen (Dominica cantate) al de abten der orde in de abdij van Prémontré verschijnen moesten tot het houden van het generaal-kapittel, nadat zij door den abt van genoemde abdij daartoe tijdig opgeroepen waren, wordende voor sommige circariën, d.i. kloosterkringen, wegens den grooten afstand of andere dringende redenen toegestaan, dat de gezamenlijke abten zich door twee uit hun midden deden vertegenwoordigen. Als doel gaven zij op *deels* de handhaving van de voorschriften der orde, *deels* de bevordering van broederschap, en als straf voor verzuim bepaalden zij geldboete en wat daarenboven het generaal-kapittel als zoodanig zou meenen te moeten opleggen.

In den tijd, waarvan ik verhaal, moesten de abten telken jare te Prémontré komen en dit op den 9^{den} October, als die gewijd was aan de gedachtenis van den H. Victor, den patroon van Norbert, den stichter der orde.

Zich van zijn plicht willende kwijten, had abt Johannes zich met zijn geleide op weg naar Prémontré begeven. De abdij Bern had hij tot zijne eerste herberg uitgekozen, ook wel, omdat het onder de kloosterlingen gewoonte was, op reis, zooveel mogelijk, in kloosters, bij voorkeur in kloosters hunner orde te verblijven, zelfs al moesten zij, om dit te kunnen doen, zich een kleinen omweg getroosten, maar meer nog, omdat gezegde abdij eene dochter-abdij van de zijne was en hij, haar bezoekende, de gelegenheid hebben zou, haar te visiteeren, waartoe hij als vader-abt eenmaal 's jaars verplicht was, zoo hij ten minste dat werk niet aan een anderen geschikten en bevoegden persoon wilde opdragen.

Hij ving zijn tocht op één dier Septemberdagen aan, waarop des morgens als een kleed over het aardrijk ligt, effen wit, totdat de zon het als met gouden draden doorweeft, - één dier Septemberdagen, waarop een landschap hem, die het ziet, schoon voorkomt en in eene opgeruimde stemming brengt, al bestaat het, als dat tusschen Waal en Maas in de 13de eeuw, uit niet veel meer dan een effen bodem, waarop hier uit de schouw eener hut de rook opstijgt, dáár een herder zijne rustende schapen bewaakt, ginds eenige op eene rij geplaatste of tot eene groep vereenigde boomen hunne takken naar elkander toe buigen.

Op ridder Daniël maakte de schoone dag blijkbaar een prettigen indruk. Neuriënd en zijne oogen nu rechts dan links over het landschap latende gaan, reed hij, terwijl de convers met flinke stappen aan zijne zijde ging, zóó langzaam voort, dat de overige drie hem een eindweegs vooruit waren. Op eens sprak hij tot broeder Frederik:

- Mij bekruipt waarlijk de lust, een liedeken aan te heffen -

en nauwelijks had hij dit gezegd, of hij hief wel niet luidkeels, maar toch ook niet binnensmonds aan:

> ‘Het daghet uit den oosten,
> Het licht schijnt over al,
> Hoe weijnigh weet de liefste,
> Waer dat ick heenen sal,
> Hoe weijnigh weet de liefste, ja, de liefste.’

In hetgeen hij vooronderstelde: dat zijne stem niet reiken zou tot den abt en wie naast hem reden, vergiste hij zich: hem inwachtende, hadden zij stilgehouden, en toen de achterblijvers zich weder bij hen gevoegd hadden, vroeg de abt den zanger:

- Zoo vroolijk, ridder?

Bij deze vraag drukte zijn gelaat noch goed- noch afkeuring over het zingen uit. Daniël hernam op opgeruimden toon:

- Zou ik niet, eerwaardige vader? nu 't is, of alles zinge, ten minste 't zoude willen doen?

- Mij, sprak hierop Johannes, zou de gedachte, dat wij onder zulke goede voorteekenen onze reis beginnen, vroolijker doen zijn, dan ik ben, ware er niet zooveel, wat mij wegens de Kerk en het Rijk bekommerd doet zijn.

- Gij bedoelt? vroeg de ridder.

- Woedt niet, luidde 't antwoord, Brabant's Hertog tegen Conrad, onzen waardigen Aartsbisschop, met zijne benden het aartsbisschoppelijk gebied teisterend, door niet alleen dorpen en hoeven, kerken en kloosters te verbranden, maar ook tal van mannen, vrouwen en kinderen te dooden? De Keizer, de kettersche Frederik, is hij in zijn verzet tegen den Paus, dien God zegene! niet zóó schaamteloos, dat hij ten spijt van den ban, nu ten tweeden male reeds over hem uit-

gesproken, de geestelijkheid dwingt, met de kerkelijke diensten voort te gaan, en, o gruwel! over den grijzen Gregorius de afgrijselijkste lasteringen uitbraakt? Is niet, vraag ik mijzelven, God, die nu reeds in het verre Oosten door de Tataren tuchtigt, wie, schoon zij zich Christenen noemen, weigeren, zich aan het gezag van den stedehouder van Christus te onderwerpen, gereed, eerlang het door die duivelen in menschengedaante ook ons Westen te doen? Dit is het, wat mij bekommert.

- Het zij in alle nederigheid gevraagd, liet daarop Berwold zich hooren, zou het toch ook niet mogelijk zijn, dat God die Heidensche horden al verder en verder voort doe dringen, dat zij òf door onze prediking tot het Christelijk geloof bekeerd òf, wat zij wegens haar plunderen en rooven, branden en moorden verdienen zouden, door het zwaard van onze moedige mannen getuchtigd, ja! verpletterd worden?

Ridder Daniël knikte ten teeken, dat hij de laatste woorden van den kanunnik met genoegen gehoord had, dezen met een vriendelijken lach toe en zeide:

- Liever nog dan de Stedingers ga ik de Tataren te lijf. De gedachte, dat de dag komen kan, waarop ik het doe, maakt mij nog vroolijker, dan ik reeds was. Duid het mij niet ten kwade, eerwaardige vader! een ridder mint den kamp, gelijk een priester de overpeinzing.

Zwijgend reed men eene wijl voort, doch toen later Daniël het gesprek over hetzelfde onderwerp met Berwold weder aangeknoopt had, terwijl de convers met alle aandacht daarnaar luisterde, begaf zich de abt in woordenwisseling met Willem, die reeds naar de gelegenheid had uitgezien, met hem te spreken.

- Uw broeder, zóó begon Johannes, sprak van de Stedingers, die aan hun Aartsbisschop ongehoorzamen. Met hem hebt gij deelgenomen aan den kruistocht, die hen verdelgd heeft, en zijt gij, na afloop ervan, eenige dagen de gast geweest van Frederik, den broeder van den prior in onze abdij Mariëngaarde, Thitardus; zeg mij: heeft bij die gelegenheid uw gastheer ook over zijn broeder gesproken?

Niet alleen, omdat de vraag hem eenigszins bevreemdde, maar ook, omdat hij ten aanzien van Thitardus zeker plan had, meende de ridder in het antwoorden voorzichtig te moeten zijn.

- U schijnt, hernam hij, belang in den prior te stellen?

- Inderdaad doe ik dat, luidde het antwoord van den abt; ik heb toch onder hen, die in zijn geslacht belangstellen, vrienden - eene vriendin ware de volle waarheid geweest - en bovendien ben ik er zelf getuige van geweest, hoe hij het hem toevertrouwde ambt met buitengewonen ijver waarneemt.

De ridder gaf zijne omzichtigheid nog niet op, schoon de openhartigheid van den abt, welke hij voor volkomen hield, haar verder onnoodig scheen te maken. Hij zeide:

- Ik behoef u nauw te zeggen, dat het voorname onderwerp van onze gesprekken de tocht geweest is, waaraan Frederik met ons deelgenomen had. Wij bespraken verder, behalve de dingen, tot het gewone leven van onzen stand behoorende, de vele verwikkelingen, ontstaande uit de gespannen verhouding tusschen onzen grootmachtigen Keizer en den Heiligen Vader. Dit nam intusschen niet weg, dat er ook over de wederzijdsche nabestaanden, den prior van Mariëngaarde niet uitgezonderd, gesproken werd.

- En, vroeg Johannes, is 't een geheim, wat men aangaande hem alzoo gezegd heeft?

- Volstrekt niet, luidde Willem's antwoord, wijl 't alles getuigde van der nabestaanden groote ingenomenheid met hem, zoodat het hen niet weinig verblijden zou, indien het hem vroeger of later ten deel mocht vallen, nog gewichtiger ambt dan het prioraat te bekleeden.

Het laatste hield hij niet terug, hopende de zienswijze van den abt daaromtrent te leeren kennen. Hij werd niet teleurgesteld.

- Als hen, zou het mij verblijden, hervatte de abt, en ik ontveins niet, dat ik na het overlijden van mijn ambtgenoot Sibrandus liever hem aan het hoofd van Mariëngaarde gezien hadde dan Jaricus, al acht ik dezen, zoowel om zijne bekwaamheden als om zijne vroomheid, hoog - hem, den man in volle levenskracht, liever dan den hoogbejaarde, afgeleefde. Doch - niet elke onvervulde is ook eene hopelooze verwachting.

Den ridder scheen na deze woorden het tijdstip gekomen te zijn, dat hij uitte, wat hij tot hiertoe gezwegen had. Het was dit:

- Toen er over eene mogelijke opklimming van Thitardus gesproken werd, kreeg ik den indruk, dat Mariëngaarde en ook andere abdijen der orde er niet slecht bij varen zouden, indien zij van eene mogelijke eene voldongen wierde.

De ridder sprak dit op denzelfden toon, als waarop hij tot hiertoe gesproken had. Toch kwamen de woorden: ‘ook andere abdijen der orde’, wel met ietwat meer nadruk uit zijn mond dan de overigen. Zij bleven dan ook niet zonder uitwerking bij den abt, al verried hij door woord noch gebaar, dat zij zijne aandacht getrokken hadden.

Nog eene korte poos werd het gesprek, maar over andere onderwerpen, voortgezet. Het nam een einde, toen zij, die het voerden, en ook de anderen aan den oever der rivier gekomen waren, welke zij nog over te steken hadden, alvorens de abdij te bereiken, waarheen zij trokken. Toen steeg het gezelschap af aan eene herberg en was, zoolang het, vóór de deur ervan gezeten, er toefde, het voorwerp van de schroomvallige bewondering van eenige in de nabijheid spelende kinderen. Alleen de convers, broeder Frederik, ging door, ten einde den abt van Bern, die door een overeenkomstig het voorschrift vooruitgezonden brief van den dag, waarop de vader-abt ver-

schijnen zou, verwittigd was, de nadering van den door hem verwachte te melden.

Na niet lang oponthoud bij de herberg stak het viertal de rivier over en reed voort, totdat het aan de abdijpoort gekomen was. Dáár scheidden de beide ridders van den abt en diens kanunnik en sloegen den weg naar het naburige Heusden in, waar zij verblijven wilden gedurende den tijd, dien de Mariënwaarder- met de Berner-broeders hadden door te brengen.

Onder het voortrijden voerden zij een gesprek, hetwelk over de zoo even medegedeelde woordenwisseling tusschen abt Johannes en ridder Willem licht verspreidt.

- Mijn broeder, begon Daniël, had het maar druk met den eerwaardigen vader. Indien hij de gewoonte niet had, zoo nu en dan in het mededeelen hoogst voorzichtig te zijn, zou ik hem wel willen vragen, over welke gewichtige zaken hij al zoo geredeneerd heeft.

- Ik weet wel, hernam Willem, dat men mij voor een slimmen vos houdt, maar ik wil mijn broeder toonen, dat ik eene oprechte duif kan zijn. Wij spraken over de dagen, die gij, nadat wij de Stedingers ten onder gebracht hadden, zoo genoeglijk met mij gesleten hebt in den huislijken kring van den edelen Fries.

- En gij hebt, vroeg Daniël, bij die gelegenheid hem verhaald, dat de overwinnaar der ketters, een ridder Willem, op zijne beurt de overwonneling werd van een paar o! zoo betooverende oogen en eene o! zoo allerliefste stem, het eigendom van zekere Hildegardis, evenals des gastheers gade eene dochter van Taco van Friens?

- Dat nu juist niet, gaf Willem ten antwoord, maar wel sprak ik met hem over iets, hetwelk, kon het bewerkt worden, haar ter wille der haren genoegen zou doen: de benoeming van Thitardus tot abt van Mariëngaarde. Mij is toch ter ooren gekomen, dat abt Jaricus wenscht ontslagen te worden en ook dat, zoo aan dien wensch voldaan wordt, abt Johannes op de keus van 's mans opvolger vermoedelijk niet geringen invloed zal kunnen uitoefenen. Ik heb daarom eene poging in het werk gesteld, hem gunstig voor Thitardus en diens verkiezing te stemmen. Blijkt later, dat dit niet tevergeefs geschied is, dan heeft dit ongetwijfeld in hare schatting dezelfde waarde als eene door mij in eenig tornooi behaalde zege en doet het haar te eerder besluiten, mij hart en hand te schenken.

- De poging van mijn broeder was gewis een meesterstukje van schrander overleg? ging Daniël met vragen voort.

- Mij bleek spoedig, hernam Willem, dat de abt nog al ingenomen was met den prior en hem de abtswaardigheid wel gunde. Toch heb ik gemeend, dat het, ten einde die goede stemming te onderhouden en te bevorderen, niet kwaad was, hem te doen voorgevoelen, dat de benoeming van Thitardus voor Mariëngaarde en ook voor andere gestichten der orde geene windeieren leggen zal. Gij begrijpt, dat...

- Denkt gij, viel zijn broeder hem in de rede, dat ge uw doel geheel bereikt hebt?

- Mocht dit het geval niet zijn, luidde het antwoord, dan zal, vertrouw ik, het ontbrekende aangevuld worden bij de ontmoeting, welke op onze terugreis de abt met de priorin van Zennewijnen hebben zal, wijl deze, eene vriendin van Hildegardis, bereid moet zijn, de zaak van Thitardus bij hem, op wien zij veel vermag, voor te staan.

- Het zij zóó, besloot Daniël; hebbe Thitardus het ambt en zijn ridderlijke voorspreker de jonkvrouw!

Terwijl dit gesprek door de twee broeders gevoerd werd, waren de abt en zijn kanunnik vóór de abdijpoort afgestegen en, de verzorging hunner paarden aan den convers overlatende, haar binnengetreden.

De abdij Bern, gesticht door Fulco van Bern, een edelman, die als anderen van zijn stand in zijne dagen, na jarenlang een wild leven geleid te hebben, zich genoopt gevoelde, voortaan door vrome handelingen daarvoor boete te doen, had op het tijdstip, waarvan ik verhaal, ruim eene eeuw bestaan. In weerwil van menig bezwaar, hetwelk zich gedurende dat tijdsverloop voor haar had opgedaan, was zij in stoffelijke welvaart toch zóó vooruitgegaan, dat hare gebouwen: kerk, dormter, enz., niet meer, als in het eerst, houten maar steenen werken waren.

Fulco was begonnen met Reguliere kanunniken tot bewoners van zijn gesticht te kiezen, maar had zich, toen dezen aan zijne verwachting niet beantwoordden, tot den eersten abt van Mariënwaard gewend met de bede, dat hij de door hen verbeurde plaats door eenigen van zijne Praemonstratensers dede innemen. Abt Robertus had niet geaarzeld, zijne bede te verhooren en hem eenige broeders te zenden. Vandáár was het, dat de abdijen van Mariënwaard en Bern in de verhouding van moeder- en dochter-abdij, hare abten in die van vader- en zoon-abt tot elkander stonden, uit welke verhouding voortvloeide, wat betrekkelijk de visitatie reeds gezegd is.

Op het door den convers aan den abt van Bern gedaan bericht, dat de visitator met den hem vergezellenden broeder nabij was, hadden zich de conventualen aanstonds met kruis en wijwater in de kerk bij de deur geplaatst, ten einde de aangemelde personen behoorlijk te ontvangen. Toen nu dezen binnentraden, werden zij door den abt, die hen ontving, met wijwater besprengd en begaven zij zich onder het zingen van den door den voorzanger aangeheven psalm: ‘Laetatus sum in his, quae dicta sunt mihi’(*), en voorafgegaan door de dragers van het wijwater en het kruis met het convent naar het koor. Dáár bogen onder gezang en gebed(†) de visiteerende abt en zijn kanunnik hunne knieën op de treden, die naar het altaar geleidden, terwijl de

(*) Ik heb mij verblijd over hetgeen men mij zeide (Ps. 122:1).

(†) Gloria Patri (Eere den Vader), Kurie eleison (Heer, ontferm u), Pater noster (Onze vader), enz.

conventualen met hun abt op hunne gewone plaatsen geknield lagen(*). Daarop bewees abt Johannes aan het Hoogwaardige de hulde der aanbidding, bewierookte 't en overtuigde zich op het hoogaltaar, of het, wat de taak van den sacristein was, goed bewaard en op den gezetten tijd vernieuwd werd, met het geven der benedictie deze handeling, in koorkleed en stool verricht, besluitend.

Van het koor ging het ten kapittel.

Nadat de Berners zich in het daartoe bestemde vertrek vereenigd hadden, traden de Mariënwaarders binnen, werden de plichtmatige buigingen gemaakt, de plaatsen ingenomen, het ‘Benedicite’ en ‘Dominus’ gesproken en de reden van der visitatoren komst blootgelegd.

Nauwelijks was het laatste geschied, of Berwold ontsloot den mond tot het houden eener toespraak. Zij ademde den geest van Augustinus, wiens voorschriften de Praemonstratensers zich ten regel gekozen hadden, prijzende zij het hebben van één hart en één ziel aan. Was hem misschien uit de geschiedenis der abdij bekend en vóór den geest, hoe er in vorige jaren tweedracht geheerscht had, toen sommigen harer bewoners, verleid door den prior, den abt, wiens plaats de laatste wenschte in te nemen, bij den vader-abt en ook bij den Utrechtschen Bisschop aangeklaagd hadden, zoodat de waardige Everhard ternauwernood den hem gespannen strik ontging? Genoeg, dat zijn duidelijk en tevens hartelijk woord goed opgenomen werd en instemming vond de wensch, waarmee hij eindigde: ‘Geve de Heer, dat gij, wat ik als uw broeder u aanried, in acht nemet, niet als dienstknechten onder de wet, maar als vrijen onder de genade gesteld zijnde.’

Op anderen toon dan van broederlijke raadgeving beval Johannes, nadat Berwold geëindigd had, in den naam van God, van den abt van Prémontré en van het generaal-kapittel den broeders van Bern, wat hun in hun abt, hunne medebroeders met inbegrip der conversen, in één woord, in den toestand van hun klooster verkeerds kenbaar geworden was, mede te deelen en zich daarbij noch door haat of vrees, noch door ingenomenheid tot het uiten van iets onwaars te doen verleiden, opdat zij zich, bij ontdekking, niet eene zware straf op den hals haalden.

Zóó bevolen hebbende, meende de abt-visitator voor dien dag het werk der visitatie te moeten staken.

Den volgenden dag het voortzettende, hoorde hij allen, ieder afzonderlijk, doch niet dan nadat hij hen bij eede had doen beloven, bij uitgebrachte beschuldiging en gegeven antwoord de bloote en volledige waarheid te zullen zeggen. Daarbij had Berwold wat van belang geoordeeld werd, op te schrijven en door hem, die het geuit had, te

(*) De ‘prostratio’, van welke hier sprake is, was, ten minste in eenige kloosters, òf een met gebogen knieën en gevouwen handen diep buigen van het geheele lichaam òf een geheel uitgestrekt liggen op den blooten of met een kleed bedekten grond.

doen onderteekenen, vooraf bij eede zich verbonden hebbende, ten aanzien van hetgeen hij hooren en op schrift brengen zou, geheimhouding in acht te nemen.

Allereerst werd onderzocht, of de voorschriften, die bij de vorige visitatie, ten gevolge van hetgeen toen bevonden was, gegeven waren, behoorlijk waren ten uitvoer gelegd, en daarna, of de godsdienstige handelingen naar de daarvoor bestaande bepalingen verricht en door allen bijgewoond werden.

Het volgende onderzoek gold de ambtsbediening van den abt. Gevraagd werd: of hij zonder aanzien des persoons ongeregeldheden berispte, verzuimen en buitensporigheden strafte; niet te wereldsch was of te vaak zonder reden afwezig; met een goed voorbeeld zijne onderhoorigen voorging in het kerkbezoek, vasten, enz.; zorgde, dat de statuten van de orde en van het generaal-kapittel in acht genomen werden; ook of de tucht in het klooster door hem in bloeienden of kwijnenden staat verkeerde en of er tusschen hem en de onderhoorigen vrede en eendracht heerschten.

Daarna werd onderzoek gedaan, eerst naar den prior, subprior en circator en dan naar de kanunniken en conversen. Ten aanzien van de eerstgenoemden werd onderzocht, of zij van voorbeeldig gedrag waren; met hun abt goed overeenstemden; de tucht bevorderden; de eendracht voorstonden; den regel en de statuten in acht namen en ten uitvoer legden en voorkomende overtredingen straften. Nopens de laatsten werd gevraagd: hoe zij zich hielden in de vervulling hunner kloosterplichten, met name van die van armoede, zwijgen, onthouding, gehoorzaamheid aan hun abt, enz.; of zij in hun samenspreken met elkander of anderen, ook in hun vergiffenis vragen met de verschuldigde zedigheid te werk gingen; in het kapittel naar behooren schuld beleden; ijdelheden en murmureeringen schuwden, enz.

Had tot hiertoe het onderzoek over den geestelijken staat der abdij geloopen, hoe het met den stoffelijken gesteld was, werd vervolgens onderzocht. Gevraagd werd niet alleen naar de schulden, welke het gesticht had, haar aantal, bedrag, oorzaak, maar ook naar den schuldeischer of de schuldeischers, alsmede naar de inkomsten van de parochiekerken, door Berner-kanunniken bediend.

Weder staakte hierop abt Johannes het werk tot den volgenden dag.

Toen deze gekomen was, was het vrij wat minder woelig in het kapittelvertrek, waar hij met Berwold gezeten was, dan den dag te voren. Niet opnieuw verschenen vóór hem, nu een kanunnik, door hoogen ouderdom gebogen; dan een met de herderlijke zorg in eene gemeente belaste priester, wiens gelaat en houding te kennen gaven, dat het nog meerdere jaren duren zou, alvorens hij tot de ouden van dagen gerekend kon worden; straks een convers, aan wiens spieren te zien was, dat het tijdvak van mannelijke kracht voor hem nog niet ten einde ging; nu een broeder, wiens gang schroomvalligheid teekende;

dan een ander, over wiens gelaat een waas van stompheid lag; straks een derde, in wiens oog nog iets achterbleef van de fierheid, die erin te zien was, toen hij het ridderzwaard nog hanteerde; - neen! alleen de kanunnik was bij hem. Met hem besprak hij, wat gehoord en opgeschreven was, ten einde in staat te zijn, de besluiten te nemen, die ter bevordering van den in- en uitwendigen bloei der abdij noodig te achten waren. Dit doende, vergat hij niet acht te slaan op de voorschriften, te Bern in geschrifte achtergelaten door de visitatoren, aan wie door den abt van Prémontré en het generaal-kapittel de visitatie was opgedragen van de circarie, tot welke de abdij gerekend werd.

Zóó werd hij het over de te nemen besluiten niet alleen met zichzelven eens, maar kon ook Berwold die, zooals hij verplicht was, met voorzichtigheid en bescheidenheid op het papier brengen.

De volgende dag was bestemd, ze ter kennis te brengen van hen, voor wie zij genomen waren.

Op het daarvoor gekozen tijdstip van dien dag riep de klok de broeders ten kapittel. Nadat zij bijeengekomen waren, traden abt Johannes en Berwold binnen. In tegenwoordigheid van den Berner-abt gaven zij aan diens prior de door hen onderteekende en gezegelde besluiten over en drukten beiden en ook den overigen superieuren op het hart, dat zij ze in acht namen en deden nemen, wederspannigen dwingend, onwilligen straffend, opdat zij bij nalatigheid niet zelven straf beliepen. Ten slotte sprak hij met het convent het 'confiteor Deo omnipotenti'(*), etc. en voegde daaraan toe het 'Misereatur'(†), etc. en 'Indulgentiam'(§), etc., eindelijk de benedictie in deze bewoordingen: 'Sit nomen Domini benedictum. Adjutorium nostrum in nomine Domini. Benedicat et custodiat vos Omnipotens et misericors Deus, Pater et Filius et Spiritus Sanctus'(**).

Met een 'Amen' antwoordden de conventualen en niet geschied was dit, of onder het maken der verplichte buigingen verlieten de Mariënwaarders het kapittelvertrek.

Toen zij den volgenden dag de reis gingen voortzetten, was aan abt Johannes de som gelds ter hand gesteld, welke hij wegens de visitatie in rekening gebracht had, zoodat onnoodig was, - wat vrijstond - den schuldenaar door kerkelijke censuur tot voldoening te dwingen. De schuldeischer had dan ook bij zijn eisch naar behooren zoowel met de middelen der abdij als met de inderdaad gemaakte onkosten rekening gehouden. En niet alleen in dit opzicht hadden de Berner-broeders zich niet over hem te beklagen. Hij had zich toch ook met de visitatie niet overhaast, schoon hij het kleinste aantal dagen, dat

(*) Ik belijd voor den almachtigen God, enz.
(†) Ontferme zich, enz.
(§) Genade, enz. Deze belijdenis van zonden, absolutie en toewensching van vergeving komen ook in de misliturgie voor.
(**) De naam des Heeren zij geprezen. Onze hulp is in den naam des Heeren. Zegene en behoede u de almachtige en barmhartige God, Vader en Zoon en H. Geest.

eraan besteed kon worden, - acht was het grootste - ervoor gebruikt had. Verder had hij het zijne gedaan, dat hij vrede en eendracht in de abdij kon achterlaten, door het een en ander, hetwelk daaraan schade hadde kunnen doen, uit den weg te ruimen en te zorgen, dat noch aan den abt, noch aan de overigen de inhoud der mededeelingen, die gedaan werden, en de namen van hen, die ze deden, bekend werden. En, opdat ik niet meer noeme, niet alleen had hij geene inbreuk op de rechten van den zoon-abt gemaakt, door kanunnik, leek of novitius tot de obedientie of professie aan te nemen, maar hij had zelfs van de rechten, die hij als vader-abt bezat, niet in allen deele gebruik gemaakt, zoodat hij b.v., het dagelijksch kapittel bijwonende, het voorzitterschap niet op zich genomen en geene straffen opgelegd had.

Het ligt niet in mijn plan, een nauwkeurig bericht te geven van iedere schrede, op den nog af te leggen weg door het bekende vijftal gedaan; elk gesprek, dat het voerde; iedere ontmoeting, welke het had; ik deel alleen een en ander mede betrekkelijk eenige Praemonstratenser-gestichten, waar de kloosterlingen overeenkomstig het voorschrift een aan hun rang geëvenredigd onthaal vonden, terwijl de ridders dit liefst in eenig nabijgelegen kasteel of eenige stadsherberg zochten.

Het eerst vermeld ik de St.-Michiels-abdij te Antwerpen. Zij was door Norbertus, den stichter der orde, zelven gesticht, nadat hij, daartoe uitgenoodigd, in genoemde stad de aanhangers van Tanchelmus tot bezinning gebracht en daardoor een einde gemaakt had aan hetgeen zijn biograaf, gewis niet zonder overdrijving, beschreef, toen hij het volgende te boek stelde: ‘Deze stad was geheel bedorven. Het meerendeel der kerken vernield, de kloosters verwoest, de kruisen neergeworpen, de oude godsdienst gebannen, de wetten met voeten getreden, het recht zonder gezag, de priesters voor de altaren weggerukt, de sacramenten ontheiligd, de bloedschande en onkuischheid, als waren zij godsdienst erkend, dit alles vormde een afgrijselijk schouwspel en deed twijfelen, of deze stad, eertijds zoo van God bemind, door zijne apostelen Eligius en Willebrord bekeerd en gekweekt, eertijds zoo heilig en zoo christelijk, nog door Christenen bewoond werd of door ongeloovigen in bezit genomen was.’

Hadden te Antwerpen Praemonstratensers de plaats van Reguliere kanunniken ingenomen, dit was mede het geval geweest in de abdij van Grimbergen bij Vilvoorde, welke ook aan drie onzer reizigers een kortstondig verblijf verschafte: God had, oordeelde zeker schrijver ten aanzien van die verwisseling, vooruit geweten, dat alleen de edelste orde die edelste plek met vrucht zou kunnen bezitten.

Ook de abdij bij Binche ontving de Mariënwaarder-broeders binnen hare muren, zij, die, na zich tweemalen te hebben moeten verplaatsen, niet zonder reden den naam van ‘Bona Spes’[(*)] aannam.

(*) Goede hoop.

De laatste abdij hunner orde, die hen opnam, was die van St. Martin de Laon, eene zóó bloeiende, dat zij honderden kloosterlingen telde en onderhouden kon, niettegenstaande zij, toen naar den wensch van den Bisschop, zijn vriend, Norbertus zich liet overhalen, hare kanunniken door de zijnen te vervangen, ten gevolge van het wangedrag der eerstgenoemden, in zulke benarde omstandigheden verkeerd had, dat de laatsten, wat voor hun levensonderhoud noodig was, zich moesten verschaffen, door op de markt de handvol hout te verkoopen, welke zij in het woud van Prémontré bijeensprokkelden.

Laon bereikten onze reizigers tijdig genoeg, dat er voor die van hen, welke aan de werkzaamheden van het generaal-kapittel te Prémontré deel te nemen hadden, gelegenheid was, van hun tocht uit te rusten. En daaraan hadden zij wel eenige behoefte. Het aanhoudend paardrijden toch had, wat natuurlijk was, hen meer dan de hen vergezellende ridders vermoeid, vooral omdat het gedaan moest worden over een terrein, hetwelk niet overal effen was, en langs wegen, die hier en dáár nauw verdienden zóó genoemd te worden. Daarbij was nog gekomen, dat de lucht niet altijd even helder geweest was als op den dag, waarop zij aan ridder Daniël een lied ontlokt had, en dat de verpleging te wenschen had overgelaten, zoo dikwijls de af te leggen afstand voor den rit van één dag te groot geweest ware, hadde men zich niet willen vergenoegen met in eenig ander gebouw dan eene abdij of een klooster den intrek te nemen.

Op den 8sten October werd de reis voortgezet. Zij ging naar Prémontré, waar de abdij hare poort voor de Mariënwaarders, als voor allen, die het generaal-kapittel kwamen bijwonen, ontsluiten zou: een talrijk gezelschap, zooals uit hetgeen volgt, opgemaakt kan worden, voor zooveel het uit het vroeger reeds gezegde nog niet afgeleid is.

Honderden abdijen en prioraten kon de Praemonstratenser-orde de haren noemen. Waren de mannen, die aan het hoofd dier gestichten stonden, gehouden, op het generaal-kapittel te verschijnen of er zich te doen vertegenwoordigen, in geval van ziekte door hun prior of een anderen daartoe geschikten kanunnik en bij grooten afstand door twee of, wilde dat de generaal-abt, door meerdere afgevaardigden uit hunne circarie, de meesten konden niet van plichtverzuim beschuldigd worden, al werd het bij het toenemend verval der orde noodig te bepalen, dat wie nalatig was, eene boete zou te betalen hebben, waarvan het bedrag gelijkstond met dat der jaarlijksche bijdrage, en bovendien eene straf te ondergaan, door het generaal-kapittel op te leggen.

Maakten de hoofden reeds een aanzienlijk getal uit, zij kwamen niet alleen, maar brachten broeders, vrienden en bedienden mede. En mochten zij in dit opzicht al niet doen, wat hun gelustte, hun stond toch vrij, door twee mannen te paard en één te voet zich te doen vergezellen, ja! door meerderen, indien de generaal-abt wegens gevaar op den weg hun dit vergunde en zijzelven de onkosten ervan dragen

wilden; terwijl den abten van Laon, Floreffe en Cuissy was toegestaan, vier personen bij zich te hebben, en voor zooveel vrienden en bedienden betrof, eenige meerdere vrijheid dan aan de overigen gelaten was aan hen, die niet woonden aan gene zijde van Soissons, Laon, Crespy, La Fere en Chauny.

Den volgenden dag - in al de kerken der orde werd op dien dag en de beide volgende dagen de mis van den H. Geest conventueel gecelebreerd en daarbij, als bij alle privaat-missen, de collecte: 'Deus, qui charitatis dona'(*), etc. gesproken en verder door alle kanunniken en conversen de psalm: 'Miserere meci Deus'(†), etc. met het Gebed des Heeren en de Engelgroet gelezen, door de eersten onder bijvoeging der gezegde collecte - kwamen zij, die het kapittel moesten bijwonen, gekleed met tuniek, scapulier en kap, op een daartoe door den generaal-abt bepaald en door klokgelui kond gedaan tijdstip vóór de groote abdijpoort bijeen en wachtten dáár, totdat het convent er hen in processie kwam afhalen.

Bij deze processie, welke, ter kerk uitgetreden, haar weg naar de poort nam, gingen de generaal-abt, benevens de abten van Laon, Floreffe en Cuissy, allen in vol ornaat, achter het convent. Het laatste stond niet ver van de poort stil, maar gezegde abten traden naar de poort toe, besprengden de wachtenden met wijwater en bewierookten hen, toen zij de poort binnentraden. Hierop keerde de processie onder 't luiden van al de klokken der abdijkerk naar dit gebouw terug en sloten de abten en kanunniken zich bij haar aan, gaande twee aan twee en gevolgd door de drie zoo even genoemde 'eerste' abten en den generaal-abt, die den trein sloot.

In de kerk celebreerde deze aanstonds de mis van den H. Geest, na afloop van welke plechtigheid de kapittelklok gehoord werd en allen zich begaven naar de plaats, waar het kapittel zou gehouden worden. Zoodra er allen bijeen waren, hief de generaal-abt het 'Veni Creator'(§), etc. aan.

Allen knielden en paarden hunne stemmen met de zijne; doch toen de laatste toon van het schoone en indrukwekkende lied gehoord en door vers en collecte: 'Emitte spiritum tuum'(**), etc. en 'Deus, qui corda fidelium'(††) gevolgd was, stonden de geknielden op, begaven zich naar hunne plaatsen en zetteden zich op het 'Benedicite' van den generaal-abt neder, om de rede aan te hooren, welke ditmaal niet door eenigen daartoe aangewezen abt of kanunnik, maar door hemzelven gehouden werd.

Het onderwerp dier rede was de reformatie, waaraan de orde in

(*) God, die de gaven der barmhartigheid, enz.
(†) Ontferm u over mij, God.
(§) Kom Schepper.
(**) Zend uwen Geest uit, enz.
(††) God, die de harten der geloovigen, enz.

meer dan één opzicht behoefte had, en krachtig drong hij erop aan, dat allen met hem mochten medewerken, om haar tot stand te brengen. Diepe stilte heerschte er, terwijl hij sprak; maar wie in de ziel zijner hoorders hadde kunnen lezen, zou tot de wetenschap gekomen zijn, dat zijne woorden niet aller bijval hadden.

Toen hij met spreken ophield, gingen allen, die het kapittel niet bij te wonen hadden, weg, werden de deuren door hen, aan wie dit opgedragen was, gesloten en legden de kloosterhoofden, die het nog niet gedaan hadden, knielend in handen van den generaal-abt de belofte af van gehoorzaamheid aan hem en het generaal-kapittel.

Vervolgens werden eenige benoemingen gedaan.

De eerste, welke plaats had, was die van definitoren des kapittels: mannen, door wie in geval van geschil beslist; op de geldmiddelen der orde het oog gehouden; daaromtrent, was 't noodig, eenig voorstel aan het kapittel gedaan werd, en met den generaal-abt een tweetal geschikte abten gekozen werden, die al de gezegelde en te zegelen brieven van het kapittel te bespreken en te zorgen hadden, dat daarin niets onbehoorlijks of schadelijks inslope, terwijl één van hen bij het zegelen door den daartoe aangewezen kanunnik moest tegenwoordig zijn.

De volgende benoeming was van collectoren, die onder anderen verplicht waren, vóór het scheiden van het kapittel bekend te maken, hoeveel ieder te betalen had en wie in gebreke gebleven waren te voldoen, bij deze bekendmaking de orde der circariën in acht nemend.

Aan de beurt kwam daarop de benoeming van hen, in wier handen de verontschuldigingen der afwezige abten gesteld werden, ten einde te beoordeelen, of die als al of niet gegrond behoorden aangemerkt te worden.

Al deze en ook andere benoemden, als: de secretaris en schrijvers van het kapittel, enz., legden in handen van den generaal-abt den eed af, dat zij hunne betrekkingen getrouw zouden waarnemen, en de schrijvers bovendien in handen der definitoren den eed van geheimhouding tot tijd en wijle die overbodig zou worden wegens de door de definitoren zelven aan eenige zaak gegeven openbaarheid.

Alvorens hierop tot de werkzaamheden over te gaan, waarvoor in deze ochtendzitting nog eenige tijd overbleef, stelden de visitatoren en allen, aan wie, òf door den generaal-abt alleen, òf door hem en het generaal-kapittel te zamen, eenige commissie was opgedragen geweest, die ter beschikking van den eerstgenoemde, om haar later, naarmate dit aan het kapittel zou voorkomen, al of niet in het belang der orde te wezen, zich opnieuw te zien toevertrouwen of op anderen overgaan. Ook werd vooraf nog bepaald, wie de mis zou celebreeren, den volgenden dag onmiddellijk vóór het kapittel door de abten te zingen; wie het hoofd van het koor; wie de diaken, enz. zijn zou.

Ten einde voor te komen, dat de werkzaamheden een minder goeden loop en afloop hadden, moest - zóó werd bepaald - door de

leden van het kapittel één en ander in acht genomen worden. Bij beraadslagingen had ieder op zijne beurt te spreken en wie niet aan het woord was, aandachtig naar den spreker te luisteren, zich zorgvuldig wachtende, hem in de rede te vallen. Wenschte iemand iets voor te stellen, dan moest hij dit eerbiedig en met weinig woorden doen. Bij verschil van gevoelen mochten beide partijen wel hare redenen doen hooren, maar met alle bescheidenheid en waren zij verplicht, indien de generaal-abt zulks begeerde, die redenen hem op schrift te geven, zonder tegenspraak zich te onderwerpen aan de uitspraak der definitoren, als dezen in het voor hunne zittingen bestemde vertrek, na beraadslaging, tot een besluit gekomen waren.

Met hetzelfde doel werd eene bepaalde orde van behandeling vastgesteld, deze namelijk: dat, nadat de brieven van verontschuldiging, enz., die men aan den generaal-abt en het generaal-kapittel aan te bieden had, overgereikt waren en daaruit onder het voorlezen het noodige opgeteekend was, achtereenvolgens in behandeling zouden komen: de reformatie der orde; appèls, zoo die er zouden wezen en eindelijk zaken, uit de circariën aangebracht; benevens anderen, welke zich mochten opdoen. Bovendien werd bepaald, dat de generaal-abt vóór het einde van elke zitting zou besluiten, wat in de volgende zou behandeld worden, opdat er gelegenheid ware, vooraf erover na te denken; alsmede, dat in de kapittelzaal eene lijst der volgorde van de circariën zou opgehangen zijn, in overeenstemming met welke hare zaken ter tafel gebracht moesten worden.

Van de werkzaamheden werd de reformatie ter hand genomen. De generaal-abt deed mededeeling van bepalingen, welke hem voorkwamen, daarvoor noodig te zijn. Meer dan één der aanwezigen liet zich daarover hooren. Daarbij kwam uit, dat sommigen vóór-, anderen tegenstanders waren van de invoering eener gestrengere levenswijze bij de orde, en werd voor wien haar wenschte te kennen, de reden openbaar, waarom de opening-toespraak van den generaal-abt geen onverdeelden bijval gevonden had.

Nog was de wisseling van gedachten over de belangrijke zaak niet geëindigd, toen de voorsteller de zitting sloot, na vooraf gezegd te hebben, dat des namiddags de aangevangen beraadslaging voortgezet en na afloop daarvan eene andere over de in de beide voorafgegane generaal-kapittels gemaakte bepalingen geopend zou worden.

Tot de namiddagzitting gaf de klok het teeken. Op het hooren ervan begaven zich de broeders naar de vergaderplaats. Weldra verscheen er ook de generaal-abt.

Na zijn binnentreden werden de deuren gesloten en weder het ‘Veni Sancte Spiritus’, ‘Emitte Spiritum tuum’, etc. en ‘Deus, qui corda’, etc. gehoord. Het voorbeeld van den generaal-abt, die hierop zijne plaats innam, werd door de overigen gevolgd en toen allen gezeten waren, het onderwerp, waarvan de bespreking begonnen was,

opnieuw in behandeling genomen. Het geschiedde met dien uitslag, dat sommige voorstellen van den generaal-abt den definitoren ter beslissing overgegeven werden.

Dit was ook het geval met enkele bepalingen, welke in de kapittels der beide vorige jaren gemaakt waren. Wet was bij de orde, dat eene in een generaal-kapittel gemaakte bepaling in al de kloosters der orde aanstonds bekendgemaakt en in werking gebracht moest worden. In het volgende kapittel kwam zij echter weder in behandeling. Openbaarde zich dan geen verzet, en vond niemand er iets ongeschikts in, dan bleef zij in werking; doch had het tegenovergestelde plaats, dan moesten de redenen van hem, die bezwaar maakte, gehoord worden en had daarna de generaal-abt of hadden de definitoren te beslissen, wat gedaan moest worden. Eerst als zij in het derde kapittel nog eenmaal overwogen was, werd zij, in geval van goedkeuring, voorgoed vastgesteld of bij slechts gedeeltelijke goed- of geheele afkeuring gewijzigd of verworpen. Tegen deze en die bepaling der vorige jaren nu werden bezwaren geopperd en er bleef niets anders over, dan dat de definitoren ook daaromtrent beslisten.

Bij het sluiten der zitting kondigde de generaal-abt voor die van den volgenden dag de behandeling van zaken aan, die uit de verschillende circariën aangebracht waren of zouden worden.

Wie een werkzaam aandeel in de beraadslagingen genomen had, niemand met meer tact dan Berwold. Zelf een voorstander, niet van de losbandigheid, welke sommige Praemonstratensers geoorloofd achtten, maar van eene vrijer beweging, dan de voorstellen van den generaal-abt toelieten, had hij bij de blootlegging en verdediging zijner zienswijze te zorgen gehad, dat zijne woorden voor zijn eigen abt, den man des regels, niet stuitend waren, en waarlijk meesterlijk had hij zulks gedaan. En zijn abt - deze had zich verblijd over de niet twijfelachtige belangstelling, waarmee zijn kanunnik werd aangehoord, maar soms ook noch oog noch oor voor hem gehad, dan namelijk, als hij dacht aan den hoogen rang dien de abt van Prémontré in de orde bekleedde, en zichzelven durfde vragen: die rang onbereikbaar voor u?

Den volgenden dag was men met de te houden mis tot aan het ‘Agnus Dei’(*) gekomen, toen met tusschenpoozen de kapittelklok zich driemaal hooren deed. 't Was de roepstem tot de zitting, die zou aanvangen, zoodra de mis zou geëindigd zijn. Nauw was dan ook het ‘Benedicat’(†) van den dienstdoenden abt met het ‘Deo gratias’(§) beantwoord, of men begaf zich ten kapittel. Op dezelfde wijze, als waarop hij het de beide vorigen gedaan had, opende de generaal-abt deze zitting, waarin eene hoogst belangrijke zaak in behandeling komen moest. Zij was deze:

(*) Lam Gods.
(†) Zegene (u).
(§) God zij gedankt.

Toen de stichter der orde, Norbert, Aartsbisschop van Maagdenburg geworden was, had hij de kanunniken der Mariakerk aldaar voor Praemonstratensers plaats doen maken. Het duurde niet lang, of een zeker aantal kloosters vormde met gezegde kerk een lichaam, hetwelk als zoodanig en niet als lid van het groote lichaam wenschte te bestaan. Dit bleek onder anderen uit de lusteloosheid, met welke de generaal-kapittels bezocht werden, en de rusteloosheid, waarmede getracht werd, van de verplichting ertoe zich te ontslaan. In het jaar 1224 was door tusschenkomst van een Pauselijken legaat verkregen, dat met een kapittelbezoek om de drie jaren genoegen genomen werd; doch waren de begunstigden voor het oogenblik daarmede tevreden geweest, voldaan waren zij niet. Op onze kapittelvergadering stelden proost Johannes van Maagdenburg en andere tot de circarie van Saksen behoorende proosten aan de aanwezigen voor, hoe nadeelig het voor hunne kloosters was, dat dezen, al was het slechts éénmaal in de drie jaren, hen missen en wel wegens den grooten afstand van Prémontré gedurende meerdere weken missen moesten.

Kon het nadeel, waarvan sprake was, niet ontkend worden, ingezien werd ook, hoe de eenheid der orde schade lijden zou, indien op den weg van begunstiging, dien men ten behoeve der klagende kloosters was ingeslagen, voortgegaan werd. Het gevolg was, dat de bespreking veel tijds vereischte en niet leidde tot eene beslissing omtrent de zaak zelve, maar tot de opdracht ervan aan den generaal-abt, benevens twee andere abten en Bisschop Willem van Parijs, wiens bemiddeling door de Saksers ingeroepen was, - eene zóó volledige opdracht, dat zij voor hunne beschikking zich van het kapittelzegel zouden mogen bedienen, gemeenlijk achter vier sloten geborgen, waarvan de sleutels berustten bij den abt van Prémontré, dien van Laon, dien van Floreffe en den prior van Prémontré of eenigen daartoe door het convent van Prémontré uit zijn midden aangewezen broeder.

Het einde van het gemeenschappelijk overleg is de bepaling geweest, dat om de drie jaren slechts één proost van de Maagdenburger-vereeniging ten kapittel zou behoeven te verschijnen, mits die ééne kwame met eene volmacht van de overigen, voor de gedurende die drie jaren gekozen proosten den generaal-abt obediëntie dede en voor de abdij van Prémontré een geschenk medebracht van bepaalden aard en waarde.

In de zitting van den laatsten dag, ook als de vorigen aangevangen, kwam eene zaak ter tafel, welke Mariëngaarde betrof. Zijn abt, reeds hoogbejaard, toen hij gekozen werd, zooals wij uit het vroeger medegedeelde gesprek van abt Johannes en ridder Willem weten, was ten gevolge eener ongesteldheid, door welke hij aangetast was, niet langer in staat, de plichten van zijn ambt naar behooren te vervullen, zoodat het klooster schade geleden hadde, indien het door de welwillende zorg zijner bewoners niet voorkomen ware. Op den duur kon het zóó niet voortgaan. Dientengevolge waren er bij het generaal-kapittel

afgevaardigden van het Friesche gesticht verschenen, ten einde voor den afgeleefden man het ontslag te verwerven, waarbij al de voorrechten, die de wettig ontslagene had, voor hem behouden bleven: de keus van het klooster, waar hij zijne overige dagen slijten wilde; de eerste plaats na den abt overal en de eerste stem in het kapittel; vrijstelling van de verplichting, in het koor en bij de missen te verschijnen; onderhoud gedurende het overige van zijn leven en na zijn overlijden eene behandeling als die van een abt in dienst, b.v., dat de conversen binnen dertig dagen duizend Vaderonzen baden en niet slechts vijfhonderd, als voor een gewonen broeder.

Door de in deze zaak genomen besluiten scheen bewaarheid te zullen worden, wat ridder Willem in het gesprek met zijn broeder zeide gehoord te hebben van den invloed, dien abt Johannes vermoedelijk hebben zou, indien het in Mariëngaarde tot de verkiezing van een opvolger van Jaricus komen mocht. Zij leidden er toch toe, dat aan den Mariënwaarder door den generaal-abt en het generaal-kapittel opgedragen werd, den grijsaard te ontslaan, en door den ten kapittel aanwezigen abt van Steinfeld, wiens in de Eifel gelegen abdij de stichter van Mariëngaarde tot moeder-abdij gekozen had, bij de verkiezing van den nieuwen abt zijn plaatsvervanger te zijn.

Evenals op den tweeden maakten op dezen laatsten dag van het kapittel de definitoren de beslissingen bekend, door hen in hunne afzonderlijke zittingen ten aanzien van meer dan één zaak genomen. Geen vierde zittingsdag behoefde aan de drie voorafgaanden toegevoegd te worden.

Behalve voor de afdoening van al de genoemde was er gelegenheid geweest voor die van vele andere zaken: de broederschappen; de rapporten der circarie-visitatoren; het ontslag van sommige en de aanstelling van andere abten in hunne plaats; de collecten; de predikbrieven, enz. Zoo kon het kapittel geëindigd worden. 't Geschiedde op plechtige wijze. Gebeden werd, nadat de besluiten van het kapittel in zake schuld van onderhoorigen bekend gemaakt waren, voor alle kerkelijke bedieningen en voorts de excommunicatie uitgesproken over allen, die zich haar op den hals haalden: bezitters van eigendom, afvalligen en dergelijken, waarbij de generaal-abt en ook de overige abten op het ‘Fiat, fiat’(*), door den eerste gesproken, de brandende kaarsen, die zij in de handen hielden, op den grond wierpen. Dan volgde het ‘Confiteor’, etc. van den generaal-abt, door het kapittel, nadat het ‘Misereatur’ voorafgegaan was, herhaald. Tegenover het ‘Misereatur’ der broeders over hem uitte de generaal-abt het ‘Indulgentiam’ over hen, als over zichzelven. Ware er geen bisschop tegenwoordig geweest, dan hadde hij ten slotte den plechtigen zegen gegeven; nu werd het ‘Benedicat’ door een bisschoppelijken mond uitgesproken.

(*) Zóó zij het, zóó zij het.

Zoolang het kapittel geduurd had, was het geen abt, kanunnik of convers geoorloofd geweest, zonder verlof van den generaal-abt de kloosterpoort uit te gaan. Hadde een abt het gewaagd, hij zou bij water en brood hebben moeten vasten en in het convent der abten van eene naakte tafel eten. Een kanunnik of convers hadde in dat geval, indien ten minste de abt van Prémontré hem houden wilde, in diens abdij moeten blijven, ten einde de straf der zwaardere schuld te ondergaan. En hadde deze of die zich dermate vergeten, dat hij over den muur geklommen ware, hij zou voor afvallige gehouden en buiten vergunning van den generaal-abt in zijn eigen klooster niet weder ontvangen zijn.

Werd eene zitting tijdelijk opgeheven, omdat de definitoren afzonderlijk te beraadslagen hadden, nu over eene zaak, waaromtrent zij nog niet tot een eindbesluit gekomen waren, dan over eene andere, welke nog niet aan hun oordeel was onderworpen geweest, dan gingen velen van de overigen naar het klooster-kapittel, waar inmiddels eene vermaning ten beste gegeven werd, terwijl anderen op andere wijze de oogenblikken sleten, die verliepen, totdat de klok de terugkomst der definitoren ten kapittel kenbaar maakte.

Licht laat zich begrijpen, dat waar zoovele leden der orde uit verschillende oorden samenkwamen, deze en die de gelegenheid niet ongebruikt lieten, ook buiten de zittingen van het kapittel eenig belang te behartigen, hetzij van zichzelven, hetzij van anderen. Onder anderen deed het de abt van Cuissy, bij gelegenheid, dat hij met vergunning van den generaal-abt met Johannes eene wandeling buiten het klooster deed. Nadat het gesprek eenige oogenblikken over andere onderwerpen geloopen had, zei de Mariënwaarder:

- Het moet een vreemd gevoel bij u opwekken, als ge te Prémontré komt, dat er een ander de plaats heeft ingenomen, welke eens de uwe was, en dan nog wel zulk eene plaats.

- Geen onaangenaam gevoel, luidde het wederwoord van broeder Conradus. Wel - ik ontveins dit niet - heeft het mij moeite gekost, als abt van Prémontré mijn ontslag te nemen, wijkende voor den zendeling van den H. Stoel, die naar mijn oordeel in de handhaving van de voorschriften der orde en de uitvoering van 's Pausen bevelen, hoe mij ook beiden ter harte gingen, te gestreng was, maar sinds men mij, schoon ik dit geheel onwaardig was, tot abt van Cuissy gekozen en mij zóódoende aan het hoofd eener abdij gesteld heeft, waar evenveel eensgezindheid heerscht, als er hier tweedracht bestond, ben ik er volkomen mee bevredigd, ben ik er dankbaar voor, dat ik ertoe besloot.

- Gij spreekt van tweedracht hier, hernam de eerste spreker, maar dunkt u niet, dat zij, met uitzondering van deze en die abdij, overal toeneemt? Dat zij hier zich vóór enkele jaren geopenbaard hebbe in de bedreiging der leekebroeders, dat zij de kanunniken vermoorden

en de hoeven in brand steken zouden, toen men hen met excommunicatie bedreigde wegens hun verzet tegen de bepaling, volgens welke voortaan niet als leekebroeder zou worden opgenomen, dan wie de voorschriften betrekkelijk kleed en baard in acht zou willen nemen; elders deed en doet zij het in den tegenstand, dien men biedt aan den eisch tot onthouding van vleeschspijze, en in de listigheid, waarmede men van voldoening aan dien eisch zich tracht te ontslaan.

- Ik erken en betreur, sprak de abt van Cuissy, dat het voorstaan van eene gestrengere of minder gestrenge levenswijze verdeeldheid ten gevolge heeft, toenemende verdeeldheid, en is het dientengevolge mijn wensch, dat aan het hoofd *en* van onze orde *en* van onze abdijen en prioraten mannen staan, die, schoon het hun, als u en mij, ernst is met het leven naar den regel, toch niet overdrijven, dit geeft mij vrijmoedigheid, ja! dringt mij u te spreken over de keuze van een abt van Mariëngaarde, welke weldra onder uwe leiding geschieden zal...

- Gaarne, viel abt Johannes hem in de rede, wil ik u hooren; alleen verzoek ik u, niet uit het oog te verliezen, dat zij, zoo al onder mijne leiding, daarom niet overeenkomstig mijne beschikking plaats heeft.

- Geen ander voornemen heb ik, liet de abt van Cuissy zich hooren, dan getuigenis af te leggen nopens een broeder uit uwe streek, die bij de verkiezing in aanmerking komen kan, opdat ge volle vrijheid gevoelen moogt, hem aan het klooster te gunnen, indien het hem kiest. Bekend is u, dat abt Sibrandus, Jaricus' voorganger, zooveel met Ethelgerus ophad, dat hij hem niet slechts als zijn kapelaan en schrijver gebruikte, maar ook een paar jaren vóór zijn overlijden hem naar Cuissy zond, opdat hij onderricht ontvinge in een en ander, waarin hij dat nog noodig had. Ik kan u zeggen, dat het ons moeite gekost heeft, van hem te scheiden, toen hij ons verlaten moest. Welk een nederig en gehoorzaam mensch was hij, niettegenstaande hij door zijne bekwaamheden boven de meesten uitmuntte! Het is mijne overtuiging, dat hij een geschikte abt voor Mariëngaarde zijn zou, indien hij gekozen werd, en dit, behalve om hetgeen ik van hem gezegd heb en zeggen mocht, om de geschiktheid, waarmede hij de statuten onzer orde, zonder te overdrijven, handhaven en den goeden dunk, dien wij hier in het Zuiden van de abten in uw land hebben, onderhouden zou. Maar - hoor ik de klok niet, die ons terugroept naar de abdij? dat we ons een weinig spoeden!

Toen abt Johannes den dag, nadat het kapittel geëindigd was, met zijn kanunnik de kloosterpoort uittrad, om daarbuiten de door den convers voorgebrachte paarden te bestijgen en met de op den hun bepaalden tijd aanwezige ridders den terugtocht aan te vangen, bracht hem de portier het verzoek over, namens abt Conradus diens voormaligen kweekeling recht hartelijk te groeten.

Langs den weg, dien het bij zijne komst naar Prémontré gevolgd

was, keerde het vijftal terug, totdat het dien te Brussel verliet en in de richting van Leuven verder toog.

Is het ook nu mijn voornemen niet, een in ieder opzicht nauwkeurig verslag van deze zijne reis te geven, wel wil ik het, zoo beknopt mogelijk, doen van een paar gesprekken, door wie het uitmaakten, gevoerd. De aanleiding tot het ééne was de vraag, door abt Johannes aan de ridders gedaan:

- De tijd is u zeker te Braine niet lang gevallen? en wat hij, zonder eerst antwoord af te wachten, daarop volgen liet: recht hupsche menschen, zegt men, zijn de bewoners van het kasteel dáár.

- Ons ten minste, sprak ridder Willem, hebben zij met groote gastvrijheid ontvangen.

- En wij troffen het uitstekend, haastte zich Daniël voort te gaan, toen zijn broeder zweeg. Verbeeld u, den dag na onze aankomst deelde onze gastheer ons mede, dat hem in den vroegen ochtend de aanwezigheid van een wild zwijn in een niet ver van het kasteel gelegen bosch bericht was, en noodigde hij ons uit, op te zitten, ten einde met hem te beproeven, of wij het meester zouden kunnen worden.

- En hij klopte niet aan het oor van dooven, begrijp ik, liet de abt zich hooren.

- Wij waren integendeel, hernam Daniël, aanstonds bereid en spoedig in het zadel en op weg. Weldra bleek, dat het bericht overeenkomstig de waarheid geweest was. Door de honden opgejaagd, stak het dier den bruinzwarten kop met grimmige oogen uit eenig heestergewas, maar trok, toen het ons bespeurde, dien aanstonds terug. Zóó snel intusschen deed het dit laatste niet, dat de pijl, door de vaste hand mijns broeders afgeschoten, geheelmiste. Daardoor woedend geworden, sprong het te voorschijn, kwam onder het bereik van mijn zwaard en bezweek als het offer zijner misplaatste woede.

- Vergun mij, eerwaardige vader! sprak Willem, dat ik de toedracht van het gevecht mijns broeders met het zwijn eenigszins anders beschrijf, dan hij, gewis uit nederigheid, deed. Toen ik het meer of minder juist getroffen had en het daarop zijn schuilhoek verliet, om zich op mijn broeder, dien het als den schuldige beschouwde, te wreken, zag het er zóó vervaarlijk uit, dat twijfelachtig scheen, of niet de duivel de gedaante van een zwijn had aangenomen. Het ging het paard, waarop mijn broeder zat, een prachtig uit den stal van onzen gastheer, te lijf, waarbij niet te beletten was, dat het aangevallen dier gewond werd, waggelde, neerstortte en zijn berijder in levensgevaar verkeerde. Gelukkig, dat de laatste, als altijd, zijne tegenwoordigheid van geest behield. Ik zie nog, hoe hij onder het uitspreken van een krachtig: bij St. Hubertus! zijn zwaard in den strot van het ondier duwde, dat het spoedig, in zijn bloed wentelend, den laatsten adem uitblies.

- Gezegend zij de vrome kluizenaar van het Ardenner-woud, dat hij

hem, die in den nood hem aanriep, heeft bijgestaan, besloot Berwold, onder blijkbare instemming, zoowel van zijn abt als van den convers, het verhaal der beide broeders.

Tusschen den abt en zijn kanunnik had het tweede der mede te deelen gesprekken plaats - een gesprek van geheel anderen aard dan het voorafgaande.

- U is gewis ook medegedeeld, wat mij te Prémontré verhaald is: dat de H. Vader den generaal-minister der Minderbroeders van zijn ambt ontzet heeft? vroeg Berwold aan zijn abt.

- Inderdaad heeft men mij dit gezegd, luidde het korte antwoord.

De kanunnik ging voort:

- De H. Vader schijnt er slechts noode toe overgegaan te zijn.

- Ik zou dit, hernam Johannes, van ganscher harte toejuichen bij de gedachte, dat Elias door den H. Franciscus geëerd werd, indien mij daarvan niet terughield de herinnering aan zijn wereldsch leven. Had hij niet tal van paarden en stalknechten? Liet hij niet baard en hoofdhaar groeien? Verzamelde hij geen schat en dwong hij zijne broeders niet, hem daarbij de behulpzame hand te bieden? Maar - het past ons te gelooven, dat hij, die op den stoel van den H. Petrus geplaatst is, zóó en niet anders gehandeld heeft door ingeving van den Heiligen Geest.

- Wat naar mijn misschien gering verstand nog meer dan het door u genoemde ten zijnen laste komt, sprak Berwold, is zijn onbeteugeld verlangen naar het generaal-ministerschap, waardoor hij zich liet verleiden tot eene gewelddaad, ten einde het machtig te worden. Doch - zooals mijn eerwaardige vader te recht gezegd heeft - ongetwijfeld heeft de Paus onder hooger invloed gehandeld, en mogen wij dat handelen bespreken, 't beoordeelen ervan zij verre van ons.

- Over hetgeen ge eene gewelddaad noemt, zweeg ik, zei hierop de abt, omdat, zooals men mij ten minste verhaald heeft, niet Elias, maar een zeker aantal broeders, die zijne verkiezing dreven, zich daaraan heeft schuldig gemaakt, indien er ten hunnen aanzien van schuldig maken mag gesproken worden, waar zij meenden den wil te moeten uitvoeren van den H. Franciscus, die vóór zijn overlijden Elias tot generaal-minister bestemd had. En Elias - 't is waar, hadde wegens het door hen gepleegde bij zijne aanvankelijke weigering, het ambt te aanvaarden, kunnen volharden, maar wat zal ik zeggen? 't is eene niet te versmaden betrekking, die van het hoofd eener orde te zijn.

Johannes dacht bij het laatste meer, dan hij uitte. Of Berwold niet hetzelfde deed, moge noch verzekerd, noch ontkend kunnen worden, zeker is, dat hij, het gesprek met den abt niet voortzettende, onder het verder rijden bij zichzelven zeide:

- Elias door den H. Franciscus tot generaal-minister bestemd - niets meer of minder dan een voorwendsel. Neemt de abt het inderdaad voor goede munt aan en meent hij, dat het zelfs tot iets meer

dan verontschuldiging strekken kan van hetgeen afkeurenswaardigs heeft plaats gehad, dan is te wenschen, dat hij beter zie en beter schatte, indien bij de verkiezing te Mariëngaarde onverhoopt zich iets dergelijks mocht opdoen.

Buiten Leuven nam de abdij Park het reizend vijftal, ten minste drie ervan, op.

Het was ruim eene eeuw geleden, dat Godfried I van Lotharingen hare stichting bewerkt had, door een klein bosch, tot jachtvermaak bestemd, aan abt Walter van Laon af te staan, opdat er een Praemonstratenser-gesticht tot stand kwame. Aan 's Hertogen wensch was voldaan en dientengevolge waren, zooals een schrijver zich uitdrukte, ‘de wilde beesten door menschen vervangen; was een hol in een heiligdom herschapen; had men een lomp kasteel tot een hemelsch Odéon gemaakt, en waren klokken den horens, hymnen den kreten, kanunniken den jagers, vruchtbaarheid der onvruchtbaarheid, godsdienst der wulpschheid, de hemel der wereld opgevolgd’.

Constantijn Huygens, de zoon, die er meer dan eens langer of korter toefde, teekende in zijn *Journaal* over het jaar 1693 aan: ‘De situatie van dit Clooster van Parck, waarvan de monicken Norbertinen zijn, is seer plaisant bij de drie voors. vijvers en een stercke beeck, die een watermolen doet gaen en is daer aerdighe plantagie by ende een schilderachtig gesicht.’

Iets vroeger had hij geboekt: ‘Naermiddach raeckte met de Graef van Hoorn en de Hr. van Opdam in 't Clooster ende bij den Pater Prior, die ons van zijn beste bier te drincken gaf.’

Indien gastvrijheid dat beste bier deed schenken, dan was zij eene gedurende een vijftal eeuwen overgeërfde deugd. Abt Johannes toch en de beide broeders werden door het toenmalig hoofd der abdij, Hendrik van Brussel, met open armen ontvangen en zooveel hun kortstondig verblijf toeliet, met bewijzen van welwillendheid bejegend, zoodat zij gaarne iets langer getoefd hadden, hadden zij niet ook nog aan het vrouwenklooster te Zennewijnen in de nabijheid van Tiel een bezoek te brengen gehad.

Bekend is, dat ook de Praemonstratenser-orde hare zoogenaamde dubbelkloosters had. Mochten er zijn, die oordeelden, dat door het samenkomen van mannen en vrouwen tot opluistering van hun godsdienst ‘Gode een schoon huis, uit twee door eenen hoeksteen verbonden wanden gesticht werd’, anderen keurden dat samenkomen af ‘wegens de listen des duivels of de aanmerkingen der menschen’, zooals het concilie van Agde (506) zijn bevel motiveerde, dat de vrouwenkloosters op grooter afstand van die der mannen gesticht moesten worden. Dat er ook onder de Praemonstratensers gevonden werden, die der laatstgenoemden zienswijze deelden, blijkt onder anderen uit het besluit van Norbertus' opvolger, Hugo, de zusters, welke te Prémontré leefden, vandáár te doen gaan en verderaf te

vestigen (1141), en dat van Frederik, den stichter van Mariëngaarde, eene scheiding van zijne mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen te bewerkstelligen en de laatsten afzonderlijk in het door hem gestichte Bethlehem te doen wonen.

Was de abdij Mariënwaard, voor zooveel ten minste bekend is, geen dubbel-klooster en gevoelden zich dienvolgens hare bewoners niet gedrongen, op behoorlijken afstand van hun gesticht een ander tot stand te brengen, opdat daarin de vrouwen wierden opgenomen, welke te voren met hen geleefd hadden, toch waren zij, juist honderd jaren na de stichting hunner abdij (1228), bereid, tot die van een vrouwenklooster hunner orde in de Tielerwaard mede te werken. Zij stonden daartoe eene hoeve of bouwing af, welke zij te Zennewijnen bezaten. Stichtster werd daarop Machteld, de weduwe van Hendrik van Smithuizen. Haar ried en hielp Folpert van der Lekke, de gemaal van hare dochter Othilde, bij het ondernomen werk - een werk van devotie in den smaak des tijds, indien het ten minste geene ijdele klanken waren, toen zij, twaalf jaren vroeger met haar echtgenoot aan de Mariënwaarder-abdij vrijdom van den tol te Smithuizen schenkend, verklaarde dit te doen wegens ‘de ervaring, dat alles der ijdelheid onderworpen is en den mensch niets overblijft dan goede werken, en met het doel, zich vrienden en middelaars bij God te verwerven en op verstandige wijze voor het heil harer ziel te zorgen’. Zóó kwam Mariënschoot, ook wel kortweg Schoot geheeten, tot stand.

Door wereldlijken en geestelijken voorts begunstigd en begiftigd, is het rijk aan landerijen en andere bezittingen geworden, uit de opbrengst waarvan nog in de 17de en volgende eeuw, nadat zij reeds opgehouden had te bestaan, zekere jaarlijksche praebenden betaald zijn geworden aan dochters uit de geslachten van Bronkhorst, Scherpenzeel, Hammerstein, Tengnagel, Haaften, Borssele, Lijnden en anderen.

Alvorens getuigen te zijn van het voor ons belangrijkste van het door abt Johannes aan de nog jeugdige stichting gebracht bezoek, maken wij kennis met de voorschriften, welke voor de zusters der Praemonstratenser-orde gegolden hebben.

Hare priorin, welke vroom, voorzichtig, nederig, zacht en bescheiden wezen moest, voorbeeldig en zedig in den omgang en gestreng in de handhaving der tucht, hadden zij in hooge eer te houden.

Wit moesten hare kleederen wezen en van dezen de boventunieken aan de borst gesloten. Of zij al dan niet zongen, altijd hadden zij witte scapulieren te dragen.

Driemalen 's jaars moesten op bepaalde tijden hare haren afgesneden worden en had men de in dit opzicht onwilligen door de censuur tot gehoorzaamheid te dwingen.

Het gemeenschappelijk leven was haar plicht. Van het eten en slapen in gemeenschap ontsloeg alleen ziekte of eenige andere noodzakelijkheid. Wat zij op bepaalde tijden gemeenschappelijk werkten,

moest tot gemeenschappelijk nut zijn. Eigendom was haar verboden. Werd haar door iemand iets geschonken of hadden zij eenige inkomsten, dan hadden zij de laatsten, zoowel als de eersten, voor de gemeenschap af te staan. Opdat hierin geene nalatigheid plaats grepe, moesten, wie zich schuldig maakten, door den proost of de priorin met de straf der zwaardere schuld gestraft en eenmaal in het jaar in der overigen tegenwoordigheid geëxcommuniceerd worden.

Voor de instandhouding van de clausuur der zusters hadden alle superieuren zorgvuldig te waken en die, zoo 't noodig was, met behulp van kerkelijke straffen, zelfs van de wereldlijke macht, te handhaven, zullende zij, die hierin nalatig mochten zijn, zelven gestreng gestraft worden.

De toegang tot het klooster moest van een dubbel slot voorzien zijn: van één van binnen en één van buiten. Den sleutel van het eerste had de priorin te bewaren, opdat wie van buiten kwame, geweerd wierde; dien van het laatste de prior, ten einde aan wie binnen waren, de gelegenheid tot uitgaan te benemen en zelfs het vermoeden ervan voor te komen.

Zonder schriftelijke vergunning van een superieur, d.i.: vader-abt of generaal-abt, mocht niemand, van welken stand, leeftijd of geslacht hij ware, in het klooster komen en de vergunning ertoe niet gegeven worden dan om voldoende redenen, zonder welke zelfs de superieuren niet hadden binnen te treden. Alleen voor geneeskundigen, meesters, timmerlieden en dergelijke personen was hierin eenig onderscheid te maken.

Uitgaan, zelfs voor korten tijd, mochten de zusters in geen geval dan dat van brand, melaatschheid of besmettelijke ziekte en dan alleen met verlof van den generaal-abt of diens vicarissen. In oorlogstijd mocht ieder abt de onder hem staande zusters naar veiliger oord brengen, mits hij haar niet van elkander scheidde. Ten einde ieder voorwendsel tot uitgaan te benemen, moest geen grooter getal zusters opgenomen worden, dan in de kloosterinkomsten of gewone aalmoezen genoegzaam levensonderhoud vinden kon.

De zuster, welke uit het klooster ging, beliep de straf van gedurende een geheel jaar wekelijks één dag bij water en brood te vasten, doch waagde zij zich buiten de buitenste poort van haar gesticht, dan werd zij als vluchtelinge aangemerkt, moest, als gezegd is, vasten, verder een jaar lang den sluier missen en als dienstmaagd dienen, zonder ten gevolge van dit dienen uit het klooster te mogen gaan.

De straf des kerkers wachtte haar, welke bevonden werd, hare gelofte van kuischheid te schenden, en na die te hebben doorgestaan, die van het missen van den sluier gedurende drie jaren en het dragen eener grijze tuniek. Vergat zij zich zóó geheel, dat zij zwanger werd, dan werd de reeds genoemde straf in zooverre verzwaard, dat zij levenslang den sluier miste.

De superieuren waren verplicht, viermalen 's jaars den zusters een anderen dan haar gewonen biechtvader aan te bieden, opdat deze op den gewonen tijd en ter gewoner plaatse de biecht haar afname. Met dien biechtvader mochten de biechtelingen niets anders behandelen, dan wat tot de biecht behoorde. Wenschten zij of wenschte één van haar buitengewoon eenigen biechtvader, dan hadden de superieuren dien wensch te vervullen, indien hij hun billijk voorkwam en de begeerde biechtvader geschikt.

De biechtvaders moesten bij het hooren van der zusteren biecht zorgen, dat de biecht met eerbied en vrijmoedigheid geschiedde, en daartoe zachtheid aan deftigheid paren. Meer door liefderijk vermanen dan hard bejegenen hadden zij de waarheid uit te vorschen en bij dat uitvorschen zorgvuldig zich te wachten voor den misslag van aan onwetenden te openbaren, wat haar onbekend was en als het haar bekend zou geworden zijn, haar zou schaden.

Alle acht, ten minste alle veertien dagen, alsmede op alle feesten, welke men drievoudige noemde, moesten de zusters biechten en communie houden.

Geene wereldlijke personen mochten zij in hare kloosters in den kost nemen, maar wel donaten en conversen hebben, van welke de laatsten, als de zusters zelven, inachtneming der clausuur te beloven hadden; de eersten echter, welke daartoe niet verplicht waren, nooit in het klooster der zusters komen mochten, maar erbuiten blijvende, de priorin, procuraatster en het convent als dienstmaagden dienen moesten in hetgeen dezen buiten het klooster te doen hadden, ook den proost, de gasten en anderen - in het kort, alles verrichten, wat gewoonlijk door niet besloten conversen verricht werd.

Had de priorin, procuraatster of iemand anders den donaten iets te bevelen of begeerden dezen met de priorin of iemand anders te spreken, dan moest zulks geschieden in het vertrek, waar met de wereldlijken gesproken werd, of in eenig ander, daartoe bij het klooster aanwezig en van traliën voorzien, opdat er van in- of uitgaan geene spraak behoefde te zijn.

In hetzelfde vertrek moesten de donaten door de haar te geven meesterse gevormd worden door onderrichting zoowel als door bestraffing.

Een eenvoudig grijs gewaad hadden zij te dragen en voor hare getijden dezelfde gebeden als de conversen te lezen.

De prioren of proosten moesten mannen van rijp oordeel zijn, deftig en voorzichtig, geschikt, om èn in het stoffelijke èn in het geestelijke met vrucht bezig te zijn.

Bij hen het beheer der tijdelijke goederen, naar regels, door den vader-abt, den vicaris of het provinciaal-kapittel vast te stellen, maar ook bij hen de zorg, dat de hun toevertrouwden wierden opgebouwd in de gezonde leer.

Toen abt Johannes Mariënschoot bezocht, was het geen klooster,

hetwelk de vergelijking kon doorstaan met anderen, door later eeuw tot stand gebracht. Meer hout dan steen was er voor zijne verschillende deelen gebruikt, zoodat het volstrekt niet bevreemdt, als men leest, dat het ruim eene eeuw later (1379) ten gevolge van een brand geheel vernield werd, en dit te minder, als men bedenkt, dat ter bedekking stroo was aangebracht. Aan het eenvoudige uiterlijke beantwoordde het inwendige, tot verfraaiing waarvan geene vorstelijke hand, als te Mariënwaard, kostbaars geschonken had.

Als elders was het getal zusters, hetwelk het nieuwe gesticht betrokken had, tien; of in overeenstemming met de tien geboden, zooals zeker schrijver giste, blijve onbeslist. Van deze tien bekleedde één het ambt van priorin. In vader Lutbert bezaten zij een wakkeren prior.

Reeds gaf ik te kennen, dat wij slechts van het voor ons belangrijkste van het door abt Johannes aan het klooster gebracht bezoek getuigen zouden zijn. Ware 't ook niet een noodeloos rekken van mijn verhaal, indien ik nog eens de bijzonderheden eener kloostervisitatie door een vader-abt opsomde, zooals ik dit deed, toen ik van het bezoek onzer Mariënwaarders aan de Berner-abdij verhaalde, al waren zij te Zennewijnen niet geheel dezelfde als aan de Maas?

Wat het voor ons belangrijkste van 's abten bezoek aan de nieuwe zusters was?

Een onderhoud, hetwelk hij had met hare priorin.

Plaats had dit in het vertrek, dat men gewoon was, de kamer der priorin te noemen, een zeer eenvoudig. In een houten leuningstoel zat er de abt en een dergelijken stoel had de priorin ingenomen, nadat zij, vóór haar geestelijken vader nedergeknield, diens zegen gevraagd en ontvangen had: de priorin, eene niet ten volle veertigjarige, welke nog schoon kon heeten, al was de blos, die eens hare kaken kleurde, door bleekheid vervangen en al sprak niet meer, als voorheen, levenslust, maar zieleleed uit haar oog. Niet meer dan schemerlicht wierp op beiden de aan den zolder hangende lamp, die ontstoken was, omdat reeds de avond viel.

- Mij is bij het onderzoek, dat ik gedaan heb, gebleken, dat 's hemels zegen rust op het huis, aan het hoofd waarvan hij u geplaatst heeft, zóó sprak Johannes tot de priorin, haar aanziende met vriendelijker blik, dan hem gemeenlijk eigen was, en vervolgde: is 't een bewijs, hoe het Gode behaagt, dat vrouwen, vooral aanzienlijke vrouwen, aan de wereld met hare ijdelheden zich onttrekken, om binnen de gewijde muren van een klooster zich alleen met het hemelsche bezig te houden, het zal u, vertrouw ik, een spoorslag wezen, op den door u betreden weg voort te gaan, steeds meer vergetende, wat achter, en u uitstrekkende naar hetgeen vóór u ligt....

Hij brak zijne toespraak af, meenende te bemerken, dat de priorin nauw hoorbaar zuchtte, maar vroeg:

- Een zucht? Wat zal die zucht?

- Mijn vader! was het antwoord, het valt zoo zwaar, wat achter ligt, te vergeten; zij de geest al gewillig, het vleesch is zwak.

Na hierop eenige oogenblikken gezwegen te hebben, als weifelde zij nog ten aanzien van den stap, dien zij ging doen, vervolgde zij:

- Ik heb zeer naar uwe komst verlangd en naar een onderhoud als dit, opdat ik u mocht kunnen openbaren, wat ik steeds voor mijn biechtvader verzwegen heb. Gij wilt, voegde zij er als smeekend bij, met geduld mij aanhooren?

- Spreek vrijuit, mijne dochter! hernam de abt; moet ik uw stilzwijgen tegenover uw biechtvader afkeuren, goed keur ik uw besluit, ook mij uw vertrouwen niet te onthouden, of moet ik misschien zeggen: niet langer te onthouden?

- Het is reeds eenige jaren geleden, begon hierop de priorin, zonder op de vraag, door den abt gedaan, te antwoorden, dat ik in Friesland eene vriendin had. Hildegardis heette zij en de zuster was zij van Elburg, de gade van Frederik, wiens broeder Thitardus, dit weet ik, persoonlijk u bekend is. Deze mijne vriendschap bracht mij met Thitardus in kennis, die, na in de Mariëngaarder-abdij opgevoed te zijn, eenigen tijd bij zijn broeder vertoefde, besluiteloos ten aanzien van de loopbaan, welke hij kiezen zou. Ach, dat het alleen in kennis geweest ware! Onze kennismaking leidde tot eene verbintenis: hij schonk mij zijne liefde, ik hem de mijne.

Schoon waren de dagen, die wij toen doorleefden. Was het heden reeds een paradijs, een paradijs beloofde ook de toekomst te zijn; vergeef mij, dat ik eraan denk, ervan spreek.

Ons geluk, het mijne ten minste, was, helaas! van korten duur. Nog herinner ik mij levendig het vreeselijk oogenblik, waarin het, en dat voor altijd, verwoest werd. 't Was op een schoonen zomeravond, dat wij zaten op de steenen bank onder den breedgetakten lindeboom bij het slot zijns broeders. Ons gesprek kwam ook op het onderwerp, waarvan toen aller mond vol was: de overstrooming van Friesland ten gevolge van het vergrijp, aan de H. Hostie gepleegd. Hij werd daaronder al stiller en stiller. Dit bemerkende, trachtte ik zijne gedachten op iets anders, iets vroolijkers te vestigen. Daar stond hij plotseling van mijne zijde op en sprak tot mij: ‘De gedachte, dat de H. Maagd der vrome vrouw, aan welke zij verschenen is, grooter bezoeking over Friesland heeft aangezegd, tenzij buitengewone boetedoening die voorkome, heeft in de laatste dagen mij vervolgd en het besluit bij mij doen rijpen, één der boetelingen te zijn, door in een klooster te gaan. Het kost mij veel, maar ik bid u - en hij knielde aan mijne voeten met een blik vol weemoed - ik bid u: ontsla mij van de belofte van trouw, welke ik u deed!’ Ook al ware ik niet zóó ontroerd geweest, dat ik nauw wist, wat ik deed, zou 't mij onmogelijk geweest zijn, hem zijne bede te weigeren: ik gaf hem zijn woord terug.

Wat zou ik voortaan in de wereld? Mij scheen aangewezen, zijn voorbeeld te volgen, en niet lang aarzelde ik: aan gene zijde der grenzen van mijn vaderland nam ik den sluier aan, hopende, dat de liefde tot den hemelschen bruidegom die tot den aardschen zou doen wijken.

Blijkbaar had het verhaal de spreekster vermoeid, toen zij een oogenblik ophield.

Wie, terwijl zij het deed, den abt hadde kunnen gadeslaan, zou gezien hebben, dat zijn gelaat niet zoo onbeweeglijk bleef als gewoonlijk, en buitengemeen vriendelijk was zijn blik, toen hij de priorin toevoegde:

- Gij hebt wèl gedaan, het dubbele offer te brengen. Waren er velen geweest als Thitardus, aan Friesland zouden zijne latere rampen bespaard gebleven zijn.

- Ik ben nog niet aan het einde, vervolgde de priorin. Mijne kracht heb ik overschat, toen ik meende, binnen de kloostermuren onverschillig te kunnen worden voor hetgeen ik verloren had. Het beeld van hem, wien ik niet langer toebehoorde, stond mij meer voor den geest dan dat van hem, wien ik beloofd had, voortaan toe te behooren. En of ik al trachtte het te verwijderen, telkens was het weder dáár, en nog is het telkens weder dáár, niettegenstaande ik mijn trachten niet opgeef. Zonder mijn gemoed aan te doen? Neen! 't was en is als de brandstof, die het vuur, tot uitdooven bestemd, onophoudelijk weer op doet gloren.

- Aanvechtingen des duivels! riep de abt; de H. Maagd kan u helpen, zooals zij het anderen deed; roep haar aan.

- O! dat ge wist, hoe menigmaal ik het deed, deed tot op dezen dag, geknield vóór hare beeltenis, in tranen badend, ja! handenwringend. Tevergeefs, geene verhooring.

- Ongelukkige! sprak met deernis Johannes.

- Dat woord is dikwijls ook van mijne lippen gevloeid, hernam de priorin, als ik wakend, worstelend op mijn leger lag; maar niet lang meer zal ik het behoeven uit te spreken.... weldra zal mijn ongeluk eindigen. De strijd van vele jaren heeft de kracht van mijn lichaam gebroken. Nog eenige dagen, misschien eenige weken, en mijne zusters zullen den lijkzang over mij aanheffen - over mij, dan geene ongelukkige meer. Nog één bede heb ik, mijn vader, vergeef haar, zoo zij eene zondige is, de bede eener stervende voor den achterblijvenden.... geliefde, ja, dat ik het nog ééns zegge: geliefde. Zij is deze: staat het in uwe macht, dat dan Thitardus abt van Mariëngaarde worde; 't zij voor zijne offervaardigheid het loon!

Eenige oogenblikken later lag abt Johannes in het voor bezoekers als hij bestemde vertrek, de priorin in den dormter op de eenvoudige legerstede, hij aangegrepen door het onderhoud, zij afgemat.

Toen den volgenden dag de vader-abt van de dochter-priorin scheidde, om naar Mariënwaard terug te keeren, scheidde hij inderdaad van eene stervende.

De winter, die volgde, spoedde ten einde. Het was Februari geworden. Op een avond van die maand zat Johannes in het vertrek, waar hij de uren doorbracht, niet in den kring der broeders doorleefd. Hij was in geene opgewekte stemming, het gevolg ten deele wel van het wilde weder, dat om de abdij spookte, maar toch nog meer van twee brieven, die in den loop van den dag hem gebracht waren en op de tafel vóór hem lagen.

De ééne kwam van Mariëngaarde en behelsde mededeelingen betrekkelijk Jaricus en de abdij, op grond waarvan men op eene spoedige komst van Johannes tot ontslag van den grijsaard en verkiezing zijns opvolgers meende te mogen aandringen. De andere was van Zennewijnen en berichtte het overlijden der priorin, onder bijvoeging, dat zij, eer zij den laatsten adem uitblies, blijkbaar nog iets had willen zeggen, maar dat men niet geweten had, welke beteekenis aan haar 'Thi.... thi....' moest gegeven worden.

De abt sprak niet, maar hadde hij in woorden uitgedrukt, wat hij bij tusschenpoozen dacht, dan zou hij ongeveer het volgende gezegd hebben: Ik zal komen, broeders van Mariëngaarde! spoedig komen; maar als ik zal gekomen zijn, wat dan? Zij het ontslag van uw abt eene lichte zaak voor mij, de verkiezing van wien in zijne plaats zal komen, is het niet. Ik weet wel, dat ik niet te verkiezen heb, maar slechts uwe verkiezing te leiden; doch wijl anderen weten, dat het laatste op zulke wijze geschieden kan, als het eerste doet ophouden waar te zijn, beval men mij, deze Ethelgerus, die Thitardus aan. Zal ik de verkiezing van één van beiden in de hand werken en, zoo ja, van wien? Beiden verdienen om bekwaamheid en wandel het ambt, maar wordt door de verkiezing van den eerste de wensch vervuld van mijn ambtgenoot van Cuissy, die zich gunstig over mij uitliet en één der drie abten is, met wier raad door de broeders van Prémontré de generaal-abt gekozen wordt, - door de verkiezing van den laatste wordt voldaan aan de begeerte van meerderen, die weldoeners waren en ook voortaan willen zijn van onze orde, zoowel als van deze en die harer abdijen, onder anderen de mijne, de begeerte bovendien van eene stervende, arme ziel!....

Doch - zoo zou hij geëindigd hebben - laat mij niet vooruitloopen, maar eerst komen en dan naar bevind van zaken handelen!

Spoedig ging Johannes, zooals hij dien avond den broeders van Mariëngaarde in zijne gedachten en den volgenden dag door den aan den terugkeerenden bode meegegeven brief in geschrifte beloofd had: eenige dagen vóór het midden der maand Maart aanvaardde hij den tocht naar Friesland, niet als dien naar Prémontré te paard, maar te scheep.

Men zal niet van mij verwachten, dat ik nauwkeurig den weg beschrijve, dien hij volgde, als men bedenkt, niet alleen, hoe de toestand der streken, door welke hij liep, toen een geheel andere

was dan nu, maar ook, hoe de in die dagen gewone door eenigen watervloed soms voor een langeren tijd ophield, dat te zijn. Één van de meerdere plaatsen, waar hij uitsteeg en vertoefde, wil ik evenwel noemen: het eiland Marken, eene bezitting, tijdens het bestuur van zijn abt Sibrandus door Mariëngaarde verworven en bij het bezoek van Johannes nog van zoet water omgeven.

Tot zijn reisgezelschap behoorden ridder Willem, die gretig deze gelegenheid had aangegrepen tot een nieuw bezoek aan Hildegardis' schoonbroeder, hopende, haarzelve in diens woning aan te treffen, en de abt van Bern, opdat voldaan wierde aan het voorschrift, volgens hetwelk bij de verkiezing van een abt de vader-abt door twee of drie abten der orde als raadgevers zich moest doen bijstaan. Niet Berwold, maar een andere kanunnik, met name Frederik, was ditmaal van de partij. Behalve de genoemden bevonden zich nog de met den abt van Bern meegekomen kanunnik, twee conversen en de noodige schepelingen aan boord.

Gerekend naar den tijd van het jaar, was het weder den reizigers gunstig, zoodat er niet altijd van de riemen gebruik gemaakt moest, maar meermalen het met het beeld der H. Maagd versierd zeil geheschen kon worden en de aanblik, zoowel van de breedere meren en engere kreken als van de deze omringende rietvelden en weiden, geen droevige was, al kon hij geen bekoorlijke heeten, zooals het geval geweest ware, hadde de vaart in den zomer plaats gegrepen. Dit, gevoegd bij de niets te wenschen overlatende verstandhouding tusschen de reizigers, zich openbarende, behalve in hunne gesprekken, in hun onderling dienstbetoon, alsmede bij de ontvangst, die hun overal, waar zij hun vaartuig voor eene wijl verlieten, te beurt viel en die niet afliep met een ruim onthaal tijdens hun verblijf, maar ook daarna nog aanhield, door hetgeen meegegeven werd, maakte, dat de lange vaart niet lang gevallen was, toen een paar dagen na het midden der maand de Friesche bodem betreden werd.

Met de gebruikelijke eerbewijzen ontvangen in de abdij, waarvan de bewoners vóór het einde der eeuw zijn opgegeven als een getal van vierhonderd uitmakende, bepaalde Johannes den dag, waarop hij van zijne opdracht zich kwijten zou, en noodigde hij, opdat de tweede raadsman niet ontbrake, Sigebodus, den Lidlummer-abt, uit, naar Mariëngaarde te komen, ten einde de gewichtige handeling der verkiezing in zijne moeder-abdij bij te wonen.

Op den dag, voor die handeling bestemd, traden, nadat de mis van den H. Geest gecelebreerd was, op het gelui der klok eerst de kloosterbroeders, daarna de drie abten het kapittelvertrek binnen. Het laatst van allen verscheen Jaricus, in wien, zooals hij daar binnenkwam, vermagerd en door twee broeders ondersteund, niet dan met groote moeite de man zich herkennen liet, die hij in zijn mannelijken leeftijd geweest was. Aanstonds werden de volmachten der abten

gelezen en nadat dit geschied was, ontsloot Jaricus tot spreken den mond. Hij hield eene lange rede, welke wel nu en dan aan matheid leed, maar toch over het geheel den indruk maakte, dat zijn geest nog helder was, ja, telkens deed gedenken aan de dagen, waarin hij, in de synode predikende, met bijval gehoord was of ook roem behaald had door de proeven zijner dichtkunst of door hetgeen hij, het Hooglied verklarende, te boek stelde van de liefde van Christus en de Kerk, door die van den Bruidegom en de Bruid voorgesteld. Eindigende verzocht hij, als niet meer in staat zijnde, de plichten van zijn ambt naar behooren te vervullen, dat men hem mocht ontslaan.

Zijn verzoek werd ingewilligd.

Nauw was dit geschied, of het 'Veni Creator' weerklonk, terwijl allen van hunne zitplaatsen opstonden, en werd gevolgd door het 'Emitte Spiritum', etc. en het 'Deus qui corda', etc. uit den mond van Johannes, als vertegenwoordiger van den vader-abt. Daarop zetteden zich allen neder, om de vermaning aan te hooren, welke hun met het oog op het te verrichten werk gedaan zou worden. Wat van die des plaatsvervangers van den abt van Steinfeld bij de verkiezing van Jaricus zich liet zeggen: dat zij namelijk eene lange en geleerde was, kon van die van Johannes niet gezegd worden. Hij had tijdens zijn verblijf in de abdij *en* zelf bemerkt *en* van Frederik, zijn kanunnik, verstaan, dat aan eene verkiezing als die van den eersten abt van Mariënwaard: door den Heiligen Geest, zooals men haar noemde, niet te denken was, en daarom achtte hij het zaak, zich tot een kort en eenvoudig woord te bepalen. Hij beval den broeders aan, wat bij eene getrapte verkiezing den kiezers bevolen was: dat zij, alle passies ter zijde zettende, hem kozen, dien zij voor God en hun geweten beschouwden als dien, die om kunde, levenswandel en leeftijd voor de waardigheid van abt de meeste geschiktheid had en ook het meest verdiende, haar te bekleeden.

De stemming - eene later niet in gebruik gebleven hoofdelijke - had hierop plaats met dezen uitslag, dat op Thitardus wel meerdere, maar toch op Ethelgerus de meeste stemmen werden uitgebracht.

Niet bekend werd deze uitslag, of er deed zich van de zijde van Thitardus' voorstanders verzet op, bewerende dezen, dat Ethelgerus, die het op de ladder der kerkelijke hiërarchie niet verder dan tot het diaconaat gebracht had, onbevoegd was, het gewichtige ambt te bekleeden.

De kroniekschrijver heeft hunne bewering een voorwendsel genoemd. Was zij dit en niet het diaconaat de eigenlijke reden van het verzet, maar *of* het grievende van als meerderen in leeftijd of rang voorbijgegaan te zijn, *of* beduchtheid wegens de houding, welke de benoemde in de zaak der reformatie van de orde stond in te nemen, vooronderstelt altijd, dat zij niet de uitdrukking van overtuiging was?

Hoe het zij, abt Johannes had de proef te nemen, of niet te be-

werken ware, dat, als van andere verkiezingen, van deze ook getuigd zou kunnen worden: met eenstemmigheid geschied. Eerst als die proef mislukt zou zijn en gebleken bovendien, dat geen der statuten voldoende was, tusschen de beide partijen eene beslissende uitspraak te doen, zou hij in overweging kunnen nemen, zelf op raad der twee andere abten iemand tot abt te benoemen, - eerst dan, wilde hij geen gevaar loopen, door het eerstvolgend generaal-kapittel met gestrengheid gestraft te worden, als die door af te keuren beweegredenen zich had laten leiden.

De genomen proef mislukte. Hoe zou zij, op de wijze, waarop zij geschiedde, ook hebben kunnen slagen? Van Ethelgerus sprekende, zeide hij wel, dat die niet van bekwaamheid ontbloot en wegens zijne zedigheid lofwaardig was, maar liet hij zich tevens over diens diaconaat in zulke bewoordingen uit, als schenen te kennen te geven, dat hem het daaraan ontleende bezwaar niet zoo geheel onredelijk toescheen. De geschiktheid van Thitardus mat hij nog al breed uit, door met zekeren nadruk gewag te maken van hetgeen hij, vooral tijdens het sukkelen van den nu ontslagen abt, voor de abdij geweest was. Voor den opmerkzame was het niet twijfelachtig, of Thitardus en niet Ethelgerus hadde de stem van abt Johannes gehad, hadde deze tot de stembevoegden behoord.

Het gevolg van zijn tusschen beiden treden op deze wijze moest wel zijn, wat het was: dat namelijk de voorstanders van Thitardus volhielden, meenende bij Johannes steun te vinden en misschien ook hopende, dat deze, indien hij ertoe overging, zelf een abt te benoemen, den man hunner keuze benoemen zou, terwijl de aanhangers van Ethelgerus evenmin het opgaven, geërgerd zijnde, dat wat de abt van Ethelgerus gezegd had, zoo schraal was uitgevallen en daarentegen het omtrent Thitardus gezegde diens verdiensten schromelijk overdreef. Onder deze omstandigheden bleef er niets anders over, dan dat de drie abten beraadslaagden over hetgeen verder te doen was. Met dat doel verwijderden zij zich.

Eerst kwam de vraag ter sprake: of Ethelgerus minder geschikt voor het ambt geacht kon worden dan Thitardus? Toen abt Johannes bij deze bespreking ietwat opener dan te voren van zijne zienswijze, als zou die vraag beaamd moeten worden, blijken deed, veroorloofde zich Sigebodus, die getoond had een vastberaden man te zijn, toen hij, ten spijt van den tegenstand der nabestaanden van den stichter zijns kloosters, dit elders vestigde, van hem te verschillen. Onder anderen beriep hij zich ter rechtvaardiging van zijn afwijkend oordeel op het vertrouwen, door abt Sibrandus aan Ethelgerus geschonken, en op de getuigenis, door den abt van Cuissy hem gegeven. En zóó overtuigend sprak hij, dat zijne woorden op Johannes indruk maakten en deze zichzelven begon af te vragen: of hij wel inderdaad Thitardus voor geschikter aanzag dan diens mededinger en zoo al, of hij er

gegronde reden voor had? Hij begon te weifelen - een weifelen, hetwelk misschien spoediger met eene overtuiging in het voordeel van Ethelgerus geëindigd ware, ware niet voor het oog zijns geestes de priorin van Zennewijnen uit haar graf opgedoemd, zooals zij geweest was op dien onvergetelijken avond, toen zij hare bede voor Thitardus geuit had.

Was er dan wellicht iets anders, wat verbood, de keus der meerderheid van de kloosterlingen goed te keuren, en vrijheid schonk, *of* die der minderheid te doen gelden, *of* zelven eene benoeming te doen? Deze vraag werd vervolgens in behandeling genomen. Hierbij opperde Johannes nog wel de bedenking van het diaconaat, doch ook niet meer dan dit. Sigebodus sprak, toen hij opnieuw het woord nam, ook wel over haar, maar bovendien over meer. Hadde Ethelgerus, zeide hij, ter verkrijging van het ambt de gunst of hulp ingeroepen van aanzienlijken of anderen in of buiten de orde - hadde hij *of* zelf *of* door anderen met zijn medeweten en zijne goedkeuring van iemand, wie hij ware, aanbevelingsbrieven verworven, dan zou hij, Sigebodus, de eerste zijn, die op de handhaving zou aandringen van het voorschrift, volgens hetwelk hij, die zulke dingen deed, onverkiesbaar was; maar nu hij in de genoemde opzichten zich niet vergrepen had, vroeg hij ernstig: of het vrijstond, door de op hem uitgebrachte keuze ongeldig te verklaren, te handelen in strijd met de voorschriften, die de verkiesbaarheid van geen kerkelijken rang afhankelijk maakten, maar wel uitdrukkelijk bepaalden, dat de stemmen van het grooter en gezonder deel van het kapittel gelden moesten? Ik voor mij - zóó besloot hij - aarzel niet, ontkennend antwoord op deze vraag te geven, en twijfel niet, of mijne ambtgenooten zullen, mijne zienswijze deelend, dienovereenkomstig ook handelen. Hij vergiste zich, zooveel het laatste betrof, noch ten aanzien van den abt van Bern, noch ook van Johannes. Bij den Mariënwaarder, den man, wien niets meer ter harte ging dan de inachtneming van de voorschriften der orde, was op het mannelijk woord van den Lidlummer de tweestrijd geheel geëindigd. Ja! Sigebodus heeft de waarheid gesproken, zei hij bij zichzelven - het diaconaat is een voorwendsel, niets anders, en hadde ik aan Thitardus het ambt gaarne gegund, ook om de ongelukkige priorin, ik moet de keus van Ethelgerus goedkeuren.... ik kan en mag niet anders.

Voor zooveel het diaconaat aanging, was de hoop van Berwold vervuld - de hoop, dat zijn abt beter zien en beter schatten mocht, indien bij de verkiezing te Mariëngaarde zich iets dergelijks als bij die van Elias tot generaal-minister der Minderbroeders op mocht doen.

Met vaste stem sprak abt Johannes, in het kapittel teruggekeerd, tot de broeders, die in groote spanning den uitslag der beraadslaging verbeidden: Ethelgerus is uw wettig gekozen abt. Zeker zal het daarop gezongen ‘Te Deum’ niet van aller stemming de ware uit-

drukking geweest zijn en de belofte van gehoorzaamheid aan den nieuwen abt, die aanstonds door de conventualen en daarna door de conversen en de zusters van Bethlehem gedaan moest worden, aan sommigen veel gekost hebben.

Na een paar dagen keerde abt Johannes naar Mariënwaard terug. Ridder Willem reisde niet met hem mede. Hij had zich verontschuldigd bij een schrijven, waarin wel ook wras uitgedrukt, hoe groot de teleurstelling geweest was, welke bij hem en de nabestaanden van Thitardus het bericht van den afloop der verkiezing veroorzaakt had, maar tevens medegedeeld, dat Hildegardis, de vriendin van de, helaas! overleden priorin van Zennewijnen, niet langer geaarzeld had, zijne verloofde te zijn.

Toen abt Johannes negen jaren later overleed (1249), was hij nog altijd abt van Mariënwaard.

Wien de verkiezing van Ethelgerus bitter griefde, was Thitardus. Was het niet vooral aan hem te danken geweest, dat tijdens het sukkelen van Jaricus de zaken der abdij niet verloopen waren? Het gaf aanleiding tot botsingen tusschen hem en zijn abt, kleinere eerst, grootere daarna, de laatsten vooral, nadat Ethelgerus - was het een gevolg van het bezoek, hetwelk hij van Willem, den voormaligen generaal-abt, ontvangen had, toen deze als legaat van den H. Stoel door Friesland reisde? - begonnen was, meer naar de partij der gestrengeren in de orde over te hellen, dan toen hij bij den aanvang van zijn bewind zijn magister Thammo om zekere dispensaties naar Rome zond. Wat daaruit te voorzien was, bleef niet achterwege: Thitardus werd uit zijne betrekking als prior ontslagen. Niet vele maanden heeft hij onder de grieve der vernedering gebukt gegaan. Eerlang vond hij, als Zennewijnen's priorin, rust in het graf.

Rust in het graf, Zennewijnen's priorin? Voorzeker! Toch wisten de zusters van het jeugdige gesticht later te verhalen, dat er op zekeren dag - het was op dien, waarop Ethelgerus tot abt van Mariëngaarde gekozen werd, - een akelig gestommel gehoord was in de groeve, waaraan men haar stoffelijk overschot had toevertrouwd.

Deil.

Dr. R.C.H. RÖMER.

Natuurkunde.

De kleinste levende wezens.

Hoe nauwkeuriger men in de laatste jaren, dank zij de verbeterde hulpmiddelen en methoden van onderzoek, de verschijnselen der natuur heeft leeren kennen, des te duidelijker is het belangwekkende feit in het licht getreden, dat de vroeger zooveel geprezen vrede en eendracht in de natuur niet bestaan, doch integendeel overal een hardnekkige strijd wordt gestreden tusschen de verschillende levende wezens, die elkander den voorrang betwisten.

Het geheele ontwikkelingsproces der organische natuur bestaat in een onophoudelijk voortbrengen en vernietigen, eene voortdurende afwisseling tusschen leven en dood, worden en vergaan. Ook de mensch wordt medegevoerd in dien strijd en hij staat dikwijls machteloos ertegenover, daar hij veelal van de nietigste organismen en van onbekende krachten afhankelijk is. Niet altijd toch laten zich de oorzaken en gevolgen van dien strijd op duidelijke wijze herkennen, doch deze vindt dikwijls zijn oorsprong in de meest verborgen schuilhoeken der natuur, waarin men eerst in den jongsten tijd eenigszins dieper is doorgedrongen. Vandaar dan ook, dat de oorzaken van leven en dood, van ontwikkeling en vernietiging der organismen nog tot voor weinige jaren in de diepste duisternis gehuld waren.

Nog voor betrekkelijk korten tijd werden de besmettelijke ziekten, die den mensch en vele dieren teisteren, aan allerlei bovennatuurlijke oorzaken en geheimzinnige krachten toegeschreven. Toovenaars en heksen werden als oorzaken der besmetting beschouwd of men stelde de ziekten voor als plagen des Hemels, die de verdorven menschheid voor hare zonden geeselde, en zelfs in den tegenwoordigen tijd zijn deze denkbeelden, ook in meer ontwikkelde kringen, niet zeldzaam te vinden. De nieuwere natuurwetenschap heeft echter meer en meer tot de overtuiging gevoerd, dat alle verschijnselen in de organische wereld aan natuurlijke oorzaken moeten worden toegeschreven, en het treven van het moderne natuuronderzoek is er dus vooral op gericht,

het verband tusschen verschillende verschijnselen in het licht te stellen en die langs natuurlijken weg te verklaren.

Onder de groote vorderingen, die de wetenschap in den laatsten tijd in dit opzicht heeft gemaakt, is de ontdekking der kleinste levende wezens, de *bacteriën,* een der gewichtigste feiten geweest. Deze ontdekking heeft reeds nu zeer veel bijgedragen tot de vermeerdering onzer kennis van vele besmettelijke ziekten en, hoewel onze kennis daarvan nog ver van volmaakt is, mag men toch hopen en verwachten, dat zij nog verder zal toenemen en wellicht nog eenmaal zal leiden tot het onschadelijk maken en de beteugeling van dien gevreesden vijand der menschheid.

De ontdekking van de bacteriën, deze schijnbaar zoo nietige, doch dood en verderf verspreidende organismen, heeft men vooral te danken aan de groote vorderingen der microscopie. Het was onze beroemde landgenoot, Antonie van Leeuwenhoek, die met zijne voor dien tijd zoo volkomen microscopen voor het eerst de sporen ontdekte van die kleine en eenvoudige wezens, die men *infusie-dieren* noemt, daar zij zeer veel gevonden worden in aftreksels (infusies) van verschillende organische stoffen, b.v. in een aftreksel van hooi in water. Deze diertjes vormen, met de bacteriën, de kleinste levende wezens, die men tot nog toe op de aarde heeft aangetroffen.

De bacteriën zijn echter, wat grootte en eenvoudigheid van organisatie betreft, met de infusoriën bijna niet eens te vergelijken en hare ontdekking was dan ook slechts mogelijk door den grooten vooruitgang der microscopische wetenschap. De infusoriën zijn, wel is waar, zoo verbazend klein, dat reeds Van Leeuwenhoek mededeelt, dat hare grootte tot die eener kaasmijt (een diertje, dat slechts een paar millimeters lang is,) in dezelfde verhouding staat als die van eene bij tot die van een paard, doch de bacteriën zijn nog oneindig veel kleiner van afmetingen en vormen de uiterste grens van het organische leven.

Om zich van die afmetingen eenigszins een denkbeeld te kunnen vormen, kan men haar ook weer vergelijken met de grootte van andere voorwerpen. De volgende vergelijking, die reeds lang geleden gemaakt werd, moge hier in herinnering gebracht worden. Met de microscopen van Hartnack en Zeiss, die eene verbazende vergrooting toelaten, ziet men de bacteriën slechts als de punten en komma's van een flinken druk. Bij dezelfde vergrooting echter zou een mensch, indien men zijn lichaam geheel kon overzien, zoo groot schijnen als de hoogste bergtoppen der Alpen. Geen wonder dus, dat men die organismen eerst in den laatsten tijd heeft leeren kennen.

Slechts enkele soorten van die allereenvoudigste wezens, b.v. de gistcellen, kunnen bij matige vergrooting gemakkelijk worden waargenomen; de meesten zijn zelfs bij de sterkste vergrooting nog zeer moeilijk te zien. Volgens Naegeli hebben de kleinste bacteriën slechts eene middellijn van 1/2000 millimeter. Het gewicht van zulk een

organisme bedraagt slechts 1/80000000000 milligram en er zouden van de volkomen luchtdroge individu's meer dan 30 billioen noodig zijn, om het gewicht van één gram te verkrijgen.

De bacteriën behooren tot eene afdeeling van organismen, die men met den naam van *zwammen* bestempelt en waartoe ook de bekende paddestoelen of champignons behooren. De wezens, die ons hier bezighouden, zijn de eenvoudigste vertegenwoordigers van die plantenklasse. De lagere zwammen zijn echter nog zeer verschillend van vorm en met de bacteriën rekent men daartoe nog vele andere groepen. Men kan in dit opzicht vooral drie categorieën onderscheiden, n.l.: 1°. de *draadzwammen*, waartoe o.a. de betrekkelijk grootere soorten behooren, die ons bekend zijn als schimmel op allerlei organische stoffen, die in bederf verkeeren; 2°. de *gistzwammen*, kogelvormige of langwerpige blaasjes, slechts uit één enkele cel bestaande en die de oorzaak zijn van de gisting der suiker en waarschijnlijk ook van de azijnvorming; 3°. de *bacteriën* of *splijtzwammen,* aldus genoemd, omdat zij zich eenvoudig door splijting of deeling vermenigvuldigen. Deze zwammen, die ons hier meer in het bijzonder zullen bezighouden, zijn de oorzaak van de rotting en van de noodlottige werking der contagiën en miasmen.

Hoewel de schimmel- en gistzwammen dus de naaste verwanten zijn van de bacteriën, onderscheiden zij zich echter daarvan, behalve door grootere afmetingen, ook door volkomene onschadelijkheid, daar zij met besmettelijke ziekten in geenerlei verband staan, terwijl de bacteriën juist om deze reden onze bijzondere aandacht verdienen. Eigenlijk stellen de bacteriën slechts eene bepaalde soort van de boven bedoelde 3de categorie van lagere zwammen voor. Men bedoelt daarmede meer in het bijzonder, zooals de naam ook uitdrukt, die soorten, die zich kenmerken door de langwerpige gedaante, op een staafje (Grieksch: *bacterion*) gelijkende. Gewoonlijk echter wordt de naam bacteriën, al is de vorm ook anders, tevens op de overige soorten van die afdeeling der zwammen toegepast, die zich door deeling voortplanten en daarom *splijtzwammen* of *schizomyceten* genoemd worden.

De eerste vraag, die zich bij het onderzoek der bacteriën onder den microscoop aan ons voordoet, is deze: moeten deze organismen gerekend worden tot de dieren- of tot de plantenwereld?

De beantwoording dezer vraag is niet zoo gemakkelijk te geven, als dit den lezer wellicht toeschijnt. Kan men bij de hoogere planten en dieren het onderscheid bepalen, dit wordt steeds minder gemakkelijk, op hoe lageren trap van ontwikkeling de organismen staan. De organische natuur kent geene scherpe grenzen; de overgangen zijn geleidelijk, niet alleen tusschen de verschillende afdeelingen der beide natuurrijken, maar ook tusschen deze rijken zelf. Zoowel in het planten- als in het dierenrijk worden de wezens eenvoudiger van bouw, naarmate zij kleiner zijn. De kenmerken, die de hoogere organismen van elkaar

onderscheiden, verdwijnen meer en meer, hoe lager de organisatie wordt; de overeenkomst wordt dus in dezelfde mate grooter en de natuuronderzoeker geraakt dikwijls in groote verlegenheid, wanneer de vraag zich voordoet, hoe men deze kleine organismen moet rangschikken.

Men heeft daarom deze wezens wel eens willen brengen tot een afzonderlijk rijk: het protistenrijk, dat het midden zou houden tusschen planten- en dierenrijk en dat het uitgangspunt zou vormen aan de eene zijde van het dierlijk, aan de andere zijde van het plantaardig leven. Doch het is duidelijk, dat door eene dergelijke indeeling de moeilijkheden der classificatie slechts worden verplaatst, doch niet opgeheven.

Vroeger werden de bacteriën bijna algemeen als diertjes beschouwd en men moet erkennen, dat bij eene oppervlakkige beschouwing de oningewijde zeer geneigd zal zijn, er diertjes in te herkennen. Hij ziet toch de bacteriën allerlei bewegingen maken, die zeer sterk herinneren aan die van microscopische diertjes en geheel het karakter dragen van willekeurige verplaatsingen. Deze bewegingen zijn uiterst verschillend van aard: soms kronkelend als eene slang, waarbij het draadvormige lichaam somtijds plotseling tot rust komt, dan eens draaiend en borend of trillend, dan weer eenigen tijd rustend of wegschietend, waarbij de organismen ook hindernissen uit den weg gaan, enz.

Toch wordt tegenwoordig algemeen aangenomen, dat de bacteriën tot de planten behooren. Wel is waar gaan de bewegingen blijkbaar van deze organismen zelf uit, maar bewegingsorganen in den vorm van trilharen, zooals men die bij de laagste diersoorten aantreft, heeft men slechts bij enkele soorten van splijtzwammen waargenomen. Dit is vooral in den jongsten tijd mogelijk geworden door de toepassing der photographie op het onderzoek dezer kleinste wezens, want terwijl onder den microscoop de trilharen zelfs bij de sterkste vergrooting niet te ontdekken zijn, kan men ze op photographische beelden gemakkelijk waarnemen. Dezelfde soort van bewegingsorganen vindt men echter bij vele microscopische organismen, die met zekerheid tot de planten behooren, b.v. bij de diatomaeën en oscillariën en bij de zwermsporen van vele wieren en hoogere zwammen.

Ook de ontwikkelingswijze der bacteriën maakt het zeer waarschijnlijk, dat zij tot de planten behooren. In vorm en in wijze van voortplanting schijnen zij veel overeen te komen met sommige soorten van lagere wieren, de draadwieren, en wel met de oscillariën, daar zij evenals dezen in twee toestanden kunnen voorkomen, n.l. in den toestand van rust en in dien van beweging, ééncellig zijn en zich op dergelijke wijze als de lagere wieren voortplanten. Daar men verder in eenige soorten de eigenaardige algen-kleurstof heeft aangetoond, worden zij dan ook door sommige geleerden nog tot de wieren of algen gerekend.

Meer algemeen echter rangschikt men tegenwoordig de bacteriën

onder de zwammen of fungi. Met deze plantenklasse komen zij in hare levenswijze geheel overeen, daar zij altijd in of op organische stoffen leven en zich met de bestanddeelen daarvan voeden. Het meest gelijken zij onder de zwammen op de zoogenaamde wierzwammen of phycomyceten, die den overgang vormen tusschen wieren en zwammen en waartoe ook de gewone schimmelsoorten behooren. Evenals dezen zijn ook de bacteriën veelal ééncellig en treden zij meestal op in organische stoffen, die in ontleding verkeeren.

Voortplantingsorganen heeft men bij de bacteriën nog in het geheel niet waargenomen. De voortplanting geschiedt op eene merkwaardige, doch uiterst eenvoudige wijze, n.l. door deeling. Nadat het celletje eenigszins in grootte is toegenomen, zoodat het ongeveer de dubbele afmeting heeft bereikt, ontstaat eene insnoering, waardoor het ongeveer den vorm eener 8 aanneemt. De insnoering zet zich verder voort, totdat eindelijk de bacterie in twee stukken uiteenvalt, die elk op zichzelf een nieuw leven beginnen en zich spoedig weer opnieuw in tweeën verdeelen.

Is deze wijze van voortplanting uiterst eenvoudig, zij wordt dan ook in ongeloofelijk korten tijd volbracht. Daar het zeer interessant is, na te gaan, tot welke wonderbare uitkomsten de snelle vermenigvuldiging bij zulke oneindig kleine organismen kan leiden, wenschen wij eene kleine berekening te maken, ten einde te onderzoeken, welke nakomelingschap eene enkele bacterie reeds na korten tijd zou kunnen hebben.

Volgens Von Naegeli, Professor in de botanie te München, die van de bacteriën eene bijzondere studie heeft gemaakt, kunnen de splijtzwammen onder de meest gunstige omstandigheden reeds na verloop van 20 minuten eene nieuwe generatie voortgebracht en zich dus in getal en gewicht verdubbeld hebben. Nemen wij echter, om het geval niet al te gunstig te stellen, met Prof. Ferd. Cohn - insgelijks een der meest bevoegde beoordeelaars - aan, dat eene bacterie zich slechts na verloop van een uur in tweeën verdeelt. Deze beide individu's verdeelen zich dan na een uur weer in twee deelen en na het derde uur bedraagt de nakomelingschap van eene enkele splijtzwam dus reeds 8 individu's. Na verloop van 6 uren is het aantal reeds gestegen tot 64, na 12 uren tot 64 × 64 of 4096, na 24 uren tot 4096 × 4096 of 16777216. Na 2 dagen zal dit aantal reeds aangegroeid zijn tot 2815 billioen, na 3 dagen tot 47 trillioen en na eene week zou het getal, waardoor de nakomelingschap van eene enkele bacterie wordt uitgedrukt, reeds door 51 cijfers worden voorgesteld.

Merkwaardig is ook Cohn's berekening van de volumen- en gewichtsvermeerdering der bacteriën, waardoor de verbazend groote kracht van vermenigvuldiging ons nog duidelijker voor oogen treedt. De meest bekende splijtzwam b.v., de gewone rottingsbacterie (Bacterium Termo), heeft eene doorsnede van slechts 1/1000 millimeter bij eene

lengte van 1/500 millimeter, zoodat het volumen van eene enkele bacterie slechts 1/630000000 kub. millim. bedraagt. Daar nu na 24 uren uit deze bacterie 16 millioen individu's gevormd zijn, nemen dezen dan reeds eene ruimte in van 1/40 kub. millimeter, doch na 2 dagen bedraagt het volumen reeds 442000 kub. millim. of ongeveer een halven liter en na 3 dagen reeds 7376 millioen liters. Ging de vermenigvuldiging in dezelfde verhouding voort, dan zou na vijf dagen het volumen der gezamenlijke nakomelingen van eene enkele bacterie zóó groot zijn, dat zij den geheelen oceaan volkomen zou kunnen opvullen, en hoewel het gewicht van een enkel individu zoo oneindig klein is, dat wij ons er geene voorstelling van kunnen maken, n.l. ongeveer 1/636000000 milligram, zou de nakomelingschap daarvan na 3 dagen reeds een gewicht vertegenwoordigen van 75 milliarden kilo's.

Eene zoo aanzienlijke vermenigvuldiging, als wij nu hebben geschetst, komt echter in werkelijkheid nooit voor; wij hebben haar slechts medegedeeld, om te doen zien, hoe ook hier weer de macht van het kleine zich doet gelden en zelfs deze nietige wezens onder voor hen gunstige omstandigheden de meest noodlottige werking kunnen hebben en de grootste verwoestingen kunnen aanrichten. In de natuur wordt echter die vermeerdering aanzienlijk getemperd, omdat de bacteriën niet altijd onder die omstandigheden leven, die voor hare ontwikkeling gunstig zijn, en vooral niet de noodige hoeveelheid voedsel zouden kunnen vinden, om zich zoo sterk voort te planten.

De uiterst geringe afmetingen en de ontzettende vermenigvuldiging der bacteriën verklaren ons ook de omstandigheid, dat wij zelfs in eene atmosfeer, die wemelt van splijtzwammen, zonder microscoop daarvan volstrekt niets bemerken, terwijl wij toch bij elken ademtocht misschien duizenden en millioenen dezer organismen inademen. Zij dringen dan ook, hoewel op onzichtbare wijze, tot in de meest verborgen schuilhoeken door, verspreiden zich overal, zoowel in de lucht als in het water en den bodem; zij zijn, als het ware, alomtegenwoordig.

Vóórdat wij nu overgaan tot het onderzoek van de levensvoorwaarden, het voorkomen en den invloed der splijtzwammen op het menschelijk en dierlijk organisme, willen wij eerst trachten duidelijk te maken, hoe de tegenwoordig heerschende denkbeelden zijn aangaande het ontstaan en de classificatie der bacteriën, twee vraagpunten, die met elkaar in onafscheidelijk verband staan.

Het menigvuldig voorkomen der bacteriën en haar plotseling optreden op plaatsen of in organismen, waar zij kort te voren nog niet aanwezig waren, b.v. bij de rotting van organische stoffen of bij besmettelijke ziekten, heeft de vraag doen ontstaan: vanwaar komen de kiemen der bacteriën en hoe ontstaan zij?

Sommigen meenen, dat dit plotseling optreden moet worden toegeschreven aan eene vervorming der organische elementen van het dierlijk

of plantaardig lichaam, waardoor nieuwe, zelfstandige wezens zouden ontstaan; met andere woorden: de bacteriën zouden kunnen gevormd worden door *zelfwording* of *oerteelt* (*generatio spontanea*). Vele geleerden houden nog tegenwoordig aan deze meening vast en vooral Engelsche en Nederlandsche geleerden, o.a. Prof. Huizinga, hebben in de laatste jaren vele proeven omtrent dit onderwerp genomen en de generatio spontanea verdedigd. Tot nog toe echter is nog in geen enkel geval de spontane ontwikkeling der bacteriën met zekerheid bewezen. De proeven, die haar zouden moeten bewijzen, zijn nog steeds gevolgd door nieuwe onderzoekingen, die in de vorige eenige onjuistheid hebben aangetoond en bewezen, dat noch infusoriën, die insgelijks dikwijls in rottende vochten optreden, noch schimmelzwammen, noch rottingsbacteriën vanzelf ontstaan; dat zij volstrekt nergens zich vormen waar gezorgd wordt, dat toetreding van kiemen onmogelijk is, of waar dezen, als zij reeds aanwezig waren, eerst vernietigd worden. De uiterst geringe afmetingen echter dier kiemen en de moeielijkheid, om die tot de laatste toe uit de dierlijke vloeistof te verwijderen, waren de oorzaken van de verkeerde meening, dat deze wezens zich spontaan zouden ontwikkelen. Overal, waar de vereischte voorzorgen werden in acht genomen, om de kiemen tegen te houden, ontstonden de bacteriën niet.

Deze proeven zijn vooral genomen met betrekking tot de ontwikkeling der gewone rottingsbacteriën, bekend als *Bacterium Termo*, en zij dagteekenen reeds van het laatst der vorige eeuw. De generatio spontanea, eene theorie, die reeds in de oudheid gehuldigd en toen nog algemeen aangenomen werd, vond voor het eerst een hevigen bestrijder in den Italiaanschen Abt Spalanzani, van wien in 1765 een werk verscheen, waarin hij door scherpzinnige proeven trachtte te bewijzen, dat de oerteelt niet bestaat. Bekend is vooral zijne proefneming, die het bestaan der zelfwording moest weerleggen, daarin bestaande, dat hij in een glazen kolfje dierlijke stoffen bracht, door koken de kiemen doodde en onder het koken den hals van het kolfje dichtsmolt. In dit geval had, zelfs na langeren tijd, in het geheel geene rotting plaats en werden geene bacteriën gevormd.

Spoedig daarna, in het begin dezer eeuw, werd deze proef door Appert toegepast tot het conserveeren van levensmiddelen in blikken bussen, die, nadat de spijzen erin uitgekookt waren en de lucht dus uitgedreven was, onder het koken werden dichtgesoldeerd. Daaruit ontstond later de tegenwoordig zoo belangrijke industrie der verduurzaamde levensmiddelen.

De voorstanders der oerteelt hadden echter tegen Spalanzani's proeven gewichtige bedenkingen. Bij het uitkoken, zoo meenden zij, wordt de lucht uit de ruimte verdreven, waarin zich de organische stoffen bevinden, en de bacteriën kunnen zich, daar zonder zuurstof rotting onmogelijk is, niet vormen. De proeven werden toen door Schwann

in 1836 en later door Schroeder en door Pasteur in 1862 op andere wijze genomen. In de toestellen, waarin zich de organische stoffen bevonden, werd n.l. lucht toegelaten, doch alleen zoodanige, die onmogelijk levende kiemen van bacteriën kon bevatten, waartoe zij b.v. eerst uitgegloeid of door een filter van watten gevoerd werd. In al deze gevallen had de rotting niet plaats, hoewel er lucht aanwezig was en deze bij de proeven van Pasteur zelfs vrij kon toetreden. De afwezigheid der bacteriën bleek hier de eenige oorzaak te zijn, dat de rotting niet optrad, zooals ook duidelijk daaruit volgde, dat dierlijke of plantaardige stoffen, die in de toestellen van Spalanzani, Pasteur e.a. jarenlang onveranderd gebleven waren, door toevoeging van een enkelen droppel bacteriën-houdend vocht dadelijk in rotting overgingen.

De strijd voor en tegen de theorie der oerteelt was echter daarmede nog geenszins geëindigd, doch duurt zelfs nog tegenwoordig voort. Het zou ons te ver voeren, alle argumenten voor en tegen die theorie en alle proeven, daaromtrent genomen, hier op te sommen. Genoeg zij het, op te merken, dat de voorstanders, wel is waar, nog nooit met zekerheid het bestaan eener generatio spontanea hebben bewezen, doch dat evenmin door de tegenstanders is aangetoond, dat zij in alle gevallen onmogelijk is. Veeleer schijnt de ontwikkelingsgeschiedenis der organische wereld ertoe te leiden, om eene generatio spontanea aan te nemen ter verklaring van het ontstaan der eerste organische wezens, doch afdoende bewijzen voor deze hypothese zijn niet te geven en evenmin kan men met zekerheid zeggen, of nog tegenwoordig organische wezens al of niet door oerteelt ontstaan.

Toch hebben deze onderzoekingen, evenals zoo menige andere ernstige wetenschappelijke strijdvraag, hare hoogst nuttige zijde gehad. Zij hebben onze kennis van de verrotting, de gisting en ook van de bacteriën zelf zeer doen toenemen en vooral de belangrijke waarheid aan het licht gebracht, dat de bacteriën niet het *gevolg* zijn van de verrotting, maar de aanleidende *oorzaak* daarvan. De verrotting is een chemisch proces, dat door de bacteriën wordt opgewekt en slechts daar kan plaats hebben, waar deze organismen aanwezig zijn.

Hoe klein en onaanzienlijk de bacteriën ook mogen zijn, zoo heeft men toch reeds spoedig een groot aantal eigenaardige vormen kunnen beschrijven, die zich ook door levenswijze en werking van elkaar onderscheiden. Voor de rangschikking der bacteriën heeft zich vooral Prof. Cohn verdienstelijk gemaakt.

Cohn neemt twee hoofdgroepen van bacteriën aan. Die der eerste afdeeling, de *kogelzwammen* of *micrococcus*-vormen, bestaan uit ronde cellen, die soms op zichzelf staan, doch ook dikwijls tot geleiachtige koloniën, vlokken of hoopen vereenigd zijn. Men vindt deze soorten zeer dikwijls in groote hoeveelheid aan de oppervlakte van vochtige, rottende organische stoffen, b.v. op rottende plantenaftreksels, rottende aardappelen, vruchtensappen, enz. Tot deze kogelzwammen behoort

ook de splijtzwam van het zoogenaamde bloedwonder, dat sinds oude tijden aanleiding heeft gegeven tot het sprookje, dat zich op sommige spijzen, vooral brood en inzonderheid op den geheiligden ouwel der hostie, plotseling bloeddroppels zouden kunnen vormen, die als een onheilspellend teeken van den Hemel zouden gelden. Reeds Ehrenberg heeft dit verschijnsel onderzocht en de zwammen aangetoond, hoewel hij dezen voor moneren hield (Monas prodigiosus). Cohn heeft er den naam aan gegeven van Micrococcus prodigiosus en gevonden, dat nog verschillende andere prachtige kleurstoffen op organische stoffen door dergelijke bacteriën voortgebracht worden, terwijl anderen bewezen, dat deze pigmenten zeer veel overeenkomst hebben met de aniline-kleurstoffen.

De tweede afdeeling van splijtzwammen zijn, volgens Cohn, de draadvormige bacteriën of *Nematogenae*, waarbij de cellen langwerpig of tot langwerpige groepen vereenigd zijn, die zich meestal kunnen bewegen. Zij worden weer verdeeld in die soorten, waar de draden onvertakt, en die, waar zij vertakt zijn. Tot de eersten behooren drie groepen: 1°. *staafjesbacteriën*, bestaande uit kort-cylindrische cellen, die na hare vorming elkander loslaten, b.v. de rottingsbacterie (Bacterium Termo); 2°. *draadbacteriën*, die bestaan uit lang- of kort-cylindrische cellen, die na hare vorming verbonden blijven tot heen en weer gebogen draden, b.v. de bacterie van vochtig hooi (Bacillus), die van het miltvuur (Bact. anthracis), de vibrio-soorten, enz.; 3°. *schroefbacteriën*, spiraalvormig gedraaide cellen, b.v. spirillum uit rottend water, spirochaëte van den recurreerenden typhus, enz. De andere bacteriën-soorten, waar de draden zich vertakken, komen insgelijks aan de oppervlakte van bedorven water dikwijls voor.

Bij het onderzoek der bacteriën bleek ook reeds spoedig, zooals boven werd opgemerkt, dat tot hare naaste verwanten de gistplantjes of gistcellen, de schimmels, de roest- of brandzwammen van het koren, enz. behooren. Voor eenige jaren zijn geleerden opgetreden, die deze verwantschap nog veel verder willen uitgestrekt zien en die, daarop steunende, eene nieuwe hypothese willen doen ingang vinden, die het ontstaan van de bacteriën op eene andere wijze, zonder de theorie der oerteelt, zou verklaren.

Volgens deze hypothese zouden de gewone schimmelplantjes onder zekere omstandigheden, vooral onder gedeeltelijke afsluiting der lucht, beweeglijke kiemen van verbazend geringe afmetingen kunnen voortbrengen. Na eenigen tijd rondgezwermd te hebben, zouden dezen zich in zekere stoffen weer kunnen ontwikkelen, doch dan overgaan in staafvormige organismen, die zich door deeling vermenigvuldigen en waaruit, onder telkens gewijzigde omstandigheden, de verschillende soorten van bacteriën kunnen ontstaan. Komen de kiemen der schimmelplantjes in eene voor gisting vatbare vloeistof, dan kunnen zij in gewone gistcellen overgaan, doch bij uitdroging van den bodem en in

aanraking met de lucht gaan zij weer spoedig over in gewone schimmelsoorten.

Hoe geniaal deze hypothese ook zij, den toets van het nauwkeurig onderzoek heeft zij echter niet kunnen doorstaan. Nieuwe methoden van waarneming hebben in den jongsten tijd met zekerheid bewezen, dat de hier bedoelde overgangen niet bestaan en dat de oorzaak van die schijnbare omzetting alleen moet gezocht worden in de omstandigheid, dat bij de proeven, zonder dat men dit bemerkt had, verschillende kiemen van andere micro-organismen ingedrongen waren, die zich onder sommige omstandigheden in de organische vloeistof ten koste van de eigenlijk ingevoerde schimmel- of gistcellen hebben ontwikkeld.

De verwantschap tusschen schimmel-, gist- en splijtzwammen mag dus, volgens het tegenwoordig standpunt der wetenschap, niet zoover worden uitgestrekt, dat dezen als overgangsvormen van elkander zouden mogen beschouwd worden. Toch willen sommige geleerden, ofschoon dit laatste toestemmende, eene innige verwantschap zien tusschen de verschillende bacteriën-vormen onderling en daarin geenszins onderscheidene soorten erkennen, zooals dit door Cohn in zijne systematische verdeeling wordt aangenomen. Vooral Billroth en Naegeli hebben de systematiek ten sterkste bestreden en verwerpen volkomen het denkbeeld van het bestaan der specifieke vormen van splijtzwammen.

Volgens de theorie van Naegeli zijn de verschillende vormen van splijtzwammen niet blijvend van aard. Zij kunnen, naar hij meent, in elkander overgaan en tevens kan de werking, die eene bepaalde soort van bacteriën uitoefent, onder zekere omstandigheden in een ander ontledend proces worden veranderd.

Welke werking eene zekere splijtzwam zal uitoefenen, hangt, volgens Naegeli, in hooge mate van uitwendige omstandigheden af. In de cellen der bacteriën is de geschiktheid, om de verschillende werkingen te voorschijn te roepen, als het ware, in sluimerenden, latenten toestand aanwezig. Bevinden zij zich dus in een vocht, dat zeer geschikt is, om de werking in een bepaalden zin te begunstigen, dan vermindert en verdwijnt eindelijk de mogelijkheid, om in anderen zin werkzaam te zijn. De verschillende generatiën, die van deze cellen afstammen, behouden dan door de ontwikkeling onder gelijke omstandigheden eene zekere bestendigheid van vorm, waardoor de, volgens Naegeli, verkeerde meening was ontstaan, dat die verschillende, meer of minder bestendige vormen ook verschillende soorten zouden zijn.

Deze beschouwingen van Von Naegeli hebben echter tot dusver geenszins algemeen ingang gevonden bij de deskundigen. Men heeft vooral tegen zijne theorie aangevoerd de onmogelijkheid, om bij de verandering der uitwendige omstandigheden ook den invoer van vreemde kiemen, die tot andere soorten behooren, volkomen tegen te gaan.

Ten einde eene eenigszins juiste voorstelling te verkrijgen van onze

tegenwoordige kennis der splijtzwammen, van haar invloed op het dierlijk organisme en het verband tusschen deze kleinste wezens en de besmettelijke ziekten, moeten wij vooreerst trachten bekend te worden met de levensvoorwaarden der bacteriën.

Tot die levensvoorwaarden behoort in de eerste plaats: aanwezigheid van water. Voor de normale levensfunctiën is bij de bacteriën water veel onmisbaarder dan bij de schimmelzwammen; zij planten zich alleen voort in volkomen vloeibare middenstoffen. Toch sterven de bacteriën bij gemis aan water niet; bij het uitdrogen gaat het leven alleen in latenten toestand over, om onder gunstige omstandigheden, dikwijls zelfs na verloop van jaren, weer te ontwaken. Verder moeten in het water de noodige voedingsstoffen zijn opgelost, die, behalve uit eenige zouten, vooral uit stikstofhoudende organische stoffen bestaan. Daaronder bekleeden de eiwitachtige stoffen eene voorname plaats en daarom zijn alle dierlijke en plantaardige vochten, maar vooral het bloed, uitstekende voedingsstoffen voor de splijtzwammen. Zuurstof is voor hare ontwikkeling en vermenigvuldiging niet noodzakelijk. De temperatuur heeft ook invloed op de ontwikkeling dezer wezens. De meest geschikte temperatuur, waarbij de vermenigvuldiging het snelst geschiedt, ligt tusschen 35 en 37° C., d.i. ongeveer de temperatuur van het bloed der hoogere zoogdieren. Door koude, zelfs door vorst, worden de bacteriën niet gedood; zij gaan dan slechts in een toestand van tijdelijke verdooving over, waaruit zij bij hoogere temperatuur weer ontwaken. Daarentegen worden zij bij zeer hooge temperatuur vernietigd, hoewel deze warmtegraad voor verschillende soorten zeer uiteenloopt. Door kokend water b.v. worden de kiemen geenszins altijd gedood; sommigen moet men tot 110° of nog hooger verhitten, om ze met zekerheid te dooden.

Schadelijk voor het leven dezer organismen zijn al die stoffen, die in het voedingsvocht zijn opgelost en niet geschikt zijn voor hunne voeding, alsmede eene overmaat, zelfs van die stoffen, die overigens tot voeding der bacteriën kunnen dienen, daar door de aanwezigheid eener te groote hoeveelheid dezer voedingsstoffen de vloeistof te geconcentreerd en daardoor schadelijk voor het leven wordt. Hierbij komt, volgens Von Naegeli, vooral de ‘strijd om het bestaan’ in aanmerking, want de eene soort kan, naarmate de omstandigheden zijn, eene andere volkomen verdringen of omgekeerd door deze verdreven worden.

Dit komt vooral duidelijk uit in het volgende, door Von Naegeli medegedeelde voorbeeld. Plaatst men druivensap in de open lucht, dan zullen alle bacteriën-kiemen, die in de lucht zweven, in dat vocht vallen en zich ten koste van elkaar trachten te vermenigvuldigen. In het begin kunnen zich alleen de gistzwammen ontwikkelen, waardoor de druivensuiker in alcohol wordt omgezet en wijn wordt gevormd. Laat men deze vloeistof nu in de lucht staan, dan ontwikkelen zich

geheel andere zwammen, die alleen in eene alcoholische vloeistof kunnen voorkomen en de overige eindelijk geheel vervangen, n.l. de zwammen van de azijngisting, die den alcohol in azijnzuur veranderen en den wijn zuur maken. Na de azijnvorming begint de ontwikkeling der schimmelzwammen aan de oppervlakte van het vocht, waardoor de vorige zwammen weer verdwijnen en het azijnzuur verbruikt wordt. Eindelijk, als het zuur is verdwenen, vult de vloeistof zich met rottingsbacteriën, die, hoewel zij ook vroeger reeds aanwezig waren, zich in de zure vloeistof niet konden ontwikkelen, doch nu het vocht in rotting doen overgaan.

Eigenaardig bij de ontwikkeling der bacteriën is nog de waarneming, dat bij sommige soorten zoogenaamde *sporen* worden gevormd. Dit zijn cellen, die zich uit de oorspronkelijke bacteriën-cellen vormen en zich door eene zekere bestendigheid en een taai leven kenmerken, zoodat zij nog blijven bestaan en zich kunnen voortplanten, als alle overige deelen der moedercel reeds verloren gegaan zijn. Het protoplasma der staafjes trekt zich dan op sommige plaatsen samen en deze deelen omgeven zich dan door een celwand. De sporen behouden hare werking en geschiktheid tot voortplanting nog onder omstandigheden, waarbij de staafjes zelf te niet gaan, en spelen dus bij de verspreiding eene voorname rol.

Gaan wij nu over tot het onderzoek van het voorkomen en de werking der bacteriën, dan blijkt, dat zij op zeer verschillende wijzen zich voordoen en tal van bijzondere verschijnselen der organische wereld teweegbrengen. Men heeft ze bijna overal gevonden, waar de microscopische hulpmiddelen met de noodige zorg zijn toegepast. Toch schijnt volgens nieuwe onderzoekingen de alomtegenwoordigheid der bacteriën in meer beperkten zin te moeten worden opgevat, n.l. in zooverre, dat sommige soorten aan bepaalde streken en aan zekere jaargetijden gebonden zijn. Voor de gistzwammen is dit vooral door de proeven in de groote bierbrouwerij van Jacobsen bij Kopenhagen gebleken en ook voor de wijngist merkte Pasteur op, dat deze cellen aan de druiven en in de omringende lucht eerst dan worden aangetroffen, als de druiven rijp zijn. Hetzelfde is echter ook reeds gebleken voor een aantal echte bacteriën-soorten, die slechts in zekere streken voorkomen of althans slechts uit bepaalde centra zich verspreiden, zooals bij sommige infectieziekten. Vooralsnog echter is onze kennis van de wetten der geographische verspreiding der bacteriën zeer onvolledig.

Wanneer wij ons bepalen tot de eigenlijke bacteriën-vormen en dus de verschillende gistingszwammen buiten beschouwing laten, dan vinden wij daaronder slechts bij uitzondering soorten, die den mensch nut of voordeel aanbrengen; bijna allen behooren tot onze meest gevreesde vijanden.

Tot de nuttige soorten mogen wij vooral rekenen de gewone rottingsbacterie (Bacterium Termo), die, zooals reeds boven werd aangetoond, de aanleidende oorzaak der verrotting is. De verrotting, hoe-

wel dikwijls met onze belangen in strijd, is toch een onmisbaar vereischte tot instandhouding der organische wereld. In de huishouding der natuur is een noodzakelijk vereischte, dat de organismen, die het leven verloren hebben, ook in ontbinding overgaan, daar de stoffen, die zoo ontstaan, weer dienen moeten tot voeding van nieuwe organismen. Slechts door dezen voortdurenden kringloop is het organisch leven mogelijk, daar de hoeveelheid voedsel beperkt is en het nieuwe leven zich weer alleen kan ontwikkelen ten koste van de bestanddeelen der vroeger geleefd hebbende wezens. Zullen dezen echter als voedingsstoffen kunnen dienen voor volgende geslachten, dan moeten de stoffen, die hunne organen samenstellen, door ontbinding of verrotting in eenvoudiger verbindingen worden ontleed en dit geschiedt alleen door den invloed der staafvormige rottings-bacteriën.

Overigens echter zijn slechts uiterst weinig bacteriën-vormen den mensch bevriend. De vorderingen, die de microscopische studiën in de laatste jaren gemaakt hebben, voerden tot de overtuiging, dat de bacteriën in de nauwste betrekking staan tot de meest gevaarlijke en verwoestende ziekten, die mensch en dieren kunnen teisteren, n.l. de zoogenaamde ‘Infectieziekten’ of ‘Epidemische ziekten’, die door het toenemend verkeer der volken veelvuldiger zijn geworden en zeer dikwijls met bepaalde bacteriën-vormen worden in verband gebracht. Wel is waar bevindt zich de wetenschap der infectieziekten nog slechts in hare kindsheid en heeft men nog geenszins voor al deze ziekten bacteriënvormen kunnen aanwijzen, maar toch zijn reeds de eerste schreden gedaan op den weg, die eenmaal licht over dien geesel der menschheid zal doen opgaan en de middelen tot beteugeling zal doen kennen. De onderzoekingen, die tot nog toe in dien zin zijn verricht, verdienen reeds nu onze belangstelling in hooge mate.

De eerste, die de aanwezigheid van bacteriën bij besmettelijke ziekten aantoonde, was de Fransche geleerde Davaine. Hij vond in 1863 in het bloed van runderen, die aan miltvuur leden, tallooze draadvormige organismen, die zich door deeling vermenigvuldigden, doch geene beweging vertoonden. Later, en vooral in den jongsten tijd, heeft men een aantal specifieke bacteriën-vormen als oorzaken van epidemische ziekten kunnen aanwijzen, o.a. voor terugvallenden of recurreerenden typhus (febris recurrens), wondziekte (septicaemie), lepra, onderbuiktyphus (typhus abdominalis), tuberculose en waarschijnlijk ook voor malaria-koorts.

Voor de laatstgenoemde ziekte zijn de bacteriën nog wel niet met volkomen zekerheid aangetoond, doch Klebs en Thomasi Crudeli hebben in 1879 bewezen, dat zeer waarschijnlijk in den bodem en in de onderste luchtlagen van streken, waar malaria-koortsen heerschen, eene bacterie (Bacillus malariae) voorkomt, die, bij konijnen ingeënt, ook de koorts met de haar eigenaardige verschijnselen teweegbrengt.

Uit de bovenstaande opsomming blijkt, dat, helaas! voor de meest

gevaarlijke infectieziekten, zooals cholera, pest, gele koorts, tot nog toe de daaraan eigenaardige bacteriën-soorten niet zijn ontdekt. Voor vele andere ziekten, b.v. roodvonk, mazelen, diphteritis, pokken, enz. heeft men reeds meermalen gemeend, de specifieke bacteriën gevonden te hebben, doch tot nog toe mist men daaromtrent alle zekerheid. De belangrijke uitkomsten, die het onderzoek der infectieziekten sedert de weinige jaren, dat men zich daarmede heeft beziggehouden, reeds heeft opgeleverd, geven ons echter goeden moed voor de toekomst en doen ons gegronde hoop koesteren, dat ook in korten tijd de kennis dier ziekten en de middelen tot hare beteugeling meer en meer zullen toenemen.

Wij wenschen nu in de eerste plaats de vraag te beantwoorden, of - en zoo ja, op welke wijze - men kan aantoonen, dat bepaalde bacteriën zekere infectieziekten teweegbrengen. Wel is waar heeft men bij vele dier ziekten, b.v. bij miltvuur, recurreerenden typhus, wondkoorts, lepra, enz., het optreden van bijzondere bacteriën-vormen aangetoond, doch het zou kunnen zijn, dat zij niet de aanleidende oorzaak tot, doch veeleer het gevolg van die ziekten waren.

Dat de bacteriën, die zich bij genoemde ziekten ontwikkelen, andere zijn dan de gewone rottingsbacteriën, volgt reeds uit het verschil in vorm en blijkt ook daaruit, dat de laatsten tegenover de eersten een hevigen strijd om het bestaan voeren, zoodat reeds Davaine kon waarnemen, dat de miltvuur-bacteriën verdwijnen, zoodra het door die ziekte aangetaste dier gestorven was en de ontbinding begon. Ook werd bewezen, dat de ziekte op andere individu's kan worden overgebracht door een droppel van het vocht, waarin de bacteriën voorkomen, in hun bloed in te enten. Chauveau en Klebs toonden eindelijk aan, dat de smetstof niet bevat is in de vloeibare deelen van het ingeënte vocht, maar in de puntvormige bacteriën, die daarin voorkomen. Toen zij n.l. de smetstof door een filter lieten gaan, waardoor alleen de vloeibare deelen konden doordringen, bleek de heldere, doorgeloopen vloeistof geene besmetting meer te veroorzaken, terwijl dit wel het geval was met de vaste stoffen, die op het filter achterbleven.

Van welken aard de nadeelige werking is, die de bacteriën op het besmette organisme uitoefenen, is tot nog toe niet met zekerheid uitgemaakt en daarover wordt dan ook, zelfs door de meest uitstekende geleerden, die dit vraagstuk bestudeerden, zooals Pasteur en Von Naegeli, geene bepaalde meening uitgesproken. De nadeelige werking zal natuurlijk afhangen van de meerdere of mindere geschiktheid der organismen, om zich in de vochten van het besmette dier te vermenigvuldigen. Zal de ziekte tot stand komen, dan moeten de bacteriën in aantal toenemen en daardoor eene omzetting van het bloed veroorzaken, daar zij de bestanddeelen daarvan tot hare voeding behoeven. Het bloed wordt dan in een abnormalen toestand gebracht en zoo ontstaan storingen in de levensverrichtingen, die de verschijnselen der

ziekte ten gevolge hebben. Of echter die abnormale toestand zal optreden, hangt ook zeer veel af van het aantal bacteriën, die in het bloed geraken. Chauveau bewees door inenting van schapen met bloed van dieren, die aan miltvuur lijden, dat de hevigheid der ziekte in zekere evenredigheid staat tot de verdunning van dat bloed en dat bij sterke verdunning de ziekteverschijnselen zelfs uitbleven.

Er is dus ook een zekere tijd noodig, vóórdat de ziekte merkbaar wordt, daar de bacteriën, die in het lichaam zijn gebracht, zich eerst in zekere mate moeten vermeerderen, vóórdat de abnormale verschijnselen ontstaan. Dit is de 'incubatie-periode', die zeer verschillend van duur kan zijn. Bovendien moeten nog andere voorwaarden vervuld zijn, om de bacteriën tot ontwikkeling en de ziekte tot stand te brengen. Het dierlijk organisme komt in reactie tegen de werking der bacteriën en tracht de vochten weer tot hun normalen toestand te doen terugkeeren. Is deze tegenwerking sterk genoeg, dan kan genezing het gevolg zijn en soms zelfs van den strijd tusschen bacteriën en organisme niets worden opgemerkt. Doch in het tegenovergestelde geval behouden de bacteriën de overhand en er bestaat, zooals men het uitdrukt, 'individueele vatbaarheid'. Voor het ontstaan eener infectieziekte is dus de samenwerking van twee oorzaken noodzakelijk; de eerste, wat haar wezen betreft, nog volkomen onbekend, zetelt in het organisme zelf; de andere wordt van buiten af in het lichaam gebracht en bestaat waarschijnlijk altijd in de werking van specifieke bacteriën. Dezen zijn òf afkomstig van een ander besmet individu en worden dan direct of door de lucht overgebracht, zooals bij de zuiver *contagieuze* (aanstekende) ziekten, b.v. roodvonk, pokken, vlektyphus, enz., òf zij komen uit den bodem, zooals bij de zoogenaamde *miasmatische* ziekten, b.v. buiktyphus, cholera, pest, gele koorts, enz. Bij de laatste ziekten geven de lijders zelf geen volkomen ontwikkeld vergif af, doch moet dit eerst in den bodem tot ontwikkeling komen.

Van alle splijtzwammen, die met infectieziekten in verband staan, is het meest nauwkeurig onderzocht de bacterie van het miltvuur of de anthrax-ziekte (Bacterium anthracis). Deze epidemische ziekte sleept jaarlijks in Europa niet alleen duizenden van schapen, paarden en runderen weg, maar is ook voor den mensch uiterst gevaarlijk, waar zij zich meestal voordoet als zoogenaamde kwaadaardige puist of furunkels. In 1849 door Pollender ontdekt, werd de anthrax-bacterie door vele genees- en natuurkundigen bestudeerd, o.a. door Davaine, Cohn, Koch, Von Naegeli, Pasteur, enz., wier proeven ons met deze infectieziekten beter hebben bekendgemaakt dan met eenige andere epidemie van menschen of dieren. Daar deze proeven het meest ertoe hebben bijgedragen, om onze kennis van het ontwikkelingsproces en de bestrijdingsmethode der bacteriën te doen toenemen, en zij voor verdere onderzoekingen in de toekomst als voorbeeld kunnen dienen, wenschen wij daarbij iets langer stil te staan.

De miltvuur-bacteriën hebben den vorm van staafjes, die zich dikwijls met de uiteinden vereenigen en dan den vorm van langwerpige draden aannemen. De eigenlijke aard der werking, die deze bacteriën op het organisme uitoefenen, is nog geheel onbekend, doch men heeft met zekerheid door honderden proeven aangetoond, dat het invoeren van miltvuurzwammen in het bloed van gezonde dieren steeds de ziekte veroorzaakt. Bij de proeven, door Davaine genomen, was één enkele droppel bloed van een besmet dier, zelfs met veel water verdund, voldoende, om, bij inspuiting in een konijn, den dood van dit dier te veroorzaken. Toen hij het bloed van dit dier weer met water verdunde en daarmede een ander konijn werd ingeënt, stierf dit eveneens. Hij bewees ook, dat het heldere, gefiltreerde bloed de besmetting niet teweegbrengt, doch alleen het overschot op het filter, waarin zich de bacteriën bevinden.

Merkwaardig is de ontdekking, door Koch in 1876 gedaan, dat de miltvuurstaafjes in het bloed van het doode dier, of in een ander geschikt voedingsvocht, bij toetreding der lucht overgaan in zeer lange, onvertakte, dikwijls gebogen draden, waarin zich later korrels vormen, die er het uiterlijk aan geven van een parelsnoer. Deze korrels scheiden zich later af en kunnen, als zij in den bloedsomloop van een gezond dier gebracht worden, zich weer tot bacteriën ontwikkelen en miltvuur veroorzaken. Men noemt ze dus kiemcellen of *sporen* en het is opmerkelijk, dat dezen, zoowel in rottende als niet rottende vochten, in gedroogden evenals in vochtigen toestand, hare kiemkracht en vergiftige werking jarenlang behouden, terwijl de bacteriën zelven die zeer spoedig verliezen.

Van veel gewicht waren, ook voor de kennis der overige infectieziekten, de proeven, die genomen werden aangaande het overbrengen en de verspreiding der bacteriën. Dezen kunnen op zeer verschillende wijzen in het bloed geraken.

Von Naegeli bewees, dat miltvuur kan ontstaan door het inademen van miltvuurstofjes, en beweert, op grond van proeven, door hem, Koch e.a. genomen, dat deze bacteriën niet door den wand van maag of darmen, dus niet door de spijsverteringsorganen, in het bloed kunnen geraken. Volgens hem zou dit alleen bij uitzondering dan kunnen geschieden, als zich in die organen door het gebruik van scherpe deeltjes van het voedsel kleine wondjes vormen. Deze beschouwing vormt een der grondslagen van de door Von Naegeli voor eenige jaren opgestelde en door hygiënisten veel besproken theorie over de betrekking tusschen splijtzwammen en infectieziekten. Op grond dezer theorie wenscht Von Naegeli eene volkomen gewijzigde methode te zien volgen bij de bestrijding dier ziekten en hij spreekt, in zijne geschriften van de laatste jaren, aangaande de drinkwaterquaestie en de hygiënische eischen van den bodem meeningen uit, die met alle vroegere ervaringen in strijd zijn.

Von Naegeli meent, dat het drinkwater, zelfs in zeer onzuiveren toestand, onschadelijk voor de gezondheid is en geene infectieziekten kan veroorzaken. De splijtzwammen, die in het water kunnen voorkomen, zouden, volgens hem, de wanden van maag en darmen niet kunnen doordringen en dus onveranderlijk het lichaam weder verlaten. Bewijzen voor deze veronderstelling worden echter niet bijgebracht en het is inderdaad niet gemakkelijk in te zien, waarop zij gegrond is en waarom de bacteriën wel de wanden der longcellen en bloedvaten, doch niet die van de maag, dunne darmen, enz. zouden kunnen doorboren.

Bovendien kunnen toch de in maag en darmen ingevoerde bacteriën nog op eene andere wijze gevaar opleveren, daar, zooals Von Naegeli zelf ook opmerkt, in den mond en het darmkanaal zeer dikwijls toevallige verwondingen voorkomen en het o.a. een feit is, dat de miltvuurbacteriën bij runderen en schapen veel eerder worden opgenomen, als zij ruw en stekelig voedsel gebruiken. Ook Pasteur heeft dit door proeven bewezen. Bij den mensch wordt verder de besmetting met miltvuur-bacteriën dikwijls overgebracht door het gebruik van vleesch of melk van een besmet dier. Dit bewijst voldoende, dat de wanden van het darmkanaal niet ondoordringbaar zijn voor die kleine organismen.

Doch Von Naegeli voert nog andere gronden aan ten gunste zijner theorie. In water zouden de bacteriën onwerkzaam worden, daar zij de voor haar bestaan noodzakelijke voedingsstoffen daarin niet vinden en dan spoedig in onschadelijke vormen overgaan. De verspreiding der bacteriën zou uitsluitend geschieden langs drogen weg, d.i. door de lucht of door middel van droge voorwerpen. Uit den bodem komen dus, volgens Von Naegeli, de miasmatische en contagieuze bacteriën nooit door verdampend water in de lucht, daar zij, zoolang zij vochtig zijn, aan den bodem zullen blijven vasthechten. Zij zullen dus eerst, na het uitdrogen, als stof in de lucht geraken, nadat zij, hetzij door luchtstroomen of, zooals door Pasteur wordt aangenomen, door de werking der aardwormen, naar de oppervlakte zijn gebracht.

Verder meent Von Naegeli, dat de miasmatische bacteriën zich nooit ontwikkelen in een bodem, die veel rottende stoffen bevat, daar zich dan de rottings-bacteriën ten haren koste ontwikkelen en zij bovendien uit een vochtigen bodem niet in de lucht kunnen geraken, doch alleen als deze is uitgedroogd. Een bodem, die zeer vochtig - en vooral door rottende stoffen verontreinigd - is, zou dus, volgens deze theorie, het minste gevaar voor de gezondheid opleveren. Alleen dan is er gevaar, beweert Von Naegeli, als de bodem nu eens droog en dan weder vochtig is, en vooral als het grondwater zakt, waardoor de eerst naar de oppervlakte gevoerde bacteriën uitdrogen en in de lucht geraken. Derhalve is, volgens Von Naegeli, desinfectie van riolen en uitwerpselen onnoodig, ja, zelfs nadeelig, daar de rotting vanzelf de schadelijke bacteriën vernietigt. Voor het drinkwater zou dus geen enkel nadeel van de rioolstoffen te duchten zijn.

Von Naegeli's theorie, hoewel zij hier en daar spoedig opgang maakte, - wellicht hoofdzakelijk wegens de vereenvoudiging, die hare toepassing in riool- en drinkwaterquaestiën zou ten gevolge hebben, - heeft echter geenszins algemeene instemming gevonden. Dit moet zeker vooral daaraan worden toegeschreven, dat de meeste zijner stellingen niet worden gestaafd door bewijzen, doch eenvoudig op hypothesen berusten.

Wanneer nu van de andere zijde door de tegenstanders zijner leer tal van gevallen worden geconstateerd, die met zekerheid en met zorg werden waargenomen en waaruit het verband tusschen onzuiver drinkwater en ziekte ten duidelijkste blijkt, dan is er vooralsnog weinig reden, om met de tot nog toe gevolgde methoden van de drinkwater- en bodemverbetering te breken. Hoe belangrijk de onderzoekingen van Von Naegeli ook overigens zijn, zoolang zijn oordeel over de drinkwater-quaestie niet gevestigd is op meer positieve bewijzen en zoolang hij niet heeft aangetoond, dat verspreiding van epidemische ziekten door drinkwater onmogelijk is, gebiedt reeds de voorzichtigheid, de tot nu toe genomen hygiënische maatregelen niet na te laten, vooral daar ook nog tal van uitstekende hygiënisten, o.a. Max von Pettenkofer, het zuiver houden van den bodem, draineering en de zorg voor goed drinkwater noodzakelijk blijven achten.

Het onderzoek der miltvuur-bacteriën heeft in de laatste jaren nog tot andere hoogst belangrijke uitkomsten geleid. Het was vooral ook weder Pasteur, die in de laatste twee jaren deze proeven met groote zorgvuldigheid en scherpzinnigheid heeft genomen, waardoor hem de eer toekomt, den eersten stap te hebben gedaan op den weg, die wellicht eenmaal tot beteugeling der zoo gevreesde infectieziekten zal voeren.

Zooals reeds werd opgemerkt, hebben de bacteriën zekere stoffen uit het bloed voor hare ontwikkeling noodig. Heeft het besmette dier echter eenmaal die ziekte doorstaan, dan zal, bij herhaling daarvan, de graad der besmetting veel minder hevig zijn, omdat het organisme door de eerste ziekte minder geschikt is geworden tot voeding der bacteriën. Pasteur merkte dit verschijnsel het eerst op bij de zoogenaamde kippen-cholera. Door inenting van de bacteriën bij vroeger geïnfecteerde, doch herstelde dieren, nam hij waar, dat de herhaling der ziekte des te minder hevig was, naarmate de doorgestane ziekte heviger was geweest. Tevens toonde hij aan, dat men de schadelijke werking dezer bacteriën kan verzwakken, door die te cultiveeren in een bepaald voedingsvocht bij toetreding der lucht. Laat men nu tusschen elke volgende cultuur eene telkens grootere tijdruimte verloopen, dan worden bij inenting ook telkens minder dieren door de smetstof gedood en kan eindelijk zelfs het aantal dooden tot nul dalen.

Pasteur ging vervolgens onderzoeken, of dergelijke cultures ook mogelijk waren voor de miltvuur-bacteriën. Dezen bezitten, zooals reeds boven gezegd is, het vermogen, om voortplantingscellen of sporen

te vormen, die veel taaier van leven zijn dan de oorspronkelijke bacteriën en dan ook vooral de besmetting uit den bodem op het dierlijk lichaam overbrengen. Wanneer nu de anthrax-bacteriën gecultiveerd werden in een zeker voedingsvocht, b.v. kalfsbouillon, bij eene temperatuur van lager dan 16° of hooger dan 43°, dan werden de sporen niet gevormd en de dan verkregen bacteriën vertoonden eene toenemende verzwakking in hare werking, hoe langer de cultuur had geduurd. Uit de proeven van Pasteur bleek, dat reeds na eene maand de gecultiveerde bacteriën niet meer doodelijk waren voor schapen of konijnen, doch alleen voor jonge muizen, terwijl na eene cultuur van zes weken ook de laatsten niet meer werden gedood. De bacteriën zijn nu volkomen onschadelijk geworden; zij zijn door de cultuur volkomen gewijzigd.

Van onberekenbaar belang voor de toekomst is echter de merkwaardige omstandigheid, dat deze verzwakte, onschadelijke splijtzwammen uit het bloed van besmette dieren evengoed als de oorspronkelijke, onverzwakte bacteriën de stoffen wegnemen, die voor hare ontwikkeling vereischt worden. Zij kunnen dus, zonder zelven voor het dier gevaarlijk te zijn, de vatbaarheid van dit laatste voor eene volgende besmetting verminderen of zelfs geheel wegnemen, door er een lichteren graad van miltvuur aan mede te deelen.

Deze inenting met gecultiveerde miltvuur-bacteriën is dan ook reeds met gunstig gevolg op schapen toegepast. De jongste statistiek van die inenting in het departement Eure-et Loire, loopende van 1°. Januari tot 1°. October 1882 en opgemaakt door de ‘Société vétérinaire et agricole’ te Chartres, is zeer merkwaardig. Gedurende dit tijdsverloop werden 79392 schapen ingeënt en daarvan stierven er aan miltvuur slechts 518. Vóór de toepassing der inenting was de sterfte aan miltvuur in genoemd departement gemiddeld 9,01%, terwijl uit de laatste statistiek bleek, dat de sterfte na de inenting slechts 0,65% bedroeg en dus daardoor 14 maal geringer is geworden. Bij de runderen verminderde de sterfte van 7% tot 0,24%.

Toussaint vond verder nog, dat dezelfde uitkomst verkregen wordt, als men anthraxbloed, dat van vezelstof bevrijd is, eenvoudig gedurende 10 minuten tot 55° C. verwarmt. Met dit bloed ingeënt, waren de schapen verder ook tegen den invloed van gewoon anthraxbloed bestand. Latere proeven van Pasteur bewezen echter, dat de bij verwarming tot 55° gewijzigde bacteriën, als zij opnieuw op gewone wijze gecultiveerd worden, weer schadelijke bacteriën voortbrengen en dat ook hare sporen nog vergiftig zijn. Men kan dus slechts voor inenting en als voorbehoedmiddel geschikte bacteriën verkrijgen door eene cultuur bij toetreding der lucht met lange tusschenpoozen. Het onderzoek van de inentstof wordt nog steeds voortgezet; men tracht haar nog beter te leeren kennen en hoopt, dat de abnormale verschijnselen, die bij de inenting nog optreden, ook meer en meer zullen verdwijnen.

Tot nog toe zijn de proeven omtrent de inenting door gecultiveerde bacteriën - eene kunstbewerking, die ook wel vaccinatie genoemd wordt, hoewel zij met de vaccine (van *vacca* = koe) in geenerlei verband staat, - alleen met goed gevolg toegepast op het miltvuur en de kippen-cholera. Men mag echter wel met eenigen grond verwachten, dat door voortgezette, nauwkeurige proefnemingen ook dergelijke uitkomsten zullen kunnen verkregen worden bij andere infectieziekten, althans bij die, welke met zekerheid aan bacteriën haar ontstaan hebben te danken.

Tegenwoordig zijn echter die specifieke bacteriën nog slechts voor weinige dier ziekten bekend. Bij recurreerenden typhus heeft Obermeier voor ongeveer 15 jaren spiraalvormige bacteriën aangetoond in het bloed van de lijders, waarbij tevens bleek, dat die bacteriën in de koortsvrije tusschenpoozen verdwijnen en bij herhaling van den koortsaanval weer optreden. Omtrent deze splijtzwammen zijn echter nog nadere onderzoekingen noodzakelijk; waarschijnlijk staan zij in nauw verband met de spiraal-bacteriën, die, zooals door Koch werd gevonden, geregeld voorkomen in de mondholte van den mensch, o.a. zeer veel in de holten van carieuze tanden. Later heeft men ook nog de bacteriën ontdekt van de wondkoorts (pyaemie en septicaemie), alsmede die van de lepra.

De nieuwere onderzoekingen hebben ook geleerd, dat sommige infectieziekten aan eene zekere geographische verspreiding gebonden zijn. De bacterie van den recurreerenden typhus heeft een zeer scherp begrensd verspreidingsgebied in Rusland en Midden-Europa. Het miltvuur komt, wel is waar, in zeer verschillende streken voor, doch er zijn bepaalde geographische haarden (b.v. de Donaulanden, Saksen en in Frankrijk de departementen Auvergne en Eure-et-Loire) aan te wijzen, vanwaar het zich vooral heeft verspreid. Van de bacteriën der lepra is de geschiedenis der geographische verspreiding volkomen bekend. In de oudheid waren deze bacteriën beperkt tot het verre Oosten en Egypte; kort vóór onze jaartelling drongen zij door tot in Vóór-Azië en Zuid-Oost-Europa en in de eerste eeuw hadden zij zich reeds in Griekenland en Italië genesteld. Van de 7de tot de 12de eeuw had deze splijtzwam geheel Europa tot IJsland toe veroverd, doch daarop volgde spoedig de terugtocht, n.l. in de 15de eeuw, en nu heeft zich deze ziekte nog slechts in enkele gedeelten van Turkije, Griekenland, Zuid-Rusland, Noorwegen, Spanje en de Italiaansche kusten staande gehouden. Omgekeerd zijn er andere bacteriën, o.a. die van de tuberculose en van den onderlijfstyphus, die met groote waarschijnlijkheid aan geene geographische grenzen gebonden zijn, doch zich overal kunnen ontwikkelen, waar zij de voor haar geschikte slachtoffers vinden.

De jongste, zeker niet de minst gewichtige en voor de toekomst veel belovende gebeurtenis op het gebied der infectieziekten was de

ontdekking der bacteriën van de tuberculose of longtering, de moorddadige ziekte, die 1/7 van de gansche menschheid ten grave sleept. Aan Dr. Koch, denzelfde, die zich reeds vroeger zoo verdienstelijk maakte door zijne proeven omtrent de bacteriën-quaestie, komt de eer toe, in het begin van 1882 de tuberculose-bacteriën met zekerheid te hebben aangetoond.

Deze splijtzwammen behooren tot het geslacht *Bacillus*, hebben dus den vorm van staafjes en komen in dicht op elkaar gepakte bundels voor. Zij werden aangetoond door middel eener oplossing van methyleenblauw en eene daarop volgende indompeling in vesuvine, waardoor de begeleidende weefsels bruin worden, doch de bacteriën eene fraaie blauwe kleur aannemen en daardoor met zekerheid zijn te herkennen. De bacteriën konden worden aangetoond in de meest uiteenloopende gevallen van tuberculose bij den mensch, evenzeer bij parelzuchtige runderen, varkens en hoenders, bij dieren, die met tuberculeuze stoffen waren ingeënt, enz.

Koch bewees tevens, dat deze bacteriën ook werkelijk als de aanleidende oorzaak van de ziekteverschijnselen moeten worden beschouwd. Hij bracht in een voedingsvocht, dat vooraf door langdurige verhitting van alle vreemde kiemen was bevrijd en waarin zelfs na vele dagen geene vreemde bacteriën te voorschijn kwamen, met de noodige voorzorgen verschillende tuberculeuze stoffen. De met het vocht gevulde buisjes bracht hij in een broedtoestel bij 37°-38° C. en nu vormden zich reeds in de tweede week talrijke kleine puntjes en schubjes, die zeer gemakkelijk te herkennen waren. Daarvan bracht hij weer gedeelten in een nieuw voedingsvocht en verkreeg zoo weer nieuwe cultures. Bij verschillende proeven, zoowel met longtuberkels van den mensch als met runderparelzucht en met ingeënte ziektekiemen, ontstonden steeds dezelfde Bacillen, en toen de meest verschillende dieren daarmede ingespoten waren in zeer verschillende organen, ontstond steeds tuberculose.

De ontdekking dezer bacteriën kan van onberekenbaar nut zijn voor de toekomst. Tot nog toe was alleen voor miltvuur met zekerheid aangetoond, dat de bacteriën, die bij die ziekte optreden, ook de aanleidende oorzaak daarvan zijn. Koch heeft dit nu ook met zekerheid voor de tuberculose bewezen en dit zal eene aansporing zijn, om op dezen weg voort te gaan, de bacteriën ook voor andere besmettelijke ziekten op te sporen en, met in acht nemen der proeven van Pasteur, wellicht daarin de middelen te vinden, om haar onschadelijk te maken of althans haar noodlottigen invloed tot een minimum te beperken.

Zutfen, Juni 1883.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Een Indisch tooneelstuk.

Danseres en Koning. Mâlavikâ en Agnimitra. Tooneelstuk van Kalidasa. Uit het Sanskrêt vertaald door Dr. J. van der Vliet. Haarlem, De Erven F. Bohn 1882.

Agnimitra, Koning van Vidiçâ, verrast zijne eerste gemalin Dhârinî voor eene pas voltooide schilderij, een mooi, jong meisje voorstellend. Het beeld zien en op de onbekende werkelijkheid verlieven kost den Vorst slechts één oogenblik. Dadelijk vraagt hij zijne vrouw den naam van 't schoone origineel, maar deze houdt zich wijselijk doof aan dat oor; zij kent haar gemaal te goed, om zich in de oorzaak dier belangstelling te vergissen. Haar dochtertje evenwel, als echt enfant terrible, roept uit: ‘Wel Sire, dat is Mâlavikâ!’ - Ziedaar het begin der liefdesavonturen van Danseres en Koning. Mâlavikâ nl. is leerling van den beroemden balletmeester Ganadâsa, den gunsteling van Dhârinî.

's Konings streven is nu natuurlijk, het voorwerp zijner liefde te zien en te spreken. Maar hoe? Daarvoor zorgt zijn vriend de Vidûshaka, die in het stuk de rol vervult van Nar. En handig legt deze het aan. Hij weet een wedstrijd uit te lokken tusschen de twee voornaamste balletmeesters aan het hof, tusschen Ganadâsa en Haradatta. Om een juisten maatstaf te hebben voor beider kunst, zal ieder zijne beste leerlinge voor het Koningspaar doen optreden, en Dhârinî zelf zal uitspraak doen. Dat is natuurlijk hard gelag voor die Vorstin, want Mâlavikâ zal zich bij dien wedstrijd wel in 't voordeeligst licht toonen en al de moeite, om het meisje aan Agnimitra's oog te onttrekken, zal daardoor vruchteloos zijn. Met weerzin ziet de Koningin dan ook den triumf der schoone Mâlavikâ aan, te meer daar de Nar ervoor gezorgd heeft, dat de woorden, ter begeleiding van den dans door haar gezongen, regelrecht 's Vorsten licht ontvlambaar hart binnendringen. Zij zingt (pag. 48):

‘Mijn lief staat onbereikbaar hoog,
Voed dus geen hoop mijn kloppend hart,
Toch spelt mij 't trillen van het linker ooglid(*) heil.
Ik heb hem eindlijk dan aanschouwd;
Hoe voer 'k hem tot mij? Geloof, o heer,
Dat 'k van verlangen brand, geheel u toe te hooren.’

Waarop de Nar ter snede opmerkt:

(*ter zijde*) ‘Zij gebruikt dit lied als middel om zich u als het ware aan te bieden.’

Agnimitra is verstandig genoeg, om de zaak precies zoo op te vatten. Hij antwoordt eveneens ter zijde; ‘Vriend, zóó is het met ons beider hart gelegen:

“Weet dat ik u bemin, o heer”, zoo zong zij,
Haar woorden met gebarenspel verzellend,
Door 't bijzijn der vorstin was 't haar onmooglijk
Haar liefde onverhuld te openbaren,
Een zoet verlangen veinzend, scheen ze op mij te doelen.’

Eene tweede ontmoeting vult het derde bedrijf. ‘De Koning in verliefde stemming, vergezeld door den Nar, treedt op.’ Die stemming belooft iets en houdt woord. Ook Mâlavikâ is bij haar optreden niet onverschillig. Terwijl de Koning en de Nar ‘doen alsof zij de schoonheid van het landschap bewonderen’, uit zij, zich alleen wanend, de volgende bekentenis (p. 63): ‘Ik schaam mij er eigenlijk zelfs voor mij zelve over, dat ik naar den Koning verlang, schoon ik zijne gezindheid niet ken. Hoe zou het mij dan mogelijk zijn met mijne vertrouwde vriendin over het geval te spreken. Ik weet niet hoe lang de Liefdegod mij die zware, ongeneeselijke pijn zal doen gevoelen. (*Zij doet eenige passen*). Waarheen ben ik ook weer op weg? (*Na eenig nadenken.*) O ja, de Koningin heeft tot mij gezegd: “Daar ik door de onvoorzichtigheid van Gautama (den Nar) van den schommel ben gevallen, kan ik mijne voeten niet bewegen; ga gij dus en vervul het verlangen des Açoka's. Indien hij binnen vijf etmalen een bloem vertoont, dan zal ik (*intusschen zucht zij*) u eene gunst verleenen, die uwen wensch vervult.” Nu ben ik dan vooruit op de plaats gekomen, waarheen haar bevel mij gezonden heeft; zoo dadelijk zal Vakoelâvalikâ komen, met de voor mij bestemde voetsieraden. Daarom kan ik een oogenblik ongestoord mijne liefdesmart klagen.’ De Nar, haar ziende, maakt zijn meester op haar opmerkzaam: ‘Ha’, zegt hij, ‘daar nadert suikerrietsap voor iemand, die reeds bedwelmd is door het drinken van arak’, erop doelend, dat Mâlavikâ's aanblik voor 's Konings hart is, wat olie is voor het vuur.

Het jonge meisje zal dus in plaats van Koningin Dhârinî met haar voet den Açokaboom aanraken. Die boom bezit de eigenschap, ook

(*) Een voorteeken van mingeluk (!) bij vrouwen, gelijk bij mannen het trillen van het rechteroog of den rechterarm, Cf Kern. *Çakuntalâ,* p. 35.

wanneer hij verdord is, onmiddellijk zich met bloemen te tooien, zoodra de voet eener schoone vrouw hem beroert. Zelf had de Koningin deze levenwekkende daad willen verrichten, ware zij niet met behulp van den dienstvaardigen Nar van den schommel gevallen, ten gevolge waarvan haar voet was verstuikt. Onvoorzichtig genoeg heeft zij nu aan Mâlavikâ die taak opgedragen, onder belofte, na gunstigen afloop haar liefsten wensch te zullen vervullen. Vakoelâvalikâ komt, om haar den onmisbaren tooi aan te leggen, maar tevens, om, zooals zij den Nar heeft beloofd, van Agnimitra's liefde te spreken. Deze beide mannen slaan op het tooneel het aanvallige groepje dier beide meisjes ga, zonder zelf te worden gezien. Een derde paar verschijnt, zeer ten ongerieve evenwel. Het is de tweede gemalin des Konings, Irâvatî, met hare kamenier. Irâvatî nu is op verre na niet zoo gedwee als Dhârinî en ongelijk veel jaloerscher. Zij heeft een lichten roes, als zij opkomt, en wil, in de meening, dat eene matige verheugenis een sieraad is voor de vrouw, in dien toestand de liefde van haar heer en meester beproeven. Helaas, dat zij aan wijn niet enkel den blos maar ook den onvasten voet moest ontleenen! ‘Meisje’, zegt zij tot hare gezellin (p. 70), ‘de roes heeft mijne krachten uitgeput en schoon mijn hart mij tot haast aandrijft, opdat ik spoedig mijn echtgenoot moge zien, kleven mijne voeten als het ware aan den grond vast.’ Onder den Açoka gezeten, ziet zij de beide meisjes, Mâlavikâ en hare vriendin, en raadt onmiddellijk den samenhang. De ontnuchtering is van alleronaangenaamsten aard, want de Koning, door zijn hartstocht ‘zoo week als versche boter’, knielt voor de lieve Mâlavikâ neer en smeekt om eene omhelzing. Dat is voor Irâvatî te veel; plotseling treedt zij te voorschijn en geeft het onthutste meisje den ironischen raad, gerust haar gang te gaan! Tableau. Mâlavikâ en hare vriendin schuren ras de piek. De Koning, blijkbaar met de zaak verlegen, vraagt ter zijde aan den Nar: ‘Vriend, hoe redden wij ons hieruit?’ Waarop de Nar de tegenvraag stelt: ‘Hoe anders dan door de kracht onzer beenen?’ Maar dat is gemakkelijker gevraagd dan gedaan. Irâvatî, lang niet malsch, moet van alles het hare hebben. Zij verwijt haar gemaal zijn bedrog, het bedrog tegenover haar, die hem altijd zoo blind vertrouwde en die onkundig bleef van al zijne listen. En wat doet Agnimitra, de beheerscher van het rijk Vidiçâ? Vóór alles wil hij den vrede bewaren in zijn harem; hoffelijkheid gaat hem bovenal en daaraan brengt hij zonder bezwaar zijne waarheidsliefde ten offer. ‘Mijne schoone’, zoo spreekt hij ‘ik heb niets met Mâlavikâ uit te staan. Ik dacht, ge bleeft lang uit en heb mij intusschen zoo goed mogelijk geamuseerd.

Irâvatî. Ik wil het gaarne gelooven. Ik wist niet dat U.M. er zulke amusementen op na hield, anders zou ik u niet gestoord hebben.

Nar. Spreek toch niet alsof de vriendelijkheid des Konings eenige stoornis zou hebben ondervonden. Indien een gesprek met dienaressen

der Koningin, die wij toevallig ontmoet hebben, als eene misdaad wordt beschouwd, onderwerpen wij ons aan uwe beslissing.

Irâvatî. Laat het mijnentwege een gesprek geweest zijn. Wat kan het mij schelen? (*Toornig wil zij heengaan.*)

Agnimitra (*haar volgend.*) Vergeef mij!

(*Irâvatî gaat voort, schoon hare voeten zich in haren gordel verwarren*).

Agnimitra. Schoone, onverschilligheid voor haren minnaar staat eene vrouw niet goed!

Moogt ge mij ook booswicht schelden,
Lieve, mij uw trouwsten vriend,
Nu uw eigen gordel smeekend
U te voet valt, toornt ge nog?

Irâvatî. Zelfs die verwenschte gordel is op uwe hand! (*Zij neemt den gordel en tracht den Koning te slaan.*)

A g n i m i t r a .

In tranen badend, heft zij den gordel,
Die onverhoeds hare heup ontgleed,
Den gulden gordel, waarmee zij heftig
Mij zoekt te treffen. Een wolkenmassa
Treft zóó, zich dreigend te zamen pakkend,
Met bliksemgeesel den Vindhya-berg.

Irâvatî. Waartoe beleedigt gij mij nog langer?

Agnimitra (*de hand waarin zij den gordel houdt*, *grijpende.*)

In golvende lokkenpracht heft ge den staf,
Opdat ik mijn misdrijven boet',
Bekoorlijker wordt ge nog, legt ge dien af,
Zie, 'k val als uw slaaf u te voet.

Nu hebt ge mij toch zeker vergiffenis geschonken?

Irâvatî. Het zijn niet de voeten van Mâlavikâ, die uw verlangen naar hare aanraking zouden kunnen vervullen. (*Zij gaat heen met hare kamenier.*)

Nar. Sta op! Sta op! Ge zijt begenadigd.

Agnimitra (*staat op en ziet Irâvatî niet meer.*) Hoe is mijn dierbare verdwenen?

Nar. Ik wensch u geluk dat zij onbeleefd genoeg geweest is, om zich niet te willen laten verzoenen. Laten wij nu maar spoedig heengaan, opdat zij niet weer op haren weg terug kome, gelijk de planeet Mars voorbij het sterrebeeld.

Agnimitra. Wat werkt de liefde toch ongelijk.

't Hart vol liefde, acht ik haar versmading
Van mijn voetval huld' en hofflijkheid;
Nu zij zóó bemint, geeft haar woede
Schijn van recht aan mijne trouwloosheid.'

In het vierde bedrijf komt aan het licht, dat Irâvatî onmiddellijk na de ontdekking van 's Konings ontrouw Dhârinî van alles op de hoogte heeft gebracht. Mâlavikâ en de vriendin, die haar met de voetsieraden heeft getooid, zitten daardoor in een ommezien achter slot en mogen slechts op vertoon van Dhârinî's zegelring worden losgelaten. De Nar evenwel schaft ook thans raad. Terwijl de Koning naar den verstuikten voet zijner eerste gemalin komt kijken, vliegt hij in eens op het tooneel met een doek om den duim, kwanswijs door eene vergiftige slang gebeten. Medische raadgeving natuurlijk in overvloed, maar de slotsom is, dat de Nar naar een befaamd arts wordt gebracht. Deze, met den Nar onder één deken, laat weten, dat hij Dhârinî's ring noodig heeft voor de genezing. Zonder achterdocht geeft de Koningin hem mee en hersteld is natuurlijk de duim en ontsloten de gevangenpoort. Volgt weer eene ontmoeting tusschen Agnimitra en Mâlavikâ en weer een overval door de nimmer rustende, eeuwig jaloersche Irâvatî. De onaangenaamheden, hieruit voortgekomen, zouden niet te overzien zijn geweest, had niet een aap als deus ex machina een jeugdig prinsesje, buiten het tooneel, een doodschrik op het lijf gejaagd, zoodat de hoofdpersonen naar alle kanten uiteenstuiven en zoo Irâvatî's dreigend sermoen wordt afgewend.

Het vijfde bedrijf brengt voor allen eene bevredigende ontknooping. De Açoka staat in volle pracht en geheel het hof, ook Mâlavikâ, bij voorbaat in bruidstooi, komt bijeen, om het wonder te aanschouwen. Een politiek gezantschap verschijnt en brengt een geheim aan het licht, door niemand vermoed en van den gunstigsten invloed op de stemming der beide Koninginnen; Mâlavikâ nl. is eene prinses van hooge geboorte en waardig, in 's Konings vrouwenrij te worden opgenomen. Dhârinî zelf geleidt de bruid tot Agnimitra, die werkelijk onder al de voordeelige lotswisselingen verlegen is geworden. De Nar getuigt dan ook van hem, zooals hij daar staat: ‘Elk jong bruidegom is een vat van (vol?) schaamte.’ Dhârinî toont zich zeer wereldwijs, door in de bevordering van 's mans geluk hare belooning te zien (p. 130):

> ‘De brave vrouw, die haar gemaal bemint,
> Zal hem ook in haar mededingster eeren;
> De stroom, vóór hij in zee zijn einde vindt,
> Ziet honderd beken zijnen vloed vermeeren’(*).

Irâvatî vermengt haar wijn eveneens met water, door bij verstek vergiffenis van den Koning te smeeken. Zij heeft spijt van hare

(*) Dr. J.S. Speyer (*De Spectator* 1882, n°. 90) vertaalt deze regels:

> ‘Ook met een mededingster naast zich
> eert de brave vrouw haar man.
> Neemt niet een hoofdrivier haar beken
> met zich naar den Oceaan?’

en schrijft ze toe aan den Nar, niet aan Dhârinî. Wat de HSS. zeggen, kan ik niet beoordeelen, maar in het verband laten beide uitleggingen zich gemakkelijk opnemen.

heftigheid. Z.M. is niet in eene stemming, om wat ook te weigeren, en met een zegenwensch voor zijn rijk eindigt het stuk.

Volgens de begrippen van onzen tijd zou het oordeel over *Danseres en Koning* ongeveer het volgende zijn. Het is een blijspel, met zang en dans, een hofstuk, waarin de Koning in schijn de rol van verliefden held, in werkelijkheid die van weinig heldhaftig haremhoofd vervult. Aan de verwikkeling zijn eenige tooneelen aangehangen, waaruit de oorlogsroem des vorsten moet blijken, maar de band tusschen het staatkundig en het huiselijk gedeelte is te zwak, om daarbij aan iets anders te denken dan aan opzettelijke verheerlijking. Het is de suiker, waarmee de tulband is bestrooid. Roepen de *Çakuntalâ*, de *Vikrama en Urvaçî*, de *Mrichchakati*, op onweerstaanbare wijze de Shakspeariaansche romantiek voor den geest, zoo zelfs, dat de Indische inkleeding alleen ons het land van oorsprong doet vasthouden, de Mâlavikâ wekt de herinnering op aan Le Roi Soleil en diens galante voorgangers. Agnimitra heeft in ons oog evenwel niets koninklijks; als hij in toorn aan zijn minister het bevel heeft gegeven, den vorst van Vidarbha ‘uit te roeien’, dan wekt hij erkenning van flinkheid en fierheid, die hij onmiddellijk weer verspeelt door op de berusting van den Minister: ‘Gelijk U.M. beveelt’, te doen volgen: ‘Of wat dunkt u er zelf van?’ Hij is held van de pantoffel, die, om den vrede te bewaren, zich niet ontziet te liegen, nooit handelend durft optreden en lijdelijk wacht, totdat het toeval hem zijne geliefde zal toevoeren. Verder in de hoogste mate sentimenteel en besluiteloos, eene waardige figuur voor Offenbach's travestie.

Zoo ongeveer zou het oordeel luiden over het stuk en den hoofdpersoon, van hedendaagsch en vooral van monogamistisch standpunt gezien. Maar een dergelijke maatstaf mag niet worden aangelegd. Vergeleken met andere Indische tooneelstukken, blijkt de groote toegeeflijkheid en huichelarij van Agnimitra een gewoon verschijnsel in dat land van veelwijverij. Als in de *Vikrama en Urvaçî* (*The Hero and the Nymph*, vert. van Wilson(*),) de Koningin een minnebrief in handen krijgt van Urvaçî, aan Koning Purûravas gericht, wil zij dezen bijna niet te woord staan en stoot hem van zich af, als hij voor haar te voet valt. De Nar geeft den Koning daarop den practischen raad: ‘Your grace had better order dinner: that will be the most effectual remedy for his majesty's bile.’ Als in het volgende bedrijf de nimf op aarde komt, om den Koning te bezoeken, verschijnt juist weer de Koningin, - eene andere Irâvatî - waarop de nimf zich onzichtbaar maakt en het onderhoud tusschen beide echtgenooten bijwoont. Zij hoort dan, hoe haar minnaar tegenover zijne vrouw gehuichelde liefdesbetuigingen op elkaar stapelt, naar aanleiding waarvan Urvaçî's vriendin de juiste opmerking maakt:

(*) In de *Specimens of the Hindu Theatre*, 2 dln.

'When the heart strays, the tongue is most profuse
Of bland professions to the slighted wife.'

Even onverwacht als Irâvatî's berusting in *Danseres en Koning,* even onvoorbereid is ook in dit stuk de inschikkelijkheid, waarmee de Koningin haar man plotseling vrij spel laat. Hardnekkig volgehouden tegenstand scheen onbestaanbaar met de Indische tooneelwetten. Kan dat zijn, omdat deze noodzakelijk moest voeren tot tragische ontknooping, waarvan de Indiërs een logischen afkeer hadden?

De onstandvastigheid en afhankelijkheid van Agnimitra tegenover zijne vrouwen vinden wij terug in de laffe rol, die Koning Vatsa speelt in *Retnâvalî* (*The Necklace,* vert. van Wilson). De inhoud van dit stuk heeft verrassend veel overeenkomst met de *Mâlavikâ.* Hetzelfde verliefd worden op een portret, dezelfde steeds gestoorde bijeenkomsten, hetzelfde alles doortrekkende hofparfum, zelfs dezelfde aap als deus ex machina. Alleen is Vâsavadattâ oneindig meer Koningin dan Irâvatî, zelfs buitengewoon waardig van gedrag, ook in de moeilijkste omstandigheden. Dat neemt niet weg, dat zij, alleen bijgestaan door eene hofdame, 's Konings vertrouwden vriend en wat zeker niet minder zegt, zijne teedere geliefde, ten aanschouwe van Z.M. naar de gevangenis brengt, zonder dat deze aan een grein verzet denkt. Als beiden zijn opgebracht en hij alleen is achtergebleven, spant Z.M. de paarden achter den wagen en roept uit (Wilson, II, 301): 'What an unlucky business this is! What is to be done? how shall I dissipate the rage that clouds the smiling countenance of the queen? how rescue Ságariká (dit is zijne geliefde) from the dread of her resentment, or liberate my friend Vasantaka? I am quite bewildered with these events and can no longer command my ideas. At any rate it is useles to stay here: I will go in, and endeavour to pacify Vásavadattá. - Exit.'

Deze verhouding van onbeperkte alleenheerschers tot hunne vrouwen moge vreemd klinken in onze ooren, zij getuigt van een fijn gevoel, dat niet enkel zijne bron heeft in angstvallige vredelievendheid. Het warme, ontzenuwende klimaat van Hindostan gaf aan zijne bewoners dien weeken, zinnelijken, droomerigen trek, die licht ontaardde in toomelooze wreedheid en verfijnden wellust(*), maar in goede richting leidde tot de smachtende, innige liefde, die wij in alle Indische tooneelstukken ongeveinsd bewonderen. Ik zeg zoo in alle; ik bedoel in die, welke ikzelf ken, en dat zijn behalve de *Çakuntalâ* van Prof. Kern en dit van Dr. Van der Vliet de zes vertalingen van Wilson, die bovendien van 23 den korten inhoud geeft. Tot in de fijnste onderdeelen zijn de bijeenkomsten der Indische geliefden toonbeelden van innigheid en reinheid; zij zijn bij al haar zuiveren hartstocht ascetisch

(*) Type hiervan is in de *Mrichchakati* (of *The Toy-Cart*) Prins Samsthânaka. Grooter woesteling moet nog worden geboren; Shakspeare's Prins Cloten, het domme en wreede werktuig van Cymbeline's vrouw, hoezeer der vergelijking overwaardig, kan nog niet in zijne schaduw staan.

van karakter en spreken van boete en beproeving; verterend smachtend en dikwijls, vooral in scheidingstooneelen, in hooge mate sentimenteel. In kracht en toewijding doen zij soms denken aan Tristan en Isolde, wanneer die als ideaal geliefden rondzwerven in eene ideale natuur, aan Romeo en Julia, aan Faust en Gretchen, aan den terugkeer van Hermann en Dorothea. Nu en dan herinneren zij Tamino en Pamina. Wanneer in *The Hero and the Nymph* Koning Purûravas, dezelfde, van wien wij het huichelachtig en laf gedrag tegenover zijne vrouw hebben gezien, door zijne heldhaftigheid de nimf Urvaçî uit de handen van een demon heeft verlost, breekt na een kort gesprek, waaruit reeds, als eene roos uit den knop, de bloem der liefde zich ontwikkelt, het oogenblik van scheiding aan. De nimf en hare vriendin Chritralekhâ moeten den wagen bestijgen, die haar naar den hemel zal voeren. Urvaçî zelf durft het afscheidswoord niet spreken (Wilson, I, p. 205):

'Urv.

(apart to Chitralekhâ).

Speak for me, my dear friend; my lips refuse
To bid adieu to my protector. - Speak.

Chitral.

(to the king).

Illustrious sir, my friend commands to ask
Your leave to carry back with her to heaven,
As one she dearly cherishes, your fame.

Pur.
Farewell! - I trust ere long to meet again.'

Terwijl de overige nimfen den hemelwagen bestijgen, 'Urvaçî loiters and pretends to be stopped'.

'Urv.
A moment pause!

(To Chitralekhâ.)

Dear girl, this straggling vine
Has caught my garland - help me to get loose.

Chitral.
No easy task, I fear - you seem entangled
Too fast to be set free: but come what may,
Depend upon my friendship.

Urv.
Thanks, thanks,
Be mindful of your promise.

(Chitralekhâ employed in disengaging her.)

Pur.
A thousand thanks, dear plant, to whose kind aid
I owe another instant, and behold,
But for a moment and imperfectly,
These half averted charms.'

Nauw zijn de Koning en zijn wagenmenner verdwenen, of Urvaçî, eveneens reisvaardig, roept uit(*):

'Ah! me; ah! when again
Shall I behold my brave deliverer!'

Datzelfde lieve, onschuldige voorwendsel, verward te zijn in een struik, gebruikt Çakuntalâ. Zij heeft daardoor gelegenheid, om nog even om te zien naar den Koning, die reeds bij de eerste ontmoeting haar hart heeft gewonnen (Kern, p. 51). In *Danseres en Koning* uiten de

(*) Bij Wilson worden deze woorden voorafgegaan door 'Pur. Ascend the car.' Moet dit niet worden gezegd door Chitarlekhâ?

minnenden zich meer over dan tot elkaar; wanneer eindelijk Agnimitra voor het eerst een zalig onder-vier-oogen smaakt, is hij meest alleen aan 't woord en speelt Mâlavikâ een weinig de coquette. Bovendien maakt Irâvatî, steeds getrouw in hare rol, spoedig een eind aan het onderhoud. Doch ondoenlijk zou het zijn, op alles te wijzen, wat de Indische spelen ons van dezen aard liefelijks aanbieden; genoeg is het, den rijken schat te vermelden, die zeer de moeite der kennismaking loont. Reeds dadelijk treft het groote verschil in opvatting van liefde bij de Indiërs en bij de Grieken en Romeinen. Wij staan op geheel anderen bodem en onmiskenbaar valt, naar ons begrip, de vergelijking uit ten voordeele der eersten. In het klassieke Grieksche treurspel heerscht weinig liefde in onzen zin; daar staat de gehechtheid aan familie en stam het hoogst; in de Oud-Attische comedie, bij Aristophanes, gaat de familieband op in vaderlandsliefde; in de Nieuwere-Attische heerscht zij in hare alles ondermijnende veilheid, die wij, ten toppunt gevoerd bij de Romeinen, uiterst verfijnd bij de tegenwoordige Franschen terugvinden. Geen wonder dus, dat wij bij het lezen der Indische stukken ons, wat dezen hoofdfactor betreft der moderne tooneelliteratuur, geheel te huis gevoelen en met klimmende verrassing de bekentenis afleggen, dat zelfs Shakspeare slechts zelden zijne Oostersche kunstbroeders in de schildering der reine liefde overtreft.

Maar dit punt van overeenkomst is niet het eenige. Integendeel. Sluit het zuiver Indische, de veelwijverij en de godenleer uit, gij waant u in Europa. De menschen zijn menschen als wijzelf, hebben lief als wij, zijn zwak van karakter, zijn sterk, zijn, wat ge wilt, maar steeds van ons eigen slag. Bij de eerste lezing der *Çakuntalâ* werd mijne verrassing over gelijkheid van sommige harer onderdeelen aan tooneelen uit de middeleeuwsche of nieuwere letterkunde steeds grooter. Dadelijk in het begin trof de toon van het gebed, dat, ondubbelzinnig bewijs van godsdienstigen oorsprong, in het Indisch drama steeds het Voorspel voorafgaat. Dat gebed aan Çiva luidt, met opsomming van de acht vormen, waarin de godheid zich openbaart, aldus:

‘Geopenbaard in acht gestalten:
als des Scheppers eerst gewrocht(*);
Als vuur dat de offers opwaarts voert;
als heilig offerpriester;
Als zon en maan, der tijden maat;
als aether die 't heelal doordringt,
Een voertuig des geluids;
als aarde, de oorsprong aller zaden;
Als albezielende ademtocht van
alle wezens. - Hij, de Heer,
Hij Çiva, moog genadiglijk
u zijnen zegen schenken.’

(*) D.i. het water.

Waarin verschilt deze bede van de aanroeping van God en de Maagd Maria bij den aanvang van het *Abel Spel van Lanseloet van Denemarken* (ed. Moltzer):

‘Ic bidde gode vanden trone
Ende Maria, der maget scone
Dat si ons allen wille bewaren
Ende in doghden alsoe ghesparen,
Dat wi hemelrike ghewinnen:
Dies biddic der maecht Marien, der coninghinnen,
Die een vrouw es bovenal(*)’?

Na dit, gewoonlijk kortere, gebed volgt in ons M.E. drama de proloog, in het Indische een Voorspel. In dat van de *Çakuntalâ* wekt de Directeur eene actrice op, om iets te zingen van het pas aangebroken jaargetijde, den zomer, ‘die zooveel genoegens brengt; nu toch zijn het:

De dagen, dat wij ons door 't bad verkwikken,
En 't koeltje waait, met bloemengeur bevracht,
En 't lommer ons tot zoeten sluimer noodigt,
Totdat de lieflijke avondstond genaakt.’

Waarop de actrice zingend invalt:

‘Kransen van Çirîsha-bloesem,
Waarmee 't bietje al kussend stoeit,
Winden meisjes zich tot tooisel,
Wie het hart van liefde gloeit.’

In den *Theophilus* (ed. Hoffmann von Fallersleben) ‘kundiget de Bode dat spêl van Theophilo êrsten ût unde secht inmidden des Kreses.

De Bode.
Nu hôrt, nu hôrt unde swijget stille!
Dôt tô den munt! dat is mijn wille.
Swijget dôr juwes sulves ere!
Ik wil je kundigen leive mere.
Die tijt sik heft versatiget gâr
Tegen einen soeten somer klâr:
Des weset vrisch unde dâr by vro!
It dunket mij und is also.
Sik heft gehoget de sunne:
Des vrouwet ju der wunne!
Gy solt ju herte to vreden setten
Und alles leides gâr vergetten
Uns wil anstân ein vrolik jâr,
Wol getojet al openbâr,
Des wij al mogen geneten.’

(*) In het begin der *Eumeniden* van Aeschylus heft Pythias eveneens hare bede tot de goden, om daarna de toeschouwers toe te spreken:

“πρ□τον μ□ν ε□χ τ□δε πρεσβε□ω □ε□ν
τ□ν πρωτ□μαντιν Γα□αν· □□ □□ τ□ς Θ□μιν,
□ δ□ τ□ μητρ□ς δευτ□ρα τ□β□ □ζετο
μαντε□ον, □ς λ□γος τις.”

Geen wonder, dat, als de eerste drie bladzijden van Prof Kern's schoone vertaling reeds deze beide vergelijkingen opdrongen, dan de nieuwsgierigheid dadelijk hoog werd gespannen. En verdere lezing biedt vooral in karakterschildering en inkleeding overvloed van zulke herinneringen. Roept u het tooneel der heksen voor den geest uit den *Macbeth* en ziet Çakuntalâ (Kern, p. 101), wijl die kluizenaressen haar naderen. De eerste spreekt: 'Kind! ontvang als blijk van hoogachting van uwen gemaal den titel van Groote Koningin!' Tweede kluizenares: 'Kind! word moeder van een held!' Derde kluizenares: 'Kind! wees van uwen gemaal hooggeëerd!' (*Na deze zegenwenschen toegebracht te hebben*, *gaan zij af.*) Ib. p. 31 naderen drie kluizenaars Koning Dushyanta:

> 'Oude Kluizenaar: Een zoon ontspruite uit uw geslacht,
> Die eenmaal wereldvorst zal zijn, in hooge deugd uw evenbeeld.
> De beide jonge Kluizenaars Ja, moogt gij eenen wereldvorst tot zoon erlangen!
> Koning: Ik neem de voorspelling aan!'

Als Çakuntalâ hare geboorteplaats verlaat voor het koninklijk hof, dan neemt zij afscheid van hare vriendinnetjes, maar ook van hare bloemen en lievelingsdieren. Wij zien duidelijk Lili en Lotte voor ons (Kern, p. 109):

'Çakuntalâ. Vader, zoodra dit gazellenwijfje, dat in den omtrek der hut rondloopt, zonder ongeval een jong gekregen heeft, zend mij dan iemand om mij die blijde tijding over te brengen.

Kanva. Wij zullen het niet vergeten.

Çakuntalâ (*merkt dat zij in haar gang gehinderd wordt*). Wie houdt zich daar aan mijn kleed vast? (*Keert zich om.*)

Kanva. Mijn dochter!

> 't Is 't arme dier, dat gij eens hebt genezen
> Met balsemolie, toen het zich den mond
> Aan eenen scherpen grasspriet had bezeerd:
> 't Gazellenjong, dat gij hebt opgekweekt,
> Door hem met koren uit uw hand te voedren:
> Uw pleegkind is 't, dat u niet wil verlaten.

Çakuntalâ. Mijn lief beestje! waarom volgt ge mij nu ik mijn huisgenooten verlaat? Ge zijt immers opgevoed zonder uwe moeder, die kort na uw geboorte stierf, en ook thans, als ik weg ben, zal vader voor u zorg dragen. Keer nu terug! (*Gaat schreiende verder.*)'

In *The Toy-Cart* herinnert Chârudatta beurtelings Lessing's Nathan en Shakspeare's Antonio in *The Merchant of Venice* door zijne ruime, echt humane denkwijze en door de verwikkelingen, waarin hij met het gerecht komt; zijn getrouwe metgezel, de Vidûshaka, roept naast Lear's trouwen Fool en naast den Earl of Kent, Lessing's Al-Hafi in het geheugen. De romantische tint, over dit geheele stuk uitgespreid, de grootsche indruk, door den storm teweeggebracht, de heerlijke,

maar wel wat lange beschrijving van dat natuurtafereel - het is niet noodig, bijzonderheden te vermelden; alles spreekt in scherpe trekken van eene verwantschap van karakter en aandoeningen, zooals alleen door gemeenschappelijke afstamming kan worden verklaard. Ziehier een brok, op den tast gekozen, waaruit men, afgezien natuurlijk van toevallige intrige en bedoeling, de moordenaars hoort spreken van Lord Clarence in Richard III of wel Lord en Lady Macbeth. - De lieve Vasantasênâ, de beminde van Chârudatta, de hetaere aldus, is gevallen in de macht van haar vervolger, Prins Samsthânaka, den wellusteling en wreedaard, straks genoemd, die haar door den Vita, eene staande figuur in het Indische drama, wil laten vermoorden. Hun gesprek volgt, naar Wilson's vertaling, die ik opzettelijk, om niet naar het Italiaansche spreekwoord een dubbel verrader te zijn, weer in het Engelsch laat volgen (I, p. 132):

'Sams.
Put Vasantasênâ to death.

Vit. (Stopping his ears)
Murder a young and unoffending female,
Of courteous manners and unrivalled beauty,
The pride of all Ujayin! Where shall I find,
Believe you, a fit raft to waft my soul
Safe o'er the river of futurity?

Sams.
I will have one made for you. Come, come, what have you to fear?
in this lonely place, who shall see you?

Vit.
All nature - the surrounding realms of space;
The genii of these groves, the moon, the sun,
The winds, the vault of heaven, the firm-set earth,
Hell's awful ruler, and the conscious soul -
These all bear witness to the good or ill
That men perform, and these will see the deed.

Sams.
Throw a cloth over her then, and hide her.

Vit.
Fool! you are crazed.'

Telkens ook ontmoeten wij die kernachtige verzen, die, evenals bij de Grieken maar ook bij Shakspeare, eene spreekwoordelijke uitdrukking bevatten. Enkele voorbeelden uit de *Çakuntalâ* mogen dit bewijzen. Kern:

P. 125:
'De boomen buigen van der vruchten last;
De in regen rijke wolken hangen 't laagst;
Een edel mensch blijft ook in voorspoed needrig.'
Ib. p. 156:
'Een moedig man wordt nooit door droefheid overmand.
De bergen zijn ook in den storm onbeweeglijk.'

Ib. p. 177:

‘'t Vuur flikkert op zoodra men 't hout beweegt;
De slang verheft haar kam, als zij getergd wordt.
Zoo ook vertoont de mensch zijn volle kracht
Gewoonlijk eerst, nadat hij is geprikkeld(*).’

(*) Zoo b.v. *Malâvikâ*, p. 32:
“'t Valt niet zwaar om den boom, die sinds kort eerst geplant werd t'ontwortelen.
Licht overwint ge den vijand, wiens macht eerst sinds kort werd gevestigd.”
Over 't algemeen vindt men in de Indische stukken den scherpen woordenstrijd terug, die schoon in verschillend karakter, door alle tijdperken heen het Grieksche tooneel heeft gekenmerkt. In de klassieke tragedie neemt hij de verhouding aan van aanklager en beschuldigde, b.v. Kreon tegenover Antigone; bij Aristophanes heerscht het scherpste sarcasme; 't is daar, of de beul aan het werk is; bij Menander loopt het duel meer over huiselijke zaken en herinnert de nieuwerwetsche bedsermoenen. Bij Shakspeare treedt hij te voorschijn met alle kracht van ironie en satire, en zoo vinden wij ze ook b.v. in de *Mrichchakati* bij Maitrêya tegenover Prins Samsthânaka terug.

Eene eigenaardigheid van het Indisch tooneelspel is het reeds genoemde voorspel. Het is een gesprek tusschen den directeur van den troep en een acteur of eene actrice over de keuze van het stuk en den schrijver en tevens een beroep op de welwillendheid van het publiek. Aan 't eind worden de personen aangekondigd, met wie het stuk zal beginnen. In de *Vikrama* wordt bovendien de toeschouwer met een enkel woord gewezen op wat den inhoud van het stuk voorafging (Wilson, I, 197). In de laatste, hoezeer korte aanwijzing ligt het aanknoopingspunt tusschen het Indische voorspel en den Griekschen proloog. In andere stukken evenwel is de uiteenzetting van den toestand vóór het spel uitgebreider. Zoo heeft Goethe het Vorspiel auf dem Theater vóór den *Faust* aan Kalidasa's *Çakuntalâ* ontleend, waarvan hij Forster's vertaling in 't jaar der uitgave, 1791, reeds leerde kennen. De Lustige Person stelt den tooneelspeler voor, die de rol van nar pleegt te spelen. Bij Goethe staat het Vorspiel niet in rechtstreeksche betrekking tot de tragedie, schoon het slot: ‘Vom Himmel durch die Welt zur Hölle’, eenigszins den overgang vormt.

Tusschen het Voorspel der Indiërs en den Proloog van Euripides is het hoofdonderscheid de vorm. Het eerste is in dialoog gesteld, de tweede gewoonlijk in alleenspraak. Beiden, in zoover zij de expositie van het stuk overnemen, komen in de plaats van ons eerste bedrijf. Ze zijn dus eene concessie aan den tooneelschrijver, steunend op de moeilijkheid, om de expositie in het stuk zelf te brengen, wat ontegenzeggelijk een gewenscht deel uitmaakt der techniek. Ook door Euripides wordt evenwel de betere vorm van den dialoog gebruikt, b.v. in den *Alcestis* tusschen Apollo en Thanatos, evenals Sophokles in den *Aias* Athene en Odysseus laat optreden. Overigens spreekt het vanzelf, dat de gemakkelijkste weg, die van den monoloog door God of mensch, het meest werd ingeslagen, daar de expositie zoo spoedig en zoo duidelijk mogelijk werd verlangd. De middel- en nieuwe Comedie behielden Euripides' opvatting, door Lessing in bescherming genomen, maar niet schoongewasschen. Vandaar ging ze over op Plautus en Terentius, om opnieuw, zelfstandig, op te duiken in het middeleeuwsch drama.

> Zoo heet het in *Danseres en Koning* bij monde van den directeur: ‘Mij is door het publiek opgedragen het tooneelstuk “Malavikâ en Agnimitra” door Kalidasa, bij dit lentefeest op te voeren. Laat dus de voorstelling beginnen.’
> Tooneelspeler. ‘Toch niet! Waarom wordt met voorbijgang van de vermaarde werken van Bhâsaka, Saumilla, Kaviputra en dergelijken, zooveel

eer aangedaan aan Kâlidâsa, een dichter van den tegenwoordigen tijd?'
Directeur. 'Gij spreekt zonder oordeel. Luister.
Al is een dichtwerk oud, 't is niet *daarom* voortreffelijk,
Nog klinkt "het stuk is nieuw" van zelf als blaam.
De wijze kiest na grondig onderzoek het beste,
Hij, wien geen eigen oordeel leidt, is dwaas.'
Tooneelspeler. 'Wij moeten ons dan maar bij de beslissing van het geachte publiek neerleggen.'
Directeur. 'Haast u dan:
De wensch van het publiek was altijd mij een wet,
En nauwgezet hoop ik dien immer uit te voeren,
Gelijk de kamenier, die thans hier optreedt, dien
Van vorstin Dhârinî, in haren dienst behendig'(*).

Van den inhoud van dit stuk hoort men dan in dezen proloog niets. In de *Vikrama* een weinig. Maar in de *Mrichchakati* (*The Toy-Cart*) van Çudraka vindt men een 'argumentum', van zessen klaar. 'In Avanti lived a young Brahman of distinguished rank, but of exceeding poverty; his name was Chárudatta. Of the many excellences of Chárudatta, a courtezan, Vasantaséná by name, became enamoured....' en wat er meer volgt. (Wilson l.l., I, p. 15)(†). In het gedeelte Voorspel, zoo even aangehaald, straalt voldoende de strekking door, om het stuk aan te bevelen en aanmerking op de keus te voorkomen. Leggen wij nu daarnaast de verschillende soorten van proloog, door Donatus (Prolegg. ad Terent.) voor het Romeinsche tooneel aangegeven, dan voelen wij, dat in wezen het Indische Voorspel en de Proloog van Plautus en Terentius (dus ook van de Neo-Attici) één zijn: συστατι□□ς, aanbevelend, □ναφορι□□ς, zinspelend, □ποςετι□□ς, inhoud vermeldend en μι□τ□ς, gemengd. In het Chineesche drama is de proloog nog meer *voorspel* dan in 't Indische. Het is een eerste bedrijf, dat de handeling inleidt, maar niet als bij ons. Ieder acteur treedt op en vertelt, wie hij is, hoe hij in het stuk heet en welke rol hij speelt. In *De Erfgenamen* (Cf. Klein, *Gesch. des Drama's*, III, 422) stelt een oude huisvader, de heer Lin-Tsung-Sheu, zijne geheele familie voor. Bij 't noemen van zijn neef laat hij een diepen zucht. Als om dat vreemde doen te verontschul-

(*) Zoo de vertaling van Van der Vliet. Wilson l.l., II, 344 geeft het volgende, dat misschien per slot op hetzelfde neerkomt, maar toch niet volmaakt hetzelfde is:
Manager. 'I have been desired by the assembly to represent the Málavikágnimitra of Kálidása at this vernal festival.'
Actor. 'Why make such an election? Why should we neglect the works of celebrated writers, such as Bhásaka and Saumilli, to perform the play of a contemporary?'
Manager. 'Why not? all that is old is not therefore necessarily excellent; all that is new is not despicable on that account alone. Let what is really meritorious, be pronounced so by the candid judge after due vestigation; blockheads only are influenced by the opinions of others.'

(†) Paul Regnaud, *Le Chariot de terre cuite* I, 3, vertaalt: '*On voit* un jeune homme, habitant la ville Avanti, appelé Châradatta et syndic des brâhmanes, *quoique fort* pauvre; et Vasantasenâ, une courtisane, captivée par ses mérites, *dont la beauté* avait l'éclat du printemps', enz. - Voor de *Malati and Mandhava* staat eveneens eene korteinhoudsopgave. Voor de *Retnavali or the Necklace* niet.

digen, vertelt hij, dat zijn neef toch zoo ongelukkig is; hij zal eens vertellen waarom. En nu komt de expositie.

Ook de aanmelding en korte omschrijving van ieder optredend acteur heeft voor ons bij de Indiërs niet de aantrekkelijkheid van het nieuwe. Wanneer in het voorspel van de *Çakuntalâ* de directeur zegt, dat de Koning zal verschijnen, eene vluchtende gazel vervolgend; wanneer bij Plautus de eene acteur den andere aankondigt door de vaste formule: 'Atque eccum adest - Set estne quem video?' - wanneer in het mysteriespel Jesaja optreedt met de woorden: 'Ik bun Isayas, en der profeten', of Simeon met:

> 'Ik bun Symeon de alde
> Nu vrowet ju alle balde,'

dan hebben wij met dezelfde verschijnselen te doen, slechts lichtelijk genuanceerd.

Eene andere eigenaardigheid van 't Indisch tooneelspel zijn de tusschenspelen. Zij liggen niet als het Voorspel buiten de handeling, vullen veeleer eene gaping in het verloop aan. Is het noodig, dat de schrijver opheldering geve van onvoorziene toestanden in een volgend bedrijf, dan laat hij door personen, die in het stuk voorkomen, een kort tusschenspel houden, waarin het volgende wordt voorbereid. Daar ze dus geheel dienstbaar worden gemaakt aan de intrige en zich alleen door kortheid van de gewone bedrijven onderscheiden, zouden ze evengoed korte bedrijven kunnen worden genoemd. Goethe's *Faust* is eigenlijk niets dan eene aaneenrijging van zulke tusschenspelen. De Intermèdes van Molière hebben een geheel ander karakter, evenals de Rondeaux en Sarabandes der oude Fransche opera. Die vervulden de rol van onze muziek in de pauzen, die ook al weer spoedig tot de geschiedenis zal behooren.

Een ander, door Wilson, Kern en Van der Vliet ampel besproken, maar in de vertaling geheel verdwijnend verschijnsel is de gemengde taal, het Sanskrit voor de meer voornamen, het Prakrit voor mindere personen en vrouwen, tenzij geleerde vrouwen. Dit feit op zichzelf is natuurlijk niet vreemd, maar de consequente toepassing is het Indisch tooneel uitsluitend eigen. Het voorbeeld, dat Van der Vliet aanhaalt (Inl., p. 5) van den *Warenar*, waarin de Hofmeester 'Brabandsch kalt', kan gemakkelijk door andere worden versterkt. Shakspeare b.v. laat in *King Henry V* sommige personen van het hof, voornamelijk Princess Katharine en Alice, Fransch spreken; Joncker Barent van Grevelinckhuysen in Samuel Coster's *Boereklucht van Teeuwis* spreekt Duitsch-Hollandsch, een verschijnsel, dat in ons blijspel der vorige eeuw schering en inslag is; bij Aristophanes in de *Acharners* spreekt ieder zijn eigen dialect - maar deze voorbeelden bedoelen iets geheel anders dan de taalwisseling bij de Indiërs en hadden ook een geheel ander effect. Hier is het niet een comisch wapen, een goedkoop en bijna

onfeilbaar middel tot succes; hier is het een noodzakelijk uitvloeisel van maatschappelijke toestanden. Het Prakrit is geen eigenlijk dialect, maar eene zustertaal, die tot het Sanskrit staat als Italiaansch, Fransch en Spaansch tot het Latijn. Klein (III, 73) vereenzelvigt deze verschillende tongvallen met de kasten, uit welke de Brahmanen alleen het bij uitnemendheid beschaafde Sanskrit spreken. Als ik Prof. Kern (*Het Tooneel,* I, p. 174) wel begrijp, dan valt het ontstaan der eerste Indische drama's in den tijd, dat zich uit het Sanskrit reeds Prakrits hadden ontwikkeld. De in die drama's gebruikte tongvallen bleven versteend in die geschriften staan, naast het Sanskrit; de levende volkstaal veranderde in den loop der tijden meer en meer, zoodat, om de Prakrits der dramatische literatuur te begrijpen, steeds meer studie werd vereischt. Het volk begreep ze ten langen leste zelf niet meer en ‘door hardnekkig vast te houden aan de verouderde vormen heeft de Indische dramatiek zich zelve den ondergang berokkend’(*).

Als de Indische dramaturg door de lyrische vlucht zijner gedachten onttrokken werd aan 't alledaagsche, dan ging ongevoelig zijn stijl over van proza in poëzie:

> ‘Zijn geest wordt vaardig en van febusdrift bezeten.’

Die daad heeft de Indiër met ‘our sweetest Shakespeare’ gemeen. Ook hier dus niets, wat geheel nieuwe gezichtspunten geeft.

Op het vijfde internationale Orientalisten-congres heeft Prof. Windisch gesproken over den invloed van het nieuwere Grieksche tooneel op het Indische drama. Het werkje, daarover uitgegeven, vloeit te zeer over van zuiver Sanskritsche quaestiën, dan dat een leek er niet in zou verdrinken. Een kenner evenwel van dat terrein, Dr. S.J. Warren, heeft in het met Attisch zout doortrokken *Spectator*-artikel van 24 December l.l. aangetoond, dat de stellingen des Duitschen Hoogleeraars meer vernuftig en spitsvondig zijn dan waar. Tot die conclusie komt de heer Warren door meest op den voet Windisch' argumenten te volgen en te ontzenuwen. Waarlijk, de thesis, dat Griekenland invloed zou hebben uitgeoefend op Indië's classieke tooneelliteratuur, is voor ieder, die belangstelt in de Culturgeschichte der volkeren, van uiterst gewicht. En al kan een leek de technische bewijzen niet volgen, toch kan hij den indruk teruggeven, dien eene dergelijke stelling, na de lezing van de hem toegankelijke Indische drama's, op hem heeft gemaakt. En dan komt eene krachtige, vormende inwerking hem bij voorbaat hoogst onwaarschijnlijk voor. De onderstelling, in geen enkel opzicht door

(*) Op Java heerscht een verschijnsel, dat, oppervlakkig hetzelfde, in wezen toch geheel verschillend is. Daar staan drie talen bij één volk naast elkaar, het Hoog- en Laag-Javaansch en de z.g. middentaal. Het Hoog-Javaansch is de taal der uit Hindostan afkomstige aristocraten, het Laag-Javaansch de eigenlijke taal van het volk. Een meerdere spreekt een mindere altijd aan in diens taal, een mindere omgekeerd zijn meerdere in het Hoog-Javaansch. De middentaal regelt dus de betrekking tusschen standen van gering verschil. In een Javaansch tooneelstuk zullen daarom, evenals in een Indisch, verschillende - niet tongvallen, maar talen worden gebezigd.

bewijs gestaafd, luidt, dat in de eerste eeuwen vóór Christus reizende Grieksche tooneelspelers van Alexandrië uit eene haven aan de westkust van Indië zouden hebben bezocht en daarop in Ozene, op het plateau van Malva, voorstellingen gegeven(*). Zal die hypothese kunnen worden bewaarheid, dan moet de invloed der Nieuw-Attische comedie zich duidelijk doen zien, op dezelfde wijze, als de invloed der Engelsche troepen, die in de 17de eeuw ons land en Duitschland hebben bereisd, in verscheiden opzichten zich hier en bij onze naburen heeft doen gelden. Groote overeenkomst van karakterteekening en intrige moet kunnen worden aangewezen. De hoofdtypen der Nieuw-Attische comedie verwachten wij dus allereerst, indien de thesis van Prof. Windisch juist is, in Indië terug. Dat is evenwel volstrekt niet het geval, zooals moge blijken uit eene herinnering aan den aard dezer typen. Wel zijn er in de figuren van den *Vidûshaka* en den *Vita* trekken, die ons doen denken aan Griekenland en Rome, maar van onmiskenbare navolging kan geene sprake zijn.

Wij kennen van de Nieuw-Attische comedie zelf weinig, alleen fragmenten. Het beeld, dat wij van haar hebben, is ons bewaard door Plautus en Terentius. Maar dat beeld is niet volkomen te vertrouwen. Ten eerste zijn beider stukken geene zuivere vertalingen; ten anderen worden dikwijls twee of meer Grieksche origineelen door hen vermengd; steeds is bovendien gelet op Romeinschen smaak en voorliefde. Uit Meineke's verzameling fragmenten alleen te besluiten tot het juiste wezen der Nieuwe Comedie, is bedenkelijk; men loopt gevaar, te veel toe te geven aan eigen opvatting, te subjectief te zijn. Zeer jammer is het daarom, dat juist dat gedeelte van Aristoteles' verhandeling over de poëzie verloren is gegaan, dat over het blijspel loopt. Theophrastus evenwel, of wie anders de schrijver moge zijn der χαρ□□τηρες, heeft in dit boekje een dertigtal typen geschetst, die voor een deel zeker aan het tooneel zijn ontleend en de leemte in Aristoteles' werk eenigermate aanvullen. Daar vinden wij dan ook de schildering der drie hoofdfiguren der Nieuwe Attische comedie, den □Αλαζ□ν, den E□ρων en den Βωμολ□χος. Dat dezen de hoofdtypen zijn, blijkt uit J. Bernays' verhandeling over een uittreksel, waarschijnlijk uit Aristoteles' *Poëtiek* door een Grieksch literator gemaakt en te vinden in het *Rhein. Museum für Philologen*(†).

De □λαζ□ν, eigenlijk de landlooper, is de staande figuur geworden van den bedrieger door grootspraak, van den bluffer, den opsnijder,

(*) Een voorbeeld van reizende komedianten geeft Plut. Cleomen. c. XII. Op een strooptocht in het Megalopolitaansche land valt Cleomenes zulk een troep in handen, uit Messene afkomstig. Onmiddellijk laat hij in 't open veld een tooneel opslaan en volgt een geheelen dag de voorstellingen, minder voor eigen pleizier dan tot ergernis zijner vijanden. Blijkt hieruit, dat *in* Griekenland tooneelgezelschappen zich soms verplaatsen, daaruit volgt nog niet, dat zij verre reizen ondernamen naar vreemde landen. Bij het verhaal van Plutarchus moet nog in 't oog worden gehouden, dat het oorlogstijd was en dat de gewoonte meebracht, dat in den legertros tooneelspelers en potsenmakers aan den tocht deelnamen. Mogelijk zocht deze zwervende troep zijn leger op.

(†) J. Bernays: *Ergänzung zu Aristoteles' Poetik.* Rhein. Mus. VIII 561-596. Neue Folge. Cf. Otto Ribbeck. Alazon. Leipzig 1882. p. 4 vgg.

geheel verpersoonlijkt in Plautus' *Miles Gloriosus*. Hij heeft altijd den mond vol van ‘wisselzaken, hoe hoog de rentestand is, wat hijzelf heeft gewonnen en verloren en terwijl hij daarover doorslaat, zendt hij zijn slaaf naar de bank - waar hij geen drachme heeft staan. Als hij een eindje met iemand meewandelt, vertelt hij onder een stortvloed van woorden hoe hij met Alexander in 't veld is geweest, hoe hij met hem bevriend was en hoeveel prachtig ingelegde bekers hij van hem heeft gekregen. En dan zwetst hij over de Aziatische kunstenaars dat die veel beter zijn dan de Europeesche, en dat alles terwijl hij nooit een voet buiten de stad heeft gezet. Dan zegt hij dat hij drie brieven van Antipater in huis heeft liggen om hem uit te noodigen naar Macedonie over te komen en dat hem al eens vrije uitvoer van hout is aangeboden, maar dat hij dit heeft geweigerd om kleingeestige aanmerkingen te voorkomen. En dat hij bij den hongersnood meer dan vijf talenten heeft uitgegeven voor zijn arme medeburgers, want dat het hem onmogelijk is om neen te zeggen.... Op mooie paarden afgaande maakt hij den verkoopers wijs dat hij ze wel zou willen koopen en op weg naar een gastmaal veinst hij een kleed te willen uitzoeken van twee talenten en maakt zijn slaaf dan een standje dat die zonder den zak met goud achter hem aanloopt. Hij woont in een huurhuis maar vertelt dat het zijn ouderlijk huis is, of als men dit wel beter weet, dat hij het wil verkoopen omdat het te klein is om veel menschen te zien’(*).

Van geheel anderen aard, of beter van tegenovergestelden, is de ε□ρων, de man der *ironie*. Deze type is veel minder duidelijk dan van den blufzak. Evenals de laatste overdrijft, verkleint de eerste zijne daden en deugden. ‘Hij babbelt met zijn vijanden als hij ze ontmoet, maar haalt hen niet door. In hun tegenwoordigheid prijst hij ze, achter hun rug geeft hij hun een veeg. Hij deelt in hun verdriet en tracht hen te kalmeeren als ze ten gevolge van een beleediging in woede zijn ontstoken; zijn lasteraars vergeeft hij en de lastertaal zelf laat hem koel. Wil iemand onmiddelijk bij hem worden toegelaten, hij zegt dat hij maar eens terug moet komen; wie graag wil leenen of bijdragen voor 't een of ander ontvangen, dien maakt hij wijs dat hij pas tehuis is gekomen, dat het al wat laat is en dat hij zich niet lekker gevoelt. Hij bekent niets van wat hij doet, maar zegt dat hij er over denkt. Wil hij iets verkoopen, hij zegt dat hij het niet wil; wil hij niet dan beweert hij te willen. Hij doet alsof hij iets niet hoort en ontveinst iets te hebben gezien en herinnert zich zijn eigen woorden niet. Over dit zal hij eens denken, dat weet hij niet, dit verbaast hem en over dat heeft hij zich zelf ook wel eens zoo uitgelaten. En over 't geheel is hij sterk in uitdrukkingen als: “Ik kan het niet gelooven.” “Ik vermoed van neen.” “Ik sta verbaasd.” “De zaak lijkt mij vreemd.” “Maak dat een ander wijs.” “Gij zegt wel dat hij een van de twee is geweest, maar dat heeft hij mij niet verteld. Ik weet waarachtig

(*) Theophrasti Characteres ed. Foss. Cap. XXIII.

niet of ik u moet wantrouwen of hem moet afvallen! Pas maar op dat gij niet te goed van vertrouwen zijt."'

De hoofdindruk van deze in sterk bedorven tekst tot ons gekomen schets van Theophrastus is, dat ironie voornamelijk de kunst is, om zich dom te houden en niet te laten zien, wat er in eigen gemoed omgaat. Zelf is de ironicus dus niet lachwekkend, maar zijn slachtoffer wordt het door hem. Het is een karakter, dat uit den aard den fijn geslepen Athener meer aantrok dan den practischen Romein; vandaar, dat noch Plautus noch Terentius deze figuren duidelijk hebben overgenomen. Want Micio in de *Adelphi* (door Molière nagevolgd in *L'École des Maris*) mag volgens Ribbeck(*) den ε□ρων herinneren, zeker is de zwakke goedhartigheid van dezen oudvrijer geheel iets anders. De wijze van doen van Socrates tegenover de sophisten is ironie in den goeden zin, schoon daarin de ondeugende zucht, om een ander erin te laten loopen, zich niet verloochent. Minder prijzenswaard wordt de ε□ρων, zoodra hij, als bij Demosthenes(†) te lezen is, aanvankelijk heel wat belooft en alles zal doen, maar dan begint te aarzelen en eindelijk zich terugtrekt.

De βωμολ□χος is oorspronkelijk de man, die leeft van den afval der offermalen; dan de parasiet, de klaplooper met al den aankleve van lage vleierij, kuiperij en bedriegerij, eindelijk in 't algemeen de potsenmaker. Hij is eene staande figuur bij de ouden, maar sterk genuanceerd. De Artotrogus in de *Miles Gloriosus* is een arme slokker, altijd onder den indruk van buik en tanden, maar geestig en bij de hand; Terentius' Phormio is ook parasiet, maar hoe verschillend! Hij is de industrieridder, de Scapin, de Mercadet, de fijne intrigant; Gnathon in de *Eunuchus* vervalt weer in het genre van Artotrogus, maar met evenveel onderscheid, als gewoonlijk tusschen Plautus en Terentius is op te merken; hij blijft binnen de perken der waarschijnlijkheid. Van de lage kunstgrepen, aan het parasietenvak verbonden, geven de Romeinsche blijspelen ons de vermakelijkste staaltjes. Hij moet zich door allerlei potsen en vleierijen bij zijne begunstigers staande houden en ondervindt volop de onaangenaamheden van zijn beroep.

Met de meeste openhartigheid slaat Ergasilus in de *Captivi* van Plautus eenige bladzijden van zijn levensboek voor het publiek op. 'Als muizen', zegt hij, 'eten wij altijd van een andere spijs. Is er vacantie, zoodat de zaken rusten en de menschen naar buiten gaan, dan hebben onze tanden ook vrij af. Net als in de hondsdagen de slakken niet voor den dag komen en zoolang er geen dauw valt van hun eigen slijm teren, zoo leven wij parasieten in den vacantietijd ongemerkt kommerlijk voort, terende op ons eigen vet, terwijl de menschen van wie wij eten de buitenlucht genieten. In de vacantie zijn wij zoo mager als jachthonden; is die voorbij dan zijn we weer rekels en bullebijters. Maar daarvoor moet je hard vel hebben voor

(*) *Ueber die mittlere und neuere Attische Komödie.* Leipzig, 1857, p. 49.
(†) Dem. Phil. I p. 42.

de klappen en er tegen kunnen dat er een aschpot op je kop wordt stuk geslagen; kun je dat niet, wordt dan maar liever zakkendrager.'

Deze Ergasilus is de geheele *Captivi* door geestig en bovenal hongerig. Tot Hegio, die over zijn zoon treurt, zegt hij: 'Ik ongelukkige, ga gebukt onder uw leed, ik word er mager van en oud en versleten. Van verdriet ben ik, rampzalige, nog enkel vel en been. Niets wil er meer door van wat ik in mijn eigen huis eet; alleen een kleinigheid buitenshuis smaakt mij nog.' Daaruit spreekt de lage vleier; deze en de klaplooper zijn altijd één. Maar evenals over 't geheel bij Plautus de parasiet niet vóór alles vleier is, maar brutaal en gemeen, zoo is het Ergasilus ook niet, evenmin als b.v. Peniculus in de *Menaechmi.* Saturio in de *Persa* is geheel vrij van die lage kruiperijen, die zijne collega's gewoonlijk kenmerken, terwijl daarentegen de parasiet Artotrogus de type is van een afschuwelijken flikflooier. Als Purgopolinices, de zwetser, zich laat ontvallen: 'Sakkerloot! wat wou ik daar juist ook zeggen?' pakt dadelijk de vleier uit:

'Artotrog. Wel, ik weet wat je zeggen wou; 't is werklijk gebeurd, 'k herinner 't mij nog heel goed.

Purgopol. Wat herinner jij je heel goed?

Artotrog. Wel, ik weet het nog best; honderd en vijftig in Cilicië, honderd in Nergensland, dertig Sardiërs, zestig Macedoniërs; ja wel, dat zijn ze die jij op een dag hebt doodgeslagen.

Purgopol. Hoeveel lui zijn dat bij malkaar?

Artotrog. Zevenduizend.

Purgopol. Dat moet wel zoowat uitkomen; dat is precies het getal.

Artotrog. Ik heb er geen een opgeschreven, maar 'k heb het toch nog in mijn hoofd.

Purgopol. Drommel je hebt een kranig geheugen!

Artotrog. (*ter zijde.*) Mijn geheugen zit in mijn maag.

Purgopol. Om dat te kunnen volhouden moet je goed eten. Mijn tafel staat altijd voor je klaar.

Artotrog. En wat dan in Cappadocië waar je vijfhonderd tegelijk zoudt hebben gekopt, in één slag, als je zwaard toevallig niet stomp was geweest.

Purgopol. Och dat waren zulke nare soldaatjes, die heb ik maar laten leven.

Artotrog. Maar waarvoor zou ik ook eigenlijk vertellen wat de heele wereld weet, dat jij, Purgopolinices, in dapperheid en schoonheid en groote daden de aller-alleronovertreflijkste bent? De vrouwen aanbidden je en zij hebben gelijk ook, je bent zoo mooi! Daar heb je bijvoorbeeld die twee die mij gisteren aan den mantel trokken.

Purgopol. Zoo, wat zeiden die dan?

Artotrog. Zij vroegen: "Zeg, is dat Achilles?" zei der een. "Neen, ei ik, zijn broer." De andere knikte mij toe: "Daarom zal hij zoo mooi zijn, zei ze. Een edel uiterlijk ook. Kijk, wat staat dat kale

hoofd hem goed. Nou, de vrouwen die met hem te doen hebben, zijn ook niet slecht af!”

Purgopol. Zoo, zei ze dat?

Artotrog. Beide hebben ze mij gebeden en gesmeekt om vandaag dezelfde straat weer met je door te gaan.

Purgopol. Hoor eens, 't is niet alles zoo heel erg mooi te wezen!’

Zoo gaat het steeds door, op onweerstaanbaar comische wijze. Altijd is de parasiet geestig, maar de nuanceering van het type is zeer groot. Meestal is hij de potsenmaker van het stuk, maar steeds is zijn karakter van geheel anderen aard dan dat van den nar bij Shakespeare. Ook de □λαζ□ν, de bluffer, verschilt hemelsbreed van den grootspreker van het klassiek modern blijspel, schoon hij, door Italië heen in Frankrijk gekomen, het leven heeft gegeven aan Capitaine Matamore of Capitaine Fracasse. Die speelde ook de rol van held en doodde er duizenden, maar ook met den mond. Men herinnert zich, hoe een dappere in Corneille's *Illusion Comique* tot den Matamore zegt:

> ‘J'ai déja massacré dix hommes cette nuit;
> Et si vous me fâchez, vous en croîtrez le nombre.’

Waarop van den modernen □λαζ□ν de ontboezeming volgt:

> ‘Cadédieu! ce coquin a marché dans mon ombre!
> Il s'est rendu vaillant d'avoir suivi mes pas,
> S'il avait du respect, j'en voudrais faire cas!’

Wanneer wij nu, onder den indruk van Prof. Windisch' stelling, nagaan, of de drie staande typen uit de Nieuwe Attische Comedie als zoodanig in het Indisch drama worden teruggevonden, dan luidt het antwoord dadelijk ontkennend. Het spreekt vanzelf, dat beide tooneelen menschen opvoeren en dat er dus overeenkomst van hartstocht, neiging en handeling bestaat, maar kopieën of strenge navolgingen van genoemde figuren ontbreken ten eenen male, in de door mij gelezen stukken wel te verstaan, die juist evenwel den Heer Windisch tot bewijsgrond dienen. Integendeel, alles dringt naar vergelijking met het romantisch drama, vooral met dat van Shakspeare. De *Çakuntalâ* en de *Mrichchakati* staan hierin wel bovenaan. Toch wijkt de Indische tooneeldichter in genoeg punten van onze moderne beschouwing af, om een geheel eigenaardig werk te leveren, dat den stempel draagt der droomerigheid en Oostersche weelderigheid van de hem omgevende natuur. Bij uitstek goed gekozen is de kenschetsing van Klein (III, p. 100), als hij de oogen der Indische drama's *glänzend feucht* noemt. En wie ter wereld zal Menander's blijspelen aldus karakteriseeren? Bij beiden is liefde schering en inslag, maar hoe verscheiden! De karakterstukken van Menander en Philemon herstelden aan het slot de goedhartige en liefhebbende hetaeren door een huwelijk in hare eer, maar

niet vóórdat zij zich rondom in het slijk van haar beroep hebben gewenteld. Geld en list en koppelarij dingen daar om den voorrang en de Romeinsche navolgingen weten op het stuk van eerbaarheid heel wat 'kitsigh netelsaet' te strooien. Niet zoo bij de Indiërs, waar dubbelzinnigheid of gemeenheid niet voorkomt en zelfs over de hetaere een waas van zedigheid is uitgespreid, dat aan deze figuur iets buitengewoon aantrekkelijks verleent. Maar dit onderscheid daargelaten, de Vidûshaka, de zoogenaamde nar, is eene echt oorspronkelijke figuur, die alleen met zichzelf kan worden vergeleken. Hij heeft met den Grieksch-Romeinschen parasiet gemeen, dat hij leeft op kosten van een ander, maar in tijd van nood is hij zijn beschermer trouw, is zelfs bereid, zichzelf op te offeren, om hem te redden. Zoo de geestige Maitrêya in de *Mrichchakati* (*The Toy-Cart*). Hij dient zijn buik, dat is waar, maar daarvoor geeft hij zijne grappen, niet zijn karakter in ruil. Allervreemdst is eerst de indruk van zijn onbeschrijfelijk vrij gedrag tegenover zijn dikwijls, zooals in de *Çakuntalâ* en *Malâvikâ*, koninklijken meester. Dat is niet de onbeschaamdheid van Artotrogus, maar de volkomen ongegeneerdheid, voortspruitend uit groot besef van veiligheid. Evenals den nar aan de hoven straffeloosheid was toegezegd, die de sluizen zijner grappen bestendig openhield, zoo spruit de brutale vrijheid van den Vidûshaka grootendeels voort uit zijn hoogen stand. Want altijd is hij Brahmaan en staat dus in geboorte zelfs boven zijn beschermer, die uit de kaste der krijgslieden stamt. De oorzaak moge dus verschillend zijn, het gevolg bij den Nar en den Vidûshaka is hetzelfde. Prof. Kern schetst in zijne inleiding tot de *Çakuntalâ* die Indische tooneelfiguur aldus: 'Door en door prozaisch van natuur doch goedhartig van aard, is hij de altijd opgeruimde grappenmaker en plaagzieke gezel van zijn beschermer, wien hij door zijn kwinkslagen een glimlach weet af te persen, als bekommering en verdriet niet wijken willen. Zijn humor is niet altijd van de fijnste soort - men kan er zoo aan merken dat hij te veel een métier maakt van het geestig zijn - ook lijken ons de vrijheden, die hij zich veroorlooft wel eens wat groot en ongepast.' Inderdaad, zijne geestigheden zijn gewoonlijk niet van de bovenste plank. In *Danseres en Koning* maakt Gautama veel meer den indruk van een aardigen praatjesmaker dan van eene borrelende bron van vernuft. Zijne aardigheden moeten meest haar effect aan de voordracht hebben ontleend; eigenlijke pointe bezitten zij zelden. Anders is het met den Nar in de *Çakuntalâ.* Waren ze niet te lang, dan zouden de verzuchtingen van dezen over de vermoeienissen van de jacht, in het begin van het tweede bedrijf, als bewijs kunnen worden aangehaald. Toch is er in dit geheele stuk niets, dat in levendige voorstelling en pittigen dialoog kan halen bij het Voorspel van het 6de bedrijf, de geschiedenis van den visscher en de politie-agenten. 't Is als gelicht uit Plautus of Shakspeare. Het karakter van den Vita is niet zoo duidelijk als dat van

den Vidûshaka. Hij is in hoofdzaak een man van fijner beschaving en moet vóór alles beoefenaar zijn der kunsten, van poëzie, muziek en gezang. Hij staat ook op zeer vertrouwelijken voet met zijn beschermer en komt evenals de Nar in vele opzichten met den parasiet der Grieksche comedie overeen, schoon hij zich nooit verachtelijk toont. Ook dit type evenwel is uitsluitend eigendom van het Indisch tooneel.

Even weinig sprekende overeenkomst als in de staande figuren is er in het geregeld verloop der intrige. Liefde is schering en inslag bij de Indische tooneelschrijvers evenals bij Menander en Philemon; hetaeren treden bij de eersten op zoowel als bij de laatsten, maar is niet liefde de spil, waarom op elk tooneel alles draait? Mag men in dit opzicht invloed van de Grieken aannemen op China en Japan, omdat ook in deze landen Eros op de planken den schepter zwaait? Tot de allereenvoudigste middelen, om een knoop door te hakken, behoort het γν□ρισμα, het herkenningsteeken, maar het is toch niet redelijk, om alleen om de aanwezigheid hiervan navolging te willen bepleiten. In de *Çakuntalâ* is de vertooning van een ring het sein der ontknooping. Hetzelfde is het geval in Terentius' *Hecyra,* waarin de moeder van Philumene aan den vinger van Bacchis den ring harer dochter herkent; hetzelfde in Shakspeare's *Merchant of Venice;* hetzelfde in Lessing's *Minna von Barnhelm.* Toch zal niemand alleen om die reden de intrige dier stukken aan elkaar ontleend achten. Daartoe behoort meer. Kwam iemand voor den dag met de hypothese, dat Shakspeare Kalidasa heeft gekend, dan zou het niet moeielijk zijn, uit *All's well that ends well* tal van bewijzen aan te halen voor treffende overeenkomst met de *Çakuntalâ.* De geest, die uit de Indische stukken spreekt, ademt geheel anders dan die, welke Plautus en Terentius, de navolgers der Nieuwere-Attische comedie, kenmerkt; men is daar op eigenaardig terrein, zelfstandig in weerwil van schijnbare verwantschap(*).

Al staat het hofstuk *Danseres en Koning* naar onze opvatting als blijspel niet hoog, het verraadt een meesterschap van techniek, dat telkens bij de Indische dramaturgen ons treft. Verwonderlijk fijn en geestig zijn steeds de overgangen, en geen toestand, of hij is behoorlijk voorbereid en verantwoord. Hoe het evenwel met de mise en scène bij de Indiërs is gesteld geweest, is een raadsel. Òf de grootste middeleeuwsche naïveteit òf de hoogste volmaaktheid, waarbij de

(*) Otto Ribbeck (*Alazon,* p. 72 sqq.) neemt Windisch' veronderstelling over en bouwt daarop eene andere. In de *Duizend en Eene Nacht* komt n.l. een verhaal voor van een slager, zijne vrouw en een soldaat (ed. Habicht XI p. 140 sqq.), dat geheel overeenkomt met den inhoud van den *Miles Gloriosus.* Sprekende over den weg, dien dit verhaal zou hebben genomen, vraagt Ribbeck: ‘Und wenn die Kenntniss griechischer Dramen durch Vermittlung der bekannten Truppen “dionysischer Kunstler” eben in dieser Periode selbst bis nach Indien vorgedrungen ist, warum sollte nich ein Arabischer Geschichtensammler seinen Stoff gelegentlich auch einmal, immerhin durch nicht mehr nachzuweisende Zwischenglieder, der Griechischen Bühne verdanken?’

jongste opvoering van den geheelen *Faust* kinderspel moet zijn geweest. Die zaak schijnt nog bij den rechter te zijn, evenals het vaderschap van de *Mâlavikâ* zelf. -

De heer Van der Vliet heeft zijne landgenooten zeer aan zich verplicht. Vertalen is altijd ontzaglijk moeilijk en bovendien dikwijls ondankbaar. Maar de zwarigheden, aan de vertolking van een Sanskritsch stuk verbonden, schijnen veel grooter nog te zijn, dan de meest zwaartillende leek zich kan denken. Hoe moeilijker die taak was, des te meer aanspraak heeft de geleerde bewerker op onze dankbaarheid. Dat neemt evenwel niet weg, dat een Hollandsch lezer, heeft hij eenmaal den tekst in zijne moedertaal voor zich, het recht heeft, sommige eischen te stellen. En de allereerste is die van duidelijkheid. Die laat soms te wenschen over. Zoo op pag. 28 het zesregelig vers van Ganadâsa; p. 37 in het midden; p. 69, 48; p. 98: ‘'t Sandelteeken is gebroken’, enz.; p. 106 Vakulâvikâ: ‘Vergeet Indra de aarde, omdat de kikkers kwaken?’ p. 113, 78.

Het ontbreekt op de aangehaalde plaatsen aan eene opheldérende noot of aan helderheid van constructie, zoodat eerst na herhaalde lezing de zin kan worden opgemaakt. In de Inleiding, p. 4, zegt Dr. Van der Vliet: ‘De beperkende eenheid van tijd en plaats kent de Indische tooneeldichter zoomin als de zwaan van den Avon, *al zondigt ons stuk toevallig noch tegen de eene noch tegen de andere wet.*’ Is dat waar? In *Danseres en Koning* speelt het eerste bedrijf in een vertrek van 't paleis; het tweede in eene concertzaal; het tusschenspel, daarop volgend, in den koninklijken lusthof; het derde bedrijf eerst bij den açoka-boom, later in het Schommelhuis; het vierde deels op het Belvedère, deels in den Zeekoepel. Wat de eenheid van tijd betreft, op p. 55 zegt Agnimitra: ‘Dan willen wij *morgen* eene proeve van de resultaten van uw onderwijs bijwonen.’ P. 58 Samâhitikâ: ‘Ook Mâlavikâ schijnt *dezer dagen* te kwijnen, gelijk een krans van jasmijnen, die men gebruikt en weggeworpen heeft.’ P. 64 Mâlavikâ: ‘Indien hij *binnen vijf etmalen* een bloem vertoont, dan zal ik u een gunst verleenen, die uwen wensch vervult.’ P. 85 Nar: ‘Luister. De non heeft het mij verhaald. “*Gisteren*, zeide zij, kwam Irâvatî”’, enz. Moet p. 10 Agnimitra: ‘Schoone, onverschilligheid’, enz. in plaats van Agnimitra de Nar niet aan het woord zijn? Wat beteekent p. 82 op Irâvatî: ‘Het zijn niet de voeten’’, enz., de noot, dat deze woorden eene zinspeling inhouden op couplet 59? Eene zinspeling op iets, dat nog moet worden gezegd? Is p. 132: ‘Blijf gij, o toornige vorstin’’, enz., *toornig* een goed woord? Het laat zich in den samenhang niet verklaren. Wat de vertaling zelf aangaat, ze maakt den indruk, dat het oorspronkelijke de aandacht heeft gevorderd ten koste van het Hollandsch.

Talrijk zijn de onnauwkeurigheden in spelling en stijl, waarvan ik evenwel geene opgave laat volgen, om niet den schijn te dragen, ter

wille van betrekkelijke kleinigheden de waarde van het geheel te verkleinen. Het lijstje staat evenwel den heer Van der Vliet ten dienste; misschien kan hij voor een tweeden druk er gebruik van maken. Mocht hij voor en na zijne landgenooten op eene nieuwe vertaling vergasten, allereerst van de *Mrichchakati*, μ□λα μ□γα □□δος □ροιτο.

Dordrecht.

H.J. KIEWIET DE JONGE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. Jan Ten Brink. Onze hedendaagsche letterkundigen. Derde en vierde afleveringen. Nicolaas Beets. Met eene teekening van Ch. Rochussen. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Deze letterkundige biographie, van warme ingenomenheid en groote vereering voor den geliefden dichter, prozaschrijver en mensch getuigende, geeft den heer Ten Brink aanspraak op de erkentelijkheid van elk beschaafd Nederlander, die in Beets den echt vaderlandschen, beminnelijken, geestigen dichter huldigt. Tegen het *honneur aux dames* zal niemand zoo onhoffelijk zijn, zich te verzetten; maar dat aan Beets-Hildebrand de tweede plaats in deze galerij van levende letterkundigen toekomt, wordt evenmin door iemand betwist. Naar aanleiding van deze afleveringen zal men geen critische beschouwing van den dichter en prozaschrijver van ons verwachten; door een bevoegd beoordeelaar, door Stellwagen, werden in een vorigen jaargang de verdiensten van den dichter uitvoerig uiteengezet, en met lof en bewondering voor de *Camera Obscura* loopt men gevaar, de lieden maar te vervelen. Iedereen, die onze taal leert en verstaat, weet te goed, welken schat zij in dat juweeltje bezit en wat hijzelf bij de lezing van dit boek heeft genoten. Wij prijzen daarom Dr. Jan ten Brink, die niet in bijzonderheden afdaalt, maar zich bepaalt tot eene vlugge - niet vluchtige - levensschets, met de hem eigen levendigheid, belezenheid en smaak geschreven, uit welks bladzijden ons, zoo te zeggen, het vriendelijk, geestig beeld van den dichter te gemoet treedt, zooals we hem door de photographie afgebeeld nog eens voor ons zien. Geen Nederlandsch letterkundige heeft meer dan Beets een levensbeschrijver als Dr. Jan ten Brink verdiend, want van geen ander kan naar recht en billijkheid met zooveel ingenomenheid en onverdeelden lof geschre-

ven worden dan van hem, en voor geen ander zal de natie bereid zijn, deze loftuitingen met algemeene instemming te begroeten.

C. van Nievelt. Chiaroscuro, vertellingen tusschen licht en donker. - Leiden, S.C. van Doesburgh.
Geertruida Carelsen. Een bonte bundel. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Wij hebben te lang verzuimd, melding te maken van deze twee bundels schetsen en verhalen, die trouwens behalve deze gemeenschappelijkheid niet veel met elkander gemeen hebben. De beide schrijvers hebben aan vermelding noch aankondiging behoefte; we zouden kunnen volstaan met de titels af te schrijven, om daardoor de nieuwe vruchten van hun verschillend talent in te leiden bij het publiek, dat beiden waardeert. Zulk eene behandeling zou meer ruiterlijk dan beleefd zijn en den aankondiger tevens van het genoegen berooven van, zij 't ook kortelijk, rekenschap van zijn gunstig oordeel te geven. De levendige, nu en dan wat wilde verbeeldingskracht, die de vorige bundels van den heer Van Nievelt kenmerkte, heeft niets verloren van haar gloed, maar door matiging en beperking aan innigheid gewonnen; in dezen bundel vindt het gevoel eene ruimere plaats en zien we den auteur het gebied van den waren humor betreden. ‘Mevrouw de douairière’, de geschiedenis van de laatste van een adellijk geslacht, die den avond haars levens besteedt, om den lang vervlogen roem van haar laag gezonken huis voor de nakomelingschap te vereeuwigen, komt ons uit dien hoofde het best geslaagde van den bundel voor, al vergeten we daarom niet de verdiensten van de andere verhalen, met de gezonde levensopvatting, de liefde voor de natuur, die erin doorstralen en aan menige menschkundige opmerking, menig kleurvol natuurtooneeltje het aanzijn geven. Geertruida Carelsen betreedt een geheel ander terrein; zij vermeit zich niet in phantastische verhalen, maar weet de poëzie op te sporen in de dagelijksche voorvallen en toestanden van het leven. Schijnbaar laag bij den grond blijvende, verrast zij hare lezers menigmaal door wenken en gezegden, die toonen, dat zij een diepen blik weet te slaan in het leven en onder den eenvoudigen vorm van hare ontboezemingen en herinneringen een grooten schat van levenservaring en een teeder gemoed verbergt. Vele van de hier verzamelde stukken zagen reeds elders het licht, doch verdienen ten volle, dat men er de kennismaking mede hernieuwt. Vooral de stukken in ongebonden stijl zullen den lezer het best bevallen; de dichtmaat is voor de behandelde onderwerpen en vooral voor de wijze van behandeling minder geschikt.

Nicolaas Beets. Verpoozingen op letterkundig gebied. Derde, door den auteur herziene druk. - Arnhem, Nijmegen, Gebr. E. & M. Cohen.

Het is niet, om onze lezers bekend te maken met deze letterkundige studiën van Beets, die sedert jaren reeds tot het publiek domein behooren, maar om de aandacht te vestigen op de net uitgevoerde nieuwe, derde uitgave daarvan, welker lage prijs haar brengt binnen het bereik van elkeen, die zich de weelde van smaak en belangstelling in de letterkunde kan veroorloven. Voor hen, die niet in de gelegenheid zijn, aan den omvangrijken arbeid van onze oude dichters eene gezette studie te wijden, - en de materieele eischen van onzen tijd doen, helaas! hun aantal metterdag toenemen! - is het een voorrecht, om, door een fijn gevoelend en smaakvol letterkundige als Beets bij de hand geleid, bekend te worden met de schoonheden, eigenaardigheden en beteekenis der werken van Vondel en Bilderdijk, de twee hoofdzuilen van den tempel van onzen letterkundigen roem, en van die van Van Haren en Poot, de twee te weinig bekende wezenlijke dichters van de langzaam aan tot het letterkundig nulpunt afdalende achttiende eeuw. De van zooveel scherpzinnigheid en belezenheid getuigende voorlezing over het populaire in de kunst, de lezing, die bij zooveel hoorders belangstelling en toejuiching gevonden heeft, opent, zooals men weet, den bundel, die in dezen nieuwen vorm zonder twijfel den ouden bijval zal vinden.

Mr. Jacques Oppenheim. Handboek voor de beoefening van het Nederlandsch gemeenterecht. - Groningen, J.B. Wolters. (De twee eerste afleveringen.)

Van een werk als dit is de kennismaking met een gedeelte genoeg, om over het geheel een oordeel te vormen. Twee afleveringen geven wel geen afgerond geheel, maar openbaren aanleg en bewerking en vormen dus een toetssteen voor de bruikbaarheid van het geheele werk. Die toetsing nu heeft voor het handboek van den heer Oppenheim een gunstigen uitslag. Het is moeilijk uit te maken bij het groot getal handboeken, waaraan de gemeentewet het aanzijn heeft geschonken, of dit werk wezenlijk in eene lang gevoelde behoefte voorziet; men moet echter in aanmerking nemen, dat eene zoo diep in het volksleven ingrijpende wet noodwendig eene uitgebreide literatuur verwekt, en het prijzen, dat zeer velen, met de dagelijksche toepassing ervan belast, hunne op ervaring gegronde opmerkingen tot het eigendom van het publiek maken, om de toepassing der wet ook elders door het licht hunner ondervinding en van hun oordeel te bevoordeelen. Hoe echter de uitvoerders der wet mogen denken, voor den beoordeelaar van heden heeft het werk van den gemeentesecretaris van Groningen eene groote verdienste boven de meeste andere commentaren; het hecht veel waarde aan de geschiedenis van het onderwerp. Wie de gemeentewet goed verstaan en juist schatten wil, behoort zich telkens terug te denken in den toestand van voor 1848.

Doet hij dit, dan eerst zal hij ontwaren, welke groote verbetering ons hedendaagsch gemeenterecht, in de grondwet in hoofdtrekken geschetst en in de gemeentewet uitgewerkt, inderdaad is geweest. Het schijnt mode te worden, dit voorbij te zien; vandaar hier en daar aandrang tot verandering, waarvoor in vele opzichten geen redelijke grond bestaat, terwijl sommige gewenschte veranderingen lang geen verbeteringen, maar in gevolgen (zoo niet in bedoeling) volkomen reactionnair zouden wezen. Hoe ver het onkundig elkander napraten den mensch brengen kan, toonen de zelfs in de Staten-Generaal vernomen klachten, dat de gemeentewet de zelfstandigheid der gemeenten doodt en, eene slechte kopie van de Belgische gemeentewet zijnde, alleen anti-nationale nieuwigheden heeft ingevoerd. De geschiedenis leert anders; zij doet aan deze op nationale beginselen gebouwde en naar den eisch der wetenschap ingerichte wet het volle recht wedervaren. Tot het raadplegen der geschiedenis schijnen echter aan velen tijd en lust te ontbreken; Oppenheim's handboek zal voor hen eene openbaring zijn en hen terughouden van 't voorbarig napraten van onkundige schreeuwers. In dit opzicht voorziet het handboek in eene wezenlijke behoefte en verdient het dubbel de aanbeveling, waarop de solide wetenschappelijke bewerking, de heldere voorstelling en de beknoptheid het recht geven.

Twee beoefenaars van dezelfde wetenschap zullen 't nimmer in alles met elkander eens zijn. Het is hier de plaats niet, om over verschil van opvatting een strijd te beginnen. Maar men vergunne mij, mijne volle instemming te betuigen met het vonnis, door dezen voorstander van de zelfstandigheid der gemeenten geveld over de onderwijswet van 1878. Men gaat meer en meer inzien, hoeveel kwaad die wet heeft gesticht; ze heeft de politieke en kerkelijke hartstochten tot eene vervaarlijke hoogte opgezweept; ze zal als een kanker onze staatsfinanciën blijven uitputten; ze heeft aan de zelfstandigheid der gemeenten een geduchten stoot toegebracht. In welk een toestand van verblindheid verkeerden de echt liberale voorstanders dier wet, dat ze deze gevolgen van hun arbeid niet voorzagen! Het gebeurde van 1878 heeft eene belangrijke historische beteekenis; het moet ons leeren, dat niet zij, die met openlijke reactionnaire bedoelingen de kostbaarste beginselen van ons gemeenterecht aantasten, de gevaarlijkste vijanden zijn van de plaatselijke autonomie.

M.G.

Gids op den levensweg voor ieder die op zekere wijze tot welvaart wil geraken, door een man van ondervinding. Utrecht, Gebrs. Van der Post.

Behalve den afgeschreven titel draagt de omslag van dit werkje nog de volgende kenwoorden, waaruit de inhoud is op te maken:

‘Om bezitter te worden moet men spaarder zijn;
help u zelven;
voorzorg voorkomt naweeën;
eigen haard is goud waard.’

Wanneer we nu nog de opschriften der hoofdstukken overschrijven, dan zal iedereen bedoeling en inhoud van dit werkje gemakkelijk inzien; zij luiden: ‘Eigen haard is goud waard; rijkdom geen voorwaarde tot geluk; kinderen zijn “een zegen des Heeren”; is het leven nu duurder dan weleer?; misbruik van sterken drank; slordigheid; sparen; verzekering; zieken- en begrafenisbussen, verzekering tegen ongevallen enz.; pensioenfondsen; levensverzekering.’ De schrijver legt er zich niet op toe, nieuwigheden te verkondigen; hij wil, om zijne eigen woorden te gebruiken, ‘bij vernieuwing de aandacht bepalen bij die oude waarheid, dat men niet op anderen bouwen, maar zich zelven helpen moet; dat ieder zijn eigen fortuin kan grondvesten door een geregeld, matig leven, door zijne hartstochten en begeerten te bedwingen, door ijverig en naarstig te zijn in zijn beroep, spaarzaam met wat men verdient: door zorg voor de toekomst’. Een menschlievend, schoon doel, dat de schrijver zonder twijfel heeft bereikt. En toch valt het te betwijfelen, of zijn verstandig woord wel invloed hebben zal, ja, wel zelfs gehoord zal worden daar, waar 't het meeste nut zou kunnen doen. De stand, die bij een economisch, verstandig leven het grootste belang heeft, omdat hijzelf de spoedigste en zwaarste straf voor elke afwijking ondergaat, staat over het algemeen te laag, om de goede keuze te doen tusschen de gemakkelijke theorie van genieten, wat men krijgen kan, en de abnegatie, de opoffering van eigen behoeften, begeerten en belangen aan die van anderen, het stellen van de toekomst boven het heden, dat toch eigenlijk het begin en het einde van alle levenswijsheid is. En in dien stand zullen de voortreffelijke woorden van dezen ‘man van ondervinding’ weinig belangstelling, ja, weinig gehoor vinden. Trouwens, wie zich tot het lezen van dergelijke werkjes zet, verklaart zich hierdoor reeds voor overtuiging vatbaar te zijn, en zij, die anders leven dan naar de hier aanbevolen, beproefde regelen, doen het met opzet, omdat zij niet anders willen. Hoe dit zij, de schrijver heeft zich terecht door deze overweging niet laten weerhouden; wie het goede zaad uitstrooit, moet ruim toetasten. Wie weet, of niet toevallig een zaadkorrel een enkel plekje goede aarde te midden van de steenrotsen aantreft, om op te schieten en rijke vruchten te dragen. Zulk een resultaat heeft de schrijver door dezen nuttigen arbeid verdiend; wij wenschen 't hem van harte toe.

J.D. Bakker en F. Deelstra. Kent gij ons land? Geïllustreerd aardrijkskundig leesboek voor de volksschool. Twee stukjes. - Groningen, Noordhoff en Smit.

Gaarne sluiten wij ons aan bij de vele gunstige getuigenissen van de dagbladpers, die de uitgever op den omslag van het tweede stukje betrekkelijk dit leesboek afdrukte. Van de twee stukjes bevat het eerste de natuurkundige, geologische en meteorologische, het tweede de politieke, ethnographische, economische en maatschappelijke aardrijkskunde van Nederland, ofschoon het onderscheid niet gestreng is volgehouden en de onder-

werpen dan ook wel eens, hetgeen natuurlijk en misschien onvermijdelijk is, dooreenloopen. De aardrijkskunde is van een geminacht en achteruitgezet, langzamerhand een geëerd en steeds aanwassend vak geworden, dat meer en meer om zich heen grijpt, en dit wel moet doen, om aan de vraag: kent gij dit of dat land? te beantwoorden. Kan men gezegd worden, een land te k e n n e n , zonder grondig bekend te zijn met alles, wat erin gevonden wordt en plaats vindt? De tegenwoordige wetenschap beantwoordt die vraag ontkennend, en gevolgelijk moet een aardrijkskundig handboek of leesboek zeer omvattend zijn. Dat van de heeren Bakker en Deelstra bevat dan ook inderdaad veel. Indien het gebezigd wordt als aanleiding voor den onderwijzer, om nog meer van het onderwerp mede te deelen, om mondeling te verduidelijken, wat in de kleine boekjes haast niet anders dan oppervlakkig en onduidelijk kon worden gezegd, dan kan het zonder twijfel veel nut doen. Vooral in het tweede stukje, waar handel, nijverheid, bestuur, rechtspleging en wat dies meer zij van Nederland behandeld worden, is het woord van den onderwijzer tot verduidelijking in den regel onmisbaar en zou de lezing alleen bij den leerling niet zelden een verkeerden indruk maken. In 200 bladzijden klein formaat, waarvan nog heel wat ruimte afgaat voor houtsneden, die wel gemist konden worden, kan echter onmogelijk van de overrijke stof niet slechts alles gezegd, maar zelfs een eenigszins volledig overzicht gegeven worden; ook de schrijvers zullen dat onmogelijke niet hebben gewild en wel bedoeld hebben, door hun werkje meer rechtstreeks den onderwijzer dan den leerling van dienst te zijn.

Andersen's Sproken en vertellingen, naverteld door S.J. Andriessen. Derde geheel herziene en veel veranderde druk, met twaalf keurig gekleurde platen, twee deelen. - Nijmegen, Arnhem, Gebr. E., M. Cohen.

Van Andersen's geliefde sprookjes is niet veel nieuws meer te zeggen; in alle talen der beschaafde wereld vertaald, zijn ze in alle beschaafde landen het gewaardeerd kleinood geworden van jong en oud. De opvolgende nieuwe uitgaven bewijzen, dat het hier geen schielijk opgekomen, schielijk verdwijnende ingenomenheid met een mode-artikel geldt, maar den triomf van het eeuwig schoone en verhevene, van de ware poëzie, waar het menschelijk gemoed zich gaarne aan onderwerpt. De beste kenners van dergelijke literatuur, die haar vormenden invloed op elken leeftijd, niet het minst op den kinderlijken, gevoelen doet, hebben hunne hulde aan Andersen gebracht, door zijne sprookjes voor hunne landgenooten te vertalen. Vandaar deze vertaling van Andriessen, die thans opnieuw, netjes uitgegeven door de Gebr. Cohen, met duidelijken letterdruk, goed uitgevoerde platen en in nette linnen bandjes voor ons ligt. Het herdrukken van zulke boeken is geen waagstuk, en er behoort geen bovennatuurlijk inzicht in de dingen

der toekomst toe, om te voorspellen, dat de uitgevers in een flink debiet het loon zullen vinden van hunne onderneming.

Dr. Julius Jacobs. Eenigen tijd onder de Baliërs. - Batavia, G. Kolff & Co.

In een zwaar vergulden band geeft de schrijver eene menigte bijzonderheden en opmerkingen ten beste, ontstaan en opgemerkt op eene ambtsreis, in 1881 door hem over een deel van Bali en Lembok ondernomen, om, in zijne betrekking van militair geneeskundige, bij de onafhankelijke vorsten aldaar de belangen der vaccine voor te staan. Wie goed ziet, zal goed beschrijven, zegt de spreekwijze; dit boek brengt ons in de verzoeking, haar dus te wijzigen, dat die veel ziet, ook veel beschrijven zal. De heer Jacobs geeft zijn lezers te veel: eene menigte onbelangrijke, vaak wansmakelijke bijzonderheden uit de gewoonten der Baliërs, waarvan de wetenschap meerendeels tot niets dient, dan om walging op te wekken; niet zeer gemotiveerde of humane uitvallen tegen de zendelingen en het Christendom, schimpscheuten op het Nederlandsche Gouvernement (het gewone *fond de boutique* van hem, die in Indië de pen opvat,), polemiek tegen andere personen, die over Bali en zijne bewoners hebben geschreven; in één woord: oordeelvellingen over alles en nog wat; ziedaar den korten inhoud van het werk, dat door de consciëntieuze vermelding van de Balische benaming van bijna elk voorkomend woord niet aangenamer te lezen wordt gemaakt. Indien de schrijver veel minder gegeven had, maar het weinige goed verwerkt en geordend en zonder vergrijpen aan den goeden smaak opgedischt, dan zou zijn werk wellicht even aangenaam te lezen als nuttig te bestudeeren geworden zijn. Gelijk het er thans uitziet, mag de geneeskundige er eenige nieuwe bijzonderheden uit opdoen, het beschaafd publiek zal het spoedig ter zijde leggen.

E. Lynn Linton. Stella (‘My Love’). Vertaling van Hermina. 's Gravenhage, H.J. Stemberg.

Mevr. E. Lijnn Linton, die zich in hare laatste romans, als *Joshua Davids, Under which Lord* en *The rebel of the family*, de behandeling ten doel stelde van maatschappelijke en godsdienstige vraagstukken van den dag, is met het hierboven genoemde werk weer teruggekeerd tot het genre der gewone Engelsche karakterromans. In *Stella* wordt ons de persoon geteekend van een allerbeminnelijkst jong meisje, dat bijna het slachtoffer geworden

was van al te gewillige kinderlijke onderwerping aan haar overdreven ijdelen en zelfzuchtigen vader. Eigenlijk is die vader, Mr. Branscombe, in den roman de hoofdpersoon. Meesterlijk mag de teekening genoemd worden van het karakter van dezen heer op bl. 18 v.v. van het eerste deel. Zulke menschen zijn er. En voor hun eigen dierbaren persoon achten ze geen offer te dier en te waard, zooals deze ook eerst zijner vrouw en, na den dood van deze, zijner eenige dochter alle levensgeluk onmogelijk maakt. Of nu evenwel van zoo iemand in 't geheel *niets* goeds zou te zeggen zijn, of hij volkomen onvatbaar zou zijn voor alle edele opwellingen en aandoeningen, of het in zulk een karakter ligt, om, desnoods door middel van laaghartige kunstgrepen, zijn zin en lust door te drijven, - ziedaar, wat we mogen betwijfelen, naar ik meen. En ziedaar de groote en doorgaande fout in dit werk: schromelijke overdrijving. En dat niet alleen bij dit, maar bij alle hier geteekende karakters. Overdrijving bij Branscombe in zijne zelfzucht; bij Stella in hare kinderlijke onderwerping; bij Stella's moeder in hare zwijgende zelfverloochening; bij Mevr. Morshead in hare alle perken te buiten gaande bits- en bitterheid; bij de Pennefathers in hunne ongegeneerdheid. Alles even gechargeerd, geene types maar caricaturen.

Voor 't overige zijn de deugden en talenten van deze schrijfster den romanlezer niet onbekend. Zonder eenigen twijfel bezit zij de groote gave, om boeiend te vertellen en den geest harer lezers een voortdurend belangstellend aandeel te doen nemen in de handeling. Daarenboven zijn hare romans streng zedelijk, ook deze weder, maar niet zonder het oude gebrek, dat er meer geïdealiseerd wordt dan rekening gehouden met het werkelijke leven.

Grootvorstin Catharina. Romantisch tafereel uit het Russische hofleven in de vorige eeuw. Naar het Duitsch van Gregor Samarow door J.V. Hendriks. 2 dl. Deventer A. ter Gunne.

Na zijne politiek-historische romans, waarin de verhoudingen aan de Europeesche hoven in de laatste helft dezer eeuw werden geschetst, schijnt de schrijver zich vooral op de studie der Russische toestanden uit de vorige eeuw te hebben toegelegd, en zeker kon voor zijn bijzonder genre geen geschikter tijdperk zich aanbieden dan dat, waarvan hij het beeld tracht te schetsen in zijne drie laatste romans (*Keizerin Elisabeth, Grootvorstin Catharina* en *Peter de Derde*). De politieke verwikkelingen toch uit de dagen van Frederik den Groote en Maria Theresia en het lichtzinnige hofleven van dien tijd, de sterk geprononceerde karaktertrekken der vorstelijke hoofdpersonen bieden hier den auteur overvloedige stof aan voor belangwekkende intriges. En waar vanzelf moest ter sprake komen het intieme leven eener zinnelijke Elisabeth en eener wufte Catharina en de auteur de hierop betrekking hebbende tooneelen realistisch genoeg heeft gekleurd, verkrijgt de roman daardoor misschien voor sommigen eene dubbele aantrekkelijkheid. Voorts kunnen de bewonderaars van Samarow zich ook hier weer verlustigen

in het ronddolen door de kronkelgangen der hooge (of lage) politiek. En vooral op dit gebied mag de auteur meespreken, want hijzelf (zijn eigenlijke naam is Oscar Meding) was immers langen tijd als vertrouwd staatsman in dienst van den voormaligen Koning van Hannover.

De roman zelf kan niet gezegd worden te beantwoorden aan den titel, want meer dan Catharina is inderdaad Elisabeth zelve de hoofdpersoon. Maar de romantische inkleeding en de hoogere eischen der kunst zijn voor Samarow meer bijzaak. Zijn hoofddoel is, den romanvorm dienstbaar te maken aan de kennis der historie en alzoo in aanschouwelijke beelden voor te stellen, wat in eenige voor de politiek gewichtige periode achter de schermen geschiedde. Het is te begrijpen, dat zijne vorige romans in dezen meer beantwoordden aan de eischen der zuivere historie dan deze. Bezwaarlijk kunnen b.v. de toovenarijen van den zoogenaamden Graaf De St. Germain voor historische feiten worden gehouden. Wat overigens de levendigheid van voorstelling en het boeiende van den verhaaltrant aangaat, daarin mag Samarow het meesterschap niet worden ontzegd. De lezer leeft in de gebeurtenissen mede en ziet de hoofdpersonen in al hunne zwakheid en kracht, grootheid en kleinheid aanschouwelijk voor zich, zoodat hij er een blijvenden indruk van bewaart.

Wie in dit genre van romantiek smaak vindt, zal dan ook dezen roman weer met genoegen lezen en genieten.

Een roman van Robert Buchanan. Wraak en Gerechtigheid. Bewerkt naar het Engelsch, 2 dln. Apeldoorn. N.A. Hingst.

De titel doet vermoeden, dat we hier met een sensatieroman te doen hebben, en dat vermoeden wordt bevestigd bij eene inzage in de titels der hoofdstukken, waaronder b.v.: ‘He boordevolle lijdensbeker’, ‘De doode vrouw’, ‘Oog om oog, tand om tand’, ‘Het menschelijk gelaat op de klip’, ‘De laatste blik’, enz. enz. De auteur stelt zich ten doel, ons ‘de wraakzucht’ te schetsen, een van de schrikkelijkste hartstochten, die de menschelijke ziel kunnen beheerschen.

‘Van jaren her hadden de Christiansons en de Orchardsons elkander gehaat: de beide familiën waren als hitte en vorst, water en vuur; ze kwamen nooit met elkaar in aanraking of een pijnlijke botsing was er het gevolg van.’ Maar heviger vijandschap dan tusschen Christian Christianson en Richard Orchardson had er in de familiën niet bestaan. Christian weet aan Richard's vader *zijns* vaders dood en aan Richard zelven den zedelijken ondergang zijner zuster, waarover zijne moeder van verdriet gestorven was. En dan, Christian en Richard, bittere vijanden van den knapentijd af aan, beminden hetzelfde meisje. Het noodlot brengt hen beiden te zamen op een onbewoond rotseiland in de Noordelijke poolzee, en Christian ziet zijn wraakgebed verhoord. Want zoo dikwerf, in zijne vernedering en verbitterde woede, had hij gesmeekt: ‘Als gij bestaat, o God! Geef mij dien man, dat ik hem doe naar

mijn welbehagen.' En nu is zijn wensch vervuld. De lichamelijk zwakkere Richard kan slechts leven bij zijne genade. *Hij* is sterk; hij heeft wapenen, hij voedsel en eene woning. De ander dwaalt hongerig en half naakt rond in de barre koude. Aangrijpend en meesterlijk heeft de auteur hier weergegeven den langen en moeielijken strijd tusschen mededoogen en wraakzucht, 't eerste nog gesteund door een zeker gevoel van troost door 't bewustzijn van ten minste één menschelijk wezen naast zich te zien. Hij laat zijn held zelven zijn gemoedstoestand en strijd in die vreeselijke dagen beschrijven en wel op zeer eigenaardige wijze, n.l. als bekeerling der Wesleyanen, die zijne lotgevallen en gemoedservaringen toeschrijft aan de bijzondere leidingen der Goddelijke voorzienigheid, die hem langs deze wegen tot zich trok. Deze opvatting doet nochtans niet in 't minst te kort aan de zuivere beschrijving van 't belangwekkend zielkundig proces, dat hier wordt doorleefd.

Indien ik dus hierboven gewaagde van 'sensatie-roman', dan is die qualificatie niet in een bepaald afkeurenden zin op te vatten. Een klinkende titel, de beschrijving van ongebreidelde hartstochten, van avontuurlijke toestanden en aangrijpende gebeurtenissen zijn op zichzelf niet te veroordeelen, wanneer ze niet enkel dienen als reclame en ter vergoeding van inwendige degelijkheid. Maar ik stem toe: hooger staat de schrijver, die, om te boeien en aan te grijpen, zulke buitengewone middelen versmaden kan.

H.
P.J.t.P.

Liefde en plicht. Naar het Engelsch van Miss M.E. Braddon, schrijfster van het Geheim van Lady Audley, 2 dln. De erven Loosjes, Haarlem.

Kondigden wij onlangs nog met groote ingenomenheid een werk aan van Miss M.E. Braddon, we werden bij de lezing van het bovenvermelde boek in onze goede verwachting teleurgesteld - altijd met het oog op de begaafde schrijfster.

De titel van het boek kwam ons, na de lezing, bedenkelijk voor. Liefde speelt eene hoofdrol in het werk. Achter plicht zouden we echter een vraagteeken willen stellen.

De hoofdinhoud van het verhaal komt hierop neder: een meisje, Daphne geheeten, dochter uit een tweede ongelukkig huwelijk van Sir Vernon Lawferd en daarom door haar vader liefdeloos achtergesteld bij hare lieftallige en beminnelijke zuster Madoline, uit het eerste huwelijk van Sir Vernon, ontmoet, terwijl zij nog op eene kostschool in Frankrijk was, in het bosch te Fontainebleau een haar onbekenden jonkman, Gerald Goring, - die zijn waren naam echter onder een pseudoniem verbergt - voor wien hare eerste liefde ontwaakte, die niet verflauwde, zelfs nadat zij uit zijne gesprekken met haar vernomen had, dat hij verloofd was. Later blijkt, dat Madoline zijne verloofde is. Die ontdekking is voor Daphne, die hare zuster als haar weldoenden beschermengel vereert, eene te meer schokkende, omdat het haar

niet ontgaat, dat Goring, voor wien zij ook bij de eerste ontmoeting haar waren naam en hare woonplaats verborgen had, haar in zijn hart genegen is. Zij had al haar zedelijken moed noodig voor de pijnlijkste zelfverloochening en om zich, door de toezegging van hare hand aan een goedhartigen, maar weinig ontwikkelden landedelman, de grootste opoffering te getroosten. De hartstocht werd Goring echter te sterk: hij bekent aan Daphne zijne onbegrensde liefde voor haar en stelt haar voor, met hem hare verblijfplaats te ontvluchten en onmiddellijk een huwelijk aan te gaan. Zij wenscht een uitstel tot den volgenden dag. Intusschen wordt door een afgeluisterd gesprek, door de kamenier van Madoline, de toeleg verraden. Daphne's vader, diep verontwaardigd, verstoot haar, en nog in denzelfden nacht bracht zij haar te voren beraamd plan ten uitvoer door zich in het meer te storten en een einde aan haar leven te maken. Op dezelfde tragische wijze zocht en vond Goring, die meer hartstocht dan moed aan den dag legde, door zich in een diepen afgrond te storten den dood.

Als de titel luidde: Strijd tusschen liefde en plicht, zouden we dien kunnen billijken. Nu heeft het den schijn, alsof zelfmoord ook tot plicht behoorde.

Hoe belangwekkend het verhaal overigens in eenige opzichten is en van karakterstudie der personen, die ten tooneele gevoerd worden, getuigt, het geheel kwam ons tamelijk gerekt voor, waardoor het aan langwijligheid moest lijden.

De vertaling is slordig behandeld. Het boek wemelt van taal- en hinderlijke stijlfouten, die onmogelijk alleen aan eene slechte correctie kunnen geweten worden.

H.

Mengelwerk.

Hendrik van der Ploeg,
door Ida Corn.

III.

Sedert de jeugdige Hendrik van der Ploeg het wist, wie zijne ouders waren geweest en in welke betrekking hij zich ten huize van Dokter Bichtenstein bevond, had de zon alweer tal van malen over dankbaren en ondankbaren, over hoovaardigen en nederigen van hart, over weldoeners van de menschheid en over zulken, als der maatschappij tot ballast strekken, haar vriendelijk licht gelijkelijk doen opgaan. Herfst was met zijn kouden adem voorlang de bloemen van het veld komen blazen en met de sombere tinten van het dorrend geel het groene loover overspreiden, om daarna, in zijne nog onvriendelijker nukken, ook dit laatste met ruw geweld van de takken te schudden en over veld en akker heen te slingeren: dezen aldus eene lijkwa wevende, veel treuriger en doodscher dan die der glinsterend witte sneeuw, waarin straks zijn broeder Winter hen hullen zou.

En die laatste stond thans op het punt, den schepter over te nemen. Het was 20 December en de Kerstvacantie voor Karel Bichtenstein en zijn makker den vorigen dag reeds ingegaan.

De ‘koningin’ was door het verhaal van den heer Bichtenstein geenszins van houding veranderd tegenover den ‘zoon van haar Grootma's meid’. Of ja, in zekeren zin was zij het wèl. Vroeger had ze alleen in tegenwoordigheid van haar vader vriendelijkheid en gemeenzaamheid tegenover Hendrik gehuicheld; thans wachtte zij er zich ook voor, hem in bijzijn van haar broeder met minachting te behandelen. Zij wist het: Karel zou zonder verwijl den vader van het tegenovergestelde verwittigd hebben.

Maar als Johanna zich met Hendrik alleen bevond, was zij volkomen de oude, indien zelfs niet in nog hoogere mate trotsch en kren-

kend, in woord als daad. Zóó was 't geweest in het gedeelte der zomervacantie, dat na bewust voorval nog verloopen moest; en dat het nog zoo was, - Hendrik had, sedert zijne aankomst gisteravond, al gelegenheid te over gehad, om er zich van te overtuigen.

Had men hem ernaar gevraagd, hij zou gezegd hebben, dat het hem 'niets schelen kon', dat Johanna hem dus behandelde. En hij zou daarbij volkomen oprecht zijn geweest, maar niettemin ook volkomen onwaarheid hebben gesproken. Of, als het hem in waarheid onverschillig was, hoe Johanna hem behandelde, waarom beijverde hij zich dan tegenwoordig, om elken trotschen blik van haar met een even trotschen, elk onvriendelijk woord met een even stuursch te beantwoorden? Als 't hem onverschillig was, hoe kwam het dan, dat iedere kwetsende zinspeling, dat elke geste, van smaad en minachting getuigende, ook als die ter sluik slechts gemaakt werd, omdat vader of broeder erbij tegenwoordig was, - hoe kwam het, vragen we, dat elke zoodanige zinspeling of geste door hem werd opgemerkt, ja, dat ze niet zelden een blos van toorn en verontwaardiging hem naar de wangen joeg?

Neen, hoewel Hendrik het tegendeel beweerd zou hebben en, als we zeiden, volkomen naar overtuiging, omdat hij zichzelven het tegendeel had opgedrongen, hij was gevoelig, hoogst gevoelig zelfs voor de wijze, waarop hij door zijne pleegzuster behandeld werd.

Maar deed Johanna haar best, om de scheeve verhouding en de allengs grooter wordende klove tusschen hen beiden voor vader en broeder verborgen te houden, ook de jeugdige Van der Ploeg hield immerdoor datzelfde doel voor oogen. Ook zijn toon was zachter, ook zijne woorden waren geheel anders gekozen, als hij in bijzijn van den heer Bichtenstein of Karel tot Johanna sprak, dan wanneer hij zich met haar alleen bevond. Bij hem echter kwam het voort uit edeler beginsel, uit hetzelfde namelijk, waaruit we hem ook vroeger reeds zagen handelen. Hij ontveinsde den bestaanden toestand, of poogde althans dien te ontveinzen, enkel en alleen, om zijn vaderlijken weldoener leed en droefheid te besparen.

Op de 'studeerkamer van de jongeheeren', zooals het ons bekend vertrekje nog altijd door het dienstpersoneel genoemd werd, was op den morgen, waartoe ons verhaal thans genaderd is, vergeten de kachel aan te leggen. De heer Bichtenstein had Karel en Hendrik daarom uitgenoodigd, zoolang met hem naar de zijne te trekken, totdat in het verzuim voorzien zou zijn. Met graagte was de uitnoodiging aangenomen, maar nog slechts korten tijd er gevolg aan gegeven, of Dokter was bij een patiënt geroepen, en de twee jongelui hadden dus in zijn studeervertrek het ruim alleen gekregen. Te praten viel er tusschen hen, die elkaar dagelijks zagen, niet veel; ze hadden elk een boek genomen en daarmee, ter weerszijden van de kachel, zich neergezet.

'Hendrik!' had Karel gezegd, na verloop van misschien anderhalf

uur, ‘Hendrik! deze lectuur bevalt me niet erg. Ga je mee naar onze eigen kamer? 't Zal er nu wel warm zijn.’

‘Ga jij maar vast,’ was Hendrik's antwoord geweest, ‘dan zal ik je aanstonds volgen. 'k Wou dit verhaal even uitlezen: nog eene bladzij of zes, dan ben ik er.’

Karel was diensvolgens heengegaan en Hendrik voor 't oogenblik nog achtergebleven. Zijn stoel stond naast den haard, dicht tegen den muur geschoven, terwijl zich ter andere zijde van hem eene breede, ver vooruitspringende kast bevond. Dit - en men gelieve op deze bijzonderheid te attendeeren - dit had ten gevolge, dat een de kamer binnentredend persoon wel opzettelijk naar hem hadde moeten zoeken, om hem bij den eersten opslag te ontwaren.

Toen daar straks de heer Bichtenstein ontboden was, had hij juist voor zijne geopende secretaire gezeten, en daar de patiënt, te wiens behoeve zijne hulp was ingeroepen, zich eene gevaarlijke, sterk bloedende verwonding had toegebracht, had het geval grooten spoed vereischt. Bichtenstein had zich dus den tijd niet gegund, de secretaire te sluiten.

Terwijl nu Hendrik daar in zijn hoekje zat te lezen, werd onverwachts en zeer voorzichtig de deur van het vertrek geopend en trad snel, maar met sluipenden tred, Johanna binnen - blijkbaar zonder hem te zien. Door háár was straks heur vader geroepen; ze had dus gelegenheid gehad, om op te merken, dat hij de secretaire liet openstaan. Verder had ze ook opgemerkt, hoe, in een hoekje van die secretaire, ettelijke guldens lagen opgestapeld; en het toeval wilde, dat ze juist gebrek had aan geld. Ze had namelijk hare zinnen gezet op een kostbaar, volkomen doelloos luxe-artikeltje, tot het aanschaffen waarvan hare spaarpenningen te kort schoten en waarvoor ze wel wist, dat haar vader geen geld zou willen geven, gezworen vijand als hij was van al wat overdadige weelde moet heeten. Hoogmoedige karakters zijn lang niet altijd fiere karakters: - Johanna had van stonden aan het plan gevormd, om, als de gelegenheid ertoe zich mocht opdoen, van de in de secretaire liggende guldens zoovele te nemen, als voor den aankoop van het begeerde voorwerp noodig waren. Haar vader zou zoo precies niet weten, hoeveel guldens daar lagen. Geen haan zou er dus naar kraaien, meende zij.

Toen ze vervolgens haar broeder naar boven had hooren gaan, had ze gemeend, zich de gezochte gelegenheid reeds aangeboden te zien. Karel en Hendrik waren, wat men noemt onafscheidelijke vrienden: geen wonder alzoo, dat Johanna, één hunner de trappen hoorende beklimmen, onwillekeurig in den waan werd gebracht, dat beiden de studeerkamer van haar vader tegen die van henzelven gingen verwisselen.

't Was dan ook na slechts een zeer vluchtigen blik in het rond te hebben geworpen, dat Johanna op de secretaire toetrad, de noodige guldens van den stapel nam en zich onmiddellijk daarna weer verwijderde, even snel en sluipend, als zij gekomen was.

Hendrik had alles gezien, alles begrepen, maar op geenerhande wijze zijne tegenwoordigheid verraden. De ‘koningin’ wist dus niet anders, of met hare zoo onkoninklijke daad was niemand bekend dan zijzelve.

't Was voor het overige onwillekeurig geweest, dat Hendrik zoo onbeweeglijk was blijven zitten. Verbazing had hem als verlamd - niet de begeerte, om onopgemerkt te blijven, hem doen handelen. Doch was alzoo zijn eerste gevoel, bij 't zien plegen der daad, verbazing, zijn tweede was uitbundige blijdschap. Nu zou hij haar, die hem zoo smadelijk pleegde te behandelen, op *zijne* beurt minachting kunnen betoonen! Zonder eenige geldige reden had zij het hem gedaan; wat hij zou doen daarentegen, zou alleszins gemotiveerd zijn! Op welke wijze zou hij 't haar laten blijken, dat het gepleegde door hem gezien was? Zou hij onmiddellijk tot haar gaan en het gestolene terugvorderen? Of zou hij wachten, totdat ‘oom’ straks te huis kwam, en er dan in diens tegenwoordigheid over beginnen?.... Het laatste; want dan zou Jo zich dubbel gegriefd, dubbel vernederd voelen.

Maar.... het zou genieperig van hem zijn. Zeker! Jo had iets dergelijks drievoudig aan hem verdiend; had hem van haar kant nooit anders, in den laatsten tijd ten minste niet, dan genieperig, dan onredelijk, dan laag en gemeen behandeld; maar, omdat Jo slecht was, moest *hij* het daarom zijn?....

't Was in zekeren zin een offer, dat Hendrik's alleszins verklaarbare zucht naar wraak der loyauteit bracht, maar hij besloot, zijne ontdekking voor ‘oom’ en ieder ander verborgen te houden. Zelfs Karel zou hij er onkundig van laten. Hij zou Jo gaan opzoeken; haar zeggen, dat de diefstal hem bekend was, en haar noodzaken, het gestolene weer op zijne plaats te brengen; hij zou haar zelfs dreigen met openbaarmaking van het feit en haar zoo de vrees voor schande en bestraffing te verduren geven; maar verder dan dit zou hij niet gaan. Dat zou laag van hem zijn; en laag wezen wilde hij niet, tegenover Jo zelfs niet.

Na korten strijd tot dit besluit gekomen zijnde, was Hendrik juist van zins op te staan, om het ten uitvoer te gaan leggen, toen voor de tweede maal de deur van het vertrek geopend werd en - de heer Bichtenstein zelf bij hem binnentrad.

Ook deze zag den knaap niet zitten, gaf ten minste geen blijk daarvan. Eenigszins haastig op de secretaire toegetreden, nam hij het resteerend geld daaruit en verwijderde zich onmiddellijk daarna weer. Een buitenafwonend dorpeling had hem in den loop der week de voor winterprovisie bestemde appels, peren en aardappelen geleverd; en Dokter, dezen man niet ver van het dorp ontmoetende, had hem verzocht, even mee ‘naar huis’ te gaan en het hem verschuldigde in ontvangst te nemen. In de woonkamer had hij daarop den tijdelijken metgezel achtergelaten, en derwaarts spoedde hij zich thans met het geld terug.

Andermaal bleef Hendrik dus alleen in Dokters studeerkamer achter.

Met welk gevoel?.... Half in tegenspraak met het ridderlijk besluit van daar even was het ook thans weer een gevoel van blijdschap, dat hem vervulde. Zonder dat hij een ‘geniepert’ zou zijn, zonder dat éénige laagheid hem verweten kon worden, geheel buiten zijn toedoen en wil zelfs, zou Jo nu loon naar verdienste krijgen, zou ze als diefegge zich aan de kaak zien stellen. Want de zaak zou ontdekt worden; daaraan twijfelde Hendrik bijna niet. Nu Dokter juist dat geld was komen halen, zou het ontbrekende aanstonds door hem gemist worden.

Ja! Jo zou loon naar verdienste krijgen; zou ondervinden, wat het was: het oog van anderen met een blik van koele minachting op zich te zien rusten. 't Is reeds gezegd: voor de tweede maal jubelde Hendrik's hart in stilte bij het vooruitzicht hierop.

Maar de onedele opwelling duurde ook thans slechts kort. ‘Geen kwaad met kwaad vergelden!’ - berispte hij welhaast zichzelven - ‘en de wensch, de begeerte, dat zoodanige vergelding moge plaats grijpen, is al even laag als de daad zelve.’ Neen, Hendrik wilde, Hendrik wenschte niet meer, dat de zaak ontdekt zou worden. Als hij maar kon, hij zou het verhinderen.

‘Als hij maar *kon.*’

En kon hij dan *niet*? Was er niet één middel uit te denken, om ‘oom’ de guldens, schijnbaar op natuurlijke wijze, weer in handen te spelen en zoo het plegen van de misdaad alsnog verborgen te houden?

Terwijl Hendrik's gedachten met volle kracht aan dit vraagstuk werkten, trad opnieuw de heer Bichtenstein bij hem binnen, geene drie minuten, nadat hij was heengegaan. Het geld was door hem vermist; en nu doorzocht hij met kennelijke verbazing alle vakken en laatjes, waarheen het zich met mogelijkheid denken liet, dat de verloren guldens verdwaald konden zijn. Eindelijk hield hij op met zoeken, zag het vertrek rond en ontwaarde Hendrik.

‘Ben jij hier altijd geweest,’ vroeg hij, ‘sinds ik van morgen ben heengegaan?’

‘Ja, Oom!’ was Hendrik's antwoord, met bevende stem gegeven. Bichtenstein merkte evenwel dat laatste niet op. Hij vervolgde:

‘Is hier dan ook iemand vreemds geweest in dien tijd?’

‘Neen, Oom!’

‘Eene van de meiden?’

‘Ook niet, Oom!’

‘Weet je 't zeker, Hendrik?’

‘Heel zeker, Oom!’

‘Vreemd! Ik heb gister dat geld voor die appelen en dat andere hier afgepast neergelegd, en nu ontbreken er dertien gulden.’

En opnieuw zocht de heer Bichtenstein alle hoekjes en gaatjes der secretaire door, natuurlijk zonder iets te vinden. Hij ging toen elders het ontbrekende halen, om dit den wachtende ter hand te stellen,

en kwam daarna terug, om naar de vermiste guldens verder te zoeken. Hendrik zat nog altijd op dezelfde plaats en in dezelfde houding.

'Weet je zeker, zeg je, Hendrik, dat hier niemand geweest is?' vroeg de heer Bichtenstein hem nog eens weer.

'Ja Oom, heel zeker,' zei Hendrik met nadruk. Hij wenschte thans in alle oprechtheid, de zaak geheim te houden, maar - niet ten koste van een der dienstbaren.

Tot dusver was de gedachte, dat Hendrik zelf de schuldige zou zijn, geen oogenblik bij Dokter opgekomen. Maar onwillekeurig viel nu diens oog erop, hoe verward, hoe bleek en ontdaan zelfs de knaap er uitzag, en:

'Hendrik!.... om 's Hemels wil!.... heb *jij* het toch niet gedaan?' kwam hem trillend van de lippen.

Dat had Hendrik allerminst verwacht. Snel zag hij naar zijn vaderlijken weldoener op, willens, om met de sterkste bewoordingen zijne onschuld te betuigen. Maar de schok, dien de vraag hem gegeven had, was te groot. Gedurende eenige oogenblikken weigerde de tong hem haar dienst.

En gedurende die oogenblikken las Hendrik op Bichtenstein's gelaat de matelooze smart, die de verdenking den ver denker zelven te lijden gaf. Alle gevoel van gekrenktheid, waaraan hij daar even niet gansch en al vreemd was geweest, verliet hem onmiddellijk, en er kwam een ander gevoel voor in de plaats:

'Als het Bichtenstein reeds in die mate smartte, in hèm den schuldige te zien, wat moest het dan niet voor hem zijn, zijne eigen dochter als zoodanig te leeren kennen!'

Snel was Hendrik's besluit genomen.

'Vergeef mij, Oom!' stamelde hij, toen tong en stem weer tot zijn dienst stonden, op den toon van berouwvol schuldbesef.

'Dus het *is* zoo?' riep Bichtenstein. '*Jij* hebt...?'

Verder kwam hij niet. Hij zag Hendrik een oogenblik zwijgend aan, met eene uitdrukking van onbeschrijfelijken weemoed; liet toen met een bijna kermend: 'O God!' zich op een stoel vallen en wenkte Hendrik, het vertrek te verlaten.

Deze ging dien wenk gehoorzamen, maar juist trad Karel binnen. Hij kwam den makker halen, die te lang naar zijn zin op zich wachten liet.

'Mijn hemel!' riep Karel, zoodra hij vader en vriend in het oog kreeg, 'wat is hier gebeurd?'

Hendrik antwoordde niet; maar Bichtenstein, hoewel ook hij niet onmiddellijk, gaf zijn zoon de gewenschte verklaring.

'Iets,' sprak hij, en het kostte hem kennelijk moeite, de woorden uit te brengen, 'iets, dat ik, drie minuten geleden, eene onmogelijkheid zou hebben genoemd. Hendrik heeft me dertien gulden uit de secretaire gestolen.'

'Dat is niet waar!' riep Karel, liep op Hendrik toe, greep zijne

hand en poogde hem naar den heer Bichtenstein heen te trekken met de woorden:

‘Zeg aan Pa, dat het niet waar is, Hendrik!’

Maar Hendrik wendde het gelaat af en maakte zijne hand uit die des makkers los.

‘Laat me, Karel!’ smeekte hij, in tranen losbarstende.

‘Hendrik!....’ zei Karel, met bangen twijfel in zijne stem en in den blik, waarmee hij den vriend aanzag. Maar het was weer op den toon der volste overtuiging en terwijl hij andermaal Hendrik's hand in de zijne greep, dat hij voortvoer:

‘Neen, het kan niet zijn! Is 't wel, Hendrik? Je hebt dat geld *niet* gestolen.’

‘Ik heb het wèl gedaan,’ zei Hendrik.

Thans liet Karel uit eigen beweging de hand des makkers vallen, maar om ze onmiddellijk daarna ten derden male, en als berouwvol, vast te grijpen.

‘Waarom heb je 't mij niet gezegd, dat je in geldgebrek waart?’ vroeg hij met vriendelijk verwijt. ‘En waar hadt je al dat geld voor noodig?’ liet hij in één adem, maar op den toon van verwondering, volgen.

De laatste vraag bracht Hendrik niet weinig in het nauw. Volstrekt ongewoon aan onwaarheid spreken, was hij niet vlug in het uitdenken van leugens.

‘Ik... ik....’ begon hij en had, reeds vóórdat hij zoover was, eene kleur als bloed.

‘Ja, Hendrik, waar hadt je al dat geld voor noodig?’ vroeg thans ook de heer Bichtenstein.

‘Ik...’ begon Hendrik weer en hokte. Maar toen, op eens, ging het als een rateltje, in één stuk voort:

‘Een van onze makkers te Arnhem moet vijftien gulden van me hebben. Ik ben ze al verscheidene weken bij hem in de schuld.’

‘Wie van onze makkers is dat?’ vroeg Karel verwonderd.

‘Dat mag ik niet zeggen,’ was het antwoord; en deze nieuwe logen liet niet merkbaar op zich wachten.

‘Waarom niet?’ vroeg Karel weer.

‘Omdat... omdat hij het voor zijn vader niet weten wil, zooveel geld overgespaard te hebben, dat hij me die som leenen kon.’

‘Vraag niet verder, Karel!’ zei de heer Bichtenstein thans. ‘Zoolang Hendrik ons de waarheid verzwijgen wil,’ voer hij voort, schijnbaar tot zijn zoon het woord blijvende richten, maar den blik met strengen ernst op Hendrik gevestigd houdende, ‘zoolang zullen je vragen geen ander uitwerksel hebben, dan hem in het uitdenken van leugens bedrevener te maken. En dat is geene benijdbare kunst! - Hendrik!’ voer hij voort, zich nu rechtstreeks tot dezen wendende, ‘die dertien gulden mag je behouden, en nooit zal ik vragen, wat je ermee

gedaan hebt. Als je, te eenigen dage, over den misslag van heden genoeg berouw krijgt, om me uit eigen beweging je vertrouwen op dat punt te schenken, dan - zul je weer de oude Hendrik voor me zijn. Maar tot zoolang zijn we malkaar vreemd, jij en ik, uitgenomen natuurlijk, dat ik blijf voortgaan, je als mijn zoon bij me in huis te houden en in allen deele je opvoeding te bekostigen. Dat is eene schuld, die ik met je overleden moeder te vereffenen heb. Maar de liefde, die ik je toedroeg, was tusschen jou en mij; en die heb je verbeurd.'

En de heer Bichtenstein verliet het vertrek met een gelaat, waarop in scherpe trekken te lezen stond, dat, had Hendrik naar zijne meening zijne liefde ook verbeurd, die liefde niettemin gansch niet in hem verstorven was, maar integendeel groot en sterk genoeg, om, in de gegeven omstandigheden, eene bron voor hem te zijn van het grievendst zieleleed.

'Hendrik!' zei Karel, hem nadertredend en deelnemend bij de hand vattende, zoodra zijn vader het vertrek verlaten had, 'Hendrik! hoe ben je dáártoe gekomen?!'

Hendrik had groote moeite, zijne lippen in bedwang te houden. Een schier onweerstaanbare aandrang, om althans jegens den makker en vriend zijn hart uit te storten, althans dezen met zijne onschuld in kennis te stellen, maakte zich van hem meester. Maar - 'als Karel het wist, zou hij willen zwijgen?... Neen, 't was zoo goed als zeker, dat hij het *niet* zou willen!' - Hendrik wendde het hoofd af en onttrok zich aan Karel's liefkoozingen.

En Karel, de drijfveer dier laatste handelwijze niet vermoedende en ook niet kunnende vermoeden, voelde zich erdoor gekrenkt, verliet zuchtend de kamer en behandelde van dien tijd af den broederlijken vriend van vroeger met weinig meer dan eene soort vriendelijke, meewarige welwillendheid. Eene aalmoes van het medelijden was in de plaats getreden van een echt hartelijken, vertrouwelijken omgang, van warme jongensvriendschap.

Intusschen was het voorwerp van dat medelijden aanvankelijk niet zeer geneigd, de hem verstrekte aalmoes aan te nemen, noch van Karel, noch van den heer Bichtenstein. Misschien een half uur nadat de laatste, als boven gezegd is, was heengegaan, de knapen in het studeervertrek achterlatende, zocht Hendrik hem op in de woonkamer. Hij was er op dat oogenblik alleen, en Hendrik, tot op eene halve schrede vóór hem getreden, zei aarzelend, verlegen, sterk aangedaan, maar ondanks dit alles blijkbaar slechts uitende, wat een vastgenomen besluit bij hem was:

'Oom! na 'tgeen straks gepasseerd is, wil ik liever niet langer van uwe goedheid gebruik maken. Geloof, dat ik dankbaar ben voor wat u voor me gedaan hebt, innig dankbaar, en dat ik het mijn levenlang blijven zal; en... en... laat ik in *vriendschap* van u mogen scheiden!'

De laatste woorden werden smeekend uitgebracht; en, terwijl hij ze sprak, kon de arme knaap zijne verschillende aandoeningen niet meer bedwingen. Hij begon luid te snikken en ging daarmee voort, lang nadat hij met spreken had opgehouden.

De heer Bichtenstein wist blijkbaar niet recht, hoe hij het met hem had. Verwonderd had hij opgezien, toen hij hem zag naderen; nog meer verwonderd was hij geworden bij 't hooren van wat Hendrik te vertellen had; en in medelijden, in verteedering, had al wat hij gevoelde, zich opgelost, toen hij daarna den knaap snikkende, en kennelijk aan de hevigste ontroering ten prooi, zag vóór zich staan. Hij was op het punt geweest, Hendrik naar zich toe te trekken en aan zijn hart te sluiten; hem te zeggen, dat alles vergeten en vergeven was en er aan 't gebeurde van dien morgen nooit meer door hem gedacht zou worden.

Maar eensklaps waren toen weer gansch andere gedachten en gevoelens in hem opgekomen. ‘Was het van den knaap niet misschien bloot comediespel, wat hem (den Dokter) zoo verteederd had? Was in allen gevalle de ontroering, door Hendrik aan den dag gelegd bij 't gewagen der genoten weldaden en van de ophanden zijnde scheiding, niet veel sterker uitgedrukt dan gevoeld?... Zeer zeker was ze! Anders zou die ontroering den schuldige bewegen, zijne logen van daar straks te herroepen, het gevraagde vertrouwen te schenken en eerlijk te bekennen, met welk doel het geld door hem was weggenomen. Neen! de knaap mocht al *iets* gevoelen bij het uitspreken zijner dankbetuiging, bij de gedachte aan afscheidnemen van hem en zijne weldaden, het kon niet anders, of dat “iets” moest luttel weinig zijn!’

Zóó dacht Bichtenstein en versterkte van oogenblik tot oogenblik zichzelven in die meening; en de verteedering van daar even maakte allengs weer plaats voor het gevoel der strengste afkeuring, welhaast gemengd met zekere bitterheid zelfs; en plotseling oprijzende, voegde hij met maar halfbeteugelde drift den in tranen badende toe:

‘Houd op met die vertooningen, waar je niets van meent! *Mij* zal het leed doen, bitter leed, als je heengaat en me zoo buiten mogelijkheid stelt, om jegens je moeder mijne gelofte te vervullen. Maar ik heb het bewijs ontvangen, dat je er niet veel naar vraagt, of je daden mij aangenaam zijn of omgekeerd. Doe dus, zooals je zelf zult goedvinden: de deur staat open!’

Daarop verwijderde hij zich snel, zonder éénmaal naar Hendrik om te zien.

Deze had daar straks gemeend, zich zoo ongelukkig te gevoelen, als hij het immer doen kon; thans was hij tot het besef gekomen, zich toen allerdeerlijkst te hebben vergist. Hij toefde nog eenige oogenblikken in het vertrek. Toen hij het daarna op zijne beurt verliet, was het met een gelaat, dat al het jongensachtige voor 't oogenblik verloren had; dat bleeke, strakke trekken had gekregen in ruil voor

de vroolijke, schalke, onbekommerde van nog geen uur geleden; maar het was tevens met het vaste voornemen: Bichtenstein en zijne weldaden *niet* te verlaten.

En toen Dokter met dat voornemen in kennis werd gesteld; beter gezegd, toen hij aan het niet-heengaan van Hendrik bespeurde, dat het was opgevat; toen was hij innig blij daarover; maar terzelfder tijd daalde de arme Hendrik nòg dieper in zijne achting. ‘Ook dat praten over heengaan en al dat andere, ook dàt was dus comediespel geweest!’

En de ‘koningin’?

De ‘koningin’ wist aanvankelijk niets van het heele geval. Noch haar vader, noch haar broeder, noch Hendrik zelf liet zich tegenover iemand erover uit. Zij was getuige geweest van Bichtenstein's verbazing, toen de dertien gulden ontbraken, en dienvolgens ten prooi aan voortdurenden, hevigen angst. Van oogenblik tot oogenblik had ze gevreesd, dat naar het verlorene een onderzoek zou worden ingesteld.

Dit had geduurd tot den volgenden dag, als wanneer ze toevallig eene onopgemerkte toehoorster werd bij een gesprek, gevoerd tusschen Bichtenstein en Karel, en waaruit het haar duidelijk werd, wel niet, dat Hendrik zichzelven schuldig had verklaard, maar toch, dat op hem de verdenking rustte. ‘Ah!’ had ze gedacht, ‘dàt is dus de reden, dat er geen onderzoek naar de zaak wordt ingesteld!’ En een gevoel van namelooze verlichting, van uitbundige blijdschap, was voor den vroegeren angst in de plaats getreden. Dat een ander, een onschuldige, nu door haar toedoen van diefstal werd verdacht - het was aanvankelijk in Johanna zelfs niet opgekomen, daaraan te denken.

Maar toen ze Hendrik later ontmoette en zijn bleek, innig bedrukt gelaat haar in het oog viel, begreep ze, dat ook hijzelf wist, onder welke verdenking hij lag, en dat hij er zwaar onder leed. Toen werden toch hare betere gevoelens wakkergeschrikt. Allengs luider deed de stem van het zelfverwijt zich in haar hooren; en een onmiddellijk uitwerksel hiervan was, dat zij den tot dusver met zooveel trotsche minachting bejegenden knaap met de meest voorkomende vriendelijkheid ging behandelen.

Hendrik toonde zich geenszins dankbaar voor die verandering in haar gedrag. Met groote koelheid, veeltijds met volkomen stilzwijgen zelfs, werden de minzame woorden, door haar hem toegesproken, beantwoord; en met eene beweging van trotsche minachting wendde Hendrik zich van haar af, zoo dikwijls zij hem liefkoozend wilde nadertreden.

Dit verwonderde onze ‘koningin’ niet weinig. Het was haar, als we weten, volkomen onbewust, dat Hendrik van hare wandaad kennis droeg; en ze had altijd gedacht, - wellicht had ze, ook op zichzelf reeds, zich hierin schromelijk vergist - maar ze had altijd gedacht, dat het slechts aan haar stond, in de allengs ontstane, van weerszijden koele, vijandelijke houding tusschen haar en Hendrik verande-

ring te brengen; altijd gedacht, dat door den ‘zoon van Grootma's meid’ elk vriendschapsblijk van hare zijde met beide handen zou worden aangegrepen. Dat het *niet* zoo was, deed haar wellicht te ijveriger en volhardender zijn in hare pogingen, om met Hendrik weer op goeden voet te komen.

De heer Bichtenstein en Karel daarentegen namen hoe langer zoo meer eene teruggetrokken houding aan tegenover den in hun oog zoo diepschuldige, ‘die daarenboven te stijf was, om door de mand te vallen en het doel, waarmee het geld gestolen was, te noemen’. Johanna merkte dit laatste zeer wel op, en het speet haar oprechtelijk. Maar zij kon er geene verandering in brengen, zonder gevaar te loopen, zichzelve te verraden. En zich dááraan bloot te stellen, kwam niet bij haar op; aanvankelijk ten minste nog niet.

Zoo bleven de zaken voortsukkelen tot den dag, waarop Karel en zijn makker naar Arnhem terug moesten keeren, om hunne studiën te hervatten. Tegen vijf uur zouden ze vertrekken; thans was het ruim half twee.

't Was helder, vriezend weer dien dag en eene wandeling dus niet onaangenaam. Daarom was Dokter te voet de in zijne buurt wonende patiënten gaan bezoeken, en Karel was met hem meegegaan. Aan Hendrik had de heer Bichtenstein het niet gevraagd, hem te vergezellen.

De arme jongen was, gelijk hij in de laatste dagen meermalen gewoon was te doen, op zijn eentje naar de studeerkamer geslopen, had daar een boek genomen en - was gaan zitten mijmeren.

In den korten vacantietijd was hij merkelijk bleek geworden en vermagerd. Alle vroolijkheid en levenslust was als verstorven bij hem. Zijn weldoener, zijn vaderlijke vriend verdacht hem van oneerlijkheid; erger, van zwarte ondankbaarheid: - de gedachte was ondraaglijk.

En toch, kon hij de wereld ermee winnen, hij zou zijne schuldbekentenis niet willen herroepen. ‘Als de heer Bichtenstein wist, dat zijne dochter het geld gestolen had, wat zou hij zich diep ongelukkig voelen! Zeker! 't was wel het minst, dat hij doen kon, in vergelding voor al het genotene, dat hij hem dat grievend leed bespaarde!’

Dit was bij Hendrik's mijmeringen de immer voorttrillende grondtoon, was het van stonden aan geweest en was het ook nu weer; en menige traan, evenzeer door dank- als smartgevoel ontlokt, was hem dien morgen reeds weer langs de wang gegleden.

Het was dan omstreeks half twee in den middag, toen Hendrik op het onverwachtst de deur van het studeervertrek zag opengaan en Johanna bij hem binnentreden. Zijne wenkbrauwen trokken zich onwillekeurig samen. Hij greep zijn boek en begon ijverig te lezen.

Ook Johanna was bleek geworden in de jongste dagen. Zij trok zich het geval veel sterker aan, dan menigeen geneigd zou zijn geweest, van haar karakter te verwachten. En vooral was ze bleek, doodsbleek bijna, nu ze dus het studeervertrek binnenkwam en

langzaam, met aarzelende houding voorttrad tot naast den schijnbaar lezende.

Hendrik zag die laatste beweging, sloeg zijn boek dicht en maakte zich gereed, het vertrek te verlaten.

Had hij het opgemerkt, dat Johanna in den laatsten tijd bleeker zag dan gewoonlijk; opgemerkt dus, dat zelfverwijt haar kwelde en zij waarlijk leed onder het geval - zijn goed hart zou hem waarschijnlijk al het voorafgaande hebben doen vergeten. Maar Hendrik had het *niet* opgemerkt. De diepe verachting, welke hij sedert het jongst voorgevallene voor Johanna had opgevat, deed het hem vermijden, den blik op haar gelaat te vestigen. 't Was hem wel in 't oog gevallen, dat ze hem tegenwoordig kennelijk aanhaalde, in plaats van, als vroeger, hem stuursch en trotsch te bejegenen; maar - hij had zooveel te denken en te mijmeren tegenwoordig - over de reden, die tot de veranderde handelwijze haar genoopt had, was niet door hem nagedacht. Hij zag er eene gril in, anders niets; en bij elke toenadering der pleegzuster bleef hij dezelfde teruggetrokken houding bewaren, ja, beantwoordde ze meestal met den afkeer, dien ze hem inboezemde, opzettelijk en zoo duidelijk mogelijk aan den dag te leggen.

Hendrik dan stond op, van zins, om de kamer te verlaten, toen Johanna de plaats naderde, waar hij gezeten was.

Toen Johanna dit zag, bleef ze staan. Een pijnlijke trek gleed over haar gelaat. Ongehinderd evenwel liet ze hem doorgaan tot dicht bij de deur, maar toen zei ze, zacht en smeekend:

'Hendrik!'

'Wat is er?' vroeg Hendrik, even stilstaande, maar zich slechts ten halve naar haar omkeerende en op ijskouden toon.

Er kwam geen antwoord; en toen Hendrik, hierover verwonderd, naar haar omzag, bespeurde hij tot zijne groote bevreemding, dat ze stond te schreien.

De ware oorzaak harer tranen te vermoeden, was hem verre. 'Ze zal in ongelegenheid zijn,' dacht hij, 'en, daar Oom en Karel niet te huis zijn, naar mij zijn toegekomen, om hulp te zoeken.' Niettemin kreeg hij met de schreiende half medelijden en zei, wat minder koud en stroef dan daar even en terwijl hij naar haar terug kwam wandelen:

'Wat is er, Jo? Kan ik je ergens aan helpen?'

'Neen,' zei Jo, 'ik ben hier gekomen, om je te zeggen....'

Maar een nieuwe, met meer geweld losbarstende tranenvloed belette haar het voortgaan. Hendrik zag, dat de smart, waarvan hij getuige was, dieper ging, dan hij vermoedde, en, schoon aan den waren oorsprong ervan ook nu nog in het minst niet denkende, vergat hij voor 't oogenblik al het gebeurde en was enkel op troosten en helpen bedacht. Johanna stond, door eene onwillekeurige poging, om hare ontroering voor hem verborgen te houden, met het gelaat van hem

afgewend. Hij trad op haar toe, nam hare hand in de zijne en vroeg meewarig:

‘Jo, wat scheelt eraan? Zeg het me: als ik kan, zal ik je helpen.’

Maar die minzame toespraak diende slechts, om Johanna's ontroering nog te doen toenemen.

‘Neen!’ riep ze, hare hand uit die van Hendrik rukkende en terwijl een donkere blos het straks zoo bleeke gelaat overtoog. ‘Neen, Hendrik, wees niet zóó tegen me! Ik kan het niet verdragen! Ik verdien het niet! Ik heb het geld gestolen! Dáár!’ ging ze voort, een weinig kalmer, maar onder het storten van nieuwe tranen ‘nu is het eruit. Zeg jij het nu aan Pa, want dat kan ik niet.’

‘Daar zal ik me wel voor wachten!’ zei Hendrik met weemoedigen glimlach, doch terwijl hij andermaal Johanna's hand liefkoozend in de zijne nam. Het meisje zag verwonderd naar hem op. Hij vervolgde:

‘Als dat in mijn plan lag, had ik het immers wel vroeger gedaan?’

‘Hoe!’ riep Johanna, ‘heb je dan geweten....?’

‘Zeker, Jo! Ik was in de kamer, toen je 't geld uit de secretaire naamt, en heb alles gezien.’

‘En waarom heb je je dan de verdenking laten aanleunen?’

‘Ik heb méér gedaan. Ik heb zelf gezegd, dat ik 't geld had weggenomen.’

‘Waarom? Waarom?’

‘Omdat ik zag, hoe diep het je vader griefde, *mij* te verdenken; omdat ik begreep, dat zijne smart nog tienmaal grooter zou zijn, als hij, in plaats van in mij, in zijn kind de schuldige kende; en omdat het mijn plicht, zoowel als mijn innigst begeeren was, hem dat leed te besparen.’

Er volgde eene pauze, waarna Johanna eensklaps en met groote vastberadenheid zei:

‘Pa zal het weten! Als jij 't niet zeggen wilt, zal *ik* het doen. Je zult niet langer de schuld dragen van wat ik gedaan heb.’

‘Jo,’ zei Hendrik ernstig, ‘zul jij je vader minder ontzien, dan ik het heb gedaan?’

‘Pa zal het te boven komen,’ snikte Jo.

‘Hoogst waarschijnlijk’, zei Hendrik. ‘Maar zoolang hij het niet te boven is, zal zijn lijden groot zijn.’

‘Pa zal 't nog veel lager vinden, dat ik jou laat boeten voor wat ik misdreef!’

‘Hij zal het nooit te weten komen, Jo. Bovendien *is* het geene laagheid meer, nu ik je zelf verzoek, dringend verzoek, geen woord van de zaak te reppen.’

Weer volgde eene pauze, waarna Johanna, opnieuw in tranen losbarstend, riep:

‘Wat moet je me diep verachten, Hendrik!’

‘Dat *heb* ik gedaan,’ was het antwoord, ‘maar ik doe 't nu niet

meer. Het eenige gevoel, dat ik wegens het gebeurde tegenover je meer heb, is medelijden. En hartelijk blij ben ik met je vriendschap, Jo! die het geval me schijnt terugbezorgd te hebben en die, wees daar verzekerd van, eene lang niet verwerpelijke pleister legt op de wond, waarvan ik het bestaan niet ontveinzen wil.'

De laatste woorden joegen Johanna een pijnlijken blos aan. Schoon geheel buiten bedoeling van den spreker, hielden ze dan ook eene zware beschuldiging in. Misschien wel gedeeltelijk, om dien blos te verbergen, wendde Johanna zich af, om heen te gaan.

'Je zult dus zwijgen, Jo?' vroeg Hendrik, toen hij dit laatste bespeurde.

Het meisje wendde zich weer tot hem. Een paar seconden stond ze weifelend, met vochtigen blik en trillende lippen haar pleegbroeder aan te staren. Toen viel ze hem om den hals met den uitroep:

'Hendrik, Hendrik, wat sta je hoog boven me, en wat heb ik laag op je neergezien!'

Hendrik beantwoordde de omhelzing met alle hartelijkheid; maar den uitroep beantwoordde hij niet. Tegen zijn gemoed inspreken, kon hij niet; en hijzelf was ook van oordeel, dat hij 'boven haar stond'.

Johanna beloofde, dat ze zwijgen zou; en Hendrik ging met haar naar de woonkamer, om de laatste uren van zijn verblijf in haar gezelschap door te brengen.

Het uur van vertrek was geslagen. Karel had zijn vader den afscheidsgroet reeds gebracht; thans trad Hendrik toe, om het op zijne beurt te doen.

'Hendrik!' zei de heer Bichtenstein, met 's knapen hand in de zijne en den blik met weemoedigen ernst op hem gevestigd, 'Hendrik! heb je me vóór je vertrek niets te zeggen? niets te openbaren?'

Hendrik's gelaat werd oogenblikkelijk overdekt met een gloeienden blos, maar langzaam en treurig schudde hij het hoofd.

'Ga dan!' zei Bichtenstein, Hendrik's hand zoo schielijk loslatende, dat het bijna was, of hij ze van zich stiet, 'ga dan! en God beware je ervoor, dat je ooit je liefde beantwoord ziet, zooals de mijne het door jou is gedaan!' En zich haastig omwendende, ging hij heen.

Johanna had vlak naast haar vader in de gang gestaan, waar dit afscheidstooneel plaats vond, en alles gezien en gehoord. Hare oogen zwommen in tranen. Hendrik kwam thans tot haar, om afscheid te nemen.

'Hendrik,' fluisterde zij, 'laat ik het Pa maar zeggen!'

'Neen!' zei Hendrik beslist, omhelsde zijne schreiende pleegzuster hartelijk en snelde heen, om in het rijtuig te wippen, waarin Karel reeds plaats genomen had. Gaarne had hij nog eens omgezien en Johanna een laatst vaarwel toegewuifd, maar dat durfde hij niet. Hij voelde,

dat aandoeningen van verschillenden aard ook hem dan te machtig zouden worden.

'Die Jo is toch eene rare!' dacht Karel, die uit de verte het afscheid tusschen de twee had gadegeslagen. 'Eerst, toen we Hendrik voor den besten jongen van de wereld hielden, behandelde ze hem als haar slaaf; en nu, nu hij gebleken is.... Maar 't is waar, daar weet zij niet van!' viel hij zichzelven in de rede of liever in de gedachte, floot een deuntje en ging, het gelaat van Hendrik afgewend, uit het portierraam zitten turen.

Intusschen bleef Johanna de vertrekkenden naöogen, zoolang het rijtuig in 't gezicht bleef, om dan eerst naar de woonkamer terug te keeren. Daar vond ze haar vader bij de tafel zitten, het hoofd in de hand geleund en over het geheel in zoo treurige, moedelooze houding, als waarin ze zich niet herinneren kon, hem nog ooit gezien te hebben.

'Hendrik heeft gelijk!' zuchtte zij bij zichzelve. 'Als Pa wist, dat *ik* het heb gedaan - hij kwam het misschien niet te boven!'

IV.

Eene maand of drie waren sedert de Kerstvacantie verloopen, en Karel Bichtenstein begon al uit te rekenen, hoelang het nog duren zou, vóórdat die van Paschen er weer zou zijn. Vroeger had altijd, en met gelijken animo, Hendrik hem bij het opmaken dezer rekening ter zijde gestaan, maar thans deed Karel het op zijn eentje. Hendrik's verlangen, om den vaderlijken vriend te ontmoeten, werd ditmaal bijna, zoo niet ten volle, opgewogen door een zeker ertegen opzien. Daarenboven, men kon niet bepaald zeggen, dat Karel hem ontweek, en nog veel minder, dat hij het Karel deed; maar het vertrouwelijke, het bijzonder kameraadschappelijke was toch gansch en al uit hun omgang geweken. Karel zag hoe langer zoo meer in den vroegeren speelmakker slechts den onwaardigen dief; en al deed medelijden hem zijne gevoelens zooveel mogelijk verbloemen, Hendrik bespeurde zeer goed, hoe ze waren, en wilde van zijn kant zich niet opdringen.

Maar op zekeren morgen liep Karel, terwijl hij zich naar het Gymnasium begaf, niet slechts figuurlijk gesproken alléén te berekenen, hoever de Paaschvacantie nog in de toekomst lag, maar deed hij dat in volle werkelijkheid. Straks, bij het opstaan, had Hendrik verklaard, te veel hoofdpijn te hebben, om hem te vergezellen, en was, met een bak koud water voor zich en een koud kompres op het hoofd, op hun beider kamertje in den leunstoel blijven zitten.

Des middags vond Karel hem nog in denzelfden toestand; en toen hij, na afloop der laatste lesuren, voor de tweede maal te huis kwam, lag Hendrik met eene flinke koorts te bed.

Daar zijn gestellen, die zwaar ziek moeten zijn, vóórdat er van ijlen sprake is; daar zijn andere, bij wie eene middelmatige koorts voldoende

is, om dit verschijnsel in het leven te roepen. Hendrik's gestel behoorde tot de laatste, en Karel hoorde den lijder al spoedig allerlei verwarde taal voor den dag brengen. Hij had nooit zoo iets bijgewoond en schrikte geweldig, deed onmiddellijk een geneesheer ontbieden, schreef naar huis en plaatste zich voor het ziekbed van den makker, diens gloeiende hand in de zijne geklemd. Al het jongstgebeurde was vergeten. Karel herinnerde zich niets meer, dan hoe lief en dierbaar Hendrik eenmaal hem, en hij Hendrik was geweest.

De geneesheer kwam en gaf goede hoop: de patiënt had wel eene tamelijk felle koorts, maar gevaar was er voor 't oogenblik althans nog niet.

Na eenige beschikkingen gemaakt te hebben omtrent het luchtig houden van 't ziekenvertrek als anderszins, ging Dokter weer heen; en van de geneesmiddelen, die weldra in zijne plaats arriveerden, gaf Karel den nog altijd ijlenden Hendrik, met de stiptste nauwkeurigheid, om het uur zijne lepelvol. Den geheelen nacht week hij niet van voor het bed

Tegen den morgen liep de koorts af en sloeg de patiënt voor het eerst met bewustzijn den blik naar zijn verpleger op. Een blijde glimlach vloog over zijn gelaat, toen hij zag, dat het Karel was en met welk eene innige deelneming die hem gadesloeg.

‘Hoe laat is 't, Karel?’ vroeg hij met ietwat matte stem.

‘Ruim vier uur,’ was 't antwoord, waarop Karel onmiddellijk en met kennelijken angst liet volgen:

‘Ben je erg ziek, Hendrik? Hoe voel je je?’

‘Ik geloof,’ zei Hendrik, ‘dat ik eene flinke koorts heb gehad, maar 't zal nu wel schikken. Ben je den geheelen nacht niet naar bed geweest, Karel?’

‘Zeker niet! Zou jij daaraan denken, als ik in ijlende koorts daar neerlag?’

‘Heb ik geijld?’ vroeg Hendrik verschrikt.

‘Ja,’ zei Karel. Maar hij haastte zich te vervolgen: ‘Dokter heeft gezegd, dat het niets beteekent, Hendrik! Dat sommige menschen het om een haverklap doen, en dat dit ook met jou het geval is. Maak je dus niet ongerust!’

Maar Hendrik's onrust had een gansch anderen oorsprong, dan zijn vriend vermoedde. Snel vroeg hij:

‘Waar heb ik het in mijn ijlen over gehad, Karel?’

‘Overal over,’ was het antwoord.

‘Dus niets bijzonders?’

‘Zoover ik weet niet; maar ik kon je lang niet altijd verstaan. Hoe vraag je dat zoo?’

Hendrik zweeg eenige oogenblikken, en toen hij sprak, was het geen antwoord op de gedane vraag. Den blik hoog ernstig op den pas hervonden vriend gevestigd, vroeg hij:

‘Karel! als ik eens weer aan het ijlen mocht raken en spreken over iets heel, heel bijzonders, beloof je me dan, dat je tegenover niemand, ook tegenover je vader niet, daarover spreken zult?’

Karel was verbaasd over de vraag zelve, maar meer nog over den drang, waarmee ze gedaan werd. Hij zweeg op zijne beurt een oogenblik, en vroeg toen aarzelend:

‘Heeft het betrekking op dat geld, Hendrik? Op het doel, waarmee je dat toen hebt... weggenomen?’

‘'t Heeft betrekking op dat geld, ja!’ zei Hendrik, de beantwoording van het laatste deel der vraag ontwijkend.

‘Beloof je 't me?’ herhaalde hij, toen Karel het stilzwijgen bleef bewaren.

‘Ja,’ zei Karel, ‘ik beloof het je. Maar o, Hendrik! je deedt beter, wat meer vertrouwen in Pa te stellen; wat meer vertrouwen in zijne goedheid en vergevensgezindheid en in zijne liefde voor jou.’

Hendrik zuchtte en wendde het gelaat naar den wand, en er werd over het onderwerp niet meer gesproken.

De brief van Karel aan zijn vader was alarmeerend genoeg gesteld, om Dokter Bichtenstein, onmiddellijk na lezing ervan, naar het ziekbed van zijn pleegzoon te doen henensnellen. Maar bedoelde lezing had eerst plaats ruim vier en twintig uur, nadat bovenstaand gesprek tusschen Karel en Hendrik was gevoerd. Dokter was juist voor een paar dagen gaan logeeren bij een broeder van zijne overleden vrouw en Karel's brief ongeopend blijven liggen, wachtende op zijne terugkomst.

In den nacht, die dus nog weer verliep, vóórdat Karel's vader van de zaak kennis droeg, gebeurde, wat Hendrik gevreesd had: hij kreeg weer eene felle koorts en vertelde al ijlend zóóveel, dat aan Karel de waarheid omtrent de geldontvreemding in allen deele ontdekt was.

‘Heb ik weer geijld?’ was Hendrik's eerste en angstige vraag, toen hij bij kennis kwam.

In plaats van antwoord te geven, wierp Karel zich op de knieën voor 's kranken leger met den hartstochtelijken uitroep:

‘Hendrik! Vergeef, wat ik je heb doen lijden!’

Karel's oogen waren dikbekreten. Hendrik wist genoeg.

‘Je weet, wat je me gister beloofd hebt?’ vroeg hij.

‘Wat meen je?’ was Karel's verwonderde tegenvraag.

‘Dat je tegenover iedereen, en allereerst tegenover je vader, geheim zoudt houden, waar ik ijlend over sprak.’

‘Die belofte had *daar* geene betrekking op!’ riep Karel.

‘Die belofte had betrekking juist daarop *alleen!*’ zei Hendrik ernstig. ‘Ik heb...’ En nu overredend, dan smeekend, straks halfdreigend praatte hij voort, àl bijbrengend, wat hij bedenken kon, om Karel tot de overtuiging te brengen, dat zijne belofte van den vorigen dag wel degelijk bindend voor hem was.

Het kostte hem veel moeite, daarin te slagen; en haast nog meer,

om den broeder van Johanna eenigszins zacht te stemmen jegens ‘die trotsche, eervergeten koningin-diefegge’, op wie hij aanvankelijk woedend was. Per slot van rekening smaakte evenwel onze koortslijder de voldoening, in beide opzichten te zegevieren.

Hendrik gevoelde zich voor 't overige veel beter dien morgen. Hij gaf als zijne opinie te kennen, dat de ziekte haar hoogste punt reeds bereikt zou hebben en aan het afnemen zou zijn; en Dokter verklaarde bij zijn morgenbezoek, dat dit werkelijk het geval was.

In zeer opgewekte stemming zaten dan ook, in den namiddag, de twee vrienden bij elkaar: Hendrik, door kussens gesteund, in het bed, en Karel zoo dicht mogelijk ervoor, terwijl de laatste zich in stilte erover verwonderde, dat zijn vader, ingevolge de per brief hem toegezonden roepstem, nog niet was overgekomen, toen haastig de deur van het ziekvertrek werd opengeworpen en de heer Bichtenstein, met een van blijdschap stralend gelaat, bij hen binnentrad.

‘Pa!’ riep Karel, opvliegend en zijn vader te gemoet snellend - ‘Pa! 't is *Hendrik* niet geweest, die....’

In de verrassing van het oogenblik was hij op 't punt, zijne belofte te schenden. Zich evenwel nog juist bijtijds bezinnende, zweeg hij bot stil.

Maar zijn vader sloeg geen acht op hem of zijne woorden. Regelrecht op den kranke toetredende en hem reeds van verre de hand tegenreikend, sprak hij:

‘Ik heb beneden al gehoord, Hendrik, dat je veel beter bent vandaag en er hoegenaamd geen gevaar bij je toestand is. En - ik heb nòg iets gehoord. Iets, dat me haast nog meer pleizier heeft gedaan dan zelfs die geruststellende tijding omtrent je ziekte. Jo heeft het me verteld: kun je ook raden, wat het is?’

Hendrik behoefde niet te raden. Hij zag, dat den heer Bichtenstein alles bekend was en, tot zijne groote bevreemding maar nog oneindig grooter blijdschap, dat deze er zich niet *on*gelukkig, maar integendeel hoogst *ge*lukkig door gevoelde.

De wijze, waarop de zaak Dokter ter kennis was gekomen, was dan trouwens ook alleszins geschikt geweest, om het vorenstaande uit te werken; om, te gelijk met de onthulling der waarheid, aan Bichtenstein de overtuiging te brengen, dat zijne dochter diefegge geweest was, ja, maar om nimmermeer tot herhaling van dergelijk feit in verzoeking te komen. Want: ‘Niet weer doen is het beste berouw,’ zegt een spreekwoord; maar omgekeerd mag toch ook veilig worden aangenomen, dat oprecht berouw de zekerste waarborg tegen niet weer doen is. En dat Johanna's berouw oprecht was, daaraan had haar vader geen oogenblik getwijfeld of ook reden gehad te twijfelen.

Als we weten, had Johanna aan Hendrik beloofd, niet te zullen spreken. Maar, was het haar vroeger reeds meermalen moeilijk gevallen, hierin woord te houden, toen de inhoud van Karel's brief haar

bekend was geworden, had ze zich niet langer kunnen bedwingen. Hendrik ziek? Stervend misschien? En door háár schuld in onmin met zijn vaderlijken vriend? Bij dezen in verdenking van zwarten ondank, van laaghartige misdaad?.... Johanna gevoelde, hoe die laatste gedachte den kranke folteren moest; en haar vader schreiend om den hals vallende, had ze hem alles bekend; ook haar voornemen, van maanden geleden reeds, om hem de zaak te openbaren; ook de reden, die er haar toen van weerhouden had.

Johanna was met haar vader meegekomen. Ze had het zoo dringend verzocht, dat Bichtenstein het niet had willen weigeren. Toen de laatste zich overtuigd had, dat voor besmetting geen gevaar was, ging hij zijne dochter halen en voerde haar voor de sponde van den hoogst gelukkigen knaap, die nooit zóózeer als thans in Bichtenstein een vader had bezeten en nooit in Karel een trouwer broeder, dan hij het voortaan in de ex-koningin eene zuster zou doen.

'Hendrik!' zei de heer Bichtenstein in den loop van den avond - 'ik was de schuldenaar van je moeder; thans ben ik het ook van jezelf geworden.'

'Oom!' riep Hendrik in de hoogste verbazing, bijna verwijtend zelfs.

Hij vond Bichtenstein's bewering alleroverdrevenst. In den eenvoud zijns harten zag hij in het door hem verrichte ternauwernood iets prijzenswaardigs.

Zijn herstel liet zich niet wachten. Acht dagen, nadat Karel voor het eerst bij hem gewaakt had, stapte hij aan diens zijde weer naar het Gymnasium en, al voortwandelend, rekenden de twee nu *gezamenlijk* weer uit, hoelang het nog duren moest, voordat ze met Paaschvacantie te Bongerdhoven zouden zijn.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Over den oorsprong van het christendom.

Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst. Vijf Voorlezingen, naar de Opdracht van de Bestuurders der Hibbert-stichting, te Oxford en te Londen gehouden door A. Kuenen, Hoogleeraar te Leiden. Leiden, S.C. van Doesburgh.
Historisch-Critische Bijdragen naar aanleiding van de Nieuwste Hypothese aangaande Jezus en den Paulus der vier Hoofdbrieven door J.H. Scholten. Leiden, S.C. van Doesburgh.
Bijdrage tot de Kennis van het Oudste Christendom door J. Herman de Ridder Jr. 's Gravenhage, G.C. Visser.
Apologetische Polemiek, door Dr. J.J. Prins, Hoogleeraar te Leiden. Leiden, A.H. Adriani.

In den zomer des vorigen jaars hield de Hoogleeraar Kuenen te Londen en te Oxford de Hibbert-Lezingen. Zij ontleenen haar naam aan Mr. Robert Hibbert, die bij zijn leven een deel van zijn vermogen afzonderde, om na zijn dood en dien zijner echtgenoote besteed te worden tot ‘verbreiding van het Christendom in zijn meest eenvoudigen en verstaanbaren vorm en tot bevordering van de onbelemmerde uitoefening van eigen oordeel in godsdienstzaken’. Dank zij deze milde beschikking bestaat sedert 1849 de Hibbert-Stichting. Door den stichter vrijgelaten in de keuze der middelen, trachtte het Bestuur - allen leeken - langs allerlei wegen het gestelde doel te bereiken: studiebeurzen werden verleend, vrijzinnige predikanten door toelagen gesteund, boekwerken uitgegeven, enz., totdat sinds 1878 de Stichting hare werkzaamheden in ruimer kring uitbreidde. In dat jaar werd de eerste Hibbert-Lezing gehouden. Daartoe had aanleiding gegeven een ‘Memorial’, in December 1875 bij Bestuurders der Stichting ingediend door een achttiental mannen van naam, als James Martineau, Stanley, Max Müller, John Muir, e.a. In dat stuk verzoeken de onderteekenaren aan het Bestuur, de wenschelijkheid te overwegen, om vanwege de stichting om de twee of drie jaren te Londen of in de groote steden van Groot-Britannië bij afwisseling te doen houden eene reeks van voorlezingen over onderwerpen op het gebied der Wijsbegeerte, der Bijbelsche Critiek en der Vergelijkende Godsdienstwetenschap, en

die lezingen, nadat zij uitgesproken waren, te doen uitgeven. De voorstellers gaan bij dit verzoek uit van de overweging, dat de voorname theologische scholen in Engeland nog liggen onder een traditioneelen band, waarvan de andere vakken van wetenschap zich sinds lang bevrijd hebben, zoodat de bespreking van godgeleerde vraagstukken nog dien eerbied en dat vertrouwen mist, welke op ieder ander veld van wetenschap gereedelijk aan geleerdheid en onderzoek worden geschonken. Er bestaat geene reden, waarom deze toestand bestendigd zal worden. Integendeel, de tijd is gekomen, om daaraan een einde te maken. Eene eerbiedige en deugdelijke behandeling der godgeleerde vraagstukken zal zeker een welkom gehoor vinden. De rijke literatuur uit de moderne scholen van Duitschland en Holland is in Engeland doorgedrongen en heeft den geest van het tegenwoordig geslacht in meerdere of mindere mate wakker gemaakt en voorbereid. Worden dan door bevoegde geleerden de gewichtige quaestiën behandeld, dan zal dat dienen, om de vrijheid van eigen oordeel en den eerbied voor den godsdienst te versterken en zoo mee te werken aan de ontwikkeling van Engelsche overtuigingen en instellingen in Engelschen geest. Bestuurders van de Hibbert-Stichting hebben aan dit merkwaardig verzoek gehoor gegeven. In de Kapittelzaal van de Westminster Abdij werd door Max Müller de rij der Lezingen in 1878 geopend. Sedert dien tijd werden zij elk jaar gehouden; achtereenvolgens door Le Page Renouf, Renan, Rhys Davids, Kuenen. Laatstgenoemde droeg zijne Lezingen niet alleen te Londen maar ook te Oxford in de collegekamer van het Universiteits-Museum voor.

Is het al te kinderachtig, als wij blij zijn, dat ook onze Kuenen werd uitgenoodigd? Waarom hij niet evengoed als andere buitenlandsche geleerden! Ja, waarom niet! Intusschen, het eigenaardige van een klein volk is ook dit, dat wij iets huiselijks houden; onze geleerden behooren tot het groote gezin - en zoo zijn wij er blij om, als hunne verdiensten ook naar buiten erkend worden. En er is nog eene andere reden voor. De uitnoodiging, aan Prof. Kuenen gericht, is een bewijs te meer van den invloed, dien onze moderne theologie in sommige Protestantsche kringen van Engeland oefent. Het scheen vroeger wel eens, of de eenige onzer godgeleerden, wiens naam buitenaf met eere werd genoemd en wiens werken gekend werden, de overleden Hoogleeraar Van Oosterzee was. Daarin komt verandering. In Frankrijk heeft Réville reeds sinds jaren de werken onzer moderne godgeleerden bekendgemaakt; en in Engeland werkt die invloed nog meer rechtstreeks. Ik denk hier aan de studie van den Hoogleeraar Kuenen over de Profeten en de Profetie onder Israël, door hem op aandrang van den nu overleden Schot John Muir, vooral met het oog op de behoeften van het Engelsche publiek, geschreven. Aan Prof. Kuenen komt hierbij te stade zijne kennis van de Engelsche taal. Hij heeft er zelfs over gedacht, om zelf de Lezingen in het Engelsch te

stellen; en alleen de vrees, dat de uitvoering van dat plan hem te veel tijd en inspanning zou kosten, heeft het hem doen opgeven. Gelukkig vond hij in den getrouwen bezoeker onzer Protestantendagen, Rev. Ph.W. Wicksteed, een vertaler, die onze taal machtig, van de moderne theologie in ons vaderland op de hoogte en - wat hier niet het minst zegt - met hemzelven zeer bevriend is.

Dank zij de uitnoodiging, aan Prof. Kuenen gericht, ontvingen wij van zijne hand een boek, dat niemand zal lezen zonder zijne kennis verrijkt en zijn eerbied versterkt te zien voor den schat van geleerdheid, de helderheid van betoog en de bescheidenheid zonder eenige gemaaktheid van dezen geleerde. Tevens leert men het publiek bewonderen, dat deze Lezingen heeft aangehoord. Eene bewondering, die niet geheel verdwijnt, als men weet, dat het voor het grootste deel een academisch gevormd publiek was en deze Lezingen bij de voordracht bekort zijn.

Het onderwerp, door Prof. Kuenen behandeld, noemt hijzelf: *Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst.* Die naam wijst heen naar de stelling, welke in de Lezingen wordt ontwikkeld. De godsdiensten worden in het algemeen verdeeld in wereldgodsdiensten en nationale of volksgodsdiensten. Men kan de laatstgenoemde weder onderscheiden in allerlei groepen; maar samen hebben zij dit ééne kenmerk, dat zij beperkt zijn tot één enkel volk of eene groep van nauw verwante volken, terwijl de wereldgodsdiensten die grens niet schijnen te kennen. De zaak schijnt dus eenvoudig, ware het niet, dat wij stuitten op een verschil in de bepaling, welke de wereldgodsdiensten zijn. Gewoonlijk geeft men dien naam aan het Buddhisme, het Christendom en het Mahomedanisme; doch er zijn geleerden, die slechts de beide eerstgenoemde tot die groep rekenen en den Islám uitzonderen. Vanwaar dit verschil? De Islám moge geringer aantal belijders hebben dan de beide anderen, hij telt er toch 175 millioen en gaat voort zich uit te breiden sterker dan òf het Buddhisme òf het Christendom. De oorzaak ligt dus elders. ‘Men gebruikt de benaming wereldgodsdienst in tweeërlei zin, ter aanduiding òf van een feit òf van een hoedanigheid. Het feit is de verbreiding van zulk een godsdienst buiten het gebied van één enkel volk, ja tot vele en onderscheiden natiën.’ In dezen zin is de Islám ongetwijfeld een internationale godsdienst. Het kan evenwel de vraag zijn, of hij die uitbreiding dankt aan zijn universalistisch karakter dan wel aan allerlei omstandigheden, die bij de vaststelling van zijn signalement niet in aanmerking komen. Het recht, om die vraag te stellen, is onbetwistbaar. Waar het geldt, den mensch en de voortbrengselen zijner zelfbewuste werkzaamheid juist te leeren kennen, hebben wij niet eenvoudig verschijnselen te constateeren en hun samenhang te bepalen; daar moeten wij bovendien waardeeren. Nergens is dat meer op zijne plaats dan in de studie van de godsdiensten en hunne geschiedenis.

‘Wie daaruit het “hooger” en “lager” verbant, vernedert haar tot een middel ter bevrediging van de nieuwsgierigheid, en maakt haar onbruikbaar voor de verheven taak, die zij in onze hedendaagsche maatschappij te volbrengen heeft.’ Dat echt-universeele nu, dat samenhangt met het wezen van den godsdienst, dien men onder de groep wereldgodsdiensten opneemt, is niet iets bijkomstigs, maar ‘hangt onmiddellijk samen met den oorsprong der godsdiensten waarin wij het waarnemen, met den aard hunner betrekking tot de nationale godsdiensten, waaruit of op welker bodem zij zich hebben ontwikkeld’. Zoo moet het. Wat geschikt zal zijn, om elke nationaliteit te doordringen en te bezielen, moet in het leven van een volk beproefd en gerijpt zijn, maar mag niet onverbrekelijk met dat volksleven verbonden wezen. ‘Uit de natie geboren en boven haar zich verheffend: zou dat niet de formule zijn van het voor alle natiën bestemde?’ De redeneering wordt nu samengevat in deze stelling: ‘Het verband tusschen de universeele en de nationale godsdiensten (is) de verklaring en de maat van hun universalisme’(*).

Waar Prof. Kuenen die stelling gaat toepassen op de drie godsdiensten, die gewoonlijk met den naam van wereldgodsdiensten worden bestempeld, is het hem dus te doen om de vraag, òf en in hoever zij op dien naam recht hebben. Het uitvoerigst houdt hij zich daarbij bezig met het verband tusschen Christendom en Israëlitisme. Dat is zijn ‘hoofdonderwerp’. Bij het Buddhisme en den Islám staat hij veel korter stil, ‘bij voorkeur acht gevende op hetgeen òf door zijne overeenstemming òf als contrast met de wording van het Christendom tot toelichting daarvan strekken kan’. Zoo geeft hijzelf het recht, om zijne Lezingen te bespreken onder den titel, boven dit opstel geplaatst, waarin ik - mede naar aanleiding van de andere vermelde geschriften - de aandacht wensch te vestigen op de gewichtige vragen, thans aan de orde over den oorsprong van het Christendom. Vragen van gewicht ook voor hen, die geene godgeleerden van professie zijn.

Te meer heb ik het recht, om vooral bij het ‘hoofdonderwerp’ dezer Lezingen mij te bepalen, daar volgens Prof. Kuenen alleen het Christendom een echt-universeel karakter draagt. De beide andere godsdiensten vertoonen dat karakter niet of in zeer geringe mate. De Islám is in eminenten zin het product niet van den tijd, noch van het volk, maar van den persoon des stichters. Mahomed maakt den Islám uit bouwstoffen, die hem de Christenen en de Joden, - vooral de laatsten - met wie hij in aanraking komt, aanbrengen. Zoo treedt dan ook het Mahomedanisme als een afgerond stelsel de wereld in; het wordt niet allengs; het ontwikkelt zich niet onder het volk, waartoe Mahomed behoort, en de volkeren, waaronder het zich zal uitbreiden. Die uitbreiding laat zich verklaren ook uit het wapengeweld, waardoor zij werd voorbereid en ten deele bewerkt, maar vooral hier-

(*) Kuenen, *Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst*, bl. 7.

uit, dat de Islám blijkt geschikt te zijn voor volken en individuën, die het standpunt der wettelijkheid nog niet te boven zijn. Hij geeft de waarheid kant en klaar. ‘De orán is het afgesloten en afsluitende boek van Allah.’ Voor ontwikkeling is de Islám niet vatbaar. Zijne latere geschiedenis bewijst het. Volgende geslachten en naar den geest anders toegeruste natiën mochten naar die ontwikkeling streven, door te trachten zijn vorm te wijzigen en te verruimen, slechts voor een tijd en eigenlijk alleen in schijn konden die pogingen gelukken. ‘Onverzettelijk stond en staat daar, bijna zoo oud als de Islám zelf en voorbestemd om te blijven zoolang als deze, de orán en de overlevering. Hoe meer zij geschikt waren om Mohammeds landgenooten deels te bezielen, deels onder de tucht te brengen, en diensvolgens in den eersten tijd wonderen hebben gewrocht, des te sterker verzetten zij zich tegen de verwezenlijking van hun eigen ideaal, de verbreiding van den Islám onder al de kinderen der menschen. Het waarachtig universalisme is voor den Islám, uit kracht van zijnen oorsprong, onbereikbaar’[*].

En het Buddhisme? Uit het onderzoek der laatste jaren is - hoe gewichtige vragen ook ten aanzien van het Buddhisme overblijven - althans dit gebleken, dat de universeele godsdienst is voortgekomen uit den nationale, m.a.w. het Buddhisme uit het Brahmanisme; en wel, naar Prof. Kuenen tracht aan te toonen, uit de wijsgeerige bespiegeling en de ascese. Het gebouw van het Buddhisme is opgetrokken op den grondslag der metaphysica, welke door het Brahmanisme reeds gelegd was. Dat gebouw is een klooster. ‘De congregatie der monniken is in de Buddhistische kerk niet slechts het hoogstgeplaatste en het besturende lichaam, maar ook haar eigenlijke kern, de gemeente in één woord, waarvan de ontelbare geloovigen het aanhangsel uitmaken. Eene monnikenorde met hare geaffiliëerden: ziet daar het Buddhisme’[†]. De vraag is nu: hoe is uit de monnikenorde de wereldgodsdienst ontstaan? De Buddhistische monniken gaan uit op prediking en bekeering. Wat drijft hen daartoe? Prof. Kuenen is geneigd, de verklaring van dit feit te zoeken in den Stichter der monnikenorde. Die verklaring zou voor de hand liggen, ware het niet, dat in den laatsten tijd het historisch bestaan van den Buddha wordt bestreden. Onder ons tracht Prof. Kern te betoogen, dat deze godsdienststichter in het gebied der legende thuis behoort[§]. Prof. Kuenen onthoudt zich van eene beoordeeling dezer hypothese, doch spreekt wel duidelijk zijne meening uit, dat met haar het ontstaan van het Buddhisme onverklaard blijft. Waren er in de dagen, waarin deze wereldgodsdienst geboren wordt, in Indië allerlei asceten-vereenigingen, dan

(*) Kuenen, a.w., bl. 46.
(†) Kuenen, a.w., bl. 225.
(§) Van zijn werk over het Buddhisme zal, zoodra het voltooid is, in dit Tijdschrift een verslag gegeven worden.

laat zich het onderscheid tusschen deze en de Buddhistische op geene andere wijze verklaren, dan in de kerkgeschiedenis verklaard wordt het onderscheid tusschen Franciscanen en Dominicanen, namelijk uit den geest des Stichters. Heeft dan, dank zij het werk van Çâkya-Muni, uit het Brahmanisme de internationale godsdienst zich kunnen ontwikkelen, dat het verbindingslid tusschen die twee is de bespiegelende ascese, bepaalt het karakter van den laatste. Hoe schoon de Buddhistische moraal ook wezen moge; wat deze godsdienst ook moge gedaan hebben, om barbaren te temmen en orde en tucht te handhaven, - hij heeft nooit eenig volk gesteund in zijn streven, om vooruit te komen, in zijne pogingen, om zich te herstellen van geleden schade, in zijn strijd tegen despotisme. Hij bevordert nooit rechtstreeks en evenmin zijdelings de ontwikkeling der maatschappij. Dat alles om de zeer eenvoudige reden, dat hij zich uit beginsel afkeert van deze wereld. ‘Het Buddhisme moet uitloopen en loopt uit op volslagen quietisme, ja indifferentisme. Moede van het leven en van den onvruchtbaren twist betreedt het Buddhisme zijn pad en aanvaardt het de taak om de zich aftobbende menschheid te verlossen van de begoocheling en van de begeerte. En moge nu de werkelijkheid hem vaak te machtig zijn geworden, toch moet in het Buddhisme zich wreken het gemis aan een positief ideaal. Wat een toekomst hebben wil moet het uitzicht op een toekomst hebben en openen.’

Noch de Islám noch het Buddhisme verdienen den naam van echtuniverseele godsdiensten. Het Christendom alleen mag daarop aanspraak maken. Deze voortreffelijkheid dankt het aan zijn oorsprong.

I.

‘De zaligheid is uit de Joden.’ Aan dit woord van den man, die de dagen harer geboorte beleefde, heeft de Kerk steeds haar zegel gehecht. Zij ‘beschouwt de leiding van Israëls lotgevallen als een deel van haar eigen geschiedenis. Inzonderheid ziet zij in de profeten hare medestichters, in zoover als zij in den geest hare heerlijkheid aanschouwd en in hope haar heil genoten hebben.’ En bijna zonder uitzondering onderschrijven de latere onderzoekers van den oorsprong des Christendoms, die door geene kerkelijke overlevering zich laten binden, dit woord van den vierden Evangelist. Intusschen, als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Voor de Kerk treedt in Jezus iets volstrekt nieuws op. Het woord wordt vleesch. In hem wordt vervuld, wat onder Israël was geprofeteerd; in hem werkelijkheid, wat in de leiding met het Godsvolk was voorafgebeeld. Van ontwikkeling hier geene sprake. Die ontwikkeling juist trachten de latere onderzoekers op te sporen. ‘In den loop der geschiedenis van ons geslacht komt niets tot stand, dat zich niet aansluit bij het bestaande; dat niet, hoe nieuw en ongehoord ook, de gegeven werkelijkheid

onderstelt, en, daarvan geheel losgemaakt, zou ophouden denkbaar te zijn. Aan die wet is, zoover onze kennis reikt, ook het geestesleven des menschdoms en inzonderheid zijn godsdienst onderworpen.' Welnu, het Christendom heeft in zijn ontstaan op die wet geene uitzondering gemaakt. Het heeft zich ontwikkeld uit Israël's godsdienst.

Het is de groote aantrekkelijkheid van de Lezingen van Prof. Kuenen, dat hij deze ontwikkeling zoo helder heeft geteekend. Reeds vroeger, in zijn *Godsdienst van Israël*, heeft hij ons die schets gegeven; thans wijst hij andermaal op de feiten, die in deze de aandacht verdienen, laat op sommige sterker licht vallen dan vroeger, groepeert ze, zooals zij hem nu het best kunnen dienen ten bewijze voor zijne stelling, dat het Christendom zijn universeel karakter te danken heeft aan zijn ontstaan uit Israël's volksgodsdienst. In deze ontwikkelingsgeschiedenis ligt misschien de practische waarde van Kuenen's boek. In modern-godsdienstige kringen toch wordt de toepassing van de wet der ontwikkeling ook op het ontstaan van het Christendom in het algemeen als juist erkend; doch de feiten dier ontwikkeling, hare geschiedenis kent men vaak zeer slecht. De reden daarvan ligt voor de hand. Het Christendom is voortgekomen uit het Jodendom, d.i. uit Israël's godsdienst, zooals hij zich vertoont onder het volk na den terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Dat tijdvak nu, waarover wij bijna geene bepaalde berichten bezitten in het Oude Testament, wordt over het algemeen slecht gekend. Ja, vaak is het, of men zijn bestaan eenvoudig ignoreert. Jezus wordt genoemd de zoon der profeten, maar men schijnt niet te weten, dat er tusschen den laatsten grooten profeet en Jezus een tijdvak ligt van ongeveer 500 jaren, waarin de schriftgeleerden hunne heerschappij hebben geoefend. Of wel, men rekent met deze laatstgenoemden. Maar hoe? Men kent die bekrompen rabbi's en hunne trouwe vrienden, de hoogmoedige en eigengerechtige Farizeën. Jezus heeft zich tegenover hen gesteld; doch zij hebben het hem vergolden; zijn kruisdood is hunne wraak. Evenwel, uit datzelfde volk, dat de rabbi's als zijne geestelijke leidslieden, de Farizeën als zijne vromen eerbiedigde, is Jezus, is het Christendom voortgekomen. De zaligheid is uit de *Joden.* Ziedaar, wat nog betrekkelijk weinigen goed schijnen te weten. En zoo mogen zij dan het wonder buiten hunne beschouwing laten, in de practijk halen zij het weer binnen. Het Christendom staat daar onverklaard, omdat men den godsdienst niet kent, waaruit het geboren wordt; Jezus staat nog niet met zijne beide voeten op den werkelijken grond, omdat men hem zijne plaats in de ontwikkeling van zijn volk niet weet aan te wijzen. Het is toch niet genoeg, dat men heeft afgeleerd, alle Farizeën huichelaars te noemen en in den strijd tegen Jezus alleen gekrenkten hoogmoed en moedwillige verblinding te zien; men dient te weten, hoe die godsdienst, die het Farizeïsme voortbrengt, tevens de kiemen in zich draagt, waaruit het Christendom zich ontwikkelen kan en moet. Vooral tegenwoordig,

nu de meest tegenstrijdige meeningen over den oorsprong van het Christendom worden verdedigd, schijnt het mij allernoodzakelijkst toe, dat men eerst kenne de godsdienstige ontwikkeling, waaruit het Christendom voortkomt. Wanneer over vragen, den oorsprong van het Christendom rakende, in het publiek wordt gehandeld en wij in deze onzen aard van een volk van godgeleerden te zijn niet verloochenen, maar meepraten over die quaestiën, dan is het geen te zware eisch, dat men ten minste zich op de hoogte stelle van de feiten en de ontwikkeling, wier geschiedenis onder ieders bereik ligt. Men dient zijne Bijbelsche geschiedenis te herzien en te completeeren. In deze Lezingen helpt Prof. Kuenen ons daarin.

Doch niet in de goede hulp, welke Prof. Kuenen allen verleent, die hunne kennis van den oorsprong des Christendoms willen vermeerderen, ligt de groote waarde van zijne uiteenzetting van Israël's godsdienstige ontwikkeling. De hoofdzaak is toch niet de aanwijzing, dat er eene betrekking bestaat tusschen Jodendom en Christendom, maar wèl van den aard dier betrekking. Het antwoord op de vraag: hoe is de universeele godsdienst uit den volksgodsdienst ontstaan, moet gegeven worden. De hoofdzaak is dit antwoord, omdat ten dezen aanzien zeer tegenstrijdige meeningen worden geleerd. Vooral één verschijnsel verdient onze aandacht. Er wordt tegenwoordig van Joodsche zijde met kracht de stelling verdedigd, dat er tusschen Jodendom en Christendom, althans in den aanvang, geen bepaald onderscheid bestond. De Joodsche geleerde Tal, die over deze quaestie strijd heeft gevoerd met Prof. Oort, vat eene doorloopende vergelijking tusschen het eerste hoofdstuk der Bergrede en den Talmud samen in de stelling: de zedeleer van het Evangelie is geene andere, dan die in den Talmud voorkomt; dezelfde, die tot den dag van heden door de Talmudjoden als wet wordt beschouwd. Hier is moeilijk eene beslissing te geven. De Talmud is voor slechts enkele niet-Joodsche geleerden een geopend boek. Het is daarom wel gewaagd, om aanstonds met die Joodsche onderzoekers mee te gaan, die uit parallelle plaatsen van Talmud en Evangelie aantoonen, dat het laatste reeds in den eerste te vinden is. Voorzichtigheid is hier zeer aan te raden. En gesteld, al die aanhalingen uit den Talmud waren niet alleen juist, wat ik gaarne geloof, maar kwamen ook woordelijk of naar den zin overeen met wat in de Evangeliën te lezen staat, wat nog niet zoo duidelijk is, dan nog, wat zou dat bewijzen? Een bepaald milieu van denkbeelden kan aan een woord eene geheel andere beteekenis geven, dan het bezat in den samenhang, waaraan het ontleend is. Hebt uw naaste lief als uzelven, staat in de priesterlijke wetgeving en in het Evangelie; toch zijn die twee niet eens met elkaar te vergelijken. Als de rabbi's en Jezus hetzelfde hebben gezegd, dan kan het immers bij den laatste volkomen passen in het geheel zijner beginselen, bij de eersten een woord zijn, dat met hun stelsel in tegenspraak is. Prof. Kuenen heeft ons geleerd, dat dit

geval zich inderdaad heeft voorgedaan. Er waren onder de rabbi's, bij wie zich de neiging openbaarde, om de gerechtigheid anders te beschouwen dan als betrachting van de tallooze voorschriften der wet; een streven naar vereenvoudiging, naar diepere, principieele opvatting van den godsdienst. Bekend is het antwoord van Rabbi Hillel, den tijdgenoot van Herodes, aan den heiden, die hem verzocht, in weinig woorden den godsdienst der Joden te beschrijven: 'Wat gij niet wenscht, dat u geschiedt, doe dat ook niet aan anderen; dat is de geheele wet; al het overige is daarvan slechts de verklaring: ga nu heen en leer dat verstaan.' Van Gamaliël wordt dit woord overgeleverd: 'Doe Gods welbehagen, alsof het uw welbehagen ware, opdat Hij uw welbehagen doe, alsof het Zijn welbehagen was.' En een discipel van een ander schriftgeleerde antwoordde op de vraag zijns meesters, welke de goede weg is, waaraan een mensch zich houden moet: 'een goed hart', en werd deswege boven anderen geprezen. Zoo zijn in die gedeelten van den Talmud, waarin de leering der schriftgeleerden bewaard is, dergelijke zuiver religieuze en zedelijke uitspraken, verhalen en gelijkenissen te vinden. En het is zoo goed als zeker, dat, moge de vorm, waarin wij die woorden bezitten, van lateren tijd zijn, de schriftgeleerden van den aanvang in hunne prediking deze lessen hebben gegeven. Hierin is niets bevreemdends. Daar waren ook onder de rabbi's mannen van gemoedelijke vroomheid en warm gevoel, van verbeelding en talent. In de Synagoge werd tweeërlei prediking gehouden: de eene verklaring van een bepaald gedeelte der wet; de andere eene meer vrije, vaak naar aanleiding van een voorgelezen gedeelte uit de Profeten, waarin deze rabbi's aan hetgeen er omging in hun gemoed, frisscher uiting konden geven. Het is verkwikkelijk, om op deze zijde van hunne werkzaamheid het oog te vestigen. Wij kennen die mannen overigens alleen, als geheel verdiept in hun wetsonderzoek en angstvallig zorgdragende voor de stipte naleving van de 613 geboden der geschreven en de nog veel talrijker voorschriften der mondelinge wet. Het is intusschen eene andere vraag, hoe zij die gemoedelijke, die profetische prediking hebben kunnen vereenigen met hunne wettische richting. Op die vraag luidt het antwoord van Prof. Kuenen: dat hebben zij niet kunnen doen. 'Zoo dikwerf zij de gezindheid als het hoogste of zelfs het ééne noodige aanprijzen, of den loondienst bestrijden of zich in het gemoed hunner hoorders een bondgenoot trachten te verzekeren, maken zij op ons denzelfden indruk als de gevangen vogel, die pikt aan de traliën zijner kooi, of, zoo gij wilt, die zijn lied aanheft als bewoog hij zich vrij in zijn element.' Toegeven aan de opgewektheid, den geest van toewijding, die uit hunne woorden vaak spreekt, werd hun onmogelijk gemaakt door wat bleef het kenmerkend karakter van hun arbeid, het doen en het opleggen der wet. Dezelfde Hillel, wiens vrijzinnig woord wij hoorden, heeft zeven regelen vastgesteld ter verklaring van de wet, welke hare 'omheining' nog hooger en sterker maakten. Door hunne wettische

richting werd het hun onmogelijk gemaakt, om hunne lessen, die buiten de wet omgingen, tegenover haar in toepassing te doen brengen. En daarop komt het aan. In den godsdienst, in de zedeleer - zegt Renan - is de uitvinding niets. De leeringen van de Bergrede zijn oud als de wereld; op haar letterkundigen eigendom kan niemand aanspraak maken. Het wezenlijke is, deze leeringen in toepassing te brengen; ze te maken tot grondslagen van eene samenleving. Laat het zijn, dat men in de Joodsche geschriften verreweg de meeste voorschriften terugvindt, die men ook in de Evangeliën bewondert, het feit is toch, dat het Jodendom zich heeft vastgezet in den Talmud en in de Christelijke kringen het Evangelie is ontstaan. Als dan toch in het Jodendom oorspronkelijk dezelfde beginselen leefden, als wij in de Evangeliën terugvinden, en zij zich in het Christendom in eene andere richting ontwikkeld hebben, zal het ook zijn, omdat in dat laatstgenoemde zich met de oude beginselen een ander element vermengt, dat hen vruchtbaar maakt voor het leven, voor de massa?

Zijn wij geneigd, om op deze vraag toestemmend te antwoorden, dan stuiten wij aanstonds op een ander bezwaar, waar het geldt de bepaling, wanneer het Christendom dat element in zich heeft opgenomen en aan wien het dat te danken heeft. De bekende wijsgeer Eduard von Hartmann laat in zijne ontwikkelingsgeschiedenis van de godsdienstige bewustheid des menschdoms Jezus optreden ‘als de grondvester van “das Judenchristenthum”, eene secte, eene haeresie, maar neen: eigenlijk slechts eene schakeering van het Jodendom, in strenge rechtzinnigheid en nationaal exclusivisme voor geene andere der toenmalige richtingen onderdoende en hierin alleen van de heerschende officieele denkwijze onderscheiden, dat het zich richt tot de armen en verwaarloosden en hen, door de prediking van het naderend godsrijk poogt te bekeeren en op te voeren tot de volmaakte gerechtigheid naar de Wet. Van dat Jodenchristendom, dat geene blijvende waarde en geen toekomst had, heeft Paulus een wereldgodsdienst gemaakt, toen hij den zoendood en de opstanding van den Messias als de veroordeeling van het wettelijk standpunt opvatte, alzoo den slagboom tusschen Joden en Heidenen terneder wierp en het Joodsche monotheisme voor allen aannemelijk maakte’[(*)]. Reeds uit vroegere geschriften van Von Hartmann wisten wij, dat hij Jezus houdt voor een ‘Jood van top tot teen’, die met ‘verbazing en onwil zich zou hebben afgekeerd van de leer, die Paulus op zijn naam heeft gepredikt’. Wie dat nog betwijfelt, ‘kent het Jodendom ten tijde van Jezus niet, noch hetgeen dit onderscheidt van het Jodendom van Mozes en de profeten’. Nu kan het ons tegenover dezen Duitschen philosoof gaan als tegenover anderen van zijne landgenooten, dat juist de apodictische toon, waarop zij hunne orakelen geven en het uit de hoogte afwijzen van elke tegenovergestelde meening, onzen twijfel wekt. Te meer, als wij opmerken, dat

(*) Kuenen, a.w., bl. 165.

hij in zijne historisch-wijsgeerige geschriften uitgaat van eene bepaalde, vooraf vastgestelde formule, die alles verklaart en die hij met bewijzen zoekt te staven. Maar daarmee is tevens de weg gewezen, die moet worden ingeslagen, om de juistheid of onjuistheid zijner bewering te onderzoeken. Die weg is niet over haar te redeneeren, maar hare geloofsbrieven te toetsen. In dit geval zich te zetten tot een onderzoek van de teksten uit de Evangeliën, door Von Hartmann aangehaald als bewijs voor zijne stelling, of die in het algemeen te dezer zake dienende zijn. Deze weg is ingeslagen door Dr. Herman de Ridder. In zijne doctorale dissertatie levert hij eene Bijdrage tot de kennis van het oudste Christendom, waarin hij - naar aanleiding van Von Hartmann's bewering - onderzoekt: of het waar is, dat in het oudste Christendom het uitzicht op loon steeds als motief der gerechtigheid wordt voorgesteld; of de gerechtigheid alleen bestaat in de vervulling der Mozaïsche wet in haar geheel; of het allereerste Christendom slechts exclusief Joodsch was. Het werk, door Dr. Herman de Ridder verricht, behoort tot die soort van arbeid, welke bij het publiek, ook het godgeleerde, doorgaans weinig belangstelling wekt. Zulke exegetische studiën vindt men vervelend. Inderdaad, eene bespiegeling, eene beschouwing over de eene of andere quaestie laat zich veel aangenamer lezen dan een uitlegkundig onderzoek. Toch is dit laatste vaak veel meer waard. Er waren vrij wat minder fouten gemaakt en verkeerde beschouwingen in de wereld gebracht, ook door theologen van grooten naam, als zij zich de moeite hadden gegeven, om nauwkeurig de teksten te onderzoeken en eerst na dat onderzoek de slotsom op te maken. En altijd verdient hij onzen dank, die dit onderzoek instelt en zijn resultaat ons mededeelt. In dit geval Dr. Herman de Ridder. Hij heeft het gelukkig getroffen, dat hij aanstonds zijne krachten kon beproeven aan een als Von Hartmann. En ‘voor zoover mij bekend’ is hij in zijn pogen geslaagd. Met de teksten heeft hij aangetoond, dat Von Hartmann geen recht heeft tot de bewering, dat het uitzicht op loon tot motief gesteld wordt voor de beoefening der gerechtigheid. Zij wordt ‘nooit gesteld *beneden* het geluk, doch staat steeds *bovenaan* en *voorop*’. De schijn pleit soms voor de tegengestelde bewering; geluk en deugd worden eng verbonden. Maar ‘men vergete niet dat wij hier geen zuiver philosophisch redeneeren voor ons hebben, doch populaire prediking’. Dit is eene opmerking, waarop nadruk mag worden gelegd. Men behandelt onze Evangeliën vaak, alsof zij geschreven waren door Kant of Hegel. Men maakt van Jezus ik weet niet welk diep denker. Zoo zoekt men in de Evangeliën naar allerlei vernuftige combinatiën en weet de sporen van een geordend stelsel aan te wijzen. En men vat Jezus op het minste woord, dat niet zuiver consequent schijnt, niet precies in den vorm strookt met hetgeen men acht, dat hij moest hebben gezegd. Als men onze preeken eens ging meten naar dien maatstaf! Zijn onderzoek brengt Dr. H. de Ridder al verder tot

de slotsom, dat het oudste Christendom critiek op de wet oefende, dus zich vrij tegenover haar plaatste; het predikt eene gerechtigheid, die anders is, hooger dan die naar de wet. Reeds dit zou bewijzen, dat Jezus niet exclusief Joodsch is geweest. En bij de vraag, of hij zijne werkzaamheid beperkt heeft binnen de grenzen des Jodendoms, komt het vooral hierop neer. ‘Stel - zegt H. de Ridder m.i. te recht - dat ons uit de berichten bleek, dat Jezus zich inderdaad alleen tot Israël had beperkt, dan zouden wij toch nog mogen spreken van het universeel karakter van zijn prediking, want het particularisme is er bepaald buitengesloten door dat God een Vader van allen is.’ Inderdaad acht ik het geene vraag, of Jezus' prediking een universeel karakter droeg of niet. Hij was uit het Jodendom voortgekomen, en hij predikte het Koninkrijk Gods. Welnu, zoodra reeds een Jood aan die heerlijke toekomst dacht, stelde hij zich voor al de volken aan zijne natie en dus aan zijn God onderworpen. Hoeveel te meer dan Jezus, die volgens de Evangeliën eene ethische opvatting heeft gehad van dat Koninkrijk Gods, het burgerschap ervan verbindt aan zedelijke voorwaarden, die door ieder, omdat hij mensch is, konden worden vervuld. In een laatste hoofdstuk zoekt de schrijver eene verklaring voor de opvatting van het oudste Christendom, als door Von Hartmann is voorgedragen. Hij vindt die in het feit, dat reeds zoo spoedig na Jezus' dood twee partijen onder de Christenen scherp tegenover elkaar stonden: de Joodsch-Christelijke, die den band met het Jodendom niet verbreekt, en de Heiden-Christelijke, voor wie de wet is voorbijgegaan, het Christendom iets nieuws is. Die twee richtingen af te leiden uit één prediking achten velen onmogelijk. Zij houden Jezus voor den vader van die richting, welke de eerste discipelen volgden, de Joodsch-Christelijke. Met dat al beroepen beide partijen zich op Jezus. Ook Paulus doet dat. Hij predikt Jezus Christus en dien gekruisigd; hij verbindt zijn ‘daar is geen onderscheid’ aan Jezus' naam. Deze apostel heeft de stichter van het Christendom niet willen zijn. Daar is voor dit feit eene verklaring. Dr. H. de Ridder wijst erop, dat hier iets soortgelijks te vinden is als in de scholen, die van Socrates zijn afgeleid. Allen beroepen zich op hem en leeren toch iets anders als hoofdzaak. ‘Jezus had blijkens de oudste berichten, historisch beschouwd, twee zijden. Als hervormer van het Jodendom, dat na Ezra steeds meer in vormendienst ontaardde, was hij, zooals natuurlijk is, ter ééne zijde het kind van zijn tijd en bleef hij getrouw aan de gebruiken en tradities van zijn volk, maar verhief hij, ter anderer zijde, zich boven zijn tijd door een meer zuivere, vrije en innige opvatting van het godsdienstig leven. Hieruit verklaart zich zoowel, dat zijne eerste volgers, onvermogend om het ideaal, waarop de meester gewezen had, naar waarde te schatten, in het Jodendom bleven volharden, en zich daarvoor beroepen konden op het voorbeeld des Meesters, als dat een man gelijk Paulus, de idealistische zijde in het leven van

Jezus aangrijpend, den geest van de letter losmaakte en voor den Jezus der historie, zooals hij als Israëliet in Palestina geleefd had (den Christus naar het vleesch), den Heer, die geest was (den Christus naar den geest), in de plaats stelde, zooals hij door zijn kruisdood aan het aardsche en zinnelijke onttogen, in verheerlijkte gestalte hem voor oogen stond'(*). Acht men deze verklaring in hoofdzaak juist, dan ligt in het ontstaan der Heiden-Christelijke partij eene reden te meer, om het Christendom in zijn ontstaan voor iets anders te verklaren dan eene Joodsche sekte.

Het resultaat, tegenover Von Hartmann verkregen, wordt versterkt door de overweging, dat de godsdienstige ontwikkeling van Israël moest uitloopen op dat Christendom, dat eene andere gerechtigheid dan die naar de Wet leerde en in zijn zedelijk karakter den waarborg van zijn universalisme vond. Dit leert ons, dunkt mij, Prof. Kuenen in zijn jongste werk zonneklaar.

Het is niet de geringste verdienste zijner Lezingen, dat wij daarin eene heldere voorstelling ontvangen van den godsdienststrijd, in Israël gevoerd tusschen het volk en de uitstekenden onder de profeten. Daar is voorgoed een einde gemaakt aan de bij velen nog heerschende meening, dat het volk afgodisch was en de profeten den waren God predikten. Neen, ook het volk vereerde zijn volksgod, Jahve. Hem waren de rijkstempels gewijd en al die andere heiligdommen op de hoogten, die door het gansche land verspreid waren. De sabbat was zijn heilige dag. Men bracht hem bij allerlei gelegenheden offers. Zijn orakel werd geraadpleegd. Een getal van 190 persoonsnamen zijn met zijn naam samengesteld. Jahve is Israëls God, hunne hulp en hunne sterkte. De profeten hebben dit geloofd, even krachtig als het volk. Hunne voorspellingen voor de toekomst getuigen zonder uitzondering van hunne verwachting van heil en heerlijkheid voor Israël's natie. Als beiden, volk en profeten, dan even krachtig handhaven het nationaal geloof, waarin onderscheidden die beiden zich dan van elkaar, zoo sterk, dat van een godsdienststrijd gesproken kan worden? In hunne opvatting van Jahve's wezen. Voor het volk is Jahve hun god, nevens wien bestaan de goden van de andere volken. Hij is een koning, een machtig koning, want hij heeft hun de heerschappij gegeven over de omliggende volken. Zij zijn zijn volk, dat hij beschermen zal. Hij is dat aan zijne eer verplicht. Het zou immers zijne schande zijn, als Israël het onderspit dolf; dan zou het blijken, dat een andere god machtiger was dan hij. Het is waar, reeds beginnen wij de sporen te vinden van eene zedelijke opvatting van zijn wezen. De priester van Jahve sprak in sommige gevallen recht; zoo begon men den volksgod te beschouwen als den handhaver van het recht. Toch boven alles blijft hij de machtige koning. Als de Assyriërs naderen, woest verpletterend, wat zij ontmoeten op hun weg, openbaart zich de vrees der Israëlieten hierin,

(*) Scholten, *Hist. Crit. Bijdragen* bl. 115 vlg.

dat zij nevens hun volksgod ook goden der Assyriërs gaan vereeren; Manasse maakt den tempel tot eene soort pantheon. Geen wonder! Jahve kan wel eens niet machtig genoeg wezen, om tegen dit nieuwe volk hen te beschermen; zoo zoekt de Israëliet hulp daar, waar de overmacht zetelt, d.i. bij de goden der Assyriërs. Gansch anders doet hetzelfde feit zich voor aan de profeten. De Assyriërs naderen op Jahve's wil; van zijne strafoordeelen zijn zij de voltrekkers; hoe zouden hunne goden den Eenige kunnen onttronen! Zietdaar de eerste sporen van het geloof aan eene wereldregeering, dat samenhing met der profeten opvatting van Jahve's wezen. Voor hen is hij boven alles de heilige. Zijn karakter is zedelijk. Zoo wordt hij aanvankelijk door hen geacht van eene andere familie te zijn dan de overige goden, om weldra boven die allen verheven te worden als de Eenige, die bestaat. Hun God is dan ook niet tevreden met offers en plechtigheden; hij wil het hart des volks, hunne bekeering, hunne toewijding. En als het volk aan dien eisch niet voldoet, andere goden dienen blijft, Jahve niet dient met het hart, zal hij dan toch zijn volk bewaren? Jahve kan wel zijn volk, nooit zichzelven verloochenen. Het gevolg is, dat wij bij de profeten vinden eene scheiding tusschen godsdienst en nationaliteit. Toch zal Israël zijne grootsche roeping vervullen; zijn god zal worden de God van alle volken. Hoe kan dat? De profeten beginnen onderscheid te maken tusschen het geheele volk en zijne geestelijke kern. Het ware Israël alleen zal blijven. Die voorstelling heeft haar classieken vorm ontvangen van den tweeden Jesaja in zijne teekening van den Knecht Gods: Israël's vromen, die in de ballingschap medelijden de straf, die zij niet verdiend hebben, maar daarom juist door Jahve zijn aangewezen als de leidslieden des volks; zij, die de Heidenen zullen brengen tot Israël's God.

Men zou geneigd zijn, om te meenen, dat nu het Christendom kan verschijnen. De zedelijke vereering van een eenig God, en die vereering niet langer onafscheidelijk verbonden aan eene bepaalde nationaliteit - dat hebben de profeten gepredikt. Daaraan kan zich onmiddellijk aansluiten Jezus' prediking. Zoo schijnt het. In werkelijkheid moest nog iets anders voorafgaan. De denkbeelden der profeten moesten nog gemeengoed worden van het volk. De profetie van den Knecht Gods is er - de Knecht Gods moet nog gevormd worden. Dat is geschied in het Jodendom. Het schijnt wel, of juist het tegenovergestelde plaats heeft; of der profeten prediking spoorloos verdwijnt. In werkelijkheid heeft hier hetzelfde plaats, wat zich telkens in de geschiedenis herhaalt. De groote geesten van ons geslacht spreken hunne denkbeelden uit; doch hunne tijdgenooten staan niet hoog genoeg, om ze in zich op te nemen en toe te passen. Schijnbaar sterven nu die ideeën; in waarheid blijven zij voortleven. Zij kleeden zich in een lageren vorm, maar waarin zij geschikt zijn, om door het volk te worden opgenomen. Langs dien weg worden zij gemeengoed van volgende geslachten, om straks

zulk eene ontwikkeling te bereiken, dat zij weder kunnen te voorschijn treden. Als opnieuw worden zij geboren - maar nu uit het volk, en treden op in eene nieuwe gestalte, die mede de trekken draagt van den ontwikkelingsgang, dien zij doorliepen.

In het najaar van 444 voor Christus vinden wij, op den eersten dag der zevende maand, te Jeruzalem eene schare Joden verzameld rondom een houten spreekgestoelte, eerbiedig luisterend naar hetgeen hun wordt voorgelezen uit eene boekrol. De man, die leest, is Ezra, en wat hij voorleest is de wet. Eenige jaren geleden was hij teruggekeerd uit Babel ‘met de wet, die in zijn hand was’. Zij was het werk van de priesters in de ballingschap. De vrucht van hunne beschouwing dier ballingschap als eene straf van God voor de zonde der afgoderij. Het volk moest weten, welke Jahve's geboden waren, opdat zij voortaan zich voor die straf konden vrijwaren. Natuurlijk getuigt die wet van hunne opvatting van den godsdienst: de uitwendige, als ik haar zoo noemen mag; een godsdienst van offers, uiterlijke vroomheid, opvolgen van allerlei geboden. Het volk neemt die wet, door Ezra ingevoerd, aan en onderteekent haar tot teeken van gehoorzaamheid. Reeds aanstonds kunnen wij opmerken een feit van gewicht. De strijd, vroeger tusschen profeten en volk gevoerd, is verzoend. Voor den wetgever is Jahve de eenige God. Het monotheïsme wordt officieel erkend. Tot verklaring van deze overwinning zal zeker moeten in rekening worden gebracht, dat bij de wegvoering naar Babel Nebucadnesar de aanzienlijken had meegenomen, maar het volk achtergelaten. Deze laatsten, de latere Samaritanen, zij waren juist het minst geschikt geweest, om de profetische denkbeelden in zich op te nemen. Daarbij, voor de weggevoerden was de ballingschap eene straf geweest. De vraag, die in die dagen hoofden en harten in beweging bracht, was die naar het lijden der vromen. Onder dien indruk kon de verheven majesteit van hun God hen des te eer voeren tot de erkenning van zijn eenig bestaan; hij had gestraft, omdat men hulp had gezocht bij andere goden en hem had verlaten. Eene overwinning van het profetisme - maar waarin de profeten zich niet zeer zouden verblijd hebben. De verzoening van den strijd had plaats in den vorm der wet. ‘Weest heilig want ik, de Heer ben heilig’, is haar hoofdinhoud - maar heilig is gelijk aan rein naar de wet. En wat dat beteekent, kunnen wij opmaken uit het feit, dat in den loop des tijds 1001 bepalingen zijn gemaakt over de oorzaken en de middelen tot opheffing van de onreinheid. Geen wonder, dat nu de eeredienst zich beweegt om het offer; dat hij eene afzonderlijke plaats verkrijgt en zich beweegt geheel buiten den leek om. Wij kennen dat uit het Katholicisme.

Zoo komt dan de vraag: hoe komt uit dat Jodendom het Christendom voort? Prof. Kuenen wijst erop, dat wij rekenen moeten met den buitenkant en met den binnenkant des Jodendoms. Naar den eerste gerekend hebben wij alleen te doen met een godsdienst, die versteent

in de wet. Wanneer wij ook den binnenkant in het oog houden, merken wij op, hoe de profetische denkbeelden, de profetische geest voortwerken ook onder die knellende vormen. Daartoe was aanleiding. De profetische geschriften werden in de Synagoge gelezen. Straks werden zij heilige Schrift. Zoo bleven de profeten prediken. En hunne prediking bleef niet zonder invloed. Wij zagen reeds, hoe de rabbi's bijwijlen ontrouw werden aan hunne eigen beginselen, gedreven door hun gemoed. Zou het niet geweest zijn een huns ondanks toegeven aan de macht van die heilige mannen, voor wier woord ook zij zich bogen, - de profeten?

Zien wij verder, dan merken wij op, dat de scheiding, welke de profeten begonnen te maken tusschen godsdienst en natie, om hun zedelijk godsbegrip te redden, in het Jodendom wordt voltrokken. Niet zoo te verstaan, dat op eens het Jodendom ophoudt nationale godsdienst te zijn; maar wel zoo, dat die godsdienst niet meer gebonden zal blijken te zijn aan eene bepaalde plaats, aan een zelfstandig volksbestaan. Sedert de dagen der Babylonische ballingschap hebben de Joden zich uitgebreid buiten hun vaderland. Overal, waar zij zich vestigden, stonden zij in aanhoudend en levendig verkeer met de bewoners des lands. Dat moest in gunstige omstandigheden aanleiding geven tot uitwisseling van denkbeelden. Zoo werd als vanzelf een ander het Jodendom in Babylonië, een ander dat te Rome. Het geheele Hellenisme, die ‘eigenaardige samensmelting van Jodendom en Grieksche wijsbegeerte, die vooral te Alexandrië plaats had’, levert het bewijs voor het aanpassingsvermogen van het Jodendom en het zelfstandig bestaan van dien godsdienst. Trouwens, in Palestina zelf hadden in den onafhankelijkheidsoorlog tegen Antiochus Epifanes de ‘vromen’ het bewezen, dat men een zeer vroom Jood en zeer slecht patriot kon zijn. En wij kennen allen het feit, dat 70 jaar na Christus de Joden worden verstrooid, Jeruzalem verwoest, de tempel verbrand en toch het Jodendom blijft voortbestaan tot op dezen dag. Het blijft voortbestaan zonder tempel maar met de Synagoge. Deze Joodsche kerk, in het buitenland ontstaan, om het gemis van den tempel te vergoeden, was feitelijk de meerdere van den tempel geworden, gelijk allengs de priester in de schatting des volks zijn hoogen rang moet afstaan aan den schriftgeleerde. Het Jodendom wordt van een priesterlijken een leekengodsdienst.

De uitbreiding der Joden had uitbreiding van het Jodendom ten gevolge. Het aantal Heidenen, dat tot het Jodendom overging, klom steeds. Die uitbreiding van het proselytisme bracht in haar gevolg eene vraag met zich, voor de inwendige ontwikkeling des Jodendoms van het hoogste belang. De vraag namelijk: moet van die proselieten geëischt worden onderwerping aan al de voorschriften der wet, of kan men tevreden zijn met eene naleving van hare hoofdzaak? Daar waren schriftgeleerden, gevormd in Hillel's school, die op die laatste vraag een bevestigend

antwoord gaven. Is de onderstelling zoo gewaagd, dat diezelfde rabbi's de vraag niet konden onderdrukken: als voor de proselieten de naleving van de hoofdsom der wet voldoende is in Gods oogen, waarom dan voor ons niet? Wij zien hier het Jodendom een offer brengen ter wille van de vervulling van Israël's roeping, alle volken te winnen voor zijn God. Zal het ook in staat zijn, daarvoor nog grooter offer te brengen? En zien wij in de scheiding van godsdienst en nationaliteit, die den eerste zelfstandig maakt en bij sommigen reeds hem vrijer zich doet bewegen, een voortwerken van de profetische denkbeelden - zal dat profetisme straks zijne volkomen overwinning behalen?

Het antwoord op die vraag kennen wij, doch wil de geschiedenis het kunnen geven, dan moest nog langs een anderen weg het profetisme voortwerken. Ook onder de wet verloor de godsdienst zijn menschelijk karakter niet. Trouwens, hoe kan het anders, waar de wet moest worden toegepast in het dagelijksch leven. Het is eene *wet*, die daar hare toepassing vinden moet, en wij zullen straks zien, dat dit ten slotte zou blijken onmogelijk te zijn. Doch aan den anderen kant moest een godsdienst, die niet buiten het leven staat, maar geheel dat leven tracht te doordringen, aan dat streven een eigenaardig karakter ontleenen. Ligt het bewijs van deze stelling niet in de psalmen, die in dezen tijd gedicht zijn? En de eerste eeuwen na de Babylonische ballingschap zijn geweest de bloeitijd der psalmdichting. Denkt eens aan den 15^{den} psalm, naar Ten Kate's schoone overzetting opgenomen in den Liederenbundel, door het Protestantenbond uitgegeven:

‘Wien hebt g' o Heer der Heeren!
Een rustplaats in uw tent bereid?
Wie mag als vriend verkeeren
Op 't Sion uwer heiligheid?

Die onberisp'lijk wandelt,
De vreeze Gods in stilte kweekt,
Die naar zijn woorden handelt
En met zijn ziel de waarheid spreekt.

Die met geen lasterreden
In 's naasten hart een angel slaat,
Maar, wordt de deugd vertreden,
Den huich'laar in 't gezicht weerstaat.

Die 't kwaad durft openbaren,
Al school het achter 't purperkleed,
En, schoon zij beed'laars waren,
De kind'ren Gods zijn broeders heet.

Wie treedt op zulke wegen
Vindt in Gods tent zijn plaats bereid:
Hij wandelt met Gods zegen
En wankelt niet in eeuwigheid!’

Dat lied is meteen eene bijdrage tot de kennis van een ander feit uit de ontwikkeling van den Joodschen godsdienst. Hij verkrijgt een persoonlijk karakter. Prof. Kuenen wijst erop, dat, als profeten en priesters beiden aandringen op menschelijke deugden: gerechtigheid, onderlinge liefde, toch het motief bij elk van hen een ander is. Bij den priester ligt het zwaartepunt in ''s menschen verhouding niet tot zijn medemenschen, maar tot God; niet in het maatschappelijk, maar in het persoonlijk leven'. Ongetwijfeld heeft dit ten gevolge gehad die eigenaardige opvatting van deugd, die wij in het Farizeïsme terugvinden. De verhouding, waarin de mensch tot zijn God kwam te staan, was die van een contract. Jahve gaf de wet; de Jood moest die wet doen; deed hij die, dan had hij aanspraak op Gods zegen; overtrad hij haar, dan gaf hij God het recht, om hem te straffen. Dat is zeker geene hooge opvatting van zedelijkheid. Toch is de mogelijkheid van vooruitgang gegeven. Laat de wet van hare waarde verliezen ten gevolge van het voortwerken der profetische denkbeelden, dan zal zij toch dezen zegen achterlaten, dat nu het profetisme zich ontwikkelen kan tot dien hoogeren vorm, waarin het menschelijke optreedt als het ethisch-persoonlijke. Het Christendom heeft de waarde en het recht van het individu gepredikt als geen andere godsdienst, omdat het voortkomt uit het Judaïsme. En omdat in dat Jodendom de onderstelling, waarvan ik zoo even uitging, aan de werkelijkheid is ontleend. De wet heeft van hare waarde verloren bij een groot gedeelte des volks. De stoute poging der schriftgeleerden, om het geheele volk te maken tot een volk van Jahve, heilig naar de wet, die poging is mislukt. Het klinkt zoo schoon, als Hillel zegt: 'Hebt de menschen lief en brengt hen nader aan de wet.' De rabbi's wekken onzen eerbied door hunne trouw aan deze roeping. Doch - als het bleek, dat die wet niet geschikt was voor het volk! Wij kennen ze uit het Nieuwe Testament, de 'scharen' en die anderen, de 'tollenaars en zondaars'. Die laatsten zeker en ook zoovelen van die eerstgenoemden vielen onder het oordeel der schriftgeleerden: de schare, die de wet niet kent, vervloekt zij ze! Hard oordeel en onverdiend! 'De last der geboden was te zwaar, de gehoorzaamheid te ingewikkeld, dan dat de gansche natie die op zich nemen en torsen kon. Dat vermochten slechts betrekkelijk weinigen.' Dezen deden het met trouw en met ernst. De rabbi's en hunne volgelingen, de Farizeën. Die laatsten zijn het bewijs van den machtigen invloed der schriftgeleerden, maar tevens van hun onvermogen, om het door hen gestelde doel te bereiken. Prof. Kuenen toont dat afdoende aan. Het 'Farizeïsme verliest zijn reden van bestaan, wanneer het niet mag worden opgevat als protest tegen den - uit het wettelijke oogpunt - onbevredigenden toestand van het volk in zijn geheel. De Farizeër neemt geen enkelen plicht op zich, waaraan niet ook ieder Jood onderworpen is. Het Farizeïsme is eenvoudig het Judaïsme zelf, niets meer. Toch is het de praktijk niet van de gansche

natie, maar van eene sekte, van enkele duizendtallen, waartegen het volk hoog opziet, maar die dan ook van het volk wezenlijk verschillen.' Doch dat het zoo is, bewijst, dat het Farizeïsme 'tegelijk de zuiverste openbaring en de veroordeeling is van den godsdienstvorm, waaruit het zich - niet willekeurig, maar met historische noodwendigheid - heeft ontwikkeld'.

Wat is nu tegen de dagen, waarin het Christendom geboren wordt, de toestand? Bij sommige schriftgeleerden strijd tusschen de richting, waarin zij voort moeten, en hun gemoed. Bij vele vromen - een ideaal, hun in de wet geteekend, maar dat onbereikbaar blijkt te zijn. Zij moeten - zij willen - zij kunnen niet. O, de meerderheid heeft dien strijd niet gevoeld. Zij heeft - wat te doen gebruikelijk is - het ideaal lager gesteld en in de onvolmaaktheid zich geschikt. Maar de anderen - zij zochten uitwegen - doch altijd weer kwam de eisch der wet. Straks schikten zij zich in het onvermijdelijke, maar ten koste van hun zielevrede.

Nog was er een andere weg, en er zijn er zeker geweest, die dien vonden. Het was de weg, hun gewezen in de geschriften der profeten, in die gemoedelijke prediking der schriftgeleerden. Dien weg mochten zij gerust volgen. Der profeten woord was Gods woord, en de psalmisten hadden immers dien weg ook gewezen in hunne liederen. Zoo werden 'door de synagogale prediking en door de lezing der Heilige Schriften de zaden gestrooid van een godsdienst, die niet opging in de naleving van het met God gesloten verdrag en in de verwachting van het daaraan door Hem verbonden loon'. O, zij, die stille vromen, zij durfden zich niet vrij overgeven aan die zoete overdenking. De wet was er nog. Nog bleef de strijd tusschen het wettisch ideaal en het profetisch, beiden - ook het laatste - gesanctionneerd. Och, hoevele vromen zijn vermoeiden en beladenen geweest! Uitziende naar de verlossing Israël's!

Naar de verlossing Israël's! Het mag als bewezen worden aangenomen, dat onder de Joden in het begin onzer jaartelling de Messiaansche verwachtingen leefden. De verwachting, dat eenmaal Israël heerschen zal over alle volken der aarde en al die volken den eenigen God zullen vereeren. Vergeet niet, dat zij deze verwachtingen koesteren in dagen, waarin zij staan onder de heerschappij der Romeinen. Daar waren, die met het zwaard in de hand de poging wilden wagen, om die verwachting tot werkelijkheid te maken, - de Zeloten. Niet alzoo de schriftgeleerden en de Farizeën. Zij keurden alle geweld af. Er moest gewacht worden, geleden zoo noodig - geloofd. Dit geduld staat religieus hooger dan het geweld. Doch er is iets diep tragisch in de gedachte: 'te leven in een wereld die het tegendeel is van hetgeen zij behoort te zijn, tegenover haar te staan met een niet uitgesproken, maar daarom te ernstiger gemeend en te dieper gevoeld protest in den naam van den Eenigen Waarachtige, dien de wereld niet kent,

maar eenmaal haars ondanks zal leeren kennen en huldigen'. Een diepe haat tegen de goddelooze overweldigers of wereldverzaking kan van deze overtuiging de vrucht wezen. Maar ook iets anders. Een diep gevoel van onvoldaanheid, eene verzuchting naar redding, naar verlossing; een gebed, te stiller ure al luider uitgesproken, dat toch het licht mocht opgaan! Met andere woorden: een uitzien al vuriger en hoopvoller naar den Messias, die Israël vrij zou maken, maar ook den vrome zou verlossen van het juk - naar den Messias der profeten!

Zal hunne verwachting vervuld worden? Langs allerlei wegen zijn de profetische gedachten blijven voortwerken. Eindelijk kunnen zij weder - maar nu als opnieuw uit het volk geboren - optreden. In welken vorm? Dat kan niet twijfelachtig zijn, beweert Prof. Kuenen. 'Als de bewegende kracht van de ontwikkeling van Israëls godsdienst hebben wij het *profetisme* leeren kennen. Op de keerpunten van het eeuwenlang voortgezet proces staat de *profeet.* Eene rechtstreeksche nadering tot het einddoel is zijn werk. In het Judaïsme van den tijd der vervulling zijn de gedachten, de gezindheden en de stemmingen, die de wordende nieuwe stichting onmiddellijk aankondigen, uit zijn invloed afteleiden. Zoo schijnt het dan wel in den aard der zaak te liggen, dat ook in den overgang van nationaal tot universeel voor den Profeet de hoofdrol is weggelegd. Wat Amos, Jesaja, Jeremia en "de groote Onbekende" hebben aangevangen, dat zal H i j moeten voltooien.

Zoo scheen het te moeten zijn en zoo is het ook geschied.'

Augustus 1883.

J. VAN DEN BERGH.

(*Wordt vervolgd.*)

Staatkunde en geschiedenis.

De Oost-Indische compagnie *en hare Gouverneurs-Generaal.*

Niet zelden hebben staatkundige maatregelen geheel andere gevolgen, dan de ontwerpers daarvan zich voorstellen. Dat ondervond Filips II van Spanje, toen hij, na Portugal aan de Spaansche kroon te hebben toegevoegd, de dwaasheid had, de Portugeesche havens, speciaal Lissabon, voor ons te sluiten. Terwijl die maatregel toch geen ander doel had, dan den winstgevenden handel te fnuiken, dien onze voorouders op het laatst der 16de eeuw op Spanje en Portugal voerden en die zoo belangrijk was, dat Filips in 1595 beslag kon leggen op 400 Hollandsche en Zeeuwsche schepen, die in zijne havens lagen, werd hij de oorzaak van eene handelsbeweging, welke in uitgebreidheid en voorspoed de vroegere nog verre overtrof.

Zoolang onze voorouders handel dreven op Spanje en Portugal, vergenoegden zij zich met de voordeelen, welke die handel afwierp, en dachten zij er niet aan, verre tochten te gaan doen of onbekende gewesten te gaan ontdekken. Toen men hen echter in dien handel ging dwarsboomen, hunne schepen vervolgde en hun hunne koopwaren ontnam, toen rees het denkbeeld, om ook naar andere luchtstreken te gaan en bij barbaarsche volken de voordeelen te zoeken, welke men hun in Europa betwistte. Dat denkbeeld was nauwelijks ontstaan, of de uitvoering volgde. Trouwens, de noodzakelijkheid drong ertoe, want wij waren in den bloedigen strijd, die 80 jaren zou duren, en wilden onze voorouders in dien reuzenstrijd niet bezwijken, dan moesten zij zich de hulpmiddelen verschaffen, om dien voort te zetten en gelukkig ten einde te brengen. De vraag was dan ook slechts, welken weg zij daartoe hunne schepen zouden laten volgen.

Beducht als zij waren, dat, als zij den weg volgden, dien Vasco de Gama, eene eeuw te voren, zijn landgenooten had aangewezen, hunne schepen in handen der Portugeezen zouden vallen, beproefden zij,

om door het Noordoosten, langs de kusten van Tartarije, in China en de Oost-Indiën te komen. De uitvoering van het plan werd aan beproefde zeelieden toevertrouwd; ieder herinnert zich de namen van Barentz, Van Linschoten, Heemskerk, De Veer en De Rijp; maar hunne pogingen, schoon lang voortgezet, hadden geen gewenscht gevolg. Het vinden van dien doortocht was eerst aan onze dagen voorbehouden en de eer der ontdekking aan den Zweed Nordenskiöld beschoren.

Een toeval kwam destijds ook aan het streven onzer voorouders eene andere wending geven.

Tijdens men naar eene doorvaart langs het Noorden zocht, bevond zich Cornelis Houtman van Alkmaar voor bijzondere zaken te Lissabon. Deze won aldaar inlichtingen in naar alles, wat den handel op Indië betrof. Zijne nieuwsgierigheid verwekte echter argwaan, daar het in dien tijd verboden was, den vreemdelingen daaromtrent eenig onderricht te geven. Hij werd dan ook gevangengenomen en tot eene zoo aanzienlijke boete veroordeeld, als men onderstelde, dat hij niet zou kunnen betalen. Dit laatste was het geval, maar Houtman besloot, den kooplieden van Amsterdam voor te stellen, om, ingeval zij het voor zijne vrijheid gevorderd losgeld wilden voldoen, hun alles mede te deelen, wat hij omtrent de vaart en den handel der Portugeezen op Indië had vernomen. Zijn voorstel werd aangenomen; de zware som werd voldaan en Houtman kwam in 1594 in Nederland terug, om zijne belofte te vervullen.

De kooplieden van Amsterdam overwogen zijne mededeelingen en besloten, eene maatschappij op te richten onder den naam van ‘Maatschappij van verre landen’. De eerste bewindhebbers, ten getale van tien, de ontdekking van een doortocht om het Noorden onzeker achtende, besloten hunne schepen, onder het bestuur van Houtman, te zenden langs den weg, dien de Portugeezen volgden. De eerste tocht, die 2 jaar en 4 maanden duurde, leverde slechts eene middelmatige winst op, maar was toch een spoorslag voor de maatschappij, om hare onderneming voort te zetten.

Daar andere kooplieden van Amsterdam voornemens waren, eene gelijke maatschappij op te richten, vereenigde zij zich met deze. Ook in Rotterdam kwam eene gelijke maatschappij tot stand.

De meeste dezer tochten, welke ons de namen der vlootvoogden Van Neck, Van Waerwijck, Heemskerk, de gebroeders Houtman, De Weert, Van Noort en Van der Hagen voor den geest roepen, werden met een gunstigen uitslag bekroond. Wel ontbrak het niet aan moeielijkheden, die men hier en daar in de Indische havens ontmoette. Zoo trachtte de koning van Atjeh, - alzoo onze eerste en op dit oogenblik onze laatste vijand in Indië - opgestookt door de Spanjaarden, twee schepen der Zeeuwsche kooplieden te overrompelen, bij welke gelegenheid Cornelis Houtman het leven verloor en zijn broeder en nog eenige Hollanders gevangen werden genomen. Maar overigens vonden de

Hollanders een vrij gunstig onthaal bij de meeste Indische vorsten, die de Portugeezen moede waren, zoo om hunne trotschheid en dwingelandij als om den onbescheiden ijver hunner zendelingen, en daarom sedert lang naar eene gelegenheid haakten, om zich tegen hen te verklaren.

Het aantal maatschappijen nam intusschen steeds toe. Van 1595 tot 1602, dus in 7 jaren, waren niet minder dan 64 schepen naar Indië gezonden, behalve die, welke na hunne tehuiskomst andermaal derwaarts vertrokken waren.

De menigte dier maatschappijen leidde echter tot een groot kwaad, tot een toestand namelijk, die spoedig onhoudbaar bleek. Niets van elkaar wetende, gebeurde het niet zelden, dat op denzelfden tijd door verschillende maatschappijen naar dezelfde havens schepen werden gezonden, waar dan de markt natuurlijk reeds was verloopen. Men joeg de prijzen tegen elkander op en tusschen de Hollanders en Zeeuwen begon er reeds jaloerschheid te ontstaan. Door onderhuring was er ook niet zelden gebrek aan zeelieden. Lauts zegt van den toestand: ‘Ze zeilden malkander de schoenen van de voeten en 't geld uit den buidel.’ Ook liep men gevaar, dat de eene admiraal de verdragen verbrak, die een ander met de inboorlingen had gesloten. Er was ook geen algemeen vast plan, om de Portugeezen te verdrijven, en dat, terwijl men reeds met de mededinging van Engelschen en Franschen had te kampen. Het kan dan ook niet bevreemden, dat de Staten-Generaal, de Stadhouder Maurits en de Raadpensionaris Oldenbarneveldt, kennis van die wanorde gekregen hebbende, al de bewindhebbers der onderscheidene maatschappijen ontboden en deden bewilligen in de oprichting van een enkel lichaam, genaamd ‘de Oost-Indische Compagnie’, welker octrooi den 20sten Maart 1602 werd geteekend.

Zoo belangrijk als de geschiedenis is van ons vroeger Gemeenebest, zoo belangrijk is ook die der Oost-Indische Compagnie, welke uit den schoot van dat Gemeenebest ontstond. Republiek en Compagnie, beiden waren in den aanvang zwak, maar dezelfde dapperheid, welke de eerste tot grootheid voerde, leidde ook de laatste tot macht en aanzien; beiden waren gericht tegen dwingelandij; beiden werden machten, die zich in Europa en Azië geducht maakten. Het hoofddoel der Compagnie was geen ijdele krijgsroem; het was ook geene zucht, om den godsdienst met het zwaard uit te breiden of om de aardrijkskundige wetenschap te bevorderen, maar dat hoofddoel was uitbreiding van handel en scheepvaart, eene behoorlijke winst en het ontnemen aan den Koning van Spanje van die rijke hulpbronnen, waaruit hij de middelen putte, om de Nederlanders te beoorlogen.

De Oost-Indische Compagnie was verdeeld in zes kamers, namelijk Amsterdam met 20, Middelburg met 12, Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen elk met 7 bewindhebbers. Bij het college der 60

bewindhebbers berustte het opperbestuur, terwijl de uitvoerende macht was opgedragen aan een kleiner lichaam, evenals het grootere uit de verschillende kamers samengesteld en bekend onder den naam van ‘Kamer van Zeventienen’.

Om tot de belangrijke betrekking van bewindhebber verkozen te kunnen worden, moest men deelhebber zijn in de Maatschappij, voor de kamers van Hoorn en Enkhuizen voor 500 en voor de andere kamers voor 1000 ponden Vlaamsch. De voordeelen van bewindhebbers bestonden in één ten honderd van den uitvoer en evenveel van hetgeen uit Indië werd aangebracht, te verdeelen als volgt: de kamer van Amsterdam *de helft*, die van Middelburg *een vierde* en die van Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen ieder *een zestiende* deel.

In strijd met het in onzen tijd aangenomen en nu zelfs bij de wet bepaalde gebruik werd in het octrooi geen maatschappelijk kapitaal vermeld. De opgaven daarvan bij sommige schrijvers zijn verschillend, doch allen stellen het op ruim 6 millioen gulden.

Een bijzonder kenmerk van de inrichting der koloniën in dien tijd was, dat de maatschappijen, aan welke octrooi werd verleend tot het drijven van handel met gewesten in andere werelddeelen, tevens de zorg werd opgedragen, om dien handel en de koopvaardijvloten te verdedigen, met buitenlandsche vorsten oorlog en vrede te sluiten, in één woord daden van regeering te doen, waartoe dikwijls het hoofd van den Staat, zonder toestemming der landsvergaderingen, niet mocht overgaan, terwijl aan de maatschappijen ook een recht van volstrekte souvereiniteit over de overwonnen landen werd toegestaan. De Oost-Indische Compagnie had dan ook hare eigen oorlogsvloot ter verzekering en bewaring harer koopvaardijschepen, hare eigen gezagvoerders in de koloniën en op hare schepen, hare bijzondere eigendommen en rechten en vormde alzoo een Staat in den Staat.

Voorts werden allerlei bepalingen gemaakt, naar welke de schepelingen en zij, die aan den wal waren bescheiden, zich te gedragen hadden; o.a. tegen het vloeken en het verzuimen van het morgen- en avondgebed aan boord der schepen. Wat ons nu uit die voorschriften vreemd in de ooren klinkt, is de daarin telkens voorkomende clausula poenalis. Zoo lezen wij in den artikelbrief van Maurits van 16 Januari 1595:

‘Artikel 2. Ende soo wie den name des Heeren ydelick misbruickt, 't zij met vloecken, sweeren oft lasteren, die zal geleerst worden.

Artikel 7. Ende alsoo door dobbelen ende speelen veel ongelucks is voortcomende, zall niemandt enige dobbelsteenen, caartspelen oft andere instrumenten daartoe dienstig mogen gebruycken, op pene van geleerst te worden, ten ware iets toegelaten worde tot tijdcortingh.’

God te dienen of gelaarsd te worden! Dat teekent wel den tijd, waarin die voorschriften gegeven werden.

Ook werden bepalingen vastgesteld omtrent de goederen, vanhier als ruilhandelswaren en de muntstukken tot betaling mede te nemen. De laatsten zouden bestaan uit rosenobels, rijksdaalders en realen van achten.

De Staat ontving als onmiddellijk voordeel voor het octrooi *f* 25,000. Voor de vernieuwing in 1623 is niets betaald; daarentegen voor die van 1647 ruim 1½ millioen en van 1696 tot 1740 voor elke vernieuwing 3 millioen.

In het jaar van oprichting der Compagnie werden reeds 14 schepen uitgerust en naar Indië gezonden, alwaar nieuwe en steeds uitgebreider factorijen gesticht, verdragen met Indische vorsten gesloten werden en de Nederlandsche handel op hechte grondslagen werd gevestigd. In 1604 bezat de Compagnie reeds 160 schepen, bemand met 8000 matrozen.

Spoedig bleek echter de noodzakelijkheid, om ook in Indië een centraal gezag te vestigen. Door de oprichting der Compagnie was er eenheid in de zaken gebracht in Nederland, maar niet in Indië. Daar was geen algemeen bestuur; ieder hoofd van eene factorij of een etablissement stond er op zichzelven. Moeielijke vraagstukken konden daardoor niet spoedig opgelost en belangrijke maatregelen niet krachtig uitgevoerd worden. Ook hadden zich reeds een tal van misbruiken geopenbaard onder de dienaren der Compagnie, wier gehalte over het algemeen veel te wenschen overliet. Velen maakten zich schuldig aan ongeoorloofde winsten, die wegens de schrale bezoldigingen nog al ‘middelen van bestaan’ werden geheeten. Zoo was *morshandel* de verkoop tot eigen voordeel van producten van de Compagnie; zoo waren *overwigten*, *mingewigten*, *spillagie* hetgeen minder te kort was, dan in rekening werd gebracht; zoo waren *stille winsten* de winsten van den handel in verboden goederen, als opium; zoo waren *contributiën* de geschenken bij verpachtingen en huishoudelijke zaken; zoo waren *hommages* de geschenken op Nieuwjaarsdag of verjaardagen, het kosteloos verschaffen van paarden en melkvee en de leverantie van laken en linnen, enz. uit de pakhuizen der Compagnie; zoo waren *heerendiensten* het verrichten van allerlei werk door de inlanders, zonder dat daarvoor aan dezen eenige betaling werd te goed gedaan.

Eene overweging van dien toestand moest vanzelf tot het besef leiden der noodzakelijkheid, om de zaken in Indië door één man te doen besturen. Tot dien maatregel werd dan ook in 1609 overgegaan.

Voor den eersten Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië werd den 14^{den} November 1609 eene instructie vastgesteld, die, naar men zegt, was ontworpen door Cornelis Matelief (den Jonge), één onzer edelste zeehelden, die toen ook bewindhebber der Compagnie was(*). Dat document is meer in een raadgevenden dan in een bevelenden toon gesteld en dringt dan ook meer aan op onderzoek van zaken en per-

(*) De latere instructiën zijn van 1613, 1617, 1632 en 1650.

sonen dan op uitvoering van bevelen, die het verklaart, dat nog niet gegeven konden worden. Het is echter gewichtig voor het vraagstuk, of niet de Compagnie de koloniën voor en namens den Souverein heeft bezeten. Het schrijft toch uitdrukkelijk voor, dat de verbintenissen, door de Compagnie met de prinsen en potentaten in Indië te maken, zouden worden gesloten 'op den naam van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden', en voegt erbij, dat de door de Compagnie te benoemen Gouverneur en verdere burgerlijke, justitieele en militaire dienaren 'den eed van getrouwheid zouden doen aan de Staten-Generaal' omtrent alles, wat niet kon begrepen worden onder de 'neeringen en trafiquen', voor welke alleen trouw werd gezworen aan de Compagnie.

Eerst het plakkaat van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden van den 27sten November 1609, houdende verklaring, dat 'Hun Edel Mogenden dienstig bevonden hebben in Oost-Indië te committeeren en te houden een Gouverneur-Generaal met eenige Raden nevens denzelven', en benoeming van Pieter Both tot eerstgenoemde waardigheid, is intusschen de echte en eerwaardige oorkonde, waarin de eerste instelling voorkomt van twee waardigheden, welke door een ruim 270jarig bestaan geheel tot het wezen van het regeeringsstelsel in Nederlandsch-Indië behooren, namelijk die van Gouverneur-Generaal en Raad van Indië. Deze Raad bestond eerst uit 5, later uit 9 en nog later uit 8 leden, waaronder 2 met raadgevende stem, namelijk de bevelhebbers van vloot en leger. Thans bestaat de Raad in Indië sedert een tal van jaren uit een vice-president en 4 leden.

De vestiging van een centraal gezag in Indië brengt het zwaartepunt van de geschiedenis der Compagnie naar het verre Oosten over en wij moeten onze gedachten dus ook daarheen verplaatsen.

De algemeene invoering van het Islamisme op Java in den loop der 15de eeuw had den ondergang ten gevolge gehad der twee groote Hindoerijken Modjopahit in het oosten en Padjadjaran in het westen des eilands.

Op de puinhoopen dezer Hindoerijken hadden zich vele op zichzelven staande Mahomedaansche Staten verheven, waarvan de voornaamste waren Demak, Tandjong, Grissee en Kediri in oostelijk Java; Cheribon, Jacatra en Bantam in westelijk Java, en Benghalan, Pamakassan en Sumanap op het eiland Madura.

Langzamerhand hebben de Staten van oostelijk Java zich opgelost in het groote rijk van Mataram, terwijl de Staten van westelijk Java een meer zelfstandig bestaan hebben behouden.

Bij de komst der Nederlanders op Java was dat eiland verdeeld in de volgende rijken:

Bantam, zich uitstrekkende over de tegenwoordige residentie van dien naam en het zuidwestelijk deel der Preanger Regentschappen;

Jacatra, zich uitstrekkende over de tegenwoordige residentiën Batavia, Krawang en het middeldeel der Preanger Regentschappen;

Cheribon, omvattende de tegenwoordige residentie van dien naam en het zuidoostelijk deel der Preanger Regentschappen, en

Mataram, zich in algemeene grenzen uitstrekkende over de residentiën Tagal, Pekalongan, Samarang, Japara, Rembang, zuidelijk deel van Soerabaija, Kediri, Madioen, Patjitan, Soerakarta, Djokjokarta, Kedoe, Bagelen en Banjoemas.

Dat de Spanjaarden en Portugeezen alle krachten inspanden, om de Hollanders uit hunne bezittingen te verdrijven, laat zich begrijpen. Filips III, die in den waan verkeerde, dat aan zijne bevelen nog kracht werd toegekend, vaardigde een plakkaat uit, waarbij aan alle vreemdelingen, maar vooral aan de Nederlanders, op doodstraf verboden werd, om in Oost- en West-Indië handel te drijven. De Compagnie beantwoordde dien maatregel in 1605 door het uitzenden eener nieuwe vloot onder Cornelis Matelief, den Jonge, welke onschatbare diensten bewees. Zij versloeg de veel sterkere vijandelijke vloot, stichtte op Ambon, waar Van der Hagen reeds in 1600 de eerste Nederlandsche sterkte gebouwd had, het fort Oranje en op Ternate het fort Willemstad.

De Compagnie had in 1605 haar hoofdzetel gevestigd te Ambon en bezat in de Molukken 11 forten met 600 man en 123 stukken geschut, maar Pieter Both, de eerste Gouverneur-Generaal, vestigde in 1609 eene loge te Jacatra, welke onder Jan Pietersz. Koen, den vierden Gouverneur-Generaal, tot hoofdzetel werd verklaard. Koen wilde ze naar zijne geboorteplaats Nieuw Hoorn noemen, maar de bewindhebbers der Maatschappij hadden reeds vroeger bepaald, dat de plaats, waar de hoofdzetel van haar handel zou gevestigd zijn, den naam van Batavia zou dragen, en zij bleven bij dat besluit volharden ondanks den naderen aandrang van Koen ten gunste van Hoorn.

De zaken der Maatschappij gingen nu eens voorspoedig en werden dan weder getroffen door rampen, die haar een geweldigen schok gaven. In den aanvang waren die rampen vooral te wijten aan de wangunst der Portugeezen en Engelschen. De eersten dreven reeds sedert het begin der 16de eeuw handel op Indië en de laatsten waren in 1602 onder James Lancaster op Java gekomen. Het was met leede oogen, dat beide volken den voorspoed van Nederland en zijn invloed op de wereldgebeurtenissen aanzagen.

De Compagnie bepaalde zich echter niet tot Java, noch tot den Indischen archipel, al had zij ook te Batavia haar hoofdzetel gevestigd. Overal, waar zij meende een voordeeligen handel te kunnen drijven, trachtte zij een kantoor te vestigen. Zoo stichtte Van den Broek in 1614 kantoren aan de Roode Zee. De Gouverneur-Generaal Specx was een der voornaamste grondleggers van den handel op Japan en zijn opvolger Brouwer de eerste grondlegger van den handel in Siam. De vestiging

op Ceylon had plaats onder Van Diemen in 1638. Onder diens bestuur werd ook Malacca ingenomen en voor het eerst handel gedreven op Tonkin, Cambodja en Laos. In 1652 werd door Van Riebeek de Kaap de Goede Hoop in bezit genomen. Zijn bij die gelegenheid uitgesproken gebed werd onlangs door een schrijver over de Transvaal in zeker opzicht genoemd: het groote charter der Hollandsche koloniën in Zuid-Afrika(*). Mauritius werd herhaaldelijk bezeten, doch telkens weder verlaten. Op de kusten van Malabar en Coromandel had de Compagnie verschillende kantoren opgericht. Na 't verlies van Formosa in 1661, dat de Compagnie 37 jaren bezeten had, deed zij pogingen, om factorijen in China te vestigen, maar de gezantschappen, die tot dat einde naar Peking werden gezonden, verkregen slechts vergunning, om eerst te Hocksieuw en later te Canton om de twee jaren handel te komen drijven. In het belang van den handel, vooral in zijde, werden herhaaldelijk gezantschappen naar Perzië gezonden.

Zoo trachtte de Compagnie allerwege haar handel, het hoofddoel van haar bestaan, te vestigen of uit te breiden. Zij heeft 33 Gouverneurs-Generaal gehad. In de keuze dier landvoogden was de Maatschappij in den regel gelukkig. Crawfurd, een overigens verdienstelijk schrijver over den Indischen archipel, moge met Engelsche hooghartigheid en partijdigheid beweren, dat wij weinig groote en beroemde mannen in Indië gehad hebben, het is blijkbaar, dat hij slechts het oog gevestigd had op de dagen van vernedering, die Indië van 1780 tot 1814 beleefde, en bijna twee eeuwen van roem en grootheid vergat voor eenige jaren van ramp en tegenspoed. Meer naar waarheid zegt Van Alphen, ‘dat geene geschiedenis van eenig tijdvak van eenig volk zoo vele voorbeelden van groote mannen heeft opgeleverd als het tijdvak van de vestiging van ons gebied in Indië’. En zoo is het. Men kan de geschiedenis van de vestiging der Compagnie in Indië en van hare toenemende uitbreiding niet lezen zonder ontzag te krijgen voor de wakkere mannen, die geroepen werden, om in het Oosten hare belangen te bevorderen. Hunne geschiedenis is tot op de helft der 18de eeuw eene geschiedenis van helden. In het drijven van handel, het sluiten van verdragen, het vestigen van kantoren en het voeren van oorlog zoo tegen Europeesche als inlandsche vijanden leggen zij een doorzicht enbeleid, een moed en eene volharding aan den dag, die inderdaad de bewondering en de dankbaarheid van het nageslacht ten volle waardig zijn.

Na aldus in algemeene trekken de werking der Compagnie te hebben aangeduid, kan een overzicht van hare geschiedenis onder

(*) De hooge waarde van het bezit der Kaap, als uiterst geschikt punt, om den handel van gansch Europa met Indië te beheerschen, schijnt intusschen nooit door onze voorvaderen te zijn beseft. Anders toch ware dit punt zeker veel vroeger in bezit genomen en na onze vestiging aldaar ook meer en beter benuttigd.

hare 33 landvoogden zich bepalen tot de hoofdpunten en tot die bijzonderheden, welke de belangstelling waardig zijn.

De eerste Gouverneur-Generaal was Pieter Both. Hij nam de tijding mede van het Twaalfjarig bestand, waaraan zich echter in Indië geene der partijen stoorde. Onder hem kwamen voor het eerst Hollandsche vrouwen, ten getale van 36, in Indië. Zooals reeds herinnerd werd, was hij de stichter van de eerste loge te Jacatra, welke later Batavia is geworden. Hij kocht daartoe van den vorst van Jacatra 50 vademen grond in het vierkant, waarvoor hij 1200 realen van achten betaalde. Hij sloot met den vorst een verdrag, waarbij aan de Compagnie de alleenhandel en aan den vorst hulp tegen zijne vijanden werd toegezegd. Both heeft op vele punten van Indië den eersten steen gelegd van het grootsch gebouw, dat door een later geslacht aldaar is opgetrokken. Hij verliet Java in 1615, doch leed schipbreuk en stierf op Mauritius, waar nog een berg is, die zijn naam draagt en welks bijna ongenaakbare top onlangs door eenige koene Engelschen voor het eerst is beklommen.

Hij werd opgevolgd door Gerard Reynst, die voor vijf jaren werd benoemd. Die tijd is thans regel, doch onder de Compagnie bestond daaromtrent geene bepaling. Both regeerde 4, Van Diemen 10, Maatsuiker 25, Van Outhoorn 13, Van der Parra en Alting ieder 16 jaren. Het traktement van Reynst werd bepaald op *f* 700 's maands en *f* 1000 in eens voor zijn dienst. Deze bezoldiging haalt zeker niet bij die, welke tegenwoordig aan een Gouverneur-Generaal wordt toegekend en *f* 160,000 's jaars bedraagt, doch men bedenke, dat het geld toen eene veel hoogere waarde had en destijds aan de betrekking ook nog andere voordeelen waren verbonden, die het feit verklaren, dat de meeste Gouverneurs-Generaal groote fortuinen hebben nagelaten. Bovendien werden zij bij hun terugkeer niet zelden rijkelijk beloond voor hunne diensten.

Dit ondervond zijn opvolger Mr. Lourens Reaal, die voor zijne belangrijke diensten schitterend werd beloond. Deze stierf te Amsterdam, alwaar eene wijk naar hem het Reaaleneiland werd genoemd. Hooft en Vondel, van wien hij een bijzondere vriend was, hebben zijne diensten bezongen.

De vierde Gouverneur-Generaal was Jan Pietersz. Koen, een man van groote talenten, onverdroten ijver, onkreukbare trouw en strengheid van karakter tot onbillijkheid toe. Hij is de eigenlijke grondlegger van onze opperheerschapppij in Indië en met recht versiert zijn beeld het terras voor het Paleis te Weltevreden. Hij bekleedde het ambt tweemalen, eerst van 1618-1623 en later van 1627-1629. Hij stichtte Batavia in 1619, eene stichting, waartoe de wakkere en om zijne belangrijke tochten bekende P. van den Broek het meest heeft bijgedragen. In dat jaar kwam te Londen tusschen onze Compagnie en de Engelsche eene bevrediging tot stand, waarbij

men door allerlei vreemdsoortige maatregelen beider belangen zooveel mogelijk trachtte te doen samensmelten. Dit zonderling verdrag - door Lauts eene doos van Pandora geheeten - had echter in Indië weinig gevolg, want de bedekte strijd werd er van weerszijden met ijver voortgezet.

In 1621 begaf Koen zich met eene vloot naar de Molukken, om een opstand, die op Banda was uitgebroken, te onderdrukken. Dit geschiedde en ter voorkoming van herhaling verplaatste Koen een goed deel der bevolking van Banda naar Java. Deze maatregel werkte evenwel slecht, want vele inboorlingen, om een gelijk lot te ontgaan, verlieten Banda en Koen zag zich daardoor genoodzaakt, er 400 Nederlanders heen te zenden, om eene geheele ontvolking te voorkomen. Zij kregen gronden, die geschikt waren voor de teelt van muskaatnoten en in perken waren afgedeeld. Naar deze perken werden zij perkeniers genoemd, een naam, bij velen zeker bekend en welks oorsprong daardoor wordt verklaard.

Hoe streng, ja, wreed Koen kon zijn, bewijst zijn vonnis tegen de natuurlijke dochter van den Raad van Indië Specx, welke als gezelschapsjuffer bij zijne vrouw in dienst was. Dit meisje en zekere Pieter Kortenhoof, een wees van 17 jaren, waren in al te teedere aanrakingen gekomen. Schoon beiden zich verbonden hadden, later een wettig huwelijk aan te gaan, liet de onhandelbare zedekunde van Koen het jeugdige kind in het openbaar door beulshanden geeselen en den jongeling het hoofd op het schavot verliezen.

Na zijn eerste bestuur werd Koen opgevolgd door Pieter Carpentier, die geen nieuw gebied veroverde, maar den handel uitbreidde en de Engelschen Java en Ambon zag verlaten. Tot dit laatste gaf de gebeurtenis aanleiding, welke onder den naam van Ambonschen moord bekend staat, doch hierop neerkomt, dat op de verklaring van een gevangen Japansch soldaat, dat hij door de Engelsche handelsagenten was omgekocht tot eene samenzwering tegen de Hollanders, de schuldigen (tien Engelschen, negen Japansche soldaten en een Portugees) werden gevangengenomen en na een proces, dat zeker te overhaastig werd gevoerd, ter dood gebracht.

Na zijn tweede bestuur zag Koen zich vervangen door Jacob Specx. Deze was de mishandeling zijner dochter niet vergeten, zooals daaruit blijkt, dat hij nog langen tijd het avondmaal liet ontzeggen aan den President Vlak, den Fiskaal Van den Heuvel en Doctor Bontius, die erin gemoeid waren geweest.

Specx's opvolger, Hendrik Brouwer, is tot 1742, dus in 110 jaren, de laatste geweest, die nog vertrok met een lastbrief van Hunne Hoogmogenden en van den Stadhouder.

Brouwer werd vervangen door Anthony van Diemen, die indertijd het vaderland, waar hij als koopman was gefailleerd, in 't geheim had verlaten, om zijne schuldeischers te ontloopen. Toen - zoo verhaalt

Dubois - onder Koen de post van Boekhouder-Generaal openkwam, roerde men de trom, om ieder, tot slechte soldaten toe, aan te moedigen, daarvoor zijne diensten aan te bieden, doch er was niemand buiten Van Diemen, destijds klerk op de secretarie, in staat, om dien post te bekleeden. Later klom hij steeds op en zijn bestuur als Gouverneur-Generaal heeft zich gekenmerkt door meer dan één daad van moed, beleid en kracht. Als belangrijke gebeurtenissen van zijn tijd werden reeds genoemd onze vestiging op Ceylon, de inneming van Malacca en de eerste handel op Tonkin.

Het was tijdens zijn bestuur, dat de Hollanders op verraderlijke wijze de Portugeezen uit Japan wisten te verdrijven, bij welke gelegenheid eene verschrikkelijke slachting onder de Christenen aldaar werd aangericht. Die handelwijze droeg echter spoedig haar loon weg, want het op slinksche wijze verkregen monopolie werd ras duchtig ingekort. De Hollanders mochten niet het minste bewijs toonen van Christenen te zijn; zij mochten den Zondag niet meer vieren, moesten hunne Bijbels afgeven en werden van Firando verdreven naar het kleine eiland Decima, de vroegere gevangenis der Portugeezen. De Nederlanders hebben aldaar gedurende meer dan twee eeuwen de meest vernederende en trotsche behandeling der arglistige Japansche regeering verduurd, maar zij genoten de eer, het eenige Europeesche volk te zijn, dat met Japan handel mocht drijven! Die handel beloofde aanvankelijk veel, maar is langzamerhand vervallen. In 1672 werd de uitvoer van zilver verboden, later het getal schepen op vijf bepaald, vervolgens op twee en in 1790 op slechts één per jaar.

Van Diemen liet te Batavia twee kerken bouwen en eene Latijnsche school en legde de eerste hand aan de verzameling van statuten, welke later onder Maatsuiker werd voltooid. Hij zorgde ook, dat Oostersche handschriften en Arabische werken over plant- en dierkunde naar Nederland werden gezonden. Hij verfraaide Batavia, dat op Hollandsche wijze met grachten en openbare gebouwen werd aangelegd en toen dan ook den naam kreeg van ‘Koningin van het Oosten’.

Kornelis van der Lijn, die hem in 1645 verving, had met ernstige en langdurige onlusten op Ambon en Ternate te kampen en nam strenge maatregelen tot handhaving van het monopolie in de Molukken.

Bij den vrede van Munster werd het recht van Spanje en de Republiek erkend op de koloniën, die zij op dat tijdstip bezaten, terwijl tevens werd bepaald, dat zij niet in elkaars bezittingen mochten komen, om hun handel uit te breiden of er land in bezit te krijgen. Hierdoor werd de feitelijke eigendom onzer rijke gewesten duurzaam gevestigd.

De elfde Gouverneur-Generaal was Karel Reiniersz., die zich ook geplaatst zag tegenover oproeren op Ambon en Ternate. Vlaming, toen Gouverneur van Ambon, maakte er een einde aan en liet al de

nagelboomen in de Molukken, behalve op Ambon, uitroeien. De Compagnie, die zich verbonden had, al de nagelen, die gewonnen werden, tegen een bepaalden prijs over te nemen, had namelijk last van den overvloed en men kwam daarom met den toenmaligen vorst overeen, dat de nagelboomen in zijne staten, behalve op Ambon, vernield en hem daarvoor 14000 rijksdaalders 's jaars betaald zouden worden. Het maakt bij onze tegenwoordige begrippen van voortbrenging en handel een zonderlingen en pijnlijken indruk, met welgevallen vermeld te zien, ‘dat aldus de Maatschappij, tegen den geringen last van 14000 rijksdaalders 's jaars, de volstrekte meesteres van dezen gewigtigen tak van haren handel werd, zonder ooit met nagelen overladen te zijn’. De maatregel leidde tot herhaalde opstanden, welke de Compagnie in bloed smoorde, en is de oorzaak geworden van verarming en uitputting der bevolking.

Reyniersz. had zooveel ijver voor den godsdienst, dat hij onverdraagzaam was; een gebrek, dat ook nog wel in onze dagen wordt aangetroffen. In 1651 liet hij de tempels en moskeeën der Chineezen en Mooren afbreken. Na een driejarig bestuur werd hij als minder geschikt teruggeroepen, doch hij was bij aankomst van dit bericht reeds overleden.

Mr. Jan Maatsuiker volgde hem op en regeerde 't langst van alle Gouverneurs-Generaal, namelijk gedurende 25 jaren. Dit is te opmerkelijker, omdat hij reeds aan Reyniersz had moeten voorgaan, doch toen werd voorbijgegaan, omdat hij vroeger Roomsch-Katholiek, ja, volgens Valentijn, zelfs Jezuïet geweest was, daar hij te Leuven had gestudeerd(*).

Onder het bestuur van Maatsuiker heerschten in de Molukken de onlusten, waarop straks werd gewezen, doch die telkens door Vlaming werden gedempt. In 1663 verlaten de Spanjaarden hunne bezittingen op Ternate en Tidor, daar zij hun meer last dan voordeel verschaffen, en trekken naar de Manilla's.

Ook Celebes toont zich nog steeds vijandig, doch daar, zoowel als op Java, waar ook een oorlog uitbarstte, wist de Admiraal Speelman de zaken in orde te brengen.

Op Ceylon werden de Portugeezen voorgoed verdreven en op de kusten van Malabar en Coromandel door Van Goens groote overwinningen behaald, terwijl ook een groot deel van Sumatra werd onderworpen. Daarentegen werden er op Formosa en in China groote rampspoeden ondervonden. Formosa ging voor ons te loor ondanks de dappere houding van den Gouverneur Coyet, en dat verlies is niet te vermelden, zonder te herinneren aan het gedrag van Anthonie Hambroek, den Nederlandschen Regulus. Coyet werd bij zijn terugkeer te Batavia schandelijk behandeld. Men verweet hem alleen het verlies

(*) Leuven stond dus in de vorige eeuw in hetzelfde blaadje bij Valentijn als in onze dagen bij Professor Pierson.

van Formosa en veroordeelde hem tot schavotstraf, verbeurdverklaring van goederen, twee jaren gevangenisstraf en levenslange ballingschap. Maar twaalf jaren later - beter laat dan nooit - werd hem vergund, naar Nederland terug te keeren, - beter wat dan niets! - wijl het gebleken was, dat het verlies hoofdzakelijk te wijten was geweest aan verkeerde maatregelen van den Raad van Indië en van Maatsuiker.

Onder dezen werden voorts de statuten van Batavia ten einde gebracht en als wetboek ingevoerd, waarop het inwendig bestuur der Compagnie op betere grondslagen werd gevestigd.

Maatsuiker hertrouwde met de verloofde van zijn vriend Van Dam, Gouverneur van Ambon, die haar nog al aan zijne hoede had toevertrouwd. Als het spreekwoord, dat men het van zijne vrienden moet hebben, toen nog niet bestond, is het wellicht door deze handeling in het leven geroepen. Zijn bestuur was anders gelukkig en voordeelig voor de Compagnie. Jammer was het intusschen, dat in de karige bezoldiging der ambtenaren geene verandering werd gebracht, want daardoor bleven, ondanks de strenge verbodswetten en strafbedreigingen, de smokkelhandel en het behalen van oneerlijke winsten op groote schaal in wezen.

Naarmate de Compagnie bemiddelend optrad in de onderlinge verdeeldheid der inlandsche vorsten, moest zij den luister blijven ten toon spreiden, waardoor zij indruk en ontzag had verwekt en moest zij, om geen prestige te verliezen, naar de alleenheerschappij in Indië streven. Deze toestand was een natuurlijk gevolg der omstandigheden. De voorouders mogen er niet van bloedvergieten zijn vrij te pleiten, hun gedrag steekt toch gunstig af bij dat der Portugeezen, Spanjaarden en Engelschen, die zich bij hunne overwinningen buiten Europa aan vrij wat meer onrechtvaardigheid en wreedheid hebben schuldig gemaakt. Ook aan de latere oorlogen met de inlanders mogen nu en dan onrechtvaardigheden kleven, zeker is het toch, dat de bemiddeling der Compagnie een einde heeft gemaakt aan de onderlinge oorlogen en rooftochten; dat zij de willekeur en dwingelandij der hoofden heeft beteugeld en ook daardoor aan Java eene weldaad is bewezen.

Maatsuiker werd vervangen door Rijklof van Goens en deze door Cornelis Speelman, die zich beiden in hunne voorafgaande betrekkingen zeer hebben onderscheiden, maar gedurende wier landvoogdijen geene belangrijke gebeurtenissen plaats vonden.

De vijftiende Gouverneur-Generaal was Jan Camphuis, die goudsmidsjongen was geweest en daarom een hamer in zijn wapenschild had opgenomen. Hij had zijne benoeming aan het toeval te danken, want daarvan wordt gezegd, dat hij door ieder der Raden werd gekozen, denkende, dat ieder een ander zou stemmen.

De benoeming van een Baljuw van Batavia gaf aanleiding tot een voorval in den Raad, dat vermelding verdient. Camphuis wilde daartoe Dispontijn benoemen, maar al de Raden gaven hunne stem

aan De Bollan. Hierover ontstond eene woordenwisseling, waarbij de Raden zich zoo luidruchtig en aanmatigend aanstelden, dat Camphuis begreep te moeten volhouden, zou zijn gezag later nog iets kunnen beteekenen. Hij verklaarde dus te willen, dat zijn kandidaat den voorrang zou hebben. De Raden verzetten zich hiertegen en een van hen liet zich in drift ontvallen, 'dat zij, die hem Gouverneur-Generaal gemaakt hadden, hem ook wel weder konden afzetten'. Camphuis, door die ongewone heerschende taal minder dan ooit gestemd, om zich door zijne minderen wetten te laten voorschrijven, antwoordde zeer bedaard, 'dat zoo de Heeren Raden magts genoeg hadden om hem af te zetten, hij dan niets meer te doen had en hij hun goeden dag wenschte', waarop hij vertrok, om in geene twee jaren weer in de vergadering te komen. De andere leden kwamen trouw en behandelden de zaken, maar elk besluit, dat niet naar den zin was van den Gouverneur-Generaal, werd oogenblikkelijk vernietigd en deze vergaf alle ambten naar zijn goedvinden. Het gedrag van Camphuis werd in Nederland goedgekeurd tot groot verdriet zijner tegenstanders, die hem nu niet meer als een landvoogd, maar als een vorst aanzagen.

Men dankt aan Camphuis het werk van Rumphius, daar hij een afschrift liet nemen van het origineel, dat vervolgens verzonden werd, doch teloorging.

Camphuis, die een zeer bekwaam man was en edele hoedanigheden bezat, werd op zeer eervolle wijze ontslagen. Hij kon naar Europa gaan of in Indië blijven met rang naast den Gouverneur-Generaal en met behoud van zijne wedde en eene lijfwacht. Hij koos het laatste en stierf vier jaren later.

Het bestuur van zijn opvolger Willem van Outhoorn kenmerkte zich door rust en toenemenden bloei der zaken van de Compagnie. Onder hem had de eerste koffieteelt plaats. De planten werden echter door een watervloed vernield, maar er werden nieuwe proeven genomen en in 1706 werd de eerste koffie naar Nederland gezonden.

Van Outhoorn werd vervangen door zijn schoonzoon Jan van Hoorn, die een groot vriend der Chineezen was. Onder dezen werd in 1705 een groot verdrag met Mataram gesloten, waarbij West-Java aan de Compagnie werd afgestaan. Voorts brak er op Java een oorlog uit tusschen den Keizer en den Pangeran Depatî Anom en later tegen den opstandeling Soerapati, die eenige jaren duurde en waarvan de oorzaak, naar beweerd wordt, aan wraakzucht der onzen zou zijn toe te schrijven. Van Hoorn trad af in 1709 en liet bij zijn dood een fortuin na, dat op tien millioen geschat werd.

Hij werd vervangen door zijn schoonvader Abraham van Riebeek, wiens bèstuur niet gelukkig was. Er ontstonden oorlogen op Celebes, geschillen in de Molukken en op Malacca. Een duur gezantschap naar den grooten Mogol leverde niets op en in Perzië werd door onvoorzichtigheid eene schade geleden van een hal millioen. Tijdens zijn

bestuur werd door de bewindhebbers der Compagnie eene lijst vastgesteld van hetgeen ieder repatrieerende, naar zijn rang, in het schip, dat hem terugvoerde, mocht laden.

Van Riebeek, die eerlijk, bekwaam en zedig, maar gemelijk en streng was, werd in 1713 opgevolgd door Christoffel van Zwol, die zich dadelijk gewikkeld zag in een oorlog op Java en een ter kust van Malabar, ontstaan door het onvoorzichtig gedrag van Ketel, die er op eigen gezag eene steenen vesting had laten bouwen.

Tot in 1685 had de Compagnie herhaalde pogingen aangewend in het belang van een geregelden handel op China. Sedert was daarin voorzien door Chineesche jonken, die te Batavia kwamen. Toen men deze echter wilde dwingen, de thee een derde beneden den geëischten prijs te leveren, bleven de jonken weg, tot groot nadeel van de Compagnie.

Ondanks dit verlies en de oorlogen op Malabar en Java gaf het bestuur van Van Zwol tien millioen meer winst aan de Compagnie dan dat van zijn voorganger. Van Zwol wist ook den handel in opium uit de handen te krijgen van zes monopolisten, die er zich meester van hadden gemaakt tot groot nadeel der bijzondere kooplieden of vrije burgers, die in Van Zwol steeds een beschermer vonden.

Hij werd in 1718 vervangen door Hendrik Zwaardekroon, die in 1722 den oorlog op Java zag eindigen. In dat jaar zag Batavia zich aan een groot gevaar ontsnapt. Zekere Pieter Elberfeld had namelijk met de Javanen eene samenzwering op touw gezet, die 17000 leden telde en ten doel had, alle Christenen te vermoorden. Het verraad werd gelukkig in tijds, doch slechts weinige uren vóór de uitvoering, ontdekt en Elberfeld en 50 zijner aanhangers werden wreed gestraft. Zijn huis werd omvergehaald met verbod, er ooit weer te bouwen; de ommuurde ledige ruimte is dan ook nog steeds aanwezig.

Merkwaardige staaltjes van den geest, waarin men het monopolie der Oost-Indische Compagnie opvatte en toepaste, ontbreken niet. Koen leverde er een van door als opperhoofd der Bantamsche loge het schip, waarmede de verdienstelijke reizigers Le Maire en Schouten waren aangekomen, wegens schending van het octrooi der Compagnie in beslag te nemen en de lading verbeurd te verklaren. Een ander staaltje onder Zwaardekroon levert het gebeurde met twee van de drie schepen, waarmede de West-Indische Compagnie den Admiraal Jacob Roggeveen had uitgezonden, ‘om - zoo staat er werkelijk in 't dagverhaal van dezen tocht - de onbekende landen in de Zuidzee ten westen van Amerika gelegen te ontdekken’. Die twee schepen, welke ter kust van Java gekomen waren, werden door het Indisch bestuur eenvoudig verbeurdverklaard uit kracht van het uitsluitend monopolie der Compagnie. Gelukkig lieten de Algemeene Staten der West-Indische Maatschappij recht wedervaren door te gelasten, dat zij door hare Oostersche zuster zou worden schadeloos gesteld, aangezien die schepen geen handel in Oost-Indië gedreven hadden.

Waar zulk eene afgunst tusschen landgenooten bestond, kan het geene verwondering baren, dat de oprichting eener nieuwe O.-I. Compagnie te Oostende tot geschillen leidde, die, nadat ook Engeland zich daarmede had ingelaten, zeker tot een oorlog zouden gevoerd hebben, zoo niet door de tusschenkomst van Frankrijk eene schorsing van haar recht ware verkregen.

Na nog aangeteekend te hebben, dat in 1720 de overvloed van thee zoo groot en de prijs daarvan zoo laag was, dat ze te Amsterdam met kruiwagens langs de huizen werd verkocht; dat Zwaardekroon de verschijning van eenige Chineesche jonken te Batavia wist te benuttigen, om deze weder als vroeger ten handel te doen komen, en dat men hem ook de meer krachtige aankweeking van koffie verschuldigd is, nemen wij afscheid van dezen landvoogd, die om zijne kunde, voortvarendheid en wellevendheid algemeen geacht werd.

Hij werd in 1725 vervangen door Mathijs de Haan, ten wiens tijde Valentijn schreef, doch onder wiens bestuur niets bijzonders is voorgevallen.

Zijn opvolger was Diederik Durven, een advocaat van Delft, die de Chineezen aan zware lasten en de misdadigers dier natie aan schrikkelijke straffen onderwierp en zich onderscheidde door de bevoordeeling van onwaardige gunstelingen; eene kunst, die in Indië - en misschien ook elders - nog niet geheel is teloorgegaan. Ofschoon zijn ontslag ze niet vermeldt, is het vermoedelijk toch om die redenen, dat hij in 1732 werd teruggeroepen en vervangen door Dirk van Cloon. Diens eerste en bijna eenige daad van gewicht is de straf, waartoe hij den Raad van Indië, Pieter Vuyst, veroordeelde, die zich als Gouverneur van Ceylon aan ergerlijke willekeur en verregaande wreedheid jegens Portugeesche ingezetenen had schuldig gemaakt. Hij liet dezen namelijk vierendeelen, maar hoe voorbeeldig de straf ook was, de opvolger van Vuyst, Versluijs genaamd, maakte het weinig beter.

Van Cloon werd in 1735 vervangen door Abraham Patras, die als soldaat in dienst der Compagnie was gekomen en door zijne talenten en edele hoedanigheden eene snelle loopbaan had gemaakt. Als Gouverneur-Generaal valt echter niets van hem te melden.

Zijn opvolger Adriaan Valckenier was daarentegen uit een aanzienlijk geslacht gesproten, dat te Amsterdam woonde. Onder dezen had in 1740 de bekende opstand en moord der Chineezen plaats, die eene donkere bladzijde vormt in onze koloniale geschiedenis.

Het doel hunner samenzwering - misschien nog eene wraak wegens de handelingen van den Landvoogd Durven - was, zich meester te maken van Java en daarna alle Europeanen te verdelgen, met uitzondering van den Gouverneur-Generaal en den Directeur-Generaal, die zij bestemden, om de zonneschermen te dragen van het hoofd hunner natie en diens vrouw. De Raden van Indië zouden gespit

worden, de oude lieden verbrand; de heeren Van Imhoff en Thedens, die vooral in hunne gratie stonden, zouden kleingehakt worden; de jongelingen zouden slaven worden, en voor de jongedochters hadden zij ook eene prachtige toekomst bedacht. De Regeering werd echter gewaarschuwd, zoodat er tijdig voorzorgsmaatregelen konden genomen worden. Vreeselijk was evenwel de losbarsting. Toen de Chineezen hunne huizen in brand staken en dit het sein bleek, om zich van de Europeanen te ontdoen, had er onder hen eene schandelijke slachting plaats, die aan meer dan 10000 het leven kostte. Gelukkig, dat de Keizer van China, aan wien een verslag van het gebeurde werd gezonden, zich aan den moord van eenige duizenden zijner landgenooten niet scheen te storen. Indien men denkt aan het geschrijf en de jarenlange klachten, die Engeland aanhief wegens den zoogenaamden Ambonschen moord, waagt men het niet te gissen, wat er zou gebeurd zijn, indien deze 10000 menschen, in plaats van Chineezen, Engelschen waren geweest.

Nauwelijks was deze opstand gedempt, of in den boezem der Regeering had er een tooneel plaats, dat in beschuldigingen van sommige Raden tegen den landvoogd zijne oorzaak had, doch waarin Valckenier zich onbetamelijk woest en onbillijk aanstelde. Hij liet drie leden van den Raad gevangennemen en naar Holland zenden. Valckenier, naar aanleiding van een en ander zijn ontslag gevraagd en bekomen hebbende, vertrok naar Europa, doch ontving aan de Kaap, al heet deze ook de Goede Hoop, de slechte tijding, dat hij moest terugkeeren, om zich zoowel wegens den moord der Chineezen als omtrent zijne houding tegenover de drie Raden te verantwoorden. Bij zijne aankomst te Batavia werd hij in het kasteel aldaar gevangengezet en hij stierf tijdens zijn proces.

Van Imhoff, een dier drie Raden, was in de plaats van Valckenier gekozen, maar daar hij naar Holland gezonden was, trad Jan Thedens als Gouverneur-Generaal op. Deze was als gemeen soldaat in Indië gekomen, doch was spoedig langs verschillende trappen opgeklommen en hield het bestuur, dat hem nooit definitief is toevertrouwd, tot 1743 in handen.

Gustaaf Willem Baron van Imhoff kwam toen aan het bewind. Van dezen valt te melden, dat hij als Gouverneur van Ceylon aldaar eene drukkerij had opgericht. Op Java bracht hij de zaken op een vasten voet en bevorderde hij orde en regel. Hij had echter met vele moeielijkheden te kampen. Eerst wegens het feit, dat de Engelschen drie schepen van de Fransche Indische Compagnie genomen en te Batavia verkocht hadden, welke zaak werd geschikt tegen eene uitkeering van drie millioen door onze Compagnie aan de Fransche.

Daarna zag Van Imhoff zich gewikkeld in een geschil met Spanje. De gezant van dat land diende namelijk aan Hunne Hoogmogenden twee memoriën in, die in dreigende bewoordingen waren gesteld en voldoening eischten wegens een tocht, op last van Van Imhoff op de

zuidkust van Nieuw-Spanje gedaan, naar de gezant beweerde met het oogmerk, om daar een ongeoorloofden handel te drijven en de vijanden van Spanje te helpen.

Ook de Engelsche gezant, de Graaf van Sandwich, diende eene klacht in en eischte de herroeping eener verklaring, van de Hollandsche Gouverneurs uitgegaan en strekkende, om den Engelschen het recht te ontnemen van vrije vaart en van handel op de onzijdige plaatsen in Oost-Indië. Voorts vorderde hij voldoening wegens den moord, begaan op de bemanning van twee Chineesche vaartuigen, die op de kust van Sumatra handel dreven op paspoorten van den Engelschen Gouverneur van Benkoelen. Aan beide klachten werd door de Algemeene Staten voldoening gegeven.

In 1749 had de verheffing plaats van Prins Willem IV tot Stadhouder en Hoofdbewindhebber der Compagnie, welke gebeurtenis in Indië luisterrijk werd gevierd.

Een oorlog in Bantam, waarvan de oorzaken in het duister liggen, vorderde toen alle krachten van Van Imhoff, die intusschen in 1751 stierf en door Jacob Mossel werd opgevolgd.

Onder dezen landvoogd verkeerden de zaken der Compagnie in een goeden staat. De weelde en overdaad, die reeds lang in Indië hadden geheerscht, namen echter zoodanig toe, dat op aandrang der Kamer van Zeventienen door Mossel een reglement werd afgekondigd, houdende bepalingen op pracht en onnoodige onkosten, dat niet minder dan 12 titels en 123 artikelen bevatte. De eerste vier titels betreffen alleen Batavia, dat het ergst door dit kwaad was aangetast. Ook tegen den ongeoorloofden en bedriegelijken handel - een natuurlijk gevolg dier toomelooze weelde, daar zij aan zoodanigen handel het leven en bestaan verschafte, - werd eene wet uitgevaardigd.

In 1754 werd Ambon vreeselijk geteisterd door eene aardbeving en woedde in Bengalen een geweldige orkaan.

In het volgend jaar nam de oorlog op Java een einde en werd het rijk van Mataram in twee rijken verdeeld, de tegenwoordige, maar toen grootere Vorstenlanden Soerakarta en Djokjokarta.

In Bengalen ontstonden ernstige geschillen met de Engelsche Maatschappij, waarvan de uitslag niet door Mossel werd beleefd, daar hij stierf en in 1761 vervangen werd door Pieter Albertus van der Parra.

Onder dezen werden de Engelsche bezittingen ter westkust van Sumatra door de Franschen vermeesterd en aan ons afgestaan. Op Ceylon brak er een oorlog uit tegen den Koning van Candi, die door de Engelschen werd ondersteund. Na afwisselende voor- en nadeelen werd Candi door den Gouverneur Van Eck ingenomen en door diens opvolger Falck de vrede bewerkt.

In 1764 werd het rijk van Siak op Sumatra door ons veroverd.

Van der Parra stierf in 1775 en werd opgevolgd door Jeremias van Riemsdijk en deze, van wiens bestuur niets bijzonders valt te zeggen,

in 1777 door Reinier de Klerk. Deze breidde onze macht op Borneo uit en nam in het volgend jaar een werkzaam deel aan de oprichting van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen, door de pogingen van den stichter, Mr. J.C.M. Rademacher, Raad extraordinaris, zooveel mogelijk te steunen.

De Klerk stierf in 1780 en werd opgevolgd door Mr. Willem Arnold Alting, tijdens wiens bestuur treurige gebeurtenissen plaats hadden. Onze handel met Ceylon, de kusten van Malabar en Coromandel, met Bengalen en Japan geraakte geheel in verval. De Engelschen, met wie wij in oorlog waren, deden een mislukten aanslag op onze vestiging aan de Kaap de Goede Hoop, waar wij door een Fransch eskader werden bijgestaan, doch zij veroverden in 1781 onze bezittingen op de kusten van Coromandel en Malabar en in Bengalen en in 't volgend jaar ook die ter westkust van Sumatra. Deze laatste en die op de kust van Coromandel, met uitzondering van Negapatnam, werden na den vrede teruggegeven.

De zaken der Maatschappij gingen echter al meer en meer achteruit. Met het oog op dien treurigen toestand werden Mr. S.C. Nederburgh, S.H. Frijkenius, W.A. Alting en later ook J. Siberg tot Commissarissen-Generaal benoemd, om alles na te gaan en middelen van herstel aan te geven, doch de toestand bleek reddeloos en tot overmaat van ramp brak er in 1795 tusschen de Republiek en Engeland een nieuwe oorlog uit.

Alting verzocht in 1796 zijn ontslag en werd opgevolgd door Mr. Pieter Gerardus van Overstraten. Deze wakkere landvoogd wist door gepaste maatregelen grootendeels de nadeelen te voorkomen, die Java van de nabijheid van een Britsch eskader had te wachten, al kon hij ook niet beletten, dat het bij zijn vertrek onze etablissementen op Onrust vernielde.

Van Overstraten was de laatste Gouverneur-Generaal onder de Compagnie en wij staken dan ook hier ons vogelvluchtig overzicht van de merkwaardigste gebeurtenissen, die onder hare landvoogden plaats hadden.

Wij hebben gezien, dat de zaken der Compagnie gedurende anderhalve eeuw naar wensch zijn geloopen. De uitdeelingen op de actiën waren dan ook zeer aanzienlijk. Luzac vermeldt in zijn *Holland's Rijkdom,* dat zij van 1606 tot 1779 niet minder dan 3689 pct. of gemiddeld ruim 21 pct. 's jaars hebben bedragen. Er zijn jaren geweest, dat de uitdeeling hoogst aanzienlijk was; in 1606 beliep zij 75 pct, in 1616 62½ pct., in verscheidene jaren 40 tot 50 pct. Daarentegen zijn er van de oprichting der Maatschappij tot 1779, op onderscheidene tijden, 20 jaren geweest, waarin in het geheel geene uitkeering plaats had; in andere jaren hadden er twee of drie uitdeelingen plaats.

De prijs der actiën was naar evenredigheid. Oorspronkelijk met 100 pct. betaald, waren de actiën in 1656 tot 380 pct., in 1658 tot ruim

400 pct., in 1662 tot 450 en in 1663 tot 470 gerezen. In 1671 stegen ze tot 570 pct., in 1709 tot 902 en in 1720 tot 1080 pct.

Nadat ze eene aanmerkelijke daling hadden ondergaan, zoodat men ze in 1745 voor 420 pct. kon koopen, herstelden zij zich eenigszins, maar konden den vorigen prijs niet meer bereiken. In 1750 weder geklommen tot 594 pct., daalden zij in 1755 tot 407, herstelden zich weder, zoodat ze in 1765 585 pct. bereikten, doch gingen toen terug, totdat ze in 1773 tot 363 en in 1780 tot 327 pct. gevallen waren.

Wat de uitbreiding der souvereiniteit van de Compagnie betreft, wordt herinnerd, dat Jacatra en de Molukken door haar in het begin der 17de eeuw werden veroverd. Cheribon werd in 1705 aan haar afgestaan en Mataram, met uitzondering der Vorstenlanden Soerakarta en Djokjokarta, toen grooter dan tegenwoordig, stuksgewijze en op verschillende tijdstippen. Bantam met de daarbij behoorende Lampongsche districten verkreeg zij bij een verdrag van 1752. In den regel had de afstand van grond plaats ter voldoening van voorschotten, door de Compagnie gedaan ter wille der hulp, welke van haar was ingeroepen. De meermalen geopperde vraag, of Java een wingewest kan genoemd worden, schijnt dus slechts bevestigend beantwoord te kunnen worden ten aanzien der veroverde Jacatrasche jurisdictie en ten aanzien van Bantam, omdat, schoon ook daar hulp was ingeroepen, dat rijk toch uit kracht van het oorlogsrecht werd afgestaan.

Daar het onder de Compagnie vooral om den handel te doen was, werden de verkregen landen gewoonlijk weer in leen aan de inlandsche vorsten afgestaan en zijn die landen eerst in lateren tijd onder het rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement gebracht.

In de laatste helft der 18de eeuw verachterden de zaken der Compagnie hoe langer zoo meer. Het schijnt, dat de bewindhebbers reeds sedert vele jaren door kunstmatige handelingen den achteruitgang hadden weten te verbloemen, dien zij daardoor wellicht nog hebben vergroot. Uit het rapport eener commissie van onderzoek, door de Algemeene Staten in 1790 benoemd, bleek toch, dat de achteruitgang dagteekende van 1735, toen het voordeelig saldo slechts *f* 2,160,736 bedroeg; dat zij tot 1761 van tijd tot tijd verachterd was, zoodat de schuld toen *f* 21,543,644 beliep, maar deze in 1779 weder was verminderd tot *f* 8,506,567. Na dien tijd nam evenwel de achteruitgang schrikbarend toe, zoo zelfs, dat van 1781 tot 1790 de subsidiën, haar door de Staten verleend, niet minder bedroegen dan *f* 67,707,585.12.0, terwijl het geheele bedrag harer schulden den 31sten Mei 1790, na aftrek van de baten, eene som van *f* 80,937,737.14 beliep.

Het bleek, dat haar bestaan niet langer kon voortduren. De Staten des lands drongen zich meer en meer in het bestuur der Compagnie, welke door leveringen te sluiten onder waarborg der Staten en door het aannemen van subsidiën geheel afhankelijk was geworden. Den

24sten December 1705 werden het bestuur en alle beambten der Maatschappij ontslagen. De Oost-Indische Compagnie, eenmaal de levensader van Nederland's handel, de oudste en machtigste handelmaatschappij van haar tijd, werd hierdoor feitelijk ontbonden. Bij de Staatsregeling van 1798 werd zij wettelijk opgeheven en werden hare schulden bij de algemeene nationale schuld opgenomen.

Zeer verschillend wordt over de Oost-Indische Compagnie geoordeeld, en dat kan wel niet anders, als men in haar langdurig bestaan geene tijdperken onderscheidt en als Crawfurd alleen afgaat op de indrukken, verkregen van de gebeurtenissen, die haar ondergang vergezelden.

Ook is het natuurlijk niet billijk, de Compagnie te beschouwen en te beoordeelen uit het oogpunt der staathuishoudkundige inzichten van onze dagen. Montesquieu zeide reeds: 'Pour juger les hommes, il faut leur passer les préjugés de leur temps.'

Intusschen is het zeker, dat de veroveringen der Compagnie niet altijd even nuttig waren en zij weinig of niets gedaan heeft tot ontwikkeling van de nijverheid der inboorlingen. Even zeker is het, dat zij haar monopolie te ver gedreven heeft en zij zich onverschillig betoond heeft jegens den dwang, waaruit hare winsten veelal voortsproten. Afkeurenswaardig, ja, laakbaar is het voorts, dat zij zich in de laatste helft der 18de eeuw aan eene trage sleur overgaf, de grove misbruiken harer dienaren, die zich ten haren koste verrijkten, niet wist te keeren en bedrieglijk te werk ging door dividenden uit te deelen, toen er geene wezenlijke winsten waren.

Het ontbreekt alzoo niet aan verwijten, die haar rechtmatig kunnen gedaan worden. De oprichting der Compagnie zelve was echter in beginsel niet te laken; zij was eene bloote vereeniging van krachten, die inderdaad noodzakelijk was geworden. In den aanvang is de wanorde geschetst, welke het gemis van vereeniging teweegbracht. Wil men dan ook letten op het feit, dat een klein aantal kooplieden, met uiterst geringe middelen, de stichters zijn geworden van het uitgebreid Nederlandsch-Indisch rijk, dat aan geheel het Oosten ontzag inboezemde, - dat onder de bewindhebbers en bevelvoerders der Compagnie mannen gevonden werden, die waardig zijn, met de grootste staatsmannen en helden der oudheid en van lateren tijd vergeleken te worden, - dan - het zij Sloet tot Oldhuis nagezegd - dan is die Compagnie een hoogst merkwaardig verschijnsel in de wereldgeschiedenis; een verschijnsel, dat reeds lang een Nederlandschen Camoëns in het leven had moeten roepen, om de onverschrokken daden van onze vroegste Oost-Indievaarders in eene gloeiende Indiade te bezingen; een verschijnsel, dat ons, Nederlanders, met ontzag en erkentelijkheid moet vervullen, omdat onze Oost-Indische koloniën ook thans nog zijn de schoonste en rijkste parel van Neerland's kroon.

Leiden, September 1883.

H.J. BOOL.

Natuurkunde.

Een en ander over voeding in verband met het vegetarianisme.

Een en ander over voeding door dr. D. Huizinga. Groningen, Noordhoff en Smit.

I.
Inleiding.

De geschiedenis leert ons, dat de groote meerderheid der maatschappij nooit eene bepaalde leefwijze, overeenkomstig physiologische grondregelen, aannam en op consequente wijze het dieet, door de levenswetten voorgeschreven, toepaste; integendeel, bijna overal van haar ontstaan af tot op den tegenwoordigen trap van ontwikkeling richtte zij hare opmerkzaamheid bestendig op oogenblikkelijk genot, zonder aan de gevolgen meer gewicht toe te kennen, dan de ondervinding noodzakelijk achtte, om oogenblikkelijken dood of ondraaglijke smarten te vermijden. De maatschappij liet zich als het ware steeds leiden door de hoofdgedachte, hoever zij in de bevrediging van begeerten en wenschen zou kunnen gaan en hoe dicht zij aan den rand des grafs kon treden, zonder te plotseling en te gewelddadig te sterven en zonder onmiddellijk gevaar te loopen, aangeklaagd te worden van zelfvernietiging. Hetzij de menschen uitsluitend plantaardige voeding genoten, hetzij zij geheel alleen van dierlijke stoffen leefden, hetzij zij gemengden kost gebruikten, steeds geschiedde dat, zonder dat het voor noodzakelijk gehouden werd, acht te geven op juiste physiologische regelen, en noch de hoeveelheid, noch de hoedanigheid, noch de vorm, waarin de voeding veelal op kunstmatige wijze gebracht werd, waren het onderwerp van een grondig, wetenschappelijk onderzoek. Het individu zoowel als de staat handelde naar eigen goeddunken, meer geleid door het gevoel dan door het verstand, en langs dezen subjec-

tief-empirischen weg ontstonden onze gebruiken en gewoonten. Eerst in den jongsten tijd is er van eene wetenschappelijke gezondheidsleer sprake, die ten doel heeft, al datgene op te sporen en vast te stellen, wat tot het behoud en de versterking van den normalen toestand van lichaam en geest bijdraagt en wat de harmonische samenwerking van alle organen mogelijk maakt en vergemakkelijkt. Deze gezondheidsleer constateert elke stoornis der harmonie en zoekt de oorzaken en het wezen der daardoor ontstane ziekten te leeren kennen, niet alleen met het doel, om te genezen, maar bovenal geleid door het ernstig streven, de middelen te vinden, die ertoe kunnen leiden, om den gezonden toestand van het lichaam en den geest duurzaam te bewaren en te verhoogen.

De maatschappij handelde in gelijke mate tegenover de andere physiologische behoeften, die voor het algemeen en individueel welzijn van even groot belang zijn als de eigenschappen der eigenlijke voeding. Omvat niet de voeding in den uitgebreidsten zin alle materieele veranderingen of wijzigingen, waaraan het organisme in al zijne deelen door den invloed der buitenwereld blootstaat? Treedt niet naast de opzuiging van werkelijk voedende of bloedvormende elementen de invloed van het water, van den dampkring, van het licht, van de temperatuur en het klimaat op den voorgrond? Is niet ook de kennis der gesteldheid van den grond en de woonplaats van groot belang? Mogen de tallooze levende organismen, die ons omgeven en die op dier en plant een zoo uiterst gewichtigen invloed uitoefenen, over het hoofd gezien worden? Is niet zelfs de studie der wetten van aanpassing en overerving noodzakelijk? Dit alles wijzigt toch in meer of mindere mate onze materieele samenstelling en speelt bij de stofwisseling eene hoogst belangrijke rol.

Waren nu het klimaat en de overige levensomstandigheden voor de gezondheid, de kracht en den levensduur ongunstig, dan leerde de ondervinding spoedig, hoever men moest gaan in de beteugeling van begeerten en wenschen en hoe de driften en gewoonten te regelen waren, om het leven tot op eene zekere hoogte te verlengen en om voortplanter en beschermer van een nieuw geslacht te worden. Waren het klimaat en de overige levensomstandigheden gunstiger, dan leerde de ondervinding weder, hoever de begeerten en wenschen uitgebreid konden worden, zonder zekere noodzakelijke grenzen te overschrijden. Als regel kan gelden, dat de menschen steeds natuurlijke gebreken door juiste gebruiken en gewoonten eenigermate wisten goed te maken en dat natuurlijke voordeelen of voorrechten door verkeerde gebruiken en gewoonten in zekeren zin geparalyseerd werden. Was het klimaat gezond, dan kon men met te grooter vrijheid overtredingen begaan, en was de voeding overeenkomstig de voorwaarde der natuur, dan werd de gunstige invloed voor gezondheid, kracht en levensduur door kunstmatige gebruiken en gewoonten snel weder opgeheven. Zoo komt

het, dat de proefneming der maatschappij ter bepaling, hoever de menschelijke constitutie het kan brengen in de bevrediging van zoogenaamde behoeften zonder plotseling levensgevaar, ertoe geleid heeft, dat de algemeene physionomie der wereld, wat gezondheid, kracht en levensduur betreft, een betrekkelijk gelijksoortig karakter verkregen heeft. De beschaving werd opgevat als het voorrecht, om de eischen aan de behoeften van het dagelijksch leven steeds hooger te stellen. Waar dat beginsel op den voorgrond treedt en voor alle klassen der maatschappij de drijfveer is ter oefening van de intellectueele zoowel als voor de zuiver mechanische arbeidskracht, daar doet het er weinig of niets meer toe, of de menschen in tropisch dan wel in gematigd klimaat verblijf houden; of zij de dichtbegroeide toppen der bergen dan wel de zachte glooiingen der vruchtbare dalen opzoeken; of zij in massief opgetrokken gebouwen dan wel in sierlijk ingerichte tenten of ook in de open lucht huizen; of zij de heerschappij der ware humaniteit prediken, dan wel in de gewone sleur van het maatschappelijk vooroordeel ondergaan, want allen vereenigen zich dan toch in de leus: 'Genot is deugd.' Deze leus oefent op elk gebied den verderfelijksten invloed uit, want om zich in het bezit van het valsch genot te plaatsen, haken allen naar de verkrijging van geld, daar geld de deuren opent, die toegang verleenen tot al hetgeen gewoonlijk voor het natuurlijk product der zoogenaamde beschaving gehouden wordt.

Enkele personen, verscheiden sekten, een aantal vereenigingen en zelfs geheele stammen maken eene uitzondering op den algemeenen regel en zoeken een ander, een hooger ideaal. Zij achten het in strijd met het menschelijk wezen, dat iemand, die de harmonische vorming van den geest en het gemoed op het oog heeft, niet gelijktijdig zou streven, om zijne materieele behoeften daarmee overeenkomstig in te richten en om zijne begeerten en wenschen onder de heerschappij van zijn ethisch levensbeginsel te brengen. Zij erkennen, dat het volgen der gezondheidsleer op het duurzaam welzijn der menschen grooten invloed heeft, maar verbinden daarmede het streven, alles met den geest van het ware, goede en schoone te doordringen. Dit streven naar harmonie tusschen het geestelijke en materieele leven van den mensch, naar harmonische ontwikkeling van alle levensverhoudingen en levensomstandigheden is niet gebaseerd op het bezit, maar wortelt in de kunst, om met geringe middelen, in overeenstemming met de wetten der natuur en de hooge eischen van het ideaal, het leven zoodanig in te richten, dat de leefwijze het uitvloeisel is van den graad van ontwikkeling en in den waren zin des woords ertoe bijdraagt, om het karakter te sterken en de ethische roeping van den mensch geheel op den voorgrond te plaatsen. De vertegenwoordigers dezer levensrichting willen geene gelijkheid van het bezit en jagen niet naar geld, maar arbeiden onafgebroken, om een toestand van gerechtigheid te verkrijgen, die alleen door zelfbeheersching, zelfbeperking en liefde tot

den naaste bereikbaar is. De beperking der materieele behoeften tot het noodzakelijke, bij voortdurende oefening der spier- en hersenkracht, heeft niet alleen de gezondheid in harmonischen zin ten gevolge, maar gaat ook tevens gepaard met het onschatbaar voorrecht, tallooze zaken hooger te waardeeren dan het bezit, dat tot vermeerdering van zoogenaamd genot verleidt en tusschen de verschillende standen en klassen der maatschappij haat en nijd te voorschijn roept.

Liebig zeide niet ten onrechte, dat er een heer noch dienaar, een vorst noch onderdaan, een vriend noch vijand, een haat noch liefde, eene deugd noch ondeugd, recht noch onrecht zouden bestaan, indien de mensch in staat ware, van lucht en water te leven. Het stillen van den honger en den dorst ontwikkelt begeerten en wenschen, driften en hartstochten, die tot het ontstaan van tegenstellingen aanleiding geven, waardoor het groote rad der geschiedkundige ontwikkeling in beweging gebracht wordt. Die ontwikkeling toont aan, dat de vraag naar de voeding niet alleen eene *hygiënische*, maar ook eene *sociale* en *economische* beteekenis bezit en niet minder van *ethisch* belang is.

II.
De tegenstellingen op het gebied der voeding.

Er ligt eene groote kern van waarheid in de bekende uitspraak van Frederik den Groote: 'Alle beschaving gaat uit van de maag', waaraan, met het oog op de practische behoeften van dien tijd, bijna onmiddellijk werd toegevoegd: 'Wanneer men een leger wil opbouwen, moet men met den buik beginnen, want deze is er het fundament van.' Staat de toestand der keuken in nauw verband met den trap van beschaving, zoowel van den staat als van het individu(*), dan spreekt het wel vanzelf, dat zij als de chemische werkplaats beschouwd moet worden, waarin zekere stoffen van plantaardigen en dierlijken oorsprong, met medewerking der beide oudste symbolische elementen, van het water en het vuur, in een zoodanigen vorm gebracht worden, dat zij ons tot een gemakkelijk verteerbaar en welsmakend voedsel kunnen dienen, zonder daarbij veel aan voedende kracht verloren te hebben. De keuken is derhalve in den eigenlijken zin het laboratorium der huisvrouw, die zich bij de bereiding der spijzen rekenschap moet geven van de natuurverschijnselen, die zij waarneemt of door haar arbeid te voorschijn roept, en van de economische waarde, die de door haar bereide stoffen voor de normale voeding bezitten.

In onze dagen tracht de nijvere burger, die zijn arbeid op de eene

(*) Graaf Rumfort zeide: 'De verhouding der welvaart van eene natie tot de hoeveelheid voorhanden levensmiddelen hangt evengoed af van de ontwikkeling der kookkunst als van die van den landbouw. Kookkunst en landbouw komen alleen bij beschaafde volken tot ontwikkeling.'

of andere wijze met de reeds bekende natuurkrachten in verbinding brengt, het wezen dier hulpmiddelen nader te leeren kennen en te doorgronden, om zóó in staat te zijn, aan de natuurlijke eischen van den technischen en algemeenen vooruitgang te blijven voldoen en om voornamelijk door uitbreiding van zijne kennis tot vereenvoudiging der methode van voortbrenging, bewerking en verbruik te geraken.

Geene andere taak is aan de ontwikkelde huisvrouw opgelegd, die het doel beoogt, de voeding zoodanig in te richten, dat de haar toevertrouwde lichamen, met geringe middelen, substantieel in een toestand van normale gezondheid blijven verkeeren en dat tevens alle organen zonder onderscheid hunne functiën in de verschillende toestanden des levens doelmatig en zonder stoornis kunnen uitoefenen. Verliest de keuken echter haar natuurlijk doel uit het oog en verlaat zij de haar aangewezen grenzen, om dienstbaar te worden aan de verfijning en tot prikkeling der zinnelijke lusten bij te dragen, dan verkeert zij in een toestand van ontaarding, die gewoonlijk hand in hand gaat met het langzaam verval op ander gebied.

Zulke perioden van weelde en bederf zijn meestal waar te nemen kort vóór den ondergang van eene natie, aan het einde van eene belangrijke geschiedkundige periode of als het ware ter inleiding van groote politieke en sociale omwentelingen. Hier is het voldoende, om slechts terloops te herinneren aan den socialen toestand te Rome kort vóór den triomftocht der Gothen onder Alarik, aan de algemeene ontaarding in Frankrijk in de dagen, die aan de groote Fransche revolutie voorafgingen, en aan menig gelijk verschijnsel in onzen tijd, die eveneens allengs voor ernstige gebeurtenissen van gelijken aard rijp begint te worden.

De toestand van beschaving staat niet alleen in nauw verband met de keuken in het algemeen, maar ook met de stoffen, die ons de mengsels leveren, waarin onze voedingsstoffen voorkomen. Het verschil van smaak en gewoonte geeft daarbij geenszins uitsluitend den doorslag. De Groenlander geniet, bij voorkeur, walvischtraan, die wij verafschuwen; de Kamtschadalen leven maanden achtereen hoofdzakelijk van een mengsel van traan en zaagsel; de Russen zijn verzot op hun ‘battinia’, een nationaal gerecht, bestaande uit bedorven steur, bittere komkommers en den scherpsten mosterd; de Peru-Indianer noodigt zijne vrienden uit, voor zoover zij een rijken voorraad levend onraad in de haren bergen, elkander de hoofden af te zoeken, en bereidt uit dien buit der jacht een maaltijd; de Caraïben verslinden met graagte den overwonnen vijand.

Bij toenemende beschaving wordt het onderscheidingsvermogen meer en meer ontwikkeld, en het veredeld organisme versmaadt alle stoffen, die in den natuurlijken toestand, in vorm en samenstelling, overeenkomst met zijn eigen wezen bezitten, om bij voorkeur tot de veelvuldige producten van het plantenrijk zijne toevlucht te nemen.

De roofdieren, de roofvogels, honden, katten en carnivoren van anderen aard worden slechts bij wijze van uitzondering in de keukens der beschaafden voor de welvoorziene tafels bereid; de meeste menschen vergenoegen zich met de lichamen der herbivoren en mijden instinctmatig de lijken der eerstgenoemden. Sommigen meenen, dat de koolstof in het lichaam des roofdiers reeds grootendeels verbruikt en daarom dit voedsel irrationeel is. Bij de grasetende dieren wordt er daarentegen op gewezen, dat zij ons de voedende stoffen in geconcentreerden en gemakkelijk verteerbaren vorm aanbieden en dat zij buitendien van het standpunt van den smaak de voorkeur verdienen boven plantaardige stoffen. In de chemisch-physiologische theorieën omtrent de voeding spelen de dierlijke stoffen nog eene hoofdrol.

Diepgeworteld is de weerzin der menschen tegen het eten van die dieren, welke door de verhouding, waarin zij tot ons staan, door de vele diensten, die zij ons bewijzen, en door den dagelijkschen omgang met ons òf ons meer nabijgekomen zijn òf in hooge mate veredeld werden. Dit geldt in de eerste plaats ten opzichte van het paard.

De Kalmuk en de Baschkir slachten hun lievelingspaard, zoodra het door de lans des vijands getroffen is of een poot gebroken heeft; de Europeër ziet daarin een uitvloeisel van het kannibalisme. Zijn tegenstand tegen de paardenslachterij berust op een physiologisch instinct, dat in elk geval geëerbiedigd behoort te worden. Tegenwoordig ijveren vele physiologen voor het gebruik van paardevleesch, dat zij voedzaam, goedkoop en voor het volk bij uitstek geschikt achten. Het spreekt wel vanzelf, dat van het standpunt der voedingsleer alle dieren eetbaar zijn, maar daarmede is nog niets bewezen. Worden ook niet door onze methode van begraven groote hoeveelheden phosphorzure kalk aan den grond onttrokken? En toch ziet geen redelijk wezen in onze piëteit tegenover de overledenen eene laakbare economische verkwisting. Er wordt op gewezen, dat de Christelijke kerk de paardenoffers en het paardevleesch-eten als een heidensch gebruik verbood en dat dientengevolge het vooroordeel tegen dit voedsel in Europa ontstond. Het is echter bekend, dat de kerk zich aan de oorspronkelijke Germaansche opvatting omtrent de beteekenis van het paard aansloot en zich niet tegenover de voorstellingen des volks plaatste. Het verbod der offers diende er dus toe, om haar een zedelijk overwicht te verschaffen.

Wij behoeven ons in dit opzicht niet tot het Katholicisme te bepalen. De Boeddhistische priesters verboden in de zevende eeuw ten tijde der regeering van het keizerlijk geslacht der Temmu Tenno in Japan het vleescheten. Toen dit verbod uitgevaardigd werd, hing de meerderheid der bevolking nog den Shinto-godsdienst aan, die geene voorschriften van dien aard kent, maar het volk had van oudsher een afkeer van vleesch en zag in vleesch te recht geen noodzakelijk bestanddeel der voeding. De priesters geraakten dan ook door hun verbod

niet in tweestrijd met de neigingen des volks, die zij op deze wijze toch niet hadden kunnen wijzigen, maar wisten, steunende op het karakter der natie, daarmede een zedelijk overwicht te bekomen en zoo propagande voor hunne leer te maken. Dat het vleeschverbod geen noodzakelijk uitvloeisel der Boeddhistische leer is, blijkt reeds daaruit, dat de priesters in China het gebruik van varkensvleesch toelaten. De Katholieke kerk nam het zedelijk standpunt in en wist tevens daaruit voordeelen voor hare landbouwkundige zending te trekken, want het paard droeg niet alleen een edel karakter, maar was ook voor de verbreiding der beschaving van groot nut. De Indo-Germaansche sage omtrent de heiligheid van het paard houdt rekening met het psychologisch instinct van den mensch, die niet geneigd is, uitsluitend met chemisch-physiologische voedingstabellen te rekenen(*).

Eerst langzaam begint ook in de opvatting, dat de lichamen der herbivoren een onmisbaar bestanddeel voor onze voeding moeten uitmaken, eene belangrijke wijziging te komen en wordt het product van den bebouwden grond als het fundament van de voeding der toekomst in een ander licht geplaatst. Waar dit reeds geschiedt, wordt Moleschott's gezegde: ‘De mensch is, wat hij eet’, in onmiddellijk verband gebracht met Cuvier's physiologisch argument ten gunste der frugivore natuur van den mensch en met Humboldt's bekende uitspraak, dat hetzelfde stuk land, dat één veehouder onderhoudt, in staat is minstens honderd landbouwers met de onmisbare voeding te voorzien. Ware beschaving heeft een afkeer van de slachtbank, van de bloedlucht en van de vele bloedige offers, die de keuken nog steeds voor de tafels der gegoeden verlangt.

Toen in 1857 te Frankfort a/M. aan de vergaderde paedagogen van Duitschland de vraag werd voorgelegd: ‘Welke bestemming heeft het meisje?’ luidde éénstemmig het antwoord: ‘Huisvrouw te worden’, en daarmede in overeenstemming werd op de noodzakelijkheid gewezen, bij de opvoeding en het onderwijs meer dan tot dusver te letten op de ontwikkeling der gaven voor het huis en het huisgezin, die tegenwoordig maar al te zeer achterstaat, omdat de africhting voor het meestal geestdoodend gezellig verkeer in de zoogenaamde wereld den beschikbaren tijd in beslag neemt. Wordt aan den eisch der paedagogen voldaan, dan moet het meisje ook in de eerste plaats op het gebied der practijk leeren denken en handelen, om overal met kennis van zaken te kunnen optreden en, eens in dit vaarwater geraakt, zal zij niet lang dralen, om hetgeen zij alsdan persoonlijk verricht, in het gewaad der poëzie te steken, waardoor de arbeid van een last tot een lust wordt. In de keuken moet zij zichzelf vragen: ‘Waaruit bestaan de te verwerken voedingsstoffen? Welke veranderingen ontstaan door

(*) Ook de Grieken onthielden zich, volgens Porphyrius, van het gebruik van honden, paarden en ezels.

de bereiding? Aan welke oorzaken en wetten zijn deze chemische processen toe te schrijven? Hoe kan daarbij gespaard worden, zonder aan den wensch naar afwisseling te kort te doen? Hoe is de inrichting der keuken in overeenstemming te brengen met de physiologische eischen omtrent de voeding en met de ethische eischen der beschaving?' Zoo wordt met bewustzijn gewerkt en het weten op de keuken overgeplant. Daarbij staat haar voor den geest, hoe de eigenlijke kookkunst in Azië tot ontwikkeling kwam, om maar al te spoedig meer aan het genot dan aan de voeding dienstbaar te worden; hoe zij van Perzië het bederf naar Griekenland en Rome binnensmokkelde. Dan herinnert zij zich de eenvoudige keuken ten tijde van Karel den Groote, gegrond op de eerste pogingen ter veredeling van den akkerbouw, den invloed der kruistochten op de zeden en de gewoonten, op spijs en drank, en de latere ontaarding bij toenemende welvaart en bij uitbreiding der diepe kloof tusschen arm en rijk. Aan de hand der geschiedenis moet ook de hervorming der keuken ondernomen worden en indien daarvan de gebruiken en gewoonten de goede gevolgen zullen bespeuren, moet de ontwikkelde huisvrouw het voorbeeld geven. Zij zal dit gaarne doen, indien er geene sprake meer is van lekkerbekkerij en maagvergoding en indien zij daardoor in den geest der ware beschaving kan handelen.

Het spreekt wel vanzelf, dat het noodig is, te weten, wat er met het voedsel gebeurt, zoodra het de omheining der tanden verlaten heeft; welke rol het in ons lichaam speelt, kortom, welke orde in dit onderdeel der natuur heerscht en welke wetten hier den toon aangeven. Om in deze behoefte te voorzien, gaf Professor Dr. D. Huizinga bij Noordhoff & Smit te Groningen eene reeks populaire voordrachten uit onder den titel: *Een en ander over voeding,* waarin een wetenschappelijk antwoord op de vragen te vinden is: *waarom wij eten*, *wat te eten is, wat wij moeten eten en hoeveel wij moeten eten*, en waarbij tevens met de economische waarde der stoffen rekening gehouden wordt. De Hoogleeraar plaatst zich bij de beantwoording dezer vragen op het standpunt der toonaangevende physiologen van onzen tijd, die met warmte den gemengden kost, bestaande uit stoffen van dierlijken en plantaardigen oorsprong, aanbevelen en hoogstens toegeven, dat de menschen wel is waar uitsluitend van plantaardig voedsel kunnen leven, maar onder omstandigheden, die deze leefwijze geenszins voor algemeene toepassing geschikt maken.

Wat de hoofdgedachte omtrent het dieet betreft, zouden wij uit deze wandelingen door het groote gebied der voedingsleer kunnen afleiden, dat er in de methode, die de algemeene maatschappij aanwendt, om tot den grootst mogelijken trap van geluk te geraken, twee hoofdstroomingen duidelijk te onderscheiden zijn, die in beginsel lijnrecht tegenover elkander staan en elkander als het ware uitsluiten. Een deel der maatschappij zoekt het g e l u k i n d e o n d e r d r u k k i n g

der hartstochten, der driften en neigingen en streeft naar een toestand van betrekkelijke ontbering. In dien toestand worden de levensbehoeften tot een minimum beperkt en lichaam en geest gestaald, om tegen elken invloed van buiten gewapend te zijn en met gelijkmoedigheid alles te kunnen dragen. Deze methode wordt door de kerk geleerd of ligt althans in haar geest en vindt in meerdere of mindere mate bijval bij de voorstanders der sociale hervorming, omdat alleen langs dezen weg allen zonder onderscheid tot op zekere hoogte in de voorrechten der beschaving kunnen deelen. De groote meerderheid der maatschappij is er daarentegen op bedacht, zich het grootst mogelijk genot te verschaffen, en kan alleen daartoe geraken, indien zij den arbeid in haar dienst neemt, want door den arbeid geraakt zij in het bezit der middelen, om het maximum van wenschen en begeerten bevredigd te zien. Al arbeidende en genietende hoopt men het geluk te smaken.

Op de meest uitgebreide en intensieve toepassing dezer methode berust het wezen der hedendaagsche beschaving. In deze richting beweegt zich de vooruitgang der moderne maatschappij en dit stelsel is het fundament van het heerschend liberalisme. Hoe hooger het ontwikkelingsstadium van een volk in deze richting is, hoe minder plaats er voor de zoogenaamde heiligen overblijft, maar ook, hoe hooger het individu op deze ladder stijgt, hoe vijandelijker hij tegenover elke macht staat, die zijne arbeidsenergie beperkt of verzwakt. Tot dezen toestand van geluk draagt de wijze van voeding veel bij, want het arbeidsvermogen hangt af van de gezondheid en de gezondheid staat in nauw verband met de voeding, terwijl de tong ervoor zorgt, dat in de vervulling van dien plicht, in die deugd genot ligt.

Het behoeft geen betoog, dat Dr. Huizinga ‘de beperkte, schrale spijslijst’ der eerstgenoemde klasse van de hand wijst en den hoorn des overvloeds over zijne lezers uitschudt. Hiermede is echter de vraag naar de beste voeding der menschen niet opgelost, want feitelijk kan de meerderheid der maatschappij het voedingsideaal der hedendaagsche physiologen niet bereiken, zoodat òf dit ideaal op een onjuisten grondslag berust, òf een toestand geschapen wordt, waarin eene kleine minderheid in staat is, aan de rijkelijk voorziene tafel plaats te nemen en hare arbeidsenergie behoorlijk te voeden, terwijl de meerderheid langzamerhand verhongert en daardoor in eene lethargie verzinkt, die het mogelijk maakt, dat zij onbewust gebruikt wordt, om het ontwikkelingsstadium der minderheid in eene ongezonde en onnatuurlijke richting te doen stijgen.

Is het laatstgenoemd verschijnsel waar te nemen, dan volgt daaruit, dat algemeene ontaarding uit dien toestand moet voortvloeien. Dit wordt door velen gevoeld en heeft reeds aanleiding gegeven, om de vraag naar de beste voeding niet alleen voor de bourgeoisie of de gegoede klasse der maatschappij op te lossen, maar ook met het oog

op de arbeidende klasse te vragen: *hoe voedt men zich goed en goedkoop*(*)? Het antwoord luidde echter steeds hetzelfde, omdat het vleeschdieet tot grondslag diende en in beginsel steeds dezelfde theorie gehuldigd werd. En geen wonder, want de West-Europeesche bourgeoisie staat aan het hoofd der betrekkelijk gelukkigste klassen, is met haar arbeid zeer tevreden en kan zich geen anderen toestand denken, te meer, daar de wetenschap haar in de meeste gevallen te hulp komt en naar middelen zoekt, om de heerschappij der 'Upper ten thousands' daardoor te versterken, dat er in hun midden nog plaats voor eenige minder gunstig bedeelden is en dat allen schijnbaar aan den strijd, om in het bezit der middelen te geraken, kunnen deelnemen. Het eigenlijk ideaal van allen is Engeland, en aldaar heeft het heerschend utilitarisme geen ander doel; aldaar wordt ons geen heter voorbeeld gegeven.

Geheel afwijkend daarvan is de behandeling dezer vraag bij de aanhangers van het vegetarianisme(†), die als eerste leefregelen vooropplaatsen:

(*) Naar aanleiding van eene prijsvraag der Duitsche vereeniging ter bevordering van het welzijn der arbeidende klasse, genaamd 'Concordia', werd de volksletterkunde op het gebied der voeding in den laatsten tijd sterk vermeerderd. Bekroond werd een werkje van Mr. C.A. Meinert te Berlijn, getiteld: *Wie nährt man sich gut und billig? Ein Beitrag zur Ernährungsfrage*, dat tevens propagande maakt voor het product der Breemsche aktiemaatschappij carne pura. De schrijver volgt het voorbeeld van vele bekende physiologen, die de keuken willen ontlasten en een groot deel van den arbeid op de industrie overdragen. Evenmin als men nog te huis bier brouwt, is het noodig, in de keuken de meeste voedingsmiddelen te bereiden, daar het dagelijksch rantsoen in den vorm van industrieele voedingspraeparaten in den handel verkrijgbaar zal zijn. Een stap verder in deze richting is het carne pura, een goedkoop vleeschpoeder, dat het vleesch van het vee der Zuid-Amerikaansche prairieën bevat en voor de Europeesche volksvoeding geschikt verklaard is. De methode van bereiding is eene uitvinding van Dr. med. Franz, Professor der hygiene te Leipzig; het praeparaat bevat c.a. 70% gemakkelijk verteerbaar dierlijk eiwit en alle extractiefstoffen van Liebig's vleeschextract. Het carne pura is niet aan bederf onderhevig, zonder bezwaar te verzenden, welsmakend, goedkoop en snel voor het gebruik geschikt te maken. Het kan aan alle spijzen toegevoegd worden en wordt als volksvoeding ijverig aanbevolen.
De voorstanders van dit praeparaat wijzen erop, dat het van jaar tot jaar moeilijker wordt, in de bestaande behoeften aan vleesch te voorzien, en dat de stijgende prijzen groote nadeelen veroorzaken. De eigen vleeschvoorraden verminderen; de invoer uit Amerika en Australië is onvoldoende, en de vleeschconserven bevredigen niet de eischen, die aan eene goede voeding gesteld worden. Het carne pura moet nu voortaan in de behoefte voorzien. Dr. Meinert steunt geheel en al op de voedingstheorieen der moderne wetenschap en is niet populair genoeg. Zijne recepten zijn voor de arbeidende klasse niet bruikbaar.
Professor H. Fleck tracht in zijn: *Die Ernährungsgesetze in ihrer Anwendung auf das häusliche Leben*, dezelfde vraag voor het volk op te lossen, maar zijne methode brengt ons evenmin verder.
Alle pogingen, om deze quaestie op te lossen, verdienen de aandacht, want op de eene of andere wijze moet er orde in deze dingen gebracht worden.

(†) De vegetariërs zijn onvermoeid bezig, om hunne ideeën ingang te doen vinden, en beschikken over eene zeer omvangrijke literatuur, die echter in zoover schadelijk voor hunne richting werkt, dat zij te veel bewijzen wil en geen geduld genoeg aan den dag legt. In Weenen trachten de leden der vegetarische vereeniging, door middel van strooibiljetten, op de arbeidende klasse te werken. Alle overdrijving werkt nadeelig en daarom beantwoorden de resultaten zelden aan de gestelde verwachtingen.

‘1º. Mijdt den vleeschkost, want gij zult uw leven niet doen rusten op den dood van uwe medeschepselen;
2º. zijt eenvoudig, d.w.z. geniet niet velerlei en beperkt zooveel mogelijk uwe behoeften;
3º. zijt matig, d.w.z. geniet van dezelfde stof niet te veel;
4º. voedt u van de vruchten der aarde en meer in het bijzonder van de graansoorten en het ooft;
5º. mijdt alle specerijen;
6º. bepaalt u tot het water, zoowel in- als uitwendig;
7º. ademt steeds frissche lucht, geniet van het licht en de warmte;
8º. leeft regelmatig, in overeenstemming met de wetten der natuur.’

Indien wij deze tegenstellingen in het oog willen houden en de vraag naar de beste voeding met den strijd om het zelfbehoud in directe verbinding brengen, dan moet zij alle menschen omvatten en voor de geheele menschheid berekend zijn; dan kan zij alleen aldus luiden: Welke voeding begunstigt het meest de normale ontwikkeling en volmaking der menschelijke natuur?

Wanneer wij aan de heerschende tegenstrijdigheden op het gebied der voeding eene sociale beteekenis toekennen, dan lokken zij ons uit tot eene vergelijking met den tegenwoordigen sociaal-politieken toestand in het staatsleven. ‘Onze hedendaagsche staat’, zegt Rodbertus, ‘is in politieken zin een kerfdier. Het leven der kapitalisten, der grondbezitters en der arbeidende klasse is door inkervingen van elkander gescheiden. Toch vormen deze drie klassen gezamenlijk één georganiseerde menschelijke maatschappij, die niet door den kastengeest en niet door onderlinge vijandschap beheerscht mag zijn, want de hoofdvoorwaarden van haar bestaan, van hare behoeften en van hare levensverrichtingen wijzen op onderlinge gemeenschap. Op dezen drievoudig ingekerfden socialen romp zit het hoofd niet organisch verbonden, maar los opgezet. Deze staat verkeert in een toestand van overgang en klimt allengs op tot de orde der werveldieren. De sociale hervormingen geven hem eerst de wervelzuil, die hem als vertegenwoordiger van eene nieuwe staatsorde karakteriseert en hem de kracht geeft, de tegenstellingen met elkander te verbinden, zoodat daardoor alleen de verdere gezonde ontwikkeling mogelijk gemaakt wordt en het hoofd organisch met het lichaam verbonden is.’

III.
De voedingsleer.

Welke voeding begunstigt het meest de normale ontwikkeling en volmaking der menschelijke natuur?

Noch de chemische physiologie, noch de vergelijkende anatomie,

noch de algemeene voedingsstatistiek geven op deze vraag direct een voldoend antwoord.

Virchow zegt in zijn *Vortrag über Nahrungs- und Genussmittel* ronduit: 'Het is werkelijk merkwaardig, dat noch de wetenschap, noch de ondervinding na zoovele eeuwen met de eerste vraag der menschheid, de voedingsvraag, tot eene oplossing is gekomen; eene streng wetenschappelijke dieetleer is tot nog toe eene onmogelijkheid.'

Sonderegger verklaart: 'De mensch is een vreemdeling op aarde; niets komt hem wonderbaarlijker voor dan het gewone en niets is hem minder bekend dan het alledaagsche.'

De physiologische wetenschap leert ons, dat er tusschen de plantaardige en de dierlijke voedingsstoffen van zuiver chemisch standpunt geen onderscheid bestaat; beiden zijn in hoofdzaak uit de vier voornaamste elementen, koolstof, stikstof, waterstof en zuurstof, samengesteld. Hetgeen wij buitendien nog voor het behoud en den opbouw van ons lichaam behoeven, - de minerale stoffen - treedt meer op den achtergrond en kan althans hier voorloopig buiten rekening blijven. Die vier elementen moeten wij echter uit samengestelde verbindingen tot ons nemen, nl. in den vorm van eiwit, koolhydraten, vetten en water.

Van belang is het, te weten, dat de planten in staat zijn, hare voeding uit de lagere of enkelvoudige anorganische moleculen, die zij direct aan de lucht en den grond ontnemen, op te bouwen en zoo hare substantie te vermeerderen. De dieren, met inbegrip van den mensch, zijn daarentegen op de door de planten gevormde stoffen aangewezen en behouden en herstellen hunne substantie door de opzuiging van deze stoffen, terwijl omgekeerd in hunne lichamen de organische verbindingen geheel of bijna geheel tot anorganische moleculen geoxydeerd worden. Door de oxydatie der organische verbindingen worden de spankrachten, die de planten in laatstgenoemden opeenhoopten, vrij. Zoo zijn de levensverschijnselen vastgeknoopt aan de omzetting der verbrandbare stoffen in de organen van het dier. Het dier bezit niet de eigenschap, zijne verbrandbare stoffen zelf uit lagere materie te kunnen opbouwen; steeds is het de plant direct, - of bij den carnivoor indirect - die hem de samengestelde bouwstoffen levert. Daar de grootste hoeveelheid der verbrandbare stoffen van het dier uit eiwit bestaat, dat steeds in lagere moleculairproducten geoxydeerd wordt, zoo moet in de daardoor ontstane behoefte ook weder door eiwit voorzien worden. Deze theorie van Liebig is later in zoover gewijzigd, dat het proefondervindelijk bewezen is, dat naast de omzettingsprocessen in het dierlijk lichaam de vorming van organische moleculen van hooger moleculairgewicht uit de zoodanigen van betrekkelijk lager moleculairgewicht plaats vindt. Het is verder aan geen twijfel onderhevig, dat Liebig aan het eiwit eene te groote rol toekende.

De eiwitverbindingen leveren de onmisbare elementen voor de ont-

wikkeling en de hernieuwing van het organisch weefsel; zij leveren daarom echter nog niet tevens de spierkracht. De eigenlijke bron der physieke kracht zijn de koolwaterstofverbindingen, die buitendien de warmte voortbrengen. De productie van kracht is dan ook niet, gelijk Liebig beweerde, aan de oxydatie der stikstof van het levend weefsel der organen toe te schrijven, maar hoofdzakelijk aan die der koolhydraten en vetten. Is alzoo zoowel de mechanische kracht als de warmte grootendeels het resultaat der oxydatie van koolstof en waterstof, zoo openbaart zich ook de door dit chemisch proces ontwikkelde energie in den vorm van mechanische kracht(*).

De beste voeding van den mensch zal uit eiwit, koolhydraten en een mengsel van vet bestaan, waarbij alweder op te merken valt, dat tusschen plantaardig en dierlijk eiwit, chemisch beschouwd, geen onderscheid bestaat. Het eigenlijk onderscheid tusschen dierlijk en plantaardig voedsel is in de betrekkelijke hoeveelheid eiwit tegenover de koolhydraten enin de verhouding van deze beiden tot het watergehalte te zoeken. Houdt men een en ander in het oog, zoo spreekt het wel vanzelf, dat beide voedingssystemen in de behoefte kunnen voorzien.

Op de physiologie rust de taak, te bepalen, hoeveel voedsel de mensch in het algemeen tot zich moet nemen; welke verhouding tusschen de verschillende noodzakelijke bestanddeelen noodig is, om het lichaam in een normalen toestand van ontwikkeling en volmaking te houden, en hoe dit doel langs den kortsten weg bereikt kan worden. Aan den eersten eisch trachtte de wetenschap door middel van een aantal zorgvuldig voorbereide en met bewonderenswaardige nauwgezetheid ten uitvoer gebrachte proeven te voldoen. Ik herinner hier slechts aan de bekende voedingsproeven van Pettenkofer en Voit te München, op verschillende personen genomen. De resultaten moesten verschillen, al naar gelang de levensomstandigheden en de levensgewoonten, die het aan een dergelijk onderzoek onderworpen individu beheerschen, meer of minder gewijzigd zijn, en eene algemeene voedingswet kon op deze wijze niet tot stand komen. Voit zegt in zijn werk *Ueber die Kost in öffentlichen Anstalten:* wat en hoeveel een mensch onder verschillende omstandigheden voor het onderhoud van zijn lichaam behoeft, moesten wij ongetwijfeld weten, en toch is onze kennis op dit gebied nog zeer gering en volstrekt niet overeenkomstig het belang van het onderwerp.

(*) Virchow merkt op, dat er tusschen de groote menigte voedende stoffen in den uitgebreidsten zin des woords geen zóó scherp onderscheid bestaat, als veelal aangenomen wordt, en dat men met de indeeling in voedende en verwarmende stoffen voorzichtig moet zijn. Suiker en vet kunnen als werkelijk voedende stoffen gebruikt worden, terwijl eiwit ook oxydeerbaar is en ter voortbrenging van warmte dienen kan. Ons lichaam is er op ingericht, regelmatig grootere hoeveelheden, zoowel van de eene als van de andere groep, te gebruiken. Bij uitsluitenden vleeschkost kan het lichaam de noodzakelijke hoeveelheid suiker uit het vleesch verkrijgen; bij uitsluitenden plantaardigen kost kan het eiwit uit knollen en zaadkorrels gewonnen worden. Daarin ligt juist de veelzijdigheid van ons organisme.

Is b.v. vastgesteld, dat een man van middelmatige grootte bij matigen arbeid in 24 uren voor het onderhoud van zijn lichaam gemiddeld 2818 gr. water, 118 gr. eiwit (waarvan circa 100 gr. verteerbaar), 56 gr. vet, 500 gr. koolhydraten, 32 gr. minerale stoffen en 744 gr. zuurstof der lucht noodig heeft, zoo kan hier alleen sprake zijn van eene hypothese, die voor eenig bepaald individu onder bepaalde omstandigheden en bepaalde gegevens geldende kracht bezit. Elke vaststelling van dien aard wordt reeds daardoor bemoeilijkt, dat het gewicht van het lichaam geen zeker bewijs levert omtrent den normalen toestand of ook omtrent de vermeerdering van substantie; dat het persoonlijk welbehagen evenmin een maatstaf voor de waarde van den kost als voedsel aanbiedt, en dat het gevoel van honger of dorst ons geenszins leert, het juiste te vinden. De hoeveelheid benoodigd voedsel behoort nog steeds tot de betwiste vragen en het is vooral het vegetarianisme, dat ten opzichte van de tot dusver physiologisch vastgestelde hoeveelheid afwijkende denkbeelden verkondigt en zich daarbij zoowel op de ondervinding van geloofwaardige vertegenwoordigers van deze leefwijze als op mededeelingen uit de algemeene voedingsstatistiek beroept.

De natuur biedt ons echter noch het eiwit, noch de koolhydraten, noch de vetten direct aan, en zoo is de mensch verplicht, door de eene of andere combinatie van voedende stoffen in zijne normale behoeften te voorzien, en hierbij is het niet te vermijden, dat met het eigenlijk voedsel ook ballast opgenomen wordt, die langs den natuurlijken weg weder het lichaam verlaat. Als basis der voeding gelden òf het vleesch der herbivoren òf de broodvruchten òf beiden, met elkander vermengd. De physiologen, die den gemengden kost aanbevelen, geven als voedingsideaal op, dat de normale behoeften bevredigd worden door circa 300 gram vleesch zonder beenderen en 1 kilo brood. Als maximum kan deze hoeveelheid gebracht worden tot op 1600 gram vleesch en 2 kilo brood per dag, maar tusschen welke der genoemde grenzen de mensch zich ook bewege, steeds moet hij op de juiste verhouding van het vleesch tot het brood letten(*).

Rondom het vleesch en de broodvruchten groepeeren zich de overige producten der natuur. Bij de keus der voeding komt het er in de eerste plaats op aan, zorg te dragen, dat □-□ der totale hoeveelheid voedende stoffen uit eiwit bestaat. Eene afwijking daarvan in de eene of andere richting kan, volgens de wetenschap, alleen ten nadeele van

(*) In vredestijd krijgt de soldaat in Duitschland per dag 750 gr. brood, 150 gr. vleesch, 90 gr. rijst (of 120 gr. gort of 230 gr. leguminosen of 1500 gr. aardappelen) en 25 gr. zout. Ingeval van marschen en gedurende militaire oefeningen: 1000 gr. brood, 250 gr. vleesch en hetgeen reeds zoo even opgesomd is. In oorlogstijd: 1000 gr. brood, 500 gr. vleesch, 170 gr. rijst of gort (of 340 gr. leguminosen of 2000 gr. aardappelen) en 40 gr. koffie. Bij extra-vermoeienissen nog bovendien 1/10 liter brandewijn en bij bijzondere gelegenheden 1 liter bier, ½ liter wijn, 50 gr. boter en 50 gr. tabak.
In Frankrijk per man en per dag: 1000 gr. brood, 300 gr. vleesch, 100 gr. groenten en 30-60 gr. leguminosen; in Engeland 680 gr. brood, 340 gr. vleesch, 226 gr. groenten en 453 gr. aardappelen.

ons lichamelijk welzijn strekken. Dr. J. König acht het tevens noodzakelijk, dat ⅓ der vereischte hoeveelheid stikstof-substantie aan het rijk der dieren ontnomen wordt.

Om de juiste basis voor de voeding vast te stellen, hebben de physiologen de stoffen, waaruit de menschelijke organen samengesteld zijn, chemisch ontleed, de karakteristieke eigenschappen van het lichaam opgespoord, de veranderingen en wijzigingen, voor zoover mogelijk, nauwkeurig onderzocht en het verband tusschen de stoffelijke verschijnselen in het lichaam en de bewegingsverschijnselen in de organen zorgvuldig gadegeslagen. Op dezen grondslag is onze hedendaagsche voedingsleer gebouwd en met dezen arbeid houdt zich de wetenschap nog steeds onledig.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de mensch in zoover medewerkt, dat zijn organisme zich zonder veel moeite zoowel aan uitsluitend dierlijke als aan plantaardige of ook aan eene uit beiden gemengde voeding went en dat het ten slotte moeilijk is, zijne eigenlijke natuur in de oorspronkelijke gedaante te herkennen, want de allengs van geslacht tot geslacht aangenomen gebruiken en gewoonten zijn hem tot eene tweede natuur geworden. Het hoofd der vegetarische school in Amerika, Sylvester Graham, merkt in zijne *Three lectures on the Science of Human Life* op, dat het beter is, zich aan gemengden kost te wennen, indien daarmede voor het overige juiste leefregelen verbonden worden, dan van slecht uitgekozen en onvoldoend toebereid plantaardig voedsel te leven onder verwaarloozing der gezondheidswetten. Het vegetarianisme bestaat, volgens hem, geenszins alleen in onthouding van dierlijk voedsel, maar bovenal in de toepassing van al hetgeen bevorderlijk is aan de ontwikkeling en volmaking der menschelijke natuur. Sylvester Graham bestrijdt dan ook alle slechte levensgewoonten en gebruiken, onverschillig of zij door het voedingssysteem, door gebrek aan voldoende beweging, rust, zindelijkheid, enz. dan wel door intellectueele overspanning, ongeoorloofde hartstochten, neigingen, enz. veroorzaakt worden, en komt op tegen al hetgeen het zenuwgestel in onnatuurlijke spanning houdt en de weerstandskracht tegen ziektenverschijnselen vermindert. Eene vergelijking van beide systemen acht hij eerst dan mogelijk, indien voor beiden volkomen gelijke omstandigheden heerschen.

Wat de physiologen op het gebied der voeding bereikt hebben, blijkt in de eerste plaats uit de historische ontwikkeling dezer wetenschap, waarin ons o.a. Professor J. Forster in zijn hoog interessant en zuiver wetenschappelijk werk: *Ernährung und Nahrungsmittel,* een blik laat slaan.

Hippocrates en na hem Celsus en Aretaeus zochten reeds naar de juiste grondregelen omtrent het gebruik der spijzen, en hunne voorschriften over de beste methode van voeding worden tot heden in eere gehouden. De voorstellingen, waarvan zij uitgingen, om tot eene beantwoording der

vragen te geraken: w a t en w a a r o m gegeten moest worden, waren echter uit den aard der zaak onvolledig, daar de natuurwetenschappen nog op een lagen trap van ontwikkeling stonden. Men had waargenomen, dat het voedsel een bestendig verlies van het lichaam moest dekken, en trachtte nu de oorzaken van dat verlies te verklaren. Een historisch document, waarin gewag gemaakt wordt van eene uiting van den rechtsgeleerde Alfenis Varus, plaatst de opvatting dier dagen in een helder licht. Gevraagd, of een rechtsgeding na de substitutie van enkele rechters in eenig rechtscollege hetzelfde karakter behield, antwoordde de jurist, die ten tijde der regeering van Keizer Augustus leefde, o.a.: 'Men zou evenzeer kunnen meenen, dat wij niet meer dezelfde personen zijn als het jaar te voren, omdat, gelijk de wijsgeeren zeggen, de atomen, waaruit wij samengesteld zijn, zich dagelijks van ons lichaam afscheiden en anderen daarvoor in de plaats treden'(*).

Volgens de Hippocratische en Galenische leer ontstond het verlies door de bestendige afgifte van warmte of warmtestof plus vochtigheid en hadden de spijzen in de daardoor ontstane behoefte voldoende te voorzien. Slechts een onbekend gedeelte der spijzen en dranken - door Paracelsus als 'Essenz' daarvan gekenmerkt - kon echter ter vervanging van het verlorene dienen.

De school der Jatrochemici en mathematici verklaarde de oorzaak van het stofverbruik uit zoogenaamde gistingsverschijnselen, die in het lichaam en voornamelijk in de lichaamsvochten optreden. Deze opvatting ging gepaard met de meening, dat alleen die bestanddeelen der spijzen, die door zacht werkende middelen in oplossing gebracht kunnen worden, - het zoogenaamd extract - ter voorziening in het verlies dienen, en onder den invloed van deze verklaring stond o.a. Papin, de uitvinder van den Papiniaanschen pot, het stoomkookvat ter vloeibaarmaking van lijm uit dierlijke zelfstandigheden (1681). Naast de gistingsverschijnselen nam deze school nog een verlies door afwrijving of liever door slijtage der organen en meer in het bijzonder der spieren aan. Terwijl nu de inwendige gistingsverschijnselen, volgens deze leer, een verlies veroorzaken, dat ten opzichte van den omvang niet te bepalen is, kan daarentegen de slijtage onder de meest verschillende levensomstandigheden nader vastgesteld worden en hangt de noodzakelijke hoeveelheid voedsel af van de hoeveelheid te verrichten arbeid.

De ontwikkeling der chemie in de tweede helft der vorige eeuw was ook voor de voedingsleer van groote beteekenis. Lavoisier toonde aan, dat de chemische processen in het dierlijk lichaam in hoofdzaak als eene oxydatie van die stoffen, welke koolstof en waterstof bevatten, te beschouwen zijn. Als oorzaak dezer oxydatie, die voor de bron der levensverschijnselen gehouden werd, gold de zuurstof der lucht. Het

(*) Sanctorius noemde deze stofwisseling later den eenigen grond, waardoor de mensch in leven bleef en niet tot ontbinding overging.

stofverbruik en de daardoor te verschijn geroepen behoefte aan dekking staan, volgens deze theorie, in nauw verband met het wisselend zuurstofgehalte der lucht en met den omvang en de sterkte der ademhaling.

Voorts stelden Lavoisier's methode der gewichtsbepaling in de analyse van organische stoffen en de ontdekking, dat stikstof een hoofdbestanddeel van alle dierlijke organen uitmaakt, de wetenschap in staat, een aantal bepaalde stoffen met gelijke karakteristieke eigenschappen uit het planten- en dierenrijk af te zonderen. Reeds vroeger had men daartoe pogingen aangewend, maar de verhouding der afgezonderde stoffen tot elkander en hare beteekenis voor de voeding bleven onopgehelderd. Men meende, dat de verschillende stoffen, gedeeltelijk onder opneming van stikstof uit de lucht, in de eigenlijke lichaamssubstantie opgelost en dan eerst onder medewerking der ingeademde zuurstof in het lichaam verbrand werden. Vaucquélin nam zelfs aan, dat op deze wijze anorganische stoffen, bijv. beenderaarde, in het dierlijk lichaam gevormd konden worden. Aanvankelijk werden afgezonderd: suiker, amylum, oliën en vetten, alsmede Beccari's gelatine, en de physioloog Albrecht von Haller vermoedde, dat elke dezer stoffen eene andere werking op het lichaam uitoefende. Dr. Prout nam de melk als de normale voeding voor den mensch aan en daarop steunende, stelde hij een aantal chemische groepen van dierlijken en plantaardigen oorsprong vast, o.a. albuminosa, oleosa, saccharina en salina.

Van zuiver wetenschappelijk standpunt is het als een belangrijken vooruitgang te beschouwen, dat er voortaan geene sprake meer is van de voedingsstof van Hippocrates, van den ‘Essenz’ van Paracelsus, van het gistingsslijm der Jatrochemici, van de oplosbare stoffen van Dionys Papin, D'Arcet, Thaer en Einhoff, maar dat met Lavoisier de elementaire samenstelling - het kool- en waterstofgehalte der spijzen - den toon aangeeft. Op den aldus gelegden grondslag kon de organische chemie voortbouwen(*).

(*) Ik herinner er hier aan, dat de chemie, sedert de ontwikkeling der Daltonsche atoomtheorie, meer en meer eene beschrijvende natuurwetenschap geworden is, die voor theoretische beschouwingen voorloopig nog zeer geringe speelruimte overlaat. De atoomtheorie gaf aanleiding tot het analytisch en logisch onderzoek van het grootst mogelijk aantal theoretisch vastgestelde verbindingen en tot hare systematische rangschikking. Het doel daarvan is: een omvangrijk positief materiaal te verzamelen en het beschrijvend karakter dezer wetenschap eerst geheel tot ontwikkeling te brengen, al wordt daardoor ook anderzijds eene verwijdering van de met haar verwante natuurkunde teweeggebracht. Dit streven begunstigt in hooge mate de ontwikkeling der organische chemie en daarmede gaat die der chemische physiologie gepaard. Laatstgenoemde verkeert echter steeds in het gevaar, de voedingsvraag te eenzijdig chemisch op te vatten.
Schijnbaar is de chemische wetenschap door deze meer practische richting in geheel ander vaarwater geraakt en het is daarom goed, erop te wijzen, dat het ideaal gericht blijft op het streven, om de chemie op de grondbeginselen der mechanica te doen rusten. Berthollet gaf daartoe den eersten stoot, door in zijn *Essai de Statique* (1803) de menigvuldigheid der chemische verschijnselen tot bepaalde onveranderlijke fundamentaal-eigenschappen der materie terug te brengen. De zorgvuldige en veelvuldige waarnemingen der verschijnselen zouden, volgens hem, de overeenstemming tusschen de grondbeginselen der chemie met die der mechanica aantoonen. De ontwikkeling der leer van het evenwicht der chemische krachten en der beweging van de materie onder haar invloed is daarom het einddoel der chemische onderzoekingen en studiën. Het spreekt wel vanzelf, dat de kring, dien één enkel atoom beschrijft, even nauwkeurig en onveranderlijk bepaald is, als de weg, door eene planeet af te leggen, en dat tusschen beiden geen ander onderscheid bestaat, dan hetgeen onze onwetendheid eraan toekent.

Van baanbrekende beteekenis waren de studiën van Mulder over het proteïn en van Liebig over de eigenschappen en de beteekenis der eiwitstoffen. Over de oorzaken van het stofverbruik bleven echter ook Liebig en zijne school in menige dwaling bevangen, die de tegenwoordig toonaangevende physiologische school gaandeweg opheldert. Het is hier niet de plaats, om de resultaten der onderzoekingen van mannen als C.G. Lehmann, Frerichs, Virchow en anderen nader te ontwikkelen of aan de hand van bevoegde specialisten de verdere trapsgewijze ontwikkeling der voedingstheorieën uitvoeriger gade te slaan of ons in biologische beschouwingen te verdiepen, want dat zou ons te ver voeren en wij bepalen ons daarom alleen tot de aanstipping der tegenwoordig heerschende voorstellingen over de oorzaak van het stofverbruik, gelijk zij door Ludwig, Voit, Ranke, Pflüger, Forster, enz. geleerd worden. Er werd vastgesteld, dat het totaalverbruik van het lichaam samengesteld is uit het verbruik der enkele histologische elementen, die de organen vormen; deze elementen ontnemen de door hen te verwerken stoffen aan het hen omspoelend voedingsmateriaal. De bouwstoffen van dit voedingsmateriaal treden bestendig, onder den invloed der beweging van het hart, in circuleerende strooming van de bloedvaten naar de organen en terug en volbrengen dien voorschreven omloop langs de lymphwegen, wellicht gedragen door de lymphcellen. De omvang der verwerking van de enkele stoffen door de cellen hangt ten deele af van de hoeveelheid werkelijke bouwstoffen, welke in dien voedenden stroom voorhanden zijn, en voorts van de eigenschap der organen, om zekere in henzelf of mogelijkerwijze in hunne omgeving voorhanden stoffen onder wisselende toestanden in verschillende hoeveelheden te oxydeeren en de daardoor vrijwordende spankrachten in verschillende bewegingsvormen over te brengen. Het resultaat daarvan is het leven van het organisme, de functie der organen. De stofwisseling in het dier en den mensch wordt alzoo door de wetenschap in de laatste instantie uit den arbeid van het ‘georganiseerde’ verklaard. Dit georganiseerde, dat door sommigen met eene bijzondere kracht, de levenskracht, toegerust werd, is èn ten opzichte van zijn wezen én ten opzichte van zijn karakter nog een onbekend iets en geene verklaring, hoe zinrijk ook, biedt hieromtrent tot nog toe eenige opheldering.

Gebrek aan te verwerken materiaal heeft, onder verbruik der stoffen, die het georganiseerde samenstellen, vermindering der lichaamssubstantie ten gevolge, terwijl sterke toevoer, mits aan de voorwaarden, waaraan het georganiseerde te voldoen heeft, beantwoordende, òf vermeerdering

van den materieelen arbeid der celweefsels ten gevolge moet hebben òf tot opeenhooping van voorraad aanleiding geeft, die, ingeval van beperking der toevoeren, in de behoefte der organen voorziet.

Meende Liebig, dat de taak der voeding in de eerste plaats een dynamisch karakter draagt, de hedendaagsche physiologische school ziet daarin voornamelijk eene materieele roeping. Zij wijst b.v. op het feit, dat de arbeidshoeveelheid niet afhangt van den oogenblikkelijken toevoer van voeding en derhalve niet in verband staat met de momentane oxydatie van enkele stoffen, gelijk het eiwit, maar wel, in normalen toestand, van de oefening der ter uitvoering van den arbeid bestemde organen, alzoo van de oefening der spieren. Bij den sterksten toevoer van eiwit kan de ongeoefende niets volbrengen in vergelijking althans met den aan arbeid en inspanning gewenden mensch.

Evenmin is het behoud der dierlijke warmte het eerste doel der voeding. Ware dit behoud het eerste doel, dan zou de mensch toch in koud klimaat, zonder bijzondere inrichtingen, die onafhankelijk van zijn voedingssysteem zijn, alleen door sterken toevoer van dierlijke voedingswarmte in staat zijn, die warmte te bewaren. In tropische landen of bij aanhoudenden arbeid in heete zalen is daarentegen de hoeveelheid benoodigd voedsel niet veel geringer en alweder zorgt het lichaam, buiten het voedingssysteem om, dat geen overdaad van warmte voorhanden is.

Wel leveren de oxydatie en oplossing van organische stoffen de krachten aan het lichaam, maar de verhoudingen der enkele voedende stoffen tot die krachten en de werkzaamheid van het georganiseerde bij de veranderingen en wijzigingen der bewegingen zijn geenszins zóó bekend, dat daarop reeds eene voedingstheorie, die aan de eischen der gezondheidsleer voldoen kan, op te bouwen ware. Wij kunnen daar alleen met zekerheid aannemen, dat bij den natuurkundigen en chemischen arbeid van het lichaam en van zijne organen de organische substantie, waarin de organische voedingsstoffen verwerkt worden en die de spankrachten vrijmaken, de hoofdrol speelt. Aangenomen wordt nu, dat de arbeid van de georganiseerde elementen van het menschelijk lichaam het doelmatigst verricht wordt, indien de organen op een bepaalden materieelen voorraad kunnen wijzen en wanneer deze voorraad onder alle omstandigheden des levens behouden blijft. Om aan dezen eisch te beantwoorden, moet de voedingsleer zoowel op den arbeid der spierkrachten als op de productie van warmte acht geven, moet zij aan de opeenhooping van voorraad, noodig voor den wasdom van het jeugdig organisme, denken en ook op den chemischen arbeid letten, waardoor het lichaam die stoffen verkrijgt, die de organen niet kunnen ontberen en die in bepaalde hoeveelheid voor het onderhoud van het leven onmisbaar zijn.

Blijkt uit deze verschillende theorieën en uit deze verschillende trappen van ontwikkeling der physiologische wetenschap, dat er in deze lijst voor het vegetarianisme geene plaats is? Geenszins. Waar het weten op den voorgrond treedt, daar is dat niet in strijd met het wezen der natuurlijke leefwijze, en waar de hypothesen bouwstoffen leveren voor de ontdekking van levenswetten, daar kan ook deze richting het onpartijdig onderzoek ondersteunen, omdat het resultaat wel een triomf der wetenschap, maar nooit die van eenige partij zal zijn. Alleen zij, die in het vegetarianisme een axioma en geen probleem zien, - hetgeen, helaas! bij vele aanhangers het geval is - staan natuurlijk buiten alles, maar met het fanatisme is geen gemeenschappelijke arbeid mogelijk(*).

(*Wordt vervolgd*).

(*) Sylvester Graham begint, met erop te wijzen, dat er in het geheimzinnige levenslaboratorium van het dier vele veranderingen en wijzigingen plaats vinden, die in het chemisch laboratorium niet na te bootsen zijn, en dat dientengevolge zoovele tegenstrijdigheden en dwalingen in de wetenschap verkondigd worden. Hij verlangt van de chemici, dat zij vaststellen, welke anorganische stoffen uit eene chemische analyse van organische stoffen te voorschijn komen, in plaats van de bepaling, dat organische stoffen uit bepaalde chemische elementen bestaan. 'Wij weten allen,' zegt hij, 'dat alle stoffelijke lichamen uit d i e stof samengesteld zijn, welke de moderne chemie in meer dan 50 elementen verdeeld heeft en wij weten tevens, dat bij de bereiding van zijne verschillende organische zelfstandigheden uit d i e stof de huishouding des levens van eenige dezer elementen meer dan van anderen gebruikt. Wij weten ook, dat eenige dezer elementen of vormen dezer stof voor het levend organisme noodzakelijker zijn dan anderen, maar wij hebben daarom nog geen recht aan te nemen, dat de levenskrachten geen hooger oplossend karakter bezitten dan de chemische krachten der anorganische wereld of dat hare verbindingsbeginselen in eenig opzicht met die der anorganische chemie te vergelijken is. Wij hebben integendeel reden, om te gelooven, dat de levenskracht alle in hare huishouding gebruikte stoffen, door de chemie elementen genoemd, oxydeert en dat, met het oog op het wezen van hare organische stoffen en van hare samengestelde weefsels, haar verbindingsarbeid van dien der organische chemie zeer sterk onderscheiden is. Het blijft daarom nog steeds de vraag, of zuurstof, koolstof, waterstof, stikstof, enz. zich in 's levens processen met elkander verbinden, om de verschillende stoffen en weefsels van het organisch systeem te vormen.'
Vele vegetariers beroepen zich op Dr. Prout, die den opbouw en de hernieuwing van het lichaam uit enkelvoudige elementen niet ultsluit en zelfs de mogelijkheid aanneemt, dat stikstof en koolstof direct in het lichaam gevormd kunnen worden. Aan Prout ontleenen zij voor een groot deel hunne chemisch-physiologische bouwstoffen. Voor hen zijn ook de onderzoekingen van Dr. Ed. Smith van belang.

Letterkunde.

Keller's romans en novellen.

G. Keller. Van huis. (Tweede druk in twee deelen.) Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink. - Het huisgezin van den praeceptor. (Guldens-editie No. 4.) - Novellen. (Volksuitgave in vijf deelen.) 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg. - Het testament van mevrouw De Tonnette. (Guldens-editie No. 145.)

Wie de geschiedenis van onze letterkunde in de tweede helft der negentiende eeuw met belangstelling heeft gevolgd, herinnert zich zeker met genoegen den opgang, dien nu ruim twintig jaren geleden het letterkundig maandschrift *De Tijdstroom* maakte. Geboren in een kring van jonge schrijvers met talent en geest, won het van den aanvang af de sympathie van allen, die niet zonder reden zich hadden bekommerd gemaakt over de geringe vruchtbaarheid, die het voorbeeld van Hildebrand voor de letterkunde van zijn tijd had gehad. De *Camera Obscura* had onze taal losgemaakt van de kluisters van sleur en overdreven deftigheid; zij was als eene uitbarsting van natuur en waarheid allen komen verrassen, om hun de eigenaardigheden en verdiensten der Nederlandsche taal, hare rekbaarheid en kneedbaarheid te onthullen. Bij elke nieuwe, vermeerderde uitgave van dit werk was opnieuw de algemeene sympathie aan den dag gekomen, - en toch was 't, alsof Hildebrand geen leerlingen had gevormd; alsof de eer en de roem van zijne overwinning de gemoederen der jonge letterkundigen koud lieten. Men wachtte, niet op de navolgers, - want die waren er wel - maar op de jongeren, die des meesters mantel met evenveel smaak en zwier wisten te dragen, - en vele jaren wachtte men vergeefs. Eindelijk verschenen de bekende brieven en ontboezemingen in de *Arnhemsche Courant*, die de eer van het luchtig Nederlandsch proza kwamen ophouden; de hoop der belangstellenden in onze literatuur leefde weder op; hunne verwachting werd weder gespannen, en ongeveer terzelfder tijd kwamen Lindo's *Nederlandsche Spectator* en het reeds genoemd tijdschrift, dat Cremer, Ising, Keller, Van de Poll, Rietstap, Vosmaer en Van Westrheene tot redacteuren en

menig toen of later gevierd geleerde tot medewerker had, het hart van ieder vriend onzer letterkunde verblijden. Wel heette *De Tijdstroom* een ‘maandschrift gewijd aan wetenschap, letteren en kunst’, maar gedurende zijn kortstondig bestaan bewoog het zich nagenoeg uitsluitend op het gebied der bellettrie en maakte het publiek er de eerste kennis in met dit groepje van aantrekkelijke en onderhoudende novellisten, wier werkzaamheid en goede naam hun tijdschrift lang overleefd hebben en die aan menigeen vele aangename en nuttige uren hebben verschaft.

Onder de schrijvers van deze *Tijdstroom*-bent neemt hij, over wien in deze bladzijden zal gehandeld worden, eene der eerste plaatsen in. Keller met zijn gemakkelijken, vloeienden verhaaltrant, zijn scherpen blik op menschen en zaken, zijne vruchtbaarheid zonder eentonigheid, zijn goeden luim, die hem echter niet onverschillig of toegevend maakt voor hetgeen kwaad is in zijne oogen, heeft zich eene plaats verworven in de schatting van elk lezend Nederlander, die met genoegen de nieuwe (volks-)uitgave van zijne novellen begroeten zal, omdat hij daarin - al worden er, vooral uit lateren tijd, vele niet in aangetroffen, waarvan we alleen ‘De hypotheek op Wasenstein’, ‘Binnen en buiten’ en ‘De booze geest’ noemen zullen, - ettelijke goede, oude kennissen terugziet uit die oude *Tijdstroom*-afleveringen in haar gelen omslag, die zoetjes aan tot de zeldzaam voorkomende boeken zijn gaan behooren. Deze uitgave van zijne verspreide novellen en de herdruk van zijn grooten roman *Van huis*, waarvan de eerste uitgave reeds bijna twintig jaren geleden het licht zag, gaven eene gereede aanleiding, om aan den geheelen romantischen of novellistischen arbeid van Keller eenige beschouwingen te wijden. Zijne gaven en verdiensten als reis- en vreemde-landen-beschrijver kunnen thans rusten blijven, hoeveel stof tot eene gezette behandeling de vier dikke deelen zijner reisherinneringen aan Scandinavië en Iberië ook mogen aanbieden.

Om met weinig woorden de eigenaardige plaats aan te geven, die Gerard Keller in onze hedendaagsche letterkunde inneemt en waarop hij zich tot nog toe glansrijk weet te handhaven, kan men hem noemen den kroniekschrijver van het maatschappelijk verval. Hij brengt zijne lezers het liefst, en boeit hen dan het meest, in de huizen der fatsoenlijke armoede, in de kringen, die met de volharding der wanhoop en de eigen overtuiging van 't wanhopige den strijd des levens strijden tegen machten en krachten, die van alle kanten aandringen. Wie zich vermeit in de lieden, die ten koste van dagelijksche offers en ontberingen hun stand ophouden; die de martelaars zijn van hun fatsoen en hun naam, kan aan Keller's novellen zijn hart ophalen. In bonte rij stelt hij ze aan zijne lezers voor. Hier is het een winkelier, die niet met den tijd is medegegaan en door zijne concurrenten wordt

voorbijgestreefd, om zijn plantenleven tot een treurig einde te zien komen; ginds is het iemand, door zijn maatschappelijken stand en de hoop op herstel door goede huwelijken voor zijne dochters tot uitgaven boven zijne krachten aangezet, en door de onvermijdelijke ontknooping in den diepen afgrond van gebrek nedergeworpen; elders weder is het het in tallooze vormen wederkeerende type van den karig betaalden bureau-ambtenaar, die zich binnenshuis het onmogelijke aandoet en met zijn gezin de vernederendste en pijnlijkste ontberingen lijdt, om voor de wereld fatsoenlijk voor den dag te komen en, terwijl het van zijn inkomen rondkomen hem reeds zoo goed als ondoenlijk is, voor vrienden, buren en lotgenooten den schijn aan te nemen, alsof hij en de zijnen zich zelfs niet eens alle uitgaven van weelde behoeven te ontzeggen. Op andere plaatsen verschijnt het type weer in een anderen vorm, maar over het algemeen kan gezegd worden, dat, met al de verscheidenheid, aan het licht gebracht door eene onderlinge vergelijking van het heirleger van personen, door Keller in zijne vele romans en novellen verwerkt, toch eenzelfde draad door alle verhalen en schetsen loopt, de draad, die het zinnebeeld is van onze hedendaagsche maatschappij: geldzorgen. De groote meerderheid zijner helden kampen met alle macht, om met een glimlachend gelaat boven water te blijven, of... steken, in vertwijfeling en strijdensmoede, de handen omhoog. Men zou eene literatuur, die zich zoo gaarne op zulk een terrein beweegt, allicht van pessimisme besmet achten, ware 't niet, dat de realiteit en de uitgebreidheid der maatschappelijke wanverhouding, waarop Keller voortdurend het licht laat vallen, krachtig voor de keuze dezer onderwerpen pleitten. Niemand zal ontkennen, dat de strijd om het maatschappelijk bestaan voor velen zeer hard, voor enkelen onhoudbaar is. We willen niet onderzoeken, of dit tegenwoordig erger is dan vroeger; voorzeker heeft onze tijd met zijne klimmende behoeften en eischen, - die vroeger noch als behoeften aangemerkt noch als eischen gevoeld werden, ofschoon de wereld er niet slechter of onaangenamer om was! - met zijn breed uitmeten van hetgeen iemand toekomt en waar hij niet buiten kan, in dit opzicht veel voor zijne rekening - maar niet alles. Het ligt in den aard der zaak, dat zich overal, in elke maatschappij, een zekere, nu eens breede dan smalle kring zal voordoen van de zoodanigen, wier strijd om het bestaan hard en moeilijk is. Al melden de oude geschiedschrijvers er niets van, en al mogen de uitingen en verschijnselen bij Grieken en Romeinen, Egyptenaars en Israëlieten onderling en van onze toestanden zeer verschillend zijn, toch kunnen wij gerust aannemen, dat te Athene, te Rome, in het honderdpoortige Thebe of bij de muren van Salomo's tempel de strijd des levens evengoed en met denzelfden loop gestreden zal zijn als in onze eigen omgeving. Die strijd is geen uitvindsel van den lateren tijd, geen verzinsel van de hedendaagsche sociologen; hij heeft altoos bestaan, doch werd voorheen

al te zeer verbloemd door geschiedschrijvers, wier partijdigheid niet zelden aanvulde, wat hunne kennis te kort kwam. Dezelfde oorzaken hebben altijd dezelfde gevolgen gehad, en daar die gevolgen door de kunstmatigheid en hooge drukking van onze tegenwoordige manier van leven verscherpt en vergroot zijn geworden, mag, ja kan, een novellist, die een greep doet in het leven om zich heen, ze niet voorbijzien als niet bestaande. Keller althans zou aan zijn eigen program ontrouw worden, indien hij anders te werk ging. 'Het doel, dat ik mij met mijne schetsen voorstel, - zoo spreekt hij zelf (*Novellen*, II, 260) - is niet den lezer te onthalen op een fijn gedachten knoop, welks ontwikkeling hem boeit, maar uitsluitend hem een blik te doen werpen in het leven om hem heen, en hem te wijzen op maatschappelijke of individueele verkeerdheden of deugden, om hem toestanden te laten zien uit een ander oogpunt, dan hij ze misschien beschouwd heeft, hem eene opmerking mede te deelen, die hij wellicht niet had gemaakt. Zoo hij die gebreken en deugden al beter kent dan ik - wat ik gaarne aanneem - zoo mijn oogpunt het zijne is, mijne opmerkingen reeds dikwijls bij hem opkwamen, welnu, misschien is het hem dan welkom oude kennissen te ontmoeten. Ziedaar al wat ik beoog.' Wie met een scherp oog, voor de materieele zaken vooral, de hedendaagsche samenleving gadeslaat, moet de verschijnselen wel waarnemen, die we bedoelen. De evolutie, die de volkeren bij afwisseling groot en rijk, geminacht en geëerd maakt, hen nu eens ten toppunt van roem en aanzien voert, om hen straks in schande en tegenspoed te dompelen, werkt in den kleineren kring der familiën evenzeer. Ook dezen danken, evenals de volken hun zelfstandig bestaan, haar aanzijn aan de onvermoeide inspanning en de noeste vlijt, waarmede het stamhoofd de grondslagen legt voor haar fortuin, hare eer en haar aanzien. De eerste nakomelingen genieten al de voordeelen daarvan. Heeft het geslacht ook voor zijne zedelijke ontwikkeling zorg gedragen, dan zal dit genot of gebruik gepaard gaan met handelingen, die de verkregen maatschappelijke stelling handhaven en versterken; zoo niet, dan ontaardt het gebruik spoedig tot misbruik en zinkt het geslacht tot het tijdperk van interen. Men kan niet altoos op het voorvaderlijk goed blijven zitten, of van de familiefondsen blijven leven. De monden worden te talrijk, de behoeften te groot; en voor de versterking van de middelen van bestaan zijn de krachten niet meer toereikend. Wanneer dus de leden van het geslacht de energie missen, om het verval te keeren door een wakker terugtreden in den ouden omloop, door een herstellen, een opnieuw gronden van het weggebrokkeld fortuin, dan rekken zij hun bestaan door allerlei kunstmiddelen en expediënten. Door rijke huwelijken klampen zij zich vast aan de overblijfselen der oude grootheid van nog niet zoo laag gezonken lotgenooten; zij bejagen allerlei baantjes en betrekkingen, wel bezoldigd en zonder gevaar voor verlies, betrekkingen, die aan den heerschenden

geest der coöperatie van kapitalen hun bestaan danken; maar de meest voorkomende vorm, waarin deze tot eigen voortbestaan onbekwame parasieten zich het liefst aan hunne omgeving vastklampen, is het ambtelijk leven, waarin iedereen, krachtens de bekleede betrekking zelve, rechtens reeds ‘heer’ is en dus het, vaak zoo moeilijk te veroveren, uiterlijk aanzien zoo te zeggen met de benoeming reeds terstond wordt verkregen. Geen wonder, dat Keller, toen hij zich de beschrijving van de klasse der maatschappelijk vervallenen tot taak gesteld had, zijne meeste en beste typen aantrof in de ambtenaarswereld. Aldus ontstond de referendaris Van Arlen met zijne zeven dochters uit ‘Overkompleet’, de voor zijne omgeving comedie spelende nulliteit, die echter niettegenstaande nijpende geldzorgen te hoog staat, om in zijne betrekking dingen te doen, die hij voor oneerlijk houdt; aldus de heer Retelhouck uit ‘De Neteldoekjes’, die een talrijk gezin moet zien te onderhouden met een traktement van achttienhonderd gulden, waarvan vierhonderd voor oude schulden wordt gekort en heel wat heengaat aan dat vreeselijk ‘fatsoen ophouden’; aldus de rijksontvanger van Zwartsbergen uit ‘Stand houden’, die, zonder fortuin, ook al met negen kinderen bezwaard, bovendien onder de eischen van een adellijk praedicaat nedergedrukt gaat; aldus eindelijk de nog dieper dan al die anderen gezonken bureau-ambtenaar Van Meter, voor wien zelfs het ophouden van stand en fatsoen onmogelijk geworden is en die zoowel verstandelijk als stoffelijk den ondergang nabij raakt, gelijk ‘Uit onze dagen’ verhaalt. Het zijn slechts de voornaamste vertegenwoordigers van de armoede en grootheid, die hier uit Keller's novellen in herinnering worden gebracht; daarenboven worden zijne werken veelvuldig gestoffeerd door andere bureaucraten of ambtenaren buiten de ministerieele bureaux in de residentie, meest allen gebukt onder geldzorgen, tot radeloosheid toe.

Dat deze personen aantrekkelijk zijn, zal niemand beweren; daartoe zijn ze met te veel realiteit, te scherp en te satiriek beschreven, en ze zouden niet aantrekkelijk gemaakt kunnen worden zonder geweldpleging aan de waarheid, omdat het bestaan dezer beklagenswaardigen berust op een verkeerd beginsel, dat der valsche schaamte. De gelijkenis is voortreffelijk; het uiterlijk, het doen en spreken is zoo te zeggen met photographische juistheid afgebeeld; misschien zal menigeen 't den schrijver zelfs als eene fout aanrekenen, dat hij niet wat meer heeft gepoëtiseerd en verbloemd, doch de dingen schetst, juist zooals hij ze heeft gezien en in dezelfde korte en scherpe trekken, die hem het eerst in het oog zijn gevallen, omdat zij juist de karakterschetsende trekken bij uitnemendheid zijn. Niet beter kunnen we dit talent van onzen schrijver doen uitkomen, dan door hemzelf het woord te geven, waar hij personen beschrijft. Hier hebben wij (om de ambtenaren nu eens te laten rusten) de godvreezende schoonmaakster, die den mond vol heeft van den Heer en Zijne gerechtigheid, maar aan arme lieden geld leent tegen honderd percent per dag. (‘Het groote masker’).

> ‘Vrouw Michels was eene schoonmaakster, met beste “huizen”, maar die verdiende ze ook wel, want ze werkte voor twee en diende den Heere en de Heer maakte het wel met haar en schonk haar schoonmaakhuizen, meer dan ze waar kon nemen, en de bedeeling evenredig aan haar vijftal kinderen, die ook den Heere dienden op bewaar- en Zondagschool en door het van buiten leeren van katechismus en psalmen - gezangen liever niet - en godvreezende liederen en stichtelijke overdenkingen. En in dat alles ging vrouw Michels hare kinderen voor in reinheid des harten... of althans met zalving en rechtzinnigheid. Eens was ze gevallen, een jaar of tien geleden; haar oudste was daarvan de herinnering; en later, na den dood van haar man, was ze nog eens gevallen. Herinnering: de jongste. Maar vervallen was ze niet. Altijd had de Genade zich weder over haar ontfermd, en de heilige kan vallen, maar vervallen nooit.
> Eens was ze veroordeeld omdat zij het goed van een ander had begeerd en dit practisch had getoond, maar het was ook juist in moeilijke dagen van armoede en ziekte, en eene moeder die voor hare kinderen steelt, maar den Heer niet vergeet, is toch zoo strafbaar niet. De duivel verzoekt den mensch op zoo menigerlei wijzen en de vrienden wilden toonen, dat zij sterker waren dan de duivel, door de vrouw niet te verstooten maar ze als schoonmaakster aan te bevelen - aan anderen. Alzoo diende vrouw Michels den Heere, zij en haar gezin, en de Heere maakte alles wel met haar.’

In een anderen stijl, minder ironisch en scherp, doch even wel gelukt, hebben we het portret van den leeglooper in een klein stadje, van nabij familie van Hildebrand's Dolf van Brammen, dat in de ‘Kerknovelle’ voorkomt:

> ‘Abel Tasman was de meest “verspreide” persoon uit de stad. Er gebeurde nooit iets of hij was er bij of in betrokken. Hij was altijd overal, op de societeit, in de komedie, op concerten, in de koffiehuizen, op de wandelplaats *en vogue*, op straat, bij plechtigheden, bij feesten, op parades, op de markt als het marktdag was; op den weg van een begrafenisstoet, in de kerk bij huwelijken - overal en altijd zag men Abel Tasman. Hij was vroeger te Rotterdam in den handel geweest en kende de Rotterdamsche geldaristocratie bij de voornamen, gelijk hij nu omging met de aristocratie van geboorte, balie en de kunstenaars voor zooveel die in het stadje vertegenwoordigd waren. Een groot deel van zijn tijd schonk hij aan de levenslustigen, wat niet belette dat hij ook bij tal van families steeds een welkome gast was, want Abel Tasman wist alles wat er gebeurde, ook ieder schandaal in al zijne bijzonderheden; hij kende iedereen en was onuitputtelijk in anecdoten, die hij zelf had beleefd en snedige gezegden, die hem eene groote reputatie hadden bezorgd omdat hij ze zeer onverstaanbaar zeide, maar de satirieke trek om zijn mond en zijne stralende oogen aanvulden wat de hoorder miste. Maar juist daarom lachte of glimlachte deze, overtuigd dat het een allergeestigste zet was, ofschoon hij er de *pointe* niet van had gevat. Niemand wilde dit echter weten en iedereen vond Abel Tasman een van “je geestigste menschen”, terwijl zijne alomtegenwoordigheid hem een groot prestige schonk. Of hij

inderdaad overal bij was, trok men wel eens in twijfel, maar bewijzen kon men het nooit; het was dus het eenvoudigste om hem te gelooven, als hij het zeide; het zou veel moeilijker geweest zijn te bewijzen, dat hij ergens n i e t bij was geweest. De ondervinding pleitte tegen dit vermoeden.'

Het citeeren zou ons te ver voeren; deze twee aanhalingen kunnen echter volstaan, om de vlugge, gemakkelijke wijze, waarmede Keller de pen hanteert, te doen blijken en tevens te getuigen voor de scherpzinnigheid en de luim, waarmede hij echt Hollandsche karakters weet

te teekenen. En voorzeker mag deze schrijver aanspraak maken op den naam van een nationaal, een echt Nederlandsch letterkundige; zoowel de uitvoerigheid en natuurgetrouwheid, waarmede hij de portretten van vaderlandsche figuren teekent en echt Nederlandsche toestanden beschrijft, als de satire en de *vis comica*, de erfstukken onzer vaderen, die hij maar zelden geheel onderdrukt kan houden, stempelen hem daartoe. De waarheid daarvan ondervonden wij, ettelijke jaren geleden, bij het lezen van zijne novelle ‘Een legaat’, toen het vertaald in een Duitsch bellettristisch maandwerk, *Der Salon*, verscheen. In de vreemde taal beschreven zagen die personen er zoo wonderlijk uit; hunne woorden klonken zoo zonderling in 't Duitsch! Dat was niet de burgemeester met zijn ‘kunst geen regeeringszaak’; dat waren niet onze dominee Nadering, of collega Roederman, of Nor de kerkeknecht, of de custos Walters. We konden niemand van onze oude kennissen achter die gothische letters herkennen, zelfs Keller niet. Hij is een echt nationaal, echt Nederlandsch auteur, die alleen naar verdienste gewaardeerd kan worden, wanneer hij in een zuiver Nederlandsch gewaad zijne onderhoudende verhalen vertelt. Met de goede eigenschappen van den Nederlandschen letterkundige zijn hem de fouten niet vreemd gebleven. Uitvoerig en scherpzinnig, waar het uiterlijke omstandigheden, satire en persiflage geldt, bevangt hem een zekere schroom tegenover diepere karakterstudie, poëzie en fijn gevoel. Ofschoon we niets zouden willen inbrengen tegen hetgeen hij ons door eene zijner novellen, ‘Proza en poëzie’, betoogt, dat het blijmoedig vervullen van 's menschen plicht jegens zijne omgeving meer wezenlijke poëzie over het dagelijksch leven giet dan het minachten van de dingen van den dag, om alleen de allerverhevenste onderwerpen zijner aandacht waardig te keuren, zijn wij toch van oordeel, dat een schrijver moedwillig de uitwerking van eigen arbeid verkleint, wanneer hij geen acht slaat op de behoeften des harten bij zijn lezer. In den regel verwent Keller ons niet aan innigheid; hij blijft aan de oppervlakte der zaken en personen langer en liever hangen, dan wenschelijk is. Niet zelden offert hij ter wille van een comisch effect de waarheid en eenheid van een geschetst karakter op; - is bij voorbeeld de lichtvaardige en niet zeer respectabelewijze, waarop de referendaris Van Arlen (in ‘Overkompleet’), die voor geen schatten oneerlijk wil handelen, over allerlei ernstige zedelijke bezwaren heenstapt, waar 't een rijk huwelijk van een zijner dochters geldt, overeen te brengen met het eenmaal afgeschilderd karakter van dien man? De moraal, die hij verder nu en dan te genieten geeft, is niet nieuw en in den regel niet ten volle juist. Het kan menschkundig en waar zijn, gelijk hij doet, de door geldzorgen geplaagde menschen troost te laten vinden bij de overdenking, dat geld dan toch niet uitsluitend de oorzaak van geluk is en dat dikwijls hij, die tevreden en geduldig jarenlang van ontberingen, zwoegen en zorgen heeft geleefd, wanneer hij door eene

of andere onverwachte gebeurtenis - eene uit de lucht gevallen millioenenerfenis, een lot uit de loterij of hoe ge het middel van tusschenkomst der goden maar noemen wilt, - rijk is geworden, met de zorgen ook de genoegens van het leven voor zich verdwijnen ziet; dergelijke opvattingen strooken echter te weinig met de werkelijkheid, dan dat een schrijver ze in vollen ernst kan verkondigen. Hij loopt gevaar, dat de lezer hem antwoordt met de woorden, die de zaakwaarnemer Horks (in 'Eene zaak') aan Dominee Delor toevoegde, toen deze, met eene gepaste minachting voor het aardsche slijk, het geld meer eene beproeving dan een zegen genoemd had: 'Nu, ik wil dan wel eens beproefd worden.' Verreweg de meeste personen, wier lotgevallen bij Keller een gunstigen keer nemen, verliezen met de armoede hun geluk en den vrede voor zichzelf; dit komt ons voor, te zeer met de werkelijkheid in strijd te wezen, dan dat wij er geen verwijt van zouden maken aan den schrijver, die in zijne uiterlijke schilderingen der natuur zoo getrouw gebleven is.

In vele novellen van onzen auteur - gelukkig lang niet in alle - treft ons de min gelukkige eigenaardigheid, dat er niets gedaan wordt, om onze sympathie voor den held of de heldin des verhaals op te wekken. Er zijn erbij, welker bestek, aard en opzet dit niet gedoogden, gelijk de meesterlijke persiflage op den omslag der bureaucratie, de bekende 'Geschiedenis van een dubbeltje', en die losse verhaaltjes, die niets meer zijn en niets meer willen wezen dan schetsen of vlug rondgedraaide caleidoscoopbeeldjes, zooals: 'Hoe zij gebruikt werden', 'Over de heining', 'Een erfenis', enz. Maar er zijn er niet weinig onder al deze verhalen, waarop dit gebrek van een merkbaren invloed is geweest. Dit kan getuigd worden van de zeer uitvoerige novelle 'Gederailleerd', die alleen een der vijf deelen der volksuitgave van den heer Stemberg vult. Zij geeft alweder de geschiedenis van eene tot diepe armoede vervallen oud-adellijke familie, waarvan geen enkel lid achtenswaardig is en wier treurige toestand en wederwaardigheden ons geheel koud laten. En toch vormen zij de hoofdgroep in dit verhaal, waarvan de andere personen evenmin belangwekkend zijn. Van de kleinere novellen gaat vooral 'Eene zaak' aan dit euvel mank. Een zaakwaarnemer van slechten naam pleegt allerlei knoeierijen, om een paar vreesachtige en karakterlooze oude lieden door bedreiging met processen over eene erfenis geld af te persen. Duidelijk is de beschrijving van 's mans chicanes niet, en evenmin schijnen ze, naar hetgeen de schrijver ervan verhaalt, kunstig genoeg aangelegd, om er zooveel menschen van allerlei gehalte en stand mede op te lichten. Bovendien zijn al die personen, zoowel bedriegers als bedrogenen, zoo weinig belangwekkend, zoo weinig sympathiek, dat het den lezer der moeite niet waard is, zich in Horks' berekeningen te verdiepen. Het is jammer, van deze novelle vooral, omdat Keller's kracht in het vlug en scherp teekenen zijner figuren daarin zoo goed uitkomt. Na de volgende

beschrijvingen gelezen te hebben, - want we kunnen de verzoeking, om nog een kort citaat te geven, niet weerstaan - kan men met gesloten oogen de menschen voor zich zien staan of zou men ze op straat meenen te herkennen.

Ziehier den steunpilaar van het koffiehuis, dien elkeen in levenden lijve heeft ontmoet:

> 'De heer Koost vervulde de rol van Mecenas in de koffiehuizen. Hij gaf kwartjes aan de biljartjongens voor aardigheden; schonk heelen en halfjes aan iedereen, zoodra de gelegenheid bestond; onthield den verjaardag van de buffetjuffrouw, en bracht de veertigjarige bij die gelegenheid een geschenkje. Het koffiehuis was zijn te huis, de habitués zijn wereld. Hij kende niet alleen die habitués, maar wist alles van hen, tot de namen hunner kinderen en huisdieren en den staat hunner financien. Of zij goed of kwaad waren, was hem onverschillig, als ze maar aangenaam waren in zijn gezelschap, geen halfjes afsloegen, geestige anecdotes - bij voorkeur gedecolleteerde, - wisten te vertellen, en van tijd tot tijd nieuws mededeelden. Overigens was de heer Koost een nonsens.'

En hier hebben we de kleine renteniers, uit een lagen stand opgeklommen tot fortuin, maar niet tot eene hoogere stelling of hoogere levensbeschouwing dan hunne vaderen, met korte en juiste trekken geschetst.

> 'De heeren Leuven, in den minderen stand der maatschappij geboren en door gelukkige speculaties in den Franschen tijd rijk geworden, hadden, ondanks dat vermogen, zich nooit te huis gevoeld in de beschaafde klasse. Zij deelden wel niet meer in de armoede, maar toch nog in al de vooroordeelen van den stand, waarin zij waren opgevoed, en ze waren ook nu nog overtuigd, dat een advokaat een schelm moest wezen, een woekerplant, die groeide ten koste zijner medemenschen, en ten eenenmale noodeloos in de samenleving, waarin, volgens hen, een dominé, een bakker en een klapwaker de hoofdrollen vervulden.'

Doch er zijn uitzonderingen, en daaronder rekenen wij vooral de grootere werken van Keller, die thans voor ons liggen. De held in *Van huis*, Philip van Erlen, verdient ten volle onze sympathie, zoowel wanneer hij zijne jeugd vreugdeloos slijt in de sombere, armoedige woning van zijn vader - alweder een rijksambtenaar, die van eene geringe jaarwedde leven moet, - als wanneer wij hem later een eigen weg zien vinden door de wereld. Noch aan Philip's naaste betrekkingen, noch aan hen, die hem in een anderen zin het naaste zijn, noch aan de personen, met welke hij op zijn levensweg in aanraking komt, heeft Keller de vroolijke kleuren van zijn palet verspild, maar de sympathieke figuur van zijn held ontvangt daarentegen het volle licht. Bij de eerste verschijning van dezen roman raakte hij eenigszins in het gedrang, daar gelijktijdige mededingers naar de gunsten van het publiek zich niet zonder aanmatiging op den voorgrond plaatsten; de teleurstelling, die zij opwekten, deed ook schade aan Keller's roman. Dat hij thans opnieuw in het licht verschijnt, is daarom eene goede zaak; waarom zou dit inderdaad verdienstelijk werk thans zijn rechtmatig aandeel in de genade van het lezend publiek niet vinden?

Ook *Het huisgezin van den praeceptor*, een der eerste deeltjes van de Guldens-editie vullende, behoort tot de verdienstelijke producten der tegenwoordige literatuur. De karakterteekening der personen is zoo goed, de ontwikkeling der ietwat romantische intrige zoo rustig en vast, dat men bij de lezing betreuren gaat, dat Keller zich later hoofdzakelijk op de lichtere - soms wat al te lichte - literatuur toegelegd en wat al te gemakkelijke zegepralen gezocht heeft. In dezen roman is alweder het huisgezin, waaraan hij den titel ontleent, een centrum van tevredenheid, levenswijsheid, geduld en berusting bij tegenspoed, waarin de lezer gaarne vertoeft en dat zijne behoeften aan personen, die zijne belangstelling en sympathie waardig zijn, ten volle bevredigt. Aan die hoogere eischen, welke voor de gewone, luchtige en vluchtige schetsjes en novelletjes niet mogen gelden, voldoen uit de in Stemberg's volksuitgave opgenomen zeven-en-twintig novellen het best ‘Achter de glazen deuren’ en ‘Uit onze dagen’. De gemakkelijkheid van stijl, de onderhoudendheid en luimigheid van voorstelling hebben zij met alles, wat Keller geschreven heeft, gemeen, maar steken uit door eene zorgvuldige bewerking, door meer ernst en meer gevoel.

De eerstgenoemde novelle munt uit door de uitstekend geschilderde typen der twee winkeliers, waarvan de een, met de zuster van den ander gehuwd, met den tijd medegaat en eene bloeiende manufactuurzaak heeft in eene der hoofdstraten, eene zaak, waarvoor hij leeft, doch die hem voor niets en niemand buiten haar een hart laat, zoodat hij vrouw en kinderen verwaarloost en ongelukkig maakt. De kwijnende, ouderwetsche zaak van den schoonbroeder en de hem omringende groep van diens vader en voorganger, moeder en vrouw, gemoedelijke lieden van den ouden stempel, die de eischen van den tijd niet begrijpen en hardnekkig aan hunne verouderde denkbeelden van exploitatie vasthouden, vormen daarvan een treffend tegenbeeld. Al bezit de novelle geen eigenlijke intrige, en al is de ontknooping wat flauw, het zorgvuldig uitgewerkt tafereel bevat eene betere moraal, al wordt ze niet in woorden uitgedrukt, maakt meer indruk, dan eene lange zedelijke toepassing zou hebben kunnen doen. Want al is de moraal, de zedelijke strekking, de *tendenz*, niet hoofddoel, noch zelfs de onvermijdelijk vereischte verdienste van een verhaal, toch zal de auteur, die iets meer wil zijn dan photograaf, die karakters en hunne werking op elkander, niet slechts uiterlijkheden van menschen afschilderen wil, noodwendig in zijne novelle door de eene of andere zedelijke waarheid worden bezield, die de aandachtige lezer in zijn werk terugvindt, om het des te hooger te schatten. Zulk een grond van zedelijke waarheid maakt ook Keller's ‘Uit onze dagen’ zoo aantrekkelijk. Het schildert den weldadigen invloed, dien een verstandig, liefdevol meisje, innig gezond van hoofd en hart, op hare omgeving uitoefent, en verhaalt, hoe zij zoowel het vreugdeloos en

hopeloos ouderlijk huis als het gezin, waarin zij als gouvernante werkzaam is, in de geheimen van het ware huiselijk geluk weet in te wijden.

Het is eene vuurproef voor een schrijver, zoo men zijne werken, over een tijdvak van ruim vijf en twintig jaren verdeeld, aan één stuk doorleest. Wij hebben die proef met Keller's romans en novellen genomen en mogen getuigen, dat zij die met glans hebben doorstaan. Men vindt bij de herlezing dezer oude, heel of half vergeten verhalen niet slechts de vanouds bekende personen, maar ook de oude voldoening en het oude genoegen terug. De oorzaak hiervan ligt in de waarheid van voorstelling, in de frischheid en welgehumeurdheid, die over deze romantische werken gespreid liggen. Uitzonderingen zijn er: enkele novellen hebben nog maar, zoo te zeggen, eene archaeologische waarde. Over het algemeen verdienen deze herdrukken echter te worden gelezen en herlezen. Wie Keller's *bagage littéraire* niet kent, zal en tot zijn genoegen kennis mede maken; de oude bekende zal ondervinden, dat de meeste dezer romans, novellen, verhalen en schetsen nog al de eigenschappen behouden hebben, waardoor zij in hun tijd wisten te behagen aan het Nederlandsche publiek.

Een huwelijks-antagonist.

Frankrijk is en blijft nog steeds het land, waarheen aller oogen gericht zijn als op den maatstaf van den goeden smaak. Elk Parijsch product, het moge eene japon of een boek zijn, vindt steeds een gunstig onthaal; men duldt daaromtrent geen kwaadspreken. Het kan er hoogstens bij door, dat men verzet aanteekent tegen een Zola'tje, en dan is dat verzet nog meer schijn dan werkelijkheid, want van geen anderen Franschen schrijver zijn, ook in Nederland, misschien zóóveel exemplaren verkocht als van de werken van dezen. Van Zola is hier echter geene sprake. Niet tegen een kras naturalisme of een naakt realisme trekken wij in dezen te velde, maar tegen den man, die *La grève des forgerons*, *Le luthier de Crémone*, tal van schoone gedichten neerschreef en die onlangs zijne letterkundige bagage bezwaarde met een twintigtal nieuwe verhalen: de *Vingt contes nouveaux* van Fr. Coppée.

De lezing van den nieuwen bundel laat, ondanks de verzekering van den aankondiger in *De Portefeuille*, dat men dien van het begin tot het einde met onverdeeld genoegen lezen zal, geen gunstigen, althans geen prettigen indruk na. Onder de twintig verhalen zijn negentien somber getinte herfstlandschappen, door geen enkel zonnestraaltje beschenen. Booze hartstochten, ongelukkige liefde, slechte huwelijken zijn schering en inslag, terwijl een sentimenteel kleurtje de gewenschte stemming moet teweegbrengen. Letterlijk geen enkel verhaal heeft

een gelukkigen afloop. Slechts één, *Le parrain*, maakt eene uitzondering, daar die doopvader, die eerst niet begrijpt, hoe men kan houden van ‘un monstre pareil’ (een zuigeling namelijk) met een hoofd ‘ronde et chauve comme une pomme d'escalier’, later veel met zijn petekind opheeft. Vooral de gehuwde lieden komen er slecht af. Al wist men niet, dat de auteur ongehuwd is en met zijne zuster ergens in het Quartier des Invalides woont, na de lezing van den jongsten bundel pennevruchten zou men met beslistheid kunnen beweren: de schrijver kan niet gehuwd zijn.

Het is niet aan te nemen, dat Coppée met zijne verhalen de tendenz op het oog heeft, om propaganda voor den ongehuwden staat te maken. Maar hij schijnt een open oog te hebben voor het ongeluk, de ellende der samenleving. Hij meent, dat zijne medemenschen niet weten, dat er hongerlijders, hartstochtlijders, liefdelijders en huwelijklijders zijn; dat wij, welbehaaglijk droomende als in Abraham's schoot, eens wakker geschud moeten worden, om eene dosis narigheid van zijn maaksel in te nemen. Alsof de werkelijkheid, het dagelijksch leven ons niet genoeg leelijks te aanschouwen gaven! Alsof wij, tot onze ontspanning, niet grootere behoefte hadden aan vroolijk lachende, zij het dan ook geïdealiseerde tafereelen! Zulke tafereelen, zelfs werkelijke, zijn er dan toch nog wel, ook in het leven van gehuwden, te vinden. Coppée schijnt daarvan echter nooit iets gehoord of gezien te hebben. Hij is dan ook, als zijnde zelf célibataire, onbevoegd, om in dezen uitspraak te doen.

Coppée's ideaal schijnt de ongehuwde jonkman te zijn, zooals hij dien met blijkbare voorliefde afschildert in het verhaaltje, dat tot opschrift voert: *La brosse aux miettes*. Tien jaren zijn voorbijgegaan, sedert de held van het verhaal op eene heel hooge verdieping zijn jonkmans-kamerke had: ‘In mijn tijd zag mijne kamer er heel simpeltjes uit, parbleu! maar zij was naar mijn smaak gemeubeld; 't was de kamer van een thuiszitter, een “intimist”, en elke bloem van haar behangsel herinnerde aan aangename droomen. Ik had daar mijne fluit, mijne pijp, een goed tapijt, een grooten stoel, die mij in het hoekje van den haard het denken en lezen gemakkelijk maakte. Des zomers was het ontwaken verrukkelijk; in hemdsmouwen scharrelde ik zoowat in mijne kamer en smookte daarbij mijne eerste pijp, waarvan de rook in een blonden zonnestraal wegtrok; door het wijd geopende venster zag ik het groenend loof van het Luxembourg, de doms van Panthéon en Val-de-Grâce, een heel stuk blauwen hemel, en de vlugge zwaluwen schoten telkens en telkens voorbij mijn venster, heel dicht erlangs, en riepen mij haar zacht *kwik* toe, dat mij als haar morgengroet klonk. De avonden echter waren nog lieflijker, de avonden, als de sterren flonkerden en ik, na twee of drie bladzijden goede lectuur genoten en iets van Mozart op mijne fluit gespeeld te hebben, in beschouwing van de heerlijkheden van den dierenriem verzonk, terwijl de nachtwind mij nu

en dan enkele walstenen van Bullier toeademde.' Met zulke opgewektheid hanteert hij het penseel niet, wanneer hij het huwelijk beschrijft. Integendeel: 'Tien jaren zijn voorbijgegaan... en ik ben de ongelukkigste der stervelingen. Toen ik eenmaal gehuwd en huisvader was, moest ik in de eerste plaats mijn ambtenaarschap in ernst opvatten. Voor de rebussen van den *Monde illustré* is geen tijd meer te vinden. Tot aan den hals begraaf ik mij in walgelijk papier... Mijne arme fluit. Lang is het geleden, dat zij niet meer uit haar omhulsel te voorschijn is gekomen, evenmin als mijne goede, meerschuimen pijp.... Muziek maken en droomen zijn goede dingen voor dichters en ongehuwden... Ook het genotvolle straatslijpen na bureautijd behoort reeds lang tot het verleden.' Nu heeft hij zich over zijne vrouw niet te beklagen: 'Het schepsel is goed genoeg en zij houdt van hare kinderen, niet als eene moeder, maar als eene kip, en zij bederft ze gruwelijk.' Draagt zij of hij de schuld, wanneer de kinderen bedorven worden? Hij gaat voort, allerhande kleingeestige redenen aan te voeren, waarom hij geen smaak kan vinden in het huwelijk. De kindermeid heeft op 't gezicht 'eene wijnkleurige vlek, die mij den eetlust beneemt'; hij begrijpt niet, hoe zijne vrouw die kan houden. Zijne schoonmoeder is eene 'ongelukkige slavin, die geheel in hare schelp kruipt voor de donkere wenkbrauwen en den witten baard van haar *vieux fleuve d'époux*'. Die schoonvader is een 'odieux bourgeois, un tyran domestique, médiocre et prétentieux', die o.a. alles beter en goedkooper weet aan te schaffen dan anderen en die de schuld is, dat hij 'habite dans l' infamie du velours rouge et de l'acajou'. Zelfs kan hij de marmeren pendule niet uitstaan, wanneer hij aan zijn Schwarzwalder koekoek denkt!

Wat te zeggen van een man, die tien jaren gehuwd is en met zulke flauwheden het huwelijk in een hatelijk licht tracht te plaatsen? Iemand, die alleen heil ziet in het oplossen van rebusjes, in zijne fluit, zijne meerschuimen pijp, in droomen en flaneeren; iemand, die zich door zijn schoonvader de wet laat stellen zelfs in het meubeleeren van zijn huis en zich dan wreekt door braaf te schelden; iemand, die toont, niet de minste zelfstandigheid te bezitten: - zulk een man moet niet aan het hoofd van een gezin staan, moet niet trouwen. Het huwelijk eischt karakters. Waar man of vrouw aan karakterloosheid laboreert, schieten de teleurstellingen als paddestoelen uit den grond en houdt de poëzie van het huwelijk zich schuil.

In een ander verhaaltje, getiteld: *Une fenêtre éclairée*, brengt de schrijver ons in kennis met Ludovic, een ontevreden letterkundige, die 's avonds zijne kamer verlaat, om een luchtje te scheppen. Hij gaat een koffiehuis binnen, en toen hij daar zit, valt zijn oog op een verlicht venster aan den overkant der straat, het eenige verlichte in den omtrek. Zijne phantasie vermoeit zich met de vraag, wie daar toch zoo laat waakt. Misschien een jong dichter, naar roem strevende... Misschien viert daar een verliefd paartje feest... Misschien ook wel woont daar een

bon ménage avec des enfants: menschen, die van een beperkt inkomen moeten leven, zich behelpen in de maag, in de ruimte, enz. De vader gaat 's morgens vóór bureautijd boekhouden, omdat de laatste telg eigenlijk het huishoudelijk budget in de war gebracht heeft, en 's avonds laat waakt hij, omdat hij zijn oudsten zoon in het Grieksch behulpzaam wil zijn, ten einde een repetitor uit te halen. Ludovic benijdt hen ondanks al hunne *misères*, want zij bezitten ten minste *un grand sentiment.* Bravo! Hier schijnt Coppée een goed gezicht te hebben op hetgeen het huwelijk, altijd nog met eene dosis misère vermengd, voortreffelijks kan opleveren. Jammer echter, dat dit huishouden slechts de schim is van de tooverlantaarn zijner verbeelding, want in werkelijkheid is het venster verlicht... omdat er kaarsen branden bij eene doodkist, waarin het lijk van een oud man ligt!

Het verhaal *Un accident* geeft ons de biecht te hooren van den metselaar Jacques, die zijn vriend Philippe door het opzettelijk doen kantelen van eene ladder gedood heeft. Beiden, vroeger onafscheidelijke vrienden, waren uit hun dorp naar Parijs getogen. Jacques was een man van gezette levenswijs, die voor eene moeder had te zorgen; Philippe leefde onbezorgd. De eerste vatte liefde op voor de dochter van zijne kostvrouw, die hem niet afwees. Later maakt Philippe ook kennis met het meisje; hij valt meer in haar smaak, hetgeen zij openhartig aan Jacques bekent. Kortom, zij trouwt met Philippe, terwijl Jacques toch tot de vrienden blijft behooren. Het huwelijk levert, behalve een zoon, waarover Jacques peet is, onaangenaamheden en klappen voor de vrouw op; want Philippe is een dronkaard geworden, die in zijne dronkemansbuien Jacques scheef aanziet, als deze zijn drempel overschrijdt. Jacques blijft dan ook weg. Jaren later ontmoet hij zijn petekind, dat juist voor de militie geloot heeft en moet dienen, op een oogenblik, dat vader erger is dan ooit en moeder den steun des zoons het meest behoeft. Dat gaat Jacques aan 't hart. Philippe, die ongeregeld werkt, komt den anderen dag toevallig op dezelfde karwei, waar Jacques werkt. Deze spreekt hem over den toestand van zijn gezin, over zijn zoon, die moet dienen. Ja, zegt de vader, ze zouden wel willen, dat ik dood was, dan was de jongen *fils de veuve* en daardoor vrij van dienst; maar ik ben niet van plan, vooreerst nog uit te stappen. De woorden *fils de veuve* zitten Jacques in 't oor, en bij het verlaten van het werk heeft het noodlottig feit plaats, dat voor een toeval doorgaat.

De reeks ongelukkige huwelijken is hiermede echter niet uitgeput. *L'enfant bibelot* is het kind van eene jonge moeder en een ouden vader, de afgod der moeder, in zoover als zij het als een deel van hare verzameling zeldzame snuisterijen beschouwt. Het wordt altijd nog fraaier dan andere kinderen opgetuigd; een portret in olieverf moet de paradepop vereeuwigen. Maar als het kind grooter wordt en niet langer eene speelpop is, wordt het verwaarloosd, kijkt de moeder

er nooit meer naar om, want zulk een groote zoon haalt eene streep door haar programma van vermakelijkheden.

Le cantonnier geeft ons zelfs twee ongelukkige huwelijken te aanschouwen. Eene koningin is op reis naar hare moeder, die zij bezoekt, om althans tijdelijk van haar gemaal en haar kind ontslagen te zijn, want de koning is ontrouw en haar kind mag zij niet opvoeden, zooals zij wil. Onderweg blijft de trein in de sneeuw steken, juist in de nabijheid van het huisje van een spoorwegwachter. Daar gaat zij met haar gevolg binnen en wordt zij door den man, die haar niet kent, uitgenoodigd, om zijn dochtertje in de wieg zoet te houden. Hij moet naar buiten, om te helpen. Op de vraag naar zijne vrouw, antwoordt hij, dat die met een ander er van door is; dat hijzelf zijn kind wil opvoeden, nooit uit het oog wil verliezen; zoo doende zal hij ten minste zorgen, dat zij niet wordt als hare moeder. De koningin ontvangt hiermede tevens eene les, die zij opvolgt.

Één keer in den bundel neemt de heer Coppée een aanloop, om een leven van opoffering tusschen een man en eene vrouw te schetsen. *L'ouvreuse* zou eene goede, liefhebbende echtgenoote van den zieken dichter zijn geweest, wanneer deze niet te vroeg gestorven ware. Nu geeft de schrijver ons een schoon voorbeeld van opoffering en toewijding tusschen twee ongehuwden.

Reeds in de weinige verhaaltjes van Coppée's eersten bundel, die in 1881 het licht zag, moesten de gehuwde lieden het ontgelden. *La marchande de journaux* overleeft haar kind en kleinkind. In *L'épave* treurt eene weduwe over haar op zee verloren man. *L'enfant de la balle* is het eenig, laat gekomen kind van een concierge, tevens souffleur van een tooneel, en dat kind sterft vroeg. Zelfs in *Bleuette*, anders eene liefelijke fee-geschiedenis, is de vader, een Duitsch baron, hardvochtig jegens zijne vrouw, nog meer jegens zijne dochter, totdat hij door wonderdadige kracht bekeerd wordt.

Coppée schijnt enkel de schaduwzijden van het leven te zien, of althans acht hij die alleen de moeite van het weergeven waard. Op den schrijver der *Vingt contes* is de aanduiding ‘vroolijke Franschman’ zeker niet van toepassing, en de voorstelling, die men, na het lezen van zijne verhaaltjes, van de Fransche maatschappij verkrijgt, is die van een toestand van ellende. Aan zulke gezichtspunten op de maatschappij hebben wij geene bijzondere behoefte. Vooral waar het een maatschappelijk euvel, als de toeneming van den ongehuwden staat, geldt, mag een letterkundige van naam zijne talenten niet verspillen, om dat kwaad zoo mogelijk nog in de hand te werken. De literator houdt met zijne werken zijn landgenooten een tijdspiegel voor, die den geest van zijn volk weergeeft. Dat geschiedt hier op eenzijdige, gebrekkige wijze. Bovendien, met hoeveel talent de hier bedoelde verhalen gesteld zijn, ze zijn voor een gedeelte onbeteekenend van inhoud, voor een gedeelte onwaarschijnlijk. Zij zetten dan ook aan Coppée's

naam ongetwijfeld geen nieuwen luister bij en hadden gerust onuitgegeven kunnen blijven.

Van eene andere zijde(*) werd er reeds op gewezen, dat de geest en richting der Fransche letterkunde van den dag onze bijzondere belangstelling verdient, met het oog op den grooten invloed van het Fransch op den smaak en de ontwikkeling van een groot gedeelte van ons publiek; dat wie prijs stelt op eene meer reine en edele vorming van den smaak zijner zonen en dochteren ten onzent, nauwkeurig acht moet geven op de producten der nieuwste Fransche pers; dat zelfs de beste namen niet onvoorwaardelijk zijn te vertrouwen. Zonder nu juist Coppée van onzedelijkheid te verdenken, breekt hij toch meer af, dan dat hij opbouwt, hetgeen meer bepaald met het oog op het huwelijksleven bedoeld wordt. Deze schrijver zou zeker, zoo hij 't wist, van harte juichen bij het bericht, door een der dagbladen onlangs medegedeeld, dat er te Amsterdam een gebouw gesticht wordt, bestemd voor ongehuwde heeren, die liever niet bij eene familie hun intrek nemen, waar kleine kinderen of andere inconveniënten hunne rust storen.

De poëzie van het huisgezin schijnt, jammer genoeg, dezen Franschman evenals velen zijner landgenooten vreemd te zijn. Zachte aandoeningen, vroolijke, heldere tafereeltjes, lachende luchten in de literatuur moet men niet bij de Franschen zoeken, die in het huwelijk niets dan bittere ervaringen schijnen op te doen. En het is toch juist van het hoogste belang, dat het huwelijk zedelijk versterkend werkt en niet zedelijk te gronde richt. Gelukkig zijn wij, Nederlanders, die onzen DE VEER hebben. ‘In mijn oog - zoo schrijft deze in zijn *Trou-ringh* - is de toenemende minachting voor het huwelijk, is de afkeer van zijne zorgen en lasten de paalworm van ons maatschappelijk gebouw. De maatschappij rust op 't gezin. De wezenlijke deelhebbers in de maatschappelijke vennootschap zijn de huisvaders. Zij, die uit de derde of vierde hand toevallig een aandeeltje, ver beneden pari, gekocht hebben, zij doen 't 'm niet. Ik voor mij wacht al 't heil der wereld uit het huisgezin. Wie er anders over denkt moet 't maar zeggen.’ In dat boek heeft men ruime keus tusschen zonnige huwelijkslevens, en waar hij zijn neef den célibataire teekent, is deze niet een flaneur, een fluitist, die van een eenzaam kamertje houdt, maar iemand, die zich het liefst in huishoudens en onder kinderen beweegt en die slechts bij toeval niet getrouwd is. Zulke boeken hebben wij noodig; dezulke verfrisschen den geest, terwijl het een zegen zou wezen, wanneer de bittere, prikkelende kost van de meeste nieuwere Fransche schrijvers binnen hunne eigen landpalen verteerd werd.

Juli 1883.

J.A. JUNGMANN.

(*) *Zondagsblad* van *Het Nieuws van den Dag*, 15 Februari 1883.

Mengelwerk.

Hendrik van der Ploeg
door Ida Corn.

V.

Een tijdvak van meer dan dertien jaren ligt tusschen het jongstverhaalde en de gebeurtenis, die we thans hebben mee te deelen.

Voor Dokter Bichtenstein en familie (ook Hendrik van der Ploeg daartoe gerekend, gelijk de familie zelve het immer placht te doen) was de tijd gedurende al die jaren daarhenen gevloden, zoo gelukkig, als redelijkerwijze hier op aarde gewenscht kan worden. Uitgenomen eene nog al ernstige verkoudheid, waarmee, een paar jaar geleden, de heer Bichtenstein zelf bijna een geheelen winter lang was aangemaakt geweest, had geene ziekte of bijzonder ongeval één hunner getroffen; door Karel en Hendrik waren al de examens met glans afgelegd en eerstgenoemde, voor wien reeds drie jaar geleden het laatste dier examens had plaats gehad, had zich toen binnen zeer korten tijd vereerd gezien met vier beroepen, het laatste waarvan hem schier in alle opzichten uitnemend naar den zin geweest en dan ook onmiddellijk door hem aangenomen was. 't Was te Bloemenvoorde, mede in 't hartje van Gelderland gelegen en zelfs niet meer dan een half uur van Bongerdhoven verwijderd.

Reeds als student was Karel geëngageerd geweest met Christine Bouveldt, een ouderloos meisje met weinig of geene middelen, maar met een zeer lief, innemend uiterlijk en een karakter, dat voor dit laatste vooral niet onderdeed. In dezelfde week, waarin hij te Bloemenvoorde als predikant bevestigd was, had ook de inzegening van zijn huwelijk plaats gehad.

En reeds voor hem was zijne zuster Johanna in den echt getreden.

Een *mooi* meisje was zij altijd geweest, reeds als kind; daarop heeft het karakter geen invloed. Maar Johanna's inborst - toen wij het meisje leerden kennen zeker niet van de beminnelijkste - had zich allengs volkomen gewijzigd, dank zij in de eerste plaats der gevoelige les, door het gebeurde tusschen haar en den pleegbroeder haar gegeven. Het koningin-achtige was ten eenen male weggesleten; en menige goede hoedanigheid - haar altijd eigen, maar vroeger door dat ééne groote gebrek onder den voet gehouden, zoodat ze nauwelijks te bespeuren viel, - was daarvoor in het licht getreden. Op de meerdere of mindere *bevalligheid* van iemands uiterlijk heeft karakter wel degelijk invloed. Toen Johanna zeventien à achttien jaar oud was geworden, was ze niet alleen een heel mooi, maar ook een uiterst bevallig meisje geweest.

Het had dan ook niemand verwonderd, dat door menig jonkman naar hare hand gedongen was. Maar wel had men zich erover verbaasd, dat Johanna, in plaats van aan een der rijken en aanzienlijken, zooals er meer dan één onder hare pretendenten was, de voorkeur had gegeven aan den eenvoudigen Van Gilvoort, dorpspredikant als haar broeder en academie-kennis en vriend zoowel van dezen als van Hendrik. Immers, Van Gilvoort was van fatsoenlijke, maar ‘doodarme’ familie; en ook wat persoonlijke, uiterlijke gaven betreft, was hij in geen enkel opzicht een bij uitstek bevoorrechte te noemen. Maar Johanna had zijn degelijk, waarlijk edel karakter leeren kennen, en, zelf degelijk genoeg tegenwoordig, om dit op prijs te stellen, had het hare keuze bepaald. Van Gilvoort, een jaar vroeger dan Karel proponent geworden, was te Bongerdhoven beroepen, waar toen juist eene vacature en hij, door zijne herhaalde bezoeken bij de familie Bichtenstein, welbekend was. Johanna had dus, bij haar huwelijk, haar vader, zoo te zeggen, niet behoeven te verlaten.

De studiën voor arts eischen meer tijd tegenwoordig dan die voor predikant. Het was dan ook nog maar enkele maanden geleden, dat door Hendrik zijn laatste examen was afgelegd. Voor Blanckersveld, een tamelijk groot dorp in de provincie Utrecht en de tweede plaats, waarnaar hij solliciteerde, stonden op 't oogenblik zijne kansen zeer schoon. Hij was geëngageerd met de twintigjarige Marie ter Wielingen, eenig kind van een rijk grondbezitter, wiens vrouw reeds voor ettelijke jaren overleden was. Ter Wielingen, Marie's vader, was meer dan middelmatig aan het ‘aardsche slijk’ gehecht, en aanvankelijk had hij er heel wat tegen gehad, dat zijne dochter zich zou ‘wegsmijten aan zoo'n kalen dokter’. Hij was evenwel geëindigd met zich te laten verbidden. Zoodra Hendrik met zekerheid weten zou, dat Blanckersveld hem was toegezegd, zou het huwelijk plaats hebben.

Wat Dokter Bichtenstein betreft, deze was niet meer in functie. Bij de zestig jaar oud en na die verkoudheid, waarvan boven gesproken is, niet meer zoo sterk als vroeger, had hij naar rust verlangd,

en er was geene reden, waarom hij zich die ontzegd zou hebben. Hij ging nog wel eene enkele maal, waar vriendschap of bijzonder goede kennis hem riep; maar sedert anderhalf jaar ruim was hij niet meer *de* dokter van Bongerdhoven. Hij had voor dien post bedankt, en weinig weken later had deze zich door een ander bekleed gezien.

Zoo stonden de zaken, toen, bij gelegenheid van zijn negen-en-vijftigsten verjaardag, bij den heer Bichtenstein een klein huiselijk feest werd gevierd. Zijne kinderen waren er met hunne echtgenooten; Hendrik was er met zijn meisje; het was eene recht vroolijke partij, waarop alleen het ijzegrimmig gelaat van den ouden Ter Wielingen eene lichte schaduw wierp.

Den *ouden* Ter Wielingen noemde ik hem daar. 't Was onwillekeurig, maar niet zonder motief, en wel, helaas! uit een den man gansch niet vereerend motief. Daar is een ouderdom, die eerbied wekt; maar daar is er ook een, die afkeer inboezemt, op zijn best vermengd met een tintje medelijden. Dokter Bichtenstein en Ter Wielingen zaten naast elkaar aan tafel: welk een verschil tusschen die twee! De eerste was meer dan acht jaar de oudere; maar terwijl hij te vergelijken was bij een helderen, schoonen, zonnigen herfstdag, in liefelijkheid voor een der lente schier niet wijkend, deed Ter Wielingen denken aan een stormachtige najaarsvlaag, koud en guur, en waartegen ieder schuil zoekt, die niet door plicht gedrongen wordt, er zich aan bloot te stellen.

Intusschen werd de gezellige vroolijkheid, voor zoover ze dan in bijzijn van Ter Wielingen heerschen kon, op het onverwachtst verkeerd in algemeene, allerbitterste droefheid. Een dikke, met lak zorgvuldig gesloten brief was daarvan oorzaak.

‘Daar zal je aanstelling zijn!’ riep Marie, toen ze den brief zag binnenbrengen, vol blijde verrassing haar verloofde toe, die op dat oogenblik met Dokter Bichtenstein zat te praten.

‘Dat denk ik ook!’ stemde Karel met haar in en nam, haastig opgesprongen, het epistel van de meid over.

‘'t Is niet zoo!’ ging hij, teleurgesteld, een oogenblik later voort. ‘Het adres luidt, vreemd genoeg, aan mezelf. - Hoe is die brief hier gekomen?’ vervolgde hij tot de nog in het vertrek toevende dienstmaagd.

‘Een vreemde heeft hem gebracht’, was het antwoord. ‘De brief is met de middagpost te Bloemenvoorde aangekomen; en omdat er “spoed” opstond en de meiden wisten, dat u en Mevrouw niet vóór morgen zoudt terugkomen, durfden ze hem niet zoolang laten liggen. Die boodschap is erbij gekomen.’

‘'t Is wel!’ zei de jonge predikant, opende den brief en begon te lezen.

Is het mij in de vorige hoofdstukken gelukt, den jeugdigen Karel Bichtenstein eenigszins naar het leven te schetsen, dan heeft men hem leeren kennen als open van karakter, trouw en belangeloos in de

vriendschap en zeer goedhartig; maar tevens als iemand, die, zonder veel nadenken, aan de eerste opwelling van zijn hart gevolg pleegt te geven. Zoo was Karel als knaap reeds, en zoo was hij als jongeling, ja, tot op den huidigen dag gebleven.

Van dit laatste had een vriend, misschien moesten we liever zeggen: de vader van een vriend, gebruik gemaakt. Weinig weken, nadat Karel de pastorie te Bloemenvoorde betrokken had, was een zijner academie-kennissen hem een bezoek komen brengen en had, onder het storten van heete tranen, het volgende verhaal gedaan:

Zijn vader was koopman, had tot hiertoe bekend gestaan voor (zooals hij ook inderdaad was!) een hoogst solide mensch, maar stond thans op het punt, door een samenloop van allerlei noodlottige omstandigheden, zijne koopmans-reputatie te verliezen en daarmee, dat spreekt vanzelf, zijn geheele fortuin. Met twintigduizend gulden zou hij geholpen zijn. Kon Karel dat niet?.... Hoogstens voor een jaar en tegen behoorlijke rente behoefde hij het geld slechts te leenen, en gevaar, dat het verloren ging, was er hoegenaamd niet. Kon Karel niet?

Wel neen zeker kon Karel niet! Op zijn allerhoogst een kleine vierduizend zou hij bijeen kunnen brengen.

Nu! ieder duizend was er één, als men in nood zit. En als Karel voor de overige duizenden zich dan bloot maar borg wilde stellen, zou 't wel gevonden worden. Denk eens! 't gold niet alleen zijn vader; - ook zijne moeder, zijne drie zusters en twee nog jeugdige broeders, allen, allen zouden diep ongelukkig worden, als Karel weigerde.

Karel, voor zichzelf, was door de tranen zijns vriends al gewonnen geweest, maar hij had in eene zaak van zooveel aanbelang niet willen handelen zonder voorkennis zijner vrouw. Deze echter, in geldquaestiën volkomen vreemd, had de beslissing geheel aan haar echtgenoot overgelaten; en de vierduizend gulden, benevens de verlangde borgstelling, waren den vriend ter hand gesteld.

Een jaar later was deze hem het geleende geld met den verschenen interest terug komen brengen, maar had terzelfder tijd verzocht, de borgstelling tot tachtigduizend te willen opvoeren. Zonder den minsten argwaan was door Karel aan het verzoek voldaan.

De brief, thans ontvangen, was van den volgenden inhoud:

'*Mijnheer!*

Het doet mij innig leed, UEd. te moeten melden, dat een gunstige keer van zaken, waarop door mij, zooals UEd. bekend is, zoo stellig werd gerekend, zich vergeefs heeft laten wachten. Alleen door UEd. goedheid, als welke UEd bewoog, tot een zoo aanzienlijk bedrag voor mij borg te spreken, heb ik mijne reputatie, en daarmee mijn krediet, tot hiertoe kunnen staande houden. Maar zal mij dit langer gelukken, dan moet er nu geld zijn in plaats van borgstelling. Wil mij dus,

zoodra eenigszins doenlijk, tegen behoorlijke schuldbekentenis mijnerzijds de *f* 80000 overmaken.

Ik zal UEd. wel niet onder het oog behoeven te brengen, dat gevolg geven aan mijn verzoek evenzeer in UEd. eigen belang is als in het mijne. Als mijn borg zou UEd. bij faillissement (dat zonder toezending van genoemde som onvermijdelijk is) voor hetzelfde bedrag worden aangesproken. Dan zou het zonder redres *verloren* geld voor UEd. zijn, terwijl, als UEd. mij de som binnen drie à vier dagen doet geworden, de kans blijft bestaan, dat die gunstige keer van zaken, waarop ik zoo langen tijd vergeefs heb gehoopt, mij eindelijk ten goede kome. In dat geval zou ik mij natuurlijk haasten, UEd. de voorgeschoten gelden te retourneeren.

UEd. dankzeggende voor de reeds verleende hulp en vertrouwende, dat UEd. ze mij ook thans niet onthouden zult, nu, als gezegd is, zoowel UEd. eigen belang als het mijne erbij betrokken is, heb ik de eer', enz.

Was de vriend, die indertijd aan Karel de borgstelling had weten te ontlokken, een huichelende *schijn*vriend geweest, speculeerend op Karel's vaak ondoordachte goedhartigheid? Of was hijzelf misschien de bedrogene en, in de onschuld der onwetendheid handelend, door een laaghartig vader bloot als tusschenpersoon gebruikt?

Niet onwaarschijnlijk het laatste. Want de brutale, schaamtelooze brief van thans was niet door Karel's vriend, maar door diens vader geschreven; en twee dagen later kwam er een van eerstgenoemde, waarin deze ten duurste bezwoer, van het geval niets geweten, maar alles ter goeder trouw gedaan te hebben; herhaalde malen vergiffenis vroeg voor het leed, door hem gebrouwen; en welke brief *f* 375 aan banknoten bevatte - 'zoo te zeggen niets', gelijk schrijver zelf verklaarde, 'waar het eene som van *f* 80000 betrof; maar dat alles, ja, bij den hemel! alles was, dat hij bijeen had kunnen brengen'.

Maar wij liepen, door vermelding dier laatste omstandigheid, ons verhaal vooruit. En geen wonder trouwens! Veel aangenamer is het, met zijne gedachten stil te staan bij het streven, hoe onvermogend dan ook, van een rechtgeaard gemoed, om het gestichte kwaad te verhelpen, dan om die gedachten te bepalen bij den vreeselijken schrik en de schier wanhopige smart, door datzelfde kwaad in het leven geroepen bij hen, die er de slachtoffers van zijn.

Een verlies van tachtigduizend gulden zal door zeer weinigen met onverschilligheid worden aangezien, maar het vertegenwoordigt toch lang niet voor alle menschen hetzelfde verlies. Voor sommigen is het slechts een deel van hun rijkdom, zeer wel te ontberen; voor anderen gaat het middel van bestaan er geheel of gedeeltelijk mee verloren; voor nog weer anderen is het een kapitaal, dat al wat zij bezitten, te boven gaat, hetzij dan met wat meer of met wat minder duizenden.

Tot laatstbedoelden behoorden zij, die in dit geval zich door den slag getroffen zagen.

Karel zat, na lezing van den noodlottigen brief, bleek als een doode daarneder; Hendrik zag er weinig minder ontdaan uit dan hij en de, als gezegd is, in den laatsten tijd eenigszins zwakke heer Bichtenstein schrikte zoo geweldig, dat een langdurig zenuwtoeval het gevolg ervan was. Karel's echtgenoote en Johanna schreiden als kinderen, en de jeugdige predikant van Bongerdhoven had tusschenbeide heel wat te worstelen, om zijne vrouw en schoonzuster daarbij geen gezelschap te houden. Alleen Marie ter Wielingen en haar vader bleven tamelijk bedaard. De laatste gaf, met een ijskoud gelaat, allerlei troostredenen ten beste; Marie wenkte, zoodra ze de kans er schoon toe zag, haar verloofde buiten de kamer en had daar het volgend gesprek met hem:

‘Als je 't goedvindt, Hendrik, zal ik Pa vragen, de Bichtensteins uit den nood te helpen.’

Hendrik zag op met eene flikkering der uitbundigste blijdschap in zijne oogen; maar onmiddellijk daarna werd zijn blik weer dof.

‘'t Is zoo'n groote som, Marie!’

‘Pa is rijk genoeg. Mijn moederlijk erfdeel bedraagt, naar ik onlangs te weten ben gekomen, meer dan eene ton, en bij ons huwelijk zal ik daar de vrije beschikking over krijgen. 'k Zal Pa voorstellen, daar die tachtigduizend af te nemen en, voor zoolang noodig, aan de Bichtensteins te leenen. Altijd, als jij 't goedvindt, natuurlijk!’

‘*Ik* daartegen hebben, Marie?!... Maar ik vrees, je vader zal niet willen.’

‘Laat daar *mij* nu eens voor zorgen!’ lachte Marie, huppelde naar binnen, lokte haar vader met zich in den tuin, maar kwam een half uur later hoogst bedrukt bij haar verloofde terug: - de rijkaard had geweigerd, het minste in de zaak te doen niet alleen, maar Hendrik en zijzelve moesten plechtig beloven, na hun trouwen ook zelven van dat geld voor bewust doel niets af te staan; anders trok Ter Wielingen zijne toestemming tot het huwelijk in.

Veel vroeger, dan oorspronkelijk het plan was, verliet Ter Wielingen met zijne dochter de woning van Dokter Bichtenstein, waar de achterblijvenden het overige van den avond besteedden met overleggen, wat hun in het onderhavige geval te doen stond. Het aandeel echter, door den in de eerste plaats bij de zaak betrokken persoon in deze beraadslagingen genomen, was hoogst gering. Karel was niet in staat tot bedaard overleggen. Van stonden aan begreep hij: niet slechts zichzelf en echtgenoote, maar ook zijn ouden vader nog minder dan broodarm te hebben gemaakt; en in die eerste oogenblikken was hij daarover half waanzinnig van smart.

Aan het bijeenbrengen der tachtigduizend gulden ‘binnen drie à vier dagen’ viel niet te denken. Zoowel Van Gilvoort als de oude heer Bichtenstein stelden onmiddellijk al het geld, dat in hun bezit

was, ter beschikking; maar gezamenlijk met dat van Karel zelf bracht men het hiermee nog niet ten volle tot aan de twintigduizend. Ook achtte men het niet geraden, de onmogelijkheid nog buiten rekening gelaten, aan het desbetreffende in den brief uitgedrukt verlangen gevolg te geven. Nu men blijkbaar te doen had met een man zonder karakter, kon de bedreiging van een onvermijdelijk faillissement zeer goed eene looze bedreiging zijn en bloot een middel, om de tachtigduizend gulden in handen te krijgen.

Dit bleek evenwel niet het geval te zijn. Vóórdat drie weken ten einde waren, was bedoeld faillissement eene algemeen bekende daadzaak en had Karel reeds eene aanmaning ontvangen, om de tachtigduizend gulden, waarvoor hij zich borg had gesteld, in te leveren.

Karel verkocht van het zijne, wat geldswaarde had en eenigszins ontbeerlijk kon heeten; Johanna, met goedvinden van haar echtgenoot, ontdeed zich insgelijks van onderscheiden der kostbaarste meubelstukken en zelfs van haar tafelzilver; en de oude heer Bichtenstein deed *alles* van de hand: meubels, paard en rijtuig, het buitentje, dat hij bewoonde. Een en ander bracht nog weer drie-en-veertigduizend bijeen, en de overige zeventienduizend werden, hier wat en daar wat, door vrienden en goede kennissen hun voorgeschoten.

Dokter Bichtenstein zou bij zijn zoon komen inwonen en - zijne praktijk weer opvatten.

Bij 't vormen van het laatste gedeelte van dit plan stond hij alleen. Met alle macht verzetteden Karel, Hendrik, Johanna en Van Gilvoort er zich tegen. Maar 't mocht niet baten. Een lichamelijk ietwat vermoeiende arbeid zou hem veel minder zwaar vallen - zoo verzekerde de oude heer - dan nietsdoen, nu aanwending van alle werkkrachten zoo hoogst noodzakelijk was geworden.

De plaats als geneesheer was te Bloemenvoorde juist vacant. Bichtenstein solliciteerde, en ze werd hem gegund.

Intusschen had hij, een paar dagen vóórdat hij Bongerdhoven verliet, eene ontmoeting gehad, die we niet onvermeld willen laten wegens het vriendelijk licht, dat ze werpt over een paar der in ons verhaaltje voorkomende nevenpersonen.

't Was op een Woensdag, tegen 't vallen van den avond, en Dokter zat op zijn eentje wat te schemeren. Hendrik, die anders altijd om en bij hem was tegenwoordig, had den vorigen dag zijne benoeming tot geneesheer te Blanckersveld ontvangen en was er dien morgen heengereisd, om naar een huis te zien. Johanna was haar vader gezelschap komen houden; maar een uurtje geleden was ze genoodzaakt geweest, naar de pastorie terug te keeren. Haar derwaarts vergezellen, waartoe ze hem had pogen over te halen, had hij niet gewild. Hij was te vermoeid, had hij gezegd.

Dit was niet geheel en al een voorwendsel. Dien morgen was hij afscheid gaan nemen van eenige der verder afwonende bekenden en

had zoo eene wandeling gemaakt van een kleine twee uur. Maar toch was het, in de eerste plaats, geene vermoeidheid geweest, die Dokter den lust benomen had, om bij dochter en schoonzoon den avond te gaan doorbrengen. Er was hem dien middag iets bejegend, dat, in gewone omstandigheden, waarschijnlijk slechts een zeer voorbijgaanden indruk op hem gemaakt zou hebben, doch in zijn tegenwoordigen toestand voldoende was, om hem urenlang hoogst somber en moedeloos te stemmen.

Men zal zich waarschijnlijk de familie Japinkse herinneren, waar we den Dokter jaren geleden eene visite zagen afleggen; zich herinneren, hoe wij er bij die gelegenheid getuige van werden, dat al de leden dezer familie zich uitputteden in betuigingen van dank zoowel als van leedgevoel over hun onvermogen, om van dien dank tastbare blijken te geven.

Welnu! tot dit laatste hadden ze zich thans de gelegenheid geboden gezien. Sedert we hen leerden kennen, namelijk, waren de Japinksen genoeg in welvaart vooruitgegaan, om zich een paard te kunnen aanschaffen. Daarmee verdiende een der zoons, als vrachtrijder, jaarlijks een aardig sommetje, en Dokter was komen vragen, of hij den volgenden dag nu een vrachtje voor hèm kon doen. Zijne kleederen en enkele eenvoudige meubels, waarop hij zwak had en die hij dus aan zich had gehouden, moesten naar Bloemenvoorde worden vervoerd.

Maar aan Dokters verzoek kon geen gevolg worden gegeven. Paard en wagen - had het geheeten - waren tegen den volgenden dag reeds door een ander besproken.

Een dag later dan? had Dokter gevraagd.

Ook niet.

Twee, drie dagen later?

Neen, 't was doodjammer! maar minstens veertien dagen in het voren waren paard en voerman besproken. 't Speet ze razend; ze zouden Dokter zoo bitter graag geholpen hebben. Maar er was geen denken aan.

Met dat bescheid ging Dokter heen.

Toen hij voorbij het raam kwam - buiten weten der bewoners, was hij even voor het huis blijven stilstaan, om van het vergezicht, dat men hier had, afscheid te nemen, - hoorde hij daarbinnen een luid gegichel en kon duidelijk de woorden onderscheiden:

'We zouden gek zijn!! Eenige duizenden schuld, in plaats van bezitting. We zouden wel eens lang kunnen wachten, vóórdat dat wagenvrachtje ons betaald werd!'

Die woorden hadden Dokter sedert schier onophoudelijk door het hoofd gespookt, en ook thans, in zijne eenzaamheid, zat hij erover te mijmeren.

'Wat zou, bij sommige menschen, eene dankbetuiging toch voor beteekenis hebben?' vroeg hij zichzelven af. Bitter luidde het antwoord:

‘Niet anders dan de verzekering, dat men zich, bij voorkomende gelegenheid, tot een duplo van het genotene ten zeerste houdt aanbevolen.’

Voor echte munt had Dokter de dankbaarheidsbetuigingen der Japinksen nimmer gehouden, maar toch, *zóó* ondankbaar!....

Terwijl de halfverdrietige, halfsmadelijke glimlach, door de overpeinzing te voorschijn geroepen, op Bichtenstein's gewoonlijk zoo goedig gelaat nog zetelde, werd hoogst bescheiden bij hem aangeklopt. Op zijn: ‘Binnen!’ opende zich de deur voor Herman Bolkers en diens zuster, Anneke.

Herman was nog altijd bij den Notaris op het kantoor en verdiende daar tegenwoordig *f* 8 per week, en Anneke zou tegen 't voorjaar trouwen met Arie Leverding, timmerman te Bongerdhoven en een, in zijn stand, vrij wel gezeten persoon. Nu! Anneke was, ook wat het geldelijke betreft, voor haar doen zoo'n kwade partij niet tegenwoordig. Sedert den ons bewusten Sinterklaas-avond hadden de bezittingen der Bolkersen zich heel wat uitgebreid. Naast het geitje stonden thans twee flinke melkkoeien bij hen op stal en, was het huisje zelf ook onveranderd gebleven, op de daartoe behoorende landerijen konden thans beter een dozijn kippen hun voedsel vinden dan op het erfje van vroeger die twee.

Herman Bolkers en zijne zuster traden dan bij den heer Bichtenstein binnen; en een glans van genoegen kwam, in datzelfde oogenblik, Dokters somber en bedrukt gelaat verhelderen. ‘Dat waren ook een paar door hem beweldadigden; maar *zij* zouden, in der Japinksen plaats, hem paard en wagen niet geweigerd hebben!’

Neen, dat zouden ze zeker niet! De heer Bichtenstein zou er op staanden voet de bewijzen van ontvangen.

‘Dokter!’ zei Herman, een pakje op tafel leggend, dat hij in de hand had gehouden, en met eene kleur, alsof hij de grootste schanddaad bekennen ging; - ‘Dokter! Anneke en ik zijn hiernaartoe gekomen, om u... om te zeggen, dat we 't goede, aan Moeder en aan ons in vroeger dagen bewezen, dat we dat... in 't kort, Dokter, dat we u daar van harte dankbaar voor zijn.’

‘Maar Herman - daar heb ik nooit aan getwijfeld!’ zei Bichtenstein met eenige bevreemding.

‘Neen Dokter,’ hervatte Anneke's broeder, haast nog meer verlegen dan daar even - ‘dat geloof ik wel; maar.... we meenden de gelegenheid schoon te zien, om dat nu ook eens te *toonen*, weet u? In dat zakje daar is acht-en-twintighonderd gulden. We hopen, dat u dat wel van ons zult willen aannemen.’

‘Herman!’

‘Neen, Dokter, weiger nu niet alsjeblieft! Vroeger, toen wij in nood waren, hebben we weldaad op weldaad van u ontvangen: u weet niet, hoe blij we zijn, dat we van onzen kant u nu ook eens een dienst kunnen bewijzen.’

‘Maar jongenlief, wat vergelijking! Ik gaf jullie van mijn overvloed; en jullie - 't zou me verwonderen, als je heele bezitting veel meer dan die acht-en-twintighonderd gulden bedraagt.’

‘Als onze heele bezitting *iets* meer bedroeg, zouden we 't leven niet waard zijn, dat de goede God ons geeft!’ zei Herman met vuur. ‘Door u zijn we geworden, wàt we zijn. Aan u hebben we te danken, dat Moeder de laatste jaren van haar leven in betrekkelijke weelde geleefd heeft. Dokter! denk toch zoo min niet van ons, dat we 't *veel* zouden rekenen, wat we u thans kunnen aanbieden.’

Herman stonden de tranen in de oogen; zijne zuster schreide sinds lang; Bichtenstein zelf moest een oogenblik wachten, vóórdat hij vragen kon:

‘Dus Herman, dat is àlles, wat je bezit?’

‘Alles, Dokter! - Zoodra we hoorden, wat ongeluk u, of liever Jongenheer Karel (als ik hem zoo noemen mag, nu hijzelf al dominee is), overkomen was, hebben Anneke en ik met mekaar afgesproken, dat we ons huisje, onze landerijen, onze twee koeien - in 't kort, dat we alles verkoopen zouden; Anneke wou het, en ik wou het, en in drie woorden was de zaak dus beklonken. En zoodoende, Dokter, daar zijn we nu, met wat het gedoetetjen ons heeft opgebracht. God geve, dat het u ten goede mag komen, zooals het door u geschonkene het Moeder vroeger heeft gedaan!’

‘Maar kinderen!’ zei Bichtenstein, die begonnen was met heimelijk een paar tranen weg te pinken, doch nu geene moeite meer deed, om zijne ontroering te verbergen. - ‘Maar kinderen! ik zou immers de grootste schurk van de wereld moeten zijn, om dat geld aan te nemen. Aan wien heb je je huisje en verdere eigendommen verkocht? Zou je 't nog weer van hem kunnen overnemen?’

‘*Kunnen* is wel mogelijk, Dokter, maar van *willen* is geene sprake.’

Na dit op vastberaden toon gezegd te hebben, hield Herman even op, doch om welhaast voort te gaan, met toenemende ontroering, zoodat al spoedig de tranen in even snelle opvolging hèm langs de wangen dropen als zijne zuster:

‘Toen Moeder, zoona twee jaar geleden, op haar sterfbed lag, toen hebben we haar onder handslag moeten beloven, Dokter! 't geluk van u en uwe familie te zullen bevorderen, waar en waarmee we konden. “'t Is niet waarschijnlijk”, zoo waren Moeders eigen woorden, “'t Is niet waarschijnlijk, Kinder! dat je er ooit toe in gelegenheid komt. Maar àls het gebeurt, laat dan geen offer je te zwaar vallen!” Ziet u, Dokter, dat hebben we Moeder toen beloofd; beloofd, geene tien minuten, voordat ze gestorven is; en zou u nu denken (onze eigen begeerte, om uwe weldaden te vergelden, niet eenmaal meegerekend!), dat ons iets weerhouden zal, die belofte gestand te doen?... Kom, Anneke!’ voer hij voort, zijne zuster bij de hand vattende. - ‘Kom Anneke, Mijnheer weigert niet langer; kom mee!’ En het

meisje met zich voorttrekkende, verliet hij haastig het vertrek, aan Bichtenstein den tijd niet latende, om hem te antwoorden.

Onverwijld volgde Dokter hen naar hunne woning en bracht het geld daar terug. De Bolkersen weigerden, het te aanvaarden; Dokter wilde het niet weer meenemen; het bleef dus bij de eersten op tafel liggen.

Maar toen Bichtenstein den volgenden morgen opstond, lag het reeds weer op *zijne* tafel. Nog ettelijke pogingen wendde hij aan, om de jongelieden het geld terug te doen nemen; maar alles was even vruchteloos; en eindelijk besloot hij, het geld in vredesnaam dan maar aan te nemen '*tot later*', zooals hij in stilte zichzelven op het plechtigst beloofde.

Anneke Bolkers huwde dat voorjaar niet. Toen het ruchtbaar werd, dat zij en haar broeder geene eigenaars meer waren van het aardige gedoetetjen, waarop ze woonden, trok Arie Leverding zich terug.

'Anneke!' zocht Herman zijne zuster over dat laatste te troosten, 'Anneke! nu feliciteer ik jou en mezelven er dubbel mee, dat Dokter Bichtenstein dat geld van ons heeft aangenomen. Een man, die, in zijne vrouw, enkele honderden guldens hooger blijkt te schatten dan rechtschapenheid, voor dien is mijn zuske veel te goed!'

Anneke feliciteerde aanvankelijk zichzelve *niet* met het afspringen van haar engagement. Maar lang duurde het toch niet, of ook zij begreep, daar alle reden toe te hebben; begreep, dat Leverding niet de persoon was, dien zij in hem had gezien en leeren liefhebben; en dat ze zich dus werkelijk erover verheugen moest, dat ze zijn waar karakter nog tijdig had leeren kennen en een huwelijk tusschen hen beiden niet tot stand was gekomen.

'Arie zou thans willen,' zei ze dikwijls bij zichzelven en op zekeren dag ook tot haar broeder, 'Arie zou thans willen, dat ik van mijn kant weigeren zou.'

'Of je gelijk hebt!' verheugde zich Herman en stelde zijne zuster de acht gulden weekgeld ter hand, welke hij juist dien avond weer ontvangen had, en rekende met haar uit, hoeveel weken het nog duren moest, voordat hunne nieuwe spaarpenningen tot honderd gulden waren aangegroeid, als wanneer ze andermaal den heer Bichtenstein ter hand gesteld zouden worden.

VI.

Het waarnemen van de praktijk viel Dokter Bichtenstein veel zwaarder, dan hij vermoed had. Hij was eraan ontwend, om op elk uur van den nacht gereed te staan, en bij zijn vorderenden leeftijd en min of meer verzwakt gestel viel het hem dubbel moeilijk, daaraan weer gewoon te worden. En dan, paard en rijtuig had hij niet meer; hij moest dus al zijne patiënten, ook de verafwonenden, te voet be-

zoeken. Daar was wel eens een enkele, die hem per rijtuig liet halen of brengen; maar dat was uitzondering. Een en ander, en waarschijnlijk ook verdriet over het gebeurde zelf, maakte, dat hij er bleek en vervallen begon uit te zien.

'Karel!' zei Hendrik van der Ploeg, eene week of zes, nadat hij te Blanckersveld als geneesheer gevestigd was en terwijl hij voor een dag naar Bloemenvoorde was overgekomen, om Bichtenstein en Karel mondeling de blijmaar te brengen, dat zijn huwelijk met Marie ter Wielingen op 'Donderdag over drie weken' was vastgesteld. - 'Karel! je vader bevalt me niets vandaag. Hij ziet er veel slechter uit dan een veertien dagen geleden, verbeeld ik me.'

'Neen!' zei Karel, den vriend schrik aanjagende door de plotselinge heftigheid, waarmee hij 't zei. 'Neen, dat verbeeldt ge je *niet*! dat is....'

Hij bracht den volzin niet ten einde. Zich schielijk omwendende, verliet hij het vertrek; en toen Hendrik, die hem op den voet volgde, in de nevenliggende kamer bij hem kwam, vond hij den volwassen Karel Bichtenstein schreiend en snikkend, zooals hij zich niet herinneren kon, het den *knaap* ooit te hebben zien doen.

'Karel,' zei Hendrik, hem vriendelijk de hand op den schouder leggend, 'dat is verkeerd. 't Kan je vader geen goed doen, en jou doet het kwaad.'

'O!' riep Karel, in zijne hartstochtelijke smart geen acht gevend op de woorden zijns vriends, 'hij zal het besterven! Hendrik, Hendrik, hij zal het besterven! En dan te denken, dat *ik* er de oorzaak van ben! Volkomen machteloos te zijn, om de gevolgen te keeren! O, ik wou, dat ik goed en wel dood was!'

'Zou de toestand van je vader daar beter door worden?' vroeg Hendrik ernstig. 'Karel! Karel! dat is een zelfzuchtige wensch. In plaats van je vaders leed te verzachten, zou het hem de smart over uw verlies nog bovendien te dragen geven.'

'Ja ja, je hebt gelijk! Ik ben een slechtaard, een ongevoelige slechtaard.'

'Neen Karel, dat ben je *niet*, verre van dien! Je hebt je gebreken, als ieder ander, maar een hart, zoo goed als weinigen. Kom, ga hier bij me zitten, en laten we de zaak eens bedaard met mekaar bespreken. In de eerste plaats: is je vader nog altijd niet te bewegen, de praktijk neer te leggen?'

'Met geene mogelijkheid! Mijne vrouw en ik hebben gepraat als Brugmans, tien-, twintig-, honderdmaal; Jo en Van Gilvoort voegen dagelijks hunne beden bij de onzen; maar 't een helpt net zooveel als het ander. "Eerst moet de schuld zijn afgelost!" is op al ons dringen en aanhouden het eenige antwoord.'

'Hoeveel schuld is er nog op 't oogenblik?'

'Dat van de Bolkersen niet meegerekend.... Je weet toch, hoe die lui Pa acht-en-twintighonderd gulden hebben opgedrongen?'

Hendrik verklaarde, met de zaak bekend te zijn.

‘Nu dan, die acht-en-twintighonderd van de Bolkersen niet meegerekend, zijn we nog een groote veertienduizend in de schuld.’

‘Er zullen jaren overheenloopen, voordat we dat bijeen hebben gebracht!’ zei Hendrik, meer tot zichzelven dan tot Karel. Maar tot dezen gewend, ging hij voort:

‘Zooals je weet, kan ik alleen met mijn traktement en verdere verdiensten helpen. De bruidsschat van mijne vrouw moet onaangeroerd blijven; dat hebben we mijn aanstaanden schoonvader moeten beloven.’

Karel scheen naar het laatstgesprokene niet geluisterd, maar met zijne gedachten verwijld te hebben bij het voorlaatste. Althans, hij herhaalde, toen Hendrik ophield met spreken:

‘Ja, er zullen nog jaren overheenloopen! nog jaren! jaren! jaren!’ Hij was den volzin begonnen op doffen toon, maar eindigde dien op zeer hartstochtelijken; en, terwijl onbedwingbare tranen hem weer in de oogen sprongen, voer hij voort:

‘Pa zal het niet beleven! Pa ligt in 't graf, lang voordat de laatste duizend is aangezuiverd. God, God, door *mijne* schuld!’

Hendrik antwoordde niet. Op zijn gelaat was een hoogst pijnlijke trek gekomen, en daarbij had hij het voorkomen van iemand, in hevigen tweestrijd met zichzelf. Plotseling hield dat laatste op, en eene uitdrukking van groote vastberadenheid trad ervoor in de plaats. Hij vatte de hand zijns vriends en zei:

‘Wees goedsmoeds, Karel! Ik geloof een middel gevonden te hebben, waardoor we hoogstens in een jaar vijf, zes die duizenden afgelost zullen krijgen.’

‘Hoe? Wat?’ riep Karel.

‘Zooals ik zeg,’ zei Hendrik bedaard. ‘Maar vraag me niets en laat over hetgeen ik gezegd heb, je niet tegenover je vader uit. Beloof je dat?’

‘Graag!’ zei Karel. ‘Maar vertel me....’

‘Neen,’ viel Hendrik in, ‘ik heb al gezegd, dat ik *niets* vertel. Binnenkort zul je van de zaak hooren. Houd tot zoolang goeden moed’

‘Hendrik!’ zei Karel, den vriend met bezorgdheid in het gelaat blikkende ‘je ziet er op 't oogenblik niet uit, of je zelf goedsmoeds waart.’

‘Wel mogelijk!’ zei Hendrik, zich dwingend tot een vroolijken glimlach, ‘maar zooals je weet, schijn bedriegt. Ga nu mee naar je vader, en laten we de weinige uren, die 'k hier toeven kan, zoo genoeglijk mogelijk met elkaar doorbrengen.’

‘Marie!’ zei Hendrik, nog aan den avond van dienzelfden dag, tot zijne verloofde, ‘je weet, wat Oom Bichtenstein voor me geweest is. Ben je niet met me van oordeel, dat geen offer me voor hem te zwaar mag vallen?’

Marie was doodsbleek geworden bij die toespraak. De blik, waarmee haar verloofde haar aanzag; de toon, waarop hij sprak, ze waren zoo vreemd. Ze vervulden haar met een onbestemden, maar hevigen angst. Antwoorden deed ze niet.

‘Zeg, Marie, ben je 't niet met me eens?’ herhaalde daarom Hendrik zijne vraag, met somberen aandrang.

‘Zeker, Hendrik!’ zei nu Marie met volle overtuiging, maar terzelfder tijd zoo sterk bevende, dat ze zich tot steun vastgreep aan de tafel, waarnaast ze stond. - ‘Zeker, Hendrik!’

‘Dan,’ zei Hendrik, en zijne bleekheid wedijverde met die van Marie, ‘dan moet onze bruiloft voor een onbepaalden tijd worden uitgesteld. Oom kan maar niet wennen aan het idee van schuld. Hij treurt daarover, en bovendien overspant hij zich: ik vrees, dat na korter of langer tijd de dood het gevolg zou wezen. Dat mag ik niet toelaten.’

‘Maar wat kun je ertegen doen, Hendrik?’

‘Veel, Marie. - Ik heb in de afgeloopen week gezien, dat, op zeer gunstige voorwaarden, geneesheeren voor de West worden gevraagd. Als ik me daartoe aanbied, is de familie Bichtenstein, in betrekkelijk korten tijd, hare schuld te boven.’

Marie zweeg. Hare bleekheid had zich nu tot zelfs aan de lippen meegedeeld. Haar adem ging ongemeen snel.

‘Doe je plicht, Hendrik!’ zei ze eindelijk en stak haar verloofde bedaard, met zekere plechtigheid de hand toe. Maar toen was hare kracht ook uitgeput: het opgekropt gevoel liet zich niet langer bedwingen. Nauwelijks waren de woorden door haar uitgebracht, of zij barstte los in een hartstochtelijk schreien, en toen Hendrik haar snel naar zich toe had getrokken en de krampachtig snikkende aan zijne borst hield geklemd, toen mengden zijne eigen tranen zich met de hare.

Plotseling hief Marie het gelaat naar hem op. Blijde hoop tintelde in haar oog. Een glimlach worstelde, om zich te zetelen rondom den nog zenuwachtig trekkenden mond.

‘Hendrik!’ zei ze, ‘dat zal Pa niet willen hebben!’

‘Wat bedoel je, Marie?’

‘Dat jij naar de West gaat. We hebben ons bedroefd gemaakt om niemendal. Als Pa hoort, dat *dat* je plan is, zal hij niet langer zijne toestemming weigeren, om met het onze de familie Bichtenstein bij te staan. Als Pa straks thuis komt, zal ik er aanstonds met hem over spreken, en - wees gerust, Hendrik! ik ken hem beter dan jij - hij houdt veel te veel van me, om me zóóveel verdriet te doen.’

Hendrik vreesde, dat integendeel hij den vrekkigen Ter Wielingen beter kende, dan diens argelooze, liefdevolle dochter het deed; maar hij stelde zich tevreden met te zeggen:

‘We willen het hopen, Marie. Maar als je verwachting zich teleurgesteld mocht zien....’

‘Dat zal ze *niet*, zeg ik je immers?’ viel Marie hem vroolijk in de rede.

‘Laten we 't ergste nu eens vooronderstellen, Marie!’

‘Goed! maar wat jij vooronderstelt, is het onmooglijke.’

‘Nu, het onmooglijke dan. *Als* het gebeurde, zou 't volkomen met je goedkeuring en instemming zijn, dat ik naar de West ging, niet?’

‘Volkomen!’ zei Marie, haar schertsenden toon van daar even tegen een hoogst ernstigen weer inruilend.

‘En Marie! - we hebben daar zoo een klein proefje gehad van wat een eigenlijk afscheidnemen voor ons wezen zou - vindt je niet beter, *als* het gebeurde, dat we die uiterste marteling, zoet bitter wel is waar, maar toch ten hoogste folterend, onszelven bespaarden?’

‘Praat toch zoo niet!’ zei Marie, ondanks hare overtuiging van de onmooglijkheid der zaak in nieuwe tranen losbarstend - ‘ik zeg je immers, dat het niet gebeuren *kan*?’

‘Nog eens, Marie: dat willen we hopen!’ hervatte Hendrik, die al zijne wilskracht bijeen moest rapen, om de eigen ontroering in zooverre meester te blijven, dat spreken hem niet onmooglijk werd. Hij zweeg dan ook eenige oogenblikken, alvorens te hervatten:

‘Beantwoord mijne vraag, Marie: *als* het gebeurde, zou je dan goedvinden, wat ik heb voorgesteld?’

Marie knikte zwijgend met het hoofd, maar begon in hetzelfde oogenblik nog heviger te schreien, en ook Hendrik moest weer eenige oogenblikken wachten, voordat hij vervolgen kon:

‘'t Is je plan, van avond nog met je vader te spreken, niet waar? Ik kan niet langer hier blijven, zooals je weet, maar je kunt aanstonds schrijven, en ik kan dus morgen vroeg den afloop weten. God geve, dat die gunstig mag zijn! Maar als hij 't *niet* is.... als hij 't *niet* is, scheep ik me in, zoodra het eenigszins doenlijk zal zijn. En Marie, moest, in dat geval, dit maar niet de laatste maal zijn, dat we elkaar ontmoeten? Zeg, Marie,’ herhaalde hij, de bitter schreiende in zijne armen sluitende en terwijl ook langs zijne eigen wangen de tranen weer vrijelijk henenbiggelden. - ‘Zeg, Marie, is dat niet het beste?’

Marie knikte andermaal bevestigend, schoon nauw merkbaar.

‘Dan zij, als de Hemel het dus over ons beschikt heeft, dit onze afscheidskus!’ nokte Hendrik, drukte er zijne verloofde onderscheidene op voorhoofd, wangen en lippen, maar rukte zich toen met geweld van haar los en snelde henen zonder om te zien, als vreesde hij, dat het hem in het volgend oogenblik niet meer mogelijk zou zijn. Eerst toen hij kamer en huis verlaten had en aan den ingang van den tuin was gekomen, wendde hij zich éénmaal om en wuifde Marie, die voor het raam was getreden, een laatst vaarwel toe. Onmiddellijk daarna snelde hij weer verder.

Zoolang Marie hem zien kon, bleven hare tranen rijkelijk vloeien; maar toen hij uit het gezicht verdwenen was, vloog weldra een bijna vroolijke glimlach over hare trekken.

‘Ik ben wel dwaas,’ prevelde zij, ‘dat ik me daar een oogenblik bedroefd over maak!’

En haastig wipte zij naar boven, naar heur kamertje, om de sporen harer tranen te verwijderen en daarna, in het woonvertrek teruggekeerd, de thuiskomst haars vaders af te wachten.

Hendrik bracht een slapeloozen nacht door. We zagen het: bij zijne verloofde stond het zoo goed als vast, dat haar vader zich zou laten verteederen, maar door hem werd het tegendeel gevreesd.

Hadde hij *zekerheid* van dit laatste gehad, zijne smart zou grooter zijn geweest, maar niet onwaarschijnlijk zouden althans enkele uren nachtrust hem dan ten deele zijn gevallen. Waar het *fait accompli* is, is de hoop gestorven. Daar werkt alleen het gevoel, en dit is in de hoogste mate afmattend en brengt eene onbeschrijflijk pijnlijke vermoeidheid teweeg; maar te gelijk met deze laatste brengt het ook, tijdelijk althans, zijn eigen balsem: voordat men het wil of weet, doet de natuur hare rechten gelden; men valt in slaap.

Niet alzoo, waar tot vrees voor het ergste wel alle reden is, maar niettemin eene flauwe hoop nog in het hart blijft huizen. Daar werkt, naast het gevoel, de gedachte met ongewoon martelende kracht en roept dat koortsachtig gevoel in 't leven, dat kloppen en bonzen van alle polsen en voornamelijk die van het hoofd, 'twelk allen slaap mijlenver verwijderd houdt, ook van het leger des meest vermoeiden.

In dien toestand bevond zich Hendrik dezen nacht, en al zeer vroeg stond hij dan ook op, om, in de frissche buitenlucht, afkoeling te zoeken voor zijn gloeiend hoofd en, in de ontwakende natuur, eenige afleiding voor zijne op één punt zoo pijnlijk geconcentreerde gedachten.

De laatste vond hij niet.

‘Binnen eene maand zou hij de gelukkige echtgenoot zijner Marie zijn geweest, en nu.... als zijne vrees zich bevestigd zag, eene scheiding voor wie weet hoelang - misschien voor eeuwig!’

Dat was de spil, waarom, bij zijn slapeloos nederliggen, al zijne gedachten zich gewenteld hadden en waaromheen ze dat bleven doen, ook terwijl hij, in de schemering der vroege ochtendure, door de landelijke dreven van Blanckersveld omdoolde.

‘Ja, misschien voor eeuwig zou ze zijn, de scheiding! Of welke zekerheid had hij, bestand te zullen zijn tegen het afmattend klimaat van de West? Honderden, jong en sterk als hij, waren gebleken, het niet te zijn; waarom zou hij zich ontveinzen, dat tot die velen ook zeer goed *hij* behooren kon? En o, was 't nog maar alleen zijn eigen hart, dat onder de scheiding zoo vreeselijk lijden zou! Maar ook Marie...’

‘'t Is plicht! 't is plicht! 't is plicht!’ kwam dan tusschenbeide, op het onverwachtst, eene half verwijtende stem in zijn binnenste den gedachtenstroom afbreken - ‘de dure plicht der dankbaarheid!’ En voor een oogenblik was zijne smart wat minder vlijmend.

Ja, het offer te brengen, waarvan hier sprake was, de plicht der dankbaarheid eischte het. Dit stond onwrikbaar vast in Hendrik's overtuiging, en even onwrikbaar was zijn voornemen, om aan dien plicht getrouw te zijn. Maar - afgezien van dat plichtgevoel - zou het hem dan in waarheid zooveel harder vallen, zijne Marie lijdende te weten, dan het 'Oom Bichtenstein' te doen? Het bewustzijn met zich om te dragen, dat zijn vaderlijke vriend door smart verteerd werd en er wellicht door ten grave gesleept zou worden, - terwijl het in *zijne* macht gestaan had, dit laatste te voorkomen?

'God! spaar mij het één zoowel als het ander!' bad Hendrik; en een traan rolde langzaam den eenzaam ronddolende langs de bleeke wangen.

Om tien uur kon hij den brief van Marie verwachten. Reeds om halfacht begon hij op zijn horloge te zien, en kwartier vóór negen was hij aan het postkantoor. In de onmiddellijke nabijheid zou hij op en neer blijven wandelen, totdat de brieven kwamen.

Wilde hij niet binnenkomen? vroeg de postmeester, die een goede bekende van hem was.

Maar Hendrik bedankte. Hij was te gejaagd, om twee minuten achtereen op een stoel te kunnen zitten, laat staan, om het meer dan een uur te doen en daarenboven nog een geregeld discours te voeren, zooals de wellevendheid het van hem eischen zou.

Hij bleef dus op en neer wandelen, en, hoe langzaam naar zijne meening de wijzers van zijn horloge ook voortkropen dien morgen, - zoodat hij zelfs een paar maal den kleinen tijdmeter aan zijn oor hield, om te luisteren, of hij ook stilstond, - toch vorderden zij. 't Werd halftien; 't werd kwart voor tien; 't werd nog enkele minuten later: - Hendrik had zich al tweemaal verbeeld, in de verte het ratelen van de postkar te vernemen en vernam het juist voor de derde maal en nu zonder verbeelding, toen luid zijn naam geroepen werd en zijn knecht half buiten adem naar hem toe kwam loopen. Er had iemand eene beroerte gekregen, en men had Dokter al een half uur gezocht.

Een oogenblik aarzelde Hendrik, maar 't was ondeelbaar kort.

'Kom mee!' zuchtte hij; en half dravend ging zijn knecht hem voor naar de woning, waar zijne hulp verlangd werd. Daar waren in de gemeente nog enkele lieden, die hij niet wist wonen: de patiënt, te wiens behoeve hij thans geroepen werd, was er één van. Zoodra hij evenwel zóóver gekomen was, dat er aan vergissing in den weg niet meer te denken viel, zond hij zijn knecht terug, om den brief in ontvangst te nemen en hem dien zoo spoedig mogelijk te brengen.

Geene tien minuten later was de brief dan ook in zijn bezit. Maar het duurde een vol half uur, vóórdat het met zoo smartelijk verlangen verbeide epistel werd ingezien. Al dien tijd was de jonge dokter onverpoosd in de weer, om den patiënt tot bewustzijn te brengen. Één oogenblik talmens kon voor dezen noodlottig zijn en, wat het

Hendrik ook kostte: ‘'t Is plicht!’ was ook thans weer de eenige roepstem, die gehoor bij hem vond.

Eindelijk toch, eindelijk kwam een oogenblik, waarin hij den patiënt aan zichzelven kon en mocht overlaten, en het couvert van den brief werd met bevende vingeren afgescheurd.

Het was, gelijk hij gevreesd had: Ter Wielingen bleef bij zijne weigering volharden. Geen cent van den bruidsschat mocht, ter wille van ‘die Bichtensteins’, worden afgenomen. Wat meer was, met ronde woorden had hij Marie verklaard, dat ze hem groot genoegen zou doen, met alsnog van ‘dien kalen dokter’ af te zien.

De brief was blijkbaar onder den indruk der eerste, hartstochtelijke smart geschreven. Een gevoel van bitterheid jegens den weigerenden vader, indien ook al niet te verontschuldigen, dan toch zeer zeker alleszins te verklaren, straalde er op menige plaats in door. ‘Vader heeft mij gegriefd,’ schreef Marie onder anderen, ‘tot in het diepst mijner ziel. O Hendrik! ik weet niet, of zelfs de scheiding van u, die ik weet, dat nu onvermijdelijk is geworden, mij wel inniger leed doet dan het bewustzijn: in mijn vader *den* vader verloren te hebben. Want dàt, en niets minder is het geval. Had Vader mij lief, de duizendste part zooveel, als ik hèm heb liefgehad, hij kon zóó niet handelen. Maatregelen van voorzichtigheid kunnen het niet zijn. Bloot zijne landerijen brengen hem in één jaar meer dan tweemaal zooveel op, als waarmee die goede Dokter Bichtenstein geholpen zou zijn. En dan die eisch, dat ik van u zou afzien! liefde voor geld zou ruilen! eene woordbreukige zou worden!... 't Is misschien niet goed van me, dat ik dat alles zoo onbewimpeld zeg, want 't is en blijft mijn vader; maar o! - juist *omdat* het mijn vader is, valt het zoo bitter hard, mijne achting voor hem te moeten verliezen; te moeten ondervinden, dat àl deugd, die ik hem toeschreef, ja! dat zelfs zijne liefde voor mij slechts in mijne verbeelding bestaan hebben.’

Zoo ging het nog eene poos voort; en waar de brief niet in dezen toon was gesteld, daar was ze vol van de wanhopigste jammerklachten. 't Was, in zijn geheel genomen, één langgerekte, onberedeneerde smartkreet. Alleen de laatste twee of drie zinsneden waren hiervan uitgezonderd. Alleen daarin, gelijk Hendrik later eens betuigde, was ‘zijne eigen, moedige, door innige vroomheid sterke Marie terug te vinden’. Zij luidden:

‘Maar neen, Hendrik, neen, ik schreef daar in den waanzin der smart. Ik herroep die woorden, herroep mijn verzoek. Neen, ik wil *niet,* dat gij uw voornemen zult laten varen. 't Is edel; 't is uwer waardig. God beware mij ervoor, dat ik er u van zou trachten af te houden! Neen, doe uw plicht; ik zal den mijnen doen. En moet onze scheiding dan lang, moet ze misschien hier op de wereld voor immer zijn - het bewustzijn, onzen plicht vervuld te hebben, zal

ons troosten en het uitzicht op een wederzien hiernamaals ons zelfs voor geluk niet onvatbaar maken.'

Wat Hendrik dien morgen zoo innig verdroten had: de omstandigheid, dat hij juist nu bij een patiënt werd geroepen, het was in zekeren zin iets hoogst wenschelijks voor hem geweest. Want ja, de ontvangen tijding werd door hem verwacht, bijna stellig verwacht; maar wie weet niet bij eigen ondervinding, dat de schok der zekerheid in dergelijke gevallen daardoor weinig of niets van zijne kracht verliest? En deze werd merkelijk voor Hendrik getemperd, doordien de kranke nog bij voortduring zijne nauwlettende zorgen eischen bleef en hem dus noodzaakte, om, in die eerste oogenblikken, tusschen hem en den inhoud des briefs zijne gedachten te verdeelen.

Nog dienzelfden dag maakte Hendrik er werk van, zich als geneesheer voor de West aan te bieden.

VII.

Hendrik was al drie maanden in de West, en het ging er hem alleszins naar wensch. Hij voelde zich even gezond als in Holland en, had hij gehoopt maandelijks *f* 150 à *f* 200 te kunnen overhouden, tot dusver had hij telkens ruim honderd gulden meer ter zijde kunnen leggen. Als dat zoo mocht voortduren, - ginds, in Europa, werd natuurlijk ook uit alle macht gespaard - dan zou, in plaats van in vijf à zes, in drie à vier jaar alle schuld zijn afgelost.

Hij had tot dusver gevreesd, eene misschien ijdele hoop te zullen wekken, als hij van dit blijde vooruitzicht Marie, Karel, Dokter Bichtenstein en de verder betrokkenen deelgenoot maakte. Maar thans, na drie maanden van steeds toenemende praktijk, had hij gemeend, de proef als genoegzaam doorstaan te mogen achten. De blijmare was dus aan twee brieven toevertrouwd: een voor Marie en een voor zijn vaderlijken vriend; en Hendrik was juist bezig, deze brieven te sluiten, toen een kaartje, en wel dat van den heer Leonard van der Sleevaart, hem werd aangereikt.

'*Van der Sleevaart?!*' riep Hendrik in de hoogste verbazing en terwijl een bittere, smadelijke trek zich om zijne mondhoeken plooide.

Maar toen bedacht hij, dat de inlandsche bediende, die hem met domme nieuwsgierigheid stond aan te staren, niets met de zaak tusschen hem en de Van der Sleevaarts te maken had, en vervolgde dus, zoo bedaard het hem doenlijk was:

'Laat dien heer binnenkomen!'

Van den wrevel, bij het aandienen van dezen bezoeker in Hendrik opgekomen, moet de oorzaak niet, althans niet alléén, in het lang verledene worden gezocht. Er was eene bijzondere, eerst onlangs ontstane reden voor.

Bij zijn overtocht naar de West, namelijk, had onze jonge Dokter

iemand tot medepassagier gehad, die onderscheiden jaren met zijn vader in dezelfde plaats gewoond en zoowel dezen als de Van der Sleevaarts van nabij gekend had. Menige bijzonderheid uit het leven zijner ouders, op zichzelf beuzelachtig genoeg, maar voor den zoon, die nooit vader of moeder gekend had, in hooge mate belangwekkend, was Hendrik medegedeeld; en in ruil had hij een omstandig verslag gegeven van zijne eigene lotgevallen, alleen de oorzaak van zijne tegenwoordige, tijdelijke emigratie daarbij verzwijgende.

'Hebben de Van der Sleevaarts je dan nooit schadeloosstelling doen geworden?' had Blankenheim - zoo heette de medepassagier - hoogst verwonderd gevraagd, toen Hendrik over zijne verplichting jegens Dokter Bichtenstein was beginnen uit te weiden.

'Wel neen!' had Hendrik gezegd, op zijne beurt met eenige bevreemding.

'Dat vind ik zonderling!' had hij Blankenheim toen nog hooren prevelen. Maar onmiddellijk daarna had deze hem verzocht, zijn verhaal te vervolgen; en het was Hendrik niet ingevallen, eenige opheldering van dat 'zonderling' te vragen, vóórdat men goed en wel in de West was aangekomen, en hij reeds op geene uren na meer wist, waar Blankenheim gezocht moest worden. Toen evenwel was hem op zekeren dag dat korte gesprek over de Van der Sleevaarts te binnengeschoten en het had hem niet weinig gespeten, zich niet nader naar Blankenheim's meening geïnformeerd te hebben.

'Maar enfin!' zoo had hij toen, en later reeds meermalen opnieuw, eene mijmering over het onderwerp besloten - 'wat heb ik me ook eigenlijk om de zaak te bekreunen! 't Zal eenvoudig het oude liedje zijn: de Van der Sleevaarts zullen een frauduleus bankroet geslagen hebben en nu, van het geld van mijn vader en anderen, als rijke banjerheeren leven. Blankenheim zal dat laatste weten; en niet wereldwijs genoeg, om het eerste te vooronderstellen, zal het hem verwonderen, dat de rijkaards hunne schulden niet eerlijk betalen, nu ze daartoe zoo alleszins bij machte zijn. Wat is de wereld toch slecht!' had hij dan ten slotte als verzuchting eraan toegevoegd, weinig bedenkende, dat hij zelf een heerlijk bewijs leverde, hoe men met evenveel recht kan uitroepen: 'Wat zijn er toch edele menschen in de wereld!'

Leonard van der Sleevaart, zeiden we dan, was bij Hendrik van der Ploeg aangediend, en zou aanstonds binnentreden.

Leonard van der Sleevaart was iemand van dertig à vijf-en-dertig-jarigen leeftijd, elegant gekleed, met voorname manieren, in 't kort: every inch a gentleman, wat uiterlijk betreft. Hendrik zag dit met een oogopslag, zoodra zijn bezoeker den voet binnen de deur had.

'Dacht ik het niet!' mompelde hij bij zichzelf, en een gloed van toorn overdekte zijn gelaat. Zijne in de jongste dagen zoo dikwijls herhaalde overpeinzingen, de Sleevaarts betreffende, hadden hem opge-

wonden tot den hoogsten trap van verontwaardiging tegen ‘die schelmen in het groot, die leven en blufslaan en zich in weelde baden ten koste van arme drommels, als zijn vader en zijne moeder waren geweest’!

Leonard van der Sleevaart scheen de verandering in Hendrik's voorkomen op te merken en er min of meer verlegen door te worden. Nu! dat stond hem in allen gevalle zoo kwaad niet, dacht Hendrik en werd een weinig vriendelijker.

‘U is de zoon,’ begon zijn bezoeker, ‘van dien Hendrik van der Ploeg, die vroeger, in Holland, meesterknecht van onze firma is geweest?’

‘Zooals u misschien weten zult,’ ging hij voort, nadat zijne vraag bevestigend beantwoord was geworden, ‘heeft mijn Vader hier in de West een groot kantoor, en...’

Maar Hendrik's verontwaardiging keerde, bij 't hooren dezer woorden, in volle mate terug; zoozeer, dat hij zich niet langer bedwingen kon.

‘Schande over den zoon van dien vader,’ borst hij los, ‘dat hij bij den zoon van den mijnen met zulke boodschap durft aankomen!’ En onder 't spreken dezer woorden sprong Hendrik op van zijn stoel met zooveel drift, dat de laatste over den vloer rolde.

Ook Van der Sleevaart sprong op, verwonderd, ontsteld, terugdeinzend voor eene uitbarsting van drift, die hij niet vermoed had en waarvan hij den oorsprong niet zoo dadelijk vatte.

En ons, die Hendrik leerden kennen als zoo bedaard, zoo kalm overleggend van natuur, ons bevreemdt misschien evenzeer als zijn bezoeker die plotselinge, ongemotiveerde heftigheid. Men houde evenwel in 't oog: eensdeels het onverwachte, zoowel van Van der Sleevaart's bezoek als van diens jongste woorden; anderdeels, dat Hendrik, van 't oogenblik af, dat de heer Bichtenstein hem zijne afkomst openbaarde, den vroegen dood zijner ouders beschouwd had als het waarschijnlijk gevolg van de bankbreuk, die hen arm maakte; en eindelijk en niet het minst, dat de jonge Van der Ploeg, in de laatste dagen, zichzelven de overtuiging had opgedrongen, dat bedoelde bankbreuk valsch was geweest; eene overtuiging, die hij daar even, bij het verschijnen van den *gentleman* Van der Sleevaart, zoo te zeggen tot zekerheid had voelen aangroeien.

Intusschen, waar de oorzaak dan ook gezocht moet worden, het feit was er; en Hendrik en zijn bezoeker stonden een oogenblik tegenover elkaar: de een, bloedrood van toorn en verontwaardiging; de ander, verschrikt, ontsteld, blijkbaar niet begrijpende, uit welken hoek de wind hier woei.

Dit laatste duurde evenwel zeer kort. Spoedig dekten ook Van der Sleevaart's wangen zich met een blos - dien der gekrenktheid. De zin van Hendrik's woorden was hem nu duidelijk geworden, en hij voelde, in zichzelf zoowel als in zijn vader, op het diepst er zich door gegriefd. Hoe! met bedoeling zóó eerlijk, als van de tien bankbreu-

kigen misschien niet één aan den dag zou leggen, was hij herwaarts gekomen, had zijn vader hem gezonden; en nu zulk eene verdenking?!

Snel, met trillende vingers, haalde hij zijne portefeuille voor den dag, lei ongeveer vijftigduizend gulden aan banknoten op de tafel, zei zoo strak mogelijk: ‘Dat zendt vader u. 't Is het verschuldigde, interest op interest berekend,’ en wendde onmiddellijk daarna zich om, van zins om heen te gaan.

Doch Hendrik voorkwam hem. Een edel hart kan, door schijn misleid, eene ongegronde verdenking opvatten, maar, dat ongegronde inziende, kan het de zaak niet blauw-blauw laten.

‘Vergeef mij, Mijnheer!’ zei Hendrik, den ander haastig in den weg getreden en hem met verlegen houding de hand der verzoening reikend.

Van der Sleevaart stond stil, maar de toegestoken hand werd niet aangenomen.

‘Vergeef mij!’ herhaalde Hendrik. ‘Ik was in schromelijke dwaling; ik dacht...’

Maar wat hij ‘dacht’, kwam er zoo vlot niet uit. Hij vreesde opnieuw te zullen kwetsen, en een blosje van verlegenheid kwam de plaats van het aan den volzin ontbrekende vervangen.

Dit verhinderde evenwel niet, dat het doel van den spreker bereikt werd; ja, het zou zeer te bezien hebben gestaan, of de woorden, die wegbleven, evengoed daartoe zouden hebben medegewerkt, als hun remplaçant het deed. Immers, niet zoodra werd deze door Van der Sleevaart opgemerkt of, er een blijk van ongeveinsd berouw in ziende, greep hij de straks geweigerde hand uit eigen beweging thans aan en liet zich door Hendrik naar zijne vorige plaats terugleiden.

‘U zult, ten teeken, dat het gesprokene vergeven is, een glas wijn met me blijven drinken?’ vroeg de laatste.

‘Gaarne!’ was het antwoord; en weldra zaten de twee in gezellig onderhoud tegenover elkaar aan tafel. Natuurlijk liep het gesprek eerst en meest over de zaak, die hen had saamgebracht, en Van der Sleevaart verhaalde onder anderen het volgende:

Toen Van der Sleevaart, vader van hem, die het vertelde, bewust bankroet geslagen had, was geen der slachtoffers daarvan tot dieper armoede vervallen dan de bankroetier zelf. Alles had hij eerlijk afgestaan, om onder zijne schuldeischers verdeeld te worden; geen cent, zoo te spreken, had hij behouden.

Hij had toen gelegenheid gezocht, om met zijne familie naar de West te komen, wijl hij wist, dat een vriend zijner jeugd daar een groot kantoor had en hij bij dezen werkzaamheden en daarmee een middel van bestaan hoopte te vinden. De gelegenheid had zich spoedig opgedaan. Door een naar de West trekkend persoon werd iemand gezocht, die, op reis derwaarts, hem behulpzaam wilde zijn bij het leeren verstaan en spreken der Engelsche taal. Van der Sleevaart had

zich daartoe aangeboden op voorwaarde, dat die ander den overtocht van hem en zijne familie - vrouw en twee kinderen - bekostigen zou, en die voorwaarde was aangenomen.

De vriend, daar in de West, bleek een goed geheugen te hebben. Hij trok zich het lot van den plotseling verarmde sterk aan, gaf hem werk op het kantoor, waar een ruim salaris aan verbonden was, en bovendien een klein aandeel in de jaarlijksche winsten. Van der Sleevaart leefde uiterst zuinig; zijne kinderen waren nog te jong, om hem aan onderwijs of anderszins veel te kosten; uitgaven van bijzonderen aard had hij dus geene en daarentegen een vrij hoog inkomen; - van stonden aan werd het zijn voornemen, om, ofschoon wettelijk geenszins daartoe gehouden, aan zijne slachtoffers het volle bedrag der geliquideerde schulden over te maken, als dit hem eenigszins mogelijk zou zijn.

En Hendrik's vader zou de eerste beurt hebben. Met hem had Van der Sleevaart het innigst te doen gehad, zoowel omdat Van der Ploeg door de ramp het naast van allen aan den bedelstaf was gebracht, alsook omdat Van der Sleevaart jegens hem, als zijn onderhebbende, zich in zeker opzicht dubbel verantwoordelijk gevoelde. Een half jaar nadat men in de West was aangekomen, waren er *f* 500 overgespaard; - ze werden den vroegeren meesterknecht al vast op afkorting toegezonden.

Maar bericht was terugontvangen, dat noch Van der Ploeg, noch diens echtgenoote meer in leven was, en de *f* 500 hadden eene andere bestemming gekregen. Want dat den Van der Ploegs, na twaalfjarigen kinderloozen echt, een zoontje was geboren - aan de mogelijkheid van die omstandigheid was zelfs door Van der Sleevaart niet gedacht en dus naar de zaak door hem geen onderzoek gedaan.

Middelerwijl was laatstgenoemde voortgegaan met brokswijze aflossing der overige schulden, totdat hij, zestien jaar later, zich op het onverwachtst in staat gesteld had gezien, om alles in eens te vereffenen. Zijn vriend, ongehuwd en geene andere familie hebbende dan een paar heel verre achterneven, kwam te sterven en liet, met uitzondering van enkele legaten, al zijne bezittingen aan den ouden schoolmakker na.

Alles was nu aangezuiverd, intrest op intrest, op de royaalste wijze berekend, erbij. En van dit laatste had Blankenheim, Hendrik's mede-passagier op het stoomschip, kennis gedragen. Vandaar zijn verwonderd: ‘Dat vind ik zonderling!’ Maar vandaar ook, dat hij - als gezegd is, ook met de Van der Sleevaarts van vroeger bekend - bij de eerste zich voordoende gelegenheid dezen een bezoek was gaan brengen, om over zijne ontmoeting met den vroegeren meesterknecht te spreken. Zoo waren de Van der Sleevaarts te weten gekomen, dat er een Hendrik Van der Ploeg bestond; en de overkomst van diens tegenwoordigen bezoeker was daarvan het onmiddellijk gevolg geweest.

De jonge Van der Sleevaart en Hendrik scheidden dien avond meer op de wijze van oude vrienden dan van twee personen, die elkaar voor het eerst van hun leven ontmoet hadden; en vóórdat Hendrik daarop nog ter ruste ging, deed hij twee nieuwe brieven in de enveloppen, die bereids het adres van Marie en Dokter Bichtenstein droegen; sloot bij het laatste de grootste helft in van den schat, hem zoo onverwachts ten deel gevallen, en bezorgde een en ander, met de noodige voorzorgsmaatregelen, op de post.

'Ziezoo!' zei hij bij zichzelf, toen dat alles verricht was, 'nu kan Oom Bichtenstein dan weer rustigjes gaan leven, en ik - ik kan met de eerste gelegenheid terugkeeren naar Holland en mijne Marie!'

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Heilige onnoozelheid.

Vrouw Burgel kwam met hare dochter Maria uit het dorp en had niet weinig haast; want zij moesten, vóór het invallen van den nacht, het meer over en er kwam een onweder op.

'Jezus, daar dondert het al!' riep de vrouw en sloeg een kruis.

'Mijn....!' morde het meisje en keek met een verwijtenden blik naar de lucht op. 'Als men maar ééns in een jaar mee uit mag, moet het juist donderen! Ik zou nog zoo gaarne eene poos bij Lize gebleven zijn. O, die schilderijen! Jezus Maria, en die fraai gekleurde heiligen en die gouden schalen! Moeder, ik bid u, neem mij weder eens mee!'

'Het zou niets voor u deugen, kind,' antwoordde de vrouw. 'Gij blijft thuis en past op het vee. Er komt niets goeds van, als een meisje op uwe jaren zich iets anders in het hoofd haalt dan zorg voor het vee.'

'Ik zou wel eens willen weten, wat voor kwaad het kan, dat ik aan al het moois van Lize denk.'

'Daar blijft het niet bij. Ja, als het daarbij bleef! Maar waar een dorp is, daar zijn jongens, en van het aankijken komt alle zonde in de wereld. Mijn God, kind, als ik beleven moest, dat gij naar de jongens keekt!....'

'Ik heb er geen een aangekeken,' verzekerde het meisje.

De moeder voer voort:

'Denk aan *mij*. Denk altijd aan mij. Uw vader heeft mij ook aangekeken en ik hem.... Maar toen ik in het ongeluk zat, heeft hij mij laten zitten en

geen mensch anders heeft mij willen hebben. O, Jezus, als ik mijn beetje vroomheid niet had gehad, zou ik geen raad geweten hebben van verdriet.'

Zij waren intusschen aan het meer gekomen, welks golven woest tegen den oever sloegen. Vrouw Burgel wenkte een schipper, die aan de overzijde stond.

'Goeden avond, Jozef; zou het nog gaan?'

De jonkman keek naar het meisje, dat met nedergeslagen oogen achter hare moeder stond, en zeide, nadat hij zich een oogenblik bedacht had:

'Ja... Ja wel.'

Hij legde het bootje aan en de vrouwen stegen erin. Toen zij midden op het meer waren, brak het onweder los. Vrouw Burgel bad uit al hare macht, het eene 'Onze Vader' voor, het andere na; doch boog niettemin bij iederen nieuwen donderslag bijna met haar neus in haar schoot, bij welke gelegenheden Jozef dan het meisje te zien kreeg, dat achter hare moeder zat en zich niet verroerde.

Toen zij eindelijk doornat aan den anderen oever kwamen, was het zoo pikdonker geworden, dat men den weg niet zien kon, die dicht langs het meer steil in de hoogte liep.

'Genadige God,' jammerde vrouw Burgel, 'ik kan den weg niet vinden! Heilige Jozef; sta ons bij!'

'Neen,' meende de jonkman, 'dan geloof ik, dat ik u beter zal kunnen helpen. Houd mij maar goed vast, vrouw Burgel, en uwe dochter mijn anderen arm.'

'Mijne dochter houdt zich aan mij vast,' beval de moeder.

Zoo gingen zij samen den donkeren weg op, langs het bruisende water, en telkens als de bliksem het meer verlichtte, stoof vrouw Burgel met een gil van angst tegen den rotswand, Jozef en Maria medetrekkende, zoodat zij een heelen tijd noodig hadden, om weder op de been te komen. Dan vloekte Jozef, dat het een aard had, terwijl vrouw Burgel alle heiligen om bijstand bad.

Toen zij uit den open weg in het bosch kwamen, waarin het zoo akelig kraakte en dreunde, werd vrouw Burgel nog angstiger en zij wilde volstrekt in de kapel van den Heiligen Jozef, aan den rand van het bosch, blijven liggen, om in zijne bescherming te zijn. Doch Jozef trok haar met zich voort.

'Als de bliksem iemand treffen wil, doet hij het; daar kan geen heilige iets aan doen.'

'O, die goddelooze jongen,' klaagde de vrouw en strompelde naast hem verder. 'Uwe slechte taal brengt ons nog in het ongeluk.'

'Wees toch een beetje verstandig, vrouw Burgel,' vermaande Jozef, flink doorstappende; 'als gij doornat zijt, helpt bidden niet; maar droge kleeren wel.'

Daar viel nu eigenlijk niets tegen te zeggen; althans vrouw Burgel sprak niet meer tegen, en zoo kwamen zij zonder verderen tegenspoed in de kleine hut.

Vrouw Burgel tastte in haar zak.

'Jozef,' zeide zij, 'gij verdient veel meer, dan ik u geven kan.'

'Ik neem niets aan,' zeide Jozef; 'het doet mij plezier, dat ik u een dienst heb kunnen bewijzen. Ik heb zelf veel doorgestaan in de wereld, en dan weet men beter, hoe goed eene vriendelijkheid doet.'

'Dan vergelde God het u, Jozef.'

'Goeden nacht,' wenschte hem Marie insgelijks.

‘Sacré....’ vloekte de jonkman en keerde zich nog eens naar de hut om; ‘nu weet ik niet eens, wat voor oogen het meisje heeft!’

In de hut zeide Maria: ‘Dat is een trouwhartige jongen; een goede....’

‘Meisje!’ knorde hare moeder; ‘wat heb ik u gezegd? Waar komt alle ellende door in de wereld?’

‘Ik weet het wel, moeder,’ antwoordde Maria. ‘Ik heb hem niet aangekeken; maar ik heb hem toch moeten hooren; men kan zijne ooren niet dichtstoppen.’

Den volgenden morgen zat Maria op de Alp, waar het vee weidde; doch zij dacht aan geheel andere dingen dan aan het vee. Zij zat in het gras, tegen de Bruine geleund, die genoegelijk herkauwde, en keek vroolijk naar den hemel op, met wien zij zich druk bezighield; want dat het kind op een goeden voet stond met haar Lieven Heer en al de heiligen, was zeer natuurlijk; met wie zou zij anders omgang hebben? Het gebeurde haar trouwens ook wel eens, dat zij de hemelbewoners terdege uitschold, als zij bij voorbeeld niet beter opgepast hadden en er eene koe verdwaald was, of als haar een ander ongeluk trof, dat de heiligen hadden kunnen voorkomen. Het beste kon zij het met den heiligen Jozef vinden, die niet ver van de Alp zijn kapelletje had en wiens lichtkleurige kleeding tusschen struiken en boomstammen door van verre te zien was. Voor hem bond zij nu een tuiltje van alpenrozen; zij was op de hoogste bergtoppen geklommen, om ze te plukken. Nu en dan wilde de Bruine van de fraaie bloemen snoepen, die in den schoot van het meisje lagen, doch dan kreeg het dier telkens een tik op zijn neus en knorde zij:

‘Wel zeker, die rozen zouden voor een redeloos beest zijn!’

Toen de ruiker gereed was, liep Maria ermede naar de kapel.

‘Zie,’ zeide zij, en hield den heiligen Jozef de bloemen onder den neus; ‘zoo'n mooien hebt gij in lang niet gehad, maar ik moet er iets goeds voor terughebben.’

En zij legde de bloemen aan den voet van den heilige neder, knielde op den grond, vouwde hare handen en bad:

‘Gij weet, morgen is het Zondag; dan ga ik naar de kerk. - Zie eens, maak, dat Jozef bij mij komt. Ik zal hem niet aankijken, wezenlijk niet. Maar hij is zulk een trouwhartige, goede jongen en ik hoor hem zoo gaarne praten. Acht dagen achter elkander krijgt gij zulk een ruiker, als gij mij verhoort. Gij hebt immers altijd mijn wensch vervuld, als het vee of moeder ziek was. Toe, doe mij dat plezier!’

Zij stond op en keek den heilige met zulke schelmsche oogen aan, dat het maar goed was, dat hij van hout was, want anders ware zijn hoofd zeker op hol gegaan.

Daarna snelde zij, luid jodelende, naar de koeien terug.

De Zondag kwam en Maria kon maar niet gereed komen met hare vlechten; doch eindelijk wandelde zij naast hare moeder naar het dorp. Bij de kapel van den heiligen Jozef bleef zij een oogenblik staan en zeide, terwijl zij hem een blik van verstandhouding toewierp:

‘Vergeet het niet, bid ik u.’

Jozef stond met andere jongelieden bij de kerk.

‘Jezus,’ dacht hij, toen het meisje zoo zedig naast hare moeder de straat

afkwam, ‘dat kind is, om in te bijten; als zij mij maar even aankijkt, leg ik het met haar aan, al krabde hare moeder mijne oogen uit.’

Doch Maria keek niet op, hoewel haar hart bonsde. Zij wilde niet zondigen, en het zondigen kwam van het opkijken; daarbij was zij vol vertrouwen; de heilige Jozef wist, wat hem te doen stond.

Toen de kerk uit was en Maria naast hare moeder naar buiten trad, zonder hare oogen op te slaan, werd Jozef boos en hij dacht:

‘Nu, als gij niet wilt, wil ik ook niet. Malle meid, domoor!’

En hij stak zijne handen in zijne zakken en ging fluitende weg.

De andere jongelieden hadden het meisje ook gezien en de wever Hannes trok plotseling zijne muts recht en bromde voor zich heen:

‘Wel, wat wordt dat meisje mooi!’

Hij trad op vrouw Burgel toe, keek schuin naar de dochter en zeide:

‘Goeden morgen, vrouw Burgel; ik heb u in lang niet gezien.’

‘Waar hebt gij dan uwe oogen gelaten?’ kreeg hij ten antwoord; ‘ik kom toch alle dagen in het dorp.’

Maria was een oogenblikje geschrikt, toen de jonkman haar genaderd was; doch toen zij zijne stem hoorde, kwamen er bijna tranen in hare oogen.

‘Het is de ware niet,’ zuchtte zij, ‘en ik heb toch zoo gebeden, gebeden, en ik heb hem de fraaiste bloemen gehaald.’

Zij hoorde niet eens, hoe hare moeder den wever afbeet, zoo verdiept was zij in haar toorn.

Toen zij op den terugweg voorbij de kapel van den heiligen Jozef kwamen, hield de moeder hare dochter, die er hard voorbij wilde loopen, bij den arm vast en zeide:

‘Laat ons bidden.’

‘Ik niet,’ antwoordde Maria en wierp een verachtelijken blik op den heilige.

‘Wat?’ riep hare moeder, ‘dat zou ik wel eens willen weten. Gij wilt niet bidden?’

Doch Maria wendde zich af.

‘Dat kunt gij niet begrijpen, moeder; wij hebben iets met elkaar.’

De moeder schudde haar hoofd, bad twee Onze Vaders in plaats van één en bad tot slot, terwijl zij op het vluchtende meisje wees:

‘Zie, neem het haar niet kwalijk; zij is nog zoo jong!’

Doch, hoe jong het meisje wezen mocht, zij kon goed en lang boos zijn. Zij zat den geheelen namiddag voor de hut met saamgeknepen lippen; zij wilde niets van den hemel weten, doch keek strak voor zich.

‘Het is schande,’ stiet zij van tijd tot tijd uit. ‘Niet eens een paar woordjes en die mooie bloemen, die ik van den hoogsten top heb gehaald... Die kan ook zeggen: het eene oor in, het andere uit; wacht maar... wacht maar!’

Tegen den avond kwam er nogmaals een onweder boven het meer op; het regende en stormde. - Maria zat nog altijd voor de hut. Eensklaps scheen zij op een inval gekomen te zijn; want zij vloog op en liep als eene bezetene den berg af, naar de kapel. Zij had den rok van haar kleedje over haar hoofd geslagen; het blozende, toornige gezichtje kwam ertusschen uit en voorspelde niets goeds.

Nu trad zij in de kapel, sloeg haar rok terug, ging op hare teenen staan

en tilde, zonder zich lang te bedenken, het vrij groote beeld van den heiligen Jozef van het altaar. Zij droeg het voorzichtig naar buiten en zette het in den regen.

'Zie zoo, nu kunt gij ook eens voelen, hoe dat smaakt.'

Daarmede liet zij den heilige staan.

De nacht brak aan; Maria woelde in haar bed en kon niet slapen. Telkens als het weerlichtte, verborg zij haar hoofd onder het dek; zij had een onbestemd gevoel, dat men in den hemel niet bijzonder gesticht was over haar doen en laten; maar, die wat verdient, moet wat hebben.

'Op den hoogsten top heb ik de bloemen geplukt!' Zoo stelde zij telkens haar geweten gerust.

Middernacht was voorbij en Maria was eindelijk ingeslapen. Doch daar rees zij plotseling ontsteld op: een felle bliksemschicht verlichtte het vertrek; een ratelende donderslag volgde.

'Jezus Maria!' gilde het meisje; 'de heilige Jozef!'

En zij schoot in haar rok en liep naar buiten, op bloote voeten, met loshangende haren, terwijl hare moeder, die zich in een vasten slaap mocht verheugen, als om strijd met het rollen van den donder snurkte.

Het meisje ijlde, alsof zij vleugels had, in den donkeren nacht naar de kapel. Juist toen zij er aankwam, werd de plek door den bliksem verlicht. De heilige lag op den grond; sidderend nam Maria hem op. Daar kwam weder een bliksemstraal en nu bleek het, dat de heilige zijn hoofd had verloren. De wanhoop van het meisje ging alle perken te buiten. Zij viel op hare knieën en sloeg hare armen om het natte, kleverig geworden kleed van den heilige.

'Och, lieve heilige Jozef,' stamelde zij; 'dat heb ik niet gewild; dàt waarlijk niet. Ik wil gaarne naar de heilige zusters gaan, maar dat niet! Mijn God! mijn God!'

Doch hoe dikwijls zij ook in hare wanhoop opkeek, er gebeurde geen wonder; het hoofd bleef op den grond liggen. Zij hief den heilige op, drukte hem tegen haar door tranen bevochtigd gelaat en kuste hem ontelbare keeren van berouw en verdriet. Toen beproefde zij het hoofd weder op den romp te zetten, onophoudelijk biddende en den heilige hemel en aarde belovende, als het hoofd maar vast wilde blijven zitten.

Onder die bedrijvigheid was allengs de morgen aangebroken. Door onuitputtelijk geduld had Maria het eindelijk zoover gebracht, dat de heilige weder, met zijn hoofd en al, op zijne oude plaats in de kapel stond. Na een vurig, berouwvol gebed sloeg het meisje den weg naar huis weder in. De zon kwam juist te voorschijn, toen zij uit het bosch kwam, waar zij of naar beneden naar het dorp, of den berg kon opgaan. Daar stond zij, door het gouden zonnelicht overgoten, en hield den leliestengel van den heiligen Jozef in de hand, dien zij vergeten had, den heilige terug te geven. In dat oogenblik kwamen de houthakkers uit het bosch, en met hen Jozef, die hen overgezet had en hen een eind weegs vergezelde, enkel misschien in de hoop, dat hij dat domme ding zou tegenkomen, op wie hij zoo boos was, dat hij den geheelen nacht geen oog had kunnen sluiten. De mannen sloegen den hoek om, juist toen Maria met haar lelietakje uit het bosch kwam, en een kleine jongen, die bij hen was, nam zijne pet af en riep, van eerbied en vrees vervuld:

‘Jezus Maria, eene heilige Maagd!’

Maria liet van schrik het takje vallen en liep, haar gelaat met beide handen bedekkende, naar de hut. De mannen kwamen nader en keken het vluchtende meisje glimlachend na.

‘Mijne ziel!’ zeide er een en bukte. ‘Is dat de leliestengel van den heiligen Jozef niet?’

Zij droegen hem naar de kapel, die natuurlijk onder de zware voetstappen schudde, en zoo gebeurde het, dat de heilige opnieuw zijn hoofd verloor, dat voor de voeten der mannen nederrolde.

‘Heer, mijn God, dat ziet er fraai uit!’ riepen zij en raapten het hoofd op, dat bijkans niet meer te herkennen was. ‘Is het meisje bezeten?! Dat is eene leelijke geschiedenis!’

Slechts Jozef sprak niet, doch keek hoofdschuddende naar zijn beschermheilige.

‘Eene mooie heilige Maagd,’ dacht hij; ‘dat doet, alsof zij geen tien kan tellen, en slaat de heiligen stuk.’

De mannen waren nu tot een besluit gekomen. Een van allen nam het hoofd op en gaf Jozef een wenk.

‘Ik ga er met mijnheer den pastoor over spreken,’ zeide hij; ‘die zal wel weten, wat hem te doen staat.’

De anderen gingen aan hun werk Toen Jozef met den man aan het meer kwam, zat Maria reeds in de boot; zij had hare Zondagsche kleederen aangetrokken en zat recht als eene kaars, bijna plechtig op de bank. Jozef verschoot van kleur en ging tegenover het meisje zitten. Nadat hij haar eene poos half medelijdend, half boos had gadeslagen, zeide hij eindelijk:

‘Waar gaat gij heen, meisje?’

‘Naar mijnheer den pastoor,’ antwoordde zij, zonder op te kijken.

‘Zeg, kan ik u niet helpen?’ vroeg de jonkman verder.

‘Mij kan geen mensch helpen,’ antwoordde het meisje.

‘Wat gaat er toch in u om?!’ riep Jozef nu.

‘Dat zal ik aanstonds aan mijnheer den pastoor zeggen,’ klonk het antwoord.

Daarop zwegen zij. Jozef keek wrevelig in de glinsterende golven; het meisje keek voor zich. Na verloop van een uur kwamen zij aan de overzijde. Maria liep harder dan de oude man, die het hoofd van den heiligen Jozef voorzichtig in zijn zakdoek droeg; het meisje kwam dan ook lang vóór hem bij den pastoor aan. Zijn eerwaarde memoriseerde juist zijne preek; doch hij nam het zoo nauw niet en keek niet onvriendelijk op, toen Maria voor hem stond.

‘Wel, meisje, wat brengt gij voor nieuws?’ vroeg de oude heer, die niet tot de sombere, doch tot de blijgeestige dienaren Gods behoorde. ‘Kom naderbij,’ zeide hij vriendelijk, toen het meisje verlegen in de deur bleef staan.

‘Mijn God, ik durf niet,’ stamelde zij. ‘U weet niet, Hoogwaarde,’ en nu sloeg zij hare oogen zoo deemoedig en verslagen op, dat Jozef, die achter den wijnstok op eene ladder stond, bijna van verrukking het evenwicht verloor.

‘Dat zijn een paar oogen!’ mompelde hij en in gedachten voegde hij erbij: ‘En al kwamen alle heiligen ertegen op, ik zie niet van dat meisje af.’

In de kamer begon nu de biecht.

‘Hoe ik ertoe gekomen ben, den heiligen Jozef zoo te behandelen,

Hoogwaarde,' snikte het meisje, 'zult gij nu hooren... maar zóó kwaad heb ik het niet gemeend, waarlijk niet. Evenwel, slecht ben ik geweest; dat weet ik. Ik wilde zoo gaarne, dat... dat... Jozef, de schipper Jozef, mij na kerktijd aansprak; daarom heb ik den heiligen Jozef gebeden en hem bloemen gebracht, van den hoogsten top van den berg. Hij heeft mij anders altijd verhoord, als ik voor het vee of voor moeder had gebeden. En zie, Mijnheer pastoor, toen de kerk uit was, is Jozef niet gekomen, en toen was ik zoo boos op den heilige, dat ik hem van het altaar genomen en vóór de kapel gezet heb. Maar 's nachts kon ik geene rust krijgen en toen het weer zoo slecht werd, ben ik opgestaan... en toen ik erbij kwam, lag hij daar en had zijn hoofd verloren. Dat is mijne zonde, Mijnheer pastoor.'

Het meisje schreide hartstochtelijk. De pastoor veegde de glazen van zijn bril eens af en keerde ze naar de ruiten; Jozef hield zijn hart vol zaligheid vast.

'Nu het meer op,' dacht hij, 'en een gejodel, dat de bergen ervan kraken!'

'Maar, Maria,' zeide de pastoor en keek zoo ernstig, als hij kon; 'zulk een vroom, braaf meisje, als gij altijd geweest zijt! Komt gij mij met zulke dingen aan?'

'Straf er mij voor,' zeide zij. 'En hier is mijn spaarpot,' en zij bood den pastoor een paar geldstukken aan. 'Het bidden helpt niet, dat heb ik reeds gemerkt; hij moet nieuw geverfd worden en de timmerman Sep zal wel raad voor het hoofd weten.'

De pastoor nam het geld aan.

'En u zal ik laten loopen,' zeide hij.

Doch het meisje schudde haar hoofd.

'Ik ben al gestraft. Ik weet maar al te goed, waar het ongeluk vandaan komt. Moeder heeft gelijk: als men aan de jongens denkt, komt er ongeluk. Ik ga naar de heilige zusters, Mijnheer pastoor.'

In dat oogenblik kwam de oude houthakker in de kamer en bracht het hoofd van den heiligen Jozef. Hij wilde de geschiedenis vertellen; doch de pastoor gaf hem een wenk, om heen te gaan.

'Laat maar rusten, Peter; ik weet het reeds.'

En toen hij het hoofd van den heilige met de door elkander geloopen kleuren in het oog kreeg, kon hij zijn lachlust bijna niet bedwingen en hij zeide nog schielijk tot het meisje:

'Ga nu; ga nu naar huis, kind. Wij spreken elkander nader.'

Nauwelijks was hij alleen, of hij viel op een stoel neder en lachte, totdat de tranen hem in de oogen sprongen, terwijl hij het hoofd voor zich uit hield. Doch hij lachte niet alleen; buiten lachte er nog iemand, zoo luid en zoo krachtig, dat de pastoor ontsteld opvloog en in de richting keek, waar het gelach vandaan kwam.

Toen stak Jozef zijn gezicht tusschen de wingerdbladeren door en riep:

'Wees niet boos, Mijnheer; maar ik heb alles gehoord, en nu moet ik het meisje achterna.'

De pastoor was niet boos; hij sloeg een schalksch medelijdenden blik op den heiligen Jozef en zeide:

'Zoo ziet gij, de menschen kijken ons in de kaart.'

Jozef had het meisje ingehaald.

‘Meisje,’ begon hij en stiet haar aan den elleboog; ‘ik heb alles gehoord.’

‘Jezus Maria!’ stamelde zij.

‘Domme meid! Daar hadt gij den heiligen Jozef niet om behoeven te bidden. Kom, kijk mij aan.’

Doch het meisje schudde nadrukkelijk haar hoofd.

‘Één zonde is genoeg; laat mij gaan.’

Toen lachte Jozef luidkeels.

‘Sacrésche meid!’ riep hij. ‘Wilt gij mij aankijken of niet?’

En hij nam haar hoofd tusschen zijne beide handen en keek haar aan. Doch zij bleef onbeweeglijk, met gesloten oogen voor hem staan; slechts haar kleine mond trilde, alsof zij op het punt stond van schreien. Toen liet hij haar zacht los.

‘Zie,’ zeide hij; ‘nu had ik u gemakkelijk kunnen kussen.’

Zwijgend liep hij een eindje naast haar voort en hief toen eensklaps een gejodel aan, dat het tusschen de bergen weerklonk.

‘Weet gij, wat het mooiste op de wereld is?’ zeide hij en liet vol teederheid zijne oogen op haar blond hoofdje rusten, ‘een meisje, dat zich in eere weet te houden.’

Aan den oever gekomen, gingen zij in de boot en hij roeide haar over. Er werd niets meer tusschen hen gesproken. Doch beider harten klopten, tot berstens toe. Jozef legde de boot vast en ging naast het meisje den berg op.

Vrouw Burgel lag voor de kapel op hare knieën, en de jongelieden hoorden haar reeds uit de verte klagen; want men had haar het vreeselijke geval verhaald en nu bad zij, reeds langer dan een uur, den romp van den heiligen Jozef aan, dat hij het haar kind mocht vergeven; het was toch nog zoo jong!

‘Schrei zoo niet, moeder,’ riep Jozef haar te gemoet. ‘De heilige Jozef zal een nieuwen, frisschen mantel hebben en een nieuw hoofd ook; namelijk, als uwe dochter een beetje van mij houden wil; anders niet.’

‘Jezus,’ kreet Vrouw Burgel en sloeg hare handen ineen. ‘Meisje, meisje, wat heb ik u gezegd!’

‘Ik heb hem niet aangekeken, moeder,’ verzekerde zij; ‘waarlijk niet.’

‘Neen,’ bevestigde Jozef; ‘zij heeft een kopje, zoo hard als eene noot, maar nu moet zij toegeven; het wordt tijd.’

‘Ja? Meent gij het dan eerlijk, jongen?’ vroeg de moeder en de tranen liepen haar langs de wangen. ‘Zijt gij niet te trotsch? Het armste meisje uit het dorp?’

‘Arm of niet,’ viel de jonkman haar in de rede, ‘ik houd van haar.’

En hij wendde zich tot het sidderende, blozende meisje, breidde zijne armen uit en vroeg:

‘Wilt ge?’

Toen sloeg zij voor het eerst hare oogen naar hem op en wat zij zag, moest haar zeker niet weinig behagen; want zij zonk, lachende en schreiende te gelijk, aan zijne borst.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Maarten Luther.
1483-1546.

Brengt de gewoonte mee, niet slechts in Duitschland, maar ook in ons vaderland, jaarlijks het feit te herdenken, dat op den 31sten October 1517 een tot dusver door de wereld niet opgemerkte monnik zijne stellingen tegen den aflaat aan de Slotkerk te Wittenberg aansloeg, en pleegt men hierin den dageraad te begroeten van een nieuwen tijd, thans wacht ons op den 10^{den} November e.k., op den 400sten geboortedag van Luther, het feest, waarop, bij de onthulling van het standbeeld, te zijner eere opgericht te Eisleben, de groote beteekenis van zijn optreden nog meer opzettelijk zal besproken worden.

Dat ook dit tijdschrift ter opluistering van dien merkwaardigen dag het zijne zal bijdragen, wordt met recht verwacht, en ik voldoe volgaarne aan den wensch der redactie, om met een opstel, aan dit onderwerp gewijd, het Novembernommer van dit jaar te openen. Eene levensschets van Luther wordt niet verwacht, wat trouwens, nadat hieraan door uitnemende geleerden reeds zooveel zorg besteed is, ook geheel onnoodig zijn zou. Evenmin verlangt ons publiek eene lofrede, waarbij gemeenlijk het feitelijke eenzijdig, van het eigen standpunt des geschiedschrijvers uit, beoordeeld, het gebrekkige vergoelijkt en als bij uitsluiting aan de personen toegekend wordt, wat voor een goed deel de vrucht was van den tijd, als welks vertegenwoordigers zij optraden. Voor ons is de verschijning van Luther als een keerpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid, en welke beteekenis zijn werk ook nog voor onzen tijd heeft, zal ik trachten, naar de methode eener onpartijdige historische critiek, in het licht te stellen.

Maarten Luther, den 10^{den} November 1483 te Eisleben uit eenvou-

dige ouders, tot den burgerstand behoorende, geboren, werd aanvankelijk bestemd voor de studie der rechtsgeleerdheid en bezocht tot dat einde, na de hiertoe vereischte voorbereidende studiën volbracht te hebben, in 1501 de hoogeschool te Erfurt. Zijne godsdienstige natuur echter dreef hem, ook in verband met het tragische lot, dat een zijner vrienden had getroffen, in 1505 van de universiteit naar het klooster, alwaar hij, als een boetvaardige zoon der Roomsche kerk, bevrediging zocht voor de behoefte van zijn hart en daarna in 1507 tot priester werd gewijd. 't Was hem te doen om zekerheid aangaande de betrekking, waarin hij stond tot God. Mocht hij, voor zich, als zondaar, op Gods genade hopen, was de ernstige vraag zijns levens. Doch ook de boetedoeningen en dusgenaamd goede werken, de getrouwe opvolging der kloosterlijke tucht en de meest afmattende verloochening van het zinnelijke leven verschaften hem niet de begeerde rust. Met de grootste inspanning bleef hij zich zondaar en strafschuldig voelen voor een rechtvaardig God. Wat waarde hadden voor zijn gemoed al die uiterlijke werken, waaraan eensdeels het zedelijk karakter ten eenenmale ontbrak en waarbij anderdeels, op hooger zedelijk standpunt, hem eischen gesteld werden, waaraan hij niet bij machte was te voldoen? Wees men hem op de verdiensten van Christus, die der menschen schuld gedragen en de vergeving der zonden hun door zijn bloed verworven had, wie of wat gaf hem zekerheid, dat ook zijne schuld was uitgewischt, waar zoovelen, niet schuldiger dan hij, verloren gingen? Te midden van dien bangen strijd breekt eindelijk in zijne ziel een lichtstraal door in de duisternis, die hem tot dusver had omgeven. Rechtvaardiging door geloof, het wachtwoord van Paulus, wordt het zijne. Wat de werken en eigen krachtsinspanning niet vermochten, dat had God ook voor hem gedaan uit genade!

Zóó tot rust gekomen, ziet hij voor zich als eene nieuwe wereld geopend. De studie der theologie en van 'tgeen daarmee in verband stond, krijgt nu eerst voor hem waarde. Nu boeit hem niet langer de scholastieke wijsheid van Thomas, Occam en andere middeleeuwsche leeraars, maar worden Athanasius, Augustinus, Lyra's commentaren, bovenal Paulus, zijne lievelingsauteurs. Door Joh. von Staupitz, die, als vicarisgeneraal, hem bij een inspectiebezoek, aan het klooster gebracht, had leeren kennen en waardeeren, aanbevolen, wordt hem te Wittenberg in 1508 het hoogleeraarsambt opgedragen en hem daarna ook het doctoraat in de godgeleerdheid in 1512 toegekend. De eenvoudige monnik wordt universiteitsleeraar en verwerft zich als zoodanig en ook als prediker den bijval zijner hoorders. Tot zijne ontwikkeling droeg voorts ook niet weinig de studie bij der mystiek. Gerson's en Tauler's schriften, ‘De Navolging van Christus’, vooral ook het boekske ‘De Duitsche theologie’, trekken zijne aandacht en worden voor hem wegwijzers, om, door innerlijke ervaring, in onmiddellijke gemeenschap met

Christus, een vasten grond des geloofs te verkrijgen, dien noch scholastische philosophie, noch kerkleer, noch ook zelfs bijbelteksten op zich zelf hem geven konden. Intusschen blijft hij het gezag van Kerk en Paus eerbiedigen, maar heeft het voor de vastheid van zijne overtuiging en voor de rust zijner ziel niet meer noodig. Mocht het eenmaal blijken, dat hunne aanspraken ongegrond waren, Luther, door innerlijk licht bestraald, zal blijven, die hij is, van Gods genade zeker. Eerst als het Romanisme de innigste overtuiging van zijn hart weerspreekt en zijn godsdienstig gevoel beleedigt, komt hij in verzet; doch ook dit verzet betrof aanvankelijk niet het gezag der Kerk, maar slechts, naar hij meende, ingeslopen misbruiken. Dit bleek, toen de geloovige zoon der Kerk, bij gelegenheid eener bedevaart naar Rome in 1510, hoe diep ook getroffen door het ongeloof der aldaar dienstdoende priesters, er niet aan dacht, de Kerk zelve hiervoor aansprakelijk te stellen.

Op dit standpunt stond Luther nog, toen hij den dag vóór Allerheiligen, den 31sten October 1517, zijne stellingen aan de Slotkerk te Wittenberg aansloeg. De dominicaner monnik Tetzel, in deze door Albrecht, bisschop van Maintz, gemachtigd, bood, ter voltooiing, naar het heette, van de Pieterskerk te Rome, den pauselijken aflaat ook in de omstreken van Wittenberg te koop. Verlossing der ziel uit het vagevuur, zoodra het geld klonk op den bodem der offerkist; vergeving van zonden, niet slechts van reeds bedrevene, maar ook van de zoodanige, die nog bedreven zouden worden, de zwaarste niet uitgezonderd, zooals het onteeren der moedermaagd, indien mogelijk, zou wezen, ziedaar, wat de aflaatshandelaar aan de meestbiedenden te koop bood. Luther, van de schade, hierdoor toegebracht aan het godsdienstig leven, door eigen ondervinding bij het aanhooren der biecht overtuigd, wordt hierdoor diep gegriefd, maar is nog altijd eenvoudig genoeg, bij dit alles aan misbruik te denken, dat de Paus zelf, indien hij er van kennis droeg, zou afkeuren. Dat Tetzel slechts in grove, onhebbelijke vormen had uitgesproken, wat van de Roomsche aflaatstheorie een natuurlijk gevolg was, zag hij toen nog niet in, zoodat hij zelfs met zekere terughouding in zijne stellingen zich over den aflaat uitliet. Toch hadden die stellingen groote beteekenis, zooals b.v., dat de pauselijke aflaat alleen betrekking heeft op disciplinaire straffen, door den Paus opgelegd, en niet op de zonden zelve en de straffen, in het vagevuur te lijden; dat niemand van de vergeving der zonden door aflaat wordt verzekerd; dat de Paus zelf de zonden niet vergeeft, maar alleen verklaart, dat zij door God aan den berouwhebbende vergeven worden; dat het bestaan van een schat van goede werken, uit welks overvloed het tekort van anderen gedekt wordt, als leerstuk niet algemeen was erkend, en dat de ware kerkelijke schat het evangelie der heerlijkheid en der genade Gods is.

Dat Luther, ten aanzien van den indruk, dien zijne stellingen naar

buiten moesten maken, zich misrekend had, zou weldra blijken. Ter ééne zijde werden zij, na in het Duitsch vertolkt en door Luther toegelicht te zijn, door gansch Duitschland verspreid en met geestdrift ontvangen; ter andere zijde bleef de tegenspraak der kerkelijken niet achter. Reeds ten zelfden jare lieten Tetzel zelf en daarop ook anderen, waaronder Dr. Joh. Eck, zich hooren, en werden Luther's leerstellingen als kettersch gebrandmerkt. Bedreigd met de pauselijke ongenade, spreekt hij nu reeds in zijne verdediging met beslistheid, ofschoon nog altijd onder betuiging van eerbied voor den H. Vader, de overtuiging uit, dat de Paus een mensch als ieder ander is en dat vele Pausen niet slechts gedwaald, maar ook de grootste schanddaden bedreven hadden. Ook wat den aflaat betreft, wordt zijne taal steeds stouter en o.a. het bestaan van een kerkelijken schat, in de stellingen nog onbeslist gelaten, uitdrukkelijk ontkend, daar de heiligen zelven de geboden Gods niet naar eisch vervuld hadden en dus met hun teveel het tekort van anderen niet dekken konden.

Leo X, aan wien Luther zijne stellingen en hare verdediging had toegezonden, zag, van het gebeurde onderricht, in het een en ander aanvankelijk slechts monnikengekibbel. De Paus liet zich echter overhalen, om Luther naar Rome te ontbieden, aan welk plan evenwel, om politieke redenen, daar men den Saksischen keurvorst, die Luther genegen was, ontzien moest, geen gevolg gegeven werd. De Paus gaf nu last, dat Luther zich zou verantwoorden voor Cajetanus, den pauselijken legaat, op den Rijksdag, die wegens de keus van een nieuwen Duitschen keizer te Augsburg zou gehouden worden. De kardinaal spande, doch vergeefs, alle krachten in, om Luther van dwaling te overtuigen, terwijl deze van zijn kant zich beriep van den niet goed ingelichten op den beter in te lichten Paus, en later, toen eene pauselijke bul den bestreden aflaat in bescherming nam en Cajetanus op zijne opzending naar Rome aandrong, van den Paus op een algemeen concilie.

Meer kans van slagen had de pauselijke domheer Karl von Miltiz, die door den Paus was afgevaardigd, om aan den keurvorst van Saksen de gouden roos ten bewijze van 's Pausen gunst te overhandigen. Door Luther in het afkeuren van den aflaatshandel gedeeltelijk in het gelijk te stellen en op gemoedelijken toon op het gevaar te wijzen, dat, ging hij zoo voort, voor den vrede der Kerk ontstaan zou, bracht hij teweeg, dat Luther beloofde voortaan te zullen zwijgen, indien zijne tegenpartij het ook deed. Zelfs liet Luther zich bewegen, ten bewijze, hoezeer hij nog altijd met eerbied voor den Paus vervuld was, om aan dezen te betuigen, dat hij er nimmer aan gedacht had, het recht van den Roomschen Stoel aan te tasten, alsmede om het volk tot gehoorzaamheid aan te sporen. Aan deze voorwaarde, om te zwijgen, bleef echter de Roomsche partij niet getrouw. De strijdlustige Dr. Eck, die te Leipzig met Carlstadt, Luther's ambtgenoot, zou rede-

twisten over ‘den vrijen wil’ (1519), bracht niet alleen dit onderwerp, maar ook het vraagstuk naar de pauselijke oppermacht, het primaat, ter sprake. Luther, hierdoor in het geding getrokken, achtte zich niet langer aan zijne belofte gebonden, en nam te Leipzig deel aan het dispuut. Hij hield staande, dat het primaat van den Paus niet van oudere dagteekening was dan de vier laatst verloopen eeuwen, waartegen Eck, niet zonder goed gevolg, opkwam in een tijd, dat de onechtheid der Isidorische decretalen nog niet algemeen erkend werd. Luther wees voorts op de Grieksche kerk, die het primaat van Rome nimmer erkend had. Eck bracht het toen op de conciliën en toonde aan, dat de leerstellingen van Luther reeds vroeger door de Waldensen, Wiclef en Huss verkondigd en niet slechts door den Paus, maar ook door algemeene conciliën veroordeeld waren. Luther ontkende toen niet slechts het gezag van den Paus, maar ook het gezag van de conciliën, waarop Eck, ten einde raad, van het verder redetwisten afzag en Luther voor een heiden en tollenaar verklaarde.

Luther zelf kwam door het dispuut te Leipzig tot de volle bewustheid zijner vrijheid en verklaarde bij zijn verslag, er van gegeven, in zaken der godsdienst zich niet te zullen onderwerpen aan eenig gezag, hetzij van Paus of Concilie, hetzij van Keizer of Universiteit, en dát alleen als waarheid te zullen belijden, wat hij als waarheid had erkend, onverschillig of het door een Katholiek of ketter gezegd, door een concilie aangenomen of verworpen was.

Het hooge woord was uitgesproken. De breuk met Rome is voltooid en na het dispuut te Leipzig stelt Luther het gezag van Paus en Kerk voorgoed ter zijde.

Op het twistgesprek te Leipzig volgden in 1520 drie geschriften van Luther's hand, die voor het hervormingswerk van de grootste beteekenis waren; het eerste, gericht ‘Tot den Christelijken adel des Duitschen volks’; een tweede ‘Over de vrijheid des Christens’; het derde, ten titel voerend: ‘De Babylonische gevangenschap der Kerk’. In het eerste werk wordt aan de Pausen verweten, dat zij door hunne geldafpersing de volken uitputten, wordt de suprematie van de Kerk boven den Staat bestreden en den Paus het recht ontzegd, om bij uitsluiting als Schriftverklaarder op te treden en conciliën bijeen te roepen. Geen onderscheid wordt langer erkend tusschen priesters en leeken. Alle Christenen zijn geestelijken en alle wereldlijken behooren geestelijk te zijn. De feestdagen, als die slechts aanleiding tot ongebondenheid gaven, worden, met uitzondering van den zondag, afgeschaft. Vrouw en kinderen te verzorgen is beter dan bedevaarten doen. Hevig inzonderheid is de apostrofe, tot den Paus gericht. Luther verklaart den zich noemenden heiligen Vader voor den mensch der zonde, van wien Paulus geschreven had, dat hij zich boven God verheffen zou, en roept hem tot verantwoording, dat hij het edele Duitsche volk geleerd had, trouweloos

en meineedig te zijn. In het tweede geschrift, aan den Paus zelven toegezonden, wordt het pleidooi gevoerd voor de Christelijke vrijheid. De ware Christen is een koning en priester en niemands slaaf. Goede werken hebben geene waarde, indien zij niet de vruchten zijn van een goeden boom en uit het ware beginsel volbracht worden. Zelfs het geloof, beschouwd als een uitwendig voorwaarhouden van Kerk- of Schriftleer, kan den mensch niet baten, indien het niet tevens vertrouwen is op God, die zijne liefde in Christus openbaart aan het Hem zoekend hart. Zulk een geloof werkt liefde zonder loonzucht. Het ziet de hemelen geopend, omdat het de band is, die den mensch rechtstreeks met zijn God vereenigt.

In het derde geschrift, insgelijks van 1520, wordt Rome met Babel vergeleken, de leer der zeven sacramenten en het bijgeloof, daaraan verbonden, bestreden en de overtuiging uitgesproken, dat de sacramenten slechts teeltenen zijn van 'tgeen den geloovige ook zonder dat van God door Christus kan toekomen. Ook in dit geschrift heet het, dat noch Paus noch bisschop noch eenige andere macht het recht heeft, eene syllabe vast te stellen, om het geweten van een Christenmensch te binden.

Terwijl Luther met deze schriften zich onledig hield, nam Eck, overtuigd, dat in een wetenschappelijken strijd met Luther voor hem geene eer was te behalen, zijne toevlucht tot stoffelijke wapens. Hij begaf zich naar Rome, alwaar hij, na lang aanhouden, wist gedaan te krijgen, dat Leo den pauselijken ban over Luther uitsprak. In dit stuk, later in 1521 door een tweeden ban gevolgd, wordt deze, indien hij niet binnen 60 dagen zijne dwalingen herriep, als ketter veroordeeld; alle geestelijke en wereldlijke machten worden vermaand, hem gevangen te nemen en aan Rome over te leveren, terwijl het interdict wordt uitgesproken over elke plaats, waar hij of de zijnen zich ophielden. De ban, in Duitschland bekend geworden, vond weinig bijval. Zelfs ondervonden de pauselijke legaten en Eck, die de bul overbrachten, bewijzen van minachting, en Luther zelf zette de kroon op zijne wederlegging van het stuk, toen hij den 10^{den} December 1520 buiten de Elsterpoort te Wittenberg, in tegenwoordigheid van hoogleeraars en studenten en vergezeld van eene talrijke volksmenigte, met andere stukken, het canonieke recht betreffende, de pauselijke bul ten vure doemde.

Intusschen was, na den dood van Maximiliaan in 1519, de Duitsche keizerskroon door de keurvorsten aan Karel V opgedragen. De gunstige verwachting, aanvankelijk door de hervormingsgezinden omtrent dezen vorst, ook wegens zijne destijds min gunstige verhouding tot den pauselijken Stoel, gekoesterd, werd niet bevestigd. Karel verlangde, naar het voorstel van den pauselijken legaat, dat Luther op den rijksdag zou verschijnen, die eerlang te Worms zou gehouden worden, en liet hem daartoe een vrijgeleide aanbieden. De Roomsche partij had het toegelegd op zijne openbare veroordeeling. Luther's vrienden, gedachtig

aan het lot, dat in weerwil van vrijgeleide Huss getroffen had te Constanz, rieden hem de reis naar Worms af, doch Luther hleef in zijn besluit, om te gaan, volharden. De tocht wordt ondernomen en Luther verschijnt den 17^{den} April 1521 op den rijksdag in tegenwoordigheid van den Keizer, eene talrijke schaar van rijksvorsten, hooge geestelijken en de beide pauselijke legaten. In het midden der zaal lagen de boeken, door Luther geschreven, op eene tafel en werd hem zijne plaats aangewezen tegenover den keizerlijken troon. Op de vraag, of hij de schriften, wier titels hem voorgelezen werden, voor de zijne erkende, luidde zijn antwoord bevestigend. Ter beantwoording der tweede vraag, of hij gezind was, hun inhoud geheel of gedeeltelijk te herroepen, vroeg hij beraad en verklaarde daarop den volgenden dag zich tot herroepen bereid, indien hij in eenig opzicht van dwaling overtuigd werd. In redewisseling echter verkoos de pauselijke legaat met den bereids door Rome veroordeelde niet te treden. Men wilde eene stellige verklaring. Luther weigert te herroepen, omdat hij het niet raadzaam acht, tegen het geweten iets te doen. ‘Hier sta ik’, was zijn woord, ‘ik kan niet anders, God helpe mij!’

Wij aanschouwen den hervormer hier te Worms op het toppunt zijner grootheid. Na dit moedig woord wordt de rijksban tegen hem uitgesproken, en verlaat hij, nog altijd onder vrijgeleide, de stad. Zijne vrienden echter, voor zijne veiligheid beducht, voeren hem naar den Wartburg, alwaar hij, gelijk daarna opnieuw te Wittenberg en, tijdens den rijksdag te Augsburg in 1530, ook te Coburg, deels door zijne bijbelvertaling en andere schriften zich jegens het Duitsche volk verdienstelijk maakt, deels zijn werk in veiligheid zoekt te stellen, niet slechts tegen het radicalisme van Carlstadt en de Zwickauer profeten, tegen den opstand der boeren en tegen Zwingli en andere Zwitsersche Hervormers, maar ook tegen een compromis met Rome, waartoe men, om des vredes wil, in 1530 te Augsburg zich geneigd toonde.

De korte schets, hier geleverd, leidt ons tot enkele opmerkingen betreffende het karakter van het hervormingswerk, door Luther ondernomen, waaraan wij vervolgens onze aandacht wijden.

1. Een algemeene karaktertrek van de reformatie, door Luther ondernomen, is de vrijmaking van den mensch, als individu beschouwd, van alle menschelijk gezag, in zake van de godsdienst. Luther heeft behoefte aan zekerheid aangaande de betrekking, waarin hij staat tot God, maar vindt die zekerheid noch bij de wereld, noch in het gehoorzaam opvolgen der kloosterlijke voorschriften. Hij verlangt van de vergeving zijner zonden door God zelven, en niet op grond van goede werken of door de uitspraak der Kerk te worden vergewist, en breekt met het gezag van Rome, zoodra het zijne innigste overtuiging weerspreekt en zijn geweten beleedigt. Wat nog in vroeger eeuwen vereenigd kon worden aangetroffen, individueel geloof en eerbiediging van

het gezag der Kerk, bij mannen als Augustinus, Anselmus, Bernard van Clairveaux en andere mystieken, bleek onvereenigbaar te zijn, nadat de telkens zich verheffende kreet om hervorming in hoofd en leden door Rome was gesmoord, het pausdom in mannen als Alexander VI en Julius II zich verachtelijk gemaakt had, Leo X, hoe aesthetisch ook gevormd, voor God en godsdienst geene sympathie betoonde en een goddelooze aflaathandel zich ongestraft met het gezag der Kerk kon dekken. Luther komt zoo tot de ontdekking, dat de vrome geene menschelijke tusschenkomst tusschen God en zich zelven behoeft, verwerpt achtervolgens eerst den Roomschen aflaat, toen het gezag van den Paus, eindelijk ook het gezag van de conciliën en proclameert, in de overtuiging, dat ieder Christen priester is, het beginsel van vrijheid van geweten en het recht van eigen overtuiging in zake van de godsdienst.

2. Dit onafhankelijk zich verklaren van gezag had echter zijn grond niet in het verzet der menschelijke rede tegen de dogmatiek van Rome. De rede toch, den mensch oorspronkelijk geschonken, om hem de waarheid Gods in onbenevelden glans te doen aanschouwen, was, volgens Luther, in den gevallen mensch niet slechts verduisterd, maar, althans op godsdienstig gebied, geheel van kracht beroofd. Niemand had meer natuurlijk gezond verstand dan Luther en kon sterker dan hij overtuigd zijn van het onredelijke der kerkelijke leerstukken; geen modern rationalist die onredelijkheid duidelijker, dan hij gedaan heeft, in het licht stellen. ‘Voor de menschelijke rede b.v. is’, zegt hij, ‘niets ongerijmder en onmogelijker, dan dat Christus ons in het avondmaal zijn lichaam en bloed te eten en te drinken geeft, niets belachlijker, dan dat God te gelijk mensch, schepper en schepsel in één persoon is. Nooit zal de rede toestemmen, dat één drie en drie één zijn, of, om niet meer te noemen, dat de ledematen van iemand, die in Hongarije zijn been verloor en die voor het overige, ver van elkander verstrooid, door vuur, water en aarde tot stof en asch vergaan zijn, eens bij de opstanding weer samen zullen komen.’ Toch wordt ‘Frau Vernunft’, wanneer zij zich dus laat hooren, tot de orde geroepen, als eene zottin afgewezen en hare tegenspraak tot zwijgen gebracht met een: ‘Bij God zijn alle dingen mogelijk.’ ‘Wat anders’, vraagt hij, ‘is ons natuurlijk redelicht dan blindheid en duisternis; wat kan het anders doen dan vechten tegen het geloof?’ Bij zulk eene denkwijs, waarbij aan de menschelijke rede nog minder waarde dan in de Roomsche dogmatiek toegekend en, in onderscheiding van het later verzwakte supranaturalisme, niet de minste poging aangewend wordt, om van het dogma de scherpste punten af te slijpen, kan niemand verwachten, dat Luther's verzet tegen Rome zijn grond zou gehad hebben in de erkenning van het onredelijke der kerkelijke leerstellingen. Wat in de Roomsche praktijken of leerstellingen zijn godsdienstig en zedelijk gevoel niet beleedigde, behield hij en verdedigde hij zelfs

met hevigheid, als hem dierbare waarheid, tegen andersdenkenden. Nergens kwam dit sterker uit dan in zijn strijd over het avondmaal, eerst tegen Carlstadt en daarna tegen Zwingli. Spoorden meer gematigden hem aan, om in eene zaak van niet zooveel gewicht toegeeflijk te zijn en de liefde niet te verloochenen, Luther gaf ten antwoord: 'Neen lieve Heeren! spreekt mij niet van vrede en liefde! Wanneer ik, na iemand eerst zijn vader en moeder, vrouw en kinderen verworgd te hebben, het er vervolgens nog op toelegde hem zelven te verworgen, maar hem intusschen toeriep: houd vrede, lieve vriend, wij willen elkander liefhebben, de zaak is niet van dat belang, dat wij er over zouden twisten, wat zoudt gij daarvan zeggen? Zoo verworgen mij ook die geestdrijvers Christus mijnen Heer en God den Vader in zijn Woord, en daarenboven mijne moeder de Christenheid en mijne broeders en roepen mij vervolgens toe, dat ik vrede houden zal.'

Men heeft in het schrijven der woorden: 'Hoc est corpus meum' (dit *is* mijn lichaam) door Luther op de tafel te Marburg letterzifterij gevonden en gehechtheid aan de traditie, ja hem zelfs, wegens zijne onverzettelijkheid, van achteruitgang in het godsdienstige beschuldigd. Ten onrechte. Luther was geen letterzifter. Van de oplossing b.v. van tegenstrijdigheden in historische berichten hing, volgens hem, het zaligmakende geloof niet af. Ook wist hij zeer goed, dat de woorden: 'dit is' op tallooze plaatsen den zin hebben van: 'dit beteekent'. Dat hij deze verklaring bij zijne opvatting der Avondmaalswoorden niet toeliet, hing samen met zijne prijsstelling op de persoonlijke gemeenschap met den verheerlijkten Christus, die, bij zijne eenzijdige opvatting van het geloof enkel als verzekerdheid ten opzichte van de vergeving van zonden, eerst door eene werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het sacrament geacht werd zijn deel te kunnen worden. Was zulk eene voorstelling verstandelijk ongerijmd, voor Luther was zij hoofdzaak. De Roomsche transsubstantiatieleer was den man des geestes te materialistisch, en hij behoefde haar, om Christus te genieten, evenmin als andere mystieken in vroegeren tijd. Maar dat het Avondmaal niets anders zijn zou dan een gedachtenismaal, zooals Carlstadt en Zwingli stelden, kon hij niet toegeven, en dit stond in zijne schatting gelijk met verloochening van Christus. Ook zijne opvatting van de eenheid der twee naturen in Christus, als gegrond op eene werkelijke wederzijdsche mededeeling der eigenschappen van de eene natuur aan de andere, met dit gevolg, dat aan het lichaam van Christus alomtegenwoordigheid werd toegekend, had, in weerwil van hare monstruositeit voor de rechtbank van het denken, voor Luther een religieus belang tegenover de Zwinglianen, die van zulk een deelnemen der menschelijke natuur aan goddelijke eigenschappen niets weten wilden en ten gevolge hiervan het goddelijke en het menschelijke in Christus afzonderlijk en onafhankelijk van elkander lieten werken. Dat hierdoor het menschelijke in Christus ophield eene

openbaring van het goddelijke te zijn, was voor Luther eene opheffing van hetgeen in het leerstuk aangaande den Godmensch den geloovige boven alles dierbaar is. Zagen de Zwitsers, met name Zwingli, in de N. Testamentische voorstelling van de communicatie der eigenschappen slechts eene figuurlijke spreekwijs, die hij met den naam van Alloeose bestempelde, Luther noemde met diepe minachting ‘die alte Wettermacherin, Frau Vernunft, der Alloïosis Grossmutter’, verdoemde die leer tot in het diepst der hel en bleef, om in Christus God te behouden, zich bedienen van uitdrukkingen, als dat God geboren en aan het kruis gestorven was, en Maria in eigenlijken zin de Moeder Gods noemen. Werd zijne eigen voorstelling onredelijk geacht, Luther stemde het toe; maar ‘God was’, zeide hij, ‘ook juist zoo'n man, die lust heeft om te doen wat in de oogen der wereld bespottelijk en verkeerd is’, en hij gaf aan zijne bedillers den raad, om, ‘in plaats van zich met godgeleerde vragen te bemoeien, achter de kachel te blijven zitten om peren te braden’.

Luther was geen rationalist, maar mysticus en werd door het onredelijke eener voorstelling niet afgeschrikt, wanneer zij met eenig godsdienstig belang in zijne schatting samenhing. Hetzelfde merken wij op in zijn strijd met Erasmus over den vrijen wil. Wat kon ook hier onredelijker zijn dan de stelling van Luther, dat ‘de mensch aan een lastdier gelijk is, waarop beurtelings God en de Satan rijden’? Wat ongerijmder dan de onderscheiding van een door God geopenbaarden wil, volgens welken Hij aller menschen zaligheid bedoelt, en een verborgen wil in God, volgens welken Hij deze niet wil, maar het grooter deel der menschen van de zaligheid uitsluit? Toch deinsde Luther hiervoor niet terug. Zijn godsdienstig gevoel drong hem, om God te zien in alles en ook het geloofsleven te beschouwen als een werk van God. Vloeide hieruit, bij wettige gevolgtrekking, voort, dat dus het ongeloof der menschen hieraan is toe te schrijven, dat God hun het geloof niet gegeven had en hen dus veroordeelde om een gemis, dat niet op hunne rekening kon gesteld worden, Luther bekommerde zich hierover evenmin als later Kalvijn over hetgeen deze zelf een ‘decretum horribile’ genoemd heeft.

Luther wilde liever onredelijk zijn dan met Erasmus de godsdienst te na komen door het werk van 's menschen behoud tusschen den mensch en God te verdeelen, hoeveel redelijker die opvatting ook schijnen mocht. Is de mensch als godsdienstig wezen in de voorstelling van Luther geheel lijdelijk, bij Erasmus is hij dit voor een gedeelte ook, en zulk een lijdelijke toestand vloeide noodwendig voort uit het Godsbegrip, dat Luther met zijn tijd en met Erasmus gemeen had, waarbij God en wereld, God en mensch, als twee elkander uitsluitende machten mechanisch tegenover elkander geplaatst worden. Doe Luther, op het standpunt van Gods immanentie, verstaan, dat in het godsdienstig leven menschelijke werkzaamheid het werken van God niet uitsluit;

leer hem, dat de werkzaamheid Gods in de zedelijke wereld niet beperkt is tot dit aardsche leven en dat het kwaad zich zelf vernietigt, dan zal ook voor hem de religieuse waarheid: alles van God, niet langer een enkel lijdelijk zijn van den mensch ten gevolge hebben, en zullen rede en godsdienst ophouden met elkaar te strijden.

3. Werd het ons hierdoor duidelijk, dat het hervormingswerk van Luther zijn grond niet had in de onredelijkheid der Roomsche leerstellingen, wij merken vervolgens op, dat het dien evenmin had in de ontdekking, dat Kerkleer en Bijbelleer met elkander streden. Men heeft dit dikwerf beweerd en hiervoor gewezen op de wijze, waarop Luther zich tegenover Rome op de H. Schrift beroept. Toch is deze bewering, historisch beschouwd, onjuist. Dat Luther aan de uitspraken der Schrift goddelijke waarde toekende, dat hare getuigenis, als die van het Woord Gods, die van de traditiën en leerstellingen der Kerk in zijne schatting te boven ging, valt niet te betwijfelen; en evenmin, dat hij door zijne bijbelvertaling de menschen van de kerkelijke overlevering heeft teruggebracht tot de oudste en meest oorspronkelijke bronnen van het Christendom; maar onjuist is de bewering, dat hij, als Hervormer, van de Schrift is uitgegaan, en dat de letter der Schrift de laatste grond van zijn geloof zou geweest zijn. Luther kwam, naar wij gezien hebben, om des gewetens wil tegen de Roomsche praktijken in verzet, reeds eer hij den Bijbel kende, en beriep zich later op de Schrift, omdat en in zoover zij onder woorden bracht, wat zijne godsdienstige behoefte bevredigde, en haar gezag ook door zijne tegenpartij niet gewraakt werd. Toch had ook de Schrift voor Luther geen on voorwaardelijk gezag, en verwierp hij zoowel *hare* uitspraken als die der Kerk, wanneer zij met zijn individueel godsdienstig geloof in botsing geraakten. Kwam het in zijne polemiek te pas, dan wees hij het beroep zijner tegenstanders op Mozes af, met de verklaring, dat ‘Mozes alleen aan het Joodsche volk gegeven was en ons, Heidenen en Christenen, niet aanging’. Den brief van Jacobus hield hij tot aan zijn dood toe voor een ongoddelijk geschrift, en beweerde van den Prediker, dat hij ‘in sokken reed, evenals hij zelf voormaals in het klooster’. Van de Openbaring, naar Johannes genoemd, schreef hij, ‘dat hij niet kon bespeuren, dat dit boek door den H. Geest was opgesteld, en dat zijn geest zich daarin niet kon vinden’. De Schrift was hem dierbaar geworden, omdat zij hem door Paulus de rechtvaardiging uit het geloof had leeren kennen en hem den Christus predikte, waaraan zijn hart behoefte had. ‘Wat Christus niet tot inhoud heeft, dat is niet apostolisch, al hadden ook St. Peter en St. Paulus het geleerd.’ Bij zulk eene vrije beoordeeling van de Schrift kon hij van meening zijn, dat Paulus en Johannes hooger stonden dan andere schrijvers des N. Ts., en kon dezelfde mond, die in de meest grove bewoordingen tegen den Paus zich uitliet, even heftig verklaren, waar men van Roomsche zijde op Petrus tegenover Paulus in den

brief aan de Galaten zich beriep, ‘dat St. Peter’, wat hem betrof, ‘naar den duivel varen mocht, beter dan dat Christus zou verloren gaan’. De exegese van Luther is dan ook, vooral in den strijd met Carlstadt, met de Zwitsers en ook met Erasmus, niet zelden uiterst zwak en bewijst, dat het hem meer te doen was om het dogma, dat hij liefhad, dan om het geloovig zich onderwerpen aan de uitspraken van de Schrift. De Schrift was het wapen, waarmee hij streed, niet de grond, waarop zijn geloof rustte. Deze lag dieper, in de overeenstemming namelijk van 'tgeen zij leerde, met de onmiddellijke getuigenis van den H. Geest in zijn binnenste. ‘De H. Geest maakt den mensch zóó vrij, dat er geen letter staan blijft, dan alleen als leiddraad voor de prediking. Wie toch het Woord des evangelies hooren, krijgen ook innerlijk een vlam, zoodat het hart spreekt: dat is waarheid, al moest ik er ook honderdmaal voor sterven. Vraagt men derhalve: Vanwaar weet gij dat? dan antwoorde men: ik weet het daardoor, dat ik het in het Woord en de Sacramenten en bij de absolutie hoor en *dat mij de H. Geest hetzelfde zegt in mijn hart.*’

Uit het bovenstaande blijkt insgelijks, dat de meening, alsof het Luther te doen geweest ware, om van de overgeleverde theologie tot het oudste, oorspronkelijke Christendom terug te keeren, niet kan verdedigd worden. Wat hij aan Rome verweet, was niet, dat het in zijne dogmatiek de grenzen van het oudste Christendom te buiten ging. Ook dit ware een historisch vraagstuk geweest, waarom het Luther niet te doen was. Wat hij Rome ten laste legde, was gebrek aan godsdienst. De H. Schrift onderzocht hij niet met een historisch, maar met een religieus doel, en hij erkende haar gezag, in het Oude zoowel als in het Nieuwe Testament, omdat zij hem tegenover Rome leeringen verkondigde, waarvan ook de H. Geest de waarheid getuigde in zijn binnenste.

Op dit standpunt had Luther, om de waarheid der openbaring Gods in de Schriften te erkennen, geene andere, allerminst uitwendige bewijzen noodig. Hij geloofde, omdat hij ondervond, en wat hij ondervond, dat hield hij voor de vrucht van goddelijke inspiratie. Had men vroeger in de Roomsche kerk, zooals ook later de supranaturalisten deden op het voetspoor van Socinus, aan het wonderbewijs de hoogste waarde toegekend, Luther wil hiervan niets weten. ‘De bijbelsche wonderen zijn’, volgens hem, ‘geschied, om de christelijke kerk te grondvesten, en als kinderspeelgoed te beschouwen, vergeleken met die recht hooge wonderen, die Christus dagelijks in de christenheid werkt, zoo dikwerf hij zielen aan dood en hel ontrukt. Zij mogen hun nut hebben voor den onverstandigen hoop, dien men als aan kinderen appelen en peren voorwerpt, maar waartoe zouden wij ze behoeven, die aan het Evangelie gelooven? - Zij die in Christus geloofden om zijne wonderen, zijn van hem afgevallen, toen hij gekruisigd werd.’

Het karakteristieke der reformatie, door Luther in het leven geroe-

pen, bestaat, naar wij zagen, in de verwerping van het gezag van Rome, van Paus en concilie. Maar dit niet alleen; ook het gezag der menschelijke rede is niet beslissend en zelfs de Schrift is voor Luther Gods Woord alleen daarom en in zóóver, als de overtuiging van hare waarheid voor hem vaststaat door de innerlijke getuigenis van den H. Geest. Hadden de herders bij de geboorte des Heilands zich naar Bethlehem begeven, om zich te overtuigen, dat de engel, die hun verschenen was, waarheid gesproken had, Luther maakt dit van algemeene toepassing. 'Het Woord moet aangenomen worden', predikte hij, 'om zich zelfs wil, niet om dengene die het predikt, al werd het ook door alle engelen verkondigd. Wie het Woord gelooft om den prediker, gelooft niet God maar den prediker.' Luther verwerpt niet slechts het gezag der Kerk, maar elk gezag, dat, onder welken titel ook, zich zou willen plaatsen tusschen den mensch en God.

4. Men heeft op grond hiervan Luther beschuldigd van subjectivisme op het gebied der godsdienst. Gesteld, het ware zoo, wat zou men redelijkerwijs hiertegen kunnen inbrengen? Alsof niet elke overtuiging eene daad van het subject ware en ook de erkenning van het gezag van Rome ten laatste niet eene daad van het subject wordt! In Luther's schatting was echter 'tgeen hij de getuigenis des H. Geestes noemde in zijn binnenste, geen feilbaar menschelijk oordeel, waarbij ook dwaling als mogelijk erkend wordt. Die getuigenis was hem eene *fides divina,* geene *fides humana*, een geloof niet van menschelijken maar van goddelijken oorsprong. De geest, die getuigde, was niet zijn eigen geest, maar Gods geest, en in zijne schatting was die getuigenis evenmin willekeurig, als de getuigenis des H. Geestes door middel van de Kerk het was voor de Roomschgezinden. Wij hooren hier de taal der mystiek. De waarde en goddelijkheid der Schrift staan voor Luther vast, niet wegens de getuigenis der Kerk, niet door geleerde historische of wijsgeerige bewijsvoering, maar worden erkend aan den indruk, dien zij maakt op het godsdienstig gevoel, en aan de bevrediging, die zij schenkt aan het naar God zoekend hart. Die indruk is niet iets subjectief-menschelijks, maar heeft zijn grond in eene onmiddellijke bovennatuurlijke werking van God, en verkrijgt hierdoor het karakter eener goddelijke openbaring. Moge het *hoe* dier goddelijke werking niet kunnen worden aangewezen, voor den mystieke bestaat hieraan ook geene behoefte. Op dit standpunt is Luther van hetgeen hij gelooft, volkomen zeker en ontleent hij aan die zekerheid den moed, die hem deed verklaren, dat hij naar Worms zou gaan, 'al waren aldaar ook zoovele duivels als pannen op de daken'. Kon later een Galileï eene zuiver menschelijke overtuiging verloochenen en zijn gevoelen afzweren, Luther, door God zelven van zijn geloof verzekerd, kon zeggen tot den Keizer en de Rijksvorsten: 'Ik kan niet.' Op rationalistisch standpunt moge dit alles, en niet ten onrechte, voor subjectief en willekeurig ver-

klaard worden, Luther had ook in deze aan ‘Frau Vernunft’ niets te vragen en bewoog zich in het volle licht eener bovennatuurlijke wereld.

5. Was op dit standpunt de zekerheid van het geloof voor Luther gewaarborgd, de mystiek had echter ook voor hem hare schaduwzijde. Dat het godsdienstig leven een mystieken grond heeft, behoeft niet geloochend te worden, om te erkennen, dat de mystiek, supranaturalistisch opgevat, gevaar loopt tot onverdraagzaamheid te leiden. Luther was door en door supranaturalist, sterker dan eenig Katholiek het zijn kon, maar daarmee juist, dat hij het met het supranaturalisme ernstig meende en dit standpunt zich niet maar doctrinair eigen gemaakt had, zooals latere supranaturalisten, hing zijne onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden samen. Wie het met hem niet eens was, verzette zich tegen God en was een loochenaar der Christelijke waarheid. Was Rome rijk in smaadredenen tegen den vermeenden ketter, Luther's taal tegen andersdenkenden, niet slechts tegen de Roomschgezinden, maar ook tegen zijne medestrijders, Erasmus, Carlstadt, Zwingli en hunne volgers, was dikwerf niet minder hatelijk en grof. Erasmus, eerst hoog vereerd, noemt hij, omdat deze den vrijen wil in bescherming neemt, een Epicurist, een godloochenaar en een vijand van alle godsdienst. Wat Carlstadt te Wittenberg en daarna te Orlamünde tot stand bracht, was in den grond der zaak niet anders dan de toepassing van Luther's eigen beginselen. Het wegnemen der beelden uit de kerken, later algemeen geworden, het verwijderen der altaren, de afschaffing van de biecht, van het omhoogheffen der heilige hostie, van het gebruik der Latijnsche taal bij de openbare godsdienstoefening, en het afleggen van het priestergewaad, was, zou men meenen, geheel in zijn geest, maar dat men dit deed buiten het gezag der wereldlijke overheid om, en er toe overging, terwijl sommigen daaraan nog behoefte hadden, en zoodoende voor een deel der gemeente een nieuwen geloofsdwang invoerde, dat was het, wat door Luther niet alleen werd misprezen, maar ook zijn toorn gaande maakte en hem in den reformatorischen ijver van Carlstadt een werk des duivels deed zien. Vooral voelde hij zich teruggestooten door Carlstadt's ontkenning der lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal. Carlstadt werd deswegens, in weerwil dat de gemeente zijn arbeid waardeerde, van zijn predikambt in Orlamünde, werwaarts hij zich, na Wittenberg verlaten te hebben, begeven had, ontzet, en Luther hield te Jena, met het oog ook op hem, eene predikatie tegen het verwekken van oproer, tegen beeldstormerij en de verachting der sacramenten. Het gevolg hiervan was, dat Carlstadt, als verdacht van medeplichtigheid aan de beweging der Zwickauer profeten, uit Saksen werd verbannen en dat hem daarna, bij wijze van gunst, werd toegestaan, op een afgelegen dorp zich af te zonderen, onder voorwaarde van voortaan niet meer te prediken en te schrijven. Niet minder onverdraagzaam betoonde zich Luther jegens Zwingli, zoowel in

geschriften als bij het gesprek te Marburg. Dit enkel toe te schrijven aan gekrenkte eigenliefde, gaat niet aan. De echte supranaturalist, die wat hij voor waar houdt, als waarheid Gods erkent, moet, wegens zijn beginsel zelf, onverdraagzaam zijn tegen hen, in wie hij verklaarde vijanden van God ziet. Beperk de grenzen van het supranatureele, maak de godsdienst op rationeel en zelfs, zooals Jacobi, op mystiek gebied tot een zuiver menschelijk verschijnsel, en de bron van onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden wordt gestopt, of zij kan nog alleen de vrucht zijn van eigenwaan en een hoogmoedig ijveren voor eigene begrippen. Met zulk eene verdraagzame waardeering echter van andersdenkenden, als aan sommige humanisten en later aan Spinoza eigen was, en in onze dagen te recht wordt aanbevolen, ware de Hervorming, als volkszaak, in Luther's tijd niet tot stand gekomen, en dit verklaart en rechtvaardigt tot op zekere hoogte zijne houding tegenover andersdenkenden.

6. Eene laatste opmerking betreft de grenzen, binnen welke het hervormingswerk van Luther was besloten. Het was beperkt tot het gebied der godsdienst. Rome beleedigde zijn zedelijk godsdienstig gevoel, en verkondigde stellingen, waartegen het vroom gemoed opkwam, met dat gevolg, dat Luther met Paus en Kerk gebroken heeft. Voor de maatschappelijke kwalen des tijds, de onderdrukking van den later dusgenaamd derden stand door adel en geestelijkheid, bleef zijn oog grootendeels gesloten. Dit bleek vooral uit zijne houding tegenover den opstand der boeren. Dat hij de gevaren zocht af te weren, hieruit voor de maatschappelijke orde voortvloeiende, en medewerkte, om den opstand te beteugelen, kan niet dan goedkeuring wegdragen, en evenzeer is hij te prijzen, dat hij de Vorsten en de Grooten der aarde op hunne plichten opmerkzaam maakte jegens hunne onderhoorigen en hen aanspoorde, hunne macht niet te misbruiken. Maar hadden die boeren, al betreurt men hunne gewelddadigheid en woestheid, in den grond der zaak niet evenzeer recht tot verzet tegen de onderdrukking, waaronder zij gebukt gingen, als Luther op kerkelijk gebied? Was het niet dezelfde geest van vrijheid, die in beide bewegingen doorstraalde, en predikt het Christendom niet gelijkheid en broederschap van alle kinderen van God? Luther begreep den eisch van zijn tijd niet, toen hij in zijn oordeel over de boeren wel het misbruik van macht aan de zijde der aristocraten afkeurde, maar intusschen zich tot een kampvechter maakte voor het beginsel, dat zulk een misbruik en de onderdrukking, daaruit geboren, mogelijk maakte, en zelfs, nadat de opstand reeds beteugeld was, tot het ten bloede toe vervolgen der boeren de vorsten bleef aansporen. De boeren moesten weten, beweerde hij, dat de aarde eene oefenschool was des lijdens, en dat niet aan de onderdrukten zelven, maar aan God alleen het recht behoorde, om de onderdrukkers te straffen. Gesteld, dat deze levensbeschouwing goed ware, waarom moesten dan juist de boeren lijden en waaraan ont-

leenden de aristocraten het recht, om, in plaats van te lijden, zich op te werpen als heerschappijvoerders over de personen en inkomsten hunner minderen? Was dit niet evenzeer eene niet gewettigde aanmatiging als die der Roomsche hiërarchie, om te heerschen over het individueel geweten? Het zij verre van ons, dat wij den grooten man hierover zouden hard vallen, of voor de opstandelingen tegen hem partij trekken. Wij willen alleen verhoeden, dat zijn werk overschat worde, en de grenzen aanwijzen, binnen welke zijn streven beperkt was. Was voor eene geheele vrijmaking, ook op maatschappelijk gebied, de tijd, waarin Luther leefde, nog niet rijp, wij verwijten hem niet, dat hij ook dit werk niet tot stand bracht, al verheugen wij ons, dat het beginsel der ware vrijheid in later dagen, in verband ook met het maatschappelijke vraagstuk, heeft aangevuld, wat Luther ongedaan liet.

Het hervormingswerk van Luther was eenzijdig. Dat hij echter sedert zijn verblijf op den Wartburg steeds meer een behoudsman zou geworden en voor de gevolgen van zijn eigen standpunt zou teruggedeinsd zijn, is een gevoelen, waarin ik niet kan deelen. Was hij eenzijdig, dit schrijve men hieraan toe, dat hij niet alles zijn kon, en de erkenning, dat hij in menig opzicht te kort schoot, vermindert zijne grootheid niet. Luther bleef, na het groote woord, te Worms gesproken, ook daarna, gedurende zijn verblijf op den Wartburg en later, dezelfde, die hij vroeger was. Dit blijkt reeds uit zijn geschrift tegen ‘de hemelsche profeten’, waarin hij, naar wij zagen, bij hooge afkeuring van hunne voorgewende openbaringen hun beroep op het gezag van Mozes afwijst met de bewering, dat Mozes den Christenen niet aangaat en dat de 10 geboden alleen in zoover voortdurende kracht hebben, als zij tevens geboden der natuur zijn, zoodat b.v. de Joodsche Sabbath de Christenen niet bindt, en de dienstmaagd, die op zondag er geen bezwaar in vindt, haar huiswerk te verrichten, geacht moet worden een Gode welgevallig werk te doen, met verwijzing naar Col. II:16, 17, Gal. IV:10, 11, Jes. LXVI:23. Ook zijn gedrag te Coburg, tijdens den Rijksdag, die te Augsburg in 1530 werd gehouden, pleit tegen de bewering, dat Luther een behoudsman zou geworden zijn. Toen zijne vrienden zich derwaarts begaven, bleef hij te Coburg achter, omdat het, nadat over hem de rijksban in het Wormser edict was uitgesproken, ongeraden geacht werd, dat hij zich te Augsburg zou vertoonen. Toch blijft hij dezelfde moedige man van voorheen, waar hij zich wendt in geschrifte tot de geestelijken, aldaar vergaderd, en zijne waarschuwende stem laat hooren tegen eene toenadering tot Rome, waartoe zelfs mannen als Melanchton en Brenz zich geneigd toonden. Luther is overtuigd, dat de zaak des evangelies den bijstand van den Rijksdag niet behoeft, herinnert er aan, hoe de Kerk, sedert zijn verzet tegen den aflaatshandel, van een tal van onzedelijke praktijken en misbruiken was gezuiverd, hoe zelfs bisschoppen, de pauselijke dwingelandij moede, hem toegejuicht en zich verheugd hadden, dat

hij, door de monniken op te ruimen, ‘de luis uit hunne pels verwijderd had’. Had hij zich hierdoor verdienstelijk gemaakt zelfs jegens de Roomsche kerk, hoeveel meer, schreef hij, hadden zij hem te danken, die zijne beginselen omhelsd hadden! In plaats van bisschoppen, die in weelde leefden, waren eenvoudige doch wetenschappelijk gevormde leeraars opgetreden; de Bijbel had de plaats ingenomen van heiligenlegenden, en praktische zedelijkheid, in Staat, huisgezin en maatschappelijk beroep, een onvruchtbaar kerkgebaar vervangen. Wierp men hem tegen, dat hij oproerige bewegingen in de hand gewerkt had, hij wijst er op, hoe hij tegenover woelzieke ijveraars het heil der Kerk alleen van de vrije prediking des Woords verwacht had. Een nieuwigheidszoeker was hij niet. Wat hij predikte, was van ouder dagteekening dan het bidden van paternosters, het doen van bedevaarten en dergelijke dingen. Werd hij beschuldigd van eigenmachtig zich tegen de Kerk verzet te hebben, Luther vraagt naar de geloofsbrieven dier Kerk, en of hij en de zijnen dan ook niet behoorden tot de Kerk, tenzij men het kenmerk der Kerk hierin mocht willen stellen, dat men Gods woord verandert en de ware godsdienst lastert. Hier is het toch niet genoeg, uit te roepen: Kerk, Kerk, maar moet het bewijs geleverd worden, dat men uit naam der ware Kerk spreekt, want zonder dat zou de duivel zich wel kunnen uitgeven voor God. Ook den zegen, aan de opheffing van het celibaat verbonden, brengt hij ter sprake en stelt tegen de ongebondenheid der priesters de vroomheid over van het Christelijk gezin. Alleen op het punt der bisschoppelijke macht is hij rekkelijk, maar stelt aan de bisschoppen de voorwaarde, dat zij evangelische predikers aanstellen. Voldoen zij hieraan niet, Luther kan hun steun ontberen. ‘Het gewelf des hemels, waaraan de sterren flonkeren, rust’, schreef hij, ‘niet op zuilen. Toch staat het onbeweeglijk vast.’

Luther, gelijk wij hieruit zien, is niet van een man van vooruitgang conservatief geworden, al liet hij ook nu en dan, om des vredes wil, gelijk vroeger tegenover Von Miltiz, zoo ook bij andere gelegenheden, bepaaldelijk in zijne aanbeveling van den godsdienstvrede te Nürnberg in 1532, zich tot concessiën verleiden, waardoor hij de zaak der Hervorming in gevaar bracht. Wat hem hiertoe bewoog, was echter geene behoudzucht, maar de vrees, van door verzet den aangeboden vrede, in het nadeel van het hervormingswerk, onmogelijk te maken. Liet zijn werk nog veel te wenschen over, hij heeft gedaan, wat hij, naar de gave, hem geschonken, doen kon. Als heraut van het humanisme kon hij niet optreden, in wiens schatting ‘Frau Vernunft’ eene ‘Bestie’ was, ‘die het geloof den hals moest omdraaien’, en mannen als Socrates, omdat zij heidenen waren, eene prooi geworden waren der eeuwige verdoemenis. Evenmin kon, op maatschappelijk gebied, hij zich in de bres stellen voor de vrijheid, wiens gezichteinder nog altijd niet verder reikte dan het gebied van Kerk en godsdienst.

Doch ook op theologisch gebied eischte zijn werk verbeteringen, die hij, van alle wijsbegeerte afkeerig, niet kon aanbrengen. Op de reformatie van Luther zouden volgen: reformatie in spraakkunst en critiek, de vrijmaking der wijsbegeerte door Descartes, en op maatschappelijk gebied omwentelingen, als die onder Cromwell en Willem III in Engeland en, in het laatst der vorige eeuw, in Frankrijk met het goede, daaruit, in weerwil van vele gruwelen, die haar gekenmerkt hebben, voortgekomen. Dit op te merken, doet niets te kort aan de verdiensten van den geloofsheld, aan wien de eer toekomt, de volken van Europa van het priesterjuk van Rome bevrijd en ons geleerd te hebben, elk gezag af te wijzen, dat, onder welken titel ook, zich zou willen stellen tusschen ons geweten en God. Dat een groot deel der Protestantsche Christenen zich naar Luther genoemd heeft, was niet in zijn geest; nog minder, dat men, in plaats van den geest der Christelijke vrijheid, waarin hij gestaan had, aan te kweeken, het aannemen zijner bijzondere meeningen tot een kenmerk gemaakt heeft van kerkelijke rechtzinnigheid. ‘Groote Luther’, riep Lessing uit, ‘gij hebt ons verlost van het juk der traditie’, maar als hij er bijvoegt: ‘wie zal ons verlossen van het nog ondraaglijker juk der letter’, dan moge die vraag te recht gedaan zijn, met het oog op de oud-Luthersche formulier- en letterdienst in zijn tijd, zij geldt Luther niet, voor wien geene letter maar de H. Geest, zij het ook in een vorm, die ons vreemd geworden is, de laatste grond van het geloof was. Liever dan naar Luther noemen wij ons ‘hervormden’, omdat wij er naar streven, in Luther's geest, als vrije Nederlanders, het hervormingswerk niet slechts op kerkelijk, maar ook op wetenschappelijk, zedelijk en maatschappelijk gebied voort te zetten, overtuigd, dat hierdoor voor zijne nagedachtenis eene eerzuil zal gesticht worden, schooner, dan weldra het nageslacht in zijne geboortestad zal doen verrijzen.

J.H. SCHOLTEN.

Over den oorsprong van het christendom.

Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst. Vijf Voorlezingen, naar de Opdracht van de Bestuurders der Hibbert-stichting, te Oxford en te Londen gehouden door A. Kuenen, Hoogleeraar te Leiden. Leiden, S.C. van Doesburgh.
Historisch-Critische Bijdragen naar aanleiding van de Nieuwste Hypothese aangaande Jezus en den Paulus der vier Hoofdbrieven door J.H. Scholten. Leiden, S.C. van Doesburgh.
Bijdrage tot de Kennis van het Oudste Christendom door J. Herman de Ridder Jr. 's Gravenhage, G.C. Visser.
Apologetische Polemiek, door Dr. J.J. Prins, Hoogleeraar te Leiden. Leiden, A.H. Adriani.

II.

Is het zoo geschied? Die vraag zal niemand, welke belangstelt in godsdienst en Christendom, verwonderen. Sinds eenigen tijd waren wij reeds gewoon aan de bewering, dat men van Jezus niets wist. Eene bewering, die, naar het schijnt, weinig gemoederen verontrustte. Misschien ook, omdat het bleek, dat zij, die van Jezus niets wisten, ten slotte toch nog vrij wat van hem konden verhalen. Ik denk hier aan Ernest Havet, die beweert, dat maar één feit uit Jezus' leven vaststaat: zijne veroordeeling door Pilatus; verder zijn ons alle feiten onbekend; zelfs Jezus' ziel ontsnapt ons; doch die na die bewering een tamelijk volledig beeld van Jezus geeft en eindelijk in het Evangelie vindt een oorspronkelijk accent, dat zeer waarschijnlijk te danken is aan de ziel van Jezus, waarvan het Evangelie den indruk ons vertoont. Men kon zoo denken, dat van Jezus toch nog genoeg te weten was. Anders werd het, - en de vraag aan den aanvang van dit gedeelte verkrijgt daardoor meer beteekenis - sinds al den volke bekend werd de meening van Prof. Loman. Uit zijne voordracht, in den winter van 1881 in de Vrije Gemeente te Amsterdam gehouden, waarvan een overzicht werd opgenomen in de *Stemmen uit de Vrije Gemeente*; uit het debat, door deze voordracht uitgelokt in geschriften en op vergaderingen, waarvan de dagbladen verslag gaven, weet ieder, dat volgens genoemden geleerde ‘Jezus niet de persoon is dien de evangeliën ons voorstellen als in werkelijkheid te hebben geleefd, maar de belichaming, ik zeg niet van een enkel idée, maar van een reeks van ideën, de symboliseering, de verpersoonlijking van denkbeelden en beginselen, die eerst in het Christendom der 2de eeuw tot hun volle recht zijn gebracht’. ‘Hij is de ideële zoon der Joodsche natie zelve met haar taai geduld, met haar onverzettelijk geloof, met hare volharding bij de beloften Gods, met haar profetisch enthousiasme; der Joodsche natie, die haar kruis heeft gedragen en dus door de wereld is vertrapt geworden. Niets anders dan de lijdende Messias, de knecht Gods die ook is opgestaan uit zijn vernedering en gekroond is met heerlijk-

heid.' En laat ik hieraan toevoegen, wat Prof. Loman elders schrijft naar aanleiding der lijdensgeschiedenis: 'Bevatten die oudste verhalen naar den oorspronkelijken aanleg de Messiaansch gekleurde herinneringen uit den bangen tijd der bloedige tragedie, te Jeruzalem en te Rome gespeeld; is hier de met de Christusfiguur als saamgesmolten Jezus de verzinnelijking en symboliseering van de vroomheid, zoowel als van de profetische geestdrift, van den heldenmoed, zoowel als van het geduld der heiligen en martelaren, maar bovenal van de onoverwinnelijke kracht en de ontwijfelbare zegepraal, den standvastigen vrienden Gods verzekerd, hoe natuurlijk komt ons dan die bonte mengeling der meest verschillende tafereelen voor; hoe wèl wordt het ons te moede, wanneer wij ontwaren hier voor ons te hebben het schoonste en edelste, dat een zwaar geteisterde en onder haren oppermachtigen vijand nedergevelde natie als vrucht van hare beproeving kon te voorschijn roepen en in haar verhoogd vroomheids- en menschheidsideaal, zij het ook met prijsgeving van al hare Patriottische droomen, aan het nageslacht vermocht over te leveren?' Met opzet vermeldde ik hier uitvoerig de hypothese van Prof. Loman, omdat men over het algemeen haar alleen kent naar hare ontkenning, in dezen vorm: Jezus is er niet geweest. Geen wonder trouwens, dat deze ontkenning het meest indruk maakte. Daarmee werd voor zeer velen aangerand, wat in hun godsdienst hun heilig was boven alles. Zij was daarenboven gedekt door het gezag van Prof. Loman's naam. Die naam oefent gezag met het volste recht. En zij werd voorgedragen niet in een werk, dat alleen theologen lezen, maar in het openbaar voor een gehoor van niet-theologen. Hieraan ook is het toe te schrijven, dat juist deze hypothese zulk eene beweging heeft gewekt. Het is toch niet nu voor het eerst, dat zij wordt uitgesproken. Vroeger reeds had een Duitsche geleerde, Bruno Bauer, haar verdedigd en beweerd, dat Seneca de Romeinsche en Philo de Alexandrijnsche wijsgeer de stichters van het Christendom waren. En uit het stilzwijgen van den Joodschen geschiedschrijver Flavius Josefus had in 1878 Prof. Pierson de slotsom getrokken, 'dat inderdaad van dien rabbi niets te verhalen viel'.

Als Jezus dan niet bestaan heeft, hoe hebben wij ons dan het ontstaan van het Christendom voor te stellen? In de rij lezingen, in de Vrije Gemeente gehouden, waarvan die van Prof. Loman de eerste was, heeft Prof. Pierson de tweede gehouden over het Katholicisme. In den aanvang dier voordracht geeft hij op de gestelde vraag een antwoord, dat hier in hoofdzaak volgen mag, omdat hij zich geheel aan zijn voorganger aansluit. De Heidensche godsdiensten hadden tot een drieledig resultaat geleid. Er waren er, die met de oude mythen spotten; anderen lieten haar voor wat zij waren, meenende iets beters te hebben in hunne zedeleer; weder anderen 'hielden de oude mythen vast, maar met het doel om daaraan steeds dieper zedelijken inhoud te verschaffen, om ze te gebruiken als symbolen voor godsdienstige en zedelijke gedachten

en daarin een beteekenis te leggen, steeds meer beantwoordende aan het zedelijk bewustzijn van den mensch'. Dezen gevoelden bij dat zedelijk streven eene leemte; men had eene afgetrokken zedeleer en miste een persoonlijk ideaal; een, op wien men wijzen, naar wien men zich vormen, wiens wijze van leven en denken en gevoelen tot maatstaf dienen kon. In die leemte voorzag het Jodendom. De Heidenwereld was met de Joden in betrekking gekomen en vond bij hen de idee van den Messias of den Christus, waartoe zij zich meer en meer voelden aangetrokken. 'Dat denkbeeld vatte post in de gemoederen; reeds zag men hem voor zich eer er sprake kon zijn van met eenige juistheid zijn beeld te teekenen; in de verwachting van en de liefde tot hem smolten Joden en Heidenen samen.' 'Om den Kristusnaam die het symbool is dier ontmoeting, groepeeren zich nu twee denkbeelden. Het eerste luidt: 'door lijden tot heerlijkheid.' De trekken daarvan worden ontleend aan Jesaja 53, die schoone hymne op de smart. Verdwenen zijn hier de al te sterk nationale kleuren van het Joodsche Messias-ideaal; ze hebben plaats gemaakt voor de gedachte: Christus, de lijder bij uitnemendheid, de lijder die zijn bloed heeft vergoten. Waarom? Waartoe? Men kan 't u nog niet zeggen. Genoeg dat voor het lijdend menschenhart een lijdende Messias is gevonden. Het tweede denkbeeld dat zich onmiddellijk hieraan aansluit, is dat der verheerlijking als vrucht van het lijden; het vindt zijn uitdrukking in de symbolen van opwekking en hemelvaart. Ziedaar het eerste Kristus-ideaal dat de menschheid heeft gegrepen.' Maar men wilde, dat die figuur leven zou met duidelijke omtrekken. Daarom zocht men overal naar woorden en daden van den Christus. Men moest ze zoeken en scheppen, want de overlevering schonk ze niet. Langzamerhand ontstaan de kunstenaars, die het beeld teekenen. Deze boetseerde dit; de ander schetste dat gedeelte, en een derde teekende de schets op. Zoo ontstonden allengs de Synoptische evangeliën. Daarnevens in de eerste helft der 2de eeuw het vierde, waarin 'het feit tot idee wordt gemaakt'.

Ziedaar de voorstelling van Prof. Pierson in groote omtrekken weergegeven. Tal van vragen zijn naar aanleiding van haar te doen. Deze eene slechts wil ik niet verzwijgen. Gesteld, de teekening der Heidenwereld is juist; de behoefte bij de vromen onder hen naar een persoon, op wien zijzelven zien en anderen wijzen konden, inderdaad aanwezig, - laat dan, zoo vraag ik, al het volgende zich niet veel eenvoudiger verklaren, wanneer Jezus een historisch persoon is geweest en dus de Christenen die vrome Heidenen op hem konden wijzen, al idealiseerden zij hem dan ook? Het Messias-ideaal gaf nog geene voldoening aan hunne behoefte; dat kon eerst eene geïdealiseerde persoonlijkheid geven. In deze vraag ligt geen wetenschappelijk argument tegen de hypothese van Prof. Loman en Pierson; doch waar deze laatste naar zijne hypothese de geschiedenis construeert, daar mag daartegenover gesteld worden eene waarschijnlijker constructie.

Doch ik beschrijf slechts en critiseer niet. Op welke gronden de opvatting van het ontstaan des Christendoms, door Prof. Loman voorgedragen, rust, is nog niet volledig aan te geven. De Hoogleeraar is aan de ontwikkeling der bewijzen bezig. Wij wenschen hem kracht en opgewektheid toe, om zijn voorgenomen werk te kunnen voltooien. Het spreekt vanzelf, dat het verder onderzoek geheel thuis behoort op godgeleerd gebied in engeren zin en dus hier buiten bespreking blijft. Toch mag ik er niet geheel van zwijgen met het oog vooral op het geschrift van den emeritus-Hoogleeraar Scholten, dat hierboven genoemd en ons ter aankondiging toegezonden werd. In zijne voordracht in de Vrije Gemeente wijst Prof. Loman behalve op al de tegenstrijdigheden in de Evangelische berichten over Jezus, zoodat het onmogelijk is, een zuiver beeld van hem te teekenen, op het stilzwijgen over hem door den Joodschen geschiedschrijver Flavius Josefus en op de brieven op naam van Paulus. Vooral om deze laatsten is het hem in zijn verder onderzoek te doen. Zijn zij - met name de vier eerste brieven - van Paulus' hand, dan blijven zij staan als bewijzen tegen zijne hypothese. Doch zoo is het niet. Zij zijn pseudonyme geschriften, wier inhoud eerst als de vrucht van latere ontwikkeling moet worden beschouwd. In het *Theologisch Tijdschrift* begon hij dit gevoelen te bewijzen, om straks in een afzonderlijk werk die bewijsvoering in haar geheel te leveren. Hoewel dus de Amsterdamsche Hoogleeraar zijne critiek nog eerst begonnen is, heeft toch zijn Leidsche ambtgenoot de pen opgenomen, om ‘voorloopig op een aantal bijzonderheden te wijzen, die deels het historisch bestaan van Jezus, deels den oorsprong van het Paulinisme betreffen en zich m.i. als onoverkomelijke zwarigheden tegen de genoemde critiek verheffen’. Aan Loman ontzegt hij het recht, om zich te beroepen op het stilzwijgen van Flavius Josefus. Gesteld, de Joodsche geschiedschrijver had niets omtrent Jezus meegedeeld, dan nog zou dit stilzwijgen zich voldoende laten verklaren. De prediking van Jezus, al bevatte zij de kiem, waaruit later het Christendom als wereldgodsdienst zou te voorschijn treden, droeg in de dagen zijner omwandeling althans in Galilea geen beslist anti-Joodsch karakter. Tot hem kwamen de eenvoudigen en hijzelf ging voort in stillen eenvoud zonder zijne stem te verheffen op de straten. ‘Wat *wij* in Jezus groot en verheven vinden en wat hem, ook zonder dat hij het zelf bedoelde, tot wereldheiland heeft gemaakt, werd aan zijne tijdgenooten in joodsche vormen, en, zonder het bestaande af te breken, aangeboden en behoorde niet onder de dingen, die bij de wereld opspraak plegen te maken en in de eerste plaats de stof te leveren, waaraan de geschiedschrijver zijn aandacht schenkt.’ En nu Josefus van dien Jezus slechts weten kan door de mondelinge overlevering van de Christenen in zijn tijd, nu zou het verklaarbaar zijn, dat de aristocraat, die geen hart kon hebben voor Jezus' prediking en van haar slechts hooren kon door hen, die van haar eigenlijk karakter weinig

begrepen, van Jezus geheel gezwegen had. Evenmin acht Prof. Scholten in het laatste gedeelte van Jezus' leven - zijn optreden en dood te Jeruzalem - iets, dat zulk een opzien moest baren, dat de geschiedschrijver het had moeten vermelden. Het feit van zijn dood is toch, van latere Christelijke opsiering ontdaan, dit: ‘Een joodsch man, uit Galilea, te Jeruzalem met de hiërarchie in twist geraakt, wordt heimelijk opgelicht, als een verdacht persoon bij den Romeinschen landvoogd aangeklaagd, en ofschoon van zijn schuld niets gebleken was, door dezen, om aan zijn beschuldigers genoegen te geven, binnen weinig uren, nog voor zijn vrienden er van hooren konden en zonder dat dit de minste volksbeweging had opgewekt, ter kruisiging overgegeven en in stilte begraven.’ - Doch het ‘gesteld’, waarvan bij deze redeneering wordt uitgegaan, behoeft niet te gelden. Wat wij bij Flavius Josefus over Jezus vinden, is, mits ontdaan van latere bijvoegsels, niet onecht. En wat de Paulinische quaestie betreft, Prof. Scholten betoogt, dat de meeste geschriften des Nieuwen Testaments zich alleen dan goed laten verklaren, als daaraan voorafgaan Paulinische geschriften, met name de vier hoofdbrieven; een universalisme, als waarvan het Paulinisme der brieven aan de Romeinen, de Corinthiërs en de Galatiërs getuigt, moet aan de redactie van de Handelingen, van de Evangeliën naar Lucas en naar Mattheus, van de brieven van Petrus en Jacobus en dien aan de Hebreën, van de Openbaring zijn voorafgegaan. In een laatste hoofdstuk tracht Prof. Scholten aan te toonen, dat Prof. Loman geen recht heeft, om bij twee schrijvers uit de tweede eeuw, Justinus den Martelaar en Marcion, steun te zoeken voor zijne stelling omtrent Paulus' brieven. Ook Prof. Prins heeft zich in den strijd gemengd. In zijne *Apologetische Polemiek* heeft hij een hoofdstuk gewijd aan hetgeen Prof. Loman reeds geleverd heeft ter bestrijding van de echtheid van den brief aan de Galatiërs. Volgens dezen exegeet des Nieuwen Testaments levert die bestrijding nog geen enkel steekhoudend argument op.

Het is hier de plaats niet, om dieper in deze quaestie in te gaan of ook maar in de verte te willen uitmaken, wie gelijk heeft. Toch was het mij aangenaam, op het debat tusschen de Hoogleeraren Scholten en Loman de aandacht te kunnen vestigen, en wel om den verkwikkelijken indruk, dien men daarvan ontvangt. Hier is volstrekte afwezigheid van het beruchte odium theologicum. De Nestor der Leidsche school, die in zijne studie toont, het emeritaat, dat de wet hem gaf, nog niet genomen te hebben van theologischen arbeid, tegenover den Amsterdamschen ambtgenoot, die, terwijl hij getroffen is door de droevigste kwaal, welke een geleerde kan overkomen, zijn stoutste werk onderneemt, - twee kloeke kampioenen, tusschen wie de strijd gevoerd wordt royaal en zoo humaan, als alleen echte wetenschappelijkheid en ware liberaliteit dat vermogen. Scholten gevoelt zich gedrongen, ‘ook bij deze gelegenheid de hand te reiken aan den degelijken en waarheid zoekenden geleerde, wien ook zij, die zijn gevoelens op

historisch gebied niet zijn toegedaan, vereeren, en hem dank te betuigen, dat hij ons door zijne beschouwingen aanleiding gegeven heeft, om een gewichtig historisch vraagstuk opnieuw ter hand te nemen'. En Loman put uit de jeugdige kracht, waarvan Scholten in zijne studie het bewijs levert, de profetie, dat hem zijn hooge leeftijd niet verhinderen zal, nog verder een gewichtig deel aan het debat te nemen, en vleit zich met de hoop, dat hunne vereenigde pogingen, wel is waar van verschillende zijden, maar met dezelfde liefde voor de waarheid ondernomen, tot het gewenschte doel hen zullen brengen.

Intusschen, hoezeer wij waardeeren de humane wijze, waarop het debat gevoerd wordt, de strijd blijft toch - en waarlijk niet over een ondergeschikt punt. Een strijd, waarin aanstonds zich tal van geleerden, die in dezen recht van spreken hebben, mengden. Onwillekeurig doet zich bij hen, die geene onverschillige toeschouwers zijn, de vraag op: is het te verklaren, dat in eene quaestie als deze die geleerden tot zoo verschillend resultaat komen? En te eerder vragen wij dit, omdat deze strijd iets opmerkelijks heeft. Niet alleen, dat hij gevoerd werd in den aanvang ten aanschouwe van het groote publiek; maar vooral dit, dat de strijders blijken, aanstonds gereed te zijn met hun resultaat. Prof. Loman heeft het eerst in eene voordracht voor een gehoor van niet-godgeleerden zijne hypothese uitgesproken. En hypothese kan hier niet vertaald worden door onderstelling. Integendeel, het staat voor hem vast, dat de symbolische opvatting van Jezus' persoon de juiste is, het vasthouden aan zijn historisch bestaan eene dwaling. Na het uitspreken van die overtuiging zet hij zich, om die te gaan bewijzen. Nauwelijks is hij daarmee begonnen, of Prof. Scholten is gereed met een geschrift tegen de bewering van zijn ambtgenoot. En Prof. Kuenen verklaart, dat hij in zijne lezingen, opgesteld haast onmiddellijk nadat Prof. Loman zijne beschouwing had voorgedragen, 'willens en wetens ten aanzien van Paulus en den Stichter des Christendoms een daarmede strijdig gevoelen (heeft) uitgesproken'.

Het spreekt vanzelf, dat de stelling, door ieder verdedigd, resultaat is van vroegere onderzoekingen. Prof. Scholten heeft telkens verklaard, dat het hem in zijne critiek op de Evangeliën ook te doen was, om het historisch beeld van Jezus te ontdekken. En voor zijn ambtgenoot te Leiden staat het vast, dat zijne overtuiging ten aanzien van de wording des Christendoms alleen eene andere worden kan in verband met eene daaraan beantwoordende wijziging zijner beschouwing van het Jodendom. Zoo ook is bij Prof. Loman zijne opvatting niet maar eene hypothese, door hem uitgedacht en nu op eens uitgesproken, maar de vrucht van de richting, waarin hij tot nu toe zijne critiek geleid heeft. Met dat al blijft het onze opmerking verdienen, dat in deze quaestie ieder aanstonds gereed is en zich haast, om zijne overtuiging uit te spreken en te verdedigen.

De verklaring van dit feit ligt in de onderscheiden premisse, waarvan

men aan beide zijden bij zijne critiek uitgaat; in het verschillend standpunt, waarop de twee partijen tegenover de quaestie zich plaatsen. Prof. Loman zelf erkent, dat het oogpunt, waaruit Scholten en hij dezelfde feiten, op de wordingsgeschiedenis van den Kanon des Nieuwen Testaments betrekking hebbende, beschouwen, zoo verschillend is, dat daaruit zich ook hunne uiteenloopende resultaten gereedelijk laten verklaren. Hierin ligt geene beschuldiging tegen de critiek en de critici. Eene onbevooroordeelde critiek, in den zin, waarin de Duitschers spreken van 'voraussetzunglos', is er niet. Prof. Pierson zegt ergens: 'Een godsdienst historisch te beschouwen is dien voor te stellen onafhankelijk van onze persoonlijke inzichten.' Mij schijnt dat, althans wanneer wij deze woorden nemen in den volstrekten zin, eene onmogelijkheid toe. Een criticus is een wetenschappelijk man, of zijne critiek heeft geene waarde. Maar welk wetenschappelijk man, die buiten het gebied der exacte kennis zijne onderzoekingen doet, heeft niet zijne bepaalde beschouwing van den loop der dingen, die natuurlijk van invloed is op de manier, waarop hij beziet, wat zich aan zijn onderzoek voordoet. Die beschouwing is geen onfeilbaar dogme; zij is de vrucht van zijn eigen denken en kan dus gewijzigd worden, doch zoolang hij in haar blijft vinden de beste verklaring van hetgeen hij in de menschenwereld waarneemt, zal zij in zijn verder onderzoek zich voortdurend doen gelden.

Kunnen wij nu nog een stap verder gaan en dat verschillend standpunt, de algemeene beschouwing bij beide partijen aanwijzen? Hier is alle reden tot voorzichtigheid. De beschouwing toch hangt samen met allerlei, in dezen met meer of minder gehechtheid aan de traditie, ten slotte met de persoonlijkheid der onderzoekers.

Prof. Prins ziet in zijn ambtgenoot Loman een lid van de familie dier oude philosofen, welke aan het onderzoek der waarheid boven de waarheid zelve de voorkeur schijnen te geven. 'Gewoon de negatieve zijde der vraagstukken, waaraan hij zich wijdt op den voorgrond te plaatsen, paart hij aan zijn scepticisme een groote mate van scherpzinnigheid, die hem overal bezwaren doet ontmoeten, twijfelingen opperen, ongunstige vermoedens uitspreken, ook waar anderen meenen in het verkregene te kunnen berusten. Nergens vindt hij zekerheid.' Prof. Loman erkent dit portret, door zijn ambtgenoot geteekend, niet voor echt. Ook zal in rekening gebracht moeten worden, dat bij Prof. Prins de verontwaardiging haar aandeel heeft gehad in het mengen der kleuren, waarmee hij het portret van zijn ambtgenoot heeft geteekend. Toch ligt in de schets zeker deze waarheid, dat tusschen Prof. Loman en zijne Leidsche bestrijders zich het onderscheid openbaart, dat altijd gevonden wordt tusschen meer conservatief en meer critisch (niet sceptisch) gevormde geesten.

De verontwaardiging over de critiek van zijn ambtgenoot spruit bij Prof. Prins ten deele voort uit een godsdienstig motief. Voor het geloofsleven is de persoon van Jezus onmisbaar. Geldt ditzelfde motief

ook bij de andere bestrijders van Prof. Loman? Wij kunnen hier alleen constateeren, dat Prof. Scholten zijne instemming betuigt ‘met hen die evenals Loman zelf van oordeel zijn, dat wij hier staan voor een zuiver historisch vraagstuk, waarmee onze godsdienstige overtuigingen evenmin staan als vallen’; dat ook in zijne schatting ‘de waarde van het Christendom als godsdienst niet afhangt van de vraag wie het eerst met woord en daad het gepredikt hebben’. ‘Dit neemt echter niet weg, dat het historisch beschouwd, niet van belang ontbloot is, te weten, of aan heroën als Jezus en Paulus een werkelijk bestaan al of niet moet worden toegekend, en of het Christendom zijn ontstaan en verdere ontwikkeling aan den invloed dier persoonlijkheden te danken heeft, dan wel aan een hypothetischen tijdgeest, in een kring van menschen, die de idee van een lijdend en zegepralend Israël in het leven, het lijden en de opstanding van Jezus aanschouwelijk gemaakt hebben.’ En Prof. Kuenen heeft het uitgesproken, dat onze godsdienst, onze vroomheid onafhankelijk moet zijn van eene historische persoonlijkheid, al is toch daarom deze voor haar niet onverschillig.

Dit wijst heen naar een verschillend standpunt, waarop beide partijen zich plaatsen in hunne historiebeschouwing. Misschien komt dat nergens sterker uit dan in Prof. Kuenen's beschouwing van het Buddhisme. In zijn onderzoek naar dien godsdienst stuit hij eindelijk op het bezwaar, dat volgens sommige geleerden de Buddha niet een historisch persoon, maar een mythisch wezen is. De debatten hierover zijn nog niet gesloten; doch zóó staat de zaak wel, dat ‘de verklaring van het Buddhisme uit den persoon des stichters niet langer gewettigd is’. Maar daarmee is nog niet uitgemaakt, dat, al kunnen wij het beeld van den stichter niet juist uit de legende te voorschijn brengen, de Buddhistische godsdienst ook geen stichter gehad heeft. Het recht, om daarvan te blijven spreken, moet buiten de legende om worden veroverd. De hoofdvraag is dan: is het Buddhisme al of niet ‘une oeuvre impersonelle’? Prof. Kuenen antwoordt op deze vraag ontkennend. In de persoonlijkheid des stichters alleen vindt hij de verklaring van het feit, dat de Buddhistische monnikenorde, in onderscheiding van andere uit denzelfden tijd, geworden is eene kerk; tallooze leeken-broeders en -zusters in zich opneemt; straks de grenzen van Indië overschrijdt - in één woord, dat uit de monnikenorde de wereldgodsdienst ontstaan is. Hij licht deze bewering toe, door eene parallel te trekken tusschen de Buddhistische monnikenorde en die der Franciscanen. In die parallel was geene plaats voor de andere, gelijktijdig met die der Franciscanen ontstane orde van bedelmonniken, de Dominicanen. In de stichting van den heiligen Dominicus lag die expansieve kracht niet, welke juist die van Franciscus van Assisi karakteriseert. Vanwaar dit verschil, terwijl overigens tusschen de beide orden zoo groote overeenkomst bestaat? ‘Zooveel is zeker, dat het volkomen beantwoordt aan het per-

soonlijk onderscheid tusschen de beide stichters. De naïeve eenvoud en de onbegrensde barmhartigheid maken Franciscus van Assisi tot een man des volks, terwijl Dominicus door den gestrengen ernst van zijn karakter en door zijne hooge waardeering van de kerkelijke wetenschap tot Groot-Inquisiteur voorbestemd scheen te zijn. Niets is natuurlijker dan de onderstelling dat zij den stempel huns geestes op hunne stichting gedrukt en daarmede ook hare toekomstige ontwikkeling als voorgeschreven en bepaald hebben.' Moet niet hetzelfde ter verklaring van het Buddhisme worden aangevoerd? 'Kan hetgeen zijne orde van andere asceten-vereenigingen kenmerkend onderscheidt wel iets anders wezen dan de afdruk der individualiteit van haren stichter? Hij, Çakya-Muni, is het geweest die, alleen te midden van zijn tijdgenooten, het plan heeft opgevat en aanvankelijk uitgevoerd, om de vruchten van zijn dieper inzicht ook aan hen toe te reiken, die buiten den kring zijner leerlingen stonden. Dat is het waarop het hier aankomt. En dat is tevens, zoo mij niet alles bedriegt, een *persoonlijk* denkbeeld, niet het uitvloeisel van een of ander wijsgeerig of onwijsgeerig stelsel, maar eene van die 'groote gedachten, die' - naar het bekende woord van Vauvenargues - 'uit het hart opkomen.' Den man in wien dat denkbeeld oprees, dien éénen zullen wij 'wereldheiland' noemen en, van zijne mededingers ontslagen, bij de verklaring van den grootschen uitslag, die zijne onderneming kroonde, het toeval kunnen laten rusten. Voor de overdrijving van de heroën-vereering en bovenal voor de bewondering van gewaande heroën wenschen wij ons te wachten. Maar niet minder voor al wat zweemt naar miskenning van de persoonlijkheid en hare beteekenis. Wat daartoe zou kunnen verleiden, is, zoo ik wel zie, de afkeer van het mysterie. Maar - dat is er nu eenmaal en laat zich niet wegcijferen. Ook wordt het niets minder groot, wanneer wij van het enkelvoud een meervoud maken'(*).

Ligt in de laatst aangehaalde woorden misschien uitgesproken, wat Prof. Kuenen en Scholten van Prof. Loman onderscheidt? In een verslag van het door den laatstgenoemde over zijne opvatting gesprokene op de vergadering van Moderne Theologen vind ik dit: 'Men vergete toch nooit, dat hetgeen enkele personen doen weinig beteekent tegenover hetgeen de Gesammtheit tot stand brengt. De persoonlijkheid is alles werd gezegd. Men kan even goed zeggen: de persoonlijkheid is niets. Wat beteekent de persoon als hij alleen staat? Dit geldt ook voor het Christendom. Het Christendom zooals wij 't nu kennen en liefhebben staat of valt niet met, wordt niet verklaard door een persoon, die zoo weinig concreet-persoonlijks aan zich heeft. Het Christendom is het product van allerlei gebeurtenissen en stroomingen, waarvan de eersten vallen in het begin onzer jaartelling.' Mij dunkt, hier staan tegenover elkaar twee beschouwingen, waarvan bij de verklaring van een bepaald feit wordt uitgegaan. De eene, die de gebeur-

(*) Kuenen, a.w., blz. 231 vlg.

tenissen en de geestesstroomingen tijdens het ontstaan van eene nieuwe beweging niet verwaarloost, maar de beweging zelve in haar ontstaan verklaart uit de persoonlijkheid, die den stoot geeft; de andere, die die verklaring zoekt alleen in de continuïteit der ontwikkeling, dus in het milieu, waarin de nieuwe beweging ontstaat, en vreest, dat door zulk een heros die continuïteitswet zal worden verbroken.

Het is misschien niet overbodig, voordat wij verder gaan, tegen een mogelijk misverstand te waarschuwen, dat het gevolg kon zijn van het niet scherp onderscheiden tusschen het Christendom, zooals wij het nu kennen en liefhebben, en het oorspronkelijk Christendom. Om dat laatste alleen is het ons thans te doen; om de vraag, of dat Christendom door Jezus is gesticht, ja dan neen. En niet om die andere vraag, in welke verhouding ons Christelijk ideaal tot Jezus staat. Ligt het aan mij, als ik dit onderscheid, door Prof. Loman zoo duidelijk geaccentueerd in zijn *Gids*-artikel over het onuitsprekelijke in den godsdienst(*), in zijne latere stukken niet altijd even scherp terugvind?

Na dezen tusschenzin keer ik terug tot mijne bewering, dat Prof. Loman in zijn onderzoek uitgaat van de premisse, dat eene nieuwe godsdienstige beweging als die van het Christendom bijv. niet verklaard mag worden uit eene eminente persoonlijkheid, omdat men daarmede die persoonlijkheid wegneemt uit het kader der menschelijke ontwikkeling. Men vergunne mij hier eene lange aanhaling uit hetgeen Prof. Loman schreef in *De Gids* van 1880 (2de deel, bl. 41 vlg.) onder den titel van 'Antiek en Modern Christendom': 'Ongemerkt, maar zeker neemt het aantal toe dergenen, die aan den vooruitgang in de historische wetenschap althans zóóveel te danken hebben, dat zij zich verlost voelen van het fanatisme, hetwelk hen belette in de groote mannen der oudheid, menschen van gelijke bewegingen als wij zijn te erkennen. De nivelleerende kracht der historische kritiek op onze beschouwing van het glorierijke verleden deed ons echter niet alleen de bijgeloovige vereering van de lichten onzer kerkgemeenschap vaarwel zeggen. Zij had een anderen veel belangrijker invloed op ons denken, naardien zij ons het ideaal van menschengrootheid leerde reinigen en verheffen. Naarmate wij bij het determineeren van grootheden uit den voortijd spaarzamer zijn geworden met het toekennen van de epitheta: goddelijk, hemelsch enz. nemen wij ook zeldzamer onze toevlucht tot hel en satan, waar het ons te doen is om de juiste uitdrukkingen te vinden tot kenschetsing van die figuren op het tooneel der geschiedenis, welke ons weerzin inboezemen. De reden van dit verschijnsel is niet hierin te zoeken, dat onze eerbied voor het edele en groote in de wereld verdoofde, onze verontwaardiging over het lage en slechte verkwijnde. Neen, wij moeten hier veeleer denken aan de ontwikkeling van ons onderscheidingsvermogen, onze meerdere geoefendheid in het waarnemen van details en nuances. Wij moeten hier denken aan den invloed,

(*) Jaargang 1879, eerste deel, bl. 61.

op geheel ons denken geoefend door de strenge toepassing der empirische methode op alle wetenschappen in den nieuweren tijd; een invloed, die zich o.a. openbaart door het streven om al het buitengewone in het licht te plaatsen der algemeene orde, en het schijnbaar wonderbare uit het oogpunt van de alles beheerschende wet te leeren beschouwen en begrijpen. Geldt ongeloof aan het wonder in onzen tijd meer en meer voor een teeken van gezonde hersenen en behoorlijke opleiding, wij hebben ons over deze steeds krachtiger zich uitsprekende publieke opinie slechts te verheugen, daar immers zulk een ongeloof de natuurlijke vrucht is van een gezond geloof, het geloof nl. aan de verhevenheid en schoonheid der onverbrekelijke orde, het geloof aan den onuitputtelijken rijkdom der natuur, het geloof aan de grootheid van den mensch als product der natuur.' Deze redeneering wordt geïllustreerd door hetgeen de Hoogleeraar oordeelt over de beschouwing van den persoon van Paulus. Wil die beschouwing het kenmerk van waarheid dragen, dan moet voldaan zijn o.a. aan deze voorwaarden, 'dat zij niet in strijd is met de ons bekende wetten, waaraan wij allerwegen den mensch en de samenleving gebonden zien; dat zij past in den lijst der geschiedenis voor zoover wij die kennen, m.a.w. dat de verschijning van dezen Paulus op het tooneel der menschenwereld, voor ons nadenken de verschijning is van een wezenlijken mensch en niet die van een fantasma, niet die van een wezen uit andere stof dan wij gekneed, niet die van een engel, van een deus ex machina, wiens daden voor ons even onberekenbaar zijn als zijne hoedanigheden en tegen wiens macht geen historische continuiteit bestand zou blijken'. Welnu, met deze voorwaarden heeft men, dat zijn in casu niet de orthodoxen maar de modernen, het niet nauw genomen. 'Ofschoon in theorie met elke soort van supranaturalisme gebroken hebbende, gebruikte men toch altijd nog het buitengewone, het exceptioneele als maatstaf ter verklaring.' Zoolang wij modernen nog kinderen zijn, d.i. zoolang wij onze moderne wetenschap met ons modern geloofsbeginsel nog niet tot eene eenheid van wereld- en levensbeschouwing hebben gemaakt, zoolang zoeken wij instinctmatig naar den een of anderen afgod, door menschen gemaakt, hetzij dat die afgod heet: 'de eenige meester, de goddelijke menschenvriend, het ideaal van vroomheid, het toonbeeld van heilige broederliefde, de belichaming van het reinste humanisme; - of wel: de geloofsheld van Tarsus, de van God geroepene, de door God bekeerde en door Christus bezielde apostel'. De fout, voor welke niet nadrukkelijk genoeg gewaarschuwd kan worden, is deze: dat wij in onze waardeering van menschen en zaken het vreemde en zonderlinge, het abnormale en op zichzelf staande om die redenen als zoodanig bewonderen en eerbiedigen. Men moet de figuren des Nieuwen Testaments, evenals de schilders hunne beelden, telkens op een afstand beschouwen; staat men te dicht bij hen, dan let men alleen op hetgeen zij individueels en persoonlijks aan zich dragen, en

ziet voorbij hetgeen hen kenmerkt als typen van dien tijd, van dat volk, van dien maatschappelijken en religieuzen kring.

Mij dunkt, uit hetgeen ik aanhaalde, blijkt duidelijk, hoe aan de eene zijde van te voren vaststaat, dat het ontstaan van een nieuwen godsdienst, in dit geval de overgang van den nationalen Joodschen tot den universeelen Christelijken godsdienst, zich niet laat verklaren zonder het optreden van eene eminente persoonlijkheid; terwijl aan de andere zijde het evenzeer vaststaat, dat die verklaring faalt, omdat men in dat geval ter verklaring van dien persoon de toevlucht moet nemen tot het exceptioneele, tot dat, 'wat in strijd is met de ons bekende wetten waaraan wij allerwegen den mensch en de samenleving gebonden zien'; omdat men daarmee miskent de wet der evolutie. Beider resultaat moet een ander zijn, omdat zij de ontwikkeling der menschheid uit een ander oogpunt bezien. Beiden volgden dezelfde richting, maar ieder gaat voort op een ander pad.

Langs welk pad zal de waarheid gevonden worden? Langs beide paden. In dit antwoord ligt geen abstentionisme. Ik acht het oogpunt, waaruit Prof. Kuenen en Scholten de ontwikkeling bezien, juister dan dat van Prof. Loman. Doch - heeft Prof. Kuenen in een debat over deze quaestie te recht gezegd: de een beweert, de persoonlijkheid is alles, de ander, zij is niets, - beide beweringen zijn eenzijdig; met evenveel ernst moet de Joodsche en Heidensche wereld dier dagen worden bestudeerd als de persoonlijkheid, die voor beiden aan het woord, dat in hun hart leefde, klanken heeft gegeven, - welnu, laten beiden dan voortgaan met de oud-Christelijke wereld te onderzoeken ieder van zijn standpunt uit; de een zal den ander opmerkzaam maken op wat hij licht voorbijziet; de eenzijdigheid van den een zal door die van den ander gecorrigeerd worden. Rustig laten wij beiden voortwerken. Welk resultaat verkregen zal worden, zal de uitkomst leeren. Één resultaat zeker: dat ook uit deze onderzoekingen de waarheid ten aanzien van den oorsprong des Christendoms helderder zal te voorschijn komen.

III.

'Rustig laten wij hen voortwerken' - dat wil natuurlijk niet zeggen, dat hij, die belangstelt in deze dingen, - en zij zijn de belangstelling waard van ieder wetenschappelijk, van ieder beschaafd man - nu ook alle vragen, die tegenover een voorloopig resultaat als dat van Prof. Loman bij hem opkomen, zal onderdrukken, om kalm toeschouwer te blijven. Integendeel, vragen als deze: hoe laat zich verklaren, dat de Heidenen van de Joden hebben overgenomen niet den Messias, die een theocratisch Koning zijn zou, maar wel den lijdenden knecht Gods, wanneer het kruis van Golgotha geene werkelijkheid maar een symbool is geweest? Hoe is het te begrijpen, dat, wanneer bij het ontstaan van het Christendom 'het enkelvoud in een meervoud' moet

worden veranderd, de namen van de Profeten des Nieuwen Verbonds geheel onbekend zijn gebleven, profeten, die niet slechts een Jezusbeeld hebben gevormd, maar een Evangelie hebben samengesteld, zoo eenvoudig en zoo verheven als dat der bergrede of van de gelijkenissen? Is het Evangelie van Gods Vaderliefde ook eene vrucht van de 'Gesammtheit'? En allerlei andere vragen, die ten gevolge van de critiek, door Prof. Loman geoefend op de onder modernen traditioneel geworden voorstelling van Jezus' persoon, oprijzen, - zulke vragen prikkelen de belangstelling en bewaren ons voor napraten. Daar is in eene quaestie als deze niets droeviger dan het napraten òf van den een òf van den ander. Wij hebben hier te doen met een onderzoek, dat eerst na diepe en omvattende critiek tot een vaststaand resultaat kan leiden. Dat onderzoek is in goede handen. Wachten wij ons nu voor conservatief weegeklag of radicaal geschetter.

En wachten wij ons voor nog iets anders! Als ik schreef: rustig laten wij beiden voortwerken, dan doelde ik vooral op de godsdienstige passie, die zoo licht zich mengt in deze quaestie en ons oordeel over haar. Het ideaal - schrijft Boissier naar aanleiding van Renan's werk over den oorsprong des Christendoms - het ideaal zou zijn, dat men zich met dit onderzoek even koel kon bezighouden als met dat naar de Koningen van Rome. Maar ook dit blijft nog een ideaal voor de meesten. En het verwondert mij niet, dat Prof. Prins, wien het moeite heeft gekost, zijne wetenschappelijke kalmte te bewaren, een woord schrijft, dat van verontwaardiging tintelt. Men moet eraan gewennen tegenwoordig, dat ook zijne beste geloofsovertuigingen tot quaestiën worden gemaakt, waarover gedebatteerd wordt, - toch, als het geschiedt, dan is het te verklaren, wanneer voor eene wijle de kalmte verdwijnt en men toornig wordt tegen dien 'scepticus', die ook alles op losse schroeven wil zetten. Het zijn waarlijk niet alleen 'kleinmoedige en bekrompen zielen', die zich tot verzet geprikkeld voelden, toen zij op eenmaal moesten hooren: wat gij tot nu toe van het oudste Christendom, van Jezus met name, meendet te weten, dat is louter het werk van uwe phantasie; eene illusie, dat gij althans eenige historische trekken van het Jezusbeeld meendet te kunnen aantoonen. Men vergete niet, dat de meesten op eens de negatie hoorden; want veel meer dan negatie behelst Prof. Loman's voordracht in de Vrije Gemeente niet. Zijn intieme wetenschappelijke kring moge geheel voorbereid; zij, die zijne laatste *Gids*-artikelen met aandacht gelezen en zich de moeite gegeven hebben, om in hun inhoud zich in te denken, half voorbereid zijn geweest, - van het groote publiek, ook der theologen, geldt dit in het geheel niet. Zoo werd onrust en verontwaardiging gewerkt. Wordt niet - zoo vroeg men onrustig - de twijfelzucht, die toch al zoo sterk om zich henengrijpt en alles op losse schroeven zet, gevoed? Geeft men niet een wapen te meer in de hand der tegenpartij, die nu triomfantelijk kan uitroepen: 'Daar

gaat het heen met de moderne critiek; alles vernietigt zij'? En men vergete evenmin, dat waar het godsdienstig belang zich misschien te zeer in deze discussie heeft gemengd, het niet moeilijk zou vallen, om ditzelfde aan te wijzen bij de voorstanders van Prof. Loman's hypothese en bij haar vader; waaruit dan verklaard kon worden zekere heftigheid ook in hunne woorden, en bij Prof. Loman zelf de niet te miskennen overdrijving, waarmee hij het gevoelen van de 'moderne kinderen' schetst. Is intusschen dit een en ander te verklaren, het zou niet goed zijn, als het zoo bleef. Is Prof. Loman bezig, om zijne stelling wetenschappelijk toe te lichten, wij hebben rustig dat werk af te wachten.

Doch om dat rustig te kunnen doen, hebben wij, terwijl de critiek haar werk voortzet, de vraag te overwegen, van welken invloed die critiek zijn kan op de waarde van het Christendom. Om juist te oordeelen, moeten wij hier onderscheiden tusschen objectief en subjectief Christendom. Dat is: tusschen het Christendom, dat daar buiten ons als godsdienst in de menschenwereld gevonden wordt, en ons eigen Christendom, ons Christelijk-godsdienstig zijn. Daar is sinds achttien eeuwen een godsdienst, die den naam Christendom draagt; is het resultaat, waartoe Prof. Loman komt, zijne lijkrede? Wie zich Christen noemt, moet hij, zoodra hij dat resultaat aanvaardt, van dien naam afstand doen? En, wat nog meer zegt, zal die critiek geene schade doen aan het Christelijk geloof en het dus blijken, dat het modern-godsdienstig zijn weinig innerlijke kracht bezit en ten slotte aan tering bezwijken zal? Ziedaar vragen, waarop nu reeds een antwoord gezocht kan worden en dient te worden door allen, voor wie, om welke reden ook, het Christendom nog blijft een van de belangrijkste verschijnselen in onze maatschappij.

Het Christendom dan, objectief genomen, als een der vormen van godsdienst, houdt het op te bestaan, wanneer het resultaat der historische onderzoekingen Prof. Loman in het gelijk stelt? Die vraag kan bevreemding wekken. Een historisch geworden godsdienst houdt niet op te bestaan, wanneer de verklaring van zijn oorsprong blijkt eene andere te moeten zijn, dan men tot nu toe als de ware aannam. Zoo is het inderdaad, naar ik meen. Toch moet de vraag gesteld worden, omdat het aantal Christenen, dat deze vraag in bovengenoemden zin zou beantwoorden, nog klein is. Voor de meesten staat en valt het Christendom met den persoon van Jezus. En het zijn niet alleen Christenen, die aldus oordeelen. Volgens Eduard von Hartmann is het centrale leerstuk des Christendoms de verlossing door Jezus Christus. Daarin verschilt het van het Buddhisme, waarmee het overigens het karakter van verlossingsgodsdienst gemeen heeft, dat het die verlossing alleen door middel van den verlosser Jezus Christus mogelijk acht. Nu meent Von Hartmann, dat het Christendom - altijd naar zijne opvatting - eene doodelijke crisis doorloopt in de Duitsche moderne theo-

logie, ten gevolge van hare beschouwing van den persoon van Jezus. Ik zeg met opzet Duitsche moderne theologie, omdat deze over het algemeen vrij wat conservatiever is in hare dogmatiek dan de Nederlandsche. Hoeveel te meer zou hij dan het Christendom reeds gestorven achten, - ik zeg niet eens, wanneer Loman mocht blijken gelijk te hebben, - maar reeds waar een onderzoek en eene discussie naar aanleiding van diens hypothese mogelijk zijn. Hartmann's diagnose van de crisis heeft hier te lande weinig indruk gemaakt. Hij mag beweren, dat nergens bestreden is de centrale stelling van het leerstuk der verlossing door Christus, die bewering bewijst eenvoudig, dat hij slechts enkele vertegenwoordigers der moderne theologie kent. Sinds lang stond bij de modernen in ons vaderland vast, dat - hoe hoog men Jezus ook achtte - het Christendom niet was, wat Von Hartmann het noemt, ja, niet mocht zijn Christusvereering. Jezus' persoon had waarde als voorbeeld, groote waarde - verlosser was hij niet. Men kent het onderscheid tusschen het geloof in Jezus en het geloof van Jezus. Zij allen nu, die het, in dit opzicht althans, met Von Hartmann eens zijn, dat het Christendom is belijdenis van Jezus Christus, zij moeten van oordeel zijn, dat het ophoudt te bestaan, zoodra het blijken mocht, dat die persoon niet behoort tot de geschiedenis. Ja, zij moeten verder gaan. Zij moeten als ongewettigd verwerpen het onderzoek naar het historisch bestaan van Jezus. Het feit van de Godsopenbaring in zijn persoon, in hem, het vleeschgeworden woord Gods, behoort niet tot het domein der historische critiek; het is een feit van hooger orde, dat door die critiek niet kan worden aangeraakt. Voor hen echter, die meenen, dat critiek alles mag onderzoeken, voor wie Jezus is een historische persoon, voor hen heeft de daar straks gestelde vraag nog eene andere beteekenis. Het feit moet worden erkend, dat sinds het optreden des Christendoms als afzonderlijke godsdienst hij zich bewoog om de belijdenis van Jezus Christus als den verlosser. Straks werd onder de modernen het geloof in Jezus vervangen door het geloof van Jezus en noemde men het Christendom den godsdienst van Jezus. Gesteld nu, ook dien laatsten naam kan het Christendom niet meer dragen, mag het dan met historisch recht nog langer Christendom heeten? Moet dan deze godsdienst het adjectief Christelijk niet laten varen, om zonder naam voort te leven?

Daar zijn er zeker, geneigd, om aan deze vragen eene andere toe te voegen: gesteld, het moest, wat zou het schaden? Wat doet de naam hier af? Ja, zou het geen vooruitgang wezen, als modernen van dien Christennaam afstand deden; dan was er een hinderpaal te meer uit den weg, die hen nu belet, om zich onverdeeld aan het humanisme te wijden; en wij waren eene groote schrede nader gekomen aan den algemeenen godsdienst der menschheid. Misschien. Ik kan daarover moeielijk oordeelen, omdat dat humanisme, die ‘Menschheitsreligion’, voor mij altijd nog te zeer mist het preciese, nog te vaag is, dan

dat ik zou kunnen zeggen, of het wenschelijk is, daarvoor den Christennaam prijs te geven. Wat ik tot nu toe onder den naam van humanisme in onderscheiding van Christendom hoorde prediken, scheen mij toe, in hoofdzaak Christelijke moraal te zijn zonder godsdienst. Ik acht het noodzakelijk, die twee bijeen te houden, opdat niet de eerste verzwakke. En zoo zou men met den Christennaam reeds dit uitspreken, dat men den godsdienst behouden wil. In de kerk der toekomst - naar Max Müller's teekening - brengt ieder mede, wat hem in zijn godsdienst de parel van groote waarde is. Is er ook gevaar bij het laten varen van den Christennaam, dat men gaat verloopen in het vage, het algemeene en niet behoudt die ééne kostbare parel? Als Lessing in het bekende gesprek tusschen Nathan en Saladijn de betrekkelijke waarheid en waarde van elken godsdienst laat uitkomen, handhaaft hij toch de beteekenis der traditie. Laat ieder naar hetgeen hij als het beste in zijn godsdienst geërfd heeft van zijne ouders, ernaar streven, om de hooge waarde van zijn geloof aan anderen te toonen. Zoo is het meer dan het behouden van een naam, als men zich Christen wil blijven noemen: het is het handhaven eener traditie. Het uitspreken van de overtuiging, dat men zich beweegt op de lijn der Christelijke ontwikkeling; dat er continuïteit bestaat tusschen zijn eigen en het oorspronkelijk Christendom. Het schijnt mij toe, dat voor hen, die prijs stellen op godsdienst, in die overtuiging kracht schuilt. Vooral tegenwoordig. Het zijn geene dagen, om een nieuwen godsdienst te stichten; en waar in het heden zooveel armoede aan godsdienstzin gevonden wordt, schijnt mij het dwepen met den algemeenen godsdienst der toekomst ontijdig. De wetenschap, dat men voortzet eene ontwikkeling, voortarbeidt aan de - laat ik het noemen - Christelijke taak, geeft steun en sterkte bij ons streven, naar ik meen.

Zoo kom ik terug op de bovengenoemde vraag: gesteld, het blijkt, dat Jezus geen historisch persoon geweest is; dat het Christendom niet aan hem zijn ontstaan te danken heeft, moet dan niet het historisch recht op den Christennaam worden opgegeven; wordt dan niet gebroken met de Christelijke traditie? Ik zie niet in waarom. Zeker, het zou zoo zijn, als het Christendom was eene bepaalde leer, een eenmaal vastgestelde godsdienst - maar dat is het voor niemand, die zich in modern-godsdienstige kringen thuis gevoelt. Dat is het Christendom ook van huis uit niet. Hier helpt ons Prof. Kuenen in zijne Lezingen. Het Christendom is ontstaan uit het Jodendom. ‘Het wordt geboren uit het nationale leven der Joden; het staat in onmiddellijken samenhang met den politieken nood dier dagen, die de verwachtingen verlevendigt en de aspiratiën wekt, welke zich in den loop der eeuwen uit den nationalen godsdienst hadden ontwikkeld.’ In het Christendom herleeft het profetisme - maar nu opnieuw geboren uit het volk, zooals het onder de bedeeling der wet in dat volk zich ontwikkeld had. Aan dien oorsprong heeft het Christendom ‘het

te danken, dat het onafgewerkt en onafgesloten de wereld inging'. Aan zijne eerste belijders geeft het noch eene afgeronde wet als de Islám, noch een afgewerkt stelsel van kloostertucht, van levensregelen en van metaphysica als het Buddhisme. Het geeft hun eene taak: 'het zoeken van de formule voor het Christelijk geloofsleven, het uitdenken en uitwerken van de daarbij passende theorie, de verwezenlijking niet slechts van de idee, maar ook het opsporen van de wegen, waarlangs dit zou kunnen geschieden'. Dit moet uit zijn aard de taak blijven der opvolgende Christengeslachten. Het Christendom is dan ook het allerveranderlijkst, zooals Richard Rothe met recht heeft gezegd. Die historische beschouwing van dien godsdienst 'erkent - hoe kan het ook anders? - het groote verschil tusschen de drie hoofdtypen: de oudste belijders van Jezus' naam, het Catholicisme en het Protestantisme: tusschen de wereldvlucht der eerste Messiaansche gemeenten, de naar wereldheerschappij strevende Kerk en de van den Christusgeest allengs meer doordrongen wereld. Maar in die alle en in hare tallooze schakeeringen ziet zij de verwerkelijking - meer of minder zuiver en volledig - van het Christelijk beginsel. Wat zijn ze dus alle te zamen dan "het Christendom?"'

Maar nu dat Christendom zoo onafgewerkt de wereld inging, als een beginsel, of, wilt ge, als beginselen, die in toepassing gebracht, in eene formule tot eenheid verbonden moesten worden, nu ligt het voor de hand, dat die toepassing, die formuleering zou plaats hebben 'in overeenstemming met de heerschende behoeften en in aansluiting aan den bereikten trap van beschaving', dáár waar het doordringt. 'Het Christendom is er krachtens zijnen oorsprong op aangelegd en ziet zich dan ook gedrongen, alom met het nationale leven zijner belijders nieuwe verbindingen aan te gaan. Het kan niet anders dan zich nationaliseeren en doet dat dan ook in den loop der eeuwen telkens. Zijn geschiedenis is die der wederkeerige werking van de in engeren zin Christelijke beginselen en de nationale ontwikkeling der Christenvolken.' Als wij dan spreken van het Christendom, dan is de kern daarvan zeker de oud-Christelijke beginselen - maar die beginselen, zooals zij tot ons gekomen zijn en invloed op ons geoefend hebben door eene ontwikkeling van achttien eeuwen henen, waarin zij in aanraking zijn gekomen met de beschaving van allerlei volken en tijden en daaraan het hunne gaven, om wederkeerig daardoor verrijkt te worden. Ons Christusbeeld, het beeld van den idealen mensch, zal rijker zijn dan het Jezusbeeld der Synoptische Evangeliën. Toch - als wij ons recht handhaven, om van Christendom te blijven spreken, dan is het, omdat wij in het Christendom van onzen tijd, van onze modern-religieuze kringen erkennen de ontwikkeling van het oorspronkelijk Christendom, welks beginselen daarin blijven voortleven: het geloof in den Vader, het geloof in den mensch, het geloof in het Godsrijk.

Is deze redeneering juist, dan is het voor het Christendom - objectief beschouwd - eene vraag van zuiver historischen aard, of het door Jezus gesticht is ja dan neen. Of wij historisch recht zullen blijven houden op den Christennaam, hangt van geheel andere overwegingen af. Hiervan, of wij de beginselen van het Christendom nog willen en kunnen handhaven. Het Christendom is er, heeft zich door achttien eeuwen heen onder allerlei vormen en gestalten ontwikkeld, in veel rijker nuanceering, dan menigeen vermoedt; het valt niet met eene andere verklaring van zijn ontstaan dan de tot nu toe als historischwaar erkende.

Eene vraag, die dieper ingrijpt, is de andere: welken invloed kan het op ons eigen Christendom oefenen, wanneer het blijken mag, dat Prof. Loman den juisten weg heeft ingeslagen tot verklaring van den oorsprong des Christendoms? Is Jezus geen historisch persoon - hoe staat het dan met het Christendom - nu subjectief genomen? Men behoeft niet eens gelezen of gehoord te hebben het uiteenloopend gevoelen van modernen over deze vraag, om te weten, dat zij moeilijk te beantwoorden is. Het geldt hier een practisch religieus belang. In theorie zijn allen het over één punt eens. Afhankelijk van de uitkomst van het critisch onderzoek is het Christelijk-godsdienstig leven niet. Niemand onder hen wil meer bezitten een ‘historisch geloof’, d.i. een godsdienstig geloof, dat afhankelijk is van bepaalde historische feiten. Het was trouwens niet anders te verwachten. Eene der groote veroveringen van de moderne richting is wel deze, dat men in haar midden streng onderscheid ging maken tusschen hetgeen behoort tot het gebied van den godsdienst en tot dat der historie, en op dat laatste vrij critiek ging toepassen in de volle overtuiging, dat de godsdienst nooit schade kon lijden van de resultaten der historische critiek. Ook zij, die met gerustheid Prof. Loman's verder onderzoek afwachten, omdat zij meenen, dat het historisch bestaan van Jezus voldoende gewaarborgd is, ook zij spreken het uit, dat geen motief, aan den godsdienst ontleend, die critiek mag belemmeren. Deze opvatting van de betrekking tusschen godsdienst en geschiedenis is, wat de modernen principieel onderscheidt van alle meer of min behoudende fracties onder de Nederlandsche theologen.

Doch al zijn alle modernen het theoretisch in dezen eens, waar het de practische vraag geldt naar den samenhang tusschen hun geloofsleven en Jezus' persoon, is die eenstemmigheid verbroken. Noemt Prof. Loman het ‘een dwaling, wat in veler oog de stelligste waarheid is, namelijk, dat 't beter zou zijn, beter zelfs voor de ontwikkeling van 't gezonde godsdienstige leven, om aan Jezus van Nazareth als religieusen heros de plaats te laten behouden, door hem sinds eeuwen ingenomen, dan gehoor te geven aan de bedenkingen door zeer enkelen onder de heder daagsche critici tegen de historiciteit(*) van de-

(*) Wie verlost ons toch van da leelijke woord?

zen persoon ingebracht', en wenscht hij, dat wij in vollen ernst zullen onderzoeken, of 'onze zoogenaamde historische Jezus niet meer afbreuk doet dan voordeel aanbrengt aan 't wezen onzer vroomheid'; beweert Dr. Hugenholtz, dat het aan de stevigheid van het godsdienstig geloof als zoodanig niet kan toe- of afdoen, of de trekken van het Christusbeeld in meerder of minder mate ontleend zijn aan den persoon van Jezus van Nazareth, - daartegenover stelt Dr. Cramer, dat in het afgetrokkene het geloof onafhankelijk wezen moge van feiten uit de historische wording des Christendoms, in werkelijkheid het daarin steun en den waarborg zijner geldigheid vindt; wenscht Prof. Prins bovenal, dat zijne leerlingen niet toegeven 'aan het vermoeden, alsof het voor ons geloofsleven vrij onverschillig zijn zou, of het Christendom, dat wij belijden, al of niet is uitgegaan van eene zóó verheven persoonlijkheid als Jezus geweest moet zijn en ook geweest is. Het tegendeel is waar. Juist aan zulk een voorganger en leidsman op den weg des geloofs en des levens hebben wij, zijne zwakke volgelingen, de meest dringende behoefte'; en acht Prof. Kuenen de persoonlijkheid niet onverschillig voor ons godsdienstig leven; met Jezus is hij rijker dan zonder hem.

Wanneer deze quaestie met stemmen kon worden uitgemaakt, zouden, vermoed ik, vele stemgerechtigden zich buiten stemming houden; zij zouden het niet wagen, nu reeds een beslist oordeel over deze practische quaestie uit te spreken. De tijd ligt nog niet zoover achter hen, dat zij het als eene der zegeningen van de moderne richting beschouwden, in Jezus te kunnen zien een mensch en in hem te bewonderen zijne menschelijke grootheid, zichzelven en anderen te kunnen wijzen op zijn voorbeeld. O, zij weten wel, dat een zuiver historisch beeld van Jezus niet te geven is; dat ten zijnen aanzien allerlei vragen overblijven; dat dus het beeld van den Nazarener, dat zij zich vormden, ten deele zijn ontstaan te danken had aan hunne phantasie; doch de hoofdtrekken bleven toch aan den historischen Jezus ontleend. Is het zoo vreemd, dat zij zich niet op eens kunnen indenken in den toestand, waarin de historie hun dan geleerd zal hebben, dat Jezus er niet geweest is? Zij zijn dankbaar, dat hier geene sprake is van een plotselingen overgang; dat de radicale wijziging in de verklaring van den oorsprong des Christendoms, gesteld, zij bleek de juiste te zijn, eerst na lang en ernstig onderzoek als zoodanig zal worden erkend. Zij wenschen dus voorloopig zich te onthouden van eene besliste uitspraak over iets, dat hun intiem geloofsleven raakt. Van dit voorloopig zich onthouden worden zij niet teruggebracht door de overweging, dat, waar hetgeen zij van Jezus meenen te weten, toch zoo weinig is, het voor hen niet veel verschil zal maken, of zij thans moeten erkennen niets van hem te weten. Deze redeneering getuigt naar hun oordeel van groote oppervlakkigheid. Daar is een groot onderscheid tussched het weinig weten van iemand en de overtuiging, dat die iemand

niet bestaan heeft. In het eerste geval zal ik toch uit de weinige trekken, die mij van zijn persoon bekend zijn, een beeld kunnen vormen, dat wel ten deele de vrucht is mijner verbeelding, maar bij welks constructie aan mijne phantasie door de bekende trekken, door den tijd en de omgeving, waarin die persoon leeft, de richting is aangewezen, waarin zij mag voortteekenen, en tevens de grenzen, waarbinnen zij beperkt moet blijven. Het beeld, dat aldus voor mijn oog verrijst, is toch in zekeren zin een historisch beeld. En wat in dat geval meer zegt, het is het beeld van een persoon. In het tweede geval zal ik desnoods een phantasiebeeld kunnen teekenen, maar dat toch nooit op gelijke lijn met het eerste kan worden gesteld. - Neen - meer indruk kan op hen maken eene andere overweging. Er wordt gezegd, dat, ook al was Jezus een historisch persoon, hun godsdienstig bestaan toch ten eenen male onafhankelijk van hem wezen moet; juist het zien op hem maakt hun geloofsleven zwak; immers weerhoudt het hen, om alle kracht voor dat leven te zoeken in zichzelven. Ongetwijfeld ligt er waarheid in deze waarschuwing. Doch laat ons de zaak practisch bezien. Daar is een, dien men beschouwt, en naar men meent te recht, als een heros op godsdienstig gebied, als den beste onder Gods uitverkoren kinderen; zal men dan niet op zijn voorbeeld zien, en zal dat voorbeeld niet geven versterking aan het godsdienstig leven; zal ik mij aan dien held niet telkens als kunnen oprichten, en zal niet zijn geloof kracht meedeelen aan het mijne?

Dit brengt mij vanzelf tot mijne laatste opmerking. Voor hen, die zich onthouden willen van vooralsnog een beslist antwoord te geven in de gestelde quaestie, kan nog eene andere reden daartoe bestaan. Zij hooren de onderscheiden antwoorden, die gegeven worden. Hoe sterk sommigen, en onder hen mannen, voor wier vroomheid zij eerbied hebben, beweren, dat - al hangt de religieuze waarde van het Christendom objectief niet af van zijn Stichter - zij toch zonder hem armer zouden zijn voor hun eigen godsdienstig leven. Zij hooren anderen, evenzeer ‘vastigheden der waarheid’ onder hen, het tegenovergestelde betoogen. Wat is dat? Is het bij die eersten een voor modernen onbehoorlijk hangen aan de traditie? Speelt hun - misschien onbewust - een dogmatisch vooroordeel parten? Ik vrees, dat men met deze oorzaken in rekening te brengen zich al te gemakkelijk van de zaak afmaakt. Trouwens, zij van hun kant zouden dan waarschijnlijk een soortgelijk dogmatisme bij de tegenpartij kunnen aanwijzen. Schuilt misschien bij de eersten misverstand, omdat zij niet behoorlijk onderscheiden ‘tusschen het voor ons oprijzend ideaal, waaraan onbetwistbare waarde toekomt en de voorstelling die men krachtens de overlevering koestert aangaande de wijze waarop het ontstond’? Ik aarzel, om hierin de verklaring te zoeken. Onder hen, die dan aan dat misverstand zouden lijden, zijn er, die niet licht de zaken misverstaan en de gave der onderscheiding in zeer sterke mate bezitten. - Toch

brengt de laatste opmerking ons iets nader aan de verklaring en leert zij ons, de zaak los te maken van de vraag naar Jezus' historisch bestaan en haar uit breeder oogpunt te bezien.

Toen ik zocht naar eene verklaring van het verschillend resultaat, waartoe reeds aanstonds onderscheiden theologen gekomen waren ten opzichte van Jezus' historisch bestaan, heb ik die meenen te vinden in eene bepaalde premisse, waarvan zij bij hunne historiebeschouwing uitgaan, nl: de onderscheiden waarde, door hen toegekend aan de persoonlijkheid in de ontwikkeling der menschheid. Is, waar het geldt een religieus belang, ook ditzelfde motief werkzaam? Uit hetgeen ik aanhaalde van Prof. Loman's *Gids*-artikel over Antiek en Modern Christendom, weten wij, dat volgens hem de vrucht van de nivelleerende kracht der historische critiek, op de heroën van het voorgeslacht geoefend, ook deze is, dat ons ideaal van menschengrootheid reiner werd en zich verhief. In dat gansche artikel is het hun te doen, om aan te toonen, hoe antiek en modern Christendom moeten worden samengevat in een hooger, d.i. een meer omvattend begrip, het humanisme, ‘de macht die den mensch beschaaft en ontwikkelt niet volgens een gereedstaand model, maar naar het ideaal dat, uit de menschheid zelve geboren, met haar opgegroeid en ten alle tijde haar als een lichtende vuurkolom op de reize door de woestijn naar het beloofde land is voorafgegaan’. Zoo verrijst dát ideaal van mensch, in het streven waarnaar allen, van welke richting of welke kerk ook, zich één kunnen gevoelen. Zie ik goed, dan heeft de Hoogleeraar eene verklaring van dit artikel gegeven in eene Rede, door hem in hetzelfde jaar gehouden als eerevoorzitter van het Protestantenbond, waarin hij deze stellingen ontwikkelt: boven ons Bond sta het Protestantisme; boven ons Protestantisme sta het Christendom; boven ons Christendom sta het Humanisme. In hetgeen hij geschreven heeft naar aanleiding van de Jezusquaestie, komt hij telkens op dit punt terug. Wij hoorden het reeds: zoolang wij modernen nog kinderen zijn, zoolang zoeken wij instinctmatig naar den een of anderen afgod, door menschen gemaakt (op dien afgod mag misschien de critiek hare nivelleerende kracht wel toepassen); dat is nog het overblijfsel van het oude supranaturalisme, dat schade doet aan de eenheid, waarbij ware vroomheid alleen bestaan kan. Laat men dan ook niet met bezorgdheid de ‘beeldstormerij’ gadeslaan en hoofdschuddend spreken van gemis aan piëteit jegens de heroën der Christelijke oudheid. ‘Wat er overdreven en eenzijdig was in den heroëncultus zal uitgezuiverd worden. De van fictie en schijn gereinigde historische werkelijkheid zal ons in ons streven naar het hoogste levensideaal betere diensten bewijzen dan de liefelijkste illusiën en de voor onze verbeelding meest bekoorlijke vooroordeelen.’ Dat laatste zal ieder ongetwijfeld toestemmen. Waarheid zal ons beter dienst doen bij ons streven naar het ideaal dan fictie en illusie. Doch de vraag, waarom het thans te doen is, is eene andere. Wint het ideaal

van menschengrootheid aan reinheid en verheffing, wanneer die heroën, die voor ons krachtens de richting, waarin wij ons bewegen, de wolke van getuigen vormen, genivelleerd worden; wanneer zij worden symbolen van de ideeën, die in de menschheid leefden en uit haar zich hebben ontwikkeld? Daar is in eene discussie over deze quaestie gezegd, dat door de symbolische opvatting van Jezus' persoon niet verloren gaat de bevrediging der onuitroeibare behoefte aan het opzien tot heroën uit den voortijd. 'Blijft het ideaal waartoe wij opzien niet hetzelfde, afgezien van de vraag of er een historische persoonlijkheid achter staat? Mozes' geschiedenis is legende gebleken, toch blijft Mozes, zooals Michel Angelo's meesterhand hem beitelde, ons voor oogen staan als de type van den krachtigen wetgever. Buddha's historiciteit is zoo goed als weggevallen, toch zal de pessimistisch getinte zelfverzaking in dit ideaal van Indische vroomheid daardoor haar kracht en invloed niet verliezen. Zoo zal ook de Christus voor ons dezelfde blijven al bleek het zonneklaar, dat ook wij de trekken van zijn beeld niet aan de historie, maar aan het ideaal der christelijke eeuwen, en aan het ideaal van ons eigen hart hebben ontleend. De wolke van getuigen gaat op deze wijze geenszins verloren.' Juist, dat is de quaestie. Is dat waar? Of - om precieser te spreken - zal het streven naar het ideaal behouden zijn drang, wanneer de heroën van ons geslacht verliezen hunne representatieve beteekenis? Daar is toch onderscheid tusschen eene geïdealiseerde persoonlijkheid en een gepersonificeerd ideaal. Het Christusbeeld, dat ons voor oogen staat, is niet het beeld van Jezus van Nazareth. In dezen is het ideaal van menschelijke volkomenheid niet verschenen, zoodat wij ons niet eenvoudig naar een gereedstaand model hebben te vormen. Doch velen meenen, dat in het Christusbeeld trekken als van den zachtmoedige, den vertrouwende, den zichzelven verloochenende aan den Nazarener ontleend zijn; dat hetgeen dit Christusbeeld tot eene eenheid, een menschelijk ideaal maakt, - het zedelijke, het vrome - aan Jezus te danken is. Zal dat Christusbeeld behouden zijne hooge aantrekkelijkheid, als dat persoonlijke, dat wat werkelijkheid is geweest, eruit wegvalt? Laat dit als voorbeeld gelden. Is het zoo niet in het algemeen? Ik herinner hier nog eens aan de verklaring, die Prof. Pierson geeft van het ontstaan van het Jezusbeeld; hij wijst daarbij op de vrome heidenen, die in hun zedelijk streven eene leemte gevoelden; hunne zedelijkheid had iets afgetrokkens; zij misten een persoonlijk ideaal; konden zij hunne zedelijkheid eens vastknoopen aan een persoon, zoodat men op de vraag: hoe moeten wij zijn? kon antwoorden: weest zooals hij. Zijn de meesten niet aan deze vrome heide nen gelijk? Hebben zij niet diezelfde behoefte? Naar *het* ideaal in zijne eenheid streven wij niet voortdurend. Wij zoeken een trek daarvan in ons te verwezenlijken. Eene bepaalde zijde ervan trekt ons onder gegeven omstandigheden het meest aan. Dat zal afhangen van het oordeel over ons eigen zedelijk bestaan in

verband met den tijd en de omstandigheden, waarin wij leven. Zal dan dat streven in ons niet versterkt worden, wanneer die bepaalde zijde van het ideaal ons te aanschouwen geeft de trekken van eene groote persoonlijkheid, die ons als toeroept: word als ik. Ja - zal daardoor dat streven niet bijwijlen gewekt worden? En blijft datzelfde waar, wanneer het ideaal is - men vergeve mij om de duidelijkheid de ketterij - 'maar' een ideaal? Is er in dat laatste geval ook gevaar, dat de eerbied voor het verheven menschelijke zwakker wordt? Als de heroën worden genivelleerd, dreigt dan ook de achting voor de persoonlijkheid minder te worden en kan veler streven dan ook verloopen in het vage, het ijle?

Ziedaar vragen van hoog belang. Niet voor de hoog zedelijk ontwikkelden; voor hen blijft het ideaal aantrekkelijk, ook al verdwijnt daaruit al het persoonlijke. Maar voor verreweg de groote meerderheid onzer tijdgenooten. Men begrijpe mij hier goed. In de vragen, die ik stelde, mag nooit een motief gezocht worden, om de critische onderzoekingen naar den oorsprong van het Christendom in eene bepaalde richting te leiden. Neen, deze moeten voortgaan zonder te letten op de gevolgen, die hare resultaten hebben kunnen. Ook hier geldt: de waarheid zal ons vrijmaken. Doch staat die critiek mede onder den invloed van eene bepaalde beschouwing der persoonlijkheid en van zijne waarde in de geschiedenis; meent men aan de eene zijde, dat de heroënvereering gevaarlijk worden kan voor het geloof aan de onverbrekelijke continuïteitswet in de geschiedenis en tevens aan het menschelijk ideaal dreigt te ontnemen van hare - mag ik zeggen - menschelijkheid: dan is het geoorloofd, om daartegenover de vraag te stellen, of door het minder worden dier vereering dat ideaal niet verliezen zal aan bepaaldheid, aan grootheid, en het streven ernaar aan drang, aan kracht? Eene vraag van practisch belang tegenwoordig! Daar is bij een groot aantal onzer tijdgenooten geen gevaar, dat zij de heroën van het voorgeslacht tot afgoden zullen maken. Daar is grooter gevaar, dat zij zonder veel te doen aan historische critiek en nog minder aan historie-kennis hen zullen neerhalen van de hoogte, waarop vroegere vereering hen geplaatst had. 'Och, zij waren menschen als wij.' Maar in die uitspraak ligt geene vertolking van den eerbied voor het menschelijk ideaal; vaak wel een vrijbrief voor hunne eigen kleinheid. De grens tusschen nivelleeren en denigreeren is voor velen zeer moeilijk te onderscheiden. Zal men dezen weer winnen voor het streven naar het ideaal, zonder dat men hen leert, zich te buigen voor de imponeerende helden van het verleden? Als daar iets is, wat dezen tijd kenmerkt, - tot zijne schade - dan is het een gebrek aan personen, aan karakters. Men doet alles samen. Is misschien coöperatie de practische omzetting van die beschouwing, die in de geschiedenis zooveel uit de 'Gesammtheit' en zoo weinig uit de personen verklaart? Bij het lezen van Pierson's *Oudere Tijdgenooten* kan de verzuchting in

ons oprijzen: och, waren velen onzer moderne tijdgenooten scherp geteekende karakters als die oudere! En als zij het niet zijn, als de liefde voor en het streven naar het ideaal onder hen soms zoo flauw zijn, kan het ook zijn, omdat zij te veel offeren op het altaar, aan het ‘vage’ gewijd? Prof. Prins wijdt in zijne brochure een krachtig woord aan het adres van Dr. A. Kuyper. Tegenover het streven van dezen en zijne volgelingen in Kerk en Staat wordt het dringend noodig, dat de vrijzinnigen kunnen stellen kloeke persoonlijke karakters, die niet leven bij het betrekkelijke, het vage, maar zich buigen voor absolute eischen, vereeren, wat zij kennen, idealisten zijn met een ideaal. Daartoe - neen zeker is niet noodig terugkeer naar het verleden met zijn afgoderij plegen met de heroën, met Jezus in de eerste plaats. Doch zou daartoe niet dienen kunnen, dat wij, voordat wij de heroën gingen nivelleeren, ons eerst lieten imponeeren door hunne grootheid, hunne kracht? Als deze beschouwingen onder de oogen der lezers komen, zal de vierhonderdjarige gedenkdag van Luther's geboorte in de nabijheid zijn. Laat het beeld van dien held - ja, ook met al zijne hardheid en zijne onverdraagzaamheid - helder en levendig ons, kinderen van dezen tijd, voor oogen staan! Och, wij met al ons streven naar een humanistisch ideaal, met al onze waardeering en onze verdraagzaamheid, wat zijn wij klein bij dien kloeken held! Is het misschien gevaarlijke ketterij, als ik wel wenschte, dat wij iets opofferden van dat humanisme, van die waardeering en die verdraagzaamheid, om allereerst te trachten, kloeke personen te worden?

Augustus 1883.

J. VAN DEN BERG.

Staatkunde en geschiedenis.

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste dl. 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint 1883.

Toen ik een jaar of wat geleden in dit tijdschrift het werk besprak van Mr. W.C.D. Olivier, getiteld: *Van de Staten-Generaal,* toen koesterde ik de hoop, dat zijn boek het begin zou zijn van eene literatuur, waarvan het einde voorshands nog niet te zien zou zijn, en dat al hetgeen in het licht mocht verschijnen, zou strekken tot bevestiging van het constitutioneele beginsel en tot verbetering van onze Grondwet.

Zoo ooit een wensch is vervuld, dan voorzeker de mijne. Na 1877 toch zijn tal van monographieën, brochures en academische proefschriften verschenen, waarvan het meerendeel goede bouwstoffen oplevert voor de aanstaande herziening, terwijl onze literatuur bovendien verrijkt is met twee geschriften, n.l. dat van den heer Heemskerk: *De praktijk onzer Grondwet,* en dat van den heer Buijs, waarvan de titel hierboven is afgedrukt, die beide hunne waarde zullen blijven behouden, al heeft ook eenmaal die herziening plaats gehad.

Intusschen schat ik het werk van den Leidschen Hoogleeraar hooger dan *De praktijk onzer Grondwet* van onzen tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken. Het eerste dunkt mij onpartijdiger, objectiever, wetenschappelijker. Het tweede doet mij soms denken aan een oratio pro domo en vandaar, dat men in dit werk soms schrijvers, ministers of parlementsleden verheven ziet tot den rang van autoriteit, waarop deze wegens wetenschappelijke kennis of buitengewoon practischen zin nu juist niet altijd aanspraak kunnen maken. Ook wil 't mij toeschijnen, dat de heer Heemskerk soms tegenstanders ontwijkt, terwijl de heer Buijs daarentegen ze opzoekt, waaraan we vaak de schoonste en beste gedeelten van zijn boek hebben te danken. En wanneer de heer Heemskerk gemeend heeft, zooals hij in zijn voorbericht schrijft, met citaten spaarzaam te moeten zijn, omdat vele verwijzingen naar andere boeken het lezen niet aangenaam maken,

dan kan de geachte schrijver uit het boek van den Hoogleeraar de kunst leeren, om zoo te citeeren, dat geen oogenblik de regelmatige gang verbroken wordt of een schoone en overkeurige stijl benadeeld. Bovendien, waar de Hoogleeraar citeert, daar kan men tevens overtuigd wezen, dat hij naar waarheid weergeeft, iets, waaromtrent men ten opzichte van den heer Heemskerk nu juist niet altijd zoo zeker kan zijn, gelijk Mr. Fabius in de laatste aflevering van de *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*, jaargang 1882, eenigen tijd geleden met voorbeelden staafde. Het geheele werk van Mr. Buijs maakt dan ook doorloopend een aangenameren indruk dan dat van den heer Heemskerk. Door het geheele boek van den eerste waait een frissche, waarheidlievende geest u tegen, terwijl men nergens eenige rancune tegen dezen of genen schrijver ontwaart. Ja, soms drijft de Hoogleeraar dit zoover, dat hij zelfs den naam van den schrijver, wiens denkbeelden hij meent te moeten bestrijden, niet noemt, blijkbaar alleen maar, om den indruk niet teweeg te brengen, dat hij om persoonlijke redenen hem aanvalt. Slechts één keer heb ik eene ietwat scherpe uitdrukking ontmoet en wel op bl. 661, daar, waar de heer Buijs opkomt tegen de redevoeringen van de heeren Schaepman en Van Nispen, die den 11^{den} December '82 de ook mijns inziens hoogst gevaarlijke leer verkondigden, ‘dat als de wet tegen onze persoonlijke rechtsovertuiging aandruist, wij bevoegd zijn aan die wet gehoorzaamheid te weigeren’. Maar is deze scherpte hier onverdiend? Is ze niet begrijpelijk en vergeeflijk? En is dit niet evenzeer het geval, wanneer hij met niet minder scherpte bestrijdt den heer Van Houten, die bij dezelfde gelegenheid ‘onaangetast wenschte te behouden de bevoegdheid om een voordracht van wet af te stemmen, ook wanneer zij strekt tot uitvoering eener wet’. Ik weet natuurlijk niet, of de Leidsche Hoogleeraar die afgevaardigden, met den heer Wintgens incluis, door zijne argumenten tot beter inzicht heeft gebracht, maar zeker is 't, dat zij Dinsdag 16 October j.l. zulke dwaze stellingen niet hebben verkondigd en zij allen als één man hebben gestemd vóór het ontwerp van wet tot verhooging van hoofdstuk 5 der Staatsbegrooting van het dienstjaar 1882.

Om verschillende redenen waardeer ik het boek van den Hoogleeraar meer dan dat van den Minister. Ook uit een historisch oogpunt staat het hooger. De eerste rust niet, voordat hij bij elk betwist punt de beteekenis en de primitieve bedoeling van het geheele artikel of soms van een enkel woord heeft opgedolven, terwijl de laatste meestentijds niet verder teruggaat dan tot de grondwet van 1840. Intusschen verdient te worden opgemerkt, dat beider uitgangspunt niet hetzelfde is. De heer Heemskerk bespreekt voornamelijk ‘die grondwetsartikelen, waaromtrent practische opmerkingen te maken zijn en geeft van de werking der Grondwet slechts een kort algemeen overzicht. Hetgeen voldoende in de bestaande commentariën en handboeken is

uiteengezet, wenscht hij zoo min mogelijk te herhalen', terwijl bij den Hoogleeraar 'de verklaring van de Grondwet op den voorgrond staat en wel eene verklaring ten behoeve van personen, die de bronnen uit welke zij moet worden geput maar zelden ter hunner beschikking hebben. Eenige uitvoerigheid bij deze toelichting was daarom even onvermijdelijk als de behandeling van allerlei quaestiën, welke voor de practijk hare beteekenis soms lang verloren hebben. Niettemin', zoo vervolgt Mr. Buijs, 'is uit de toelichting de critiek natuurlijk voortgevloeid: critiek èn van de constitutioneele voorschriften zelven èn van de wijze waarop zij worden toegepast.' Staat bij den een alzoo de practijk meer op den voorgrond en bij den ander de theorie, de lezer kan intusschen verzekerd zijn, bij den heer Heemskerk zoowel theorie te zullen ontmoeten, ofschoon naar evenredigheid niet zooveel, als bij den Hoogleeraar practijk.

Beide werken, alhoewel uiterst leerzaam en elkander wederkeerig aanvullende, zijn intusschen niet geschreven, al zullen ze beiden te zijner tijd ook machtige hulpbronnen zijn, met het oog op eene grondwetsherziening. Blijkbaar gelooven ze niet, dat deze spoedig zal tot stand komen. Vrij onbewimpeld verklaart de Hoogleeraar dit in zijne aanteekening op art. 76, terwijl men gelijk gevoelen vindt uitgedrukt bij den heer Heemskerk op bladzijde 5 van zijne inleiding.

Wat mij betreft, ook ik geloof, dat het nog wel wat zal aanhouden, eer we ons zullen mogen verheugen in eene wijziging van onze hoogste Staatswet. Niet, dat er altijd zooveel verschil van meening is over de onbruikbaarheid van vele harer bepalingen; niet daarover loopt de strijd zoozeer, als wel over hetgeen daarvoor in de plaats moet worden gesteld. En ook al ware dit niet het geval, er zijn maar al te veel personen, die eene weglating van ons tegenwoordig artikel 194 tot eene voorwaarde maken van hunne onmisbare medewerking, terwijl in het oog van een niet minder groot aantal juist het behoud van deze bepaling als conditio sine quâ non wordt gesteld voor hunne deelneming aan dezen arbeid. Dreigde in '48 de herziening der Grondwet voornamelijk te zullen stranden op de *vrijheid van onderwijs*, thans loopt men gevaar, die te zullen zien mislukken op de *gelijkheid van recht*, die de voorstanders van bijzonder onderwijs verlangen.

Eerlijk gezegd, ik kan mij de houding van dezen beter verklaren dan die hunner tegenstanders. En vooral tegenwoordig, nu sedert 1878 de neutraliteit der lagere school zich meer en meer oplost in het vermijden van alle onderwerpen, met den godsdienst in verband staande(*). Ofschoon ik de moderne wereldbeschouwing met hart en ziel ben toegedaan en voor mijne kinderen niets liever verlang dan wat men gewoon is neutraal onderwijs te noemen, vind ik toch de woorden: 'met eerbiediging

(*) Art. 1 l[a] g. en art. 16 der wet van 1857 sluiten de Bijbelsche geschiedenis als leervak op de openbare lagere school niet uit. Art. 2 l[a] f en o en art. 16 der wet van 1878 doen dit wel.

van ieders godsdienstige begrippen', zooals ze voorkomen in al. 2 van art. 194 onzer Grondwet en vooral om de wijze, waarop ze worden toegepast, hoe langer hoe meer onbillijk en onredelijk. Ieders godsdienstig begrip, zegt m.i. de heer Heemskerk te recht in zijne aanteekening op art. 194, ieders godsdienstig begrip is innig verbonden en als het ware samengegroeid met ieders gemoedsleven en met de kennis, die ieder heeft of meent te hebben van zichzelven en van de wereld rondom zich. Hoe zal men dan het onderwijs en de opvoeding afzonderen en isoleeren van alle godsdienstige begrippen? En zoo men dit niet doet, hoe dan te voorkomen, dat dit onderwijs en deze opvoeding strijdig zijn met de godsdienstige begrippen, waarin een deel der leerlingen wordt opgevoed? Ieder godsdienstig begrip, of juister gesproken, ieder ernstig beleden godsdienst toch is uit zijn aard exclusief, affirmeert krachtig, hetgeen anderen met evenveel overtuiging ontkennen. Hoe groot is deze moeielijkheid vooral bij het Nederlandsche volk, dat hoogen prijs stelt op vrijheid van godsdienst en in vele kerkgenootschappen verdeeld is? Hoe wordt zij nog vergroot door de twee stroomingen in het grootste en talrijkste kerkgenootschap, de Hervormde Kerk, waarin de confessioneele richting en de moderne levensopvatting in al hare schakeeringen tot het platte materialisme toe (?) elkander den voorrang betwisten.

Onder dergelijke omstandigheden mag m.i. de Staat niet den een uitsluitend ter wille zijn en den ander geheel aan zijn lot overlaten, onder verplichting nog bovendien, om mede te betalen in de belastingen, waaruit de openbare scholen worden gevoed. De Staat heeft niet het. recht, om tusschen de eene en de andere godsdienstrichting partij te kiezen. En nu weet ik wel, dat de voorstanders van de tegenwoordige regeling onmiddellijk hierop zullen zeggen, dat ons openbaar onderwijs juist geene kleur mag hebben, maar erkend moet toch worden, dat dit kleurlooze in allen gevalle *niet* in den smaak valt van eene zeer groote meerderheid. Ja, bijna de helft van onze landgenooten heeft geen vrede met ons openbaar onderwijs. Dit zijn geene vermoedens, maar feiten. De voortdurende toeneming van de gezindheidsscholen bewijst dit ten duidelijkste.

Maar wat dan? De openbare scholen te splitsen in gezindheidsscholen, zooals in Pruisen, en wel in drie: voor Protestanten, Katholieken en Israëlieten, behoudens nog meer splitsing, indien noodig, dit stelsel zou al te veel van de financiën van het Rijk òf van de gemeente òf van beiden vergen. Restitutie te geven aan de bijzondere scholen voor elk kind, dat de openbare school niet bezoekt, ook dit systeem zou, afgezien nog van andere moeielijkheden, te veel kosten veroorzaken. Maar wat dan? Ik stel op den voorgrond, dat het wel niet mogelijk zal zijn, eene regeling uit te denken, die allen zal voldoen. Maar zonder dit nog te willen, is, dunkt mij, toch eene andere mogelijk, die meerderen bevredigt en minder partijdig is dan de tegen-

woordige. Ik zou alles willen laten, zooals 't thans geregeld is, alleen met dit onderscheid, dat de hierboven aangehaalde woorden uit onze herziene Grondwet werden weggelaten en de schoolwet dienovereenkomstig gewijzigd. Of een gemeenteraad een clericaal of een modern onderwijzer benoemt, laat dat zijne zaak wezen en die der kiezers, die de raadsleden benoemen. Indien de gemeentevertegenwoordiging de voorkeur geeft aan een onderwijs met zekere godsdienstige kleur, waarom zal de Staat zeggen, neen, niet die kleur? Waarom moet in eene gemeente, waar zoo goed als uitsluitend Roomsch-Katholieken of confessioneelen wonen, het onderwijs toch tegen den geest en het verlangen der ingezetenen in neutraal zijn? Welk belang heeft de Staat daarbij? Maakt hij op die wijze het onderwijs populairder? Zeker niet. Acht hij eenige godsdienstige richting in het nadeel van den Staat en zijne ingezetenen? Zoo ja, waarom dan aan alle kerkgenootschappen zonder eenige uitzondering gelijke bescherming toegezegd? Waarom hen allen, den een meer, den ander minder, maar toch allen, geldelijk gesteund? Waarom aan alle Nederlanders, van welke richting ook, de vrijheid gegeven tot het oprichten van bijzondere scholen? Waartoe die vrijheid? Indien de Staat aanneemt, dat de openbare zoowel als de bijzondere scholen, dat allen zonder onderscheid er zich op toeleggen, om brave menschen te vormen, bekwame en vaderlandlievende, waartoe dan de eene soort van scholen uitsluitend begunstigd?

Ik vind dit onbillijk en reeds een paar jaar geleden verkondigde ik dit gevoelen in de *Zaanlandsche Courant.* In elke gemeente zou ik den Raad willen laten beslissen, of het onderwijs al of niet eene godsdienstige strekking zal hebben, en zoo ja, welke; nu juist niet door de kerkelijke leerstukken tot een opzettelijk onderwerp van beraadslaging te maken, maar eenvoudig door hen een onderwijzer te laten kiezen, die tot eenzelfde kerkgenootschap behoort als de meerderheid van den raad of van de kiezers of die evenals dezen dezelfde godsdienstrichting is toegedaan. Ik weet wel, dat dan vele ouders, die nu bij voorkeur hunne kinderen de openbare school laten bezoeken, met dat onderwijs daar gegeven, dan misschien geen genoegen zullen nemen, maar daar staat tegenover, dat anderen dat dan wel zullen doen. Hier zal neutraal, daar clericaal onderwijs gegeven worden, al naardat de overheerschende richting der kiezers is. Maar in mijn oog staan allen gelijk. De minderheid moet wijken voor de meerderheid; dat is niet meer dan billijk.

Waarom ook anders? Zoolang de wereld niet volmaakt is, zoolang zal de meerderheid den toon aangeven. Waarom moet eene tot dusverre over het geheel in den lande zegevierende meerderheid ook de richting aangeven in eene gemeente, waar verreweg de meeste ingezetenen niet met die *gemiddelde* landsmeerderheid instemmen? Wie heeft daar voordeel van? Welk nut heeft dat?

Maar meer nog. De wet schrijft iets voor, wat in zeer vele gemeenten

toch niet wordt gehandhaafd. 't Schijnt zoo goed als onbetwistbaar, dat dagelijks de wet wordt overtreden en dat de Regeering onwillig is of onmachtig, haar te handhaven. De in Mei 1881 gehouden interpellatie van den heer De Jonge over de toepassing van art. 33 der wet op het Lager Onderwijs kan iedereen daarvan overtuigen, die maar ooren heeft, om te hooren. In 's lands hoogste vertegenwoordiging, ten aanhoore van de gansche natie, en door niemand weersproken, is toen gezegd, verzekerd, dat de door zoovelen hoog geroemde neutraliteit in de school dagelijks en in tal van gemeenten, niet alleen in Limburg en Noord-Brabant, maar ook in Zeeland en op de Veluwe zoowel als onder den rook van Den Haag met voeten wordt getreden. Het Katholieke kamerlid, de heer Vermeulen, erkent, dat het onderwijs op de openbare scholen van Noord-Brabant zoodanig beheerscht wordt door den geest en den invloed van de Katholieke Kerk, dat zij voor Protestantsche kinderen ongeschikt moeten worden geacht. In Limburg, zeide hij, en in een groot gedeelte van Noord-Brabant bestaat tot nog toe geene noodwendigheid, om bijzondere scholen op te richten; over 't algemeen kan men daar met het openbaar onderwijs, gelijk het thans is ingericht, tevreden zijn. En geen wonder. Of is 't niet waar, wat de heer Lohman zeide, dat in Limburg en Noord-Brabant geen onderwijzer gekozen wordt en geen leesboek gebruikt dan met medeweten en goedvinden van den pastoor?

Vond mijn denkbeeld toepassing, in het wezen der zaak zou in de meeste gemeenten niets worden veranderd. Feitelijk toch bestaat daar, wat ik rechtens verlang. Alleen in die gemeenten, waar thans de staatkundige godsdienstige partijen tegen elkander opwegen, daar zou de uitslag wel een andere kunnen wezen, dan de wet nu wil. Maar wie weet, of de partijen daar niet eene soort van compromis zouden aangaan. Wie weet, of daar, waar de Roomsch-Katholieken en de Hervormden in sterkte vrij wel gelijkstaan, de partijen niet zouden overeenkomen, om bij het bestaan van twee of meer scholen de eene helft in te richten naar het genoegen van de eene partij en de andere scholen ten behoeve van de andere. Bleef aan de respectieve gemeenten uit 's Rijks kas 30 percent van de kosten in haar Lager onderwijs verzekerd, aan Gedeputeerde Staten der verschillende provinciën zou dan met eenigen grond kunnen worden opgedragen, om te waken, dat de belangen der *sterk* vertegenwoordigde minderheden niet werden verwaarloosd. Geschiedde dit, mij dunkt, geene godsdienstige of staatkundige partij zou recht van klagen hebben.

Op deze wijze zou, naar ik mij voorstel, een einde aan den schoolstrijd worden gemaakt. Geene schoolquaestie zou langer eene belemmering zijn voor de vorming van zuiver politieke partijen. De verkiezingen van leden voor de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, van leden voor de Provinciale Staten zouden niet langer worden beheerscht door eene quaestie, die hoe langer hoe meer alles dreigt te demorali-

seeren. De geheele strijd zou worden beperkt tot het gebied van eenige weinige gemeenten, waar nu toch ook reeds deze quaestie de gemoederen verdeelt.

Men houde mij deze uitweiding ten goede, maar ik vraag ieder, die eerlijkheid wil en onpartijdigheid, het sedert jaren aanhangige vraagstuk ook eens uit dit oogpunt te onderzoeken. Ik vlei mij, dat, zoo dit geschiedt, we spoedig zullen zijn aan den vooravond eener grondwetsherziening, die om verschillende redenen hoog noodig is. Want wie zou met den heer Heemskerk en Prof. Buijs niet bijtijds gewijzigd willen zien de 1ste Afdeeling van het IIde Hoofdstuk, om de mogelijkheid van geschillen over erfopvolging af te snijden, vóórdat zij actueel oprijzen en van volkenrechterlijken aard worden; wie niet, evenals zij beiden, art. 76 willen herzien, ten einde het kiesrecht zoodanig te kunnen regelen, als de omstandigheden dit gebiedend vorderen, en om tevens te kunnen voorkomen de knoeierijen, waartoe ons tegenwoordig kiesstelsel aanleiding geeft; wie niet, evenals de heer Heemskerk, de bepalingen *van de defensie* zoo inrichten, als het meest instemt met eene goede legerorganisatie.

Maar indien we tot eene herziening overgaan, moet men de Grondwet dan herzien in haar geheel of zullen we ook genoegen nemen met eene partieele wijziging? Hoe de heer Buijs over dit vraagstuk denkt, wordt door hem in dit werk, voor zooverre het verschenen is, niet gezegd; de heer Heemskerk schijnt er niet afkeerig van. Immers, hij zegt, 'dat eene herziening alleen het XIe hoofdstuk betreffende reeds een weldaad zou mogen heeten'. Wat mij aangaat, ik meen, dat ieder, die eene stelselmatige verbetering van onze Grondwet wil, niet eene herziening van onze geheele Grondwet in eens moet willen. De Grondwet is eene wet van beginselen; hoe zou men dan overeenstemming kunnen verwachten ten aanzien van eene geheele wet, over zoo menige bepaling, waaromtrent de gevoelens vaak zoo lijnrecht tegen elkander overstaan. Herziet men de geheele Grondwet in eens, men loopt gevaar, eene Grondwet te krijgen, die in niemands oogen genade vindt en die een compositum is, een samenstel van weifelende bepalingen, die wel de duidelijkste sporen dragen van transactiën, maar niet van dien kloeken geest, die ontwijfelbaar in eene hoogste Staatswet moet doorstralen, wil zij eene nationale kracht zijn. Mij dunkt, men moet te onzent het voorbeeld volgen van Engeland, al bestaat daar geene in hoofdstukken en artikelen afgedeelde Grondwet. Men eerbiedigt daar het bestaande, tot tijd en wijle eene rijpe ondervinding het gebrekkige of onvoldoende van enkele Staatsinstellingen heeft aangetoond of de openbare meening zich bepaald voor eene verandering daarvan heeft uitgesproken. Gebeurt dit, dan deinst men daar ook geenszins terug, om op zoodanig punt die verandering tot stand te brengen, en vreest men niet die *gedurige schokken*, waarmede de voorstanders eener partieele grondwetsherziening steeds bedreigd worden. Wanneer bovendien het elfde

hoofdstuk van onze Grondwet zoo werd gewijzigd, dat eene gedeeltelijke herziening niet al te moeielijk en omslachtig was, dan geloof ik, dat men, door telkenmale de Grondwet te herzien, wanneer dit gebiedend noodzakelijk was, beter zou doen, dan door haar te verwringen naar de omstandigheden, wat nu en dan wel eens heeft plaats gegrepen.

Maar wat men doe: òf men de Grondwet in haar geheel herzie, òf slechts ten deele, de beginselen moeten daarin eene plaats blijven behouden. Ik zeg dit vooral met het oog op sommige schrijvers, als de heer Lenting, in wiens laatste werkje: *Korte aanteekeningen op de Grondwet* het telkens heet: dit artikel kan geschrapt, omdat het doelloos is; dat, omdat het vanzelf spreekt; dat, omdat het bedoelde onderwerp beter bij eene afzonderlijke wet kan worden geregeld. Ik wil waarlijk geene partij trekken voor elk artikel onzer Grondwet en evenals de heeren Buijs en Heemskerk acht ik ook een enkel artikel hier en daar veeleer schadelijk dan nuttig, maar men zij voorzichtig. In '48 wilde deze en gene ook wel eens een artikel weglaten, omdat het zijns inziens overbodig was, over het behoud waarvan we ons nu echter hartelijk verheugen of over het weglaten waarvan we dikwijls leed zouden gevoelen.

Aangezien voorbeelden meer wekken, dan de beste leeringen vermogen, zij 't mij veroorloofd, te dien einde een paar feiten mede te deelen.

Ik spreek niet van het reeds meermalen aangehaalde artikel 194. Zij, die ons tegenwoordig lager onderwijs zulk een goed hart toedragen, zij vooral zullen beseffen, van hoeveel belang 't is, dat een beginsel in de Grondwet is opgenomen. Zij vooral mogen zich gelukkig achten, dat in '48 de meerderheid der Kamer van de Regeering letterlijk als afgedwongen heeft de 1ste en 3de al. Men weet, dat het toenmalige Ministerie niet dan met grooten weerzin toegaf en alleen omdat anders de geheele herziening een niet minder groot gevaar liep dan hetgeen men had willen ontgaan. Maar ik breng in herinnering, wat er vooraf is gegaan aan ons tegenwoordig art. 89, dat in hoofdzaak zegt, dat de hoofden der ministerieele departementen aan de Kamers, hetzij mondeling hetzij schriftelijk, de verlangde inlichtingen geven. Men zou zoo zeggen, dat eene parlementaire vergadering, wier taak 't is, om toezicht te houden op den gang van het bestuur, en die een niet onbelangrijk aandeel heeft aan den wetgevenden arbeid, per se het recht heeft, om van de ministers de noodige inlichtingen te vragen, en dat dus zulk een recht niet uitdrukkelijk in eene Grondwet behoeft te worden opgenomen. En toch is dit recht wel eens betwist. Hoe vreemd 't ook moge klinken, maar Koning Willem I gelastte bij besluit van 8 Juni 1820 aan de hoofden der onderscheidene departementen van Algemeen Bestuur, ‘om zich van nu voortaan te onthouden eenige, hetzij officieele, hetzij officieuse mededeelingen aan te nemen, welke in onmiddelijk verband staan met

of het gevolg zijn van raadplegingen of besluiten, van eene of andere Kamer der Staten-Generaal, en aan hen door of van wege eene dier Kamers rechtstreeks mogten worden gedaan'.

Wel kwam Zijne Majesteit een tiental jaren later hierop eenigermate terug, maar in 1848 begreep men desniettemin toch algemeen, dat het veiliger was, in de Grondwet zelve een recht te omschrijven, dat men in 1815 gemeend had onbeschreven te kunnen laten.

Ik weet wel, dat men thans onmogelijk acht, wat in 1820 is gebeurd, maar men stelle zich veiligheidshalve maar niet al te spoedig gerust. Toen in 1844 de Negenmannen voorstelden, om den strafwetgever te beletten, 'de leden van de Staten-Generaal van wege hunne adviesen vervolgbaar te stellen of deze aan het gemeene recht, op misdrijf door woord of geschrift toepasselijk, te onderwerpen', werd de nieuwe bepaling in de afdeelingen genoegzaam algemeen afgekeurd. Men beriep zich op de ervaring, welke bewees, dat ook zonder grondwettelijken waarborg de vrijheid van spreken in de Tweede Kamer op voldoende wijze verzekerd was. Doch in weerwil van deze algemeene afkeuring vond de Staatscommissie vier jaren later vrijheid, niet alleen om het voorstel van 1844 te herhalen, maar ook om de beperking van het beginsel der onschendbaarheid, toen nog noodig gekeurd, ter zijde te laten. De Regeering nam het voorstel gelukkig over en deed in hare Memorie van Toelichting helder uitkomen, 1°. dat het den Grondwetgever te doen was niet om eene persoonlijke, maar om eene plaatselijke onschendbaarheid. Niet voor alles, wat de afgevaardigde in deze zijne hoedanigheid mocht zeggen, is hij onttrokken aan de strafwet, maar voor hetgeen hij zegt in de vergadering; en 2°. dat het hier om niets minder te doen is dan om den volksvertegenwoordiger te ontslaan van alle verantwoordelijkheid, althans tegenover den strafrechter, voor datgene wat hij in de vergadering zegt of spreekt. En toch ondanks die breede opvatting van het grondwettig artikel in de Memorie van Toelichting kan men nog niet eens gerust zijn, dat onze rechterlijke collegiën bij voorkomende gelegenheid niet tot eene andere slotsom zullen komen.

Waarop deze onderstelling steunt? Eenvoudig op het feit, ('t is de heer Buijs, die spreekt), dat, ofschoon de rechter nog nimmer aanleiding had, art. 92 der Grondwet rechtstreeks te verklaren, hij dit feitelijk reeds meermalen heeft gedaan door namelijk den zin te bepalen van een gelijksoortig voorschrift, in art. 47 van de gemeentewet opgenomen. Dit artikel is onbetwistbaar beter geredigeerd dan het artikel der grondwet, en wel zoo, dat het elke aanleiding tot misverstand schijnt buiten te sluiten. Terwijl de Grondwet verbiedt, de afgevaardigden in rechten te vervolgen wegens het *advies,* dat zij uitbrachten, betreft de onschendbaarheid van de raadsleden de *stem* of *meening*, door hen in de vergadering geuit. De uitdrukking *stem* of *meening* omvat inderdaad vrij wat meer dan het woord 'advies', want menige

beleedigende uiting, welke in strengen zin moeielijk onder de adviezen kan worden gerangschikt, blijft niettemin onbetwistbaar de uiting van eene meening en deelt dus in de onschendbaarheid, welke artikel 47 der Gemeentewet toekent. De uitsluiting van de rechterlijke macht uit de handelingen der gemeenteraden schijnt dus volkomen, en toch heeft deze macht reeds bij herhaling gelegenheid gevonden, om zich in die handelingen te mengen en de strafwet toe te passen op woorden, staande de vergadering en in haar midden uitgesproken.

Waarlijk, men zij voorzichtig. Men rekene niet te veel op den vrijzinnigen geest van de Regeering of van de Kamers in haar geheel. Artikel 113 werd in onze Grondwet opgenomen, omdat velen in 1845 de bevoegdheid van de Tweede Kamer betwistten, om, afwijkende van het tot nog toe gevolgde gebruik, de Koninklijke troonrede met een eigen en zelfstandig adres te beantwoorden. Niettegenstaande aan de lichamen, *wettiglijk samengesteld*, uitdrukkelijk het recht was gewaarborgd, om verzoeken te richten tot de bevoegde macht, en onder die lichamen ook wel elk van de beide Kamers der Staten-Generaal behoord hebben, niettegenstaande dit, beweerden velen, dat de Grondwet in het algemeen slechts sprak van voorstellen door de Staten-Generaal aan den Koning gericht, en dat zij bepaalde, dat die voorstellen moesten komen van de beide Kamers te zamen.

Nog wil ik de historia morbi aanhalen van één artikel, ten bewijze dat zoowel tegenstanders als voorstanders van eenig beginsel verkeerd doen, met de zaak zelve in de Grondwet onbesproken te laten.

Een van de 27 wetsontwerpen tot wijziging van de Grondwet, in Maart 1848 door de toenmalige Regeering aan de Tweede Kamer voorgelegd, had op den Raad van State betrekking en strekte, om achter ons artikel 72 deze nieuwe bepaling in te lasschen: ‘De Raad van State doet uitspraak in administratieve rechtszaken. Bij de wet worden de gevallen en de wijze waarop dit plaats heeft, bepaald.’ Een deel van datgene, wat de Negenmannen bij de wet wilden hebben ingevoerd, schreef dus de Regeering van 1848 in de Grondwet. En te recht, want ongetwijfeld gold het hier de vestiging van een nieuw en zeer gewichtig constitutioneel beginsel. De Grondwet, waarborgen gevende voor deugdelijke rechtspraak in burgerlijke geschillen, moet, als zij voor de beslissing van administratieve geschillen een soortgelijken waarborg noodig keurt, ook zelve het daartoe vereischte voorschrift uitvaardigen, maar de zorg, om dat te doen, niet overlaten aan den gewonen wetgever. Had men dit goede voorbeeld gevolgd, wij zouden misschien reeds sedert 25 jaren die wel gewaarborgde administratieve rechtspraak hebben, welke nu nog altijd blijft ontbreken. De Staatscommissie oordeelde echter anders; zij hield zich aan het voorstel van 1844 en gaf nu op hare beurt in de Memorie van Toelichting te kennen, dat zij van den gewonen wetgever eene deugdelijke regeling van den Raad van State ‘èn als Regeeringsraad èn in andere opzichten

tegemoet zag’. De Regeering nam de voorstellen van de Staatscommissie eenvoudig over, maar toen deze bij het onderzoek in de afdeelingen in de Tweede Kamer tegenstand ontmoette, bleek 't, dat de meeste leden van het Ministerie eene administratieve rechtsmacht zelfs schadelijk achtten, en dat deze meening zelfs de overhand heeft gehad. En toch, in weerwil van het zeer verschillend standpunt, dat zij innemen, zijn beiden, Regeering en Staatscommissie, het omtrent de redactie van de artikelen 71 en 72 volkomen eens.

Wat volgt hieruit, zoo vraagt de heer Buijs (bl. 310). Vooreerst, dat, wanneer men in de Grondwet eenig leidend beginsel meent te vinden, 'twelk den wetgever zou noodzaken, den werkkring van den Raad van State 'tzij dan uit te breiden, 'tzij dien meer te beperken, althans eene van de twee commissiën, welke de ontwerpen voordroegen, zelve dit beginsel niet heeft opgemerkt. En ten andere, dat beiden van haar standpunt onvoorzichtig handelden met hier aan den wetgever volkomen vrijheid van beslissing te laten. Was de Staatscommissie van oordeel, zooals men reden heeft te vermoeden, dat aan den Raad administratieve rechtsmacht moest worden toegekend, en meende zij te mogen vertrouwen, dat de wetgever uit eigen beweging die rechtspraak zoude invoeren, dan bewees reeds de houding van de Regeering, hoe misplaatst dat vertrouwen was. En omgekeerd, wanneer in het ministerie werkelijk de meening zegepraalde, dat eene zelfstandige administratieve rechtsmacht niet voor Nederland past, dan had het, wetende, hoe sterk dit gevoelen door anderen bestreden werd, wel gedaan met eene bepaling in te lasschen, welke de invoering van dergelijke rechtsmacht onmogelijk maakt.

Onze Grondwet moet zijn eene wet van beginselen. Al kan men zich in de verste verte niet denken, dat onze natie ten aanzien van eenig punt ooit eene andere meening zou koesteren dan nu, toch mag eene nauwkeurige formuleering ervan in onze Grondwet niet ontbreken. Bij de uitlegging ervan moeten wij in de eerste plaats vragen, wat in onze Grondwet staat, en niet, wat er *niet* in vermeld is. Men raadpleegt eene wet, om te zien, wat de wetgever blijkbaar wil, en niet, om te ontdekken, waarover hij zwijgt. De geest van eene Grondwet blijkt allicht zoo goed uit hetgeen zij bevat als uit hetgeen zij *niet* bevat. Alleen het treden in bijzonderheden late zij over aan eene bijzondere wet. Doet men anders, men handelt verkeerd en gevaarlijk. Laat men te veel aan eene bijzondere wet over, het zal ook de rust in het staatkundige leven verminderen. Staat iets in de Grondwet, die toch wel nooit zoo gemakkelijk zal kunnen veranderd worden als eene gewone wet, de verschillende partijen zullen, al is 't ook noode, er zich bij neerleggen. Staat het beginsel alleen in eene bijzondere wet, de overwonnen partij zal elke gelegenheid waarnemen, om triumfeerende partij te worden. De vrijzinnige partij bedenke dit wel, wanneer we aan eene Grondwetsherziening gevorderd zijn. Zij geve geen artikel prijs,

al wordt het daarin uitgedrukte beginsel op dit oogenblik volstrekt niet bestreden. Ik zeg dit vooral met het oog op eene belangrijke uitbreiding van het kiezerskorps, die te eeniger tijd wel niet zal kunnen uitblijven, en in de tweede plaats, omdat hoogst waarschijnlijk dan wel bepaald zal worden, dat de Kamerleden na verloop van zekeren tijd *en corps* zullen aftreden. Geschiedt zoowel het een als het ander, de liberale partij loopt gevaar, dat de anti-liberale partijen elkaar over en weer bij de stembus zullen verplichten; dat zij zich des te nauwer zullen aaneensluiten, omdat zij door versterking van hunne partij ook kans hebben van een of meer hunner beginselen te zien in toepassing gebracht.

Op grond hiervan kan ik niet goed begrijpen, dat de geachte Hoogleeraar, ofschoon het algemeen stemrecht niet toegedaan, toch (op bl. 419) den raad geeft, artikel 76 aldus te lezen: ‘De leden van de Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door hen die de vereischten bezitten welke de wet stelt en op de wijze in die wet voorgeschreven.’ Wanneer de heer Buijs ook op het voetspoor van Thorbecke ons telkens en telkens weer voor den geest houdt, dat eene Grondwet eene wet van beginselen moet zijn, mag hij dan adviseeren, zooals hij ten opzichte van dit artikel doet? Geven die woorden niet zoowel aanleiding tot een terugtred als tot eene invoering van het algemeen stemrecht? En kan zijne redactie verdedigd worden met de opmerking, dat men bij de regeling van het kiesrecht de vrijheid van den toekomstigen wetgever zooveel mogelijk moet eerbiedigen? Zeker niet, en vooral niet, wanneer men, evenals de heer Heemskerk, en welk gevoelen ik deel, de herziening eener Grondwet niet moeielijker wil maken, dan strikt noodig is. Elke Grondwet moet, m.i., alleen het heden en de naaste toekomst op het oog hebben en om die reden moeten daarin geene bepalingen voorkomen, die zoo elastiek zijn, dat daarin ieder leggen kan, wat hij wil.

Ware 't, dat allen steeds dezelfde regelen eener gezonde wetsuitlegging toepasten, men zou zich niet zoo bekommerd behoeven te maken, maar hoeveel staaltjes eener verschillende interpretatie levert onze parlementaire geschiedenis niet op, zelfs van mannen, die, wat bekwaamheid en rechtschapenheid betreft, elkander niets toegeven. Ik denk hier al dadelijk aan den strijd over de souvereiniteit van het Huis van Oranje, in de eerste jaren van 1848 meer dan eens tusschen Thorbecke en Groen van Prinsterer gevoerd. Vindt dergelijk verschil van standpunt zijne verklaring niet in de beteekenis, door die beide Staatslieden aan de Grondwet gegeven? 't Zal zeker wel geen onredelijke eisch van wetsinterpretatie zijn, dat men tot goed verstand van de Grondwet kennis vordert van de wording en van de bedoeling der Staatkundige instellingen, want eerst deze kennis brengt hem, die de wet verklaart, op het standpunt dergenen, die haar gegeven hebben, - en toch... ontmoet men er niet, die den onbillijken eisch stellen

eener nauwkeurige omschrijving van al de attributen, aan elk dier instellingen toekomende, en die een volledigen catalogus van al hare rechten en bevoegdheden verlangen? 't Zou tot zekere hoogte geen onnutte arbeid zijn, zoo men alle meeningsverschillen van eerlijke en deskundige Staatslieden en schrijvers ten aanzien van de onderscheidene grondwetsartikelen eens in het licht stelde. 't Zou zeker tot behoedzaamheid nopen en tot aandachtige overweging van elk woord en van iedere bepaling. Want opmerkelijk is nu en dan menige wetsverklaring. Niettegenstaande b.v. artikel 61 onzer Grondwet zegt, dat de Koning regelt de bezoldiging van alle collegiën en ambtenaren, die uit 's lands kas worden betaald, en alleen ten opzichte van de ambtenaren der rechterlijke macht daaromtrent eene uitzondering maakt, desniettegenstaande wilden sommige leden van de Tweede Kamer de jaarwedde van Gedeputeerde Staten toch in de provinciale wet bepaald hebben. De Minister Thorbecke echter achtte de inwilliging van dien wensch in strijd met de Grondwet en de Kamer berustte in deze ook naar mijne opvatting volkomen juiste zienswijze. Maar heeft men in 1876 niet eene andere meening gehuldigd en in de wet op het Hooger Onderwijs op het eigen voorstel der Regeering niet het minimum der jaarwedde van hoogleeraren vastgesteld? Wanneer de Grondwet zegt, dat de Koning *zijne beeldtenis* op de muntspeciën vermag te doen stellen, zou men dan met De Bosch Kemper mogen aannemen, dat ‘de Koning bij het aanmunten van nieuw geld het recht heeft te beschikken, dat een andere beeldtenis op de munt zal worden geplaatst’? Wie zal opnoemen de verschillende interpretaties, die van ons artikel 76 betreffende het kiesrecht gegeven zijn en die alle met elkander en onderling verschillen? Wanneer de heer Heemskerk meent, dat de Grondwet niet verbiedt, dat de Provinciale Staten en de gemeenteraden traktementen toeleggen aan de kerkleeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen of een niet toereikend traktement genieten, mag men dan niet vragen, of 't dan precies hetzelfde is, of de Grondwet van eenig onderwerp geheel zwijgt of daarvan slechts ten opzichte van één regeeringslichaam gewaagt? Wanneer ze zegt: uit 's lands kas kan een traktement worden toegelegd, wil dit dan toch ook zeggen, dat dit uit de provinciale en gemeentelijke schatkist evenzeer mag geschieden? Zoo ja, waarom dan maar niet van het geheele onderwerp gezwegen? of waarom dan niet gezegd, dat de provincie en gemeenten dat evenzeer vermogen als het Rijk?

Inderdaad, wat den Hoogleeraar immer helder en duidelijk voor den geest staat, het zijn die regelen van eene gezonde wetsuitlegging, waarop hij altijd weer terugkomt. Hij beseft het levendig, van hoeveel belang die zijn voor eene rationeele toepassing van onze hoogste Staatswet. Zoo doet het feit, dat men bij ons nog maar al te dikwijls buiten de Grondwet om de rechten van ons Koningschap bepalen wil, hem op bl. 92 dit zeggen, zonder daarom nog te bedoelen, dat ter verklaring

van onze constitutie kennis van de vroegere Staatsinrichtingen eene onverschillige zaak zoude zijn: ‘De vraag hoe de Grondwet tot stand kwam en wie haar eigenlijk gegeven heeft, moge uit een historisch oogpunt groote waarde hebben, ter bepaling van de rechten en plichten aan vorst en volk toekomende, doet het antwoord op die vraag passende niets af. 't Zij een vroeger absoluut vorst uit eigen machtsvolkomenheid tot de invoering eener constitutie overgaat, 't zij het volk vrij en zelfstandig die constitutie aanvaardt en tegelijk daarmede het Koningschap instelt, in beide gevallen is het resultaat hetzelfde, namelijk dit, dat als eenmaal de Grondwet bestaat, alleen in haar bepalingen een richtsnoer mag worden gezocht voor de rechten zoowel van den vorst als van het volk. Tusschen het Fransche charter van 1814, door Lodewijk XVIII gegeven en de Belgische constitutie, in 1830 door het volk zelf buiten invloed van het Koningschap vastgesteld, bestaat in beginsel geen verschil; de Fransche Koning stond evenmin boven zijn charter als nu het Belgische volk hoven zijn Grondwet staat.

Men kent artikel 59 onzer Grondwet. Men weet, dat daar bepaald is, dat een tweetal onderwerpen daar genoemd bij de wet zullen worden geregeld, terwijl 't dan in de laatste alinea heet: ‘Andere onderwerpen deze koloniën en bezittingen betreffende, worden door de wet geregeld, zoodra de behoefte daaraan blijkt te bestaan. 't Ligt voor de hand dat bij voorkomende gelegenheid ieder in dit artikel legde, wat hij er gaarne in zou gevonden hebben; dezen, waaronder Thorbecke, meenden uit de geschiedenis te kunnen bewijzen, dat de Grondwetgever vaststelling bij de wet van allerlei onderwerpen: tarief, begrooting, belastingen enz. bepaaldelijk had gewild; terwijl anderen aan dezelfde geschiedenis bewijzen ontleenden voor de meening, dat wettelijke regeling eene zeldzame uitzondering behoorde te blijven; dat de wetgever van 1848 dergelijke regeling volstrekt niet genegen was, en dat alzoo - wilde men in weerwil van dit feit toch de tusschenkomst van den wetgever inroepen - niet enkel het bestaan van eene behoefte moest worden bewezen, maar van eene zeer dringende, ja onweerstaanbare behoefte. Laatstgenoemde meening komt de historische waarheid zeker meer nabij dan de eerste, want het is onloochenbaar,’ zegt de schrijver, ‘dat de Staten-Generaal van 1848 wettelijke regeling van koloniale aangelegenheden ernstig vreesden. Maar moet men nu tot de conclusie komen dat alleen in hoogst zeldzame gevallen de hulp van den wetgever behoort te worden ingeroepen? Zeker niet’, zegt de Hoogleeraar en laat daarop den m.i. onbetwistbaar juisten regel van interpretatie volgen: ‘Had de Grondwetgever eene grens getrokken, men zou bij geschil over de vraag hoever die grens reikte, mogen vragen naar de stemming en de bedoeling van hem die deze regeling maakte; maar nu hij ten laatste tot het besluit kwam om eenvoudig geen grens te trekken en de beslissing daaromtrent aan de

gewone wet over te laten, nu wordt het voor ons ook volmaakt onverschillig te weten, welke de eigenlijke stemming van den Grondwetgever is geweest. Immers hij heeft zich op dit terrein met groote, misschien te groote bescheidenheid teruggetrokken en gewild dat niet zijne zienswijze maar de onze beslissen zou.

De vraag: moet de wet regel of uitzondering zijn? is alzoo voor geen beantwoording vatbaar. Wenscht men haar slechts bij uitzondering, de Grondwet laat dan zeker toe zich naar dien wensch te gedragen; wil men haar als regel, er is dan in diezelfde Grondwet niets te vinden wat zich tegen het aannemen van dien regel verzet. Mijns inziens is het ware beginsel,' dus concludeert de heer Buijs met den heer De Waal, 'aangaande elk koloniaal onderwerp op zich zelf, zonder ander gezichtspunt dan het algemeen belang, te onderzoeken, welke macht tot de vereischte regeling de geschiktste zij.'

Ik heb deze woorden in extenso medegedeeld, niet alleen, omdat sommigen zelfs tegenwoordig nog, ofschoon ten onrechte, de grondwettigheid betwisten der vaststelling van de koloniale begrooting bij de wet, maar ook om onzen nieuwen Grondwetgever te doen zien, tot welke interpretatie en toepassing vreesachtige en ontwijkende uitdrukkingen als de hier bedoelde aanleiding geven. Hier is de gewone wetgever volkomen vrijgelaten, want niets is hem geboden of verboden.

Intusschen moet ik doen opmerken, dat niet altijd de gewone wetgever naar believen handelen kan, al bewaart de Grondwetgever omtrent zeker punt het stilzwijgen en al heeft hij den gewonen wetgever ook geen uitdrukkelijk verbod opgelegd.

Naar het oordeel van sommigen zou men tot eene meer zuivere en ware volksvertegenwoordiging geraken, wanneer het geheele land tot elke verkiezing medewerkte en de betrekkelijke meerderheid van de gezamenlijke kiezers telkens over de benoeming besliste. Is zulk eene regeling te rijmen met de Grondwet? Eene ontkennende beantwoording ligt voor de hand. Immers, de Grondwet zegt uitdrukkelijk, dat de leden gekozen worden in kiesdistricten. De voorstanders van het nieuwe stelsel vinden echter in die woorden geen bezwaar. Indien hij maar bepaalt, dat de uitslag van de stemming districtsgewijze zal worden opgemaakt, eerbiedigt de wetgever naar hun inzien het grondwettig voorschrift, want nergens wordt uitdrukkelijk verboden, de uitkomsten van de stemming in de verschillende districten samen te voegen en daaruit één algemeen resultaat op te maken.

'Uitdrukkelijk verboden' neen zegt de schrijver op bl. 421; 'maar is zulk een verbod noodig om allen twijfel omtrent de bedoeling van den wetgever weg te nemen? 't Is waar dat men in '48 met geen enkel woord de quaestie van de kiesdistricten heeft aangeroerd maar in plaats van aan dat stilzwijgen de bevoegdheid te ontleenen tot eene zoo verrassende verklaring als hier boven bedoeld werd, zou ik meenen dat het duidelijk pleitte voor die opvatting van de Grondwet, welke

de wetgever van 1850 zonder iemands tegenspraak in de kieswet heeft aangenomen. Immers, de vertegenwoordiging samen te stellen uit afgevaardigden van bijzondere districten, was tot nog toe èn hier te lande èn overal in den vreemde een onveranderlijke regel geweest. Gesteld dat onze Grondwet van '48 voor het eerst met dien regel had willen breken, zou zij dan hare meening zoo gebrekkig hebben uitgedrukt als hier? Zouden Staatscommissie en Regeering het nieuwe beginsel hebben ingevoerd zonder dit ook maar met een enkel woord toe te lichten en zouden de Staten-Generaal op hunne beurt zonder overleg hoegenaamd met die belangrijke omkeering van het tot nog toe bestaande hebben ingestemd? Het geval is ondenkbaar en dus juist het stilzwijgen een overtuigend bewijs dat men aan het bestaande en alleen bekende wilde hebben vastgehouden.'

Aan deze woorden sluit zich volkomen juist aan de opmerking, welke de heer Buijs ten beste geeft op bl. 324. 'Het is eene fout, welke bij de interpretatie van onze Grondwet maar al te dikwijls wordt gepleegd, dat men bij de verklaring van hare voorschriften niet genoeg let op den tijd wanneer en de omstandigheden waaronder elk van hare voorschriften werd gegeven. Wie in de Grondwet als in de meeste andere wetten naar de logische ontwikkeling van één enkelen gedachtengang zoekt, en zich die wet voorstelt als op een zelfde oogenblik door een zelfden wetgever uitgevaardigd, moet bij de onderlinge vergelijking van verschillende artikelen telkens op tegenspraak stuiten en zoodoende allicht komen tot eene verklaring welke de duidelijke bedoeling van den Grondwetgever in 1848 volkomen miskent. De schuld ligt dan echter bij den vertolker, die het bijzonder karakter van onze Grondwet miskennende, verzuimt bij elk voorschrift en zelfs bij elk onderdeel van dat voorschrift het jaartal van zijne geboorte in rekening te brengen.

Alzoo wie goed wil interpreteeren vrage in de eerste plaats van welke dagteekening zekere uitdrukking is. Dagteekent ze van 1815, 't gaat niet aan haar te interpreteeren alsof zij eerst in 1848 geschreven werd.

En wat een historisch onderzoek betreft, iets anders is 't de geschiedenis te baat te nemen om daarin de verklaring te vinden van eenig constitutioneel voorschrift, iets anders daar te zoeken naar eene bron, waaruit, onafhankelijk van de Grondwet, allerlei rechten voortvloeien welke niet in de geschreven Staatswet passen en niet in hare voorschriften hun grondslag vinden. Zwijgt de Grondwet van eenig recht, daarom mag dit recht aan Kroon of vertegenwoordiging niet per se worden betwist. Nergens beschouwe men deze beide als geheel nieuwe scheppingen van de wet, welker werkkring en attributen eene nauwkeurige en volledige omschrijving behoeven. Integendeel overal zijn zij historische producten, met een bekend doel bestaande en met bekende rechten, aan dat doel passende, toegerust. Schrijft de Grondwet

daarentegen eene bepaalde regeling voor zonder die aan iemand uitdrukkelijk op te dragen, zoowel de uitvoerende macht als de wetgevende kan die taak tot zich trekken. Dit geldt b.v. de indeeling van het land in districten die onze Grondwet wel gebiedt, maar niet even als b.v. de Belgische constitutie aan den wetgever opdraagt.'

Het zou mij te ver voeren, wanneer ik aandachtig wilde maken op elken regel, die bij de verklaring onzer Grondwet moet worden in acht genomen en dien de geachte schrijver steeds op de meest heldere wijze uiteenzet. Zijn boek verdient aandachtig en nauwgezet te worden bestudeerd en door ieder te worden gekend, die zich heeft in te laten met ons administratief recht. Men vindt in zijn werk niet alleen tal van wetenschappelijke, maar ook tal van practische opmerkingen zoowel omtrent feiten van ouden als van nieuwen datum. 't Is om deze reden, dat ik den Hoogleeraar in overweging zou willen geven, om zijn werk, zoodra 't geheel is verschenen, van een uitvoerigen index te doen voorzien. Het zal de bruikbaarheid van zijn werk zeer verhoogen. Indien 't niet te vreemd klonk, met het oog op den grooten omvang van zijn boek, ik zou zeggen: zijn *Standaardwerk* moet tevens wezen een *vade-mecum*.

Omtrent enkele bijzondere punten zal ik het een en ander in t midden brengen in een volgend nummer van dit tijdschrift.

Heerenveen, 17 October 1883.

A. GREEBE.

Geschiedenis van den dag.

Engeland en Ierland.

Engeland wordt gewoonlijk, vooral in ons land, aangehaald als een model op politiek gebied, althans van liberale zijde. Men heeft in Engeland, zegt men, den zuiver parlementairen regeeringsvorm. Wanneer het Ministerie in het Lagerhuis of de Tweede Kamer een nederlaag heeft geleden op een of ander belangrijk punt, of zelfs wanneer de ministerieele meerderheid slechts enkele stemmen bedraagt, zoodat een nederlaag voor de deur staat, dan treedt onmiddellijk de Regeering af en wordt vervangen door een Ministerie, samengesteld uit de hoofden der meerderheid; biedt de Kamer geen genoegzame zekerheid aan voor de nieuwe Regeering, dan wordt het Lagerhuis ontbonden en een dusgenaamd beroep op het volk gedaan.

Die volksregeering met een monarchalen schijn is zoo sterk uitgedrukt, dat met de verandering van Ministers ook een wijziging plaats heeft in de hooge hofdignitarissen; deze moeten eveneens van de nieuwe

kleur zijn, opdat de vorst of vorstin steeds denzelfden politieken dampkring zal inademen, waarmee het land voor 't oogenblik is gezegend.

Dit laatste is van betrekkelijk jonge dagteekening, want het was Sir Robert Peel, zoon van een rijken katoenfabrikant, opgetreden als conservatief, maar later liberaal geworden, welke dit doorzette omstreeks 1830.

De Kroon had zich ook zonder dat reeds vrij goed in haar lot geschikt en speelde haar rol zoo goed, dat sedert het jaar 1707 nimmer de bekrachtiging geweigerd werd van een door de meerderheid van het Parlement goedgekeurde wet.

Men vergeet echter bij de verheerlijking van het constitutioneele ideaal een nauwkeurige vergelijking van de toestanden van het vasteland van Europa met die van Groot-Britannië.

Over de wisseling van Ministeriën heeft men zich, althans in het Westen van Europa, niet te beklagen, want de constitutioneele praktijk heeft veel van een kegelspel. Verschillende landen van Europa hebben na 1848 al zooveel Ministers gebruikt, dat de stof schier verbruikt is en men zijn toevlucht moet nemen tot politieke grootheden van den tweeden en derden rang, om de groene tafel bezet te houden.

Wat de omgeving der Kroon betreft, bij zulk een snelle wisseling van Ministeries, als op het vasteland veelal plaats heeft, is niet alleen het opdringen van nieuw hofpersoneel een onredelijke eisch, maar zou men buitendien bij de uitvoering van het Engelsch beginsel hier nog meer geschikt personeel te kort komen dan bij het timmeren van Ministeries.

Het onderscheid tusschen de volksvertegenwoordiging in Engeland en de constitutioneele staten van Europa bestaat allereerst hierin, dat van een volksvertegenwoordiging in eigenlijken zin nauwelijks sprake kan zijn; men heeft in Engeland een aristocratische oligarchie, geleverd door den adel van geboorte en dien van het geld.

In de eerste plaats mag dit gezegd worden van het Hoogerhuis, dat uitsluitend uit leden van den adel is samengesteld; daarin hebben zitting 5 pairs van koninklijken bloede, 2 aartsbisschoppen, 22 hertogen, 19 markiezen, 134 graven, 24 bisschoppen, 32 burggraven, 262 baronnen.

Men zou de opmerking kunnen maken, dat deze achtbare vergadering, die tevergeefs haars gelijken zoekt, genoeg eerbied heeft voor de liberale beginselen, om zoo weinig mogelijk van zich te doen hooren, uit vrees dat zij als een anachronisme zal worden opgeheven.

Behalve aan de zucht tot zelfbehoud, de vrees van te verdrinken, wanneer men tegen den stroom wil oproeien, kan dit voor een deel worden toegeschreven aan de lofwaardige gewoonte in Engeland, om den adel steeds op gezonde wijze aan te vullen en in zijn gelederen op te nemen al die personen, welke werkelijk uitmunten op het gebied van wetenschap of nijverheid.

Toch steekt dat hoogadellijke Hoogerhuis menigmaal een spaak in 't wiel van den constitutioneel en wagen, zij 't ook alleen, om hem langzamer te doen loopen.

En wie weet, welk een kracht dat Hoogerhuis nog ontwikkelde, wanneer de oude beginselen der maatschappij werden aangetast. Zoolang in Engeland zulk een Hoogerhuis bestaat met zulke rechten, zal men wel doen, het land niet aan te halen als een voorbeeld van liberale constitutioneele beginselen.

Hetzelfde geldt eigenlijk ook, wanneer men de samenstelling nagaat van het Lagerhuis, de Tweede Kamer, de eigenlijke volksvertegenwoordiging. Op het vasteland spreekt men van kiesrecht en heeft zich een geheele theorie ontwikkeld, waarop het stemrecht is gebouwd. In sommige landen, zooals Frankrijk en Duitschland, is het algemeen stemrecht ingevoerd en welke zonderlinge ervaringen men ook daarvan heeft opgedaan, niemand waagt het, dat recht aan te tasten, waar het eenmaal bestaat. Daar, waar het niet is ingevoerd, wordt het beschouwd als het ideaal van liberaliteit, dat men trachten moet te naderen, indien er omstandigheden zijn, die verhinderen, het terstond te bereiken.

In Engeland heeft men zich van de toepassing van die theorie verschoond; er bestond langen tijd geen eigenlijk kiesrecht; men had slechts kiesprivileges (franchises), welke door het Parlement aan de gemeenten of graafschappen verleend werden en ook weer ingetrokken konden worden.

De verkiezing geschiedde niet evenals op het vasteland naar de sterkte der bevolking of naar den aanslag in de belastingen, maar naar deze of gene wet, berustend op een oud gebruik; vandaar een schromelijke ongelijkheid in de uitoefening van het stemrecht.

Vóór 1867 had men in Engeland slechts 1⅓ millioen kiesgerechtigden, en in elke gemeente was de verhouding tot het aantal verkozenen anders. In twee districten kozen 5000 kiezers slechts één afgevaardigde; daarentegen bestonden er 59, waarin 500 kiezers hetzelfde recht hadden; in één district had men slechts 106 kiezers.

De groote kieshervorming in Engeland dagteekent van het jaar 1867, en niet aan de liberalen, maar aan de conservatieven - voor zoover men namelijk die namen voor de Whigs en Tories kan bezigen - komt de eer toe, zich aan het hoofd van de beweging gesteld en haar met de bekende *lex Disraeli* doorgedreven te hebben. Het kiesrecht werd aanmerkelijk uitgebreid. Toch bleef het groote onderscheid tusschen steden en graafschappen bestaan, maar een bepaalde census voor de hoofden van huisgezinnen werd vastgesteld, laag genoeg, om een geheel anders saamgestelde volksvertegenwoordiging te verwachten. Die verwachting werd echter niet vervuld, want al was het aantal kiezers met 1.200.000, d.i. 82%, toegenomen, het nieuwe Lagerhuis zag er weinig minder aristocratisch uit dan het vroegere. Van de 658 afge-

vaardigden behoorden 267 tot den adel; verder telde men 121 directeurs van spoorwegen en 116 vertegenwoordigers van den handelsstand. De arbeidersstand was in het geheel niet vertegenwoordigd.

En zoo is het gebleven tot op dezen dag, en wel beschouwd moest het ook zoo blijven. Er wordt over de verschillende soorten van kiesstelsels veel wijsheid ten beste gegeven, maar het blijkt meestal boekenwijsheid, waarmee de werkelijkheid den spot drijft. Niet het aantal van zeker soort van kiezers geeft den doorslag, maar de maatschappelijke verhouding, natuurlijk met allen eerbied voor de onafhankelijkheid en zelfstandigheid der kiezers.

Nu is de sociale inrichting in Engeland juist van dien aard, dat de aristocratie den boventoon voert. Dat ligt in de eerste plaats aan het erfrecht; de wet laat vrijheid van testament, maar feitelijk erft de oudste zoon het grondbezit en den titel. Zoolang deze gewoonte blijft bestaan, zal Engeland ook een land blijven, waar de aristocratie zoowel op sociaal als op politiek gebied den doorslag geeft. En van afschaffing van deze gewoonte - een onrechtvaardigheid, wanneer men zich plaatst op het standpunt van het individueel recht - is schier nergens sprake; de Engelschen bevinden zich er volkomen wel bij en slechts een handje vol democraten heeft de afschaffing van het eerstgeboorterecht op zijn program geschreven.

Een andere omstandigheid werkt mede, het aristocratisch karakter van de volksvertegenwoordiging te behouden. De leden van het Lagerhuis krijgen geen traktement of vergoeding voor reis- en verblijf kosten; het leven te Londen is zeer duur en vandaar, dat alleen iemand, die over een zeer ruime beurs beschikt, eraan denken kan, naar de eer te dingen van volksvertegenwoordiger te zijn.

Ook op het vasteland bestaat dit bezwaar, omdat de vergoeding, aan de afgevaardigden toegekend, nergens genoegzaam is, om er behoorlijk volgens zijn stand van te leven. Waagt in Europa deze of gene 't, om, zonder bemiddeld te zijn, als afgevaardigde op te treden, hij wordt door zijn sociale positie gedrukt, en een schraalhans heeft in de Kamer evenmin invloed als in de maatschappij. Hoeveel meer moet dit het geval zijn in het dure Londen.

De overgroote meerderheid van het Engelsche volk vindt deze aristocratische bepaling uitstekend. Er wordt zelden oppositie tegen gevoerd, en wanneer zoo nu en dan in het Lagerhuis een voorstel in behandeling kwam, om er verandering in te brengen en aan de afgevaardigden zulk een vergoeding toe te kennen, dat ook onbemiddelde personen er aan denken konden, de belangen van hun land in de hoogste vergadering te bepleiten, dan werd zulk een voorstel altijd met een verpletterende meerderheid verworpen.

Niet alleen het zijn van afgevaardigde kost in Engeland veel geld, maar ook het worden. Aan de verkiezingen zijn ten gevolge van gewoonten en gebruiken veel kosten verbonden. Men berekent, dat

gemiddeld elke verkiezing op 5000 pd. st. te staan komt, zoodat een nieuw Lagerhuis de natie 3 millioen pd. st. of 36 millioen gulden uit den zak klopt.

De Engelschen geven een goede reden op, waarom zij het behoud van deze gewoonte wenschen; evenals verschillende betrekkingen beschouwen zij het vertegenwoordigen van het volk als een eerepost, en voor de eer moet betaald worden. Men schijnt van het practische denkbeeld uit te gaan, dat men door sociaal onafhankelijke menschen te nemen, ook meer kans heeft, politiek onafhankelijke mannen te verkrijgen en geweerd zullen worden die mannen, wien het in de eerste plaats erom te doen is, hun betrekking te gebruiken als een geschikt middel, zichzelf om hoog te drijven, en die de landsbelangen beschouwen uit het oogpunt van hun eigenbelang.

De sociale aristocratische inrichting werkt natuurlijk in Engeland het behoud van het bestaande, het conservatisme in de hand; het een staat met het ander, zooals doorgaans bij de maatschappelijke inrichtingen, in het nauwste verband.

Een volksvertegenwoordiging, waarin men zooveel gelijke elementen heeft als in het Engelsche Lagerhuis, is ook meer berekenbaar dan de Kamers van de Staten op het vasteland, waar de meerderheid ten gevolge van de verdeeling in partijen en partijtjes en fracties en clubjes en individutjes, die een rolletje willen spelen, maar al te dikwerf in de lucht hangt. Regel is in het Engelsche parlement, dat men een flinke meerderheid heeft, zoodat men geen ministeries kent van een blauwen maandag. Men vindt onder de 658 afgevaardigden nauwelijks een vijftigtal staatslieden; zij zijn 't, die het geheel drijven, terwijl de rest meer of minder gedwee volgt.

Reeds de oude gebruiken en gewoonten van het Engelsche Lagerhuis stempelen deze vergadering tot iets geheel eigenaardigs, dat met de parlementen van het vasteland moeilijk vergeleken kan worden. Slechts door een betrekkelijk smalle strook zee is Engeland van Frankrijk gescheiden, maar welk een hemelsbreed verschil in parlementaire inrichting! 't Is, of dat smalle water door zijn geweldigen stroom elke overplanting van denkbeelden verhindert.

Tevergeefs zoekt men in het Engelsche parlement naar een clericale partij, welke elders zulk een belangrijke rol speelt. Toch is er geen land, waar het kerkelijke, wellicht meer in vorm dan in wezen, de gemoederen zoo inneemt.

Men beweert veelal, - en roemt het als het geluk van Engeland - dat de conservatieven en liberalen zich in het bestuur afwisselen en òf de eene òf de andere partij over eene krachtige meerderheid beschikt.

Men moet echter al zeer oppervlakkig zijn, om zich zoo door den schijn te laten meeslepen. De Tories gaan door voor conservatieven, de Whigs voor liberalen. Maar zijn zij dat?

Waar is, dat de Whigs zich gaarne voor liberaal laten doorgaan, om-

dat daarmee gewoonlijk de reuk van populariteit gepaard gaat. De geschiedenis leert echter, dat het meermalen de Tories waren, die zich aan het hoofd stelden van de liberale hervormingen, welke de Whigs eigenlijk niet goed aandurfden. Zoo de kieshervorming in 1867 met de *lex Disraeli*, welke volgde op een jammerlijk mislukte halve poging tot hervorming van de zoogenaamde liberalen. De mondigverklaring van de Katholieken in 1833 en de afschaffing der graanrechten in 1846 waren beiden het werk van de Tories, in zoover dat staatslieden, welke tot die richting geacht werden te behooren, de beginselen van hun partij in den steek lieten en de hervormingen doorzetten tegen hun partij in. Alleen in 1867 bij de groote kieshervorming werd de Tory-partij door haar eigen hoofden aangevoerd.

Met den overgang van de Regeering uit de handen van de Tories in die der Whigs, of omgekeerd, hebben de conservatieve of liberale beginselen dan ook in den regel weinig uit te staan.

Toen in 1874 de Tories aan het bestuur kwamen, was het niet de vraag, of er minder liberaal, meer conservatief geregeerd zou worden, maar de herstelling van het prestige van Engeland tegenover het buitenland, dat de Whigs jammerlijk verwaarloosd hadden, zoodat de politieke invloed van Engeland tot een bespotting was geworden. Het eenige, wat de Whigs goed hadden gedaan, was op de duiten passen. Trouwens, Gladstone heeft ten allen tijde slechts roem behaald als financieele specialiteit.

Niettegenstaande het aan Disraeli, later Lord Beaconsfield, aan het hoofd zijner Tories gelukte, Engeland's naam in het buitenland weder in eere te brengen, en hijzelf tot de meest schitterende figuren behoorde op het Congres van Berlijn; niettegenstaande het Engelsche volk hem daarvoor een ontvangst bereidde, zoo schitterend, als zelden iemand ten deel valt, bleven de Tories bij de verkiezingen in 1880 in de minderheid.

Men kan inderdaad hiervoor moeielijk een andere reden opgeven dan de zucht tot afwisseling, de luim der kiezers. De Whigs waren over den uitslag der verkiezingen niet minder verbaasd dan de Tories.

De ervaring leerde, dat de hoofdman der Whigs dan ook wijselijk voortstuurde in het vaarwater der Tories, maar Gladstone deed het met minder talent dan Beaconsfield. Dat leerde b.v. de oorlog in Egypte. Gladstone's hand was nooit vast in buitenlandsche zaken, terwijl Beaconsfield juist op dat gebied zijn meesterstukken speelde.

Tories en Whigs kunnen derhalve zeer slecht dienen tot onderscheiding van conservatieven en liberalen; het zijn namen voor de aristocratische groepen, welke door bepaalde hoofden worden aangevoerd; hun bestaan dient meer, om aan den parlementairen strijd zeker leven bij te zetten, dan wel tot strenge onderscheiding van politieke beginselen.

Vóór 1830 waren de Whigs gedurende een halve eeuw van de

Regeering uitgesloten. Na dien tijd voerden Whigs en Tories beurtelings het bewind. Soms weet men voor de verandering geen andere reden op te geven dan de zucht naar afwisseling of de ontevredenheid van de kiezers over een of andere daad of een maatregel der Regeering, welke echter door de Tory-partij evengoed kon zijn bedreven of genomen als door de Whigs.

Toch heeft men in Engeland een liberale partij, maar zij draagt ter onderscheiding, en om niet in de war te raken met de Whigs, een anderen naam; het zijn de vertegenwoordigers van de zoogenaamde Manchesterschool, de radicalen, of, zooals men hen ter kenschetsing beter zou kunnen noemen, de Amerikaansche partij. Hun voornaamste vertegenwoordiger is na het overlijden van Richard Cobden, katoenfabrikant, bekend door zijn strijd tegen de graanrechten en voor den vrijhandel, - John Bright.

Niet naar het vasteland van Europa, naar het beschaafde constitutioneele Westen wenden de radicalen hun blik, maar naar de andere zijde van den Oceaan. De Vereenigde Staten van Noord-Amerika zijn hun ideaal.

Vóór 1860 geloofde men echter niet aan het voortdurend bestaan van de groote Republiek; men beschouwde het daar gevolgde regeeringsstelsel als een proef, die bij de toenemende ontwikkeling zou blijken onhoudbaar te zijn. Dat die Republiek na een reusachtigen oorlog van vier jaren voor de afschaffing van de slavernij een nieuw tijdperk van bloei kon te gemoet gaan, had de meerderheid der Engelschen noch verwacht noch gehoopt.

De uitslag kwam de Engelsche radicalen ten goede; zij waren tot dusver voor niet geheel vol aangezien en deden nu als 't ware hun intrede in de politieke wereld. Wat vóór den grooten Amerikaanschen oorlog niemand mogelijk zou hebben geacht, geschiedde in 1868, - John Bright werd door Gladstone opgenomen in het Ministerie. Sedert dien tijd vormden de radicalen den linkervleugel van de Whigpartij en zijn voor deze onmisbaar, om de meerderheid te hebben in het Lagerhuis.

Toch moet een samensmelting van de Whigs en radicalen een onmogelijkheid genoemd worden, omdat zij te weinig punten van overeenkomst hebben op politiek gebied; telkens blijkt, dat zij door een te kunstmatigen band zijn vereenigd.

Een goed deel van de Whigs gevoelt zich - en te recht - veel meer aangetrokken tot de Tory-partij, en een scheuring kan op den duur niet uitblijven. Eerst wanneer die scheuring is tot stand gekomen, zal men in Engeland van een conservatieve en een liberale partij kunnen spreken, zonder de woorden al te veel geweld aan te doen.

De Tories zelf zijn niet vreemd aan het denkbeeld, zich bij de Whigs aan te sluiten, ten einde den toenemenden invloed van de radicalen te weren. Hoe de getalsterkte van de partijen dan zal zijn, of Engeland ook in dat geval nog het zeker aangename verschijnsel zal opleveren

van een parlement, waarin men steeds een flinke, vast aaneengesloten meerderheid heeft, zal de tijd leeren. De mogelijkheid bestaat, dat de partijen alsdan, evenals dit in menig Europeesch parlement tegenwoordig het geval is, tegen elkander opwegen en de doorslag gegeven wordt door een partij, - hier de Iersche - welke op zichzelf te zwak is en te veel tegen den aard des volks indruischend, om de regeering te vormen. Zij, die zich steeds op het voorbeeld van Engeland beroepen als het constitutioneel model, zullen zich dan in een niet geringe moeilijkheid bevinden.

Of de Engelschen zelf zich over die toekomst ongerust maken? Waarschijnlijk niet. ‘De waarde en de kracht van een staat’, zegt een hunner denkers, ‘is veel minder afhankelijk van zijn instellingen dan van de geaardheid zijner burgers’, en tot heden heeft het gezond verstand van het volk altijd een uitweg weten te vinden.

Vandaar het zonderling verschijnsel, dat in dit zoo door en door aristocratische land de openbare meening zulk een gewicht in de schaal legt. Misschien zou de Engelsche aristocratie zoo lang geen stand gehouden hebben, indien zij niet een groote mate van buigzaamheid bezat tegenover de volksmeening. Elders spreekt en schermt men wel met de openbare meening, maar men bemerkt haar niet; men heeft moeite, een zeker aantal menschen bijeen te krijgen ter bespreking van de publieke zaak; van belangstelling van het eigenlijke volk blijkt niets; op zijn hoogst kan men de gemoederen opwarmen voor kerkelijke dingen; voor politieke zaken en wat daarmee samenhangt, preekt men bij de overgroote meerderheid voor doove ooren.

Anders in Engeland; het nationaliteitsgevoel is er krachtig ontwikkeld; zooals de heeren 't wijzen, zullen wij 't prijzen, geldt daar van het volk niet; neemt de Regeering een maatregel, die in strijd is met den volksgeest, terstond daagt een reusachtige meeting op; duizenden verschijnen desnoods in de open lucht, om van hun gevoelen te doen blijken. Grijpt een besluit sterk in, de Regeering kan verzekerd zijn, dat het bij woorden niet zal blijven. Zoowel de Regeering als de volksvertegenwoordiging zelf richten zich meer, dan zij willen erkennen, naar de openbare meening.

Ook in andere opzichten is er een als, 't ware onzichtbare band, die dit volk verbindt en het dientengevolge zoo sterk maakt. De Engelsche werkman staat overal hoog aangeschreven; op het vasteland wordt hij benijd om het hooge loon, dat hij trekt, maar men vergeet, dat hij op de internationale markt dat hooge loon goed verdient, in den regel beter dan de Europeesche arbeider het zijne. De Engelsche arbeider paart een ongewone kracht aan grooten ijver en stipte nauwgezetheid. Waar de arbeid gemeenschappelijk verricht wordt, b.v. in fabrieken, kenmerken allen, van den patroon af tot den loopjongen, zich door denzelfden geest, om zooveel mogelijk voort te brengen.

Wanneer de Engelsche arbeider op het vasteland werkzaam is, is

zijn gewone klacht, dat hij niet zooveel kan uitrichten als thuis, omdat de personen, waarmee hij den arbeid moet verrichten, niet alleen te traag zijn, maar ook dat gemis aan samenwerking vertoonen, dat den arbeid tot één geheel maakt.

Beschouwt men den arbeid uit dit oogpunt, dan is het loon betrekkelijk bijzaak; de eerste vraag is, wat in een gegeven tijd voor een bepaald loon verricht wordt. De Engelsche patroon vreest dan ook niet de concurrentie door de lage loonen van het vasteland, maar veel meer nog de hoogere loonen van Amerika, omdat de ervaring hem leert, dat kracht, gepaard met ijver en nauwgezetheid, de wonderen van den rijkdom wrochten.

Door dien geest van samenwerking heeft het Engelsche volk die onmetelijke rijkdommen vergaderd, beheerscht het Engelsche kapitaal voor een goed deel de wereld. De ijzer- en kolenrijkdom zou Engeland weinig gebaat hebben, indien er geen ondernemingsgeest was, die zulke krachtige, nijvere, practische handen bestuurde.

Vergelijkingen tusschen de verschillende volkeren zijn altijd moeilijk en het verraadt een al te groote oppervlakkigheid, wanneer men een of ander gebruik uit zijn verband rukt en als model voorhoudt aan een geheel anders geaard volk.

De straks genoemde radicalen, voor 't oogenblik in het Lagerhuis nog niet zeer talrijk, zijn de partij der toekomst; zij vertegenwoordigen den vooruitgang en is het nog twijfelachtig, of zij, althans in de naaste toekomst, ondersteund door een deel der Whigs, de dusgenaamde liberalen, de meerderheid zullen vormen in het Lagerhuis, het is opmerkelijk, dat zij met de Manchesterschool een beginsel van volkomen sociale vrijheid vertegenwoordigen, dat op het vasteland voor verouderd geldt, zelfs bij een deel van die liberalen, die er zich het meest op verheffen, de partij van den vooruitgang te vormen.

Geldt niet beperking van de individueele vrijheid voor het mode-woord; zweeft niet in schier alle staten van Europa het staatssocialisme in de lucht? Wordt de voogdijschap van den Staat niet elk jaar uitgebreid, terwijl nergens de toch zoo gegronde vrees wordt gekoesterd, dat de staatsalmacht moet leiden tot herstel, zoo niet van het absolutisme, dan toch van de zuiver monarchale Staten met constitutioneelen schijn.

In elk geval is het geen bewijs van kracht, maar van zwakheid, dat in het oude Europa de regenboog van het staatssocialisme in de wolken verschijnt, om met zijn schitterende, verleidelijke kleuren de volken te verrassen. Ook in dit opzicht echter wendt men in Engeland den blik niet naar het Oosten, maar zoekt de wijsheid vooralsnog in het Westen, en is Amerika het voorbeeld, waarnaar men zich tracht te vormen.

Een ander verschijnsel mag men bij de vergelijking van Engeland met de politieke toestanden op het vasteland niet uit het oog verliezen, namelijk, dat men in het Engelsche Lagerhuis altijd eenige uitstekende

mannen vindt, die, door kennis en bekwaamheden ver boven het gewone peil uitstekend, de aangewezen aanvoerders zijn. Spencer had, toen hij de volksvertegenwoordigers de vertegenwoordigers van de gemiddelde volksdomheid noemde, zonder twijfel ook het oog op de volksvertegenwoordiging in zijn eigen land; een goed deel van het Lagerhuis bestaat uit personen, die middelmatig en beneden het middelmatige zijn; die om een of andere bijkomende reden lid van het Lagerhuis zijn geworden, b.v. om familieredenen, om hun vele geld, of ook wel om een andere reden; maar daarnaast treft men ook mannen aan, die door hun uitgebreide kennis, door hun zeldzame welsprekendheid, door de ontwikkeling van hun karakter, zij 't ook in een bepaalde richting, en daardoor eenzijdig, onze bewondering opwekken.

Al dweept men b.v. niet met de persoonlijkheid van den tegenwoordigen Engelschen premier, een welsprekendheid als die van Gladstone wordt zelden geëvenaard. Men vraagt zich af, hoe het mogelijk is, dat een man, die aan het hoofd der Regeering zoo ontzettend veel om handen heeft; die in het financiewezen zoo is doorkneed en uitmunt door een zeldzaam helderen blik, nog zooveel tijd heeft, om zich met andere zaken, b.v. uitgebreide letterkundige studiën, bezig te houden. Zijn voorganger Disraeli, later graaf van Beaconsfield, schreef romans, die van een zoo uitgebreide studie getuigen, dat zij voor een gewoon menschenleven reeds genoeg inspanning vorderen.

Waar vindt men in Europa voorbeelden, welke met zulke krachtige personen kunnen worden vergeleken; hoofden, die zooveel weten te omvatten als dit met vele Engelsche staatslieden het geval is?

Men schrijft den clubgeest in onze Tweede Kamer veelal toe aan de weinige talrijkheid van ons parlement; men kent elkander te goed, te veel van nabij, zegt men, omdat het land te klein is, en daardoor ontstaat die verdeeling in fractietjes, zoodat bijna ieder zijn uil een valk waant te zijn en zich in allerlei bochten wringt, om een rol te spelen.

Daar is zonder twijfel veel van aan, maar veel meer moet de daling van het gehalte onzer Kamer gezocht worden in het ontbreken van personen, die door kennis en ontwikkeling in een bepaalde richting, door hun karakter eerbied en achting afdwingen en vanzelf door den geheel natuurlijken loop der omstandigheden school maken.

Op een goede partijvorming berust het wezen van den parlementairen regeeringsvorm en het is moeilijk aan te nemen, dat het alleen het practische inzicht is, dat de eerzucht en de ijdelheid van de minder met talent bevoorrechte Engelsche volksvertegenwoordigers in toom houdt. Neen, daarvoor zijn noodig eenige eminente persoonlijkheden, die door de natuurwet hoofden, aanvoerders worden.

Het gescharrel van de volksvertegenwoordigers onderling is in sommige Staten van Europa van dien aard, dat men den constitutioneelen regeeringsvorm vergeleken heeft bij een kegelspel, waarbij het de voor-

naamste kunst is, de mannen achter de groene tafel weer weg te drijven. Welnu, die verbastering kan en moet alleen ontstaan, waar de kegels zooveel op elkander gelijken, dat het onderscheid inderdaad gering is. Landen, waar het constitutioneele stelsel tot zulk een armzalig geknoei is afgedaald, zou men ongeschikt kunnen verklaren voor den parlementairen regeeringsvorm. In Engeland is dit gescharrel iets ondenkbaars.

Inderdaad, de Engelschen zijn een merkwaardig volk; op welk gebied men het ook werkzaam ziet, staat men verbaasd over de ontwikkeling van zooveel kracht, over de ontvouwing van zooveel oorspronkelijkheid.

Het is bekend, dat de Engelschen nergens bemind zijn; de schaduwen, welke aan hun karakter eigen zijn, worden gewoonlijk breed uitgemeten, en niet zelden worden zij gehaat met een haat, die blind maakt.

De Engelschen hebben in groote mate de gebreken hunner deugden; hun kracht grenst niet zelden aan ruwheid en onbeschaamdheid; hun oorspronkelijkheid ontaardt in grilligheid en onverdraaglijk pedantisme.

De tijden, waarin men zich vermeidde in de gebreken van een ander volk, zijn echter voorbij, omdat men heeft ingezien, dat zulke beschouwingen tot niets anders dienen dan tot een dekmantel van eigen gebreken en het aankweeken van de vervelendste aller menschelijke eigenschappen: verheerlijking van zichzelf.

Ook zijn zulke beschouwingen hoogst onvruchtbaar, want aan welk een scherpe critiek men ook in den loop der tijden het Engelsche volkskarakter onderworpen heeft, het is nog nooit gebleken, dat dit eenigen invloed op Engeland heeft uitgeoefend.

De Engelschen zijn eenvoudig, wat zij zijn, en zij zullen dat blijven, omdat hun karakter het gevolg is van bepaalde oorzak en: geboorte, bloedmenging, levenswijze, klimaat, ligging, ervaring.

Wanneer men door onderzoek tot de slotsom is gekomen, dat de Engelschen m o e t e n zijn, wat zij zijn, - wanneer men hun karakter in ontstaan en wording heeft leeren begrijpen, zal men wellicht geen sympathie voor hen gevoelen, maar hen toch achten en voor zoover dat noodig is, verdragen kunnen.

De namen van Britannië en Engeland, welke beurtelings gebruikt worden, verklaren tevens de geboorte van het Engelsche volk.

Oorspronkelijk was het land bewoond door Kelten en wel Britten, Schotten en Ieren; schoon van denzelfden stam leefden deze drie soorten van Kelten voortdurend in vijandschap met elkander. De Britten riepen in de 5de eeuw twee Germaansche volksstammen, de aan de Noordzee gevestigde Angelen en Saksen, te hulp tegen de Schotten en de door dezen onderworpen Pikten. De hulp werd verleend, maar de Angelsaksen eindigden met zoowel de Britten als de Schotten aan zich te onderwerpen.

Geheele scharen Angelen en Saksen trokken naar Britannië, waarbij zich weldra andere volksstammen voegden uit het Noordelijk gedeelte van Europa, Denen, Noormannen, de laatste verhuizend uit het Fransche Normandië, waar zij zich vroeger hadden neergezet.

De Engelschen zijn dus ontstaan uit de vermenging van Germanen, Kelten en Noren, en men wil de verschillende eigenschappen van deze volken in het Engelsche volkskarakter terugvinden.

Van de Kelten erfde de Engelschman taaiheid en volharding; van de Noormannen den krachtigen lichaamsbouw, snelheid van handelen; van de Germanen rechtschapenheid en zin voor het huiselijk leven. Uit die vermenging is een geslacht voortgekomen, dat ook door zijn uiterlijken lichaamsbouw zich van andere Europeesche volken onderscheidt. De Engelschman heeft in zijn uiterlijk iets zoo karakteristieks, dat men zich zelden in hem vergist.

Flink en krachtig als de lichaamsbouw is ook het voedsel van den Engelschman, dat men nergens zoo terugvindt. Het vleesch vormt den hoofdschotel, zoo toebereid, dat er van de voedende kracht zoo weinig mogelijk verloren gaat. Het half rauwe vleesch van de Engelsche keuken heeft nooit de algemeene sympathie op de Europeesche tafel kunnen verwerven, al pleitte de theorie voor dien vorm, omdat het zoo èn het lichtst verteerbaar èn het voedzaamst is. Is het bloederige vleesch derhalve de nationale kost, daarnaast staan de ale en porter als nationale dranken, welke nergens zoo sterk als in Engeland worden gebrouwen. Alle goede dingen bestaan in drieën en naast het krachtige vleesch en het sterke bier prijkt op de Engelsche tafel de zware pudding als nationaal gerecht.

Het spreekt wel vanzelf, dat een dus gevoed volk veel behoefte gevoelt aan beweging; wie zich bewust is van zijn kracht, wil die kracht ook uiten, en de liefelijke, zachte eigenschappen van den mensch worden niet het allermeest ontwikkeld door zulk een dieet.

De Engelsche volksspelen staan in nauw verband met het Engelsche voedsel; het inheemsche boksen, dat overal elders afkeer verwekt, staat hier bovenaan als een edele en mannelijke kunst; de roeiwedstrijden, het bal- of kaatsspel in zijn verschillende vormen, wedloopen, enz. worden gehouden met een hartstochtelijkheid, waarvan men tevergeefs elders de weerga zoekt. De paardenrennerijen zijn er zoo inheemsch, zoo nationaal, dat hetgeen men in de laatste jaren op het vasteland in dat opzicht heeft beproefd, slechts kunstmatige navolging is en men betwijfelen moet, of zij hier ooit nationaal zullen worden. Trouwens, niet de rennerijen zelf zijn de hoofdzaak, maar de weddingschappen, welke daaraan onafscheidelijk verbonden zijn en aan de zucht naar spel voldoening geven.

Van de Germanen, meer bepaald van de Noordduitschers, hebben de Engelschen den zin geërfd voor het huiselijk leven; de inspanning, welke de Engelschman zich getroost, heeft in de eerste plaats ten

doel, zich gezellig en gemakkelijk in te richten; hij gevoelt zich thuis het meest te huis.

Een tweede Germaansche eigenschap is het beginsel van zelfstandigheid; dit vindt men niet alleen terug in de eigenaardige inrichting en den geest van het huiselijk leven, maar ook in de staatkundige inrichting, de autonomie van corporaties, gemeenten, gewesten. Die zelfstandigheid wordt verdedigd met een taaiheid en wilskracht, die de bewondering opwekken van ieder, die het Engelsche leven meer van nabij beschouwt.

Dat gevoel van zelfstandigheid slaat gemakkelijk over tot een gevoel van trots, ingenomenheid met zichzelf en met eigen toestand. Het bevordert die oorspronkelijkheid, welke ontaardt in grilligheid, omdat de rede ophoudt, het zuiveringsproces gaande te houden. De gewoonten en gebruiken, die de Engelschman koestert en kweekt als het beste deel van zijn wezen, maken hem in de oogen van anderen belachelijk en in zijn overdrijving toont hij soms op vermakelijke, maar ook wel eens op stuitende wijze de gebreken van zijn deugden.

Het Engelsche volk is bij uitnemendheid godsdienstig, maar zijn godsdienst richt zich voornamelijk op het uiterlijke, vormelijke. Vandaar, dat het Katholicisme er meer bekeerlingen maakt dan in eenig ander Protestantsch land van Europa. De Zondagsviering herinnert, vooral bij de Schotten, aan de kleingeestige Sabbatsvereering van de Joden. Eigenlijk gezegde metaphysische behoeften schijnt de Engelschman zoo goed als niet te kennen; gemoedelijkheid en poëzie zijn geheel vreemd aan zijn godsdienst en de gehechtheid aan de kerk schijnt meer te berusten op den oorspronkelijken aanleg van den mensch voor vrees en bijgeloof dan op den drang tot veredeling en het geheimzinnige streven naar het hoogere.

Hoe zouden deze laatste eigenschappen zich trouwens kunnen ontwikkelen bij een volk, welks hoogste gave gezocht moet worden in de ontwikkeling van den zin voor het practische in het leven. Daardoor werd het Engelsche volk de eerste handelsnatie der wereld; daardoor vergaderde het zulke ontzettende rijkdommen, aanbiddend van den morgen tot den avond, zes dagen des weeks, de drieëenheid van arbeid, tijd, geld.

Voegt men het een bij het ander, dan komt men tot de slotsom, dat de Engelschman, zooals overal de mensch, een zonderlinge mengeling is van goede en minder goede eigenschappen. De Engelschman heeft in ruime mate - maar niet ruimer dan andere volken - de gebreken zijner deugden, maar indien de eerste meestal op het vasteland breeder worden uitgemeten, dan hebben wij dat waarschijnlijk hieraan toe te schrijven, dat de Engelschman nergens bemind is.

En daar is reden voor. De Brit zelf zal wel de eerste zijn, om toe te geven, dat hij het minst van alles op aarde streeft naar beminnelijkheid. Dat zit er niet in en zou zelfs in strijd zijn met zijn te krachtig ontwikkeld zelfbewustzijn.

Maar is dit met andere volken niet eveneens het geval, wanneer men let op hun algemeen karakter? De beminnelijkheid van de Hollanders zullen wij buiten rekening laten. De Franschen hebben een gunstiger reputatie, maar zij hebben haar hoofdzakelijk te danken aan hun wellevendheid, hun aangename vormen in den omgang met anderen. Men zal, wanneer men hun karakter eenigszins ontleedt, spoedig tot de overtuiging komen, dat de vormen veel moeten bedekken; de geschiedenis is daar, om te bewijzen, dat hun zelfzucht niet minder groot is dan die der Engelschen en zij ten opzichte van andere volken weinig minder op hun geweten hebben.

Bij den Brit weet men spoedig, waaraan men zich te houden heeft, want hij doet geen moeite, om zich te verbergen; de Franschen handelen meestal op dezelfde wijze, maar zij vergulden de pil, om haar te gemakkelijker te doen slikken.

De Engelschman wint het in dit opzicht van den Franschman in eerlijkheid, want de laatste zwemt in zulk een zee van phrasen, dat hij uit zijn leugens zelf niet meer wijs weet te worden. Er zal zelden een volk gevonden worden, dat zich in het jagen naar het doel zoo in een spinneweb van fraaie uitdrukkingen heeft verward. De groote republiek is ermee begonnen, toen zij: *liberté*, *égalité*, *fraternité* op haar vaandel schreef. Men moet onderscheid maken tusschen schijn en werkelijkheid. Dat geschiedt te weinig.

Schopenhauer merkte op, dat het verwijt van te liegen door den Engelschman gehouden wordt voor de zwaarste beleediging en het Engelsche volk inderdaad minder liegt dan andere naties.

Van de Duitschers zijn de Zuidduitschers de eenigen, die aanspraak kunnen maken op de eigenschap van beminnelijk te zijn. Maar met uitzondering van de poëzie brengen zulke volken evenmin als zulke menschen het ver in de wereld. Daarvoor zijn andere eigenschappen noodig; dat ziet men aan de Pruisen, die zeer onbeminnelijke mengeling van Noordduitsch en Slavisch bloed.

Men moet derhalve, om tegenover het Engelsche volk niet onbillijk te zijn, den maatstaf van beoordeeling niet ontleenen aan een afgetrokken ideaal, dat nergens te vinden is dan in de verbeelding, maar aan de werkelijkheid, zooals wij die overal waarnemen. En als wij dat doen, dan heeft de Engelschman op velerlei gebied zooveel grootsch geleverd, zooveel kracht ontvouwd, dat wij met bewondering op zulk een volk moeten staren.

Indien het Engelsche volk de eigenschappen, welke aan de oude Kelten en de oude Germanen eigen waren, op een zeldzame wijze heeft vereenigd en zoo trouw bewaard, dat het er ook in sterke mate de overdrijving van meedraagt, men schrijve het toe aan de geographische ligging.

Eilandbewoners kenmerken zich door hun vasthoudendheid aan eenmaal aangenomen gewoonten en gebruiken; zij zijn te ingenomen met

zichzelf, om spoedig aangetast te worden door de nieuwigheidskoorts, de zucht tot navolging van anderen, de gelijkmakingsmanie, welke men aantreft in de groote middelpunten van beschaving en verkeer op het vasteland.

Geven wij ten slotte de karakterschildering van den Duitschen hoogleeraar Löher, gegrond op nauwkeurige waarneming. 'De Engelschen', zegt Löher, 'hebben zonder twijfel recht om zoo trotsch te zijn en zichzelf en hun eiland zoo hoog te achten. Zij zijn een kernachtig volk, zeer verstandig en volhardend in zaken, warm en trouw in vriendschap. Wat zij denken, is zeer degelijk; wat zij voortbrengen, draagt steeds den stempel van overleg. Zij hebben een helderen blik in de dingen dezer wereld en weten op meesterlijke wijze rijkdommen te vergaderen. Toch ontbreekt aan het Engelsche volk de Grieksche genius, die de diepere harmonie van het heelal bevroedde. De Engelschman doet niets en denkt niets als voor een practisch doel; daarmee valt een goed deel weg van datgene, wat andere volken poëzie, wetenschap, gemoed noemen.'

Een onderzoek naar den aard en het wezen van het Engelsche volk moet, dunkt mij, voorafgaan aan een oordeel over de dusgenaamde I e r s c h e q u a e s t i e.

Dat is vooral noodig, nu het hier en daar mode wordt, op Engeland te smalen en laag neer te zien op de Britten van een standpunt, dat wel zeer verheven is, maar dat men bij de behandeling van eigen toestanden en zaken evenmin inneemt of vasthoudt.

Velen meenen de Iersche quaestie duidelijk gemaakt en opgelost te hebben, wanneer zij de Engelschen recht zwart gemaakt hebben, ongeveer uitgescholden voor roovers en bandieten en de Ieren voorgesteld als lammeren, die onschuldig blatend ter slachtbank geleid worden.

Tegen zulk een beschrijving van de geschiedenis van den dag moet geprotesteerd worden. Er is al oppervlakkigheid genoeg in de wereld; men behoeft den voorraad niet te vermeerderen. Er wordt links en rechts nog altijd veel gemoraliseerd, gebravehendrikt, en dat voordat men zich behoorlijk op de hoogte der zaken heeft gesteld. Dat staat niemand. Men moet beginnen met te kennen en te begrijpen, na te gaan, hoe hetgeen is, geworden is en hoe het bestaande noodzakelijk zóó worden moest.

De Ieren zijn evenals de Britten van Keltische afkomst, maar, zooals men weet, wijken de onderdeelen van een ras soms belangrijk van elkander af; de Ieren hebben meer van de Schotten dan van de Britten; hun phantasie is meer ontwikkeld; zij zijn prikkelbaarder en hartstochtelijker. Aan de vermenging met de Milesiërs - volgens de sage afstammelingen van de uit Spanje afkomstige zonen van Koning Milesius - danken de Ieren hun zuidelijker type, ook in hun karakter.

De Ier is van licht beweeglijken aard, luchter en lichter in de opvatting van het leven, evenals de zuiderling.

Daarmee gaan als gewoonlijk gepaard onmiskenbare deugden, maar ook onvermijdelijke gebreken. De Ier is van nature goedhartig, begaafd met een levendige verbeeldingskracht; men wint even snel zijn vertrouwen, als dat men hem bereid vindt tot hulp; daarbij kenmerkt hij zich echter door gebrek aan bezonnenheid, volharding en zelfbeheersching. Zijn lichte opvatting van het leven openbaart zich ook in zijn lust tot vermaak, en hij geeft zich geheel aan de genietingen van het oogenblik over, zonder aan de toekomst te denken; vandaar, dat het hem ook gemakkelijk valt, vrijgevig en gastvrij te zijn. Brengt zorgeloosheid den Ier in moeielijkheden, hij draagt het gebrek met veel geduld. Het spreekwoord: zoo dom als een Ier, gaat, zooals meer spreekwoorden, niet op en is waarschijnlijk ontstaan, omdat de Ier uit een soort van list zich gaarne voor dom uitgeeft, wat hij zeer zeker niet is; integendeel, hij is weetgierig, sluw en scherpzinnig.

In hoever de Ier hoogere geestesgaven bezit, is moeielijk uit te maken, omdat de omstandigheden, waaronder hij tot heden leefde, niet bevorderlijk geweest zijn aan zijn ontwikkeling. Ook zijn vatbaarheid voor bijgeloof wordt voor een goed deel op rekening gesteld van de onwetendheid, waaronder hij opgroeide.

In dienst van anderen toont de Ier in den regel meer ijver, dan waar hij zelfstandig optreedt. Hij kent niet de ijzeren volharding van den Engelschman, om door eigen inspanning zich een welingericht huis te bouwen; voor zichzelf vertoont hij een zeldzame mengeling van arbeidzaamheid en traagheid, en wanneer de mogelijkheid bestaat, zich een oogenblikkelijk genot te verschaffen, bezwijkt hij voor de verleiding en laat den arbeid varen.

Nu heeft men de gebreken van de Ieren uitsluitend op rekening gesteld van de Engelsche onderdrukking; hier moge iets van aan zijn; men heeft ook schromelijk overdreven.

De Schot, die onder gunstiger omstandigheden leefde, geeft b.v. den Ier in bijgeloovigheid weinig toe. Den sterken achteruitgang van de Iersche taal kan men moeielijk aan de Engelsche onderdrukking wijten. In Ierland is het aantal personen, dat lezen noch schrijven kan, verbazend groot; het bedraagt niet minder dan 33.4%; in verband met den achteruitgang der Iersche taal zal men dit wel voor de helft kunnen toeschrijven aan de armoede voor Engelsche rekening, maar voor de andere helft minstens aan de traagheid der Ieren zelf.

De langdurige onderdrukking moge de dronkenschap bevorderd en de neiging tot ruwheid en gewelddadigheid in de hand gewerkt hebben, de grondtrekken van een volk worden niet veranderd, en die grondtrekken moesten ook zonder de Engelsche onderdrukking aan de Ieren een andere toekomst geven dan de Engelschen.

Dit ligt allereerst in den aard der dingen en wordt ook bevestigd

door de ervaring. Daar, waar men in Ierland minder Iersch bloed aantreft, vindt men ook minder van de bekende Iersche toestanden. In het Oostelijk gedeelte van de provincie Ulster is de bevolking bijna geheel van Schotsche afkomst; men vindt er ook meer matigheid, meer geregelde werkzaamheid en meer verstandelijke ontwikkeling.

Hetzelfde verschijnsel openbaart zich in het graafschap Limerick, dat in de17^{de} eeuw door Lord Southwell gekoloniseerd werd met Duitsche Protestanten; zij hebben hun oorspronkelijke taal geheel vergeten en onderscheiden zich van de overige bevolking, behalve door hun lichaamsbouw, alleen nog door enkele eigenaardige gewoonten en gebruiken. Er heerscht betrekkelijk veel welvaren.

Naar hun oorspronkelijk karakter dus heeft men een aanmerkelijk verschil tusschen de Ieren en de Britten. Ten gevolge van de vermenging met ander bloed is dat verschil veel grooter geworden; hier het meer zuidelijke type der Milesiërs, daar de Angelen, Saksen en Noormannen vormden door kruising volken, die zoo van elkander afwijken, dat de gemeenschappelijke Keltische afkomst geheel op den achtergrond treedt.

Engeland en Ierland zijn beiden eilanden; bij eilandbewoners worden de eigenschappen beter geconserveerd; de karaktertrekken steken ook scherp af. Veler eigenaardigheden blijven bewaard, en wanneer men de eilandbewoners vraagt, waarom zij dit of dat blijven doen, dan weten zij gewoonlijk geen ander antwoord te geven, dan dat het vroeger ook zoo geweest is.

Eilandbewoners gelooven aan hun eigene voortreffelijkheid en zijn tot overnemen en assimileeren minder geneigd, dan dit het geval is bij het veelvuldig verkeer en de talrijke middelen van gemeenschap, welke men op het vasteland aantreft.

Maakte het verschil van aanleg en karakter Engelschen en Ieren uit den aard der zaak reeds minder geschikt, één rijk te vormen, zij konden onmogelijk tot één volk samensmelten. Het onderscheid van volksaard legde ook den grond voor een geheel verschillende historische ontwikkeling, welke laatste weder diende, om het verschil in karakter steeds grooter te maken en Engelschen en Ieren vijandig tegenover elkander te doen staan.

Het kan natuurlijk het doel van dit artikel niet zijn, de geheele geschiedenis in al haar bijzonderheden na te gaan, om dit te bevestigen. Enkele trekken slechts kunnen wij aangeven.

Terwijl Engeland in de 16de eeuw zich van Rome afscheidde, bleef Ierland steeds de Katholieke kerk getrouw. In Engeland vond de afscheiding van Rome zooveel weerklank, dat, toen de hoogste kerkelijke macht bij Parlementsbesluit werd verklaard van den Paus op de Koningin te zijn overgedragen, slechts 189 van de 9406 priesters weigerden, zich in de nieuwe orde van zaken te schikken, en zich liever het verlies van hun inkomsten getroostten dan hun overtuiging op te geven. De

overhelling van de Ieren tot de Roomsche kerk ligt geheel in hun meer zuidelijken aard. De Hervorming hield alleen stand, waar het Germaansche bloed de overhand had.

Het verschil van geloof maakt bij de menschen duivelen van engelen en de verhouding, in welke Engeland tot Ierland kwam sinds de Hervorming, doet het Engelsche karakter van een ongunstige zijde kennen. Trouwens, waar vindt men in Europa na de Hervorming billijke beoordeeling of behandeling van andersdenkenden? De Ieren gaven daarbij reden genoeg, om den haat van Engeland aan te vuren. Niet alleen, dat zij in opstand kwamen: onder Elizabeth riepen zij vreemde, Spaansche hulp in.

Dat rechtvaardigt echter niet dat eeuwenlange stelsel van onderdrukking, dat Engeland sedert dien tijd ten opzichte van Ierland heeft gevolgd. Het ruwst en wreedst werden de Ieren behandeld onder de Republiek, toen Cromwell als 'Lord der puty' werd uitgezonden. Men schat het aantal Ieren, dat van 1641 tot 1651 door het zwaard, door ziekte en honger omkwam, op 500 000. Het land der Iersche Katholieken werd bij verschillende Parlementsbesluiten verbeurd verklaard en aan Engelsche avonturiers geschonken. Men berekent, dat ten gevolge van de Engelsche verbeurdverklaringen van Elizabeth's regeering af tot Willem III slechts het elfde deel van het groot grondbezit zich in handen van Katholieken bevond, en dit elfde deel was nog in het bezit van vijf of zes families, die wel Katholiek waren maar van Engelsche afkomst.

Men zou tot verontschuldiging hiervan kunnen aanvoeren, dat de verbeurdverklaringen gegrond waren op het oorlogsrecht van die tijden; men zou kunnen wijzen op de voorbeelden daarvan ook in andere landen. Maar er is meer. Engeland volgde ook daarna en zelfs tot het laatst der vorige eeuw een stelsel van onderdrukking ten opzichte van de Roomsche Ieren, waarvan men moeilijk ergens de weerga zal vinden.

Had men den Ieren hun land ontnomen, men wilde ook niet, dat de Papisten op eenigerlei wijze weer in het bezit van land zouden geraken of tot rijkdom of macht komen. Men spreekt in Protestantsche landen dikwijls van Jezuïeten-vervolgingen als typen van geraffineerde boosheid op den grondslag van het beginsel: het doel heiligt de middelen, maar als men ziet, welke wetten de Engelschen tegen de Katholieke Ieren gemaakt hebben, dan zou men haast zeggen, dat genen het toch nog van de Jezuïeten winnen, al waren zij Protestanten.

En al die gehate wetsbepalingen bleven bestaan tot het laatst der vorige eeuw, toen door den Amerikaanschen vrijheidsoorlog ook de positie van Engeland in de wereld een geheel andere werd; een deel van die wetten bleef zelfs tot de helft van onze eeuw. Edmund Burke noemt die wetten niet ten onrechte 'het geraffineerdste middel, dat het geslepenst verstand ooit verzonnen heeft, om een volk te verdrukken, tot armoede te brengen en te vernederen'.

Ik noem slechts enkele bepalingen. Volgens de beruchte ‘penal laws’ was het den Katholiek in Ierland verboden, grondeigendom te hebben; hij mocht alleen land pachten van de Protestantsche Engelsche landheeren; de pachttijd mocht echter niet langer zijn dan 31 jaren; de pacht moest minstens twee derden bedragen van de geheele opbrengst en moest, wanneer de opbrengst steeg, evenredig verhoogd worden. Met dien aanleg voor het practische, welke den Engelschen bijzonder eigen is, werd, ten einde de juiste uitvoering van deze bepaling te verzekeren, ook vastgesteld, dat ieder, die het bestaan bewijzen kon van een pachtverdrag, dat gunstiger luidde, aanspraak mocht maken op dezelfde voorwaarden als de bestaande pachter.

Niet alleen ten opzichte van het landbezit en de landhuur, ook voor handel en nijverheid waren bepalingen vastgesteld, om de Iersche Katholieken te knevelen; de Ier mocht geen hypotheek nemen; hij mocht geen paard hebben boven de waarde van 5 pd. st. Werd de oudste zoon van een Ierschen Katholiek Protestant, dan trad hij terstond in het bezit van het vermogen zijner ouders.

Men ziet, het was erop aangelegd, elke lotsverbetering van de Iersche Katholieken te verhinderen en hen in een toestand te houden, erger dan slavernij, want de eigenaar van slaven heeft nog de verplichting, voor de slaven te zorgen.

De verpachting voor 31 jaren lijkt voor het vasteland een lange termijn, maar deze is kort, wanneer men de bijzondere gewoonten van de Iersche pacht kent. De pachter krijgt namelijk het land in geheel onbereiden toestand; daarenboven komt het stichten der gebouwen, schuren, enz. geheel voor zijn rekening; de bereiding en verbetering van den grond geeft, zooals men weet, in de eerste jaren verlies en kan alleen na verloop van geruimen tijd voordeel geven. Bij de geheele onzekerheid van de pacht kon niemand zich aan de verbetering van den grond wagen.

Over het ontstaan van zulke bepalingen, hoe afschuwelijk ook op zichzelf, moet men zich minder verwonderen - men zou uit de twee voorafgaande eeuwen uit andere landen soortgelijke bepalingen kunnen aanhalen, al spant het Engelsche vernuft altijd de kroon, - dan over den langen tijd van haar bestaan. Nadat schier overal in Europa de middeleeuwsche strafbepalingen tegen de Katholieken waren afgeschaft, bleven die tegen de Ieren in Engeland bestaan, en wanneer men nagaat, wat in de laatste jaren is geschied, om een beteren toestand te verkrijgen, dan komt men tot de slotsom, dat de middelen geheel onvoldoende zijn.

De eerste stap tot hervorming geschiedde door de ‘Incumbered Estates Act’ van 1849; zij strekte alleen, om den verkoop van met schuld bezwaarde landen gemakkelijker te maken. Dientengevolge werd van 1849 tot 1859 veel land verkocht. Het waren echter voornamelijk de schuldeischers, die voordeel trokken uit deze wet; de

toestand der pachters werd er nog slechter door, omdat het land nu in handen kwam van speculanten, die vroegen naar hun eigen voordeel, niet naar verbetering van den toestand der Ieren.

In 1858 werd de wet van 1849 uitgebreid en de verkoop vergemakkelijkt van land, dat niet met schuld bezwaard was. De Ier had nu gelegenheid, in het bezit van land te geraken, maar wat hielp dat, waar de middelen ontbraken, om het bezit te verwerven.

Waar het landbezit op zichzelf voor den onbemiddelden pachter - en dat hij onbemiddeld bleef, daarvoor was genoegzaam gezorgd - onbereikbaar was, kwam het er voor hem op aan, de pacht zoo te regelen, dat hij door opzegging of verhooging van de pacht niet onverwacht van het land verwijderd kon worden en daarmee beroofd van de vruchten van zijn arbeid: verbetering van den grond en het stichten der voor den landbouwer noodzakelijke gebouwen. In 1851 werd echter nog het recht erkend van de landheeren, om de jaarlijksche pachters te ontzetten voor het geval, dat de overeenkomst over het karakter van de pacht als een jaarlijksche slechts mondelijk getroffen was.

In 1860 werd in dit ongelukkig recht een kleine wijziging gebracht door de bepaling, dat slechts de eenjarige achterstand der pacht gerechtelijk kon worden ingevorderd en de pachter nog zes maanden na zijn uitzetting het recht zou hebben, door betaling van de achterstallige pacht weder in het bezit van het land te komen. De pachtverhouding mocht niet meer naar het 'Tenant right', maar alleen door contract wettig geregeld worden.

Een meer ernstige poging tot verbetering van den toestand in Ierland geschiedde in 1869, toen onder Gladstone de 'Irish Church Act' tot stand kwam; de geprivilegieerde positie der Engelsche Staatskerk werd opgeheven; men was echter niet rechtvaardig genoeg, om de door Cromwell in de 17de eeuw geroofde kerkelijke goederen aan de Katholieke kerk terug te geven; de Katholieke geestelijken bleven dus evenals te voren afhankelijk van de gaven der meerendeels arme Iersche pachters. De goederen der Kerk werden gesteld onder een bijzonder bestuur, dat in de eerste plaats tegen een jaarlijksche afbetaling het land aan de daarop gezeten pachters kon verkoopen. Men berekent, dat daardoor omstreeks 6000 vrije Iersche boeren ontstonden.

Van meer belang nog was de 'Irish Land Act' van 1870. De voornaamste bepalingen komen neer op de wettelijke erkenning van het 'Ulster right' in die streken, waar het gewoonterecht was geworden, derhalve voor Ulster en eenige andere plaatsen.

In de practijk heeft het Ulster-recht veel van hetgeen wij gewoon zijn erfpacht te noemen. Dit recht, naar de provincie van Ierland genoemd, waar het in zwang is, dagteekent uit den tijd van Jacobus I; het beschermt den pachter tegen buitensporige opdrijving der pacht en tegen opzegging der pacht, zoolang de pachtsom regelmatig wordt betaald; verder verleent het den pachter de bevoegdheid, de gebouwen

en de waarde van de verbetering van den grond aan den nieuwen pachter te verkoopen, mits uit de koopsom eerst de pacht wordt afbetaald. Waar het Ulster-recht bestaat, leven de pachters in gunstiger omstandigheden.

De pachters, welke niet naar den 'Ulster custom' leefden, verkregen voor het eerst zekere beperking tegen de willekeur der landheeren; er werd hun namelijk aanspraak op schadeloosstelling verleend, wanneer zij door den landeigenaar van hun pacht ontzet werden, uitgezonderd, wanneer zij de pacht van het laatste jaar niet hadden aangezuiverd. De wet stelde een maximum van schadeloosstelling, terwijl over het bedrag door den rechter uitspraak zou worden gedaan. Verhooging van de pacht door den landheer zou alleen geoorloofd zijn na voorafgaande opzegging en met betaling van de zoo even genoemde schadeloosstelling. Daarentegen had de pachter geen recht op eenige schadeloosstelling, wanneer door hem de pacht werd opgezegd; hij kon dus niet evenals bij het 'Ulster right' de pacht verkoopen.

Bright trachtte met goed succes de wet te verbeteren door bijvoeging van de bepaling, dat het den landheer vrij zou staan, het land den pachter te verkoopen; zelfs zou in dat geval den kooper twee derden van de koopsom vanwege het Rijk worden voorgeschoten.

In de practijk was deze bepaling echter zonder waarde; vooreerst is de pachter geheel onbemiddeld en kan derhalve niet over een derde der pachtsom beschikken, en in de tweede plaats zijn de kosten van overdracht zoo hoog, dat er voor kleine landeigendommen geen denken aan is.

De wet van 1870 droeg zoo weinig bij tot bevrediging van Ierland, dat zij de kwaal erger scheen te hebben gemaakt. De eischen der Ieren werden stouter, het verzet tegen de landheeren krachtiger. De Ieren vatten hun eischen samen in de bekende drie F's, namelijk; 'fixity of tenure, free sale, fair rent', zekerheid van pacht, vrijheid tot verkoop van het pachtrecht en matige pacht.

In 1881 deed Gladstone opnieuw een poging, om aan de Iersche eischen te gemoet te komen, en wel door een nieuwe 'Irish Land Act'. De voornaamste bepaling van deze wet is, dat de pachter verlangen kan, dat een billijke pacht wordt vastgesteld door de rechtbank van het graafschap of door een bijzonder daarvoor ingestelde commissie. Deze eisch kan door den pachter zoowel gesteld worden bij een verhooging van de pacht als voor het geval, dat de bestaande pacht hem te hoog dunkt. Hetzelfde recht wordt echter ook toegekend aan den landheer, wanneer de pacht naar zijn begrip te laag is.

Heeft de gerechtelijke uitspraak plaats gehad, dan geldt deze voor den tijd van 15 jaren en kan weder voor 15 jaren worden verlengd. De pachter zal steeds het recht hebben, zijn pachtrecht te verkoopen; daarentegen behoudt de landeigenaar het recht tot verkoop voor den geboden of gerechtelijk vast te stellen prijs. Bij kleine verpachtingen zou, volgens de wet van 1881, den pachters onder zekere voorwaarden

de achterstallige pacht door de landcommissie deels kwijtgescholden, deels voorgeschoten worden met de verplichting van terugbetaling.

Ook de verkrijging van landeigendom door de pachters werd door de wet van 1881 gemakkelijker gemaakt. De koopprijs zou worden vastgesteld door de landcommissie en deze drie vierden van den koopprijs in voorschot geven tegen verplichting van jaarlijksche terugbetaling, terwijl één vierde op het land bleef gevestigd als hypotheek. Bestond er geen genoegzaam aantal pachters, om een landgoed over te nemen, dan kon de landcommissie het land aankoopen en aan de pachters overdoen. Tevens werd aan de landcommissie de bevoegdheid gegeven, om in te sterk bevolkte streken door geldelijke voorschotten de landverhuizing te bevorderen.

Van Engelsch standpunt beschouwd, was de 'Irish Land-Act' van 1881 een groote concessie en mocht men verwachten, dat zij werkelijk eenigszins zou strekken tot bevrediging van Ierland. Die verwachting werd echter weder teleurgesteld en de wet van 1881 hielp evenmin als de wet van 1870.

Wanneer men echter de zaak van een onafhankelijk standpunt beschouwt, dan is dit minder gunstig resultaat volstrekt niet bevreemdend. In de geheel abnormale agrarische verhoudingen wordt, èn door de wet van 1870, èn door die van 1881, weinig of geen verandering gebracht; het zijn eigenlijk hulpmiddelen, om uit de oogenblikkelijke verlegenheid te geraken. De voordeelen van deze wetten komen buitendien alleen de bestaande pachters ten goede; de landeigenaar is niet verplicht, een vrij geworden pacht weder te verpachten, en wanneer hij hiertoe overgaat, is hij volstrekt niet gebonden door de bepalingen der wet; hij kan de pachtsom eischen, die hem goeddunkt.

Buitendien hangt alles af van den geest, waarin de wet wordt uitgevoerd; het verschil over de pachtsom moet een voortdurende twistappel worden tusschen den landheer, den pachter en de landcommissie, en van die voortdurende wrijving is zeker geen verbetering van den agrarischen toestand te verwachten.

Door de wet van 1881 zijn wel eenige bezwaren tegen het verkrijgen van landeigendom door de pachters weggenomen, maar daaruit vloeit niet voort, dat die verkrijging thans gemakkelijk is. De overdracht van landeigendom gaat steeds met veel moeilijkheden en groote kosten gepaard, en de toepassing der wet blijft geheel achterwege, wanneer de landeigenaar niet wil verkoopen.

De Ieren zijn dan ook na de wet van 1881 dezelfde gebleven; zij willen van een dusdanige oplossing niet weten. Op de vergadering van de Land-League, den 16^{den} Sept. 1881 te Dublin gehouden, werd de 'Irish Land-Act' van 1881 voor onvoldoende verklaard, daar de beginselen der vereeniging niet een vermindering of vaststelling maar afschaffing van de pachtsom beoogden.

Ook het wetteke van 8 Juli 1882 betreffende de achterstallige pacht-

schulden bracht daarin geen verandering; het was weder slechts een middel, om uit de oogenblikkelijke moeilijkheden te geraken; wanneer de pachter bereid was en in staat, een jaar van de achterstallige pacht te betalen, zou de Staat uit het Iersche kerkelijk fonds een bijdrage geven van eveneens een jaar pacht of de helft van den overblijvenden achterstand, waarmee de schuld vereffend zou zijn. Het Hoogerhuis noemde deze wet een roofwet en gaf schoorvoetend zijn toestemming.

Opmerkelijk is het, dat Engeland nooit uit eigen beweging de verbetering van de Iersche toestanden ter hand genomen heeft. Aan den eenen kant zou men zeggen, dat edelmoedigheid die natie geheel vreemd is; toch werden bij armoede en hongersnood in Ierland kolossale sommen in Engeland gegeven, om de noodlijdenden te ondersteunen. Ook in andere opzichten heeft Engeland ten allen tijde bewijzen gegeven van tot opofferingen in staat te zijn, zoo kolossaal als ongeveer alles, wat men in dat land ziet. Zoo besteedde Engeland 20 millioen p. st., om de Negerslaven in zijn koloniën vrij te koopen. Geen land is er, waar men zooveel gedaan heeft en nog doet tot bescherming van dieren.

Wellicht vindt men de verklaring van deze tegenstrijdigheid in den koopmansgeest, die zoo diep bij het Engelsche volk is ingeworteld. Een koopman heeft bij de behandeling van zaken zijn eigen wijze van zien, waarvan hij nooit afwijkt; zoo zal hij in een goede luim honderd gulden geven, om een ongelukkige te helpen; komt dezelfde man echter om tien gulden ter leen, dan betreedt hij het gebied van zaken en wordt ongetroost weggezonden. Men noemt dat b e g i n s e l, een zeer zonderling iets in de wereld, dat de gekste tegenstrijdigheden bedekken moet.

De landheer wordt beschouwd als eigenaar van zijn land, waarmee hij derhalve kan doen, wat hij wil. Land is koopwaar; land is een zaak. Dat er verplichtingen bestaan tegenover den evenmensch, daarvan weten de Engelschen niets; de landheer verhuurt naar vrije verkiezing en de pachter moet betalen.

Landverhuring wordt bij een gezonde opvatting beschouwd als een eigenaardig gebied, omdat de eigenaar bij de goede behandeling van zijn land zelf belang heeft. De Engelsche landeigenaar is in den regel te veel koopman, te weinig boer, om dit te beseffen. Vandaar, dat op het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw de verpachtingen tegen den gezonden regel inliepen; kleine verpachtingen voor een korten tijd, door de toenemende bevolking van Ierland in de hand gewerkt, werden algemeen. De pachten werden mondeling aangegaan voor den tijd van een jaar; men noemde zulke pachters '*tenants at will*'.

Vooral bij het eigenaardige gebruik in Engeland, dat de pachter ook heeft te zorgen voor de noodige gebouwen, heeft die regeling veel van een verkeerde wereld. Welke verbetering kan een pachter aanbrengen; hoe kan hij lust hebben, zich behoorlijk in te richten, wanneer hij elk jaar voor de mogelijkheid staat van een verhooging der

pacht of voor een verdrijving door een anderen pachter, want bij de sterke bevolking is de concurrentie groot? Zulk een toestand is niets anders dan een vermomde slavernij en het land, dat de wereld in rep en roer bracht, om de menschonteerende slavernij - waar het zwarte Afrikanen gold - af te schaffen, was terzelfder tijd bezig, om de blanke Ieren te smeden onder een juk, dat dikwijls zwaarder woog dan het lot van den Afrikaanschen neger.

Van de 682237 Iersche pachters waren in de laatste jaren 526628, d.i. 77.2%, 'at will'; berekent men, dat het gezin van den pachter gemiddeld uit 5 personen bestaat, dan verkrijgt men 2633140 Iersche slaven. Volgens een betrouwbare opgave wonen 227379 Iersche huisgezinnen in armoedige leemen hutten, waar evenals in het voorhistorische tijdvak geen vensters te bekennen zijn en de ingang tevens tot uitweg voor den rook dient.

Het gevolg van de jaarlijksche verpachting moest natuurlijk zijn de toenemende verarming van Ierland; terwijl in 1842 jaarlijks 280000 pd. st. werden uitgegeven bij het armenwezen, was dit cijfer in 1874 gestegen tot 817000 pd. st. Men berekent, dat daarbij tegenwoordig een vijfde van Ierland braak ligt of liever niet bebouwd wordt.

Het is inderdaad verwonderlijk, dat het anders zoo practische Engelsche volk niet inzag, dat het met Ierland op een geheel verkeerden weg was en welbeschouwd in zijn eigen nadeel handelde. Kwam de Regeering door straks genoemde wetten tusschen beiden, daargelaten dat zij slechts palliatieven gaf, zij handelde evenmin uit vrije beweging, maar werd gedwongen door den dreigenden toestand, door de Ieren in het leven geroepen.

Het verzet van de Ieren tegen de Engelsche overheersching is eigenlijk zoo oud als die overheersching zelf. De grond daartoe werd, zooals wij zagen, reeds gelegd door het verschil in karakter. Ware dit onderscheid niet zoo groot geweest, de volken zouden na verloop van eeuwen saamgesmolten zijn en hun gemeenschappelijke belangen hebben leeren begrijpen, evenals zij zich eenzelfde afkomst bewust waren. Naar den aard der dingen moesten echter de Ieren de Engelschen als onderdrukkers beschouwen, en de Engelschen de Ieren als vijanden, wier macht zooveel mogelijk moest worden beperkt. Talrijk zijn de Iersche opstanden in vroeger eeuwen; zij leidden nimmer tot een resultaat, niet alleen omdat de krachten te ongelijk waren, maar ook omdat de Ieren altijd zonder een vast plan en zonder samenhang te werk gingen. De Ieren waren en zijn maar al te dikwijls hun eigen ongeluk.

In het midden der vorige eeuw namen de Ieren hun toevlucht tot een middel, waardoor zij nog minder moesten slagen, het oprichten namelijk van geheime vereenigingen. De eerste geheime bond was die van de 'White Boys', zoogenaamd naar de witte kielen, die zij over hun kleederen droegen. De samenzweerders hadden hun eigen statuten,

hielden in 't geheim hun vergaderingen en deelden straffen uit: dood, verminking of vernietiging van eigendommen. Door een streng terrorisme waakten zij tegen verraad en dwongen tot medewerking, waar deze niet vrijwillig werd verleend.

De ‘White Boys’ strekten tot voorbeeld aan tal van vereenigingen, welke allen op denzelfden grondslag waren gebouwd. Haar werkzaamheid strekte zich voornamelijk uit op agrarisch gebied, evenals dit nog in onzen tijd het geval is. Indien men het cijfer wist van de agrarische moorden, welke deze geheime vereenigingen van het begin van haar ontstaan af tot op onzen tijd bedreven, zou men een schrikverwekkend getal verkrijgen.

In 1865 vindt men voor het eerst sporen van de geheime vereeniging in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, bekend onder den naam van Fenians. Zij werd opgericht door de Ieren, die in den oorlog tegen het Zuiden dapper meegevochten hadden. Het doel der samenzwering was, de macht van Engeland in Ierland te breken. De werkzaamheid van de Fenians strekte zich spoedig tot Ierland zelf uit en deed den droom ontstaan van de stichting eener Iersche republiek.

Van later dagteekening is de oprichting van de Iersche ‘Land-League’, welke over het geheele land haar vertakkingen had en geheel op de wijze der geheime vereenigingen werkzaam was. Een vrouwelijke ‘Land-League’ volgde. Overal vertoonden die vereenigingen haar bloedige sporen en wanneer een sluipmoordenaar werd ontdekt, wat zelden geschiedde, dan werd hij na zijn terechtstelling als een heilige vereerd.

Toen het verzet tegen de Regeering in weerwil van de verzachtende wetten aanhield, besloot het Engelsche Ministerie de hoofden der Land-League, waaronder ettelijke Parlementsleden, gevangen te nemen. Dit geschiedde den 14^{den} October 1881 en eenige dagen later werd de vereeniging onwettig verklaard.

De Iersche dwangwet, den 8sten Juli 1882 door het Parlement aangenomen, stelde de Regeering in staat, krachtig tegen de Iersche opposanten op te treden. Zooals gewoonlijk bleek spoedig, dat de Iersche beweging terstond verminderde, zoodra er met kracht tegen haar werd opgetreden. Toch was de Regeering onmachtig, de agrarische misdaden te keer te gaan en de geheime moorden onmogelijk te maken; in Mei '82 bedroeg het aantal agrarische misdaden 396, een cijfer, dat in September tot 131, in October tot 111 daalde.

De kracht van een volk, dat in een toestand verkeert als de Ieren, ligt in de eerste plaats in zijn eensgezindheid, maar de Ieren hebben die nooit gekend. Er ontstond ook nu weder een scheuring onder de leden van de Land-League. Liet invloedrijke parlementslid Parnell trok zich van de Land-League terug en de volksmenner Davitt verkondigde openlijk, dat de vereeniging ten einde liep.

Vele leden waren tot inzicht geraakt, dat men met de bloedige revolutionnaire middelen niet verder kwam, en richtten den 17^{den} October

de ‘National konvention’ op, welke te Dublin onder voorzitting van Parnell vergaderde; de zitting werd door omstreeks 1500 afgevaardigden bijgewoond; het program der nieuwe vereeniging werd saamgevat in twee punten: 1°. De landquaestie zal worden opgelost door de pachters in de gelegenheid te stellen, het door hen bebouwde land in eigendom te krijgen; dit geschiedt door Staatsvoorschotten, terug te betalen binnen den tijd van 63 jaren. 2°. Ierland verkrijgt een eigen Parlement tot behandeling van zijn locale aangelegenheden.

Dit laatste denkbeeld is niet nieuw; het werd sinds langen tijd voorgestaan door de ‘Home rule’, de in 1870 opgerichte vereeniging van de Iersche parlementsleden, welke omstreeks 60 stemmen hebben. Oorspronkelijk zweefde hun een vereeniging met Engeland voor oogen, ongeveer zooals die van Oostenrijk met Hongarije. Later echter gingen de eischen verder, want de vasthoudendheid van de Ieren aan een bepaald program is evenver te zoeken als hun eensgezindheid.

Bij den eisch van een eigen Iersch parlement kunnen de Ieren zich beroepen op de geschiedenis; Ierland heeft altijd een eigen vertegenwoordiging gehad en deze werd eerst in 1719 onder George I afgeschaft. In 1782 werd het Iersche parlement hersteld, omdat men met het oog op den Amerikaanschen vrijheidsoorlog vreesde voor losscheuring van Ierland. Op het laatst der vorige eeuw brak echter een opstand in Ierland uit, en toen deze bedwongen was, besloot de meerderheid van het Iersche parlement, door Engelsch goud omgekocht, tot de vereeniging van Ierland met Engeland.

De radicalen onder de Iersche revolutionnairen stellen zich met een gedeeltelijke zelfstandigheid van Ierland, met een eigen Parlement voor zuiver Iersche aangelegenheden niet tevreden; zij willen volkomen afscheiding, met of zonder republiek. De Fenians denken 't liefst aan een nieuwe ster in de baan van de vlag der Vereenigde Staten. En zoolang die droom niet is vervuld, zullen zij voortgaan met moorden, zooveel zij kunnen. Zoo handelt ieder naar zijn aard.

Men ziet, de veel besproken Iersche quaestie, die zooveel pennen in beweging heeft gebracht, is nauwelijks aan het begin van een oplossing. Men heeft tot nog toe niet veel meer dan een weinig aan haar getornd.

De Iersche quaestie heeft allereerst haar grond in het verschil van volksaard; onderscheiden van oorsprong, van bloedmenging, moest ook de historische ontwikkeling van beide volken een geheel andere zijn; de stroomen moesten hier tegen elkander indruischen, de sterkste de overwinning behalen. Het einde was, dat een niet licht te dempen klove werd gevormd.

Eerst in onzen tijd kan er sprake zijn van een oplossing van de Iersche quaestie, omdat het geloof- of kerkverschil niet meer als in vroeger eeuwen dien overwegenden invloed uitoefent. De Engelschen denken er over 't geheel niet meer aan, de Ieren Protestant te maken.

De toenemende kennis en het inzicht in het karakter der volken maakt, dat men ook bij verschil van geaardheid naast elkander kan leven, zonder elkaar het leven bang te maken.

Het is er echter verre van af, dat deze in theorie erkende waarheden ook in de practijk algemeen zouden zijn doorgedrongen. De oude opvattingen van het leven beheerschen de handelingen; de vooroordeelen besturen bewust of onbewust de daden. Vooral is dat het geval, waar het eigenbelang bij het behoud van het bestaande betrokken is. De zelfzucht is het ijzeren rolblok, dat de ontwikkeling van de nieuwere denkbeelden, de meer humane opvatting platdrukt of verplettert.

Dat is niet alleen bij de Engelschen het geval, maar overal, bij alle volken. Het eenige, wat men van de Engelschen zou kunnen zeggen, is, dat zij overeenkomstig hun aard ietwat meer openhartig en wat meer consequent te werk gaan en hun zelfzucht minder verbergen onder schoonschijnende vormen, fraaie phrasen.

Er is over de oplossing van de Iersche quaestie veel wijsheid verkocht, maar zij is inderdaad moeilijker, dan oppervlakkig schijnt. De Iersche pachter heeft zich altijd blijven beschouwen als den eigenaar van den door hem bebouwden grond, waarin hij niet alleen werd versterkt door de traditie, die alleen de verplichting erkent tot zekere lasten, welke hij van het land moet opbrengen, maar ook door de bijzondere wijze van verpachten, waarbij de verbetering van het land en het stichten der benoodigde gebouwen geheel voor zijn rekening komt. Het Engelsche of Angelsaksische eigendomsrecht staat nog steeds buiten het begrip van den Ier.

In Engeland begint men meer en meer in te zien, - en is men ook in die richting werkzaam - dat, naarmate er meer Ieren zijn, die land in vollen eigendom bezitten, de toestand in Ierland ook verbeteren moet.

Eigendom van land veronderstelt de mogelijkheid, om tot een zekere mate van welvaren te geraken, en zij, die iets bezitten, stellen prijs op de rust des lands en zijn afkeerig van revolutie, die hen belemmert in de uitoefening van hun bedrijf, die de vrucht van den arbeid twijfelachtig maakt en het bezit bedreigt.

Aan het scheppen van een talrijke klasse van landbezitters zijn echter eigenaardige bezwaren verbonden door de geheele inrichting der Engelsche maatschappij, een inrichting, die niet alleen in Ierland, maar ook in Engeland en in Schotland bestaat. In geen land bevindt het land zich in zoo weinige handen als in Groot-Britannië, en door het zonderlinge erfrecht wordt deze toestand bestendigd.

Neemt men Groot-Britannië, d.w.z. Ierland, Engeland en Schotland bijeen, dan blijkt, dat het aantal landbezitters, welke men rekenen kan tot hetgeen men op het vasteland verstaat onder den gewonen boerenstand, slechts 83855 bedragen en zij slechts over 2.8% van de gezamenlijke oppervlakte van het rijk beschikken; verdeelt men de groote landeigenaars in drie klassen, dan verkrijgt men de volgende cijfers:

73204 eigenaars van 50-500 acres hebben 15.9% van den grond; 17054 eigenaars van 500-5000 acres hebben 33.5%; meer dan 5000 acres hebben 2198 eigenaars, en zij beschikken over 46.9% van den grond.

Men ziet hieruit, hoe slecht de boerenstand in Groot-Britannië is vertegenwoordigd; 2200 landeigenaars beschikken ongeveer over de helft van den grond.

Neemt men Engeland, Ierland en Schotland afzonderlijk, dan blijkt, dat de verhouding in Schotland nog ongunstiger is dan in Ierland. In Schotland heeft men gewone boeren (van 10 tot 50 acres) 3469, die van de gezamenlijke oppervlakte bezitten 0.4%; in Ierland 7764 boeren met 0.9%; van de grootste landeigenaars (boven de 5000 acres) in Schotland 580 met 78.6%, in Ierland 744 met 47.6%.

Hoe nadeelig deze landverdeeling voor de opbrengst is, leert de statistiek; de acre brengt gemiddeld bij den boerenstand op: in Schotland 10.89 pd. st., in Ierland 2.46 pd. st.; bij het grootste grondbezit: in Schotland 0.28 pd. st., in Ierland 0.43 pd. st. per acre. Men ziet, dat Ierland ook in dit opzicht nog boven Schotland staat. Werd in Groot-Britannië het erfrecht van het vasteland ingevoerd en daarmee het landbezit meer verdeeld, de opbrengst van het land zou aanmerkelijk toenemen en de rijkdom van het land vermeerderd worden.

De zeer ongelijke verdeeling van grondbezit is echter niet de hoofdoorzaak van Ierland's ellende. Deze is voor een goed deel ook gelegen in het land en in de Ieren zelf.

De wijze, waarop de Ieren zich verzetten tegen de omstandigheden, benadeelt in de eerste plaats henzelf. 't Is zeker treurig, dat de 13 millioen pd. st., welke het Iersche land opbrengt, voor negen tienden vloeien in de beurs van Engelsche of Schotsche heeren, en te recht klagen de Ieren, dat dit geld buiten Ierland wordt verteerd, maar hoe kunnen zij verwachten, dat de Engelsche landheeren in Ierland hun verblijf zullen vestigen of daar eenigen tijd doorbrengen, wanneer zij gevaar loopen, door sluipmoord uit den weg geruimd te zullen worden? Zijn niet sinds de vorige eeuw de agrarische moorden de meer en meer gebruikelijke weg voor de Ieren geworden, om de Engelschen naar Ierland te lokken? Voor de groot-industrie is Ierland zeker niet geschikt, maar de nijverheid kon althans uitgebreid worden; maar hoe kan men bij de Iersche wijze van handelen verwachten, dat er Engelsch kapitaal zal worden gewaagd op Ierschen grond? Er zijn middelen, die de kwaal erger maken, en tot dezulken behooren de Iersche agrarische moorden.

‘Ierland voor de Ieren’, is de lijfspreuk van de ‘Home rule’. Toch kan men met de meeste waarschijnlijkheid berekenen, dat, wanneer Ierland aan de Ieren wordt overgelaten, het land niet veel minder ongelukkig zal zijn, wanneer de Ieren 't niet anders in hun land aanleggen, dan zij 't thans doen.

De hoofdbron van bestaan voor Ierland zal altijd blijven de landbouw. Het klimaat is echter vochtig en de zomers zijn regenachtig; daardoor is het land uitstekend geschikt voor weiland en veeteelt, niet voor het bouwen van granen. De Ier meent echter het klimaat voor een Engelsche uitvinding te kunnen houden en stoort er zich niet aan; hij bouwt toch koren en lijdt onder de herhaaldelijk mislukte oogsten. Dat kunnen de Engelschen niet helpen.

Ierland is het land van aardappelen, die er in den regel goed gedijen, maar Moleschott wees reeds in zijn beroemde *Leer der voedingsmiddelen* op het verband tusschen aardappelen en ellende, daar de aardappel een erkend slecht voedsel is. Ook de aardappelbouw is onzeker bij het Iersche klimaat, en wanneer deze oogst mislukt, wordt Ierland vreeselijk geteisterd door hongersnood. Hebben de Engelschen den Ieren geraden, alleen aardappelen te telen en te eten?

Is Ierland door zijn klimaat aangewezen op weiland, het is een bekende waarheid, dat de veeteelt weinig handen noodig heeft in vergelijking van den gebruikten grond. De Ieren zijn echter vruchtbaar als onkruid, het land veel te sterk bevolkt. Gewoonlijk trouwen de Ieren op hun 17de of 18de jaar; de priesters bevorderen de vroege huwelijken, om den roem der kuischheid voor het vrome volk te behouden. ‘Talrijk te zijn als het zand aan den oever der zee’, schijnt het grootste ideaal. Natuurlijk wordt er voor het opkomend geslacht een bestaan gezocht. Een woning is spoedig gebouwd; dat doen de Ieren zelf, een hut van leem en klei; de oorspronkelijke pachter geeft nu aan zijn zonen een stuk van het door hem gepachte land; bij het volgend geslacht wordt het land nog sterker verdeeld, of ook wel een pachter, die minder met kinderen ‘gezegend’ is, vindt het bij de sterke concurrentie, om land te huren, veel gemakkelijker, om zelf voor landheer te spelen; hij verhuurt zijn land in verschillende kleine stukken en leeft van hetgeen hij van de door hem aan den landheer verschuldigde pacht overhoudt.

Wat is het noodzakelijk gevolg van zulk een handelwijze? Dat, wanneer de aardappelziekte komt, de Ieren de keus hebben, elkander op te eten of aan den hongertyphus te sterven

Het sterkst woedde de hongertyphus in den rampzaligen winter van 1847, toen de aardappelziekte zich voor het eerst vertoonde; men berekent, dat toen 250000 menschen door dien doodsengel werden weggemaaid. Toch liet Engeland zich niet onbetuigd; het aantal bedeelden steeg van 43000 op 750000; uit de openbare middelen werden 7 millioen pd. st. gegeven, om den nood te lenigen, behalve de reusachtige sommen, welke door de Engelsche particuliere liefdadigheid werden verstrekt.

Velen beweren, dat Ierland's ellende alleen is toe te schrijven aan de Engelsche overheersching; dat onder de Engelsche dwingelandij alleen de schaduwzijde van het Iersche karakter zich heeft ontwikkeld.

Een onpartijdig onderzoek leert het onhoudbare van deze stelling. Er wordt met eeuwenoude onderdrukking veel geschermd, en ook bij de Ieren komt bij nauwkeurige waarneming aan het licht, dat zij wel onder de Engelsche heerschappij niet zijn vooruitgegaan, maar toch over 't geheel gebleven zijn, wat zij waren.

Er zijn onderzoekers, die op goede gronden beweren, dat de Ieren de natuurlijke eigenschappen ontberen, om op een zelfstandig bestaan aanspraak te kunnen maken. Dit is moeilijk uit te maken, maar zeker is het, dat er nog veel water door de Theems zal vloeien, voordat de zoogenaamde Iersche quaestie is opgelost.

Er zal dus ook in de toekomst nog ruimschoots gelegenheid zijn, om over die quaestie veel te zeggen en te schrijven, dat wel getuigt van haat tegen het nergens beminde Engeland, maar niet van onpartijdig onderzoek.

Het gaat echter met de volken als met de menschen: zij ontdekken spoediger de gebreken van anderen dan van zichzelf, en zij meten anderer fouten uit met een ijver, alsof daardoor eigen tekortkomingen onzichtbaar werden. Dat is een werk, waardoor men niet veel verder komt. De Engelschen niet, de Ieren niet, wij ook niet.

Er is een gezond realisme; men moet niet naar afgetrokken toestanden oordeelen of handelen, maar naar de werkelijkheid, naar hetgeen is. Men moet, zooals 't spreekwoord zegt, roeien met de riemen, die men heeft, en niet met riemen, die nog gemaakt moeten worden. Indien men die kunst niet verstaat, dan moet zij worden geleerd, en dat kan, wanneer men eerst leert kennen, begrijpen, inzicht hebben in den aard, in de noodzakelijkheid der dingen. Zeker is dan niet alles even aangenaam, maar voor het aangename schijnt de wereld niet gemaakt. Er moet schier overal wat wijsbegeerte bij.

Men kan zeggen, dat de Ieren ten gevolge van verschillende omstandigheden, waaraan zij zelfs voor een deel geen schuld hebben, - hun geboorte, hun aanleg, hun geographische ligging - niet in alle opzichten voor hun pleizier op de wereld zijn. Maar in de eerste plaats behooren zij zich te schikken naar de omstandigheden, en wanneer zij op een minder dolle wijze tegen het lot opgaan, - met het klimaat rekening houden bij den landbouw, minder zich toeleggen op de voortplanting van hun geslacht, minder aardappelen eten - kan er veel ten goede veranderen. Niemand verhindert hen meer, Katholiek te zijn. De tegenwoordige Engelschen zullen niet tegen doelmatige hervormingen in Ierland opzien, wanneer die op redelijke wijze worden verlangd; daarvoor is echter overleg noodig, geen agrarische moorden, geen opstanden tot losscheuring van Ierland. Het staat iedereen vrij, zich tegen de werkelijkheid te verzetten, maar dan moet men ook de gevolgen dragen. Dat is niet anders.

11 Oct. '83.

NOORMAN.

Natuurkunde.

Een en ander over voeding in verband met het vegetarianisme.

Een en ander over voeding door dr. D. Huizinga. Groningen, Noordhoff en Smit.

IV.
De Theorie van het Vegetarianisme.

De eerste dwaling, die door de physiologische wetenschap bestreden wordt, vindt o.a. hare uitdrukking in de spreuk: ‘Van vleesch komt vleesch.’ Huizinga zegt daaromtrent: ‘De slijtage in ons lichaam, onverschillig of het normale, gezonde of abnormale, ziekelijke slijtage is, wordt niet hersteld door invoering van geheele organen of van weefsels kant en klaar, maar door invoering van de bestanddeelen, waaruit de noodige weefsels ter plaatse, waar ze moeten ontstaan, worden opgebouwd. Ons voedsel bestaat uit gedeelten van plantaardige en dierlijke lichamen. Deze kunnen niet in hun geheel tot opbouw van ons lichaam dienen, maar eerst hun bestanddeelen, waarin zij ontleed worden, kunnen daartoe strekken. Onze voedingsstoffen - het eiwit, de koolhydraten, vetten, minerale stoffen en het water - komen evengoed voor in de plant als in het dier en daarmede is het raadsel opgelost, waarom b.v. een koe vleesch kan vormen uit gras. De natuurvoortbrengselen, die wij als voedsel gebruiken, zijn geen voedingsstoffen maar v o e d i n g s m i d d e l e n . Zoo b.v. is het graan een voedingsmiddel, waarin voedingsstoffen uit alle vijf rubrieken voorkomen, bovendien gemengd met andere stoffen, die ons niet tot voedsel kunnen strekken.’

Zal het voedsel nu aan het lichaam ten goede komen, dan moet het in het bloed worden opgenomen, om daardoor gebracht te worden overal, waar het zijne werking moet uitoefenen. Hiertoe is het noodig, de onoplosbare voedingsstoffen om te zetten in andere, volkomen oplosbare stoffen, die in staat zijn, uit het spijskanaal in het bloed over te gaan.

Het eerst komt het voedsel in de mondholte en wordt daar gekauwd, en hoe beter en volledіger dat geschiedt, hoe meer de volgende spijsverteringswerkingen erdoor bevorderd worden. In de mondholte wordt het voedsel buitendien nog met speeksel vermengd, een vocht, dat door drie ter weerszijden van de mondholte gelegen klieren afgescheiden wordt. Het bevat een ferment, dat zetmeel omzet in druivensuiker. De afscheiding van het speeksel is niet altijd even sterk. Van belang is het te weten, dat b.v. wittebrood bij het kauwen een gelijk gewicht aan speeksel opneemt. Er bestaat een nauw verband tusschen de werkzaamheid der hersenen en de speekselafscheiding en daaruit is het te verklaren, dat gemoedsaandoeningen grooten invloed op die afscheidingen uitoefenen.

Is nu het aldus voorbereid voedsel behoorlijk doorgeslikt, dan treedt het door den slokdarm in de maag, alwaar het in aanraking komt met de maagklieren, die, zoodra de maag voedsel ontvangt, het maagsap afscheiden, en dit maagsap bevat als ferment pepsine. Pepsine doet de eiwitstoffen eene verandering ondergaan en vormt de peptonen, die scheikundig weinig van de eiwitstoffen verschillen, doch veel volkomener oplosbaar zijn en gemakkelijker door de wanden der bloedvaten heen in het bloed overgaan. Deze omzetting van het eiwit is afhankelijk van de behoorlijke hoeveelheid pepsine in het maagsap en tevens van de aanwezigheid van eene zekere hoeveelheid zuur. Het best vindt zij plaats, indien de vloeistof 2 à 3 duizendsten zuur (zoutzuur) bevat. Gedurende de spijsvertering is de maag voortdurend in beweging en wel sterk genoeg, om door de samentrekkingen van de stevige spierlaag, die het buitenste deel van den maagwand vormt, de spijsbrij (chymus) te kneden, over de geheele oppervlakte van de maag voort te bewegen en eindelijk, als de werking van het maagsap lang genoeg geduurd heeft, in den eigenlijken darm over te persen. In den darm heeft een even belangrijk deel der spijsvertering plaats, want daar komt de spijsbrij met twee zeer werkzame verteringssappen in aanraking, die beiden in het begin van den dunnen darm daarover worden uitgestort. Die sappen zijn: het alvleeschsap, het product van de achter de maag gelegen alvleeschklier, dat de werkingen van het maagsap en van het speeksel in zich vereenigt, voor zoover het zoowel eiwit in peptoon als ook zetmeel in suiker omzet, en de gal, die in de lever bereid, in de galblaas bewaard en van tijd tot tijd in den darm uitgestort wordt. Meinert geeft op, dat de mensch gemiddeld per etmaal circa ½ - 1 ½ K.G. mondspeeksel, 6 K.G. maagsap, hoogstens 1 K.G. gal en ½ K.G. buikspeeksel voortbrengt. Wat daarvan niet ter spijsvertering dient, wordt ten deele weder door de darmslijmhuid opgezogen, ten deele met de faeces uit het lichaam verwijderd.

Het vet gaat niet in den vorm, waarin het in het voedsel voorkomt, in het bloed over; een deel dezer voedingsstof ondergaat door de werking van een ferment van het alvleeschsap eene scheikundige ont-

leding, waarvan glycerine en zeep de eindproducten zijn, en treedt in die oplosbare vormen in het bloed, terwijl het grootste gedeelte met de gal eene zoogenaamde emulsie aangaat. De gal verdeelt n.l. het vet op mechanische wijze zóó fijn, dat de opneming door den wand van het spijskanaal mogelijk wordt. Hoe dit geschiedt, is nog niet opgehelderd, maar zeker is het, dat het vet niet direct in het bloed overgaat, doch in de zoogenaamde chylvaten wordt opgenomen, die het langs een omweg in het bloed uitstorten.

Al deze spijsverteringsvochten zijn onontbeerlijk, eensdeels, omdat zij de voedingsstoffen tot opneming in het bloed geschikt maken, en ten andere, omdat zij de noodige hoeveelheid vocht aanbrengen, om dien overgang te bewerken, waartoe de ingenomen hoeveelheid water doorgaans niet voldoende is.

Dat vocht wordt in de klieren van het spijskanaal uit het bloed afgescheiden, dan in het spijskanaal uitgestort en keert vandaar, met voedingsstoffen beladen, weer in het bloed terug. Bij elke spijsvertering heeft dus eene sterke vochtstrooming in beide richtingen plaats: van het bloed uit, door bemiddeling der klieren, naar het spijskanaal toe en van het spijskanaal uit weer terug naar het bloed. Wordt de afscheiding der verteringssappen gestoord, dan wordt de opneming der omgezette voedingsstoffen in het bloed belemmerd, en op die afscheiding hebben gemoedsaandoeningen van allerlei aard grooten invloed; die afscheiding staat met de werkingen van het zenuwgestel in nauw verband. Het spreekt voorts wel vanzelf, dat de bouw van ons lichaam voor deze omzettingen ingericht is en dat daarom ook op de vergelijkende anatomie, bij de behandeling der meest geschikte voeding, gelet moet worden. Er komt echter buitendien nog een punt in aanmerking. Bij het chemisch-physiologisch proces der spijsvertering wordt tweeërlei arbeid verricht; een deel der voedingsstoffen wordt ter vorming en ter hernieuwing van het georganiseerde aan de vochtstrooming onttrokken, terwijl het grootste deel nieuwe elementen in die vochtstrooming in het leven roept. De physioloog onderscheidt bij het voedingsproces de vorming van orgaaneiwit van die van voorraadseiwit. Hij ziet in de verschillende omzettingen en hernieuwingen eene bron ter schepping van mechanische kracht. De stofwisseling heeft alzoo volgens hem ten doel: 1°. het herstel en den opbouw van het lichaam, en 2°. den toevoer en de - voor den dagelijkschen arbeid - beschikbaarstelling van spankrachten, de voortbrenging van warmte, electriciteit en mechanische kracht. Op den arbeid, die daarvoor vereischt wordt, moeten wij nog een oogenblik de aandacht gevestigd houden.

De normale temperatuur van het lichaam of liever van het bloed bedraagt volgens Meinert 38 tot 39° C., in den darm 37° C. Het lichaam geeft alzoo, hoe minder warm de temperatuur der atmosfeer is, des te meer warmte aan haar af. Voor de verdamping der groote hoeveelheid water door de ademhaling en voor de werkzaamheid der

huid is evenzeer warmte noodig. Ook moet de voeding, alsmede de ingeademde lucht, voor zoover de temperatuur van deze beneden het normale peil staat, op dat peil gebracht worden. De door het lichaam dagelijks afgegeven hoeveelheid warmtestof bedraagt gemiddeld 2.500.000 warmte-eenheden(*). Zij worden door de oxydatie der verbrandbare stoffen voortgebracht en wel voornamelijk is er hierbij sprake van verbranding der in de voeding voorhanden zijnde koolstof door de ingeademde zuurstof. Men neemt nu aan, dat de mensch dagelijks circa 17 à 18000 maal ademhaalt; daarmede neemt hij circa 520 liter zuurstof in en geeft daarvoor 455 liter koolzuur aan den dampkring terug, terwijl hij door de huid 600-700 gr. water en 2-3 gr. koolzuur verliest. Men heeft berekend, dat in één enkelen nacht op het bal der groote opera te Parijs, waaraan gemiddeld 2000 personen deelnemen, de arbeid van circa 500 paardekrachten verricht wordt. Deze kracht zou voldoende zijn, om, overgebracht op een schip van 1800 tonnen, dat vaartuig 60 kilometer verder te brengen of ook om een trein met 1000 passagiers van Hàvre naar Parijs te laten stoomen. Het linkerhart alleen perst 72 maal per minuut 200 gram bloed uit en wel met zulk eene kracht, dat, als het vrij opspuiten kon, het bijna 2 meters hoog zou opspuiten; dat is per minuut 28,8 kilogrammeters, dus per uur 1728 en per etmaal 41,472, een arbeid, gelijkstaande met het oplichten van 41 kilo 1000 meter hoog. Bij dezen arbeid is noch de werkzaamheid der spieren, noch die der hersenen medegeteld. De warmte, door een mensch in 24 uren voortgebracht, zou, wanneer zij niet aan de buitenwereld werd afgegeven, maar in het lichaam bleef, de temperatuur van het lichaam in dien tijd tot

(*) Eene warmte-eenheid is die hoeveelheid warmte, die ertoe noodig is, om 1 gram water één graad celsius ten opzichte der temperatuur te doen toenemen. Zij staat gelijk met een mechanischen arbeid, die ten doel heeft, 1 gram 424 m. op te heffen.
De menschelijke warmte wordt op drieërlei wijze aan de haar omgevende atmosfeer afgegeven, nl. door uitstraling, door leiding en door verdamping. Door uitstraling verliezen wij circa de helft der voortgebrachte warmte, door leiding een geringer gedeelte en de verdamping geeft het middel aan de hand, om het evenwicht tusschen de beide genoemde middelen van afgifte te herstellen. Bevinden wij ons bijv. in een gedrang, omgeven van lichamen, die even warm zijn, zoo wordt de uitstraling verhinderd en zoekt de overdadige warmte in watervorm het lichaam te verlaten; er is dan sprake van zweeten. In een koud bad houdt de verdamping bijna geheel op en is de uitstraling zeer verminderd; de leiding bezorgt de afgifte en geeft de warmte aan het koude water af. De lucht neemt de warmte bij voorkeur in den vorm van waterdamp op, mits het geen natkoud weer is. 1 Gram water bindt bij zijn overgang in gasvorm 650 warmte-eenheden en Dr Schlegel spreekt van eene dagelijksche productie van 2 liter water, gelijkstaande met 1 millioen warmte-eenheden. Hij verlangt voor het bloed eene gemiddelde temperatuur van 37½ graad C. en wil de voeding en de kleeding zóó ingericht hebben, dat in die temperatuur zoo weinig mogelijk verandering komt. Ten opzichte der kleeding komt het er nu op aan, ons zóó in te richten, alsof wij onbekleed in eene windstille, vrije lucht van 24-30° C. vertoefden. Daarmede in overeenstemming hebben wij onze bekleedingsstoffen, èn wat de stof èn wat de hoeveelheid betreft, te kiezen. Bij de voeding moeten wij alles vermijden, wat kunstmatig deze temperatuur verhoogt. Het is vooral de spijsverteringskoorts, veelal door het gebruik van vleesch te voorschijn geroepen, die daarom de keus der voedingsmiddelen beperkt. De cijfers van Dr. Schlegel wijken van die van Meinert af, maar Schlegel neemt den normalen toestand als grondslag aan.

85 graden celsius doen rijzen. Met de door ons voortgebrachte warmte zouden wij onszelf door en door gaar kunnen koken.

Opgaven van dien aard zijn verkieslijk boven vergelijkingen, die in menig opzicht mank gaan. Zoo vergelijkt Huizinga onzen inwendigen arbeid met de stoommachine, die steenkolen noodig heeft en tevens aan zekere slijtage onderworpen is; wat de steenkool en het ijzer met hun beiden zijn voor de machine, dat is, volgens hem, het voedsel voor het lichaam. Bij de bepaling der hoeveelheid benoodigd voedsel is er dan weder sprake van eene fabriek met vast kapitaal en kasgeld. Dr. Paul Niemeyer geeft de voorkeur aan de vergelijking met den Berlijnschen kacheloven.

Waartoe vergelijkingen, die niet in elk opzicht toepasselijk zijn, leiden, leert ons de sociale wetenschap. Men heeft aldaar veelal het geld vergeleken met den bloedsomloop, en in dat geval ware het geld analoog bloed. Geen deel van het sociale lichaam krijgt echter uit het geld zijne voeding; de circuleerende producten zijn geen bloed; zij zijn eerst de spijzen, die ter bloedbereiding kunnen dienen. De waardevorming is eerst de bloedbereiding van het sociale lichaam. De nationale productiewaarde is eerst het bijzonder vocht, het plasma, waaruit de sociale lichaamsdeelen hun voedsel krijgen, terwijl de geldstukken niets anders zijn dan de bloedlichaampjes in het bloed van den mensch, d.w.z. de onmisbare middelaars van de stofwisseling in het menschelijk lichaam. Wanneer de spijzen in het menschelijk lichaam opgenomen zijn, heeft de bloedbereiding, de circulatie en de stofvervanging uit het bloed met natuurlijke noodzakelijkheid plaats. De wetten der natuur zijn hier overeenkomstig haar wezen werkzaam en oefenen een weldoenden invloed uit. Hare normale werkzaamheid wordt nu en dan alleen door de willekeurige handelwijze van den mensch verhinderd of verlamd, maar geene natuurwet veroorzaakt ooit overladingen, die de bloedbereiding belemmeren. De mensch alleen treedt op dit gebied vijandelijk tegenover de natuur en hare wetten.

Anders echter is het met een zichzelf organiseerend organisme met eigen wetten en eene eigen levensfunctie, geen product der vrije schepping, maar geschiedkundig geworden. Wanneer de nationale arbeid zijne producten aan de algemeene maatschappij afgeleverd heeft, is er nog geene sprake van een in elk opzicht geregeld voedingsproces, dat met natuurlijke noodzakelijkheid als het ware vanzelf plaats vindt. Integendeel, indien de stofwisseling van het economisch verkeer geheel aan zichzelf overgelaten wordt, ontwikkelen zich elementaire krachten, die de wetten der natuur omstooten en verschijnselen te voorschijn roepen, die met de natuur alleen de noodzakelijkheid, niet echter haar weldadig karakter gemeen hebben en die op de waardevorming, den omloop van waarde en de gelijkmatige verdeeling der productiewaarde duurzaam ongunstig werken. Zoo is het mogelijk, dat b.v. eene natuurwet met noodzakelijkheid tot periodieke overladingen der markt

aanleiding geeft, hetgeen ongunstig op de vorming van nationale waarde werkt, terwijl weder andere natuurwetten tijdelijke, steeds echter van elkander verschillende storingen in den omloop te voorschijn roepen, waardoor het sociale lichaam ongelijkmatig en onvoldoende met de benoodigde voeding voorzien wordt. De arbeidende klasse wordt dientengevolge veelal tot eene onnatuurlijke beperking der noodzakelijke behoeften gedwongen, terwijl de bezittende klasse zich aan steeds klimmende weelde en steeds stijgende vermeerdering der behoeften kan overgeven. Zóó zeker nu een menschelijk lichaam te gronde gaat, indien vele overladingen de bloedbereiding bederven, zoodat de zenuwen en spieren geen voldoenden toevoer uit het bloed kunnen verkrijgen; zóó zeker nu voortdurende verfijnde overprikkeling de wilskracht verlamt en den geest afstompt, - zóó zeker gaat een staat te gronde, die met wettelijke regelmatigheid in een toestand van tijdelijke overproductie, afgewisseld door periodieke crises, verkeert en naast den hoogsten trap van weelde en verfijning een toestand van hartverscheurende ellende en ijzingwekkenden nood tot volle ontwikkeling laat komen. Wat het lichaam betreft, zoo dwaalt de mensch en geneest de natuur, terwijl in het sociale leven de wetgeving bijtijds tusschen beiden moet komen en de natuur aan de ethische roeping der maatschappij getoetst moet worden, zoodat de mensch geroepen is, het sociale lichaam te genezen. De toestand van het volk zal dan ook van politiek, sociaal en moreel standpunt steeds van zijne metaphysische voorstellingen en zijn ethisch karakter afhangen, en deze staan in nauw verband met de kennis der algemeene natuur en de daaruit voortvloeiende positie van den mensch in de algemeene maatschappij. Het vegetarianisme heeft nu ten doel, alle verrichtingen des levens voor allen zonder onderscheid op het beginsel der moraliteit te doen rusten en elke hervorming aan dien eisch te toetsen. Indien de natuurwetenschappen leeren, dat dit beginsel ook op de materieele leefwijze toegepast kan worden, terwijl de algemeene voedingsstatistiek het nut van die toepassing nader aantoont, dan spreekt het wel vanzelf, dat geen ander ideaal op den voorgrond mag treden.

Nadat wij de algemeene voedings- en spijsverteringstheorie in hare verschillende uitingen gadegeslagen hebben, komt het erop aan, de theorie van het vegetarianisme daarmede te vergelijken.

Als redelijk en zedelijk wezen is de mensch ver boven alle dieren verheven en is zijne plaats in de schepping geheel eenig, en met geen ander dier vergelijkbaar. Beschouwt men hem echter enkel en alleen, wat zijn lichamelijk samenstel aangaat, dan moet men hem brengen tot de klasse der zoogdieren. Wanneer wij nu opzoeken, met welke soorten van dieren hij, lichamelijk, de meeste overeenkomst bezit, dan spreekt het wel vanzelf, dat ons daarbij de wetenschappelijke theorieën van Darwin, Lamarck, Haeckel en anderen over de vermoedelijke afstamming van den mensch niet behoeven bezig te houden.

Volgens de algemeen erkende indeeling van Linnaeus onderscheiden de geleerden in de klasse der zoogdieren eene eerste orde, die der primaten, door den mensch en de anthropomorphen gevormd. Tot de familie der laatstgenoemden worden meer in het bijzonder twee diersoorten gerekend, waarvan een, van anatomisch en physiologisch standpunt, groote gelijkenis met den mensch bezit en daarom ook met het oog op de natuurlijke voeding van belang is. Het zijn voornamelijk de afdeelingen der simia of apen, waartoe de orang-oetan behoort, en der troglodyten, waartoe de gorilla en de chimpanzé behooren, die ter vergelijking in aanmerking komen. De overeenkomst treedt hier op den voorgrond bij de schedelvorming, ten opzichte van het zenuwstelsel en voornamelijk bij de samenstelling der hersenen, voorts wat het karakter der tanden en van de spijsverteringsorganen betreft.

Het edelste orgaan is ongetwijfeld het zenuwstelsel, daar dit alle andere organen beheerscht, den arbeid van alle andere weefsels en lichamelijke stelsels regelt en als conservator en moderator van het geheele lichaam te beschouwen is. De plaats, die eenig schepsel op de dierlijke rangladder inneemt, en de graad van ontwikkeling tegenover het plantenrijk zullen hoofdzakelijk afhangen van de meerdere of mindere volkomenheid van het zenuwstelsel en vooral van de volkomenheid van zijn aggregatie-toestand, zoowel als van de volledigheid van zijne bestanddeelen.

Nu neemt de mensch ontegenzeggelijk op dit gebied de hoogste plaats in, maar in menig opzicht bestaat er overeenstemming tusschen hem en de genoemde diersoorten. Hetgeen van den mensch en de apen der oude wereld geldt, geldt echter niet of in zeer geringe mate van de lagere apengeslachten. Het is hier niet de plaats, om de resultaten der vergelijkende anatomie tot in de bijzonderheden na te gaan; Dr. Lubach kan daarvoor gemakkelijk opgeslagen worden; Professor Reclam behandelt dit onderwerp in zijn populair werk *Der Leib des Menschen, dessen Bau und Leben* uitvoerig genoeg, om ook hen te bevredigen, die voor de studie der specialiteiten terugschrikken, en met Professor Broca en Professor Mivart in de hand kan erop gewezen worden, dat het onderscheid tusschen beide klassen, wat het zenuwstelsel en vooral de hersenen betreft, van zuiver gradueelen aard is, waarbij aan het menschelijk geslacht of liever aan den met rede begaafden mensch niets te kort gedaan wordt.

Maar niet alleen de schedel en het zenuwstelsel laten de vergelijking toe; in nog veel hoogere mate is dat met den vorm der mondholte, met het karakter der tanden en met de organisatie der spijsverteringsorganen het geval. De mondholte van den mensch en die der anthropomorphen zijn niet van elkander onderscheiden en bij de tanden zijn de afwijkingen te gering, om van een eigenlijk verschil te kunnen spreken. De volwassen mensch bezit 32 tanden, namelijk 16 in elke kaak of

4 snijtanden, 2 hoektanden, 4 kleine kiezen of baktanden en 3 groote kiezen of maaltanden. De platte, beitelvormige snijtanden bijten het voedsel af; de spitse hoektanden scheuren het desnoods vaneen; de breede, op hare platte bovenvlakte van kleine verhevenheden voorziene kiezen malen het fijn. Bij de carnivoren zijn de kiezen zijdelings samengedrukt en van boven smal en snijdend; de hoektanden zijn groot, sterk en gekromd, de snijtanden spits en scherp; alles is hier op verscheuring en grove verdeeling des voedsels ingericht. Bij de insecteneters zijn de snij- en hoektanden minder sterk ontwikkeld en de kiezen voorzien van kegelvormige punten, die in beide kaken zoo tegenover elkander staan, dat bij het sluiten van den mond die der onderkaak dringen in de ruimten tusschen die der bovenkaak en omgekeerd. De snijtanden der herbivoren zijn ware snijtanden, beitelvormig van gedaante, ten einde de stengels en bladeren der planten te kunnen afsnijden; dit voedsel wordt alsdan tusschen de breede, van boven platte, maar ruwe oppervlakten der maaltanden als tusschen twee molensteenen vermaald. De hoektanden zijn naar evenredigheid klein. Bij de plantenetende dieren, die van vruchten leven, is de bovenste oppervlakte der kiezen bezet met eenige tepelvormige knobbeltjes. De dieren, die hun voedsel vinden door het afknagen van harde plantaardige zelfstandigheden, zooals basten, wortels, enz., bezitten wel stevige snijtanden en kiezen, maar in het geheel geene hoektanden.

Het gebit der anthropomorphen is nu van dat der menschen alleen onderscheiden door den tijd, waarop de zoogenaamde wijsheidstand te voorschijn komt. Het tandivoor, het glazuur of email zijn bij beiden volkomen gelijk. In de wijze van kauwen en in de keus der spijzen bestaat evenmin verschil, terwijl alle overige dieren daarvan sterke afwijkingen vertoonen. Daar nu de anthropomorphen vruchteneters zijn, zoo ligt het voor de hand, dat deze leefwijze ook voor den mensch de natuurlijke is. De physioloog James Graves zag dit zeer goed in en daarom beschouwt hij in zijne *Studies in physiology and medicine* den mensch als het eenige kokende dier, om op deze wijze het gebruik van den gemengden kost te kunnen verdedigen. Cuvier, de grootste vergelijkende anatoom, zegt in zijn *Règne animal* rondweg: ‘De bouw van het menschelijk lichaam past in elk opzicht voor eene zuiver plantaardige leefwijze. De mensch schijnt hoofdzakelijk voor het gebruik van vruchten, wortelen en andere sappige plantenstoffen bestemd te zijn. Zijne handen veroorlooven hem zonder moeite, deze te plukken, terwijl noch zijn korte en matig sterke kinnebak noch zijne hoek- en baktanden het hem mogelijk zouden maken, gras te grazen of vleesch te verteren, indien deze voeding niet door het koken voor hem bereid werd.’ Pierre Gassendi laat zich in denzelfden geest over de bestemming van den mensch ten opzichte der voeding uit.

Het spreekt wel vanzelf, dat hij daarom evengoed vleesch tot grondslag van zijne voeding kan kiezen, maar het k u n n e n staat niet gelijk

met het m o e t e n of met de theorie, dat de natuur hem het vleesch ter voeding aangewezen heeft.

Veelal wordt de mensch met het omnivore zwijn vergeleken, maar in de eerste plaats bezit het zwijn 44 tanden en dan zijn zijne snijtanden veel grooter en spitser en krommen zich naar boven, terwijl tusschen deze en de baktanden eene groote leemte voorhanden is. Zijn spijsverteringskanaal is tienmaal langer dan zijn lichaam.

Het karakter der tanden van het zwijn zou echter als type voor den omnivoor gekozen kunnen worden. De geheele voor het kauwen beschikbare oppervlakte wordt door buitengemeen groote ongelijkheid gekenmerkt, is vol plooien, terwijl stompe en spitse verhevenheden elkander afwisselen.

De mensch, de gorilla, de chimpanzé en de oerang-oetan bezitten daarentegen een gelijk getal tanden, die regelmatig naast elkander geplaatst zijn, eene gelijke, regelmatige kauwvlakte, gelijk gevormde tanden met stompe knobbels en een spijsverteringskanaal, dat zesmaal de lengte van het lichaam aanwijst. Waarom de eerstgenoemde nu als alleseter en de laatstgenoemden als vruchteneters geboren zouden zijn, is niet te verklaren. De gorilla is viermaal sterker dan de mensch, maar komt toch niet in verzoeking, andere dieren aan te vallen, om hen aan zijne voeding dienstbaar te maken. Ofschoon van nature beter gewapend, legt hij geen zin voor de jacht aan den dag.

De mensch leerde echter het vuur beheerschen en leerde tevens alle producten der natuur in de verteerbaarste vormen bereiden?

Daarmede echter is de noodzakelijkheid van den vleeschkost niet aangetoond.

Maar hij concentreert zijne kracht op de ontwikkeling van de hersenen en mag daarom van het spijsverteringskanaal niet te veel vergen?

Elk orgaan moet arbeiden en wordt door arbeid sterk, in staat, elke verplaatsing van het natuurlijk evenwicht te weerstaan. Zijne kennis en zijn vermogen des onderscheids maken hem bekwaam, ook bij de voeding te kiezen en zonder te vreezen voor den arbeid der maag overlading te vermijden, afwisseling te vinden en zijne arbeidsenergie te vermeerderen.

Gustav Jäger, die van den bouw der tanden, de hoedanigheid van het spijsverteringskanaal en het anatomisch-physiologisch karakter van den mensch ten opzichte van het vegetarianisme niets wil weten en alleen de resultaten op het gebied der voedingsstatistiek als proefondervindelijk bewezen feiten wil laten gelden, beweert in *Der Vegetarianismus*, als directeur van eene zoölogische instelling in Duitschland de jaarlijksche sterfte onder de apen van 50% tot op 20% te hebben verminderd door de invoering van den gemengden kost. Hij zag daarin een middel ter bestrijding der longtering onder de apen. Uit dit gunstig verschijnsel leidde hij af, dat de frugivore natuur der apen eene hypothese is. Jäger opereerde echter uitsluitend met den mandrilla-aap, die niet

meer ter vergelijking met den mensch of ook met den aap der oude wereld gekozen kan worden. Overgeplant in een ander klimaat, opgesloten in een klein hok en blootgesteld aan bedorven lucht, derhalve onder omstandigheden, die geenszins met de natuur van deze diersoort in overeenstemming te brengen zijn, kon dit materiaal niet dienen, om bepaalde, werkelijk bruikbare resultaten te verkrijgen(*).

Evenzeer is het te betwijfelen, dat uitsluitend plantaardige voeding in gevangenissen en andere instellingen van dien aard aan de daaraan gestelde verwachtingen zal voldoen. De natuurlijke leefwijze, die juist de hervorming van de kunstmatig ontwikkelde en op zenuwprikkeling gebaseerde maatschappelijke toestanden en verhoudingen op het oog heeft, is niet voor alle levensomstandigheden zonder onderscheid berekend. Zij verlangt in de eerste plaats een zelfstandig karakter en het zelfstandig oordeel van den onbedorven mensch, die haar uit eigen beweging ter wille van haar ethisch beginsel aanhangt.

Wat de spijsverteringsorganen betreft, is de menschelijke maag hoogst eenvoudig ingericht; zij bestaat uit één enkelen zak. Anatomisch is er hoogstens een klein verschil in den omvang tusschen de maag van den mensch en die der anthropomorphen te ontdekken. Geen onderscheid is er bij beiden voorhanden, indien de blinde darm onderzocht wordt; het wormsgewijs verlengsel is eene eigenaardigheid van alle primaten. De lever van den oerang oetan en die van den mensch zijn even eenvoudig; die van den chimpanzé is zelfs nog eenvoudiger; de galblaas komt bij alle primaten voor, terwijl zij daarentegen bij het paard, den olifant, het hert, enz. geheel ontbreekt. Van het buikvel en het net moet hetzelfde gezegd worden en juist bij de plooien van het buikvel is dit van het grootste gewicht, omdat hare verbindingen en hare dooreenvlechting het gevolg zijn van de verandering in den toestand, dien de ingewanden gedurende de embryonaire ontwikkeling ondergaan hebben.

Niet alleen de afmetingen der maag zijn gelijk, maar ook in den vorm is deze overeenstemming op te merken, terwijl èn de carnivoren èn de herbivoren belangrijke afwijkingen aanwijzen. De lengte van het spijsverteringskanaal tot die van het lichaam toont aan, dat eene voldoende utiliseering van plantaardige voedingsmiddelen plaats vindt. Eindelijk komt de peristaltische beweging der maag, het eerst uit de proefnemingen van Dr. Beaumont duidelijk gebleken, in aanmerking; zij is ook bij de herbivoren waargenomen, terwijl de beweging der maag van de carnivoren een tegenovergesteld karakter draagt. Van belang zou mede eene vergelijkende analyse der darm- en maagsappen

(*) Dr. Falkenstein, die den gorilla Mpungu naar Berlijn bracht, beweert mede, dat deze aapsoort niet alleen vleesch aanneemt, maar ook behoeft. Daar de Mpungu echter 1½ jaar later aan de tering en eene maagkwaal stierf, is althans voor zijne van alle vorschers afwijkende bewering geen positief bewijsmateriaal geleverd. Ook Brehm geeft in zijn *Thierleben* aan, dat anthropomorphen vleesch k u n n e n genieten, zonder echter daaruit de gevolgtrekking te maken, dat dit tot hun natuurlijken kost zou behooren.

zijn, maar hier laat ons de wetenschap in den steek. Er moet daarom geconstateerd worden:

1°. dat de gelegenheid, om de oorspronkelijke samenstelling der darm- en maagsappen in het menschelijk lichaam physiologisch te leeren kennen, zeer zelden voorkomt, daar de studie door de daartoe vereischte voorbereidingen in zoo hooge mate bemoeilijkt wordt, dat er geene voor de bewijsvoering bruikbare resultaten te verkrijgen zijn.

2°. Eene vergelijkende analyse der sappen van de vertegenwoordigers der beide tegenover elkander staande voedingssystemen is nog niet ondernomen.

Het is echter bekend, dat de organen in hunne functiën en afzonderingen steeds geneigd zijn, zich aan de toegepaste leefwijze en gewoonten aan te sluiten, en dit geldt niet alleen van het ras, maar ook van het individu. Zoo is de hoeveelheid speeksel, door den carnivoor gedurende den maaltijd afgezonderd, in verhouding veel geringer dan bij den herbivoor, en de mensch scheidt bij gemengden kost betrekkelijk weinig speeksel af. De vegetarianer neemt aan zichzelf waar, dat na verloop van eenigen tijd zijn aangenomen plantaardig dieet die afscheiding in hooge mate bevordert en dat hij alleen in dat geval baat vindt bij zijne leefwijze. Nu hebben de geleerden wel proeven genomen met wisselende voeding, maar daarbij geene rekening gehouden met den tijd, benoodigd, om zich aan den anderen kost te wennen en zich als het ware met een ander voedingssysteem te vereenzelvigen. Of iemand bijv. eenigen tijd uitsluitend met wittebrood gevoed werd en daarbij te gronde ging, is zonder eenige beteekenis. Het spreekt wel vanzelf, dat iemand, die de natuurlijke leefwijze aanneemt, in den aanvang eene crisis zal moeten doorleven, aan lichaamsgewicht verliezen en in een niet altijd even aangenamen toestand van overgang verkeeren zal, te meer, daar hij veelal bij de keus der spijzen mistast, de juiste verhoudingen der voedingsmiddelen tot de voedingsstoffen uit het oog verliest en de verandering van dieet niet met de daardoor uit den aard der zaak te voorschijn geroepen wijziging in alle gebruiken en gewoonten gepaard laat gaan. Sylvester Graham verlangt daarom ook eene vijfjarige ondervinding, alvorens een gegrond oordeel te wettigen.

Voor zoover bekend, heeft het speeksel van den mensch meer overeenstemming met dat van den herbivoor dan met dat van den carnivoor. Althans geldt dit van de suikervormende eigenschap van het speeksel der beide eerstgenoemden, die bij den carnivoor niet geconstateerd werd; het speeksel van den carnivoor dient alleen voor het mechanisme van het kauwen en slikken.

Er wordt voorts niet aan getwijfeld, dat de leefwijze op de hoeveelheid uit te scheiden ureum, de samenstelling dezer stof en haar karakter grooten invloed uitoefent, maar het zou ons te ver voeren,

dit belangrijk onderwerp meer in het bijzonder te behandelen, en daarom verlaten wij dit gebied.

Het anatomisch-physiologisch karakter van den mensch getuigt alzoo voor zijne oorspronkelijk frugivore natuur, zoodat de verdedigers van zijn omnivorisme daarom ook genoodzaakt waren, hunne toevlucht tot John Hunter te nemen, die de stelling verdedigde, dat de tanden der dieren niet altijd juist overeenkomstig de voeding zijn, die zij genieten, en dat de bouw van de maag evenmin altijd daarvoor als bewijsmiddel kan dienen. Het kan voorts niet geloochend worden, dat de plantaardige voeding in verbinding met de overige gezondheidswetten een zeer gunstigen invloed op de ontwikkeling der physieke kracht uitoefent. Levert ons niet de onweerstaanbare kracht van den rhinoceros, die zonder veel moeite geheele boomstammen omhaalt, bewijs genoeg? Geen carnivoor kan zich in kracht en volharding met het paard meten; de olifant, de kameel, de stier, zij allen volbrengen den zwaarsten arbeid. Te recht zegt Philippe Hecquet in zijn *Traité des dispenses du carème*: 'Hoe kan de mensch bevreesd zijn, dat het hem aan kracht zal ontbreken, wanneer hij tot zich neemt, wat de sterkste dieren wel doorvoed maakt, dieren, die ons zouden kunnen vernietigen, indien zij hunne kracht kenden.' Waren niet de athleten van het klassieke Griekenland, bij uiterst strenge leefwijze en den eenvoudigsten plantenkost, in het genot van eene lichamelijke kracht, die onze helden op dit gebied geheel in de schaduw plaatst? Blonk niet de Grieksche en later de Romeinsche burgerij, ten tijde van den eigenlijken bloei, door geest- en lichaamskracht uit? En juist in die dagen stonden wijze matiging, aan ontbering grenzende eenvoud, strenge tucht en onverdroten oefening, verbonden aan edele geestdrift voor het goede, ware en schoone, in eere. Geen vleeschkost stelde het Spartaansche patriotisme in staat, bij Thermopylae stand te houden, of verleende den overwinnaars van Salamis en Marathon kracht en moed. Veeleer was het, alsof reeds toen voor de voeding de leer van Hecquet den toon aangaf en onbewust de vaste overtuiging heerschte, dat het met de voedingsmiddelen is als met de geneesmiddelen: 'De eenvoudigste verdienen steeds de voorkeur boven de samengestelde.'

'De beste voeding is die', zegt Hecquet, 'waarvan de beste chylus verkregen wordt, en dit is met de broodvruchten het geval. Het is zonderling, dat men met het vleesch zoo ingenomen is, terwijl tegen de noodzakelijkheid van zijn gebruik zoovele bezwaren te berde te brengen zijn, en wel: 1°. het organisme van de dieren, die de natuur op roof aangewezen heeft, is geheel tegenovergesteld aan dat van den mensch; 2°. er hebben meer menschen en meer natiën zonder het genot van vleesch geleefd, dan dat zij zich daaraan overgaven, en dit is in hun intellectueel en materieel voordeel geweest; 3°. het bevel des Scheppers heeft velen geruimen tijd van het vleeschgebruik weerhouden, maar de zinnelijke lust behield ten slotte de overhand; 4°. de

hoedanigheid van het vleesch had van het gebruik moeten weerhouden, omdat het slechtere darm- en maagsappen levert.'

In dien geest uitte zich mede de Engelsche arts, Dr. Cheyne, de vriend van den stichter der Methodistensekte, Wesley.

Het vegetarianisme kan zich echter ook op de chemisch-physiologische wetenschap beroepen. Deze onderscheidt ten opzichte der voeding twee groepen: de organische en de anorganische. De organische kent stikstofhoudende en stikstofvrije voedingsmiddelen, die beiden voor het menschelijk lichaam onontbeerlijk zijn. Voor het behoud en den opbouw der organen is de mensch op de stikstofhoudende verbindingen aangewezen en daar de identiteit van het dierlijk en plantaardig eiwit bewezen is, zoo kan in die behoefte op de meest verschillende wijzen voorzien worden. De vegetariër ontneemt grootendeels aan de graangewassen het voor zijn onderhoud benoodigd plantenalbumin; de verschillende meelsoorten bieden hem voor het grootste gedeelte het plantenfibrin aan, terwijl de leguminosen in de behoefte aan plantencaseïn voorzien. Amandelen, noten en andere olierijke producten der natuur komen daarvoor mede in aanmerking en al mogen ook al de groenten met de tallooze andere voortbrengselen der natuur deze stoffen in geringere mate bevatten, zoo zijn ze toch geenszins voor eene normale voeding zonder waarde en stellen zij ons met het veelvuldig te genieten ooft in staat, eene volledig saamgestelde voedingslijst te krijgen, waaraan noch de onontbeerlijke afwisseling, noch het smakelijk en opwekkend karakter, noch het degelijk gehalte ontbreken. Buitendien kunnen kaas, melk, eieren en boter aan de spijslijst toegevoegd worden, indien de keus nog niet voldoende geacht wordt, hoewel deze stoffen geenszins voor de voeding noodzakelijk zijn en meer ter wille van het maatschappelijk verkeer en ter vergemakkelijking van de eerste toepassing van het vegetarisch beginsel toegelaten worden. Op deze wijze is evengoed aan den eisch naar eiwit als aan den wensch naar voldoende, snel oplosbare en goed verteerbare voedingsmiddelen voldaan. Het bezwaar der dikke celwanden bij plantaardige stoffen is door de kennis der middelen, om ze in fijnverdeelden toestand te brengen, geheel en al opgeheven. De broodvruchten vormen de kern van het natuurlijk dieet, mits niet ontdaan van de zemelen, die juist rijk aan stikstofhoudende en anorganische verbindingen zijn; zij zijn met het ooft de eigenlijke zuilen der voeding.

De stikstofvrije voedingsmiddelen hebben voor de voeding geene geringere beteekenis; zij bevatten de koolwaterstofverbindingen, deze bron der physieke kracht, waaraan tevens de benoodigde warmte ontleend wordt. Volgens Professor Foster in zijn *Text book of physiology* wordt □ of □ der totale waarde van eenig voedingsmiddel in den vorm van spierkracht verbruikt, terwijl de overige □, of □ ter voortbrenging der warmte dienen. De spierkracht is nu, volgens

deze theorie, het resultaat der omzetting der in het organisme voortgebrachte warmte, nadat eene voldoende hoeveelheid warmte voor het behoud der constante dierlijke warmte teruggehouden is. De oxydatie der koolstof en waterstof is van meer belang met het oog op de voortbrenging van warmte dan die der stikstof en de spierkracht berust hoofdzakelijk op de verbranding der eerstgenoemden. De stikstofvrije verbindingen worden onderscheiden in v e t t e n - saamgesteld uit koolstof, waterstof en eene geringe hoeveelheid zuurstof - en k o o l h y d r a t e n , evenzeer bestaande uit koolstof, waterstof en zuurstof, waarbij de beide laatstgenoemde elementen steeds in dezelfde verhouding voorkomen als in het water. Tot de koolhydraten worden o.a. gerekend de polymere verbindingen: gom, cellulose, dextrin, zetmeel, enz., en het komt erop aan, te weten, dat alle koolhydraten dit met elkander gemeen hebben, dat zij in den vorm van suiker in het lichaam opgenomen worden, om ten slotte in vetten geoxydeerd te worden. Het is hier niet de plaats, om de chemische omzettingen der verschillende stikstofvrije verbindingen nauwkeurig na te gaan, en daarom volstaan wij met erop te wijzen, dat het verschil tusschen de koolhydraten en de vetten (stearine, palmitine en oleïne) daarin bestaat, dat de eerstgenoemden reeds eene voldoende hoeveelheid zuurstof bevatten ter oxydatie der voorhanden zijnde hoeveelheid waterstof, zoodat alleen de koolstof niet geoxydeerd blijft, terwijl bij de vetten niet alleen de koolstof, maar ook het grootste deel der waterstof niet geoxydeerd blijft.

De voor het lichaam benoodigde anorganische verbindingen kunnen in deze opgave niet gemist worden; zij worden ons in den vorm van chemische zouten en met het water toegereikt. Zonder kalk, magnesia, kali, natron, de chloruren, het ijzer, de phosphor-, kool- en zwavelzuren kunnen wij niet bestaan. De graangewassen bevatten de benoodigde phosphaten, chloruren en het kali, die voornamelijk met het Grahambrood het lichaam voldoende toegevoerd worden; de leguminosen zijn rijk aan ijzer, vele kruiden en wortelgewassen aan kalkphosphaten; het water bevat chloornatrium, koolzure kalk en kiezelzuur, het ooft water, koolhydraten, plantenzuren en zouten. Kortom, de natuur laat ons niet in den steek, wanneer wij ons tot haar wenden. Ook tegen het steenzout, mits matig gebruikt, is weinig te zeggen en vooral bij aardappelkost kan steenzout niet ontbeerd worden(*). Aardappelen

(*) Bunge toont in het *Zeitschrift für Biologie* aan, dat het gebruik van steenzout bij kalirijke vegetabiliën niet te ontberen is en op eene physiologische behoefte berust. Wel bevatten de vegetabiliën eene voldoende hoeveelheid chloor en natrium en is in dit opzicht de kost van den vleescheter niet gunstiger samengesteld, maar gewoonlijk neemt de planteneter de twee- tot viervoudige hoeveelheid kali in zich op en veel kali ontneemt aan de organen bij de omzetting natrium en chloor. Steenzout verhindert nu de verarming ten opzichte dezer onmisbare stoffen. Virchow pleit echter voor een zeer matig gebruik van zout. Eene bevestiging van deze theorie biedt het leven van het lid der Engelsche vegetarische vereeniging te Londen, Dornbusch, aan, die noch suiker, noch zout, noch melk, noch boter, noch kaas genoot en bij de keus der vegetabiliën er niet op lette, dat de onmisbare stoffen in de juiste verhouding het lichaam toegevoerd werden. Zijn beendergestel had gaandeweg alle veerkracht verloren en binnen weinige jaren was hij niet alleen een halven voet kleiner geworden, maar kon hij ook niet anders dan zich met groote moeite op krukken voortbewegen, ofschoon hij oorspronkelijk sterk en gezond was. Hij had elken goeden raad versmaad en nam geene notitie van de ervaring. Zijn toestand was alleen aan eene volledige verarming van de zoogenaamde zouten of noodzakelijke anorganische bestanddeelen toe te schrijven. De *zoogenaamde zoutverhongering* heeft vooral in Engeland de aan dacht getrokken. Terwijl er over de physiologische beteekenis der stik- en koolstof voor de menschelijke voeding op hartstochtelijke wijze gestreden werd, geraakte die der minerale stoffen min of meer op den

behooren echter tot de slechte voeding en moeten slechts bij wijze van uitzondering op tafel verschijnen. Met deze spijzen, ja, met brood en ooft alleen, kan in elk opzicht zonder veel moeite in de normale behoefte voorzien worden en zelfs aan de physiologische hoeveelheidsformule kan op deze wijze voldaan worden, al blijft het ook op zichzelf nog twijfelachtig, of zij juist is.

'Maar', zegt o.a. Huizinga, 'de cellen, waaruit plantaardige weefsels bestaan, zijn meestal door meer of minder dikke celwanden omgeven, en daar nu de voedingsstoffen binnen in de cellen bevat zijn, zullen de celwanden tot op zekere hoogte de vertering en oplossing der stoffen belemmeren, door dat ze de toetreding van spijsverteringssappen verhinderen, want de celstof, waaruit die celwanden grootendeels bestaan, is nagenoeg onverteerbaar en onoplosbaar. De cellen van dierlijke weefsels daarentegen hebben òf geen, òf zeer dunne celwanden, zoodat de daarin aanwezige voedingstoffen gemakkelijker verteerd kunnen worden. Uitsluitende voeding met plantenkost vereischt dus eene langduriger werking van spijsverteringssappen, eene sterkere ontwikkeling van spijsverteringswerktuigen.'

Volgens Dr. König in zijn *Nahrungs-und Genussmittel* verschilt de verteerbaarheid van de voornaamste plantaardige voedingsmiddelen van 70-96%, al naar gelang van den meer of minder fijngedeelden toestand, waarin zij gebracht worden en in het lichaam komen.

Volgens Meinert worden van erwten, boonen en linzenmeel, gelijk deze voedingsmiddelen tegenwoordig in den handel komen, niet minder dan 90% voor de lichaamsorganen geutiliseerd en de beteekenis der meel- en leguminosenpraeparaten voor de kinder- en ziekenvoeding is algemeen bekend, zoodat in dit opzicht alle bezwaren overwonnen zijn. Volgens Voit is de verteerbaarheid van rijst bijna gelijk aan die van vleesch en wordt het hoog tijd, ook hier nog veelal bestaande vooroordeelen te herzien. De voedingstabellen, op grond der chemische analyse van de voornaamste voedingsmiddelen ontworpen, kunnen aan beide partijen tot wegwijzer dienen, zoodat ook deze arbeid niet tevergeefs geweest is, maar ook deze zijn alleen dan bruikbaar, indien zij met verstand geraadpleegd worden. De lengte van de spijsverteringsorganen in verhouding tot die van het lichaam stelt tot eene behoorlijke utilisatie van plantaardige voeding in staat en het karakter dezer voeding noodzaakt uit den aard der zaak tot een beter kauwen en eene volledigere mechanische verwerking der gebruikte voedingsmiddelen. De vooronderstelling, dat met plantaardig voedsel te veel ballast opgenomen wordt, is

achtergrond, en juist tegenover hen begaat de keuken gewoonlijk de grootste zonde. Vele anorganische zouten zijn gemakkelijk oplosbaar in water en worden eenvoudig uitgewasschen. Honden versmaden dikwijls gewasschen vleesch en te recht, want een groot deel der zouten is door het wasschen verwijderd en zoo is de verteerbaarheid sterk verminderd. Uitgewasschen groenten of met kokend water behandelde vegetabiliën, waarvan de 'Essenz' weggegoten is, lijden aan hetzelfde euvel, en niet zelden hongeren vegetariers aan de tafels der tegenstanders, omdat zij op spijzen aangewezen zijn, die door de bereiding èn ten opzichte der samenstelling èn ten opzichte der voedende kracht veranderden. Vegetabiliën moeten bij voorkeur in den vorm van soepen of in dien van brood genoten worden en *het behoud der minerale stoffen* is het eerste vereischte van eene goede keuken. Vele mislukte proefnemingen met het vegetarisch dieet zijn aan een vergrijp op dit gebied toe te schrijven. Een vegetariër, die de keuken met geheel en al hervormt en zich geene rekenschap der in haar voorkomende natuurkundige processen geeft, mag er zich niet over beklagen, indien hij te gronde gaat.

nergens door bewijzen gestaafd, en toch is dit noodzakelijk. Waarom nemen de aanhangers der inductieve methode

geene proeven met vegetariërs en plaatsen zij niet onbevooroordeeld systeem tegenover systeem? Op deze twistvragen komen wij nog nader terug.

Forster plaatst zich op het standpunt, dat het aanzienlijk watergehalte van het vleesch in vergelijking met dat der leguminosen niets te beteekenen heeft, daar het vleesch door het kookproces aan water verliest, terwijl de leguminosen met inbegrip van de graansoorten eerst dan genoten worden, nadat zij veel water in zich opgenomen hebben. Dit is ongetwijfeld waar, maar bij den inkoop van vleesch wordt het watergehalte als vleesch betaald, terwijl de leguminosen eerst in de keuken het benoodigd water opnemen. Maar dit doet minder ter zake. Het g r o n d t y p e der voeding is en blijft steeds de m e l k , die door de natuur onmiddellijk aan het kind verstrekt wordt, en voor den volwassene zal die voeding de natuurlijke zijn, die deze het meest nabij komt. Èn in samenstelling èn in hoedanigheid is dit met de graankorrels het geval. De melk en de graangewassen bevatten de voeding in voldoend geconcentreerden toestand, maar tevens in de voor de spijsverteringsorganen noodzakelijke verdunning. De chemische verhoudingen, die in deze voedingsstoffen voorkomen, moeten den maatstaf vormen bij de beoordeeling der overige voedingsmiddelen. Geschiedt dit, dan blijkt het spoedig, dat de vleeschkost sterke afwijkingen vertoont en daarom op de spijsverteringsorganen een onnatuurlijken en ongezonden prikkel uitoefent.

Dr. Woroschilow achtte het noodzakelijk, een vergelijkend onderzoek in te stellen naar de voedende waarde van het vleesch en de erwten. Hij steunde daarbij op het feit, dat de Russische boerenstand bij harden arbeid gedwongen is, alleen van plantaardig voedsel te leven, en nam nu eenerzijds als voeding brood, suiker en vleesch en anderzijds brood, suiker en erwten. Zijne proefneming leverde het volgend resultaat: ‘Zoowel door de eene als door de andere voedingsmethode wordt het doel der eigenlijke voeding bereikt, hetgeen daaruit blijkt, dat bij beide dieeten het gewicht en de krachten op onveranderd niveau gehouden worden. Daar echter vleesch gemakkelijker verteer-

baar is dan erwten, moet van de laatstgenoemden eene grootere hoeveelheid gebruikt worden.' Bij sterk verbruik der spierkrachten staan volgens hem 400 gram brood, 100 gram suiker en 140 gram gedroogd vleesch (525 gram versch) ten opzichte van het voedingsvermogen gelijk met 400 gram brood, 100 gram suiker en 400 gram erwten in brijvorm.

Dit onderzoek is natuurlijk niet in elk opzicht als grondslag aan te nemen, maar brengt ons toch een stap verder, omdat langs dezen weg een beter inzicht verkregen wordt en eerder eene voedingsformule te vinden is. Het is toch niet alleen een feit, dat de plantenkost indirect meer dienstbaar gemaakt kan worden aan de volmaking en de normale ontwikkeling der menschelijke natuur, maar ook, dat de mensch minder door het beginsel dan wel door de omstandigheden gaandeweg gedwongen wordt, om tot die voedingsmethode over te gaan. Elke voorbereiding in die richting is daarom van buitengemeen groot belang.

Ranke ondersteunt de bewering, dat de hoeveelheid benoodigd voedsel bij plantaardigen kost zooveel grooter moet zijn. Een geliefkoosd voorbeeld ter bewijsvoering is een boerenjongen uit Oost-Pruisen, die gewoon was, 9 pond aardappelen per dag te eten en in het Pruisische leger, bij een beteren en gezonderen kost in geringere hoeveelheid, over de slechte voeding klaagde. De boerenstand, gewoon zich vol te stoppen en het maximum van de maag te vergen, kan evenmin als de arbeidende klasse en de proletariërs tot voorbeeld dienen. Verbiedt toch de natuurlijke leefwijze evenzeer het te veel als het velerlei; zij heeft buitendien Liebig's voorschrift in zijne *Chemische Briefe* onderteekend: 'Gelijk bij de planten en dieren, zoo moeten ook bij den mensch de voedingsmiddelen een i n d i f f e r e n t karakter dragen en noch eene chemische noch eene bijzondere werking op het gezonde organisme uitoefenen; zij moeten de stofwisseling noch verhaasten noch verlangzamen.' Voit, hoezeer ook tegen het vegetarianisme ingenomen, zegt uitdrukkelijk in zijn *Ueber die Kost in öffentlichen Anstalten*: 'Het is zeer interessant, dat het meel, ons voornaamste voedingsmiddel, van alle voedende stoffen het meest nabij komt de betrekkelijk juiste samenstelling. Want men heeft voor den arbeider daarvan bijna gelijke hoeveelheden noodig, om de behoefte aan eiwit en koolhydraten te dekken.' Volgens hem is het een feit, dat de mensch zich uitstekend van uitsluitend plantaardige voedingsmiddelen kan voeden, terwijl hij ten slotte constateert: 'Het streven der vegetariërs is, afgescheiden van hunne eenzijdigheid, eene gezonde reactie tegen vroegere dwalingen, die het eiwit alleen als voedzaam en het eiwitrijk vleesch als alleen kracht voortbrengend beschouwen.'

Professor Hyrtl in Weenen getuigt: 'Ik geniet sedert vele jaren van dierlijke stoffen alleen soep, voorts rijst en macaroni en verzeker, dat ik thans veel kalmer en helderder denk, dat ik opgewekter en

arbeidskrachtiger ben dan in de jeugd.’ Bouillon wordt nu door geen physioloog meer als eigenlijk voedingsmiddel beschouwd.

Moleschott's bewering, dat noch de chemie, noch de physiologie, noch de hygiënische ervaring het vegetarianisme bruikbare argumenten levert, staat daarmede in lijnrechten strijd; Huizinga's hypothese, dat gemengde kost het zenuwstelsel energieker, meer geschikt tot krachtige werkzaamheid maakt, wordt door de feiten gelogenstraft. Trouwens, dezelfde geleerde erkent volmondig, dat voor spierarbeid op zichzelf geen eiwitrijk dieet noodig is; dat van de bijzonderheden der stofwisseling in de hersenen zoo goed als niets bekend is; dat bijv. het lichaamsvet niet alleen is onverbruikt voedingsvet, maar dat dit in het lichaam zelf kan ontstaan, waarvan hij een zeer opmerkelijk voorbeeld aangeeft; dat wij ons moeten hoeden voor conclusiën, die niet op zekere grondslagen rusten.

Wel spreekt het vanzelf, dat onze arbeidsenergie sterk belemmerd wordt, indien de m a a g aanmerkelijk gevuld is, maar e e n v o l l e d a r m heeft daarop vrij wat minder invloed; de spijsvertering vindt in den darm plaats, zonder dat daardoor op het zenuwstelsel een storende invloed uitgeoefend wordt. Dit is bij de keus der spijzen van belang. Nu wordt juist, daarmede in overeenstemming, het feit door het vegetarianisme op den voorgrond geplaatst, dat het vleesch hoofdzakelijk in de maag verteerd wordt, terwijl plantaardige stoffen grootendeels den darm bezighouden. Hierdoor is de eigenlijke arbeid bij de laatstgenoemden langzamer en veelomvattender, zonder echter de arbeidsenergie te belemmeren, mits natuurlijk zoowel overlading als het opnemen van spijzen bij korte tusschenpoozen vermeden wordt. Overigens is onze maag geen chemisch retort of een natuurkundig apparaat, gelijk maar al te licht door de physiologen voorondersteld wordt.

Resumeeren wij in 't kort de geschilpunten:

1°. De geleerden ontkennen, dat uit den bouw van het menschelijk lichaam, zijn zenuwgestel, zijn gebit en zijne spijsverteringsorganen zou voortvloeien, dat de mensch van nature tot de frugivoren behoort, al laten zij ook voor het overige alle eer aan de resultaten der zoölogie wedervaren.

Gematigde voorstanders van den gemengden kost, gelijk Virchow en anderen, geven toe, dat beide voedingssystemen de gewenschte resultaten opleveren en dat de waarde van plantaardige stoffen als voedingsmiddelen zeer lang te gering geschat is. Zij kunnen het overwegend belang der anatomische argumenten ten gunste van het vegetarianisme echter niet inzien, daar het volgens hen alleen bewezen is, dat de mensch eene plaats inneemt tusschen den zuiveren planteneter en den zuiveren vleescheter. De wetenschap der spijsbereiding stelt hem in staat, zich een zeer uitgebreid gebied dienstbaar te maken, zonder direct in strijd te geraken met zijne oorspronkelijke natuur.

Besliste voorstanders van den gemengden kost met overwegende vleeschvoeding, gelijk Huizinga, verwerpen eenvoudig alle argumenten, die voor het vegetarianisme spreken, zien meer gelijkenis ‘tusschen den mensch en de vleeschetende kat, dan tusschen den mensch en het plantenetende konijn’, noemen het spijskanaal te kort, om plantaardige voedingsmiddelen behoorlijk te utiliseeren, en steken den draak met het vegetarianisme.

De vegetariërs laten de feiten spreken en wijzen op de toekomst. De oppervlakte der aarde is begrensd; de menschheid daarentegen breidt zich voortdurend uit en haar duur staat in nauw verband met de voorwaarden van bestaan, die aan het individu als deel van een groot geheel gesteld zijn. De hedendaagsche voorwaarden zijn geheel en al onvoldoende, om die uitbreiding te kunnen gedoogen, en zoo is eene andere oplossing der voedingsvraag of liever eene verandering dezer voorwaarden noodzakelijk. Bij alle achting voor den bereikten trap van ontwikkeling der hedendaagsche wetenschap zijn hare resultaten nog veel te beperkt, te hypothetisch en te wisselvallig, om daarmede genoegen te kunnen nemen, en zoo moet het vegetarianisme beschouwd worden als een protest tegen de macht van het autoriteitsgeloof op het gebied der wetenschap. Het belang der voedingsvraag inziende, zoekt deze richting eenheid tusschen de resultaten der chemische physiologie, der sociale wetenschappen en der ethiek te verkrijgen en een dieet samen te stellen, dat ten doel heeft, het meest nabij te komen aan de eischen der ontwikkeling en volmaking der menschelijke natuur en tevens de natuurlijke uitbreiding niet in den weg te staan.

2°. De geleerden beschouwen nog steeds het eiwit als het fundament der voedingsleer en zien in de koolwaterstofverbindingen alleen spaarmiddelen en voortbrengers van warmte. Zij zien in het vleesch den gemakkelijkst oplosbaren vorm der voedingsmiddelen, die van het spijskanaal het minste vergt en daarom de basis van het dieet moet blijven.

Gematigde voorstanders van den gemengden kost, gelijk Virchow, bepalen er zich toe, het vegetarianisme als eene eenzijdigheid voor te stellen, zonder echter in twijfel te trekken, dat het eiwit en de koolwaterstofverbindingen in voldoende hoeveelheid en bij juiste keus, in de juiste verhouding tot elkander, uit het plantenrijk verkregen kunnen worden.

Besliste voorstanders van den gemengden kost met overwegende vleeschvoeding, gelijk Moleschott, Huizinga en anderen, meenen in de tegenstanders ‘apostelen te ontdekken, die in de dagen van revolutionnaire woelingen gewoonlijk als paddestoelen uit den grond opschieten, een vaandel in de hand houden, waarop hun devies geschreven staat en een panacee in den zak gestoken hebben voor alle maatschappelijke kwalen’. Door hen wordt het ernstig streven, om tot dusver onopgeloste vraagstukken in een ander vaarwater te brengen, niet geteld, en

toch zijn zij geenszins van de onfeilbaarheid van hunne eigen leer overtuigd.

De vegetariër steunt op de identiteit van dierlijk en plantaardig eiwit en van dierlijk en plantaardig vet en verkiest de plantaardige voeding niet alleen op ethische gronden. Vleeschkost oefent op het organisme eene veel meer prikkelende werking uit dan plantenkost en irriteert niet alleen de spijsverteringsorganen, maar meer in het bijzonder het zenuwgestel; het verhit bovendien het bloed, bederft de sappen en verhoogt de ontvankelijkheid voor vele ziekten. Een noodzakelijk gevolg van vleeschkost is de behoefte aan specerijen, sterke dranken en andere vochten. Natuurlijk is een zeer matig gebruik niet zoo ongunstig te beoordeelen. Vleeschkost veroorzaakt een veel heftiger en moeilijker arbeid der longen, omdat het zuurstofverbruik grooter is en de ademhalingsbewegingen vermeerderd worden. De verterings- en assimilatie-arbeid vindt bij vleeschkost veel sneller plaats en dientengevolge is eene vitale afmatting en eene organische stofwisseling waar te nemen, geëvenredigd aan deze arbeidssnelheid. Wordt niet de spijsverteringskoorts veelal toegeschreven aan de snelle opzuiging van dierlijke stoffen, die nog door het aanzienlijk gehalte van voedingsstoffen bij gering volumen verhoogd wordt? Wordt niet de prikkelende werking veelal aan de aanwezigheid van creatin, creatinin en analoge verbindingen geweten?

Er bestaat een groot onderscheid tusschen prikkeling der zenuwen en voortbrenging van kracht en in dit opzicht wordt er in het algemeen te weinig op de waarde der koolhydraten gelet, op de natuurlijke verhouding tusschen het eiwit en de koolhydraten tegenover het water, in één en hetzelfde voedingsmiddel.

In economisch-physiologischen zin krijgen wij het volgende beeld:

Het menschelijk organisme is van nature in hoofdzaak op de verwerking van koolhydraten in den vorm van zetmeel aangewezen. Door de omzetting van zetmeel in suiker, overeenkomstig het algemeen spijsverteringsproces, wordt de opzuiging in het bloed mogelijk gemaakt. In de behoefte aan eiwit tot herstel en opbouw van het organisme wordt nu tegenwoordig door snel oplosbaar en op prikkeling berekend vleesch voorzien; in de behoefte aan suiker wordt meer en meer, in plaats van door zetmeel, door suiker voorzien. Zoo geraakt een groot deel van het spijsverteringstoestel allengs buiten werking. Men spaart den arbeid der organen, zelfs waar het de verwerking der koolhydraten geldt. De suikerfabriek neemt den last over. In gelijke mate zinkt de regelmatige, gezonde en noodzakelijke spijsvertering; het geslacht wordt zwakker, het lichaam minder geschikt, weerstand te bieden aan de gevaren, die zijn bestaan en zijne ontwikkeling bedreigen. Wij kunnen dat het eerst bij de stedelijke, gaandeweg ook bij de arbeidende klasse en ten slotte zelfs bij de plattelandsbevolking waarnemen. De gegoeden geven het voorbeeld; de industrieele handlangers volgen en de conservatieve boeren worden

daardoor aangestoken. De suikerstatistiek is op dit gebied even leerrijk als die van het vleesch. Maar is bij stijgend inkomen geene vermeerdering van het genot veroorloofd? Is dit niet de vrucht van den arbeid? Wordt daardoor niet de hersenarbeid in de hand gewerkt? Onze door en door zieke sociale maatschappij geeft op deze vragen het beste antwoord.

Alvorens met het vegetarianisme te spotten, moest men beginnen, in dezen toestand verandering te brengen; alvorens de ontberingen van den vegetariër, waarvan hijzelf niets bespeurt, op te sommen, ware het verkieslijk, aan te toonen, dat dit algemeen verval slechts in schijn bestaat. Neen, integendeel, de menschen dragen zelf de schuld van de kwalen, waaronder zij gebukt gaan; zij hebben zelf de ziekten te voorschijn geroepen, waaraan zij lijden; zij willen kunstmatig te gronde gericht worden. Duizenden teren van hun physiek kapitaal; zij leven te snel en zijn, door gewoonte en de wet der traagheid, ertoe gebracht, zich aan overprikkeling over te geven, en wanneer zij plotseling ineenstorten of vóór den tijd versleten zijn, dan is het te laat. Kleine oorzaken, groote werkingen.

3°. De hoeveelheid benoodigde voeding is mede een voornaam punt, waaromtrent de geleerden andere denkbeelden verkondigen.

Virchow wijst erop, dat de ervaring bewezen heeft, dat de mensch bij groote matigheid en het gebruik van zeer geringe hoeveelheid voedingsmiddelen niet alleen als individu, maar ook als geslacht en volksstam uitstekend kan gedijen. De Arabier heeft aan eene handvol rijst voldoende; de arbeider in Noorwegen volbrengt zijn zwaar dagwerk bij eene zeer bescheiden hoeveelheid brood en kaas, zoodat de voorstellingen der onmisbare hoeveelheid per 24 uren daardoor zeer gewijzigd worden.

Montesquieu zeide niet ten onrechte, dat de eene helft van Parijs aan het middag- en de andere aan het avondeten sterft, en het valt niet te betwijfelen, dat er meer menschen aan overdadig eten en drinken dan aan gebrek omkomen.

Trouwens, ook vele geleerden laten in de cijfers groote speelruimte toe. Voit deelt het rantsoen in een Trappistenklooster mede, alwaar vleesch, visch, eieren, vet, boter en olie van de spijslijst uitgesloten zijn. De leekebroeder, die handenarbeid verricht, krijgt voor ontbijt 5 lood bruin brood en ½ glas dun huisbier; de patres ontbijten niet. Het middagmaal bestaat uit twee borden soep, uit kruiden, selderij of aardappelen bereid, ca. 1 pond, en één bord groenten (kool, wortelen of aardappelen) met ½ pond brood, 's Avonds genieten zij 5 lood brood en ½ glas dun huisbier. Per dag rekent men alzoo op 26 lood brood; deze hoeveelheid mag echter tot op 1 pond gebracht worden. Dit dieet zou bedragen:

560 gr. brood	met 48 gr. eiwit,		7 vet en	294 koolhydraten.
500 ccm. bier	met -		- en	24 koolhydraten.
2 borden soep	met 9 gr. eiwit,		2 vet en	69 koolhydraten.
1 bord groenten	met 11 gr. eiwit,		2 vet en	82 koolhydraten.
	———			
		68 gr. eiwit,	11 vet en	460 koolhydraten.

Gasparin geeft in de *Comptes rendus* van 1850 en den *Cours d'agriculture* op, dat de monniken van La Trappe Aiguebelle dagelijks in dezen vorm 97 gr. eiwit verbruiken. Forster geeft als minimum voor eene vrouw van 30 jaren bij sterken arbeid 67 gr. eiwit, 23 gr. vet, 334 gr. koolhydraten en 1447 gr. water op.

Het natuurlijk levensdoel van den mensch, zijne materieele roeping, zal steeds op eigen behoud en op voortplanting van zijn geslacht gericht zijn; daarmede verbindt hij echter op de innigste wijze het streven naar een beter leven, naar ontwikkeling en volmaking van zijne natuur, en tevredenheid zal het noodzakelijk gevolg zijn van den toestand van harmonie, waarin lichaam en geest verkeeren; gezondheid zal daarmede gepaard gaan. Om dit te bereiken, moet hij de middelen bezitten of verwerven, die daartoe in staat stellen, en hoe minder hij daartoe stoffelijke bezwaren kent, hoe beter. Een stap nader tot die harmonie is de onderwerping van zijne materieele voedingsbehoeften aan de eischen van het zedelijk-godsdienstig leven, is de vooropplaatsing van het ideaal der menschenwaarde. Er mogen nu ook nog zoovele wetenschappelijke strijdvragen overblijven, één ding is zeker: de mensch kan ook ten opzichte der voeding aan die roeping beantwoorden en de nood zal hem bij toenemende uitbreiding der bevolking, tegen wil en dank, daartoe dwingen. De wetenschap moet allengs daarmede rekening houden en, zich onthoudende van betwistbare hypothesen, die niet met zekerheid te bewijzen zijn, en steeds onder de wet der veranderlijkheid staan, alleen leeren, wat op hechte grondslagen staat. Dan zal zij in het vegetarianisme eene richting zien, die niet naar het apostelschap streeft of een panacee voor alle kwalen in den zak draagt, maar die, zonder vooringenomenheid, een ernstig doel beoogt en daarom door spot niet uit de maatschappij te bannen is.

(*Wordt vervolgd.*)

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Aanteekening.

P.S. In het vorig artikel is eene drukfout ingeslopen; op blz. 159, r. 21 v.b. staat: *physiologisch* instinct; dit moet zijn *psychologisch* instinct.

Mengelwerk.

Hendrik van der Ploeg
door Ida Corn.

VIII.

Toen Hendrik de slotwoorden van het vorige hoofdstuk ontboezemde, dacht hij er in de opgetogenheid der eerste vreugd niet aan, hoe hij zich voor vijf jaar verbonden had en dus in geen geval naar Holland terug kon keeren, vóórdat ontslag was aangevraagd en gegeven. Ook zou hij daarbij de ontvangen gratificatie en verder alle door het land te zijnen behoeve gemaakte onkosten hebben te vergoeden; maar dat was bijzaak.

Zonder verwijl werd dus een verzoek, om uit zijne betrekking ontslagen te worden, door hem ingediend, en vrij spoedig mocht hij zich verheugen over de inwilliging daarvan. Drie dagen nadat de laatste hem geworden was, bevond hij zich voor de tweede maal aan boord van een stoomschip; maar thans - om naar Holland te retourneeren!

Intusschen was daar zijn brief, met de duizenden aan geldswaarde, voorlang reeds aangekomen.

'Ik weet waarlijk niet,' had Karel tot zijn vader gezegd, toen de banknoten voor hem op tafel lagen en de inhoud van den brief door beiden verslonden was, 'ik weet waarlijk niet, wat mij het meest verheugt: dat u nu weer op uwe slofjes zult kunnen gaan leven of dat Hendrik niet langer, door mijne schuld, daarginds in de West zal hoeven om te dolen.' En zóó uitgelaten was hij geweest in de uitingen zijner blijdschap, dat zijn vader, met goedmoedigen glimlach maar tevens onder een zacht hoofdschudden, hem had toegevoegd:

'Karel! Karel! als morgen wéér een vriend van je kwam, onder tranan en smeeken borgstelling vragend voor grooter som, dan in je be-

zit is, - ik weet niet, of je naam niet voor de tweede maal op het papier zou staan, vóórdat je recht bedacht hadt, wat je gingt uitvoeren.'

'Neen, neen, dàt niet!' had Karel zich gehaast te verzekeren en was, gedurende minstens eene minuut vier vijf, hoogst kalm en bedaard in zijne gedragingen geweest.

't Was geweest 's morgens om een uur of tien, half elf, dat bedoelde brief arriveerde.

'Ik loop er even mee naar Jo en Van Gilvoort!' had Karel geroepen, toen door hem en zijn vader eenige oogenblikken over den inhoud gesproken was.

'Heb dan de goedheid, je jeugdige drift zich een half uurtje lang wat naar mijne oude beenen te laten schikken!' had Dokter geantwoord. 'Ik wil ook van Jo's eerste blijdschap gaarne getuige zijn, en bovendien brand ik van verlangen, om aan de Bolkersen hun geld en, zoo mogelijk, hun erfje terug te bezorgen.'

Vader en zoon hadden zich nu onmiddellijk naar Bongerdhoven op weg begeven; en welhaast waren daar in de pastorie vier harten bijeengeweest, zich zoo onverdeeld gelukkig voelende, als het aan deze zijde des grafs den mensch maar zelden gegeven is.

'Ik zal 't eens gauw aan Marie schrijven!' had Johanna gezegd, toen nauwelijks het eerste oogenblik der verrassing voorbij was en terwijl zij opsprong, om hare schrijfcassette voor den dag te halen.

'Malle meid!' had Karel haar lachend toegevoegd, 'denk je dan, dat Hendrik zelf het haar niet geschreven zal hebben?'

'Daar heb je gelijk aan!' was Jo's antwoord geweest, op bijna teleurgestelden toon gegeven. Haar overvol gemoed had behoefte gevoeld, om zich uit te storten tegenover allen, die zij liefhad; in de eerste plaats ook tegenover haar, die ze wist, dat Hendrik zelf zoo liefhad.

Maar deze zelfde behoefte, om het hart eens uit te storten, was ook elders gevoeld. Nog had Johanna, met hare schrijfcassette in handen, daar gestaan, besluiteloos, of ze ondanks de waarschijnlijkheid, dat Hendrik's verloofde het reeds wist, aan deze schrijven zou, toen een rijtuig voor de pastorie had stilgehouden en, weinig seconden later, Marie, schreiende van vreugd, de pleegzuster van haar beminde om den hals had gehangen. - Een paar uur vroeger reeds dan aan de familie Bichtenstein was de blijmaar inhoudende brief haar geworden.

Wat Dokters voornemen betreft, om zoo mogelijk de Bolkersen weer in het bezit van hun vorigen eigendom te stellen, hij had daar, volgens intentie, dienzelfden dag nog werk van gemaakt en was naar wensch geslaagd. Herman en Anneke waren, als huurders, hun vroeger eigendom blijven bewonen; en de kooper, door Bichtenstein nauwkeurig ingelicht omtrent de omstandigheden, waaronder de verkoop had plaats gehad, was aanstonds bereid geweest, hun het woninkje met

bijbehoorenden grond voor denzelfden prijs weer af te staan. Deze zaak aldus geregeld zijnde, had Bichtenstein zich de drie beste melkkoeien laten aanwijzen, die in de buurt te vinden waren, had ze gekocht en de conditie gemaakt, dat ze binnen twee uur bij de Bolkersen aan huis bezorgd moesten worden, en had zich daarop zelf naar de woning dezer laatsten henengespoed. 't Was tegen den avond geweest, dat hij, vergezeld van Karel, er was aangekomen. Behalve Herman en zijne zuster had hij er zekeren Willem de Wever gevonden.

Dit laatste had Bichtenstein verwonderd. Hij kende dien Willem de Wever zeer goed; 't was de zoon van een boerenarbeider uit Bongerdhoven, een zeer oppassend jonkman niet alleen, maar ook iemand, die bedreven was in onderscheiden zaken, tot de werkzaamheden van den gewonen boerenarbeid niet rechtstreeks behoorende. Hij kon boomen snoeien en enten, bloemen en tuinvruchten kweeken, en dergelijke meer. Sedert eenige jaren reeds speelde hij dan ook voor tuinman bij den Notaris, den Dokter en den Dominee van Bongerdhoven - had het ook bij Bichtenstein zelven gedaan, den laatsten tijd, dat deze er woonde.

Bichtenstein wist, dat Willem de Wever vroeger naar Anneke's hand gedongen had, maar dat door het meisje aan Arie Leverding toen de voorkeur was gegeven. Ook wist hij, dat het huwelijk tusschen Anneke en Leverding, om de ons bekende reden, was afgesprongen. Toen hij Willem nu zoo vertrouwelijk aan Anneke's zijde zag zitten, was het dus alleszins natuurlijk, dat hij bovengenoemde zaken met elkaar in verband bracht en onmiddellijk het vermoeden in hem rees, dat Anneke, in het eind, nu toch nog Vrouw De Wever zou worden.

En dit vermoeden was waarschijnlijk te lezen geweest in den blik, waarmee Bichtenstein Anneke aanzag. Het meisje was althans onder dien blik beginnen te blozen; en toen Dokter haar broeder daarop vragend had aangezien, had deze gezegd:

‘Ja, Dokter, 't is, zooals u denkt; Willem en mijne zuster zullen een paartje worden mettertijd. En daar ben ik wàt blij om! Dien Leverding heb ik nooit recht mogen zetten.’

‘Dan gaat het je precies als mij, Herman!’ had Bichtenstein geantwoord. ‘Ik was daarom al niet weinig blij, toen ik hoorde, dat het engagement tusschen hem en je zuster was afgesprongen; maar nu het zóó is uitgekomen, ben ik het nog tweemaal meer!’

En op Anneke toetredende, had hij haar en den aanstaanden bruidegom op de hartelijkste wijze gefeliciteerd en vervolgens aan de Bolkersen bekendgemaakt, welk een ommekeer er in zijne eigen omstandigheden had plaats gegrepen en hoe hij diensvolgens gekomen was, om het indertijd zoo grootmoedig hem geschonkene weer in hun bezit te stellen.

Terwijl hij nog bezig was, over dit alles te spreken, waren de drie gekochte koetjes het erf opgeleid.

‘D r i e ?!’ had Herman geroepen. ‘Wij hebben er maar *twee* verkocht, Dokter!’

‘Je zult niet weigeren, vlei ik me,’ was Bichtenstein's antwoord geweest, ‘de derde te aanvaarden als een soort interest of, als je 't liever zóó hoort betitelen, als een blijk van vriendschap en erkentelijkheid. - Kom, ga mee naar achteren: laten we eens zien, hoe ze in je stal pareeren!’

Allen waren opgerezen, om hem te volgen naar de deel; maar toen de anderen het keukentje verlaten hadden, had Willem de Wever, die met Anneke achteraankwam, deze een oogenblik staande gehouden.

‘Anneke!’ had hij gefluisterd, ‘me dunkt, nu is er geene enkele reden meer, waarom je niet mijn zin zoudt doen en aanstaande voorjaar reeds mijne vrouw worden. Zooals je ziet, heeft de familie Bichtenstein jouw en je broers hulp nu volstrekt niet meer noodig. Of,’ was hij voortgegaan, ‘zijn de bakens soms verhangen, nu je tegenover mij weer het *rijke*, in plaats van het *arme* Anneke bent geworden?’

De scherts was niet heel kiesch te noemen. Maar de verdenking, die ze onkiesch gemaakt zou hebben, was evenver van Willem verwijderd als de bedoeling, om zijn Anneke te grieven. Dit wist Anneke zelve zeer goed; en, had ze 't niet geweten, de gulle lach, waarmee de vraag gedaan werd, zou er haar de verzekering wel van hebben gebracht. Anneke had dan ook in 't minst geene gekrenktheid gevoeld of geveinsd; en toen het paartje zich op de deel bij de anderen was komen voegen, om op hunne beurt de koeien in oogenschouw te nemen, had Willem de begeerde toezegging gehad: aanstaand voorjaar zou het huwelijk plaats hebben.

‘Wat zien die Herman en zijne zuster er innig tevreden uit!’ had Karel tot zijn vader gezegd, toen zij, een half uurtje later, de woning der Bolkersen verlaten hadden.

‘En 't kan niet zijn toe te schrijven’, was hij voortgegaan, toen zijn vader bleef zwijgen, ‘aan de boodschap, die we hun brachten. Reeds bij ons binnentreden viel het me op.’

‘Ja,’ had Dokter nu geantwoord, die bij zichzelven vol blijdschap dezelfde opmerking had gemaakt ‘de luitjes zijn een schitterend bewijs te meer, dat geluk niet in het huis, maar in het hart woont, en dus evengoed (indien zelfs niet veel beter!) in volle glorie zetelen kan onder het stroodak van den werkman als in de prachtige zalen van de grooten dezer wereld.’

Vroolijk had Dokter, onder 't spreken dezer woorden, naast Karel voortgewandeld en met stevigen, veerkrachtigen tred was hij het blijven doen, totdat zij in de pastorie te Bloemenvoorde weer aangekomen waren. Dat was Karel in de laatste maanden niet van hem gewoon. ‘Zelden heeft Vader, in de jongste weken, een zoo vermoeienden dag gehad als vandaag,’ had hij bij zichzelven gedacht, ‘en hij stapt

naast me voort, of zijne beenen niet ouder waren dan de mijne. Wat heeft blijdschap toch eene gunstige werking op 's menschen gestel!'

En de blijdschap, door Karel gevoeld, terwijl hij in stilte die opmerking maakte, had in dat oogenblik aan zijn eigen tred bijna iets huppelends gegeven.

Maar die blijdschap zou van korten duur zijn. Niet langer dan tien minuten waren ze in de pastorie teruggeweest, toen de oude heer plotseling een toeval had gekregen. Bewusteloos was hij ineengezakt; en 't had geruimen tijd geduurd, vóórdat men erin geslaagd was, hem weer bij te brengen.

'Vermoeidheid! Niets dan vermoeidheid!' had hij, bijkomende, met een geruststellend glimlachje gezegd, in antwoord op den angstigen blik, waarmee Karel hem stond gade te slaan. 'Nu ik mijne praktijk weer kan laten varen en het oude, rustige leventje leiden, zul je eens zien, in hoe korten tijd ik weer sterk en flink ben!'

Karel had hem den rustigen glimlach teruggegeven, om, door blijken van zijne bezorgdheid, die des vaders niet te wekken; maar binnen in hem was het zoo rustig niet geweest. '*Zou het te laat zijn?*' was het daar angstig blijven voorttrillen.

En het wàs te laat. Toen Hendrik, vervuld met de meest blijde verwachtingen van het wederzien, in Holland aan wal stapte, stonden Karel en Van Gilvoort hem op te wachten en deelden hem mede, dat hun vader wel niet dadelijk lijdende was, maar toch van lieverlee dermate verzwakkende, dat zijn toestand hun ernstige bekommering gaf.

Nu de gezondheid van den heer Bichtenstein te wenschen overliet en hij, niet meer als geneesheer fungeerend, zich aan geene plaats gebonden zag, was Johanna niet tevreden geweest, vóórdat hij zich had laten overhalen, om bij haar zijn intrek te nemen. 'Je vrouw is het liefste mensch van de wereld', had zij erkend, toen Karel zich tegen hare wenschen had aangekant 'maar eene schoondochter is nooit eene eigen dochter, en een man geene vrouw, waar het aankomt op ziekenverpleging.'

't Was alzoo naar de pastorie in Bongerdhoven, dat Karel en Van Gilvoort zich met den in het land teruggekeerde henenspoedden.

Toen Hendrik 'Oom Bichtenstein' gezien had, deelde hij ten volle de vrees der anderen. 't Kon nog weken, nog maanden duren; maar dat de dood niet het einde zou wezen, viel bijna niet te hopen.

Intusschen was door de Bichtensteins, zoodra 't hun bekend was, dat Hendrik terug stond te komen, te Blanckersveld daarvan kennis gegeven. De plaats van geneesheer was er nog vacant geweest en onmiddellijk door desbevoegden besloten, alsnu geene poging meer te doen, om ze vervuld te krijgen, maar op de terugkomst van den jongen Van der Ploeg te wachten en ze hem bij vernieuwing toe te kennen. Hendrik vond dus bij zijne terugkomst, om zoo te zeggen, de woning

klaarstaan; en daar de heer Bichtenstein zelf er sterk op aandrong, dat het huwelijk tusschen hem en Marie zoo spoedig mogelijk mocht plaats grijpen, werd bepaald, dat hij vier of vijf weken later zijn jong vrouwtje die woning reeds binnen zou leiden.

Op de bruiloft, die in beperkten kring gevierd werd, was de oude heer Bichtenstein een der vroolijksten. Zijne kracht, zijne jeugd schenen teruggekeerd.

'Wat ziet Pa er in de laatste dagen weer goed uit!' gaf Jo's blijdschap hierover zich tegenover den broeder lucht.

'Niet waar? Beter, dan hij in maanden gedaan heeft!' stemde Karel stil jubelend met haar in.

Hendrik stond bij hen, toen de opmerkingen gewisseld werden, en voelde zich het hart van weedom samenkrimpen. De jonge dokter wist, hoe deerlijk de twee zich eerlang ontgoocheld zouden zien.

Toch scheen het wel, of het ditmaal de geneesheer zou zijn, die zich bedroog. Dokter Bichtenstein werd, voor eigen gevoel zoowel als naar de meening zijner kinderen, bij den dag sterker, bij den dag meer 'dezelfde van vroeger'. Hij wandelde op zijn gemak van Bongerdhoven naar Bloemenvoorde, en terug; ging tweemaal over bij Hendrik logeeren en doorkruiste met hem, meestal te voet, de omstreken van Blanckersveld in alle richtingen: - was, in één woord, oogenschijnlijk alle verzwakking te boven.

Maar op eens, ongeveer twee en eene halve maand na de bruiloft, veranderde dit. Hendrik, van het morgenbezoek bij zijne patiënten teruggekeerd, zat juist met Marie af te spreken, dat ze 'Zondag eens weer gezamenlijk Oom Bichtenstein zouden gaan bezoeken', toen een telegram werd aangereikt, dat hem *onmiddellijk* derwaarts riep. De heer Bichtenstein had weer een overval gehad.

Bij zijne aankomst te Bongerdhoven vond Hendrik den geliefden kranke nog bij kennis, maar uiterst zwak en bezig, om Karel en Johanna, die beiden schreiend voor zijn bed stonden, woorden van troost en bemoediging toe te spreken.

Wel waren die noodig, voor Karel althans.

''t Is *mijne* schuld!' hoorde Hendrik, juist als hij de kamer binnentrad, hem snikkend roepen. ''t Is *mijne* schuld, dat u sterft!'

'Toch niet!' was het antwoord, in half gebroken klanken, maar met nadruk gegeven. ''t Kan best zijn, Karel! 't is zelfs verreweg het waarschijnlijkst, dat ik gestorven zou zijn, al was er niets bijzonders voorgevallen. Maar afgezien dáárvan - als één van ons beiden zich mijn dood te wijten heeft, ben ik het zelf. Je hebt er met den meesten ernst op aangedrongen, dat ik mijn vroeger, rustig leventje zou blijven leiden, erop wijzende, dat zonder mijne medewerking de schuld wel aangezuiverd zou raken. Maar ik heb me niet willen laten bewegen. Toen ik rijk was, of althans in de ruimte leven kon, heb

ik me nooit daarop laten voorstaan. *Dien* trots heb ik niet gekend. Maar daar is nog een andere trots, die, welke het idee 'schuld' niet verdragen kan, ook wanneer omstandigheden het tot plicht maken, zich aan dat idee te wennen. En aan dezen trots ben ik niet vreemd gebleven. Jullie hebt er bij herhaling voor gewaarschuwd, en ik heb buitendien zelf heel goed berekenen kunnen, dat mijn gestel de aanhoudende vermoeienissen van het doktersleven niet meer verdragen kon. Maar ik heb niet *willen* begrijpen, ben moedwillig doof en blind geweest op dat punt. Nog eens dus, Karel: - als de schuld van mijn dood bij iemand moet worden thuis gebracht, dan niet bij jou, maar bij mezelf!'

Blijkbaar met groote moeite, en allengs meer afgebroken en met zwakkere stem, was die lange rede door den stervende uitgebracht. Ophoudende met spreken, viel hij dan ook doodelijk afgemat, met gesloten oogen in zijne kussens terug, zonder Hendrik, die eenigszins op den achtergrond was blijven staan te hebben opgemerkt. Een zwijgende groet en handdruk werden tusschen den nieuwgekomene en Karel en Johanna gewisseld, en Hendrik plaatste zich naast die laatsten voor de sponde des verscheidenden; maar overigens verroerde niemand zich, zoolang de kranke bewegingloos, bijna als ware hij reeds gestorven, daar nederlag.

Eindelijk sloeg hij de oogen weer op.

'Kan Hendrik nog niet haast hier zijn?' klonk het met zwakke stem.

'Hendrik *is* hier,' zei Karel en maakte plaats, om den bezijden hem staande onder het onmiddellijk bereik van den blik des stervenden te brengen.

'Goddank!' zei de kranke; en een blos van genoegen werd op het met het bleek des doods reeds half overtogen gelaat nog even zichtbaar. 'Goddank, dat me *dat* vergund is! Dat ik je nog éénmaal zien mag, Hendrik! nog éénmaal je mijn dank betuigen voor alles, wat je voor ons gedaan hebt.'

'U *mij* dank betuigen?!' nokte Hendrik, zich op de knieën voor het leger des kranken werpende en diens toegestoken hand met kussen en tranen bedekkende.

'We willen het *malkaar* doen,' zei de stervende, 'en ons beiden, elk van zijn kant, de beweldadigden voelen. Als we hiernamaals elkaar terugzien....'

Eensklaps stokte de stem, en een paar stuiptrekkingen vlogen over het veege gelaat. Toch bleek de stervende, al kon hij van dat oogenblik niet meer spreken, nog bij kennis te zijn. Zoowel op Hendrik als op zijne beide kinderen hield hij beurtelings het oog eene pooze gevestigd, met een 'Vaarwel!' in den blik. Maar eene nieuwe stuiptrekking volgde; een lange snik; - en de goede Dokter Bichtenstein was niet meer. -

'Zijn laatste woord was voor Hendrik!' snikte Johanna, toen de allereerste vlaag van sprakelooze droefheid voorbij was.

‘Dat was toeval, Jo! bloot toeval,’ zei Hendrik. ‘'t Was, doordat ik zoo op het laatste oogenblik bij hem kwam.’ Hij had medelijden met de smart, die den uitroep ontlokt had, al zag hij met leedwezen, dat die smart niet onvermengd was met jaloesie.

Maar over dat laatste had Johanna reeds berouw.

‘Neen!’ zei ze, Hendrik hare hand reikend, ‘ik deed verkeerd, je dat te misgunnen. Je *verdiendet* dat laatste woord. Jij bent niet zijn kind en hebt het meeste voor hem opgeofferd; je bent van ons drieën de eenige, die hem nooit verdriet heeft aangedaan.’

Terwijl ze 't laatste zei, begonnen hare tranen weer rijkelijk te vloeien; en Karel, die het haar had hooren zeggen, schreide luid met haar mee.

Het kwaad, waardoor *hij* zijn vader verdriet had berokkend, was geheel onwillekeurig gepleegd; was, om zoo te zeggen, een onschuldig kwaad geweest, ja, had eene hoogst beminnelijke hoedanigheid tot zijn eersten oorsprong gehad. En toch.... hoogst waarschijnlijk was het de aanleiding geworden tot vervroeging van zijns vaders dood. O! het zondigen door ‘goedheid van hart’ is oòk zondigen, en vooral, waar het naast eigen geluk dat van anderen in de waagschaal stelt, heeft het maar al te dikwerf zoo schromelijke gevolgen. Karel Bichtenstein - we willen niet zeggen: was er zijn levenlang ongelukkig door - maar nooit kon hij toch aan zijn vader terugdenken, zonder dat een pijnlijk zelfverwijt zich daarbij van hem meester maakte.

Hendrik bleef dien dag in het sterfhuis, en op den derden daaraanvolgende kwam hij met een der eerste treinen weer derwaarts, om bij de begrafenis tegenwoordig te zijn. Hij wenschte nog eens in de stilte der eenzaamheid bij het stoffelijk overschot van den dierbare te verwijlen en begaf zich daarom in den loop van den voormiddag naar de sterfkamer.

Met betrekking tot het alleen zijn had hij zich evenwel misrekend. Hij vond er Johanna, over den doode heengebogen, niet in stille droefheid, maar in eene vlaag van hartstochtelijke smart. Zij bemerkte Hendrik's binnenkomen niet, en deze, tot naast haar voortgetreden, sloeg met broederlijke deelneming den arm om haar henen.

‘Jo!’ zei hij met zachte, weeke stem.

Johanna zag op en bleef hem eene korte wijl met half verwilderden blik aanstaren. Toen eensklaps opnieuw in tranen losbarstende, riep zij uit:

‘O Hendrik! wat kun jij toch *gelukkig* bij zijne baar staan!’

Hendrik begreep, waar de woorden op doelden.

‘Jo,’ zei hij, ‘toen waren we nog kinderen.’

‘Neen, neen!’ snikte Johanna, ‘niet meer zooveel kind, of ik wist recht goed, wat ik deed, toen ik die dertien gulden wegnam. En dan - heeft het hem minder leed gedaan, omdat ik *als kind* hem dat verdriet berokkend heb?!’

‘Je vader had het je lang vergeven, Jo!’

‘Nooit kwalijkgenomen, wil je zeggen. Maar om, bij Pa's lijk staande, niet tot in de ziel erdoor gesmart te worden, zou ik *mezelf* het geval vergeven moeten. Geloof me, Hendrik! dat doet men zóódanigen misslag niet, als waardoor den afgestorvene grievend leed is berokkend.’

Hendrik wist voor deze droefheid geene troostgronden. Hij troonde zijne pleegzuster mee naar den tuin, om daar met de nu stil schreiende wat om te wandelen.

‘Hoe waren ze te Bongerdhoven?’ vroeg Marie deelnemend aan den echtgenoot, toen deze van de begrafenis terugkwam en zij, hem hebbende zien aankomen en hem een eindweegs te gemoet gegaan zijnde, aan zijne zijde huiswaarts keerde, ‘hoe waren ze te Bongerdhoven?’

De vraag deed Hendrik terugdenken aan het tooneel tusschen hem en Johanna.

‘Daar is vergelding, Marie,’ sprak hij zacht en met weemoedigen ernst. - ‘Daar is vergelding, reeds hier in de wereld!’

Marie verstond hem. Ze zei niets; maar ze dacht, dat moeilijk iemand beter dan spreker zelf erbij varen kon, als zijne uitspraak waarheid behelsde.

En zoo denkende, drong ze zich onwillekeurig nog wat dichter tegen den arm, die den haren gevat hield.

De Wittenbergsche nachtegaal.
(*Bij het vierde eeuwfeest van Luther's geboorte.*)

‘Die Wittembergisch Nachtigall,
Die man itzt höret überall.’

HANS SACHS.

‘Een vaste burcht is onze God;
Hij is bestuurder van ons lot;
De Heer verlaat de zijnen niet,’ -
Zoo klonk het hartverheffend lied,
Gezongen met een gloed en klem,
Gezongen met een kracht van stem,
Als met een gorgel van metaal,
De Wittenbergsche nachtegaal!

Een stout gezang, dat allen trof;
Dat opsteeg uit een kloosterhof,
De menigte tot luist'ren dwong,
Den middeleeuwschen nacht doordrong, -
Die op de gansche Christenheid
In doodsche rust lag uitgespreid, -
Een heldenzang, een forsch koraal,
Het krijgslied van den nachtegaal!

Een monnik van de moederkerk
Verricht het groot hervormingswerk;
Gewapend met zijn tooverluit,
Daagt hij den Paus ten tweekamp uit:
'Mijn leven brengt den Paus in nood;
Mijn dood brengt aan den Paus den dood,' -
Zoo jubelt in de kathedraal
De losgebroken nachtegaal!

Hij haat de trotsche clerezij
Met haar bedrog en veinzerij;
Versmaadt de kerk, zoo rijk verguld,
Met bonte beelden opgevuld,
Het klatergoud van den prelaat;
Veroordeelt biecht en celibaat;
De waarheid, wars van pronk en praal,
Was Luther's doel en ideaal.

Den banvloek van het Vaticaan
Heeft hij in vlammen op doen gaan,
Wierp hij veracht'lijk in het vuur:
'Ik spreek uw oordeel in dit uur;
Gij waart een droef'nis over den Heer;
Dat u het helsche vuur verteer'!'
Hoe moedig klonk die fiere taal,
Gij onverschrokken nachtegaal!

Het onweer rommelt door de lucht,
Dat slechts door Rome wordt geducht,
Maar aan het graanveld, zwart gezengd,
Den lang verbeiden regen brengt.
De vrije geest, het vrije woord,
Door Rome's kerk zoolang gesmoord,
Ontluiken bij den zonnestraal
Van dezen lentenachtegaal.

Met hoeveel trots en majesteit
Heeft hij te Worms zijn recht bepleit;
Zijn overtuiging en zijn leer
Verloochent Luther nimmermeer:
‘Wat mijn geweten mij gebiedt,
De waarheid spreek ik, anders niet,’ -
Zoo davert door de ridderzaal
De wekstem van den nachtegaal!

Die schelle nachtegalenslag
Verkondigt ons een warmen dag;
Verspreidt een nieuwen morgengloed,
Gepurperd met het mart'laarsbloed;
Verwekt een grooten wereldbrand,
Die uitbarst in het Dietsche land,
Ontstoken door het vlammend staal,
De geestdrift van den nachtegaal!

Een sidd'ring grijpt de scharen aan;
Als een bewogen oceaan
Verzamelt zich een menschendrom,
Werpt beelden en altaren om, -
Zooals een storm, met woest geweld,
De stammen in de bosschen velt, -
Dat was uw feestelijk onthaal,
Gij hooggestemde nachtegaal!

Gelijk een ridder, onbevreesd,
Verweldigt hij het groote Beest;
Beteugelt hij den Antichrist,
Wiens macht berust op priesterlist;
Stelt hij den Satan aan de kaak
Als een Sint Joris met den draak,
Gebannen binnen perk en paal,
Verwonnen door den nachtegaal!

Hij rukt de moederkerk vaneen;
Een nieuwe Christenkerk verscheen,
Een ‘vaste burcht’, ter eere Gods,
En Petrus waggelt op zijn rots.
Zijn lied klonk als een wapenkreet;
De volk'ren staan ten kamp gereed;
De zang vermeldt de zegepraal
Van den bezielden nachtegaal.

Het lied van Luther onderging
Sinds eeuwen geen verandering,
Maar boeit ons door zijn toeverkracht,
Gelijk voorheen het voorgeslacht;
Zoolang de menschheid voorwaarts streeft,
Behoefte aan hervormers heeft,
Blijft hij een voorbeeld, telkenmaal,
Die koninklijke nachtegaal!

J.E. BANCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste dl. 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint 1883.

II.

Op den laatsten juristendag waren er verscheidene sprekers, die zeer voor zelfbeperking van den Grondwetgever waren. Ik begrijp zeer goed, dat een grondwettig voorschrift op een gegeven oogenblik soms zeer knellend kan zijn en dat van de regeling eener bepaalde zaak moet worden afgezien, omdat de Grondwet in den weg staat. Maar is dit nu eene reden, om zoo wat alles, wat principieel is, uit onze hoogste Staatswet weg te laten? Indien we het meest belangrijke weglaten, waarom zouden we dan het minder belangrijke behouden; dan kon men evengoed het hoogste recht onbeschreven laten. Had men te onzent een levendigen constitutioneelen geest, er ware misschien iets voor te zeggen, doch nu we daarop niet al te zeer kunnen stoffen, nu, dunkt me, is 't eenige, wat we hebben te doen, de Grondwet zoo goed mogelijk te maken, haar duidelijk te redigeeren, goede en juiste woorden te kiezen en zooals ik hier boven betoogde, de herziening ietwat gemakkelijker te maken.

Onze fout is, dat we het gebrekkige in de Grondwet niet tijdig genoeg daaruit weten te verwijderen; deden we dit, welk bezwaar kan dan in 's Hemels naam de opneming eener organieke bepaling hebben. Nu onze Grondwet in 1848 te overhaast bewerkt is; nu onze Grondwetgever zich niet altijd eene duidelijke voorstelling wist te maken van den aard van het onderwerp, niet altijd dezelfde woorden gebruikte, om eenzelfde denkbeeld uit te drukken; nu onze Grondwetgever te veel heeft moeten transigeeren, om tot een resultaat te komen, - nu let men al te veel op hare gebreken en vergeet men, zich de vraag te stellen: wat is beter, eene goede Grondwet of in 't geheel geene Grondwet.

Wat mij betreft, ik zou nog wel een enkel onderwerp willen opge-

nomen hebben, liever dan er hier en daar een geschrapt. Zoo zou ik 't o.a. wenschelijk achten, in tegenstelling van de heeren Heemskerk en Buijs, dat het landsgebied beschreven werd. Voor mij is de moeilijkheid dier beschrijving geen argument. Ik zou meenen, dat ze eigenaardig in onze Grondwet te huis behoort en dat men de grenzen van onzen Staat niet alleen moet kennen uit de volkenrechtelijke tractaten. En nu moge 't waar zijn, wat Prof. Buijs opmerkt, dat niet één constitutie eene omschrijving van grondgebied heeft, maar bij de groote Staten kan misschien de oorzaak daarvan gelegen zijn in de omstandigheid, dat zij gaarne de handen wat ruimer hebben. 't Zou, dunkt mij, getuigen van eerbied voor zijn grondgebied, wanneer men den afstand van territoor niet zoo gemakkelijk maakte. Ook zou 't mogelijk kunnen zijn, dat eenig veroveraar van annexatie afzag, alleen op grond dat het geheele volk erin moest gemoeid worden. Ministers zullen zich lichtelijk nog eens bedenken, om mede te werken tot afstand van grondgebied, wanneer daartoe niet slechts de gewone wetgever, zooals nu artt. 2 en 57 bepalen, heeft mede te werken. Annexeerden veroveraars toch een gedeelte van ons land, ofschoon de Grondwet niet was herzien, er ontbrak dan toch in elk geval eene wettelijke sanctie onzerzijds aan. Men kan er dan toch altijd zooveel te gemakkelijker op terugkomen. Wij willen eene beschrijving van landsgebied ook en vooral, omdat met een afstand van territoor gepaard gaat eene opoffering van de op bedoeld gedeelte zich bevindende Staatsburgers. Dezen zoo goed als over te geven aan den overwinnaar, daartoe moet niet zoo gemakkelijk worden overgegaan. En evenmin het tegenovergestelde. Verandering van grenzen tot vergrooting of ruiling van grondgebied kan soms nog onaangenamere gevolgen hebben dan verkleining.

Volgens de schets van Van Hogendorp en de Grondwet van 1814 kon de Koning alleen afstand doen van grondgebied. In 1815 ging men een stap verder in de goede richting en bepaalde, dat de Koning alleen moest beoordeelen, of de door hem noodig gekeurde vrede al of niet voor afstand of ruiling van grondgebied behoorde te worden gekocht. In 1848 zette men eene tweede schrede op den goeden weg, hief het onderscheid tusschen verdragen, in tijd van vrede en die in tijd van oorlog gesloten, op en onderwierp aan de goedkeuring van de Staten-Generaal (art. 57 al. 3) alle verdragen, die afstand of ruiling van eenig grondgebied des Rijks in Europa inhouden. Moge nu onze aanstaande Grondwetsherziening nog bepalen, dat niet de gewone maar de Grondwetgever beslisse over eene verandering van de grenzen van ons grondgebied, en onder de hoede van de hoogste Staatswet zal zijn gebracht, wat ieder Staatsburger het heiligste moet zijn. Geen grensbewoner moet ooit de gedachte behoeven te koesteren, dat *zijn* vaderland op losse schroeven is gezet. Deze gedachte zou op de liefde voor zijn land en zijn Koning in kritieke oogenblikken soms van meer invloed kunnen wezen, dan men in vredelievende tijden zich kan voorstellen.

Dat bij een aanval op ons land de aan den uithoek gelegen provincies reeds onmiddellijk onverdedigd moeten worden gelaten, is waarlijk al erg genoeg en doet reeds meer kwaad, dan men vermoedt.

Nam men eene omschrijving van het landsgebied in de Grondwet op, vervallen zou dan kunnen het tegenwoordig artikel, dat anders om meer dan één reden herziening behoeft. Ik heb hier niet alleen het oog op de laatste woorden: ‘behoudens de betrekkingen van het Hertogdom Limburg, met uitzondering der vestingen Maastricht en Venlo en van hare kringen tot het Duitsche Verbond’, welke geheel buiten toepassing zijn geraakt door artikel 6 van het Tractaat van Londen van 11 Mei 1867. Niet alleen hieraan denk ik, maar ook aan de juiste opmerking van den heer Heemskerk, die zegt, dat de toevoeging aan het Rijk van grondgebied, eene nieuwe provincie uitmakende, niet zonder grondwetsherziening kan plaats hebben. Evenmin is bij artikel 1, 2 en 78 in het geval voorzien, dat eene provincie aan eene andere Mogendheid zou moeten worden afgestaan, zooals geschiedde met het departement Brabant bij het rampspoedige tractaat van 16 Maart 1810 tusschen het Koninkrijk Holland en het Fransche Keizerrijk.

Ook zoude toevoeging van eene 12de provincie, gevormd b.v. uit drooggemaakte gronden in de Zuiderzee of bij een vredesverdrag verkregen, zooals in 1807 bij den vrede van Tilsit Oost-Friesland en Jever aan het Koninkrijk Holland werden toegevoegd, eene grondwetsherziening noodig maken. Maar de heer Heemskerk meent, dat dit niet zoozeer zou behoeven om artikel 1 als wel om artikel 78. Tot zekere hoogte waag ik 't, met dezen geachten schrijver te verschillen. Ontegenzeggelijk kan zonder verandering der Grondwet het getal leden der Eerste Kamer van de Staten-Generaal niet hooger dan 39 worden, en wil men nu eene geheele provincie niet onvertegenwoordigd laten, dan zou eene wijziging der Grondwet daarin moeten voorzien. Maar, vraag ik, zouden onze tegenwoordige artikelen 1 en 2 in de beide bedoelde gevallen die herziening ook al niet noodig maken? Indien er eene 12de provincie aan de bestaande werd toegevoegd, zou dan art. 1 onzer Grondwet overeenkomstig de waarheid zijn, die dan toch in elk geval maar van 11 provinciën gewaagt? En wanneer art. 2 al. 1 zegt, dat de wet provinciën kan vereenigen en splitsen, zou men dan een nieuw gewest, dat ons tot dusverre geheel vreemd is, aan ons rijk kunnen *toevoegen*, zonder dat men dit art. geweld aandeed? Gold het eene provincie, ontwoekerd aan de Zuiderzee, art. 2 zou m.i. niet in den weg staan. Of 't water is of land, wat we nu de Zuiderzee noemen, is ingedeeld bij één of meer provinciën. De woorden ‘vereenigen’ en ‘splitsen’ zouden in dit geval geen beletsel opleveren. Maar zoo men onder de bestaande wet in het gegeven geval, zonder in conflict te komen met art. 2, eene 12de provincie aan ons Rijk wilde toevoegen, men zou eerst overeenkomstig art. 2 al. 2 het van vreemden verkregen

territoor moeten toevoegen aan eene der provincies, om daarna bij eene tweede wet de aldus vergroote provincie te splitsen.

Dat eene Grondwet niet nauwkeurig genoeg kan worden geredigeerd en niet verzuimen moet, de beginselen op te nemen en duidelijk te omschrijven, dat leeren ons de verschillende interpretaties, die door sommige even bekwame als rechtschapen geleerden van eenig artikel gegeven worden. Niemand, zegt artikel 8, niemand heeft voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten en gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. En hoe wordt nu dit voorschrift opgevat door den heer Heemskerk en hoe door den heer Buijs?

Is het voorschrift van dit artikel zoo absoluut, dat aan niemand, onder welke omstandigheden hij ook moge verkeeren, welke ook de bijzondere aard zij van de hem opgedragen werkzaamheden, zou mogen worden verboden, zonder voorafgaand verlof door middel van de drukpers zijne denkbeelden te verkondigen? Ja, zegt de heer Heemskerk: ‘Niemand in Nederland, zelfs geen Staatsmacht heeft het recht om aan iemand te verbieden een courantenartikel te schrijven, zelfs wanneer de persoon, wien het verbod zou gelden, een ambtenaar dier Staatsmacht is.’ En wat schrijft nu de heer Buijs? ‘Ik zou deze meening van den heer Heemskerk (zoo lezen we bl. 61) niet gaarne onderschrijven. Het staat vast,’ zoo vervolgt de geachte Hoogleeraar, ‘dat iedereen in Nederland het recht moet hebben om door middel van de drukpers vrij zijn meening te verkondigen, maar volgt daaruit dat geen autoriteit de bevoegdheid bezit om onder de voorwaarden waarop zij deze of gene aan haren dienst verbindt, ook deze te stellen, dat hij van zijn recht om als schrijver op te treden geen gebruik zal maken? Kan zij niet zeggen: ik eerbiedig uw recht, maar zoo gij dit mocht willen uitoefenen dan zijt gij niet de persoon dien ik behoef en wiens hulp ik zoek? Wil men toestemmend antwoorden dan zou men moeten bewijzen niet dat het recht om vrij te schrijven bestaat - dit erkent iedereen - maar dat niemand bevoegd is dat recht prijs te geven; en dergelijk verbod staat nergens geschreven. De ambtenaar kan zijne vrijheid om te schrijven opofferen evenals zoo menige andere, althans niet minder kostbare vrijheid: zijn recht om zich vrij te bewegen waarheen hij wil, om vrij te beschikken over eigen persoon en tijd enz.’

Ik weet niet, wat de heer Heemskerk op deze redeneering van den heer Buijs zou antwoorden, maar mij bevalt ze in geenen deele. 't Wil mij zoo voorkomen, - ik durf 't haast niet te zeggen - dat de Hoogleeraar publiek en privaat recht hier voor een oogenblik met elkander verwart. Wanneer ik benoemd werd tot ambtenaar aan een ministerieel departement b.v., dan kan het hoofd van dat departement ongetwijfeld als voorwaarde stellen, dat ik daar op zekere uren van den

dag bepaalde bezigheden zal verrichten. We staan in dit geval als twee private personen tegenover elkaar; we stellen samen de voorwaarden vast, op welke we ons tegenover elkaar verbinden; ik verkoop mijne vrijheid, mijn talent, voor zooverre dien bepaalden werkkring betreft, tegen eene zekere jaarwedde. Dit alles gaat goed. Maar kan ik nu ook mijne Staatsburgerschapsrechten verkoopen? Zoo ja, we zullen komen tot zeer vreemde conclusiën. Wanneer een Minister van Oorlog bij het aanstellen van officieren als voorwaarde hunner benoeming stelt, dat zij van hun recht afstand zullen doen, om te schrijven; evenzeer de Minister van Binnenlandsche Zaken ten opzichte van de leeraren aan Rijksinrichtingen van middelbaar onderwijs en de Minister van Waterstaat ten aanzien van telegrafisten b.v., dan zullen we heel wat Nederlanders hebben, die niet in het volle genot zijn van hunne burgerschapsrechten. Al betaalden al deze ambtenaren nu in hunne respectieve woonplaats genoeg in de directe belastingen, om uit dit oogpunt mede te kunnen werken tot het kiezen van leden der Tweede Kamer, hunne namen zouden toch niet op de kiezerslijsten kunnen worden gebracht, daar zij eene der eigenschappen missen, welke onze Grondwet aan onze kiezers stelt. Indien de stelling van den Hoogleeraar opgaat, dan is 't ook niet ongrondwettig, dat door de Ministers, als vertegenwoordigende den Staat, aan de ambtenaren bevolen wordt, hunne stem uit te brengen op die personen, die hun worden aangewezen. En waar gaan we dan heen?

Nu weet ik wel, dat de heer Buijs er niet aan denkt, om den maatregel van 1862, toen de Minister van Oorlog de toenmalige officieren verbood, over krijgskundige onderwerpen te schrijven, te verdedigen, zeer overtuigd als hij is, dat deze de belangen van den dienst moest benadeelen in plaats van die te bevorderen, maar dit is niet de vraag. Hoe deze of gene over dergelijke beslissing van een Minister denkt, is ons volmaakt onverschillig, maar niet de quaestie, of het bedoelde verbod al dan niet grondwettig is.

Mutatis mutandis geldt het bovenstaande ook ten opzichte van de opvatting des heeren Buijs, wat betreft het petitierecht. Evenals het recht van schrijven meent de geachte Hoogleeraar, dat de Regeering aan hare ambtenaren ook de vrije uitoefening van dit petitierecht kan ontzeggen. Als elk privaat persoon bij het huren van diensten, kan de Staat, zoo zegt hij, bij het aanstellen van ambtenaren aan dezen de voorwaarden opleggen, welke naar zijn inzien in het belang van den dienst gevorderd en niet door art. 1290 B.W. uitgesloten worden, de voorwaarde, om van het petitierecht geen gebruik te maken, evengoed als elke andere. Dergelijk voorschrift, in eenige instructie voorkomende (men denke aan die van sommige ambtenaren van 's Rijks marinewerf te Amsterdam), schendt, meent hij, het recht van niemand, want de dienst met al de daaraan verbonden voorwaarden wordt vrijelijk aanvaard en kan elk oogenblik worden prijsgegeven.

Nog eens, ik deel de opvatting van den geleerden schrijver niet en zoo ze werkelijk juist is, mij dunkt, dan wordt het hoog tijd, dat we deze beide artikelen zoo redigeeren, dat eene interpretatie als die, welke de Hoogleeraar niet ongrondwettig acht, onmogelijk wordt gemaakt. De beginselen van het private recht moeten niet op het publieke kunnen worden overgebracht of omgekeerd, iets, waartegen de schrijver zelf waarschuwt op bl. 685.

Zoo iets zal moeten worden herzien en misschien te eeniger tijd reeds op zichzelf eene wijziging der Grondwet zal noodig maken, het zijn de bepalingen omtrent de troonopvolging. De schrijvers mogen onderling verschillen over het min of meer gebrekkige van sommige der bedoelde grondwetsartikelen, bij allen staat het niettemin vast, dat er verwarring heerscht zoo groot, als misschien nergens in eene constitutie gevonden wordt. Opmerkelijk is 't en tot zekere hoogte ook een gelukkig verschijnsel, dat geen hunner verandering wil brengen in de beginselen van het erfrecht. Zij willen allen herziening, vereenvoudiging hier en uitbreiding daar, eenvoudig om in de toekomst alle geschillen over het erfrecht te voorkomen. Want mocht immer de toepassing van die duistere bepalingen onzer grondwet noodig worden, niemand kan voorzien, tot welke gevaarlijke twisten de strijd over hare beteekenis aanleiding zal geven. Tijdig die aanleiding weg te nemen, schijnt daarom het gebod van eene verstandige staatkunde.

Ook geloof ik met den heer Buijs, dat het bij eene eventueele herziening wenschelijk ware, de artikelen 21 en 22 te schrappen, ten einde dus het erfrecht te beperken tot de nakomelingen van Willem I. Ik zou dit veiliger vinden, dan 't te laten aankomen op eene interpretatie van art. 12, wat desnoods de heer Heemskerk wil. Deze meent ook, dat genoemde artikelen ‘gerust uit de Grondwet kunnen verdwijnen’. Immers (zoo zegt hij op bl. 33, dl. I), immers, de Prinses Louisa, douairière van den Erfprins van Brunswijk-Lunenburg, is zonder nakomelingschap gestorven, en de nakomelingen van Prinses Carolina, de zuster van Prins Willem V, zijn gesproten uit huwelijken, niet door den Koning, met gemeen overleg der Staten-Generaal, aangegaan of toegestemd. Doch ik vraag met den geachten Hoogleeraar: ‘Is het zoo onwaarschijnlijk dat, deed zich immer het geval voor, eene goedkeuring *post factum* voldoende zou heeten, als genoegzaam strookende althans met den geest der Grondwet?’ 't Is waar, wat hij zegt: mocht het noodig zijn, een ongeschikten troonopvolger te weren, dan zou men, met toepassing van art. 23, nog altijd bij machte zijn, om verandering te brengen in de erfopvolging. Maar wijziging van het door de Grondwet gegeven recht is eene uiterst moeilijke zaak, te moeilijker, naarmate het oogenblik, waarop dat recht zou moeten worden toegepast, meer nabij ligt. Waarom zich doelloos aan die moeilijkheid blootgesteld en niet liever voor den wetgever het recht bedongen, om

als, helaas! de nakomelingen van ons Vorstengeslacht immer geheel mochten ontbreken, de nieuwe dynastie in volle vrijheid te kiezen. Uit den aard der zaak zouden bij die keuze de verdere nakomelingen van onze stadhouders mede het eerst in aanmerking komen, maar iets anders is 't, aan dezen de kroon op te dragen, omdat men van hunne geschiktheid voor die taak overtuigd is, iets anders, dit te doen, omdat de Grondwet het heeft voorgeschreven.

Ik vind het een gelukkig verschijnsel, dat mannen als deze beide schrijvers evenzeer overeenstemmen ten opzichte van het erfrecht en zijne voorwaarden als omtrent de artikelen, die dat onderwerp in onze Grondwet regelen. Dat belooft veel voor de toekomst, wanneer we genaderd zijn aan hare herziening. Daar, waar ze verschillen, zooals over de woorden *de Koning* in de artikelen 13, 15 en 16, waar de heer Buijs die wil laten slaan op den laatst regeerenden Koning en de heer Heemskerk op Willem I, daar twijfel ik niet, of de laatste zal den eersten wel willen toestemmen, dat hij ongelijk heeft. En al ware dit ook niet het geval, dat verschil van gevoelen zou geen invloed uitoefenen op de eigenlijke zaak, want beiden willen hetzelfde.

Maar hoezeer beiden met talent de bedoelde grondwetsartikelen hebben verklaard en toegelicht, ik zou hun beiden toch met bescheidenheid willen vragen, of niet één zaak in deze materie aan hunne aandacht ontsnapt is. Voor zooverre ik kan nagaan, zeggen geen van beiden en ook andere schrijvers niet, wat er zou moeten gebeuren, indien een Koning kwam te overlijden zonder kinderen na te laten, maar wel eene zwangere Koningin. Evenals dat dagelijks om ons heen gebeurt, kan dat ook plaats hebben in het Koninklijk huis, zooals dat reeds overkomen is aan de weduwe van den stadhouder Willem II.

Lees ik de Grondwet goed, dan is dat onderwerp niet geregeld. Zooals art. 23 aanduidt, wordt het recht op de kroon niet beschouwd als een burgerlijk recht, maar als een politiek recht, dat, gelijk de heer Buijs te recht doet opmerken (bl. 106), in het belang van den Staat is gegeven. Art. 3 van ons Burgerlijk Wetboek, hetwelk zegt, dat het kind, van hetwelk eene vrouw zwanger is, als reeds geboren wordt aangemerkt, zoo dikwijls deszelfs belang zulks vordert, kan dus niet worden ingeroepen. En natuurlijk: de vorst is om het volk en niet het volk om den vorst.

Maar hoe moet dan worden gehandeld, indien het voorval zich eens voordeed? Art. 18 zegt: wanneer de Koning zonder nakomelingschap sterft en er geen mannelijk oir uit het huis van Oranje Nassau overig is, volgt hem zijn naaste bloedverwante... op... Indien de Koning nu overlijdt, alleen eene zwangere Koningin nalatende, dan kan er niet gezegd worden, dat er ‘nakomelingschap’ is, zelfs niet, al beviel de Koningin één dag na het overlijden van een zoon. Maar zou in dit geval dan naar een vreemdeling moeten worden omgezien met voorbijgang van

den na des Konings overlijden geboren zoon? 't Zou wel wat zonderling klinken, wanneer men nagaat, dat in de Grondwet de rechte lijn en de mannelijke afstammelingen van Koning Willem I zoolang mogelijk worden gehandhaafd en voor den troon worden voorbehouden.

Dat de Grondwetgever aan het gestelde geval niet is gedachtig geweest, is behalve uit het zoo even aangehaalde artikel ook nog op te maken uit art. 24, dat zegt: Is de opvolger niet benoemd of *ontbreekt hij bij overlijden* des Konings, dan geschiedt de benoeming door de Staten-Generaal... Maar ook blijkt dit, naar mij dunkt, uit de afwezigheid van elke bepaling dienaangaande. ‘Van de voogdij des Konings’ wordt gehandeld, maar geene dezer bepalingen is van toepassing op het geval, door ons gesteld. 't Zou toch niet aangaan, reeds voogden te benoemen over een foetus. Ook weet men niet vooraf, of het kind, waarvan de Koningin bevallen zal, levend ter wereld zal komen, en zoo ja, of 't een jongen of een meisje zal zijn.

Mij dunkt, de Grondwet moet voorzien in het geval. Wanneer de Koningin blijkt zwanger te zijn bij het overlijden des Konings, dan moeten er maatregelen worden getroffen, om te voorkomen, dat er onderschuiving plaats hebbe of later met of zonder eenig recht kan worden voorgeworpen. We moeten geene krakeelen te duchten hebben, als in Engeland hebben plaats gegrepen. De vrouw van Jacobus II, den later onttroonden Koning van Engeland, beviel na zijn overlijden van een zoon. En heeft men toen niet beweerd, dat dit kind ondergeschoven was? Was het geloof aan de onechtheid niet zoo algemeen en duurde dit niet zoolang, dat men eerst in onzen tijd tot de overtuiging is gekomen, dat de zoon van Jacobus II wel degelijk een echt kind is geweest?

Wat het inkomen van de kroon betreft, ook hieromtrent zij mij eene vraag veroorloofd. Ik verheug mij, dat de heer Buijs opkomt tegen de interpretatie van Mr. Van Bemmelen en den heer Lenting, die beiden meenen, dat op de civiele lijst, zooals die bij de troonsbeklimming wordt vastgesteld, later en nog tijdens de regeering van den vorst, ten wiens behoeve zij bestaat, kan worden teruggekomen, 'tzij om haar bedrag te verhoogen, 'tzij om het te verlagen. Ik ben 't volkomen eens met den Hoogleeraar, als hij zegt, dat een rechtstoestand, als deze interpretatie zou willen wettigen, niet alleen zwanger gaat van gevaren, welke den kortzichtigste in het oog moeten vallen, maar daarenboven lijnrecht gekant is tegen de meest fundamenteele beginselen van het Koningschap. Waar blijft zijne vrijheid en onafhankelijkheid, als dus de wisselende inzichten van de meerderheid telkens opnieuw over zijn inkomen kunnen beslissen? Ik acht dit alles zoo juist, dat ik zelfs nog een stap verder zou willen gaan en met den heer Heemskerk het liefst des Konings inkomen zou willen vaststellen in de Grondwet. Geschiedt de bepaling van dit inkomen bij elke troons-

beklimming, dan kan dat aanleiding geven tot eene ongepaste en misschien hatelijke onderhandeling tusschen den nieuwen Koning en zijne Ministers of de Staten-Generaal. Ook kan eene vlaag van populariteit van den nieuwen vorst - of omgekeerd een ongunstige volkswaan over zijn persoon - invloed uitoefenen op de bepaling van het cijfer, waaraan dan naderhand niet meer te veranderen is. Duurde eene Grondwet langer dan een gemiddelde menschenleeftijd, men zou met het oog op eene mogelijke waardevermindering van het geld misschien niet zóó kunnen handelen. Doch daarvoor behoeft geene vrees te bestaan. Ook is het inkomen niet zoo gering, of 't kan wel een klein stootje velen.

Maar, en ziehier mijne vraag, als art. 27 al. 2 zegt: 'Bij elke nieuwe troonsbeklimming wordt het inkomen der kroon door de wet geregeld', wanneer moet men dan aannemen, dat de troon beklommen is? Beklimt de nieuwe Koning den troon, nadat de vorige overleden is of afstand heeft gedaan? Ik meen dit wel te mogen opmaken uit verschillende artikelen, als art. 34 en 35, en niet het minst uit art. 48. Maar dan vraag ik, of 't voegzaam is, aan een kind, dat misschien ternauwernood geboren is bij het overlijden zijns vaders, tot aan zijn 18de jaar zulk een betrekkelijk buitensporig inkomen te geven als b.v. nu aan onzen tegenwoordigen Koning? Voor een regeerend vorst moge dit bedrag niet zoo groot zijn, maar voor een kind, dat misschien nog in de luiers ligt, dunkt mij dit exorbitant hoog. Nu kan men volgens onze Grondwet dit bedrag niet verhoogen of verlagen tijdens zijne regeering en dient men dus een bedrag vast te stellen in eens en voor altijd. Maar doet men dit, men geeft òf te veel òf te weinig. Regelt men het inkomen met het oog op den dag, dat hij inderdaad regeerend vorst is, men speelt jarenlang roekeloos met de penningen onzer belastingschuldigen en die grondwettelijke royaliteit zou misschien den jeugdigen Koning zijne populariteit kunnen kosten. Daarom zou ik in overweging willen geven, in de Grondwet te bepalen, dat aan een Koning, die minderjarig is, niet meer zal worden uitgekeerd, dan wat *nu* een 1 jarige kroonprins geniet, terwijl ik in art. 48 eene ronde som zou willen uitgedrukt zien voor den Regent. Hieraan zou ik de voorkeur geven boven wat nu dat artikel zegt. Ik vind het volstrekt niet hoffelijk en *groszartig,* dat een Regent, die toch diensten aan het land bewijst, geene aanspraak heeft op een inkomen uit 's Rijks schatkist, maar zich moet tevredenstellen met een deel van des Konings jaarlijksch inkomen. 't Is, alsof we hier te doen hebben met een wethouder, die voor eene maand of langer de betrekking waarneemt voor den burgemeester. En dit toch verschilt nog al wat.

Ook zou ik nog eene enkele kleine wijziging verlangen. 't Zou mij niet kwalijk toeschijnen, wanneer de Koning, *niet* de Prins van Oranje, vrij was van alle directe en indirecte belastingen. Een vorst moet nooit verdacht kunnen worden van uit persoonlijk voordeel belang te hebben bij de eene of andere belastingregeling. En wat den Prins van Oranje

betreft, mij komt, ook al denk ik niet aan het geval, dat hij, Regent zijnde, als zoodanig nog heel wat kan genieten, een jaarlijksch inkomen van eene ton gouds uit 's lands kas, te rekenen van den tijd, dat hij den ouderdom van 18 jaren zal hebben bereikt, en dat nog met zulk een bedrag verhoogd wordt na het voltrekken van een huwelijk, te hoog voor. Eene hofhouding behoeft hij er niet op na te houden en evenmin een spaarpotje voor den ouden dag.

Maar wil ik zijn inkomen verminderen, ik zou aan de andere zoons des Konings evenzeer een inkomen willen verzekeren. Waarom aan den een alles en aan de anderen niets? Heeft het eene goede bedoeling, aan den kroonprins zeker bedrag toe te leggen, ik vraag, of de tweede, de derde zoon geen kroonprins kan worden? En zoo dit al niet gebeurt, kan een tweede zoon en een derde niet evenveel nut doen en de maatschappelijke belangen niet evenveel diensten bewijzen als een kroonprins?

Evenmin als ik een kroonprins zich in betrekkelijke weelde wil laten baden, evenmin wil ik een prins geheel laten afhangen van de milddadigheid zijns vaders of van andere bloedverwanten. Tal van voorbeelden toch uit het leven van verschillende hoven leeren ons, dat de verstandhouding van een vorst tot zijne zonen, helaas! maar al te dikwijls veel te wenschen overlaat.

Ten slotte herinner ik hier aan de door den heer Lenting geciteerde artikelen der respectieve Deensche en Braziliaansche constitutie, volgens welke ook aan de Prinsen van die Staten een zeker inkomen kan worden toegelegd, maar hetwelk zij niet genieten, wanneer zij buitenslands zijn, tenzij, volgens eerstgenoemde Grondwet, met toestemming van den Rigsdag.

Ik zou de grenzen mijner ruimte verre overschrijden, wanneer ik stilstond bij elke schoone en juiste opmerking of bij elke heldere en logische uiteenzetting van eenig moeilijk onderwerp. Intusschen mag ik zeker wel eene uitzondering maken ten opzichte van bladzijde 180 en volgende. Want wie den schrijver in al zijne kracht wil gadeslaan, die moet lezen, wat hij schrijft naar aanleiding van het bekende art. 53: ‘De Koning is onschendbaar; de Ministers zijn verantwoordelijk.’ Evenals ieder klaagt ook de Hoogleeraar over de slechte redactie van deze bepaling en betreurt het, dat men in 1848 niet vasthield aan de eenvoudige redactie van de Negenmannen. Dezen toch wilden aan het hoofd der afdeeling ‘van de macht des Konings’ enkel de onschendbaarheid vermelden, en wel in deze woorden: ‘De persoon van den Koning is niet verantwoordelijk voor de daden zijner regeering’, en dan in de laatste afdeeling van het hoofdstuk, daar, waar over de ministerieele departementen wordt gehandeld, het volgende schrijven: ‘De hoofden der ministerieele departementen zijn voor de uitvoering der Grondwet en der andere wetten, zooverre die van de kroon afhangt, gelijk voor alle handelingen van hun bestuur, verantwoordelijk.’

Op het voetspoor van de Negenmannen hadden Staatscommissie en Regeering voorgesteld, om in den aanhef van het artikel te lezen: ‘De persoon van den Koning is onschendbaar’, maar in de afdeelingen der Kamer meende men 't al eens heel mooi en secuur te maken, wanneer men schreef: ‘De Koning is onschendbaar.’ Men kent de aanleiding daartoe. Men achtte de voorgestelde uitdrukking eene ruimere strekking te hebben, dan die de Regeering voorstond. En nu we deze alles behalve fraaie uitdrukking hebben, nu is 't de vraag, hoe wij deze woorden hebben op te vatten. ‘De Koning is onschendbaar’, wil men daarmede wegnemen de aansprakelijkheid voor de juiste uitoefening van het Koninklijk gezag? Zeker niet, zegt de schrijver, want juist opdat die zoude bestaan, voerde men de ministerieele verantwoordelijkheid in. Men wilde enkel verklaren, dat de verantwoordelijkheid voor de wijze, waarop dit gezag gebruikt werd, rechtens nooit zou kunnen opklimmen tot den persoon des Konings zelven. Niet de Koning, dat wil zeggen de Koninklijke macht, is onschendbaar, maar alleen die macht in handen van den persoon des Konings. Voor zooverre echter diezelfde Koninklijke macht wordt uitgeoefend door de personen der Ministers, blijven dezen voor het daarvan gemaakt gebruik verantwoording schuldig. Men zegt volgens den schrijver alzoo niets meer of niets anders, wanneer men voor den persoon des Konings leest ‘de Koning’.

Maar waarom nu die onverantwoordelijkheid? Vóór alles om den aard van het gezag, aan den Koning opgedragen. De Koning is het orgaan van eene corporatie, welke buiten hem over geenerlei orgaan te beschikken heeft, dat als een ander vertegenwoordiger van haar recht den Koning tot naleving van zijn mandaat zou kunnen dwingen. De persoon, aan wien hij zich te verantwoorden heeft, is hijzelf, dat wil zeggen zijn eigen geweten. Het bezit van de hoogste macht sluit het bestaan buiten van eene rechtbank, tegenover welke men zich voor het gebruik van die macht heeft te verantwoorden. Immers, ware zulk eene rechtbank ingesteld, dan zoude de hoogste macht bij deze berusten en zij op hare beurt voor hare beslissingen op onschendbaarheid moeten aanspraak maken.

Op deze gronden steunt het beginsel van de vorstelijke onschendbaarheid. Maar hoever strekt deze zich uit? Liever dan met De Bosch Kemper en Heemskerk ga ik met den schrijver mede. In tegenstelling van die beiden is er volgens den Hoogleeraar in dit artikel alleen sprake van staatkundige handelingen met al hare gevolgen. De Koning is aan niemand verantwoording schuldig van de wijze, waarop hij het regeeringsgezag gebruikt, hem door de Grondwet toegekend. Maar als privaat persoon blijft hij gehouden aan de wetten, en art. 161 der Grondwet wijst dan ook den rechter aan, die op privaatrechtelijk gebied zoowel zijne handelingen als die van den Staat zal moeten beoordeelen. Toepassing van de strafwet op den Koning zou feitelijk

onmogelijk zijn, maar zeker heeft het artikel die toepassing niet willen buitensluiten, zooals reeds voldoende blijkt uit de woorden, welke onmiddellijk volgen. Indien de Koninklijke onschendbaarheid, hier bedoeld, ook het strafrecht omvatte, dan zou zich ook daarover de ministerieele verantwoordelijkheid moeten uitstrekken.

In meer dan één opzicht zijn de hier bedoelde bladzijden leerzaam, ook omdat de Hoogleeraar de veeltijds gekoesterde meening bestrijdt, als zou de leer der Koninklijke onschendbaarheid den Koning tot volkomen machteloosheid doemen. Men schrijft, zegt hij, bij eene dergelijke verklaring van het leerstuk der onschendbaarheid niet enkel eene fictie in de Grondwet, maar eene leugen, waartegen het openbaar geweten protesteert. Onze Grondwet is intusschen aan die leugen volkomen vreemd; zij betwist den Koning het recht van handelen niet, gelijk dan ook verscheidene voorbeelden van het persoonlijk optreden des Konings sedert 1848 bij den heer Heemskerk vermeld worden. Onze Grondwet loochent nergens, dat die handelingen ten goede en ten kwade een overwegenden invloed kunnen uitoefenen op den Staat, maar bepaalt eenvoudig, - en die bepaling is eene zeer stellige werkelijkheid - dat de Koning wegens het gebruik, dat hij maakt van zijne Koninklijke macht, niet ter verantwoording kan worden geroepen. En waarom niet? Eenvoudig, omdat eene andere regeling met het wezen van het Koningschap onbestaanbaar is. En juist deze opvatting van de Koninklijke onschendbaarheid verklaart voldoende, waarom de wetgever daaraan onmiddellijk en als het ware in één adem de ministerieele verantwoordelijkheid vastknoopt.

Ik heb hier in 't kort zooveel mogelijk met de eigen woorden van den Hoogleeraar zijne opvatting van het eerste gedeelte van art. 53 medegedeeld. Intusschen beveel ik eene aandachtige overweging van bladzijde 180-194 den lezer ten zeerste aan.

Dat meen ik evenzeer te mogen doen ten opzichte der volgende bladzijden, betreffende het zoo dikwijls en vooral door Thorbecke gewraakte artikel 54. De Hoogleeraar verdedigt intusschen niet de bewoordingen. Hij pleit alleen voor het beginsel, dat in de woorden: ‘De uitvoerende macht berust bij den Koning’, ligt opgesloten. En liever dan bedoelde woorden zou hij met den schrijver der *Onpersoonlijke proeve van Grondwetsherziening* daarvoor in de plaats willen stellen de uitdrukking: ‘De Koning is het hoofd der Regeering.’ Leest men het artikel zoo, dan ware te gemoet gekomen ten eerste aan de juiste opmerking van Thorbecke, die het artikel te ruim vond, omdat de Grondwet zelve het ten uitvoer leggen der wetten aan andere autoriteiten heeft opgedragen dan aan de Koninklijke; en ten tweede aan de zeker niet minder juiste opmerking van de dubbele Kamer, die beweerde, dat de uitdrukking te eng was, omdat naar het gewone spraakgebruik ‘uitvoerende macht’ slechts het recht omvat, om toe te passen, wat anderen geregeld hebben.

Maar hoe men het artikel ook redigeere; of men wil lezen: ‘De Koning is het hoofd der Regeering’, dan wel met den heer Thorbecke de philosophisch klinkende uitdrukking wil bezigen: ‘De eenheid der uitvoerende macht is bij den Koning’, ik geloof met den heer Buijs, dat een dergelijk artikel niet mag worden gemist. De heer Lenting moge zeggen, dat dusdanig voorschrift ‘te minder noodzakelijk is omdat de Koning op een te hoog standpunt staat om zich te mengen met de bijzonderheden der uitvoering, en die overlaat aan zijne Ministers, die daardoor èn aan hem, èn aan de vertegenwoordiging verantwoordelijk zijn’, maar dergelijk betoog, zal iedereen toestemmen, raakt kant noch wal. Deze opvatting is de meest inconstitutioneele miskenning èn van het Koninklijk ambt èn van de ministerieele betrekking.

Al kan men al de attributen, in de uitvoerende macht begrepen, opnoemen en ze een voor een den Koning toekennen, dan nog zou eene dergelijke bepaling, als waarop de Hoogleeraar aandringt, niet overbodig zijn. Want hoe uitvoerig die catalogus ook mocht wezen, volledig zou hij toch niet zijn en althans niet blijven. Bij de minste verandering van omstandigheden zou dit blijken. En daarom behoort de rechtsgrond te worden aangewezen, waarop het Koninklijk bedrijf steunt, een bedrijf, dat altijd is geweest en noodzakelijk moet blijven een vrij bedrijf binnen meer of minder nauw getrokken wettelijke grenzen. De Grondwet zegge maar duidelijk, en dat heeft die van '48 gedaan, over welke onderwerpen het vrije Staatsbedrijf des Konings zich niet kan uitstrekken, en overigens worde streng vastgehouden aan het grondwettig beginsel, dat overal, waar dat regeeringsbedrijf tot daden van wetgeving noopt, de voorafgaande goedkeuring van de volksvertegenwoordiging onmisbaar is. Geschiedt dit, dan wordt elke aanleiding tot eene herhaling van de vroegere misbruiken afgesneden en zal zich nooit meer een tijd voordoen als de periode tusschen '15 en '48, de bloeitijd van de zoogenaamde besluiten-Regeering.

Ik ben zoo langzamerhand genaderd tot die artikelen onzer Grondwet, welke allerlei Koninklijke attributen opsommen en welke als vanzelf voortvloeien uit het vooropgestelde algemeene beginsel: ‘De uitvoerende macht berust bij den Koning.’ In de eerste plaats ontmoeten we de drie artikelen, welke te zamen de macht regelen, welke den Koning tegenover het buitenland toekomt.

Tot meer dan één gewichtige vraag geven de artikelen 55, 56 en 57 aanleiding. Zoowel bij den heer Heemskerk als bij den Hoogleeraar Buijs worden deze, het eene meer het andere minder uitvoerig, behandeld en reeds bij de meest oppervlakkige inzage bespeurt men tusschen beide schrijvers op sommige punten een niet onbelangrijk verschil. De eerste zegt o.a. op bl. 53, dat ‘de inrichting en regeling van al hetgeen aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken geschiedt en van de geheele Nederlandsche diplomatie aan den Koning en niet aan de

wetgevende macht is opgedragen'. En dienovereenkomstig betwist hij aan de Kamer het recht: 1°. om wijziging te brengen in de bezoldiging der gezantschappen; 2°. om bestaande gezantschappen te doen vervallen, en 3°. om door het verhoogen van den begrootingspost de Regeering als 't ware te dwingen, nieuwe gezantschappen in te stellen of door de Regeering opgeheven posten te herstellen.

En wat zegt nu de heer Buijs? 1°. de Volksvertegenwoordiging, zegt hij op bl. 206, heeft het recht, om de gelden, welke jaarlijks voor het onderhouden van de buitenlandsche betrekkingen worden aangevraagd, al of niet in te willigen; 2°. zij kan evenzeer, acht zij uitbreiding noodig, meer toestaan, dan de Regeering verlangt; 3°. brengt de financieele beslissing van den wetgever mede, dat oude of nieuwe gezantschappen niet kunnen worden in stand gehouden, dan heeft de uitvoerende macht geen recht tot klagen; 4°. maar de wetgever misbruikt zijne macht en doet te kort aan de Grondwet, wanneer hijzelf het opperbestuur uitoefent, door b.v. door wijziging van cijfers de Regeering te nopen, voor een gezantschap hier een gezantschap elders in de plaats te stellen. Natuurlijk, zegt de Hoogleeraar, dat het votum van de vertegenwoordiging over de aangevraagde gelden altijd zal afhangen van haar oordeel over het doel, dat met die gelden moet worden bereikt, maar iets anders is 't, van dat oordeel te doen blijken, iets anders de poging, om bij de begrooting ordenend in het bestuur in te grijpen.

Ik zal, na dit zeer korte resumé van hetgeen beide schrijvers zeggen, wel niet behoeven op te merken, dat beider standpunt verschillend is. Drukt de heer Heemskerk op het prerogatief des Konings, de heer Buijs daarentegen wijst op het recht der Kamer. Indien men in de Grondwet niet meer leest dan art. 55, men zou allicht geneigd zijn, den heer Heemskerk gelijk te geven. Maar telkens, wanneer 't ''s Konings prerogatief' geldt, schijnt het wel, of hij de ministerieele verantwoordelijkheid vergeet en het budgetrecht der Kamer over het hoofd ziet. Had de Regeering niet zoo dikwijls van de diplomatie haar troetelkindje gemaakt en de tegenwoordige diplomatie niet zoo dikwijls blijk gegeven van traagheid en verwaarloozing vooral van commercieele belangen, niet zoo vaak zou zich strijd hebben voorgedaan tusschen Kamer en Ministers, als het geval is geweest. Nu onze gezanten wel eens te kort zijn geschoten in hun beleid en de vruchten van hun arbeid voor het oog van den meest scherpziende niet altijd te ontdekken zijn, nu ligt het in den aard der zaak, dat de vertegenwoordiging wantrouwend is en hierdoor zeker van hare bevoegdheid, om te controleeren, wel eens misbruik heeft gemaakt. Natuurlijk, dat ik dit niet verdedig; ik wijs er alleen op, dat gewoonlijk het eene kwaad uit het andere voortvloeit en dat, zoo 's Konings macht in den loop der tijden besnoeid is, dit in den regel het gevolg is geweest van eene verkeerde toepassing van zijne macht, even zeker als 't is, dat de nog overblijvende 'prerogatieven'

van den Koning niet licht zullen worden ingekort, wanneer zijne verantwoordelijke Ministers daarvan een goed gebruik maken.

Naar mijne meening heeft de Koning het recht, om gezanten te benoemen en terug te roepen, en heeft hij de beslissing over de gelden, die jaarlijks voor het buitenlandsch bestuur door de Volksvertegenwoordiging worden toegestaan. Alzoo heeft deze niet het recht, om te bevelen, dat nieuwe gezantschappen zullen worden ingesteld. Dit zou zijn eene ingrijping in het bestuur, wat de Grondwet uitdrukkelijk aan den Koning toekent. Al verhoogt de Kamer ook den bedoelden post op de begrooting, zoodat de Regeering alleszins in staat is gesteld, om de kosten van het verlangde gezantschap te dekken, de Regeering zou desniettemin toch in haar recht zijn, zoo zij dit gezantschap niet in het leven riep. De Regeering is niet de dienares der Kamer; wel is zij ten allen tijde aan haar verantwoordelijk voor alle Regeeringsdaden. Maar mag de Kamer bestaande gezantschappen doen vervallen? Ja, zegt de heer Buijs; neen, daarentegen de heer Heemskerk. Ik zou liever met géne meegaan dan met deze. Want dan alleen, zegt hij te recht, wordt er inbreuk gemaakt op de grondwettige vrijheid der Regeering, als de wetgever zijne macht misbruikt, om zelf het opperbestuur uit te oefenen.

Zooals nu de begrooting is ingericht, wordt voor de traktementen en bezoldigingen van het personeel der gezantschappen één cijfer uitgetrokken. Indien de Regeering dat bedrag niet overschrijdt, mag zij zich daarbinnen dan vrij bewegen en de gelden voor het in 't algemeen bij de begrooting aangewezen doel zoo besteden, als zij goedvindt? Indien zij een haars inziens betrekkelijk minder noodig gezantschap opheft, om daarentegen te behouden dat, hetwelk de Kamer wilde laten vervallen, zal 't der Regeering verboden zijn? Indien zij door eene andere regeling van de jaarwedden en bezoldigingen in al de haar noodig voorkomende behoeften kan voorzien, zal 't haar dan geoorloofd zijn, het bedoelde gezantschap te behouden? Indien de Regeering den gezantschapspost kosteloos kon laten betrekken door personen, die zich daartoe aanboden, zoude de Regeering dan misbruik maken van haar recht? Ik doe al deze vragen om tweeërlei redenen. In de eerste plaats, omdat de Regeering wel eens zeer wonderlijk heeft omgesprongen met de gelden en onder anderen nog een paar jaar geleden indirect de jaarwedden der diplomatieke ambtenaren verhoogde, niettegenstaande de Kamer de voorgestelde verhooging van den begrootingspost weigerde en aan de Regeering alzoo niet de gelden toestond, noodig voor die vermeerdering van jaarwedden. Maar ook doe ik deze vraag, omdat de heer Heemskerk zegt, dat over de specificatie van de bezoldiging der gezantschappen, zooals die voorkomt in den toelichtenden Staat bij de begrooting, geene beslissing mag worden genomen en elke wijziging daarin als niet geschied moet worden beschouwd. Ik geef dit laatste volkomen toe. Die toelichtende Staat dient slechts tot informatie.

Maar zoo men hieruit wilde concludeeren, dat de Regeering met die gelden van de begrooting doen konde, wat ze wilde, dan teeken ik daartegen protest aan. Overschrijdt zij den post niet, zeker kan de Regeering uit een financieel oogpunt niet ter verantwoording worden geroepen, maar uit een politiek oogpunt blijft zij wel degelijk verantwoordelijk. Die toelichtende Staat moge de begrooting zelve niet zijn, hij bevat toch de gronden, waarom de Regeering den post zoo voordraagt en niet anders, en in zooverre heeft dit stuk wel degelijk waarde. Die toelichtende Staat maakt de Regeering zedelijk verantwoordelijk en bindt haar uit een politiek oogpunt. De Regeering verbindt zich door dat stuk, om de jaarwedde van den een niet willekeurig te verminderen, om die van een ander te verhoogen. Dat stuk verbindt de Regeering, om geene andere gezantschappen te behouden of in het leven te roepen, dan Kamer en Regeering als 't ware met elkander zijn overeengekomen, al is de Regeering ook hier zoowat gedwongen geworden. Of zou zij waarlijk het vroeger bestaande gezantschap bij den Paus kunnen herstellen, ook al overschreed zij de begrooting niet? Zoo eenige Regeering meende, naar believen te kunnen omspringen met de bedoelde gelden, de Kamer zou tot handhaving van haar ‘prerogatief’ verplicht zijn, dien eenen post in zooveel posten te splitsen, als de toelichtende Staat jaarwedden en bezoldigingen bevatte. Daardoor zou aan elke willekeurigheid een einde zijn gemaakt en de Regeering voor het gebruik dier gelden niet alleen politiek maar ook financieel verantwoordelijk zijn.

Uitvoeriger dan over 's Konings opperbestuur der buitenlandsche betrekkingen spreekt de Hoogleeraar over artikel 57 al. 3, hetwelk zegt, dat verdragen, welke inhouden hetzij afstand of ruiling van eenig grondgebied des Rijks in Europa of andere werelddeelen, hetzij eenige andere bepaling of verandering, wettelijke rechten betreffende, door den Koning niet worden bekrachtigd, dan nadat de Staten-Generaal die bepaling of verandering hebben goedgekeurd.

Die maar een weinig bekend is met onze parlementaire geschiedenis, weet, dat er al heel wat is voorgevallen naar aanleiding van deze bepaling. Inzonderheid is dat het geval, wat aangaat de woorden: *wettelijke rechten betreffende.* Wat men daaronder hebbe te verstaan, schijnt hoogst moeielijk aan te geven. In het Voorl. Verslag had men reeds bezwaar tegen die uitdrukking, ‘die iets onbepaalds heeft’. En in de practijk heeft onder de meest kundige en rechtschapen personen zich dienaangaande ook het grootst mogelijke verschil van gevoelen geopenbaard. Die zich daarvan vergewissen wil, dien verwijs ik naar de beide meermalen genoemde schrijvers, maar vooral naar ‘de practijk onzer Grondwet’, waar al de voorgekomen gevallen worden medegedeeld.

't Zou mij te ver leiden, wanneer ik naging, welke toepassing van

dit artikel is gemaakt en wat de Hoogleeraar naar aanleiding daarvan zegt, maar na eene herhaalde aandachtige lezing van bl. 61-64 van des heeren Heemskerk's boek kom ik telkens weer tot de conclusie, dat het het veiligst zal zijn, zoo eene herziene Grondwet bepaalt, dat geen tractaat of geene overeenkomst, met vreemde Staten of Vorsten gesloten, door den Koning kan worden geratificeerd, dan nadat de wetgever dit tractaat of die overeenkomst vooraf in zijn geheel heeft goedgekeurd. Ik weet wel, dat zich gaandeweg ten aanzien van de hier bedoelde bepaling eene betere practijk heeft gevormd, maar ik voor mij verlang zekerheid, dat niet gebeuren zal, wat vroeger zoo vaak is geschied. Ik wensch volkomen gerust te zijn, dat de Regeering zonder medewerking der Staten-Generaal geen tractaat zal ratificeeren, waarbij zij den Staat verbindt tot betaling van vrij aanzienlijke geldsommen, om eenigen tijd later aan de Staten-Generaal een wetsontwerp voor te leggen, bestemd, om haar de geldsommen te verschaffen, tot kwijting van die schuld noodig. Een vermoeden, dat voortaan op geldelijke verbintenissen en tractaten de 3de alinea van dit artikel zal worden toegepast, omdat het gouvernementeel belang medebrengt, tegen eene eventueele verwerping van de uitgave op de begrooting gewaarborgd te zijn, al is 't misschien niet noodig naar scherpheid van recht, gelijk de heer Heemskerk zich uitdrukt, is mij niet genoeg. Ik wil volkomen zekerheid, dat geen minister, zooals de heer Van der Does de Willebois leerde in de zitting der Tweede Kamer van 20 Mei 1875, - 't voldoende zal achten, wanneer slechts het recht der Staten-Generaal, om de uitgave al of niet op de begrooting te brengen, in het tractaat wordt gereserveerd. Ik acht de medewerking der Kamer wenschelijk vóór de ratificatie, omdat ik haar niet gaarne gesteld zie voor heele of halve faits-accomplis. Want indien eenmaal het tractaat geratificeerd is, al is 't ook geschied onder eenige reserve, dan kunnen de omstandigheden middelerwijl wellicht zoo veranderd zijn, dat het bijna landverraad zou zijn, om de middelen te weigeren, welke de Regeering aanvraagt. En 't doet mij genoegen, dat de heer Buijs, wiens woord van zooveel invloed zal zijn op de wijziging der Grondwet, daarop niet onduidelijk aandringt, op grond o.a. dat (bl. 211) in zekeren zin schier elk tractaat, door den Koning aangegaan, en zulks geheel binnen de grenzen zijner bevoegdheid, eene beperking is van de vrijheid des wetgevers, omdat deze ten gevolge van dat tractaat de bevoegdheid verliest, om later anders te regelen, dan het tractaat geregeld heeft. Wat de Koning hij algemeenen maatregel vaststelt, vervalt van rechtswege, als later de wet eene andere schikking voorschrijft; maar het tractaat staat boven de wet en wordt daarom wellicht eene belemmering voor deze. Ik weet wel, dat door te verlangen, dat elk tractaat aan de voorafgaande goedkeuring der vertegenwoordiging zal worden onderworpen, van 's Konings recht, om verdragen te sluiten, weinig of niets overblijft, maar wat het zwaarste weegt, moet het zwaarste wezen. Ik verlang de

medewerking van de Vertegenwoordiging in elk geval vóór en niet na de ratificatie en niet alleen de medewerking ten opzichte van een gedeelte van het tractaat, maar van het geheele verdrag, omdat ik een afschuw heb van *geheime* artikelen, die soms eene uitlegging kunnen geven aan de strekking van het geheele tractaat, waardoor dit stuk misschien een geheel ander karakter krijgt. Eene bepaling, als de Belgische constitutie bevat, die wil, dat 'dans aucun cas les articles secrets d'un traité ne peuvent être destructifs des articles patents', is mij niet genoeg, omdat ik geen volkomen vertrouwen stel in onze diplomatie. Wil men de medewerking der Kamer inroepen in eene geheime zitting, daartegen zou ik geen bezwaar hebben. Maar voor de Vertegenwoordiging moet geen geheim bestaan. Hoe wil zij ook al de belangen van het volk behartigen, zoo zij niet van alles wordt op de hoogte gesteld?

Ik voor mij, ik zie met betrekking tot de ratificatie van een verdrag in de voorafgaande medewerking van de Kamer op de wijze, zooals ik hier boven ontwikkelde, meer heil, dan door den Koning het recht te ontnemen, 'om oorlog te verklaren'. De heer Heemskerk, die, klinkt het niet eenigszins vreemd? den Koning dat *prerogatief* wil ontnemen, beroept zich daartoe op de zoo groote gevolgen, die eene oorlogsverklaring kan hebben, en acht tegen dit bezwaar een beroep op de bevoegdheid der Staten-Generaal, om de uitgaven te weigeren, een beroep op de ministerieele verantwoordelijkheid en op den nauwen samenhang van eene eventueele oorlogsverklaring met het geheele diplomatiek beleid niet afdoende. Ontegenzeggelijk ontwikkelt de geachte schrijver zijne stelling met groote nauwkeurigheid en warmte. Maar evenzeer doet de heer Buijs dit, die er wel niet tegen is, dat er geene oorlogsverklaring kan plaats hebben dan na een voorafgaand besluit van de Kamer, op voordracht van den Koning genomen, maar toch bestrijdt de meening, dat dergelijke bijvoeging de beslissing over vrede en oorlog meer onvoorwaardelijk in handen van de Vertegenwoordiging zal leggen, dan nu het geval is. Zoover, zegt hij (op bl. 219), eene Grondwet dit zeker wenschelijk resultaat kan waarborgen, heeft zij het reeds gewaarborgd, en voor zoover zij het niet doet, kan het gewenschte doel ook door geene wijziging van redactie verkregen worden.

Wordt dus gevaar gezocht, waar het werkelijk niet te vinden is, zoo schrijft de Hoogleeraar eenige regels verder, vrij algemeen ziet men het daar over het hoofd, waar het maar al te licht zou kunnen oprijzen. Niet de macht, welke den Koning volgens art. 56 toekomt, is bedenkelijk, maar die, welke art. 57 hem heeft toegekend. Wil men, dat over de toekomst van den Staat niet zonder medewerking van de Volksvertegenwoordiging worde beslist, dan moet men geene wapenen smeden tegen eene phantastische en onmogelijke Regeering, maar liever in het vrij wat natuurlijker geval voorzien, dat een gouverne-

ment, ofschoon bij uitstek vredelievend gestemd, zich door onverstand of lichtzinnigheid laat verleiden tot het aangaan van verbintenissen, welke Nederland vroeger of later in een oorlog zouden kunnen betrekken. De Koning is bevoegd, met vreemde mogendheden al die contracten te sluiten, welke hij noodig keurt, zoo zij maar niet vallen in de termen van de derde zinsnede van art. 57. Is het reeds bedenkelijk, dat eene Regeering, steunende op het voorschrift, in de tweede zinsnede neergelegd, den inhoud dier verdragen maanden-, misschien jarenlang verborgen kan houden voor de Staten-Generaal, nog veel bedenkelijker schijnt het feit, dat zij in die verdragen allerlei politieke verbintenissen kan aangaan, welke, als het uur des gevaars naakt, aan Nederland de vrijheid kunnen benemen, datgene te doen of te laten, wat het in zijn welbegrepen belang zal noodig keuren. Stelt men er prijs op, die vrijheid ongerept te laten, dan behoorde de ratificatie van alle verdragen van de goedkeuring der wetgevende - en, zoo 't afstand of ruiling van eenig grondgebied des Rijks in Europa betreft, van de goedkeuring der Grondwetgevende - macht afhankelijk te worden gemaakt.

In een volgend nummer hoop ik eenige niet minder belangrijke punten ter sprake te brengen.

Heerenveen, Nov. 1883.

A. GREEBE.

Madame d'Épinay, haar gezin en haar salon(*).

Een woord vooraf over de ons reeds bekende schrijvers Perey en Maugras en het tweede (laatste) deel van hun werk!

De lezer zal zich herinneren, dat *Les Mémoires de Mad. d' Épinay,* (reeds in 1818 uitgegeven) door die ijverige navorschers, vooral volgens een handschrift uit de *Archives Nationales*, werden verbeterd en uitgebreid; ongelukkig eindigde dit bij het jaar 1767; doch onze schrijvers vernamen, dat er nog een ander bestond in de *Bibliothèque de l'Arsenal*, en zie! te midden van verschillende geschriften van Diderot komt het zoo gewenschte vervolg voor den dag! Het was van dezelfde hand, hetzelfde formaat en papier; ja, toen men het nummer der volgende bladzijde las, kon er geen twijfel meer overblijven, of het behoorde bij het eerste gedeelte.

Doch nu eindigden de *Mémoires* zelf bij het jaar 1763, en Mad. D' Épinay overleed in 1783! Geen nood! De heeren Perey en Mangras hebben tallooze brieven, familiepapieren, enz. weten te verkrijgen en

(*) Zie *De Tijdspiegel,* Maart '83.

daardoor ook het laatste gedeelte van de geschiedenis hunner heldin kunnen beschrijven. Dat zulke oorspronkelijke brieven van Catharina II, Grimm, Voltaire, Diderot, Galiani, enz. de lezing van het tweede deel dubbel belangrijk maken, behoeven wij niet te zeggen: wij kunnen de rechtstreeksche kennismaking met *Les dernières années de Mad. d' Épinay* ook daarom zeer aanbevelen. - In de keus van hunne titels - maar ook daarin alleen! - zijn de schrijvers minder gelukkig geweest. Hun eerste deel heeft tot opschrift: *La jeunesse de M. d' Épinay* - en de *jeunesse* loopt tot den ruim dertigjarigen leeftijd! Op het tweede lezen we: *Dernières années de Mad. d'Épinay* - zijnde een tijdsverloop van vijf en twintig jaren! Doch de schrijvers hebben zich hierdoor tot onjuistheid in hunne titels laten verleiden, dat zij volgens aanleiding van de reis naar Genève de geschiedenis in twee tijdperken verdeelden.

Bij de genoemde reis begint nu ons vervolg van het verhaal.

Reeds in 1756 had Mad. D' Épinay, wegens een steeds toenemend maaglijden, zich onder behandeling gesteld van Doctor Tronchin, een man van Europeesche vermaardheid, die zich in dat jaar te Parijs ophield; doch toen hij naar zijne woonplaats Genève was teruggekeerd, weigerde hij, zijne patiënte uit de verte te behandelen en besloot deze, na eenige aarzeling, tot hèm te gaan.

Haar man ging mee, omdat hij met het verlies van zijne betrekking werd bedreigd bij de *fermiers-généraux* en nu openlijk wilde toonen, dat hij met de Verrière-tjes gebroken had (!); ook M. D'Affry, haar voogd en vriend, vergezelde hen, benevens Louis, haar zoon, met Linant, zijn gouverneur. Haar dochtertje Pauline(*) en Mademoiselle Drinvillé, de gouvernante, bleven bij Madame D' Esclavelles, die voor haar kleinkind zorgen zou. Men vertrok den 30sten October '57; doch toen men Châtillon de Michailles, niet ver van Genève, had bereikt, werd Madame D' Épinay door eene zoo hevige ongesteldheid overvallen, dat haar man een expresse zond, om Dokter Tronchin te ontbieden. Linant drong er weldra op aan, dat er ook om een biechtvader zou worden gezonden, en met het oog op haar zoon stemde zij hierin toe: eene vergunning, waaromtrent zij zich later bij Grimm en Voltaire verdedigde. Men ontbood dus den geestelijke van de plaats, en er kwam - een dronken boer, zoodat de ziel nu maar aan haar lot werd overgelaten; doch het lichaam werd door Dokter Tronchin weldra zóó goed gecureerd, dat de pedante Linant aan Madame D'Esclavelles kon schrijven: ‘Nous n'avons plus que des Alléluias à chanter; nous continuons la route’, etc.

Tegen de komst der reizigers had M. De Jully, de zwager van

(*) Na de uitgave van het eerste deel: *La jeunesse de Madame d' Épinay,* hebben de schrijvers ontdekt, dat de voornaam niet *Pauline* geweest is, maar *Angélique*; om verwarring te voorkomen, hebben zij in het tweede deel den naam ‘Pauline’ behouden, en wij doen het op hun voetspoor.

onze heldin, in eene der aanzienlijkste wijken van Genève (rue du Grand-Mezel) eene woning met alle mogelijke gemakken laten gereedmaken, terwijl een aanbevelingsbrief aan den Raad (*le Magnifique Conseil*), door M. Sillon, gezant van Genève te Parijs, afgezonden, Madame D' Épinay den toegang opende tot de voornaamste gezelschapskringen.

Zij geeft ons zelve een kijkje in het toenmalig leven te Genève. ‘De zeden en de levenswijs van de menschen hier’, schrijft zij, ‘zijn aangenamer, om te zien, dan licht, om te beschrijven. Deugd, rechtschapenheid en vooral eenvoudigheid liggen aan hunne politiek ten grondslag; doch dit alles is overtogen met een vernisje van pedanterie, dat, dunkt mij, bij hen noodzakelijk is, om hunne eenvoudigheid te handhaven, waarin de geheele kracht van hun Staat is gelegen.’ - ‘De gezelschappen, die den naam van *sociétés* dragen, bestaan uit heeren en dames; meisjes hebben hare afzonderlijke *sociétés.* Men houdt er zich op verschillende wijzen bezig, volgens leeftijd en smaak: men speelt er veel; men werkt en maakt soms muziek.’ ‘Er zijn ook gezelschappen van enkel dames; evenzoo van enkel heeren, die men *cercles* noemt; doch het is *niet* waar, dat men in de laatsten rookt en zich bedrinkt. Op een of anderen dag van eene bepaalde week komt men bijeen; men eet noch drinkt er; men vindt er de couranten en politiseert, zoodat het voor de oogen schemert. Men is onuitputtelijk in gissingen en ontdekkingen omtrent de inzichten en plannen der Mogendheden, en als de uitkomst de vermoedens dier heeren niet bevestigt, dan zijn ze toch tevreden over hunne vindingrijkheid, wijl de Mogendheid wel niet volgens hun idee gehandeld heeft, maar het had móeten doen.’ - Ook van hare eigen levenswijs geeft Madame D' Épinay ons een schetsje: ‘Al de ochtenduren ben ik vrij; 's middags ga ik op het terras of wandel, bij goed weder, in den stadstuin. De dames hebben hier de vrijheid, om alleen te wandelen, zonder lakeien en zonder dienstbaren. Zelfs zouden de vreemdelingen, wanneer ze anders deden, in 't oog vallen en nageloopen worden. Die vrijheid bevalt me, en ik maak er gebruik van. Van twee tot zes uur maakt of ontvangt men visites; doch na zes uur is alles uitgestorven, en de vreemdelingen zijn verlaten, omdat iedereen naar zijn gezelschap is.’

Tot deze vreemdelingen behoorde Madame D' Épinay echter volstrekt niet. Om slechts een van hare eerste vrienden te noemen: Voltaire, die door M. De Jully van de komst zijner schoonzuster vernomen had, heeft haar verblijf te Genève zeer veraangenaamd. De dichter had eene allerliefste buitenplaats gekocht te St. Jean, een kwartier uurs van Genève. Den winter bracht hij te Lausanne door, doch den zomer op zijne nieuwe bezitting, die hij *Les Délices* doopte en die hem thans ook *les délices* van eene allerhartelijkste, weldra zeer vertrouwelijke vriendschap begon op te leveren. Nu eens schrijft Madame D' Épinay: ‘J'arrive de chez Voltaire, oû j'ai passé une partie de la

journée avec Tronchin. Je suis fort contente du grand homme; il m' a accablée de politesses.' Dan weder: 'Nous arrivons de chez Voltaire: il était plus aimaible, plus gai, plus extravagant qu' à quinze ans.' Of als zij daarna drie dagen bij hem logeert, dan teekent zij, in een brief aan Grimm, zichzelve en haar ondeugenden gastheer, tegenover elkander zittende: 'On n' a le temps de rien avec ce Voltaire; je n' ai que celui de fermer ma lettre, mon ami. J'ai passé une journée seule avec lui et sa nièce, et il est en vérité là à me faire des contes, tandis que je lui ai demandé la permission d' écrire quatre lignes, afin que tu ne sois pas inquiet de ma santé, qui est bonne. Il m' a demandé permission de rester, pour voir ce que disent mes deux grands yeux noirs, quand j'écris. Je veux te dire à son nez, que je t'adore; il est assis devant moi, il tisonne, il rit, il dit que je me moque de lui et que j' ai l'air de faire sa critique. Je lui réponds que j' écris tout ce qu' il dit, parce que cela vaut bien tout ce que je pense... Je retourne ce soir à la ville, où je répondrai à tes lettres.... Il n' y a pas moyen de rien faire ici. Quel homme! Il m' impatiente, mais il me fait rire cependant.' Hij schreef haar menig geestig briefje, noemde haar meestal *Ma belle philosophe* en verwierp al zeer spoedig de etiquette: 'Je demande aujourd'hui la permission de la robe de chambre à Madame d' Épinay. Chacun doit être vêtu selon son état: Madame d' Épinay doit être coiffée par les Grâces et il me faut un bonnet de nuit.' De huisgenoote van den *grand homme* stal echter het hart van onze heldin volstrekt niet. 'Sa nièce est à mourir de rire,' schrijft zij; 'c'est une petite grosse femme toute ronde, d' environ cinquante ans,... n' ayant pas d'esprit et en paraissant avoir, criant, décidant, politiquant, versifiant, raisonnant, déraisonnant... Elle adore son oncle, en tant qu'oncle et en tant qu' homme. Voltaire la chérit, s'en moque et la révère.'

Reeds den 16^{den} November keerde Mons. D' Épinay naar Parijs terug en hij schreef zijne vrouw uit Dijon: 'Toute ma crainte est que vous ne vous ennuyez.' Hij bood zelfs aan, de onkosten van soupertjes te vergoeden, opdat zij er dagelijks een voor vier of vijf gasten zou kunnen aanrechten. Men moet erkennen, dat zulke aanvallen van teederheid wel wat verdacht zijn, en Madame D' Épinay toont dan ook in al hare brieven, dat zij het afzijn van Grimm duizendmaal meer betreurt dan den terugkeer van haar man.... naar de Verrièretjes! 't Is merkwaardig, om op te merken, hoe de liefde tusschen haar en Grimm verschillende phasen doorloopt. Aanvankelijk verschijnt zij nog in 't karakter van eene hartelijke vriendschap, waarbij Grimm een zeker deftig Mentorschap bekleedt: 'Il ne tient qu' à vous,' schrijft hij, 'de faire oublier vos erreurs et tous vos malheurs au public, à vos amis et à vous-même.' Maar de vriendin schijnt die *erreurs* zelve minder te betreuren dan wel deze ééne, bittere vrucht: het verlies der achting van den heer Grimm. Juist de groote achting, die zij

voor hèm had, verzekert zij, deed haar ‘rougir’, wijl ze de zijne zoo weinig verdiende. Doch Mentor stelt haar gerust: ‘Des gens sans caractère, des méchants’ hebben haar op een verkeerden weg geleid; als de vriendin nu slechts meer vertrouwen in hèm - Grimm - wilde stellen! *Hij* heeft nooit dan haar geluk bedoeld, en dat zonder de minste eigenliefde. - Maar hoe heeft Grimm ooit aan haar vertrouwen kunnen twijfelen!! Zij wil, als zij hersteld zal zijn, ‘*reprendre ce sujet*’; voorloopig meldt zij: ‘Tes doux reproches m' ont fait pleurer de reconnaissance et de joie. Oh! mon trésor.... dans quelque cas que ce soit, je n' aurai de ma vie rien de caché pour toi.’ Bij zulk eene verhouding is het niet onnatuurlijk, dat de afwezigheid van Grimm voor Madame D' Épinay een doorn in 't vleesch werd, en zelfs een zeer scherpe, toen Dokter Tronchin haar verzekerde, dat zij waarschijnlijk een jaar te Genève zou moeten blijven. ‘En effet, mon tendre ami,’ roept zij uit, ‘que deviendrais-je s'il fallait être ce temps absente? Ne vous serait-il pas possible de venir me voir après le retour de mon tuteur?’ (M. D'Affry.) Grimm nu had het verschrikkelijk druk, ook wijl hij Diderot hielp aan het schrijven van de Encyclopédie; doch hij begreep volstrekt niet, ‘hoe het hem mogelijk zou zijn, den geheelen zomer zonder zijne “*tendre amie*” door te brengen’; ‘in plaats van aan hare afwezigheid te gewennen, werd hij hoe langer hoe ongeduldiger’ - iets, wat men in een Mentor minder kan goedkeuren; hij raadde dus, Dokter Tronchin nog eens te vragen naar den tijd, waarop hij van plan was, haar te herstellen,... althans, naar ‘*le temps qu'il fixe pour votre retour*’. - Intusschen, ook het verlangen van Madame D' Épinay neemt niet weinig toe: ‘Je ne vais pas me noyer, comme je le ferais, si je ne devais vous revoir jamais; mais, à cela près, y a-t-il deux créatures sur la terre plus à plaindre que nous?’ Ook Grimm wilde al het mogelijke doen. Doch nu verrijst daar voor beider oog een ontzaglijk groot bezwaar, het *qu'en dira-t-on!* Maar hoe kan dit ten laatste zelfs een bezwaar heeten? Madame D' Épinay heeft daarover ‘*mûrement réfléchi*’ en volgens hare volle overtuiging was het resultaat gelukkig zeer gunstig. Wat Genève betrof: ‘L'ombre d'un soupçon contre moi n' entrerait ici dans la tête de personne.’ Wat Parijs betrof: ‘Hélas, mon Dieu, on ne dira que ce que l'on a dit, et ce que l'on dira quand même vous ne viendriez pas.’ Kort en goed, deze bezwaren hadden dus niets te beteekenen. En nu de zaak op zichzelf: ‘Il s'agit du bonheur de notre vie, et n' est-ce pas là ce qu'on appelle le sacrifier à une chimère?’ Ja, wat meer zegt, uit een zedelijk oogpunt màg men dit niet: ‘Je ne m'en estimerai pas plus pour une aussi puérile crainte, mais en vérité, je rougirais d' y céder. Est-ce à des gens qui pensent et qui agissent comme nous, à redouter la censure du public?’ 't Is immers ontegenzeglijk, dat zij verplicht waren, de stem van het publiek te trotseeren!

Inmiddels moest een treurig voorval den laatsten stoot geven. M.

D' Épinay, die, nu en later, zelden schreef, had echter zijne vrouw treurige berichten gezonden over zijne geldzaken en, om deze in orde te brengen, zeer aangedrongen op hare terugkomst. Mevrouw herinnerde hem: Ik ben, sedert lang, ‘comme un meuble, plus à charge qu' utile dans votre maison’; maar: ‘j'y reprendrai le rôle que j' y dois jouer’; terwijl zij als éénige belooning verlangde: ‘que vous cessez de mettre d'un côté le désordre dans vos affaires, tandis que je les arrange d'un autre’. En Mijnheer antwoordde, wijl zij zichtbaar herstelde: ‘J'espère vous revoir plus tôt que vous ne le dites.’ Doch zeer kort na de ontvangst van dit bericht nam haar lijden plotseling zóó toe, dat Tronchin aan hare herstelling begon te wanhopen. Zij mocht nog een kort briefje aan Grimm schrijven en meldde o.a.: ‘Je suis obsédée de pressentiments sinistres sur mon état, qui ne m' ont presque jamais trompés.’ En M. De Jully berichtte haar vriend weldra, hoezeer zij verergerde. Nu kon Grimm zijne reis geen oogenblik langer uitstellen: ‘Je reçois la lettre de M. de Jully et je pars... Je viens d' acheter une chaise de poste... J' irai jour et nuit... Adieu, ma tendre amie, je vous porte un coeur déchiré par la douleur et le désespoir. Un moment passé auprès de vous me fera oublier toutes ces peines.’ Toch behoefde hij, na de gunstiger berichten, die spoedig volgden, zijne reis niet in angstige spanning te volbrengen. Des te heerlijker het vooruitzicht! Het beschrijven van de verrukking bij de ontmoeting zou waarschijnlijk menschelijke kracht te boven gaan; doch wij kunnen er ons iets van voorstellen, als *la tendre amie* haar ouden, getrouwen knecht St. Germain, niet ver van Genève, Grimm te gemoet zendt en hem tevens meldt: ‘Je suis si remplie de ma joie, que je ne sais ce que je dis ni ce que je fais.’

In de hoop, dat zijne vrouw, na hare terugkomst, het kasboek wel zou bijschrijven, reisde Mons. D' Épinay zijn weg steeds met blijdschap aan de zijde der Verrière-tjes en verteerde geld als water; doch tal van schuldeischers vervolgden hem, en ten overvloede kwam er groote bezuiniging in de administratie van de *fermiers*, waardoor zijne inkomsten tot de helft verminderd werden. Nu schreef hij een wanhopigen brief aan zijne vrouw en verzocht, voorloopig geen wissel op hem te trekken: ook hij zou zich schrikkelijk gaan bezuinigen, o.a. door het bedanken voor zijne loge in de opera! Madame D' Épinay antwoordde, dat een man, die 100,000 livres rente behield, nog al zoo vreeselijk niet te beklagen was; ‘une petite loge et d'autres pareils objets’ zouden hem waarschijnlijk niet geruïneerd hebben; 't zou haar meer genoegen hebben gedaan, als hij andere verteringen gestaakt had, ‘qui ont été de tout temps un objet de scandale pour le public’. Door geldnood gedrongen, doet M. D' Épinay nu eene amende honorable, waarvan

misschien geen tweede voorbeeld bestaat. Hij meldt vooraf, dat hij te Épinay een gebouw heeft laten zetten, 'twelk hem geen 80,000, maar ('t was de schuld van den architect!) juist vijfmaal zooveel, 400,000 livres zal kosten; en tevens, dat hij zijne vrouw, van nu af, maandelijks 1,200, in plaats van 1,500 livres of meer, zal toezenden; na dit bericht zal hij 'moins à sa femme, qu' à son amie' schrijven, omdat zij 'assez d' esprit et de philosophie' heeft. Welnu, hij had Mademoiselle Verrière, 'à laquelle je dois de l' amitié', voegt hij erbij, zijne geheele gesteldheid beschreven; deze was zóó diep bewogen geweest door zijn ongeluk, dat zij hem terstond hare diamanten en juweelen had aangeboden; na eenige aarzeling had hij besloten, dit offer aan te nemen, '*jusqu' à concurrence de* 40,000 *livres',* en wel in dier voege, dat hij '*comme de raison*' haar gansche leven 10 pCt. interest zou betalen. Overigens wist hij niet, of 't zijne vrouw reeds bekend was, dat hij, twee jaar geleden, Mademoiselle Verrière reeds 6,000 livres rente voor levenslang had toegekend. 't Is licht te begrijpen, dat deze brief minder doel trof. Madame D' Épinay lachte over de 'sacrifices' van Juffrouw Verrière en bedankte hartelijk voor vermindering van hare eigen inkomsten. Daarop beloofde haar man, 1,500 per maand te zullen overmaken, en als die niet voldoende waren, stelde hij voor, zijn zoon Louis met den Gouverneur terug te zenden, 'qui coûteraient infiniment moins à Paris qu' à Genève'; doch zij antwoordt: 'Je vendrai plutôt ma chemise que de le renvoyer avant moi, mais je ne la vendrai jamais pour en conserver une à Madem. Verrière. Je n'accepte pas de réduction.'

Om niet te spreken van haar zoo beleedigd gevoel, haar recht en het dolzinnig geschrijf van haar man - zij wilde thans nog te minder hare inkomsten teruggehouden zien, wijl zij met Grimm als eene gouden eeuw zag aangebroken. Elken middag ontving zij een kringetje van zeven of acht personen; men schaakte; men praatte, politiseerde, enz.; bovendien werkte zij met Grimm aan zijne *Correspondance littéraire*; de voornaamste geleerden van Genève gaven haar geest voedsel, en Voltaire was spoedig op zulk een goeden voet met Grimm, dat de dichter hem zijn *Tancred* voorlas en Grimm's critiek zeer ter harte nam. Ook het comediespel, onder de leiding van Voltaire, gaf onze heldin niet weinig genot; hemzelven veroorzaakte dit echter weldra onaangenaamheden, zoodat hij de stad van Calvyn verliet en het kasteel De Fournay kocht, op Franschen grond.

Doch, ook aan eene gouden eeuw komt een einde, en te gelijk met dit besluit troffen Madame D' Épinay verschillende teleurstellingen. Tegen October '59 was de terugkeer naar Parijs bepaald, maar de vrouw van den *fermier général* was genoodzaakt, het reisgeld ter leen te vragen, wijl haar man slechts de helft voor zijne rekening nemen en - zelfs deze nog niet missen kon. Voorts zou M. D' Affry zich te Brussel gaan vestigen, waar hij tot gezant van Frankrijk benoemd

was; en, last not least, Grimm werd evenzeer gezant te Parijs, namelijk van de vrije stad Frankfort: eene eervolle betrekking, maar die zijne uurtjes aan de zijde van 'zijne Louise' zeer zou doen verminderen. Kort vóór de afreis gaf Voltaire een afscheidsdiner, en daarop vertrok de grootendeels herstelde, onder geleide van Grimm en M. De Jully, zeer betreurd door vele vrienden en kennissen.

Zoo koel de ontmoeting was met haar man, zoo hartelijk werd zij door hare mama en Pauline ontvangen, 'qui était tant grandie et embellie'. Om van beiden te genieten, ging Madame D' Épinay een veertien dagen bij hare mama logeeren; daar regelde zij tevens D' Épinay's geldelijken chaos. Hij had haar een curieus verslag van uitgaven toegezonden, waarin de cijfers òf door '*à peu près'* werden voorafgegaan òf - door geheele afwezigheid schitterden. Na menig pijnlijk onderhoud kwam men overeen, dat Madame D' Épinay tot hem zou terugkeeren - althans tot zijne woning, die hij zelden binnentrad; men besloot, dat Madame D' Esclavelles zich daar óók zou vestigen en voorts, dat M. D' Épinay 2,000 livres in de maand zou kunnen verteren, terwijl zijne vrouw met de overige inkomsten de kosten van het huishouden, van de opvoeding der kinderen benevens - de schulden bestrijden zou.

Zeer langzaam en met bijzondere zorg, ook wijl de vorige praatjes zich soms weer verhieven, trachtte Madame D' Épinay nu een nieuwen kring te vormen. Grimm's boezemvriend, Diderot, was daarin een der eersten; trouwens, hij scheen geboren, om onze heldin te behagen: 'l'éloquence, la grâce, le feu de son étincelante conversation, la bonté de son coeur et ses attentions délicates' deden ook haar zijne vlagen van heftigheid en drift verontschuldigen; en dat zij veel aan hem te danken had, verzekert zijzelve ons: 'Il a donné à mon âme une secousse, qui l' a mise en état de jouir de tout le bien, qui m'entoure.' - Voorts de Baron D' Holbach, een man even kundig als vermogend, die elken Zondag en Donderdag diner gaf, waaraan hij een twintigtal geleerden vereenigde. Galiani noemde hem daarom: 'le maître d' hôtel de la philosophie'. De vrouw van den Baron werd eene van Mad. D' Épinay's intiemste vriendinnen. Later, bij het gewone verblijf op het kasteel La Chevrette, werd Saurin, een letterkundige, haar door Diderot voorgesteld; ook Martin, de pastoor van La Chevrette, werd in haar kring opgenomen; 'c'est peut-être le seul,' schreef Diderot, 'qui ait le nez expressif; il blâme du nez, il loue du nez, il prophétise du nez. Grimm dit, que celui qui entend le nez du curé, a lu un grand traité de morale.'

Te midden van haar druk, vroolijk en hoogst leerzaam verkeer, vooral met Grimm en Diderot, bleef Voltaire voor onze heldin een zeer trouw en hartelijk vriend. 'Ma belle philosophe,' schreef hij haar eens, 'je vous ai dans mon coeur; il est vieux, mon coeur, mais il rajeunit quand il pense à vous,' en hij heeft dit woord nimmer ge-

logenstraft. Haar portret, dat bij Dokter Tronchin hing, was zijn '*tableau d' autel*', en er kwam geene bijzonderheid in zijn leven voor, die hij haar niet meldde, geene gebeurtenis in het hare, waarin hij niet oprecht belangstelde. Zulk eene gehechtheid zal haar te meer hebben getroffen, naarmate Grimm's toegenegenheid, ik zeg in 't geheel niet: verflauwde, maar kalmer van aard werd. Wel bleef hij haar intieme vriend, doch hij kon bijv. eene afspraak met haar vergeten of een portret van hem, 'twelk *zij* gaarne zou bezitten, aan zijn broeder geven. Zij trachtte zooveel mogelijk voor anderen te verbergen, wat zij zichzelve zoo gaarne ontveinsde, maar er was één hooggeacht man, voor wien zij haar hart wel eens opende en van wien wij nog niet gesproken hebben: de Abt Galiani.

Ferdinand Galiani had ten huize van zijn oom Galiani, hofprediker en directeur bij het onderwijs te Napels, eene uitmuntende opvoeding genoten en te midden van de kundigste mannen geleefd. Na den dood van zijn oom, die volstrekt geen vermogen naliet, werd de negentienjarige jongeling, wegens zijne bijzondere bekwaamheden, secretaris bij het gezantschap van Italië te Parijs. Grimm stelde hem in '59 aan Madame D' Épinay voor, en sedert dien tijd zou ik hem onder al hare vrienden, indien niet eene eerste, dan toch de tweede plaats durven toekennen. Nu, hij verdiende dit, zoowel door zijne oprechtheid en trouw als door zijne buitengewone geestesgaven. Wanneer *hij* binnentrad, kwam 'avec ce gentil abbé' ook altijd 'l'esprit, la gaieté, l'imagination, la folie, tout ce qui fait oublier les peines de la vie'. Zelfs een Diderot noemt hem 'un trésor pour les jours pluvieux'.

Maar hoeveel genoegens van verschillenden aard zulk een uitgelezen vriendenkring Madame D' Épinay opleverde, toch kwamen er ook aan háár hemel meermalen '*des jours pluvieux'.* Grimm schreef aan zijn vriend Mallot te Genève altijd zeer vertrouwelijk over politieke zaken; deze misbruikte echter zijne mededeelingen, zoodat Grimm's brieven op de post werden onderschept; 't gevolg was, dat hem terstond zijn ontslag als zaakgelastigde van Frankfort werd toegezonden; ofschoon onschuldig, werd hij als een spion, een verrader beschouwd, en slechts door bijzondere gunst mocht hij nog in Frankrijk blijven. Het gebeurde werd na korten tijd door het publiek vergeten, doch het had den veroordeelde en zijne vriendin ontzaglijk veel leed veroorzaakt.

Eene zwaardere ramp moest haar weldra meer van nabij treffen. Na het aftreden van M. De Silhouette, die eene ledige kas had achtergelaten bij de *contrôle général,* deed zijn opvolger eene uitschrijving tot eene vrijwillige geldleening en in plaats, dat Mons. D' Épinay openhartig zijn gemis aan vermogen erkende, schreef hij voor 30,000 livres in, waarvan hij geen stuiver bezat. Met de grootste moeite ontving hij 15,000 livres ter leen, en op voorspraak van zijne vrouw bij den Minister zou hij deze over acht dagen mogen betalen, met vergun-

ning, om van het overige ontslagen te worden. Doch ook die eerste 15,000 livres werden door M. D' Épinay's slordig beheer niet op den bepaalden tijd voldaan, en eerst nadat de familie hare beurs had geopend, werd de som naar den Minister gebracht. De dagelijksche leveranciers, die reeds veel geld hadden te vorderen, wilden nu niet meer borgen, en Madame D' Épinay, die naar La Chevrette was vertrokken, begon zich in menig opzicht te bezuinigen. Het pleit voor hare nederigheid en hare geestkracht, als wij haar op klompen zien in den moestuin of haar zelf vruchten zien plukken in den boomgaard; doch Diderot was haar dan gaarne behulpzaam, en hij zal haar door zijne geestigheid en luim vaak hebben opgevroolijkt. Hij beschreef althans voor de vriendin van zijn hart, Mademoiselle Volland, een kloosterbroeder, dien men op La Chevrette dagelijks ging bezoeken; deze leefde daar in een afgezonderd kluisje; hij behoorde waarschijnlijk tot de sekte van Epicurus; Diderot noemde hem Don Antonio, enz. enz. Het was een varken, dat vetgemest werd.

Doch wat baatte Madame D' Épinay bezuiniging! Ramp op ramp trof haar vermogen. ‘Eh bien, mon tuteur,’ schreef zij in 1762 aan M. D'Affry, ‘voilà donc cette catastrophe si longtemps prévue, si inutilement prédite, la voilà donc arrivée.’ Ten laatste namelijk was de controleur de verregaande loszinnigheid van M. D' Épinay en de klachten van het publiek moede: hij werd als *fermier général* afgezet. Zijne schuld was toen tot bijna 700,000 livres geklommen; opnieuw werd hij door de familie geholpen, doch onder voorwaarde, dat hij zich met 10,000 livres 's jaars zou vergenoegen, maar dat het grooter deel van zijne inkomsten aan de schuldeischers zou worden uitgekeerd. Het is waarlijk haast te betreuren, dat hij, volgens Koninklijke verordening, nog 600,000 livres, de helft der ontvangsten van zijn opvolger, zou genieten, doch des te meer verblijdt het ons, dat hiervan 90,000 aan zijne schoonmama moesten worden afgestaan.

Madame D' Épinay gedroeg zich onder deze schrikkelijke ramp voorbeeldig: nadat zij hare mama met de uiterste voorzichtigheid het gebeurde had meegedeeld en M. De Jully zeer belangeloos de zaken had helpen regelen, besloot zij terstond hare geheele levenswijs te veranderen. Zij schafte hare equipage af en huurde een klein huis in den Faubourg de Monceau bij Parijs, terwijl haar zoon Louis voorloopig bij zijn oom werd gehuisvest. Wat er in haar hart zal zijn omgegaan, toen de vrouw van 100,000 livres rente nu, met hare mama en twee kinderen, van 8,000 moest leven, gevoelt ieder. Daarenboven viel het haar zeer hard, dat zij in de bejegening van kennissen of vriendinnen, bijv. van de Gravin D' Houtetot, zekere onverschilligheid of minachting moest opmerken. Nòg laaghartiger was het gedrag van D'Épinay, die zijne vrouw ‘deze bezuinigingen nooit vergeven zou, wijl zij deden vermoeden, dat hij haar tot den bedelstaf gebracht had, en hem alle crediet deden verliezen’ (!!). Hij bezocht haar dan ook slechts eene

enkele maal - toen Pauline ziek was, en hij sloeg bij die gelegenheid het aanbod af, om het huis van binnen te bezien, *'parce qu'on la voit d'un coup d'oeil'*.

In weerwil van zulke ervaringen was de moedige vrouw zelve met hare woning zeer ingenomen: 'Une petite maison entre cour et jardin, un bon air, une belle vue', schrijft ze. 'Notre table est frugale, mais proprement servie, et assez bonne pour recevoir un ou deux amis tous les jours.' Ook gaven de betergezinden onder hare vrienden haar allerlei proeven van toegenegenheid en kiesche belangstelling; Mademoiselle D'Ette, Duclos en Rousseau konden ook nu hunne gezindheden niet wijzigen, maar zelfs Francueil bood haar zijne diensten aan, en de vrienden te Genève versterkten hare geestkracht of beweldadigden haar hart. Ten overvloede kwamen Grimm en Diderot in hare nabijheid wonen en lieten haar bijna geen dag alleen. 'Avec un tel ami,' zegt zij van Grimm, 'quel coup du sort ne peut-on pas braver!'

'Je vous dirai en confidence,' verzekert zij M. D'Affry, 'que je n' ai jamais été aussi heureuse.' Zij wijdde zich nu een groot deel van den dag aan de opvoeding van Pauline: 'Nous l' instruisons, nous l' amusons et nous nous promenons beaucoup.' Ook ten haren genoegen had zij 'eene republiek gesticht' van kippen en van duiven; of als men bijv. op eene wandeling van verre de violen hoorde, die op eene boerenbruiloft bespeeld werden, dan ging men erheen, tot overmaat van Pauline's geluk. 's Avonds leerden Diderot en Grimm haar trie trac, en zoo zij door eigen schuld verloor, lachte hare mama hartelijk om het verdriet van hare dochter en moest zij eindigen met óók te lachen; zij nam zich dan voor, nooit weder te zullen spelen, maar als Diderot de dobbelsteenen liet rammelen, vergat zij al hare goede voornemens.

Het huis in den Faubourg liet echter, bij nadere kennismaking, veel te wenschen over; zij vertrok daarom naar La Chevrette, en Grimm volgde haar. Wijl Frankfort nu geene werkzaamheden meer van hem vraagde, kon hij zich met zijne intieme meer onbepaald aan de *Correspondance littéraire* toewijden, en omdat zij een juist oordeel had, veel smaak en opmerkingsgave, kon zij hem grooten dienst bewijzen. Doch toen eenige zeer noodige reparaties op La Briche waren afgeloopen, vertrok zij in den zomer derwaarts. Diderot beschrijft ons dat vriendelijk plaatsje met zijn 'vieux pont ruiné et couvert de mousse', zijne 'arbres, qui croissent comme il plait à la nature', als echt landelijk; en hij vermeldt tevens 'le petit appartement', met het uitzicht op een prachtig gebouw in 't verschiet, 'que Grimm s' est choisi'.

Groot genoegen zal haar in deze dagen het huwelijk van haar zwager, M. De Jully, gedaan hebben: hij trouwde met eene Mademoiselle De Nettine, van Brussel, een zeer beminnelijk en begaafd meisje, dat Madame D'Épinay al spoedig tot eene vertrouwde vriendin werd.

Doch de tijd begon te naderen, waarop onze heldin eenig plan voor

de toekomst van haar zoon zou moeten vormen. Pauline was eerst twaalf jaar oud, doch Louis achttien; en het groote vraagstuk was voor Madame D' Épinay te moeielijker, zoowel na het verlies van haar vermogen als wegens het gedrag van Louis: hij openbaarde maar al te zichtbaar dezelfde neigingen als zijn vader. De zorgvolle moeder verlangde dus bovenal, dat haar kind Parijs zou verlaten, en na eenig tegenstribbelen van haar man en den familieraad besloot men Louis te Bordeaux te plaatsen, op het kantoor van M. Bethmann, een vriend van Grimm. In September '62 vertrok de aanstaande klerk derwaarts, doch niet dan nadat zijne mama, onder aandrang op stipte geheimhouding, hem van de vaderlijke verkwistingen en hare eigen geldelijke behoeften had verhaald.

Zonderling kan het schijnen, dat eene vrouw, die veel menschenkennis bezat, zoo tacteloos omtrent een achttienjarigen, loszinnigen jongen kon te werk gaan. Wel schrijft zij reeds in haar eersten brief: ‘Je ne vous prêcherai pas toujours, mon enfant,’ doch ook hare volgende brieven waren over 't geheel niet anders dan preekjes, en dat deze hun doel volstrekt misten, kan ons geen oogenblik bevreemden. Overbezorgdheid omtrent haar eenigen zoon, na allersmartelijkste ervaringen door het gedrag van haar man, schijnt hare menschenkennis van den weg te hebben geleid.

Doch de plaatsing van Louis te Bordeaux was daarenboven - eene *mis*plaatsing. Den heer Bethmann kon men het type noemen van een rijk koopman in de achttiende eeuw: hoogst ijverig, stipt eerlijk, een toonbeeld van zuinigheid, ofschoon weldadig omtrent ongelukkigen; zijn kantoor was voor hem *de* wereld, en ook daar wilde hij gaarne jongelieden voorthelpen, mits ze - als brave Hendriken leefden. Arme Louis! die in weelde was opgevoed, orde en werkzaamheid haatte, zuinigheid verafschuwde, de muziek aanbad, en dus niets verlangde dan eten, drinken, musiceeren en vroolijk zijn! Ten overvloede leidde men te Bordeaux in die dagen alles behalve een kloosterleven; 't was er zelfs, ten minste volgens M. Bethmann, ‘pire qu' à Sodome et Gomorrhe’, en alsof alles moest samenloopen: er was op het kantoor nog een ander jongmensch, Lersé genaamd, de protégé van een der vrienden van M. Bethmann; deze nieuwe kameraad schijnt Louis juist niet op het pad der deugd te zijn voorgegaan; integendeel, Lersé leidde D'Épinay met zulk een gunstig gevolg op den weg des kwaads, dat deze zijn leidsman weldra voorbijstreefde, - althans volgens M. Bethmann. Aan den tuchtmeester der wet ontbrak het intusschen niet: de jongelui mochten niet naar de komedie; zij mochten óók geen partijtje maken; maar wèl moesten ze 's morgens zes uur present zijn, het kantoor schoonmaken, voor de kaarsen zorgen, enz., terwijl Louis daarenboven schriftelijk door zijne mama werd beknord, bijv. wijl hij kanten manchetten wilde koopen. 't Gevolg was, dat het tweetal langs achterwegen trachtte te verkrijgen, wat zij langs den

koninklijken weg niet konden bekomen, en Lersé zette eindelijk al de ongerechtigheden de kroon op. M. Bethmann had dezen, om zijn vader geld te besparen, eene groene winterjas present gegeven; doch wijl zij niet nieuw was, had het jonge mensch eerst geweigerd die te dragen, daarna verteld, dat de kleermaker die bij het inkorten verknipt had, doch ten laatste 'avec une effronterie sans égale' erkend, dat hij de jas verkocht had, om geld te maken. 'Le jeune Épinay a gâté son esprit,' voegde M. Bethmann erbij, ofschoon genoemde 'esprit' niet van de schroomvalligste schijnt geweest te zijn; 'maar,' vervolgde hij, 'comme je le renvoie sous peu, j'espère que Lersé changera.'

Louis zal niet troosteloos zijn geweest over de schande van weggezonden te worden, en dat te minder, wijl hij nu den lang gekoesterden wensch hoopte vervuld te zien, dien zijn vader uit eerzucht zeer ondersteunde: den wensch van rechtsgeleerde te worden. Hiertoe werd echter niet onmiddellijk besloten: op aansporing van zijne mama moest Louis zijn papa tijd van beraad vragen voor het doen van dezen gewichtigen stap, en de rechtsgeleerde in hope schreef toen een brief, waaraan elke comedieschrijver een lesje had kunnen nemen: 'Je vous supplie', vroeg hij na eene plechtige inleiding, 'de vouloir bien m'accorder une quinzaine de jours pour me déterminer; car ces sortes de choses demandent beaucoup de prudence et de réflexion.... Daignez, je vous prie, mon cher père, m'accorder ce délai, pendant lequel je demanderai à Dieu la grâce de m' éclairer et de m' ouvrir les yeux,' - alles, terwijl zijn plan zoo vast stond als een muur!

In Februari '64 kwam Louis te Parijs terug en begon daar zijne rechtsgeleerde studiën.

Tijdens zijn verblijf te Bordeaux had Madame D' Épinay een zwaar verlies geleden: hare mama, Madame D' Esclavelles, was in hare armen overleden; zij betreurde haar gemis diep en zag daarenboven hare geldelijke zorgen door dit sterfgeval opnieuw toegenomen. Doch korten tijd daarna viel haar groote vreugde ten deel in het huwelijk van hare dochter Pauline. Deze was nog niet ouder dan vijftien jaar, maar bij al hare schoonheid schijnen de zachtaardigheid, liefderijkheid en godsdienstzin haar toen reeds eigen geweest te zijn, die haar later steeds hebben gekenmerkt. De Markgraaf De Belsunce, ofschoon reeds een veertiger, een flink en zeer vermogend man, uit een der oudste geslachten van Navarre, werd haar gelukkige echtgenoot. Eene bruidsgift kon Pauline onmogelijk van mama of papa verkrijgen; toen kwam M. De Jully weer te hulp en gaf op latere aflossing 30,000 livres. Het huwelijk werd den 10^{den} Maart '64 voltrokken; daarop begaf Pauline zich met haar man naar Navarre en Madame D' Épinay, nu van eene innig geliefde moeder en dochter verlaten, bleef met Louis te Parijs. Er was tusschen haar en haar man voor het oog van de wereld eene goede verstandhouding, maar die in 't verborgen menige onaangenaamheid opleverde, bijv. over het betalen van Louis' verte-

ringen; in elk geval bezocht M. D'Épinay zijne vrouw zelden: hij bleef de Verrière-tjes getrouw tot aan zijn dood, en omstreeks dezen tijd speelde hij met haar comedie in hare rijk georneerde zaal. Zijn stelregel was steeds, wat hijzelf dichtte:

> 'Il faut se consoler en tout,
> C'est la morale en somme.'

Intusschen, ook Madame D' Épinay verloor den moed niet, - verre vandaar! 'Je vais mon petit chemin,' schrijft zij, in Februari '65, 'tout bonnement, faisant le plus de bien et le moins de mal que je peux.' Er bleef dan ook genoeg over, wat hare opgeruimdheid en geestkracht kon sterken: Louis had hare leiding en haar steun nog zoo noodig; Pauline was, weinige weken te voren, de gelukkige moeder van een zoon geworden; en in 't midden harer vrienden genoot zij ontzaglijk veel goeds. Wel verre van zich dus uit haar kring terug te trekken, nam zij hartelijk deel in 't voorstellen van pantomimes, het afbeelden van spreuken, enz., ja, zelfs in weerwil van gedurig terugkeerend lichamelijk lijden bekleedde zij steeds eene der eerste plaatsen onder hare vrienden. Omtrent dit lijden viel haar groote vreugde ten deel: Dokter Tronchin werd de Aesculaap van den Hertog van Orleans en kwam te Parijs wonen; hij had Madame D' Épinay zoo dikwijls verzachting of verlichting aangebracht, dat zij nu alles van zijne bestendige nabijheid hoopte. Zijne komst was later, ook op de Fransche dames in 't algemeen, van goeden invloed: hij leerde haar wandelen, en wel terwijl men zich steunde op een rotting en eene korte, eenvoudige japon droeg, die men 'een Tronchin' noemde; ook leerde hij de moeders, zelven hare kinderen te zogen, met beter gevolg dan Rousseau.

Om tot Louis terug te keeren: van zijne studiejaren is ons niets bekend, wijl er van 1864-'67, volgens de heeren Perey en Maugras, 'une interruption complète' is 'dans la correspondance de Madame D'Épinay avec son fils'. In '67 vinden wij hem als advocaat te Pau terug, waar hij een examen doet en, nadat hij wegens minderjarigheid dispensatie van den Koning ontving, tot parlementsraad wordt aangesteld: eene achtbare betrekking, doch waaraan hij de hoogste mate van achtbaarheid niet onbepaald verbindt. Reeds vóór zijne aanstelling maakten de examinatoren bezwaar tegen de benoeming, wijl zij vernomen hadden, dat de candidaat negentig Louis d'or had verloren in één spel met een Amerikaan: een ongevalletje, waaruit D'Épinay door de welwillendheid van zijn zwager gered was. Doch korten tijd daarna moet Madame D' Épinay haar zoon verwijten: 'Votre repentir n' a pas duré plus de quinze jours et vos écarts ont recommencé', terwijl zij tevens (en nu ook haar man) den loszinnige al zijne verkeerdheden voor oogen stelt, ja, hem bedreigt met onterving of gevangenisstraf. Curieus is het, de reeks van Louis' verontschuldigingen te lezen: 'Ma passion

pour le jeu'? Hij speelt nu nooit anders dan commerce. 'Mes dépenses ridicules en habits'? Hij loopt altijd in 't zwart en bezit slechts enkele gekleurde kleederen, om door uitzondering niet '*ridicule*' te zijn, enz. Eindelijk: zijn slecht gezelschap? 'Depuis que je suis ici, j'ai mis le pied chez aucune fille, ni même maison suspecte: c'est un changement qui m' a étonné moi-même, mais qui n'en est pas moins vrai.' Men behoeft wel niet te vragen, in hoe verre Mama D' Épinay deze keurige verdediging geloofd zal hebben, en vooral niet, nadat zij weldra vernam, dat Louis hare brieven in het midden van zijne vrienden te Pau voorlas en zich vroolijk maakte over hare zedelessen. Doch hij verdedigt zich, ook tegen die beschuldiging, welke zij hem toezond: hare woorden hebben hem '*percé le coeur*'; ja, enkele brieven heeft hij laten lezen, maar de hoorders zouden kunnen getuigen 'que, bien loin de les tourner en plaisanteries, j' étais le premier à en faire éloge et à dire qu' elles mériteraient d' être imprimées'.

In weerwil van dit alles moeten wij den jongen man recht doen weervaren: wij spreken niet van zijn aanleg tot lichtzinnigheid; maar zijne geestigheid, zijne vroolijkheid, zijne bevalligheid en zijn muzikaal talent, benevens zijne maatschappelijke positie, maakten hem weldra tot een troetelkind in de hoogere kringen te Pau. En dat geheel zonder leiding, met het rampzalige voorbeeld van den vader voor oogen! Zelf schijnt hij, in zijne betere oogenblikken, behoefte aan steun gevoeld te hebben. 'Seul, isolé, livré à moi-même et à toutes mes passions', schrijft hij, 'je n'ai pas un ami, à qui je puisse confier mes peines.'

Intusschen, tot nu toe bleef zijn gedrag in zekere mate binnen de perken; en dat hij een liefdesgeschiedenisje had met de oudste der twee dochters van M. De St. Pau, wie zal het hem ten kwade duiden? Doch weldra moest hij zijn vader verzoeken, of deze de goedheid wilde hebben, zijne schulden te betalen, die, zooals hij meldde, 2,000 kronen bedroegen. Zonder het antwoord af te wachten, begaf hij zich, in de groote vacantie, naar Bayonne, leefde daar achtereenvolgens met twee actrices, speelde met officiers en eindigde met voor 4,000 francs aan schuldbrieven te teekenen. Later bleek het, dat deze sommen tot een debet van 25,000 francs vermeerderd waren. In zijne wanhoop schreef hij een brief aan zijne zuster, die met deze woorden begon: 'Je suis un monstre; je ne me connais plus; j'ai le coeur déchiré de mille remords', etc.; en tevens een brief aan zijne mama, met een verhaal van zijn droevig wedervaren en een diep beklag van zichzelven. Madame D'Épinay antwoordde niet, maar wèl werd hij ontboden bij den eersten president, M. De la Caze, en deze gaf hem, onder belofte van zooveel mogelijk geheimhouding, zijn ontslag als Parlementsraad. Louis is daarop buiten zichzelven; hij komt, als radeloos door de stad dwalende, voor het huis van M. De St. Pau; hij treedt binnen en vindt daar eene menigte jongelui; hij is diep bedrukt, wendt hevige hoofdpijn voor, doch laat zich, NB. tot herstelling, bewegen tot een contradans en ver-

haalt, onder het dansen, zelf aan zijne geliefde Juffrouw De St. Pau alles, wat er gebeurd is. Men oordeele over den indruk van het Parlementslid, den heer De la Fargue, die hier óók binnen trad en, een paar uren te voren, bij het ontslag geven als getuige was tegenwoordig geweest!

Geen wonder, dat het geduld van M. en Madame D' Épinay nu ten einde was. Het ouderlijk gezag, dat in onze dagen zoo weinig beteekent, was in de vorige eeuw volstrekt geen ijdel schrikbeeld: als een zoon zich een geruimen tijd misdragen had, verzocht men van den Koning een *lettre de cachet,* en het bevreemdde niemand, dat de schuldige, uit kracht van zulk een brief, door de ouders naar de gevangenis verwezen werd. Louis had stellig gehoopt, dat zijne ouders nooit zouden besluiten tot het nemen van zulk een maatregel, doch onverwachts stelde men ook hem een bevelschrift vanwege den Koning ter hand en werd hij naar Bordeaux geleid, om daar, in het kasteel Trompette, zijne loszinnigheid te betreuren. 'Lorsque l'on me lut la lettre de cachet', schrijft hij, 'je fus tellement frappé, que j'en devins presque immobile; toutes mes facultés s' éteignirent; je ne vis rien, je ne sentis rien, je ne pus ni boire ni manger; en un mot, j' étais comme un bête. Cette espèce d'état apathique dura plusieurs jours, et ce ne fut que lorsque livré à moi-même dans la prison où je fus renfermé en arrivant, j' aperçus toute l' horreur de ma situation.' Hoe dichterlijk deze beschrijving moge wezen, Madame D' Épinay vernam, dat hij, op reis naar de gevangenis, de jonge meisjes in de herbergen had nageloopen; doch Louis weet haar beter te onderrichten en meldt, dat men zijne ware gezindheden niet heeft kunnen onderscheiden van die, welke hij voorwendde: 'Dans la juste crainte où j' étais d' être reconnu dans les endroits où nous nous arrêtions.... je faisais mon possible pour paraître calme, tranquille, serein, quelquefois même gai, (suivant les gens, qui se rencontraient dans les auberges).' Wat de geheimhouding van het voorval betreft, zijne ouders beoogden die inderdaad, maar Louis zelf berichtte het gebeurde aan al zijne vrienden, zoodat hem uit Pau eene menigte benoodigdheden, en ook de Mercurius, per post, aan zijn nieuw adres werden toegezonden.

In de eerste dagen was zijn lot zeer draaglijk. M. De Graullet, opzichter in de gevangenis, kreeg hem lief wegens zijne geestigheid en beminnelijkheid, zoodat Louis aan zijne mama kon schrijven, dat hem (betrekkelijk, dunkt mij,) 'niets te wenschen overbleef', 'si la pensée déchirante de vous causer du chagrin ne m'absorbait entièrement et me suivait partout'. Waarschijnlijk echter verlangden zijne ouders, dat hem behalve die 'pensée déchirante' nòg iets te wenschen zou overblijven; althans volgens een nieuw bevel werd hij naar het kasteel Hâ verplaatst, aan de andere zijde der stad gelegen, en daar cellulair opgesloten. Toch wist hij, door tusschenkomst van een kapper en anderen, zich tot zijne vrienden in betrekking te stellen, en hij kreeg niet slechts brieven van M. en Mad. De St. Pau, maar zelfs van

hunne dochter, zijne uitverkorene. Den eersten brief van dit meisje, waarin NB. het gedrag van zijne ouders zeer werd gelaakt en die eindigde met de woorden: ‘Ne dites rien de cette lettre!’ zond hij met tal van ophelderingen, verdedigingen, enz. aan zijne mama en hij verzekerde haar tevens van zijne innige en standvastige liefde tot Madem. De St. Pau; doch Madame D' Épinay misprees de uitverkorene ten hoogste; zij wilde niets meer over haar lezen; en Louis bevestigde inderdaad zeer spoedig, wat zijne mama erbijvoegde: ‘Vous n' avez jamais huit jours de suite la même idée.’

Na een jaar in de gevangenis gezucht te hebben, smeekte hij zijne ouders om bevrijding; doch zijn vader toonde, hoever de menschelijke zelfverblinding, bij den balk in het eigen oog, gaan kan: hij veroordeelde op hoogen toon niet slechts Louis' vorig gedrag, maar vooral dat van den laatsten tijd: hij had niet ‘gémi sur ses fautes’; hij had ‘les bons livres’, door den (vromen!) vader hem toegezonden, niet bestudeerd, er geene goede ‘extraits’ uit gemaakt, enz.; integendeel, hij had schadelijke boeken op krediet uit de stad laten komen: om deze en andere redenen kon de brave man hem nog geene vrijheid toestaan. Toch wist Madame D' Épinay, in Februari '70, eerst Louis' verplaatsing naar het kasteel Trompette te verkrijgen en in September '71 kwam er een einde aan de straf: hij mocht naar Parijs terugkeeren.

In weerwil van Madame D' Épinay's beperkte middelen was haar Salon voor de letterkundige wereld hoe langer zoo meer een belangrijk en zeer gezocht vereenigingspunt geworden. Haast elken avond was het grootste deel van het corps diplomatique bij haar vertegenwoordigd: de Graaf De Creutz, de Baron De Gleichen, Lord Stormond, de Graaf De Fuentès; later de Markies Caraccioli, de Markies De Mora en de Prins Pignatelli, die door Galiani en Grimm werden voorgesteld. Daarenboven had zij oude betrekkingen vernieuwd met de families Trudaine de Montigny en De Fourqueux, M. De Montyon, M. en Mad. De Sartines, enz., en zij wist in dezen kring met echt vrouwelijken tact een ieder zijne vrijheid te laten en allen te verbinden. Vergeten wij niet, dat zij dezelfde vrouw was, die bij hare terugkomst uit Genève verdacht en veroordeeld en, na het verlies van haar fortuin, door zoovelen verlaten was! Wel pleit het niet slechts voor hare verstandelijke gaven, maar ook voor hare minzaamheid en geestkracht, dat zij nu, te midden der groote mannen van haar tijd, zulk eene belangrijke plaats innam.

De tuimelgeest tijdens de Régence en de eerste jaren van Lodewijk XV was geweken, en de nieuwste geschriften van wijsgeeren en letterkundigen werden zeer gewaardeerd. Ook in de Salons waren de philosophische idees van die dagen steeds aan de orde, en staathuishoudkundige onderwerpen werden met de meeste belangstelling besproken: men hoorde allerliefste vrouwenmondjes redeneeren over de uitvoering

der granen of over de invoerende rechten, niettegenstaande werken als de Armida van Glück of de Roland van Piccini volstrekt niet werden vergeten. In het Salon van Madame D' Épinay hadden Galiani's inzichten, vooral over staathuishoudkunde, een groot overwicht, en hij liet zich eindelijk bewegen, zijne beroemde *Dialogues sur les blés* te schrijven. Doch het manuscript moest in haast voleindigd en de zorg voor de uitgave aan Diderot en Madame D'Épinay toevertrouwd worden. Er was namelijk een vertrouwelijke brief van den Baron De Gleichen onderschept, waarin deze een gesprek van Galiani meedeelde, volgens hetwelk hij Denemarken ontried, Frankrijk in den oorlog behulpzaam te zijn. Choiseul, woedend, vorderde dadelijk van Italië de terugroeping van den Abt. 't Was eene bittere teleurstelling, niet slechts voor dezen, maar ook voor Madame D' Épinay en haar geheelen kring. Doch zijzelve en haar te recht zoo gewaardeerde vriend trachtten zich zooveel mogelijk schadeloos te stellen door eene trouwe en hartelijke briefwisseling, die twaalf jaar duurde.

Wat Madame D' Épinay omstreeks dezen tijd niet minder bedroefde, was de gesteldheid van haar beminnelijken weldoener M. De Jully, die tot zware melancholie vervallen en buiten staat was geregeld te denken. Hij had de zoo verwarde geldelijke aangelegenheden van haar man op orde gebracht en de niet geringe schuld van 700,000 livres bijkans geheel weten te dekken. Wie nu zijn plaatsvervanger werd, heeft men ons niet gemeld; maar dit is zeker: Madame D' Épinay zag hare inkomsten in zulk eene mate verminderen, dat zij besluiten moest, haar zoo geliefde La Briche te verhuren. Dit gelukte aanvankelijk niet en zij bracht er den zomer van '70 nog met Grimm door, te eer wijl haar (nu gesloopt) huis in de Rue S^{te}. Anne gerepareerd moest worden; doch in October schreef zij aan Galiani: 'La Briche est louée pour neuf ans sans clauses; et, dans neuf ans, qui sait si je serai au monde!' Zij vestigde zich nu in het huis, waaruit 'l'odeur de la peinture' haar verjaagd had; zelve bewoonde zij de twee onderste verdiepingen, terwijl Grimm de derde huurde. Wat die voortdurende samenwoning betreft, men weet, dat de huwelijksband in die dagen, ook volgens de beschouwing der beschaafden, van weinig beteekenis was: Diderot had daarom zijne Mademoiselle Volland, de Markies De Mora zijne Mademoiselle De Lespinasse, enz. De groote vraag was slechts naar getrouwheid tusschen *de gelieven;* en men vergaf dus Madame D' Épinay nog minder de ontrouw aan een Francueil dan die aan de verbintenis door haar huwelijk.

Kort nadat Rousseau zijne *Confessions* uitgaf (in 1770), waarin hij zijne voormalige vrienden en ook Madame D' Épinay zoo leugenachtig ten toon stelde(*), trof haar in het geldelijke opnieuw een slag. Men

(*) In de Voorrede van hun werk (tome II) toonen de H.H. Perey en Maugras aan, dat sommige schrijvers, om Rousseau te blijven vergoden, Madame D' Épinay hebben verlaagd; b.v. Musset-Pathay (*Histoire* etc. *de J.J. Rousseau.*) en M. Boiteau, de laatste uitgever van de *Mémoires de Madame D' Épinay.* Zij beroepen zich op Schérer, Sainte-Beuve en Saint-Marc Girardin, tot ondersteuning van hunne meening: *qu'il y a en Rousseau deux hommes: l' écrivain, le penseur*, *auquel tout le monde rend justice; puis l'homme dont on ne peut méconnaître l'affreux caractère.*' Wat daarentegen de waarheidsliefde van Madame D' Épinay betreft: op grond der vele vergelijkingen van hare verhalen met die van anderen, in manuscripten voorkomende, durven zij verzekeren: '*On ne peut croire à quel point Madame d' Épinay est restée esclave de la vérité.*'

vernam, dat de Abt Ferray, contrôleur général, vreeselijk hooge belastingen van allerlei aard zou uitschrijven, en eene menigte families dachten erover, het land te verlaten. Onze heldin klaagt den nood aan Galiani; zij meldt hem tevens hare beschouwingen over den geest des tijds, ongetwijfeld door Grimm, wiens richting reeds meer gematigd werd, haar in de pen gegeven, en waarin deze merkwaardige woorden voorkomen: ‘Lorsqu' on veut employer les matériaux d'un édifice, il faut démolir avec précaution et non pas briser’; en: zonder eene verstandige verlichting, die alleen gelukkig maakt, ‘les lumières, qu' acquièrent les peuples, doivent, un peu plus tôt, un peu plus tard, opérer des révolutions.’ Galiani raadde haar aan, een berliner te koopen en met Grimm, Schomberg en Diderot in Napels te komen wonen. De maatregelen van Ferray waren wel niet zóó gestreng, als men zich had voorgesteld, doch Madame D' Épinay kon toch, wegens hare reeds zoo verminderde inkomsten, hare schulden niet langer betalen.

Daarentegen gaf haar, in April '72, Grimm's benoeming tot Baron, die hij van het Hof te Weenen ontving, groot genoegen, 'twelk echter zeer gematigd werd, toen de nieuw benoemde, in de volgende maand, door de cholera werd aangetast. Geruimen tijd bleef hij aan het ziekbed gebonden en was hij zeer prikkelbaar. Eindelijk hersteld, werd hem eene der hoogste betrekkingen in Rusland aangeboden, als hij er wilde komen wonen. Madame D' Épinay, schoon bijna wanhopig, was bereid, zich ter liefde van haar vriend te verloochenen en op zijn besluit geen invloed uit te oefenen. Ook nu schreef zij, vol behoefte aan troost, den altijd deelnemenden Galiani, en deze antwoordde haar: ‘Votre numéro 8 m'a attendri jusqu' aux larmes. Vous m'ouvrez votre coeur, que je vois brûler aux flammes d' un élixir de vertus, de sentimens et d' héroïsme. Mais pourquoi être héroïne au point de s'en trouver mal? Si la vertu ne nous rend pas heureux, de quoi diable sert-elle? Je vous conseille donc d' avoir autant de vertu qu' il en faut pour vous procurer vos aises’, etc. Tot niet geringe vreugd van de bedrukte was deze raad weldra overbodig: Grimm bedankte voor het schitterend aanbod en hervatte weldra zijne gewone reizen.

Doch hoe gedroeg zich Louis intusschen? Had de gevangenisstraf hem tot verbetering geleid? Ook omtrent hèm zouden wij kunnen vragen: zal een moriaan zijne huid veranderen? Men kocht voor hem eene aanstelling tot Luitenant, en toen hij, na anderhalf jaar, beladen met eene menigte schulden, Parijs verliet, werd hij met een regiment dragonders naar Nancy verplaatst. Nadat hij daar, voornamelijk bij

het spel, de niet onbeduidende schuld van 7,000 francs had gemaakt, werd hij opnieuw gevangengezet; zijne mama bedreigde hem nu met eene wegzending naar St. Domingo; doch hij verzekerde haar, dat hij onmogelijk ‘le pays où vous êtes’ zou kunnen verlaten. Na een half jaar werd hij uit de gevangenis ontslagen, doch tevens van zijne rechten vervallen verklaard; ten gevolge van een duel verwees men hem, spoedig daarna, alweder naar den kerker, en thans naar de torens Notre Dame. Madame D' Épinay kon onmogelijk het geld tot dekking van al zijne schulden bijeenkrijgen: ten laatste namen de eischers genoegen met eene schikking, en in October '73 herkreeg Louis zijne vrijheid. Hij was toen benoemd tot luitenant ‘*à la suite*’, en in de volgende maand zien wij hem eerst naar Bazel, vervolgens naar Bern verplaatst, waar hij werkelijk een geruimen tijd bedaard schijnt geleefd te hebben.

Het jaar '73 was ook in andere opzichten een treurig jaar voor onze heldin: Grimm werd door zijne beschermster, de Landgravin van Hessen-Darmstadt, ontboden, om haar naar Petersburg te vergezellen, en Diderot zou naar Catharina II vertrekken.

Ten overvloede was de gezondheid van Madame D' Épinay, sedert geruimen tijd, weder zeer wankelend, zoodat Grimm uit Berlijn aan Meister schreef: ‘Mes inquiétudes sur Madame d' Épinay sont extrêmes’; niet dan met de grootste inspanning kon zij de *Correspondance littéraire* redigeeren, waarbij hare dochter, die haar allerliefst verpleegde, het secretariaat waarnam. In weerwil van zijne ongerustheid bracht eene menigte van vorstelijke personen, reeds te Berlijn, het hoofd van Grimm eenigszins op hol, en Catharina II schreef hem later naar waarheid: ‘Vous n' êtes jamais plus heureux, que lorsque vous avez un prince allemand par devant et un autre par derrière.’ Doch welk eene gelukzaligheid, toen hij nu te Petersburg ‘de vrouw met de ziel van een Brutus en de bekoorlijkheden van eene Cleopatra’ mocht ontmoeten!.... toen hij hare hand mocht kussen ‘avec le respect, qu'on doit à la main auguste, qui tient les rênes d'un grand empire, et avec le plaisir qu'on a d'approcher ses lèvres d' une belle main de femme!’ toen hij haar bijna dagelijks zag, twee-, driemaal in de week bij haar dineerde en 's avonds nog een paar uren in haar kabinet met haar zat te keuvelen ‘souvent très gaiement de choses graves, très gravement de choses gaies’. Ook Diderot kwam korten tijd daarna en viel bij Catharina zeer in de gunst; ‘maar’, schrijft zij, ‘si je l' avais cru, tout aurait été bouleversé dans mon empire: législation, administration, politique, finances, j'aurais tout renversé pour y substituer d' impraticables théories.’ Diderot's geestigheid, zijne kennis en welsprekendheid bevielen Catharina uitmuntend, maar van zijne hooggeroemde hervormingen beliefde zij volstrekt niet gediend. ‘M. Diderot’, verzekerde zij ten laatste, ‘j' ai entendu avec le plus grand plaisir tout ce que votre brillant esprit vous a inspiré, mais avec tous vos grands principes on ferait de beaux livres et de mauvaise besogne. Vous

oubliez dans tous vos plans de réforme la différence de nos deux positions: vous, vous ne travaillez que sur le papier, qui souffre tout,... tandis que moi, pauvre impératrice, je travaille sur la peau humaine, qui est autrement irritable et chatouilleuse.'

Grimm kreeg te Petersburg nog een lichten aanval van cholera en leed een onherstelbaar verlies door 't overlijden der Landgravin van Hessen-Darmstadt; hij kwam, nog lijdende, in 't laatst van Mei '74 te Berlijn terug; en ofschoon Catharina II hem schreef: 'Surtout, je n' aime point ces fréquentes consultations de médecins; ces charlatans vous font toujours plus de mal que de bien', toch begaf hij zich naar Karlsbad, waar het water hem herstelde; toen keerde hij, na eene afwezigheid van twee jaren, tot zijne geliefde terug. 'Je ne dois donc, ma belle dame', schrijft Galiani, 'vous parler que de lui!' De vreugde schijnt meer invloed op hare herstelling gehad te hebben, dan al de kunst van Dokter Tronchin; doch zij bleef steeds zwak.

Tijdens haar langdurig lijden had zij menig uurtje aan haar zoo geliefd kleindochtertje Émilie gewijd: zij amuseerde dan het kind en gaf tevens zichzelve eene bezigheid; want, al keuvelende, bestudeerde zij het meisje en dacht over de opvoeding na. Aan dit samenzijn hebben wij de *Conversations d'Émilie* te danken, die Madame D' Épinay in 't begin van '75 uitgaf. Wij herinnerden reeds, dat zij in opmerkingsgave zeer uitmuntte, doch zij verwierp, bij het schrijven van haar werkje, ook het 'disserter pedantesquement' en stelde het onderhoud tusschen haar en het jeugdige kind zooveel mogelijk in den oorspronkelijken vorm voor. Allerlei loftuitingen vielen der schrijfster ten deel: 'La fille de l' arrière-petite-fille du grand Corneille', schreef Voltaire, 'lit les "Conversations d'Émilie." Elle s' écrie à chaque page: "Ah! la bonne maman! la digne maman!" Et moi, je me dis tout bas: "Pourquoi ne puis-je être aux pieds de l'auteur!"' Catharina II: 'Je lis présentement vos "Conversations d' Émilie" et je ne peux pas les quitter; et dès que je pourrai m' en séparer, je les ferai traduire en russe. C'est un livre, non seulement charmant, mais de toute utilité.' En Galiani, volgens zijn gewoon scepticisme: 'Ceux, qui trouveront le livre d'une gaieté et d'une naïveté originales, qui en étoufferont de rire, et qui ne le trouveront utile en rien, parce que rien n' est utile à l'éducation, attendu que l'éducation est en entier l'effet du hasard, autant que la conception, - ce sont des hommes sublimes, Diderot, Grimm, Gleichen et votre serviteur.'

Hoeveel genoegen deze loftuitingen Madame D' Épinay mogen gegeven hebben, toch schonk hetzelfde jaar haar hart eene nog hoogere vreugde: Louis gedroeg zich te Bern geruimen tijd behoorlijk! Hij was vervolgens verplaatst naar Freiburg, waar M. D' Affry hem aan zijne familie, de Boccards, had aanbevolen; en indien ooit eene omgeving geschikt kon heeten tot zijne verbetering, dan was het ongetwijfeld deze. Hij bewoog zich daar in een kring van patricische families, die hoogst een-

voudig en gestreng zedelijk leefden. ‘L'air froid, flegmatique de la Suisse’, schreef Galiani, ‘la société avec des êtres calmes, sensés, pesants même, fera grand bien à la tournure de l'esprit de votre fils’ - en hij had juist gezien. Louis kwam tot zichzelven; hij werd daarna verliefd op de oudste dochter van den heer De Boccard, ridder van St. Louis en oud-luitenant, en hij huwde haar. Het jonge paartje had volstrekt geene middelen van eenige beteekenis, en het huwelijk werd op hoogst eenvoudige voorwaarden voltrokken; b.v., indien Louis' inkomsten minder dan 5,000 francs in een jaar mochten bedragen, dan zouden zijne ouders D' Épinay bijpassen; maar als hij meer dan die som mocht ontvangen, zou dit tot aflossing van zijne schulden worden gebruikt. Men besloot ook, dat de gehuwden de zeven eerstvolgende jaren, zonder vergoeding te geven, bij hun papa De Boccard, die weduwnaar was, zouden inwonen; en Louis beloofde, dat hij, gedurende het leven van zijn papa D' Épinay, zich niet te Parijs vestigen, maar te Freiburg zou blijven wonen: men moest den zoon onttrekken aan den verderfelijken invloed van zijn vader! Intusschen was deze zeer ingenomen met het huwelijk: hij zond zijne aanstaande schoondochter een vriendelijken brief en liet haar, ook uit riaam van zijne vrouw, eene beurs met vijftig louis ter hand stellen, ‘qui vous plairont peut-être plus’, schreef hij, ‘qu' un byou, qui pourrait n' être pas de votre goût’. Madame D' Épinay was onbeschrijfelijk gelukkig met het plan van haar zoon, en Galiani wenschte haar gratieus toe: ‘J' espère qu' à Fribourg il deviendra le fils de sa mère, comme à Pau il était bien le fils de son père.’

Grimm had, reeds een jaar lang, eene reis naar Italië uitgesteld, doch in '76 ondernam hij haar, en wel met de Prinsen Romanzoff. Groot was natuurlijk de wederzijdsche vreugde bij het terugzien van Galiani, en zij werd nog zeer verhoogd door veel gunstiger berichten, dan men verwachtte, omtrent de gezondheid van beider vriendin. ‘Ah! la bénite lettre!’ roept Galiani uit, ‘la bienheureuse lettre!’ Hij noemde dien brief ‘la plus belle qu' on ait écrite, depuis qu' on a écrit des lettres’. Doch de vrienden genoten niet lang van den omgang met elkander: Grimm volgde de Prinsen, spoedig daarop, naar Duitschland en Rusland.

Terwijl hij op reis was, had er eene belangrijke omkeering plaats in het leven van een der voormalige aanbidders onzer heldin, over wien in ‘De jeugd van Madame D' Épinay’ gesproken is: De Francueil. Hij bezocht haar nog steeds van tijd tot tijd, doch in '77 namen zijne visites een einde. De oudste der Verrière-tjes had eene dochter, die, na den dood van den Maarschalk van Saxen, door zijne weduwe als het kind van den Maarschalk werd erkend. Het meisje, in een klooster opgevoed, huwde, verloor haar man, kwam bij hare mama inwonen, werd daar ‘l' attrait de la maison’, en eenigen tijd daarna - hertrouwde zij met De Francueil. 't Is waar, *hij* was twee en zestig en *zij* dertig jaren oud, doch zij meldt in een van hare brieven: ‘Je suis convaincue que j' ai eu le meilleur âge de sa vie et que jamais jeune homme

n' a rendu une jeune femme aussi heureuse que je le fus.... Son esprit était une encyclopédie d' idées, de connaissances', etc.; daarenboven was hij een duizendkunstenaar: 'horloger, architecte, tourneur, peintre', etc., iets, wat veroorzaakte, voegt zij erbij, 'que nous nous ruinâmes le plus aimablement du monde'. Inmiddels was het oudste Verrière-tje, de mama van Aurore de Saxe, thans Madame De Francueil, vóór dit huwelijk van hare dochter overleden - een groot verlies voor M. D' Épinay! Doch onze schrijvers herinneren, dat hij met de *beide* Verrière-tjes was verbonden en dus 'la disparition de l'une d' elles ne l' affecta qu' à moitié'. In hoever deze vooronderstelling gegrond en zelfs menschkundig is, laten wij in 't midden; juister is misschien de meening, dat ook nu, na eenige droefheid als van een kind, zijn 'morale en somme' zal geweest zijn: 'Il faut se consoler de tout.' Dit is althans zeker, dat zijne levenswijs, thans aan de zijde van het jongste Verrière-tje, in ieder opzicht, ook in 't maken van verteringen, dezelfde bleef.

Doch omtrent dit jammerlijk geldverspillen moest Madame D' Épinay ten laatste een krassen maatregel nemen: toen haar man bij lijfsdwang genoodzaakt werd tot het betalen van zijne schulden, besloot zij, hem onder curateele te laten zetten. Hoe hij dit tegenwerkte, en wat de arme vrouw bij dezen uitersten stap te verduren had, is moeielijk te zeggen; doch zij handelde uitsluitend in 't belang van hare kinderen, en wien kan het bevreemden, dat haar geduld, na zóóveel jaren en na al hare onvermoeide pogingen tot regeling zijner geldzaken, eindelijk te kort schoot! M. D' Épinay moest zich, van nu af, tevredenstellen met een jaarlijksch inkomen van 10,000 francs. Grimm had, tijdens deze gebeurtenis, misschien opzettelijk zijne terugkomst uitgesteld, om niet als de aanhitser beschouwd te worden. Ook deze reis duurde twee jaren; want hij bezocht Berlijn, Koningsbergen, Petersburg en Stockholm. Bij zijne thuiskomst vond hij Madame D'Épinay zeer lijdende: bloedspuwingen, waarschijnlijk ten gevolge van al de schokken in den laatsten tijd, hadden haar zeer verzwakt.

In Maart '78 mocht zij Voltaire nog eens terugzien. De grijsaard deed, in weerwil van zijne vier en tachtig jaren, de reis in vijf dagen, en dat in Februari! Doch na het lijden van den tocht kwam er des te meer verblijden: 'de verschijning van een Profeet, van een Apostel, had niet meer verwondering en bewondering kunnen opwekken'; 'tout Paris s'est empressé de voler aux pieds de l' idole'. Als hij in de komedie of op de wandelplaatsen verscheen, namen de toejuichingen geen einde; doch hoewel hij, niet lang na zijne komst, zwaar ziek werd en herstelde, schenen toch zijne krachten, door al het lief en leed van de laatste weken, uitgeput. Hij werd wéder ziek en bezweek den 30sten Mei 1778. Madame D' Épinay zond, niettegenstaande hare 'souffrances perpétuelles', een zeer deelnemend briefje aan zijn secretaris Vagnière, want, schreef ze, 'il me semble que c'est un hommage,

que je rends à un homme, que je pleurerai toute ma vie'. De geestelijken waren echter geheel anders gezind: zij wilden Voltaire niet in gewijde aarde begraven; doch terwijl men hierover twistte, had M. Mignot, de neef van den dichter, die tevens wereldlijk abt was, hem heimelijk in de abdij De Sallières ter aarde laten bestellen. Catharina II was over de handelwijs van Voltaire's vijanden diep verontwaardigd: 'On a honoré publiquement, il y a quelques semaines', schreef zij, 'un homme, qu' aujourd'hui on n'ose y enterrer, et quel homme!.... Pourquoi ne vous êtes-vous pas emparé, vous', vroeg zij Grimm, 'de son corps, et cela en mon nom! Vous auriez dû me l'envoyer, et morgué.... je vous promets bien, qu' il aurait eu la tombe la plus précieuse possible.' Rousseau daarentegen, altijd nog vol haat tegen den beroemden man, maakte een grafschrift op hem, dat hemzelven, Rousseau, meer vernederde dan zijn vijand:

'Plus bel esprit, que beau génie,
Sans foi, sans honneur, sans vertu,
Il mourut comme il a vécu,
Couvert de gloire et d'infamie.'

Doch de man, die zichzelven, naar 't schijnt, wel degelijk 'de la foi et de la vertu' toekende, overleefde hem, dien hij veroordeelde, slechts weinige weken. Een sterk contrast leverde daarna het grafschrift op, 'twelk Madame D' Épinay op hèm maakte, die velen, en ook haar, zoo allerschandelijkst bejegend had; het eindigde:

'Tu fus ingrat, mon coeur en a saigné;
Mais pourquoi retracer à mon âme sensible....
Je te vois, je te lis et tout est pardonné.'

Louis' verbetering van gedrag, zijn geld verteren althans, bleek weldra slechts tijdelijk geweest te zijn. In weerwil van zijn huwelijk, zijn vaderschap, zijn verblijf te Freiburg, had hij, in de drie jaren sedert zijne komst aldaar, een schuldje gemaakt van 80,000 livres. Ook hij werd nu onder curateele gesteld; zijne mama, onvermoeid in hulp-betooning, verkocht, door tusschenkomst van Grimm, hare juweelen en diamanten aan Catharina II, ofschoon Louis zich daartegen met den meesten aandrang had verzet. En waarlijk, vooral korten tijd daarna zou de waarde haarzelve uitmuntend van dienst zijn geweest! Tot hare inkomsten behoorde nog eene jaarlijksche uitkeering vanwege de *fermes générales*, terwijl Louis en Pauline, evenzeer van deze, een hooger bedrag ontvingen; doch M. Necker verklaarde 'par un arrangement général' al dergelijke uitkeeringen, en voor een ieder, vervallen. De geldelijke behoefte van Madame D' Épinay zou nu inderdaad ten toppunt zijn geklommen, ware er van eene andere zijde geene redding komen dagen. Keizerin Catharina, die de opdracht van de tweede uitgave der *Conversations d'Émilie* met gratie had aangenomen, wilde

met de uiterste kieschheid der schrijfster haar geldelijk verlies vergoeden. Zij verzocht dus den Russischen Gezant te Parijs, al zijne pogingen bij den Minister aan te wenden, opdat Madame D' Épinay haar pensioen zou behouden. Toen de Minister veel beloofde, doch niets deed, werd de Keizerin boos en schreef aan Grimm: ‘Écoutez: vous qui me dépensez de l' argent tous les jours pour des inutilités, prenez de cet argent jusqu' à deux fois 8,000 livres, donnez-le à l' auteur des “Conversations d'Émilie”; en cas qu' elle ne voulût pas les accepter, prêtez-les lui pour cinquante ans, et surtout ne m'en parlez plus ni à personne, mais dites-moi tout simplement: j' ai donné ou j' ai prêté les deux fois 8,000 livres. Pour Émilie, faites lui faire une prétention ou quelque chose de pareil avec mon nom en diamants, et nouez-le à son cou, afin qu' elle se souvienne de moi.’

M. D' Épinay, de oudere, zag den laatsten tijd van zijn leven volstrekt niet ‘als eene klare beek’ heenvlieden. Hij had, behalve Madame De Belsunce, nog eene tweede, eene natuurlijke dochter, hem geschonken door het oudste Verrière-tje, wier overlijden wij reeds meldden. Dit meisje had eene zeer goede opvoeding genoten en huwde, in '79, met M. Reynaud, oud-rechter. Men kwam overeen, dat het paar bij hunne tante, het jongste Verrière-tje, en hun papa D' Épinay zou inwonen; doch toen M. Reynaud weldra de verteringen van zijn schoonvader zag, toen daarenboven de bruidsgift onder het beheer van de tante was gebleven en de behuwdzoon de geldzaken wilde regelen, ontstonden er de hevigste huiselijke twisten. Reynaud en zijne vrouw ontvluchtten eindelijk de zoo gehate woning en wilden zich in een der provincies gaan vestigen. D'Épinay en zijne geliefde hitsten de jonggehuwde tegen haar man op, trachtten vruchteloos haar in een klooster te doen plaatsen en beproefden zelfs eene *séparation d' habitation* te verkrijgen. Doch toen M. Reynaud zijn beklag had ingeleverd, werd M. D' Épinay door eene hevige, weldra doodelijke ziekte aangetast en overleed 15 Februari '82. Zijne vrouw had hem de ondubbelzinnigste bewijzen van hare vergevende liefde doen toekomen. Het Verrière-tje dreef de onbeschaamdheid zóóver, dat zij zich voor 64,000 livres, als erfgename van D'Épinay's geldelijk vermogen, liet aangeven; doch het prachtig meubilair werd onder zijne kinderen verdeeld; onze heldin wilde er niets van in bezit nemen, uitgezonderd een enkel stuk, dat haar dierbaar was. Dubbele behoefte schijnt zij in dezen tijd gehad te hebben, al het goede te herdenken, dat zij aan haar vriend Grimm te danken had; zij zond hem althans, reeds hoogst verzwakt en altijd te bed liggende, eene haarlok met een bijgevoegd versje:

‘Les voilà, ces cheveux, que le temps a blanchis;
D' une longue union ils sont pour nous le gage.
Je ne regrette rien de ce que m' ôta l' âge:
Il m' a laissé de vrais amis’, etc.,

terwijl zij eindigt met deze regels:

‘Et l' on joint sous les cheveux blancs,
Au charme de s' aimer, le droit de se le dire.’

Men ziet: hare levenszon begon te dalen; doch haar hart was, bij het wegzinken, oneindig gelukkiger dan dat van haar man in zijn laatsten tijd. Terwijl deze, in al zijn haat en zijne verbittering tegen een schoonzoon, als door een nacht vol zielelijden werd gekweld, mocht de zoo zwaar beproefde lijderes nog een helderen lichtstraal zien doorbreken: de Fransche Academie bekroonde *Les Conversations d'Émilie* met den prijs! Doch slechts drie maanden genoot zij van deze openlijke hulde; zij overleed den 15^{den} April 1783, terwijl Grimm, hare kinderen De Belsunce, haar kleinkind Émilie en een paar vriendinnen rondom haar stonden.

‘Madame d' Épinay n'est plus!’ schreef Galiani, ‘j' ai donc aussi cessé d' être.... Mon coeur n'est plus parmi les vivants; il est tout entier dans un tombeau.’

Ook het testament onzer heldin schetst ons de meest beminnelijke zijde van haar hart: zij was vol liefde tot hare kinderen, innig getrouw in de vriendschap en hoogst weldadig jegens hare minderen. Zij vermaakte aan al hare vrienden of betrekkingen een eigenaardig souvenir, maar gedacht ook de armen en beloonde hare bedienden zeer mild.

Ten besluite nog een enkel woord over hen, die tot Madame D' Épinay in zoo nauwe betrekking stonden en van wie wij meermalen spraken: Louis, Madame De Belsunce, Émilie en Grimm.

Toen broeder en zuster de nalatenschap van hunne mama hadden geregeld, wilde Madame De Belsunce hare dochter Émilie weer tot zich nemen; doch Grimm had, sedert lang, zijne liefde zóózeer op dit kind gevestigd, dat hij zich met den meest mogelijken aandrang tegen het plan van hare mama verzette, en eindelijk kreeg hij vergunning, Émilie in het klooster St. Antoine te doen plaatsen. Ook nu bleef hij, als een vader, steeds aan hare toekomst gedachtig: behalve dat zijne familie haar 100,000 livres huwelijksgift toekende, gaf Catharina II, die haar als *demoiselle d' honneur* had aangenomen, nog 12,000 roubles, en daarenboven liet de Keizerin, door haar gezant, de belangen van hare gunstelinge aan Lodewijk XVI aanbevelen. De Koning kende reeds de twee broeders van Émilie als bekwame officiers, en hij beloofde een regiment aan hem, die hare hand verwerven zou. De Graaf De Bueil werd de gelukkige: hij huwde haar in '86. Grimm bleef onafscheidelijk van het kleinkind zijner Louise, ook op al de zwerftochten tijdens de revolutie. Ten laatste vestigden zij zich te Gotha, waar de oude man, met de innigste liefde door Madame De Bueil en hare twee dochters verpleegd, den 19^{den} December 1807 overleed. Geheel zijn vermogen had hij aan zijn pleegkind vermaakt.

Hare mama De Belsunce had een zware slag getroffen: haar oudste zoon was op eene gruwzame wijze vermoord. Daarenboven kon zij, in

die schrikkelijke dagen, te Méharin niet blijven, maar zij vluchtte naar Spanje, terwijl haar man zich naar Coblenz begaf. Overigens had haar godsdienstzin eene zeer ziekelijke richting genomen, zooals ons blijkt uit eene gebeurtenis tusschen haar en Louis.

Deze had indertijd de nalatenschap van zijn vader alleen aanvaard, wijl zijne zuster voor de aanvaarding bedankt had, en na een verstandig beheer gedurende verscheiden jaren was hij inderdaad zoo gelukkig, bijna al de schulden van zijn vader gedekt te zien Doch nu kwam de revolutie; Louis' inkomsten daalden ontzettend, en wijl hij zijn huis te Freiburg tot een vereenigingspunt der Fransche uitgewekenen stelde, hen zelfs onthaalde en concerten gaf, begon hij te leenen; het gevolg was, dat zijne schulden in het jaar 1800 weer 150,000 livres bedroegen! De familie dwong hem toen tot het afstaan van al zijne bezittingen aan zijne kinderen en zelf zich te vergenoegen met een jaargeld van 1,200 livres. Omstreeks dienzelfden tijd kwam zijne zuster De Belsunce in Frankrijk terug, en Louis herinnerde haar aan de 13,800 livres, die haar, ofschoon zij geene erfgename had willen zijn, na den dood van hun vader bij vergissing waren uitbetaald. Hij verklaarde echter, dat hij zich met 200 louis tevredenstellen en dan voor de geheele som quitteeren zou. Madame De Belsunce schreef hem, dat zijzelve geene vijftig louis in 't jaar te verteren had, en vervolgde toen zeer uitvoerig: ‘Prenons les sentiers étroits remplis de ronces et d' épines pour nous conduire au ciel.... Mettez au pied de la croix toutes les petites choses, qui vous font de la peine’, etc. D'Épinay werd boos en antwoordde: ‘En m' écrivant une longue homilie, un sermon de cinq pages, vous perdiez de vue, que mes besoins étaient pressants, qu' il fallait, avant tout et très promptement payer deux cent Louis.... Vous me dites que je suis probe, religieux, instruit des devoirs d' un véritable chrétien.... Vous avez raison et j'en fais gloire; mais en même temps j'en garde le sentiment au fond de mon coeur; je n' en fais pas parade; je n' ai pas sans cesse et pour toutes sortes de sujets le nom de Jésus Christ et de ses souffrances pour nous à la bouche’, etc. Hoe dit geschil geëindigd is, weten wij niet, maar wel is ons bekend, dat Madame De Bueil zich, na den dood van Grimm, op haar kasteel De Varennes bij Chateau-Thierry vestigde en dat Madame De Belsunce, bij hare dochter inwonende, daar overleed in 1813. Louis stierf in hetzelfde jaar te Freiburg, nadat hij zich, in 't laatste gedeelte van zijn leven, aan letterkundige studiën had gewijd.

J.W. VAN DER LEEUW.

Natuurkunde.

Een en ander over voeding in verband met het vegetarianisme.

Een en ander over voeding door dr. D. Huizinga. Groningen, Noordhoff en Smit.

V.
Voedingsmiddelen.

Brood is in dubbelen zin het voedingsmiddel der beschaving: eensdeels is de broodbereiding niet denkbaar zonder een zekeren, niet gering te schatten trap van beschaving, en anderdeels gaat juist door de broodbereiding, door den verbouw en het verbruik van graanvruchten, de beschaving en ontwikkeling der maatschappij vooruit. Nergens komt dit beter uit dan in eene rede van het opperhoofd van een Noord-Amerikaanschen Indianenstam, door Crêvecoeur aan de vergetelheid ontrukt.

'Ziet ge niet,' heet het daarin, 'dat de blanken leven van graankorrels en wij van vleesch? Dat het vleesch meer dan dertig maanden noodig heeft, om te groeien, en dikwijls schaarsch is? Dat elk van de wonderbare korrels, die zij in de aarde strooien, hun meer dan honderd korrels geeft? Dat het vleesch, waarvan wij leven, vier beenen heeft, om te ontvluchten, en wij maar twee, om het in te halen? Dat de korrels blijven en groeien, waar de bleekgezichten ze zaaien? Dat de winter, voor ons een tijd van moeitevolle jacht, voor hen een tijd van rust is? Daarom hebben zij meer kinderen en leven zij langer dan wij. En daarom zeg ik aan ieder, die mij hooren wil: voordat de cederen rondom onze wigwams van ouderdom zijn ingestort, voordat de ahornboomen in het dal zullen ophouden, ons suiker te leveren, zullen de stammen der kleine, bleeke korrelzaaiers de stammen der

roode vleescheters verdelgd hebben, tenzij onze jagers ook besluiten, om te zaaien.'

Te recht noemt het volk het brood 'de gave Gods', terwijl in het Christelijk gebed bij uitnemendheid, in het 'Onze Vader', het brood als de representant van al wat tot onderhoud van het lichaam dient, als h e t voedingsmiddel geldt. Zelfs Huizinga zegt: 'Ik zou mij kunnen begrijpen, dat iemand vegetariër werd uit piëteit voor al wat de menschheid aan het goddelijke brood (de gave van Demeter, de godin-moeder, zooals de Grieken het noemden) te danken heeft.'

Forster deelt in zijn *Ernährung und Nahrungsmittel* mede, dat hij in den Bijbel van zijn overgrootvader eene kantteekening uit het jaar 1771 gevonden heeft, die van algemeen belang is. In dat jaar kostte te Lindau het 'viertel' graan (circa 20 liter) 6 gulden en een brood van 2½ pond één gulden, terwijl het pond ossen-, kalfs- en zwijnenvleesch voor slechts 10, resp. voor 7 kreuzer te bekomen was. Dit jaar wordt een hongerjaar genoemd en op de buitengewone duurte der voedingsmiddelen gewezen, ofschoon het vleesch èn ten opzichte der voedingswaarde èn ten opzichte van den prijs tegenover de broodvruchten zeer goedkoop was.

Het is evenzeer bekend, dat het Romeinsche volk zijne behoeften voor bevredigd hield, als het maar brood had en circusvertooningen.

Plato legt Socrates de volgende woorden in den mond: 'De voeding der bewoners van "de gezonde stad" zal uit gerst en tarwemeel bestaan, waaruit zij zich soep, brood en meelgebak bereiden en deze gerechten in van teen gevlochten korven op tafel brengen. Met bloemen bekranst, drinken zij wijn en zingen den goden lofliederen. Buitendien genieten zij zout, olijven en alle gewassen, die de aarde voortbrengt. Ik wil hen mede niet van het ooft als naspijze berooven. Bij deze leefwijze zullen zij in gezondheid en vreugde een buitengewoon hoogen leeftijd bereiken en hunne kinderen als de erfgenamen van hun geluk achterlaten.'

Brood is 's levens staf en steun. Met den verbouw der broodvruchten houdt het nomadenleven op en begint de beschaving. Dàn eerst kan er van eene geregelde staatsorde sprake zijn. Dàn eerst kan de mensch zin voor edeler eigenschappen aan den dag leggen. Uit den akkerbouw is de welvaart der volkeren te voorschijn gekomen en met de toenemende welvaart ontwikkelden zich eerst kunsten en wetenschappen. De uitoefening van den akkerbouw vereischt de stichting van vaste woonplaatsen en gaat gepaard met de neiging naar een toestand van rust en vrede. Is op dit gebied de intensieve beschaving gevestigd, dan zijn ook de beste en gezondste voedingsmiddelen voor de dichtst bevolkte streken voorhanden.

Phoenicië was reeds met den akkerbouw bekend en bij de Israëlieten wordt in de vroegste tijden van dezen bouw gewag gemaakt. De oudste boeken van den Bijbel beschrijven het zaaien en oogsten, het ploegen

en dorschen, het malen en bakken. Egypte werd eene kweekplaats der graangewassen en de voorraadsschuren van dit rijkgezegend land verzorgden alle naburige volkeren en verbreidden wijd en zijd dien zegen der natuur. Vandaar werden de Grieken met dezen bouw bekend. De oude Germanen, bezaten gerst en haver; de Romeinen brachten hun de spelt; uit Gallië kwam de tarwe en bij de Slaven vonden zij de rogge. Zoo bezitten de graangewassen eene eigen geschiedenis, die voor de kennis van den toestand der algemeene beschaving onontbeerlijk is.

Is de waarde van de broodvruchten als het voornaamste voedingsmiddel van den mensch aan geen twijfel onderhevig, zoo loopen de meeningen echter weder uiteen, zoodra er sprake is van den vorm, waarin zij genoten moeten worden.

Wat is beter, brood van gebuild of van ongebuild meel? Is het gerechtvaardigd, de eiwitstoffen en de phosphorzure zouten, die meer in de buitenste dan in de binnenste lagen der graankorrels aanwezig zijn, met de zemelen door het builen te verwijderen? Is de voorkeur, door de vertegenwoordigers van den gemengden kost aan de zemelvrije bloem van meel geschonken, niet eene ongeoorloofde verfijning, die eene economische verkwisting van belangrijke voedingsstoffen ten gevolge heeft? Deze vragen worden door de verschillende partijen geheel tegenovergesteld beantwoord. De physiologen van onzen tijd vergenoegen zich met het brood van gebuild meel, omdat, volgens hen, hier niet alleen de scheikundige analyse van eene stof als voedingsmiddel mag beslissen, maar omdat de zemelen eene zekere hoeveelheid onverteerbare celstof bevatten, die in het spijskanaal eene mechanische prikkeling uitoefent en tot stoornis in de normale verrichtingen aanleiding geeft. Wat daardoor aan eiwit en phosphorzure zouten verloren gaat, moet op eene andere wijze, hoofdzakelijk door het gebruik van vleesch, gedekt worden.

De vegetariër heeft bij het gebruik van zemelhoudend, zonder gist bereid tarwebrood nooit iets van deze ongunstige verschijnselen bespeurd en geeft daarom ook aan de graankorrel in haar geheel de voorkeur, èn om de g u n s t i g e w e r k i n g op de spijsverteringsorganen èn om de welsmakende eigenschappen van het daaruit verkregen brood, dat bij voldoende vulling van de maag eene zeer gunstige utiliseering toelaat en eene geregelde spijsvertering bevordert. Hij heeft waargenomen, dat het met gist of zuurdeeg bereid zemelhoudend brood, voornamelijk roggebrood, nu en dan de zoogenaamde zure gisting in de maag te voorschijn roept en dat het zonder gist of zuurdeeg gebakken brood m e t v l e e s c h g e n o t e n veelal onvoldoende geütiliseerd wordt, terwijl de mechanische prikkeling bij de toepassing van het heerschend dieet alsdan zeer licht diarrhee veroorzaakt, maar hij verlangt juist daarom eene zuivere vergelijking der tegenstellingen onder volkomen gelijke omstandigheden. Op grond der ervaring beweert hij, dat de

plantaardige voeding, uitgaande van goed bereid Grahambrood, de spijsverteringsorganen versterkt en de gezondheid direct bevordert. Hier is geene sprake meer van eenige theorie of van eenige hypothese, maar van feiten. Wie geruimen tijd van eigengemalen en eigengebakken zemelhoudend tarwebrood geleefd heeft en beide dieeten onbevooroordeeld bij zijn eigen lichaam onderzocht, kan ternauwernood een glimlach onderdrukken bij het vernemen van bovengenoemde physiologische bedenkingen. Om tot zulke resultaten te geraken, moet het te onderzoeken materiaal der physiologen wel zeer onvoldoende geweest zijn.

Het is echter noodig, de broodvruchten nauwkeuriger te behandelen, om de gezichtspunten van den vegetariër nader toe te lichten. Voor den vegetariër is het brood de hoofdzaak, want dit is z i j n voedingsmiddel bij uitnemendheid.

Mége-Mouriéz onderscheidt in de graankorrel: 1°. de buitenste omhulling, die bij het malen vaneengereten en gewoonlijk als zemelen verwijderd wordt, om tot voedsel der herbivoren te dienen, en 2°. de meelkern, die de kiem of het embryo omsluit. De eerstgenoemde, het pericarpium, bestaat uit drie verschillende lagen, n.l. *a.* het buitenste gedeelte of epicarpium omvat kleurlooze, langgestrekte cellen; *b.* het middelste gedeelte of sarcocarpium, ook de vleeschhuid genoemd, omvat geelgekleurde cellen, en *c.* het binnenste of endocarpium, ook de binnenste vruchthuid genoemd, omvat mede cellen. De kern is met eene zaadhuid of testa omgeven, die al naar gelang van de soort meer of minder geel gekleurd is.

Zij omsluit de embryomembraan, de eiwitlaag of perisperm, die uit groote, zetmeelvrije cellen bestaat. Binnen in de embryomembraan liggen de eigenlijke meelkern en het embryo. Het binnenste gedeelte van de kern is het weekst en levert, gemalen, het fijnste meel, dat arm aan stikstofhoudende stoffen is en daarom betrekkelijk geringe voedende kracht bezit, althans voor zoover er van den opbouw en het behoud van het lichaam sprake is. Het daarop volgend deel is veel harder en levert, gebuild, het gepelde tarwemeel, dat meestal met het fijnste meel gemengd wordt en dan het zoogenaamd handelsmeel vormt, waaruit het gewone wittebrood gebakken wordt. Wat daarop volgt, is nog veel harder en levert de gepelde grauwe soort, die met verscheiden stoffen der zemelen gemengd is en gebakken een grauw brood te genieten geeft. De buitenste omhulling wordt aan de zemelen toegevoegd.

Door het builen worden de stoffen gescheiden en ontstaat eene kunstmatige bereiding, die in strijd is met het wezen en de wetten der natuur. Daarvan wist men in de oudheid niets en eerst onder het Romeinsche keizerrijk, ten tijde der algemeene verfijning en verbastering, begon deze slechte gewoonte het burgerrecht te verkrijgen. Het keizermeel bestaat uit het fijnste meel en is door zijne stoppende werking op de spijsverteringsorganen meer in het bijzonder gekenmerkt.

De eerste lans voor het gebruik van ongebuild meel brak de Engelschman Thomas Tryon in zijn hoogst belangrijk werk: *The way to health*, *long living and happiness,* dat in de tweede helft der 15de eeuw in het licht verscheen en er het meest toe bijdroeg, om Benjamin Franklin voor het vegetarianisme te winnen. Het misbruik met gebuild meel was in Engeland het sterkst ontwikkeld en had ook reeds in Frankrijk wortel geschoten. In de oostelijke provinciën van Pruisen, in Scandinavië en in Rusland is het volk tot heden vrij wel van dit euvel verschoond gebleven. In Westphalen wordt alleen bij het roggemeel het builen niet in toepassing gebracht; ook in Groningen wordt nog een ongebuild en ongezuurd roggebrood bereid. De methode der broodbereiding laat echter ook in deze streken veel te wenschen over.

De chemische bestanddeelen der graankorrels bestaan uit: 1°. zetmeel en verwante stoffen, alzoo stikstofvrije verbindingen, samengesteld uit: koolstof, waterstof en zuurstof; 2°. eiwit en verwante stoffen, alzoo stikstofhoudende verbindingen, samengesteld uit: stikstof, koolstof, waterstof en zuurstof; 3°. een weinig vet; 4°. anorganische zouten; 5°. water, en 6°. celstof.

Het chemisch onderscheid tusschen het zetmeel en de zemelen ligt in het verschillend gehalte dezer verbindingen. In de zemelen is eene aanzienlijke hoeveelheid eiwitstoffen in verhouding tot het zetmeel, meer vet en een veel grootere rijkdom aan chemische zouten voorhanden. Buitendien komt bij deze de celstof in aanmerking en vinden wij hierin het c e r e a l i n , eene stof, die niet alleen aan ongebuild meel bij het bakken eene grauwe kleur geeft, maar ook de eigenschap bezit, bij hooge temperatuur zetmeel in suiker om te zetten en de stikstofhoudende bestanddeelen in hunne chemische samenstelling eene wijziging te doen ondergaan. Het is proefondervindelijk bewezen, dat de stikstofhoudende stoffen der zemelen, evenzeer als het daarin voorkomende zetmeel, enz., verteerbaar zijn, terwijl de celstof als regulator der vertering te beschouwen is, die het gebruik van alle geneeskundige zuiveringsmiddelen overbodig maakt.

Wij vinden in de meelvruchten het voor den opbouw van ons organisme onmisbaar plantenfibrin, het plantenlijm, het plantencaseïn en het vet. Eene voorname plaats bekleedt het fibrin, samengesteld uit koolstof, waterstof, stikstof, zuurstof, zwavel en phosphorus(*). Het dierlijk fibrin in het bloed vertoont, bij analyse, gelijke samenstelling, gelijke moleculaire verhoudingen. Het plantenlijm en het plantencaseïn, mede uit koolstof, waterstof, stikstof, zuurstof en zwavel bestaande, zijn bijna identisch met het fibrin en wijken evenmin veel af van het plantenalbumin, dat met circa 1,40% in de graankorrel voorkomt.

(*) Voor de tabellen en de uitvoerige bouwstoffen op dit gebied wijs ik op: Stohmann, artikel brood in Muspratt's *Handbuch der technischen Chemie;* op Von Bibra: *Die Getreidearten und das Brot,* en op Ritthausen: *Die Eiweisskörper der Getreidearten, Hülsenfrüchte und Oelsamen.*

De graankorrel is, volgens Péligot, in haar geheel aldus samengesteld:

Stoffen(*).	Nederland	Odessa	Polen	Hongarije	Egypte	Taganrog
water	14,6	15,2	13,2	14,5	13,5	14,8
vet	1	1,5	1,5	1,1	1,1	1,9
stikstofhoudende	10,7	14,3	21,5	12,4	20,6	13,6
stikstofvrije	71,9	67,6	61,9	71	64,8	64,8
cellulose	1,8	-	-	-	-	2,3
minerale stoffen	-	1,4	1,9	-	-	1,6

Deze verhoudingen verschillen natuurlijk al naar gelang van den toestand van den grond, den graad van bemesting, de omstandigheden, waaronder de groei plaats vindt, het klimaat, enz. In het algemeen kan gezegd worden, dat stikstofrijke korrels meest hard en glasachtig, stikstofarme week en melig zijn.

Van belang is de aanwezigheid van eene voldoende hoeveelheid minerale stoffen. Zij verschilt van 1.89 tot 2,18% en de hoeveelheid staat in nauw verband met den graad van hardheid der korrels; hoe meer stikstof, hoe meer minerale stoffen. Bijna de helft - 44 tot 47% - is phosphorzuur, iets minder dan ⅓ kali ($30\text{-}32_{89}$); voorts komen erin voor: natron (2,71), magnesia (13,02), kiezelzuur (0,53-1,02), ijzeroxyd en zwavelzuur (2,63). De verhouding van phosphorzuur tot stikstof is in zomertarwe gelijk 100:193, in wintertarwe gelijk 100:199, en op de verhouding van deze stoffen tot elkander komt voor de voeding veel aan. De leguminosen, die als stikstofhoudende stoffen grootendeels legumin met oplosbaar eiwit bevatten, bezitten op dezelfde hoeveelheid phosphorzuur 1½ - 2maal zooveel stikstof als het graan. Het phosphorzuur van het graan is hoofdzakelijk in de buitenste omhulling voorhanden, hetgeen alweder

(*) Dr. J. König geeft in zijn werk: *Zusammensetzung der menschlichen Nahrungs- und Genussmittel*, de volgende tabel omtrent het gemiddeld gehalte:

	Tarwe.	Rogge.	Gerst.	Maïs.	Rijst.	Boekweit
Water	13,5	15,3	13,8	13,9	14,4	11,4
Vaste stoffen	86,5	84,7	86,2	86,1	85,6	88,6
Eiwit	12,4	11,4	11,2	10,0	6,9	10,6
Vetten	1,7	1,7	2,1	4,8	0,5	2,8
Koolhydraten	67,9	67,8	66,5	66,8	77,6	55,8
Celstof	2,7	2,0	4,8	2,8	0,1	16,5
Asch	1,8	1,8	2,6	1,7	0,5	2,9

Voor den graad der verteerbaarheid zal veel afhangen van den persoon, waarmede proeven genomen worden, en de ongunstige resultaten, door G. Meijer met verschillende broodsoorten verkregen, zijn daaraan, zoowel als aan de hoedanigheid van het brood, toe te schrijven. Algemeene regelen zijn op dit gebied nog niet voorhanden.

voor het gebruik van zemelhoudend meel pleit. De tarwe is bij plantaardig dieet hoofdzaak. Eerst in de tweede plaats komt de rogge, die wel is waar met de tarwe

vergeleken kan worden, maar toch niet geheel dezelfde samenstelling aanwijst en althans andere eigenschappen bezit. Bovendien is de rogge rijker aan onverteerbare celstof. Intusschen mag niet over het hoofd gezien worden, dat het wezen der eiwitstoffen, zoowel van de tarwe als van de rogge, nog niet voldoende opgehelderd is en daarom aan de persoonlijke ervaring veel speelruimte overgelaten mag worden. Naast deze beide graansoorten treedt de gerst op den voorgrond, die met de haver groote beteekenis voor de voeding heeft. Haver is rijk aan plantenlijm en legumin en wordt vooral om haar aanzienlijk gehalte aan zwavel geschat. Maïs en boekweit vullen deze spijslijst aan. De waarde van rijst als gezond, gemakkelijk verteerbaar en welsmakend voedingsmiddel is voldoende bekend, zoodat alleen nog maar de leguminosen met een enkel woord besproken moeten worden.

De leguminosen onderscheiden zich door hun aanzienlijk gehalte aan eiwit en chemische zouten en zouden daarom voor het vegetarisch dieet van zeer groote beteekenis zijn, indien zij de voedingsstoffen niet zoodanig geconcentreerd bevatten, dat zij, niettegenstaande de groote menigte water, die zij bij de bereiding opnemen, niet in groote hoeveelheden gebruikt kunnen worden en niet dagelijks te genieten zijn. Met andere spijzen bereid, is het gebruik echter zeer aan te bevelen; alsdan verhoogen zij het voedingsgehalte van vele gerechten. Zóó kan erwten-, boonen- en linzenmeel in menig geval in plaats van aardappelmeel dienst doen; zóó is dit meel bij de bereiding van vele soepen en meelspijzen van groote waarde. Eigenaardig is het, dat Pythagoras met den vleeschkost het gebruik der leguminosen en van het zout verbood, en het is tot nog toe niet gelukt, daarvoor eene verklaring te vinden.

Bij den plantenkost moeten wij in het oog houden: 1°. dat, met uitzondering der brood- en peulvruchten, de plantaardige voedingsmiddelen betrekkelijk arm aan eiwit en daarentegen rijk aan koolhydraten en water zijn; 2°. dat hun gebruik eene bereiding vooronderstelt, die eerst op een zekeren trap van beschaving mogelijk is; 3°. dat het bij de bereiding op de fijne verdeeling der cellen aankomt, om een hoogen graad van verteerbaarheid te verkrijgen; 4°. dat uiterst zelden ongunstige verschijnselen na het gebruik van plantaardig voedsel waar te nemen zijn; 5°. dat zij, bij alle omzettingen en chemische processen, aan geene verrotting onderworpen zijn of voor de gezondheid schadelijke giften vormen, zoodat zij het organisme met eenvoudige middelen tot een normalen toestand van geregelde ontwikkeling brengen.

De meeste menschelijke organen en weefsels dragen een stabiel karakter en behoeven geene snelle stofwisseling te ondergaan. Daar nu de voeding hierop veel invloed uitoefent, zoo is eene op prikkeling of snelle stofwisseling berekende voeding geenszins in overeenstemming te brengen met de wetten der gezondheid. Maar in hoever kan nu uit de eigenschappen van het graan en het zemelhoudend meel voordeel getrokken worden voor het brood?

De bereiding van brood, volgens de algemeen gebruikelijke methode, is deze: het meel wordt onder toevoeging van water of melk tot een deeg gekneed, nadat het ter verbetering van den smaak met een weinig steenzout en ter bewerking van de zoogenaamde suikergisting met gist of zuurdeeg voorzien is. Bij de suikergisting ontstaat o.a. koolzuur; dit gas doet het deeg opzwellen en maakt het los en sponsachtig. Daarna wordt het in den bakoven, bij eene temperatuur van 250-300° C, gebakken. In de eerste plaats zal het aldus verkregen brood rijker aan water zijn en in de tweede plaats door de gisting aan suikergehalte verloren hebben, omdat daarvan ter vorming van het koolzuur bij het rijzen eene zekere hoeveelheid verbruikt is. De gist splijt toch de suiker in alcohol en koolzuur, waarvan de alcohol grootendeels vervluchtigt en het koolzuur bij het bakken ontwijkt. Het doel dezer bewerking is: het brood verteerbaarder te maken en de vermenging met speeksel bij het kauwen in de mondholte te vergemakkelijken. Zonder ons verder om de bijzonderheden van het mengen te bekommeren en zonder de verschillende bakmethoden toe te lichten, bepalen wij er ons toe, op den voorgrond te plaatsen, dat de bestanddeelen van het meel in hoofdzaak in het brood weer te vinden zijn. Een deel van het zetmeel is in water oplosbaar geworden; een ander deel is in dextrin omgezet, en nog een ander deel is in eigenaardige omzettingsproducten, assamar genoemd, veranderd. De stikstofhoudende stoffen zijn ten deele gewijzigd: het plantenlijm en het plantencaseïn zijn nog voorhanden; het albumin is door de hooge temperatuur gecoaguleerd en onoplosbaar, en het fibrin heeft zich zoo innig met het opgezwollen zetmeel verbonden, dat beiden niet meer van elkander te scheiden zijn. Het watergehalte hangt af van de hoedanigheid van het meel en stijgt, volgens de analyse van Fehling, voor Wurtemberg tot op 44,3%. De suikergisting heeft voorts een verlies van 2% van het meelgewicht veroorzaakt. Aangenomen wordt, dat 100 Kg. tarwemeel gemiddeld 125 tot 130 Kg. brood leveren. Engelsche bakkers rekenen op 128 Kg. brood van 100 Kg. meel. Bevatte het meel nu 14% water en bedroeg het stofverlies door de gisting 2%, zoo moet dit brood van 128 Kg. 34,4% water aanwijzen. Het Fransche brood bevat 34,1 tot 34,9% water en Rivot geeft op, dat men in Parijs uit 100 Kg. meel met 17% watergehalte 125-135 Kg. brood bakt.

Het Grahambrood wordt mede op verschillende wijze gebakken. De eenvoudigste en doelmatigste methode is deze: het graan wordt eerst gezuiverd, gewasschen en zorgvuldig gemalen. De gemalen korrels worden met kokend water aangemengd en zonder toevoeging van zout en gist tot een deeg gekneed. Dit deeg wordt onmiddellijk tot brooden gevormd en bij gelijkmatige hitte direct gebakken. Dit brood heeft het aroma van het graan behouden, bevat alle voedingsstoffen in onverminderde hoeveelheid en is even welsmakend als gezond, zoodat het in elk opzicht de voorkeur verdient. Ik geef hier de voorkeur aan een

Bosnisch recept en laat de overige methoden van bereiding achterwege, daar de persoonlijke ondervinding mij geleerd heeft, dat op de aangegeven wijze ook in den gewonen keukenhaard brood van uitstekende hoedanigheid verkregen wordt. Het graan mag niet geruimen tijd vóór het bakken gemalen worden, en de kunst ligt in het mengen en kneden; het is niet goed, graan van versch bemesten grond te nemen. Goed gekneed en gebakken Grahambrood is wekenlang te bewaren, zonder dat het daardoor aan smaak verliest.

Dr. Klencke zegt te recht in zijne *Naturwissenschaft,* dat het ongebuild meel dezelfde voedende kracht bezit als de graankorrels, terwijl de bloem van meel het grootste deel daarvan verloren heeft. Het ideaal der maalkunst is dan ook sedert jaren daarop gericht, het graan zóó te malen, dat alleen de buitenste schil van de korrels afgezonderd kan worden, om het overige voor de bereiding van het 'zoete brood' te gebruiken(*). De Fransche chemici bevestigden reeds voor geruimen tijd het feit, dat de tarwezemelen eene oplossende werking op het meel of brood bezitten; zij bevatten een ferment, het cerealin, dat in tegenwoordigheid van water, bij hoogere temperatuur, langzaam het zetmeel in suiker verandert en zoo de verteerbaarheid direct bevordert. Theoretisch zou men moeten denken, dat de zemelen, door de aanwezigheid der dikke celwanden, de maag moesten bezwaren. De practijk heeft echter het tegenovergestelde aangetoond en vele geneesheeren maken er gebruik van, om de spijsverteringsorganen weder in orde te brengen. Gezonden versterken bij regelmatig gebruik de ingewanden zoozeer, dat zij ook het ongebuild roggebrood kunnen genieten, zonder over onvoldoende utiliseering te klagen.

Millon in Parijs wilde een mengsel van zemelen en zetmeel in broodvorm invoeren en Payen nam daarmede in de ziekenhuizen proeven. Ook in Engeland ijverden vele geneeskundigen voor de invoering en aldaar ontstond zelfs een bond, waarbij zich aanstonds 50 bakkers aansloten, om dit brood te verspreiden. Dr. William Brinton vestigde er de aandacht op als voeding voor gevangenen en voor de min gegoede klasse; Dr. Richardson noemde hen, waarmede proeven genomen waren, de gezondste klasse der Engelsche maatschappij; Dr. Nicholls zag in eene hervorming van het dieet, met dit brood als grondslag der voeding, het beste middel ter bestrijding der dronkenschap; de opmerkzaamheid der Engelsche regeering werd hierop gevestigd. In Duitschland is dit brood thans in de meeste steden te verkrijgen en zijn vele geneeskundigen met het gebruik ingenomen.

(*) Mozes beval, brood te bakken zonder zout en zuurdeeg, gelijk het in die dagen steeds geschiedde, uit ongebuild meel. Wordt tegenwoordig daarvan afgeweken en bloem van meel genomen, zoo ligt daarin eene wijziging der oorspronkelijke voorschriften. Velen noemen de Israelietische ongezuurde brooden geen eigenlijk brood en streng genomen zou dan ook het Grahambrood buiten de termen vallen, hoewel het los is, gemakkelijk gekauwd en rijkelijk met speeksel gemengd kan worden. Zulke fijne onderscheidingen beteekenen echter weinig.

Ook in Amsterdam, Beverwijk en 's-Gravenhage wordt zoogenaamd Grahambrood gebakken. En toch vindt het Grahambrood zeer langzaam ingang.

Geen wonder, want hoe eenvoudig de bereiding er ook uitziet, zelden bekomt men een werkelijk goed en op den duur genietbaar Grahambrood. Daarbij is de prijs gewoonlijk veel te hoog en staat niet in verhouding tot dien van het graan en den arbeid der bewerking. Uit eigen ondervinding kan ik getuigen, dat ik van circa 30 soorten ternauwernood één enkele aanbevelenswaardige qualiteit aangetroffen heb. Nu eens worden zemelen onder het meel gemengd en dit mengsel levert alsdan een hard en smakeloos brood; dan weder zijn verschillende soorten onder elkander geworpen en is het product strooachtig, duf en zonder aroma; kortom, gelijk in vroeger dagen komt het erop aan, dergelijke zaken in huis te maken en geene handelswaar, waarvan noch de herkomst, noch de bereidingswijze meer te controleeren is, te genieten. De smaakorganen van den vegetarianer worden gewoonlijk veredeld, hetzij omdat hij bij de keus der spijzen op eene eenvoudige samenstelling in de beste hoedanigheid let; hetzij omdat hij, ten gevolge der matigheid, zijne spijsverteringsorganen noch overlaadt, noch aan de nadeelen der verrottingsprocessen blootstelt; hetzij omdat hij in het algemeen gezonder is en daarom kieskeuriger wordt. De beste wijnproever is, zooals bekend, niet de beste wijndrinker, en zoo is het op elk gebied.

Er bestaat geen welsmakender product dan de tarwe van goeden, niet uitgemergeld en en niet versch bemesten grond, gegroeid in een goed klimaat.

Naast het Grahambrood komt het Grahamgebak in aanmerking, bereid uit gemalen graankorrels, die met melk, rozijnen en één ei gekneed zijn, om daarna direct gebakken te worden.

Zonder het voor zeer welvoorziene tafels berekend vegetariaansch kookboek van Ottilie Ebmeier te raadplegen, dat door Dr. Dock met de ontwikkeling der gezondheidsvoorschriften ingeleid is en niet minder dan 1354 keukenrecepten aan te bieden heeft, kan zich overigens ieder gemakkelijk van den rijkdom der plantenwereld overtuigen. Er is geene stof, die niet hare weerga op plantaardig gebied vindt. Maar de wetenschap der keuken behoeft ons hier niet bezig te houden.

De voedende kracht der zemelen is door alle autoriteiten erkend en alleen over het nut van zemelhoudend brood bestaat verschil. Wanneer theorie en practijk hierbij met elkander in botsing komen, mogen wij niet vergeten, dat er nog te veel in de physiologische wetenschap onopgehelderd en onverklaard is, om niet te kunnen aannemen, dat de tijd hieromtrent ook meer licht zal verspreiden.

Toen Copernicus zijn wereldsysteem ontwikkelde, schudden alle wijzen de achtbare hoofden: ‘De tijd zal het ophelderen’, was het antwoord.

‘In alles, wat blinkt, is vuur’, zeide Newton. ‘Hoe? ook in het water? De tijd zal het ophelderen.’

Hetzelfde geldt ten opzichte van onze zedelijke voorstellingen; hetzelfde geldt voor vele psychologische en physiologische vragen.

Nog één punt blijft ons bij de broodvraag over.

Op 1000 gewichtsdeelen tarwe komen 135 eiwitstoffen; in het meel zijn er 127 overgebleven en in het brood nog maar 90 voorhanden. Niet minder dan ⅓ gaat alzoo bij de bereiding verloren en moet het organisme ontberen.

Moge nu ook al, door de verbeterde methode van Mége-Mouriéz, in plaats van 70-73% reeds 84% van het graan in het meel overgaan en moge hij ook al uit 100 pond 112 pond brood bakken, zoo blijft het verlies toch nog aanzienlijk genoeg. Deze verkwisting van voedingsmiddelen moet gewraakt worden; dit alleen rechtvaardigt reeds het streven der vegetarianers, om de spijslijst op de graankorrel in haar geheel te doen rusten. Dit beginsel past hij toe op alle graangewassen en peulvruchten.

Enkele vorschers zijn tot dit inzicht gekomen, maar achten het brood als basis der voeding een te weinig geconcentreerd voedingsmiddel en willen daarom leguminosenmeel met ongebuild meel mengen en in broodvorm bakken. Langs dezen weg hopen zij de juiste physiologische voedingsformule te vinden. Meer dan eene hypothese is dit niet en op practisch gebied is daarmede nog niets bereikt.

Sluiten wij dit overzicht met eene kleine vergelijkende tabel der voornaamste voedingsmiddelen, aan C. Vogt's *Physiologische Briefe* ontleend:

Op 1000 gewichtsdeelen.	**Water.**	**Eiwit.**	**Vet.**	**Koolhydraten.**
Dierlijk.				
Kaas	368,59	334,65	242,63	-
Ei (dooier)	523,83	163,62	291,58	-
Eiwit	841,04	117,60	-	-
Lamsvleesch	727,-	220,-	27,49	-
Ossenvleesch	733,93	174,63	28,69	-
Zalm	763,69	153,02	47,88	-
Koemelk	857,05	54,04	43,05	40,37
Vrouwenmelk	885,66	28,11	35,64	48,17
Hoen	762,19	196,29	14,23	-
Plantaardig.				
Linzen	113,18	264,94	24,01	559,05
Erwten	145,04	223,52	19,66	526,63
Tarwe	129,94	{ 135,37	18,54	663,80
Tarwemeel	124,81	{ 127,07	12,24	723,13
Wittebrood	431,91	{ 89,88	18,54	470,05
Rogge	138,73	107,49	21,09	668,45

Haver	108,81	90,43	39,90	618,43
Gerst	144,82	122,65	26,31	582,19
Maïs	120,14	79,14	48,37	679,75
Boekweit	146,31	77,77	1,02	507,28
Kastanjes	537,14	44,61	8,73	356,51
Aardappelen	727,46	13,23	1,56	173,30

Lavater zegt in zijne *Aphorismen über den Menschen*: ‘Houdt dien mensch op tien pas afstands, die bij zijne maaltijden geen brood geniet’, en hoe vreemd dit ook moge klinken, zoo ligt daarin toch eene groote kern van waarheid. Het al of niet gebruik van het voedingsmiddel der beschaving is geene onverschillige zaak. Schrikt men nu voor het brood uit ongebuild meel terug, omdat de celstof onverteerbaar is en derhalve ballast zou zijn, dan behoeven wij nog niet eens op de proeven van Weiske te wijzen, die de verteerbaarheid van celstof bij uitsluitend plantaardig voedsel, althans wat het grootste gedeelte betreft, aantoonen. Ademen wij niet met de lucht ¾ stikstofballast in? Heeft niet juist de celstof een gunstigen invloed op de spijsvertering, al speelt zij slechts eene mechanische rol in het spijskanaal? Tegenover het verwijt, dat het brood als d e voeding bij uitnemendheid te eenvoudig is, geldt een zeer kort antwoord.

Wanneer de mensch zijne behoeften, zijne ziekten, zijn moreel en physiek verval in aanmerking wilde nemen, hoeveel reden heeft hij dan niet, om tot den eenvoud terug te keeren. In plaats daarvan geeft hij zich over aan ijdele wenschen en begeerten, en hoe zwakker hij zich inwendig voelt, hoe meer gedruisch hij in de maatschappij maakt. Hij denkt, dat de aarde aan hem toebehoort, en toch kan hij slechts een klein plekje bewonen. Hij denkt zich heer der schepping en gaat toch gebukt onder den indruk van het oogenblik, onder het juk van toevallige omstandigheden, aanbidt de gewoonte en plaatst de leer van het genot op den troon, en omdat het geweten niet geheel tot zwijgen te brengen is, kan hij den tegenstander niet dulden en tracht hem op elke mogelijke wijze te verdringen.

De physiologen onderscheiden de voedingsstoffen in chemischen zin van de voedingsmiddelen in practischen zin, en beiden worden eerst door opzuiging tot werkelijke voeding. Op den duur worden alle voedingsstoffen ongeschikt voor eene normale voeding, indien zij niet met andere stoffen genoten worden, die haar welsmakender maken. Deze laatsten behooren nu onder de rubriek specerijen te huis, maar dezen zijn te onderscheiden in natuurlijke en kunstmatige. In dezen zin kunnen ook de vruchten tot de specerijen gerekend worden; zij zijn in de meest verschillende vormen de onmisbare aanvulling der vegetariaansche spijslijst.

De vruchten dienen veelal tot drank; zij zijn buitendien rijk aan chemische zouten met zoogenaamde organische zuren, die de spijsvertering bevorderen en gunstig op het organisme werken. Zij zijn voor de natuurlijke leefwijze onontbeerlijk. Vele groenten zijn om gelijke eigenschappen van hooge waarde. De keus is geenszins altijd even gemakkelijk, daar er zeker verband tusschen bepaalde voedingsmiddelen en bepaalde vruchten of vrucht- en plantenzuren bestaat. De studie der natuur, eigen ervaring en een opmerkzaam oog voor de schatten der aarde zijn ertoe noodig, om niet mis te tasten. Dwalingen

moeten niet afschrikken, om steeds weder opnieuw te zoeken naar de doelmatigste verbinding en te onderzoeken, wat het organisme individueel in zijne ontwikkeling begunstigt.

Het uitgangspunt van den vegetarianer bij de voeding is, om kort te gaan, het brood. Hij geeft de voorkeur aan tarwebrood en voegt daaraan toe alle gerechten uit meelvruchten, hetzij tarwe, rogge, gerst, haver, maïs, boekweit, enz., hetzij leguminosen. Onmiddellijk aan het brood sluiten zich aan: de rijst, verschillende eiwitrijke plantenstoffen, enz. Daarnaast komen de olierijke en ook aan voedende stoffen niet arme noten, hazelnoten, amandelen, enz. De groenten verrijken zijne tafel ter wille van enkele voedende stoffen, meer echter nog ter wille der chemische zouten. Eindelijk staan de vruchten geheel bij hem op den voorgrond. De natuur is zóó rijk, dat voor elk jaargetijde, voor elk klimaat, voor elke behoefte de grootste afwisseling bestaat.

Het gebruik van vleesch roept nu de behoefte aan kunstmatige prikkeling te voorschijn, maar zijn niet de middelen ter vermeerdering van het valsch genot met de werking van de zweep te vergelijken, die het paard tot grootere krachtsuitgave aanspoort, zonder daarvoor nieuwe krachten in de plaats te geven? Alcohol, koffie, thee, enz. vermeerderen niet de hoeveelheid lichaamsstof en overprikkelen alleen de zenuwen, waardoor het gevoel ontstaat, meer te kunnen volbrengen. Zij verminderen niet de hoeveelheid benoodigd voedsel en voldoen aan geene natuurlijke behoefte; zij dragen er alleen toe bij, om de krachten sneller uit te geven, dan de natuur gedoogt. Wanneer Montesquieu gewaagt van lieden, die zich hoofdzakelijk van vleesch in verbinding met kunstmatig prikkelende kruiden voedden en daarvan sterk werden, maar in hun 40ste tot 50ste levensjaar geheel versleten waren, dan is dit toe te schrijven aan het prikkelend dieet.

Algemeen erkend wordt, dat het vleesch door zeer vele anomaliën gekenmerkt is, die op de gezondheid ongunstig werken. In de eerste plaats geldt dit ten opzichte der vele abnormiteiten, die door bepaalde lichaamstoestanden en ziekten van het vee te voorschijn geroepen zijn. Zij veranderen de eigenschappen van het vleesch en stellen den mensch aan verscheiden gevaren bloot. Voorzichtig is men dan ook reeds bij het gebruik van zeer jonge dieren of van de zoodanigen, die aan locale ongesteldheden of aan daardoor te voorschijn geroepen afwijkingen van den normalen toestand geleden hebben en vóór de uitputting geslacht werden. Verwerpelijk acht men het vleesch van dieren, die aan eenige ziekte gestorven zijn, of op het punt stonden te sterven, of aan oververmoeidheid en uitputting te gronde gingen. Schadelijk is het vleesch van dieren, die aan parasieten van verschillenden aard huisvesting verleenden. Gevaarlijk is het vleesch van dieren, die aan overerfelijke ziekten lijden of geleden hebben; weinig aanbevelenswaardig is het vleesch van dieren, die hetzij geneeskundige giften, hetzij voedings-

giften, enz. in zich opgenomen hebben, waarvan sporen in de bloedrijke organen voorkomen. De meerdere of mindere mate van anomalie is moeilijk te onderscheiden, en zoo is het vleeschgebruik uit den aard der zaak steeds met een groot risico verbonden. Het is een algemeen bekend geheim, dat de vetmesting abnormiteiten in de hand werkt en de eigenschappen van het vleesch wijzigt; het is tevens bekend, dat longziekten zeer verbreid zijn onder het vee; het is evenzeer bekend, dat het vee zelden den natuurlijken dood sterft en gewoonlijk bijtijds geslacht wordt, om de financieele voordeelen niet op te offeren. Bij de beste contrôle en de nauwkeurigste voorschriften blijven al deze nadeelen bestaan, en wanneer wij bedenken, dat het vee in onzen tijd evenmin eene normale gezondheid geniet als de mensch, dan liggen de gevolgtrekkingen van sanitair standpunt voor de hand.

Mozes kon het plantaardig dieet bij zijn volk niet doorzetten en duldde dientengevolge het vleeschgebruik, maar hij zocht gelijktijdig zoovele beperkingen vast te stellen, dat daaruit voldoende blijkt, hoe schadelijk de vleeschvoeding door hem geacht werd. De Israëlietische spijswetten zijn nog heden van groote waarde, zoodat van geneeskundige zijde in Engeland de vraag opgeworpen werd, of zij niet ook in de algemeene maatschappij toe te passen zouden zijn. Aan deze voorschriften wordt het o.a. toegeschreven, dat in de White-chapel-High-street te Londen de Israëlietische bevolking van verschillende epidemische en longziekten verschoond blijft, die voor de Christelijke bevolking in dezelfde straat eene bron van lijden en beproeving zijn. Mozes duldde het vleesch als voeding, omdat het volk het gebruik niet wilde laten, maar zocht de nadeelige werking tot een minimum te beperken; onze tijd daarentegen is in vleesch-enthousiasme bevangen en brengt daaraan zware offers.

Professor Leonhardt geeft in zijn *Veterinarwesen und Thierschutz* een merkwaardig voorbeeld van de overdraging van ziekten. De kippen van den vleeschcontroleur in het abattoir te Bockenheim stierven aan de longziekte en bij onderzoek bleek, dat zij haar voedsel onder de afvallen van longziek vee opgezocht hadden. Later genomen proeven bevestigden dit feit. Wanneer wij bedenken, dat het bewezen is, dat zelfs typhus direct van een paard op een mensch overgebracht wordt, dan kunnen dergelijke verschijnselen niemand verwonderen.

Afgescheiden van deze gevaren moet steeds bedacht worden, dat het vleesch van dierlijke lichamen komt, waarin bij het slachten nog het spijsverteringsproces aan den gang was en waar nog verschillende secretiën in de organen bewaard weerden, die eerst later ter af- en uitscheiding geschikt worden. Deze stoffen hebben voor de voeding geene waarde en werken op het menschelijk organisme niet gunstig. Zij dragen er echter evenmin toe bij, om het vleesch smakelijker te maken.

Het vleesch staat voorts zeer snel aan verrotting bloot, en de waarde

der chemische middelen ter conserveering, enz. mogen wij geenszins zoo hoog schatten, als veelal geschiedt.

Wat verder het vleesch voor de voeding minder geschikt maakt, is de kunstmatige prikkeling der zenuwen. Deze prikkeling roept veelal gelijke verschijnselen te voorschijn als kunstmatige kruiden, als wijn, bier, thee, koffie, enz., n.l. het gevoel van kracht, zonder dat kracht voortgebracht is. Het is alweder de zweep, die het paard tot grootere krachtsuitgave aanspoort. De mensch wordt de slaaf van kunstmatige behoeften, die het gezonde lichaam niet noodig heeft, en gaat aan die eigenschap te gronde. Ontbreekt één enkele maal aan tafel de gewone prikkeling, dan voelt hij zich mat, leeg en onbehaaglijk; hij schrijft dit toe aan den plantenkost en noemt deze ongeschikt, om tot den arbeid in staat te stellen; hij spreekt van gemis van arbeidsenergie en keert snel tot de oude leefwijze terug. Eerst wanneer hij den moed bezit, op den duur de prikkelingen te vermijden, voelt hij, dat hij de spankracht niet alleen behouden, maar ook gesterkt heeft, en ziet hij zijne vroegere dwaling in.

Vooral op kinderen werkt de vleeschkost nadeelig en verhindert de harmonische ontwikkeling. Er ontstaat namelijk disharmonie tusschen de zinnelijke en de moreele natuur, want het is proefondervindelijk geconstateerd, dat de geslachtsdriften door de op vleesch gebaseerde leefwijze te vroeg gewekt en onnatuurlijk geprikkeld worden. Het gebruik van scherpe specerijen, sterke dranken, enz. verhoogt die prikkeling nog, en voor hen, die het zedelijk gehalte willen verbeteren, is deze vraag van buitengewoon belang(*).

Met het vleeschdieet staat in onmiddellijk verband de neiging tot verschillende ziekten, o.a. jicht, nierziekte, enz. Hoewel de meeste geneesheeren van het vegetarianisme niets willen weten, treden nu en dan enkele autoriteiten tegen het vleeschgebruik op en prediken den eenvoud. Zóó ontraadt Joussett te Parijs in *l'Art médicale* het gebruik der zoogenaamde ‘roborantia en tonica’ in den kost en in de medicijnen, om ten slotte ‘het mager régime’ aan te bevelen bij de behandeling der kachexie en tuberculose; zóó verwerpt Regnault te Rennes in de *Revue Thérapeutique* de voeding met wijn, vleesch en andere prikkelende voedingsmiddelen, om daarvoor melk, brood van ongebuild meel, groenten en ooft in de plaats te stellen; zóó verwerpt Jussieu in *l'Élément de médecine pratique* den gemengden kost bij tuberculose en maakt met gunstig gevolg gebruik van plantaardige voeding en zeer geringe hoeveelheden medicijnen. Professor Carrière sluit vleesch uit bij de behandeling van bloedarmoede, tuberculose, enz.

(*) Victor Hugo zegt niet oneigenaardig in zijne Shakespearestudiën: ‘De buik heeft voor de menschheid eene schrikbarende beteekenis; hij stoort elk oogenblik het natuurlijk evenwicht tusschen lichaam en ziel; hij vult de geschiedenis; hij is voor bijna alle misdaden verantwoordelijk; hij dient der ondeugd als toevoeringsbuis.’ Hieraan voegt hij nog toe: ‘De slang is i n den mensch; het zijn de ingewanden; zij verleiden verraden en straffen.’

en werkt met plantenkost in verbinding met ooft. Claude wijst op de betrekkelijk geringe resultaten, te Davos, Méran, Nizza en Caïro verkregen, en is voor het mager régime. Alle autoriteiten zijn het daarover eens, dat de ‘magere kost’ gaarne genomen wordt, steeds eetlust opwekt, goed verteert en zeer gunstig op den zenuwtoestand werkt. Esmarch in Kiel en Beneke in Marburg pasten den ‘eiwitarmen kost’ toe op de kanker-, lever- en nierenlijders en Dr. Von Dühring bestreed daarmede de suikerziekte. Bij klierziekte, vele oogziekten, enz. is dit dieet met gunstig gevolg in toepassing gebracht. Er blijkt hieruit voldoende, dat de zaak overweging verdient. De toepassing is bij zieken natuurlijk eene andere.

Boerhave verlangt voor den gezonden mensch: ‘een open lijf, een koel hoofd en warme voeten’. Men neme de proef met de natuurlijke leefwijze, èn wat de voeding èn wat de levensgewoonten en gebruiken betreft, en men zal zich in het bezit van deze eigenschappen verheugen.

Ook bij melk moet met menige anomalie gerekend worden. De aanwezigheid van schadelijke stoffen in de voeding der melkgevende koeien, de gebruikmaking van chemische giften bij de geneeskundige behandeling van het vee, locale of algemeene ziekten en de menging met nadeelige zelfstandigheden maken de melk tot een weinig verkieslijk voedingsmiddel, indien er geene gelegenheid bestaat, de scherpste contrôle uit te oefenen.

In Parijs en omgeving bestaat de gewoonte, de koeien gedurende het geheele jaar op stal te laten staan en door middel van een daartoe systematisch vastgesteld voedingssysteem op eene buitengewoon sterke melkproductie te werken. Als voornaamst voedingsmiddel worden de afvallen uit de mouterijen gebruikt; dit is goedkoop en begunstigt in hooge mate de melkafscheiding. Maar na zeven of acht maanden openbaart zich bij het aldus behandeld vee longtering en om niets te verliezen, geleidt men de tuberculose dieren ter slachtbank. Dr. Girard wees op de gevolgen, wanneer zulke melk aan kinderen gegeven wordt, en constateerde directe overbrenging der tuberculose van het dier op den mensch. Deze melk is natuurlijk dun, weinig voedzaam en slecht verteerbaar. Wordt het vee met de producten van bierbrouwerijen, aardappelstokerijen en mouterijen gevoed, dan is de melk schadelijk voor de gezondheid. Eveneens is dit het geval, indien het vee langs geneeskundigen weg jod, antimonium, arsenicum, kwikzilververbindingen, phenol, salicylzuur, alkaloïden en organische giften in zich opgenomen heeft. Hetzelfde geldt, indien het vee pootrapen, raapkoeken, zieke aardappelen, enz. krijgt. Bekend genoeg zijn de vele vergiftigingen ten gevolge van het gebruik van melk. Infectieuze en contagieuze ziekten van het vee veranderen de eigenschappen van de melk, en wordt deze melk of worden de uit haar bereide producten gebruikt, dan is aansteking waarschijnlijk. Geconstateerd werd de overdraging van typhus,

tuberculose, enz. Niet minder gevaarlijk is de aanwezigheid van microcosmen of parasitaire organismen in de melk, waardoor zij zelfs diphteritis, roodvonk, enz. overplant. Eindelijk is de melk veelal aan een verrottingsproces onderworpen en kan het optreden van melk- en boterzuur in groote hoeveelheden schadelijk werken. Er zijn tegen deze euvelen vele maatregelen genomen, maar opgeheven zijn daardoor de bezwaren nog geenszins, vooral in een tijd, die zoo rijk is aan middelen ter vervalsching; die het bedrog op even industrieele als geniale wijze uitoefent en niets heilig acht.

Op zichzelf kan er echter tegen het gebruik van melk geen bezwaar bestaan. Immers, zij is de natuurlijke voeding van het kind! De ondervinding bewees, dat zij in alle levensomstandigheden ter voeding bruikbaar is. Voor zwakke personen of bij zittende leefwijze is een melk- en plantendieet te verkiezen boven een vleesch- en groentendieet. Toch is zij niet de natuurlijke spijs voor den volwassene, die andere eischen aan zijn spijsverteringskanaal moet stellen; die over geheel ontwikkelde organen beschikt en andere functiën te verrichten heeft. Wat de melk voor het kind is, is het brood voor den volwassene.

Sylvester Graham acht het gebruik der melk onnoodig. Gleizés zegt in zijn *Thalysie*, dat de melk niet als dierlijke stof te beschouwen is. Hij beroept zich op de onderzoekingen van Turpin, om te beweren, dat de zure gisting, waaraan de melk onderworpen is, niet verschilt van het gistingsproces, waaraan alle plantenstoffen blootstaan, ja, dat zelfs de melk het karakter der planten aanneemt. Zoo komt hij ertoe, om de stofdeeltjes der melk met een klein plantje te vergelijken, dat, nog niet ontwikkeld, het kiemkorreltje omsluit.

Van den Abbé Raynal, den schrijver der *Histoire philosophique des deux Indes,* is het bekend, dat hij levenslang uitsluitend van melk leefde en zich daarbij bij den sterksten hersenarbeid zeer wel bevond. Malouet, zijn vriend en geestverwant, maakte daarvan in zijne *Mémoires publiés par son petit-fils* 1874 meer in het bijzonder gewag. Hieruit zou voortvloeien, dat er geene algemeen geldende regelen voor de beste voeding op te stellen zijn en de individualiseering hoofdzaak is.

Is melk niet in strijd met de begrippen der natuurlijke leefwijze, dan zijn ook boter en kaas niet van de spijslijst uitgesloten. Boter is, wel is waar, slecht verteerbaar en kan in de meeste gevallen door spijsolie vervangen worden, en kaas levert vele bezwaren op, maar daarom staat het gebruik toch vrij. Professor Forster zegt, dat daar, waar melk en kaas genoten worden, het vleesch geheel op den achtergrond kan treden, en daarmede erkent een der eerste physiologen van onzen tijd, dat het niet noodig is, de dieren kunstmatig op te fokken en vet te mesten, om hen ter wille van onze voeding te dooden. Melk en vleesch zijn slecht met elkander te verbinden; melk en brood passen te zamen. Overigens kan men evengoed plantaardige melk, boter en

kaas maken(*). In China en Japan wordt uit de eitwitrijke 'soja hispida' kaas bereid; uit de eiwitrijke leguminosen kan het caseïn op gelijke wijze gewonnen worden; zij zijn tevens rijk aan vetten. Wanneer Dr. Klencke hen echter daarom 'de melk der plantenwereld' noemt, zoo ligt daarin eene overdrijving, die de begripsverwarring in de hand werkt en door geen vegetarianer onderscheiden wordt.

Bestaat er onder alle vegetarianers, ten opzichte der vleeschonthouding, eenheid, dit is niet het geval ten opzichte der onthouding van kruiden en voornamelijk van alcohol. De Engelsche vegetariaansche vereenigingen zijn meer anti-vleeschverbruiksvereenigingen dan vegetariaansche verbindingen, en ook elders wordt veelal meer gewicht gelegd op de vleeschonthouding dan op de nakoming der algemeene gezondheidsvoorschriften en der algemeene zedelijke plichten van den mensch. Valt het vleesch, dan moeten onvoorwaardelijk de narcotica volgen. Eduard Baltzer drukt dit standpunt zeer juist uit, door te zeggen: 'Aan de dierlijke wereld hare rechten te hergeven, terwijl men gelijktijdig de menschelijke natuur ontheiligt, komt mij noch moreel noch logisch voor.' De Engelsche vegetariaansche vereenigingen beweren, dat vleeschonthouding ook tot onthouding van sterke dranken leidt. De ervaring is daarmede in lijnrechten strijd. Geheele streken, die door dronkenschap geteisterd worden, zijn in hoofdzaak op plantenkost aangewezen; de bewoners, of liever de proletariërs, genieten echter daar onvoldoende hoeveelheden van onvoldoende hoedanigheid en in dat geval is het onverschillig, of vleesch- dan wel plantenkost gebruikt wordt want er moet alsdan in de meeste gevallen op de eene of andere wijze in het daardoor ontstane deficit voorzien worden. De beroepsdrinker verliest gaandeweg de neiging, om vaste spijzen tot zich te nemen. Aardappelkost wordt gewoonlijk verbonden met het gebruik van koffie en sterke dranken, als het ware, om den eiwithonger tijdelijk te onderdrukken. De vegetarianer moet met dezelfde energie tegen het vleeschgebruik als tegen dat van narcotica, onverschillig in welken vorm ook gereikt, opkomen, en dit werd vooral in Amerika ingezien; hij moet tevens tegen overwegenden aardappelkost zich verklaren, want plantenkost, die niet in de physiologische behoeften voorziet en het organisme niet kan ontwikkelen en volmaken, is verwerpelijk. Het proletariaat geeft ons een beeld, wat onvoldoende voeding, verbonden met neiging tot onzindelijkheid en verwerpelijke hartstochten, bij geringe ontwikkeling en gemis van opvoeding uit den mensch kan maken. Vele physiologen plaatsen tegenover den vleeschkost den aardappelkost en wijzen erop, hoe in Ierland personen gevonden worden, die per dag

(*) Op de tentoonstelling te Parijs in 1878 had Venezuela plantaardige melk van den *Brosinum* ingezonden. Volgens de analyse van Boussingault bestond deze uit:
vet 35, suiker 3, phosphaten, casein, albumin 4, water 58-100.
Bekend is voorts de plantaardige melk uit den *Palo di vaca* en uit den *Masaranduba.* Zij leveren mede kaas.

10 □ aardappelen verbruiken en toch tot geen ernstigen arbeid in staat zijn, en hoe daarvan geslachtsontaarding het gevolg is.

De uitersten ontmoeten elkander op dit gebied; het te veel en het te weinig nemen slechte gewoonten aan, en onder die bekleedt het gebruik van narcotica eene eerste plaats. Volstrekte matigheid kan hier alleen helpen.

Nog tegen het einde der middeleeuwen werd suiker bijna uitsluitend als geneesmiddel gebruikt; nog geene twee eeuwen bezit de koffie in Europa het burgerrecht; de tabak dagteekent evenzeer nog uit een niet zeer ver achter ons liggend tijdperk; de alcohol had reeds lang uitsluitend binnen de nauwe grenzen der apotheek gebannen moeten worden. Noch het coffeïn, noch het theïn, noch het nicotin, noch het creatin bezitten een ander doel, dan het zenuwgestel te prikkelen; zijn iets anders dan een vergif, dat veel overeenkomst met den alcohol heeft.

Eerst onder Lodewijk XIV hielden de koffie en de chocolade haar intocht in Frankrijk. De koffie was in 1644 door kooplieden uit Smyrna naar Marseille overgebracht, maar niemand verstond de bereiding. Soliman Aga, in 1669 Turksch gezant te Parijs, maakte het hof met dezen drank bekend en drie jaren later verrees het eerste koffiehuis in de Fransche hoofdstad, door den Armeniër Poschal opgericht. Vóór dien tijd gold koffie als eene curiositeit, waarmede reeds de kruisvaarders kennis maakten, zonder eraan te denken, dat zij genoten kon worden. Eens bij de voornamen in gebruik, verlangde ook het volk naar deze schadelijke vermeerdering der behoeften. Wat de tafels der grooten niet versierd heeft, wordt door het volk versmaad, en zelfs de aardappel moest eerst de vorstelijke wijding bekomen, alvorens anderen daarvan wilden eten.

Het ergst is het misbruik met den alcohol.

Graaf Zur Lippe noemt den brandewijn een wissel, getrokken op de gezondheid, die steeds weder geprolongeerd wordt, omdat hij bij gebrek aan middelen nooit ingetrokken kan worden. De drinker verteert het kapitaal en de renten; vandaar, dat het lichaam onvermijdelijk tot den ondergang gedoemd is. Alcohol geeft in geen enkel geval kracht; hij geeft evenmin eigenlijke warmte. Wanneer de drinker warmte meent te bespeuren, is dit niets anders dan eene verandering in de verdeeling van het bloed en het organisme; de huid wordt warmer, omdat meer bloed in de huidvaten treedt. Zoo wordt het gevoel van warmte opgewekt, terwijl feitelijk verlies van warmte ontstaat. De alcohol onderdrukt den eetlust en brengt stoornis in de spijsverteringsorganen teweeg; de drinker gaat lichamelijk en geestelijk achteruit. Hij graaft zijn eigen graf. Zijn zenuwgestel wordt door de bestendige prikkeling geheel ondermijnd; de zinnen lijden; eene bedenkelijke afscheiding van vet verzwakt de organen, en ten slottev olgen eene soort idiotisme en de dood. Om nu echter het matig gebruik te verdedigen,

voornamelijk van wijn en bier, wordt een omweg ingeslagen en het leven zonder deze prikkeling kleurloos genoemd. Waarom het leven echter juist kleur krijgt van sterke dranken, koffie, thee en andere narcotica, wordt in het midden gelaten; de gewoonte dient hier ter verontschuldiging. De grenzen, waarin zich de matigheid bewegen moet, zijn niet te bepalen. Prikkeling verlangt steeds weder prikkeling, en om het genot op den duur te bespeuren, moet de hoeveelheid in verhouding toenemen.

Wat de tabak en de alcohol voor de Europeanen zijn, is de opium voor de Chineezen, maar terwijl de meening der geleerden ten opzichte van het vleesch verdeeld is, zijn zij het over de nadeelen der sterke dranken eens. Het vleesch ligt echter tot nog toe buiten het bereik van ⅔ der menschheid; de sterke dranken daarentegen hebben de groote en toongevende meerderheid in banden geklonken.

Liebig houdt het gebruik van alcohol voor geheel ontbeerlijk; Donders gunt hem eene plaats in de vergifkast der apothekers; Virchow acht dit genot eene kunstmatige behoefte, die alleen door eene hervorming der maatschappij uit den weg te ruimen is; Brinton ziet in het gebruik eene vermindering der eigenschap, om aan den invloed der wisselende temperatuur voldoende weerstand te kunnen bieden, en acht de afschaffing in staat, tot de verlenging van den gemiddelden levensduur bij te dragen; Voit vergelijkt het gebruik van dergelijke zenuwprikkelende middelen met zweepslagen, die het afgematte dier tot eene laatste krachtsinspanning aansporen.

Mannen van beteekenis hadden daarom ook den moed, front te maken tegen dit misbruik. Lincoln bood de commissie, die hem zijne verkiezing tot president der Vereenigde Staten kwam mededeelen, in plaats van wijn water aan, zeggende: ‘Wij moeten de wenschen voor het behoud van onze gezondheid met den gezondsten drank, door God aan de menschheid gegeven, uitspreken. Het water is de eenige drank, dien ik ooit in mijn gezin toegelaten heb, en bij deze gelegenheid kan ik er geen afstand van doen. Het is het zuiverste brouwsel, dat Adam direct uit de bron schepte.’

De Kardinaal Manning, die zich door buitengewone arbeidsenergie onderscheidt, drinkt ook als gast nooit wijn en toost met mineraalwater.

De Great Western Railway Company geeft haar personeel havermeel en suiker als drank en heeft het gebruik van alcohol ten strengste verboden, daar de arbeiders zonder deze prikkeling veel meer arbeidsenergie ontwikkelen.

Sylvester Graham, Alcott en Trall, drie pionieren voor de natuurlijke leefwijze, openden den strijd tegen de slechte gewoonten en de vele misbruiken met de beweging tegen het gebruik van sterke dranken, en eerst later voegden zij de vleeschonthouding aan de drank- en narcotica-onthouding toe.

Eduard Baltzer, een kampioen voor het vegetarianisme in Duitschland, zegt, dat het hem moeilijk viel, zich van vleesch te onthouden, zoolang hij nog aan de narcotica vasthield. Toen hij echter de dieethervorming consequent toepaste, hield ook het verlangen naar prikkelingen op.

Daarin ligt het wezen van het vegetarianisme, dat een eenzijdig *nalaten* niet voldoende is, maar op een positief *handelen* ter verkrijging der harmonie tusschen lichaam en geest aangedrongen wordt.

Bij de toepassing van het dieet moet nog op iets gelet worden.

Het ware dwaasheid, te zeggen, dat de plantaardige voeding onvoorwaardelijk de ontwikkeling en volmaking der menschelijke natuur begunstigt, evenzeer als het dwaasheid is, te beweren, dat de gemengde kost er het meest toe bijdraagt, om het menschelijk geslacht te beschaven en tot volle ontwikkeling te brengen. De helden van het denken, de vaders der verhevenste godsdienstige en zedelijke voorstellingen, der diepzinnigste gedachten op het gebied van wetenschap en kunst putten hunne krachten uit plantaardige voedingsmiddelen; geniale uitvinders en ontwerpers van grootsche plannen, de edelste vertegenwoordigers der beschaving vonden kracht in den gemengden kost en wisten daarbij slechts tegen het ‘te veel’ en het ‘velerlei’ te waken. Uit het midden der meest verschillende richtingen en der tegenstrijdigste partijen kwamen stemmen te voorschijn, die de hooge waarde der plantenvoeding in een helder licht plaatsten, en evenzeer talenten van den eersten rang, die met den gemengden kost stonden en vielen. De ervaring heeft bewezen, dat de voedingsresultaten bij beide systemen niets te wenschen behoeven over te laten, en de gevolgtrekking daarvan moet zijn, dat de hoofdzaak niet gelegen is in hetgeen ter voeding dient, maar wel in de leefwijze, die uit de voeding voortvloeit. Het vooroordeel omtrent de noodzakelijkheid van den gemengden kost ontstond door de gewoonten der welvarende Europeanen; door het gemak, waarmede deze voeding te verkrijgen was; door de schijnbare voordeelen, die daarmede verbonden waren, en door de wetenschap in haar tegenwoordig bereikten trap van ontwikkeling breed uitgemeten werden. De Grieksche denkers onderscheidden zich door hunne buitengewone matigheid; door de geringe eischen, aan de materieele behoeften gesteld; door hunne wijze van beheersching van het stoffelijke, waardoor alles dienstbaar gemaakt kon worden aan hun geestelijk leven. Zij ontvingen den naam van bladeters en weinigeters en waren ten allen tijde onafhankelijk van de tafelgeneugten. Daardoor werd in de eerste plaats een toestand van normale gezondheid verkregen; dan ging daarmede eene grootere mate van persoonlijke vrijheid gepaard; voorts veroorzaakte dit eene ontlasting van zorgen, en eindelijk volgde daaruit een natuurlijk evenwicht tusschen het denken en handelen. In dien toestand treedt geene oververzadiging, geen eenzijdig zenuwleven, geene ziekelijke sen-

timentaliteit op; een hooger en edeler ideaal heeft de heerschappij aanvaard en de eenvoudige behoeften bewaren voor teleurstellingen, voor ontaarding en zedelijk verval. Die behoeften worden bevredigd, zonder in strijd te geraken met het wezen der liefde voor den naaste, zonder het beter en edeler gevoel in den mensch af te stompen.

Velen vouwen de handen, om voor de gave van het dagelijksch brood te danken, en laten daarbij den geur van het bloedig offer op de zinnen werken, zonder eraan te denken, hoe dit offer verkregen en wat daartoe opgelegd werd aan hen, die daartoe de hand moesten leenen. Genieten wil de mensch, zelf dooden echter niet.

Cato zegt: ‘Het is moeielijk, met buiken te spreken, die geene ooren hebben’, en Plutarchos voegt hieraan toe: ‘Het is zwaar, van den angel der vleeschelijke vreugde los te komen, die zich diep in onze zinnelijkheid ingehaakt heeft.’

Overreding zal op dit gebied niets baten; eigen overtuiging en eigen voorbeeld zijn de beste gidsen voor zichzelf en anderen.

(*Wordt vervolgd.*)

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Vorstengunst, door A.S.C. Wallis. Drie deelen. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
In de provincie, romantisch verhaal door Kuno. - Arnhem, J. Rinkes Jr.

Uit de praktijk. Herinneringen van een advokaat, door Ed. Swarth. - Dordrecht, J.P. Revers.
Na Emilie's dood. 't Wordt licht, door Catharina F. Van Rees. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Jane, realistische roman door J. Hendrik van Balen. - Tiel, H.C.A. Campagne en Zoon.
Overijselsche vertellingen door P. Heering. - Leiden, E.J. Brill.
Walchersche novellen van H.E. Beunke. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Uit het koopvaardijleven, door Petrus van Oort. - 's-Hertogenbosch, W.C. van Heusden.

De tweede roman, waarmede de welbekende gebruikster van den pseudoniem A.S.C. Wallis de Nederlandsche letterkunde heeft verrijkt, behoort tot de werken, welke men niet met eene bloote betuiging van waardeering of bewondering mag voorbijgaan. De schepper van een wezenlijk kunstwerk heeft recht op iets meer dan alledaagsche uitingen van goedkeuring en ingenomenheid; de beoordeelaar, die aan zulk een werk ten volle recht wil doen, behoort zijne uitspraak te motiveeren en de verdiensten en schoonheden van het boek in het licht te stellen. Een met redenen omkleed oordeel is verschuldigd, uit heuschheid jegens den schrijver van afgekeurd werk, uit eerbied jegens den schepper van een kunstproduct van hoogeren rang; alleen de welgeslaagde middelmatigheid heeft slechts op een kort, gunstig verslag aanspraak.

In deze drie deelen schildert de schrijfster het leven van den Zweedschen staatsman Göran Person, den gunsteling en raadsman eerst van Gustaaf Wasa, daarna van diens zoon Erik XIV. Wij ontmoeten hem eerst te Wittenberg, onder het gehoor van Melanchton, wiens aanbeveling aan den Koning van Zweden den jongen, eerzuchtigen dweper het verheven terrein van werkzaamheid opent, waarop hij al zijne denkbeelden verwezenlijkt, al zijne verwachtingen vervuld, al zijne idealen tot werkelijkheid gemaakt hoopt te zien. Verder wonen wij het bij, dat, na aanvankelijk schijnbaar welslagen, teleurstelling op teleurstelling den gunsteling zijne illusiën benemen, doch hoe hij niettemin tot

het laatste toe volhardt en langzamerhand door zijn streven naar het welbegrepen geluk zijns volks wordt medegesleept op den slechten weg der verfoeilijkste dwingelandij, om te vallen als het slachtoffer van den haat zijns volks tegen een wreed, krankzinnig vorst en diens vermeenden handlanger. Het zijn dus de lotgevallen van een bepaald persoon, in een aangewezen tijdvak der geschiedenis geplaatst, omgeven van personen, die de geschiedenis ons in hunne grootheid en tekortkomingen heeft leeren kennen. En toch hebben wij hier niet te doen met een eigenlijken historischen roman, met eene poging, om hetzij bepaalde historische personen te leeren kennen in hunne ware gedaante, in hun innerlijk bestaan en streven, hetzij een bepaald tijdvak der geschiedenis van een zeker volk aanschouwelijk te maken voor de nazaten, het leven en streven, de denkbeelden, wenschen, hartstochten van een gegeven menschengeslacht te doen gevoelen en begrijpen. Wij gelooven, dat de schrijfster het een zoomin als het ander heeft bedoeld, en kunnen dus de vragen laten rusten, of de door haar geschetste historische personen - Person zelf, Gustaaf Wasa, koning Erik - werkelijk met stipte getrouwheid zoo zijn voorgesteld, als de geschiedvorschers hen hebben leeren kennen; of de door haar ontwikkelde denkbeelden wel strooken met de begrippen en den geest der zestiende eeuw. Naar onze meening heeft Wallis alleen gezocht naar een tooneel, hoog genoeg boven het alledaagsche verheven, om daarop een groot, edel karakter te kunnen doen optreden, om een tragisch lot te ondergaan. Zij heeft dat gevonden in de geschiedenis van Zweden gedurende de eerste helft der zestiende eeuw, waarvan de voornaamste voorvallen getrouw in haar roman gevolgd zijn, al mag zich hare phantasie bij de bewerking in de bijzonderheden menige afwijking hebben veroorloofd. Dit is het recht van den romanschrijver; dat hij daar een ruim gebruik van maakt, mag hem alleen worden verweten, wanneer hij faalt in zijne onderneming, om eene hoog opgevatte karakterstudie te plaatsen in eene omgeving van bekende historische feiten en personen. Elk lezer van dezen roman nu zal erkennen, dat hier allerminst aanleiding tot verwijt bestaat. Al voert de schrijfster ons de hooge kringen van het Zweden der zestiende eeuw binnen, al brengt zij ons uitsluitend in aanraking met de mannen, die de geschiedenis hielpen maken van hun tijd, toch bemerken wij deze eenzijdige wijze van voorstelling, die in een wezenlijken historischen roman niet geduld zou mogen worden, ternauwernood, omdat de talentvolle karakterteekening van den held onze geheele aandacht in beslag neemt en dan ook het wezenlijk onderwerp is van het boek. Daarbij komt, dat de held zoo te zeggen binnen het bereik van den lezer staat Hij is geen engel of halfgod, levend in hoogere sferen, zoowel door de deugden, die hij bezit, als door de menschelijke zwakheden en gebreken, die hij mist, zoover boven het menschdom verheven, dat hij alleen door onze bewondering, niet door onze sympathie kan bevat worden.

De Göran Person van A.S.C. Wallis is een man, die aan groote deugden fouten paart en wiens grootste en zeldzame eigenschap, bezieling door een ideaal, waarnaar alle krachten van zijn rijk begaafden geest voortdurend heenstreven, wordt te niet gedaan door eene soort van maatschappelijke kleurenblindheid, die hem vele misgrepen doet begaan. Gelijk iederen uit de studeercel in het woelige leven geworpen geleerde ontbreken hem menschenkennis en tact, nog veiliger leidslieden op den levensweg dan geleerdheid en warmte van overtuiging. De jonge gunsteling en rechterhand van twee opvolgende Zweedsche koningen mist de echte staatsmansgave van menschen en zaken te doorzien en terstond het standpunt te kiezen, vanwaar hij beiden kan beheerschen en leiden. Hij ziet de menschen, met wie hij in aanraking komt, niet zooals zij zijn, maar zooals hij ze zien wil; gaan zij schijnbaar met hem denzelfden weg, dan begroet hij hen zonder verwijl als zijne bondgenooten en medestrijders; wijken zij kort of ver van zijne denkbeelden of opvattingen af, dan kan hij er slechts vijanden in zien, die hem in den weg staan. Het is zonder twijfel een edel en den krachtigen mensch waardig bestaan, rechtaf op zijn levensdoel toe te treden, vooral wanneer niet eigen geluk of roem alleen het doel is, maar de ontwikkeling en welvaart van eigen land; de staatsman echter, de practische staatsman, die meer en beter dan een dweper is, weet, dat zulk een eenzaam voorwaarts treden, zonder iemands hand te vatten, iemands steun te gebruiken, iemands diensten te werven, hoe vastberaden ook, in den regel op krachtverspilling uitloopt en het gevaar in zich heeft van een tot werkeloosheid of onvruchtbaarheid doemend isolement. Ook bij den held van *Vorstengunst* doen deze gevolgen zich voor; met al zijne bekwaamheid, met al zijne liefde voor zijn volk, met al zijne vastberadenheid vindt hij ten slotte nergens steun, zelfs niet bij hen, aan wier belangen hij zijn leven heeft gewijd; hij wordt alzoo, om staande te blijven, gedwongen, - en dit is wel het meest tragisch moment in zijne geschiedenis - de handlanger te worden van den krankzinnigen despoot, die zijn vaderland in- en uitwendig verwoestte, of althans tegenover het verbitterde volk en den mishandelden adel de verantwoordelijkheid van Erik's onzinnige gruweldaden te dragen.

Zooals we reeds opmerkten, zijn deze karaktertrekken van den hoofdpersoon van het verhaal de natuurlijke gevolgen van zijne opvoeding en omstandigheden. Hij heeft zijne eerste jeugd gesleten in de ruwe wildernissen van Dalecarlië, aan den schoot eener moeder, naar geestkracht en karakter meer man dan vrouw, die in een droevig en vreugdeloos bestaan heil zoekt voor het grievend leed, dat het leven haar heeft gebaard. Later is in de scholen der geleerdheid op dezen grondslag van eenzelvigheid het luchtkasteel der eerzucht gebouwd, maar den jongeling evenmin als in het arme Noorderland de kennis van het maatschappelijk leven en van het menschelijk hart ontsloten. Hij

treedt dus de wereld in - en nog wel de wereld van onwaarheid en veinzerij, die men het hofleven heet, - zonder eenige voorbereiding voor de practijk; met een warm hart wel is waar, vol vereering voor den vorst, wien hij zijn leven heeft toegewijd; met voornemens, even schoon als zijne verwachtingen, maar zonder eenigen zweem van de ervaring en menschenkennis, vereischt, om in de regeeringskringen zijne omgeving te beheerschen of te midden daarvan zichzelf te kunnen blijven. Daarenboven gaat hij gebukt onder de schande zijner afkomst, als de zoon van een priester en daarom in de oogen zijner landgenooten een man zonder naam of eer; alweder een slagboom tusschen hem en de hem omringende maatschappij. (Terloops kan hier worden opgemerkt, dat deze laatste voorstelling uit een historisch oogpunt niet geheel vrij van bedenking is; juist uit denzelfden tijd, waarin de schrijfster ons verplaatst, van 1511, is er eene bisschoppelijke beslissing bekend, dat een priesterszoon zelfs tot het priesterambt kon toegelaten worden.)

Wij staan bij deze, met veel menschenkennis geschreven, karakterschildering van den hoofdpersoon zoolang stil, omdat wij daarin het hoofdonderwerp van den roman gevonden hebben. Toch is aan de beschrijving van Göran Person's lotwisselingen en gewaarwordingen niet uitsluitend door de schrijfster al hare zorg gewijd. Van de vele andere personen, met wie zij ons in kennis brengt, schepselen harer eigen phantasie, aan de geschiedenis ontleende personen, is niet minder werk gemaakt. Gustaaf Wasa en zijne twee zonen, Erik en Johan, worden ons in een krachtig en afgewerkt tafereel geschilderd: de vader in zijne oudersmart over de verwijdering van zijn oudsten zoon; de troonsopvolger met zijn edel karakter en zijne grootsche plannen, beiden te gronde gaande in de zielsziekte, die zijn koninkrijk tot vloek werd; de tweede zoon in al zijne verraderlijkheid en valschheid, die ook in de geschiedboeken ten laste van dezen tegen de hervorming reageerenden koning van Zweden, Johan III, staan opgeteekend. En daarnevens worden personen als Nils Sture, de innemende, opgeruimde en wezenlijke edelman met zijn tragisch lot; zijn vader, het type van een trouw, vaderlandlievend edele, en Sten Gyllenstierna, die onder zijn koud uiterlijk en bijtend woord eene warme liefde voor zijn land verborgen houdt, met zooveel talent afgemaald en handelende opgevoerd, dat de lezer hunne teleurstellingen en rampen, hunne hoop en verontwaardiging medeleeft. Wonderlijk zeker in een boek, dat eene vrouw tot schrijfster heeft, - de vrouwen nemen maar eene geringe plaats in het verhaal in. De Zweedsche koningsdochter Sophia, de vrouwen van het geslacht der Sturen worden slechts met losse omtrekken geschetst; Person's vrouw, op wie men verwachten zou, dat meer licht zou vallen als de levensgezellin van den hoofdpersoon, zien we slechts terloops, alsof de schrijfster ons ook van dien kant de verlatenheid van haar held te midden van het gewoel van het hofleven wilde doen uitkomen.

De eenige vrouw, die nu en dan een meer werkzaam deel aan de gebeurtenissen neemt, de eenige, die Person tot steun en hulp strekt, zijne moeder, is - we hebben het reeds gezegd - meer een man dan eene vrouw te noemen. Doch de forsche, mannelijke opvatting der meeste karakters, de krachtige en consequente ontwikkeling daarvan te midden van gewichtige openbare gebeurtenissen doen het gemis van het zachtere element in het verhaal niet gevoelen; het wordt alleen opgemerkt als een mogelijk blijk, dat de kracht der schrijfster tegen de schildering en ontleding van zachtere gewaarwordingen niet opgewassen is. Mocht deze onderstelling gegrond zijn, dan brengt zij tevens eene andere, vrij zeldzame eigenschap van deze schrijfster aan den dag, namelijk, dat zij hare eigen krachten kent en zich weet te beperken tot het terrein, waar die het best aan den dag komen.

Kortom, voor hem, die zich teleurgesteld mocht gevoelen, dat hem in dit verdienstelijk, boven het peil der middelmatigheid verheven werk geen historische roman wordt aangeboden met allerlei archaeologische en geschiedkundige bijzonderheden, met meticuleuze beschrijvingen van kleederdracht, huisraad, zeden en gebruiken, in één woord met de zoo vaak besproken *couleur locale*, - voor hem, en althans voor de anderen, die nog liever voedsel voor geest en gemoed in hunne lectuur verlangen, kan de *couleur humaine*, die over dit werk ligt verspreid, dit gemis ruimschoots vergoeden.

Wij kunnen niet beter doen, dan door een eenigszins uitvoerig uittreksel een denkbeeld geven van de wijze, waarop de schrijfster hare zware taak heeft vervuld. Schoon de keuze moeilijk is, daar de drie boekdeelen overvloeien van passages, die door zeggingskracht, juist gevoel en karakterkennis uitmunten, nemen wij de korte ontleding der gevoelens, die Person's gemoed vervullen op een der keerpunten van zijn leven. Hij heeft aan het hof te Stokholm den landsverraderlijken toeleg van den valschen hertog Johan, Gustaaf Wasa's meest geliefden zoon, ontdekt en willen ontmaskeren. Wegens zijn al te krachtig optreden, te recht als majesteitsschennis opgevat, is hij gevangengezet en veroordeeld. Hij ontkomt uit zijn kerker en vlucht naar Calmar, waar de met zijn koninklijken vader in onmin levende kroonprins, de zoon uit Gustaaf Wasa's eerste huwelijk, zich bevindt en eene soort van vrijstaat in den Zweedschen staat geschapen heeft. Erik ontvangt het slachtoffer van de willekeur zijns vaders en broeders met open armen en schenkt hem zijn volle vertrouwen en zijne vriendschap. Göran Person wordt, gelijk een der personen hem noemt, ‘het orakel van Calmar’, dat hij bestuurt naar die beginselen van recht en vrijheid, waarvoor hij reeds in de hoogeschool te Wittenberg dweepte. De schrijfster schildert zijn gemoedstoestand in de volgende zinsneden, terwijl hij na de beslommeringen van een welbesteden dag tot zichzelf inkeert, kort voor de gebeurtenis, die voor hem van de grootste beteekenis zal zijn: Gustaaf Wasa's dood en Erik's verheffing op den troon.

‘“O kon ik toch mijn gansche land tot één Calmar maken,” riep hij met geestdrift; “hier gelijkheid te brengen, hier vrijheid te verleenen, dat ware het werk van een groot leven, dat ware edele wraak!” en de borst van den vogelvrij verklaarden vluchteling haalde diep adem.

Hij zette zich aan de met papieren bedekte tafel; ach, hoe dikwijls had hij reeds dergelijke wenschen gevormd, en hoe klein was 't gebied, waartoe al zijne werkkracht beperkt werd! Zoo stil en onveranderd als zijn uitwendig leven hier voortvloeide, zoo rijk en stormachtig had hij innerlijk geleefd. De vage droomen der grootheid, waarmee hij eens in zijn vaderland terugkeerde, waren langzamerhand vaste ontwerpen, de hoop was een wil geworden. Uit de onbepaalde eerzucht van den jongeling, die gemeend had, dat zijne roeping hem als een tastbaar voorwerp in handen zou gelegd worden, zoodra hij maar eens op de plek stond, waar alle lauweren groeiden, in den tuin der wereld, - uit het onbepaald verlangen, waarmee hij in Wittenberg naar de hofstad uitzag, en in 't tooneel zocht, wat gedaan moest worden door den speler, - uit al de onklare, gistende stoffen op den bodem zijner ziel was een kracht geboren, die haar doel helder voor oogen had, en gereed stond dat onwrikbaar te vervolgen. Hij had als dweper den kerker betreden, hij verliet dien als fanaticus; zijn ijver had het beginsel gevonden, waarvoor hij op leven en dood strijden wilde.

Sterk aangelegde en begaafde karakters, worden door geleden onrecht óf tot misdadigers óf tot hervormers gemaakt. Zij zullen óf met den grooten modernen Romein der negentiende eeuw zeggen: “ziedaar de menschen!” en er bijvoegen: “dit zijn de wapens die zij gebruiken, beter hen treffen dan getroffen worden,” - óf zij zullen uitroepen, van den bodem hunner meelijdende harten: “dit mag niet zijn; help mij, o God, de menschen meer waardig maken om uw beeld te wezen.” Het is uit een sterken indruk van 't kwade, uit de fijnst ontwikkelde vermogens van voelen, dat de grootste onderdrukking zoowel als de grootste vrijheidsliefde geboren, dat menschen de reddende engelen of de vervolgers hunner medemenschen worden, want de prikkel tot iedere wereldhistorische daad, zij het eene van de verhevenste edelmoedigheid of van 't laagst egoïsme, zal altijd in 't aanschouwen en ondervinden van diepgaand onrecht gelegen zijn.

Ook over Person's ziel was de adem van onverdiend leed en laaghartige boosheid brandend heengestreken, maar in het vuur, dat zijn jeugd en illusies verteerde, was tevens het staal gesmeed, dat die geesten van 't booze tuchtigen zou. Zijn kerkermeester had waarheid gesproken, hij kon zijn eigen geschiedenis in die van velen terugzien, en iedere nieuwe jammerkreet, die als een echo zijner eigen zuchten klonk, riep hem toe: “draag er toe bij om aan dezen toestand een eind te maken.” Heerschte er geen feitelijke rechteloosheid in een staat, waar alleen de grooten recht bezaten, waar de aanklacht geen verdediging toeliet? Ja, dat moest, dat zou anders worden. Zoo vaak zijn oogen op den Kroonprins toefden, wiens gunsteling hij was, stond hem die plicht voor den geest. Niet alleen dat Erik's krachtige onbevooroordeelde jeugd zich door geen drogredenen zou laten meeslepen, die Gustaaf Wasa's verzwakte grijsheid beheerschten, dat hij persoonlijk billijk zou wezen - zulk een willekeurige rechtvaardigheid was niet genoeg - neen, hij moest tot wet maken, wat nu, ook bij de beste, rechtvaardigste vorsten enkel gunstbewijs was geweest. Hij moest een ijzeren wal oprichten, waartegen

geweld en onderdrukking zich te pletter sloegen, en dat moest zijn wet zijn; elke stem, die haar aanriep, moest gehoor kunnen vinden, onverschillig of die uit den mond van vriend of vijand weerklonk; hij mocht niet alleen rechten kúnnen, hij moest recht móeten doen. Eerst dan zou het gevoel van veiligheid in aller hart kunnen trekken, eerst dan zou Zweden in waarheid een vrije staat mogen heeten.

Het was de taak, hij zag het, die alleen de monarchie kon volbrengen, want zij alleen vormde een tegenwicht voor de macht des adels. Van haar moest het groote woord uitgaan, dat allen recht deed, en om dit te kunnen spreken, moest ieder, die voor de zaak van zijn volk voelde, tot haar bevestiging en versterking bijdragen. Aan zijn liefde tot Erik had die gedachte een hoogere wijding gegeven; zijn verstand pleitte voor 't koningschap, waar zijn hart klopte voor hem, die eens de kroon zou dragen.

Het was hem gelukt, althans binnen Calmar zelf zijn idee te verwezenlijken. Hij had Erik uit de ruwe, losbandige wereld, waarin deze bij zijn aankomst leefde, losgemaakt; Calmar was geen Whitefriars meer, het beschermde den verongelijkte, niet den onschuldige; het verleende recht, maar geen straffeloosheid. Zelfs vijanden erkenden, dat de kleine vrijstaat het best bestuurde deel van Zweden was; met rustelooze ijver werkte Person in de oase, die hij zich te midden der woestijn geschapen had.

He geheele loop der omstandigheden had er toe bijgedragen om hem in zijn arbeid te doen opgaan. Met die bange ure, die hem 't geheim zijner afkomst geopenbaard had, was een last op zijne schouders gezonken, dien zij nooit meer geheel hadden afgeschud. Die ontdekking sneed hem als 't ware van de menschen af, hij wandelde onder hen als iemand zonder naam, als een onteerde, en zijn hart sloot zich voor hun verkeer. Hij kon nooit meer de gelijke zijner omgeving zijn, daarom - ook de schande bezit haar eerzucht - wilde hij die ontwijken, tot ze hem als meerdere erkennen zou. Hij maakte zich eenzaam, juist om niet telkens door blik of woord er aan herinnerd te worden, dat hij niet als anderen, dat hij alleen was.

Trouwens, wat kon hem de omgang, dien hij vermeed, meer bieden? Daar was nog een dieper gevoel, dat hem zich van de menschen deed afsluiten, zij hadden zijn hart te wreed gewond. Hij kon voor hun zaak strijden, hij kon hun fouten verontschuldigen en zijn best doen hen op te heffen, maar hij kon niet meer met de oude gevoelens tot hen opzien, ze hadden zijn vertrouwen te vreeselijk beschaamd. Teleurgestelde bewondering had hem tot kouder kritiek doen overslaan, dan de werkelijkheid misschien eischte, en de ervaren, zelden bedrogen staatsman van thans was in zeker opzicht evenmin menschenkenner, als de onervarene steeds bedrogen jongeling van vroeger geweest was.'

Zooals reeds werd gezegd, het is moeilijk uit het werk eene enkele passage aan te halen, die zich bijzonder boven alle andere verheft. Daartoe zijn de verdiensten overal te gelijkmatig over de drie deelen verdeeld; beter gezegd: elke bladzijde kan even verdienstelijk genoemd worden, omdat zij de blijken draagt van eene nooit verflauwende zorg, van een steeds over de schrijfster vaardigen geest. Phantasie aan den eenen kant en menschenkennis aan den anderen zijn hare groote deug-

den, die zich geen oogenblik verloochenen. We bedoelen hier niet de woeste, weelderige phantasie, die zich vermeit in de beschrijving van de meest ongewone en onmogelijke zaken, in de ontleding van hartstochten en omstandigheden, die door hunne excentriciteit aan elke contrôle van het verstand ontsnappen, maar die hoogere en werkzame verbeeldingskracht, die den schrijver in staat stelt, zich geheel in te denken in zijne personen, in het eenmaal geschetste karakter, niet dus de wilde uitspattingen, maar de logische gedachtengang, die aan de personen eene groote psychologische waarheid toedeelt. Om deze goede eigenschap van den roman te beoordeelen, heeft men aan het medegedeeld uittreksel genoeg; de opmerkzame lezing slechts kan het genot ten volle verschaffen.

Toch mogen wij eene groote fout niet verzwijgen, die op de vele innerlijke goede eigenschappen van dit werk eene vlek werpt. De taal is doorspekt met de gruwelijkste germanismen, die somwijlen aan dezen roman den schijn geven van door eene onbevoegde hand uit het duitsch vertaald te zijn. Het bovenstaand uittreksel, schoon vergelijkenderwijze bijzonder zuiver, is van deze fout niet geheel vrij; het zou echter nergens toe leiden, de vele germanismen op te sommen, die bij de lezing in het oog springen. De gemakkelijkheid, waarmede Wallis zich, blijkens andere lettervruchten, in de duitsche taal uitdrukt, is hier gewis de schuld; blijkbaar heeft zij ook dezen roman in het duitsch gedacht. Doch de moedertaal wreekt in dergelijke gevallen steeds zichzelve, en dit legt den schrijver den plicht op, hetzij zelf met onvermoeiden ijver tegen barbarismen te waken, hetzij een repressief toezicht in 't leven te roepen van een bevoegd beoordeelaar. Dit laatste behoort te geschieden vóór de uitgifte van het boek; wie het bij het lezend publiek inleidt, heeft het middel tot herstel niet meer in de hand en kan alleen zijne teleurstelling uitspreken, dat een werk, èn door den inhoud èn door den stijl tot de voortreffelijkste boeken van onze hedendaagsche letterkunde behoorende, uit een taalkundig oogpunt tot zooveel bedenkingen grond geeft.

De schrijver van *In de provincie* maakt op ons den indruk van een pas beginnende te zijn, die de groote kunst der zelfcritiek nog niet machtig is, noch zich den tijd heeft gegund, om behoorlijk rekenschap te geven van zijn plan en de uitvoering daarvan. De titel van zijn verhaal kan reeds als bewijs van die stelling gelden. We bedoelen niet de daarin doorstralende naäperij van het Fransch gebruik, om een geheel land minus de hoofdstad alleen te beschouwen als bewoond door lager georganiseerde wezens, in alles achterlijk bij de gelukkige ingezetenen der alleen zaligmakende wereldstad, - een gebruik hier te lande niet inheemsch, noch ooit inheemsch te maken, omdat de alles doordringende centralisatiegeest der Franschen, die er aanleiding toe geeft, ten onzent niet gevonden wordt. Leest men hier op een boek ‘In de

provincie', dan verwacht men er onwillekeurig Drente, Utrecht of Zeeland achter, omdat de provincie als zoodanig in tegenstelling met eene bepaalde stad bij ons niet bekend is. Dit echter maar terloops. Wie echter een verhaal schrijft, dat, blijkens den titel, 'de provincie', 'een landstadje', 'het platteland', of wel 'de hoofdstad', 'de residentie' tot tooneel heeft, neemt door dien titel te kiezen jegens zijne lezers zekere verplichting op zich. Hij belooft een tafereel te leveren, waarin zoowel de bewoners van landstadje als hoofdstad zichzelven en hunne omgeving herkennen en waardoor de met de eigenaardigheden van die maatschappijen in het klein onbekende lezers daarvan eene juiste en heldere voorstelling erlangen. Deze belofte van zijn titel nu houdt Kuno niet. Ofschoon de voornaamste incidenten van zijn verhaal in en nabij een landstadje voorvallen, staat zijne intrige volstrekt niet met die omgeving in een rechtstreeksch verband. De auteur geeft zich niet de geringste moeite, om de eigenaardigheden van het kleine stadsleven af te schilderen; al wat er in den loop der geschiedenis voorvalt, kon evengoed te Amsterdam of in Den Haag of in elke andere groote stad van Nederland gebeurd zijn. Wie dus in den titel eene belofte ziet, zal zich bij de lezing van het boek teleurgesteld vinden.

Ook de vorm van het verhaal toont de onervarenheid van den schrijver. De zinbouw, nu en dan geheel foutief, is over het algemeen verwaterd en omslachtig; de stijl zonder veel kleur, diepte of afwisseling, herinnert aan die der Troonreden. Met echter's, en's, doch's, immers en worden de zinnen aan elkander gesmeed, zoodat alles afloopt als de rol eener speeldoos, altoos met hetzelfde dunne, eentonige geluid. De taal is als de pasmunt van den dagelijkschen en alledaagschen omgang, waarvan geen enkel - we zeggen niet n i e u w , maar geen enkel eigen, door overdenking toegeëigend en in een oorspronkelijken vorm geuit denkbeeld u treft. Nergens komt dit gebrek meer uit dan bij een gesprek tusschen twee elkander voor het eerst ontmoetende hoofdpersonen, eene gehuwde dichteres, die met vuur speelt, doch er gelukkig met een klein zengwondje afkomt, en den jongen man, die haar wel geheel in den gloed zou willen brengen, niet om haar met levensgevaar te redden, maar om mee te branden. Het gesprek dient, om den dichterlijken geest der gevierde zangster, wier dichtbundels bewonderd worden, te doen uitkomen, maar wat zij zegt, is zoo banaal en zoo laag bij den grond, dat de lezer lang geen overweldigenden indruk van de talenten der schrijfster ontvangt. Het is altijd gevaarlijk, in een romantisch verhaal den zoo verleidelijken, en schijnbaar gemakkelijken, dramatischen vorm te gebruiken; òf men vervalt bij het wedergeven van gewone gesprekken in den onbeduidenden toon van de praatjes over weer en wind, koetjes en kalfjes, die we allen kennen, en verveelt zijne lezers; òf men tracht zijn personen verhevene denkbeelden en schoone gedachten in den mond te leggen en maakt hen, wanneer men zelf die denkbeelden en gedachten

niet tot zijne beschikking heeft, inderdaad klein in de oogen zijns lezers. Voor deze beide gevaren heeft Kuno zich niet genoeg weten te wachten, tot schade van den indruk, dien de goed geweven verwikkeling van het verhaal verdient te maken. Wel komen er eenige niet zeer waarschijnlijke of wat al te romantische toestanden in voor, maar de hoofdzaak, de geschiedenis van een jong meisje, dat hare toekomst heeft opgeofferd uit overdreven - en ongezond - plichtbesef en in strijd raakt met zichzelve, wanneer zij een ander is gaan beminnen dan den weinig beminnenswaardigen man, die uit berekening door haar vader tot haar echtgenoot bestemd is, wordt eenvoudig en onderhoudend verhaald. De ontknooping van het geval: de aanstaande echtgenoot zijne bruid afstaande aan den minnaar, nadat deze hem het leven heeft gered, is wat romantisch en abrupt, doch de schrijver schijnt het niet best zonder *coups de théâtre* te kunnen stellen; om de genegenheid tusschen dit minnend paar tot eene uiting te brengen, had hij een brand met verwondingen noodig. Wij vergeven dit gebruik van zware effecten en sterke middelen gaarne om de bevallige heldin, die hij in zijne Eva schetst, de verpersoonlijking der reine, edele liefde, waarbij de dichteres afsteekt als die der liefde *à la française.*

Een dertig jaren of daaromtrent geleden vielen de gedenkschriften van verschillende ambtenaren sterk in den smaak van het lezend publiek. Bedriegt ons geheugen ons niet, dan opende Samuel Warren met zijn dagboek van een overleden geneesheer de lange rij van ambtsherinneringen, die het gretigst door het publiek verslonden werden, wanneer de voorgewende verhaler behoorde tot die standen of beroepen der maatschappij, die het best in de gelegenheid zijn, hunne medemenschen van den donkersten kant te leeren kennen. Geneesheeren, de vertrouwelingen van menig familiedrama, getuigen of werktuigen van moord, sequestratie en wat dies meer zij; - notarissen, voor wie de principalen geen geheimen plegen te hebben; - advocaten, geroepen, om zoo menigen familietwist bij te leggen of te exploiteeren; deurwaarders, politiebeambten, geestelijken, gevangenbewaarders, - men begrijpt, welke verrassende geheimen die uit hunne ervaring kunnen ten beste geven. Om die verrassingen was het ook voornamelijk den lezer te doen, en als bereidwillige voorzieners in de eischen en behoeften van het lezend publiek maakten de schrijvers van de dagboekenschool daarom hoofdzakelijk hun werk van het opdisschen van gruwelijkheden en niet zelden ijselijke, juist mogelijke, schoon niet waarschijnlijke dingen, waarbij de vorm, als toch niet de aandacht van den lezer trekkende, veronachtzaamd werd. Van den genoemden aanvoerder van deze school - liever: schoolklasse - der Engelsche romantiek mag een beter getuigenis worden afgelegd, doch van het meerendeel zijner navolgers is niet veel anders te zeggen, dan dat zij hunne voorgewende autobiografen zulk eene droge, kroniekachtige taal in den mond legden,

dat men de fictie bijna voor waarheid zou gaan houden en gelooven, dat niet de een of ander, meer of min geoefend auteur, maar werkelijk de politieagent of dievenvanger zelf, want zoo laag moest men afdalen, om den klimmenden honger naar akeligheden van het publiek te kunnen blijven stillen, de samensteller van het letterkundig product was. Misschien hebben de uitspattingen van deze schrijvers het spijsverteringsvermogen der lezers op eene te harde proef gesteld; zooveel is althans zeker, dat de tijd der dagboeken en herinneringen voorbij is. De schrijver van *Uit de praktijk* schijnt het genre nog niet uitgeput te achten; althans, hij deelt ons in de twaalf korte verhalen, die zijn werk vullen, even zooveel hoofdstukken mede uit het dagboek van een advocaat, den man van vertrouwen, die in zijne betrekking familieomstandigheden leert kennen en familiegeheimen ontdekt, die de belanghebbenden in hunne betrekkingen met de buitenwereld zorgvuldig bedekt houden. Met enkele uitzonderingen, bij voorbeeld in de geschiedenis van den inbreker, die den met zijne verdediging belasten advocaat blijkt een door zekere deftige jonge mevrouw met eene geheime, door haar bejaarden echtgenoot gestoorde samenkomst begunstigd winkelbediende te zijn, missen deze verhalen het spannende en verrassende, waarnaar de Engelsche dagboekschrijvers streefden; daartegenover staat echter, dat E. Swarth meer zorg aan den vorm heeft besteed. Van het droge en kroniekachtige zich geheel vrij te houden, vermocht hij wel niet; trouwens, wanneer een prozaïsch advocaat, voor wien de omstandigheden, gewaarwordingen en levenservaringen van anderen in een geheel ander licht staan, dan waarin de belanghebbenden ze zelven zien, de ondervinding van zijn beroep onder woorden brengt, heeft men geen dichterlijke beschrijvingen of vervoerende ontboezemingen te verwachten. De in dit boek aangeboden schetsen zijn evenwel los, aangenaam en eenvoudig geschreven en leveren eene onderhoudende, gemakkelijk te verteren lectuur voor een verloren oogenblik. Te veel moet men er echter niet bij denken, wil men niet voor groote onwaarschijnlijkheden blijven opdraaien. Zoo wordt in een der verhaaltjes (‘Een rendez-vous’) door eene oude, voorname dame aan haar advocaat de commissie gegeven, haar zoon een modemaakstertje te ontvrijen, opdat de zoon geen huwelijk beneden zijn stand zou aangaan. In een ander verhaal (‘Een advies’) komt eene wildvreemde jonge vrouw den advocaat opdragen, haar man, dien zij van ontrouw verdenkt, in zijne gangen na te gaan. En deze commissies worden door den advocaat zonder eenig bezwaar verricht, ofschoon zijne confrères in Nederland gemeenlijk eene met dergelijke werkzaamheden weinig strookende opvatting van hun beroep hebben. Is dit de reden, waarom *Uit de praktijk* een min of meer uitheemsch karakter draagt? waarom men zich moeilijk thuis gevoelt met een rechtsgeleerde, die, ter afwisseling van de vermelde wonderlijke opdrachten, even bereidwillig is, om op eene lang niet ‘nette’ - om dit leelijke woord eens te gebruiken -

manier een tweede huwelijk te verhinderen, ten genoege van de dochter van den aanstaanden bruidegom, en die zijne snipperavonduren bezigt tot het begluren van buren, wier familiegeheimen hij allengs machtig wordt? Dit is de fout van den schrijver, dat hij zich niet voldoende heeft ingedacht in omstandigheden, denkbeelden, zienswijze van den man, dien hij verhalend laat optreden. En het moet aan de Engelsche dagboekschrijvers van het vorige geslacht tot hunne eer worden nagegeven, dat zij in dit opzicht weinig of nooit hebben gefaald; dat hunne dagboeken althans waren gegrond op eene goede bekendheid met de levensvoorwaarden en beroepseigenaardigheden van den opgetreden persoon.

Van de twee verhalen, door Catharina van Rees tot een bundel vereenigd, zal het eerste: ‘Na Emilie's dood’, den lezer zonder twijfel het best bevallen. Het tweede verhaal met den ongewroken moord, het geheimzinnig bestaan van een officieel als overleden bekend persoon, de wonderlijke zoogenaamde spookverschijningen in eene Nederlandsche dorpsgemeente, het kasteel met de onderaardsche gangen - is naar onzen smaak wat sterk romantisch en stelt te groote eischen aan onze verbeeldingskracht; men kan zich zoo gemakkelijk niet aan alle banden der waarschijnlijkheid en logica onttrekken. Van den anderen kant zijn de vele personen, welke de schrijfster doet optreden, òf te schetsachtig geteekend òf te conventioneel getint, om den lezer in belangstelling te boeien voor een verhaal, waarvan de eigenlijke bedoeling voor hem verloren gaat. Een moordenaar, die zijn vriend uit misverstand heeft omgebracht, kan geen rust vinden, maar zwerft, krankzinnig, - hoewel hij in dien toestand lange en zeer goed gedachte brieven schrijft, waarover eene schrijfster als juffrouw Van Rees zich niet behoeft te schamen, - om het graf van den verslagene rond. Niemand weet van zijn bestaan. Het gerucht van zijn dood buitenslands, langen tijd geleden uitgestrooid, heeft algemeen geloof gevonden; de kranke wordt door eenige oude bedienden en beweldadigden zijner familie in het leven en verborgen gehouden en door zijne onwettige dochter verpleegd. De zoon van den uit misverstand vermoorde komt van over den Oceaan het geheim van zijns vaders dood - hij was Amerikaan - uitvorschen en ontdekt ten slotte den moordenaar, die in zijne krankzinnigheid den zoon voor den vader houdt, zijn slachtoffer in levenden lijve voor zich meent te zien en gerust sterft. Inmiddels is de zoon verliefd geworden op de dochter van zijns vaders moordenaar, doch de schrijfster heeft een gemoedsbezwaar tegen het bekronen van de wederzijdsche liefde tusschen kinderen van moordenaar en slachtoffer: het meisje sterft dus aan de tering. Deze ontknooping had vroolijker kunnen zijn, want daar de moord uit misverstand was gepleegd en de beide vaders der gelieven wezenlijk boezemvrienden waren, bestond er geen redelijk bezwaar tegen het huwelijk van de

jongelieden. Dit is echter eene zaak van opvatting, waarover lang te twisten valt zonder resultaat. Maar de geheele grond van het verhaal dunkt ons wat te onwaarschijnlijk; de samenloop der omstandigheden is te groot en te wonderlijk, om erdoor geboeid en medegesleept te worden. En, zooals gezegd is, welke bedoeling kan achter deze novelle schuilen? Karakterontleding had de schrijfster er niet mede op het oog, want daartoe laat zij den inwendigen mensch harer personen te veel ongemoeid. Spanning te verwekken door de geheimzinnigheid van het verhaal der nachtelijke weeklachten op het kerkhof, der verschijningen bij het graf van den verslagene, die de moedigste knapen van 't dorp in ontzetting op de vlucht joegen, lag evenmin in haar plan, want daarvoor is de eenvoudige oplossing van die raadselen al te spoedig merkbaar. Geen wonder, dat bij dit tweeledig gemis de aandacht van den lezer weldra verflauwt.

De andere novelle, of schets, maakt een beteren indruk, omdat de bedoeling van de schrijfster daarin duidelijk uitkomt, en ook omdat zij daarin met goed gevolg het gebied van karakterontwikkeling en karakterontleding betreedt. In een huisgezin, waarvan man, vrouw en zoon in verschillend opzicht lang niet onberispelijk zijn: de man, omdat hij een advocaat is van kwade zaken; de vrouw, omdat zij in ongepaste betrekking staat tot een officier; de zoon om zijne groote lichtzinnigheid en zijn lossen levenswandel, al deze drie nog daarenboven om hunne zelfzuchtige hartelooshеid tegen het vierde lid van het gezin - van dit gezin is de jonge dochter, een wegens hare mismaakte gestalte door ouders en broeder geminacht, verwaarloosd en bespot, doch beminnelijk en liefhebbend meisje, plotseling overleden. Die onverwachte dood maakt een diepen indruk op den vader en brengt een ommekeer in zijne opvatting van leven en plicht teweeg; van een immoreel en geldzuchtig pleitbezorger wordt hij een verdediger van louter goede, eerlijke zaken. Ook de moeder en zoon gaan, doch langzamer en trapsgewijze, door de kennisneming van het dagboek van de overledene, waarin het meisje dag aan dag de teleurstellingen, door de zelfzucht en liefdeloosheid harer omgeving haar berokkend, te boek gesteld had, van den slechten weg af, waarop zij zich bewegen, en zoo werkt Emilie na haar dood nog het goede uit, dat zij bij haar leven niet bij machte was teweeg te brengen. Het verhaal wordt gedaan in den eersten persoon, door den broeder der overledene, een student in de rechten. De schrijfster is er uitstekend in geslaagd, ons dezen held in den aanvang zoo hatelijk mogelijk af te schilderen; zelfs gaat zij nu en dan wat ver en gebruikt zwarter kleuren, dan de aanleg van haar verhaal en de goede smaak vorderden. Ook al had zij hem niet tot zulk een verfoeilijken, harteloozen, ongevoeligen kerel gemaakt, zou zij nog volop gelegenheid gehad hebben, de langzame ontwikkeling ten goede te schilderen, die de herinnering aan het treurig leven van zijne zuster met haar gevoelig, liefdevol hart bij hem teweegbracht. Zooals deze

schets daar ligt evenwel, kan de uitwerking niet anders dan geroemd worden. Catharina van Rees heeft deze evolutie met veel menschenkennis van stap tot stap beschreven en ontleed.

Wat is een ‘realistische roman’? Ziedaar eene vraag, die ons in het hart eener ernstige critisch-literarische studie voeren kon, maar in dit concreet geval en aldus aangevuld: wat is een ‘realistische roman’ naar de opvatting van den schrijver van *Jane,* gemakkelijk te beantwoorden. In eene korte voorrede verklaart de schrijver ons, dat hij met het idealisme in onze romantiek ‘gebroken’ en zich ‘bij het realisme aangesloten’ heeft. Hij kon er niet toe komen, ‘menschen van gelijke bewegingen als wij te hullen in een kleed van bespottelijke, onmooglijke volmaaktheid’, en heeft zich dus beijverd, zijne personen ‘te schilderen zooals zij werklijk zijn’; vandaar ‘de in sommige opzichten minder gekuischte taal’ en het ‘hier en daar wat sterk gekleurde’ van de schildering. Ten slotte tracht de heer Van Balen eene soort van hoogere wijding aan zijn realistisch werk te geven, door dezen roman voor te stellen als een ‘afschrikwekkend voorbeeld voor (lees: t e g e n) een kwaad, dat helaas! met bedroevende weligheid in onze maatschappij voortwoekert - de onzedelijkheid’. Deze ontboezemingen doen van een debat met den schrijver niet veel heil verwachten. Zijne opvatting van hetgeen idealisme en realisme heet, is daartoe niet helder genoeg en kan onmogelijk op eene eenigszins ernstige studie van aard, eischen en geschiedenis der romantiek zijn gegrond. Hij wil niet meer van idealisme weten, omdat hij de menschen wil schilderen, zooals ze werkelijk zijn, en niet als volmaakte schepselen, gelijk ze niet in de wereld voorkomen. Maar is het streven naar waarheid niet de grondtoon van elk romanschrijver, ook van den idealist? is het niet juist de innerlijke waarheid en natuurlijkheid van handeling en ontwikkeling, waarnaar hij tracht? en wordt de weg, dien hij inslaat, om zijn doel te bereiken, niet veel meer bepaald door zijn eigen temperament, omgeving, peil van beschaving dan door zijne vrije keuze? Voor hem, die in de beantwoording dezer vragen niet aarzelt, zal het vreemd klinken, een auteur, dien hij nog niet op het eigenlijk romantisch gebied ontmoet heeft, als een moderne Hercules op den tweesprong te hooren gewagen van eene keuze tusschen twee richtingen. Wij kunnen ons uit de hedendaagsche romantiek geen voorbeeld herinneren, althans niet van een romanschrijver van naam, waarin ‘menschen van gelijke bewegingen als wij’ opzettelijk werden voorgesteld ‘in een kleed van bespotlijke, onmooglijke volmaaktheid’. Maar wel hebben wij, en het geheele beschaafd publiek met ons, menigmaal een onvermengd genot gesmaakt bij de lezing van die romantische verhalen, waarin groote, edele karakters, lang niet volmaakt, omdat elke menschelijke deugd door daaraan evenredige hartstochten en gebreken wordt opgewogen, maar in elk geval ver boven het peil der alledaagschheid

staande, dus niet geheel en al ‘van gelijke bewegingen’ als de eerste de beste voorbijganger, werden ontleed en geschilderd in hun strijd met de wereld, hare vormen, eischen en middelmatigheden. Dit zou dan, volgens de opvatting van den schrijver van den voor ons liggenden roman, het idealisme zijn, waarmede hij na lange aarzeling ‘gebroken heeft’; maar volgens de meening van publiek en critiek is juist dit de verheven, verheffende kunst, die tot den roman van het platte alledaagsche leven staat als het treurspel tot de zotte klucht. Wat het aan uiterlijke gelijkenis op de lage werkelijkheid mag te kort komen, vergoedt het ruimschoots door den veredelenden invloed der innerlijke psychologische waarheid, door de verheffing van taal en denkbeelden; maar die eigenschappen moeten dan ook behooren tot de uitrusting, waarmede de schepper van zulk een kunstwerk den arbeid aanvaardt. Hij moet dichterlijke taal kunnen schrijven en zoowel bezield zijn door verheven denkbeelden en groote beginselen als door de aandrift, om zijne lezers tot het goede en schoone op te wekken. In zooverre hangt dus de weg, dien de romanschrijver inslaat, voornamelijk af van temperament, peil van beschaving en ontwikkeling, hoogte van streven. Dat de omgeving verder een grooten invloed heeft, is natuurlijk; men schetst de zaken en personen met meer gemak, naarmate zij meer binnen het bereik van het waarnemingsvermogen vallen, en hij, die geheel van phantasie verstoken is, kan niets anders afbeelden, dan hetgeen op een gegeven oogenblik zichtbaar en tastbaar voor hem staat. Toen een beoordeelaar onlangs Ouïda verweten had, dat zij romans schreef met toestanden en karakters, die in het leven niet voorkomen, echte phantastische sprookjes, verdedigde zij zich in een uitgegeven brief met een beroep juist op dit verschil van veld van waarneming. ‘Het eeuwig ware en groote’ - schreef zij daarin ongeveer - ‘is niets minder reëel dan het oneindig kleine. De schilders van het laatste mogen even nuttig zijn als de knutselaars, die allerlei voorwerpjes uit kersenpitten snijden, maar dit neemt niet weg, dat de Hermes van het Vatikaan even reëel is als het eerste 't beste Japansche afgodsbeeldje, de dom van St. Pieter even reëel als de gasmeter van de gasfabriek uwer woonplaats. Wat verwijt ge mij, sprookjes te vertellen? Is het werkelijke leven van menigeen, naar waarheid verhaald, niet nog ongelooflijker soms dan het meest phantastisch sprookje? En wat het onreëele betreft, weet, dat voor velen de langdradige en eenvormige geschiedenis van een kalm, hartstochteloos leven vrij wat minder reëel is, dan het meest romantisch verhaal, door de wildste verbeeldingskracht ingegeven. Het min of meer reëele, dat wij erin vinden, hangt eenvoudig van de afwijking van of overeenstemming met onze eigen levenservaring af. Ik geef toe, dat de omstandigheden overal van aard en aanleg afhangen; der schildpad mag men 't niet euvel duiden, dat zij niet springen kan, maar de schildpad mag die onbekwaamheid niet tot voorwendsel nemen, om hond of paard niet reëel te noemen. Zoo zullen

romantische en schitterende avonturen en levenservaringen niet ten deel vallen aan middelmatige, alledaagsche menschen. Maar er zijn uitgelezenen, wien dit wel degelijk te beurt valt: hunne avonturen zijn even goed reëel als het avontuurloos leven van het gros der stervelingen. Men versta mij niet verkeerd; ik heb niets tegen realisme in den roman. Maar ik kom op tegen het beperken van dat realisme tot alledaagsche, karakterlooze en leelijke dingen, tegen de algemeene stelling, dat de nuttige aardappel reëel is, de schoone passiebloem niet.'

Zoo is het inderdaad; men beoordeelt de meerdere of mindere realiteit van een roman in den regel naar de overeenkomst met eigen ondervinding, die men erin aantreft. De maatstaf is verkeerd, gelijk wel niet uitvoerig betoogd behoeft te worden, want het gaat niet aan, de producten der letterkunde in te deelen in soorten, die objectief bepaald moeten zijn, om waarde te hebben, naar louter subjectieve omstandigheden. Zoo zal dezelfde roman voor den een reëel zijn, voor den ander niet, al naarmate de lezers en beoordeelaars zichzelf kunnen terugvinden in de omstandigheden, toestanden, karakters en meeningen, die er den toon aangeven. Men mag om dergelijke redenen een werk onaantrekkelijk, voor zichzelf niet boeiend noemen, maar het niet stellen op een lageren rang dan de boeken, in wier schrijvers men zijne evenknieën vindt, wat levensbeschouwing, maatschappelijk inzicht en zedelijk gevoel betreft.

Wanneer wij na het gezegde over temperament en omgeving en na hetgeen de heer Van Balen in de voorrede schrijft over de 'menschen van gelijke bewegingen als wij', zijn realistischen roman opslaan, vinden wij ons geplaatst in een moeilijk dilemma. Waren we niet van de waarheid onzer meening overtuigd, de wellevendheid zou ons de leer van den invloed der omgeving doen ter zijde stellen. In welk gezelschap voert deze schrijver ons! Hij schetst liefst en uitsluitend personen van het gemeenste en laagste kaliber, dronkaards, lichtekooien, dieven, inbrekers, doodslagers en ander uitvaagsel van het menschdom; hij herhaalt zonder schroom of kieschheid de walgelijke taal, die dit volkje voert, en beschrijft met nauwkeurigheid en zorg de gemeenste hunner handelingen. Is dit dan de omgeving, waarin hij zich beweegt en de personen zoekt, om in den realistischen roman hun portret te schilderen? - want in de meergemelde voorrede staat ook nog te lezen, dat 'de stof... aan de werkelijkheid is ontleend. Wie in mijne personen portretten wil zoeken, kan ze dus vinden; ik wil dat niet ontkennen.' De voor den schrijver minst kwetsende onderstelling is deze, dat hij aan het woord realisme eene beteekenis hecht, die de ware niet is, schoon de groote hoop geen andere kent; dat hij zich heeft nedergezet met het voornemen, om niets dan leelijke, afzichtelijke, afkeerwekkende personen, denkbeelden en toestanden op het papier te brengen. Niemand kan hem het recht daartoe betwisten, maar men zwetse niet van idealisme of realisme, woorden, die met

dezen toeleg hoegenaamd niets te maken hebben. Idealisme en realisme zijn woorden uit het woordenboek van eene der schoone kunsten, de scheppende letterkunde; zij dienen, om twee richtingen in dit kunstvak aan te duiden. Hoever de idealist en de realist van elkander mogen staan, in één opzicht gaan zij denzelfden weg: zij zijn kunstenaars en streven naar schoonheid en innerlijke waarheid. Maar een streven, dat zich uitsluitend op het leelijke en afzichtelijke richt, staat geheel buiten de kunst en kan noch met idealisme noch met realisme eenige verwantschap doen gelden. Dat dit streven met eenig talent kan gepaard gaan, is niet te ontkennen; de voor ons liggende roman bevestigt dat, waarin te midden van stuitende en onhebbelijke dingen en ten spijt van dikwijls onzuivere taal nu en dan lang niet onverdienstelijke beschrijvingen en ontledingen voorkomen. Maar de samenstellers van zulke boeken mogen weten, dat hun werk niet in de handen van een fatsoenlijk man, en nog minder van eene beschaafde vrouw komen zal, niet omdat die met te ver gedreven zedigheid geen kennis willen nemen van hetgeen tegen hunne allicht bekrompen begrippen van fatsoen strijdt, maar om de eenvoudige reden, dat de producten eener dergelijke literatuur zondigen tegen den goeden smaak. ‘Ik wil natuurlijk zijn, natuurlijk in alles’, zegt de heer Van Balen. We willen hier Voltaire's woord niet herhalen, dat zoo duidelijk gevoelen deed, hoe al het natuurlijke daarom nog niet vatbaar was, om vertoond of beschreven te worden; wij willen alleen vragen: zijt gij aan de natuur ontrouw, wanneer ge bij voorbeeld aan de verbeelding uwer lezers overlaat, welke vloeken een onbeschaafd, liederlijk manspersoon in zekere omstandigheden uitbraakt? geeft dit opvolgen van de eischen van den goeden smaak en der wellevendheid jegens uwe lezers somwijlen aan den godslasterenden vagebond dat ‘kleed van bespotlijke, onmooglijke volmaaktheid’, dat uwe waarheidsliefde zoo hindert? meent ge dan inderdaad ‘idealist’ te worden, zoo ge tegenover uwe lezers dezelfde fatsoenlijkheid en kieschheid van vormen in acht neemt, die ge in den omgang met beschaafde menschen niet uit het oog kunt verliezen, zonder uzelf terstond buiten hunne gemeenschap te plaatsen?

Dat eene voorstelling van de ondeugd in uitgezochte ruwe vormen en onhebbelijke taal meer dienstig zou zijn, om een afschrikkend voorbeeld te geven, dan eene andere wijze van behandeling, is het tegendeel van waar. Wie door een romantisch verhaal de onzedelijkheid en andere menschelijke ondeugden wil tegengaan, zal een anderen, beteren weg kiezen. Hij zal de gemakkelijke, bijna onmerkbare helling aanwijzen, die van ieders levenspad tot het kwaad voert, en aldus waarschuwen en het oog openen voor het gevaar. Afschrikkende voorbeelden hebben, wat spreekwijzen of stopwoorden daaromtrent behelzen mogen, nog nooit iemand afgeschrikt of het kwaad gestuit. Maar wanneer een auteur, zonder zich een bepaald doel voor oogen te stellen, eenvoudig de ontwikkeling van zeker karakter onder bepaalde omstan-

digheden tot onderwerp neemt en zich bij de beschrijving door juiste waarnemingen, bij de karakterteekening door menschenkennis leiden laat, dan zal hij een ook in zedelijk opzicht voortreffelijk werk doen. Zijn opmerkingsvermogen zal dat van den lezer te hulp komen; hij zal dezen in saamgeperste vormen doen zien en gevoelen, wat de hem omringende maatschappij te zien en te gevoelen geeft. Is 't noodig, dan behoeft de auteur daarbij geen enkel ‘karakter te sparen’, noch zich aan de waarheid te vergrijpen, maar hij zal den kring zijner lezers uitbreiden en derhalve de nuttige werking zijner schepping verhoogen, wanneer hij het schoonheidsgevoel en den goeden smaak zijner lezers gelieft te sparen.

In den laatsten tijd wordt aan onze provinciale dialecten en aan de eigenaardigheden der bewoners van de verschillende deelen van ons land veel aandacht geschonken. Wij doelen hier niet op hetgeen wordt verricht op taalkundig en ethnographisch gebied, maar op den arbeid van onze letterkundigen. Het mag vreemd heeten, dat in een tijd, die zoozeer naar gelijkmaking streeft, die alle eigenaardigheden van taal, kleeding en levensopvatting zoo stelselmatig bedwingt en uitwischt, de geesten zoozeer aan die wegstervende particulariteiten blijven hangen; - vreemd, maar verblijdend tevens. Het is ons altijd voorgekomen, dat de ware opvoeding van den letterkundige te vinden is in het waarnemen van de eigenaardigheden zijner omgeving en in het wedergeven van het waargenomene in een behaaglijken vorm; deze oefening voert wisser tot de voor den kunstenaar noodige zelfstandigheid dan het voortdurend turen op de eenvormige, kunstmatige maatschappij, waarin de groote meerderheid zich beweegt. In vorige overzichten hebben we daarom met ingenomenheid die novellenbundels begroet, die het leven in onze landprovinciën tot onderwerp hadden, vooral wanneer wij die menschen en zeden beschreven vonden met zooveel waarheid van voorstelling, zooveel waardeering van de grootheid in het kleine, van de poëzie in het schijnbare proza des levens, zooveel gevoel voor de natuur, als bij voorbeeld Hollidee en Seipgens aan den dag legden in hunne schetsen uit het volksleven in Noord-Brabant en Limburg, om van Cremer's onsterfelijke Betuwsche novellen niet te gewagen. Wel strekte zich onze ingenomenheid niet uit tot het bezigen van de dialecten in de verhalen, maar we zien daarin geen reden, om overigens verdienstelijke schetsen af te keuren, erkennende, dat het dialect bij het lezend publiek eene soort aanbeveling is. Het schijnt zekere gewenschte locale kleur te geven aan voorstellingen en beschrijvingen, te ver buiten het veld van dagelijksche waarneming van de lezers vallende, om in den dagelijkschen vorm ten volle genoten te kunnen worden. Voor ditmaal kan ons overzicht weder twee novellenbundels van den bedoelden aard bevatten: Heering's *Overijselsche vertellingen* en Beunke's *Walchersche novellen.*

Beide schrijvers zijn aan de lezers onzer maandschriften bekend, en over hunne gave van opmerking en voorstelling behoeft dus niet in 't breede uitgeweid te worden. In den bundel van den heer Beunke komen verhalen voor, die *De Tijdspiegel* zelf het voorrecht had, aan hare lezers te doen kennen. Op het punt van het gebezigd dialect zou de lof van een beoordeelaar, wien de vereischte kennis daarvan ontbreekt, even weinig waarde hebben als de blaam; wij volstaan dus met een beroep op het getuigenis van andere, op de plaatsen aanwezige en dus meer bevoegde beoordeelaars dan wij, dat in dit opzicht eenstemmig gunstig is. Maar wat wel degelijk binnen onzen kring ligt, is de inhoud dezer vertellingen en novellen, en op dit punt mogen wij even gunstig getuigen als de dialectkundigen. De daar even aangehaalde deugden van oudere bundels novellen uit het Nederlandsch landleven worden ook in deze net uitgevoerde boekjes ruimschoots gevonden. De heer Heering staat boven den heer Beunke, wat innigheid, wat dieper indringen en ontleden van karakters aangaat; men leze, om met ons te kunnen instemmen, zijn grondig bewerkt verhaal ‘Moeder's strijd’; doch wat waarheid van voorstelling, wat het vooropstellen van de poëzie des levens, wat gevoel voor de natuur betreft, kunnen deze beide schrijvers gelijk worden gesteld en verdienen hunne bundels eene eereplaats onder de voortbrengselen van hetgeen we de provinciale literatuur kunnen noemen. Er is zooveel ongunstigs over ons vaderlandsch platteland in omloop, dat men ter wille van vele, soms bloot uiterlijke gebreken de innerlijke goede eigenschappen voorbijziet, die zich liefst op den achtergrond houden, evenals overal en altoos het goede gedaan heeft. Wat het groote, althans het lezend publiek van de ‘provincie’ kent, behoort gemeenlijk tot die wanstaltige tusschensoort, dat mengsel van groot en klein, waarbij de slechte hoedanigheden van beiden door de gisting het krachtigst opbruisen, terwijl de goede eigenschappen bezinken. Maar wie van nabij het leven op het wezenlijke platteland heeft gadegeslagen; wie gelijk de heer Heering en zooveel anderen door zijne betrekking heeft mogen doordringen in het innerlijk bestaan zijner landelijke omgeving, weet het goede, dat er menschen en zaken bezitten, te waardeeren en telt den vaak minder aanlokkenden vorm - die trouwens in onze dorpssteden of stadsdorpen nog lang niet aantrekkelijk is! - daarbij als eene bijzaak. Voor den naam van de menschelijke natuur is het goed, dat mannen met zulk eene ondervinding zich laten hooren, om te getuigen, dat *nos bons villageois* (niet in den ironischen, maar den wezenlijken zin) nog niet te beschouwen zijn als een uitgestorven ras. Het gezin van boer Verhoogen (‘Geen dank - ook geen zegen?’), van welks onopgesmukte weldadigheid en onuitputtelijk geduld Heering vertelt; Jacob de Veerman, wiens zelfopofferend leven door Beunke beschreven wordt, verdienen daarom niet alleen als talentvol geteekende typen, maar als vertegenwoordigers van zedelijke grootheid in eene omgeving van louter proza en schijnbaar uitsluitend materieel bestaan den meesten lof.

Den nieuwen bundel van den heer Van Oort, ook geen vreemdeling meer voor de lezers van dit tijdschrift, noch voor ons lezend publiek in het algemeen, hebben we mede met lof te vermelden. Het negental verhalen en schetsen, waaruit zijn *Uit het koopvaardijleven* bestaat, behagen om den ongekunstelden trant, waarmede de schrijver zijne lezers bezighoudt met deels herinneringen uit zijne eigen ondervinding op zee, deels beschouwingen over zaken, waaromtrent hij geheel op de hoogte blijkt te wezen. Hier komt alweder aan het licht, dat een schrijver, die zijn onderwerp maar geheel meester is, gemakkelijk den vorm vindt, waardoor hij het meest boeit; wat meer is, dat in dit geval de eenvoudigste vorm de meest boeiende zal wezen. In spijt van de nu en dan voorkomende blijken, - foutieve zinbouw, beperkte woordenkeus, vergrijpen tegen gebruik en spelling van uitheemsche uitdrukkingen - dat de pen door den schrijver eerst is ter hand genomen, nadat hij een einde had gemaakt aan zijne tochten op het verraderlijk element, geeft hij nu en dan beschrijvingen en indrukken ten beste, die de meest ervaren schrijver niet duidelijker, treffender en in beter gekozen woorden zou kunnen mededeelen. Zoo komen in dezen bundel voor de beschrijving van een gevaarlijk roeitochtje bij nacht op de reede van Aden en eene herinnering aan de ontzettende eenzaamheid van de onmetelijke watervlakte van den Indischen Oceaan, die ook uit een letterkundig oogpunt verdienstelijk mogen heeten. De heer Van Oort is een schrijver met een warm hart voor de echte ouderwetsche koopvaart, de zeilvaart met al hare ontberingen, gevaren en aantrekkelijkheden; zijne klacht, dat Nederland al hare sympathie overheeft voor de zeemacht en de koopvaardij links laat liggen, alsof het haar niet alles, onafhankelijk volksbestaan, koloniaal bezit, aanzien onder de mogendheden, welvaart en rijkdom te danken had, zijne klacht is voor een groot deel gegrond. Maar al zegt hij het niet, al vermoedt hijzelf het misschien niet eens, de weg, dien hij heeft ingeslagen, kan leiden tot een beteren stand van zaken. Indien het publiek op zoo prettige, kunstelooze en onderhoudende wijze, als in zijne werken geschiedt, dikwijls over zee, zeevaart en zeelieden hoort handelen en door die schetsen beter op de hoogte komt van de wakkere knapen, die de eer van onzen naarn op den grooten waterplas ophouden, dan zal ongetwijfeld de door hem gemiste waardeering niet uitblijven. De heer Van Oort schenke ons nog menigmaal schetsen en verhalen uit het zeeleven van de koopvaardij; ziedaar een wensch, dien we ook in het belang van de zaak, welke hij voorstaat, slaken mogen.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Catalogus der afdeeling Nederlandsche Koloniën van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel tentoonstelling te Amsterdam. - Leiden, E.J. Brill.

Men verwondert zich allicht, dat de catalogus eener tentoonstelling, ja - meer nog - de catalogus van het onderdeel eener tentoonstelling, tot een onderwerp van behandeling in een tijdschrift wordt gemaakt. Doch de voor ons liggende catalogus is iets geheel anders dan de dorre opsomming van voorwerpen en van inzenders, tot leiddraad van de bezoekers eener tentoonstelling bestemd, welke wij onder dien naam plegen te verstaan en die hoogstens een voorwendsel aanbieden kan voor wien 't lust, van die tentoonstelling zelve eene beschrijving te geven. Tal van mannen, door studie en aanschouwing met de toestanden in onze koloniën bekend, - we zijn wel verplicht, de heeren Veth, Van der Lith, Kan, Van Musschenbroek en Van Gorkom te noemen, - hebben hunne krachten vereenigd, om een werk tot stand te brengen, dat niet alleen den bezoeker der tentoonstelling te Amsterdam alle mogelijke inlichtingen en mededeelingen geeft, die hij behoeft, om de groote uitstalling met vrucht te beschouwen; het bevat, ook afgescheiden van de tentoonstelling zelve, een rijken schat van gegevens en opgaven, dienstig voor hen, die zich op de hoogte willen stellen van den toestand onzer koloniën. Deze catalogus is geen wegwijzer voor den tentoonstellingsbezoeker, - voor de groote meerderheid van dezen verschijnt hij dan ook wat laat, meer dan vier maanden na den aanvang en slechts nauwelijks één maand voor de sluiting der expositie; - hij is in waarheid een compendium van kennis op koloniaal gebied en verdient uit dien hoofde eene plaats op de schrijftafel van iedereen, die hetzij wegens ambt hetzij uit belangstelling bij zulk eene kennis belang heeft.

De drie groepen, waarin de tentoonstelling is verdeeld, - natuur des lands, inlandsche bevolking, Europeesche bevolking - is onderverdeeld in klassen. De eerste groep heeft er zeven, de tweede dertien, de derde drie en twintig. Bij elke dezer klassen gaat eene korte inleiding aan de opgave der inzendingen vooraf, waarin, zooveel het nauw bestek toeliet, de voorlichting, de vereischte voorwetenschap gegeven wordt, om de nader omschreven voorwerpen te begrijpen en te beoordeelen. Klein als de beschikbare ruimte was, in de meeste gevallen slechts enkele bladzijden, die alleen voor zeer belangrijke klassen tot een kwart of half vel druks mochten uitdijen, wisten de meesten dezer wegwijzers op het gebied der land- en volkenkunde van onze overzeesche bezittingen in het algemeen zeer gelukkig klaarheid en volledigheid aan beknoptheid te verbinden. Er zijn er geweest, die door het streven naar kortheid op de klip der oppervlakkigheid, anderen, die door den wensch, om den lezer niet slechts nuttig maar ook, zoo 't heet, aangenaam bezig te houden, op die der onbelangrijkheid zijn vastgeraakt, maar wanneer men het oog houdt op het groot bezwaar, om tegenover zulk eene rijke stof steeds zichzelf te beheerschen, zal men over het algemeen aan dezen zorgvuldig bewerkten catalogus gaarne lof toebrengen.

Het uitvoerig en volledig overzicht van de koloniale literatuur op geographisch gebied van de heeren Kan en Veth; dat van laatstgenoemde over godsdienst en godsdienstige gebruiken der inlanders; Prof. Van der Lith's heldere overzichten van de staatkundige en administratieve instellingen; die van de heeren Kan, Van Musschenbroek, Van Gorkom, Post en Maarschalk over de vestiging van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië, nijverheid en boschcultuur, landbouw en landbouwnijverheid, publieke werken, vervoermiddelen - al deze inleidingen hebben de verdienste van een helder, duidelijk beeld te schetsen en tevens den weg te wijzen aan hem, die meer weten wil. Ook over den mineralen rijkdom, de plantenwereld, het maatschappelijk en huiselijk leven - in één woord over de kolonie zelve in den ruimsten zin van het woord, behelst deze catalogus een schat van wetenswaardige zaken. En de redactie van het nuttig werk heeft zich volstrekt geen monopolie aangematigd; bij zeer vele inzendingen heeft zij het woord gelaten aan de inzenders zelven, zoodat de lezer vooral op het gebied der inlandsche nijverheid door de soms zeer uitvoerige toelichtingen van de inzenders zich tot in de kleinste bijzonderheden inlichten kan.

Dat niemand zich late afschrikken door den titel van het werk; dat niemand, die de Amsterdamsche tentoonstelling onbezocht liet, zich omtrent de waarde en beteekenis daarvan vergisse. Al wie nader bekend wil worden met de onuitputtelijke natuurlijke hulpbronnen onzer Oost-Indische bezittingen, - want al hinkt ‘de West’ hier niet zoover achteraan, als gewoonlijk bij de behandeling van koloniale zaken het geval is, toch valt, ook bij de samenstellers van dezen catalogus, aan Insulinde eene ruimere belangstelling ten deel, - met de eigenaardigheden van land en volk, zeden en gebruiken, zal zich niet vergeefs tot dit werk van de keur onzer koloniale autoriteiten gewend hebben.

The Statesman's Yearbook for 1883. London. Macmillan & Co.

In de scheeve oordeelvellingen, die dikwijls door vreemdelingen over ons land en zijne bewoners worden uitgesproken en waarvan de dagbladen soms merkwaardige staaltjes vermelden, moeten nu en dan ook de koloniën deelen. Wanneer dergelijke besprekingen zich eenvoudig kenschetsen door onschuldige blunders, als ik mij herinner, eens in een reisverhaal van een Franschman gelezen te hebben, die stoutweg verhaalde, dat hij, Java doortrekkende en vermoeid zijnde, zich steeds nedervleide onder het schaduwrijk lommer van den kapokboom of zich voor een tijger verschool achter de verdedigingsmiddelen der ananasplant, dan kan men tegenover zulken onzin de schouders ophalen, omdat hij slechts den schrijver zelven kan schaden. Dat gaat evenwel niet, als men staat tegenover andere oordeelvellingen, b.v. als die van wijlen Disraëli, toen reeds lord Beaconsfield, die in het Parlement met zeker minachtend medelijden ons land durfde rangschikken onder ‘those interesting communities’, die zichzelve overleefd hebben. De pijnlijke gewaarwording, welke dergelijke uiting veroorzaakt, zou meer willen doen dan de schouders ophalen, en die begeerte blijft bestaan, al spreekt ook zijn opvolger Gladstone, weinige jaren later, bij de ontdekking der beweging, welke hier te lande ten gunste der Transvaalsche boeren was ontstaan, eene geheel andere taal.

Iets anders dan een eenvoudig schouderophalen verdient ook eene beoor-

deeling, die jaar in jaar uit in een Engelsch handboek wordt aangetroffen en ons koloniaal beleid in een daglicht plaatst, dat aan nachtlicht doet denken. Sedert twintig jaren verschijnt namelijk te Londen bij Macmillan and Co. *The Statesman's Yearbook*, een werk, dat op het voetspoor van den *Almanach de Gotha* in een beknopt bestek een overzicht geeft van den toestand van alle staten der beschaafde wereld. Hier te lande is het niet of weinig bekend, maar in Engeland is het in veler handen en wordt er groot gezag aan toegekend.

Het is op deze uitgave, dat ik de aandacht wensch te vestigen, vooral om het scheef oordeel te wraken, dat daarin sedert zoovele jaren over ons koloniaal regeeringsstelsel wordt uitgesproken en dat dus niet als een los gezegde of eene onbewaakte uiting is aan te merken.

Het *Statesman's Yearbook* werd in het leven geroepen en gedurende negentien jaren samengesteld door Frederik Martin, een Duitscher van geboorte, doch overigens geheel Engelschman. Na zijn dood in Januari van dit jaar is de twintigste jaargang bewerkt door den heer J. Scott Keltie, die hem blijkbaar in die taak heeft vervangen.

Het *Yearbook* is verdeeld in twee gedeelten; het eerste behandelt de Staten van Europa, het tweede de voornaamste van Amerika, Afrika, Azië en Australië. Ik bepaal mij natuurlijk tot de mededeelingen, die daarin omtrent Nederland en zijne koloniën worden aangetroffen. Daaraan zijn gewijd de bladzijden 326-343 in het eerste gedeelte en bovendien aan Java de bladzijden 710-717 in het tweede gedeelte. Rationeel is deze verdeeling zeker niet, want behalve dat zij strijdt met het uitgangspunt, dat is vooropgesteld, leidt zij ook tot den waan, dat wel van Java, maar niet van de overige koloniën en bezittingen van Nederland gesproken wordt, terwijl van deze achter Nederland toch eene korte melding wordt gemaakt.

Op blz. 327 leest men:

'*Previous to this period, the members* (of the royal family) *had acquired great influence in the Republic of the Netherlands, and, under the name of* "*Stadtholders*" *or governors, became the sovereign rulers of the State.*'

Ongetwijfeld hadden de stadhouders vele rechten, die hun een grooten invloed verzekerden in de regeling van een tal van zaken, maar de aangehaalde mededeeling gaat toch zeker te ver. Vooreerst is die invloed, die in de republiek steeds een twistappel is geweest, eerst groot geworden, toen in de helft der 18de eeuw de macht, aan het ambt van stadhouder verbonden, aanzienlijk uitgebreid, het stadhouderschap erfelijk verklaard en aan die waardigheid ook die van kapitein-generaal en admiraal-generaal verbonden werd. Bovendien was het de plicht van den stadhouder, om 'de hoogheid, gerechtigheid, privilegiën en welvaren van den lande, steden en ingezetenen van dien voor te staan, te bevorderen en te bewaren'. In die opdracht lag opgesloten, dat de stadhouder tegen zijn plicht handelde, als hij naar souvereiniteitsrechten stond en men kan derhalve bezwaarlijk zeggen, dat zij '*became the sovereign rulers of the State*'.

Op dezelfde bladzijde 327 leest men verder:

'*King William II had a civil list of* 1.000.000 *guilders or* £83333, *but*

the amount was reduced to 600000 *guilders or* £50000 *at the commencement of the reign of the present king.*'

Dit is juist, doch onvolledig, want tot de civiele lijst des Konings behoort ook het inkomen uit de domeinen, bij de wet van 26 Augustus 1822 afgestaan en in 1848 door den Koning tot Kroon-domeinen aan den Staat teruggegeven. Waar sprake is van de civiele lijst des Konings, moet dus ook dit inkomen vermeld worden. De opbrengst dier domeinen is mij niet bekend. De Staten-Generaal hebben geene bepaling vastgesteld, die tot eene opgave daarvan noopt. Het is echter zeker, dat, evenals de opbrengsten van alle landerijen, ook die der hierbedoelde domeinen in den loop der jaren zeer vermeerderd zijn.

Op blz. 329 wordt de Minister van Marine W.F. van Erp Taalman Kip, genoemd 'Jonker H. van Taalmankip'. De fout klinkt ons, Nederlanders, vooral vreemd in de ooren, omdat zij hem, die over admiraals en schouten-bij-nacht beschikt, zoo welwillend vereert met den titel, die aan adspirant-officieren der zeemacht wordt toegekend.

De Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, Jhr. G.J.G. Klerck, wordt genoemd Dr. N. van Klerck.

Verder wordt op die bladzijde gezegd:

'*There is also a State-council-Raad van State- of* 14 *members, which the sovereign may consult on extraordinary occasions.*'

Dit strookt zeker weinig met het feit, dat de Koning *verplicht* is, aan de overweging van den Raad van State te onderwerpen alle voorstellen, door Hem aan de Staten-Generaal te doen of door deze aan Hem gedaan, alsmede alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den Staat en van zijne koloniën en bezittingen in andere werelddeelen.

Op blz. 331 leest men:

'*The expenditure of the Department for the colonies, entered in the budget estimates, only refers to the central administration for the West Indies and Suriname.*'

Dit is juist, met uitzondering van de kosten van het Departement van Koloniën zelf, die zeker eene veel mindere som zouden beloopen, indien dat departement slechts te voorzien had in het bestuur der Westindische koloniën.

Achter Nederland volgt dan op blz. 339 eene vermelding der Oost- en Westindische koloniën en bezittingen, met eene opgaaf van hare uitgestrektheid en bevolking, welke aan de cijfers van 1880 is ontleend, ofschoon die van 1882 toen reeds beschikbaar waren.

Ik kom thans tot 'J a v a', voorkomende in het tweede gedeelte van het *Yearbook* op blz. 710.

Een titel, die met groote letters vermeldt 'J a v a' en daaronder met kleine letters ('Nederlandsch Indie'), is zeker niet juist. Dit moet evenwel aan het spraakgebruik der Engelschen worden geweten, die steeds van Java spreken en niets schijnen te willen weten van een Indië, dat niet aan Engeland zou behooren. Dit neemt intusschen de onjuistheid niet weg. Juist het omgekeerde had moeten plaats hebben, ook omdat de opgaven, die hier

worden medegedeeld, niet enkel Java, maar werkelijk geheel Nederlandsch Oost-Indië betreffen.

De aanhef van dit gedeelte luidt als volgt:

'*Java, the most important of the colonial possessions of the Netherlands*, *is administered, politically and socially, on a system established by General Johannes van den Bosch in* 1832 *and known as the* "*culture system.*" *It is based in principle on the officially superintended labour of the natives, directed so as to produce not only a sufficiency of food for themselves*, *but the largest quantity of colonial produce best suited for the European market. To carry out the* "*culture system*" *there exists a complicate machinery of government, the functions of which descend into the minutest details of administration.*'

Het is vooral deze voorstelling, die tot een protest dwingt. Zij doet meer denken aan den geest van antipathie, dien Raffels jegens ons koesterde, dan dat zij strookt met de werkelijkheid. Het is er toch veraf, dat zij thans nog op het Nederlandsch-Indisch regeeringsbeleid van toepassing zoude zijn. Wat is er van dat cultuurstelsel of van die cultures op hoog gezag ingesteld?

Na de besluiten der Regeering, om na 1860 de contracten ter zake niet meer te verlengen, namen de theecultuur in 1865 en de tabakscultuur in 1866 een einde, en na de intrekking in eerstgemeld jaar der cultures van indigo, peper en kaneel, alsmede der gedwongen nopalteelt, bepaalden zich de op hoog gezag ingestelde cultures tot die van koffie, suikerriet en kina. De gedwongen suikercultuur is door de wet van 21 Juli 1870 in een overgangstijdperk gebracht, die ze binnen weinige jaren geheel doet ophouden. De kinacultuur, in 1851 op Java ingevoerd, geschiedt in vrijen arbeid en wordt voor rekening van het gouvernement gedreven onder de leiding van een daartoe aangewezen ambtenaar. Er blijft dus niets over dan de gedwongen koffiecultuur, welke reeds lang bestond, vóórdat Van den Bosch in Indië kwam, en dan ook niet tot zijn stelsel behoort dan door de wijziging, welke zij in 1833 onderging. Vóór dat jaar was de koffiecultuur eene verplichte teelt met vrije beschikking, doch in dat jaar is de vrije beschikking ingetrokken en verplichte levering aan het gouvernement tegen een vooraf bepaalden prijs tot regel gesteld.

Men ziet dus, dat de voorstelling, die het *Yearbook* geeft van den grondslag van het regeeringsbeleid onzer koloniën, niet juist is en de Nederlandsche Regeering daardoor in een valsch en weinig vleiend licht wordt geplaatst. Die aanhef van het tweede gedeelte is dan ook in vierkanten strijd met het vervolg van het overzicht, waar naar waarheid wordt getuigd, dat thans nog alleen gedwongen zijn de cultures van koffie en suiker en de laatste in 1890 geheel zal zijn vervallen. Deze strijd leidt zelfs tot de onderstelling, dat die aanhef wellicht reeds in den eersten jaargang van het *Yearbook* wordt aangetroffen en deze stereotypisch gezet is blijven staan, zonder dat de redacteur bedacht of naging, of hij ook ten gevolge van latere hervormingsmaatregelen behoorde gewijzigd of weggelaten te worden. Tot die overweging had de vorige samensteller anders reden te over. Het is mij toch bekend, dat hem zes of zeven jaren geleden door een ambtenaar der algemeene secretarie te Batavia, met voorkennis der Indische Regeering, een geheel overzicht der Nederlandsch-Indische koloniën is gezonden, doch daarvan schier geen gebruik is gemaakt. Dat die aanhef wijziging behoeft, zal na het voorgaande wel niet

betwijfeld worden. Hij behoort vervangen te worden door eene korte vermelding der hoofdbeginselen van het regeerings-reglement, dat de grondwet is voor het bestuur onzer Oostindische koloniën.

Op blz. 711 leest men:

'*Java produces, for the benefit of the Netherlands, a large surplus revenue, after paying for its own government.*'

De geest van den aanhef doet zich ook hier gevoelen. Het verleden moge schijnbaar tot de bewering recht geven, het heden zeker niet meer, want de batige sloten hebben voor tekorten plaats gemaakt.

Op blz. 712 wordt gezegd:

'*The peculiar system of government of Java necessitates a comparatively large army.*'

Ook deze voorstelling is niet juist, daar het leger nooit gediend heeft tot bescherming van het cultuurstelsel. Eene aanduiding van het Nederlandsch-Indisch leger als '*a comparatively large army*' ziet, meen ik, ook voorbij de groote uitgestrektheid onzer koloniën en den grooten afstand, waarop vele buitenbezittingen van Java zijn gelegen.

Ziedaar de op- en aanmerkingen, waartoe de mededeelingen van het *Statesman's Yearbook* omtrent Nederland en zijne koloniën aanleiding geven. Daar die mededeelingen telkens vermelden, dat zij aan '*official communication*' zijn ontleend, is het zeker bevreemdend, dat zij zooveel stof tot aanmerkingen opleveren. Doch aan welke oorzaak dit ook zij toe te schrijven, men mag vertrouwen, dat daarin verandering zal komen. Was de vorige redacteur blijkbaar wars van verbeteringen, de heer Scott Keltie is verstandiger. In een '*Prefatory note*' zegt hij althans: '*In a work embracing so large a field*, *and giving the statistics of so many countries*, *it is difficult altogether to avoid error, and I shall be thankful for any corrections and suggestions that may be sent me.*' De voorgenomen toezending van eene vertaling dezer beoordeeling zal dus misschien een einde maken aan dezen wanklank uit den vreemde.

Leiden, October 1883.

H.J. BOOL.

Een ridder van de negentiende eeuw, door E.P. Roe. Uit het Engelsch door Alma. Heusden bij H. Wuister.

De ridder uit den ouden tijd richtte zijne lans tegen al wat naar zijne schatting verkeerd was in de wereld. Het ideaal van een ridder in onzen tijd was, voor Mevrouw Arnot, 'de man die een kruistocht wil ondernemen tegen de boosheid van zijn eigen hart' en, dien strijd aanvaardend, als overwinnaar uit het worstelperk treedt. Zulk een ridder wordt den lezer voorgesteld in dezen roman door een auteur, die over groote talenten en een schat van menschenkennis te beschikken heeft; die de roerselen van het menschenhart kent en meesterlijk weet bloot te leggen en de kunst verstaat, om

bij zijne zinrijke verhalen gedachten te doen dalen in de ziel, een glimlach te voorschijn te roepen op de lippen en uit uw oog een traan te lokken.

Toch vermoed ik, dat vele lezers dit boek onvoldaan zullen ter zijde leggen, weinig ingenomen als ze zullen zijn met de godsdienstige strekking, waarmede het kennelijk geschreven is. De vraag, of ook de godsdienst, in zijne verschillende uitingen en zijn invloed op het leven, de stof leveren mag voor den roman, moet zeker bevestigend worden beantwoord. Maar de auteur, die zich op dit gebied waagt, zal, tenzij hij het talent bezitte van eene George Elliot, groot gevaar loopen van te vervallen tot eenzijdigheid, zijn werk tot voertuig te maken zijner eigene richting en opvattingen en alzoo slechts in een beperkten kring van geestverwanten dankbare lezers te vinden. Dit gevaar heeft, dunkt mij, de auteur van dezen anders in vele opzichten aanbevelingswaardigen roman niet geheel ontweken. Wel wat al te ruime plaats wordt aan godsdienstige beschouwingen en gesprekken ingeruimd; al te groote invloed wordt toegekend aan godsdienstige indrukken en gevoelens naar eene bepaalde theologische richting. Aan menigeen, die de taal dezer richting niet verstaat, zal de waardeering soms moeielijk vallen, en wie van sommige eigenaardige godsdienstige aandoeningen noch door ervaring, noch door aanschouwing iets afweet, zal de juistheid niet vatten der teekening van het zielkundig proces, dat de schrijver zijn ridder doorleven laat. Toch, hoewel niet alles waardeerende, zal de lezer het boeiende verhaal volgen tot het einde toe en den ridder, minder om zijne vroomheid dan wel om zijne daden, eeren en bewonderen.

De vertaling van Alma laat weinig te wenschen over. Alleen viel mijne aandacht op het woord ‘verzwinden’, bl. 24, waarvoor wel een Hollandsch woord te vinden is.

De uitgave in één deel van bijna 500 pag. bevordert de handelbaarheid niet van het boek. De heldere druk met flinke letter laat zich gemakkelijk en aangenaam lezen.

Een verwoest leven. Naar het Engelsch van David Christie Murray. Vertaling van P.F. Brunings, 's-Gravenhage. Henri J. Stemberg 2 dln.

Evenals de hierboven aangekondigde roman bevat deze de geschiedenis van een jongmensch, die, door eigen zwakheid en dwaasheid te schande geworden, door eigen geestkracht zijn karakter herwint. De geschiedenis is hier eene diep tragische, zooals de titel reeds aanduidt, maar ons gevoel van medelijden wordt door dat van bewondering overheerscht en de zedelijke grootheid van den held verzoent ons met zijn beklagenswaardig lot. Met eigenaardige en lang niet alledaagsche karakters brengt ons de auteur in kennis, die doorgaans zuiver zijn geteekend en goed volgehouden. Maar wel zijn er wat veel personen, voor wie hij onze belangstelling vraagt, 'tgeen het den lezer wel eens moeilijk maakt, den draad der geschiedenis te blijven vasthouden. Evenzeer wordt de lezing bemoeielijkt door het telkens afbreken van 't verhaal door de autobiographie van een der nevenpersonen, wiens geschiedenis niet zóózeer met die van den held is saamgeweven, dat zij eene zoo ruime plaats in den roman mocht innemen. Uit het oogpunt van den moralist beschouwd, heeft het werk ongetwijfeld groote verdienste. Op aanschouwelijke wijze predikt het de waarheid, dat een mensch maait, wat hij ook gezaaid heeft, en dat in arbeid en rechtschapenheid het geheim ligt van een harmonisch, gelukkig bestaan. Om deze deugden is men geneigd de kleinere

zwakheden over het hoofd te zien van den roman, die ook reeds door den naam des vertalers op het titelblad wordt aanbevolen. Die naam waarborgt ons mede eene goede Hollandsche taal en een flinken stijl en die des uitgevers eene nette uitvoering.

Mrs. Oliphant. De rijke erfgename. Uit het Engelsch door A.A. Deenik Mlz. 2 dln. Haarlem, Erven Loosjes.

De thema's ‘testament’, ‘erfenis’, ‘erfgenamen’ zijn in verschillende romans al zóó dikwijls behandeld, dat er waarlijk moed toe behoort, er nog eens op terug te komen. De auteur, die het waagt, mag zich ten minste wel bewust zijn, op dit gebied iets geheel nieuws te hebben ontdekt, tenzij dan dat hij rekenen mocht op die zekere aantrekkingskracht, die niet alleen de rijkdom zelf, maar zelfs de beschrijving van den rijkdom uitoefent op het groote publiek.

Nieuw is hier misschien de vinding van een testament, dat de rijke erfdochter onder het toezicht van zeven voogden en voogdessen stelt, zonder wier gezamenlijke toestemming ze niet trouwen mag, en dat haar voorschrijft, een groot deel der erfenis op bijzondere wijze te besteden. Maar voor 't overige is 't de oude geschiedenis van een heirleger van vrijers, die dansen om 't gouden kalf, en van moeders en tantes, die dat leger aanvoeren.

Het best geslaagde en oorspronkelijke deel van den roman is de inleiding, die reeds een derde beslaat van 't geheel, waarin de erflater geteekend wordt als een oude zonderling, die zijn testament als het magnum opus zijns levens beschouwt en gezegd wordt, daarin tot de kleinste bijzonderheden het toekomstig leven zijner erfgename te regelen. Maar te meer wordt de lezer teleurgesteld, als hij van al die beschikkingen er slechts een paar verneemt, waarvan de voornaamste, de aanstelling der zeven voogden, al zeer weinig invloed blijkt uit te oefenen op haar verder leven. We missen het verband tusschen de inleiding, die veel deed verwachten, en het verhaal zelf, dat evengoed de geschiedenis van elke andere rijke erfdochter wezen kon. Diezelfde teleurstelling ondervinden we met betrekking tot Jock, het achtergestelde broertje, een buitengewonen knaap, van wien we op den loop der geschiedenis grooten invloed hadden verwacht. Weer misgeraden, want binnen 't jaar is de rijke erfgename ingepakt en de roman is uit. We hadden het lieve, verstandige meisje een degelijker man en een niet zoo haastig huwelijk toegewenscht.

Wat de verschillende onderdeelen aangaat, mogen we daaraan geene verdienste ontzeggen. Mrs. Oliphant kan aardig en onderhoudend vertellen en de personen, die ze ten tooneele voert, zijn echte menschengestalten, te meer naar 't leven geteekend misschien, naarmate hunne karakters zich minder verheffen boven 't peil der alledaagsche middelmatigheid.

De vertaling onderscheidt zich door eene zeer nauwgezette punctuatie en door een niet altijd volgehouden streven, om zooveel mogelijk in spreektaal te schrijven. Wie aldus ‘sinjaal’ spelt, zette elders niet ‘sukces’ maar ‘sukses’. Maar dan nog liever een zuiver Hollandsch woord of eene omschrijving.

Friedrich Spielhagen. Pioniers. Uit het Hoogduitsch door Mevr. Brugsma - Haenenber ger. Te Sneek bij J.F. van Druten.

Met de ‘Pioniers’, waarvan hier sprake is, worden bedoeld de Duitsche landverhuizers, die, in den loop der vorige eeuw naar Amerika getrokken, daar de voorposten bezetten op de Indiaansche grenzen. Onder die kloeke, nijvere bevolking, mannen en vrouwen, den akker bebouwend met het zwaard aan de heup en 't geweer naast zich, doorleeft de lezer eene week van beroering, strijd en zegepraal tijdens een aanval van de Indiaansche stammen op de kleine kolonie. En beroering, strijd en zegepraal is het gedurende deze dagen ook in hart en leven der hoofdpersonen, voor wie de auteur onze belangstelling vraagt. 't Zijn belangwekkende, krachtige figuren, die hij ten tooneele voert, eene mengeling van gemoedelijkheid en kracht, zooals we kunnen begrijpen, dat het leven in die halve wildernis onder arbeid, strijd en gevaar de zonen van Germania vormen moet.

Nevens het gemoedelijk element ontbreekt het humoristische niet, en wie Spielhagen's werken kent, zoekt ook niet tevergeefs naar aangrijpende tafereelen vol gloed en leven. 't Is een frisch, boeiend geschreven verhaal, dat van het begin tot het einde met onverdeelde belangstelling gelezen wordt.

De vertaling schijnt mij toe, welgeslaagd te mogen heeten, terwijl de heldere, flinke druk zichzelven terstond aanbeveelt.

Meester Bieland en zijne werklieden. Uit de nagelaten geschriften van Berthold Auerbach. Amsterdam P.N. van Kampen en Zoon.

Eene verrassing mocht het wel heeten voor de talrijke vereerders van den grooten Auerbach, dat ze, na den dood van den geliefden auteur, nog eens een werk mochten ontvangen van zijne hand. Wie, die zich de genotrijke uren herinnert, indertijd gesmaakt bij de lezing zijner ‘Dorpsverhalen’ of van ‘Landolin’ of ‘Op de hoogte’ en het betreurde, dat deze rijke geest voor altijd had opgehouden met denken en werken, verneemt niet met ingenomenheid, dat de beheerders zijner geestelijke nalatenschap ook daaruit nog iets hadden aan te bieden, dat der wereld ten goede kwam.

Want ook dit werk getuigt weer van de meesterhand, die de kunst verstond, het fijne weefsel te ontleden der menschelijke ziel; van den kunstenaar, die door zijne groote gaven van opmerken en weergeven zooveel dankbare lezers vond.

Toch komt het ons voor, dat de meester zelf niet zonder reden dit verhaal onuitgegeven in portefeuille gehouden heeft. 't Heeft meer van eene schets dan van eene uitgewerkte geschiedenis. De hoofdpersonen dwingen geene voldoende belangstelling af. Ze zijn, evenals het geheele verhaal, onafgewerkt. Ware Auerbach's roem niet gevestigd, we betwijfelen zeer, of dit werk er veel toe zou bijdragen. Als eene bijdrage nochtans tot de kennis der industrieele verborgenheden en der socialistische woelingen in Duitschland is het niet van belangrijkheid ontbloot.

H.

TÉPÉ.

Mengelwerk.

De weduwe Verkerk.
Novelle door A.H. van der Hoeve.

Zij had hem verzorgd en verpleegd tot den einde toe met die teedere liefde, die niet verminderd, maar toegenomen was, sedert zij hem hare hand en haar hart onverdeeld had geschonken. De acht jaren van haar gelukkig huwelijksleven zweefden voor haar geest als een zoete droom, waaruit het ontwaken haar met de diepste smart vervulde, toen zij nog eens dat marmerbleeke gelaat aanschouwde en een laatsten kus drukte op dat ijskoude voorhoofd, eer de rouwdragers het dierbaar overschot van den beminden man naar de laatste rustplaats zouden heenvoeren.

Zij beklaagde 't zich niet, toen de enkele familieleden en geburen hare woning, na den afloop der droevige plechtigheid, verlaten hadden, omdat hunne banale troostredenen slechts de oppervlakte van haar treurend hart bereikten. De eenzaamheid met haar zesjarigen Willem, vaders oogappel, het hoofd gebogen op haar schoot, en de lieveling, de kleine Anna, in de wieg, was haar aangenamer, omdat zij nu aan hare eigen gedachten en aandoeningen den vrijen loop kon laten.

Na al de bemoeiingen, die zulk een sterfgeval na zich sleept, kon zij weer kalmer denken aan de laatste gesprekken, die zij met haar Willem gevoerd, en de laatste woorden, die hij met stervende lippen gesproken had. Nu kon zij ongestoord hare tranen laten vlieten over den man en vader, in wien en met wien zij alles verloren had. ‘Alles?’ Maar hoe kon het moederhart zoo spreken met het oog op de panden der liefde, die haar waren overgebleven? ‘Alles?’ Maar had haar Willem haar dan niet biddend toevertrouwd aan den Vader der weezen

en haar in de scheidingsure niet aanbevolen aan de ontfermende liefde Gods? Ja, zij had het niet vergeten, maar toch, het offer was zoo groot, dat zij moest brengen; de slag was zoo verpletterend, die haar had getroffen. Waarom moest hij, in de kracht zijns levens, van hare zijde worden weggerukt? Waarom moesten zij, die de middellijke oorzaak waren van zijn vroegtijdigen dood, worden gespaard?..... Haar oog zag in die duisternis geen licht en zag de toekomst slechts met een donkeren sluier omfloerst.

Helena Terboon - thans de weduwe Verkerk - had eene te goede opvoeding genoten, om in hopelooze smart geheel weg te zinken. Reeds op achttienjarigen leeftijd moest zij, door het verlies harer ouders, voor haar eigen onderhoud zorgen. Zij werd - en te recht - voor eene bloeiende schoonheid gehouden en had, daar zij gezond en sterk en van een onbesproken gedrag was, spoedig een goeden dienst gekregen bij eene deftig-burgerlijke familie. Als zij minder zedig geweest was, zou hare in het oog loopende schoonheid gevaarlijk hebben kunnen worden voor haar tot hiertoe reinen levenswandel door de vleiende en verleidelijke woorden, die haar nu en dan werden toegevoegd, ook door dezulken, die veeleer als beschermers harer onschuld hadden moeten optreden. Verkerk, haar vroegere speelmakker, had haar niet uit het oog verloren, en toen hij een toereikend middel van bestaan had, mocht hij zijn wensch, door hem reeds als knaap gevoed, vervuld zien en zijne ruim twintigjarige, bekoorlijke bruid naar het echt-altaar voeren.

Over de gelukszon der jeugdige echtelingen mochten nu en dan enkele nevelen trekken, - waar vallen geene schaduwen op het levenspad van den bewoner dezer onvolmaakte en zorgvolle wereld? - geene donkere wolken verduisterden haar verkwikkend licht of onderschepten den warmen gloed harer stralen. Hoe gelukkig, dat de mensch niet in de toekomst kan lezen; hoe vaak zou anders het genot van het tegenwoordige worden verstoord! En al weten wij het ook, dat geen onbewolkte hemel op den duur het deel kan zijn van den sterveling, zoolang geene stormen of onweders dreigen of losbarsten, gaan we onbekommerd voort, alsof er geen gevaar was te duchten. Zelfs zij, die in den levensernst aan menige beproeving blootstonden, aan menig ongeval het hoofd moesten bieden en de treurigste ervaringen moesten opdoen, - zij mogen eene sombere beschouwing hebben van de wereld en haar toestand - zelfs zij genieten, wat het heden goeds en behaaglijks schenkt.

Verkerk verdiende als timmermansknecht en knap werkman een bevredigend loon. Zijn patroon had het zeer druk en wist goeden arbeid ook goed te beloonen. Onder zijne confraters op den winkel waren er twee, op wie Verkerk geen goed oog had. Zij stonden in hooge gunst bij den patroon, dien zij bij zijne bekenden hoog ophemelden, met geen

ander oogmerk, dan om hun eigen belang te bevorderen. De heer Oomkers - dus heette de patroon - was niet ongevoelig voor de streelende woorden dier vleiers, die hem werden overgebracht. Zoo kregen zij een witten voet bij hun baas en deelden zij meer bijzonder in zijn vertrouwen. Verkerk bemerkte spoedig, dat zij van dat vertrouwen misbruik maakten, en zag daarom des te scherper toe. Dat toezicht ontging den beiden werklieden niet, die daarom het plan vormden, om zich nader aan hem aan te sluiten en ook zijn vertrouwen te winnen. Dit ging echter niet zoo gemakkelijk, als zij het zich hadden voorgesteld.

Oomkers was een man van orde en zag scherp toe op het werk, dat door zijne knechts werd afgeleverd. Hij had eens en voor al het gebruik van sterken drank op den winkel ernstig verboden. De beide met Verkerk niet bevriende knechts overtraden dat verbod, door nu en dan uit een medegebracht plat fleschje eene teug te nemen. Verkerk had hen meer dan eens gewaarschuwd en hun aangeraden, dit na te laten.

‘Kom,’ zeiden zij tot hem, ‘wees nu maar niet zoo'n brave Hendrik. Proef eens mee. Dat merkt de baas niet, en het werk gaat er te beter om.’

Verkerk weigerde echter volstandig, aan hun verzoek te voldoen, en herhaalde zijne waarschuwing.

‘Hij wil ons verklikken’ zei Gerrit Bemser - een der werklieden - ‘maar ik verzeker je, dat je dat slecht bekomen zou.’

‘Ik ben niet tot opzichter over jelui aangesteld,’ antwoordde Verkerk; ‘voor verklikken behoeft ge niet bang te wezen. Ik zeg je alleen maar, dat de baas het niet wil hebben.’

‘Och wat!’ hernam Piet Verlaat - de andere knecht; - ‘als je den baas wat honig om den mond smeert, dan ziet hij zoo nauw niet.’

‘Dat moet gijlieden weten, maar ik doe niet mee;’ met die woorden maakte Verkerk een eind aan het gesprek.

‘Ik vertrouw hem niet,’ zei Piet tot zijn makker in het naar huis gaan. ‘Als hij er toch eens van sprak, dan waren wij ons krediet kwijt.’

‘Die dwarskijker ziet misschien nog meer, dat we liever niet zouden willen weten,’ hernam Gerrit. ‘Ik wou, dat ik een middel wist, om hem voor ons onschadelijk te maken.’

Tot zijne groote verbazing werd Verkerk op zekeren morgen door Oomkers duchtig berispt over kennelijke defecten aan het door hem afgeleverde werk. Het feit was niet te ontkennen. Verkerk hield vol, dat hij het ongeschonden had afgeleverd en er dus door anderen aan geknoeid of bedorven moest zijn.

‘'t Is gemakkelijk, om anderen te beschuldigen van wat jezelf verknoeid hebt’ sprak toornig zijn baas.

‘Ikzelf verknoeid!.... Dat 's eene leugen!’ riep Verkerk opgewonden uit. Daar Oomkers zich ook driftig maakte, haalde het eene woord het andere uit, totdat de baas in booze luim de werkplaats driftig verliet.

Verkerk kon het hem aangedane onrecht in de eerstvolgende dagen niet verkroppen, hoeveel moeite zijne vrouw ook deed, om het hem uit het hoofd te praten. Op den winkel, waar hij doorgaans met Gerrit en Piet alleen werkzaam was, werd er over het geval niet verder gesproken, maar het was toch wel aan den baas te merken, als hij in de werkplaats kwam en met Willem's confraters een praatje maakte, dat hij het niet vergeten had.

Eens toen de baas kort vóór schofttijd was heengegaan, zei Piet tot Verkerk, die door de houding van Oomkers tegenover hem zeer verstoord was: ‘Kom, Willem, je moet je dat zoo niet aantrekken! De baas valt wat driftig uit en....’

‘Dat is geene drift,’ viel Willem in, ‘dat is mokken. Dat is, al weet je, dat je onschuldig bent, je het leven verdrietig maken. Ik houd het zoo niet langer uit.’

‘Weet je wat,’ zei Gerrit tot Verkerk, toen zij zich op weg naar hun huis begaven, ‘laten we hier op den hoek even een slokje nemen. Dat verdrijft de verdrietelijkheid, en het mokken van den baas zal ook zoolang niet meer duren.’

‘Willem, nog een halfje?’ vroeg Gerrit, toen zij samen in het wijnhuis een borrel genomen hadden.

‘Ik niet meer,’ antwoordde Willem. ‘Ik ga naar huis.’

‘Smakelijk eten dan!’ zeiden de anderen ‘Wij pakken nog een halfje.’

Bij het verlaten van het wijnhuis liep Verkerk Oomkers, om zoo te zeggen, vlak in den mond. Zijn beleefde groet werd door den baas met een nauw merkbaar hoofdknikje en een ontevreden gelaat beantwoord.

‘Ah!’ zei Piet tot zijn makker, ‘dat heeft onze brave daar getroffen. Kijk, de baas heeft hem hier juist zien uitkomen.’

‘Ja,’ fluisterde Gerrit, ‘dat had ik zoowat berekend. Ik wist, dat de baas hier voorbij moest komen.’

‘Je bent een slimmerd, hoor!’ was Piet's bescheid.

‘Wacht maar, we zijn er nog niet,’ kreeg zijn makker tot antwoord.

Verkerk trok zich de norsche behandeling van zijn patroon, die vroeger zoo goed voor hem geweest en over hem voldaan was, meer aan, dan hij aan zijne vrouw te kennen gaf. Hij werd stiller en lusteloozer, dan zij van hem gewoon was Als zij hem vroeg, of hij zich niet wel gevoelde, gaf hij een ontwijkend antwoord en deed zijn best, om zijn inwendig verdriet voor haar te verbergen. Helena liet zich echter daardoor niet misleiden en drong erop aan, om hun dokter te raadplegen. Doch daarvan wilde hij niet weten, en nu overspande hij zich, om zich opgeruimder te toonen, dan hij in zijne gemoedsstemming kon zijn.

Aan ijver en nauwgezetheid in zijn werk ontbrak het hem niet, maar hij trok zich hoe langer hoe meer terug van zijne confraters, die zich ook met hem minder schenen te bemoeien, doch tegen wie hij steeds meer wantrouwen begon te koesteren. In dat mistrouwen werd hij versterkt, toen Oomkers, eenige dagen nadat hij Verkerk uit het wijnhuis had zien komen, met de beide andere knechts in de werkplaats sprekende, besloot met deze voor Verkerk hoorbaar uitgesproken woorden: ‘Nu, je moet me goed op de hoogte houden. Van kroegloopen houd ik niet en van zulken, die daarvan gebruik maken, ben ik niet gediend. Dat moet ieder nu maar weten’, waarop hij zich onmiddellijk verwijderde.

Wat de baas met die woorden eigenlijk bedoelde, kon Verkerk niet volkomen gissen, omdat hij niet wist, dat Oomkers aan zijne beide medearbeiders gevraagd had, of zij met hem in het wijnhuis, waar hij hem had zien uitkomen, geweest waren. ‘Ja, baas,’ had Gerrit gezegd; ‘wij wilden eens weten, of hij altijd regelrecht naar huis ging. Wij hebben hem toen gevolgd en zijn na hem ook in het wijnhuis, waar hij niet onbekend scheen, gegaan en hebben toen samen een borrel gedronken.’

‘Komt hij daar meermalen?’ had Oomkers gevraagd, en toen hadden beiden bedenkelijk de schouders opgehaald, zonder iets te antwoorden, maar het was den baas niet ontgaan, dat er een geheimzinnig glimlachje om hun mond speelde.

Was hem dit onderhoud, door zijn baas met zijne beide confraters gehouden, onbekend, toch kwam er eenig vermoeden bij Willem op, dat er praatjes ten zijnen nadeele in omloop waren. Want dat de woorden, door Oomkers tot de beide andere knechts gesproken, op hem van toespeling waren, meende hij uit aller gelaatstrekken te hebben opgemerkt, en indien de baas zich niet zoo haastig verwijderd had, zou hij hem om opheldering van die woorden gevraagd hebben.

't Eenige, wat Verkerk zeide, na het vertrek van den patroon, was: ‘Ik begrijp niet, wat de baas met dat kroegloopen bedoelt,’ woorden, die Gerrit en Piet schenen niet te willen verstaan en er daarom niet op antwoordden.

Vol ergernis en met diep gekrenkt eergevoel kwam Verkerk te huis. Dáár kon hij zich niet langer bedwingen, en nu maakte hij zijne vrouw met de redenen van zijne ongewone neerslachtigheid bekend.

‘Dat gaat zoo niet langer, Willem,’ zei Helena; ‘daar moet een einde aan komen, of ge zoudt jezelf geheel van streek maken. Ik zou bij den baas maar zoo spoedig mogelijk het werk opzeggen; je bent knap genoeg, om bij een ander terecht te komen.’

‘De baas heeft me anders altijd zoo goed behandeld, totdat die beide nieuwe knechts, die zich in zijne gunst bijzonder schijnen ingedrongen te hebben, in de werkplaats zijn gekomen.’

‘En die 't er nu op toeleggen, om jou den voet te lichten.’

‘Omdat ik meer zie, dan hun lief is. Maar nu is het uit: ik zal den baas op de hoogte brengen en hem zeggen, dat ik met die twee lui niet meer werken wil en dat ik aan een anderen baas mijn dienst zal aanbieden. Ik heb van middag gelukkig een karweitje buitenshuis, zoodat ik het tot morgen kan uitstellen, en als de baas dan op den winkel komt, zal ik hem van de door hem gesproken woorden verklaring vragen en dan wel gelegenheid vinden, om, terwijl ik mijn dienst opzeg, hem met zijne gunstelingen nader bekend te maken.’

Toen Willem des avonds thuis kwam, was hij koortsachtig gejaagd en begaf hij zich vroegtijdig ter rust. Doch van slapen kwam dien nacht weinig en in het vroege morgenuur was hij reeds op de been. Zijne vrouw zag hem met bekommering aan, maar hij stelde haar gerust met te zeggen, dat het de laatste dag van zijne kwelling zou zijn.

De gewetenlooze belagers van Verkerk hadden ook geene rust. Zij maakten zich bevreesd, dat Verkerk zou trachten, zijne baan schoon te vegen en dat het dan wel eens leelijk met hen kon afloopen. Zij hadden wel opgemerkt, hoe diep de woorden van den patroon hun kameraad getroffen hadden, en, omdat hij er verder met hen niet over gesproken had, begrepen zij wel, dat hij iets in zijn schild voerde, wat tot ontdekking der waarheid kon leiden.

‘We moeten nu onzen slag slaan, Piet,’ sprak Gerrit; ‘anders loopt het mis.’

‘Ja, dat geloof ik ook,’ antwoordde Piet; ‘maar ik zou nog niet weten: hoe?’

‘Dat komt, omdat je nog zoo stoffelachtig bent.’

‘In de boosheid, hè?’

‘Nou, laten we maar geene ruzie maken! Ik heb er iets op bedacht. 't Is wel wat gevaarlijk, als het mislukt, maar we moeten er nu alles op wagen. Als we naar huis gaan, zullen we 't met malkaar overleggen.’

Verkerk was dien morgen op den winkel, verdiept in gedachten, aan het werk, zoodat hij, weinig acht slaande op hetgeen er om hem heen voorviel, niet had opgemerkt, dat Gerrit een kwartier later dan gewoonlijk in de werkplaats kwam. Zijne beide makkers waren even stil als hij en zagen, niet minder verlangend dan hij, uit naar het oogenblik, dat de baas zou verschijnen. Spoediger, dan een hunner verwachtte, kwam Oomkers in de werkplaats, en driftig op Willem toeloopende en te gelijk het kleedingstuk, dat Verkerk gewoon was, op den winkel uit te trekken, grijpende, vroeg hij: ‘Is dat jouw jas, Willem?’

‘Ja, baas,’ antwoordde Willem, maar te gelijk bestierven hem de woorden op de lippen, toen Oomkers daaruit een plat fleschje te voorschijn haalde, waarin zich nog een gedeelte sterken drank bevond.

‘'t Is jammer, dat je 't niet heelemaal hebt leeggedronken; dan kon je nog liegen en zeggen, dat er water in geweest was,’ voerde Oomkers hem schamper te gemoet.

‘Dat.... dat fleschje is niet van mij,’ stotterde Verkerk met toegeknepen vuisten, terwijl hij een woedenden blik op de beide andere knechts wierp.

‘We kennen die kunsten,’ hernam Oomkers. ‘Kort en goed heb ik je te zeggen, dat je vertrekken kunt.’

Willem was zich in zoover meester geworden, dat hij, hoewel van diepe verontwaardiging inwendig bevende, kon zeggen: ‘Gij zijt mij vóór, baas! Ik wou juist zeggen, dat ik op staanden voet ging vertrekken, omdat het voor een eerlijk mensch hier niet langer is uit te houden....’

‘Ik heb met die praatjes van werkverknoeiers en zuipers verder niets te maken. Hier heb je het loon, dat je nog toekomt, en nu, vertrek!’

Als door den bliksem getroffen, waggelde Verkerk, terwijl alles voor zijne oogen duizelde, de werkplaats uit.

‘Mijn God! wat is er met je gebeurd, Willem?’ vroeg Helena, toen Verkerk, doodsbleek en schier ademloos, zijne woonkamer intrad en op een stoel neerzeeg.

‘Laat.... mij.... eenige.... oogenblikken....’ hijgde hij en hield de hand tegen zijne borst.

Toen hij langzaam tot bedaren kwam, vertelde hij zijne vrouw, wat er was voorgevallen en hoe zijne verdenking van de lagen, hem door zijne medearbeiders gelegd, thans gebleken was gegrond te zijn.

Tot haar schrik bemerkte Helena, dat er zich bij eene der hevige hoestbuien, waardoor Willem telkens verhinderd werd, met zijne mededeelingen voort te gaan, een bloedig vocht vertoonde. Zij liet onmiddellijk hun geneesheer, Dr. Reyntal, komen, die na ernstig onderzoek de meest mogelijke rust en kalmte aanbeval en beloofde, aan den avond van dien dag terug te zullen komen.

De dokter, die niet alleen physicus, maar ook psychicus en menschenvriend was, nam Helena in het verhoor, om naar de vermoedelijke oorzaak van dit hevig ziekteproces onderzoek te doen. Beiden zochten nu Willem zooveel mogelijk gerust te stellen voor zijne toekomst, ofschoon de dokter maar al te duidelijk den bedenkelijken aard van zijn toestand inzag.

Hoe juist dat inzicht was, hebben we bij den aanvang van het verhaal vernomen: na weinige dagen was Helena weduwe.

Wij ontmoeten, na verloop van een jaar, de weduwe Verkerk op eene bovenachterkamer in eene meer afgelegen buurt. Zij had eenige spaarpenningen mee ten huwelijk gebracht, die door zuinig beheer in hare huwelijksdagen nog eenigszins vermeerderd waren. Daar ze echter wel begreep, dat deze niet toereikend waren, om gedurende langen

tijd in hare behoeften te voorzien, was zij intijds op middelen bedacht, om zich door eigen werkzaamheid eenig onderhoud te verschaffen. Na eerst eene minder kostbare woning gevonden te hebben, mocht het haar spoedig gelukken, naai- en breiwerk aan haar huis te bekomen, waardoor zij, bij groote spaarzaamheid, voor een deel in haar onderhoud en de opvoeding harer kinderen kon te gemoet komen.

Hare nieuwe woonkamer was een vrij ruim en luchtig vertrek. Zij had het uitzicht op een paar tuintjes, in een van welke een groote lindeboom zich verhief, door wiens trillende bladeren het morgenzonlicht heendrong, om van zijne liefelijke stralen er eenige verkwikkelijk in het vertrek der weduwe te verspreiden. Zij had met het plaatsen van de noodigste door haar behouden meubelen hare kamer zooveel mogelijk op dezelfde wijze ingericht als in haar vorig woonvertrek. Het noteboomenhouten kastje, door haar man zelven vervaardigd en dat altijd als een spiegel blonk, stond ook hier tegenover den schoorsteen en werd elken morgen opgewreven. Dat vaasje, waarin door haar Willem telkens frissche bloemen gebracht waren, mocht niet ledig staan, al moest de verwisseling thans in langer tusschenruimten plaats hebben. Willem's photographisch portret hing in een lijstje van immortellen tegenover hare gewone zitplaats. De armstoel, waarin de afgestorvene de laatste dagen zijns levens bij tusschenpoozen gezeten had, werd niet weggeborgen, maar moest als ‘de ledige stoel’, waarop zij niemand vergunde plaats te nemen, steeds in hare nabijheid staan, en elke kleinigheid, die aan den beminden man herinnerde, werd met de meeste zorg bewaard en in orde gehouden.

Aan het onderwijs en de opvoeding van den kleinen Willem, die zoo sprekend op zijn vader geleek, liet zij zich bijzonder gelegen liggen, daarin geholpen door een onderwijzer van de openbare lagere school, die van den vluggen en leergragen knaap veel werk maakte.

Het was haar lust, om met den jeugdigen Willem dikwijls te spreken over zijn vader, met wiens treurige levenservaring zij hem echter eerst later, wanneer hij alles beter begrijpen zou, geheel bekend maakte. Willem's grootste genot, als hij thuis zijn werk voor de school had afgemaakt, was het kleuren van prenten en het teekenen van allerlei figuren met griffel of potlood op de lei of op een stukje papier.

Op zekeren avond, terwijl Willem in zijne krib en de kleine Anna in de wieg te slapen lagen, zat zij bij het lamplicht, druk bezig met haar werk, en gunde de op- en neergaande hand slechts even rust, toen haar Annaatje om ‘moetje’ riep. Nadat zij het kind weer in slaap gekust had, hervatte zij even ijverig hare bezigheid met eene stille verzuchting, gewijd aan den vader harer lievelingen. Willem begon hardop te droomen, doch zij kon er niets anders van verstaan, dan dat hij het woordje ‘vader’ duidelijk uitsprak. Er schoot een traan in haar oog en een blijde glimlach krulde zich om hare lippen. ‘Hij droomt van zijn goeden vader,’ sprak ze halfluide. ‘Vader, mijn

jongen, is zijn leed te boven, maar ik ben blij, dat je dikwijls aan je besten vader denkt; anders zou je niet van hem droomen.'

Zij wist niet, dat de deur van hare kamer op een kier was blijven staan, en dit was de oorzaak, dat hare niet luid uitgesproken woorden gehoord waren door iemand, die intusschen was binnengekomen, om de maandelijksche huur van de kamer te innen. Hij was een forsch gebouwd man, die er niet al te vriendelijk uitzag en tamelijk ruw was in zijn spreken.

'Wat prevel je daar van een goeden, besten vader, vrouw?' vroeg hij met zijne stentorstem. 'Als hij maar beter opgepast had, zooals ze zeggen, dan hadt je niet op deze kamer behoeven te wonen.'

'Je hebt hem niet gekend, baas Bomberg, anders zou je zoo niet spreken,' antwoordde Helena op zacht weemoedigen toon.

Die toon, de traan, die het nog altijd schoon gelaat der weduwe bevochtigde, bleven niet zonder uitwerking op den welgestelden verversbaas, die in deze buurt eigenaar was van een paar huizen. Op gematigder toon vroeg hij: 'Zoo, en waarom zou ik dan zoo niet spreken?'

'Omdat mijn man te braaf en te eerlijk was, om verkeerde wegen in te slaan. Zijne benijders werden zijne vijanden en de oorzaak van zijn vroegtijdigen dood. Als hij beter opgepast had, zegt ge, baas; neen, als hij slecht geworden was en met zijne medearbeiders op den winkel meegedaan had, dan zou ik hier niet wonen.'

'Maar waar komen dan die praatjes vandaan, vrouw!'

'Waar komt alle kwaadsprekerij vandaan, baas?'

'Als 't waar is, wat je zegt, dan is het hard.'

'Hard, ja, maar beter zóó, dan dat mijn man op den slechten weg was meegegaan. Ik zal het geld krijgen voor de huur.'

''t Is morgen eigenlijk eerst je betaaldag, maar ik was hier in de buurt en kwam daarom maar eens aan, om te zien, hoe 't je hier ging.' En nadat Helena het geld bijeengepast had, vervolgde hij: 'Geef mij maar provisioneel een gedeelte van de huurpenningen. Ik geloof, dat je op het oogenblik het geld zelf nog wel gebruiken kunt.'

'Dat liever niet, baas; want als ik het geld verbruikt had, dan zou 't mij later misschien moeielijker vallen, het aan te zuiveren.'

'Nou, ik neem de helft, en de rest, daar praten we wel eens nader over. Houdt je maar goed, vrouw. Tot de volgende maand, adieu!'

'Ik had niet gedacht,' sprak Helena, na het vertrek van den huisheer, tot zichzelve, 'dat achter dit ruwe voorkomen zulk een gevoelig hart schuilde.'

Zoo bar Bomberg buitenshuis soms tegenover anderen kon zijn, zoo gedwee was hij in zijn eigen huis. Daar had moeder de vrouw ook wat, ja niet weinig, te zeggen. Zij had een aardig stuivertje mee ten huwelijk gebracht, en daarom was zij erop gesteld, dat haar man haar ook rekenschap gaf van zijne huishoudelijke uitgaven Op haar

aandrang had Bomberg de twee bewuste huizen gekocht, die in onderscheiden perceelen verhuurd waren en van welker inkomsten zij nauwkeurig boek hield. Bij de optelling van het geld, dat Bomberg thuis bracht en als naar gewoonte aan zijne vrouw overhandigde, ontdekte zij spoedig het tekort op de som. Bomberg, wel vermoedende, dat er een onderzoek naar dat tekort volgen zou, had zich uit de voeten gemaakt, maar dit was slechts uitstel van executie. Zoodra hij thuis kwam, werd hij door zijne vrouw in het verhoor genomen. Daar hij wel begreep, dat het mis zou zijn, als hij met de volle waarheid voor den dag kwam, behielp hij zich met een leugentje en zei, dat de weduwe Verkerk op het oogenblik niet ruim bij kas was en hij haar voor de aanzuivering van de helft van den huurprijs eene maand uitstel gegeven had.

‘Eene maand uitstel!’ riep zijne vrouw met verheffing van stem uit. ‘Zoo moet je maar doen, dan zullen we gauw van het perceel afraken. Van zulke dwaze inwilligingen moeten de andere huurders maar hooren, dan zullen zij daar ook wel gebruik van maken en ons met al die achterstallen laten zitten.’

‘Dat is overdrijven, Bet,’ antwoordde Bomberg zoo bedaard mogelijk. ‘We hebben hier met eene ongelukkige weduwe te doen, die hard moet werken, om zichzelve en hare kinderen van het noodige te voorzien, en die eerlijk genoeg is, om op zijn tijd hare schuld af te doen.’

‘'t Kan allemaal wel waar wezen, maar jij laat je met mooie praatjes om den tuin leiden.’

Daar Bomberg zijne drift voelde opkomen en zich begon te schamen, dat hij zich met eene onwaarheid had willen redden, stond bij op en verliet met de woorden: ‘Daar zal ik wel voor zorgen!’ de kamer.

Tot Bomberg's groote verbazing scheen zijne vrouw de achterstallige huur van de weduwe Verkerk de twee eerstvolgende maanden vergeten te hebben. Het kon ook zijn, dacht hij, dat het medelijden bij haar opgewekt was en zij er dus niet meer over wilde spreken. En was dat het geval, dan hoopte hij nog een stap verder te kunnen gaan en de huur der ongelukkige, maar altijd volijverige weduwe met een derde te verminderen. Hij durfde dit voornemen echter aan zijne vrouw niet kenbaar maken, uit vrees, dat zij het hem zou afraden. Was het eenmaal eene afgedane zaak, dacht hij, dan zou het er wel mee gaan als met de achterstallige schuld: eerst wat heftigheid en dan berusting.

Reeds tweemalen had Helena bij het ophalen van de huurpenningen getracht, het nog verschuldigde aan te zuiveren, maar telkens had Bomberg kortaf geantwoord: ‘Als dat noodig is, zal ikzelf er wel om vragen. Je woont hier wel niet duur, maar omdat ik begrijp, dat je 't noodig hebt, zal ik je huur met een derde verminderen. Maar de drommel haal je, als je ervan spreekt. Dan sla ik je huur direct op, of je kunt verhuizen.’

Der weduwe schoten de tranen in de oogen, en toen zij hem haar dank wilde betuigen, sneed hij het dadelijk af met te zeggen: ‘Dat hoeft niet. Onthoud maar, wat ik gezegd heb’ en te gelijk had hij de kamer verlaten.

Doch hoe deerlijk had Bomberg buiten den waard gerekend. Toen hij de maandelijksche huurpenningen aan zijne vrouw gaf, om die te boeken, vroeg zij, terwijl zij bezig was, de driemaandelijksche rekening op te maken, of het restant van de weduwe Verkerk nog niet was aangezuiverd? Bomberg vatte al zijn moed bijeen en antwoordde: ‘Neen, en het zal ook niet aangezuiverd worden, want ik heb het haar geschonken.’

‘Geschonken!’ riep zijne vrouw met krijschende stem. ‘Jij geschonken van mijn geld? Dat 's ongehoord!’

‘Maak je maar zoo boos niet! Als jezelf daar de huur gingt ophalen, zou je ook zoo gehandeld hebben. Je zoudt evenmin als ik eene weduwe, die buiten eigen schuld zoo ongelukkig geworden is en alles doet, om voor haarzelve en hare kinderen den kost te verdienen, die onze kamer zoo netjes bewoont en zoo ordentelijk is, het vel niet over de ooren willen halen.’

‘Het vel over de ooren halen! 't Mocht wat; zij betaalt niets meer dan de anderen.’

‘Omdat zij, die 't meer dan de anderen noodig heeft, evenveel als die anderen betaalt, heb ik haar gezegd, dat zij voortaan afslag kreeg van een derde der huur,’ bracht Bomberg er met zulk een buitengewonen moed tegenover zijne wederhelft uit, dat deze voor een oogenblik geheel overbluft was.

Nadat zij zich eenigszins hersteld had, sprak ze: ‘Wat zeg je daar? Heb je een slag van het molentje weg? Hoe haal je zulke dingen je in 't hoofd?’

‘Och! men kan met jou niet redeneeren,’ antwoordde Bomberg en liep boos heen naar zijne werkplaats.

Tevreden, omdat hij eene overwinning op zichzelven behaald en in het laatste geval terstond de volle waarheid gezegd had, deed Bomberg zijn best, om zijne vrouw in eene betere stemming te brengen. Daar hem dit echter niet gelukken mocht, besloot hij tot gelegener tijd het stilzwijgen over die zaak te bewaren.

Juffrouw Bomberg had die zaak echter niet vergeten en zon op middelen, om de roekelooze handeling van haar man onschadelijk te maken.

In de eerste plaats achtte zij het noodig, om meer bijzonder bekend te worden met de omstandigheden, waarin de weduwe Verkerk verkeerde, niet zoozeer met het menschlievend doel, om haar daarin, zoo het noodig was, te gemoet te komen, als wel om gegronde redenen te hebben, hoe haar de huur op te zeggen en te laten verhuizen.

In de nabijheid van de buurt, waar Helena woonde, had zij eene

bekerde, bij wie zij zich vervoegde, om informatiën in te winnen. Juffrouw Doppe - zoo heette zij - stond ervoor bekend, dat zij van vele zaken op de hoogte was. Zij was eene vrouw van middelbaren leeftijd, die weinig om handen en er slag van had, alle nieuwtjes op te vangen en achter min of meer geheimzinnige voorvallen en geschiedenisjes te komen. Juffrouw Bomberg, die haar reeds vroeger geraadpleegd had over de omstandigheden van een enkelen bewoner harer huizen, vergiste zich niet in hare verwachting, dat zij haar eenige inlichting kon geven aangaande de weduwe Verkerk.

'Veel weet ik van het mensch niet,' begon Juffrouw Doppe; 'ze houdt zich weinig met de buren op. Men zegt, dat haar overleden man zich slecht gedragen heeft en haar met hare twee kinderen in bekrompen omstandigheden heeft achtergelaten. Maar wie zal zeggen, wat misschien aanleiding tot zulk een gedrag kon gegeven hebben. Toch zeg ik altijd: gissen kan missen.'

'Dat gaat mij ook minder aan,' antwoordde Juffrouw Bomberg. 'Ik wilde alleen weten, hoe ze met hare geldelijke zaken staat; want ziet u, ik heb niet graag arme bewoners in mijne huizen, die per slot van rekening dikwijls heel wat aan je woningen bederven.'

'Neen, Juffrouw Bomberg, daar behoeft u je volstrekt niet ongerust over te maken: arm is de weduwe niet. Zij verdient een aardig stuivertje met naai- en breiwerk, waarmee zij het druk heeft. En voor verwaarloozing of bederven van je woning behoeft u ook niet bang te zijn. Van de meid hiernaast, die er wel eens komt, om haar verstelwerk te brengen, hoorde ik, dat alles op hare kamer er keurig en netjes uitziet en er geen stofje te bekennen is.'

'Maar als zij anders niets bezit, dan wat ze met naaiwerk verdienen kan, dan zou ze toch de niet hooge, maar voor haar toch te hooge kamerhuur niet kunnen betalen.'

'Wat zal ik daarvan zeggen? Kent u haar van aanzien?'

'Neen, ik heb haar nooit gezien. Mijn man zorgt altijd voor de verhuring der kamers.'

'Ze komt hier dikwijls voorbij, altijd eenvoudig, netjes en niet zonder smaak gekleed. Zij is nog eene zeer mooie vrouw, die er jonger uitziet, dan zij waarschijnlijk is, en, ik moet zeggen, een allerliefst postuurtje heeft. Ik erger mij wel eens, als zij door de mannen zoo wordt nagekeken.'

Juffrouw Bomberg had onder deze beschrijving van het uitwendig aanzien der weduwe eene hoogroode kleur gekregen. Zij stond op, bedankte Juffrouw Doppe voor de verstrekte inlichtingen, waarbij zij voegde: 'Ik weet er nu genoeg van,' en ging in eene opgewonden stemming naar huis.

'Ik weet er genoeg van,' had ze gezegd, en nu overlegde zij bij zichzelve, hoe ze 't best en 't spoedigst een eind zou maken aan de groote belangstelling, die haar man voor de weduwe scheen te koesteren.

Zij liet een paar dagen, na haar bezoek bij Juffrouw Doppe, verloopen - want ze zag er wel eenigszins tegen op, om over die kiesche zaak met haar man te spreken - eer zij Bomberg opnieuw wilde ondervragen.

'Je zult zeker nu wel van die dwaze toegevendheid jegens die bewoonster van onze kamer hebben afgezien, zou ik denken?' vroeg ze met ietwat bevende stem aan haar echtgenoot.

Bomberg, door dien onverwachten aanval verrast, antwoordde kortaf: 'Kom je daar weer op terug? Ik dacht, dat dit eene afgedane zaak was.'

'Eene afgedane zaak? Ja, dat wou je wel! Die mooie vrouw moet daar maar blijven wonen, om jou, en anderen misschien, tusschenbeide op hare nette kamer te ontvangen.'

'Wat zeg je daar!' stoof Bomberg met woest gebaar op. 'Welke venijnige slang heeft je zulke dingen aan je oor gejengeld? Wie heeft het in zijn hart genomen, zulk een laster over eene brave en eerlijke vrouw uit te spuwen?'

'En wie heeft daar aanleiding toe gegeven?'

'Wat...? Wouen ze... wou jij mij verdenken? Dat 's ongehoord! Dat laat ik er niet bij zitten!'

'Maak je maar zoo driftig niet. Waar of niet waar: ik zal er een eind aan maken;' met deze woorden verliet Juffrouw Bomberg de kamer en liet haar echtgenoot met zijn toorn alleen.

Nog dienzelfden dag gaf Juffrouw Bomberg gevolg aan haar voornemen. Zij begaf zich naar de weduwe Verkerk en, na zich bekend gemaakt te hebben, zei ze tot haar: 'Ik kom je zeggen, vrouw, dat je met de volgende maand vanhier moet vertrekken.'

Helena wist niet, wat zij hoorde. Zij zag Juffrouw Bomberg met verbazing aan en antwoordde: 'Mag ik vragen, Juffrouw, waarom?'

'Omdat ik niet gediend ben met huurders, die hunne achterstallige schuld niet betalen en dan nog voor minder huurprijs willen wonen.'

'Maar, Juffrouw, ik heb nooit geweigerd, de volle huur te betalen, en van vermindering van huurprijs nooit gesproken. Uw man wilde de achterstallige schuld niet aannemen en ik schreef dit toe aan zijne edelmoedigheid evenals zijn aanbod, om mij een derde minder huur te laten betalen.'

Een oogenblik scheen Juffrouw Bomberg aan de oprechtheid van deze bekentenis niet te twijfelen, maar, het oog op Helena's schoonheid vestigende, rees de verdenking opnieuw bij haar op en voegde zij haar toe: 'Wat spreek je van edelmoedigheid van mijn man? Hij heeft zich door je mooie gezicht en je mooi praten misschien laten verleiden.'

'Maar, Juffrouw,' hernam Helena, niets onreins vermoedende, 'ik begrijp u niet.'

'Hou je nu maar zoo onnoozel niet! Ik weet er alles van, en je zult in mijne woning mijn man niet meer in je strikken verwarren en hem slecht maken.'

Die schok was voor de zedige vrouw schier verpletterend. Zij barstte in een tranenvloed uit en kermde, de handen wringend, met snikkende stem: ‘Mijn God, lijd ik niet genoeg? Nu dat ook....!’

‘Ik zou er God maar niet bij aanroepen, vrouw! Daar maak je 't nog erger mee...’

Maar daar hief Helena het hoofd met al de fierheid van haar rein geweten op en zeide: ‘Wat uw man zou hebben kunnen willen, weet ik niet, maar hij gaf geene de minste aanleiding tot eenige verdenking. Wat mijzelve betreft: God is de getuige mijner onschuld, de getuige tusschen u en mij. Stel u intusschen gerust: ik zal naar eene andere woning omzien.’

‘Dat 's je ook geraden!’ voegde Juffrouw Bomberg haar nog, bij het verlaten der kamer, toe.

Er zijn eenige jaren verloopen, sedert de weduwe Verkerk de woning, waar we haar het laatst ontmoetten, verlaten had. De voor haar diep krenkende aanleiding daartoe was niet zonder invloed gebleven op haar uiterlijk voorkomen. Niet, dat alle trekken van vroegere schoonheid van haar gelaat waren uitgewischt, maar de zachte lijnen waren scherper geworden en veroorzaakten hierdoor eene enkele meer of minder diepe groeve. Wel was de heldere glans der oogen niet uitgedoofd, maar zij hadden eene somberder uitdrukking gekregen, die van weemoed en smart getuigde. Wel kon zij het hoofd nog altijd fier opheffen, maar de levenslast, die op hare schouderen drukte, gaf aan hare gestalte eene min of meer gebogen houding. Zij had doorgaande werk genoeg, zoodat zij in de noodzakelijkste behoeften van haar gezin kon voorzien, en dat beschouwde zij niet als een levenslast. Hare kinderen wiesen voordeelig op. Willem ontwikkelde zich bijzonder goed. De onderwijzer van zijne vroegere school had hem zijne hulp blijven verleenen, zijn leerlust steeds opgewekt, zijn aanleg tot teekenen, waarin hijzelf eenige bedrevenheid bezat, aangemoedigd en zijn smaak geleid en gevormd.

Droeg dit veel bij, om haar moedervreugde te doen genieten, het verledene wierp in de herinnering daar zijne donkere schaduw over. De verandering, die in haar uiterlijk voorkomen was op te merken, was het gevolg van de gemoedsstemming, waarin zij, na de beleedigende verdenking, waaraan zij had blootgestaan, verkeerde. Zij werd eene geheel sombere levensbeschouwing toegedaan. Zij, die zelfs de namen van Schopenhauer en E. von Hartmann nooit had hooren noemen, ging op hare wijze eenigszins in hunne theorieën in. De zwartgallige beschouwing van de dingen dezer aarde loste zich bij haar op in eene dergelijke beschouwing van haar eigen leven en lot. ‘Wat is mijn leven?’ dacht zij meermalen. ‘Wat anders dan eene aaneenschakeling van grievende smart en onverdiend verdriet? 't Schijnt wel, dat ik leef, om te lijden. Mijn Willem ging nog getroost heen, omdat hij mij aan de ontfermende liefde van God had aanbevolen,.... maar

wat heb ik van die liefde Gods ondervonden? De wereld is vol wreedheid en eigenbaat. Als er rechtvaardigheid bestond, dan zou mijn onschuldige man niet zoo zijn mishandeld geworden door die anderen, die ongestraft bleven en die het goed hebben. Liefde? Is het liefde, dat ik in mijne onschuld vertrapt en als eene boeleerster weggejaagd ben?' Er kwamen wel eens andere gedachten bij haar op, die haar in eene andere stemming brachten, maar telkens namen de eerste weer de overhand en verzonk zij in naargeestige bepeinzingen, die zulk een treurigen invloed op haar bestaan hadden.

Bomberg had, om den huiselijken vrede te bewaren, na de onaangename scène met zijne vrouw de zaak verder niet aangeroerd en zijne vrouw met het opzeggen der woning aan de weduwe Verkerk laten begaan. Ware hij bekend geweest met de wijze, waarop zij het gedaan had, zijn eerlijk hart zou daartegen opgekomen zijn en vermoedelijk ware hij in ruwe drift uitgebarsten. Toch had hij, al was hem het ergste niet bekend, op den duur geene rust in zijne berusting. Het knaagde hem, dat hij niet flinker gehandeld en voorkomen had, dat de ongelukkige vrouw hare woning had moeten verlaten. Van zijne onschuld ten volle overtuigd, had hij de bedekte toespeling van zijne vrouw, als aan het ongerijmde grenzende, vergeten en hare gedragslijn tegenover de weduwe alleen aan hare hebzucht toegeschreven. Zijdelings had hij nog wel eens iets van Helena en hare omstandigheden vernomen, en het deed hem genoegen, toen hij hoorde, dat de jonge Willem inzonderheid zich zoo goed ontwikkelde en haar misschien spoedig tot steun zou kunnen zijn.

Willem was inderdaad een kloeke jongen geworden, die naar een werkkring begon uit te zien. De ons bekende onderwijzer deed den voorslag, om hem, wegens zijn goeden aanleg, voor het lager onderwijs op te leiden, doch hiertegen rees aan den kant van Willem het bezwaar, dat hij meer geneigdheid had voor een of ander handwerksbedrijf, en van de zijde der moeder de moeielijkheid, om in de daartoe noodigste onkosten te voorzien, en de behoefte aan eene zoo spoedig mogelijke tegemoetkoming door eenige verdiensten van Willem. 'Nu,' had de onderwijzer gezegd, 'wat Willem ook kiezen moge, hoe meer voorbereidende kennis hij heeft, des te beter voor zijne toekomstige bestemming. Laat ik nog maar eenigen tijd met hem voortwerken.'

Willem had wel gemerkt, dat zijne moeder hem nog niet alles van het wedervaren zijns vaders had medegedeeld, en nu drong hij, gedreven door de achting voor zijn vader, die door zijne moeder steeds bij hem was aangekweekt, er ernstig op aan, hem daarmede in alle bijzonderheden bekend te maken. Zijne moeder, hem thans vatbaar genoeg achtende, om hem geheel op de hoogte te brengen, verhaalde hem nu, hoe zijn vader het slachtoffer geworden was van die gewetenlooze mannen, die hem tot hunne slechte praktijken niet konden overhalen.

't Kookte Willem in zijn binnenste, toen hij dat alles vernam; een paar tranen van woede kwamen in zijne oogen; hij sloeg zijn arm om zijns moeders hals en zeide: ‘Nu, lieve moeder, ik zal mijn best doen, om in vaders plaats voor u te zorgen.... maar die kerels moeten mij uit den weg blijven.’

De jaren verliepen wel, maar Bomberg kon het niet verzetten, dat hij zich indertijd het lot der ongelukkige weduwe niet had aangetrokken. Week het voorgevallene ook al meer naar den achtergrond, het wilde hem niet uit de gedachte gaan. Allerlei plannen ontwierp hij, maar met het oog op zijne vrouw ontzonk hem telkens de moed, om ze ten uitvoer te brengen.

Hij had in zijn ververswinkel een leerling noodig, en daar hij nu zooveel goeds van Willem Verkerk gehoord had, wilde hij beproeven, den knaap bij hem aan het werk te brengen en, als hij goed oppaste voor zijne toekomst te zorgen. Maar hoe die zaak aan te leggen? Hij beraadde zich kort en begaf zich op weg naar de weduwe Verkerk, om haar zijn plan mede te deelen.

Vreemd zag Helena bij dat bezoek op.

‘'t Zal je bevreemden, vrouw Verkerk,’ begon Bomberg, ‘dat je mij hier ziet.’

‘Meer dan bevreemden, baas,’ antwoordde zij; ‘het is mij alles behalve aangenaam.’

‘Zoo? En je weet nog niet eens, waarom ik kom.’

‘Dat 's mij om 't even, maar ik houd liever geene praatjes met u.’

‘Dat begrijp ik niet. Spreek dan in verstaanbare taal, als 't je blieft.’

‘Gij zult toch wel niet onkundig wezen van de onteerende behandeling, mij door uwe vrouw aangedaan?’

‘Eene onteerende behandeling van mijne vrouw! Daar weet ik niets van. Spreek op! Wat was dat dan?’

Schoorvoetend en vol inwendige ergernis vertelde Helena, wat er tusschen haar en Juffrouw Bomberg was voorgevallen; hoe onuitsprekelijk diep gekrenkt zij daardoor was, ‘en’, dus eindigde zij, ‘ik had wel gewenscht, dat ik daarover nooit had behoeven te spreken.’

Bomberg trilde van drift en verontwaardiging. ‘Dat 's gemeen; dat 's slecht!’ barstte hij los. ‘Welk een serpent heeft mijne vrouw dat in het oor geblazen? Ik dacht, dat de eigenlijke reden, waarom mijne vrouw, die nog al erg op den penning is, je liet vertrekken, was de vermindering van de huur, die ik je had voorgesteld.’

‘Laten we er maar niet verder over spreken, baas. Ik heb uwe onschuld en de mijne voor uwe vrouw bij God betuigd.’

‘Daar dank ik je voor,’ en nu tot zichzelf sprekende, mompelde hij: ‘Dat ik zoo laf kon zijn! Dat ik niet heb doorgetast!’ maar nu zich tot Helena wendende, zei hij: ‘Ik heb al veel geleden om mijn

gebrek aan moed Maar had ik geweten, wat ik nu van je hoor, dan zou ik terstond een eind gemaakt hebben aan die schandelijke zaak en je eer gered hebben. Goddank, het is nog niet te laat, om zooveel mogelijk je het leed te vergoeden, dat je ondergaan hebt. Schenk mij je vertrouwen, en dan zult ge zien, wie en wat die kleinmoedige Bomberg kan zijn, als hij wil.'

'Och, baas, ik wil de twistappel niet zijn tusschen u en uwe vrouw. Ik heb genoeg aan mijne onschuld, en laat het daarbij nu blijven.'

'Neen, dat is voor mij niet genoeg! Ik ben de niets kwaads bedoeld hebbende oorzaak van zooveel verdriet, als je is aangedaan, en dat wil en moet ik herstellen, zooveel ik kan. Ik heb heel veel goeds van je zoon Willem gehoord. Zeg eens, zijn dat teekeningetjes van hem, die je daar hebt hangen?'

'Ja, hij knutselt in zijn vrijen tijd altijd zoo wat.'

'Zoo, dat kan te pas komen. Ik heb, zooals ge misschien weet, eene drukke zaak, waarin ik wel een leerling gebruiken kan, en als je Willem er lust in heeft, kan hij bij mij komen. Hij kan spoedig genoeg al wat verdienen, en ik beloof je, dat ik, als hij goed oppast, voor zijne toekomst zal zorgen.'

'Ik ben u dankbaar voor uw vriendelijk aanbod, maar vooreerst begrijp ik, dat zulk een plan geheel en al tegen den zin van uwe vrouw zal zijn, en ten andere zou misschien daardoor nieuw voedsel aan den verfoeielijken laster gegeven worden.'

'Wat mijne vrouw betreft: ik sta je er borg voor, dat zij haar ongelijk zal inzien, en de laster zal thans het hoofd niet meer opheffen, of ik zou het verpletteren. Maar in elk geval, zouden we eene goede daad moeten nalaten, omdat er konden zijn, die ons daarover berispten?'

Na eenig over en weer spreken werd de overeenkomst gesloten en zou Willem, die er wel niet op tegen zou hebben, over eenige weken bij baas Bomberg in de leer komen.

Willem was met die schikking uiterst tevreden en verlangde zoo spoedig mogelijk aan het werk te komen.

Bomberg begaf zich in eene half opgewekte, half neergedrukte stemming, maar toch met een tevreden gemoed naar zijn huis. Gedurende de verloopen jaren was het voorgevallene met de weduwe Verkerk aan zijn huis niet ter sprake geweest, en Bomberg stelde zich wel voor, dat het opnieuw ophalen dier zaak geen aangenaam onderhoud met zijne vrouw ten gevolge zou hebben. In de overtuiging, dat hij eene goede daad verricht had, voelde hij zich echter sterk en krachtig genoeg, om aan alle tegenweer het hoofd te bieden. Doch nauwelijks had hij zijne vrouw met zijn bezoek bij de weduwe Verkerk en het besprokene aldaar bekend gemaakt, of hare vroegere vermoedens rezen haar weer voor den geest, en nu kon zij zich niet weerhouden, om

haar man met bittere verwijtingen te overladen Bomberg deed alle moeite, om zijne kalmte te bewaren, en liet den woordenvloed zijner vrouw ongestoord voortstroomen. Eerst toen zij zweeg, nam hij het woord. ‘Ik kan begrijpen,’ zei hij, ‘dat ge nieuw ophoort van hetgeen ik je mededeelde. Maar er was een onrecht te herstellen.... neen, val me niet in de rede! ik bedwing me genoeg, om niet driftig uit te varen.... er was een onrecht te herstellen, een onrecht, dat aan eene brave en deugdzame vrouw was aangedaan....’

‘Ei?’ viel Juffrouw Bomberg haastig in, ‘en wie zou haar dat onrecht hebben aangedaan?’

‘Gij, gijzelf! Ik weet nu, hoe ge die vrouw schandelijk beleedigd en diep gekrenkt hebt. 't Is me niet de moeite waard, om over de verdenking te spreken, die je tegen mij hadt opgevat, maar eene eerzame, ongelukkige weduwe door zulk eene beschuldiging nog ongelukkiger te maken, dat 's vervloekt gemeen!’

Zoo had Juffrouw Bomberg haar man nog nooit tegen haar hooren spreken. Zij was er dan ook niet weinig door uit het veld geslagen, maar nu begon zij, zich te verschuilen achter de praatjes, die haar waren ter oore gekomen.

‘En op die praatjes van lastertongen zijt ge afgegaan! Schaam je wat! Alles is leugen en laster, en ik vergeef 't je niet, vóórdat je, wat je bedorven hebt, weer goedgemaakt hebt.’

‘Mij dunkt, dat jij al mooi aan het goedmaken bent. Ik zal er dan maar geen woord meer over spreken, en doe jij je zin dan maar.’

‘Neen, vrouw! dat 's niet genoeg. Je moet schuld bekennen.’

‘En bij zoo'n vrouw misschien excuses maken?’

‘Neen, om vergeving vragen!’

‘Meen je dan, dat ik....’

‘Ik meen alleen, wat recht en billijk is: dat je doen zult, wat ik je zeg.’

Juffrouw Bomberg begreep, dat alle tegenspraak op dit oogenblik vruchteloos was, en met de belofte, dat zij erover denken zou, wilde zij een gunstiger tijdstip afwachten. Dit werd haar echter niet vergund, want met al de voortvarendheid, aan zijn karakter eigen, vroeg Bomberg nog denzelfden avond, hoe zij erover had gedacht.

We zullen de breede gesprekken, die thans tusschen de echtelingen gevoerd werden, niet in alle bijzonderheden volgen, maar alleen melden, dat Juffrouw Bomberg het tegen de standvastigheid en de overredingskracht van haar man niet kon volhouden en de rol van gedweeheid thans verwisseld werd.

Dat zij met loome schreden den gang naar de weduwe Verkerk ondernam, kunnen we wel begrijpen. Onderweg wapende zij zich, om de scherpe verwijtingen, die haar misschien zouden worden toegevoegd, niet al te zoetsappig aan te hooren. Doch toen zij met eenige reserves schuld beleden had, kwamen er wel ernstige woorden, maar

geene pijnigende verwijtingen over Helena's lippen; woorden, die hare vroegere beleedigster met schaamte vervulden en haar zoo diep gevoelig troffen, dat deze met een welgemeenden traan in het oog haar om vergeving vroeg.

In huis teruggekeerd, gaf Juffrouw Bomberg haar man een getrouw verslag van haar bezoek bij de weduwe Verkerk en dankte hem, dat hij haar in de gelegenheid gesteld had, een onrecht te herstellen.

We zijn een paar jaar verder. Willem vond zich juist in een vak geplaatst, waar hij den meesten zin in had, en maakte goede vorderingen. Bomberg was een knap werkman, een bekwame, maar strenge leermeester, die door zijn leerling, al hinderden hem zijne ruwe uitvallen, die echter nooit onbillijk waren, wel eens, steeds hooggeacht en gewaardeerd werd. Maar Bomberg wist ook den ijver, de vlijt en de buitengewone vorderingen van zijn jeugdigen leerling, die weldra tot gewonen knecht bevorderd werd, op prijs te stellen, door hem een aan zijne vorderingen geëvenredigd loon toe te kennen, waardoor de tijdelijke omstandigheden van de weduwe Verkerk aanvankelijk verbeterd werden.

Die veranderde levenstoestand had in den beginne wel eenigen invloed op Helena's levensbeschouwing. In hare op schandelijke wijze geschonden eer was zij voldoende hersteld; in de ontdekking van eene goede kern achter een ruwen bolster had zij zich niet bedrogen; aan haar Willem beleefde zij moedervreugde en bij hem vond zij tegemoetkoming en steun. Dit alles verzoende haar wel meer met het leven, maar kon haar de tevredenheid van vroegere, gelukkig gesleten jaren niet hergeven. Steeds lag er nog eene sombere tint over hare beschouwing van het leven en de lotgevallen, waaraan men in deze wereld blootstaat. Omdat haar oog het eerst en het meest op haar eigen lot en leven gevestigd was, kon zij geen bevredigend antwoord vinden op de vraag: waarom zij door anderer toedoen zoo smartelijk moest getroffen en zoo diep vernederd worden, en in de oogenblikken, dat zij zich dus in sombere gepeinzen verdiepte, ontviel haar wel eens de jammerklacht, dat de wereld, volgens hare zienswijze, wegens zooveel onrecht, als erin plaats vindt, zoovele misdaden, als erin gepleegd worden, zooveel leed, als erin geleden wordt, toch eene treurige en in vele opzichten rampzalige wereld was. Wij zouden Helena echter verkeerd beoordeelen, als we haar volstrekt gemis van godsdienstig geloof aan eene zedelijke wereldorde toerekenden. De sporen van het geloof, haar in hare jeugd ingeprent, waren niet uitgewischt, maar door de nevelen der vertwijfeling verloor zij ze nu en dan uit het oog of waren ze onkenbaar voor haar geworden. Zij werd wel meer bevredigd met het tegenwoordige, maar daar zij geene schakel kon vinden, die het aan het verledene, zij het ook slechts met nauw merkbare draden, hechtte, stond het verledene haar altijd in den weg, om het tegenwoordige onbeneveld te genieten.

Bij gelegenheid, dat Dokter Reyntal eene zijner patiënten, de vrouw van den koffiehuishouder Verburgt, bezocht, viel zijn oog op den schoorsteenmantel in het vertrek, waar de zieke zich bevond.

‘Wat hebt ge daar een mooien marmeren schoorsteenmantel, Verburgt,’ zei de Dokter bij zijn vertrek.

‘Mijnheer is de eerste niet, die zich vergist,’ antwoordde de kastelein. ‘Iedereen ziet het voor marmer aan, maar het is geschilderd.’

‘Geschilderd?.... Ja, inderdaad! Wie is die kunstenaar in zijn vak?’

‘Een jongmensch, een knecht van baas Bomberg. Hij heet Verkerk.’

‘Verkerk!... Verkerk!... Weet ge ook, of hij een zoon kan zijn van de weduwe Verkerk, die haar man vóór eenige jaren verloren heeft?’

‘Dezelfde, Dokter! Ik heb wel eens gehoord, dat haar man ten gevolge van mishandeling gestorven is.’

‘Ik heb dien man in zijne laatste ziekte behandeld. 't Doet mij genoegen, dat die vrouw zulk een knappen zoon heeft. Weet ge ook, of hij zich goed gedraagt?’

‘Als dat het geval niet was, zou hij bij Bomberg niet zoo goed staan aangeschreven. Hij is altijd even lustig onder zijn werk en weet ook een woordje mee te praten. Voor zijne moeder, hoor ik, moet hij alles zijn.’

Nadat de Dokter naar de woonplaats van de weduwe Verkerk geïnformeerd had, vertrok hij met het plan, haar bij gelegenheid eens te gaan bezoeken en haar met de kunstvaardigheid van haar zoon geluk te wenschen.

Piet Verlaat en Gerrit Bemser werkten nog altijd bij Oomkers, die in den laatsten tijd echter wat scherper op hen toezag, omdat er eenige vermoedens ten hunnen nadeele bij hem waren opgekomen. Toch wisten zij het, vooral door de slimheid van Gerrit, zoo aan te leggen, dat het moeielijk was, voor eenig feit bewijzen bij te brengen. Nadat zij van den, door hen dusgenaamden, spion verlost waren, hadden zij de handen vrijer gekregen en konden zij beter gebruik, of liever misbruik, maken van het vertrouwen, dat de baas in hen stelde. Daar het scherper toezicht van den patroon hun echter niet kon ontgaan, werden zij voorzichtiger, en het gevolg daarvan was, dat de heer Oomkers zijn kwaad vermoeden zich weer begon te ontgeven.

Een enkelen keer bezochten zij wel eens de gelagkamer van Verburgt, waar zij gewoonlijk een ouden bekende ontmoetten, met wien ze dan vertrouwelijk zaten te praten.

Die gelagkamer zag er goed uit, maar Verburgt liet haar nog verfraaien, door zoowel het buffet als de twee pilasters, die eene vooruitstekende kroonlijst steunden, door Verkerk te laten opschilderen en marmeren.

Onderwijl Willem daar aan het werk was, traden Gerrit en Piet de gelagkamer in en gaven aan den kastelein hunne bewondering

te kennen over deze fraaie verbetering. Weldra verscheen ook hun bekende, en nu plaatsten zij zich niet ver van het buffet aan een tafeltje, waar zij een druk gesprek voerden.

Een paar uitdrukkingen werden door Willem opgevangen en deden hem onder zijn werk scherper toeluisteren.

Verbeeldde hij het zich, of spraken zij werkelijk over zijn vader, en hoorde hij de een den ander geen Gerrit noemen?

''t Is jaren geleden,' hoorde hij Gerrit fluisterend zeggen, 'maar toen hebben we dien spion eene poets gebakken....', meer kon Willem niet verstaan door het gedruisch in zijne nabijheid, maar hij spande zich in, om verder nog iets te vernemen, omdat er een vreeselijk vermoeden bij hem oprees. Op schamper lachenden toon vroeg de oude bekende: 'En heeft die domme kerel zich daarover doodgekniesd....?' Het overige ging voor Willem weer verloren, maar het bloed steeg hem naar het hoofd en hij begon inwendig te koken. Hij nam het drietal zijdelings op en had werk, zijn gemoedstoestand te verbergen. Daar hoorde hij den naam Bemser uitspreken en nu, zichzelven niet meer meester, vroeg hij met oogen, fonkelende van woede, en met eene bevende stem: 'Bemser, ben jij Gerrit Bemser?'

'Ja,' antwoordde Gerrit, 'wat wou jij van mij?'

Maar reeds had Willem een mes, dat in zijne nabijheid lag, gegrepen, en op Bemser toesnellende, bracht hij hem daarmee nevens den schouder eene bloedende wonde toe, krijschend uitroepende: 'Moordenaar van mijn vader!'

We behoeven de opschudding en de ontsteltenis, die er door dit voorval in de gelagkamer heerschten, niet te beschrijven. Willem was na de daad half flauw gevallen en werd door een paar gasten bewaakt, terwijl een ander de hulp der politie ging inroepen.

Verburgt had, terwijl Piet en anderen zich met het stelpen van het bloed uit de wond van Gerrit bezighielden, de meid om geneeskundige hulp uitgezonden, maar zelf hield hij zich het meest met Willem bezig, die langzaam bijkwam. Intusschen waren twee agenten van politie binnengekomen, die zich een kort verslag van het voorgevallene lieten geven, de namen der getuigen opteekenden en Willem met zich voerden naar een politiebureau. De geneesheer, die kort daarop verscheen, onderzocht de wond van den getroffene en verklaarde, dat zij gelukkig niet van zeer bezwarenden aard was en hare genezing bij zorgvuldige behandeling, zonder bijkomende incidenten, zich spoedig kon laten verwachten.

Verburgt ging onverwijld naar Bomberg, om hem met het voorgevallene bekend te maken en met hem te overleggen, hoe men Willem's moeder met het gebeurde bekend zou maken.

Bomberg stootte eerst driftig eenige verwenschingen uit over dit leelijk ongeval, waarbij Willem niet gespaard werd, maar toen Verburgt hem bedaard onder het oog bracht, dat er wel eene verschrikkelijke

aanleiding moest zijn voor zulk een aanval op Bemser's leven, sloeg Bomberg de hand voor het hoofd en zeide:

'Ja, ja, Verburgt! Je hebt gelijk. Nu herinner ik mij, dat zijne moeder mij eens gesproken heeft van de slechte behandeling, die haar man ondervonden had, omdat hij met zijne kameraden op den timmermanswinkel op den verkeerden weg niet wilde meegaan, en dat dit de oorzaak van zijn vroegtijdigen dood is geweest. Willem heeft zeker de namen dier deugnieten gekend, en nu is hij zijne drift niet meester geweest. Die arme jongen! Ik mocht hem zoo goed lijden. Hij is zoo geschikt en zoo knap. Wat moet er nu van hem worden? En zijne moeder....'

Maar eer Bomberg kon voortgaan, was Verburgt den winkel uitgesneld, om Dokter Reyntal, die juist voorbijreed, te verzoeken, hun met zijn goeden raad te dienen. Nadat zij den Dokter alles hadden medegedeeld, dacht deze ook terstond aan de ongelukkige moeder en bood hij zich aan, om Bomberg naar hare woning te vergezellen en haar voor te bereiden op het treurig bericht, dat zij ontvangen moest.

Op de voorzichtigste en meest menschlievende wijze volbracht Reyntal die moeielijke taak.

Doodsbleek en sprakeloos zonk Helena op een stoel neder. De Dokter, die haar ondersteunde en haar een opwekkend middel, waarvan hij zich onderweg voorzien had, toediende, beproefde haar moed in te boezemen, door haar te verzekeren, dat de rechters in dit geval wel de meest mogelijke verschooningen zouden in acht nemen. Maar de wanhopige moeder was op dit oogenblik niet vatbaar, om eenig woord, tot verzachting van haar lijden gesproken, op te vangen. Hare doffe oogen en haar pijnlijk stilzwijgen verontrustten hare beide bezoekers.

Bomberg, bemerkende, dat er een politiebeambte naderde, ging dezen te gemoet en verzocht hem, de weduwe, die reeds van alles onderricht en op dit oogenblik onder geneeskundig toezicht was, zijne verschijning te sparen. De beambte, die Bomberg kende, nam daarmee genoegen, maar overhandigde hem een paar regels schrift van den gevangene aan zijne moeder, die hij vrijheid gekregen had, op papier te stellen.

De Dokter, Bomberg met het briefje in de hand ziende terugkeeren en wel vermoedende, dat het van haar zoon zou zijn, wenkte hem toe, het nog niet aan de lijderes te overhandigen.

'Ik kan hier vooreerst nog niet vandaan,' sprak de Dokter tot Bomberg; 'wilt gij zoo goed zijn, bij mij aan huis te laten weten, dat ik mij bij eene patiënte bevind, die mijne hulp noodig heeft?'

De zenuw- en koortsachtige toestand, waarin Helena bleef verkeeren, kwam den Dokter bedenkelijk voor. Aan haar dochtertje, dat inmiddels uit de school was thuis gekomen, zei Reyntal, dat hare moeder plotseling ongesteld geworden was en dat zij zich zoo stil mogelijk houden moest. Na zich te hebben laten inlichten, of hare moeder

ook de eene of andere vrouw uit de buurt van meer nabij kende, ging hij deze opzoeken en verzocht haar, de zieke zoolang te willen bijstaan, totdat hij voor spoedige hulp zou gezorgd hebben. Nog even ging hij met die buurvrouw naar de patiënte, die vrouwelijke hulp noodig had, en gaf haar eenige aanwijzingen omtrent het gebruik der geneesmiddelen, die hij zou zenden.

Tegen den avond kwam de Dokter terug, vergezeld van eene ziekenverpleegster, die nu de zorgen der behandeling op zich nam.

Gerrit Bemser was naar zijn huis vervoerd, en bij nader onderzoek bleek opnieuw, dat de toegebrachte wond niet gevaarlijk was en de genezing, bij de noodige inachtneming, na eenige dagen wel zou volgen. Dus gerustgesteld, begon hij tegen den jeugdigen deugniet, die hem naar het leven gestaan had, heftig uit te varen en gaf hij zijne hoop te kennen, dat hem eene duchtige straf zou worden opgelegd.

Piet Verlaat maakte er zich echter bezorgd over, dat dit muisje nog wel een staartje zou kunnen hebben, waardoor zijzelven in ongelegenheid konden komen. ‘Ja,’ zei Gerrit, ‘voor dien jongen zal dit muisje een geduchten staart hebben; voor dien schavuit, die mij voor een moordenaar van zijn vader heeft uitgescholden. Dat zal hem leelijk afgeleerd worden; dat verzeker ik je.’

Piet deelde die gerustheid van zijn confrater niet, want de vrees bekroop hem, dat er een scherp onderzoek naar de aanleiding tot dien uitroep van den jongen zou plaats hebben, en als dan alles eens aan het licht kwam, dan konden zij er ook nog wel leelijk inloopen.

‘Je zult toch zoo dwaas niet zijn, om alles te vertellen, Piet,’ sprak Gerrit. ‘De jongen mag het een en ander van zijne moeder gehoord hebben, maar, als wij onszelven niet verklappen, dan is er geen enkel bewijs.’

Piet had echter voor zichzelven geene rust. Had hij zijn geweten tot hiertoe in den slaap gesust, thans werd het door vrees opgeschrikt, en hij begon berouw te gevoelen over het kwaad, dat zij Verkerk hadden aangedaan. Met elken dag steeg zijn zelfverwijt, en steeds luider sprak er eene stem in zijn binnenste: ‘Eerst hebt gij den vader ongelukkig gemaakt, en wilt gij uwe boosheid nu ook uitstrekken tot den zoon?’

Het duurde niet lang, of het eerste verhoor van Willem Verkerk had plaats. Hij bekende volledig de door hem gepleegde misdaad, van welker gevolg hij nog onkundig was, en gaf zijn leedwezen te kennen, dat hij in een onberaden oogenblik zich zoo door zijne drift had laten vervoeren. En toen hem gevraagd werd, wat hem tot zulk een misdrijf bewogen had, gaf hij een getrouw verslag van de aanleiding tot zulk eene wraakoefening. Met alle blijken van oprechtheid gaf hij de omstandigheden op, waardoor zijn vader in het ongeluk

gestort was, en de namen der personen, die het bewerkt hadden. Uit al zijne woorden sprak een teergevoelend kinderhart, en toen hij zichzelven beschuldigde, met tranen in de oogen, dat hij zijne lieve moeder zoo nameloos ongelukkig gemaakt had, had zijn rechter moeite, om zijn medelijden hem niet al te duidelijk te laten blijken, omdat al het door hem verklaarde nog bewezen moest worden.

De getuigen, die opgeroepen waren, om het feit in de gelagkamer van Verburgt te constateeren, waren eenstemmig in hunne verklaring omtrent het voorgevallene aldaar. Alleen had men opgemerkt, dat Piet Verlaat er buitengewoon ontsteld en onrustig had uitgezien. Toen later Bomberg ondervraagd werd naar het gedrag van den delinquent, tijdens hij bij hem werkzaam was, gaf hij de beste getuigenissen aangaande Willem's gedrag en leven, ijver, vlijt en zorgvolle liefde voor zijne moeder; maar toen hij over de aanleiding tot den aanval wilde spreken, werd hem verzocht, deze zaak nog niet aan te roeren; als dit later te pas kwam, zou men hem ook hooren.

Het ging met de genezing van Bemser's wond goed vooruit, zoodat het vooruitzicht bestond, dat hij weldra voor de Rechtbank zou kunnen verschijnen, zoowel om ook zijne klacht in te brengen over de door Verkerk gebezigde uitdrukkingen als mede zich te verklaren omtrent de beschuldiging, door den gevangene tegen hem en Verlaat ingebracht.

De ziektetoestand, waarin de weduwe Verkerk dagen achtereen verkeerde, was, volgens Dokter Reyntal, van zeer bedenkelijken aard geweest, maar toen de crisis voorbij was, had hij het geluk, dat zijne nauwlettende en onvermoeide zorg met een gewenschten uitslag bekroond werd. Het gezond en krachtig gestel van Helena had gunstig medegewerkt tot haar aanvankelijk herstel. Toen zij langzamerhand tot volle bewustheid gekomen was van wat er met Willem was voorgevallen, begon zij smartelijk te weeklagen over het harde lot, dat haar opnieuw getroffen had.

Reyntal had het oogenblik afgewacht, dat zijzelve over die aangelegenheid zou beginnen te spreken, en haar daarom tot nog toe niet aangeroerd. Hij liet haar die weeklachten ongehinderd uitstorten, en dit nam zijne bezorgdheid weg over de schijnbare ongevoeligheid voor die rampspoedige ervaring, die hij bij haar had waargenomen.

‘Was ik maar gestorven!’ riep zij op klagenden toon uit. ‘Waarom moest ik blijven leven, om nog zooveel smart en ellende te moeten ondervinden. Wat geeft de wereld hier anders dan verdriet en lijden? Als je pas wat lucht geschept hebt, dan komt er weer wat anders, dat je dreigt te doen stikken. Ik geloof, dat men meer reden heeft, om te treuren, dan om te juichen, telkens als er een kind geboren wordt in deze akelige wereld.’

‘Ik wil je niet hard vallen, vrouw Verkerk,’ nam nu de Dokter het woord, ‘over al wat je daar in je bedrukte gemoedsstemming

gezegd hebt. Zoover ik je levensgeschiedenis ken, weet ik, dat je levenspad met vrij wat doornen was bestrooid. Maar dat alles geeft je nog geen recht, om zóó te spreken. God heeft je in het leven gespaard, niet om Hem te beschuldigen, maar Hem voor je leven te danken.'

'Kan ik dat, als dat leven mij opnieuw in diepe ellende stort?'

'Weet gij dan zoo zeker de gevolgen te berekenen, die uit wat gij "je ellende" noemt, kunnen voortspruiten?'

'Neen, Dokter, dat weet ik niet, maar zij kunnen ellendig genoeg zijn.'

'Of tot eene gelukkige uitkomst leiden. Vergeet gij ook te veel, dat er een hooge Bestuurder is over de wereld en al wat er in de wereld voorvalt?'

'Dokter, mijn man heeft mij bij zijn sterven aanbevolen aan den Vader der weezen, maar,' dus vroeg ze, door smart overmeesterd, 'is dat een vader, die zijn kind zoo ongelukkig laat worden en diens moeder daarbij?'

'Ik had die zondige vraag niet van je verwacht. Ik schrijf het alleen toe aan de omstandigheden, waarin je verkeert, dat je haar op de lippen neemt. Maar ik wil je nu met spreken niet langer vermoeien. Je moet je nog in acht nemen. Ik kom er later nog wel eens op terug. Dit kan ik je intusschen nog zeggen, dat er, naar hetgeen ik van dezen en genen vernomen heb, goede kans bestaat, dat het met je zoon niet ongunstig zal afloopen.'

Zoodra Bemser genoegzaam hersteld was, ondergingen hij en Verlaat een verhoor aangaande de aanleiding tot den aanval van Verkerk op het leven van eerstgenoemde.

Piet Verlaat was de eerste, die in het verhoor genomen werd. 't Was hem aan te zien, dat hij een harden strijd met zichzelven gestreden, maar dat zijn beter ik de overwinning behaald had. Hij bevestigde de waarheid van alles, wat Verkerk getuigd had, en voegde erbij, dat hij en Bemser het eerst de ontevredenheid van hun baas over Verkerk hadden opgewekt, door een werk, dat Verkerk had afgeleverd, eenigszins te schenden. Hij betuigde, over een en ander diep berouw te gevoelen, en beschuldigde zichzelven, dat hij tot de uitvoering van zulke schandelijke daden had medegewerkt.

Daarop werd Bemser, die thans werd voorgebracht, ondervraagd. Toen hij de beschuldiging hoorde, die tegen hem en Verlaat was ingebracht, en hem gevraagd werd, wat hij daarop tot zijne rechtvaardiging had in te brengen, antwoordde hij met een schamperen glimlach op de lippen:

'Mooie praatjes van dien jongen, om zich vrij te pleiten. Dat zullen de heeren ook wel begrijpen.'

'Wij vragen alleen, of de beschuldiging van den gevangene waar of onwaar is?'

‘Ik begrijp niet, hoe die jongen eraan komt.’

‘Dat is weder de vraag niet. Bedenk, Bemser, dat gij beloofd hebt, de waarheid en niets dan de waarheid te zeggen, en dat op meineed eene zware straf staat.’

‘Maar ik begrijp niet....’

‘Geene uitvluchten meer! Uw medeplichtige daar heeft alles bekend en bekrachtigd, wat de gevangene getuigd heeft, en hij heeft uw beider onwaardig gedrag aan het licht gebracht.’

Bemser wierp een woedenden blik op Verlaat, maar zich spoedig herstellende, zei hij: ‘'t Was niets dan eene grap, die we voorhadden, om Verkerk en den baas eens beet te nemen. 't Was toch onze schuld niet, dat Verkerk daar ziek door werd.’

‘Genoeg, Bemser, gij ontkent de feiten niet. Maar hoe kan 't in uwe ziel opkomen, om zulk een schandelijk bedrijf eene grap te noemen? De wet heeft geene strafbepalingen voor zulk eene handeling, maar er is een andere rechter in uw binnenste, die u door zielskwelling genoeg zal straffen. Die rechter heeft reeds uitspraak gedaan bij uw medeplichtige, die zijne verkeerdheid bekend, daarover diep berouw betoond heeft en op weg is, een beter mensch te worden.’

‘Maar, Meneeren, moet ik mij dan de beschuldiging van moordenaar laten welgevallen en den aanslag op mijn leven....?’

‘Het recht zal zijn loop hebben. Maar in den letterlijken zin moogt gij geen moordenaar zijn, op zedelijk gebied zal uw geweten u niet vrijspreken.’

Nu kwam de beurt aan den heer Oomkers, die getuigde, dat hij vroeger nooit iets, maar in den laatsten tijd, dat Verkerk bij hem werkzaam was, zooveel op hem had aan te merken gehad, dat hij hem uit zijn dienst had moeten ontslaan. Hoe vreemd hoorde hij echter op, toen hem gezegd werd, dat uit het getuigenverhoor van zijne beide knechts, Bemser en Verlaat, gebleken was, dat niet Verkerk de schuldige was, maar dat zijne beide, door hem vertrouwde knechts Verkerk tot hun slachtoffer hadden gekozen. Door die mededeeling werd Oomkers diep getroffen. Hij gaf zijn leedwezen te kennen, dat hij de onschuldige oorzaak was geweest van het aan Verkerk aangedane leed, dat zulk een treurig gevolg had na zich gesleept. Op die bekentenis moest hij zich echter laten welgevallen, dat de rechter hem eene gevoelige reprimande gaf over het, zonder nauwkeurig onderzoek, onverhoord wegzenden van een knecht, over wiens gedrag hij steeds was voldaan geweest.

Aan Willem Verkerk, beschuldigd van een aanslag op het leven van Bemser, werd een advocaat tot zijne verdediging toegevoegd, die op welsprekende en hartroerende wijze in Willem's belang pleitte tegen den eisch, door de wet gevorderd. Die taak werd hem, behalve door zijne eigen overtuiging, verlicht, omdat hij wel wist, hoe de rechters zelven gezind waren, zoodat het bijna overbodig was, de clementie van de Rechtbank voor den schuldige in te roepen.

De meeste aanwezigen, waaronder Dokter Reyntal en Bomberg, verwijderden zich in de hoop en met de stellige verwachting, dat de uitspraak, die weldra volgen zou, niet ongunstig kon zijn voor den jongen Verkerk, wiens open gelaat en bescheiden houding veler sympathie hadden opgewekt.

De weduwe Verkerk nam dagelijks toe in beterschap en vermeerdering van krachten. Na den afloop van het pleidooi kwam Dokter Reyntal haar bezoeken en verzekerde haar, dat zijne hoop op eene gunstige uitspraak der rechters hem thans niet twijfelachtig meer was en het vonnis, dat geveld zou worden, zoo zacht mogelijk zou zijn.

‘Maar dan toch een vonnis!’ riep Helena uit. ‘'t Is, om wanhopend te worden.’

‘Wanhopen doen alleen zij, die alle geloof hebben laten varen.’

‘Maar, Dokter, wat kan ik nog gelooven, als alles in mijn treurig lot zoo tegen mij is?’

‘Weet je wel, vrouwtje, wat u verhindert, om te kunnen gelooven? 't Klinkt hard, maar het is toch zoo: je zelfzucht.’

‘Dat begrijp ik niet, Dokter!’

‘Ik zal 't je duidelijk maken: gij denkt bij al wat er gebeurt en voorvalt, alleen om uzelve. Uwe ontevredenheid met het bestaande komt voort uit een begrip, alsof alles om uwe eigen persoon bestaat, terwijl ge vergeet, dat ge maar een heel, heel klein schakeltje zijt in den grooten samenhang der dingen, - en dat is zelfzucht.’

‘Maar waarom moet mij juist zooveel onheil op onheil treffen?’

‘Dat weet ik niet. Maar ik weet wel, dat wij geen heer en meester zijn over ons eigen lot en dat wij de wereld niet kunnen schikken en regelen naar onze eigen wenschen en lusten. Er bestaat eene Hoogere Macht, ter wier beschikking wij ons moeten stellen, hoe ondoorgrondelijk die beschikkingen dikwijls voor ons zijn. Die Macht openbaart zich altijd in wijsheid en liefde, en daarom moeten wij ons aan haar onderwerpen.’

‘Aan die liefde heeft mijn gestorven man mij aanbevolen.... maar wat heb ik daarvan ondervonden?’

‘Zoo vraagt gij, omdat gij zoudt wenschen, dat die liefde zich openbaarde in de vervulling van uwe begeerten en zinnelijke verwachtingen. Laat ik 't u eens met een voorbeeld ophelderen: veronderstel, dat gij eene moeder zijt van vele kinderen en gij de noodige middelen bezit, om ze goed te verzorgen. Bij een of meer van die kinderen ontdekt gij gebreken, die gij wilt verbeteren. Daartoe zijn strenge maatregelen noodig: inzonderheid het niet inwilligen van hun zin, ja, zelfs hun iets onthouden, wat u moeite kost, hun niet toe te staan. Als het dien kinderen bij de uitkomst blijkt, dat gij met verstandige moederliefde in uwe opvoeding zijt te werk gegaan, zouden die kinderen dan zoo on-

dankbaar kunnen zijn, om teklagen: moeder, gij hebt ons niet liefgehad?'

'Neen, maar ziet u, Dokter, die kinderen zien dan ook de uitkomst.'

'Hoe dikwijls zien wij menschen ook, dat, wat *tegen* ons scheen, juist *voor* ons was. En waar we dat nog niet zien, kunnen we veilig vertrouwen, dat het ons eens in helder licht verschijnen zal.'

'Och, Dokter, ik wou graag dat vertrouwen bezitten, maar als ik dan weer aan die ongelukkige wereld denk, waarin we leven moeten...'

'Hoor eens, vrouw Verkerk, telkens, als ge van de wereld spreekt, bedoelt gij daarmee alleen *uwe* wereld en vergeet gij, dat die slechts een klein deel van *de* wereld uitmaakt; maar toch, hoe klein ook, dat deel past in *de* wereld, dat is: in den samenhang van al wat bestaat. In dien samenhang, waarin ieder zijne plaats heeft, moet ieder zichzelf beschouwen als een werkzaam onderdeel van dat groote wereldbestuur, waarin op ieder wordt gerekend, om het groote doel van den Schepper en de hoogste bestemming van den mensch te bereiken. Misschien zult ge wel niet terstond alles vatten, wat ik tot je spreek, maar gij hebt genoeg gehoord, om over het een en ander eens ernstig na te denken.'

Niet lang na het vertrek van den Dokter kwam Bomberg haar bezoeken en haar ook zijne hoop te kennen geven, dat het met Willem nog al goed zou afloopen. 'Maar,' voegde hij erbij, 'ik kom nog met een ander oogmerk hier. Je weet, hoe tevreden ik ben over Willem's werk en gedrag. Het ongeval, dat hem overkwam, heeft hij in mijn dienst beloopen. Het spreekt vanzelf, dat hij zijne gewone verdiensten moet houden, totdat hij weer in staat is, bij mij aan het werk te komen, want ik kan hem niet missen. Tot zoolang dus zal ik je elken Zaterdag zijn loon blijven zenden.'

'Maar, baas,' sprak Helena met een bewogen gemoed, 'dat edelmoedig aanbod mag ik niet aannemen.'

'Waarom niet?' vroeg Bomberg op barschen toon. 'Ben je daar te grootsch voor?'

'Neen, baas,' antwoordde zij, 'maar ik zou vreezen, dat uwe vrouw het niet goed zou vinden en gij er onaangenaamheden door kreegt.'

'Is 't anders niet, wees dan maar gerust. Vooreerst is dat mijne zaak. Over hare huizen heeft mijne vrouw wat te zeggen; in de affaire ben ik baas. Maar ten tweede: mijne vrouw is nog al wat veranderd. Zij vond het heel goed, dat ik zoo handelde. Willem heeft haar ingepakt; dat verzeker ik je. Zij houdt veel van hem, en ik heb al eens eene schrobbeering van haar gehad, als ik je jongen eens wat hard aansprak. We zullen er nu maar niet langer over praten: zijn loon gaat door, totdat hij het zelf weer verdienen kan.'

Lang vóórdat de zetels der rechters bezet waren, wemelde het in de gerechtszaal van belangstellenden in en nieuwsgierigen naar de uit-

spraak, die heden in de zaak van Willem Verkerk zou plaats hebben.

Na voorlezing van al de op het rechtsgeding betrekking hebbende stukken en den eisch van het Openbaar Ministerie werd de uitspraak van de Rechtbank bekendgemaakt: in aanmerking genomen al de verzachtende omstandigheden werd Willem Verkerk veroordeeld tot drie maanden eenzame opsluiting.

Onmiddellijk daarop nam de President het woord en richtte eene recht vaderlijke toespraak tot Willem, die menigen traan ook in de oogen van het publiek te voorschijn riep en Willem diep in de ziel greep. Vervolgens sprak hij indrukwekkend tot het aanwezige publiek, dat onder verschillende indrukken de zaal verliet.

Vele belangstellenden in het lot van den jongen Verkerk verheugden zich over de betrekkelijk zachte straf, die hem was opgelegd. Tot de enkele misnoegden behoorde Gerrit Bemser, die zijn wrevel en zijne ontevredenheid, nog meer opgewekt door de blijken van goedkeuring, die hij in de gelaatstrekken van Verlaat bespeurde, niet verbergen kon. ‘Als dat recht moet heeten,’ zei hij tot een paar naast bij hem gaanden, ‘dan weet ik er niets meer van. 't Is God geklaagd! Je moogt iemand naar het leven staan en hem bovendien nog voor moordenaar uitschelden, en daarvoor krijg je drie maanden! Zijn levenlang hadden ze hem in een tuchthuis moeten laten zitten; maar is me dat, God betere 't, eene straf! Als 't er zoo mee gaat,’ en nu versnelde hij zijne schreden, om ook door Verlaat gehoord te worden, ‘dan zou ik grooten lust gevoelen, om een verklikker eens duchtig op zijn baadje te komen.’

‘Ja, Gerrit,’ zei een zijner medegangers, ‘zoo gaat het, als je maar goeie voorspraak hebt.’

‘En wat er nog meer bijkomt misschien,’ antwoordde Bemser met een wel te begrijpen handgebaar.

De Dokter, wien het grootmoedig aanbod van Bomberg aan de weduwe Verkerk was ter oore gekomen, ging met hem naar Helena, om haar met de uitspraak van de Rechtbank bekend te maken. Men had haar genoeg voorbereid, om niet op geheele vrijspraak te rekenen, en nu deden hare bezoekers hun best, om haar te doen inzien, hoe genadig het vonnis was, over haar zoon gestreken.

‘Maar die schande.... die schande!’ jammerde Helena.

‘Wel,’ antwoordde Bomberg, ‘die wordt immers terstond uitgewischt, als hij bij mij weer in het werk is.’

‘Hoor eens, goede vrouw,’ voegde de Dokter erbij, ‘wees nu tevreden met den uitslag der zaak, die zoo gunstig mogelijk voor uw zoon is afgeloopen. Denk, dat de goede naam, die van uw zoon is uitgegaan, - en welk een zegen is dat niet! - zooveel invloed heeft uitgeoefend op de uitspraak der rechters. Vergeet ook niet het goede, dat u door dezen braven man, die zoo onbaatzuchtig voor uw tijdelijk

belang zorgt, ten deel valt. En als, wat ik niet hoop, nog eens de klacht bij je opkomt, dat er zooveel tegen je is, vraag en onderzoek dan eens, of je ook tegen jezelve zijt? Dat zoudt ge zijn, als ge voorbijzaagt, dat, wat ge klagend beschouwt als tegen u te zijn, ook moet strekken voor uwe opvoeding, vorming en ontwikkeling niet alleen voor dit, maar ook voor een hooger leven.'

Helena, voor wie de wenken van den Dokter niet onvruchtbaar geweest waren en die door eigen nadenken tot eenigszins andere inzichten in hare levensbeschouwing gekomen was, dankte, diepbewogen, hare beide bezoekers en beloofde, dat zij haar best zou doen, om niet meer te klagen.

Wij behoeven niet in het breede te schetsen de ontmoetingen, die er nu en dan in de gevangenis tusschen moeder en zoon plaats hadden, noch uit te weiden over de aandoeningen, die beiden aangrepen. Toen Bomberg, die evenals de Dokter vrijheid had bekomen, om den gevangene te bezoeken, bij hem was toegelaten, betuigde Willem hem met veel hartelijkheid zijn dank, dat hij op zulk eene edelmoedige wijze voor zijne moeder zorgde. 'Dat zou wat!' antwoordde Bomberg; 'ik beschouw je als een zieke, en voor een zieken knecht, die je goed dient, behoor je toch ook te zorgen.'

Bij een bezoek, dat de Dokter aan Willem bracht, viel zijn oog op eenige door hem vervaardigde ornamentteekeningen en andere schetsjes, waaruit hem bleek, dat hij een zeer goeden aanleg had, om groote vorderingen te maken, en dit bracht hem op een denkbeeld, waarover hij met Bomberg ging raadplegen.

'Gij wilt Willem,' zei de Dokter tot Bomberg, 'na zijn ontslag weer terstond in uw dienst nemen. Dat vind ik loffelijk en goed. Maar gij weet, hoe machtig het vooroordeel nog is tegen uit de gevangenis ontslagenen. Waar gijzelf geen bezwaar in vindt, daar zullen het uwe klanten misschien wel vinden. Gij hebt zeker zijne laatste teekeningen ook gezien. In dat genre heeft hij, dunkt mij, een goeden aanleg. Als er nu eens wat op te vinden was, dat hij, al was het slechts één jaar, buitenslands kon gaan naar eene plaats, waar hij zich b.v. in het plafondschilderen en andere daarmee verwante kunstwerken kon oefenen, dan was, bij zijne terugkomst, zijn verleden genoegzaam vergeten en hij op weg, om een goed bestaan te vinden.'

'Ik zou hem graag weer terstond in mijn dienst hebben, Dokter,' sprak Bomberg; 'maar een mensch mag niet alleen om zijn eigen belang denken. 't Is een mooi plan, dat u voorhebt, maar dat zou nog al geld kosten.'

'Ongetwijfeld; maar als dat bezwaar uit den weg geruimd kon worden?'

'Dan zou ik het opperbest vinden, en dan zou hij, na zijne terug-

komst, werk genoeg bij mij kunnen vinden en verder zeker goed vooruitkomen.'

'Nu, ik zal er met dezen en genen eens over spreken.'

'Als u het klaarspeelt, Dokter, zal ik zijne moeder in dat jaar nog wel wat bij staan.'

Spoediger, dan hij gedacht had, slaagde de Dokter in het bijeenbrengen van de noodige gelden. Een der eersten, dien hij aansprak, was de heer Oomkers, uit wiens dienst de belagers van Verkerk reeds ontslagen waren. Het gevoel, dat hij iets goed te maken had, drong Oomkers tot het geven van eene milde bijdrage. Nog drie andere heeren ondersteunden des Dokters plan, zoodat het ten uitvoer kon gebracht worden.

In welk eene gelukkige stemming Willem, wien zulk een heerlijk uitzicht geopend werd, de gevangenis verliet, kunnen we licht begrijpen. En mocht zijne moeder ook tegen de nieuwe scheiding opzien, zij troostte zich met de goede toekomst, die haar Willem te wachten stond, en stelde hem gerust omtrent haar middel van bestaan, waarin zij door hare werkzaamheid zou trachten te voorzien.

Nog vóór zijn vertrek maakte Bomberg Willem's moeder bekend met zijn voornemen, om haar gedurende de opleiding van haar zoon in den vreemde een deel van zijne verdiensten, alsof hij bij hem in het werk gebleven was, te doen toekomen.

Helena, vol verbazing over zulk eene geheel ongedachte vrijgevigheid, maar tevens gevoelende, hoe moeielijk het was, dit nieuw, grootmoedig aanbod aan te nemen, antwoordde: 'Neen, baas, dat is te veel; dat mag ik niet aannemen. Gij hebt reeds zooveel voor mij gedaan, waar ik u nogmaals hartelijk dank voor zeg. Ik zal nu met werken in de behoeften van mijn klein gezin wel kunnen voorzien.'

'Nu nog mooier!' viel Bomberg uit. 'Mag ik je jongen niet eens aan het lijntje houden, om, als hij terugkomt, in de gelegenheid te zijn, mijne zaak door hem nog wat uit te breiden? Ik moet zeggen, dat je er een raar soort van dankbaarheid op nahoudt! Heb ik dat nu waarachtig aan je verdiend? Jij je afwerken en afsloven en, als Willem dan terugkeert en ik wat aan hem hebben zou, hij met eene ziekelijke moeder in het hoofd....'

'Neen, baas, zoo meen ik het niet, want ik heb geene woorden genoeg....'

'Om te zeggen, dat je het met me eens bent. Nu, dat is beter gesproken. 't Blijft dan bij onze afspraak. En nu zeg ik je goedendag, vrouw Verkerk; ik heb het druk en heb geen tijd meer.'

Helena's dankbaar gevoel voor des Dokters liefderijke zorgen in Willem's belang was niet minder hartelijk dan voor Bomberg's ondersteuning.

‘Zoo ziet ge, moedertje,’ zei de Dokter, ‘hoe ondankbaar het zou zijn, als we onder tegenheden, die ons treffen, het goede niet opmerkten, dat ons deel en nabij ons is. Wat u eene onoverkomelijke ramp toescheen, toen uw Willem voor zijne uitbarsting van diepe verontwaardiging over het gedrag der ongelukbereiders zijns vaders moest boeten, werd door den loop der omstandigheden voor hem een geopende weg, om mettertijd een bekwaam en welvarend werkman te worden.’

De profetie van den Dokter werd vervuld. Willem Verkerk keerde met de noodige kundigheden in zijn vak voorzien terug. Bomberg wist ze te waardeeren, en na verloop van eenige jaren werd hij de compagnon van zijn weldoener, wiens huwelijk kinderloos gebleven was, en kon hij voor de verzorging van zijne moeder en zuster ruimschoots het zijne toebrengen.